

Б. Ғ. ҒАҒУРОВ

ТОҶИКОН

**ТАЪРИХИ ҚАДИМТАРИН,
ҚАДИМ, АСРҲОИ МИЁНА
ВА ДАВРАИ НАВ**

**ДУШАНБЕ
НАШРИЁТИ «ДОНИШ»
2008**

*Ба истикболи 100 – солагии ал-
лома Б.Ғ.Ғафуров нашр шудааст.*

ББК 63,3 (2Т)

Ғ 45

ISBN – 978-99947-38-38-0

Б.Ғ.Ғафуров. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои
миёна ва давраи нав - Душанбе: Дониш, 2008. 870 саҳ.

© Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон

САРЧАШМАИ ХУДШИНОСИИ МИЛЛӢ

Агар кас гузаштаи ачдоди худро надонад, инсони комил нест!

Ин хитобаи сода, вале дар айни замон чиддии бузургони илму адаби мо аз каъри асрҳо ба гӯш мерасад ва хушдор медиҳад, ки аз таърихи миллату сарзамин, расму русум ва дину оини худ мудом воқиф бошем. Воқеан, таърихро хотираи инсоният меноманд. Пас ҳар фард бе омӯзиши таърихи кишвари худ аслу насаб ва маърифати бумиву зотиаширо пойдору бегазанд нигоҳ дошта наметавонад, аз решаи хеш дур ё канда шуда, ба вартаи гумномӣ ё фано қадам мениҳад ва, ба таъбири имрӯзиён, «манкурт» мешавад. Яъне инсон таърихи гузаштаи худро фаро нагирад, табиист, ки аз зоти худ, роҳи тайкарда, дастовардҳои сиёсӣ фарҳангӣ ва бурду боҳти мардумаш ноогоҳ монда, чун махлуқи одамсурат, вале бепарво, бемасъулият, бенишон умр ба сар мебарад. Ин бадбахтии бузург аст. Охир оӣ аз хотираи гузашта, фориғ аз ғами фардо чӣ хел худро инсон мешуморӣ?

Агар ин фоҷиа давлат, миллат ва қавмеро фаро гирад, чӣ мешавад?

Таърих гувоҳ аст, ки аз рӯи чунин беэҳтиётӣ ва воқиф набудан аз гузаштаи хеш қисме аз давлату миллатҳои абарқудрат пора-пора шуда, аз забон ва расму оини хеш маҳрум гардидаанд. Дар аҳди бостон чунин мисолҳо фаровонанд.

Сарнавишти миллати тоҷик дар тӯли асрҳо баробари дигар мардуми эронинажод басо печида ва пуршебу фароз аст. Тоҷик бо қору пайкор барои ноил шудан ба озодӣ, бо созандагӣ ва бунёдкорӣ, бо ақлу заковати фарзандони нобиғааш дар арсаи илму адабу сиёсат, бо расидан ба даврони эҳёи давлатдорӣ ва чашидани заҳри шикаст, бо талошҳо баҳри худшиносӣ ва огоҳии миллат таърихи худро ғаниву рангин сохтааст.

Таърихи саршор аз лаҳзаҳои пирӯзӣ, часпу талош барои ташаккули тафаккури милливу ривочу равнақи давлатдорӣ, илму фарҳанг ва ... гулгун аз хуни мардони муборизу фидокор ... Аммо пӯшида нест, ки солҳои тӯлонӣ мо аз омӯзиши мероси таърихӣ халқи худ як андоза дур мондем. Дар мактабу донишгоҳҳо ба фарзандони мо ба ҷои таърихи халқи тоҷик бештар таърихи халқҳои дигарро меомӯзонданд. Ва ин муносибати носолим раҳнае гузошт дар таърихомӯзӣ ва таърихдонии мардуми мо. Шояд як сабаби аз асли хеш

каме дур мондан ва паст рафтани маънавият, кохидани ахлоқи чомеаи мо аз ҳамин иборат буд.

Ва, хушбахтона, ду фарзанди нобиғаи миллати тоҷик - устод Садриддин Айний ва академик Бобочон Ғафуров ҳамин норасоиро эҳсос карданд ва ҷиддан аз пайи ислоҳи он шуданд. Аллома Айний бо рисола ва мақолоти зиёдаш дар хусуси зиндагӣ ва эҷодиёти шахсиятҳои илму фарҳанг ва сиёсату давлатдорӣ мардумро бо гузаштаи пурифтихор ва фарзандони некноми миллат ошно сохт, онҳоро бо таърихи ибратомӯзу пурифтихори худ пайваст. Мардум бо нигоҳи зиракона ва хирадмандонаи Айний аз барору нокомиҳои ниёгон дар набарди зиндагӣ огоҳ шуданд.

Ҳамчунин Бобочон Ғафуров бо ҳидояти ин пири хирад ба кори пуршарафе камар баст. Вай дар солҳои басо мушқил ба тадқиқ ва таълифи китобе аз таърихи халқи тоҷик шурӯъ намуд. Ковишу ҷустуҷӯҳои пайвастаи ӯ дар ин роҳ самараи дилхоҳ доданд. Ва нахустин асари илмии Бобочон Ғафуров «Таърихи мухтасари халқи тоҷик» панҷоҳ сол муқаддам - соли 1947 аз ҷоп баромад. Вай чун фарзанди дилсӯзи миллат баробари фаъолияти давлатдориву сиёсӣ ин корро ба анҷом расонд ва барои ҳамзабонону ҳаммиллатонаш раванне кушод аз олами таърих. Ин таҷрибаи аввалини таърихнависи тоҷик дар замони шӯравӣ буд ва онро муҳаққиқони намоён, шарқшиносони машхури дунё хуш пазируфтанд.

Хонандаи тоҷик тавассути ин асар аз мақоми худшиносӣ ба омӯхтани таърихи гузаштаи худ рӯ овард. Ва ба саволҳои зиёди «Аҷодӣ мо киҳо буданд? Аз кучо ба зиндагӣ шурӯъ карданд? Чӣ тавр давлат сохтанду давлатдорӣ карданд? Бо чӣ роҳу дастуре ба илму адабиёти оламшумул пой гузоштанд? Дар таърихи башарият чӣ мақому поя доранд?»- посухи дақиқ ва муфассал ёфтанд.

Ман ин асари аҷоиб ва пурмӯҳтаворо ҳанӯз солҳои донишҷӯӣ мутолиа карда, гоҳе аз хунари волеи давлатдории гузаштагонамон меболидам, баъзан аз шикасти ҳукумат, ҷоҳталабӣ, ҷангу ҷидол ва ҷаҳолату хунрезии бародарон ба хоҳири тахту тоҷ ва шӯҳрату нафс, ки теша ба решаи давлат задааст, тохтутози ваҳшиёнаи аҷнабиён, саросар нобуд шудани мардумони бегуноҳ ва харобу валангор гаштани марказҳои фарҳангӣ дилам реш мегашту ба андеша меафтадам. Пайваста фикр мекардам, миллате, ки як замон соҳиби тамаддуни олии буд, имрӯз аз кохидани маънавияти чомеа меноладу азоб мекашад?!

Пӯшида нест, ки баъди инкилоб мардуми мо ба таври сунъӣ аз омӯхтани таърихи чандинҳазорсолаи худ бенасиб гашт ва маънавияту ахлоқаш аз нарасидани ин гизо коҳид. Асари Бобочон Ғафуров, ки чун обу хаво барои ҳудогоҳӣ ва рушди тафаккури таърихӣ мардум зарур буд, дар тӯли панҷоҳ сол танҳо як маротиба нашр шуд. Албатта, ин боиси таассуф аст. Аз рӯи инсоф мебоист ин асар борҳо аз чоп мебаромад ва дастраси ҳар як фарди тоҷик мегардид.

Агар мо аз роҳи тайкардаи пур аз шебу фарози миллати худ огоҳии нисбатан пурра медоштем ва аз хатоҳои содирнамудаи ниёгонамон сабақ мегирифтем, шояд тӯфони офатбори ҷанги граждании, ки мо ба он дучор омадем, чунин ранги фоҷиавӣ намегирифт. Охир як сарчашмаи худшиносии милли маҳз ошноӣ бо мероси таърихӣ аст. То хотираи қавии таърихиро, ки дар осори фарҳангиву илмӣ бостон маҳфуз аст, ҷомеа аз худ накунад, аз хираду заковати гузаштагон баҳраманда нашавад, дар тамоми риштаҳои зиндагӣ ба дастовардҳои дилхоҳ ноил шуда наметавонад.

Омӯхтани таърих танҳо барои донишмандони гузашта нест, балки ин барои шукуфоии фардои ҳар як миллату давлат зарур аст. Яъне миллат бояд аз гузаштаи худ - ҳоҳ дурахшон бошад, ҳоҳ тира, - сабақ бигирад ва дурнамои ояндаашро муайян бисозад.

Академик Бобочон Ғафуров ба ҳамин хотир умри худро ба таҳқиқ ва эҷоди таърихи миллаташ бахшид ва, хушбахтона, ба мурод расид. Вай бо ҷопи шоҳасари бузурги худ – «Тоҷикон» натавонад миллати тоҷик, балки тамоми форсизабонони олам, муҳлисону ҳаводорони тамаддуни Шарқ ва сокинони Осиёи Марказиро бо як сарчашмаи нерубахшу пурбаҳо шодком сохт. Бояд таъкид бикунам, ки аллома Бобочон Ғафуров дар эҷоди ин асар, ба таъбири устод Айни, яке аз «...шартҳои муҳими таърихнависӣ - муҳокимаронии бетарафона»-ро риоя кардааст.

Ин асар аввал ба забони русӣ дар Москва ҷоп шуд ва ҳамчунин аз ҷониби олимони машҳури собиқ шӯравӣ ва ҳориҷӣ баҳои арзанда гирифт. Асар танҳо ба омӯзиш ва таҳқиқи таърихи тоҷикон, саҳми беназири онҳо ба ғанҷинаи тамаддуни башарӣ маҳдуд намешавад. Инчунин, дар он таърихи мардуми ҳамзабонамон ва халқҳои дигари Осиёи Марказӣ мавриди таҳқиқи ҳамҷонибона ба қарор гирифтааст. Аз ин хотир баъди он ки «Тоҷикон» ба хати русиасоси тоҷикӣ дар Душанбе ба табъ расид, дарҳол диққати муаррихони Афғонистон-

ро чалб намуд. Ва дар ин кишвари дӯсту бародар асари мазкур бо хуруфи форсӣ аз чоп баромад, сипас дар мамолики дигар низ пай дар пай чопи он сурат гирифт.

Қимати илмии «Тоҷикон», алҳақ, бениҳоят бузург аст. Бобочон Ғафуров бо ин иқдоми нек ва заҳмати пурбаҳояш натанҳо саҳифаҳои таърихи рангини миллати тоҷик ва мардуми ҳамзабони мо, балки таърих ва роҳи тайкардаи халқҳои ўзбеку қирғиз ва қазоқу туркманро то андозае ба хонанда ошно сохт. Ин хидмати рустамонаи Бобочон Ғафуров шоистаи таҳсин ва офарин аст, зеро осори пурқимати илмиаш чун беҳтарин омӯзгор ба мо ва насли оянда сабақ меомӯзад.

Имрӯз мардуми кишвар ба худшиносӣ ва барқарор кардани хотираи таърихии хеш беш аз пеш ниёз дорад. Мо бояд аз таърихи гузашта сабақ бигирем ва барои ваҳдати комили миллий корҳои бузургеро ба анҷом бирасонем. Дар ин роҳи пуршараф чопи осори гаронбаҳои академик Бобочон Ғафуров барои барафрӯхтани эҳсоси ватандӯстӣ ва ифтихори миллий мадад хоҳад расонд.

Эмомалӣ Раҳмон
соли 1998

ТОЧИКОН

МУҚАДДИМА

Халқи тоҷик ба иттиҳоди бузурги миллатҳои сотсиалистӣ, ки Иттифоқи Республикаҳои Советии Сотсиалистиро ташкил додаанд, дохил мешавад. Вай ҳамроҳи бародари калони худ – халқи кабири рус ва дигар халқҳои бародари мамлакатамон таҳти роҳбарии Партияи Коммунистии Иттифоқи Советӣ бо қадамҳои устувор ба сӯи коммунизм пеш меравад.

Аз қадимулайём риштаҳои гусехтанашавандаи дӯстию ҳамкорӣ халқҳои Иттифоқи Советиро ба ҳам пайваста, муборизаи якҷояи зидди золимон ва истилогарон онҳоро муттаҳид сохтааст. Инро дар тимсоли робитаҳои таърихии ўзбекҳо, тоҷикҳо, туркманҳо, қирғизҳо, қазоқҳо, қарақалпоқҳо ва дигар халқҳои республикаҳои Осиёи Миёна метавон возеҳу равшан мушоҳида намуд.

Таҷқиқи таърихи халқи тоҷик барои дониستاني манбаъҳои равобити анъанавии халқҳои Осиёи Миёна кӯмак хоҳад расонд. Хусусан тоҷикон ва ўзбекон, ки ташаккули халқияти онҳо дар асоси умумии наҷодӣ қарор гирифтааст, бо ҳамдигар алоқаи хеле наздик доранд. Чунон ки ўзбекон аз сарвати маданияи халқи тоҷик баҳраманд мегардиданд, ҳамин тариқа, тоҷикон низ аз қомеъҳои маданияти халқи ўзбек файзёб буданд; хусусияти маданияти модӣ, урфу одат, санъат ва ҳунари халқии тоҷикон ва ўзбекон чунон наздиканд, ки гоҳо дар байни онҳо фарқ гузоштан мумкин намешавад. Таърихи даврони қадимтарин, қадим ва ҳамчунин даврони асри миёнагии ин халқҳо хеле шабеҳ ва аксаран яксон буда, илова бар ин сайри тараққиёти он дар як сарзамин ба вуқӯъ пайвастааст. Бо вуҷуди ин, ду халқ ташаккул ёфт, ки имрӯз ба миллатҳои сотсиалистии тоҷик ва ўзбек мубаддал гардидааст.

Бинобар ҳамин ҳам омӯзиш ва таҳқиқи таърихи тоҷикон, саҳми ба худ ҳосил онҳо ба ғанҷинаи тамаддуни башарӣ бо омӯзиш ва таҳқиқи таърихи ҳамаи халқҳои Осиёи Миёна, бо ошкор намудани он чӣ ки онҳоро муттаҳид сохтааст, алоқаи ҷудонашаванда дорад. Дар асоси чунин омӯзиш решаҳои амиқи таърихии ҳамкориҳои бародаронаи халқҳои Осиёи Миёнаро муайян кардан имконпазир хоҳад шуд.

Чунон ки маълум аст, таърихи тоҷикон, мисли ҳамаи халқҳои Осиёи Миёна, бо таърихи бисёр халқҳои шарқи хориҷӣ, қабл аз ҳама, Ҳиндустон, Покистон, Афғонистон, Эрон, кишварҳои араб ва як қатор мамлакатҳои дигар алоқаманд аст. Мо - таърихшиносони советӣ ба робитаҳои таърихии халқҳои Осиёи Миёна ва шарқи хориҷӣ, ки онҳоро дар мубориза барои сулҳ ва пешрафти иҷтимоӣ муттаҳид месозад, баҳои баланд медиҳем.

Дар асарҳои олимони буржуазӣ гузаштаи халқҳои Шарқ, аз он ҷумла тоҷикон, ҳамчун қисми беинтиҳои ҷангу ҷидолҳо ва табaddулотӣ дарборӣ тасвир ёфта, бештар нақлу ривоятҳо дар бораи подшоҳон, ҳокимон ва сипаҳсолорон оварда мешаванд; гоҳ-гоҳ дар байни ин нақлу ривоятҳо баъзе маълумоти роҷеъ ба таърихи маданиятро дучор омадан мумкин аст. Муаррихони буржуазӣ қонуниятҳои таърихию дар ин ҳолат ё умуман рад мекунанд ё худ аз нуқтаи назари идеалистӣ тафсир медиҳанд.

Тамоми ҳуҷҷат ва мадракҳои фаровони оид ба таърихи Осиёи Миёна нишон медиҳад, ки қӯшишҳои як қатор муаррихони буржуазӣ, аз ҷумла муаллифони ба Ватани советӣ ҳиёнат карда, ба хизмати империалистон гузашта, ки

таърихи халқҳои ин сарзаминро ҳолӣ аз зиддиятҳои синфӣ ва муборизаҳои синфӣ вонамуд карда, онро фақат чун арсаи задухӯрд ва низоъҳои ирку наҷодҳои мухталиф ба қалам додани мешаванд, беҳуда ва бенатиҷа аст. Ин қабил муаррихон бар ҳилофи далелҳои илмӣ ирқро бо халқ айният дода, «назария»-и ҳаннотонаи мумтозии ин ё он ирки «асил»-ро пеш меронанд. Дар айни замон онҳо ба як типи наҷодии помири-фарғонӣ нисбат доштани ўзбекон ва тоҷиконро инкор мекунад. Умуман кӯшиши аз нуктаи назари ирқият тавзеҳ додани таърихи Осиёи Миёна, ҳамчуни дигар кишварҳо, зарарнок ва аз ҷиҳати илмӣ тамоман беасос аст.

Шарҳу баёни ҳақиқатан илмӣ ҳодисаҳои ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданияти халқҳои гуногун фақат дар партави таълимоти марксист-ленинӣ доир ба таърихи ҷамъият имконпазир мегардад. К.Маркс механизми тараққиёти ҷамъиятиро дохилона муайян намуда, гуфтааст: «Одамон дар истехсолоти ҷамъиятии ҳаёти худ ба муносибатҳои муайян ва зарурии ба иродаи ҳудашон вобаста набудае – ба муносибатҳои истехсолие дохил мешаванд, ки ин муносибатҳо ба зинаи муайяни инкишофи қувваҳои истехсолкунандаи моддии онҳо мувофиқ меоянд. Маҷмӯи ин муносибатҳои истехсолӣ сохти иқтисодии ҷамъиятро, базиси реалиро ташкил мекунад, ки бар болои ин базис надстройкаи ҳуқуқӣ ва сиёсӣ пойдор мегардад ва шаклҳои муайяни шуури ҷамъиятӣ ба ин базис мувофиқ меоянд. Тарзи истехсолоти ҳаёти моддӣ сабабгори умуман протсессҳои сотсиалӣ, сиёсӣ ва маънавии ҳаёт мегардад. Шуури одамон ҳастии онҳоро муайян намекунад, балки, баръакс, ҳастии ҷамъиятии онҳо шуури онҳоро муайян мекунад. Қувваҳои истехсолкунандаи моддии ҷамъият дар зинаи муайяни инкишофи худ ба муносибатҳои истехсолии мавҷуда ё худ – ки ин фақат ифодаи ҳуқуқии ҳамин муносибатҳо аст – ба муносибатҳои моликият, ки дар дохили ҳамин муносибатҳо он қувваҳо то ҳол инкишоф меёфтанд, зид меоянд. Ин муносибатҳо, ки пештар шакли инкишофи қувваҳои истехсолкунанда буданд, акнун кишани онҳо мегарданд. Он гоҳ давраи револютсияи сотсиалӣ фаро мерасад. Бо тағйир ёфтани асоси иқтисодӣ дар тамоми надстройкаи бузург ба таври каму беш тез табaddулот ба амал меояд»¹. Илми марксист-ленинӣ чунин мавқеи муҳими базис – маҷмӯи мураккаби муносибатҳои истехсолии ин ё он марҳалаи тараққиёти таърихи ба асос гирифта, қонуни амали мутақобили базис ва надстройка, роли фаъоли надстройка ва шаклҳои муайяни шуури ҷамъиятии алоқамандии он, маданияти маънавӣ ва моддиро ошкор менамояд. Беҳтарин сарватҳои маданияти маънавӣ ва моддӣ, ки дар давоми ҳазорон сол аз таҷрибаи ҷамъияти таърихии инсоният рӯидаанд, самарайи фаъолияти моддӣ, илмӣ ва бадеии башарият, дониши пешқадам, назария ва шаклҳои мутараққии тафаккури эҷодӣ, яъне мероси маданӣ, бо тамоми маъниҳои умумисотсиологии он чун василаи муқаддир дар таҳаввулотии амиқи ҷамъияти ҳозира хизмат мекунад. Ин аст, ки мо ба омӯхтан ва таҳқиқи амалии гузаштаи таърихии ғании халқҳо пардохта ва ба он таҷдиди назар намуда, дар роҳи пешрафти ҳақиқии иҷтимоӣ ва ташаккули шахсияти мутаносиби коммунистӣ аз он нерӯи тозаи маънавӣ ҳосил мекунем.

Чунон ки маълум аст, муборизаи синфӣ қувваи ба ҳаракатоварандаи тараққиёти таърихии ҷамъияти антагонистӣ мебошад. Аз ин рӯ, шӯро ошӯбҳои халқӣ ҳар гоҳ ҷамъияти осиймиёнагиро ба ларза меоварданд. К.Маркс ва Ф.Энгелс навиштаанд: «Озод ва ғулом, патритсий ва плебей, помещик ва крепостной, усто ва шогирд – ҳулоса, золим ва мазлум нисбат ба якдигар дар ан-

¹ К.Маркс, Ф.Энгелс. Асарҳои (Нашри дувуми русӣ), ҷилди 13, с.6-7.

тагонизми доимӣ буданд, муборизаи пай дар пай гоҳ пинҳонӣ ва гоҳ ошкор мебуданд, ки ин мубориза ҳамеша бо азнавсозии революсионии тамоми бинои ҷамъиятӣ ё бо ҳалокати умумии синфҳои муборизакунанда анҷом меёфт»². Барои таърихшиносон чунин нишондоди В.И.Ленин бағоят муҳим аст, ки марксизм ба кашф кардани қонуниятҳои ин ҳодисаҳо, ки «ба назар печдарпеч ва ҳарҷумарҷ менамоянд», роҳ нишон дод, яъне вай назарияи муборизаи синфиро кашф кард³. Илми таърихшиносии советӣ гузаштаи халқи тоҷик ва дигар халқҳои Осиёи Миёнаро маҳз аз ҳамин нуқтаи назар таҳқиқ менамояд.

Ҳанӯз солҳои 20-ум роҷеъ ба масъалаҳои ҷудогонаи таърихи маданӣ ва сиёсии Осиёи Миёна тадқиқоти зиёде ба миён омад. Очеркҳои В.В.Бартолд оид ба таърихи тоҷикон, қирғизҳо ва туркманҳо, асари умдаи ӯ «Таърихи ҳаёти маданияи Туркистон», беҳтарин асарҳои таърихӣ ва адабиётшиносии асосгузори адабиёти советии тоҷик устод Садриддин Айни, инчунин як идда тадқиқоти А.А.Семёнов ва М.С.Андреев маҳз дар ҳамон вақт таълиф ва нашр гардида буданд.

Дар солҳои 30-юм методологияи марксистӣ дар тадқиқоти таърихшиносон мавқеи асосиро ишғол менамояд. Донишмандони таърих мадракҳои илмӣ пештар бадастомадаро аз дидгоҳи материализми таърихӣ дубора аз назар мегузаронанд (дар ин маврид махсусан хидмати А.Ю.Якубовскийро бояд хотиррасон кард), маъхазҳои нав пайдо мешаванд, дар ҳудуди Тоҷикистон нахустин экспедитсияҳои археологӣ ба қор шурӯъ карданд.

Солҳои пас аз ҷанг давраи бозёфтҳои хеле зиёди маъхазҳои мухталиф ва пуранови таърихӣ ба шумор меравад. Дар ин давра архивҳои қадима, сандҳои асримиёнагӣ, материалҳои оид ба сиккашиносӣ, археология, палеоантропология, забоншиносӣ ва ғайра ба даст меоянд. Ҳамаи ин ба амиқтар гардидани тадқиқот ва пурратар омӯхтани қонуниятҳои протсессҳои таърихӣ имконият фароҳам меоварад. Дар баробари тадқиқи баъзе масъалаҳои алоҳида таърихчиён ба таълифи баъзе асарҳои калони монографӣ ва маҷмӯаҳо сар карданд.

Дар соли 1947 муаллифи ин сатрҳо асари ҷамъбастанандаи «Таърихи мухтасари халқи тоҷик»-ро таълиф намуда, ҳуди ҳамон сол ба забони тоҷикӣ ва сипас, се маротиба (охирин бор дар соли 1955) ба забони русӣ ҷоп карда буд, ки ҳар дафъа бо тасҳеҳу иловаҳо аз нав таҳрир меёфт. Ин асар дар асоси таҳлили марксистӣ тараққиёти таърихии халқи тоҷикро аз давраҳои қадимтарин то соли 1917 ба таври мухтасар баён менамояд. Илова бар ин муаллиф дар таълиф ва таҳрири асари сечилдаи коллективии «Таърихи халқи тоҷик», ки солҳои 1963–1965 дар Москва аз тарафи Академияи фанҳои Тоҷикистон нашр гардид, бевосита иштирок дошт. Дар солҳои баъд ӯ қори ҳудро дар тадқиқи проблемаҳои таърих ва маданияти халқи тоҷик давом дод. Материалҳои фаровони бадастомада танзим ва таҳлилу ҷамъбасти ҳудро тақозо мекарданд.

Ин асар, ки бо унвони «Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна» ба диққати хонанда пешниҳод мешавад, аз ду китоб иборат буда, давраи тӯлониро аз замони пайдоиши ҷамъаи инсонӣ дар сарзамини Осиёи Миёна то ғалабаи Револютсияи Кабири Сотсиалистии Октябр дар бар мегирад.

Китоби якум аз чор фасл иборат аст. Фасли якум ба тавсифи сохти ҷамъаи ибтидоӣ дар Осиёи Миёна бахшида шудааст. Дар фасли дувум ҳаёти кав-

² К.Маркс ва Ф.Энгельс. Асарҳо, ҷилди 4, с. 424.

³ В.И. Ленин. Асарҳо, ҷилди 21, с. 16.

му қабिलाҳои мухталиф – аҷдоди тоҷикон дар давраи инкишофи муносибатҳои ғуломдорӣ тавзеҳ меёбад. Дар фасли севум тақдири таърихии Осиёи Миёна дар давраи зуҳури муносибатҳои феодалии мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Фасли чорум вазъияти Осиёи Миёнаро дар давраи тараққиёт ва барқарорӣ сохти феодалии баён мекунад. Китоби дувум фаслҳои панҷум ва шашумро дар бар мегирад: фасли панҷум таърихи халқи тоҷикро аз ибтидои асри XVI то миёнаи асри XIX ва фасли шашум аз ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Россия ва тараққиёти муносибатҳои капиталистӣ то ғалабаи Револютсияи Кабири Сотсиалистӣ Октябр тавсиф менамояд. Маълумоти муҳтасари манбаҳои таърихӣ, рӯйхати адабиёт ва маъхазҳои иқтибосшуда, феҳристи номҳои тамоми асар дар охири китоби дувум оварда мешавад. Чун дар ин ҷо номи асарҳо ба сурати мукамал зикр ёфтаанд, дар поварақ ҷафат ба ихтисораи онҳо ишора хоҳад шуд.

Муаллиф, бешак, ба тадқиқи муфассали ҳамачонибаи тамоми масъалаҳои таърихи халқи тоҷик нақӯшидааст. Асли мақсади вай воқеа ва ҳодисаҳои асосии таърихро бо тадқиқи проблемаҳои ҳеле муҳим, мураккаб ва баъзан мубоҳисавӣ пайвастан аст.

Бисёр ҷиҳатҳои таърихи давраҳои қадимтарин, қадим ва аввали асри миёнаи тоҷикон ҳоло чунон ки бояду шояд омӯхта нашудааст, аммо материалҳои нав ҳеле фаровонанд. Аксар вақт масъалаҳои марбут ба ин ҷиҳатҳоро ба таври қатъӣ ҳал кардан имконпазир намегардад. Бинобар ин муаллиф баробари шарҳи прагматикии фактҳо фарзияҳои ҳамкасбони советӣ ва хориҷиро аз назар гузаронида, мушоҳида ва нуктаи назари худро сарехан баён менамояд. Табиист, ки дар ин сурат нақл нисбатан тафсил ёфта, истинод ба сарчашмаҳо ва ишора ба тадқиқоти нашрияҳои таърихшиносӣ, бостоншиносӣ, сиккашиносӣ, забоншиносӣ, катибашиносӣ ва адабиётшиносӣ зиёдтар хоҳад гардид.

Дар ин китоб, ки асосан материалҳои дар осори илмӣ ба дараҷаи кофӣ тавзеҳёфтаҳо дар бар мегирад, мо ба қадри имкон аз тақдирӣ муаллифони дигар худдорӣ намудем. Чунончи, инро дар фасли давраи асри миёна, ки таърихи сиёсӣ ва қисман маданияти он тавассути тадқиқоти чанд насли шарқшиносони рус ва советӣ, пеш аз ҳама, В.В.Бартолд, А.Ю.Якубовский, А.А.Семёнов, Е.Э.Бертелс, П.П.Иванов ва дигарон ба таври муфассал омӯхта шудааст, метавон мушоҳида намуд. Ба ин сабаб истинод ва ишораҳои поварақи ин фасл нисбат ба фаслҳои дигар маҷмӯӣ ва ҳулосавист.

Баъзе проблемаҳое, ки дар ин китоб мавриди таҳлил қарор гирифтаанд, аз инҳо иборатанд: дараҷаи тараққиёти маданият ва иқтисодиёти Осиёи Миёна дар асри биринҷӣ ва робита бо қабिलाҳои Ҳиндустон, Эрон ва кишварҳои дигар; масъалаи ориёӣ ва асоси наҷодию забонии тоифа ва халқҳои қадимаи Осиёи Миёна, Ҳиндустони шимолӣ, Афғонистон, Эрон ва даштҳои байни Европа ва Осиё; пайдоиш ва инкишофи ҷамъияти синфӣ; зуҳур ва таҳаввули оини зардуштӣ, синтези маданияти Осиёи Миёнаю Эрон, Ҳиндустону Юнони Қадим; пайдоиш, хронология ва маданияти Кушониён. Ба тавсифи сохти иҷтимоию иқтисодии Осиёи Миёнаи қадима боби махсусе бахшида шуда, дар баробари таҳқиқи таърихӣ ин проблемаи мураккабтарин тамоми материалҳои мавҷуда, ки ҳиссае аз онҳо нахустин бор ба ин муносибат бардошта шудаанд, ба риштаи таҳлил кашида мешаванд.

Таърих ва маданияти аввали асримеёнагии Тахористон ва Суғд ҳеле ба тафсил тадқиқ шуда, ба тағйироти прогрессивии ҳаёти ҷамъият: тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда ва пешрафти фавқуллодаи маданияти бадеӣ боис гардидани пайдоиш ва инкишофи муносибатҳои феодалии муқаррар карда

мешавад. Дар ҳақиқат ҳам, Осиёи Миёна дар давраҳои кушонӣ, аввали асри миёна ва баъдтар ҳам яке аз муҳимтарин марказҳои маданияи шарқ ҳисоб меёфт.

Дар бобҳое, ки ба пойдоршавӣ ва инкишофи муносибатҳои феодалӣ бахшида шудаанд, диққати асосӣ ба комёбиҳои наве, ки илми советӣ дар давоми зиёда аз ду даҳсолаи охир дар ин соҳа ноил гардидааст, нигаронида мешавад. Дар ин ҷо, пеш аз ҳама, тадқиқи тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолӣ, қонуниятҳои ҳаёти иқтисодӣ ва падидаҳои муайяни он дар назар дошта шудааст.

Дар китоб ба ошкор намудани хусусиятҳои хоси ҳар як давра ва тадқиқи чараёни инкишофи созмонҳои ҷудогонаи иҷтимоию сиёсӣ диққати махсус дода шуд. Муаллиф аз маълумоти риштаҳои гуногуни илм ва сарчашмаҳо ба таври васеъ истифода бурд, ки онҳо қабл аз ин ҷи дар тасвири манзараи умумии таърих ва ҷи дар тавсифи тараққиёти ҷамъияти Осиёи Миёнаи асримиёнагӣ ниҳоят кам ё тамоман мавриди истифода воқеъ нашуда буданд. Маданияти асримиёнагии халқи тоҷик мухтасар, вале бо фаро гирифтани тамоми ҷабҳаҳои он: адабиёт, илм, санъат, ҳунари меъморӣ ва маданияти моддӣ баён ёфт.

Муаллиф чараёни пайдоиши қавму наҷодҳоро низ ба тадқиқ гирифта, барои нишон додани роҳи ташаккули халқи тоҷик ба ҷамъ ва таҳлили ҳамаи мадракҳои ба илми имрӯза маълуми манбаъҳои ҳаттӣ, забоншиносӣ, палеоантропология ва антропология, этнография ва адабиётшиносӣ саъю кӯшиш намуд. Ба ташаккули халқи ўзбек ҳам қисмати махсус бахшида шуд – дар ин ҷо, мисли дигар қисматҳои китоб, натиҷаҳои тадқиқоти ҳамкасои ўзбекамон, ки мабдаи қадимаи пайдоиши қавми ўзбек, дараҷаи баланд ва бикрияти маданияти халқи ўзбекро ба таври қонеъкунанда нишон додаанд, мавриди истифодаи васеъ қарор гирифт.

Дар асар шарҳу тафсири оқибати ба давлати ҳахоманишӣ, империяи юнону мақдунӣ ва ҳилофати араб ҳамроҳ қарда шудани Осиёи Миёна, ки дар адабиёти илмӣ мо, аз ҷумла, дар таълифоти ҳуди муаллиф мавҷуд буданд, то андозае вуҷат пайдо намуд. Бояд гуфт, ки дар ин бобат ду навъ шарҳу тафсир маъмул аст: яке – ситоиши истилогарон ва паст задани савияи маданияти халқҳои Осиёи Миёна, ки хоси илми буржуазист; дигаре – таҳқиқи тавзеҳи дар илми советӣ муқарраршуда аст, ки дар он аз рӯи инсоф диққати асосӣ ба муборизаи озодихонаи халқҳои Осиёи Миёна бар зидди истилогарон ва нишон додани махсусият ва савияи баланди маданияти маҳаллии ин сарзамин нигаронида мешавад. Пештар муборизаи зидди ақидаҳои буржуазӣ ва ба онҳо муқобил гузоштани шарҳу тафсири марксистӣ фақат як қисми ин масъаларо – асосан воқеаҳои сиёсиро фаро мегирифт. Аммо ҷиҳатҳои иҷтимоию иқтисодии масъала дар қанор монда, ғайриқофӣ тадқиқ мешуд ё нодуруст баён меёфт. Муаллиф кӯшиш намуд, ки ба тадқиқи ҳамаҷонибаи ин масъала пардохта, онро бо материалҳои онд ба муносибат ва робитаҳои иқтисодӣ ва таърихӣ маданияи халқҳо ва синтези маданӣ пурратар созад.

Инсоният маҳз ба тавассути ривочи истеҳсолот ва маданият, мубодилаи комёбӣ, дониш ва таҷрибаҳои амалӣ ба пешрафти худ ноил гардидааст. Муборизаи муттафиқонаи халқҳо, ки дар чараёни он дӯстӣ ва бародарии онҳо ба вуҷуд омада, беш аз пеш устувор мешуд, дар муқобили тохтутозҳои ҳаробиовар ва ғоратгаронаи ўрдуҳои Искандари Мақдунӣ, Чингизхон, Темур ва дигар истилогарон монеаи сахте гардида буд. Ҳамкорӣ дар роҳи пешрафти иҷтимоӣ, алоқаҳои мусолимадомези тичоратӣ иқтисодӣ ба инкишофи синтези маданӣ мусоидат менамуд. Ба ин маънӣ санъати Юнони Қадим, санъати

Қандаҳор, ки дар худ бехтарин офаридаҳои мардуми Ҳиндустон, Осиёи Миёна, Порт ва Юнонро пайвастааст ва адабиёти арабизабонро бо фазилятҳои байналмилалӣ он метавон хотиррасон кард. Иртиботи наздик ва ғанӣ сохтани маданияти якдигар боиси тавлиди сарватҳои муштаракӣ маданӣ гардид. Дар айни замон анъанаҳои маҳаллӣ, хусусият ва ҷиҳатҳои ба худ хоси маданияти халқҳо, аз он ҷумла аҳолии даврҳои қадим ва асри миёнаи Тоҷикистон ва умуман халқҳои Осиёи Миёна, ки маданияти олии ва ба дараҷаи баланди тараққиёт расидаро ба вуҷуд овардаанд, маҳфуз монд.

Харитаҳои таърихӣ аз китоби «Таърихи халқи тоҷик (ҷ. I– II, М., 1963–1964) иқтибос шудаанд. Тасвирҳои Эрмидажи давлатӣ, Институти санъатшиносии РСС Ёзбекистон, Институти таърихи ба номи Аҳмади Дониши Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон, музей Британия, ташкилоти бостоншиносии Франция дар Афғонистон ва дигар муассисаҳои илмӣ советӣ ва хориҷӣ ва инчунин донишмандони ҷудогона лутфан дар ихтиёри муаллиф гузоштан.

Таълифи асар дар соли 1970 анҷом ёфта буд. Бинобар ин, дар он асосан ҳамон манбаъҳо ва тадқиқотҳое, ки то охири соли 1969 ва аввали соли 1970 дастраси муаллиф буданд, мавриди истифода қарор гирифтанд. Он ҷӣ ки баъдтар, то аввали соли 1977, ба даст омад, дар нашри тоҷикии асар қисман истифода шуд.

Нашри русии китобро олимони советӣ ва хориҷӣ ба некӣ истикбол карданд ва тақризҳои зиёд далели ин аст. Вале баъди нашри русии китоб аллакай панҷ сол⁴ гузашт, ки ин дар айёми инкишофи босуръати илм муддати кам нест. Дар ин солҳо маъхазҳои мухталиф ва пуранвои таърихӣ пайдо шуд, археологҳо ҳам ба бисёр кашфиётҳои беҳамто ноил шуданд. Оид ба даврҳои гуногун бисёр асарҳои илмӣ тадқиқотӣ интишор гардиданд. Худи муаллиф низ тадқиқи ҳаматарафаи масъалаҳоеро, ки дар китоб дарҷ шуданд, идома дода, ҳудуди хронологии онро аз нимаи аввали асри XVIII то ғалабаи Революцияи Кабири Сотсиалистии Октябр расонид. Дар натиҷа зарурат пеш омад, ки баъзе нуктаҳои асар тағйир дода шуда, баъзе ҷойҳои он мукамал ва баъзе фаслҳои он муфассалтар карда шаванд. Вале гуфтан даркор, ки бандубасти асар тағйир наёфт ва фақат ба сабаби афзудани ҳаҷм китоб ба ду қисм ҷудо карда шуд.

Муаллиф ба ҳамаи онҳое, ки бо маслиҳат, илова ва қайдҳои эродҳои муфиди худ ба ӯ кӯмак карданд, алалхусус ба А.Е. Бертелс, И.С. Брагинский, Э.А. Грантовский, Е.А. Давидович, А.М. Мирзоев, И.М. Оранский, В.А. Ранов, В.А. Ромодин, албатта, ба муҳарири нашри русии китоб Б.А. Литвинский ва муҳаррири нашри тоҷикии китоб А. Мухторов ташаккури самимӣ изҳор менамояд.

⁴ Сарсуханро Б. Ғафуров дар аввали соли 1977 навиштааст.

ФАСЛИ ЯКУМ

**СОХТИ ЧАМОАТИ ИБТИДОЙ
ВА ЗАВОЛИ ОН
ДАР САРЗАМИНИ
ОСИЁИ МИЁНА**

ҶАМОАТҲОИ ИБТИДОӢ ДАР ОСИӢИ МИӢНА

1. ПАЛЕОЛИТ. СОХТИ ПЕШАЗҚАБИЛАВӢ. ПАЙДОИШИ ҶАМОАТИ ҚАБИЛАВӢ

Осори палеолити поин

Замони пайдоиши нахустин одамонро дар сарзамини Осии Миёна ба таври яқин муайян кардан хеле душвор аст, зеро осори аз ҳама қадимаи ҳаёти онҳо боқӣ намондааст. Ба гумони баъзе олимон, гӯё Осии Миёна дар дохили минтақаи одамшавии маймун воқеъ гардида будааст¹. Ҳарчанд ин ақида маъмул ва мақбули умум махсуб ёфта наметавонад, бо вучуди ин кашфи қадимтарин ёдгориҳои ҳаёти одамиро дар ин сарзамин набояд берун аз имкон донист.

Соли 1953 А.П. Окладников дар рӯди Унарчаи наздики дарёи Норини Қирғизистон аз девораи регии суфаи қадимаи плейстотсени миёна қайроқи калони дасти инсон расидаро, ки як тарафи он ба теги дарози барҷастаи камонӣ монанд аст, пайдо намуд. Чунин олат дар илми бостоншиносӣ бо номи чоппер – олати қайроқсанг машҳур аст². Пас аз чанд соли бозёфти ин олати қадима дар маҳалҳои мухталифи Осии Миёна боз даҳ макони он кашф гардид³. Ин гуна олат дар бисёр ноҳияҳои Олами Кухан ба ҳубӣ маълум буда, қадимтарин маданияти инсонӣ – маданияти қайроқсангро тавсиф менамояд⁴.

Таҳлили типологӣ нишон медиҳад, ки олати қайроқсанги Осии Миёна бо маданияти ба истилоҳ суонии давраи палеолити Ҳиндустон хеле шабоҳат дорад⁵. Аз ин чунин бармеояд, ки ин ду кишвар дар давраи палеолити поин як роҳи умумии таърихиро тай кардааст. Чунон ки аз мадрақҳои геологӣ маълум мешавад, аҳли маданияти қайроқсанг дар давраи пирияхҳои нахуст ва яхбандии рис, яъне дар давраи плейстотсени миёна, беш аз 200 ҳазор сол қабл аз ин зиндагӣ ба сар бурдаанд. Он вақтҳо чунин ҳайвонот, аз қабилҳои чинсҳои қадимаи фил, асп, мамонт ва бизонҳои шохдароз, намудҳои гуногуни қарқадан вучуд доштаанд. Аз рӯи баъзе далелҳо, одам дар он замон хеле кам будааст.

Олати навъи дигар дастколлаҳои сангӣ, ки барои палеолити поини Европа бисёр характернок аст, фақат дар қисмати ғарби мамлакат – дар Туркманистон пайдо гардид.

Баъзе олимон изхори шубҳа мекарданд, ки Осии Миёна ин қадар барвақт маскани одам шуда будааст, зеро нишонаҳои зиндагии инсон дар ин маҳал аввало, ки хеле кам, дар баъзе ҷойҳо, алоҳида-алоҳида ёфт мешуданд ва сонӣ, аслан дар қабатҳои аз ҳама болоии заминҳои соҳили дарёҳо ба назар мерасиданд. Вале инак соли 1973 дар мағзи зардҳои Қаротоғи Ёвон ва сипас, дар ҳафт ҷои ҷануби Тоҷикистон дар мағзи хокҳои, ки дар чуқурии 50–65 метр воқеъ мешаванд, олоти сангӣ ба даст омад. Ҳафриёти ду бошишгоҳ – бо-

¹ Нестурх М.Ф., 1964.

² Окладников А.П., 1966 б, с. 19.

³ Ранов В.А., 1966.

⁴ Ниг.: масалан, Movir's H.L. 1944; L'jad'yu L. S.B., 1951 ва ғ.

⁵ Ранов В.А., 1964 а.

шишгоҳи Қаротоғи 1 ва Лоҳутӣ-1 нишон дод, ки дар ин ҷо нишонаҳои бо-шишгоҳи нав, осори маданияти то ба ҳол номаълуме ҳастанд, ки он «маданияти Қаротоғ» ном гирифт. Таърихи ин қабати археологӣ 200–150 ҳазор сол аст, ки инро бо мадракоти геологӣ муайян карда, баъд бо усули термолюминистсенсия аниқ намуданд. Маданияти Қаротоғ аз ҷиҳати тавсифоти худ ба маданияти қайроқсанг мансуб аст ва аз маданияти суонии нимҷазираи Ҳиндустон, ки дар боло номбар шуда буд, ягон фарқи казоеӣ надорад. Баъди ин кашфиёт ҷои шубҳа нест, ки дар Тоҷикистон ва Осиёи Миёна сараввал тоифаҳои маскун шуданд, ки ба давраҳои маданияти қайроқсанг тааллуқ доштанд⁶.

Осори палеолити миёна

Дар Осиёи Миёна аз марҳилаи баъди ҳаёти башари аввалия – палеолити миёна ёдгориҳои фаровон боқӣ мондааст. Ин замони нашъунамои маданияти мусте, замони мавҷудияти неандерталҳо буд, ки дар ҳудуди палеолити миёна ва боло аз онҳо инсонии навӣ имрӯза ташаккул ёфтааст.

Дар ин давр қувваҳои истеҳсолкунандаи ҷамъият нисбат ба давраи палеолити поин тезтар ба дигаргунӣ рӯ ниҳоданд: техникаи тайёр кардани олот зудтар такмил ёфт, шакли олатҳо нав ва вазифаи онҳо гуногун гардид. Одамон натавонанд нигоҳ доштани оташ, балки гирифтани онро ёд гирифтанд. Навтарин усулҳои статистикӣ имкон медиҳад, ки дар ноҳияҳои муҳталиф, аз ҷумла дар Осиёи Миёна чанд маҳалли маскуни асрисангии миёна, ки мумкин аст мавҷудияти ягон иттиҳодияи калони ҷамоатиرو инъикос гардонанд, ошкор карда шавад.

Масканҳои саркушода ва ғори мусте дар бисёр ҷойҳои Осиёи Миёна, ҷи дар қисмҳои кӯҳсор ва ҷи дар дашту воҳаҳо ёфт шуданд. Чунончи, ин қабил иқоматгоҳҳо дар Туркменистон – дар нимҷазираи Красноводск ва Кӯпетдоғи Марказӣ, ғорҳои қадима дар Ўзбекистон – дар наздикии Тошканд ва Самарқанд, масканҳои саркушодаи зиёд дар Тоҷикистон – дар Фарғонаи ғарбӣ, ноҳияи Ўротеппа, водии Ҳисор ва Вахш, ноҳияи Данғара ва ниҳоят, дар солҳои охир осори маданияти мусте дар Қирғизистони шимолӣ низ кашф гардидаанд.

Мағоки Тешиктош дар Иттифоки Советӣ ва хориҷа шўҳрати зиёд пайдо намуд⁷. Вай дар наздикии шаҳри Тирмиз, дар воҳаи Турғондарё, дар кӯҳсори Бойсун воқеъ гардидааст. Дар ин мағок панҷ табақаи маскун, ки неандерталҳои ҷандин бор ба манзили кӯҳнаи худ бозгашт намуда боқӣ гузоштаанд, мушоҳида шудааст. Аз ин ҷо қариб 3 ҳазор маснуоти сангӣ пайдо гардид, ки 339-тои он олоти қомия мебошад. Дар байни онҳо ду навӣ олоти хеле маъмул – қорд ва белчаи сангӣ мавҷуд аст. Қорд ҳамчун олоти бурранда ва қилоҳи шикорӣ хизмат мекард. Белчаро барои сохтун пардохти дарахт, пӯст истифода менамуданд. Олатҳои дигар хеле қаманд. Сайди асосии шикорчиёни тешиктошӣ бузи қўҳи сибирӣ буд, ки дар қўҳистони Осиёи Миёна бисёр дуҷор меомад. Ғайр аз ин гавазн, хирс, паланг ва дигар ҳайвонҳои хурдтарро низ шикор мекарданд.

Тасодуфан пайдо шудани ҷасади одами аҳди мусте – писарбачаи 8–9-сола воқеаи дорои аҳамияти ҷаҳонӣ гардид. Аз вақти ин бозёфт наздик қил қил гузашта бошад ҳам, бостоншиносон ба ёфтани дигар қосаи сари одами неандертал муваффақ нашудаанд, ҳарчанд ки ҳоло дар мамлақати мо дахҳо

⁶ Капов В.А., 1976.

⁷ Окладников А.П., 1949.

макони мустей маълум аст. Дар гирди часад (косаи сар ва баъзе устухонҳои скелети писарбача) шохҳои бузи кӯҳӣ ба шакли ҳалқа гузошта шудаанд, ки аз ин метавон бо нияти муайян ба ҳок супурда шудани онро тахмин кард.

Коллексияи олоти сангии Тешиктош бо осори дигар мағораҳо пурратар гардид. Аз байни онҳо мағоки ба қарибӣ ёфташудаи Обирахматро, ки дар ма-софаи 100 км дуртар аз Тошканд воқеъ аст, ном бурдан мумкин аст. Матери-алҳои ҳафриёти ин ёдгории хеле қолиб ҳанӯз муфассалан интишор наёфтааст. Аз ин мағок бештар аз 30 ҳазор маснуоти давраи мустей пайдо шуд.

Дар водии Сирдарё, дар байни Ленинобод ва Навкати Қайроққум бисёр материалҳои муҳим ба даст расид. Олоти ду марҳилаи давраи мустей дар ин ноҳия бо бақияи суфаҳои қадимаи Сирдарё алоқаманд аст. Ин олатҳо дар реғҳои обшустаи суфаҳо ҷамъ шудаанд. Дар ин ҷо ҳам ба мисли Тешиктош аксари олотро белча ва кордҳои сангӣ ташкил мекунанд, фақат фарқ дар ин аст, ки онҳо на аз оҳаксангӣ ҷаҳмокии зудшикан, балки аз сангӣ саҳти сумок (порфирит) сохта шудаанд.

Ҳамаи ин ёдгориҳо мутааллиқи маданияти ба «истилоҳ леваллуаю мустей» буда, бо ёдгориҳои давраи мустейи шарқӣ Наздик шабоҳат доранд⁸.

Вале дар ҷануби Тоҷикистон якҷанд ёдгориҳои давраи мустей пайдо шуданд, ки тамоман хусусияти дигар дошта, бо тамаддуни Ҳиндустон ва соири кишварҳои дар ҷанубу ғарби Тоҷикистон воқеъгардида наздиканд. Калонтарин маҳалли ин навъи осори қадима Қаробӯра, воқеъ дар водии Вахш (наздики Чилликӯл) аз ҷониби В.А. Ранов тадқиқ шудааст. Вай аз силсилаи дунгиҳои на он қадар баланди реғӣ иборат аст, ки рӯи онҳоро ба ғафсии ду метр сангрезаҳо пӯшидаанд. Маснуоти қадима маҳз аз байни ҳамин сангрезаҳо ёфт шудаанд. Қолиби диққат аст, ки дар ин маҳал дар қатори олоти муқаррари мустей маснуоти махсуси сангӣ – олоти ҳақиқии қайроқсанг – чоппер ва чоп-пинг низ пайдо гардид, ки бо ҳамин қабил маснуоти давраҳои баъдинаи маданияти Суои Ҳиндустон бисёр монанд аст.

Ҳафриёти майдончаи назди ғори Оғзикичкии райони Данғара барои тадқиқи маданияти мустейи материали фаровон дод. Аз ин ҷо даҳҳо олатҳои гуногуни сангӣ, аз ҷумла, белчау кордҳои гуногун ба даст омад, ки хеле хуб сохта шудаанд. Инчунин бисёр устухони ҳайвон низ ёфт шуд, ки неандерталиҳо сайд карда будаанд. Дар қатори устухони ҳайвонҳои маълуме, ки то ба ҳол вуҷуд доранд, устухони карки дарозпашм ва асп барин ҳайвонҳое низ ёфт шуданд, ки то ба рӯзҳои мо омада нарасидаанд.

Қисми болоии табақаи маскуни (табақаи археологӣ) ин ҷо дар ҷои дигар вонамехӯрад ва иборат аз пораҳои ба лой ҷаспидаи резан устухони сангпӯштҳои даштиву дигар ҳайвонҳо мебошад. Аксари устухонпораҳо сӯхта-гианд ва ин далолат мекунад, ки мардуми Оғзикичик дар ҳамон давраҳо асосан гӯшти сангпӯстро истеъмол мекардаанд⁹.

Ба ин тариқа, аз давраи мустей сар карда, дар маданияти асри сангии Осиёи Миёна мушобихати ду минтақаи бузурги палеолит – Осиёи шарқӣ ва Миёнаро метавон мушоҳида намуд. Чунин наздикии маданиятҳоро дертар, дар давраи неолит ҳам дидан мумкин аст¹⁰. Мутобиқи мадрақҳои навтарин, синни осори асосии давраи мустей дар Осиёи Миёна 50–40 ҳазор сол мебошад.¹¹

⁸ Окладников А. П., 1966 б, с. 48–49.

⁹ Ранов В. А., 1975.

¹⁰ Ранов В. А., 1965 б.

¹¹ Окладников А. П., 1966 б, с. 45–46; инчунин Иванов И. К., 1965.

Осори палеолити боло

Тахминан 40–35 ҳазор сол пеш ташаккули навъи имрӯзаи башар *Homo sapiens* сурат мегирад.

Дар ин давра асбобу олати сангӣ босуръат такмил меёбад. Ба ивази се-чор намуди асосии олатҳои замони мустӣе асбобу абзорҳои гуногуни сангӣ ба вучуд меоянд. Бо такмили асбобу олат ҳаҷми онҳо хурдтар ва василаҳои шикор низ бехтар мегардад.

Дар давраи палеолити боло ташаккули қабилаҳо шурӯъ мешавад: қавми модарӣ, ки аз гурӯҳи экzogамии одамони бо риштаҳои хешӣ ва умумияти насаби модарӣ баҳампайваста фароҳам омада буданд, дар ҳамин давра ба дараҷаи рушду тақомули худ мерасад.

Палеолити болои Осиёи Миёна кам тадқиқ шудааст. Зоҳиран, баръакси давраи мустӣе, шароити табиӣ на дар ҳамаи ноҳияҳои Осиёи Миёна барои зиндагонии одамони он давр мусоид буд.

Муҳимтарин ёдгории палеолити боло қароргоҳи Самарқанд мебошад, ки дар даруни ҳуди шаҳр воқеъ гардидааст. Дар байни ҳазорон маснуоти аз се табақаи маскунӣ бадастомада абзорҳои мухталиф, аз қабили белча, корд, асбобҳои тарошанда, буранда ва ғайра мавҷуданд. Соли 1964 аз ин ҷо ҷоғи одами палеолити боло ёфт шуд. Сардори ҳафриёт Д.Н. Лев чунин тахмин дорад, ки одамони ин қароргоҳ дар манзилҳои аз гил ва қамиш сохташуда мезистаанд. Ғанимати шикори онҳо асосан асп, хар, гови ваҳшӣ, шутур, оҳуи даштӣ, гӯсфанди ваҳшӣ ва ғавазин будааст¹².

Дигар ёдгории палеолити боло маҳаллест, ки бо номи «Хочағор» машҳур буда, дар водии хурди силсилақӯҳи Туркистон, дар наздикии деҳаи Чорқӯҳ воқеъ аст¹³. Ин ёдгорӣ ба охири палеолити боло тааллуқ дорад; эҳтимол меравад, ки одамон дар ин ҷо 15–12 ҳазор сол пеш аз ин, яъне дар аҳди кунунии геологӣ зиндагонӣ кардаанд. Табақаи маскуни ин ҷо маҳфуз намондааст, олатҳои аз санги ҷаҳмоқ сохташударо сел рӯфта бурдааст¹⁴. Вале ин ёдгорӣ аз ҷиҳати фаровонии анвои олати ҷаҳмоқсанг, ки бо шакл ва сохту пардохти худ аз олати бошишгоҳи Самарқанд фарқ мекунад, ҷолиби диққат аст.

Солҳои 1969–1970 дар бошишгоҳи Шугнов, ки дар болооби Яхсу воқеъ аст, чанд табақаи маскунӣ кашф шуд. Дар ин маҳал дар мағзи зардҳои ҷарии панҷоҳметраи соҳили дарё дар вусъати калони майдон 4 табақаи маскуни палеолити боло кофта шуд. Синни табақаи қадимтарин, мувофиқи мадракоти геологӣ археологӣ 35–30 ҳазор сол ва синни табақаи навтарин, мувофиқи усули радиокарбонии муайян кардани сана, 1050 сол мебошад. Аз ду табақаи аз ҳама боло бештар аз ҳама олати меҳнат ёфта шуд. Табақаҳои маскуни бошишгоҳи Шугнов чунон ҷойгир шудаанд, ки ҷиҳати стратиграфии онҳо возеҳ ба назар мерасад ва ин ба археологҳо имкон медиҳад, ки инкишофи тадриҷии маданияти палеолити болои Тоҷикистонро равшан тасаввур намоянд¹⁵.

Ба мадракҳои дигар низ истинод намуда, мумкин аст гуфт, ки дар Осиёи Миёнаи аҳди палеолити боло ду анъанави техникаи мавҷудияти ҳудро давом медод, ки яке бо палеолити Осиёи шарқӣ ва Сибир (қароргоҳи Самарқанд) ва дигаре бо палеолити Осиёи Пеш (Хочағор) алоқаманд буд.

¹² Лев Д. Н., 1965.

¹³ Окладников А. П., 1964, с. 170.

¹⁴ Несмеянов С. А., Ранов В. А., 1964.

¹⁵ Ранов В. А., Никонов А. А., Пахомов М. М., 1976.

Тавсифи чамъияти палеолит

Мо дар асоси материалҳои археологӣ инкишофи тадриҷии қувваҳои истеҳсолкунандаи чамъияти давраи палеолити Осиёи Миёнаро мавриди тадқиқ қарор додем. Аммо масъалаи тақомули тадриҷии иҷтимоии ин чамъият ниҳоятдараҷа мураккаб аст. Ҳатто қонуниятҳои асосии тараққиёти он дар асарҳои мутахассисони сотсиология низ ба таври мукамал омӯхта нашудааст, мулоҳиза ва ҳулосаҳои пешниҳодшуда мавзӯи баҳсу мунозираҳои тундӯтез гардидаанд¹⁶. Масъалаи оид ба хусусиятҳои инкишофи чамъияти аҳди палеолити Осиёи Миёна умуман ба миён гузошта нашудааст.

Агар гӯем, ки чамъияти инсонӣ бисёртарин қисмати вақти худро дар марҳилаи асри санг гузаронидааст – ин сухани умумӣ хоҳад шуд. Дар ин маврид ҷои ғайб аст, ки барои возеҳтар ифода ёфтани матлаб кӣ ёи борҳо истифодашударо биёварем. Инак, шартан фарз кунем, ки тамоми ҳаёти чамъияти инсонӣ то Револютсияи Кабири Сотсиалистии Октябр ҳамагӣ як сол давом кардааст. Дар он сурат ба одам табдил шудани маймун дар аввали моҳи январ ба вукӯъ пайваста, давраи ҳукмронии палеолит қариб тамоми солро то 25-уми моҳи декабр фаро мегирад ва тамоми таърихи чамъияти синфӣи Осиёи Миёна баҳузур дар ним соати охири пеш аз соли нав «ғунҷоиш» меёбад!

Ташкилоти иҷтимоӣ дар палеолити поин хеле сода ва ибтидоӣ буд. Коллективҳои аз ҳама қадим ва нав ташаккулёфтаи одамнро Ф.Энгелс «гала» номидааст¹⁷. В.И.Ленин паи ҳам «галаи ибтидоӣ» ва «коммунаи ибтидоӣ»-ро номбар мекунад¹⁸.

Давраи галаи ибтидоӣ давраест, ки чамъияти инсонӣ ташаккул ёфта, асоси асосҳои он фароҳам меояд. Дар охири палеолити миёна ва боло ташкилоти қабилавии чамъият – коммунаҳои ибтидоӣ бо тартиби қавмию насабӣ пайдо мешавад. Ин сохти қавмӣ модарӣ буд, ки зан дар он мавқеи хеле баландро ишғол мекард¹⁹. Муносибати оилавӣ дар доираи никохи гурӯҳӣ сурат мегирифт.

Истеҳсолот коллективӣ бошад ҳам, вале дараҷаи қувваҳои истеҳсолкунанда ниҳоят паст буд. «Ин навъи ибтидоии истеҳсолоти кооперативӣ ё коллективӣ, албатта, на оқибати умумӣ қардани воситаҳои истеҳсолот, балки натиҷаи заифии шахсияти ҷудогона буд»²⁰. Қувваҳои истеҳсолкунанда дар як ҷо намонда, ба охирагӣ такмил меёфт. Тараққиёти беш аз пеши қувваҳои истеҳсолкунанда ва ташкилоти чамъиятӣ боиси мураккабшавии шаклҳои маданияти инсонӣ мегардид. Бояд гуфт, ки ёд гирифтани тариқи ҳосил қардани оташ, сохтани манзилҳои оддӣ, ривочи шикори ҳайвоноти қалон ва ба ин васила гузаштан ба зиндагонии муқимӣ – ҳамаи ин қадамҳои муҳими тараққиёти прогрессивии чамъияти инсониро нишон медиҳад. Чунон ки аз мадфани писарбачаи тешиктошӣ аён мегардад, дар ҳамон вақтҳо аввалин аломатҳои русуми дафн, нахустин падидаҳои дин ба зӯҳур омада будаанд.

¹⁶ Ниг.: масалан: Семёнов Ю.И., 1966; Семёнов Ю.И., 1968; Тер-Акопян Н.Б., 1968; Бутинов Н.А., 1968; Кабо В.Р., 1968 (дар ин асарҳо феърасти муфассал ва нигориши таърихи масъала мавҷуд аст).

¹⁷ К.Маркс ва Ф.Энгелс. Асарҳо, ҷилди 34, с. 138.

¹⁸ Ниг.: В.И.Ленин. Асарҳо, ҷилди 35, с. 111.

¹⁹ Дар таърихнигории советӣ нуқтаи назари дигар низ мавҷуд аст (ниг.: Кабо В.Р., 1968, с. 258–265).

²⁰ К.Маркс ва Ф.Энгелс. Асарҳо, ҷилди 19, с. 404.

2. МЕЗОЛИТ ВА НЕОЛИТ

Замони мезолит ва неолитро одатан ба 10–15 ҳазор сол тахмин мекунад. Лекин давоми ин давраи ҳаёти инсонӣ дар ҳар маҳал ҳар хел будааст. Дар асоси маълумот ва мадракҳои мавҷудаи археологӣ ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки аҳолии Осиёи Миёна дар ин давра хеле сершумор гардида, дар шароити сохти қабилавии модаршоҳӣ зиндагонӣ мекардаанд. Дар ин давра олооти истеҳсолот нисбатан мукаммал ва беҳтар мегардад. Усулҳои нави асбобу олотсозӣ: сайқал додан, парма ва арра кардан, ки дар гузашта аз онҳо ҳеҷ асаре набуд, ба таври васеъ паҳн мешаванд. Соҳаҳои нави хочагӣ, аз қабили кулолӣ, зироат ва чорводорӣ низ ба вучуд меоянд. Мувофиқи шароити табиӣ дар ноҳияҳои гуногуни Осиёи Миёна маконҳои шикорчиёни моҳигир, шикорчиёни чорводор ё худ барзгарони ибтидоӣ пайдо мешаванд.

Осори мезолит

Осори давраи мезолит хусусан дар маҳалҳои соҳили Каспӣ ба таври муфассал тадқиқ шудааст. Намунаи барҷастаи он бозёфти диққатангези А.П.Окладников - гори Чабал мебошад. Маълумот ва мадракҳои аз ин ҷо бадастомада дар солҳои охир ба тавассути кашфи боз як маҳзани ёдгориҳои қадима – гори Замзамчашма афзунтар гардид. Дар табақаҳои пуршумори маскуни ин ғорҳо ва дигар ёдгориҳои наздики Каспӣ дахҳо ва садҳо асбобу абзори хурди сангичахмоқӣ боқӣ мондааст, ки аз байни онҳо, алалхусус, олооти шакли ҷандасӣ: китъаи доира (сегмент), секунча, шакли мунҳариф (трапетсия) ҷолиби диққат аст. Маълумот ва мадракҳои археологӣ шаҳодат медиҳанд, ки дар давраи мезолит ва оғози неолит дар баробари шикори ҳайвонот сайди моҳӣ ва ғизоғундорӣ ривоч меёбад. Ёдгориҳои соҳили Каспӣ бо хосияти худ ба маданияти ҳамонвақтаи Осиёи Пеш қаробат доранд²¹.

Ҳангоми кӯшиши бошишгоҳи Тутқавул дар маҳалли сохтмони ГЭС-и Норак осори нодири мезолит ба даст омад. Дар ин ҷо дар қатори олооти маъмули мезолити Осиёи Пеш (кордҳои сангии якдама, сегментҳо ва ғ.) олооти дағалтаре низ ёфт шуд, ки онҳо мезолити ҳазораҳои XIII–VII то милоди Тутқавулро бо маданияти давраҳои сонитари Ҳисор марбут месозанд. Осори Дараи Шӯр ҳам маконан ва ҳам тавсифан ба маданияти номбурда наздик аст. Ин осор дар 20 км шарқтари Тутқавул воқеъ мебошад.

Дар бошишгоҳи Обикиик, ки дар ҷои аз қаторкӯҳи Рангинтоғ баромадани роҳи Душанбе – Қўрғонтеппа ҷой гирифтааст, як силсила олооти аҷоиби мезолит ёфт шуд.

Аммо осори дар Помир кашфшуда аз ин ёдгориҳо ба кулӣ фарқ мекунад. Дар ин ҷо, дар шароити фавқуллодаи кӯхистон, дар иртифои мутлақи аз 3,5 ҳазор то 4,2 ҳазор метр аз сатҳи баҳр, баландтарин дар ҷаҳон қароргоҳи одамоне ёфт шуд, ки 95 ҳазор сол пеш зиндагӣ ба сар бурдаанд (ин сана ба воситаи таҳқиқи физикии ангишти оташдони қароргоҳи Ошхона муайян гардидааст)²².

Ин хосиятан маданияти дигарест, ки аз мезолити ғарбӣ ба кулӣ фарқ мекунад. Дар он асосан асбобу олоти дурушт, мисли белчаҳои аз санги қайроқ сохташуда, ба назар мерасанд, яъне дар ин ҷо бештар техникаи давраи палеолит ҳукмфармо буда, аз олатҳои ҷандасӣ асаре ҳам дида намешавад. Он аслан қароргоҳи шикорчиён будааст, ки дар фасли тобистон ба ин маҳалли аз сайд

²¹ Окладников А.П., 1966 а.

²² Бутомо С.В. ва диг., 1964.

фаровон кӯчида меомадаанд. Дар қароргоҳи Ошхона чор табақаи маскун кашф гардид, беш аз 10 ҳазор олат чамъ карда шуд²³.

Осори неолит

Тахминан 9–7 ҳазор сол қабл аз ин асри нави санг оғоз ёфтааст.

Дар Осиёи Миёна се умумияти маданияи таърихро, ки аз якдигар бо шароити зиндагӣ ва осори худ фарқ мекунанд, метавон аёнан мушоҳида намуд. Дар ҳамин марҳила дар ҳаёти ҷамъияти инсонӣ тағйироти таърихӣ рӯй медиҳад. Инсоният аз масраф ва захираи неъмат ба тавлид ва истеҳсоли он қадам мегузорад – ҷои шикор ва ғизоғундориро зироат ва ҷорводорӣ ишғол менамояд. Ин дигаргуниро гоҳо «инкилоби неолит» меноманд. Албатта, воқеан ин тавр нест, балки ин ном фақат шартист.

Дар тӯли доманаи Копетдоғ он вақтҳо масканҳои аҳли маданияти Ҷайтун – қабиларо, ки аз тамоми қавму тоифаҳои сокини Иттифоқи Советӣ пештар ба зироат шурӯъ намудаанд, воқеъ гардида буданд. Онҳо дар деҳқадаҳои қабилавӣ, дар хонаҳои кулӯҳӣ зиндагонӣ мекарданд. Ҷорводорӣ низ аз машғулиятҳои асосии онҳо ба шумор мерафт. Асбобу олати деҳқонии онвақта аксаран аз дохҳои содаи сангичаҳмоқӣ иборат буданд, ки онҳо 36,5 фоизи олатҳои тадқиқшударо ташкил менамоянд. Аз навъҳои зироат бештар гандум ва ҷав кошта мешуд. Дар қатори аслиҳаву абзори сангичаҳмоқӣ пораҳои зарфи гилӣ ҳам пайдо гардиданд, ки аз мавҷудияти кулолӣ дар он замон гувоҳӣ медиҳанд. Зарфҳо дастӣ сохта, баъзан бо хатҳои исломӣ ва нақшунигори тӯрсо оро дода мешуданд. Ин ҳоло қадимтарин намунаи осори кулолии Осиёи Миёна мебошад.

Ба санъати сафолиёти Ҷайтун ҳеле фаровон будани асбобҳои майдаи сангӣ хос аст. Дар ин ҷо пайкони тир ё найза мутлақо дучор нашуд. Аз афти қор, асбоби меҳнат ва ҷанг аз сангҳои майда сохта шуда, баъд васл карда мешуд²⁴.

Дар ҳамон давраҳо барои сафолпазӣ кӯраву хумдонҳои махсус вучуд доштанд, гарҷанде ҳуди асбобҳои сафолӣ кам истеҳсол мешуд.

Дар яке аз бошишгоҳҳои маданияти Ҷайтун – дар Ҷӯпонтеппа қабрҳое ёфт шуданд, ки хусусияти ба худ хос доранд ва ин хусусият дар давраҳои сонӣ ҳам ба назар мерасад ва он иборат аз ҳамин аст, ки қабр дар ҳуди бошишгоҳ дар рӯи хавлӣ ё дар дохили хонаҳо қанда мешуд. Дар байни бошишгоҳҳои ин маданият Пассочиктеппа мақоми махсус дорад ва маҳз дар ҳамин ҷо бинои ёфт шуд, ки, аз афти қор, бинои ҷамъиятӣ мебошад. Дар яке аз деворҳои ин бино бо ранги сиеҳу сурх сурати даррандагону ҷаррандагон ва нақши аҷоиб қашида шудааст²⁵. Ин сурат яке аз қадимтарин суратҳои рӯидеворӣ дар СССР мебошад.

Дар давраи неолит сокинони соҳилҳои камбориши ҷануби Туркменистон барои обёрӣ зоҳиран фақат дамиши обро истифода мебарданд. Барои ин махсус ҷӯйҳо меканданд ва палҳо месохтанд. Дар айни ҳол дар маҷрои мобайнии дарёву дарёчаҳо воқеъ будани баъзе бошишгоҳҳо шояд далели он бошад, ки оби он дарёву дарёчаҳо барои обёрии заминҳои лаби дарё истифода бурда мешуд. Ҷорводорӣ ҳеле раванқ ёфта бошад ҳам, ба туфайли шикор низ ҳеле гӯшт (дар Ҷайтун қариб 25%) ба даст оварда мешуд, ғайр аз ин пӯсту устухони ҷорво низ дар рӯзгор ба қор мерафт²⁶.

²³ Ранов В.А., 1962 б.

²⁴ Массон В.М., 1971, саҳ 27

²⁵ Дар Ҷамон ӯ, с.51.

²⁶ Дар Ҷамон ӯ, с. 81–89.

Дар макони ин маданият – Чайтун низ чандин мучассамачаҳои гилии ҳайвонот ва одамонро ёфтаанд. Ин мучассамачаҳо, ба ақидаи В.М.Массон, маъбадҳои қабилавӣ мебошад²⁷. Замон ва таърихи мавҷудияти ёдгориҳои асосии маданияти Чайтун ҳазораи VI пеш аз милод аст.

Қабилаҳое, ки ба умумияти дигар тааллуқ доштанд, дар дашту чулғаҳои Осиёи Миёна, хусусан дар воҳаи Бухоро ва канораҳои баҳри Арал ҳаёт ба сар мебурданд. Ёдгориҳои аз онҳо боқимондари бо номи «маданияти Калтаманор» ёд мекунанд. Вай асосан маданияти шикорчиён ва моҳидорон буда, бо ҳамин чихат аз маданияти пеш аз ин зикршуда тафовут дорад. Калтаманориҳо, зоҳиран, дар марҳалаҳои охири тараққиёти худ ба ром қардани ҳайвонот ва аз худ қардани зироати ибтидоӣ шуруъ намудаанд. Санаи маъмули мавҷудияти ин умумияти қабилавӣ ҳазораи IV–III пеш аз милод аст.

Ҳамин тарик, дар он замон инкишофи номавзунӣ маданиятҳои асри санг ба амал меояд. Ҳафриёти Чонбозқалъаи 4, ки аз он ҷо боқимондаҳои манзили калони гирдашакли аз ҷӯбу қамиш сохташудаи ба ҷамоаи қабилавӣ иборат аз 100 нафар ва бештар аз он тааллуқдошта пайдо гардид, ҳаёти қабилҳои калтаманорро хеле барҷаста тасвир менамояд. Ҳамин нава манзили боз ҳам калонтар дар қароргоҳи Ковати 7 ёфт шуд.

Хусусияти маданияти Калтаманор аз олатҳои хурди сангичаҳмоқӣ ва инкишофи техникаи васла зоҳир мегардад. Сангичаҳмоқ аз кӯҳи Султонӯиздоғ ба даст оварда мешуд. Дар ин ҷо қони санг ва устохонаи сохту пардохти олати сангичаҳмоқӣ (Бурлӣ 3), ки ба давраи Калтаманор тааллуқ доштааст, пайдо гардид. Ҳамчунин аз масканҳои қадима бисёр асбобҳои сафолӣ, аз ҷумла сафолҳои нақшунигорин ёфт шуданд²⁸.

Дар кӯҳистон ва маҳалҳои назди кӯҳсори Осиёи Миёна умумияти қабилавӣ севум – маданияти Ҳисор макон ёфта буд. Ин воқеа ҳам «неолити кӯҳистон» аст, яъне давраест, ки бо шароити маҳсули зиндагонии одамони даранишин тавсиф меёбад. Нахустин муҳаққиқи маданияти Ҳисор А.П.Окладников чихатҳои ниҳоят фарқкунандаи олатҳои сангии ин маданиятро, ки қисми асосии онҳоро асбобу абзори қайроқсангӣ ташкил додаанд, хотирнишон намуда буд. Бозёфти чунин асбобу олат дар Осиёи Миёна мебошад. Хусусияти дигари ин маданият иборат аз он аст, ки дар байни ёдгориҳои он аз асбобҳои сафолӣ ҳеҷ як асаре дида намешавад. Ба ақидаи А.П.Окладников, аҳли маданияти Ҳисор аввалин барзгарони вилоятҳои кӯҳистон буда, дар баробари зироат ва ҷорводорӣ шикор ҳам дар ҳаёти онҳо мавқеи ҳудро нигоҳ медоштааст. Бозёфтҳои Тутқавул (соҳили ҷапи дарёи Вахш дар наздикии Норак), ки он ҷо дар масоҳати қалоне макони бисёртабақа ва пурасори онвақта тадқиқ мешавад, таърихи пайдоиш ва ҷараёни инкишофи маданияти Ҳисорро равшантар хоҳад намуд.

Дар Тутқавул ҷор табақаи маскун (ду табақаи маданияти мезолити ҳазораи X–VIII пеш аз милод ва ду табақаи мутааллиқ ба ҳуди маданияти Ҳисор) кашф гардид. Дар табақаҳои маданияти Ҳисор боқимондаҳои оташдони нимдоираи аз санг ҷидашуда, иичунин «хоначаҳо»-и маҳсули аз девораҳои чандқабатаи сангӣ биноёфта пайдо шуданд. Ин гуна суфачаҳо, ки зоҳиран ҳамчун бунёди манзилҳои сабукбори ҷӯбӣ хизмат мекардаанд, дар ҳафриётиҳои Шарқи Наздик низ дарёб гардиданд²⁹.

²⁷ Массон В.М., 1966 б, с. 88.

²⁸ Толстов С.П., 1948 а. с. 59–66; Виноградов А.В., 1968; Коробкова Г.Ф., 1969.

²⁹ Ikaidwood K.J. 1967, p. 106-107.

Дар байни бештар аз 40 ҳазор маснуоти асри санг, ки аз ҳафриёти Тутқавул ба даст омадааст, табарҳои хуби суфта, кордҳои тез, абзорҳои дастиҳои хонагӣ: дарафш, парма, белча ва бисёр олатҳои сохту пардохти ҷӯб мавҷуданд. Аслиҳои асосии шикорӣ аз найза ва синон иборат буд, ки ба дастҳои ҷӯбӣ ё устухонӣ тег нишонда, бо мум ва ширеш маҳкам мекарданд. Қисмати асосии ёдгориҳои маданияти Ҳисорро олатҳои калони санги кайроқӣ ташкил менамоянд. Асбобу олати устухонӣ хеле кам ба назар мерасад. Аз ҳафриёти ин ноҳия устухонҳо – аввалин осори антропологии аҳли маданияти Ҳисор низ ёфт шуданд.

Мувофиқи усули радиокарбӣ муайян карданд, ки табақаи болоии маскуни Ҳисор 5150 ± 140 сол пеш аз милод вучуд доштааст.

Муқаррар кардани асосҳои иқтисодии марҳалаи тутқавулии маданияти Ҳисор ниҳоятдараҷа душвор аст. Вале аз мадракҳои археологӣ чунин бармеояд, ки он маскани шикорчиён ва ғундорандагони неъматҳои табиӣ набуда, балки одамони навакак ба шаклҳои истехсолкунандаи хоҷагӣ қадамгузошта мебошанд. Иқтисодиёти сокинони қадимаи Тутқавул бештар ба марҳалаи «пайдоиши зироат ва чорводорӣ» наздик аст. Як қатор нишона ва аломатҳои гувоҳӣ медиҳанд, ки чорводорӣ мавқеи асосӣ доштааст. Дар байни устухонҳои миқдоран ками ҳайвонот, ки аз табақаҳои маскуни берун оварда шудаанд, устухони буз ва ғусфанди хонагӣ ба назар мерасанд.

Ҳоло дар дасти мо баъзе далелҳои мавҷуданд, ки барои муайян кардани ҳудуди интишори маданияти Ҳисор имкон медиҳанд. Ин навъ ёдгориҳо асосан воҳаҳои сарзамини имрӯзаи Тоҷикистонро фаро гирифтаанд. Ёдгориҳои мушобеҳи ин, ки дар дигар ноҳияҳои кӯҳистони Осиёи Миёна, аз ҷумла дар шимоли Тоҷикистон, Фарғона ва соҳилҳои Иссиққул дучор меоянд, мутаассифона, то ҳол дуруст омӯхта нашудаанд.

Таърихи мавҷудияти маданияти Ҳисор ва санаҳои асосии осори он низ муайян карда шуд. Маълум гардид, ки ин маданият на камтар аз се ҳазор сол (ҳазораҳои VI–III пеш аз милод) давом кардааст. Ёдгориҳои давраи аввали ин маданият дар Тутқавул, давраи миёна дар Кӯи Бӯлғи Данғара ва ниҳоят давраи охири он дар Теппаи Ҷозиёни Ҳисор маҳфуз мондаанд³⁰.

Масъалаи гузаштан аз маданияти Ҳисор ба фулуз ҳанӯз ба дараҷаи кофӣ тадқиқ нагардидааст.

Қадимтарин тасвирҳои рӯи санг

Тасвирҳои рӯи санг, ки барои дарк намудани тафаккури башари қадим ва тасаввуроти нисбат ба муҳит пайдокардаи ӯ кӯмак мерасонанд, мавриди таваҷҷӯҳи муҳаққиқони таърихи бостон қарор гирифтаанд.

Дар бисёр ноҳияҳои Осиёи Миёна ҳазорон тасвирҳои дар саҳраҳо кандашуда мавҷуданд, ки машҳуртарини онҳо тасвирҳои Саймалитош дар Фарғона³¹ ва Лангаркишт дар Помири ғарбӣ мебошад³². Дар Тоҷикистон ҳам чандин маҳалли ин қабил ёдгориҳоро метавон ном бурд. Чунончи, дар қадди соҳили Зарафшон ва шоҳаҳои он³³, дар силсилақӯҳи Қурама³⁴ ва дигар маҳалҳо миқдори зиёди тасвирҳои рӯи санг пайдо гардидаанд. Дар Помир

³⁰ Коробкова Г. Ф., Ранов В. А., 1968.

³¹ Бернштам А. Н., 1952.

³² Ранов В. А., 1960 а.

³³ Дальский А. Н., 1949; Мандельштам А. М., 1956.

³⁴ Ранов В. А., 1960 б.

тақрибан 50 маҳалли чунин ёдгорӣ қайд шудааст³⁵. Аксари ин тасвирҳои рӯи санг ба даврони таърих ва қисман ба замони скифу сарматҳо тааллуқ дорад. Аз тадқиқи онҳо масъалаҳои хеле ҷолибе ба миён меоянд, ки эҳтимол, чанд насли донишмандон – археологҳо ва санъатшиносон ба ҳалли онҳо машғул хоҳанд шуд.

Вале аз ҳама ҷолибтар қадимтарин тасвирҳои рӯи саҳраҳо офаридаи одамони асри санг мебошад. Ин қабил тасвирҳо ҳамагӣ фақат дар якҷанд нуқтаҳо дучор омадаанд. Онҳо чи аз ҷиҳати мавзӯ ва чи аз ҷиҳати тарзи офариниши худ аз чунин осори ҳунарии давраҳои баъд фарқ мекунанд. Яке аз фарқҳои муҳими тасвирҳои қадима ин аст, ки онҳо бо ранг кашида шудаанд.

Тасвирҳои хеле диққатангези Заравутсой (воқеъ дар Ўзбекистон) қайҳост, ки шӯҳрати ҷаҳонӣ пайдо кардаанд. Дар байни ин тасвирҳо хусусан саҳнаи шикори говони ваҳшӣ, ки шикорчиён рӯи худро бо аҳо пӯшидаанд, ҷолиби таваҷҷӯҳ мебошад. Дар натиҷаи тадқиқоти солҳои охир маълум гардид, ки ин суратҳо ба давраҳои неолиту энеолит тааллуқ дошта, эҳтимол, баъзе қабатҳои қадимтари онҳо ба замони мезолит ҳам рафта мерасида бошанд³⁶.

Чунин ба назар мерасад, ки қадимтарин тасвири рӯи санг дар Осиёи Миёна суратҳои мағораи Шахта мебошад, ки дар Помир кашф шудааст. Дар девори мағораи начандон калоне, ки дар баландии 4200м аз сатҳи баҳр воқеъ гардидааст, суратҳои ба ду ранг кашидашуда маҳфуз мондаанд. Тасвири одамони ба зерӣ қаноти мурғон паноҳбурда, гурозҳо ва хирсҳо хеле хуб намоён аст. Ҳайвонҳо дар лаҳзаи захмӣ шудан аз тири шикорчиён тасвир шудаанд. Бино ба сабки нигориши ин суратҳо, қазоват кардан мумкин аст, ки онҳо назар ба суратҳои Заравутсой қадимтаранд ва метавонанд ба давраҳои аввали неолит ё худ мезолит нисбат ёбанд³⁷.

Суратҳое, ки аз ду маҳалли дигари кӯҳистони Осиёи Миёна – дар наҳри Саричас³⁸ ва Куртиқисои наздики мағораи Шахта ёфт шудаанд, ба давраҳои баъдтар, ба аҳди охири неолит ё биринҷӣ тааллуқ доранд³⁹.

3. АСРИ БИРИНҶӢ

Гузариш ба сохти қавмӣ падарӣ

Асри биринҷӣ муҳимтарин давраи таърихи инсоният мебошад. Дар ин давра чи дар тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда ва чи дар сохти иҷтимоии ҷамъият тағйироти ҷиддӣ ба вуқӯъ меояд: истихроҷ ва гудозиши маъдан ва сохтани асбобҳои фулузӣ шурӯъ гардида, олотӣ истеҳсолот такмил меёбад, дар киштукор обёрии сунӣ ҷорӣ мешавад, қариб тамоми қabilaҳои Осиёи Миёна ба хоҷагии истеҳсолкунанда мегузаранд, тадриҷан масканҳои бузург ба вучуд меоянд; ниҳоят, дар охири ин давра нобаробарии молумулкӣ ва иҷтимоӣ авҷ гирифта, заминаи дар оянда ба ҷамъияти синфӣ гузаштанро фароҳам меоварад.

Ибтидои асри биринҷиро «энеолит» – «асри сангу мис» меноманд, зеро маҳз дар ҳамин вақт, баробари ҳифзи анвои зиёди олотӣ сангӣ, оҳиста-оҳиста асбоб ва маснуоти мисӣ ҳам пайдо ва паҳн мешаванд. Энеолит дар ҷануби Туркменистон ҳазораҳои IV–III пеш аз милодро дарбар гирифта, дар

³⁵ Ранов В. А., Гурский А. В., 1960.

³⁶ Формозов А. А., 1966; 1969, с. 60–78.

³⁷ Ранов В. А., 1961.

³⁸ Окладников А. П., Рацек В. И., 1954.

³⁹ Ранов В. А., 1961.

маҳалҳои дигар то ҳазораи II пеш аз милод давом намудааст. Асри биринҷӣ асосан аз охири ҳазораи III пеш аз милод оғоз ёфта, мавҷудияти худро то қарнҳои IX–VIII пеш аз милод нигоҳ медорад.

Дар аҳди биринҷӣ қabilaҳои Осиёи Миёна ба дараҷаи ҳеле баланди тараққиёти маданияти модӣ ва маънавӣ расида, дар байни тамаддуни шаҳрҳои Шарқи Наздику Миёна ва Ҳиндустон, аз як тараф, ва қabilaҳои Поволже, Қазоқистон, Сибир, Осиёи Марказӣ ва Хитой, аз тарафи дигар, ҳалқаи пайвандкунанда гардида буданд. Бо вучуди ин, дар осори олимони ғарб майли ошкоро кам карда нишон додани аҳамияти тамаддуни қадими мардуми Осиёи Миёна ба назар мерасад. Ҳатто дар чунин як асари қиддӣ монанди «Таърихи инсоният. Тараққиёти маданият ва илм», ки ЮНЕСКО нашр кардааст, роҷеъ ба маданияти аҳди биринҷии ҷануби Туркменистон чунин суҳанҳо гуфта шудаанд: «Хусусияти умумии он нисбатан сода аст, ин маданияти ҷамъиятест, ки на дар ягон ҷараёнҳои прогресс, балки яқинан дар «ҳалиҷи кӯчаке» умр ба сар бурдааст»⁴⁰. Таҳқиқоти олимони советӣ ин гуна мулоҳизаҳои беасоси нигилистонаро қомилан рад мекунанд. Мадракҳои таърих гувоҳӣ медиҳанд, ки саҳми Осиёи Миёна дар маданияти асри биринҷии шарқ бағоят бузург аст, ба замми ин, қabilaҳои эронизабону ҳиндузабон ба кишварҳои ҳамсои Ҳиндустон, Афғонистон ва Эрон маҳз аз Осиёи Миёна омадаанд. Ононе, ки аз ин қabilaҳо дар Осиёи Миёна монданд, як андоза тафовут пайдо карда, минбаъд аз ҳамқавмони ба Эрон ва Ҳиндустон рафтаи худ ҷудо шуданд. Тараққиёти минбаъдаи маданияти Осиёи Миёна ниҳоятдараҷа бартарӣ доштани анъанаҳои давраи энеолитро нишон медиҳад.

Қувваҳои истеҳсолкунанда

Бо мурури асрҳо олоти истеҳсолот беш аз пеш такмил ёфта, техника тараққӣ намуд. Яке аз равияҳои ин тараққиёт ба пайдоиши фулузгудозӣ оварда расонид. Илм дар ихтиёри худ мадракҳои аниқ ва дақиқи ба вучуд омадани металлургияи ибтидоиро надорад. Аввалҳо одамон фулузоти хурдӯро як навъи маҳсули санг пиндошта, бо ҳамон усуле, ки ба санги муқаррарӣ қор мефармуданд, сохту пардохт мекарданд. Тадричан онҳо пай бурданд, ки баъзе навъҳои санг дигаргун буда, ҳосияти ёзандагӣ доранд. Дертар, вақте ки инсон аз даруни ҳокистари сард дар натиҷаи тасодуфан гудохта шудани маъдансанг як порча мисро пайдо намуд, фикри аз маъдан хориҷ кардани мис, яъне гудозиши маъдани мис ба вучуд омад. Таҷрибаи сафолпазии қулолон дар қори омӯхтани фулузгудозӣ ҳеле қўмак расонид. Ин қадамҳои аввали саноати фулузсозии ибтидоӣ бо машаққати зиёде гузошта шуда, қунон ки бостоншиносон муайян кардаанд, қандин ҳазор сол тўл қашидааст.

Аммо олоти мисӣ, бинобар мулоим будани худ, он қадар самараи дилхоҳ дода натавонист. Он вақте, ки инсон ба мис қалъагӣ (гоҳо сурб, сурма ва маргимуш) ҳамроҳ қарданро омӯхт, вазъият фавран тағйир ёфт, як навъи нави фулуз – биринҷӣ тавлид гардид, ки дар баробари як қатор бартариҳои технологӣ ба сабаби ҳеле саҳт буданаш барои вусъат пайдо кардани таҳияи олоти фулузӣ имконият фароҳам овард. Вале дар айни замон асбобу аслиҳаи сангӣ низ қамона мавҷудияти худро нигоҳ медошт⁴¹.

Ф.Энгелс навиштааст: «Муҳимтарини онҳо (фулузот.– Б.Ғ.) мис ва қалъагӣ, инчунин биринҷии аз ҳамбастагии онҳо ҳосилшуда ба шумор мера-

⁴⁰ Hawky's J. and Woll'y L., 1963, p. 827.

⁴¹ Богаевский Б.Л., 1936, с. 390–439; Литвинский Б.А., 1954 6, с. 13–36; «A History of Technology», 1957, p. 572–598.

фтанд; биринҷӣ олоти аслиҳои лозимаро ба вучуд овард, лекин олоти сангиро аз байн бурда натавонист; ба ин кор фақат қудрати оҳан мерасид, аммо ҳосил кардани оҳанро холо наметавонистанд»⁴².

Дар Осиёи Миёна осори бисёр конҳои мис, ки дар асри биринҷӣ кашф гардида, мавриди истифодаи аҷдоди қадимаи мо қарор гирифта буданд, бокӣ мондаанд. Чунончи, дар Фарғона мисро аз кони Навкат, дар кӯҳистони Чатқолу Курама истихроҷ мекарданд, ҳамчунин конҳои мис, ки дар Буконтӯғ ва дигар маҳалҳои кӯҳсори Осиёи Миёна ёфт шуданд, аз ҳамин қабил манбаъҳои машҳури мис ба шумор мераванд. Тадричан ҳелҳои маъдане, ки дар гудозиш истифода мебуданд, зиёдтар гардид; аввалҳо фулузгудозони ибтидоӣ мисро фақат аз маъданҳои туршонидашуда гудохта ҳосил мекарданд, баъдтар технологияи нисбатан мураккабтари аз маъданҳои хеле васеъ пахншудаи сулфид ҳосил кардани мис азҳуд карда шуд. Дар Осиёи Миёна қалъагӣ аз кони Қарнаб, воқеъ дар самти ҷанубии водии Зарафшон, истихроҷ карда мешуд⁴³.

Зироат ва чорводорӣ, ки дар аҳди гузашта пайдо шуда буд, дар асри биринҷӣ ба соҳаи асосии хоҷагӣ табдил ёфта, аҳамияти шикор камтар гардид.

Дар ҷануби Туркменистон, ки дарёчаву ҷӯйбор бисёр аст, зироаткорон дар вақтҳои аввал аз обхезиҳо истифода карда, бештар дар заминҳои лойқа кишт мекарданд. Дар ҳазораи IV пеш аз милод дар ин ҷо нахустин иншооти обёрӣ пайдо гардид, ки дар тамоми Шарқи Пеш қадимтарин иншоот ба шумор меравад. Обанбори сунъии ғунҷоишаш 3,5 ҳазор метри мукааб, инчунин каналҳои обёрии андаке дертар (дар байни ҳазораҳои IV–III пеш аз милод) сохтанида кашф гардидаанд, ки онҳо ба ҷӯю ҷӯйчаҳои зиёде тақсим шуда, қариб 150 гектар замини яке аз деҳқадаҳои ҷануби Туркменистонро обшор мекардаанд. Аввалҳо зироати асосиро ҷави дурадда ва гандуми нарми зирадона ташкил мекард, вале сонитар, чунон ки бозёфтҳои бостонӣ шаҳодат медиҳанд, ғайр аз ҷаву гандум ҷавдор, нахӯд ва ангур низ ба қатори зироатҳои асосӣ дохил гардид. Пештар доси сангӣ ба кор бурда мешуд, баъдҳо ҷои онро доси мисӣ ва биринҷӣ гирифт. Яқинан метавон гуфт, ки дар айни тараққиёти аҳди биринҷӣ дар шудгор ва киштукор аз қувваи ҳайвонот низ истифода мебуданд. Рамаи чорпоён аксаран аз бузу ғусфанд иборат буд. Аз ҳайвоноти қорӣ, алалхусус аспу шутур нигоҳ дошта мешуд⁴⁴.

Пайдоиши зироати обӣ дар байни қавму қабилаҳои дигар вилоятҳои Осиёи Миёна нисбатан дертар, дар охириҳои аҳди биринҷӣ ба вуқӯъ омад. Маълумот ва мадракҳои бахшнопазире ҳастанд, ки дар ҳазораи II пеш аз милод дар Хоразм мавҷуд будани каналҳои обёриро тасдиқ менамоянд⁴⁵. Аз эҳтимол дур нест, ки ин гуна каналҳо дар Фарғона ҳам буданд. Чорводорӣ дар хоҷагии ин вилоятҳо назар ба ҷануби Туркменистон ҳиссаи бештареро ташкил мекард.

Дар баробари истихроҷи фулуз, пайдоиши фулузгудозӣ, зироат ва чорводорӣ дигар навъҳои истеҳсолот, аз ҷумла қулолӣ, таҳияи олоти сангӣ ва ғайра низ хеле тараққӣ карда буд.

⁴² К.Маркс ва Ф.Энгельс. Соч., т. 21, с. 161.

⁴³ Ливинский Б.А. ва диг., 1950; 1962, с. 189–191.

⁴⁴ Лисицына Г.Н., 1965; «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы». М.–Л., 1966, с. 110–113, 164.

⁴⁵ Итина М. А., 1968; Андрианов Б. В., 1969. с. 102–110.

Вилоятҳои таърихию маданияи Осиёи Миёна

Сайри тараққиёти таърихи аҳди биринҷӣ дар қисматҳои мухталифи Осиёи Миёна яқсон набуд. Дар ин бобат ду вилояти калонро метавон зикр кард: 1) ҷанубу ғарбӣ (ҷануби Туркменистон); 2) шимолу шарқӣ (қисматҳои боқимондаи Осиёи Миёна). Маданияти ин вилоятҳо аз ҳам ҷиддан фарқ намурад. Дар айни замон миёни онҳо робитаи қавӣ ва тӯлонӣ вучуд дошт⁴⁶.

Дар ҷануби Туркменистон маданияти муқими зироатӣ, ки аз рӯи нахустин осори таҳқиқшуда «маданияти Анав» номида шудааст, ривож ёфта буд. Нахустин қовишҳои Анав бо номи кишваршиносии рус А.В.Комаров алоқаманд аст. Баъдҳо экспедитсияи америкой бо сардории Р. Помпелли ин қовишхоро давом дод⁴⁷. Бо ҳафриёти солҳои 1949-1950 дар Намозгоҳтеппа баамаловардаи Б.А.Литвинский тадқиқи илмии ёдгориҳои маданияти Анав шурӯъ гардид⁴⁸. Сипас, ин корро Б.А.Куфтин идома дода, нақшаи табақабандии ин ёдгориҳоро пешниҳод намуд, ки то имрӯз аҳамияти худро гум накардааст⁴⁹. В.М.Массон ва ҳамкорони ӯ дар натиҷаи қовишҳои чандинсола материали фаровоне доир ба тамоми марҳалаҳои маданияти Анав ба даст оварданд. Ба ин васила В.М.Массон материалҳои оид ба таърихи қабилҳои Анавро тадқиқ ва ҷамъбаст намуда, онҳоро бори аввал ба доираи васеи масъалаҳои таърихи Шарқи қадим дохил намуд⁵⁰.

Дар аввалҳои энеолит маскани одамон фақат аз як дар ва хона иборат буд. Баъдтар дар марҳалаҳои минбаъдаи тараққиёти энеолит атрофи онро ба мақсади мудофия девор мекашанд; хонаҳои ҷамоатӣ низ сохта мешаванд, ки дар ҳар яке қўшманқал гузошта шудааст. Тадриҷан тамоюли сохтани манзилҳои серхона пайдо мешавад. Дар охири энеолит масканҳо боз ҳам васеътар гардида, тақрибан ҳамаи онҳо аз манзилҳои серхона иборат мешаванд ва аз ҷанд манзили наздик як маҳаллаи иқоматӣ ба вучуд меояд.

Зарфҳои сафолии пурнақшунигор аз ҷиҳатҳои махсуси маданияти ҷануби Туркменистони аҳди энеолит то охири аҳди биринҷӣ ба шумор меравад.

Дар аҳди биринҷӣ масканҳои хурд ва миёна (ба масоҳати то 10 гектар) ва деҳқадаҳои хеле калони шаҳристонмонанд, аз қабилҳои Намозгоҳтеппа, ки то 70 гектар масоҳат дошт, мавҷуд буданд.

Дар давоми мавҷудияти Намозгоҳтеппа, ки ҳанӯз дар аҳди энеолит пайдо шуда буд, табақаи маскунӣ ба ғафсии қариб 34 метр расидааст. Машғулияти асосии аҳоли ба тариқи пештара давом карда, вале анвои зироат бисёртар гардид. Дар хоҷагии кишлоқ олотӣ мисӣ ва биринҷӣ ба вучуд омад ва ҳамин қабил маснуот дар қатори асбобҳои сангӣ ба зиндагонии мардум низ беш аз пеш роҳ ёфт. Зоҳиран ин деҳқада аз якҷанд манзилгоҳҳои калоне таркиб ёфта, дар ҳар яке аз онҳо ҷамоаи сероилае маскан намуда буд. Дар яке аз ин манзилгоҳҳо 27 хона (ҳамагӣ на камтар аз 50 хона буд), ки бо роҳравҳо ба якдигар пайваست гардидаанд, пайдо карда шуд. Биноҳо ба намуди росткунҷа ва мураббаъ, баъзе шаклан нодуруст ҳам сохта шуда буданд. Девори хонаҳо аз хиштҳои калони росткунҷа бардошта шудаанд. Дар ин хонаҳо ҷанд ҳел оташқада ва суфаҳо мавҷуд буданд. Деворхоро ба хубӣ андова намуда, дар баъзе ҷоҳо ғачқорӣ ҳам кардаанд. Аз баъзе мадракҳо маълум мешавад, ки як

⁴⁶ Муқоиса кунед бо ИТН, I, с. 98–100.

⁴⁷ «Ульplotations in Trákkýstan», 1908.

⁴⁸ Литвинский Б.А., 1952 б.

⁴⁹ Куфтин Б.А., 1954.

⁵⁰ Массон В.М., 1956, а; 1956 б; худӣ ў, 1959; 1960; «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», с. 76–128, 151–178.

қисми хонаҳо боми гумбазшакл доштаанд. Ба ин тариқа, дар давраи энеолит ва биринҷӣ корҳои сохтмони меъморӣ дар маҳалҳои ҷануби Осиёи Миёна ниҳоятдараҷа тараққӣ мекунад.

Саноати ҳунаромандӣ низ хеле раванқ меёбад. Корхонаҳои мисгудозӣ ба вучуд омада, аз мӯҳрачау сӯзан то ханҷарҳои мисӣ маснуоти гуногун истеҳсол мегардиданд. Аз санг ҳам нафақат аслиҳа ва олоти меҳнат, балки ҳар гуна асбобҳои зиндагӣ ва зарфҳои зебо сохта мешуданд. Маҳорати кулолҳо низ ба дараҷаи баланд мерасад. Онҳо аз кӯзачау қадаҳои ниҳоят хурд то хумҳои хеле калон зарфҳои гуногун месохтанд. Зарфҳои бисёр нафис ва зебои таомхӯрӣ бо гулҳои рангоранг ороиш меёфтанд. Дар ин вақт саноати бофандагӣ ҳам бағоят пеш меравад.

Нақшунигори зарфҳоеро, ки дар баробари нақшаҳои ҳандасӣ, суратҳои мор, парранда, буз ва ғайра кашида шудаанд, омӯхта, доир ба мафкураи аҳолии Намозгоҳтеппа баъзе маълумот ба даст овардан мумкин аст. Махсусан, расми бузи дар байни ду дарахт қароргирифта ниҳоят воқеӣ тасвир ёфтааст. Мучассамаҳои ғилии хеле табиӣ баромадаи одам ва ҳайвонот низ ёфта шудаанд. Баъзе аз ин қабил суратҳо ханӯз вучуд доштани боқимондаҳои давраи модаршоҳиро нишон медиҳанд. Аз тасвиrotи маросимӣ амсилаи ғилии хона ва ҷархи ғилии аробаро ном бурдан мумкин аст. Дар назди девори хонаҳо ва дар зери онҳо қабри одамон низ дучор меояд⁵¹.

Ҳафриёти муназзами ин бошишгоҳ имкон дод, ки тарҳи онро равшан тасаввур кунем. Дар мобайни шаҳр майдоне ёфт шуд, ки ғирдоғирдаш пур аз ҳавлӣ мебошад. Дар шарқи теппа иншооти динӣ ва дар шимол хумдонҳои зиёде воқеъ буданд. Биноҳои иқоматӣ ба се навъ тақсим мешаванд: 1. биноҳои бисёрхона, ки дар онҳо аъзои як ҷамоаи сероила зиндагӣ мекарданд; 2. биноҳои бисёрхонае, ки дар онҳо чанд хона алоҳида-алоҳида ҷудо карда шуда, ғайр аз ин анборча ва ҳавличаю ошхона низ дорад; 3. биноҳои калоне, ки тарҳи аниқи муқаррарӣ дошта, вусъати онҳо аз 70 то 80 м² аст. Тахмин меравад, ки дар ин гуна биноҳо аъён ашроф ва дар биноҳои ду навъи аввал намоёндагони табақаҳои поёнтари ҷамъият зиндагӣ мекарданд. Дар қарибии биноҳои иқоматӣ дахмаҳои ҷамоатӣ воқеъ буданд; аз рӯи ҷиҳози дафн низ тақсмоти молумулкии ҷамъиятро равшан дидан мумкин аст⁵².

Иншооти диние, ки дар давраи Намозгоҳи V ба вучуд омадааст, ҷолиби диққат аст, – ин иншоот дар теппае ҷой дорад, ки дар он чанд қабати қадимтари маскун ёфт шуданд. Теппа бо хишти хом рӯкаш шуда, дар болои он як иморати бурҷмонанде сохта будаанд, ки аз пеш қариб 21 метр бар дошт. Муҳаққиқон таҳмин мекунанд, ки ин иморат зинадор буд – ҷор зинаи аввали он ёфт шуд. Беруни девори зинаи дигари иморат бо нақшҳои хиштихонии барҷастаи сезина оро дода шудааст. Ба ақидаи В.М.Массон, ин иморат зиккуратҳои Шумерро хотиррасон менамояд.

Шимолтари ин иншоот чанд бинои иқоматие буд, ки ба биноҳои навъи 3 мансуб аст ва роҳбарони ҳафриёт онро «кохи коҳин» номидаанд. Дар ҷанубтари ин маҳалли иқомат дахмае воқеъ буд, ки он як долони дароз ва панҷ ҳуҷра дошт. Яке аз ин ҳуҷраҳо, ки, эҳтимол, ибодатхона бошад, хеле материалҳои пурарзиш дод. Аз ҳамаи ҳуҷраҳо шаддаҳои лочувардӣ, фирӯзӣ, ақикӣ ва тиллоӣ ёфт шуд. Алаҳусус, ҳайкалчаҳои тиллоии сари гург ва барзагов (ҳайкалчаи сари барзагов фирӯзанишон аст) ба аҳамияти махсус мо-

⁵¹ Литвинский Б. А., 1952 б.

⁵² Массон В. М., 1968, 1974, 1976.

лик мебошад. Дар ин дахма умуман турбати зиёда аз 30 кас ёфт шуд, ки ҳамаи онҳо, аз афти қор, аззои як оилаи калони ҷамоат буданд⁵³.

Ҳафриёти Олтинтеппа ҷои маданияи таърихӣ маданияти давраи мутараққии асри биринҷии Анавро муайян намуд ва аҳамияти он маҳз дар ҳамин аст. Ин маданият дар заминаи анъанавӣ маданияти маҳаллӣ ташаккул ёфта, баъд аз қомеъҳои тамаддуни мутараққии Байнаннаҳрайн фаровон баҳра бардошт ва бо тамаддуни Фаластин, Сурия ва Осиёи Хурд қаробат пайдо намуд⁵⁴.

Шомилони маданияти Анав дар давраи биринҷӣ ҳам аз гил бут ме-сохтанд. Ин бутҳо аз ҳайкалчаҳои ҳаҷмдору умумисохти давраи энеолит фарқи калон доранд. Ин бутҳо муҷассамаҳои асосан мусаттаҳи зан ва баъзан мард мебошанд, ки ба тани онҳо ороиши зиёде ҷаспонда шудааст ва баъзан ин муҷассама танҳо як пораи гил аст, ки дар вақти мулоим будани он ба рӯйи тарҳи дарахтҳо ва дигар суратҳо сабт гардидааст⁵⁵. Ба ақидаи муҳаққиқон, ин бутҳо таҷассуми он ҳудову олиҳаҳои намебошанд, ки қайҳо маълум шуда буданд, балки инъикоси арвоҳи ҳамаи ашъу ҳодисаҳои он, ки пеш аз пайдоиши ҳудӯҳои махсус вучуд доштанд⁵⁶.

Дигар деҳқадаи шахристонмонанд - Олтинтеппа, ки аз Намозгоҳтеппа хурдтар буда, ҳамагӣ масоҳати 46 гектарро ишғол мекард, осоре аз биноҳои азими шарқи қадим ва ҳунари мардуми он, мисли муҷассамаҳои бо хат ва аломатҳои рамзӣ ороиш ёфта то замони мо расонид⁵⁷.

Охирин марҳилаҳои асри биринҷӣ чи дар осори тамаддуни Намозгоҳтеппа ва чи дар дигар ёдгориҳои доманавӣ қӯҳи Купетдоғ ва воҳаи Марв нишонаҳои ҳудро боқӣ гузоштааст.

Таҷқиқи солҳои охир далолат мекунад, ки ханӯз дар давраи Намозгоҳ V қисми соқинони доманавӣ қӯҳҳои Купетдоғ ба соҳилҳои резинҳои Мурғоб қӯчидан гирифтанд. Дар ин ҷо бисёр бошишгоҳҳои наҷандон қалон (вусъати қалонтарини онҳо 15 га) ёфт шудаанд, ки дар лаби маҷроҳои қадимии дарёҳо ҷой гирифтаанд. Ба маданияти Анав қаробат доштани онҳо равшан аст. Эҳтимол, соқинони ин ноҳия бо мардумони дашт хариду фурӯш мекарданд. Масалан, мумкин аст ба онҳо асбобҳои сафолӣ мефурӯхтанд. Дар ин бошишгоҳҳо ҳайкалчаҳои занон, мӯҳрҳои нақшҳои сангӣ, фулузӣ ва сафолӣ ба даст омадаанд, ки ба маданияти давраи Намозгоҳ V-и Анав хос аст.

Баъдтар, дар миёнаҳои ҳазораи II то милод ба резинҳои Мурғоб аз доманавӣ қӯҳҳо гурӯҳи дигари мардум қӯчида омаданд, ки маданияти модии онҳо ба маданияти Намозгоҳ VI тааллуқ дорад. Айнан дар ҳамин давра дар бошишгоҳҳои Мурғоб ба сохтани қалъаҳои шурӯъ қарданд, ки бурҷҳои му-стаҳкам доштанд⁵⁸. Шубҳае нест, ки ин қор тақозои замона буд, зеро айнан ҳамаи гуна қалъаҳо дар Афғонистони шимолӣ ва Ёзбекистони қанубӣ низ сохта шудаанд.

Дар тамоми давраи маҷдудияти аҳдӣ биринҷӣ Туркменистони қанубӣ му-тараққитарин ва маданитарин вилояти Осиёи Миёна ба шумор мерафт. Ин вилоят «ба минтақаи паҳновари ҷамоати кишоварзии ибтидоӣ, ки ба тамад-дуни шаҳри шарқи қадим пайваста буд, дохил мешуд. Қабилҳои Осиёи Миё-на, Ёрон, Балучистон ва Афғонистон, ки дар миёнаи ду маркази бузурги та-

⁵³ Массон В.М., 1974.

⁵⁴ Массон В.М., 1976, с. 446.

⁵⁵ Массон В.М., Сарияниди В.И., 1973.

⁵⁶ Дар ӯамон ӯо, с. 121.

⁵⁷ Массон В.М., 1967 б; ӯам аз ўст, 1974.

⁵⁸ Сарияниди В.И., 1972; 1973; 1975; 1976.

маддуни бостонӣ – Ҳиндустон ва Мовароуннаҳр воқеъ гардида буданд, дар пешрафти он роли муҳим бозиданд»⁵⁹. Қабилаҳои ҷануби Туркменистони Осиёи Миёна баробари баҳра бурдан аз таъсири пурбаракати марказҳои шахрии ҳеле тараққикардаи шарқи қадим ва ҳамчунин тоифаҳои кишоварзии ҳамҷавори Эрон ва Афғонистон дар навбати худ ба онҳо низ таъсири муайяне расонидааст. Дар байни қабилаҳои ҷануби Туркменистон ва дувумин вилояти аҳди биринҷии Осиёи Миёна, ки ба сабаби дохил шудани онҳо ба қабилаҳои саҳронишини Евросиё номи «қабилаҳои доираи саҳро»-ро гирифтаанд, робитаи ниҳоятдараҷа наздик ба вучуд омада, муттасил инкишоф меёфт ва дар пешрафти иқтисодии маънавии онҳо аҳамияти бағоят калоне дошт. Дар нимаи дувуми ҳазораи II ва ибтидои ҳазораи I пеш аз милод гурӯҳҳои пуршумори қабилаҳои саҳронишин аз шимол ба Туркменистони ҷанубӣ ру оварданд.

Ба тавассути экспедитсияҳои С.П.Толстов ва ҳамкорони ӯ аз маҳалҳои назди баҳри Арал бисёр ёдгориҳои аҳди биринҷӣ пайдо шуд. Аксари ин ёдгориҳо ба маданияти Тозабогёб тааллуқ дорад. Тозабогёбҳои дар заминканҳо мезистаанд. Дар миёнаҳои хона оташдони калоне ва ба тӯли девор ӯра сохта шуда буданд. Аҳоли ба зироат ва обёрӣ машғул буда, чорводорӣ ҳам дар ҳаёти иқтисодӣ роли калон мебозид. Якҷанд қабри одамони онвақта кофта, таҳқиқ карда шуд. Миқдори зиёди зарфҳои сафолӣ бо нақшҳои ҳаққонии хандасӣ орошиёфта дарёфт гардид. Чунон ки М.А.Итина исбот намуд, ин зарфҳои сафолӣ аз ҷиҳати ороиш ба сафоллооти маданияти Андрони Қазоқистони ғарбӣ ва маданияти кандакорӣи Поволжэ ҳеле шабоҳат дорад.

Дар маҳалҳои назди баҳри Арал баробари маданияти Тозабогёб маданияти дигаре, ки бо номи «Суюргон» машҳур аст, низ паҳн гардида буд. Ба ақидаи муҳаққиқон, хусусияти ин маданиятро бештар аз рӯи робитаҳои он бо маданияти қабилаҳои ҷануб, яъне маданияти Анав метавон муайян намуд.

Дар интиҳои аҳди биринҷӣ (охирӣ ҳазораи II пеш аз милод ё худ асрҳои аввали ҳазораи I пеш аз милод) барои намоёндагони ашрофи қабила дар резигҳои Сирдарё, болои тали Тоғистон мақбараҳои калоне аз хишти хом ва сутунҳои ҷӯбӣ сохта шудаанд. Онҳо аз берун мударваршакл (ба қутри то 15 метр) ва аз дарун мураббаъшакл мебошанд. Деворҳои гилии онҳо ниҳоят ғафс буда, эҳтимол меравад, ки аз дарун бо як навъ қолин зинат ҳам меодаанд⁶⁰.

Дар охири ҳазораи III ва нимаи аввали ҳазораи II пеш аз милод дар поёнҳои Зарафшон деҳоти қабилаҳое, ки бостоншиносон «замонбобӣҳо» номидаанд, вучуд дошт. Замонбобӣҳо дар хоначаҳои қамишии бо қаҳил ловидашуда зиндагӣ мекарданд. Онҳо заминҳои хангоми обхезӣ шодобшударо барои кишти истифода карда, ба зироат ва парвариши чорво, инчунин ба шикор ва мохидорӣ машғул мешуданд. Олоти меҳнати онҳо аз кӯба, дос ва каланди сангӣ иборат буд. Сафоллооти ин маданият, ки ба давраи охири маданияти Қалтаманор дохил мешуд, ба андозаи зиёд таҳти таъсири маданияти Анав низ воқеъ гардида буд. Дар ин маҳал пораҳои сафоллооти махсуси Анав ва зерварҳои сангӣ ва биринҷии айнан ё қисман ба асбобҳои зинатии Туркменистони ҷанубӣ монанд ёфт шуданд. Шояд замоне ғавҷи муҳочирони ҷанубитуркистонӣ ба ин ҷо расида, бо авлоди қалтаманориҳо зиндагии якҷоя ба сар бурда бошанд. Ҳамчунин тахмин мекунам, ки ин ҳамрангиро робитаҳои мутақобилаи маданияти (на ин ки ирқии) мардуми ин маҳал бо қабилаҳои зироаткори ҷануб ба вучуд овардааст.

⁵⁹ Массон В.М., 1964, с. 5

⁶⁰ Толстов С.П., 1962, с. 47–88; Итина М.А., 1962; «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», с. 233–238.

Дертар (аз миёнаҳои ҳазораи II пеш аз милод) дар воҳаи Зарафшон қабилаҳои аҳди биринҷии саҳроӣ паҳн мегарданд⁶¹.

Қадимтарин ёдгориҳои аҳди биринҷӣ, ки дар Тоҷикистони ҷанубӣ ва марказӣ кашф шудаанд, маснуоти мису биринҷӣ, аз ҷумла табарҳои мисӣ мебошанд. Яке аз ин табарҳо аз деҳаи Ёрии райони Панҷакент, дигаре аз қишлоқи Шаршари райони Куйбишев ва сеюмӣ аз наздикии қишлоқи Арақчини Варзоб ёфт шудааст. Таърихи ҳамаи инҳоро охири ҳазораи III – аввали ҳазораи II пеш аз милод муайян кардаанд⁶².

Як силсила ёдгориҳои, ки дар шимол ва ҷануби республика пайдо гардидаанд, давраи таракқиёти аҳди биринҷиро тавсиф менамоянд.

Дар соҳили рости Сирдарё, самти шарқии Ленинобод, дар маҳалли биёбонии Қайроққум даҳҳо маскани давраи таракқӣ ва охири марҳилаҳои аҳди биринҷӣ дарёфт ва таҳқиқ шудаанд. Аскарӣ ин масканҳо хурд буда, аз 0,1 то 3,0 гектар масоҳат доранд, вале дар байни онҳо масканҳои хеле калон ҳам ҳастанд, ки масоҳати қариб 10 гектарро ишғол намудаанд. Ҳар як маскан аз якчанд нишешмангоҳ иборат буд, ки дарознаш ба 20 метр ва бараш ба 12–15 метр мерасид.

Қайроққумиҳо асосан машғули чорводорӣ будаанд. Аз ин рӯ, дар масканҳо устухони гӯсфанд, буз, гов ва асп ҷамъ шудааст. Ба таври фаровон мавҷуд будани ҳовану ос, ки барои ярма ва орд кардани ғалла хизмат мекарданд, аз ривож доштани зироат гувоҳӣ медиҳанд.

Яке аз машғулиятҳои асосии қайроққумиҳо қори маъдан ва фулузгудозӣ буд. Дар масканҳои онон дағдӯлҳои аз гудозиши биринҷӣ боқӣ монда ва қолибҳои сангӣ барои рехтани метин ва табарҳои биринҷӣ ёфт шуданд.

Сафололоти Қайроққум бо олоти сафолии Тозабоғёб шабоҳат дорад. Қайроққумиҳо барои ороиши зарфҳои сафолӣ қолибҳои махсуси мусаттаҳ ва дандонадорро кор мефармуданд.

Дар ҳуди Қайроққум, инчунин дар қишлоқи Даҳанаи райони Ашт дағдӯлҳои одамони аҳди биринҷӣ пайдо гардидаанд.

Қабилаҳои қайроққумӣ як қисмати гурӯҳи калони қабилаҳои аҳди биринҷии саҳроиро, ки он вақтҳо баъзе ноҳияҳои водии Фарғона ва Тошкандро ишғол намуда, дар ҳудуди Ҳафтрӯд бо қабилаҳои андронии Қазокистони ҷанубӣ пайваста буданд, ташкил мекарданд. Маданияти ин маҳалро «маданияти Қайроққум» меноманд. Қайроққумиҳо дар шимоли Тоҷикистон ғайр аз ҳуди Қайроққум дар райони Шаҳристон низ сукунат доштанд. Осори маданияти моддӣ онҳо аз қабатҳои болоии мағораи Оқтанга ёфт шуд⁶³.

Дар водии Фарғона баробари маданияти Қайроққум маданияти тамоман дигар вучуд дошт, ки бо номи «Чуст» машҳур аст. Соҳибони маданияти Чуст бештар ба зироат машғул буданд. Сохтани олоти сафолии пурнақшунигор ба онҳо низ хос аст.

Дар ҷануби Тоҷикистон (масалан, дар работи марказии совхозӣ ба номи Киров, наздикии шаҳри Қўрғонтеппа) осори маскани қабилаҳои аҳди биринҷии саҳроӣ пайдо гардид. Дар воҳаҳои поёноби наҳрҳои Қизилсу, Вахш ва Қофарниҳон, ки ба дарёи Панҷ мерезанд, қабристонҳои давраи охири аҳди биринҷӣ, яъне миёна ва нимаи дувуми ҳазораи II пеш аз милод ёфт шуданд. Соқинони боқимондаи онҳо зарфҳои сафолии хеле хуб месохтаанд, ки олоти охири марҳилаҳои Анавро ба хотир меоранд. Равобити маҳалҳои ҷануб ва

⁶¹ Гулямов Я.Г., Исломов У., Аскарров А., 1956; Аскарров А., 1969.

⁶² Литвинский Б.А., 1961.

⁶³ Литвинский Б.А. ва диг., 1962; шарҳу баёни Glassýk G., 1965, p. 323–329.

ғарбро ҳамчунин аз рӯи маснуоти биринҷии ин маданият метавон дарк намуд. Дар айни замон маросими дафн, сохти қабр, сӯзондани мурда ва ғайра бештар бо доираи маданияти сахроӣ алоқа доштани онҳоро нишон медиҳад. Ин маданият аз рӯи маҳалли воқеъ шудани қабристонҳо ба худ ду ном: «Вашкент» ва «Вахш»-ро гирифтааст, ки муносибати онҳо ҳанӯз равшан нест⁶⁴. Дар масофаи начандон дуртар аз ин ҷо, дар Сурхондарё масканҳои дорои сафололоти охири Анав пайдо карда шуданд. Чунон ки маълумот ва мадракҳои аз ҳафриёти Кучуктеппа (таҳқиқи Л.И.Албаум) ва Сафолтеппа (таҳқиқи А.Аскарров) бадастомада гувоҳӣ медиҳанд, дар охири ҳазораи III ва аввали ҳазораи II пеш аз милод дар вилоятҳои ҷануби шарқии Осиёи Миёна ҷамоатҳои ба вучуд меоянд, ки дорои хочагии тараққиқкардаи зироати ибтидоӣ буда, дар масканҳои мустаҳкам ва нишамангоҳҳои муназзаму зебо иқомат мекарданд (дар таги ин қабил хонаҳо мурдаҳоро дафн менамуданд). Ҳунарҳои гуногун ба дараҷаи баланди тараққӣ расида буд.

Ҳафриёти Сафолтеппа⁶⁵ хеле ҷолиби диққат аст. Бошишгоҳи Сафолтеппа далолат менамояд, ки дар ҳазораи II то милод дар шимол зироаткории мутараққӣ вучуд дошт. Сафолтеппа теппаи начандон калонест, ки қариб 3 гектар вусъат дорад. Гирдогирди хонаҳои иқоматии ин бошишгоҳро се қатор деворҳои мудофиавӣ ихота карда буданд. Биноҳои бошишгоҳ ҳама бисёрхона буда, чанд бино ба ҳам пайваста мешуд ва байни ин биноҳои пайваста кӯчаву тангкӯчаҳо воқеъ буданд. Тарҳи бошишгоҳ ниҳоят пухта ва аниқу дақиқ буда, аз эҳтимол дур нест, ки тамоми биноҳо аз рӯи нақшаи пешакӣ баробар сохта шуда буданд. Берун аз бошишгоҳ қабристон нест, зеро мурдагонро бевосита дар таги девори хонаҳо ва ё дар ҳуди даруни хона мегӯрониданд. Баъзан ҳасад мурдагонро андаруни зарфҳо меёбанд. Дар аксари гӯри калонсолон зарфҳои сершумор ва инчунин дигар ашёи фулузӣ, сангӣ, ҷармӣ, ҷубӣ, оина, асбобҳои гуногун, яроку аслиха, ашёи зинату зебар ва ғайра ёфт шуданд. Олоти Сафолтеппа ниҳоят хушсифат буда, олоти сафолии аҳди биринҷии мутараққии Анавро ба хотир меорад.

Ин гуна зарфҳо ба қарибӣ дар райони Регари Тоҷикистон ёфт шуданд. Дар ин ҷо даҳмаи гилии давраи биринҷӣ–Тандирӣул кашф шуд⁶⁶. Дар ин ҷо зиёда аз 20 қабр ёфт шуд, ки ҳамаи онҳо он қадар чуқур нестанд, баъзеи онҳо лаҳад ҳам доранд. Теппаи гӯрҳо бо тӯдаи сангпораҳо ишорат шудааст. Мурдари дар гӯр пахлунокӣ пойҳояшро қат карда мемондаанд. Аз ин гӯрҳо зарфҳои сершумор, шаддаҳои сангию биринҷӣ ёфт шуданд. Аз ду гӯр ҳайкалчаи гилие ба даст омад, ки ҳамто надорад. Яке аз ин ҳайкалчаҳо нисбатан кам зарар дидааст ва баландии он қариб 37 см буда, марди ришдореро тасвир мекунад, ки пойҳояшро дароз карда нишастааст.

Ба ақидаи Б.А.Литвинский, дар охири ҳазораи III ва аввали ҳазораи II пеш аз милод пахншавии ғаврии ойкуманҳои қабिलाҳои Анав ба амал омада, дар маҳалҳои шарқӣ ва ҷануби шарқӣ маскан мекунанд. Дар ҷойҳои нав қисме аз онҳо тарзи зиндагии муқаррарии худро давом медиҳанд ва қисми дигар ба маҳзи созгор афтодани шароити маҳал тадриҷан ба ҷорводорӣ шугл варзида, ба зиндагонии ниммуқимӣ рӯ меоваранд (қабристонҳои қадимаи ҷануби Тоҷикистон ана аз ҳаминҳо боқӣ мондаанд). Сахронишинҳо ба урфу одат ва маданияти моддии онҳо таъсири калоне расонидаанд.

⁶⁴ Литвинский Б.А., 1967 а; Мандельштам А.М., 1968.

⁶⁵ Аскарров А.А., 1972.

⁶⁶ Литвинский Б.А., Антонова Е.В., Виноградова Н.М., 1976.

Соҳти ҷамъиятӣ

Масъалаи соҳти ҷамъиятии аҳди биринҷӣ мавриди баҳсу мунозираҳои бениҳоятӣ мутахассисон қарор гирифтааст. Роҷеъ ба ин масъала бисёр ақида ва фарзияҳои ба ҳам муҳолиф мавҷуданд.

Бештар мулоҳиза ва андешаҳое, ки дар сари таҳқиқи таърихи қабилаҳои маданияти Анав пайдо шудаанд, ҷолиби диққат мебошанд. Ба фикри В.М.Массон, ба вучуд омадани хонаҳои бисёрманзила ба пайдоиши ҷамоати сероила алоқаманд аст. Дар ҳудуди ҳазораҳои IV–III пеш аз милод ба оилаҳои падаршохӣ табдил ёфтани ҷамоатҳои сероилаи модаршохӣ ба вуқӯъ меояд. Ниҳоят, чунон ки классикони марксизм-ленинизм таълим медиҳанд, аз соҳти модаршохӣ ба соҳти падаршохӣ гузаштан сабабҳои иқтисодӣ дошта, хусусан бо тараққиёти ҷорводорӣ, ки кори мардон буд, марбут аст. «Тамоми маҳсулоти барзиёде, ки акнун касбу кор меод, ба дасти мард мебаромад; зан дар истеъмоли ин маҳсулот иштирок мекард, аммо ба ягон ҳиссаи он соҳиб набуд. «Одами ёбой», ҷанговар ва шикорчӣ, дар хона баъд аз зан мавқеи дувумро ишғол менамуд, ҷӯпони «ҳалимтар» бо сарвати худ калонгарӣ карда, ба ҷои яқум гузашту занро ба мавқеи дувум фурувард... кори хонагии зан акнун назар ба касбу кори мард аҳамияташро гум кард»⁶⁷.

Дар охири аҳди биринҷӣ тафрикаи мулкӣ ва иҷтимоӣ қувват мегирад. Мақбараҳои калоне мисли Тоғистон сохта мешаванд. Ҳаёти шахриёнаи ибтидоӣ падида меояд. Оё ин маънии гузаштан ба ҷамъияти синфиро дошт ё на? Ҳоло ба ин суол ҷавоби аниқ ёфтан душвор аст, вале ба ин ки аввалин падидаҳои он маҳз дар ҳамон давр ба зухур омада буданд, ҳеҷ шубҳае нест.

4. ТАРКИБИ НАҶОДИИ АҲОЛИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АҲДИ БИРИНҶӢ. МАСЪАЛАИ ОРИЁӢ.

Умумияти ҳиндуэронӣ. Ориёно

Протсессҳои этникие, ки дар Осии Миёна аҳди биринҷӣ ба амал меоманд, ҳам барои тараққиёти ояндаи ҳуди ин сарзамин ва ҳам барои таърихи як қатор кишварҳои ҳамсоя, ки аз Ҳиндустон то Аврупои ҷануби шарқӣ масоҳати бузургро ишғол кардаанд, аҳамияти хеле калон доштанд.

Мавҷуд набудани манбаъҳои ҳаттӣ ва ҳанӯз ба як маънӣ тавзеҳ наёфтани бозёфтҳои археологӣ боиси ба миён омадани душвориҳо дар таҳқиқи таърихи этникии Осии Миёнаи онвақта гардидааст. Бо вучуди ин, маълумоти аз оғози давраи таърих дар сарзамини Осии Миёна ва кишварҳои ҳамсоя сукунат доштани қавму тоифаҳои мухталиф ва ҳамчунин мадракҳои қиёсии таърихӣ забоншиносӣ дар баробари таҳқиқ ва ҷамъбасти материалҳои беш аз пеш афзояндаи археологӣ ба баровардани ҷанде аз хулосаҳои муҳим ва ба ҳақиқат наздик имкон медиҳанд.

Нахустин сарчашмаҳои ҳаттии санавӣ, ки дар бораи Осии Миёна маълумот медиҳанд, дар асрҳои VII–VI пеш аз милод дар ин сарзамин сукунат доштани қавму тоифаҳои эронинаҷод – сугдиён, бохтариҳо, марғиёноҳо, хоразмиҳо, портҳо, қабилаҳои мухталифи сақӣ ва ғайраро хотирнишон намудаанд.

Ҳоло дар натиҷаи кофтуков ва бозёфтҳои ҷудогонаи археологӣ ба дасти олимони матнҳои ба ҷадин забонҳои эронӣ навишташуда расидаанд, ки ин забонҳо дар давраҳои қадим ва аввали асри миёна дар Осии Миёна ва

⁶⁷ К.Маркс ва Ф.Энгельс. Асарҳо, ҷилди 21, с. 162.

нохияҳои сарҳадии он паҳн гардида буданд. Инҳо забонҳои бохтарӣ, суғдӣ, хоразмӣ ва хутану сакоӣ⁶⁸ буданд, ки ба гурӯҳи забонҳои шарқизеронӣ дохил мешуданд. Забони портӣ ба гурӯҳи забонҳои ғарбиеронӣ дохил шавад ҳам, вале бештар таҳти таъсири забонҳои шарқизеронӣ қарор гирифта буд, низ аз ҳамин қабил забонҳои қадимии Осиёи Миёна ҳисоб меёфт⁶⁹. Дар нимаи аввали ҳазораи якуми қабл аз милод дар яке аз вилоятҳои Осиёи Миёна ва атрофи он лаҳҷае мустаъмал буд, ки асоси забони китоби муқаддаси оини зардуштӣ – «Авесто» аз он фароҳам омадааст.

Ба гурӯҳи забонҳои эронӣ забони форсӣ (ба се марҳилаи маълуми таракқиёти худ: форсии қадим, форсии миёна ва форсии нав), забонҳои тоҷикӣ, курдӣ, балучӣ ва дигар забонҳои ғарбиеронӣ, забонҳои афғонӣ (пашту), осетӣ, помирий ва як идда забону лаҳҷаҳои шарқизеронӣ дохил мешаванд. Забонҳои эронӣ ба гурӯҳи забонҳои ҳиндӣ ё худ ҳиндуориёӣ⁷⁰, ки ғайр аз забону лаҳҷаҳои мустаъмали имрӯза лаҳҷаи ведӣ, санскрит ва палии дар матнҳои қадима боқимондари дар бар мегирад, алоқаи хеле наздик доранд.

Ин аст, ки забонҳои эронӣ, яқоя бо забонҳои ҳиндуориёӣ шохаи ҳинду-эронӣ, ё худ ориёии оилаи забонҳои ҳиндавурупоиро ташкил менамоянд. Ба ин ҳамчунин забонҳои славянӣ, германӣ, келтӣ, романӣ, юнонӣ, арманӣ ва як қатор забонҳои дигар низ дохил мешаванд. Қаробати ҳамаи ин забонҳо, ки хусусан дар замонҳои қадим ва қисман имрӯз ҳам дар бисёр бобат мушоҳида мешавад, аз ҷиҳати асли пайдоиши худ ба як оила тааллуқ доштани онҳоро нишон медиҳад.

Олимони ҳозиразамон маҳалли ташаккули ин оилаи забонҳоро ба ин ва ё он нохияи минтақаи байни Ўвропаи Марказӣ ва Балкан дар ғарб ва даштҳои паҳновари Евросиё дар шарқ нисбат додаанд. Албатта, дар ин маврид сухан аз замонҳои хеле қадим меравад. Баъдтар дар давраи ба худ шакли муайян гирифтани лаҳҷаҳо, ки пешгузаштаи бевоситаи забонҳои «таърихӣ» ҳиндавурупоӣ (ба мисли юнонӣ, славянӣ, германӣ ва ғайра) ҳисоб меёбанд, қабилҳои ба ин лаҳҷаҳо гапзананда дар хиттаи васеъ зиндагонӣ карда, вале бо ҳам робитаи бисёр наздик доштаанд. Тафовути гузаштагони қавму забонҳои ҳиндуориёӣ ва эронӣ аз пешгузаштагони дигар гурӯҳҳои забонҳои «таърихӣ» ҳиндавурупоӣ дар он аст, ки онҳо дар марҳилаҳои аввал як гурӯҳи воҳиди забониро ташкил мекарданд⁷¹.

Хешӣ ва қаробати гузаштагони тоифаҳои эронӣ ва ҳиндуориёиро, пеш аз ҳама, наздикии забонҳои онҳо нишон медиҳад. Омӯзиш ва муқоисаи забонҳои гуногуни эронӣ ва ҳиндуориёӣ, алаҳхусус забонҳои авестоию форсии қадим, аз як тараф, ва ведию санскрит, аз тарафи дигар, метавонад ба таври равшан далолат кунад, ки забонҳои эронӣ ва ҳиндуориёӣ дар замонҳои қадим ҳам аз ҷиҳати сохти грамматикӣ ва ҳам аз ҷиҳати захираи асосии луғавӣ, то ҷӣ андоза умумият доштаанд. Дар воқеъ, аз ин забонҳо ба тариқи намуна бисёр калимотеро овардан мумкин аст, ки дар сохт ва маъно тафовуте надошта, фақат бо баъзе хусусиятҳои фонетикӣ худ фарқ мекунанд. Масалан, об дар забонҳои

⁶⁸ Осори он дар Туркистони шарқӣ ёфт шудааст; аз забонҳои ӯзирани эронӣ забони вахонӣ, ки ба гурӯҳи забонҳои помирий дохил мешавад, ба забони хутанӣ наздик аст; ниг.: Герценберг Л.Г., 1965, с. 31 ва мобаъд; Ёилъу Н.В. 1968, р. 157–159.

⁶⁹ Доир ба мавқеи забони портӣ дар байни забонҳои эронӣ ва калимаҳои аз забонҳои шарқизеронии Осиёи Миёна ба он дохилшуда ниг.: Hünning W.Ī., 1958, с. 92–97.

⁷⁰ Истилоҳои «ҳиндуориёӣ» ба маънии ӯамон забонҳои Ҳиндустон аст, ки аз забонҳои ғайриҳиндавурупоии ин кишвар, аз қабилҳои дравидӣ ва мунда фарқ мекунанд.

⁷¹ Муқоиса кунад: Иванов В.В. ва Топоров В.Н., 1960, с. 12; Грантовский Э.А., 1970, с. 346, 350.

эронии қадим *ап*, дар ҳиндии қадим ҳам *ап*; замин, мутобиқан *буми* ва *бҳуми* – *вата* ва *вата*; тан – *тану* ва *тану*; даст – *заста* (ё *даста*) ва *ҳаста*; калима, овоз – *вачаҳ* ва *вачас*; ном – *наман* ва *наман*; либос – *вастра* ва *вастра*; падар – *питар* ва *питар*; бародар – *братар* ва *бҳаратар*; андар – *антар*; ду – *два* ва *два*; чаҳор – *чатвар* ва *чатвар*; панҷ – *панча* ва *панъча*, *хафт* – *ҳапта* ва *сапта*; *ҳашт* – *ашта* ва *ҳашта*; *дах* – *даса* ва *даща*, *дувоздах* – *двадаса* ва *двадасча*; *сад* – *сата* ва *шата* ва *ғайра*.

Аксари ин калимаҳо бо баъзе тағйироти фонетикӣ мавҷудияти худро дар забонҳои ҳозираи эронӣ низ давом медиҳанд. Чунончи, дар забони тоҷикӣ калимаҳои *об*, *бод*, *тан*, *даст*, *ном*, *падар*, *бародар*, *андар*, *ду*, *чаҳор*, *панҷ*, *хафт*, *сад* ва амсоли инҳо то имрӯз мустаъмал аст.

Мутобиқати устувор ҳамчунин дар грамматика, дар системаи тасриф ба назар мерасад. Масалан, дар эронии қадим калимаи *тану* дар ҳолати фоилӣ (именительный падеж) шакли *тануш*, *танум*, *танва* ва ҳоказо. Дар эронии қадим барои тасрифи феъли *бар* (бурдан) чунин шаклҳои замони ҳозираи он вучуд дошт: шахси якуми танҳо – *барамӣ*, шахси дувуми танҳо – *бараҳӣ*, шахси севуми танҳо – *баратӣ* ва ғайра; дар ҳиндии қадим барои тасрифи ҳамин феъл, яъне *браҳ* мутобиқан чунин шаклҳо мавҷуд буд: *бҳарамӣ*, *бҳарасӣ*, *бҳарата* ва ғайра⁷².

Чунин далелҳо гувоҳӣ медиҳанд, ки забонҳои ҳиндӣ ва эронӣ аз як мабдаи забонӣ ба вучуд омада, асосҳои сохти грамматикӣ ва луғавии худро аз он мерос гирифтаанд. Инро ҳам бояд гуфт, ки забонҳои нави дар ҷараёни тараққиёти мустақил инкишоф ёфтаи эронӣ (ва ҳамчунин ҳиндуориёӣ), чи навъе ки забоншиносон хотирнишон менамоянд, назар ба забонҳои қадими эронӣ ва ҳиндӣ аз якдигар тафовути бештар доранд.

Дар миёни ҳиндуён ва эронӣ қадим аз ҷиҳати дину мазҳаб ва тасаввуроти ҷамъиятӣ асосҳои низ ҳамрангӣ ва шабоҳати зиёде мавҷуд будааст. Ин наздикӣ ҳатто дар хусусият, вазну оҳанг ва сохти луғавии ҷанде аз фикраҳои ба мо расидаи «Авесто» ва «Вед» мушоҳида гардида, умумияти дар забон ва осори динию ҷамъиятӣ доштаи ин мардумонро нишон медиҳад.

Таҳқиқи қиёсии оинҳои қадими эронӣ ва ведӣ ҳамгунӣ ва монандии тасаввуроти динии аҷлоди халқҳои эронӣ ва ҳиндуориёиро собит намуд. Маълум гардид, ки расму оин ва урфу одатҳои ин мардумон аз қадимулайём бо ҳам хеле наздик ва шабеҳ будаанд. Онҳо дар парастии оташ, дар таҳияи нӯшобай муқаддаси *хавма* (ба ҳиндӣ *сома*), дар эътиқод ба сухани ҳакимона ва сеҳромези *мантра* аз якдигар қариб ҳеҷ тафовуте надоранд.

Исми бисёр худоҳо ва қаҳрамонҳо, ки эронӣону ҳиндуён қадим онро парастид ва дар китобҳои динию ҷамъиятӣ ситодаанд, дар ҳар ду забон як будааст. Митра аз худоҳои асосии ҳам тоифаҳои қадимаи ведӣ ва ҳам эронӣ ҳисоб меёфтааст. Худои боду ҷанг Вайу ва дигар худои бод Ватаро ҳар ду тоифа баробар мефарастиданд. Подшоҳ ва қаҳрамони авестой – Йима, писари қаҳрамони меҳрсон Вивахвонт, бо қаҳрамони ведӣ – Йама, писари Вивасвонт мутобиқати комил дорад.

Мафҳуми «арта» ба маънии «ҳақиқат» ва «адлу инсоф», ки аксари қавонди муҳими динӣ ва умуман тасаввуроти васеътари мафкуравино муайян мекард, барои ҳам эронӣ ва ҳам ҳиндуон муштарак будааст. Ин мафҳум бо худо – бо асура Варунаи «Ригведӣ» ва Ахура Маздои эронӣ марбут аст

⁷² Мисолҳои мутобиқати байни забонҳои қадими эронӣ ва ҳиндӣ аз китоби Оранский И.М., 1960, с.44-48 оварда шуд.

(асура мутобики аҳура аст, ки ҳар ду маънии «соҳиб» ва «хукмрон»-ро ифода менамоянд).

Тасаввуроти онҳо дар бораи пайдоиши олам низ бо ҳам хеле наздик аст. Чунончи, дар навиштаҷоти қадимаи ҳиндувон ва эронӣён доир ба се муҳити коинот – осмон, фазои байни замину осмон ва замин суҳан ронда мешавад. Нишонаҳои ҳар як муҳит ва ҳудоёни мансуб ба онҳо, аз қабилӣ ҳудоёни осмонхудоёни боду бўрону ҷанг ва ҳудоёни нашву ҳосил дар байни ин тоифаҳо яксон будаанд.

Муҳаққиқони таърихи тамаддуни ҳиндувон ва эронӣён аз осори қадимаи динӣ ва адабии онҳо бисёр қиссаҳои ба якдигар монанди асотири ва ҳамосиро қашф намудаанд. Ин наъв мушобиҳатҳоро дар дигар соҳаҳои маданияти маънавии эронӣёну ҳиндуориёҳои қадим низ метавон пайдо кард.

Аз таҳлили қиссаҳои асотирии тоҷик маълум мегардад, ки дар онҳо бисёр падидаҳои тасаввуроти даврони умумияти ҳиндуориёӣ мавҷуданд. Инак, якду мисол барои тасдиқи ин иддао. Чунон ки М.С.Андреев менависад, асотири Падар – Осмон ва Модар – Замин, «ду волидаи бузург»-и «Ригведа» то ҳол дар тасаввуроти тоҷикон боқӣ мондааст. Аз ҷумла, дар Язғулом осмонро ҳоло ҳам дед – падар, заминро нан – модар меноманд. Ба фаслҳои мардона ва занона ҷудо кардани сол низ бо ҳамин алоқаманд аст. Фаслҳои солро низ бо ҳамин тасаввурот тақсим намудаанд. Чунончи, тирамоҳу зимистонро, ки айёми боришот ва борваршавии замин аст, фаслҳои мардона ва баҳору тобистонро, ки дар ин айём табиат бор меорад, фаслҳои занона донистаанд.

Дар «Ригведа» ҳам Замин ва Осмон ҳамчун Модар ва Падар, ҳамчун ҷуфти ҷудоинопазир тасвир мешавад. Падидаҳои ҷунин тасаввур ва эътиқодотро метавон дар осори қадимии юнонӣён ва дигар халқҳои Европа низ пайдо намуд. Аз ин рӯ, онҳоро нафақат ҳиндуэронӣ, балки ҳиндуаврупой ҳам донистан мумкин аст. Силсилаи эътиқоди ба бузи кӯҳӣ алоқаманди тоҷикони кӯҳистон қариб бе ҳеҷ тафовут дар байни мардуми дардӣ машҳур аст⁷³.

Дигар наздиқӣ ва шабоҳатҳое, ки умумияти мерос ва анъанаҳоро дар риштаҳои иқтисодӣ ва тарзи зиндагӣ, дар ташкили ҷамъият ва сохти иҷтимоӣ сиёсӣ нишон медиҳанд, ҳамчунин аҳамияти калоне доранд. Аз маълумот ва мадрақҳои қиёсӣ ҷунин бармеояд, ки тарзи зиндагии аҷдоди тоифаҳои ҳиндуориёӣ ва эронӣ ба ҳам монанд будааст. Онҳо як хел зиндагонии муқимӣ ва ниммуқимиро ба сар бурда, ба зироат ва чорводорӣ машғул будаанд. Бояд қайд кард, ки ҳарчанд чорводорӣ аз ҷиҳати аҳамияти худ мавқеи дараҷаи аввалро ишғол намуда, доштани чорво меъёри асосии сарват ва нашъунамо ҳисоб меёфт, ҳамоно зироат соҳаи доимии хоҷагии ориёҳои қадим буд⁷⁴. Бисёр калимоти ба забонҳои қадими эронӣ ва ҳиндӣ умумӣ мавҷуданд, ки номи ҳайвоноти хонагӣ, ғалла, олотӣ чорводорӣ ва киштикорро ифода менамоянд. Чунончи: *гав* ва *гав* – гов; *аспа* ва *ашва* – асп; *уштра* ва *уштра* – уштур; *қариш* ва *қриш* – ҷўяк ва шудгор; *йава* ва *йава* – ғалладона ва ғ.

Дар «аҳди ориёӣ» аҷдоди тоифаҳои ҳиндӣ ва эронӣ аз металлургия ба ҳубӣ огоҳ будаанд. Дар забонҳои эронӣ ва ҳиндӣ як идда номҳои фулузот боқӣ мондаанд, ки ба ҳам наздиканд, аз қабилӣ *айах* (эронӣ) ва *айас* (ҳиндӣ) – умуман фулуз ё худ мис, биринҷ, дертар оҳан; *зараня* ё *дараня* (эронӣ) ва *хирания* (ҳиндӣ) – тилло; *аришата* (эронӣ) ва *раҷата* (ҳиндӣ) – нукра ва ғ. Бештарини

⁷³ Андреев М.С., 1927, с. 77–78; Литвинский Б.А., 1964, с. 147–150. Қиёси эътиқоди оид ба Падар-Осмон ва Модар-Замин ниг.: Schkořdýk L., 1923, s. 582–583; Gonda J., 1960, s. 95, 99; Campiřil L.A., 1968, p. 152, 156–157; Огибенин Б.Л., 1968, с. 13.

⁷⁴ Грантовский Э.А., 1967, с. 346–347, 377–378.

олоти меҳнат (аз ҷумла, олоти фулузӣ (ва аслиҳачот) (мисли найза, камон ва ғ.), инчунин калимаҳое, ки онҳоро ифода мекунанд, барои ин ду тоифа яксонанд. Мадрахҳое мавҷуданд, ки ханӯз дар «аҳди ориёӣ» аз тарафи ҳиндуэронӣ истифода шудани дучархаҳои ҳарбӣ (бо эронӣ рата ва ба ҳиндӣ ратх), ҳамчунин дар байни ин тоифаҳо ба таври васеъ ривоч доштани аспарвариро собит менамоянд. Ин тоифаҳо дар созмони ҳарбӣ ва тарзу тариқи бурдани чанг ҳам аз якдигар фарқи казояи надоштаанд.

Ташкилоти хонаводагӣ, қавмӣ ва қабилавии ҷамъият ба шабоҳати тамоми ҷузъиёти созмонҳои ҷудоғона, урфу одат ва истилоҳоти мутобиқи онҳо (масалан, ба эронӣ *вис* ва ба ҳиндӣ *виш* – хонавода, деҳа, ҷамоа ва ғ.) барои ҳиндувон ва эронӣён як хел буд. Муқоисаи анъана ва луғатҳои эронӣ ба ҳиндӣ яқинан гувоҳӣ медиҳанд, ки оилаву хонаводаҳои ориёӣ кайҳо дар асоси усули падаршохӣ ташаккул ёфта будаанд. Яке аз муҳимтарин гурӯҳҳои ташкилоти ҷамъияти ориёӣ гурӯҳи аз алоқаи хешутаборӣ (аз тарафи мард) ва аслу насаб фароҳамомада мебошад, ки аъзоёни як қатор оилаҳои ба ин хонадон тааллуқдоштаре муттаҳид намуда, ҳамроҳи дигар ҳамин қабил гурӯҳҳо ба воҳиди бузургтари ҷамъиятӣ – қавм (ё ҷамоа) ва қабила (ё иттиҳодияи ҷамоа) дохил мешуд. Дар эронӣён ва ҳиндувони қадим аъзоёни гурӯҳи ақрабодӣ дорои як хел ҳуқуқ ва вазифаҳои молумулкӣ, мазҳабӣ ва ғ. буда, дар ҳудуди ин гурӯҳ принципҳои умумии варосат амал мекард ва суннати ягонаи бахшиш ба аъзои болиги гурӯҳ вучуд дошт. Дар Ҳиндустон чунин гурӯҳро «*готра*» (ба ориёӣ *гавтра*) меномиданд; ин истилоҳ дар Эрон низ мустаъмал буд (ба форсии миёна *гӯҳр*, *гӯҳрак* аз калимаи эронии қадим *гавтра*)⁷⁵.

Муносибатҳои иҷтимоӣ ниҳоятдараҷа мураккаб буданд. Гурӯҳҳои аҳолии ноқисулҳуқуқ ва мутеъ вучуд доштанд.

Аҳолии озоди қомилҳуқуқ ба се гурӯҳ тақсим мешуд: қоҳинҳо, ашрофи ҳарбӣ ва аҳли соҳибхитиёри ҷамоа, ки аз қорводорону барзгарон иборат буданд. Маълумоти роҷеъ ба чунин тақсимои иҷтимоиро дар «Ригведа» ва ҳамчунин дар қадимтарин қисматҳои «Авесто» ва осори ҳамосии дигар қавмҳои эронӣ, аз ҷумла скифҳо ва осетинҳо метавон дучор омад. Ягонагии пайдоиши ин тартиботи ҷамъиятии ҳиндӣ ва эрониро мутобиқати қомили тасаввуроти идеологии, ки ба ҳамон тақсимои сегона алоқаманд аст, низ нишон медиҳад. Дар анъанаҳои қадимаи ҳам ҳиндӣ ва ҳам эронӣ ҳар яке аз ин гурӯҳҳои иҷтимоӣ бо яке аз табақаҳои қоинот (чунончи, қоҳинҳо бо осмон, ашрофи ҳарбӣ бо фазои байни замину осмон, яъне муҳити ҳудуди чанг ва аҳли ҷамоа бо замин ва муҳити нашву ҳосил) марбут гардида, дар айни замон ҳар яке ранги муайянеро (масалан, қоҳинҳо ранги сафед, ашрофи ҳарбӣ ранги сурх ва ғайра) ба худ гирифтаанд. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки номи ин гурӯҳҳои иҷтимоӣ бо ранг – ба ҳиндӣ *варна* ва ба эронӣ *пиштра* (ҳар ду ҳам маънии «ранг»-ро дорад) алоқа пайдо кардааст^{75а}.

Намояндагони ашрофи ҳарбии эронӣ ва ҳиндӣ аҳди қадим ҳамчун чанговарони дучархасавор тавсиф ёфтаанд. Инро номи авестоии ин гурӯҳ *ратайштар* – дучархагӣ, айнан «дар дучарха ростистода» низ собит менамояд. Калимаи ба ҳамин маънӣ мутобиқи ҳиндӣ *ратхейштра* дар шумори варнҳо барои ифодаи ин гурӯҳ баробари истилоҳи муқаррарии *кишатрийа* истифода мегардид. (Дар навиштаҷоти эронӣ ҳам ба ҳамин маънӣ гоҳо хшатра, хшатра

⁷⁵ Периханян А.Г., 1968, с. 28–53.

^{75а} Dřmýzil G., 1930, p. 109–130; 1958; Īṣṇvñistý Ÿ., 1932, p. 117–134; 1938, p. 629–650; Грантовский Э. А., 1960; 1970, с. 158, 208–209, 348 ва мобаъд; Бонгард-Левин Г.М., Ильин Г.Ф., 1969, с. 164–166.

ба кор бурда мешуд). Ин далелу мадракҳо дар баробари нишон додани истифодаи васеи дучархаҳои ҷангӣ (*ратха*, ба эронӣ *рата*) барои баровардани баъзе хулосаҳои умумӣ роҷеъ ба ҷиҳатҳои иҷтимоию иқтисодӣ имкон медиҳанд. Худи мавҷудияти дучархаҳои ҷангӣ шоҳиди дар истифода будани олооти фулузӣ ва инкишофи касбу ҳунари буда, ҷанговарони дучархасавори касбӣ, дар воқеъ, вучуд доштани ашрофи ҳарбиро, ки қисман аз меҳнати истеҳсолкунанда озод буда, манбаи даромади ғайримеҳнатӣ доштанд, ба суботи мерасонанд⁷⁶. Ин ҳам мавҷуд будани гурӯҳи мутеи аҳолиро бори дигар тасдиқ менамояд.

Дар сари қабилаҳои ориёӣ пешвоён ё худ «подшоҳон»-е меистоданд, ки аз байни ашрофи ҳарбӣ баромада буданд. Барои ишорати онҳо дар навиштаҷоти эронӣ ва ҳиндӣ истилоҳоти мухталиф, аз ҷумла калимаи эронии қадим *хшай* (ки калимаи «шоҳ» аз он баромадааст) ва калимаи ҳиндии қадим *кшай* (ҳукм рондан, ҳукмфармой кардан) ба кор бурда мешуд. Калимаи эронии *хшатра* ва ҳиндии *кшатра* – ҳокимият, ҳукмронӣ, подшоҳӣ низ бо ин алоқа дорад.

Тартиботи ҳокимияти ин қабил пешвоён, баъдтар подшоҳон, мисли баъзе дигар созмонҳои идоравии қабилаҳои ҳиндувон ва эронӣни қадим аз ҷиҳати пайдоиш ба «аҳди ориёӣ» рафта мерасад.

Наздиқӣ ва ягонагии аҷдоди қабилаҳои гуногуни эронии қадим аз номи умумии онҳо «орё» низ пайдост⁷⁷. Ин ном чи дар матнҳои қадими эронӣ ва ҳиндӣ ва чи дар сарчашмаҳои дигар ба таври васеъ кор фармуда шудааст. «Эрон»-и имрӯза ҳам аз ҳамин ном, яъне аз шакли қадимаи «Арянам» («Кишвари ориёно») ба вучуд омадааст. Калимаи ҳиндии «Аряварта» («Кишвари ориёно») – Ҳиндустони шимолӣ ё як қисми он бо маркази байни наҳрҳои Ҷамна ва Ганга, яъне аз қадимтарин марказҳои ориёӣҳои Ҳиндустон; истилоҳи авестоии «Аириям вайҷах» («Паҳнои ориёно») – диёри афсонавии эронӣ; номи як қатор қabila ва гурӯҳҳои қабилавии эронӣ: қабilaи мидии аризонто (айнан «қабilaи ориён»), қабilaи сармати оӣ, иттиҳодияи қабилавии *аллонҳо* (номи аслии осетинҳо дар ҳамосаи қадимаи онҳо, ки аз калимаи эронии *орёно* аст)⁷⁸ ва амсоли инҳо низ ба ҳамин ном нисбат пайдо кардаанд.

Ҳамин тарика, мадракҳои забони ҳиндӣ ва эронӣ, ки аз як манбаи умумӣ пайдо шудани ин забонҳоро нишон медиҳанд, шабоҳат ва қаробати амиқ дар дину маданият, ташкилоти иҷтимоӣ ва сиёсӣ, хоҷагидорӣ ва тарзи зиндагии тоифаҳои эронӣ ва ҳиндӣ дар сарғаҳи таърихи хаттии онҳо ва ниҳоят номи аслии ягонаи ҳар ду тоифа ба умумияти аҷдоди эронӣён ва ҳиндувон дар «аҳди ориёӣ» далолат мекунад. Пас, ваҳдати ҳиндуэронӣ нафақат як ҳодисаи забонӣ, балки ваҳдати воқеии таърихист, ки дар як давраи муайян ва дар як сарзамин мавҷудияти худро нигоҳ доштааст. Дар ин давра ба тавассути тараққиёти хоҷагӣ ва иҷтимоӣ паҳншавии тоифаҳои ориёӣ ба дигар маҳалҳо шуруъ шуда, боиси ба эронӣён ва ҳиндуориёҳо ҷудо шуда рафтани онҳо гардид.

⁷⁶ Муқоиса кунед: Грантовский Э.А., с. 350.

⁷⁷ Дар бораи шарҳи маънии аввалии этимологии ин калима, ки баъдтар ба маънии умумии «наъиб», «озод» низ истеъмоли гардид, ниг.: Thiřmř P., 1938; Абаев В.И., 1958 а; Maykhofek M., 1961, s. 179 ff.

⁷⁸ Муқоиса кунед: Абаев В.И., 1958, с. 47.

Рохҳои кӯчиши тоифаҳои хиндуэронӣ ва комплексҳои археологии Осиёи Миёна

Тоифаҳои хиндуэронӣ то замони аз ҳам чудо шудани худ дар кучо сукунат доштанд, кай ва бо кадомин роҳҳо кӯчидан аз маҳалҳои аслии гузаштагони ин ва ё он тоифаҳои эронӣ ва хиндуорӣ ба амал омад? Донишмандон ба ин суолҳо ҷавобҳои мухталиф додаанд. Доир ба ин масъала дар илм ақидаҳои гуногун ба вучуд омадаанд⁷⁹. Вале ақидаи нисбатан маъмул ва ба ҳақиқат наздик он аст, ки аҷдоди тоифаҳои мухталифи хиндуэронӣ то замони азҳамчудошавӣ дар сарзамини Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамхудуди он зиндагӣ ба сар бурда, сипас, як гурӯҳи хиндуорӣ аз ин ҷо ба Ҳиндустон кӯчидааст ва гурӯҳи дигар дар Осиёи Пеш маскан гирифта, тақрибан дар миёнаҳои ҳазораи II пеш аз милод осори нутқ ва маданияти худро боқӣ гузоштааст, ҳамчунин тоифаҳои эронӣ, аҷдоди мидиҳо, форсҳо ва ғайра ба самти Эрони ғарбӣ ҳаракат карда, дар он ҷо сукунат ихтиёр намудаанд. Чунин нуктаи назарро аксари муаррихон ва донишмандони забонҳои эронӣ тарафдорӣ мекунанд⁸⁰. Дар байни бостоншиносони советӣ ҳам ин ақида бартарии комил дорад; онҳо ода-тан ориёӣҳо ва эронӣҳоро аҳли маданияти андронӣ ва ё даштии Осиёи Миёнаи аҳди биринҷӣ мешуморанд (А.Н.Бернштам, С.П.Толстов, М.А.Итина, Ю.А.Заднепровский, Е.Е.Кузмина, А.М.Манделштам ва диг.) Мутобики дигар нуктаи назар, аҳолии зироаткори чанубу ғарбии Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамҷавори Эрон ва Афғонистон низ ҳанӯз аз ҳазораи III пеш аз милод ва ё аз нимаи дувуми он ба қавми ориёӣ дохил мешуданд (С.П.Толстов, В.М.Массон, И.М.Дяконов, Ю.В.Ганковский ва диг.)

Вале, дар баробари ин, ақидаҳои дигар ҳам мавҷуданд. Масалан, баъзеҳо чунин мепиндоранд, ки тоифаҳои эронӣ – аҷдоди мидиҳо, форсҳо ва дигар халқҳои ғарбӣ эронӣ на аз шарқ, яъне аз Осиёи Миёна, балки аз шимол, ба воситаи Кавказ ба сарзамини Эрон ворид гардидаанд (Г.Хюсинг, Ф.Кениг, Р.Гиршман, Э.А.Грантовский). Бар тибқи чунин мулоҳиза, онҳо изҳори ақида менамоянд, ки дар ҳазораи II пеш аз милод тоифаҳои эронӣ ё қисми онҳо дар чанубу шарқи Европа умр ба сар бурдаанд. Дар ин маврид ҳам мубтақиданд, ки қисми дигари тоифаҳои эронӣ он вақтҳо дар Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамсояи шимолӣ он сукунат дошта, гузаштагони хиндуорӣҳо ба Ҳиндустон аз Осиёи Миёна омадаанд.

Аммо чанде аз олимони дигар ақидае доранд, ки гӯё тоифаҳои эронӣ аз тарафи Кавказ ба Эрон омада, сипас, аз ҳамин ҷо ба маҳалҳои чануби назди Урал ва дигар вилоятҳои Осиёи Миёна рафтаанд (Ф.Алтхайм, К.Йеттмар).

Гурӯҳи ориёӣҳои дар ҳазораи II пеш аз милод ба Осиёи Пеш роҳёфтaro ҳам аксар вақт аз Кавказ «мегузаронанд». Бо вучуди ин, ҳамон як ақида, ки дигар тоифаҳои ориёӣ, аҷдоди эронӣҳо ва хиндуорӣҳо, то замони ба дигар кишварҳо кӯчиданашон, дар Осиёи Миёна ва маҳалҳои ҳамсояи он якҷоя мезистаанд, ғолибан таъкид меёбад⁸¹. Дар чунин ҳолат ба Ҳиндустон рафтани аҷдоди хиндуорӣҳоро ба нимаи дувум ё асрҳои охири ҳазораи II пеш аз ми-

⁷⁹ Таърихи масъалаи пайдоиши тоифаҳои эронӣ ва ориёӣ дар китоби Э.А.Грантовский муфассал баён шудааст (1970, боби I, с. 7–66; муқоиса шавад бо ишораҳои муфассали феърасти баъзе ақидаҳои, ки поинтар оварда хоёнд шуд).

⁸⁰ Муқоиса кунед бо асарҳои В.Гейгер, Эд. Мейер, В.В. Бартолд, Э.Херцфельд, А.Кристенсен, Э.Бенвенист, Љ.Камерон, И.М.Дяконов, Г.А.Меликишвили, И.М.Оранский, И. Алиев, Р. Фрай ва дигарон.

⁸¹ Itzkow T., 1955, p. 1–34; Hafschild K., 1962; ҳамчунин муқоиса кунед: Иванов В.В., Топоров В.П., 1960, с. 10–22.

лод нисбат медиханд, мутахассисон бошанд, санаи «Ригведа»-ро қарибии асрҳои XII–X пеш аз милод ҳисоб мекунанд⁸².

Баъзе муҳаққиқон аз рӯи ақидаи бо роҳи Кавказ ба Осиёи Пеш рафтани ориёӣ ба ҳулосае омадаанд, ки маҳз ҳаминҳо ниёгони ориёӣҳои Ҳиндустон мебошанд. Онҳо, пас аз он ки қарибиҳои асри XII пеш аз милод аз вилоятҳои Осиёи Пеш танг карда бароварда шуданд, роҳи Ҳиндустонро пеш гирифтанд⁸³. Дар айни замон қазияе пешниҳод мешавад, ки мувофиқи он, маълумот ва мадракҳои археологӣ дар асрҳои охири ҳазораи II пеш аз милод, тақрибан асрҳои XII–X пеш аз милод аз Осиёи Пеш ва моварои Кавказ ба во-ситаи Эрон ба тарафи Ҳиндустон ҳаракат кардани аҷдоди ориёӣҳои ведиро гувоҳӣ медиҳанд.

Боз як нуктаи назари тамоман фарқкунанда ҳаст, ки дар асоси он ба Ҳиндустон сокин шудани тоифаҳои ориёӣ ба замонҳои қадимтарин, яъне ба ҳазораи III пеш аз милод рафта мерасад. Ин ақида бо таърихгузориҳои пешинаи «Ригведа», ки онро ба давраҳои қабл аз ҳазораи II пеш аз милод нисбат додаанд (ва ҳоло ҳам баъзе донишмандони ҳинд инро қабул доранд), марбут аст. Дар воқеъ, ин ёдгориҳои қадимаи адабиёти динии ориёӣ дар Ҳиндустон (тақрибан дар ҳудуди Панҷоб ва сарғаҳи Чамнаву Ганга) ба вучуд омадааст. Ба муносибати дар водии Ҳинд ва ноҳияҳои наздики он кашф гардидани маданияти Хараппа – Мохенҷо-Доро, ки дар нимаи дувуми ҳазораи III ва асрҳои аввали ҳазораи II пеш аз милод вучуд доштааст, гумони баъзе олимони боз ҳам қавитар гардид, ки ориёӣҳо ҳанӯз дар ҳамоно вақтҳо ба Ҳиндустон маскан кардаанд ва ин маданият аз онҳост.⁸⁴ Илова бар ин, ҳатто чунин пиндоре ҳам ҳаст, ки гӯё «Ригведа» аз маданияти Хараппа қадимтар бошад⁸⁵.

Ҳамин тариқа, чунон ки мебинем, дар бораи маҳалҳои аслии иқомати тоифаҳои ориёӣ, дар хусуси замон ва роҳҳои ба дигар кишварҳо кӯчидани онҳо нуктаи назар ва ақидаҳои хеле гуногун пайдо шудаанд. Вале аз ин чунин барнамеояд, ки барои ҳалли муаммои ориён ягон асоси боварибахш набошад. Баръакс, маълумот ва мадракҳои илмӣ бадастомада ва натиҷаҳои тадқиқи объективонаи бисёр олимони имкон медиҳад, ки, аз як тараф, баъзе назарияҳои беасоси дар боло тавсифшударо рад кунем ва, аз тарафи дигар, як қатор фикру ақидаҳои қомилан эътимодбахшро қабул ва эътироф намоем. Ҳамчунин мадракҳое, ки солҳои охир ба даст омадаанд, аз ҷумла бозёфтҳои тозаи бостоншиносони советӣ дар Осиёи Миёна роҳи баъзе ҳулоса ва тахминҳои ба ҳақиқат наздиктарро низ мекушоянд.

Фикри ҳанӯз дар ҳазораи III пеш аз милод сокини Ҳиндустон гардидани ориёӣҳо ва фарзияи ба онҳо тааллуқ доштани маданияти Хараппа тамоман асосе надорад. Наздикии бевоситаи забонҳои ҳиндуориёӣ ва эронӣ, умуман ба оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ тааллуқ доштани гурӯҳи забонҳои ориёӣ, маълумоти роҷеъ ба алоқаҳои дуру дароз ва муттасили аҳли ин забонҳо ва як қатор мулоҳизаҳои дигар ҳама гуна тахмину гумонҳои хеле пештар, лоақал дар аввалҳои ҳазораи II пеш аз милод ба Ҳиндустон маскан кардани

⁸² Ниг. ба асарҳои зикршудаи Т.Барроу, Р.Хаушилд ва дигарон. Р.Хаушилд, аз ҷумла, чунин ақида дорад, ки аълоди Һиндуориёӣҳо то ба Ҳиндустон рафтани худ вақти дуру дарозе дар Осиёи Миёна ва ноҳияҳои Һамъудуди Афғонистон якҷоя бо ниёгони як қатор тоифаҳои эронӣ, аз он ҷумла «авестоӣҳо» зиндагонӣ кардаанд.

⁸³ Назар кунед ба якҷанд асари П. Кречмер, В. Бранденштайн ва дигарон.

⁸⁴ Назар кунед, масалан, ба маъл.: «The Vedic Age». 1950, p. 194 sq., 216 5sq.

⁸⁵ Sastri K. N., 1956, p. 142.

тоифаҳои эрониро аз байн мебаранд⁸⁶. Он чӣ оид ба маданияти Хараппа бошад, вай зодаи асрҳои XXIV–XXIII пеш аз милод (ё миёнаҳои ҳазораи III пеш аз милод) аст. Ғайр аз ин, чунон ки мадракҳои илми бостоншиносӣ собит менамоянд, маданияти Хараппа дар заминаи тараққиёти маданияти маҳаллии қадимтаре, ки дар нимаи аввал ва миёнаҳои ҳазораи III пеш аз милод дар водии Ҳинд ва ноҳияҳои ҳамсояи он ҳукмфармо буд, ба вучуд омадааст⁸⁷. Худи ҳамин ҳам далели он аст, ки офаринадагони маданияти Хараппа ба аҳолии пешазориёии Ҳиндустон тааллуқ доранд. Илова бар ин, аз рӯи мулоҳизаи қонёкунандаи як идда донишмандони имрӯза, аҳли маданияти Хараппа ба забони гурӯҳи дравидӣ ё ба забони ба он наздик гуфтугӯ мекардаанд. Зоҳиран, аҳолии пешазориёии водии Ҳинд ва навоҳии ҳамсояи он ба ҳамин гурӯҳ дохил мешудаанд. Ин иддаоро таъсири зиёди забони дравидҳо ба забони ориёиҳои Ҳиндустон, ки падидаҳои онро метавон дар «Ригведа» ҳам мушоҳида намуд, инчунин як силсила далелу мадракҳои дигар ба субут мерасонанд⁸⁸.

Дар вақти ҳозира халқҳое, ки ба забонҳои гурӯҳи дравидӣ гап мезананд, асосан дар ноҳияҳои ҷанубтари Ҳиндустон зиндагонӣ мекунанд. Дар вилоятҳое, ки дар самти ғарби Ҳинд воқеанд, дар сарзамини кунунии Покистон ва ноҳияҳои ҳамсояи ҷануби Афғонистон ҳоло ҳам қавми браҳӯи дравидизабон боқӣ мондааст⁸⁹. Дар қарнҳои гузашта қавмҳои дравидизабони ин маҳалҳо хеле сершумор буданд, вале бо мурури замон тадриҷан бо тоифаву халқҳои ҳиндуориёӣ ва эронӣ омезиш ёфта, бо онҳо як шуда рафтанд.

Бояд хотирнишон кард, ки ба ақидаи як гурӯҳи олимони советӣ, ки хат ва осори қадимаи маданияти Хараппаро бо кӯмаки техникаи муҳосиба таҳқиқ менамоянд, аз рӯи натиҷаҳои бадастомада қазоват кардан мумкин аст, ки забони ин навиштаҷот ориёӣ набуда, балки ба забони дравидӣ наздик аст ва, эҳтимол, ба ҳамин гурӯҳи забон (дар марҳилаҳои қадимтари он) тааллуқ дошта бошад⁹⁰. Ин қабил таҳқиқот дар хориҷа ҳам ба амал оварда мешавад ва ҷолиб аст, ки ин муҳаққиқон низ роҷеъ ба забони навиштаҷоти маданияти Хараппа ҳамин як натиҷаро мебароранд⁹¹.

Дар айни ҳол ақидаи аз ориёиҳо баромадани тоифаҳои ҳиндуориёӣ ҳам қобили қабул набуда, маълумот ва мадракҳои оид ба забон ва маданияти тақрибан миёнаҳои ҳазораи II пеш аз милод, ки дар сарчашмаҳои Осиёи Пешмавҷуданд, ба ин маънӣ далолат намеkunанд.

Воқеан ҳам дертар як қатор олимон далелҳои забонӣ ва таърихиеро, ки ба тасдиқи ин иддао оварда мешуданд, рад карда, дар навбати худ исбот наму-

⁸⁶ Баъзе донишмандони Һиндуаврупошинос, эроншинос ва Һиндишинос, аз ҷумла Т. Барроу ва Р. Хаушилд чунин мешуморанд, ки гузаштагони тоифаҳои Һиндуориёӣ дар Осиёи Миёна Һамроҳи гузаштагони тоифаҳои эронӣ пас аз соли 2000 қабл аз милод Һам боз муддати зиёде зистаанд. Поинтар ниг. ба замоне, ки то он вақт мебоист алоқаи бевоситаи альдоди Һиндуориёиё ва эронӣ давом мекард.

⁸⁷ Бонгард-Левин Г.М. ва Ильин Г.Ф., 1969, с. 88–92; ба адабиёти дар он ҷо номбаршуда назар кунед.

⁸⁸ Ploch J., 1934, p. 321–331; Ё́́́́́kow T., p. 373–378; Воробьев-Десятковский В.С., 1956, стр. 99–100; Ё́́́́́manaf M.B., 1956; Дьяконов И.М., 1967, стр. 108–113; Бонгард-Левин Г.М. ва Ильин Г.Ф., 1969, с. 105–106 ва дигарон.

⁸⁹ Ба ақидаи забоншиносон, аз забони дравидии қадим ҷудо шудани гурӯҳе, ки забони Һозираи браҳӯ ба он тааллуқ дорад, на дертар аз Һазораи IV–III қабл аз милод ба вуқӯъ омадааст (мук.: Андронов М.С., 1965, с. 13–14).

⁹⁰ «Предварительное сообщение», 1965; «Proto-Indica», 1968.

⁹¹ Paikola A., Koskenniemi S., Paikola S., Aalto P., 1969.

данд, ки ориёҳои Осиёи Пеш ҳеҷ гоҳ ачдодаи тоифаҳои ориёи Ҳиндустон набуданд⁹². Ҳамин тариқа, далелҳои археологӣ ҳам, ки гуё дар асрҳои XII–XI пеш аз милод тоифаҳои ҳиндуориёӣ аз Осиёи Пеш ва моварои Кавказ ҳаракат карда бошанд, беасос баромаданд⁹³.

Он чӣ оид ба назарияи бо роҳи Кавказ ба Эрон омадани ниёғони мидихо, форсҳо ва дигар эрониниҳо ғарбӣ бошад, пас ин нуқтаи назар ҳам бо вучуди то имрӯз як қатор тарафдор доштаниш, асоснок дониста намешавад. Ба назари мо, дурусттараш ин аст, ки тоифаҳои эронӣ чи ба Эрон ва чи ба кишварҳои дигар аз Осиёи Миёна рафтаанд. Вале аз эҳтимол дур нест, ки онҳо нафақат бевосита аз Осиёи Миёна, балки ба воситаи Кавказ ҳам гузашта бошанд⁹⁴. Вале дар ин ҳолат бояд ба назар дошт, ки зоҳиран ноҳияҳои Европаи ҷануби шарқӣ, ки баъзе қабилаҳои ғарбиэронӣ аз он ҷо ба Эрон омадаанд, мебоист давоми бевоситаи маҳалҳои эронинишини шарқӣ, аз ҷумла Осиёи Миёна бошанд. Чунин тахмин кардан ҳам мумкин аст, ки ин гурӯҳи қабилаҳои ғарбиэронӣ, агар дар воқеъ, ба воситаи Кавказ гузашта бошанд, қаблан аз тарафи шарқ ба ноҳияҳои шимолӣ баҳри Каспӣ омада, дар ин ҷо сукунат ихтиёр кардаанд⁹⁵. Ин ҳамон роҳест, ки баъдтар скифҳо ба воситаи он ба сӯи ғарб ҳаракат намуданд.

Лекин дар ҳар сурат фикру ақидаеро, ки гуё тоифаҳои эронӣ ба Осиёи Миёна аз Эрон омада бошанд, ҳамчун фикру ақидаи тамоман нодуруст бояд аз эътибор соқит кард. Далелҳои тарафдорони ин ақида, албатта, ягон асосе надоранд⁹⁶. Мадракҳои воқеӣ шаҳодат медиҳанд, ки тоифаҳои эронӣ дар охири ҳазораи II ва ё дар ҳудуди ҳазораи II–I пеш аз милод ба Эрони ғарбӣ ҳиҷрат намуда, дар асрҳои аввали ҳазораи I пеш аз милод ба таври васеъ дар ин сарзамин паҳн гардидаанд⁹⁷. Аммо дар Осиёи Миёна, чунон ки мадракҳои таърихӣ забонӣ ва археологӣ нишон медиҳанд, тоифаҳои эронӣ ба ҳар ҳол аллакай дар нимаи дувуми ҳазораи II ва ибтидои ҳазораи I пеш аз милод сукунат доштанд.

Аксари халқҳои имрӯзаи эронӣ: форсҳо, афғонҳо, курдҳо, балучӣҳо ва ғ. дар фалоти Эрон ва сарзаминҳои ҳамсояи шарқӣ ва ғарбии он зиндагонӣ мекунанд. Вале дар ҳазораи II пеш аз милод дар Эрони ғарбӣ халқҳои мезистанд, ки ба гурӯҳҳои дигари наҷодӣ ва забонӣ (аломиҳо, лубубиҳо, касситҳо ва ғ.) тааллуқ доштанд. Дар асрҳои аввали ҳазораи I пеш аз милод дар Эрони ғарбӣ, ки ҳодисоти онзамои ин сарзамин дар осори ҳаттӣ тасвир ёфтаанд, ин гурӯҳҳои наҷодӣ тадриҷан мавқеи худро ба тоифаҳои эронӣ дода, баъдтар бо онҳо омезиш пайдо карданд⁹⁸.

⁹² Maykhoz'uk M., 1966.

⁹³ Деопик Д.В., Мерперт Н. Я., 1957; San'alia N. D., 1963; Грантовский Э.А., 1970, стр. 15, 36, 46 и др.; инчунин ниг.: Дьяконов И.М., 1970.

⁹⁴ Литвинский Б. А., 1967 а, стр. 126–127.

⁹⁵ Киёси ин, масалан, ақидаи В. Бранденштайн аст, ки мувофиқи он тоифаҳои ориёӣ ва эронӣ дар замони қадим соқини маъналии шарқтари Урал ва Каспӣ буданд. Бранденштайн шуруи ҳаракати тоифаҳои ғарбиэрониро, ки, ба қавли ӯ, аз Кавказ ба Эрон убур кардаанд, аз вилоятҳои шимолу шарқии баъри Каспӣ мансуб медонад.

⁹⁶ Нигаред ба китоби Э.А.Грантовский (1970, с. 21, 39–41, 52, 166–168).

⁹⁷ Нигаред низ ҳамон ҷо с. 334 ва баъд.

⁹⁸ Таърихи ин протсесс (бо баъзе тафовутҳои таъини вазни нисбии тоифаҳои эронизабон дар байни аълоии Эрони ғарбии мансуб ба давраи мазкур) дар монографияҳои зерин мавриди таъкиқи муфассал қарор гирифтааст: Дьяконов И.М., 1956; Алиев И., 1960; Грантовский Э.А., 1970.

Дар замонҳои қадим маҳалли паҳншавии забонҳо ва тоифаҳои эронӣ назар ба асрҳои миёна ва давраи нав хеле васеътар буд. Вай сарзамини паҳновареро аз Европайи ҷануби шарқӣ то Туркистони шарқӣ ва аз назди Урал то ҷануби Эрон фаро мегирифт.

Сарчашмаҳои Юнони Қадим аз шарқ ба Европайи ҷануби шарқӣ, ба маҳалҳои шимоли Кавказ ва баҳри Сиёҳ ҳаракат кардани як гурӯҳ қабилаҳои эронизабонро шаҳодат медиҳанд. Инҳо скифҳои дар асрҳои IX–VIII пеш аз милод омада (ки баъдтар дар ҳудуди асрҳои VIII–VII пеш аз милод як қисми онҳо ба воситаи Кавказ ба Осиёи Пеш гузаштаанд) ва ҳамчунин тоифаҳои сармату алом буданд. Аҷдоди яке аз халқҳои кунунии эрониноҷод – осетинҳо, ки ҳоло дар Кавказ зиндагӣ мекунанд, маҳз тоифаҳои сарматӣ буданд. Ин тоифаҳо, бар тибқи шаҳодати манбаъҳои ҳаттӣ ва мадракҳои археологӣ, то замони ба самти ғарб ҳаракат кардани худ дар маҳалҳои шимоли баҳри Каспӣ, баҳри Арал ва моварои Урал иқомат доштанд.

Ҳамин тариқа, далелҳои таърихӣ ва археологӣ ба Европайи ҷануби шарқӣ аз ноҳияҳои шарқтари Волга ва Урал ҳаракат кардани тоифаҳои эрониро тасдиқ менамоянд. Зимнан тоифаҳои эронӣ дар ин ноҳияҳо қабл аз оғози ҳазораи I пеш аз милод сукунат доштаанд.

Тоифаҳои эронӣ, аз ҷумла, аҷдоди аҳли забони хутану сакоӣ, ки ба тавасути матнҳои боқимонда шӯҳрат пайдо намудааст, ба Туркистони шарқӣ фақат аз Осиёи Миёна ва ё ноҳияҳои ҳамчавори Қазоқистон метавонистанд биёянд. Дар асрҳои III–II пеш аз милод қисмати муҳими хоки Туркистони шарқиро тоифаҳои эронӣ, аксаран сакоӣҳо ишғол карда будаанд. Манбаъҳои ҳаттии ондавраина роҷеъ ба ин маҳалҳо шаҳодат медиҳанд, ки тоифаҳои номбурда дар ин ҷо то асри III пеш аз милод (бо ҳамроҳии дигар тоифаи хинду-аврупой– тахориҳо) иқомат доштаанд ва сипас, аз ҳамин вақт сар карда, ин сарзамин аз тарафи шимолу шарқ мавриди истилои тоифаҳои турку муғул қарор гирифтааст.

Дар асрҳои VII–VI пеш аз милод, чунон ки тазаккур ёфт, сар то сари Осиёи Миёнаро қомилан халқиятҳои эронӣ – бохтариҳо, хоразмиҳо, сугдиҳо, гурӯҳҳои сакоӣ ва ғайра ишғол мекарданд. Дар асоси ин халқиятҳо ва, қабл аз ҳама, бохтариҳо ва сугдиҳо дар марҳилаҳои аввали асри миёна халқи тоҷик ташаккул ёфт.

То ҳамин давра тоифаҳои зироаткори эронӣ қайҳо дар маҳалҳои муайян маскан гирифта, вилоятҳои ҳамноми худро, чунончи: бохтариҳо Бохтарро, сугдиҳо Сугдро, хоразмиҳо Хоразмро, марғиёниҳо Марғиёнро, ориёиҳо Ориёро (ки қад-қади рӯди Ҳарӣ сарзамини кунунии Афғонистонро дар бар гирифта, марказаш Ҳирот буд), портиҳо Портро, ки қисмати шимолии он дар хоки Туркманистони ҷанубӣ ва қисмати ҷанубиаш дар ноҳияҳои сарҳадии Эрон воқеъ гардида буд, ба вучуд оварданд. Тараққиёти қабилаҳои бодиянишини эронӣ, аз ҷумла сакоӣҳо, чунон ки материалҳои археологӣ гувоҳӣ медиҳанд, ҳамчунин ба давраи то асри VI пеш аз милод таърихи Осиёи Миёна алоқаманд аст.

Матнҳои «Авесто», ки қадимтарин қисматҳои онҳо асрҳои аввалини ҳазораи I пеш аз милод дар Осиёи Миёна ба вучуд омадаанд, хеле барвақттар аз асрҳои VII–VI пеш аз милод дар Осиёи Миёна иқомат доштани тоифаҳои эрониро тасдиқ менамоянд. Дар ин осори қадима вилоятҳои онвақтаи Осиёи Миёна, инчунин баъзе ноҳияҳои ҳамҳудуди онҳо, аз ҷумла Сугд, Марғиён, Хоразм, Ориё ва ғайра зикр ёфтаанд.

«Авесто» ҳамчунин хотиротеро аз кишвари нимафсонавии Аириёнам ваеҷаҳ («Фарохнои Ориёно»), маҳалли қадимаи сукунати тоифаҳои эронӣ (ё

умуман ориёӣ) дар худ махфуз доштааст. Як идда донишмандон, аз қабилӣ И.Маркварт, Э.Бенвенист, А.Кристensen, С.П.Толстов ва дигарон ин кишвари нимафсонави́ро Хоразм дони́стаанд⁹⁹. Аммо дар ин ҷо на Хоразмро, ки дар «Авесто» бо номи худ зикр шудааст, балки сарзамини паҳновари Осиёи Миёна ва вилоятҳои ҳамхӯдудӣ шимолии онро дар назар доштан дурусттар ва ба ҳақиқат наздиктар мебуд. Шарқшиносии машҳури рус К.А.Иностранцев дар вақташ чунин мулоҳизаро ба миён гузошта буд ва ҳоло ҳам баъзе олимони советӣ ин нуқтаи назарро тарафдорӣ менамоянд¹⁰⁰.

Маълумот ва мадракҳои оид ба равобитаи муттасили забонҳои умуман ориёӣ (ва пас эронӣ) бо забонҳои фини уғорӣ, ки дар илм ҷамъ оварда шудаанд, гувоҳӣ медиҳанд, ки маҳалҳои иқомати тоифаҳои ориёӣ (ва пас эронӣ) масоҳати бузургро дар шимол то минтақаи бешазори байни Поволже ва Сибири ғарбӣ, яъне то ҷойҳое, ки имкони алоқа бо фини уғориҳо мавҷуд бошад, дар бар мегирифт. Ҳамчунин ба робитаи аз давраҳои «тоориёӣ» боқимондаи тоифаҳои ориёӣ ва шеваҳои онҳо бо ҳиндуаврупоиҳои дигар ишорат мешавад. Аз ин чунин бармеояд, ки ҳудуди маҳалҳои иқоматии тоифаҳои ориёӣ дар шимолу ғарб то ба даштҳои Европайи ҷануби шарқӣ мерасидааст.

Дар баробари ин тахмин қардан мумкин аст, ки тоифаҳои эронӣ ва ё ориёии пешина дар дашту саҳроҳои воқеъ дар ҳудуди шимоли шарқӣ ва шарқии Осиёи Миёна низ маскан доштаанд. Инро мадракҳои оид ба аҳолии ин маҳалҳо дар давраҳои баъдина (аз миёнаҳои ҳазораи I пеш аз милод) ва маълумоти археологӣ роҷеъ ба аҳди қадимтарини ин ҷойҳо низ тасдиқ менамоянд. Тоифаҳои эронӣ дар Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамсояи шимоли он дар асрҳои охири ҳазораи II ва оғози ҳазораи I пеш аз милод иқомат мекардаанд. Чунон ки дидем, ин иддао аз тафсири материалҳои сарчашмаҳои ҳатти ҳам собит мегардад. Аз ин бармеояд, ки ёдгориҳои археологӣ онвақтаи ин маҳалҳо ба тоифаҳои эронӣ тааллуқ дошта, ба маданияти доираи Андрон (ва ё яке аз намудҳои маданияти Андронӣ, Тозабогёб, Қайроққум ва ғ.) мансубанд. Вале дар миёнаҳои ҳазораи II ва аввалҳои ҳазораи I пеш аз милод маданияти аз рӯи хусусиятҳои археологӣ ва ҳамчунин аз рӯи симои антропологии аҳолии аврупоишакл ҳамгун ва ҳамранг дуртар ба тарафи шарқ, аз ҷумла ба Туркистони шарқӣ, ки аз он ҷо ёдгориҳои сафолии навъи Андрониро пайдо кардаанд, низ паҳн гардиданд. Баъдтар, дар ҳазораи I пеш аз милод дар ин ноҳияҳо, аз ҷумла дар Олтой ва Туркистони шарқӣ қабिलाҳои скифи сақой маскан гирифтанд. Ғайр аз ин, ба туфайли пайдо шудани навиштаҷоти ҳазораи I милодӣ дар Туркистони шарқӣ ду забони ба ҳам хеши мансуб ба гурӯҳи дигар кашф гардид, ки дар илм бо номи «тахорӣ» машҳур буда, аҳли онро «тахориҳо» меноманд.

Онҳо дар давраҳои пешина ҳатман ҳудуди нисбатан васеътарро, ки қисматҳои ғарбиро ҳам фаро мегирифт, ишғол менамуданд. Дар илм роҷеъ ба пайдоиши тахориҳо дар ин маҳалҳо фикру мулоҳизаҳои муҳталиф мавҷуданд¹⁰¹. Аммо муҳимтараш ин аст, ки маълумот ва далелҳои забонӣ дар байни тахориҳои қадим ва тоифаҳои шарқии эронӣ вучуд доштани робитаҳои муайянеро нишон медиҳанд.

Инак, чунин ба назар мерасад, ки қадимтарин маҳалли иқомат ва маркази асосии паҳншавии тоифаҳои эронӣ Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамхӯдудӣ ши-

⁹⁹ Адабиётро ниг.: Смирнов К.Ф., 1964, с. 191, Грантовский Э.А., 1970 с. 18.

¹⁰⁰ Иностранцев К.А., 1911, с. 316; Смирнов К.Ф., 1964, с. 191.

¹⁰¹ Дар бораи онҳо нигаред: ИТН, 1, с. 127–128; Абаев В. И., 1965, с. 136–139; Грантовский Э. А., 1970, с. 20, 360.

моли он будаанд. Наздикӣ ва ягонагии пешгузаштагони тоифаҳои эронӣ ва ҳиндуориёиро ба эътибор гирифта, тахмин кардан мумкин аст, ки аҷдоди ҳиндуориёӣҳо низ то ба Ҳиндустон кӯчидани худ дар ҳамин маҳалҳо сукунат доштаанд. Мадрақҳои археологӣ ва хусусан материалҳои наво, ки аз ҳафриёти Осиёи Миёна ба даст омадаанд, ин қазияро тасдиқ менамоянд.

Чи наво ки аз назар гузаронидем, дар Осиёи Миёна аз аҳди неолит сар карда, ду ноҳия аз ҳам хеле фарқкунандаи хоҷагии маданӣ ба вучуд омадаанд. Дар қисмати ҷанубу ғарб, дар Туркманистони ҷанубӣ маданияти зироаткорон ривож ёфта, дар охири ҳазораи III ва асрҳои аввали ҳазораи II пеш аз милод ба авҷи тараққиёти худ расидааст. Ин маданият бо муҳимтарин хусусиятҳои худ бо маданиятҳои Эрон ва ноҳияҳои ҳамхӯдуди ҷанубӣ қаробат дорад. Дар қисмати бештари Осиёи Миёна маданияте ҳукмфармост, ки бо маданиятҳои дар ноҳияҳои шимолӣ паҳнгардида шабех ва ҳамранг аст. Ғолибан аҳолии ана ҳамин маҳалҳо ва, қабл аз ҳама, қabilaҳои саҳронишини асри биринҷӣ ба ориёӣҳо ва эронӣҳо нисбат дода мешаванд.

Ақидаи дигаре ҳам ҳаст, ки дар асоси он, чунон ки дар боло тазаққур ёфт, ориёӣҳо гӯё ҳамон зироаткорони маҳалҳои ҷануби ғарби Осиёи Миёна мебошанд, ки асари мавҷудияти онҳо то охири ҳазораи III пеш аз милод низ пайдост. Ин нуқтаи назар қисман аз он сар задааст, ки як вақтҳо чи тоифаҳои зироаткори ҷанубу ғарби Осиёи Миёна ва чи қabilaҳои саҳронишини ҳама ориёӣ пиндошта мешуданд. Агар дар воқеъ ҳамин тавр мебуд, ин чунин маънӣ пайдо мекард, ки гурӯҳҳои мухталифи тоифаҳои ориёӣ дар шароити аз ҳам тамоман фарқкунандаи иқтисодӣ ва маданӣ зистаанд, ки маълумот ва мадрақҳои мавҷудаи (ва қисман дар боло тавзеҳёфтаи) таърихӣ забоншиносӣ оид ба ориёӣҳо ба ин қомилан муқолиф аст¹⁰². Дар аини замон маълумоти роҷеъ ба симои хоҷагӣ ва иҷтимоию маданияи аҷдоди ориёӣҳои ҳиндӣ ва эронӣ бо мадрақҳои маданияти мардуми саҳронишини ва қорводору зироаткори аҳди биринҷӣ мувофиқати қомил пайдо намуда, вале гумон аст, ки бо мадрақҳои маданияти зироаткорони ҷануби Туркманистон алоқае дошта бошанд¹⁰³.

Инро ҳам ба назар гирифта зарур аст, ки маданиятҳои Туркманистони ҷанубӣ аз аҳди неолит то аввалҳои аҳди биринҷӣ ба доираи маданиятҳои зироатӣ, ки дар қисматҳои ҷанубтар, дар Эрон ва ноҳияҳои ҳамсоя – аз Осиёи Пеш то Афғонистону Ҳиндустон паҳн гардидаанд, дохил мешаванд. Ин маданиятҳо аз ҷиҳатҳои хоҷагии иқтисодӣ ва маданӣ бо якдигар наздик ва ё ҳамнавоъанд. Илми бостоншиносӣ далелҳои зиёде ҷамъ овардааст, ки дар он замонҳо, алаҳхусус дар охири ҳазораи энеолит ва аввалҳои биринҷӣ вучуд доштани алоқаи наздики байни зироаткорони Туркманистон ва маданиятҳои ҷанубии Эрон ва ноҳияҳои ҳамсояро нишон медиҳанд; роҷеъ ба наздикии маданияти маънавии онҳо низ далелҳо мавҷуданд; тахмин мекунам, ки дар миёни аҳолии Туркманистони ҷанубӣ ва вилоятҳои ҳамҷавори Эрон Афғонистон ва мардуми муқочирӣ ин маҳалҳо муносибати ҳешутаборӣ ҳам вучуд доштааст¹⁰⁴.

Ба ин тариқа, ҳам аз ҷиҳати умумияти симои хоҷагии маданӣ ва ҳам, эҳтимол, аз ҷиҳати ирқӣ наҷод зироаткорони ҷануби Туркманистони аҳди энеолит ва аввали биринҷӣ бо аҳолии Эрон, Афғонистон ва ноҳияҳои ҳамсоя

¹⁰² Грантовский Э. А., 1970, с. 367.

¹⁰³ Ниг. ғамон ӯ: ба муқобили ба қавмҳои ғиндуаврупоӣ тааллуқ доштани соқинони аслии ғануби Туркманистон дар ғазораи III–II қабл аз милод А.М.Мандельштам низ изғори ақида намулдааст: «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы». с.255–256.

¹⁰⁴ Муқоиса қунед, масалан: Массон В.М., 1957 а; ҳуди ў, 1964; Хлопин И.Н., 1966, с. 125–128; «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», с. 167–169.

алоқаманд буданд. Аммо тоифаҳои ориёӣ, зоҳиран, он вақтҳо дар ин кишварҳо буда наметавонистанд. Маълумот ва мадракҳои аниқе ҳастанд, ки дар ин вақт сокини ин сарзаминҳо будани аҳолии наҷодан ва забонан дигарро собит менамоянд. Бар ҳилофи ин, маданиятҳои дигар қисмати бузургтари Осиёи Миёна аз ҷиҳатҳои хоҷагию иқтисодӣ ва маданӣ ҳамранг буда, бо маданиятҳои навоҳии шимолӣ, яъне бо маҳаллҳои, ки аз рӯи маълумоти таърихӣ забоншиносӣ тоифаҳои ҳиндуэронӣ яқинан алоқаманд буданд, робитаи доимӣ доштанд. Инро ҳам ба эътибор гирифта нолзим аст, ки дар аввалҳои аҳди биринҷӣ алоқаи муайяни ниёгони ориёӣҳо бо қabilaҳои ҳиндуаврупоии Европа бояд ҳанӯз вучуд дошта бошанд.

Дар айни ҳол маълумоти бостоншиносӣ оид ба аҳолии маданияти саҳроии аҳди биринҷӣ Осиёи Миёна ва ноҳияҳои шимолӣ бо он ҷӣ, ки мо аз рӯи материалҳои муқоисавии таърихӣ ва забоншиносӣ медонем, қомилан мутобиқанд. Дар байни тоифаҳои саҳронишини аҳди биринҷӣ ҷорводорӣ хеле таракқӣ карда, онҳо аз қорҳои зироат ҳам ба ҳубӣ хабардор буданд. Ҳамин «навъи хоҷагидорӣ (ҷорводорию зироаткорӣ бо имтиёзи парвариши ҷорво ҳамчун аломати рифоҳ ва сарват), чунон ки дида шуд, барои ориёӣҳо ҳам хос буд. Ҳам тоифаҳои ҳиндуэронӣ ва ҳам тоифаҳои саҳронишини аҳди биринҷӣ бештар ба аспарварӣ машғул мешуданд ва, аз ҳамин рӯ, аспарварӣ дар ҷорводории онҳо мавқеи асосиро ишғол менамуд. Дараҷаи таракқии иҷтимоии онвақтаи аҳолии саҳронишин низ нисбатан баланд буд. Масалан, бостоншиносон дар асоси материалҳои қабристони он замон муқаррар намуданд, ки ҳанӯз дар ҳамаи вақтҳо аҳолии саҳронишин зиндагонии ҳонаводагии падаршохиро ба сар бурда, дар байни онҳо нобаробарии молумулқӣ ва иҷтимоӣ ба вучуд омада будааст¹⁰⁵. Айнан ҳамин ҷиҳатҳо ба ҷамъияти ориёӣҳо низ хос аст. Дар боло аз хусуси дараҷаи баланди таракқии металлургияи тоифаҳои ҳиндуэронӣ ҳанӯз дар аҳди ориёӣ сухан рафта буд. Инро аз мадракҳои археологӣ мансуб ба маданиятҳои саҳроии аҳди биринҷӣ ҳам метавон бори дигар мушоҳида намуд¹⁰⁶. Чунончи, мадракҳои аз ҳафриёти Қайроққум (воқеъ дар шимоли республика) бадастовардаи бостоншиносони Тоҷикистон, ки ба таври васеъ ба роҳ гузошта шудани истеҳсоли маҳаллии маснуоти металлургиро нишон медиҳанд, дар ин бобат хеле ҷолиби диққатанд¹⁰⁷.

Маълумоти таърихӣ забоншиносӣ, ки дар давраи таракқии ниҳоят васеи металлургия ва истифодаи олоти фулузӣ ҳанӯз ҳам яқоя зистани аҷдоди ориёӣҳои ҳиндӣ ва эрониро тасдиқ менамоянд, ҳамчунин барои муайян кардани замони иқомати яқояи ниёгони тоифаҳои гуногуни ҳиндуэронӣ аҳамият доранд. Дар заминаи материалҳои археологӣ Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамсояи шимолии он ин ҳолат асос медиҳад чунин тахмин кунем, ки аҷдоди ҳиндуориёӣҳо дар ҳудуди ватани қадимаи худ, ҳадди ақал, то асрҳои аввал ё худ, ҳатто то миёнаҳои ҳазораи II пеш аз милод ҳамроҳи ниёгони тоифаҳои эронӣ зиндагӣ ба сар бурдаанд. Оғози аз Осиёи Миёна ба тарафи ҷануб ҳаракат кардани тоифаҳои ориёӣ тақрибан ба ҳамаи вақтҳо рост меояд.

Зироаткорони ҷануби Туркманистони асри энеолит ва аввалҳои аҳди биринҷӣ, зоҳиран, ориёӣ буда наметавонистанд. Маданиятҳои шаҳристонӣ ва шаҳрии Эрони шимоли шарқӣ (Ҳисори III ва ғ.), Афғонистони ҷанубӣ (Мун-

¹⁰⁵ Муқоиса кунед: «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», с. 228–230; инчунин нигаред: Грантовский Э.А., 1970, с. 359.

¹⁰⁶ Муқоиса кунед: Stagfl G., 1969. p. 56–57, 87.

¹⁰⁷ Литвинский Б. А. ва дигарон, 1962, с. 170–231.

дигоки IV), водии Ҳинд бо ёдгориҳои давраи Моҳенҷо - Доро - Хараппа ва ғайра бо ҳамон сабабҳо ва якчанд сабабҳои дигар мисли маданияти ҷанубу ғарби Осиёи Миёна, балки аз он ҳам зиёдтар наметавонанд ориёӣ маҳсуб ёбанд.

Бо вучуди ин, илми бостоншиносӣ дар ҳамаи ин маҳалҳо рӯй додани тағйироти ҷиддии таърихиҳо дар ҷаҳонро дувуми ҳазораи II пеш аз милод қайд менамояд. Марказҳои пешина деҳқада ва шаҳрҳои тамоми бесоҳиб ва беодам монда, ба харобазор табдил меёбанд. Дар бисёр ҷойҳо ба кулӣ дигаргун шудани сафолот ва аз байн рафтани дастгоҳи қадимаи кулолӣ ба назар мерасад. Ин ҳолатро бештар бо пахншавии қабилҳои нав ва, аз рӯи баъзе пиндорҳо, маҳз тоифаҳои аз Осиёи Миёна ҳаракаткарда ва наҷодан ориёӣ (ё ҳиндавурупоӣ) вобаста менамоянд¹⁰⁸.

Дуруст аст, ки бо вучуди имконпазирии ҷунин ҳаракат, ҳанӯз мо далелҳои бевосита ба он ишоракунонда дар даст надорем. Метавон фарз кард, ки тағйироти номбурда мумкин аст бо сабабҳои дохилӣ ҳам рӯй дода¹⁰⁹, барои вуруди тоифаҳои ориёӣ ба ин маҳалҳо заминаи мусоид фароҳам оварда бошад.

Ҳамон ақидаи ҳеле пахншуда, ки гӯё маданияти Хараппа дар натиҷа ба водии Ҳинд сар даровардани тоифаҳои ориёӣ аз по афтода бошад, ба назар ҳатмӣ намерасад. Маълумоти мавҷуда дигар шарҳу тафсири аз ин ҳам ба эҳтимол наздиктарро, яъне пас аз ҷаҳон асри таназзули маданияти Хараппа ба водии Ҳинд омадани тоифаҳои ориёиро ба миён мегузорад¹¹⁰.

Вале қатъӣ назар аз ин муҳолифатҳо, ҳамон ҳолати воқеӣ, ки дар сарзамини Эрони шарқӣ, Туркменистони ҷанубӣ, Афғонистон ва Ҳиндустони ғарбӣ тағйироти номбурда дар таърихи маданиятҳои ҳеле пештар раванқдоштаи ин ҷойҳо тақрибан то асрҳои XVIII–XVII пеш аз милод ҳанӯз ба амал наомада буд¹¹¹, барои ҷунин тахмин кардан имкон медиҳад, ки то ҳамин вақт ҳаракати пуравчи тоифаҳои ориёӣ ба ин маҳалҳо шуруъ нагардида буд.

Мадрақҳои аниқтаре, ки дар бораи кӯчиши ин тоифаҳо маълумоти нисбатан саҳеҳ медиҳанд, барои миёна ва нимаи дувуми ҳазораи II пеш аз милод мавҷуданд. Материалҳои фаровон ва мухталифи ба он вақтҳо алоқаманд, ки дар натиҷаи кӯчишҳои бостоншиносон ба даст омадаанд, ин давраро ҳамчун давраи ҳаракати пурвусъати қабилавӣ дар тамоми сарзамини Осиёи Миёна тавсиф менамоянд. Тоифаҳои саҳронишин ба ҳудуди минтақаи зироатии

¹⁰⁸ Stager G., 1969, p. 56–57, 86.

¹⁰⁹ Дар хусуси фикри мулоҳизаҳои пешниҳодшуда нисбат ба маданияти деҳоти Туркменистони ҷанубӣ ниг.: «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», с. 177; нисбат ба маданияти шаҳрҳои водии Ҳинди замони Моҳенҷо-Доро-Хараппа ниг.: Бонгард-Левин Г.М. ва Ильин Г.Ф., 1969, с. 113–115.

¹¹⁰ Бонгард - Левин Г.М., 1962; Бонгард-Левин Г.М. ва Ильин Г.Ф., 1969, с. 125–128 (ниг.: ба феъристи мукаммали ин асарҳо роль ба маълумоти мавриди баъс додашуда); тахминан ҷунин санаҳои ба Ҳиндустон омадани ориёӣ пешниҳод шудаанд: асрҳои XIV–XIII қабл аз милод ё худ боз ҳам васеатар – нимаи дувуми ҳазораи II қабл аз милод.

¹¹¹ Аз рӯи санагузориҳои ҳамаи ҷаҳон ба эҳтимол наздиктар маълуми иморати Намозгонӣ V-ро дар ҷануби Туркменистон ба ҳудуди ҳазораи III–II ва сеяки аввали ҳазораи II қабл аз милод нисбат медиҳанд (ниг.: «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», → с.151, 169); таърихи яке аз марказҳои асосии шимолу шарқи Эрони он замон – Ёнсор тақрибан то асрҳои XIX–XVIII қабл аз милод давом кардааст (ниг.: Dyson K.H., 1965, p. 240–242); шаҳрҳои маданияти Хараппаи водии Ҳинд тахминан то асрҳои XVIII–XVII/XVI қабл аз милод мавҷудияти худро нигоҳ доштаанд (ниг.: Бонгард-Левин Г.М., 1962; Бонгард - Левин Г.М. ва Ильин Г.Ф., 1969, с. 94–96, 114, 125–126).

Туркманистони чанубӣ наздик мешаванд ва сипас, зохиран, ба он дохил шуда, масканҳои худро ба вучуд меоваранд. Ҳоло мадракҳое мавҷуданд, ки то ҳудуди воҳаҳои қадимаи зироаткории чануби Туркманистон паҳн гардидани аҳолии саҳрониширо собит мекунад, дар ин ҷойҳо сағонаҳои ҳуди тоифаҳои саҳронишин, ки бештар ба ноҳияҳои шимол ҳосанд, ёфт шудаанд¹¹².

Айнан дар ҳамон вақт ҳаракати тоифаҳои ориёӣ ба ҷониби Афғонистон ва Ҳиндустон воқеъ мегардад. Дар ин бобат ҳафриёти сағонаҳои қадима дар Тоҷикистони чанубӣ дар водии дарёҳои Қизилсу, Вахш ва Кофарниҳон аҳамияти махсусе дорад. Материалҳои ин ҳафриёт шаҳодат медиҳанд, ки онҳо ба аҳолии аз ҷиҳати маданияти модӣ ба тамаддуни Намозгоҳи VI ва бо хусусияти маросими дафн ба қабилаҳои доираи саҳро ҳеле монанд тааллуқ доранд. Симои антропологии соҳибони ин сағонаҳо ононро бо мардуми вилоятҳои чанубӣ – аҳли маданияти сафололоти нақшунигорин наздик менамояд. Пайдоиши ин тоифаҳо ҳоло комилан муқаррар нагардидааст, дар роҳи муайян кардани усули пайдоиш ва маданияти онҳо кӯшишҳои гуногун ба амал омада ва фикру мулоҳизаҳои мухталиф баён ёфтаанд. Муҳаққиқон дар асоси тадқиқи маросими дафн ва якҷанд хусусияти сағонаҳо чунин фикреро пеш гузоштанд, ки ин сағонаҳо ба тоифаҳои ориёӣ алоқа дошта, дар ин ҷо амали дафн ва баъзе дигар русумоти ҳоси ориёиҳои ведӣ ва ҳамчунин тоифаҳои шарқизоронӣ инъикоси худро пайдо намудааст¹¹³.

Бозёфтҳои бостонии Тоҷикистони чанубӣ боз аз он сабаб ҳам диққати мутахассисонро бештар ба худ ҷалб менамоянд, ки бостоншиносони покистонӣ итолиёӣ дар вилояти Сват, воқеъ дар шимолу ғарби Покистони кунунӣ, ҳамин гуна сағонаҳои аз ҷиҳати сохт ва тариқи дафн ба онҳо наздикро кашф карданд. Санаи як гурӯҳи қадимтари ин сағонаҳо тақрибан ба нимаи дувуми ҳазораи II пеш аз милод рафта мерасад¹¹⁴.

Ҳамин тариқа, аз як тараф, барои ҳиндуориёӣ ҳисоб кардани тоифаҳои асри энеолит ва аввалҳои аҳди биринҷии Осиёи Миёна ҳеҷ як асосе нест, аммо, аз тарафи дигар, эҳтимоли қавӣ меравад, ки ҳиндуориёӣҳо маҳз тоифаҳои саҳронишини (ва дар қисмати шимолу ғарби онҳо воқеъгардидаи) Осиёи Миёнаи нима ва охири аҳди биринҷӣ будаанд. Ба назари мо, фарзияи И. М. Дяконов оид ба протсессии паҳншавии забонҳои ҳиндуэронӣ дар байни тоифаҳои зироаткори анавии Осиёи Миёна дар охири марҳилаҳои тараққиёти онҳо, ки бо таъсири алоқаҳои гуногун ба саҳронишинон сурат гирифтааст, ба ҳақиқат наздик менамояд. Дар ҷараёни ин алоқаҳо умумиятҳои наҷодие, ки бо номи ҳиндуэронӣ машҳуранд ва инчунин маданияти онҳо ба вучуд меоянд. Ин фарзия, ки онро дигар муҳаққиқон (масалан, Б.А.Литвинский) ҳам тақвият додаанд, материалҳои бадастомадаи археологиро беҳтар аз ҳама тавзеҳ менамояд. Дар айни замон, ин фарзия як қатор ҷиҳатҳои суғур ва ноқис ҳам дорад. Фақат ҷамъ оварда шудани далелу мадракҳои нав ба ҳалли қатъӣ ва ҳамаҷонибаи ин масъала имкон хоҳад дод.

Дар баробари ин, мадракҳои зикршуда метавонанд ба ҳаракати тоифаҳои Осиёи Миёна дар миёнаҳо ва нимаи дувуми ҳазораи II пеш аз милод ба тарафи чануб, аз ҷумла ба сарзамини Ҳиндустон шаҳодат диҳанд.

Албатта, ба тарафи чануб паҳн шудани тоифаҳои Осиёи Миёна баъдтар, ҳангоми дар Ҳиндустон қарор гирифтани аҷдоди ҳиндуориёӣҳо ҳам давом кардааст.

¹¹² «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», с. 240–243.

¹¹³ Дар ӯямон ӯ, с.243-259; Мандельштам А.М., 1968; Литвинский Б.Л. 1967, а, с. 121-127.

¹¹⁴ Литвинский Б. А., 1967 а, с. 122; Dani A. H., 1967; Stagrl G., 1969.

Бостоншиносон чунин мепиндоранд, ки дар офаридани маҷмӯи маданияти Туркманистони ҷанубӣ, ки дар давраҳои пас аз Намозгоҳи VI вучуд дошт, тоифаҳои саҳронишини дар ин ҷойҳо пахншуда ва ё ин маҳалҳоро дар оғози давраи мазкур (яъне тахминан дар ҳудуди ҳазораҳои II ва I пеш аз милод ё худ дар ибтидои ҳазораи I пеш аз милод) «забткарда» роли калоне бозидаанд¹¹⁵.

Дар шарқтари Осиёи Миёна, дар Помир ҳам нақши ба самти ҷануб равонашавии тоифаҳое, ки аз байни аҳолии саҳронишин баромада, зоҳиран, ба ин ҷо бештар аз ноҳияҳои Фарғона ва вилоятҳои ҳамсояи он омадаанд, мушоҳида мешавад. Аз ин насаб тоифаҳо дар Помир ханӯз дар аҳди биринҷӣ, дар охириҳои ҳазораи II ва ибтидои ҳазораи I пеш аз милод пайдо шудаанд. Аз асри VII пеш аз милод дар асоси материалҳои археологгии Помир роҷеъ ба тоифаҳои гурӯҳи скифи сақой сухани муайян гуфтан мумкин аст. Маълумоти археологӣ ҳамчунин то ҳудуди Ҳиндустон ҳаракат кардани онҳоро ба таври мӯътамад собит менамояд¹¹⁶.

Ин ҳулосаҳо бевосита ба маълумоти сарчашмаҳои ҳаттӣ ва далелҳои таърихӣ забоншиносӣ, қатъи назар аз мадракҳои археологӣ, ки дар асрҳои VII-VI пеш аз милод ба навоҳии ҷануби Помир то наздикиҳои ҳудуди Ҳиндустон (қисман дар ҳоки он) ва маҳалҳои шарқии Афғонистон рафта ҷойгир шудани тоифаҳои эронии мансуб ба гурӯҳҳои сақой ва ё ба онҳо наздик, аз он ҷумла, зоҳиран, аҷдоди афғонҳо ва мунҷонҳои имрӯзаро нишон медиҳанд, тасдиқ мегарданд¹¹⁷.

Ҳеҷ ҷои шубҳа нест, ки ин тоифаҳои гурӯҳи шарқӣ-эронӣ аз шимол, аз сарзамини Осиёи Миёна баромада, ба сӯи кишварҳои ҷануб ҳаракат кардаанд.

Инак, чунон ки дидем, ҳам маълумоти археологӣ ва ҳам далелҳои таърихӣ забоншиносӣ аз Осиёи Миёна ба тарафҳои ҷануб, ба Ҳиндустон, Афғонистон ва зоҳиран, ба Эрон нуфуз кардани гурӯҳҳои мухталифи ориёӣ (аввалҳо аксаран ҳиндуориёӣ, баъдтар эронӣ)-ро исбот менамоянд.

Ҳамаи ин бори дигар тасдиқ мекунад, ки Осиёи Миёна бо ноҳияҳои ҳамҷавори худ қадимтарин маҳалли иқомати тоифаҳои ҳиндуэронӣ ва маркази асосии пахншавии онҳо будааст. Ҳамон тоифаҳои эронӣ, ки дар Осиёи Миёна мондаанд, ниёгони аҳолии аслии Осиёи Миёна аз оғози аҳди таърих то аввалҳои асри миёна ҳисоб меёбанд.

Баъдҳо бар асоси халқиятҳои шарқӣ-эронии Осиёи Миёна, пеш аз ҳама, бохтарӣҳо, сугдиён ва ба дараҷаи камтар дигар ҷузъҳои таркибии наҷодӣ, халқи тоҷик ба вучуд омад.

¹¹⁵ Кузьмина Е. Е., 1964.

¹¹⁶ Литвинский Б. А., 1960 а; 1969.

¹¹⁷ Грантовский Э. А., 1963 а; Литвинский Б. А., 1967 а, с. 127-133.

Боби дувум

ТОИФАҲОИ ШАРҚИЭРОНИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ОҒОЗИ ПАЙДОИШИ ЧАМЪИЯТИ СИНФИИ ИБТИДОӢ (АСРИ IX - МИЁНАҲОИ АСРИ VI ПЕШ АЗ МИЛОД)

1. МАТЕРИАЛҲОИ АРХЕОЛОГИИ АСРИ АВВАЛИ ОҲАН

Металлургияи оҳан

Материалҳои археологӣ бо қиёси баъзе мадракҳои забонӣ ва ҳамчунин сарчашмаҳои хаттии қадим, ки ба давраҳои баъдтар тааллуқ доранд, манзари ҳаёти ҷамъияти Осиёи Миёнаи охири ҳазораи II – ибтидои ҳазораи I пеш аз милодро равшан месозанд.

Дар ибтидои ҳазораи I пеш аз милод сокинони Осиёи Миёна аз маъдан истехсол кардани оҳанро ёд гирифта буданд. Ф.Энгелс аҳамияти оҳанро дар таърихи ҷамъияти инсонӣ муайян намуда, навиштааст: «Оҳан аз тамоми ашёи хоме, ки дар таърих роли революсионӣ бозидааст, охирин ва муҳимтарин, то ҳуди пайдо шудани картошка навтарин навъи ашёи хом буда, ба одам хизмат мекардагӣ шуд. Оҳан барои дар майдонҳои васеъ ривоч додани зироат ва ба мақсади киштукор тоза кардани бешаҳои паҳновар имконият фароҳам овард; вай ба дасти ҳунарманд чунон асбоби саҳт ва тезе дод, ки ҳеч як санг ва ҳеч як метали то он замон маълум ба вай муқобил истода наметавонист. Ҳамаи инҳо якбора муяссар нашудаанд; аввалин оҳани ҳосилкардашуда бисёр вақтҳо аз биринҷӣ ҳам мулоимтар буд»¹.

Шиносой бо усули аз маъдан истехсол намудани биринҷӣ ба инсон дар бобати бо протсессии металлургӣ ба даст овардани оҳан ёрӣ расонд. Оҳан дар кӯраҳои дошӣ, ки ҳарорати он то 1300–1400° мерасид, гудохта мешуд. М.С. Андреев дар солҳои бистуми асри XX ҳамин гуна кӯрахоро, ки ҳанӯз мавриди истифода буданд, дар водии Ванҷ пайдо карда буд².

Барои инсонии ибтидоӣ ба моддаи саҳти ёзанда мубаддал гардидани як порча санги бешакл, яъне маъдан мӯъҷизаосо ва пурасрор менамуд. Ин боиси пайдоиши эҳтироми махсус нисбат ба оҳангару фулузсозон ва ҳар гуна биму ҳароси хурофотпарастона гардид. Дар миёни бисёр халқҳо ин навъ муносибат то вақтҳои охир давом карда омадааст. Чунончи, аз ҷумла дар баъзе рай-онҳои Помир оҳангарон одами хеле мӯхтарам ва қорхонаи онҳо ҷои муқаддас доништа мешуд, мардум ба онҳо сачда мекарданд ва пас аз ҷамъоварии ҳосил дар оҳангархона маросими қурбонӣ барпо мегардид. Дар баробари ин аз рӯи дигар эътиқодҳои динӣ оҳангарон фиристодаҳои шайтон ва иблис ҳисоб ме-ёфтанд ва дар истифодаи оҳан мамониатҳои гуногун гузошта мешуданд, ки ин асари ҳамаи тарсу ваҳми хурофӣ одамон аз фулузот буд³.

¹ К.Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 21, с. 163.

² Андреев М. С, 1926, с. 8-16.

³ Зарубин И. И., 1926, с. 126–127.

Олоти оҳанӣ хеле оҳиста паҳн мегардид. Аввалҳо оҳанро асосан ба мақсади зебу зинат кор мефармуданд. Сонӣ тадричан аз он асбобу аслиҳа ме-сохтагӣ шуданд. Оҳанро ба моддаи ёзанда табдил дода, ба ин васила асбобу олот тайёр кардан аз сохтани олоти биринҷӣ дида чандин мартаба душвортар буд. Техникаи нав ба сустӣ азхуд карда мешуд. Аз ин рӯ, бартарҳои фулузи нав зуд ва якбора аён нагардид. Дар аввалин марҳилаҳои зуҳури асри оҳан дар Осиёи Миёна бештар асбобу аслиҳаи оҳану биринҷӣ, чунончи, ханҷарҳои тегааш оҳаниву дастааш (қисман ё тамоман) биринҷӣ сохта мешуданд.

Дар Осиёи Миёна ғалабаи асри оҳан хеле барвақт ба амал омад. Баъзе кишварҳои дигар, масалан, Хитой дар ин бобат аз Осиёи Миёна чандин сад-солаҳо ақиб монда буданд.

Масканҳо

Ёдгориҳои асри аввали оҳан дар Осиёи Миёна назар ба ёдгориҳои пеши-ни асрҳои санг ва биринҷӣ ниҳоятдараҷа кам кашф ва таҳқиқ гардидаанд.

Дар ҷануби Туркменистон баъзе масканҳои қадима, ки ҳаёти онҳо ханӯз аз аҳди энеолит шуруъ гардида буд, мавҷудияти худро дар асри оҳан низ да-вом медоданд. Чунончи, дар ҳуди Анав қабатҳои маскунӣ мансуб ба асри ав-вали оҳан кашф гардида, аз ин маснуоти оҳанӣ, аз ҷумла қадимтарин дар Осиёи Миёна досҳои оҳанӣ, пораи корд ва ғайра ёфт шудаанд⁴.

Дар қисмати ҷанубу ғарби Туркменистон, дар он ҷое, ки фалоти Машҳади Мисриён воқеъ аст, масканҳои истехкомӣ ва беистехкоми мадани-яти дигаргунаи аз Анав фарқкунанда вучуд доштаанд. Баъзе аз онҳо ниҳоят калонанд, масалан, масоҳати маскани Иззатқулӣ ба 50 гектар мерасад. Хо-наҳо аз хиштҳои хеле калони дарозиаш 3/4-метра сохта шудаанд.

Водии Машҳади Мисриён ба воситаи каналҳо аз дарёи Атрек шодоб ме-гардид. Зироат дар зиндагонии аҳли масканҳо мавқеи муҳимро ишғол ме-кард. Ба ин нафақат шабакаи обёрӣ, балки фаровонии осҳо ва дастгоҳҳои яр-ма низ шаҳодат медиҳанд. Ба кор фармуда шудани досҳои оҳанӣ набояд шубҳа кард, вале, дар баробари ин, истифодаи досҳои қадимаи сангӣ ҳам, ки тегаи аз санги ҷақмоқ сохташудаи онҳо пайдо гардидаанд, ханӯз давом дошт.

Дар масканҳо лӯндаҳои дажғоли оҳан ёфт шудаанд. Аз биринҷӣ яроку ас-лиҳа, аз ҷумла шамшер ва пайкон сохта, бо ҷархи кулолӣ олоти сафолӣи хушсифат, вале бенақшу нигор тайёр мекардаанд⁵.

Ниҳоят, гурӯҳи (аз ҷиҳати ҳудуд) савуми ёдгориҳо дар Туркменистони ҷануби шарқӣ, дар резишгоҳи Мурғоб, яъне дар Марғиёни охир кашф гар-дидааст. Калонтарин маскани ин ҷо Ёзтеппа мебошад, ки ба масофаи 34 км дуртар дар тарафи шимоли ғарбии Байрамалӣ воқеъ аст. Ин маскан иборат аз қалъаи тақрибан ростгӯшае буда, дар саҳни он манзилҳо ҷой гирифтаанд. Масоҳати умумии Ёзтеппа дар ин вақт (вай баъдҳо низ вучуд дошт) 16 гектар будааст. Дар қалъа рӯи суфаи хиштии баландиаш ҳаштметра бинои калоне сохта шуда буд, ки чанд манзили дарозрӯя ва мураббаъшакл, аз ҷумла толори бузурги ростгӯшае дошт. Маълум гардид, ки ин қалъа аслан кӯшкӣ пуршукӯҳе буда, ҳамчун қароргоҳи ҳокими ин маҳал хизмат мекардааст.

Қисмати асосии бозёфтҳои маскани Ёзтеппаро сафололот ташкил мена-мояд. Олоти сафолӣи ин ҷо аз олоти сафолӣи Машҳади Мисриён бо он фарқ мекунад, ки вай бештар дастӣ сохта шудааст⁶.

⁴ Schmidt H., 1908, p. 156–157.

⁵ Массон В. М., 156 а; «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы». М.–Л., 1966, с. 179–182.

⁶ Массон В. М., 1959.

Асри аввали оҳан дар Тоҷикистони ҷанубӣ ва Ёзбекистони ҷанубӣ осори худро дар сурати масканҳои Кучуктеппа (вилояти Сурхондарё), Макони Мор (райони Фархори ҷанубии Тоҷикистон) ва баъзе бозёфтҳои дигар боқӣ гузаштааст.

Маскани Кучуктеппа дар дашти Музробод воқеъ гардидааст. Вай ҳанӯз дар айни авҷи тараққиёти аҳди биринҷӣ ба вучуд омада, мавҷудияти худро то ҳуди миёнаи ҳазораи I пеш аз милод нигоҳ доштааст. Дар давраи мавриди баҳс дар ин маскан бинои байзашакли аз хиштҳои дарозрӯя сохташудае мавҷуд будааст (дар солҳои 1962–1964 ҳамагӣ 17 хона кофта тоза карда шуд). Ин бино бо девори мудофиавии мудаввар ихота гардидааст. Аз ин ҷо қолабҳои рехтагарӣ, маснуоти биринҷӣ ва сангӣ, аз ҷумла досҳои сангӣ пайдо шуданд⁷.

Бостоншиносони тоҷик дигар маскани онвақтаро дар поёноби Қизилсу, дар мавзеи Макони Мор кашф намуданд. Биноҳои ин маскан хароб гардида, фақат сафолоти фаровон ва инчунин баъзе маснуоти дигари марбут ба он замони боқӣ мондааст.

Маснуоти ҷудогона ва маҷмӯи асбобу ололи асри аввали оҳан аз дигар ноҳияҳои республика низ ёфт шудаанд. Аз ҷумла, охири маҷмӯи бозёфтҳои Қайроққум, баъзе сағонаҳои дар Помири шарқӣ пайдошударо ҳам ба ҳамон давра нисбат додан мумкин аст⁸.

2. ҶАМЪИЯТИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРИ АВВАЛИ ОҲАН

«Авесто» ҳамчун сарчашмаи таърихӣ

«Авесто», ки аз маҷмӯи матнҳои пайравони оини зардуштӣ иборат аст, муҳимтарин маъхазӣ оид ба таърихи қадимтарини Осии Миёна мебошад. Ҳоло ғайр аз теъдоди андаке дар Эрон, зиёда аз 100 ҳазор зардуштиён дар Ҳиндустон зиндагӣ менамоянд, ки онро одатан «порсиён» меноманд. Порсиён натавонанд дини қадима, балки матнҳои қадимии диниро маҳфуз медоранд.

Дар миёнаҳои асри XVIII Анкетил Дюперрони франсавӣ, ки нисбат ба омӯзиши дину мазҳабҳои қадим шавқу рағбати махсусе дошт, ба Ҳиндустон сафар намуд. Ӯ назди мӯбадони порсӣ маросими динӣ ва хондани матнҳои қадимиро (ба дараҷае ки мӯбадон балад буданд) омӯхт ва якчанд дастхатро харида гирифт. Ба ватан баргашта, баъдан ӯ тарҷумаи франсавии «Авесто»-ро бо мулҳақоти ҷанде аз матнҳои марбут ба он интишор дод⁹. Ба воситаи ин корнамоии илмӣ ӯ маълумот дар бораи «Авесто» дастрасӣ ба аҳли илми Европа гардид. Вале тарҷумаи Дюперрон ҳеле ноқис буд. Аксари порчаҳоро ӯ нодуруст фаҳмида ва ё қомилан нафаҳмида буд.

Дар асри XIX ба сабаби инкишофи забоншиносии муқоисавӣ наздикии забони «Авесто» бо забонҳои қадимии хуб омӯхташуда ва аз рӯи бисёр ёдгориҳои маълуми ҳиндӣ-ведӣ (бо ин забон «Ригведа» ва ёдгориҳои қадими дигари Ҳинд навишта шудаанд) ва санскрит исбот гардид. Ҳамчунин пайдо шудани мифҳои дувумин забони машҳури эронии қадим – форсии қадим, мутолиа ва баррасии минбаъдаи адабиёти зардуштии пасазавестӣ ва истифодаи васеи маълумотҳои забоншиносии муқоисавӣ ҳиндуаврупоиро қайд кардан зарур

⁷ Альбаум Л. И., 1965, с. 59–60.

⁸ ИТН, I, с. 167–168.

⁹ Anqřtřl dř Přřkřon, 1771.

аст. Омӯзиши забонҳои эронии миёна, аз он ҷумла забонҳои мурда (хоразмӣ, суғдӣ, хутану сакоӣ) ва зиндаи (забонҳои помирӣ) эронии шарқӣ низ аҳамияти бисёр калон дошт. Ҳамаи ин кори тарҷумаи илмӣ «Авесто»-ро нисбатан осон намуд¹⁰. Вале ба ин нигоҳ накарда, тарҷумаи «Авесто» ҳанӯз мушқилоти зиёде дорад ва мӯътабартарин мутахассисон ҳам баъзе ҷойҳои муҳими «Авесто»-ро ба таври мухталиф тарҷума мекунанд¹¹.

Муддатҳои зиёде «Авесто» мисли дигар ёдгориҳои динӣ ва ҳамосии ҳиндӣ ва эронӣ ба таври шиғоҳӣ, ки ягона шакли дақиқан махфӯз мондан буд (ғайр аз баъзе тағйироти муайяне дар талаффуз), нақл карда мешуд. Ин тарзи нақл ва хониш боз муддати дуру дарозе, пас аз сабти хаттии «Авесто» ҳам, дар иҷрои ниёиш, таълим ва ғайра, инчунин дар махфӯз мондани матни анъанавии он аҳамияти умда дошт.

То ба вучуд овардани алифбои авестоии ҳозиразамон (яъне алифбое, ки дастхатҳои то замони мо расидаи «Авесто» китобат шудаанд) матнҳои авестое вучуд доштанд, ки бо алифбои дар асрҳои VI–V пеш милод дар Эрону Осиёи Миёна мустаъмали оромӣ таълиф ёфта буданд. Тибқи навиштаҷоти зардуштии давраи форсии миёна, ки доир ба бисёр масъалаҳои таърихи пешини зардуштия маълумоти дақиқе надошт, дар замони Ҳахоманишиҳо маҷмӯи китобҳои «Авесто» мавҷуд буда, ҳангоми забти Искандари Мақдунӣ аз байн бурда шуд, баъдтар шоҳи ашконӣ -Валахш (яъне Вологес, одатан ўро бо Вологеси I, ки дар асри I милодӣ ҳукмфармой кардааст, айнӣ як кас мешуморанд) фармон дод, ки бақияи матнҳои авестой ва он ҷӣ ба таври шиғоҳӣ байни мӯбадон монда буд, ҷамъ оварда шавад¹². Олимони имрӯза чунин маълумотро, яъне аслан вучуд доштани «Авесто»-и замони Ҳахоманишиёнро беасос мешуморанд ва баъзеҳо, ҳатто ба мавҷудияти матни ашконии «Авесто» ҳам шубҳа доранд. Вале, зоҳиран «Авесто»-и хаттӣ дар нимаи дувуми давраи Порт (Парфия) ва яқинан дар оғози давраи сосонӣ вучуд дошт. Дар асоси баъзе мадракҳои асноди портҳо, ки аз Насо ёфт шудааст, И.М.Дяконов ва В.А.Лившиц тахмин доранд, ки дар шарқи давлати Порт дар асри I пеш аз милод матни хаттии «Авесто», ҳеҷ набошад, қисмати ҷудогонаи он, мавҷуд буд¹³.

Баъдтар «Авесто» бо алифбое, ки махсус барои навишти он ихтироъ шуда буд, китобат гардид. Ин алифбо дар заминаи хати паҳлавӣ (яъне ҳуруфи китобҳои зардуштии форсии миёна), ки инкишофи яке аз намудҳои хати оромӣ-асос ҳисоб меёбад, ба вучуд омадааст. Вале алифбои авестой хеле зиёдтар (бештар аз ду баробар) ҳуруф, аз ҷумла, 14 ҳарфи садонок дорад. Ин алифбои бо тамоми ҷузъиёташ коркардашуда имкон меод, ки матнҳои «Авесто» бо нигоҳ доштани тарзи талаффузи анъанавии гӯяндагони он аз давраи пайдоиши ин ёдгорӣ хеле дақиқ ва саҳеҳ сабт гардад; ба замми ин чунин сабт бо як қатор хусусиятҳо (бештар марбут ба хусусиятҳои қадимаи лаҳҷавӣ) симои забони эронии қадимаро, ки ҳангоми пайдоиши матнҳои авестой мустаъмал буд, пурра ва қомилан инъикос менамояд.

¹⁰ Оранский И. М., 1960.

¹¹ Дар ин бобат махсусан муқоисаи тавзеъи «Авесто», ки ба Х.Нюберг ва Э.Хертсфелд тааллуқ дорад, қобили ибрат аст: онҳо дар бисёр масъалаҳо нуқтаи назари ба якдигар таъмоман муқобилро пеш меронанд (Nyířkř H.S., 1938; Hřkřřřř ř., 1947. Таълили мувофиқсавии ақидаҳои онҳо дар Hřnning W.ř., 1951).

¹² Сипас, мувофиқи ӯямон навиштаљот, матнњои парокандаи авестой дар ањди Ардашери I ва Шопури I дар як љо љамъ карда шуданд (Widřngkřř G., 1965,s. 246–247).

¹³ Дяконов И М., Лившиц В.А., 1966, с. 153–157.

Алифбои авестой зоҳиран дар асри VI, аниқтараш дар замони Хусрави I (531 – 579) ба вуҷуд оварда шудааст¹⁴. Матнҳои бозмондаи «Авесто», ки қадимтарини онҳо ба асрҳои XIII ва XIV тааллуқ доранд, ба ҳамин китобати давраи охири сосонӣ мансуб мебошанд.

Китобати «Авесто» ба алифбои то замони мо расидааш аслан дар асоси нақли лафзии он сурат ёфтааст. Худи номи «Авесто» аз калимаи форсии миёнаи *apastāk*, баъдан *avastāv* – ба маънии «асос» (ва ё мувофиқи тафсири дигар «гузориш», «дастур», «ниёиш» ва ғ.)¹⁵ аст, ки бевосита ба матни маҳфузмондаи «Авесто» нисбат дорад¹⁶. Замимаҳои он «Занд» (калимаи форсии миёнаи *zand* «дониш», «таълимот») номида мешуданд. Зоҳиран, матни ҳаттии «Авесто» (дар сабти алифбои кӯҳна ва шояд дар давраҳои аввали китобати нав) ва ҳамчунин дигар иловаву тафсириҳои дастури авестоиро низ «Занд» мегуфтанд. Вале баъдтар номи «Занд» бештар ба тарҷума ва тафсири дар замони Сосониён анҷомгирифтаи «Авесто» (ҳамаи дастхатҳои қадимии «Авесто» дорои тарҷумаи тахтуллафзӣ ба забони форсии миёна мебошанд) нисбат дода мешуд.

Аз ҳамин чост, ки муддатҳои зиёде дар илми Европа номи нодурусти «Авесто» – «Занд-Авесто» ва номи забони авестой дар шакли «забони зандӣ» ривож дошт.

«Авесто» дар зарфи мавҷудияти ҷандинасраи худ борҳо кодификатсия шудааст. Чунон ки сарчашмаҳо хабар медиҳанд, ҷамъоварӣ ва танзими қавонини «Авесто» дар замони Вологеси I Ашконӣ (зоҳиран, асри I милодӣ), Сосониёни аввалия (асри III), Шопури II (асри IV), ки таҳрири пураҳамияти китоби муқаддас зери роҳбарии Атурпати Мехроспандом анҷом ёфт ва ниҳоят, пас аз ҳаракати маздакиён, дар аҳди Хусрави I (асри VI), ки аз «Авесто» баъзе матнҳои дар асрҳои IV – V вуҷуддошта ҷаррофта шуданд, ба вуқӯъ пайваस्ताст.

Пас аз ин таҳрири охирин «Авесто» аз 21 китоб (наск) иборат буд, ки ном ва мазмуни мухтасари онҳо аз рӯи асари оид ба дини зардуштӣ дар асри IX таълифкардаи Денкарт маълум аст (ин хулоса на аз рӯи матни авестой, балки аз рӯи тарҷумаи форсии миёнаи «Авесто» аст)¹⁷. «Авесто»-и то замони мо расида ҷаҳрият қисмати китобати давраи охири сосониро ташкил медиҳад. Ин, пеш аз ҳама, фаслҳои дар бар мегирад, ки барои тоату ибодат заруранд; ҷузъҳои мавҷудаи «Авесто», китобҳои «Ясно» ва ғайра низ мувофиқи ҳамин

¹⁴ Аз рӯи нуқтаи назари дар асарҳои Г.Юнкер ва баъзе дигар олимони ифодашуда алифбои авестой гӯё дар асри IV ташаккул ёфтааст. Вале, чунон ки Һанӯз дар асри гузашта эроншиносии маъруфи рус акад. К.Залеман ва сипас, В.Һеннинг, Г.Моргенштерне, Г.Бейли собит намудаанд, алифбои авестой на пештар аз асри VI ба вуҷуд омадааст (Henning B., 1958, 52; ниг.: инчунин Периханян А.Г., 1966, с.108–109; Һамон ӯ ниг.: феърисии муфассали асарҳо).

¹⁵ Henning W. B., 1946, p. 725; ИТН, I, с. 175.

¹⁶ Ба таври васеъ дар байни зардуштиён паён гардидани нақли лафзии матнҳои муқаддас боиси он шуд, ки то давраҳои аввали асрҳои миёна қавмҳои ғайризардуштии муосири онҳо аксар вақт гумон мекарданд, пайравони зардуштия умумен китобҳои муқаддас надоранд. Сабаби аз замони истилои арабҳо дар кишварҳои исломӣ баръакси исавиён ва яъудиён «аъли китоби муқаддас» Һисоб нашудани зардуштиён, ки ба вазъи расмии онон дар олами ислом нақши худро гузоштааст, энтимол, дар Һамин бошад. Адабиёти зардуштӣ низ мавқеи аънаи нақли лафзӣ, аз Һумла, аъамияти дар Һифзи қоидаҳои муқаддаси «Авесто» доштаи онро бевосита таъкид менамояд (Widŷngkŷn G., 1965, 245-259).

¹⁷ Wŷst Ŷ. W., 1892.

мақсад тартиб ёфтаанд. Аз ин китобҳо танҳо «Видевдат» комилан ба яке аз китобҳои «Авесто»-и қадим мутобиқат мекунад.

«Авесто»-и имрӯза аз китобҳои «Ясно» – «назр», «ниёз», маҷмӯи матнҳои маросимӣ; «Яштҳо» («Яшт» – «ниёиш», «ситоиш»), сурудҳо дар васфи худоёни дини зардуштӣ; «Видевдат» – «қонун ба муқобили девон» (шакли баъдинаи нодурусташ «Вандидод»), дастурҳо дар бораи покизагӣ ҳангоми тоату ибодат (як қатор муқаррароти динӣ ва шаръӣ, порчаҳои асотири қадим, ҳамасӣ ва ғайраро дар бар мегирад); «Виспрат» – «ҳама родҳо» (номи баъдинаи каме нусаҳеҳи он «Виспарад»), аз маҷмӯи дуо ва матнҳои ибодатӣ иборат аст. Ғайр аз ин, ба «Авесто» якҷанд қисматҳои ҳаҷман хурд ва қамаҳамият дохил мешаванд¹⁸.

Аз 72 боби «Ясно» 17-тоашро «Готҳо» («Сурудҳо»-и пайғамбар Зардушт - асосгузори зардуштия), 7-бобро «Ясна ҳаптахатӣ» («Яснои Ҳафтбоба»), ки аз ҷиҳати забон ва замони офариниш ба «Готҳо» наздик аст, ташкил менамоянд. Лаҳҷаи «Готҳо» ва «Яснои Ҳафтбоба» нисбат ба ҷузъи дигари «Авесто», ки «Хурд-Авесто» ном гирифтааст, кӯҳнатар мебошад ва аз он бо хусусиятҳои лаҳҷавӣ фарқ мекунад.

Баъзе муҳаққиқон (П.Тедеско, А.Мейе) забони авестоиро ба забонҳои эронии ғарбӣ нисбат додаанд, дигарон (мисли Х.Нюберг) онро аз гурӯҳи забонҳои шарқиронӣ меҳисобанд. Ақидаҳои дигаре низ мавҷуданд, ки мувофиқи онҳо ин забон дар байни забонҳои эронӣ мавқеи алоҳида (К.Гоффман) ва ё дар байни гурӯҳи забонҳои ғарбӣ ва шарқӣ мавқеи васатӣ дорад (В.Ҳеннинг). Як қатор хусусияти алоҳидаи забони авестой, аз ҷумла, лаҳҷаи «Готҳо» бо забонҳои шарқиронӣ мувофиқат мекунад. Дар «Хурд-Авесто» таъсири забонҳои эронӣ (аз он ҷумла, забонҳои ғарбӣ) дар минтақае, ки забони авестой ҳамчун забони муқаддас интишор ёфта буд, ҳис карда мешавад.

Масъалаи замон ва макони пайдоиши ҷузъҳои «Авесто» то имрӯз аз бисёр ҷиҳат баҳснок аст. Мувофиқи анъанаи дини зардуштӣ, ки дар замони Сосониён тасдиқ ёфтааст, замони зиндагии Зардушт ва офарида шудани «Готҳо»-ро ба охири асри VII – нимаи аввали асри VI пеш аз милод нисбат медиҳанд. Ин ақидаро муҳаққиқоне тарафдоранд, ки анъанаи мазкурро комилан асоснок мншуморанд. Вале баъзе олимони ба саҳеҳии он шак доранд; онон қайд мекунанд, ки ин анъана дар давраи баъдтар тасдиқ ёфтааст ва эҳтимолан пайдоиши он ҷанбаи ривоятӣ дорад. Дар замони ҳозира, ба ҳар ҳол, бо мушкилӣ метавон ба эътимоднокии ин таърих бовар намуд, гарчанде имкон дорад, ки, дар ҳақиқат, Зардушт дар охири асри VII – оғози асри VI пеш аз милод зистааст.

Мувофиқи ривоятҳои маъмули давраи сосонӣ ва баъдина, Зардушт дар Атропатена (Озарбойҷон) ва ё аз Роғи мидӣ (Райи асримиёнагии наздики Техрон) баромадааст. Вале ин маълумот ҳоло безътимод шумурда шудааст; ҳақиқатан ҳам материалҳои «Хурд-Авесто» ба мавҷудияту ҳокимияти деринаи ҷамоаи пайравони Зардушт дар Роғ ишорат мекунад; ин ҳолат, бешубҳа, аз он сабаб рӯй додааст, ки ноҳияи мазкур, ки дар қисмати шимоли шарқии Мод (Мидия) ҷой дошт, нахустин ноҳияе буд, ки таълимоти Зардушт аз шарқ ба он роҳ ёфт.

¹⁸ Тарлумаи «Авесто» ё қисмҳои он ба забонҳои русӣ ва европоӣ мавҷуд аст: Коссович К., 1861; Бертельс Е.Э., 1924, с. 3-11; Брагинский И.С., 1956, с. 35-37; 46-49-70, 105-116, 182-187 ва ғ.; Бертельс Е.Э., 1960, с. 53-66; Абаев В.И., 1963, с. 349-350, с. 367-370; Dakm̃štyt̃yk J., 1892-1893; Wolff Ğ., 1910; Lomm̃yl H., 1927; Ğyksh̃yvit̃ch I., 1959; Ğfmĩach H., 1959; D̃rch̃ysñy-Gr̃ill̃ymin J., 1963 ва ғ.

Ривояти хеле қадима мавҷуд буд, ки тибқи он Зардушт гӯё дар Бохтар зи-стааст. Ин ривоят дар асари муаллифи юнонӣ Ктесий (охири асри V-оғози асри IV пеш аз милод) ифода ёфтааст¹⁹. Ба ин ривоят пайравӣ намуда, баъзе олимон (аз қабилӣ Ҷ.Мултон) гумон кардаанд, ки «Готҳо» дар Бохтар офарида шудаанд, ҳамчунин забони онҳоро дар давраи қадим авестой ҳисобидаанд (дар асри XIX В. Гейгер ва дигарон ҳамин гуна ақида доштанд). Вале баъзе маълумотҳо ин ақидаро тасдиқ намеkunанд, ёдгориҳои ба наздикӣ кашфгардидаи забони Бохтари давраи кушони бошад, онро аз эҳтимол дур месозанд.

Ж.Дармстетер, В.Чексон ва баъзе дигар олимон, баъдтар дар солҳои 30–40 асри XX Э.Хертсфелд ва муаллифони дигар, ки Зардуштро ҳамзамони Ҳахоманишиён нахустин, аз ҷумла, Дорои I шуморидаанд, ғайриқадимӣ ӯро ба шимоли ғарби Эрон нисбат медиҳанд. Вале, мувофиқи ақидаи маъмули замони ҳозира, «Готҳо» то ба миён омадани давлати Ҳахоманишии тартиб ёфтаанд ва аз сӯи пайдоиши худ ба Эрони ғарбӣ муносибат надоранд.

Мувофиқи ақидаи муҳаққиқони ҳозиразамон, пеш аз ҳама, ба маълумоти географии ҳуди «Авесто» истинод меkunанд, «Готҳо» ва қисматҳои, ки ба он аз ҷиҳати замон наздикӣ доранд, дар яке аз ноҳияҳои Осиёи Миёна ва ё минтақаҳои мучовири шимоли ғарби Афғонистон ва шимоли шарқи Эрон офарида шудаанд. Дар ин бобат ақидаҳои мухталиф баён карда мешаванд. Масалан, баъзеҳо ба ноҳияи қараёнгоҳи миёна ва поёноби дарёи Аму ва ё аслан ба Хоразм ишора меkunанд (С.П.Толстов ва диг.); дар ин маврид нуктаи назари қабулнамудаи И.Маркварт, Э.Бенвенист ва олимони дигар, ки мамлакати асотирии Айриёнам Ваеҷах «Фарохнои Ориёно» – ватани эронӣ ва дини зардуштиро бо Хоразм айният медиҳанд, ба асос гирифта мешавад; ба ғайр аз ин ба ноҳияҳои байни дарёи Аму ва дарёи Сир, яъне ба Суғд ва ё ноҳияҳои ҳамсояи он (Х.Нюберг) ба сарҳадҳои скифи сақонҳои осиймиёнагӣ (В.И.Абаев) ва ноҳияҳои соҳили баҳри Арал ва поёноби дарёи Сир (Г.Виденгрэн); ба Марв, Суғд ва Хоразм (Ж.Дюшен-Гюймен) ва ғайра ишоратҳо кардаанд.

Нуктаи назаре (дар қорҳои В.Ҳеннинг, К.Барр, И.Гершевич, Р.Сеннер ва дигарон) ба таври васеъ паҳн гардидааст, ки мувофиқи он «Готҳо» дар ҳудуди конфедератсияи давлати Хоразм, ки пеш аз забткориҳои Ҳахоманишиён мавҷуд буд, офарида шудаанд (дар ин маврид ба санаи анъанавии Зардушт, ки дар боло ба он ишора рафт, пайравӣ мешавад). Ба ин мавзӯ ноҳияҳои қисмати ҷануби Хоразм низ дохил мегарданд ва махсусан Марғиёну Ориё ҳамчун макони офарида шудани «Готҳо» шинохта мешаванд (В.Ҳеннинг ва диг.; академик В.В.Струве аз рӯи асосҳои дигар ба Марғиён ҳамчун ватани дини зардушти назар менамуд); ба қавли В.Ҳеннинг, матнҳои авестои баъдина имкон дорад дар Систон эҷод гардидаанд²⁰. Вале қатъӣ назар аз ин ки оё чунин конфедератсияе бо сарвари Хоразм вучуд дошт (маълумоти муаллифони қадим ба ин суол ҷавоби мусбат медиҳанд), далелҳои муайяне оид ба муносибати Зардушт ба он мавҷуд нестанд.

Ба зами ин, муҳаққиқоне, ки ба «санаи анъанавии Зардушт» пайравӣ намуданро зарур намешуморанд ва ё аслан онро эҳтимоднок наменонанд, одатан офариниши «Готҳо»-ро ба замони бисёр қадимтар, яъне замони пеш аз ҳуҷуми Ҳахоманишиҳо ба Осиёи Миёна нисбат медиҳанд. Масалан, И.М.Дяконов²¹ дараҷаи инкишофи ҷамъияти тасвиринамудаи «Готҳо»-ро ба

¹⁹ Пьянков И. В., 1968.

²⁰ Hünning W. B., 1951, p. 44-45.

²¹ Дяконов И.М., 1956, с. 390 ва мобаъд.

назар гирифта, гумон менамояд, ки онҳо бояд пештар аз асри VI ва то нимаи дувуми асри VII пеш аз милод эҷод шуда бошанд. Эд. Мейер ва баъзе донишмандони дигар дар вақти худ, ҳатто имкони ба қарибҳои соли 1000-ум ва ё ибтидои ҳазораи I пеш аз милод нисбат доданро ҳам изҳор карда буданд. Ва муаллифи яке аз охири асарҳои бузурге оид ба дину мазҳабҳои эронӣ - Г.Виденгрэн менависад, ки бо қамолҳои боварӣ метавон замони зиндагии Зардуштро ба давраи байни солҳои 1000–600 пеш аз милод, ҳеч набошад, ба давраи пеш аз пайдоиши давлати ҳахоманишии нисбат дод²².

Ба ақидаи чанде олимони (аз он ҷумла, И.М.Дяконов, Г.Виденгрэн ва диг.) «Авесто»-и аввали то миёнаи асри VI пеш аз милод дар шарқи Мидия, дар Роғ пазируфта шуд, аз он ҷо таълимоти он дар шакли тағйирёфта бошад ҳам, дар Эрони ғарбӣ паҳн гардид. Муҳаққиқони дигар интишори ғояҳои «Готҳо»-ро ба ғарб, ба замони Ҳахоманишиҳои нахустин (замони Куруш ба қавли В.Хинтс, замони Дорои I ба қавли В.Хеннинг, И.Гершевич ва ғ.) нисбат медиҳанд.

Ба ҳамин тариқ, ба ҳулосае бояд омад, ки замони ғайолияти Зардушт ва офариниши «Готҳо» пештар аз охири асри VII - аввали асри VI пеш аз милод мансуб аст, вале маҳз ба ҳамин замон ва ё як-ду аср пештар муносибат доштани онҳоро мо яқинан гуфта наметавонем. Доир ба макони пайдоиши «Готҳо», гарчанде ҳоло ягон ноҳияи муайянеро бо боварии қатъӣ ном бурдан мумкин нест, бо вучуди ин, метавон тасдиқ кард, ки он дар минтақаи Осиёи Миёна ва ё ноҳияи ҳамсарҳади он воқеъ буд. Дар ин бора ҳудуди географии ҳуди «Авесто» ва маҷмӯи мамолики дар он номбаршуда шохиди мӯтамаде шуда метавонанд.

Номгӯи нисбатан пурраи ин мамолик дар боби аввали «Видевдат» оварда шудааст. Дар ин ҷо дар силсилаи «бехтарин кишвар ва мамлакатҳо»-и офаридаи Аҳурамаздо инҳо номбар мешаванд: Аириёнам Ваеҷах, «Гава, макони суғдиён», «Моуруи ҳноҳияи Марв] тавоно, ростипараст», «Баҳди (Бохтар) зебо бо дирафшҳои афрошта», «Нисайа, ки байни Моуру ва Баҳди воқеъ аст», Ҳарайва (ноҳияи Ҳирот) ва ноҳияҳои дигар то мавзёҳои Ҳинд ва Ҳарахвати (Арахозия) дар ҷануби шарқӣ, Ҳайтуманта дар водии Ҳилманд дар ҷануб, кишварҳои гургониён ва Роғ (дар шимоли шарқии Мидия) дар ғарб. Ҳамин тавр, ҷаҳонбинии географии тартибдиҳандагони ин матни авестой тақрибан тамоми ноҳияҳои асосии Осиёи Миёна ва минтақаҳои ҳамсарҳади он – Афғонистону Эрони шимоли шарқиро дар бар мегирад. Аслан, матни дар ин шакл то замони мо расида нисбат ба қисматҳои дигари «Авесто» ба давраи баъдтар, ба замоне дахл доранд, ки зардуштия ба таври васеъ паҳн шуда буд. Баъзеҳо ақида доранд, ки асоси ин матро порчае ташкил мекард, ки дар он теъдоди камтари кишварҳо номбар шуда буданд.

«Суруд дар васфи Митра» («Яшт»-и X, «Меҳр Яшт»), ки дар он ҳам номгӯи якҷанд кишварҳо омадааст, ба давраҳои нисбатан қадимтаре муносибат дорад. Ин «Яшт» яке аз бехтарин намунаҳои шеърҳои авестой (ва ё эронии қадим) мебошад. Дар ин ҷо, аз ҷумла тавсифоти пуробуранги кишварҳое, ки «сипахадони мағлубнашавандаи онҳо қорзорҳои беададе месохтанд, кӯҳҳои баланди пурҷарогоҳ ба шахси парастори қорпоён хидмат мекарданд, қӯлҳои булӯрин ба масоҳати бузург паҳн шуда, дарёҳои васеи пуроб ба сӯи Ишкат ва Парут, Ҳироту Марв, Ғави Суғд ва Хоразм равон буданд», дода шудааст²³.

²² Widŋgkŋn G., 1965, s. 61.

²³ Доир ба ҷойгиршавии ин вилоятҳо нигаред: ИТН. I, с. 505.

Ба минтакаи дар ин порча тасвиршуда бояд ҳамчун ба минтакае назар кард, ки дар он аз ҳама пештар дини зардуштӣ паҳн гардид ва, ба ақидаи мо, дар яке аз ин кишварҳои номбурда ватани нахустин матнҳои авестоиро бояд ҷуст. Қайд кардан зарур аст, ки дар ин ҷо ноҳияҳои номбар мешаванд, ки бо Бохтар ҳамсояву ҳамсарҳад буданд ва ё қисман дар замони пеш аз Ҳахоманишиҳо ба таркиби он дохил мешуданд. Аз ин рӯ, Бохтар бо «дирафшҳои афрошта», чи тавре ки он дар «Видевдат» ёд мешавад, агар нахустин набошад, яке аз он кишварҳоиест, ки дар манотиқи он дини зардуштӣ аввалин бор паҳн гардид.

Дар матнҳои «Хурд-Авесто» муттаҳидшавии таълимоти Зардушт, ки аз тарафи пайравони ӯ инкишоф дода шуд, бо ғояву русумот ва образҳои ба таблиғоти аввалияи пайғамбар бегона, вале дар «Хурд-Авесто» инъикосёфта, мушоҳида мегардад. Ҳатто «Яснои Ҳафтбоба», ки ба ҳамон лаҳҷаи «Готҳо» тартиб ёфта буд, гузаштҳои зиёде бо оинҳои паҳншуда дорад. Як силсила сурудҳои «Авесто» худоён ва персонажҳои асотириро (мисли Митра ва Ҳавма) васф мекунанд, ки аз қадим боз ориёиён онҳоро ситоиш мекарданд, вале аз тарафи пайғамбар дар «Готҳо» рад гардидаанд. Ин натиҷаи созиш бо дину мазҳабҳои қабилавӣ буд, ки дар ҳудуди давлатҳои бузурги ҳахоманишӣ, Порт ва Сосониён паҳн гардида буданд ва дар замони мавҷудияти онҳо ҷузъҳои «Хурд-Авесто» эҷод гардида, тартиб ва таҳрир меёфтанд. Вале чунин дину оинҳо ва дастурҳои маросимӣ ба таври сохта тавассути ибораҳои «чунин гуфт Ахура-Маздо ба Зардушт...» ва дигар василаҳои таҳрирӣ дар он аз номи Зардушт оварда мешаванд. Ба истиснои ин фикраҳои илова ҷанде порчаҳои «Хурд-Авесто», махсусан «Яштҳо», аз рӯи мундариҷаи худ нисбат ба замони мураттаб гардидани «Готҳо» қадимитаранд.

Ҳамин тавр, «Авесто» натавон ба дини зардуштӣ, балки доир ба баъзе оину мазҳабҳои эронии қадим ва русумоти қабилавӣ, ки ба замони умумияти ҳиндуаврупоӣ дахл доранд, маълумот медиҳад. Дар баробари ин «Авесто» муҳимтарин ёдгори дар бобати омӯзиши айёми бостон, маданияту маишат, созмонҳои иҷтимоӣ ва сиёсии давр, ҳамчунин осори ҳамосии қабилҳои эронии Осиёи Миёна ва Эрон мебошад.

Қараёни махлутшавии таълимоти Зардушт бо дигар мазҳабҳои эронӣ дар миёнаи асри V пеш аз милод сурат ёфт.

Замони офариниши «Яснои Ҳафтбоба»-ро асри VI – оғози асри V пеш аз милод, иншои «Яштҳо»-и қадимтар (ва махсусан «Меҳр Яшт»)-ро даҳаҳои нахустини асри V пеш аз милод меҳисобанд²⁴. Вале дар ин сурат, одатан, дар назар дошта мешавад, ки «Готҳо» дар оғоз ва ё нимаи аввали асри VI пеш аз милод мураттаб шудаанд. Вале эҳтимол дорад онҳо пештар эҷод шудаанд, аз ин рӯ, қисматҳои аз ҷиҳати замон пасоянди «Авесто», «Яснои Ҳафтбоба» ва «Яштҳо»-и аввалинро метавон ба замони боз ҳам қадимтар нисбат дод ва онҳоро байни санаи аниқ муайян нагардидаи Зардушт ва миёнаи асри V пеш аз милод ҷой дод. Мураттаб кардани матнҳои дигари «Хурд-Авесто» аз замони нишондодашуда пасонтар низ идома дошт, баъзе аз онҳо, эҳтимол, дар асрҳои якуми ҳазораи I милодӣ ташаккул ёфта бошанд.

Чунон ки аз гуфтаҳои боло равшан мегардад, хангоми истифодаи «Авесто» ҳамчун маъхази таърихӣ бояд гуногунҷанбагии он, ки ифодакунандаи давраҳо ва ҳатто аҳдҳои мухталифи таърихӣ мебошанд, таъсири ақоиду тасаввуроти муҳаррирон ва тартибдиҳандагон ба матни то замони мо бозрасида

²⁴ Gǃkshǃvitch I., 1959.

ба назар гирифта шаванд. Дар ин ҳолат, ҳатто як фикра чун ҳамбастан маълумоти замонҳои мухталиф ба назар мерасад.

Ба ҳамаи ин маҳдудиятҳо нигоҳ накарда, «Авесто» муҳимтарин ва ягона маъхазест барои равшан намудани таърихи қадимтарини эронӣ ба шарқӣ, яъне мардуми Осиёи Миёна, Афғонистон ва он қисмати Эрон, ки дар шафати Осиёи Миёна воқеъ гардидааст.

Чамъияти Осиёи Миёна мувофиқи маълумоти «Авесто»

Маҷмӯи нисбатан комилтари маълумоти «Авесто» дар масъалаи тавсифи чамъият асари В.Гейгер «Маданияти Эрони шарқӣ дар аҳди бостон» мебошад²⁵. Дар муддати пас аз соли 1882 ин асар аз бисёр ҷиҳат кӯҳна шудааст, вале, мутаассифона, асаре ҳаммонанди он аз ҷиҳати дарбаргирии материал ҳоло ба миён наомадааст. Ба ғайр аз диди нави филологӣ-лингвистӣ дар ҷунин асар маълумоти «Авесто»-ро мумкин аст аз назари комёбиҳон нави археологӣ тадқиқ кард. Умед аст, ки эроншиносон ва бостоншиносони мо дар соҳаи наздик ҷунин асари заруриро ба вуҷуд меоранд.

Муҳаққиқон хусусияти чамъияти авестоиро тадқиқ намуда, ҷаҳорзина будани онро қайд намудаанд. Дар «Яшт»-и X, 115 оварда шудааст: «Сарвари динии хонадон нманйа; сарвари динии авлод – висйа; сарвари динии қабила – зантума; сарвари динии мамлакат – даҳйума: сарвари олии динӣ – «заратуштротэма» номида мешавад²⁶.

Ба ҳамин тариқ, оила *нмана* ном дошт. Сарвари ҷунин оилаи патриархалӣ кадхудо – *нманопати*, яъне «худованди хона» буд, зани калонӣ дар оила *нманопатни* – «кадбону» номида мешавад. Мавқеи зиёдро ишғол кардани зани калонӣ дар оилаи тоҷикон, махсусан сокинони маҳалҳои назди Помир, бо ҳукмронии ҳазорсолаи ислом нигоҳ накарда, то замони мо боқӣ мондааст. Материалҳои этнографияе, ки дар мавзёҳои гуногуни Помир ҷамъоварӣ шудаанд, ба ин шаҳодат медиҳанд.

Як далели дигар, вале ғайримустақиме оид ба роли баланди занон дар Осиёи Миёнаи қадим мавҷуд аст. Ҷунон ки маълум аст, дар замонҳои қадим ҳукмронии ноҳияҳои Осиёи Миёна – Уструшон ва Сугд лақаби «афшин» доштанд²⁷. Таҷзия ва таҳлили таърихӣ-этимологӣ ин истилоҳро В.И.Абаев анҷом додааст. Ӯ тафсириҳои кӯҳна ва дар ҳақиқат беасосро рад намуда, ин истилоҳро бо калимаи дар забони осетинӣ боқимондаи *äfsin* – «кадбону» муқоиса намуд²⁸. Ба ақидаи В.И.Абаев занон – сарварони қабилаҳои сақоӣ-массагетӣ бояд ҳамин унвонро медоштанд. Аз онҳо ин истилоҳ баъдтар ба ноҳияҳои ҳамсоии Осиёи Миёна гузашта, нисбат ба мардони сарвар истифода шудааст²⁹. Ба ҳамин тариқ, истилоҳе, ки дар байни осетинҳо маънии «кадбону»-ро дошт, дар Осиёи Миёнаи қадим тадриҷан нисбат ба мардони ҳукмрон истифода гардид.

Дар матнҳои авестой калимаи «нманйа» аъзои оиларо ифода менамояд, дар баробари ин, ҷунон ки И.Гершевич исбот кардааст, истилоҳи мазкур эзиди ниғаҳбони хонадонро низ ифода мекунад, ки мувофиқи тасаввуроти қадимии мардуми рус номи «парии хонагӣ»-ро гирифтааст. Ҳамчунин эзидони

²⁵ Gygis W., 1882.

²⁶ Gykshyvtch I., 1959; p. 131. 276, 299.

²⁷ Бартольд В.В., 1964 а, с. 497.

²⁸ Абаев В.И., 1959, с. 112-116; доир ба амали *äfsin* байни осетинҳо ниг.: Косвен М.О., 1961.

²⁹ Абаев В. И., 1958, с. 110-111.

кабилавӣ мавҷуд буданд, ки онҳоро «висйа» меномиданд.³⁰ Амали ин эзидон қисман бо амалиёти ғравашихо – ғариштаҳои ниғаҳбон ва рӯҳи тамоми мавҷудот мутобиқ мебошад³¹.

Ба ҳайъати оила узвҳои ноқисулҳуқуқ – вира, вайса ва парийатар низ дохил мешуданд. Вира маънии «мард», «сарбоз»-ро дорад, вале маънии «ғулом»-ро низ метавонад ифода кунад. Масалан, дар «Яшт»-и Х, 28 оид ба Митра сухан меравад, ки вай ба он хонадоне, ки хайрхоҳ аст «ғалаву рама ва вирахои зиёд», яъне ғуломонро тақдир меорад. Умуман, хангоме ки дар «Авесто» номбурд ва муқобилгузори чорпоён ва вира оварда мешавад, вира одатан ғуломро ифода мекунад. Вайса ва парийатар, тибқи баъзе матнҳо, ба ҳайъати оила ҳамчун узвҳои хурд дохил мешудаанд³².

Иттиҳодияҳои нисбат ба оила калонтар аз риштаи падарӣ «нафа» ном доштанд. Онҳо соҳиби замини кишт, чарогоҳ ва дигар дорони дигари умумӣ буда, моликияти аъзои иттиҳодияро риштаҳои ҳамраъӣ ва кафолат ба ҳам мепаиваст. Ин гурӯҳҳо хеле бузург буданд ва наздики 100 марди комилҳуқуқ ба он дохил мешуд. Оид ба мавқеи чунин гурӯҳҳо, аз ҷумла, гилаи Зардушт шаҳодат медиҳад: «Бизоатмандон ва муттафиқон аз ман рӯ тофтанд, ҷамоа нисбат ба ман номехрубон аст, ҳамчунон ки шахриёрони дурӯғпарастии кишварҳо номехрубонанд» («Ясно»-и 46, 1)³³.

Қабила («вис») аз якҷанд гурӯҳҳои бизоатманд иборат буд, сардори қабила «виспати» ном дошт. «Вис» натавонанд қабила, балки маскани аҳли қабила – деҳро низ ифода мекунад. Дар аввал, зоҳиран, ин макони зист аз якҷанд хонадон иборат буд. Баъдтар вай батадрич хусусиятҳои ҷамоаи кишоварзиро соҳиб шудааст³⁴.

Чавонон хангоми ба камол расидан (овони 15-солагӣ) маросими иртиқаро ба дин ва ҷамоа мегузафтанд. Дар маҷлиси гурӯҳи бизоатмандон ба онҳо камарбанд ва пирохани муқаддас бахшида мешуд. Ба ин амал ҳамчун «таваллуди дувум»-и инсон назар мекарданд. Танҳо пас аз ин чавон узви комилҳуқуқи ҷамоа мегардид, дар маросимҳои динӣ иштирок менамуд, ӯҳдадориро гирифта ва ақди никоҳ баста метавонист.

Аксари масъалаҳои хонаводаро шӯрои қабила, ки сарварони гурӯҳҳои бизоатманд ба он дохил мешуданд, ҳал мекард. Шӯро масъалаҳои ҳаёти дохилӣ, истехсоли ва ҷамъиятии марбут ба анҷоми вазоифи динӣ ва ҳуқуқӣ, ғайр аз ин масъалаҳои муносибат бо қабилаҳои дигарро ҳал менамуд³⁵.

Мувофиқи матнҳои «Авесто», дар ҷамъияти онзамона тафрикаи иҷтимоӣ молумулқӣ хеле васеъ инкишоф ёфта буд. Дар боло мо ба ғуломон ишорат кардем. Дар қисматҳои мухталифи «Авесто» ба қадҳудоён ва шахсоне ишора мешавад, ки ғалаву рамаи ғаровонро соҳибанд. Чорпо боигарии асосӣ ба ҳисоб мерафт, вале маълум аст, ки боигарии дороён натавонанд чорпо, балки заминро сарватҳои дигар низ буд.

Дар «Авесто» гурӯҳҳои «иҷтимоӣ-қасбӣ» ба монанди рӯхонӣ, сарбозу дучархасавор, деҳқони чорводор ва (як бор) ҳунарманд номбар мешаванд. Баъзе олимони ақидадоранд, ки ин тақсироти иҷтимоӣ ба давраи умумияти ҳиндуэронӣ дахл дорад ва аз ин сабаб қобили таваҷҷӯҳ нест; дигарон бошанд, ба таври асоснок мӯътақиданд, ки он инъикоскунандаи ҳақиқати (дар замони

³⁰ Gŷkshŷvitch I., 1959, p. 265.

³¹ Дар ӯамои ӯо, p. 266; ИТН, I, с. 140.

³² Gŷkshŷvitch I.; 1959, p. 87, 182; ИТН, I, с. 141-143.

³³ Периханян А. Г., 1968, с. 34-38.

³⁴ ИТН, I, 1963, с. 143-146.

³⁵ Периханян А. Г., с. 38-39.

пайдоиши «Авесто» ва баъдтар) вучуддоштаи таърихӣ мебошад, аз ин рӯ, хангоми таҷдиди ҷамъияти «Авесто» бояд ба мадди назар дошта шавад³⁶.

Дар баробари мардуми оддӣ ҷамъият дорои «родмардон» ва «ашрофон» буд. Яке аз истилоҳот ба маънии «родмард», «ашроф»– «азата» («асилзода») аст. Аксаран вай сарвари виса (қабила) ва оилаи худ мебошад. Таҳлили таҷзияи комили этимология ва эволютсияи калимаи «азата»-ро Г.Бейли анҷом додааст. Дар забони форсии миёна – паҳлавӣ он маънои «зодаи хонадони шох», «родмард», «озодасл»-ро дошт³⁷.

Аз ҳамин ҷо калимаҳои тоҷикии «озод» ва «озода» сар задааст, ки яке аз маъноҳои он «род», «начиб» аст. Истилоҳи дигари «Авесто» барои ифодаи «ашроф» «асна» мебошад³⁸.

Қабила – «занту», зоҳиран, мавқеи нисбатан хурдтарро ишғол менамуд. Дар баробари ин баъзе матнҳоро аз шӯрои «бехтарин мардумон» иттилоъ медиҳанд. Истилоҳи ифодакунандаи ин гуна шӯроҳо «ханҷамана» буд, ки дар забони тоҷикӣ ба шакли «анҷуман» боқӣ мондааст.

«Вилоят» ва «мамлакат», ки аз якҷанд ноҳия иборат буд, дар «Авесто» «дахйу» ном дорад. И.М.Дяконов дуруст қайд мекунад, ки «равшан қардани маънии ин истилоҳ мушкул аст». Аксаран дар қисматҳои қадимтарини «Авесто» «дахйу» ба маънии ҳамоно гуна «давлатҷаҳое» буд, ки тибқи манбаъҳои ошурӣ, дар Мидия вучуд доштанд, яъне иттиҳодияҳои минтақавие будаанд, ки на ҳамчун давлат, балки ҳамчун ташкилотҳои бузурги қабилавӣ амал мекарданд. В.А.Лившиц ҳаққонӣ хотиррасон мекунад, ки дахйу «пеш аз ҳама, мафҳуми худудӣ ва географист, ки дар он умумияти этникӣ ҳеле зиёд аст, вале он ҳоло дар таркиби давлати ташаққулёфта воҳиди маъмурий нест».

Дар сари «дахйу» «дахйупатн» меистод. Аз шахсони дигаре, ки ҳокимият ба дасташон буд, «састар» («ҳукмрон», «ҳоким»)-ро ном бурдан мумкин аст, ки ҳукмаш ба ин ё он маҳал раво буд³⁹.

Дар «Авесто» барои ифодаи маънии иттиҳодияи ноҳияҳо истилоҳи «дахйусасти»– «ҳокимият бар ноҳияҳо» мавҷуд аст.

Сардори чунин иттиҳодия «дахйупатии тамоми дахйуҳо»–«ҳокими тамоми ноҳияҳо» буд; вай ҳуқуқи яккаҳокимиятӣ надошт, чунки ба ғайр аз ӯ «дахйунам фратэмадато» – «шӯрои бузургон»-и иттиҳодияи ноҳияҳо низ фаъолият мекард. Зоҳиран, ҳокимияти «дахйупати»-ҳо ва, ҳатто «ҳокими тамоми ноҳияҳо» маҳдуд буд ва шӯро бар ҳокимияти онҳо назорат мекард⁴⁰.

Таҳлили «Готҳо» аз ҷиҳати иҷтимоӣ-сиёсӣ (дар ин бобат қорҳои В.И.Абаев ва И.М.Дяконов муҳиманд⁴¹) нишон медиҳад, ки онҳо инъикоскунандаи ҳолати авзои ҷамъияте мебошанд, ки дар остона ва ё дар оғози офарилиши давлат аст.

Ҷамоаи дар «Готҳо» тасвиршуда аз торочгарӣ, тохтутози ваҳшиёнаи ҳамсоягон, ғорат шудани чорпоён ба дод омадааст. «Готҳо» ба зиндагии орому осоишта ва мавҷудияти маконҳои гул-гулшукуфон бо сарвариҳои шохони «хуб», даъват мекунанд. Ҳамаи ин тағйироти бузурги иҷтимоиро талаб мекард, ки ҷараёни онҳо дар он замон ҳеле тезтунд буд. Ин ҳолатро низ ба назар гирифта зарур аст, ки «дар давраи аввали ҷамъияти синфӣ мавқеи ҳалқунонда-

³⁶ Hýkzfýld Ý., 1947. p. 788 H; Дяконов И. М., 1956, с. 154; Грантовский Э.А., 1960, с.1-2, 10-13; ИТН, I, с. 150.

³⁷ Īailŷu H.W., 1959, p. 95-101; 1960, p. 953-955.

³⁸ Gŷkshŷvitch I., 1959, p. 158.

³⁹ Nŷrŷkŷg H.S., 1938, s. 57, 304; Дяконов И.М., 1956, с. 185-189; ИТН, I, 1963, с. 146-147.

⁴⁰ Gŷkshŷvitch I., 1959, p. 296-299.

⁴¹ Абаев В. И., 1956; Дяконов И.М, 1956, с. 386-394.

ро дар байни синфи ҳукмрон ҳамеша аъёну ашрофи қабила – пешвоён ва рӯҳониёне, ки дар заминаи сохти ҷамоати ибтидоӣ ба миён омада буданд, ишғол мекард. Аммо давлати муттаҳида танҳо анъанаҳои қабилавӣ ва ҳукмронии олигархиро, ки бо решаҳои маҳаллӣ ва ҷамоавӣ худ пурқувват буда ва аз ин вачҳ доимо ҷудоиталаб аст, аз миён бардошта, ба вучуд омада метавонад»⁴².

Ба ҳамин тарик, муносибатҳои иҷтимоӣ-сиёсии давраи мазкурро дар Осиёи Миёна ҳамчун муносибатҳои гузариш аз сохти ибтидоии ҷамоатӣ ба сохти ҷамъиятии синфӣ маънидод кардан мумкин аст. Ҷамоати қабилавӣ аз байн рафта, ҷамоати деҳот ба миён меомад. «Оилаи ҷудогона воҳиди хоҷагии ҷамъият шуда менамояд»⁴³ – гуфтааст Ф.Энгелс. Асоси ҷамоати деҳотро бар хилофи ҷамоати қабилавӣ, на муносибатҳои қабилавӣ, балки алоқаҳои хоҷагӣ ва территориявӣ ташкил мекарданд. Дар таърихи мардуми Осиёи Миёна ҷамоати деҳот роли калоне бозид, асрҳои аср пояндаву барқарор будааст. «Истибдоди шарқӣ ва ҳукмронии истилогарони бодиянишине, ки ҷои якдигарро мегиританд, дар давоми ҳазорҳо сол бо ин ҷамоаҳои қадимӣ ягон коре карда натавонистанд»⁴⁴, – қайд мекунад Энгелс дар «Анти-Дюринг».

Дар дохили обшина тадриҷан нобаробарии молумулкӣ меафзуд. Ғуломдорӣ патриархалӣ инкишоф меёфт. Дороён ва камбағалон пайдо мешуданд. Мавқеи сипаҳсолорон ҳамчун шахсони доиман соҳибмансаб баланд мегардид. Вале ҳокимияти онҳоро шӯрои куҳансолон ва маҷлиси қабилавӣ маҳдуд мекард. Зарурати иттиҳодияи қабилаҳо ба миён меомад.

Чунон ки Ф.Энгелс қайд мекунад, лашкаркашиҳои ғоратгарона мавқеи сипаҳсолорон ва пешвоёнро боз ҳам баланд менамуд. Ҷанг бо мақсади ғоратгарӣ қасбу қори доимӣ мегардад. Сипаҳсолори олий ва дастёрони вай аъёну ашрофи меросӣ шуда менамоянд, «демократияи табиӣ сохти ибтидоӣ ба аристократияи нафратовар» мубаддал мегардид⁴⁵.

Мутобиқи шароити муҳталифи истехсолот дар минтақаҳои саҳроӣ ва водихо дар оғози ҳазораи I пеш аз милод ду намуди хоҷагӣ – кӯчманчигӣ, ҷорводорӣ дар саҳро ва муқимнишинӣ, заминдорӣ дар воҳаву водихоҳои сероб ташкил гардиданд. Ба ҳамин тарик, аз давраҳои қадимтарин дар Осиёи Миёна ҳолате барқарор гардида буд, ки дар бораи он К. Маркс навиштааст: «Дар ҳамаи қабилаҳои шарқ аз сароғози таърих дар байни муқимӣ будани як қисми онҳо (қабилаҳо – Б.Ғ.) ва кӯчманчигии давом кардаистодаи қисми дигар таноуби умумиро дидан мумкин аст»⁴⁶.

Масъалаи ташаккули қадимтарин давлатҳо

Таҳлили вазъи иҷтимоӣ-иқтисодии Осиёи Миёна нишон медиҳад, ки мамлакат дар марҳилаи гузариш ба ҷамъияти синфӣ буд. Комилан табиист, ки дар баъзе аз ноҳияҳои мутараққии Осиёи Миёна аввалин давлатҳо ташкил меёфтанд ва, эҳтимол, инҳо ҳамон давлатҳое буданд, ки дар «Авесто» «дахӣу-састи» номида шудаанд.

Дар сарчашмаҳои таърихӣ оид ба ин давлатҳои нахустин маълумоти хеле кам ва дар бисёр мавридҳо нодурустери дучор менамоям.

Яке аз ин давлатҳо «Хоразми Бузург» буд. Геродот (III, 117) иттилоъ медиҳад: «Дар Осиё даште мавҷуд аст, ки атрофашро силсилаи кӯҳҳо ишғол

⁴² Дьяконов И. М., 1956, с. 392.

⁴³ К. Маркс ва Ф. Энгелс. Асарҳо, ҷилди 21, с. 164.

⁴⁴ К. Маркс ва Ф. Энгелс. Асарҳо. ҷилди 20, с. 166.

⁴⁵ Дар ғамон ӯ, ҷилди 21, с. 168.

⁴⁶ Дар ғамон ӯ, ҷилди 28, с. 214.

кардаанд, дар ин каторкӯхҳо панҷ дара мавҷуд аст. Замоне ин дашт моли хоразмиён буд ва он дар ҳудуди хоки ҳамин хоразмиён, гиркониён, портҳо, сарангҳо ва таманайҳо ҷо гирифтааст. Аз кӯҳе, ки дар атрофи дашт ҷо дорад, дарёи бузурги Акес ҷорӣ аст. Аввалҳо дарё ба панҷ шоҳоб тақсим шуда, заминҳои мардумони зикршударо обшор менамуд». Ин порча аз Геродот баҳси зиёдро ба миён овардааст; тафсиrotи мухталиф, аз ҷумла, комилан фантастикӣ дар ин бобат баён шудааст. Ҳақиқатан ҳам дар ин ҷо душвории зиёд пеш меоянд. Дар натиҷа В.В.Бартолд барин шахсе, ки бехтарин донандаи географияи таърихии Осиёи Миёна аст, аз таҳлили конкрети ин иттилоот даст кашидааст⁴⁷.

Аксарияти олимон ба ин иттилоот таври дигар назар мекунад. Аввалан, дарёи Акесро, ки Геродот аз он хабар медиҳад, қариб тамоми муҳаққиқон ҳамон дарёи Течен мешуморанд (Ба ақидаи мо, С.П.Толстов, ки бар хилофи шаҳодати бавосита ва бевоситаи манбаъҳо кӯшиш дорад, дарёи Акесро дар мавзеи Хоразми ҳозира ҷой бидиҳанд, ноҳақ аст⁴⁸). Сониян, иттилооте, ки дар асарҳои дигар муаллифони қадим мавҷуд аст, ба назар гирифта мешавад. Муаллифи юнонӣ Геготеи Милетӣ (наздики соли 500 пеш аз милод) аз Геродот пештар хоразмихоро ёд мекунад, ки қисман дар дашт ва қисман дар кӯхҳо, дар шарқи Порт зиндагӣ мекарданд. Равшан аст, ки ин на Хоразми ҳозиразамон, балки ноҳияест дар навоҳии Ҳироту Марв⁴⁹. Ҳамаи инро ба назар гирифта, И.Маркварт дарёи Акесро натавон ба Ҳарирӯди ҳозира – Течен айнӣ ят додааст, ки ба ин васила иттилооти Геродот воқеӣ ба назар мерасад, балки онро бо ривоятҳои эронии қадим оид ба Афросиёб, ки якҷанд дарёхоро ба кӯли Ҳилманд гузаронидааст, муқоиса менамояд⁵⁰. Вай ба будани иттиҳодияи калони қабилаҳои шарқизоронӣ – «Хоразми Бузург» ақидаи худро изҳор дошт.

Тамоми қазияи географии дар боло овардашуда аз он шаҳодат медиҳад, ки маркази ин иттиҳодия дар Хоразми ҳозиразамон набуда, ҷанубтар – дар ноҳияи Марву Ҳирот ҷо дошт.

Сайри қавмҳо, ки боиси ташаккули чунин иттиҳодия гардидааст, масъалаи дигар аст. Дар ин бора ду назария мавҷуд аст: баъзеҳо исбот мекунад, ки иттилооти Гекотей ва Геродот шояди ҳаракати батадриҷи хоразмиҳо аз шимол ба ҷанубанд, дигарон, баръакс, мӯтақиданд, ки хоразмиҳо аз Эрон ба маҳалҳои назди Арал ҳаракат кардаанд.

И.Маркварт назарияе пеш ронд, ки Аириёнам-Ваечах, ки аслан маънии луғавиаш «Фарохнои Ориёно»⁵¹ аст, бо ҳамин «Хоразми Бузург» айнӣ ят дорад. Дар бораи он иттилоъ дода мешавад, ки наздики дарёи Дотйа (зохиран, дарёи Аму) воқеъ аст ва зимистони ин ҷо даҳ моҳ тӯл мекашад. Ин назария аз тарафи аксари муҳаққиқон пазируфта шудааст.

Барои тасаввуроти бештар пайдо кардан оид ба «Хоразми Бузург» забоншиносон, алаҳусус В.Б.Ҳеннинг, кори зиёде анҷом додаанд. Аз ҷумла, ӯ забони «Авесто»-ро бо он иттилооте, ки оид ба забони хоразмӣ мавҷуд аст, муқоиса кардааст. Моҳияти ақидаи В.Б.Ҳеннинг дар он аст, ки ду лаҳҷаи асосии «Авесто»-ро ба гурӯҳи ғарбиэронӣ ва шарқизоронӣ нисбат додан мумкин нест, онҳо мавқеи мобайниро ишғол мекунад. Аз рӯи ақидаи ӯ, ин ҳолат бо пешниҳоде, ки гӯё «Готҳо»–қадимтарин қисмати «Авесто» дар мавзеи Марву

⁴⁷ Бартольд В.В., 1965 а, с. 25–26, 100–101.

⁴⁸ Толстов С.П., 1948, а, с. 44–45.

⁴⁹ Дар ин бора ниг.: Тақн W.W., 1951, с. 478–479; Пьянков И.В., 1961, с. 100.

⁵⁰ Макафакт J., 1938, s. 9 ва мобаъд.

⁵¹ Макафакт J., 1901. s. 155–156; ниг. низ.: Ы́нвѣнѣстѣ Е., 1934, p. 265–274.

Ҳирот ва матнҳои баъдии авестой аксаран дар Систон офарида шудаанд, мутобиқ шуда метавонад. Хулосаи ӯ чунин аст: «Тадқиқи амиқтаре ҳам лозим нест барои он ки бигӯем, шаҳодати забоние, ки материалҳои хоразмӣ додааст, ҳақиқат будани конструксияи таърихии моро исбот мекунад, вале як чизро метавон гуфт: онҳо бо вай мутобиқат мекунанд»⁵².

Ба ҳамин тариқ, гарчанде бисёр масъалаҳои марбут бо «Хоразми Бузург» норавшан бошанд ҳам, ба мавҷудияти чунин иттиҳодияи бузург шубҳа қардан маҳол аст.

Дувумин давлати бузург салтанати Бохтари Қадим буд. Таърихнависи Юнони Қадим Ктесий ҳикоятро дар бораи лашкаркашии шоҳи ошурӣ - Нино ба Бохтар маҳфӯз доштааст. Дар он оид ба сернуфус будани Бохтар, зиёд будани шаҳрҳои қалон, дар бораи пойтахти ин давлат - Бохтари истехкомдор, шоҳи Бохтар - Уксорт, ганчинаҳои фаровони он хабар дода мешавад (Диодор, II, 5, 3). Чунон ки илми таърихшиносии ҳозиразамон исбот кардааст, лашкаркашиҳои ошурӣ то Бохтар нарасидаанд⁵³, аз ин рӯ, ҳикояти Ктесийро сохтациҳои адабие мешуморанд, ки дар тақлид аз ҳикояти Геродот оид ба Лидияро гирифтани Куруш навишта шудааст⁵⁴.

Аксари олимони асли мундариҷаи ҳикояти Ктесийро рад намуда, дар баробари ин ақида доранд, ки он дар асоси ривоятҳои дар Эрон пахншуда ба миён омадааст. Далели мавҷудияти Бохтари муқтадирро аз иттилои Геродот (I, 153) дар бораи он ки дар сари роҳи Куруш баъд аз таслими Лидия «Бобул, мардуми Бохтар, сақоиҳо ва мисриён меистоданд», метавон дид. Пас, Бохтар бо давлатҳои бузурги Миср ва Бобул дар як қатор меистодааст. В. Гейгер низ мӯътақид буд, ки Бохтари Қадим аз ҷиҳати тавоноӣ аз ноҳияҳои ҳамсоя болотар буда, дар байни онҳо мавқеи ҳосеро ишғол менамуд⁵⁵.

Ҳамакунин иттиҳодия, зоҳиран, аз ҳудуди Бохтар васеътар буд. Тибқи баъзе маълумотҳо, ба ҳайъати он (мумкин аст на ҳама вақт) Марғиён ва Суғд дохил мешуданд.

Шӯҳрати боигарии табиӣ Бохтар берун аз ҳудуди он то Осиёи Наздик расида буд. Махсусан, лочуварди бадахшонӣ баҳои бале дошт.

Дар минтақаҳои заминдорӣ Осиёи Миёна ба ғайр аз хоразмӣҳо (аниқтараш хоразмӣҳо) ва бохтарҳо, ки дар боло ишора кардем, суғдиён, фарғониён, марғиён, портҳо мезистанд. Суғдиён дар водии дарёҳои Зарафшон ва Қашқадарё, фарғониён дар водии Фарғона, марғиён – дар воҳаи Марв, портҳо дар тарафи шимоли кӯҳҳои Купетдоғ умр ба сар мебарданд. Дар водӣ ва кӯҳҳо қабилҳои бодиягарди сақои қарор гирифта буданд. Сақоиҳо ба ду конфедератсия ҷудо мешуданд: сақоиҳои ҳумаварга («сақоиҳои ситояндаи Ҳаума») ё амюргҳо – гурӯҳи ҷануби шарқии қабилҳои сақои (ки таърихан бо Бохтар ва Ҳинд иртибот доштанд) ва сақоиҳои тиграҳуд («сақоиҳои қулохпӯш») ва ё ортоқарибантиҳо – массагетҳо - гурӯҳи шимоли шарқӣ, ки бо Хоразм марбут буданд⁵⁶.

⁵² Hünning, W B., 1951, p. 44-45.

⁵³ Дьяконов И. М., 1956, с. 169.

⁵⁴ Пьянков И. В., 1966, с. 9.

⁵⁵ Gygis W., 1881, s. 66-67.

⁵⁶ Масъалаи манзил гирифтани тоифаҳои сақои ҳеле мураккаб аст. Ба ин ланҷат дар адабиёти илмӣ нуктаи назарҳои мухталиф бисёранд. Мо яке аз онҳоро қабул мекунем (навтарин таърибаи баёни ин масъаларо ниг.: Грантовский Э.А., 1963; Литвинский Б.А., 1969).

Зардуштия

Дар боло ишора кардем, ки «Авесто» – маҷмӯи аносири аҷноси мухталиф ва дар замони гуногун ба вучуд омадааст. Кайҳост, ки муҳаққиқон доир ба таҷзияи ин аносир ва муайян намудани ҷанбаҳои қадимтарини дини эронӣ кор мебаранд. Махсусан, дар ду даҳсолаи охир ин корҳо хеле пеш рафтанд⁵⁷. И.Гершевич ба ҷои як номи умумии «зардуштия» се номро пешниҳод мекунад: «заратуштрианизм» (дини замони ҳуди Зардушт, ҳамоно тавре ки он дар «Готҳо» илҳом ёфтааст); «заратуштрисизм» (дине, ки дар матнҳои нисбатан баъдинаи авестой мунбакис гардидааст); «зороастрианизм» (оини замони сосонӣ)⁵⁸.

Дар байни қabilaҳои эронӣ дар ҳудуди ҳазораҳои II – I пеш аз милод оини мазҳабҳои ҷудогонае мавҷуд буданд, ки баъдтар онҳо ба зардуштия дар шакли қомилан инкишофёфтаи худ дохил гардиданд. Аксари онҳо ба давраи умумияти ҳиндуэронӣ ва баъзан ба умумияти ҳиндуаврупоӣ мерасиданд. Махсусан, ситоиши Митро бо бод ном бурд. Худоёне, ки эронӣ мепарастиданд, Ахура ном доштанд. Тадриҷан тасаввурот дар бораи ҳудои ягона - Ахура пайдо шуд, ки ӯро Мазда – «доно» меномиданд.

Гарҷанде баъзе олимони шубҳадоранд (ақидаи онҳо дар қитоби мо «Таърихи халқи тоҷик» оварда шудааст), далели шахсияти ҳақиқии таърихӣ будани Зардуштро исботшуда шумурдан мумкин аст. Ӯ мураббӣ «Готҳо» аст ва дар онҳо шахсияти ӯ ҳамчун таълимотӣ, одами зинда ва муқориз ба таври равшан аён мегардад. Сонитар, дар «Хурд-Авесто» Зардушт ҳамчун персонажи асотири пайдо мешавад.

Номи Зардушт (шакли аврупоӣаш Зороастр), бо эҳтимоли қулӣ, маънии «шутурбон»-ро дорад⁵⁹. Ӯ аз дудмони Спитама аст (аз ҳамин ҷост исми сӯғдӣ Спитамена, ки дар юнонӣ Спитамен шудааст). Падараш Поурушаспа ва модараш Дугдова ном доштанд. Зардушт ба табақаи мӯбадон мансуб буд. Вай шахси қамбизоат буд, шикваҳои маҳфуз мондааст, ки қорво ва тобеони қамдор, ба ӯ дах байтал бо тоҷаҳои ва шутуре ҳамчун тӯҳфа ваъда шудааст. Зардушт зану фарзанд дошт.

Зардушт дар «Готҳо» мегӯяд, ки ваҳӣи дини халқро аз Ахурамазда ноил гардидааст (ба ҳамин монанд дар Қуръон низ аз гуфтугузор ва сӯҳбатҳои Муҳаммад бо Худо ва илҳом гирифтани сухан меравад). Дар оғози таълиғоти динии худ Зардушт ба муваффақият соҳиб нашуд ва маҷбур ба фирор гардида, дар охир дар шахси қавӣ (шоҳзода, шоҳ) Виштосп ҳимоятгари пайдо кард, ки ҳадаш ва наздиқонаш дини Зардуштро қабул карданд. Дар «Готҳо» ба ғайр аз ин қандин шахсон – наздиқон ва ҳешони Зардушт номбар мешаванд.

Таълиғоти Зардушт ба муқобили пешвоёни қабилавӣ (ва ё ашроф) ва мӯбадони дини пешин, ки қурбонҳои зиёди ҳуниро тарғиб мекарданд, равона карда шуда буд. Ба таври одилона ва ҳолисона шаклҳои пешқадами хоҷагидориро тарғиб намуда, ба муқобилат қардан ба задухӯрдҳои қангиву қоратқарона, ки ягона мақсадашон ба қорҷи бурдани қорпоён буд, даъват намуда, Зардушт қарағдори муқимнишинӣ ва қарқарор намудани ҳоқимияти

⁵⁷ Dřchřsnř-Gřillřmin J., 1953; Dřchřsnř-Gřillřmin J., 1962; Zachnřk ř.S., 1961.

⁵⁸ Gřkřřvitch I., 1964.

⁵⁹ Заратуштра (Зардушт) шакли мифӣ аст, ки бо қаме тағйирот дар Эрони Сосонӣ дар шакли Зардушт риволь ёфтааст (шакли толиқии он ҳам ҳамин ҳел аст). Зороастр, ки дар забонҳои аврупоӣ истифода мегардад, зояиран ба тавассути забони юнонӣ ба шакли қорси қадим Заратуштра мерасад (Gřkřřvitch I., 1964, p. 28-38).

пурзӯру зиндагии озоишта дар рӯи замин буд. Ситоиши эзидони қадимаро рад намуда, Зардушт ситояндаи ҳудои ягона - Ахурамаздо гардид.

Аз байни хусусиятҳои асосии зардуштия, ки ба давраҳои мухталифи инкишофи он хос буданд, инҳоро ҷудо кардан мумкин аст: 1) дар шаклҳои аввалини зардуштия тамоили монотеистӣ (яккаҳудой), ки дар ибодат ба ҳудои ягона - Ахурамаздо (Урмузд, Хурмузд) ифода ёфта буд, ба назар мерасад; 2) дуияте, ки аксаран онро ба ахлоқ ва одоб нисбат медиҳанд ва он аз муқобилгузориҳои ду мабдаи доимии мучаррад Некӣ ва Бадӣ ва ё Рост ва Дурӯғ таркиб ёфта буд, сарвари қувваҳои Некӣ (ростӣ, адолат, рӯшноӣ ва ғ.) - ҳудои бузург - Ахурамаздо, сарвари қувваҳои Бадӣ (дурӯғ, торикӣ ва ғ.) эзиди бад ва душман - Ахраманӣ (дар навишти авестӣ - Ангро Майну, баъдан Ахриман) мебошанд. Муборизаи ин ду қувва асоси пешрафти ҷаҳонро ташкил медиҳанд. Мутобиқ ба исми Ахурамаздо зардуштияро баъзан маздаизм⁶⁰ ва ҳуди пайравони он ҳудашонро маздаясноён (аз маздаясно «ситояндаи Маздо») меноманд.

Қабилаҳои ориёӣ хеле барвақт, зоҳиран, дар давраи ҳиндуэронӣ дар бораи ду навъ ҳудоҳо тасаввурот доштаанд: дайва (дар ҳиндӣ дева, баъдтар дар эронӣ дев шудааст) – ҳудоҳои қадимии антропоморфии табиӣ буданд, ин қалима ба маънии умумии ҳудо низ меояд (решаи ҳиндуаврупоӣ – дейво), дигар асура (дар эронӣ ахура, маънии лугавиаш «сарвар», «худованд») – ҳудоёне, ки сарвари олии ва сарвари маҳсусро доир ба масоили ахлоқӣ ба ӯҳда доштанд. Мувофиқи анъанаи Ҳинди қадим (дар сурудҳои баъдтар эҷодшудаи «Ригведа»), асураҳо душмани мардум ҳисоб мешуданд, баъдтар дар Ҳинд қалимаи асураро танҳо барои ифодаи қувваҳои бадӣ истифода мекардагӣ шуданд, девҳо бошанд, ҳамчун ҳудоён боқӣ монданд. Дар дини маздаясно ин табилолбаръас анҷом гирифт: девҳо дар ин дин ҳудоёни бадкирдор гаштанд⁶¹. Дар шумори девҳо «Авесто» Индра (яке ҳудоёни маълуми машҳури ведоӣ) ва «Нахатна» (дар ҳиндӣ Насатйа) ва дигаронро ном мебарад. Истилоҳи «ахура», баръакс маънии «ҳудо»-ро дар худ нигоҳ дошт.

Аз байни ҳудоёни дигар яке ҷудо гардид, ки ҳудои оламу қайҳон, худованди донову роздон ба ҳисоб мерафт. Ахура дар яқҷоягӣ бо сифати «Мазда» номи ҳудои ягона Ахурамаздоро (худованди боҳирадро) ташкил мекунад. Ин тағйирот бевосита бо рафти гузариш ба дине, ки ҷанбаҳои ахлоқии зиёд дошт, марбут буд. Ахурамаздо (монанди асураи Ҳинди қадим Вауна) бо яке аз мафҳумҳои асосии динӣ бевосита алоқаманд аст, ки он арта (дар «Авесто»-аша) – ростӣ, шаҳриёрии хуб, адолат мебошад. Дар «Готҳо»-и Зардушт Ахурамаздо натавон ҳудои ягона аст: ӯ натавон ҳудоёни дигарро раду инкор мекунад, балки ба ҷои онҳо амал менамояд.

Дар соҳаи расму оин Зардушт қурбонҳои хунин ва истифодаи нӯшокии муқаддас - ҳаомаро (дар ҳиндӣ сома) рад мекард ва танҳо ситоиши оташро тарғиб менамуд. Оташ ҳамчун ифода ва ё рамзи адолати илоҳӣ – арта шинохта мешуд. Ситоиши оташ ва оташқадаҳо баъдан яке аз хусусиятҳои ҳоси зардуштия гардиданд. Манъи қушторӣ қорпоён барои қурбонӣ бевосита бо мазмуну мундариҷаи иҷтимоии таълимоти Зардушт алоқаманд аст.

Яқҷоя бо тамоюли яккаҳудой, ки ба сабаби ҳудои ягона шинохта шудани Ахурамаздо дар байни тоифаҳои эронӣ инкишоф меёфт, тасаввуроти дуа-

⁶⁰ Баъзе муаллифони советӣ маздакиро маъз як навъи ақоиди қадими эронии бо зардуштия марбути Осиёи Миёна номиданд. Дар чунин маврид бояд Маздакии Осиёи Миёна гуфт, то ки дарнама-барнама ба миён наояд.

⁶¹ Ҷунон ки дар манбаъҳои ҳаггӣ зикр шудааст, дар Осиёи Миёна то асриҳои миёна ва дар байни сокинони назди Помир ва яғнобиёно то имрӯз, Ҳатто тасаввуроти Ҳамчун наққор на фақат ба Ҳинси мард, балки ба Ҳинси зан тааллуқ доштани Ҳин маъфуз мондааст.

листі низ пахн мегардид. Мувофиқи ин тасаввурот, тамоми чизҳои рӯи ҷаҳон – худоён, ҳаводиси табиат ва ҷамъият, ҳайвонот ва ғайра ба мабдаъҳои неку бад, ба ростӣ (арта) ва ё дурӯғ (драуга, шакли авестониаш друг, друч) – таҷассуми беадолатӣ, бадӣ ва бадахлоқӣ мансубанд. Ин ақидаҳо дар таълимоти Зардушт, ки монотеизм ва дуализмро фаро гирифта, тамоми тасаввуроти дуалистиро дар атрофи як зиддияти умумии ҷаҳонӣ ғун мекард, ҷамъбаст ва амиқтар шуда буданд. Дар зиддияти умумии ҷаҳонӣ роли ҳалқунандаро инсон мебозид.

Роли инсон дар зардуштия аз рӯи концепсияи онд ба иродаи озод, ки дар «Готҳо»-и Зардушт асоснок шудааст, муайян мегардад. Инсон неқӣ ва ё бадиро худ интиҳоб менамояд ва амалиёти ӯ дар рафти муборизаи ҷаҳонии мабдаъҳои неку бад аҳамияти ҳалқунанда дорад. Роҳи некиро дини поки ба замин овардаи пайғамбар – Зардушт нишон медиҳад. Кӯшиши якҷояи тарафдорони он (ва ё пайравонаш) бояд дар охир ба пирӯзии неқӣ бирасонад. Зардушт ба мардум ваъдаи расидани ҷаҳони наvero медод, ки дар он қувваҳои неқӣ бар бадӣ пирӯз хоҳанд шуд. Пас аз озмоиш бо оташ онҳое, ки некиро интиҳоб намудаанд, ба олами адолат, ки Аҳурамаздо ба он асос гузоштааст, мерасанд. Мувофиқи таълимоти Зардушт пирӯзии қатъии қувваҳои неқӣ дар ояндаи наздик бояд анҷом бипазирад. Вале баъдтар дар зардуштия қабул гардид, ки пас аз мавлуди Зардушт ва ба миён омадани оини ӯ, ки васоили мубориза бо бадӣ аст, то расидани раҳонибахш – Саошианта (ин истилоҳ дар «Готҳо» низ истифода шудааст), ки аз нутфаи Зардушт аст ва дар қабри кӯл нигоҳ дошта мешавад, се ҳазор сол хоҳад гузашт. Маҳз пас аз расидани раҳонибахш бояд пирӯзии қатъии неқӣ бар бадӣ анҷом ёбад.

Вазифаи асосии инсон дар мусоидат ба неқӣ ва дар муборизаи он бо бадӣ гузориши намоз ва иҷрои маросимҳо ҳисоб намеёфт. Дар оғози пайдоиши худ зардуштия ба ин ҷиҳати масъала қариб ҳеҷ аҳамияте намедод. Вазифаи асосӣ зиндагии одилонаи аз тарафи дини ҳақ муайянгардида ва «андешаи неқ», «гуфтори неқ», «кирдори неқ» буданд, ки тавассути онҳо инсон бо бадӣ мубориза мекард. Зиёд кардани боигариҳои моддӣ (ки Аҳурамаздо ва ё Рӯҳи муқаддас барои инсон офаридааст), яъне машғул шудан бо ҷорводорӣ ва киштукор яке аз василаҳои мубориза бо қувваҳои бадӣ дониста мешуд⁶².

Дар ҳуди «Готҳо» дар баробари Аҳурамаздо ду рӯҳи ҳамзод мавҷуданд, ки якеашон тимсоли ростӣ ва дигаре таҷассуми дурӯғ мебошад. Дар қисмати «Яснои Ҳафтбоба»-и «Авесто» мавзӯҳои бисёрхудоӣ (политеистӣ) хеле зиёданд. Дар ин ҷо натавонӣ Аҳурамаздо ва тазоҳуроти ӯ, балки оташ, об, бод, замин, ҳаво, равони ҷорпоён ва ғайра ситоиш мешаванд⁶³.

Дар байни маҷмӯи худоҳои авестой аз ҳама машҳур ва ситоишшаванда худон офтоб ва равшанӣ Митра – ҳимоятгари пурзӯри размқунандагон, бахшандаи пирӯзӣ ва боз олиҳаи серҳосилӣ ва обҳои равон Ардвисура Анаҳито буданд. Дар маросими ибодат ба ин олиҳа хусусиятҳои махфӯз монда буданд, ки ба давраи модаршохӣ мерасиданд⁶⁴.

Аз одоби русуми зардуштия расми ғӯрондани мурдаҳо (ҳоло ҳам дар байни порсӣҳои Ҳинд маъмул аст) ҷиҳатҳои ба худ ҳосе дорад. Колбади мурда дар дахма гузошта мешавад ва ғӯшташ тӯмаи паррандагон мегардад. Усту-

⁶² Очеркҳои умумиро ниг.: Dřchšny-Gřillšmin J., 1962, p. 71-223; Widšngššyn G., 1965, 5. 7-110 (рӯйхати муфассали библиографӣ дар ғамон ӯ).

⁶³ Gřkshšvitch I., 1964, p. 12-15.

⁶⁴ Gřkshšvitch I., 1959 (адабиёти муфассал дар ғамон ӯ); Křngřom L. -I., 1957 (аҳбори ноқис, вале манфиатнок).

хонҳои ба ин тарз аз гӯшт тозакардашуда дар зарфҳои махсус – оссуарийҳо (устадонҳо) нигоҳ дошта мешаванд. Ин расм, ки шаклан аз зардуштия пештар ба вучуд омадааст, бо қоидаҳои асосиаш ба зардуштиён бор карда шуд ва барои пайравони он ягона расми имконпазир гардид. Зиддияти байни зиндагӣ ва марг яке аз зиддиятҳои асосӣ дар системаи таълимоти дуалистии зардуштия ба шумор мерафт. Зиндагӣ неъматҳои бахшидаи мабдаи некӣ, марг бошад, бадии офаридаи Ахриман буд. Тани пайрави дин, ки дар зиндагиаш ифодаи мабдаи нек буд, пас аз марг нопок, ифодаи мабдаи бадӣ мегардад. Дар баробари ин ситоиши оташ, замин, об қатъиян нопок кардани онҳоро манъ мекард. Аз ин рӯ, ба ҳок супурдан ва ё сӯзондани мурда расм набуд (гарчанде пеш аз ин сӯзондани мурда маъмул буд, ба ин ҳуди калимаи «дахма», ки ода-тан онро ҳамчун «ҷои сӯзондан» маънидод менамоянд, ишорат мекунад)⁶⁵.

Таълимоти зардуштӣ шӯғли деҳқонӣ ва чорводориро вазифаи муқаддас ва қори пушшучоат медонист ва пайравони худро ба ин амр водор менамуд.

Дар фасли савуми «Видевдод» гуфта мешавад, ки макони хайру эҳсон ва шодиву хуррамӣ «ин ҳамон ҷост, ки бандагон барои худ маскан ва оташкада сохта, соҳиби зану фарзанд ва дорои рама бошанд. Он гоҳ ба ин макон хайру баракат рӯ оварда, ҳайвонот ва сағ, зан ва кӯдак, оташ ва ҳама гуна нозу неъмат осуда ва эмин хоҳад буд... Ин ҳамон ҷост, ки бандагон бисёртар ғалла, алаф, наботот ва меваҳои хӯрдани мекоранд, замини хушкшударо шодоб ва замини хеле намро хушк мекунанд, ба миқдори хеле зиёд ҳайвоноти қалон ва хурдро парвариш менамоянд... ва ин ҳайвонот порӯҳои ниҳоят бисёре медиҳанд» (фиқраҳои 2-6).

Дар ин ҷо барои гузаштан ба чорводорӣ ва зиндагии муқимӣ ва махсусан ба ҳоҷагии зироаткорӣ ошкоро даъват карда шудааст.

Боз дар ҳамон фасл гуфта мешавад: «Он касе, ки бо дасти чапу рост ва росту чап заминро меронад ва мекорад, ба замин ғоидаи бисёр меорад. Ин ба шавҳари дӯстдоре монанд аст, ки барои зани маҳбубаи дар бистари нарму музайян ба роҳат ҳобидааш фарзанд ва ё неъматҳои дигар мебахшад... Замин ба он кас ҳитоб мекунад: «Эй одаме, ки маро бо дасти чапу рост ва росту чап меронӣ ва кишт мекуни...», дар ҳақиқат, ман монда нашуда тавлид мекунам, ҳамеша ҳосили фаровон ва ҳама гуна хӯрокворӣ муҳайё месозам. Касе, ки ғалла мекорад, гӯё тухми некӣ мепошад» (фиқраҳои 25 – 26,31).

Дар «Готҳо» ба чорводорӣ низ диққати қалоне дода шудааст. Пайғамбар ба Ахурамаздо рӯ оварда мегӯяд: «Ту ҳамоне ҳастӣ, ки... барои мо ин неъматҳои бузург – чорворо офаридӣ» (47,3). Мо дар ин ҷо бисёр порчаҳоеро дучор мекунем, ки дар бораи чорво, нигоҳубини чорво, муҳофизати чорво ва ҳимояи чорводорони бегуноҳ аз ҳуҷуми даррандагон суҳан меравад. «Ситоиши Ахурамаздо ва сер кардани чорворо мо аз ҳама афзал медонем» (35,7)⁶⁶.

Маҳз дар қадимтарин қисми «Авесто» даъват ба меҳнати деҳқонӣ, инъикоси тасаввурот ва афсонаҳои халқӣ ва ғайра дида мешавад. Вале «Авесто» дар сурати муқаммал, ҳамчун асари даврҳои хеле баъдина ба назар мерасад, даврҳои, ки таълимоти зардуштӣ муқаддас ва қонунӣ эълон гардида, ба дину оини давлатӣ, ки ҳокимияти подшоҳро парастид, ҳукмронии ашроф ва рӯхонӣро бар оммаи меҳнаткаш раво медонист, таъдил меёбад.

Барои омӯхтани таърихи қадими аҷдоди халқи тоҷик маълумоти этнографӣ низ аҳамият дорад. Дар маишат ва тарзи зиндагии пешазреволютсионӣ

⁶⁵ Иностранцев К.А., 1909; Ставиский Б.Я., 1952; Нүкзфүлд Е., 1947, II, р. 747–748; Hfmiach Н., 1961; Рапопорт Ю.А., 1971.

⁶⁶ Абаев В. И., 1956, с. 23-56.

онии тоҷикон, махсусан тоҷикони кӯҳистон бисёр боқимондаҳои муносибати ҷамоати ибтидоӣ маҳфуз монда буд. Чунончи, хонаҳои калони умумӣ дар деҳаҳои Дарвоз ва Қаротегин яке аз нишонаҳои он мебошад. Аз бисёр бақияҳои парастии оташ аловхона, яъне ҷое, ки аҳолии мардинаи қишлоқ дар гирди оташ ҷамъ омада, зиёфат меоростанд, ниҳоят паҳн гардида буд. Дар санъати сафолсозӣ ва бинокорӣ бисёр хусусиятҳои қадима нигоҳ дошта шудаанд. Машҳуртарин гуфторҳои бостонии доир ба қаҳрамонӣ ривоятҳо дар васфи Рустам мебошад. Одатан тоҷики кӯҳистонӣ ба қоре шурӯъ намуда, пеш аз ҳама, «Рустам, мадад кун!» мегӯяд. Тиру камон «камони Рустам» ном гирифтааст. Як қатор урфу одатҳо аз маҳфуз мондани бақияҳои давраи модаршохӣ шаҳодат медиҳад. Дар ҳунари кулолӣ ва санъати бинокорӣ бисёр ҷиҳатҳои анъанавии қадима боқӣ мондаанд.

Фасли дувум

**АЧДОДИ ТОЧИКОН
ДАР ДАВРАИ ТАРАККИЁТИ
МУНОСИБАТҲОИ
ҒУЛОМДОРӢ**

ОСИЁИ МИЁНА ДАР ҲАЙАТИ ДАВЛАТИ ҲАХОМАНИШИҲО

1. ТАЪРИХИ СИЁСИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРИ VI - ИБТИДОИ АСРИ V ПЕШ АЗ МИЛОД

Ба вучуд омадани давлати Ҳахоманишиҳо

Пайдоиши нахустин падидаҳои давлат дар Эрон ба асрҳои IX-VII пеш аз милод тааллуқ дорад¹. Дар ин асрҳо аксари ноҳияҳои Эрони ғарбӣ ба ҳайати давлатҳои Ошур ва Урарту дохил мешуд (вилоятҳои, ки баъдтар маркази салтанати мидиҳо гардидаанд, дар тахти тасарруфи давлати Ошур буданд; тоифаҳои форсии ҷанубу ғарби Эрон, ки аввалҳо ба подшоҳии Аллом ва баъд ба Ҳахоманишиҳо итоат мекарданд, тақрибан дар соли 640 пеш аз милод тобеияти худро нисбат ба Ошур эътироф намуданд). Дар асрҳои VIII-VII қисмати муҳими хоки шимолу ғарби Эрон дар зери идораи давлати подшоҳии Монӣ муттаҳид гардид.

Тоифаҳои эронизабон дар марҳилаҳои аввали нуфузи худ ба Эронзамин (аз охири ҳазораи II – ибтидои ҳазораи I пеш аз милод) ҳанӯз ба ҳамон дараҷаи тараққиёти иҷтимоию сиёсӣ, ки таъсиси иттиҳодияе мисли давлат имкон меода бошад, нарасида буданд. Фақат баъдтар дар асоси ин тоифаҳо ва ба онҳо омехтани аҳолии маҳаллии як қатор вилоятҳои Эрон тамаркузи (консолидация) унсурони эронизабон ба амал омада, дар натиҷаи инкишофи он дар ҷорӣ дувуми асри VII пеш аз милод давлати подшоҳии Мидӣ таъсис меёбад, ки аввалҳо дар ҳудуди ноҳияи Экботан (Ҳамадон) ва ҷае аз вилоятҳои ҳамсоя қарор гирифта, пас аксарияти вилоятҳои Эрон (аз ҷумла, вилояти Форс), хоки давлатҳои Монӣ ва Урарту, як идда ноҳияҳои тобеи давлати Ошур, қисмати шарқии Осиёи Хурдро тасарруф намуд²; ҳудуди он дар шарқ то сарҳади Осиёи Миёна расида буд.

Дар миёнаҳои асри VI пеш аз милод ба ҷои давлати Мидӣ давлати Ҳахоманишиҳо ба вучуд меояд. Бо зуҳури давлати ҷаҳонии Ҳахоманишиҳо ҳамон протсессҳои ҳосилдори гузашта (асрҳои IX-VI пеш аз милод), ки таъминоти ба як давлат муттаҳид кардани халқу кишварҳои мухталифи Шарқи бостониро (ҷунон ки давлатҳои Ошур, Урарту, Мидӣ ва Бобули Нав муттасил вусъат меёфтанд) ифода менамуд, ба анҷом расиданд.

Бунёди давлати Ҳахоманишиҳо ро подшоҳи тоифаҳои форс Куруши II гузошт, ки пештар ҷун вассал ба салтанати Мидӣ тобеъ буд. Ӯ дар натиҷаи муборизаҳои саҳт ва дуру дароз на фақат аз тобеият халос шуд, балки дар соли 550 пеш аз милод давлати Мидиро тамоман торумор намуда, ба зери ит-

¹ Ба истиснои ноғияҳои ҷануби ғарби Эрон, ки дар он ҷо ҳанӯз дар нимаи дувуми ҳазораи III пеш аз милод давлати Аллом ба вуҷуд омада буд.

² Бейтарин тадқиқоти оид ба таърихи давлати Мидӣ асари И.М. Дьяконов (1956) мебошад, ҳамчунин ниг.: Алиев И., 1960. Аз асарҳои хориҷӣ: Самъон Г., 1936.

ати худ даровард. Вай дар баробари унвони подшоҳи Форс унвони подшоҳи Мидиро ҳам соҳиб шуд³.

Куруши II ҷангҳои зиёде кардааст. Ӯ аввал тамоми мулкҳои тобеи давлати Мидиро тасарруф намуд. Сипас, дар соли 547 ё 546 пеш аз милод давлати юнонии Осиёи Хурд – Лидияро, ки мамлакати пурсарвате буд, ба салтанати худ тобеъ кард⁴.

Футухоти Куруши II дар Осиёи Миёна

Натиҷаҳои давраи аввали ҷаҳолияти Куруши II ин буд, ки давлати Ҳахоманишӣ ба иқтидори бузурге соҳиб гардид, нуфуси мамлакат ва манбаъҳои моддии он афзуд. Ҳамаи ин барои амали гардидани ниятҳои Куруш дар бобати ба вуҷуд овардани давлати паҳновари фароғирандаи тамоми Осиё шароит ва имконият муҳайё сохт.

Пас аз ҷанги Лидия, ба қавли Геродот (I, 153), «дар сари роҳи Куруш кишвари Бобул, мардуми бохтар, сақоноҳо ва мисриён қарор гирифта буданд, ки дар набардҳои зидди онҳо ӯ меҳост шахсан худаш сардорӣ кунад, аз ин рӯ, ба ҷанги зидди иониҳо сарлашқари дигарро фиристод». Чунин нақшаи Куруш тасодуфӣ набуд: аз афташ, ӯ дар бораи иқтидор ва омодагии ҷарбии халқҳои Осиёи Миёна вуқуфи комил дошт. Бинобар ин, ӯ дар ин сафарҳои ҷангӣ фармондиҳии қўшунро, ҳатто ба наздиктарин сарлашқарони худ ҳам бовар карда супурда наметавонист.

Мо дар бораи он ки истилои Осиёи Миёна чи гуна сурат гирифт, чизе ба яқин наметавонем. Вале ҳаминаш маълум аст, ки истилогарон дар роҳи расидан ба ниятҳои худ бераҳмиҳои аз ҳад зиёде кардаанд. Чи навъе ки Геродот хабар медиҳад (I, 177), «Қисми зиёди аҳолии Осиёи поёнро Гарпаг ва Осиёи болоро худӣ Куруш, ки халқҳои онро паси ҳам, ба ҳеҷ яке раҳм накарда, ба асорат дучор мекард, аз дами тег гузарониданд». Муаррихи Бобули асри III пеш аз милод Беросс ҳамчунин хабар медиҳад, ки Куруш танҳо пас аз мутеъ кардани тамоми Осиё ба Бобул лашқар кашид. Ҳамаи ин далелҳо нақлу ривояти Николаи Димишқиро («Таърих», 75) дар хусуси ин ки пас аз ғалабаи Куруши II бар давлати подшоҳии Мидӣ гӯё сатрапи Гиркон ба пой ҳуд омада, изҳори итоат карда бошад ва «сипас, сатрапҳои портҳо, сақоноҳо, бохтариҳо ва соири халқҳо паси ҳам, яке пештар аз дигаре омада, дар назди ӯ ба замин зону зада бошанд», қомилан рад мекунанд. Ҳамаи ин гуфтаҳо иштибоҳи маҳз аст, зеро бохтариҳо ва сақоноҳо ба ҳайъати давлати Мидӣ наметавонанд ва онҳоро тасхир кардани Куруш ҳоло дар пеш буд. Ин гуфтаҳо, зоҳиран, дар ҳақиқи дигар вилоятҳо ҳам нодуруст аст. Дар ин бобат ахбори Трог дар нақли Юстин (I, 7, 2) ба ҳақиқат наздиктар аст: «Давлатҳое, ки пеш тобеи мидиҳо буданд, тағйири ҳокимиятро тағйироти вазъи худ пиндошта, аз Куруш чудо шуданд; ин барои Куруш баҳонае гардид, ки ба ҷангҳои сершумор оғоз намояд».

Баъзе тафсилоти футухоти Куруши II дар Осиёи Миёна аз тарафи Ктесий (фӣқраи 9/29) низ баён ёфтааст. Ӯ хабар медиҳад, ки Куруш «бо бохтариҳо меҷангид, вале дар муҳориба бартарии ягон тараф аён нагардид». Фақат пас аз он ки бохтариҳо аз устувории вазъияти сиёсии дохили давлати Ҳахоманишӣ оғох шуданд, «иштиёран» ба Куруш сари итоат фуруд оварданд.

³ Дьяконов И.М., 1956, с. 417–422.

⁴ Тадқиқи муфассали таърихи онвақтаи Эрон асари М.Дандамаев аст: Дандамаев М.А., 1963 а. Нақли батафсили таърихи сиёсӣ: Olmstȳad A. Ğ., 1959. Назари мо доир ба таърихи илтимой-иқтисодии давлати Наҳоманишӣ дар асари муаллиф (Гафуров Б.Ғ., 1966; 1971) муфассалтар баён ёфтааст.

Махсусан, маълумоти навиштаҷоти кӯҳи Бесутун⁵, ки бо амри Дорои I сабт шудааст, аҳамияти калоне дорад. Аз ин навиштаҷот роҷеъ ба ҳайъати давлати Ҳахоманишӣ то замони чулуси Дорои I бисёр мадрақҳои бахшнопазир ба даст овардан мумкин аст. Дар айни замон бояд дар назар дошт, ки дар фосоилаи байни вафоти Куруши II ва ба тахт нишастани Дорои I, яъне дар солҳои 530-522 пеш аз милод Ҳахоманишиҳо на ин ки ба тобеъ кардани вилоятҳои нави Осиёи Миёна, балки ба фатҳи Миср ва умури дохилии давлати худ машғул буданд⁶. Доро дар сутуни аввали навиштаҷоти мазкур: «Ин аст он кишварҳое, ки бо меҳрубонии Ахуромаздо насиби ман гардидаанд» меғӯяд ва аз ҷумлаи ин кишварҳо Порт, Ориё, Хоразм, Бохтар, Сугд ва ҳамчунин вилоятҳои ҷануби Афғонистон ва шимолу ғарби Ҳиндустон: Қандаҳор, Сатагидия, Арахосия ва дар миёни ду вилояти аввал «Сака»-ро (эҳтимол, сақоиҳои ҳавмаварға дар назар дошта шуда бошад) ном мебарад. Дар сарчашмаҳои Юнони Қадим ахборе (Плиний, VI, 23) мавҷуд аст, ки Куруш Каписаро (муҳаққиқон одатан онро ба маҳалли Бағроми назди Кобул нисбат медиҳанд) хароб намуд⁷.

Дар асоси ҳулосаи он далелу мадрақҳои хеле кам, ки мо дар даст дорем, метавон тахмин кард, ки ба Куруши II фатҳи Порт, Бохтар, Хоразм, Сугд ва кадом як қисмати сақоиҳо, яқинан сақоиҳои ҳавмаварға, муяссар гардидааст⁸. То кучоҳо тӯл кашидани ҳудуди давлати Ҳахоманишӣ дар қисмати шимолу шарқ ба мо маълум нест. Як вақтҳо чанде аз муҳаққиқон ба баъзе сарчашмаҳои баъдина, ки бунёди шаҳри Кирополро ба Куруш нисбат медоданд, истинод намуда, то Фарғона расидани ҳудуди давлати Ҳахоманиширо тасдиқ кардани мешуданд. Вале ин иддао дар асоси таҳқиқи таҳлили мадрақҳои забонӣ то андозае аҳамияти ҳудро аз даст дод. Чунин мулоҳизае баён ёфт, ки шаҳр, дар воқеъ, Куруш(ш)-ката ном дошта, қисми аввали калима мумкин аст номи қabila бошад ва юнониҳо ин калимаро каме дигар карда, Кирэсхата хондаанд⁹.

Куруш ва Томирис. Шикасти кӯшуни Ҳахоманишӣ

Дар соли 539 пеш аз милод Куруши II Бобулро сарнагун карда ба қасди истилои Миср афтод. Аммо вазъияти сарҳади шимолу шарқии давлат, яъне Осиёи Миёна ӯро доимо ба ташвиш андохта, ба сафари Миср монёӣ мешуд. Ниҳоят ӯ дубора ба сӯи Осиёи Миёна ҳаракат кард, то хавфи ақибгоҳи ҳудро бартараф намояд. Куруш дар садади торумор кардани бодиянишинони муктадири Осиёи Миёна худ дар сари кӯшун қарор гирифта, ба набарди зидди онҳо мерафт.

Аксари муаллифони қадим роҷеъ ба ин ҷангҳои Куруш маълумот медиҳанд, аммо ҳар кадоми онҳо воқеаро ба таври худ баён менамоянд. Яке меғӯяд: Куруш аз дарёи Аракс убур карда, ба сарзамини массагетҳо дохил шуд, ки сарвари онҳо малика Томирис буд. Дигаре ҳам тақрибан ҳамин тавр

⁵ Нашри катибаҳо: Kunt K.G., 1953, p. 116-134. (матн ва тарҷумаи англисӣ); тарҷумаи пурраи русӣ: Дандамаев М. А., 1963, с. 262-270.

⁶ Дандамаев М. А., 1963 а, с. 116 ва мобаъд.

⁷ Массон В.М., Ромодин В.А., 1964, с. 58.

⁸ ИТН, I, с. 190-192.

⁹ Īp̄n̄v̄nist̄ Ū., 1934, 1947, p. 163-164. Ниг.: таълили муфасссал, Б.А.Литвинский; ИТН, I, с.528. Навтарин таълили забоншиносӣ; Ūilūks W., 1964 s. 180-236 (хусусан аз ҷиҳати ареал муъим аст); Абаев В. И., 1967, с. 286-291 (этимологияи мўътамад).

накл мекунад: Куруш бо скифҳо, ки дар сари онҳо Томирис меистод, чангҳо кард. Севумӣ чунин меоварад: Куруш бо дарбикҳо задухӯрд намуд. Ниҳоят, ривояти дигаре ҳаст, ки аз чангидани Куруш дар «даштҳои дайҳо» хабар медиҳад¹⁰.

Геродот, Трог-Юстин ва дигар муаллифони дар бораи ин чангҳои Куруш ва натиҷаи онҳо ҳикоятҳои муфассале ҳаст. Ба тариқи мисол аз ҳикояти Трог-Юстин мазмунан фикраи зеринро меоварем: Куруш Осиёро тасхир ва тамоми Шарқро ба ҳокимияти худ мутеъ намуда, ба чанги зидди скифҳо рафт. Он вақт ҳукмрони скифҳо Томирис буд. Вай бо вучуди зан буданаш, бар ҳилофи чашмдошт, аз ҳамлаи душман наҳаросид. Томирис метавонист пеши роҳи убури кӯшуни душманро аз дарёи Окс бигирад, аммо вай ин тавр накард, ба гузаштани душман имкон дод. Зеро малика ба чунин мулоҳизае расида буд, ки дар ҳудуди давлати худ бо душман чанг кардан барояш осонтар аст, вале барои душман, ки дарё пеши роҳашро бастааст, гурехта ҷон ба саломат бурдан амри маҳол хоҳад шуд. Куруш кӯшуни худро аз дарё гузаронид ва чанд фарсах ба дарунтари мамлакати скифҳо даромада, дар ҷое таваккуф намуд. Рӯзи дигар мисли ин ки аз тарс фирор мекарда бошад, дафъатан ўрдугоҳро тарк кард ва гӯё аз саросемагӣ ба қадри фаровон май ва тамоми асбоби зиёфатро партофта рафт. Вақте ки инро ба малика гуфтанд, вай писари ҳанӯз ҷавони худро бо сеяк ҳиссаи лашкари скифҳо барои таъкиби душман фиристод. Ҷавони кори ҳарбро наозмуда, ҳамин ки қадам ба ўрдугоҳи душман ниҳод, худро на дар майдони разм, балки дар сахни базм дарёфт, душманро фаромӯш кард ва гузошт, ки сарбозони барбарии шаробнадида аз майхӯрӣ масти лояъқил шаванд ва май онҳоро пештар аз силоҳи аду ба мағлубият дучор гардонид. Чун Куруш аз ин ҳол воқиф шуд, шабонгаҳ пас гашт ва ин сарбозони масти афтода ва очизу нотавонро ҳамроҳи писари малика сар аз тан ҷудо кард. Томирис ин қадар кӯшунро ва аз ҳама алампотар ягона фарзанди дилбанди худро аз даст дода, тасаллои дили пурдарди худро на дар ашкҳои сӯзон, балки дар интиқоми ҷонситон дид ва мисли ҳамон тадбири душмани маккор, ки ҳоло дар нишоти барори дирӯза кайфу сафо дорад, тадбир андешид. Вай ҷунон вонамуд кард, ки гӯё пас аз ин зарбаи саҳт ба қувваи худ бовар надорад ва роҳи гурезро пеш гирифта, Курушро бо ҳила аз дунболи худ ба тангнои кӯҳ кашид, ки пешакӣ дар камарҳои он сарбозони худро ба камин нишонда буд. Томирис дар ин ҷо кӯшуни 200 000-нафараи форсро ҳамроҳи подшоҳашон маҳв намуд. Ҳатто ягон пайке ё ҷондоре, ки форсҳоро аз ин шикасти даҳшатангез огоҳ мекарда бошад, боқӣ намонд. Малика амр кард, ки сари буридаи Курушро ба машки бо хуни одаи пуркардашуда андозанд ва худ бо чунин суҳанон бераҳмии ўро маҳкум намуд: «Инак сер шав аз хуне, ки ту ҳамеша ташнаи он будӣ ва ҳеҷ гоҳ аз он сер намешудӣ» (Юстин, I, 8, 1-13).

Ҳикояти Геродот (а, 205-214) боз ҳам муфассалтар аст. Аз он маълум мешавад, ки Куруш аввал ба воситаи фиристодагони махсуси Томирис ба малика зановуш шуданро пешниҳод карда будааст. «Лекин Томирис, – менависад Геродот, – на хостгори вай, балки хостгори салтанати массагетҳо будани Курушро пай бурда, ин пешниҳодро рад намуд» (I, 205). Писари Томирисро «Спаргапис» меномиданд (I, 211) вай кушта нашуда, балки асир афтода, ҳадашро кушта будааст (I, 213). Доир ба муҳорибаи массагетҳо ва кӯшуни ҳахоманишӣ чунин накл карда мешавад: «...Ин муҳориба аз тамоми заду-хӯрдҳое, ки барбарихо иштирок доштаанд, шадидтар буд. Аз рӯи шунидам, вай ин та-

¹⁰ Таълили манбаъшиносӣ: Пьянков И.В., 1964.

рика рӯй додааст: аввал ҳарду кӯшун аз масофаи дуртар истода ба якдигар аз камон тир паррондаанд, сонӣ, вақте ки тири камон тамом шудааст, ба чанги тан ба тан гузафта, найзаву шамшерзанӣ кардаанд. Кӯшунҳо муддати дуру дароз ба ҳам муқобил истода, ҳеҷ яке аз тарафҳо ба ғурез рӯ наниҳо-дааст. Ниҳоят, массагетҳо ғалаба ба даст овардаанд. Бештарин қисмати кӯшуни форс дар майдони чанг nobud гардида, худӣ Куруш ҳам кушта шудааст» (Геродот, I, 214). Страбон ба (XI, 8, 5) ин ахбор чунин як маълумоти хеле муҳимро илова менамояд, ки дар вақти ин чанг душманони бодиянишини Куруши II (ӯ онҳоро сақой менамод) кӯшуни ҳахоманиширо ду бор шикаст доданд.

Масъалаи аниқ муайян кардани самти ҳаракати Куруши II ва маҳалли чангҳои ӯ хеле мураккаб аст. Баъзеҳо тахмин мекунанд, ки ин Сирдарё, Амударё ва ё Узбой аст. Шояд маҳалли охири ба ҳақиқат наздиктар бошад¹¹.

Аз тарафи массагетҳо шикаст хӯрдани Куруш дар охири июлу ибтидои августи соли 530 пеш аз милод воқеъ шудааст, ки ин ягона санаи яқинан муқарраршудаи таърихи халқҳои Осиёи Миёна мебошад¹².

Чунон ки М.М.Дяконов менависад: «Куруш яке аз барҷастатарин симоҳои таърихи қадим буд»¹³. Ин, бешубҳа, ҳақ аст, зеро Куруш дар ғайбати худ, ҳамчун ифодакунандаи бисёр тамоюлҳои пешқадами замони худ баромад мекард. Илова бар ин, захираҳои фаровони давлати паҳновари Ҳахоманишӣ, кӣ тӯли он аз Осиёи Хурд то водии Ҳинд кашида мешуд, дар ихтиёри ӯ буд. Ба ин ҳама нигоҳ накарда, ӯ дар мубориза бо бодиянишинони Осиёи Миёна на фақат ба шикасти саҳт дучор шуд, балки ҳудаш ҳам ҳалок гардид. Ин ҷо асли гап на дар номади қор ва на дар бахти ноустувор аст. Мардумоне, ки барои муҳофизати озодӣ ва истиқлолияти худ қамар бастаанд, тамоми қувваи худро ба муқобили душман сафарбар менамоянд. Тимсоли чунин муборизаҳои қаҳрамонона чи дар таърихи халқҳои Осиёи Миёна ва чи умуман дар таърихи ҷаҳон бешумор аст.

Шӯриши зидди Ҳахоманишиҳо дар аҳди Дорони I

Ғалабаи бодиянишинони Осиёи Миёна бар Куруши II дар ҳалли тақдири давлати Ҳахоманишӣ роли қалоне бозид. Аз як тараф, бунёдгузори тавонои давлати Ҳахоманишӣ кушта шуд, аз тарафи дигар, писар ва валиаҳди ӯ Камбучиё маҷбур гардид, ки сафари чангии қайҳо муқарраршудаи Мисрро мавқуф гузорад¹⁴. Дертар Камбучиё ба ҳар ҳол ба Миср лашкар кашида, ин мамлакатро ҳам ба тахти тасарруфи Ҳахоманишиҳо даровард.

Дар соли 522 пеш аз милод ҳокимияти Эронро яке аз намоёнҳои сулолаи ҳахоманишӣ Дорони I ба даст даровард (ӯ то соли 486 салтанат рондааст). Бесарусомониҳои хонадони подшоҳӣ ва муборизаҳои тоҷутахталабӣ, ки дар муҳити бӯҳрони сиёсӣ иҷтимоӣ ба вуқӯъ меомад, ба парешонии давлати ҳахоманишӣ ва сар задани ҷунбишҳои истиқлолиятхоҳонаи як қатор вилоятҳо оварда расонид. Дар навиштаҷоти машҳури кӯхи Бесутун, ки Доро ба мақса-

¹¹ Нўќќман А., 1914, с. 19; Пьянков И.В., 1964, с. 126-130; мўќ. Струве В.В., 1968, с. 51-66.

¹² Ин сана аз нўљљатњои бобулї муќаррар мегардад: нўљљати охири аз номи Куруши Сонї 12 августи соли 530 ќабл аз милод, нўљљати аввал аз номи Камбуљїё 31 августи соли 530 ќабл аз милод сабт шудааст. Аз ин маълум мешавад, ки хабари нљлоќати Куруш ба Бобул дар миёна ва ё нимаи дувуми њамин моњ расида будааст (Раќќеќ Ё. and Тїїўќѕтїїп W.H., 1956, р. 14; Дандамаев М.А., 1963 а, с. 117). Санаи дигар, яњне соли 529, ки гоњо дучор меояд (масалан, Массон В.М., Ромодин В.А., 1964, с. 57) нодуруст аст.

¹³ Дяконов М. М., 1961, с. 79.

¹⁴ Дандамаев М. А., 1963 а, с. 116-117.

ди човидон гардонидани корҳои худ сабт кардааст, аз хусуси фурӯ нишондани чунин ошӯбҳо ба таври муфассал нақл карда мешавад.

Халқҳои Осиёи Миёна ҳам барои аз дӯш барандохтани ҷуғи асорати Ҳахоманишиҳо аз ин фурсат истифода намуданд. Порт, Марғиён ва мамлакати сакоиҳо сар бардоштанд (навиштаҷоти Бесутун, 6-8). Шӯриш махсусан дар Марғиён вусъати зиёд пайдо кард. Дорои I дар навиштаҷоти Бесутун (катибаи Бесутун, III, 10-12) дар ин бора чунин нақл мекунад: «Доро гӯяд: кишвари Марғиён ба ошӯб омад. Якero бо номи Фради Марғиёни сардор хонданд. Пас, ман як марди форсро бо номи Додоршиш, банда ва волии ман, ба Бохтар фиристода, ба ӯ гуфтам: «Бирав ва мағлуб соз лашкареро, ки худро на лашкари ман гӯяд». Сипас, Додоршиш бо кӯшун бирафт ва бар сари Марғиёни битохт. Ахуро-Маздо ба ман мададгор шуд. Бо марҳамати Ахуро-Маздо кӯшуни ман лашкари ошӯбгаронро торумор намуд. Рӯзи 23-и моҳи ассирияи чанг оғоз шуд». Пас аз ин, Доро мегӯяд (навиштаҷоти Бесутун, III, 19-20) «кишвар мутеи ман гардид».

Санаи ин навиштаҷот мутобиқи 10 декабри соли 522 пеш аз милод аст¹⁵ ва ин ҳам мисли санаи шикасти Куруш аз қадимтарин санаҳои аниқ муайянгардидаи таърихи СССР ба шумор меравад.

Кӯшуни ҳахоманишӣ бо сардории волии Бохтар шӯришро бераҳмона пахш кард, дурусттараш ба хун ғарқ намуд. Тибқи ривояти бобулӣ ва нусхаи оромии навиштаҷоти Бесутун 55 ҳазор кушта ва 6,5 ё 7 ҳазор кас асир гирифта шуд¹⁶. Пешвои шӯришгарон Фрад аввал раҳой ёфт, вале баъд аскарони ҳахоманишӣ ӯро ҳам дастгир карданд. Шӯришҳои Порт ва кишвари сакоиҳо низ бераҳмона фурӯ нишонда шуд.

Дорои I дар соли савуми салтанати худ (соли 519/518 пеш аз милод) махсус ба муқобили сакоиҳои тиграхуд лашкар кашид (навиштаҷоти Бесутун, V, 20-30). Дар муқориба сакоиҳо шикаст хӯрданд. Қисме аз онҳо асир афтод. Дар миёни асирон пешвои сакоиҳо Скунха ҳам буд. Дорои I барои сакоиҳо пешвои дигар таъин намуд¹⁷.

Муаллифи Юнони Қадим Полиен (XII, 12) дар асоси ривоятҳои то ба ӯ расидаи сакоӣ роҷеъ ба як лавҳаи муборизаи диловаронаи сакоиҳо чунин нақл мекунад: Дорои I бо кӯшуни сершуморе ба муқобили онҳо равона шуд. Замоне ба ӯрдугоҳи ӯ саисии сакоӣ Шерак омад. Аъзои баданаш маъҷуб, рӯяш аз чароҳат баднамо, гӯшу биниаш бурида буд. Шерак арз кард, ки ҳамкавмонаш ҳамин тариқа чазояш доданд ва инак, ӯ ташнаи ниқор аст. Ӯ роҳбаладиро ба зимма гирифта, ваъда кард, ки кӯшуни форсхоро бо пайраҳаҳои фақат ба ҳудаш маълум якбора ба ақибгоҳи сакоиҳо мерасонад. Пас аз ҳафт рӯзи роҳи пурмашаққат аскарони форс ба биёбони хушку ҳолӣ баромада монданд. Онхоро хавфи ҳалокат таҳдид мекард. Форсҳо фиреб хӯрдани худро фаҳмиданд. Шерак, дар ҳолате ки душман ба сараш теғ мекашид, бо ифтихор ҷавоб дод: «Ман ғалабаро ба даст овардам, зеро барои аз сари ҳамватанони худам – сакоиҳо дур кардани фалокат форсхоро аз гушнагиву ташнагӣ ба ҳалокат супурдам». Форсҳо сари саисро аз тан ҷудо карданд. Ин сафари ҷангии Дорои I, чи навъе ки аз гуфтаҳои Полиен бармеояд, бемуваффақият анҷом ёфт.

¹⁵ Ба тадқиқи ин шӯриш асари махсуси В.В. Струве «Шӯриши Марғиён дар аъди Дорои I» (Струве В.В., 1949) мавҷуд аст.

¹⁶ Струве В.В., 1949, с. 24.

¹⁷ Струве В.В., 1968; Дандамаев М.А., 1963 6.

2. ЧАМЪИЯТИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРҲОИ V-IV ПЕШ АЗ МИЛОД

Осиёи Миёна дар ҳайъати давлати Ҳахоманишӣ

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо, қисмати муҳими Осиёи Миёна дар ҳайъати давлати Ҳахоманишӣ қарор гирифта буд. Дар навиштаҷоти Таҳти Чамшед қайд шудааст, ки давлати Ҳахоманишӣ аз сарзамини «сақоиҳои паси Суғд» то Кӯш (Эфиопия) масоҳати бузургро ишғол мекард. Бо чунин ақида мумкин аст розӣ шуд, ки «сақоиҳои паси Суғд» ҳамон сақоиҳои он сӯи дарёи Сир мебошанд, яъне, онҳое, ки дар ҷараёнгоҳи боло ва қисман миёнаи ин дарёи Осиёи Миёна зистаанд¹⁸. Хоразм, Суғд, Бохтар, Порт, аксари вилоятҳое, ки сақоиҳои бодиянишин сукунат доштанд, – ҳама дар овони нашъунамои давлати Ҳахоманишӣ ба ҳайъати он дохил мешуданд.

Бохтар то охирин лаҳзаҳои мавҷудияти давлати Ҳахоманишӣ дар таҳти тасарруфи он буда, муҳимтарин маркази шарқии ин давлат ҳисоб меёфт. Нуфуси зиёд ва имкониятҳои фаровони иқтисодию ҷарбии Бохтар ва вилоятҳои тобеи он мавқеи ин кишварро дар ҳаёти иқтисодӣ ва сиёсии тамоми қисмати шарқии давлати Ҳахоманишӣ муайян мекард. Аҳамияти Бохтар дар муборизаҳои сулолаӣ барои таҳти шаҳаншоҳӣ низ хеле бузург буд. Зоҳиран, аён ашрофи бохтарӣ сиёсати ҷудоталабирӣ қарор карда, дар айни замон, гоҳо тарафи ин ва ё он даъвогари тахтро мегирифтанд ва кӯшиш мекарданд, ки дар умури давлат баробари форсҳо мавқеи роҳбарикунада дошта бошанд¹⁹.

Тамоми давлати Ҳахоманишӣ ба вилоятҳои молиётдихандаи ҷарбӣ, яъне сатрапиҳо тақсим гардида буд, ки онҳоро волиҳо (сатрапҳо) идора мекарданд. Чи навъе ки Геродот хабар медиҳад (III, 89-94), дар аҳди Дорой I (522-486 пеш аз милод) шумораи ин қабил вилоятҳо ба 20 мерасид. Волиҳо, ки бевосита ба подшоҳ итоат мекарданд, аксаран аз байни форсҳо таъин карда мешуданд. Вазифаи воли асосан аз ҷамъоварии андоз ва ниғадории қўшун иборат буд²⁰. Вай инчунин ҳақ дошт бо ҳамсоягони итоатнакарда муносибат намояд ва бо ризоияти подшоҳ метавонист, ҳатто бар зидди онҳо лашкар кашад. Мансаби воли бештар меросӣ буд.

Бочу хирочгундорӣ аз муҳимтарин амалҳои дастгоҳи давлатӣ ҳисоб мешуд. Мувофиқи ислоҳоти дар соҳаи молиёт қарор намудаи Дорой I ҳар як вилоят мебоист андози солонаро бо пул адо кунад.

Ғайр аз ин, ба тариқи молиёти ҷинсӣ, яъне маҳсулоти зироатӣ ё ки хунарамандӣ андоз мепардохтанд. Илова бар ҳамаи ин, бочҳои дохилӣ ва андозҳои роҳ низ вучуд доштанд. Махсусан, бо сарбоз таъмин кардани қўшуни ҳахоманишӣ барои аҳоли бори гароне буд.

Аҳоли аз ин қабил андозу хирочҳои зиёд ба азобу кулфатҳои тоқатшикан дучор мегардид. Вай барои додани молиёт аксар вақт замини худро ба суҳурӯҳо ғарав мегузошт ва ё ҳатто фарзандони худро ба ғуломӣ мефурӯхт.

Осиёи Миёна ба қор сатрапӣ тақсим шуда буд. Қабिलाҳои қўчманчии сокини канораҳои баҳри Каспӣ, ба қавли Геродот, ба таркиби сатрапии XI до-

¹⁸ Литвинский Б. А., 1960, б, с. 91-92.

¹⁹ ИТН, I, с. 209-211.

²⁰ Чунон ки Р.Фрай менависад, сатрапӣ гӯё подшоҳчањое буданд, ки монанди њукумати марказӣ дарбор ва дастгоњи идораи худро доштанд.

хил шуда, солона ба маблағи 200 таланти²¹ нукраи бобули хироч медоданд. Хоразм, Суғд ва Порт сатрапии XVI буда, 300 талант андоз мепардохтанд. Бохтар сатрапии XII ба шумор рафта, 360 талант андоз медод. Ниҳоят, сақоиҳо вилояти XV-ро ташкил намуда, ба маблағи 250 талант хироч медоданд.

Яке аз воситаҳои, ки Ҳахоманишиҳо аз аҳолии Осиёи Миёна андозҳои иловагӣ мегирифтанд, бастанӣ дарғот буд. Аҳоли аз беоби ба танг омада, маҷбур мешуд, ки барои кушодани дарғот хирочи иловагӣ бидиҳад. Геродот (III, 117) дар ин бора менависад: «...Вақте ки онҳо беоб монданд, бо аёли худ ба Форс мераванд, дар назди дари қасри подшоҳ чамъ шуда, доду фиғон мебардоранд; подшоҳ аҳоли ин мӯҳтоҷонро дида, амр мекунад, ки дарғотхоро кушода, обро ба сӯи дашт сар диҳанд. Ҳамин ки замин аз об сер шуд, боз дарғотхоро меканданд ва бо амри подшоҳ дарғотҳои дигарро барои дигар мӯҳтоҷони об боз мекунанд. Аз рӯи ривоятҳо ба ман маълум аст, ки подшоҳ ғайр аз андозҳои муқаррарӣ ба ивази *кушодани дарғотҳо* пули бисёр меситонад» (фосила аз ман.- Б. Ғ.).

Муайян кардани ин ҷои дарғот, ки аз рӯи суханони Геродот дар дарёи Акес воқеъ гардида будааст, кори хеле душвор аст. Бар тибқи ақидаи аксари муҳаққиқон, ин дарғот дар дарёи Течен – Ҳарируд аст, ки аҳёнан дарёи Мурғоб меноманд. Кӯшишҳои боз ҳам аниқтар муайян кардан ҳам ба назар мерасад²².

Зоҳиран, дар аҳди ҳукмронии ҳахоманишиҳо иншоотҳои калони обёрӣ дар дасти (ва ё таҳти назорати) маъмури ҳахоманишӣ қарор гирифта буданд. Вазъияти аҳолии меҳнатӣ дар давраи ҳукмронии ҳахоманишиҳо ғавқуллода вазнин буд. Қабилаву халқҳои озодихоҳи Осиёи Миёна муттасил ба муқобили ҷавру зулми подшоҳони форс шӯриш мебардоштанд.

Ҳанӯз аз нимаи дувуми асри IV пеш аз милод хоразмиҳо давлати мустиқли худро таъсис менамоянд. Дар ин вақт сақоиҳо ҳам аз тобеияти ҳахоманишиҳо берун меоянд.

Давлати Ҳахоманишӣ тазоҳури равшани давлати ҳарбии ашрофӣи ғуломдорӣ ба шумор мерафт, ки табақаҳои ҳукмрон ва соҳибимтиёзи он аз форсҳо ва қисман аз мидиҳо иборат буданд. Дар маҳалҳо, алалхусус дар вилоятҳои аз марказ дури давлати Ҳахоманишӣ ҳокимияти маъмури «худӣ», яъне осиймиёнагӣ хеле қавӣ буд: инак, ҳахоманишиҳо ва ашрофи маҳаллӣ яқоя ба аҳолии сатрапиҳои Осиёи Миёна зулму ситам мекарданд.

Соҳти иҷтимоию иқтисодӣ, маданият ва дини Суғд, Хоразм ва Бохтар дар асрҳои VI–IV пеш аз милод

Соҳти ҷамъиятии халқҳои шаркизиронии Осиёи Миёна дар давраи ҳукмронии сулолаи ҳахоманишиҳо, чунон ки аз тадқиқи тамоми сарчашмаҳои мавҷуда маълум мегардад, аз соҳти ҷамъиятии эронӣҳои ғарбӣ моҳиятан фарқ мекард. Агарчи дар Осиёи Миёна ҳам муносибатҳои ғуломдорӣ тараққӣ карда буд, асоси хоҷагиро меҳнати ғуломӣ ташкил намедод. Дар ин ҷо бақияҳои соҳти авлодӣ бештар маҳфуз монда, ҷамоати рустой мавқеи афзалиятноке дошт. Барқароршавии ҳукмронии ҳахоманишиҳо дар бобати тараққиёти минбаъдаи иҷтимоию иқтисодии Осиёи Миёна роли дутарафа бозӣ кард: аз як тараф, ба тезтар инкишоф ёфтани муносибатҳои ғуломдорӣ имконият дода бошад, аз тарафи дигар ба ниҳоят хароб ва заиф гардидани иқтисодиёт овар-

²¹ Талант – қариб 30 кг нуқра.

²² Маққоғат J., 1938, 9; Дьяконов И. М., 1956, с. 357; Массон В. М., 1967 а, с. 172-175.

да расонд. Сарватҳои бисёри он дар сурати бочу хироч ва тахвили молу ашё тороч мегардид, бехтарин пешаварон барои кор кардан дар сохтмони қасрҳои подшоҳони ҳахоманишӣ аз ин мамлакат бурда мешуданд.

Маълумоти археологие, ки аз кофтукови шаҳри кӯхнаи Афросиёб (Самарқанди қадима) ба даст омадаанд ва инчунин ахбори муаллифони қадим барои тавсиф намудани вазъияти Суғд дар он давра, ҳарчанд ба тарзи хеле умумӣ бошад ҳам, имкон медиҳанд²³. Дар ҳаёти Суғд махсусан зироаткорӣ, ки акнун дар он давра ба обёрӣ асос ёфта буд, мавқеи муҳиме ишғол мекард. Доир ба ин ҷиҳати охирин марҳилаҳои даврае, ки мавриди таҳқиқи мо қарор гирифтааст, сарчашмаҳои ҳатӣ шаҳодат медиҳанд. Страбон (XI, II, 5) дар хусуси дарёи Политимент (Зарафшон) менависад: «Дарё ин маҳалро шодоб намуда (айнан – ташнагии ин мамлакатро шикаста.– Б.Ғ.) ба сарзамини биёбону регзор мебарояд ва рег онро фуру мекашад». Эҳтимол меравад, ки дар ин ҷо ба рӯдхонаҳои сершумори суғдиён об дода, сипас, ба тарафи биёбон ҷорӣ гардидани Зарафшон дар назар дошта шудааст.

Дар қатори масканҳои рустой, ки сокинони онҳо ба зироаткорӣ ва ҷорводорӣ машғул буданд, масканҳои шаҳрӣ ҳам ба вучуд меоянд. Калонтарини онҳо шаҳре буд, ки юнониҳо онро Мараканда ва мардуми маҳаллӣ Смараканда (Самарқанди ҳозира) меномиданд. Ин шаҳр то вақти истилои макдуниҳо аз ду қисмат, яъне, аз арки бо хандаку девор ихоташуда ва худӣ шаҳр, ки бештар аз 12-12,5 км тӯл дошт, иборат буд (Квинт Куртсий, VII, 6, 10). Шаҳр аз кадом як нахре «об меҳӯрдааст» – дар ин ҷо, зоҳиран, нахрчаи Сиёб (Сиёҳоб) дар назар дошта шудааст.

Мувофиқи мадракҳои илми бостоншиносӣ, Самарқанди қадим (ё худ маркази он) дар ҷои харобаҳои шаҳри Афросиёб воқеъ гардида буд. Дар ҷараёни тадқиқи ин шаҳр нишонаҳои маскани асрҳои VI-IV пеш аз милод, ки дар қисмати шимолу ғарби Афросиёб вучуд дошта, тақрибан 50-70 гектарро ишғол мекардааст, пайдо карда шуд. Агар тамоми Афросиёбро умрону обод ҳисоб кунем, пас масоҳати он тахминан ба 200 гектар мерасад. Аз рӯи баъзе мадракҳо дар қисмати ҷануб маскани аввалин берун аз ҳудуди Афросиёб воқеъ гардида буд. Қалъаи шаҳри қадим мумкин аст дар ҷои қалъаи асримиёнагӣ воқеъ гардида бошад.

Ба тӯли 12-12,5 км қашида шудани девори шаҳр, ки дар боло зикр гардид, муаммои сарбастаеро ба миён меорад. Дарозии девори канори Афросиёб қариб 5 км аст, аммо дар сарчашмаҳо девори 2,5 баробар аз он дарозтар ёдоварӣ мешавад. Ин тафриқа шояд аз он ҷиҳат сар зада бошад, ки шаҳри қадим метавонист на фақат дар ҳудуди Афросиёб, балки берун аз он ҳам масоҳати бузургтареро ишғол намояд.

Ҳангоми ҳафрии Афросиёб дар табақаҳои ба ҳамон замон тааллуқдошта бақияи иморатҳои шаҳр (аз хишти хом ва гил), зарфҳои гирдаи бо ҷарху даст сохташуда, дегу дегчаҳои дуруштсохт, ҳамчунин белчаи оҳанӣ, доси оҳанин, оинаи биринҷӣ ва ғайра, ки дар бораи баъзе асбобу олот ва ашёи онвақта тасаввурот пайдо мекунанд, ёфт шудаанд. Мӯҳри сангӣ бо тасвири подшоҳ ва ё худоёни камондардаст низ ба ҳамон давра мансуб аст²⁴.

²³ Тереножкин А. И., 1947, с. 128; 1950 6, с. 153, 155-156

²⁴ Тереножкин А.И., 1950 6, с. 153-156; Шишкин В.А., 1969, с. 148-149; Шишкина Г.В., 1969 6, 1969, а; Филанович М.И., 1969, с. 206 ва мобаъд; Ғуломов Я.Г., 1969, с. 7; История Самарканда, 1, 1969; Пьянков И.В., 1970. Муносибати нигилистона нисбат ба баробарии Мароканд (Смараканд) ва Самарқанд (Пачос М. К., 1967) ба назари мо тамоман беасос менамояд.

Ғайр аз ин, масканҳои шаҳрии аз Марақанда хурдтар ҳам мавҷуд буданд. Бозори онҳо махсусан ба воситаи маснуоти пешаварони моҳири сугдӣ диққати тоҷирони мамлакатҳои гуногунро ба худ мекашид. Шумораи зиёди пешаварон ба сохтани олоти фулузӣ, тайёр кардани зарфҳо, ба бофандагӣ ва ғайра машғул мешуданд. Агарчанде ҳоҷагӣ асосан хусусияти натуралӣ дошт, ба ҳар ҳол мубодила мавҷуд буд. Аён ашрофи Сугд бар аъзои оддии ҷамоат беш аз пеш нуфуз пайдо мекард. Сугдӣ бештар оини зардуштиро мебарастиданд. Дар баробари ин дигар дину мазҳабҳои аз сохти авлодӣ меросмонда ҳам мавҷудияти худро ниғаҳ медошт.

Чӣ навъе ки тадқиқоти экспедитсияи Хоразм муқаррар намуд, дар Хоразми асрҳои VI-V пеш аз милод якҷанд масканҳои калони истеҳкомноки аҳолинишин вучуд доштанд. Яке аз онҳо шаҳрчаи Ғузалқир буд, ки намуди се-кунҷаро дошта, ба тӯли 1 км кашида мешуд. Муҳити берунаи ин шаҳрча саросар аз манзилҳои долонмонанде, ки бари онҳо аз 2,5 то 4 метр меомад, фароҳам гардида буд. Инҳо манзилҳои паноҳгоҳ буданд. Дар миёнаҳои шаҳр бинои хеле калон бо толорҳои фароҳ ва нақшҳои муназзам сохта шудааст. Шукӯҳу азамати ин бино дар пеши кулбаҳои ҳақири қанораҳои шаҳрча як манзараи тазодеро ба назар мерасонид ва аз амиқтар гардидани тафриқаҳои иҷтимоӣ ва молумулқӣ гувоҳӣ медод. Дигар аз ёдгориҳои онвақтаи Хоразм - маскани Дингилчӣ мебошад. Дар ин ҷо ҳавлии серманзилаи берунишаҳрӣ, ки зоҳиран иқоматгоҳи шахси сарватманде аз ашрофи маҳаллӣ будааст, бо тамоми қузъиёташ омӯхта шуд. Шаҳрчаи Қуллоғар бо толорҳои сутундори худ ба охири даврае, ки мавриди таҳқиқи мо қарор гирифтааст, тааллуқ дорад²⁵.

Марғиён бо саҳроҳои ҳосилхези худ шӯҳрат пайдо карда буд. Мувофиқи гуфтаҳои Страбон (1, 10, 102) замини Марғиён «...тоқҳои хубе мебуд²⁵. Нақл мекунам, ки дар ин ҷо аксар вақт чунон танаҳои тоқ дучор меояд, ки танҳо дар оғӯши ду кас ҷой мегирад ва дарозии ҳар як сари ангур ба ду олчин мера-сид». Дар ин ҷо хеле барвақт, ҳанӯз дар давраи пеш аз Ҳахоманишӣ, мас-канҳои бузурги шаҳрӣ пайдо шудаанд. Яке аз қалъаҳои инҳо дар ҷои Ғаюрқалъа – шаҳри қадимаи Марв воқеъ гардида буд. Қалъа дар болои суфаи хиштии хеле баланд сохта шудааст. Аз афташ, ин ҷо қароргоҳи ҳокими вилоят будааст. Он ҷо оид ба Ёзтеппа бошад, вай аҳамияти пештараи худро гум ме-кунад²⁶.

Шаҳрчаи Ёлкинтеппа, ки таҳқиқи он мавҷудияти системаи иншоот ва ис-теҳкоми ҷарбиро нишон дод, дар шимоли Порт мавқеи муҳиме дошт²⁷.

Аз рӯи мушоҳидаҳои археологӣ, ҳанӯз дар ҳамоно вақтҳо дар воҳаи Марв каналҳои калони обёрикунада, ки яке аз онҳо аҳолии Ғаюрқалъа ва саҳроҳои атрофи онро аз об таъмин мекард, вучуд доштанд. Археологҳо дар ҷои ҳа-робаҳои ин шаҳр бисёр чизҳои сафолӣ, муҷассамачаҳо ва дигар маснуот, аз ҷумла пайконҳои скифӣ аз биринҷӣ сохташударо дарёфт намудаанд.

Дар Бохтар зироаткорӣ машғулияти асосии аҳоли ҳисоб мешуд. Қвинт Куртсий менависад: «Табиати Бохтар гуногун аст: дар он ҷо тоқҳои ангур ҳосили пурбор ва ширин медиҳад; оби фаровон замини тафсонро шодоб ме-кунад; дар заминҳои ниҳоят ҳосилхез ғалла қорида, боқимондаи он ба ҷаро-гоҳи гову гӯсфандон табдил дода шудааст, вале қисми зиёди замин дашти бе-самар мебошад». Плиний дар бораи дар Бохтар парвариш карда шудани ру-станиҳои ғалладонае, ки ҳар як донаи он аз ҷиҳати ҳаҷм бо хӯшаҳои муқар-

²⁵ Толстов С.П., 1962, с. 96-117.

²⁶ Пиотровский Б.Б., 1949, с. 35-41; Массон В.М., 1954.

²⁷ Марушенко А.А., 1959, с. 54-72.

рарӣ баробар аст, хабар медиҳад. Зироат ҳам лалмӣ ва ҳам обӣ буд. Чунончи, дар асрҳои V-IV пеш аз милод аз Вахш канал кашада буданд, ки тахминан ба шохҳои ҳозираи Ҷӯйбори Боло мувофиқат мекард. Дар минтақаи обҳои ин канал қариб 50 км мураббаъ замин мавҷуд буд²⁸.

Ҳафриёти Балх нишон дод, ки қадимтарин табақаҳои он ба охири нимаи аввали ҳазораи I пеш аз милод тааллуқ доранд²⁹. М.М.Дяконов дар вақти кофтукови харобаҳои Қалъаи Мир дар поёноби дарёи Кофарниҳон (райони Кубодиёни РСС Тоҷикистон) доир ба маданияти Бохтари шимолӣ материалҳои ҷолиби диққат ба даст овард. Дар ин ҷо, яъне дар асосҳои маскане, ки то революсия вучуд дошт (он вақтҳо ин ҷо маҳалли таваққуфи бекҳои Кубодиён буд), як силсила иқоматгоҳҳои хеле вайронгардидаи давраи қадими бохтарӣ пайдо карда, аз он ҳашт хонаи камбари аз хишти мураббаъ биноёфта кушода шуд. Девори берунии хонаҳо назар ба дигар деворҳо ғафстар буд. Дар ин ҷо бисёр зарфҳои, ки ба зарфҳои Самарқанд ва Марви қадима монандӣ доштанд, инчунин пайконҳои биринҷии марбут ба асрҳои VII-V пеш аз милод ва маснуоти оҳанӣ, аз қабилӣ сӯзан, корд ва ғайра ёфт шуданд. Аз рӯи кашфиёти археологӣ маълум мешавад, ки бошандагони ин деҳа ба касбу пешаи кулолӣ, бофандагӣ, оҳанлотсозӣ ва биринҷигудозӣ, инчунин ба корҳои хоҷагии қишлоқ – зироаткорӣ обӣ ва чорводорӣ машғул буданд³⁰. Дигар аз масканҳои асрҳои V-IV пеш аз милод маскани Булдонтеппа, ки дар водии Вахш, наздикии шаҳри Қӯрғонтеппа кофта ёфтаанд³¹.

Аз рӯи ҷизҳои, ки ба таркиби ба истилоҳ «Дафинаи Амударё» дохил мешаванд, яъне аз рӯи маҷмаи миқдори зиёди ашёи заргарӣ асосан аз симу зар сохташуда (ҳамагӣ 180 адад, аввалҳо зиёдтар будааст) ва низ пулҳои тилло ва нуқра дар бораи дараҷаи тараққиёти пешаи санъатварӣ дар Бохтар фикру мулоҳиза рондан мумкин аст. Ҳамаи ин тилворро дар соли 1877 тоҷирони бухороӣ аз бошандагони яке аз маҳалҳои райони Кубодиён харида ба Ҳиндустон бурданд, ки баъдҳо ин бозёфтҳо ба дасти олимони афғон. Асли таърихи ба вучуд оварда шудани ин маҷмаи ашёи заргарӣ ханӯз маълум нест³². Истеъдоди санъаткорӣ бохтариёни қадим, ҳунари заргарӣ ҳайратафзои онҳо дар бисёр ашёи «Дафинаи Амударё» ба таври барҷаста мучассам гардидааст. Чунончи, аробаи дучархаи ҷангии тиллоӣ, ҳайкалчаи нуқрагии одам, сафҳои тиллоие, ки дар рӯи он сурати барҷастаи одам кашада шуда, либос ва аслиҳаҳои ӯ бо тамоми ҷузъиёташ тасвир ёфтааст, бозубанди тилло, ки нӯғҳои он ба шакли

²⁸ Зеймаль Т.И., 1971, с. 52.

²⁹ Доир ба Ҳафриёти Балх: Schlöfmiyǵǵǵ D., 1949, p. 1973-190.

³⁰ Дяконов М.М., 1954 б.

³¹ Зеймаль Т. И., 1971, саъ., 50-52.

³² Наши пурра: Dalton O.M., 1964; Jyǵǵǵǵ A.H., 1962, 51-57. Доир ба вазу ӯлати бозёфт ниг.: Зеймаль Т.И., Зеймаль Е.В., 1962. Баъзе олимони ғарб исбот мекунанд, ки дар он бисёр ашёи аз хориҷа оварда мавҷуд аст. Мо ақидае дорем, ки вай асосан аз маснуоти бохтарист. Он чи ки санъати Бохтар ва вилоятҳои ғарбии Эрон бисёр ӯиньятҳои муштарақ дошта, ба якдигар нуфуз кардаанд, гапи дигар аст ва ба ин неч шубҳае нест. Воқеан, асарии М.Далтон, ки аввалин бор соли 1905 ва бо баъзе тасвирҳои соли 1926 чоп шуда буд, ӯоло дар қисмати тадқиқ тамоман қўйна шудааст. Акнун вақте расидааст, ки кашфиёти тозаи дар ӯанбаи санъати бостонии Эрон ва дигар кишварҳои шарқи хориҷӣ ва ӯамчунин Осиёи Миёна ба даст омадари пурратар ба ӯисоб гирифта, ашёи хизонаи Амударё аз сари нав мавриди таъқиқ қарор дода шавад. →

Тадқиқоти Р.Д.Бэрнетт (Taknǵǵ K.D., 1968) дар ин роъ фақат як қадами хеле хурд ба шумор меравад.

сари буз зинат дода шудааст, мучассамаи тиллоии гавазн ва бисёр чизҳои дигари мохирона сохташуда ба гуфтаи боло далолат мекунад.

А. Каннингэм чунин мепиндошт, ки ин хазинаи хусусии кадом як хонаводаи ашрофи бохтарист. Р.Гиршман фарзияе пеш ниҳод, ки дафинаи Амударё як қисми хазинаи маъбади машҳури дар Бохтар будаи Анаҳито аст, ки эҳтимол, дар вақти ҳамлаи қўшуни Искандари Макдунӣ ва ё Салчуки I хароб гардида бошад. Ин фарзиро Р.Бэрнетт, ки зимнан санаи дертари анҷоми таҳнишати дафинаро (асри II пеш аз милод) пешниҳод кард, тарафдорӣ намуд³³.

Дар он вақтҳо дар қисмати шимолии Тоҷикистон ҳам як қатор шахрҳои калону хурд вучуд доштанд. Аз он ҷумла шахре буд, ки онро юнониҳо Киропол меномиданд (дар ноҳияи Ўротеппаи ҳозира).

Дар сарзамини паҳноваре, ки тоифаҳои сақоӣ иқомат доштанд, низ ёдгориҳои муҳталиф мавҷуданд. Дар Помири шарқӣ кўргонҳои дафнгоҳ кашф гардиданд. Мурдари ба қабрҳои на чандон чуқур кофташудаи лаҳаднок дафн мекарданд. Баъзан часадҳои ҷуфт гўркардашуда низ вомерхўранд. Дар Ҳафтруд кўргонҳои калони дорои хонаҳои ҷўбин ва дар маҳалҳои назди Арал, байни дарёҳои Аму ва Сир мақбараҳои калони мураккабсохти аён ашрофи сақоӣ ёфт шудаанд. Дар ҳуди ҳамина маҳалҳо масканҳоеро, ки эҳтимолан ба сақоӣҳо нисбат медиҳанд, пайдо кардаанд.

Ҳафриёти қабристони сақоӣҳо, ки дар поёноби Сирдарё воқеанд, имкон дод, ки дар бораи сохти иҷтимоии ҷамъияти сақоӣҳо баъзе мулоҳизаҳои муҳим пеш гузошта шавад. О.А.Вишневская қабристони Ўйгаракро тадқиқ намуда, диққати муҳаққиқонро ба ҳамина ҷалб намуд, ки хоктеппаи ин қабристонҳои равшан ба се гурӯҳ тақсим мешаванд ва зимнан дар ҳар се гурӯҳ тарзи ба ҳамон гурӯҳҳо ҳоси дафн ва асбоби ашёи ба ҳамон гурӯҳ ҳоси дохили қабрҳо ба назар мерасад. Масалан, дар қабрҳои гурӯҳи шарқӣ дар маросими дафн оташро бисёр кор мефармудаанд ва дар гўри занҳо ҳатман тахтасанги ниёз мемондаанд, ки ин гуна тахтасанг дар қабрҳои дигар гурӯҳҳо ниҳоят кам вомерхўранд ва ҳеле дағал сохта шудаанд. Яроқу аслиҳа фақат дар қабристони гурӯҳи марказӣ гузошта шудаанд. Дастос фақат дар гурӯҳи қабристонҳои гурӯҳи ғарбӣ ва марказӣ ба назар мерасанд³⁴.

Ҳамаи ин қонуниятҳо ба Е.Е.Кузьмина имкон доданд сохти қабристони Ўйгаракро бо ҳамон қоидаи анъанавӣ, ки ҷамъияти халқҳои қадими эрониро ба се табақа тақсим менамояд, муқоиса кунад. Мувофиқи ин қоида, ҷамъият ба се гурӯҳ (ё худ, бо истилоҳи баъзе муҳаққиқон, ба се каста) тақсим мешавад: ҷанговарон, қоҳинон ва аҳли озоди ҷамоат. Қабрҳои гурӯҳи марказии Ўйгарақ бояд аз онҳо ҷанговарони савора бошад, қабрҳои гурӯҳи ғарбӣ, ки сохташон ҳам оддитар ва ашёи онҳо низ камтар аст, бояд аз онҳо аҳли зироаткори ҷамоат ва қосибон бошад; қабрҳои гурӯҳи шарқӣ ба онҳое тааллуқ доранд, ки вазифаи қоҳиниро адо мекардаанд³⁵.

Тасдиқи ба ин се гурӯҳ тақсим шудани ҷамъияти сақоӣҳо, эҳтимол, аз асарҳои муаррихони антиқа дарёфта метавонем, ки онҳо мардумони ин ноҳияро ба қалам додаанд. Масалан, Плиний Калонӣ мардумони соқини ноҳияҳои шимолии Осиёи Миёнаро зикр карда, аз ҷумлаи онҳо қотиерҳо ва эвхатҳоро ном мебарад (Pliny, VI, 19). Аз афти қор, ин номҳо номи ҳамон қатарҳо ва ав-

³³ Ghikishman K., 1964, с. 88-94, Ўкнўтт К.Д., 1968, с. 35-52 Бояд қайд кард, ки Р.Бэрнет дар санагузориҳои худ, алалхусус, ба фикри В.В.Тарн дар бобати набудани тилло дар Бохтар таъя мекунад. Аммо ин ба ҳақиқат рост намеояд, зеро осори қонҳои тилло дар замини Бохтар ёфт шудааст.

³⁴ Вишневская О. А., 1973, с. 67-68.

³⁵ Кузьмина Е.Е., 1975, с. 291-292.

хатҳо мебошад, ки мувофиқи маълумоти Геродот (IV, 6) номи авлоди скифҳои Европаро ифода менамояд ва ин скифҳо аз ду бародарони афсонавӣ, ки саравлоди тамоми скифҳо ба шумор мераванд, пайдо шуда будаанд (авлоди севуми скифҳо, ки аз бародари хурдӣ пайдо шуда будаанд, паралатҳо ном доштанд). Ҳам этимологияи ин номҳо ва ҳам он атрибутҳои, ки ривояти скифҳо ба намояндагони он авлодҳо ва ба асосгузорони он авлодҳо нисбат медиҳанд, ба муҳаққиқон имкон доданд, ки ривояти ба авлодҳо тақсими шудани скифҳоро тасдиқи тақсимои иҷтимоӣ, тақсимои табақавие шуморанд, ки ба қоидаҳои анъанавии мазкури тақсимои ҷамъиятии халқҳои қадими эронӣ мувофиқат дорад³⁶. Умумияте, ки дар вақти скифҳои Европаро тасвир кардани Геродот ва қавмҳои ба онҳо наздики сақоиҳои Осиёи Миёнаро тасвир кардани Плиний ба назар мерасад, ба мо имкон медиҳад даъво кунем, ки анъанавии ривояти скифҳо ҳам ба ҳуди онҳо нисбат дораду ҳам ба сақоиҳои³⁷. Ин даъвои моро тадқиқи сохти қабристонии Ўйгарақ ҳам тасдиқ мекунад.

Ҳуди ҳамин умумият ва, ҳеч набояд, қаробати скифҳои ноҳияҳои назди баҳри Сиёҳ ва сақоиҳои Осиёи Миёнаро аз рӯи он атрибутҳои ҳам дидан мумкин аст, ки нишони рамзии намояндагони ин ё он ғурӯҳи иҷтимоӣ мебошанд. Ба қавли Геродот (IV,5), ин нишонаҳои рамзӣ табарзин (нишони ҷанговарон), югу омоч (нишони аҳли зироат) ва ҷом (нишони қоҳинон) аст. Ин чизҳо мувофиқи ривояти скифҳо аз осмон афтида будаанд. Дигар муаррихи дунёи қадим Квинт Куртсий Руф (VII, 8,34) чанд ашёро ном мебарад, ки сақоиҳои онҳоро ҷун чизҳои худофиристода парастииш мекардаанд. Ин чизҳо найзау тир барои дафъи душман, югу омоч – барои баҳрабардорӣ аз замин ва ҷом барои адои ибодат будаанд. Маҳз ҳамин ҷиҳати масъала, яъне зикри барои қадом қор дарқор будани ин чизҳо равшан нишон медиҳад, ки онҳо дар ҷамъияти сақоиҳо, пеш аз ҳама, нишони рамзии ғурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ буданд. Ба истисноӣ ба ҷои табарзин ном бурдани найзау тир, ин нишонаҳои рамзии ҳам скифҳо ва ҳам сақоиҳо айнан яхелаанд³⁸.

Дар бораи сохти сиёсии ҷамъияти сақоиҳо мо маълумоти қазой надорем. Дар сари қабिलाҳои сақойиҳо шох меистод. Полиен (VII,12) аз ҷанги сақоиҳову Доро суҳан ронда, се шохӣ сақоиҳо ном мебарад. Мумкин аст онҳо шохони се қабилани мустақили аз ҳам ҷудое бошанд, ки фақат дар вақти ҷанг муттаҳид шудаанд. Вале ин нуктаро дигар ҳел шарҳ додан ҳам мумкин аст. Геродот (IV,120) нақл мекунад, ки дар сари скифҳои ноҳияи назди баҳри Сиёҳ се подшох меистод ва яке аз онҳо подшохӣ асосӣ буд. Мувофиқи ривояти скифҳо ин тарзи яқбора ҳукмронӣ кардани се шох дар даврони афсонавии қадимтарин пайдо шуда будааст (Геродот, IV,7). Чи тавре мебинем, дар ин ҷо ҳам қаробати ривояти скифҳои Европа ва сақоиҳои Осиёи Миёна равшан зоҳир шудааст³⁹.

Эътиқоди диниву мазҳабии аҳолии Осиёи Миёна яқсон ва яқранг набуд. Дар вилоятҳои ҳазорӣ, дар байни аҳолии муқимӣ оини зардуштӣ паҳн гардида, кешҳои гуногуни маҳаллиро дарбар гирифта буд. Дар хусуси мазмуни воқеии тасаввуроти динии мардумони он замон ҳанӯз яқинан ҷизе гуфтан душвор аст. Эҳтимол меравад, баъзе тоифаҳои сақойиҳо ҳам оини зардуштиро қабул карда, дар байни қавму тоифаҳои дигар ҳамон тасаввуроти диние, ки асоси он аз па-

³⁶ Dímýzil G., 1930, с.123-124; 1926; Грантовский Э.А., 1950; Раевский Д.С., 1977, с.46-71.

³⁷ Раевский Д.С., 1977, с.129-130.

³⁸ Раевский Д.С., 1977, с.130.

³⁹ Дар ҷамъон ӯ, с.128-121.

растиши язdonи меҳр – Ахуро-Маздо (ё худ Митра) фароҳам омада буд, хукмфармой менамуд⁴⁰.

Санъати сакоиҳо ва, пеш аз ҳама, сабки тасвири хайвон, ки дар он замонҳо дар саросари даштҳои паҳновари Евросиё паҳн шуда буд, бо ақидаҳои динии сакоӣ алоқаи зич дорад. Вале масъалаи аҳамияти ин образҳо ҳоло ҳам масъалаи баҳснок мебошад. Ба ақидаи баъзе муҳаққиқон, ин образҳо инъикоси ақидаҳои хурофӣ сакоӣност, ба қавли дигар муҳаққиқон, ин образҳои хайвонсимо тасвири худоҳои скифи сакоӣ мебошад. Ба ҳар ҳол, ин масъала ҳоло торик аст ва тадқиқи муфассалро тақозо дорад. «Дафинаи Амударё» ба рои омӯзишу тадқиқи ақидаҳои динию хурофотии халқҳои қадими Осиёи Миёна аҳамияти калон дорад. Гуфтан мумкин, ки дар ин дафина беш аз ҳама анъанаи санъати бохтарҳо ва сакоӣҳои кўчманҷӣ акс ёфтааст⁴¹. Вале, чи тавре ки дар боло ҳам инро қайд кардем, масъалаи тавзеҳи этникӣ ва маданияи ин дафина ҳанӯз масъалаи басо баҳснок мебошад.

Дар давлати ҳахоманишӣ ба истилоҳ тақвими хурдавестой чорӣ шуда буд. Ин тақвим аслан ба тақвими шамсии Миср, ки ҳар сол аз 12 моҳи сирӯзӣ ва панҷ рӯзи илова фароҳам меомад, шабоҳат дошт. Моҳ ва рӯзҳои ин тақвим бо номи худоён ва шахсони асотирии мансуб ба оини Зардуштии «Хурд-Авесто», ки дар «Готҳо» зикр гардидаанд, инчунин бо номи дигар худоёни эронӣ (аз ҷумла, ононе, ки Зардушт яқинан мункир шудааст) тасмия ёфтаанд. Ин тақвим дар байни мардуми эрониноҷод ба таври васеъ паҳн гардида буд. Ёдгориҳои хаттии марбут ба Сугд, Хоразм ва Порт дар замонҳои қадим ва ибтидои асрҳои миёна дар сарзамини Осиёи Миёна мустаъмал будани онро шаҳодат медиҳанд. Тақвими форсии миёна ва тақвими аз он баромадаи форсии нав дар заминаи ҳамин тақвим ба вучуд омадааст (номи моҳҳои тақвими шамсии имрӯзаи Эрон аз номи худоёни «Хурд-Авесто» гирифта шудааст). Номи моҳҳои ин тақвими қадима дар ёдгориҳои хаттии баъзе дигар кишварҳои Осиёи Наздик, аз ҷумла, дар Арманистон низ дучор меояд⁴².

Он вақтҳо дар байни қавму тоифаҳои Осиёи Миёна достоне, ки дар «Авесто» ҳам инъикос ёфта буд, ривож дошт. Тавассути ривояти Ктесий порчае аз қиссаи маликаи Заррина ва Стриангей мидӣ маҳфуз мондааст. Дар он нақл карда мешавад, ки Заррина пас аз ғавти шавҳараш подшоҳи сакоӣ ба Мармар ном ҳокими вилояти портҳо хонадор мешавад. Подшоҳи мулки Форс ба муқобили Мармар лашкар мекашад. Дар вақти муҳориба «Стриангей ном марди мидӣ як зани сакоиро аз асп фуру меандозад – занҳои сакоӣ воқеан ҳам савораи хуб буда, мардонавор мечанганд. Ў ба маҳзи дидани ин зани соҳибчамол ва мисли гул шукуфон вайро зараре нарасонида, сар медиҳад». Пас аз чанд вақт худи Стриангей ба дасти шавҳари вай асир меафтад. Дар дили Стриангей нисбат ба ин зани соҳибчамол оташи ишқ шӯълавар мегардад ва зоҳиран чунин эҳсос дар дили зан ҳам пайдо мешавад. Вале шавҳари вай Стриангейро куштанист ва ҳеҷ як зорию таваллои зан ўро аз ин қасд боздошта наметавонад. Он гоҳ Заррина асиронро раҳо карда, бо кўмаки онҳо шавҳарашро мекушад ва бо Стриангей «унсият меварзад» (Ктесий, фикраҳои 7 (26), 8а (27) ва ғ.).

Ба ақидаи як қатор олимон, ин асар аз достони сакоист, аммо баъзеҳо чунин тахмин доранд, ки он намунае аз офаридаҳои мидӣ аст. Ба назари мо, ақидаи аввалии саҳеҳтар менамояд.

⁴⁰ Литвинский Б. А., 1968 б.

⁴¹ Dalton O.M., 1905, p. XIII; Артамонов М.И., 1977, с. 14-15.

⁴² Дьяконов И.М. ва Лившиц В.А., 1966, с. 153 ва мобаъд.

3. ОСИЁИ МИЁНА ВА ЭРОН ДАР АҲДИ САЛТАНАТИ ҲАХОМАНИШИҲО

Давлати бузурги ҳахоманишӣ, ки яке аз пуриқтидортарин империяҳои ҷаҳони аҳди қадим ҳисоб меёфт, мавҷудияти худро беш аз 200 сол нигоҳ дошта, дар таърихи Шарқи бостонӣ мавқеи ба назар намоёне ишғол намуд. Соҳмонҳои иқтисодии сиёсӣ ва анъанаҳои маданияте, ки дар давраи ҳахоманишиҳо ба вучуд омада буданд, қарнҳо маҳфуз монда, дар давлати императории Искандари Мақдунӣ, давлатҳои портҳо, сосониён ва халқҳои Осиёи Миёна низ давом карданд.

Дар давраи ҳахоманишиҳо тағйироти муҳими иҷтимоӣ (тараққиёти муносибатҳои заминдорӣ, афзудани аҳамияти меҳнати ғуломон, ғайриқияти тичоратхонаҳои Бобул ва ғ.) ба амал омада, низоми ягонаи давлатии пул ва тартиби пардохти молиёт дар асоси ба назар гирифтани имконоти иқтисодии кишварҳои дохили империя қорӣ гардид, усули идоравии ба сатрапиҳо (вилоятҳо) тақсим кардани давлат бо аниқ муқаррар намудани ҳудуди онҳо ва қоргузории аз як расмулхатти ягонаи умумидавлатӣ, яъне алифбои оромӣ истифодакунанда ба вучуд омад. Ҳамчунин почтаи давлатӣ таъсис ёфта, роҳҳои нава сохта ва роҳҳои қўхнаи қорвоғард таъмир карда шуд. Ғайр аз ин, қонунгузории умумидавлатӣ қор карда баромада, дар тамоми қаламрави салтанати Ҳахоманишиҳо қорӣ карда шуд. Дар айни замон қонунҳои пешинаи халқҳои гуногун қувваи худро нигоҳ медоштанд.

Худ аз худ маълум аст, ки воқеияти таърихӣ хеле мураккаб буд. Ба сиёсати пешгирфтаи подшоҳони ҳахоманишӣ фақат дар қиёси салтанатҳои муштабдаи қадимаи шарқ, ки зулму истибдоди онҳо назар ба аҳди Ҳахоманишиҳо шадидтар буд, метавон баҳои нисбатан мушбат дод. Дар замони ҳукмронии онҳо низ зиндагӣ хуш ва ором набуд: муқоризаҳои тунду тези синфӣ, шӯришҳои мардумони мутеъ пояҳои давлати Ҳахоманиширо муштасил ба ларза медароварданд.

Ҳахоманишиҳо, бар хилофи дигар подшоҳони пешинзамони Шарқи қадим, нисбат ба оину мазабҳои соири халқҳо хеле ботаҳаммул муносибат карда, ҳатто маъбаду қалисоҳои кишварҳои мухталифро (ба мисли ибодатхонаҳои Бобул ва Яҳудистон) дубора барқарор намуданд. Хусусан, асосгузори давлати Ҳахоманишӣ Қоруш шўҳрати зиёде пайдо карда буд. Форсҳо ўро қадди қабир, бобулиҳо расули ҳудои Мардук, юнониҳо раҷули бузурги давлатӣ ва яҳудиён наҷотбахши ҳудои Яҳве номидаанд.

Дар замони Ҳахоманишиҳо барои тичорати байнихалқӣ шароити мушоед фароҳам омада буд. Сайёҳон ва донишмандон метавонистанд ба кишварҳои тобеи давлати Ҳахоманишӣ сафар кунанд. Бисёр намоёндаҳои маъруфи маданияти Юнони Қадим (Гекатей, Геродот, Демокрит ва д.) он вақтҳо ба кишварҳои машрикзамин саёҳат намуда, ҳамватанони худро бо қомебиҳои маданияи халқҳои Шарқ шиносониданд.

Ҳамаи ин ба вуҷути уфукҳои маданияти тобеиёни давлати Ҳахоманишӣ боис гардида, ба инкишофи алоқои байни намоёндаҳои халқҳои гуногун мушоедат намуд.

Қунон ки маълум аст, Искандари Мақдунӣ нияти ба як ваҳдати маданияти сиёсӣ муттаҳид кардани юнониён ва халқҳои Шарқро дар дил мебарварид ва ин орзуи худро бо қўмаки сарбозони мақдунӣ ба амал овардан меҳост, вале ҳар гоҳ ба муқовимати шадиди мардумон, аз қўмла халқҳои Осиёи Миёна дуҷор мебардид. Албатта, роҳи осоишта ва мушолиматомез бештар манфиатрасон ва самарабахштар буд ва ўро ба ҳусули мақсад наздиктар мебармуд. Бояд хотирнишон қард, ки оғози синтези маданияи халқҳои гуногун ва қараёни ав-

валин марҳилаҳои инкишофи он дар зарфи 200 соли қабл аз футӯҳоти Искандари Мақдунӣ ба вуқӯъ пайваस्ताаст ва аз ин рӯ, тадбироти Искандар дар ин роҳ идомаи ҳамон сиёсати Ҳахоманишиҳо.

Дар замони Ҳахоманишиҳо дар дохили ҳар як кишвари тобеи онҳо намоёндагони халқҳои мухталиф ҳамроҳ зиндагӣ ва кор мекарданд. Чунончи, дар қазираи Элефантина назди сарҳади Нубия ва дар шаҳри Мемфиси Миср мисриён, форсҳо, юнониён, хоразмиҳо, бобулиён, оромиҳо, яҳудиён, финикиҳо ва ғайра зиста, бо ҳам дар муомила буданд. Аксар вақт онҳо урфу одатҳои динии якдигарро пазируфта, на фақат ба ҳудоёни худ, балки ба ҳудоёни дигар ҳам сачда меоварданд, ҳатто номҳои худро иваз намуда, номҳои дигаронро қабул мекарданд. Дар Ниппур ва дигар шаҳрҳои Бобул бобулиҳо, мисриҳо, қариҳо, лидиҳо, мидиҳо, яҳудиҳо, ҳиндуҳо, сақоӣҳо, бохтариҳо, хоразмиҳо ва ғайра бо ҳам зиндагӣ ва кор мекарданд. Дар Шуш, Истаҳр ва шаҳрҳои дигар садҳо ва ҳазорҳо аҳли Миср, Бобул, Юнон ва ғайра зиндагӣ ба сар мебарданд. Ба ин шаҳрҳо аз Ҳиндустон сар карда, то Миср намоёндагони халқҳои гуногун доимо рафтуо менамуданд. Маданияти модӣ ва маънавии халқҳои мухталиф ба ҳам омезиш ёфта, дар заминаи он тадриҷан маданияти давлати Ҳахоманишӣ, ки бештар аз синтези донишҳои илмӣ, ҳунару санъат ва ақоиди мазҳабии бисёр кишварҳо иборат гардида буд, ба вучуд омад. Бисёр халқҳо, аз он ҷумла халқҳои Осиёи Миёна ҳам, ба ин маданият саҳми худро гузоштаанд. Дар давлати Ҳахоманишиҳо, махсусан бохтариҳо, хоразмиҳо, суғдиҳо, портҳо, марвониҳо, сақоӣҳо ва дигар халқҳои Осиёи Миёна роли бузурге боздаанд.

Бисёр ҷанговарони моҳир ва корозмуда дар қӯшуни Ҳахоманишиҳо аз Осиёи Миёна буданд. Масалан, дар вақти ҷанги Юнону Форс, дар муқорибаи Марафон дар қатори аскарони пиёдагарди форсҳо сарбозони савораи сақоӣ ҳам ширкат намуда, ҷанговарони дастаи марказии афиниҳо ба ақибнишинӣ маҷбур карданд. Сақоӣҳо ҳамчунин дар муқорибаҳои назди Платей ва Фермопил мардонагӣ ва ҷасорати фавқуллода нишон доданд. Сарлашқари Форс Мардонӣ ба сафи қӯшуни яккачини худ, ки ба мақсади фатҳ кардани Юнон гирд оварда буд, дар қатори форсҳо ва мидиҳо бохтариҳо ва сақоӣҳо низ дохил намуд. Ҷанговарони сақоӣ дар ҳайъати қӯшунҳои киштигард дар муқорибаҳо иштирок мекарданд. Онҳо дар сафи қӯшунҳои Миср ҳам дидан мумкин буд. Сафҳоҳои сақолиро, ки дар онҳо сарбозони сақоӣ қулоҳ бар сар тасвир ёфтаанд, аз Миср то Осиёи Миёна, дар ҳамаи шаҳрҳои давлати Ҳахоманишӣ метавон пайдо кард.

Дар шаҳри Ниппури Бобул ва атрофи он маҳаллаҳои қалони муқочирнишин ба вучуд омада буд, ки дар онҳо сарбозони сақоӣ истиқомат мекарданд. Чунин масканҳои сарбозони сақоӣ дар дигар шаҳрҳои Бобул низ мавҷуд буданд. Чунончи, дар санади аҳди Дорой I аз шаҳри Сиппар Сакиёт ном марди сақоӣ ёд шудааст. Намоёндагони дигар халқҳои Осиёи Миёна ҳам дар кишварҳои мухталиф хидмати сарбози ҳахоманиширо адо мекарданд ва ё бо сабабҳои дигаре ба он ҷойҳо ҳиҷрат менамуданд. Марди хоразмӣ Дарғмон дар қазираи дурдасти Элефантина зиндагӣ ихтиёр карда, дар он ҷой соҳиби ҷоҳу қалол гардидааст. Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки дар санадҳои бобулии аҳди Дорой I занҳои қандаҳорӣ ва бохтарӣ, ки ба қанیزی фурӯхта шудаанд, ёд карда мешаванд. Намоёндагони Осиёи Миёна ба тарафҳои Осиёи Хурд ҳам мерафтаанд.

Дар навбати худ аҳли кишварҳои ғарб ҳам ба Осиёи Миёна омада, суқунат ихтиёр мекарданд. Дар аҳди Ҳишоёршоҳ (асри V пеш аз милод) бисёр қасон аз шаҳри юнонии Милет ба Осиёи Миёна муқочират намуда, дар ин ҷо

маскан гирифта буданд. Онҳо ба ду забон – ҳам ба забони маҳаллӣ ва ҳам ба юнонӣ гап мезаданд. Дар аҳди Дорои I аҳолии шаҳри Барк (Африқои шимолӣ) ба Бохтар кӯчонида шуда буданд. Ғайр аз ин, намояндагони идораҳои давлатии Ҳахоманишӣ, аз ҷумла муншиҳои оромӣ дар Осиёи Миёна зиндагӣ мекарданд.

Ҳарчанд мансабҳои муҳими идораи давлат асосан дар дасти форсҳо буд, Ҳахоманишиҳо намояндагони дигар халқҳоро низ барои ишғоли мансабҳои калон роҳ меоданд. Касони аз Осиёи Миёна барои мақомҳои баландро дар идораи давлат соҳиб мешуданд. Чунончи, дар асри IV пеш аз милод Амминаспӣ портӣ ҳукмрони Миср гардида буд.

Достони халқии эронӣ, ки аз фикраҳои боқимондаи «Таърихи форс» ном асари табиби дарбори Ардашери II Ктесий ба мо маълум аст, аслан дар вилоятҳои Осиёи Миёна, бештар дар маҳалҳои бохтариҳо ва сақоҳои офарида шудааст. Баъдтар вай ба тарафҳои ғарб интишор ёфта, пас аз тағйироту иловаҳо асоси ҳамоиши миллии эрониро фароҳам овард. Бисёр сюжетҳои ин достон ба «Шоҳнома»-и Фирдавӣ дохил гардидаанд.

Оини Зардуштӣ, ки дар Осиёи Миёна ба зӯхур омада буд, дар замони Ҳахоманишиҳо ба Эрон ва боз дуртар ба тарафҳои ғарб паҳн шуда, баъдҳо (то замони таҳти истилои арабҳо воқеъ гардидани Эрон ва Осиёи Миёна) мазҳаби давлатии эронӣ қарор гирифт. Ханӯз дар асри V пеш аз милод дар шаҳри Мемфиси Миср маъбади ҳудуди эронӣ Митра вучуд дошт. Дар давраи империяи Рим парастии Митра дар бисёр мамлакатҳо расм гардида, то ҷазираҳои Британия расида буд.

Мувофиқи маълумоти муаррихи бобулии асри III пеш аз милод Беросс, Ардашери II мучассамаи олиҳа Анахитро барои эҳтиром дар Бобул, Шуш, Эқботан, Истаҳр, Бохтар, Димишқ ва Сардах гузошт.

Чунон ки аз навиштаҷоти хатти меҳии бобулӣ ва папирусҳои оромӣ маълум мегардад, дар замони ҳахоманишиҳо муғҳои эронӣ ба Бобул ва Миср рафта, дар ин кишварҳо, зоҳиран, маросимҳои диниро ба ҷо меовардаанд.

Донишмандони Юнони Қадим аз оини зардуштӣ ба таври кулӣ балад будаанд, ки роҷеъ ба он рисолаҳои махсус ҳам таълиф намудаанд. Масалан, Арасту дар бораи муғҳо асаре офаридааст, ки то давраи мо фақат баъзе порчаҳои он боқӣ мондаанд. Ҳамчунин навиштаҳои Плутарх, Диогени Лаэртӣ ва дигарон доир ба дини зардуштӣ маълум аст. Муаррихи лидии асри V пеш аз милод Ксанф, муаррихи бобулӣ Беросс, файласуфи библи Филон ва бисёр донишмандони дигар низ ба забони юнонии қадим дар бораи зардуштия асар эҷод кардаанд. Оинномаҳои асосии зардуштӣ ба системаи фалсафаи юнониёни қадим таъсири муайяне расонидаанд.

Устон ва ҳунармандоне, ки дар қаламрави Ҳахоманишиҳо қор мекарданд, анъанаҳои маданияи гузаштагони худ ва халқҳои ҳамсояро эҷодкорона давом ва тақмил меоданд.

Ханӯз дар аҳди Ҳахоманишиҳо дар сарзамини паҳноваре аз Сибир то навоҳии шимолӣ лаби баҳри Сиёҳ ҳунари махсуси тоифаҳои скифӣ дар тасвири ҳайвонот («сабки скифии тасвири ҳайвонот») ба вучуд омада буд. Асарҳои санъати ин сабк дар замонҳои қадим ба дараҷае шӯҳрат дошт, ки баъзе наққошони юнонӣ аз онҳо истифода мебуданд. Санъати ҳахоманишӣ аз ҳамин «сабки скифии тасвири ҳайвонот», ки он вақтҳо дар байни аҳолии даштҳои Евросиё, аз ҷумла Осиёи Миёна ҳукмфармо буд, хеле баҳраманд гардидааст (асарҳои барҷастаи онро дар навоҳии назди Арал, Ҳафтруд, Помир ва як қатор маҳалҳои Қазоқистон пайдо кардаанд). Осори санъати Ҳахоманишиҳо, маснуоти қосибону пешаварони ҳахоманишӣ на фақат ба Осиёи

Миёна, балки дуртар ба тӯли даштҳо, то ба маҳалли иқомати савроматҳо роҳ ёфта, дар навбати худ ба маданият ва санъати онҳо таъсири худро мегузаштанд.

Халқҳои Осиёи Миёна ва Эрон дар бобати либос ҳам умумият доштанд, хусусан либоси хоразмиҳо, бохтариҳо ва дигар халқҳои Осиёи Миёна хеле монанд буд, зимнан сақоиҳои тиграҳуд бештар бо қулоҳи худ фарқ мекарданд. Либоси онҳо аз нимтанани тасмакалон ва шалвори кӯтоҳ иборат буд. Намояндагони халқҳои Осиёи Миёна дар нақшҳои барҷастаи Бесутун, Тахти Чамшед ва Нақши Рустам тасвир ёфтаанд, ки ин барои донишмандони хусусиятҳои антропологӣ ва этнографии ин халқҳо аҳамияти бағоят калон дорад. Ин ёдгориҳо нишон медиҳанд, ки либоси форсҳо ҳам айнан мисли либоси мардумони Осиёи Миёна будааст.

Бозёфтҳои ҳафриёти қӯрғонҳои мансуб ба асрҳои VI-IV пеш аз милоди Олтой, ки ашён аз пӯст, пашм ва намад сохташуда дар шароити яхбандии доимӣ ба хубӣ маҳфуз мондаанд, дар бораи алоқаҳои маданӣ ва тиҷоратии Эронии ҳахоманишӣ ва Осиёи Миёна шаҳодат медиҳанд. Порчаҳои матои пашмӣ ва гилеми пат, ки дар қӯрғони панҷуми Пазирӣ ёфт шудаанд, хеле ҷолиби диққатанд. Онҳо аз дараҷаи баланди ҳунари бофандагӣ ва қолинсозии онвақта шаҳодат медиҳанд. Баъзеҳо чунин мепиндоранд, ки ин гилебро устодони форс ё мидӣ тайёр кардаанд, ба ақидаи дигарон вай моли ҳунармандони Осиёи Миёна аст. Эҳтимоли қавӣ меравад, ки ин гуна гилеҳо ҳам дар Эрон ва ҳам дар Осиёи Миёна тайёр карда мешуданд, зеро тариқи бофт, нақшу ниғор ва сужети лавҳаҳои дар онҳо тасвиршуда барои бисёр халқҳои эронизабон ҳос ва умумист.

Чунон ки аз бозёфтҳои бостоншиносон ва тасвири нақшҳои барҷастаи ҳахоманишӣ ҳувайдост, дар навъҳои мухталифи яроқи аслиҳа ва тариқи овехта гаштани он низ қаробат ва шабоҳати бештар ба назар мерасад. Дар ҳазораи I пеш аз милод дар Осиёи Миёна ва даштҳои Евросиё савораи вазнинилоҳи чавшанпӯш, қулоҳхӯд бар сар ва баргустувон дар асп тимсоли марди мусаллаҳ гардида буд. Баъдтар ин навъи аслиҳачот дар Эрон ва Осиёи Пеш ҳам паҳн мешавад, ки мавҷудияти он дар ин маҳалҳо ба василаи санадҳои охири асри V пеш аз милод тасдиқ гардидааст.

Ниҳоят, халқҳои Осиёи Миёна дар офариниши осори бошукӯҳи санъати Ҳахоманишӣ ҳиссаи бузурги моддӣ гузоштанд. Тибқи навиштаҷоти Доро, барои сохтмони қасри Шуш аз Бохтар тилло, аз Сугд лочувард ва ақиқ, аз Хоразм фирӯза бурда шудааст. Ин маълумот, инчунин ахбори муаллифони қадим ва ҳафриёти бостоншиносӣ аз дараҷаи баланди тараққиёти қори маъдан дар Осиёи Миёна ва таъсири он ба пешрафти қори маъдан дар Эрон шаҳодат медиҳанд. Ногуфта намонад, ки лочуварди Осиёи Миёна дар Ҳиндустон, Бобул ва Миср ҳам мавриди истифода будааст.

Ба ин тариқа, ба ҳайъати давлати Ҳахоманишиҳо дохил шудани Осиёи Миёна уфуқи ҷуғрофӣ ва донишҳои илмӣ эрониеӣ ғарбӣ, юнионӣ ва дигар халқҳоро хеле вуъат дод. Дар навбати худ халқҳои Осиёи Миёна бисёр қомебиҳои форсҳо, мидиҳо ва дигар мардумонро аз худ намуданд.

Вилоятҳои Осиёи Миёна нахустин бор бо хат пас аз дохил шудан ба ҳайъати давлати Ҳахоманишӣ ошноӣ пайдо карданд. Ёфт шудани навиштаҷоти оромӣ дар ҳудуди собиқ сатрапиҳои шарқии давлати Ҳахоманишӣ (Таксил, Пули Дарунта ва Қандаҳор) бар он шаҳодат медиҳанд, ки ханӯз дар аҳди Ҳахоманишиҳо забон ва ҳатти оромӣ ба музофотҳои сарғаи Ҳинд ва Осиёи Миёна нуфуз карда, дар расмияти идораҳои давлатии он ҷо истифода

бурда мешудаанд. Дар аҳди Ҳахоманишиҳо ба тадрич колабҳои ба забонҳои эронӣ гардонидани истилоҳот ва муншаоти оромӣ ба вучуд омадаанд.

Баъдҳо аз номаҳои идоравии оромии пас аз ҳахоманишиҳо чор системаи хатти идеографӣ: портӣ, форсӣ, суғдӣ ва хоразмӣ пайдо шуданд. Ин системаҳои хат дар Осиёи Миёна ва Эрон муддати чандин аср, то давраи истилои арабҳо мавҷудияти худро нигоҳ доштанд.

Чунон ки таъйид гардида буд, дафинаи Амударё барои таҳқиқи ҳунар ва санъати Осиёи Миёна, аз ҷумла Бохтари миёнаҳои ҳазораи I пеш аз милод материали асосӣ медиҳад. Сиккаҳои давраҳои охири ин дафина мутобиқи соли 200-уми пеш аз милод буда, аксари ашёи он, бешубҳа, ба давраҳои қадимтар, яъне асри IV ва ҳатто асрҳои VI-V пеш аз милод мансубият дорад.

Дар байни ганҷҳои дафинаи Амударё як миқдор ашёи воридотӣ ҳам мавҷуд аст, аммо қисмати муҳими ин дафинаро маснуоти маҳаллӣ ташкил менамояд. Устодони ин ҷо бо санъати дарбории Эрони ҳахоманишӣ, ки намунаи барҷастаи он қасрҳои бошукӯҳи Истаҳр ва Шуш мебошад, шиносӣ доштанд. Саҳнаи шикори шер, ки дар рӯйбасти заррини наём тасвир шудааст, ҳамчунин сурати шер аз таъсири анъанаи мактаби устодони нақшҳои машҳури ошурий, ки яке аз мавзӯҳои дӯстдоштаи онҳо шер шикор кардани подшоҳ буд, шаҳодат медиҳад.

Санъати Бохтари Қадимро боз дигар як мактаби шоистатаре буд, ки онро бо санъати дунёи васеи тоифаҳои бодиянишин наздик менамуд. Тарзи хеле гӯёву фасеҳ, муассиру пурчазаба, дар ҳаракати тез, ҳолат ва чарху печҳои ғайриоддӣ тасвир кардани ҳайвонот ҷиҳати хоси ин санъат аст. Нақши ин сабки тасвирро дар ашёи хизонаи Амударё ҳам метавон мушоҳида намуд. Чунончи, ҳайкалчаҳои гавазн, муҷассамаи нуқрагии буз дар вазъи ҷаҳиш, саҳнаи саворон хангоми шикори бузу харгӯш аз ҳамин қабиланд. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо, дар асри IV пеш аз милод бузургзодагони суғд майдонҳои шикори худро доштаанд ва, аз ин рӯ, табиист, ки саҳнаи шикор дар санъати Бохтари Қадим ин тариқа маъмул ва машҳур аст. Бинобар ин дар вақти омӯхтани санъати «сабки тасвири ҳайвонот» бояд мавқеи мактаби ҳунарии Бохтар ва дигар воҳаҳои иқоматиро ба назар гирифт.

Дар замони Ҳахоманишиҳо ба тавассути ривочи касбу ҳунар ва муносибатҳои пулию молӣ тараққиёти босуръати шаҳрҳои Осиёи Миёна, ҳамчун марказҳои маъмурий ва ҳунармандӣ шурӯъ гардид. Ҳаминро ҳам бояд хотирнишон кард, ки халқҳои Осиёи Миёна дар давраи Ҳахоманишиҳо аввалин бор бо пули танга ошно шуданд. Намунаҳои тангаи тилло ва дигар сиккаҳои системаи пулии ҳахоманишӣ аз хоки Осиёи Миёна пайдо карда шуд. Дар замони Ҳахоманишиҳо робитаҳои тичоратии Осиёи Миёна бо дигар кишварҳо беш аз пеш инкишоф ёфт, ки ба ин то Бохтар расидани роҳи қорвонрави Эронӣ Бобул мусоидат менамуд. Дар ҳафриёти маҳалҳои Осиёи Миёна намунаҳои санъати Эрони ғарбӣ, Миср ва дигар мамлакатҳо ёфт шуданд. Дар байни онҳо маснуоти давраи Ҳахоманишӣ низ мавҷуд аст, ки онҳоро пешаварони юнонӣ дар резишгоҳи Нил, дар шаҳри Навкратис сохтаанд.

Ғайр аз ин, халқҳои Осиёи Миёна дар аҳди Ҳахоманишӣ на фақат бо маданияти эронӣ ғарбӣ, балки ҳамчунин бо тамаддуни бостонии Аллом, Бобул, Миср ва дигар кишварҳо низ шиносӣ пайдо карданд.

Ҳамин тариқа, ба ҳайъати давлати Ҳахоманишӣ дохил шудани Осиёи Миёна барои тараққиёти маданият ва муассисаҳои давлатии ҳам худӣ ин сарзамин ва ҳам ҳамсояҳои ғарбии он аҳамияти хеле калон дошт. Он сарватҳои умумии маданӣ, ки дар он замон ба вучуд омада буданд, муддати чандин асрҳо давом карданд.

Давлати бузурги Ҳахоманишиҳо, ҳамчун яке аз пуриқтидортарин империяҳои ҷаҳонии қадим беш аз 200 сол мавҷудияти худро нигоҳ дошт. Қомеъҳои соҳаи хочагӣ ва анъанаҳои сиёсӣ ва маданияи он дар давраҳои баъдина, дар аҳди эллинизм ва мавҷудияти давлатҳои портҳо ва сосониён низ ҳамоно дар таърихи халқҳои Шарқ роли муҳим мебозиданд.

Маълумоти сарчашмаҳои хаттӣ ва мадракҳои бостоншиносӣ дар бораи пешрафти муҳими соҳаи қувваҳои истеҳсолкунандаи давраи Ҳахоманишӣ (чунончи, паҳн шудани олоти оҳан дар кишварҳои гуногун – аз Миср то Осиёи Миёна), тараққиёти зироат, обёрӣ ва ба таври васеъ азхуд кардани заминҳои нав, равнақи касбу ҳунар, вусъати шаҳру деҳот, ривочи тиҷорати дохилӣ ва байналхалқӣ шаҳодат медиҳанд. Маданият ва санъати давлати Ҳахоманишӣ, ки тавассути амали мутақобили фаъолонаи анъанаҳои маданияи қавмҳои мухталиф ба вучуд омада буд, на фақат аз салтанати Ҳахоманишиҳо зиёдтар умр дид, балки ба тараққиёти маданияти халқҳои гуногуни Шарқ ва Ғарб таъсири амиқе расонид. Ба ин тариқа, ваҳдати сиёсии давраи ҳахоманишии бисёр халқҳои Шарқ марҳилаи муҳими инкишофи иқтисодӣ ва маданияи тамаддуни тамоми ҷаҳон гардид, ки роли қавму тоифаҳои Осиёи Миёна дар ин давра ниҳоятдараҷа бузург буд.

Барқароршавӣ ва тамоми давраи мавҷудияти давлати Ҳахоманишиҳо бо авҷ гирифтани муборизаҳои синфӣи оммаи халқ бар зидди истисморкунандагон алоқаманд гардидааст. Давлати Ҳахоманишиҳо ҳам, мисли тамоми дигар империяҳо, бо ҷангҳои истилогарона ва ғурӯ нишондани шӯришҳои қавму тоифаҳои гуногуни дохили мамлакат ба вучуд омада, вусъат пайдо кардааст. Вале дар баробари ин, чунон ки зикр гардид, ба миён омадани иттиҳодияи ҷандин кишварҳо ба тараққиёти тамаддуни Шарқ ва таҳкими робитаҳои мутақобили иқтисодию маданияи бисёр халқҳо мусоидат намуд.

Боби дувум

МУБОРИЗАИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА БА МУҚОБИЛИ ИСТИЛОГАРОНИ ЮНОНУ МАҚДУНӢ

1. ЛАШКАРКАШИИ ИСКАНДАРИ МАҚДУНӢ БА ШАРҚ

Тараккии Макдуния

Дар аҳди салтанати Файлакуси II (359–336 пеш аз милод) иқтидори Макдуния афзуда, марказиятноқӣ ва иттиҳоди он устувор мегардад, ки дар ин бобат барҳам додани майлҳои ҷудоӣҳои аёнӣ ашрофи мақдунӣ роли муҳим бозид. Файлакус дар ташкили қўшун ҳам дигаргунӣ ба амал овард. Аз ҷумла, дар қўшуни пиёдагард воҳидҳои ҷудогона – сафҳои зичро қорӣ кард. Хусусан қор қарда баромадани усулҳои нави тактикӣ, ба ҳам алоқаманд намудани амалиёти навҳои гуногуни қўшун аҳамияти қалон дошт. Ба Файлакус муяссар гардид, ки қисмати муҳими Юнонро ба тахти тасарруфи худ дароварад. Соли 337 дар конгресси Коринф маҷлеи ҳукмронии Макдуния бар Юнон эътибори расмӣ пайдо намуд. Ҳамон вақт қанғи муқобили Форс эълон қарда шуд. Соли 336 қўшуни дахҳазорнафараи Файлакус дар Осиеи Хурд ба муқорибаи зидди форсҳо шурӯъ кард. Вале дар ҳамин вақт Файлакус аз дасти қосбони шахсии худ қушта шуд.

Писари бистсолаи ӯ Искандар ба сари ҳокимият омад, ки дар таърих бо номи Искандари Мақдунӣ ва дар ривоятҳои мардуми шарқ Искандари Зулқарнайн шўҳрат ёфтааст. Пас аз ҳалокати Файлакус шахрҳои юнонӣ хо-станд дубора истиқлолияти худро соҳиб шаванд. Аммо Искандар ба зудӣ ин фикру ҳаёло аз сари онҳо дур андохт. Маълум шуд, ки вай дар ҳокимият аз падараш ҳам бераҳмтар будааст. Даре нагузашта Искандар тамоми душманони худро ба сари итоат овард. Энгелс қайд мекунад, ки «Файлакус ва Искандар ба нимҷазираи Эллин ваҳдати сиёсӣ бахшиданд»...¹

Искандар ба қанғи зидди давлати Ҳахоманишӣ тайёрии зўр меидид. Вай ҳам мисли падараш ба ташкил ва тақмили қўшун, хусусан аскарони савора бисёр аҳамият меод. Қўшуни пиёдагарди зичсафи машхури юнонӣ-мақдунӣ ҳам бо найзаҳои тезпайқон ва сипарҳои тирноғузари худ мисли сангпушти зиреҳпўши теғдор қувваи ҳамлаовари дахшатангезе ба шумор мерафт. Қиҳати заифи он сустҳаракатӣ буд. Дар муқорибаҳои Осие қўшунҳои пиёдагарди сабқбор ва тезрафтор роли қалон мебозид. Ин қўшун дорои манҷаниқҳои мукамал, василаҳои ҳуби алоқа ва таъминот буд.

¹ К.Маркс и Ф.Энгельс. Асарҳо, ҷилди 22, с. 483.

Шикасти давлати Ҳахоманишӣ

Искандар ба тавассути хабархое, ки аз Форс мерасид, аз вазъияти ноустувори давлати Ҳахоманишӣ ба хубӣ огоҳ гардида буд.²

Подшоҳи ҳахоманишӣ Ардашери II Мнемон 115 писар дошт. Пас аз ғавти ӯ дар соли 358³ пеш аз милод яке аз писаронаш, ки бо номи Ардашери III Ох машҳур аст, ба тахт нишаст. Ох, ки ҳанӯз дар вақти зиндагии падараш бо макру фиреб бародаронашро набуд сохта буд, баробари нишастан ба тахти салтанат тамоми ҳешовандони худро сарфи назар аз синну чинс ба қатл расонид ва бо ҳамин дар таърих ҳамчун хунхортарин подшоҳи ҳахоманишӣ ном баровард.

Солҳои аввали ҳукмронии ӯ бо ҷангҳои муттасили Осиёи Хурд гузашт. Сипас, ҷанги тӯлонӣ ва хунрезонаи Миср, ки аз иттиҳоди давлати Ҳахоманишӣ сар кашида буд, оғоз ёфт. Агарчанде ин ҷанг дар соли 341 пеш аз милод тамом шуд, Мисри Поён (ҳамчунин Финикия ва Кипр) ба тасарруфи империяи Ҳахоманишӣ даромад, дар натиҷаи ҷангҳои пурдавом ҳуди империя ҳеле заиф ва хароб гардид. Ардашери III ба мақсади як дараҷа таъмин кардани саботи давлат ба сатрапҳои Осиёи Хурд нигоҳ доштани қўшуни кироёро манъ намуд. Ин тадбири муҳим буд, вале дар сари вақт ба амал наомад. Соли 338 Ардашери III Ох бо амри хочасарой Боҳуй, ки он вақтҳо нуфузи ҳеле калон дошт, аз тарафи табиби худ заҳр дода кушта шуд⁴.

Бесарусомоние, ки пас аз марги Ардашери III дар хонадони подшоҳӣ ҳукмфармо гардид, умеди душманони юнонии Ҳахоманишиҳо қавитар намуд. Подшоҳи нави ҳахоманишӣ Арсас бозичаи дасти дарборӣ гардида буд, ки ба онҳо Боҳуй сардорӣ мекард. Вақте ки Арсас раъйи худро гузаронидани шуд, хочасарой тавоно фармуд, ки ӯро низ заҳр дода набуд созанд (Арсас камтар аз ду сол ҳукмронӣ кард); писарони ӯро ҳам ба қатл расониданд. Чун аз хонадони аслии Ҳахоманишиҳо касе ҷон ба саломат набурда буд, хочасарой «подшоҳнишон» яке аз ҳешовандони дури Арсасро, ки ба таърих бо номи Дорои III Кудумон дохил шудааст, ба сари салтанат овард. Даре нагузашта Боҳуй хост ин дағнишондаи худро ҳам ба ҳалокат расонад, вале подшоҳ аз қасди ӯ пай бурда, бо зўр косаи заҳро ба ҳудаш нўшонид.

Низоҳои дохили салтанатӣ ва табaddулоти дарборӣ ҳокимияти марказии давлати Ҳахоманиширо бениҳоят суст карда, қўшишҳои ҷудоноҳии табакҳои ҳукмрони музофотҳо беш аз пеш қувват дод. Тараққиёти иқтисодии вилоятҳои ҷудогона, ки ба ҳайъати давлати Ҳахоманишӣ дохил карда шуда буданд, ба ҷунин майлҳои истиқлолҳои мусоидат менамуд. Ҳарчанд ки дар бораи сиёсати иҷтимоии даврони охири мавҷудияти ҳахоманишиҳо маълумоти бевосита мавҷуд нест, нуфузи мутлақи аъён ашрофи онвақтаро метавон яқинан тасаввур намуд. Сиёсати мувозанати иҷтимоӣ, ки Дорои I эълон карда ва наздиктарин ворисони ӯ идома медоданд, дар вақтҳои охир дур партофта шуд. Базаи иҷтимоии ин сулола ниҳоятдараҷа маҳдуд гардид. Оммаи халқ бар зидди зулму тааддии Ҳахоманишиҳо беист мубориза мебуданд; муттасил шӯру ошӯбҳо ба амал меомаданд.

Мана дар ҷунин як вазъият байни давлатҳои Юнони мақдунӣ ва Ҳахоманишиҳо ҷанг сар шуд. Аз сар шудани амалиёти ҷанг даре нагузашта дар

² Нақли батафсил: Olmsted A.G., 1959, p. 427 ff.

³ Санаи дигар, соли 359 ҳам, оварда мешавад.

⁴ Ба ақидаи Олмстед Ардашери III Ох бо вуҷуди хунхориаш ҳукмрони қобилиятноке буд. Вале ҳулосаи ӯ дар бораи ин ки Боҳуй вайро кушта, давлати Ҳахоманиширо вайрон кард (Olmsted A.G., 1959, p. 48), тамоман идеалистӣ ва аз ҳақиқат дур аст.

мухорибаҳои назди наҳри Граник (маи с.334 пеш аз милод) ва шаҳри Иеса (тирамоҳи с.333 пеш аз милод) кӯшуни Ҳахоманишиҳо ба зарбаи саҳт дучор гардид ва Искандари Мақдунӣ Осиёи Хурд, Сурия, Фаластин, Финикия ва Мисрро забт кард. Баҳори соли 331 лашкари ҷонуи мақдунӣ ба қисмати марказии империяи Ҳахоманишӣ ҳаракат намуд.

1 октябри соли 331 пеш аз милод дар назди Гавгамела ном деҳаи шимоли шарқии Байнаннаҳрайн мухорибаи шадиде рӯй дода, кӯшуни ҳахоманишӣ тамоман торумор гардид. Дорой III гурехт. Лашкари ҷонуи мақдунӣ дар маркази давлати Ҳахоманишӣ голибона роҳпаймой карда, сипас, тақрибан бе ҳеҷ муқобилат Бобул, Шуш, Истаҳр ва Экбатанро ишғол намуд ва ғанимати беҳадду ҳисобе ба даст даровард.

Чанг бо ғалабаи комили Искандар анҷом ёфт, вале ӯ ба ин қаноат накарда, аз паи дастгир кардани Дорой III афтод. Лашкари ҷонуи мақдунӣ подшоҳи ҳахоманиширо, ки ба самти шимолу шарқ фирор мекард, таъқиб намуд. Дар ҳамин вақт аъёну ашрофи бо Дорой III ҳамроҳиқунанда бар зидди ӯ сӯиқасд ташкил карданд. Тарсуӣ ва бечуръатии Дорой III ва аз истеъдоди ҷангӣ маҳрум будани ӯ ба ғалабаи душман хеле мусоидат намуд. Вай на он симое буд, ки дар гирди ӯ қувваҳои зиддимақдунӣ ҷамъ оянд. Дар ҳамин лаҳза сатрапи Бохтар Бесс, ки аз ҳешовандони ҳуди Доро буд (Арриан, III, 21, 5), чун шахси муҷоҳид зухур карда, дар сари сӯиқасдкунандагон қарор гирифт. Дар натиҷаи исёни сардорони лашкар Дорой III ба зиндон партофта шуда, сипас ба қатл расид. Бесс ҳудро бо номи салтанатии Ардашер подшоҳи ҳахоманишиҳо эълон кард ва барои муқовимати зидди кӯшуни ҷонуи мақдунӣ ба ҷамъ кардани қувва пардохт.

Мухорибаҳо дар дамғаи Осиёи Миёна

Дар сарчашмаҳои ҳаттӣ роҷеъ ба ҷораҷӯиҳои Бесс баъзе маълумот мавҷуд аст. Аввалан, ӯ кӯшиш кард, ки ҷиҳати қонунии ҳокимияти ҳудро таъмин намояд. Зухуроти ҷунин кӯшишҳои Бессро дар ахбори Диодор (XVII, 74, 1-2) роҷеъ ба Бохтар метавон пай бурд: «Бесс ваъда дод, ки ба ҷанг сардорӣ мекунад ва мардум бовар карда, ӯро подшоҳ хостанд». Дар ин сарчашма ҳамҷунин хотирнишон мешавад, ки Бесс «аскар ҷамъ кард ва аслиҳаи бисёр омода намуд».

Бесс муваффақ гардид, ки аз сатрапиҳои ҳамсоя, пеш аз ҳама Ориё (вилояти имрӯзаи Ҳирот) ва инчунин аз мардумони бодиянишин барои тарафдорӣ ризоият гирад. Як навъ «Иттифоқи сатрапиҳо» ташкил ёфт. Аммо ба ӯ таъмини пуштибонии табақаҳои васеи аҳоли муяссар нагардид. Яке аз сабабҳои асосии ин ба ҳуд ном ва унвони подшоҳи ҳахоманиширо гирифтани Бесс буд. Илова бар ин, ба ӯ фурсат кифоя намекард: аз тарафи ғарб лашкари ҷонуи мақдунӣ бо суръат наздик меомад.

Аввалин дафъа лашкари ҷонуи мақдунӣ дар Ориё ба муқовамати саҳт дучор гардид. Ба Искандари Мақдунӣ бештар аз як моҳ лозим омад, то муқовамати ориёӣҳоро фуру нишонад. Дастаи сершумори савораи ориёӣ бо сардории Сатибарзан аз дасти Искандар раҳой ёфта, ба кӯшуни Бесс ҳамроҳ шуд.

Искандари Мақдунӣ вилоятҳои ҷанубии Афғонистонро, ки дар он ҷойҳо низ, зоҳиран, тарафдорони Бесс мавҷуд буданд, забт намуда, ба воситаи ағбаи Ҳиндукуш роҳи шимолро пеш гирифт. Ҳангоми ба даштҳои шимоли Афғонистон баромадани лашкари ҷонуи мақдунӣ дар ихтиёри Бесс 7 ё 8 ҳазор бохтариҳои мусаллаҳ ва боз чанд даста сарбозони дигар буданд (Арриан, III, 28, 5; Квинт Куртсий, VII, 4, 20). Дуруст аст, ки Бесс ба мақсади нигоҳ доштани як қисми лашкари Искандар Сатибарзанро бо ду ҳазор аскарӣ савора ба Ориё

фиристод ва дар он чо шӯриш сар зад, ки Искандарро маҷбур сохт барои фуру нишондани он қисмате аз қувваҳои ҷириасони худро равона кунад. Бо вучуди ин нирӯи Искандар аз нирӯи Бесс хеле зиёд буд. Аз ин рӯ, Бесс ба тарафи шимол, ба Бохтари ин сӯи Амударё, яъне ба Осиёи Миёна ақиб нишаст.

Дар таълифоти илмӣ роҷеъ ба моҳият ва оқибати амалҳои Бесс фикру андешаҳои мухталиф баён ёфтаанд. Ба назари мо, ин амалиёт, сарфи назар аз кӯшишу ҳаракатҳои шахсии салтанатталабонаи худи Бесс, объективона аҳамияти прогрессивӣ дошт. Ба тавассути муборизае, ки бо сардории Бесс вусъат пайдо намуд, ҳамлаи лашкари ҷону мақдунӣ ба Осиёи Миёна якҷанд мох (ва шояд ним сол ҳам бошад) ба таъхир афтод, зеро аскарони Искандар дар натиҷаи муқовиматҳои сари роҳи ин сарзамин заифу беҳол гардида буданд. Муборизаи «иттифоқи сатрапиҳо» бар зидди лашкари истилоқори ҷону мақдунӣ муқаддимаи он муборизаи ҳақиқатан ҳам халқиест, ки баъдтар дар сарзамини Осиёи Миёна бо вусъати тамом ба амал омад.⁵

2. МУБОРИЗАИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА БО ҚҶШУНИ ҶОНУ МАҚДУНӢ

Қувваҳои ҳарбӣ ва ҳунари ҷангии халқҳои Осиёи Миёна

Халқҳои Осиёи Миёна бо кадомин қувваҳо муқобили Искандари Мақдунӣ муқовимат карданд? Бояд қайд кард, ки камбудии асосии қувваҳои муқовимати Осиёи Миёна марказият надоштани онҳо буд. Дар даврае, ки мавриди баҳси мо қарор гирифтааст, фақат як қисми Осиёи Миёна ба қаламрави Ҳахоманишиҳо дохил шуда ва он ҳам ба дараҷаи лозима устувор набуд; вилоятҳои боқимондаи ин сарзаминро ҳокимони соҳибхотиёр ва пешвоёни қабилҳо идора мекарданд.

Ҳунари аслиҳасозии Осиёи Миёна дар асри IV пеш аз милод хеле раванк пайдо карда буд. Аскарони Осиёи Миёна аз аслиҳачоти ҳуҷум бештар ханҷар ва шамшерҳои оҳанӣ ва аҳнан биринҷиро истифода мебарданд, ки дастаи онҳо аксаран бо нақшу нигори зебо оро дода мешуд. Ханҷарро ба паҳлӯи рост меовехтанд. Мардуми Осиёи Миёна ханҷарро карта меномиданд. Дар баробари ин, зоҳиран, истилоҳи акинок низ ба қор бурда мешуд. Шамшерҳо хеле қалон буда, дарозияшон то 1,2 метр мерасид. Аксар вақт дар муқориба табарҳои ҷангӣ - сагарис ба қор мебаромад. Баъзе намунаҳои ин қабил табарҳои ҷангии яктега ва дутега дар ҳафриёти гӯрхонаҳои қадимаи Помир ёфт шудаанд. Геродот (I, 215) ва Страбон (XI, 86) хабар медиҳанд, ки сеқираҳои массагетҳо мисӣ буданд. Найзаҳои дароз бо пайконҳои биринҷӣ ё оҳанӣ, ки аршти меномиданд, аз аслиҳачоти муҳим ба шумор мерафтанд. Беҳуда нест, ки Геродот (I, 215) массагетҳоро «найзадорон» номидаст. Он вақт гурз мавқеи ҷандон муҳим надошт.

Ба сифати силоҳи дурзан бештар қамон истифода мешуд. Ханӯз дар миёнаҳои ҳазораи I пеш аз милод дар Осиёи Миёна қамони мураккабсохти ба истилоҳ навъи скифӣ мустаъмал буд. Ин навъи қамон бо дурзани ва нишонрасии худ фарқ мекард. Дар манбаъҳо якҷанд хели ин аслиҳа зикр шудааст. Барои тайёр кардани қамони бохтарӣ, ҳамчунин қамонҳои сугдӣ, портӣ ва хоразмӣ найро ба қор мебарданд (Геродот, VII, 54, 66). Дар сарчашмаҳо сақонҳо ва массагетҳои «қамонандоз» ва «қамонандозони савора» ёд шудаанд

⁵ ИТН, I, с. 241-242.

(Геродот, I, 215; Ксенофонт, «Киропедия», V, 3, 24; Арриан, III, 8, 3). Сарбозони Осиёи Миёна дар фалахмонпарронӣ ҳам хеле мохир буданд (Арриан, IV, 3, 3; Квинт Курций, VII, 6, 2, 22; Плутарх, «Ҳаёти Искандар», XV, 3).

Сарбозон худро бо ҷавшан муҳофизат мекарданд. Квинт Куртсий (IV, 9, 3) менависад, ки мардуми сахронишини Осиёи Миёна «аз варақаи охан» барои худ зирех месохтанд. Бар тибқи маълумоти Арриан (III, 13, 4) сарбозони Осиёи Миёна дар вақти ҷанг худро бо зирехҳои фулузӣ «тамоман мепӯшониданд». Онҳо бар сар қулоҳхӯд доштанд, ҳамчунин сипарҳои гуногунҳаҷму гуногуншаклро барои муҳофизати худ истифода мекарданд. Ба қавли Геродот (I, 215), аспҳои массагетҳо ба василаи баргустувон муҳофизат карда мешуданд. Аз эҳтимол дур нест, ки умуман Осиёи Миёна ҷои тавлиди афзори муҳофизаи асп – баргустувон бошад. Ин ихтирои муҳими ҷангӣ сонитар ба тарафи ғарб – ба Эрони ҳахоманишӣ, ба тарафи ҷануб – ба Ҳиндустон, ба тарафи шарқ – ба Хитой паҳн гардид. Дар Осиёи Миёна дучархаҳои ҷангӣ ҳам мавҷуд буданд.

Охирҳои асри биринҷӣ дар Осиёи Миёна ҳунари истеҳкомсозӣ ба вучуд меояд. То вақти тохтутози истилокорони юнону мақдунӣ шаҳрҳои ин сарзамин иншоотҳои бузурги мустаҳкам доштанд. Илова ба истеҳкомоти умумӣ шаҳрҳои калонро бо қалъаҳои баланд ихота карда, дар девори қалъа манораҳо нишонда, тиркашҳо сохта буданд.

Дар Осиёи Миёна аз рӯи навъҳои қўшун ба қисмҳо ҷудо кардани қувваҳои аскарӣ маъмул буд. Ҳар яки ин қисмҳо алоҳида саф ораста, баъзан дар вақти ҳучум ба ҳам ҷафс мешуданд ва паси ҳам қарор гирифта, қувваи бузурги ҳамлавареро ташкил медоданд. Дар баробари ин боз як усули тактикӣ – ақибнишинии стратегӣ мавҷуд буд: қўшуни савора дар вақти ҳучум якбора ақиб рафта, аз самти дигар барқвор зарба мезад. Умуман, разми ҳучум бо фуру рехтани сели қўшуни савора сар мешуд, ки мудофиакунандагон онро аввал аз дур бо тирӣ найза пешвоз гирифта, сонӣ, баъди тамоман наздик шудан ба ҳамлаи қатъӣ мегузаштанд ва ниҳоят тан ба тан ҷанг карда, душмани рӯ ба гурез ниҳодаро таъқиб менамуданд. Дар лаҳзаи ҳалқунанда қувваи эҳтиётӣ ба майдон дароварда мешуд.

Сарчашмаҳои қадима ба ҳунари ҷангии сақоиҳо арзиши баланд додаанд, ки инро дар вақти ҷанги зидди Форс юнониҳо хеле хуб эҳсос намуда буданд. Баъдтар ҳуди Искандари Мақдунӣ ҳам борҳо нахустин мартаба дар сари муҳорибаи назди Гавгамела, вақте ки аскарони савораи сақоиву бохтарӣ қўшуни пешоҳанги Искандарро ба фирор маҷбур карданд, ба ин боварӣ ҳосил намуд (Арриан, III, 13).

Муҳаққиқони қори ҳарбии халқҳои Осиёи Миёна ба чунин хулосаҳо расидаанд: «1. Аслиҳаҳои қўшуни Осиёи Миёна ба дараҷаи нисбат ба замони худ баланд расида буд ва аз баъзе ҷиҳатҳо, ҳатто аз яроку аслиҳаи қўшуни юнону мақдунӣ ҳам бартарӣ дошт. 2. Қўшунҳои Осиёи Миёна усулҳои гуногуни тактикийи ҳучум ва мудофиаро ба қор мебарданд. 3. Ба тавассути иштирок дар ҷангҳои давлати Ҳахоманишӣ бар зидди юнониҳо, аз ҷумла дар муҳорибаҳои зидди Искандари Мақдунӣ (берун аз ҳудуди Осиёи Миёна) сардорони қўшунҳои Осиёи Миёна аз силоҳ ва усулҳои тактикийи ҳам қўшуни ҳахоманишӣ ва ҳам юнону мақдунӣ хеле хуб огоҳ буданд. 4. Иқтидори ҳарбии халқҳои Осиёи Миёна дар асрҳои VI-IV пеш аз милод бисёр баланд буд, ки ин дар муқоризаи онҳо ба муқобили истилогарони аҷнабӣ омили муҳиме гардид»⁶.

⁶ Литвинский Б.А., Пьянков И.В., 1966, с. 51-52; Литвинский Б.А., 1966.

Амалиётҳои ҳарбӣ дар Мовароуннаҳр

Арриан (III, 28, 9-10) воқеаро ба қарори зайл нақл мекунад: «Вақте ки ба Бесс наздик расидани Искандарро хабар доданд, ӯ аз дарёи Окс (Амударё–Б.Ф.) убур намуд: киштихоеро, ки онҳо аз дарё гузашта буданд, сӯзонид ва худ ба сарзамини Суғд, ба Навтоқ рафт. Спитаман, Уқборт бо савораҳои суғдӣ ва доӣ аз Танаис гузашта, аз паси ӯ равон шуданд». Ин ҷо аввалин бор дар сарчашмаҳои номи қаҳрамони муборизаи зиддимакдунӣ Спитаман зикр гардидааст⁷.

Искандар дар зарфи панҷ рӯз қувваи аскарӣ худро аз дарёи Аму гузаронид⁸. Воқеаҳои, ки сарчашмаҳои дар ин маврид баён кардаанд, ниҳоятдараҷа муҳим ва ҷуриҳилоф аст⁹. Бесс аз тарафи Спитаман ва дигар ҳамсафони худ аҳз гардида, ба дасти Искандари Мақдунӣ супурда мешавад. Сабаби ҷуни рафтори ҳамроҳони Бесс маълум нест. Шояд дар ҳамин лаҳзаи мубориза аз худ аҷзу нотаъонӣ зоҳир кардани Бесс ва ба ин нигоҳ накарда мавқеи роҳбариро ихтиёран ба каси дигар додан нахостанаши боиси маҷбуран аз миён бардоштани ӯ гардида бошад¹⁰. Вақте ки Искандар ба Бохтар бозгашт намуд, шӯрои саркардагони ҳарбии мақдунӣ ва амалдорони ба тарафи ӯ гузаштаи форсро даъват кард ва дар ин шӯро Бесс ҳамчун қотили шоҳи «қонунӣ» ва ғосиби унвони подшоҳӣ айбдор карда шуд. Искандар амр кард, ки бинӣ ва ғӯшҳои Бессро бурида, ӯро ба ҳамин сурат ба Эқботан бибаранд ва дар пеши назари мидиҳо ва форсҳо ба қатл расонанд. Бояд гуфт, ки Искандар қатли Бессро ҷун интиқом бар ивази ғасб намудани ҳокимияти шоҳи доништа, бо ҳамин меҳост аъну ашрофи форсро ба тарафи худ ҷалб намояд.

Искандар пас аз ишғол кардани Навтоқ ба маркази Суғд Мароканд равона шуд ва онро забт кард¹¹. Аз афташ, дар ноҳияи Мароканд, ба муқовимат дучор омад. Ба қавли Квинт Куртсий (VII, 6, 10), «Искандар дар шаҳр гарнизон гузошт ва деҳоти атрофро сӯхта, ба харобазор табдил дод». Сипас, ӯ бо лашкари юнонӣ ба самти шимоли шарқӣ ҳаракат намуд. Лекин дар ин роҳ ба мушқилооти бузурге дучор гардид. Суғдиҳо ҳамма ҷун як тан ба муқобили истилокорони юнону мақдунӣ сар бардоштанд. Вақте ки масъалаи озодӣ ва истиқлолияти ватанашон ба миён омад, онҳо бо тамоми мардонагӣ барои муқовимати кишвари худ бар зидди истилогарони юнонӣ ҷунон мубориза бурданд, ки ин мубориза дурахшонтарин саҳифаҳои таърихи қадимаи халқҳои Осиёи Миёнаро фароҳам овардааст. Яке аз аввалин намунаҳои ин мубориза бархӯрдани тачовузкаронии юнонӣ бо тоифаҳои суғди вилояти кӯхистонии Уструшан мебошад, ки дар вақти аз кӯхсори байни Мароканд ва Киропол гузашта истодани аскарони Искандар рӯй дода буд.

Чанд даста аскарони юнонӣ барои мусодира кардани озуқа ва ҳӯроқвории ҳайвонот ба тарафи кишлоқҳои Уструшан фиристода мешаванд. Аҳолии озодихоҳи ин маҳалҳо бар зидди бедодгарӣҳои истилогарон сар мебардоранд. Искандар аз ин аҳвол хабардор шуда, ба муқобили онҳо лашкар мекашад. Шӯришгарон бо фишори қӯшуни юнону мақдунӣ маҷбуран ба кӯхсор фирор

⁷ Абаев В.И., 1959, эзоњи 2 дар с. 114.

⁸ Тревер К.В., 1947, с. 114.

⁹ Доир ба масъалаи ғӯлуи Искандари Мақдунӣ ба Осиёи Миёна ва муборизаи халқ-ҳои ин сарзамин ба муқобили истилои юнону мақдунӣ тадқиқоти зиёде мавҷуд аст. Хусусан ниғ.: Григорьев В.В., 1881; Тревер К.В., 1947; Zolling Th., 1875; Schwakz F., 1906.

¹⁰ В.В.Григорьев дар асари худ «Ғӯлуи Искандари Бузург ба Туркистони ғарбӣ» менависад, ки азми Бесс бо «рафтори ниҳоят буздилоии ӯ» алоқаманд аст.

¹¹ Hӱnning W. B., 1958, s. 54.

карда, дар он чо камин мегиранд¹². Задухӯрд дар кӯхсори серхарсанги душворгузар ба амал меояд. Сугдиҳо то охирин қувваи худ муқобилат мекунанд ва чи навъе ки Арриан хабар медиҳад, аксари онҳо ба дасти душман афтодандро нахоста, худро набуд месозанд. Ниҳоят, Искандар муқовимати сугдиёни кӯхистонро бо машаққати зиёде фуру менишонад, вале дар натиҷаи ин лашкаркашӣ 22 ҳазор нафар аз халқи маҳаллӣ кушта мешавад. Лашкариёни ҷону мақдунӣ ҳам талафоти зиёде медиҳанд. Худи Искандари Мақдунӣ саҳт ярадор мешавад (Арриан, III, 30, 10-11).

Искандар пас аз ин ваҳшонияте, ки нисбат ба сугдиёни Уструшан зоҳир намуд, ба сӯи Сирдарё равона гардид. Дар ин вақт дарёи Сир ҳудуди байни дашти бодиянишини ва водихои зироатӣ ҳисоб мешуд; дар соҳили рости дарё сақоиҳо зиндагӣ мекарданд ва дар тарафи чапи он як қатор шаҳрҳои калону хурд воқеъ гардида буданд. Искандар ба лаби дарёи Сир омада қарор гирифт ва аз ҷониби мақдунӣ дар ин шаҳрҳо гарнизон гузошт. Лекин дере нагузашта ба муқобили ҷониби шӯриши халқи маҳаллӣ сар шуд ва ба зудӣ тамоми ҳафт шаҳри соҳили чапи Сирдарёро фаро гирифт. Дар дигар соҳили дарё сақоиҳо қувваҳои худро ҷамъ намуда, расидани фурсати мусоидро интизорӣ мекашиданд, ки аз дарё гузашта ба шӯришкунандагон ёрӣ расонанд. Дар ҳуди ҳамин вақт дар Сугд ва Бохтар низ ошӯбҳои калоне ба амал меоянд. Искандар ба як вазъияти душвор дучор мешавад. Вай, пеш аз ҳама, қарор медиҳад, ки мавқеи худро дар соҳили дарёи Сир мустаҳкам намояд. Ба ин мақсад, ӯ дар муддати ду рӯз панҷ шаҳрчаи наздисоҳилиро ишғол намуда, бо аҳолии он ҷойҳо ваҳшиёна рафтор мекунад. Ҷониби ба амри Искандар тамоми мардҳоро ба қатл расонида, зану бачаҳоро ба ғулومӣ мефурӯшанд (Арриан, IV, 2, 4).

Аҳолии Киропол, ки маркази шӯриш ба шумор мерафт, ба муқосираи ҷониби саҳт муқобилат нишон медиҳад. Худи Искандар маҷбур мешавад шахсан дар гирифтани шаҳр иштирок намояд. ӯ як даста аскарро гирифта, бо маҷрои хушкшудаи рӯде, ки аз байни шаҳр мегузашт, ба даруни шаҳр мебарояд ва дарвозаи онро барои дохил шудани кӯшуни худ боз мекунад. Дар кӯчаҳои шаҳр ҷангҳои хунин давом намуда, дар натиҷа 8 ҳазор нафар аз аҳолии маҳаллӣ кушта мешавад. Талафоти ҷониби низ кам набуд. Дар ин муҳориба худи Искандар ва баъзе сарлашкарони бузурги ӯ заҳмдор мешаванд.

Пас аз муҳорибаи шадид ва ҳучуми қатъӣ охирин тақияҳои шӯришиён забот карда мешавад. Бо ин тариқа, шӯрише, ки ба муқобили истилокорони ҷонӣ дар соҳилҳои дарёи Сир ба амал омада буд, ҳобонида шуд. Арриан мегӯяд, ки аз аҳолии ба шӯриш иштирокдоштаи ин ҳафт шаҳр як нафар ҳам боқӣ намонд – ҳамаи онҳо кушта ва ё ба ғулумӣ фурӯхта шуданд.

Шӯриши солҳои 329–327 пеш аз милод

Ба муборизаи баҳри истиқлолияти Сугд ва Бохтар сипаҳсолори маҳаллӣ Спитамен, ки яке аз симоҳои ҳеле барҷаста дар таърихи аҷлоди қадими халқи тоҷик буд, сарварӣ мекард. Дар соли 329 Спитамен бо қувваи зиёде аскар, ки ба он аҳолии осоишта низ ҳамроҳ шуда буданд, шаҳри Марокандро ишғол намуд. Бештарин қисми гарнизон кушта шуда, боқимондаи аскарони ҷонӣ дар интизори расидани қувваҳои имдодӣ ба арки қалъа паноҳ бурданд.

Искандар пас аз паҳш кардани шӯриш дар Сирдарё барои кӯмаки муқосирони қалъаи Мароканд 3 ҳазор нафар пиданизом ва 800 нафар аскарӣ

¹² ИТН, I, саҳ, 253-255.

савора фиристода, худ дар канори дарёи Сир (аз эҳтимол дур нест, ки дар байни Ленинобод ва Бекободи ҳозира ё худ дар худуди шаҳри Ленинобод бошад) ба сохтмони қалъа-шаҳри Искандарияи Аксо (Искандарияи Дур) машғул гардид¹³. Ба қавли Квинт Куртсий (VIII, 6, 25–27), «Искандар ба канори дарёи Танаис» (яъне Сирдарё – Б. Ғ.) баргашта, тамоми пахноиро девор кашид ва қароргоҳи аскар сохт. Девор 60 стадий (10–11 км.– Б. Ғ.) дарозӣ дошт. Фармуд, ки ин шаҳро Искандария номанд. Биноқории шаҳр чунон ба зудӣ анҷом ёфт, ки рӯзи ҳафтдаҳуми сохтани истехком иморатҳои шаҳр ҳам буд шуданд... Ба ин шаҳри нав асиронро ҷой доданд». Ба гуфти Арриан (IV, 4, 1), дар муддати 20 рӯз атрофи шаҳр аз нав девор кашада шуд, Искандар «дар он ҷо сарбозони кироияи юнонӣ, ҳамсоғони барбарии истиқомат ихтиёркарда ва ҳамаи аскарони ба хизмати ҳарбӣ ношоями мақдуноро сокин намуд». Юстин (XII, 5, 12) низ тасдиқ мекунад, ки сохтмон (аз афташ, сухан аз оғози қорҳои асосии сохтмон меравад) 17 рӯз давом кард. Давродаври девори шаҳр 6000 «чуфт қадам», яъне қариб 9 км меомад¹⁴. Ба шаҳри навбунёд, аз рӯи қавли Юстин, сокинони дигар шаҳрҳоро кӯчонданд ва ҳамчунин аскарони аз боварӣ баромадаи Искандарро гузоштанд. Ин шаҳр мебоист нуктаи муттақои истехкоми худуди шимоли шарқии давлат мегардид. Қорҳои Искандар, хусусан сохтмони қалъашаҳр боиси хавотири сақоиҳои он сӯи Сирдарё гардид. «Подшоҳи скифҳо (яъне сақоиҳо.– Б.Ғ.), ки давлати ӯ сарзамини он тарафи Танаисро фаро гирифта буд, шаҳри дар соҳили дарё бунёдкардаи мақдуноҳоро юге бар гардани худ ҳисоб менамуд»,– менависад Квинт Куртсий (III, 7, 1). Сақоиҳои бодиянишин аз он сӯи Сирдарё бо қамонҳои худ юнониёнро тирборон мекарданд. Искандар ба туфайли тирпаронӣ қардан аз манҷаниқҳо (асбобҳои ҷангии сангандоз) онҳоро қадре ақиб ронд ва пас феврал бо амалҳо аз дарё гузашта, ба ҳучум сар кард ва скифҳоро маҷбур намуд, ки ба тарафи дашт ақибнишинӣ кунанд. Лекин қўшиши тамоман торумор қардани скифҳо қариб ба ҳалокати аскарони юнонӣ анҷом ёфт. Ҳарорати баланди ҳаво, набудани об, бироҳии биёбон ва дар ҷунин шароит ҳамлаҳои пайдарпаи сақоиҳои ҷанговар бо сардорӣ бародари подшоҳашон (Квинт Курций, VII, 7, 1) истилоқоронро ба вазъияти тоқатфарсое дучор намуд. Аскарони юнонӣ гӯё ба сабаби бемории Искандар маҷбур шуданд аз таъқиб қардани сақоиҳо даст кашанд (Арриан, IV, 4, 8,9).

Вақте ки қўшуни ҷуну мақдунӣ дар тақопӣ ишғол қардани Уструшан ва Фарғонаи қарбӣ буд, оташи шӯро исён тамоми мамлақати Суғд ва як қисми Бохтарро фаро гирифт. Искандари Мақдунӣ миқёси шӯришро дарк накарда, ба кӯмаки гарнизони муҳосирашудаи Мароканд қўшуни наҷандон қалон (тақрибан 2500 нафар) фиристод. Вақте ки дастаи аскарони пештар фиристодаи Искандар ба Мароканд наздик расид, Спитамен шаҳро аз муҳосира озод намуда, зирақона ақиб нишаст. Аскарони юнонӣ ин аҳволро дида, суғдиёнро

¹³ Мулоҳизаҳои оид ба ҷои воқеа шудани ин шаҳр, ки бар таъқиқи сарчашмаҳо ва шиносии ҷамъаиҳои топографияи маҳал асос ёфтаанд, дар асари муаллифи ин сатрҳо «Таърихи халқи тоҷик» (нашри III, М., 1955) баён гардида буданд. Ақидаи пеш ронда мешуд, ки Искандарияи Аксо дар ҷои қалъаи Хуљанд, дар маркази шаҳри Ленинобод воқеа буд (Неъматов Н.Н., 1955, с.33–34). Бояд ба назар гирифт, ки ҷангоми ҷафриётӣ қалъа ҷоло фақат мадракҳои қамаш 250–300 сол «явонтар» аз аъди Искандари Мақдунӣ дарёфт гардида буданд.

¹⁴ Гуфтаҳои Квинт Куртсий ва Юстин дар бораи масофати Искандарияи Аксо фақат дар сурати таври дигар шарҳ додани истилоҳи Юстин доир ба ифодаи андозаи дарозӣ мувофиқат кард. Вай ба ҷои «қадам», ки пеш тафсир қардаанд, «луфт қадам» гуфта будааст, дар ин сурат доираи шаҳр ба 9 км баробар мешавад.

таъкиб карданд. Спитаман фурсати мусоид пайдо намуда, якбора пас гашт ва ба сари юнониён тохт. Арриан (IV, 5, 8) мегӯяд, ки юнониён «рӯ ба гурез ниҳода, ба як қазирачаи байни дарё (дарёи Зарафшон дар назар дошта мешавад.— Б.Ғ.) паноҳ бурданд. Лекин дар ин ҷо скифҳо ва аскарони савораи Спитаман онҳоро ба муҳосира гирифта, парронда маҳв карданд»¹⁵.

Чунон ки муаррихи маъруфи Германияи ғарбӣ Ф.Алтхайм ба таври ҳаққонӣ менависад: «Спитаман ба коре муваффақ шуд, ки касе аз ӯҳдаи он баромада натавониста буд: ӯ дар муҳориба як қисми қўшуни мақдуниро маҳв намуд»¹⁶.

Спитаман, ки аз тарафи аҳолии маҳаллӣ ҳимоят медид, дубора гарнизони мақдуниро дар Мароканд муҳосира намуд. Вақте ки Искандар бо қувваҳои асосии худ ба Мароканд омад, Спитаман ҷанг накарда, аскарони худро боз ба тарафи саҳро акиб кашид. Азбаски Искандар дар муҳорибаи бо скифҳои бодиянишин кардаи худ дарси ибрат гирифта буд, дигар Спитаманро дар саҳро таъкиб накарда, бо ҷазои саҳт додани аҳолии осоиштаи водии Зарафшон қаноат намуд. «Ҷ фармон дод, ки қишлоқҳоро сўзанд ва ҳамаи калонсолонро кушанд» (Квинт Курций, VII, 9, 22). 30 нафар суғдиёни маҳкуми марг чунон хунсардие нишон доданд, ки мақдунӣҳо ангушти ҳайрат газиданд: онҳо сурухдон ба сӯи қатлгоҳ мерафтанд (Квинт Курций, VII, 10, 4).

Талафоти лашкари юнонӣ ниҳоятдараҷа зиёд буд. Аз ин рӯ, Искандар бо саросемагӣ ба ҷангҳои баҳори соли 328 тадорукот медид. Ӯ зимистонро дар Бохтар гузаронида, бо пешвоёни сақоӣҳо ва хоразмӣҳо гуфтушунид намуд ва барои бо қувваҳои тоза пурра кардани лашкари худ машғул шуд. Дар ин вақт ҳалқи қаҳрамони Суғд ҳам, бо вучуди додани талафоти зиёд, мутеъ шуданро ба хотир наоварда, дар таҳти роҳбарии Спитаман барои муҳорибаҳои навбатӣ омода мегардид. Спитаман як рӯз ҳам ба душман осоиш намедод. Ӯ бо дастаҳои савораи «парвозкунанда»-и суғдиён ба сари истилогарон ҳучум оварда, ба онҳо зарбаҳои ҳалокатовар мезад. Чи навъе ки Арриан хабар медиҳад, «аксарияти суғдиҳо ба ҷоҳои мустаҳкам гурехта, ба волии таъинкардаи ӯ (Искандар.— Б.Ғ.) итоат намуданро наметоистанд» (IV, 15, 7). Дар ҳақиқат, мамлакати тамоман толон ва харобгаштаи суғдиён боз аз сари нав ба муқобили тачовузкорони аҷнабӣ қиём намуд. Искандар ба мақсади фуру нишондани шӯриш лашкари 20 ҳазорнафараи худро ба панҷ даста тақсим намуда, аз як гӯша ба гӯшаи дигари Суғд ҳаракат кард ва ҳар як одами рӯ ба рӯ шударо аз дами тег гузаронид. Чунон ки муаррихи Юнони Қадим Диодори Ситсилӣ (XII) хабар медиҳад, «Искандар суғдиёни шӯришгарро таъкиб карда, аз онҳо беш аз 120 ҳазор нафарро ҳалок менамояд». Дар натиҷаи ин ҷазодиҳии мудҳиш ва хунҳорӣ мамлакат ба дараҷае ҳолӣ гардид, ки Искандар ба яке аз саркардаҳои ҳарбии худ супориш дод, то «ба ҷои Суғд дубора шаҳре таъсис намоянд» (Арриан, IV, 16, 3). Зоҳиран, дар ин маврид ба ҷои шаҳрҳои вайрон ва ҳолишудаи суғдиҳо ба вучуд овардани шаҳрчаҳои ҳарбии юнонӣ, ки барои маъмурият ва лашкари юнону мақдунӣ ҳамчун таъягоҳ хизмат мекарданд, дар назар дошта мешуд¹⁷.

¹⁵ Ба қавли Ф. Шварц, задухӯрд дар соёили ростӣ дарёи Зарафшон, дар ноъияи Зиёуддин ба амал омадааст (Schwartz F., 1906, s. 62–63), ба фикри Б.А.Литвинский дар қисми ғарбӣ (ИТН, I, с.530).

¹⁶ Althäim F., 1953, s. 68.

¹⁷ Ёло ин нуқтаи назар тавассути тадқиқи муфассали филологии И.В.Пьянков (Пьянков И.В., 1970, с.47-48) тасдиқ гардид.

Дар чунин вақте ки истилокорони юнонӣ Суғдро ба хун оғушта мекарданд ва сарлашқари дар Бохтар гузоштаи Искандар барои дар итоат нигоҳ доштани мамлакат ва танбеҳ додани шӯришиён ҳар гуна чораҳо медид, Спитаман бо 600 нафар аскарӣ савораи худ ба ақибгоҳи Искандар, яъне ба Бохтар гузашта, бо тамоми ғайрат ва шучоат муборизаро бар зидди аскарони юнонӣ давом дод. Дар тирамоҳи соли 328 ӯ бо 3 ҳазор аскарӣ савора боз ба пойтахти Суғд раҳсипор гардид. Спитаман пас аз ҷанги саҳте, ки аз ду тараф бисёр одамон кушта шуданд, ба тарафи саҳро ақиб нишаст, вале дар он ҷо сардорони баъзе қabilaҳои бодиянишини хoiнона ба ӯ ҳуҷум намуда, сарашро аз тан ҷудо карданд ва ҷи навье ки Арриан мегӯяд, «онро ба Искандар фиристоданд, то ки ба ин васила хавфу хатари ба сари худашон таҳдидкунандаро бартараф намоянд» (IV,17,7).

Ҳалокати Спитаман ҳеҷ гоҳ тамоман зафар ёфтани истилогарони аҷнабӣ ва комилан сари таслим фуруд овардани суғдиёнро ифода намекард. Вазъияти мамлақати Суғд мисли пештара барои таҷовузкорони юнонӣ хатарнок буд. Искандаре, ки қувваи давлати ҷаҳонии Ҳахоманиширо ба осонӣ дарҳам шикаста тавонист, ҳоло маҷбур гардид, ки зимистони соли 328/27-ро дар кишвари итоатнопазири Суғд гузаронад.

Лекин Искандар аз тирамоҳи соли 328 пеш аз милод бо нияти дар дохили мамлакат пайдо кардани қувваҳои пуштибони мубориза бар зидди аҳолии шӯришгари Суғд сиёсати худро нисбат ба аёнӯ ашрофи маҳаллӣ ва қоҳинони зардуштӣ ба қуллӣ тағйир дод. Масалан, баҳори соли 327 пеш аз милод, ҳангоми ба даст даровардани якҷанд истехкоми кӯхистонии суғдиҳо, ки барои муҳофизаи «онҳо аз аёнӯ ашрофи суғдӣ – Уксорт, Сисимитр ва Ҳуриён» роҳбарӣ мекарданд, Искандар ононро на фақат бубахшид, балки тамоми молу мулкашонро ба ихтиёри худӣ онҳо гузошт. Ӯ на танҳо ба он намояндагонӣ аёнӯ ашрофи маҳаллӣ, ки ба вай кӯмак мерасониданд, инчунин, ҳатто ба ононе, ки дар муборизаи юнониён ва суғдиҳо бетараф меистоданд, ба тариқи ҷоиза пул меод ва молу мулки шӯришиёнро байни онҳо тақсим мекард.

То ҷӣ андоза тағйир ёфтани равияи Искандар нисбат ба аён ва ашрофи маҳаллӣ аз гуфтаҳои сарзанишомези Каллисфен ном таърихнигори дарбори ӯ, ки Арриан ба тариқи зайл нақл кардааст, аён мегардад: «Искандаро, агарҷанде мегӯянд, ки дар кишвари барбарӣ аз худ кардани ахлоқи барбарӣ лозим аст, бо вучуди ин, ман аз ту хоҳиш мекунам, Элладаро ба хотир ор, ки аз барои вай ту ба ин сафари ҷангӣ иқдом намудӣ, то Осиёро мутеи Юнон қунӣ».

Искандар бо табақаи фавқонии Суғд алоқаи ҳешутаборӣ ҳам пайдо мекунад. Вай духтари Уксорт Руксона (Рухшонак)-ро, ки асир афтода буд, ба занӣ гирифта, ақрабӣ ӯро ба тарафи худ ҷалб менамояд. Дар натиҷаи ин гуна сиёсати Искандар аёнӯ ашрофи Суғд боварӣ ҳосил мекунанд, ки ӯ на ба муқобили онҳо, балки фақат бо халқ мубориза мебарад. Аз ин сабаб, онҳо бо вай ҳамдастӣ намуда, манфиати мамлақати худро ба душман мефурӯшанд. Ҷунончи, Сисимитр қӯшуни сершумореро ба ихтиёри Искандар дода, дар муте намудани қabilaҳои сақой ба ӯ мадад мекунад.

Рафтори Уксорт ҳам яке аз мисолҳои равшанест, ки нисбат ба манфиати халқи худ ҳиёнат кардани гурӯҳҳои ашрофияи маҳаллиро нишон медиҳад. Ӯ пас аз он ки бо Искандар алоқаи ҳешӣ пайдо кард, дар роҳи ба асорат гирифтӣ намудани кишвари худ бо тамоми қувват ба истилоқорон кӯмак расонид. Баҳори соли 325 пеш аз милод, вақте ки аскарони дар Бохтар таваққуф кардаи юнонӣ бар зидди Искандар исён намуданд, Уксорт, ба ҷои аз ин фурсат истифода бурда ба муқобили истилогарон сар бардоштан, Искандарро аз ин воқеа хабардор кард. Искандар, ки он вақт дар Ҳиндустон буд, баробари

вокиф шудан аз ходиса фавран чорае чуста, исёнро фуру нишонд ва Уксортро волии музофоти Паропамис (воҳаи Кобул) таъин намуд. Хангоме ки дар ин музофот ҳам бар зидди тачовузкорони аҷнабӣ шӯриш сар зад, Уксорт бо таппабуси худ онро хобонид ва шӯришгаронро ваҳшиёна ҷазо дод.

Ҳамин навъ, ба сабаби қувваи марказиятноки ҳарбӣ доштани истилокорон ва инчунин дар натиҷаи хиёнати аъёну ашрофи маҳаллӣ шӯриши қаҳрамононаи халқи Суғд пахш карда шуд. Ҳамаи заминҳои шохҳои рости дарёи Омури макдунӣ ишғол намуданд. Мувофиқи афсонае, Искандар гӯё то сарғаҳи дарёи Зарафшон омада будааст, ки дар он ҷо вучуд доштани кӯле бо номи Искандар (Искандаркӯл) низ ба ин гувоҳӣ медиҳад.

Дар даврае, ки Осиёи Миёна мавриди истилои Искандар қарор гирифта буд, фақат Хоразм тавонист истиқлолияти худро нигоҳ дорад. Арриан «нақл мекунад: вақте ки Искандар зимистони соли 329/28-ро дар Бохтар мегузаронид, шохӣ Хоразм Фарозмон бо 1500 савора ба зиёрати ӯ омада, бар зидди колхҳо ва амазонҳо муттафиқона амал карданро пешниҳод намуд» (IV,15,1-6).

Аҷдоди тоҷикон ва дигар халқҳои Осиёи Миёна дар зарфи се сол истиқлолияти кишвари худро муҳофизат намуда, бо истилогароне, ки империяи бузург ба вучуд оварда буданд, мубориза карданд. Агарчанде онҳо дар ин мубориза мағлуб шуданд, вале ба ҳар ҳол бо муқовимати диловаронаи худ ба Искандар чунон зарбае ворид оварданд, ки иқтидори ҷангии лашкари ӯ саҳт заиф гардид.

Шикасти давлати Ҳахоманишӣ ва ба истилогарони юнону макдунӣ тобеъ шудани Бохтар, Суғд ва соири кишварҳои Осиёи Миёна аҳволи вазнини оммаи заҳматкаши ин мамлакатҳоро қадре ҳам беҳтар накард. Табақаи ашрофӣ маҳаллӣ, ки дар шахсияти истилокорон таъягоҳи мустаҳкамӣ худро пайдо карда буданд, чи барои афзудани сарвати худ ва чи ба манфиати истилогарони аҷнабӣ аҳли меҳнатро боз ҳам саҳттар истисмор мекарданд. Ин аст, ки дар тамоми давраи ҳукмронии истилокорони макдунӣ халқҳои Осиёи Миёна бо нияти аз дӯш барандохтани бори гарони зулму таадбии аҷнабиён дам ба дам сар мебардоштанд.

Инқирози империяи Искандари Макдунӣ ва оқибати футухоти макдунӣ

Искандар Бобулро пойтахти давлати нави худ қарор дод ва асосан ҳамон усули мамлакатдорӣ давраи Ҳахоманишиҳо нигаҳ дошта, бо тамоми ҳастиаш барои ба даст овардани ягонагии давлат саъй намуд. Аз соли 324 пеш аз милод сар карда бохтарӣҳо, суғдӣҳо ва дигар намоёндагони халқҳои Осиёи Миёнаро низ бидуни тафриқагузорӣ бо юниён ба сафи аскарӣ мегирифтагӣ шуданд. 30 ҳазор нафар ҷавононро аз фарзандони ашрофи маҳаллӣ ба тарзи макдунӣ мусаллаҳ намуда, ба дастаҳои аскарони савора тақсим карданд.

Аз рӯи маълумоти муаллифони қадим, Искандар бо мақсади ба вучуд овардани нуқтаҳои муттақои истилои юнону макдунӣ дар Суғд ва Бохтар 8-12 шаҳр бино карда, ба ҳар яке Искандария ном дод. Чунончи: Искандарияи Ақсо, Искандарияи Ориё (Ҳирот), Искандарияи лаби Ому (тахминан дар «ноҳияи Тирмиз ё Кӯлоб»), Искандарияи Бохтар, Искандарияи Мароғи (Байрамалии ҳозира). Дар ин шаҳрҳо то 20 ҳазор аскарони пиёдаанизм ва 3 ҳазор савора қарор гирифта буданд.

Вале ҳамаи ин тадбироти Искандари Макдунӣ империяи ӯро, ки аз ихтилоти тасодуфии қабила ва халқҳои гуногун фароҳам омада буд, ба як давлати воҳид табдил дода натавонист. Ноустувории ин империя ҳамон лаҳза пас аз фавти Искандар (с.323 пеш аз милод) ошкор гардид.

Бо расидани хабари вафоти Искандар шӯриши аҳолии мазлуми Осиё ба амал омад. Муаррихони қадим хабар медиҳанд, ки «барбарихо» фавран пас аз марги фотех шаҳри Искандарияи Марвонино, ки дар лаби наҳри Мурғоб сохта шуда буд, хароб карданд.

Ҳокимият пас аз вафоти Искандар ба ихтиёри ҷонишинон – сарлашкарони ӯ бимонд, ки онҳоро «диадохҳо» (ворисон) ва «эпигонҳо» (вориси ворисон) меномиданд. Сарлашкарон барои соҳиб шудан ба империя бо якдигар муборизаҳои шадиде бурданд, вале ба ҳеҷ кадоме аз онҳо тамоман ба даст даровардани ҳокимияти олӣ муяссар нагардид. Пас аз муҳорибаи хунини ду гурӯҳи асосии диадохҳо дар наздикии Ипс (с.301 пеш аз милод) дар Фригияи Кабир, ки яке аз саҳттарин ҷангҳои дунёи қадим ҳисоб меёфт, империяи Искандар ба се давлати мустақил: Мақдунӣ, Миср ва Сурия (Селевкиҳо) ҷудо шуд. Ин давлатҳо дар таърих давлатҳои эллиний ном гирифтаанд.

Муаррихони буржуазӣ сафарҳои ҷангии Искандари Мақдуниро ҳамчун ҳодисаи прогрессивӣ ба қалам дода, вале аз он амри воқеӣ, ки мақсади асосии лашкаркашиҳои Искандар маҳз ба таҳти тасарруфи Юнон даровардани кишварҳои Шарқ, васеъ кардани доираи тижорат, истисмор намудани халқҳои Машриқзамин ва ба ғорат бурдани сарватҳои онҳо буд ва ҳамаи инҳо бо қатлиҳои аҳолии маҳаллӣ анҷом мепазируфт, ҷашм пушидаанд.

Таҳқиқи таърихи кишварҳои ба истилои қўшунҳои юнонию мақдунӣ дучоршуда нишон медиҳад, ки юнониён ва мақдуниён баробари қадам гузоштан ба сарзамини забткардаашон усули бо аҳолии мутеъ муносибат кардан, ҷунончи: ба қор бурдани зўрӣ, маҷбуриятҳои номаҳдуди аҳоли, ба нафъи худ истифода кардани одамони асирафтада бо роҳи фуруҳтан ва ба маҳалҳои дигар фиристодани онҳо ва амсоли инро, ки дар ҷараёни инкишофи ҷамъияти ғуломдорӣ Юнон ба зухур омада буд, низ бо худ меоварданд¹⁸.

Аксари муаррихони буржуазӣ таъсири маданияти Юноно ба маданияти Шарқ (ки дар ҳақиқат ҳам хеле бузург буд) хотирнишон намуда, вале аз хусуси комёбиҳои маданияи халқҳои Шарқ, ҳатто лаб во накардаанд. Аммо ҳақиқат ин аст, ки маданияти ҳазорсолаи Шарқ ба маданияти Юнон ва дигар мамлакатҳои Ғарб таъсири бузург ва ҳамаҷониба расонидааст.

Дар маданияти ба истилоҳ эллиний на ин ки эҷодиёти маданияи «соф» юнонӣ, балки омезиши махсуси маданияти юнонӣ ва шарқӣ инъикоси худро пайдо намудааст ва дар бобати инкишофи ин маданият роли бузургро халқҳои Осиёи Миёна бозӣ кардаанд. Ҳафриёти археологӣ далелу мадракҳои тоза ба тозаеро меоранд, ки саҳми халқҳои шарқ, аз ҷумла мардумони Осиёи Миёнаро дар тараққиёти маданияти модии ҷаҳони эллиний собит менамоянд. Баъзе принципҳои асосии шаҳрсозӣ бо фикру тасаввуроте, ки дар шарқ хеле барвақттар аз давраи эллиний равнақ дошт, алоқаманд мебошад.

Расму одатҳои мазҳабии мардумони Осиёи Миёна ва Эрон ба ақидаҳои динии юнониён ва римӣҳо таъсири калоне бахшида, сипас ба тараққиёти дини насронӣ ҳам асароти худро гузоштааст.

«Дар ин соҳа, – менависад В. Тарн, – Шарқ фотехи худро асир намуд; ин ҳаракат мумкин аст то аҳди масеҳӣ ба авҷи худ нарасида бошад, вале дар зарфи тамоми давраи эллиний торафт боло мерафт»¹⁹. Таъсири Шарқи қадим дар адабиёт, санъат, фалсафа ва дигар риштаҳои илму фанни юнонӣ низ инъикоси худро пайдо намудааст.

¹⁸ Зельин К.К., Трофимов М.К., 1969, с. 66.

¹⁹ Тарн В., 1969, с. 309.

ЮНОНУ БОХТАР ВА ПОРТ ДАР АСРҲОИ III-II ПЕШ АЗ МИЛОД

1. ОСИЁИ МИЁНА ДАР ҲАЙЪАТИ ДАВЛАТИ СЕЛЕВКИЁН

Яке аз сарлашкарони Искандари Мақдунӣ - Селевк соли 312 пеш аз милод дар Бобулистон ба сифати сатрап мавқеъ ёфт. Минбаъд дар муддати нӯҳ сол вай тадричан ҳукми худро ба Ғарбу Шарқ, аз ҷумла, ба Эрон ва Осиеи Миёна вусъат дод. Қойҳое буд, ки вай бо роҳи дипломатӣ пеш мерафт, вале дар Осиеи Миёна ба муқобилати шадид дучор омад ва роҳи ҷангро пеш гирифт. Ба қавли Помпей Трог (Юстин, XV, 4, 11), Селевки I «бар Бобулистон зафар ёфта, қувваи худро афзуд ва Бохтарро тасхир намуд». Порт ва Суғдро ҳам зерӣ даст кард (Аппиан, «Сурия», 55). Вале кӯшиши Ҳиндустони шимолиро ғасб кардани Селевки I барор нагирифт.

Муҳаққиқи эллинизм, муаррихи номии советӣ А.Б.Ранович навиштааст, ки «таърихи Селевкиён барои муаррихон мушқилоти ғавқуллода дорад, зеро вазъияти маъхазҳои адаби ниҳоят бад аст»¹. Ин нукта ба Осиеи Миёна низ пурра дахл дорад, зеро давраи дар ҳайъати Селевкиён будани он, яъне охири асри III ва миёнаи асри II пеш аз милод тақрибан номаълум аст.

Азбаски давлати Селевки I ниҳоят васеъ буд ва ноҳияҳои Шарқ диққати доимиро тақозо дошт, вай соли 293 пеш аз милод писараш Антиохро дар шарқ волиъ таъин кард. Қолиби диққат аст, ки Антиох писари духтари Спитаман Апама буд, аз ин рӯ, Осиеи Миёна барои Антиох кишвари аҷдоди ӯ ҳисоб мешуд.

Мувофиқи баъзе маълумотҳои бевосита, дар Осиеи Миёна дар ибтидои асри III пеш аз милод зидди ҳукмронии Селевкиён исёнҳо шуда, дар айни ҳол ба мулкҳои осиеимиёнагии Селевкиён қабилаҳои кӯчманчӣ ҳамла карданд. Дар айни ин ошӯбҳо бисёр пойгоҳҳои давлати Селевкиён хароб гардиданд, масалан, Искандарияи Мароға ва Искандарияи Аксо, ки ханӯз Искандари Мақдунӣ сохта буд, ба ҳок яқсон шуданд. Минбаъд Селевкиён ин шаҳрхоро барқарор намуданд ва дар атрофи воҳаи Мароға деворе сохтанд, ки 250 км тӯл дошт. Сарлашқари Селевкиён Демодам зидди кӯчманчиён, ки дар он тарафи дарёи Сир макон доштанд, лашкар кашид (Плиний, IV, 18, 49). Ба тӯфайли як қатор тадбирҳои ҳарбӣ сиёсӣ ва дипломатӣ ба Антиох муяссар шуд, ки неҳзати зиддиселевкиёноро фуру нишонад.²

Барои дарки сиёсати Селевк дар шарқ ва мавқеи волии ӯ Антиох материали нумизматӣ³, ки Б.А.Литвинский ва В.М.Массон⁴ аз ин дидгоҳ таҳлил кардаанд, маълумоти қолиби диққат медиҳад. Антиох дар замони шарикҳоким будани худ ба вазни сиккаи «ҳиндӣ» сиккае зад ва зимнан дар ин тангаҳо ҳам номи Селевки I ва ҳам номи писараш Антиох сабт шудаанд. Эҳтимол, ин

¹ Ранович А.Б., с. 113.

² ИТН, I, с. 283.

³ Nūwyl F.T., 1938.

⁴ ИТН, I, с. 283–286, Массон В.М., Ромодин В.А., 1964, с. 99–101.

кӯшише буд барои пайдор намудани соҳибхитиёрии Антиох. Ба ҳар ҳол, баъди вафоти падараш Антиох соли 280 пеш аз милод ҳокими тамоми давлати Селевкиён гардиду дигар ин гуна танга набаровард.

Дар аҳди қариб бистсолаи (солҳои 280-261 то милод) Антиохи I дар ғарби мулки вай ҷангҳои бисёре мешуданд ва ӯ ба шарқи давлати худ, алалхусус, ба Осиёи Миёна кам аҳамият меод. Дар ин вақт ноҳияҳои Осиёи Миёна беш аз пеш қувват гирифта, дар ин ҷо зисту зиндагӣ ба тартиб меомад, хоҷагии кишлоқ, ҳунармандӣ ва тиҷорат раванқ меёфт.

Осиёи Миёна аз марказҳои асосии мулки Селевкиён хеле дур бошад ҳам, дар айни ҳол қисми муҳими давлат ҳисоб мешуд. Селевкиён қад-қадӣ роҳи тиҷоратие, ки аз Селевкияи соҳили Ғарб ба Бохтар мебарид, деҳу шаҳрҳои нав бунёд мекарданд ва таъбири ин факт фақат ҳамин аст, ки Селевкиён ба Осиёи Миёна ҳам аз ҷиҳати ҳарбии стратегӣ ва ҳам аз ҷиҳати иқтисодӣ ҳавасманд буданд⁵.

Таркиби синфи ҳукмрон якранг набуд. Дар қатори юнониён ҳоким аён ашрофи маҳаллӣ низ ба назар мерасиданд. Бешак, ҳокимияти Селевкиён дар Осиёи Миёна ба қувваи ҳарбӣ – ба аскароне, ки дар қароргоҳҳои ҳарбии юнониён – катойкияҳо меистоданд, таъйин дошт. Вале дар истисмори аҳолии истисморгарони «худӣ», намоёндогони синфи ҳукмрони Осиёи Миёна ҳам ширкат кардаанд. Муносибати синфи ҳукмрон ба давлати Селевкиён низ яхела набуд; қашонда бурдани сарвати Осиёи Миёна ба ҳориҷа боиси норозигии он тоифаи синфи ҳукмрон мегардид, ки барои худ луқмаи калонтареро «қанда» гирифтани буданд. Аҳолии маҳаллӣ, ки дучори истисмори дутарафа буд, низ аз ҷон безор мешуд.

Дар айни ҳол, чунин мулоҳизаро дуруст ҳисоб кардан лозим, ки «замони дар ҳайъати давлати Селевкиён будани Осиёи Миёна замони барқароркунии қувваҳои истисморкунандаи аз таҷовузи юнониён мақдунӣ ҳаробгардидаи мамлакат, замони дар муборизаи зидди Селевкиён ба вучуд омадани иттиҳоди бохтариён, суғдиён, портҳо ва дигар халқҳои Осиёи Миёна аст»⁶.

Дар дохили давлати Селевкиён ҳам байни даъвогарони тахт доимо задухӯрд мешуд. Баъзе ворисон мекӯшиданд, ки ҷудо шаванд ва соҳибхитиёр бошанд. Дар натиҷа вазъият (алалхусус, дар ноҳияҳои қанорӣ) ниҳоят ноустувор ва ҳавфнок мешуд.

2. ДАВЛАТҲОИ ЮНОНУ БОХТАР ВА ПОРТ

Пайдоиш ва таърихи даврҳои аввали

Порт ва Юнону Бохтар

Дар айни муборизаи байни ду бародарон (Селевки II ва Антиохи Гиеракс) барои соҳиб шудан ба тахт аз давлати Селевкиён портҳо ҷудо шуданд, ки ба онҳо Андрагор ном юнони сардорӣ мекард. Мувофиқи ривояти воқеанигори антиқа, ки рӯйдодҳои онвақтаи Осиёи Миёнаро муфассал баён кардааст, воқеа чунин чараён дошт: «Сипас, Диодот низ ҷудо шуд (аз селевкиён -Б.Ғ.), ки ҳокими ҳазор шаҳрҳои Бохтар буд ва фармуд ӯро подшоҳ хонанд; ба ибрати ӯ аз мақдунӣ тамоми мардуми Шарқ ҷудо шуданд. Дар он давра Арсак

⁵ Ёкуе К.Н., 1963, р. 140. Бенгарин маълуми материалҳои маъхазҳои ҳатти оид ба бунёди шафрно дар шарқ. аз тарафи Искандари Мақдунӣ ва Селевкиён ин аст: Tschechikowek V., 1927. Аммо селевкиён шафрнои навро дар Осиёи Миёна не, балки асосан дар ғарб ме-сохтанд (Althūm F., 1947–1948, с. 205).

⁶ ИТН, I, с. 289.

ном одаме буд безот, вале бошучоат, ки одатан рохзанӣ ва дуздӣ мекард. Шунид, ки Селевк (Селевкии II.–Б.Ғ.) дар Осиё шикаст хӯрдааст, дигар аз подшоҳ боке накарда, ба портҳо бо дастаи рохзанон дарафтод, бар ҳокими онҳо Андрагор ғолиб омад, ӯро ба қатл расонд ва ҳокимиятро бар халқ (портҳо) ба даст гирифт» (Юстин, XII, I, 4-7).

Ҳатто дар ҳамин як порчаи хурди таърихи ибтидои Юнону Бохтар ва Порт хеле норавшаниҳо, алаҳхусус, норавшаниҳои хронологӣ ҷой дорад. Юнону Бохтар кай чудо шудааст? Аввалин муҳаққиқи ин масъала академики Россия Ф.Байер (соли 1738) ва пас аз ӯ бисёр дигар олимони матнҳои лозимаро муфассал таҳлил намуда, мудом таъкид мекунанд, ки дар ин матнҳо, аз ҷумла дар матни Юстин муҳолифатҳои хронологӣ ҳаст⁷. Эҳтимоли комил аст, ки воқеаҳои Диодот андаке пештар, тақрибан соли 256 пеш аз милод ба вуқӯъ омадаанд, ҳол он ки воқеаҳои Аршак қарибҳои соли 256 пеш аз милод шудаанд.

Масъалаи дигари муҳимтар – масъалаи хусусияти он воқеаҳо аз ин ҳам мураккабтар аст. Дар ин бобат дар илми таърих ду ақида ҳаст. Ба ақидаи олимони Англия Г.Макдоналд ва В.Тарн дар Бохтар Селевкиён тангае сикка мезадаанд, ки дар он монограммаи (сарҳарфи) номи Диодот сабт шудааст ва ин далолат мекунад, ки иқтидор ва истиқлоли вориси мазкур ба тадриҷ меафзуд ва ниҳоят ҳақиқатан соҳибхитиёр гардид.⁸ Вале ба ақидаи олими Ҳиндустон А.Нарайн, ин гуна монограммаҳо одатан номи ҳуди сиккаҳона ва ё худ номи маъмури сиккаҳонаро ифода мекунад. Агар ба таъкиди истиқлоли ин ё он ворис ҳочат бошад, дар танга номи пурраи ӯ сабт мешуд.⁹ Ғайр аз ин дигар ақидаҳо ҳам ҳастанд. Аниқаш ҳамин, ки алҳол маънои монограммаҳои тангаҳои юнонию бохтариро муайян кардан имкон надорад.¹⁰ Дар айни ҳол, ҷолиби диққат аст, ки дар як қатор тангаҳои давраи Селевкиён ба ҷои сурати подшоҳи Селевкиён сурати Диодот сабт шудааст. Ростӣ гап, баъзе таърихчиён мегӯянд, ки ин на он Диодот аст, балки писари Диодот мебошад, вале ин даъво асоси ҷиддие надорад.

Хулласи гап, маълумоти тангаҳо ба ақидаи Макдоналду Тарн асос шуда наметавонад. Ғайр аз ин ақидаи мазкур чунин ривояти бевосита ва аниқ Юстинро ба инобат намегирад, ки Диодот аз давлати Селевкиён «чудо шудааст», яъне зидди давлати марказӣ шӯриш бардошта, давлати ҳудашро таъсис додааст.

Ақидаи мо доир ба ин масъала, ки дар сарчашмаҳо ниҳоят ночиз акс ёфтааст, дар «Таърихи халқи тоҷик» (с.1955) зикр шудааст. Гуфтан мумкин аст, ки дар Бохтар ворисони Селевкиён соҳиби қувваи тавоноии ҳарбии юнонӣ буданд. Диодот ин қувваи ҳарбӣ ва аъёну ашрофи юнонишудаи маҳаллии Бохтару Суғдро, ки низ аз Селевкиён чудо шудан меҳостанд, истифода бурда ва ба онҳо така карда, сарвари ҳаракате шуд, ки боиси аз Селевкиён чудо шудани Бохтар гардид. Шакке нест, ки дар ин ҳаракат оммаи халқ низ ширкат дошт, ки зидди зулми дутарафа ва барои истиқлол мубориза мебуд¹¹.

Аниқ гуфтан мумкин нест, ки вусъати ин давлат чӣ қадар буд. Страбон (II, 9,2) ҳикояте дорад, ки ривояти мазкурро қувват медиҳад. Ба қавли Страбон, волиёни юнонӣ (яъне дастнигору ҳамсафони Диодот) «пеш аз ҳама, Бохтарро ва тамоми мамлакати наздиктаринро ба исён таҳриқ карданд». Аз ин

⁷ Таълили ақидањоро ниг.: Nakain A.K., 1962, p. 167.

⁸ Takn W.W., 1951, p. 72, 74.

⁹ Nakain A.K., 1962, p. 15.

¹⁰ Cfr. K. et G. Sisman C., p. 68–70.

¹¹ Дигар тафсируро ниг.: Ickykman Y., 1966, p. 89 (n. 13), 91-93

аниқтар маълумоте дар даст надорем. Мумкин аст, ки ин Суғд бошад (баъзе муҳаққиқон чунин мепиндоранд), мумкин Ориёно ё Мароғо бошад (ки ин ҳам аз эҳтимол дур нест).

Таърихи давраи аввали давлати Юнону Бохтар ва таърихи мулки Порт ба ҳам печидаанд. Юстин рӯйроост мегӯяд, ки Арсак аз шоҳи Бохтар Диодот «метарсид» (II, 1, 4,8). Страбон низ ривояте меоварад, ки Арсак бохтарие буд «барои халос шудан аз қудрати рӯзафзуни Диодот ва ворисони вай дар Порт исён кард».

Ба ҷои Диодоти I, ки аз афти қор, дер ҳукм нарондааст, писараш Диодот ба сари ҳокимият омад. Сиккашиносон ҳеҷ муайян карда наметавонистанд, ки тангаҳои расми Диодот доштагӣ кадомаш ба Диодоти I тааллуқ дораду кадомаш ба Диодоти II.¹² Аз дигар тараф, ҷи гуна пайдо шудани мулки Порт ҳам равшан не. Дар маъхазҳои антиқа роҷеъ ба давраҳои аввали таърихи Порт се ақида ҳаст. Ба қавли Н.Дибвойс, ки муаллифи бехтарин асари тадқиқоти таърихи сиёсии Порт мебошад, «ба ҳуди юнониён(-и қадим.-Б.Ғ.) ҳақиқати таърихии ин ақидаҳо қомилан ғушида буд».¹³

Аз афти қор, дар миёнаҳои асри III пеш аз милод сатрапи Порт хостааст аз Селевкиён ҷудо шавад. Дар ҳамин давра аз Селевкиён Бохтар ҷудо шудааст. Маъхазҳо ривоят мекунанд, ки дар Порт ҳокимиятро Арсак ба даст гирифт. Ба қавли Страбон (XI, 9,3; XI, 9, 2), асли насаби вай аз қўчманчиёни дах (ё худ парндаҳо) будааст; «баъзеҳо акси инро мегӯянд, – гапашро идома медиҳад Страбон – ва ўро бохтарӣ мешуморанд, ки барои халос шудан аз қудрати рӯзафзуни Диодот ва ворисони вай дар Порт исён кард». Юстин ҳама медиҳад, ки (XI, I, 4, 6) Арсак шахси безот, вале бошӯҷоат буд. Вай ба сатрапи Порт дарафтод, бар ў ғолиб омад «ва бар халқи Порт ҳукмрон шуд». Ақидаи севум (ки хеле муфасссал аст) ба Арриан («Парфика», фикраи 1) тааллуқ дорад. Ду бародар Аршак ва Тиридот аз сатрапи Селевкиён ҳақорат шундаанд. Пас аз ин панҷ шарикӣ худро ба ёрдам ҷеғ зада, таҳқиркунандаи худро қуштаанд ва халқро ба шӯриш таҳриқ кардаанд.

Мо бо Дибвойс¹⁴ ҳамфикр ҳастем, вале бе маъхазӣ иловагӣ муқаррар кардан душвор аст, ки кадоме аз ин ақидаҳо дуруст мебошанд¹⁵.

«Аввал Арсак очиз буд, зеро мудом бо онҳое мечангид, ки мулкашонро қашиди гирифта буд...» (Страбон, XI, 9, 2). Даре нагузашта Арсак ҳалок шуд. Минбаъд подшоҳони Порт аксаран бо номи аслии худ номбар нашуда, балки «арсакҳо» («аршакҳо») ва ҳуди сулола «Арсакӣён» («Аршакӣён») номида шудааст, ки дар сарчашмаҳои шарқӣ бештар бо номи Ашқониён машҳур аст.

Пас аз вафоти асосгузори сулола - Аршак бародари вай Тиридот ба сари ҳокимият омад¹⁶. «Даре нагузашта Арсак (яъне Тиридоти I.– Б.Ғ.) мулки Гирконро низ тасхир кард. Ба ҳамин тарз, Арсак бар ду давлат сарвар шуда, лаш-

¹² Crkiřl K. et Frřssman C, 1965, p. 75; Lahikı A. N.. 1965, p. 110–114, 265.

¹³ Dyřvoisř N. C, 1938, p. 9–10.

¹⁴ Ibid, p. 10.

¹⁵ Дар бораи пайдоиш ва таърихи давраи аввали Порт, ғам дар мамлақати мо ва ғам дар хорилға бисёр муаррихон (А.Ғ.Бокщанин, Ғ.А.Кошеленко, М.Е.Массон, И.Вольский, Ж. ле Риде ва диг.) тадқиқот бурдаанд ва ғозир машғули тадқиқот мебошанд, вале на хронология ва на моғияти воқеаҳои миёнаҳои асри III пеш аз милод альғол қомилан равшан нестанд.

¹⁶ Ба ғамин тариқ, мо иддаои И.Волский (Wolski J., 1947, p. 222) ва пайрави ў Ғ.А. Кошеленко (Кошеленко Ғ.А., 1968, с. 64–65), ки Тиридотро шахси афсонавӣ → гуфтаанд, қабул надорем. Маълумоти архиви Насо далолат мекунад, ки Тиридот вуљуд дошт (Дьяконов И.М. ва Лившиц В.А., 1960, 7,с.20-21).

кари бузурге чамъ овард, зеро ҳам аз Селевк ва ҳам аз шоҳи Бохтар Диодот бим дошт» (Юстин, ЦІІ, 4, 8).

Дар айни ҳол, ҳамин хеле муҳим аст, ки ҳар ду давлати навбунёд бо ҳам муҳолифат меварзиданд. Аз афти қор, сараввал ҳар яки он иддао дошт, ки дар Осиёи Миёна ҳукмрон шавад. Ҳокимони Порт дар аввал аз Диодоти I ба дараҷае меҳаросиданд, ки аз Селевкиён ин қадар ҳарос надоштанд. Вале баъди марги Диодоти I қор ранги дигар гирифт. Аз афти қор, ниятҳои таҷовузқоронаи Селевкиён, ки ба ҳар ду давлати соҳибихтиёри Осиёи Миёна таҳдид мекарданд, дар бобати дигар гаштани муносибати Порт ва Юнону Бохтар сабаби асосӣ шуданд. Баъди марги Диодоти I писараш Диодоти II бо Порт муоҳидаи сулҳ баст (Юстин, ХІІ, 4, 8–9). Гап дар ин ки подшоҳи Селевкиён - Селевки II ба шарқ лашқар кашид, то ноҳияҳои Осиёи Миёнаро боз ба мулки худ ҳамроҳ кунад. Вале ин дафъа «дандонаш нагузашт». Портҳо, ки ақибгоҳи худро мустаҳкам карда буданд, ҳамлаи селевкиёнро рад намуданд. Ростӣ гап, аввал Тиридоти I маҷбур шуд ба мулки апасиакҳои кӯчманҷӣ, ки дар шимоли Порт мезистанд, ақиб нишинад, вале баъд баргашту Селевки II-ро торумор кард.

Дар боло мо гуфтем, ки иттифоқи Порт ва Юнону Бохтар дар бобати сиёсати хориҷӣ чӣ мақсад дошт. Эҳтимол, Диодоти II муоҳидаи мазкурро барои ҳамин баста бошад, ки меҳост дар соҳаи сиёсати дохилӣ ҳам мавқеи худро пойдор намояд, зеро вазъият дар дохили мулки вай он қадар ҳам таърифӣ набуд.

Душмани Диодоти II Евтидем ном юнонии Осиёи Сағир, ки ба туфайли табaddулот ба сари ҳокимият омад, беш аз пеш мақоми намоёнро соҳиб мешуд. Тахмин мекунам, ки вай бародари Диодот аст, вале ин аз эҳтимол дур мебошад. Чунин тахмин ба ҳақиқат наздиктар аст, ки вай пеш аз табaddулот дар давлати Юнону Бохтар мансаби баланде дошт, вале чӣ гуна мансаб, инаш маълум не. Баъзеҳо мегӯянд, ки вай сатрапи Суғд буд, дигарон сатрапи Ориёно ё Мароға мегӯянд, вале ҳамаи ин иддао ягон асоси ҷиддие надорад.

Полибий (X, 34, 2–3) бо забони ҳуди Евтидем чунин мегӯяд: «На ман аввал зидди подшоҳ хестам, баръакс ҳукмрони Бохтар барои ҳамин шудам, ки авлоди чанд хоинро қир кардам». Аз ин мебарояд, ки Евтидем авлоди Диодоти I, яъне ҳуди Диодоти II ва бачагони ӯро ва, эҳтимол, авлоди дигар ҳамсафони Диодоти I-ро нобуд кардааст.

В.Тарн мутмаин аст, ки табaddулоти Евтидемо «халқ дастгирӣ мекард, зеро иттифок (Диодоти II.–Б.Ғ.) бо Порт ба юнониёни Бохтар маъқул набуд» ва Евтидем ба манфиати Селевкиён амал мекард.¹⁷ В.Тарн дар асоси чунин тахмин сухан меронад, ки зани Евтидем духтари маликаи Селевкиён буд ва ба ин сабаб худро хешу ақраби Селевкиён мешумурд. Вале ҳамаи ин тахминҳои беасос аст.

Дар бораи ҷиҳатҳои ҳақиқии воқеаҳои минбаъдаи аҳди Евтидем маълумот ниҳоят кам аст. Тахмин қардан мумкин, ки вай Диодоти II-ро кушту бо ҳуди ҳамин як қирдораш муносибатро бо Порт тезутунд кард. Аз эҳтимол дур нест, ки ин муносибати тезутунд боиси задухӯрдҳои мусаллаҳона ҳам гардид. Чи тавре ки аз баёни минбаъда равшан мешавад, дар аҳди Евтидем давлати Юнону Бохтар, дар ғарб Ориёно, Мароға ва эҳтимол, Аспион ва Туриваро аллақай дар бар мегирифт. Ба ҳамин тариқ, Евтидем дар Осиёи Миёна мулки зиёдеро соҳиб шуд. Маркази ин мулк ҳамоно Бохтар буд ва ба ҳайъати он Суғд ва мумкин аст, баъзе ноҳияҳои ҳамсоя дохил мешуданд.

¹⁷ Та́н W.W., 1951, p. 74.

Муборизаи зидди истилокории Селевкиён

Сипас, ахбори маъхазҳо моро ба дахсолаҳои охири асри III пеш аз милод меоварад. Дар ин мобайн Порт давлати муктадир гардид. Барои мустаҳкам кардани ҳокимияти худ Ашкониён баробари қувваи ярок, инчунин аслиҳаи идеологиро ҳам кор мефармуданд. Дар тангаҳои онҳо дар паҳлӯи номи подшоҳ унвони «tūos», яъне «Худо» пайдо шуд, ки ин далели баробари Худо боло бардоштани шоҳ мебошад ва ин яке аз хусусиятҳои идеологияи сиёсии Шарқи қадим аст. Аршакиҳо барои исботи худодод будани ҳокимияти худ ҳангоми тоҷгузорӣ маросимоти оташпарастиро истифода мебарданд, ки аз он қадимтарин урфу одатҳои эронӣ бармеояд.¹⁸

Яке аз мавзӯҳои маъмули расми рӯи тангаҳои портӣ расми мардест, ки дар ҷои нишастааш дасташро рост карда, камонро дошта истодааст. Ақидае ҳаст, ки ин гуна тасвир кардани камонро бояд як навъ инвеститура шуморид. Дикқати муҳаққиқон инчунин ба ҳамин ҷиҳати масъала низ ҷалб карда шуд, ки мавзӯи расми рӯи тангаҳои Ашкониён ва расми рӯи зарфҳои нукра, ки аз кӯргони давраи скифҳо дар маҷрои миёнаи Дон дар наздикии Воронеж ёфта шуд, ба ҳамдигар хеле шабоҳат доранд¹⁹. Агар тавзеҳи ба қарибӣ пешниҳодшудаи расми рӯи он зарфҳоро қабулкарда эътироф намоем, ки он расм тасвири ривояти скифии пайдоиши скифҳо ва шохони онҳо мебошад дар айни ҳол, инчунин манзараи инвестируро ҳам инъикос менамояд, пас гуфтан мумкин, ки шабоҳати он ду расм исботи возеҳи расми рӯи тангаҳои портӣ мебошад. Зидда аз ин, агар чунин маълумоти муаррихони антиқаро ба назар гирем, ки Ашкониён худ аз шимол ва кӯчманҷӣ буданд, пас шояд чунин иддао ҳам карда тавонем, ки ҳам дар зарфи скифӣ ва ҳам дар тангаи ашконӣ ҳамон як чиз тасвир шудааст.²⁰

Тиридот ҳудуди Портро вусят дода, ба он чанд ноҳияҳои Эронро ҳамроҳ кард, чанд қалъа сохт, шумораи лашкари ҳудро афзуд. Вале тақрибан соли 211 баъди 37 соли ҳукмронӣ вафот кард. Ба тахти салтанат писараш Артабони I нишаст.

Дар ин солҳо мавқеи Селевкиён боз мустаҳкам шуд. Подшоҳи Селевкиён Антиохи III кӯшид, ки ҳукми ҳудро ба тамоми мулкҳои пешинаи шарқии Селевкиён ҷорӣ намояд, алалхусус, ки Тиридот барин лашкаркаши ботаҷрибаи кордон кайҳо фавтида буд. Мувофиқи маълумоти, зоҳиран, муболиғаомези Юстин (XLI, 5, 7) Антиохи III бо лашкари сершумор—100 ҳазор пиёда ва 20 ҳазор савора ба юриш баромад²¹. Портҳо мардона муқобилат мекарданд, вале душман зӯр буд ва онҳо маҷбуран ақиб нишастанд. Онҳо як қисми хоки ҳудро аз даст доданд ва маҷбур шуданд, ки дар бораи иттифоқ бо Селевкиён муоҳида банданд²².

Роҳ ба хоки давлати Юнону Бохтар кушода шуд. Рафти воқеаҳои минбаъдари Полибий ба қалам додааст. Дастан пешгарди лашкари Евтидем, ки 10 ҳазор савора дошт, ба лаби дарёи Арей (Ҳарируд) оварда шуд. Вазифаи онҳо ҳамин буд, ки ба убури лашкари Селевкиён монеъ шаванд. Убургоҳро рӯзона дидбонӣ мекарданду шабона андаке аз дарё дуртар хайма зада қарор

¹⁸ Кошеленко Г.А., 1971.

¹⁹ Dkoyun I.G., 1952, c. 100.

²⁰ Раевский Д.С., 1977, c. 125–128.

²¹ М.Е.Массон дар таърих чунин маълумоти ғалатро лӯғӣ кардааст, ки ин лашкари бузург аз они Артабони I буд (Массон М.Е., 1955, 6, с. 11). Дар асл бошад, ин рақам ба лашкари истилогарон дахл дорад.

²² Нақли муфасссали ин воқеаҳо ниг.: Džyvoisŭ N.C., 1938, p. 14–18.

мегирифтанд ва, аз афти кор, дар канори дарё танҳо посбонро мегузоштанд. Антиохи III инро фаҳмида дар торикии шаб номаълум лашкари худро ба канори дарё оварду қарибҳои субҳ қисми зиёди лашкари худро аз дарё гузаронд. Бохтариён хабари ҷосусони худро шунида ба тарафи дарё тохтанд. Антиохи III шахсан ҳудаш дар сари лашкар истод. Лашкари савораи бохтариён ба се гурӯҳ тақсим шуда, ба сари Селевкиён фуру рехтанд ва аз ҳар ду тараф одами зиёде кушта шуд. Сарчашмаҳо қайд кардаанд, ки ҳучуми саворагони бохтарӣ хеле кироӣ буд. Полибий менависад, ки вақте гурӯҳи дувум ва сеуми лашкари бохтариён ба ҳучум гузашт, Селевкиён «аз ин таъбиқи мудҳиши душман ба танг омаданд». Вале Антиохи III лашкари эҳтиёгии худро ба қор андохт қисми асосии лашкари бохтариён дур монд. Дар натиҷа лашкари Селевкиён ғолиб омад ва танҳо қисми ночизи саворагони бохтарӣ, ки душман онҳоро дунболагирӣ мекард, то ба қувваи асосии лашкар рафта расид, ки ба он ҳуди Евтидем сардорӣ мекард. Евтидем маҷбур шуд, ки ба тарафи қалъаи Зариаспа – Бактарам ақиб нишинаду дар паси деворҳои муштаҳмаи он паноҳ барад (Полибий, X, 49, 1–15).

Аз он матн то замони мо расидаи Полибий як пораи калонаш ғум шудааст. Пас аз он анҷоми муҳосираи Бохтар тасвир шудааст. Байни душманон ғуфтушуниди дурударозе оғоз ёфт. Евтидем, аз ҷумла, созиш карданро барои ҳамин ҳам хеле зарур мешумурд, ки «дар сарҳад... лашкари бешумори кӯчманчиён истодааст, ки барои ҳардуи мо ҳавф доранд ва агар он ҷохилон аз сарҳад гузаранд, мамлакат, бешак, истило мешавад». Аз навиштаҳои Полибий маълум мегардад, ки подшоҳи Селевкиён ҳам бесамари муҳосираро дид, ба умеди ҷунон ҳалли масъала буд, ки мақбули тарафайн бошад. Ғуфтушунид хеле давом кард. Барои анҷоми он Евтидем ба қароргоҳи Антиохи III писараш Деметрийро фиристод. «Подшоҳ (Антиохи III –Б.Ф.) ўро хуш қабул кард ва дид, ки вай ҳам ба сурат ва ҳам ба сират шоистаи тахту тоҷ аст, бинобар ин аввалан ваъда дод, ки яке аз духтарони худро ба вай никоҳ хоҳад кард ва сониян, розӣ шуд, ки ба унвони подшоҳии падараш кордор нахоҳад шуд. Дигар шартҳо дар созишномаи ҳаттӣ дарҷ ёфта, иттифоқи қасамӣ баста шуд. Антиох барои роҳ тўшаи фаровон бардошта ва филҳои ҷангии Евтидемо бо худ гирифта, аз қароргоҳаш хест» (Полибий, XI, 34, I– II). Дар бораи дигар шартҳои созишнома маълумоти аниқе дар даст надорем. Фақат ҳаминаш маълум, ки Евтидем ба Антиохи III пешкаши бисёр, аз ҷумла, филҳои ҷангии худро дода, ба ҳар ҳол соҳибхитиёрии расмии Юнону Бохтарро нигоҳ доштааст. Ҳамаи ин бо шарофати ҷасорату мардонагии муҳофизони Бохтар ба даст омад, зеро муҳосираи шадид ҳам умеди онҳоро аз ғалаба қанда натавонист.

Як ҷои ривояти Полибий ҷолиби диққат аст. Қисми зарбазани лашкари Евтидем саворагони Бохтар буданд – ҳуди ҳамон 10 ҳазор аскарони савора буданд, ки аввалин зарбаи лашкари Селевкиёно раҷ карданд ва қариб буд, ки худ ба ҳучум гузашта, ғолиб оянд. Ба ақидаи В.Тарн, сабаби бисёр будани аскарони савораи Бохтар ҳамин, ки ба туфайли қадам як тадбирҳои сиёсии Евтидем аъёну ашрофи Бохтар ба қорҳои идораи давлат ҷалб шуда будаанд²³. Вагарна, ҳатто тасаввур имкон надорад, ки ба саворагони Бохтар ҷунин супориши муҳимро додан мумкин буд, зиёда аз ин, агар иқроӣ накунем, ки аъёну ашрофи Бохтар ба дафъи ҳамлаи Селевкиён ҳақиқатан майл доштанд, мо шарҳ дода наметавонем, ки ҷаро онҳо дар ҷанг ин ғуна амал карданд²⁴.

²³ Тақн W.W., 1950. р. 124–125, 410.

²⁴ Мук.: кўшишҳои зери шубҳа ғузоштани ин нуқтаҳо (Толстов С. П., 1940, с. 199).

Антиохи III аз мухосираи Бохтар даст кашида рӯ ба ҷануб рафт ва аз Ҳиндукуш гузашта, ба Ҳиндустон даромаду «дар он ҷо бо подшоҳи ҳиндуҳо Софагасен тарҳи дӯстӣ баст» (Полибий (XI, 34, I–II) номи яке аз шоҳони сулолаи Моравиён–Субҳагонасонро чунин ба қалам додааст). Антиохи III роҳи Ҳиндустонро пеш гирифта, кӯшиш дошт як қисми хоки давлати Моравиёнро, ки дар он вақт хеле суст шуда буд, тасхир намояд, вале ин кӯшиши вай барор нагирифт. Дар айнаи ҳол, вай бо ин ҳаракати худ ба ҳокимони Юнону Бохтар гӯё ишора кард, ки минбаъд кучохоро тасхир кардани онҳо мумкин аст.

Равнақи давлати Юнону Бохтар

Масоҳати давлати Юнону Бохтарро писари Евтидем Деметрий аз ҳисоби хоки Ҳиндустон вусъат дод. Юстин (XII, 6,4) Деметрийро «шоҳи ҳиндувон» меномад. Страбон (XI, II, I) мегӯяд, ки Ҳиндустонро Деметрий ва боз як подшоҳи дигар Менандр тасхир карданд. Дар сафарномаи Исидори Харкасӣ Деметрий ном шаҳре зикр шудааст, ки дар Арахозия воқеъ будааст.

Тангаҳое, ки дар онҳо номи Деметрий сабт шудаанд, хеле гуногунанд. Дар ин тангаҳо подшоҳ гоҳо тоҷ бар сар ва гоҳ ҳуд дар сар тасвир шудааст, ки ба сурати каллаи фил аст. Симои подшоҳ низ дар тангаҳо як хел нест. Хати баъзе тангаҳо юнонӣ, дигар тангаҳо юнонию ҳиндӣ (бо хати кхарошти). Дар рӯи тангаҳое, ки дар атрофи сурати подшоҳ хатҳои юнонию ҳиндӣ доранд, чунин навишта шудааст: «Аз он подшоҳи мағлубнопазир Деметрий»²⁵. Баъзе муҳаққиқон гуногун будани тангаҳоро дар назар дошта тахмин мекунанд, ки ду подшоҳ вучуд дошту номи ҳар ду Деметрий буд, вале баъзе муҳаққиқон инро қатъиян рад мекунанд. Алҳол ин масъаларо аниқ ҳал кардан мумкин не. Ба ҳар ҳол Деметрий (ё худ яке аз он ду подшоҳи ҳамном) аз ҳисоби ноҳияҳои ҷануб ҳудуди Юнону Бохтарро хеле васеъ кард. Ба ду забон сабт шудани навиштаҷот ва ҳудӣ ба каллаи фил монандро фақат чунин шарҳ додан мумкин, ки ба ҳайъати давлати Юнону Бохтар кадом як қисми Қандаҳори Қадим (Шимолу ғарби Покистони ҳозира) ҳамроҳ шудааст.

Олими Ҳиндустон А.Н.Лоҳурӣ дар асоси маъхазҳои ҳиндӣ ба хулосае меояд, ки Деметрий ба Ҳиндустон дар аҳди Брихандратҳа (Ykhandkatha) ном подшоҳи нотаवоне дохил шудааст, ки худ аз сулолаи Моравиён буд ва ин тақрибан соли 185 пеш аз милод ба вуқӯъ омадааст. А.Н.Лоҳурӣ ба Р.Уэтхэйд пайравӣ намуда, тахмин мекунад, ки ин истилои пойдор не, балки як навъ юриши бардавоми ҳарбӣ, як навъ тохтутозе буд, ки дар рафти он лашкари юнониёну бохтарҳо ба дарунтари хоки давлати Моравиён дохил шуданд. Ин воқеа ба Шарқ таъсири зӯр расонд ва ба ин сабаб Деметрий соҳиби унвони «шоҳи ҳиндувон» гардид, ки мо инро аз гуфтаи Юстин медонем: «Натиҷаи бевоситаи ин тохтутоз қазой набуд, он танҳо ба таҷовузҳои минбаъдаи юнониён (юнону бохтарҳо.–Б.Ғ.) ва истилои шудани шимолу ғарби Ҳиндустон роҳ кушод». Ба ақидаи А.Н.Лоҳурӣ, Деметрий то ба Паталипутра расида, лашкари Брихандратҳаро торумор карду даре нагузашта ба Бохтар баргашт, зеро ўро мубориза бо Евкратиди Кабир²⁶ дар пеш буд. Ин таҳлили Лоҳурӣ, ки аниқу дақиқ буда, қариб тамоми ҷузъиёташ ба фактҳо асос ёфтааст, ба назари мо, хеле эътимодбахш мебошад.

Дар он даврае, ки Деметрий ба тасхири Ҳиндустон машғул буд, дар арсаи таърихи Юнону Бохтар дигар як шахси намоён – Евкратид пайдо шуд. Юстин

²⁵ Дар ин бора ниг.: Īivak A.D., 1951, p. 22–39; Массон В.М., 1961, с.40–41; Crkiyl K. et Ffssman C., 1965, p. 75–76.

²⁶ Lahrick Q. N., 1957, p. 40–49.

чунин ривоят мекунад: «қариб дар як замон дар Порт - Митридат ва дар Бохтар - Евкратид подшоҳ шуданд. Ҳар ду мардони майдон буданд. Вале толеи портҳо тофт ва онҳо ба шарофати сарвариини марди бузург ба авҷи қудрат расиданд. Бохтариён бошанд, гоҳ ба ину гоҳ ба он ба ҷангу ҷидол саргарм гардида, на фақат мулки худ, балки истиқлоли худро аз даст доданд; онҳо бо сугдҳо, араҳотҳо, драңғҳо, ориҳо ва Ҳиндуҳо беист ҷанг карда, дар азоб монданд ва дар охир гӯё аз ҳол рафта, зердасти портҳое шуданд, ки нисбат ба онҳо заифтар буданд. Ба ҳар ҳол, Евкратид дар ҳамаи ин ҷангҳо ҷасорату матонатии беҳамтоие нишон медод: масалан, вақте вай дар муҳосираи шоҳи Ҳиндуҳо Деметрий монда хеле сусти шуда буд, бо сесад нафар лашкари худ паси ҳам шабохун зада, бар шаст ҳазор нафар душман ғолиб омад. Баъди муҳосираи панҷмоҳа вай Ҳиндустонро мутеъ кард» (XII, 6, 1–5).

Страбон (XV, 1, 3) ба «Таърихи Порт»-и Аполлодор истинод намуда, менависад, ки подшоҳони Юнону Бохтар «нисбат ба мақдунӣ, ҳатто қисми бештари Ҳиндустонро тасхир карданд...» Дигар ровӣ ривоят кардаанд, ки ба вай «9 қабил ва 5000 шахр тобеъ буд». Страбон (XI, 9, 2) ривоят кардааст, ки портҳо хеле пештар аз Евкратид ва тарафдорони вай, инчунин як қисми Бохтарро истило намуданд ва скифҳоро дур андохтанд. Страбон (XI, 11, 2) шахрҳои Бохтарро зикр карда, шахри Евкратидеяро ном мебарад, ки «ба шарафи собиқ ҳокими худ чунин ном доштааст» ва сипас илова мекунад, ки «портҳо аз дасти Евкратид сатрапиҳои Аспӣён ва Туриваро қашада гирифтанд».

Чунинанд маълумоти маъхазҳои таърихӣ. Файр аз ин бисёр тангаҳои Евкратид ҳастанд. Шумораи зиёди онҳо аз Осиёи Миёна ёфт шуданд. Масалан, дар вилояти Қашқадарё, назди Китоб ҳазинае ёфт шуд, ки қариб 100 дон тангаҳои Юнону Бохтарӣ дорад. Аксари ин тангаҳо тангаҳои давраи Евкратид мебошанд. Ин гуна тангаҳо, инчунин аз хоки Тоҷикистон, масалан, аз райони Панҷи вилояти Қўлоб ва ғ. ёфт шудаанд.

Бояд гуфт, ки дар рӯи он тангаҳо, ки расми Евкратид сабт гардидааст, «Подшоҳи аъзам Евкратидро» навишта шуда, дар қафои он расми ду кас ҳаст: як зани тоҷдор ва як марди бетоҷ ва инчунин хате ҳаст: «Гелиокла ва Лаодика». Ҳарфи «а», ки ба охири ин номҳо илҳоқ шуда, мансубияти онҳоро ифода менамояд, боиси шарҳу тавзеҳоти мухталифе гардид, ки мувофиқи онҳо хати тангаҳо ин тавр хондан даркор: «Подшоҳи аъзам Евкратидро (фарзандонаш) Гелиокл ва Лаодик», ё худ дар қафои танга писари Евкратид ва занаш тасвир шудаанд, ки малика будааст (барои ҳамин тоҷ доштааст ва ғ. ва х.). Алҳол аксари олимони энтироф мекунанд, ки дар танга волидаини Евкратид, аз он ҷумла, модараш – малика тасвир шудаанд ва гӯё бо ҳамин «қонунӣ» будани амалиёти худ ва соҳиби тахт шудани худро таъкид кардани будааст.²⁷ Ба фикри мо, маҳз чунин ақида қобили қабул мебошад ва аз гуфтаҳои сустбунёди В. Тарн, ки дар адабиёти советӣ таҳлил карда шудааст, даст кашидан даркор.

Дар асоси маълумоти маъхазҳои ҳатти ва тангаҳои мазкур тахмин кардан мумкин аст, ки дар аҳди Евкратиди Кабир²⁸ воқеа ба тартиби зайл ҷараён доштанд.

Дар он замоне ки Деметрий дар Ҳиндустон мегашт, дар Бохтар Евкратид ном яке аз намояндагони ашрофи юнонӣ исён бардошт, ки падараш Лаодик аз авлоди подшоҳон будааст. Ин воқеа айнан дар ҳамон вақте ба вуқӯъ омад, ки

²⁷ Григорьев В. В., 1867, а, с. 343; Nakain A. K., 1962, p. 55–56.

²⁸ Назари мо ба ин воқеа бо назари А.К.Нарайан наздик аст, гарчанде дар баъзе нуктаҳои фарқ дорад ва ба ақидаҳои В.Тарн мутлақо мухолиф мебошад.

ба тахти Порт Митридоти I соҳиб шуд, яъне тахминан соли 171 пеш аз милод Евкратид ҳокимиятро ба ҳамин сабаб ҳам ба осонӣ ба даст овард, ки қисми асосии лашкари Юнону Бохтарро Деметрий ба Ҳиндустон бурда буд.

Евкратид ба тахт соҳиб шуда, унвони «Сотер», яъне «Наҷотбахш»-ро гирифт ва бо ҳамин гӯё таъкид мекард, ки вай Бохтарро аз Деметрий наҷот додааст. Деметрий ин хабарро шунида, барои фуру нишондани исён лашкари бисёре мефиристад, ки шумораи он аз шумораи лашкари Евкратид зиёд буд. Лашкари камшумори Евкратид ба муҳосира гирифта шуд ва гӯё ки илоҷи ҳалосӣ надошт – охир шумораи муҳосирон фақат 60 ҳазор буд. Вале Евкратид аз парокандагии лашкари душман ғолиб бурда (дар ин бора дар маъхазҳо ишора нест), беист ба душман ҳамла карда, бо дастаи 300-нафараи худ мудом шабохун зада, шуҷоату ҷасорати бемисл нишон дод ва лашкари сершумори Деметрийро торумор кард. Сипас, ба тахт баромада, унвони «Подшоҳи аъзам Евкратид»-ро гирифт, сиккае зад, ки дар он расми падару модараш сабт шуда буд. Ба номи худи Евкратид дар Бохтар тангаи бисёре бароварда шуд, ки, аз афти қор, пас аз сари вай ҳам хеле вақт дар муомила буд. Минбаъд ҳам баъди сукути давлати Юнону Бохтар тақлидан ба ин тангаҳо хеле дигар тангаҳо бароварда шуд.

Евкратид дар Бохтар ҳокимияти худро тақвият дода, ба тасхири мулкҳои ҳиндустонии Деметрий шурӯъ намуд ва зимнан ҳудуди онҳоро ҳатто васеъ кард. Ақидае ҳаст, ки вай соҳиби 1000 шахр будааст.

Вале гуфтан мумкин нест, ки дар аҳди Евкратид ҳама қор нуран ало нур буд. Аз ду музофоти ғарбии давлати Юнону Бохтар маҳрум шуд – онҳо ба дасти подшоҳи муқтадири Порт - Митридоти I гузаштанд, зимнан Митридоти I ким-чи ҳел ноҳияҳои сарҳадиро низ ишғол карда будааст²⁹.

Евкратид тасхири Ҳиндустони шимолиро анҷом дода, ба тарафи Бохтар раҳсипор шуд. Юстин (XLI, 6, 5) менависад, ки «ҳангоми бозгашт аз юриш Евкратидро писараш кушт, ки ӯро андаке пештар ба худ шарикӣ ҳукмронӣ карда буд. Писар падаркушии худро, гӯё ки на падараш, балки душманашро кушта бошад, ҳатто пинҳон ҳам намекард. Вай савораи аробаи ҷангӣ хуни падарашро зер карда гузашту фармуд, ки ҷасадро ба хок насупурда, партофта раванд». Ин анҷоми пурғоҷии қори Евкратид қарибҳои соли 155 пеш аз милод ба вуқӯъ омадааст³⁰.

Муосир ва рақибҳои Евкратид подшоҳи Порт - Митридоти I (солҳои 171–138/7 пеш аз милод) дар бобати вусъати ҳудуди мулкҳои худ хеле муваффақиятҳо ба даст овард. Вай зидди ҳокимони маҳаллӣ ва Селевкиён боисрор мубориза бурда, Эрони ғарбиро ишғол намуд, ки Мидия ва Байнаннаҳрайнро ба ҳудуди Порт дохил кард. Порт тадриҷан яке аз давлатҳои муқтадири ҷаҳон гардид.

Вазъият дар Юнону Бохтар дигар буд. Аз нимаҳои асри II пеш аз милод давраи инқирози иқтисодии сиёсии он расид.

Ин давлати бузург, ки ноҳияҳои беканори Осиёи Миёна, Афғонистон ва Ҳиндустонро дар бар мегирифт, пароканда мешуд. Баъзе волиён, ки аз авлоди Диодот, Евтидем ва Евкратид буданд ва баъзе ашрофи забардаст, ки ба хонадони шоҳон тааллуқ надоштанд, ҳокимиятро ба даст мегирифтанду аз номи худ сикка мезаданд. Зоҳиран, дар нимаи дувуми асри II пеш аз милод дар Бо-

²⁹ Маълумоти Оросий (V, 4, 16) дар бораи истилои Митридоти I шарт нест, ки ба Ҳиндустон дахл дошта бошад (Djyvoisŭ N.C, 1938, p. 56–57).

³⁰ Ба ақидаи Нарайан, Евкратид ду писар доштааст - яке Платон, дигаре Гелиокл (бо Гелиокле, ки падари Евкратид буд, омехта нашавад!). Нарайан мегӯяд, ки падаркуш Платон буд (Nakain A. K., 1962, p. 71-72).

хтару Сугд волі Антимах ном шахсе будааст, ки унвони «Теос» («Худо») доштааст. Аз чумлаи шоҳони ҳиндустонӣ мавқеи Менандр намоёнтар аст, ки вай, аз афти кор, фавран баъди вафоти Евкратид³¹ мулкҳои дар Ҳиндустон бударо ба даст даровардааст. Мувофиқи ривояти буддоӣ, вай подшоҳи хирадманде буда, ба равнаку ривочи давлат мусоидат мекардааст. Тахмин меравад, ки ривояти маъхазҳои буддой роҷеъ ба дини буддиро қабул кардани вай аз ҳақиқат дур нест.

Аллакай дар охири асри II пеш аз милод дар аҳди Евтидем иттиҳоди қабилаҳои кўчманчӣ ба ноҳияҳои шимолии Юнону Бохтар бевосита таҳдид мекарданд. Дар нимаи дувуми асри II пеш аз милод бошад, олами кўчманчиёни шимолии Осиёи Миёна гӯё як баҳри хурушоне буд, ки мавҷҳои он паси ҳам ба соҳилҳои Юнону Бохтар дарафтада, онро паҳш мекарданд. Аз омадани ин тўфон ҳатто онҳое, ки Селевкиёро зерӣ по карда буданд, яъне подшоҳони Порт, ворисони Митридоти I муктадир ба ларза меоманд.

3. СОХТИ ДОХИЛӢ, ИҚТИСОДӢ ВА МАДАНИЯТИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРҲОИ III-II ПЕШ АЗ МИЛОД

Давлати Юнону Бохтар

Нихоят кам будани маъхазҳои таърихӣ имкон наметавонад, ки сохти давлатӣ ва ҷамъиятии Юнону Бохтар муфасссал тавсиф карда шавад. Дар аҳди ҳокимони тавонотар давлат ба андозае соҳиби марказият буд ва дар ин бобат, аз афти кор, асосан ба тарзи давлати Селевкиён тақлид карда мешуд. Плутарх дар ҳақиқи Селевк чунин латифа меорад, ки гӯё вай гуфта бошад: «Агар аксари мардум медонистанд, ки фақат барои навиштану хондани мактубҳои давлатӣ чӣ қадар машаққат кашидан даркор, тоҷҳо дар кўчаҳо афтида меҳобиданду касе ба онҳо нигоҳ ҳам намекард». Донандаи давраи эллинизм, муаррихи советӣ А.Б.Ранович менависад: «Мувофиқи маълумоте, ки аз катибаҳо ба даст омад, ҳукумати Селевкиён мукотибаи зиёде карда, амру фармонҳои гуногун тартиб дода, оид ба ҳалли муноқишаи байни шаҳрҳо қозиву ҳакамҳоро таъйин мекардааст, бошишгоҳҳои нав барпо менамудааст, бо дигар давлатҳо мукотибаи дипломатиро ҷорӣ намуда, байни шаҳрҳои худӣ мамлакат, бо шаҳрҳои Юнон, бо маъбадҳо ва дигар мазорҷойҳои умумиюнонӣ робитаи зич доштааст».³²

Эҳтимол, идораи давлатии Юнону Бохтар мисли идораи давлатии Селевкиён мукамал, муфасссал ва мутамарказ набуд. Дар сари давлат подшоҳ меистод. Баъзан подшоҳ бо писараш баробар ҳукмронӣ мекард. Давлат ба сатрапиҳо тақсим шуда буд.

Аз «Милинда-Панха»³³ аён шуд, ки дар салтанати Менандр, яъне дар ноҳияи ҳиндустонии Юнону Бохтар подшоҳ шаш ақрабо доштааст: сарлашкар, сарвазир, сарқозӣ, сардори хазина, чатрбардор ва шофбардор. Ғайр аз ин, «соҳиби деҳ» низ зикр мешавад («Милинда-Панха», IV, 1, 36). К. В. Тревер дуруст қайд мекунад, ки таҳлили ҳамаи ин истилоҳот ва муқоисаи маълумоти «Милинда-Панха» бо маълумоти дигар сарчашмаҳо метавонанд ба як андозаи муайян сохти иҷтимоии давлати Менандрро равшан намояд. Вале дар бораи

³¹ Nakain A.K., 1969, p. 76–77.

³² Ранович А.Б., 1950, с. 140.

³³ «Милинда-Панха» рисолаест, ки асри II пеш аз милод ба забони палӣ чун мубоъиса дар мавзӯи фалсафа байни Менандр (талаффузи ғиндиаш Милинда) ва олими ғиндӣ Нагасена таълиф шудааст.

Бохтар ва дигар ноҳияҳои ҳамҷавор маъхазҳо ин гуна маълумот на-медиханд»³⁴.

Лашкар низ мақоми намоён дошт, ки аз ҷумлаи ҳам юнониён ва ҳам аҳолии маҳаллӣ, аз ҷумла бохтариён, ҳам карда мешуд. Бохтариён лашкарро асосан бо қисмҳои савора таъмин мекарданд. Подшоҳ, аз афти кор, гвардияи шахсӣ низ дошт. Филҳои ҷангӣ қувваи зарбазани лашкарро афзун мекарданд.

Дар бораи ташкили лашкари Юнону Бохтар баъзе маълумотҳо ба даст омаданд. Дар лашкар қисмҳои савора ва пиёдагард қисмҳои асосӣ буданд. Осори санъат ва сарчашмаҳои хаттӣ, ки дастраси мо шудаанд, шаҳодат медиҳанд, ки дар лашкари Бохтар филҳои ҷангӣ буданду дар болои онҳо ҷанговарони мусаллаҳ менишастанд. Аз афти кор, филҳои ҷангиро дар айни авҷи муҳориба ба кор меандоختанд.

Юстин (XLI, 4, 5) Диодотро «ҳокими ҳазор шаҳри Бохтар» номида буд. Страбон (XV, 1,3) мегӯяд, ки ба Евкратид 1000 шаҳр тобеъ буд. Ин муаллифон, зоҳиран, на ҳоки ҳуди Бохтар, балки тамоми территорияи давлати Юнону Бохтарро, аз ҷумла Ҳиндустони шимолиро низ дар назар доштанд ва дар зимни ин, рақами «1000» дар ин маврид на ба маънои аслии худ, балки чун муболиға омадааст. Дар айни ҳол, бояд дар назар дошт, ки ин муболиға асос ҳам дорад, яъне дар он давра дар Бохтар шаҳрҳо дар равиҷи ривож буданд.

Шаҳрҳои бохтариён, инчунин суғдиёно аз рӯи пайдоиш ба се гурӯҳ тақсим кардан мумкин. Ба гурӯҳи якум шаҳрҳои медароянд, ки пеш аз Ҳахоманишиҳо ва дар аҳди онҳо ба вучуд омадаанд. Ба ин қабил шаҳрҳо, аз ҷумла шаҳри Бохтар (Бактра)– пойтахт ва калонтарин шаҳри Бохтар мансуб аст, ки дар поёноби дарёи Копарниҳон воқеъ буд (алҳол димнаи Қалъаи Мир); шаҳри дигар пойтахти Суғд – Мароканд ва ғ. Гурӯҳи дувуми шаҳрҳо дар замони истилои юнону макдунӣ ё дар аҳди Селевкиён пайдо шуданд. Ба гурӯҳи сеюм шаҳрҳои мансубанд, ки дар давраи давлати Юнону Бохтар сохта шудаанд. Дар байни шаҳрҳои гурӯҳи дувум ва сеюм шаҳрҳои буданд, ки Искандари Макдунӣ (мас. Искандарияи Аксо) ё дигар волиёни Юнон (мас. дар Бохтар шаҳри Евкратидея) барпо карда буданд ва инчунин шаҳрҳои, ки бе даҳлати ҳукумати подшоҳӣ ҳудудон ба вучуд омадаанд.

Дар бораи сохти дохилии ҳаёти шаҳрҳои Бохтар ва Суғд мо маълумоти казӣ надорем. Вале кашфиётҳои минбаъдаи эпиграфӣ шояд далолат намо-янд, ки баъзе хусусиятҳои шаҳрҳои Порту Селевкиён, масалан, баъзе шаклҳои ҳудудоракунии шаҳрҳо, дар ин маврид ҳам ҷой дошт.

Дар «Милинда-Панха» шаҳри калоне тасвир шудааст, ки дар давраи Юнону Бохтар ё худ баъдтар вучуд доштааст.

Дар он ҷо маълумоте ҳаст, ки дар асоси он гуфтан мумкин дар он давра косибӣ ҳеле ривож ёфта буд. Масалан, дар шаҳре, ки дар «Милинда-Панха» зикр шудааст, оҳангарон, заргарон, мисгарон, кулолон, чармгарон, хаймадӯзон, шонатарошон, бофандаҳо, наддофон, сабадбофон, камонгарон, сангтарошон, заршӯён, ошпазҳо, ҳаммомчиҳо, қассобҳо, майфурӯшон, гулфурӯшон ва ғ. ва ғ. буданд. «Милинда-Панха» қайд мекунад, ки дар байни сокинони шаҳр фурӯшандагони моҳут ва ҳар навъ озуқа низ бисёр буданд³⁵.

³⁴ Тревер К.В., 1940, с. 19. В.Тарн қўшидааст дар матни ин сарчашма ишорате пайдо кунад, ки иборат аз 500 нафар шӯрои шонъ вулуд дошт (Тақн W., 1950, р. 267, 418), вале ин кори вай боиси эътирозӣ қатъӣ ва, аз афти кор, ҷаққонии А.К. Нарайан гардид (Nakain A.K., 1962, р. 167–168).

³⁵ Thÿ Qřestions of King Milinda, 1890; 1894.

Ҳамаи ин маълумот ба мо имкон медиҳад иддао намоем, ки ҳам касбу ҳунар ва ҳам савдо асосан дар дасти аҳолии маҳаллӣ будааст.

Пойтахти Бохтар тақягоҳи подшоҳони Юнону Бохтар буд. Барои ҳамла ба дигар мамлакатҳои ҳамсоя, алалхусус ба Ҳиндустон, онҳо дар ҳамин шаҳр қувва ҷамъ мекарданд.

Ҷои шаҳри Бактра маълум аст: шаҳр тақрибан бист километр дуртар аз шаҳри ҳозираи Афғонистон - Мазори Шариф воқеъ буд. Вале дар он ҷое, ки Бактра воқеъ буд, ба андак танаффус бошад ҳам зиндагӣ дар тамоми муддати асрҳои миёна давом мекард ва дар ин ҷо яке аз калонтарин шаҳрҳои онвақта – Балх вучуд дошт. Ба ин сабаб болои табақаҳои пештараро табақоти давраи сонӣ панаҳ кардаанд, ки ҳафриёти археологиро бениҳоят душвор мекунад. Маркази он Бактра, ки дар замони Юнону Бохтар вучуд дошт, димнаи ҳозиразамони Болохисор мебошад, ки тарҳи он доираи дарозрӯя буда, вусъаташ 120 га аст. Муҳаққиқони Франция Д. Шлюмберже ва М.Берра чи хел будани сохти деворҳои қалъаи Бактраро муқаррар карда тавонистанд. Ғафсии он деворҳо ҳайратангез аст. Гуфтан мумкин, ки ғафсии пояи ин деворҳо то ба 31 м мерасидааст. Деворҳо чанд қатор тиркашҳои пайконшакл доштанд. Ба ақидаи муҳаққиқон, аз эҳтимол берун нест, ки маҳз ҳамин деворҳо ба муҳофизони Бактра имкон доданд муҳосираи лашкари сершумори Антиохи III-ро рафъ намоянд. Аз афти қор, дар давраи Юнону Бохтар ҳудуди Бактра бо ҳамин як Болохисор маҳдуд набуд³⁶.

Солҳои 1964–1965 археологҳои Франция ба ҳафриёти димнаи Ойхонум шурӯъ намуданд. Ойхонум дар ҳоки Афғонистон, дар лаби Панҷ айнан дар ҳамон ҷое, ки Кӯкчадарё ба он мерезад, воқеъ гардидааст. Тарҳи ин димнаи калон сеқунча буда, асоси дукилометраи он лаб-лаби Панҷ тӯл мекашад. Як паҳлӯи сеқунча (1,5 км) Кӯкчадарё аст. Қисми шимолу ғарбии димна, ки дар лаби Панҷ аст, андаке пасттар ва қисми ҷанубу шарқии он қадре баландтар мебошад. Ҳафриёти Ойхонум натиҷаҳои муҳим дод. Аз ин ҷо пораҳои иншооти азиме ёфт шуд, ки хусусияти асосии он истифода шудани усули тарҳбандӣ ва қисмҳои бинокории эллини мебошад. Биноҳо аз санг ва хишти хому пухта сохта шудаанд. Дар иморат сутуну болорҳои сангӣ дар болои деворҳои хомхишт ҷой дода шудаанд. Қисмҳои сангии иморат аз рӯи усули коринф сохта шуда, ба меъёри эллини айнан мувофиқат дорад. Аз ин ҷо ҳайкалҳои эллини, сафолот, зевар, инчунин қабристони юнонӣ ва сангҳои рӯи қабрҳои юнонӣ ва ғ. ёфт шудаанд.

Тамоми ин бозёфтҳо, аз ҷумла тангаҳо, далолат мекунанд, ки Ойхонум шаҳри асрҳои III–II пеш аз милоди Юнону Бохтар асту дар он унсурҳои маданияти юнону эллини ва инчунин унсури ҳоси юнонии аҳолии маҳаллӣ афзалият дошт.³⁷ Мо ҳоло номи ин шаҳро, ки яке аз калонтарин шаҳрҳои юнонӣ буд, намедонем – шояд ин шаҳр ҳам яке аз ҳамон Искандарияҳо ва Антиохияҳо бошад, мумкин Евкратидея ҳамин шаҳр бошад. Вале ҳаминаш аниқ, ки ин шаҳр дар давраи селевкиёну юнону бохтариён, бешак, вучуд дошт ва яке аз марказҳои муҳими давлати Юнону Бохтар буд.

Ҷолиби диққат аст, ки дар рӯбарӯи Ойхонум дар ин соҳили Панҷ дар ҳудуди райони Фарҳор археологҳо дигар осори муҳими давраи охири аҳди Юнону Бохтар – Саксонохурро кашф намуда тадқиқ карданд. Саксонохур аз маркази райони ҳозираи Фарҳор 7 км шимолтар воқеъ аст. Вусъати умумии

³⁶ Le Becke M. et Schlímiýkgýk D., 1964.

³⁷ Ниг.: маълумотҳои нахустинро: Schlímiýkgýk D., 1965-1966; Beknák P. P., 1967 а, 1967, 1968 а, 1968, 1969.

димна 5 га. Дар рафти хафриёт дар ин ҷо маҳаллаи косибон, хумдонҳои кулолӣ ва инчунин иншооте ёфт шуд, ки қаср ва маъбадро дар бар гирифтааст. Маркази ин иншоот ҳавлии калони (27,7x27,7 м) чоркунчааст, ки аз се тараф долон дорад. Дар як тарафи ҳавлӣ айвони барҳавои чорсутун будааст. Дар пешгаҳи айвон даре будааст, ки ба долон кушода мешудааст. Дар ду тарафи айвон ду хучра будааст. Аққол набошад ҳам, ба ҳар ҳол, қариб рост рӯбарӯи айвон толори калони чоркунчае будааст, ки шифти онро ду сутун бардошта меистодааст. Дар шафати толор боз як иморати чоргӯшаи дарозрӯе будааст, ки он ҷо қурбонӣ мекардаанд. Толор ва ин қурбончо гирдогирд долон доштаанд, ки бо долони гирди ҳавлӣ пайваست мешудаанд.

Ба қадди долони ғарбии ҳавлӣ ҳашт биное будааст, ки ба се гурӯҳи алоҳида тақсим шудаанд, хусусан гурӯҳи шимолии биноҳо ҷолиби диққат аст, ки дар мобайни онҳо як хонаи калони чоркунчаи сутундор будааст. Маҳз аз ҳамин хона бисёр чизҳои қиматбаҳо, аз ҷумла себаргаи тиллоӣ ёфт шуд.

Девори биноҳо ниҳоят ғафс аст, хонаҳои дарозрӯя ба бомҳои чоркунча ё росткунчаи сутундор пӯшида шудаанд. Остонаи бисёр хонаҳои боҳашамат аз тахтасангҳои чортарош сохта шудааст. Айвон бо чандин сутунҳои сангӣ музайян будааст, ки пояҳои пурнақшу нигору мураккабсохти онҳо дар рӯи тахкурсиҳои дуқабата, сангин меистоданд. Хусусан, бошаҳои сутунҳо, ки бо усули коринф сохта шуда будаанд, намуди ғароиб доштаанд.

Аз афти қор, толори дусутунаи паси айвон ва бинои шафати он, ки меҳроби оташ он ҷо меистодааст, маркази ибодат буда, он ҳашт бинои дигар, ки ба се гурӯҳ тақсим шудаанд, толори қабул ва ибодатгоҳи қаср будааст.

Санаи иморати ин иншоот асрҳои III–II пеш аз милод³⁸.

Дар территорияи Тоҷикистон дар замони Юнону Бохтар бисёр шаҳрҳои дигар низ будаанд. Масалан, яке аз онҳо димнаи Кайқубодшоҳ мебошад, ки дар қарибии посёлкаи ҳозиразамони Носири Хусрав воқеъ гардидааст. Тарҳи он росткунча (285x325 м) буда, деворҳои ғафс ва бурҷҳои чоркунча доштааст. Девор аз поҳса ва хишти хом сохта шуда, кунгурадор будааст. Аз ҳуди шаҳр чанд биноҳои чоркунчаву росткунчаи сафедандова ёфт шудаанд. Кайқубодшоҳ арк надоштааст.

Андаке дуртар аз ин димна боз як димнаи дигаре ҳаст, ки дар ҳуди посёлкаи Носири Хусрав дар ҷои димнаи Қалъаи Мир воқеъ гардидааст. Аз ин ҷо ҳам устохонаи мисгарӣ ва бисёр ашёи рӯзгору тангаҳо ёфт шуданд.³⁹

Дар байни осори археологӣ Тоҷикистони ҷанубӣ Кӯҳнақалъаи қарибии Ворошиловобод мақоми махсус дорад. Ин димна аз Кайқубодшоҳ хурдтар буда, аз ду қисм иборат: қисми асосӣ, ки росткунча аст ва қисми дигар, ки шакли муайяне надошта, дар шафати он воқеъ аст. Ин димна дар ҷои аз ҷиҳати стратегӣ хеле қулай – дар лаби ҷарии канори Вахш истодааст. Дохили қалъа саросар иморат будааст, ки он аз биноҳои дарозрӯяи ба ҳам пайваста иборат буда, хонаҳои гуногуни калону хурди росткунча ва чоркунча доштааст.

Аз хафриёт маълум шуд, ки сохтмони Кӯҳнақалъа ба охир нарасида будааст. Шояд сабаб ҳамин бошад, ки он дар поёни вучуди давлати Юнону Бохтар сохта мешуду ҳамлаи кӯчманчиён сохтмони онро қатъ кардааст.

Кӯҳнақалъа ҳам мисли Кайқубодшоҳ имкон медиҳад, ки санъати қалъасозии Бохтари Қадим аниқ карда шавад. Бурҷҳои росткунчае, ки ба ҳамдигар зич сохта мешуданд, иншооти муктадири ҳарбӣ буданд. Нимасутунҳои махсус (пиластрҳо), ҳам девори бурҷҳо ва ҳам девори ҳуди қалъаро мустаҳкамтар

³⁸ Литвинский Б.А. ва Муъиндинов Х., 1969

³⁹ Дьяконов М.М., 1953. с. 172 ва боз: 1956, с. 57-66.

мекарданд. Катори тиркашҳои бурҷ ва девори қалъа ҳам тиркашҳои ҳақиқӣ ва ҳам тиркашҳои қалбакӣ дошт. Даромадгоҳи қалъа бо иншооти махсуси пеши дарвоза ва ё худ ба бурҷи баланд мустаҳкам карда мешуд.⁴⁰

Маълум, ки Самарқанду Сугд аз истилои юнону мақдунӣҳо хеле зарар кашид. Вале сарфи назар аз ин дар ноҳия зиндагӣ боз ба роҳ даромадӣ минбаъд ҷон гирифт. Масалан, санъати кулолӣ хеле пеш рафт. Умуман, касбу касибӣ дар ин давра хеле раванак ёфт. Ба бозорҳо дар катори махсули касибони маҳаллӣ махсули эллинҳои касиб ҳам дароварда мешуд. Аз ҳисоби яқдигар бойшавии маданият ба амал меомад, ки ин ба баланд шудани дараҷа ва сифати санъати маҳаллии касибӣ мусоидат намуд ва санъати маҳаллии касибӣ, дар навбати худ, ба касбу касибии тамоми шарқи эллинӣ таъсир расонд. Ин протсесс, масалан, аз кулолӣ ва бинокорӣ аён аст.

Дар хочагии кишлоқ ҳам хеле комёбиҳо ба даст омад. Муаллифони атиқа аз шароити хеле қулайи обу ҳавои Бохтар бисёр ривоят кардаанд. Дар ин ҷо ғалладона мекоштаанд (зотан донаи зироати ин ҷо хеле калон-калон будааст), аз ҷумла, дар ин ҷо шолӣ нағз мешудааст, боғу тоқзорҳо будаанд, ҷорводорӣ раванак доштааст. Шакке нест, ки ҳам дар Бохтар ва ҳам дар Сугд шабакаи калони каналҳои обёрӣ вучуд дошт.

Дар ғавқ ғангоми тавсифи таърихи афкори сиёсӣ мо борҳо ба тангаҳо истинод кардем. Алҳол мукамалтарин ва бонизомтарин маълумотнома роҷеъ ба тангаҳои давраи Юнону Бохтар «Корпуси тангаҳои ҳиндуюнонӣ» мебошад, ки олими Ҳиндустон А.Н.Лохурӣ⁴¹ тартиб додааст, вале гуфтан даркор, ки дар маълумотномаи мазкур материали музейҳои советӣ ва асарҳои дар ин бобат ҷопшудаи советӣ истифода нашудааст. Подшоҳони Юнону Бохтар аз тилло, нукра, мис сикка мезаданд, ғайр аз ин сиккаҳои буданд, ки аз ҳулаи мису никел зада мешуданд. То ба замони мо бисёр тангаҳои нукраи Юнону Бохтар омада расидаанд.

Дар рӯи тангаҳо одатан сурати шоҳ ва дар қафои он сурати ягон ҳудо (Аполлон, Артемида, Афина, Деметра, Диоскура, Геката, Гелиос, Геракл, Зевс, Ника, Посейдон) нақш мешуд. А.Н.Лохурӣ менависад, ки ин ҳудоҳои юнонӣ, «баъзан бо қиёфае тасвир меёфтанд, ки ба тавъамони шарқии онҳо хос буд».

Дар аввалин тангаҳои Юнону Бохтар катиба фақат аз унвон ва номи шоҳ иборат буд. Евкратид аввалин касе буд, ки дар тангаҳо сифати *μεγας* («кабир»)–ро сабт намуд. Антимох бошад, ҳудро *υεος* («ҳудо») номид. Дар аҳди Евкратид дар тангаҳо бори нахуст катибаи дузабона пайдо шуданд. Сурату хатҳои юнонӣ, ки одатан, дар қафои танга сабт мегардид, ба рӯи танга гузаронда шуда, дар қафои он бо хатти кхарошти тарҷумаи тахтуллафзии пракритии онро сабт мекардагӣ шуданд. Зимнан, гуфтан лозим, ки катибаҳо ҳеҷ вақт ба ҳамдигар мувофиқат надоштанд. Дар тангаҳои мисии давраҳои сонии ду волиёни ҳиндуюнонӣ дигар хат – хати браҳмӣ⁴² истифода мешуд.

Масъалаи микёси вазни тангаҳои Юнону Бохтар мувофиқи ҳамон микёси вазн аст, ки дар Юнон маъмул буда, атиқӣ ном дошт ва аз рӯи он воҳиди вазни тилло ба 132 гран, яъне ба 8,2 г баробар буд. Масалан, ҷунинанд вазни тангаҳои тиллоии Диодоти I ва II, Евтидеми I ва Евкратид, ки статер ном доштанд. Вале тангаҳои Юнону Бохтар на ҳама вақт ба микёси вазни атиқӣ мувофиқат мекарданд ва дигар микёсҳои вазнӣ низ кор фармуда мешуд. Пай-

⁴⁰ Литвинский Б.А., Кузьмина Е.Е., Певзнер С.Б., 1956.

⁴¹ Lahiki Q.N., 1965, p. 27.

⁴² Lahiki Q.N., 1965, p. 38–42, 256–262.

доиши ин микёсҳо ва самараи иқтисодии истифодаи онҳо мавриди мубоҳиса мебошад.⁴³

Зиёд будани тангаҳои Юнону Бохтар далели раднопазири ривочи муомилоти мол аст. Мувофиқи маълумоти бозёфтҳои навтарини археологӣ тичорати байналхалқӣ, алаҳусус тичорат бо олами эллиний хеле дар авҷ будааст. Дар айни ҳол, тангаҳо дар савдои дохилӣ ҳам истифода мешуданд. Ба ин маъхазҳои ҳатгӣ ҳам шаҳодат медиҳанд. Сайёҳони аҷнабӣ навиштаанд, ки «бохтариён дар савдо ҳамто надоранд». Дар Бактра бозори калон будааст.⁴⁴

Маълумот дар бораи маданияти маънавӣ ниҳоят ноқис аст. Вале ҳамин маълумоти ноқис ҳам далолат мекунад, ки Юнону Бохтар яке аз марказҳои маданий ҷаҳони онзамона буд. Дар сарзамини Бохтар маданияти мутараққии ба худ хоси маҳаллӣ вучуд дошт, ки он аз қаъри асрҳо ибтидо мегирифт. Равобити тамаддуни Бохтар бо маданияти бойи Ҳиндустон, бо маданияти юнониён ва бо маданияти шарқи эллиний самараи бузург дошт.

Санъати Юнону Бохтар ба авҷи тараққиёт расида буд. Бехтарин донандаи ин санъат К.В.Тревер дар бораи тангаҳои шохони Юнону Бохтар навишта буд: «Дар тангаҳои Юнону Бохтар сурати шохон бо маҳорати баланд сабт шудаанд. Мӯҳри онро санъаткорони забардасте кандаанд, ки дар акси ҳаҷман хурдак ҳаҷман расми реалистона офаридаанд, ки на фақат хусусияти қиёфаи шахсро инъикос менамояд, балки бо воситаи ин ё он ҷузъиёти хурд феълӣ атвори ин ё он шахсро аён месозад». Ба қавли К.В.Тревер, дар шаҳрҳои Бохтар асарҳои ҳайкалтароши машҳури Юнон Лисипп, ки муаллифи ҳайкалҳои маъмули Искандари Мақдунӣ мебошад, бояд вучуд дошта бошанд. Эҷодиёти ин санъаткор хеле реалистона аст. Санъати ҳайкалтароши асри III пеш аз милоди эллиноҳо дар зери таъсири Лисипп ва пайравони ӯ тақмил меёфт ва ин нуктаро ба Бохтар ҳам нисбат додан мумкин аст. Ба ҳар ҳол, дар Ойхонум аллакай ҳайкалҳои эллиний ёфт шудаанд. Дар масъалаи расми тангаҳо бошад, мегӯяд К.В.Тревер гапашро давом дода, «эҳтимол, дар байни мӯҳрканҳо юнониён ҳам буданд, вале агар инро ба назар гирем, ки тангаҳои Юнону Бохтар нисбат ба тангаҳои онзамонаи юноний сурати қасро равшантару возеҳтар акс намуда, ҳам фикру андеша, ҳам шафқату меҳрубонӣ ва ҳам қуввату матонатро ифодаву инъикос карда метавонанд, мумкин аст мӯҳрро устои маҳаллӣ – юноний ё бохтарие канда бошад, ки бехтарин анъанаҳои Лисиппро аз худ намуздааст».⁴⁵

Мо инчунин аз осори аҷоиби торевтикаи Бохтар воқиф ҳастем. Девори биноҳо бо нақшу нигор, бо муқарнасу мунаббаткорихони сангӣ, фулузӣ ва ғ. зинат дода мешуданд.

Чи тавре дар боло қайд кардем, дар ин давра Бохтар бо олами эллиний ва бо Ҳиндустон равоити пурсамари маданий дошт, ки ин дар ақоиди динӣ низ зоҳир гардидааст. Маҳз дар ҳамин давра дар Осиёи Миёна дини буддӣ паҳн шуд.

Вале ин чунин маъно надорад, ки зардуштия мавқеи ҳудро аз даст дода бошад. Ба маркази Бохтар - шаҳри Бактра, ки дар он ҷо зардуштия хеле маъмул буд, аз ҳар гӯшаву канор зиёратчиёни сершумор ҷамъ меоманданд. Дар ин ҷо маъбади асосии оташпарастон - маъбади олиҳа Ардвисура Анаҳито мавҷуд буд. Дар ин маъбад ҳайкали Анаҳито меистод, ки дар сар тоҷи тилло ва дар бар либосе дошт, ки аз пӯсти 30 сағобӣ дӯхта буданд. Дар шаҳр маъба-

⁴³ Тiид 1, р. 13-18.

⁴⁴ Бичурин, II, с. 152.

⁴⁵ Тревер К.В., 1940, с. 40-41.

ди дигари худоҳо низ буд. Аз афти кор, маъбади Саксонохур ҳам маъбади зардуштиён буд.

Бешубха, дар Бохтар маъбадҳои юнонӣ ҳам вучуд доштанд, зеро дар байни аҳолии юнониён бисёр ва ҳуди ҳокимони давлатии Юнону Бохтар юнонӣ буданд. Далели ин иддао сурати худоҳои юнонист, ки дар кафои тангаҳо сабт мешуд (номи онҳоро андак болотар зикр кардем). Маъбаду ибодатхонаҳои юнонӣ дар Ойхонум ҳам ёфт шуданд.

Инак, дар Юнону Бохтар динҳои гуногун вучуд доштанд, аз «Милинда-Панха» (1, 3) медонем, ки дар Шакала ном шаҳри Ҳиндустон намояндагони ҳама гуна динҳоро эҳтиром мекарданд. Дар ин ҷо воизи ҳама гуна дин «нидои таҳсину табрик мешунидааст». Эҳтимол, дар Бохтар ҳам вазъият чунин буд. Дар айни ҳол, шакле нест, ки аксари аҳолии маҳаллӣ – бохтариҳо мисли пештара ба зардуштия эътиқод доштанд. Мумкин аст юнониён ҳам ба таъсири он дучор мешуданд.

Давлати Порт

Агар бо санаҳои ин фасл маҳдуд нашавем ва материалҳои давраи сони-тарро ба назар гирем, маълумот дар бораи сохти дохилии давлати Порт нисбат ба Юнону Бохтар бештар аст. Баъзе маълумотҳои муаллифони атиқа дастраси мо гардидаанд, ёдгориҳои эпитафӣ бисёр маълумот медиҳанд ва ғ. Дар яке аз калонтарин марказҳои давлати Порт - Нисо (қарибии Ашхобод) архиви калони ҳуҷҷатҳои хаттӣ ёфт шуд, ки он аҳамияти махсус дорад.

Дар давлати Порт ҳокимияти подшоҳро ду шӯро – шӯрои ашроф ва шӯрои коҳинон ба андозае маҳдуд мекарданд. Ба шӯрои ашроф ғайр аз намояндагони сулолаи ашконӣ, аз афти кор, намояндагони боз шаш хонаводаи ашроф дохил мешуданд. Подшоҳро аз байни хонадони ҳукмрони ҳамин ду шӯро интихоб карда, васияти подшоҳи марҳумро ҳам ба эътибор мегирифанд.

Ба ҳайъати Порт дигар давлатчаҳои тобеъ (масалан, Гиркония ва Сакистон), ки волии онҳо баъзан ба номи худ сикка мезад (масалан, Алам ва Персида), инчунин сатрапияҳо, ки нисбатан хурд буданд, бо сардории сатрап (хшахрап ё нахводор) дохил мешуданд. Сатрапияҳо ба гипархияҳо ва гипархияҳо ба статмаҳо тақсим мешуданд. Марзбонҳо аз сатрапҳо болотар меистоданд, зеро ба онҳо якчанд сатрапияҳо тобеъ буданд⁴⁶.

Ба туфайли тадқиқ ва кушодани рамзи архиви Насои кӯҳна И.М.Дяконов ва В.А.Лившицс барои муайян намудани тартиби маъмурияти маҳаллие, ки дар Порти шимолу шарқӣ амал мекард, материалҳои пурқимат ба даст оварданд. Дар маҳалҳо идораҳои сершабакаи маъмурӣ вучуд доштааст. Воҳиди хурдтарини маъмурӣ - диз, яъне деҳаи ҳисорӣ будааст, ки ба он дизпат сардорӣ мекард. Дизпат ба сатрап тобеъ буд. Солҳои 20-уми асри II пеш аз милод дар ин ноҳия Кофизод ном шахсе сатрап будааст. Номи сардори дастаи лашкари саворагон ҳам ба мо маълум – ўро Тиридот меномидаанд, боз номи чанд «хазинадорон» ва «аспакӣ Сосон» то ба мо омада расидаанд.

Дар ғун кардани хирочу андоз ва андӯхтани маҳсулот як гурӯҳ амалдорон машғул будаанд. Масалан, барои кашондани шароб ба анбори подшоҳ, ки мадустон ном дошт, амалдороне мутасаддӣ буданд, ки унвонҳои зерин доштанд: «шаробкаш», «мӯҳрдор», «котиб», «муҳосиб», «дастархончӣ». «Муғҳо» низ табакаи боимтиёз буданд ва Спосак ном муғ номбар шудааст, ки

⁴⁶ Периханян А. Г., 1956, с. 50–51; Дяконов М.М., 1961, с. 194–197.

унвони атуршпат («омири оташ») доштааст⁴⁷. Вазифаи амалдорони маҳаллӣ, пеш аз ҳама, ҳамин буд, ки аз мардум ҳар чӣ бештар хирочу андоз ситонанд ва ўро мутеъ нигоҳ доранд.

Ҳуччатҳои архиви Насо далолат мекунанд, ки дар заминҳои ҳосилхези ҷануби Туркменистон «мулкҳои» вучуд доштаанд, ки аз «токзор» иборат будаанд. Моликияти замин чанд намуд дошт ва вобаста ба ҳар як намуди моликияти замин барои подшоҳ андоз мегирифтанд. Андози махсус, ки (қисман ба намуди мол ва қисман ба пули нақд) барои ҳомӯш нашудани оташи муқаддас ситонда мешуд, гуё як навъ ушри динӣ буд.

Дар марказ, дар қалъаи Меҳродкирд (алҳол димнаи Насои кӯҳна) анборҳои бузурги шаробнигоҳдории шох воқеъ буд. Ба ин ҷо шароб оварда, ба хумҳои калон мерехтанд ва ба ҳуччати даҳл менавиштанд. Барои навиштани ҳуччат тани хумҳо истифода мешуд. Дар як пораи он ғапҳои лозимаро навишта мемонданд (масалан, «турш шудагӣ», «ба хуми дигар рехта шудагӣ» ва ғ.). Дар ин ҳуччатҳо миқдори шароб, номи токзори номи мулк, ному унвони шаробкаш, санаи овардани шароб, навъи шароб ва ғ. нишон дода мешуд. Ин гуна ҳуччатҳои муфассал дар давоми 70 сол тартиб дода мешуд. Ғайр аз ин ҳисоботи умумӣ, рӯйхатҳо ва барои шаробгирӣ талабномаҳо ёфт шудаанд.⁴⁸

То ба қариби фақат шаҳрҳои Порти ғарбӣ, санъати шаҳрсозӣ ва маданияти он омӯхта шуда буд. Аз ҳуччатҳои бадастомада маълум буд, ки шаҳрҳо, ба ҳар ҳол шаҳрҳои калон, органҳои худидоракуни доштанд, ба шаҳр як ноҳияи хоҷагии кишлоқ вобаста буд ва баъзе шаҳрҳо аз номи худ ҳатто сикка мезаданд.

Ба шарофати ҳафрийи археологҳои советӣ бори нахуст шаҳри деҳаҳои Порти шимолу шарқӣ ҳам маълум шуданд. Масалан, дар ду димнаи ҳамшафати Насо, ки дар деҳаи Боғир (қарибии Ашхобод) воқеъ аст, чандин сол ҳафрийи қанда шуд. Димнаи Насои кӯҳна куруки подшоҳ будааст. Насои нав бошад, боқимондаи шаҳри Порт.

Қалъаи Насои кӯҳна қасрҳои подшоҳ (аз ҷумла, иморатҳои хоҷагӣ) ибодатгоҳҳо, бинои сарбозон ва манзили ашрофонро дар бар мегирад. Тарҳи қалъа панҷгӯша буда, дар атрофаш девори мустаҳкам дошт, ки ғафсии пояи он ба 9 м мерасид. Дар гӯшаи ҷанубӣ гулдастаи азиме буд, ки вусъати болои он 35х35 м буд. Худи ҳамин гулдаста истеҳкоми мукамал – яке аз қисмҳои асосии мудуфияи қалъа буд. Девору бурҷҳо аз поҳса ва хишти хом мебошанд. Тахмин мекунанд, ки ба қалъа фақат бо як роҳрави дарози моил (пандус), ки тактаки девори қалъа тӯл мекашид, даромадан мумкин буд.

Дар миёни қалъа толари ниҳоят бузурги чоркунҷае буд, ки 400 метри мураббаъ вусъат дошт. Дар мобайни толор чор сутуни хиштӣ меистод, ки танаи ҳар яке онҳо гӯё аз чор нимасутун таркиб ёфта буд. Дар гирду атрофи девори толор қатори нимасутунҳо менамуд. Қабати дувуми девори толор низ нимасутунҳо дошту дар мобайни ҳар як ду нимасутун дар тоқҷаҳо ҳайкалҳои калони (аз қадим одам болотар) гили меистоданд. Қабати дувуми девор бо ранги сурхи баланд андова карда шуда, нақшу нигори бисёр дорад ва зарҳалқорӣ карда шудааст. Фарши толор ғачӣ, сақфаш тахтагин, дар мобайн равшан дорад, ки ягона манбаи равшанӣ мебошад. Ҳар қасе, ки ба ин толор мебаромад, сутунҳои босалобат гӯё ба фалак саркашида, муҷассамаҳои назаррабои ба дил ҳаросандозанда, шавкату шукӯҳи нақшунигору рангубори онро дида, моту мабхут мешуд. Дар байни меъморон ва археологҳо мувофиқа меравад, ки ин

⁴⁷ Дьяконов И.М. ва Лившиц В.А., 1960, с. 22–23; 1966, с. 141–143, 146.

⁴⁸ Дьяконов И.М. ва Лившиц В.А., 1960, с. 16–20; 1966, с. 134–136.

толор чй буд. Баъзеҳо мегӯянд, ки ин толори азим қабулгоҳи подшоҳони Порт мебошад, дигар гурӯҳ мутахассисон тарафдори чунин акидаи ба ҳақиқат наздиктаре мебошанд, ки толори мазкур маъбади азими оташ аст, ки ба ёдбуди аҷодони ҳудогашта сохта шудааст, яъне як навъ осори меъмории динӣ мебошад.

Дар Меҳрдокирд ғайр аз ин ибодатгоҳ дигар иморатҳо, аз ҷумла, анбори калони шароб, ки зиёда аз ним миллион литр шароб мебурд ва ҳазинаи подшоҳ ёфт шуд, ки он як бинои калони сарбастаест (60х60). Дар яке аз хонаҳо бисёр ашёи очӣ, асосан ритонҳо – ҷомҳои шохшакл ёфт шуданд. Лаби ритонҳо изорае дорад, ки дар он бо усули мунаббат лавҳаҳои Дионисий, ҳудоҳо ва ғ. тасвир ёфтаанд. Поёнтари изораи аксари ритонҳо ба шакли муҷассамае сохта шудаанд. Инчунин ҳайкалҳои гилий (аз ҷумла, ҳайкалҳои гилии зарандуд), биринҷӣ, мрамрӣ ва нукра ёфт шуданд – масалан, ҳайкалчаи нукрагини зарандуди олиҳаи Порт, ҳайкалчаи нукрагини Эрот ном бут, ки дастпонаҳои тиллоӣ дорад ва ғ. Осори портии Насо, ки ба қавли Г.А.Кошеленко, «таркиботи узви ду «мабдаъ» – мабдаи маҳаллӣ, мабдаи бисёрасраи анъанаҳои маданияи халқҳои эронинажоди Шарқи Наздику Осиёи Миёна ва мабдаи эллий мебошад».⁴⁹

Дар байни бозёфтҳои Насои кӯҳна ҳуччатҳои сершумори Порт, ки дар боло ном бурдем, мақоми махсус дорад. Ин ҳуччатҳо асосан санадҳои андозу хироч буда, дар остраконҳо, яъне дар порчаҳои сафолӣ сабт шудаанд.

Дар димнаи дигар – дар Насои нав боқимондаҳои маъбад ва сағонаҳо ёфт шуданд.⁵⁰

Архиви Насо имкон дод, ки на фақат тартиботи маъмурию андозгирӣ, балки инчунин маданияти маънавии шимолу шарқи Порт амиқтар дарк карда шавад. Худи ҳуччатҳо бо хати оромӣ навишта шудаанд. Бояд хотирнишон намуд, ки хати оромӣ ҳанӯз дар девони ҳахоманишиҳо кор фармуда мешуд. М.М.Дяконов, И.М.Дяконов ва В.А.Лившиц рамзи ин хатро кушода истода, дар ибтидои кор диданд, ки як қисми калимаҳо оромӣ қисми дигар портӣ мебошанду зимнан худи ҳамон як мафҳум гоҳ бо калимаҳои оромӣ ва гоҳ бо портӣ шарҳ дода шудаанд. Синтаксиси ҳуччатҳо на оромӣ, балки портӣ – калимаҳои портӣ мувофиқи қоидаҳои грамматикаи забони оромӣ не, балки мувофиқи қоидаҳои грамматикаи забони портӣ навишта шудаанд. Ҳамаи ин муҳаққиқонро ба ақидае водор сохт, ки дар он давра калимаҳои оромӣ фақат як навъ мифтоҳи махсус (гетерограмма) буданд, яъне ба оромӣ навишта шуда бошанд ҳам, ба оромӣ хонда намешуданд ва котиб маҷмӯи ин ё он ҳуруфотро дида, ин ё он калимаи портиро ба забон меоварду бас. Аз худ намудани чунин хат кори осон набуд. Пеш аз он ки талабаҳо ба ҳуччатнависӣ ҳуқуқ пайдо кунанд, бояд дурудароз машқ мекарданд. Хатҳои машқ низ ёфт шудаанд, ки дар порчаҳои сафолӣ навишта шудаанд (дигар масолеҳи хатнависӣ – ҷарм чизи арзоне набуд, ки барои хатмашқкунӣ истифода шавад).

Дар давлати Порт динҳои ниҳоят гуногун вучуд доштанд. Ғайр аз динҳои маҳаллӣ парастии худӣ офтоб - Митра ва асосгузори сулола - Аршак дар ин ҷо мазҳабҳои юнонӣ, зардуштия, яҳудия ва баъдтар насрония мавҷуд буданд. Дини зардуштия мақоми асосӣ дошт.

⁴⁹ Кошеленко Г.А., 1966, с. 40.

⁵⁰ Оид ба нашри осори портии Туркменистони ҷанубӣ ниг.: «Труды ЮТАКЭ»; Массон М.Е. ва Пугаченкова Г.А., 1959, с. 22–117.

Дар ҳуччатҳои Насо 200 ном зикр шудааст, ки ҳар яки он аз они зардуштии мутаассиб буданаш мумкин, бисёр номҳо соф зардуштӣ. Тақвим ҳам зардуштӣ буд.

Дар боло Спосак ном мугеро ном бурда будем, ки унвони «омири оташ» доштааст, инчунин бисёр дигар муғҳои қаторӣ зикр шудаанд. Дар ҳуччатҳо бисёр маъбадҳои беном, инчунин маъбадҳои Фраат ва Нанайя сабт гардидаанд. Эҳтимол меравад, ки хоҷагиҳои маъбадӣ низ буданд. Синкретизми дини Порт инчунин аз ҳамин ҳам зоҳир аст, ки ба зумраи худоёни Порт бисёр худоёни аҷнабӣ дохил карда шудаанд.

Масалан, Нанайя худои қадимии Моҳ дар Байнаннаҳрайн буда, ханӯз аз давраҳои Шумер маълум аст. Баъд он ба Ошур роҳ ёфт, сипас ба Эрон, Арманистон, Сурия, Миср ва ҳатто ба Юнон гузашт. Дар ғарб бо баъзе худоён, масалан, бо олиха Артемидаи юнониён як шуда рафт. Нанайя (Анахито) баъдтар дар зумраи худоёни Кушон ва Сугд ба назар мерасад. Номии ин худо баъдҳо ба забони шугнонӣ гузашт ва ҳоло ҳам дар ин забон «модар»-ро «нана» мегӯянд.

Ба муносибати ҳуччатҳои Насо масъалаи тақвими Порт пеш омад. Оғози тақвим солест, ки ба соли 247 пеш аз милод рост меояд. Дар ҳуччатҳои Насо санаҳои мувофиқи тақвими зардуштӣ (ё худ ҷавонавестой) дарҷ гардидаанд. Чи тавре ки маълум аст, тақвим дар Эрон аз нимаи дувуми асри V пеш аз милод ҷорӣ шуда, ба тимсоли тақвими шамсии мисрӣ тартиб ёфтааст. Сол аз 365 рӯз, 12 моҳ (ҳар яке 30 рӯзӣ) иборат буда, ба он боз панҷ рӯз илова мешуд. Номии рӯзу моҳҳои ин тақвим талаффузи портии номии худоёни зардуштӣ мебошад⁵¹.

Солноманависони асримӣнагии Эрон тамоми давраи бисёрасраи давлати Портро аз эътибор соқит сохта, онро ноҳақ чун давраи ҳокимияти мустабидаи пурҷаҳолат ба қалам додаанд.

Вале ёди ин давра дар хотири халқ ба шакли аҷиб маҳфуз мондааст – калимаи «пахлавон» исми ом шуда, ибораи «ривояти пахлавӣ», «суруди замони пахлавӣ» маънои дostonу ривояти қадимаро гирифтааст. Номии адабиёти формсизабони асрҳои III–VII ҳам адабиёти пахлавӣ шудааст.

Таърихи давлати Порт, ки ҳамагӣ 500 сол тӯл дорад, дар нимаи дувуми мавҷудияти худ асосан дар ҳоки Эрон ва Байнаннаҳрайн ҷараён гирифта, аз доираи таърихи аҷдоди халқҳои Осиёи Миёна қисман берун мемонад.

Дигар ноҳияҳои Осиёи Миёна

Яке аз муҳимтарин ноҳияҳои зироатии Осиёи Миёна – Фарғона мувофиқи маълумоти маъхазҳои охири асри II пеш аз милод дар давраи пешина ва дар давраи Юнону Бохтар соҳиби иқтисодиёти мутараққие буд. Ростии ғап, мо фақат дар асоси маълумоти охири асри II пеш аз милод чунин иддао карда метавонем, зеро осори асри III–II пеш аз милод алҳол аз ҳоки Фарғона ёфт нашудааст.

Масъалаи дар ҳайъати давлати Юнону Бохтар будан ё набудани Фарғона ҳам масъалаи баҳснок аст. Дар асоси фақат як қайдӣ Страбон (XI, 11, 1) бисёр

⁵¹ Оид ба нӯльятҳои Насо ниг.: Дьяконов И.М., Дьяконов М.М., Лившиц В.А., 1951 ва асарҳои дар ғавқ зикршудаи И.М. Дьяконов ва В.А. Лившиц. Оид ба тавсифи умумии дини Порт дар асоси маъхазҳои хаттӣ ниг.: Ġnvala G. M., 1925. Оид ба парастии Нанайя дар шарқ ниг.: Ingholt H., 1954, p. 12–14.

муҳаққикон иддао доранд, ки Фарғона як қисми давлати Юнону Бохтар буд. Вале ин иддао далели мӯътабар надорад⁵².

Дар Фарғона тангаҳои Евтидем, Деметрий ва сиккаи тақлидии Гелиокл ёфт шудаанд. Вале мумкин аст ин тангаҳо ва ҳам тангаи юнону бохтарӣ, ки дар Насои Порт ёфт шудааст, дар натиҷаи муомилоти савдо ба он ҷойҳо афтода бошад.

Хоразм, ки аз истилои аҷнабиён камтар аз ҳама зарар дида буд, дар асри II пеш аз милод давлати соҳибихтиёри тавоно ҳисоб мешуд. Маъхазҳои хаттӣ дар ин бора маълумоте надодаанд, вале ин иддаоро осоре, ки экспедитсияи Хоразм кашф кардааст, бешак, ба исбот мерасонад. Баъзе аз ин кашфиётро аз назар мегузаронем.

Ҷонбосқалъа росткунҷаи баробарпахлуест, ки дар атрофаш ду қабат девори мустаҳкам дорад. Даромадгоҳи қалъа, ки ба мудофияи он махсус аҳамият медоданд, ба шакли долони морпечи панҷгардиша сохта шуда, ба замми ин деворҳои он тиркашҳои иловагӣ дошт. Азбаски девори қалъа бурҷ надошт, тиркашҳои гӯшаҳои девор бодбезаквор ҷойгир шуда, ғайр аз ин тоқчаҳои нимдоирае низ буданд, ки ҳар яке се тиркаш дошта, имкон медоданд, ки тағи девори қалъа тирборон карда шавад. Тиркашҳо ниҳоят чуқур буда, ғайр аз ин нова ҳам доранд, то ки тир кушодан осонтар шавад. Ана ҳамин новаҳо деворро чунин вонамуд мекунанд, ки гӯё сатҳи он саросар нимсутун дошта бошад.

Шумораи калони тиркашҳо касро ба ақидае меорад, ки ба мудофияи қалъа тамоми аҳолии он сафарбар карда мешуд. Тамоми сохти қалъабандӣ аз нақшаи ягонае далолат мекунад, ки мақсади он мудофияи воҳа аз ҳучуми кўчманчиён буд.

Ба ду тақсим будани шаҳр ҷолиби диққат аст. Кўчаи калоне, ки шаҳрро ба ду тақсим мекунад, бо «Оташкада» – маркази парастии оташи ҷовид интиҳо меёбад, ки он рўбарӯи дарвозаи қалъа ҷой гирифтааст. Дар ҳар ду тарафи кўча иморатҳои бузург сохта шудаанд, ки аз хонаҳои сершумори андозаашон қариб якхела иборат аст⁵³.

Яке аз иншоотҳои ҷолиби диққати Хоразм Қўйқирилганқалъа мебошад. Бар хилофи қалъаҳои муқаррарии чоркунҷа ё росткунҷа Қўйқирилганқалъа манори алоҳидаест, ки ғафсии он 42 м буда, бо девори тарҳаш доирашакли бурҷдор ихота шудааст (қутри ҳалкаи берунии девор 87,5 м). Манори марказӣ дуошёна буда, ду бор аз нав сохта шудааст. Дохили қалъа бо мурури замон пур аз иморат шуда будааст.

Дар натиҷаи ҳафриёт ашёи гуногун, аз ҷумла, хумҳои бисёр ёфт шуданд. Дар рӯи зарфҳои пачак (баклаг) нақши мунабатшудаи баландсанъати грифонҳо, аспакиҳо, занон ва ғ. тасвир шудааст. Ҳайкалчаҳои сершумори сафолию ғачӣ бутҳои хоразмиро таҷассум менамоянд, инчунин суратҳои тасвири рўзгор ҳам ба назар мерасанд. Баъзе ҳайкалчаҳо ниҳоят реалистона мебошанд. Чанд катиба ҳам ёфт шуд, ки ба асрҳои III–II пеш аз милод тааллуқ дошта, бо хати оромӣ навишта шудааст. Дар яке аз он номе зикр шудааст, ки асосаш «аспа» мебошад ва мазмунан савораро ифода мекунад.

Дар Қўйқирилганқалъа пораҳои дахҳо устадонҳо (оссуарийҳо) ва бисёр ниқобҳои мотамӣ ба даст омаданд. Дар гирду атрофи қалъа ҳам бисёр устадонҳо ёфт шудаанд. Онҳо қуттии чоркунҷаи гилӣ мебошанд ва дар сарпӯши

⁵² Дар ин бора ғайр аз асарҳои дар боло борӣ номбаршудаи В.Тарн, А.К. Нарайн боз ниг. Бартольд В.В., 1964 6; Althūym Г., 1947–1948., 315–317.

⁵³ Толстов С.П., 1948, с.88-48.

худ хайкали одамиро доранд (баъзан андозаи ин хайкал баробари кади одам аст)⁵⁴.

Ба қавли муҳаққиқони Қўйқирилганқалъа, «бинои марказӣ гӯё сағонае буда, аниқтараш, бо қоидаи мурдасӯзӣ алоқа дошт. Ин «бинои мурдагон» яқоя бо часади ягон ашроф ё ҳоким ё худ подшоҳи Хоразм сӯзонда шудааст. Хокистари часад ва шояд хокистари онҳоеро, ки ба дунёи охират мушоият мекарданд, аз хонаи сӯхта бардошта, ба устодон андохта мондаанд. Баъд тамоми ин иморат маъбади калоне шуда, дар айни ҳол ба маркази парастии чирмҳои осмонӣ ва мушоҳидаи астрономӣ табдил ёфт».⁵⁵

Ин нукта хеле аҷиб ва баҳсталаб аст, вале шубҳае нест, ки Қўйқирилганқалъа осори барҷастаи маданияти Осиёи Миёна мебошад.

Қабилаҳои кўчманчӣ ва ниммуқимӣ дар минтақаи васеи дашт, дома-накўхҳо ва марғзорҳои кўхистон сокин буданд. Дар ноҳияҳои назди Арал ва байни дарёҳои Аму ва Сир ин қабилаҳо дар зерӣ таъсири маданияти Хоразм монданд. Ва маҳз дар ин ҷо ба ҳаёти муқимӣ гузаштанд, ашрофи кўчманчиён мулкҳои истехкомӣ доштанд. Қабилаҳои кўчманчиӣ сақоиҳо дар ноҳияҳои соҳили рости Сир, ки дар ҷараёни мобайни он воқеъ буданд, дар даштҳои ҷануби Қазоқистон, шимолӣ Қирғизистон, дар канораҳои водии Фарғона, қисман дар ноҳияҳои дохилии Фарғона ва дар Помири шарқӣ маскун мешуданд. Онҳо бо ноҳияҳои аслии муқиминишин робитаҳои мустақами иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданӣ доштанд, дар айни ҳол, онҳо як қисми он баҳри беканори қабилаҳои кўчманчӣ буданд, ки аз Муғулистон то даштҳои ҷануби Рус мавҷ мезад.

Мо фақат тарҳи умумии таърихи асрҳои III–II пеш аз милоди Осиёи Миёнаро медонем ва он акнун як шакли муайян гирифта буд. Гап на танҳо дар он аст, ки ҳодисаҳои он давра чун лавҳаҳои ҷудо-ҷудо ва гусистаи як кинои азбайнрафта дар пеши назари мо ҷилвагар мешаванду зимнан иртиботи сабабии воқеаҳо, чун қоида, қомилан номаълум аст. Таърихи сиёсии Юнону Бохтар то ба ҳол барои мо торик ва мавҳум мебошад. Пеш бисёр кўшиш карда мешуд, ки номҳои аз тангаҳо маълуми ҳокимони Юнону Бохтар «ба навъҳо» тақсим карда шавад. Шарқшиноси рус В.В.Григорьев расо 100 сол пеш ин кўшишҳоро танқид карда, бо алам навишта буд, ки «бо ин найрангбозиҳо илми таърих як қадам ҳам пеш намеравад»⁵⁶. Дар ин сад соли охир шумораи тангаҳои ёфтшудаи Юнону Бохтарӣ хеле афзуд. Шарҳу тавзеҳоти нави таърихи Юнону Бохтар пайдо шуд, ки нисбат ба шарҳу тавзеҳоти сиккашиносони нимаи аввали асри XIX хеле часуруна буд. Вале ин часорат, алаҳусус часорати В.В.Тарн, ба ягон факти аниқ муқарраршуда асос наёфтааст, балки асоси ин часорат ҳамин, ки В.В.Тарн бе ҳеҷ далел байни ашхоси таърихӣ робитаву риштаҳои ҳешу ақрабӣ қашид, аз рӯи расми тангаҳо онҳоро ба ҳам наздик мекунад ва маъхазҳоро бениҳоят озодона тавсиф менамояд. Ғояти субъективизми В.Тарн боиси он гардид, ки вай манзараи аз ҳақиқат дури таърихи Юнону Бохтарро ба вучуд овард. Мо ҳаргиз ният надорем, ки аҳамияти асари ин муаррихи барҷастаи англисро паст кунем. Ин асар аз мушоҳида ва материалиҳои пурқимат молотол аст.

Мо фақат ҳаминро гуфтани, ки ҳадде ҳасту аз он ҳад гузаштани таърихшинос мумкин нест, зеро агар вай аз ин ҳад гузарад, на ин ки таърихшинос, балки қиссапардоз мешавад. В.В.Тарн маҳз ба ҳамин аҳвол афтодааст.

⁵⁴ Рапорт Ю.А., 1971, с. 64–66.

⁵⁵ Толстов С.П., 1962, с. 117–135. Боз ниг.: «Қойқирилганқалъа», 1967.

⁵⁶ Григорьев В.В., 1867 б, с. 774–775.

Дар айни ҳол ба туфайли кашфиёти археологҳо ва нумизматҳо тавсифи иқтисодӣ ва маданияи Юнону Бохтар як шакли ба таври лозима конкрет ва муайяне гирифтааст.

Боз дар як масъала таваккуф кардан лозим меояд. Дар адабиёти ғарб рол ва аҳамияти маданияти эллину юнонӣ дар инкишофи Осиёи Миёна беҳад болобардор карда мешавад. Баъзе олимони иддао мекунамд, ки кулли инкишофи иҷтимоию иқтисодии Осиёи Миёна дар давраи баъди истилои юнону мақдунӣ фақат натиҷаи таъсири юнониён аст ва шаҳрҳо, аз ҷумла, истехкомҳо фақат баъди омадани юнониён сохта шудаанд ва ғ. ва ҳоказо.

Дар асарҳои олимони советӣ, аз ҷумла, дар асари муаллифи ин сатрҳо, ки пеш ҷоп шудаанд, ин ақида саҳт танқид шудааст. Сабабгории узвийи протосеҷҳои дохилии иҷтимоию иқтисодӣ – ин аст он қувваи асосие, ки инкишофи ҷамъияти Осиёи Миёнаро муайян мекард. Кашфиётҳои археологӣ дар айни ҳол муқаррар намуданд, ки бохтарӣҳо, хоразмӣҳо, суғдиён ва дигар халқҳои Осиёи Миёна маданияти ба худ хос доштанд.

Вале баъзеҳо ақидаҳои беасоси буржуазиро ҳаққонӣ танқид карда истода, ба ифрот роҳ медиҳанду аҳамият ва самарайи робитаи иҷтимоию иқтисодӣ ва маданияи байни олами юнону эллиний ва Осиёи Миёнаро дуруст акс наменамо-янд, дар Осиёи Миёна мавҷуд будани бошишгоҳҳои калони юнониро рад ме-кунамд.

Юнониён ба Осиёи Миёна ҳамчун истилогар омаданд, вале баъдҳо юнониён на танҳо дар ҳайъати дастаҳои ҳарбӣ монданд. Дар байни юнониёне, ки дар Осиёи Миёна, Афғонистон ва шимоли Ҳиндустон зиндагӣ мекарданд, қосибу савдогар, артисту ҳайкалтарош, духтуру машшоқ ва ғ. мавҷуд буданд. Ба муносибати робитаи зич бо олами эллиний инкишофи соҳти ғуломдорӣ як тақони зӯре гирифт. Шаҳрҳо аз таъсири шаҳру бошишгоҳҳои юнониён, ки дар Осиёи Миёна барпо шуда буданд, берун монда наметавонишанд.

Таъсири юнониён ба маданияти маҳаллӣ, ҳам маданияти маънавию ҳам моддӣ, аз ин ҳам зӯртар буд. Фақат як мисол меорем: хати юнонӣ баъди истилои Искандари Мақдунӣ дар муддати ҳазор сол дар Бохтар навъи асосии хат буд. Дар санъати меъморӣ, ҳайкалтарошӣ, заргарӣ ва ғ. таъсири тарафайни маданияти эллиний ва маҳаллӣ ба назар мерасид. Самарайи ин таъсири мутақобила дар асрҳои минбаъда ҳам равнақу ривоч ёфтанд. Вале бар хилофи даъвои бисёр муҳаққиқони ғарб, дар ин ваҳдат маданияти Осиёи Миёна аъзои қомилхуқуқ ва ҳатто аъзои асосии пешбаранда буд. Забони юнониён, ки дар қатори аҳолии маҳаллӣ зиндагӣ мекарданд, батадрич бо забони мардуми таҳҷои мамлакат омехта мешуд. Маданияти онҳо низ соҳиби хусусияти синкретӣ мегардид. Муовизаи байналхалқии мол, қўчи мардум дар натиҷаи савдо, ҷанг, муҳожират ва ғ. боиси он гардид, ки беҳтарин қомёбҳои маданияти маънавӣ ва моддӣ Осиёи Миёна дар ғарб васеъ интишор ёфт. Бинобар ҳамин маданияти эллиний зодаи бисёр халқҳо: эллинҳо, мардуми Шарқи Наздику Миёна, халқҳои Осиёи Миёна ва Ҳиндустон мебошад.

Боз як масъала: В.В.Тарн мегӯяд, ки Юнону Бохтар қисми олами эллиний, яке аз давлатҳои эллиний мебошад⁵⁷. А.К.Нарайн ин ақидаро танқид карда, тамоми таърихи Юнону Бохтарро таърихи «ҳинду юнонӣ» меномаду мегӯяд: «Таърихи Юнону Бохтар як қисми таърихи Ҳиндустон аст, на давлатҳои эллиний. Эллинҳо омаданд, диданд, вале Ҳиндустон онҳоро тасхир намуд»⁵⁸.

⁵⁷ Таҥн W.W., 1950, р. XIX–XX.

⁵⁸ Наҥайн А.К., 1962, р. 10–11.

Ҳар ду ақида ҳам аз ҳақиқат дур аст. Албатта, таърихи Юнону Бохтарро берун аз доираи таърихи Селевкиён омӯхтан мумкин нест. Албатта, набояд шубҳа кард, ки нимаи дувуми таърихи Юнону Бохтар бо Ҳиндустон иртибот дорад. Вале сарчашмаи таърихи давлати Юнону Бохтар дар Осиёи Миёна аст, он дар ҳамин ҷо пайдо шуд, дар ҳамин ҷо (дар Афғонистон ҳам) қувват гирифт. Маҳз ширкати унсурҳои бохтарию эллиний он қувваеро ба миён оварданд, ки Ҳиндустонро тасхир намуд. Пас, Юнону Бохтар, пеш аз ҳама, Осиёи Миёна ва Афғонистон аст, инчунин Ҳиндустон ва олами эллиний.

Боби чорум

ОСИЁИ МИЁНА ДАР ДАВРАИ КУШОНИЁН

1. ПОРТ, ЮНОНУ БОХТАР ВА КҶЧМАНЧИЁН. ИБТИДОИ ТАЪРИХИ ҶУЦИҶО

КҶчманчиён ва Порт

Соли 138/7 ба тахти Порт Фарҳоди II нишаст. Худи Фарҳод ханӯз хурд буд ва давлатро модараш идора мекард. Амнияти мамлакат талаб мекард, ки подшоҳ дар шарқ бошад. Вале кор якбора ранги дигар гирифт – ба портҳо Селевкиён боз ҳуҷум карданд. Кори лашкари Селевкиён омад карду қисмҳои асосии ноҳияҳои ғарбии Порт, аз ҷумла, Бобулистонро тасхир намуданд, вале тантанаи Селевкиён тӯл нақашид. Аҳолии шаҳрҳо аз ғорату истисмори бераҳмонаи душман ба дод омада, шӯриш бардоштанду ба гарнизони Селевкиён дарафтоданд. Фарҳод душманро торумор кард, подшоҳи Селевкиён ҳалок шуд (ё ҳудашро кушт), духтари ӯро Фарҳод ба ҳарамии худ овард. Ин охири кӯшиши Селевкиён буд барои баргардонидани ноҳияҳои шарқӣ, ки замоне ба онҳо тааллуқ доштанд. Лашкари портҳо боз ба Бобулистон дохил шуда, барои ҷуриш ба Сурия тайёриро сар карданд¹.

Аз паси ин комёбиҳои гуворо ба сари подшоҳони Порт рӯзҳои саҳт омаданд. Дар ин бора Юстин батафсил ривоят мекунад (XLII, 1, 1-3): «...Дар ҳамин вақт исёни скифҳо (қабилаҳои кҷчманчиҳои Осиёи Миёна – сақоиҳо) Юстин ҷунин меномад) ӯро (яъне Фарҳоди II-ро. – Б.Ғ.) маҷбур кард, ки барои ҳимояи давлати худ аз роҳаш баргардад. Гап дар ин ки скифҳо дар ивази музди муайян бояд ба портҳо ёрӣ расонда, зидди подшоҳи Сурия - Антиох меҷангиданд, вале фақат баъди тамои шудани ҷанг расида омаданд. Онҳоро саҳт таъна заданд, ки вақти даркорӣ ёрӣ нарасонданд ва муздҳо, ки бояд онҳо мегирифтанд, надоданд. Скифҳо ниҳоят дар ғазаб шуданд, ки ин қадар роҳро беҳуда тай намуданд ва талаб карданд, ки ё музди онҳоро диҳанд ё бар зидди ягон душмани дигар фиристанд. Вале Фарҳоди II талаби онҳоро ҳавобаландона рад кард ва скифҳо ҷавоби радро барои худ таҳқир дониста, ба ғорати мулки Порт сар карданд. Бинобар ҳамин Фарҳод ба ҷанги зидди онҳо баромад...».

Амалиётҳои ҷангӣ (дар соли 130 пеш аз милод) ҷунин сурат гирифт (Юстин, XLII, 1, 4-5): «...Фарҳод ба ҷанг ҳамон лашкари юниониро бурд, ки дар муҳорибаи зидди Антиох асир гирифта буд ва то ба ҳол нисбат ба онҳо ҳавобаландона ва бераҳмона муомила мекард... Бинобар ин вақте юнионӣ дидаанд, ки сафи портҳо андак суст шуд, зуд ба тарафи душман гузаштанд ва кини, ки барои асирии худ кайҳо дар дил меҷарғиданд, ба амал бароварданду ҳам лашкари портҳо ва ҳам худӣ Фарҳодро аз дами теғ гузаронда, ғарқи хун сохтанд».

¹ Dřřvoisř N.C., 1938, p.27-37.

Ба тахт амаки подшоҳи пештара - Ардавони II нишаст. «Скифҳо» бошанд, Портро батомом ғорат карда, ба даштҳои худ баргаштанд (Юстин, XLII, 2, 1). Порти замоне ғайру сарбаланд маҷбур шуд, ки ба онҳо боҷ диҳад (Иоанни Антиохӣ, порчаи 66). Вале Ардавон як бор кӯшид, ки аз ин тобеият раҳо ёбад. Вай зидди яке аз қабिलाҳо, ки Юстин онҳоро таҳорӣ меномад, ба ҷанг баромад, вале аз дасташ тир хӯрду дере нагузашта мурд.

Ин воқеа тақрибан соли 123 пеш аз милод ба вуқӯъ омад. Ба тахти Порт писари Ардавон - Меҳрдои II нишаста, унвони Кабирро гирифт. Фақат дар аҳди вай ба портҳо муяссар шуд, ки пеши роҳи қабिलाҳои сакоиро гиранд ва ҳатто (ҳамааш набошад ҳам) ноҳияҳои скифҳо ишғолкардaro баргардонанд. Юстин мегӯяд (XLII, 1,5): «Вай чанд бор зидди скифҳо бомуваффақият муҳориба кард ва қасоси он озореро гирифт, ки ба аҷлоди вай расонда буданд». Дар аҳди Меҳрдои II (123-87 пеш аз милод) Порт чунон тавоно шуд, ки пеш аз ин ҳеч вақт ба чунин дараҷаи иқтидор нарасида буд.

Масъалаи пайдоиши йучиҳо

Қараёни воқеа дар Юнону Бохтар тамоман дигар буд. Барои фаҳмидани он ва фаҳмидани вазъияти умумии Осиёи Миёна ба воқеаҳои мурочиат қардан даркор, ки дар шимолу шарқи хоки Осиёи Миёна ба вуқӯъ омадаанд ва дар маъхазҳои қадимии Хитой сабт шудаанд. Ҳамсояи хуннҳои, ки дар хоки Муғулистон зиндагӣ мекарданд, йучӣ ном халқе буд. Аллақай дар нимаи дувуми асри III пеш аз милод йучиҳо ҳеле қувват гирифтанд ва ҳокими хуннҳо маҷбур гардид, ки писари худро ба онҳо ғарав диҳад². Вале баъд авзоъ дигар шуд. Шаньюи хуннҳо Маодун (ё Модэ) ҷамъияти хуннҳоро аз ҷиҳати ҳарбии маъмурӣ ба як тартиби муназзам дароварда, ин мардуми кӯчманчиро ба қувваи раднопазире табдил дод.

Маодун ду бор ба Хитой ҳамла кард, императорҳои Хан аз номи вай ба ларза меомаданд. Соли 176 пеш аз милод яке аз сарлашқарони хуннҳо йучиҳоро шикаст дод³. Писари Маодун—Шанью Лаошан соли 174 пеш аз милод йучиҳоро торумор кард, ҳокими онҳоро кушта, аз косахонаи сари вай барои худ ҷоми шароб сохт. Йучиҳои торуморшуда ба тарафи ғарб ба Туркистони шарқӣ ва Осиёи Миёна кӯчиданд⁴. Вале дар ин ҷо мардуме зиндагӣ мекарданд, ки хитойиҳо онҳоро «усунӣ» мегуфтанд ва ҳамин усунӣҳо ба андозае худ зерӣ таъсири хуннҳо буданд. Аз афти қор, бо таҳриқи ҳамин хуннҳо усунӣҳо ба ҷанги зидди йучиҳо бархостанд, вале шикаст хӯрданд. Баъд йучиҳо сз ном қабिलाҳоеро торумор карданд, ки онҳо рӯ ба ҷануб гурехтанд ва аз «қантара» (яъне ағбаҳои Помири ҷануби шарқӣ) гузашта, ба Гибин (яъне қисми шимолу ғарбии Ҳиндустон) расиданд. Дар навбати худ усунӣҳо қувват гирифта, йучиҳоро торумор карданд ва онҳо низ маҷбур шуданд рӯ ба тарафи Даҳя – Бохтар гурезанд⁵.

² Бичурин, II, с. 46-47.

³ Дар Ҳамон ҷо, с. 54-55.

⁴ Бичурин II, с. 147-151.

⁵ Дар Ҳамон ҷо, с.151, 190, 191; D'Ġkoot, 1926, с. 15, 123. Таърихи хуннҳо ва муносибати онҳо бо Ҳамсоягони худ дар бисёр асарҳо тадқиқ шудаанд. Масалан, ниг.: Мў Govўќп W.M., 1939, p. 116-129; Бернштам A.H., 1951, с. 57-71; Гумилев Л.Н., 1960 б, с. 63-94; зидди йулиньо «вендетта» қардани усунӣҳо, ба ақидаи баъзе муаррихони Ёзира, дурўѓи маъз аст, ки дар солномаҳои Хитой зикр шудааст ва ягон асоси таърихӣ надорад (Přilýyilank Ÿ.G., 1970, p. 158-159).

Олими Европай ғарбӣ Г.Халоун менависад, ки «санаи ҳар ду сафари йучихоро аниқ муайян кардан душвор аст». Олими Япония И.Кувабара тахмин мекунад, ки йучихо ба шимоли Осиёи Миёна дар миёнаи солҳои 172-161 пеш аз милод омада, дар миёнаи солҳои 139-129 пеш аз милод ба ҷануб, ба тарафи ноҳияи Аму гузашта рафтаанд ва ин ғапҳои ӯ ба ҳақиқат наздиктар мебошанд⁶. Зимнан ба ноҳияи Самарқанди ҳозира онҳо дар миёнаи солҳои 133-129 пеш аз милод расидаанд⁷.

Йучихое, ки ба Осиёи Миёна омаданд, да-йучӣ, яъне «йучихои кабир (калон)» ном доштанд. Йучихои дар Туркистони шарқӣ маскунро «йучихои сағир» мегуфтанд.

Дар маъхазҳои атиқӣ ин воқеаҳо тамоман ба тарзи дигар тавсиф шудаанд. Бисёр ғапҳоро онҳо умуман намедонистанд, зеро воқеаҳои гӯшаҳои дурдасти Осиё барои онҳо пӯшида буд. Страбон (XI, 8, 2) менависад: «Аз ин кӯчманчиён махсусан онҳое машҳур гардиданд, ки аз юнониён Бохтарро кашида гирифтанд, яъне асиҳо, пасианҳо, тахориҳо ва сакараулҳо, ки аз ноҳияи соҳили дигари Яксарт кӯчида омаданд ва макони онҳо дар шафати сар-замини сакоиҳо ва инчунин хоки сугдиён ҷой дошт, ки дар дасти сакоиҳо буд». Дар муқаддимаи китоби XLII-вуми Помпей Трог чунин иборае ҳаст: «Асиҳо – шоҳи тахориҳо ва аҷали сараукҳо», дар китоби XLI дигар иборае ҳаст, ки аз ҷумла, чунин ғапҳо дорад: «...Бохтар ва Суғдро сараукҳо ва асианҳо ном қабилҳои скифҳо ишғол карданд».

Буду шуди маълумот ҳамин – дигар ғап нест. Ягон ҳел йучихо, ҳатто номбар нашудаанд. Дар айни ҳол, комилан равшан, ки ҳам маъхазҳои хитой ва ҳам сарчашмаҳои ғарбӣ аз ҳуди ҳамаи воқеаҳои сухан меронанд, ки боиси заволи Юнону Бохтар шуданд. Инак, дусад сол инҷониб, аз миёнаҳои асри XVIII, ин ду гурӯҳ маъхазҳоро ба якдигар «мувофиқ» кардани мешаванд ва барои ин тамоми халқу қабилҳое, ки дар он маъхазҳо зикр шудаанд, байни худ ва бо дигар номҳои этникӣ (ва географии) Осиёи Миёна муқоиса менамоянд. Аммо то ба ҳол ягон ақидаи муайян нест.

Кайҳо боз тахмин мекунанд, ки дар матни Страбон котибон хато кардаанд ва аслан «асиҳо, пасианҳо...» не, балки «асиҳо, ё пасианҳо» будааст, ки мувофиқи қоидаҳои китобат чунин саҳв аз эҳтимол дур нест. Агар чунин бошад, ин ду номи ҳамаи халқ аст. Халқе, ки Страбон «сакараулҳо» номидааст, бешубҳа, айнан ҳамаи «сараукҳо»-и Помпей Трог мебошад. Бисёр забоншиносон ин ду номро муқоиса карда ва дигар маъхазҳоро истифода бурда, иддао мекунанд, ки номи дурусти он халқ «сакараукҳо» мебошад, ки аз қалимаи онҳо таҷдиднамудаи «сакаравака» (яъне «сакоиҳои тезҳаракат»)⁸ пайдо шудааст.

Инак гуфтаҳои болоиро ҷамъбаст менамоем:

Страбон	Помпей Трог
Асиҳо	Асиҳо
Пасианҳо (асианҳо)	Асианҳо
Тахориҳо	Тахориҳо
Сакараулҳо (=сакараукҳо)	Сараукҳо (=сакарукҳо)

⁶ Оид ба тавзеҳи тадқиқоти олимони Япония ниг.: Halofn G., 1937, s. 246-249.

⁷ Рерих Ю.Н., 1963, с. 120.

⁸ Дар ин бора ниг.: Литвинский Б.А., 1960 б, с. 92-93 (дар ғамон ӯ адабиёти оид ба ин масъала), вале дигар ақидаи ӯ наметавонад. Масалан, Э.А.Грантовский дар Конференсияи байналхалқӣ оид ба проблемаи Кушониён дар Душанбе (соли 1968) баромад карда, гуфта буд, ки «сакаравака»-ро «сакоиҳои сафед» хондан даркор.

Акнун ба маъхазҳои хитой мурочиат мекунем. Дар онҳо усуниҳо, сз ва да-йучиҳо номбар шудаанд. Этноними «усуни» дар забони миёнаи хитой бояд *Fosgən ва дар забони қадимаи хитой бояд *Oswən талаффуз мешуд. Аксар вақт чунин ақида ҳам изҳор мегардид, ки усуни ин ифодаи асиҳо ба хитой аст, масалан, А.Н.Бернштам⁹ ин ақидаро қатъиян тарафдорӣ мекард. Дар ин ҷо ғайр аз шабоҳати садой мувофиқати маъхазӣ низ ҷой дорад –мувофиқи маъхазии хитой усуниҳо йучиҳоро торумор карданд, мувофиқи Помпей Трог бошад, асиҳо шоҳони тахориҳо сакараукаҳоро аз байн бурданд.

Вале асли масъала он қадар сахл нест. Маъхазшиносии номӣ И.Маркварт имконпазирии чунин шабоҳатро саҳт танқид карда буд.¹⁰ Г.Халоун ҳам ҳаққонӣ қайд мекунад, ки аз рӯи маъхазҳои хитой усуниҳо дар ҳуди Ҳафтруд ва Тиёншон мондаанд ва ягон ишорате нест, ки онҳо ба ҷануби Осиёи Миёна ҳаракат кардаанд, ҳол он ки асиҳои муаллифони қадим яқинан ба ҷануб кӯчиданд. Бинобар ҳамин вай муодилаи усуниҳо = асиҳоро «баҳснок»¹¹ ме-номад. Бояд гуфт, ки ба ақидаи мутахассиси барҷастаи лингвистикаи таърихӣ Хитой Э.Пуллейблэнк муодилаи усуниҳо = асиҳо (ё асианҳо) аз нуқтаи назари таърихӣ лингвистӣ ҳам беасос аст¹². Хуллас, иддаои як будани усуниҳову асиҳо (асианҳо), ки дар адабиёт, аз ҷумла, дар адабиёти махсус низ вомерӯрад, танҳо тахминест, ки асоси қазой надорад.

Дар бобати сз ҳаминро гуфтан даркор – дар даврае, ки аз он сухан меравад сз бояд «сзк» талаффуз мешуд. Алҳол ҳама эътироф мекунад, ки сз ҳамон қанҷҳои маъхазҳои форсии қадим ва антиқӣ мебошанд.

Бармегардем ба сари қаҳрамони асосии ин драмаи таърихӣ – ба сари йучиҳо. Дар бораи дар давраҳои қадим ҷӣ гуна талаффуз шудани ин ном дар байни синологҳо як фикри ягона нест. Пештар мегуфтанд, ки ин ном ngiŋt-tsiy ё ngiŋāt-tia талаффуз карда мешуду барои хитоиҳо got-ti, gŋt-ti, gŋti барин номҳои аҷнабиرو ифода менамуд¹³. Алҳол Пуллейблэнк исбот мекунад, ки ин тавзеҳ нисбат ба давраҳои сонӣ дуруст аст ва дар он давраҳое, ки йучиҳо ба доираи назари маъхазҳои хитой афтиданд, номи хитоии онҳо Ywati барин ягон номеро бояд инъикос мекард¹⁴.

Ҳамаи ин нозуқиҳои забонӣ аҳамияти қалон дорад. Вобаста ба он ки номи «йучӣ» дар қадим ҷӣ гуна талаффуз карда мешуд, онҳоро ба ин ё он ҳалке, ки аз маъхазҳои антиқӣ маълум мебошанд, нисбат медиҳанд.

Аз нимаи аввали асри XIX чунин тахмине ҳам ҳаст, ки йучиҳо ин массагетҳо мебошанд. Аз олимони советӣ С.П.Толстов яке аз пешгуздорандагони ин тахмин аст.

С.П.Толстов чунин фарзияи О.Франкero ба асос мегирифт, ки аз Осиёи Миёна ба шимолу шарқ кӯчидани як қисми массагетҳо факти баҳснопазир мебошад, ҳол он ки аслашро гирем, ин иддао ягон далели қатъӣ надорад. Чун дар он давра гӯё аниқ муқаррар шуда буд, ки «йучиҳои қабир» бояд дар қадим «гватҳои (ё гатҳои) қабир» талаффуз мешуданд, С.П.Толстов номи «массагетҳо»-ро «гетҳои қабир» таъбир намуд ва дар ҳамин асос даъво кард, ки йучиҳо ҳуди ҳамон массагетҳо мебошанд¹⁵. Асоси ин даъво нуктаҳои ғалату

⁹ Бернштам А.Н., 1947 а, с. 43.

¹⁰ Maqǵaqt J., 1901, s. 204, Anm. 5.

¹¹ Halófn G., 1937, s. 252–254.

¹² Prillyýilank E.G., 1961 а, р. 29.

¹³ Maýnchýn–Hýlfýn O., 1945, р. 77.

¹⁴ Prillyýilank Ý.G., 1966 а. s. 17–18.

¹⁵ Толстов С.П., 1948 а, с. 242–245.

беасос мебошанд. Бо вучуди ин, С.П.Толстов ба миён омадани дигар хел таъбиру тафсирро бидуни мулоҳиза имконнопазир донистааст.

Дар «Таърихи халки тоҷик» ақидаи тарафдорони муодилаи йучиҳо=массагетҳо муфассал зикр гардида, дар айни ҳол, кайд карда мешавад, ки дар байни олимони советӣ, аз ҷумла, И.И.Умняков,¹⁶ муқобилони ин ақида ҳам ҳастанд. Дар омади гап гуфтан лозим, ки этимологияи дурусти калямаи «массагетҳо» то ба ҳол муайян нашудааст.

Пештар И.Маркварт, ҳозир Э.Пуллейблэнк чунин тафсирро ба ҳақиқат наздик мешуморанд, ки талаффузи қадимии йучиҳо (Ywati) номи қабилани ятиҳо мебошад, ки Птолемей (VI, 2) онҳоро ҳамсоия тахориҳо гуфтааст¹⁷.

Номи тахориҳо бошад, баъзан бо номи сарзамини Даван алоқаманд мекунад. Дар аҳди қадим ин ном ба хитой бояд dá'iwān талаффуз карда мешуд, ки он, эҳтимол, номи маҳаллии *Тахвақ (тахор)-ро¹⁸ ифода менамуд. Дар адабиёти таърихӣ чунин ақида мақоми мустаҳкам дорад, ки Даван Фарғона аст. Ягон асосе нест, ки ин ақида дигар карда шавад ва он ҳама ҷидду ҷаҳде, ки ҳам пештар ва ҳам ҳозир ба мақсади кашидани Даван (ба тарафи Помир, ба тарафи Туркистони Марказӣ) карда мешавад, мутлақо эътибор надоранд.

Аз дигар тараф, ҳам муаллифони асрҳои IV ва ҳам муаллифони асрҳои минбаъда «йучиҳо» мудом «тахор»¹⁹ тарҷума кардаанд, ки ин ақидаи иртибот доштани тахору йучиҳо бори дигар тақвият медиҳад.

Дар вақтҳои охир майли ба ҳамон гурӯҳҳои аҳолии Туркистони шарқӣ нисбат додани йучиҳо (ва тахорҳо) боз зӯр шуда истодааст. Аз авлоди асри миёнагии онҳо дастнависҳои ба мо расидаанд, ки ба ду забон навишта шуда ва он забонҳоро шартан «тахорӣ» номидаанд. Ин забонҳо ҳиндуаврупой бошанд ҳам, на ба забонҳои ҳиндӣ шабоҳат доранд ва на ба забонҳои эронӣ. Аз муҳаққиқони советӣ Ю.Н.Рерих ва В.В.Иванов²⁰ моили ин ақидаанд.

Олими Япония К.Еноки ҳамаи ин мушкилотро бо роҳи зерин бар тараф карданӣ шудааст. Вай ҳаминро ба асос гирифтааст, ки маъхазҳои антиқӣ ва хитой ҳуди ҳамон як воқеаро не, балки ду воқеаи пайдарпай – ду марҳалаи истилои Бохтарро инъикос кардаанд, яъне даврҳои аввали истилоро маъхазҳои антиқӣ ва даврҳои минбаъдаи истилоро маъхазҳои хитой тасвир кардаанд. Дар ин сурат ҳоҷат нест, ки йучиҳо ба ягон халқи дигар, ки дар маъхазҳои антиқӣ зикр шудаанд, нисбат дода шаванд. К.Еноки мисли Г.Халоун таклиф мекунад, ки йучиҳо скиф шумурда шаванд. Вай тахмин мекунад, ки шомилони маданияти Пазирек дар сарзамини йучиҳо зиндагӣ мекарданд. «Ба ақидаи ман, – менависад К.Еноки, – йучиҳои асри севиҷи то миллод аз рӯи манзил ва иқтидори худ ба туркҳои асрҳои шашу ҳафт хеле монанд мебошанд ва он ҳодисае, ки чун кӯчи йучиҳо маълум аст, аслан кӯчи ин ё он гурӯҳи халқе аз ҷое ба ҷое не, балки васеъ шудани ҳудуди шарқӣ ва шимолии давлати йучиҳо буд».²¹ Бояд гуфт, ки ҷиҳати лингвистии муодилаи йучиҳо=скифҳо Э. Пуллейблэнк саҳт танқид кардааст, дигар ҷиҳатҳои ин нуқта ҳам асоси мустаҳкам надоранд.

¹⁶ Умняков И. И., 1940; 1946.

¹⁷ Μακράκτ I., 1901, s. 206; Příllylank Ÿ.G.. 1966 a, p. 22.

¹⁸ Příllylank E. G., 1966 a, p. 22.

¹⁹ Рерих Ю. Н., 1943, с. 122.

²⁰ Дар Ҷамон ӯ, с. 122-125; Иванов В. В., 1967.

²¹ Ёнок К., 1959, p. 227-232.

Умуман, дар панҷоҳ соли охир ба туфайли тадқиқоти лингвистии олимони мамлакатҳои гуногун, аз ҷумла олимони советӣ, ҳалли масъалаи йуҷиҳо тақдир дид. Хеле маълумот ба даст омад. Бисёр таҳминҳои назарияҳои мутақобил ба миён омаданд. Вале тамоми ин ҳабаҳои маълумоту факту мушоҳидаҳои алҳол дар як манзараи муайян нагунида истодаанд. Аз афти қор, ин гуна манзараи муайян дар оянда ба вучуд оварда мешавад.

Тамоми қорҳои дар ин бобат шударо аз назар гузаронда бояд гуфт, ки дар ҳалли ин масъала аҳамияти мадрақҳои археологӣ беш аз пеш афзуда истодааст.

Дар бобати роли муносибатҳои мутақобили хитойӣ хунноҳои йуҷиҳо дар заволи Юнону Бохтар С.П.Толстов изҳори ақида мекунад, ки «...Умуман, аз тарафи «барбарӣ» истило шудани Бохтар ба сӯи ҷануб, зидди душманони анъанавии худ ҳаракат кардани қабилҳо, пеш аз ҳама, ҳаракат кардани қабилҳои назди Арал аст»²². Ба фикри мо ҳам, маҳз ҳодисаҳои, ки дар маҳалҳои дур аз Осиёи Миёна рӯй додаанд, ҳақиқатан, боиси он гардидаанд, ки ба ноҳияҳои шимолии Осиёи Миёна урдуи мутааддиди кӯчманчиён – йуҷиҳо зада даромаданд ва дар навбати худ дигар қабилҳоро халқҳои кӯчманчиҳои Осиёи Миёна ба ҳаракат оварданд. Ҳамин тариқ, гуё реаксияи мусалсал ба амал омад. Вале реаксияи мазкур, метавонист фақат ба ҳамин шарт ин қадар бо шиддат қараён ёбад, ки агар ташбеҳи болоиро бори дигар қор фармоём – дар «деги» вазъият «массаи критикӣ» ба вучуд омада буд.

Ҳамлаи қатъӣ ба Юнону Бохтар

Соли 206 пеш аз милод, даҳҳо сол қабл аз он, ки йуҷиҳо ба хоки Осиёи Миёна дохил шуданд, дар сарҳадҳои давлатии Юнону Бохтар аллакай урдуҳои сершумори кӯчманчиён меистоданд. Таназзули минбаъдаи давлати мазкур, аз афти қор, боиси мудом аз даст рафтани ноҳияҳои шимолии он гардид. Ба муносибати ҳаракатҳои, ки аз даҳлати йуҷиҳо ба амал омаданд, ба Юнону Бохтар ҳуҷуми қатъӣ сар шуд. Мо наметавонем, ки ин воқеа ҳақиқатан чӣ гуна қараён дошт. Яке аз таҳминҳои имконпазир (ки мисли тамоми дигар таҳминҳо бисёр ҷойҳои суст дорад) чунин аст: сақоиҳо аз тазйиқи йуҷиҳо ғурехта, аз гузаргоҳҳои кӯхистони Туркистони шарқӣ ва Помир гузашта, ба Ҳиндустони шимолу шарқӣ омаданд²³. Сақаруқҳои, ки дар маҷрои миёнаи Сир маскун буданд, Суғдро истило намуда, аз он ҷо ба воҳаи Марв дохил шуданд ва ба ҷануб ба тарафи Сакстон (Систони ҳозира) ва Ҳиндустони шимолу ғарбӣ ҳаракат карданд. Иттиҳодияи калони тоифаҳои атрофи Фарғона (тахорҳо?) ва аз Ҳафтруд, инчунин дигар ғавҷи кӯчманчиён аз назди Арал ба ҷануб – ба тарафи Бохтар раҳсипор шуданд.

Сафири Хитой Чжан-Сян соли 128 пеш аз милод тавонистааст қайд кунад, ки йуҷиҳо Дахя, яъне Бохтарро истило карданд, вале дар он вақт қароргоҳи сардори йуҷиҳо дар шимолтари Аму воқеъ буд²⁴. Аз афти қор, дар марҳилаҳои аввал волиёни вилоятҳои Бохтар ба йуҷиҳо фақат иттиҳоди вассалиро ба гардан гирифтаанд, вале сонитар, баъди ба ҷануб ҳаракат кардани лашкари йуҷиҳо маъмурияти йуҷиҳо низ таъсис ёфтааст.

Эҳтимол, ҳақ ба ҷониби А.К.Нарайн аст, ки навишта буд: ба давлати Юнону Бохтар бо роҳҳои гуногуни амалиёт халқҳои гуногун дар вақтҳои гу-

²² Толстов С.П., 1948 а, с. 245.

²³ Литвинский Б.А., 1960 а, с. 8-11.

²⁴ Бичурин, II, с. 151-152.

ногун ҳамла кардаанд²⁵. Дар натиҷа Юнону Бохтар суқут ёфт. Дар охири асри II–нимаи аввали асри I охирин мулкҳои волиёни Юнону Бохтар истило гардида, барҳам дода шуданд.

Ба ҳамин тариқ, бар ҳилофи Порт, ҳамлаи кўчманчиён боиси тамоман заволи ёфтани давлати Юнону Бохтар гардид.

2. ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРҲОИ II-I ПЕШ АЗ МИЛОД

Бохтар ва Сугд

Аз тарафи йуҷиҳо истило шудани Бохтар боиси минбаъд пароканда ва ғайримутамарказ шудани он гардид. Вактҳои аввал дар ҳар як шаҳр ва маҳалҳои атрофи он ҳоким менишаст. Ин тарзи идора аз замонҳои давлати Юнону Бохтар монда буд. Маъхазҳои хитой хабар медиҳанд, ки дар ихтиёри ҳокими йуҷиҳо панҷ вилоят вучуд дошт. Баъди ба Даҳя – Бохтар кўчидан «хонаводаи йуҷиҳо ба панҷ хонаводаи ҳокимон тақсим шуд»²⁶. Ин матн далолат мекунад, ки тақсими территорияи йуҷиҳо ба принципи авлоду қабилавӣ асос ёфтааст ва ин принцип дар байни кўчманчиёне, ки баъдҳо ҳам ба Осиёи Миёна омадаанд, бисёр дучор мешавад.

Волиёни ин вилоятҳо унвоне доштанд, хитойҳо онро бо калимаи «хи-хэу» (талаффузи қадимияш *ḫiḥar-goh*) ифода кардаанд. Қариб шакле нест, ки ин ҳуди ҳамон унвон мебошад, ки баъдҳо дар тангаҳои Кушониён ба намуди *уавуга* ба назар мерасад ва сипас, ба туркҳо ба шакли «ябгу» гузаштааст. Ба ақидаи Г.Бейли, баромади унвони мазкур форсӣ ва маънояш бояд «сардор» бошад.²⁷

Тартиби реалии воқеаҳое, ки дар асрҳои II–I пеш аз милод чараён ёфтаанд, амалан маълум нестанд. Ягона маълумоте, ки мо дорем, аз тадқиқи материалиҳои нумизмати ва археологӣ ба даст омадаанд.

Эҳтимол, баъди заволи давлати Юнону Бохтар ҳам, дар сарзамини Бохтар обола ном пули майдае дар муомилот буд, ки рӯиш расми подшоҳи Юнону Бохтар – Евкратидро дошт. Тангаҳое, ки дар ҷануби Тоҷикистон ёфт шудаанд, далолат мекунад, ки ин тангаҳо дар замони йуҷиҳо ҳам, яъне дар охири асрҳои II–I пеш аз милод бароварда мешуданд. Зотан ин тангаҳо айнан ба намуди тангаҳои ҳуди Евкратид сикка зада мешуданду фақат навиштаҷоти онро андак дигар мекарданд. Тахмин меравад, ки аз ин ҳел тангаҳо чанд намуд бароварда шудааст (онҳо аз Ҳисор ва Қубодиён ёфт шудаанд)²⁸.

Дигар тангаҳо низ хеле муҳиманд, ки ба намуди тангаҳои яке аз охирин подшоҳони Юнону Бохтар Гелиокл бароварда шудаанд. Баъзе аз ин тангаҳо ба тангаҳои Гелиокл қариб айнан монанд аст, дар баъзе дигари онҳо сурати асп ҳаст, ки дар тангаҳои Гелиокл набуд. Тангаҳои сурати аспдор тангаҳои давраи сонӣ мебошанд ва, аз афти қор, аз ягон дигаргуниҳои сиёсӣ ва шояд аз кӯшишҳои марказонии ҳокимият дар асри I пеш аз милод далолат менамоянд. Ин тангаҳо дар водии Сурхандарёву Ҳисор²⁹ ва дар райони Фархори Тоҷикистон ёфт шудаанд.

²⁵ Nakain A.K., 1962, p. 138.

²⁶ Бичурин, II, с. 184, 227.

²⁷ Дар ин бора ниг.: Литвинский Б.А., 1967 б, с. 36.

²⁸ Мандельштам А. М., 1966 в.

²⁹ Массон В.М., 1957 б.

Дар Суғд ҳам ба таклиди тангаҳои Юнону Бохтар сикка мезаданд. Вале чун намуна тетрадирхамҳои Евтидем истифода мешуд. Як қисми ин тангаҳо ба нусхаи қадимии асли монанданд. Эҳтимол, дар нимаи дувуми муддати мавҷудияти давлати Юнону Бохтар сикка зада мешуданд (ва дар муомила буданд), яъне дар ҳамон даврае, ки Суғд, мумкин аст, аз зери ҳокимияти Юнону Бохтар аллакай озод шуда буд. Дигар навъ тангаҳо, ки аз нусхаи асли хеле фарқдоранд, эҳтимол, баъди сукути Юнону Бохтар сикка зада мешуданд. Ин тангаҳо, аз афти қор, ба воҳаи Бухоро тааллуқдоранд.³⁰

Ғайр аз ин дар Суғд (ва қисман дар Бохтар) дигар тангаҳо ҳам дар муомилот буданд. Тангаҳое, ки дар паси он сурати қамонгар сабт шудааст, ҷолиби диққат мебошанд; бо хатти юнонӣ номи шоҳи Селевкиён Антиох навишта шудаасту вале дар рӯи танга расми Антиох не, балки расми волии маҳаллӣ нақш ёфтааст. Ин гуна тангаҳо аз Тали Барзуи қарибии Самарқанд ва аз Панҷакент ёфт шудаанд.

Тангаҳое, ки дар онҳо номи Гиркод сабт шудааст, хеле бисёранд ва хати онҳо қисман юнонӣ ва қисман суғдӣ мебошанд. Р.Гиршман таклиф мекунад, ки навиштаҷоти юнонии баъзе тангаҳо ин тавр хонда шавад: «[ХТангаи] Гиркод хписари] Ардетри сакараук». Дар сурати суғдӣ будани навиштаҷот номи мазкурро Артадр (ё Аратадр) ва сакараукро «сакараг» хондааст.³¹ Дар асоси ин тавр хондани навиштаҷоти тангаҳо Р.Гиршман иддао мекунад, ки Суғдро маҳз сакараукҳо ишғол кардаанд ва дар он маскан гирифтаанд ва зотан, аз ҳисоби сарвати ин вилояти бой иқтидори онҳо хеле афзудааст. Вале ҳуди ин тавр хондани навиштаҷоти тангаҳо боиси шак аст.

Дар поёноби Қофарниҳон (водии Бешкент) ва дар маҳалли Бобошоб (дар соҳили чапи Аму, дар байни истоҳи Тошработ ва Муқрӣ) сағонаҳои қалони кўчманчиён кашф шудаанд. Онҳо андак дуртар аз воҳаҳои муқиминишини зироаткор, дар маҳалҳои нимбиёбон, вале дар қарибии чоҳу чашмаҳо воқеъ гардидаанд. Сағонаҳо берун аз ҳудуди заминҳои обӣ воқеъ гаштаанд. Ба ҳамин тарик, мавқеи онҳо нисбат ба тамоми воҳаҳо гӯё як навъ мавқеи ҳукмрониро дорад. Аз дигар тараф, сағонаҳо дар мобайни убургоҳҳои Аму ҷой гирифтаанд. Ҳамаи ин чунин нуктаро тақвият медиҳад, ки дар замони ба ноҳияҳои шимолии Бохтар кўчидани одамон, шумораи зиёди мардум ба тарзи ҳаёти нимкўчманчигӣ гузашта буданд.

Аз сағонаҳое, ки дар водии Қофарниҳон тадқиқ шуданд, материали фарон-аслиҳа (пайкон, ханҷар ва ғ.), асбоби зинат (аз ҷумла, тиллоӣ), сафолот ва ғ.³² ба даст омаданд. Аксари ин ашё, бешак, аз аҳолии маҳаллии муқимӣ гирифта шудааст, масалан, асбобҳои сафолии ҳоси бохтариҳо ва ғ. Ин далолат мекунад, ки ба туфайли таъсири маданияи аҳолии маҳаллӣ бисёр унсурҳои маданияти Бохтар дар маишати кўчманчиёни истисморгар бо суръату вусъат қорӣ гардид. Ҳафриёт маълум кард, ки навомадаҳо мувофиқи намуни антропологии худ ба сокинони ноҳияҳои шимолии Осиёи Миёна – ба сақоинҳо ва усуниҳои Ҳафтруду Назди Арал хеле қаробатдоранд ва зимнан таъсири антропологии муғулсимоҳо ҳам возеҳ ба назар мерасад.³³ Вале эҳтимол дорад,

³⁰ Массон В. М., 1954.

³¹ Ghikshman K., 1946, p.111-115; Массон В. М., 1955, с. 42-43; ИТН, I, 1063, с. 34-347. Дар бораи мушкилоти хондани навиштаҷоти суғдӣ тангаҳои ин давра ниг.: Hünning W.I., 1958, s.26.

³² Мандельштам А.М., 1966 а; 1975. Дар соҳаи охир бо нафрийи кўрғонҳои водии Бешкент (райони Шаһртузи РСС Тоҷикистон) яке аз отрядҳои Экспедиции археологии Ҷануби Тоҷикистон машғул аст, ниг.: Медведская И. Н., 1976).

³³ Кияткина Т. П., 1955, с. 6, 8; 1976, с. 86-125.

ки ин ёдгории бегонагон не, балки ёдгории аҳолии кўчманчии Бохтар бошад (фарзияи Б.А.Литвинский).

Сағонаҳои кўчманчиёни навомада дар Сугд ҳам тадқиқ шудаанд. Масалан, сағонаҳои Қўймазор ва Лавандак аз ҳамин қабиланд³⁴. Аҳамияти таърихӣ маданияи ин сағонаҳо ба аҳамияти сағонаҳои Бохтар қариб баробар аст. Дар ин ҷо, яъне дар Сугд ҳам навомадаҳо аз маданияти аҳолии маҳаллии муқимӣ баҳравар шудаанд.

Давлати қадимии Фарғона – Даван

Дар маъхазҳои хитойи асрҳои II–I пеш аз милод Даван ном як кишвари васеи пурсарвати серодам тасвир шудааст. Аксарияти куллии муҳаққиқон – ҳам русҳо ва ҳам хориҷиён Даванро дар Фарғона ҷой медиҳанд. Муаммо дар ҳамин, ки баромади калимаи «Даван»-ро, ки ба калимаи «Фарғона» ҳеч монандӣ надорад, ҷӣ хел шарҳ додан мумкин бошад. Умуман, калимаи «Даван» то асри III пеш аз милод дучор меояд. Баъд номҳои «Бохан» ва «Полона» ба назар мерасанд ва зимнан ишорат меравад, ки ин ном муроди «Даван»-и қадим аст. Шубҳае нест, ки Полона транскрипсияи хитойи калимаи Фарғона мебошад³⁵. Дар бобати Даван бошад, ҷӣ тавре дар боло ҳам қайд кардем, ҷунин ақида пешниҳод шудааст, ки хитойҳо зери номи Даван кишвареро дар назар доштанд, ки номи он бо номи тахорҳо (Тахвак) алоқаманд аст.

Мувофиқи маълумоте, ки дар охири асри II пеш аз милод аз Хитой дастрас шудааст, аҳолии Фарғона 300 ҳазор нафар будааст. Вале дар он вақт рӯйхатгирии аҳоли набуд ва инчунин усулҳои тақрибан муайянкунии шумораи аҳоли низ вучуд надошт. Ба ин сабаб рақами мазкур маҳсули ҳаёли сайёҳ аст, на хабари аниқу дақиқ. Дар Даван бисёр шахро деҳаҳои калон будааст (сарчашмаҳо 70 номгӯйро додаанд). Шаҳри асосии Даван - Арши будааст.

Ривоят мекунанд, ки «мардум чашмони ҷӯкида ва риши ғулӣ доранд, дар тичорат моҳиранд... Занонро ҳурмат мекунанд. Зан ҷизе гӯяд, шавҳар ҳақ надорад, онро иҷро накунад»³⁶.

Даван ҷун мамлакате тасвир шудааст, ки хоҷагии кишлоки мутаракқӣ дорад. Дар ин ҷо тоқзорҳои калон будааст. Шаробе мекашидаанд, ки даҳҳо сол нигоҳ медоштаанд. Юнучка мекиштаанд (номашро алафи «му-су» гуфтаанд).³⁷

Хусусан, аспҳои Фарғона машҳур будаанд. Масалан, дар байни онҳо арғумокҳое будаанд, ки ҳар як ашрофзодаи мамлакатҳои ҳамсоя орзу мекард, соҳиби ҷунин аспе шавад. Хитойҳо, алалхусус, дар орзуи он аспҳои Фарғона буданд, ки «хун метаровиданд». Онҳо ин аспҳоро аспҳои илоҳӣ меномиданд ва итминон доштанд, ки савори ин гуна асп ба «абадистон» расидан мумкин аст. Хусусан, императори оли ханҳо Ву-ди, ки шабурӯз илоҷи ҷовид шуданро мечуст, мудом орзу мекард, ки соҳиби ҷунин аспҳои хунтаровиш шавад. Ин аспҳои Фарғона дар Хитой, ҳатто мавриди парастииш шуданд. Кор ба дараҷае расид, ки шоирон дар ҳаққи ин аспҳо қасидаҳо гуфтанд. Лекин ин аспҳо ба қасида не, балки ба муолиҷа мӯхтоҷ буданд, хун таровидани ин аспҳо, ки ба назари хитойҳо қудрати илоҳӣ менамуд, аслан аз газидани кирму кана хуншор шудани пӯст буд.

³⁴ Обельченко О. В., 1956, 1961.

³⁵ Мувофиқи анъанаи маъхазҳои хитойӣ P'o-lo-на дар сарчашмаҳои солҳои 436-437 дучор мешавад (P'ylliot P., 1934, p. 41).

³⁶ Бичурин, II, с. 161-162, 188.

³⁷ Дар ғамон ӯ, с. 161-162, 186-188.

Императорҳои Хитой мекушиданд, ки Даванро тасхир намоянд. Халқи Даван ба муқобили истилогарон дар муддати солҳо ҷанги вазнини хунин бурд. Соли 104 пеш аз милод ба Даван 60 ҳазор лашкари савора фиристода шуда, илова бар он ба мадади онҳо, ҷи тавре сарчашмаи хитой менависад, «даҳҳо ҳазор ҷанговарони ҷавони хитой» дода шуд. Ин лашкари сершумор шикаст хӯрда, ба мақсад нарасид ва боқимондаи ночизи он қафо гашт. Баъди ин ба Даван бори дувум ҳучум карданд, ки дар он лашкари шастҳазорӣ ва даҳҳо ҳазор мададгори ширкат доштанд. Фарғонагиҳо зеро роҳбарии шоҳи худ Муғия зидди истилогарон фидокорона ҷангиданд. Гарчанде дар ин муҳориба бисёр фарғонагиҳо ҳалок шуданд ва ҳуди Муғия бо роҳи хиёнат кушта шуд, истилогарон Даванро ғирифта натавониста, маҷбур гардиданд, ки ақиб раванд. Барои таъмини идомаи сиёсате, ки Муғия мебурд, баъди вай додараширо ба тахт шинонданд.³⁸

Ба ҳамин тариқ, халқи Фарғона бо мадади дигар халқҳои ҳамсояи Осиёи Миёна истилои оли Ханхоро рафъ кард ва истиқлоли худро нигоҳ дошт.

Халқҳо ва ноҳияҳои шимолӣ

Яке аз халқҳои, ки дар мушкилӣ дастгири фарғонагиҳо шуд, канғуйҳо буданд (талаффузи қадимаш *khan-kiah*). Дар сарчашмаҳо Канғуй муфассал тасвир шудааст. Аз як тараф Канғуй бо Даван, яъне Фарғона, ҳамсарҳад буд ва зоҳиран, ин сарҳад аз ҷанубу шарқ мегузашт. Дар ҷануб ҳудуди Канғуй бо мулки йуҷиҳо мепайваст. Дар шимолу ғарб сарзамини Канғуй то Ян-сай, яъне то ҳоки қабिलाҳои сармату олони Назди Арал тӯл мекашид ва ин қабिलाҳо тобеи Канғуй буданд.³⁹

Ҳуди канғуйҳо кӣҳо буданд? Маркази сарзамини беканори онҳо дар кучо буд? Ақидаи С.П.Толстов, ки мувофиқи он Канғуй ва Хоразм як чизанд, дар илми таърихшиносӣ ҳеле маъмул буд ва муддати дароз баҳснопазир доништа мешуд.⁴⁰ Вале тадқиқи муфассали сарчашмаҳо ва натиҷаи тадқиқотҳои наватрин нишон доданд, ки бисёр фактҳо муқобили ин ақида мебошанд.

Чароғҳои канғуйҳо, эҳтимол дар лаби Сир воқеъ буда, қароргоҳи ҳокимони онҳо дар қарибиҳои Тошканд ҷой дошт. Ба ҳамин тариқ, маркази Канғуй дар маҷрои миёнаи Сир буд. Аз ин ҷо маълум, ки чаро канғуйҳо ба мадади фарғонагиҳо омада, зидди хитойҳо ҷангиданд. Хоразм бошад, дар як ғӯшаи дурдасти сарзамине воқеъ буд, ки ба Канғуй итоат мекард.

Нисбати этникии канғуйҳо мавриди баҳси олимони қарор ғирифтааст. Ақидае ҳаст, ки онҳо турк мебошанд. Баъзеҳо исбот меkunанд, ки канғуйҳо аз мардумони тахоризабонанд. Вале дурусташ ҳамин, ки онҳо аз мардумони эронизабон буда, авлоду ворисони сакоиҳои Сир мебошанд.

Сарчашмаҳо канғуйҳоро «аҳли кӯчӣ» номидаанд. Инчунин ривоят меравад, ки мувофиқи урфу одат Канғуй «айнан бо Янсай як аст». Вале дар Янсай «мардум андаруни чордевори кулӯҳи зиндагӣ меkunанд». Дар ҳақиқат, дар территорияи Канғуй манзилгоҳҳо ҳеле бисёр буданд.⁴¹

Аз рӯи маълумоти ҳатти маълум мешавад, ки Канғуй иттиҳоди тавоноии давлатӣ буд. Дар айни авҷи тараққиёти худ дар асри I пеш аз милод 120 ҳаз. лашкар дошт. Канғуй сиёсати мустақилонаи хориҷиро пеш мебурд ва ба ҳамсояҳои худ дар муборизаи онҳо зидди истилогарони аҷнабӣ мадад мерасонд.

³⁸ Бичурин, II, с. 163; I, с. 162-167 б, с. 350-351.

³⁹ Бичурин, I, с. 150, 165, 166, 229.

⁴⁰ Толстов С. П., 1948 а, с. 20-26.

⁴¹ Литвинский Б. А., 1968.

Дар замони озоишта ҳам Канғуй ба намояндагони оли Ханҳо равшан нишон меод, ки оли Ханҳо заррае писанд намекунад ва онҳо маъюсона хабар мекашиданд, ки «Канғуй... сарбаланд ва саркаш аст».⁴²

Таърихи минбаъдаи Канғуй равшан нест. Ханӯз дар соли 270 пеш аз милод вай ба мамлакатҳои хориҷи Осиёи Миёна хайъатҳои сафорат мефиристондааст. Баъдтар Канғуй тамоман аз қувват монда, ба хайъати давлати Хайтолиён дохил мешавад.

Тадқиқоти археологӣ маҷрои миёнаи Сир нишон дод, ки дар ин ҷо сағонаву бошишгоҳҳо бисёранд. Аввалин бошишгоҳе, ки тадқиқ шуд (аз тарафи Г.В.Григорьев), бошишгоҳи Қавунчи назди Янгийул буд. Дар паҳлуи ин бошишгоҳ сағонаи Чуно воқеъ гардидааст. Археологҳо маданияти маҷрои миёнаи дарёи Сирро, ки дар асрҳои охири пеш аз милод ва асрҳои аввали милод вучуд дошт, маданияти Қавунчию Чуно меноманд. Доираи ин маданият баъдҳо вусъат ёфта, то ба кӯҳҳои Қаромазор ва Самарқанд расид. Ана ҳамин маданият маҳз маданияти Канғуй мебошад. Мувофиқи пайдоиши худ ин маданият, бешак, маданияти маҳаллӣ аст. Аз рӯи мадракҳои бостоншиносӣ маълум шуд, ки дар байни бутҳои канғуйҳои Фарн ном бӯте низ будааст, ки ба қатори бутҳои дини зардушӣ медарояд. Ин бӯт ҳофиз ва ҳомии ҳам ҳокимон ва ҳам парастори рӯзгору оилаву саломатӣ мебошад. Баъзан ин бӯт ба намуди гӯсфанд мучассам карда мешуд. Маҳз ба ҳамин сабаб аҳли Канғуй дастаи зарфҳои худро ба шакли ягон ҳайвон – дар ин сурат, ба шакли гӯсфанд месохтанд (боқимондаҳои ин тасаввурот дар байни тоҷикон дар рӯзҳои мо ҳам ба назар мерасанд)⁴³.

Усун (талаффузи қадимӣаш *O-swən) иттиҳоди калони қабिलाҳоест дар шимолу шарқи Осиёи Миёна ва Туркистони шарқӣ. Мувофиқи ривояте усунҳои аввал дар Муғулистон сокин шуда, баъд ба ғарб кӯчиданд. Ҳокими усунҳо Кунмо ном дошт (кун-баг «сардори қабिलाҳо»). Ривоят ҳаст, ки усунҳо дар Муғулистон зиндагӣ мекардаанд ва кунмо Нан-доу-мии ҳокими онҳо будааст. Баъдтар ба усунҳо йуҷиҳо ҳамла карданду Нан-доу-ми кушта шуд ва усунҳо ба ҳоки хуннҳо кӯчиданд, ки шояд хуннҳо онҳоро тарафгирӣ кунанд (мувофиқи як варианти дигар хуннҳо ҳудашон сардори усунҳо куштаанд). Аз Кунмои кушташуда як писарчаи навзод мондааст. Боре парастори ин писарчаи навзод «кӯдакро парпеч карда, мобайни алафҳо монду ҳудаш рафт, ки кути лоямуте пайдо кунад. Гашта омада дид, ки модагурге ба кӯдак сина медахад ва зоғе пораи гӯшт дар минқор болои онҳо чарх мезанад. Парастор пиндошт, ки ин кӯдак бӯт аст ва ўро бо эҳтиёт бардошта, ба назди хуннҳо бурд. Ба шанҷи хуннҳо ин писарак писанд омад ва ўро ба тарбият гирифт. Вақте кунмо ба балоғат расид, шанҷи раияи падарашро ба ихтиёри вай дод ва сардори лашқар таъин кард. «Кунмо қувват гирифта, дар охири охири ба йуҷиҳо, ки ба ғарб кӯчида буданд, ҳучум кард ва қасоси падарашро гирифта, онҳоро торумор намуд»⁴⁴.

«Усунҳо на ба зироат машғуланд ва на ба боғдорӣ, балки бо чорвои худ ба кучое, ки алаф бисёру об бошад, кӯчманчигӣ мекунанд» – меғӯяд сарчашма. Дар асри I пеш аз милод хитоҳо тахмин кардаанд, ки шумораи усунҳо аз 600 ҳазор беш аст. Ин кишвар яке аз зўртарин кишварҳои Осиёи Миёна будо

⁴² Бичурин, II, с. 184-185.

⁴³ Григорьев Г. В., 1948; Тереножкин А. И., 1950 6, с. 158-160; Мухторов А., 1966, с. 7; Литвинский С. А., 1968.

⁴⁴ Бичурин, II, сах. 155-156. Оид ба таълили масъалаи пайдоиши усунҳо ниг.: Зуев Ю. А., 1960, с. 121-124; Pállýyilank Ў.Г., 1970, р. 154-160.

Хитой дар назди он тамаллук мекард. Мақоми намояндагони ашроф баланд буд. Ба сарватмандии онҳо ҳамин як маълумот далолат мекунад, ки ҳар яки онҳо чорвои бешумор, аз як худӣ асп 4-5 ҳазор сар доштанд. Писарони болиғи кунмо ҳар яке соҳиби мулки худ буд ва кунмо ҳақ надошт, ки қорҳои давлатиро танҳо худаш ҳал кунад.

Кунмои нав аз тарафи «оқсаққолон» ба тахт бардошта мешуд⁴⁵.

Охирин маълумот дар бораи усунҳо дар ҳисоботи Дун-Дин ном сафире ҷой дорад, ки соли 435 ба пойтахти усунҳо «Шаҳри Водии сурх» омада будааст, дар ҳама вақт аварҳо усунҳоро саҳт ба танг меовардаанд, баъдҳо усунҳо, умуман, истиқлолияти сиёсии худро аз даст додаанд⁴⁶.

Дар Тяньшон ва дар Ҳафтруд бисёр сағонаҳои усунҳо кашф шудаанд⁴⁷. Материале, ки аз ин кашфиёт ба даст омад, имкон дод таърих ва маданияти усунҳо аниқтар ва равшантар қарда шавад. Фақат ҳаминро бояд қайд кард: сарчашмаҳои ҳафти хабар медиҳанд, ки усунҳо аз шарқ омадаанд, вале ин хабарро бечунучаро қабул қардан лозим не. Аз афти қор, ба Осиёи Миёна қабилҳои нисбатан камшумор кӯчида омадаанд. Қисми асосии иттиҳоди қабилҳои, ки дар таърих бо номи «усунҳо» маъмул аст, ин худӣ ҳама аҳолии маҳаллии сақой мебошанд, ки баъдҳо трансформатсия шудаанд.

Маълум, ки усунҳо на фақат қорводорӣ мекарданд. Онҳо ҳунармандӣ ва зироатро ҳам медонистанд. Гуфтан мумкин, ки усунҳо ҳам, мисли сақоиҳо дар мавзёҳои қалони Туркистони шарқӣ масқун буданд.

Порт. Ғалабаи Порт бар Рим

Иқтидори Порт дар аҳди Меҳрдоди II ниҳоят афзуд. Баъд аз сари вай (соли 88/7 пеш аз милод) қори Порт аввал омад накард. Дар ҳама вақт Рим дар шарқ сиёсати ниҳоят таҷовузқорона мебард. Ҳар ду тараф дарёи Фуротро ҳафти сарҳадди ду мамлакат муқаррар қарданд. Вале амалиёти таҷовузқоронаи римӣҳо ногузир портҳоро низ ба қангу қидол мекашид, алалҳусус, ки портҳо ҳам феълӣ ҳӯи тез доштанд. Аввалин задухӯрдҳо соли 65 пеш аз милод шуд ва римӣҳо ғалабаи қомил ба даст оварданд.

Соли 54 пеш аз милод Рим ба юриши қалони зидди Порт тайёри дидан гирифт. Ба лашқари римӣҳо Красс ном лашқарқашӣ машҳур сарварӣ мекард, вале Красс ҷои муқорибаҳоро мутлақо намедонист ва бо тактикаи портҳо шинос набуд. Қисми асосии лашқари портҳо бо сардории шох Ороди II ба Арманистон дохил шуданд ва умед доштанд, ки лашқари Красс ба ин ҷо меояд. Вале Красс ба водӣ баромада, ба тарафи Байнаннаҳрайн раҳсипор шуд ва зимнан ба ҳисоб нагирифт, ки лашқари савораи портҳо маҳз дар водӣ ҳафти зиёд дорад. Лашқари римӣҳо аз Фурот гузашт ва лашқари портҳо қасдан ақибнишиниро вонамуд қарда, бо фиреб душманро аз паси худ ба масофаи роҳи се-қоррӯза ба як маҳалли дурдасти қилват овард. Сарлашқари портҳо Суруна ба муқориба нағз тайёри дид. Ғайр аз дастаҳои муқаррарии аскарони савора вай ҳазор қатафрактарӣ, яъне савораҳои зиреҳпӯш дошт. Вай пешақӣ тири бешумореро захира қард.

9 майи соли 53 пеш аз милод дар қарибии шаҳри Карра портҳо ба лашқари римӣҳо дарафтоданд. Пеш аз муқориба садои муҳиши нақораҳои қангии портҳо ба осмон печид. «Бо ин наъра ба дили римӣҳо воҳима андохта, – мена-

⁴⁵ Бичурин, II, с. 190-198.

⁴⁶ Зуев Ю. А., 1960, с. 121.

⁴⁷ Воеводский М. В., Грязнов М. П., 1938; Бернштам А. Н., 1950; Кибиров А. К., 1959; Акишев К.А., Кушаев Г. А., 1963.

висад Плутарх (Марк Красс, 24), – портҳо ба якборагӣ чодар аз китф партофтанд ва дар пеши назари римиҳо чун алангаи оташ чилвагар шуданд – ҳуду зиреҳи онҳо аз ғӯлоди Мароға буду дар офтоб рахшида, чашмхоро мебурд, аспони онҳо ҳам зиреҳи мисӣ ва оҳанӣ доштанд. Худи Сурина пеш баромад, ки марде буд кавихайкал ва хушсурат. Портҳо тез сафи сирак кашида, аз дур қариб нишон нагирифта (римиҳо чунон зич меистоданд, ки кас хоҳад ҳам тираш хато намерафт), римиҳоро тирборон карданд ва камонҳои калони зехсасти худро бо тамоми қувват қат қарда, тирҳои ҷоншикор раҳо менамуданду зарбаҳои састи кироӣ мезаданд. Дар чунин шароит ҳоли римиҳо табох шуд...»

Красс инро дида бехтарин қисмҳои лашкари худро бо сардории писараш ба ҷанг даровард. Портҳо нохост қафо гурехтанд. Вақте ки дастаи римиҳо портҳоро таъқибкунон хеле дур рафтанд, портҳо якбора, ҳуди римиҳоро ихота карданду ҳамаро аз дами тег гузаронданд.

Лашкари римиён дар торикии шаб роҳи гурезро пеш гирифт, вале ҳалос шуда натавонист. Дар ниҳоятӣ қор аксари сарбозони римӣ кушта шуда, боқимондашон асир афтиданд. Красс низ ҳалок шуд. Сари ӯро аз тан ҷудо карда, чун ғанимати ҷангӣ ба Ороди II оварда доданд⁴⁸.

Мувофиқи хабарӣ баъзе маъхазҳо, римиёни асирро дар ноҳияи Марв маскун карданд. Дар ин ҷо легионерҳои Рим хонаву бачадор шуданд ва дар лашкари портҳо хизмат мекарданд (Горатсий, «Одаҳо», III, 5, 5). Як қисми онҳо, аз афти қор, ба тарафи шимолу шарқ рафта, дар Ҳафтруд сокин шуданд⁴⁹. Дар яке аз ҳуҷҷатҳои Нисо гуфта мешавад, ки аз сардорони тағма шароб қабул карда шуд ва зимнан номи он сардорон портӣ аст. «Тағма» бошад, калимаи юнонист, ки дар аҳди Рим маънои «легион»-ро дошт.

И.М.Дяконов ва В.А.Лившиц тахмин мекунанд, ки дар ҳуҷҷати Нисо шаробе қайд шудааст, ки аз легионерҳои сокини Порти шарқӣ омадааст⁵⁰. Ин тахмин ҷолиби диққат аст, вале онро баҳснопазир гуфтан мумкин не, зеро, эҳтимол, ин истилоҳот дар рафти робитаи порту римиҳо ба забони портӣ дохил шуда бошад (шояд ин калима бевосита аз забони юнонӣ гирифта шуда бошад, ки он маънои «саф», «дастаи лашкар»-ро дошт).

Дар аҳди подшоҳ Покор соли 40 пеш аз милод портҳо, ҳатто Сурия ва Фаластинро тасхир намуданд. Осиёи Сағир ба онҳо мутеъ шуд. Ростӣ гап, Рим дере нагузашта ин ҷойҳоро боз кашида гирифт. Вале муҳимаш ин не – муҳимаш ҳамин, ки дар асри I пеш аз милод Порт душмани тавоноии Рим буд ва лашкари портҳо борҳо лашкари римиёноро торумор кард.

3. ДАВЛАТИ КУШОН

Давраи аввали давлати Кушон

Дар Осиёи Миёна ва инчунин дар ноҳияҳои ҷануби он – то ҳуди хоки шимолу ғарби Покистон бисёр вақт тангаҳое ёфт мешаванд, ки дар онҳо аз миён боло сурати марде тасвир шудаасту он мард дар сар пешонабанди подшоҳӣ – диадема дорад. Мӯи сари мард мавҷ зада, хеле дароз шудаанду ҳатто гӯшҳояшро панаҳ кардаанд. Сурати аз миён болои мард ба доирае гирифта шудааст, ки аз дончаҳои арзанмонанди пайваста таркиб ёфтааст. Дар қайи танга сурати саворае менамояд, ки ба тарафи рост рафта истодааст. Дар миёни савор

⁴⁸ Тафсилоти инро ниг.: Бокшанин А. Г., 1949.

⁴⁹ D'Is Н.Н., 1957.

⁵⁰ Дяконов И. М., Лившиц В. А., 1966, с. 150-151.

горити дароз (ғилофи камон) ҳамоил мебошад. Дар пушти сари савор олиҳаи зафар – Ника дар парвоз аст. Маълум, ки асп қадам мезанад, зеро пой чапи пешашро бардошта истодааст. Савор болои зин озодона ништа, ба тарафи нигаранда тоб хӯрдааст, ба ин сабаб тамоми танааш аз пеш баръало намоён буда, фақат сарашро андак гардондааст ва танҳо як бари рӯяш менамояд. Гарчанде танга ниҳоят хурд бошад ҳам, тамоми ҷузъиёти мӯйсару сарулибоси савор равшан намоён мебошад ва аз онҳо маълум, ки савор ҳуди ҳамоно подшоҳест, ки дар рӯи танга тасвир шудааст. Дар атрофи танга ба ҷунонӣ иборае сабт гардидааст, ки аз ҷор калима иборат мебошад. Маънои калимаи ҷум «ҳоким» аст ва дар ин маврид ҳамоно калимаи ҷунонӣ истифода шудааст, ки аз калимаи «тиран» бармеояд ва дар он давра ин истилоҳро нисбат ба ҳукмронро кор мефармуданд, ки мустақил набуд, яъне ҳокими олий набуд.

Калимаи дувумро аксар вақт «Герай» меҳонанд ва онро номи ҳоси ҷунонӣ меғӯянд, ки аз номи олиҳаи Ҷунон - Гера пайдо шудааст. Баъзан дар адабиёт ин номро ба тарзи дигар ҳам меҳонанд (масалан, «Мияй» ҳам меҳонанд). Хондани калимаи севум ҷои баҳс надорад ва он ҳамоно «ҷунон» аст, калимаи ҷорумро аз афти кор, «санаб» хондан даркор. Ба ақидаи Е.А.Давидович, умуман хати рӯи танга бояд ин хел хонда шавад: «Ҳокими Герай ҷунони Санаб». Ба ақидаи муҳаққиқи ин тангаҳо нумизмат А.Н.Зиграф, тангаҳои мазкур ба тангаҳои Евкратид шабоҳат доранд ва гуфтан мумкин, ки дар миёнаҳои асри I пеш аз милод сикка зада шудаанд⁵¹.

Ганҷинаи тангаҳои калони нуқраи Герай дар маркази райони Вахш ёфт шуд, ки он дар илм аввалин ганҷинаи маълуми ин подшоҳ мебошад⁵². Ғайр аз ин Б.А.Литвинский ҷор дона тангаи хурди нуқраи Герайро аз димнаи Кушониён–Теппаи Шоҳ ва як донаи онро дар Тирмиз ва як донаи дигарро аз Кайкубудшоҳ ёфт. Дар баробари дигар бозёфтҳои ин бозёфтҳо ба мо ҳақ медиҳанд иддао намоем, ки тангаҳои Герай дар Бохтар ва, эҳтимол, дар Бохтари шимолӣ сикка зада мешуданд.

Маъхазҳои хаттӣ дар бораи касе, ки ин тангаҳоро сикка задааст, яъне дар бораи «ҳокими Герай» ягон маълумот намедиҳанд, ягона чизи маълуми ин подшоҳ калимаи «ҷунон» аст. Ва аз ҳамин калима равшан, ки шоҳи мазкур ба қадом сулола мансуб буд.

Доир ба ин масъала Е.А.Давидович навиштааст, ки калимаи «ҷунон» пеш аз номи сулолаву давлат пайдо шуда, аз тарафи дигар халқҳо эътироф шудани онро ҷудо аз маълумоти роҷеъ ба ӯҷиҳо дида баромадан қори ғалат аст.

Аслашро гирем, дар маъхазҳои дар бораи панҷ қабил (ё қавми) ӯҷиҳо маълумоти бевосита нест. Дар Хан-шу ва Хоу Хан-шу панҷ си-хоу (ябгу) зикр шудаанд. Ин ду маъхаз дар бораи панҷ си-хоу маълумот диҳад ҳам, маълумоти онҳо ба як андоза муфасссал нест ва ҳатто ба назар ғуноғун ҳам менамояд, вале ҳар ду маъхаз баробар ба як андоза таҳриқ менамоянд, ки ба ин муносибат ду масъалаи зеринро, ҳар якеро алоҳида-алоҳида, ба эътибор гирифта зарур мебошад: 1) масъалаи нисбати панҷ мулку пойтахтҳои онҳо ва мақоми онҳо дар давлати ӯҷиҳои Кабир, 2) масъалаи этимологияи истилоҳи си-хоу ва минбаъд дигар шудани мазмуни он.

Чжан Сян, ки тахминан дар солҳои 130-125 пеш аз милод (баъзе муҳаққиқон санаи аниқтареро пеш ниҳодаанд, вале ин санаҳои аниқ яқинанд аст) ба мулки ӯҷиҳои Кабир сафар карда будааст, чунин вазъиятро ба қалам

⁵¹ Зиграф А. Н., 1937, Давидович Е. А., 1976, с. 72.

⁵² Давидович Е. А.. 1976, с. 71.

медихад; Ёучиҳои Кабир вилояти Дахя (чануби Аму)-ро тасарруф намуда, худ дар шимоли Аму маскан гирифтанд ва дар ҳамон ноҳия кўчманчигӣ мекарданд. Чихати муҳими ин маълумот ҳамин аст, ки ҳангоми баёни сарҳади давлати Ёучиҳои Кабир Дахя сарҳадди чанубии давлат номида шудааст.

Панҷ мулк на дар ноҳияҳои кўчманчигӣ зикр шудаасту на дар худӣ Дахя. Албатта, набудани зикри онҳо исботи набудани онҳо нест. Чжан Сян Дахяро бо чашмони худ дидааст ва маълумоти муфассали вай («Онҳо шоҳу волиёни кабир надоранд, вале дар ҳар як шаҳру деҳоти мустаҳками худ ҳокимеро ба тахт шинондаанд») ба нуктаи вучуд доштани панҷ ва ё камтар аз он мулк зинҳор мувофиқат намекунад. Он вазъияте, ки Чжан Сян тасвир кардааст, мо шартан марҳилаи якуми таърихи ёучиҳо меномем, ки баъди аз тарафи онҳо тасарруф шудани ноҳияҳои ҳар ду соҳили Аму сар шуда буд.

Дар маъҳази дигар Хан-шу, ки тақрибан солҳои 80-уми солшумории мо таълиф шуда, воқеаҳои то соли 25-уми солшумории моро дар бар мегирад, тамоман вазъияти дигар тасвир шудааст: подшоҳи мамлакати Ёучиҳои Кабир қароргоҳе дорад, ки дар яке аз шаҳрҳои воқеъ дар шимоли дарё чой гирифтааст; сарҳадди чанубии мамлакат Дахя не, балки вилояти Гибин мебошад; худӣ ёучиҳо дар аввал ҳамчун давлати кўчманчӣ ташақкул ёфта буданд; панҷ си-хоу ҳаст, ки ба Ёучиҳои Кабир итоат мекунанд. Пас, маълум мешавад, ки дар бобати ба маданият ва иқтисодиёти маҳаллӣ (ва эҳтимол, қисман ба ҳаёти муқимӣ) марбут шудани истилогарони кўчманчӣ ва аниқтар ташақкул ёфтани худӣ давлати Ёучиҳои Кабир хеле тағйирот ба амал омада будааст. Дар шаҳр вучуд доштани қароргоҳи подшоҳ, муқаррар шудани сарҳадди давлатӣ ва ба он дохил карда шудани Дахя, ки дар аввал фақат ба ном тасарруф шуда буд, ниҳоят умумию сатҳӣ бошад ҳам, ба ҳар ҳол зикри вучуд доштани шӯҳони Ёучиҳои Кабир ва панҷ мулки алоҳида, ки аз тарафи си-хоуҳои (ябғуҳои) ғай-римустақил идора карда мешуданд – ҳамаи ин маълумотҳо фикри болоиро тасдиқ мекунанд. Маълум не, ки ин гуна вазъият қай оғоз ёфта буд ва чӣ қадар давом дошт, фақат ҳамин маълум, ки ин гуна вазъият пеш аз соли 25-уми солшумории мо вучуд дошт ва он дар таърихи ёучиҳо марҳилаи наво мебошад, ки мо онро марҳилаи дувум меномем. Ба ақидаи Е.А.Давидович, чулу-си Герай ба марҳилаи дувум, яъне ба асри I пеш аз милод ё худ ба ибтидои асри I солшумории мо тааллуқ дорад⁵³.

Пас аз ин маъҳазҳо ҳабаб медиҳанд: «Баъди он ки сад сол ё андак бештар аз ин мурур кард, Гуйшуан Киотсзюкю дигар чор мулкро тасхир намуд ва худро подшоҳи Гуйшуан хонд. Зидди Анси ба чанг баромад. Гаофуру ишғол кард. Пуду ва Гибинро торумор намуд ва замини онҳоро забт кард. Киотсзюкю 80 сол умр дид. Баъд аз сари вай писараш Янгаочжен ба тахт нишасту Ҳиндустонро мутеъ намуд ва идораи онро ба яке аз сарлашкарони худ супурд. Аз ҳамон вақт сар карда, ёучиҳо тавонотарин ва бойтарин хонавода шуданд. Мамлакатҳои ҳамсоя онро подшоҳи Гуйшуан меномиданд, вале дарбори Хитой мисли пештара онро Ёучии Кабир меномид»⁵⁴.

Гуйшуан (аниқтараш *Kiwyi-sian*)⁵⁵ транскрипсияи хитойи калимаи «кушон» мебошад, ки аз рӯи тангаҳо маълум аст. Инак, Герай аввалин ҳокими оли Кушон дар ҳамон даврае будааст, ки ин сулола акнун боло мерафт. Мум-

⁵³ Давидович Е. А., 1976, с. 59-60.

⁵⁴ Бичурин, II, с. 227-228. Тарълумаи Э.Шаванн (Chavannys E., 1907, p. 190-192) ва ҳам тарълумаи Э.Пуллейблэнк (Přilýyilank Ů.G., 1961-1968, p. 1) бо тарълумаи Бичурин амалан як аст.

⁵⁵ Přilýyilank Ů.G., 1962, p. 118.

кин аст вай аз ниёғони (падар ё бобои) ҳоким Киотсзюкю буд, ки дар тангаҳо номбар шудааст.

Тангаҳои кушонӣ дар хоки Осиёи Миёна, Афғонистон, Ҳиндустон бисёр ёфт шудаанд. Онҳо муҳимтарин сарчашмаи тадқиқи таърихи давлати Кушон мебошанд. Катибаҳои ҳиндӣ, ки номи шоҳони Кушонро ифода мекунанд, низ хеле муҳиманд. Ғайр аз маъхазҳои хитой дар баъзе маъхазҳои таърихии Ҳиндустон ва Тибет дар бораи фаъолияти шоҳони Кушон камубеш маълумот ба назар мерасанд. Вале ҳамаи ин маълумот порча-порчаи ба ҳам новобаста буда, онҳоро ба ҳам муқоиса кардан душвор аст ва аксари онҳо ба ҳамдигар хилоф мебошанд.

Масъалаи хронологияи Кушон

Масъалаи хронологияи Кушон, ки олимони сад сол боз бо ҷӯшу хурӯш муҳокима мекунанд, ҳоло ҳам масъалаи дандоншикан аст. Ба назари аввал кор осон менамояд – катибаҳоеро, ки дар Ҳиндустону Покистон ёфт шудаанду номи шоҳони Кушонро ифода менамоянд, ибтидои оли Кушон ҳисоб кардан даркору ҳалос. Вале гап дар ин ки дар аксари ин катибаҳо сол ҳасту вале ишорате нест, ки он сол ба кадом эра нисбат дорад. Эҳтимол, санаи катибаҳо аз рӯи ду ва ё якчанд эра омада бошанд. Аниқ маълум, ки дар Ҳиндустон якчанд эра дар як вақт баробар истифода мешуд, масалан, эрае, ки аз нирвонаи Буддо сар мешуд, эраи Викрам – Vikramaditya Samvat (с.57 то м) эраи Сака – Saka-kāla (соли 78 м) ва ғ. Аз рӯи тахмини олимони дар Ҳиндустони Қадим солшуморӣ аз рӯи эраҳои аҷнабӣ: ҳам селевкӣ⁵⁶, ҳам портӣ ва ғ. ба амал оварда мешуд. Ғайр аз ин тахмин ҳаст, ки дар замони Кушонӣ санаи воқеахоро мувофиқи бисёр санаҳои дигар, масалан, санаи ба Бохтар дохил шудани йучиҳо, санаи ибтидои аҳди ин ё он ҳоким ва ғ. ҳисоб карданишон мумкин буд. Душвории кор боз ҳамин, ки дар Ҳиндустони Қадим одате буд, ки рақамҳои садӣ ё ҳазории солхоро наменавиштанду фақат рақамҳои даҳӣ ва якиро менавиштанд.

Муҳаққиқи англис Э. Томас соли 1874 таклиф карда буд, ки барои муқаррар намудани эраи яке аз машхуртарин шоҳони Кушон – Канишка эраи селевкиро (с. 312 пеш аз милод) ба асос гирифта, ба он рақамҳои садӣ, дар ин маврид, рақами «се» (садӣ)-ро илова кардан даркор. Дар ин сурат, агар бозёфтҳои навтарини хаттиро ба назар гирем, аҳди Канишка бояд дар соли 9 пеш аз милод сар шавад. Мутахассиси машхури археология ва нумизматикаи Ҳиндустон А. Каннингем дар байни эраи Викрам ва эраи Селевк ва ғ. мекалавид. Д. Фергюссон ақидае пеш ниҳод, ки аҳди Канишка аз эраи Сака – соли 78 пеш аз милод сар мешавад. Баъдтар А.Каннингем ҳам ба ин розӣ шуд. Минбаъд ин сана дар адабиёт хеле маъмул гардид. Яке аз эпиграфистҳо ва муҳаққиқи мӯътабари забонҳои хутану сакоиҳо С.Конов, ки тамоми маъхазҳои ин масъаларо бодикқат аз назар гузарондааст, ба як қарори қатъӣ ҳеч омада натавонист. Вай чун ибтидои аҳди Канишка солҳои 128/129, 130, 134, 138 пеш аз милодро пеш ниҳодааст. Вай нишондодҳои астрономии катибаҳо ба назар гирифта, ҳаракат кард, ки (бо ёрии астрономҳо) ин санаҳо ро муайян кунад, вале ба як ҳулоса омада натавонист. Дар охири охири гуфт, ки аҳди Канишка тақрибан соли 200 пеш аз милод сар шудааст. Худи ҳамин қавлавишҳо ва ҷустуҷӯҳои чунин як муҳаққиқи номдор нишон медиҳад, ки ҳақиқат ин масъала ҷӣ қадар душвор аст. Ғайр аз санаҳои мазкур бисёр дигар са-

⁵⁶ Cínningham A., 1883; Siġcaġ D.C., 1965, p. 219–235; «Thŷ Agŷ of Impŷġial Ġnity», 1951, p. 154–158.

наҳо ҳам пешниҳод шудаанд. Масалан, Р.Гиршман таклиф кард, ки ибтидои аҳди Канишка соли 144 пеш аз милод ҳисоб карда шавад⁵⁷.

Соли 1902 мақолаҳои муҳаққиқи ҳинд Д.Р.Бхандаркор нашр шуданд. Ӯ катибаҳои ҳиндии бо Кушониён алоқамандро истифода бурда, дар заминаи таърихи Ҳиндустон фактҳои таърихии Кушониёнро таҳлил намуд ва ба ҳулосаи хориқуллодае омад. Моҳияти тарзи исботи вай чунин аст. Ба қавли вай, (ки инъикоси дараҷаи инкишофи ҳамонвақтаи илм буд), тартиби ба тахт нишастани шохони Кушон чунин буд: Куджула Кадфиз, Куджула Кара Кадфиз, подшоҳи беноме ва Вима Кадфиз. Катибаи Панҷтараро, ки санааш соли 192 эраи номаълум асту аҳди яке аз шохони беноми Кушон мебошад, Д.Р.Бхандаркор ба Куджула Кадфиз вобаста мекунад. Вай шартан шуморид, ки ин подшоҳи беном 3 сол пеш аз Куджула Кадфиз, яъне соли 123 эраи номаълум ҳукм рондааст. Д.Р.Бхандаркор фарз кард, ки ҳар яке аз он чор шохӣ мазкур бистсолӣ подшоҳӣ кардаанд, чамъ 80 сол мешавад ва дар ин сурат аҳди Вима Кадфиз бояд соли 200 эраи номаълум ба поён расад. Дар катибаҳои дар ҳамон вақтҳо маълум, ки дар онҳо номҳои Канишка, Хувишка, Васудева буданд, санаи аз соли 5 то соли 98 эраи номаълум зикр шудааст. Ба ақидаи муҳаққиқ ин сана айнан ҳамон санаи матлуб асту фақат садиҳои он нест, пас аҳди ин шохон соли 205 эраи номаълум сар шуда, соли 298 эраи номаълум ба охир расидааст. Вай таклиф карда буд, ки ибтидои ин эра ибтидои эраи сана ҳисоб карда шавад (ки он ҳам аз рӯи дигар маъхазҳо муайян карда мешавад) ва он соли 78 милодӣ мебошад. Дар натиҷаи ҳисобу китоби оддӣ чунин мебарояд, ки соли 205 эраи номаълум (яъне катибаи аввалини дар он вақт маълум) соли 283 милодӣ аст, ки он оғози аҳди Канишка мебошад. Бхандаркор, инчунин, исбот кардани мешуд, ки маҳз ба шартӣ қабул шудани чунин тартиби хронологӣ таърихи Кушониён ба чорҷӯбаи таърихи Ҳиндустон айнан «мувофиқ» меояд⁵⁸.

Суст будани бисёр нуктаҳои ин фарзиро ба осонӣ дидан мумкин. Он тартибе, ки Бхандаркор шохонро ба тахт мешинонад, хато будааст. Маҳз бистсолӣ ҳукм рондани ҳар як подшоҳ низ ҳеҷ як асос надорад (дар омади гап, аз рӯи маъхазҳои хитой Куджула Кадфиз хеле тӯлонӣ ҳукмронӣ карданиш мумкин).

Ҳозир маълумоти зиёд гирд омадааст. Дар катибае, ки алҳол маълум аст, аз соли 200 то соли 299 эраи номаълум фосилае ҷой дорад. Дар катибаи соли 187 (ё 184) Вима Кадфиз⁵⁹ номбар мешавад. Мувофиқи маълумоти нумизматӣ Кадфиз баъди Канишка ба тахт нишастааст, вале катибае, ки дар он номи Канишка аст, бо санаи соли якум (?) сар мешавад, баъд катибаи соли дувум меояд ва, ҳамин тавр, то соли 23 давом мекунад. Аз ин рӯ, санаи аҳди шохон ин тавр мешавад: Васишка солҳои 24-48; Хувишка солҳои 28-60; Канишка солҳои 11-41; Васудева солҳои 64 (ё 67) -98 уми эраи номаълум.⁶⁰ Ҳама гап дар сари ҳамин, ки муаллифони катибаи Канишка ва дигар шохони минбаъда маҳз эраро дар назар доштанд.

⁵⁷ Тафсирҳои бентайринро ниг.: Van Lohfzŷn-dŷ Lŷŷŷw J.ŷ., 1949; p. 1-72; Għiŷshman Ŷ. 1957, p. 690-722; Ŷoŷŷnfŷŷld J.M., 1967, p. 253-258; Naŷain A. K., 1968. Тафсилоти муфассалтарро ниг.: Зеймаль Е. В., 1968 а.

⁵⁸ Ĥhandakŷoŷ D. K., 1902, p. 269-302, 385-386.

⁵⁹ Зотан ақидае Ӳаст, ки дар хондани ин ном санъ рафтааст, ин одам на Вима Кадфиз, балки ягон волии Кушониён аст (Siŷŷak D.C., 1963, p.139). Ба ақидаи Рапсон, ин номи ӷокими маъаллии кӯнӣстон мебошад.

⁶⁰ Maŷiŷŷ A., 1958, p. 380-393; Ŷoŷŷnfŷŷld J.M., 1967, 1968 а, p.264–273; Зеймаль Е.В., 1968 а, с.18-23, 32–47 (рӯйхати муфассалли катибаҳо).

Яке аз мумаййизони мӯътабари ин масъала, профессори голландӣ хонума Лохвизен де Леев тамоми материалҳои мавҷударо хеле дақиқона таҳлил намуда, ба хулосае омад, ки «дар савияи ҳозираи дониш бояд эътироф намуд, ки соли якуми аҳди Канишка ба соли 200-уми эраи қўҳна ё айнан баробар аст ё худ чанд сол сонитар мебошад». Дар асоси ақидаи «мувофиқат»-и эраҳо вай соли 199 пеш аз милодро сароғоз ҳисоб кард. Дар ин сурат ибтидои аҳди Канишка соли 78 милодӣ мешавад⁶¹.

Баъзе дигар олимони ҳам дар асоси ин ё он маълумот ба ақидае омадаанд, ки соли 78 милодӣ ибтидои аҳди Канишка аст.⁶²

Таҳлили ниҳоят дақиқкоронаи палеографии олими покистонӣ А.Донӣ⁶³ имкон медиҳад хулосае бароварда шавад, ки палеографияи катибаҳо ба «мувофиқат»-и эраҳо ҳилоф нест, балки онро тасдиқ мекунад.

Ин далели хеле мӯътабар бошад ҳам, вале ҳалқунанда не, зеро палеографияи ҳиндӣ ба он дараҷа қор карда нашудааст, ки дар асоси он роҷеъ ба даҳсолаҳо бо итминон ҳукм баровардан мумкин бошад.

Чи тавре дар боло гуфтем, дар масъалаи муайян кардани ибтидои аҳди Канишка дигар фикру ақидаҳо ҳам ҳастанд: соли 101 милодӣ (Нарайн), соли 128/29 милодӣ (Д.Маршалл), соли 144 милодӣ (Р.Гиршман), қарибии соли 200 (охирин ақидаи С.Конов), соли 235/36 (Р. Гёбл), соли 248 (Р.Мачумдар).

Ба қарибӣ олими советӣ Е.В.Зеймал ба ғоидаи фарзияи Бҳандарқор далелҳои хеле муфасссал овард, ки мувофиқи онҳо тамоми санаҳои аҳди шохони қушонӣ ҳаддалимқон сонитар мешаванд.

Ғайр аз катибаҳои, ки дар Ҳиндустону Покистон ёфт шудаанд, вай материалҳои нумизматиро низ истифода бурдааст. Ҷадвали хронологияи нисбӣ, ки Е.В.Зеймал онро дар асоси ақидаҳои Бҳандарқор таҷдид намудааст, чунин аст (дар қавсайн рақамҳои садие оварда шудаанд, ки дар ҳуди катиба нестанд)⁶⁴:

Номи ҳокимон	Соли катиба	Соли милодӣ
Куджула Кадфиз	қарибии 100–160	178–238
Вима Кадфиз	қарибии 160–200	238–278
Канишка I	қарибии (2)00–(2)23	278–301
Васишка	қарибии (2)24–(2)28	302–306
Хувишка	қарибии (2)28–(2)60	306–338
Канишка II	қарибии (2)41	319
Васудева	қарибии (2)64–(2)98	342–376

Маълум, ки санаи ибтидои аҳди Куджула Кадфиз аз рӯи ақидаи Бҳандарқор гирифта шудааст. Соли 160 бошад, мутлақо шартист ва ба интиҳоби он шояд дарозии умри ин шох таъсир расонда бошад, ки дар маъхазҳои хаттӣ кайд гардидааст.

Ягона асосе, ки мувофиқи он муддати аҳди Вима Кадфиз муайян карда шуд, дар навиштаҷоти соли 184/187 зикр гардидани вай мебошад. Сабаби соли 160 будани ибтидои аҳди вай соли (мутлақо шартӣ) поёни аҳди пеш гузаштаи вай Куджула Кадфиз аст. Поёни аҳди Вима Кадфиз барои ҳамин соли 200 шудааст, ки аз соли 200 ё 201 (яъне соли 278 милодӣ) аҳди Канишка I сар

⁶¹ Van Lohfrijn-dj Ljyřw J.ř., 1949, p. 63–65, 1–72, 302–387, ӯадвали А., В.

⁶² Siřsař D.C. 1960, p. 185–188.

⁶³ Dani A.H., 1968, p. 1–3.

⁶⁴ Зеймаль Е. В., 1964, с. 40–46; 1965, с. 4–6; 1968 б.

мешавад. Асоси ин сана фақат фарзияи Бҳандаркор дар бораи «мувофиқат»-и ҳамаи ин санаҳо мебошад (баъди илова намудани садиҳои зикрнашуда).

Ба ҳамин тариқ, схемаи Е.В.Зеймал таҷдидкардаи Бҳандаркор хеле ба-мантиқу бамаврид намояд ҳам, нуқси асосии он, яъне ба исбот нарасидани «мувофиқат»-и санаҳо (сарфи назар ба далелҳои палеографии А.Донӣ) барта-раф нашудааст⁶⁵. Иддаи соли 78 (эраи сакоӣ) будани оғози хронологияи Ку-шонӣён ҳам баҳснок мебошад.

Е.В.Зеймал ба тарафдории фарзияи Бҳандаркор боз чанд далелҳои муҳими иловагӣ овард. Вай дар баъзе ашхос ва ҷузъиёти тангаҳои кушонӣ тимсоли тангаҳои римино дидааст. Масалан, дар тангаҳои кушонии Хувишка тимсоли тангаҳои давраҳои чоряки дууми асри III ва даҳаи аввали асри IV-уми римино мебинанд. Азбаски ин хусусияти сиккаи Кушонӣён фақат баъди дар сиккаи римино қабул шудан метавонист маъмул гардад, ба ин сабаб тан-гаҳои кушонии Хувишка бояд ба нимаи аввали асри IV ё IV/V ба давраҳои сонитар мансуб бошанд. Е.В.Зеймал ана ҳамин ҷиҳатро далели дурустии ақи-дае мешуморад, ки оғози эраи номаълум соли 78 мебошад ва дар ин сурат Хувишка бояд солҳои 306-338 эраи нав $x(78 + 228) - (78 + 260)$ ҳукмронӣ ку-над. Дигар далели нумизмати, ки ба он Е.В.Зеймал таъя мекунад, таърихи сиккаи Кушону Сосониён ва санаи заволи империяи Кушонӣён (солҳои 70-80-уми асри IV) мебошад, ки В.Г.Луконин пешниҳод кардааст (ин тангаҳо мисли тангаҳои Васудеваанд, аз ин рӯ, пас аз вай баромадаанд). Дар ин бобат, инчу-нин маъхазҳои эронӣ, хитой ва ҳиндӣ мавриди истифода ва тафсир қарор ги-рифтаанд.⁶⁶

Фарзияи Бҳандаркор-Зеймал бо ин ҳама диққатҷалбкунандагии худ танҳо фарзия асту бас. Худи ҳамон як материалҳои нумизмати аз тарафи Р.Гёбл ҷунон тавзеҳ ёфтаанд, ки схемаи хронологии ўро ба исбот мерасонанд, ҳол он ки санаҳои он аз схемаи дар боло зикркардаи мо қариб ним аср «калонтаранд»⁶⁷.

Гарчанде таърихи давлати Кушон дар сарзамини беканоре ҷараён ёфта, бо таърихи ханҳои Хитой, Сосониёни Эрон ва давлатҳои Ҳиндустон робитаи зич дошта бошад ҳам, дар санаи воқеаҳои онҳо ягон мувофиқати баҳсно-пазир ба назар намерасад. Як мисол меоварем.

Мувофиқи сарчашмаи хитой 5 январи соли 230 ба Хитой ҳайъати сафорати Ро-т'iao шоҳи йучиҳо омадааст. Ханўз Э.Шаванн эътироф карда буд, ки эҳтимол, ин талаффузи хитойи номи Васудева бошад, вале аз имкон берун мешумурд, ки ин ҳамон подшоҳи Кушон - Васудева мебошад, ки пас аз Канишка ва Хувишка ҳукмронӣ кардааст.

Ба фикри Карлгрен, ба хитой ин ном бояд *Pṛād'iūg талаффуз карда ша-вад. Одатан ҳарфи аввали **p**-и хитой, ки дар номҳои хориҷӣ меояд, садои **p** ё **p̄**-ро ифода мекунад. Дар ин маврид бошад, барои ифодаи ҳарфи **v** истифода шудааст. П.Пело илоҷи корро дар ҳамин медида, ки ба матн тағйирот даро-вардан дарқору Йṛād'iūg хондан лозим. Вай ҳам эътироф мекард, ки ин ном бо Васудева алоқаманд аст, вале дар ин ақидааш устувор набуд ва дар ин шакле нест. Э.Пуллейблэнк чунин тағйиротро имконнопазир медонист ва ба чунин ақидае майл дошт, ки ин одам ба ҳар ҳол, ҳамон Васудева аст, гарчанде дар ин

⁶⁵ Яке аз эпиграфистҳои машҳури ӯзира Д. Саркор (Ҳиндустон) ақидаи дар эраи Каниш-ка навишта нашудани садиҳо ва, умуман, ақидаи «мувофиқат»-и эраҳои қатъиян инкор мекунад (Sikak D.C., 1960, p. 249-250; ниг.: низ Mfkhǔjǔyū Ī.N., 1967, p. 107, 110, 117).

⁶⁶ Зеймаль Е. В., 1968 б; Луконин В. Г., 1967, с. 16-40.

⁶⁷ Ниг.: Göl K., 1964, s. 7; 1967.

иддаои худ исрор намевазад ва масъалае мегузорад, ки ин одам маҳз кадом Васудева бошад, зеро аз эҳтимол дур нест, ки ин ном дар байни авлоди шоҳони Кушон серистеъмол буд ва мумкин чандин кас чунин ном доштанд ⁶⁸.

Барои ҳалли ин масъалаи бениҳоят мураккаб муҳаққиқон ғайр аз матери-алҳои номбурда дигар мадракаву маълумот— бозёфтҳои якҷояи тангаҳои кушону римӣ дар ҳазинаҳо ва аз табақоти археологӣ, маълумоти сиккаи маҳал-лии ҳиндӣ (ва шарқитуркистонӣ), материалҳои археологгии осоре, ки дар онҳо танга ё катибаи кушонӣ ёфт шудаанд, асарҳои санъат, шаҳодати номукамма-ли маъхазҳои ҳиндӣ ва тибетӣ ва ғ.-ро низ мавриди истифода қарор додаанд. Вале ҳамаи инҳо ҳам имкон намедиханд, ки як хулосаи аниқ бароварда шавад.

Солҳои 1913 ва 1960 дар Лондон дар масъалаи муайян намудани санаи аҳди Канишка симпозиум гузаронда шуд. Ин масъала дар Конференсияи бай-налхалқии роҷеъ ба таърих, археология ва маданияти Осиёи Марказӣ дар давраи Кушонӣён (Душанбе, 1968) хеле муфассал ва амиқ муҳокима карда шуд. Ва боз муҳаққиқон ба як қарори қатъӣ омада натавонистанд ⁶⁹.

Ба фикри мо, миқдори материалҳои мавҷуда алҳол имкон намедихад, ки масъалаи дурустӣ ё нодурустии ин ё он схема, ҳатто ба таври пешакӣ ҳал кар-да шавад, барои ҳар як схема далелу бурҳони қотеъ ёфтан мумкин, ки муво-фиқи он ибтидои аҳди Канишка ба ҳар як соли давраи аз нимаи дувуми асри III эраи нав рост омаданааш мумкин аст. Бинобар ин, шаҳодати бисёр кати-баҳои ҳиндӣ, маъхазҳои хитой ва ғарбиро, ки роҷеъ ба ин ё он воқеаи давлати Кушон аст, муаррихони ҳозиразамон ба аҳди ин ё он шоҳ мулҳақ намуда, ба қавли хеле муносиби олими ҳинд Б.Н.Пурӣ, «онҳоро дар қазираҳои мутаҳар-рики хронологияи Кушонӣён баста монданӣ мешаванд». Асари ҳуди Б.Н.Пурӣ ⁷⁰, ки маҷмӯи хеле муфиди материалҳо мебошад, дар айни ҳол рав-шан нишон медиҳад, ки барои ҳалли бисёр масъалаҳои таърихи Кушон дар дасти илм алҳол меъёрҳои объективӣ нестанд.

Забти сарзаминҳо

«Ҳокими Гуйшуан Киотсзюкю» (ба қавли П.Пелйо, ин ном дар қадим K'ǝǝdz 'ǝǝ kǝr талаффуз карда мешудааст), ки дар маъхазҳои Хитой зикр шудааст, ҳамон Куджула Кадфиз мебошад, ки дар тангаҳои Кушонӣён номаш ба назар мерасад (ду қисми аввали номи хитой «Кудзула» ва қисми охираш «Кадфиз»-ро ифода мекунад) ⁷¹. Инак, мо медонем, ки вай бо Анси, яъне Порт чангида буд. Сипас, ривоят мешавад, ки ин ҳоким Гаофу (ё Каофу), яъне Ко-булро тасхир кардааст. Вале дар бораи ин мулк мо ҳаминро медонем, ки он пеш тобеи Анси будааст ва йучиҳо (Кушонӣён) фақат аввал Ансиро шикаст додаанду баъд Гаофу ро ишғол кардаанд ⁷² (Дар ин асос ба хулосае омадан мумкин, ки Кушонӣён дар ин давраи мавҷудияти худ бо ҳуди Порт не, балки бо ҳокимони номустақили Порти шарқӣ задухӯрд карда, онҳоро торумор намудаанд). Баъд ба Пуду зарба зада шуд, ки дар қадим й'ǝǝk-d'ǝt талаффуз

⁶⁸ Pülliö P., 1934, p. 40; Naikmatta J., 1965; Pülliöyilank Y.G., 1966–1968, p. 121.

⁶⁹ Ниг.: «Центральная Азия в кушанскую эпоху», 1974; «Центральная Азия в кушанскую эпоху», т. II, 1975.

⁷⁰ Pülliö I.N., 1965.

⁷¹ Pülliö P., 1934, p. 39. Чунин шаклро Б. Карлгрен ҳам пешиниёд кардааст (ниг.: Kopow S., 1933, p. 27–28).

⁷² Бичурин, II, с. 228.

карда мешуд ва ба қавли И.Маркварт, эхтимол, этноними пактиё мебошад (Геродот, IV, 44; VII, 67; Гекатей, фикраи 178).⁷³

Масъалаи Гибин хеле мураккаб аст. Дар бобати муқаррар кардани ҷои он мо ҳамфикри олими Италия Л.Петеч мебошем, ки вай Гибинро дар қисми шимолу ғарбии Ҳиндустон – дар ноҳияҳои Қандаҳор ва Панҷоби ғарбӣ ҷой додааст⁷⁴.

Ба ҳамин тариқ, аллакай дар аҳди Куджула Кадфиз, ки онро ғолибан Кадфизӣ I меноманд, ҳоки давлати Кушон хеле васеъ шуд. Масоҳати давлат аз ҳудуди Бохтар берун рафта, бисёр дигар ноҳияҳо ва халқхоро дар бар гирифт.

Дар бораи аҳди Кадфизӣ I баъзе маълумотхоро аз тангаҳои гирифтани мумкин⁷⁵. Як силсила тангаҳо ба даст омаданд, ки дар рӯи онҳо расми яке аз охири ҳокимони Юнону Бохтар – Гермей ва номи он сабт шудааст. Дар пушти танга ҳайкали Геракл тасвир шуда, чунин хат ҳаст: «Куджула Кадфиз, Ябғуи кушон, қавиимон». Ба ақидаи баъзе муҳаққиқон (масалан, Д.Саркор, А.Симонетта, В.М.Массон) тангаҳои мазкур инъикоси авзои мебошад, ки дар айни ба қўхистони Афғонистони марказӣ ҳаракат кардани Кадфизӣ I ба вучуд омада буд ва Кадфизӣ I дар ин давра мачбур буд, ки муваққатан сарвар будани подшоҳчаи Юнону Бохтар – Гермейро эътироф намояд ва ба ҳамин сабаб дар тангаҳое, ки ҳар дуи онҳо сикка заданд, дар рӯйи расми Гермей ҳаст.⁷⁶ Вале дигар ақида ҳам ҳаст, ки ин сиккаи якҷояи Гермей ва Кадфизӣ I не, балки сиккаи ҳуди Кадфизӣ I аст, ки тақдидан ба тангаҳои қадима баровардаасту фақат номи ҳудро илова намудааст. Ба фикри В.В.Тарн, сабаб ҳамин, ки қадоме аз ниёгони Кадфизӣ I домод ё поҷои Гермей будааст ва ин тангаҳои якҷоя варосаттарошии Кадфизӣ I-ро ифода мекардаанд. Вале ин қаробати Гермей ва Кадфизӣ I исбот нашудааст. Дигар олимони (Рапсон, Бахофер, Нарайн) низ ба ин тахмин зид не, балки онҳо нуктаҳои ба ҳақиқат наздиктари ин тахминро тарафдорӣ мекунанд, яъне Кадфизӣ I маҳз барои ҳамин дар сиккаи Гермей номи ҳудро илова намуда, онро давом дод, ки ин тангаҳо дар маҳалҳо аз ҳама маълумтар буданд.⁷⁷

Хулоса, барои муайян кардани шароити сиккаи ин тангаҳо алҳол имкон нест.

Тадқиқи дигар тангаҳо, ки онҳоро ҳуди Кадфизӣ I баровардааст, нишон медиҳад, ки унвони вай аз ябғу («сарвар») сар карда, то «подшоҳи аъзам» ва ҳатто то «шаҳаншоҳ» тадриҷан дигар шудааст.⁷⁸

Аз афти қор, васеъ шудани масоҳати давлат ва пурзӯр шудани ҳокимият боиси зӯр шудани ғурури Кадфизӣ I гардиданд. Дар ҳақиқат ҳам, дар муддати ниҳоятӣ тўлонии ҳукмронии худ вай аз як ҳокимчаи вилояти хурдак ба шаҳаншоҳе мубаддал шуд, ки ба вай мамлакатҳову халқҳои бисёр итоат мекарданд.

Ғайр аз маъхазҳои хаттӣ бисёр тангаҳое, ки дар шимолу ғарби Ҳиндустон ёфт шуданд, шаҳодат медиҳанд, ки як қисми ин ноҳияро Кадфизӣ I ба мулки худ ҳамроҳ карда буд. Фақат дар димнаи Таксила (Сиркап) 2500 танга ёфт

⁷³ Rütch L., 1950, p. 69. Муқоиса шавад: Массон В. М. ва Ромодин В. А., 1964, с. 68.

⁷⁴ Rütch L., 1950, p. 69–70.

⁷⁵ Cŕnningham A., 1892, p. 6–8, 25–28 ва дигар мадракаву мақолаву тадқиқот ролеъ ба тангаҳои Кушонӣ.

⁷⁶ Sŕkacŕ D.C., 1938; Simonŕtta A.M., 1958, p. 171; Массон В.М., Ромодин В.А., 1964, с. 158–159.

⁷⁷ Таќн W., 1951, p. 503–507; Наќайн А.К., 1968, p. 160–162; жozŕnfiŕld J.M., 1967, p. 12–13.

⁷⁸ Маќѓаќт J., 1901, s. 208–209.

шуд. Дар Осиёи Миёна бошад, ин гуна тангаҳо кам воমেҳӯранд. Дар Тоҷикистон ин хел тангаҳо дар Шаҳринав, Душанбе, Қабодиён⁷⁹, Хоруғ ва дар дигар ҷойҳо ёфт шудаанд.

Тангаҳои Кадфизи I фақат аз мис будаанд. Ба фикри Е.В.Зеймал, қадимтарини ин тангаҳо ҳамон тангаҳои мебошанд, ки тақдидан ба тангаҳои Гермей бароварда шудаанд. Дар байни тангаҳои Кадфизи I тангаҳои ҳастанд, ки ба тангаҳои қадими императории Рим шабоҳат доранд.⁸⁰

Боз як гурӯҳи тангаҳо ҳастанд, ки дар онҳо номи подшоҳ несту фақат унвони вай – «шаҳаншоҳ, наҷотбахши аъзам» («сотер мегас») сабт гардидааст. Ин тангаҳо ҳам дар Осиёи Миёна хеле кам ёфт шудаанд; онҳо дар ғушаҳои гуногуни Тоҷикистон ба назар мерасанд. Дар асоси якчанд маълумотҳо баъзе олимони (М.Е.Массон, Г.А.Пугаченкова, А.К.Нарайн) тахмин мекунанд, ки ин тангаҳои беномро Кадфизи I баровардааст.⁸¹ Ин фарзия хеле ҷолиби диққат бошад ҳам, бисёр муаммоҳои печдарпечи нумизмати дорад. А.Симонетта тахмин мекунад, ки подшоҳи ин тангаҳо сикказада баробари Кадфизи II ҳукм меронду баъд Кадфизи II он подшоҳро дур кард.⁸² Борҳо чунин ақида ҳам изҳор гардид, ки тангаҳои ин подшоҳи беномро якчанд подшоҳ баровардаанд, ки тақрибан дар як вақт ҳукмронӣ мекардаанд. Ба фикри Е.В.Зеймал, қадимтарини ин силсила тангаҳо ба давраи Кадфизи I мансуб буда, тангаҳои давраҳои сонитар андаке пеш аз тангаҳои Кадфизи II ё баробари онҳо бароварда шудаанд.⁸³ Ниҳоят, чунин ақида ҳам ҳаст, ки «сотер мегас» ба доираи ҳокимони олии давлати Кушон тааллуқ надошт, балки аз онҳо мартабааш паस्तтар буд⁸⁴.

Солномаи Хитой пас аз Киотсзюкю (яъне Кадфизи I) писари вай Янгаочженро (талаффузи қадимаи вай Iām-kāg-t iŷn)⁸⁵ зикр кардааст. Аз рӯи мадракаи тангаҳо ин одами Вима Кадфиз аст, ки унвони болохонадоре дошт – «шаҳаншоҳ, подшоҳи олам, наҷотбахш». Аз рӯи хатту мадракаи тангаҳо ва маълумоти солнома бисёр ноҳияҳои шимоли Ҳиндустонро забт кардани ин подшоҳ ба ҳақиқат хилоф нест. Дар Матхура ҳайкали сангине ёфт шуд ва ода-тан, тахмин мекунанд, ки катибаи ин ҳайкал номи Вима Кадфизро ифода мекунад⁸⁶. Дар Ладак бошад, дар маҳалли Калатсе (Khalatsŷ) – катибае бо зикри номи вай ва санаи соли 187-ум (эрааш номаълум) ёфт шудааст. Ба фикри баъзе олимони, Кадфизи II тамоми шимоли Ҳиндустон, аз ҷумла Кашмирро ҳам забт карда будааст (дар омади ғап, Кашмирро забт кардани Кадфизи II боиси шубҳа мебошад)⁸⁷.

⁷⁹ Зеймалъ Е. В., 1960, с. 115–116.

⁸⁰ Göil K., Зеймалъ Е. В., 1965, с. 6–7. Дар байни нумизматҳои ақидаи ягонае нест, ки тимсоли сурати (сари марде дар аверс) баъзе тангаҳои Кадфиз ба қадом тангаҳои римӣ – тангаҳои Август, ё Тиберий, ё Клавдий ва ё алоқаманд аст. Ба фикри Розенфелд, суратҳои рӯи тангаҳои Кушониён ҷунон мавҷуи умумӣ мебошанд, ки онҳоро бо ин ё он оригинали римӣ аниқ муқоиса кардан мумкин нест (Kosŷnfŷyld J.M., 1967, p. 13)

⁸¹ Массон М. Е., 1950; Пугаченкова Г. А., 1966 а; ба фикри А. К. Нарайн (Nakain A.K., 1968, p. 8) ин тангаҳо Кадфизи I дар нимаи дувуми аъди худ баровардааст.

⁸² Simonŷtta A., 1958, p. 171.

⁸³ Зеймалъ Е. В., 1957, с. 7

⁸⁴ Göil K., 1968, p. 5–6.

⁸⁵ Pŷlliot P. 1934, p. 34.

⁸⁶ Vogŷl J., 1930, p. 22, II. Вале якчанд олимони ба ин зид настанд (Kosŷnfŷyld J.M., 1967, p. 144–145).

⁸⁷ Għiŷkshman K., 1946, p. 142. Муқоиса кунед: Pŷtŷch L., 1950, p. 75.

Ислохоти пулии Кадфизи II

Кадфизи II дар сиёсати пул ислохоте ба амал оварда, тангаҳои тиллоро ба муомилот андохт. Одатан, чунин ақида маъмул буд, ки вазни тангаҳои тиллоии Кадфизи II дар асоси меъёри вазни тангаҳои римӣ – «динариус ауреус» муқаррар шуда буд, вале гуфтан лозим, ки дар байни тангаҳои Кадфизи II динорҳои дучанда, динорҳои муқаррарӣ, нимдинорҳои ва чорякидинорҳои ҳам буданд (вазни як динор қариб 8 г). Аз охири асри XIX масъалае муҳокима мешуд, ки ин меъёри вазн ба меъёри вазни тангаҳои тиллоии римӣ, ки Август сикка мезаду вазни онҳо ҳам 8 г буд, чи қадар робита дорад. Дар саҳифаҳои адабиёти хориҷӣ ва русӣ дар ин асос борҳо даъво мешуд, ки вазни тангаҳои тиллоии худро Кадфизи II аз вазни тангаҳои Август гирифтааст ва зиёда аз ин, тангаҳои тиллоии Кадфизи II дар замоне баромадаанд, ки ба давраи аҳди Август хеле наздик мебошанд. Вале ҳаминаш маълум, ки Август соли 14 пеш аз милод мурдаасту тангаҳои аз ҷама сервазнтари вай хеле пештар – аз солҳои 19 пеш аз милод сикка зада мешуданд. Баъд аз сари Август вазни тангаҳои тиллоии римӣ тадриҷан кам шуда, пас аз ислохоти соли 64 милодӣ 7,3 г муқаррар карда шуд. Лохвизен де Леев дар ин асос ба хулосае омад, ки Кадфизи II тангаҳои худро пеш аз ин ислохот, яъне пеш аз соли 64 милодӣ сикка мезадааст⁸⁸.

Вале ба қарибӣ Д.Макдоуэлл нишон дод, ки ин масъала саҳли мумтанеъ аст. Аввалан, дар Рим тангаҳои сервазнии тиллоӣ баъди сари Август ҳам сикка зада мешуданд ва ин кор то ҳуди соли 97 милодӣ давом кард. Сониян, тангаҳои тиллоии вазнашон қариб ҳаштграммӣ дар аҳди Август фақат аз соли 19 то соли 12 милодӣ бароварда мешуданд ва зимнан, баъдтар онҳо аз муомилот баромаданду дигар дар ҳазинаҳои мансуби нимаи якуми асри I милодӣ дучор намешаванд. Дар он вақт дар Рим фақат тангаҳои роиҷ буданд, ки вазни онҳо аз вазни тангаҳои Кадфизи II кам буд. Илова бар ин, (ҳар кадом схемаи хронологиро кор фармоем ҳам) мутлақо имкон надорад, ки аҳди Кадфизи II ба охири асри I пеш аз милод бурда шавад.

На фақат мулоҳизаи мазкури Д.Макдоуэлл, балки чунин хулосаи вай ҳам ҷолиби диққат аст, ки навигариҳои Кадфизи II дар ин соҳа айнан нусхабардории қонуну қоидаҳои Рим набуд ва буда ҳам наметавонист. Ҳам дар Рим ва ҳам дар Кушон ин тангаҳои тиллоӣ сарвати андак набуд. Зотан, ин тангаҳо ба сабаби гуногунии вазни худ ба ҷои ҳамдигар роҳ намерафтанд, вале тоҷироне, ки бо муомилоти моли бисёр машғул буданд, ин тангаҳоро дар тижорати байналхалқӣ кор мефармуданд, зеро дар ин ҳели тижорат масъалаи муовиза душвор нест. Ба ақидаи ин муҳаққиқ, тангаҳои тиллоии Рим ва Кушон на он гуна тангаҳои буданд, ки «дар як ва ҳатто дар кишварҳои ҳамҷавор паҳлу ба паҳлу гардиш карда тавонанд»⁸⁹.

Вале сарфи назар аз ин, мо ба маълумоти фаровони роҷеъ ба равобити тижорати империяи Риму Ҳиндустон, аз ҷумла, давлати Кушон, ба бозёфтҳои сершумори тангаҳои Рим дар хоки Ҳиндустон⁹⁰, ба таъсири баҳснопазири усули сикказании римӣ ба тарзи сикказании кушонӣ чашм пушида наметавонем⁹¹. Вале ҳамаи ин касро ба андешае водор менамояд, ки сабаби дар муомилоти пулии Кушониён роиҷ шудани тангаҳои тилло эҳтиёҷоти тижорати байналхалқӣ буд ва дар бобати муқаррар шудани вазни тангаҳои тиллоии

⁸⁸ Van Lohfritz J. J., 1949, p. 365.

⁸⁹ Mac Dowall D. W., 1960, p. 63–68.

⁹⁰ Whyllik M., 1955, p. 141–202; Mağaiandho C., 1955, p. 316–322.

⁹¹ Göll K., 1960, p. 76.

Кушониён таъсири меъёри тангаҳои Рим бошад ҳам, аммо гуфтан мумкин, дар ин бобат нухабардорӣ чой надошт.

Е.В.Зеймал таъкид кардааст, ки дар як давлати бекарони муктадир муттаҳид шудани мулкҳои парешону пароканда ва ба туфайли ҳамин хеле афзудани имконияти иқтисодӣ мамлакат яке аз заминаҳои асосии ислоҳоти мазкур гардиданд, ки дар айни он аз тангаҳои нуқра даст кашида, тангаҳои тиллоро ҷорӣ намуданд⁹². Ба фикри мо, ин даъвои Е.В.Зеймал, бешубҳа, дуруст аст.

«Маълум ки шохони давлати Кушониёни Кабир аз сикка задани тангаҳои нуқра тамоман даст кашида буданд, – менависад Е.А.Давидович, – вале ин масъала тадқиқоти махсусро тақозо дорад, аммо дар ин масъала ҳатман ду ҷиҳатро ба эътибор гирифта лозим – аввал, тамом шудани нуқра дар қонҳои нуқра ва сонӣ, барои эҳтиёҷи сиккахонаҳо ба қадри кофӣ ҷамъ нашудани нуқра. Аз афти қор, аз ҳама дурусташ ҳамин, ки таъсири ҳар ду омил ба назар гирифта шавад ва аҳамияти он омилҳо бо давраҳои гуногуни таърихӣ – бо шароити тағйирёбандаи сиёсӣ (давраҳои омадани йучиҳо, давраҳои вучуди панҷ мулки тобё, давраҳои вучуд доштани панҷ мулки мустиқил, давлати Кушониёни Кабир; васеъ шудани ҳудуди мамлакат) ва иқтисодӣ (ҳатман раванқ ёфтани истеҳсолоти молӣ, ки хеле зиёд шудани миқдори пулро талаб мекард) вобаста карда шавад.

Баъди сукути давлати Юнону Бохтар дар муддати мадид ислоҳоти пулии Қадфизии II як дигаргунии сифатие мебошад, ки ба туфайли, умуман, инкишоф ёфтани ва дигар гаштани шароити сиёсӣ иқтисодӣ ва ҷузъан раванқ ёфтани ва пеш рафтани сикказанӣ ва муомилоти пулӣ, ба амал омада буд»⁹³.

Канишка ва раванқи давлати Кушон

Машхуртарин шоҳи Кушон - Канишка мебошад. Таҳлили номи вай дар илм боиси мувоҳидаву мунозираи дурударозе гардид. Г.Бейли изҳори андеша кард, ки қисми аввали ин ном аз калимаи «kan» («хурд, ҷавон») баромадааст ва маънои тамоми калима «ҷавонтарин» ё «хурдтарин» аст⁹⁴. В.Б.Хеннинг ҳам ба ин фикр розӣ, вале бар хилофи Г.Бейли, вай ба суффикс маънои дигар дод⁹⁵. В.В.Иванов тақлиф кард, ки суффикс таҳорӣ ва худӣ калимаи калимаи муштараки форсу таҳорӣ шумурда шавад⁹⁶.

Агар маънои номи Канишка то ба ҳол аниқ муайян нашуда бошад, масъалаи муайян намудани санаи аҳди вай аз он ҳам мушқилтар аст. Зарофати фарзияву таҳминҳои сершумор ҷои маълумоти аниқро гирифта наметавонад. Санаҳои ниҳоят мухталиф аз соли 78 сар карда, то соли 278 милодӣ пешниҳод шудаанд. Дар вақтҳои охир нумизматҳои ҳам советӣ ва ҳам хориҷӣ санаҳои сонитари (ё нисбатан сонитари) ибтидои аҳди Канишкарро дурусттар меғӯянд, вале дар омади ғап, ин ақидаи онҳо боиси эътирози саҳти муқобилони онҳо гардидааст. Аз афти қор, бозёфтҳои нав, алалхусус бозёфтҳои археологӣ ин масъаларо равшан хоҳанд кард, вале алҳол ин масъала ба кӯчаи равшанӣ ё муайяний наздик ҳам нашудааст. Инак, баробари санаи Канишка, санаҳои аҳди дигар шохони Кушон ҳам аз «асре ба асре ҷорхез мекунанд».

⁹² Зеймал Е. В., 1967, с. 61.

⁹³ Давидович Е. А., 1976, с. 76–77.

⁹⁴ Tailly H. W., 1968.

⁹⁵ Hunning W. B., 1965, s. 83–84.

⁹⁶ Иванов В. В., 1965.

Мувофиқи маълумоти мавҷуда аҳди Канишка камаш 23 сол давом дошта-аст. Дар аҳди вай вусъат ва тамаркузи минбаъдаи мулкҳои ҳиндустонии Кушон ба вуқӯъ пайваст: Панҷоб, Кашмир, Синд, Уттор Прадеш (дар шарқ то ҳуди Банорас) дар тахти ҳокимияти вай буд. Пойтахти давлат шаҳри Пурушапура (Пишовури ҳозира) қарор ёфт⁹⁷.

Сарзамини давлати Кушон дар аҳди Канишка бо як ҳуди шимоли Ҳиндустон маҳдуд нашуда, қариб тамоми Афғонистон, бисёр ноҳияҳои Осиёи Миёна ва Туркистони шарқиро дар бар мегирифт.

Сюан-Сзан навишта буд: «Пештар, замоне ки Канишка подшоҳӣ мекард, шӯҳрати вай дар давлатҳои ҳамсоя паҳн шуд ва иқтидори ҳарбии ӯро ҳама эътироф менамуданд. Шохзодагоне, ки дар кишварҳои ғарбтари Хитой буданд, ба Канишка итоат доштанд ва ба ин подшоҳ гаравиҳои худро мефиристонданд»⁹⁸.

Дар катибаи соли 262-уми милодии шоҳи Сосониён - Шопури I дар «Каъбаи Зардушт» гуфта мешавад, ки тӯли Кушоншаҳр то Пишовур (?), Кош (Қошғар ё Кеш – Шаҳрисабз), Суғд ва ҳудуди Чоч буд⁹⁹. Ёдгориҳои археологӣ ва бозёфти тангаҳо имкон медиҳанд бо қамолҳои итминон гӯем, ки ноҳияҳои ҷануби Тоҷикистони ҳозира (аз ҷумла, Помир) ва Ўзбекистон, инчунин водии Зарафшон, бешак, дар ҳайъати давлати Канишка буданд. Аз эҳтимол дур нест, ки дар давраи авҷи тараққиёти давлати Кушон Фарғона ҳам дар ҳайъати он, ё худ дар зери таъсири он буд, ин нуктаро дар ҳаққи ноҳияҳои маҷрои мобайни дарёи Сир ҳам гуфтан мумкин аст. Дар ин бобат дар бораи Хоразм ягон гапӣ аниқ задан мумкин не: иддаои мавҷуд будани «Хоразми кушонӣ», ки дар адабиёт бисёр ба назар мерасад, алҳол асоси мустаҳкам надорад.¹⁰⁰

Дар бобати Туркистони шарқӣ бошад, ҳатто сарчашмаҳои ғаразomezии хитой эътироф менамоянд, ки ин мамлакат муддате дар ҳайъати давлати йучиҳо, яъне Кушонӣ буд. Аввал Кушонӣ ва Хитой ханҳо робитаи дӯстӣ доштаанд. Вале баъдтар дарбори ханҳо бо роҳи хиёнат ҳайъати сафорати Кушонӣро ба ҳабс мегирад. Дар натиҷа ҷангҳои бисёре мешавад. Дар ниҳояти қор, дар ибтидои асри II эраи нав ба Кушонӣ муяссар шуд ба тахти Сулэ (Қошғар) волии худро бардоранд¹⁰¹ ва ҳокимони ин мамлакат аз йучиҳо «метарсиданд»¹⁰².

Дар натиҷаи мавҳумии хронологияи Кушонӣ алҳол маълум не, ки ин ҷангҳои Кушону Хитой дар аҳди Канишка шудаанд ё дар аҳди ниёгони вай.¹⁰³ Маъхазҳои ҳиндӣ, ҳам ишғоли Тарим ном вилояти Туркистони шарқӣ ва ҳам ғалаба дар ғарб бар портхоро бо номи Канишка алоқаманд кардаанд.¹⁰⁴

Ҳамаи ин далолат ба он дорад, ки Канишка тавонист на фақат хоки давлати худро вусъат диҳад, балки, аз афти қор, ба қалонтарин давлатҳои ҳамсоя зарбаҳои сахт занад.

⁹⁷ Синха Н.К., Банорлӣ А.Л., 1954, с.81; Siksaċ D.C., 1953, p.141. Баъзе олимони дар асоси таълиқи катибаи Канишка баъзе маръалаҳои тасхири Ҳиндустон ва вусъати хоки давлати ӯро муайян карданианд (Přki B. N., 1965, p. 37 ва харита).

⁹⁸ Si-Yŏ-Ki, p. 173.

⁹⁹ Sprċngling M., 1953, P. 7, 14; Луконин В. Г., 1967, с. 16, 1964 а, с. 30-31.

¹⁰⁰ Дар бораи мувоҳида оид ба ин масъала ниг.: Толстов С. П., 1948 б, с. 151; Ставиский Б.Я., 1961, с. 111-112; Массон В. М., 1966 в ва дигарон.

¹⁰¹ Тафсилоти ин масъаларо ниг.: Васильев Л.С., 1955.

¹⁰² Бичурин II, с. 232; Chavannŷ E., 1907, p. 205.

¹⁰³ Pflŷyilank E., 1906-1968, p. 117-121.

¹⁰⁴ Għiċshman K., 1946, p. 145-146.

Ривоятҳои буддой номи Канишкарро бо дини буддой сахт вобаста кардаанд. Мувофиқи ин ривоят Канишка ба дини буддой гузашта, пайрави маҳкам-эътиқоди ин дин шуд. Вай бинову иншоотҳои сершумори дини буддой – ступаҳо, вихорҳо ва ғайра сохт. Ривоят ҳаст, ки Анҷумани Севуми буддой маҳз бо ташаббуси ӯ чамъ шудааст.

Албатта, дар ин ривоятҳои буддой игроку муҳобот бисёр аст, вале баъзе нуктаҳои он дар маъхазҳо ҳам зикр шудааст. Масалан, Берунӣ хабар медиҳад, ки Канишка дар Пишовур Каникчайтя ном маъбаде сохта будааст.¹⁰⁵

Бешак, асоси ҳама ривоят ягон ҳодисаву воқеаи реалӣ аст. Дар ин бобат, чунин факт ҷолиби диққат мебошад; яке аз ниёғони Канишка шоҳи Кушон Вима Кадфиз дар тангаҳои худ фақат як худои ҳиндуҳо–Шиваро тасвир мекард. Вале дар тангаҳои Канишка ва вориси вай Хувишка расми ин худо бошад ҳам, дар байни расмҳои сӣ худои дигар ҷои назарногире доранд.¹⁰⁶ Дар байни ин худоҳо расми Буддо ва катибаи «Буддо» ва «Буддо Шақямуни» ҳастанд.

Дар тангаҳои Канишка дигар худоҳо, масалан, худоҳои антиқӣ ҳам тасвир шудаанд. Дар байни ин худоҳо худоҳои кеши зардуштия – худои ғалаба ва бод Вэрэтрагна, Анаҳитои машҳур, худои офтоб ва ғалаба Митра, рамзи сарват ва ҳукми подшоҳӣ Фарро барин худоҳо ба назар мерасанд. Вале олимон ба як ақида наомадаанд, ки ин серхудоӣ инъикоси авзои ҳақиқии дини Кушонӣён аст ё сабаби он мақсади сиёсӣ мебошад, яъне бо ҳамин роҳ табақаҳои гуногуни давлати беканори Кушонро дилгарм карданӣ буданд. Маҳз дар аҳди Канишка бори аввал дар тангаҳо ба забони бохтарӣ (на юнонӣ) навиштаҷоте пайдо шуд, ки бо намуди кушонии хатти юнонӣ иҷро шуда буд. Ин навигарии Канишка хеле бамаврид баромад, ки минбаъд ҳам дар тангаҳои кушонӣ истифода мешуд.

Хулоса, дар аҳди Канишка дар соҳаи маданияти маънавӣ дигаргуниҳои калон ба вуқӯъ омад, дар баробари хеле озод будани дигар динҳо дини буддой эътибори бештаре пайдо карда, ба он ҳуди подшоҳ ҳам мӯътақид мешавад, забони бохтарӣ аҳамияти бештаре пайдо карда, аз афти кор, ба забони расмӣ (ё худ ба яке аз забонҳои расмӣ) мубаддал мегардад.

Дар аҳди Канишка танга бисёр бароварда мешуд. Ҳунармандӣ ва тиҷорат раванг меёбад. Давлати Кушон ба авҷи иқтисодӣ худ мерасад. Вале дар айни ҳол, таъсири дигар қувваҳои марказгурез зӯр мешавад, яъне бениҳоят гуногун будани мулкҳои ҳайъати давлати Кушон, муқобилати баъзе ҳокимон ва сиёсати таҷовузкоронаи давлати Сосониён, ки дар рӯи харобаҳои давлати Порт дар Эрон ба вучуд омада (соли 226 эраи мо), акнун қувват мегирифт, амнияти давлати Кушонро халалдор мекарданд.

Таназзули давлати Кушон. Кушонӣён ва Сосониён

Мувофиқи катибаҳои ҳиндӣ баъди Канишка ба тахт Васишка нишаст, вале тангае бо номи ӯ нест, тангаҳои ҳастанд, ки дар онҳо Хозрко (аслан Хозш-ко, зеро дар хатти бохтарӣ овози «ш» бо «р» ифода мешуд) зикр шудааст ва ўро аз рӯи дар катиба ҷи гуна талаффуз шуданаш Хувишка¹⁰⁷ меғўянд. Вай зиёда аз сӣ сол ҳукмронӣ кардааст. Аз ҷумлаи дигар шахсоне, ки тўлонӣ дар

¹⁰⁵ Берунӣ, 1963, с.360.

¹⁰⁶ Зеймаль Е. В., с. 40-41.

¹⁰⁷ Дар бораи давраи Ҳукмронии Хувишка маълумот кам аст, бинобар ин даъвои Б.Н.Пурі – «аъди Хувишка, эътимол, давраи аз ыама мутараққии таърихи Кушон мебошад» (Přki B. N., 1965, p. 16), ягон асоси реалӣ надорад.

сари идораи давлат нишаста буданд, Васудеваро ном бурдан лозим. Дар аҳди Васудева аз расмҳои ҳудӯҳои бисёри рӯи тангаҳо боз фақат расми Шива менамояд. Зимнан, чи тавре Е.В.Зеймал ҳам ба ин ишорат кардааст, дар тангаҳои Васудева (чунончи, дар тангаҳои Вима Кадфиз) расми Шива чунон кашида шудааст, ки ба навиҳои сонитари тасвири вай хос буда, ба ҳамон фирқаи шиваизм мансуб аст, ки дигар ҳел динҳоро бо таассуби тамоми мутлақо эътирофи намекард.¹⁰⁸

Дар боло хотирнишон намудем, ки давлати Сосониёни Эрон қувват мегирифт. Шоҳи Сосониён Шопури I (солҳои 242-272 э. н.) солҳои 40-уми асри III э. н. ба шарқ лашкар мекашад. Дар катибаи худ Шопур ва ворисони ӯ худро «шоҳони Сакистон, Туристон ва Хиндустон то қаронаи дарё» номидаанд.¹⁰⁹

Ба фикри В.Г.Луконин, ба Шопури I, дарвоқеъ, муяссар шудааст, ки аз афти қор, танҳо ноҳияҳои дурдасти собиқ давлати Порт, аз ҷумлаи Марв ва Сиистонро ба худ тобеъ намояд.

Дар боло катибаи соли 262-уми «Қаъбаи Зардушт»-ро роҷеъ ба Кушоншаҳр зикр карда будем. Дар ин катиба пеш аз рӯйхати ноҳияҳо (аз ҷумлаи онҳо Кушоншаҳр) Шопури I мегӯяд, ки «Ҳуқмаи равоӣ» ва баъди рӯйхат бошад, илова мекунад: «Ҳамаи онҳо боҷ меоданд ва итоат доштанд». Ақидае ҳаст, ки эҳтимол Кушоншаҳр ҳудуд дар ҳайъати давлати Сосониён набобаду фақат боҷдеҳи он бошад¹¹⁰, вале одатан, чунин мешуморанд, ки Кушоншаҳр дар ҳайъати давлати Сосониён буд¹¹¹. Кушоншаҳр чӣ қадар дар ҳайъати давлати Сосониён буд?

Ин алҳол муаммои ҳалношуданӣ мебошад (шояд, ки ин ба шоҳони сосонӣ итоат доштани ҳокимони Кушон бошад). Хабарӣ сарчашмаҳо ба яқдигар мувофиқат надоранд ва ҳатто хилофи ҳамдигаранд. Аз як тараф, муаррихи араб Табарӣ менависад, ки нахуст аз Сосониён Ардашери I Марв, Балх, Хоразмро «то ҳудуди ақсои Хуросон»¹¹² забт кардааст. Одатан ин хабарро дуруст мешуморанд ва танҳо баъзе олимони ба он шаклдоранд¹¹³. Агар фарз кунем, ки хабарӣ Табарӣ дуруст аст ва асли маънои навиштаҷоти «Қаъбаи Зардушт» ҳамон мебошад, пас ба ин нуктаҳо як шаҳодате, ки аз маъхазҳои монавия бармеояд, хилоф мешавад.

Асосгузори мазҳаби монавия Монӣ дар миёнаҳои солҳои 70-уми асри III ба шарқ Маар Уммо ном воизеро фиристода буд. Ин воиз аз Хуросон гузашта, ба ҳудуди Кушон расид, баъдтар ривоят ҳаст, ки ба Замба (Замм-шаҳр ва убургоҳест дар Амударё дар қарибии Каркии ҳозира) омадааст. Аз афти қор, охири маҳалли саёҳати Маар Уммо-шаҳри Варучан (дар қарибии Балх) дар зерин ҳокимияти шоҳони Кушон ё худ шояд дар зерин ҳокимияти олии давлати Сосониён буд ё ба он итоат дошт.¹¹⁴

Хулоса, ба Сосониён ба ҳар ҳол муяссар шудааст, ки ба Кушониён зарбаи сахт зананд ва қисми бисёри мулкҳои онҳоро кашида гиранд. Вале қай?

Масъалаи санаи аз давлати Сосониён шикаст хӯрдани давлати Кушон бе ҳалли масъалаи муайян намудани санаи сосонукушонӣ ва кушонусосонӣ ном

¹⁰⁸ Зеймалъ Е.В., 1965, с. 14. Дар бораи авзои шиваизм дар давраи Кушониён ниг.: Pfkí B. N., 1965, p. 138–139.

¹⁰⁹ Луконин В. Г., 1969, с. 34–37.

¹¹⁰ Дар ғамон ӯ, с. 31.

¹¹¹ ИТН, I, с. 367; Лившиц В. А., 1969, с. 56.

¹¹² Nöldykü Th., 1879, s. 17–18.

¹¹³ Луконин В. Г., 1969 а, сах. 22–27.

¹¹⁴ Матнҳои Монӣ роҷеъ ба ин саёҳат аз тарафи В.В.Неннинг (1944, p. 85–90, 1950, p.94) тадқиқ шудаанд.

тангаҳо ҳал карда намешавад. Ба тадқиқи ин масъала А.Каннингэм, Э.Херсфелд, А.Бивар, В.Г.Луконин, Р.Гёбл барин муаррихон ва нумизматҳо машғул шудаанд. Як қисми ин тангаҳо мисли тангаҳои сосонӣ сикка зада мешуданд. Дар ин тангаҳо бо забони форсии миёна хат ҳаст. Ин тангаҳоро зарробхонаҳои Марв ва Ҳирот мебароварданд. Дигар ҳел тангаҳо мисли тангаҳои давраҳои охири давлатии Кушон бароварда мешуду дар онҳо номи Васудева буд. Хати ин тангаҳо ҳам ба забони форсии миёна, вале он бо ҳуруфоти кушонӣ навишта шудааст ва зимнан, дар баъзеи онҳо калимаи «Бахло» (яъне Балх) ҳаст. Ба таҳмини Э.Херсфелд, ҳамаи тангаҳое, ки ба тангаҳои Кушонӣён шабоҳат доранд, дар Балх¹¹⁵ сикка зада мешуданд, ҳатто ҳамаи тангаҳо, ки дар онҳо номи шаҳр нест, низ аз Балх мебаромаданд. Вале Бивар ин идораоро ҳаққонӣ зери шак монда, ақидае изҳор намуд, ки зарробхонаи асосӣ дар қарибҳои Кобул воқеъ буд¹¹⁶.

Дар яке аз тангаҳо чунин катибае ҳаст: «Мӯъмини Маздак, подшоҳи Хурмузд, шаҳаншоҳи аъзам» ва илова бар ин номи зарробхонаи Марв зикр шудааст. Дар дигар тангаҳо номҳои Ардашер, Пирӯз, Варохран ба назар мерасад. Пештар баъзе олимони, аз ҷумла, Э.Херсфелд таҳмин доштанд, ки фарз қардем Хурмузди тангаҳои кушонусосонӣ ин ҳамаи шаҳаншоҳи Эрон Хурмузди II (солҳои 302–309) аст ва ғайраву ва ҳоказо. Дар натиҷаи таҳлили муфассали таърихӣ В.Г.Луконин ба чунин ҳулоса омад, ки ин тавр бевосита айният додан ғалат аст. Вай исбот мекунад, ки тангаҳои кушонусосонӣ (ва ҳам сосонукушонӣ)-ро шоҳзодаҳои Эрон (ки баъзе аз онҳо умуман шаҳаншоҳи Эрон нашудаанд) аз миёнаҳои асри IV то миёнаи асри V-уми милодӣ мебароварданд.¹¹⁷

Қабули ин нукта ба андозае тақвияти ақидаи санаҳои сонитари аҳди шоҳони Кушон ва заволи давлати Кушон аст, яъне ин сана на асри III, балки асри IV мешавад. Вале далелҳои ҳастанд, ки фарзияи В.Г.Луконинро рад мекунад. Алҳол ҳулосаи қатъӣ баровардан мумкин нест. Заволи давлати Кушон қори якбора набуд, балки амале буд, ки дар муддати тӯлонӣ, бо таъсири сабабҳои берунӣ ва дохилӣ ба вуқӯъ мепаиваст.

Мо муносибати Кушонӣён ва давлати Сосонӣёро дида баромадем. Вале давлати Кушон маҷбур буд, ки зидди чандин самт мубориза барад ва дар дохили худ Кушонӣён ҳам қим-чи ҳел ҷойивазкунии қувваҳо ба амал меомадааст. Аз ҷумла, дар ин бора солномаи хитой далолат мекунад: «...Шоҳи диловари йучиҳо Сидоло бо лашкари худ аз қўҳҳои баланд гузашта, ба Ҳиндустони шимолӣ ҳамла кард ва панҷ давлатро, ки шимолтари Гантоло (яъне Қандаҳор) воқеъ буданд, забт намуд».¹¹⁸ «Шоҳ Сидоло» номи хитойи Кидара ном ҳокими Кушонӣён аст, ки дар нимаи дувум ё аниқтараш дар охири асри IV дар қисми зиёди давлати пештараи Кушон ҳукми худро ҷорӣ карда буд. Дар айнаи ҳол, як қисми Осиёи Миёнаро қабилҳои навомадаи хиёниҳо забт карданд. Ниҳоят ҳокимият ба дасти Ҳайтолиён гузашт. Ҷангҳои доимии асрҳои IV–V аҳоли Осиёи Миёнаро ниҳоят табоҳ карданд.

¹¹⁵ Нўкзфўлд Е., 1931, р. 11.

¹¹⁶ Ёивак А. Д. Н, 1956, р. 17.

¹¹⁷ Луконин В. Г., 1967.

¹¹⁸ Бичурин, II, саҳ.264.

4. ШАХРҲО ВА МАНЗИЛҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ДАВРАИ КУШОН

Бохтари шимолӣ

Ба туфайли тадқиқотҳои муфасссалу мунтазами археологии территорияи Осӣи Миёна, Афғонистон ва шимоли Ҳиндустон имкон шуд, ки масъалаи як навъ тамаддуни шаҳрӣ будани империяи Кушонро пеш гузорем. Бағром барин шаҳрҳои калони давраи Кушонӣён (дар наздикии шаҳри Кобул) – Каписай қадим¹¹⁹, Таксила (қарибии Равалпиндӣ) – Таккасила ё Такшашилаи Ҳиндустони Қадим¹²⁰, Чорсада (шимоли шарқтари шаҳри Пишовур) – Пушқалавати қадим¹²¹ барин шаҳрҳои калон тадқиқ шудаанд. Экспедитсияи археологии советию афғон яке аз калонтарин шаҳрҳои ҷануби Бохтар – Дилварзинтеппаро тадқиқ карда истодааст. Ин шаҳр қариб 36 га вусъат дошта, дар 40 км шимоли ғарбии шаҳри Балх воқеъ аст¹²². Экспедитсияҳои археологии советӣ дар Осӣи Миёна чандин шаҳро манзилҳои давраи Кушонро ҳафрийёт кардаанд. Материал ба андозае калон аст, ки мо дар бораи баъзе осори тадқиқшуда интиҳобан мухтасар маълумот медиҳем. Яке аз шаҳрҳои калонтарини Бохтари шимолӣ дар давраи Кушон шаҳри Тирмиз буд. Шаҳр дар ин мавзё (дар қарибии шаҳри ҳозираи Тирмиз) дар муддати қариб ҳазорҳо сол вучуд дошт, бинобар ин болои табақаҳои археологии давраи Кушонӣёнро табақаҳои давраҳои сонӣ пӯшидаанд. Вусъати Тирмиз дар давраи Кушонӣён калон буд. Дар шаҳр марказҳои калони ибодат – маъбадҳои буддӣ ва Қаротеппа ва Фаётеппа ҷой доштанд. Дар шаҳр бисёр устохонаҳои ҳунармандӣ, аз ҷумла, дӯконҳои кулолӣ буданд.

Тирмизи кушонӣ яке аз марказҳои истехсоли фулузот (ва аз афти кор, маркази саноати фулузӣ) буд, дар қабатҳои археологии давраи Кушонӣён бисёр пораҳои шахшудамондаи маъдани ғудохта ёфт шудаанд, ки дар рафти ғудозиши ҳамонвақтаи маъдан пайдо мешуданд. Бинобар баъзе боқимондаҳои қисмҳои биноҳои сангин ғуфтан мумкин, ки дар Тирмиз бисёр иншоотҳои калони меъмории вучуд доштанд.

Ба туфайли тадқиқи саросари осори археологии ҷануби Тоҷикистон ва ҷануби Ўзбекистон имкон шуд, ки якҷанд марказҳои шаҳрии воҳаҳои зироаткор муқаррар карда шавад. Ин марказҳо асосан дар минтақаҳои ҷой гирифтаанд, ки соҳиби шабакаи мустаҳками обёрӣ мебошанд ва дар гирду атрофи онҳо бисёр дигар манзилҳои хурди зироаткорӣ воқеъ гардидаанд. Дар водии Сурхондарё калонтарин марказҳои шаҳрӣ димнаҳои Дилварзинтеппа, Хайрободтеппа, Ҷондавлаттеппа¹²³ ва Зартеппа¹²⁴ буданд.

Дилварзинтеппа, ки дар қарибии шаҳри Дехнави ҳозира мебошад, димнаест, ки қариб 28 га вусъат дорад ва аз рӯи масоҳат дар шимоли Бохтар баъди Тирмиз ҷои дувумро мегирад. Аз асрҳои III–II пеш аз милод сар карда, Дилварзинтеппа маркази ноҳияи калони зироаткорӣ мегардад. Тарҳи аниқу дақиқи ҷоргушаи шаҳр, ки гирду атрофаш ҳисори мустаҳкаме дорад, далолат мекунад, ки он аз рӯи нақшаи пешакӣ сохта шуда буд. Аз биноҳои он қасрҳои

¹¹⁹ Hackin J., Hackin K., 1939; Ghikshman K., 1946; Hackin J., Hackin K., Sakl J., Hamylin P., 1954; Гиришман Р., 1946.

¹²⁰ Makshall J., 1956; Ильин Г. Ф., 1958.

¹²¹ Wheelock M., 1962.

¹²² Ниг.: Кругликова И. Т., 1974; Кругликова И. Т., Сарияниди В. И., 1976.

¹²³ Массон В. М., 1974.

¹²⁴ Альбаум Л. И., 1960.

ашроф қолиби диққат аст, ки толори азими сутундори ташрифот ва гирдо-гирд долон дорад, ки ба хонаҳои сершумори истиқоматӣ ва хоҷагӣ аз ин долон гузаштан мумкин буд. Дар яке аз ин хонаҳо кӯзаҷае ёфт шуд, ки пур аз чизҳои тиллоӣ мебошад. Дар маҳаллаҳои дигари шаҳр биноҳои оддитар ҳам муфассал тадқиқ карда шуданд. Алалхусус, гузари кулолон қолиби диққат аст, ки хумдонҳо асосан аз ҳамин ҷо кашф шудаанд¹²⁵.

Дар Зартеппа, ки аз афти қор, маркази қадимии обёрӣ будааст, ҳафриёти биноӣ калоне сар шуд, ки он дар маркази димна воқеъ мебошад ва зохиран ба қаср шабоҳат дорад¹²⁶.

Дар қарибии Шаҳринав ҳам як шаҳри калон буд, ки тӯли деворҳои он ба 7 км ва вусъати умумии майдонаш ба 350 га мерасид. Аз ин ҷо ғайр аз тангаҳо, бошаҳои аҷоибӣ ёфт шудаанд, ки дар он тасвири сангии одамон ва ҳайвони афсонавӣ дида мешавад¹²⁷.

Шаҳри Кайкубодшоҳ (райони Шахртӯз), ки ханӯз дар давраи Юнону Бохтар таъсис ёфта буд, дар давраи Кушониён низ вучуд дошт ва дар ноҳияи поёноби Қофарниҳон маркази калони минтақаи зироаткорӣ буд. Шаҳр деворҳои мустаҳками мудофиавӣ дошт, ки майдони чоркунҷаи (375х285 м) шаҳро ихота карда буд. Дар тарафи дарози ин чоркунҷа 9 бурҷ ва дар тарафи кӯтоҳи он 7 бурҷ ба назар мерасид. Ғайр аз ин дар ҳар ғӯша низ гулдастае буд. Ҳамаи бурҷҳо чоркунҷаанд. Ҳафриёти баъзе қисмҳои девор нишон дод, ки аз дарун, қад-қадӣ девор, долоне тӯл мекашид ва он ба чанд қисм тақсим шуда буд. Пайваста ба долон хонаҳои чоркунҷа ҷой доштанд. Аз ин ҷо ашёи зиёде, аз ҷумла, сафолот, ҳайкалчаҳо, асбоби зебу зинат ба даст омад¹²⁸.

Аз Ёвони ҳозира 8 км дуртар дигар як шаҳри кушониёни воқеъ буд. Вусъати ин шаҳр ба 40 га мерасид. Ин ҷо дунгие ҳаст, ки ба арк шабоҳат дорад. Пайваста ба ин дунгӣ теппае ҳаст (баландиаш 8 м), вусъаташ 380–200 м мебошад. Тамоми ин майдонро девор печонида гирифтааст. Берун аз ин девор баъзе ҳавлиҳои алоҳида ва сағонаҳо воқеъ буданд. Ҳафриёт асосан дар майдони арк ва инчунин дар дигар ҷойҳо гузаронда шуд. Қатори иморатҳо ёфт шуданд, ки хонаҳои на чандон калон буда, гурӯҳ-гурӯҳ қад-қадӣ ду тарафи тангкӯча ё роҳрави сарбаста ҷой гирифтаанд. Дар давраҳои охир хонаҳо, эҳтимол, дуошӯна буданд. Боқимондаҳои иморатҳои давраҳои пештар ҳам ёфт шуданд. Табақаи даҳметраи арк аз боқимондаҳои иморатҳои панҷ давра иборат мебошад ва зимнан, санаи табақаи аз ҳама поёни асри I-уми то милоду ҳудуди эраи нав ва санаи табақаи аз ҳама боло асрҳои IV–V эраи нав аст. Таҳаввулоти маданияти модӣ, алалхусус, таҳаввулоти санъати кулолӣ равшан ба назар мерасад. Аз ин ҷо ашёи устухонӣ (масалан, сӯзанаки саракаш мунаққаш), зарфу чихози фулузӣ – ўғурчаҳо, дастосҳо ва ғайра ёфт шудаанд¹²⁹.

Мисоли деҳаи хурдакаи зироаткории давраи кушониён дар Бохтари шимолӣ манзилгоҳи Оккӯргон мебошад, ки дар қарибии шаҳри ҳозираи Шерободи вилояти Сурхондарё воқеъ аст. Ин манзилгоҳи на он қадар калонест, ки масоҳаташ аз 0,5 га андаке зиёд мебошад ва иборат аз чанд биноҳои бисёрхонаест, ки онҳо бо тангкӯчаҳо аз ҳам ҷудо карда шудаанд. Мувофиқи маълумоти археологӣ машғулияти асосии аҳоли зироаткорӣ, қорводорӣ ва майдақосибӣ буд¹³⁰. Ҳамин гуна манзилгоҳҳо дар райони Шахртӯзи РСС

¹²⁵ Пугаченкова Г. А., 1966; 1966 б; 1971; 1973; Пугаченкова Г. А., Турғунов Б. А., 1974.

¹²⁶ Щетенко А. Я., 1974.

¹²⁷ Давидович Е. А., 1956, с. 76-77; Мухторов А., 1975, ҷилди 2, с. 374-377.

¹²⁸ Кузьмина Е. Е. ва Певзнер С. Б., 1956; Мандельштам А. М. ва Певзнер С. Б., 1956.

¹²⁹ Литвинский Б. А., 1967 а.

¹³⁰ Пидяев Ш. Р., 1976.

Тоҷикистон (Қабодиёни қадимӣ) – Теппаи Шох¹³¹, Октеппаи II ва ғайра ҳафриёт шуда истодаанд.

Яке аз машхуртарин осори ин давра мачмӯи Холчиён (қарибии Дехнав) мебошад. Дар ин ҷо, дар Хонақоҳтеппа, масалан, бинои қасре (ё маъбаде) ҳаст. Пеши ин иморат ба намуди айвони Чорсутундори дарозиаш 16,5-метра сохта шудааст. Аз ин айвон ба воситаи се дар (як дари мобайнӣ ва ду дари паҳлӯӣ) ба толоре даромадан мумкин, ки бараш хеле тӯлонӣ аст. Аз пешгаҳи толор даре кушода мешавад, ки ба хонаи дусутундор мебарад. Ғайр аз ин, хонаву долонҳои иловагӣ ҳастанд. Деворҳои ин хонаҳо бо ҳайкалчаи ниҳоят зебои сафолӣ, ки композицияҳои мукамалро ташкил медиҳанд ва бо расмҳои оро ёфтаанд. Аз Хонақоҳтеппа дигар ҳел иморатҳо, аз ҷумла, биноҳои дуошёна ёфт шудаанд.

Сугд, Фарғона, Чоч, Хоразм

Шаҳру манзилҳои давраи Кушонӣни Сугд, Фарғона, Чоч нисбат ба шаҳру манзилҳои давраи Кушонӣни Бохтари шимолӣ хеле камтар тадқиқ шудаанд.

Калонтарин шаҳри он давра Самарқанд буд. Дар Сугд дигар манзилҳои хурдтар ҳам вучуд доштанд, ки аз ҷумлаи онҳо дизаки Тали Барзуро¹³² номбар кардан мумкин.

Дар ноҳияи Фарғонаву Истаравшан, қарибии Бегобод димнаи Мунчоқтеппа, деҳае дар ҷои қалъаи Ленинобод, дар қарибии Ашт, Шӯрбашат, Чинтеппа ва ғ. манзилҳо ҳастанд. Маданияти моддӣи манзилҳои Фарғона хусусияти ба худ хос дошт. Дар ҳуди дохили Фарғона ҳам фарқиятҳои калон ба назар мерасад.

Дар ноҳияи мачрои мобайни Сирдарё дар хоки вилояти Фарғона ва атрофи он маданияте ривож меёбад, ки аз номи манзили Қавунҷӣ ва сағонаи Ҷуно маданияти Қавунҷию Ҷуно ном гирифтааст. Табақаҳои поёнии манзили Қавунҷӣ ба асрҳои II–I пеш аз милод мансубанд ва он то миёнаҳои ҳазорсолаи I пеш аз милод вучуд дошт. Димнаҳои Мингарик, Олимбойтеппа, Кеҳитеппа, Октеппа ва Шавушқумтеппа¹³³ ва ғ. ба ҳамин давра тааллуқ доранд.

Дар Хоразм ҳам шаҳру манзилҳои бисёре буд. Аз ҳама муфассалтар шаҳре тадқиқ шудааст, ки ҳоло Тупроққалъа ном гирифтааст. Тарҳи шаҳр росткунча буда, атрофи он (500х350 м) аз хишти хом деворе дорад, ки дар он тиркашу бурҷҳо будаанд. Аз мобайни шаҳр кӯчаи танге мегузашту дар ду тарафи он маҳаллаҳои калон ҷойгир буданд.

Бинои асосии шаҳр қасри мӯхташами себурчае буд, ки он қароргоҳи олишохони Хоразм ҳисоб мешуд. Ин қалъаи фатҳнопазир, ки ба баландии 25 м қад афрохта буд, намуди босалобате дошт. Миёнҷои қаср майдони фароҳе (80х80 м) буд. Хонаҳо дуошёна буданд. Якҷанд толорҳои калон, аз ҷумла, толори азиме - «Толори шохон» (вусъаташ 280 м²) ёфт шудаанд.

Тағ-тағи девори «Толори шохон» қатор-қатор суфачаҳо сохта, онҳоро бо деворчаҳои паст аз ҳам ҷудо кардаанд. Дар ин суфачаҳо мучассамаҳои гузашта шудаанд, ки шоху малика ва аъёну ашрофи Хоразм ва инчунин ҳудӯҳоро тасвир менамоянд. Дар девор ва даруни тоқчаҳо суратҳои бениҳоят дилкаш кашида шудаанд. Дигар хонаву толорҳои қаср ҳам бо мучассамаву ҳайкалчаҳо ва бо нақшу нигор зинат ёфтаанд. Аз биноҳои хоҷагӣ ҳамон биноҳоеро

¹³¹ Литвинский Б. А., 1967.

¹³² Дар ин бора ниг.: Григорьев Г. В. 1940 а; 1940 б; Ставиский Б. Я., 1967.

¹³³ Левина Л. Н., 1967, Максимова А. Г. ва дигарон, 1968.

ном бурдан лозим, ки гӯё як навъ «кӯрхонае» буданд. Инчунин боқимондаҳои архив¹³⁴ ба даст омадаанд.

5. ИҚТИСОДИЁТИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ДАВРАИ КУШОНИЁН

Хоҷагии қишлоқ. Обёрӣ

Тадқиқи муфассали археологии майдонҳои фарох нишон медиҳад, ки дар он давра тамоми ноҳияҳои асосии Осиеи Миёна барои зироат истифода мешуданд. Дар водихо бо киштукор (асосан киштукори обӣ) ва чорводорӣ машғул буданд. Алалхусус, ирригатсия ниҳоят ривоч ёфта буд. Дар Хоразм, дар водии Зарафшон ва дар дигар ҷойҳо каналҳои бисёре кофта шудаанд. Каналҳои қадимии давраи Кушониён дар хоки Тоҷикистон ҳам, масалан, дар водии Вахш ёфт шуданд. Барои обёрӣ на фақат оби дарё, балки оби чашмаҳо низ, ки дар он давра, бешак, хеле бисёр буданд, истифода мешуданд. Масалан, дар шимоли водии Вахш заминҳо асосан аз канали дарёи Вахш об меҳӯрданд, вале якчанд манзилҳо, масалан, димнаи Ҳалқачари қарибии посёлкаи Уялӣ аз дарё хеле боло ҷой гирифта буд, ки ҳозир ба заминҳои он ҷо фақат бо насос об мебароранд. Дар давраи Кушониён тамоми заминҳои ин манзилҳо аз оби чашмаҳои кӯҳӣ шодоб буданд. Дар айни ҳол, чунон ки дар водии Ёвон маъмул буд, дар ин ҷо ҳам лалмикорӣ мекарданд. Лалмикорӣ дар ноҳияҳои доманай кӯҳҳо ва дар кӯхистон низ расм буд. Дар давраи Кушониён саросари водии Зарафшони боло то Мастҷохи ҳозира аз худ шуда буд¹³⁵.

Маълум, ки техникаи зироат бениҳоят содда буд. Фақат дар обёрӣ пешрави калон ба назар мерасад. Ҳангоми ҳафриёти Тали Барзу позаи оҳанин ёфт шуд¹³⁶.

Аз асри I милодӣ осие маъмул шудан гирифт. Қадимтарин дастосҳо аз сағонае дар кӯҳи Қаромазор ба дасти мо расидаанд. Аввал осие хеле хурд буд, баъд калон шудан гирифт ва андозаи онҳо, алалхусус, дар асрҳои III–IV хеле калон шуда рафт.

Маъхазҳои ҳаттӣ ва бозёфтҳои археологӣ шаҳодат медиҳанд, ки дар давраи Кушониён зироаткорони Осиеи Миёна тамоми анвои зироати дар асрҳои миёна ҳам маъмулро – зироати ғалла, техникаӣ, ангуру мева ва алафу хошок кишт мекарданд ва парвариш менамуданд. Ниҳоят зиёд будани анвои зироат ҷолиби диққат аст. Масалан, дар асрҳои III–IV милодӣ дар Хоразм ҳам навъи маҳсули шаробӣ ва ҳам хӯроки ангур рӯёнда мешуд. Ба туфайли селекцияи халқӣ, ки аз авлод ба авлод идома дошт, навъҳои серҳосили зироат пайдо шуданд, ки ба шароити маҳал хеле мувофику муносиб буданд. Бесабаб нест, ки халқҳои кишварҳои ба Осиеи Миёна ҳамсоя бисёр анвои зироатро маҳз аз мардуми Осиеи Миёна ёд гирифтанд (масалан, хитойҳо кишти юнучка ва парвариши чормағзро аз халқҳои Осиеи Миёна ёд гирифтаанд).

Дар водихои байниқӯҳӣ, масалан, дар водии Фарғона барин ҷойҳо чорводорӣ яйловӣ равнақ дошт ва ин гуна чорводорон ҳаёти нимкӯчманчигӣ ба сар мебарданд. Чорвои хушзоти Фарғона, алалхусус, аспҳои Фарғона мисли пешина боиси ҳасади ҳамсоғон будо дар хориҷи Фарғона бисёр ба фуруш мерафт.

¹³⁴ Толстов С. П., 1962, с. 204–226; Рапопорт Ю. А., 1968; Неразик Е. Е., 1969.

¹³⁵ Ставиский Б. Я., 1961.

¹³⁶ ИТН, I, с. 360–370.

Бинокорӣ ва ҳунармандӣ

Ҳангоми ҳафрииёти археологӣ чунин намудҳои иморату иншоот ёфт шуданд: 1) қасрҳо, 2) маъбадҳо, 3) биноҳои истиқоматӣ, 4) қорхонаҳо, 5) анборҳо, 6) қалъаҳо, 7) иншооти обёрӣ ва ғ. Аксари ин иморату иншоот алоҳида набуда, балки пайваста бо дигар намудҳо бино ёфтаанд. Вазифа ва таъиноти ин ё он иморату иншоотро аниқ муқаррар кардан мумкин не, масалан, қасри Холчиён, эҳтимол, қаср не, балки маъбад бошад.

Биноҳои ҷамъиятӣ одатан хеле мӯхташам мебошанд. Қасру кохи ҳокимон ниҳоят калон буда, дар болои ягон баландӣ сохта мешуданд ва дар атрофи худ девори мустаҳкам доштанд. Толорҳои васеи шифтбаланд бо мучассамаву ҳайкалҳо ва нақшу нигори зиёд зинат дода мешуданд. Девори биноҳо одатан хеле ғафс буд.

Дар байни ибодатгоҳҳо бошад, баъзан маъбадҳои хурд ҳам дучор мешаванд. Масалан, миёнҳои маъбади буддоии Ҳайратон (дар қарибии Тирмиз) хеле танг аст. Вале ҳамин маъбад ҳам ороишоти аҷоибе дорад (арақаи машҳури Ҳайратон).

Сифати иморатҳои манзилгоҳҳои хурди зироаткорӣ он қадар баланд набуд. Аксари ин иморатҳо хонаҷаҳои гилини амонат сохтасудае мебошанд, онҳо ду-ду ё се-се ба ҳам пайваст шуда, дар атрофи ҳавличаҳои хурд гирд оварда шудаанд.

Иморатҳои марказҳои калони шахрӣ бо санъати баланди бинокорӣ сохта шудаанд. Асоси ин санъат нақшаи ягонаи биносозӣ мебошад, вале, ростӣ ғайр, ин нақша дар ҳар ҷо ҳар хел ба амал татбиқ карда мешуд. Вале умуман асоси ин нақша ҳамин буд, ки хонаҳои муҳими ташрифотӣ паи ҳам дар як қатор ҷой мегирифт, масалан, айвон - дар паси он дахлез - дар паси дахлез толор ва гирдогирди бино долон ва пайваста ба он хонаҳои гуногуни хоҷагию маишӣ. Ба осори гуногун хос будани як нақшаву усули умумии биносозӣ, аз афти қор, ба мо ҳақ медиҳад иддао кунем, ки усули махсуси меъмории бохтарӣ ташаккул ёфта буд ва он аз даврҳои тоқушонӣ бармеояд¹³⁷. Дар айни ҳол, гуногун будани сохту сифати биноҳо шаҳодат медиҳад, ки тақсимои молумулкии ҷамъият вучуд дошт.

Муҳандисони қалъасозии Осиёи Миёна қомеъҳои калон ба даст овардаанд. Деворҳои раҳнанопазири қалъаҳо, ки онҳоро бурҷҳои овеза, садди мураккаби тағи дарвоза ва тиркашҳои сершумор боз ҳам мустаҳкамтар мекарданд, санъати қалъасозии Осиёи Миёнаро ба дараҷаи беҳтарин санъати қалъасозии он давра боло бардошта буданд. Дар водии Помири ғарбӣ Қаҳқаҳа ва Ямҷун барин қалъаҳои азим сохтанд, ки дар сари роҳҳои асосӣ воқеъ буданд ва қиллаҳои истеҳкомҳои дарозмуддати ба ҳамдигар алоқамандро ташкил мекарданд¹³⁸.

Масолеҳи бинокорӣ гуногун буд. Барои деворзанӣ одатан поҳса ва хишти хоҷро истифода мебарданд (хишти хоҷро маъмул буд, ки андозаи паҳлӯҳои он аз 32 то 44 см меомад). Дар қўҳистон барои деворзанӣ тахтасанг ҳам ба қор мерафт. Хишти пухта қам истифода мешуд. Дар Бохтар ба шарофати идома доштани тарзу усулҳои бинокории эллини ва мавҷуд будани масолеҳи лозимаи табиӣ бинокорӣ дар сохтмони қисмҳои асосии бино ва ороиши он масолеҳи сангиро бисёр истеъмол мекарданд – пойсунҳои сангини гирда, ки онро пойсунҳои муқаррарӣ ҳам меноманд ва пойсунҳои мураккабнақши

¹³⁷ Оид ба масъалаи таснифи нақшаи биносозии бехатарӣ ниг.: Пугаченкова Г.А., 1973; 1973 а; 1976 а.

¹³⁸ Дар бораи қалъаҳои Вахон ниг.: Бернштам А.Н., 1952; Бобоев А., 1955; 1973.

гуногуншакли «антиқӣ»; танаҳои сангини сутунҳо, бошаҳои бағоят базебу шинами сангин, ки ба бошаҳои навъи коринфӣ тақлидан сохта шудаанд ва ин навъи бошаро инкишоф медиҳанд (масалан, дар бошае, ки дар Шаҳринав ёфт шуд, сурати инсон ва грифонҳо ҳаст)¹³⁹; таҳкурсии сангини сутунҳои чорта-роши сангин, ки нимаи он дар мағзи девор мебошад, аз ҳамин қабиланд. Танаи сутун ва болорро бисёр вақт аз ҷӯб ҳам мекарданд. Дар бомпӯшӣ сафол-пораҳо ҳам истифода мешуд. Усули бомпӯшӣ ҳам ду ҳел буд: усули сутун бар болор ва усули бесутуни гунбазӣ. Дар омади гап, бо усули бесутуни гунбазӣ фақат болои биноҳои начандон калон пӯшида мешуд. Сақфҳо бо усули қала-маи моил таҳия мегардиданд.

Хунаремандӣ ҳам дар шаҳрҳои калон ва ҳам дар деҳаҳои хурд равнаку ривҷ ёфта буд. Мо инро ба туфайли ёфт шудани ашёи сершумори маданияти модӣ ва дӯкону устохонаҳои бисёр нағз медонем. Масалан, аз бисёр ҷойҳо осори дӯконҳои кулолӣ падида омаданд. Маълум, ки кулолон чанд ҳел кӯраву хумдон доштанд¹⁴⁰. Ҳайкалчаҳои сафолӣ ҳам дар ҳамин кӯраву хумдонҳо пухта мешуданд. Дар натиҷаи ҳафриёт маснуоти сафолӣ хеле бисёр дастрас шудааст. Навъу намуди зарфҳо шумор надорад. Сифати зарфҳо, хусусан зарфҳои хӯрокхӯрӣ ва ҷомҳо бағоят баланд аст. Масалан, ҷомҳое, ки аз сағонаи Тӯпхона (дар Ҳисор) ба даст омадаанд, ниҳоят нозуку нафис буда, ба дараҷаи олӣ сайқал дода шудаанд. Аз мобайн ду ҳазор сол гузаштасту вале ҳоло ҳам кас ба онҳо нохун занад, мисли ҷомҳои булӯрин ҷарангос мезананд! Зарфҳои зиёфат нақшу нигори гуногуни муқарнасӣ доранд ва дастаи онҳо дар шаклу намуди пурпечуби зебо сохта шудааст. Асбобу ашёи металли рӯзгор ва зинат қариб дар ҳама ҷо истисно карда мешуд. Зарфҳои биринҷӣ, шамъдонҳо, оинаҳо, дастпонаҳо, гӯшвораҳо, ангуштаринҳои гуногунро мардум бисёр истифода мебарданд. Анвои ин қабил асбобу ашёи сершумор ва сифати он баланд аст. Қолабҳои рехтагарие ба даст омаданд, ки бо воситаи онҳо ин асбобу ашё сохта мешуданд.

Анвои ашёи шишагин ҳам хеле бисёр аст. Алалхусус, бисёр шадда ёфт шудааст ва дар байни онҳо шаддаҳои нақшینی дурахшон ба даст омадаанд, ки ба сад ранг тобиш доранд, шаддаи нақшине ёфт шудааст, ки дар он тасвири одам ҳаст. Хусусан шаддаи дуқабатаи зарандуд намуди ҳайратангез дорад - дар мағзи он андак зарварақи ниҳоят тунук монда, баъд бо шишаи нафиси шаффоф рӯкаш кардаанд.

Маснуоти корхонаҳои аслиҳасозӣ ҳам гуногун буд. Аслиҳаи дурзани он замона – камон дар ин давра хеле тақмил ёфт. Дар ин давра камони махсусу мураккабе маъмул гардид, ки аз панҷ қисм иборат буда, бо пулакчаҳои устухонӣ ё шохӣ хотамкорӣ карда мешуд. Ватани ин гуна камон Осиёи Миёна мебошад ва он баъдтар дар Эрони сосонӣ паҳн шуд. Ба ин сабаб номи ин камонро, ки дар адабиёти ғарб «сосонӣ» шудааст, дуруст гуфтан мумкин не, чи тавре олимони советӣ тақлиф кардаанд, номи дурусти ин камон «камони кушону сосонӣ» мебошад. Ин навъи камон аз Осиёи Миёна баромада, ба сарматҳо гузашт ва аз он ҷо ба ғарб паҳн шуда, то ҳуди Шотландия рафта расид, дар ҷануб дар Эрон, Ҳиндустон ва дар шарқ дар Хитой расм шуд¹⁴¹. Ҳангоми ҳафриёти осори он давра дар Осиёи Миёна пулакчаҳои устухонӣ шохӣ ёфт шуданд, ки бо онҳо камонро хотамкорӣ мекарданд, аз баъзе ҷойҳо бошад, ҳуди камон ё худ қисмҳои он ба даст омад, ки онҳоро ба осонӣ таъмир кардан

¹³⁹ Мухторов А., 1975.

¹⁴⁰ Масалан, ниг.: Пугаченкова Г.А., 1973; 1974.

¹⁴¹ Литвинский Б.А., 1965. Муқоиса кунед: Хазанов А.М., 1966.

мумкин аст. Тири ин камон аз чӯб ё аз най ва пайкони он аз оҳан буду чанд намуд дошт. Маъмултарин намуди пайкон пайкони оҳанине буд, ки се қирраи барҷаста дошт. Дар охирҳои ин давра пайконҳои оҳанине пайдо шуданд, ки шакли мураккаб доштанд¹⁴².

Аскарон бо ханҷар ва шамшер мусаллаҳ буданд. Дар Осиёи Миёна, дар асрҳои якуми эраи нав, шамшерҳои дарози (то 1,2 м) калони дудамии оҳанин истифода мешуданд, ки дастаи онҳо дарози миёнҳамида буда, гулӯбанд надоштанд. Аз дигар навъҳои аслиҳа найза, табарзин, фалахмон ва ғайраро ном бурдан мумкин аст.

Барои бинокорӣ ва кори дӯкону устохонаҳо ашёи хом лозим буд. Истихроҷи маъданиёти гуногун дар давраи кушониён хеле афзуд. Аз таги замин маъданиёти гуногун¹⁴³, масолеҳи бинокорӣ, сангҳои қиматбаҳо ва ғ. истихроҷ менамуданд. Як қисми маҳсулоти маъданӣ ва ҳунармандӣ барои фурӯш ба хориҷа мерафт.

Савдои дохилӣ ва хориҷӣ

Ба давраи Кушониён системаи мутараққии пулӣ, ниҳоят гуногун будани қимати тангаҳо ва хеле зиёд будани шумораи онҳо хос мебошад. Ҳамаи ин далолат мекунад, ки дар мамлакат истеҳсоли мол ва гардиши он дар амал буд. Ба ин муносибат чунин чиҳати масъала ҷолиби диққат аст, ки қисми зиёди тангаҳои кушонӣ тангаҳои мис буд. Ин нукта шаҳодати он аст, ки дар ҳаёти рӯзмарра муомилоти пул ҷараён дошт¹⁴⁴. Дар баёни ҷанбаҳои таърихи давлати Кушон қайд шуда буд, ки тангаҳои Кушониён вобаста ба давраҳои гуногун хеле тағйир меёфтанд. Дар айни замон бояд гуфт, ки нумизматҳо то ба ҳол асосан танҳо ба масъалаҳои Кушониён ва тадқиқу таснифи тангаҳои Кушониён ва расму хати рӯи он тангаҳо ва ғ. машғул буданд. Ҷанбаи иҷтимоию иқтисодии ин масъала алҳол амалан тадқиқ нашудааст.

Дар баробари савдои дохилӣ савдои хориҷӣ ҳам хеле раванқ меёбад. Плиний (XII, 84) хабар медиҳад, ки аз Ҳиндустон, Туркистони шарқӣ, аз Арабистон ба империяи Рим моли бисёр (ба арзиши 100 млн сестерсий) оварда шуд. Як қисми ин мол аз хоки давлати Кушон, аз ҷумла, аз Осиёи Миёна рафтааст. Ба қавли Плиний (XXXIV, 145), ба империяи Рим аз Сарика оҳан меоварданд, ки қимати баланд дошт. М. Хвостов тахмин мекунад ки ба империяи Рим оҳани оддӣ не, балки маснуоти оҳанӣ бурда мешуд¹⁴⁵. Гуфтан мумкин, ки ақаллан як қисми ин молҳо, аз ҷумлаи он маснуоти оҳанӣ, дар ҳақиқат, моли Осиёи Миёна буд. Дар давраҳои сонитар дар асрҳои миёна аз хоки Осиёи Миёна бисёр оҳан ва маснуоти оҳанӣ ба хориҷа ба фурӯш мерафт, ки инро географҳои асрҳои IX–X-уми араб ҳам борҳо қайд кардаанд.

Мадраке ҳаст, ки тоҷирони Бохтар ба хоки империяи Рим масалан, ба яке аз марказҳои калонтарини тичорат – шаҳри Искандарияи Миср рафта буданд, аз дигар тараф, тоҷирони Рим ба Осиёи Миёна меомаданд¹⁴⁶.

¹⁴² Литвинский Б. А., 1965.

¹⁴³ Шубъае нест, ки тилло хеле бисёр истихроль карда мешуд. Аз афти қор, зарробхонаҳои Кушониёнро бо тилло асосан қонҳои Осиёи Миёна таъмин мекарданд, дигар қисми лозимаи тиллоро аз Афғонистон, Ҳиндустон ва бо роғи тильорат аз дигар мамлакатҳо мегирифтанд; энтимол, тангаҳои тиллоии римино ғам об қарда, аз он тангаҳои қушонӣ месохтанд.

¹⁴⁴ Массон В. М., Ромодин В. А., 1964, с. 183.

¹⁴⁵ Хвостов М. 1907, с. 156.

¹⁴⁶ Ставиский Б. Я., 1964, с. 180.

Дар Осиёи Миёна маснуоти римӣ, инчунин тангаҳои римӣ¹⁴⁷ ниҳоят бисёр ёфт шудаанд ва ин бозёфтҳо возеҳ исбот менамоянд, ки робитаи Рим ва Осиёи Миёна хеле амиқ ва ӯривар буд. Ба Осиёи Миёна оварда шудани молҳои римӣ (аниқтараш баҳри миёназамини) боиси он гардид, ки истеҳсоли ин гуна молҳоро дар Осиёи Миёна ҳам ба роҳ монданд¹⁴⁸.

Асарҳои санъати римӣ ба таҳаввулоту санъати Осиёи Миёна, аз ҷумла, ба ташаккули санъати Қандаҳор, ки дар шимолу ғарби Ҳиндустон, дар Афғонистон ва аз афти қор, дар ҷануби Осиёи Миёна инкишоф ёфт, таъсири калон расонданд.

Бо Хитой ҳам робитаи савдо буд. «Роҳи абрешим», ки бо воситаи он ба ғарб қорвоҳои абрешим мерафт, аз Осиёи Миёна мегузашт¹⁴⁹. Маълум, ки як қисми он абрешим дар ҳуди Осиёи Миёна фурухта мешуд, бинобар ҳамин, агар ба гапи Флор (3, II) бовар кунем, аллакай дар миёнаҳои асри I-уми пеш аз милод портҳо байрақҳои абрешимӣ доштанд. Ғайр аз абрешим аз Хитой ба Осиёи Миёна оинаҳои биринҷӣ, ашӣи локӣ ва ғ. оварда мешуд. Аз Осиёи Миёна ҳам ба Хитой бисёр мол бурда мешуд¹⁵⁰.

Дар китоби дуҷуми «Маҳабхарата» - «Сабҳапарва», ки дар нимаи дуҷуми асри IV милодӣ таълиф шудааст, инъоме зикр гардидааст, ки ба подшоҳи пандиҳо Юдхитхир (қароргоҳаш дар қарибии Деҳлии ҳозира будааст) намояндагони халқҳои гуногун пешкаш кардаанд ва дар байни ин халқҳо халқҳои Осиёи Миёна ҳам будаанд. Ин халқҳо ба подшоҳи мазкур, аз афти қор, ҳамон молеро пешкаш кардаанд, ки одатан ин гуна молҳоро барои фуруш меоварданд. Шояд ба ҳамин сабаб аз кишвари Бахлӣ (яъне Бохтар) «кампаҳои пашмини хуштарху хушранги нарму мулоим», матои гуногун, пӯсти ғусфанд, аслиҳа ва сангҳои қиматбаҳо овардаанд; «шақоиҳо» (сақоиҳо), «тукҳарҳо» (тахорҳо), «канқиҳо» (канғуйҳо) аспҳоеро инъом кардаанд, ки «метавонистаанд роҳи дуру дарозро тай намоянд» («Маҳабхарата», 11, 47).

Мадрақҳои археологӣ далолат мекунад, ки бо қабिलाҳои сарматҳои назди Урал ва соҳилҳои Волга ҳам робитаи савдоӣ вучуд дошт. Аз сарзамини онҳо ҳамон роҳи савдо мегузашт, ки Осиёи Миёнаро бо Кавказ ва ноҳияҳои соҳили баҳри Сиёҳ мепайваст.

Дар боло қайд кардем, ки бохтариҳо то Искандарияи Миср рафта будаанд, Суғдиён низ дар ҷойҳои аз ҳудуди Суғд ниҳоят дур марказҳои қалони савдо таъсис карда буданд. Дар Дунхуан (Туркистони шарқӣ) катибаҳои асри IV пеш аз милод ба даст омадаанд, ки ба забони суғдӣ навишта шудаанд. Дар яке аз катибаҳо гуфта мешавад, ки дар Друан 100 нафар самарқандии озод (ё худ асирзода) ҳастанд. В.В.Ҳеннинг бо асоси қомил таҳмин мекунад, ки шумораи суғдиҳо (бо ғуломон ва аҳли хонаводаашон) дар ин шаҳр бояд қамаш ҳазор нафар бошад. Дар баъзе мактубҳо дар бораи молҳо, нархҳо ва ғ. маълумот ҳаст. Суғдиёне, ки дар Туркистони шарқӣ зиндагонӣ мекарданд, бо ҳешу ақрабои дар Самарқанд будаи худ робитаи зич доштанд¹⁵¹.

¹⁴⁷ Ба ахбори бозёфтҳои ниг.: Ставитский Б. Я., 1964 в; Массон В. М., 1966 а

¹⁴⁸ Дар ин бобат намунаҳои санъати навантиқӣ ва асарҳои тақлидан ба онҳо таъиягашта, ки дар Осиёи Миёна ёфт шудаанд, ҷойи диққат мебошанд (Литвинский Б.А., Турсунов Н.О., 1971).

¹⁴⁹ Дар бораи бейтарин тадқиқоти маъхазҳои хаттии роҷеъ ба ин маърузаҳои ниг.: Нўккман А., 1938.

¹⁵⁰ Васильев Л. С., 1958.

¹⁵¹ Дар бораи намери ин нуълъатҳои, ки бо номи «Мактубҳои қадими суғдӣ» маълуманд, ниг.: Kũichũlt Н., 1931. Инчунин ниг.: Розенберг Ф.А., 1932; бейтарин тадқиқоти ин масъала: Нўннинг W.B., 1948.

6. МАДАНИЯТ ВА ДИНИ ОСИЁИ МИЁНАИ КУШОНӢ

Осори хаттӣ

Дар давраи Кушониён дар соҳаи маданияти маънавии халқҳои Осӣи Миёна дигаргуниҳои ҷиддӣ рӯй доданд. Ин давраи пури ҳодисаҳои ниҳоят мураккабу аксаран мухталиф, давраи ба ҳам омехтани тамоилу ҳодисаҳои гуногун буд¹⁵².

Ҳанӯз дар асрҳои IV-II пеш аз милод дар Осӣи Миёна дар асоси хати оромӣ хатҳои маҳаллӣ ба вуҷуд меоянд.

Қадимтарин осори хаттии суғдӣ катибаи рӯи тангаҳои ибтидои эраи мо аст. Пас аз ин «Мактубҳои қадимии суғдӣ» меоянд. Дар ин мактуб аломатҳои алоҳидаву хоно навишта шудаанд, бо ҳамдигар пайваст намебошанд. Ин намуди хат аз асли худ, яъне аз хати оромӣ фарқи калон надорад. Дар айни ҳол, ба ақидаи В.А.Лившиц, ин мактубҳо далолат мекунанд, ки аллакай дар ҳамон замонҳои «нормаҳои асосии забони хаттии суғдӣ ташаккул ёфтаанд ва ҳеч набошад, то асри X пойдор монданд».

В.Б.Ҳеннинг исбот кардааст, ки «Мактубҳои қадимии суғдӣ» ба солҳои 312–313-уми милодӣ мансуб буда, нафақат ҳуҷҷати муҳими таърихӣ, балки намунаи насри мукотибот мебошад¹⁵³. Дар ин мактубҳои қадимӣ одамони он давра бо як самимияти ошкоро тасвир ёфтааст. Ҳамлаи хунӣ, айёми пуризи-тироби маҳаллаҳои суғдиён, тарсу ваҳм, қару ғазаб ва ишқу муҳаббат – тамоми эҳсосоти одамон дар ин мактубҳои қадимӣ бадеӣ ҳама ҳақиқатҳои ин ҷаҳонро ифода мекунад.

Мактуби Меванча (маънои ин ном «палангча» ё «гурбача» буд) ном суғдидаст, ки ба модараш ба Самарқанд фиристода будааст, пур аз дарду аламу ҳасрат мебошад. Нанидод ном васии Меванча ӯро бар ҳилофи хоҳишаш ба занӣ гирифтани шудааст ва инак, Меванча менависад: «Бехтараш ба саг ё ҳук мерасаму ба Нанидод не» (тарҷумаи В.А.Лившиц). Муддате гузашту Меванча боз ба модараш мактуб менависад. Меванча нафақат ба Нанидод расидааст, балки дар бораи шавҳараш бо ишқу муҳаббат ва ҳурмату эҳтиром гап мезанад. Ростӣ гап, ин гуна анҷоми қор дар адабиёти қадимӣ борҳо тасвир шудааст!

Дар Сурхкӯтал (ҷанубтари Қундуз) чанд навиштаҷоте ёфт шуд, ки бо намуди қушониҳои алифбои юнонӣ иҷро шудааст. Забони катиба шарқизоронӣ будааст, ки пештар амалан маълум набуд. Ин ҷиҳат қушодани рамзи катиба-ро, ки бо ин қор А.Марик, Э.Бенвенист, В.Ҳеннинг, И.Гершевич, Я.Ҳарматта, Ҷ.Хумбах ва дигарон машғул буданд, ҳама душвор гардонд. Яке аз катибаҳои аз 25 сатр иборат аст. То ба ҳол як тарҷумаи мукаммали он нест, зеро аз ин, муҳаққиқон дар шарҳи муҳимтарин нуктаҳои матн ҳамфиқр нестанд, масалан, то ба ҳол як ақида нест, ки дар матн кӣ меъмори маъбад аст ё худ тахминан қиро меъмори маъбад гуфта мумкин аст. Яке аз тарҷумаҳои эҳтимолии он матнро В.А.Лившиц пешниҳод кардааст: «[Ин маъбад ҳама ном дорад] Қаниш-каи Музаффар эъзози қаноати подшоҳ аст Қанишқаро. Инак, баъди итмоми ҳиморати] маъбад андаруни он ҳама маъбад] зарфҳои об буданд, ки ҳушқиданд ва маъбад бе об монд. Ва аз таъмуз ҳушқӣ омад ва ҳама аз ҳамаи ҳама маъбади] худ гирифта шуданд – ҳама суратҳои ҳама маъбади] ва ҳама ҳама маъбади] ҳама маъбад

¹⁵² Гафуров Б. Ғ., 1968.

¹⁵³ Hӧnning W.Ӣ., 1958. s. 52–56; Лившиц В.А., 1962, с. 135–136.

хилват шуд, то даме ки соли 31-уми ҳукмронӣ, моҳи найсон ба маъбад волӣ Ноқанзоқ омад, ки буд маҳбуби подшоҳ, дӯсти наздики подшоҳ, неқфарҷом ҳ«писари худо»], неқугайрат ҳ?], нақӯкор, нақӯҳиммат ва нақӯҳислат нисбат ба ҳама маҳлуқот. Ва ӯ маъбадро девор кашид, чоҳ канд, об баровард, бо санг ҳҷоҳро] рӯкаш кард, то бошандагони маъбад ба об мӯҳтоҷ нашаванд ҳе «маъбад ба оби тоза мӯҳтоҷ нашавад»] ва то ки дар айни хушкӣ, ки аз тамуз аст, худоҳо аз хонаҳои худ дур нараванд ва маъбад хилват нашавад. Дар болои чоҳ обкаше ҳ?] сохт ва ҳавзе дуруст кард. Ба шарофати ин чоҳ, ба шарофати ин обкаш маъбад шодоб шуд. Ва ин чоҳ ва ин ҳдар ин чо калимае ҳаст, ки тахминан ба маънои «тиреза», «бурҷ» меояд] амали Ҳарғумон, Бурзмехр писари Кузғашка, Астилҳансиг ва Ноқанзоқ аст волиёни фармонбардори подшоҳ. Ва навишт инро Ёвмон бо Мехримон, Бурзмехр – пухри Амикромон»¹⁵⁴.

Забони ин навиштаҷот забонест, байни забони пашту ва забонҳои помирии мунҷонӣ ва ядғу, аз як тараф, ва забонҳои сугдию хоразмию портӣ, аз тарафи дигар. Маҳз ба туфайли заковату фазилати эроншиносии шаҳир В.В.Ҳеннинг муқаррар шудааст, ки забони ин навиштаҷот забони бохтарӣ мебошад¹⁵⁵ ва то вақтҳои охир забони мутлақо номаълуме буд (навиштаҷоти рӯи тангаҳо, геммаҳо ва сафолоти Кушониён ба сабаби ниҳоят муҳтасар будани худ имкон намедоданд, ки забони он муайян шавад). Забони бохтарӣ аз рӯи сохти грамматикӣ худ нисбат ба дигар забонҳои шарқиронӣ аз забони аслии қадимӣ ҳеле пештар рафта буд¹⁵⁶.

Ба ақидаи забоншиносон, дар катибаи Сурхкӯтал ва инчунин дар катибаҳои ҳиндӣ давраи Кушониён баъзе истилоҳоти нахустини шеваи сақои забони кушонӣ маҳфуз мондаанд. Аз афти кор, Кушониён дар кишвари Бохтар бо бохтариён омехта шуданд ва бохтариён ба андозае онҳоро ассимилятсия карданд ва ба ҳар ҳол Кушониён дар нутқи хаттии худ, ростӣ гап, баробари дигар калимаҳои иқтибосии забонҳои эронӣ ҳиндӣ, калимаҳои забони бохтариро ҳам кор мефармуданд. Дар навиштаҷоти рӯи тангаҳои кушонӣ маҳз ҳамина хат ва маҳз ҳамина забони бохтарӣ ба назар мерасад.

Барои иншо, ҳеҷ набошад, аз давраҳои Канишка ҳуруфоти юнонӣ истифода мешуд. Ба 24 ҳуруфоти юнонӣ боз як ҳарф илова карда шуд, вале дар амал шумораи камтари ҳарфҳо истеъмол мегардид. Аломатҳои ҳуруфоти кушонӣ ё худ аниқтараш бохтарӣ аксаран қиррадорӣ чоркунҷаву кулӯла мебошанд. Баъдтар намуди нимакурсив пайдо шуд¹⁵⁷.

Ба ҳамина тарик, баъди забонҳои сугдӣ, портӣ ва хоразмӣ илм аз забони бохтарӣ ҳам воқиф шуд. Катибаи калони Сурхкӯтал дар айни ҳол аввалин осори хаттии забони бохтарӣ мебошад. Мувофиқи жанри худ он ба навиштаҷоти Ҳахоманишиҳо ё Сосониён ҳамгун аст. Вале бар хилофи катибаи шохон дар катибаи Сурхкӯтал қариб ки мадҳу сано нест. Агар онро ба матни навиштаҷоти Доро, ки аз Шӯш (DSf)¹⁵⁸ ба даст омада, он ҳам ба бинокорӣ бахшида шудааст, муқоиса намоем, ин ҷиҳати катибаи Сурхкӯтал маҳсусан аёнтар мешавад – қариб сеяки матни Доро ҳамду санои Ҳурмузд ва подшоҳ аст, матни Сурхкӯтал бошад, фақат аз кор сухан меронаду беҳуда гап-ро кашол намедихад. Дар матн воқеаҳо ба тартиб зикр шуда, сабаби онҳо низ

¹⁵⁴ Тарҷума дар китоби зерин ҷоп шудааст: Массон В. М., Ромодин В. А., 1964, I, с.192-193.

¹⁵⁵ Hünning W.Ī., 1960, p. 47-48.

¹⁵⁶ Лившиц В.А., 1962 а, с. 142-143.

¹⁵⁷ Лившиц В.А., 1967, с. 162-163; 1969.

¹⁵⁸ Матнашро ниг.: Кўнт К.С., 1953, p. 142-144; тарҷумааш: Абаев В.А., 1945.

нишон дода шудааст. Ин матн гуфтан мумкин, як навъ солномаи воқеаҳо, як навъ намунаи матни маъмурӣ мебошад.

Дар ҷануби Осиёи Миёна ҳам бисёр катибаҳои бохтарӣ ёфт шудаанд (вале, ростӣ гап, онҳо калон нестанд). Масалан, аз ҳуди Душанбе ҳуми гӯр ёфта шуд, ки як калима хат дорад, аз Даштиҷум як зангӯлачаи биринҷӣ ба даст расид, ки хатте иборат аз 17 аломат дорад (аз афти қор, ин ҳарфҳои алоҳидаи беробитаанд, ки устои бесавод кандааст). Дар Тирмиз аз дайри Қаротеппа чанд хати бохтарии рӯи сафолпораҳо ёфт шуд, ки дар байни онҳо хатҳои дузабона (билингваҳо) ҳам ҳастанд; хат дар девор ҳарошида навишта шудааст.

Дар Хоразм аз Тупроққалъа осори хати хоразмӣ ёфт шуд, ки тадқиқи он давом дорад.

Дар димнаи Дилбарчин (соҳили чапи Аму) бисёр навиштаҷоти бохтарӣ ба даст омад, вале, мутаассифона, онҳо хеле зарар дидаанд. Ба ақидаи муҳаққиқе, ки онҳоро нашр карда буд, ин навиштаҷот бо хати шикастаи тезнависӣ иншо шуда, гӯё матни зери суратҳои рӯи девор будаанд, яъне гӯё маънои расми деворро ифода мекардаанд. Мувофиқи хусусияти палеографӣ навиштаҷот тахминан ба асрҳои III–IV дахл дорад¹⁵⁹. Аз ҳуди ҳамин ҷо чанд острак ва пораҳои мармари хатдор ёфт шуд.

Ақоиди мазҳабӣ

Ақоиди мазҳабии давраи Кушонӣён ниҳоят печдарпеч ва мураккаб аст. Қисми асосии аҳолии Осиёи Миёна мисли пештара зардуштияро мепарастид. Масалан, сугдӣҳо бино бар номи онҳо (зиёда аз 20), ки дар «Мактубҳои қадими сугдӣ» дучор мешаванд, асосан ба зардуштия имон доштаанд. Ин номҳо аз номи ҳудҳои қадимтарини Эрон бармеоянд, ки онҳо ба қатори ҳудҳои зардуштии Осиёи Миёна даромада буданд. Дар айни ҳол бояд гуфт, ки зардуштияи «сугдӣ» хусусияти ба худ хос дошт. Гуфтан лозим, ки дар байни ҳудҳои сугдӣ ҷои аз ҳама баландро олиҳа Нана(и)¹⁶⁰ мегирад. Муаллифи мактуби № 2 ва он самарқандие, ки бояд ин мактубро мегирифт, дар таркиби номи худ калимаи «нана(и)» доранд. Ин номи олиҳаест аз Байаннаҳрайн, ки дар он ҷо ханӯз дар давраи шумерҳо маълум буд. Баъд аз он ҷо ба Ошур ва сонитар ба Эрон гузашт ва дар давраи Рим дар ғарб аз Мисру Юнон сар карда, дар шарқ то Порт, Кушон ва Сугд паҳн шуд. Эҳтимол, дар Осиёи Миёна парастии Нана(и)¹⁶¹ бо парастии Анаҳито пайваст буд.

Аз афти қор, сугдиёни Туркистони шарқӣ ва ҳуди Сугд маъбадҳои доштанд, ки онҳоро «вағн»¹⁶² меномиданд ва обидони ин вағнҳо – «вағнпатҳо» дар ҷамъияти Сугд соҳиби мақоми намоён буданд.

Аз таҳлили суратҳои ҳудоеӣ рӯи тангаҳои кушонӣ ҳам дар бораи зардуштияи бохтарӣ мадраре гирифтани мумкин аст. Дар ин ҷо бисёр номи ҳудоеён ҳастанд, ки ба шакли ҳоси бохтарӣ навишта шудаанд: Оромоздо – Ҳурмузд, Михро – Митра, Мао -Маҳо (худои Мох), Фарро - Фарна (худои фаровонӣ, бахти шох, тақдир), Орлагно–Вэрэтрағна (худои ғалаба), Нана - Нанаи (худои ҳосил) ва ғ.¹⁶³ Ҳудоеён ҳастанд, ки фақат номи ҳоси маҳаллии бохтарӣ доранд

¹⁵⁹ Лившиц В.А., 1976 (дар ҳуди Ҳамон ҷо очерки мухтасари тадқиқи навиштаҷоти бохтарӣ).

¹⁶⁰ Hünning W.Ī. 1948, p. 602–603; Hünning W. B. pt. 2, 1965 a. p. 250–252.

¹⁶¹ Ingholt H., 1954, p. 12–13; Дьяконова Н. Я., Смирнова О. И. 1967 (асари Инголт ба муаллифон маълум нашудааст).

¹⁶² Дар бораи истилоҳоти роъеъ ба маъбадҳои ниг.: Widjngkyn G. 1965, s. 326.

¹⁶³ Stjrn A., 1887., p. 155–166; Widjngkyn G., 1965, s. 33–338.

- масалан, Охшо ё Оахшо. Шубҳае нест, ки ин калима аз калимаи эронии қадим «вахшу» бармеояд. Ба авестой «вахш»-«гапи гуфта» (истилоҳи техникӣ) буда, дар сугдӣ ба маънои «логос» меояд. Дар забонҳои миёнаи эронӣ ин калима «рӯх»-еро ифода мекунад, ки баъзан бо «оби чорӣ» алоқаманд мебошад¹⁶⁴. Дар маъхазҳои ҳиндӣ «вахшу» гуфта Амударё дар назар дошта шудааст, ки онро юнониён бо номи Оксус¹⁶⁵ медонистанд. Дар санги кандакории музеи Калкатта чунин дуо нақш шудааст: «Вахш худои яккаву ягона»¹⁶⁶.

Тасаввуроти худо будани «Вахш» дар Осиёи Миёна то асрҳои миёна пойдор монд. Дар ибтидои асри XI Берунӣ хабар медиҳад, ки хоразмиён «вахшангом» ном иде доранд ва илова мекунад: «Вахш номи малакест нозири дарё, аз ҷумла, рӯди Чайхун»¹⁶⁷. Дар давраи сонитари асрҳои миёна ва дар рӯзҳои мо номи қадимии Амударё фақат дар як шохоби Панҷи Амударё, яъне фақат дар номи дарёи Вахш боқӣ монд. Вале ҳуди ҳамин далели он аст, ки маҳз дар ҳамин ҷо, маҳз дар ҷануби Тоҷикистон имон ба рӯҳи парастори оби наҳрҳо Оахшо махсусан пойдор мондааст.

Новус ном як навъ гурӯҳи рӯизаминӣ, ки дар ҷануби Тоҷикистон ёфт шудаанд, ба аниқ шудани тасаввуроти мо оид ба зардуштияи бохтарҳо хеле мусоидат менамояд.

Маъбади Сурхкӯтал, ки онро экспедитсияи франсавиро дар Афғонистон кашф кардаанд, дар бораи маъбади бохтарӣ тасаввуроти равшан медиҳад. Маъбади асосӣ дар болои теппа, дар рӯи суфаи баланде, ки аз хишт бардошта, атрофашро бо тахтасангу тиргакҳои сангин устувор карда буданд, ҷой гирифта буд. Аз поён то дарвозаи маъбад зинаи васеи сеқисма мебуд. Ҳуди маъбад росткунҷа (35x27м) буда, девори пеши он назар ба девори ақибаш васеътар менамуд ва дар миёнҷо ҳонаи чоркунҷа ва дар ду паҳлу ва дар пешгаҳ долоне дошт. Маъбад аз пеш се дарвоза дошт – дарвозаи асосӣ ба ҳонаи чоркунҷа ва ду дари паҳлӯӣ рӯ ба долонҳо кушода мешуд. Дар маркази ҳонаи мобайнӣ суфаи чоркунҷаи сангине буд, ки дар чор гӯшааш чор сутун дошт. Дар пушти суфа зинаи се поғундадоре воқеъ буд. Девори ин ҳона бо сутунҳои чортарош оро дода шуда буд.

Атрофи маъбад мисли девори қалъа девори мустаҳкам ва дар пеши ин деворҳо бурҷҳои росткунҷа вучуд дошт. Аз дарун ба қадди ин девор айвони раддасутун воқеъ буду дар девори ин айвон тоқчаҳое қандаанд, ки замоне андаруни онҳо ҳайкалҳои сернақшунигори сафолӣ меистодаанд (аксари онҳо хок шудаанд). Баъдтар дар майдони байни таги суфа ва девори қалъамонанди атрофи маъбад ва инчунин берун аз ин девор боз ду маъбади хурдтаре сохтаанд, ки онҳо ҳам дар миёнҷо ҳонаи чоркунҷа ва гирдогирди он (вале аз чор тараф) долон доштаанд. Дар ҳонаи мобайнии яке аз ин маъбадҳои хурд суфаи зинадори хиштихомие буд. Гӯша ва мобайни ин сутунҳо дар андоваи гилии девор сурати паррандаҳо кашида шуда буд. Дар болои ин суфаи хиштихомӣ оташдони пури хокистари тоза ба назар расид. Ин оташдон меҳроби оташ будааст. Вале рости гап, меҳроби оташ исботи он нест, ки маъбад маҳз кунӣшт, яъне маъбади оташ буд. Ақидае изҳор шуд, ки маъбад маъбади оли шохон аст. Муҳаққиқи ин маъбад Д.Шлюмберже ақидае дорад, ки маъбад метавонист ду вазифаро якбора иҷро кунад, яъне ҳам маъбади оли шохон

¹⁶⁴ Īailūy H.W. 1931 a, p. 281. Ба ақидаи баъзе забоншиносон, ин калима аз калимаи «шустан» бармеояд, дигар гурӯҳи олимони забондон исбот мекунанд, ки маънои он «рахшон» аст (Наќматта Ј., 1960, с. 198).

¹⁶⁵ Маќѓаќт Ј., 1938.

¹⁶⁶ Лившиц В. А., 1969, с. 65.

¹⁶⁷ Берунӣ, 1957, с. 258.

бошаду ҳам куништ ва маъбади Сурхкӯталро «куништи шоҳони кушонӣ» меномад¹⁶⁸.

Дар яке аз катибаҳои Сурхкӯтал калимаи «Бағолагго» яъне «меҳроб» ҳаст, ки зоҳиран маъбад чунин ном дошт: алҳол ноҳия ва деҳе, ки дар қарибии ин маъбад вучуд доранд, номи ҳамон маъбадро гирифтаанд ва Бағлон ном доранд¹⁶⁹.

Дар баробари зардуштия дигар динҳо ҳам паҳн мешаванд. Чи тавре маълум аст, дар Осиёи Миёнаи кушонӣ дини буддой паҳн шуда буд. Аз эҳтимол дур нест, ки мадраки дини буддой чандин аср пеш аз ин, шояд дар давраи ҳахоманишиҳо, ба Осиёи Миёна расида бошад, вале санаҳои дақиқи дар Осиёи Миёна паҳн шудани дини буддой ба давраҳои хеле сонитар мансуб аст. Дини буддой ба Осиёи Миёна аз Афғонистон омад. Мувофиқи мадракоти мавҷуда дини буддой аз чанд самт (ду самти он аниқ): аз самти ғарб ба Марв (ба ноҳияҳои шарқии Порт) ва аз самти шарқ ба Тирмиз (ба Бохтар) сар даровардааст.

Солномаи сейлонӣ хабар медиҳад, ки дар чоряки якуми асри пеш аз милод ба яке аз идҳои дини буддой Маҳадева ном ҳакиме омадааст. Гумони ғолиб, ки ин ҳаким аз ҳуди Порт не, балки аз ягон ғушаи дурдасти он омадааст, зеро дере нагузашта, баъди ин воқеа дини буддой дар ноҳияи Марв реша меронад. Мадракоте ҳаст, ки соли 148 ба Лаоян Ан-Ши-гао ном ҳакиме омада, матнҳои дини буддоиро ба забони хитой тарҷума кардааст ва бинобар номаш аз кишвари Ан - яъне Порт мешудааст. Маҳз ба шарофати ин ҳаким ва шогирдони вай Хитой бо дини буддой шинос шуд. Зиёда аз ин, Ан-Ши-гао олими забардасте буд ва хитойҳо дар бораи инкишофи илми халқҳои Осиёи Миёна аз вай маълумоти зиёде гирифтанд¹⁷⁰.

Роҷеъ ба Бохтар дар даст маълумоти ғаровон дорем. Номи воизи машхури дини буддой Ғошак ба мо маълум, ки аслан аз Тахористон будааст. Зодгоҳи ғаёҳи дини буддой Дҳармамитра Тирмиз аст. Воизони дини буддой то ба Чоч расида, дар он ҷо ҳам маъбадҳо сохтаанд.

Дар Осиёи Миёна мактаби буддоии Вайбҳашика интишор дошт, ки дар таълимоти он бисёр нуктаҳои материалистӣ ба назар мерасад ва назарияи дарки онҳо унсурҳои диалектика дошт. Ф.Энгелс навишта буд: «Маҳз барои ин ки заминаи пешакии тафаккури диалектикӣ тадриҷӣ табиати ҳудии мафҳумот мебошад, он танҳо барои инсон имконпазир аст ва ҳамон ҳам бошад, фақат дар савияи нисбатан баланди тараққиёти вай (буддоӣҳо ва юнониён) ва он хеле сонитар, дар давраҳои фалсафаи навтарин ба қамоли инкишофи ҳуд мерасад...»¹⁷¹.

Чандин маъбадҳои буддой маълуманд. Масалан, дар Ҳайратон дар қарибии Тирмиз дайри буддоии асрҳои I–II милодӣ қисман ҳафрийёт карда шуд. Маркази дайр маъбад аст, ки бинои чоркунҷае буда, дар миёнаҳои он суфаи росткунҷа барои гузоштани ашёи муқаддас сохта шудааст ва аз ғайри ин дахлезе ҳаст, ки арақаи сангини он расмҳои аҷоиб дорад. Дайр ғайр аз ин чандин биноҳои истиқоматӣ ва маъмуриро соҳиб будааст¹⁷². Дар ҳудии Тирмиз дар Қаротеппа маъбади мағокии буддой ҳафрийёт шуда истодааст (ин гуна маъбадҳо дар Ҳиндустон бисёр будаанд). Аз ҷумла, дар ин ҷо чандин маҷмӯи

¹⁶⁸ Schlímiðgýk D., 1961, p. 77-88.

¹⁶⁹ Hñning W.B. 1956, p.366-367.

¹⁷⁰ Литвинский Б. А.. 1967 в; Litvinsky B. A.. 1968.

¹⁷¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 20, с. 537–538.

¹⁷² Вязьмитина М. И., 1945.

ибодатгоҳҳо кофта ёфта шуд, ки ҳар яке аз маъбади мағокии дорои чор доло-ни сақфашон гунбазӣ ва ҳавлии берун иборат аст, ки дар он иморати лозимаи ибодат сохта шудаанд. Осори расмҳои рӯи девор ва пораҳои ҳайкалҳои гачӣ ва сангин ба даст омадаанд¹⁷³. Андаке дуртар аз Қаротеппа археолог Л.И. Албаум Фаёзтеппа ном маҷмӯи ибодатгоҳи буддоиро ҳафрийёт мекунад, ки он расму сурат ва ҳайкалҳои ниҳоят хушнамои дилкаш дорад. Ин қатори долону хонақоҳу мазору ибодатхонаҳоест, ки ба биноҳои дайрӣ ва хоҷагӣ чудо мешаванд. Ҳамаи онҳо ба шакли ҳарфи «П» ҷойгир шудаанд ва алоҳида аз инҳо дар як тараф ступа воқеъ мебошад ба ақидаи муҳаққиқ, ин манзилгоҳ тақрибан дар ибтидои солшумории мо пайдо шуда, дар асрҳои I–III ба маркази калони динӣ табдил ёфта, яқоя бо дайри мағоки Қаротеппа обиди ягонаеро ташкил медод ва зимнан дар ин ансамбл маҳз Файёзтеппа ҷои аввалро ишғол мекард¹⁷⁴.

Дар ҳуди Тирмиз ҳам як ступаи буддоӣ ҳаст, ки ҳозир онро «Бурчи Зӯрмола» меноманд. Дар паҳлуи Дилварчинтеппа маъбади буддоӣ кашф шудааст, ки ба давраи Кушониён тааллуқ дорад. Ҳайкалҳое, ки дар ин ҷо ёфт шудаанд, дорои аҳамияти махсусанд, зеро онҳо таҷассуми ашхоси динӣ ва дунявии буддоиён мебошанд.

Инчунин баъзе бозёфтҳои ашӣ марбут ба дини буддоӣ, ки дар манзилгоҳҳои хурди зироаткори Бохтари шимолӣ ба даст омадаанд, далолат менамоянд, ки буддоия дар байни бохтариёни қадим хеле васеъ паҳн шуда буд¹⁷⁵. Ин гуна бозёфтҳо шаҳодат медиҳанд, ки буддоия танҳо дини табақаи муайяни ҷамъият набуда, балки дар байни оммаи васеи мардум ҳам реша давонда буд¹⁷⁶.

Аз Ҳиндустон ба Бохтари кушонӣ боз як дини дигар – ҳиндуя сар даровард. Тасвири Шива дар аҳди Вима Кадфиз пайдо шуда буд. Тасвири Шива дар тангаҳои давраҳои сонитари шоҳони кушонӣ то ҳуди аҳди Васудева во-мехӯранд. Ҳангоми ҳафриёти ибодатхонаи Дилварчинтеппа лавҳаи калони мусаввар ба даст омад, ки дар он Шива ва Парватии савори гови муқаддас – Нанди тасвир ёфтааст. Ин бозёфт, аз афти қор, далели он аст, ки дар Бохтар (ба ҳар ҳол дар ноҳияҳои дар тарафи чапи дарё будаи он) пайравони мазҳаби Шива вучуд доштаанд.

Дини насронӣ ба Осиёи Миёна аллакай дар асрҳои II–III милодӣ дохил мешавад ва Берунӣ ҳам хабар медиҳад, ки тақрибан баъди 200 соли вафоти асосгузори ин дин онро рӯҳоние ба Марв овардааст¹⁷⁷. Агар дар дасти мо дар бораи паҳншавии дини насронӣ дар кишвари Кушониён маълумоти маъхазҳои суриёни (ибтидои асри III милодӣ) ва арманӣ (асри IV милодӣ) намебуд, ахбори болоиро танҳо ривоят ҳисоб кардан мумкин буд.

Дар Осиёи Миёна пайравони боз як мазҳаби дигар – мазҳаби монавия пайдо мешаванд, ки дар таърихи ҳаёти маънавии Осиёи Миёна мақоми намоён дорад. Дар ин бобат муфассалтар таваққуф мекунем. Асосгузори ин мазҳаб

¹⁷³ Грек Т. Е. ва диг., 1967; Ставиский Б. Я., 1967 а, 1969.

¹⁷⁴ Альбаум Л. И., 1974, с. 53–58.

¹⁷⁵ Литвинский Б.А., 1976; Пидяев Ш.Р., с.192–193.

¹⁷⁶ Дар масъалаи эътиқоди динӣ муросокор будани мардуми он давраро мо дар мисоли мардуми димнаи на он қадар калони Теппаи Шоъ мебинем. Аз ҳуди шаър дар хонае ӯи ибодат ёфт шуд, ки пораҳои ӯайкалчаҳои динии гилӣ ва галӣ дорад ва он ба дини буддоия марбут мебошад (Литвинский Б.Н. 1976, с.75–76). Дар айни ӯол, тадқиқи қабристонии он манзилгоҳ аниқ муқаррар кард, ки мурдагон бо маросими дини зардушті гӯронда мешуданд (Литвинский Б.А., 1976, с.83).

¹⁷⁷ Берунӣ, 1957, с.330.

Монӣ соли 216 дар Бобулистон, дар қарибии Ктесифон, дар оилаи ашрофе ба дунё омадааст. Подшоҳи сосонӣ иҷозат дод, ки мазҳаби нав тарғиб карда шавад, вале дар ниҳояти қор Мониро ба зиндон андохтанд ва ӯ дар он ҷо вафот кард (соли 276–277 милодӣ), ҳуди таълимоти Монӣ ва монавиён дар Эрон дуҷори таъкиботи мудхши бераҳмона гардиданд.

Мувофиқи маслаки монавия дар ибтидо на замин будаасту на осмон ва фақат ду мабдаъ –Равшанӣ (некӣ) ва Ториқӣ (бадӣ) вучуд доштааст. Дар зиндагӣ ин ҳарду мабдаъ ба ҳам омехтаанд ва инсон бояд майли камолот карда, мадад расонад, ки некӣ бар бадӣ ғолиб ояд. Таълимоти Монӣ, аз як тараф, унсурҳои асосии зардуштия ва аз тарафи дигар, баъзе хусусиятҳои дини насронӣ ва ба андозае дини буддоиро ҳам дар бар мегирифт. Вале ин таълимот дар ҳама ҷо як хел набуда, дар баъзе қараёнҳои монавия падидаҳои эътирози иҷтимоӣ равшан ба назар мерасанд. Масалан, чунин шиори монавиён маълум аст: «Қасе, ки бой буд, қашшоқ мешавад, ғадоӣ мекунад, азоби абад насиби ӯ мегардад».

Маҳз ҳамин гуна шиорҳо, инчунин тарғиби идеали некӯахлоқӣ, ваъдаи «бихишти олам» ба мазҳаби монавия оммаи меҳнаткашон ва намоёндагони табақаҳои миёнаи ҷамъиятро ҷалб карданд. Монавиён дар айни ҳол ташкилоти тавоноеро таъсис намураданд. Ҳамаи ин, ҳам дарбори Сосониён ва ҳам арқони дини зардуштиро ба воҳима наандохта наметавонист.

Ҳанӯз дар давраи ҳаёти Монӣ ва баъди вафоти вай даре нагузашта монавия аз ҳудуди Эрон берун меравад. Дар Осиёи Миёна бар хилофи шиори болоӣ тарғиботи монавия асосан дар байни аёнӣ ашроф бурда мешуду вале баъдтар оммаи васеи аҳолиро фаро гирифт. Яке аз воизони номии монавия дар Осиёи Миёна Маар Уммо буд. Баъди ин монавия ба Туркистони шарқӣ ва аз он ҷо сонитар ба Хитой гузашт. Дар Осиёи Миёна ва дар Туркистони шарқӣ монавия бисёр ҷиҳатҳои дини буддоиро азхуд намуда, баъзе ғояҳои он ва қисман истилоҳоти онро қабул кард. Монавиён дар тарғиби дини худ санъат, аз ҷумла, санъати тасвириро хеле хуб истифода мебарданд ва китобҳои динии онҳо мусаввараҳои назаррабое доранд. Бинобар ҳамин дар адабиёти форс-тоҷик ва дар фарҳангҳои қадимии тафсирии забони тоҷикӣ номи Монӣ синоними расоми забардаст аст¹⁷⁸.

Дар давраи Кушониён ҳар халқ ба худ хос маросими дафн дошт.

Гӯрҳои давраи Кушониён (ба ном –«навъи III Б»), ки онҳоро М. М. Дяконов дар ғӯристони Тӯпхона (Ҳисор) ёфтааст, хеле ҷолиби диққат мебошанд. Ин ғӯрҳои ҳокианд, ки бо хишти хом рӯкаш шудаанд, баъзан сағонаҳое мебошанд, ки аз хишти хом сохта шудаанд. Дар лаҳади ин ғӯрҳо зарфҳои пури хӯроки охират ҳаст. Ҳамаи ин зарфҳои зарфҳои хушсифати қулолӣ мебошанд. Шакли аксари онҳо ҷоммонанду муносибтарҳи зебо мебошад. Ҷолиби диққат аст, ки дар ин ғӯрҳо мутлақо аслиҳа нест. Баъзан дар даҳон ё синаи мурда тангае мемондаанд ва ин тангаҳо ба тангаҳои Евкратид монанд буда, ба асри I пеш аз милод, яъне ба давраҳои баъди сукути давлати Юнону Бохтар нисбат доранд.

Дар ғӯри занҳо асбоби зинагии тиллоӣ (ғӯшвораҳо), оҳанин (ангушттарин, сагаҳои либос), сангину шишагин (шадда), биринҷӣ (оина, дастпона, ангуштарин) ёфт шудаанд. Аксари ин ашёи ороиш бо ашёи ороиши сарматҳои соҳилҳои Каспий ва баҳри Сиёҳ ҳамгунӣ дорад. Аҷоибаш ҳамин, ки дар байни

¹⁷⁸ Дар бораи монавияи Осиёи Миёна ниг.: Беленицкий А.М., 1954; Assmířssýn J., 1965; Litvinsky I.A., 1968, p. 14–17, 38–41. Дар бораи тавсифи умумии монавия ниг.: Луконин В.Г., 1969, с. 74–81.

бозёфтхо кахрабое ёфт шуд, ки фақат дар баҳри Балтик ҳаст ва каури ном гӯшмоҳие ба даст омад, ки фақат дар укёнуси Ҳинд мешавад.

Берун аз гӯрҳо тангаи бисёре ёфт шуд, ки якеи онҳо азони Канишка мебошад, ғайр аз ин, чанд осие, пораи дастос ва як чанд кордҳои оҳанин ба даст омадаанд¹⁷⁹.

Ҳангоми ҳафриёти М.М.Дяконов ва ҳафриёти минбаъдаи Б.А.Литвинский дигар намуди дафн низ пайдо шуд – бо ин усул мурдари дар тобутҳои калони сафолӣ мегӯрондаанд (ин тарзи дафн дар байни портҳои маъмул буд ва аз афти қор, аз онҳо иқтибос шудааст). Дар ҳоки Душанбе мурдаҳои ёфт шуданд, ки дар тобутҳои сангин ва дар хумҳо дафн гардидаанд. Дар димнаи Кӯҳнақалъа (водии Вахш) мурдаҳои дар даҳмаҳо мегӯрониданд. Аз асри II пеш аз милод Хоразм ва баъд дар дигар ноҳияҳои Осиёи Миёна оссуарийҳо, яъне устухондонҳои сафолӣ (баъзан сангин) ба ҳукми таомул мебароянд, ки ба онҳо устухони мурдари андохта мегӯрондаанд¹⁸⁰.

Кашф ва тадқиқи қабристони димнаи Теппаи Шох (дар поёноби Қофарниҳон), ки мурдагони он дар асоси маросими дини зардуштӣ гӯронда шудаанд, ҳеле аҳамияти қалон дорад. Аз ин ҷо чанд новусе ёфт шуд, ки тарҳи мураккабе дорад. Яке аз онҳо (новуси 1) як хона дорад. Айвони новус аз ду тараф сангпӯш буда, инчунин бо остонаи сангӣ мустаҳкам қарда шудааст. Аз ин айвон ба даруни ҳуди новус роҳ ҳаст. Даруни новус ҳучраи қорқунҷаест, ки андозааш 3,16x4,80м мебошад. Гирдогирди тағи девор суфаҷа дорад, ки бари он 0,95–1,00 м ва баландиаш 0,42 м аст. Тағи ҳучра, суфаҳо ва деворҳои тунукак бо ғач андова қарда шудаанд. Ҳуди новус дар болои таҳкурсии нимметра сохта шудааст. Рӯи суфа ва ҳучра пур аз устухони одамон аст, ки бетартибона ҳобиданд ва дар байни устухонҳо бисёр ашёи маданияти моддӣ (зарфҳо, асбоби зина, оинаи биринҷӣ, ҳайкалчаҳои сафолӣ ва ғ.) ба назар мерасад. Инчунин тангаҳои мисии Канишка ва Васудева ёфт шудаанд.

Новуси дигар (новуси 2,) ки дар болои таҳкурсии қорқунҷаи на чандон баланд сохта шудааст, тарҳи мураккабтаре дорад. Баъди дари даромад долоне сар мешавад, ки тамоми новусро ба ду қисми баробар тақсим мекунад. Дар ин долон рӯбарӯи ҳамдигар қор ҳучра ҳаст, ки андозаи онҳо 2,2x2,1 м ва 2,1x2,3м мебошад (фақат ду ҳучра безарар мондааст, ду ҳучраи дигар қисман вайрон шудааст). Даруни ҳучраҳову долон аз чанд қабат устухони одамон пур аст, устухони баъзе мурдагон пароканда нашуда, дар ҷои аслии худ мебошанд. Умуман аз ин новус 51 қосаҳои сар баромад. Агар ба назар гирем, ки новус ҳеле вайрон шудааст, пас шумораи дар ин ҷо гӯршудаҳо ҳеле зиёдтар будааст. Аз афти қор, ба андозаи пур шудани ҳучраҳо даҳони онҳоро мебастанд, баъди пур шудани долон дари асосиро ҳам гӯр қардаанд ва бо ҳамин ин новусро дигар қор нафармудаанд. Аз ин новус ҳам бисёр ашёи маданияти моддӣ – бисёр асбоби зина (шаддаҳои сангӣ шишагин, ангуштаринҳо, дастпонаҳо, гӯшворҳо ва ғ.), асбобҳои сафолӣ, бути ғачӣ ёфт шуд. Боқимондаҳои матоӣ, ки аз ин ҷо дастрас гардид, ҳеле ҷолиби диққат мебошанд. Яке аз тангаҳои аз ин ҷо ёфтшуда (тангаи нукраи Герай) дар даҳони мурда буда, онро аз қабати лое ёфтанд, ки ба қисми мурда часпида монда будааст. Тамоми тангаҳои ёфтшуда аҳамияти қалон дорад, зеро далолат мекунад, ки новус ба муддати ниҳоят дароз истифода мешуд – аз ин ҷо тангаҳои нукрагини тақдидан ба тан-

¹⁷⁹ Дяконов М.М., 1950.

¹⁸⁰ Рапопорт Ю.А., 1967.

гаҳои нукрагини Евкратид сикказадашуда, тангаҳои мисини Вима Кадфиз, Канишка, Хувишка, тангаҳои таклиди тангаҳои Васудева ба даст омаданд¹⁸¹.

Аҳамияти ҳафрии қабристони Теппаи Шох ниҳоят калон аст. Ғайр аз ин ки ин новусҳо қадимтарин гурӯҳи Бохтар мебошанд (санаи онҳоро асри I пеш аз милод, III–IV милодӣ гуфтан лозим), боз онҳо шаҳодат медиҳанд, ки дар Бохтар маросими дафни зардуштӣ паҳн шуда буд ва он хусусиятҳои ба худ хос дошт. Инчунин тавсифи антропологии мурдагон ҳам ҷолиби диққат мебошад¹⁸². Дар солҳои охир айнан ҳамин гуна қабристонҳо дар дигар ноҳияи Бохтари шимолӣ – дар водии Сурхондарё, дар қарибии димнаи Дилварчинтеппа ва деҳаи Бандихон ёфт шуданд.

Аҳолии кӯчманчӣ, нимкӯчманчӣ ва як қисми аҳолии муқимӣ мурдаҳои худро дар хоктеппаҳои баланд гур мекарданд. Шумораи зиёди ин гуна хоктеппаҳо дар поёноби Кофарниҳон, дар райони Исфара ва дар территорияи Ўзбекистону Тоҷикистон ҳафрийёт шудаанд.

Санъат

Давраи Кушониён давраи авҷи инкишофи санъати қадимии Осиёи Миёна мебошад. Мо аз равнаку ривочи шаклҳои монументалии санъат (рассомӣ, мучассамасозӣ, мунаббаткорӣ), намудҳои хурдтари он (хайкалчасозӣ аз сафолот) ва аз равнақи санъати амалӣ (заргарӣ ва ғ.) вокиф ҳастем. Мо алҳол дар даст материали фаровон дорем, вале ба туфайли ҳафрии археологӣ андӯхти он чунон суръатро соҳиб аст, ки ҳама гуна тавсифи қабл аз интишор кӯҳна шуданаш мумкин аст. Маҳз дар санъат заковату фазилати устоёни Осиёи Миёна равшан ҷилвагар мешавад, дар айни ҳол, муносибат бо дигар мамлакатҳои ҳамсоя возеҳ ба назар мерасад. Аҳамияти осори санъати Осиёи Миёна берун аз ҳудуди Осиёи Миёна ҳам мақом дорад, яъне имкон медиҳад, ки муҳимтарин ҷиҳату ҷанбаҳои маданияти бадеии шарқ аз дидгоҳи нав тафсиру тавзеҳ дода шавад. Масалан, ин нукта ба санъате низ дахл дорад, ки «санъати Қандаҳор» ном гирифтааст. Қандаҳор номи қадимии кишварест, ки миёнҳои он водии Пишовур буд ва дигар ноҳияҳои ҳамсояро дар бар мегирифт.

Маҳз дар ҳамин ҷо бисёр осори ба худ хоси санъат ёфт шудааст, ки асосан аз ҳайкали сангин (ва гачӣ) ва нақшҳои қандакорӣ иборат мебошад. Бинобар номи қадимии сарзамин намуди санъат «гандҳарӣ» ном гирифт, гарчанде асарҳои бо ин услуб офаридашудаи санъат хеле васеъ интишор ёфта буданду дар саросари хоки шимолу ғарби Ҳиндустон, дар Афғонистон ва дар ҷануби Осиёи Миёна дучор меоянд. Санъати гандҳарӣ таркиби ҳайратангези анъанаҳои санъати маҳаллӣ ва эллинурумӣ мебошад. Вале масъалаҳои пайдоиш, таҳаввулот ва хронологияи санъати гандҳарӣ то ҳол ақидаҳои ниҳоят мухталиф ва аксар ба ҳамдигар ҳилофро ба миён меоварад ва боиси пайдоиши назарияву фарзияҳои мутааддид мегардад. Яке аз олимони таърихи тадқиқи санъати гандҳариро бо заковати тамом ба «ҳарбгоҳе» ташбеҳ додааст, ки «дар он ақидаҳои сершумори археологҳо бисмил шудаанд ва ин ҳарбгоҳ аз ҷавшану зиреҳҳои қафидаю дарида, яъне дидҳои аз даҳон монда ва аз шикас-тапораҳои яроқу аслиха, яъне аз фарзияҳои радшуда молотол аст. Ҳол он ки масъалаҳои ҳалталаб шумор надоранд ва онҳо бемуҳобот ҷидду ҷаҳди олимону густохона рафъ менамоянд ва чунон ба назар мерасанд, ки ҳалли онҳо мутлақо мумкин нест»¹⁸³.

¹⁸¹ Литвинский Б.А., 1976, с. 76-84.

¹⁸² Кияткина Т.П., 1976, с. 85-86.

¹⁸³ Иктибос аз китоби: Ingholt H., 1957, p. 22.

Асоси тадқиқи санъати гандҳарӣ дар асарҳои олими франсавӣ А.Фуше, ки дар тадқиқи санъат ва археологияи Ҳиндустону Афғонистон хизмати шоён кардааст, гузошта шудааст. Ман хонандаро ба асарҳои вай¹⁸⁴ ва ба асарҳои Д.Маршалл, Б.Роулэнд, А.А.Кумарасвами, И.Лохвизен де Леев, Г. Инголт ва дигарон ҳавола карда, ҳаминро қайд кардан мехостам, ки нисбатан ба қарибӣ олими франсавӣ Д.Шлюмберже фарзияи диққатангезе пеш ниҳод. Вай ба натиҷаҳои кашфиётҳои навтарини археологияи Осиёи хориҷӣ таъя намуда, исрор мекунад, ки дар ташаккули санъати қандаҳорӣ «унсури юнону эронӣ» (аз ҷумла, юнону бохтарӣ) мақоми калон дорад¹⁸⁵. Кашфиётҳои археологияи Осиёи Миёна бошад, барои исботи мавҷудияти санъати хоси бохтарӣ мадраки фаровон доданд. Ҳайкалу расмҳои дилкаши Холчиён, нақшунигори назаррабӯи Бохтар бояд дар ҳалли масъалаҳои пайдоиши санъати Бохтар ба назар гирифта шаванд.

Дар баробари санъати Бохтар дар он давра Суғд, Хоразм ва Порт ҳам мактабҳои бадеии хоси худро ба вуҷуд меоранд.

¹⁸⁴ Хусусан ниг.: Ёоfchўк А., 1905; 1918; 1922; 1951.

¹⁸⁵ Schlўmўўkgўўk D., 1960.

СОХТИ ИЧТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ ОСИЁИ МИЁНАИ ҚАДИМ

1. ИСТОРИОГРАФИЯИ МАСЪАЛАҲОИ ФОРМАТСИЯИ ИЧТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ ҒУЛОМДОРИИ ОСИЁИ МИЁНАИ ҚАДИМ

Нотавонии илми буржуазӣ, алахусус ҳангоми чун як чизи том омӯхтани таърихи иҷтимоию иқтисодии Осии Миёна ва Шарқ маълум шуд. Муаррихони буржуазӣ барои шарҳу тафсири ин масъалаҳо усулро пеш гирифтаанд, ки ба методологияи ғайриилмӣ асос ёфтааст ва манзараи ҳақиқии таърихиро таҳриф менамояд. Бар ҳилофи муаррихони буржуазӣ муаррихони советӣ аллакай аз солҳои 20-ум ва аввали солҳои 30-юм сар карда, дар ягона мавқеи дурусту ҳақиқатан илмӣ – дар мавқеи марксизм - ленинизм истода, ба тавзеҳи конкретии форматсияҳои иҷтимоию иқтисодии шарқ шурӯъ намуданд.

Ин тадқиқотро новобаста ба дигар масъалаҳо, чудо аз он муборизаи шадиди идеологӣ, ки илми мо зидди идеологҳои империалистии Европай ғарбӣ ва Америка бурда истодааст, тасаввур кардан мумкин не. Ин идеологҳо (рӯй-рост ё худ пардапӯшкунон) исбот кардани мешаванд, ки халқҳои Шарқ аз азал қафомонда мебошанд ва дар Шарқ тараққиёти ҷамъиятӣ гуфтани чизе набуд. Иддаои «карахтии» тараққиёти ҷамъиятӣ дар Шарқ бо чунин як даъво «тақвият» дода мешуд, ки аз давраҳои таъсиси аввалин давлатҳои Миср ва Байнаннаҳрайн то рӯзҳои мо дар Шарқ муносибатҳои феодали вучуд доштанд.

Асари дохиянаи В.И.Ленин «Дар бораи давлат», ки соли 1929 нашр шуд, дар қори аз нуқтаи назари марксистӣ муайян кардани таърихи иҷтимоию иқтисодӣ роли калон бозид. Дар ин асар навишта шудааст: «Тараққии тамоми ҷамъиятҳои инсонӣ дар давоми ҳазорҳо сол беистисно дар ҳамаи мамлакатҳо ба мо қонунияти умумӣ, дурустӣ, мунтазамии ин тараққиётро ба ин тариқа нишон медиҳад, ки дар аввал мо ҷамъияти бесинф - ҷамъияти аввалини патриархалӣ, ҷамъияти ибтидоиро мебинем, ки дар он ҷамъият аристократҳо набуданд, баъд ҷамъияти ба ғулумӣ асосёфта, ҷамъияти ғулумдориро мебинем. Ин роҳро тамоми Европай маданияи замони ҳозира тай кардааст – ғулумдорӣ 2 ҳазор сол пеш аз ин қомилан ҳукмрон буд. Ин роҳро аксарияти бузурги халқҳои қитъаҳои дигари олам ҳам тай кардааст»¹.

Тадқиқи марксистии масъалаи форматсияҳои иҷтимоию иқтисодии Шарқ дар солҳои 20 – 30-юм акнун оғоз меёфт. Яке аз мушкилиҳои он солҳо ҳамин буд, ки аксарияти насли калонсоли шарқшиносон, ки соҳиби дониши фактҳои конкрет буданд, дар соҳаи идеологияи марксистӣ ҳанӯз тайёрии казояи надостанд. Дар ин бобат нутқи яке аз барҷастатарин намоёндогони «насли калонсол» академик С.Ф.Олденбург, ки дар маҷлиси Ҷавҳирилоддаи АФ СССР июни соли 1931 эрод карда буд, ниҳоят ба мавриду муносиб шуд. О.Ф.Олденбург

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷилди 29, с. 508.

гуфта буд: «Мо халқҳо ва мамлакатҳоро ба халқу мамлакатҳои Шарқу Ғарб, халқу мамлакатҳои ба ҳамдигар муқобил ва ҳар якеро ба тарзи худ омӯхташаванда ҷудо намекунем, зеро Шарқ бо ҳуқуқи баробар бо Ғарб ба Иттифоқи мо дохил шуд ва мо Ғарбро бо кадом методологияи марксистӣ меомӯхта бошем, Шарқро ҳам бо ҳамон методология тадқиқ мекунем. Чи тавре дар Ғарб муборизаи синфӣ равад, дар Шарқ ҳам чунин мубориза давом дорад. Дар Шарқ ҳам ҳуди ҳамон форматсияҳо ба вуҷуд омадаанд, ки дар таърихи ғарб ҳастанд. Ин нуктаҳои асосии шарқшиносии мо мебошад»². Ана ҳамин тавр шоҳроҳи инкишофи шарқшиносии советӣ, ки ба таҳкурсии мазбути марксизм - ленинизм асос дорад, муқаррар карда шуд. Хуллас, диди марксистӣ ба таърихи халқҳои Шарқ тамоман ҳилофи он ҷараёни реаксионии илми буржуазӣ мебошад, ки мабдаву сирини он чунин суханони мадлоҳи империализми Британия Киплинг аст: «Бидонед, ки Шарқ Шарқ асту Ғарб Ғарб ва то рӯзи арасот онҳо бо ҳам як нахоҳанд шуд!»

В.В.Струве маъхазҳои таърихи Миср ва Байнаннаҳраини Қадимро марксистона тавзеҳ дода ва онҳоро бо диққати тамом тадқиқ намуда, дар ибтидои солҳои 30-юм ба чунин хулосае омад, ки давлатҳои Шарқи қадим ҷамъиятҳои навъи ниҳоят соддатарини ғуломдорӣ буданд³. Соли 1933 вай дар маърузаи махсуси худ, ки барои Академияи давлатии таърихи маданияти моддӣ тайёр карда буд, ин ақидаи худро изҳор намуд ва он дере нагузашта аз ҷоп ҳам баромад⁴. Ғояти часорат будани гуфтаҳои вай роҷеъ ба мавҷуд будани форматсияи иҷтимоию иқтисодии ғуломдорӣи Шарқ, ба ин дараҷа конкрет ва навоварона масъала гузоштани вай ва дар айни ҳол баъзе камбудихони ақидаҳои вай, яъне аз ҳад зиёд баланд бардоштани роли ғуломон ва баҳои лозима надодан ба аҳли ҷамоат боиси он гардид, ки баъзе олимони машхур ба тавзеҳоти В.В.Струве зид баромаданд. Дигар олимони нуктаи дар Шарқ вуҷуд доштани форматсияи ғуломдориро қабул карда, онро инкишоф доданд⁵.

Дар ҳуди ҳамон соли 1933 С.П.Толстов дар пленуми Академияи маданияти моддӣ, ки ба масъалаҳои пайдоиш ва тараккии феодализм бахшида шуда буд, дар мавзӯи «Генезиси феодализм дар ҷамъиятҳои кӯчманчии чорводор»⁶ маъруза кард. Вай бисёр нуктаҳои асоснок намуд, ки баъдтар ба дурдонаҳои ганҷинаи илми таърихшиносии советӣ мубаддал гардиданд, масалан, яке аз онҳо нуктаи робитаи зичи доштани кӯчманчиён ва зироаткорони муқимӣ мебошад ва ғ.

Дар айни ҳол, вай фарзияе пеш ниҳод, ки кӯчманчиёни Осиёи Миёна (аз хуннҳо сар карда) аз асри II пеш аз милод то ҳуди асрҳои VIII–IX давраи инкишофи ғуломдориро аз сар гузаронданд ва зимнан «дар инкишофи ҷамъиятҳо, ки дар онҳо чорводорӣи кӯчӣ афзалият дошт, давраи ғуломдорӣ, ки ба форматсияҳои антиқии баҳри Миёназамин ҳамгун буд, дар як шакли ба худ хос демократияи ҳарбии ғуломдорӣ вусъат меёфт»⁷. Ин фарзияи вай ба тафсил асоснок ва конкрет таҳлил нашуда буд ва иддаои С.П.Толстов аз он сабаб ҳам раҳнапазир ҳисоб мешуд, ки баъзе нуктаҳои он ғалат буд (масалан, чунин иддао, ки дар байни туркманҳо дар асри XIX соҳти ғуломдорӣ вуҷуд дошт ва ғ.). Вале умуман ақидаи С.П.Толстов, ки нисбат ба Шарқ таълимоти марксистии

² Ольденбург С. Ф., 1931, с. 9.

³ Струве В.В., 1932.

⁴ Струве В.В., 1934 б; 1934 а.

⁵ Дар бораи тафсилоти мубоҳисаи ибтидои солҳои 30-юм ниг.: Постовская Н. М., 1961, с. 79–82, 98–100.

⁶ Толстов С.П., 1934,

⁷ Толстов С.П., 1934, с. 179, 185.

форматсияҳои иҷтимоию иқтисодиро конкрет татбиқ менамуд, хеле судбахш баромад. Аз ин ақида мантиқан бармеомад, ки нафақат халқҳои кўчманчии Осиёи Миёна, балки халқҳои муқимии ба онҳо зич робита дошта ҳам марҳалаи тараққиёти ғуломдориро аз сар гузарондаанд.

Гузориши нави масъала боиси эътирози саҳти як қатор олимони гардид. Масалан, А.Н.Бернштам дар пленуми соли 1933 тарафдори чунин ақида шуд, ки «қисми зиёди Осиё (Осиёи Миёнаро ҳам вай ба ин ҷо ҳамроҳ мекард.– Б. Ғ.) форматсияи ғуломдориро аз сар нагузаронда аз коммунизми ибтидоӣ ба ҷамъияти феодалӣ гузаштааст»⁸.

Ду сол сонитар, соли 1935 М. Е. Массон даъво кард, ки дар давраи баъди асри VIII милодӣ дар Осиёи Миёна аллакай «заволи муносибатҳои кўҳнаи феодалӣ» сар шуда буд⁹.

Вале чунин нукта, ки халқҳои Осиёи Миёна давраи ғуломдориро аз сар гузарондаанд, тадриҷан ба саҳифаҳои нашрияҳои илмӣ оммавӣ¹⁰ ва махсус роҳ меёбад¹¹.

Соли 1938 С. Толстов бори нахуст соҳти ғуломдорӣи Осиёи Миёнаи қадимро муфассал тафсир дод. Нуктаҳои асосии он тафсир инҳоянд:

Аёнро ашрофи суғдиён дар арафаи истилои арабҳо ҳосияти «ғуломдорӣ ва сардорони қабилаву авлод»-ро мепазируфтанд.

Ҳокимияти он ба «дастаҳои мусаллаҳи ғуломони ҷақир... ва ба лашкари боимтиёзи савораи ҷавонони ашрофзода», ки маъхазҳои арабию форсӣ ва хитой аз онҳо ривоят менамоянд, таъя мекард. Ин намуди ташкили дастаҳои ҳарбӣ дар давраи портҳо ҳам расм буд.

Тамаддуни қадими воҳаҳои Осиёи Миёна симои ҳоси «шаҳрӣ» дошт.

Кўчманчиён ва зироаткорон бо ҳамдигар робитаи зич доштанд.

Ғуломдорӣ дар байни аҳолии муқимӣ ва кўчманчӣ маъмул буд. Ба ин мадраки маъхазҳои хитой ва «мақтубҳои қадимии суғдӣ» бевосита далолат мекунанд. Ба ин ҳуди дар ҳайъати давлати Ҳахоманишиҳо будани Осиёи Миёна ва бевосита моддаи оид ба ғуломдорӣи айбномаи Сосониён шохид аст. Гўрҳои оддии давраи усунӣҳо, ки ба тартиби муқаррарӣ қатор-қатор нестанд, аз афти қор, гўрҳои ғуломоне мебошанд, ки ба усунӣҳо тааллуқ доштанд (ақидаи дигар – «ғуломони дар манзиле сокиншуда ва аёнро ашрофи усунӣҳо»).

«Мадрақоти археологӣ далолат мекунанд, ки дар соҳтмони шабакаи обёрии Осиёи Миёна меҳнати ғуломон васеъ истифода бурда мешуд... Анҷом додани ин гуна соҳтмон бо қувваи деҳқонон ва бо воситаҳои техникӣ, ки дар ихтиёри суғду ҳоразмиёни қадим буд, он қадар қувваи қориро аз ҳоҷагии кишлоқ кашаи мегирифт, ки ин соҳаи ҳоҷагӣ ба ҳеҷ ваҷҳ мўътадил қор қарда наметавонист. Суханони машҳури Ф.Энгелсро андак дигар ҳел таъбир дода гуфтан мумкин, ки агар ғуломдорӣ намебуд, маданияти баланди обёрии Шарк ба вучуд намеомад».

«Пас аз он ки Осиёи Миёна ба доираи назари осори ҳаттӣ афтод, боз дар муддати ҷандин асрҳо боқимондаҳои соҳти ибтидоии ҷамъияти пойдор

⁸ Бернштам А.Н., 1934, с.343.

⁹ Массон М.Е., 1935, с.217. Баъдтар (с.227) вай менависад, ки: «соҳти феодалӣ дар Осиёи Миёна дар асри X заволи ёфт».

¹⁰ Масалан, муқоиса қунед: Баженов А.В., 1937.

¹¹ Массон М.Е., 1938., с.83.

монданд ва Ҷафат аз асрҳои якуми ҳазораи якум сар карда, аввалин дигаргуниҳои калони сохти ҷамъиятии халқҳои Осиёи Миёна ба назар мерасанд, ки онҳо Осиёи Миёнаро тадриҷан ба доираи системаи ғуломдорӣ Шарқ мекашиданд».

«Бӯҳрони умумии олами ғуломдорӣ, ки империяи Римро вожгун сохта, давлати Хитой қадимро ба заволи расонд, ба сари Осиёи Миёна ҳам омадааст. Давлати Кушон дар асри V дар зерин зарбаи қабилҳои барбарӣ, ки дар асри IV дар Хитой ва дар асрҳои IV-V дар Европа бо номи гуннҳо маълум буданд, ба ҳок яксон гашт»¹².

Ин нуктаҳои С.П.Толстов, ба ғайр аз ду нуктаи аввал, асосан¹³ аз тарафи аксари олимони советӣ маъқул доништа шуд ва дар таълифи марксистии таърихи қадими Осиёи Миёна роли муҳим бозид (ду нуктаи аввал барои ҳамин қабул нашуд, ки иддао дошт, ғӯё дар Осиёи Миёна давраи ғуломдорӣ то ҳуди асрҳои VII-VIII давом карда бошад. Ҳол он ки ин фикр ғалат аст).

Баъдҳо С.П.Толстов борҳо ба сари масъалаи сохти иҷтимоии иқтисодии Осиёи Миёнаи Қадим¹⁴ баргашта, ҳаракат кард, ки асосан бо мадади мадраки таърихи шабакаи обёрӣи Хоразм нуктаи дар ин ноҳия вучуд доштани сохти ғуломдориро исбот кунад. Дар ҳоҷагии қишлоқ, аз ҷумла дар обёрӣ истифода шудани меҳнати ғуломон аз эҳтимол дур нест. Вале чунин иддаои С.П.Толстов, ки аҳолии озод дар сохтмони шабакаи обёрӣ ширкат надошт ва каналҳои қадима «бо қувваи ғуломони сершумори дар дигар намудҳои зироаткорӣ машғул набуда сохта шудаанд»¹⁵, ба назари мо он қадар баҳснопазир нест¹⁶. Аз рӯи ҳисоби китоби С.П.Толстов Ҷафат дар сохтмони канали бисту-панҷкилометраи Ҷонбосқалъа мардони ноҳияи атрофи канал, агар соли 20 рӯзӣ кор мекарданд, 15 – 25 соли онҳо сарф мешуд. Ба фикри С.П.Толстов, ин кор ҳеҷ мумкин не, аз ин рӯ, ин каналҳоро шумораи зиёди ғуломон сохтаанд. Ин мулоҳизаҳо ба ду гумон асос ёфтаанд: каналҳои калон ниҳоят тез сохта мешуданд; аҳолии зироаткори воҳа метавонист дар сохтмони канал соли 20 рӯзӣ кор кунад.

Вале каналҳои калон, эҳтимол, дар зарфи чандин солҳо (дар баъзе мавридҳо дар зарфи даҳҳо солҳо), умуман шабакаи обёрӣ дар зарфи садҳо сол сохта мешуданд. Аз дигар тараф, хусусияти ҳоҷагии қишлоқи Осиёи Миёна (аз ҷумла, Хоразм) имкон меод, ки аҳолии зироаткор дар сохтмон ва тоза кардани ҷӯю анҳор соли ду ва ҳатто се моҳ машғул шавад¹⁷. Пас, ҳуди ҳамон канали Ҷонбосқалъа (агар чунин маълумоти С.П.Толстов ва Б.В.Андриановро ба назар гирем, ки шумораи мардони қобили кор тақрибан 1000 кас мебошад) мумкин буд бо қувваи аҳолии ноҳияи канал дар зарфи чор ё панҷ сол сохта шавад¹⁸. Ниҳоят, беандоза соддаву камсамар будани техни-

¹² Толстов С.П., 1938 б, с. 24–32, 47–49; 1938 а, с. 182–187.

¹³ Баъзе нуктаҳои ӯзӣ масалан, чунин нукта, ки ғӯё қатори ғӯрҳои муқаррарӣ ғӯри ғуломони усунӣ буданд, бо тадқиқоти минбаъда исбот нашуд.

¹⁴ Хусусан ниг.: Толстов С.П., 1948 а, 1948 б ва в.

¹⁵ Толстов, С.П., 1958, с.115. Дар бораи шакли шубҳае, ки оид ба ин нукта вуҷуд дорад, ниг.: Беленицкий А.М., 1935, с.507.

¹⁶ ИТН, I, с. 475–576.

¹⁷ Дар охири асри XIX ӯдисаёе маълуманд, ки аҳоли дар тоза кардани ҷӯю анҳор соли ду моҳ машғул мешуданд (Шкапский О., 1960, с.49-50, Дингельштедт М., 1895, с. 65).

¹⁸ Дар воқеъ, агар ба назар гирем, ки барои анъом додани канал 760 наз. м³ хокро қандан даркор (Андрианов Б.В., 1969, с. 128) ва як коркун метавонист дар як рӯз 2,5 м³ хок қанад, ба осонӣ ӯисоб қардан мумкин, ки канал дар панҷ сол буд мешуд. Вале дар ӯульятҳои папирусии Мисри Эллині мадраке ӯаст, ки дар сохтмони канал як коркун

каи хоҷагии қишлоқ аз киштукор кашида гирифтани «шумораи зиёди» коркунон ва фақат дар каналкани истифода бурдани онҳоро ба як кори бефоида ва ҳатто зарарнок табдил меод. Онҳоро бо воситаи зиндагӣ таъмин кардан бар дӯши аҳолии зироаткор бори гароне мешуд. Дар ҳамон дараҷаи техникаи хоҷагии қишлоқ, ки дар Хоразми охири асри XIX вучуд дошт, як коркун метавонист (агар чорвои корӣ дошта бошад) дар як сол дар андак майдон киштукор кунад¹⁹. Дар давраҳои қадим бошад, сифати техникаи хоҷагии қишлоқ боз ҳам пасттар буд. Пас, имкон ва зарурати васеъ намудани майдони кишт ба шумораи коркуноне, ки бевосита дар киштукор шугл доштанд, сахт вобаста буд.²⁰

Маълум, ки дар асри XIX ва ибтидои асри XX миқдори ҳосили гандум аз ҳар як гектари замини обӣ 15-20 сентнер буд²¹. Аз ин миқдор 1,5–2 сентнерашро барои тухмӣ мегирифтанд. Як қисми ҳосилро (ба ҳар ҳол, камаш 1/3 қисми онро, ки ин қоида дар асрҳои миёна маъмул буд) деҳқон хироч ё андоз меод²². Дар дасти деҳқон ҳамагӣ 8–11с ғалла мемонд. Дар давраи қадим бошад, ин рақамҳо аз ин хеле камтар буданд. Агар ин рақамҳоро 50 фоиз кам карда, онро дуруст ҳисоб кунем (албатта, фақат фикран) дар дасти деҳқон ҳамагӣ 4–5,5с ғалла мемонд: ин миқдор ғалла сола ба ду ва агар бисёр гирем, ба се кас базӯр мерасад. Агар ба назар гирем, ки дар киштукор ба коркунӣ асосӣ аҳли хонаи вай ҳам кӯмак мекарданд, пас оилаи деҳқони Хоразми Қадим шиками худро бо азоб сер мекарду маҷбурӣ андоз меод.

Дар асоси мулоҳизаҳои болоӣ чунин тахмин ҷоиш аст, ки дар сохтмони ирригатсионӣ ва дар мавсимҳои лозима тоза кардани ҷӯи анҳор одатан (гарчанде баъзе истисноҳо ҳам маълуманд) тамоми коркунони хоҷагии қишлоқ ва аз ҷумла, ғуломон низ иштирок мекарданд. Б.А.Литвинский хеле дуруст навиштааст, ки: «Ба сохтмони каналҳои нав ҳудуди давлат манфиатдор буд, зеро барои истифода аз об ва заминҳои обӣ андоз мегирифт. Бинобар ҳамин аҳли деҳот, аз афти қор, маҷбуран ба каналковӣ сафарбар мешуданд. Ин қор, эҳтимол, зеро роҳбарӣ ва назорати намоёндагони ҳукумат иҷро мешуд».²³

Ҳудуди ҳамин муҳаққиқ чун шабех ба Ошур ишорат мекунад, ки дар он ҷо бинокорӣ чун амри умум маъмул буд ва дар он ҳудуди подшоҳ ҳам, ҳамчун намоёндаи ҷамоат (албатта, фақат ба тарзи рамзӣ) иштирок мекунад.²⁴ Боқимондаҳои ин расму таомули қадим дар Хева то асри XIX пойдор буд. Ҳар сол дар вақти тоза кардани ҷӯйбор, баъди маросими пурдабада, ҳудуди хон ба ҷӯй мебаромаду ба даст каланд гирифта, онро гӯё тоза кардани мешуд.²⁵

бояд дар як рӯз 3,5 м³ хок канад (Крюгер Е.В., 1935, с. 28), агар маъсули қори каналканиро ба ин миқдор наздик ҳисоб кунем, пас сохтмони канал дар зарфи се сол аялмон меёфт.

¹⁹ Шкапский О. 1900, с. 191.

²⁰ Аз рӯи ҳисоби С.П.Толстов, дар атрофи канали Љонбосқалъа андак камтар аз 4-5 назор кас иқомат доштаанд ва аз ҷумлаи онҳо 1–1,5 назор кас мардони қобили қор будаанд (ин миқдор аз будаиш шояд андак зиёд шуда бошад – Андрианов Б.В., 1969, с. 127). Агар фарз кунем, ки ҳамаи онҳо машғули киштукор буданд, дар ин сурат ҳам майдони начандон калонро киштукор карда метавонистанд.

²¹ Массальский В. И., 1913, с. 442.

²² Бродовский М., 1872, с. 240; Давидович Е. А, 1970. саҳ 124 -125

²³ ИТН, I, с. 476.

²⁴ Дьяконов И. М., 1949, с. 27.

²⁵ Ғуломов Я.Ғ., 1957, с. 262.

Аҳамияти иҷтимоӣ ва агар ин таъбир ҷоиз бошад – «мартабаи» каналковон дар Шарқи қадим ҷунон баланд буд, ки масалан, дар асотири шумерӣ ҳудуди ҳудоён ҷӯй мекобанд, каланд мезананд ва хокро ба сабад андохта, пушто-ракунон берун мебароранд.²⁶

Дар Мисри Птолемей каналковию дарғотсозӣ бо мадади аҳолии маҳаллии мутеъ анҷом дода шуда, давлат онҳоро ба ин кор иҷборӣ сафарбар менамуд. Умуман таомул ҳамин буд, ки дар ин кор бояд ҳама иштирок кунанд, вале намояндагони табақаҳои болоии ҷамъият андозаи муайяне медоданду ба кор намебаромаданд. Қасони ба каналковӣ сафарбаршударо давлат бо каланду сабади хоккашонӣ таъмин мекард ва онҳо баъди анҷоми кор бояд каланду сабадро гашта медоданд.²⁷

Дар Шарқ манфиати оддии иқтисодӣ тақозо мекард, ки тамоми аҳли деҳот дар каналковӣ иштирок кунанд. Ин гуна корҳои мураккаб бе идораву танзими давлат анҷом ёфта наметавонист ва ҷи тавре К. Маркс дар асари худ «Ҳукмронии Британия дар Ҳиндустон» навиштааст:

«Шароити обу ҳаво ва хусусияти хок... системаи обёрии сунъиро, ки бо ёрии каналҳо ва иншооти ирригатсионӣ ба амал бароварда мешавад, асоси зироаткории шарқ гардонидаанд... Он функсияи иқтисодӣ, ки ҳамаи ҳукуматҳои Осиё маҷбуран ба ҷо меоварданд, яъне функсияи ташкили корҳои ҷамъиятӣ аз ҳамин система ба миён меомад. Чунин системаи ба таври сунъӣ баланд бардоштани ҳосилхезии замин, системае, ки ба ҳукумати марказӣ вообаста буда, дар сурати бо корҳои ирригатсионӣ ва хушккунии заминҳо бепарвоя кардани ин ҳукумат фавран ба таназзул меафтад, сабаби чунин факте мебошад, ки территорияҳои бисёр қалоне, ки як замонҳо хеле обод буданд... ҳоло ба биёбони беҳосилу беодам мубаддал шудаанд...»²⁸

Муаррихони советӣ дар солҳои 40 – 60-ум нуктаи дар таърихи Осиёи Миёна инкишоф ёфтани сохти ғуломдориро аниқ ва амиқ намуда, масъалаҳои таърихи сиёсӣ, тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда, муомилоти пулӣ, маданият ва дигар ҷиҳатҳои ин сохтро муфасссал тадқиқ намуданд. Ғайр аз ин кӯшиш карданд, ки хусусияти сохти ғуломдории Осиёи Миёнаро муайян намоянд ва марҳалаҳои тараққиёти онро муқаррар кунанд.²⁹ Хуллас, дар илми советӣ чунин ақида пойдор шуд, ки дар Осиёи Миёнаи қадим сохти ғуломдорӣ ҳукмрон буд.³⁰

Тадқиқи маҷмӯи материалҳои таърихӣ қасро ба чунин ақида водор мекунад, ки сохти ғуломдории Осиёи Миёна баъзе хусусиятҳои муҳим дошт. Ҳанӯз дар нашри якуми «Таърихи халқи тоҷик» (М., 1949) баъзе хусусиятҳои принсипиалии сохти ҷамъиятии Осиёи Миёнаи қадим таъкидан баён шуда буд. Ин ақида дар нашрҳои минбаъдаи ин асар инкишоф дода шуд ва хеле аниқтар гардид.

Дар ҷилди I асари коллективонаи «Таърихи халқи тоҷик» (М., 1963) ҳамон материалҳое, ки дар солҳои 60-ум оид ба Осиёи Миёнаи қадим дар ихтиёри илм буд, таҳлил карда шуда, бо мадраки таърихӣ иҷтимоӣ иқтисодии мамлакатҳои ҳамҷавори Шарқ муқоиса карда шуданд. Ин тадқиқоти аз

²⁶ «Возникновение и развитие земледелия», М., 1967, с. 37–38.

²⁷ Крюгер Е.В., 1936, с. 27–30; Зельин К. К., Трофимова М.К., 1969, с. 74–75.

²⁸ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 9, с. 132.

²⁹ Дар ин бора ниг.: Бернштам А.Н., 1949; Толстов С.П., 1938 6, с. 417–219.

³⁰ Якҷанд олимони советӣ, ки дар ин бобат дигар ҳел ақида доранд (И.И.Умняков, А.М.Беленицкий), маълуманд, ки асосан бо изъори баъзе мулоҳизаҳои манфӣ қаноат кунанд ва ба ӯи нуктаи дар Осиёи Миёнаи қадим вулуд доштани сохти ғуломдорӣ ягон фикри асосноки боварибахш пешниҳод карда наметавонанд.

хама пурратару ботартибтар дар ҳалли ин масъала, инчунин қадаме ба пеш буд.

Дар болои мубоҳиса оид ба «тарзи осиеи истеҳсолот» махсус таваккуф кардан даркор.

Дар охирҳои солҳои 20-ум ва аввали солҳои 30-юм дар илми советии таърих оид ба «тарзи осиеи истеҳсолот» мубоҳисаи калон ба вуқӯъ омад. Ин мубоҳиса дар миёнаҳои солҳои 60-ум боз авҷ гирифт ва зимнан ба мубоҳисаи дувум баромади олимони марксистӣ хориҷа³¹ ибтидо гузошт. Дар ин мавзӯ дар журналҳои илмӣ бисёр мақолаҳо чоп шуданд, маҷмӯаҳо ва асарҳои алоҳида интишор гардиданд.³²

Истилоҳи «тарзи осиеи истеҳсолот» дар асарҳои асосгузори марксизм дучор меояд. Вале дар ибтидои солҳои 80-уми асри XIX вақте К.Маркс ва Ф.Энгелс бевосита ба масъалаҳои таърихи қадим машғул шуданд, диди онҳо ба ин масъала тағйир ёфт. Дар асари Ф.Энгелс «Пайдоиши оила, моликияти хусусӣ ва давлат» (с.1884) ба ҷои «тарзи осиеи истеҳсолот» сохти ибтидоӣ ва баъди ин сохти ғуломдорӣ омадааст. Соли 1887 Ф.Энгелс навишта буд:

«Дар даврони қадими осиеӣ ва классикӣ ғуломдорӣ шакли асосии зулми синфӣ буд, яъне на он қадар замини оммаҳо мусодира карда мешуд, балки бештар шахсияти онҳо аз он худ карда мешуд... Дар асрҳои миёна аз замин озод кардани халқ не, балки, баръакс, ба замин вобаста намудани вай манбаи истисмори феодалӣ буд»³³.

В.И.Ленин дар асари махсуси худ «Дар бораи давлат»³⁴, ки ба форматсияҳои иҷтимоию иқтисодӣ бахшида шудааст, ҳар як форматсияро муфассал тавсиф дода, ба ҷои ҳамдигар бо тартиб омадани онҳоро баён кардааст, вале В.И.Ленин истилоҳи «тарзи осиеи истеҳсолот»-ро ҳатто ном намебарад ва фақат дар матни иқтибосҳое зикр мекунад, ки аз асарҳои дахлдори К.Маркс гирифтааст. Мо ҳамфикри он олимони советӣ ҳастем, ки ба ақидаи онҳо К.Маркс ва Ф.Энгелс бо мурури вақт аз тасаввурот оид ба ким чи хел «тарзи осиеи истеҳсолот» даст кашидаанд. Кӯшишҳои В.И.Ленинро ҳам тарафдори «тарзи осиеи истеҳсолот» карда нишон додан низ ҳеҷ як асос надорад.

Дар айни ҳол, дар рафти мубоҳисаи охири маълум шуд, ки мазмуни форматсияи ғуломдориро бештар ҳартарафа ва васеътар муайян кардан зарур аст. Чунин ақида ҳаст, ки сохти ғуломдорӣ гӯё чунон ҷамъияте бошад, ки дар он аксарияти (ва ҳатто қисми асосии) истеҳсолкунандагони бевосита бояд ғуломон бошанд - ҳол он ки ин ақида мутлақо беасос ва догматикӣ аст. Воқеан таърих аз ин гуна ҷамъиятҳо хабар надорад ва ҳама вақт ғуломон қисми камтари аҳолиро ташкил медоданд. Худи авзои ғуломон ниҳоят гуногун шуданаш мумкин буд. Билохир, он ҷамъияте, ки мо ҷамъияти ғуломдорӣ меномем, аслан гуногунуқлад буд.³⁵

Ҳамаи инро дар вақти дида баромадани сохти ҷамъиятии Осиеи Миёнаи қадим ба назар нагирифтани мумкин нест.

³¹ Баъзе асарҳои ин олимони дар матбуоти мо чоп шудаанд («Народы Азии и Африки», 1965, № 1).

³² «Ўйинатҳои умумӣ ва хусусии инкишофи таърихии мамлакатҳои Шарқ. Материалҳои муҳоҷиса оид ба форматсияҳои ҷамъиятии шарқ (Тарзи осиеи истеҳсолот)», М., 1966; Качановский Ю.В., 1971; «Проблемы», 1971; Никифоров В.Н., 1975.

³³ К.Маркс ва Ф.Энгелс. Соч., т. 21, с. 348–349.

³⁴ В.И. Ленин. Асарҳо, ҷилди 29.

³⁵ Дьяконов И.М., 1966, с. 47–52.

2. ТАСАВВУРОТИ ҲОЗИРАЗАМОН ДАР БОРАИ СОХТИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ ОСИЁИ МИЁНАИ ҚАДИМ

Тақсимои иҷтимоӣ ва молумулкӣ

Аллакай дар охири ҳазораи III ва аввали ҳазораи II пеш аз милод дар Туркманистони ҷанубӣ тақсимои молумулкӣ равшан ба назар мерасад. Дар Теппахисор ном осори эронӣ, ки ба ҳамин давраҳо тааллуқ дорад, қабрҳои ниҳоят бои сардорон ёфт шудааст. Дар Туркманистони ҷанубӣ ин гуна қабрҳои боён нестанд, вале дар қатори гӯрҳои муқаррарӣ гӯрҳои ҳастанд, ки фарқи калон доранд. Масалан, чунин аст қабри қохинае, ки бо ангуштарини тилло ва шаддаи зебо гӯронда шудааст (дар Олтинтеппа). Паҳн шудани мӯҳр ҳам аз инкишофи тақсимои молумулкӣ ва иҷтимоӣ далолат мекунад. Ёфт шудани ҳазинаҳо нишони он аст, ки сарватандӯзӣ аз тарафи намоёндагони баъзе хонаводаҳо сар шудааст.³⁶ Сохтмони қасру коху маъбад барин биноҳо аз мавҷудияти ҷамъияте шаходат медиҳад, ки аз афти қор, аллакай ба синфҳо тақсим шудааст.

Тақсимои молумулкӣ ва иҷтимоӣ дар ҷануби Осиёи Миёна, аниқтараш дар Туркманистони ҷанубӣ нисбат ба дигар ноҳияҳои ҳамсоя хеле барвақттар оғоз ёфтааст. Сабаби ин гуна «барвақтии» инкишофи Туркманистони ҷанубӣ гуногун мебошад. Аз ҷумла, яке аз сабабҳо ҳамин, ки дар Туркманистони ҷанубӣ барои зироати обии қадимӣ шароити аз ҳама қулайтар (дар Осиёи Миёна) фароҳам омадааст. Аз дигар тараф, Туркманистони ҷанубӣ дар бобати робита бо дигар тамаддунҳои шахрии Шарқ авзои муносибтаре дошт.

Инкишофи ҷамъияти синфӣ дар Туркманистони ҷанубӣ аввал мунтазам боло рафта, вале дар мобайн ва дар нимаи дувуми ҳазораи II пеш аз милод суст шудан гирифт. Ин ҳолат беихтиёр шимолӣ Ҳиндустонро ба ҳаёл меоварад. Дар бораи хусусияти дигаргуниҳои иҷтимоӣ, ки дар он давраҳо дар ҷамъияти Туркманистони ҷанубӣ ба вуқӯъ меомаданд, фақат тахминан гап задан мумкин аст. Шакке нест, ки аллакай дар оянда дар он давра тақсимои қалони иҷтимоӣ ва молумулкӣ вучуд дошт. Инчунин мавҷудияти дизҳо (манзилҳои мустаҳками арқдор) низ ҷолиби диққат аст, ки онҳо дар охири ҳазораи II ва аввали ҳазораи I нафақат дар Туркманистон, балки дар Бохтар низ маълум буданд. Чунин суҳанони Ф.Энгелсро пурра ба онҳо нисбат додан мумкин аст: «Беҳуда нест, ки дар атрофи шахрҳои нави мустаҳкамгардида деворҳои даҳшатовар қомат рост кардаанд: дар хандакҳои зерин ин деворҳои ғури абгори сохти авлодӣ намоён шуда меистад; бурҷҳои онҳо бошанд, то ба тамаддун расидаанд».³⁷

Дар нимаи аввали ҳазораи I пеш аз милод тақсимои молумулкӣ, иҷтимоӣ ва пайдоиши синфҳо бо қувваи нав авҷ мегирад. Ҷиҳати нави ин падида ҳамин, ки он акнун тамоми ноҳияҳои асосии Осиёи Миёнаро фаро мегирад. Инъикоси онро дар «Авесто» ва ҳатто дар қисмҳои қадимтарини он дидан мумкин аст. Ба ақидаи муаллифони «Авесто», сарват, пеш аз ҳама, қорво мебошад. Паҳлавони таҳамтан Хумо соҳиби «ғалаҳои хуб» будааст; «ҳавлиҳое» зикр шудаанд, ки «аз қорво бой будаанд». Ба ҳуди Зардушт шахсе даҳ модӣ-

³⁶ Массон В.М., 1967 б, с. 187.

³⁷ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, т. 21, с. 164.

ни тойчадор ва як шутурро инъом карданӣ шудааст ва чи тавре В.И.Лившице ҳаққонӣ қайд мекунад: «ба гумон, ки ин одам зироаткори оддӣ бошад».³⁸

Дар бораи сохти иҷтимоии Осиёи Миёна дар миёна ва нимаи дувуми ҳазораи I пеш аз милод маълумот ниҳоят кам аст. Фақат баъзе ишораҳо оид ба тақсимои иҷтимоӣ ба назар мерасад. Масалан, дар байни бохтариҳо ва сугдиён «начибтаринҳое» (пойилissimi) будаанд, ки бо «начобати», худ аз дигарон фарқ доштаанд (Квинт Куртсий, VII, 10, 4; Арриан, VII, 6, 3). Дар Осиёи Миёна ғуломдорӣ ҳам расм будааст. Масалан, дар сарчашмаҳо ривояте ҳаст, ки сокинони ноҳияи ғарбии давлати Ҳахоманишиҳо «ғулом гардонда» ба Осиёи Миёна кӯчонда овардаанд. Ана ҳамин тавр сокинони Барка ном шаҳри юнониёро (воқеъ дар шимоли Африка) дар Бохтар муқимӣ кардаанд (Геродот, IV, 204). Форсҳо юнониёни ионии шӯришбардоштаро метарсонанд, ки ҳудашонро ғулом карда, духтарони онҳо ба Бохтар муҳоҷир ҳоҳанд кард (Геродот, VI, 9). Аз афти қор, ғуломонеро, ки аз ноҳияҳои ғарбии давлати Ҳахоманишиҳо меоварданд, одатан дар Бохтар маскун мекарданд. Вале ин ғуломон ғуломони подшоҳ буданд. Дар бораи ғуломони хусусии ин давра маълумот камтар аст. Масалан, танҳо як хабар ҳаст, ки (ҳамон ҳам комилан аниқ не) Спитагани сугдӣ ғулом (σῦκνῆς) доштааст (Квинт Куртсий, VIII, 3, 9). Дар айни замон дар маъхазҳо ишорат меравад, ки дар ташкили иҷтимоии аҳолии ондавраи Осиёи Миёна падидаҳои сохти авлоду қабилавӣ ба назар мерасанд. Шояд ба ҳамин сабаб аҳолии яке аз шаҳрҳои шимоли Сугд қабила ё авлоди (gŭns) момакон номида шудаанд (Квинт Куртсий, VII, 6, 17).

Аёнро ашрофи Сугд ва Бохтар дар замони Искандари Мақдунӣ соҳиби сарвати азим буд. Бевосита набошад ҳам, ба ин, масалан, кирдори Ҳуриён ном шахсе далолат мекунад, ки тамоми лашкари мақдунӣро дар муддати ду моҳ бо хӯрокворӣ таъмин карда тавонистааст (Арриан, IV, 21, 10). Портӣ машҳур аз авлоди Сурен, ки Крассро торумор карда буд, ба қавли Плутарх («Ҳаёти Красс», 21), «одаме будааст бағоят нодир, ҳам дар сарват ва ҳам дар начобат ва ҳам дар шӯҳрат нафси сонӣ баъди шоҳ... Бидуни тӯша, ки бори ҳазор шутур будааст ва бидуни дусад ароба канизак ба сафар намебаромадааст. Ҳазор паҳлавони зиреҳпӯш ва аз ин беш сарбозони мусаллаҳ ўро мушоият мекардаанд, тамоми нӯкару саворагону ғуломони вай аз даҳ ҳазор меафзудааст». Мусофире қайд кардааст, ки дар Даван «ҳавлиҳои пурсарват» ва «калоншавандаҳо» ҳастанд; бойҳо захираи фаровони шароб доштаанд. Бойҳои усуниҳои кӯчманчӣ галаҳое доштаанд, ки ҳар яке 4–5 ҳазор сар будааст.

Таркиби ҷамъияти Осиёи Миёна дар охири ҳазораи I пеш аз милод ва ибтидои ҳазораи I милодӣ

Дар тангаҳои Юнону Бохтар ва давраҳои баъдтар ва инчунин дар тангаҳои Кушонӣ чунин унвони юнонӣ ё худ шаркизронии сардори давлат сабт гардидаанд – «волӣ», «шоҳ», «шаҳаншоҳ». Дар як мӯҳри ҳиндӣ ба хатти кушонӣ номе зикр шуда, баъди он унвони он шахс – «вазурк фрамалар»³⁹ омадааст. Дар Эрони сосонӣ ҳам сардори маъмуриятро «вазург фрамалар» мегуфтаанд, ки гуё як навъ сарвазир буд. Ба ин мансаб фақат муқаррабонӣ шоҳ ё худ намояндагони авлодҳои машҳур соҳиб шуда метавонистанд.⁴⁰ Вале бояд дар назар дошт, ки дар Осиёи Миёна маънои ин унвон дигар буданаш ҳам мумкин, зеро дар матнҳои мансуб ба давраҳои аввали асри миёнаи Сугд

³⁸ ИТН, I, с. 145-146.

³⁹ Īvāk A. D. H., 1961, p. 320-322.

⁴⁰ Дьяконов М.М., 1961, с. 299.

фармондор «маъмури хочагии дарбор» буд.⁴¹ Аммо аз эҳтимол дур нест, ки дар замони Кушониён унвони мазкур унвони маъмури олии (ё яке аз унвонҳои олии) давлат буд.

Дар Эрмитажи давлатӣ⁴² ва дар Музеи Британия⁴³ мӯҳрҳое ҳастанд, ки дар онҳо унвони «ҳазорахт» сабт шудааст ва он ҳамчун ҳазорпати Сосониён мебошад.⁴⁴ Санаи ин мӯҳрҳо муайян нест, эҳтимол, онҳо ба давраҳои баъди Кушониён мансуб бошанд. Дар бораи ҷои таҳияи онҳо ҳам ягон гапи муайян задан мумкин не, вале мо метавонем барои исботи дар асрҳои III-IV милодӣ дар Бохтар мавҷуд будани идораи мукаммали давлатӣ онҳоро чун далели иловагӣ ба кор барем. Дар катибаи Сурхкӯтал гуфта шудааст, ки унвони Ноқанзоқ «қаралраг» буд. Ба ақидаи В.Б.Ҳеннинг ин бо унвони сосонӣ «каноранг» (яъне сарҳадбон) як асту соҳиби ин унвон волии ноҳияи шарқӣ (яъне ноҳияи ба Осиёи Миёна ҳамсарҳади) давлати Сосониён буд. Вазифаи ин волӣ асосан ҳарбӣ буд, на граждонӣ. Баъд ин унвон дар Осиёи Миёна хеле паҳн шуд, масалан, дар ибтидои асрҳои миёна намояндагони оли Самарқанд чунин унвон доштанд⁴⁵.

Дар мӯҳре, ки дар Эрмитажи давлатӣ маҳфуз аст, В.Б.Ҳеннинг калимаи «асбаропат»-ро хонд. Қисми аввали калима калимаи забони форсии миёна «асбар», яъне «савор» мебошад. Қисми дувуми калима аз «пат»-и забони қадимаи форсӣ аст, ки ба маънои «соҳиб» меояд. Хуллас, аниқаш ҳамин, ки ин калима ном не, балки унвон буда ва маънои он «сардори саворон аст»⁴⁶.

Дар яке аз геммаҳои кушонӣ номи соҳиби гемма «Харбалан» (яъне «Харсавор») сабт шудааст. В.А.Лившиц ишорат кардааст, ки ин ном дар ду катибаи ҳиндӣ, ки аз Сарнатҳа (қарибии Банорас) ёфт шудааст, дучор мешавад ва зимнан яке аз катибаҳо сана дорад ва он ба соли сеवуми ҳукмронии Канишка рост меояд. Дар ин катиба дар бораи иморати ибодатгоҳи буддой хабар дода шуда, дар байни донаторҳо ду «сатрап» –Wanaspaқа ва Khaḡapallano зикр мешавад. Шаҳси дувум талаффузи номи ҳиндӣ касест, ки дар гемма сабт гардидааст, Vanaspaқа бошад, аз Wanaspaқ-и бохтарӣ бармеояд ва маънояш «зафардод» аст. Дар дувумин катибаи мазкур Khaḡapallano «сатрапи аъзам» номида шудааст».⁴⁷

Аз тадқиқи Порт маълум буд, ки идораи маъмурӣ - вилоятӣ ва маҳаллӣ ниҳоят маъмул будо барои паҳш намудани истехсолкунандагони бевосита хизмат мекард.

Инак, ду кутб: дар як тараф, ашроф, ки дар даст ҳокимияту сарвати беандозаро нигоҳ медошт ва дар тарафи дигар, ононе, ки ин сарватро ба вучуд овардаанд. Дар бораи таркиби аҳли меҳнат (агар маҳз аз Осиёи Миёна сухан равад) дигар маълумоти муфассалтаре нест. Дар маъхазҳои то ба мо расида хабаре нест, ки қасрҳоро кӣ месохт, қалъаву истехкомҳоро кӣ барпо менамуд, кӣ дар устохонаҳои шаҳр кор мекард ва аҳолии деҳот аз кӣҳо иборат

⁴¹ Лившиц В.А., 1962 б, с. 134–135.

⁴² Stavisky B.S., 1960, p. 107.

⁴³ Ivač A. Д.Н., 1965, p. 209-210.

⁴⁴ Hünning W.B., 1965 в, s. 81.

⁴⁵ Iiid, S. 77–78.

⁴⁶ Hünning W. B., 1962.

⁴⁷ Лившиц В.А., 1967, с.168–170. Дар бораи сохти маъмурии давлати Кушон олими Ҳиндустон Б.Н. Пурӣ (Pṛkī B. N. 1965, p. 80–87; аз ҷумла, мавҷуд будани шӯрои шоҳ ӯам дар ӯамин ӯо) маълумоти муфид ӯамъ кардааст.

буд. Шакке нест, ки дар Осиёи Миёна ғуломон⁴⁸ ҳам буданду аҳолии мазлуму мутеъ ҳам.

Бояд қайд кард, ки (дар асоси исботи забоншиносон) барои ифодаи ғуломи давраи падаршоҳӣ ҳиндуюропоиён ҳанӯз дар давраи биринҷӣ истилоҳе доштанд, пас онҳо дар ҳамон замонҳо аз ғуломдории падаршоҳӣ воқиф буданд. Дар давраи «Авесто» ҳам ғуломону одамони мутеъ вучуд доштаанд. Агар даврахои сонитарро гирем, дар бораи ғуломони Сугд, Порт маълумоте ҳаст, дар бораи ғуломоне низ сухан меравад, ки аз Бохтар ва эҳтимол, аз Фарғона мешудаанд. Дар «Мактубҳои қадимаи сугдӣ» ва дигар осори хаттии сугдиён истилоҳоти «вандак» («банда», «ғулом») ва «дайя» («чӯрӣ») дучор мешавад. Дар никоҳхати сугдиён (аввали асри VIII милодӣ) чор тоифаи мардумони мутеъ зикр шудааст. Дар байни онҳо ғуломони дар боло зикршуда вандакҳо, ғуломони ба ҷои пули қарз гирифташуда нипакҳо ва шахсони асир афтода ғуломшуда - ванақҳо номбар шудаанд. Дар айбномаи Сосониён, ки дар асри V милодӣ таълиф шудааст, ду тоифа ғуломон – бандакҳо (яъне умуман ғуломон) ва анашҳрақҳо (яъне шахсони асир афтода ғуломшуда) ба назар мерасанд.⁴⁹ Дар ду катибаи рӯи устухондонҳои Тукқалъа (Хоразм), ки санаи онҳо дар як вақт аст, истилоҳи «хуноник» пайдо шуд. Мувофиқи баъзе мадракот дар Хоразм истилоҳи «хун» маънои асири ғарибро доштааст.

Барои ҳалли масъалаи сохти иҷтимоию иқтисодӣ ҳуччатҳои Тупроққалъа аҳамияти махсус доранд (асрҳои II–III милодӣ). Ин рӯйхати аҳли хонаводаҳост, аниқтараш, рӯйхати мардони оила, яъне рӯйхати тоифаи агнатӣ мебошад. Масалан, дар ҳуччати № 8 гуфта мешавад, ки тоифа аз 21 кас иборат, аз ҷумла, 4 шахси озод (соҳибхона, ду писари калонаш ва домодаш). Ғуломон бошанд (ё худ хизматгорон) 17 нафар, зимнан 12 нафари онҳо ғулом (ё хизматгори) худи соҳибхона, 2 нафарашон аз онӣ занаш, 2 нафари дигар аз онӣ писаронаш ва 1 ғулом аз онӣ писари канизи соҳибхона⁵⁰. То нашри пурраи ҳуччатҳои мазкур аз тафсири таърихӣ он беҳтараш худдорӣ кардан даркор. Вале бори дигар таъкид мекунем, ки меҳнати ғуломон на ягона буди ва на, аз афти қор, афзалияте дошт. Ин гап, аз ҷумла ба хоҷагии қишлоқ ҳам дахл дорад.

Ҳиндушинос - марксистӣ машҳур Валтер Рубен (РДГ) ақида дорад, ки дар Ҳиндустон шумораи ғуломон хеле зиёд буд, вале бевосита дар истехсолот (ҳам дар хоҷагии қишлоқ ва ҳам дар хунармандӣ) онҳо мақоми баланд надоштанд, зеро самараи меҳнати онҳо зиёд набуд.⁵¹ Вазъият нафақат дар Ҳиндустон чунин буд, балки чи тавре олимони советӣ нишон доданд, дар аксари мамлакатҳои дунёи қадим, ки дар он ҷо истехсолоти молӣ тараққӣ накарда буд, чунин вазъиятро дидан имкон дошт. И.М.Дяконов менависад: «...Фақат Коринф, Афина ё Рим (ҳам Рими республикаӣ сонӣ ва ҳам Рими империяи аввал) барин ҷамъиятҳо, яъне фақат баъзе ҷамъиятҳои дунёи қадим, ҷамъиятҳое, ки дар онҳо ғолибан истехсолоти молӣ раванқ дошт, дар инкишофи пуравчи ғуломдории ғайридавлатӣ микёсан хеле калон мисол шуда метавонад.»⁵²

Ба фикри мо ҳам, дар Осиёи Миёна меҳнати ғуломон, аз ҷумла меҳнати ғуломон дар истехсолоти хоҷагии қишлоқ роли ғайриасосӣ, аниқтараш, роли дувумдараҷа мебозид.

⁴⁸ Маълумоти маъхазно дар бораи ғуломони Осиёи Миёна дар ҷилди I «Таърихи халқӣ тољик» (М., 1963) ҷамъ ва таълиф карда шудааст.

⁴⁹ ИТН, I, 1963, с. 468-276.

⁵⁰ Гудкова А.В., Лившиц В.А., 1967, с. 13–14; Бентович И.В., 1969, с.304-305.

⁵¹ Кгҗл W., 1961, 5. 101.

⁵² Дяконов И. М., 1963, с. 18.

Ба ин муносибат бояд таъкид кард, ки мувофиқи шаҳодати баъзе мадракоти бевосита ва бисёр мадракоти бавосита дар Осиёи Миёнаи қадим, чунончи, умуман дар Шарқи қадим⁵³ ҷамоат мақоми ниҳоят баланде дошт. Ҷамоатҳои хонаводагии падаршӯхӣ ва ҷамоатҳои ҳамсоғон, ки онҳоро муттаҳид менамуданд, ҳамон таҳкурсии буд, ки бар он ҷамъияти қадим пойдор меистод. Ин ҷамъият, бо таъбири И.М.Дяконов, пеш аз ҳама, ташкилоти одамони озоду ғуломдорони баробархуқуқ буд.⁵⁴

Дар Сӯғди давраҳои аввали асрҳои миёна (ва аз афти қор, аз ин ҳам пештар) ҷамоат (наф) аз ашроф (озотқорон), савдогарон (ҳавоқорон) ва деҳқонони озоди ҷамоату ҳунармандон (қорикорон)⁵⁵ иборат буд. Умуман аз давраҳои «Авесто» сар карда дар забони эронӣ муқобилгузории шахсони аз ҷиҳати иҷтимоӣ боло ба шахсони аз ҷиҳати иҷтимоӣ паст ба назар мерасад. Шахсони аз ҷиҳати иҷтимоӣ болоро «озод» меномиданд.⁵⁶ Ба онҳо шахсони мутеъ, пеш аз ҳама, ғуломон муқобил меистоданд. Ба қавли Ф.Энгелс, «истибдоди шарқӣ ба моликияти умумӣ асос ёфта буд».⁵⁷

Гарчанде дар сохти иҷтимоӣ иқтисодӣ муносибатҳои ғуломдорӣ мақоми муҳим доштанд ва чуноне ки бисёр муҳаққиқон нисбат ба Шарқ инро раво медонанд, ҷамъиятро умуман ҷамъияти ғуломдорӣ номидан мумкин аст, вале ба ақидаи мо, дар Осиёи Миёна дар истехсолот дар тамоми муддати давраи қадим аҳли ҷамоат роли пешбаранда доштанд ва ин, алалхусус, дар истехсолоти хоҷагии қишлоқ аён аст. Ин замоне буд, ки дар деҳот ҷамоати қишлоқ ҳукмронӣ мекард.⁵⁸

Хусусияти ҷамоатӣ доштани зироаткорӣ протсессии аз хоҷагии натуралӣ ба хоҷагии молӣ гузаштанро хеле суст кард, зеро маълум аст, ки «ҳар қадар таназзули тарзи ҷамоатии зиндагонӣ бештар бошад, ба мол табдил ёфтани маҳсулот... ҳамон қадар зиёдтар мешавад».⁵⁹

Чи тавре дар бобҳои болоӣ нишон додем, дар Осиёи Миёна ҳаёти шахрӣ барвақт оғоз ёфта, бо бисёр мамлакатҳо робитаи савдо баста шуд, вале хусусияти натуралии хоҷагӣ мисли пештара мақоми асосӣ дошт. Агарчи ба туйфайли ин савдои дохилӣ ва муомилоти пул чандон чуқур паҳн нашуда бошанд ҳам, онҳо дар ҳар ҳол «барои ба системаи ғуломдорӣ, ки ба истехсоли арзиши изофа нигаронида шудааст, табдил ёфтани системаи патриархалии ғуломӣ, ки ба истехсоли васоили бевоситаи зиндагӣ нигаронида шудааст»⁶⁰, мусоидат карданд.

Дар ноҳияҳои кӯҳӣ ва даштии Осиёи Миёна инчунин воҳиди тақсими-нашудаи ҳунармандӣ байни шахру деҳот вучуди худро идома медод. Дар ин ҷойҳо ҳунармандӣ аз зироаткорӣ ҳанӯз қатъиян ҷудо нашуда буд.

⁵³ Тюменев А. И., 1956; Дяконов И. М., 1959; 1963 ва диг.

⁵⁴ Дяконов И. М., 1963, с. 33.

⁵⁵ ИТН, I, с. 472.

⁵⁶ Дар бораи таърихи ин истилоҳот ниг.: Īailūy H.W., 1932. p. 952–954. Дар бораи «озода»-ҳои матнҳои хутанусакоӣ ниг.: Bailey H. W., 1960. p. 45. Дар бораи истифодаи ин истилоҳот дар ӯзбӯлатҳои ӯиндӣ, ки ба қнароштӣ (Туркистони шарқӣ) навишта шудаанд, ниг.: Īġkġow T., 1934, p. 509.

⁵⁷ К. Маркс ва Ф. Энгелс. Асарҳо, ҷилди 20. с. 647.

⁵⁸ Баъзе мунаққикон қўшишдоранд, ки манзилгоҳҳои хурди зироаткори дар Бохтари шимолӣ ёфтшударо ҳамчун манзилгоҳҳои ҷамъиятӣ ба қалам диҳанд – дар ин бора ниг.: Массон В. М., 1974, с. 9; Пидяев Ш. Р., 1976, с. 192–193.

⁵⁹ К.Маркс ва Ф.Энгелс. Асарҳо, ҷилди 23, с. 89.

⁶⁰ К.Маркс ва Ф.Энгелс. Асарҳо, ҷилди 25, қисми I, с. 364–365.

Ҳамзистӣ ва ҳамкориҳои зичи ноҳияҳои зироаткор ва олами қабिलाҳои кӯчманчӣ дар тӯли бисёр асрҳо ва ҳазораҳо ҳодисаи ҳоси тараққиёти таърихи Осиёи Миёна ва бисёр дигар мамлакатҳои Шарқ буд.⁶¹

Яке аз вазифаҳои истибдоди шарқӣ бо мақсади ғорати кишварҳои дигар ва ғасби заминҳои бекарон доимо ҷанг кардан буд.

Инчунин бояд қайд кард, ки тараққиёти хоҷагӣ ниҳоят нобаробар буд ва, аз ин рӯ, дар инкишофи муносибатҳои ғуломдорӣ дар вилоятҳои гуногуни Осиёи Миёна низ нобаробарӣ ба назар мерасад. Аз ҷиҳати иқтисодӣ ноҳияҳои пешқадам воҳаҳои Сугд, Хоразм, Бохтар (Тахористон), Фарғона ва Хуросон буданд. Воҳаҳои нисбатан маҳдуди кӯхистони доманаи Помир, Бадахшон, Кӯхистон ва ғ. андак қафо мемонданд. Ноҳияҳои Ҳафтрӯд, назди Арал, соҳили Каспий ва ноҳияҳои Қазоқистони ҳозира гӯшаҳои қафомондаи дурдаст ҳисоб мешуданд. Воҳаҳои Чоч ва Истаравшан як навъ районҳои гӯё буферӣ буданд. Дар хоҷагии чорводорӣ даштҳо ва дар хоҷагиҳои маҳдуди кӯхистон сохти авлодӣ хеле вақт боқӣ монд. Дар ноҳияҳо муносибатҳои ғуломдорӣ тезтар инкишоф меёфтанд. Умуман бояд қайд кард, ки дар Осиёи Миёна муносибатҳои ғуломдорӣ он қадар амиқ нашуданд, ки дар олами антиқа шуда буданд.

Зиддияти асосии беш аз пеш тезтундшавандаи синфӣ дар байни ду тараф ба назар мерасад, аз як тараф, ашрофи беш аз пеш бойшавандаи ҳарбиёну ғуломдорону қоҳинон, ки соҳиби ғуломони бисёру заминҳои беканор ва қорвоноҳои бешумор буданд ва, аз тарафи дигар, аҳли оддии ҷамоат, ки гирифтори шаклҳои гуногуни асорати сарватдорон буданд.

Ҳокимияти давлатӣ дар дасти ашрофу қоҳинон бо сарвари мустабиду лашқари вай буд – ҳамаи онҳо дар дӯши халқ менишастанд. Табақаи ҳукмрон ба ҳокимияти муқтадири марказӣ таъя карда, ғуломон ва аҳли ҷамоатро истисмор менамуд.

К.Маркс ҳатто дар бораи Рим барин мамлакати классикии ғуломдорӣ антиқӣ навишта буд: «... дар Рими қадим муборизаи синфӣ фақат дар дохили ақаллияти имтиёзнок, дар байни боёни озод ва камбағалони озод ба амал меомад ва ҳол он ки оммаи бузурги истехсолкунандаи аҳоли, яъне ғуломон, барои ин муборизон танҳо пояи сусте шуда хизмат мекарду бас»⁶².

Алалхусус, дар Осиёи Миёна, ки оммаи асосии истехсолкунандаи он аҳли озодаи ҷамоат буд, зиддиятҳои асосии синфӣ, ки ба онҳо маъхазҳои қадим норавшану нимғурма ишорат мекунанд, маҳз дар байни ашроф ва камбағалони озодаи ҷамоат ҷой дошт.

Чунин аст муҳтасаран манзараи протсессҳои иҷтимоӣ, ки аз асри VII пеш аз милод то ҳуди асри III–IV милодӣ ба амал омаданд. Дар бобати ташаккули халқҳои Осиёи Миёна ҳаминро гуфтан даркор, ки дар ин давра ба ҷои робитаи авлодӣ ва баробари ин робитаҳо беш аз пеш робитаҳои маҳаллӣ мустақкам мешаванд. Ҷамоатҳои деҳот аллакай ба андозае иттифоқҳои ноҳиявӣ ҳам буданд. Ғайр аз иттиҳоди муқаррарии қабिलाҳои ҳамсоя, инчунин протсессҳои омезиши онҳо, ташаккули халқиятҳо ба назар мерасад.

Аммо дар он шароити таърихӣ, чунон ки Энгелс дар бораи Юнони антиқӣ таъкид карда буд, протсесси ташаккул ёфтани халқҳо танҳо боиси барпо шудани иттифоқи қабиларо мегардид, ки қисман бо ҳамдигар алоқаманд буданд. Он вақт барои ташаккули халқи ягонаи калон ҳанӯз замина

⁶¹ Тафсилоти инро ниг.: Ғафуров Б. Ғ., 1968, с. 7–8.

⁶² К.Маркс ва Ф.Энгелс. Асарҳо, ҷилди 16, с. 375.

набуд.⁶³ Ин нуктаи Ф.Энгелсро мисоли Осиёи Миёна ҳам тасдиқ мекунад. Дар ин давра дар бораи халки муттаҳиди Суғд ё Хоразм сухан рондан ғалат аст. Дар он замон танҳо марказҳои маҳаллӣ, халқҳои гуногуни камшумори Суғд, Хоразм, Балх, Хуросон ва дигар вилоятҳо буданду бас.

⁶³ Ниг.: К.Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 22, с. 482–483.

Фасли севум

**ПАЙДОИШИ
МУНОСИБАТҲОИ ФЕОДАЛӢ
ДАР ОСИЁИ МИЁНА**

ТОИФАҲО ВА ХАЛҚИЯТҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРҲОИ IV-VI МИЛОДӢ

1. ТАЪРИХИ СИЁСӢ

Давлати Сосониён

Дар ибтидои асри III милодӣ дар натиҷаи ҷангҳои дурударози ғураҳу-каи зидди римӣҳо ва низову ғураҳуҳои дохилӣ давлати Порт заволифт. Зиддияти синфӣ байни ашрофу ғуломдор ва аҳли ҷамоату ғуломон якбора тезу-тунд шуда рафт; дар дасти ашроф бисёр заминҳои киштбоб ҷамъ омад.

Барои барпо намудани идораи давлат ҷунон мубориза авҷ гирифт, ки он тавонист, ҳам истеҳсолкунандагон бевоситаро дар итоат нигоҳ дорад ва ҳам ба афзудани иқтидору сарвати ашроф мусоидат намояд: ашрофони Форс бо коҳинони зардуштия ҳамдастӣ карда, дар ин мубориза мақоми намоёнро соҳиб шуданд.

Дар аввали соли 220 милодӣ ҳукмрони вилояти Истахр (дар Форс) Ардашери I Бобакони Сосонӣ¹ ҳокими тамоми Форс гардид. Соли 224 Ардашери I лашкари охирин намоёнҳои Оли Ашкониён Ардавони I-ро торумор намуда, ҳокимиятро ба даст гирифт ва давлате таъсис дод, ки дар тамоми сарзамини Эрон вуҷуд дошт.

Ба ҷои портҳо омадани Сосониёнро табдили муқаррарии подшоҳон гуфтан мумкин аст. Оли Портҳо, ки «дар задухӯрдҳои зидди Рим суи гашта, дар банди зиддиятҳои мураккаби иҷтимоӣ монда, дар байни Ғарби ғуломдорӣ ва Шарқи ҷамоатию авлодӣ мекалавид, ба инкишофи муносибатҳои нави ҷамъиятӣ таҳрик дода натавонист. Ин корро давлати Сосониён кард»².

Давлати Сосониён зиёда аз 400 сол (224 ё 226–651) вуҷуд дошт. Дар аҳди Сосониён ҷунин ҷиҳатҳо ҷолиби диққат аст. Якум, тақрибан аз асри IV милодӣ дар давлати Сосониён муносибатҳои феодалӣ босуръат инкишоф меёбад. Дувум, бар хилофи қувваҳои марказгурези волию ҳокимони алоҳидаи баъзе ноҳияҳо мақоми ҳокимияти марказӣ дар Эрон баланд мешавад, бинобар ҳамин Ф.Энгелс давлати Сосониёнро «подшоҳии... батартиб» номида буд³. Севум, таъсири коҳинони зардуштия ниҳоят баланд мешавад, дини зардуштӣ ба дараҷаи дини давлатӣ мерасад ва ба Ардашери I ҷунин ҳикматро нисбат медиҳанд: «Тахт пояи меҳроб асту меҳроб пояи тахт».

Дар аҳди писар ва вориси Ардашер шоҳ Шопури I (солҳои 242–272) Сосониён лашкари римӣҳоро торумор карданд, дар як муҳориба як императори Рим кушта шуду дар муҳорибаи дигар боз як императори Рим асир афтод. Давлати Сосониён дар аҳди Шопури II (солҳои 309–379) хеле қувват гирифта,

¹ Бобои Ардашери I Бобакон Сосон ном қонини маъбади Анаһито буд – номи сулола аз Ҳамин ҷост.

² Дьяконов М.М., 1961, с. 260. Дар бораи қўшишҳои аз нуқтаи назари марксистӣ идрок намудани протсессҳои илтимонии давраи аввали давлати Сосониён ниг.: Пигулевская Н.В., 1956 а, с. 150–152. Дар бораи мадракоти таърихи ба тахт нишастани Ардашер ниг.: Луконин В.Г., 1961, с. 9–24.

³ К.Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 28, с. 222.

дар шарку ғарб дар чандин мухорибаҳо ғолиб омад ва шахрҳо таъсис намуд. Шох Яздигурди I (солҳои 399-420) кӯшид, ки ба насронӣ таъя карда, ҳуқуқи ашроф ва кохинони зардуштиро маҳдуд намояд; бояд гуфт ки дар давлати Сосонӣ насронӣ бисёр буданд.

Тартиботи бераҳмонаи давлати Сосонӣ боиси эътирози саҳти халқҳо, аз ҷумла, боиси эътирози саҳти халқҳои ноҳияҳои тасхиргаштаи Осиёи Миёна ва Моварои Кавказ шуд. Шӯриши ин ноҳияҳо, таҷовузи кӯчманчиён давлати Сосонӣро ба ларза меовард ва шоху шохзодагонии сосонӣ ба асирий меафтанд ё ғарави кӯчманчиёни Осиёи Миёна мешуданд ва яке аз ин гуна шохон Пирӯз (солҳои 459-484) аст. Дар Эрон неҳзати иҷтимоӣ низ ҷой дошт, ки яке аз онҳо неҳзати маздакия мебошад ва дар айнаи он дар зери зарбаҳои тавоноии халқ қариб буд, ки давлати Сосонӣ вожгун шавад.

Давлати Сосонӣ дар аҳди Хусрави I Анӯшервон (солҳои 531-579) ба авҷи иқтидори худ расид. Хусрави I ҷангу ҷидоли бисёре карда, ҳатто Ямани Арабистонро тасхир намуд ва аз ғайри ин ҷанд ислоҳоти ҳарбӣ гузаронд, ки онҳо муносибатҳои навбунёди феодалиро мустаҳкам карданд ва ба инкишофи минбаъдаи он мусоидат намуданд. Ислоҳоти соҳаи андоз, ҳарбӣ ва маъмурии Хусрави I аҳамияти калон дошт. Ин ислоҳот ғайр аз ин ҳокимияти марказиро ҳам тақвият дод.

Шохони сосонӣ кӯшиданд, ки воҳаҳои Осиёи Миёнаро ба давлати худ ҳамроҳ кунанд ва ин кӯшиши онҳо барабас нарафт. Дар миёнаҳои асри V онҳо ноҳияҳои Осиёи Миёнаро аз даст медиҳанд ва ин ҷойҳо ба дасти кӯчманчиён мегузарад. Вале андаке сонитар ноҳияҳои Туркменистони ҷанубӣ боз ба тасарруфи Сосонӣ меафтад. Давлати Сосонӣ дар миёнаи асри VII милод аз зарбаи арабҳо сукут ёфт.

Кидориён

Мадраки асосӣ роҷеъ ба Кидориён дар ахбори маъхазҳои зерин ҳастанд. Дар солномаи Бэй-ши ривоят мешавад, ки ҳокими йуҷиҳо аз ҳамлаи жожҳо хавф бурда, дарбори худро ба шаҳри Боло кӯчонд. «Пас аз ин подшоҳи диловари йуҷиҳо Сидоло аз кӯҳҳои баланд убур карду ба шимоли Ҳиндустон ҳамлавар шуд ва шимолтар аз Гантоло панҷ давлатро зери даст овард». Баъди ин солнома воқеаҳои соли 424-ро нақл мекунад. Аз дигар ривояти Бэй-ши маълум мешавад, ки Сидоло ба ноҳияҳои йуҷиҳои сағир ҳам ҳукмфармо будааст, вале сонӣ «хуннҳо ўро пеш кардаанд ва ў ба ғарб рафтааст» ҳукуматро ба дасти писараш додааст.⁴

Ҷанд навъ тангаҳо ҳастанд, ки дар рӯи онҳо ба браҳмӣ «Кидара Кушона ша» навишта шудааст. Ҳуруфоти танга далолат мекунад, ки он дар ким-кадом ноҳияи ҷануб, дар паси Ҳиндукуш бароварда шудааст ва мувофиқи маълумоти нумизмати ба давраи солҳои 390-430 нисбат дорад. А.Бивар ин тангаҳоро таҳлил намуда, ба ҳулосае омад, ки ин гуна тангаҳоро паси ҳам камаш ду ҳоким сикка мезаданд.⁵ К.Еноки исбот мекунад, ки Кидориён тақрибан дар солҳои 412-437 Тахористон ва Қандаҳорро тасарруф карда буданд.⁶

Дар маъхазҳои ғарб (Приски Понӣ) гуфта мешавад, ки «гуннҳое, ки онҳоро кидориён меноманд», солҳои 456 ва дар солҳои минбаъда зидди Эрони сосонӣ мубориза бурдаанд. Дар зери санаи соли 456 Приски Понӣ (19) хабар медиҳад, ки шохӣ «портӣ» (яъне сосонӣ) зидди гунну кидориён мечангид. Ҳу-

⁴ Бичурин, II, с. 264-266.

⁵ Ghikshman K., 1948, p. 78-79; Īivak A.D.H., 1956, 26-27; Луконин В.Г., 1967, с. 32-33.

⁶ Ūnoki K., 1959, p. 11.

ди ҳамон маъхаз зери санаи соли 464 менависад, ки ҳукумати Сосониён чунин иддаое дошт: «Римиён (Византия–Б.Ф.) ўҳдадор шуданд, ки агар форсҳо зидди гунну кидориён ном тоифае ба ҷанг дароянд, ёрии пулӣ хоҳанд расонд, зеро агар дасти форсҳо боло шавад, барои римиён суд ҳамин мешуд, ки гуннҳоро (кидориёно) рухсат намешуд ба сарзамини Рим дароянд» (Приски Понӣ, 25).

Маълум, ки Сидолои маъхазҳои Хитой (талаффузи қадимаш (ki^wo-tâ-lâ)⁷ ва Кидораи рӯи тангаҳо ҳуди ҳамон як ном аст. Ба ҳар ҳол, дар бораи дигар ҷиҳатҳои масъала алҳол бо итминон ягон гапи муайян зада намешавад. Агар ба маъхазҳои Хитой бовар кунем, мо ҳам гуфта метавонем, ки кидориён хеши кушониён ва ҳатто як ҷузъи кушониён буданд, вале ин иддаоро дигар маъхазҳо тасдиқ намекунанд. Масъалаи муносибати кидориёни ба Ҳиндустон рафта ва он кидориёне, ки ба қавли Приск, зидди Сосониён ҷангидаанд, мутлақо норавшан аст. Чанд фарзияи зарифона пешниҳод шудааст, мувофиқи яке аз ин фарзияҳо кидориёну хиёниён қариб як тоифаанд ва азбаски хиёниён ба ном тобеи шоҳи кидориён буданд, бинобар ин онҳоро ҳам «кидориён»⁸ меномиданд. Маълумоте ҳаст, ки Кидориён ҳанӯз соли 477 аз Гандҳара ба Хитой хайъати сафорат фиристодаанд.⁹

Хиёниён

Соли 346/47 шоҳи Сосониён Шопури II дар сарҳади шарқии давлати худ меистод, зеро ба он ҷо, ба қавли Аммиан Марселлин (16, 9, 4), «хиёниёну авсанҳо», ки худ «еусан» мегуфтаанд, ҳуҷум кардани будаанд. И. Маркварт¹⁰ ақидае пеш ниҳод, ки дар калимаи «еусан» як ҳарф ғалат рафта ва онро «кусан» яъне кушон хондан даркор. Агар ин гуна ислоҳро эътироф кунем (бисёр муҳаққиқон инро раво мешуморанд), пас хиёниён бо кушониён (бо кидориён ҳам?) ҳамгун ва ҳатто якҷоя мешаванд. Баъди ин (17, 5, 1) Аммиан Марселлин нақл мекунад, ки ба Шопур муяссар шудааст бо халқҳои дурдаст–«хиёниён ва гелонҳо» муоҳада бандад.

Соли 359 дар асоси муоҳада хиёниён дар хайъати лашкари Шопури II дар қарибии шаҳри Сурия–Умеда ба ҷанг медароянд. Сардори лашкари хиёниён Грумбат ном «марде будааст тоза ба тахт нишаста ва синнаш аз миёна боло наарафта, вале чеҳра пур аз ҷину оҷанг гашта ва дар сиёсат заковати комил дошта ва аз зафарҳои бешумор шӯҳрат ёфта. Ҳамроҳи вай писараш низ будааст ҷавоне барно, вале дар коргоҳ ҳалок гашта» (Аммиан Марселлин, 18, 6, 20, 19, 1, 7–11).

Дар охири солҳои 60-ум ва миёнаи солҳои 70-ум Шопури II ду бор ба сари «кушониён», ки пойтахти онҳо дар Балх будааст, лашкар кашидааст. Тафсилоти ин муҳорибаҳоро муаррихи арман Фавст Бузанд ба қалам додааст. Бори аввал «шоҳи кушониён» Шопури II шахсан ҳудаш дар сари лашкар будааст, вале ин ба форсҳо мадад накардааст. «Лашкари кушониён лашкари форсҳоро торумор кард, бисёр форсҳоро аз дами теғ гузаронд»,– менависад муаррихи арман. Бори дувум Шопури II ба нияти ғасб лашкар кашид, вале ин дафъа ҳам ҳоли форсҳо табоҳ шуд.¹¹

⁷ Pÿlriot P., 1934, p. 43.

⁸ Манделштам А. М., 1958.

⁹ Ўпоки К., 1959, p. 27. Ба қавли вай, дар байни солҳои 477–520 Найтолиён дар Гандҳара

Кидориёно торумор кардаанд (Ўпоки К., 1955 б, p. 236; 1958, p. 1).

¹⁰ Maqḡākt J., 1901, s. 36.

¹¹ Тревер К. В., 1954, с. 133–134.

Маълум, ки дар ин маврид дар зери номи «кушониён» ким-чи хел дигар як тоифа – кидориён, хиёниён ё худ, эҳтимол, ҳар дуи онҳо дар назар дошта шудааст.

Дар катибаи Самадрагупта, ки дар сутуни Оллоҳобод нақш ёфтааст, аввал «дайвапутра-шахи-шаханушахи-шака-марунда» зикр гардида, баъд арзи аҳолии Сарандеб барои қазираҳо забт шудааст ва дар аризаи худ мардуми ин қазираҳо ба Самадрагупта изҳори итоат намуда, ба вай занҳо ва духтаронро пешкаш мекунанд ва аз вай ярлике металабанд, ки аз рӯи он ба шартӣ эътироф намудани ҳукмронии Самадрагупта мамлакати худро худашон идора карда тавонанд. Муҳаққиқони ин катиба унвонро, ки дар боло дар ноҳунак оварда шуд, ҳар хел тавзеҳ медиҳанду ҳар як олим (мувофиқи салоҳидии худаш) онро ба чузёҳо тақсим мекунад. Дар байни ин тавзеҳот тавзеҳи олими хинд Будҳа Пракаш ба назар дурусттар менамояд. Ба ақидаи вай тамоми иборати «дайвапура-шахи-шаханушахи» як истилоҳи том буда, кадом як аз подшоҳони барҷастаи миёнаи асрҳои IV-уми Кушониёнро дар назар дорад (санаи катиба ҳам ба санаи ин давра мувофиқ аст).

Ба фикри дигар муаррих А. С. Алтекар, дар катибаи Оллоҳобод Кидара¹² зикр шудааст ва ин фикр ҳам ҷолиби диққат мебошад. Дар ин маврид дар байни ахбори Фавст Бузанд роҷеъ ба «шоҳи кабири Кушониён»¹³ ва унвони катибаи хиндӣ, ки дар он аз «шоҳаншоҳи» улвӣ сухан меравад, иртиботе пайдо мешавад. Вале ба доираи маъхазҳо дохил кардани ин катиба ҳам тамоми авзоъро қобили идрок карда наметавонад, масалан, маълум не, ки муносибати байни кидориён ва хиёниён чӣ гуна буд.

Вале шояд маъхазҳои хитойро ба инобат гирифтани даркор бошад? То вақтҳои охир ақидае вучуд дошт, ки онҳо дар бораи хиёниён маълумот надиҳанд. Алҳол олими японӣ К. Еноки исбот мекунад, ки ахбори маъхазҳои хитой роҷеъ ба Судэро тасхир кардани «хуннҳо» ва ҷунин ривоят, ки онҳо «ҳокими Судэро кушта, заминҳои вайро забт намуданд» (ва зимнан ҳоким Хунн насли чорумин пас аз он воқеаҳо будааст), ба Суғд нисбат дорад ва дар ин ҷо зери номи «хуннҳо» аслан хиёниён маҳфуз мебошанд.¹⁴ Вале тамоми он чизе, ки аз ин ахбор гирифтани мумкин аст, танҳо зикри ҳамин воқеа, ки Суғдро дар ким-кадом давра хиёниён забт карда будаанд ва таҳлили санаҳо (ахбор ба соли 437 дахл дорад) нишон медиҳад, ки онҳо, эҳтимол, Суғдро қабл аз пайдо шудани худ дар ҷануби Осиёи Миёна забт кардаанд, яъне аз Суғд гузашта рафтаанд.

Бояд қайд кард, ки дар маъхазҳо хиёниёну кидориён байни худ омехта мешаванду вале байни маълумотҳо дар бораи хиёниён ва ҳайтолиён ҳаҷ гузаштан аз ин ҳам мушқилтар аст. Ин гап ба воқеаҳои нимаи аввал ва миёнаи асри V нисбат дорад. Муаррихони араб Табарӣ ва Динаварӣ хабар медиҳанд, ки ба тахти Сосониён Варахрони V Баҳроми Гӯр (солҳои 420–437) нишасту дере нагузашта ба Хуросон ҳокими «туркон» дарафтод ва мамлакатро ба ғорат бурд. Баҳроми Гӯр вонамуд, ки ба Озарбойҷон меравад, вале ҳудуд бо эҳтиётӣ тамом пинҳонӣ ба «туркҳо» наздик омад, ки онҳо дар қарибии Марв хайма зада, бепарвоёна дам мегирифтанд. Инак, сарбозони Баҳроми Гӯр наъраи мудҳише кашиданду «туркҳо» рӯ ба ғурез ниҳоданд. Баҳроми Гӯр

¹² Īrddha Pākash, 1957, 1954 p. 135. Бар хилофи ин Д. Аллан ақида дорад, ки сухан аз намояндагони гуногуни «халқҳои сақӣ ва қушонӣ» меравад ва ноъбияи сукунати онҳо аз сарҳадҳои Ҳиндустон то Амударё тӯл мекашид (Allan J., 1914, p. XX–XXVIII).

¹³ Тревер К. В., 1954, с. 134.

¹⁴ Бичурин, II, с. 260; Ёноки К., 1955 а, 1959, p. 24–25.

хокони «турк»-хоро кушт, зани ўро ба даст овард ва лашкари ўро то худи Амударё таъкиб намуд ва дар назди Омул аз дарё убур карду ба «туркҳо» наздик шуда буд, ки онҳо арзи итоат намуданд ва илтимос карданд, ки байни онҳо ва ҳудаш сарҳаде муқаррар кунад ва онҳо аз ин сарҳад нахоҳанд гузашт. Баҳром маҳаллери, ки ба хоки «туркҳо» хеле амиқ мерафт, интиҳоб намуд. Фармуд, ки дар он ҷо бурҷе бардоранд ва ин ҷоро сарҳад таъин кард» – менависад Диноварӣ.

Табарӣ менависад, ки дар байни туркҳо ва ноҳияҳое, ки бо «кишвари туркҳо» ҳамсарҳад буд, сарҳад муқаррар карда шуд. Вай муфассал номбар мекунад, ки Баҳроми Гӯр чӣ ғанимате ба даст оварда буд. Вале муҳимаш ҳамин ки вай волии Хуросонро таъин мекунад ва мегӯяд, ки қароргоҳи вай дар Балх буд¹⁵. Пас сарфи назар ба ғалаба вазъияти сарҳади шарқӣ назорати доимиро тақозо дошт. Шояд гуфтаи Фирдавсӣ роҷеъ ба он ки пас аз шикасти «туркҳо» ашрофи Чағониёну Хатлону Балху Бухоро мачбур буд ба Эрон хироч диҳад, ба ҳамин воқеа алоқа дошта бошад.

Дар бораи кадом «туркҳо» суҳан мерафта бошад? Шакке нест, ки худи ин ном анахронизм аст. И.Маркварт ба ду ҷиҳат диққат дод – аввалан, дар як достони паҳлавӣ («Ёдгори Зарирон») аз разми шоҳи Эрон Виштосп ва шоҳи хиёниён Арҷосп суҳан меравад ва зимнан қорзор дар даштҳои ноҳияи Марв будааст. Баъди ғалаба Виштосп ба Балх бармегардад. Ҳамаи ин тафсилоти муҳорибаҳои Баҳроми Гӯрро ба ёд меоварад. Дувум, валиаҳди Хуросон ба унвони «марзбони кушон» (яъне «сарҳадбони кушон») соҳиб мешавад.¹⁶ И.Маркварт дар асоси ҳамин ба ҳулосае меояд, ки Баҳроми Гӯр, дар ҳақиқат, ба хиёниён ҷангида буд ва ин ҳулосаи вай боварибахш аст.¹⁷

Қаро унвони валиаҳди Балх «марзбони кушон» буд? Ин ду сабаб дошта-наш мумкин. Якум, ба қавли Табарӣ, Баҳроми I Гӯр як қисми хоки Ҳиндустонро, ки дар он маҳалҳо мулки Кушониён вучуд дошт, ба мамлакати худ ҳамроҳ карданӣ буд ва инак, унвони мазкур гӯё як навъ намоиши сиёсӣ ҳам буд. Дигар сабаб ҳамин: дар Эрон гумон доштанд (ё медонистанд), ки байни хиёниёни навомада ва Кушониёни аз қадим маълум ким-чӣ хел алоқае ҳаст. Сабаби дувумро ҳамин як далел ҳам тақвият медиҳад. Дар аҳди Яздгурди II (солҳои 438–457) зидди кӯчманчиёни шимол ҷанг идома дошт. Иштирокчи ва ҳамасри ин ҷанг муаррихи арман Егише Вардапет хабар медиҳад, ки шоҳи Сосониён «ногаҳон ба кишвари *хиёниён тохт, ки онҳоро Кушониён ҳам мегӯянд* ва ду сол Ҳарб зад, вале натавонист онҳоро ба итоат дарорад»¹⁸. Хуллас, ду маъҳазе, ки бо ҳам мутлақо вобаста нестанд, хиёниёнро бо кушониён алоқаманд кардаанд. Ин исботи ақидаест, ки хиёниёнро аз кушониён ҷудо кардан нашояд.

Яздгурди II ҳатто мачбур шудааст, ки қароргоҳи худро ба шимол кӯчонад. Авзои пуртахлука дар ин ҷо зиёда аз даҳ сол тӯл кашид. Худи ҳамон муаррихи арман Егише Вардапет менависад, ки соли 450 «Яздгурд лашкари бешумор гирд оварда, раҳсипор шуд ва ба кишвари ҳайтолиён расид. Шоҳи кушониён инро дида, ҷуръати Ҳарб наёфт ва рӯ ба гӯшаҳои дастнораси биёбон фирор кард». Баъди ин Яздгурди II сарзамини Кушониёнро ба ғорат бурд, бисёр шаҳрҳо, асирон ва сарватро ғанимат гирифт. К.В.Тревер дар асоси ибораи «кишвари Ҳайтолиён»-и ин матн ҳулосае мебарорад, ки ҳайтолиён дар

¹⁵ Nöldykő Th, 1879, s. 98–102; Шмидт А. Э., 1958, с. 445–447–475.

¹⁶ Nöldykő Th, 1879, s. 101–102.

¹⁷ Maqfākt J., 1901, s. 50–52.

¹⁸ Тревер К.В., 1954, с. 136 (хатти гусиста аз ман.– Б. Ё.).

ин давра «аз афти кор, ханӯз бар кушониён ҳукмфармо набуданд»¹⁹. Вале мо ба ин фикри К. В. Тревер розӣ не, баръакс, ба фикри мо, матни мазкур далели он аст, ки ҳайтолиён бар хиёниён ҳукмфармо шудаанд ва тамоми хоки («кишвари») онҳо аз он ҳайтолиён ҳисоб мешуд, вале онҳо ханӯз дар ҷангҳои зидди Эрон иштирок намекарданд.

Ҳайтолиён

Инак, дар ахбори муаррихи арман, ки ба соли 450 нисбат дорад, «кишвари ҳайтолиён» номбар шудааст. Егише Вардапет хабар медиҳад, ки солҳои 453–454 Яздгурди II боз ба шоҳи Кушониён дарафтодани шуд, вале шоҳи Кушониён ин нияти ӯро пешаки фаҳмиду ба форсҳо зарбаи мудҳише зад ва бисёр ҷойҳои Эронро ба ҳок яксон намуду ба ғорат бурд²⁰.

Е.Е.Неразик дар асоси таҳлили матн чунин ақидаи ба фикри мо ҳам қобили қабулро изҳор намуд, ки юриши Яздгурди II нисбат ба юришҳои пештараи вай ба ноҳияҳои шарқтар нигаронида шуда буд, эҳтимол, муҳориба на бо хиёниён, балки акнун бо ҳайтолиён рӯй дода бошад.²¹ Гуфтан мумкин, ки ин аввалин задухӯрди ҷарбии Эрони сосонӣ бо ҳайтолиён буд ва сосониён аз ҳамин задухӯрдҳо бояд фаҳмида бошанд, ки душмани нав – душмани ниҳоят пурзӯри тавоно пеш омада истодааст. Вале ҳамаи ин ҳоло аввали кор буд.

Иттиҳодияи нав дар солҳои 50-уми асри V ба дараҷае қувват гирифт, ки ба дигар мамлакатҳо ҳайъатҳои сафорат мефиристодагӣ шуд; соли 456 ба Хитой ҳайъати сафорати ҳайтолиён меояд²². Агар ба ин дараҷа тез қувват гирифтани иттиҳодияи ҳайтолиёнро дар назар дошта бошем, равшан мешавад, ки «гунну кидориён» дар охири солҳои 50- 60-уми асри V беҳуда ба ҳайтолиён тазйиқ наоварда будаанд.

Дар аҳди Пирӯз (солҳои 459–484) муборизаи зидди ҳайтолиён ба авҷи худ расид. Аз хабари муаррихони араб маълум мешавад, ки Пирӯз бо дастгирии аҳолии «Тахористон ва атрофи он» чулус кардааст. Вай «иктидори ҳайтолиёноро афзуд ва ба мукофоти мадади онҳо ваъда дод, ки ба сарҳади онҳо дахл нахоҳад кард». Вале Табарӣ ривоят мекунад, ки «сипас, Пирӯз ба сари тоифае лашкар кашид, ки Тахористонро соҳиб буданд ва худро ҳайтоли меконданд». Пирӯз бо лашкари худ то ба тағи ҳамон бурҷе расид, ки Баҳроми Гӯр сохта буд. Баъди ин Табарӣ як ривояти афсонамонандеро меоварад, ки Пирӯз ҷӣ илоҷе ёфта, ваъдаиҳо набудани худро нишон додани шудааст (гап аз он ваъдае меравад, ки Пирӯз ба шоҳи ҳайтолиён Хушнавоз дода буд ва мувофиқи он бояд аз сарҳади ҳайтолиён намегузашт: Маълум, ки сарҳади ҳайтолиён ҳамон бурҷ буд ва инак, «Пирӯз ба тағи он бурҷ расиду фармуд, ки 50 фил ва 300 паҳлавонро бар он илҳоқ созанд ва филону паҳлавонон бурҷро пеш мекашиданду Пирӯз аз паси он меомад ва бо ҳамин илоҷ ваъдаеро, ки ба Хушнавоз дода буд, гӯё вайрон намекард». Дар ин муҳорибаи зидди ҳайтолиён Пирӯз ва бисёре аз лашкари вай ба хандақҳое, ки махсус дар сари роҳ канда шуда, рӯи онҳоро номаълум пӯшонда, ноён карда буданд, афтиданду кушта шуданд. Ҳайтолиён тамоми Хуросонро тасхир намуданд²³. Динаварӣ менависад, ки номи шоҳи «туркҳо» яъне ҳайтолиён Хушнавоз буд. Вай ҳам мисли Табарӣ менависад, ки хандақҳои чуқур канда, рӯи онҳоро ноён пӯшида мон-

¹⁹ Дар ӯамон ӯо, с. 136–137.

²⁰ Егише Вардапет, 1953, с. 256–257.

²¹ ИТН, I, с. 410.

²² Ўпоки К., 1955 б, р. 234.

²³ Шмидт А. Э, 1958, с. 448–449; Nöldykü Th., 1879. s. 115–132.

да буданд. Худи подшоҳ ва бисёр аскарони вай ба ин хандақ афтиданд ва ба қавли муаррих, «ба адам рафтанд». Вақте Пирӯз ба ин хандақ афтида банд мешавад, ўро бо санг зада мекушанд ва тамоми қароргоҳи вай, духтараш, мубади пираш, занҳояш ва сарваташ ба дасти ҳайтолиён меафтад²⁴. Дар бораи ин хандақи рӯпӯши пуроб дар маъхази византий ҳам маълумоте ҳаст (Прокопий Кесарский, I, 4).

Ин воқеа на фақат дар сарчашмаҳои арабӣ, балки инчунин дар сарчашмаҳои суриёний, византий ва арманӣ ҳам тасвир шудаанд. Баъзе ҷиҳатҳои масъаларо хотирнишон мекунем. Пирӯз зидди ҳайтолиён се бор ҷангидааст. Ҷанги якум бо ҳамин анҷом ёфт, ки вай асир афтоду вале шоҳи Византия пули бисёре дода, ҷони вайро харида, аз асорат озод кард. Пас аз муддате боз ҷангро сар мекунад боз асир меафтад. Аз афти қор, маҳз дар вақти бори дувум асир шуданаш ваъда додааст, ки дигар аз сарҳади ҳайтолиён нахоҳад гузашт ва ба зами ин бояд товони ниҳоят қалон – 30 ҳаҷир танга меод. Пирӯз дар асорат истода фармуд, ки товонро ба ҳайтолиён биёваранд, аммо ҳазинаи дар ҷангҳо холишуда ин миқдор пул надошту фақат як қисми онро дод. Вале Пирӯз писарашро ба ғарав монда, ба ҳар ҳол, аз асорат раҳо ёфт. Агар ба хабарии Приски Понӣ бовар кунем (I, 27), Пирӯз ҳайтолиёниро фиреб додааст ва ин ба ҷанги севум баҳона шудааст. Гап дар ин, ки Пирӯз ба «гуннҳо» таклиф кардааст, ки муоҳидаи сулҳ банданд ва ҷун ғарави софу покии нияти худ ба подшоҳи «гуннҳо» духтареро ба занӣ додасту гуфтааст, ки ин духтар ба вай хоҳар мешавад. Духтар ба дарбори шоҳи «гуннҳо» меояду қаллобии Пирӯзро фош мекунад ва мегӯяд, ки вай хоҳари Пирӯз не, балки қанизи вай аст. Шоҳи «гуннҳо» Кунҳо аз ин найрангии Пирӯз бениҳоят музтар шуда, ба нияти қасос аз Пирӯз илтимос мекунад, ки ба ихтиёри вай муаллимони илми ҳарб фиристонад, зеро вай лашкари қалон дораду аммо сарлашқарони ғуртаҷриба надорад. Вақте ин муаллимон ба ихтиёри подшоҳи ҳайтолиён омаданд (Пирӯз 300 эронии наҷибро фиристода буд), ҳайтолиён як қисми онҳоро гӯшу биниву забон бурида, сар доданд бокимондари куштанд.²⁵ Инак, боз ҷанг сар шуд, ки ин ҷанги севум буд ва дар ин ҷанг Пирӯз бешарафона ҳалок шуд²⁶.

²⁴ Althūym Ğ., 1960, с. 51-52; муаллифони арабу форсзабон номи ин подшоҳро Ҳушнавот (Фирдавӣ) ё Ахушунвор (Ғабарӣ) гуфтаанд (Маққалат J., 1901, с.60; Лившиц В.А., 1969, с.67). Ақидае ҳаст, ки ин ном аз забони эронӣ бармеояд ва аслан *axsondaқ «њуқмдор» ё *axsonwaқ («њуқим») аст. (Маўнчўп-Нўлфўп О. J., 1959, р. 230). Мумкин аст, ки ин ном не, балки унвон бошад.

²⁵ Дар бораи ин воқеаҳо ниг.: Пигулевская Н.В., 1941, с. 56-59. Приски Понӣ Кунёро шоҳи гуннукидориён меномад. Дар катибае номи ин шоҳ Гунёоз аст (Althūym Ğ., 1959, I, с.32). Ин маъхазро ғар гуна тавзеъ додан мумкин. Эътимол, хабарии Приски Понӣ ба ҳуди кидориён дахл дошта бошад, ки онҳо яқоя бо ҳайтолиён ба Эрон ғу-ғум мекарданд. Соли 468 аз Византия хабар расид, ки «форсҳо бар гунну кидориён ғолиб омадаанд ва шаҳри онҳо Валаамро муёсира намудаанд» (Приски Понӣ, 35) ва ин хабарро ба Византия ҳайъати сафорати форсҳо бурда будааст. Ғумон меравад, ки Валаам қароргоҳи қўчиест дар қим-қулои ғанубу ғарби Туркменистон. Аммо инро дигар ҳел тавзеъ додан ғам мумкин – масалан, Приски Понӣ ғамии гуннҳои Осиёи Миёнаро «кидориён» ва Балхро Валаам меномиду дар ривояте, ки ролеъ ба кидориён дошт, мадракоти оид ба қўчманчиёни ғуноғуни Осиёи Миёна ба ғам омезиш ёфта буд.

²⁶ Феофани Византи менависад: «Шоҳи ҳайтолиён Ғайтол, ки номи тоифа аз ўст, Пирӯзро мағлуб сохту форсҳо ин лўйёро аз даст доданд (тарғумаи русии ғурраи ин матнро ниг.: «Византийские истории», 1960, с. 493). Эътимол, номи, ки Феофан меорад, маъсули этимологияи халқӣ бошад.

Ин шикасти мудҳиш аҳолии Эронро ба воҳима андохт. Ба қавли сарчашмае дар Эрон, «хатто дар айёми амонӣ касе набуд, ки часурина ва нотарсона ба ҳайтоли нигарад ва агар номи ҳайтолиро шунавад, хатто ба ларза меомад».

Зиёда аз ин, як форси наҷиб ба шароите, ки дар Эрон баъди Пирӯзро торумор кардани ҳайтолиён ба вучуд омада буд, чунин баҳо додааст: «Пирӯз меҳани ин қадар аъзаму ин қадар мустакили моро чунон банди ҳайтолиён сохт, ки то мулки ориён (Эрон –Б.Ғ.) вучуд дорад, аз ин бандагии пурғусса раҳой намеёбад»²⁷

Дар «Баҳман-Яшт», ки ба забони форсии давраҳои миёна таълиф шудааст, порчае ба назар мерасад, ки зотан бо воқеаҳои солҳои 80-уми асри IV иртибот дорад. Г. Бейли ин фикро ба тариқи зайл овардааст: «Бад-ин минвол, ин тоифа, ки худ зодаи Ғазаб ҳастанд, садҳо, ҳазорон ва ҳазорон ҳазор мардумро тўмаи тег сохтанд. Ин девҳои фатиламӯй ялаву алами бешумори худро бардошта, ҳамла оварданд. Онҳо Эрони маро поймол карданд, ки он махсули дастранчи Хурмуз аст, онҳо саросар ҳучум карданд, онҳо, ки туркону хиёниёни сурхи адӯ ҳастанд ва алами онҳо сарозер аст».²⁸

Эрони сосонӣ, ки борҳо ба тағи пой вай императорҳои мағрури Рим сар мондаанд, дар охири асри V фақат аз номи кўчманчиёни бадҳайбати Осиёи Миёна ҳайтолиён ба ларза меомаду ба онҳо боҷ меод²⁹.

Мо хотирнишон карда будем, ки (дар байни солҳои 467–470 ва 480) ҳайтолиён Суғдро ишғол карданд. Баъди ин онҳо ба тасхири мулкҳои Туркистони шарқӣ шурӯъ намуданд. Онҳо соли 479 ноҳияи Турфон, солҳои 490–497 Урумчӣ, байни солҳои 497 ва 509 Қарошараро³⁰ забт карданд. Аз қувват ва нуфузи ҳайтолиён дар Туркистони шарқӣ чунин воқеа шаҳодат медиҳад. Соли 522 волии яке аз мавзёҳои ноҳияи Хара-Хото, ки аслан худаш аз жоҳо будааст, зидди хитойҳо исён мекунаду баъд ба назди ҳайтолиён гурехта меояд ва аз онҳо барои рафъи душманони худ мадад меиҷорад.³¹

Агар ба назар гирем, ки Хутану Кошғар ҳам ба ҳайъати давлати Ҳайтолиён даромадаанд (эҳтимол, дар охири асри V), пас гуфтан мумкин, ки дар ибтидои асри VI ҳайтолиён ба тамоми Туркистони шарқӣ соҳибӣ мекарданд.

Солномаҳои хитой номгӯи мулкҳои додаанд, ки ба ҳайъати давлати Ҳайтолиён дохил шуданд. Муқоисаи ин ахбор бо сарчашмаҳои давраҳои сонитари арабу форс имкон медиҳад, ба хулосае оем, ки давлати Ҳайтолиён қисми асосии Осиёи Миёнаро дар бар мегирифт ва зоҳиран (инро ханӯз И. Маркварт ҳам қайд карда буд) қисми муҳимтарини мулки онҳо Тахористон буд. Ғайр аз ин, ҳайтолиён дар ҷануб ҳам ҷанд ҷойҳоро забт карданд. Масалан, онҳо дар нимаи дувуми асри V Қандаҳор³² ва андаке баъдтар баъзе мавзёҳои шимоли Ҳиндустонро тасхир намуданд.

Афсӯс, ки таърихи осеимӣнагии Ҳайтолиён ҷӣ қадар мавҳуму пардапӯш аст. Дар маъхазҳои ҳиндӣ ҳайтолиёнро «хуно» (hūna) гуфтаанд. Мувофиқи мадраке охири волии аъзами оли гуптҳо Скандагупта (санаи аҳдаш тақрибан солҳои 435–467³³, мувофиқи маъхазии дигар аз солҳои 455–456 тахминан то со-

²⁷ Тревер К. В., 1954, с. 138.

²⁸ Īailūy H. W., 1954, s. 13–14.

²⁹ Мувофиқи мадракоти нумизматӣ (Массон В. М., Ромодин В. А., 1964 с. 204).

³⁰ Ўпоки К., 1955 в, р. 235.

³¹ Ўпоки К., 1959, р. 25–26.

³² Ба ақидаи Еноки К., ин воқеа дар байни солҳои 477 ва 520 ба вуқӯъ омадааст (Ўпоки К., 1959, р. 27), вале дар оғози ин фосила рӯй додани воқеаи мазкур бояд ба ӯқикат наздик бошад.

³³ Синха Н.К., Банерлӣ А.Ч., 1957, с. 89.

ли 470³⁴) маҷбур шудааст, ки аз онҳо худро дифоъ кунад ва тавонистааст онҳоро мағлуб созад.³⁵ Гумон меравад, ки ин аввалин тохтутозҳои ҳайтолиён буд ва онҳо то ин дам аллакай Қандаҳорро дар иттиҳоди худ доштанд.

Барои тавзеҳи давраҳои минбаъда дар дасти мо мадракоти сарчашмаҳои гуногун, аз ҷумла, солномаву навиштаҷоти ҳиндӣ, ривояти сайёҳони Хитой ва дигар мамлакатҳо ҳаст, ки маълумоти онҳо аксаран ба якдигар ҳилоф мебошад, ба ин сабаб тафсири онҳо низ ҷадин тобиш дораду ҳар олиме ақидаи худро роҷеъ ба онҳо ба тарзи худ баён кардааст. Дар солҳои охири асри V ва даҳсолаи аввали асри VI дар сари ҳуноёнӣ ҳинд Тарумана ном шоҳе меистод, ки дар яке аз катибаҳои ҳиндӣ дар ҳаққи вай гуфта шудааст: «Номдор Тарумана, подшоҳи беандоза машхури олам». Валиаҳди ӯ писараш Миҳиракул шуд, ки дар бораи вай ҳеле баъдтар Сюан-сзан навишта буд, ки вай ба тамоми Ҳиндустон ҳукмронӣ мекард ва «бе истисно тамоми музофотҳои ҳамсояро ба худ тобеъ намуд». Аз афти қор, дар аҳди Миҳиракул мулки Ҳайтолиён дар шимоли Ҳиндустон, ҳақиқатан, ҳаддалимқон васеъ буд. Вале бисёр иқдомоти вай, алалҳусус, буддоёнро таъқиб кардани вай тамоми аҳолии Ҳиндустонро бар зидди вай ҳезонд. Миҳиракул дар ҷанги зидди волии гуптҳо Яшодхарман шикаст хӯрд ва сонитар дар Кашмир ҳокимиятро ба даст гирифт.

Дар миёнаҳои асри VI қисми асосии шимоли Ҳиндустон аз ҳукми «ҳуно» – ҳайтолиён раҳой ёфт. Сабаби ин (дар ин бобат ақидаи олими ҳинд Р. Маҷумдар мутлақо дуруст аст) на шикастҳои мебошанд, ки сарварони «ҳуноён»-и ҳинд ба онҳо дучор омаданд, балки дар ибтидои солҳои 60-уми асри VI ҳалокатбор торумор шудани ҳайтолиёни Осиёи Миёна мебошад³⁶. Дар натиҷаи ин қадар зарбаи мудҳиш хӯрдани ҳайтолиёни Осиёи Миёна Ҳайтолиёни ҳинд аз ақибгоҳе, ки дар Осиёи Миёна доштанд, маҳрум шуданд ва дигар на қувваи нав гирифта тавонистанду на имдоди тоза ва маҳз ба туфайли ҳамина ба суқут расиданд, ки ин боз як мисоли робитаи зичи байниҳамдигарии таърихи Ҳиндустон ва Осиёи Миёна мебошад. Гарчанде дар Ҳиндустон ҷамоатҳои ҳайтолиён ва ҳатто вилоятҳои ҳайтолиён боз ҳеле вақт вуҷуд доштанд, вале акнун «ҳуно» – Ҳайтолиён дар таърихи Ҳиндустон дигар мақоми намоёнро соҳиб набуданд.³⁷

Дар баёни таърихи сиёсӣ материали нумизмати дидаву доништа амалан истифода бурда нашуд. Асарҳои чорчилдаи Р.Гёбл «Ҳуҷҷатҳои оид ба таърихи ҳуноёнӣ эронӣ дар Бохтару Ҳиндустон»³⁸ муфасссалтарин тадқиқотест дар бораи тангаҳои кидориёну ҳайтолиён. Ин асар, ки таҳкурсии мукаммали ҳуҷҷатӣ дорад, ба тадқиқи илмӣ нумизматикаи ҳайтолиён асос мегузорад. Р. Гёбл тамоми он материали беандоза фаровонро ба 297 эмиссия, яъне сиккаи тангаҳо тақсим кардааст. Вай инчунин тартиби таснифи тангаҳо ҳам тағйир додааст. Бисёр хатҳои рӯи тангаҳо ба тарзи нав ҳонда шудаанд, ҳулосаҳои ниҳоят пурмасъулу муҳими таърихӣ изҳор гардидаанд. Мо меҳнати пурмашаққату дурударози муфиди ин олимро ба қадри лозима тақдир намуда, дар айни ҳол бояд ғӯем, ки муҳимтарин асарҳои таърихӣ-нумизматики олимони советӣ аз доираи назари вай берун мондааст ва мо алҳол аз истифодаи ҳулосаҳои умумитаърихӣ вай худдорӣ менамоем, зеро асоси ин ҳулосаҳо ғолибан

³⁴ «Thŷ Yâkâta-ko-Gŷpta agŷ», 1954, p. 161–169; Majŷrmdaĳ Ķ.C, 1957, p. 25, 28.

³⁵ «Thŷ Yâkâta-ko-Gŷpta agŷ». 1954, p. 163–164; Majŷrmdaĳ Ķ.C, 1954, p. 26.

³⁶ Majŷrmdaĳ Ķ.C, 1954, p. 39.

³⁷ «Thŷ Yâkâta-ko-Gŷpta agŷ». 1954, p. 174–175; Majŷrmdaĳ Ķ.C, 1954, p. 26; McGovŷĳn W. M., 1939, p. 414–417.

³⁸ Gŷil Ķ., 1967.

тарзи нави хондани хатти рӯи танга мебошад, ки бисёр чихатҳои он бахшнок буда, ба тафтиши лингвистони эроншинос эҳтиёҷ дорад. Мутаассифона, пас аз нашри асари Р. Гёбл (ва инчунин асари қабл аз ин чопшудаи Р. Гиршман ва диг.) ҳам масъалаи ҳамчун мадраки мукаммали таърихӣ истифода бурдани тангаҳои ҳайтолиён ҳал нашуда монд; ҳалли ин масъала кори оянда аст.

Хуллас, Ҳайтолиён давлати ниҳоят калоне ба вучуд оварданд, ки андозаи он аз андозаи давлати Кушониён ҳам калонтар буду вале чӣ қадар калон бошад, ҳамон қадар сусту ноустувор буд. Аммо сарфи назар ба ин ҳайтолиён дар таърихи Осиёи Миёна ва бисёр мамлакатҳои Шарқ роли муҳим бозиданд. Маҳз онҳо тавонистанд дар Шарқ на фақат пеши роҳи урдуи Сосониёни Эронро гиранд, балки ба шохони кушонӣ зарбаи ҳалокатбор зананд. Парчами дастаҳои ҳайтолиён дар дашту саҳрои Эрон ҷавлон мезад, ба шохони ҳайтолиён вобаста буд, ки ин ё он одам дар Эрон шаҳаншоҳ мешавад ё не ва дар вақташ бурда супурдани боч яке аз вазифаҳои муҳими бисёр ҳукуматҳои Эрон буд.

Халқҳои Моварои Кавказ, ки дар зери асорати Сосониён буданд, низ қомат афрохтанду зидди зулми Сосониён алангаи муборизаро боло ҳезонданд.

Дар солҳои 483–484 дар Иберия, Арманистон ва Албанияи Кавказ шӯълаи шӯриш ба осмон мепечад. Шӯришгарон аз ҳайтолиён шикаст хӯрдани Пирӯз ва суст шудани иқтидори Сосониёнро истифода бурданд.³⁹ Ана ҳамин тавр, муборизаи халқҳои мазлуми Моварои Кавказ бо равнақи халқи Осиёи Миёна–ҳайтолиён ба ҳам печида рафт. Ниҳоят, ҳайтолиён дар этногенези Ҳиндустон, Афғонистон ва, алалхусус, Осиёи Миёна роли муҳим бозиданд.

2. МАСЪАЛАҲОИ ТАЪРИХИ ЭТНИКӢ. МУБОРИЗАИ СИНФӢ

Масъалаи пайдоиши хиёниён ва ҳайтолиён

Нависандаи суриёнии аввали асри VI Яшу Стиллат менависад, ки: «хиёниён, ки худ гунн ҳастанд».⁴⁰ Вале ин даъворо бечунучаро қабул кардан лозим не. Дар назари муаллифони онзамои ғарб тамоми кӯчманчиёни Осиёи Миёна сарфи назар аз номи аслии онҳо, «гуннҳо» ё «гуннҳои сафед» буданд.

Баъзе муҳаққиқони имрӯза хиёниёнро бо «хиёона»⁴¹ ном тоифае, ки дар «Авесто» зикр шудааст, алоқаманд мекунад. Онҳо душмани зардуштиён, душмани шохӣ одил Вишто будаанд, ки ҳомии Зардушт мебошад. Бар вифоқи матни «Авесто», онҳо «бадраг» ва «бадкеш» мебошанду аз афти кор, аз ҷумлаи кӯчманчиёнанд. Ф.Алтхайм, ҳатто таъбири «Авесто» – тегахӯду тегасипар»-ро, ки дар як матни мавхуме омадааст («Яшт», XIX, 30), бо номи сақоиёни тегахӯд алоқаманд мекунад ва дар ҳамин асос ба хулосае меояд, ки: «Пас, хиёона баробари яке аз қабилаҳои сақои байни Оксус ва Яксарт падид меоянд».⁴² Эроншиноси номӣ Бейли⁴³ ин масъаларо мавриди тадқиқи муфассал қарор дода, ақидае изҳор мекунад, ки ин қабила, дар ҳақиқат, вучуд дошт ва бесабаб не, ки номаш дар «Авесто» мондааст. Вале, ростӣ гап, то чи андоза мураккабу печдарпеч будани ин масъаларо Г.Бейли нағз мефаҳмад. Ба ақидаи вай, аввалҳо («дар давраҳои Виштосп») ин қабила дар ноҳияи Оксус макон

³⁹ Дьяконов М.М., 1961, с. 227.

⁴⁰ Maqraqt J., 1901, 5. 58; Пигулевская Н. В., 1941, с. 36.

⁴¹ Maqraqt J., 1901, 5. 50; Hűkföld E, 1930, p. 19.

⁴² Althüm G., 1959, I, s. 52. 53.

⁴³ Доир ба ақидаҳои аввалии вай оид ба ин масъала ниг.: Bailey H. W., 1932, p.946.

дошт. Лекин баъд онҳо чи шуданд – оё ба шимолу шарқ кӯчида рафтанду баъдтар боз ба ҷануб гашта омаданд ва ё дар ҷои худ монда, ба ҳеҷ кучо нарафтанд ва ғайраву ва ҳоказо ва онҳо бо «хуннҳо» чи муносибате доштанд ва мабодо дар номи ҳуди ҳамин «хуннҳо» решаи калимаи қадимии «хиёона» намонда бошад ва ғайра ва ҳоказо – ҷавоби ин саволхоро Г.Бейли наметоднад.⁴⁴

Дар ҳақиқат, дар савияи ҳозираи дониш мо на ба ин саволҳо ҷавоб ёфта метавонему ва на ба як қарори қатъии асоснок омада метавонем, ки «хиёона» ба хиёниёни таърихӣ чи муносибату чи алоқае доштанд. Гап дар ин ки, агар ба таъбири ҳеле дақиқона изҳоркардаи Г.Бейли аниқ пайравӣ намоем, мо ҳам бояд эътироф кунем, ки ким-чи ҳел як иттиҳодияи муқтадири қабилаҳо вучуд дошт ва онҳо душмани зардуштиён буданд ва дар «Яштҳо» зикр гардидаанду баъд якбора аз пеши назари сарчашмаҳои таърихӣ ғайб задаанд. Менчен-Хелфен менависад, ки «дар тамоми ин муддат онҳо дар кучоҳо пинҳон шуда мегаштанд. Инро касе наметоднад», фарзияи ба шимолу шарқ кӯчида рафтани онҳо – «мутлақо қобили эҳтимол нест» ва ба қавли Моргенстерне, «аслашро гиред, онҳо умуман вучуд надоштанд»⁴⁵.

Инак, ду ақидае, ки қомилан ҳилофи якдигар мебошанд. Дар «даврони Вишгосп»– дар асри VI пеш аз милод қабилаҳои «хиёона» аслан вучуд доштанд ё не? Маркварт дар ин бобат андешаҳои боасос изҳор мекунад. Ханӯз дар ибтидои асри XX вай ҳамон зарбаҳои ҳалокатбори хиёниёну ҳайтолиёнро, ки ба Эрони сосонӣ зада буданд, таҳлил намуда, навишта буд: «Ин тоифа ба эронӣ чунон зӯр асар кардааст, ки ҳатто номи онҳо ба «Авесто» роҳ ёфта, аз он ҷо номи аслии душманони ҳомии Зардушт – Коваи Вишгоспро таъмонан зудуда партофтааст».⁴⁶ Э.Херсфелд⁴⁷ ва Р.Гиршман⁴⁸ ҳам ба ин фикр розӣ ҳастанд.

Инак, решаи хиёниёнро дар даврони пеш аз ҳахоманишиҳо ё дар даврони ҳахоманишиҳо ё дар даврони баъди ҳахоманишиҳо, яъне вобаста ба он, ки санаи «Яшт»-и нӯҳум чӣ гуна мешавад, ҷустуҷӯ кардан ҳарчанд кори дилкашу қулай намояд ҳам, вале аз афти қор, ба иҷрои он асос надорем. Эҳтимол, ҳақ ба ҷониби ҳамон олимоне мебошад, ки иддао доранд, ин ном дар «Авесто» ҳеле сонитар пайдо шудааст. Вале дар ин сурат ҳам, масъала ҷолиби диққат аст, яъне ин ном акнун на далели барвақт ба вучуд омадани ин тоифа, балки инъикоси авзои сиёсии даврони ҳеле сонитар хоҳад шуд. Дар айни ҳол, ин ном нишон медиҳад, ки умуман масъалаи пайдоиши хиёниён то чи андоза масъалаи дандоншикани мураккабу печдарпеч мебошад.

Номи шоҳи хиёниён Грumbат, мумкин гуфт, аз забони эронӣ омадааст ва маънои он «Пуштибонаш Баҳром»⁴⁹ мебошад. Аммиан Марселлин менависад, ки писари Грumbат «ҷавоне буд ҳеле болотар ва зеботар аз ҳамсолони худ» (Аммиан Марселлин, 19, I, 7). Азбаски ҳуди ҳамин муаллиф афти гунохоро «безеб» ва намуди онҳоро «бадҳайбату дилнокаш» гуфтааст, мо метавонем пайрави он муҳаққиқоне бошем, ки ин тавр меғӯянд – ин ҷавон аз хиёниён аст

⁴⁴ Jāilūy H. W., 1954, 5. 20–21.

⁴⁵ Maññchñn-Hñlfñn O.', 1959, p. 227–228. Оид ба шакку шубҳаи Гиршман ниг.: Ghikshman K., 1948, p. 116.

⁴⁶ Makqrakt J., 1901, s. 50.

⁴⁷ Hñkfñld Ÿ., 1947, p. 771–774.

⁴⁸ Ghikshman K., 1948, p. 116.

⁴⁹ Ин этимологияи Ф. Андреас (ниг.: Ghikshman K., 1948, p. 117; Maññchñn-Hñlfñn O.J., 1959, p.230). Этимологияи туркӣ қобили қабул не (Althñim Ğ. řnd Stñihl K., 1954, s.277).

ва модоме нависандаи ғарб хусни ўро таъриф карда бошад, пас вай ба гуннҳо каробате надоштааст.⁵⁰

Алалхусус, тасвири маросими дафни хиёниён ниҳоят муҳим аст. Аз рӯи нақли Аммиан Марселлин (19, I, 10–11; 19, 2, 1) ҳасади шохзодаро, ки дар ҷанг кушта шуда буд, бо сару либосу асбобу аслиҳаи ҷангӣ орову торо дода, дар миёнҳои суфаи васеи баланд монданд, дар атрофи он даҳ тобӯте чиданд, ки андаруни ҳар яки он ҳайкали мурдае буд ва ҳайкалҳо ҷунон моҳирона сохта шуда буданд, ки аз мурдаи ҳақиқӣ фарқ надоштанд. Дар муддати даҳ рӯз мардум даста ба даста ва ҳайма ба ҳайма тақсим шуда, зиёфат меҳӯрданд, ба мурдаи шохзода азо гирифта, марсияҳои махсус меҳонданд. Занон бошанд, лобакунону навҳакашон ин орзуву умеди халқро ба охират гусел мекарданд...». Баъд мурдаро сӯзонданду устухони онро дар зарфи нуқрагине андохтанд, то ин ки васияти ҷавонро ба иҷро расонда, турбати ўро дар ватанаш ба ҳок суворанд».

Дар адабиёти илмӣ ишорат ҳаст, ки унсурҳои ин тарзи дафн дар Хоразм хангоми ҳафриёти димнаҳои Кенгқалъа ва Кӯҳнааёз падид омадаанд. Дар ин ҷо суфаи баланди васеъ ёфт шуд, ки дар болои он замоне гулхани калоне афрӯхта будаанд ва дар атрофи гулхан устухони одамӣ ёфт шудааст. Дар паҳлӯи устухон пораи рӯи ҳайкали ғилии одам ба даст омад, ки ранг дода шуда аст (дар Кенгқалъа), ғайр аз ин дар дахмаи Кӯҳнааёз пораи мучассамаи ғилии одам ёфт шуд (аниктараш дасти ҳайкал, ки бо усули ба қолиби оҳанин печондани латтаи ғачолуд сохта шудааст).⁵¹ Ин бозёфт ва дигар мушоҳидаҳо ба аксари олимони советӣ имкон доданд, тахмин кунанд, ки ватани хиёниён соҳилҳои Арал аст⁵² ва ин тахмин ба ҳақиқат хеле наздик аст. Вале фаромӯш набояд кард, ки баъзе унсурҳои маросими дафн, ки ба маросими дафни хиёниён шабоҳат дорад, дар дигар ҷойҳои Осиёи Миёна ҳам ёфт шудаанд. Мувофиқи хабари солномаҳои хитой дар Ши (ноҳияи Тошканд) биное будааст, ки дар миёнҳо суфаи баланд доштааст. Ҳар сол дар ин бино маросими азо мешудааст: дар суфаи баланд «... зарфи тиллоро мегузоранд, ки андаруни он ҳокистари ҳасади волидайнӣ воли ҳаст, баъд он зарфро дар гирди тахт мегардонанд ва гулу мева мепоянд ва волиро ашрофро гӯшти қурбонӣ медиҳанд».⁵³

Дар Фарғона, дар ноҳияҳои маҷрои мобайни Сирдарё ва дар соҳилҳои Арал ҳамроҳи мурда ба гӯр бутҳои хурди ғачӣ мегузоштаанд.⁵⁴

Хуллас, аз диди нависандаи асри VI Сурия бемалол даст кашидан мумкин бошад ҳам, вале бар ҳилофи вай ягон назарияи мукаммали пайдоиши хиёниёро пеш гузоштан аз имкон берун аст. Фақат ҳаминро аниқ гуфтан мумкин, ки хиёниён, пеш аз ҳама, қабилаҳои эронизабони Осиёи Миёна буданд.

Дар бораи пайдоиш ва шароити этникии ҳайтолиён маълумоти хеле зиёд ҳаст, вале афсӯс, ки аз ин суде нест, зеро аксари маълумотҳо ҳилофи яқдигаранд. Прокопий Кесарский, ки ҳайтолиёро «гуннҳои сафед» номидааст, менависад: «Ғарҷанде ҳайтолиён аз тоифаи гуннҳоянд ва (чунин) ном доранд, вале бо он гуннҳое, ки мо медонем, ҳеҷ иртиботу муносибате надоранд, зеро кишварии онҳо ҳамхудуди гуннҳо намебошад ва онҳо дар қарибии гуннҳо сокин нестанд... онҳо мисли дигар тоифаи гуннҳо кӯчманчигӣ намеkunанд ва аз

⁵⁰ Пигулевская Н. В., 1941, с. 36.

⁵¹ Рапопорт Ю. А., 1958, с. 51.

⁵² ИТН, I, с. 413–414.

⁵³ Бичурин, II, с. 272–282.

⁵⁴ Дар бораи онҳо ниг.: Давидович Е.А. ва Литвинский Б.А., 1955, 51–52; Левин Л.М., 1968.

даврахои қадим дар заминҳои ҳосилхез ба тарзи муқимӣ сукунат доранд. Дар байни тамоми гунҳои онҳо ягона тоифае мебошанд, ки пусти баданашон сафед аст ва симои зебои дилкаш доранд ва мисли дигар гунҳои ким-чи ҳел ваҳшиёна зиндагӣ намекунанд ва дар итлоати як подшоҳ мебошанд, давлати қонунӣ доранд ва дар муносибати байни худ ва ҳамсоягони худ беҳтар аз русиёну форсҳо адолатро риоя менамоянд».⁵⁵

Ба ҳамин тариқ, Прокопий Кесарский ҳайтолиёно аз гунҳои аниқ ҷудо мекунад. Вай на фақат халқҳои гуногун будани онҳоро таъкид менамояд, балки гуногун будани онҳоро батафсил асоснок ҳам мекунад. Албатта, ба чунин маълумоти муфассал ва асоснокӣ як сарчашмаи мӯътабар баҳои лозима надодан нодуруст аст. Вале дар айни ҳол, гуфтан лозим, ки аз ин хабар дар бораи пайдоиши ҳайтолиён ҳеҷ гуна маълумот гирифта наметавонем.

Дар сарчашмаҳои хитой оид ба пайдоиши ҳайтолиён чандин ақида буда, байни онҳо мувофиқате нест. Маълумоти маъхазҳои хитойро ба намудҳои зерин тақсим кардан мумкин:

а) ҳайтолиён яке аз тоифаҳои йучиҳо; б) ҳайтолиён шоҳаи қабिलाҳои гогуйҳои турк; в) ҳайтолиён аз қабिलाҳои чеши (Турфон) бармеоянд; г) ҳайтолиён авлоди Кангуй. Яке аз қадимтарин муаллифони Хитой дар бораи пайдоиши ҳайтолиён навиштааст: «Мадракоти кишварҳои дуродур ва халқҳои ба забони хориҷӣ гапзананда, ки рӯчеш ба даврахҳои бениҳоят қадим мебошанд, нодуруст фаҳмида шудаанд ва таҳриф гардидаанд. Пас, мо наметавонем, ки асли воқеа чӣ гуна буд. Бо ин рӯҳ ҳалли масъалаи пайдоиши ҳайтолиён имкон надорад».⁵⁶ Олими ҳозиразамони Япония К.Еноки ҳамаи ин ақидаҳоро муфассал ва бо қамолӣ қардонӣ тадқиқ намуда, маҷбур шуд ба ҳамаи ҳулоаси болоӣ ояд – яъне муаллифони Хитой пайдоиши ҳақиқии ҳайтолиёно наметавонистанд ва ақидаи онҳо одатан «китобӣ» буда, аз ҳаво гирифта шудаанд.⁵⁷

Олимони Европавӣ ғарбӣ асосан ақидаҳои гуногуни маъхазҳои хитойро дар назар дошта, дар бораи нисбати этникии ҳайтолиён назарияҳои бисёре пеш ниҳоданд. Баъзеи онҳо ҳайтолиёно авлоди йучиҳо мегӯянд, ба ақидаи баъзеҳо ҳайтолиён аз гунҳои пайдо шуда будаанд, севамиҳо мегӯянд, ки ҳайтолиён қабिलाҳои қадимии турк ё мугул мебошанд; мувофиқи ақидае ҳайтолиён аз тоифаи мардумони эронизабон бармеоянд. Ба қавли баъзе муҳаққиқон ҳайтолиён ҳиёниён не, балки тамоман як тоифаи дигар, дигарон бошанд, мегӯянд, ки ҳайтолиёну ҳиёниён як тоифаанд ва худ ҳайтолиён синфи ҳукмрони ҳиёниён мебошанд.⁵⁸

Материалҳои мавҷударо аз назар гузаронем. Лингвистҳо қайҳо боз машғули таҳлили ному истилоҳоте мебошанд, ки ба ҳайтолиён алоқаманданд.

Дар сарчашмаҳои гуногун ҳайтолиён, ғайр аз номи «гунҳои сафед», боз номҳои бисёре доранд (ки ҳуди ҳамин боиси мушкилоти қалон аст). Дар маъхазҳои суриёни номи онҳо абдол ё эпталит; дар маъхазҳои юнонизабон абдел ё эфталит, дар маъхазҳои арманӣ ҳаптал, идал ва тетал; дар забони миёнаи форсӣ ефтол ва ҳефтол, дар забони арабӣ ҳайтал ва яфтал; дар забони тоҷикию форсӣ ҳетал ва ҳайтал, дар маъхазҳои хитой *e-da*⁵⁹ (талаффузи қадимӣ).

⁵⁵ Дигар муаррихи византи Агафий гапро хеле кӯтоҳ кардааст: «Ҳайтолиён ҳамон гунҳои янд» (Приски Поні, 91–92, эзоҳи 116).

⁵⁶ Ўноки К., 1959, р. 7.

⁵⁷ Ўноки К., 1959, р. 1–14; 1955, р. 232–235.

⁵⁸ Ghikshman K., 1948, р. 10–21, 115; Ўноки К., 1959, р. 15–23; ИТН, I, с. 415–416.

⁵⁹ Althym F. ind Stjhl K., 953, s.276; Althym F., 1959, I, s. 41–42

миаш **iŷp-tât*) ва е-диен (талаффузи қадимиаш **iŷp-t iŷn*)⁶⁰. Ғайр аз ин бояд гуфт, ки дар маъхазҳои паҳлавию зардуштӣ онҳоро хиёниён, дар ҳиндӣ хуно номидаанду маъхазҳои арабӣ онҳоро бо туркҳо ва маъхазҳои арманӣ бо қушониён омехта кардаанд.

Ф.Алтхайм кӯшиш дорад, ки баромади калимаи ҳайтолиро ба решаи туркӣ алоқаманд кунад, ки он ба маънои «кардан»⁶¹ меояд, вале ин зӯри беҳуда асту асосе надорад. Боз як ақидае ҳаст, ки ҳайтол аз калимаи форсии «ҳафт» баромадааст⁶².

Ҳанӯз дар асри X Балғамӣ навишта буд: «*haytila* чамъи *haital* аст ва дар Бухоро зӯрмардро гӯянд. Ба забони Бухоро *hatail* қувват аст ва *haital* муарраби он мебошад»⁶³.

Дар ҳақиқат, дар забони шарқиэронии хутанусакоӣ калимаи ба ин монанд маънои «часуру диловар» дорад⁶⁴.

Аз хатти рӯи тангаҳои ҳайтолиён оид ба масъалаҳои ба мо дахлдор маълумоти зеринро гирифта мумкин. Ҳайтолиён худро хион мегуфтаанд (дар тангаҳо OIONA), пас онҳо яке аз шохаҳои хиёниён будаанд. Аз рӯи хатти тангаҳо маълум шуд, ки забони расмии онҳо дар мулкҳои тахористонии худ бохтарӣ будааст. Дар рӯи тангаҳо, бешак, унвонҳои бохтарӣ сабт гардидаанд.⁶⁵

Инчунин дар масъалаи ба ду тақсим будани ҳайтолиён низ таваққуф кардан лозим. Ин масъаларо дар адабиёти ҳозира Г.Бейли хеле дақиқ ва муфассал тадқиқ намудааст. Мабадаи мулоҳизаҳои вай матнҳои паҳлавӣ буданд. Дар «Чомоспнома» (96) дар бораи муҳорибаи Эрону «хиёниёни сафед» ривояте ҳаст. Баъд дар охир муждае меояд, ки «Шомилони касофат, Девону Хиёниён, мисли он ки сармо барг аз бун канад, аз беҳу бун канда шуданд»⁶⁶. Дар «Баҳман-Яшт» бошад, баръакс, аз шикасти Сосониён гап меравад.

«Давлату ҳокимият насиби омиён гардид ва онҳо хиёни буданду турк, ҳайтоли буданду таббатӣ, кӯхистонӣ буданду хитой, сугдӣ буданду византӣ, хиёни сурх буданду хиёни сафед, вале эронӣ набуданд. Омиён подшоҳи Эрон шуданд, подшоҳи меҳани ман шуданд».⁶⁷

Инак, агар дар матни аввал фақат сафедхиёниён ба назар расад, дар матни дувум ҳам хиёни (пеш аз туркҳо), ҳам сурххиёниён (қирмизхиёниён) ва ҳам сафедхиёниён ҳастанд. Ба ақидаи шореҳи «Баҳман-Яшт», номи сурххиёниён аз сурх будани кулоҳ, зиреху ҷавшан ва байраки онҳо бармеояд. Дар маъхазҳои ҳиндӣ ҳам, ба сурх (ё худ тира) хуноён ва сафедхуноён ишорат ҳаст (хотирнишон менамояд, ки дар маъхазҳои ҳиндӣ хуно ин номи ҳайтолиён аст). Ниҳоят, дар достоне, ки асри VII ба забони хутанусакоӣ таълиф шудааст, ҳалке ном бурда мешавад, ки тарҷумаи номи онҳо сурхкулоҳон аст. Ба ақидаи Г.Бейли, ин тоифа сурххиёниён мебошанд. Ба ин муносибат мадракоти маъхазҳои ғарбро низ мавриди истифода қарор додан лозим, зеро онҳо ҳам номи гуннҳои сафедро бисёр овардаанд (ниг. масалан, Прокопи Кесарский, I, 3). Дар айни ҳол, муаллифони византӣ дар бораи ким-чи хел кармихионҳо сухан рондаанд.

⁶⁰ Ўnoki K., 1959, p. 7.

⁶¹ Althöim F., 1959, I, s. 44.

⁶² Маŷnchŷn-Hŷlfŷn O.J., 1959, p. 231.

⁶³ Балғамӣ, p. 128.

⁶⁴ Лившиц В.А., 1969, с. 67, эзоњи 103.

⁶⁵ Ghikshman K., 1948; Hŷnning W.Ī., 1960, p. 51; Лившиц В. А., 1969, с. 67-71.

⁶⁶ Īailŷu H. W., 1931, p. 585-586.

⁶⁷ Īailŷu H. W., 1932, p. 945-946.

Ба фикри Г.Бейли, ин ҳам он қирмизхиёниён мебошад, ки дар матнҳои паҳлавӣ ном бурда мешавад.⁶⁸

Мо дар бораи ин ду тоифаи ҳайтолиён қариб, ки чизеро намедонем – намедонем, ки онҳо ду тоифа буданду дар як иттиҳоди қабила дохил мешуданд, ё худ дар дохили як қабилаи том як навъ табақае буданд, ки аз ҷиҳати этноантропологии фарқ доштанд. Ҷолиби диққат аст, ки дар суратҳои рӯи девори Афросиёб (дар Самарқанд), ки ба қарибӣ кашф шудаанд, омади ҳайъати сафорат тасвир шудаасту ду сафир, пеш аз ҳама, аз ҷиҳати ранги рӯи худ фарқ мекунанд: яке «сурхрӯй», дигаре «сафедрӯй». Ба ақидаи В.А.Лившиц мумкин аст ин суратро далели мавҷудияти «сурххиёниён»-у «сафедхиёниён» ҳисоб кунем.⁶⁹

Хуруфоти ҳайтолиён идомаи бевоситаи хуруфоти кушонӣ (бохтарӣ) буда, вале нисбат ба хуруфоти кушонӣ андак моилтар навишта мешавад. Маҳз дар бораи хуруфоти ҳайтолиён Сюан-сзан навиштааст: «Забони онҳо аз забони дигар мамлакатҳо андак фарқ дорад. Шумораи хуруфоти асосии онҳо бисту панҷто ва онҳо ин ҳарфҳоро таркиб дода, ҳама гуна мафҳумотро ифода мекунанд. Аз ҷаҳат ба рост менависанду меҳонанд. Осори адабии онҳо тадриҷан меафзояд ва шумораи ин осор аз шумораи осори мардуми Су-ли (Сугд) зиёд шудааст».⁷⁰

Вале амалан аз ин «осори адабӣ» ниҳоят кам боқӣ мондааст. Аз ҷумлаи ин осор пораҳои дастнависе, ки дар Тоҷикистони шарқӣ ёфт шудааст, ба ҳатти ҳайтоли мебошад.⁷¹ Зоҳиран, баъзеи онҳо ба асрҳои VII-VIII нисбат доранд, вале то ба ҳол ягон матни пурраи маънодоре ҳонда нашудааст. Баъзе забоншиносон забони он матнҳоро сақой ва баъзеи дигар бохтарӣ мегӯянд.

Дар шимолу ғарби Покистон дар водии дарёи Тоҷи се катибае ёфт шуд, ки дар санг қанда шудааст – дар санги яқум матни арабию санскрит, дар санги дувум матни бохтарию санскрит ва дар санги севум, ки аз ду пора иборат аст, матни бохтарӣ ва ду сатр ҳатти арабӣ ҳаст. Ҳатти бохтарӣ бо усули шикастаи моил сабт гардидааст. Як варианти транслитератсия ва тарҷумаи он пешниҳод шудааст.⁷² Тарҷумаи ҷопшудаи ин матн ҳомакӣ буда, танҳо кӯшишест дар тарҷумаи он. Санай он ҳам ба давраҳои хеле сонитар, аз афти қор, ба асри IX милодӣ нисбат дорад.

Дар Осиёи Миёна аз ҷумлаи осори бадастомадаи ҳатти ҳайтоли катибаи рӯи сафолпораест, ки дар Зангтеппа падида омад ва дар он ҳамагӣ як қисми шаш сатр боқӣ мондааст,⁷³ осори дигари ҳатти ҳайтоли катибаи графитии Қаротеппа ва инчунин ду сатри ҳатти шикастаи моили бохтари Афросиёб мебошад, ки мувофиқи далолати катибаи сугдӣ паҳлуи он намунаи ҳатти расмӣи ҳайтоли будааст⁷⁴, боз як осори ҳатти ҳайтоли катибаи сурати девори димнаи Кофирқалъаи Колхозобод мебошад, ки дуруст маҳфуз намондааст.

⁶⁸ Ёйлю Н. В., 1954, р. 13–20. Феопани Византи (порчаи 2) дар бораи «кармихионҳо» суҳан ронда, менависад, ки дар шарқтари Танаис туркное настанд, ки дар қадим онҳоро массагет меномиданд, ба забони форсӣ номи ин туркӣ кармихионҳо аст. Э. Шаванн, ки дигар маъхазҳои византиро ҳам муфассал тадқиқ кардааст, таҳмин мекунад, ки ғал аз тоифаи жоҷно мевад (Chavannys Ё., 1903, р. 229–239). Вале ин фарзия альһол қобили қабул нест.

⁶⁹ Лившиц В. А., 1965 а, с. 6.

⁷⁰ Beal S., 1960, I, р. 38; Pyllyot P., 1934, р. 50.

⁷¹ Hansyn O., 1951; Gykhshyvitch S., 1957; Лившиц В. А., 1967, с. 163.

⁷² Dani A. H., Hfmiach H., Göl K., 1964, р. 125–135.

⁷³ Лившиц В. А., 1969, с. 73–74.

⁷⁴ Лившиц В. А., 1967, с. 164. Дар Афросиёб боз яқчанд катибаҳои ҳайтоли ёфт шудааст.

Усули хондани катибаи тангаву геммаҳои ҳайтолиён низ аз бисёр ҷиҳат баҳснок аст. Одатан ин катибаҳо дар асоси этимологияи эронӣ тафсиру тавзеҳ додан мумкин ва ҳуди ҳамин далолат ба он дорад, ки забони ҳайтолиён шарқиронӣ буд.⁷⁵ Тарафдорони ақидаи гуннатуркӣ будани ҳайтолиён инро дар назар дошта, сабаби дар забони ҳайтолиён мавҷуд будани калимаҳои бешак форсиро алҳол чунин шарҳ медиҳанд, ки забони ҳайтолиён аслан туркӣ (ё муғулӣ) буду баъди эронийро тасхир кардан аз забони аҳолии эронии муътабардонидашуда баъзе калимаҳо ба забони ҳайтолиё дохил шудааст. Аз олимони ҳозира ин ақидаро, масалан Ф.Алтхайм ва Э.Пуллейблэнк⁷⁶ тарафдорӣ мекунанд. Ишоратҳои мухтасаре, ки оид ба забони ҳайтолиён дар маъхазҳои хитой ҳафт, инчунин ҳеле гуногун маънидод карда мешаванд.

Амалан ягон далели ҷиддие нест, ки забони ҳайтолиёро туркӣ (ё муғулӣ) гӯем, ин забон, бешакку шубҳа, забони шарқиронӣ буд. Вале фақат минбаъд дастрас гардидани осори он, таҳқиқу тадқиқи амиқу муфасссали забоншиносон имкон медиҳад, ки бисёр ҷиҳатҳои асосии алҳол норавшани ин масъала равшан карда шавад, тавсифи осори хаттии ҳайтолиён муқаррар ва муносибати онҳо бо халқиятҳои ҳайтолиё муайян карда шавад.

Дар масъалаи макони пайдоиши ҳайтолиён ҳам таваккуф кардан лозим. Ин халқи пурасрор, ки дар таърихи Осиёи Миёна, Эрон, Афғонистон, Ҳиндустон ва Туркистони шарқӣ ин қадар мақоми намоён дошт, аз кучо пайдо шуда бошад? Дар ин масъала ҳам аз маълумоту мадракоти аниқ дида, назария бештар аст. Муҳаққиқон, гоҳ ин ва гоҳ он маълумоти маъхазҳои хитойро ба эътибор гирифта, макони пайдоиши ҳайтолиёро, гоҳ дар Олтой, гоҳ дар Туркистони шарқӣ ва гоҳ дар ягон мавзеи дигар ҷой медиҳанд.

Назарияи аз Бадахшон будани ҳайтолиён наву тоза аст. Ҳанӯз соли 1951 А.Н.Бернштам дар бораи этногенез ва ташаккули давлатдорӣи ҳайтолиён муҳокима ронда, ба ду маркази пайдоиши онҳо ба мавзеи миёна ва поёни Сирдарё, аз як тараф ва аз тарафи дигар, ба болооби ҳавзаи Амударё ишорат карда буд.⁷⁷

Солҳои 1955–1959 ин ақидаи А.Н.Бернштам дар тадқиқоти олимони Япония К.Еноки асоснок карда шуд. К.Еноки на фақат тамоми материалҳои мавҷуда-ро аз дидгоҳи танқидӣ таҳлил намуд, балки аз маъхазҳои хитой мадракҳои тоза овард. Хулосаҳои К.Еноки чунин аст: а) зодгоҳи аслии ҳайтолиён қарибӣ ҳудуди шарқии Бадахшон аст; б) дар маданияти онҳо баъзе унсурҳои эронӣ ҷой дорад.⁷⁸ Л.И.Гумилев⁷⁹ ҳам ақидаи аз Бадахшон будани ҳайтолиёро тарафдорӣ мекунад, вале ба назарияи К. Еноки ягон далелу исботи нав зам накардааст. Ҳаминро бояд гуфт, ки ин фарзия ҳам, дар ниҳояти қор, ба маъхазҳои хитой тақия мекунад, аниқтараш, ба ҳамон ривояти Сюан-сзан асос ёфтааст, ки Гимотоло (шакли санскритишудаи калимаи «ҳайтолиё») ё ягон тобиши дигари он) ном кишвари бадахшоние вучуд дораду подшоҳи он бисёр кишварҳоро тасхир кардааст.⁸⁰ Вале Е.Е.Неразик ишорат кардааст, ки ин ривоят ба ривояти тохтутозҳои йучиҳо ҳам нисбат доштаниш мумкин, модоме чунин бошад, ин ривоят далел шуда наметавонад, ки интишори ҳукми ҳайтолиён аз Бадахшон оғоз ёфта буд. Е.Е.Неразик дигар ҷойҳои сусти ақидаи

⁷⁵ Iailūy H.W., 1937, p. 892–893 (титулатураи хатти рӯи тангаҳои эронӣ); Ўнокӣ К., 1959. p. 39–45; Ghikshman K., 1948, p. 67, 117–118; Mañchūn Hūlfūn O.J., 1959, p. 227–231.

⁷⁶ Althūim Ğ., 1959, s. 41–54; Pflūyūlank Ŷ.G., 1962, p. 259–260.

⁷⁷ Бернштам А.Н., 1951, с. 197.

⁷⁸ Ўнокӣ К., 1955, 1959 а.

⁷⁹ Гумилев Л.Н., 1959.

⁸⁰ Ўнокӣ К., 1959, p. 35.

К.Енокиро⁸¹ ҳам нишон додааст ва қайдҳои танкидии ўро қобили қабул гуфтан мумкин. Вале ҳамаи ин аҳамияти асари К.Енокиро паст карда наметавонад, алалхусус, дар соҳаи маъхазшиносӣ аҳамияти он ниҳоят баланд аст. Барои исботи фарзияи аз Бадахшон будани ҳайтолиён далелҳои нав⁸² даркор ва онҳо шояд ба туфайли ҳафриётҳои археологӣ дастрас мегарданд.⁸³

Дар адабиёти тореволюсионии рус К.И. Иностранцев диққати муҳаққиқонро ба он ҷалб карда буд, ки сағонаҳои сангин – муғхонаҳо ба ҳамон сағонаҳои ҳайтолиён, ки аз рӯи маъхазҳои ҳаттӣ маълуманд, хеле шабоҳат доранд.⁸⁴ Б.А.Литвинский муғхона ва дигар ҳелҳои сағона, аз ҷумла, гӯрҳои ҳокиеро, ки дар онҳо мурда дар тобутҳои ҷӯбин гӯронида мешуданд (мувофиқи хабари маъхазҳои хитой ин маросим дар байни ҳайтолиён ҳам расм будааст) ва инчунин баъзе дигар маълумоти мадракотро омӯхта, ба ҷунин ҳулоса омад, ки дар ташаккули қабилаҳои ҳайтоли қабилаҳои сокини маҳалҳои доманакӯҳии ноҳияи Фарғона аҳамияти махсус доштанд, зеро ин тарзи дафн маҳз дар байни ҳамин қабилаҳо маъмул буд.

Дар адабиёти таърихӣ советӣ онд ба пайдоиши ҳайтолиён боз як ақида ҳаст. Ба ақидаи С.П.Толстов, онҳо сокини соҳилҳои Арал мебошанд. Дар баёни охири варианти ин назарияи худ вай навишта буд: «Гумон меравад, ки дар асрҳои IV–V резигшоҳи дарёҳои Аму ва Сир маркази «давлати барбарии» хиёниёну ҳайтолиён буд, ки дар заминаи қабилаҳои қадимии сақоию массагетҳо ташаккул ёфта буданд ва ҷи тавре дар боло қайд кардем, дар таркиби ин қабила бисёр унсурҳои гунну туркҳои шарқӣ ба назар мерасид».⁸⁵ Мадракате, ки дар боло овардем, нишон медиҳанд, ки соҳилҳои Арал бар ҳилофи иддаи С.П. Толстов ҳеҷ вақт маркази давлати хиёниён ё ҳайтолиён набуд. Дар бораи аз соҳили Арал будани ҳайтолиён ҳам маълумот ниҳоят кам аст.

Аз нуқтаи назари танкидӣ дида баромадани фарзияҳои мавҷуда моро ба гумоне водор менамояд, ки имконияти дар вақти ҳозира, қатъиян он тараф истад, ҳатто ба андозае эҳтимолан муайян намудани макони ташаккули ҳайтолиён ниҳоят кам аст. Масъалаи нисбати этникии ҳайтолиён, гуфтан мумкин равшантар аст – яъне ҳайтолиён дар заминаи кадом як қабилаҳои забонашон шарқшӯрии Осиёи Миёна ба вучуд омадаанду дар таркиби онҳо унсурҳои этникии туркҳо мавҷуд мебошанд.

Ҷамъияти ҳайтолиён

Прокопий Кесарский дар бораи «гуннҳои сафед» – ҳайтолиён гап зада, навишта буд, ки онҳо «аз қадим» муқимӣ мебошанд, «ба як подшоҳ итоат мекунанд» ва «давлати қонунӣ» доранд. Менандр аз номи ҳайъати сафорати туркҳо ривоят мекунад, ки ҳайтолиён «мардумони шахрианд»; ба қавли вай туркҳо ҳайтолиёнро шикаст дода, ҳокими шахрҳои онҳо шудаанд (Менандр, порчаи 18).⁸⁶ Феофани Византий (порчаи 3) мегӯяд, ки ҳайтолиён форсҳоро мағлуб сохта, ба шахру бандарҳои форсҳо соҳиб шуданд. Вале маъхазҳои Хитой тамоман гапи дигар мезананд. Мувофиқи хабари онҳо, е-да, яъне ҳайтолиён «шаҳр надоранд ва дар ҷойҳои серобу алаф, дар хонаҳои сиёҳ зиндагӣ

⁸¹ ИТН, I, с. 553-554.

⁸² Муқоиса кунед: Гумилев Л.И., 1967, б.

⁸³ Шоев А.Љ., 1909, с. 16-18.

⁸⁴ Иностранцев К.И., 1909, с. 116-120.

⁸⁵ Толстов С.П., 1962, с. 244.

⁸⁶ Тарълуми тамоми порчаро ниг.: «Византийские истории», 1860, с.374; Бичурин, II, с.268.

мекунанд». Сон Юн ном сайёҳ менависад, ки *е*-да, яъне ҳайтолиён қалъа надоранд ва кўчманчигӣ мекунанд⁸⁷. Ҳар дуи ин ривояти муҳолиф дар нақли Сюан-сан оид ба Гимотоло оварда шудааст. Сокинони ин маҳал, яъне ҳайтолиён дар ҷодарҳои пўстакӣ зиндагӣ доштанду кўчманчигӣ мекарданд. Дар айни ҳол, хабар дода мешавад, ки дар гузашта онҳо бисёр мамлакатҳоро забт намудаанд ва дар «бисёр қалъаву дизҳо ҳукмронӣ кардаанд»⁸⁸. Ба ҳамин тариқ, муаллифони ғарб, эҳтимол, барои ҳамин ҳайтолиёро мардумони шаҳрӣ мегуфтаанд, ки онҳо соҳиби шаҳрҳо буданд ва дар давраҳои сонӣ аёну ашрофи ҳайтолиён дар шаҳрҳо маскун мешуданд.

Ҷамъияти ҳайтолиён аз ҷиҳати молу мулк равшану аниқ тақсим шуда буд. Масалан, дар ин бора мо аз тасвири маросими дафни онҳо воқиф гардидем. Солномаи Лян-шу⁸⁹ хабар медиҳад, ки мурдари дар тобутҳои оддӣ ҷўбин мегўрониданд, дар баробари ин дар солномаи Бэй-ши (ё Вэй-шу) чунин навишта шудааст: «Мурдаи боёнро дар сағонаҳои сангин дафн мекунанд, мурдаи камбағалонро ба ҷуқуриҳои кўҳна мепартоянд»⁹⁰. Сарулибоси аёну ашроф хеле боқарру фарр буд. Сон Юн сарулибоси бойзанҳоро тасвир карда менависад: «Сарулибоси бойҳову камбағалон фарқи калон дорад»⁹¹. Ҷазои дуздӣ ниҳоят сахт буд: «Барои дуздӣ чизе, ки андозааш маълум нест, сар мезаданд; товони чизи дуздиро даҳ карат зиёдтар додан даркор буд»⁹². Аз ин мадракот маълум мешавад, ки ҷамъияти ҳайтолиён ҷамъияти синфӣ ҳисоб мешуд ва аз ҷиҳати молу мулк аниқу равшан тақсим шуда буд. Онҳо соҳиби давлат буданд. Лашкари ҳайтолиён хеле тавоно буд. Аслиҳаи онҳо гурз буд⁹³, ба ақидаи хитойён, онҳо камонкашҳои забардаст будаанд, ба фикри муаллифони давраҳои сонӣ, аслиҳаи асосии онҳо шамшер будааст.⁹⁴

Усули амалиёти ҷангие, ки ҳайтолиён кор мефармуданд, қасро ба ақидае водор менамояд, ки лашкари онҳо асосан аз саворагон иборат буд. Дар ин масъала мо бо Ф.Алтайм ҳамфикр ҳастем⁹⁵ ва ақидаи Л.Н. Гумилевро зинҳор қабул надорем.⁹⁶

Дар байни ҳайтолиён полиандрия (яъне сершавҳарӣ) расм буд: «бародарон як зани умумӣ доранд, зани шавҳараш бе бародар, яъне зани якто шавҳар дошта қулоҳи якгўша мепўшад; зани сершавҳар қулоҳе мепўшад, ки чанд шавҳар дошта бошад, ҳамон қадар гўша дорад; дар либос ҳам мувофиқи шумораи шавҳар пўпак дўхта мешавад».⁹⁷ Дар бораи ин урфу одат, ки баробари полигамия (яъне серзанӣ) дар байни волиён маъмул буд, бисёр маъхазҳои хитой хабар медиҳанд.⁹⁸ Полиандрия, ки боқимондаи никоҳи гурўҳӣ мебошад, дар рўзҳои мо дар Тибет ва дар гирду атрофи наздики он вучуд дорад.⁹⁹

Мувофиқи хабари маъхазҳо ҳайтолиён дини буддоиро не, балки худоёни худро, масалан, худои оташро мепарастиданд. Ҳар саҳар онҳо аз хаймаи худ

⁸⁷ Ёйал С., 1906, р. ХС–ХС1; Ўнокӣ К., 1959, р. 50.

⁸⁸ Ўнокӣ К., 1959, р. 35.

⁸⁹ Дар ӯамон ӯо, р. 49.

⁹⁰ Бичурин, II, с. 269.

⁹¹ Веал С., 1960, р. ХС1.

⁹² Бичурин, II, с. 269.

⁹³ Пигулевская Н. В., 1941, с. 64; Алтһим Ё., 1960, II, с. 17–18.

⁹⁴ ИТН, I, с. 419.

⁹⁵ Алтһим Ё. 1960 II, с. 269.

⁹⁶ Гумилев Л. Н., 1967. 6, с. 94.

⁹⁷ Бичурин, II, с. 268.

⁹⁸ Миллӣк К.А., 1959, с. 12.

⁹⁹ Гһикһшман К., 1948, р. 125-128; Ўнокӣ К., 1959, р. 51-56.

баромада, намоз меҳондаанд. Эҳтимол, онҳо офтобро ҳам парастииш мекарданд.¹⁰⁰ Вале дар ҷамъияти ҳайтолии дину оини халқхое, ки онҳоро мутеъ менамудаанд, масалан, дини буддой, тадричан реша давондан гирифт. Мадраке ҳаст, ки дар байни ҳайтолии дини насронӣ ҳам маъмул будааст.

Неҳзати Маздак

Дар ҳудуди асрҳои V–VI дар Эрони Кайкубодшоҳ (солҳои 488–531) бар зидди муносибатҳои феодалии, ки нав ташаккул меёфт, баромадҳои тавоноии оммаи халқ ба вуқӯъ омад.¹⁰¹ Ба ин неҳзат шахсе сардорӣ мекард, ки дар таърих бо номи Маздак¹⁰² машҳур аст. Мисли тамоми дигар неҳзатҳои халқии он давра эътирози аҳли ҷамоат зидди зулму истибдод ба худ шакли диниро гирифт. Асосгузори ин неҳзати динӣ Зардушт ибни Хурроӣ ном шахсе буд. Баъзеҳо санаи ҳаёти ӯро ба охири асри III ва аввали асри IV нисбат медиҳанд, вале санаи ба ҳақиқат наздиктари санаи ҳаёти вай бояд нимаи дууми асри V бошад. Аз номи ин одам таълимоти динӣ ҳам ба худ номи «зардуштакан»-ро гирифт. Маздак шогирд ва пайрави ин одам буд.¹⁰³

Маздак ташвиқ мекард, ки ҳама одамон ҳукуки баробар доранд ва нобаробариро барҳам додан лозим, заминро сарвати бойҳоро кашида гирифтандаркор. Ба қавли Табарӣ, ки ба тарҷумаи солномаҳои даврҳои забони миёнаи форсӣ таъя мекунад, Маздак ва пайравони вай тарғиб мекардаанд, ки ҳуд «неъматҳои оламро барои ҳамин офарид, ки мардум онро байни худ аз рӯи инсоф тақсим кунанд, вале мардум дар ин кор ноинсофӣ карданд». Пайравони Маздак меғоянд, ки онҳо моли дороро кашида мегиранду ба нодор медиҳанд, зеро агар касеро бештар зану пулу мол бошад, ин чунин маъно надорад, ки фақат вай ба ҳамаи он чизҳо ҳақ дорад.¹⁰⁴ Ё худ, чи тавре муаррихи араб менависад, Маздак таълим меод, ки «Моли мулки бойҳоро кашида гирифта, ба камбағалон додан даркор, то ин ки моли мулки онҳо баробар шавад».¹⁰⁵

Одамкушӣ ва ҳатто куштани чорво, ба ақидаи маздакиён, гуноҳи азим аст. Мувофиқи таълимоти Маздак, фақат дар роҳи ғалабаи неки ва дар муборизаи зидди бадӣ одамкушӣ ва хунрезӣ раво аст. Талаби одилона тақсим кардани неъматҳои моддӣ ва талаби барҳам додани нобаробарӣ мусоидат намуд,

¹⁰⁰ Маъхазҳо: Ўннок К., р. 45–49; ниг.: инчунин Ghikshman K., 1948, р. 120–124.

¹⁰¹ Тадқиқоти муфасссалтарини маъхазшиносӣ: (Chkistýnsýn A., 1925. Дар китоби олиғаноби шарқшиноси Чехословакия О. Клима (Klima O., 1957) маъхазно ниёят дақиқона таълил шудаанд, баъзе дидно аз дигар тавзеу таъвил ёфтаанд ва рӯйхати муфассали адабиёти мавлуда зикр гардидааст. Аз ҷумлаи тадқиқоти олимони советӣ муъимтаринаш асарҳои Пигулевская Н.В. (1948, 1956). Очерки ниёят муфиду мухтасар: Дяконов М.М., 1961, с. 303–309, 410–412.

¹⁰² Алтхайм ва Р. Штил исбот мекунанд, ки Маздак аз Хоразм ва ё худ аз ягон мамлакати ба он ҳамсоя аст (Althým Ğ. řnd Stýihl Ğ., 1953) вале О.Клима (Klima O., 1957, с. 154–165) нишон дод, ки ин ақида қобили қабул нест. Инчунин ба он маълумоти баъзе маъхазно бовар кардан лозим нест, ки ғӯ Маздак аз Нисо, ё худ аз дигар як шаҳри Хуросон мешудааст. Ёои таваллуди Маздак аниқ маълум нест, шояд он Байнаннаһрайн ё соғили чапи Дарья бошад. Зиёда аз ин, ақидае нест, ки Маздак номи одам не, балки унвони сардори фирқа ё худ унвони умуман мӯътақид (аслаш «маздак» ё «маздиқ») мебошад.

¹⁰³ Klima O., 1957. Тафсири муфассали таърихи таълимоти неъзати Маздак аз доираи мавзӯи мо берун аст, мо фақат баъзе нуктаҳои онро хотирнишон намуда, хонандаро ба асарҳои махсуси бахшида ба таърихи Эрони сосонӣ ӯавола мекунем.

¹⁰⁴ Шмидт А. Э., 1958, с. 450–451.

¹⁰⁵ Иқтибос аз китоби: Пигулевская Н. В., 1956 а, с. 296.

ки таълимоти Маздак, пеш аз хама, дар байни зироаткорони чамоат паҳн шавад.

Фирдавсии бузург дар «Шоҳнома» аз номи Маздак гуфтааст:

Ҳамегуфт: ҳар к-ӯ тавонгар бувад,
Тихидаст бо ӯ баробар бувад.
Набояд, ки бошад касе барфузуд,
Тавонгар бувад тору дарвеш пуд.
Ҷаҳон рост бояд, ки бошад ба чиз,
Фузунӣ ҳаром асту нохуб низ.¹⁰⁶

Тарғиби Маздак муваффақияти азим пайдо кард. Ба қавли Табарӣ, мардуми авом аз ин фурсат истифода карда, ба Маздак ва пайравонаш ҳамроҳ шуд ва бо онҳо ваҳдат намуд. Ба қавли Берунӣ, «мардуми мутааддид пайрави ӯ шуданд»¹⁰⁷.

Неҳзати маздакиён дар пойтахти Эрон боиси он шуд, ки издиҳомии гушнагон анборҳои ғаллаи ашрофу бойҳоро тороч карданд. Дар як муддати кӯтоҳ шӯриш саросари мамлакатро фаро гирифт. Маздак молу мулки бойҳоро касида мегирифт дар байни камбағалон тақсим мекард. Бисёр заминдорони калони Эрон кушта шуданд; бисёри онҳо ба мамлакатҳои ҳамсоя гурехтанд.

Кайкубодшоҳ аз ҷони худ тарсида ва бо роҳи суст қардани мавқеи ҳокимони маҳаллӣ ва намояндагони калонтарини аён ашроф ҳокимияти марказиро пурқувват қарданӣ шуда, худро пайрави таълимоти Маздак эълон намуд. Сабаби ин қирдори Кайкубодшоҳро муаррихон ҳар хел шарҳ медиҳанд. А.Гутшмид ва Т.Нёлдеке дар асоси ишорати бевоситаи муаррихони асри миёна чунин ақидаро пеш ниҳоданд: Кайкубодшоҳ барои ҳамин зидди неҳзати маздакиён набаромад, ки умед дошт, онро ба роҳи барояш ғолибонак равона мекунад, яъне дар муборизаи зидди аён ашроф ва рӯҳониён, ки бо онҳо яққол буданд, воситае пайдо кунанд.¹⁰⁸ Аксарияти олимони имрӯза чунин ақида доранд.¹⁰⁹ Аммо А.Кристенсен баръакс, чунин мешуморад, ки Кайкубодшоҳ аз таҳи дил ба маздакиён ҳамроҳ шуда, пайрави собитқадами онҳо гардид. Ба фикри аксари олимони советӣ гапӣ А. Кристенсен дуруст не. Сабаби ин қирдори Кайкубодшоҳ ғаразу тамаъи сиёсӣ буд, на ҳусни таваҷҷӯҳ нисбат ба маздакиён ва на хайрхоҳӣ нисбат ба маздакиён ва на хайрхоҳӣ нисбат ба халқ.¹¹⁰

Аён ашроф Кайкубодро аз тахт фуруварда, ба зиндон андохтанд (соли 496) ва ба тахт бародари ӯро шинонданд, ки мақсаду мароми аён ашрофро ба амал барорад. Вале ба Кайкубод муяссар шуд, ки аз зиндон гурезад ва зим-

¹⁰⁶ Фирдавсӣ, 1966, с. 60-61.

¹⁰⁷ Шмидт А. Э., 1958, с. 451, 490; Берунӣ, 1957, с. 213.

¹⁰⁸ Nöldykü Th., 1879, 142-143, 461.

¹⁰⁹ Масалан, ниг.: Фкуй К. Н., 1963, р. 212.

¹¹⁰ С.П.Толстов чунин ақидаро пеш ниҳод: Кайкубодшоҳро дар ғаввонӣ падараш Пирӯз чун қарағӣ ба дарбори шоҳи ғайтолиён дода буд. Дар асоси ин воқеа, ки дар сарчашмаи қайд шудааст, С.П.Толстов ба ҳулоае меояд, ки сабаби бо маздакиён созиш қардани Кайкубодшоҳ «ошно будани вай бо тартиботи ғайтолиён аст, яъне анъанаҳои чамоатии авлодии сохти ғамъияти ғайтолиён бо шиорҳои меънатии маздакиён мувофиқат дошт ва Кайкубодшоҳ, эътимол, гумон дошт, ки бо роҳи ба амал баровардани ин шиорҳо давлати ғаввонӣ барбарии «ғуннҳои сафед»-ро чун намунаи ибрат дар назар дошта, империяи Сосониёнро, ки торафт суст мешуд, боз мустанкам қардан мумкин аст» (Толстов С.П., 1948 б, с. 216). Вале ғайтолиён ғарғиз дар давраи сохти ибтидоии ғаммаи набуданд, дар ғамъияти онҳо тақсимои равшани молумулкӣ ва илтимой вуҷуд дошт.

нан аз зиндон гурехта, рост ба назди ҳайтолиён рафт, зеро подшоҳи ҳайтолиён почои Қайқубодшоҳ буд. Қайқубод ба назди почояш рафта, хоҳари ӯро ба занӣ гирифт. Яшу Стилат ин воқеаро чунин ба қалам додааст: «Қайқубодшоҳ домоди подшоҳ шуда, хеле қомат афрохту ҳар рӯз ба зорию тавалло даромад, ки ба вай лашкар диҳад, то ки рафта аёну ашрофро аз дами тег гузаронад ва боз соҳиби мамлакати худ шавад. Ва падарарӯсаш лашкари сершуморе ба вай дод ва Қайқубодшоҳ бо ин лашкар ба сарҳади Эрон расида буд, ки бародараш инро шунида гурехт ва Қайқубодшоҳ ба мурод расид ва ашрофро кир кард».¹¹¹ Хуллас, соли 499 Қайқубодшоҳи I бо ёрии лашкари ҳайтолиён боз чулус мекунад ва ба ҳамон қисми аёну ашроф, ки зидди вай буданд, ҷазои саҳт медиҳад.

Баъди бо ёрии ҳайтолиён боз ба тахт нишастани Қайқубодшоҳ муносибати вай ба маздакиён тадриҷан дигар шудан гирифт, вай аввал ниҳонӣ, баъд рӯйрост пайравони Маздакро чунон таъкиб кардан гирифт, ки гӯё онҳо душмани қаттоли вай бошанд. Дар солҳои 528 ва 529 Қайқубодшоҳ бо роҳи фиребу қаллобӣ аввал Маздак, баъд роҳбарони неҳзатро ба қатл расонд. Дар саросари мамлакат куштори ваҳшиёнаи маздакиён сар шуд.

Муҳимтарин сабаби шикасти маздакия ҳамин, ки он зидди муносибатҳои феодалӣ буд, ки дар ҳамон давра зинаи лозимаи тараққиёт ҳисоб мешуд, аммо шиори маздакиён, ки барқарор намудани баробарии ҷамоатиро талаб мекард, дар ҳамон шароит бозгашт ба қафо буд, бозгашт ба он шаклҳои сохти ҷамоативу авлодӣ буд, ки қайҳо аз дарун гандида, ҳаққи вучудро гум карда буд.

Вале шӯриши Маздак ба таври объективона хусусияти прогрессивӣ дошт, зеро халқро ба муборизаи зидди зулму истисмор бархезонд. Таълимоти Маздак ба табақаҳои нодори ҷамъият таъсири бузург расонд ва саросари Осиёи Миёна, ки дар ин ҷо ҳам ташаккули муносибатҳои феодалӣ оғоз ёфта буд, паҳн шуд.

Аз шикасти неҳзати Маздак дере нагузашта, писари Қайқубодшоҳ Хисрави Анӯшервон (солҳои 531-579), ки душмани ашаддии Маздаку маздакиён буд, дар Эрон ҷанд ислоҳот гузаронду бо ҳамин муносибатҳои феодалиро хеле мустаҳкам кард.

¹¹¹ Пигулевская Н.В., 1940, с. 136.

Боби дувум

ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРИ VI – ИБТИДОИ АСРИ VIII

1. ВОҚЕАҲОИ АСОСИИ ТАЪРИХИ СИЁСӢ. МУБОРИЗАИ СИНФӢ

Ҳоконии турк ва нуфузи ҳокимияти он дар Осӣи Миёна

Дар асри VI хеле дур аз ҳудуди Осӣи Миёна дар Олтой зери унвони «Ҳоконии турк» (солҳои 551-744) иттиҳоди давлатие пайдо шуд, ки дар таърихи Осӣи Миёна роли муҳим бозид. Туркҳо дар сарчашмаҳо бо номҳои гуногун маълуманд, вале бояд гуфт, ки ин номҳо ба ҳамдигар хеле айният доранд. Хитойҳо онҳоро «тутсзюе» мегуфтаанд (гумон меравад, ки талаффузи қадимии он *tigūt kiwat* буд ва ин ҳуди ҳамон тюркют мебошад, ки он номи туркҳо дар забони жоғҳои муғулзабон аст. Мувофиқи катибаҳо ҳуди туркҳо ҳудро тюрк мегуфтанд, суғдиёну форсҳо онҳоро «турк» меномиданд. Роҷеъ ба этимологияи ин калима олимони гуногун ақидаҳои гуногун доранд¹.

Ҳокими туркҳо Бумон аввал теле ном қабилаеро мутеъ сохта, қувват гирифт баъд зидди иттиҳоди қабилаҳои жоғҳо, ки то ин дам бар туркҳо ҳукмронӣ мекарданд, ба ҷанг даромад ва дар Муғулистону Олтой давлати пурқувват таъсис дод. Вусъати минбаъдаи ин давлат дар давраи яке аз валиаҳдҳои Бумонҳокон Мӯхон (солҳои 553-572) хеле авҷ гирифт. Ба лашкаре, ки сӯи ғарб раҳсипор гардид, бародари Мӯхон Истам сарварӣ мекард. Соли 555 вай ба «Дарёи ғарбӣ» расид (эҳтимол, баҳри Арал бошад). Катибаи калони Кӯлтегин хабар медиҳад, ки «онҳо (яъне, Мӯхону Истам – Б.Ғ.) халқи ҳудро то таги Темурқапиқ маскун намуданд»². Темурқапиқ («Дарвозаи оҳанин») номи асри-миёнагии убургоҳи кӯҳиест, ки аз Суғд ба Тахористон мебарду ҳудаш дар кӯҳҳои Бойсун воқеъ буд. Дастаҳои пешгарди лашкари туркҳо ба сарҳади Эрон мерасанд, дар ғарб то ҳуди баҳри Сиёҳ рафта, Босфори Қиммериро ишғол мекунанд. Империяи бениҳоят калони кӯчманчиён пайдо мешавад, ки аз ҳуди Корея то соҳилҳои баҳри Сиёҳ масоҳати азимро фаро мегирифт. Хитой амалан вассали туркҳо шуд ва ҳар сол товони ниҳоят калон медоду бо ҳамин ҷонашро ҳалос мекард. Дар назди ин «фавкулдавлат»-и туркҳо дигар ду давлати калонтарини он давра - Эрон ва Византия ба ҳарос меомаданд.

Вале иттиҳод насиби ин давлати бузурги туркҳо нашуд. Ҷангҳои байниҳамдигарӣ авҷ гирифтанд ва дар ибтидои асри VII (солҳои 600–603) ҳоконӣ ба ду қисм – ба Ҳоконии шарқии туркҳо ва ба Ҳоконии ғарбии туркҳо тақсим шуд (Осӣи Миёна дар ҳайъати Ҳоконии ғарбии туркҳо монд). Солҳои 630–682 Ҳоконии шарқии туркҳо тамоман аз қувват рафт ва амалан дигар вучуд ҳам надошт. Дар охири асри VII дар муборизаи зидди Хитой Ҳоконии дуҷуми

¹ Кононов А.Н., 1949, с. 40–47; Кляшторный С.Г., 1964, с. 18–19

² Малов С.Е., 1951, с. 36.

шаркии туркҳо таъсис ёфта, зуд қувват мегирад. Ин давлат, алалхусус, дар аҳди Мочо ё худ Қапаганхоқон (солҳои 691–716) хеле пурқувват мешавад. Боз ливои туркҳо дар таги девори қалъаи Пекин ба ҷавлон меояд ва боз лашкари Қапаганхоқон ҳучумкунон аз дарёи Хуанхэ мегузарад. Туркҳо дар саросари шимоли Хитой ҳукмронӣ мекарданд, даҳҳо, садҳо ҳазор сокинони онро мекуштанд ё ба даштҳо гирифта мебурданд, сарвати беандозае ғорат мекарданд. Рӯ ба ғарб ба Осиёи Миёна ҳам тохтутози худро оғоз менамуданд.

Дар охири асри VII ва миёнаи асри VIII арабҳо ноҳияҳои асосии Осиёи Миёнаро ишғол намуда, ҳукмронии сиёсии туркҳоро дар ин кишвар аз байн бардоштанд.

Туркҳо ва Ҳайтолиён

Ҳанӯз вақте ки туркҳо ба Осиёи Миёна сар мебароварданд, бояд ба Ҳайтолиён дучор меомаданд. Вақте Хоқонии турк ба нияти тасхири Осиёи Миёна афтод, задухӯрд ногузир гардид.

Вазъияти Ҳайтолиён барои ҳамин ҳам мушкил буд, ки онҳо дар байни ду оташ монданд, ки яке туркҳо буданду дигаре Эрони сосонӣ. Эрон маҳз дар ҳамин давра, яъне дар аҳди Хусрави Анӯшервон (солҳои 531–579) комилан ташаққул ёфта, иқтидори он хеле афзуд ва ба Ҳайтолиён дигар боч ҳам намеод.³

Ҳанӯз дар солҳои 50-уми асри VI дар шимоли Осиёи Миёна туркҳо ба Ҳайтолиён дучор омаданд. Аз афти қор, Ҳайтолиён, ҳатто гумон накардаанд, ки бо чи гуна душмани тавоно рӯбарӯ шудаанд. Сардори Ҳайтолиён, ҳатто ба ҳучум гузашта, туркҳоро пеш карданӣ шуд, вале Қотулф ном вазираш ўро аз ин қор боздошту гуфт, ки қуввати Ҳайтолиён дар ҳоки ҳудашон фузунтар аст (Менандр, порчаи 10). Чанг (аз афти қор, бо баъзе танаффус) хеле тӯл кашид. Сарвари туркҳо Силзибул аварҳоро тарсонд, ки баъди торумор кардани Ҳайтолиён дигар душманони худро ҳам ба ҳок яксон хоҳад кард (Менандр, порчаи 10).

Хусрави Анӯшервон бо туркҳо гуфтушунид мекунаду мақсад аз он таъсири иттифоқе буд, ки бояд Ҳайтолиёнро барҳам меод. Ҷамаи ин воқеаҳоро Фирдавсӣ хеле муфасссал ба қалам додааст:

Зи Балху зи Шукнону Омӯю Зам,
Силеху сипах хосту ганҷу дирам.
Зи Хатлону аз Тирмизу Висагирд,
Зи ҳар сӯ сипах андаровард гирд⁴.

Дар ин мобайн Ғотифар лашкар чамъ кард. Аз Балх, Шугнон, Хатлон, Вашгирд ё Висагирд (ноҳияи Тоҷикистони ҷанубӣ), Тирмиз, Омӯл, Зам лашкари бисёре омада, дар атрофи Бухоро ҷой гирифт. Мухорибаи асосӣ дар қарибии Бухоро шуд.

Бухоро пур аз гурзу кӯпол буд,
Ки лашгарғаи шоҳи Ҳайтол буд,
Бишуд Ғотифар бо сипоҳе ҷу кӯҳ,
Зи Ҳайтол гирд оваридаи гурӯҳ,
Ба чанг андаромад зи ҳар сӯ сипоҳ
Зи тангӣ бубастанд бар бод роҳ.⁵

³Дьяконов М.М., 1961, с. 309–315, 321.

⁴Фирдавсӣ, 1966, с. 223–224.

Ҳикояти Табарӣ ҳам дар ин бора аниқу мухтасару мӯҷаз аст: «Тавонотарину муктадиртарини туркҳо Санчибу буд, ки аз лашкари бешумори шоҳи ҳайтолиён В. р. з. наҳаросида, ба ҷанг даромад. В. р. з. ва лашкари ӯро набуд сохт, сарвату мулки ӯро ғасб кард, ба ҷуз он ҷойҳое, ки пештар Хусрави I тасарруф карда буд⁶.

Инак, ҳар ду тараф мекӯшид, ки аввалин шуда ба Ҳайтолиён зарба занад ва амалан Ҳайтолиён бар зидди ду душмани муктадир танҳо мечангиданд. Дар масъалаи номҳо бошад, Синчибуи муаррихони араб, бешак, ҳамон Синзибули маъхазҳои византи мебошад.⁷ Т.Нёлдеке таклиф мекунад, ки номи подшоҳи Ҳайтолиён Варз⁸ хонда шавад (вале ин аниқ не). Агар ин таклифро қабул кунем, пас ин калимаи форсиест, ки маънояш «гуроз» мебошад. Баъзе волиёни шарқиэронӣ, масалан, волиёни Марв, Ҳирот, Гарҷистон, Нисо чунин унвон («вараз») доштанд⁹. Маънои ин номро дигар хел шарҳ додан ҳам мумкин – эҳтимол, ки маънои он «баланд» бошад (ниг.: βκζ– варзи суғдӣ).

Ба ақидаи Э.Шаванн, ки ин маъхазхоро хеле муфассал тадқиқ кардааст, туркҳо Ҳайтолиёнро дар ким-қучои мобайни солҳои 663 ва 567 торумор кардаанд,¹⁰ вале мувофиқи таҳмини А.М.Манделштам, ин сана ба ибтидои он фосила наздиктар мебошад, яъне мумкин аст, соли 563 бошад¹¹; Г.Моравчик бошад, мегӯяд, ки ин санаро умуман «қарибҳои соли 560»¹² гуфта даркор.

Дар ин ҷанги шадид, ки, аз афти қор, масоҳати зиёди Осиёи Миёнаро фаро гирифт, пеш аз ҳама, сокинони шаҳру деҳот зарар دیدанд.

Байни иттифоқчиён низоъ афтоду аз ҳам чудо шуданд ва ҳар яке меҳост, ки аз шароити мавҷуда, аз афти қор, ҳадаллимкон ғоида барад. Ба қавли Табарӣ, таҷовузо туркҳо сар карда, талаб намудаанд Эрон ҳамон бочеро, ки замоне ба Ҳайтолиён медод, акнун ба онҳо диҳад. Диноварӣ, баръакс, хабар медиҳад, ки Хусрави Анӯшервон то Бухорову Кешу Насаф расидани туркхоро шунида, бо сардории валиаҳди худ зидди онҳо лашкар мефиристад, вале туркҳо аз ҷанг рӯ тофта, ақиб мегурезанд ва тамоми ин ноҳияҳо ба дасти Сосониён мемонад. Ҳанӯз Т.Нёлдеке ишорат карда буд, ки ин хабари Диноварӣ ба дигар маъхазҳо мувофиқат намекунад ва, дар ҳақиқат, ин ноҳияҳои маркази Мовароуннаҳр дар дасти туркҳо буд,¹³ вале шубҳае нест, ки ба ҳар ҳол байни иттифоқчиён носозие ба вучуд омада буд.

Низои байни Сосониёну туркҳо ба ғоидаи Ҳайтолиён буд. Ҷанубитарин ноҳияҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла территорияи ҳозираи ҷануби Тоҷикистон, Ўзбекистон ва Туркменистон дар тасарруфи Эрони сосонӣ ва ноҳияҳои шимолӣ дар ихтиёри туркҳо монд. Байни онҳо сарҳади муайян набуд ва баъзе маҳалҳои (хатто ноҳияҳои) мобайнӣ маҷбур мешуданд, ки якбора ба ду тараф боч диҳанд. Ҳайтолиёни водии Зарафшон ба туркҳо боч медоданд (Менандр, порчаи 18). Ҳайтолиёни ҷанубии Осиёи Миёна, аз афти қор, муддате мустиқилона ҳаёт ба сар бурданд. Вале, мувофиқи ривояти Масъудӣ, Хусрави

⁵ Фирдавсӣ, 1966, с. 224.

⁶ Nöldykő Th., 1879, с. 158–159.

⁷ Nöldykő Th., 1879, s. 158.; Anm. 2; Chavannys E., 1903, p. 226. Дар бораи шакли ибтидоии туркии ин ном ниг.: Mokavcsik G., 1958, S. 275–276.

⁸ Nöldykő Th., 1879, s. 159.

⁹ Mañchñn-Hñlfñn O., 1959.

¹⁰ Chavannys Ÿ., 1903, p. 226.

¹¹ ИТН, II, с. 43.

¹² Mokavcsik G., 1958, I, s. 76.

¹³ Nöldykő Th., 1879, s. 159; Anm 1.

Анӯшервон, зоҳиран, баҳонае ёфта, ба ноҳияҳои паси «дарёи Балх», яъне Амударё лашкар дароварда, то ба Хатлон расид, шоҳи Ҳайтолиён (ки номаш Хушнавоз будааст ва шояд ин ном не, балки унвон бошад) кушта шуд ва Хусрав мулки ӯро ба мамлакати худ ҳамроҳ кард.¹⁴

Ана ҳамин тавр, давлати Ҳайтолиён вучуди худро қатъ карду аз забони маъхазҳо гуфтан мумкин, ки «сипас, тукуесҳо (яъне туркҳо– Б.Ғ.) мулки е-даро (яъне Ҳайтолиёнро– Б.Ғ.) ба ғорат бурданд ва ба авлодҳо кирон омад...»¹⁵

Низои туркҳо ва Сосониён.

Иқтисодиёт ва сиёсат

Ҳамин ки давлати Ҳайтолиён барҳам дода шуд, байни собиқ иттифокчиён низоъ хест. Даре нагузашта алангаи низоъ боло меравад ва акнун сабаб на манманиҳои сиёсии тарафайн, балки зиддияти манфиатҳои иқтисодии онҳо буд.

Мо медонем, ки дар давраи Кушониён аз Осиёи Миёна роҳҳои тичорат, аз ҷумла, «роҳи абрешим» мегузашт, ки Осиёи Марказӣ ва Римро ба ҳам мепайваст. Баъдтар кирмакдорӣ ва шоҳибобӣ дар ҳуди Осиёи Миёна ривож меёбад. Дар ғарб истеҳсоли шоҳӣ умуман вучуд надошт, бинобар ҳамин ҳам империяи Византия ва ҳам Рим фақат нигарони шоҳие буданд, ки аз Осиёи Марказӣ ва Миёна оварда мешуд ва зимнан, дар ин савдо савдогарони форс миёнчигӣ мекарданд. Византиҳо чанд бор кӯшиданд, ки бевосита аз Ҳиндустон шоҳӣ гиранду дар ин кор ба форсҳо мӯхтоҷ набошанд, вале кӯшишҳо бар абас рафт, зеро Эрон ба ин кор зид буд. Форсҳо аз миёнчигии худ пули ниҳоят калон мегирифтанд, бинобар ҳамин онҳо, аз як тараф, намонданд, ки Византия бевосита бо фурушандагони абрешим робита дошта бошад ва, аз тарафи дигар, чӣ қадар хоҳанд, ҳамон қадар нархи молро боло мебардоштанд. Ҳукумати Византия, ки нархи абрешимро ба тартиб андохтани буд, ба ҳеҷ кор муваффақ нашуд. Дар миёнаҳои асри VI тухми кирмак ба Византия ҳам оварда шуд¹⁶, вале барои тараққиёни саноати шоҳӣ вақти тӯлоние лозим буд.

Сугдиён, ки ҳудашон шоҳибобӣ мекарданду бо абрешимфурушон бевосита алоқа доштанд, дар барори савдои Осиёи Миёнаву Византия беш аз ҳама манфиатдор буданд. Роҳи кулайтарини савдо аз Эрон мегузашт. Вале маҳз дар ҳамин ҷо манфиати савдогарони форс ва сугд ба ҳам дучор омад.

Дар айёми муносибатҳои мӯътадил ва, эҳтимол, ҳатто ҳамкориҳои байни туркҳоро Эрон бо ташаббуси сугдиён қарор дода шуд, ки ба Эрон ҳайъати сафорат фиристода, маслиҳат кардан лозим омад, ки оё шохиро аз хоки Эрон гузаронда, ба Византия ба фуруш бурдан ё худ ақаллан ба ҳуди савдогарони форс шоҳӣ оварда, фуруштан имкон дорад ё не. Сардори сафорат Монияҳ ном «сарвар»-и сугдиён будааст. Менандр (порчаи 18), инчунин хабар медиҳад, ки ҳокими турк ба сугдиён иҷозат додааст «худашон ҳайъати сафорат фиристонанд». Ин факт далели ҳамин аст, ки туркҳо Сугдро ҳамчун давлат нест накарда, фақат ба худ мутеъ намуданд. Ин кор, бешубҳа, инъикоси вазъияти сиёсии реалии Осиёи Миёна мебошад. Мо дар ин масъала ақидаи Н.В. Пигулевская¹⁷ пурра тарафдорӣ мекунем ва Л.Н. Гумилёв¹⁸, ки ӯро танқид кар-

¹⁴ Althjīm F., 1960, с. 57–58.

¹⁵ Бичурин, II, с. 269, муқоиса шавад: Milljūk K. A., 1959, p. 12.

¹⁶ Пигулевская Н. В., 1947, саҳ 184, 196; 1951, саҳ 83–95, 184 ва мобаъд.

¹⁷ Пигулевская Н.В., 1951, саҳ 203.

¹⁸ Гумилев Л.Н. (1967 а, с. 46) гумон дорад, ки сабаби ғайбати сафоратро фиристодани маъз сугдиён танҳо ғамин, ки «онҳо гуфтушуниро ба зимма гирифтанду боварӣ до-

дааст, ҳеч асосе надорад. Вале Л.Н. Гумилёв ҳам мисли ҳамаи дигар муҳаққиқон¹⁹ дар як бобат ҳақ аст, корро тавре тасаввур кардан лозим не, ки чи тавре Н.В. Пигулевская менависад, «туркҳо ба муомилоти васеи тиҷоратӣ рағбат надоштанд». Аслан гирем, ашрофи туркҳо хеле «пухта» шуда буд ва нағз мефаҳмид, ки муомилоти васеи тиҷоратии байналхалқӣ, алалхусус, фуруши шоҳӣ чӣ манфиате дорад. Маҳз ба ҳамин сабаб ташаббуси суғдиён ба ҳокони турк маъқул шуд.

Ҳайъати сафорати Монияҳ ҳеч қор қарда натавонист: пас аз нею нестону кашолақориҳои зиёд Хусрави Анӯшервон ҳамин баҳонаро ёфт, ки ба Эрон омадани туркҳо мувофиқи мақсад нест, бинобар ҳамин тамоми тақлифҳои ҳайъати сафоратро рад кард. Алалхусус, яке аз вазирони шоҳ – Катулф ном ҳайтоӣ ба суғдиён саҳт муқобилат кард. Ин ҳамон Катулфе мебошад, ки баъди Ҳайтолиёнро торумор қардани туркҳо дар Эрон паноҳ ёфта буд. Бо маслиҳати ин вазир шоҳ тамоми абрешии суғдиёнро хариду баъд дар пеши чашми онҳо ҳамаашро сӯхта партофт. Н.В.Пигулевская дуруст менависад, ки «бо қирдори худ форсҳо маълум қарданд, ки ба моли суғдиён мӯхтоҷ нестанд, зеро ин абрешим аз туркҳо омадааст.»²⁰

Ҳокон инро шунида, қарор дод, ки ин сафар аз номи ҳудаш сафорат фириstonад ва ба ҳайъати он фақат туркҳоро дохил кард. Маълум, ки сафорати яқум тамоман нобарор баромад, вале сарфи назар ба ин, ҳокон исрорқорона сафорати дувумро ирсол менамояд ва ҳамаи ин далолат мекунад, ки дар таги ин қоса нимқоса, яъне тақозои сиёсати «олӣ» ниҳон мебошад. Аз афти қор, туркҳо фаҳмидани буданд, ки Эрони қосонӣ бо онҳо тинчу осуда зиндагонӣ қардани ё худ ба қанг тайёри дидан дарқор. Рад шудани тақлифи сафорати яқумро қунин шарҳ додан мумкин буд, ки форсҳо бо давлати мутеъ гуфтушунид қардан нахостанд. Вале шоҳи Эрон ба ҳокони тавоно, ки ба қарибӣ иттифокчиӣ ё буд, чӣ қавоб меқода бошад? Қавоби шоҳи Эрон басо равшан буд: аз тамоми ҳайъати сафорат фақат яқчанд қас гашта омад, дигарон дар Эрон қушта шуданд, гарчанде форсҳо ҳудро сафед қарда бошанд ҳам, маълум буд, ки ба ақсари сафирон заҳр дода қуштаанд. Ҳамаи ин муносибати туркҳо ва Эронро хеле тезутунд қард. Қар ду тараф фаҳмиданд, ки ба қанг тайёри дидан дарқор, зеро қанг дар қар лаҳза сар шуданаш мумкин буд.

Ба ин сабаб ҳуқумати ҳокон қост, ки бо душмани азалии давлати Қосонӣ – империяи Византия робитаи сиёсӣ бандад. Агар қунин робита баста шавад, масъалаи фуруши шоҳӣ ҳам худ ба худ қал мешуд, қол он ки ин масъала ашрофи Суғдро (ва ҳам туркҳоро) хеле ба ташвиш меоварду аз анқоми неқи он нишоне ҳам набуд. Сардори ҳайъати сафорате, ки бояд ба Византия мерафт, боз ҳамон Монияҳ таъин шуд. Вай дар даст мақтубҳои лозима ва аз инъому пешқашҳо «бисёр шоҳивории қиматбаҳо дошт». Маълум, ки ин сафорат аз ҳоқи Эрон гузашта наметавонист, инак, роҳи дигар интиқоб шуд – сафорат қад-қадӣ соҳили шимолии баҳри Қаспий мерафту аз Қавқаз гузашта, ба Византия мерасид.

штанд, ки ин вазифаро нисбат ба бегҳои тюркют, ки дар дипломатия таърибае надоштанд, беътар анъом хоёанд дод». Вале агар ҳокон аз маъорати дипломатии ғамқабилҳои худ дилаш қур набошад, дигар илоъе ёфтанах мумкин буд, масалан, метавонист ба ғайъати сафорат ду-се суғди дипломатро дохил қунаду сафирашро аз номи худ фириstonад. Дар воқеъ бошад, бо розигии ҳокон ғайъати сафоратро маъз суғдиёи фириstonдаанд.

¹⁹ ИТН, II, 1, с.46.

²⁰ Пигулевская Н.В., 1951, саъ 203

Хайъати сафорат ба Византия омада, инъому пешкашҳо ва мактуберо ба императори Византия супурд, ки ба акидаи худи византиҳо «бо саводи сугдӣ» (эҳтимол, бо хати сугдӣ бошад) навишта шуда буд. Муоҳидаи ҳарбие баста шуд, ки муқобили Эрон буд. Худи ҳамон соли 568 сафорат ба ватан баргашт ва зимнан ҳамроҳи онҳо хайъати сафорати ҷавобии византиҳо омад, ки дар сари он Зимарх ном шахсе меистод. Иттифоқи ҳарбию сиёсии туркҳову Византия аз ҳамон вақт сар карда, арзи вучуд намуд, алалхусус, ки аз паси ин хайъати сафорат боз чандин сафар ба Византия рафта омад²¹.

Маъхазҳо хабар медиҳанд, ки соли 581 бар зидди туркҳо Хутан, Форс ва Хайтолиён²² шӯриш бардоштанд. Вале аниқ не, ки ин кадом Хайтолиён бошад. Ба гумон аст, ки маъхазҳо аз Хутану Форс суҳан ронда, балвои хурд-ро дар назар дошта бошанд, аз афти кор, ин шӯриши калоне буд. Эҳтимол, дар ҳамин солҳо, яъне пас аз вафоти Хусрави Анӯшервон (соли 579) дере нагузашта, туркҳо вазъияти ғарбдорӣ пурталотуму пуртахлукаи Эронро ба ҳисоб гирифта, хостаанд, ки давлати буферии Хайтолиёнро ба мулки худ ҳамроҳ кунанд, ки ин давлат дар Тахористон вучуд дошту, аз афти кор, дар охири солҳои 70 ва аввали солҳои 80-уми асри VI мустақил шуда буд²³. Вале дар ҷангҳои ҷануб туркҳо якбора ҳам ба лашкари Хайтолиён ва ҳам ба лашкари Эрон дучор омаданд. Мувофиқи хабару ривоятҳо маълум мешавад, ки ғалабаи туркҳо пурра набудааст – ба онҳо фақат Хайтолиёни соҳили рости Тахористон мутеъ шудаанд Хайтолиёни соҳили чап мисли пештара мустақил мондаанд.

Якҷанд сол гузашт, инак соли 588 туркҳо бо сардорӣ Савашоҳ ба ҳудуди давлати Сосониён зада даромаданд. Зидди онҳо сарлашқари забардасти Эрон – Баҳроми Чӯбина мебарояд. Ин мард ҳам дар зиндагӣ ва ҳам баъди вафоташ ниҳоят машҳур буд. Дар адабиёти паҳлавонӣ қиссае вучуд дошт, ки қорубори ўро ситоиш мекард, дар маъхазҳои ба он даврҳо наздик номи вай хеле бисёр зикр шудааст. Вале ҳамаи онҳо то ба рӯзҳои мо нарасидаанд, мадракоти онҳоро Фирдавсӣ ва муаррихони араб истифода бурдаанд. Вале маҳз чунин будани ҷараёни воқеаҳо набояд боиси шубҳа бошад. Лашқари туркҳо ҳучум-кунон аз Амударё гузашта, тамоми Тахористонро ишғол мекунад ба ғарб рафта, то ба Ҳирот мерасад. Дар муқорибате Баҳроми Чӯбина бо дастаи якҷаҷини лашқари худ ба қароргоҳи сарлашқари туркҳо зада мебарояд. Мувофиқи ривояти Диноварӣ, «сипас, шоҳи туркон аспашро талабид, савор шуд ва ба арса баромад ба рӯбарӯи Баҳром; Баҳром тире аз камон зад, ки туркро ба хок яксон намуд ва туркҳо гурехтанд».²⁴ Баъди ин «Пармуда» (аз рӯи дигар маъхазҳо «Елтегин») ном писари волии кушташудаи туркҳо лашқари нав ҷамъ карда, ба он қисмҳои лашқари пештараро ҳам дохил мекунад. Дар бораи ҷараёни минбаъдаи воқеа ду ривоят ҳаст – мувофиқи як ривоят, форсҳо аз Аму гузашта, бори дувум туркҳоро шикаст додаанд; мувофиқи ривояти дувум, дар соҳили Аму дар қарибии Тирмиз тарафайн сулҳ бастаанд.²⁵

²¹ Таълили муфассалтарину мўтабартарини муносибати туркҳо ва Византияро дар асарҳои Н.В.Лигулевская ёфтан мумкин; аз асарҳои наватарини олимони хориҷа доир ба ин масъала (бо таълили маъхазҳои византӣ ва феърисии мукамал) ниг.: Močavcsik G., I–II, 1958.

²² ИТН, II, 1, с. 43.

²³ Мандельштам А.М., 1957, с. 133.

²⁴ Шмидт А.Э., 1958, с. 480.

²⁵ Дар бораи маъхазҳои ниг.: Nöldykő Th., 1879, s. 272, 474–478; Althöym Ğ., 1962, s. 234 etc. Баъди муфассали воқеаҳои ниг.: Гумилев Л.Н., 1967 а, с.120–132; 1960 а, с. 64–74.

Дар баробари ин ду хабар боз як ривоят ҳаст, ки ба епископи арман ва муаллифи китобҳои пурбаҳои таърихи Себеос тааллуқ дорад. Ривояти вай хусусан ба ҳамин сабаб ҷолиби диққат ва мӯътабар мебошад, ки Себеос дар ҷавониаш дар боргоҳи Сосониён зиндагӣ кардааст ва нақли ин воқеахоро шунда будааст. Ба қавли Себеос, Баҳроми Чӯбина «лашқари теталиёнро (яъне хайтолиёнро.-Б.Ғ.) шикаст дод, Балхро гирифт ва тамоми кишвари Кушониёнро то он тарафи дарёе, ки онро «Ваҳруд» (яъне Амударё.-Б.Ғ.) мегуфтаанд, ишғол намуд... Баҳром дар ин вақт бо шоҳи аъзами маскутҳо мечангид, ки онҳо дар он тарафи наҳри калон сукунат доштанд ва Баҳром лашқари бешумори онҳоро қир кард, худӣ шоҳро кушт ва ҳазинаи ин давлатро ба ғорат бурд».²⁶ Ин ривоят, ки дар адабиёти махсус борҳо муҳокима шудааст (хусусан И.Маркварт муфассал тадқиқ кардааст), ба ҳамин сабаб бениҳоят муҳим мебошад, ки зидди Эрони сосонӣ ҳамроҳи хайтолиёни шимоли Афғонистон ба-ромадани туркхоро равшан нишон медиҳад.

Дар ибтидои асри VII дар солҳои 616–617 Эрони сосонӣ бори дигар мекушад, ки Хайтолиён ва ҳомии онҳо – туркхоро шикаст диҳад. Лашқаркаши Эрон – Симбат Бағратунӣ ба ноҳияҳои соҳили рости Тахористон ду бор тохтутоз мекунад. Дар ин ноҳияҳо якчанд мулки Хайтолиён воқеъ буд, ки ба волии Балх итоат доштанду дар зерӣ ҳокимияти туркҳо буданд. Аз рӯи хабари Себеос Хайтолиён дар он солҳо дар Ҳирот, Бодхез, Толиқон ва Балх зиндагӣ мекардаанд. Гарчанде сарлашқари Эрон дар чандин муҳорибаҳо ғолиб омада, ғанимати бисёре ба даст оварда бошад ҳам,²⁷ аз афти қор, маълум, ки ин ноҳияҳо дигар ба ҳукумати Сосониён итоат намекарданд ва туркҳо дере нагузашта аз он ҷойҳо дастаҳои лашқари форсхоро дур ронданд.

Муносибати ҳокони турк ва ҳокимони маҳаллӣ. Синтези Осиёи Миёнаву турк

Аввалҳо сиёсати туркҳо, ки Осиёи Миёнаро ишғол карда буданд, аз сиёсати Хайтолиён фарқи казояи надошт,²⁸ яъне онҳо ба ҳокимони маҳаллӣ андоз муқаррар карданд, сулолаҳои пештара боқӣ монданд ва қоидаву қонунҳое, ки дар ин ё он маҳалл вучуд доштанд, тағйир наёфтанд. Маълум, ки агар хавфи ҷанг пеш ояд, онҳо бояд ҳокими худро дастгирӣ мекарданд. Вале тадричан вазъият дигар мешавад. Туркҳо дар Осиёи Миёна тартиби идораи маъмуриро аз худ намуданд ва акнун дар ғӯшае истода, бепарвоёна нигоҳ карда наменишастанду балки тадричан ба биноқорони ғаъоли ҳаёти Осиёи Миёна табдил меёфтанд. Аъёну ашрофи ҳариси турк беш аз пеш дар андеша мемонд, ки чаро фақат як қисми сарвати аз халқ ситондашударо мегирифтаасту ҳамаашро не? Инак, соли 605 туркҳо волии ноҳияи Чочро кушта, ба ҷои вай «Дола» ном туркро шинонданд.²⁹

Дар аҳди «Туншаху» ном ҳокон, ки дар ҳоконии ғарбии турк ҳукмронӣ мекард, соли 618 ислоҳоте эълон гардид, ки, мувофиқи он, ҳокони мазкур тамоми ҳокимони маҳаллиро волиёни худ хонда, ба ҳамаи онҳо унвонҳои лозима дод. Барои назорат ба қори онҳо вай намояндагони худро низ таъин кард,

²⁶ Тревер К. В., 1954, с. 140.

²⁷ Дар ӯамон ӯо, с. 142–143.

²⁸ С.П.Толстов сиёсати волиёни туркро дар Осиёи Миёна ба сиёсати Њайтолиён муқо-бил меғузорад, ки ин ақидаи вай ғалат аст. Асоси ғапи вай ӯамин ки «Њайтолиён ба дастгирӣ оммаи халқ, ки зидди унсурӯи доимоағзояндаи феодали мубориза мебурданд, тақя менамуданд» (Толстов С.П., 1948 а, с.278). Вале ин даъво асоси ӯиддие надорад.

²⁹ Бичурин, II, с. 313

ки онҳо ҳам бояд андоз меғундоштанд.³⁰ Оё ҳокон ин ислоҳоти худро ба амал баровард ё не? Ба ҳар ҳол, ин кӯшише буд дар роҳи таъсиси ягон ҳел иттиҳоди давлатӣ дар заминаи мулкҳои чудо-чудои мустақил. Дар дасти Туншаху (солҳои 618–630) қувваи пурзӯри ҳарбӣ барин як воситаи ниҳоят ҷиддии реалӣ буд. Мувофиқи ривояти маъхазҳо, ҳуди вай «далеру дурандеш буду дар ҳама гуна муҳориба ғолиб мебаромад»³¹. Дар натиҷа дар аҳди вай бисёр ҳокимони маркази Осиёи Миёна сари итоат фуруд оварданд. Дар баробари зӯрӣ вай зори-ро ҳам кор мефармуд. Масалан, яке аз тавонотарин ҳокимони Самарқандро ба худ домод кард.³² Вақте лашкаркаши Эрон – Симбат Бағратунӣ ба ҳайтолиён дарафтод, Туншаху ба мадади онҳо омад ва баъди он ки ҳуди Бағратунӣ ба Эрон бозгашт, дастаи туркҳо аз дарё гузашта, гарнизони эронӣро дур ронданд. Тамоми Тахористон аз панҷаи Сосониён озод карда шуд. Таъбири маъхаз, ки Туншаху «Форсеро гирифт» гуфтааст, ба ҳамин маъно мебошад. Дар ҳуди ҳамин ҷои маъхаз гуфта шудааст, ки Туншаху «Гибинро гирифт»,³³ яъне ҷануби Афғонистонро гирифт ва ба ҳамин тариқ, тамоми шимолу ғарби Покистони ҳозира ба тасарруфи туркҳо афтод ва ё ҳеч набошад, ба туркҳо мутеъ гардид.³⁴

Баъди вафоти Туншаху (соли 630) вазъияти Ҳоконии ғарбии турк ноустувор мешавад. Исёну ошӯбҳо, низоъву хархашаҳои байни аъёну ашроф ба сари ноҳияҳои зироаткори Осиёи Миёна ҳам фалокату касофати зиёде овард – тороҷу ғорату тохтутозҳо авҷ гирифт. Масалан, волии Фарғона кушта шуду дар шимоли Фарғона волиёни турк ба сари ҳукумат омаданд.

Сабабҳои дохиливу хориҷии сиёсӣ Ҳоконии ғарбии туркро аввал аз дарун шалақ карда, баъд онро тамоман барҳам заданд. Дар айни ҳол бояд қайд кард, ки тоифаҳои туркҳо ба воҳаҳо сар дароварданд; қисми онҳо муқимӣ сокин шуданд; қисми дигари онҳо дар воҳаҳои канорӣ машғули чорводорӣ гардиданд; туркҳо дар шаҳрҳо ҳам сокин буданд; ба аксари вилоятҳо волиёни турк ё худ туркнажод ханӯз ҳукмронӣ мекарданд.

Саҳми туркҳо ба хусусияти ҳунармандии Осиёи Миёна кам нест. Мувофиқи мадракоти археологӣ, ханӯз то ба Осиёи Миёна омадани туркҳо ҳунармандӣ ҳеле ривоч ёфта будааст. Ашёи металлӣ, алалхусус ашёи зарғарии онҳо, яроқи аслиҳаи онҳо, асбоби зебу зинати онҳо бағоят хушсифат ва хушсохт буд. Зери таъсири тореветикаи туркҳо дар заминаи намунаҳои маҳаллӣ баъзе навъҳои маҳсули сафолоти Суғду Фарғона, масалан, машрабаҳои оличаноби сафолӣ³⁵ ва инчунин тасмаҳои аҷоибӣ қуроқ ва ғ. пайдо мешаванд. Дар асрҳои VII–VIII унсuri туркӣ дар таркиби ҷамъияти Осиёи Миёна ҳеле тақмил ёфта, аз ҳисоби аслиҳаву тарзу усулҳои илми ҳарбии туркҳо бой мешавад. Таъсири туркҳо ба ҷанбаҳои гуногуни маишат низ ҳеле калон аст ва дар асарҳои санъати тасвирии ондавра симои туркӣ бисёр ба назар мерасад. Таъсири байниҳамдигарии назму эпоси халқии турк ва назму эпоси халқиятҳои муқимии Осиёи Миёна самарайи зиёде овард³⁶. Туркҳое, ки ба Осиёи Миёна омада монданд, дар ҳаёти динии мардумони кишвар ва дар офариниши сарватҳои маданӣ фаъолона ширкат варзиданд ва баробари мардуми

³⁰ Бичурин, I, с. 283.

³¹ Дар намон ӯро.

³² Бичурин, II, с. 311; Chavannys E., 1903, p. 24, 135

³³ Бичурин, II, с. 283.

³⁴ Аз тарҷумайи Э.Шаванн, ки андаке аз тарҷумайи Бичурин фарқ дорад, чунин маъно мебарояд (Chavannys E., 1903, p. 24).

³⁵ Маршак Б.И., 1961.

³⁶ Бертельс Е.Э., 1960, с. 84–87; Стеблева И.В., 1965, с. 65–68.

махаллӣ офаридгори ҳақиқии он сарвати маданӣ шуданд, ки насибаи тамоми халқҳои Осиёи Миёна мебошад. Аллакай дар ҳамон даврае, ки мавриди назари мо шудааст, таркибан пайвастиҳои урфу одат, дину оин ва маросиму маданияти халқҳои эронизабону туркизабони Осиёи Миёна оғоз ёфта, бо суръати тамом идома меёфт.

Неҳзати Абрӯӣ

Аҳволи аҳли меҳнат ниҳоят вазнин буд.³⁷ Ба ин муносибат маълумоти неҳзати Абрӯӣ ниҳоят муҳим аст. Ин маълумот аз як боби асари Абдурраҳмон Муҳаммади Нишопурӣ (асри XI) – «Хазината-л-улум» («Хазинаи илмҳо») ба назар мерасад, ки онро Наршаҳӣ дар таҳрирҳои охири «Таърихи Бухоро» ба китоби худ зам карда буд. Ба қавли Наршаҳӣ, Нишопурӣ навиштааст, ки мардум дар ноҳияи Бухоро аз давраҳои қадимтарин сокин будаанд: «Ва мардумон аз ҳар ҷониб омаданд ва он ҷо хуррамӣ гирифт. Ва мардумон аз ҷониби Туркистон омаданд ва бад-ин вилоят об ва дарахтон бисёр будӣ ва шикор бисёр будӣ. Он мардумонро ин вилоят хуш омад. Ин ҷо мақом карданд. Ва ба рӯзгор мардум гирд омаданд ва иморатҳо карданд. Ва мардум бисёр шуданд ва якеро баргузиданд ва амир карданд. Ва номи ӯ Абрӯӣ буд ва ҳанӯз ин шаҳр набуд». Подшоҳ худ дар Пойкент истиқомат дошта, шаҳрро «Қалъаи Дабусӣ» номиданд. «Ва чун рӯзгоре баромад, Абрӯӣ бузург шуд ва зулм пеш гирифт, бад-ин ноҳият, чунон ки мардум беш сабр натавонистанд кард. Дехқонон ва тавонгарон аз ин вилоят бигрехтанд ва ба Туркистон ва Тироз шаҳре бино карданд. Ва он шаҳрро «Хамук» ном карданд, аз баҳри он ки деҳқони бузург, ки раиси он тоифа, ки аз он ҷо рафта буд, вайро «Хамук» ном буд... Пас он мардум, ки ба Бухоро монда буданд, ба наздики меҳтарони худ кас фиристоданд ва фарёд хостанд аз ҷабри Абрӯӣ. Он меҳтарон ва деҳқонон ба наздикии подшоҳи туркон рафтанд ва номи он подшоҳ Қарочурин Турк буд...» Ӯ писари худ – Шери Кишварро бо лашкари зиёд равон кард. Шери Кишвар ба Бухоро омада, дар Пойкент Абрӯӣро дастгир кард. Ӯ «бифармуд, то як ҷуволеро бузург аз қабти сурх пур карданд ва Абрӯӣро дар он ҷувол карданд, то бимурд». Баъд аз ин Шери Кишвар ҳокими вилояти Бухоро шуд ва ба гурезагон фармон кард, ки ба ҷойҳои худ баргарданд, чун «ҳар кӣ тавонгар буд ва деҳқони бузург буд, гурехта буд ва дарвешон ва факирон монда буданд. Чун он қавм бозомаданд, он қавм, ки бечора монда буданд, хидматгорони он қавм шуданд. Ва дар миёни он қавм деҳқони бузург буд, он деҳқонро «Бухорхудот» гуфтанд, аз баҳри он ки деҳқонзодаи қадим буд ва зиёе бештар ӯро буд. Ва ағлаби ин мардумон қадеварон ва хидматгорони ӯ буданд».³⁸

Олимон ин ривоятро борҳо тадқиқу таҳқиқ карданд. Аввал ақидае пайдо шуд, ки ривоят афсонаи оддӣ аст ва дар он, эҳтимол, дарёи Зарафшон ташхис дода шудааст ва ё худ инъикоси ривоятҳои ниҳоят қадимтарини маскуншавии водии Зарафшон мебошад.

³⁷ Л.Н. Гумилев менависад: «Деҳқонону тољирони Суғд аз хонҳои ҳоконии ғарбии тюркют (турк– Б.Г.) ин қадар некӣ диданд, ки худашон таъяғони мустаънками тахт шуданд». Баъд дар бораи дар асри VII равнақу риволь ёфтан иқтисодиёту маданияти Осиёи Миёна сухан ронда, ба чунин хулоса меояд: «вале тамоми ин беъбудӣ натиҷаи ба хони тюркют итоат доштани Суғд мебошад» (Гумилев Л.Н., 1967 а, с.152). Ин хулосаҳо (алалхусус, хулосаи дувум) ғояти хориқа мебошад, зеро ба фактҳо мутлақо ғайб аст. Л.Н. Гумилев аз мадракоти сарчашмаҳои таърихӣ дур меравад ва бар замми ин фаромӯш мекунад, ки Ӯдӣ-саъҳои таърихро фақат аз нуқтаи назари муборизаи синфӣ таълил кардан даркор.

³⁸ Наршаҳӣ, с. 5–7.

Э.Захау ва К.Иностранцев, ки машхуртарин донандагони таърихи қадимии Осиёи Миёна мебошанд, ривояти мазкурро маҳз ҳамин тавр маънидод мекунад. И.Маркварт бори аввал дар як қатор асарҳои худ³⁹ ақидаеро пеш ниҳод, ки дар ин ривоят воқеаҳои реалии таърихӣ инъикос шудаанд. Зиёда аз ин, вай исбот мекунад, ки дар ин ривоят сухан аз муборизае меравад, ки туркхону Ҳайтолиён барои Суғд мебурданд, яъне сухан аз воқеаҳои солҳои 60-уми асри VI меравад. Дар асоси чандин муқоисаҳо вай тахмин мекунад, ки Абрӯӣ бояд яке аз шохони охириини Ҳайтолиён бошад (дар омади ғап, вай шакли «Абрез»-и ин номро қабул кардааст, дар яке аз дастнависҳо дучор мешавад).

С.П.Толстов ҳам фарзияи аҷибро пеш ниҳод. Ба ақидаи вай, ин воқеаҳо дар охири солҳои 80-уми асри VI рӯй додаанд ва ба низоуи харашаи дохили ҳоконии турк нисбатдоранд, ки дар натиҷаи он туркҳо ба воҳаи Бухоро ба тарзи оммавӣ муҳочир шуда буданд. Вай тақлиф мекунад, ки ашхоси ривояти Нишопурӣ бо ашхоси реалии ҳоконӣ, ки дар ҳамон давраҳо амал мекарданд, муқоиса карда шавад.⁴⁰ Вале ҳам дар фарзияи С.П.Толстов ва ҳам дар тахмини И.Маркварт ҷойҳои суст ҳастанд ва фарзияи вай ҳарчанд ҷолиби диққат бошад ҳам, алҳол дурустии он исбот нашудааст. Аз эҳтимол дур не, ки ин воқеаҳо андаке сонитар, яъне дар солҳои 90-ум рӯй додаанд⁴¹.

Ба он тавсифе, ки С.П.Толстов ба ҷараёни ҳодисаҳо додааст, розӣ шудан аз имкон берун мебошад, вале дар айни ҳол вай дуруст хулоса мебарорад, ки ин неҳзат хусусияти аёни иҷтимоӣ дошт. Дар ин мубориза ва умуман дар ҳама гуна мубориза нисбати этникӣ ҷиҳати ҳалқунанда нест. Муҳочирони оддии турк, ки дар ин кишвар сокин буданд ё сокин мешуданд, ҳамдаму ҳамрози суғдиёни камбағал буданд. Ва баръакс, аёну ашрофи Суғд бо аёну ашрофи туркҳо аз як гиребон сар мебардоштанд. Ба ҳамин тариқ, мувофиқи ривояти Нишопурӣ ва як қатор дигар мадракот гуфтан мумкин, ки Осиёи Миёна арсаи муборизаи шадиди синфӣ буд ва сабаби ин мубориза ҳамин буд, ки деҳқонон мекушиданд ба гардани аҳли озода ҷамоат ҷуғи истисмор андозанд.

2. ТАХОРИСТОН ДАР АСРИ VI – ИБТИДОИ АСРИ VIII

Маълумоти сарчашмаҳо дар бораи вазъияти Тахористон дар асри VI – ибтидои асри VIII

Номи «Тахористон» бори аввал дар як асари тарҷумавии соли 383 зикр мешавад.⁴² Маъхазҳои хитой ин мамлакатро «Тухоло» (Тоғ-ҳо-ло, Тоғ-ҳо-ло-о ё Тоғ-ҳои-ло)⁴³ номидаанд.

Тахористон ноҳияҳои ҳозираи ҷануби Тоҷикистон, вилояти Сурхандарёи РСС Ўзбекистон ва ноҳияи шимоли Афғонистонро дар бар мегирифт. Аслан, Тахористони ибтидои асрҳои миёна аз ҷиҳати масоҳат ба Бохтари қадим хеле шабоҳат дошт.

Таърихи сиёсии Тахористони асрҳои VI–VII ниҳоят пурғалаён буд. Давлати буферии Ҳайтолиён, муборизаи зидди туркҳо ва ҳукмронии минбаъдаи онҳо, исёну шӯриш ва ҷангу ҷидолҳои дохилӣ таърихи Тахористонро

³⁹ Маққарат J., 1901, s. 309; 1938, s. 147–148.

⁴⁰ Толстов С.П., 1948 а, с. 248 ва мобаъд.

⁴¹ Мандельштам А.М., 1964, с. 48.

⁴² Müllýk T. W. K., 1948, s. 575.

⁴³ Chavannýs Ý., 1903, p. 155.

басо мураккабу печдарпеч кардаанд. Лозим ба таъкид аст, ки чараёни зохирии таърихи Тахористон ба мо каму беш маълум аст, вале дарвоқеъ, он чизе ки мо медонем, гӯё танҳо сарлавҳаҳои китоби Тахористон мебошанд - мо хабар надорем, ки мазмуну мундариҷаи зери он ё ин сарлавҳа чӣ гуна буд, дар ин ё он ноҳияҳо чӣ гуна воқеаҳо ба вуқӯъ омаданд ва сабаб ҳамин ки дар маъхазҳо маълумот дар бораи ин таърих хеле кам аст. Бозёфтҳои нумизмати андаке маълумот доданашон мумкин – ҳангоми ҳафриёти Ачинатеппа ва Кофир-қалъа бисёр тангаҳои тахористонӣ ба даст омаданд, вале онҳо то ба ҳол тадқиқ нашудаанд.

Доир ба Тахористон чанд маълумоти маъхазҳоро зикр мекунем. Сон Юн ном сайёҳе ба Бо-хо (Вахон) омада будааст (соли 519). Вай менависад, ки кӯҳҳои ин ҷо осмонбӯс ва дараҳояш бетағ асту подшоҳи ин мулк дар шаҳре иқомат дорад, ки ҳудаш бино кардааст. Сарулибоси мардум ниҳоят базебу шинам ва аксари он аз чарм. Иқлими кишвар беҳад хунук буда, мардуми оддӣ дар ғорҳо зиндагӣ мекунад. Хусусан бӯронҳои барфӣ зиёд мешудааст. Дар ҷануби мамлакат кӯҳҳои пурбарфи баланд воқеъ будаанд.

Сон Юн роҳашро давом дода, ба кишвари е-да – Ҳайтолиён расид, ки он Бадахшони ҳозира аст. Дар бораи кишвари Ҳайтолиён менависад, ки ин сарзамини обод асту аз пеши ҳар як хона ҷӯйборе гузашта, тамоми сарзаминро шодоб менамояд (эҳтимол, ин рӯдҳои кӯҳӣ ва каналҳои обёрӣ бошанд). Либоси камбағалон аз пӯст аст, вале боён либосҳои аҷоиб дӯхта, бокарруфар мепӯшанд (масалан, либоси маликаи Ҳайтолиён фаши дарозе дошт, ки онро аз қафо канизони маҳсуси барои ҳамин кор таъиншуда бардошта мегаштанд). Дар ин кишвар қолинҳои беандоза калон ҳастанд (масалан, ҷунин қолинҳо дар борғоҳи шоҳи Ҳайтолиён будааст). Сангҳои қимматбаҳо шумор надоштаанд,⁴⁴ аспу шутур ҳам бисёр будааст. Пойтахти кишвар шаҳри Бадиия⁴⁵ мебошад (шояд ин ном талаффузи нодурусти Бадахшон бошад). Дар маъхазҳои соли 590-ум вилояти Бодочан зикр шудааст, ки ин, бешубҳа, Бадахшон мебошад.⁴⁶

Мадрақоти солномаи Оли Суйшу ба ибтидои асри VII нисбат дорад. Вай низ аз Тухоло, яъне Тахористон ривоят мекунад, ки мардуми он бо ҳайтолиён «аралаш» будааст. Инчунин аз «сад ҳазор сарбозони қобили ҷанг» сухан меравад. Дар бораи полиандрия ҳам маълумот ҳаст.⁴⁷

Сайёҳи асри VII Союан-сзан (қарибии солҳои 639–645) умуман Тахористонро тасвир карда, дар бораи бисёр мулкҳои вилояти он хабар медиҳад ва андозаи масоҳати ин мулкҳо ва шаҳрҳоро меоварад. Вай аз шимол омада, аз Дарвозаи оҳанин (аз кӯҳҳои Бойсун) гузашта, ба Тухоло – Тахористон расидааст. Ба қавли вай, арзи Тахористон нисбат ба тӯлаш се баробар зиёдтар будааст. «Наҳри аъзам (дар ин ҷо номи ҳамонвақтаи хитои Амударё оварда шудааст) сарзаминро ба самти ғарб бурида гузаштааст». Ба гуфти Сюанс-зан, ба оли шоҳони Тахористон кайҳо қирон омада буд, бинобар ин якчанд ҳокимон дар маҳалҳои алоҳида зӯран ба сари ҳукумат баромаданд. Сарзамин аз рӯи сарҳадҳои табиӣ ба 27 мулк тақсим буду ҳамаи онҳо ба туркҳо итоат дошт. Иқлим ба назари сайёҳ басо нарму серрутубат намудааст. Сарулибоси мардум асосан пахтагӣ ва баъзан пашмӣ буд. Забони онҳо аз забони халқҳои ҳамсоя хеле фарқ дошт. Дар хатти онҳо асосан 25 ҳарф буд (ин хитой, ки ба хатти иероглифӣ одат карда буд, тамоман моту мабхут мондааст, ки бо роҳи

⁴⁴ Ёўал S., 1906, p. ХСII-ХСIII.

⁴⁵ Бичурин, II, с. 268–269.

⁴⁶ Мандельштам А. М., 1957, с. 101, 107.

⁴⁷ Бичурин, II, с. 286.

таркиби ҳамин 25 ҳарф тамоми ашёву мафҳумотро ифода кардан мумкин будааст). Тахориён аз чап ба рост менавиштаанду меҳондаанд. Адабиёти онҳо бой буда, нисбат ба тамоми адабиёти мавҷудаи Сугд бештар буд. Дар тичорат тилло ва нукраро истифода мебардаанд. Тангаҳои онҳо аз тангаҳои мамлакатҳои ҳамсоя фарқ дошт.⁴⁸

Сипас, Сюан-сзан хеле мухтасар мулкхоеро тасвир мекунад, ки дар хайъати Тахористон буданд. Аз ҷумлаи онҳо Да-ми (Тирмиз) ва Чи-о-ян-на (яъне Ҷағониён вилояте, ки шимолу шарқи водии Ҳисорро дарбар мегирифт) зикр шудааст. Масоҳати пойтахти Ҷағониён нисбат ба пойтахти Тирмиз ду баробар хурдтар будааст. Инчунин Шу-ман, яъне Шумон ном бурда мешавад, ки дар асрҳои миёна ноҳияҳои марказӣ ва шарқии водии Ҳисор ҷунин ном дошт ва аз афти кор, дар асри VII масоҳати бештареро фаро мегирифт ба ҷануб то ба Кофарниҳон тӯл мекашид. Махсусан қайд карда мешавад, ки шоҳи Шумон турк буд. Шумон бо Сзюй-хэ-ян-на (Қабодиён) ҳамсарҳад ва пойтахти он (номаш зикр нашудааст) тақрибан баробари пойтахти Ҷағониён буд. Дар шарқи Қабодиён вилояти Хо-ша (Вахш) ҷой дошт. Тӯли ин вилоят нисбат ба арзаш дуним баробар зиёдтар буд. Пойтахти он аз пойтахти Тирмиз мондани надошт. Шарқтари Вахш мулки Кэ-до-ло (талаффузи қадимаш Kē-tū-tū Huttal (Хатлон)⁴⁹ ҷойгир буд, дар шарқ ин мулк бо кӯҳҳои Сунлин (Помир) ҳамсарҳад аст ва он кишварест, ки нисбат ба тамоми мулкҳои мазкур калонтар мебошад. Пойтахти он баробари пойтахти Тирмиз буд.⁵⁰ Ба муносибати Хатлон боз дар бораи ду вилояти дигар гап задан даркор. Яке аз онҳоро Сю-ан-сзан О-ли-ни меномад ва он дар ҳар ду соҳили Панҷ ҷойгир буду шаҳри асосиаш хеле калон ҳисоб мешуд. Вилояти дигар По-ли-хо аст ва он ҳам мисли О-ли-ни дар сарзамини Тухоло ҷой дошт. Шаҳри асосии ин вилоят ҳам хеле калон буд.⁵¹ С.Бил По-ли-хоро ҳамон Фархор меғӯяд, ки дар харитаи Вуд қайд шудааст (атрофи Кӯкчӣ)⁵². Маркварт ҳам ин гапро баҳснопазир мешуморад⁵³. А.М.Беленицкий исбот кард, ки И.Маркварт ғалат рафтааст ва хулосаи дуруст баровард, ки гап дар бораи Фархоре меравад, ки дар соҳили рости Панҷ воқеъ аст (ҳозира райони Фархори Тоҷикистон). Дар масъалаи О-ли-ни ҳаминро гуфтан лозим, ки ин бешубҳа, Архони муаллифони асри миёна мебошад ва дар ҳамон давраҳо дар соҳили рост ҷой дошт.⁵⁴ Файр аз ин, мулкҳои Сзюй-ми-то (Қумод, ки дар ким-қучои ноҳияи Қаротегину Дарвозу Ванҷ воқеъ буд), Ши-си-ни (Шуғнон), Бодочуанна (талаффузи қадимааш pāt-d'ak-tsitang-nā (Бадахшон) ва Домоситеди (Вахон) номбар мешавад. Пойтахти Домоситеди Хунтодо⁵⁵ буд. Гуфта мешавад, ки иқлими ин маҳал ниҳоят саҳт аст. Масалан, дар бораи Домоситеди⁵⁶ навиштаанд, ки замин

⁴⁸ Beal S., 1906. I, p. 37–38; Chavannys E., 1903, p. 196. Дар масъалаи хатти Тахориён мо дар боби боло таваккуф карда будем. Фақат ӯаминро илова карданием, ки муаллифи асри XII Самъонӣ аз Вашгирд (Висагирд, қарибии Файзобод) сухан ронда менависад, ки: «то ислом ин ҷо ӯуруфе буд маълум ва мазбӯт дар кутуб» (Самъонӣ, варақи 576 б; Бартольд В.В., 1964, с. 469)

⁴⁹ Īailū H. W., 1937, p. 886.

⁵⁰ Beal H. S., 1906, I, p. 38–41.

⁵¹ Beal H.S., 1906, II, p. 289–290.

⁵² Beal H.S., 1906, I, p. 42, N. 140; ниг. инчунин: Минаев И., 1979, с. 65,

⁵³ Makqāqt J., 1901, 234.

⁵⁴ Беленицкий А.М., 1950, с. 110.

⁵⁵ Дар бораи ин муқоисаи ниг.: Мандельштам А. М., 1957, с. 109 ва мобаъд.

⁵⁶ Номӣ «Домоситеди» тобиши санскритӣ дорад ва И.Маркварт ӯам диққати муваққиконро ба ин ӯалб намуа, таҳмин карда буд, ки Домоситеди таъбири истилоӣи санскритии

онро кӯхҳои пасту баланд чок кардаасту сатҳи он регзор ва санглох мебошад. Дар ин маҳал тундбодҳои сарди ҷонситон бо қувваи даҳшатоваре мевазиданд. Ба қавли Сюан-юзан, дар Вахон андак гандуму лӯбиё мекиштанд. Вай аспҳои ҷойдориро бисёр таъриф мекунад – онҳо хурд бошанд ҳам, бағоят пуртоқат буданд ва масофаҳои зиёдро тай карда метавонистанд. Либоси мардум пашмӣ буд.

Дар айни тасвири Шугнон гуфта мешавад, ки дар ин ҷо гандум, лӯбиё ва хатто камтар шолӣ мекоранд. Либоси шугнониён аз чарм ва пашм буд. Хати ин ҷо ба хати тахориён монанд бошад ҳам, вале забони шугнониён аз онҳо фарқ доштааст.⁵⁷

Сюан-зан пойтахти Тахористон По-хо (Балх)-ро тасвир мекунад, ки он қалъаи дастнораси нисбатан камодаме буд; ғайр аз ин вай дигар ноҳияҳоеро, ки дар соҳили чапи Тахористон (дар хоки ҳозираи шимоли Афғонистон)⁵⁸ ҷой доштанд, тасвир мекунад.

Мувофиқи мадраки таърихи Тан – маъҳази нимаи дувуми асри VII ва аввали асри VIII тахориён ҳамроҳи Ҳайтолиён зиндагӣ мекарданд ва ҳаёти муқимӣ ба сар мебурданд⁵⁹. Дар Шугнон қароргоҳи шоҳ аввал шаҳри Кухон буд, сонитар вай дар водихои гуногуни байни кӯҳҳо зиндагӣ мекардагӣ шуд. Тарҷумаи Н.Я.Бичурин чунин аст.⁶⁰ Э.Шаванн матни мазкурро дигар ҳел фаҳмидааст: «Аввал пойтахт дар шаҳри Кухон буд, сипас (мардум) дар дараҳои кӯҳӣ маскун шуданд». Дар панҷ водии калон панҷ волии соҳибхитёр менишасту ҳамаи онҳоро якҷоя «панҷ шин» меномиданд. Мувофиқи хабарии маъҳаз, зироаткорӣ вучуд надоштааст.

Дар бобати Вахон таърихи Тан фақат гапҳои Сюан-занро такрор мекунад, масалан, ин таърих ҳам мегӯяд, ки чашми мардуми ин ҷо кабуд аст ва ғ. Вале бар хилофи Сюан-зан маъҳаз номи қароргоҳро дигар гуфтааст ва он Сайгашэн мебошад аз шимолтари ин шаҳр дарёи Уху (Панҷ) мегузаштааст⁶¹. И.Маркварт талаффузи қадимии ин номро дар назар дошта, тахмин кард, ки ин шаҳр бояд Ишқошим⁶² бошад, пас дар ҳамон давраҳо пойтахти Шугнон дар соҳили чапи дарё воқеъ будааст. Э.Шаванн⁶³ ва дигар олимони ба ин фикр розианд. Ва он фикр, дар ҳақиқат, тамоман дуруст менамояд.

Инчунин тасвири Хатлон ҳаст, ки дар он давраҳо вилояти калоне буд. Пойтахти он Се-чу-кан ном дошт ва он қароргоҳи подшоҳ ҳисоб мешуд. Мамлакат аз аспҳои олиҷаноб ва палангҳои зардмӯй эҳтимол, шер ё бабр бошад, бой буд. Дар охир хабар дода мешавад, ки дар ин вилоят чор кӯҳи намак ҳаст⁶⁴ ва дар ҳақиқат, ҳоло ҳам дар қарибии Восеъ Хӯча Мӯъмин ном кӯҳи калони намак ҳаст.

Dharmasthiti, яъне «манзили ақоиди ғабдудоӣ» мебошад. Вале И.Маркварт фикрашро давом дода менависад, ки ба гумон аст даирҳои хилвати буддоии Вахон бо ин дабада пойгоҳи дини буддоӣ ном гирифта бошанд. Эҳтимол, ин ном яке аз синонимҳои санскритию буддоии номи маъаллии Вахон мебошад (Makq'akt J., 1901, s. 225). Ин фарзияи И.Маркварт ҳеле ҷолиби диққат аст.

⁵⁷ Beal S., 1906, p. 291–296.

⁵⁸ B'yal S., 1906, p. 42–48; II p. 285–292.

⁵⁹ Бичурин, II, с. 321.

⁶⁰ Дар ғамон ӯ, с. 333.

⁶¹ Дар ғамон ӯ, с. 323–324; Chavann'ys E., 1902, p. 162–165.

⁶² Makq'akt J., 1901, S. 224.

⁶³ Chavann'ys E., 1901, p. 165, N 1.

⁶⁴ Бичурин, I, с. 236.

Хой Чао ном дигар дарвешӣ буддой, ки соли 726 ба Осиёи Миёна омада будааст, дар бораи Тахористон чунин маълумот медиҳад. Мамлакатро арабҳо забт намуданд. Подшоҳ аз онҳо гурехта, дар Бадахшон паноҳ бурдааст. Забони мардум аз забони дигар мамлакатҳо фарқи калон дорад ва андаке ба забони Каписа монанд аст. Барои сарулибос пашмина ва газворҳои пахтагиро истифода мебаранд. Дар сарзамин шумораи шутуру гӯсфанд, ҳаҷиру асп ва масоҳати пахтазору тоқзор зиёд аст. Хӯроки маъмули мардум аз ҳамир мебошад. Мардон сару ришу мӯйлаби худро метарошанд, занон баръакс, мӯйҳои дароз доранд. Подшоҳ, аъёну ашроф ва мардум пайрави тариқати ҳиноғии мазҳаби буддой мебошанд, дайру роҳибон зиёданд⁶⁵. Дар Тахористон даҳ, панҷ, се ё ду бародар як зани умумӣ доранд⁶⁶ – ин ахбор далели ҳамин, ки дар ин ноҳияҳо полиандрия расм будааст, ки он бо сукувати ҳайтолиён алоқаманд мебошад.

Дар Хатлон (Хой Чао ин кишварро ҳам чунон тасвир кардааст, ки аксари нуктаҳои он ба тасвири умумии Тахористон қариб як аст) низ подшоҳ аз туркҳо буду нимаи мардум ху, яъне ҷойдорӣ, нимаи дигараш туркҳо. Мамлакат дар дасти арабҳо мебошад. Як қисми мардум ба забони тахорӣ, қисми дигар ба туркӣ ва боз як қисм ба шеваи маҳаллӣ гап мезананд. Дар Хатлон шу-тур, ҳаҷир, гӯсфанд, асп, гов, ҳар ҳаст; пахта мекоранд, тоқ мепарваранд, газвори пашмин мебофанд. Сарулибоси мардум аз газвори пахтагин ҳам мешавад, бисёриҳо пӯстин мепӯшанд. Сару рӯи мардон тарошида, занон кокул-дароз. Подшоҳ, аъёну ашроф ва мардум пайрави тариқати ҳиноғии мазҳаби буддой мебошанд, дайру роҳибон бисёранд.

Дар Вахон подшоҳ заиф асту ба арабон дастнигар ва ҳар сол ба онҳо ба тариқи боч шохӣ медиҳад. Вахониён дар водиҳои кӯҳӣ дар қулбаҳои тангу торик ва дар горҳо зиндагӣ мекунанд. Аксари мардум қашшоқ аст. Пӯстину чакман мепӯшанд, сарулибоси подшоҳ шохӣю пахтагин. Забони мардум аз забони мардуми ноҳияҳои ҳамсоя фарқ дорад. Фақат нони танӯрӣ ва хӯроки ҳамирӣ меҳӯранд. Ин сарзамин бениҳоят хунук аст, нисбат ба дигар ҷойҳо хеле хунуктар. Дар кӯҳҳо ягон гиёҳу набот нест. Гӯсфанду гов (зоти резай ҷойдорӣ) ва аспу ҳаҷир ҳаст. Дар бораи эътиқоди мардум айнан ҳамон гапҳои мегӯяд, ки дар ҳаққи мардуми Хатлон гуфта буд.

Сайёҳ инчунин дар бораи «Нӯҳ мулки Шигинон» (Шуғнон) хабар медиҳад. Дар яке он малике бо лашкари худ меистод. Малики Шуғнон ба шохӣ Вахон тобеъ аст. Иқлими мамлакат бениҳоят хунук буда, ҳуди он дар мобайни кӯҳҳои пурбарф ҷой дорад. Гӯсфанд, асп, гов ва ҳар ҳаст. Шох ва аъёну ашроф либосҳои пахтагин доранд, пӯстин мепӯшанд; мардуми оддӣ аз пӯстак либос медӯзанд ва гоҳо чакман мепӯшанд. Забони онҳо аз забони мардуми атроф фарқ дорад. Дар Шигинон оини Буддо расм нест. Инчунин ривоят мекунанд, ки шох барои торочи қорвони тоҷирон дастаҳои махсус мефиристодааст.⁶⁷

Таърихи сиёсӣ

Мо дар боло нақл карда будем, ки дар аҳди Туншаху (вафоташ соли 630) ҳоконии ғарбии турк Тахористонро забт намуд. Сюан-сзан, ки андаке баъди ин воқеаҳо ба ин ҷойҳо омадааст, волии туркхоро дид.⁶⁸ Мувофиқи хабарӣ

⁶⁵ Frchs W., 1930, S. 449.

⁶⁶ Дар ӯамон ӯо, S. 452.

⁶⁷ Дар ӯамон ӯо, S. 452–453.

⁶⁸ «The life of Hsüan-Tsang», 1959, p. 48–49.

маъхазҳои арабию форсӣ волии ин ҷо унвони ҷабӯя ё ҷабғӯяро дошт, ки он ҷабғу⁶⁹ аст. Таърихи мулкҳои ҳайъати Тахористонро маъхазҳо беандоза мухта-сар баён мекунанд.

Яке аз мулкҳои пуриқтидори Тахористон Хатлон буд.⁷⁰ Дар ин мулк, ба ҳар ҳол дар ҳудуди асрҳои VII–VIII, оли маҳаллие ҳукм мерондааст ва яке аз намояндагони он шоҳи Хатлон буд, ки номашро Табарӣ Ассабол⁷¹ гуфтааст. Шояд ин ном муарраби ҳамон номи туркиест, ки дар дигар маъхазҳо Шаболо омадааст.⁷² Хой Чао, ки дар аҳди Ассабол ба Осиёи Миёна сафар карда буд, рӯйроست менависад, ки шоҳи Хатлон аслан аз туркҳо буд.⁷³ Ассабол аз охири асри VII то ибтидои солҳои 30-юми асри VIII Хатлонро идора мекард. Маъхазҳои араб ўро малик меноманд. Варосати тахт тартиби махсус дошт. Табарӣ аз забони Ассабол мегӯяд, ки тартиби варосати тахтро риоя кардан зарур будааст.⁷⁴

Аз афти қор, вай аслан турк (ё туркшуда) бошад ҳам, намояндагони он унвони эронӣ – «Хатлоншоҳ» ё «Шери Хатлон»-ро доштанд, дар маъхазҳои арабӣ онҳо одатан малик номида мешаванд.⁷⁵ Дар айни ҳол онҳо мутеи ҳокимони умумитахористонӣ буданд. Дар як зиёфати волии араб – Қутайба ибни Муслим ҳокими умумитахорис-тонӣ ва чанд ҳокимони мартабаашон пасттар, аз ҷумла, Ассабол иштирок доштанд. Ин ҳокимон ҳокими умумитахористониро дида гуфтаанд: «Агарчанде вай душмани ман аст, вале меҳтар аз ман. Вай малик асту ман бандаи вай».⁷⁶

Маъхазҳои аввали асри VIII хабар медиҳанд, ки подшоҳи Хатлон 50 ҳазор лашкар таҳия карда метавонад (мисли ҳокимони Шумон, Қубодиён, Шугнон, Ваҳон барин мулкҳо),⁷⁷

Таърихи подшоҳони минбаъдаи Хатлонро И.Маркварт ва алаҳхусус, муфассал А.М.Беленицкий ва О.И.Смирнова тадқиқ кардаанд.⁷⁸ Ба зикри батафсиلى ҷузъиёти таърихи оли Хатлон ҳоҷат нест, зеро то ба ҳол мадракоти маъхазҳои гуногуназбон ба ҳам мувофиқ карда нашудаанд.

Дар бораи таърихи дигар мулкҳо ҳам маълумот ҳаст. Катибаи дар боло зикршудаи Афросиёб, ки ба Самарқанд омадани ҳайъати сафоратро хабар медиҳад, хеле ҷолиби диққат мебошад. Сафир мегӯяд, ки аз Тӯронтош – «шоҳи Ҷағониён» омадааст. Муҳаққиқи суратҳои рӯи девори Афросиёб В.А.Лившиц тахмин мекунад, ки ин тасвири на сурати ҳуҷҷатии таърихи расмӣ шоҳони Сугд, балки инъикоси сюжети фолклорӣ мебошад. Модоме чунин бошад, катиба он гуна маъхазе нест, ки воқеаро аниқ тасвир намояд. Вале ҳамин ҳам бошад, аз ин катиба шамоли он воқеаҳои реалие меояд, ки эҳтимол, дар нимаи дувуми асри VII ба вуқӯъ омада буданд.

Пас аз он ки мо ин ақидаи худро изҳор намудем, муҳаққиқи суратҳои Афросиёб Л.И.Албаум онро гарму ҷӯшон тарафдорӣ кард. Вай ба нашри русии китоби мо истинод карда, чунин навишт: «Баъди аниқ шудани катибаҳо ва

⁶⁹ Makqraq J., 1901, S. 69.

⁷⁰ Ставиский Б. Я., 1957, б. 89.

⁷¹ Табарӣ, II, 1040 ва мобаъд; 1152 ва мобаъд; 1583.

⁷² Makqraq J., 1901, S. 303.

⁷³ Frchs W., 1938, S. 452.

⁷⁴ Табарӣ, II, с. 1618.

⁷⁵ Makqraq J., 1901 S. 301; Chavannes E., 1903, p. 168, Беленицкий А.М., 1950 а, с. 117.

⁷⁶ Муфассалтарин: Беленицкий А.М., 1950 а, с. 112–113.

⁷⁷ Chavannes E., 1903, p. 200–201; О.И. Смирнова (1969, с. 218) барғалат «панъсад назор» навиштааст.

⁷⁸ Makqraq J., 1901; Беленицкий А.М., 1950 а; Смирнова О.И., 1969.

пурра ҳафрийёт шудани толор мо ба чунин хулоса омадем, ки мавзӯи суратҳо воқеаҳои муайяни таърихино инъикос менамоянд. В.А.Лившиц ҳам баъдтар ба чунин хулоса омад».⁷⁹

Маъхазҳо ишорат мекунам, ки Ҳайтолиён Чағониёнро соҳиб буданд⁸⁰. Дар ибтидои асри VIII, аниқтараш, соли 719 малики Чағониён Тиши Якчашма буд ва маъхазҳои арабӣ мегӯянд, ки ҳуди ҳамин одам дар айни ҳол ябғуи Тахористон буд⁸¹. Аҷоибаш ҳамин, ки ин ном, бешак, эронӣ аст ва дар забони бохтарӣ ситораи Сириус чунин ном дошт⁸². Унвони маликҳои Чағониён «Чағонхудо» буд⁸³.

Гуфтан мумкин не, ки Тахористон умуман давлати мутамарказ буд, зеро дар сари ҳар як мулк ё ҳоким ё малике менишаст ва аниқтараш Тахористонро иттиҳоди давлатҳои қариб соҳибхитёр номидан дурусттар мебуд. Аз дараҷаи соҳибхитёрӣ онҳо ҳамин низ шаҳодат медиҳад, ки онҳо ҳам ба мамлакатҳои ҳамсоя ва ҳам ба мамлакатҳои дуртарин ҳайъати сафорат мефиристоданд.

Дар бораи сохти дохилии ин давлатҳо амалан ягон маълумот нест. Дар қиёси Сугд тахмин кардан мумкин, ки дар Тахористон ҳам идораи мукаммали маъмурӣ вучуд дошт. Дар катибаи сугдӣ Афросиёб унвони сафири Чағониён «дабирпат» (дабири котибон) навишта шудааст. Вале аз эҳтимол дур нест, ки сафир, дар ҳақиқат, соҳиби мансаби баландтар, масалан, соҳиби мансаби вазири бошад.⁸⁴

Обёрӣ. Хочагии кишлок

Аз афти қор, аксарияти мардуми Тахористон машғули зироат буд. Дар ривояти Сон Юн (ниг. ба боло) ба вучуди обёрӣ ишорате ҳаст. Албатта, дар водӣ шабакаи мукаммали обёрӣ буд: дар ноҳияҳои баландтар лалмикорӣ мекарданд. Ҳафриёти археологӣ имкон доданд тасаввур шавад, ки дар таҳияи шабакаи обёрӣ чӣ қадар меҳнати зиёд сарф мешудааст. Мувофиқи кашфиёти Т.И.Зеймал, дар давраҳои қадим ва дар асрҳои миёна қор канали магистралӣ кофта шудааст, ки аз Вахш об мегирифтанд. Дар замоне, ки мавриди диди мост, канали Кофир аҳамияти махсус дошт.

Боқимондаи ин канал дар соҳили чапи Вахш, 2,5 км ғарбтари посёлкаи ҳозираи Калининобод, падида омад. Канал аз Вахш сар шуда, то як масофаи муайян оби худро ба ҷое тақсим накарда қорӣ мешуд то ба деҳаи Мардот мерасид (заминҳои совхозии ба номи Кирови райони Қўрғонтеппа) ва аз он ҷо тағ-тағи теппаҳои қанори водӣ ба қануб тоб меҳурд. Дар ин ҷо маҷмӯи ёдгориҳо (ибора аз 16 объект) ёфт шуд. Маркази ин маҷмӯи ёдгориҳо димнаи Чоргултеппа мебошад, ки дар ибтидои асрҳои миёна шаҳри қалъабанди мустаҳкам буд ва андаке дуртар аз он даври буддоии Ачинатеппа ҷой дошт. Канал боз қанубтар рафта аз паҳлуи фалоти Оқғозӣ гузашта меравад. Аз ин ҳам қанубтар канал ба пасту баландии маҳал мутобиқ шуда, ба ғарб тоб меҳураду ба тарафи теппаи Қизилтумшук қорӣ мешавад. Дар ин ҷо боқимондаи бошишгоҳҳои қалон ёфт шуд, ки дар ибтидои асрҳои миёна вучуд дошт. Баландии девораҳои канал 1,5–2 м, бари маҷроаш то 6 м, маҳсулсан намуди канал, ки дар 4–5 км қанубу ғарбтари Бешкаппа зоҳир аст, ҳайра-

⁷⁹ Альбаум Л.И., 1975, с. 55–56.

⁸⁰ Chavannys E., 1903, p. 223.

⁸¹ Дар Ҳамон ҷо, р. 226–227.

⁸² Лившиц В.А., 1962 б, с. 40, эзоҳи 75.

⁸³ Маққоқт J., 1901, S. 226.

⁸⁴ Лившиц В.А., 1965 б.

тангез мебошад. Дар ин маҳал канал бояд аз пастхамӣ мегузашт. Инак, бинокрон дар ин пастхамӣ аввал дарғоти азиме бардоштанду баъд аз болои он канал гузаронданд. Баландии ин дарғот қариб 8 м, бари тахкурсии он то 50 м ва бари маҷрои канал, ки аз болои он мегузашт, 13–15 м буд. Ҳатто дар айёми мо ин гуна иншоот касро моту мабхут мекунад. Баъди ин канал боз ба ҷануб қорӣ шуда, замини бисёр маҳалҳоро шодоб менамуду то ба атрофи райони Қумсангири ҳозира мерасид ва ба ҳамин тарик, қисми асосии водии Вахшро бурида мегузашт.

Ду хусусияти ин каналро махсус таъкид кардан даркор: якум, канал аз ҷойҳои болотари доманаи теппаҳо мегузашт ва нисбат ба сатҳи водӣ болотар меистоду имкон медод, ки оби канал бо ҷӯйборҳо ба тарафи дилҳоҳ худаш қорӣ шуда равад. Дувум, бинокрони қадим роҳи каналро чунон муайян кардаанд, ки боварии кас намеояд. Роҳи канали ҳозира, ки инженеру ирригаторҳои баландхтисос бо ёрии аэрофотосуратгирӣ ва асбобу афзори ниҳоят дақиқкору мукамалтарини ҳозиразамони геодезӣ муайян кардаанд, аз рӯи самти худ ба самти роҳи канали қадима қариб 5 километр мувофиқ меояд.⁸⁵

Ба ҳамин тарик, ҳанӯз дар давраҳои қадим барои муайян кардани самти дурусти Қофирканал барин иншоотҳои мураккаби қалон тарзу усулҳои махсусу ҷурмаҳои қор вучуд дошт.

Киштқор бо асбобу афзори ниҳоят содда анҷом дода мешуд. Заминро бо омочи позадор меронданд ва дар Ачинатеппа позай оҳанӣ ёфт шудааст. Дигар аслиҳаи зироатқорӣ белу қаланд буд. Порай даси оҳанин дар Мунчиктеппа ба даст омад (райони Шаҳртӯз). Гандумро дар дастос ва ҳованҳо орд мекарданд ва бисёр ҳовану дастосҳои хурду қалон ёфт шуданд (хангоми ҳафриёти археологӣ дар поёноби Қофарниҳон, дар водии Вахшӯ Сурхондарё). Чунончи, дар дигар ҷойҳои Осиёи Миёна дар ин ҷо ҳам осӣёб бояд бисёр бошад.

Дар бораи анвои зироат мо мадраки муфассал дорем. Дар даштҳо ғалла мекиштанд, лӯбиё меқориданд. Махсус таъкид карда мешавад, ки сифати пахтаи ин ҷо хеле хуб аст (дар омади гап, эҳтимол дар ин маврид сифат ба газворҳои пахта нисбат дошта бошад). Дар ин сарзамин тоқзор бисёр буд, як миқдор шолӣ ҳам қорида мешуд.⁸⁶

Ривоят ҳаст, ки соли 677 ябғуи турк анғури навъи махсуси донаҳояш дароз-дарози қиллиқмонанд фиристода буд⁸⁷ (шояд аз Тахористон бошад?). Аз Тахористон, инчунин бисёр гиёҳҳои нодири доруй меоварданд.⁸⁸

Мадрақоти археологӣ маълумоти маъхазҳои ҳаттиро тасдиқ менамоянд. Бисёр будани ҳовану дастос қалон мекунад, ки вазни қиёсии қишти ғалла хеле зиёд буд. Дар Балаликтеппа (дар қарибии деҳаи Анҳори вилояти Сурхондарёи РСС Ўзбекистон) мавиз ёфт шуд. Ғайр аз ин дар ин ҷо донаҳои гандум, арзан, мош, донаҳои шафтолу, зардолу, олу, тухми ангур, харбуза, тарбуз, пӯстлохи чормағз, pista, бодом, ғӯза ба даст омад.⁸⁹

Аспҳои Тахористон хеле машҳур буд. Аз афти қор, якҷанд зоти асп буд – аспҳои резачусса, вале ниҳоят пурбардошти қӯҳӣ, ки масофаҳои зиёдро тай карда метавонистанд, инчунин зоти аспҳое, ки махсус барои ҷойҳои ҳамвор мувофиқ буданд. Дар бораи асп достонҳо меғуфтанд; ҳатто ба як навъ аспҳои

⁸⁵ Дар бораи тавсифи муфассали канали Қофир ва ёдгориҳои атрофи он ниг.: Зеймаль Т.И., 1962; Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1964; Зеймаль Т.И., 1971, с. 39–47.

⁸⁶ Ҳанӯз Страбон (XV, I, 8) қайд кардааст, ки дар Бохтар шолӣ меқоранд.

⁸⁷ Schafaruk E.H., 1963, p. 142.

⁸⁸ Бичурин, II, с. 321.

⁸⁹ Альбаум Л.И., 1960, с. 67–68, 101.

осмонӣ эътиқод ҳам буд ва ин аспҳо саравлоди ҳамаи аспҳои будаанд, ки дар айёми ровиён вучуд доштанд.

Ғайр аз асп шутурҳо ҳам номбар шудаанд. Барои боркашӣ ҳаҷиру аспу⁹⁰ харро истифода мебуданд. Дар сарзамин подаҳои сершумори гову рамаҳои ғусфандон буд, ки ба ин на фақат бевосита худи Хой Чао ишорат кардааст, балки ахбори зиёди сарчашмаҳо оид ба сару либоси пашмӣ ва қолинҳои пашмӣ далели ин аст.

Ҳунармандӣ ва тичорат

Дар Тахористон конковӣ хеле ривож дошт. Аз рӯи хабари сайёҳон ва маълумоти содироти ин ё он мол⁹¹ мо медонем, ки дар ин сарзамин сангҳои қиматбаҳо ва аз афти кор, пеш аз ҳама, лаъли машҳури Бадахшон, инчунин лочувард ва дигар хел сангҳои нимқиматбаҳо ва қиматбаҳо истихроҷ мешуд. Сон Юн навиштааст, ки дар Тахористон сангҳои қиматбаҳо шумор надорад. Санги та-пао истихроҷ мешуд, ки онро ақиқи сӯхта⁹² тарҷума мекунанд, вале Шефер дуруст мегӯяд, ки ин ақиқи сӯхта не, балки «корнелиан» ном сангест ва аз ин санг ашӣи зиёд низ сохта мешуд. Инчунин намак ҳам истеҳсол мекарданд⁹³. Аз намаксанг баъзе асбобу анҷом месохтанд. Масалан, дар Балалик-теппа ҳайкалчаи шутур ба даст омад, ки аз як пора намаксанги гулобӣ тарошида шудааст. Намак, эҳтимол, чизи муқаддас ҳам ҳисоб мешуд, ба ҳар ҳол, нисбат ба Эрони сосонӣ дар ин бобат ҷои шубҳа нест, зеро дар маросими қасами ботантанаи шохони сосонӣ намак чун рамзи садоқат кор фармуда мешуд. Л.И.Албаум қайд кардааст, ки мувофиқи хабари сарчашмаҳои хаттӣ дар маслаки халқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла, Ҳайтолиён намак, эҳтимол, чун як чизи рамзӣ эътибор дошт.⁹⁴

Гарчанде мадракоти бевосита набошад ҳам, дар асоси маҷмӯи маълумотҳо роҷеъ ба Тахористон гуфтан мумкин, ки дар ин ҷо аз тилло сар карда⁹⁵ (барои сохтани ашӣи заргарӣ, зинату ороиши ҳайкалу муҷассамаҳо ва ғ.), то оҳан (барои сохтани асбобу анҷоми меҳнату рӯзгор, яроку аслиҳа, зиреху ҷавшан) маъданиёти гуногун истихроҷ мешуд. Маълум, ки корхонаву устохонаҳои гуногуни оҳангарӣ дар амал буданд. Дар он айёми пур аз ҷангу ҷидолҳои нотамоми беохир дар ҳунармандӣ яроку аслиҳасозӣ мақоми муҳим дошт ва истеҳсоли он хеле равнақу ривож ёфта буд. Аз маъҳазҳои хаттӣ вокиф мешавем, ки дар асрҳои V–VII аҳли Тахористон бо камон, найза, жӯпин, гурз ва шамшер мусаллаҳ будаанд. Тани сарбозонро «зирехи балхӣ» ном зирехи баландсифати бофта муҳофизат мекардааст.

Материалҳои археологӣ ва иконографӣ имкон медиҳад, ки ин маълумот каму беш тафсил дода шавад. Тахориёни ҷанговар ғайр аз камони муқаррарӣ камони мураккаб доштанд.⁹⁶ Тиру камон пайкони вазнини оҳанини сепарра дошту баъзан неши он ба ду тақсим мешуд. Инчунин пайконҳои калони сепаррае низ буданд, ки дар нӯги найза шинонда мешуданд.⁹⁷ Аз рӯи расми

⁹⁰ Дар бораи истилоҳоти ин соҳа ниг.: schafk E.H., 1963, p. 76.

⁹¹ Schafk E.H., 1963, p. 222, 230–235.

⁹² Бичурин, II, с. 321.

⁹³ Дар ӯамон ӯо, с. 326; ChavannysE., 1903, p. 167.

⁹⁴ Альбаум Л.И., 1960, с. 79–81.

⁹⁵ Ҳайъати сафорати Тахористон ба як ӯокими альнабӣ, ӯатто «либоси тиллоӣ» инъом кардааст (соли 682) -Schafk E.H., 1963, p. 197.

⁹⁶ Дар бораи таъаввулоти ин камон дар Осиёи Миёна ниг.: Литвинский Б.А., 1966 в/

⁹⁷ Литвинский Б.А., 1965, расми 8.

тахористонии деворҳо маълум, ки мардон дар камар ханчаре ҳамоил кардаанд. Ғилофи ханчар баъзан бо пулакчаҳои тиллоӣ хотамкорӣ шудааст. Аёнӯ ашроф низ шамшер гирифта мегаштанд, вале ҷи гуна будани он маълум нест.

Дар маишати аёнӯ ашроф чому қадаҳои тиллоӣю нукра бисёр истифода мешуд. Шакли ин чому қадаҳо бағоят нафису нозук буда, баъзеи онҳо пояи дарозу борики пурнакшу нигори серпечуб ё тағи суфтаву сайқалии хурде доштанд ва танай худӣ он чому қадаҳо пур аз рахҳои амудӣ мебошад (қадаҳои рах-рах ном гирифтани онҳо аз ҳамин ҷост), лаби онҳоро бошад, хошияву лаблӯлаҳои мудаваар зинат меод. Шакли баъзеи онҳо ниҳоят мураккаб мешуду нақшҳои кандакорӣ зиёде дошт.

Дар гадани одамоне, ки дар рӯи девори Балаликтеппа тасвир шудаанд, шаддаҳое менамоянд, ки аз тангаҳо таркиб ёфтаанд, дар дасти онҳо дастпона ва дар ангуштон ангуштаринҳо ба назар мерасанд. Дар гӯши одамони рӯи сурати девори Балаликтеппа ва дар гӯши аёнӯ ашрофи Ачинатеппа гӯшворҳои мураккаб ҳаст. Археологҳо дар айни ҳафриёт ангуштаринҳои оҳанин ё хотамкоришуда, дастпонаҳо ва дигар ашёи зебу ороиш меёбанд.⁹⁸ Инчунин асбобҳои хеле дилкашу хушнамои мисин ҳам буданд – масалан, ин гуна машрабаҳои мисин дар Балаликтеппа ёфт шудааст ва дар рӯи онҳо нақшҳои басо реалистонаи филҳо менамояд.⁹⁹

Мо инчунин аз маҳсулоти ниҳоят хушсифату олиҷаноби заргарони Тахористон воқиф ҳастем. Масалан, дар нимаи дувуми асри VII онҳо «аз ақиқи сӯхта (ё худ аз корнелиан) ба шакли дарахт ду кандил сохтаанд, ки баландии ҳар яке онҳо қариб 1 м буд».¹⁰⁰

Дар Тахористон шишагарӣ хеле раванк дошт. Ба ин даъво ҳамин як воқеа далел аст, ки шишагарони Осиёи Миёна ба хитойён тайёр кардани шишаи рангаро ёд доданд (дар Хитой шишагарӣ дар давраҳои қадим пайдо шуда бошад ҳам, дараҷаи тараққиғи он хеле паст буд). Солномаи хитой хабар медиҳад, ки соли 424 аз кишвари йучиҳои қабир, яъне аз Тахористон ба Хитой тоҷирону хунармандон омаданд. Онҳо гуфтанд, ки «аз санг шиша сохта метавонанд ва барои ин аз кӯҳ маъдан оварданд ва дар пойтахт онро гудохтанд. Баъди гудохтани он маъдан шишае пайдо шуд, ки аз шишаи мамлакатҳои ғарб хеле беҳтар буд» (шишаи мамлакатҳои ғарб гуфта, эҳтимол, шишае дар назар дошта шудааст, ки аз Сурия ва Искандария оварда мешуд ва беҳтарин шишаи дунёи қадим буд). Сипас, дар солнома навиштаанд, ки хитойён санъати шишагариро аз устоёни Осиёи Миёна омӯхтанд. «Шишае, ки онҳо тайёр карданд, рахшону шаффоф буд, бинандаро дар ҳайрат меғузошт ва ҳама онро худоофарид мегуфтанд».¹⁰¹ Вале хеле сонитар ҳам, дар ибтидои асри VIII аз Тахористон ба Хитой шишаҳои қирмизию зумурради мефиристонданд, ки боиси аҷобату ҳайрати бинанда мегардид.¹⁰²

Дар Балаликтеппа намунаи ҳайратангези санъати шишагарӣ ба даст омад. Ин тӯмори шишагини сабзтоби гирдаест, ки бо усули рехтагарӣ сохта шудааст. Дар рӯи он зане тасвир ёфтааст, ки кӯдакашро сина медиҳад. Тӯмор чанбараки тунуки нукрагин дорад.¹⁰³ Зарфҳои шишагини хурдакак – одатан, шишачаҳои тангдаҳон бисёр дучор мешаванд. Танай ин гуна шишачаҳо раҳи (ё тасмаи) мавҷшакл дорад ва ин раҳу тасмаҳо аз шишаи рангаш дигар буда,

⁹⁸ Масалан, дар Мунликтеппа, ниг.: Мандельштам А.М. ва Певзнер С.Б., 1959, саҳ 313

⁹⁹ Альбаум Л.И., 1960; Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И. 1968.

¹⁰⁰ Бичурин, II, с. 321. Тафсилоташро ниг.: Schafek E.H., 1963, p. 159.

¹⁰¹ Бичурин, II, с. 265.

¹⁰² Бичурин, II, 1950 б, с. 322; инчунин ниг.: Schafek E.H., 1963, p. 235–236.

¹⁰³ Альбаум Л.И., 1960, с. 76–78.

об карда, ба танаи шишачаҳо часпондаанд. Инчунин шаддаҳои шишагин истеҳсол карда мешуд.

Хунари бофандагӣ ҳам ба дараҷаи камолот расида буд. Маъхазҳои хаттӣ газворҳои пашмию пахтагӣ ва сарулибоси аёну ашрофро зикр кардаанд, ки хеле мураккаб дӯхта мешуданд. Аз Хатлон шохии хушсифати гуногунранг меовардаанд.¹⁰⁴

Материалҳои археологӣ ва иконографӣ имкон медиҳанд, ки ин тавсифот хеле васеъ карда шавад. Дар Балаликтеппа се хел матоъ ёфт шуд – газвори пашмини рах-рах (рахҳои зарду сурх), газвори пашмини гулдор (гулаш кабудӣ тақаш зард) ва газвори шохӣ (ранги кабуд ё сабз)¹⁰⁵. Ягон шакке нест, ки ин газворҳои пашмин (ё пахтагин) дар ҳуди Тахористон истеҳсол карда мешуд. Барои исботи ин даъво ақалан ҳамин як фактор овардан кофӣ будагист, ки дар байни осори Тахористон урчуки (сафолӣ ё сангӣ) бисёр ба даст омад, ки дар танаи дук шинонда мешуд. Бо ёрии ҳамин олотӣ оддӣ ресмон ресида мешуд (то он даме, ки газворҳои фабрикӣ газворҳои дастбофро тамоман танг карда набароварданд, ин усули ресмонресӣ дар ҷойҳои гуногуни Тоҷикистон то давраҳои навтарин вучуд дошт). Маълум, ки модоме ресмон мересиданд, пас дастгоҳҳои бофандагӣ низ буданд, ки ба воситаи онҳо газворҳои пашминӣ пахтагин мебофтанд.

Дар масъалаи матои абрешим бояд ҳаминро гуфт, ки пештар мавҷуд будани онро бечуну чаро ба содироти Хитой вобаста мекарданд. Навтарин бозёфтҳои археологӣ далolat мекунад, ки кирмакдорӣ ва шохӣбофӣ дар ибтидои асрҳои миёна дар Осиёи Миёна пурра азхуд шуда буд. Дар боби хунаремандии Сугд дар ин бора таваққуф хоҳем кард. Алҳол фақат хотирнишон менамоем, ки дар қасри Зангхона (вилояти Сурхондарё) дар қабатҳои асрҳои V–VIII пилла ёфт шудааст.¹⁰⁶

Аз рӯи суратҳои рӯи девори Балаликтеппа аён, ки бойҳои тахорӣ сару либоси бодабдабаи гуногунранги хушдӯхт мепашиданд. Гули матоъ, ки бағоят кам тақрор мешавад, баъзан тамоми вусъати матоъро фаро мегирад. Дар байни ин гулҳо гулҳои мукаррарии хандасӣ (яъне қатори маинчаҳои якранг), гулҳои наботӣ (себаргаву сербарга) ва ғ. ҳастанд. Баъзан тамоми рӯи матоъро тасвири рамзии моҳӣ, шохӣ оху ва ғ. пашидааст. Нақши рӯи матоъ ҷолиби диққат мебошад, ки иборат аз чанд доираи андарҳамаст ва дар мобайн сурати кадом як махлуқи афсонавӣ менамояд, ки забонашро бароварда истодаасту дандонҳои ашки вай намоён аст. Рӯи дигари матоъ пур аз доираҳои пайваста буда, андаруни ҳар яки он суроби як пахлӯи сари марде нақш ёфтааст. Аҷоибаш ҳамин, ки сарулибоси хизматгороне, ки дар ҳамин суратҳо тасвирёфтаанд, аз матои якранги бегул дӯхта шудааст.

Дар тани мардоне, ки дар сурати рӯи девори Балаликтеппа кашида шудаанд, яктаҳи борику дарозе ҳаст, ки гиребони секунҷаи тарафи ростӣ он хеле калон буда, чаппа шуда истодааст. Яктаҳ ба тан часпида истодааст ва аз миён бо тасмае баста шудааст. Занон дар бар китфпӯшаки васеи беостин, аз таги он яктаҳи остинвасеъ ва боз куртае доранд, ки фақат остини тангу борики он менамояд. Дар суратҳои рӯи девори Ачинатеппа мардоне, ки инъому тӯхфаҳо овардаанд, дар бар яктаҳи борику шинами бегиребон доранд ва аз рӯи миёнашон маҳкам бастаанд. Камарбанди онҳо хотамкорӣ аст – дар рӯи он пулакчаҳои зард (яъне тилло) ва сиёҳ (шояд оҳанин бошанд?) менамоянд. Дар пой

¹⁰⁴ Schafyuk E.N., 1963, p. 202.

¹⁰⁵ Альбаум Л.И., 1960, с. 101–103.

¹⁰⁶ Альбаум Л.И., 1963, с. 81.

хама махсӣ ҳаст. Ҳайкали бошукӯҳи кадом як бое, ки аз Ачинатеппа ёфт шуд, дар бар яктаҳи шинами гиребонкушод дорад.¹⁰⁷

Хуллас, гуфтан мумкин, ки хунари бофандагӣ ба авҷи тараққиёт расида, беҳтарин намунаҳои маҳсулоти он ба дараҷаи асари ҳақиқии санъат расида буд ва зиёда аз ин, дар хунари дӯзандагӣ ҳам комёбиҳои беназир ба назар мерасанд.

Аз дигар касбҳо, пеш аз ҳама, кулолиро ном бурдан даркор. Гарчанде сафололоти асри V–VIII аз бисёр ҷиҳатҳо ба дараҷаи сифати сафололоти Кушониён нарасад ҳам, истехсолоти сафололот ақиб гуфтан ҳамаи калон мебуд. Сафололоти зиёде истехсол карда мешуд – аз чинчароғҳои нӯгборики ниҳоят хурдакаки сафолӣ сар карда (дар як ҳуди Ачинатеппа зиёда аз 350 дона ин гуна чинчароғҳо ёфт шудаанд), то хумҳои ниҳоят бузург сохта мешуд. Сифати зарфҳои ҳаррӯза ва идона хеле баланд буда, баъзеи онҳо шаклан ба зарфҳои металлӣ шабоҳат доштанд. Инчунин дигар касбҳо – чармгарӣ, дуредгарӣ, устухонтарошӣ,¹⁰⁸ дорусозӣ ва ғ. мавҷуд буданд.

Аз вуҷасти бениҳояти тичорат ҳамаи чиз шаҳодат медиҳад, ки савдогарони таҳорӣ ба кишварҳои дуртарин рафтуомад мекарданд.¹⁰⁹ Аз Таҳористон, махсусан аз Хатлон, асҳои хушзот ба фӯрӯш мерафт. Масалан, қайд шудааст, ки солҳои 681, 720, 748 (аз Таҳористон) ва солҳои 729, 733, 746, 750 (аз Хатлон)¹¹⁰ ғалаи ин гуна аспҳоро ба Хитой овардаанд. Инчунин миқдори зиёди сангҳои қиматбаҳо ба фӯрӯш мерафт, ки як қисми он ба шакли санги носуфта ва қисми дигари он ба шакли маснуоти тайёр содир карда мешуд. Ҳоҷат ба он нест, ки дар ин ҷо тамоми мадракоти маъхазҳоро зикр кунем. Фақат чанд суҳан дар бораи лоҷувард меғӯсем. Дар давраҳои сонӣ ин санг дар Хитой бо номи «санги Хутан» маъмул буд ва дар давраҳои қадим ва асрҳои миёна аз он барои аъёну ашроф ашӣ зебу зинат хеле бисёр тайёр карда мешуд. Вале Хутан фақат ҷое буд, ки санги мазкурро аз ҳар кучо меоварданду баъд аз ин ҷо ба дигар шахру мамлакатҳо мебурданд ва ё, аз афти қор, дар ҳамаи ҷо сай-қал ҳам медоданд, вале ҷои истихроҷи он ба ҳар ҳол, ҳуди Бадахшон буд.¹¹¹

Аз Таҳористон хеле навъҳои дору ҳам ба фӯрӯш мерафт – масалан, ҳаббҳои буданд, ки дар намуди ин ё он мева аз маъҷунҳои гуногун тайёр карда мешуданд, инчунин гиёҳҳои доруӣ ва малҳамҳои ба фӯрӯш мерафтанд, ки ба назари аҷнабиён «аҷоиб» менамуданд. Citkagandha ном доруе бисёр ба фӯрӯш мерафт, ки аз чанд моддаи хушбӯӣ тайёр карда мешуд. Ин дору хангоми захми бадан ва шоридани хун беҳтарин даво будааст. Зӯрии ин дору хитойӣро ба дараҷае моту мабхут қард, ки дар байни онҳо чунин овоза ҳам пахн шуд – агар дасту пой қандашуда бо ин дору ба тан часпонда шавад, мисли пештара-аш сихат шуда меравад.¹¹²

Мубодилаи тичории байни Таҳористон ва дигар мулкҳои Осиёи Миёна низ хеле ҷоннок буд. Дар Ачинатеппа тангаҳои сӯғдӣ ёфт шудааст. Ҷолиби диққат мебошад, ки тангаҳои нимаи дувуми асри VII ва нимаи якуми асри VIII мисли тангаҳои сӯғдӣ сикка зада мешуданд.¹¹³ Ёфт шудани миқдори зиё-

¹⁰⁷ Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1968.

¹⁰⁸ Масалан, ниг. шаҳолеро, ки аз Мунъиктеппа ёфта шуда буд (Мандельштам А.М. ва Певзнер С.Б., 1958, с. 313, расми 22).

¹⁰⁹ Schafyuk E.H., 1963, p. 20.

¹¹⁰ Дар ғамон ӯ, р. 64, 269. Дар бораи аз Таҳористон оварда шудани айғирӣ дар соли 720 ниг. дар ғамон ӯ, р. 76.

¹¹¹ Schafyuk E.H., 1963, p. 230–234.

¹¹² Schafyuk E.H., 1963, p. 159, 183–184, 191.

¹¹³ Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1971, с. 15.

ди тангаҳои мисин аз шимолӣ Тоҷикистон далолат мекунад, ки савдои дохилӣ, аз ҷумла, на фақат савдои умумӣ, балки савдои чакана ривоч ёфта, муомилоти пулӣ дар зиндагии рӯзмарра мустаҳкам ҷой гирифта буд.

Бинокорӣ. Меъмори

Дар Тахористон бисёр шаҳрҳо, қасрҳои деҳқонон ва ибодатгоҳҳо ҳафрийёт шудаанд. Ҳафрийёт, ки дар Тирмиз шуд (солҳои 1936–1938 зери раҳбарии М. Е. Массон), маълумоти аниқӣ равшан надод, ки дар он давраҳо сохт ва баъзе унсурҳои ин шаҳри калонтарини Тахористон ҷӣ гуна буд. Баръакс, ҳафрийёти ҷойҳои нисбатан хурдтар – масалан, қасрҳои Балаликтеппа, Зангтеппа, димнаи Кофирқалъа ва ғайра бештар натиҷа доданд.

Кофирқалъа дар ибтидои асрҳои миёна маркази водии Вахш буд ва онро Сюан-сзан ҳам зикр кардааст. Ин димнаи чоркунча, ки дар райони Колхозобод мебошад, 360X360 м андоза дорад. Димна иборат аз шаҳристонест, ки пур аз дӯнгию пуштаҳо мебошад ва дар тағи онҳо харобаи иморатҳо ниҳон аст. Дар кунҷи шимолу шарқии димна харобаи арк ҳаст. Суфаи чоркунҷаи болоии ин арк (60X60 м) солҳои 1968–1970 хеле ҳафрийёт карда шуд. Арк девори мустаҳкам дошту дар гӯшаҳои девор бурҷҳои хиштӣ ва поҳсағӣ менамуд. Гунбазро ҳам бо қатори хишту поҳса бардоштанд. Беруни девори арк пур аз тоқчаҳои зина-зина ва дар мобайн як иншооти бурҷмонанде буд. Девор саросар тиркашҳои қалбақӣ дошт. Дар гӯшаи шимолу шарқии арк иморати бузург ёфт шуд (20X10 м), ки аз ағти қор, толори қабул будааст. Тағ-тағи ин толор суфа бардоштаанд. Яке аз суфаҳои мобайнии девори паҳлуии хона нисбат ба дигар суфаҳо болотар буда, андак ба дарун ҳам рафтааст ва зоҳиран замоне дар болои ин суфа тахт меистоду дар он малик ва дар атрофаш муқаррабони вай менишастанд. Рӯ ба рӯи ин тахтасуфаи баланд дигар тахтасуфаи пасттаре ҳаст, ки дар миёнҳои он оташдони азими маросимӣ боқӣ мондааст. Дар ин толор осори қатибаҳо ба даст омад. Дар арк дигар биноҳои чоркунҷаю росткунҷа ҳастанд, ки бо нимсутунҳо зина ёфтаанд ва бо долонҳо пайваст мебошанд. Осори суратҳои рӯи девор ва нақшҳои рӯи сафолот ба назар мерасанд. Дар яке аз гӯшаҳои арк маъбади хурдакаки буддӣ ҳаст, ки аз як ҳуҷраи гунбаздор ва долони атрофи он иборат мебошад. Даруни девори ҳуҷра пур аз суратҳои Буддо аст. Ҳавлии болои арк камаш се маротиба аз нав сохта шудааст.

Шаҳри дигар, ки он пойтахт набуда, балки баръакс, як шаҳрчаи хурдак аст, димнаи Қалъаи Кофарниҳон мебошад, ки дар 80 км ҷанубу ғарбии шаҳри Душанбе ва 0,8 км шимолтари деҳаи Эсамбой воқеъ гардидааст.¹¹⁴

Дар ин маҳал водии соҳили ҷапи дарё ниҳоят танг буда, баръакс, водии соҳили рост хеле васеъ (то 1 км) мебошад.

Дар тарафи шарқ, тахминан 5–6 км дуртар аз димна аз самти шимол ба тарафи ҷануб қаторкӯҳи асосӣ тӯл қашидааст ва мугавозӣ ба қаторкӯҳи чанд қатор адирҳо низ ҳастанд, ки ҳар қадар ба дарё наздик бошанд, ҳамон қадар паст шуда, ниҳоят ба теппаю дунғиҳои пастақак табдил меёбанд, ки хушқу ҳоливу бедолу дарахтанд ва баъзе ҷои онҳоро набототи нимбиёбонӣ фаро гирифта аст, фақат дар доманаи кӯҳ ва ёнаҳои он андак арчазор ва дар баъзе ҷойҳо ҷашмаҳо ҳастанд.

¹¹⁴ Бо Ҳафрийёти он солҳои 1974–1976 Экспедитсияи муттаъидаи Институти шарқши-носии АФ СССР ва Институти таърихи ба номи Аъмади Дониш машғул шудааст (сар-дораш Б.А. Литвинский).

Дар болои яке аз ҳамин гуна теппахои соҳили дарё, ки зоҳиран ба мунчақӯи алоҳида мемонад, димнаи Қалъаи Кофарниҳон ҷой гирифтааст.

Димна аз ду қисм иборат – як қисми он аркест, ки аз манзилгоҳҳо бо хандак ҷудо мебошад. Тарҳи худӣ манзилгоҳ чоркунҷаи тӯлонӣ буда, дар ҷануб танг шуда меравад. Андозаи он чунин аст: аз шимол ба ҷануб 275 м, аз шарқ ба ғарб 150 м ва 100 м (дар ҷануб якҷоя бо арк). Тарҳи арк панҷгӯша аст, андозааш 55Х30 м. Масоҳати димна қариб 3,5 га.

Аз шимоли димнаи Қалъаи Кофарниҳон соӣ мегузарад, ки аз он андак об ҷорӣ аст. Соҳилҳои соӣ серҷар, дар назди димна ҷарӣ то 20 м баландӣ дорад. Дар шарқи димна вайронаҳои деворе ҳаст, ки дар масофаи баробар дар болои он (дар ҳар 22–27,5 м) дунгичаҳое менамояд, ки замоне бурҷҳои девор буданд. Баландии бурҷҳо ва девори байни бурҷҳо нисбат ба сатҳи худӣ димна он қадар намоён нест (тақрибан 1–1,5 м баланд мебошанду бас). Фақат девори байни бурҷи охиринаи шимолӣ ва бурҷи паҳлӯи он фарқ дорад, яъне он нисбат ба бурҷҳо 3,5 м пасттар мебошад. Ҳатто таъсири «мурури замон»-ро ҳам ба назар гирем (аз ин ҷо ҳозир ҳам роҳи калон мегузарад), ин ҷо аз аввал ҳам паст будааст. Зинаи бепоғундае, ки тағ-тағи девор тӯл кашида, аз ҷануб ба шимол баланд шуда меравад, маҳз дар ҳамин ҷо қатъ мегардад. Аз имкон берун нест, ки ин ҷо замоне дарвозаи асосӣ будааст.

Ин ҳам аз эҳтимол дур нест, ки ин дарвозаи дувуми (дарвозаи иловагии) девори кӯтоҳи ҷанубӣ мебошад, осори девори ғарбии рӯ ба дарё буда ба назар намерасад. Аз афти кор, онро борону барф шуста рафтааст.

Майдони шаҳристон пур аз дунгичаҳо мебошад ва он дунгичаҳои бо тартиби муайян ҷойгирифта шаҳодат медиҳанд, ки шаҳр аз рӯи нақшаи пешакӣ сохта шуда буд. Дар шимол қад-қадӣ майдони лаби ҷарӣ осори иморатҳое менамоянд, ки бари он 35 м аст ва зимнан дар гӯшаи шимолу шарқии ин майдон теппае ҳаст, ки аз шимол ба шарқ тӯл кашидааст.

Аз дарвозаи шарқӣ 30–35 м ғарбтар осори равшани кӯчае менамояд, ки мутавозӣ ба девори қалъа сӯи ҷануб меравад. Бари ин кӯча 5–7 м, тӯлаш 115 м аст. Дар охир ин кӯча якбора тоб хӯрда, ба сӯи ғарб меравад ва бо кӯчаи дигаре мепайвандад, ки бо канори ғарбии димна мутавозӣ ҷой гирифтааст. Бари ин кӯча андак тангтар менамояд, тӯлаш 135–140 м аст.

Ҳафрияи асосӣ дар худӣ шаҳристон гузаронда шуд.

Маълум гардид, ки ин ҳисор дар давраи Кушонӣ сохта шуда ва дар ҳамон давраҳо ин ҷо маркази калони Кушонӣ буда, дар аввалҳои асрҳои миёна ҳам вучуд доштааст.

Ба туфайли ҳафрия дар қисми ҷанубии шаҳристон комплекси калони иморатҳои бошукӯҳ кашф шуд. Маркази комплекс толори қариб чоргӯша, аниқтараш ромбшакл мебошад (андозааш 7,35х7,55 м), ки аз тарафи шимол даромадгоҳи равоқӣ дорад. Деворҳо ҳама поҳсагӣ буда, фақат 2–3,1 м он боқӣ мондааст. Тағ-тағи девор суфаи дуболо ҳаст, як ҷои он – айнан рӯбарӯи дари даромад пеш баромада, як навъ «эстрада» барин шудааст. Дар мобайни хона дунгичаи лоии чоркунҷае ҳаст, ки аз бисёр алавмонӣ мағз андар мағз пухта рафтааст. Аз афти кор, ин оташдони муқаддас буду дар он доимо оташ дармегирифт. Шифти толор ба чор сутун тақия мекард, деворҳои хонаро лавҳаҳои тахтагини мусаввари бошукӯҳ зинат медоданд. Ба касофати сӯхтор як қисми ҷӯбҳои иморат ва лавҳаҳои мусаввари тахтагин nobуд шудаанд. Се тарафи толори асосӣ – ҷанубӣ, ғарбӣ ва шимолӣ долон дорад (зоҳиран, аслан дар шарқ ҳам долон будааст), ки гирдогирди биноро фаро гирифтаанд ва хеле баъдтар баъзе қисмҳои онро вайрон карда, ба тарзи дигар сохтаанд. Дар ҳамгашти

шимолӣ ва ғарбии долон як тӯдаи бетартиби чӯбҳои шифт ва пораҳои лавҳаи чӯбини мусаввар ёфт шуд, ки мазмуни онҳо нақши наводаи тоқ мебошад.

Кӯчаи танги шаҳр ин комплексро аз маъбади буддоии шаҳр, ки дар ҷануб воқеъ мебошад, ҷудо кардааст. Тарҳи умумии ин маъбад чунин мебошад: бинои марказӣ ибодатхонаест, ки ду дари рӯ ба якдигар ҷойгиршуда дорад ва аз берун се тарафи онро долоне печонида гирифтааст, тарафи ҷоруми он, яъне тарафи яке аз дарҳо долон не, балки айвони ҷорсутуна дорад. Аз ҳамон қисми долон, ки дар тарафи дигари бино рост ба муқобили айвон ҷой гирифтааст, гузаргоҳе менамояд, ки ба ҳуҷраи хурдакаке мебарад ва он дар як тарафи меҳвари шартӣ, ки дарҳоро мепаївандад, воқеъ гардидааст, гузаргоҳи дигар аз он иморатҳои берун аст (он ду биноест, ки бо долони дароз ба ҳамдигар пайваст шудаанд). Дар пеши айвон ҳавлии калони ғирдоғирд девордоре ҳаст, ки алҳол фақат як қисми ғарбии он тадқиқ шудааст.

Тарҳи дарунии ибодатхонаро ҷоркунча гуфтан ҳам мумкин (тарафҳояш 4,65x4,45 ва масофаи як кунҷ то кунҷи муқобили он 6,8 ва 5,68 м). Ғафсии деворҳои ибодатхона 1,2–1,25 м ва ҳуди ибодатхона аз берун ҳам ҷоркунча менамояд ва андозаи он 7x7,4 м аст. Тарафи беруни деворҳо рост не, балки хеле ба дарун уреб сохта шудаанд. Дар мобайни ду девори мутақобил ду равоқ ҳаст (бари равоқи тарафи дарун 1,8 м, бари равоқи тарафи айвон 1,68 м). Дар девори ҷанубӣ ҳам гузаргоҳ будааст, ки сонитар дар мағзи он ду пояи ҳайкал устувор кардаанд (аз тарафи ҳуди ибодатгоҳ ва тарафи долон) ва дар он пояҳо ду ҳайкали Буддои нишастаро устувор кардаанд, ки онҳо гӯё пушт ба ҳамдигар менишастанд ва байни онҳо як деворчаи тунук буда бас. Девори муқобил, яъне девори тарафи шимолӣ ҳозир тамоман хароб аст, вале шубҳае нест, ки он ҳам гузаргоҳ дошт. Дар мобайни ибодатгоҳ пояи дуболои панҷгӯша ҳаст. Ин гуна пояҳо дар ҷор кунҷи бино ҳам ёфт шуд ва дар ҳамаи онҳо ҳайкалҳои барқад буданд. Ғайр аз ҳайкалҳои маъбад нақшу нигори ачибе ҳам дошт.

Дар ин димна ғайр аз иншооти мазкур ҳавлии кадом як ашроф ва гузари косибон низ ҳафрийёт карда шуд.

Ба туфайли ҳамин навъ ҳафрийёт таърихи иморати Балаликтеппа ошкор шуд. Тағи иморат теппаи дастисохти баланд мебошад (андозааш 30x30 м бо баландиаш 6 м). Дар атрофи ин тахкурсӣ девори ғафсу мустаҳкам сохтаанд, ки баландии он аз сатҳи ҳуди тахкурсӣ андаке болотар аст. Дар майдони ин тахкурсӣ чанд иморат бино кардаанд. Дар миёнҷо ҳавлии ҷоркунчае ҳаст, ки ғирдоғирди он хонаҳои тангу бориқ мебошад. Ин хонаҳоро бо ҳамдигар ва бо ҳавлӣ долоне мепаївандад. Иморат барои мудоғия мос карда шуда буд – дар девори беруни ҳар як хона ду-се тиркаши бориқ ҳаст: ғайр аз ин дар яке аз гӯшаҳои девори ҳавлӣ бурҷе ҳаст, ки он ҳам тиркашҳо дорад. Мувофиқи таҳмини муҳаққиқон, дарвозаи арқ дар тағи ҳамин бурҷ будааст ва ба дарун фақат бо кӯпруки болошаванда даромадан имкон дошт. Пас аз муддате тамоми қасрро аз нав сохтанд. Дар рӯи ҳавлӣ чанд иморат карданд ва яке аз онҳо толори азими кабӯд буд, ки тағи-тағи девори он қатор-қатор суфаҳо сохта шуд. Дар тағи яке аз деворҳои ин толор суфаи ғирдаи баланде ҳаст, ки аз афти қор, дар болои он оташи муқаддас меафрӯхтанд. Боми толор ҳамвор буд ва болорҳояш қандакорӣ шудааст, дар миёнҷои бом равзана буд, ки аз он равшанӣ мебаромаду дуд мебаромад. Хоначаи дигари суфадор ҳам ҷолиби диққат аст. Девори даруни ин хона пур аз расмҳои олиҷаноб мебошад. Ин хона ҳам баъди фатарот шудан аз нав таъмир шуда будааст. Ба ақидаи Л.И. Албаум, ин хона дар асри V бино ёфта, дар охириҳои асри V ё аввали асри VI

таъмир шудааст ва деворҳои он бо расмҳои оро ёфта ва ҳуди Балаликтеппа дар чоряки аввали асри VII тамоман хароб шудааст.¹¹⁵

Дар наздикии Балаликтеппа дар ҳуди ҳамаи райони Анхори вилояти Сурхондарё димна ва қасри Зангтеппа ҳаст. Атрофи ин димнаи на чандон калон девори мустаҳкам дошт. Дар ғўшаи шимолу ғарбии димна қасри калон ёфт шуд. Ин қасри калони чоркунча (дарозии як тарафаш қариб 50 м) алҳол хароб шуда бошад ҳам, то баландии 20 м қомат афрохтаасту намуди бошукӯҳе дорад. Қасри мазкур дар болои иморатҳои асрҳои якуми милодӣ бино ёфтааст, яъне аввал он иморатҳоро вайрон карда, хеле шибба намудаанду теппае бардоштаанд ва дар болои ҳамаи теппа қаср сохтаанд. Ин қаср истехкоми дастнорасе буд. Ҳар як ғўшаи он бурҷи баланди мустаҳкам дошт. Саросари девори қаср аз тиркашҳо ва аз тоқчаҳо, ки андаруни онҳо ҳам тиркаш дошт, пур буд. Дар майдончаи боло чанд иморат ёфт шуд. Иморатҳои давран аввал (асрҳои V – VI) ба иморатҳои Балаликтеппа монанд аст. Вале сонитар (асрҳои VI – VII) иморатҳо тамоман аз дигар сохта шуданд, аксари деворҳои хонаҳоро бардоштанд ва иморати нав аз иморатҳои Балаликтеппа ба кулӣ фарқ пайдо кард ва аз чанд иморатҳои алоҳидаи берабита иборат гардид. Дар қатори хонаҳои таширифот инчунин хонаҳои истиқоматӣ, ошхонаҳо ва ғ. ҳастанд ва тамоми ин маҷмӯи иморатҳо бо ҳаёти деҳқон – феодал зич вобаста аст. Ба ин асбоби анҷоми рӯзгори ин қаср ҳам далолат мекунад. Дар ҳамаи ҷо нодиртарин бозёфт – катибаи буддоии рӯи пӯсти дарахт дастрас гардид.¹¹⁶

Ҳавлиҳои камбағалон низ ёфт шуданд, ки онҳо ҳам дар болои суфаҳои баланд сохта шудаанд. Ҳар як ҳавлӣ чанд кулбаи тангу хурде дошту бошишгоҳи як оила буд (масалан, чунин аст Чаёнтеппа, Тоштеппа ва ғ.). Ин манзили ҷамоати сарнуфуси деҳот – манзили оилаи патриархалӣ буд. Инчунин бошишгоҳҳои дучор шуданд, ки як аҳли деҳот дар он ҷо зиндагӣ мекарданд – чунин аст Яхшибойтеппа.¹¹⁷

Намунаи иморати ибодат Ачинатеппа ном маъбади буддоист, ки дар асрҳои VII ва аввали VIII сохта шуда, дар водии Вахш 12 км шарқтари Қўргонтеппа ҷой дорад. Ин обида на чандон калон аст (вусъаташ 100X50 м, алҳол баландиаш 6 м). Осор аз ду қисми чоркунча иборат мебошад. Қисми аввал ҳавли чоркунчаест, ки гирдогирд хонаҳои бисёр дорад. Дар мобайни ҳар як тараф иморате ҳаст, ки аз ду қисм иборат – аз толори чоркунча (дар тоқчаҳои яке аз онҳо мучассамаҳо ёфт шуд) ва аз айвоне, ки рӯ ба ҳавлӣ мебошад. Байни айвонҳо долоне ҳаст, ки ғўшаи онҳоро ба ҳам мепайвандад ва бо рӯи ҳавлӣ алоқаманд мекунад.

Дар миёнҳои ҳавлӣ ступае ҳаст: ступа иншооти калонест, ки шаклан маҳрутӣ буда, дар болои суфаи зинадор гузошта шудааст; дар болои ступа замоне сарпӯши нимдоира ва чанд чатр буд (ки онҳо боқӣ намондаанд). Суфаи ступа аз чор тараф чор зина дошт. Иморати атрофи ступа аз иморати дигар қисмҳои осор фарқи калон надорад. Дар ин ҷо низ ҳамаи долонҳои васеи 16–17-метра ва ҳамаи толорҳои айвондор ҳастанд. Вале ин толорҳо нисбат ба толорҳои қисми якуми осор андак хурд мебошанд. Дар долонҳо, дар тоқчаҳо ҳайкалҳои калони (аз қадим одам баландтари) Буддо ёфт шуд; девору шиғфти хонаҳо ҳам аз расмҳои ҳамаи Буддо ва суратҳои дар мавзӯи дини буддой кашидашуда пур аст. Дар яке аз долонҳо дар болои суфае Буддои хуфтаи дувоздаҳметра ёфт шуд, ки дар ҳолати нирвана мебошад. Бояд иморатҳои

¹¹⁵ Альбаум Л.И., 1960, с. 114–125; Нильсен К.А., 1966, с. 154–163.

¹¹⁶ Альбаум Л.И., 1963; Нильсен В.А., 1966, с. 163–172.

¹¹⁷ Нильсен В.А., 1966, с. 173–179.

долонмонанд боми муқаррарӣ ва боми хонаҳои хурдтари чоркунча гунбазӣ аст. Боми яке аз толорҳои калон чор сутун дошт, ки аз афти қор, ҷӯбин будаанд.

Шумораи зиёди ҳайкалҳои Буддо ва суратҳои бисёри он, ҳуди сохти маъбад равшану возеҳ исбот мекунад, ки Ачинатеппа дайри буддоист ва мувофиқи тамоми маҷмӯи мадракот, аз ҷумла, маълумоти тангаҳо, ба асри VII ва аввали асри VIII нисбат дорад. Осор аз ду қисм иборат аст, ки он қисмхоро шартан қисми «дайрӣ» (масалан, дар ҳамин қисм хонахову ҳуҷраҳои роҳибон, толори тоату ибодат ва ғ. воқеъ буд) ва қисми «маъбадӣ» номидан мумкин ва ступаи марказӣ дар ҳамин ҷо, дар атрофи ступа ва дар долону толорҳо, ки пур аз ҳайкалу суратҳои Буддо буд, роҳибон ва диндорон тоату ибодат мекарданд.

Тарҳи хоси Ачинатеппа: тамоми қисмҳои ин иморат аниқу дақиқ мутаносиб буда, асоси таносуби байни қисмҳои иншоот мавҷуд будани тарҳи чорайвон мебошад. Баъди ғалабаи дини ислом ҳам, яъне дар давраҳои асрҳои миёнаи мутараққӣ ҳам, дар баъзе иншоотҳои меъмории Осиёи Миёна тарҳи меъморӣ чорайвон ба назар мерасад, ки ин аз робитаи дайри буддоии сангҳарама ва мадрасаи асримиёнагии Осиёи Миёна шаҳодат медиҳад.¹¹⁸

Ҳам иморати Қалъаи Қофарниҳон ва ҳам маъбади буддоии Қофирқалъа тарҳи муайяни мутамарказдоранд ва ин ҳолат чунин ақидаҳоро барбод медиҳад, ки гӯё иморатҳои динии тоисломӣ ин гуна тарҳ надоштаанд. Б.А.Литвинский таъкид карда буд, ки санъати меъморӣ буддой дар ташаққули санъати меъморӣ макбарасозии Осиёи Миёна аҳамияти ниҳоят калон дошт.¹¹⁹ Қалъаи Қофарниҳон ва Қофирқалъа ин даъворо бори дигар тасдиқ карданд. Материалҳои наватарин исбот мекунад, ки тамоми ҷузъиҳои сохти меъморӣ макбараҳои давраи исломии Осиёи Миёна – ҳам композитсияи меъморӣ он, ҳам сохту услуби он, ҳам зинату ороиши он дар давраҳои тоисломӣ ташаққул ёфта буданд. Тарҳи зоҳиран доирашакл ва дохилан чоркунҷаи макбараҳо гӯё бо василаҳои меъморӣ тасаввуроти ҳиндуэрони аз чор унсур иборат будани оламо таҷассум менамоянд.

Мақтаби меъморӣ Тахористон дар он даврае, ки мавриди тадқиқоти мо қарор гирифт, айнан ҳамон масолеҳи бинокорӣ ва усули меъмориро истифода мебард, ки дар дигар вилоятҳои Осиёи Миёна қор фармуда мешуд, вале ҳаминро ҳам гуфтан лозим, ки он баъзе хусусиятҳои ба худ хос дошт. Масолеҳи асосии бинокорӣ поҳса ва хиштиҳои калони нимметра буд. Хишти пухта хеле кам – фақат барои фарши хонаҳо ва пойсутунҳо истифода мешуд. Болои иморатҳои танг бо тарзи муқаррарии бомпӯшӣ, бе истифодаи харӣ, фақат ба воситаи болорҳо пӯшида мешуд. Барои бардоштани гунбазҳо ҳуди ҳамон хишти чоркунҷа ба қор мерафт.

Боми баъзе хонаҳои чоркунҷа гунбазӣ буд. Дар баробари гунбазҳои оддӣ, ки бевосита аз сари деворҳои хона бардошта мешуд (масалан, дар Мунчиктеппаи Шахртуз), инчунин гунбазҳои мукаммалу мураккаб низ буданд, ки бевосита ба девори хона не, балки ба доираи махсуси таги гунбазӣ 'шинонда' мешуданд. Ҳуди гунбазро аз ду масолеҳ, ҳам аз поҳса ва ҳам хишт низ ме-сاختанд (масалан, Қофирқалъаи Қолхозобод).

Кодокҳои махсуси таги шифтро, ки бори бомро хеле сабук мекард, яке аз қомеъҳои калони санъати меъморӣ гуфтан мумкин аст (Ачинатеппа). Чанд нави равоқ истифода мешуд. Ба ҳамин тариқ, усули бомпӯшии он давра хеле

¹¹⁸ Litvinsky B.A., 1968, p. 57–63, 64–73; Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1971.

¹¹⁹ Литвинский Б.А., Зеймаль Т.И., 1971, с. 43–45.

гуногун ва мукамал буд. Дар баробари усулҳои мазкури бомпӯшӣ, инчунин бомҳои муқаррарӣ низ буданд, ки ба сари деворҳо ё ба сутунҳо таъя дода мешуданд. Хонаҳои ташрифоту зиёфат бо суратҳои аҷоибӣ рӯидевор, бо ҳайкалу мучассамаҳо ва ҳаққокию кандакорӣ зебу оро дода мешуданд.¹²⁰

Санъати тасвири

Санъати рассомӣ дар Балаликтеппа, Ачинатеппа ва Қалъаи Кофарниҳон махсусан муфасссал инъикос шудааст. Дар яке аз хонаҳои чоркунҷаи Балаликтеппа дар сатҳи девори кабудранги сиёҳча як силсила расмҳо кашида шудааст. Расм тасвири зиёфатест, ки дар он занону мардон иштирок доранд ва онҳо дар рӯи қолинҷаҳо нишастаанд ё якпаҳлӯ дароз кашидаанд. Ҳар як шахси дар расм тасвируда ба тарафи шахси дар паҳлӯяш нишаста андак тоб хӯрда нигоҳ мекунад. Дар паси нишастагон хизматгори менамоянд, ки онҳо нисбат ба нишастагон қариб ду баробар хурдтар кашида шудаанд. Зиёфат дар айни ҷӯшу хурӯш аст. Ба ақидаи Л.И.Албаум, ки ӯ ин осори олиҷанобро кашф кардааст, сурати Балаликтеппа тасвири «сахнаи зиёфати динӣ мебошад. Вале азбаски дар маслаки ҷамъияти ибтидоӣ асрҳои миёна дин бо маишат зич алоқаманд буд, ба ин сабаб сурати мазкурро маишӣ номидан ҳам мумкин аст».¹²¹ Л.И.Албаум ин ақидаи худро бо ҷанд бурҳону далел исбот мекунад, вале онро қомилан ба исбот расида ҳисоб кардан мумкин нест. Г.А.Пугаченкова¹²² ва Б.А. Литвинский¹²³ дуруст меӯянд, ки ин расм тасвири зиёфати муқаррарии аъёну ашроф аст ва ин гуна зиёфатҳо дар байни бойҳои он давра хеле маъмул буд. Албатта, минбаъд батафсил тавзеҳ додани ҳар як ҷузъиёти ин расм қори ниҳоят мураккаб аст. Г.А. Пугаченкова ҳаракат карда буд, ки расми мазкурро чун инъикоси яке аз лавҳаҳои «Шоҳнома» ба қалам диҳад. Вале ин қор ба назар гӯё ҳеҷ асос надорад. Аниқ гап бояд ҳамин бошад, ки расми мазкур инъикоси камубеш умумии базмест, ки дар қасри яке аз ҳокимон ё бойҳои маҳаллӣ барпо шуда буд.¹²⁴ Тасвири Балаликтеппа хеле моҳирона анҷом дода шудааст. Рангубори равшану гӯёи расм пур аз нишоту тараби зиндагӣ мебошад. Дар расм баъзе унсурҳои шартӣ низ ба назар мерасанд, масалан, рӯ ба қадом тараф будани нишастагон бо ҳамдигар кам мувофиқат дорад, дар вачоҳати нишастагон аломати феълӣ хӯи онҳо дида намешавад, сими онҳо ягон эҳсосеро ифода наменамояд. Дар расм ҷиҳатҳои умқи ва ҳаҷмии манзара инъикос наёфтааст. В.А.Нилсен менависад, ки дар як сими барҷастаи расм тасвири идеалии ин ё он аъёну ашроф ҳаст. «Дар расми мазкур тавсифоти реалӣ нест ва он ба андозаи шартӣ мебошад». Дар айни замон ҳар як ҷузъиёти сарулибос, ҳар як асбобу анҷоми нишастагон хеле бо ҳавсала, аниқу дақиқ кашида шудааст.

Л.И.Албаум робита ва аҳамияти сурати Балаликтеппаро тадқиқ кардааст. Инчунин, бояд қайд кард, ки ба ақидаи яке аз машҳуртарин донандагони санъати шарқ, олимони хориҷӣ М. Буссалӣ кашфиёти Балаликтеппа «ба таври баҳснопазир нишон дод, ки аллақай дар асрҳои V вилояти ғарбии олами Осиёи Миёна (вай Тахористонро чунин номидаст.-Б. Ғ.) ба сабку услуби

¹²⁰ Нильсен В.А., 1966, Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1971.

¹²¹ Альбаум Л.И., 1960, с. 198; В.А. Нильсен дар бораи худ сурат ӯарфе назада, қатъиян даъво мекунад, ки дар ин хона фақат зиёфатҳои динӣ баргузор мегардид (Нильсен В.А., 1968, с.162).

¹²² Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И., 1965, с. 137–138.

¹²³ Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1971.

¹²⁴ Ё худ санъати пазироии меъмонон дар қаср аст (Нильсен В.А., 1966, с. 284).

навъи «эроникунанда» майл дошт ва ин сабку услуб ба санъати сосонӣ ё бегона аст ё ҳеҷ набошад, бо ҳуччатҳои лозима ба таври равшан исбот нашудааст, ки ба санъати сосонӣ алоқаманд мебошад. Бинобар ин мо бояд эътироф кунем, ки баъзе равияҳое, ки дар маркази Сериндия (Туркистони шарқӣ) инкишоф ёфтаанд, дар ҳақиқат, равияҳои эҷодии шаркиэрониро (яъне осиеимӣнагиро.— Б.Ғ.) такрор мекунад». Ба Сериндия дохил шудани ин равияҳоро М.Буссалӣ аз ривочи тичорат ва аз алоқаҳои иқтисодӣ медонад. Муҳаққиқ, аз тарафи дигар, қайд мекунад, ки санъати Балаликтеппа ба санъати Афғонистони марказӣ, аз ҷумла, ба санъати Бомиён таъсири зӯр расонд.¹²⁵ Ғайр аз ин маҳз санъати Балаликтеппа қадимтарин намунаи санъати тасвирии Осиёи Миёна мебошад. Сабку услубе, ки дар санъати Балаликтеппа ташаққул ёфт, дар санъати Панҷакент, Варахш ва дигар осори асри VII ва миёнаи асри VIII минбаъд ба камол расид.

Суратҳои Ачинатеппаро аз рӯи сюжет ба се тақсим кардан мумкин: суратҳои Буддо ва ниёғони вай, ашҳоси дунявӣ ва нақшу нигор. Саросари шифт пур аз қатори Буддои нишаста аст. Буддо инчунин дар дигар ҳолатҳо низ тасвир ёфтааст, ки чанд «авзои рӯҳии» вайро ифода мекунад. Дар девори долонҳо Буддо (ба андозаи калон) ва дигар ашҳоси вобаста ба вай (ба андозаи нисбатан хеле хурд) тасвир карда шудаанд. Дигар суратҳо, аз ҷумла сурати ашҳоси дунявӣ ҳам, бо мавзӯи умумӣ, бо равияи умумии ғоявии тамоми иншоот алоқаманд карда шудааст. Масалан, дар девори даҳлезӣ яке аз селлаҳои хурд сахнае тасвир шудааст, ки дар он ду марди мусаллаҳ дузону нишастаанд ва ҳар ду ба якдигар зарфи пур аз гулро дароз мекунад (зарфи яке тиллоӣ, дигаре нуқрагин). Ин сахна инъикоси маросими ба мазор назр додан аст, ки бо номи прандхҳо дар дини буддӣ маълум мебошад ва аз Сейлон сар карда, то ба Туркистони шарқӣ дар санъати тасвирий дучор мешавад. Ин сурат бо суратҳои Балаликтеппа хеле монанд мебошад, вале онро расоме анҷом додааст, ки нисбат ба таъсири ашҳоси дунявӣ иконографияи буддоиро хеле хубтар медонистааст.¹²⁶

Долоне, ки гирдогирди сӯмиаи маъбади буддоии Қалъаи Кофарниҳонро печонида гирифтааст, саросар пур аз расму суратҳо буд. Як қисми ин суратҳо дастраси мо гардидааст. Аз тамоми расми долон фақат қисми марказии он ва як порчаи сурати дуқабата нисбатан кам зарар дидааст. Аз сурати дуқабата фақат аз 1/3 қисми болоии он ва қисми поёниаш пурра боқӣ мондааст. Сурати қисми боло аз расми Буддои нишаста иборат мебошад, ки дар мобайн қашида шудааст, дар ду тарафи он боз ду одами ростистода тасвир гардидааст, қабати поён бошад, қатори одамонро тасвир мекунад, ки ба тарафи рост рафта истодаанд. Дар расми қабати поён композицияи серодаме ба назар мерасад, ки расми баъзе одамон қариб 70 см баланд аст ва дар мобайни онҳо расмҳои хурдтари одамон низ менамоянд. Дар тарафи чапи расм сурати ду зан ҳаст, ки рост истода 3/4 дараҷа ба тарафи рост тоб хӯрдаанд. Яке аз занҳо дар даст гул ва дигаре шамъи шамшодӣ дорад. Либоси онҳо аз куртаи дароз ва ҷомаи пешкушоде иборат аст, ки то пошнаи пой онҳо мерасад. Баъди занҳо расми хурди марде менамояд, ки дар камар шоф дорад ва дузону нишастааст. Дар пеши ин мард расми марди дигар ба назар мерасад, ки рост истодааст ва зоҳиран ба габр мемонаду як китф ва дасташ луч мебошад. Ин мард ба дасти

¹²⁵ Ёрссалӣ М., 1963, S. 36, 39.

¹²⁶ Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1968. Масъалаи тадқиқи ин тасаввурот дар адабиёти советӣ ва хориҷӣ муфассал баён шудааст, бинобар ӯамин мо дар бораи он таваққуф наметавонем.

росташ шохчаи хамидаи гулуро ба сари синааш зер карда истодааст. Пеш аз ин мард боз расми хурди ду марди дигар ҳаст, ки рӯбарӯи ҳамдигар ништа-анд ва яке аз онҳо дар даст чоми тилло дорад.

Ғайр аз инҳо расми боз як одаме ҳаст, ки хеле зарар дидааст ва ниҳоят хира менамояд.

Ба ақидаи Б.А.Литвинский, ин сурат тасвири маросимест, ки хангоми он ба сӯмиа назру ниёз меоварданд. Ин гуна манзара дар осори буддоии Туркистони шарқӣ ниҳоят маъмул аст. Аз эҳтимол дур нест, ки дар ин расм ҳокими шахр, хешу ақрабони вай ва ғабрҳои сӯмиа тасвир шудаанд.

Муҳаққиқи номбурда имони комил дорад, ки сурати Қалъаи Кофарниҳон маҳз мардумони маҳаллии таҳористонӣ, сарулибоси онҳо, чизу чораи онҳоро инъикос менамояд. Ин чиз ҳам аз аҳамият ҳолӣ нест, ки сурати хушобурангу назаррабои Қалъаи Кофарниҳон бо санъату маҳорати олидараҷаи бадеӣ кашида шудааст. Услубан ин сурат ба силсилаи суратҳои аҷоибу беамсоли Балаликтеппа андаке шабоҳат дорад, вале айнан мисли онҳо нест. Шояд сабаб ҳамин бошад, ки сурати Қалъаи Кофарниҳон хеле сонитар эҷод шудааст, бинобар ин дар байни санъати Балаликтеппа ва Ачинатеппа мақоми алоҳидаи мобайниро ишғол мекунад.

Ҳайкалтарошӣ, кандакории чӯб ва дигар намудҳои санъат

Баъзе асарҳои санъати ҳайкалтарошӣ дар осори гуногун дучор мешаванд. Дар Ачинатеппа як силсила мучассамаҳои буддой ба даст омад. Тамоми ҳайкалҳои буддой аз лой буда, аз дарун қафасаи чӯбин надоранд. Қисмҳои калони ҳайкал аз лой сохта шуда, ҷузъиёти он бо қолаб тайёр карда мешуд. Сари ҳайкалҳои андозаашон хурд ва миёна бо қолаб сохта, аз нӯги по то фарқи сари ҳайкалҳо ранг дода мешуд. Сарулибоси Буддоро сурх, дасту пояшро сафед ва мӯяшро кабуд ё сиёҳ мекарданд.

Калонтарин ҳайкали ин мачмӯа ҳайкали Буддо дар ҳолати нирвана аст. Ин ҳақиқатан як мучассамаи бениҳоят бузург мебошад, вале он рост наистода, балки дар суфаи тағи девор дароз кашидааст. Ҳайкал ба паҳлӯи рост хобидааст, дасти чапашро дароз карда, ба паҳлӯ гузоштааст. Дасти росташ қат буда, дар тағи сараш мебошад ва дасту сар дар болои болиштаки панҷқисма қарор гирифтааст. Ба андозаи ҳайкал ҳамин далолат мекунад, ки дарозии кафи пой он 1,7–1,9 м мебошад. Худи ҳайкал аслан 12 м будааст. Рӯи бадани Буддоро қатҳои либоси сурх пӯшидааст, фақат панҷаи даст ва пой луч мондааст. Дар пой Буддо кафши сабуке будааст, ки онро бо тасма ба пойҳо мебастанд. Фақат баъзе қисмҳои сар боқӣ мондааст. Мӯйсари Буддо ҷолиби диққат аст – ҳар як тори онро мавҷвор шона зада, хеле шинам хобонда мондаанд. Агар дар санъати буддой ҳайкали Буддо тасвир шавад, он одатан дар ҳолати нирвана – якпаҳлӯ гузошта мешуд ва дар ин сурат ҳайкалтарошони буддой ҳатто ҳаракат намекарданд, ки хусусияти аъзои бадани каси хобидаро аниқ таҷассум намоянд. Ҳайкали мазкури Буддо ҳам бо услуби мутлақо шартӣ таҳия шудааст. На тасвири воизи ба зинаи ҳақ расида, балки офаридаи рамзи азими сукунати илоҳӣ – чунин буд вазифаи ҳайкалтарош. Тасаввур кардан душвор нест, ки ин ҳайкал 13 аср пеш чи таъсири азиме дошт ва буддоиёни мӯътақидро то чи андоза моту мабхут мекард. Аз дигар ҳайкалҳои Буддо ҳайкалхоеро ном бурдан даркор, ки дар тоқчаҳо истодаанд. Онҳо нисбат ба Буддои хуфта хеле хурд, вале аз қадри одам 1,5 баробар калонтар мебошанд. Ин ҳайкалҳои Буддо дар ҳолати падмасана таҷассум шудаанд. Дар болои сари ҳар як ҳайкали Буддо аломати ғачри гирдаест, ки барҷаста буда, ранг дода шудааст.

Инчунин бисёр ҳайкалхое ёфт шуданд, ки $\frac{3}{4}$ ва $\frac{1}{2}$ андозаи қадӣ одам буда, аз ҷиҳати бадеӣ аз ҳама мукаммал мебошанд. Дар ин ҷо инчунин сари Буддо ҳаст, ки дар фарқаш махсус ғурӯӣ («ушнӣша») дорад. Аксари ин ҳайкалҳо асари баландсифату олидараҷаи санъат мебошанд. Тарҳи мавзуну шинам ва таносуи мукаммалу ҳусни бенуқс – ҳусусияти асосии ин асарҳо аст. Илова бар инҳо тасвири бодисатваҳо ва дигар ашҳос ба даст омадааст. Алалхусус қомати ким-чи гуна деватҳо ниҳоят дилрабо баромадааст. Ҷавони танлӯчи зебо, ки дар бар танҳо лӯнгие дорад, хеле аҷиб истодааст: синааш ба тарафе ҳамида, миёну пойҳояш ба сӯи дигар ҳамида ва илова бар ин яке аз пойҳояш ба қафо партофта. Дар синаи нақшини ҷавон асбоби зиёди зинат. Баъзе ҳайкалҳо пур аз кирдору рафтор ва илова бар ин бағоят мавзуну дилкашу нозук. Дар тасвири рӯҳониён ҳайкалтарош аз ҳама гуна банди урфу одатҳои динӣ озод буд ва маҳз дар ҳамин асарҳо вай ба камоли эҷодиёт расидаасту реализми ҳақиқиро касб кардааст. Яке аз ҳайкалҳо, ки сари пирамарди ҳаставу лакоти пешонаву пеши чашмонаш пур аз чину очинг аст, мӯйсафедони имрӯзаи тоҷикро ба хотир меоварад. Инчунин сари ҳайкале низ ҷолиби диққат аст, ки салла дорад. Ҳайкалҳои Аҷинатеппа бисёр дигар ашҳосро низ таҷассум менамоянд.

Ҳайкалҳои Аҷинатеппа гарҷанде ба дигар осори санъати буддой (масалан, ба санъати осори буддоии Фундуқистони Афғонистон, ки инчунин ба асрҳои VIII нисбат дорад) шабоҳат дошта бошад ҳам, ба ҳар ҳол, санъати ба худ ҳос ва бесобиқа аст.

Дар ин санъат чанд анъана фароҳам омадааст - ҳам анъанаи гандҳарии давраҳои сонии Ҳадда, ҳам анъанаи санъати гуптҳои Ҳиндустон ва ғ. ва ҳамаи онҳо бо анъанаи тавоноии санъати ба худ ҳоси маҳаллии бохтару таҳорӣ омезиш ёфтааст.¹²⁷

Девори бисёр хонаҳои Аҷинатеппа гачқорӣ буда, тоқчаву равоқҳоро оро додааст.

Ҳайкалҳои Қалъаи Кофарниҳон ҳам хеле мароқангез мебошанд. Бехтари-ни онҳо аз ҷиҳати нафосат, ҳатто аз ҳайкалҳои Аҷинатеппа болотар меистанд. Яке аз ҳусусиятҳои ин ҳайкалҳо ҳамин, ки онҳо полихромӣ, яъне рангоранг мебошанд.

Дар Балаликтеппа ва дар Ҷумалактеппа (вилояти Сурхондарё) ҷӯбҳои кандакорӣ боқӣ мондаанд. Алалхусус, дар Ҷумалактеппа ин ҳел ҷӯбҳо бисёр. Дар ин ҷо болорҳои чортарош ҳастанд, ки нақши ба ислимӣ монанде доранд ва ё худ доиранақш қанда шудаанд, инчунин лавҳаҳои калони ҷӯбини нақшин ҳастанд ва нақши онҳо иборат аз доираҳои калони гирдашон ҳол-ҳол буда, дар мобайни доира гулбаргҳои зебое тасвир шудаанд. Файр аз ин қисмҳои арақӣ аҷоиб ёфт шуд, ки онро як навъи махсуси нақш ба равоқҳои ҷудогона тақсим кардааст ва дар мобайни ҳар як равоқи пурнақши гулбарг сурати аз миён болои одам тасвир ёфтааст.¹²⁸

Дар қисми тоҷикистони Тахористони шимолӣ ҷӯби кандакоришуда аз Қалъаи Кофарниҳон ба даст омад. Аз ин ҷо зиёда аз панҷоҳ пораҳои лавҳаҳои кандакоришудаи ҷӯбин ва қисмҳои ҷӯбини иморат ёфт шуданд. Муҳимтарини он пораҳо лавҳаи ҷӯбини кандакории думтра аст. Дар ин лавҳа ду товус тасвир шудааст, ки рӯ ба ҳамдигар думҳои худро бо шукӯҳи тамом ҷилва дода, рафта истодаанд ва дар минқори худ гул доранд. Нақши маъмули дигар лавҳаҳо расми пурпечутоби наздак, расми хӯшаҳои ангур, барги тоқ ва

¹²⁷ Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1971, с. 76–109.

¹²⁸ Нильсен В.А., 1966, с. 303–307.

печакҳои навдаи ток мебошад. Инчунин нақшае бисёр вомехӯрад, ки қатори равокҷаҳоро мемонад. Нақши қисмҳои ҷӯбини иморат аз занҷираҳои гуногун иборат аст. Услуби кандакорӣ бағоят равшану гӯё буда, бо маҳорати тамом анҷом дода шудааст.

Дар Тахористон инчунин санъати рақс ва мусикӣ ривоч ёфта буд. Дар Хатлон ва Қумод раққосаҳои ғаттоне буданд. Ҳокимони ин вилоятҳо ба ҳокимони давлатҳои хориҷа чун инъом раққосаҳоро мефиристоданд. Баъзе мусиқачиёни Осиёи Миёна, ки ба хориҷи мамлакати худ бурда шуданд, ба аҳли дарбор маъқул нашуда бошанд ҳам, дар байни халқи ом шӯҳрати азим ёфтанд. Масалан, чунин аст таърихи мусиқачиёни Қумод, ки нисёғони наво-зандагони имрӯзаи Помир мебошад.¹²⁹ Шикастапораҳои асбобҳои мусикӣ – косаи ҷӯбини тор, дастаи гижжак ва ғайра аз Балаликтеппа ёфт шуданд.¹³⁰

Дин

Мардуми Тахористон дар асрҳои V–VII чанд динро мепарастиданд. Дар партави маъхазҳои таърихӣ ва мадракоти археологӣ аниқ гуфтан мумкин, ки қисми асосии мардуми Тахористон, мисли давраҳои қадим зардуштӣ буданд. Вале падидаҳои яқин ва шаклҳои парастии ин дин қариб мутлақо маълум нест. Бар хилофи Суғд, Чоч, Хоразм маросими дафн дар устодонҳо дар ин кишвар расм набуд, гарчанде дар баъзе ҷойҳо ҳуди устодонҳо ёфт шуданд (Данғара, Ҳисор).

Аз хеле паҳн шудани оташпарастӣ чилими калони сафолие шаҳодат медиҳад, ки аз Балаликтеппа ба даст омадааст. Чилим аз пояи офтобашакли пурнақш ва аз сархона иборат аст. Ин хел чилимҳо дар Хайрободтеппа¹³¹ ва дар ҷануби Тоҷикистон вомехӯранд. Дар Кофирқалъаи Колхозобод оташдони муқаддас ёфт шуд.

Мавқеи дини буддой басо мустаҳкам буд. Ростӣ гап, Ҳайтолиён дар аввалҳо дини буддоиро нампарастиданд. «Аз афти қор ҳокимони гуногуни вилоятҳои ҷудогонаи Ҳайтолиён нисбат ба дини буддой муносибати ҳарҳела доштанд. Дар рафти ҷанг дар баъзе ҷойҳо маъбади буддоиён ҳароб гардида, талаву тороч мешуданд. Вале, умуман гирем, тамоми маълумотҳо далolat мекунанд, ки дар Осиёи Миёна дар давраи Ҳайтолиён дини буддой таъқиб карда намешуд ва баъзе ҳокимони ҳайтоли дини буддоиро дастгирӣ мекарданд».¹³² Дини буддой ба туркҳо пеш аз ба Осиёи Миёна омадани онҳо таъсир дошт.¹³³ Дар охири асри VI ва аввали асри VII баъзе ҳокимони ғарбии туркҳо ба дини буддой эътиқод мебуданд ва ҳам дар ҷануби Осиёи Миёна, ҳам дар Афғонистону шимоли Ҳиндустон ба сохтмони ибодатгоҳҳои буддой шурӯъ менамоянд ва буддоиёноро тарафгирӣ мекунанд. Сайёҳи асри VIII хабар медиҳад, ки дар Тахористон «шоҳу аёну фуқаро» бут мепарастанд. Ҳуди ҳамин гап дар ҳаққи Хатлон ҳам гуфта шудааст. Дар асри VII дар пойтахти Тахористон шаҳри Балх садҳо даӣр, дар Тирмиз қариб дахҳо даӣр, дар Шумон ду даӣр, дар Қабодиён се даӣр ва ғ. мавҷуд буд. Дар ҳар як даӣр шумораи муайяни роҳибон – аз 2 то 50 роҳиб буд. Дини буддой ба Помир ҳам сар даровард, масалан, дар Вахон дайру роҳибон будаанд. Мувофиқи баъзе маълумотҳо, баъзе дайрҳо соҳиби сарватҳои калон – соҳиби заминҳои молу мулк бу-

¹²⁹ Schafjĭk E.H., 1963, p. 54–56.

¹³⁰ Альбаум Л.И., 1960, с. 99–100.

¹³¹ Дар Ҳамон Ҷо, с. 71–76.

¹³² Litvinsky B.A., 1968, p. 33–34.

¹³³ Gaïain A.V., 1961 ва мобаъд.

даанд. Ҳафриёти Ачинатеппа ва Кофирқалъа ин аҳбори маъхазҳои хаттиро пурра тасдиқ кард. Топонимика ҳам баъзе ишоратҳо додааст. Дар ҷануби Тоҷикистон, дар поёноби дарёи Қизилсу Фархор ном маркази район ҳаст. Забоншиносон исбот карданд, ки номи Фархор аз калимаи санскритии «вихара», яъне «дайри буддой» бармеояд.

Дар Зантеппа -катибаҳои буддоии рӯи пӯсти дарахт ёфт шудаанд. Ин катибаҳо бо хати марказиосиёгии брахмӣ навишта шуда, забонаш санскрити омехта мебошад. Ин катиба ҷандин маҷмӯаи матнҳои буддой буда, яке аз онҳо «Виная» мебошад ва он қоидаву қонунҳои рафтору кирдори роҳибону роҳибаҳо ва дигар эътиқодмандони қаторист, ки пайрави дини буддой шудаанд. Боқимондаҳои ин гуна дастнависҳо аз Кофирқалъа ҳам ёфт шудааст.

Ҳамаи ин маълумот далолат мекунад, ки дар Тахористон дини буддой хеле интишор дошт.¹³⁴

Дигар дине, ки дар Осиёи Миёна ва аз ҷумла, дар Тахористон реша давонда буд, дини монавия мебошад. Дар ибтидои асри VIII қароргоҳи пешвои ин мазҳаб дар Тахористон буд. Соли 719 ба сифати сафири Ҷағониён марде аз аҳли монавия фиристода шуд, ки унвонаш «дабири кабир» будааст. Монавия аз ҳуди ибтидои дар Осиёи Миёна паҳн шуданаш ба аён ашроф ва ҳокиму волиён таъя менамуд ва сафир будани яке аз аҳли монавия далели равшани ин даъво мебошад.¹³⁵

Нихоят боз як дини дигар – дини насронӣ¹³⁶, аниқтараш, тариқати нестории ин дин хеле паҳн шуда буд. Мувофиқи маълумотҳо, дар байни Ҳайтолиён дини насронӣ маълум будааст, туркҳои таҳорӣ ин динро мепарастидаанд ва аз Тахористон сафорате омада будааст, ки мақсад доштааст, тариқати несторию паҳн кунад ва ғ.

Хуллас, дар асри VI ва ибтидои асри VIII дар Тахористон ҷандин дин баробар вучуд дошту ҳар яке он барои «банда» қардани мардум мубориза мебард, ба ҳамдигар таъсир мерасонд ва аксар вақт бо ҳамдигар омехта шуда мерафт.

3. СУҒД ДАР АСРҲОИ VI-VII

Тавсифоти умумӣ

Номи «Суғд» дар маъхазҳои гуногунагон дар муддати мадид дучор мешавад.¹³⁷ Муҳаққиқи машҳур В. Томашек таҳмине пеш ниҳод, ки калимаи «суғд» аз калимаи умумизероние бармеояду маънояш «рахшидан», «дурахшидан» ва «сӯхтан» аст.¹³⁸ Дар фарҳангҳои тоҷикию форсӣ калимаи мазкур таъоман дигар ҳел шарҳ дода мешавад: «шибарзамин, ё худ пастие, ки дар он ҷо об кӯл мешавад».¹³⁹ Дар забони ҳозираи тоҷик алҳол «суғд» гуфта ҷоеро меғӯянд, ки шибарзамину ботлоқ, ҷои киштбоби шодоб бошад, вале, аз афташ, ин тафсир сонитар пайдо шудааст.

Худуди географии Суғд ҷӣ гуна буд? Ба ақидаи сайёҳи асри VII Сюан-зан, Суғд кишварест байни дарёи Чу дар шимолу шарқ ва Дарвозаи Бойсун

¹³⁴ Тавсифи муфассали инро ниг.: Litvinsky B.A., 1968, p. 55-57, истинод адабиёту маъхазно дар ӯамон ӯо.

¹³⁵ Беленицкий А.М., 1954; Литвинский Б. А. ва Зеймаль Т.И., 1971, с. 120–121.

¹³⁶ Бартольд В.В., 1893; Литвинский Б. А. ва Зеймаль Т.И., 1971, с. 122–123.

¹³⁷ Маъмӯи маълумотро ниг.: Tomaschöck W., 1877, s. 74.

¹³⁸ Дар ӯамон ӯо, 74–75.

¹³⁹ Маъмӯи мадракотро ниг.: Смирнова О.И., 1963, с. 24–25.

дар чанубу ғарб. Маълум, ки ин ҳудуд ҳудуди сиёсию географии Суғд не, балки макони зиндагии суғдиён мебошад. Маъхазҳои арабу тоҷикзабони давраҳои сонӣ (асосан асрҳои X–XIII) идроки ҳамонзамонаи масъалаи мазкурро таҷассум намуда, ба ҳар ҳол, баъзе ғапҳои қадимаро ҳам ба инобат гирифтаанд. Аз ин маъхазҳо мо вокиф мешавем, ки Суғд ба ду маъно: ба маънои танг ва ба маънои васеъ истифода мешуд. Суғд ба маънои васеъ тамоми водии Зарафшон (баъзан ноҳияҳои болотарини онро истисно мекарданд) ва водии Қашқадарё мебошад. Дар айни ҳол, тасаввуре низ маъмул буд, ки Суғд танҳо ноҳияи Самарқанд мебошад. Муаррихони асрҳои миёна дар бораи «Суғди Самарқанд» бисёр сухан рондаанд. Инчунин «Суғди Бухоро» ном мафҳуме ҳам буд. Ёқут гуфтааст: «Гӯянд ду Суғд ҳаст – Суғди Самарқанд ва Суғди Бухоро».¹⁴⁰ Водии Қашқадарё чӯзӣ Суғд дониста мешуд ва зимнан, баъзе муаллифон, масалан, Яқубӣ Кешро пойтахти Суғд гуфтаанд.¹⁴¹ Ҳамаи ин маълумотро муҳаққикон муфасссал тадқиқ кардаанд.¹⁴²

Сюан-сзан ва Хой Чао дар бораи Суғд

Сюан-сзан ба Суғд соли 629 омад. Вай менависад, ки Самокиён ё Самосзан (Самарқанд) – мулкест, ки аз шарқ ба ғарб тӯл мекашидааст. Андозаи пойтахти кишвар баробари Тирмиз будааст. Мулки Самокиён аз чор тараф бо монеаҳои табиӣ муҳофизат шудааст. Мардумаш хеле бисёр. Дар ин мулк аз дигар мамлакатҳои хориҷа молу сарвати ниҳоят пурқиматтарин бисёр чамъ шуда менамояд. Заминаш ҳосилхез асту ҳосили фаровон медиҳад. Дору дарахт нағз месабад (вай дарахтҳоро бешагӣ номидааст), гулу мева ниҳоят зиёд аст. Дар ин кишвар аспҳои хушзот ҳастанд. Мардуми ин кишвар нисбат ба мардуми кишварҳои дигар дар санъат ва ҳунар (мувофиқи тарҷумаи дигар – дар тичорат) пешқадам мебошанд. Иқлим нарму мӯътадил аст. Аҳолии серғайрату пухтакору нотарсу далер мебошад. Ин кишвар дар мобайни кишварҳои «барбарӣ» ҷой гирифтааст. Тамоми халқҳои ҳамсоя дар хушаҳоқӣ ва нақӯкорӣ аз суғдиён ибрат мегиранд. Подшоҳ қаси часуру бебок аст ва ҳама ноҳияҳои атроф ба вай итоат доранд. Дар ихтиёри шоҳ лашкари сершумор, аз чумла, сарбозони савора ҳаст. Сарбозоне, ки сайёҳ онҳоро «чи-киа» номидааст, мақоми махсус доштанд. Онҳо ба дараҷае фидокор буданд, ки ҳатто бо шодӣ сӯи марғ мерафтанд. Вақте онҳо ҳамла кунанд, ягон душман истодагари қарда наметавонист.

Сипас, Сюан-сзан аз мулкҳои Мимокия ё Мимохэ (Моймурғ), Сзебудан (Кабудон), Сюйшуаннисзя (Кушония), Бухэ (Бухоро), Сзешуанна (Кеш) ва ғайра сухан менамояд. Инчунин дар бораи андозаи онҳо маълумоте оварда, ба ҳамаи онҳо як ҳел тавсифи мухтасар дода мешавад: «Дар бобати урфу одат ва маҳсулот ба Самокиён (Самарқанд) шабоҳат дорад».¹⁴³

Хой Чао (соли 726) умуман «кишвари Ху»-ро тасвир намуда, ба хайъати он Ан (Бухоро), Сао (Иштихон), Ши (Кеш), Ши-ло - Ми (Моймурғ) ва Кан (Самарқанд)-ро дохил кардааст. Гарчанде ҳар яки ин мулкҳо малике дошта бошанд ҳам, ҳамаи онҳо ба арабҳо тобеъ мебошанд. Ин мулкҳо калон нестанд ва дар ҳар яки онҳо дастаи хурди сарбозон ҳаст. Аз чорвои ин ҷо шутур, хачир, гӯсфанд ва аспро ном бурдан мумкин. Пахта мекоранд. Либоси мардум пахтагин аст, шалвор ва ҷомаҳои онҳо пашмин. Мардон саллаи сафед мебан-

¹⁴⁰ Ёқут, III, с. 394.

¹⁴¹ Яқубӣ 1892 р. 299.

¹⁴² Масалан, ниг.: Бартольд В.В., с. 477-478.

¹⁴³ Ёйал С., 1906, р.32-36.

данд ва ришу мӯйсари худро тоза метарошанд. Забони онҳо аз забони мардуми мамлакатҳои ҳамсоя фарқ дорад. Урфу одати онҳо бад аст – ҳар занеро, ҳатто модар ва хохари худро ҳам ба занӣ мегиранд. Дар Эрон ҳам, мард ҳақ дошт модарашро ба занӣ гирад. Дар шаш мулк дини зардуштиро мепарастанд, дини Буддо расм не, фақат дар Самарқанд як даври буддой ҳасту он як роҳиб дорад.¹⁴⁴

Таърихи сиёсӣ

Алҳол мадракоти кофӣ нест, ки таърихи сиёсии Суғд, алалхусус, таърихи сиёсии мулкҳои он тартиб дода шавад. Маъхазҳо фақат маълумотҳои берабти алоҳида-алоҳида медиҳанд.

Дар ибтидои асри VII, мувофиқи хабари солномаи таърихӣ дар Суғди Самарқанд (дар солнома номашро «Кан» гуфтаанд) оли маҳаллие ҳукм меронд, ки ба ниёғони йучӣ нисбат дошт (ё худро ба йучиҳо мансуб эълон мекард). Чунин ақида ҳаст, ки баъди чулуси худ ин ол бе танаффус қариб, ки аз ибтидои эраи нав ҳукмронӣ кардааст. Унвони малик чжаоу буд.¹⁴⁵ Малики суғдиён дар ҳамон вақт дар «Алуди» ном шаҳри серодам зиндагӣ мекард Солнома навиштааст, ки «Кан давлати муктадир аст».¹⁴⁶ Дар натиҷа, ҳатто ҳокони Ҳоконии ғарбии туркҳо Датой (солҳои ҳукмронияш аз 575/76 то 603) лозим донистааст, ки бо малики Суғд Тайшепи (Э.Шаванн ва К.Ширатори номи ўро чунин хондаанд) ҳешу акрабо шавад ва духтарашро ба занӣ додааст.

Шоҳони Суғд ба авлоди Унаш нисбат доштанд (ин ном дар солномаҳои муаррихони Хитой зикр шудааст ва дар навиштаҷоти суғдиён низ во-мехӯрад).¹⁴⁷

Дар он давраҳо ба Кан, яъне ба Суғди Самарқанд, Ми (Моймурғ), Сао ва Хэ (Иштихон ва Кушония), Ани Сағир (ноҳияе дар сарҳадди шарқии воҳаи Бухоро), Нашебо (Насаф) барин ҳашт мулк тобеъ буданд.¹⁴⁸ Ба ҳамин тариқ, қариб тамоми мулкҳои водии Зарафшон (аз афти қор, фақат ғайр аз қисми ғарбии он) ва инчунин водии Қашқадарё (Насаф) дар зери тасарруфи малики Суғди Самарқанд буд. Амалан маълум не, ки ин иттиҳод кай ба вучуд омад, чӣ хусусият дошт ва дараҷаи итоати мулкҳои алоҳида ба ҳукумати марказӣ чӣ гуна буд.

Дар қасри малики Суғди Самарқанд «кохи ниёгон ҳаст, ки моҳи шашум дар он ҷо назр медиҳанд. Дигар маликон чамъ омада, ба назрдихӣ ёрӣ мерасонанд».¹⁴⁹ Ин хабарро далели ҳамин доништан мумкин, ки дар байни маликҳои Суғд робитаи ҳешу таборие буд ва ҳамаи онҳо гӯё як аҷдоди умумие доштанд (ба ин маъхазҳо ҳам ишорат кардаанд). Албатта, дигар гуна тавзеҳро ҳам аз эътибор соқит кардан дарқор не, яъне эҳтимол меравад, ки фармонбардорони оли ҳукмрони Самарқанд ўҳдадор буданд, дар маросими назрдихӣ ширкат намојанд ва бо ҳамин ба малики худ содиқ буданашонро нишон

¹⁴⁴ Frchs W., 1938, s. 451-452.

¹⁴⁵ Оид ба ин унвон ду ақида ҷаъст. Баъзе олимон (масалан, В.Радлов ва И.Маркварт) онро туркӣ меғӯянд (оид ба охирин тавзеъоти ин даво ниг.:Hařssig H. W., 1956), дигар гурӯҳ олимон онро эронӣ меғӯянд (аз давранҳои Ремюз: Aïel Kÿmîrsat, 1829, p. 227, p. 2). Аз тарафдорони эронӣ будани унвони мазкур В.Томашек, С.Конов, Х.Шедер ва дигаронро номбар кардан мумкин.

¹⁴⁶ Бичурин, II, с. 280–281.

¹⁴⁷ Альбаум Л. И., 1975, с. 54–55.

¹⁴⁸ Бичурин, II, с. 281.

¹⁴⁹ Дар ӯамон ӯо.

диханд. Аз афти кор, имконпазир будани ҳар ду тавзеҳро дар назар доштан даркор.

Ба гумон аст, ки хайъат ва ҳудуди географии ин иттиҳод бетағйир монда бошад. Эҳтимол, дар ин ё он давраи мавҷудияти вай воҳаи Бухоро, ё худ қисми зиёди онро дар бар мегирифт. Инро аз чунин хабари Масъудӣ фаҳмидан мумкин, ки девори атрофи воҳаи Бухороро дар қадим яке аз подшоҳони Суғд сохта будааст.¹⁵⁰

Дар кадом як давраи вучуди Суғд пойтахти он Кеш буд. Ба ин маъхазҳои давраҳои сонитар ҳам ишорат мекунанд, дар ин бора муаррихи асри IX Яъқубӣ ҳам хабар медиҳад.¹⁵¹ Тақвияти мулки Кеш дар чоряки якуми асри VII оғоз меёбад.¹⁵² Малик Тичо (мабодо ин талаффузи аҷнабии ҳамон номи эронии Тиш набошад?) малики муқтадире ҳисоб мешуд. Вай ба кадом як давлати хориҷӣ хайъати сафорат фиристод; шаҳри Ки-шери сохт, ки одатан ҳуди ҳамон Кеш мегӯянд. Инчунин хабар ҳаст «Шашеппи» ном дигар Малик низ соли 642 бо тӯхфаю инъоми зиёд хайъати сафорат фиристода буд.¹⁵³ Дар маъхазҳои таърихӣ дар бораи вай дигар ягон маълумот нест. Вале ин малик танга мебаровардааст. Дар байни тангаҳое, ки дар Панҷакент ёфт шуд, тангаҳое ҳастанд, ки дар рӯи онҳо «ихшид Шашпир» навишта шудааст. Дар тангаҳо идеограммаи оромии «подшоҳ» ҳаст, ки дар тангаҳои суғдӣ унвони ҳокимони тамоми Суғд-ихшидҳоро ифода мекунанд. Дар натиҷаи муқоисаи ин маълумот маълум мешавад, ки аз ҳама аниқтарин шарҳу тавзеҳи он ҳамин, ки Шашпир ном малик подшоҳи тамоми Суғд буд.¹⁵⁴ Албатта, ин фақат яке аз роҳҳои таъвили масъала мебошад.

Вале ҳукмронии Кеш дар иттиҳоди Суғд тӯл накашид. Инак, мувофиқи хабари маъхазҳо, дере нагузашта, дар байни солҳои 656–660 малики нави Кеш Чжаоу Шиагье (номро Бичурин чунин хондааст; Э.Шаванн мегӯяд, ки онро Cho-a-ho хондан даркор) мутеи подшоҳи Самарқанд шуд.¹⁵⁵ Дар омади ғап, малики Суғди Самарқанд андаке пештар–дар байни солҳои 650–655 подшоҳи тамоми Суғд шуда буд. Аз афти кор, як фурсати муайян лозим шудааст, ки Кеш ҳукмронии Самарқандро эътироф кунад. Фақат тахмин кардан мумкин, ки дар муддати ин панҷ сол дар байни Самарқанду Кеш мубориза рафтааст ва дар натиҷа Шашпир сарнагун шудаасту ба ҷои вай ба тахти Кеш Шиагье (Шеаҳо) баромадааст. Унвони ихшиди Суғд акнун насиби Оли Самарқанд шуд, ки аҷнабиён онҳоро Фухуман¹⁵⁶ мегӯянд. Як силсила тангаҳои суғдӣ ҳаст, ки хати онҳоро, ба ақидаи О.И.Смирнова, «ихшид Варҳуман» хондан даркор (ба ақидаи вай, Фухуман талаффузи аҷнабии номи шоҳи суғдиён Варҳуман ё худ аниқтараш Аварҳуман аст)¹⁵⁷. Номини ин подшоҳ дар катибаи калони суғдии Афросиёб ҳам зикр шудааст.

¹⁵⁰ Масъудӣ, 1894, с. 65.

¹⁵¹ Яъқубӣ, 1892, с. 299.

¹⁵² Умуман дар он ҷо хеле пештар аз ин оли мустақиле буд. Дар асрҳои V–VI шоҳони Кеш тангае мебароварданд, ки дар рӯи он расм ғайр ва дар пушти танга сурати ғокимест, ки шер ё махлуқи шермонанди ба пой қафояш истодаро бо шамшер мезанад. Таклиф карданд, ки хати суғдии ин навъ тангаҳоро «Подшоҳи Кеш (?)» хондан даркор (Кабанов С.К., 1961, с.137 ва мобаъд; Лившиц В.А., Луконин В.Г., 1964, с. 170, эзоҳи 110).

¹⁵³ Бичурин II, с. 316; Chavannys Ў, 1903, p. 146.

¹⁵⁴ Смирнова О.И., 1963, с.140-141, 62-63.

¹⁵⁵ Бичурин II, с. 316; Chavannys Ў, 1903, p. 146.

¹⁵⁶ Бичурин, II, с. 317; Chavannys E., 1906, p. 135.

¹⁵⁷ Смирнова О.И., 1963, с. 28.

Дар баробари подшоҳони умуи Суғд маликҳои маҳаллӣ ҳам вучуд доштанд. Малики Кеш, ки акнун тобеи Оли Самарқанд буд, «ихрид» ном унвони меросӣ дошт.¹⁵⁸

Дар маъхазҳои хитой мулки Бухоро Ан, Нэуми, инчунин Бу-хо (Рог-хо) номида мешуд ва унвони малики он чжаоу буд. Насаби маликҳои Бухоро ва Самарқанд як буд. Дар чоряки дувуми асри VII дар Бухоро Алинга (номи ўро Бичурин чунин хондааст; Э.Шаванн тақлиф мекунад, ки Но-ling-kia хонда шавад) ном шахсе малик шуд. Маъхазии хитой хабар медиҳад, ки Оли Бухоро «аз насл ба насл бист пушт ҳукмронӣ мекунад»,¹⁵⁹ яъне чанд аср ҳукмронӣ кардааст.

Дар ноҳияи Бухоро тангаҳои скифатии (яъне фурӯҳамидаи) мисин дар муомилот буд, ки дар рӯяш ба суғдӣ «шоҳ Асвар» навишта шуда буд. Мувофиқи мадракоти палеографӣ ин тангаҳо ба асрҳои IV-V нисбат доштанишон мумкин. Номии шоҳ эронист ва маънояш «аспсавор» аст. Аз рӯи хати тангаҳо маликҳои Бухоро ду унвон доштаанд, ки маънои яке «шоҳ» ва маънои дигараш «ҳоким» будааст.¹⁶⁰

Мулки Панҷакент мулки мустақили муҳим буд. Ба ҳайъати он ғайр аз ноҳияи ҳуди Панҷакент (он замонҳо номаш Панҷ буд) дар ибтидои асри VIII атрофи болооби Зарафшон ҳам дохил мешуд. Дар ҳуччатҳои суғдӣ, ки аз кӯҳи Муғ ёфта шуд, Моҳиён (ба маънои «Маҳтобӣ»), Паргор (яъне «Замини болои кӯҳ» - Фалғари ҳозира), Кштут (Кштутӣ ҳозира), Маргушкат (Мастҷоҳи ҳозира) ном бурда мешавад. Дар ин ноҳия бисёр деҳаҳо буд. Дар ин ҷо деҳаҳои Мадм ва Қум (алҳол бо ҳамин ном вучуд доранд), Заровадк (Зерободӣ ҳозира), Эскотар («Замини болоӣ», Искодари ҳозира), Хшиқанд (Хушекати ҳозира), Варз («Баланд», Варзи Манори ҳозира), Курут (Курути ҳозира), Фатмив (Фатмеви ҳозира), Пахут (Похути ҳозира), Эртмаут (Фалмоути ҳозира), Шавкат («Шаҳри сиёҳ», Шватки ҳозира) зикр гардидаанд. Водии Яғноб ҳам ба мулки Панҷакент дохил мешуд. Аз афти қор, дигар ноҳияҳои Пэтаман (Бутамони асри миёна), яъне дар ин маврид ноҳияҳои кӯҳҳои Ҳисор ва Зарафшон ҳам ба ҳайъати мулки Панҷакент дохил мешуданд ё ба он тобеъ буданд. Масалан, дар ҳуччатҳои Муғ деҳаи ҳозираи Анзоб¹⁶¹ ном бурда шудааст.

Тангаҳои сершумори Панҷакент - Панҷро муҳаққиқон батафсил тадқиқ мекунанд. Муқаррар шуд, ки дар Панҷакент - Панҷ оли маҳаллие ҳукмронӣ мекард (вале номи намоёндагони оли мазкур ба ҷуз баъзе истисноҳо то ҳол муайян нашудааст). Дар айёми вазинтарини вучуди Суғд - дар чоряки якуми асри VIII дар натиҷаи ҳамлаи арабҳо мақоми мулки Панҷакент ҳеле боло шуд зеро дар ибтидо вай ба толону торочи арабҳо гирифтӣ нашуда буд. Ҳокими Панҷакент - Диваштак, ки худ аз авлоди шоҳон набуд (дар ҳуччати В-4 кӯҳи Муғ номи падари вай Едхшетака бе унвони «шоҳ» зикр шудааст), ба тахти Самарқанд ва ба унвони «шоҳи Суғду ҳокими Самарқанд Диваштак» иддао дошт ва, аз афти қор, муддате ба ин мартаба ҳам расида буд.

Дар баробари мулкҳои қалон мулкҳои хурд ҳам бисёр буданду баъзеи онҳо танга ҳам мебароварданд. Дар «Самитан» ном деҳаи Суғд (дар ҷои Кушонияи қадим, яъне заминҳои деҳаҳои имрӯзаи Метан, Пойарик, Чалак) мар-

¹⁵⁸ О.И. Смирнова ӯядавали хронологии маликҳои Кешро тартиб додааст (1962, с. 68).

¹⁵⁹ Бичурин, II, с. 282.

¹⁶⁰ Лившиц В.А., Луконин В.Г., 1964, с. 169-170.

¹⁶¹ Смирнова О.И., 1960.

кази мулки хурде буд, ки ҳокими он аз номи худаш тангаи биринҷӣ сикка ме-
зад.¹⁶²

Тақвияти баъзе мулкҳои алоҳидаи иттиҳоди Суғд аз маълумоти маъхазҳои таърихӣ, археологӣ ва нумизматӣ бармеояд. Ҳокимияти марказии шоҳи Суғд суғт мешавад, танг мегардад. Дар бораи масоҳати иттиҳод аз чанд маъхаз маълумот гирифта мумкин аст. Соли 712 арабҳо ба писари ихшиди Суғд - Гурак ваъда додаанд, ки ӯро «подшоҳи Самарқанду атрофу ноҳияҳои он, Кеш ва Насафу шаҳру қалъаҳои он» хоҳанд кард. Ба ҳайъати иттиҳоди Суғд инчунин Ми (Моймурғ) ва Сао (Кабудон ё Иштихон)¹⁶³ ва эҳтимол, баъзе дигар мулкҳо низ дохил мешуданд. Калонтарин мулки иттиҳоди Суғд - Бухоро истиқлол ёфт ва ба тахти он оли бухорхудотҳо¹⁶⁴ нишаст. Дар тангаҳои намоёндагони оли мазкур унвони онҳо «Шоҳи Бухоро» зикр шудааст.¹⁶⁵

Вилоятҳои Суғд бо дигар вилоятҳои Осиёи Миёна робитаҳои дипломатӣ доштанд ва ба дигар вилоятҳо ҳайъати сафорат мефиристоданд ва аз дигар вилоятҳо ҳайъати сафорат қабул мекарданд. Дар сурати Афросиёб, бешубҳа, омадани яке аз чунин ҳайъатҳои сафорат ва маросими дар Самарқанд қабул шудани онҳо инъикос ёфтааст. Аз навиштаҷоти суғдии таги ин сурат порчаи зерин боқӣ мондааст: «Вакте шоҳ Вархуман (зодаи) Унаш назди вай (яъне сафир) омад ва (сафир) лаб кушод: «Манам дапирпати (сардори дабирон.- Б.Ғ.) Чағониён, номам Бӯкарзод. Аз шоҳи Чағониён Тӯронтош омадам, ба Самарқанд назди шоҳ барои изҳори ҳурмат ва инак, пеши шоҳ истодаам бо эҳтиром. Ва ту (шоҳ) нанмо шубҳае аз ман, на аз худоёни Самарқанд ва на аз катибҳои Самарқанд (шояд ба маънои китобҳои динӣ бошад.- Б.Ғ). Ман хуб воқифам ва нахоҳам расонд зиёне ба шоҳи (Самарқанд). Бодо, шоҳ, давлатат зиёда». Ва шоҳ Вархумон (зодаи) Унаш ӯро рухсат дод. Он (гоҳ) лаб кушод дапирпати Чоч...»

Ҳуҷҷатҳои архиви Муғ ривоят мекунанд, ки бо бисёр вилоятҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла, бо Чоч, Истаравшан, Фарғона ва ғ. муносибатҳои дипломатӣ амал дошт. Бисёр маъхазҳо ҳикоят мекунанд, ки аз Суғд ба хориҷи Осиёи Миёна ҳайъати сафорат ва аз давлатҳои гуногун ба ин ҷо ҳайъати сафорат меомад.

Обёрӣ. Ҳоҷагии қишлоқ

Се канали асосии обёрӣ, ки заминҳои ҷануби Самарқандро шодоб мекард, дар асрҳои миёна аз Варағсар («Сари дарғот») ном маҳалле (ҳозир номи ин маҳал «Работи Ҳоҷа») сар мешуд. В.В.Бартолд қайд карда буд, ки аз тавзеҳу тафсири истилои араб маълум мешавад, ки ин канал пеш аз истилои арабҳо, яъне дар асрҳои VI-VII вучуд доштааст.¹⁶⁶ Дар ҳуди ҳамин давраҳо канале буд, ки Самарқандро аз об таъмин мекард.¹⁶⁷

Аз каналҳои калони тоисломӣ канали Норпайро ном бурдан даркор, ки он ноҳияи Кушонияро обёрӣ менамуд. Дар поёнтари Зарафшон, дар ҳудуди воҳаи Бухоро яке аз каналҳои дар асрҳои миёна калонтарин - канали Шопурком (баъдҳо Шофирком шуд) ном дошт ва зимнан ривояте ҳаст, ки онро Шо-

¹⁶² Смирнова О.И., 1967, с. 36–39.

¹⁶³ Бичурин, II, с. 311.

¹⁶⁴ Дурусттараш бухорхудо бояд бошад, ниг.: Наршахӣ. *Thý Histokey of Irkhaqa*, 1954, p.108.

¹⁶⁵ Лившиц В.А., Луконин В.Г., 1964, с. 170.

¹⁶⁶ Бартольд В.В., 1965, а. с. 186-187.

¹⁶⁷ Дар ӯамон ӯо, с. 188.

пур ном кадом як шоҳзодаи сосонӣ сохтааст.¹⁶⁸ Ин канал заминҳои шимоли-тарини воҳаи Бухоро -ноҳияҳои мулки Варзонаро шодоб менамуд, ки ҳокимони он бо бухорхудотҳо рақобат доштанду зидди онҳо мечангиданд. Инчунин боз якчанд каналҳои калон мавҷуд буд.¹⁶⁹ Дар воҳаи Қашқадарё ҳам шабакаи мукаммали обёрӣ амал мекард.¹⁷⁰

Вилояти Самарқанд ба дараҷае ободу шодоб, ба дараҷае сердолу дарахти пуру фаровонҳосил буд, ки аввалин волиёни араб онро «равзат-ул-амир ал-мўъминин», яъне «боғи халифа» номида буданд.¹⁷¹

Зироат дар Сугд асосан обӣ буд, вале ин маъно надорад, ки зироати лалмӣ набуд, баръакс, заминҳои лалмӣ ҳам кор фармуда мешуд. Тавсифи умумии хочагии кишлоқ дар як солномаи ҳамон давраҳо чунин аст: «Иқлимаш нарм, барои кишти ҳамагуна ғалла мувофиқ. Мардум дар боғдорӣ ва обчакорӣ мохир. Дарахт умуман месабзад. Асп, шутур, ҳар ҳаст».¹⁷²

Бозёфтхое, ки хангоми ҳафриёти кӯҳи Муғ ба даст омад, дар бораи анвои зироат маълумоти хеле муфасссал медиҳад. Аз ин ҷо дону донакҳои гуногун ва боқимондаҳои ниҳоли пахта ёфт шуд.¹⁷³ Хуччатҳои Муғ шаҳодат медиҳанд, ки дар ноҳияи Зарафшони Боло зироати асосӣ ғалла ва ангур буд. Инчунин чав, арзан ва нахӯд ҳам мекиштанд.¹⁷⁴ Истилоҳи сугдии «ғалла» аз ҷиҳати этимология ба маънои «бехта» алоқаманд аст.¹⁷⁵

Ғалларо дар осиеб мекашиданд. Хуччати В-4-и кӯҳи Муғ шартномаест дар бобати аз тарафи Моҳиён ном шахсе иҷора гирифтани се осиеб «бо тамоми анҳору бинову сангҳои он»; ҳаққи иҷора бо орд дода мешуд.¹⁷⁶ Гарчанде дар бораи осиебҳои он давра мо тасаввуроти мукамал надорем, вале, ба ҳар ҳол, масалан, аз Афросиеб чанд санги калони осиеб ёфт шуд. Дар баробари осиеб дар рӯзгори мардум дастсҳои хурду калон бисёр истифода мешуд.

Дар хуччатҳо супоришҳои зиёде ҳаст, ки ғалла, мева ва шароб дода шавад.

Токдорӣ яке аз соҳаҳои асосии хочагии кишлоқ буд.

Дар Панҷакент чархуште ёфт шуд. Чархушт чуқуриест, ки дар тағаш боз новачае дорад. Дар паҳлуи чуқурӣ боз як хандакча мекананд, ки он бо новача ба чуқурӣ пайваста аст. Девораҳои чуқурӣ ва хандакчаро бо гач андова мекунаанд. Мумкин аст дар таги хандакча тахта ҳам мечиданд, баъд ба болои он янтоқи сабз меандохтанд ва ба болои янтоқ ангур рехта, онро фишор медоданд. Оби ангур дар натиҷаи фишор аз байни янтоқ мегузашту ба воситаи новача ба чуқурӣ мерехт. Пас аз он ки оби ангур дар чуқурӣ таҳшин мегардид, онро гирифта, ба хумҳо меандохтанд. Баъзе чархуштҳои имрӯзаи халқии тоҷикӣ ҳам маҳз чунин сохтдоранд.¹⁷⁷

Дар солномаҳои таърихӣ маълумот ҳаст, ки дар Сугди Самарқанд шароби ангур бисёр буд. Хабар дода мешавад, ки дар ҳавлиҳои боён захираҳои зиёди он солҳо нигоҳ дошта мешуд. Мадрақоти археологӣ ва хуччатҳои Муғ шаҳо-

¹⁶⁸ Дар Ҷамон ӯ, с. 198-199.

¹⁶⁹ Оид ба тавсифи шабакаи қадимии обёрии воҳаи Бухоро ниг.: Шишкин В.А., 1963, с. 22-25.

¹⁷⁰ Кабанов С.К., 1956 а, с. 164.

¹⁷¹ Бартолд В.В., 1965 а, с. 146.

¹⁷² Бичурин, II, с. 281.

¹⁷³ Данилевский В. В. ва диг., 1940.

¹⁷⁴ Смирнова О.И., 1963, с. 12-20; Смирнова О.И. ва Боголюбов М.Н., 1963.

¹⁷⁵ Лившиц В.А., 1962 б, с. 136.

¹⁷⁶ Дар Ҷамон ӯ, с. 57.

¹⁷⁷ Дар ин бора ниг.: Болшаков О.Г. ва Неъматов Н.Н., 1958, с. 187-188.

дат медиҳанд, ки ин хабарҳо муболиға нест. Дар яке аз ҳуччатҳои Муғ чунин супориш ҳаст: «Ба фалонӣ аз он шароби ноб бояд дод, ки канизакҳо менӯшанд ва дар ин таъхир нашоёд. Боқии шароб сар ба мӯҳр шавад ва бо ҳамин минвол маҳфуз монад». Ин гуна хабарҳо гӯё тасдиқи ривояти солномаҳо мебошад. Ҳатто вазифаи «сарсоқӣ» вучуд дошт.¹⁷⁸

Дар баробари тоқзорҳо бисёр боғҳо ҳам буданд. Дар ҳуди ҳамон ҳуччатҳои Муғ унвони «боғбон» зикр шудааст. Меваҳо ниҳоят хушсифат будаанд. Масалан, аз Суғди Самарқанд шафтолуе меоварданд, ки аҷнабиёро дар хайрат мегузоштааст, зеро «ҳар яки он мисли тухми мурғобӣ калон буди ранги онҳо тиллоӣ метофт ва онро «заршафтолу меномиданд».¹⁷⁹ Олуи сафеду зард ҳам барои фурӯш ба хориҷа мерафт.¹⁸⁰ Ҳамаи ин тавсифоро, ки Сю-ан-сзан ба хоҷагии қишлоқи Суғд дода буд, пурра тасдиқ мекунад.

Ба ақидаи аҷнабиёне, ки аспҳои хушзоти Самарқандро меҳариданд, ин аспҳо ба аспҳои Фарғона монанд буданд.¹⁸¹ Аз Самарқанд, Бухоро, Кеш ва Моймурғ дар солҳои 624, 724, 726, 727, 744, 750 ба Хитой барои фурӯш галаи аспҳои хушзоти суғдиро оварда буданд.¹⁸² Диккати муаллифони хориҷиро инчунин ғусфандони Самарқанд, ки «дунбаи бениҳоят калон»¹⁸³ доштанд, ҷалб карда буданд, маълум, ки ин ҳамон ғусфандони машҳури думбакалон аст;

Дар ҳуччатҳои Муғ гову ғусфанду буз, аспу ҳару ҳачир зикр шудааст.¹⁸⁴ Дар баъзе ҷойҳои ҳамвор шутур ҳам истифода бурда мешуд.¹⁸⁵ Шубҳае нест, ки дар Суғд кирмакдорӣ ҳам равнақ ёфта буд. Дар асоси ашӯи хоми маҳаллӣ (ва ашӯи аз дигар мамлакатҳо овардашуда) матоъҳои абрешимӣ, пахтагӣ ва пашмӣ бофта мешуд.

Ҳунармандӣ ва тиҷорат

Кӯҳҳои атрофи Суғд пур аз маъданиёт аст. Мувофиқи маъхазҳои ҳаттӣ, баъзеи онҳо истихроҷ карда мешуд. Масалан, маълумоти аниқ ҳаст, ки тилло ва навшодир истихроҷ мешуд.¹⁸⁶ Тилло на фақат истихроҷ мегардид, балки миқдори зиёди он аз Суғд, аз ҷумла, аз Кеш ва Моймурғ содир ҳам карда мешуд.¹⁸⁷

Аз Моймурғ инчунин хӯлаи металлие мекашондаанд, ки номи онро «латун», яъне хӯлаи мису руҳ тарҷума кардаанд.¹⁸⁸ Инчунин намак ҳам истеҳсол карда мешуд. Намакро барои хӯрок ва барои таҳияи анҷоми зинату ороиш истифода мебуданд. Дар маъхазҳо махсусан намаки ранга қайд карда шудааст, ки аз Моймурғ ва Кеш меовардаанд.¹⁸⁹

Миқдори зиёди истихроҷи маъданиёт, пеш аз ҳама, тақозои эҳтиёҷоти дохилӣ ва фақат қисман талаботи содирот буд. Материалҳои археологӣ оид ба ашӯи оҳанӣ хеле гуногун аст. Ин гуна материалҳо махсусан аз ҳафрийи

¹⁷⁸ Лившиц В.А., 1962, с. 140.

¹⁷⁹ Schafyuk E.H., 1963, p. 1, 117.

¹⁸⁰ Бичурин, II, с. 311.

¹⁸¹ Schafyuk E.H., 1963, p. 147.

¹⁸² Дар ӯамон ӯо, p. 61.

¹⁸³ Дар ӯамон ӯо, p. 64, 296.

¹⁸⁴ Смирнова О.И., 1963, с. 20.

¹⁸⁵ Бичурин, II, с. 281.

¹⁸⁶ Дар ӯамон ӯо.

¹⁸⁷ Schafyuk E.H., 1963, p. 754.

¹⁸⁸ Дар ӯамон ӯо, p. 257.

¹⁸⁹ Дар ӯамон ӯо, p. 217.

Панчакент фаровон ба даст омад. Яке аз устохонаҳои оҳангарӣ дар ин ҷо дар объекти севум¹⁹⁰ падида омад. Устохона аз ду бинои пайваст иборат аст. Дар яке аз ин биноҳо дар суфаи паст хуме чаппа шинонда шудааст, ки он вазифаи кӯраро адо мекард. Ғайр аз ин дигар асбобу анҷом ҳам ёфт шуд. Ду найчаи думила низ ба даст омад. Оҳангарони Суғд барои ҳосил шудани ҳарорати баланд ду дадро якбора кор мефармуданд, ки дар натиҷа дар дамидан танаффус намешуд, яъне сикли дамиш анҷом пайдо мекард (дар омади гап, ҳалли ин муаммо дар асрҳои миёна дар назди инженерони Европай ғарбӣ ҳам истода буд).¹⁹¹

Дар дигар устохонаи оҳангарӣ (ки он ҳам аз ду қисм иборат аст) асосан ҷои кори оҳангар нағз боқӣ мондааст. Кӯра даҳана ва барои дам додан сӯрохе дорад. Андарики кӯра як тӯда дағғол. Ба фарши устохона ҳам пораҳои оҳан ва дағғол бисёр рехтааст.¹⁹²

Инчунин белчаи кӯра, афзори оҳангарӣ ёфт шуд, ки аз сандон сар карда, то болғаву путку фонаву исканаҳои калонеро дарбар мегирад.

Маҳсулоти оҳангарон гуногун буд. Агар яроку аслиҳаро ба назар нагирем, анвои он хеле зиёд аст. Ин ҳам олооти меҳнат - бему табару дос ва ғ.; ҳам масолеҳи бинокорию дуредгарӣ - меҳ, кашак, тиргак, ҳалқа ва ғ. буданд. Аз ашёи оҳанини рӯзгор корҳои гуногуни оҳанӣ, сағаки оҳанию биринҷии тасмаҳо, пулакчаҳои гуногун, қайчӣ, калид, шамъдонҳои гуногуни биринҷию оҳанӣ, ҷиҳози зебу зинат ва ғайраро ном бурдан мумкин аст.¹⁹³

Бо оҳангарӣ истеҳсоли яроку аслиҳа зич вобаста буд. Оҳангарон дар айни ҳол яроқсоз ҳам буданд, вале аз эҳтимол дур не, ки махсус устоёни яроқсоз ҳам вуҷуд доштанд.

Аслиҳаи ҳамлаварӣ суғдиён аз аслиҳаи дурзану наздикзан иборат буд. Онҳо камонҳои оддӣ мураккаб, шофу шамшер, ханҷар, гурз, табарзин доштанд. Воситаи муҳофизати бадан сипар, зирех, ҷавшан ва худ ҳисоб мешуд. Хонандаро ба маълумоти интишоршудаи ҳафриёт ва асарҳои махсус¹⁹⁴ ҳавола карда, фақат ҳаминро қайд менамоям: ёфт шудани худӣ яроку аслиҳа (масалан, сипару тир аз кӯҳи Муғ, пайкону пулакчаи камон аз Панчакент ва ғ., инчунин материалҳои зиёди иконографӣ), ахбори маъхазҳои хаттӣ далолат мекунад, ки яроқсозӣ соҳаи асосии ҳунармандӣ буд. Ин миқдори азими яроку аслиҳаро фақат шумораи азими устоҳои яроқсоз тайёр карда метавонистанд. Меҳнати онҳо вазнину пурмашаққат буд, вақти бисёр ва маҳорати баландро талаб мекард. Барои мисол камони мураккабро гирем. Мувофиқи мадракоти таърихӣ этнографӣ, барои тайёр кардани як дона ин гуна камон аз як то ду сол вақт мерафт. Аз Панчакент ёфт шудани пулакчаҳои устухонии танай камон далолат мекунад, ки ин гуна камонҳо дар Панчакент ҳам тайёр карда мешуданд. Аслиҳаи аёну ашроф, масалан, шамшер ва ханҷарҳои онҳо, эҳтимол, хеле зебу ороиш доштанду асари мукаммали баландсифати санъати ҳунармандӣ буданд. Дар асоси он нусхаҳои яроку аслиҳа, ки дастраси мо гардидааст, метавон гуфт, ки яроқсозони Суғд усули таҳияи яроку аслиҳаи шақлан бадеиро аз худ карда буданд. Дастаи ханҷару шамшерҳо асари ҳақиқии санъат мешуданд, аз металлҳои қиматбаҳо таҳия гардида, бо усули хотамкорӣ

¹⁹⁰ Беленицкий А. М., 1958, с. 117-119.

¹⁹¹ A History of Technology, 1957, p. 643.

¹⁹² Беленицкий А.М., 1961 а, с. 82.

¹⁹³ Беленицкий А.М., 1958, с. 135-140; 1901, с. 84-85; 1961 б, с. 88-90.

¹⁹⁴ Масалан, ниг.: Ёдалилов А., 1958, с. 81-95 (тафсири муфид, вале ниёоят ноки).

ва пулакчабандӣ зинат меёфтанд, ба онҳо шакли сари аждаҳо ва ғ. дода мешуд. Баъзе сипарҳо ҳам ба ҳамин тариқ хеле зебу зинат дода мешуданд.

Афзалияти яроку аслиҳаи сугдиён на фақат дар шакли зебову мукаммали зоҳирии он буд. Аз ин ҳам муҳимтараш ҳамин буд, ки яроку аслиҳаи Сугд қорагар буд. Шӯҳрати зиреҳу чавшани сугдиён дар шарқу ғарб хеле дур паҳн шуда буд. Соли 718 сугдиён чун тӯҳфа ба Хитой зиреҳ оварданд. Яроксозони Хитой дар асоси ҳамин зиреҳи сугдиён зиреҳсозиро ёд гирифтанд ва дере нагузашта дар лашкари хитойӣ чунин зиреҳҳо пайдо шуданд.¹⁹⁵

Сугди Самарқанд инчунин макони «ашёи бадеии»¹⁹⁶ баландсифат буд. Ном баъзеи он ашёро мо аз рӯи маъхазҳои хаттӣ медонем. Ин ашё чилимҳои қиматбаҳо, атрдонҳои хурди аҷоиб мебошанд. Аз Самарқанд, Моймурғ, Кеш ба дарбори подшоҳони аҷнабӣ чун инъом сангҳои қиматбаҳо ва ашёи аз сангҳои қиматбаҳо сохташуда мебурданд. Масалан, аз Самарқанд гулдоне оварда будаанд, ки аз карнелиан сохта шудааст.¹⁹⁷

Дар расмҳои рӯи девор бисёр ашёи заргарӣ: табакҳо, қадаҳо, чомҳо ва ғ. тасвир шудаанд. Баъзе ашёе, ки берун аз ҳудуди Осиёи Миёна ёфт шудаанд (масалан, табақи нуқрагине, ки дар деҳаи Кулагиш собиқ губернияи Перм ёфташуда, алҳол дар Эрмитажи давлатӣ маҳфуз аст), низ аз ҷумлаи асарҳои санъати заргарии сугдиён мебошад¹⁹⁸ ва дар ин табак саҳнаи ҷанги тан ба тан тасвир шудааст. Дигар асари санъати заргарии сугдиён гуфта баъзан ҳамон табакеро мегӯянд, ки дар он саворе тасвир шудаасту ба тарафи шери ба вай ҳамлакарда тир мепаронад.¹⁹⁹ Вале ин даъво асоси кофӣ надорад, зеро хати он сугдӣ нест ва дар он равшан номи шахсе навишта шудааст, ки бо супориши вай ин табакро тайёр карда будаанд. Таҳлили лингвистӣ ба ақидае меоварад, ки табақи мазкур, эҳтимол, дар Эрон, дар давраҳои баъди сосониён сохта шудааст.²⁰⁰

Ба туфайли ҳафриёт бисёр ашёи заргарӣ: гӯшвораҳои тиллоии олиҷаноби ақиқсанги фирӯзачаши марвориднигин, ангуштаринҳои нигинашон аз сангҳои қиматбаҳо ва нимқиматбаҳо ва шаддаҳои мухталифи рангинкамони рахшону пурнур ёфт шуданд, ки мисли шабнами саҳарии рӯи барги гул партав меафканад.

Дар Сугд ҳунари бофандагӣ хеле ривоч ёфта буд. Ба ин бозёфтҳои археологӣ ва хабарҳои маъхазҳои хаттӣ далел аст. Дар Қалъаи Муғ қариб 150 намунаи матоъ ёфт шуд. Гарчанде ин матоъҳо хеле фит гаштааст ва танҳо пораҳои он боқӣ мондааст,²⁰¹ ба ҳар ҳол имкон медиҳанд, ки бофти онҳо муайян карда шавад. Мувофиқи ҳисобу китоби М.П.Винокурова, аз 135 намуд матои Қалъаи Муғ, ки ӯ тадқиқ кардааст, 90-тоаш пахтагин, 44-тоаш абрешимӣ ва фақат 1-тоаш пашмин аст (И.Б.Бентович навиштааст, ки «дар байни матоъҳо матои пашмин ниҳоят кам мебошад»). Бофти тамоми матоъҳои пахтагин бофти оддии муқаррарии катонӣ аст. Худи ресмон сусти ресида шудааст, тугуну гиреҳҳои зиёд дорад, ғафсиаш ҳам гуногун аст. Худи матоъ он қадар зич нест: дар як см. кв. аз 8–10 то 10–12 пуд, то 10–14 то 20–15 пуд ва зимнан намунаҳои дурушттарини он ба катони имрӯза монанд. Умуман аз рӯи ғафсии

¹⁹⁵ Schafýk E.H., 1963, p. 261.

¹⁹⁶ Бичурин, II, 1963, p. 259.

¹⁹⁷ Schafýk E.H., 1963, p. 310.

¹⁹⁸ Дар бораи суғдӣ будани ин ашё М.М. Дьяконов ва А.М. Беленитский навиштаанд. Номгӯи ашёи торевтикаи суғдиро Б.И. Маршак тартиб додааст.

¹⁹⁹ Забелина Н.Н. ва Ремпел Л., 1948; Пугаченкова Г.А., Ремпел Л.И., 1965, с. 149-150.

²⁰⁰ Лившиц В.А., Луконин В.Г., 1964, с. 162-163.

²⁰¹ Бентович И.Б., 1958, с. 362.

ресмон, навъи бофт ва зичии матоъ тамоми матоъҳои пахтагинро ба чор намуд тақсим кардан мумкин. Ягон намуди газвори пахтагини гулдор ёфт нашуд.

Газворҳои соф абрешимӣ ҳам чор намуд доранд. Бофти аксари онҳо мураккаби киперӣ (фарангӣ) ё репсӣ буда, баъзеи онҳо катонӣ ё худ муштараки катонию киперӣ мебошанд. Газворҳои абрешимӣ нисбат ба матоъҳои пахтагин зичтар аст: дар як см. мураббаъ то 39-40 пуд ва 39-40 тор дорад. Умуман барои бофтани газворҳои абрешимӣ бофанда бояд усулҳои мураккаби бофандагиро азхуд мекард. Баъзе газворҳои абрешимии Қалъаи Муғ бо усули бофти матоъҳои пахтагин бофта шудаанд ва илова бар ин, намуди газворҳои муштараки пахтагину абрешимӣ, ки дар боло зикр намудем, ишорат мекунад, ки бофандаҳо тадриҷан аз усулҳои бофти матоъҳои пахтагин ба усулҳои бофти газворҳои абрешимӣ мегузаштанд. Ба воситаи ресмонҳои гуногунранг дар газвор гул мепартофтанд. Нақши газвор аз қатори маинчаҳо иборат буд, ки дар миёнҷояш гулбарге дорад (чунин газвори гулдор дар расми рӯи девори Панҷакент ҳаст). Инчунин нақши кунгура ҳам дида мешавад, ки дар миёнҷои ҳар як тегаи кунгура ҳоле ё тарҳи дилшакле ба назар мерасад; ғайр аз ин нақши гули чорбарга, нақши рамзии шохаву гулу барг, нақшҳои мураккаби иборат аз қатори доираҳо ҳаст, ки дар дохили доира гулбарге кашида шуда, атрофи онро шохаву баргу гул печонида гирифтааст ва ғайраву ва ҳоказо. Эҳтимол, баъзе намудҳои газворҳои абрешимӣ аз Хитой ҳам омада бошанд, вале қисми асосии он, бешубҳа, дар ҳуди Суғд тайёр карда мешуд.

Пораи матои пашмин ранги сурх ва раҳҳои борики кабудчаи фирӯза дорад.

Албатта, барои бофти ин газворҳо дастгоҳҳои махсус мавҷуд буд. Яке аз қисмҳои дастгоҳи бофандагӣ - шонаи он аз Қалъаи Муғ ёфт шуд (як шонаи бутун ва чанд шикастапораҳои он).²⁰²

Расмҳои рӯи девори Варахша (ва дар омади гап, Панҷакент), либоси боён нақшу гули ниҳоят мураккаби рангобаранг дорад - аз қатори оддии маинчаҳо гулбаргҳо сар карда, то тарҳи ниҳоят печ дар печи доираҳо, андаруни онҳо расмҳои паррандаҳо ва гурозҳо кашида шудааст.²⁰³ Дар расмҳои рӯидевории Панҷакенти қадим матоъҳои тасвир шудаанд, ки нақши онҳо аз суратҳои шерфил ва парранда иборат буда, гирдогирди онҳоро шаддаҳои марворид гирифтааст. Либоси ашхоси суратҳои Афросиёб ҳам аз газворҳои пурнақшу нигор дӯхта шудааст.

Дар музейҳои мамлакатҳои Европай ғарбӣ намунаи шохӣҳое ҳастанд, ки дар онҳо расми шерҳо, гӯсфандон ва гулбаргҳо ҳастанд. Алҳол ин шохӣҳои рангпариди зардчаи тиратоб ё зарди паст ё кабуди сиёҳча мебошад. Маълум, ки ранги ин шохӣҳо аввал хеле равшану гӯё буду бо мурури вақт, ғайр аз ранги кабуд, дигар ҳама рангҳо хира шудааст. Масалан, мукаррар гардид, ки замоне ранги ин шохӣҳо сабзи баланд, симобӣ, гулобӣ, норинҷӣ ва сафеди тоза буд. Баъзе аз ин шохӣҳо бутун аст ва андозаи ҳар як порчаи он 1,6х2,41 м буда, имкон медиҳад, ки андозаи дастгоҳҳои бофандагӣ ҳам муайян карда шавад. Ба ақидаи муҳаққиқон нақши комил иборат аз қатори доираҳо буд, ки бо изораи мавҷдор фаро гирифта шудааст.

Дар пушти газворе, ки дар шаҳри Юи (Белгия) маҳфуз мебошад, бо сиёҳӣ ҳате навиштаанд, ки В.В.Хеннинг онро чунин хондааст: «дарозиаш 61 вачаб занданичӣ». Мутахассиси номии газворҳои қадимӣ Д.Шепард ин гуна ма-

²⁰² Винокурова М.П., 1957, с. 17-32.

²⁰³ Шишкин В.А., 1963, с. 158-159, 220-221.

тоъҳоро дар дигар музейҳо ҳам ёфта, хусусияти онҳоро муайян намуд. Вай нишон дод, ки ин газворҳо аз шоҳиҳои хитой фарқи калон доранд ва ин намуд газворҳоро газворҳои суғдӣ номид. А.М.Беленицкий ва И.Б.Бентович бо ибтоту далелҳои иловагӣ ин ақидаро тақвият доданд. Дар маъхазҳои хитой ва дар маъхазҳои, ки воқеаҳои истилои арабҳо тасвир менамоянд, дар бораи газворҳои абрешимӣ бисёр сухан меравад (яке аз намудҳои он шоҳиҳо «занда-ничи» ном дошт).²⁰⁴

Мо дар болои дӯхти либосҳои мардонаву занона, дар бораи намудҳои он ва ғ. таваққуф намекунем. Фақат ҳаминаро меғӯем, ки аз рӯи расмҳои рӯи девор ҳамаи онҳоро равшан муайян кардан мумкин аст.²⁰⁵

«Суғдиён, - менависад И.Б.Бентович, - чармгариро нағз медонистанд». Мешии хушсифати олиҷаноб ба ҷои коғаз мерафт. «Масалан, хуччати машхури арабӣ (аз Қалъаи Муғ.- Б.Ғ.) маҳз дар ҷунин мешӣ навишта шудааст. Чарми зардҷатоби тунук рӯкаши сипари ҷӯбин гардидааст. Пораҳои қуттичаи ҷӯбин ҳам бо чарми сиёҳи заррингул рӯкаш шудааст. Сарпӯши сабади чоркунча ҳам як қабат чарми ранга дорад. Мӯзае ҷолиби диққат аст. Дӯхти он айнаи дӯхти ҳамон муккиҳоест, ки дар кӯхистон тоҷикони имрӯза мепошанд.²⁰⁶ Маълум, ки ғайр аз ашёи чармини дар хуччатҳои Муғ зикршуда чармгарон афзори аспу ароба, тасма, ғилоф барин чизҳо ҳам тайёр мекарданд. Дар хуччатҳои хаттии Қалъаи Муғ «пӯсти ғӯсфанд», «пӯсти барра» ном бурда мешавад, агар гап аз чарм равад, онро боз ҳам тасниф карда, «пӯсти оху», «пӯсти гови қисир», «пӯсти ҷавона» гуфтаанд, пӯсти ранга ҳам зикр шудааст.²⁰⁷

Мухтасар бошад ҳам, тамоми навъҳои ҳунармандиро тавсиф кардан аз имкон берун аст. Фақат ҳаминаро қайд менамоем, ки ҳунаҳои устухонтарошӣ, наҷҷорию дуредгарӣ, кулолӣ ва ғ. хеле таракқӣ карда буд.

Ривочи ҳунармандӣ, алалхусус, ривочи ҳунармандӣ дар шаҳр боиси равнақи ҳам савдои дохилӣ ва ҳам савдои хориҷӣ гардид. Якҷанд маъхазҳо менависанд, ки суғдиён дар тичорат «маҳорат» доранд. Таълими бача аз панҷсолагӣ сар шуда, аввал савод меомӯхтанд, сипас, баъди ба синни муайяни балоғат расидан ба онҳо тичоратро ёд меоданд. Ҷавонон 20-сола шуда, барои тичорат ба мамлакатҳои хориҷа мерафтанд. Маъхазҳо хабар медиҳанд, ки «аксари мардум ба ғоида рағбати зӯр дорад».²⁰⁸

Савдои хориҷӣ бо роҳҳои бисёр ба мамлакатҳои шарқ ва ғарб, инчунин ба аҳолии даштҳои шимол бурда мешуд. Масалан, робитаҳои тичоратии Осиёи Миёна ва Византия хеле равнаку ривоч дошт. Як қисми ин тичорат ба воситаи Эрон ва қисми асосии он ба воситаи Кавкази шимолӣ анҷом дода мешуд. Ба Суғд аз Византия шоҳӣ меоварданд. Дар Суғд аз рӯи намунаҳои онҳо шоҳиҳои аҷоиб мебофтанду боз ба ғарб бурда мефурӯхтанд. Дар сағонаи Мошенная Балка (дар Кавкази шимолӣ) пораи шоҳии суғдӣ ёфт шуд, ки

²⁰⁴ Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Беленицкий А.М. ва дигарон, 1963.

²⁰⁵ Сюан-сзан дар бораи Суғд навиштааст: «Қас ӯар қадар бойтар бошад, ӯамон қадар бештар ўро ӯурмат мекунам, вале зӯӯиран бой аз камбағал фарқ надорад, ӯатто бойтарин одамон бо қаноат меҳўранду бо қаноат либос мепошанд» (Beals., 1906, I, p. 27). Вале ин «демократизм» танҳо зодаи ҳаёлотии Сюан-сзан аст, зеро мадракоти археологӣ ва материалии археологӣ оид ба сарулибос ин гапҳои ўро тасдиқ намекунам.

²⁰⁶ Бентович И.Б., 1958, с. 362-371-372. Инчунин ниг.: Иванов С.В., 1952, с. 49-52.

²⁰⁷ Смирнова О.И. ва Боголюбов М.Н., 1963, с. 11.

²⁰⁸ Бичурин, II, с. 310; Chavannys Y., 1903, p. 133, п.

тақлидан ба шоҳиҳои Византия бофта шудааст, вале аз рӯи бисёр хусусиятҳои маълум, ки шоҳии суғдӣ мебошад.²⁰⁹

Аз «роҳи абрешимӣ»-и Кавкази шимолӣ на фақат шоҳиворӣ, балки бисёр дигар молҳои қашонда мешуд. Дар ин бобат табақи византийӣ, ки аз атрофи Кунгур ёфт шуд, ҷолиби диққат мебошад. Бешакку шубҳа, тасвири онро торевтҳои византийӣ қандаанд. Византийӣ будани табақро ҳамин ҳам тасдиқ мекунад, ки дар он мӯҳри устои византийӣ ҳаст. Ҳамоно табақ дар Византия дар ҷорӣ будани асри VI сохта шудааст. Сарфи назар ба ҳамаи ин дар табақ бо хатти суғдӣ бухороӣ «подшоҳи Бухоро фалонӣ» қанда шудааст. Мувофиқи таҳлили палеографии, хат ба охири асри VI ва аввали асри VII тааллуқ дорад. Пас маълум мешавад, ки маҳсули устоҳои византийӣ баъди тайёр шудан даре нагузашта то ба Суғди Бухоро расидааст.²¹⁰

Бисёр молҳои суғдӣ - аз сангҳои қиматбаҳоӣ ашёи он сар қарда, то матову газворҳои аҷоиб ба Осиёи Марказӣ ва ба Хитой бурда фурухта мешуд.

Ҳуллас, ҳаҷми савдои берунӣ хеле қалон буд. Дар баробари он савдои дохилӣ ҳам ривож меёбад. Дар ин бора хеле бисёр сикка зада шудани тангаҳои мисин, алалхусус, тангаҳои биринҷӣ шаҳодат медиҳад.

Муомилоти пул дар асрҳои V–VII суғд дуруст тадқиқ нашудааст. Бисёр тангаҳо, масалан, тангаҳои димнаи Варахша то ба ҳол нашр нагардидааст. Аз асри V сар қарда, дар Осиёи Миёна тангаҳои нуқрагине бароварда мешуд, ки он тақлид ба тангаҳои сосонии Пирӯзи I (солҳои 459–484) буд. Дар водии Зарафшон чанд ганҷинаи ин тангаҳо ёфт шуд (дар ҳар як ганҷина садҳо дона танга буд). Ғайр аз ин тангаҳо буданд, ки тақлид ба тангаҳои сосонии Варахрани V (солҳои 420–438) бароварда мешуданд. Сонитар ин тангаҳо дар Суғди Бухоро воситаи асосии муомилот мешаванд. Ин тангаҳо одамон «дирамҳои бухорхудотӣ» ё «тангаҳои бухорхудотӣ» меномиданд. Шарқшиноси рус П.И.Лерх²¹¹ оид ба ин тангаҳо маҳсус асар навиштааст. Сипас, онҳоро бисёр нумизматҳо, аз ҷумла Д.Уокер²¹² ва Р.Фрай²¹³ тадқиқ қарданд. Забоншиносон ба кушодани рамзи хати рӯи тангаҳо машғул шуданд. Ба ақидаи Хеннинг, дар рӯи тангаҳо «Шоҳи Бухоро» навишта шудааст.²¹⁴ Нумизматҳо мувофиқи санаи сикка тангаҳо ба гурӯҳҳо тасниф намуданд; дар бораи макони сикка зада шудани онҳо тахминҳо ҳаст, вале алҳол ягон қарори қатъӣ нест.

Масалан, дар Суғди Самарқанд дар муомилот тангаҳои маҳаллии биринҷӣ буданд, ки хати суғдӣ ва дар рӯи худ расми ду одамро доранд. Вале пули асосӣ ин тангаҳо не, балки тангаҳо буданд, ки дар миёна сӯроҳи ҷоркунҷае доранд ва аз ҷорӣ дувуми асри VII сикка зада мешуданд. Чи қадар бисёр будани ин тангаҳо ҳамин факт равшан мекунад, ки аз як ҳуди ҳафриёти Панҷакент чандин ҳазор ин гуна танга ёфта шуд. Дар рӯи танга ду аломат ҳаст, ки гӯё «герб»-и подшоҳиро ташкил медиҳанд ва дар пушти танга номи подшоҳ ва унвони вай сабт шудааст. Аз рӯи гуногун будани вазну андозаи ин тангаҳо, ки дар даврони гуногун ҳар хел мешуд, гуфтан мумкин, ки тангаҳои мазкур чанд қимат дошт.

Тангаи тилло, аз рӯи ахбори маъхазҳои хаттӣ, дар муомилот иштирок надошт, гарчанде дар қатбаҳои суғдӣ «динор» ном истилоҳе дучор мешавад,

²⁰⁹ Иерусалимская А.А., 1967 а; 1967 б

²¹⁰ Лившиц В.А., Луконин В.Г., 1964, с. 165–167.

²¹¹ Лерх П.И., 1875–1909.

²¹² Walkŷk S., 1941.

²¹³ Ёгге К.Н., 1949, р. 24–31.

²¹⁴ Chŷnning W.B., аpfd Ёгге К.Н., 1949, р. 28–29.

ки ба маънои «тангаи тилло» омадаасту чун меъёри баҳои ин ё он чиз хизмат мекард.

Дар ҳуччатҳои Қалъаи Муғ аксаран тангаҳои нуқрагин - дирҳамҳо зикр шудаанду танҳо як бор тангаи мисро ном бурдаанд.

Ин ҳолат ба таркиби тангаҳои аз Панҷакент ёфтшуда ҳеҷ мувофиқ намеояд, зеро дар Панҷакент аз ҳама бештар тангаҳои биринҷӣ ёфт шудаанд. Аз афти қор, дар рӯзгори рӯзмарра ва харидуфурӯши бозор асосан тангаҳои биринҷиро қор мефармуданд, ки ин аз равнақи муомилоти пулӣ далолат мекунад; агар пули доду гирифтӣ харидуфурӯш хеле қалон бошад ва ё арзиши харидуфурӯшро дар ҳуччат қайд кардани шаванд, дар ин сурат арзишро бо тангаҳои нуқра – дирҳамҳо ифода мекарданд.

Ба қудрати иқтисодии Суғд ҳамин чиз далолат мекунад, ки тангаҳои ихшидҳои Суғд дар ҷойҳои хеле дур аз Суғд ёфт шудаанд.

Мустамликадорӣи Суғдиён

Мустамликадорӣи суғдиён дар ин давра, аз як тараф, ба ҳаёти тичоратӣ иқтисодӣ ва, аз дигар тараф, ба протсессҳои умумии иҷтимоӣ иқтисодӣ ва сиёсӣ вобаста буд, ки дар дохили ҳудуди ҷамъияти суғдиён ҷараён дошт.

Яке аз самтҳои мустамликадорӣи суғдиён Ҳафтрӯд буд. Дар миёнаҳои асри VII Сюан-сзан Ҳафтрӯдро аллакай кишвари Су-ли, яъне Суғд номидааст.²¹⁵ Наршахӣ вақте дар бораи шӯриши Абруй ҳикоят мекунад, баъзе воқеаҳоеро низ меорад, ки каму беш бо мустамликадорӣи суғдиён алоқаманд мебошад. Дар асри XI Маҳмуди Қошғарӣ дар бораи Суғд бисёр маълумоти гаронбаҳо овардааст. Вай мардуми ин ноҳияро «суғдак» номида, менависад, ки «мардуми сокини Баласогун аз он Суғде омадаанд, ки байни Бухоро ва Самарқанд ҷой дорад, вале либосу кирдори онҳо туркӣ шудааст». Дар асрҳои X–XI дар топонимияи Ҳафтрӯд бисёр номҳо суғдӣ буд.²¹⁶

А.Н. Бернштам маълумоти маъхазҳои хаттӣ ва мадракоти археологиро муқоиса намуда, ақидае пеш ниҳод, ки Ҳафтрӯдро мустамлика кардани суғдиён ду марҳала дошт – марҳалаи аввал дар асрҳои III–V (ё IV) ва марҳалаи дувум аз асри VII ва зимнан марҳалаи дувум боз чанд давраҳо дошт, ки ба истилои арабҳо ва тохтутозҳои Сосониён алоқаманд мебошад. Вай ба пайвасти маданияти муҳоҷирони суғдӣ ва маданияти кӯчманчиён диққати қалон додааст.²¹⁷ Дарвоқеъ, ҳафриёти минбаъдаи археологӣ нишон дод, ки дар водии Чу осори ҳаёти мутараққии муқимӣ аз асрҳои V–VI пайдо шудаанд.²¹⁸ Бешакку шубҳа, дар ин бобат хизмати суғдиён қалон аст, зеро маҳз онҳо дар шаҳрҳо қосибӣ ва тичорат мекарданду зоҳиран бо киштукор ҳам машғул буданд. Он кӯчманчиёне, ки ба ҳаёти муқимӣ мегузаштанд, низ дар шаҳрҳо маскан мегирифтанд.

Мисли давраҳои пешина мустамликаҳои Суғд дур аз ҳудуди ҳудуди Суғд ҳам мавҷуд буданд. Э.Г. Пуллейблэнк, ки ин масъаларо хуб тадқиқ кардааст, ба масъалаи мазкур чунин тавсиф медиҳад ва мо (қариб қомилан) ба фикрҳои вай розӣ ҳастем: «Суғдиён, ки на фақат савдогарони абҷиру қордон, балки ҳунарманду қосибони гулдаст низ буданду динҳои навро тарғиб мекарданд, ҳам қад-қадӣ роҳҳои тичоратӣ Осиеи Марказӣ, ҳам дар ноҳияҳои дурдасти Хитой ва ҳам дар байни кӯчманчиён дар дашту саҳроҳо саёҳат мекарданду

²¹⁵ Beal S., 1906, I, p. 26.

²¹⁶ Дар ин бора ниг.: Бартольд В. В., 1964, с. 466–467.

²¹⁷ Бернштам А. Н., 1940, с. 34–43.

²¹⁸ Кожемяко П. Н., 1959, с. 168–169.

маскун мешуданд. Натиҷаи ин, масалан, ба туркҳо таъсири маданӣ расондани сугдиён, аллакай маълум шудааст». Сипас, муҳаққиқ нишон медиҳад, ки сугдиён нисбат ба ӯйгурҳо низ чунин ролро иҷро карда буданд. Баъди Осиёи Миёнаро ишғол кардани туркҳо муносибати байни онҳо ва сугдиён, ки пеш аз ин ҳам вучуд дошт²¹⁹, хеле наздиктар шуд. Дар зимни ин муносибат на фақат бо туркҳои ғарб мустаҳкам гардид. Дар боргоҳи ҳокони туркони шарқ, дар Муғулистони ҳозира бисёр сугдиён зиндагонӣ мекарданд. Зиёда аз ин маълум шуд, ки сугдиён баъди заволи Оли Суй ба ноҳияи Ҳом ҳатто соҳиб ҳам шудаанд. Онҳо ба туркони шарқ итоат доштанду дар давраҳои сонитар ҳам дар ин ноҳия ҳукмронӣ мекарданд. Дар чоряки дувуми асри VII зери роҳбарии Кан Ян-тян ном самарқандӣ сугдиён маконеро дар Лоб Нор обод карда нишастаанд ва дар ин ҷо, дар шаҳре, ки аҳли он кайҳо онро тарк карда будааст, маскун шудаанд ва дар ҳамин ҷо се деҳа ҳам сохтаанд.²²⁰ Яке аз ин деҳаҳо «Токзор» (Путаочэн) ном доштааст ва дар он токи бисёре будааст.²²¹ Мувофиқи рӯйхати аҳоли, ки дар миёнаҳои асри VIII тартиб дода шуда буд, дар ноҳияи Дунхуан дар қарияҳои сугдиён самарқандиҳо аз ҳама зиёдтар будаанд, баъди онҳо миқдори аҳли дигар шахрҳо ба тартиби зерин будааст – Бухоро, Тошканд, Сао (ду Сао буд –яке Кабудон ва дигаре Истаравшан), Тахористон, Кушония, Моймурғ ва Кеш.²²²

Тоҷирон, хунарманду косибон, рӯҳониёну воизон, сарбозу лашкаркашон ва ғайраи Сугд дар таърихи Осиёи Марказӣ – аз Тибету Ладак (дар ин ҷо катибаи сугдии Нӯшофарин ном самарқандие ёфт шуд, ки, ба қавли вай, азми Тибет доштааст) сар карда, то ҳуди Муғулистон роли муҳим мебозиданд. Дар бобати Туркистони шарқӣ, гуфтан лозим, ки аз ин ҷо ҳам бисёр осори катибаҳои сугдӣ ба даст омада, далолат намуд, ки сугдиён дар таърихи ин кишвар мақоми намоён доранд ва таъсири онҳо ба тамоми ҷанбаҳои маданияти ин сарзамин, алалхусус, ба санъати он ниҳоят калон аст.

Кашфи Қалъаи кӯҳи Муғ ва ҳафриёти Панҷакенти қадим

Дар тадқиқи давраҳои аввали таърихи асримиёнагии Сугд кашфиёту тадқиқотҳои археологӣ чунон мақому аҳамиятеро соҳиб аст, ки зоҳиран ин гуна мақому аҳамияти онҳо дигар дар ҳеч кучо ба назар намерасад. Мо борҳо ба ин гуна мадракоти археологӣ истинод кардем. Дар болои материалҳое, ки аз Қалъаи кӯҳи Муғ ва аз Панҷакенти қадим ба даст омадаанд, андак муфассал таваққуф мекунем.

Аҳли деҳаи Хайробод (дар ҳудуди райони Айни) аз давраҳои қадим ҷоеро медонистанд, ки онро «Қалъаи Муғ» мегуфтанд ва ин ном дар адабиёти илмӣ ба шакли «Қалъаи кӯҳи Муғ» маъмул шуд. Дар ибтидои солҳои 30-юм аҳли деҳа ба ин ҷо бисёр омадурафт доштанд ва, инак, баҳори соли 1932 Ҷӯраалӣ ном подабон як сабад ва дар он як варақ қоғази абрешимӣ ёфт, ки ба кадом як хати аҷоибӣ ғалатӣ ким-чиҳо навишта шуда буд. Хатро на маҳмадоноҳои деҳа ва на аҳли саводи Ёротеппа ҳонда натавонистанд. Тирамоҳ ин хабар ба гӯши котиби райкомпартия Абдулҳамид Пӯлодӣ расид, ки ба таъриху маданияти қадим майлу рағбати зӯр дошт. Вай бо як дидан пай бурд, ки варақ варақи оддӣ не ва онро фавран ба Душанбе фиристод. Айнан дар ҳамон вақт, яъне

²¹⁹ Кляшторный С.Г., 1955, с. 278–281; Кляшторный С.Г., Лившиц В.А., 1971, с.143-144.

²²⁰ Pflüýilank E.G., 1952, p. 317–354.

²²¹ Pelliot P., 1916, p. 122.

²²² Чугуевский Л.И., 1971.

соли 1932 бо таклифи КМ Партияи коммунистии Тоҷикистон ва ҳукумати республика, бо қарори Президиуми АФ СССР Базаи тоҷикистони АФ СССР таъсис ёфта буд. Аввалин роҳбари он шарқшиноси оламшумул С.Ф. Олденбург таъин шуд. Мутахассисон База муқаррар карданд, ки хат ба забони ӯйғурӣ ё суғдӣ навишта шудааст ва баҳори соли 1933 расми дастнависро ба эроншиноси номии советӣ А.А.Фрейман доданд. Вай муқаррар кард, ки хат ба забони суғдӣ ва бо ҳуруфоти суғдӣ навишта шудааст. Бозёфти подабон кашфиёти бузурги илмӣ гардид. Осори катибаи суғдиён хеле пеш ҳам маълум буд (онҳо аз Туркистони шарқӣ ёфт шуда буданд). Соли 1932 катибаи суғдӣ маҳз дар хоки худи Суғд ёфт шуд – оре, хати суғдӣ аз худи Суғд баромад – аз ин хабар дили кадом олим ба тапиш намеомад!²²³

А.А. Фрейман ба Душанбе омад, бо нухаи аслии хат шинос шуд, таърихи ёфта шудани онро ба тафсил пурсида гирифт ва инак, ақидае пайдо шуд, ки дар назари аввал гӯё ҳаёли хом менамояд - дар ҷои ёфтшудаи хат бояд боз дигар хатҳо ҳам бошад. Бо маслиҳати А.А. Фрейман ба Қалъаи Муғ як гурӯҳ ходимони базаи тоҷикистони АФ СССР рафтанд. Аҳли республика бо иштиёқи тамои мунтазирии кашфиёти нав гардид. А. Пулодӣ дар ҷунин шароит тобистони соли 1933 ба кофтуков сар кард. Албатта, гуфтан даркор, ки вай археолог набуд ва эҳтимол, дар ин кор саҳву ғалат ҳам карда бошад, вале ҳар ҷи ҳам набошад, ба ғайрату ҷидду ҷаҳди вай қоиш шудан даркор. Моҳи июл зиёда аз бист ҳуҷҷат ва чанд ашёи моддӣ ба даст омад. Совети Комиссарони Халқи РСФСР Тоҷикистон барои давом додани ҳафриёт қарори махсус қабул карда, маблағу воситаҳои лозимиро дод.

Тирамоҳи ҳамон сол ба сари ҳафриёт котиби илмӣ Базаи тоҷикистони АФ СССР А.И.Васильев бо як гурӯҳ олимону мутахассисон омад. Ана ҳамон вақт ба кофтукови қалъа шурӯъ карданд; А.И.Васильев боз 21 дастхат ёфт. Бо қарори идораҳои роҳбарикунандаи Тоҷикистон моҳи октябр як экспедитсияи калону мукамал таъсис дода шуд, ки роҳбари он А.А.Фрейман буд. Ноябри соли 1933 А.И.Васильев дар ҳайъати ҳамин экспедитсия Қалъаи кӯҳи Муғро кофтуков кард. Сонитар (дар соли 1947) Л.Воронина қори А.И.Васильев сар кардари анҷом дод.

Кӯҳе, ки дар болои он ҳаробаи қалъа ҷой дорад, як ҳарсанги босалобати яклухти ҳаштометрааст, ки дар соҳили чапи дарёи Зарафшон, дар қарибии бо он ҳамроҳ шудани дарёчаи Кум воқеъ гардидааст. Се тарафи ин ҳарсанг об ва тарафи ҷорумаш роҳи рости фарози мушкилгузар мебошад. Майдончаи болои кӯҳ замоне девори сангин доштааст ва қалъа ба ин сабаб қариб тамоман фатҳнопазир мешуд. Дар ин майдонча ҳаробаи биние менамояд, ки замоне дуошёна будааст. Ҳангоми оғози ҳафриёт фақат ҳаробаҳои ошёнаи якум менамуду бас. Иморат шаклан росткунҷаи нобаробаре буди паҳлуҳои он 18,5–19,5 м буд. Ошёнаи якум ҷунин биниҳо дошт: ҷор хонаи дарозу бориқ, ки ба қадди иморат баробар буданд (бари ҳар як аз ин хонаҳо 1,9-2,25 м) ва дар ши-моли ин хонаҳо долони аз ин ҳам бориқтари кӯндаланге буд, ки тамоми он ҷор хонаро ба ҳам мепайвастан. Аз ин долон даре ба берун кушода мешуд. Таҳ-қурсии деворҳо аз хишти пухта ва сардевориҳо аз хишти хом буд. Худи

²²³ И.Ю. Крачковский ин воқеаро ҷунин ба қалам додааст: «Соли 1932 эроншиносони Ленинград ӯнама саҳт ба ӯнаёлон омаданд - овоза паён шуд, ки дар Тоҷикистон ким-чи ҳел дастнависиҳои суғдӣ ёфт шудааст. То ба ӯол дар худи Суғд ин ҳел ҷизно ёфт нашуда буд, фақат дар мулкҳои туркистони он ёфт шуда буд. Дар ин мобайн овоза зӯртар шуд, ки дар Қалъаи Муғ дар соёили Зарафшон ким-чи гуна осори архив ёфт шудааст» (Крачковский И.Ю., 1945, с. 94).

бино калон нест. Ягон зебу ороиш надорад ва як қалъаи муқаррарии дидбонӣ аст.

Дар рафти ҳафриёт маълум шуд, ки ҳуччатҳо (шумораи онҳо аз 80 гузашт ва аз ҷумлаи онҳо 74-тоаш суғдӣ буд) дар баландии 50-70 м аз фарш, дар таги шикастапораҳои фурурафтаи шифт хобидаанд. А.И.Васильев дуруст тахмин кард, ки бино аслан душӯна буду ҳуччатҳо дар ошӯнаи дувум меистоданд. Дар рафти ҳафриёт на фақат ҳуччат, балки бисёр ашӯи маданияти моддӣ низ ба даст омад ва номгӯи онҳо ба 400 расид. Алаҳхусус, сафолот бисёр аст. Ашӯи бофта - сабадҳои гуногун ҷолиби диққатанд. Ин сабадҳо ниҳоят бо ҳавсала бофта шудаанд ва тарзи бофти онҳо бо бофти тоҷикони Помир шабоҳат дорад.

Ашӯи ҷӯбинро махсус қайд кардан даркор – карсону табак, тугмаву сагак, белу қошук барин чизҳо хеле бомаҳорат сохта шудаанд. Сандуқчаи ҷӯбине киروي зикр аст, ки бо чарми сиёҳи тунук рӯкаш гардидааст ва дар сарпӯши он ба шакли ситораҳои ҳаштгӯшаи сурх нақши аҷоибест ҳаст. Дигар ашӯи нодир сипари ҷӯбин аст, ки низ рӯкаши чармин дорад ва дар рӯи он сурати рангоранги аспу савори мусаллаҳ қашида шудааст. Матоҳҳое, ки аз он ҷо ёфт шудаанд, асосан пахтагӣ, абрешимӣ ва пашмӣ мебошанд. Алаҳхусус, саргирақҳои тӯрӣ ҷолиби диққат аст, ки аз ресмони пахтагӣ бофта шудааст ва осори бағоят аҷоибу олисифатва беҳамтою бесобиқаи санъати тӯрбофии Осиёи Миёна мебошад.²²⁴ Аз ҷумлаи асбоби ҷангӣ ғайр аз сипаре, ки дар боло зикр кардем эҳтимол, ин сипари ҷангӣ не, балки сипари маросимӣ ҳам бошад), боз ғилофи ҷӯбини ҳанҷар, пайконҳои оҳанӣ, тирҳои найӣ, ҷӯбӣ ва ҷӯбунайиро номбар кардан даркор. Инчунин ашӯи шишагин, шаш дона танга ва боқимондаҳои зироат ёфт шуд.

Тамоми ин бозёфти ғаровон дар бораи хусусияти маданияти моддии суғдиён бори аввал маълумоти муфасссал дод ва кашфиёти ҳуччатҳои ҳаттӣ, ки бозёфти беамсоли даврон ҳисоб мешуд, дарак меод, ки баъди қушодани рамзи он роҷеъ ба таърих ва маданияти маънавӣ мадракоти гаронбаҳо ба даст хоҳад омад. Ба шарофати меҳнати пурмашаққату шадида А.А.Фрейман қушодани рамзи дастхатҳои суғдӣ оғоз ёфт ва ин корро шогирдони вай М.Н.Боголюбов, В.А.Лившиц, О.И.Смирнова анҷом доданд, матнҳои араби-ро И.Ю.Крачковский ва В.А.Крачковская хонда, шарҳ доданд.

Тадқиқи ин материалҳо имкон дод, ки санаи бунёди Қалъаи Муғ ва давраи истехсоли ашӯи он аниқ муайян карда шавад. Роҳнамо як ҳуччати арабӣ шуд, ки дар матни он В.А.Крачковская ва И.Ю.Крачковский зуд номи «Дивасти»-ро хонданд (суғдиёно «Диваштич», «Диваштак» мегуфтанд) ва ин ном дар маъхазҳои роҷеъ ба Осиёи Миёнаро истило кардани арабҳо зикр шудааст. И.Ю.Крачковский баъди 10 соли ин кашфиёт дар китобаш «Над арабскими рукописями» («Дар сари дастнависҳои арабӣ») тафсилоти воқеаро хеле аниқу дақиқ ва бо обуранг тасвир кардааст. Дар хотима вай гуфтааст: «Дар ҳақиқат, номи Диваштич мифтоҳи тамоми кор гардид – яъне на фақат хати арабиرو фаҳмонда дод, балки барои тадқиқи ҳуччатҳои суғдӣ заминаи мустаҳкам фароҳам овард. Диваштак ҳокими суғдиён будаасту маҳз боқимондаҳои архиви вай дар Қалъаи Муғ ба дастӣ экспедитсия афтодааст. Номи дигар волии араб, ки Диваштич мактубро ба вай ирсол карда буд, ба

²²⁴ Дар маъхазҳои хитоӣ як навъ ашӯи бофта зикр шудааст, ки аз Самарқанд меовардаанд ва Э.Шэфер номи онҳоро «haik ikocadū» тарҷума кардааст (Schafyūk Ū.N., 1963, p. 202), вале аниқ муайян карда натавонистааст, ки он чӣ бошад. Шояд ин чиз худӣ намон саргирақҳои тӯрӣ бошад, ки аз Қалъаи Муғ ёфт шуд.

осонӣ муайян шуд ва маҳз ҳамин ном имкон дод санаи мактуб аниқ карда шавад ва он соли садуми ҳичрӣ, яъне тақрибан солҳои 718–719 будааст».

Аллакай феввали соли 1934 дар Ленинград, дар маҷлиси Академияи фанҳо, ки ба экспедитсияи Қалъаи Муғ бахшида шуда буд, натиҷаи он, аз ҷумла, аввалин кӯшиши кушодани рамзи дастнависҳои суғдӣ ва хондани хуччатҳои арабӣ арз карда шуд. И.Ю.Крачковский хеле дуруст гуфтааст, ки: «...Ин тантана буд, тантанаи экспедитсия буд, ки илмро бо маълумоти бесо-биқа ғанӣ кард, ин тантанаи илм буд, ки қудрати худро равшан нишон дод ва дар пеши назари ҳама дониши моро ба зинаи баландтаре баровард.²²⁵

Ҷафат ҳаминаро илова кардан даркор, ки ба ин тантана ҳам як подабони оддӣ ва ҳам котиби райкомпартия ва ҳам роҳбарони идораҳои республикавӣ ва ҳам шарқшиносони оламшумули советӣ саҳми худро гузоштанд.

Ҳамаи ин диққати олимнро ба ҳавзаи болооби Зарафшон кашид. Дар он вақтҳо дар Тоҷикистон муассисаҳои археологӣ вучуд надоштанд, вале оли-моне буданд, ки меҳостанд гузаштаи республикаро тадқиқ намоянд. Яке аз ҳамин гуна одамони ташаббускор археологи кишваршинос В.Р.Чейлитко ном шахси кордони боғайрате буд. Вай солҳои 1934-1937 ҳавзаи болооби За-рафшонро тадқиқ карда, аз ҷумла, дар Панҷакенти қадим андак ҳафриёт гу-заронд. Аз ахбори мухтасару бербитаи газетаҳо дар бораи ин ҳафриёт маълумоти муфассал гирифтани мумкин не, вале шубҳае нест, ки натиҷаи ин ҳафриёт хеле хуб буд. Вале тавсифи бозёфтҳои бисёр камбудихо дорад. Аммо дар айни ҳол бояд иқрор кард, ки В.Р.Чейлитко аҳамияти димнаи Панҷакенти қадимро дуруст муайян намуд ва ояндаи онро низ дуруст пешгӯӣ кард, ки ба туфайли тадқиқоти ин димна як шаҳри калони бутун падида меояд, ки пеш аз истилои арабҳо вучуд дошт ва ба ин шаҳр «таъсири асрҳои минбаъда нест, зеро баъди дар ибтидои асри VIII хароб шудан мардум дигар ба ин ҷо манзил накарданд. Ба туфайли ҳафриёт бисёр асарҳои санъат, тамғаҳо ва сафолот ёфт шуд.

Вале тадқиқи илмӣ Панҷакент ҷафат пас аз 10 сол оғоз ёфт. Соли 1946 «Экспедитсияи археологӣ суғдшиносии тоҷик» ном экспедитсияи калони илмӣ ташкил карда шуд. Дар қори экспедитсия се муассиса - Институти таърихи маданияти модии АФ СССР, Филиали тоҷикистони АФ СССР ва Эрмитажи давлатӣ ширкат доштанд. Аъзо - корреспонденти АФ СССР, за-бардасттарин шарқшинос ва археологи советӣ, шоғирди В.В.Бартолд-А.Ю.Якубовский роҳбари экспедитсия таъин карда шуд. Вай соли 1946 бо як гурӯҳ олимони Панҷакент омад. А.Ю.Якубовский димнаро бодикқат тафтиш кард ва бо маълумоти В.Р.Чейлитко шинос шуда, ба ҳулосае омад, ки дар ин маҳал ҳафриёти калон ташкил намудан зарур аст. Вай ҳамин нуктаро дар назар дошт, ки «Панҷакенти қадим дар замони ислом вучуд надошт». А.Ю.Якубовский меҳост маълумоте чамъ кунад, ки он имкон диҳад дар бораи шаҳрҳои то истилои араб вучуддошта ақидае баён карда шавад. Вай масъалаи тадқиқи Панҷакенти қадимро аз гӯшаву канору тангкӯчаҳои сарбастаи ки-шваршиносӣ берун бароварда, ба шоҳроҳи илми советӣ ҳидоят намуд. То вопасин дами худ (соли 1953) А.Ю.Якубовский роҳбари ҳафриёти Панҷакент буд. Баъди сари вай ба ҳафриёт М.М.Дяконов роҳбар шуд (вафоташ соли 1954), аз соли 1954 роҳбари ҳафриёт А.М.Беленитский мебошад.

Харобаҳои Панҷакенти қадим 60 км шарқтари Самарқанд, дар канори Панҷакенти имрӯза ҷой гирифтааст. «Дар ҳамин ҷо, дар соҳили баланди За-рафшон димна воқеъ аст. Пеш аз ҳафриёт ин ҷо заминҳои лалмӣ буди дар ву-

²²⁵ Крачковский И. Ю., 1945, с. 97–98

сътати майдони лаби дарё тархи базӯр аёни девори қалъа ва бурҷҳои он ба назар мерасид. Агар кас ба болои яке аз ин харобаҳои бурҷҳо барояд, сатҳи ҳуди димнаро медид, ки он майдоне буд пур аз теппаю дўнгию дўнгичаҳои гуногунсохту гуногуншакл. Ин майдони ҳуди шаҳр буд, ки сонитар ба он истилоҳи шаҳристонро нисбат доданд. Вусъати шаҳристон 19 га ва масофаи гирдогирдаш 1750 м аст. Девори шаҳристон фақат дар шимол ва шарқ рост аст, дар ҷануб ва ғарб бошад, ба пастию баландии маҳал мувофиқ шуда, қачу қилебу пастубаланд мебошад. Дар тарафи ғарбии шаҳристон бошишгоҳи ҳоким – арк ҷой дорад, ки замоне бо деворҳои қалъа як истехкоми томо ташкил меод. Арк дар болои теппаи 30-метра воқеъ буда, аз шаҳристон бо сое ҷудо аст. Дар тарафи шарқӣ ва ҷанубу шарқии шаҳристон ҳавлиҳои назди-шаҳрӣ ҷой дошт, ки он гӯё ибтидои рабӯтҳои шаҳрҳои давраи мутараққии асрҳои миёна буд. Дар ҷануби шаҳристон чанд теппачаҳо ҳаст, баъди ҳафриёт маълум шуд, ки онҳо новусҳои зардуштӣ будаанд. Пас, қабристон ҳам дар ҳамаин ҷо будааст.

Шаҳристон кӯчаҳои бисёр дорад. Бари кӯчаҳои шаҳр 3–5 м буда, онҳо гоҳ мутавозӣ мераванд ва гоҳ ба ҳам пайваста мешаванд. Дар ду тарафи кӯча маҳаллаҳои сершумор, дӯкону устохонаҳои бисёр ҷой дошт. Масалан, дар яке аз кӯчаҳои, ки шартан № 3 номида шуду ба тӯли 100м муфассал тадқиқ гардид, дар як тарафаш маҳаллаҳои XIII ва VI ва дар тарафи дигараш маҳаллаҳои III, XX, VII ва XVI ёфт шуд, ки ҳар яке аз дахҳо ҳавлиҳо ва зиёда аз 100 бино иборат аст.

Масалан, маҳаллаи истиқоматие, ки шартан «объекти III» ном гирифт, дар ғӯшаи шимолу шарқии шаҳр ҷой дорад ва росткунҷаи тақрибан дурусте мебошад, ки аз шимол ба ҷануб тӯл кашида, андозааш 190х35 м аст. Тарафи ғарбии маҳалла дар тӯли 100 м ба шакли девори яклухт аст, ки панҷ дарвоза ва як айвон дорад, вале ҳамаин ки ба ҷануб тоб хӯрд, шаклаш дигар мешавад. Тарафи шарқии маҳалла хеле бисёр дарвозаву айвон дорад. Ба ақидаи О.Г.Болшаков, тамоми маҳалла аз ҳашт ҳавлӣ иборат буда, дар ҳар як ҳавлӣ 10–15 иморат ҳаст.²²⁶

Ҳавлӣ аз бинои болохонадор иборат мебошад, ки аз ҳонаи поён ба ҳонаи боло бо роҳи моил ба баландӣ баромадан (пандус) мумкин аст. Маркази ҳавлӣ толори калони чоркунҷа мебошад. Девори ғафсу баланди бедарвоза як ҳавлиро аз дигар ҳавлӣ ҷудо кардааст.

Соҳти объекти VI–XIII назар ба объекти III он қадар ботартиб нест. Биноҳои ин ҳавлӣ ба девори қалъа пайваست буда, дар гардишҳои он ҷойҳои ҳолӣ мондааст, ки мисли рӯйдариҷаҳо мебошад. Б.Я.Ставиский дар ин ҷо бисёр ҳавлиҳоро муайян намудааст, ки ошонаи якуми онҳо аз чор то даҳ ҳонадоранд. Дар якҷанд аз ин ҳавлиҳо толори калони ташрифот ҳаст, ки ба он долони шервонисақф мебарад, ғайр аз ин чанд ҳонаҳои иловагӣ дорад ва барои ба ошонаи дувум баромадан баромадгоҳи моили зинамонанд сохта шудааст. Ҳамаи ин ҳавлиҳо ба ҳавлиҳои объекти III монандӣ дорад.

В.Л.Воронина муайян кардааст, ки иморати ҳар як ҳавлӣ ба ду тақсим мешавад: ба ҳонаи ташрифот ва ҳонаи истиқоматӣ. Ҳавлиҳои бойтар дарвоза-ҳонае доштанд, ки ба намуди айвон сохта шуда буд. Ҳонаҳои поён одатан шервонисақф ва шифти онҳо хеле баланд буд (то 5 м) ва тағ-тағи девор барои хуфтухоб суфаҳо сохта шуда буд. Ҳонаҳои поён андак ториктару салқинтар ва ҳонаҳои боло равшантару сабуктар сохта мешуду, эҳтимол, ҳонаҳои тобистонӣ буданд ва ба он ба воситаи баромадгоҳи моил ё бо зина ба баландӣ ба-

²²⁶ В.Л. Воронина дар ин ҷо 14 биноро муқаррар кардааст.

ромадан мумкин буд. Чӣ тавре дар боло ҳам қайд кардем, маркази ин ҳавлиҳо толори калони чоркунчае мебошад (андозаи онҳо ба ҳисоби миёна 50-80 м²). Гирдогирди даруни толор суфа дошт ва суфаи рӯбарӯи дари даромад баланду барҷаста буд. Шифти толор аз ҷӯби муқаррарӣ буда, ба чор сутун таъям мекард ва дар миёнҳо равзан дошт. Саросари деворҳои толорро пур аз нақшу ниғор ва танаи сутунҳоро қандакорӣ мекарданд. Ҳайкалҳои ҷӯбин ҳам дар ин толорҳо меистоданд.

Ҳар як ин гуна ҳавлӣ бошишгоҳи ашрофе мебошад, ки барои истиқомати ҳуди соҳиби ҳавлӣ ва аҳли хонаводаи вай хонаҳои зиёде дошт, барои хизматгоруни анбору ошхонаву ва ғ. низ хонаҳо буданд (баъзан онҳоро аз хонаҳои асосӣ ҷудо месохтанд) ва инчунин толори ташрифот буд, ки он вазифаи меҳмонхонаи ҳавлиҳои бойи асрҳои XIX ва аввали XX-уми тоҷикро иҷро мекард.

Дар қатори ин гуна ҳавлиҳои калон дар маҳаллаҳо ҳавлиҳое буданд, ки толори ташрифот надоштанд; хеле хоксорона ва ҳатто фақирона буданд ва, зоҳиран, дар ин ҳавлиҳо шахриёни қаторӣ зиндагӣ мекарданд.

Яке аз ҳавлиҳои объекти VI сохти махсус дорад. Дар ин ҳавлӣ чор толори ташрифот ҳаст, аз ҷумла, толори росткунҷаи ташрифот, ки андозааш 12,7X7,9м мебошад. Дар ин толор 100 қол ёфт шуд, дар байни расмҳои рӯи девор лавҳи нардбозӣ ҳам қашаида шудааст. В.Л.Воронина мегӯяд, ки ин толор «толори махсуси бозӣ буд», вале ин гапӣ ӯро исбот кардан мумкин набояд ҳам, ба ҳар ҳол ҷои шубҳа нест, ки ин ҳавлӣ ҳавлиҳои ҷамоатӣ буд.

Сохти ҳавлиҳои бетағйир намоишдод. Онҳоро васеъ мекарданд, борҳо аз нав месохтанд.

Дар солҳои охир муайян шуд, ки хонаҳои алоҳида-алоҳидаи (баъзан иборат аз ду қисми) сари кӯчаҳо, ки бевосита ба кӯча дар доштанд, ҷӣ гуна хонаҳо буданд. Дар ҷои таҷқиқшудаи чоркӯчаи зиёда аз чил адад ин гуна хонаҳо баромад. Дар баъзе ин гуна хонаҳо кӯра, пораҳои пахшшудаи оҳани гудохта, дошҳои пури дағғол ва дигар осори касби ҳунармандӣ падидаи омад. Дар ҳамаи хонаҳо нисбат ба дигар навъ хонаҳо танга бисёр ёфт шуд. А.М.Беленицкий мегӯяд, ки ин хонаҳо устохона ё дӯкони мебошанд ва ё ҳам устохонаву ҳам дӯкони мебошанд ва ин иддаи ӯро беасос гуфтан мумкин нест.

Як силсила ин гуна хонаҳо пайваста ба як ҳавлиҳои хеле бой сохта шуда, дар пеш майдончае дорад, ки ба кӯча мебарояд ва шумораи он хонаҳо ба 11 мерасад. Пешии тамоми ин 11 хона як айвон дошт. Бозорҷойҳо дар қади кӯчаҳои шаҳр воқеъ буданд. Чунончи, дар давраи мутараққии асрҳои миёна чунин буд, дар он давраҳо низ бозор ҳам ҷои истисноӣ буда ҳам ҷои хариду фурӯш.

Ба ҳавли А.М.Беленицкий, «ҳафриёти солҳои охир тасаввуроти пешинаро роҷеъ ба тартиби кӯчаҳои шаҳр ба қулӣ дигар кард. Маълум шуд, ки кӯчаҳои шаҳр кӯчаҳои рости батартибе мебошанду хонаҳоро ба маҳаллаҳои муайян тақсим мекунад. Бешак, майдонҳо низ буданду андозаҳои гуногун доштанд.²²⁷

Дар қисми шимолии димнаи пастхामीи калоне ҳаст, ки замоне майдон буд. Дар ғарби ин майдон ду теппаи калоне ҳаст, ки замоне ду иморати ҷамоатии ба ҳам пайваста буд ва, одатан, алҳол онҳоро маъбад мегӯянд – маъбади ҷанубӣ (№ 1) ва маъбади шимолӣ (№ 2). Маъбадҳо ҳам аз ду қисм иборат –

²²⁷ Беленицкий А.М., 1956, с.179-186, 194-195. Барои ин тавсифи таъвилӣ ҳафриёти шаҳристони асарҳои дигар роҷеъбарону иштирокчиёни ҳафриёт, ки нашр шудаанд, низ истифода бурда шуд (Беленицкий А.М., 1958; Болшаков О.Г 1964; Воронина В.Л., 1958, 1964; Ставиский Б.Я., 1964, 6; Распопова В.И., 1971, Исоқов А. И., 1977 ва дигарон).

худи бинои маъбад ва ҳавлии маъбад, ки чанд иморатҳои истикоматӣ ва хоча-гиро дар бар мегирифт. Гуфтан даркор, ки маъбади № 2 дар мобайни ҳавлӣ чойгир шудаасту чор тарафи онро хонаҳои гуногун печонида гирифтаанд (тули ҳавлӣ аз шарқ ба ғарб 75–80 м ва аз шимол ба ҷануб 60м). Маъбади № 1 бошад, дар як кунҷи ҳавлӣ истодаасту фақат як тарафаш рӯ ба ҳавлӣ мебошад. Маъбад дар болои тахкурсии баланд сохта шуда, нисбат ба ҳавлӣ болотар аст. Кас, ҳамин ки ба ҳавлӣ даромад, рост рӯбарӯи дарвоза дар пеши маъбад роҳрави болопӯшидаи ду тарафаш кушодаеро медид, ки бомаш бар шаш сутун устувор буд (тули ин роҳрав қариб 21м аст).

Дар охири ин роҳрав айвони чорсутунаи чоркунҷае рӯ ба ҳавлӣ, яъне рӯ ба шарқ сохта шуда буд (андозаи ин айвон дар як маъбад 7,58Х8,1 м ва дар маъбади дигар 8,1Х10,3 м). Аз ин айвон ба ибодатгоҳе даромадан мумкин, ки андак дарунтар воқеъ асту тарҳаш чоркунҷа мебошад. Аз ду тараф ва дар қафои маъбад роҳрави болопӯшидаи сутундори ду тарафаш кушодае воқеъ буд, ки бо ҳамин гуна роҳрави пеши маъбад пайваست мешуд. Девори толорҳои марказӣ чорсутундор ва девори айвонҳо пур аз расму сурат мебошанд ва, аз афти кор, замоне дар ин ҷо ҳайкалҳои гилӣ ҳам будаанд. Дарвозаҳои маъбади № 2 бо нақши гилӣ зинат дода шуда буд. А.М.Белинский исбот кард, ки як қисми ин нақшу ниғор аҳамияти маросимӣ дошт ва инчунин таърихи ин иморатхоро муайян намуд.

Ин иморатҳо алҳол хароб шуда бошанд ҳам, ҳоло ҳам салобати онҳо касро зер мекунад. Меъмор нияти муайяне доштааст ва бо маҳорати тамом ин нияти худро ба амал баровардааст. Аз роҳрави қаторсутуни болопӯшидаи ду тарафаш кушодаи майдон бинои марказии маъбад хеле бошукӯҳ менамояд. «Маъбад дар болои тахкурсии баланд, болотар аз ҳама ва дар миёнҳои ҳавлӣ ҷо дошт ва баромадгоҳи моили зинамонанди васею бошавкати худ қатори сутунҳои мавзуну нозуки худ ва толорҳои музайяну муқарнасии худро бо ғурури тамом ҷилва меод. Аҷаб намуде дошт қатори назаррабои сутунҳои он, нақши назокатомезу пурлатофати сутуну мучассамаҳои он ва шаҳаргоҳон, вақте анвори заррини офтоб ба даруни айвонҳо фуру мерехт, нақшу ниғори он ба тобиши рангинкамон партав меафканд».²²⁸

Ҳамаи ин ҳафриёт қабати болоии шаҳристонро ошкор намуд, ки ба асрҳои VII-VIII нисбат дорад.

Ин давра давраи авҷи тараққиёти шаҳр буд ва онро истилои арабҳо қатъ намуд. Дар баъзе ҷойҳои шаҳр осори сӯхтори азиме менамояд, ки, эҳтимол, соли 722 пеш аз милод ва ё худ андак сонитар (то солҳои 738/39) ба вуқӯъ омадааст.

Тақрибан солҳои 738-740 шаҳр боз барқарор мегардад. Вале баъдтар дар солҳои 70-уми асри VIII, эҳтимол, ба муносибати шӯриши Муқаннаъ арабҳо Панҷакентро боз хароб карданд ва ин дафъа зиндагӣ дар шаҳристону работ дигар эҳё наёфт.²²⁹

Дар баъзе китъаҳои шаҳр шабакаҳои поёнтар ҳам тадқиқ карда шуд ва маълум гардид, ки ҳам арк ва ҳам шаҳристони деворпеч, ханӯз дар асри V ва ибтидои асри VI пайдо шуда будааст. Маҳз дар ҳамин давра шаҳр тараққӣ мекарду ташаккул меёфт.²³⁰

²²⁸ Воронина В.Л., 1957, с. 131. Дар бораи тавсифи муфассали ҳафриёти маъбадҳо ва дигар бозёфтҳои он ҷо ниғ.: Беленицкий Л.М., 1950 б; 1958, с. 105-113 ва дигарон.

²²⁹ Большаков О.Г., 1964, с. 118-120

²³⁰ Беленицкий А.М., 1967, с. 8-9; Маршак Б.И., 1964.

«...Панчакент шаҳри ҳақиқӣ буд. Тамоми вусъати он пур аз иморатҳои ду ва сеошёна буд, ки онҳо маҳаллаҳои калонро ташкил медоданд ва ба ҳамдигар зич ҷой гирифта буданд. Вақти ҳафриёт дар ду тарафи кӯчаҳои танг дӯконҳои сершумори савдогарону косибон ёфт шуд, ки ба масофаи калон тӯл кашидаанд. Алҳол зиёда аз сад иморатҳои серхонаи панчакентҳои қадим кашф гардидаанд. Қариб сеяки ин иморатҳо, яъне на фақат хонаи аёну ашроф, балки қариб ҳамаи хонаҳои шаҳриёни доро толорҳои бошукӯҳе доранд, ки бо нақшунигори мучассамаҳо зиннат ёфтанд. Ба туфайли ҳафриёт маълум шуд, ки дар Панчакенти қадим санъати монументалӣ ниҳоят маъмул будааст, ҳол он ки ин ақида ба ғӯшаи ҳаёли касе намеомад. На фақат маъбадҳо, на фақат қасри шох, балки даҳҳо хонаҳои аҳолии оддии шаҳр он қадар осори рассомӣро ҳайкалтаврошӣ доштаанд, ки ҳар яки онҳоро музеи санъат гӯем ҳам, хато намешавад».²³¹

Дар айни вақт бо ҳафриёти дигар қисмҳои шаҳр А.И.Тереножкин ба кофтукови арк сар кард. Солҳои охир дар ин қитъаи ҳафриёт археологи ҷавон А.Исҳоқов бомуваффақият кор мекунад.

Онҳо муқаррар карданд, ки арк иборат аз бурчи марказӣ, ки ба майдончаи пеши арк пайваста мебошад ва, инчунин чанд иморати поёни дорад, ки рӯ ба шаҳристон сохта шудаанд. Маҳз дар ҳамин ҷо якчанд иморатҳои калони ташрифотӣ, аз ҷумла, толорҳои бузург ёфт шуданд, ки суфаҳои бисёр доранд. Миёнҳои иморат толори азимест, ки (10х12,5) нишемангоҳи чуқуре дорад. Инчунин шикастапораҳои ҷубии таҳкурсии тахт ҳам ёфт шуд. Девори тамоми хонаҳо пур аз расму суратҳои оличаноб мебошад, вале онҳо аз сӯхтор саҳт зарар диданд. Аз эҳтимол дур нест, ки ин харобаҳои қасри Диваштич бошад.²³²

Қитъаи наздишаҳрӣ 20–25 га вусъат дорад. Ин ҷо саросар иморат нест, балки ҷо-ҷо ҳавлиҳо алоҳида ба назар мерасад. Солҳои 1951–1953 нӯҳ ҳавлӣ ёфт шуд, ки пеш аз ҳафриёт фақат теппаҳои ҳолӣ буданд. Яке аз ин теппаҳо, ки алоҳида меистод, 2,5 м баландӣ ва 22Х16 м вусъат дошт.

Дар натиҷаи ҳафриёт тарзи сохти ҳавлиҳо ҳам ошкор шуд. Иморати ҳавлӣ ғайр аз дахлез боз се хонаи дигар, долон ва баромадгоҳи зинамонанд дорад. Тамоми биноҳо нисбатан дуруст боқӣ мондаанд. Дар хонаи аз ҳама дарунтар чархуште ёфт шуд, ки он далели ҳамин аст, ки аҳли ин ҳавлӣ машғули шаробпазӣ буд. Дар дигар хонаҳо аҳли хонаводаи соҳиби ҳавлӣ зиндагӣ мекарданд. Яке аз биноҳо, эҳтимол, оғилхона буд.

Баъзан чанд метр дуртар аз хонаҳо новусҳо, яъне сағонаҳо низ ёфт шудаанд, ки бошандагони қитъаи атрофи шаҳр мурдаҳои худро дар он ҷо мегӯрониданд.²³³

Гӯристони шаҳр аз девори ҷанубии шаҳристон тақрибан ним километр дуртар воқеъ буд. Ҳозир дар ин ҷо 70 хоктеппаро дидан мумкин (пештар дар ин ҷо камаш 2–3 баробар бештар хоктеппа будааст). Сеяки онҳо кофта шуданд ва маълум гардид, ки ин хоктеппаҳо ҳамон новусҳое буданд, ки ба он ҷо устухондонҳоро мегузоштаанд. Ин новусҳо хучраи равокдореанд, ки баъди устухони мурдари ба он гузоштан дари онро лойбанд мекарданд. Вусъати ин хучраҳо одатан 4-5м² буда, баъзан то ба 10м² мерасид. Дар тағи девори хучра суфачаҳо бардошта, ба болои он устухондонҳоро мемонданд.²³⁴

²³¹ Беленицкий А.М., Маршак Б.И., 1976, с. 75.

²³² Тереножкин А.И., 1950 а; Ставиский Б., 1950; Исьоқов А., 1971.

²³³ Большаков О.Г. ва Нёзматов Н. Н., 1958; Воронина В.Л., 1958, с. 203–209.

²³⁴ Воронина В.Л., 1957, с. 133-135; Ставиский Б.Я. ва дигарон, 1953.

Дар рафти ҳафрийёт дар бораи бинокорӣ, санъати меъморӣ ва дигар намунаҳои касбии ҳунаромандӣ материали зиёде ба даст омад.²³⁵

Самарқанд, Варахша ва дигар бошишгоҳҳои шаҳрӣ

Маркази Сугд шаҳри Самарқанд буд. Шаҳр дар димнаи Афросиёб ҷой дошт.²³⁶ Вусъати димна 219га аст. Дар Афросиёб Н.И. Веселовский, В.В. Бартолд, В.Л.Вяткин ҳафрийёт гузаронидаанд. Ҳафрийёте, ки А.И. Тереножкин дар Афросиёб гузаронд, асоси он донишҳои ҳозиразамоне гардидаанд, ки роҷеъ ба Афросиёб вучуд доранд. Тадқиқоти муфасссали археологҳои ўзбек, ки бо роҳбарии марҳум В.А.Шишкин ва Я.Г.Фуломов дар Афросиёб гузаронда шуд, боиси кашфиёти калон гардид. Вале бисёр масъалаҳои таърихи асрҳои VI–VIII Самарқанд алҳол равшан нест.

Ба ақидаи А.И.Тереножкин, ин давра давраи таракқиёти Самарқанд буд.²³⁷ Дар қисми шимолии шаҳр арк ва дар қисми ҷанубии он шаҳристон ҷой дошт. Дар ин давра ҷануби шаҳр, ки хеле калон шуда рафта буд, ду қатор девор дошт (тӯли деворҳои атрофи шаҳристон қариб 2км буд), дар шимол шаҳр бо қарихои соҳили дарёи Сиёб маҳдуд мешуд. Ҳар ду қатори девори шаҳр дар масофаи 8-10 м дур аз ҳамдигар мутавозӣ тӯл мекашид ва девори дарунӣ нисбат ба девори берунӣ хеле мустаҳкамтар буду бурҷҳои он ҳам шохмотвор ҷойгир буданд. Ин девори дуқатора (онро девори дувум ҳам мегӯянд) ба қисми муҳофизатшавандаи шаҳр, инчунин ҳамон маҳаллаҳои атрофи шаҳрро низ дохил мекард, ки дар асрҳои IV–V сохта шуда буданд. Вале дар асрҳои VI–VII, баъди он ки девори дуқатора сохта шуд, шаҳр боз вусъат ёфта, аз ҳудуди деворҳо берун рафт ва қад-қади канали асосӣ ба тарафи ҷануб паҳн шуд.

Инак, Самарқанд дар асрҳои VI-VII хеле мустаҳкам шуда буд. Бе исботи иловагӣ ҳам равшан, ки ду қатор девор шаҳрро нисбатан дастнорас мекард. Дарвозаи ҷанубии шаҳр дар ҷое сохта шуда буд, ки он бо ду девор, ба шакли нимдоира ба ҳам пайваست мешуд ва агар душман аз дарвоза ба дарун дарояд, ба як роҳрави сарбастае меафтоду аз ҷор тараф тирборон карда мешуд. Дарвозаи шарқӣ аз ин ҳам мустаҳкамтар буд - дар ду тарафи ин дарвоза ду бурҷи баланд меистоду аз дарун боз як девор буд, ки гузаргоҳи пинҳонӣ дошт.²³⁸

Солҳои 1965–1968 ва дар солҳои минбаъда, тахминан дар мобайни димнаи Афросиёб комплекси азими меъморӣ – қасри ҳоким кашф гардид. Аз ин ҷо зиёда аз сӣ хона ёфт шуд. Майдони умумии ҳафрийёт аз 1 га зиёд аст. Яке аз толорҳои асосии кашфшуда толори шахнишини 1 мебошад. Ин толори калони чоркунҷаест, ки андозааш 11х11 м буда, даромадгоҳаш аз тарафи шарқ аст. Шифти толор ба сутунҳо таъя мекунад. Қад-қади тағи девор суфаи васеъ тӯл кашида, рӯбарӯи даромад суфа хеле пеш мебарояд ва дар он ҷо тахт меистодааст. Деворҳои ҳудуди толор, долонҳои беруни он ва деворҳои дигар хонаҳои ҳамшафати он саросар аз расму сурат пур мебошанд. Аз толори дигар, ки

²³⁵ Тавсифи муфасссали рафти ҳафрийёт ва таъвили материалҳои бадастомада дар асарҳои А.Ю.Якубовский, М.М.Дяконов, А.М.Беленитский ва дигарон оварда шудааст.

²³⁶ Ба ақидаи В.А.Лившиц, номи аслии сугдии Афросиёб «Паршавоп» будааст (маънои «Паршавоп»- «Бар оби сиёҳ», яъне «Қанори дарёи сиёҳ») мебошад, онро ба тоҷикӣ Порсиёб талаффуз мекардагӣ шуданд ва дар асрҳои минбаъда калима ба худ шакли «Афросиёб»-ро гирифт - Лившиц В.А., 1965 а, с. 5).

²³⁷ Тереножкин А.И., 1950 б, с. 161. Муқоиса кунед: Массон М.Е., 1950, с. 160-161 (дар Самарқанд «ба андозае беътар шудани зиндагӣ ба назар мерасидааст»).

²³⁸ Пачос М.К., 1967, инчунин ниг.: 1966.

тарҳаш мисли толори асосӣ бошад ҳам, нисбат ба он андак хурдтар аст, асбоби ашёи ҷубини кандакорӣ ва ҳайкалчаҳои ҷубини нимсӯхтаи раққосаҳо ёфт шуд.²³⁹

Яке аз калонтарин марказҳои Суғди Бухоро димнаи Варахша буд. Онро солҳои 1938-1939 ва 1949-1954 В.А.Шишкин тадқиқ кард. Қисми асосии димнаи Варахша теппаест, ки шаклан тақрибан секунҷа мебошад. Вусъати он 9 га ва баландиаш тақрибан 10м аст. Баландии харобаҳои арк бошад, аз 9,5м зиёд нест (аслан баландии он 30м будааст). Ин иморати калоне буд, ки (андозаи тарафҳояш 31м) таҳкурсии яклухти похсагӣ дошт. Дар ғарбтари арк қасри бухорхудотҳо воқеъ буд. Ин қаср иморату бинои зиёди хурду калон дошту ҳамаи онҳо ба саломхонаи бузурге мепайваست, ки дар тарафи ғарбии қаср воқеъ буд. Толорҳои ташрифот қатор-қатор ҷой доштанд. Баъзеи онҳо хеле калон буд. Деворҳои қаср пур аз нақшунигори аҷоиб ва расму суратҳои пурмазмун буд. Рӯбарӯи қаср, аз афти қор, маъбаде сохта будаанд, ҳавлиҳои шахриён дар қисмҳои шимолӣ, шарқӣ ва ғарбии Варахша ҷой дошт.²⁴⁰

Аз дигар шахрҳои воҳаи Бухоро Пайкандро ном бурдан мумкин, ки вусъати он ба 20га мерасид. Ин шахр ҳам қалъа ва арк дошт.²⁴¹

Кофирқалъа²⁴² ва табақаҳои болоии Тали Барзу²⁴³ ҳам ба димнаҳои ноҳияи Самарқанд нисбат доранд.

Ба шарофати ҳафриёти чандинсолаи Б.Я.Ставиский дар сарғаҳи Зарафшон ҳам бисёр бошишгоҳҳо ва қалъаҳо кашф ва тадқиқ гардиданд. Масалан, 12км дуртар аз Қалъаи Муғ дар канори деҳаи Мадм Б.Я.Ставиский ва Ю.Ёкубов Гардони Ҳисор ном димнаеро тадқиқ карданд ва он қасри калонест, ки дар болои теппае ҷой гирифтааст. Қаср дар сӯхторе нобуд шуда будааст. Худи қаср биноҳои бисёр, аз ҷумла, саломхона ва намозгоҳ доштааст. Аз ин ҷо намунаҳои аҷоибӣ ҷӯбҳои кандакорӣ ба даст омад. Дар водии Моғиён ҳам бисёр асарҳои қадима тадқиқ шудаанд. Умуман, дар сарғаҳи Зарафшон зиёда аз 50 осори давраҳои аввали асрҳои миёна ёфт шудааст.²⁴⁴

Ва ниҳоят, бинобар тадқиқоти С.К.Кабанов, дар Суғди ҷанубӣ дар ноҳияи Қашқадарё ҳам дар аввалҳои асрҳои миёна бисёр шахрҳои калон воқеъ будаанд.

Бинокорӣ

Дар бобҳои пешина мо камубеш бисёр масъалаҳои бинокориро аз назар гузарондем. Дар аввалҳои асрҳои миёна дар Суғд ва, умуман, дар тамоми Осиёи Миёна масолеҳи асосии деворзанӣ похса ва хиштиҳои калони хом буд (андозаи онҳо аксаран 50-52х 25-26х10-12 см). Хишти пухта хеле кам истифода мешуд (асосан барои фарши хона ва ғ. истифода мебуданд). Барои тақияи болору забарравҳо асосан сутунҳои ҷубинро қор мефармуданд. Ҷӯб дар бомпӯшӣ ҳам масолеҳи асосӣ буд.

Деворҳоро ба дараҷае ғафс мекарданд, ки ҳочат ба таҳкурсии ҳам наменонд. Фақат дар якҷанд ҷой таҳкурсии ёфт шудааст. Масалан, дар Варахша дар таги сутунҳо аз хишти хому пухта пойсутуни чуқуре сохтаанд (чуқуриаш қариб то 2м), маъбади Панҷакент ҳам таҳкурсии дошт. Фарши хонаҳо асосан

²³⁹ Шишкин В.А., 1966; Альбаум Л.И., 1971; Альбаум Л.И., 1975.

²⁴⁰ Шишкин В.А., 1963; Нильсен В.А., 1936, с. 35-36.

²⁴¹ Якубовский А.Ю., 1940 - саҳ 51-84, Нильсен В.А., 1966, с.17.

²⁴² Шишкин Г.В., 1961; Нильсен В.А., 1966 с. 23-25.

²⁴³ Григорьев Г.В., 1940а.

²⁴⁴ Ставиский Б.Я., 1957 а; 1961, в, г; 1964 а.

гиландова буда, баъзан онҳоро аз хишти хом ва ҳатто аз хишти пухта ҳам мекарданд (масалан, дар Панҷакент ва Варахша). Дар кӯхистон фарши хонаро аз санг месохтанд.

Чор навъи девор маъмул буд - похсагӣ, хиштӣ, похсагии хиштӣ ва хиштии похсагин. Ғафсии деворҳо ба ҳисоби миёна 1 -1,6 м буд. Хонаҳо бо дахлезу долонҳое пайваست мешуданд, ки болои онҳо бо чанд усул пӯшида мешуд. Тоқҳоро аз хишти хом мебардоштанд. Дарҳоро аз тахта месохтанд, баъзан дарҳоро дуқабата ҳам мекарданд ва сохти ин дарҳо ба муддати мадид бе-тағйир мондааст ва онҳоро, ҳатто ҳозир ҳам, дар баъзе иморатҳои тореволютсионии тоҷикон дидан мумкин аст - яъне ҳамон дари ду забонакдор, ки забонакҳои он дар хонаҳои тағдарию болодарӣ ҷой гирифта, тоб меҳӯранд. Агар хона тангу борик буда, бари бомаш аз 3м зиёд набошад, болои онро бо хишти хом бо усули шервонии моилтоқӣ мепӯшиданд, ки ин усули бомпӯшӣ ханӯз дар Шарқи Қадим истифода мешуд. Болои хонаҳои нисбатан хурди чоркунчаро гунбазпӯшӣ мекарданд. Масалан, дар Афросиёб хонаи бомаш гунбазие ёфт шуд, ки 4,3х4,3м вусъат дорад. Хонаҳои калонтар боми муқаррарии сунддор доштанд. Масалан, толорҳои чоркунҷаи Панҷакент дар миёнҷо, андак дуртар аз ҳамдигар, чор сутун доранд, ки дар шифт бо чорҷӯбае пайваست шудаанд ва як нӯги болорҳо дар ҳамин чорҷӯба ва нӯги дигари онҳо ба забаррави девор устувор карда мешуд. Мобайни чорҷӯба ҳолӣ мемонду мӯривор бардошта мешуд ва вазифаи равангро иҷро мекард (масалан, дар Помир ва водии Қаротегин баъзеи хонаҳо ҳозир ҳам бо чунин тарз сохта мешавад).

Ҷӯбу тахтаҳои нимсӯхтаи зиёд, ки аз ин биноҳо ёфт шуд, далолат мекунад, ки дар хонаҳо кату тахтакатҳои²⁴⁵ тахтагӣ будааст. Дигар навъҳои ҷиҳози хона аз рӯи расми деворҳо аён аст.

Санъати тасвири

Осори санъати тасвири аз Панҷакенти қадим, Варахша ва Самарқанд падид омад.

Дар Панҷакент дар 60 хона расми рӯи девор ёфт шуд. Ин шумораи зиёд нишон медиҳад, ки одати ороиши деворҳои хона дар байни сӯғдиён то чи андоза маъмул будааст, ҳол он ки то ба рӯзҳои мо аз он санъати бузурги ороиш фақат резаҳое омада расидаанд.

Доир ба санъати тасвирии Панҷакенти қадим бори аввал А.Ю.Якубовский, М.М.Дяконов, А.М.Беленитский мақолаҳо ҷоп кардаанд. А.Ю.Якубовский ҷиҳатҳои аҳамияти умумитаърихии тасвириҳо, М.М.Дяконов хусусиятҳои услубии тасвириҳо ва А.М.Беленитский мазмуну мундариҷаи тасвириҳо таъвил додаанд. Тасвириҳо, ки дар солҳои охир ба даст омадаанд, бо эҳтимоми А.А. Беленитский интишор шудаанд (вале, мутаассифона, фақат қисми ками онҳо).

Аксари толорҳои ташрифот деворҳое доранд, ки вусъати онҳо то ба 100м² ва ҳатто беш аз ин аст ва чанд қатор расмҳои болоӣ ҳам доранд. Сюжети расмҳо хеле гуногун аст. Беш аз ҳама тасвири кадом як достони қадиме ба назар мерасад. Масалан, дар толори 41-уми объектҳои VI қариб 40м² сурат ёфт шуд ва дар омади ғап, тамоми сурат аз поён то сари девор нағз боқӣ мондааст. Тамоми вусъати девор бо изораҳои уфқӣ ба чанд табақа тақсим карда шудааст. Дар яке аз пораҳои девор чор табақа ҳаст, ки табақаи аз поён дувумаш нисбатан кам осеб дидааст. Дар заминаи кабудранги девор як манзараи томе инъикос шудааст, ки аз деворе ба деворе гузашта, ба масофаи 15м

²⁴⁵ Воронина В.Л., 1934, с. 78-87.

тӯл мекашад ва қариб нисфи вусъати тамоми деворҳои толорро фаро гирифтааст. А.М.Беленитский сурати мазкурро чунин ба қалам додааст: «Манзара аз ҳашт лавҳа ва ё худ сахна иборат буда, қаҳрамони асосии онҳо ҳамон як паҳлавони самандсавор аст. Дар сахнаи аввал паҳлавони самандсавор дар сари як даста саворони зирехпӯш истодааст, ки, аз афти қор, дар азми сафар мебошанд. Дар лавҳаи дувум паҳлавони самандсавор каманд ба душмани худ меандозад, ки вай ҳам савор аст. Дар лавҳаи сеум паҳлавони аспсавор бо аждаҳо ҷанг карда истодааст. Дар лавҳаи дигар боз ҳуди ҳамон паҳлавон тасвир шудааст, ки пешопеши дастаи сарбозон меравад ва зимнан мурдаи аждаҳо дар таги пой саворон хобидааст. Дар лавҳаи панҷум паҳлавон бо душмане муҳориба дорад, ки он ҳам савор асту дар гирду атрофаш дигар ҳамсафонаш бо тӯдаи девон задухӯрд мекунад. Ниҳоят, дар лавҳаи охири паҳлавони аспсавор бо дигар сарбози аспсавор муҳориба дорад». Аждаҳое, ки дар лавҳаҳои сеум ва чорум тасвир шудааст, танай дарози морпечи ҳалқа-ҳалқа дорад, ки охираш ба шакли бадани аз миён болои зан кашида шудааст ва сараш сари модашерро ба ёд меоварад. Эҳтимол, аждаҳо бол ҳам доштааст, вале инаш равшан не. Аз ҷароҳатҳои танай аждаҳо шӯълаи оташ ғавғора мезанад. Танай девҳо ба танай одам монанд, сари онҳо ҳам мисли сари одамай, вале андомашон ниҳоят бадҳайбат, мисли буз, барзагов шох доранд ва пойҳоишон мисли пойҳои буз. Ду дев савораи аробаҳои ҷангӣ задухӯрд мекунад.

Ба А.Беленитский муяссар шудааст, ки манзараҳои ин суратро ба як достони конкретӣ эпикӣ, яъне достони Рустам бо ҳамдигар марбут созад. Дар «Шоҳнома» дар байни қорномаҳои Рустам ҷанги Рустам бо аждаҳо, гирифтор шудани Авлод ба дасти Рустам, ҷанги Рустам ва Аржангдев, куштани Рустам Деви Сапедро инъикос шудааст.^{245a}

А.М.Беленитский, инчунин он манзараҳои қорзорро, ки дар он замон ширкат доранд, низ суратҳои эпикӣ мешуморад. Дар қадим занони Осиёи Миёна дар муҳорибаҳо, дар ҳақиқат, иштирок мекарданд ва ривояти қорномаҳои аҷоибӣ Тахминаву Заррина барин занони шӯҷо дар асарҳои муаррихони пешина зикр гардидааст. Қорномаи ин гуна занон асоси достону ривоятҳои шарқиронӣ шудаанд ва минбаъд дар дигар осори санъат низ тасвир ёфтаанд. Шаммае аз ин ривоятҳо дар «Шоҳнома» низ ба назар мерасад.²⁴⁶

Бисёр суратҳо дар мавзӯи дин ва маросимоти динӣ ҳастанд. Яке аз онҳо лавҳаи сӯғи навҷавони марҳумест, ки, ба ақидаи А.Ю.Якубовский, қаҳрамони афсонавии Осиёи Миёна - Сиёвуш мебошад (дар омади ғап, дар ин бора дигар фикрҳо ҳам ҳастанд). Инчунин сурати олиҳаи қордастаро низ ном бурдан лозим, ки А.М.Беленитский ва баъди вай Бисёр дигар муҳаққиқон онро сурати Нана (Нанайя) мегӯянд. Қолиби диққат аст, ки дар тангаҳои маликҳои Панҷакенти қадим номи ин олиҳа ба назар мерасад ва ин далолат мекунад, ки оли ҳукмрони Панҷакент ба ин олиҳа ибодат доштааст. Парастии ҷисмҳои осмонӣ ҳам, дар суратҳои рӯидевории Панҷакент акс ёфтааст.

Бисёр суратҳои рӯидевории Панҷакенти қадим мавзӯҳои гуногуни фолклорӣ ва масалҳо оид ба ҳайвонотро инъикос менамоянд. Дар ин бора А.М.Беленитский гуфтааст: «Ба ин лавҳае мисол шуда метавонад, ки дар он қаҳрамони афсона духтареро, ки бо қодуи қасе андаруни танай дарахт банд шуда будааст, озод мекунад. Ин ғап ба пайдоиши мундариҷаи дигар суратҳо низ дахл дорад, ки он то алҳол аз рӯи афсонаи машҳури «мурғи бахт» маъмул аст ва он зимнан дастраси фолклори тамоми олам гардидааст. Сурати наҷан-

^{245a} Беленицкий А.М., Ставицкий Б.Я., 1959, с. 62-66; Беленицкий А.М., 1967, с. 23.

²⁴⁶ Беленицкий А. М., 1960.

дон калоне чолиби диққат мебошад, ки дар он харгӯше тасвир ёфтааст ва ин харгӯш бо гапфурӯшиҳои дилфиреб шерро маҷбур мекунад, ки худро сарозер ба гирдоб партояд ва бо ҳамин тадбир тамоми ҳайвонот аз зулми шер раҳо мешаванд. Ин сурати хушобуранг тасвири басо дақиқи ҳикоятест, ки дар маҷмӯи афсонаҳои ҳиндӣ «Панчатантра» оварда шудааст.^{246а}

Рассоме, ки суратҳои рӯи деворро кашидааст, аз ҳаёти гирду атрофи худ низ бисёр сюжету мундариҷаҳоро гирифтааст. Манзараи ҷангу муҳорибаҳо ҷунон печдарпечу боварибахшу пуртаъсир мебошанд, ки бинандаро дар ҳайрат меғузоранд. Лавҳаҳои базму зиёфат низ бисёр ба назар мерасад. Инчунин дигар падидаҳои зиндагӣ, масалан, тасвири нардбозӣ, гӯштингирӣ барин лавҳаҳо низ дучор мешаванд, илова ба ҳамаи ин бисёр нақшунигори меъмории низ ҳастанд, ки танҳо вазифаи зинати иморатҳоро иҷро мекунад.

Муҳаққикон дар рафти тадқиқи суратҳои рӯидевории Панҷакенти қадим муқаррар карданд, ки ин суратҳо ба чанд услуб ва дар вақтҳои гуногун анҷом дода шудаанд.²⁴⁷

Вале таносуби мукаммали бенуқси ҳайратангези ин суратҳо баръало аён аст ва аксари онҳо бо латофату заковату назокати худ қасро моту мабхут мекунанд. Хусусан, қасро расми духтараки уднавоз мафтун мекунад - қиёфаи пурандеша, ҷашмони хумор ва ангуштони нозуки вай, ки рӯи торҳо ҷавлон мезананд, дар ҳақиқат, таъсири ғавқуллодае доранд. Ё худ боз як расмро гирем: ду савора - яке мард, дигаре зан. Ҳар ду пахлу ба пахлу ба рӯи якдигар нигоҳкунон рафта истодаанд, - мо намедонем, ки онҳо кучо рафта истодаанд, чиҳо гуфта истодаанд, вале ин ду нафар, ба назари мо, гӯё зиндаанд, замони онҳо ба қаъри асрҳо фуру рафта бошад ҳам, онҳо ба ҷашми мо гарм менамоянд ва таҷассуми олами томи образҳои бадеӣ мебошанд.

Суратҳои рӯидевории Варахша ҳам басо диққатталаб ва пурмаъно мебошанд. Дар толори сурхи қасри Варахша дар болои суфаҳо лавҳае ба назар мерасад ва он бо як мазмуну мундариҷа бандубаст шудааст - дар лавҳа филсавороне тасвир ёфтаанд, ки аз ҳамдигар ба фосилаи баробар ҷой гирифтаанд. Махлуқоти гуногуни бадҳайбат (баъзеи онҳо зоҳиран шерони сурхранг мебошанд) ва ё мургони сафедболи фӯлодминқори шерчангол аз чор тараф ба филҳо ҳамла мекунанд. Суратҳои толори шарқӣ тамоман дигар аст. Дар яке аз деворҳо як гурӯҳ ҷанговарони савор менамоянд. Дар маркази дигари сурат расми бузурги шохе тасвир шудааст, ки дар болои тахт нишастааст ва пояҳои тахтро суратҳои шутурҳои болдор зинат медиҳанд. Дар ҷапу ростии тахт суратҳои зиёд, расми ҷои қурбонӣ кашида шудааст. Боқимондаҳои суратҳои рӯидеворӣ дар дигар хонаҳои қаср низ ёфт шуд.²⁴⁸

Чӣ тавре дар боло зикр карда будем, дар Афросиёб ҳам хонаи калоне ошқор гардид, ки суратҳои оличаноб дорад. Дар яке аз деворҳо сурати равоке ҳаст, ки дар болои он мардону занони бисёре нишастаанд. Дигар толори ташрифот (вусъаташ 11х11 м) яке аз хонаҳои марказии қаср мебошад. Дар девори шарқии ин хона сурате ёфт шуд, ки мазмунан ба об алоқа дорад – мавҷҳои кабуд кашида шудаанду рӯ-рӯи он одамону паррандагону моҳиён шино мекунанд. Дар девори ҷанубӣ қофилае тасвир шудааст, ки ба тарафи қаср меравад ва дар саҳни қаср низ мардуми бисёре истодаанд. Худи қофила асари мукам-

^{246а} Беленицкий А.М., 1967, с. 24-25.

²⁴⁷ Ёғир аз асарҳои номбурда боз ба баъзеи дигар асарҳои асосӣ ниг.: «Живопись древнего Пянджикента» (маъл. мақ.), М., 1954; «Скульптура и живопись древнего Пянджикента» (маъл. мақ.), М., 1959.

²⁴⁸ Шишкин В. А., 1963, с. 150–156.

мали санъати тасвирӣ мебошад ва дар он одамоне акс ёфтаанд, ки савори фил, уштур ва аспҳо пеш мераванд. Аз ҳама пеш фили сафед меравад ва дар тахти равони болои фил кадом як бойзани нишастааст, ки эҳтимол, шоҳ духтар ё малика бошад. Дар сағрии фил, дар пушти тахти равон канизаки шоҳдухтар тасвир ёфтааст. Аз паси фил се зани аспсавор менамоёнд. Дар дасти яке аз онҳо чунин ибораи мухтасар ба забони суғдӣ сабт шудааст: «Ақрабони малика». Аз паси онҳо ду марди мусаллаҳи шутурсавор мераванд, ки дар даст ҷӯбдасти салтанат доранд, боз чор паррандаи сафед инъикос шудааст, ки онҳоро ду марди даҳонбаста гирифта мераванд ва ниҳоят боз як саворе ба назар мерасад, ки нисбат ба дигарон ду баробар калонтар кашида шудааст. Шояд, ки ин маросими арӯсбиёрони сафир бошад (духтари филсавор арӯсу марди аз ҳама калон кашидашуда сардори сафорат). Дар девори дигар лавҳаи кабули сафирон тасвир шудааст ва сафирон намоёндагони қавму тоифаҳои гуногун мебошанд.²⁴⁹ Дар бари ҷомаи яке аз сафирон матни суғдӣ ҳаст, ки аз сафорати Ҷағониён буданаш хабар медиҳад. Ин суратҳои Афросиёб махсули ранҷи дасти рассомону наққошони пойтахт буда, асарҳои мукаммалу олидарачаи санъат мебошанд. Онҳо ниҳоят зебову назаррабо кашида шуда, асосан рангҳои баланду равшану гуногунтобиш ба кор рафтааст (порае аз ин суратҳо дар лифофаи муковаи китоб оварда шудааст).

Расмҳои рӯидевории Суғд на фақат чун осори давраи худ аҳамият доранд. Мо дар боло гуфта будем, ки онҳо боз ҷӣ гуна аҳамият доранд - аслашро гирем, ин суратҳо энциклопедияи ҳаёт ва афкори суғдиён мебошанд, гарчанде тамоми ҷабҳаҳои ҳаётро фаро нагиранд ҳам, энциклопедияи ҳақиқӣ мебошанд. Албатта, бояд дар назар дошт, ки забони ин энциклопедия образҳои бадеӣ мебошад ва тавзеҳи ягонаву баҳснопазири ин забон кори осон нест.

Аз ёфт шудани аввалин суратҳои рӯидевории Панҷакент дере нагузашта М.М.Дяконов ақидае изҳор намуд, ки аҳамияти ин расмҳо аз доираи маданияти Суғд ва, умуман, Осиёи Миёна берун меравад. Вай дуруст тахмин кард, ки акнун дар санъати Туркистони шарқӣ «ҷараёни осиемийёнагӣ»-ро ошкор кардан мумкин аст (баъзе осорҳои маданияти Туркистони шарқиро дар охири ҳаҷи асри XIX ва аввалинҳои XX экспедицсияҳои археологҳои рус, немис, франсавӣ, англис ва япон ёфта буданд) ва барои муайян кардани замони пайдоиши баъзе гурӯҳҳои алоҳидаи онҳо имкон пайдо мешавад, ҳол он ки то ба ҳол замони пайдоиши онҳо асосан тахминӣ ва умумӣ муқаррар карда мешуд.²⁵⁰

Худи М.М.Дяконов ба чанд унсурҳои суғдию осиемийёнагии санъати Туркистони шарқӣ ишорат кард. Тадқиқоти олими Италия М.Буссали низ ҷолиби диққат ва боварибахш аст, ки вай масъалаи ба санъати Туркистони шарқӣ (зиёда аз ин, ба санъати тамоми Осиёи Марказӣ) таъсир расондани санъати Осиёи Миёнаро хеле аниқ таҳқиқ намудааст.²⁵¹ Вале бояд эътироф кард, ки олимони фақат ба остонаи ин мавзеи аҷибу начиб қадам ниҳодаанд ва арсаи меҳнат дар ин ҷо канор надорад.

Ҳайкалтарошӣ. Санъати мусиқӣ ва рақсӣ

Дар санъати Суғд дар баробари рассомӣ ҳайкалтарошӣ ҳам мақоми муҳим дошт. Масолеҳи ҳайкалсозӣ гил, ғач ва ҷӯб буд.

²⁴⁹ Шишкин В.А., 1966, с. 14-22; Альбаум Л.И., 1971.

²⁵⁰ Дяконов М.М., 1954 а, с. 89-90.

²⁵¹ Ёссagli M., 1963, s. 42-50.

Дар Панчакент ҳайкали азими гилӣ ёфт шуд. Ин ҳайкал замоне айвони маъбадро оро меодааст. Дар ин айвон изорае ёфт шуд, ки қариб 8 м дарозӣ дошт. Мазмуни нақши ин изора тасвири фантастикии манзараи дарё мебошад. Заминаи нақш хатҳои шикастаи барҷаҳида аст, ки мавҷи дарёро ифода менамояд ва дар болои ҳамин хатҳои мавҷӣ, бо усули муқарнаси барҷаҳида ҳайвону моҳиҳои аҷоиб ва махлуқоти одамсимо тасвир ёфтаанд. Дар яке аз деворҳо дар мобайн махлуқи одамсимое нақш ёфтааст, ки аз об баромада истодааст. Тамоми моҳиён ва махлуқоти ғароиб ба тарафи ҳамин махлуқи одамсимо шино мекунад. Дар нақши изораи девори севум дар мобайн махлуқи одамбашарае ҳаст, ки аз ду думи ба ҳам печида иборат мебошад. Дар ҳамин ҷо чанд аждаҳо менамояд, ки даҳони худро калон кушода истодаанд. Чунин ақидаи А.М.Беленицкий қобили қабул, ки ин нақши муқарнас ва ҷонварони он таҷассуми олами об, аниқтараш, таҷассуми Зарафшон мебошад, онро юнониён «Политимет» (яъне «Пурэзоз») ва суғдиён «Номиқ» (яъне «номдор») меномиданд.

Дар Панчакент инчунин ҳайкалҳои хушнамонӣ ҷӯбӣ ҳам вучуд доштанд. Ин ҳайкали раққосаҳо мебошад, ки ба андозаи 3/4 қисми танаи одамон сохта шудаанд. Раққосаҳо аз миён боло луч буда, дар айна ҳаракатҳои мураккабтарини рақс тасвир ёфтаанд. Онҳо дасти чапро ба миён монда, пой ростро қат карда, аз болои пой чап, ки рост аст, ба тарафи чап дароз карда истодаанд. Шаддаву халхолҳои зиёд ва шалвори аҷоибдӯхти маҳину нозук ба қомати расову болои раққоса боз як хусни барзиёде мебахшад.²⁵²

Ҳайкалҳои раққосаҳои Панчакент муҷассамҳои он мўъҷизакороне²⁵³ мебошад, ки аҷнабиён онҳоро «гирдобӣ духтар» меномиданд. Раққосаҳои Чоч, Қумод, Кеш, Маймурғ, алалхусус, раққосаҳои Самарқанд ниҳоят машҳур буданд. Пирохани ҳарири шерозаҳояш зардӯзии гулобӣ, шалворҳои бекасаби нилранг ва кафшҳои қирмизии кемуҳтӣ ба қомати расову дилбари онҳо ҷунон қоиму шинам меафтад, ки бинанда аз хусни онҳо дар ҳайрат мемонад. Рақси онҳо баъзан дар болои тўб иҷро мешуд ва ҷунон бо суръату тезу шӯх буд, ки бинанда мафтун мегардид. Вақте рақс ба авҷи худ мерасид, раққоса пирохани худро кашида мепартофт аз миён боло луч мешуд ва ин таъсири рақсро ниҳоят зӯр мекард. Ҳаракати раққоса ҷунон тез буд, ки шоир пиндоштааст боз андаке суръат гирад, раққоса мисли пораи абре ба осмон мепараду ба офтоб мерасад.²⁵⁴

Раққосаҳои Панчакент шояд дар ҳамин гуна авҷи рақс таҷассум ёфтаанд.

Мардуми Суғд ва ноҳияҳои атрофи он на фақат дар маданияти рақс, балки дар санъати мусиқӣ ҳам шӯҳрат доштанд. Номи даҳҳо асбобҳои мусиқӣ то ба мо расидаанд, ки дар Бухоро маъмул будааст. Бисёр навою охангу мақомҳои гӯшнавоз эҷод гардидаанд. Баъзеи онҳоро яккахону якканавозон ва баъзеи онҳоро дастаи навозандагону ҳофизон иҷро мекарданд. Бухоро инчунин бо артистони худ машҳур буд. Театри лӯхтакҳо асри VII маҳз аз Осиёи Миёна ба Хитой гузаштааст.

Вале бармегардем боз ба сари ҷӯбҳои кандакории Панчакент - нақшҳои ислимӣ гирдобӣ арақои иморатҳоро зиннат меод, сутуну болорҳо низ кандакорӣ карда мешуд.²⁵⁵

²⁵² Беленицкий А.М., 1959, с. 75-76.

²⁵³ Рифтин Б.Л., 1960, с. 128.

²⁵⁴ Schafyuk Y.N., 1963, p. 55-56.

²⁵⁵ Воронина В.Л., 1959. Ҷӯбҳои кандакориро Б.Я.Ставиский ва А.Ю.Якубовский дар Мадам ёфтаанд.

Аксар нақшҳои кандакории чӯб басо печдарпечу мураккаб буду одамон дар чорчӯба ва ё даруни нимдоира гирифта мешуд, масалан, дар дохили чорчӯба ё нимдоира тарҳи одами дар тахт нишаста ва ё сардори савори аробаи ҷангӣ ва ғ. тасвир карда мешуд. Дар ин нақшҳо анъанаи санъати кушониён баръало ба назар мерасад.²⁵⁶

Дар қасри Варахша бисёр деворҳои бо ғач андовашуда ҳастанд, ки бо нақшҳои мураккаб фаро гирифта шуданд. Аввал девор бо қабати тунуки (аз 1,5 то 20см) ғач андова шуда, баъди хушк шудан дар он гул мебароварданд. Мазмуни нақш гуногун буд. Баъзан ин нақши оддии арча, баъзан қатори се-кунҷаву чоркунҷаҳои оддӣ ва ғ. буд, ки ба ҳам печида, намудеро пайдо мекарданд. Чоркунҷаҳои гуландарун, ситорагулҳо, таркибу печопечи нақшҳои наботию геометрии ҳама мутаносиб ба ҳам таркиб ёфта, андаруни доираҳо муттаҳид карда мешуданд. Нақши наботӣ, алалхусус, баргу наздак то бисёр дучор мешавад. Дар лавҳаҳои, ки аз афти қор, манзараи табиатро инъикос менамоянд, дарахтони танаашон ниҳоят ғафси ду-семетра ба назар мерасанд, ки баргу шохаҳои онҳо ниҳоят равшану дақиқу боҳавсала кашида шудаанд ва ҳатто гурми шохаҳо нағз намоён аст. Дар ин лавҳаҳо, инчунин ҳавзҳо ҳам ҳастанд, ки дар он моҳиён шино мекунанд. Дар заминаи ана ҳамин гуна манзараҳо лавҳаҳои зиёди зиндагӣ тасвир ёфтаанд, ки дар он ҳайвону инсон ва дарандагону парандагон ширкат доранд. Инчунин манзараҳои сайди гӯрхар, гурӯз ва оху низ тасвир шудааст. Андозаи расми саворон қариб ба андозаи ҳақиқии савор баробар буд. Баъзе аспҳо болдор кашида шудаанд. Махлуқоти афсонавӣ ҳам хеле бисёр, алалхусус сурати зане, ки ба сурати парранда кашида шудааст, ҷолиби диққат мебошад, дар омади ғап, гуфтан лозим, ки образи ин гуна занони парандасимо дар ашъи давраҳои сонии ҳунармандони Осиёи Миёна бисёр вомехӯрад ва ҳатто онро дар айёми мо дидан мумкин (то ба қарибӣ ин хели нақшро дар носкадуҳои Самарқанд ҳаққокӣ мекарданд).

Санъати гуногунмазмуну гуногунмундариҷаи кандакорӣ, басо наву тоза ва зарифу латиф будани он ба андозае ҳосияти умумӣ доранд ва ҷузъиёти он батафсил тасвир карда нашудааст, ки ин ҳолат хусусияти монументалӣ доштани тамоми он санъатро хеле равшан таъкид кардааст.²⁵⁷

Хати сугдӣ ва адабиёти он

Чи тавре дар боло гуфта гузаштем, хати сугдӣ аз хати оромӣ бармеояд. Дар он даврае, ки алҳол мавриди назар аст, хати сугдӣ хати курсив буд. Одатан дар амалия 18-19 ҳарфи алифбо ба қор мерафт ва баъзе калимаҳо бо идеограмма ифода карда мешуд. Соли 1965 дар арки Панҷакент археолог А.Исҳоқов бори нахуст дар таърих алифбои сугдиро ёфт. Дар танаи хуме ҳарфҳо ва машқи хат сабт шуда буд. Алифбо 28 ҳарф дорад, ки он тамоми ҳарфҳои алифбои оромӣ аст ва ҳатто он ҳарфҳои низ ҳастанд, ки амалан истифода намешуданд. Ана акнун маълум шуд, ки чаро Сюан-сзан «аз бист андаке зиёд»²⁵⁸ гуфтаасту 18-19 ҳарф нагуфтааст, ки он амалан ба қор мерафт - вай ин маълумотро аз ягон сугдӣ босавод гирифта будааст ва ин сугдӣ ба вай шумораи асли» яъне гуфтан мумкин, шумораи назариявии ҳарфҳоро хабар додааст, ки ҳар як одами саводноки он давра медонист. Хати сугдӣ дар

²⁵⁶ Беленицкий А.М., 1962.

²⁵⁷ Шишкин В.А., 1963.

²⁵⁸ Тарлумаи аниқи инро ниг.: Pelliot., 1934, p. 48; муқоиса кунед: Beal, s, 1906, p. 26–27 («сӣ ё қариб сӣ»).

ноҳияҳои гуногуни Осиёи Миёна ҳар хел буд, масалан, хати суғдии Самарқанд фарқ дошт.

Осори хати суғдӣ, пеш аз ҳама, дар Туркистони шарқӣ ёфт шуд. Ин осор бо ҳуруфоти суриёний, монӣ ва боз ба ҳуруфоти навъи севуме навишта шудаанд, ки он айнан мисли ҳуруфоти уйғурӣ набошад ҳам, ба он андак шабоҳат дорад. Ҳамаи ин матнҳо бо як забон иншо шудаанд. Дар баъзе матнҳо истилоҳи тақвим ҳаст ва он бо истилоҳи тақвим, ки Берунӣ дар «Осор-ул-боқия»-и худ суғдӣ номидааст, айният дорад. Ҳамаи ин имкон дод муқаррар шавад, ки забони матнҳои мазкур забони суғдӣ ва он ҳуруфоти навъи севум ҳуруфоти аслии суғдӣ мебошад.²⁵⁹

Материалҳои забони ягнобӣ имкон дод, ки ин матнҳо хонда шаванд.²⁶⁰

Аввалин маълумот дар бораи забони ягнобӣ баъди ба Ягноб сафар кардани шарқшиноси рус А.Л.Кун ва ҳамроҳи вай Мулло Абдурахмон ном марди тоҷик ба даст омад. Минбаъд дар бораи ин забон Ш.Акимбетов, Е.Ф. Кол, Н.Г.Маллитский, К.Г.Залеман ва дигарон маълумот чамъ карданд. Аз ҷумлаи олимони советӣ, ки дар ҳуди Ягноб забони ягнобиро тадқиқ кардаанд, М.С. Андреев ва Е.М. Пешерева, С.И. Климчитский ва Л.А. Хетагуров, М.Н. Боголюбов ва А.Л.Хромовро номбар кардан мумкин аст. Ба Ягноб забоншиносони хориҷа - Р. Гото ва Г.Юнкер ҳам омада рафтаанд. Инчунин номи эроншиноси немис В.Гейгер ва олими Франция Э.Бенвенистро бояд зикр кард. Сохти грамматикаи забони ягнобӣ тадқиқ карда шуд. Маълум гардид, ки ин забон забони шарқиронӣ буда, дар асоси яке аз лаҳҷаҳои забони суғдӣ инкишоф ёфтааст.

Аксари фонди луғавии он ба лексикаи суғдӣ тааллуқ дорад. Дар ноҳияи дурдасту мушкилгузари водии Ягноб боқӣ мондани ин забони нави суғдӣ дар тадқиқи осори хати суғдӣ мадади бебаҳое расонд.²⁶¹

Дар боло мо дар бораи алифбое сухан рондем, ки дар Панҷакент ёфт шуда буд. Ин бозёфт дар айни ҳол далолат кард, ки барои саводмӯзон машқҳои махсуси хат вучуд дошт. Ин гуна машқҳои хати суғдӣ дар Марв низ ёфт шуданд. Дар арки Марв Л.А.Марушенко сафолпораҳои пури матни арабӣ ва машқҳои хати забони миёнаи форсӣ (пахлавӣ) ва суғдиро ёфт.

Аз афти қор, ин боқимондаи дабиристон, яъне мактаби хаттотони асри VIII аст, ки дар он ҷо талабаҳо хати арабӣ ва хати суғдиро меомӯхтанд, ки ханӯз дар муносибатҳои байналхалқии он даврҳо мақоми калон дошт.²⁶²

Ҳуҷчатҳои Қалъаи Муғ далолат менамоянд, ки дар Суғд хаттотони касбии баландихтисос буданд ва аксар ҳуҷчатҳо бо хатти ниҳоят зебо ва хоно навишта шудаанд. Аксар вақт дар поёни ҳуҷчатҳо чунин таъбир ба назар ме-

²⁵⁹ Garthiot K., 1914–1923; Īnvnĭnistĭ E., 1929; Лившиц В.А., 1966.

²⁶⁰ Ягнобиё кавми камшуморест, ки дар кӯъҳои Тоҷикистони Марказӣ, дар соғилҳои дарёи Ягноб зиндагӣ мекунанд (дарёи Ягноб шоҳи Фондарё аст, ки дар навбати худ ба дарёи Зарафшон мерезад). Шумораи ягнобиё хеле кам аст. Дар ҷорӣҳои охири асри XIX ва аввалии асри XX шумораи онҳо 1250-1400 нафар буд. Мувофиқи маълумоти аниқтар, ки ибтидои солҳои 30-юм ба даст омад, шумораи ягнобиё (дар ҳуди Ягноб) ба 2150 нафар расид. Алъол шумораи онҳо аз 3 ӯзор бештар мебошад. Ягнобиё ғайр аз ҳуди Ягноб дар дигар ӯйҳои, масалан, дар деҳаҳои болои Варзоб ҳам зиндагӣ мекарданд. Дар рӯзҳои мо як қисми ягнобиё ба тоҷикӣ гап мезананд, қисми дигари онҳо (тақрибан 2,5 ӯзор нафар) дузабона мебошанд.

²⁶¹ Аз ӯумла дар бораи ягнобиё аз забони онҳо ниг.: Залеман К.Г., 1888; Gĭigĭk W., 1901; Малицкий Н.Г., 1924; Андреев М.С., 1928; Климчитский С.И., 1940 б; 1940 а; Боголюбов М.Н., 1956; Андреев М.С. ва Пешерева Е.М., 1957; Хромов А.Л., 1966 б; 1966 а; 1968.

²⁶² Певзнер С.Б., 1954; Лившиц В.А., 1962 б, с. 67–68.

расад: «Бо супориши фалонӣ фалонӣ навишт». Масалан, номи Аспанаки Девгон ном хаттот то ба мо расидааст. Яке аз бехтарин хаттотони Суғд дар ибтидои асри VIII Рамтиш ном касе буд, ки падараш Вгашфарн ном доштааст ва он никоҳхати зеборо маҳз ҳамон Рамтиш навишта будааст.

Ба туфайли ҳуччатҳои Қалъаи Муғ мукотибаи расмии суғдиён, ҳуччатҳои юридикӣ, мактубҳои муқаррарӣ, мукотибаи хочағӣ ва ғ. дастраси мо шуданд.

Сюан-сзан қайд кардааст, ки дар Суғд «як навъ адабиёт ҳаст» (ин таъбирро дигар ҳел хондан ҳам мумкин: «як навъ солномаҳои таърихӣ ҳаст» ё худ онҳо китобҳо ва солномаҳои таърихӣ доранд).²⁶³

Дар ҳақиқат, суғдиён соҳиби адабиёти бойи динӣ ва дунявӣ буданд. Масалан, китобҳои суғдӣ буддой бо хати аслии суғдӣ навишта шудаанд. Аз ҷумлаи ин адабиёт тарҷумаи суғдӣ «Вессон тараҷатакӣ» аз Ҳама муҳимтар аст. Дар ин китоб дар баробари матни суғдӣ ин ҷатакӣ матнҳои он ба забони палӣ, тибетӣ ва хитой низ ҳастанд ва ин ба яке аз бехтарин донандагони забони суғдӣ Э.Бенвенист имкон дод, ки матни суғдӣ ин асари буддоиро пурра хонда барояд. Матни суғдӣ 1513 сатр аст (фақат чанд саҳифаи аввал ва чанд сатри охираш нест).

Мазмуни ҷатакӣ чунин аст: «Баъди интизории тӯлонӣ подшоҳ писаре меёбаду номашро Судошан мемонанд. Баъди балоғат (Судошанро ба духтари зебӯе хонадор мекунад ва онҳо соҳиби 2 фарзанд мешаванд. Барои кадом як гуноҳе подшоҳ шохзодаро ба кӯҳи дурдасти пурдахшате бадарға мекунад, ки он макони даррандагон ва чинҳои одамхӯр буд. Занаш ду фарзандашро гирифта ва ба ӯ нестони шавҳараш нигоҳ накарда, ҳамроҳи вай ба сафар мебарояд. Шохзода, ки дар Ҳиммату саховат ном бароварда буд ва маҳз барои ҳамин ҳам ба сараш кулфати бисёр меомад), тамоми чизу чораашро ба дигарон тақсим карда медиҳад.

Ниҳоят, онҳо ба як биёбони касногузари пурбими фалокатбор рафта мерасанд. Худои таоло ба онҳо раҳмаш меояду қасри пурҳаловате барои онҳо ато мекунад. Шохзода ва зану фарзандонаш каме дар қаср дам мегиранду шохзода боз азми сафар мекунад, то ин ки гуфтаи падарашро аниқ ба ҷо оварад. Дар охир онҳо ба он кӯҳи мудҳиш омада мерасанд ва шохзода аз шоху алаф козае сохта, дар он ҷо маскун мешавад. Саховати Судошан ба ҷое мерасад, ки вақте роҳгузаре фарзандони ӯро талаб мекунад, фарзандонашро ба вай мебахшад ва ниҳоят Худои таоло ба мардум ҷӣ андоза сидқ доштани Судошанро доништанӣ шуда, ба пеши вай пирамардеро мефиристонад ва ин пирамард аз Судошан талаб мекунад, ки зани зебӯяшро ба вай бахшад. Судошан занашро ба пирамард мебахшад, вале пирамард мегӯяд, ки дертар омада гирифта мебарад ва худаш ғайб мезанад. Раҳгузаре, ки фарзандони Судошанро гирифта буд, ба пойтахти падари Судошан расида меояд ва подшоҳ писарони Судошанро харида мегирад. Онҳо азобу кулфати падари худро ба бобояшон ҳикоя мекунанд. Баъди илтиҷои зиёд Судошан ба назди падари худ бармегардад ва падараш ӯро ба ҷои худ ба тахт мешинонад. Поёни ҷатакӣ хитобаи худ Буддо буда, дар он гуфта мешавад, ки шохзода Судошан худ Буддо асту ӯ дар яке аз давраҳои таносуи худ дар чунин шакл вучуд дошт».²⁶⁴

Маълум, ки сикли ҷатакӣ яке аз муҳимтарин фаслҳои адабиёти ҳиндӣ буддой мебошад. Инчунин асарҳои буддоие низ буданд, ки аз мавзӯи илми илоҳиёт баҳс мекарданд. Е.Э.Бертелс навишта буд: «Гуфтан лозим, ки қимати

²⁶³ Beal S., 1906, p. 27.

²⁶⁴ Матни суғдӣ, тарҷумаи франсавӣ ва луғатро ниг.: Ёйновъистъ Е., 1946. Таъвили муфассали русии матнро ниг.: Бертельс Е.Э., 1960, с. 69-71.

бадеии матнҳои мазкури сугдӣ баланд нест. Вале инро ҳам фаромӯш кардан лозим не, ки онҳо тарҷума мебошанд. Аз ҳама муҳимаш ҳамин, ки ин матнҳо ба зиммаи мутарҷимони сугд вазифаи бениҳоят мураккабтар гузошта буд ва дар айни ҳол, ин матнҳо ба мутарҷимон мадад мерасонданд, ки забони худро такмил диҳанд ва ба дараҷаи забони бою мукаммали адабиёти Ҳиндустони қадим – ба дараҷаи забони санскрит баланд бардоранд».²⁶⁵

Бояд қайд кард, ки тарҷумаи сугдӣ тарҷумаи тахтуллафзӣ набуд ва баъзе ҷойҳои он аз асл дур мерафт. Тарҷумон ба тарҷумаи худ нуктаҳои илова кардааст, ки дар матни асли нест, вале аз ҷаҳонбинӣ ва тарзи ҳаёти сугдиёни он-замона бармеомад.²⁶⁶

Ба қавли Наршаҳӣ, дар Бухоро як силсила ривоятҳои маъмул будаанд, ки аз корномаҳои Сиёвуш ном шоҳи афсонавӣ нақл мекардаанд. Ин ривоятҳо манзум будаанд ва онҳо дар майдону кӯчаҳои шаҳрҳо суруда мешудаанд. Ҳамон достоне, ки аз марғи Сиёвуш ҳикоя мекард, номи махсус дошт ва онро «Сӯги муғон» меномиданд. Аз афти қор, Сиёвушро сугдиёни Самарқанд ва инчунин дар дигар ноҳияҳои Осиёи Миёна мепарастидаанд.²⁶⁷

Дигар фасли дoston - достони Рустам ва аспӣ вай Рахш, ки ба сугдӣ иншо шудааст, танҳо дар намуни ду пораи ҷудогона дастрас гардидааст. Дар пораҳо ҳикоят мешавад, ки Рустам девҳоро таъқиб кард, бисёрии онҳоро кушт ва як қисми девҳо ҷон ба саломат бурда, андаруни қалъае пинҳон шуданд. Рустам аз кайфи зафар завқ бурда, дар марғзоре ба истироҳат рафт, зину лачоми Рахшро кушода, ба чаро сар дод ва худаш ҳам либоси ҷангиашро кашида монду ба хоб рафт. Дар мобайн девҳо ба худ омада, аз қалъа баромаданду аз пайи Рустам афтоданд, ки илоче ёфта ўро набуд кунанд. Баъди ин лашкари девҳо тасвир шудааст, ки савори аробаю филу аспу дарандаву газандаву хазанда бо дахшату ваҳшату мағалу мудғои муҳиш ба роҳ мебароянд ва баъзе девҳо мисли қарғасу қалхот бол мезананду сарозер парвоз мекунанд. «Аз қиёми девҳо пардаи осмон дариду барфу борон, тагаргу жола ва раъду барқ бар замин фуру рехт, девҳо наъракашон заминро замонро ба ларза меоварданд ва аз худ дуду оташ медамиданд». Рустам Дoston бошад, беҳабар аз ин ҳама ғарқи хоб. Аммо ҷони Рустамро Рахш халос карда, ўро аз хоби ғафлат ҳезонд. Рустам пӯсти шерро ба худ ҷавшан сохта, ба ҷанг омода шуд. Вақте ки девҳо наздик омаданд, Рустам вонамуд сохт, ки саҳт тарсидаасту фирор хоҳад кард. Девҳо аз паси вай афтоданду Рустам ҳам каме онҳоро пеш оварда, ногаҳон пас гашту мисли шери ҷаён ба девон дарафтод.

Охири дoston боқӣ намондааст. Ниҳоят, ривояти сугдии масалҳои «Калила ва Димна», аз ҷумла, ҳикояти тоҷир ва суфтагар ҷолиби диққат мебошад. Ғайр аз ин дигар асарҳои адабии сугдӣ низ бисёранд.²⁶⁸

Ақоиди мазҳабӣ

Дар бораи ақоиди мазҳабии аҳли Сугд дар маъхазҳои гуногуни сугдӣ, хитой, арабӣ ва тоҷикию форсӣ маълумот ба назар мерасад. Вале муқоисаи ин маълумотҳо қори ниҳоят душвор аст, ба ин сабаб дар бораи тартиби диндо-

²⁶⁵ Бертельс Е.Э., 1960, с. 72.

²⁶⁶ Лившиц В.А., 1962 б, с. 72.

²⁶⁷ Тафсилоти инро ниг. дар: Дьяконов М.М., 1951 (наволаъно ба маъхаз ва адабиёт низ дар намин ӯ).

²⁶⁸ Jynvynisty E., 1956; Hynning W.Ĭ., 1940., 1945; 1946; Брагинский И.С., 1955. с. 129-131, 207-215, 413-415.

рии суғдиён дар адабиёт то ба ҳол ягон асари мукаммале таълиф нашудааст. Ба маъхазҳо мурочиат мекунем.

Дар Суғд «арвоҳи Дэси́ро мепарастанд ва аз дарёи ғарб (яъне баҳри Каспий– Б.Ғ.) сар карда, то саросари мамолики Шарқ ба он эътиқод доранд. Зоҳиран, ин бутест заррин, ки миёнаш 15 фут аст ва ба ҳамин мувофиқ қад дорад. Ҳар рӯз ба ин бут панҷ уштур, даҳ асп ва сад ғусфандро қурбон мекунанд. Шумораи қурбонивардагон баъзан ба 1000 мерасад...»²⁶⁹. Дар тарҷумаи ҳоли Сюан-сзан гуфта мешавад, ки дар Самарқанд «малик ва мардум ба Буддо имон надоранд ва оташ мепарастанд».²⁷⁰ Инчунин ривоят ҳаст, ки ба «арвоҳи бадкирдори олам»²⁷¹ ва ба «худованди осмон» низ эътиқод вучуд дошт. Ба қавли Хой Чао, дар Суғд дар нимаи аввали асри VIII «эътиқоди арвоҳи осмон маъмул буд».²⁷² Дар боргоҳи ҳокими Суғд, инчунин «маъбади ниёгон»²⁷³ низ вучуд дошт.

Дар китоби олими бузурги асри XI Осиёи Миёна - Берунӣ «Осор-ул-бақия» бо номи «Гуфтор андар идҳои тақвими суғдиён» боби махсусе ҳаст.

Дар асари олими бузурги асри XI Осиёи Миёна - Абӯрайҳони Берунӣ «Осор-ул-бақия» фасле ҳаст, ки дар он чашни моҳҳои суғдиҳо тавсиф ёфтааст. Рӯзи бисту ҳаштуми моҳи аввал «зардуштиёни Бухороро идест, ки «Ромиши оғом» меноманд. Ва дар он ид дар оташқадае, ки наздики қарияи Ромиш аст, чамъ мешаванд. Ва ин оғомҳо назди онон азизтарини идҳост. Ва дар ҳар деҳе, ки бошанд, назди раиси худ барои хӯрдану ошомидан чамъ мешаванд. Ва ин ид барои эшон дар чандин навбат аст». Ин иди Соли нав аст, ки бо тасаввуроти роҷеъ ба табиати миранда ва азнав зиндашаванда алоқа дорад. Дар яке аз моҳҳои суғдиён расми рӯзадорӣ низ мавҷуд аст. Онҳо «дар ин рӯз таому шаробро тарк мекунанд ва аз он ҷӣ бо оташ пухта шавад, парҳез менамоянд. Ва ҳамиру меваю набот меҳӯранд». Рӯзи дувуми моҳи дигар онҳо «дар оташқадаҳо чамъ мешаванд ва чизеро, ки аз орди арзан ва равшану шакар пухтаанд, дар он ҷо меҳӯранд». Ва ниҳоят расме ҳаст, ки соле як бор «аҳли Суғд бар мурдагонии пешини худ гиря мекунанду бар онҳо навҳа мезананд ва рӯйҳои худро мехарошанду барои мурдагон таому шароб мебаранд». Ҳамчунин расм дар байни Хоразмиён ва форсҳо низ мавҷуд буд. Аз ривоятҳои, ки дар бораи ин халқҳо карда мешаванд, баъзе ҷиҳатҳои тозае аён мегардад, аз ҷумла ин аст, ки онҳо «дар рӯзҳои фарвардгон барои арвоҳи мурдагон дар ғӯристонҳо физо мегуздоранд».²⁷⁴

Хуллас, аз гуфтаҳои Берунӣ чунин бармеояд, ки парастии мурдагон низ маъмул буд. Ин нуктаро мо дар ҳикояти Наршаҳӣ низ мебинем, ки ба Сиёвуш бахшида шудааст - дар Бухоро дар субҳидаи Соли Нав ҳар як аҳли шаҳр ба арвоҳи Сиёвуш хурусеро қурбон мекард. Муҳаққиқон ҳикояи Наршаҳӣ ва он маълумотеро, ки Вэй-сзе дар бораи Самарқанд додааст, муқоиса карданд. Ва моҳияти он маросим маълум шуд ва гап дар ҳамин будааст, ки мардум имони комил доштаанд, ки он ҷавони муқаддас моҳи ҳафтум мурдааст ва устухонаш гум шудааст. Вакте ки ҳамин моҳ мерасид, диндорон либоси сиёҳ пӯшида, пойлуч мебароянд ва мушт ба сина кӯфта навҳа мекашанд. Онҳо дашт ба дашт

²⁶⁹ Бичурин, II, с. 313.

²⁷⁰ «The Life of Hsüan-Tsang», 1959; Chavannes E., 1903, p. 133.

²⁷¹ Бичурин, II, с. 310.

²⁷² Fréhes W., 1938, s. 452.

²⁷³ Бичурин, II, с. 281.

²⁷⁴ Берунӣ, 1958, с. 284; ниг. низ ба с. 236, 255.

такопӯ мекунанд, то ки турбати чавони мукаддасро ба даст оранд. Ин маросим рӯзи ҳафтум ба охир мерасид.²⁷⁵

Вале парастии Сиёвуш на фақат танҳо парастии мурдагон буд, дар ин ақида нуктаҳои динҳои қадимтаре инъикос ёфтаанд, ки ба ҳудои набот имон дошт ва он мемуруду боз зинда мешуд.²⁷⁶

Мо дар боло новусҳои Панҷакентро зикр карда будем. Новусҳо аз Қофирқалъаи наздикии Самарқанд ҳам ёфт шудааст. Дар ҳуди Самарқанд бисёр оссуарийҳо ба даст омаданд. Аз деҳаи Бия-Наймани наздикии Каттақўрғон бисёр оссуарийҳо ёфт шуд, ки нақши муқарнасии латифу нозуки хушнамуде доранд.²⁷⁷

Аввалин оссуарий вақти кофтани таҳкурсии иморат соли 1971 дар Тошканд падида омад. Ҳангоми соли 1886 дар Афросиёб ҳафриёт кардани Н.И. Веселовский боз як оссуарии пурнақш ёфт шуд, ки олим онро «тобути сафолии давраи тоислом» мешумурд. Соли 1900 ҳуди ҳамин олим истилоҳи «оссуарий»-ро қорӣ кард (аз калимаи латинии ossuarium, ки маънояш устухондон мебошад), ки он дар илм маъмул гардид. Бо тадқиқи оссуарий ва маросими дафн дар оссуарий пеш аз инқилоб Н.И. Веселовский, В.В. Бартолд, К.А. Иностранцев барин олимони ва баъди инқилоб А.Я. Борисов, Ю.А. Рапопорт, Б.Я. Ставиский барин олимони машғул буданд.

Ба тӯфайли тадқиқоти ин олимони маросими дар оссуарий дафн кардани суғдиёнон чунин таъвил кардан мумкин аст. Дар «Авесто» ва дар дигар асарҳои даврони сони зардуштия гуфта мешавад, ки ҳадаи зардуштиро ба ҷое бояд бурд, ки он даҳма ном дорад ва дар ин даҳма «доимӣ» сагҳо ва паррандаҳои ҳастанд, ки гӯшти мурдари хӯрда, устухонашро тоза мекунанд (масалан, дар ин бора дар «Видевдат» ҳам сухан меравад). Ҷи тавре маълум аст, ин одат қариб бе ҳеҷ гуна тағйирот дар байни ғабрҳои Ҳиндустон боқӣ мондааст, ки онҳо дар асрҳои миёна аз Осиёи Миёна ба он ҷо кӯчида рафта буданд ва ҳоло ҳам ба зардуштия имон доранд. Баъди ин устухонхоро ҷамъ карда, ба ҷои махсусе бурда мемонданд ва номи ин ҷоро устуодон (ё астондан) мегуфтанд. Дар маъхазҳои арабӣ, ки истилоҳи арабро ба қалам медиҳанд, он иншоот, ки дар боло зикр кардему онҳо ба арабҳо дар Осиёи Миёна дучор меомаданд, новус номида шудаанд.²⁷⁸

Маъхазҳои ҳатти бевосита шаҳодат медиҳанд, ки дар Суғд чунин маросим маъмул буд ва ин ҷиҳати масъала хеле муҳим аст ва инро муҳаққиқони пешазинқилобӣ ҳам қайд кардаанд. Сафири Хитой Вэй-сзе, ки дар ибтидои асри VII ба Суғд омада буд, чунин навиштааст: «Берун аз шаҳр дар ҷои алоҳида қариб дусад хонавода истиқомат доранд, ки махсус машғули дафн мебошанд, онҳо дар ҷои хилват ҳавлии махсус сохтаанд, ки дар он ҷо сагҳои махсусро парвариш мекунанд, агар ягон кас мурда, мурдаи ўро ба миёниҳои ҳамин ҳавлӣ бурда мемонанд ва сагҳо гӯшти мурдари хӯрда, устухонашро тоза мекунанд, пас аз ин устухонҳои мурдари ҷамъ карда, дар зарфи махсус андохта мемонанд ва онро гӯр намекунанд».²⁷⁹ Аз рӯи гуфтаҳои Табарӣ ва Наршахӣ маълум мешавад, ки баъзан устухони мурдари одамони махсус тоза мекардаанд. Ба қавли К.А. Иностранцев, маросими муқаррарӣ набуд ва он фақат дар

²⁷⁵ Дьяконов М.М., 1951, с. 36–37 (бо ғавола ба маъхазҳо).

²⁷⁶ Толстов С.П., 1948 а, с. 202–204.

²⁷⁷ Кастальский Б.Е., 1909 (замима); Борисов А.Я., 1940 а; Ставиский Б.Я., 1961 б; Рапопорт Ю.А., 1971.

²⁷⁸ Бартольд В. В., 1966 а, 1966 б; Иностранцев К.А., 1907 б; 1907 а, 1909; Борисов А. Я., 1940 б; Ставиский Б.Я., 1952; Рапопорт Ю.А., 1971.

²⁷⁹ Chavannes J. 1903, p. 123.

мавридҳои махсус ба ҷо оварда мешуд.²⁸⁰ Вале устухонҳое, ки дар новусҳои Панҷакент ёфт шуданд, дар худ осори дандон надоранд ва ҳатто пайванди сутунмӯҳра безарар мондааст - ҳол он ки агар гӯшти устухонро сагҳо мехӯрданд, осори дандон ҳатман боқӣ мемонд. Дар ҳар як даҳмаи Панҷакент – ба ҳисоби миёна устухони даҳ мурдари мегузоштаанд. Дар даҳмаҳо ғайр аз осуарийҳо, инчунин зарфҳои сафолӣ, тангаҳои мисӣ ва асбоби зинату ороиш ҳам монда мешуд.²⁸¹

Дар боло дар бораи маросими сӯғвории сӯғдиён андак маълумот оварда будем. Дар ҳуҷҷати В-8 Қалъаи Муғ (ки шартномаи фурӯши замин аст) гуфта мешавад, ки харидорон ва авлоди онҳо ҳақ доранд, дар ин замин мурда гузоранд ва сӯғворӣ кунанд.²⁸² Маросими сӯғвории ҳангоми дафн дар «Шоҳнома» ҳам тасвир шудааст.²⁸³ Ин маросим, инчунин дар санъати тасвирии сӯғдиён низ инъикос гардидааст. Аслан ин маросим ба қонуну қоидаҳои зардуштия ҳилоф мебошад, зеро зардуштия дар болои мурда ғияву нола қарданро қатъиян манъ намудааст. Вале дар Осиёи Миёна ва, аз афти қор, дар Эрон ҳам ақидаҳои қадимии халқӣ нисбат ба манъи динӣ зӯртар буданд.²⁸⁴ Дар давраҳои баъдина зидди ин маросим ислом ҳам дурудароз муборизаи шадид бурд, вале дар ҳама ҷо - ҳам дар Байаннаҳрайн, ҳам дар Эрон ва ҳам дар Осиёи Миёна маҷбур шуд, ки ақиб нишинад. Ин ё он шакли маросими мазкур то ба қарибҳо вуҷуд дошт. Дар болои мурда ғияву нола қарда ва ҳатто «самоъ рафтани» (ки як навъи рақси маросими дафн аст) дар байни тоҷикон дар рӯзҳои мо ҳам маъмул мебошад.

Дар маъхазҳо «оташкада» ва «буткада» зикр шудааст. А.М.Беленицкий роҷеъ ба он тамоми маълумотро чамъ кард ва ба тафсил таҳлил намуд. Ғайр аз маъхазҳои номбурда, инчунин «Шоҳнома»-ро низ далел овардан мумкин аст, ки дар он «оташкадаҳои» Бухоро ва Пайканд қайд шудаанд. «Шаҳристонҳои Эрон» ном асари географии паҳлавии асри IX хабар медиҳад, ки дар Самарқанд писари Сиёвуш оташкадае бино қарда, ба он ҷо матни «Авесто»-ро, ки дар лавҳаҳои тилло (ё зарандуд) навишта шуда буд, гузошт ва баъд онро Сакандар (Искандари Мақдунӣ) хароб кард ва ниҳоят, Тури Фрастак (Афросиёб) «хонаи худоёнро ба лонаи девон табдил дод». Мувофиқи ривояти маъхазҳои хитой, дар Кушония маъбаде будааст, ки дар деворҳои он сурати шохони қадимии халқҳои гуногуни ҳамсоя қашида шудаанд. Малики Кушония ҳар рӯз дар ин маъбад ибодат мекардааст. Наршаҳӣ ҳам аз «оташкадаҳо»-и Ромитану Бухоро дарак медиҳад ва сухан на дар бораи асари афсонавӣ, балки дар бораи асари конкретӣ-таърихӣ меравад. Дар Самарқанд дар айёми истилои арабҳо «буткадаву оташкадаҳо» будаанд ва дар бораи деҳаи Тавовис низ ҷунин хабар ҳаст (Табарӣ, Балозурӣ). Маъхазҳо бисёр тафсилоти ин бутҳоро тасвир қардаанд ва ин бутҳо ҷӯбини зарандуд, нуқрагин ва тиллоӣ будаанд. Вақте ки бутҳои бутхонаи қалони Самарқанд сӯхта шуд, аз ҳокимони онҳо 50 ҳазор мисқол тилло баромад. Яке аз бутҳои симини Самарқанд баъди об қарда шудан 24 ҳазор мисқол нуқра шуд. Наршаҳӣ аз Пайканд сухан ронда менависад, ки арабҳо дар буткадаи он буте ёфтаанд, ки аз нуқра буда, 4 ҳазор дирам вазн доштааст, вале мувофиқи ривояти дигар, ин бут тиллоӣ буда 50 ҳазор мисқол вазн дошт. Парастии ин бут дар Самарқанду Бухоро баъди

²⁸⁰ Иностранцев К.А., 1909, с. 115.

²⁸¹ Ставиский Б.Я. ва диг., 1953.

²⁸² Лившиц В.А., 1962, 6, с. 47-48, 52-53.

²⁸³ Беленицкий А.М., 1954, саҳ 82

²⁸⁴ Widŋgkŋn G., 1965, 5. 329-330, 339-340.

галабаи ислом ҳам хеле давом кард. Буткадаҳо нихоят бой буданд, тиллову нуқраи бешумор, ҷавохироти бисёр доштанд, масалан, гавҳарҳое доштанд, ки ба андозаи тухми мурғ меомад.

А.М.Беленитский ҳамаи ин хабару ривоятро ба тафсил тадқиқ намуда, ба хулосае омад, ки «буткадаҳо» ҷудо аз «оташкадаҳо» вучуд доштанд.²⁸⁵ Ба фикри мо, А.М.Беленитский ин ақидаи худро пурра исбот накардааст, гарчанде аз як ҷиҳат даъвои вай ҷон дорад. Дигар ақидаи асосии А.М.Беленитский ҳамин аст, ки дар Осиёи Миёна рӯҳониёни оташкадаҳо, ки онҳоро зардуштӣ меномад, зидди бутпарастӣ мубориза мебуданд ва дар ин мубориза зардуштиён дастболо буданд. Вале, ба фикри мо, ин даъво асоси казой надорад. А.М.Беленитский ба ақидаҳои худ ҳамон қоидаву қонунҳои зардуштияро асос кардааст, ки дар Эронӣ сосонӣ маъмул буд. Вале зардуштияи Осиёи Миёна ба зардуштияи Эрон айнан монанд нест. Бинобар ин дар ҳалли ин масъала бисёр эҳтиёт шудан даркор. Ханӯз В.В.Бартолд тахмин карда буд, ки ақоид ва русуми зардуштиёни Осиёи Миёна «аз ақоиди пайравони аслии Зардушт хеле фарқ мекунанд». А.Ю.Якубовский навишта буд: «Асоси ҳам зардуштияи Эрон ва ҳам дини суғдиёну бохтарҳову хоразмиён ким-чӣ хел эътиқоду ақоиду русуми ягона буд ва он эътиқод, аз як тараф, тасаввуроти дуалистонаро дар бораи муборизаи олами некӣ ва бадӣ, аз тарафи дигар, парастии оташро дарбар мегирифт. Дар Эрон зардуштия ба дини давлатӣ табдил ёфт ва соҳиби ақоиди мустаҳкамӯ аниқ гардид ва ташкилоти мураккаби пешвоӣ роҳбарони он ба миён омад, ки ба қорҳои давлатӣ, алалхусус, дар ҷабҳаи идеология таъсири зӯр доштанд. Дар Осиёи Миёна тақдир зардуштия дигар хел шуд – яъне ақоиди аниқӯ мустаҳкам ба вучуд наовард, ба дини давлатӣ табдил наёфт, зеро худ он давлати ягона набуд ва пешвоӣ роҳбарони он ҳам ба як ташкилоти тавоноӣ мустаҳкам муттаҳид шуда натавонистанд. Зардуштия бо динҳои маҳаллӣ омехта шуд, ки онҳо, аз афти қор, ба парастии оташ хеле мувофиқат доштанд.²⁸⁶ Барои ифодаи дини суғдӣ, ки ба он даврҳо нисбат дошт, ҳатто истилоҳи махсус «маздоия» пешниҳод карда шуд.²⁸⁷ Эроншиносии машҳури имрӯза В.Б.Хеннинг ҳам «ба бутпарастии аслии Суғд таъсир расондани таълимоти Зардуштро» имконпазир донистааст.²⁸⁸

Гарчанде ханӯз В.В.Бартолд хусусияти динҳои маҳаллии тоисломиро мавриди тадқиқ қарор дода бошад ҳам, то ба ҳол дар ин бора қарори ягона вучуд надорад ва бисёр масъалаҳо ё торик мебошанд ё роҷеъ ба онҳо ду ақидаи ба ҳам мутлақо ғилоф ҳастанд. Масалан, ду муҳаққиқи мӯътамад – А.М.Беленитский ва А.Ю.Якубовский дар масъалаи муайян намудани муносибати байниҳамдигарии динҳои маҳаллӣ ва зардуштия ақидаҳои ба ҳам таъмоман зиддоранд. Муҳаққиқони таърихи маданият ва археологҳо материалҳои лингвистиро бояду шояд истифода намебаранд, дар навбати худ, забоншиносон материалҳои археологӣ ва иконографиро дуруст қор намефармоянд ва тадқиқи онҳо низ душворию мушкилоти зиёде дорад, ки алҳол пурра муайян карда нашудааст.

Барои тафҳими ҷаҳонбинии суғдиён, аз ҷумла, барои тафҳими дини онҳо, суратҳои рӯи девор маъҳази хеле муҳим, вале дар айни ҳол, маъҳази бениҳоят

²⁸⁵ Беленицкий А.М., 1954, с. 52–62. Инчунин ниг.: Смирнова О.И., 1971, с. 103–106.

²⁸⁶ Якубовский А.Ю., 1954, с. 21–22.

²⁸⁷ Исроти ин даъворо ниг.: Ставиский Б.Я. ва диг., 1953, сах. 88, 82. Ба ғар ғол, агар ин ислоҳро ба маънои дилхон истифода бурдан лозим бошад, ба он сифати «осиёи-миёнагӣ»-ро илова кардан беътар аст.

²⁸⁸ Hünning W., 1965 a, p. 250 (...impact of Zoroastrian's teachings in the native paganism of Sogdian).

мушкилу мураккаб мебошанд. Дар Панчакент суратҳо мувофиқи як тартиби муайян ҷой гирифтаанд, Масалан, дар толори чоркунча рост – рӯбарӯи дари даромад, аксар вақт андаруни тоҷаҳо «...мучассамаи калони худоро ҷой меоданду баъзан дар паҳлӯи он дигар шахсони муқаддасро низ мегузоштанд. Дар пеши сурати худо иштирокчиёни ибодат–сӯғдиёни рост ё базонустода тасвир карда мешуданд. Агар худо дар пешгоҳи тоҷа кашида шуда бошад, расми одамон дар деворҳои паҳлӯи тоҷа ҳам тасвир шуданаш мумкин буд. Дар ду тарафи қисми марказии расм тасмавор чанд қабат манзараи муҳорибаҳову зиёфатҳо ва аксар вақт дostonҳои мукаммали пурмаъно тасвир мегардиданд ва бари ҳар як қабати ин расмҳо қариб 1м буд». Дар қисми аз ҳама поёни расм дар лавҳаҳои чоркунча суратҳои афсонавӣ ё майишӣ кашида мешуданд.²⁸⁹ Аз ҳуди ҳамин тартиби ҷойгиршавии расм маълум, ки дар ҷаҳонбинии сӯғдиён ақидаҳои динӣ ва дунёвии онҳо ҷи гуна ба ҳам омезиш ёфта буданд.

Дини маҳалли Сӯғд соҳиби анъанаҳои мукаммали тасвироти динӣ буд. Ба ҷумлаи худоҳо - худои ҷирмҳои осмонӣ, худои ҳодисаҳои табиат дохил шуда, инчунин парастии баъзе габрҳо низ вучуд дошт. Аз байни расмҳои худоҳо расмҳои зеринро номбар карда мумкин – олиҳаи ҷордаста, худои урён, ки ба данаш кабӯд буда, дар миён лӯнгии пустипалангӣ дорад, олиҳае, ки дар тахт нишастаасту дар паҳлӯяш шерҳои болдор тасвир шудааст, худои сесараю шашдастасе, ки соскан дошта истодааст ва ғайраву ва ҳоказо. Дар тасвири баъзе аз ин худоҳо аломатҳои суратҳои ҳиндӣ (шивагӣ) баръало ба назар мерасад. Ба ақидаи А.И. Беленицкий ва Б.И. Маршак, сӯғдиён дар муддати дароз соҳиби хати муайян ва анъанаи тасвироти динӣ набуданд. Дар натиҷа ба туфайли рақобати дини буддоия ва монавия, ки ҷунин анъанаро соҳиб буданд, габрҳо анъанаи тасвироти динии ҳиндуро андак дигар сохта, барои эҳтиёҷи худ мувофиқ намуданд. Ин ақида, ба назари мо, ба ҳақиқат хеле наздик аст.

Ҷолиби диққат аст, ки дар Панчакент дар хонаҳои гуногун худоҳои гуногун тасвир ёфтаанд ва ба ақидаи муҳаққиқони номбурда, ин кор далели ҳамин мебошад, ки ҳар як хона соҳиби худои «худаш» буд. Камбағалон бошанд, имкон надоштанд, ки дар кулбаҳои худ расми худоро кашанд, бинобар ин ҳар як камбағал як бутчаи сафолӣ мехарида ба ҳамон ибодат мекард.

Дар ҳар як хонаи бой меҳробе буд, ки дар он шабонарӯз оташи муқаддас дармегирифт ва ин шаҳодат медиҳад, ки дар системаи онзамои динӣ парастии оташ аҳамияти калон дошт.²⁹⁰

Тадиқотҳои солҳои охири забоншиносон хеле маълумоти муфид дод. Дар никоҳхати Қалъаи Муғ қасаме зикр мешавад, ки ба номи Бағ ва Митра ном худоҳо дода шудааст. Бағ ин ҳуди ҳамон худо аст, ки ханӯз дар «Ригведа» дар қатори Митра дучор мешавад ва худост, ки мартабааш андак поёнтар аст. Ба ақидаи В. Б. Хеннинг, дар никоҳхати Қалъаи Муғ Бағ баробари Митра ва ҳатто аз Митра ҳам андак болотар меистад. Митра бошад, мисли Бағчун худое тасвир шудааст, ки мутасаддии муоҳида мебошад.²⁹¹ Ношири никоҳхат - В.А.Лившиц ба ин даъво зид баромад ва ба ин кор асос ҳам дошт. Муқоисаву таҳлили ҳамаи матнҳои Қалъаи Муғ (ва дигар ҳуҷҷатҳои сӯғдӣ) В. А. Лившицро ба ҷунин хулосае водор кард, ки ин номи худои асосӣ, яъне номи Ахуро Маздо мебошад, вале сӯғдиён одатан номи пурраи ин худоро

²⁸⁹ Беленицкий А.М., Маршак Б.И., 1976, с. 75–76,

²⁹⁰ Беленицкий А.М., Маршак Б.И., 1976, с. 75–86.

²⁹¹ Hünning W., 1965; p. 248-250 (дар бораи Митра ниг.: Gŷkshŷvitsh s., 1959); Кляшторный С.Г., Лившиц В.А., 1971, с. 133–134.

(xəkmzt'βy «Баг Ахура Маздо») ба забон намеоварданд ва ба қалам намеоданд (ба ҳар ҳол навишти он ниҳоят кам вомерӯрад).

Аз ҷумлаи худоёни олимартабаи суғдиён Зарвонаро зикр кардан даркор, ки он ба худои олии Ҳиндуҳо Брахма айният дорад ва дар матнҳои тарҷумавии суғдию буддой ба сифати «аъзам» ва «шоҳи худоён» дучор мешавад. Ғайр аз ин Вэрэтрагна (Wsyn– Вашэгн), Нанайя, Хварэнах (дар шакли ргп – Фарн), Тиштрийя (tys Тиш – ситораи Шаб – Оханг) ва дигар худоҳо низ маъмул буданд. Ба ин силсилаи худоёни нақор худои бадсигол - Аҳриман муқобил меистад, ки ба суғдӣ ба тарзи махсус Шимну (Smnғ) талаффуз карда мешуд ва дар атрофи худ девҳои (δuw) бисёр дошт. Мо дар байни суғдиён бисёр мафҳуми тасаввуротеро мебинем, ки хеле пештар дар «Авесто» зикр шудаанд.

Масалан, маъбад вағн (βyn) ном дорад. Муаррихони асрҳои X–XIII (ва дигар маъхазҳои давраҳои сонитар) бисёр деҳаҳои Суғдро ном бурдаанд, ки дар таркиби номи онҳо калимаи вағн («бағн», «вағн») ҳаст ва он, бешубҳа, аз калимаи «вағн» бармеояд (ва инро бори аввал В. Б. Ҳеннинг муқаррар кард). Чунинанд деҳаҳои Миёнбағн (дар Вобканд), Вануфаг (н)-и қарибии Тавовис (дар атрофи Бухоро), Устувағн ва Хурбағн (дар Ғиждувон), Рустовағн ва Карасвағн (дар атрофи Самарқанд), Хушуфағн (дар қарибии Каттакўргон ё Самарқанд ё худ, эҳтимол, ду деҳа буд), Кукшибағн (дар қарибии Ургут) ва ғ. Ақидае ҳаст, ки маънои «хушуфағн» «шаш маъбад» мебошад. Хуллас, дар топонимикаи Суғд бисёр номҳои боқӣ мондаанд, ки асли онҳо калимаҳои суғдӣ буда, маънои «маъбад»-ро доранд. Вале агар мо ҳам мисли баъзе муаррихони имрӯза гумон кунем, ки мавқеи он ҷойҳои, ки номи онҳо дар таркиби худ калимаи суғдӣ «маъбад»-ро доранд ва ин ҷойҳо дар ҳоки Суғд ҷойгир шудани маъбадҳои зардуштиро айнан нишон медиҳанд, ба хатои дағал роҳ ҳоҳем дод. Дар воқеъ, қонуниятро пайдоиши номҳои мураккаб хеле амиқ ва печ дар печ аст. Худи ҳамин гапро дар бораи он номҳои мураккаби маҳалҳо гуфтан мумкин, ки дар таркиби худ Ву, яъне «олиҳа», «худо»-и суғдӣ доранд.

Номи пешвои маъбад, сардори маъбад вағнпат буд; ин истилоҳ дар «Мактубҳои қадимии суғдӣ» ҳам вомерӯрад. Ин ном дар ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ ҳам ҳаст. Курчи ном вағнпат (ҳуҷҷати I) дар иҷрои супориши муҳими дипломатӣ иштирок кардааст. Ғайр аз ин дар дигар як ҳуҷҷати Қалъаи Муғ (A-5) муғпат зикр шуда аст, ки маъноаш пешвои муғон аст.

Дар қатори дини маҳаллӣ, ки онро ҳозир баъзан дини маздоия ҳам меноманд, дар Суғд дигар динҳо ҳам паҳн шуда буд. Дар ин давра буддоия обрӯи казой надошт ва онро дигар динҳо танг карда буданд. Буддоия пайравони бисёр ҳам надошт, вале сарфи назар аз ин, аҳамияти буддоия ва дигар динҳои Ҳиндуён дар ҳаёти Суғд паст набуд. Мувофиқи баъзе ривоятҳо, насрония хеле паҳн шуда будааст. Дар ибтидои асри VI дар Самарқанд епископи насронии равияи несторӣ менишаст, дар асри VIII бошад, ҷои ӯро митрополит гирифт.²⁹² Дигар дин, ки онро монавия меномиданд, низ хеле реша давонда буд.

Дар ҳаёти Суғди тоисломӣ ҷи мақом доштани монавиёро А.М.Беленитский муфассал тадқиқ кардааст. Қарибҳои солҳои 600 дар байни монавиён тафриқа афтод, дар Осиёи Миёна мазҳаби диноварии монавиён барқарор гардид, ки маркази он дар Самарқанд буд. Ба ақидаи А.М.Беленитский, агар тахмин кунем, ки расмҳои рӯидевории Панҷакент расмҳои монавӣ мебошанд,

²⁹² Бартольд В.В., 1964, с. 275.

ба ҳамин шарт мазмуни онҳоро тафсир кардан мумкин аст.²⁹³ Ва ин тафсир кори хеле душвор мебошад.

Кирои таъкид аст, ки ҳатто ҳамин материали на он қадар муфассал чӣ қадар мураккаб будани масъалаи ҳаёти Суғди асрҳои VI–VIII-ро равшан нишон медиҳад. Дар Суғд вучуд доштани динҳои гуногун боиси пайдо шудани системаҳои динии муттаҳида (синкретӣ) гардид.

4. ДИГАР НОҲИЯҲОИ ОСИЁИ МИЁНА

Уструшан

Дар маъхазҳои хитой ин ноҳия Сао (Саои шарқӣ), ё худ Су-дуй-ша-на (Sfo-trâi-şa-nâ)²⁹⁴ номида шудааст. Маълумоти маъхазҳо дар бораи ин ноҳия ниҳоят кам аст. «Тан-шу» хабар медиҳад, ки қароргоҳи малик дар ёнаи шимолии кӯҳи Боси (ё Поси) мебошад (эҳтимол, қаторкӯҳи Туркистон бошад.—Б.Ғ.). Ин маҳал дар қадим ба шаҳри Арши, яъне Фарғона тобеъ буд. Ши (Тошканд) ва Кан (Самарқанд) аз ин ноҳия дар масофаи баробар воқеъ буданд. Тухоло (Тахористон) андак дуртар доништа мешуд. Ёе-ча ном шаҳре низ буд, ки он ғори сарбастае дошт ва ба ин ғор соли ду бор қурбонӣ медоданд. Мардум ба даҳони ғор омада, рӯбарӯи он меистанд ва дуде, ки аз он зада мебаромад, одами аз ҳама наздик истодаро мекушт.

Дар солҳои 618–626 дар Су-дуй-ша-на малики чавоне ҳукмронӣ мекард. Ҳамроҳи Кан (Самарқанд) ин малик ба Хитой ҳайъати сафорат фиристодааст.²⁹⁵ Ба ақидаи Э. Шаванн, шаҳри Су-ду ҳам аз онҳо ҳамин ноҳия буд.

Сюан-сзан ин ноҳияро Сутулисена номидааст ва хабар медиҳад, ки андозаи гирдогирди он 1400 ё 1500 ли мебошад (нисбат ба ноҳияи Чоч 1,5 баробар калонтар ва нисбат ба ноҳияи Самарқанд андак камтар.—Б.Ғ.) Сарҳадди шарқии ноҳия дарёи калонест (номи хитоии Сирдарё оварда шудааст, вале дар ин маврид Сюан-сзан ғалат рафтааст, яъне Сирдарё сарҳадди шимолии Уструшан аст, на сарҳадди шарқии он). Хӯрду хӯрок ва расму одати мардум айнан ҳамонест, ки дар Чоч аст. Аз он даврае, ки дар Сутулисена подшоҳ хаст, ноҳия ба туркҳо тобеъ мебошад. Дар тарафи шимолу ғарбии ноҳия биёбони бекароне хаст, ки на об дораду на алаф.²⁹⁶

Ба ҳамин тариқ, ҳудуде, ки ин ноҳия дар асрҳои VI–VIII дошт, аниқ маълум аст ва маркази он ҳавзаи Ўротеппаю Шахристон буд. Дар ҷануб ноҳия болооби Зарафшонро дар бар мегирифт ва, аз афти қор, то ба ёнаҳои шимолии қаторкӯҳи Ҳисор тӯл мекашид. Дар шимол ҳудуди ноҳия Сирдарё буд, дар шарқ бошад, сарҳадди ноҳия мулкҳои Хучанд ҳисоб мешуд (тахминан), дар шимолу ғарб бошад, мулкҳои Самарқанд (ба маънои васеи Самарқанд) ҳудуди ноҳия доништа мешуд. Дар бораи номи ноҳия ҳаминро гуфтан лозим, ки транскрипсияи хитоии он аз талаффузи аслии он хеле дур аст. Ҳатто географҳои асримиёнагии арабу форс ҳам номи ноҳияро ҳар яке ба тарзи худ навиштаанд ва ин ҳолат боиси ҳамин шуд, ки даъвоҳои беасосу нодуруст ба миён омад ва баъзе олимони ҳозиразамон иддао карданд, ки

²⁹³ Беленицкий А. М., 1954, с. 39–52, 62–81; Беленицкий А. М., 1959, с. 61–64.

²⁹⁴ Су-дуй-ша-на боз як чанд вариантҳои дигар дорад, ки дар бораи онҳо ниг.: Chavannÿs Е., 1903, p. 138.

²⁹⁵ Бичурин, II, с. 138; Chavannÿs Ъ 1903, p. 37, 99, 136–139, 312.

²⁹⁶ Beal S., 1906, I, p. 31–32. Дар тарҷумаи ноли Сюан-сзан («The Life of Hsüan-Tsang», 1959, p. 47) ягон маълумоти дигар ба назар намерасад.

«Усрушан навиштан дурусттар мебошад.²⁹⁷ Вале ин гуна олимон ба назар намегирифтанд, ки ҳам дар навишти хитоии ном ҳарфи «т» ҳаст ва дар талаффузи имрӯзаи тоҷикӣ ҳам ноҳия «Истравшан» («Истаравшан») аст, яъне «т» дорад.

Ниҳоят хуччатҳои Қалъаи Муг ҳам қатъиян исбот карданд, ки дар ибтидои асрҳои миёна вилоят Уструшана²⁹⁸ ном дошт, вале сонитар ҳарфи «т» соқит гардид. ҳокимони Уструшана соҳиби унвони «афшин» буданд.²⁹⁹

Дар майдони Уструшана ҳафриёти зиёде гузаронда шуд. Қароргоҳи афшинҳои Уструшана андак дуртар аз посёлкаи ҳозираи Шахристон воқеъ буд. Дар ин ҷо, дар соҳили ғарбии сойи Шахристон, дар ҷои баланд димнаи Қалъаи Қаҳқаҳа ҷой дорад, ки деворҳои он нағз боқӣ мондаанд. Вусъати димна 5 га аст. Димна аз ду қисм иборат мебошад – дар тарафи ғарб 8–10 м болотар аз майдони димна теппаи арк қад афрохтааст.

Аз арк қасри афшинҳои Уструшан ёфт шуд. Аз ҷумлаи хонаҳои қаср тоҷори ниҳоят азим (вусъаташ 230м²) мақоми махсус дорад, Ин тоҷор се қабат ва айвончае дорад, ки дар он тахт меистод. Дар шафати он тоҷор боз як тоҷори қабул ҳаст, ки он хурдтар мебошад, вале вусъати ҳамин тоҷори «хурд» ҳам 95м² аст. Дар ин ҷо инчунин ибодатхонаҳо, хонаҳои хоб, ошхона, нонвойхона, кӯрхона ва ғ. ҷойгир шудаанд. Так-таки деворҳои тоҷор ва долон суфаҳои дароз сохта шудаанд ва дар дахлезҳо, рӯбарӯи дари даромад, суфаҳо барҷаста пеш баромадаанд ва як навъ «эстрада»-ро ба вучуд овардаанд. Барои нигоҳ доштани озуқа дар фарши хона хумҳои бисёре шинонда шудаанд, ки зарфияти умумии онҳо қариб 10м³ мебошад. Девори тоҷорҳо ва долонҳо саросар бо нақшу нигори назаррабо ва лавҳаҳои ҷубии кандакоришуда пӯшида шуда буданд.

Қаср муддати дароз вучуд дошт ва ниҳоят тўмаи оташ гардид. Ба касофати сӯхтор аксари ороиши он нобуд шуд, вале ҳамон қисми ночизе, ки то ба рӯзҳои мо расидааст, аз санъати баланди Уструшани даврҳои қадим шаҳодат медиҳад.

Дар қисми поёнии долоне, ки кўндаланг тамоми иншоотро бурида гузаштааст, силсилаи расмҳои аҷоиб ба назар мерасад. Дар тарафи чапи расм марде тасвир шудааст, ки дар болои кати қолинфарш нишастааст. Андак дуртар аз ин мард расми як зану як мард менамояд, ки кўдакero дудафта дошта истодаанд. Дар паҳлӯи онҳо боз расми як мард ҳасту дар қафои вай як чизи «дарёмонанд» кашида шудааст ва дар рӯи он як махлуки моҳибашара тасвир ёфтааст. Баъди ин чанд одам хира менамоянд, ки ба тарафи чап, ба тарафи «дарё» рафта истодаанд. Ин қисми расм хеле зарар дидааст ва қариб базӯр менамояд. Ниҳоят, баъди ин одамон расми модагурги калоне ҳаст, ки сарашро ба рост гардонда, ба қафояш менигарад ва ду кўдак синаи модагургро макида истодаанд.

Н.Н.Неъматов аввал пайдоиши ин расмро андак рӯякӣ шарҳ додааст ва гумон кардааст, ки расми мазкур ба ин ҷо дар асрҳои V–VII эраи мо аз соҳилҳои баҳри Миёназамин омадааст, вале гуфтан даркор, инчунин қайд кардааст, ки дар Осиёи Миёна «барои азхудкунии анъанаҳои асотирии насронияи Ғарб заминаи муайяни динӣ вучуд дошт»³⁰⁰.

²⁹⁷ Неъматов Н., 1957, с. 16.

²⁹⁸ Лившиц В.А., 1962, б. с. 87. 29

²⁹⁹ Бартольд В.В., 1964, с. 497.

³⁰⁰ Неъматов Н. Н., 1968, с. 33–34.

Дар нашри русии китоб мо таъкид карда будем, ки халқҳои гуногуни Осиёи Миёна ва Марказӣ ривоятҳои доранд, ки ба ривояти машҳури этрускуримӣ хеле монанд аст. Сабаби дар Осиёи Миёна вучуд доштани ин расмро бояд дар ҳамин донист, ки ривояти модагургро макида ба воя расидани шохзода (ё шохзодагон) дар Шарк дар давраҳои ниҳоят қадим пайдо шуда буд.³⁰¹ Н.Н.Неъматов дар асарҳои минбаъдааш ақидаи ҳудаш ва ақидаи моро дар ин бобат хеле инкишоф дода, фикри ҳудро хеле мукамал намуд,³⁰² вале гуфтан даркор, ки оид ба якчанд нуктаҳои муҳим ҳоло ҳам ақидаи вай баҳснок мебошад.

Дар толори хурд пораҳои расмҳои гирд омадаанд, ки аз унсурҳои алоҳидаи тамоми композиция маълумот медиҳанд. Масалан, чунин аст расми се савори дартоз, ки дар бар либоси ҷангӣ доранд ва ба тарафи чап рафта истодаанд. Дар тағи суми аспҳо мурдаи душман тасвир ёфтааст. Инчунин расмҳои якчанд олиҳаву ҳудҳои ба назар мерасанд, масалан, расми ҳудҳои чордаста, расми олиҳаи ҳоладор, ки дар болои шери лачомзада нишастааст, боз як расми дев менамояд, ки дандонҳои шире гиз карда истодааст. Боз як расми олиҳаи чордастай шерсавор ҳаст, ки ба тарафи вай ҷанговаре савори ароба давида истодааст ва ба ароба аспҳои болдор қўш карда шудаанд. Ҳуди ҷанговарон низ ҳама бол доштаанд. Бисёр дигар расмҳои низ ба даст омадаанд, ки дар онҳо манзараҳои муҳорибаҳо ва зисту зиндагии мардум (масалан, расми духтари уднавоз) инъикос гардидаанд. Расмҳо бағоят аниқу дақиқ, равшану возеҳ ва бо маҳорати комил кашида шудаанд. Ҳама расмҳо бисёррангаанд, тобиши рангҳои ниҳоят гуё буда, бештар ранги кабуд ва зарду сурхча истифода шудаанд.³⁰³

Н.Н.Неъматов менависад, ки аз ҳаробаҳои қаср қариб 200 пораҳои ҷўбҳои кандакорӣ ёфт шуданд. Аз ҷумла «...якчанд ҳайкалчаҳои одамону парандагон ва варақаву лавҳаҳои зиёде дастрас гардидаанд, ки соҳиби манзараҳои мукамалсюжет буда, дар онҳо расми одамон, ҳайвонот, парандагон, қўшҳои тасвир шудаанд. Инчунин арақаи аҷоиби тағи равоқ ёфт шуд, ки дар он расми одамон сабт гардидааст. Боз як пештоқ (тимпан) ба даст омад, ки ҳамто надорад.

Дар вусъати ин пештоқ ривояти қадимизории муборизаи бадию некӣ инъикос шудааст, ки дар он образҳои шохзода Фаридун, Коваи оҳангар ва шох Заҳҳоки одамҳои мордаркитф таҷассум ёфтааст.³⁰⁴ Ин пештоқ ва умуман, тамоми осори санъати шаҳристон барои тадқиқи маданияти бадеӣ, асоси тир ва зисту зиндагии Осиёи Миёнаи аввалҳои асрҳои миёна аҳамияти ниҳоят калон дорад.

Андаке дуртар аз димнаи номбурда теппаи дигар ҳаст, ки онро қалъаи Қаҳқаҳаи II мегӯянд. Тарҳи ин қалъа тамоман дигар аст. Майдончаи (210x230 м) ҳамвори чоркунҷа гирдогирд девор дорад. Дар яке аз гўшаҳои майдонча теппае ҳаст. Маълум шуд, ки дар тағи ин теппа ҳаробаҳои биноӣ сеошонаи қасмонанд ниҳон будааст. Дар ин ҷо ҳам бисёр толорҳои ташрифот ва хонаҳои истикоматӣ ёфт шудаанд. Шифти хонаҳо хиштини гунбазӣ ва муқаррарии болорпўши сутундор мебошанд. Биноӣ ёфтшуда қасри истехкомдор буда,

³⁰¹ Оид ба тадқиқи муфассали ин масъала ниг.: Īndýk G., 1964; инчунин тақризро, ки оид ба ин китоб барномадааст, ниг.: Assmíssýn J., 1967; Īivák A.D.H., 1967, p. 512. Мадракоти пурарзиш дар маълумотномаи зерин ҷамъаст: Thompson S., 1955.

³⁰² Неъматов Н.Н., Соколовский В. М., 1975.

³⁰³ Неъматов Н.Н., 1973.

³⁰⁴ Неъматов Н.Н., Соколовский В. М., 1975, с. 438-439.

деворхояш пур аз нақшунигор ва болору шифту сутунхояш кандакорӣ шуда-анд.³⁰⁵

Дигар ёдгории Шахристон - Чилхучра, ки дар қарибии андароби Кулқутан ва соии Шахристон воқеъ аст, чунон хуб боқӣ мондааст, ки кас дар ҳайрат мемонад. Ин бинои дуошёнаи қасрмонанд мебошад. Иморат таърихи дуруда-рози мураккаб дорад ва борҳо аз дигар сохта шудааст. Вале сарфи назар аз ин хонаҳои ошёнаи якум ва қисми хонаҳои ошёнаи дувум чунон хуб боқӣ монда-анд, ки дар бораи сохти аслию аввалаи иморат ба мо маълумоти пурра медиҳад.³⁰⁶ Қасри Ўртақўргон, ки дар қарибии Чилхучра воқеъ аст, низ ҷолиби диққат мебошад.

Мо расму суратҳо ва ҷӯбҳои кандакории иморатҳои Уструшанро дар боло зикр карда будем. Ин расму суратҳо дар айни ҳол ёдгории маданияти бадеӣ мебошанд, онҳо инчунин маъхазе мебошад, ки дар асоси он дар бораи идеологияи уструшаниҳо, аз ҷумла дар бораи дини уструшаниҳо тасаввуроте ҳосил кардан мумкин аст. Мувофиқи баъзе мадракоти мавҷуда, масалан, аз рӯи мурофияи ҷинояти Ҳайдар ном афшин (асри IX), ки гуноҳаш пинҳонӣ парастидани дини ниёғони қадимааш будааст, ба чунин ҳулоса омадан мумкин, ки дар Уструшан равияи осеёмиёнагии зардуштия ҷараён доштааст³⁰⁷ ва ин равияи зардуштия аз зардуштияи суғдӣ фарқи казоее надошт. Масалан, маълумоте ҳаст, ки маросими дар оссуарий дафн кардан маъмул буд.

Забони уструшаниҳо яке аз лаҳҷаҳои забони суғдӣ мебошад. Дар Чилхучра ҳуччатҳое ёфт шуданд, ки бо ранги сиёҳ дар тахтачаҳо сабт гардидаанд. Яке аз ин ҳуччатҳо пурра ба дасти мо расидааст ва онро В.А.Лившиц хондааст. Ин ҳуччат ҳам мисли ҳуччатҳои суғдӣ мебошад. Мазмуни он чунин аст: «Бипурсидам, ман Чийус, дар 39-ум рӯзи ҳсар карда] аз рӯзи ватӣ ҳрӯзи 22-юми моҳи суғдӣ] моҳи вағониҷ ҳмоҳи 8-уми соли суғдӣ] хархоро. Фарнарч овард онҳоро барои ман аз ҳдеҳаи] Атрипазмак ҳва 30 тан] байни онҳо якто ҳам бадаш набуд». Дар қафои тахтача чунин ибора ҳаст: «Нависанда Гушнаспич бо супориши Фарнарч». Услуби хат ба услуби хати ҳуччатҳои Қалъаи Муғ хеле монанд аст.³⁰⁸

Ҷолиби диққат аст, ки чунон ки дар Суғд мебинем, дар Уструшан ҳам котибони касбӣ будаанд ва акнун мо номи яке аз он котибонро медонем. Аз дигар тараф, номи одамон ҳоси номи зардуштиён аст.

Дар бораи раvнақу ривочи косибӣ, зироат ва ғ. низ маълумот ба даст омадааст. Ҳамаи ин материалҳо шаҳодат медиҳанд, ки дар ибтидои асрҳои миёна Уструшан маданияти баланде дошт ва бисёр падидаҳои ин маданият ба маданияти Суғд хеле наздик ва баъзан айнан ба он монанд буд.

Фарғона

Дар маъхазҳои хориҷӣ Фарғона дар асрҳои VI-VII Фейхан, Бохан, Пахан-на номида шудааст. Дар асоси ин транскрипсия ва номи суғдии Фарғона гуфтан мумкин аст, ки дар қадим Фарғона Фарҳо]ғона ё Фрағона талаффуз карда мешуд.³⁰⁹

³⁰⁵ Неъматов Н.Н. ва Хмелницкий С.Г., 1966.

³⁰⁶ Пўлодов Ў.П., 1968.

³⁰⁷ Пўлодов Ў.П., 1968, с. 20-21.

³⁰⁸ Chavannys E., 1903 P- 148.

³⁰⁹ Лившиц В.А., 1962 б, р. 85.

Мувофики хабари Сюан-сзан, Фарғона аз чор тараф бо кӯҳҳо ихота шудааст.³¹⁰ Ин ғап далели ҳамин, ки дар асри VII Фарғона ғуфта водии Фарғонаро дар назар доштанд. Сюан-сзан боз менависад, ки замини Фарғона пурфайзу серхосили пуроб асту аз гулу мева саршор мебошад. Аспу говҳои Фарғона шӯҳрати зиёд доранд.³¹¹ Хой Чао ба ин ғапҳо боз илова мекунад, ки дар Фарғона аспу ҳаҷиру ғусфанд ҳаст. Пахта мекоранд, либосро аз пӯст (яъне аз чарм ё пашм.— Б.Ғ.) ва пахта медӯзанд.³¹²

Силсилаи олии Фарғона дар муддати чандин аср гусиста нашудааст.³¹³ Фақат тақрибан соли 630 ноҳияи Фарғона ягон даҳ сол бе подшоҳ буд. Мувофики хабари маъхазҳо, ҳокимони зӯртар ниҳоят тавоно шуда мерафтанд ва онҳо ба ҳамдигар итоат надоштанд.³¹⁴

Қарибҳои соли 720 дар Фарғона подшоҳи муқтадире ҳукм меронд, ки маъхазҳои арабӣ ўро Алутар ғуфтаанд.³¹⁵

Ҳокимони Фарғона унвони маҳаллӣ доштанд, ки он «ихшид» ё «ихшад» буд. Андаке сонитар, дар соли 726 дар Фарғона ду ихшид буд: ихшиди мулкхояш дар ҷануби дарё буда ба арабҳо ва ихшиди мулкхояш дар шимоли дарё буда ба туркҳо итоат мекард.³¹⁶ Соли 739 дар Фарғона Арслон Тархон ном турк ҳукмронӣ мекард.³¹⁷ Дар он давраҳо пойтахти Фарғона, мувофики баъзе маъхазҳо, шаҳри Косон ва, аз рӯи як қатор дигар маъхазҳо, Аҳикат буд.³¹⁸

Тавсифу тафсири воқеаҳои давраи истилои араб далолат менамояд, ки Фарғона сарзамини тавоно буд ва дар ҳаёти сиёсии Осиёи Миёна мақоми муҳим дошт. Яке аз сабабҳои ин иқтидори ҳарбӣ он буд, ки ба пойгоҳи мустаҳкамӣ иқтисодӣ таъя мекард. Дар боло қайд карда будем, ки хоҷагии қишлоқ, ҳам зироат ва ҳам ҷорводорӣ хеле раванку ривҷ дошт. Маҳорати қосибони Фарғона ҳам ба дараҷаи баланд расида буд. Ҳамин ҷиҳат ҳам хеле аҳамият дошт, ки савдои хоричӣ басо вусъат ёфта буд ва ба мамлакатҳои ҳамсоя аспҳои хушзот, доруворӣ, рангубор, маснуоти шишагии нилранг ва ғ. ба фуруш мерафт.³¹⁹

Харобаҳои Косон дар қанори Косонсой воқеъ буд, ки аз ду қисм - аз шаҳр ва аз қалъа иборат аст. Тарҳи шаҳр ба шакли трапетсия буда, андозаи тарафҳои он 160, 180 ва 80 м мебошад. Девори шаҳр морпечи шикаста аст ва дар ғӯшаҳо бурҷҳои мустаҳкам дорад. Арк дар ҷанубу ғарби шаҳр ҷой гирифтааст. Иқтидори мудофияи шаҳрро боз девори иловагӣ меафзуд, ки 15м дарунтар аз девори асосӣ сохта шуда буд ва паси дарвозаи шаҳрро банд мекард. Қалъа андаке дуртар аз шаҳр дар баландие меистод (умуман, намуди ин ҷой Қалъаи Қаҳқаҳаи I ва II-и Шаҳристонро ба хотир меоварад). Қалъа ин девори

³¹⁰ Beal 8., 1906, I, p. 30.

³¹¹ Ibid, p. 30–31

³¹² Ffrcsh W., 1938, 8. 452.

³¹³ Бичурин, II, с. 319.

³¹⁴ Ffrcsh W., 1938, 8. 452.

³¹⁵ Пештар номи ин подшоҳро Аттор мехонданд (ва дар имлои арабӣ ин гуна хондан раво аст) ва В.А. Лившиц, натто этимологияи ин номро пешниҳод кард, ки он «сиёнь» мебошад (Лившиц В.А., 1962 6, с.85). Алутар талаффуз шудани ин номро О.И.Смирнова (1969, с. 213–214) муқаррар кардааст.

³¹⁶ Ffrcsh W., 1938, 8. 452.

³¹⁷ Chavannys E., 1903, p. 149.

³¹⁸ Дар бораи пойтахти Фарғона дар ибтидои асриҳои миёна ва вобаста ба ин таълили маъхазҳои (вале маълумоти онҳо ба ҳамдигар хилоф аст) ниг.: Бартольд В.В., 1965 в, с. 529

³¹⁹ Schafyuk E. H., 1963, p. 64-65, 212-236.

гафсу мустаҳкаме мебошад, ки майдончаи вусъаташ 90x70 м бударо гирдо-гирд печонида гирифтааст. Девори мазкурро боз шаш бурчи дигар мустаҳкамтар кардаанд. Аз ин майдонча то дарвозаи шаҳр ду қатор девор будааст, ки аз афти қор, роҳи байни шаҳру қалъаро муҳофизат мекард ва ҳардуро ба ҳам мепайваست. Тӯли умумии атрофи ҳамаи ин харобаҳо ба 2 км мерасад. Соли 1948 дар ин ҷо А.Н. Бернштам каме ҳафриёт карда буд. Маълум шуд, ки ин маскан ҳанӯз дар давраи Кушониён низ вучуд доштааст. Дар болои ана ҳамин маскан ва ҳамин масканро ба асос гирифта, дар ибтидои асрҳои миёна Косон қомат афрохт ва иморатҳои сершумору қалъаи мустаҳками худро барпо намуд.³²⁰

Дар ибтидои асрҳои миёна дигар шаҳри марказии Фарғона шаҳри Қува буд, ки дар он ҷо археологҳои Ўзбекистон ҳафриёт мебаранд.³²¹

Маркази ноҳияи Исфара – қароргоҳи ҳоким Қалъаи Боло буд. Қалъаи Боло дар соҳили дарёи Исфара, 4 км ҷанубтари райони ҳозираи Исфара ҷой дорад. Баландии қалъа 11–12 м андозааш 16X65 м. Ҳангоми ҳафриёти қалъа, ки ба он Е.А.Давидович роҳбарӣ мекард, маълум шуд, ки дар асрҳои VI–VII, дар вақти бардоштани таҳкурсии баланди қалъа, дар таги ин таҳкурсӣ деворҳои кадом як бинои қадимтаре монда будааст. Дар асрҳои VI–VIII ин қалъа дар болои таҳкурсии баланде меистоду деворҳои гафси қалъа пур аз тиркашҳо буд. Ин қалъа бурҷҳои муқаррарӣ, ки ҳоси санъати меъмории қалъа мебошад, надошт, вале ба ҷои ин тарҳи беруни девори қалъа зинапоҳҳои маҳсус дошту имкон медод, ки аз ду паҳлу ҳам душман тирборон карда шавад. Даруни қалъа иборат аз ҳавличаест, ки дар шимоли он воқеъ буд, дар ҷануби қалъа чанд хонаҳои истиқоматӣ ва ҳоҷагӣ барпо шуда буд. Деворҳо бо поҳсаи муқаррарӣ ва хишти чорқирраи хоми андозааш 52x26x10 м бардошта шудаанд, деворҳои бинои қадимтари таги таҳкурсии қалъа ҳам аз ҷунин масолах сохта шудаанд. Деворҳо ҳама андова буда, ранги деворҳои дарун сиёҳ аст ва деворҳои берун нақши хишти доранд. Хонаҳои чоркунча бо сакҳои шарафдори гунбазшакл пӯшида шудаанд.

Ғайр аз Қалъаи Боло, ки дар водӣ сохта шудааст, дар райони Исфара дизҳо, яъне қалъаҳои кӯҳӣ низ буданд, ки дар рӯи мунчақӯҳҳои мусаттах сохта мешуданд. Масалан, ҷунин аст Қалъаи Қофир, ки дар соҳили ҷаби рӯди Исфара ҷой дорад. Дар ин мавзёе як тарафи мунчақӯҳ рост то ба 50–60 м ба лаби дарё мефарояд. Аз ин тараф ба қалъа баромадан ҳеҷ имкон надорад. Аз дигар тарафҳо ҳам ба қалъа наздик шудан душвор аст. Дар болои ин мунчақӯҳ дар майдончае (80x60 м) боқимондаи девори қалъа ёфт шуд, ки замоне вучуд доштааст. Тарҳи девори ин қалъа печдарпечи қаҷуқилеб буда, мувофиқан ба шакли сатҳи болои мунчақӯҳ сохта шудааст ва девор се бурҷ доштааст. Ин қалъаи себурҷа қалъаи дастнорасе буд. Ин гуна қалъаҳо дар қарибии деҳаҳои Сурх, Ворух ва ғайра низ сохта шуда буданд. Онҳо гӯё сипаре буданд, ки даромадгоҳи водии Исфараро муҳофизат карда, дар пеши роҳи душман сатҳи раҳнапозире мегардиданд. Дар айни ҳол, ҳуди ҳамон қалъаҳо тақягоҳи мустаҳками феодалҳои маҳаллӣ буданд ва онҳо имкон медоданд, ки ба тақсими об соҳибӣ кунанд.³²²

Қалъаҳои кӯҳӣ ва қалъаҳои дигар, ки дар водӣ сохта шуда буданд, дар он даврҳо дар райони Ашт ҳам вучуд доштанд. Дар ҷануби Фарғона, дар водии дарёи Хочабоқирғон (райони Лайлаки РСС Қирғизистон) харобаҳои ҳавлии

³²⁰ Бернштам А.Н., 1952, с. 233–244.

³²¹ Булатова-Левина В.А., 1961, с. 41–43.

³²² Давидович Е.А., 1958; Давидович Е.А. ва Литвинский Б.А., 1955, с. 144–147, 165–174.

калони қадимии ҳокиме ёфт шуд. Ба туфайли ҳафриёте, ки Г.А.Брикина дар ин ҷо гузаронд, иморатҳои зиёде падида омад, ки дар байни онҳо биноҳои ҳочағӣ (масалан, анборе, ки дар он 16 хум будааст) ва хонаҳои истиқоматӣ ҳастанд. Дар ибодатхонаи ҳавлӣ, ки деворҳои пури нақшунигор мебошад, чанд суфача ба назар расид. Дар яке аз суфачаҳо бутҳои ғачии одамсимое истодаанд, ки бо услуби махсус сохта шудаанд. Дар ҳуди ҳамин ҷо се бухурдон ёфт шуд. Г.А. Брикина фаразияе пешниҳод кард, ки дар ин ибодатхона ба арвоҳи ниёгон ибодат мекарданд ва, ба фикри мо, ин ақидаи вай аз ҳақиқат дур нест.³²³

Дар водии Фарғона дар қатори аҳолии тубҷой аҳолии кўчманҷӣ ва нимкўчманҷӣ ҳам бисёр буд. Дар қаторкўҳи Курама, дар ҳамон қисми он, ки кўҳи Қаромазор ном дорад (шимоли вилояти Ленинобод), чанд осори маросими дафн ёфт шуд, ки онҳо маҳз ба ҳамин аҳолии кўчманҷию нимкўчманҷӣ тааллуқ дорад. Дар ин ноҳия аз посёлкаи Куруксой сар карда, то ҳуди Ашт ва Понғоз бисёр гўрҳои ёфт шуданд, ки сангпўш мебошанд ва мардуми тубҷой он гўрҳоро «курама» ё «муғхона» меноманд.

Ба туфайли тадқиқоти археологӣ маълум шуд, ки ин гўрҳо, дар ҳақиқат, сағонаи калоне доштаанд ба он сағона нақби махсус канда шудааст. Дар ин сағона як ё якчанд устухони одамон ва асбобу ашёи маросими дафн - косаву табақ, яроку аслиҳа, зебу зинат ва ғ. ҳастанд. Дар яке аз сағонаҳо ҳатто ас-перо гўр кардаанд. Як рикобе ҳам ёфт шуд, ки маҳсули косибони Осиёи Марказӣ мебошад баъд дар асрҳои V–VI дар Осиёи Миёна маъмул гардидааст.³²⁴

Баъзе аз гўрҳо, аз ҷумла, баъзе муғхонаҳо, эҳтимол, бо туркон алоқаманд бошад, беҳуда нест, ки дар як ангуштарини биринҷие, ки дар яке аз муғхонаҳо ёфт шудааст, ҳатто ба назар мерасад, ки аз чор ҳарфи рунии туркии қадимӣ иборат мебошад ва номи соҳиби ангуштаринро ифода мекунад.³²⁵

Дар Фарғона алҳол бисёр ёдгории ҳаттии рунии миёнаи туркӣ ба даст омадааст.³²⁶ Шумораи ин гуна бозёфтҳо рӯз аз рӯз зиёд шуда истодааст. Онҳо инчунин дар қисми тоҷикистони Фарғона, аниқтараш, дар кўҳҳои Қаромазор ва дар водии Исфара ёфт шудаанд. Ёдгории хати рунӣ, гўрҳои туркӣ ва мадракоти маъхазҳои ҳаттӣ шаҳодат медиҳанд, ки дар аввалҳои асрҳои миёна туркон на фақат дар таърихи сиёсӣ, балки дар таърихи этникии Фарғона ҳам таъсире доштанд.

Ин нукта ба ноҳияи ҳамсоияи Фарғона – ба Чоч ва, алалхусус, ба Ҳафтруд ҳам пурра дахл дорад. Вале, мутаассифона, мо имкон надорем, ки дар таърихи ин ноҳияҳо, ҳамчунин дар таърихи Хоразму Туркменистони ҷанубӣ ва ёдгориҳои аҷоибӣ он ҷойҳо таваққуф намоем.

Чанд маълумоту мадракот ҳаст, ки қисми асосии аҳолии Фарғонаи қадим аслан мардуми шарқиронӣ буданд, инчунин забони маҳсули фарғонагӣ вучуд дошт, ки ба гурӯҳи забонҳои шарқиронӣ мансуб буд.³²⁷

³²³ Брикина Г.А., 1971 а; 1971 б.

³²⁴ Дар бораи муғхона (ё курамаҳо) ниг.: Воронец М.Э., 1957; Спришевский В.И., 1956; Литвинский Б.А., 1959; Литвинский Б.А., 1972.

³²⁵ Кляшторный С.Г., 1959.

³²⁶ Заднепровский Ю.А., 1967.

³²⁷ Лившиц В.А., 1969, Литвинский Б.А., 1976, с. 55–61.

5. СОХТИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИЙ. ТАШАККУЛИ МУНОСИБАТҲОИ ФЕОДАЛИЙ

Маъхазҳои ҳаттӣ дар бораи сохти иҷтимоию иқтисодии даврҳои аввали асримиёнагии Осиёи Миёна он қадар маълумоти воқеӣ намедиханд, ки сохти иҷтимоию иқтисодии асрҳои V–VIII Осиёи Миёнаро, алалхусус, рафти инкишофи онро муфассал тадқиқ кардан мумкин бошад. То ба қарибҳои муаррихон маҷбур буданд, ки танҳо ба маълумоти ниҳоят кам, ба маълумоти, бе муболиға, ночизи маъхазҳои арабию форсии даврҳои сонитар қаноат кунанд.

Ҳатто дар ҷилди II-юми муфассалу мақаммали «Таърихи халқи тоҷик» (М., 1964), ки ба ин масъала баҳшида шудааст, дар қисми маъхазҳои ҳаттӣ фақат таъвили маълумотҳои маъхазҳои арабию форсӣ ба назар мерасад.

Мо дар ин боб муфассал тавакқуф намекунем, балки ба он маълумоте рӯ меоварем, ки ба ҳамон даврҳо тааллуқ дошта, дар ҳуччатҳои суғдии Қалъаи Муғ ва дигар ҳуччатҳои суғдизабон, аз ҷумла, дар ҳуччатҳои хоразмӣ зикр гардидаанд.

Дар яке аз ҳуччатҳои Қалъаи Муғ, ки дар бораи воқеаҳои Кӯча нақл мекунад, тамоми ҷамъият, яъне халқ (n'β, n'βw) аз се табақа - ашроф ("ztk'k), тоҷирон (γw' кку) ва «коркунон» (k'куk'k), яъне зироаткорон ва қосибон иборат аст. Ғайр аз ин чанд тоифаи ғуломон мавҷуд буд. И.Гершевич ва В.А.Лившиц дар асоси таҳлили истилоҳоти ҳуччатҳои Қалъаи Муғ тахмин мекунанд, ки дар Суғди асри VII ва ибтидои асри VIII чанд тоифа ғуломон ва бандাগон вучуд доштанд – масалан, ғуломони муқаррарӣ (bntk ë cyh), ғуломони гаравӣ (np'k), асирони ғуломшуда (wn''k') ва ниҳоят, «ба васигӣ додашудагон» (γүрσ) буданд. Зимнан соҳибхона ҳақ дошт узви хонаводаи худро ба ғуломӣ диҳад.³²⁸ Дар катибаҳои рӯи оссуарийҳои Тўкқалъа (Хоразм) истилоҳи хунаник (ғулом) ба назар мерасад.³²⁹ Дар маъхазҳои арабии давраи истилои Осиёи Миёна рӯирост ишорат ҳаст, ки дар Суғди ибтидои асри VIII ғуломон бисёр буданд.³³⁰

Вале ба ҳар ҳол на ғуломон, балки тоифаҳои гуногуни коркунони шахру деҳот қувваи асосии истехсолкунанда буданд. Дехқононе, ки барои иҷрои қоре сафарбар карда мешуданд, дар ҳуччатҳо mktymkt («мардум») номида шудаанд. Ғайр аз ин 'k'k'kt номи тоифае ба назар мерасад, ки бо исботи забониносон маънои «маҷбуран коркунанда»-ро дорад. Инчунин mk'z ном тоифае низ вучуд дошт ва он коркунонро дар бар мегирифт, ки барои музде қор мекарданд.³³¹ Хокпошон ба ду тоифа – ба тоифаи кштичкорон (kšt skk'k ва кашоварзон (kšwkyz mky, ks wky'k) тақсим мешуданд ва ба ақидаи И.Гершевич онҳо «зироаткор» буданд (онҳоро вай fakm'k ва Plghman гуфтааст). Дехқонони зироаткор қадимтар ном доштанд. Ҷамоати деҳот (шояд агнатӣ бошанд?) мақоми муҳимро соҳиб буд ва дар ҳуччатҳо бо унвони n'β зикр шудаанд (ин истилоҳот, инчунин ба маънои «мардум» ва «кишвар» ҳам меояд).

Дехқонон ба ҷумлаи синфи ҳукмрон озодҳо дохил мешуданд.³³² Дар ибтидои асрҳои миёна (ва қисман дар даврҳои мутараққии асрҳои миёна) дехқон

³²⁸ Лившиц В.А., 1962 6, с. 34-37.

³²⁹ Гудкова А.В., Лившиц В. А., 1967, с. 14.

³³⁰ Оид ба ин материалҳо ниг.: Смирнова О.И., 1957, 1960.

³³¹ Оид ба истилоҳот, инчунин ниг.: Боголюбов М.Н., Смирнова О., 1963, 1 с. 9.

³³² Ин калима дучори таъаввулотӣ тўлонӣ гардидааст. Дар айни ҳол, фақат ба маънои зироаткори оддӣ меояд.

заминдори калоне буд, ки ба як вилояти калон (масалан, ба Бухоро ё Чоч барин вилоятҳо), ба як ноҳия ё худ ба як маҳаллае ҳукмронӣ мекард. Дар маъхазҳо онҳо «деҳқонони акбар» ё худ танҳо «деҳқон» номида шудаанд. Доираи ҳукми ин қабил деҳқонон, алалхусус барои ҳамин ҳам хеле васеъ буд, ки онҳо дар ихтиёри худ дастаҳои сершумори ҳарбӣ доштанд ва аъзои ин дастаҳоро чақирҳо (ё шақирҳо) меномиданд. Сюан-сзан дар бораи Самарқанд сухан ронда менависад: «Лашкари онҳо тавоно аст ва аскари он аз чжэ-гэ (чақирҳо) иборат мебошад. Феъли чжэ-гэ ниҳоят тезутунд ва ҳуди онҳо нотарсу часуранд.

Ба ақидаи онҳо, реҳлат ба он дунё бозгашт ба ҳонаи худ аст. Агар ҳамла кунанд, чизе садди роҳи онҳо шуда наметавонад». Дигар маъхаз Ан (яъне Бухоро)-ро тасвир карда, менависад, ки чжэ-гэ «мардуми ғаюру часур» мебошанд»³³³.

Дар маъхазҳои арабию форсӣ ҳам чақирҳо бисёр номбар шудаанд. Ҳамаи ин мадракотро чамъбаст намуда,³³⁴ ба ҳулосае омадан мумкин, ки ҳокимон ва деҳқонон дастаҳои сершумори ҳарбӣ доштанд, онҳо аз ҷумлаи тоифаҳои озоди мардум ташкил мешуданд ва онҳоро чақир меномиданд. Чақирҳо ҳарбиёни касбӣ буданд ва маҳз онҳо маркази лашкар ҳисоб мешуданд. Шумори чақирҳои баъзе ҳокимон аз ҳазорҳо беш буд.

Ҳам аз ҳуччатҳои Қалъаи Муғ ва ҳам аз маъхазҳои арабӣ чунин бармеояд, ки дар байни синфи ҳукмрон дараҷоти мураккаби тобеият вучуд дошт. Баландтарин нуктаи ин дараҷот ихшид буд. Ханӯз дар «Мактубҳои қадимии суғдӣ» (ибтидои асри IV) ихшиди деҳаи Тамархуш зикр шудааст, ки деҳа дар водии Исфара ҷой дорад ва дар асрҳои IX-X ҳам маълум буд. Дар ҳуччатҳои Қалъаи Муғ истилоҳи «ихшид» бо идеограммаи MLK' (яъне «малик») ифода ёфтааст. Муаррихони арабу форсизабони асрҳои миёна ин истилохро ҳамчун «шоҳи шоҳон» маънидод мекарданд ва ба ин асос ҳам доштанд, маънои аслии он дар ибтидои асрҳои миёна дар Осиёи Миёна ба истилоҳи «ҳокими олий» мусовӣ буд.

Мувофиқи маълумоти Наршаҳӣ, мо воқиф шудем, ки деҳқонҳо либоси махсус ва камари заррин доштанд (ва ин маълумоти Наршаҳиро материалҳои иконографии на фақат Суғд, балки Тахористон ҳам пурра тасдиқ менамоянд). Наршаҳӣ ривоят мекунад, ки маликаи Бухоро дар арафаи истилои арабҳо дар тахт менишаст (аниқтараш аз номи писараш подшоҳӣ мекард), одатан ҳар рӯз аз арки Бухоро баромада, болои тахт менишасту машғули ҳалли масъалаҳои давлатӣ мешуд, фармону супоришҳо медод, аз ҷумла мукофоту мучозот низ дар ўҳдаи вай буд. Ҳар рӯз дусад деҳқонони навҷавон ба саломии вай меоманданд ва ба ду тараф қатор шуда, то ғуруби офтоб меистоданду баъд ба деҳаҳои худ бармегаштанд.

Рӯзи дигар ба ҷои онҳо боз дусад деҳқони дигар ҳозир мешуданд. Ҳамаи ин маросим ба сифати хизмат буд ва зимнан ба ҳар ғуруҳ соле чор бор навбат мерасид.³³⁵

Ба туфайли ҳуччатҳои Қалъаи Муғ мо дар бораи тартиби маъмурии Суғд тасаввуре ҳосил мекунем.

Ба ҳайъати маъмурияти марказии мулкҳои калони Осиёи Миёна *тудун* ном яке аз мансабҳои олитарин, ки, эҳтимол, сардори маъмурияти граждани

³³³ Beal S., 1906; Pīllŷyīlank E. .G, 348–349.

³³⁴ Мандельштам А.М., 1954.

³³⁵ Наршаҳӣ, 1897, с. 15–16. Агар дуруст ӯисоб кунем, шумораи ба салом омадагон аз 18 ӯаз. мегузарад, вале, эътимол, ин муболиға бошад.

буд ва инчунин *тархон* дохил мешуд. Боз як мансаби олі *n' ztykuw, n' ztyk' uw* («наздикон», «ёрдамчӣ») буд. Мақоми *др' укрт* - дапирпат (яъне «саркотиб», «сардори дабирон») низ хеле баланд буд. Коргузори хоҷагии дарбор – *фрамандор* ба дахлу харчи маҳсулоти зироат, маснуоти косибон ва масолеҳи ҷанг мутасаддӣ буд, вай фармон мебаровард, ки фалон чиз фалон қадар ба фалон кас дода шавад, молу ашёро ба рӯихат мегирифт ва харчи онро қайд мекард. Мақоми вай низ ниҳоят баланд буд, дар ихтиёри худ коркунони бисёре дошт (аниқтараш вакилони махсус дошт), ўро мисли худи малик иззату ҳурмат мекарданд ва ба вай «соҳиб, малик, пуштибони аъзам, фрамандар» гӯён мурочиат мекарданд. Ғайр аз ин мансабҳо соҳибони мансаби «мири соқӣ», «мири шифо», «мири охур» ва «мири чорбоғ» вазифаҳои махсусро иҷро мекарданд. Инчунин мансаби ҷаллод ҳам буд (ҳуччати А-5). Дар ҳуччати В-4 бо истилоҳи *'wкпуk'm* амалдоре зикр шудааст, ки аз афти кор, ким-чӣ хел вазифаи политсияро бачо меовард. Инчунин амлоқдорон ҳам буданд. Идораи лашкар низ вазифаи муҳим доништа мешуд. Дар ҳуччатҳои Қалъаи Муғ «сарлашкар» (*š'ukn*) зикр гардидааст.

Дар баробари маъмурияти марказӣ маъмурияти маҳаллӣ ҳам вучуд дошт. Маъмурияти маҳаллӣ сардорони деҳа ва заминҳои атрофи он (ба истилоҳ онҳоро «деҳхудо» гуфтаанд), «арбобони деҳа», «арспона» ва «соҳиб»-ро дар бар мегирифт.³³⁶

Вазифаи асосии тамоми ин системаи маъмурӣ аз аҳли меҳнат кашида гирифтани хирочу андозу закот буд. Ин «идораи иҷбор» мисли соати равшанхӯрда бекамукост амал мекард. Тамоми дахлу харчу нақлу ҳамли молиёт хеле аниқу дақиқ ба ҳисоб гирифта шуда, дар ҳуччатҳои сершумори дахлу харч қайд мегардид, аз тамоми ҳуччатҳо нусха гирифта мешуд (аксар вақт ду нусха бардошта мешуд), зеро он имзо гузошта, ба ҳар яки он мӯҳр мемонданд.

Муассисаҳои низ буданд, ки вазифаи идоракуниро ба ҷо меоварданд. Маъхазҳо хабар медиҳанд, ки «намуди ҷазоро мувофиқи низомномае муқаррар мекунанд, ки дар маъбад нигоҳ дошта мешавад».³³⁷

Дар никоҳхате, ки аз Қалъаи Муғ ба даст омад, навишта шудааст, ки он дар «маҳкама» анҷом ёфтааст ва номи «сардори» маҳкама низ зикр шудааст, ки, эҳтимол, шахси рӯхонӣ буд.³³⁸

Синфҳои мазлум бениҳоят қашшоқу бенаво ва аёну ашроф ба дараҷаи ғушношунид бой буданд. Мисоли равшани ин даъво сарвати бухорхудотест, ки дар ҳикояи Наршаҳӣ оварда шудааст. Ин бухорхудот, ки баъди неҳзати Абрӯӣ ба ватанаш баргаштааст, соҳиби он қадар молу мулк будааст, ки ҳисоби онро касе намедонистааст.

Дар ин бора боз як мисол овардан мумкин - Моҳиён ном суғдӣ аз Диваштич «се осӣёбу анҳори он, бинову сангҳои онро» ба иҷора гирифтааст. Иҷорагир ба ҷои ҳаққи иҷора соли бояд 460 кафча, яъне зиёда аз 3,5 тонна орд меод.³³⁹

Мадракоти археологӣ (ки як қисми онҳо дар бобҳои пешина зикр гардиданд) дар бораи тақсимои амиқӣ иҷтимоӣ ва молумулкӣ равшан шаҳодат медиҳанд. Мо мебинем, ки дар шаҳр дар паҳлуи кулбаҳои фақиронаи бенавоён иморатҳои бошукӯҳу пурдабдабаи аёну ашроф ва қасрҳои хангомадори ҳокимон сохта мешуданд.

³³⁶ Лившиц В.А., 1962 б, с. 62-69, 134-135, 164, 176-178.

³³⁷ Бичурин, II, с. 281.

³³⁸ Лившиц В.А., 1962 б, с.24, 26, 38-39.

³³⁹ Дар ӯамон ӯо, с. 57, 60.

Хаёти серупур, сарвати бекарони бойҳо дар ёдгориҳои санъат ҳам инъикос шудааст. Дар расму суратҳо тасвир шудааст, ки аёну ашроф чӣ гуна кайфу сафо мекунанду дар болои кату кӯрпачаҳои мулоим якпахлу ёзида, зиёфат меҳӯранд ва агар базм ба дилашон занад, аз ҷой меҳезанду ба ҳамдигар дар гӯштини шамшерзанӣ мусобиқа мекунанд. Ва дар ин расму суратҳо дар қафо, ноаёну назарногир хизматгорони сарупобараҳнаи зору ҳақир тасвир карда шудаанд.

Тадқиқи воҳаи Бургутқалъаи Хоразм, ки С.П.Толстов ва ҳамкорунаш Е.Е.Неразик, Б.В.Анрианов³⁴⁰ анҷом додаанд, барои тавсифи ҳаёти деҳоти он давраҳо материали пурқимати фаровон дод.

Ба туфайли шароити мусоиди маҳаллӣ ёдгориҳои воҳаи Бургутқалъа то ба рӯзҳои мо дар ҳолати хуб омада расидаанд ва зимнан на ёдгориҳои алоҳида хуб боқӣ мондаанд, балки тамоми системаи истиқоматӣ ва иншооти обёрӣ кам вайрон шудаанд. Воҳа ба шакли тасмаи дарози камбар дар ду тарафи канали асосӣ тӯл кашидааст (дарозиаш қариб 40км, бараш тақрибан 4-5км).

Дар ҳар 200-300м якто ҳавли истеҳкомдор ҷой дорад, ки дар воҳаи Бургутқалъа дар аввалҳои асрҳои миёна намуди асосии манзилгоҳи деҳот ба шумор мерафт. Дар ин гуна ҳавлиҳо хонаҳои мустаҳкаму калони деворҳои сохта мешуд, ки онҳо баъзан гирдогирди ҳавлиро фаро мегирифтанд. Ғайр аз ин қалъаҳои мустаҳкам низ буданд. Тамоми манзилгоҳҳо ба 8-13 гурӯҳ тақсим мешуданд ва зимнан дар ҳар гурӯҳ як қалъае буд, ки ба тамоми дигар манзилҳои гурӯҳи худ ҳукмронӣ мекард. Андозаи ҳавлиҳо ниҳоят гуногун буд ва фақат 1/3 қисми онҳоро калон гуфтан мумкин буд, дигар ҳавлиҳои боқимонда вусъати қазой надоштанд. Дар баъзе маҳалҳо муқаррар карда шуд, ки дар ҳар гурӯҳ андозаи майдони кишт ҳар ҳел мебошад ва ин ҳолат бевосита набошад ҳам, далолат мекунад, ки дар ҷамоати деҳот тақсимои молумулкӣ (ва иҷтимоӣ) вучуд дошт. Ҷолиби диққат аст, ки бисёр қалъаҳо маҳз дар ҳамин давра сохта шудаанд. Дар атрофи Бургутқалъа, ки калонтарин қалъа ҳисоб мешуд, ҳатто шаҳрае ба вучуд омад, ки яке аз марказҳои қосибони воҳа буд.

Тамаркузи ҳавлиҳо ба гурӯҳҳои алоҳида, махсусан дар маркази воҳа босуръат ҷараён дошт. Дар асрҳои VII-VIII қалъаҳо ва дар атрофу наздикии онҳо ҳавлиҳо пайдо шуданд ва марказҳои пештараи воҳа рӯ ба таназзул ниҳоданд.

С.П.Толстов фикре изҳор намуд, ки топографияи воҳаи Бургутқалъа ташаккули муносибатҳои феодалиро инъикос мекунад. Ин ақидаҳоро тадқиқотҳои минбаъдаи археологӣ Е.Е.Неразик тасдиқ ва аниқ намуданд. Аз афти қор, дар территорияи воҳа якчанд ҷамоатҳои калони деҳот вучуд дошт, ки 7-8 ҳазор касро дар бар мегирифт.

Дар ҳавлиҳои гурӯҳҳои агнатие зиндагӣ мекарданд, ки шумораи онҳо гуногун буд ва ин гурӯҳҳо оилаҳои калоне мебошанд, ки молумулки умумӣ доштанд ва ҳам дар ҳаёти ҷамъиятӣ коллективи ягонро ташкил медоданд ва ғайр аз ин оилаҳои калон, инчунин оилаҳои хурд ҳам буданд, ки аз афти қор, мақоми намоён надоштанд.

Бинобар баъзе мадракот дар дигар маҳалҳои Осиёи Миёна ҳам вазъият чунин буд. Қалъаҳо, ки қароргоҳи деҳқонон ба ҳисоб мерафтанд, дар сари иншоотҳои обёрӣ сохта мешуданд ва ин қор ба деҳқон имкон медод, ки ба тақсими об соҳибӣ кунад - дар шароити Осиёи Миёна бошад, соҳиби об будан

³⁴⁰ Толстов С.П., 1948; Неразик Е. Е., 1946; Анрианов Б.В., 1969.

хамин маъноро дошт, ки ихтиёри ҳаёту мамоти аҳли деҳот дар дасти касе буд, ки ба тақсими об соҳибӣ мекард.

Дар адабиёти таърихӣ мо дар солҳои 40-50-ум чунин ақидаи С.П.Толстов маъмул буд, ки дар аввалҳои асрҳои миёна ҳаёти шаҳр таназзул дошт. Вале алҳол ин ақида ба маълумоти мадракоти навтарин тамоман хилоф аст. Ҳатто он маълумоти мунтахабу мухтасаре, ки дар ин китоб оварда шуд, шаҳодат медиҳад, ки шаҳрҳо ва ҳаёт дар онҳо хеле равнақу ривоч доштанд. Шаҳрҳо маркази косибӣ тичорат, маркази маданияти баланд буданд (вақти ҳафриёти Панҷакент ин нукта хеле равшан падида омад). Ба деҳоти он давраҳо сохтмони қалъаҳо хос буданд, ки баъзан дар наздикии шаҳрҳо бунёд карда мешуданд. Дар ин қалъаҳо, шаҳристонҳо, арқҳо аёну ашрофон - бойҳои зиндагӣ мекарданд, ки дар маъхазҳои ҳатти зикр гардидаанд. Сохти шаҳр ва бисёр будани қалъаҳо, хусусияти санъат ва анъанаҳои «тарзи зиндагии баҳодуруна», дар ихтиёри аёну ашрофи калон мавҷуд будани дастаҳои ҳарбӣ, парокандагии сиёсӣ ва аломатҳои васаллитет далолат менамоянд, ки дар ҳаёти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ он давраҳо дигаргуниҳои ниҳоят амиқ ба амал меомаданд. Ҷои форматсияи гуломдориро дигар форматсия – форматсияи феодалӣ мегирифт.

Дар асрҳои V-VIII бисёр хусусиятҳои феодализм ҳанӯз дар шакли ибтидоӣ, дар шакли хоми номуайян зоҳир мегардиданд, дар бораи аксари он хусусиятҳо дар дасти мо маълумоти бевосита ҳам нест, вале сарфи назар аз ҳамаи ин моҳияти масъала возеҳу равшан аст, яъне дар асрҳои V-VIII ноҳияҳои аҳолиашон муқимии Осиёи Миёна ба роҳи тараққиёти феодалӣ қадам ниҳода буданд.

Дар шароити таърихӣ он давра пайдоиши ҷамъияти феодалӣ воқеаи муҳими прогрессивӣ буд. Дар Осиёи Миёна (ҳамчунин дар дигар мамлакатҳо ҳам) пайдо шудани феодализм фақат ба туфайли хеле пеш рафтани қувваҳои истеҳсолкунанда имконпазир гардид, ки тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда дигар ба доираи форматсияи гуломдорӣ мувофиқат намекард. Форматсияи феодалие, ки дар Осиёи Миёна ба вучуд омад, боиси он гардид, ки дар ҳаёти ҷамъиятӣ бисёр дигаргуниҳои муҳим ба амал пайваست. Аллакай дар давраҳои аввали феодализми Осиёи Миёна сарчашмаҳои муҳими пешрафти таърихӣ - шаҳрҳои феодалӣ пайдо шуда, рӯ ба тараққӣ ниҳоданд, гарчанде мақоми деҳот ҳоло ҳам хеле баланд буд.

Ҳамаи ин тараққиёт дар шароити муборизаи шадидаи синфӣ ва шӯришҳои мазлумон ба амал меомад (масалан, нехзати Абрӯйро ба хотир оваред). Ф.Энгелс дар бораи давлат навишта буд: «Мақсади асосии ин ташкилот ҳамеша иборат аз он буд, ки бо ёрии қувваи мусаллаҳ ба аксарияти заҳматкшон зулми иқтисодӣ кардани ақаллияти хеле боимтиёзро таъмин намояд».³⁴¹ Ин тавсифи аниқу дақиқ ба Осиёи Миёнаи ибтидоӣ асрҳои миёна ҳам пурра дахл дорад.

³⁴¹ К.Маркс ва Ф.Энгелс. Асарҳо, ҷилди 19, с. 359.

Фасли чорум

**ОСИЁИ МИЁНА
ДАР ДАВРАИ ТАРАҚҚИЁТ
ВА УСТУВОРШАВИИ
СОХТИ ФЕОДАЛИ**

ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ХАЙЪАТИ ХИЛОФАТИ АРАБ

1. АЗ ПО АФТИДАНИ ДАВЛАТИ СОСОНИЁН

Арабистон дар арафаи ислом

Дар асарҳои таърихшиносӣ аксар вақт ақибмондагии арабҳо дар арафаи пайдоиши ислом таъкид мешавад. Ин ақида яктарафа ва нодуруст аст. Соли 1853 Ф.Энгелс навишта буд: «Дар ҷое, ки арабҳо зиндагии муқимӣ ба сар мебарданд, яъне дар қисмати ҷануби ғарбӣ, – зоҳиран, онҳо мисли мисриён, ошуриён ва ғайраҳо мардуми мутамаддин буданд, ки иншооти меъморӣ онҳо аз ин шаҳодат медиҳад»¹. Материалҳои эпиграфӣ ва археологӣ аз он вақт ин ҷониб дарёфтшуда² ҳаққонияти гуфтаҳои Ф.Энгелсро қомилан тасдиқ менамоянд: тоифаҳои ҷануби араб воқеан ҳам дар замонҳои қадим давлатҳои муктадир, маданияти баланд ва ба худ ҳосе ба вучуд оварда будаанд.

Дарачаи тараққиёти иҷтимоию иқтисодии қисматҳои гуногуни Арабистон ба таъри қуллӣ фарқ мекард. Агар дар сарзамини Яман ва баъзе дигар вилоятҳои ин кишвар дар нимаи дувуми асри VI ва ибтидои асри VII зироаткорӣ ва зиндагии шахрӣ раванқ ёфта бошад, дашту саҳроҳои паҳновари он макони суқунати кўчманчиёни бадавӣ ба шумор мерафт, ки уштур сарвати асосии онҳоро ташкил мекард. Ҳарчанд ташкилоти тоифавӣ авлодӣ дар байни арабҳо ҳале қавӣ буд, муносибатҳои феодалӣ ба зухур омада, дар ҷараёни тараққиёти таърих аз қабилаҳои пароканда ва иттифоқи қабилаҳо давлати ягона таъсис ёфт. Дар оғози асри VII системаи нави динӣ бо номи ислом пайдо гардид.

Барои таҳлили сабаб ва шароити таърихӣ пайдоиши дини ислом ва бо як суръати ғавқулудда аз тарафи арабҳо тасарруф шудани кишварҳои зиёде, пеш аз ҳама, таркиби синфӣи ҷамъияти он замон ва пешравиҳои дар ҳаёти ҳамоно ҷамъият ба амал омадари аз назар гузаронидан зарур аст. Ҳамоно амри воқеӣ, ки дини ислом дар давраи таъсиси ҷамъияти синфӣи арабҳо ба вучуд омадааст, ҳеҷ як ҷои шубҳа надорад. Масъалаи муайян кардани ҳусусияти ҷамъияти нави синфӣ ва тарзи истеҳсолоте, ки дар арабҳо ва кишварҳои забткардаи онҳо мавқеи бартарио ишғол мекард, ҳамчунин омӯхтани протсессии синтези мураккаби иҷтимоие, ки дар он давра ба амал меомад, басо мушқилтар аст. Ҳалли ин масъалаҳо, ҳусусан, аз он ҷиҳат муҳим аст, ки онҳо на фақат яке аз муҳимтарин давраҳои таърихи халқҳои шарқро равшан менамоянд, балки дар навбати аввал ба талаботи ғоявии қадомин синфҳо мувофиқ будани дини исломо низ аён месозанд. Ҳалли масъалаи охири барои таҳлили марксистии ҷиҳати мафкуравии марҳилаҳои аввали ислом бояд замина фароҳам оварад.

Ҳале қам будани манбаъҳои, ки доир ба сохти иҷтимоии Арабистони шинолии пеш аз ислом (дини ислом дар ҳамоно ҷо ба вучуд омадааст) маълумот

¹ К. Маркс ва Ф. Энгелс. Асарҳо, ҷилди 28, с. 210.

² Пигулевская Н.В., 1951, с. 260 ва мобаъд; Лундин А.Г., 1961, 1971; Бауэр Г.М., 1966; Лундин А. Г., 1971; Niýlsýn D., 1927; Ёowýn К. le Baýon and Aliýight W. F., 1958; Kfckmans J., 1964.

медиханд, хусусан таърихнигории асримиёнагӣ, ки диққати худро фақат ба баёни воқеаҳои сулолави ва «муқаддас» равона сохта, ҳамеша ҳодисаҳои воқеиро бо афсона ва мавзӯҳои мухталифи фолклорӣ омехта нақл менамояд, аз ҳамон сабабҳои мебошанд, ки ҳалли масъалаҳои дар боло номбаршударо ниҳоятдараҷа мураккаб гардониданд. Исломиносии буржуазӣ далелу мад-рақаҳои зиёде доир ба он давра чамъ намуда, роҷеъ ба сабабҳои пайдоиши ислом бисёр фарзияҳои идеалистӣ ба миён овард, аммо аз ҷиҳати методологӣ дар таҳлили решаҳои иҷтимоии ислом тамоман очизу нотавон монд.

Дар илми таърихшиносии советӣ доир ба тавсифи ин ҷамъияти синфӣ ду нуқтаи назар мавҷуд аст. Бар тибқи нуқтаи назари аввал, дар ҷануби Араби-стон ҷамъияти ғуломдорӣ ба ҳар ҳолат дар асри VI вучуд дошта, дар охири асри VI ва аввали асри VII дар Арабистони шимоли, дар Ҳирҷоз, Макка ва Мадина, ки дар роҳи асосии қорвонгард воқеъ гардида буданд, ташаккули тартиботи ғуломдорӣ ба вуқӯъ меояд. Дар Арабистони дарунӣ, ки бадавиҳо, кӯчманчиёни қорводор сукунат доштанд, низ вайроншавии сохти ҷамоати падаршохӣ шурӯъ мегардад, вале он хеле суст ба амал меояд. Ба ҳар ҳол дар байни бадавиҳо ҳам, аз як тараф, сарватмандон – соҳибони рамаҳои қалон ва баъзан замин, миқдори зиёди асирони ғулом, ақсар вақт бо роҳи қорвонӣ тиҷораткунанда ва, аз тарафи дигар, қамбағалон пайдо мешаванд, ки дар ҳаққи онҳо шоири тоисломии араб аш-Шанфара гуфта буд: «(Марди бенаво) рӯзро дар як паноҳгоҳ ва шабро дар паноҳгоҳи дигар мегузаронад, ҳамеша танҳост ва савора дар дӯши хатар аст».³ Ин қамбағалон ҳар чӣ бошад ҳам, ҳанӯз озод буданд.

Бо вучуди ин, дар шимоли Арабистон тартиботи ғуломдорӣ то дараҷаи форматсияи ҳукмрон сабзида нарасид, чунки дар айни бӯҳрони бавҷуд-овардаи давраи гузариш ба ҷамъияти синфӣ ислом пайдо шуд ва Муҳаммад зуҳур намуд. Муҳаммад сарлашқари моҳире буд, дар бораи ғазовот (ҷанги муқаддас) ҳукми ислом қабул гардид, халифаҳои Муҳаммад роҳи ҳалосиро аз бӯҳрон дар ҷангҳои истилоқорона медиданд. Инак, тӯдаҳои араб ҳамчун «сарбозони ислом» ба сарзаминҳои, ки сохти феодалӣ босуръат роҳ меёфт ва ё қайҳо барқарор гардида буд, фуру рехтанд. Лекин дар кишварҳои забткардаи арабҳо тартиботи ғуломдорӣ ҳам тамоман барҳам нахӯрда буд, бинобар ин сохти ғуломдорӣ дар арабҳо муддати дуру дароз маҳфуз монд ва ҳатто дар натиҷаи ба даст овардани асирони зиёд дубора қувват гирифт. Умуман, муно-сибати феодалӣ дар ҳилофат баъди футӯҳоти бузург дар охириҳои асри VII та-шаккул ёфт, ғуломдорӣ бошад, ҳамчун тарзи кӯҳнаи зиндагӣ боз вақти зиёде мавҷудияти худро нигоҳ дошт.

Мувофиқи ин нуқтаи назар, ислом аввал дар заминаи ҷамъияти ташак-кулёфтаи ғуломдорӣ ба вучуд омад ва танҳо баъди футӯҳот ҳамчун дини ҷамъияти феодалӣ қарор гирифт. Ин нуқтаи назарро Е.А.Беляев, инчунин А.Ю.Якубовский, С.П.Толстов, И.П.Петрушевский ба миён овардаанд.

Тибқи нуқтаи назари дувум, ҳанӯз пеш аз пайдоиши ислом, ҳам дар ҷануб ва ҳам дар шимоли Арабистон, на ин ки муносибатҳои ғуломдорӣ, балки фео-далӣ ташаккул ёфта, то асри VII, яъне то футӯҳоти бузург маҷмӯи ҳукмронӣ пайдо карда буд. Ба ин тариқа, ислом аз аввалин қадамҳои пайдоиши худ ди-ни табақаҳои болонишини ҷамъияти навбунёди феодалӣ ба шумор мерафт. Ин нуқтаи назарро Н.В.Пигулевская, А.Г.Лундин, Н.А. Смирнов ва Л.И.Нодирадзе пешниҳод кардаанд. Пайравони ин нуқтаи назар диққатро ба

³ Фильштинский И.И., с. 29.

чоряккорӣ, ки дар ҳамон шароити таърихӣ аз муҳимтарин зухуроти муносибатҳои феодалӣ буд, чалб менамоянд.

Ин ду нуқтаи назар нисбат ба вазъияти Арабистони асри VII ва шароити иҷтимоии пайдоиши ислом ҳоло фақат фарзияи ноқис ва шартӣ буда, ҳалли ҳамаҷонибаи ин масъала кори оянда аст.⁴

Вале, ҳеҷ чои шубҳа нест, ки ҷамъияти хилофати охири асри VII дар сура-ти маҳфуз мондани тартиботи ғуломдорӣ, ба дараҷаи хеле зиёд феодалӣ гардида буд ва истилои Осиёи Миёна, шарқи Хуросон ва Мовароуннаҳр аз тарафи ашрофи ҳарбии феодалӣ, ки унсурҳои тарзи зиндагии бодиянишинро ҳам давом меод, ба амал оварда мешуд. Муносибатҳои ҳоси ин қабил ҷамъият ба муносибатҳои ҷамъияти феодалишудаи муқимӣ нақши худро мегузошт ва ба ин васила протесси феодалишавиро тағйир ва суръат меод.

Пайдоиши ислом. Шикасти давлати Сосонӣ

Чанд суҳан дар бораи пайдоиши ислом. Муҳаммад пайғамбари Оллоҳи таоло ва яққаву ягона гардид. Ў аслан аз калонтарин маркази Арабистон – шаҳри Макка буд, чун дар зодгоҳи худ ба чизе муваффақ нашуд, дар соли 622 бо пайравонаш ба Мадина кӯчид, ки аз ҳамин сана солшумории мусулмонии ҳиҷрӣ сар мешавад. Тоифаҳои Мадинаро ба иттиҳоди худ дароварда, баъд соқинони Маккаро ҳам ба «ҷамоати мӯътақидин» дохил намуда, як қатор қабилҳои дигари арабро, ки ба Оллоҳ ва пайғамбари ӯ – Муҳаммад эътиқод баста буданд, ба тахти тасарруфи худ даровард. Ислом, ки номи ин дини нав мебошад, маънии «таслим ва иттиҳод»-ро дорад. Пас аз ғавти Муҳаммад (соли 632) Абӯбакр (632–634) халифа эълон карда шуд; баъди ӯ Умар (634 - 644) халифа гардид, ки дар замони вай қабилҳои арабро ба қулӣ тобеъ карда, ҳамаи онҳоро ба мусулмон табдил доданд. Давлати динии аз ҷиҳати марказият қавӣ ба вуҷуд оварда, лашкари сершумор ва хеле ҷангӣ ташкил дода шуд.⁵ Аъёну ашрофи араб истилокорӣ, торочгарӣ ва ғасб қардани сарватҳои мамулики дуру наздикро орзу мекарданд. Дар ин сурат норозигии табақаҳои поини ҷамъияти араб ба муқобили мардуми ғайримусулмон, яъне қофирон равона карда, ба ин восита диққати онҳо аз муборизаи синфӣи зидди истисморгарони «худӣ» дур қашида мешуд. Илова бар ин, сарбозони қатории араб қисмати аз ғаниматҳои ҷангро соҳиб мегардиданд, ки ин онҳоро на камтар аз эътиқоди Оллоҳ рӯҳбаланд намуда, ба сӯи қорзор мекашид. Барои асилзодагони араб ҳукми шаръии ғазавот, дар воқеъ, пардае буд, ки ба пинҳон доштани асли мақсади ҷангҳои истилогаронаи онҳо хизмат менамуд.

Истилогарон кӯшуни худро қариб дар як вақт, ҳам ба муқобили Рум (Византия) ва ҳам ба муқобили Эрон ҳамлавар сохтанд. Саъю кӯшиши лашкарқашони охири намояндаи сулолаи сосонӣ - Яздигурди III (632–651), ки пеши ҳаракати кӯшуни арабро гирифтани мешуданд, натиҷае набахшид. Дар муҳорибаҳои назди Қуддусия (Қадисия) ва Наҳованд (солҳои 636 ва 642) кӯшуни араб қувваи яққоии форсҳоро торумор намуда, ба мавҷудияти тақрибан панҷасраи давлати сосонӣ хотима дод. Дар зарфи 10 сол арабҳо ҳоки Эронро истило намуда, ба Рум зарбаҳои сахт заданд. Фаластин, Миср, Сурия ва Ироқро ишғол карданд.

⁴ Петрушевский И.П., 1966, с. 7

⁵ Дар хусуси Муҳаммад, маръилаҳои аввали ислом ва истилои араб таълифоти зиёде мавҷуданд (ниг.: Беляев Е.А., 1965 ва Петрушевский И.П., 1966, ки ба маъхаз ва адабиёти илмӣ ишора шудааст; Saǧvāgūt J., 1965, p. 116–129 ӯам феъристи муфиде дорад).

Яздигурди III муддати 10 сол тахти фишори арабҳо аз як маҳал ба маҳалли дигар ақиб нишаста, бо нияти бар зидди истилогарон хезондани аҳоли дар шахру кишварҳои гуногун сарсону саргардон гашт. Вале ин кӯшишҳои ӯ ягон натиҷае набахшиданд.

Оммаи асосии аҳолии давлати сосонӣ барзгарону хунармандон – аз тарафи амалдорони сосонӣ, феодалон ва рӯхониёни зардуштӣ зулму ситам дида, илова бар ин, дар натиҷаи маҳдудиятҳои табакоти азият мекашиданд. Ҷангҳои дуру дарози Сосониён бо ҳайтолиҳо, туркҳо ва румиҳо аҳволи бе ин ҳам вазнини меҳнаткашонро табоҳ гардонида буданд. Ҳамаи ин боиси норозигии оммаи халқ гардид ва онҳо дар мубориза бар зидди арабҳо тарафи Сосониёнро нагирифтанд.

Ҷангҳои пай дар пай давлати сосониро аз иқтидори пешинаи сиёсӣ ва ҳарбии худ маҳрум ва заиф гардонида буданд. Ба сабаби баланд шудани мавқеи ашрофи маҳаллии феодалӣ роли ҳукумати марказӣ якбора хеле паст гардида, атроф аз тобеияти марказ баромадан гирифт. Ҳокимони маҳаллии вилоят ва музофотҳои ҷудогона дар вақти ҳуҷуми арабҳо ба ҳукумати марказӣ мададгори накарданд.

Мавридхое мешуданд, ки оммаи аҳолии мазлум барои сабуктар гардидаи аҳволи тоқатфарсои худ ба арабҳо ва дини онҳо, ки баробарии ҳамаи мусулмононро ваъда меоданд, умед мебастан. Ҳаёт ба зудӣ бар абас будани ин умеди халқро нишон дода бошад ҳам, ба ҳар ҳол дар вақтҳои аввал бе таъсир намонд ва он саҳван ҳамчун эҳёи анъанаҳои неҳзати маздакия тасаввур карда шуд.

Ин буд, ки Сосониён сели хурӯшони арабҳоро боздошта натавонистанд ва давлати сосонӣ аз по афтод.⁶

2. АЗ ТАРАФИ АРАБҲО ЗАБТ КАРДА ШУДАНИ МОВАРОУННАҲР (ДАВРАИ АВВАЛ)

Парокандагии сиёсии Мовароуннаҳр дар миёнаҳои асри VII

Арабҳо аз ҳамон рӯзе, ки ба Эронзамин қадам гузоштанд, ғасб кардани вилоятҳои дар ин сӯи Омударё воқеъгардидаи Осиёи Миёна, яъне Мовароуннаҳрро мақсади асосии худ қарор доданд. Чи навиё ки дар «Таърихи Бухоро»-и Наршахӣ (асри X) ва «Муъҷам-ул-булдон» ном асари ҷуғрофидони араб - Ёқут (асри XIII) дида мешавад, арабҳо аз номи асосгузори дини ислом Муҳаммад ҳадисҳо оварда, пешниҳод мекарданд, ки забт намудани Мовароуннаҳр вазифаи муқаддас ва бошарафи пайравони дини ислом аст.

Дар ин вақт Мовароуннаҳр ҳамон ҳолати парешонии сиёсиро, ки ҳанӯз дар асрҳои IV–V сар зада, дар авохири ҳукмронии ҳайтолиҳо ва ҳоконии турк боз ҳам бештар қувват гирифта буд, аз сар мегузаронид. То чӣ андоза будани ин парокандагиро аз ин ҷо ҳам фаҳмидан мумкин аст, ки дар лаҳзаи ба ҳоки кунунии Тоҷикистон дохил шудани арабҳо дар ин сарзамин миқдори зиёди мулкҳои мустақил ва ниммустақил вучуд доштанд.

Дар Фарғона мулкҳои шимолӣ ва ҷанубии ин сарзамин, дар ноҳияи Ёро-теппа – Уструшан (Истаравшан) бо пойтахти худ - Бунҷикат (дар қарибии Шахристони ҳозира) воқеъ буданд. Сарғаҳи Зарафшон бо воҳа ва доманаҳои

⁶ Барои тафсилоти вазъияти Эрони арафаи истилои араб ва ҷараёни ин истило ниг : Пигулевская Н.В. ва дигарон, 1958, с. 69-89; Колесников, 1970.

каторкӯҳи Туркистон ва Зарафшон ба хайъати мулки Буттом дохил мешуд. Дар шимоли он мулкҳои Масчоҳ ва Парғар (Фалғари имрӯза), дар қисмати ғарбӣ шаҳри Панҷ – Панҷакенти ҳозира воқеъ гардида буданд.

Дар ноҳияи Ҳисор мулки Чағониён сар то сари водии дарёи Сурхон (Чағонруд) ва қисмати ғарбии водии Ҳисорро бо шаҳри бузурги худ - Чағониён (наздикии Дехнав) дар бар мегирифт; дар шарқтари Чағониён – Ахорун ва Шумон; дар байни дарёи Кофарниҳон ва Вахш – Вашгирд бо пойтахти худ Вашгирд (Файзобод); дар сарғаҳи Кофарниҳон (дарёи Ромит) ва Вахш мулки Кумед арзи вучуд мекард.

Дар ноҳияи Кӯрғонтеппа тамоми паҳнои водиро мулки Вахш фаро мегирифт ва мулки Қубодиён бо шаҳри асосии худ - Қубодиён дар қараёнгоҳи поини дарёҳои Вахш ва Кофарниҳон воқеъ буд.

Дар ноҳияи Кӯлоб – Хатлон (Хаталон – байни Панҷ ва Вахш бо пойтахти худ - Хулбук ва шаҳри Мунк (Балҷувон) арзи вучуд мекард. Ба Хатлон дар вақтҳои гуногун дигар мулкҳо, аз қабили Вашгирд, Қубодиён ва ғ. низ дохил мешудаанд.

Дар ноҳияи Фарм мулки Рошт бо пойтахти худ шаҳри Рошт (Фарм) ва мулки Дарвоз бо пойтахти худ - Қуррон воқеъ шуда буд.

Дар вилояти кӯхистони Бадахшон мулкҳои Вахон, Шугнон ва Рӯшон, ки бо Бадахшон алоқаи зич доштанд, мавҷуд буданд.

Ҳокими ҳар як мулк ҳудахро мустақил ҳисоб мекард ва унвони махсус дошт. Набудани иттиҳод ва ягонагӣ дар байни ҳокимони Мовароуннаҳр қори муттаҳид намудани халқҳои Осиёи Миёнаро барои зарба задан ба истилокорони араб хеле душвор мекард.

Ба сарғаҳи Осиёи Миёна расидани лашкари араб. Ҳамлаҳои нахустин ба Мовароуннаҳр

Мувофиқи ривоятҳои араб, лашкари ислом пас аз муҳорибаи назди Наҳованд (с.642) қўшуни шикастхӯрдаи сасониҳо таъқибкунон, гӯё то ғавти халифа Умар, яъне то соли 644 бо туркони Тахористон алоқа пайдо кардаанд.⁷ Аммо дар ҳақиқати ҳол истилои Осиёи Миёна даҳ сол баъдтар шурӯъ гардид. Соли 651 охириин подшоҳи сасонӣ - Яздигурди III аз таъқиби дастаҳои араб ғурехта, ба Марв расид. Хост дар ин ҷо паноҳгоҳе пайдо кунад, вале бо хиёнаати дастнишондаи худ – волии Марв кушта шуд (бар тибқи яке аз ривоятҳо қотил осӣбонест, ки подшоҳи ғуреа ба хонаи ӯ паноҳ бурдани шудааст). Дар ҳамон сол арабҳо Марвро ишғол намуданд.

Пас аз се соли ин воқеа арабҳо нахустин ҳамлаҳои худро ба Мовароуннаҳр сар карданд, аз ҷумла, дар манбаъҳо ҳучуми соли 654 ба Маймург, воқеъ дар Суғд хотирнишон шудааст. Дар соли 667 онҳо аввалин дафъа ба Чағониён ҳамла оварда, ба ҳайтолиҳо зарбаи саҳт доданд. Арабҳо ба амалиёти ҳарбӣ дар миқёси васеъ ошкоро тайёри миданд. Яке аз чунин тадбироти тайёрии ҳарбию сиёсӣ аз Басра ва Куфа ба Хуросон кўчонидани 50 ҳазор хонаводаи араб буд. Барои арабҳои муҳочир ба тариқи гарнизон дар панҷ нуқта иқоматгоҳҳо ба вучуд оварда шуданд.

Ба ақидаи Гибб, ки мегӯяд, ин тадбирҳо бо ду мақсад: қувват додани амнияти вилоятҳои зеридаст ва ҷамъ кардани қувва барои истилои минбаъда ба амал оварда мешуданд, розӣ шудан мумкин аст.⁸

⁷ Гитт Н.А.К., 1923, р. 15

⁸ Гитт Н.А.К., 1923, р. 17

Наршаҳӣ меғӯяд, ки истилокорони араб борҳо аз дарёи Аму гузашта, ба Мовароуннаҳр ҳучум оварданд. Маликаи Бухоро ҳар бор ба ивази хироч ва дигар пешкашҳо сулҳ карда, мамлакати худро нигоҳ медошт.

Дар охири соли 673 ва аввали соли 674 қоиммақоми арабҳо дар Хуросон Убайдуллоҳ ибни Зиёд ба Мовароуннаҳр ҳучум карда, Рометан ва атрофи Бухоро ба даст дароварда, тороч ва хароб намуд, вале ба муқобилати саҳти қувваҳои якҷояи туркҳо ва бухороиҳо дучор омада, ба сулҳ бастан маҷбур гардид. Вай аз маликаи Бухоро пулу чизи бисёр гирифта ва 4 ҳазор камонкашони моҳирро аз аҳолии маҳаллӣ ба ғуломӣ бурда (ва аз онҳо гвардияи шахсӣ ташкил карда), муваққатан ҳудуди Мовароуннаҳрро тарк намуд.⁹

Дар соли 676 қоиммақоми нави Хуросон - Саид ибни Усмон бо қувваи зиёде аз дарёи Аму гузашта, ба сӯи Бухоро ҳаракат кард. Маликаи Бухоро, мисли ҳарвақта, ба ивази додани сесад ҳазор дирҳам ва ба ғарав гузоштани як гурӯҳ ҷавонони ашрофзодаи Бухоро бо арабҳо созиш намуд. Он гоҳ Саид ба тарафи Самарқанд рӯ овард. Сугдиён бо тамоми шучоат ва мардонагӣ муқовимат нишон доданд. Ҷанг бештар аз як моҳ давом намуд. Ниҳоят Саид чораи дигар наёфта, сулҳ кард ва бо асирону ғанимати андак баргашт. Дар роҳ ӯ Тирмизро ба тасарруфи худ даровард.

Наршаҳӣ ва Балозурӣ дар ҳусуси рафтори ҷасурунаи ҷавонони ғаравии бухорӣ, ки Саид ба ғуломони худ таъдид дода буд, ҳикоят мекунанд. «Эшон (ҷавонони ғаравӣ.– Б.Ғ.) бағоят тангдил шуданд ва гуфтанд: «Ин мардро (Саидро.– Б. Ғ.) чӣ хорӣ монд, ки бо мо накард ва моро ба бандагӣ гирифт ва кори саҳт мефармояд. Чун дар истихфоф хоҳем ҳалок шудан, боре ба ғоида ҳалок шавем. Ба сарои Саид андаромаданд ва дарҳо барбастанд ва Саидро бикуштанд ва ҳештанро низ ба куштан доданд».¹⁰

Табарӣ воқеаи аҷибро нақл мекунанд, ки дар бобати бо арабҳо ҷӣ гуна муносибат кардани аҳолии вилоятҳои кӯҳистонии Мовароуннаҳр хеле ҷолиби диққат аст. Ба ҳузури қоиммақоми араб, ки дар Кеш хайма зада буд, бародарзодаи малики Хатлон меояд. Ӯ ба халқи худ хиёнат кардааст ва арабҳоро таъшиқ мекунанд, ки ба Хатлон лашкар кашанд. Қоиммақом розӣ шуда, писари худ Язид ибни Муҳаллабро мефиристад.

«Ӯ дар ҳудуди Хатлон,– менависад Табарӣ,– ба таври ҷудогона лашкаргоҳ бисохт ва бародарзодаи малик – он малик Сабол ном дошт – ўрдуи дигар ба худ зад ва Сабол шабонгаҳ ҳамла ба ўрдугаҳи бародарзодааш овард. Чун аскарони малик бо лафзи араб садо медоданд, бародарзодаи ў гумон бурд, ки арабҳо хиёнат карданд, аммо арабҳо, вақте ки ў қароргоҳи онҳоро тарк намуд, дар ҳарос буданд, ки ў хиёнат хоҳад кард. Сабол бародарзодаи худро дастгир намуд ва ба ҳисори худ бурда, ба куштан дод. Гуянд, ки Язид ибни Муҳаллаб қалъаи Саболро ба муҳосира гирифт ва ба ў сулҳ кард. Шарти мувофиқат ин буд, ки Сабол мебоист товони ҷанг меод. Язид ин товон бигирифт ва ба ҳузури падари худ Муҳаллаб бозомад. Баъд аз мактул гардидани бародарзодаи малик модари вай ба назди модари Сабол расуле фиристод ва бигуфт: «Ту ҷӣ сон умед дорӣ, ки Сабол пас аз куштани бародарзодаи худ зинда хоҳад монд. Охир мактул ҳафт бародар дорад ва онҳо акнун дар талаби

⁹ Ривоятҳои маъалли доир ба ин воқеаҳо дар осори Балозурӣ, Яъқубӣ ва Наршаҳӣ оварда шудаанд. Табарӣ ин воқеаҳо ба тарзи дигар нақл мекунанд. Барои таълили нусхаҳои гуногун муроҷиат шавад: Гий Н.А.К., 1923, р. 17, 18

¹⁰ Наршаҳӣ, с. 49.

хун ҳастанд. Ту бошӣ модари фарзанди ягонаӣ. Модари Сабол чунин ҷавоб бидод: «Шер кам бачча дорад, ҳук бисёр».¹¹

Баъд аз тохтутози Саид ибни Усмон кӯшуни арабҳо муддати панҷ сол ба Мовароуннаҳр ҳучум накарданд. Арабҳо бори севум дар вақти ҳокими Хуросон шудани Салм ибни Зиёд, ки ба давраи хилофати Язид ибни Муовия (680–683) иттифок афтада буд, ба Мовароуннаҳр ҳамла оварданд.

Ба қавли Балозурӣ, лашкари араб то Хучанд расида, вале дар он ҷо ба зарбаи саҳт дучор гардид.¹² Самарқандиро ва бухороиро аз арабҳо шикаст хӯрда, маҷбур шуданд, ки ба ивази пулу чизи зиёде худро аз асорати истилокорон ҳалос намоёнд.

Соли 689 писари яке аз ҳокимони исёнкори Хуросон - Мӯсо ибни Абдуллоҳ Тирмизро ишғол намуда, тақрибан понздаҳ сол ҳокими ин қалъаи ғулистехом гардид. Ӯ ҳокимияти касеро эътироф намекард, ба мулкҳои ҳамсоя ҳамла оварда, онҳоро ғорат месохт. Танҳо дар соли 704 ба кӯшуни ҳукумати марказии араб муяссар гардид, ки бо кӯмаки сарбозони суғд ва турк ин балворро аз байн бардоранд.¹³ Ҳақ ба ҷониби А. Ҷалилов аст, ки мегӯяд: «... Аҳамияти ин ғалаба бар Мӯсо ду ҷанба дошт. Аз як тараф, он ҷи ки мулкдорони маҳаллӣ ҳамроҳи кӯшуни хилофати Араб ҳокимияти Мӯсоро барҳам заданд, кори мусбат буд. Аммо, аз тарафи дигар, онҳо бо ин амали худ ба ҳукумати марказии араб барои ҳалос шудан аз балвоғаре, ки як андоза дар роҳи ба Осиёи Миёна сар даровардани онҳо монеае буд, кӯмак расониданд».¹⁴

Ҳамин тариқа, то замони қоиммақоми Хуросон таъин гардидани Қутайба ибни Муслим (с. 705) он ҳама ҷангҳое, ки арабҳо дар Мовароуннаҳр карданд, хусусияти тасодуфӣ ва ночур дошта, фақат барои мақсадҳои ғоратгаронаи сардорони ҷудоғонаи араб хизмат мекарданд. Қӯшунҳои араб вилоятҳои дар натиҷаи тохтутозҳои шадид ишғолнамудаи худро тороҷ карда ва ба харобазор табдил дода, ба Марв бозмегаштанд.

Муборизаи суғдиён, тахористониҳо ва дигар халқҳои Осиёи Миёна бар зидди истилогарон

Аъён ашрофи араб фақат пас аз он ки дар замони хилофати Абдулмалик ибни Марвон (685–705) низоъҳои дохилии хилофатталабӣ барҳам хӯрда, шӯришҳои мардуми кишварҳои тобеъ ғуруш нишонда шуданд, ба истилои Мовароуннаҳр ба таври қатъӣ камар бастанд.¹⁵ Тақрибан дар соли 705 ҳокими Хуросон - Қутайба ибни Муслим ба амалиёти ҷангие, ки ниҳоят ба забт гардидани Мовароуннаҳр оварда расонд, иқдом намуд. Ӯ аз парокандагии мамлакат ва ихтилофи дохилии ашрофи деҳқони маҳаллӣ истифода бурда, тавонист қадам ба қадам мавқеи хилофатро дар Осиёи Миёна мустаҳкам намояд. Қутайба дар соли 705 бо қувваи зиёде ба тарафи Балх ҳаракат намуда, он маҳалхоеро, ки аз арабҳо рӯ гардонида буданд, ба худ итоат кунонид.

Ғайр аз Балх вилояти Ҷағониён (ки дар ин вақт ҳокими он Тиш ба тарафи арабҳо гузашта, онҳоро барои ҳучум ба мулкҳои ҳамсоя ташвиқ мекард), Шумон ва ғ. ба итоати ӯ даромаданд. Дар соли 706 ӯ ба ҳоки Мовароуннаҳр қадам ниҳод. Чунон ки Табарӣ менависад, Қутайба аз дарёи Аму гузашта, ба

¹¹ Табарӣ II, с. 1040–1041.

¹² Балозурӣ, 413.

¹³ Бартольд В. В., 1963, с. 242.

¹⁴ Ёалилов А., 1961, с. 118.

¹⁵ Шаръи мухтасари ин воқеаҳо: Беляев Е. А., 1965, с. 180 ва мобаъд.

Пайканд равон шуд. Дар дохили кӯшуни ӯ деҳқонони Балх ва Чағонхудоти хоин ҳам буданд, ки аз роҳи тамаъ истилогаронро тарафдорӣ мекарданд.

Пайканд дар он замон аз ободтарин шаҳрҳои Мовароуннаҳр ба шумор мерафт. Вайро шаҳри бозургонон («мадинату-т-туҷҷор») меномиданд ва азбаски қалъаи мустаҳкаме дошт, «шористони рӯин» низ мегуфтанд. Кӯшуни Қутайба аввалин дафъа дар ҳамин ҷо ба муқовимати саҳти аҳолии дучор гардид. Дар мудофияи шаҳр на фақат сокинони Пайканд, балки суғдиёни дигар ҳам, ки пайкандиро барои кӯмак ба онҳо мурочиат карда буданд, ширкат доштанд. Аввалҳо дасти онҳо боло шуда, арабҳо ба вазъияти саҳте афтоданд. Суғдӣҳо муддати дуру дароз кӯшуни арабро ба муҳосира гирифта, роҳҳои алоқаи онҳоро буриданд. Вале маҳз ноиттифоқии байни ҳокимони маҳаллии арабҳо аз ин вазъият раҳо дод. Баъзе аз ҳокимон оҳиста-оҳиста дастаҳои худро ба канор кашиданд. Сафи мудофиячиёни Пайканд торафт кам шудан гирифт. Қутайба аз ин ҳолат истифода бурда, шаҳрро гирифт, ғорат кард ва пас ба Бухоро рӯ овард. Муҳосираи Пайканд, ба як ривоят, 50 рӯз ва, ба ривояти дигар, 10 моҳ давом кардааст.

Ҳанӯз Қутайба 5 фарсах (яъне тақрибан 30 км) ҳам дуртар нарафта, аҳли Пайканд шӯриш карданд ва арабҳои дар он ҷо истодаро ба қатл расониданд. Қутайба Пайкандро дубора ишғол карда, онро тамоман ба харобазор мубаддал гардонд, ҳамаи мардонро кушта, занону кӯдаконро ба ғулмоӣ дод. Арабҳо дар ин ҷо ҳамон қадар сарват ба даст дароварданд, ки то ин вақт дар ҳеч ҷо ин андоза ғанимат насиби онҳо нагардида буд.

Аз эҳтимол дур нест, ки муҳимтарин қисмати ин ғаниматро анбори бузурги пур аз аслиҳаву лавозимоти ҷангӣ ташкил мекард. Сифати ин ҳама маснуот ба дараҷае олӣ буд, ки то ҳол дар назми араб калимаи «суғдӣ» ҳамчун ташбеҳи ҳунаремандии беҳамто истифода мешавад. Аз рӯи баъзе маълумот, то забти Пайканд кӯшуни Қутайба ҳамагӣ 350 адад либосу аслиҳаи ҷангӣ дошт. Бинобар ин, Қутайба аз ғанимати тақсимшаванда берун гузоштани лавозимоти ҷангиро исрор карда, пас тамоми сарбозони худро силоҳи нав дод ва иқтидори ҷангии кӯшуни арабро хеле афзунтар гардонид.¹⁶

Ҷоҷаи Пайканд ба аҳолии Мовароуннаҳр нишон дод, ки онҳо бо чӣ гуна душмани бераҳм сарукор доранд. Ҳокимони ҷудогонаи Суғд туркҳоро ба кӯмак даъват намуда, дар атрофи Рометан (дар наздикии Бухоро) қувваҳои муттаҳидаи зиёде ҷамъ карданд, то ки ба арабҳо зарба расонанд. Ҷанги шадиде ба амал омад. Кӯшуни арабҳо ба муҳосира афтод. Дар ин ҷо Қутайба роҳи фиребро пеш гирифт. Ӯ ба тарзи махфӣ кас фиристода, подшоҳи Суғдро аз туркон ва турконро аз подшоҳи Суғд бадгумон карда, дар байни онҳо нифок андохт. Дар ҳамин вақт ба Қутайба қувваи иловагӣ расид ва ба ин восита ӯ аз муҳосира берун омад. Вале азбаски лашкари араб талафоти зиёде дода буд, ӯ дигар ҷангро давом дода натавониста, маҷбур шуд аз нақшаи забт кардани Мовароуннаҳр муваққатан даст кашида, ба Марв баргардад.

Дар соли 708 Қутайба бо қувваи нав боз ба тарафи Мовароуннаҳр ҳаракат кард. Бо вучуди муқовимати шадиди аҳолии Суғд ба ӯ муяссар гардид, ки худро ба мулки Бухоро расонида, Рометанро ишғол намояд. Лекин ҷангҳои саҳте, ки барои гирифтани Бухоро кард, натиҷае набахшид. Қутайба талафоти зиёде дода, дар тирамоҳи ҳамон сол маҷбур шуд ба Хуросон ақиб нишинад. Ҳокими Ироқ Ҳаҷҷоҷ, ки Қутайба ҳамчун қоиммақоми Хуросон ба вай итоат мекард, аз шунидани ин хабар дар ғазаб шуда, ба Қутайба фармуд дубора ба ҷанги бухорхудот равад ва ба ҳар қимат, ки бошад, ӯро шикаст диҳад.

¹⁶ Гий Н.А.К., 1923, р. 33, 34

Инак, дар соли 709 Қутайба бо кӯшуни пуршумор аз дарёи Аму гузашта, худро ба ҳаволии Бухоро расонид. Аҳолии Бухоро, мисли собиқ туркҳо суғдиёно ба ёрдами худ даъват намуданд. Ҷанги хунине рӯй дод.

Қутайба эълон кард, ки ҳар кас, агар сари душманеро биёрад, сад дирҳам ба тариқи ҷоиза хоҳад гирифт. Дар қароргоҳи арабҳо аз сари ҷанговарони Мовароуннаҳр манораи бузурге ба вуҷуд омад. Аммо ин ҳам муқовимати дифоъкунандагони Бухороро дарҳам шикаста натавонист. Онҳо ба арабҳо зарбаҳои ҳалокатовар мезаданд. Он гоҳ Қутайба аз мағлубият тарсида, боз ҳа-мон усули пештараи худ – макру хиёнатро ба қор бурд. Чи навъе ки Наршахӣ нақл мекунад, ӯ ба назди подшоҳи Суғд - Тархун ҷосуси худро фиристод. Ҷосус Тархунро огоҳ кард, ки арабҳо пас аз чанде ин ҷохоро тарк меку-нанд, туркон ин ғурсатро ғанимат дониста, барои ишғол қардани Суғд, ки мулки пурсарвату зебост, нияти бар зидди Тархун лашкар кашидан доранд. Подшоҳи Суғд, ки аз ин гапҳои дурӯғ саҳт ба тарсу ҳарос афтада буд, мас-лиҳат пурсид. Ба ӯ чунин маслиҳати пур аз макру ҳиял доданд: бояд бо Қутайба сулҳ кард ва ба туркон хабар расонд, ки ба ёрии арабҳо қувваҳои сершумори иловагӣ омада истодаанд, он гоҳ туркон пас хоҳанд гашт.

Тархун ин маслиҳатро қабул кард. Иттифоқи зидди арабҳо барҳам хӯрд ва кӯшуни араб Бухороро ишғол намуд. Қутайба бо мақсади устувор намудани мавқеи худ бо ихшиди Суғд Тархун қарордод баст ва чанд нафарро аз ақрабони подшоҳ ба ғарав гирифт ва барои ҳар сол ҷиза муқаррар намуд.

Ҳокимони баъзе вилоятҳои Таҳористон, аз ҷумла ҳокими Шумон аз андармонӣ ва нобарорихи арабҳо дар воҳаи Бухоро истифода бурда, аз иттифоқи Қутайба сар кашидани худро эълон карданд.

Дар соли 710 Қутайба қувваҳои тоза ҷамъ намуда, ба Шумон лашкар ка-шид. Аҳолии Шумон талабҳои таҳдидомези арабҳоро рад карда, ба муқобили қувваҳои бартаридоштаи онҳо ҷасурона ва мардонавор ҷангиданд. Дар яке аз муҳорибаҳои шадид подшоҳи Шумон кушта шуд. Қутайба шахрро тамоан ғорат карда, ба тарафи Насаф (дар наздикии Қаршии имрӯза) ва Кеш (Шаҳрисабзи кунунӣ) равон шуд ва он ҷохоро ба тобеияти худ даровард.

Мудоиғии Самарқанд

Ҷунон ки дар боло оварда шуд, ҳукмрони Самарқанд подшоҳи Суғд - Тархун бо арабҳо сулҳ кард. Ӯ дар айни вақт ўҳдадор шуд, ки ба онҳо хироч медиҳад. Пас аз як сол Қутайба бародараш Абдуллоҳмонро барои гирифтани хироч ба Самарқанд фиристод. Тархун ба додани хироч маҷбур гардид. Ин боиси норизоияти ашрофи Самарқанд (ва, бешубҳа, оммаи меҳнаткаши Суғд, гардид. Тархун бо дастӣ муқаррабони худ аз тахти салтанат ғуроварда шуд ва ӯ дар ҳолати нағмедӣ ва шиддати алам худро набуд соҳт.¹⁷

Дар соли 710 ба тахти подшоҳии Суғд Ғурак нишаст. Ин мард, аз рӯи баҳои донишмандӣ воқеаҳои давраи истилои араб Ҳ.А.Р. Гибб, «ватанпараст ва раҷули давлат буд».¹⁸

Дар ин вақт қараёни ҳодисот ба қарори зайл сураи мегирифт. Дар Хоразм тахти роҳнамоии Хурзод ном бародари Хоразмшоҳ неҳзати халқӣ сар зад. Қутайба аз ин муборизаи дохилии давлати Хоразм истифода намуда, бо баҳои кўмак расондан ба Хоразмшоҳ бо кӯшуни худ ба он ҷо ҳаракат кард. Дар солҳои 710–712 Хоразмшоҳ бо Қутайба муоҳидаи сулҳ баста, ба ивази он ки

¹⁷ Табарӣ, II, 1229; Ибн ал-Асир, IV, 437–438.

¹⁸ Гибб Н.А.К., 1923, р. 42.

шӯришиёро ба хун оғушта намуд, ба тариқи подош 10 хазор сар чорво дод. Ин амалан маънии ба арабҳо сари итоат фуруд овардани хоразмшохро дошт.

Кутайба ба осонӣ таслим нашудани сугдиёни ҷангҷӯро дар назар гирифта, барои дар ғайрат гузоштани онҳо овозае паҳн кард, ки гуё бо ғаниматҳои аз ғорат бадастовардаи худ ба Марв хоҳад рафт, лекин дар амал бо лашкари Хоразмшоҳ ва бухорхудот ба Самарқанд ҳучум овард.

Ҷиҳати ҳоси вазъияти онвақтаи муборизаи зидди истилогарон на фақат набудани фронти ягона ба муқобили арабҳо, балки бадтар аз ин, ҳиёлати ҳокимони Бухоро ва Хоразм мебошад. Дастаҳои сарбозони хоразмӣ ва бухорӣ дар тарафи арабҳо қарор гирифта, дар сурате, ки самарқандиро яққаи танҳо бо азобу машаққат ватани худро мудоғиба мекарданд, ҳамроҳи кӯшуни душман бар зидди Самарқанд бо тамоми қувват ҷангиданд. Бар зимми ин, дар дохили Суғди Самарқанд ҳам якдилӣ ва ҳамфикрӣ набуд. Пас аз марги Тархун дар Суғд гурӯҳи нерӯманди ашрофи арабпараст боқӣ монда буд. Аз эҳтимол дур нест, ки яке аз намоёндагони ин гурӯҳ ҳокими Панҷакент - Диваштак бошад. Баъди худкушӣ қардани Тархун вай сарпарастии писари хурдсоли ӯро ба зимма гирифта, унвони «подшоҳи Суғд, ҳукмрони Самарқанд»-ро соҳиб шуд (ин унвон аз ҳуҷҷатҳои суғдии Кӯҳи Муғ маълум гардидааст).

И.Ю.Крачковский тахмин мекард, ки «албатта, мумкин аст, масъала аз ин ҳам амиқтар бошад, дар байни арабҳо ва арабпарастҳо майли дар муқобили Ғурак ба сифати давомдиҳандагони «қонунӣ» силсилаи подшоҳони Суғд гузоштани писарони Тархун пайдо шуда буд».¹⁹ Инро дар ҳақиқи Диваштак ҳам метавон гуфт, ҳарчанд ки яқинан ӯ унвони «подшоҳи Суғд, ҳукмрони Самарқанд»-ро хеле дертар, соли 719 гирифтааст. Кутайба риёкорона ва маккорона эълон кард, ки вай омадааст, то барои марги Тархун қасос бигирад.²⁰ Ба ин восита ӯ тарафдорони подшоҳи сарнагуншудаи Суғдро ба ҳаракат овард ва имкон дод, ки онҳо бо унсурони арабпараст муттаҳид шаванд. Роли муҳимро дар қароргоҳи тарафдорони арабҳо Диваштак бозид. Ҳамаи инҳо вазъияти Ғурак ва аҳволи мудоғибакунандагони Самарқандро мураккабтар месохт.

Таҳлили муфассали манбаъҳои хаттии оид ба ҷараёни истилои Самарқанд ба қалами В.В. Бартольд тааллуқ дорад.

Манбаи асосӣ—Табарӣ—се ривоят ва ҳикояти ҷомеа дорад, ки аз рӯи ҷанд сарчашма навишта шудааст.²¹ Дар муҳорибаҳои шадид, ки ба арабҳо зарбаи ҳалокатовар зада шуд, мудоғибакунандагони шаҳр қаҳрамонии беназир нишон доданд. Подшоҳ Ғурак дар яке аз мактубҳои худ навиштааст: «Бисёр сарбозони мо кушта ва маҷрӯҳ гардиданд, аскарони пиёда ва савораи дошҳо (арабҳо— Б.Ғ.) ниҳоят сершумор буданд ва мо ба онҳо муқобилат карда наметавонистем. Ман дар паноҳи деворҳои қалъа ақиб нишастам, то ки он ҷо камин бигирам».²²

Аҳли Суғд аз муҳосираи арабҳо ба ҷон омада, аз подшоҳи Чоч, ҳокими турк ва ихшиди Фарғона кӯмак хоستانд ва навиштанд, ки «агар арабҳо бар Суғд ғалаба кунанд, навбати шумо хоҳад расид». Он се ҳукмрон қарор доданд, ки ба Суғд мадад расонанд ва дастаи ҷанговарони савораеро аз «шаҳзодагон ва шӯҷоатмандтарин сарбозони ҷавони подшоҳӣ» ба он ҷо фиристо-

¹⁹ В.А. ва И.Ю. Крачковский, 1934, с. 70

²⁰ Табарӣ, II, 1249.

²¹ Бартольд В. В., 1964, с. 382-384.

²² Chavannys E., 1903, p. 205.

данд. Сардори ин даста писари хоқон буд.²³ Азбаски аскарони турк дар ин вақт ба наздикиҳои Суғд қарор гирифта буданд, ба муборизаи зидди араб метавонистанд фавран ёрӣ кунанд. Махз аз ҳамин сабаб дар сари қувваи имдодӣ писари хурдии хоқони турк – Иналхоқон, ки вазифаи сарфармондеҳи кӯшуни ғарбии туркро адо мекард, гузошта шуд.²⁴ Ҳанӯз қувваи имдодӣ дар роҳ буд, ки Қутайба аз воқеа хабардор шуда, ба муқобили он кӯшуни баргузидае бо сардории бародари худ равона кард.

Арабҳо ногаҳон шабохун зада, дастаи иттифоқчиёни суғдиёро торумор карданд. Онҳо ашрофзода будани сарбозони ин дастаро фаҳмида, сари кушташудагонро аз тан ҷудо карданд ва номашонро ба ғӯшашон навишта, сарҳоро ба камарбанди худ овехта, ба қароргоҳашон баргаштанд. Яке аз арабҳои иштирокчиин ин воқеа нақл мекунад: «Аз мо касе набуд, ки дар камарбанди худ сари душмани номдорро надошта бошад... ва мо силоҳи олий, матоъҳои гаронбаҳо, камарбандҳои заррин, аспҳои бодпоро ғанимат гирифтем ва Қутайба ҳамаи инҳоро ба худӣ мо инъом кард. Бо ҳамин суғдиҳо ба шикаст рӯ оварданд. Қутайба ба тарафи онҳо манҷаниқ рост карда, ба тирпарронӣ шурӯъ намуд, вай ҳамеша бо онҳо задухӯрд мекард. Сарбозони бухорӣ ва хоразмӣ тарафдори ӯ, ки (ба муқобили суғдиҳо. – Б.Ғ.) беамон мечангиданд, барояшон намунаи ибрат буданд». Ҳамон вақт буд, ки Ғурак суханони оташборе гуфта, Қутайба ва ҳамроҳонашро ба шӯро ғзаб овард: «Ту бо ман бо дасти бародарони ман ва аҳли хонадони ман чангида истодаӣ, канӣ арабҳоро ба муқобили ман гузор».²⁵ Ин муҳориба ва боз якчанд муҳорибаҳои дигар (Яъқубӣ якчанд «муҳорибаҳои шадид» мегӯяд), ки дасти арабҳо боло буд, суғдиёро маҷбур кард ба паси девори Самарқанд паноҳ баранд (дар охири ҷанги хеле саҳти назди Самарқанд суғдиён қариб ғалаба карда буданд, вале ба арабҳо муяссар гардид, ки ин муҳорибаро ба ғолиби худ анҷом диҳанд).

Муҳосира сар шуд. Худи Ғурак чунин тасвир менамояд: «Он гоҳ арабҳо шаҳрро муҳосира карданд. Онҳо дар муқобили девор 300 мошини деворшикан гузошта, дар се ҷо хандақҳои калон канданд. Нияти онҳо несту нобуд кардани шаҳри мо ва подшоҳии мо буд».²⁶

Мошинҳои деворшикан рӯзу шаб деворҳои Самарқандро мекӯфтанд. Арабҳо як ҷои деворро сӯроҳ карданд, суғдиҳо зуд онро маҳкам намуданд. Суғдиҳо аз камон тирхоликунон гоҳо берун мебароманд ва ба муҳосиракунандагон талафоти зиёд ворид меоварданд. Ҳамин тариқа, онҳо як моҳи тамом шаҳрро мардонавор мудофия карданд. Вале охири охири шаҳр таслим шуд. Ғурак ноилоҷ шартномаи барои Самарқанд ниҳоятдараҷа вазнинро имзо кард. Мувофиқи ин шартнома ӯ мебоист якбора ду миллион дирҳам, се ҳазор ғуломи калонсол ва ганҷи бутҳои маъбадҳои қадимаро ба арабҳо супорад, сипас, ҳар сол дусад ҳазор дирҳамӣ ба онҳо нақдина пардозад. Илова бар ин, мувофиқи шарти пешакӣ, самарқандиҳо мебоист барои мусулмонон дар шаҳри худ масҷид месохтанд ва кӯшуни суғдиро аз Самарқанд дур мекарданд. Ба ивази ҳамаи ин Қутайба Ғуракро ҳукмрони «Самарқанд ва заминҳои он ва атрофи он ва Кеш ва Нахшаб ва шаҳрҳо ва қалъаҳо» таъйин намуд, Ғурак дар

²³ Табарӣ, II, с. 1247–1249.

²⁴ Кляшторный С.Г., 1964, с. 146–153

²⁵ Табарӣ, II, 1244, 1248.

²⁶ Chavannys E., 1903, p. 205.

амал вассали ӯ гардид. Кутайба аз тарси шӯриши суғдиҳо дар шаҳр дастаи сарбозони худро гузошт.²⁷

Вале рӯи озодихоҳии мардуми Самарқанд нашикаст. Чунон ки Яъқубӣ хабар медиҳад,²⁸ тирамоҳи соли 712 «мардуми Самарқанд ба муқобили ӯ (қоиммақоми арабҳо.– Б.Ғ.) сар бардошт ва ҳокон, подшоҳи туркон ҳам ба ӯ ҳамла намуд». Фақат расида омадани Кутайба бо қувваҳои асосии араб (баҳори с.713) гарнизони арабро аз шикасти ногузир начот дод. Дар манбаъҳои қадимаи туркӣ ҳам доир ба ин воқеаҳо далелу мадракҳои ҷолиби диққат оварда шудаанд. Аз рӯи маълумоти онҳо, сафорати суғдӣ бо сардории Суком ба қароргоҳи туркон меояд.²⁹ Чунон ки аз катибаи калоне ба шарафи Гултегин маълум мегардад, ҷавобан туркҳо «ба ёрии халқи Суғд» то худи «дарвозаи оҳанин» (Бойсунтови ҳозира) ҳаракат кардаанд.³⁰ Файр аз ин, чи навъе ки Ҳ.Гибб дуруст қайд мекунад, истилои Самарқанд ба тасарруфи Суғд ва мутеъ кардани суғдиён оварда нарасонид. Аксари суғдиён ҳокимияти арабҳоро эътироф накарда, озодона мезистанд.³¹ Бо вучуди ин, шӯриши самарқандиҳо бераҳмона паҳш карда шуд.

Пас аз даҳ соли ҷангҳои муттасили хунрезона Мовароуннаҳр ба ҳокимияти олии хилофат тобеъ карда шуд. Вале ба ин нигоҳ накарда, халқҳои ин сарзамин худро тамоман мутеъ ҳисоб намекарданд. Тирамоҳи ҳар сол Кутайба аз хавфи ин мардуми озодихоҳ қўшуни худро аз Амударё гузаронида, дар Марв ва дигар шаҳрҳои Хуросон ҷойгир менамуд ва баҳорон боз ба Мовароуннаҳр ҳамла меовард ва ҳар бор бо қувваҳои тоза меомад, зеро талафоти ӯ дар ҳар дафъаи ба ин ҷониб ҳучум карданааш хеле бузург буд.

Иттифоқи Суғд, Чоч, Фарғона ва Туркон

Дар солҳои 712–713 ба муқобили арабҳо иттифоқи ҳокони турк ва се давлати калони истиқлолияти худро нигоҳ дошта - Суғд, Чоч ва Фарғона баромад мекард.

Низоъҳои байнихудии ашрофи Суғд ба он оварда расонид, ки Дивоштак таслими Ғурак ва аз тарафи арабҳо ҳамчун подшоҳи Суғд эътироф шудани ӯро барои иштироки худ дар муборизаи зидди истилокорони араб фурсати муносиб дарёфта, Фатуфарн ном сафири худро ба Чоч ва вилоятҳои ҳамсоя фиристод. Дар кўшкҳои кўҳи Муғ номаи аз Чоч ирсол доштаи ин сафир маҳфуз мондааст, ки дар тасвири бевоситаи вазъияти ниҳоят мураккаб ва ғочиноки онвақта бехтарин ҳуҷҷатест. Фатуфарн ба Дивоштак «хоча» гўён мурочиат карда, менависад: «Хоча, ман ба ҳузури ҳукмрони Чоч расидам. Ва ман, хоча, ҳам номаро супурдам ва ҳам он чи даҳонӣ гуфтани буд, яқта намонда, хамаашро ба тудун (ҳокими Чоч– Б.Ғ.) ва «муовинаш» арз кардам. Ва, хоча, номаро ба ҳокон ва номаро ба шоҳи Фарғона бо тутиқи фарғонӣ (унвон – Б.Ғ.) ба шоҳи Фарғона фиристодам. Ва, хоча, ман дигар роҳи худро наметавонам давом диҳам, зеро, хоча, мегўянд, ки ҳоконро дидан мумкин нест. Ва, хоча, ман аз тудун ва «муовинаш» нома ва ҷавобҳои номаро гирифтаам..., вилоти Уструшан тамом аз даст рафтааст. Ва, хоча, ман яккаву танҳоам, ҳамроҳ надорам ва, хоча, ба рафтаи ҷуръат намекунам. Ва, хоча, ман ба ин ҷиҳат

²⁷ Ниг. тафсили ин воқеаҳо: Кі́кат А.Н., 1948, р. 387-440; Смирнова О. И., 1957, с.119-134; Смирнова О. И., 1960, с. 69-79; Кляшторный С. Г., 1959, с. 151-152.

²⁸ Яъқубӣ, II, с. 344.

²⁹ «Едгорі ба шарафи Тоньюкук», 46–47.– Малов С. Е., 1951, с. 69.

³⁰ «Едгорі ба шарафи Гултегин». Катибаи калон, 39–40 – Малов С. Е., с. 41

³¹ Гііі Н. А. К., 1923, р. 47

дубора ба Чоч баргаштам. Ва, хоча, ман барои ин аз ту бисёр метарсам. Ва, хоча, тудун мувофиқи аҳдномаи сулҳ бо арабҳо худро ақиб кашид. Ва, хоча, муво-фиқи аҳдномаи сулҳ Ҷомравоз ва форси лашкаркаш ба поин рафтанд – овоза хаст, ки барои гирифтани тоvon ва барои аз арабҳо дур кардани кӯшун... Ва, хоча, тудун ҳаввал] бо Тарбанд шартнома бааст «сулҳ кард»] ва, хоча, вай ҳамаи заминҳоро ҳамагу] ба даст овард. Ва, хоча, аз рӯи овозаҳо, «муовин» аз «сулҳ» хеле ғамгин аст ва ҳам аз ту тарсон аст, ки ба назди ту нарафт». Дар охир роҳи маълумотрасонӣ ба Дивоштак, яъне ба воситаи Канд (Конибодони ҳозира) ва баъд ба воситаи Исфара ба Мастҷоҳ ва, сипас, бо водии Зарафшон ба қароргоҳи Дивоштак расидани хабар нишон дода меша-
вад.³²

Номи тудун – ҳокими Чоч – аз дигар сарчашмаҳои хаттӣ низ маълум ме-
гардад, ки Моҳду-тутун (Баҳодуртудун) будааст.³³ В.А.Лившиц тахмин до-
рад, ки дар баробари тудуни қароргоҳаш Тарбанд (Ўтрори ҳозира), ҳокими
маҳаллӣ «ҳукмрони Чоч» ҳам буд, ки дар Бинкент (наздикии Чоч) қароргоҳ
дошт.³⁴ С.Г.Кляшторный, ки бо далелҳои муайян «тудун» ва «ҳукмрони Чоч»-
ро як шахс медонад, ба ин нуктаи назар муҳолиф аст.³⁵ Ҳокон аслан Инэл-
ҳокони турк мебошад.³⁶

Подшоҳи Фарғона ҳам иштирокчии ин иттифок буд. Ба қатори иштирок-
чиёни иттифок, албатта, ҳуди Дивоштакро низ ҳамроҳ кардан лозим аст.

Агарчанде Суғд ва, хусусан, ноҳияҳои кӯҳии Самарқанд ҳанӯз комилан ба
таҳти тасарруфи арабҳо надаромада буданд, Қутайба ибни Муслим қарор
дод, ки аввал ба зӯртарин иштирокчиёни иттифоқи зидди арабҳо – фарғониҳо,
чочиҳо ва туркҳо зарба занад. Ў қувваи зиёде ҷамъ карда, бо ду ғавҷ ба роҳ
медарояд. Яке аз ғавҷҳо, ки аксаран аз «мутафиқон» – дастаҳои аз аҳолии
Кеш, Насаф ва Хоразм ташкилшуда фароҳам омада буд, ба тарафи Чоч раво-
на гардид, ғавҷи дигар ба сӯи Хучанд ва Фарғона ҳаракат намуд. Дар бораи
амалиёти ғавҷи шимолӣ маълумоти хеле кам мавҷуд аст. Вай Чочро забт кар-
да, бисёр маҳалҳои онро оташ дод. Ғавҷи ҷанубӣ, ки ҳуди Қутайба сардорӣ
мекард, пас аз якчанд задухӯрд Хучандро ишғол карда, ба Косон расид. Дар
ин ҷо ду ғавҷ ба ҳам муттаҳид шуданд. Аз маълумоти Ибни Ҳавкал³⁷ ва Ис-
тахрӣ,³⁸ ки мутаассифона, хеле иштибоҳист, чунин бармеояд, ки Қутайба дар
Уструшон, боз ҳам на фақат дар қисмати ҳамворӣ, балки дар маҳалҳои
кӯҳистонии он низ амалиёт доштааст.³⁹

Маълумоте низ мавҷуд аст, ки гӯё Қутайба дар Фарғона қоиммақоми
арабро гузошта, дар Чоч ва Фарғона маҳаллаҳои арабнишин сохта бошад,
вале асосҳои ҳастанд, ки дурустии ин маълумотро зери шубҳа мегузоранд.
Қутайба ғалаба карда бошад ҳам, муқовимати фарғониҳо ва чочиҳо ро та-
моман шикаста натавонист. Маълумоте, ки дар аҳбори Фатуфарн мавҷуд аст,
маҳз ба ҳамин маънӣ далелат мекунад. Чи навъе ки маълум аст, Фатуфарн дар
айни гармогармии амалиёти ҷангии соли 713 фиристода шуда буд.

Соли 714 Қутайба бори дигар ба Чоч ҳамла меорад. Он чоро ба қарор-
гоҳи асосии худ таъдил дода, ба тарафи Исфичо (Сайрами ҳозира, дар назди-

³² Лившиц В.А. 1962 б, с. 77–91.

³³ Бичурин, II 1950, б, с. 313.

³⁴ Лившиц В.А. 1962, б, с. 82–83.

³⁵ Кляшторный С.Г., 1959, с. 159–161.

³⁶ Кляшторный С.Г., 1960, с. 134; Кляшторный С.Г., 1959, с. 154.

³⁷ Ибни Навкал, ВОА, II. 1873. р. 328.

³⁸ Истахрӣ, ВГА, I, 1870, р. 383.

³⁹ Нейматов Н.Н., 1954. с. 120.

кии Чимкент) ҳаракат мекунад. Таваҷҷӯҳи Қутайбаро на он қадар аҳамияти тичоратии ин шаҳр, балки бештар ҷиҳати стратегии он ба худ ҷалб менамояд. Ё Исфичобро забт карда, ният дошт пеши роҳи лашкари туркро, ки ба ёрии иттифокчиёни осӣёмиёнагии худ мерафт, бигирад.

Дар сари соли 715 Қутайба ба Фарғона ҳучум карда, ба он зарбаи саҳт расонид. Подшоҳи Фарғона фирор намуд.

Дар ҳамин вақт ба тахти хилофат Сулаймон нишаст, ки душмани Қутайба буд. Қутайба бар зидди ӯ исён кард, вале ин исён ба шикаст ва марги худӣ вай анҷом ёфт.

Арабҳо футуҳоти Осӣёи Миёнаро анҷом дода, маркази вилояти шарқии худро, ки Хуросон ва Мовароуннаҳрро дар бар мегирифт, дуртар аз Бухоро ва Самарқанди «ноором» – Марв муқаррар карданд.

Ба муваффақияти хилофат дар истилои Осӣёи Миёна ҷӣ мусоидат намуд?

Сабаби асосии ин муваффақият, пеш аз ҳама, парокандагии сиёсии мамлакат буд, ки арабҳо ин вазъиятро барои манфиатҳои худ хеле моҳирона истифода бурда тавонистанд. Онҳо аз аввалин рӯзи ба Мовароуннаҳр қадам ниҳодани худ тамоми тадбирҳоро пешбини карданд, то вилоятҳои ҷудогонаи Осӣёи Миёна ба ҳам муттаҳид наҷаванд. Ин ба онҳо, дар ҳақиқат ҳам, муяссар гардид. Қутайба ҷунин сиёсатеро пеш гирифта буд, ки аввалан, ба яке аз давлатҷаҳои ба ҳамдигар душман кӯмак расонида, тарафи муқобилро торумор мекард ва, сипас, худӣ онро низ мутеъ менамуд. Аксар вақт ҳукуматҷаҳои ҷудогонаи Мовароуннаҳр, ба манфиати истилогарон, бар зидди якдигар мубориза мебурданд. Қутайба барои тасҳири Суғд илова бар қӯшунҳои араб аз қувваҳои ҳарбии Хоразм, Бухоро, Насаф ва баъдтар, аз қувваҳои Суғд низ истифода намуд.

Дигар аз сабабҳои муваффақияти қӯшунҳои хилофат дар ин ҷост, ки онҳо зиддиятҳои байни туркҳои бодиянишин ва аҳолии воҳаҳои зироатии Осӣёи Миёнаро истифода бурда, гоҳо муваффақ мешуданд онҳоро аз ҳам ҷудо кунанд ва якеро ба муқобили дигаре барангезанд.

Ниҳоят, арабҳо аз ҷиҳати ҳарбӣ бартарияти калоне доштанд. Онҳо мамлакатҳои зиёдеро забт намуда, аҳолии маҳаллӣ ва воситаҳои моддии давлатҳои мутеъро барои муваффақияти сиёсати таҷовузкоронаи худ истифода бурда тавонистанд.

Халқҳои Осӣёи Миёна ба истилогарони араб муқовимати хеле шадид нишон медоданд, вале борҳо иттифок меафтод, ки ҳокимони онҳо, мисли подшоҳҷаҳои Хоразм ва Суғд, хиёнат карда, боиси барбод рафтани он ҳама ҷонфишониҳои халқ мегардиданд. Аксари подшоҳҷаҳои маҳаллӣ на ин ки ба муборизаи оммаи халқ барои истиқлолият сардорӣ кардан, балки ба ваъдаҳои арабҳо фирефта шуда, ба истилогарон сари итоат фуруд оварданро афзалтар медонистанд.

3. АЗ ТАРАФИ АРАБҲО ЗАБТ КАРДА ШУДАНИ МОВАРОУННАҲР (ДАВРАИ ДУВУМ)

Аҳволи халқҳои Осӣёи Миёна

Арабҳо дар тамоми шаҳру деҳаҳои бузурги Осӣёи Миёна қувваҳои ҳарбии худро гузошта, бо пуштибонии онҳо аҳолии маҳаллиро дар зери итоат нигоҳ медоштанд ва молиёт ҷамъоварӣ мекарданд.

Ҳукмронии хилофати араб дар Осӣёи Миёна бар дӯши аҳоли бори сангине гардида буд. Ҷунончи, Қутайба дар вақти тарк кардани Самарқанд, пас

аз ишғоли он, ба бародари худ, ки сардори гарнизони арабҳо буд, чунин амр намуд: «Ба ҳеч як бутпараст, то вақте ки мӯҳр ба дасташ назананд, ичоза надихед, ки аз дарвоза берун шавад ва агар мӯҳр то берун шудан аз шаҳр хушк гардад, ўро бикӯшед ва агар теге аз ў пайдо кунанд, ўро бикӯшед. Ва агар шабонгаҳ пас аз баптани дарвоза касеро дар шаҳр пайдо кунед, вайро бикӯшед».⁴⁰ Аҷнабиён кишвари забткардаи худро ғорат ва аҳолии онро ба қабули дини нав маҷбур карда, маданият ва урфу одатҳои мардуми ба зери итоат даровардаашонро таъкиб менамуданд. Онҳо ба он ҳама сарвате, ки ҳангоми ишғол кардани шаҳрҳо ба даст мебароварданд, қонеъ нашуда, аз аҳолии маҳаллӣ андозҳои аз ҳад зиёд ситонида, онҳоро водор мекарданд, ки оқоёни нави худро бо ғулом, каниз, чорво, ғалла, маснуоти бофандагӣ ва дигар молҳо, инчунин гарнизони арабҳо бо чизҳои зарурӣ таъмин намоянд.

Аъну ашрофи араб дар вилоятҳои забтшуда бехтарин заминҳои кишт ва василаҳои обёриро ба ихтиёри худ гирифта, ба шаҳрҳо хироч меандохтанд. Қисмате аз ҷанговарони араб дар заминҳои сабуз хуррами аз аҳолии маҳаллӣ мусодиракардаи худ манзил гирифтанд.

Ҳамон навъҳои молиёте, ки дар замони Сосониён буданд, дар ин давра низ вучуд доштанд. Масалан, хироч, ки нисфи ҳосили заминро ташкил мекард ва чизя, ки дар аввалҳо фақат аз касони ғайримусулмон гирифта мешуд, ба таври васеъ қорӣ гардид. Илова бар ин, ба барзгарон ва пешаварон андозҳои дигар, ўҳдадорихи моли ва қорҳои иҷборӣ дар сохтмони биноҳо, пулҳо ва девори қалъаҳо, кофтани рудхонаҳо ва ғ. б. карда мешуданд. Арабҳо касонро, ки аз адои молиёт саркашӣ кунанд, ба ҷазоҳои мудҳиш гирифта мекарданд ва заминҳои онҳоро мусодира менамуданд.

Дар баъзе шаҳрҳо, чунончи, Марв, Самарқанд, Бухоро ва ғ. истилокорони араб нимаи хавлиҳои ҳар як аҳолии маҳаллиро ишғол карда буданд. Агарчанде гоҳо, масалан, дар Бухоро, ин қабил мусодираҳо бо баҳонаи зарур будани назорати доимӣ бар он ки аҳолии маҳаллӣ амрияти исломро чи тавр ба ҷо оварда истодаанд, ба амал меомад, вале дар асл ин ҳам яке аз шаклҳои ғорат кардани аҳоли буд, алалхусус, арабҳо пас аз соҳиб шудан ба хонаҳои иқоматӣ соҳибони собиқ хавлиҳоро водор менамуданд, ки барои онҳо қор кунанд.

Халифаҳои араб дар кишварҳои тобеи худ сиёсати ба расмият даровардани дини исломро қорӣ мекарданд. Онҳо дар Осиёи Миёна низ меҳостанд ҳокимияти худро бо ҳамин васила мустаҳкам намоянд. Дар вақти сар шудани истилои арабҳо дар Осиёи Миёна дини ягона вучуд надошт. Дар баробари хеле васеъ паҳн шудани оини зардуштӣ, дар ин ҷо пайравони мазҳабҳои исавӣ, буддой ва монӣ ҳам мавҷуд буданд. Арабҳо ба ҳамаи ин дину мазҳабҳо ҳучум намуда, онҳоро қуфр эълон карданд. Онон, махсусан, бар зидди дини зардуштӣ, ки оини аксарияти аҳолии Осиёи Миёна буд, ба таври хеле ҷиддӣ мубориза бурданд. Арабҳо барои ин ки ҳар чӣ зудтар таъсири дину мазҳабҳои дигарро аз миён баранд, дар ҳама ҷо адабиёти динии мардумони Осиёи Миёна, хусусан китобҳои зардуштиро сӯхта нобуд карданд. Дар натиҷа, на фақат адабиёти динӣ, балки адабиёти дигар соҳаҳои зиндагии халқҳои Мовароуннаҳр ва дар ин қатор осори хаттии суғдиён низ қариб тамоман аз миён рафтанд.

Аҳолие, ки дини исломро қабул карда буданд, соҳиби имтиёзҳои калон гардиданд. Арабҳо дар аввалҳои қор ба ононе, ки заруриёти дини навро ба ҷо меоварданд, ҳатто пул меоданд ва аз одамоне, ки оини исломро пайравӣ намекарданд, ҳар сол чизя мегирифтанд. Ин тадбирот ба паҳн шудани дини

⁴⁰ Табарӣ, II, 1250, 1252.

ислом дар Осиёи Миёна хеле мусоидат намуд. Лекин, бо вучуди ин, аксарияти аҳолии ин сарзамин, ҳарчанд дини исломро қабул карда бошанд ҳам, муддати дуру дарозе ба дини аввалаи худ ба таври пинҳонӣ пайравӣ мекарданд.

Муборизаи сугдиён, фарғониҳо ва туркон дар солҳои 720–722

Дар таълифоти таърихшиносӣ гоҳе ба иштироки Хитой дар муборизаи зидди арабҳо ишора карда мешавад. Ин тамоман дар заминаи ғалат ва иштибоҳ ба миён омадааст. Дар ҳақиқат, чунон ки сарчашмаҳои хаттӣ шаҳодат медиҳанд, императорҳои Тан ҳокимони Осиёи Миёнаро ба муқобили арабҳо барангезонда, ба онҳо ташаккур изҳор мекарданд ва мансаб мебахшиданд. Ҳукумати Хитой ин ҳокимонро ба муборизаи зидди арабҳо таҳрик намуда, дар оянда ба онҳо ёрӣ карданро ваъда дода ва дар сурати ба ҷо наовардани ўҳдадориашон тобеияти худро нисбат ба Хитой эътироф кардани онҳоро талаб карда, аслан барои ёрӣ расондан ба мардуми Осиёи Миёна ангушти худро ҳам ҳам накарданд.

Чи навъе ки Л.Н.Гумилёв⁴¹ қайд мекунад, ҳукумати Тан аз дигар қисматҳои сарҳади худ ягон дастаи аскарро гирифта, ба кӯмаки фарғониҳо ва сугдиҳо нафиристод. Чунон ки муҳаққиқ менависад: «Империягҳои умедворӣ доштанд, ки ваҳшати ғоратгарии арабҳо ва тибатҳо аҳолии Осиёи Миёнаро ба оғӯши онҳо тела медиҳад ва ба онҳо фақат сурати ташкилӣ додан мемонаду халос» (ибораи «сурати ташкилӣ» мебоист ба нохунак гирифта мешуд).⁴²

Сугдиён аз кӯмаки хитойҳо умеди худро қанда, барои аз нав барқарор кардани иттифоқ бо фарғониён ва туркҳо ҳаракат намуданд. Соли 720 дар Сугд оташи муборизаҳои озодихоҳӣ дубора фурузон гардид.

Пеш аз ин чунин воқеаҳо ба амал омаданд:

Халифа Умар ибни Абдулазиз (717–719) ислоҳоти молиявие эълон кард, ки дар асоси он аз қасони дини исломро қабул карда, ҳамчун мусулмонони араб, на хироч ва на ҷизя ситонида намешуд. Ў аз тарафи арабҳо ба даст овардан, ё худ аниқтараш зер карда гирифтани заминҳоро низ манъ кард, зеро ин боиси ба ҳазинаи марказӣ хеле кам дохил шудани хироч мегардид. Аммо қоиммақомҳои Хуросон бо ҳар баҳона аз иҷрои ин амри халифа саркашӣ мекарданд. Дар навбати худ аъён ашрофи маҳаллӣ, ки аксари онҳо худро мусулмон мегуфтанд, аслан намехостанд андоз ба арабҳо расад. Онҳо ҳам дар

⁴¹ Гумилёв Л. Н., 1967 а, с. 355.

⁴² Л.Н.Гумилёв дар баробари мушоёида ва мулоҳизаҳои пурарзиш доир ба муносибатҳои он-давраинаи Осиёи Миёна ва Хитой ақидаеро ӯ баён намуд, ки тамоман хатост. «Ҳокимони Осиёи Миёна, - меғъяд ў, - меҳостанд, ки ба ёрии онҳо (аз Хитой. -Б.Г.) лашкар фиристанд, аммо дар Хитой расидани қувваи имдоии онҳоро мунтазир буданд. Ҳамин ки дар Сугд инро фаъмиданд, муқовиматро бар зидди арабҳо беғоида дониста қатъ карданд» (Гумилёв Л.Н., 1967 а, с. 355). Ба ин тариқа, Л.Н.Гумилёв давоми муқовимати халқҳои Осиёи Миёнаро бар зидди арабҳо қомилан ба кӯмаки Хитой алоқаманд мекунад. Пеш аз ӯ, хотирнишон мекунем, ки чунин ӯлуосаи қатъии Л.Н. Гумилёв ҳилофи он маълумотест, ки худӣ ў дар саъйиҳои оянда аз хусуси давом ёфтани муборизаи зиддиарабии сугдиҳо бо иттифоқи туркҳо дода, «варф дар бораи ислом ва андозҳои он шунидан нахостани» қўйистонии сугдиҳо таъкид намулдаст (Гумилёв Л.Н., 1967 а, с.357). Воқеан ӯ дар охири соли 718 ва аввали соли 719 подшоҳи Сугд Гурак ба императори Хитой нома фиристода буд. Дар ин нома гуфта мешуд, ки сугдиҳо ӯро сол қўшуни зиёде фароҳам карда, ба муқобили арабҳо меъланганд, лекин император ягон бор кӯмаки ӯро ба нарасонидааст. Дар охири нома Гурак аз император хоёниш карда буд, ки як микдор сарбоз фиристад (Шакарнӯс Ў., 1903, р. 205). Чунон ки маълум аст, хитойҳо ин дафъа ӯро ба кӯмак нарасониданд. Вале, бар ҳилофи Л.Н.Гумилёв, сугдиҳо ӯро гоҳ муқовимати худро бар зидди арабҳо бас накарданд.

гами афзудани сарвати худ буданд. Ба ин чихат дар байни аъёну ашрофи маҳаллӣ ва намояндагони идораи хилофат зиддият пайдо шуд. Мардум, ки аз зулму ситам ва қатлу ғорати арабҳо ба дод омада буд, тарафи аъёну ашрофи маҳаллиро гирифт. Овозае паҳн гардид, ки дар соли 100 ҳиҷрӣ, мутобиқи солҳои 718–719 милодӣ, ба қудрати арабҳо заволи мерасад.⁴³

Шояд ба муқобили арабҳо сар бардоштани Ғурак (махз дар ҳамин вақт, на пештар аз ин) баҳонае шуд, ки Диваштак бо таҳрики арабҳо худро подшоҳи Суғд ва ҳокими Самарқанд эълон кард.

Ҳамон гурӯҳҳои ашрофи суғдӣ ҳам, ки пештар байни худ хусумат парварид, тамоюлоти ғуногунро пеш гирифта буданд, яқоя бар зидди арабҳо бархостанд. Туркҳо ҳам ба ёрӣ даъват шуданд.

Суғдиҳо дар аввали соли 720 шӯриш бардоштанд. Кӯмаки туркҳо низ дар сари вақт расид. Ҳокони турк бо сардории Курсул кӯшун фиристод. Иттифоқиён ба қувваҳои араб саҳт зарба заданд. Дар кишвари суғдиён қариб ҳеҷ маҳалле ва ё ҳокиме намонда буд, ки ба муқобили истилогарон сар набардошта бошад. Фақат дар баъзе ҷоҳо гарнизони арабҳо боқӣ монда, он ҳам бо додани товон ва гарав гузоштани одамон мавҷудияти худро нигоҳ медошт. Инак, вақти ҳисоб расид. Мавқеъҳо иваз шуданд. Истилогарони афтодаҳол дар ин арасот аз қаҳру ғзаби бениҳояти халқ ба ларза даромаданд. Қоиммақоми Хуросон ҳарчанд саъй кард, ки шӯришро хобонад, аммо натавонист. Он гоҳ Саид ал-Ҳарошӣ, ки дар паҳш кардани шӯриши халқи Ироқ «шӯҳрат» ёфта буд, қоиммақоми Хуросон таъин гардид. Ӯ бо шӯришчиён гуфтушунид сар кард, фавран қисме аз аъёну ашроф нисбат ба шӯриш хиёнат намуд. Дар миёни ин хиёнаткорон подшоҳи Суғд - Ғурак ҳам буд, ки на фақат ба тарафи арабҳо гузашт, балки ҳамроҳи онҳо бар зидди раияти худ ҷангиданро ҳам ба зимма гирифт.⁴⁴ Бо вучуди ин, аксари шӯришчиён қарор доданд, ки ба душман таслим нашуда, ба маҳалҳои аз тасарруфи арабҳо берунмонда паноҳ баранд.

Чунин маҳал Фарғона буд. Подшоҳи он Алутар, ки он вақт дубора тоҷу тахтро соҳиб гардида буд, ба суғдиён паноҳгоҳ ва ҳимоят ваъда дод. Қисми зиёди суғдиҳо ба ин ваъда бовар карда, роҳи Фарғонаро пеш гирифтани шуданд. Онҳоро Қарзанҷ ном марди далер ва шуҷоъ сардорӣ мекард. Фарғона рафтани ба ӯ маъқул набуд. Ӯ нақшае пешниҳод кард, ки мувофиқи он ба кӯшунӣ пешоҳанги араб ҳамла намуда ва онро торумор карда, ба он сӯи Сирдарё, ба назди туркҳо рафтани лозим буд. Лекин тоҷирон ва деҳқонони суғдӣ бо ин пешниҳоди ӯ розӣ нашуданд ва Фарғонаравиро исрор карданд. Вақте ки фавҷи шӯришгарон ба тарафи Фарғона равон шуд, Алутар аҳдшиканона бо арабҳо гуфтугузашт сар карда, ваъда дод, ки шӯришиёро ба дасти онҳо месупорад. Вале ба суғдиҳо хабар расонид, ки ваъдаи ба онҳо додаи ӯ пас аз 20 ё 40 рӯзи дар яке аз дараҳои Исфара пинҳон шудани онҳо қувват пайдо мекунад. Дар ҳамин вақт, ки ду тараф саргарми гуфтушунид буд, кӯшунӣ араб ба Хучанд, ба қароргоҳи муваққатии шӯришгарон расида омад. Маълум, ки дастнишондаи арабҳо - Алутар ёрӣ расонданро ба одамони фиребдодаш рад намуд.

Ба арабҳо ишғоли Хучанд (баҳорон ё тобистони с.722) ба осонӣ муяссар нагардид. Суғдиҳо то дами охири ин истодагарӣ карданд. Онҳо дар назди дарвозаҳои шаҳр хандак қанда, болои онро пӯшониданд ва сипас, бардурӯғ рӯ ба гурез ниҳоданд, арабҳои фирефташуда онҳоро таъқиб намуданд ва дахҳо

⁴³ Бартольд В.В., 1964 в, с. 382, 384-387.

⁴⁴ Мумкин аст сабаби хиёнати ӯ аз тарси Диваштакро подшоҳи Суғд хостани арабҳо бошад.

нафарашон ба хандақ ғалтида, асири суғдиён гардиданд. Аммо вақте ки қувваҳои сершумори арабҳо расида, мошинҳои деворшикан ба қор сар карданд, вазъияти ба муҳосира афтодагон хеле бад шуд. Онҳо шартҳои арабҳоро дар бобати баргаштан ба Суғд, пардохтани хироч ва раҳо кардани асирони араб қабул намуданд. Суғдиёни шӯришгар ҳама беяроқ карда шуданд. Арабҳо якеро гунаҳгор хонда, тамоми онҳоро қир карданд. Сарбозони суғдӣ дар охири нахзаи ҳаёти худ ҳам часорати фавқуллода нишон медоданд. Табарӣ бо таачҷуб менависад, ки суғдиёни бисилоҳ калтак ба даст чангида, муқовимат мекарданд.⁴⁵ Ҳамаи онҳо аз дами тег гузаронида шуданд. Фақат 400 нафар тоҷирон зинда монданд, ки қони худро бо пулу моли бисёре аз арабҳо харида гирифтанд. Аҳолии Хучанд ҳам ба азият ва маҳрумиятҳо дучор гардид; саркардаи араб фармуд, ки заминдорони ин ҷо ба гардани худ мӯҳри сурбӣ овехта гарданд; касеро, ки андаке аз итоат сар мекашид, ба қуштан медоданд.

Ба гурӯҳи дигари шӯришгарон Дивоштак сардорӣ мекард. Ӯ бо ҳамроҳони худ аз Панҷакент ба сарғахи Зарафшон ҳаракат кард. Аз рӯи тахмини ба ҳақиқат наздики А.Ю.Якубовский, Дивоштак ният дошт одамони худро аз ағбаи Шаҳристон гузаронида, ба Хучанд ва Фарғона расонад.⁴⁶ Вале ин нияти ӯ амалӣ нагардид. Дар қарибиҳои кишлоки Қум кӯшке ба номи Абгор (ё худ Абаргор) мавҷуд буд, ки онро ба кӯшкӣ Қӯҳи Муғ як мешуморанд.⁴⁷ Қӯшуни араб дастаҳои чанде аз ҳокимони Осиёи Миёнаро ҳам дар бар гирифта буд. Қӯшишҳои Дивоштак дар бобати гирифтани пеши роҳи душман бо ҷанги танбатан натиҷае набахшид. Даре нагузашта захираи озуқа ва лавозимоти фидоӣ ба муҳосира афтодаи ӯ ба охир расид. Дивоштак маҷбур шуд, ки бо арабҳо гуфтушунид сар кунад. Арабҳо барои нигоҳ доштани ҳаёти сад нафар, аз ҷумла, ҳуди Дивоштак замонат доданд. Аммо дар ин ҷо ҳам истилогарон макру фиреби ҳамешагии худро ба қор бурданд: Дивоштакро ваҳшиёна қатл карданд ва сари буридаи ӯро ба ҳукмрони Ироқ фиристоданд.⁴⁸

Нехзати зидди арабҳо бераҳмона паҳш карда шуд. Бисёр деҳқонон ва ҳокимони маҳаллӣ нобуд гардида, молу мулки онҳо ба дасти саркардаҳои араб расид. Истисмори барзгарон қувват гирифт.

Баъзе ҳокимони мулкҳои Осиёи Миёна пас аз шикаст хӯрдани нехзати зиддиарабии солҳои 720-722 ҳам муборизаро қатъ накарданд. Дар байни онҳо, ҳатто касоне ҳам буданд, ки дар вақтҳои пеш ба назди истилогарон сар ҳам мекарданд. Чунончи, дар соли 723 подшоҳи Фарғона - Алутар бар зидди арабҳо лашкар кашида, бо ҳамроҳии фарғонӣҳо ва ҷочӣҳо онҳоро дар тамоми роҳи аз Хучанд то Самарқанд таъқиб намуд ва ба истилогарон зарбаи саҳт ворид овард. Аҳолии Суғд аз сари нав шӯриш бардошт. Оташи мубориза гоҳо ҳомӯш мешуд ва гоҳо забона мезад. Амалиёти ҳарбӣ гоҳ ба ғолидаи арабҳо ва гоҳ ба ғолидаи муборизони роҳи озодӣ анҷом меёфт.⁴⁹

Муборизаи Хатлонзамин бар зидди истилогарон

Мардуми далер ва озодиҳо Хатлон (Хаталон) ба истилогарони араб муқобилати саҳт нишон доданд. Он вақтҳо Хатлон тамоми хоки гурӯҳи райониҳои Қўлоб ва водии Вахшро дар бар мегирифт ва дигар ноҳияҳои ҷануби

⁴⁵ Табарӣ, II, 1445.

⁴⁶ Якубовский А. Ю., 1950, с. 39.

⁴⁷ Волин С., 1940.

⁴⁸ Табарӣ, II, 1447–1448; Ибн ал-Асир, V, 82.

⁴⁹ Дар ин бора муфассалтар ниг.: Кодирова Т., 1965, с.80-85.

Тоҷикистон аз ҷиҳати сиёсӣ ба вай итоат мекарданд. Подшоҳи Хатлон дар ихтиёри худ 50 ҳазор қўшун дошт.⁵⁰

Арабҳо фақат дар соли 725 ба муқобили Хатлон амалиёти ҷиддии ҷарбӣ сар кардани шуданд. Қоиммақоми араб - Асад ибни Абдуллоҳ пас аз барқарор намудани Балх ба ин мулк лашкар кашид. Вале арабҳо ба қувваи муттаҳидаи подшоҳи Хатлон ва ҳокони турк рӯ ба рӯ шуда, роҳи гурезро пеш гирифтанд. Табарӣ хабар медиҳад, ки вақти аз ҷанги Хатлон шармандавор шикаст хӯрда, ба Балх баргаштани Асад ибни Абдуллоҳ аҳли Балх дар ҳаққи ӯ суруди тамасхуромез меофаранд, ки аз аввалин асари маҳфузмондаи тоҷикӣ хисобидан мумкин аст:

Аз Хаталон омадия,
Ба рӯ табоҳ омадия.
Обор боз омадия,
Хушку низор омадия.⁵¹

Арабҳо дар муҳорибаи Хатлон ҷунон саҳт шикаст хӯрда буданд, ки дар муддати бештар аз даҳ сол ишғол кардани онро ҳатто ба гўшаи хотир ҳам намеоварданд. Фақат дар соли 737 Асад ибни Абдуллоҳ ба Хатлон ҳуҷум кард. Аввалҳо дасти ӯ қадре боло шуд. Вале ҳокони турк аз ҳуҷуми арабҳо огоҳӣ ёфта, бо қувваи зиёде ба қўмаки хатлонӣҳо шитофт. Асад ибни Абдуллоҳ ақиб нишаста, ба воситаи дарёи Панҷ ба тарафи Кўҳи Намак (ҳоло Хўча Мўъмин меноманд) паноҳ бурд. Дар вақти фирор арабҳо аз қофилаҳои худ тамоман маҳрум шуданд. Қўшуни турк ва хатлонӣҳо дар соҳили чапи дарё ҳам араб-ҳоро таъқиб мекарданд. Иттифоқчиён комилан имкон доштанд, ки қувваҳои бесарусомон ва ҳаросон гурехтаистодаи арабро тамоман мағлуб карда, Балхро ишғол намоянд. Вале онҳо, ба ивази ин ки яқоя ва фавран ба қўшуни арабҳо зарба зананд, муддати дароз нигарон истода, мавзёҳои камаҳамиятро забт мекарданд ва қувваҳои ҳудро парешон менамуданд. Инак, вақте ки дар Хористон байни қўшуни иттифоқчиён ва арабҳо муҳориба ба амал омад, дастаҳои Асад на фақат ҷон ба саломат бурданд, балки сарбозони ҳокон ва хатлонӣҳоро торумор ҳам карданд. Ҳокими Хатлон Бадр-Тархон⁵² ва сарбозони ӯ ба муҳосира афтада, бо аскарони араб ҷангро давом медоданд, вале дар охир маҷбур шуданд, ки дар бобати сулҳ бо арабҳо гуфтушунид кунанд. Арабҳо ваъда доданд, ки ба Бадр-Тархон даст намерасонанд. Ин дафъа ҳам ваъдаи онҳо дурӯғ буд. Бадр-Тархонро мисли Дивоштак аҳдшиканона ба куштан доданд ва ӯ ваҳшиёна қатл карда шуд. Пас аз ин арабҳо Хатлон-заминро ба таҳти тасарруфи худ дароварданд.

Як нафар аз зурёти ҳокимони Хатлон хост ба Фарғона фирор намояд. Вале ба таъқиби арабҳо дучор гардида, ба Уструшан гурехт. Ӯ ва ҳамроҳонаш бо худ бутҳои бисёреро ба Уструшан оварданд.⁵³

Ҷунон ки гуфта шуд, дар сари ҳукумати Уструшан афшин меистод. Афшинҳои Уструшан ба тарафдорӣ деҳқонон-мулкдорони хурд ва, махсусан, ба хайрхоҳӣ ва муборизаи ғайбӣ заминдорони озодиҳоқ истинод намуна, истилогарони арабро то охири асри VIII ба қаламрави худ роҳ надоданд.⁵⁴

⁵⁰ Chavannys E., 1903, p. 200-201.

⁵¹ Табарӣ, II, 1492, 1494, 1602-1603.

⁵² Дар бораи шахсияти ӯ ниг.: Смирнова О. И., 1969, с. 217-220.

⁵³ Табарӣ, II, 1964. Дар бораи тафсили муборизаи Хатлон бар зидди арабҳо ниг.: Беленицкий А. М., 1950 а, с. 113-120.

⁵⁴ Нёматов Н.Н., 1954.

Дар соли 728 ва солҳои 736–737 аҳолии Тахористон ва Суғд бо ҳимояи кӯшуни ҳокони турк бар зидди истлогарони араб сар бардоштанд. Аҳволи арабҳо, хусусан, дар соли 737 хеле вазнин гардид. Тафсили ин қиёми озоди-хоҳона чунин аст: дар аҳди хилофати Ҳишом (724–743) аксари аҳоли исломро фақат зоҳиран қабул карда, чиза намедоданд. Дар натиҷа даромади хазинаи давлати араб хеле кам шуд. Халифа ба мақсади дубора барқарор намудани даромади хазина амр кард, ки тамоми одамони мусулмоншуда боз андози иловагӣ – чиза диҳанд. Адо намудани он барои мардум душвор буд. Бинобар ин онҳо ба унвони халифанома навишта, изҳори эътироз намуданд ва арз карданд, ки аз мусулмонон гирифтани чиза ғайриқонунист ва муҳолифи ваъдаи хилофат аст. Аммо талаби мардум аз тарафи Ҳишом рад карда шуд. Он гоҳ суғдиҳо аз ислом рӯй гардонида, ба пайравӣ кардани ақидаҳои динии қадимаи худ шурӯъ намуданд. Илова бар ин, туркхоро ба ёрӣ даъват карда, ба муқобили ҳокимияти хилофат шӯриш бардоштанд. Ин шӯриш ба дараҷае ву-сът ёфт, ки ғайр аз Самарқанд ва Дабусия тамоми хоки Мовароуннаҳр ба дасти шӯришчиён даромад.

Рӯз то рӯз хавфноктар гардидани вазъияти Хуросон ва Мовароуннаҳр халифаи арабро маҷбур сохт, ки дар як муддати кӯтоҳ якчанд қоиммақомро иваз кунад. Ниҳоят, дар соли 738 Наср ибни Сайёб қоиммақоми Хуросон ва Мовароуннаҳр таъин гардид. Ӯ вақти зиёде ба қорҳои давлатии Хуросон машғул шуда, баробари он дар солҳои 738–739 се маротиба ба Мовароуннаҳр лашкар кашид ва шӯришҳои аҳолии Самарқанд, Чоч ва Форобро фурӯ нишонид. Наср ибни Сайёб фаҳмид, ки фақат бо роҳи ҷанг мутеъ кардани мардуми ин сарзамин мумкин нест. Аз ин рӯ, вай роҳи бо аёну ашрофи маҳаллӣ созиш карданро меҷуст, то ки барои дар итоат нигоҳ доштани мамлакат аз қувваи онҳо истифода барад. Ӯ духтари бухорхудотро ба занӣ гирифта, бо асилзода-гони Мовароуннаҳр робитаи ақрабӣ пайдо мекунад.

Вале ба ҳамаи ин нигоҳ накарда, муборизаи мардуми Осиёи Миёна бар зидди истилогарон ҳамоно давом мекард ва ин сарзамин яке аз безътимодта-рин ғушаву канорҳои хилофат ба ҳисоб мерафт.

Оқибати ба хилофати араб ҳамроҳ карда шудани Осиёи Миёна

Ҳангоми баҳо додан ба аҳамияти таърихӣ аз тарафи арабҳо истило шу-дани Осиёи Миёна, чунон ки дар баъзе тадқиқот ба шакли пардапӯшида ба назар мерасад, набояд ба ифроту тафрит роҳ дод. Дар вақти таҳлили чунин ҳодисаи мураккаб, мисли Осиёи Миёнаро истило кардани арабҳо, пеш аз ҳама, мавқеи синфиро ҷиддан риоя намудан, гуногунӣ ва рангорангии ғайри-оддии таркиби синфӣ ва тоифавӣ ҷамъияти феодалиро ба эътибор гирифтани зарур аст.⁵⁵

Шубҳае нест, ки маъмурони сосонӣ, аёну ашрофи динӣ ва ғайридинии маҳаллӣ дар Эрон ва Осиёи Миёна ба кишоварзону ҳунармандон аз ҳад зиёд зулм мекарданд. Ин буд, ки оммаи халқ аввалҳо ҳукумати ҳудро дар мубориза бар зидди арабҳо дастгирӣ накард, шиори ҳокимони арабро дар бораи ба-робархукукӣ ва озодӣ саҳван ҳамчун таҷдиди анъанаҳои неҳзати маздакия пиндошт. Ҳамаи ин дар давраи аввали истило ба ҳаракати фотеҳони арабҳо дар сарзамини Эрон ва Хуросон мусоидат намуд.

Дар айни замон, аз тарафи арабҳо истило шудани Осиёи Миёна, қабл аз ҳама, ҷанги ғосибонае ба манфиати табақаи ҳукмрони араб буда, ба сари

⁵⁵ Фафуров Б.Ғ., 1963 а.

мардумони мутеъ мусибат ва махрумиятҳои зиёде меовард ва дучори зулму тааддии дутарафа мегардонид.

Ҳокимони маҳаллӣ аз тобеияти Эрони сосонӣ, хусусан дар нимаи дувуми асри VII раҳой ёфта, ба зери ҳукмронии маъмурияти боз ҳам бераҳмонатари араб афтоданд. Истилогарон сиёсати толону тороч ва чабру ситамро қорӣ намуданд. Дар натиҷаи ин, алалхусус, дар марҳилаҳои баъдинаи истило, дар бисёр маҳалҳо аҳолии Осиёи Миёна ба муқобили истилокорон сар бардошта, бо матонати тамом муқобилати мусаллаҳона карданд.

Ҳамчунин бояд ба назар гирифт, ки вазъият ҳар гоҳ вобаста ба замону макон тағйир меёфт. Кӯшишҳои нахустини арабҳоро «наrm кардан» ва ба вазъии андозу хироч аз дастӣ онҳо ҳалос шудан ба қиёми мусаллаҳона мубаддал мегардид. Тазйиқи арабҳо торафт зиёдтар мешуд, сиёсати табақаи феодалшудаи хилофат тағйир ёфта, баробари мустаҳкам шудани давлати бузурги ба таракқӣ рӯниҳода нисбат ба халқҳои мутеъ боз ҳам золимонатар мегардид. Дар ин сурат маҳалҳои нисбатан ба осонӣ забткардаи арабҳо ҳам ба шӯр омада, бо кӯмаки иттифоқчиёни шарқии худ, алалхусус, туркҳо ба истилогарон муқовимати сахт нишон медоданд. Мухтасаран чунин буд шароити таърихӣи Осиёи Миёна дар асрҳои VII–VIII.

Протсессҳои этногенӣ, забонӣ ва маданияти кишварҳои дохили хилофат ниҳоятдараҷа мураккаб ва пурихтилоф буданд. Дар Шарқи Наздик ва Африқои шимолӣ аксари қавму наҷодҳо «арабонида» мешуданд. Дар ҳамоно ноҳияҳо ҳам, ки аҳоли забони модарии худро нигоҳ медошт, зӯран дини исломро қорӣ карда, баробари он забони арабиро низ чун забони муқаддас паҳн менамуданд, зеро Қуръон ва дигар адабиёти динияро фақат онҳое хонда метавонистанд, ки ин забонро медонистанд. Забони арабӣ ҳамоно мавқеоро, ки забони лотинӣ дар Европайи ғарбӣ асримиёнагӣ дошт, дар дохили хилофат соҳиб гардида, дар байни халқҳои гуногун эътибори забони умумӣ илмиро пайдо мекунад (фақат баъдҳо адабиёти илмӣ дубора ба забонҳои маҳаллӣ инкишоф меёбад). Маданияти халқҳои хилофат ё худ чи навъе ки баъзан истилоҳи нодуруст ба кор бурда, маданияти мусулмонӣ мегӯянд (маданияти араб – тамоман нодуруст), натиҷаи синтези қомеъҳои эҷодӣи бисёр халқҳо, аз ҷумла, халқҳои Осиёи Миёна мебошад. Ҷаҳонбинӣи ягонаи динӣ ва забони (лоқаал дар марҳилаҳои аввал) умумӣ, алоқаи наздик ва муттасили ин халқҳо бисёр ҷиҳатҳои махсуси ин маданиятро ба миён овард. Вале бори дигар таъкид мекунем: ҳар як халқ ба ҳайъати хилофат дохилшуда дорои маданияти ба худ хос, инчунин махсусиятҳои мебошад, ки бо таъсири анъанаҳои маданӣ ва омилҳои иҷтимоӣи иқтисодӣ фароҳам омада, алалхусус, аз охири асри IX–X тадриҷан ба ҷудошавӣи (дизинтеграция) маданӣ оварда мерасонад.

Маданияти халқҳои хилофат дар асрҳои IX–XII аз маданияти ҳамзамони аврупоӣ чандин мартаба баландтар буд. Бузургтарин хизмати таърихӣи халқҳое, ки ба ҳайъати хилофат дохил буданд, бисёр суннатҳои қадима, хусусан, анъанаҳои улуми табиат ва фалсафаро, ки донишмандони хилофат ба таври эҷодӣ аз нав кор карда мебаромаданд, барои тамоми инсоният «интиқол» намудан аст. Меҳнат ва фаъолияти ин донишмандон барои шинос шудани аврупоӣҳо бо қомеъҳои мардуми шарқ мусоидат карданд. Осори илмӣи донишмандони Осиёи Миёна, аз қабилӣ Фиробӣ, Берунӣ, Ибни Сино ва бисёр дигарон ба ганҷинаи илму маданияти на фақат хилофат, балки тамоми инсоният саҳми пунарзише гардиданд. Таълифоти оид ба тиб, рисолаҳои ҳисоб, ҷадвалҳои нучум ва тарҷумаҳои арабӣ аз забонҳои гуногун ба мамолики Ғарб роҳ ёфта, муддати асрҳо вазифаи дастури мӯътабароро адо мекарданд. Роли

Шарқ дар инкишофи адабиёти Европайи ғарбӣ низ хеле калон аст, ҳатто таҳмин мекунам, ки қофия ба назми румӣ аз шеърӣ араб гузаштааст.⁵⁶

Инак, аз нуқтаи назари пешомади таърихӣ, ба хилофат ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна оқибат ба суръат ёфтани тараққиёти феодализм, консолидацияи қавмҳои Осиёи Миёна, кам шудани парокандагӣ ва пайдоиши давлатҳои марказиятнок мусоидат намуд ва дар ин замина минбаъд давлатҳои маҳаллии Осиёи Миёна ва Эрон ба вучуд омаданд; илова бар ин, вай ҳарчанд аввал ба иқтисодиёт ва маданияти маҳаллӣ зарарҳои калон расонда бошад ҳам, баъдҳо ба раванги васеи равободити байни халқҳои гуногун боис гардид, ки ба тавассути он синтези бузурги маданияи Осиёи Миёна ва тамоми Шарқи Наздики асрҳои IX-XI ба вуқӯъ пайваست.

4. РОЛИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР МУБОРИЗАИ БАЙНИ УМАВИҲО ВА АББОСИЁН

Гуруҳҳои муҳолиф дар хилофат

Рӯҳияи душманона нисбат ба ҳокимияти хилофат на танҳо дар Осиёи Миёна, балки дар дигар кишварҳои тахти тасарруфи арабҳо низ хеле ғарбона буд. Усули идораи халифаҳои араб на фақат норизоияти оммаи меҳнаткашро ба вучуд меовард, дар айни замон, ба ашрофи заминдори маҳаллӣ ҳам намефорид. Зеро ашрофи маҳаллӣ тақрибан ба қулӣ аз ҳуқуқи сиёсӣ маҳрум гардида буданд ва дар натиҷаи ба нафъи халифа ва аъёнӣ қабилавии араб равона шудани тамоми молиёт ва андозҳои барзгарон ба оидоти онҳо хеле зарар мерасид.

Сиёсати пешгирифтаи халифаҳои Банӣ Умавия на фақат ба халқҳои мутеъ, балки инчунин ба ҳуди оммаи арабҳо хуш намеомад. Ин ҳолат бо протести ба синфҳо ҷудошавии қабилҳои араб, вайроншавии алоқаҳои авлодӣ ва афзудани нобаробарии мулкӣ, ки дар ҳамин вақт ба вуқӯъ мепаиваст, вобаста буд. Дар сари ҳокимият нишастани Умавиҳо ро ду гуруҳи асосӣ ғайриқонунӣ медонистанд.

Гуруҳи аввал хориҷӣ буданд. Ин гуруҳ намоёндогони ҳамоно табақаҳоеро дар бар мегирифт, ки аз баланд шудани мартабаи аъёнӣ ашрофи араб норозӣ буда, бар зидди усули ба мерос бурдани тахти хилофат баромад мекарданд ва чунин қонидаро пешниҳод менамуданд: «Нест халифае, ки берун аз хости Худо ва майли халқ бошад». Онҳо чунин ҳисоб мекарданд, ки халифаи аз тарафи ҷамоат интихобшуда мумкин аст дар сурати бад идора кардани аз тарафи ҳамоно ҷамоат насл карда шавад; бояд дар дохили ҷамоати мусулмон баробарии қонун ҳукмфармо бошад. Аз ҳамин сабаб ҳам баъдҳо таваҷҷӯҳи доираҳои васеи аҳолии аслан ғайриарабӣ, хусусан барзгарон ба тарафи ин гуруҳи қашаи шуд.

Гуруҳи дигар тарафдорони Алӣ (шиаҳо) буданд.⁵⁷ Дар аввалҳо ин гуруҳ манфиатҳои баъзе болонишинони ҳонадонҳои қадимаи маккавӣ ва мадинавиро, ки усули меросӣ будани тахти хилофатро эътироф карда, дар айни замон, фақат авлоди Алиро (амакзода ва домоди Муҳаммад, шавҳари Фотима) ворисони ҳақиқӣ медонистанд, ифода менамуд. Алӣ ва писари қўчаки ӯ Ҳусайн, ки дар вақти задухӯрдҳои дохилӣ қўшта шуда буданд, бо ҳолаи азиятдидагони муқаддас ихота шуда, ливои муборизаи зидди Умавиҳо гардиданд. Дар оянда

⁵⁶ Массэ А., 1962; Мец А., 1966; Фильштинский И. И., Шидфар Б. Я., 1971.

⁵⁷ Пайравони мазнаби шиа.

мазҳаби шиа ва парастии Алӣ ба байраки чандин чараёнҳои муҳолифатварзандаи дохили ислом тақдир ёфт. Мазҳаби шиа аз оғози ба вучуд омадани худ, хусусан, дар миёнаи болонишинони ҷамоаи халқҳои мутеи хилофат, ки онро ҳамчун василаи сулҳ шудани фишори аҷнабиён мепиндоштанд, тарафдорони зиёде пайдо намуд⁵⁸.

Ғайр аз ин, тақрибан аз соли 718 сар карда, авлоди Аббос (амаки Муҳаммад) бар зидди ҳукмронии Умавиҳо ба таври пинҳонӣ таблиғоти ҷиддӣ бурданд. Аббосиён даъво мекарданд, ки ҳаққи хилофат аз онӣ Банӣ Ҳошим, яъне хонадони пайгамбар аст. Аммо кӣ бояд аз ин хонавода ба тахти хилофат нишинад, дар ин бора одатан чизе ошкоро намегуфтанд. Аз ин сабаб онҳо ба шиаҳо, ки гумон доштанд Аббосиён ба нафъи онон амал мекунанд, муттаҳид шуданд.

Норизоияти умумӣ нисбат ба сиёсати Умавиҳо махсусан дар солҳои чилуми асри VIII, яъне дар овони хилофати Марвони II (744–750) ниҳоятдараҷа қувват гирифт, ки ба ин афзудани хироч ва дар бинокориҳои бузург беш аз пеш интиборан истифода шудани қувваи аҳолии маҳаллӣ боис гардида буд.

Халифаи Марвон ин вазъиятро ба хубӣ ҳис карда, барои таъмини беҳатарии ҳокимияти Умавиҳо як қатор тадбирот пешбинӣ намуд: аввалан, ӯ тамоми аъзои хонаводаи Умавияро аз Димишқ ба шаҳри Ҳаррон (пойтахти нави хилофат) кӯчонид; сониян, вай фармон дод, ки ғайр аз шаҳри Антиохия, ки ҷун маркази аз румиҳо мудофия кардани хилофат ба шумор мерафт, тамоми қалъа ва деворҳои атрофи шаҳрҳоро вайрон кунанд, то аҳолии маҳаллӣ аз ин истехкомот ба муқобили ҳукумати Банӣ Умавия истифода набаранд. Вале дигар ҳеч як тадбире пеши ҳаракати пурэътирозро гирифта наметавонист. Норизоияти умумӣ ба дараҷае вуҷуд ёфта буд, ки ҳатто аввалин бор дар таърихи хилофат аскарони ҳосаи дарбори халифа исён бардоштанд.

Яке аз шахсони соҳибнуфузи хонадони Аббосиён - Имом Иброҳим ибни Муҳаммад дар охириҳои давраи ҳукмронии Умавиён роҳбарӣ кардани қорҳои таблиғотиро ба дастӣ худ гирифта, ба тамоми гӯшаву қанори хилофат, махсусан, ба музофотҳои шарқӣ воизони маҳфӣ фиристод ва тарғиботи зидди Умавиҳоро хеле пурқувват намуд.

Аббосиён изҳор медоштанд, ки тамоми бадбахтиҳои аз рӯзи пайдо шудани ислом, яъне дар муддати ин сад сол ба сари мусулмонон омада аз тарафи халифаҳои Банӣ Умавия сар задааст. Онҳо ба халқ ваъда медоданд, ки дар сурати сарнагун шудани ҳукмронии Умавиҳо хироч ва соири молиётҳоро кам хоҳанд кард, дар бинокориҳо ба тарзи маҷбурӣ қор фармудани барзгаронро барҳам хоҳанд дод, ба аҳолии маҳаллӣ ҳуқуқи сиёсӣ бахшида, онҳоро низ ба умуми давлатии хилофат ҷалб хоҳанд намуд.

Албатта, ин ҳама ваъдаҳо, ғайр аз фиреб додани халқ чизӣ дигаре набуд. Аббосиён ба ин восита фақат меҳостанд, ки дар низоъҳои сулолаӣ бар алайҳи Умавиҳо оммаро ба тарафи худ кашида, муборизаро ба манфиати худ ташкил намоянд. Лекин он чӣ дар бораи манфиатҳои аслии оммаи васеъ бошад, Аббосиён ва воизони онҳо, ба мисли Умавиҳо, хеле кам фикр мекарданд.

Аббосиён дар муборизаи худ бар зидди Умавиҳо бештар ба ашрофи заминдори Мовароуннаҳр ва Хуросон, ки умедвор буданд дар сурати муваффақият пайдо кардани табaddулоти Аббосиён ба идора кардани мамлакат роҳ хоҳанд ёфт, тақия менамуданд. Воизони маҳфии Аббосиён ханӯз дар вақти хилофати Ҳишом (724-743) дар Хуросон пайдо шуда буданд. Сарчашмаҳои

⁵⁸ Петрушевский И.П., 1966, с. 38-57.

таърихӣ чунин гувоҳӣ медиҳанд, ки дар вақти қоиммақоми Хуросон будани Асад ибни Абдуллоҳ (735-738) якҷанд намоёндагони Аббосиёнро дастгир карда, дасту пой онҳоро буридаанд. Дигар аз қоиммақомҳои Хуросон, ки ба муқобили шиаҳо ва Аббосиён бештар ва қатъитар мубориза бурдааст, ҳамон Наср ибни Сайёри (738-748) мебошад.⁵⁹

Дар нимаи дувуми солҳои 40-уми асри VIII вазифаи сардорӣ намудани муборизаи зидди хилофати Умавиҳоро Абӯмуслим, ки мубтакири табаддуло-ти Аббосиён буда, баъдҳо шӯҳрати зиёде пайдо намуд, ба зиммаи худ гирифт.

Неҳзати Абӯмуслим

Абӯмуслим аслан аз оилаи барзгар баромада, бар тибқи баъзе маълумот, дар аввалҳо ғулом будааст. Абӯмуслим дар наздикии бузургтарин шаҳри Хуросон – Марв қароргоҳи худро таъин намуда, ҳамчун «як шахси бозътимо-ди хонаводаи пайғамбар» барои сафарбар кардани аҳли шиа ва дигар одамо-ни норозӣ бо тамоми ҷиддиат қор мебурд. Ин унвони бозътимодро ба Абӯму-слим Аббосиён дода буданд, зеро амалиёти таблиғоти ӯ ба манфиати онҳо равона шуда буд. Вақте ки замина ҳозир шуд, 9 июли соли 747 Абӯмуслим байрақи сиёхро, ки аз он Аббосиён буд, барафрошта, халқро ба муборизаи ошқоро даъват намуд.

Даъвати Абӯмуслим дар байни ҳам арабҳо ва ҳам халқҳои мутеи хилофат муваффақияти калоне пайдо кард. Муаллифи арабизабон Абӯҳанифаи Дино-варӣ чӣ навъ афзудани қувваҳои аскарӣ Абӯмуслимро ба ин тариқа фасеҳ тасвир менамояд: «Мардуми Ҳирот, Фушанҷ, Марворуд, Толиқон, Марв, Нисо, Абевард, Тӯс, Нишопур, Сарахс, Балх, Чағониён, Тахористон, Хатлон, Кеш ва Насаф бо аҷала ба назди Абӯмуслим ҳаракат мекарданд. Ҳамаи онҳо ба аломати ҳамраӣи либоси худро ранги сиёҳ заданд, инчунин нимаи гурӯҳҳои ҷӯбиашонро сиёҳ карданд... Ин мардум савори аспу ҳар ва ё пиёда ҳарҳон худро пеш давонида ва ба онҳо «Харро Марвон!» – гӯён фарёд зада, яъне халифаи Марвон ибни Муҳаммадро тамасхурқунон ба ҳар нисбат дода, ба ин ҷониб меомаданд ва иддаи онҳо 100 000 нафар буд». ⁶⁰ Даста-даста арабҳои Яман, ки шӯриши онҳо чанде пеш фуру нишонда шуда буд, дар тахти байрақи Абӯмуслим гирд меомаданд. Ҳатто ғуломон, ки аз ин неҳзат ба сабук шудани ҳолати табоҳи худ умедвор буданд, ба қувваи ҳарбии ӯ ҳамроҳ мешуданд.

Қоиммақоми Хуросон - Наср ибни Сайёри, ки тамоми бори вазнини мубо-ризаи зидди Абӯмуслим ба зиммаи ӯ афтода буд, дар бобати муттаҳид карда-ни арабҳо ба муқобили ин неҳзат хеле кӯшишҳои бефоида ба ҳарч дод. Аён ашрофи тоифаҳои ҷудогонаи араб, ки пай дар пай барои ҳокимият мубориза мебуданд, дар ин вақт ба ҷаҳду талоши худ бештар вусъат дода буданд. Дар дохили қабилаҳои араб протсессӣ тақсимо-ти синфӣ босуръат ба амал омада, бисёрии арабҳо, алалхусус онҳое, ки аз табақаҳои факир буданд, ба тахти байрақи Абӯмуслим қарор мегирифтанд.

Дар аввали соли 748 Наср ибни Сайёри маҷбур шуд, ки пойтахти Хуросон шаҳри Марвро ба қиёмқунандагон гузошта, тарафи Нишопур ақиб нишинад. Лекин яке аз сарлашқарони Абӯмуслим, ки таъқиб кардани Наср ибни Сайёриро ўҳдадор шуда буд, дар наздикии Нишопур ба қувваи ҳарбии ӯ зарбаи ҳало-катовар расонид ва гуфтан мумкин аст, ки ҳатто ҳуди ҳамин муҳориба ғала-баи асосии шӯришро таъмин намуда, тақдири хилофати Умавиҳоро ҳал кард. Агарчанде халифаи Марвон тамоми қувваи дар ихтиёраш бударо ба қор да-

⁵⁹ Бартольд В.В., 1963 6, с. 246-250.

⁶⁰ Диноварӣ, 1888, с. 359-360.

роварда, шӯришчиёро шикаст дод ва Имом Иброҳими Аббосро дар пеши назари умум ба қатл расонид, лекин ин ҳам хилофати Умавиҳоро аз суқут начот дода натавонист. Шӯришчиён дар Ироқ ба кӯшунҳои ӯ якчанд зарбаи саҳт дода, бузургтарин маркази хилофат - шаҳри Димишқро ишғол намуданд.

Ба ҳамин тарик, он лашкаре, ки Абӯмуслим дар вилоятҳои шарқии хилофат асосан аз аҳолии Осиёи Миёна ва аз арабҳои муҳолифи сиёсати Умавиҳро ташкил дода буд, дар соли 750 қувваҳои ҳарбии охирин намояндаи хонадони Умавиёро торумор карда, хилофати ин силсиларо аз миён бардошт.

Ба сари ҳокимият Аббосиён омаданд. Лекин Аббосиён, чунон ки интизор мерафт, дар бораи оммаи асосии шӯришчиён, ки бо ташаббус ва ғайолияти онҳо ба тахти хилофат соҳиб шуда буданд, чизе фикр накарданд. Ваъдаҳои ба халқ додаи онҳо иҷро нагардид, Абӯмуслим ҳам, ки қоиммақоми Хуросон таъйин шуда буд, дар ин бора хомӯш монд.

Вакте ки сӯғдиён дар бораи вафо кардан ба аҳди худ, ҳатто ният надоштани Аббосиён ва Абӯмуслимро яқинан донишанд, дар Бухоро бо сардории Шарик ибни Шайх шӯриш намуданд. Абӯмуслим ба муқобили шӯришчиён кӯшуни даҳхазора фиристод. Аммо шӯриш то дараҷае пурқувват буд, ки фақат бо кӯмаки бухорхудот Қутайба ибни Туғшода, ки ба муқобили аҳолии заҳматкаши Бухоро лашкари бо нафароти кӯшуни фиристодаи Абӯмуслим баробар бударо равона сохт, фуру нишондани он имконпазир гардид.

Абӯмуслим дар мубориза бар зидди императори Хитой, ки аз ҷангҳои дохили хилофат истифода намуда, хост ҳукмронии худро дар Осиёи Миёна барқарор кунад, низ ҳамчун ҳомии ғаюри хилофати Аббосиён ғайолият нишон дод. Дар соли 751 дар муқорибаи шадиде, ки дар соҳили наҳри Талас, наздикии шаҳри кунунии Чамбул рух дод, кӯшуни арабҳо бо сардории яке аз сарлашкарони Абӯмуслим ба торумор намудани лашкари императори Хитой муваффақ гардид.

Бо вучуди он ки Абӯмуслим чи бо душманони хоричӣ ва чи бо ҷунбишҳои дохилии зидди Аббосиён мубориза бурда, онҳоро самимона тарафдорӣ мекард, Аббосиён ба вай он қадар бовар надоштанд ва хавф мебурданд, ки ӯ рӯзе ба тахти хилофат даъво хоҳад кард. Ин хавф ба дараҷае расид, ки дар соли 755 халифа Абӯҷаъфар ал-Мансур (754-775) Абӯмуслимро ба ҳузури худ талабида, ӯро дар қасри худ аҳдишканона қатл намуд.⁶¹

Шӯриши Сумбоди Муғ ва неҳзати Муқаннаъ

Дар замони хилофати Аббосиён аҳволи оммаи васеи халқ на танҳо бехтар нашуд, балки назар ба давраи Умавиҳро боз бадтар гардид. Оидоти замини иҷора бештар ба шакли молӣ буд. Аз заминҳои лалмӣ нисфи ҳосил ва аз заминҳои обёришаванда аз ҷаҳорак то сеяки он ситонида мешуд. Баъзан аз рост наомадани тақвими қамарии мусулмонон бо тақвими шамсии зироат истифода намуда, дар як сол ду мартаба хироч мегирифтанд. Бар замми ин дар вақти хирочгундорӣ қорандағони заминро фиреб медоданд ва бо роҳи таҳдид ҳарчи зиёдтар молиёт меситониданд.

Дар натиҷаи қувват гирифтани протсессии инкишофи муносиботи феодалӣ, замин, ки исман моликияти халифа ҳисоб ёфта, вале амалан ҳиссаи умдаи он дар дасти ашрофи заминдори маҳаллӣ буд, ба қитъаҳои хурд ҷудо карда, ба тариқи иҷора ба барзгарони бечора дода шуд. Ба ин васила аҳли озоди ҷамоат соҳибхитиёрии худро аз даст дода, дар қатори қадиварҳои мадюн,

⁶¹ Бартольд В.В., 1963 б, с. 252–255; Якубовский А.Ю., 1954 а, с. 19-26, Moscoati S. 1949–1950; Sprljk B., 1952, s. 34–50.

ғуломони озодшуда ва ё ғуломони ба заминҳо чо додашуда ба ашхоси вобаста мубаддал гардиданд.

Халифаҳои аббосӣ анъанаҳои Сосониёнро давом дода, ба ҳашамат ва дабдабаи дарбори онҳо низ тақлид мекарданд. Аъён ва ашрофи маҳаллӣ ҳам дар ин бобат ба онҳо пайравӣ менамуданд. Ин буд, ки бинокорӣ хеле авҷ гирифта, бисёр қасрҳо, қалъаҳо ва ғ. сохта шуданд. Ҳамаи хароҷоти ин бинокорӣ ба зиммаи барзгарон буд. Аҳволи пешаварони шаҳр низ беҳтар аз ин набуд. Онҳо мавриди истисмори нимфеодалӣ қарор гирифта, дар натиҷаи молиёти зиёд ва худсарии маъмурон тамоман муфлис гардида буданд. Молиёти ҷинсӣ, инчунин ба дӯши туркҳои бодиянишин ҳам бори гароне шуда, онҳоро ба паршикастагӣ дучор мекарданд.

Ҳамаи инҳо боиси афзудани эътироз ва иғтишоши халқ мегардид. Яке аз бузургтарин шӯришҳо дар он замон - шӯриши Сумбоди Муғ буд. Сумбод аз пайравони наздики Абӯмуслим ҳисоб мешуд. Вай дар соли 755 бо шиори «барои хуни Абӯмуслим бояд қасос гирем» сар бардошта, ба атрофи худ аз ҳар табақа тарафдорони бисёре ҷамъ карда тавонист. Инчунин гурӯҳҳои зардуштиён ва хуррамиҳо⁶² (пайравони таълимоти Маздак) ба ӯ ҳамроҳ шуданд. «Одамони сурхалам»⁶³, яъне ононе, ки дар тахти байрақи сурх гирд омада буданд, низ номи хуррамиҳоро доштанд. Шӯриш ноҳияҳои бузург, аз ҷумла Хуросон ва Табаристонро фаро гирифт. Аббосиён ин шӯришро фақат бо машаққати зиёде хобониданд. Сумбод шикаст хӯрда, дар Рай қатл гардид ва зану фарзандони ӯ ба ғуломӣ фурӯхта шуданд. Пас аз мағлубияти Сумбод пайравони ӯ аз тариқати муслимӣ ба таври пинҳонӣ фаъолияти худро давом медоданд. Онҳо баъз мекарданд, ки Абӯмуслим боз хоҳад омад, то «дар ҷаҳон одилона ҳукмронӣ кунад».

Ҳанӯз қўшуни арабҳо шӯриши Сумбодро тамоман фурӯ нанишонда, дар гирду атрофи Ҳирот шӯриши дигар ба вучуд омад, ки ба он «Устод Сис» ном шахсе роҳбарӣ менамуд. Ба ин шӯриш ҳазорҳо кас иштирок карда буданд.

Беш аз пеш ба қашшоқӣ ва хонавайронӣ дучор гардидани аҳолии захматкаш ва рӯидани ҳисси танаффури онон нисбат ба золимони худ дар аҳди халифа Маҳдӣ (775–785) ҷунбиши бузурги халқиро бар зидди Аббосиён ба вучуд овард, ки дар солҳои 70-уми асри VIII тамоми Мовароуннаҳро фаро гирифта буд.

Дар сари ин шӯриш Муқаннаъ⁶⁴ меистод. Муқаннаъ аслан аз Марв буда, ба пешаварӣ машғулият дошт. Баъзе сарчашмаҳои таърихӣ⁶⁵ хабар медиҳанд, ки ӯ яке аз сарлашкарони Абӯмуслим буд ва дар неҳзати зидди хилофати Умавиҳо иштирок дошт. Ӯ шахси соҳибмаърифате буд. Чунин фикр беасос нест, ки дар вай ғояи маздакиён таъсири хеле қалоне дошт ва ӯ ин ғояро таблиғ мекард. Қоиммақоми арабҳо аз таблиғоти Муқаннаъ воқиф гардида, ўро дастгир намуд ва ҳамчун як марди ҷинойткори гузарои давлатӣ барои муҳокима ба маркази хилофат – шаҳри Бағдод фиристод. Лекин Муқаннаъ аз

⁶² Бо номи зани Маздак Хуррама, ки тибқи ривояте дар вақти қатли оми маздакияно саломаат монда, таблиғоти ғояҳои маздакиро давом додааст.

⁶³ Истилоҳои арабию форсӣ, айнан «сурхбайрақ».

⁶⁴ Муқаннаъ – калимаи арабист ва маънояш «ҷодарпӯш» мебошад. Ин лақаб ба ӯамин муносибат ба ӯ дода шуда буд, ки ӯ ба раъш ҷодари сабз пӯшида мегаштааст. Номи ӯақиқии ӯ Њошим ибни Њаким буд.

⁶⁵ Барои тафсили он ниг.: Айнӣ С., 1944; Якубовский А.Ю., 1948; Кодирова Т., 1965, с. 117–132; Большаков О.Г., 1976; аз ҷумлаи олимони хориҷа Sadighi D.N., 1938, p. 165–186. Маъхазҳои дар бораи ӯам рафти ин шӯриш ва ӯам санаи он маълумоти ниёоят пурмухалифат ва баъзан номаълуму маълум медиҳанд.

зиндони Бағдод фирор карда, худро ба Марв расонид. Дар ин ҷо тарафдорони худро ҷамъ намуда, дар соли 776 онҳоро барои даъват намудани аҳоли ба муборизаи зидди зулму асорати аҷнабиён ба тамоми ноҳияҳои Осиёи Миёна равона кард. Ин тарғибот махсусан дар Насаф ва Кеш, ки дар ин ҷоҳо бештар сӯғдиён иқомат мекарданд, муваффақияти калоне пайдо кард.

Маъмурони халифа боз аз паси дастгир кардани Муқаннаъ афтоданд. Онҳо дар соҳили дарёи Аму як дастаи пушумори савораҳои мусаллахро гузоштанд, то рӯзу шаб назорат карда, нагузоранд, ки Муқаннаъ аз Марв ба Сӯғд равад. Ин, албатта, бесабаб набуд. Зеро дар Сӯғд тарафдорони ӯ рӯз аз рӯз зиёд мешуданд. Ҳокимони маҳаллӣ ба хубӣ медонистанд, ки агар Муқаннаъ ба Мовароуннаҳр роҳ ёбад, вазъияти онҳо фавқуллодда душвор хоҳад шуд. Бо вучуди он ҳама мамониатҳо Муқаннаъ бо ҳамроҳии даҳҳо тарафдорони худ аз дарёи Аму гузашта, ба Сӯғд паноҳ бурд.

Дар ин вақт, чи навъе ки Наршаҳӣ мегӯяд: «андар Сӯғд ағлаб деҳаҳо ба дини Муқаннаъ даромаданд ва аз деҳаҳои Бухоро бисёр кофир шуданд ва куфр ошкоро карданд ва ин фитна азим шуд ва бало бар мусулмонон саҳт шуд».⁶⁶

Наршаҳӣ дар бораи нехзати Муқаннаъ сухан ронда, нисбат ба пешвои шӯриш назари душманона доштани худро рӯйрост қайд кардааст. Ин тариқа рафтор намудан нисбат ба Муқаннаъ барои ҳамаи муаррихони феодали хос мебошад.

Сабаби асосии мавриди эътирофи омма қарор гирифтани таълимоти Муқаннаъ дар ин буд, ки ин таълимот бартараф намудани нобаробарии молӣ ва мулкиро талаб карда, бар зидди ҳукмронии истилокорони араб нигаронида шуда буд.

Даре нагузашт, ки ҷунбиши Муқаннаъ ба як шӯриши бузурги ошкоро мубаддал гардида, дар муддати кӯтоҳе тамоми Мовароуннаҳрро фаро гирифт. Ситоди (штаби) шӯришчиён дар деҳаи Наршаҳ, наздикии Бухоро, воқеъ шуда буд. Ҳокими Бухоро Ҳусайн ибни Муоз тамоми қувваи ҳарбии худро, ки асосан аз арабҳо иборат буд, ҷамъ карда, бо ҳамроҳии дастаҳои аъёну ашрофи Бухоро ба муқобили шӯришчиён ҳаракат намуд. Дар моҳи апрели соли 776 дар назди девори деҳаи Наршаҳ байни қўшуни арабҳо ва тарафдорони Муқаннаъ муқорибии шадиде ба миён омад. Шӯришиён шикаст хӯрда, 700 нафар аз пайравони Муқаннаъ сари худро дар роҳи талаби озодихоҳӣ қурбон карданд. Лекин ғалабаи арабҳо вазъиятро ба таври асосӣ тағйир дода натавонист. Ба зудӣ шӯриш боз бо қувваи тоза сар зада, қиёмкунандагон мавзёҳои атрофи Бухороро ба тахти тасарруфи худ дароварданд.

Халифа Маҳдӣ чун дид, ки шӯриш торафт вусъат пайдо мекунад, барои пурқувват кардани муборизаи зидди нехзати Муқаннаъ дар як сурати таъҷилӣ аз Бағдод ба Нишопур омад ва ба амири Хуросон фармон дод, ки барои кўмаки ҳокими Бухоро фавран қувваи иловагӣ фиристонад.

Сардори қўшуни имдоии аз Хуросон фиристодаи арабҳо Ҷабраил ибни Яҳё муддати дуру дароз Наршаҳро дар ҳолати муҳосира нигоҳ дошт, вале аз ин натиҷае ҳосил нашуд. Шӯришчиён бо ҳамлаҳои пай дар пайи худ қувваи ҳарбии Ҷабраилро ҷунон заиф карданд, ки ӯ дигар бидуни қувваи иловагӣ ҷангро давом дода натавонист. Дар ҳамин вақт қўшуни ҳафтхазорнафараи халифа аз Балх расида омада бошад ҳам, вале сардорони он муваффақиятҳои шӯришчиёноро дида, ҳатто барои дохил шудан ба муқорибат ҷуръат накарданд. Ниҳоят, қувваи эҳтиётии амири Хуросон, ки мебоист нафароти қўшуни ба

⁶⁶ Наршаҳӣ, с. 79.

Мовароуннаҳр фиристодаи халифаро ду баробар меафзуд, ба имдод омад. Аммо ин ҳам самарае набахшид – шӯришчиён ин қувваи ҳарбии арабҳоро ханӯз дар роҳи Мовароуннаҳр ба қуллӣ торумор намуданд. Вазъияти Ҷабраил ибни Яҳё ниҳоятдараҷа пурхатар гардид. Роҳи алоқаи ӯ аз Балх ва Марв бурида шуда буд. Ҷабраил тамоми қувва ва техникаи ҳарбии дар ихтиёри худ доштаашро ба гирифтани истехкоми Наршах, ки дар ин ҷо қувваи асосии шӯришиён ҳамъ шуда буд, равона кард. Қўшуни арабҳо чор моҳ беҳуда Наршахро муҳосира намуд. Дар охир ҳар ду тараф, ки аз задухӯрдҳои муттасил хеле хаста шуда буданд, барои сулҳ кардан дохили музокирот гардиданд.

Сардорони қўшуни арабҳо дар вақти бастани муоҳидаи сулҳ яке аз роҳбарони шӯришро хиёнаткорона куштанд. Онҳо умедвор буданд, ки ба ин восита шӯришро бесар карда, мақсадро ба даст хоҳанд овард. Вале ин кори онҳо натиҷаи акс дод. Кушта шудани як нафар аз роҳбарони шӯриш муқовимати шӯришиёнро чандин баробар зиёд кард.

Сарчашмаҳои таърихӣ араб тасдиқ мекунанд, ки охируламр шӯришиёни Наршах мағлуб шуданд, лекин, дар айни замон, шӯриш беш аз пеш вусъат ёфта, ноҳияҳои тозаи Осиёи Миёнаро фаро мегирифт. Ин оғози марҳалаи дувуми мубориза буд.

Агар дар марҳалаи аввал баъзе гурӯҳҳои ашрофӣ Суғд аз неҳзати Муқаннаъ пуштибонӣ карда бошанд, пас дар марҳалаи дувум онҳо аз тарси вусъати ҷунбиши халқ қомилан ба тарафи хилофат гузаштанд. Аммо табақаҳои васеи барзгари Суғд торафт бештар ба сафи муборизон дохил мешуданд.

«Сафедҷомагон» (пайравони Муқаннаъ) соҳибони Мовароуннаҳр мегардиданд ва «бўстони амиралмўминин» (Хуросон ва Мовароуннаҳрро бо ин ном ёд мекарданд) ба як мамлақати аз хилофати араб мустақил табдил меёфт.

Халифа Маҳдӣ қоиммақоми Хуросонро ба ноўҳдабароӣ айбдор намуда, маъзул кард ва ба ҷои ӯ Муоз ибни Муслимро ба сари ҳокимият овард. Муоз ибни Муслим дар соли 778 дар навоҳии байни Бухоро ва Марв қўшуни зиёде ҳамъ намуда, ба қўмаки қўшуни арабҳо, ки дар назди Самарқанд аз дасти шӯришиён ба аҳволи басте душвор афтода буд, равон шуд. Лекин ин лашкаркашии Муоз ибни Муслим низ, бо вучуди он ки аз тарафи ашрофи маҳаллӣ хеле ҳимоят медид, бо шикасти нангин анҷом ёфт. Шӯришиён дар дашти назди Пайканд ба лашкари Муоз рӯ ба рӯ шуда, ба он чанд зарбаи сахт ворид оварданд. Дар натиҷаи ин Муоз ибни Муслим ҳаракати худро ба Самарқанд давом дода натавониста, ба тарафи Бухоро майл намуд.

Ҷафат дар соли оянда ба қўшунҳои халифа муяссар гардид, ки Самарқандро забт намоянд. Бо ҳамин марҳалаи сеум ва охири мубориза сар шуд.

Дар ин вақт қувваҳои асосии шӯришиён дар қалъаи қўҳии Санам, наздикии Кеш, ҳамъ омада буданд. Муоз ин қалъаро муҳосира намуд, вале ба зудӣ маҷбур шуд, ки аз муҳосира даст кашад. Муаррихони араб тасдиқ мекунанд, ки сабаби аз муҳосира даст кашидани Муоз расидани фасли зимистон буд. Лекин сабаби асосии ин шояд ба зарбаи сахти дастаҳои Муқаннаъ дучор гардидани ӯ бошад. Ба зудӣ пас аз ин воқеа аз мансаби қоиммақоми Хуросон дур карда шудани ӯ ва аз тарафи халифа таъин гардидани шахси дигар ин фикрро собит менамояд.

Ҷунон ки Наршаҳӣ мегӯяд, Муоз ибни Муслим ду соли тамом бар зидди Муқаннаъ мубориза бурд. Волии нави Хуросон Мусайяб ибни Зухайр ҳам аз ҷиҳати лавозимоти ҷанг пурра таъмин будан ва ҳам хеле зиёдтар аскар доштани худро истифода бурда, ба туфайли ҳамин афзалияти қалони худ баъди

задухӯрдҳои хунини дурудароз тавонист муқобилати оммаи халқро, ки ба он Муқаннаъ роҳбарӣ мекард, бартараф намояд. Тобистони соли 780 кӯшуни арабҳо қалъаеро, ки Муқаннаъ дар он ҷо иқомат менамуд, забт карданд ва аз мудофиакунандагони қалъа ҳар касе, ки ба дасташон афтод, ба қатл расониданд. Аммо ҳуди Муқаннаъ таслим шудан нахоста, худро ба қатл расонид. Пас аз марги ӯ низ дар зарфи чандин сол шӯришҳои ҷудогонаи «сафедҷоматон» дар маҳалҳои мухталифи Осиёи Миёна ба амал меомаданд.

Дар он солҳое, ки мардуми Мовароуннаҳр дар роҳи истиқлолияти худ мубориза мебуданд, ҳилофати араб аз пуриқтидортарин давлатҳои он замон ҳисоб мешуд. Муборизае, ки аҳолии ин сарзамин дар таҳти байраки Муқаннаъ солҳои бисёр бо чунин як давлати муқаддир бурданд, дар бораи диловарӣ ва озодидӯстии халқҳои Осиёи Миёна боз як мисоли дурахшон аст.

Чунон ки мудовимат ва муташаккилии ин мубориза нишон медиҳад, Муқаннаъ роҳбари хеле боистеъдоди ҳарбӣ ва сиёсӣ буд, ки халқро ба ҷанги зидди истилокорони аҷнабӣ ва золимони маҳаллӣ ташвиқ ва рӯҳбаланд мекард.

Дар хотима ҳаминро ҳам бояд гуфт, ки шӯришҳои халқии давраи ҳилофати Аббосиён аз шӯришҳои замони ҳукмронии Умавиҳо фарқи калоне доштанд. Шӯришҳои халқӣ дар давраи Умавиҳо асосан бар зидди ҳукмронии аҷнабиён равона шуда, ба ин шӯришҳо одатан аъён ва ашрофи маҳаллӣ сардорӣ мекард. Аммо дар давраи ҳилофати Аббосиён мо тамоман як вазъияти дигареро мушоҳида мекунем. Дар ин давра оммаи халқ на фақат ба муқобили Аббосиён, балки бар алайҳи ҳомиёни онҳо, яъне аъён ва ашрофи маҳаллӣ низ сар мебардоштанд.

Неҳзати Муқаннаъ неҳзати табақаҳои заҳматкаши аҳоли ва қабл аз ҳама, барзгарон буда, яке аз равияҳои асосии онро мубориза бар зидди асорати беш аз пеш қувватгирандаи феодалӣ ташкил мекард. Ин аст, ки шӯриши Муқаннаъ дар таърихи халқҳои Осиёи Миёна аҳамияти бузургеро дарбар кардааст. Ҳарчанд шӯришҳои халқӣ шикаст мехӯрданд, вале фаъолияти оммаи заҳматкашро инкишоф дода, рӯҳи асоратнописандӣ ва озодидӯстии халқҳои Осиёи Миёнаро тарбия менамуданд ва як дараҷа дасти истисморгарони феодалиин нав ба рӯи қор омадаистодаи маҳаллиро кӯтоҳ мекарданд.

**АНҶОМИ ПРОТСЕССИ ТАШАККУЛИ ХАЛҚИ
ТОҶИК ВА СОЗМОНИ ДАВЛАТИИ Ҷ.
ДАВЛАТИ ТОҶИРИЁН,
САФФОРИЁН ВА СОМОНИЁН (АСРҲОИ IX-X)**

1. ТАЪРИХИ СИЁСИИ АСРҲОИ IX-X

Қувват гирифтани ашрофи феодалии маҳаллӣ

Шӯришҳои пай дар пайи халқҳои Мовароуннаҳр, ки аз замони мавриди ис-тилои хилофат қарор гирифтани Осиёи Миёна сар карда, ба муқобили ҳукм-ронии арабҳо давом менамуд, пас аз ҳобонидани шӯриши Муқаннаъ ҳам қатъ нагардид.

Дар соли 806 шӯриши бузурге бо сардории Рофеъ ибни Лайс ба амал омад. Шӯришиён қоиммақоми халифари дар Самарқанд ба қатл расонида, муддати чанд вақт шаҳрро ба дасти худ гирифтанд. Дар ин шӯриш хусусан аҳолии Фарғона, Хучанд, Бухоро, Уструшан, Хоразм, Чағониён ва Хатлон ғаёлона ширкат намуданд. Туркҳои бодиянишин ҳам ба кӯмаки шӯришиён омаданд.

Ин шӯриши калони халқ дар соли 810 фурӯ нишонда шуд ва ин ҳам фақат ҳамон вақт ба арабҳо муяссар гардид, ки сардори шӯришиён Рофеъ ибни Лайс дар нозуктарин лаҳзаи мубориза хиёнат карда, ба тарафи душман гузашт.

Дар солҳои минбаъда гоҳ дар Суғд, гоҳ дар Уструшан ва Фарғона шӯришҳои нав ба вуқӯъ меомаданд.¹

Ин ҳама шӯришҳо гувоҳӣ медоданд, ки қоиммақомҳои халифа Мовароуннаҳр ва Хуросонро фақат бо қувваи аслиҳа дар сари итоат нигоҳ дошта наметавонанд. Идора қардани ин мамлакат танҳо ҳамон вақт ба онҳо мумкин мешуд, ки аён ва ашрофи маҳаллиро ҳарчи бештар ба қорҳои давлатӣ ҷалб намоянд.

Аббосиён бо роҳи беш аз пеш ба умури идораи давлат кашидани намо-яндагони ашрофи маҳаллӣ ният доштанд, ки ҷидду ҷаҳди онҳоро барои ис-тиқлолият суғ намуда, дар мубориза ба муқобили шӯришҳои халқ ба онҳо така кунанд. Бинобар он аз вақти ҳукмронии халифа Абӯҷаъфар ал-Мансур (754-775) сар карда, дар замони ворисони ӯ халифа Маҳдӣ (775-785) ва Ҳорунарашид (786-809) вилоятҳои гуногуни Мовароуннаҳрро асосан намоянда-гони ашрофи феодалии маҳаллӣ, дар навбати аввал, вазирони насли Барма-киҳо ва Сомониён идора мекарданд. Вале ин тадбир боиси дар Осиёи Миёна мустақкам шудани ҳокимияти хилофат нагардида, баръакс, шароит ва имко-ниятҳои мусоиди аз тахти ҳукмронии арабҳо озод шудани ин сарзаминро хеле инкишоф дод.

Дар ҳамин вақт дар Эрон ва Осиёи Миёна неҳзати (зиддиарабӣ, эронпа-растии) ба истилоҳ шуубиён бисёр вусъат пайдо намуд.² Аз миёнаҳои асри IX шуубия асоси идеологии неҳзати халқии зидди хилофат мегардад (вай бештар

¹ Кодирова Т., 1965, с. 138–147.

² Петрушевский И. П., 1966, с. 248–250.

дар муҳити деҳот паҳн гардида буд). Шуубия дар байни доираҳои маърифатноки аҳолии маҳаллӣ, ки бо ҳар васила бартариҳои маданияи худро нисбат ба арабҳо таъкид мекарданд, низ шӯҳрати муайяне дошт. Дар айни замон ғаъолияти он гурӯҳҳои ашрофи маҳаллӣ, ки ба иқтисоди ҳуд боварӣ дошта, барои қомилан ба даст даровардани ҳокимият ва мустақил шудан аз хилофати араб саъй мекарданд, рӯз аз рӯз қувват мегирифт.

Ҳорунарашид дар шахсияти Бармақиҳо беш аз пеш пурқувват шудани таъсири иқтисодӣ ва сиёсии ашрофи ғайриарабро дида ва аз он хавф бурда, амр кард, ки тамоми намоёндогони хонаводаи Бармақиҳо ба қатл расонанд.³

Вай бо мақсади ба тақияҳои ҳуд табдил додани рӯҳониёни ислом мавқеи онҳоро хеле баланд бардошт. Ӯ заминҳои зиёдеро ба рӯҳониён тақсим кард. Дар баробари ин вай сиёсати ба тарафи хилофат кашидани аён ва ашрофи маҳаллиро низ давом дод. Аммо маҳв карда шудани насли Бармақиҳо, ки муддати 50 сол чи дар хилофат ва чи дар байни аҳолии маҳаллӣ нуфуз ва эътибори бузург доштанд, нисбат ба идора кардани вилоятҳои шарқӣ сиёсати хилофатро тағйир надод. Вилоятҳои шарқӣ ҳамоно монанди аввала бо ёрии намоёндогони аён ва ашрофи заминдори маҳаллӣ идора мешуданд. Мавқеи ин аёну ашроф махсусан аз соли 821, яъне вақте ки дар Хуросон ва Мовароуннаҳр сулолаҳои маҳаллӣ – аввалан, Тоҳириҳо ва сониян, Сомониён ба сари ҳукумат нишастанд, хеле пурқувват гардид.

Тоҳириён (821–873)

Ниёғони Тоҳириҳо шахри Фушанчи вилояти Ҳиротро дар дасти худ нигоҳ медоштанд. Сарилсилаи ин хонадон ҳокими Фушанч Тоҳир ибни Хусайн буд. Дар вақти қоиммақоми Хуросон будани Маъмун, ки баъдтар ба маснади хилофат расид, Тоҳир дар дарбори ӯ нуфуз ва эътибори қалон пайдо намуд. Соли 811, дар ҷанги байни ду бародар, яъне ворисони Ҳорунарашид – Амин ва Маъмун, дар талоши ҳокимият Тоҳир лашкари Маъмунро сардорӣ кард. Ӯ дар соли 813 Бағдодро забт намуда, барои ба тахти хилофат соҳиб шудани Маъмун ба таври ҷиддӣ кӯмак расонд. Пас аз чанд вақт дар Бағдод сардори тамоми қувваи ҳарбии халифа буд ва баъд аз он, дар соли 821 ҳокими Хуросон таъйин гардид⁴.

Тоҳир мамлақати Хуросон ва вилоятҳои Осиёи Миёнаро ҳамчун ҳукмронии мустақил идора мекард. Вай дар соли 822 ҳатто фармон дод, ки дар хутбаи намози ҷумъа номи халифаро ёд накунад. Ин бо Бағдод қатъи алоқа кардани ӯро ифода менамуд. Пас аз чанд рӯзи ин воқеа Тоҳир вафот намуд. Нисбат ба ин марги ногаҳонии Тоҳир чунин фикре мавҷуд аст, ки ӯро ҷосусони халифа заҳр дода куштаанд.

Агарчанде Тоҳир майли тамоман ошкорои мустақилшавӣ дошт, халифа Маъмун ба ҳокими Хуросон писари ӯ Талҳаро (822-828) тасдиқ намуд. Писари дигари Тоҳир – Абдуллоҳ (830-844) дар ҳеҷ сураат ҳудро мутеи хилофат надониста, Хуросонро бо ихтиёри худ идора мекард. Дар замони ӯ қароргоҳи Тоҳириён шахри Нишопур гардид. Халифа Муътасим (833-842) Абдуллоҳро хеле бад медид, вале барои сарқубӣ ва мутеъ кардани ӯ ҳеҷ як чора ва имконияте надошт. Қўшиши ба воситаи заҳр ҳалок сохтани Абдуллоҳ ҳам барор нагирифт.

³ Īakthold W., 1913, Бартольд В.В., 1966 в; Īofvat L., 1912; Soṛkdýt D., 1959, I, p. 127–182.

⁴ Барои тафсили воқеаҳои сиёсии аъди Тоъириён ва Сафғориён ниг.: Бартольд В.В., 1963 б, с. 265; инчунин ниг.: Spřlŷk V., 1952, в. 59 ва мобаъд.

Тоҳириҳо барои ташкил кардани ҳукумати мутамаркази қавӣ ва ба тариқи андохтани умури зироат тадбирҳои қатъӣ пешбинӣ намуданд. Онҳо тариқи бехтар истифода бурдани обро ҷорӣ карда, наҳр ва каналҳои нав сохтанд. Мувофиқи супориши Абдуллоҳ машхуртарин қонундонҳои мамлакат қоида ва мизони баҳрабарии обро дар қорҳои зироат таҳти мутолиа қарор дода, китобе дар ин бора таълиф намуданд, ки муддати дусад сол дар ҳалли мубоҳиса ва мочарои соҳаи об ва обёрӣ ҳамчун дастуруламал хидмат кард.

Номаи Тоҳир ибни Ҳусайн ба писараш Абдуллоҳ маҳфуз мондааст⁵. Дар он ба тариқи панду насиҳат масъалаҳои давлатдорӣ, муносибат бо ғуқаро, усулҳои андозгирӣ ва амсоли ин баён ёфтааст. Тоҳир ба писараш маслиҳат медиҳад, ки андозро аз рӯи адлу инсоф бигирад ва аз он на бойҳо ва на наздиқонашро озод накунад. Асли маънии ин «мувозибат» дар ҳуди нома равшан ифода шудааст: «Бидон, ки сарват даромаде намеорад, агарчи ғузун бошаду дар ҳазина бимонад, вале баръакс, меғизояд ва зиёдатар меғардад, вақте ки ба зарурати ғуқаро, барои адои ҳаққи онҳо ва аз ташвиш озод шуданашон сарф шавад; рағоҳи ҳоли ҳалқ бо ҳамин восита таъмин меғардад, ҳокимонро ин зеб медиҳад, шуқуғонии даврон аз ҳамин аст, шӯҳрат ва қудратро ҳамин мебахшад... Дар айни вақт ту ба шароғати ин барои ҷамъоварии миқдори лозимаи андозаи замин имкон меёбӣ ва боигарии ту ағзун мешавад ва ин тариқа ту қуввае пайдо мекунӣ, то барои худ қўшун ниғаҳ дорӣ ва ба мардум дасти саҳовати ҳудро боз намуда, ҳамаро аз худ шод гардонӣ».⁶ Тоҳир ин ҷо ҳамчун ҳимоякунандаи манғиати синғи худ баромад карда, дар айни замон ҷун шахсе, ки ба ҷуз ҳонаҳароб қардан ва аз иқтидори пардохти молиёт маҳрум намудан дигар нағфе надоштани зулму истисмори мардумро меғаҳмид, ба назар меамояд. Ё маҳз аз рӯи манғиатҳои синғи худ ба истисмори «оқилона» даъват мекунад. Абдуллоҳ ҳам васиятҳои падари ҳудро то андозае дар амал татбиқ намуд.

Абдуллоҳ инҷунин қўшиш намуд он ҳудсарихоеро, ки дар маҳалҳо заминдорони қалон ва маъмурони давлат нисбат ба барзғарон раво меғоштанд, то ҳадди имкон маҳдуд гардонад. Ё фармони маҳсус бароварда, аҳволи барзғаронро қадре ба сомон овард. «Худо ризки моро бо дасти онҳо меғасонад, – гуфта мешуд дар фармони Абдуллоҳ, – ба забони онҳо моро табрик мекунад ва ранҷонидани онҳоро манъ кардааст».

Худ аз худ маълум аст, ки Абдуллоҳ як шахси ҳимоякунандаи манғиати барзғарон набуд; вай фақат манғиати заминдорони қалон ва бозурғононро дар назар меғирифт. Ё «наранҷонидани» зироаткунандагонро танҳо аз ҳамин сабаб талаб мекард, ки бидуни ин ба таври маъмулӣ дохил шудани молиёт ба ҳазинаи давлат мумкин набуд.

Вазъияти аҳолӣ ва ҳусусан барзғарон дар замони Тоҳириҳо низ хеле вазнин буд. Онҳо аз тарағи заминдорони қалон саҳт истисмор шуда, дар ҳамин ҳол маҷбур буданд, ки ба давлат андозҳои аз ҳад зиёд бидиҳанд. Ҷунончи, дар соли 844 маблағи молиёте, ки аз барзғарон ситонида шуда буд, 48 миллион дирҳамро ташкил мекард. Шӯриши барзғарони Систон қариб ҳеҷ қатъ намешуд.

Тоҳириҳо барои маъмул гардидани дини ислом қўшиш карда, ҷунин ният доштанд, ки рӯҳониёни исломро дар бобати сиёсати марказият додани давлат ба тақяғоҳи худ мубаддал намоёнд. Дар аҳди Талҳаи Тоҳирӣ дар Уструшан, ки оини зардуштӣ нисбатан бештар маҳфуз монда буд, низ дини ислом ҷорӣ

⁵ Шмидт А.Э., 1925, с. 127–137.

⁶ Шмидт А.Э., 1925, с. 132–135.

карда шуд. Абдуллоҳи Тоҳирӣ дар соли 840 ба ташкили мурофиаи ҷиноятӣ бар афшини собиқи Уструшан Ҳайдар, ки пас аз қабул кардани дини ислом яке аз сардорони ҳарбии халифа Муътасим гардида буд, мусоидат намуд. Афшин Ҳайдар дар вақти муҳокима ба он гунаҳкор карда шуд, ки ӯ барои пинҳон доштани асли мақсади худ дини исломро қабул карда, дар амал барои шӯриши Уструшан дар талаби истиклол ва оини қадима тадорукот медида⁷. Ҳангоми мурофиаи суд маълум гардид, ки уструшаниҳо фақат дар зоҳир дини исломро қабул кардаанд, аммо дар амал ба пайравии оини қадимаи худ давом меодаанд.

Давлати Тоҳирӣ ба миқдори зиёди амалдорони босавод эҳтиёҷ дошт. Аз ин ҷост, ки Абдуллоҳ кӯшиш мекард назар ба давраи гузашта дониш ва омӯзишро бештар дастраси оммаи васеи аҳолии гардонад. Абдуллоҳ низ монанди падари худ шоир буд. Бародарзодаи ӯ Мансур, ки Марв, Омӯл ва Хоразмро идора мекард, бо асарҳои фалсафии худ шӯҳрат пайдо карда буд. Писари Абдуллоҳ Тоҳирӣ II (844-862) саъй мекард, ки дар ҳар бобат ба падараш тақлид намояд. Умуман, замони ҳукмронии Абдуллоҳ ва Тоҳирро метавон оғози эҳёи маданияти маҳаллӣ номид⁸. Аммо ин протсесс хеле мураккаб ва ихтилофомез буд. Гап дар сари ин аст, ки ҳуди намоёндагони сулолаи Тоҳирӣ, хусусан Абдуллоҳ ибни Тоҳир, ба маданияти араб ва тамоми зухуроти он ихлос доштани худро бо исрор таъкид мекарданд⁹. Дар асри IX ва ибтидои асри X дар Эрон ҷамоатҳои зардуштӣ нашъат пайдо карда, маҳз дар ҳамин вақт чунин асарҳои зардуштӣ, аз қабили «Бундаҳишн» ва «Денкарт», инчунин як қатор таълифоти ғайридинӣ ба вучуд меоянд¹⁰. Тоҳирӣ ҳамаи инро ба эътибор нагирифта наметавонидаанд, хусусан, ки аз ҷиҳати сиёсат душмани асосиашон Ҳилофати Аббасӣ буд ва ҳуди онҳо ба ҳамон вилоятҳои таъйини мекарданд, ки аксари аҳолиашон эронизабон буданд. Маҳз аз ҳамин сабаб Тоҳирӣ ба шоирон, алаҳқусус, муътақидони шуубия иҷозат меодад, ки онҳоро бо подшоҳону қаҳрамонони Эрони пеш аз ислом қиёс карда, ситоиш намоянд. Дар дарбори Тоҳирӣ дар қатори забони арабӣ забони форсӣ ҳам мустаҳкам буд. Дар Марв китобхонае вучуд дошт, ки асарҳои ба забони паҳлавӣ навишташуда нигоҳ дошта мешуд.¹¹

Бояд эътироф намуд, ки роли бузургро дар тараққи маданияти маҳаллӣ на Тоҳирӣ, балки Сафориён бозиданд.

Сафориён (873–903)

Дар асрҳои IX–X, ба мисли давраҳои гузашта, яке аз вазифаҳои ҳокимияти давлатӣ дар воҳаҳои зироати Осиёи Миёна ташкил кардани муҳофизати ин воҳаҳо аз ҳуҷуми ғоратгаронаи бодиянишинон буд. Бо ҳамин мақсад дар ин давра дастаҳои махсуси фидоӣ мусаллаҳ ташкил дода шуда буданд, ки онҳоро ғозӣ - муборизони роҳи дин меномиданд. Ба сафи ғозӣ аксаран барзгарон ва пешаварони муғлис дохил мегардиданд. Ин одамоне, ки ҷангро

⁷ Доир ба ин ҷодисаҳои аъён ниг.: Бартольд В.В., 1963 б, с.269; Sadighi G.H., 1938, p.287-305; Нӯкзфӣлд Ў., 1948, s.138-152; Wkight E.M., 1948. p.124-131; Spřlřk B.,1952, s.62-67; Неъматов Н.,1957, с.140-150. Муъимтарин мулоғизаҳои доир ба баъзе масъалаҳои ба ин ҷодиса алоқамандро дар асари Ённинг метавон дарёфт: Ённинг W.B.,1965 а.

⁸ Spřlřk B., 1952, 8. 68-69, 231-235.

⁹ Ёswokth C.E., 1969 а.

¹⁰ Петрушевский И.П., 1960, с. 36-37; Ёкӯё К. N., 1963, p. 238-241.

¹¹ Ёswokth C.E., 1969 й.

касб карда гирифта буданд, ба ҳамон чохое фиристода мешуданд, ки бо «ко-фирон» задухӯрд ба амал меомад.

Ҳокимони маҳаллӣ ин фавҷҳои ғозӣро барои хизмат ба истехкомоте, ки дар ҳудуди байни воҳаҳои зироатӣ ва саҳрои бодиянишинон воқеъ гардида буданд, мефиристониданд. Чи навъе олими ҷуғрофидони араб - Макдисӣ қайд мекунад, ғозӣҳо «ҳам таҷяғҳо ва ҳам як воситаи нооромии» ҳукуматдорони маҳаллӣ буданд, онҳо, аз як тараф, ба тааррузи бодиянишинон зарба дода воҳаҳои зироатиро аз тохтутози душманон муҳофиза намоянд, аз тарафи дигар, дар неҳзати халқии зидди аъёну ашрофи маҳаллӣ ғаёлона иштирок мекарданд.

Дар охири асри IX фавҷҳои мусаллаҳи ғозӣён асоси он ҷунбиши бузурги халқиро, ки дар ҳудуди Осиёи Миёна ва Эрон рӯй дода буд, ташкил намуданд. Ин ҷунбиши халқро бародарон Яъқуб ибни Лайс ва Амр ибни Лайс ба манфиати худ истифода бурданд¹². Ин ду бародар дар аввали қор як дастаи роҳзан ташкил доданд, ки дере нагузашта ин даста ба яке аз фавҷҳои ғозӣён тавобеи Систон ҳамроҳ шуд. Истеъдоди ҷанговарӣ ва диловарӣ ба Яъқуб имконият дод, ки дар андак фурсат роҳбарии фавҷро ба дасти худ бигирад. Ин фавҷ ба ҳаёти сиёсии вилоят ғаёлона иштирок намуд ва аз шӯриши мардумони воҳаҳои зироатӣ истифода бурда, дар соли 861 ҳокими тоҳириҳоро ронд ва маркази Систон шаҳри Заранҷро забт кард.

Яъқуб ҳукмрони ин вилоят гардида, дар зарфи даҳ соли оянда як қатор вилоятҳои шарқии хилофатро тасарруф кард, ки онҳоро то ин вақт охирин намояндаи силсилаи Тоҳириҳо – Муҳаммад ибни Тоҳир (862-873) идора менамуд.¹³ Дар соли 873 Яъқуб ба қувваи ҳарбии Тоҳириҳо шикаст дода, маркази Хӯросон шаҳри Нишопурро забт кард. Ба ҳамин тариқ, ҳокимияти Тоҳириҳо дар Осиёи Миёна ва вилоятҳои шарқии Эрони кунунӣ тамоман аз байн рафт.

Агарчанде ҳукумати Бағдод аз ин муваффақиятҳои Яъқуб хеле ба изтироб афтада, барои бештар паҳн нагардидани нуфузи ӯ баъзе чораҳо пешбинӣ карда бошад ҳам, натиҷае набахшид. Аз ин сабаб халифа дар соли 874 ин амри воқеиро эътироф намуда, маҷбур гардид, ки идора кардани тамоми хоки Хӯросонро ба Яъқуб супорад.

Яъқуб то охири ҳаёти худ ҳамчун як нафар марди ҷангии содда ва шикастанафе боқӣ монд, либоси оддии ресмонӣ меپӯшид, ба палос ва қолин аҳамият надода, ба замин менишаст ва дар вақти истироҳат сарашро ба ҷои болишт ба рӯи сипари худ гузошта меҳобид. Дар айни ҳол вай бо мароми ҷунбишҳои халқии Осиёи Миёна ягон қадар наздикие надошт.

Дар байни лашкариёни ӯ интизоми саҳт ҳукмфармо буд. Ҳуди ӯ намунаи диловарии ҳайратангезеро нишон дода, аз сарбозон ва сардорон низ инро бо катъият талаб мекард. Дар яке аз ҷангҳо рӯи ӯро бо шамшер зада ҷунон маъҷуб карда буданд, ки бист рӯзи тамом ба даҳонаш найча гузошта хӯрок меҳӯрд. Пас аз сиҳат шудан боз мисли пештара далерона ба қорзор даромад.

Яке аз қисмҳои асосии кӯшуни ӯро сарбозони «фидой» ташкил мекарданд, ки гоҳо онҳоро бо оҳанги қароҳатомез «айёр» ҳам (ба маънии «қаллоб»

¹² Аз рӯи баъзе маълумот Яъқуб мисгар буд. Дар забони араб мисгарро саффор меғў-янд. Номи силсилаи Саффорӣён низ аз ҷамин бармеояд. Амр нальорио касб карда буд.

¹³ Муъаммади Тоъирӣ яке аз қалонтарин феодалони он замон буд. Мадракъое боқӣ мондаанд, ки мувофиқи шаъодати онҳо вай аз заминҳои дар Мозандарон доштааш қариб як миллион дирам ғоида ба даст меовардааст (дар сурате, ки даромади умумии Мозандарон 13 миллиону 630 ғазор дирамро ташкил мекард). Ниг.: Ибни Исфандиёр, 1320/1941, ҷилди I, с. 74.

ва «роҳзан») мегуфтанд. Ин табакаи махсуси «мучоҳидони роҳи дин» буд, ки сафи худро аз ҳисоби барзгарони безамин ва фирорӣ пурра мекард. Айёрҳо дар ҳаёти сиёсӣ роли муҳим мебозиданд, аз ҷумла, онҳо дар Систон ба муқобили истилогарон бо матонати тамом мубориза бурданд. Зоҳиран ҳамон айёр-ҳоеро, ки дар ҷанг беш аз ҳама диловарӣ нишон медоданд, ба мартабаи баландтар бардошта, ба гурӯҳи сарҳангҳо дохил мекарданд. Дар қатори айёрҳо фарзандони деҳқонон ва заминдорон ҳам буданд, ки онҳоро «озодагон» меномиданд. Ғайр аз ин дар қўшун дастаҳои махсуси ғуломон ҳам мавҷуд буданд. Аввалҳо дар ихтиёри Саффорӣён ҳамагӣ 2-3 ҳазор сарбоз буд, аммо дар сол-ҳои 874-75 Яъқуб дар як муҳориба 15 ҳазор аскарӣ савораро ба қорзор даро-вард. Қўшуни саффорӣ мошинҳои ҳарбӣ ва филҳои ҷангӣ дошт. Дар вақти ҳуҷум ба гузоштани дастаи пешоҳанги муҳофиз ва таҷассус аҳамияти калон дода мешуд. Сарбозҳо дар ҳар се моҳ маош мегирифтанд. Ҳар вақт дар айёми Наврӯз тафтиши қўшун ба амал меомад. Аз сарбоз то сардори қўшун ба амалдори махсус аспу силоҳи худро намоиш медод ва, сипас, пул мегирифт.¹⁴

Муваффақиятҳои Яъқуб ибни Лайс аҳволи вазнини меҳнаткашонро, ки ӯ бо ёрдами онҳо ба ин дараҷа расида буд, заррае тағйир надод. Яъқуб ғолибан ба заминдорони хурд ва миёнаи феодалӣ тақия менамуд. Ӯ дар вилоятҳои забткардаи худ тамоми тартиб ва қоидаи мавҷударо бо ҳамон ҳолати пештара боқӣ гузошт, ҳатто миқдори молиётро, ки бар дўши барзгарон бори гароне буд, кам накард.

Дар соли 876 Яъқуб бо нияти ғасб кардани ҳокимияти хилофат ба Бағдод лашкар кашид, лекин то он ҷо нарасида, 100 км дуртар дар мавзеи Дору-л-Ақул аз тарафи қувваҳои ҳарбии халифа ба шикасти саҳт дучор гардида, ақиб нишаст. Чи наваъе ки манбаъҳои таърихӣ нишон медиҳанд, яке аз сабабҳои мағлуб шудани Яъқуб ибни Лайс қўмаки Алӣ ибни Муҳаммади Бурқайро рад кардани ӯ буд. Алӣ ибни Муҳаммад ба шўриши зангиёни ғулом дар Ироқ, ки тақрибан 14 сол (869-883) давом намудааст, сардорӣ мекард. Яъқуб ибни Лайс, ки худ тарафдори ғуломдорӣ буд, аз иттиҳод бастан ба ғуломон ор кард ва аз ин сабаб қўмаки пешниҳодкардаи пешвои шўришиёнро напасируфт. Пас аз се соли лашкаркашии бемуваффақият ба Бағдод асосгузори сулолаи Саффорӣён Яъқуб ибни Лайс вафот кард. Лашкариёни ӯ бародараш Амр ибни Лайсро ба тахт нишонданд.

Амр ибни Лайс (879-900) дар баробари ишғол кардани ҷои бародари худ фавран ба халифа мурочиат намуда, итлоати худро бо маркази хилофат изҳор кард. Ин буд, ки аз тарафи халифа мансаби қоиммақоми Ҳуросон ва идора кардани як миқдор вилоятҳои шарқии Эрон ба ӯ супорида шуд. Лекин дар амал Амр ҳам мисли Тоҳириён истиқлолияти худро аз хилофат нигоҳ медошт. Бар тибқи маълумоти сарчашмаҳо, вай як шахси дар идора кардан соҳибтадбиру доно ва лашкаркаши тавоно буд.

Дар асоси баъзе мадрақҳо чунин тахмин кардан мумкин аст, ки Саффорӣҳо неҳзати мазҳабии шиаҳо, ки дар байни барзгарон ва пешаварон муваффақият пайдо карда буд, ба дараҷаи хеле зиёд истифода бурдаанд (ҳатто ривояте ҳаст, ки ғўё Яъқуб «Мо ба ҷои Каъба парастии офтобро қорӣ мекунем», гуфта бошад).

¹⁴ Бартольд В.В., 1963 б, с. 272-280; Ёoswoіth С.Е., 1968.

Таъсиси давлати Сомониён

Сарсилсилаи хонадони Сомониён – Сомон аслан аз вилояти Балх ё худ атрофи Самарқанд ва ё аз Тирмиз буд.¹⁵ Ба тибқи маълумоте, ӯ дини исломро қабул карда, дар шахсияти ҳокими Хуросон Асад ибни Абдуллоҳ, ки намо-яндаи халифаи араб буд, барои худ пуштибоне пайдо намуд ва аз ин сабаб ба аломати эҳтиром нисбат ба ин мард фарзанди худро Асад ном кард. Асад чор писар дошт: Нӯҳ, Аҳмад, Яҳё ва Илёс. Ҳамаи фарзандони Асад дар аҳди хилофати Маъмун ба корҳои идораи давлат кашида шуда, Нӯҳ ба Самарқанд, Аҳмад ба Фарғона, Яҳё ба Чоч ва Уструшан, Илёс ба Ҳирот ҳоким таъин гардида буданд.

Дар зоҳир ин чунин ба назар мерасид, ки гӯё ҳар яке аз чор бародар ҳокими вилояти инъомшудае мебошад ва бевосита ба қоиммақоми Хуросон итоат мекунад. Аммо дар асл ин тавр набуд.

Бародари аз ҳама калон Нӯҳ мақоми махсусе дошт. Дар робитаҳои хориҷӣ ҳамчун сардори хонадон баромад мекард. Муаррихон ба ин ҷиҳат кам аҳамият додаанд. Таҳқиқи сиккаҳо нишон медиҳад,¹⁶ ки дар давраҳои аввал бародарон худро на ҳамчун моликони алоҳида, балки ҳамчун аъзои як хонадон ҳисоб мекарданд, ки дар сари он Нӯҳ қарор гирифта будааст. Бесабаб нест, ки аввалин пулҳои мисии сомониҳо ба номи ӯ сикка задаанд. Хусусан яке аз ин пулҳо, ки дар мулки Яҳё - Бинкент бароварда шудаанд, ҷолиби диққат аст: дар он на номи соҳиби мулк, балки номи Нӯҳ сабт гардидааст. Бинобар ин чунин ҳулоса боварибахш аст, ки набараҳои Сомон аз қадамҳои аввал дар сар фикри ваҳдати хонадонро парварида, онро яке аз шартҳои таъсиси сулолаи муқтадире медонистанд, ки истиқлолияти Осиёи Миёнаро аз хилофати Араб ва Тоҳириҳо таъмин карда метавониста бошад.

Пас аз вафоти Нӯҳ додари ӯ Аҳмад сардори ин сулолаи навбунёд гардид. Аҳмад, ки марди нисбатан доно ва тавоно буд, бо мақсади муайян ба «чамъ кардани» замини бародаронаш ва собит намудани мавқеи аввалияти худ қарар бафт. Ӯ дар вақти зиндагӣ ҳуқуқронии Самарқандро ба писари худ Наср супурд, ки вай баъди вафоти падараш дар соли 864 сарсилсилаи сомонӣ гардид. Соли 875 халифа ҳам Насро ҳамчун сардори сулола эътироф намуда, зимоми идораи давлатро ба дасти ӯ дод.

Аҳволи Наср бисёр вазнин буд. Хешовандони калонтари ӯ мулки алоҳида талаб мекарданд ва гоҳо, ҳатто зоҳиран бошад ҳам, вайро ҳамчун сардори сулола эътироф кардан намехостанд. Муборизаи Наср бо майлу кӯшишҳои ҷудошавии бародаронаш на ба таври қофӣ қатъӣ буд ва на бароре дошт. Масалан, амаки Наср Муҳаммад ибни Нӯҳ дар овони ҳуқуқронӣ қарданаши дар Чоч, қиянашро чун сардори сулола шинохта, ба номи ӯ сиккаҳои мисӣ мебаровард. Вақте ки Чоч ба дасти бародари Наср - Яъқуб расид, ӯ сиккаҳо ба номи худ баровардан гирифт. Дигар бародари Наср - Асад дар Фарғона ҳукм меронд. Ин ду бародар дар мубориза ба муқобили бародарони дигари худ муттафиқ буданд, бо вучуди ин, Асад дар пойтахти Фарғона - Ахсикат ба номи худ пул мебаровард ва Насро лоақал чун ҳукмрон ёд намекард. Наср ба ҳамаи ин созиш менамуд. Муносибати Наср хусусан бо бародараш Исмоил мураккаб буд. Исмоил фақат дар соли 874 соҳиби мулки калони Бухоро гардид. То ин вақт Бухоро ба Сомониён тааллуқ надошт. Ҳангоме ки аҳолии ин шаҳр бар зидди бедодгарии ҳоким шӯриш бардошта, ӯро пеш карданд, аъён ашрофи бухорӣ ба кӯмаки Наср рӯ оварданд. Наср Исмоилро қоим-

¹⁵ Семёнов А.А., 1954, с. 3 ва мобаъд.

¹⁶ Давидович И.А., 1954, с. 78–79.

мақоми Бухоро таъин кард.¹⁷ Ва Исмоил бо нируи ақлу заковат, нармиву хушзабонӣ ва макру ҳиял ҳокимияти худро дар Бухоро устувор ва ҳалалнопазир гардонид.

Бухоро дар дасти Наср мулки ба ивази хизмат инъомшуда ба шумор ме- рафт. Таҳлили матни Наршаҳӣ ба чунин ҳулосае имкон дод,¹⁸ ки Исмоил қисмати зиёди даромади Бухороро (қариб 700 ҳазор дирам) мебоист ба Наср бидиҳад ва қисми камтари онро (500 ҳазор дирам) ҳамчун подоши хизмати қоиммақом барои худ нигоҳ дорад. Исмоил ҳокимияти худро дар шаҳр му- стаҳкам карда, аз итоат ба Наср сар кашид ва тамоми даромади ин вилояти пурсарватро аз онҳо худ намуд.

Байни бародарон муборизаи дуру дароз сар шуд. То вақтҳои охир муар- рихон чунин мепиндоштанд, ки ин муборизаи сиёсии ҳокимиятгалабӣ мебо- шад, аммо сарчашмаҳо ин фикро тасдиқ накардаанд. Тасвири муфассали муносибати ин ду бародар нишон медиҳад, ки муборизаи онҳо дар заминаи иқтисодӣ қарор гирифта буд ва Исмоил фақат меҳост Бухороро бо тамоми ҳуқуқ ва имтиёз дар дасти худ нигоҳ дорад. Сабаби ҳар ду задухӯрде, ки дар миёни бародарон ба вуқӯъ омад, қисмати ба ҳазинаи Наср тааллуқдоштаи даромади Бухороро азхуд кардани Исмоил буд: задухӯрди якум (соли 886) ба он анҷомид, ки Исмоил аз вазифаи қоиммақоми Бухоро дур карда шуд; задухӯрди дувум (соли 888) ғалабаи Исмоилро таъмин намуд. Вале Исмоил тахтро аз Наср кашида нагирифт, зеро он вақт ӯ чунин даъво надошт. Ӯ фақат барои истиқлолияти иқтисодӣ ва сиёсии Бухоро ва ба мулки ҳосаи худ табдил додани он мубориза мекард ва дар соли 888 қомилан ба ин нияти худ расид. Ниҳоят, дар соли 892, пас аз вафоти Наср, ба тахти салтанат нишаст ва мулки ҳосаи ӯ Бухоро пойтахти давлати Сомонӣ гардид.

Пас аз барҳам додани низоъҳои байнихудии феодалӣ ва ҳобонидани ис- ёнҳо дар пеши Исмоили Сомонӣ вазифаи боз ҳам ҷиддитар меистод: акнун ӯ мебоист бехатарии хориҷии давлати ташкилкардаи худро таъмин менамуд. Вазъияти хориҷии мамлакат хеле ғурӯҳкор буд. Қабл аз ҳама, иқтидори рӯзафзуни давлати Исмоили Сомонӣ боиси ба вуҷуд омадани нооромӣ ва из- тироб дар маркази ҳилофат мегардид. Инчунин ҳуҷуми пай дар пайи қаби- лаҳои бодиянишини ҳамсоя ба иқтисодиёти воҳаҳои зироатии мамлакат зарбаҳои ҳалокатовар мерасонид.

Халифаи араб дар мубориза бар зидди Исмоили Сомонӣ ҳокими Хуросон - Амр ибни Лайси Саффориро истифода мебард. Дар соли 898 халифа ҳоҷиёни аз Осиёи Миёна ба Бағдод омадаро ба қасри худ даъват намуда, дар ҳузури онҳо маншуреро, ки дар вай аз сари ҳукумат дур кардани Исмоил ва ба Амри Саффорӣ супорида шудани ҳукмронии Мовароуннаҳр навишта шуда буд, хонд. Сипас, ӯ ин маншурро бо ҳадяҳои пурқимат ба Амр ирсол намуд. Хали- фаи араб Амрро ба муқобили Исмоил барангехта, меҳост ба ин васила қувва- ти ин ҳар ду ро заиф гардонад ва ҳокимияти ҳилофатро дар Осиёи Миёна му- стаҳкам намояд.

Амр фармони халифаро гирифта, бар зидди Исмоили Сомонӣ лашкар кашид. Исмоил, чунон ки Наршаҳӣ менависад, «авом ва пешаваронро» му- саллаҳ намуда, бо қувваи зиёде ба муқобили Амр ба Балх ҳаракат кард ва пе- ши роҳи лашкари ӯро гирифт.

Соли 900 Исмоил дар назди Бухоро Амр ибни Лайсро мағлуб сохт. Ин ғалаба ба Исмоил аз он сабаб муяссар гардид, ки ӯро оммаи халқ – мардуми

¹⁷ Бартольд В.В., 1963, 6 с. 281.

¹⁸ Давидович Е.А., 1954, с. 71–77.

авом ва пешаварон дастгирӣ карданд.¹⁹ Инро Табарӣ²⁰, Ибни Мисковайх²¹ ва боз ҳам равшану возехтар Наршаҳӣ тасдиқ менамоянд. Масалан, Наршаҳӣ нақл мекунад, ки Исмоил ҳам ашроф, ҳам авом ва ҳам пешаварони бофандаро бо ҷиҳоз ва силоҳ таъмин намуд. Амр, ки назараш ин нируи бузурги ғавҷи халқиро нагирифт, ба мағлубият дучор шуд.²² Ин гуфтаи Наршаҳиро, яъне мусаллаҳ намудани Исмоил мардуми авом ва пешаварро муаллифи «Таърихи Систон» ҳам қувват медиҳад: «Исмоил ибни Аҳмад дар Мовароуннаҳр ба ҷорчиҳо фармуд эълон кунанд, ки: «Амр омадааст, то Мовароуннаҳрро забт кунанд, одамонро ба қатл расонад, молу мулкро ба ғорат барад ва занону кӯдаконро ғулом гардонад!» Чун дарвоқеъ ҳам, ин ҳамин тавр буд, пешаварони Мовароуннаҳр тарафи Исмоилро гирифта, бо суханони «Марг аз асорат беҳ!» ба ҷанги зидди Амр равона шуданд».

Ин буд, ки соли 900 Исмоил дар натиҷаи ба қор бурдани тадбири моҳиронаи ҷангӣ лашкари Амр ибни Лайсо ба муҳосира гирифта, тамомаи торумор кард ва ҳокимияти худро дар Хуросон барқарор намуд.

Муваффақиятҳои ҳарбие, ки Исмоили Сомонӣ дар ҷанги зидди бодиянишинон ба даст овард, аз ғалабаи ӯ бар Амр камтар набуд. Бодиянишинон як қатор зарбаҳои халокатовар дида, вақти зиёде аз тохтутози воҳаҳои зироатии Мовароуннаҳр даст кашиданд. Барои он ки воҳаҳои Бухоро аз ҳуҷуми бодиянишинҳо беҳатар монад, ханӯз қабл аз Исмоил, дар байни воҳаҳои зироатӣ ва саҳрои ҷодарнишин дар масофаи даҳҳо километр девори баланд кашида буданд. Таъмири ҳарсолаи ин девор ба зиммаи аҳолии гузошта шуда буд. Чи навиъ ки муаррихони асри X тасдиқ мекунанд, ин қор барои аҳолии ўҳдадорӣ хеле саҳт ҳисоб мешуд. Ҳангоме ки Исмоили Сомонӣ ба бодиянишинон зарбаи қатъӣ расонид, аҳолии Бухоро ва атрофи онро аз ин хидмати маҷбурӣ озод намуд. «То вақте ки зиндаам, қалъаи Бухоро ман ҳастам» -мегуфт ӯ. Наршаҳӣ менависад, ки дар ҳақиқат ҳам Исмоили Сомонӣ ҳама вақт дар муҳорибаҳо шахсан иштирок менамуд ва ба душман имкон намедод, ки ба вилояти Бухоро даст ёбад.

Исмоили Сомонӣ аз муборизаи оммаи халқ барои истиқлолият истифода бурда, нахустин бор пас аз истилои араб сарзамини дар натиҷаи задухӯрдҳои дохилӣ парешонгардидаро ба ҳам муттаҳид намуд ва давлати бузурги мустиқиле ба вуҷуд овард. Вай дар баробари барҳам додани ҳукумати Саффорӣ ҳокимияти худро на танҳо дар Мовароуннаҳр ва Хуросон мустиҳкам кард, балки ба як қатор вилоятҳои шарқӣ ва шимолии Эрон соҳибгардида, истиқлолияти ҳақиқии давлати ташкилкардаи худро нисбат ба хилофати Араб таъмин намуд.

Исмоили Сомонӣ, ки худ як нафар феодалӣ калон буд, бо саъю кӯшиши тамомаи манфиатҳои аъён ва ашрофи феодалӣ маҳаллӣ ва гурӯҳҳои бозургонии мамлакатро муҳофизат мекард. Исмоил ба тақозои ҳамин манфиатҳои тоҷирону заминдорони калон чи дар таҳкими амнияти хориҷии мамлакат ва чи дар бобати ба тартиб даровардани идораи дохилии он иқдомот ба амал овард. Ин иқдомот ва ҳамчунин дар навбати аввал ба як марказ муттаҳид намудани Хуросон ва Мовароуннаҳр, таъмин намудани истиқлолияти ҳақиқии мамлакат ва сомон кардани муносибати он бо бодиянишинон - ин

¹⁹ Ғафуров Б.Ғ., 1958, с. 53–54.

²⁰ Табарӣ, III, 2194.

²¹ Ибни Мисковайх, р. 10.

²² Наршаҳӣ, наشري Теһрон, с. 105.

хама ба тараққиёти зироат, пешаварӣ ва тичорати Мовароуннаҳр ва Хуросон заминаҳои зарурӣ фароҳам оварданд.

Сохти давлатӣ ва ташкили дастгоҳи идораи он

Асосгузори давлати Сомониён Исмоили Сомонӣ ба ҳубӣ медонист, ки таъмин кардани истиқлолияти Мовароуннаҳр ва аз хилофати Араб озодона нашъунамо ёфтани вай фақат ҳамон вақт мумкин мешавад, ки дар ин мамлакат як ҳукумати марказиятпайдокардае ба вучуд ояд. Вай дар роҳи ин мақсад як қатор иқдомот ба амал овард.

Яке аз ин навъ иқдомот қорӣ намудани усули мутаносиби идораи давлат буд.²³ Дар аҳди Сосониён дастгоҳи давлатӣ ба даргоҳ (дарбори подшоҳӣ) ва девонҳо (идораҳои марказии ҳарбӣ-граждани) тақсим мегардид.²⁴ Дар шароити ҳаёти феодали ба ин тақсимот он қадар ҳам риоя карда намешуд: одамони бонуфузи дарбор аксар вақт ба қорҳои муҳофиза мекарданд, ки вазифаи ин ва ё он девон ба шумор мерафт.

Чи навъе ки Наршаҳӣ қайд мекунад, дар замони салтанати Насри II Сомонӣ (914-943) дар атрофи Регистони Бухоро даҳ бинои оли барои девонҳо сохта буданд. Девонҳо аз 10 идораи марказӣ иборат буда, аз рӯи вазифаҳои худ ба соҳаҳои зерин тақсим мешуданд:

Девони вазир - асоситарин идораи марказӣ ҳисоб мешуд ва дар тамоми муассисаҳои маъмурӣ, сиёсӣ ва иқтисодии давлат назорат менамуд. Ба вай сардорони ҳамаи девонҳои дигар итоат мекарданд. Ба мансаби сардори ин девон, яъне ба вазифаи вазири ё ҳоҷибии бузург, одатан яке аз намояндагони се хонавода: Чайхонӣ, Балъамӣ ва Утбӣ таъин мешуданд. Тамоми қувваҳои ҳарбии Сомониён дар ихтиёри ҳоҷибии бузург буд.

Девони муставфӣ ҳамаи қорҳои молиявӣ, яъне харчу дахли мамлакатро пеш мебард.²⁵

Девони амид-ул-мулк ба ҳамаи қоғазҳои муҳими давлатӣ маъмур буда, инчунин муносибатҳои дипломатиро бо дигар давлатҳо идора мекард.

Девони соҳиб-уш-шурот гвардияи Сомониёнро дар ихтиёри худ нигоҳ медошт, ба озуқа, моҳона ва нигоҳубини лашкар назорат менамуд.²⁶

Девони соҳиб-ул-барид (сардори почта) ба расонидани муроилоти давлатӣ маъмур буд. Аммо қоркунони маҳаллии ин девон на фақат вазифаи хатбариро адо мекарданд, балки дар бораи ҳокимон ва маъмурини маҳаллии давлатӣ ва рафтори онҳо хабарҳои махфиро ҳам ба марказ расонида меистоданд, яъне вазифаи маъмури «маҳкамаи сиёҳ»-ро низ ба ҷо меоварданд. Девони барид бо чунин хусусияти худ аз дигар девонҳо тафовут дошт, ки муассисаҳои маҳаллии вай ба ҳокимҳо итоат нанамуда, бевосита ба идораи марказии худ

²³ Бартольд В.В., 1963 б, с. 285 ва мобаъд.

²⁴ Усули девонӣ наънӯз дар Эрони сосонӣ вуҷуд дошт. Дар хилофати араб тарзи идора фақат ҳамон вақт ҷорӣ гардид, ки Аббосиён ба сари ҳокимият омада ва намояндагони аъён ашрофи заминдори маъаллӣ ба қорҳои давлат қашида шуданд (Мец А., 1966, с. 70-73; Spřlŷk B., 1952, s. 337; Sořkđŷl D., II 1960, p. 589-605).

²⁵ Бартолд таҳмин мекунад, ки ин девон, эътимол, бо «девори хироли» Аббосиён мувофиқат дошта бошад (Бартольд В.В., 1963 б, с.289). Дар баробари ин, аз маълу-дияти «де-вон-ул-хироли» дар идораи Сомониён низ маълумот додаанд. (İoswořth C.E., 1963, p. 28).

²⁶ Аз эътимол дур нест, ки муъимтарин вазифаи ин девон назорати политсиягӣ бошад (Spřlŷk B., 1952, s. 335-336; İoswořth C.E., 1963, p. 29).

нигоҳ мекарданд. Бояд қайд кард, ки почта он вақтҳо фақат ба эҳтиёҷоти давлат хидмат менамуд ва барои аҳоли дастрас набуд.

Девони мӯҳтасиб ба бозор, тарозу, молҳои фурӯшии барзгарон ва пешаварон назорат мекард. Вай метавонист фурӯши молҳои қалб ва номарғубро боздорад ва ба нархи гарон фурӯштани маҳсулотро манъ кунад. Ин девон тадричан ба ахлоқи мардум, масҷидравӣ ва истеъмоли машрубот низ назорат мекардагӣ шуд. Шаҳре набуд, ки мӯҳтасиби худро надошта бошад.

*Девони мушриф*²⁷ қорҳои давлатӣ, хусусан харчу дахли хазинаро назорат мекард.

Ғайр аз ин девонҳо боз девони мулкҳои давлатӣ, девони қозӣ ва девони вақф мавҷуд буд. Ал-Хоразмӣ боз як девони дигар: девони умури ҳарбро ном мебарад, ки дар асари Наршаҳӣ зикр наёфтааст.²⁸

Муассисаҳои маҳаллии ҳамаи ин девонҳо, ба истиснои девони барид, аз як тараф, ба ҳокимҳо итоат кунанд, аз тарафи дигар, ба девони марказии худ итоат менамуданд.

Ҳокимони вилоятҳо аксаран аз байни аъён ва ашрофи заминдори бонофус, маъмулан аз хонаводаи ҳокимони гузаштаи маҳаллӣ таъин мешуданд.

Дар қатори ин ҳокимҳо дар ҳар шаҳр якнафарӣ раис ҳам буд, ки аз байни аъён ва ашрофи маҳаллӣ таъин мегардид.

Дар асри X, дар аҳди Сомониён рӯҳониёни ислом низ роли калон мебозиданд. Дар Мовароуннаҳр асосан мазҳаби ҳанифия паҳн шуда буд. Саррӯхонӣ, ки аввалҳо «устод» меномиданд ва баъдтар ба худ лақаби «шайхулислом»-ро гирифт, дар давлати Сомониён мавқеи бузурге дошт.

Аммо усули мутаносиби идораи давлат, ки Сомониён ба вучуд оварда буданд, ба ҳеҷ ваҷҳ аз марказияти қатъӣ пайдо кардани ин давлат шаҳодат намедоҳад.

Дар зарфи тамоми давраи ҳукумати Сомониён муборизаи ҳокимияти марказӣ бар зидди қасдҳои марказгурези моликони ҷудогонаи феодалӣ қатъ нагардид. На Исмоили Сомонӣ ва на ворисони ӯ, бо вучуди муборизаҳои шадиде, ки барои мустаҳкам намудани ҳокимияти мутамарказ мебуданд, усули мамлакатдорӣ марказиятнокро дар бисёр маҳалҳо ва канору гӯшаҳои Осиёи Миёна ҷорӣ карда натавонистанд. Ҳарчанд вилоятҳои Хоразм, Ҷағониён, Хатлон ва ғ. дар ҳайъати давлати Сомонӣ бошанд ҳам, ҳокимони онҳо дар амал мустақилан ҳукмронӣ мекарданд.

Масалан, дар Хатлон дар зарфи қариб дусад сол (асрҳои IX–X) намоҷандагонӣ сулолаи маҳаллии Баниҷуриён²⁹ ҳукмронӣ карда, тамоми оидоти ин вилояти пурсарватро ба хазинаи худ мегузоштанд, вале ба Сомониён ғайр аз пешкаш чизе намедоданд. Ба ин тариқа, тадбири пешгирифтаи Сомониён, ки ҳокимони вилоят таъйин карда, ба ин васила муқобилиятварзии феодалони маҳаллиро барҳам додан ва онҳоро ба тарафи худ кашидан буд, аксар вақт натиҷаҳои номатлуб меод.

Усули феодалии инъоми мулк, ки дар замони Сомониён хеле авҷ гирифта буд, давлатро аз дарун «пора карда», ҳатто ҳоки аслии онро ҳам тақсим намуд. Аҳли хонадони сомонӣ ва амалдорони калон, ки ба тариқи инъом

²⁷ Аз калимаи арабии «ишроф» («назорат аз ҷониби баланд»). Бинобар ин ақидае ҷаъ, ки ин девон ба воқеънависи дохилӣ, яъне ҷосусӣ машғул будааст (Ioswokth C.E., 1963, p. 29).

²⁸ Ioswokth C.E., 1963, p. 29, 270. Дар рӯйхати Наршаҳӣ аз он сабаб девони ғайр зикр наёфтааст, ки ин девон ҷони доимӣ надошта, бо қувваи асосии лашкар ғайракат мекардааст.

²⁹ Муфассалан ниг.: Fasmuk K., 1925; Беленицкий А.М., 1950 а, с. 124–126.

шахру вилоятҳоро соҳиб мешуданд, кӯшиши соҳибхитӣ шудан доштанд ва аксар вақт мавқеи аз ҳокимияти марказӣ мустақилро ишғол менамуданд.

Таҷрибаи ба умури идораи вилоятҳо таъин намудани намоёнтарин саркардаҳои ҳарбии гвардияи дарбори сомонӣ, ки дар вақтҳои аввал барои дарҳам шикастани муқовимати феодалони маҳаллӣ ва фурӯ нишондани шӯришҳои халқӣ ба қор бурда мешуд, низ оқибатҳои нек набахшид. Саркардагони турк аз норизоиятии феодалони маҳаллӣ ва муборизаҳои синфӣ дохилӣ истифода намуда, гоҳо ҳудудон бар зидди ҳокимияти марказӣ сар мебардоштанд ва вилоятҳои худро мустақил эълон мекарданд.

Низоҳои байнихудии феодалӣ ва сӯст шудани давлати Сомониён. Истилои Қарохониён

Баъд аз вафоти Исмоили Сомонӣ (с.907), дар аввалҳои салтанати Аҳмад ибни Исмоил (907-914) якбора дар якҷанд вилоятҳо исён сар зад. Ҳокимони Самарқанд, Рай ва Систон шӯриш бардоштанд. Пас аз ҳобонидани ин исёнҳо даре нагузашта дар натиҷаи ҳеле бад шудани аҳволи деҳқонон ва афзудани андозҳо дар Систон шӯриши халқӣ ба вучуд омад. Сомониён фақат бо маҳкамати зиёде ба паҳш кардани ин шӯриш муваффақ шуданд.

Аҳмад ибни Исмоил бо чанд сабаб дар байни гвардияи турк нисбат ба худ муносибати душманона ба вучуд овард ва дар вақти шикор аз тарафи ғуломони худ кушта шуд. Дар айёми подшоҳии писари ӯ Насри II (914-943) идора кардани мамлакатро вазир Абӯабдулло Муҳаммад ибни Аҳмади Ҷайхонӣ ба ӯхдаи худ гирифт.

Ҷайхонӣ, ки яке аз одамони бомаърифати замона буд, дар давраи вазорати худ, чунон ки муаррих Гардезӣ қайд мекунад, идораи мамлакатро ба тартиб овард. Бо вучуди ин, низоҳои байнихудӣ ва ҷангҳои дохилӣ ҳамонро давом мекарданд. Чунончи, бар тибқи шаҳодати муаллифи араб Ибн ал-Асир, дар охири соли 914 ва аввалҳои соли 915 дар Самарқанд бародарзодани Насри II - Мансур ибни Исҳоқ исён бардошт. Чанде пас аз ин, саркардаи қалони ҳарбӣ Ҳусайн ибни Алии Марвазӣ³⁰ аввал дар Хирот ва баъд дар Нишопур исён намуда, сарвари ҳаракати қармата (исмоилия) гардид. Аҳмад ибни Саҳл - ном заминдори қалон, ки қувваҳои ҳарбии Ҳусайни Марвазиро тору-

³⁰ Ҳусайн ибни Алии Марвазӣ бо ҳилофати Фотимиён, ки аз тарафи исмоилиёи идора мешуд, алоқаманд буд, вале ӯ дар манбаъҳои таърихӣ одатан қарматӣ номида шудааст. Истеъмоли таърихӣ истилоҳоти «исмоилӣ» ва «қарматӣ» дар сарчашмаҳои ба сабабҳои заил сурат ёфтааст. Дар вақти ҷангҳои зинҷиёи ва шӯриши қармата дар охири асри IX ду давлати нисбат ба ҳилофати Аббосиён ҳусуматдошта ба вуҷуд омад: яке давлати қармата дар Бағрайн ва дигаре ҳилофати Фотимиён дар Мағриб, ки баъдтар Мисрро ҳам забт намуд. Соҳти ҷамъиятӣ ва идеологияи ин ду давлат ғуноғун буд, аз ҷумла, дар масъалаи ҳокимият байни онҳо тафовути ҷиддӣ вуҷуд дошт. Қарматиёи дар вақти шӯриш ва баъдтар ҳам, ҷангоми тохтӯтозиҳои худ, ки соли 930 Макқаро забт карда «санги сиёҳ»-и муқаддасро бо худ бурданд, ҳамчун бидъатгӯзори аз ҷама ҷасур ва ҷангҷӯ дар тамоми шарқ ном бароварданд. Дар асрҳои X-XI, ки Фотимиён ва қарматиёи ҷама бар зидди ҳилофати Аббосӣ мубориза мебуданд, манбаъҳои маъкам-этиқоди ислом аксар вақт мубаллиғони исмоилии Мисрро «қарматӣ» меномиданд. Чун исмоилиёи худро тарафдори Алӣ ва авлоди ӯ меънисобиданд ва қарматиёи ҳам таълимоти зӯғиран ба шиа монандро пайравӣ мекарданд, он вақтҳои истилоҳи «қарматӣ» маънии умумии «аъли бидъат», «муборизи → зидди маънабии ҷамафии сунӣ», инчунин «шиӣ» ва «роғизӣ»-ро ҳам ифода мекард (муфассалан ниг.: Заҳодер Б.Н., Бертельс А.Е., 1959, с.52 ва мобаъд; Петрушевский И.П., 1966, с. 280 ва мобаъд).

мор ва худӣ ўро асир намуд, ба зудӣ худаш ҳам бар зидди Сомониён сар бардошт ва ин исён фақат пас аз як сол фурӯ нишонда шуд.

Баъд аз марги Ҳусайни Марвазӣ ба ҳаракати қармата дар Мовароуннаҳр Муҳаммад ибни Аҳмади Нахшабӣ роҳбарӣ намуд. Нахшабӣ дар чараёни фаёлияти худ муваффақиятҳои калон ба даст овард. Вай бисёр амалдорони олимақоми ҳукумати Сомониёро ба қабул қардани ақидаи қармата моил намуд, ки дар байни онҳо ҳоҷибӣ бузург, дабири ҳоси амири сомонӣ, сардори девони муставфӣ ва ҳокими Элок низ буданд. Нахшабӣ ба воситаи ин одамон ба дарбори Насри II Сомонӣ роҳ ёфт.

Дар охирҳои салтанати Насри II ҳаракати қармата хеле қувват гирифт. Худи Насри II ҳам тарафдори таълимоти қармата гардид ва мувофиқи хоҳиши Нахшабӣ розигӣ дод ба ивази дар ҳабсхонаи Бухоро ҳалок шудани Ҳусайн ибни Алии Марвазӣ, ки иҷроқунандаи супоришоти махфӣи Фотимиён буд, ба халифаи Миср 119 ҳазор динар товод диҳад.

Ҳамаи ин ба норизоияти ҷиддии рӯҳониёни ислом боис гардид. Рӯҳониён бо ҳамроҳии намоёндагони гвардияи турки дарбор ба муқобили Насри II сӯиқасд ташкил намуданд. Онҳо барои расидан ба ин қасди худ хостанд, ки ба муносибати дар ояндаи наздик бар зидди бодиянишинон лашкар кашидани амири сомонӣ базми шабнишинии саркардагони ҳарбиро барпо қарда, дар ин базм Насро ба қатл расонанд ва тамоми пайравони қарматаро бикушанд.

Лекин писари Насри II – Нӯҳ аз ин сӯиқасд хабардор шуд. Бо талаби ӯ Насри II саркардаи сӯиқасдчиёро бо фиреб ба ҳузури худ оварда, сарашро аз тан ҷудо кунонд ва, сипас, бо ҳамроҳии Нӯҳ ба базми сарлашқарон ҳозир шуд. Дар айни авҷи базму тараб Насри II эълон қард, ки вай аз сӯиқасд воқиф аст ва фармуд, ки сари саркардаи мақтулро ба пеши сарлашқарон ҳаво диҳанд. ӯ дар худӣ ҳамон ҷо аз тахти подшоҳӣ даст кашида, писараш Нӯҳро, ки ҳеҷ қас ӯро ба тарафдорӣ ҳаракати қармата айбдор нақарда буд, ба ҷои худ таъин қард.

Мувофиқи шаҳодати воқеаномаҳои таърихӣ, Нӯҳ ибни Наср баъди расман ба тахт нишастани худ Нахшабиро ба ҳузураш даъват намуда, амр медиҳад, ки бо фуқаҳои ислом мунозира кунад ва дар пеши умум дурустии ақидаҳои ҳудро исбот намояд. Албатта, фуқаҳои ислом ғолибӣ мунозира эълон қарда шуданд. Нахшабӣ бо ғуноҳӣ ба манфиати худ сарф қардани 40 ҳазор динар аз маблағе, ки ба товони марги Ҳусайни Марвазӣ ба Фотимиҳо бояд фиристода мешуд, низ айбдор гардида, бо фармони Нӯҳ дар майдони Бухоро ба дор кашида шуд.

Аҷобаташ дар ин аст, ки пас аз як рӯзи қатл ҳасади ӯ аз дор ғойб гардид.

Пас аз ин дар сар то сари мамлакат қатлиҳои қарматӣ ва мусодираи молумулки онҳо сар шуд. Аз ҳамон вақт ҳаракати қармата дар Осиёи Миёна фақат ҳамчун чараёни махфӣ давом намуд. Вале ташкилоти махфӣи тарафдорони ин бидъат дар Бухоро хеле фаёлона ва муддати дуру дарозе амал мекард.

Хатибони қарматӣ соли 1045, дар аҳди Қарохониён, яъне пас аз сад соли воқеаи мазкур дастгир гардида, ба қатл расонида шуданд.

Дар давраи ҳукмронии Нӯҳ ибни Наср (943–954) аломатҳои таназзули давлати сомонӣ ба таври равшан падида мешаванд. Давлат дар солҳои аввали ҳукуматдорӣ Нӯҳ ба душвории саҳти молиявӣ рӯ оварда буд. Бар тибқи маълумоте, ҳанӯз дар соли 942 аз аҳоли ду қарат андоз гирифта шуд. Душвории молиявӣ ба дараҷае расида буд, ки ба сипоҳиён ва хатто ба гвардияи амир вақти зиёде моҳона дода нашуд. Ин аҳвол дар байни аскарон норозигии ҷиддӣ ба вуҷуд овард. Нӯҳ ибни Наср барои лоақал муваққатан паст қардани

шиддати норозигӣ вазири худро ба сабабгори ин ҳама душвориҳои молиявӣ айбдор намуда, ба қатли ӯ фармон дод. Албатта, ин тадбир ба бехтар шудани вазъияти молиявии мамлакат боис нагардид.

Амаки Нӯҳ-Иброҳим ибни Аҳмад аз чунин вазъият истифода бурда, дар моҳи январӣ соли 947 бо ёрии феодалӣ калони Чағонийн - Абӯалии Чағонӣ ҳокимиятро ба даст даровард. Гвардияи дарборӣ Нӯҳ, ки аз марги Наср инҷониб моҳона намегирифт, Иброҳимро тарафдорӣ намуд. Нӯҳ мачбур гардид, ки ба Самарқанд баромада равад. Лекин вай дар вақти ба Чағонийн баргаштани Абӯалӣ аз сари нав тахтро ба даст оварда, ба чашмони амаки худ ва ду бародари ӯ, ки дар ин исён ширкат доштанд, мил қашида кӯр кард.

Нӯҳ ибни Наср дар солҳои охири ҳукмронии худ асосан ба муборизаи зидди шӯриши Абӯалии Чағонӣ машғул гардид. Вай пас аз кӯшиши бемуваффақияти бо роҳи ҳарбӣ бартараф намудани шӯриши Абӯалӣ ба баъзе гузаштҳо мачбур шуда, ӯро аввал ҳокими Чағонийн ва, сипас (дар с.952), ҳукмрони Хӯросон таъин намуд.

Давраи ҳукмронии писари калони Нӯҳ – Абдулмалики I (954-961) бо қувват гирифтани нуфузи сиёсии саркардагони ҳарбии гвардияи турк ва ба дасти онҳо гузаштани қариб ҳамаи қорҳои идораи давлат тавсиф меёбад.

Дар ин вақт хусусан сардори гвардияи турк ва феодалӣ калон Алптегин ба сифати ҳоҷиби бузург сар мебардорад. Таъсири Алптегин ба дараҷае афзуда буд, ки Абдулмалик бидуни розигии ӯ, ҳатто касеро ба маснади вазорат таъин карда наметавонист. Ин буд, ки дар як муддати кӯтоҳ (аз соли 954 то соли 959) мансаби вазорат чор маротиба аз даст ба даст гузашта, ниҳоят ба дасти дӯсти Алптегин - Абӯалии Балъамӣ омада қарор гирифт. Чи навъе ки Гардезӣ дар «Зайн-ул-ахбор» ном воқеаномии таърихӣ худ қайд кардааст, Алптегин ва Абӯалӣ аҳд карда буданд, ки ноиби якдигар бошанд ва Абӯалии Балъамӣ бояд ҳеҷ қореро бе маслиҳати Алптегин намекард.

Марги Абдулмалик боиси ошӯбҳои нав дар Бухоро гардид. Аҳолии шӯришкардаи пойтахт қасри амиро ро аташ зада толон намуданд. Бо исрори Алптегин писари хурдсоли Абдулмалик - Насри III амир эълон карда шуд. Лекин салтанати ӯ бештар аз як рӯз давом накард, зеро дигар саркардагони ҳарбӣ ва феодалони калон ба саъю кӯшиши Алптегин дар бобати мустақкам намудани мавқеи худ дар ҳокимият тарафдорӣ накарданд ва Мансур ибни Нӯҳи Сомониро (961-976) ба тахт нишонданд.

Алптегин пас аз якчанд задухӯрде, ки дар байни ӯ ва сарлашкарони сомонӣ дар ноҳияи Марв ва Балх рӯй дод, ба Ғазнин ҳаракат намуда, дар соли 962 ҳокимияти он қоро ба дасти худ гирифт. Танҳо пас аз марги Алптегин (с.963) ба Мансур ибни Нӯҳ муяссар гардид, ки ҳокимияти Сомонийро дар Ғазнин барқарор наояд.

Баъд аз вафоти Мансур дар аҳди писари ӯ Нӯҳи II (976-997) ихтилофоти дарборӣ ва исёнҳои ҳокимону феодалони маҳаллӣ, ки вилоятҳои ҷудогонаи давлати сомонӣ, аз он ҷумла, бисёр маҳалҳои Хӯросон ба дасти онҳо гузашта буд, боз ҳам бештар қувват гирифтанд.

Иқтидори давлат ба дараҷае суст гардид, ки вай наметавонист ба андак ҳуҷуми ҳориҷӣ тоб оварад. Маҳз дар чунин вазъият дар соли 992 давлати Сомонӣ ба аввалин ҳамлаи як қатор қабилаҳои бодиянишини турк дучор афтод. Дар сари онҳо хонҳои аз қабилаи яғмо меистоданд, ки ин сулола бо номи «Қарохонийн» машҳур гардидааст. Қарохониҳо дар вақти ба Мовароуннаҳр ҳуҷум овардани худ, ба водии Ҳафтруд ва як қисми Туркистони шарқӣ – Қошғар соҳиб гардида буданд. Бузургтарин ва маданитарини қабила дар миёни туркони қарохонӣ қабилаи қорлуқҳо ба шумор мерафт.

Тамоми кӯшишҳои Нӯҳи II дар бобати сафарбар намудани қувваҳои ҳарбии мамлакат бар зидди тааррузи Қарохониҳо натиҷае набахшид. Азбаски туркони қарохонӣ ба дини ислом, ки ба туфайли равобитаи тичоратӣ бо шаҳрҳо ва воҳаҳои зироаткори Мовароуннаҳр дар байни онҳо паҳн гардида буд, эътиқод доштанд, ба муқобили ҳуҷуми онҳо бо шиори ғазовот ба по ҳезондани аҳолии имконнопазир буд. Саркардаҳои калони ҳарбӣ аз ҳимояи Нӯҳи II даст кашиданд. Қоиммақоми Хуросон - Абӯалӣ ибни Абулҳасани Симҷурӣ ба тарзи махфӣ бо Бугроҳони Қарохонӣ созиш намуда, қўшуни Хуросонро ба мудофияи Мовароуннаҳр нафистод. Лашкаре, ки бар зидди Бугроҳон фиристода шуда буд, дар натиҷаи ҳиёлати сардори худ Фоик шикаст хӯрд ва ҳудуди Фоик ҳамроҳи Бугроҳон ба тарафи Бухоро ҳаракат кард. Ин буд, ки қўшуни Қарохониён ба муқовимате дучор нашуда, пойтахти давлати Сомонӣ – Бухоро ба осонӣ забт намуд. Нӯҳи II маҷбур шуд, ки ба Омул фирор кунад.

Ҷавти ногаҳонии Бугроҳон вазъиятро тағйир дод. Қўшунҳои қарохонӣ ғанимати зиёде ба даст оварда, ба саҳроҳои худ баргаштанд.

Воқеаи соли 992 ноустувории давлати Сомониёнро равшан нишон дод: Абӯалии Симҷурӣ дар Хуросон ва Фоик дар Балх бар зидди Нӯҳи II исён намуданд.

Пас аз он ки Нӯҳи II ба Бухоро бозомад, дигар ба қувваҳои худ умед набаста, барои кўмак ба ҳокими Ғазна - Сабуктегин муроҷиат кард. Сабуктегин аслан аз авлоди гвардияи турки дарбори сомонӣ буда, истеъдоди ҷавабдоронаи сарлашкарӣ дошт. Вай бо Алптегин алоқаи ҳешовандӣ пайдо намуда, пас аз вафоти ӯ ҳокими Ғазна гардид ва боз як қатор вилоятҳоро низ ба қаламрави худ дароварда, доираи давлатро хеле вусъат дод. Сабуктегин хоҳиши Нӯҳи II-ро ба қамолӣ майл қабул карда, ҷавран ба тарафи Мовароуннаҳр равон шуд. Ӯ бо қўшуни бистҳазорнафара аз дарёи Аму гузашта, аввал ба Кеш (Шаҳри-сабз), сипас, ба Нахшаб (Қаршӣ) ворид шуд ва аз он ҷо бо ҳамроҳии Нӯҳ ба муқобили Абӯалӣ ва Фоик ҳаракат кард. Баъди якҷанд муҳорибаҳо лашкари Абӯалӣ ва Фоик торумор гардида, ҳудуди онҳо ба Гургон гурехтанд. Ба ивази ин хидмат Нӯҳи II ба Сабуктегин лақаби «Носир-уд-дин в-ад-давла» («ҳомии дин ва давлат») дод. Писари Сабуктегин Маҳмуд, ки дар ҷангҳои зидди исёнкорон ғайриқалоне нишон дода буд, низ лақаби «сайф-уд-давла» («шамшери давлат»)-ро гирифт ва ба ҷои Абӯалии Симҷурӣ ҳокими Хуросон таъин гардид.

Дар солҳои 995-996 ҳокимони вилоятҳои ҷудогонаи сомонӣ аз нав исён бардоштанд ва туркони қарохонӣ боз ба забт намудани ҳокими давлати Сомониён қасд намуданд. Ин бор ҳам Нӯҳи II бо мадади Сабуктегин исёнро паҳш намуда, аз ҳуҷуми Қарохониён ба Бухоро ҷилавгирӣ карда бошад ҳам, вале бо вучуди ин, вилоятҳои шимолӣ шарқии давлати сомониро, ки дар ҳавзаи дарёи Сир воқеъ буданд, аз даст дод. Пас аз ҳамаи инҳо таъсири Ғазнавиён дар Мовароуннаҳр хеле қувват гирифта, то дараҷае расид, ки Нӯҳи II амалан аз истиқлолияти ҳукмронии худ маҳрум шуд.

Дар соли 997 Нӯҳи II ба Сабуктегин вафот карданд. Писари Нӯҳи II - Мансур ибни Нӯҳ (997-999) тамоман дар тахти таъсири Маҳмуди Ғазнавӣ буд. Ҳокимони Нишопур - Бектузун ва Фоик, ки ба қарохониҳо ғап дода буданд, аз торафт наздиктар шудани муносибати Мансур ибни Нӯҳ ва Маҳмуд ба ҳарос афтода, ба ҷашмони Мансур мил кашиданд ва ӯ ба зудӣ дар соли 999 вафот кард. Бо исрори Бектузун ва Фоик бародари Мансур - Абдулмалики II ибни Нӯҳ ба тахт нишаст.

Маҳмуди Ғазнавӣ бо баҳонаи гирифтани интиқоми Мансур бо лашкари худ ба дарбори Сомониён ҳаракат кард ва амири сомониро маҷбур намуд, ки

қисмати шимолии Афғонистони имрӯзаро ба ихтиёри ӯ бисупорад. Пас аз чанд вақт Маҳмуди Ғазнавӣ ба тамоми Хуросон соҳиб шуд. Дар дасти Абдулмалик ибни Нӯҳи Сомонӣ танҳо Мовароуннаҳр монд.

Вале дере нагузашта дар ҳуди ҳамон соли 999 дар натиҷаи зарбаи нави Қарохониҳо ин тақягоҳи охирин низ аз по афтод. Хони Қарохониён Насри Илоқхон пойтахти давлати сомонӣ – шаҳри Бухороро забт намуда, Абдулмалик ва дигар намоёндагони хонадони салтанатиро ҳабс кард.

Ҳилол-ас-Сабӣ, ки аввалин бор ҳикояти ӯро В.Р.Розен аз дастнависе пайдо карда, дастраси умум гардонид, дар ин бора мухтасаран, вале ҳеле возеҳу равшан нақл намудааст. Шоҳиди воқеа чунин меоварад: «Вақте ки лашкари хон сар даровард, ман дар Бухоро будам. Он вақт хатибони сомонӣ ба минбари масҷидҳои чомеъ баромада, мардумро ба ҷиҳод даъват мекарданд ва аз номи Сомониён мегуфтанд: «Охир шумо медонед, ки мо чӣ тавр ба шумо муносибати хуб доштем ва чӣ тавр бо нармаӣ муомила мекардем. Инак, акнун душман ба мо таҳдид мекунад, шуморо лозим аст, ки ба мо ёрӣ кунед ва барои мо бичангед. Барои ба мо мадад расондан ва пуштибонӣ кардан аз Худо баракат бихоҳед». Қисми зиёди аҳолии Бухоро ба мисли (умуман) сокинони Мовароуннаҳр бо худ силоҳдоранд. Мардум инро шунида, ба назди онҳое, ки Ҷаҳеҳ меҳонанд, рафтанд ва хоҳиш карданд, ки дар бобати ҷанг кардан ё накардан ба онҳо Ҷаҳеҳ диҳанд. Лекин онон ҷангиданро манъ карда, гуфтанд: «Агар Хониён (бо Сомониён) дар роҳи дину мазҳаб низоъ мебошанд, бар зидди онҳо ҷангидан савоб мебуд. Чун ҳоло байни онҳо дар талоши неъматӣ дунё задухӯрд ба амал омадааст, ҳудро набуд кардан ва сар ба тег додани мусулмон гуноҳ аст. Тариқи зиндагии ин мардум (яъне Хониён.– Б. Ғ.) ҳеле хуб ва эътиқоди онҳо беғубор аст, (бинобар ин) беҳтар аст (аз ҷама гуна муҳофизат) худдорӣ кард». Ин буд яке аз сабабҳои асосии ҳокимиятро ғасб кардани Хониён ва фирору нузули Сомониён».³¹ В.В. Бартолд дар вақташ дуруст қайд карда буд: «Дар бораи ягон муқовимате, ки дар вақти аз Исфичоб ба Самарқанд ва Бухоро ҳаракат кардани Бугроҳон ва ҳангоми пойтахти Сомониёро ишғол намудани ӯ ба амал омада бошад, (дар сарчашмаҳо) чизе гуфта намешавад. Аз эҳтимол дур нест, ки мардуми аз низоу кашмакашҳои доимӣ бисёртар азиятдида ба табаддулоти сулолаи хунсардона ва бепарвоёна назар намудааст».³² Ба ҳамин тариқ, давлати сомонӣ тамоман аз байн рафт.

Чунон ки дар ҷараёни воқеаҳои ин боб мушоҳида карда шуд, пеш аз ҷама, мувоҳизаҳои тунду тези синфӣ ва инчунин муқобилатҳои байни феодалон ва ҳукумати марказӣ, носозихи миёни подшоҳони сомонӣ ва саркардаҳои ҳарбии турк, зиддиятҳои байни намоёндагони дарбор ва маъмуриҳои девонҳо, ки рӯз то рӯз шадидтар мегардиданд, давлати сомониро заиф намуда, ба дараҷае оварда расонданд, ки дар охириҳои асри X аз иқтидори он танҳо номи боқӣ монда буд.

Дар чунин як шароите, ки феодалони маҳаллӣ нисбат ба ҳамдигар душманона рафтор намуда, бар зидди иқдомоти ҳукумати марказӣ бо яроқи аслиҳа мувоҳиза мебуданд ва аз итоат саркашӣ мекарданд, албатта, Сомониён барои дафъи ҳуҷуми истилогаронаи хориҷӣ ҳеҷ як қувваеро пеш гузошта наметавонистанд. Оммаи халқи Мовароуннаҳр, ки аз андозҳои зиёд ба ҷон омада, борҳо ба муқобили Сомониён шӯриш карда буданд, низ онҳоро ҳимоя накарданд. Гвардияи турк, ки ягона тақягоҳи тоҷу тахт ҳисоб меёфт, ақибгоҳи мустаҳкам надошт ва аз ин рӯ, ба дафъ кардани ҳамлаи душман очиз буд.

³¹ Розен В., 1888, с. 275.

³² Бартольд В.В., 1963 б, с. 319–320.

Ин аст, ки Сомониён ба ҳучуми хориҷӣ муқовимат карда натавониста, аз майдони сиёсат ва мамлакатдорӣ берун рафтанд.

2. ХОҶАГӢ, МАДАНИЯТИ МОДӢЙ, МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДӢ

Хоҷагии қишлоқ

Аксари аҳли меҳнат машғули зироат ва чорводорӣ буд. Зироати обӣ дар Осиёи Миёна ва дар Хуросон ба ғояти раванак расид, шабакаи пурвусъати анҳору каналҳо ва иншооти мураккаби обёрӣ самараи зироатро ниҳоят афзун гардонданд. Барои тавсифи хоҷагии ин давра таъини ҳамин ҷиҳат хеле муҳим мебошад, ки дар асрҳои IX-X нисбат ба давраҳои пешина дар миқдори заминҳои кишт ва шумораи иншооти обёрӣ тағйироти ба назар намоёне шуда буд ё не. Азбаски дар асрҳои IX-X давлатҳои калони муташаккил таъсис ёфтанд, ба ҳамин сабаб барои сохтмони иншоотҳои калони обёрӣ ҳам имконият фароҳам омад ва чунин имконият дар давраҳои пеш аз оғози истилои арабҳо вучуд надошт, зеро Осиёи Миёна ба бисёр мулкҳои алоҳида-алоҳидаи аксаран ниҳоят хурд тақсим шуда буд. Ба ин сабаб мебоист, ки раванку ривочи зироати обӣ дар асрҳои IX-X, нисбат ба асрҳои VI-VII ба давраи нав, ба давраи хеле баландтар мебаромад. Вале барои исботи ин даъво мадракоти конкрет дар даст надорем³³. Масалан, алҳол фақат ҳаминаш маълум, ки дар аҳди халифа Муътасим (833-842) дар Шош канали нав канда буданд. Инчунин тарзи идораи шабакаҳои калони обёрӣ низ дигар гашта, ин гуна шабакаҳоро аз як ҷо идора мекардагӣ шуданд. Масалан, чунин маълумот ба даст омадааст, ки дар ҳавзаи Мурғоб ва инчунин дар ҳавзаи Зарафшон тамоми шабакаи обёрӣ дар ихтиёри як кас буд. Ҳанӯз дар аҳди Абдуллоҳ ибни Тоҳир (830-844) дар боби танзими истифодаи корезҳо қонунҳои махсус қабул шуда буданд.

Вале ин маълумотҳои пароканда имкон намендиҳанд, ки дараҷаи раванку ривочи зироати обӣ дар ин ду давра бо ҳамдигар муқоиса ва таҳлил карда шаванд ва он дигаргунӣ, ки бешак, дар асрҳои IX-X ҷой доштанд, маълум гарданд. Аммо умед ҳаст, ки ба туфайли дар вақтҳои охир хеле авҷ гирифтани ҳафриёти соҳаи таърихи обёрӣ ва, инчунин тадқиқи ҳуҷҷатҳои қадимӣ санаи аниқтари сохтмон ё худ таъмири мукаммали бисёр каналҳоро муайян кардан мумкин мешавад. Алҳол мо метавонем дар бораи зироати оби асрҳои IX-X Осиёи Миёна ва Хуросон фақат ҳамон тавсифотери зикр намоем, ки В. В. Бартолд дар асоси мадракоти ҳатти бо меҳнату машаққати зиёде ҷамъ оварда буд. Баъдтар ба ин маълумоти В.В. Бартолд маълумоти дигар муҳаққиқон зам гардид, ки дигар ҷойҳои ин ноҳияро тадқиқ кардаанд.

Ду калонтарин дарёи Осиёи Миёна–Аму (ғайр аз поёноби он, ки дар воҳаи Хоразм воқеъ аст) ва Сир бевосита барои обёрӣ қариб истифода намешуданд ва обро на аз ҳуди дарё, балки асосан аз шохобҳои онҳо мегирифтанд. Қисми асосии заминҳои обӣ дар водӣҳои шохобҳои шимолии Аму ва Панҷ (Сурхоб, Қофарниҳон, Вахш ва ғ.) ҷой гирифта буданд. Ба қавли Макдисӣ аз Сурхоб қадре об мегирифтаанд, ки баъзан дарё то Аму намерасидааст. Мувофиқи маълумоти маъхазҳо дар ноҳияҳои поёноби Аму–дар байни Тирмиз ва Омул танҳо воҳаҳои хурд-хурди ҷудогона вучуд доштанд, ки дар атрофи шаҳраҳои қариби убургоҳ воқеъ буданд ва обро ба воситаи канал аз

³³ Мадракотро ролеъ ба обёрии Осиёи Миёна дар асрҳои IX-X ниг. ба: Жуковский В.А., 1844, с.12; Бартольд В.В., 1965, а, с. 199; Ғуломов Я.Ғ., 1957, с. 125 ва мобаъд.

худи Аму мегирифтанд. Умуман, аз рӯи шаҳодати Истахрӣ аз оби Аму фақат Хоразм баҳра мебардоштааст.

Оби Сир низ барои обёрӣ хеле кам ба кор мерафт. Заминҳои ҳосилхези Фарғона фақат аз шохобҳои он об мегирифтанд. Оби баъзе шохобҳои дарё пурра барои обёрӣ сарф мешуд ва то ба худи Сир намерасид. Географҳои араб аз об таъмин будани шаҳру деҳоти Фарғонаро мукамал ба қалам дода, борҳо наҳру ҳавзҳои пуроб ва боғоти шодобро зикр кардаанд.

Дар асри X дар ҳавзаи Сир ободтарин ҷо водии дарёҳои Элок (Оҳангарон) ва Парак (Чорғиз) ҳисоб мешуд. Дар тамоми Мовароуннаҳр дигар ягон маҳалле набуд, ки шаҳру деҳот дар як масоҳати хурд ин қадар зич ҷой гирифта бошанд. Маҳз дар нимаи аввали асри IX дар ин ҷо канали нави калон сохта шуд.

Шабакаи обёрии ҳавзаи Зарафшон пеш аз истилои арабҳо ҳам ба дараҷае мукамал ва пурсамар буд, ки дар давраҳои минбаъда ҳам бисёр тағйир наёфт. Барои давом кардани кори шабакаи мазкур кифоя буд, ки ба каналҳои мавҷуда андак нигоҳубин кунанд, каналҳои муваққатан аз кор мондари ба кор дароранд ва баъзан ба сабаби паст шудани сатҳи оби дарё ҷои сари каналро дигар кунанд ва ғ. Аксар вақт баъди аз нав ба кор андохтани канали кӯҳна номи он ҳам дигар мешуд. Мисли давраҳои пешина дар асри X ҳам асоси шабакаи обёрии Зарафшон дарғоти Варағсар буд. Аз ин дарғот се канал сар шуда, тамоми заминҳои ҷануби Самарқандро шодоб менамуд. Се канали дигари шимолӣ аз соҳили дигари Зарафшон, аз рӯбарӯи Варағсар об мегирифт. Нохияи Самарқанд аз ҷиҳати ҳосилхезӣ воҳаи ягона доништа мешуд. Яке аз волиёни араб соли 720–21 намонд, ки лашкари вай душманро таъқибкунон ба Сугд дарояд, то ин ки мабодо «бӯстони «амиралмуслимин» (яъне халифа) зарар ёбад. Воҳаи Бухоро ҳам анҳору каналҳои сершумори сероб дошт.

Шабакаи обёрии ҳавзаи Мурғобро низ қайд кардан лозим аст, ки дар он давраҳо хеле мукамал буд. Ривояте ҳаст, ки шумораи коркунони ин шабака гӯё ба 10 ҳазор нафар мерасидааст.

Заминҳо дар Осиёи Миёна ва Хуросон асосан ба воситаи каналҳои обёрӣ мешуданд, ки аз дарё об гирифта, ба таври муқаррарӣ сохта мешуданд. Вале дигар тарзҳои обёрӣ низ вучуд дошт. Агар сатҳи замин ба қандани канали муқаррарӣ имкон надихад, дар он сурат корез месохтанд. Агар замин дар ҷои баланд бошад, обро ба он ҷо ба воситаи чиғир мебароварданд ва ҷархи чиғирро одатан бо ёрии шутур мегардонданд. Дар маҳалҳои доманақӯҳ одатан сойҳоро баста дарғот месохтанд ва оби баҳоронро ҷамъ карда, тобистон истифода мебарданд.

Вале бояд гуфт, ки заминҳои лалмӣ ҳам кам набуданд. Ҳатто дар воҳаҳои сероб, масалан, дар Мурғобу Зарафшон он қадар заминҳои лалмӣ буданд, ки ҳосили онҳо як шаҳри калон ё худ деҳоти бисёреро пурра таъмин менамуд. Дар ҷойҳои дигар заминҳои лалмӣ барои ҳамин буданд, ки об намерасид. Масалан, дар поёноби Ҳарируд барои обёрӣ об намерасид, ба ин сабаб дар ин ҷойҳо бештар чорводорӣ ривоч ёфт. Дар он ҷойҳое, ки оби дарё хусусан дар фасли гарми сол камӣ мекард, барои обёрии боғу полизҳо аз оби ҷохҳо истифода мебарданд.

Маъҳазҳои ҳаттии асрҳои IX–X дар бораи шӯғли зироаткорони музофоту ноҳияҳои гуногун ба тафсил маълумот дода, аксар вақт маҳсус қайд менамоянд, ки ин ё он маҳал бо қадом намуди зироат ном баровардааст. Мисли давраҳои пешина дар ин давра ҳам кишти ғалла дар ҷои яқум буд. Пахтакорӣ низ хеле равнақу ривоч дошт. Дар ин бобат Осиёи Миёна дар тамоми Шарқи Наздик ва Миёна мавқеи маҳсусро ишғол мекард. Беҳуда нест, ки дигар ви-

лояту шаҳрҳои хилофат маҳз аз Осиёи Миёна ба микдори калон газворҳои пахтагӣ мегирифт. Аз ҳама бештар дар вилояти Марв (пахтаи ин ҷо, мувофиқи маълумоти маъхазҳо, чунон хушсифат будааст, ки ба сифати намуна хизмат мекардааст), дар атрофи Самарқанд, Бухоро, дар Шош, инчунин дар дигар ҷойҳо пахта мекиштанд. Боғҳо, токзорҳо, полизҳо дар атрофи шаҳрҳои майдонҳои бузургро ишғол мекарданд. Баъзе навъҳои мева, ангур ва сабзавот хеле дур аз ҳудуди давлати Сомониён шўҳрат дошт, дар баъзе ҷойҳо рўян ва заъфарон барин зироати нодир парвариш мекарданд.

Табиист, ки зироаткорон чорво ҳам доштанд. Дар маъхазҳо ишорат меравад, ки ҳатто дар атрофи шаҳрҳои калон чарогоҳҳои сералафро дидан мумкин буд. Вале чорводорӣ ҳамчун соҳаи махсуси хоҷагӣ ҳам вучуд дошт ва алалхусус дар хоҷагии маҳалҳои даштӣ ва кўҳӣ хеле инкишоф ёфта буд. Вале қайд кардан лозим, ки як ҳуди чорводорӣ эҳтиёҷоти аҳолиро пурра таъмин карда наметавонист. Ба ин сабаб додугирифт бо чорводорони кўчманчӣ, ки дар ши-молу шарқтари давлати Сомониён маскун буданд, аҳамияти калон дошт.

Истеҳсоли маъдан ва кўҳкорӣ

Истеҳсоли маъдан низ хеле раванқ гирифт. Дар Фарғона оҳан, қалъагӣ, нукра, симоб, мис, сурб ва, инчунин мум, сангпахта, фирӯза, навшодир ва ғ. истеҳсол мекарданд; аз Қарамазор, аз қарибии Хучанд нукраи зиёде мегирифтанд ва ин кон бо номи Кўҳи сим машҳур аст. Географи араб Ибни Ҳавкал навиштааст, ки дар Уструшан дар қарибии шаҳри Марсманда ва дар руостоки Минк оҳан истеҳсол карда мешуд. Маҳсули ин кон на фақат эҳтиёҷоти Фарғонаро таъмин мекард, «балки ба Хуросону Ироқ ҳам кашонда мешуд».³⁴ Дар китоби «Худуд-ул-олам» гуфта мешавад, ки ҳар сол дар Марсманда бозори калоне мешуд ва аз ҳамон ҷо ба гирду атроф ашёи оҳанӣ паҳн мегашт.³⁵ Муаррихи араб ал-Истаҳрӣ дар Асбара (Исфара) будани конҳои калони ангиштро қайд карда менависад, ки: «он ҷо кўҳе ҳаст аз санги сиёҳ ва он санги сиёҳ мисли ангишт месўзад».³⁶ Ҳуди ҳамин муаррих қайд мекунад, ки дар асри X дар Осиёи Миёна дар қори ҳарбӣ нафт бисёр истифода мешуд – масалан, хангоми муҳосираи қалъа ба даруни он зарфҳои сўзони нафт партофта, шаҳрро оташ мезаданд. Нохияҳои болооби Зарафшон маркази истеҳсоли оҳан, тилло, нукра, зок ва Дарвозу Рушону Шугнону Бадахшон маркази истеҳсоли тилло, нукра, лаъл, лочувард доништа мешуд. Дар «Хучистон» ном ҷой (ҷои ҳозираи посёлкаи «Сольпром»-и райони Ашт) намак истихроҷ намуда ва бо он аҳолии Шош, Хучанд ва дигар шаҳрҳои таъмин мекарданд.³⁷

Тамоми сарзамини Осиёи Миёна батафсил тадқиқ карда шуда буд. Ва дар ин қор ҳеҷ як шароити табиӣ монеа нашуд. Истеҳсоли маъдан, ҳатто дар Помири Шарқӣ дар кўҳи Бозордари раванқ дошт. Дар ин маҳал бошишгоҳи бузурги истеҳсолу истихроҷ ва хариду фурӯши маъдан вучуд дошт, ки онро археолог М.А.Бубнова тадқиқ кардааст; шояд ин маҳал ҳуди ҳамон Самарқанд бошад, ки дар маъхазҳои хаттӣ номбар шудааст. Ҳуҷҷатҳои хаттӣ, ки аз ин ноҳия ба даст омаданд, аниқу дақиқ шаҳодат медиҳанд, ки ҳам дар асрҳои

³⁴ Ибни Навкал, BGA, II, с. 384.

³⁵ Ҳудуд-ул-олам, 1930, в; варақи 23 б.

³⁶ Истаҳрӣ, BGA, I, с. 334.

³⁷ Маълумоти маъхазҳои хаттӣ оид ба истихроҷи маъдан дар Осиёи Миёна дар асарҳои В.В.Бартолд гирд оварда шудаанд (хусусан дар боби таърихӣ географии «Туркистон дар давраи истилои муғульҳо» ва М.Е.Массон (1934 б, 1047, 1953). Инчунин ниг.: Беленицкий А.М., 1953 а.

миёна ва ҳам дар давраҳои хеле қадимтар аз ин дар Помири Шарқӣ фақат намоёндаҳои халқҳои Осиёи Миёна сокин буданд.

Ба туфайли тадқиқоти муфасссали археологӣ ва геологӣ мо алҳол аниқ тасаввур карда метавонем, ки авзои ҳақиқии кӯҳкории асрҳои IX–X чӣ гуна буд. Маъданиносу кӯҳкории тоҷик соҳиби таҷрибаи бои чандинасра буданд ва дар ҳамон шароити вазнину душвор тамоми он аломату нишонаҳоеро, ки ба вучуди ин ё он маъдан далолат мекунад, мукаммал медонистанд ва чунон конҳоеро кашф кардаанд, ки ҳатто геологҳои имрӯзро дар ҳайрат мегузоранд. Вобаста ба навъу намуд ва шарҳу мавқеи маъдан конҳои хурд ва ё конҳои калон сохта мешуд. Баъзан конҳо чунон калон мешуданд, ки ҳозир ҳам касро дар ҳайрат мегузоранд. Масалан, чунианд Кони Мансур, Кони Гут ва ғ. Барои истихроҷи маъдан аввал ҷоҳои чуқури рост ё моил мекофтанд, аз ин ҷоҳ баъд ҳуди нақб канда мешуд, ки он то лаби маъдан рафта мерасид; агар маъдан рӯяк ҷой гирифта бошад, қабати хоки болои онро гирифта партофта, бо усули кушод истихроҷ мекарданд. Баъзе конҳо хеле чуқур шуда мерафтанд, масалан, дар Тоҷикистон кони асримиёнагии кашф шуд, ки чуқуриаш аз 250 метр бештар аст. Барои маъданкани одатан «усули оташкан» истифода мешуд, яъне маъданро бо ёрии оташ мекарданд. Барои ин дар таги деворе, ки маъдан дорад, гулхан гиронда онро метасфонданд, ҳамин ки саҳт тасфид, ба болояш об мерехтанд. Пас аз чандин бор такрор шудани ин кор саҳттарин ҷинси кӯҳӣ қафида ҷудо мешуд ва баъди ин кандани он кори мушкил набуд. Олоти маъданкани ҳам вобаста ба саҳтию мустаҳкамии он ҳар хел мешуд – асосан дар он давраҳо фонаҳои ҷубину оҳанӣ, зогнӯлу метинҳои дастадору бедаста, каланду бел, тешаву табар, путку болға барин чизҳоро кор мефармуданд.

Кӯҳкории асримиёнагии тоҷик барои сарфаи меҳнат ва осонии кор фақат ҳамон хокеро канда берун мекартафтанд, ки пеши маъданро гирифта бошад ва барои пеш рафтан имкон шавад. Ба ин сабаб тамоми он ҷоҳу нақбҳои конҳои қадима бениҳоят қачу қилебу печдарпеч мебошанд ва аз баъзе ҷойҳои нақб фақат ҳазида гузаштан мумкин аст. Дар айни замон чунин ҳолат ҷолиби диққат аст, ки конҳо бо ҳавсалаи тамом канда, маъдани онҳо покиза истихроҷ карда мешуд.

Аксар вақт сақфи конро бо тиргак мустаҳкам намекарданд, вале аз бисёр конҳо тиргакҳои қадимӣ ёфт шуданд. Масалан, чунин тиргакҳо дар Кони Мансур ёфт шуданд, ки аз ин кон дар асрҳои IX–X маъдан мегирифтанд. Набудани тиргак дар аксари конҳо маънои онро надиҳад, ки ба ин кор ақли кӯҳкории он давра намерасид, балки сабаби асосӣ шароити иҷтимоию иқтисодии он замона буд, яъне ҳаёти кӯҳкор ягон арзише надиҳад ва тиргак фақат ба ҳамин шарт монда мешуд, ки бе тиргак чуқур кардани кон ҳеҷ имкон надиҳад бошад. Барои исботи маҳорат ва саводи баланди техникаи кӯҳкории қадимии тоҷик зикри ҳамин як мисол қифоя аст, ки аллакай дар ҳамон давраҳо тиргакҳои «чандар» ном навъи тиргакмонӣ истифода мешуд, ки онро илми ҳозира ҳам тавсия мекунад ва маҳз ҳамин усули тиргакмонӣ вазни фишори хокро бардошта, сақфи конро мустаҳкам нигоҳ медорад.

Даруни конро бо ҷароғи сиёҳ равшан мекарданд. Ҳавои он бо чанд усул тоза карда мешуд. Асосан ҳаракати табиӣи ҷараёни ҳаворо истифода мебарданд ва қонуни аз даруни кон берун шудани ҳавои вайрон, ки баъдтар бори аввал М.В.Ломоносов кашф кардааст, ба кӯҳкории асримиёнагии тоҷик маълум буд. Барои дигар кардани ҳавои кон дигар усулҳоро низ кор мефармуданд. Масалан, дар лаби даромадгоҳи кон тахтаҳои маҳсус мешинонанд, ки онҳо дами шамолро гардонда, онро ба даруни ин кон равона мекард. Аз афти

кор, дар ҳамон давраҳо ҳам усули зӯран дигар кардани ҳавои даруни кон истифода бурда мешуд.

Инчунин усулҳои берун кардани оби даруни кон ҳам вучуд дошт. Асосан барои берун кардани оби кон таҷрибаи якунимҳазорсолаи корезкобӣ истифода бурда мешуд.

Маъдани кандашуда аз кон ба воситаи сабад ё қавға (халтаи чармӣ) берун кашида мешуд. Дар ҷойҳои фарози баромади кон зинаҳо месохтанд. Барои аз ҷоҳ баромадан болорҳои поймонакдор ё нардбонро истифода мебарданд. Дар солҳои охир, инчунин осори ғарғараҳои боркашӣ ҳам ёфт шуд. Дар яке аз ҷоҳҳои Кони Мансур чархи калони ҷӯбини ғарғараи боркашӣ, танобҳои он ва ҳатто дар нӯги таноб чангак ҳам ёфт шуд, ки ба он сабад ё қавғаро илҳок карда, берун мекашиданд.

Маъданро аз кон бароварда аз даруни он пораҳои лозимаро чида мегирифтанд, баъд онро майда мекарданд (барои ин кор ҳам асбобу олати махсуси мураккабро кор мефармуданд), баъди майда кардан тоза мешустанд ва пас аз ҳамаи ин мегудохтанд. Кӯраҳои калони маъдангудозӣ вучуд доштанд, масалан, кӯраи калон аз Конжул ёфт шудааст.

Дараҷаи илму ҳунари маъданшиносӣ ҳам баланд буд. Муқоисаи маълумоти маъҳазҳои хаттӣ ва осори кӯраҳои маъдангудозӣ, таҳлили даҷғолу фулузоти тайёр далолат менамоянд, ки дар ҳамон давраҳо гудохтани маъданҳои сулфиди мис, бо усули купелятсия ҷудо карда гирифтани нуқра барин протсессҳои ниҳоят мураккаби маъдангудозӣ пурра азхуд карда шуда буданд.³⁸

Истехсоли шиша ва сафололот

Ҳангоми тадқиқи шаҳру деҳоти асримиёнагӣ бевосита дар болои хок ва хангоми ҳафриёти археологӣ дар мағзи қабатҳои археологӣ, андаруни вайронаи бинову хонаҳо, ҷуқуриҳои ахлотпартоӣ ва ғ. бисёр шишаи «томуғулӣ» вомехӯрад, ки санаи онро ба асрҳои IX–XII нисбат медиҳанд. Ин навъ шиша, ки дар ҷойҳои гуногуни Осиёи Миёна ёфт шудааст, дар музейҳои СССР ҳам бисёр мебошад. Гарчанде мақолаву рисолаҳои сершуморе дар ин бора ба таъби расида бошанд ҳам,³⁹ давраҳои инкишофи шишагарии Осиёи Миёна аз асри IX то асри XIII ба таври хронологӣ омӯхта нашудааст. Агар хангоми кофтукӯв ягон маснуоти шишагӣ ба даст ояд, санаи онро ниҳоят тахминӣ умумӣ таъин менамоянд, масалан, шишаи асрҳои X–XII ё X–XI мегӯянд мемонанд, ба ин сабаб онҳоро ба мақсади тавсифи аниқӣ вазъият ва хусусияти шишагарии асрҳои IX–X истифода бурдан кори маҳол аст. Шакке нест, ки дар тамоми шаҳрҳои калон ва ҳатто миёна аз асрҳои IX–X сар карда, истехсоли шиша вучуд дошт ва онро истифода мебарданд, вале маснуоти шишагӣ, ки маҳз ба асрҳои IX–X тааллуқ доранд, аз ҷумлаи тамоми он маснуоти шишагӣ асрҳои IX–XII аниқ ҷудо карда нашудааст.

Ҷафат шишаи чанд маҳалле, ки дастраси археологҳо гардид, бешак, маҳз дар асрҳои IX–X истехсол шудааст ва он маҳалҳо инҳоянд: димнаи Кулзортеппа (дар қарибии Самарқанд⁴⁰), шаҳри асримиёнагии Нисо⁴¹ дар яке аз гу-

³⁸ Литвинский Б.А., 1950 а, 1954 в, 1956 а; Литвинский Б.А., Исламов О.И., 1959; Исламов О.И., 1955; Бубнова М.А., 1962; Бураков Ю.Ф., 1965.

³⁹ Абдураззоков А.А. ва диг., 1963; Абдураззоков А.А., Безбородов М.А., 1936.

⁴⁰ Ставский Б.Я., 1960.

⁴¹ Давидович В.А., 1949.

зарҳои шаҳри асримиёнагии Варахша⁴² ва ғ. Дар байни маснуоти шишагии ин маҳал аз ҳама бештар зарфҳои шишагии рӯзгор ва зарфҳои атриёт ҳаст. Ша-клҳои маъмули ин маснуоти шишагӣ чунинанд: чому қадахҳое, ки пояи бори-ки баланд доранд, кӯзаҳои гуногуни тангдаҳану васеъдаҳан, ки баъзе даста-дору баъзе бедаста мебошанд, косаву пиёлаҳои гуногуншакл, дӯлчаҳои даста-дор, шишачаҳои носкадушакли дастадор ва ғ.

Маснуоти шишагӣ асосан аз шишаи беранг тайёр карда шудаанд, вале маснуоте низ ба даст омадааст, ки аз шишаи гуногунранг тайёр карда шуда-аст, шишаи рангаро барои ороиши дигар ҳел зарфҳо низ истифода мебуданд.

Дар асрҳои IX–X шишагарони Осиёи Миёна усули бо роҳи дамидан истеҳсол намудани зарфҳои тунукро комилан аз худ карда, тамоми нозуқиҳои онро кор мефармуданд. Шишагарон усули дамиданро барои ороиши зарфҳо низ татбиқ менамуданд – дар ин сурат зарфҳо чунин дамида мешуд, ки нақши рӯи қолаб айнан ба рӯи зарф мегузафт.

Якрангии шакли зарфҳои ҷою маҳалҳои гуногун, тамоман набудан ё ниҳоят кам ва арзону осон будани ороиши зарфҳо, ба нудрат истифода шуда-ни нақшкӯбӣ барин усулҳои хоси ҳар як зарф далолат менамоянд, ки дар асрҳои IX–X истеҳсоли зарфҳои шишагии рӯзгор шакли оммавӣ дошт ва ба-рои оммаи васеъ истеҳсол карда мешуд. Дар ин бобат як чиз ҷолиби диққат аст: баъзе шаклҳои зарфҳои шишагӣ тақлидан ба зарфҳои сафолии асрҳои IX–X сохта мешуданд ва ин шояди он аст, ки гарчанде масолеҳи зарф гуногун бошад ҳам, шакли онҳо ба як қолаби муайян дароварда мешуд ва ин протсесс-и ҳеле инкишофёфта буд.

Ҳамин чиз ҳам ҳеле муҳим аст, ки дар асрҳои IX–X дар Осиёи Миёна ши-шаи тиреза месохтанд ва истифода мебуданд. Пораҳои шишаи тиреза (маса-лан, аз Нисо, аз Афросиёб ва ғ.), ки дастраси мо гардидаанд, аз шишаи беранг бо ҳамон усули дамиш тайёр карда шудаанд, ки дар истеҳсоли зарфҳои шиша-гӣ ҷой дошт. Шишагарони Осиёи Миёна ин усули маълумро ба кор бурда, махсус барои тиреза бо усули дамиш табақчаҳои пахну шаффоф месохтанд ва ягона камбудии ин гуна шишаҳо ҳамин буд, ки мобайни он андак ғафс шуда мемонд. Вале ин камбудӣ қариб, ки ягон зарар надошт, зеро аздусар он та-бақчаҳои шишагиро ба порчаҳои гуногуншакл бурида, баъд дар кодокҳои ғачӣ мешишонданд.

Шишаҳои тирезаи ёфтшуда ба кӯшқу қасрҳо ва ё дигар иморатҳои пур-дабдабаи мӯхташам муносибате надорад. Аз афти кор, вай дар манзили шаҳриёни бой истифода мешуд. Умуман шишаи тиреза ихтирои прогрессивие буд ва шароити манзилҳои ондаврано ҳеле беҳтар мекард.

Истеҳсоли сафолот дар асрҳои IX–X, дар Осиёи Миёна басо мукамал ва муфассал⁴³ тадқиқ шудааст, вале то имрӯз ягон асари ҷамъбасткунандае нест. Вусъати бузурги ҳафриёти археологӣ боиси он шуд, ки гузару маҳаллаҳои то-ми кулолон ошкор карда шавад, чандин навъу намуди даму кӯраву хумдонҳо низ ёфт шуданд, ҳатто чанд устохонаву дӯкони кулолон кашф гардид, ки дар дар он асбобу анҷоми кулолӣ, масолеҳи кулолӣ ва ҳатто зарфҳои сиҳат боқӣ мондаанд. Ба туфайли ин комилан тасаввур қардан мумкин аст, ки кулолони асрҳои IX–X аз аввал то охир, яъне аз ҳуди тайёр қардани лой то сохтани олот чи гуна тарзу усулҳоро ба кор мебуданд. Кулолини асрҳои IX–X аз дигар нуқтаи назари технологӣ низ ҳеле муфассал тадқиқ карда шудааст. Масалан,

⁴² Кабаков С.К., 1956.

⁴³ Аъроров И., 1966; Большаков О.Г., 1958, 1963, 1966; Вактурская Н.Н., 1959; Лунина С.Б., 1962; Сайко Э.В., 1963; Тошхўлаев Ш.С., 1967 ва диг.

муайян карда шудааст, ки чӣ гуна гил истифода мешуд, чӣ гуна онро ангоб медоданд, ба чӣ гуна ранг гул мепартофтанд, таркиби сир чӣ гуна буд ва ғ.

Анвои зарфҳои сафолии асрҳои IX–X низ ниҳоят гуногун буд - аз хумҳои калон то пиёлачаву табақчаҳо сохта мешуд. Нуктаи олии қомеъии санъати қулолии он давра истеҳсоли зарфҳои сирдор мебошад. Талабот ба зарфҳои сирдор хеле калон буд ва бинобар ин бисёр истеҳсол карда мешуд.

Қулолони асрҳои IX–X навҳои гуногуни сирро тайёр карда метавонистанд. Аввалҳо сир ишқори ба қор мебуданд, баъд сире маъмул гардид, ки аз сурб тайёр мекарданд ва сифати ин сир хеле баланд буд. Сир сурбӣ худ ранг надошт, яъне шаффоф буд ва ин имкон медод, ки пеш аз андудани сир рӯи зарф бо нақшу ниғори дилхоҳ оро дода шавад. Қулолони он давра ба таркиби сир ба микдори муайян қалъагӣ ҳамроҳ карда, онро «рангдор» мекарданд, яъне сир дигар шаффоф нашуда, одатан сабзтоб ё ширатоб мешуд.

Дар асрҳои IX–X зарфҳои нақшини сирдор хеле гуногун буданд. Тайёр кардани ин гуна зарфҳо санъати маҳорати баландро тақозо дошт. Аввал ҳуди зарфро дар қарҳи қулолӣ месохтанд ва баъди хушконида рӯи онро барои нақш тайёр мекарданд – барои ин ба рӯи он ангоб меомиданд. Ангоб лойобаи маҳсус мебошад, ки аз ҳоки ниҳоят маҳин бехташуда бо усули маҳсус тайёр мекарданд ва одатан ба он ранге меомехтанд. Дар асрҳои IX–X асосан ангоби сафед, сурх ва сиёхро истифода мебуданд. Баъди омидани ангоб рӯи зарф хеле силиқу суфта мешуд ва барои гулпартоӣ заминаи мувофиқ ба вучуд меомад. Пас аз ин бори дигар зарфи ангобандударо хушконида, баъд ба рӯи он гул мепартофтанд, нақш мекашиданд ва охири охири ба хумдон андохта мепухтанд. Ҳамин ки пухт, баъди хушк шудан ба рӯи зарф сир медавониданд ва бори дувум мепухтанд. Барои тайёр кардани ин гуна зарф, барои ин ки шакли гулу нақш ва ё худ тобиши ранг вайрон нашавад, амиқу дақиқ доништан шарт буд, ки баъди ду бор пухта шудан дар таркиби масолеҳи зарф чӣ гуна тағйирот хоҳад шуд.

Дар байни зарфҳои нақшини сирдори асрҳои IX–X бештар аз ҳама қосаву табақҳои гуногун буданд. Шакли онҳо аз ҳамдигар фарқи қасбӣ надошт, фақат баъзе қушҳои онҳо фарқ мекарданд ва асосан фарқ дар андозаи онҳо буд. Қай аз қосаву табақ бо усули маъмур, инчунин қӯза, қароғи сиёҳ ва баъзе дигар ашёи майдаву қӯдаи рӯзгор истеҳсол карда мешуд.

Яке аз қосҳои ороиши зарфҳои рӯзгор қатиба буд. Қатибаро асосан дар лаби пиёлаву қоса, табақ ё худ дар қобайн қой медоданд. Қатиба инчунин дар рӯи қӯзаву қӯзаҷаҳо ва қароғи сиёҳ ҳам дида мешавад. Қатиба одатан бо ҳати зебову ҳоно, ки низ аънаи ҳудро дошт, аҷом дода мешуд. Маъмуни қатибаҳо гуногун аст: «Қайроту қаракот ба соҳиби ин қиз», «Қаракот», «Қайрот», «Ош шавад» ва ғ. Дар баъзе қойҳо қатиба умуман таъбирҳои гуногун аст: «Аввали дониш талх асту аҷомаш ширин», «Қаҳват пешаи мардон», «Қаҳват қосбони ҳиммату давлат аст» ва ғ.

Ақсаран нақши ин гуна зарфҳо нақши оддии ислими – яъне тасвири печдарпечи шаклҳои ҳандасӣ ва наботӣ аст, вале тасвири маҳлуқот низ ба назар мерасад, масалан, тасвири мурғон бисёр аст.

Дигар нави нақш рангубори мармарӣ мебошад. Барои офаридани ин нақш рангҳои гуногунро бе ягон тартиби муайян болои ҳам қарча-қарча меомиданд ва дар ин ҳолат ягон нақши муайяни маънодор пайдо намешуд. Дар ин гуна нақш на шакли муайяни он, балки тобиши он, мувофиқати қарҳои ранг ва қилои он муҳим буд.

Ҳамчун усули иловагии ороиши зарфҳои сақоли усули нақр, яъне қарош-ида қарвардани нақшро низ қор мефармуданд, ки он асосан дар зарфҳои

нақшашон мармарӣ ё худ зарфҳои сирдори сабз дида мешавад. Чои харош бо сир пур карда мешуд ва дар заминаи сабзи рӯи зарф нақши барҷастае ба вучуд меомад, ки асосан аз тасвири шаклҳои ҳандасию наботӣ ва расми мургон иборат буд.

Сафолоти асрҳои IX–X, бе шакку шубҳа, далолат мекунад, ки дар он давра ҳосилнокии меҳнат хеле ривоч ёфта, бисёр дигар тарзу усулҳои кор азхуд карда, таркибу сифати сир хеле такмил дода шуд, дар нақшу нигори зарф низ хеле комёбиҳо дастрас гардид ва миқдори истехсоли зарфҳои сафолӣ хеле афзуд.

Дигар намудҳои касбу ҳунар

Дигар намудҳои касбу ҳунар ва маҳсулоти онҳоро, ба мисли шишагарӣ ё кулолӣ, ин қадар муфассал тавсиф кардан аз имкон берун аст. Дар ин ҳолат мо асосан ба маъхазҳои ҳаттӣ истинод карда метавонем. Маъхазҳои ҳаттӣ бошад, аниқу дақиқ ҳабар медиҳанд, ки дар асрҳои IX–X бисёр касбу ҳунар раванку ривочи аъло дошт ва маҳсулоти аксари касбҳо басо хушсифат буданд ва берун аз хоки Осиёи Миёна ҳам шӯҳрат доштанд. Чунин иддаои Истаҳрӣ низ беҳуда набуд, ки мардуми Мовароуннаҳр ба моли дигар мамлакатҳо эҳтиёҷ надоштанд, зеро ҳама чизи заруриро худ фаровон истехсол мекарданд.

Бофандагӣ низ хеле раванку ривоч дошт – моли бисёре истехсол мешуд, анвои матоъҳо сершумор ва сифати онҳо хеле баланд буд.

Матоъ асосан аз абрешим, пахта ва катон бофта мешуд. Осиёи Миёна макони бисёр навъҳои олидараҷаи матоъ мебошад. Бофандагони Осиёи Миёна, инчунин истехсоли баъзе намудҳои газворҳои хориҷиро низ ба роҳ монда буданд.

Дар байни навъҳои маҳаллии матоъ газвори пахтагии ведарӣ макоми махсус дошт. Номии ин матоъ аз Ведар ном деҳае гирифта шудааст, ки дар қарибии Самарқанд воқеъ буд, вале ин гуна матоъ дар дигар маҳалҳои Осиёи Миёна ҳам бисёр бофта мешуд. Талабот ба ин матоъ на фақат дар худӣ Осиёи Миёна ниҳоят калон буд, балки берун аз хоки Осиёи Миёна ҳам бозори он хеле тез буд. Ба қавли Ибни Ҳавкал, «онро набурида ба шакли пораҳои бутун ба тан мелечониданд ва дар Хуросон ҳеҷ амиру вазир, козию бой, омию сарбоз набуд, ки аз болои либоси зимистонӣ матои ведарӣ напартояд, барбастанӣ матои ведарӣ аломати назокат ва зинат буд, зеро ранги матоъ ба ранги зари холис майл мекунад ва бағоят назаррабо ва хушчило аст, худӣ матоъ ниҳоят бадост, вале суфтаву маҳини ҳарир мебошад ва як либосвории он аз ду то ба сӣ динор арзиш дорад, худӣ ман як либоси онро панҷ сол пӯшидам. Барои ин матоъ аз Ироқ (Бобул) меоянд ва ба он ҷо мебаранд ва аз пӯшидани он ифтихор мекунанд».⁴⁴

Маҳсулоти корхонаи махсуси бофандагӣ, ки дар шафати арки Бухоро воқеъ буда, матои зебон сурх, сабз ва сафед мебаровард, шӯҳрати тамом дошт. Аз номи деҳаи Занданеи қарибии Бухоро номи карбоси машхури занданечӣ баромадааст, ки дар бисёр дигар ҷойҳо ҳам бофта мешуд ва дар бисёр ҷойҳо ба фуруш мерафт. Замоне карбоси занданечӣ аз абрешим бофта мешуд ва намунаи шоҳии занданечии он давраҳо дар баъзе музейҳои ҷаҳон маҳфуз мебошад. Дар паси яке аз ин намунаҳо ҳатти сӯғдӣ низ ҳаст (бо ранги сиёҳ андозаи матоъ ва номи он навишта шудааст). Тарзи бофт, ранг ва нақшу нигори

⁴⁴ Ибни Навкал, ВГА, II, с. 403. Тарҷумаи русии ин порҷаро ниг. дар: Бартольд В.В., 1965, с. 441.

занданечии асрҳои VII–VIII нағз тадқиқ карда шудааст.⁴⁵ Вале аниқ маълум не, ки занданечии асрҳои IX–X чи гуна буд, фақат тахмин меравад, ки тақрибан аз охири асрҳои X сар карда, онро танҳо аз нахи пахта мебофтанд ва дар ин бора Наршахӣ ҳам ишорат мекунад: «Он чи аз вай (Зандане) хезад, онро занданечӣ гӯянд, ки карбос бошад, яъне аз деҳаи Зандане, ҳам некӯ бошад ва ҳам бисёр бувад».⁴⁶

Дар маъхазҳо бисёр дигар навъҳои матоъ низ зикр шудааст (газворҳои пахтагӣ, абрешимӣ, зарбофт ва ғ.). Вале машхуртарин он газвори Марв буд.⁴⁷ Ин газворҳо ба дараҷае хушсифату машхур буданд, ки тақдидан ба онҳо дар дигар ҷойҳо ҳам истехсол карда мешуд ва миқдори зиёди он берун аз хоки Осиёи Миёна ба фуруш мерафт.

Баъзе пораҳои хурди газвори асрҳои IX–X Осиёи Миёна то ба рӯзҳои мо омада расидаанд. Дар қабрҳои асримиёнагии Миср дар байни газворҳои қадимӣ чанд пора катони марвӣ низ боқӣ мондааст, ки дар асри IX бофта шуда буд. Дар ин порчаҳо хат ҳаст, якеи он, ҳатто нақш ҳам дорад.

Пораи газвори миёнаҳои асри X ҷолиби диққат аст, ки дар он номи соҳибаш навишта шудааст ва ӯ яке аз лашкаркашони сомонӣ будааст. Дар миёнаҳои ин пора расми ду фил ва дар байни он ду фил, ду грифони болдор кашида шудааст.

Зеҳи матоъ иборат аз чанд навори нақшин аст, ки дар онҳо ё хат навишта шудааст ё қорвон тасвир ёфтааст. Тамоми ин нақшу нигор ва мавзӯи он ҳуди ҳамон нақшу нигорест, ки дар даврони пеш вучуд дошт ва акнун бо тарзи андаке наву мукамал тақрор шуда буд.⁴⁸

Маснуоти фулузӣ ҳам хеле маъмул буд. Як қисми он барои таъмини талаботи мардуми маҳаллӣ сарф шавад, қисми дигари он ба фуруш мерафт. Аз ҷумлаи чунин маснуоти фулузӣ Макдисӣ фонусҳои мисини Бухоро, зарфҳои қалъагии Рабинҷон, деҳҳои мисин ва рикобҳои Самарқанд, қайчии сӯзанҳои Шош, яроқи аслиҳои Фарғонаву Исфичоб ва ғайраро номбар кардааст. Яроқи аслиҳои Фарғона ба дараҷае шӯҳрат дошт, ки ба бисёр мамлакатҳо ва ҳатто то ба ҳуди Бағдод бурда мешуд.

Бо фармони халифа Ҳорунаррашид (786–809) фақат дар қоғаз навиштан мумкин буд. Ба ин сабаб папирус ва дигар чизҳои, ки ба рӯи хат менавиштанд, аз истеъмол баромад. Дар муддати мадид ягона шаҳре, ки тамоми мамлакатҳои хилофати арабро бо қоғаз таъмин мекард, Самарқанди нимаи дувуми асри VIII ва аввали асри X буд. Маҳз дар қорхонаҳои ҳамин шаҳр қоғазӣ латтагӣ тайёр карда мешуд, ки онро қоғазии самарқандӣ (ва баъзан хуросонӣ) меномиданд. Номи шаш навъи ин гуна қоғаз маълум аст. Дар асри X тарзи тайёр кардани қоғаз ошкор шуда, дар дигар ҷойҳо берун аз хоки Осиёи Миёна, то ҳуди Сурия паҳн мешавад. Вале дар асри X ҳам Самарқанд ҷои асосии истеҳсоли қоғаз буд. Ал-Хоразмӣ ҳазломез менависад, ки яке аз дӯстонаш ба вай хат наменависад, зеро хонааш аз Самарқанд дур аст ва қоғаз ба вай басо гарон меафтад.⁴⁹

Чармгарӣ ва истеҳсоли маснуоти пашмӣ низ дар бисёр ҷойҳо раванқу ривчи тамоми дошт ва аз чарму пашм маснуоти зиёде истеҳсол карда мешуд.

⁴⁵ Беленицкий А.М., Бентович И.Б., 1961, с. 61–78.

⁴⁶ Наршахӣ, Теърон, с. 17.

⁴⁷ Крачковская В.А., 1949, с. 4 ва мобаъд; 1958, с. 615 ва мобаъд.

⁴⁸ Дар бораи тадқиқи мукаммалу муфассали таърихи бофандагии Шарқи «исломӣ» ниг. ба: Sŭkjŭant K., 1946, vol. IX–XVI (дар бораи газворҳои Хуросон ва Осиёи Миёна –vol. XI–XII).

⁴⁹ Góhmann A., 1954, s. 74–76; Мец А., 1966, с. 363, 364.

Ҳочат ба он нест, ки тамоми навъҳои касбу ҳунарро як-як номбар кунем ва ростӣ гап, дар маъхазҳои ҳаттӣ ҳам, на ҳамаи онҳо зикр шудаанд. Оё мо гуфта метавонем, ки дар ҳамаи давраҳо ҷамъиятҳои муташаккили касибон вучуд дошт? Маъхазҳо бевосита ба ин ишорат намекунанд⁵⁰, вале далелҳои бевосита, аз ҷумла далелҳои таърихӣ топографӣ ба мо имкон медиҳанд идидао намоем, ки вучуд доштани чунин ҷамъиятҳо аз эҳтимол дур набуд.

Инаш хеле муҳимтар мебошад, ки хабарӣ маъхазҳои ҳаттӣ дар бораи ба микдори зиёд содир шудани маснуоти касибӣ ҳунаромандӣ ва инчунин намунаҳои он маснуоти касибии асрҳои IX–X (сафолот, шиша, матоъ), ки ба мо дастрас шудааст, равшану возеҳ шаҳодат медиҳанд, ки дар он давра истеҳсоли молӣ хеле тараққӣ карда буд ва инкишофи қувваҳои истеҳсолкунанда низ ба дараҷае расида буд, ки барои хеле хушсифат баровардани на фақат молҳои нодири камистеъмол, балки молҳои маъмули серистеъмол ҳам имконият фароҳам меовард.

Бинокорӣ ва меъморӣ

Дар маъхазҳои ҳаттӣ хабар дода мешавад, ки дар асрҳои IX–X бисёр бинову иморатҳо сохта шуда буд, вале аз онҳо хеле кам то ба рӯзҳои мо омада расидаанд.⁵¹

Бисёр кӯшкӯ қасрҳо, сарою дӯконҳо, масҷиду мадрасаҳову мақбараҳо сохта шуда буданд. Масолеҳи бинокорӣ асосан гил, поҳса ва хишти хом буд. Чӯб ҳам бисёр истифода мешуд, сутуну болорҳои чӯбин барои меъморӣ асри IX–X хеле хос аст. Хишти пухта камтар истифода бурда мешуд. Вале маҳз дар ҳамаи давраҳои биноҳои мӯҳташам ба вучуд омаданд, ки аз хишти пухта сохта шуда буданд ва ин қор қомеъии нав, қомеъии муҳим ва прогрессивии замона буд.

Аз ҷумлаи биноҳои мӯҳташами асрҳои IX–X хубтар аз ҳама мақбараҳо тадқиқ шудаанд. Алҳол қор мақбараи он давра маълум аст – мақбараи Сомониён дар Бухоро, мақбараи Арабато дар Тим, мақбараи Мирсаидбахром дар Қармина ва мақбараи Оқ-Остонабобо дар қарибии Узун.

Мувофиқи эътирофи умум, мақбараи Сомониён осори беназиру беҳамтои санъати меъморӣ асримиёнагии Осиёи Миёна мебошад. Зоҳиран мақбара шакли мураккаб надорад – ин як иншооти мукаабшаклест, ки болояш бо гунбаз пӯшида шудааст. Андозаи мақбара ҳам қалон нест, вале басо босалобат ва бошукӯҳ менамояд. Дар айни ҳол ниҳоят муносиб афтидани нақшҳои амудию уфуқӣ девор, зебу ороиши берунии бино тамоми иморатро бағоят нафису латиф нишон медиҳанд.

Ҳар қор намои бино якранг зебдоранд. Саросари болои деворро қатори равоқчаҳо печонида гирифтаанд. Поёнтар аз қатори равоқчаҳо ҳуди девор саршуда, масоҳати ҳар як намои он гӯё ба се қисм тақсим карда шудааст – дар мобайн як қорқунҷаи қалон, ки дар миёнҳои он равоқ ва қари даромад қой гирифтааст, аз ду тарафи ин қорқунҷаи равоқдор боз ба масоҳати муайян девор тӯл қашида, то гӯшаи иморат мерасад, гӯшаи иморат бошад, ба шакли сутуни ғафсу мустақами як тарафаш бо девор пайваст сохта шудааст. Даромадгоҳ низ гӯё аз қанд қисм иборат аст – пеш аз ҳама, даромадгоҳ аз пеш як

⁵⁰ Ljewis B., 1937, Sprljk B., 1952, s. 398.

⁵¹ Доир ба осори меъморӣ ин давра асарҳои зиёд таълиф шудааст, масалан, ниг.: Булатов М. С., 1953; 1962; Воронина В. Л., 1954; 1950; Денике Г. Л., 1954; Литвинский Б. А., 1953; Нильсен В. А., 1950; Писарчик А. К., 1944; Пугаченкова Г. А., 1960; 1963 б; Пугаченкова Г. А. ва Ремпель Л. И., 1955 ва диг.

равок ва дар паси ин равок боз як равоки хурдтаре дорад ва ду пояи харду равок ба сутунчаҳо така шудаанд – ҳамаи ин даромадгоҳи макбараро хеле дарундор карда нишон медиҳад.

Аз дарун девори бино ба гунбаз бо шарафаҳое пайваста шудааст, ки ҳар як нӯги он ба кунҷе така мекунад ва бо ҳамин чоркунча ба ҳашткунча мубаддал мешавад. Умуман даруни бино ҳам мисли беруни он ба пораҳои муайян чудо карда шудааст – боз ҳуди ҳамон чоркунча, ки дар миёнҳои он дари баромад ҷой гирифтааст, боз ҳамон қатори уфуқии равокчаҳои боло. Дар байни шарафаҳо ва қатори равокчаҳои берун дар мағзи девор кодоки танге ҳаст, ки тамоми биноро печонида гирифтааст.

Воситаи асосии ороиши бино хишти пухта ва намуди асосии нақш тарзи гуногуни чидани хишт аст. Нақше, ки дар натиҷаи ба тарзи гуногун чидани хишт пайдо шудааст, басо оддӣ ва дар айни ҳол хеле зебо ва шинам аст.

Тақрибан ҳар як ҷузъиёти тарху лоиҳа ва нақшу нигоре, ки дар макбараи Сомониён ҳаст, дар санъати меъмории қадимтари Суғд ҳам ба худ як шабеҳ дорад. Макбараи Сомониён гӯё мучассамаи равнаку ривочи санъати чандин-асраи меъмории буда, тамоми қомеъҳои онро дар бар гирифтааст. Дар айни ҳол, хишти пухта ба воситаи асосии бинокорӣ ва ороиш табдил ёфта, барои меъмрон имкониятҳои нав фароҳам овард ва меъмрон чунин имконро бо маҳорати тамом истифода бурданд.

Макбараи Сомониён дар охири асри IX ва аввали X бино шуда буд, макбараи Арабато бошад, мувофиқи хатти девори ҳуди макбара дар соли 977–78 сохта шудааст. Чи тавре мебинем, санаи иморати онҳо фарқи казоя надорад. Вале дар ҳамин муддати кӯтоҳ ҳам ҷустуҷӯи чидии афкори меъмории боиси пайдоиши шакли нави макбара гардид, ки онро макбараи пештоқии гунбазӣ меноманд.

Макбараи Арабато ҳам бинои мукаабшакли гунбазпӯш аст, вале фақат аз як тараф даромадгоҳ дорад ва тарафи даромадгоҳ бо пештоқи баланди мӯхташам зинат дода шудааст, ки қадри он аз қадри девор ҳам баланд буда, ҳатто қисми зиёди гунбазро ҳам панаҳ кардааст.

Пештоқ саросар бо нақши зебои барҷаста оро дода шудааст, ки он пештоқро, ҳам боҳашамат ва ҳам назаррабо нишон медиҳад. Дар болои даромадгоҳ тоқчаҳои ороишӣ ба назар мерасанд. Тарҳи даруни макбараро ҳам асосан ба се порча тақсим кардан мумкин (яъне сатҳи ҳуди девор, қисми тараф ва баъди он ҳуди гунбаз), лекин тарафи ин макбара сохти дигар дорад ва он дуқабата мебошад. Барои ороиши макбара масолеҳ ва воситаҳои гуногунро қор фармудаанд. Дар ороиши ин макбара, ҳам усули бо чидани хишт нақш партофтан ва ҳам гачкорӣ ва ҳам гулпартоӣ бо хиштҳои сайқалӣ ва ҳам сабти катиба дар заминаи нақши исломӣ ва ғ. истифода шудааст. Умуман дар сохту нақшунигори ин макбара ҳам аломатҳои меъмории қадимии суғдиرو дидан мумкин аст, вале бештар аз он нишонаҳои нав ба назар мерасанд, ки баъдтар хеле такмил ёфта, дар осори меъмории асрҳои XI–XII равшан мучассам гарданд.

Таҳлили таносуби ин ду макбара нишон дод, ки онҳо аз рӯи лоиҳаи пешакӣ сохта шудаанд ва зотан ҳар як андозаи онҳо ба нисбати муайян мувофиқат мекунанд ва он нисбати тарафҳои чоркунча ба диагонали он аст. Ин қонуният риёзӣ дар бисёр иморатҳои бошукӯҳ бо маҳорати тамом мучассам гардида, намуди зебо ва мутаносибии Арабато ва алалхусус, макбараи Сомониёнро таъмин намудааст.

Дар ин давра намуди ҳавлиҳои феодалӣ ҳам дигар шуда, ҷиҳати истехкоми он, яъне ҷиҳати муҳофизаи он ба мадди сонӣ гузашта, ҷиҳати обод ва

барохат будани он ба мадди аввал мегузарад. Яке аз чунин ҳавлиҳо ҳавлии Қирққиз мебошад, ки дар Тирмиз воқеъ аст. Ҳавлӣ аз хиштҳои калон-калони хом ва аз хиштҳои муқаррарии пухта сохта шудааст. Ҳавлӣ дахҳо бинову иморатҳои гуногун дорад, ки дар ду қабат ҷой гирифтаанд ва бо гунбазу бомҳои гуногуншакл пӯшида шудаанд. Тарҳи Қирққиз низ чоркунҷаи мукааб аст ва дар ҳар ғӯшааш бурҷе дорад. Вале девори ҳавлӣ на он деворҳои пештараи рахнанопазири ғафс аст. Даромадгоҳи ҳавлӣ ягон ҷиҳоз ё иншооти мудофиавӣ надорад, девор ҳам саросар пур аз тиреза буда, ҳатто дар бурҷҳо тир-каш нест.

Дар димнаи Афросиёб боқимондаи қасри Сомониён кашф шуд, ки он низ аз хишти хом сохта шудааст. Яке аз толорҳои қаср нақшу нигор доштааст ва аз он пораи идораву арақии рангину нақшин ва инчунин пораҳои тасвири рӯи девор боқӣ мондааст. Изора иборат аз лавҳаҳои калони чоркунҷаест, ки дар миёнҷояш нақши колони исломӣ дорад ва андаруни ин нақш боз нақши хурдтари наботӣ менамояд. Андоваи нақрдори қасри Сомониён далолат мекунад, ки ғачбурони он давра соҳиби санъат, маҳорат ва завқи баланд будаанд.

Намунаи ҷӯбҳои кандакорӣ низ ҷолиби диққат мебошад. Дар ин бобат меҳроби масҷиди Искодар, сарсутунҳои Сангистон ва сутунҳои болооби Зарафшонро ном бурдан мумкин аст. Алалхусус меҳроби Искодар ҷолиби диққат мебошад – ин осори нодири санъат бе ягон меҳ ва ё ширеш сохта шуда, саросар кандакорӣ карда шудааст ва кандакорӣ аз хошияҳои катибаи қуфӣ, нақши калон-калони занҷира ва резанақши исломӣ иборат мебошанд. Сутунҳои Курут, Оббурдон ва Фатмев ва сарсутунҳои Сангистон ҳам хело хуштаносуб ва назаррабо менамоянд. Ин сутунҳо низ мувофиқи анъанаи қадимии санъати суғдӣ оро дода шуда бошанд ҳам, дар онҳо унсурҳои нав низ ба назар мерасанд. Бомаи ин сутунҳо бо усули чуқур кандакорӣ шуда, асосан аз нақши наботӣ ва тасвири шартии ҳайвонот таркиб ёфтааст. Тасвири шартии ҳайвонот (моҳӣ, парранда, ғўсфанд ва ғ.), алалхусус дар сутуни Оббурдон ва сарсутуни Сангистон зиёд аст.

Тичорат ва муомилоти пул

Калонтарин шахрҳои Осиёи Миёна дар асрҳои IX–X марказҳои тичорати дохили вилоятҳо, байни вилоятҳо ва баъзеи онҳо маркази тичорати байни мамлакатҳо буданд. Вале тичорат на фақат дар ин гуна марказҳои савдою ҳунармандӣ раванқу ривож дошт, балки инчунин дар бисёр деҳаҳо низ (алалхусус, дар ҷое ки ин ё он намуди касбу ҳунар пеш рафта бошад) хеле инкишоф ёфта буд. Дар ин бобат маълумоте, ки Наршаҳӣ дар бораи деҳаҳои атрофи Бухоро овардааст, ҷолиби диққат мебошад. Дар ин деҳаҳо ҳафтае як бор рӯзи бозор мешуд ва дар ин рӯз мардуми зиёде ҷамъ меомад. Дар баъзе деҳаҳо бозорҳои солона ҳам мешуд, ки 10 ва ҳатто 20 рӯз давом мекард. Ба ин гуна бозорҳои солона аз ҷойҳои дур низ тоҷирон меомаданд ва на фақат барои таъмини эҳтиёҷи худ, балки асосан барои фурӯш моли бисёре меҳариданд, зеро моли ин деҳаҳо, хусусан газворҳои онҳо берун аз хоки Осиёи Миёна ҳам нағз ба фурӯш мерафт. Савдогарони калони ҳуди ин деҳаҳо ҳам ба андозаи зиёд тичорат мекарданд.⁵²

Дар бораи вазъият, дараҷаи раванқу ривож ва баъзе хусусиятҳои савдои дохилии онвақта тангаҳои он давраҳо, хоҷагии мукаммали пулӣ ва хусусияти аниқу дақиқи таърихӣ муомилоти пулӣ мадракоти пурарзиш медиҳад.⁵³

⁵² Наршаҳӣ, Теърон, с. 13 ва мобаъд.

⁵³ Давидович Е.А., 1966, с. 103–134.

Танғаҳои тилло (динорҳо) дар давраи Сомониён хеле бисёр бароварда мешуд, вале микдори бештари онҳоро берун аз ҳудуди Осиёи Миёна сикка мезаданд. Сиккаҳонаҳои Осиёи Миёна бошад, фақат гоҳ-гоҳ динор мебароварданд. Вале дигар ҷиҳати ин масъала ҷолиби диққат аст – мувофиқи хабари маъхазҳои таърихӣ ин динорҳо ба қимати мол роҳ доштанд, яъне мисли танга дона-дона кор фармуда намешуданд, балки фақат арзиши вазни онҳо ба назар гирифта мешуд. Ин иддаоро вазни ҳуди динорҳо низ тасдиқ менамояд, яъне вазни динорҳо аз ҳамдигар он қадар фарқи калон дорад, ки донабайъ истифода шудани онҳо тамоман аз имкон берун аст.

Аммо танғаҳои тилло дар асрҳои минбаъда ҳам, яъне дар асрҳои XI–XIII донабайъ не, балки ба арзиши вазн истифода мешуданд, вале дар ин давраҳо онҳо, инчунин дар муомилоти ҳақиқии савдо низ ба кор мерафтанд. Дар асрҳои IX–X бошад, онҳо амалан воситаи муомилот набуданд. Дар омади ғап гуфтан лозим, ки Истахрӣ ҳам дар бораи танғаҳои Бухоро сухан ронда менависад, ки: «дар Бухоро бо динор тиҷорат намекунанд». Ибни Фазлон ҳам, ки соли 921 ба Бухоро омада буд ва ба тадқиқи пулҳои Бухоро мароқи калон дошт ва онҳоро хеле муфассал тасвир карда буд, динорҳои тиллоиро, ҳатто номбар ҳам намекунад. Аз афти кор, динорҳои тилло фақат василаи андӯхт буданд, яъне онҳоро чамъ карда, дар хазина нигоҳ медоштанд. Агар дараҷаи нархҳои он давра ва микдори тиҷоратро ба назар гирем, ҳатто калонтарин харидуфурӯшро бо пули нукра, бо дирамҳо анҷом додан мумкин буд.

Дар асрҳои IX–X дар давлати Тоҳириён ва Сомониён намудҳои гуногуни дирамҳо сикка зада мешуд ва ҳар як дирам номи махсус ва қадри махсус дошт. Аз асри IX, алалхусус аз асри X сар карда, сиккаи мунтазами дирамҳои умумидавлатии нукра оғоз ёфт. Дар ин дирамҳо ягон расме нест, фақат хати арабии қуфӣ ҳасту бас. Дар асри X ин танғаҳо аз номи Исмоили Сомонӣ танғаҳои «исмоилӣ» меномидагӣ шуданд. Аҷоибаҳамин, ки танғаҳои «исмоилӣ» дар ҳуди Осиёи Миёна кам ёфт шудаанд, ҳол он ки дар Европайи шарқӣ ва дар ноҳияҳои Назди Балтика садҳо ганчинаҳои пули ин гуна дирамҳо ба даст омаданд. Аз ин бармеояд, ки пулҳои «исмоилӣ», пеш аз ҳама, воситаи тиҷорат буданд, гарчанде дар ҳаёти иқтисодии дохили мамлакат ҳам мақоми муайяне доштанд. Тадқиқи таркиби нукраи он ва вазни он иддаои болоии моро тасдиқ менамояд. Аввалҳо меъёри он олӣ ва вазни ҳар як танга аниқ буд ва ин нишон медиҳад, ки пули исмоилӣ дар дохили мамлакат чун воситаи муомилот бояд донабайъ ба кор мерафт ва дарвоқеъ, чунин ҳам буд. Вақте маълум шуд, ки аксари танғаҳои исмоилӣ аздусар ба хориҷа мераванд ва дар хориҷа бошад, танғаҳо на донабайъ, балки аз рӯи вазни худ истифода мешаванд, ба ин сабаб ҳукумати Сомониён қарор дод, ки сиккаи онро камхарҷу осонтар кунад. Дарвоқеъ, сӣ сол ҳам нагузашта вазни дирамҳои исмоилӣ тамоман дигар шуд ва вазни танғаҳо аз ҳамдигар тафовути калон пайдо кард. Инчунин таркиби пули нукра ҳам тағйир ёфт. Ин гуна танғаҳо дар дохили мамлакат донабайъ истифода шуда наметавонистанд ва ин бевосита набошад ҳам, равшан нишон медиҳад, ки дирамҳои исмоилӣ дар савдои дохилӣ мавқеи казой надоштанд. Эҳтимол, онҳо ҳам, мисли тилло, фақат аҳён-аҳён дар бозори дохилӣ ба кор мерафтанд.

Воситаи асосии муомилоти пулӣ дар Осиёи Миёна дар асрҳои IX–X дирамҳое буданд, ки дар маъхазҳо дирамҳои хоразмӣ, мусайябӣ, муҳаммадӣ ё қитрифӣ номида шудаанд. Ин танғаҳо бар хилофи дирамҳои исмоилӣ хеле кам хат, вале хеле зиёд сурат доштанд. Сурати асосии рӯи ин танғаҳо чунин буд, дар як тарафаш сурати аз миён болои подшоҳ ва дар тарафи дигари он назрҳои муқаддас бо оташу посбонон. Ин суратҳо тасвири схематикӣ су-

ратҳои тангаҳои яке аз шоҳони Сосониён мебошад, ки дар асри V ҳукм меронд. Яке аз хусусиятҳои иқтисодиёти он давра ҳамин буд, ки хироч маҳз бо ҳамин се хели тангаи суратдор дода мешуд, вале ҳар як вилоят ҳақ надошт, ки бо кадом намуди ин тангаҳо хоҳад, бо ҳамон хирочи худро диҳад, балки ҳар як вилоят ўҳдадор буд, ки хирочи худро фақат бо ҳамон навъи тангаҳо диҳад, ки барои он вилоят муқаррар шудааст. Масалан, вилоти Шош, ки конҳои зиёд дошт ва шаҳри Хучанд хирочи худро фақат бо дирамҳои мусайябӣ бояд медод, ки таркиби нуқраи ин дирамҳо хеле тоза буд. Суғд ва маркази он Самарқанд, инчунин Фарғона чун хироч бояд дирами муҳаммадӣ медоданд. Бухоро бошад, фақат дирами қитрифӣ медод ва ғайра. Хирочи вилоти Уструшан бошад, 48 ҳазор дирами муҳаммадӣ ва 2 ҳазор дирами мусайябӣ буд.

Аз ин мебарояд, ки ин се намуди дирам аз ҳамдигар фарқи калон доштаанд, вагарна ҳар як вилоят метавонист хирочи худро ба ҳамон дираме диҳад, ки мехоҳад. Дар бобати фарқи дирамҳо ду ақида ҳаст – мувофиқи ақидаи якум фарқи дирамҳо фақат дар хати арабии онҳо мебошад,⁵⁴ мувофиқи ақидаи дувум бошад, фарқи дирамҳо таркиби онҳост⁵⁵. Ақидаи дувумро баъзе маъхазҳо ҳам тасдиқ мекунанд. Мусайябӣ аз нуқраи ҳолис сикка зада мешуд ва беҳуда Ибни Ҳавқал низ нанавишта буд, ки мусайябӣ «ганҷинаи онҳост». Истаҳрӣ роҷеъ ба дирамҳои муҳаммадӣ менависад, ки таркиби онҳо оҳан, мис, нуқра ва ғайра дошт, яъне ин тангаҳо аз нуқраи ҳолис набуданд. Тангаҳои қитрифӣ фақат аз биринҷӣ сикка зада мешуданд. Аз ин рӯ, қурби онҳо низ ҳар хел буд, яъне ба дирами мусайябӣ аз ҳама зиёдтар ва ба дирами қитрифӣ аз ҳама камтар чиз фурӯхта мешуд. Вале яке аз хусусиятҳои аҷоиби муомилоти пулии асрҳои IX–X ин аст, ки ҳар се тангаи номбурда аз тангаи нуқраи давлатии исмоилӣ бақурбтар ба ҳисоб мерафтанд, яъне ҳатто тангаи биринҷии қитрифӣ аз тангаи исмоилӣ бақурбтар ҳисоб мешуд ва ба он бисёртар чиз харидан мумкин буд.

Дар савдои чакана пули сиёҳ, ё худ фулус ба қор мерафт. Миқдори муайяни фулус бо як тангаи нуқра баробар қарда мешуд, вале ин миқдор дар ҳар ҷо ҳар хел буд. Масалан, дар Бухоро як тангаи нуқра 24 фулус буд. Фулус одатан дар ҳуди ҳудуди вилоят ба қор мерафт, вале амалан аз ҳудуди вилоят берун ҳам истифода мешуд, лекин дар ин сурат қурби он андак паст мегаشت. Чунончи, дар ҳуди ҳамон соли 921 дар Бухоро ба як фулуси Самарқанд фақат 2/3 ҳиссаи он чизро харидан мумкин буд, ки ба як фулуси Бухоро ба фурӯш мерафт.

Хусусияти муомилоти дирамҳои мусайябӣ, муҳаммадӣ, қитрифӣ ва фулус далолат менамояд, ки ҳатто дар асри X, дар аҳди давлати ба таври кофӣ мутамаркази Сомониён Осиёи Миёна аз ҷиҳати иқтисодӣ як чизи том набуд. Ҳудуди вилоятҳои алоҳидаи иқтисодӣ равшан намоёнанд, ки ҳар яке соҳиби бозори худ буданд. Ин бозорҳои вилотӣ ба раванку ривочи равобити тичоратӣ нигоҳ накарда, муддате маҳдудияти худро пайдор доштанд ва ҳатто соҳиби пули махсуси худ ҳам буданд. Ба ин сабаб ҳукумат маҷбур буд, ки ин хусусияту анъанаҳоро ба инобат гирад.

Дар ин давра равобити тичоратии Мовароуннаҳр бо Шарку Ғарб, алалхусус бо мамлакатҳои Шарқи Наздик, бо кўчманиҳеи шимолу шарқ хеле авҷ гирифт. Анвои моли тичорат, ки Мовароуннаҳр мебаровард, низ хеле зиёд шуд. Акнун бештар молҳои ба фурӯш мерафт, ки барои истеъмоли шахсии мардум ва барои эҳтиҷи қасбу ҳунари лозим буданд. Роҳи қорвонгузар байни

⁵⁴ Мақкофф А., 1891; Лерх П. И., 1909; Walkýk S., 1941; Массон М. Е., 1965 а ва диг.

⁵⁵ Давидович Е. А., 1966.

Шарқи Наздик ва Хитой аз Мовароуннаҳр мегузашт. Ин роҳ аз кишварҳои соҳили баҳри Миёназамин сар шуда, аз Бағдод, Ҳамадон, Нишопур, Марв, Омул гузашта, ба Бухоро меомад ва аз ин ҷо давом ёфта, аз Самарқанд мегузашту Шом, Тароз, Баласогун, Суйоб ва соҳили ҷанубии Исикқулро тай намуда, ба Муғулистон ва аз он ҷо ба Хитой гузашта мерафт.

Корвонҳо баъзан ниҳоят калон мешуданд. Масалан, Ибни Фазлон, ки солҳои 921–922 ба сифати котиби сафорати халифа Муқтадир ба мулки Булғор сафар карда буд, менависад, ки корвони сафир аз 5 ҳазор кас, 3 ҳазор асп ва уштури бешумор иборат буд.⁵⁶ Аммо корвонҳои муқаррарӣ ба ҳар ҳол ин қадар калон намешуданд. Аксар вақт ба корвон ғайр аз савдогарон, инчунин қосибон, ҳунармандон, олимон, рассомон, сайёҳон ҳам ҳамроҳ мешуданд. Сафирон ҳам бо қорвоне мерафтанд. Дар ин ҳел вақтҳо қорвон, дар воқеъ, ҳеле қалон шуда мерафт ва барои муҳофизати он дастаи махсуси мусаллаҳ низ ташкил мекарданд.

Равобити тиҷоратии Мовароуннаҳр бо Ҳуросону мулки Булғор низ ҳеле ривочу раванқ дошт.⁵⁷ Ибни Фазлон роҳи тиҷоратиеро, ки Осиёи Миёна ба кишварҳои ҷанубу шарқии Европа мепайваст, ҳеле муфассал ба қалам додааст. Пештар роҳи савдо аз Эрон ба Бағдод то мулки Булғор аз Кавказу мулки Ҳазар мегузашт. Вале дар ибтидои асри X дар аҳди халифа Муқтадир муносибати халифаи Бағдод ва подшоҳи Ҳазар вайрон шуд, ба ин сабаб роҳи савдо аз Мовароуннаҳр қушода шуд. Ибни Фазлон менависад, ки роҳи савдо аз Бухоро гузашта, то ба Аму мерасид ва аз ин ҷо бо роҳи обӣ то ҳуди маркази Хоразми ҷанубӣ - шаҳри Кат рафта, баъд то Урганҷ давом мекард ва аз он ҷо ҳам гузашта, ба воситаи Эмба дар ҳуди мулки Булғор анҷом меёфт. Чи тавре мебинем, роҳи савдо аз паҳлуи мулки Ҳазар гузашта, қад-қад соҳили ҷаби Волга тӯл мекашид. Дар сари ин роҳ бисёр рабату саройҳо бунёд шуданд, ки дар он ҷойҳо мусофирон истироҳат мекарданд. Миқдори зиёди дирамҳои исмоилии Сомониён, ки дар саросари Россия, ҳатто аз ҳуди соҳилҳои Балтик ёфт шуданд, далолат менамоянд, ки робитаи тиҷоратии байни Осиёи Миёна ва давлати Рус ҳеле мустаҳкам ва бо раванқу ривоч буд.⁵⁸ Аз мулки Булғор ба Осиёи Миёна мӯина, чарм, масолеҳи чармгарӣ (ба муносибати дар ҳуди Осиёи Миёна ривоч ёфтани чармгарӣ), қорво, асал, қормағз ва ғулом меоварданд. Аз Осиёи Миёна ба кишварҳои шарқии Европа биринҷ, меваи хушк, матоҳҳои ғуногун ва беш аз ҳама дирамҳои нукраи исмоилӣ мебураданд.

Бухоро – маркази давлати Сомониён

Асри VIII барои аҳолии шаҳрҳои Мовароуннаҳр асри бениҳоят вазнин буд. Наршаҳ дар «Таърихи Бухоро» навиштааст, ки арабҳо соли 709 Бухороро ишғол карда, на фақат нисфи ҳавли ҷар як аҳолии шаҳрро қашади гирифтанд, балки як қисми қалони шаҳрро тамоман аз аҳолии маҳаллӣ ҳалӣ карда, дар он гузарҳо намояндагони қабилҳои арабро ҷой доданд.⁵⁹ Аксари араб-ҳое, ки дар Бухоро сокин гаштанд, дар гузарҳои қариби Дарвозаи Қуҳандизи шаҳристон мезистанд, зеро дар Бухоро ин маҳалли аз ҳама беҳавфтар ҳисоб мешуд.

Ба шарофати авҷи равобити тиҷоратии Шарқи Наздик ва Мовароуннаҳр шаҳрҳои Осиёи Миёна бо суръати тамом ба шаҳрҳои ободи феодалий табдил

⁵⁶ Ковалевский А.П., 1956, с. 128.

⁵⁷ Якубовский А.Ю., 1932, с. 12-15.

⁵⁸ Оид ба тадқиқоти бозёфти танғанҳои Шарқ дар Европайи шарқӣ ниг.: Янин В.Л., 1956.

⁵⁹ Наршаҳӣ, Теърон, с. 63.

ёфтан гирифтанд. Ин амр ба шаклҳои гуногун зоҳир мегардид – гоҳе сохти дохили шаҳристон дигар мешуд, гоҳе шаҳристон мартабаи худро аз даст меод ва берун аз он маркази нави ҳунармандӣ ва тиҷорат барқарор мешуд ва ғайра.

Бухоро мисоли роҳи якуми таъсири шаҳри ободии феодалӣ мебошад. Ҳаёти иқтисодӣ ва сиёсии шаҳр беш аз пеш дар шаҳристони Бухоро гирд меомад; дар он ҷо бозору гузарҳои нав ба нав бунёд мегардиданд, дўкониҳои нав, қорвонсаройҳои зиёд сохта мешуданд. Ба қавли Наршаҳӣ, ҳанӯз дар аҳди Тоҳириён дар Бухоро қорхонаи қалони бофандагӣ вучуд дошт ва аз эҳтимол дур нест, ки дар ин қорхона ғуломон низ қор фармуда мешуданд. Моли ин қорхона ба шаҳрҳои марказии хилофат ва ба дуртарин шаҳрҳои Шарқи Наздик ба фуруш мерафт. Дар ҳудуди шаҳристони пештара ҳавлиҳои боҳашамати боён иморат ёфтанд, бисёр биноҳои нав сохта шуданд, ки дар онҳо идораҳои давлатӣ ҷойгир буданд. Дар баробари дигар шудани ҳуди шаҳристони Бухоро аз ибтидои асри VIII сар карда, шаҳр ҳам аз се ҷониб васеъ шудан гирифт – аз ҷониби ҷануб, дар паси дарвозаи Атторон бозору рабобҳои зиёде пайдо шуданд, аз ҷанубу ғарб ва ҷанубу шарқ низ бозорҳо ва маҳаллаҳои нави қосибон ба вучуд омаданд. Дар миёнаҳои асри IX Бухоро хеле қалон шуда рафт ва солҳои 849–850 атрофи онро бо девори нав печонида гирифтанд, ки 11 дарвоза дошт.⁶⁰

Ба маркази ҳаёти сиёсии давлати Сомониён табдил ёфтани Регистони Бухоро, дар шимолӣ шаҳр бино шудани қасри амир ва биноҳои сершумори девонҳо намуди шаҳрро хеле дигар кард.

Дар маркази шаҳр гирд омадани ҳаёти иқтисодӣ мусоидат намуд, ки Бухоро ба шаҳри феодалӣ мубаддал шавад. Дар шаҳр маҳаллаҳои махсуси қосибон пайдо шуданд, ки дар он ҷойҳо ҳам дар дўкониҳо мол истеҳсол мегардиду ҳам дар ҳамон ҷо фурухта мешуд. Ана ба ҳамин сабаб дар асри X тамоми маркази Бухоро, гӯё як бозори қалоне буд ва намуди ҳуди шаҳр ҳам хеле тағйир ёфт.

Созмони инъомоти феодалӣ ва заминдорӣ шартӣ

Асри X давраи феодализми мутараққӣ мебошад. Давлати Сомониён давлати феодалие буд, ки манфиати заминдорону тоҷирони қалонро дастгирӣ менамуд. Ана ба ҳамин сабаб зикри равнақи хоҷагӣ, ривочи зироат, қосибӣ ва муомилоти пулӣ ҳаргиз ҷунин маънӣ надорад, ки ин равнақу ривоч боиси бехтар шудани аҳволи аҳли меҳнат мешуда бошад.

Соҳиби асосии обу замин давлат ва феодалҳои қалон буданд. Вобаста ба ҳамин замин ҳам ба заминҳои давлатӣ, феодалӣ, мулкӣ ва вақф тақсим мешуд. Мадрақоти давраҳои пешин шаҳодат медиҳанд, ки заминдорони хурд бо шиддати тамои шикаст хӯрда ҳонавайрон мешуданд, ки маҷбур буданд заминҳои худро «ихтиёран» ба феодалҳои қалон диҳанд⁶¹. Ин қор, албатта, дар асри X ҳам идома дошт.

Дар аҳди Сомониён ғайр аз мулкҳои ғайришартӣ, инчунин мулкҳои шартӣ, заминдорӣ шартӣ феодалӣ низ вучуд дошт, ки бар ивази хизмате инъом меёфт. Дарачаи равнақи созмони инъомоти феодалӣ барои хизмат ва

⁶⁰ Сухарева О.А., 1954, с. 28 ва мобаъд.

⁶¹ Дар хилофати араб соғиёни заминное, ки дар лойиҳои забтшуда мемонд, аксар вақт маҷбур мешуданд заминҳои худро ба халифа диҳанд, баъдтар он заминҳои боз гашт-мегирифтанд, вале акун замин моликияти онҳо ғисоб намешуд, балки онро ба ин ё он шарт мегирифтанд (Lokkÿgaakd Ğ., 1950, p.68-70, Lamiton A.K.S., 1969, p.21,25-26).

заминдории шартӣ яке аз нишонаҳои муҳими он аст, ки ҷамъият «аз боло» то кадом дараҷа феодалӣ кунанда шудааст. Ақидае ҳаст, ки гӯё дар давраи Сомониён ҳам инъомоти феодалӣ ва ҳам заминдории шартӣ мақоми казояи надошт, яъне дар ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодӣ таъсире надошт ва танҳо дар асрҳои XI–XII дар аҳди Қарохониён ва Салҷуқиён бо суръати тамоми ривҷ ёфт.⁶² Мувофиқи маълумоти баъзе маъхазҳои ҳаттӣ дар аҳди Сомониён қариб нисфи пули давлат барои маоши хизматчиён сарф мешуд ва гӯё ҳамин нуқта боиси пайдоиши он ақидаҳои мазкур гардидааст, маъхазҳои ҳаттии давраи сонитар – «Сиёсатнома» равшану возеҳ навиштааст, ки дар давраи Сомониён дар Хуросон иқтаъ дода намешуд.⁶³ Ғайр аз ин дар маъхазҳои ғайрӣ кам возеҳ зикр шудааст, ки барои хизмати давлат ин ё он инъом дода шуда бошад ва маҳз ҳамин ҳам боиси пайдоиши он ақидаҳои шуданаш мумкин аст. Ана ҳамин тавр дар таърих ду давраи Осиёи Миёна – асрҳои IX–X ва асрҳои XI–XII ба ҳам муқобил гузошта шудаанд ва пайдоиши созиши инъомоти феодалӣ қомилан ба Осиёи Миёна тасарруф кардани Қарохониҳо ва Салҷуқиён вобаста карда шуд.

Тадқиқоти таърихӣ нумизматӣ имкон дод, ки дар асоси материалҳои конкретӣ Осиёи Миёна ин масъала аз нуқтаи назари нав дида шавад.⁶⁴ Дар натиҷаи ин тадқиқот 18 инъоме кашф гардид, ки барои хизмат дода шудааст ва ба ин шумора он инъомҳои, ки қабл аз ин дар адабиёт зикр шуда буданд, аз қабилҳои мулкҳои инъомии Симҷуриҳои Кӯҳистон дохил намешаванд. Ягон инъом ба назар нарасид, ки ба хизматчиё ё худ сарбози қаторӣ дода шуда бошад. Вале аниқ маълум шуд, ки дар асри IX инъомоти басо қалон ва ғайрарзиш (деҳаҳо, шаҳрҳо, вилоятҳои тоҷ) фақат ба аҳли сулола дода мешуд. Аммо дар асри X, хусусан дар нимаи дувуми аср инъом бештар ба онҳое дода мешуд, ки аз аҳли сулола набуданд ва асосан аз ҷумлаи амалдорони оддӣ ва ҳатто баъзан амалдори хурд ҳам буданд. Андозаи инъом пештара барин хеле қалон буд, вале акнун инъомҳои хурдтаре ҳам дода мешуд.

Инъомоти асрҳои IX–X ба инъомгиранда ҳуқуқ меод, ки ба тамоми даромади мулкҳои инъомшуда ва ё ба як қисми он даромад соҳиб шавад, вале ҳуди инъом на умрибодӣ буду на меросӣ. Қасе, ки инъом мегирифт, бояд ягон вазифаҳо ҳам иҷро мекард, яъне ҳадаш бояд соҳиби мансабе мебуд – одатан ин мансаб ҳокими вилоят ё шаҳри инъомгардида буд ва ба ин сабаб инъомгир дар ҳалли масъалаҳои дохилии вилоят ва ё шаҳр ҳуқуқ ва имтиёзҳои қалон дошт. Қасоне, ки шаҳр ва ё вилоятро инъом мегирифтанд, баъзан ҳуқуқ доштанд, ки ҳатто дар рӯи пул номи худро сабт намоянд. Дар ин ҳолат муносибати байни ҳукумати марказӣ ва соҳибони мулкҳои инъомшуда ва инчунин дараҷаи озодии онҳо хеле муҳталиф буд. Масалан, баъзе тангаҳои мис аз номи сардори он сикка зада шуда, номи ҳокими вилояти инъомшуда дар ҷои назарногир қайд карда шудааст (чунин аст Самарқанд ва Шом дар ҷорҳои сеҳуми асри IX; Исфаҳон дар ибтидои асри X). Вале баръакси ин ҳол бештар ба назар мерасад, яъне пули мис аз номи ҳамагон қас бароварда шудааст, ки шаҳр ё вилоятро инъом гирифтааст, номи сардори оли Сомониён бошад, фақат ба нишони ҳурмат навишта нақр гардидааст (чунинанд шаҳрҳои Фарғона – Аҳсиқат, Насробод, Қуба ва умуман тамоми Фарғона дар яқчанд

⁶² А.Ю.Якубовский (1949, с.37, 38; худӣ ў, дар китоби Тревер И.В. ва диг., 1950) дар борае, ки ролье ба асри IX–X аст, дар бораи созиши инъомоти феодалӣ ва заминдории шартӣ ғайрӣ наметананд.

⁶³ Дар бораи пайдоиши ва таъаввулоти иқтаъ дар Шарқи асрҳои миёна ниг.: Lokkÿgaakd Ğ., 1950, p. 58 ff; Cahen C., 1953; Lamiton A. K. S., 1967, 1969, p. 28-30, 53 ff.

⁶⁴ Давидович Е. А., 1954, с. 69–117; 1950 б, с. 154–257 ва диг.

даврахои муайян). Боз як намуди дигари тангаҳо ҳастанд, ки дар онҳо номи сардори он умуман зикр нашудааст ва фақат номи инъомгирифта ҳасту бас (чунинанд шаҳрҳои Аҳсикат ва Шош дар нимаи дувуми асри IX ва аввали асри X). Ин ҳолат далолат мекунад, ки инъомгирифта, ҳатто ба ном тобеъ будани худро ҳам эътироф накарда, майли тамоман мустақил шудан мекард. Аз рӯи он маълумоте, ки дастраси мо мебошад, аниқ гуфтан мумкин, ки ин гуна рафтору кирдор фақат ба аъзоёни оли Сомониён хос мебошад, ки вилоятҳои калонро инъом гирифта буданд.

Вилоятҳое, ки инъом мешуданд, дар ҳудуди давлати Сомониён аксар вақт ба мулкҳои мустақил табдил меёфтанд. Волии ин гуна вилоятҳо (хоҳ аз оли Сомониён бошад, хоҳ ягон амалдори калон), аксаран худро бо ҳамон унвонҳое меҳонданд, ки сардорони оли Сомониён доштанд.

Дар аҳди Сомониён як нав иерархияи феодалӣ – он муносибати тобеияту итоати зинабазинаи маъмурӣ ба вуҷуд меояд, ки хоси феодализм аст. Чунин ҳодисаҳо низ ба қайд гирифта шудааст, ки масалан, сардори оли Сомониён ба амалдоре шаҳр ва ё вилоятҳоеро инъом мекунаду ҳуди он мансабдор қисми мулки инъомии худро ба каси дигар мебахшад. Дар Фарғона як мулки инъомшударо ба чор қисмат тақсим карда, боз чор бори дигар инъом кардаанд.

Бояд қайд кард, ки иқтаъдорон меқӯшиданд, ки ҳуқуқи худро васеъ кунанд, ҳукумати марказӣ бошад, ба ин кӯшиши онҳо монеъ мешуд. Дар ин талошҳо як тараф, гоҳ тарафи дигар дастболо мегардид. Масалан, Наср ибни Аҳмад ба додараи Исмоил ҳуқуқ дод, ки як қисми хирочи вилояти Бухороро гирад. Исмоил бошад, як қисм не, тамоми даромади Бухороро гирифтаниш шуд. Кори Исмоил аввал дар ин боб барор накард, вале баъдтар вай ба мақсадаш расид, ки ин аломати мағлубияти ҳукумати марказӣ буд.

Вале дар дигар як чунин ҳодиса ҳукумати марказӣ ғалаба кард. Куба ва Насробод ном шаҳрҳои Фарғона ба амалдорони калон инъом шуда буд. Инак, ин амалдорон барои вусъати ҳуқуқи худ ба задухӯрд даромаданд, вале ин задухӯрд бо ҳамин анҷом ёфт, ки ҳар ду шаҳрро аз дасти он амалдорон қашида гирифтанд. Аз ин воқеаҳо хеле пештар низ маълум шуда буд, ки барои мулки умрбод ва меросиш шудани Аҳсикат муборизаи шадиде мерафт. Гуфтан лозим, ки дар он давра Аҳсикат дар ихтиёри оли Сомониён буд ва дар ибтидо Аҳсикат, ҳатто аз дасти онҳо рафт – солҳои зиёде дар шаҳр ягона соҳиб Исҳоқ ибни Аҳмад буд ва баъди ӯ шаҳрро писараш мерос гирифт. Фақат пас аз он ки Исҳоқ ибни Аҳмад барои тахт исён бардошта, шикаст хӯрд, ҳукумати марказӣ Фарғонаро аз дасти ӯ қашида гирифт ва бо имтиёзи хеле маҳдудтар Аҳсикатро ба каси дигар инъом намуд. Дар аҳди Сомониён Кӯҳистон мулки инъомии чор насли Симҷӯриҳо буд.

Хуллас, дар ҳаёти иқтисодии давлати Сомониён созмони инъомоти феодалӣ мавқеи намоён дошт. Ҳатто вилоятҳои марказӣ ва асосии давлат (Самарқанд, Бухоро, Шош, Фарғона ва ғ.) ва, инчунин баъзе дигар шаҳрҳо дар даврахои гуногун мавриди инъом гардида, аксар вақт ба мулкҳои мустақилу саркаши дохили давлати Сомониён табдил меёфтанд.

Баъзе ишоратҳои равшани маъхазҳо ва мисоли ҳамин гуна ҳодисаҳои Эрони ғарбӣ ва Ироқ ва, алаҳусус, шаҳодати ал-Хоразмӣ ба мо имкон медиҳанд иддао намоем, ки ин гуна инъомути подош дар Осиёи Миёнаи аҳди Сомониён иқтаъ ва тўма ном дошт. Ал-Хоразмӣ котиби вазири Сомониён буд ва асари худро дар мобайни солҳои 976–991 таълиф кардааст. «Вазифаи вай асосан ҳамин буд, ки барои девон маълумотномае тартиб диҳад ва ин маълумотнома ба шакли фарҳанги тафсирие навишта шуда буд, ки доираи

васеи донишро дар бар мегирифт».⁶⁵ Инъомоту подоши феодалии замонашро вай бо ду таъбир ифода кардааст.⁶⁶ Тӯма инъомест, ки умрбод дода мешуд, вале аз ин заминҳои инъомӣ як миқдор хироҷ додан лозим буд. Яъне дар ин сурат тӯмадор на ҳамаи даромади заминро, балки фақат як қисми онро соҳиби мекард. Иқтаъ инъомест, ки соҳиби он ҳақ дошт онро мерос гузорад ва зимнан иқтаъдор соҳиби замини инъомӣ доништа мешуд. Гарчанде дар ин давра ва дар давраҳои минбаъда иқтаъ расман инъоми даромади замин бошад ҳам, чи тавре ал-Хоразмӣ ҳам ишорат кардааст, иқтаъдор дар асри X амалан ба ҳуқуқҳои калон молик гардид ва ҳуди иқтаъ, ҳатто меросӣ шуд. Анвои гуногуни инъомот, ки асосан ба туфайли мадракҳои нумизматӣ ошкор гардидаанд онҳо дар асрҳои IX–X дар Осиёи Миёна вучуд доштанд, ба тамоми он тавсифоти иқтаъ ва тӯма, ки ал-Хоразмӣ додааст, комилан мувофиқат мекунад. Дар айни ҳол, набояд аз мадди назар дур андохт, ки қариб нимаи нақдинаи давлати Сомониён барои маоши ҳарбиён ва амалдорон ҳарч мешуд. Дар давлати Сомониён ду тамоюл ошкоро муҳолифат доштанд – аз як тараф, анвои инъомоти феодалӣ беш аз пеш ривоч меёфт, аз тарафи дигар, ҳукумати марказӣ ба амалдорон торафт бештар маош дода, мекӯшид, ки ривочи анвои инъомотро боздорад.

Мувофиқи далолати баъзе маъхазҳо, бисёр одамони он давра нағз мефаҳмиданд, ки ривочи инъомоти феодалӣ, ҳам барои иқтисоди мамлакат ва ҳам барои ҳукумати марказӣ оқибати мӯҳлик дорад. Агар ин ё он шароити мусоид ба даст ояду бе инъомоти замин ҳам корро пеш бурдан мумкин шавад, ҳукумати марказӣ ҳаракат мекард, ки замин инъом накунад (масалан, чунин буд дар аҳди Ғазнавиён аввал).

Дар ин асос метавон гуфт, ки давлати Сомониён як навъ давраи гузаришро аз сар мегузaronд. Муборизаи он ду тамоюли мухталиф боиси он гардид, ки дар асрҳои IX–X амалдорони қаторӣ ва табақаи ҳарбиён аз иқтаъ ва тӯма тамоман маҳрум карда шуданд ва дар ин кор ҳукумати марказӣ ҳанӯз дар мавқеи худ пойдор буд.

Дар бобати табақаи болои синфи ҳукмрон бошад, ҳукумати марказӣ маҷбур мешуд, ки ба онҳо беш аз пеш замин инъом кунад ва ягона коре, ки аз дасташ меомад, барои мулкӣ меросӣ нашудани ин заминҳо мубориза мебуд ва гуфтан лозим, ки ҳамин муборизааш ҳам на ҳама вақт натиҷае медод. Шакке нест, ки дар вилоятҳои ғарбии хилофат (алалхусус, дар нимаи дувуми асри X дар давлати оли Бӯя) ин тавр феодалӣ шудани ҷамъият хеле пеш рафта буд. Вале дар давлати Сомониён ҳам вазни қиёсии заминдорӣ феодалӣ ё худ шартӣ (яъне замини инъомӣ) хеле калон буд.

Рентаи феодалӣ, ҳаёти деҳқонон ва неҳзатҳои халқӣ

Дар аҳди Тоҳириён ва Сомониён «тамғазани» деҳқонон, ки онҳоро то ба дараҷаи ғулом паст мекард, қатъ гардид ва зотан ба қатъи ин одати бераҳмонаву пурозор исёни Муқаннаъ дар Мовароуннаҳр (ки дар боло зикр карда будем) ва ҳамин гуна неҳзати тавонои халқӣ дар Озарбойҷон сабаб гардид. Ба ақидаи А.Ю. Якубовский дар ин давра миқдори бегорӣ андак кам шуд, зеро дар аҳди Сомониён деҳқонон барои дафъи ҳамлаи кӯчманчиён деворҳои калъахоро таъмир намекарданд ва девори нав намесохтанд.⁶⁷ Вале ин гап чу-

⁶⁵ Крачковский И.Ю., 1957, с. 240.

⁶⁶ Кодирова Т., 1965, с. 38, 42.

⁶⁷ Якубовский А.Ю., 1949, с. 35-36.

нин маъно надорад, ки дар он давра умуман миқдори рентаи феодалии замин ва истисмори феодалӣ кам ё суғуст шуда бошад. Инкишофи иқтаъ, бешак, истисмори феодалии деҳқононро хеле зӯртар кард. Аз дигар тараф, давлат миқдори муайяни хирочро дар вақташ ғундошта мегирифт ва ҳатто дар як сол аз ҳисоби соли оянда ду бор ҳам хироч мегирифт. Ва ниҳоят дар асрҳои IX-X раванку ривочи пуравчи муносибатҳои пулино молӣ ҳам боиси хеле вусъат ёфтани рентаи замин гардид. Дар назари аввал барои тасдиқи ин иддао ғӯё ҳеҷ далеле нест. Дар воқеъ, мувофиқи маълумоти маъхазҳои асрҳои IX-X хирочи вилоятҳои гуногуни Осиёи Миёна, ки ба шакли пул ҳисоб карда мешуд ва миқдори муайяне дошт, дар ин давра ғӯё ҳеҷ каму зиёд нашудааст. Вале ин фақат зоҳиран буд, дар асл бошад, миқдори хироч сол ба сол зиёд мешуд.⁶⁸ Инро аз маълумоти зерин фаҳмидан мумкин аст. Ба қавли Наршаҳӣ⁶⁹ хирочи Бухоро аввалҳо аз 200 ҳазор дирами нуқра андак зиёд будааст. Вақте ки дирами қитрифӣ баромад, муқаррар карданд, ки як дирами нуқра ба 6 дирами қитрифӣ баробар аст, пас маълум мешавад, ки хирочи Бухоро ҳам қариб 1200 ҳазор дирами қитрифӣ будааст.⁷⁰

Баъдтар қурби дирами қитрифӣ боло рафта, қобилияти харидории он ба дирами нуқра баробар шуд. Ҳукумат мисли пештара хирочро бо дирами қитрифӣ меситонд. Ин бошад, чунин маъно дорад, ки миқдори хироч дар як муддати кӯтоҳ 6 баробар зиёд шуд. Зиёда аз ин – дар аввалҳои соли 835 қурби дирами нуқра ва қитрифӣ боз тағйир ёфт – акнун 10 дирами нуқра ба 20 дирами қитрифӣ не, балки ҳамагӣ ба 8,5 дирами қитрифӣ баробар шуд. Соли 921 бошад, 10 дирами нуқра ҳамагӣ ба 7 дирами қитрифӣ баробар шуда монд. Ҳуллас, агар миқдори пештараи хирочро 100 фоиз ҳисоб кунем, соли 921 миқдори он ба 857 фоиз расид. Ин рақам, албатта, шартӣ мебошад ва бисёр дигар омилҳоро (тағйири нархи мол, озуқа ва ғ.) пурра ба ҳисоб гирифта аз имкон берун аст. Вале ҳамин ҷиҳат бешак аст, ки дар муддати асрҳои IX-X миқдори хирочи Бухоро зоҳиран тағйир наёфта бошад ҳам, аслан доимо зиёд мешуд. Маълум, ки ин ҳодиса дар дигар ҷойҳои Осиёи Миёна ҳам айнан чунин буд.

Боз як масъалае ҳаст, ки ба андозае норавшан мебошад – аниқ маълум, ки хирочи замин ба чӣ шакл адо карда мешуд. Маъхазҳои давраҳои сонитар шаҳодат медиҳанд, ки дар Осиёи Миёна рентаи феодалӣ одатан ба шакли омехта рӯёнда мешуд, яъне хироч ҳам ба намуди маҳсулот, ҳам ба намуди бегорӣ ва ҳам бо пул адо мегардид ва зимнан беш аз ҳама ба намуди маҳсулот рӯёнда мешуд. Маъхазҳои асрҳои IX-X миқдори хирочро фақат бо пул ифода кардаанд. Вале равшан кардан хеле муҳим мебошад, ки пули хироч бевосита аз ҳуди хирочдиханда гирифта мешуд ва ё миқдори хироч бо пул эълон гардида, баъд баробари ҳамон миқдори пул маҳсулот меситониданд. Агар аз ҳуди хирочдиханда пули хироч гирифта шавад, бо имони комил гуфта мумкин, ки намуди пулии хироч афзалияти том дошт.

А.Ю.Якубовский ҳам тарафдори ақидае буд, ки «дар асрҳои IX-X пардохти пулакии хироч қисми асосӣ шуда буд».⁷¹ Зотан А.Ю.Якубовский барои тасдиқи иддаои худ ба як ривояти Наршаҳӣ таъкиду таърифот нааст. Мувофиқи ин ривояти Наршаҳӣ, соли 874 Ҳусайн ибни Тоҳир Бухороро ишғол намуда, хирочи онро бо дирами қитрифӣ рӯёнд ва баъд онро ба нуқраи холис иваз кардани

⁶⁸ Ба ин Е.А. Давидович ҳам диққати моро ҷалб карда буд.

⁶⁹ Наршаҳӣ, Теһрон, 43–44; дар тарҷумаи Н. Ликошин хеле таърифот нааст.

⁷⁰ Мувофиқи маълумоти Наршаҳӣ–1168567, Ибни Хурдодбеъ – 1189200, Мақдисӣ–1166897.

⁷¹ Якубовский А.Ю., 1932, с. 16.

шуд.⁷² Чи тавре ки мебинем, дар он давра хироч, дар воқеъ, пулакӣ ситонда шудааст. Пулакӣ ситонда шудани хироч воқеаи ягона набуд – барои исботи ин даъво хирочи Бухороро мисол овардан кифоя аст – алалхусус, дар боло ҳам гуфта шуда буд, ки ҳукумат баъди баланд шудани қурби дирами қитрифӣ барои адои хироч ҳатто нукраи холисро нагирифт ва талаб кард, ки хироч фақат бо дирами қитрифӣ дода шавад. Пулакӣ рӯёндани хироч дар асрҳои IX-X дар бисёр музофотҳои Ироқ ҳам расм буд.⁷³

Бухоро яке аз марказҳои калонтарини ҳунармандӣ ва тиҷорат буд. Тамоми вилояти Бухоро дар муомилоти пулию молӣ фаъолона ширкат мекард. Чи тавре дар боло ҳам қайд кардем, ҳатто дар бисёр деҳаҳои атрофи Бухоро истехсоли мол равнаку ривочи том дошт. Вале истехсоли мол дар тамоми ноҳияҳои Осиёи Миёна баробар тараққӣ накарда буд ва дар ҳама ҷойҳо муносибатҳои пулию молӣ ба як дараҷа раванк ёфта буд. Дар аксари вилоятҳо, алалхусус вилоятҳои аз марказ дур барои ривочи хирочи пулакӣ ягон заминаи реалӣ вучуд надошт. Он маълумоти конкретӣ, ки дар даст дорем, фақат ба вилояти мутараққии Бухоро дахл дорад. Дар асоси маълумоти як вилоят дар бораи тамоми Осиёи Миёна ҳукм баровардан кори дуруст нест, фақат ҳаминро аниқ гуфтан мумкин, ки дар вилоятҳои гуногуни Осиёи Миёна хироч ба намудҳои гуногун гирифта мешуд.

Дар асрҳои IX-X гурӯҳи асосии истехсолкунандагон бевосита ба ду тақсим карда мешуданд: деҳқонони ҷамоатӣ ва деҳқонони иҷоракор. Умуман гирифт, фарқи байни онҳо торафт ноаён мегардид, зеро на фақат деҳқонони безамин, балки деҳқонони камзамин ҳам заминро ба иҷора гирифта, ҷорякдор мешуданд.

Дар адабиёти оид ба таърих чунин ақидае изҳор шуда буд, ки дар Шарқ иҷора додани замин шакли асосии истисмори деҳқонон буда, ҳуди деҳқонони иҷорагир дар зироат симои асосӣ ба шумор мерафт⁷⁴. Вале агар фактҳо ба назар гиридем, бояд иқдор кард, ки дар шароити конкретӣ Осиёи Миёнаи асрҳои IX-X чи гуна вазну мавқеъ доштани ҷамоат ва иҷора додани замин ҳанӯз мавриди тадқиқ қарор нагирифтааст.

Шаклҳои маъмули истисмори феодалӣ (хеле афзудани рентии феодалии замин: дар як сол ду бор хирочи солони ситондан; равнаку ривочи иқтаъ ва тўма; иҷора додани замин ва ғайра), ки дар аҳди Сомониён вучуд дошт, боиси ҳамин гардид, ки аҳли сершумори меҳнат аз замин тамоман маҳрум шуда, батамом побанди заминдорони калон шуда монданд. Аҳли меҳнат – деҳқону қосибон зиндагии қашшоқона ба сар бурда, беш аз пеш ҳонабардӯш мешуданд.

Сомониён бошанд, аз ҳисоби халқ қасрҳои бошукӯҳ, мадрасаҳои бодабада ва масҷидҳои боқаруфар месохтанд ва тамоми хароҷоти он иморатҳо аз аҳли меҳнат меситонданд. Ҳамаи ин зулму бедодихо боиси чандин шӯришу исёнҳои мардум гардид, ки зидди зулми тоқатгудози феодалӣ равона шуда буданд.

Ҳанӯз ҳуди Исмоили Сомонӣ дар соли якуми ҳукмронии худ шӯриши қалони деҳқонро пахш карда буд. Роҷеъ ба ин шӯриш Наршаҳӣ гуфтааст: «Ва яке аз дуздон халқро ба худ гирд карда буд ва аз авбошон ва риндони русто

⁷² Наршаҳӣ, Теърон, с. 92.

⁷³ Lamiton A. K. S., 1969, p. 31–49.

⁷⁴ Якубовский А. Ю., 1934, с. 61–62; 1947.

чаҳор ҳазор мард чамъ шуда буданд ва ҳама дар миёни Ромитан ва Баркад роҳ мезаданд ва наздик буд, ки қасди шаҳр кунанд»⁷⁵.

Шакке нест, ки дар ин ҷо суҳан аз шӯриши деҳқонон меравад. Вале ҳуди Наршаҳӣ, ки маддоҳи феодалҳо буд, тоби шӯриши халқ надошт ва шӯришгарону роҳбарони онҳоро «пойлучону роҳзанон» номидааст.

Ҳаёти косибон низ бениҳоят вазнин буд. Шоири арабизабони тоҷик Абӯхатими Варроқ, ки касби қоғазсозӣ дошт, дар поёни умри худ, баъди 50 сол қоғазсозӣ кардан бо дарду алам аз нодорӣ ва бенавой шикваҳо карда, гуфтааст:

Зи варроқӣ, ки шугли пасту ночиз аст,
Надорам рӯзгори хуш, забунбаҳтам.
Агар зистам, чу муфлис бенаво зистам,
Ва гар мурдам, ҳамоно бекафан рафтам.

Зиддияти асосии дохили давлати Сомониён аз муборизаи ду синф – аз як тараф, деҳқонону косибон, аз тарафи дигар, синфи феодалҳо ва табақаи ҳукмрони онҳо ба миён омада буд.

Аксар вақт муборизаи синфӣ, ки бо баҳонаи иқтисодӣ (масалан, зиёд шудани хироч ва ғайра) сар мезад, ба худ пардае мепӯшид, ки он задухӯрди байни дини расмӣ ва бидъатҳоро ифода менамуд ва гуфтан лозим, ки мазлумон асосан зери байрақи ҳамин гуна бидъатҳо ба по меҳстанд. Ин гуна шӯришҳо дар Бухоро, Систон, Ҷағониён ва ғайра шуда буданд.

Дар омади ғап, қарматия ҳам як шакли динии эътирози халқ бар зидди зулму истисмор буд. Дар ибтидои худ қарматия бисёр мазҳабу фирқаҳои тоҷисомӣ ва, аз ҷумла, баъзе ақидаҳои маздакиро ҳам дар бар мегирифт. Қарматияҳо талаб мекарданд, ки дар баробари вучуд доштани ғуломдорӣ мардум бояд ба тарзи зиндагии қадимии деҳотӣ бозгарданд, ки дар он ҷамоа, тамоми аъзоёни озоди он баробарҳуқуқ мебошанд. Тарғиби баробарии аъзоёни озоди ҷамоат ба сафи қарматия бисёр деҳқононро ҷалб намуд, ки онҳо дар зери зулми феодалҳо буданд. Сабаби дар Осиёи Пеш босуръат паҳн шудани қарматия маҳз ҳамин буд.

Дар асрҳои IX-X дар Осиёи Миёна бисёр неҳзатҳои халқиро ба фирқаи қарматия мепайвастанд. Бисёр равшанфикрони он давраҳо қарматияро василаи муборизаи зидди зулми иҷтимоӣ, василаи баробарии ҷамъиятӣ медонистанд.

Вале қарматия аз оғози пайдоиши худ пур аз зиддият буд. Ва ин зиддият, аз як тараф, неҳзати халқ буд ба муқобили тартиботи нави феодалӣ, аз тарафи дигар, баромади аёнӣ ашрофи феодалӣ ба муқобили ҳукумати марказӣ.

Анҷоми ташаккули халқи тоҷик

Дар ҳамон даврае, ки ҳокимият дар Мовароуннаҳр Хуросон дар дасти Сомониён буд, ташаккули халқи тоҷик анҷом ёфт. Дар шароити нави истиқлоли давлатӣ бисёр анъанаҳои маданияи пештара боз таҷдид гардиданд, сарватҳои нави маънавӣ, аз ҷумла, назми классикӣ, ки дар тамоми ҷаҳон эътироф гардидааст, ба вучуд омад.

Ҳанӯз хеле пештар аз оғози ворид шудани арабҳо ба Осиёи Миёна бо шарофати раванку ривочи иртиботи иқтисодӣ ва маданияи байни ноҳияҳои гуногун ва давлатҳои алоҳидаи Осиёи Миёна, ба тӯфайли дар шароити муноси-

⁷⁵ Наршаҳӣ, с. 95.

батҳои мутаракқӣ хеле равнақ ёфтани шаҳрҳо равшану возеҳ муайян шуда буд, ки баъзе халқиятҳои Осиёи Миёна, алалхусус халқиятҳои муқимӣ, майл доранд, ки дар як халқ муттаҳид ва муттафиқ шаванд.

Протсессҳои этникие, ки аз давраҳои қадим дар Осиёи Миёна чараён дошт, боис гардид, ки сугдиён, хоразмиён, фарғониён, тахориён барин халқиятҳои гуногуни алоҳида пайдо шуданд. Ҳар як аз ин халқият соҳиби маданияти худ буд. Вале чунин иддао ҳам ғалат мебуд, ки маданияти ин халқҳо ҳар яке тамоман мустақилу махсус буду бо ҳамдигар муносибате надошт, дар айни ҳол, онҳоро як чизи том номидан ҳам мумкин не, зеро ҳар яки онҳо дар худ аз маданияти калоне, ки ҳоси тамоми Осиёи Миёна буд, қисмеро таҷассум менамуд. Забони ин халқиятҳо ба забони шарқирзонӣ мансуб буд, вале мувофиқи маълумоти маъхазҳо дар Тахористон се забон будааст: забони «маҳаллӣ» (шояд шарқирзонӣ бошад), забони «тахорӣ» ва забони «туркӣ». Худи он халқиятҳо аз мардуми муқимӣ ва кўчманчӣ таркиб ёфта, кўчманчиён ҳамон кўчманчиёне буданд, ки то ибтидои милод бе истисно ҳама тоифаҳои шарқирзонӣ буданд, аз он ҷумла, ҳамон кўчманчиёне, ки ба иттиҳоди тоифаҳои сақой дахл доштанд. Аз асрҳои охирини то милод ва аз ибтидои асрҳои милод сар карда, ба Осиёи Миёна дар баробари омадани гуруҳҳои эронизабон, инчунин қабилаҳои ғайриэронизабон, аз ҷумла, қабилаҳои туркзабон низ омадан мегиранд. Алалхусус, фақат дар давраҳои Ҳокони турк ба Осиёи Миёна хеле зиёд қабилаҳои туркзабон омада, маскун гариданд, аз асрҳои VI-VIII сар карда, туркҳо дар таърихи этникии Осиёи Миёна мақоми муайяне пайдо кардан гирифтаанд.

Худуди байни халқиятҳо як чизи раҳнанопазири мустаҳками касногузар набуд, балки протсесс аз як халқият ба халқияти дигар гузаштани унсурҳои гуногун авҷи тамои дошт. Ин протсесс на фақат дар байни халқиятҳои ба ҳам наздик, балки байни халқиятҳои аз якдигар дур –масалан, байни халқиятҳои муқимӣ ва кўчманчӣ ҳам ба амал меомад. Дар Осиёи Миёна дар тўли ҳазорон сол кўчманчиён ба тарзи муқимии ҳаёт гузашта, зироаткор мешуданд, ба таркиби он мардуме дохил мешуданд, ки дар деҳаву шаҳрҳо зиндагӣ мекарданд. Ҳамин ҷиҳат ҳам хеле муҳим мебошад, ки халқиятҳои гуногунзабон бо ҳамдигар ҳамсоя шуда, иртиботи зичи маданӣ, иқтисодӣ ва этникӣ барқарор менамуданд. Ҳамаи ин боиси он мегардид, ки билингвизми ҷузъӣ ва ё худ пурра ба вуҷуд меомад, халқият забони аслии худро гум мекард, дар шаклу усулу намудҳои гуногун унсурҳои хоҷагидорӣ ва маданӣ ва ё худ тамоми комплекси маданияту хоҷагиро қабул мекард, шаклҳои мутақобили укладҳои хоҷагиро барпо менамуд ва ғ. Механизм ва, инчунин вариантҳои ин гуна муносибати тарафайни халқиятҳои Осиёи Миёна забоншиносон ва этнографҳо нағз тадқиқ кардаанд. Ба туфайли ин тадқиқот чунин ҳодисаҳои аҷоибу ғароиб ба назар мерасанд – масалан, ҳардуриҳои тоҷикзабон, ки тарзи ҳаёт ва маданияти ўзбекони кўчманчиро азхуд намудаанд ва ё қабилаи аслан кўчманчии туркизабони «турк», ки дар ноҳияҳои Кўлоб маскун гардида, ба тарзи ҳаёти муқимӣ гузаштанд ва забони аслии худро фаромўш карда, ба забони тоҷикӣ гап мезананд. Шаклҳои гуногуну аҷоиб билингвизм дар байни тоҷикони Ҷуст ва Бухоро ҳам ба назар мерасанд.⁷⁶

⁷⁶ Кармышова Б.Х., 1957; 1960; 1961 а; 1962; Писарчик А.К. ва Кармышева Б.Х., 1953; Суҳарева О.А., 1958; 1966; Эшнӣёзов М., 1956; 1967 ва диг. аз асарҳои забоншиносон; Боровков А.К., 1952; Расторгуева В.С. ва диг. 1964 ва инчунин материалҳои маълумӣ «Таъсири тарафайн ва аз ҷисоби ҳамдигар бой шудани забонҳои халқҳои СССР», ки соли 1969 дар Москва ба забони русӣ ҷоп шудааст.

Шакке нест, ки никоҳи байни халқиятҳо ва дурага шудани мардум ҷой дошт ва дар ин бора маъхазҳои хаттӣ ҳам шаҳодат медиҳанд. Вале мардуми асосии Осиёи Миёна ба як наҷод – ба наҷоди мовароуннаҳрӣ, ё худ ба наҷоди помиру фарғонӣ мансуб мебошад. Ин яке аз калонтарин шоҳаҳои наҷоди европой буда, онро антропологҳои советӣ Л.В.Ошанин, А.И.Ярхо ва баъзе дигарон кашф намуда, хусусиятҳои онро муқаррар намудаанд. Ин типӣ антропологӣ чунин нишонаву аломатҳо дорад: тарҳи рӯй паҳн набуда, балки каме ба пеш барҷаҳида аст ва хеле сермӯй мебошад. Устухони рухсораҳо аён нест ва худӣ рӯй ҳам рафидашакл намебошад, андозаи бинӣ на калону на хурд, теғдори хуштарҳ (бинии аксари помириҳо минқоршакл). Ранги чашмҳо асосан сиёҳ, вале дигар рангҳо ҳам ҳастанд (мӯйҳо ҳам асосан сиёҳ). Агар ба тарҳи косахонаи сар аз боло назар кунем, гирда менамояд, аз ин ҷост, ки наҷодро «брахитсефалҳо» (яъне «каллакулӯлаҳо») меноманд. Намояндагони ин наҷод асосан миёнақад (166-167 см) мебошанд.

Ба наҷоди мовароуннаҳрӣ тоҷикон (тозатарин намуди зохирии наҷоди онҳо дар симои тоҷикони кӯҳистон ва ноҳияҳои даромадгоҳи Помир боқӣ мондааст) ва ўзбекҳо мансуб мебошанд, вале дар симои ўзбекҳо аломатҳои наҷоди муғул хеле аён ба назар мерасанд.

Дар бораи пайдоиши ин наҷод чанд фарзия ҳастанд. Мувофиқи яке аз ин фарзияҳо наҷоди мазкур дар натиҷаи омезиши чанд наҷоди типӣ европоие пайдо шудааст, ки дар давраҳои хеле қадим дар Осиёи Миёна маскун будаанд, мувофиқи дигар фарзия, наҷоди мазкур натиҷаи инкишофи тақмили яке аз он наҷодҳо мебошад ва ин протсесс дар ибтидои ҳазораи якуми милод ҷараён дошт. Баъзе антропологҳо ин санаро хеле дуртар бурдаанд.

Дар миёнаҳои ҳазораи I милод омадомади тоифаҳои турк ва дигар қавмҳои муғулнаҷод хеле зиёд мешавад. Вале дар марҳалаи аввал муғулшавии симои наҷод нисбат ба протсесси туркшавии забони он хеле суст-тар буд.

Дар давраҳои минбаъдаи таърихӣ инкишофи тақмили наҷоди мовароуннаҳрӣ давом дошт ва алҳол он хеле дигар гаштааст ва дар ҳар як ноҳияҳои суқунати мардум соҳиби хусусияти хос мебошад (ин тағйиру дигаргуниҳо натиҷаи протсессиҳои гуногуни тақмилу инкишофи чандинасрӣ, натиҷаи омезиш ва ё худ баръакс, ҷудоии мардум мебошад).⁷⁷

Дар Осиёи Миёна дар давраҳои ибтидои истилои арабҳо суғдӣ, фарғонӣ, хоразмӣ, ҳайтоӣ барин забонҳои шарқиронӣ паҳн шуда буданд. Забони портӣ, ки ба доираи забонҳои ғарбиэронӣ мансуб аст, дар аввалҳои асрҳои V-VI дар хоки Туркменистони ҷанубӣ ва Хуросон умуман барҳам хӯрда буд.

Забони имрӯзаи тоҷикӣ аз забонҳои ғарбиэронӣ мебошад. Ба ақидаи забоншиносон асоси он лаҳҷаи ҷанубу ғарбии Форс аст, ки он баъдтар ба тарафи шимол ва шимолу шарқ паҳн шуда, бисёр унсурҳои забонҳои гурӯҳи шимолу ғарбӣ, аз ҷумла, унсурҳои забони портиро ҳазм менамояд ва билохир, дар ин забон аломату хусусиятҳои бисёр лаҳҷаҳои ғарбиэронӣ бо ҳам омезиш меёбанд.

Навиштаҷоти форсӣ (аниқтараш форсии миёна)-и асрҳои VII-VIII, ки дар қарибии Марв ёфт шуд, равшан далолат мекунад, ки дар ин давра дар ин ҷойҳо бо забони форсӣ (тоҷикӣ, ки онро «забони форсии дарӣ» ё худ «забони форсӣ» ҳам номиданд) ҳарф мезаданд. Мувофиқи маълумоти пурарзиши ал-

⁷⁷ Ошанин Л.В., 1937; 1957; 1957 а; 1958; 1959; Ошанин Л.В. ва Зезенкова В.Я., 1953; Гинзбург В.В., 1949; 1959; 1964; Дебец Г.Ф., 1948; Рычков Ю.Г., 1969 ва диг.

Чахшиёрӣ то худи соли 742⁷⁸ дар Хуросон хати форсиро кор мефармудаанд (эҳтимол, ин хат дар асоси хуруфоти паҳлавӣ тартиб ёфта буд) ва зимнан котибонро мугон меномиданд. Мувофиқи ривояти ал-Мукаффаъ ва Макдисӣ ҳам чунин бармеояд, ки дар нимаи аввали асри VIII дар Балх забони форсӣ паҳн шуда буд.

Аллакай дар асрҳои VII-VIII мавқеъ ва мақоми ин забон дар шимолу шарқи Эрон, шимолӣ Афғонистон, ҷануби Осиёи Миёна ва, аз ҷумла, дар ҷануби Тоҷикистон хеле мустаҳкам шуд. Дар ин бора ғайр аз маълумоти ал-Мукаффаъ, ки дар боло зикр шуд, инчунин маълумотҳои зерин шаҳодат медиҳанд: маълумоти Хой Чао дар бораи вучуд доштани забони махсуси таҳорӣ, маълумоти Табарӣ роҷеъ ба он, ки аҳли Тахористон шикасти арабҳоро масхаракунон ҳаҷвияҳо месуруданд ва ниҳоят маълумоти топонимика. Дар асарҳои олимони асрҳои VIII-X забони тоҷикӣ бо Хуросон, аз ҷумла, бо Балх илҳоқ карда шудааст. Аз эҳтимол дур нест, ки маҳз дар ҳамин давра, яъне дар давраи пеш аз истилои араб муҳимтарин хусусиятҳои он забон ташаккул ёфта буд. Сабабҳои гуногуни сиёсӣ, таъкиб карда шудани маданияти маҳаллӣ – ҳамаи ин носозиҳо пеши роҳи инкишофи минбаъдаи забонҳои суғдӣ, хоразмӣ ва дигар забонҳои шаркизониро гирифта буданд. Дар айни замон дар ин давра кӯчुकӯчи мардуми зиёде, ки аксари онҳо ба «забони форсӣ» ғап мезаданд, хеле авҷ гирифт.

Забони форсӣ аз Марв, Балх ва дигар марказҳои маъмурӣ, иқтисодӣ ва маданияи Хуросони шимолӣ ба тамоми Мовароуннаҳр интишор ёфта, бо-тадриҷ ҷои забонҳои шаркизонии Осиёи Миёна – суғдӣ, таҳорӣ (бохтарӣ)-ро гирифт. Барои илм тафсилоти ин протсесс ва шароити аниқи ҷараёни он то-риқ аст. Эҳтимол, забони форсӣ чандин аср пеш аз истилои арабҳо ба Осиёи Миёна баробари монавия омада бошад. Аниқ маълум, ки дар марказҳои калони Осиёи Миёна, масалан, дар Самарқанд дар асрҳои VI-VII ҷамоатҳои калони монавиён амал мекарданд. Мо асос дорем иддао кунем, ки дар ҷамоатҳои монавиёни ин ҷо ҳам чун дар ҷамоатҳои монавиёни Туркистони шарқӣ ба забони форсӣ ғап мезаданд. Истилои арабҳо, ба ҳайъати хилофат дохил карда шудани Мовароуннаҳр, ҷоннок шудани робитаи иқтисодӣ ва маданияи Мовароуннаҳр бо дигар вилоятҳои хилофат, паҳн шудани ислом – ҳамаи инҳо ҳам протсесси дар Мовароуннаҳр паҳн шудани забони форсиро хеле тезонида метавонист.

Пеш аз ҳама бояд гуфт, ки дар ҳайъати лашкари арабҳо, ки Мовароуннаҳрро истило мекард, бисёр одамони ғайриараб ҳам буданд, ки онҳоро маволи меномиданд. Маволиён он мардуме буданд, ки зери тасхири арабҳо монда, исломро низ қабул карда, дар ҳимояти яке аз қабилаҳои араб буданд. Дар лашкари волиёни Хуросон, ки ба истилои Мовароуннаҳр роҳбарӣ мекарданд, ин гуна маволиҳо зиёд буданд ва аксари онҳо аз худи Хуросон мешуданд. Ин маволиҳои форсизабони чоҳу давлатталаби ҳарису зархарид, ки исломро оварда буданд, бо ҷидду ҷаҳди тамоми Мовароуннаҳрро тасхир намуда, дар вилоятҳои истилошуда исломро зӯрақӣ ҷорӣ мекарданд. Албатта, дар ин гуна шароит ҳудуди интишори забонро ба ҳудуди паҳншавии халқ баробар кардан лозим нест, зеро маълум ки ҳудуди паҳншавии забон хеле васеътар мешавад (мисоли классикии ин ҳодиса таърихи дар Европай ғарбӣ паҳн шудани забони латинӣ аст). Мувофиқи ривояти ҳадисҳо забони форсӣ дар ҳамон давраҳо ва зотан дар давраҳои сонитар ҳам, василаи муҳими тарғиби дини

⁷⁸ Соли 742 забону хати арабӣ барои коргузорию идораи маъмурии Хуросон ва Мовароуннаҳр, ки маъмуран ба вилояти Хуросон итоат мекард, ҷаътмӣ эълон карда шуд.

ислом буд. Ба қавли Наршаҳӣ (асри X) дар як масҷиди Бухоро, ки соли 713 бино шуда буд, Қуръонро ба забони форсӣ кироат мекардаанд. Чунин ҳодиса маълум, ки соли 728 яке аз воизони дини ислом аз тарғиби дин дар Самарқанд фақат ба ҳамин асос даст кашидааст, ки забони форсиро ба хубӣ намедонистааст.

Инаш ҳам маълум, ки ҳам дар паҳн шудани дини ислом ва ҳам дар паҳн шудани забони форсӣ сабабҳои иқтисодӣ ҳам хеле муҳим буданд. Масалан, қабули ислом каси исломовардаро аз баъзе андозҳо озод мекард, робитаҳои сиёсӣ, маданӣ ва иқтисодии байни Мовароуннаҳр ва Хуросону дигар ноҳияҳои Эрон, тоҷирону касибони шаҳрҳои Суғдро водор менамуд, ки забони форсиро азхуд кунанд.

Албатта, протсессии ба забони форсӣ гузаштани аҳолии суғдизабони Мовароуннаҳр протсессии тӯлонӣ буд. Аз қайдҳои сайёҳи Хитой Сюан-сзан, ки соли 630 саросари Осиёи Миёнаро гашта буд, дида мешавад, ки номи Су-ли (яъне Суғд) ба тамоми кишвари нопайдоканор – аз ҳуди Суёоб (водиҳои дарёи Чу) сар карда, то ҳуди Кеш (Шаҳрисабзи ҳозира, яъне андаке ҷанубтари Самарқанд) нисбат дорад, яъне ҳам забони мардуми ин кишвар ва ҳам хати он суғдӣ буд. Чи тавре мебинем, дар ибтидои асри VIII забони суғдӣ на фақат дар хоки ҳуди Суғд (водиҳои Зарафшон ва ноҳияҳои атрофи он, воҳаи Қашқадарё ва ғ.), балки дар хоки Ҳафтруд низ паҳн шуда буд, ки он ҷойҳоро суғдиён ғайбона тасхир мекарданд. Боз як исботи он, ки аҳли водиҳои Зарафшон дар ҷорӣ аввали асри VIII ханӯз ба забони суғдӣ ғайб мезаданд, ҳуди ҳамон ҳуҷҷатҳое мебошанд, ки аз Қалъаи Муғ ба даст омада буд. Тадқиқи ин ҳуҷҷатҳо нишон дод, ки тамоми муқотибаи Деваштиҷ ва дигар феодалиҳои Суғд ба забони суғдӣ бурда мешуд. Мақтубҳое, ки аз номи Деваштиҷ фиришода шуда буданд ва тамоми мақтубҳое, ки ба номи Деваштиҷ меомаданд, ба забони суғдӣ навишта шудаанд. Наршаҳӣ як воқеаи аҷибро овардааст, ки ба давраи истилои арабҳо тааллуқ дорад. Истилогарон аҳли Бухоро барои хондани намоз маҷбуран ба масҷиде мебуданд, ки соли 713 сохта шуда буд. Азбаски бухориён (ё худ як қисми бухориён) дар он вақт на забони арабӣ ва на забони форсиро медонистанд, ба ин сабаб дар қайи намозхонҳо як одами махсус меистоду ба забони суғдӣ луқма меод, ки қай ба сачда раванд, қай аз ҷой хезанд ва умуман одоби намозро чи гуна ба ҷо оваранд.

Аз афти қор, фақат дар асрҳои IX-X қисми асосии мардуми шаҳрҳои қалони Мовароуннаҳр (Самарқанд, Бухоро ва ғ.) ба забони форсӣ гузаштанд.

Чи тавре маълум аст, ханӯз дар асри X дар Бухоро адабиёти мукаммали форсизабон вучуд дошт. Вале дар кишлоқҳои, дар ҷойҳои дур аз шаҳрҳои қалон, дар ноҳияҳои дурдасти қўхистон забони суғдӣ дар амал буд. Ба қавли географи араб Мақдисӣ дар охири асри X дар рустакҳои Бухоро (дар деҳаҳои тобеи Бухоро) ба забони суғдӣ ғайб мезаданд: «Суғдиён худ забондоранд; забони рустакҳои Бухоро низ тобеи он аст; ҳама забон хеле лаҳҷаҳо дорад. Вале ҳама якдигарро мефаҳманд, он ҷо имоми аъзам Муҳаммад ибни Фазлро дидам, ки ба суғдӣ бисёр ҳарф мезад».

Чи тавре дар боло ҳам қайд кардем, дар сарғаҳи Зарафшон ва алалхусус, дар ноҳияи шохобҳои сарғаҳи он лаҳҷаҳои забони суғдӣ дар тӯли тамоми асрҳои миёна вучуд доштанд ва яке аз онҳо бошад, дар водиҳои Яғноб (шохоби чапи Зарафшон) дар рӯзҳои мо ҳам вучуд дорад.

Аҳолии суғдизабон ба забони форсӣ гузашта, ба он баъзе унсурҳои забони суғдӣ, алалхусус, унсурҳои лексикӣ худро дохил мекарданд.⁷⁹

⁷⁹ Лившиц В.А., 1957, с. 31 ва диг.

Айнан бо ҳамин роххо забони форсӣ аз ноҳияҳои қадимии Тахористон лаҳҷаҳои маҳаллии шарқирониҳо аз байн бардошт.

Хуллас, забони форсӣ аввал дар шаҳрҳо ва баъди он дар кишлоқҷойҳо паҳн шуд, ки дар ин ҳел ҷойҳо то ҳуди асрҳои X–XI ҳам бисёр одамон зиндагонӣ мекарданд ва ба забони суғдӣ гап мезаданд. Мувофиқи ривояти сайёҳони асри X ва маъхазҳои ҳаттии ҳамон давраҳо, забони форсӣ, яъне забони тоҷикӣ ба чанд лаҳҷа тақсим мешуд ва мардуми ҳар як ноҳия ва ҳатто шаҳрҳои калон бо лаҳҷаи худ гап мезаданд. Лаҳҷаҳои Самарқанд, Ҳирот Нишопур, Марв, Балх ва ғ. номбар шудаанд. Дар айни ҳол, лаҳҷаҳои шарқ ба туфайли ҷудо шуда мондани худ, ба туфайли махсус будани талаффузи калимаҳо ва бисёр истифода шудани калимаҳои забонҳои шарқиронӣ аз лаҳҷаҳои ғарб фарқи калон дошт. Лаҳҷаҳои шарқро «форсӣ» ва лаҳҷаҳои ғарбро «аҷамӣ» меномиданд ва истилоҳи «форсӣ»-ро хеле баъдтар ба лаҳҷаҳои ғарб нисбат меодагӣ шуданд. Ба ақидаи забоншиносон, аллакай дар асрҳои X–XI баъзе хусусиятҳои забоние ба назар мерасиданд, ки хоси забони имрӯзаи тоҷикӣ буданд ва онро аз забони имрӯзаи форсӣ фарқ мекунонданд. Вале фақат пас аз мурури ним ҳазор сол ин фарқият як шакли муайяно гирифта тавонист.

Бисёр масъалаҳои муҳими ташаккул ва тақомули забони тоҷикӣ ҳанӯз мавриди тадқиқи амиқи забоншиносон нашудааст: масалан, ҳоло ҳам масъалаи замон ва макони ташаккули ин забон баҳснок мебошад.⁸⁰

Ба забони тоҷикӣ дар асрҳои IX–X адабиёти бой ба вучуд оварда шуд. Ба забони адабии тоҷик лаҳҷаҳои хуросону осӣимиёнагӣ асос гардиданд. Забони адабии тоҷик низ ташаккул ёфта, бо он забон шоҳасарҳои оламшумули адабиёти тоҷику форс навишта шудаанд.

Равнаку ривочи адабиёт басо муҳиму намоён бошад ҳам, фақат як ҷиҳати ташаккулу тақомули забони тоҷикиро таҷассум менамуд. Дар асрҳои IX–X дар илм, дар маданияти моддӣ ва маънавӣ дигаргуниҳои амиқ ба амал омада, дар ниҳояти қор боиси ба вучуд омадани мактабу равияҳои Осиёи Миёна гардиданд. Маданияти вилоятҳои гуногуни таърих беш аз пеш ба ҳамдигар шабоҳат пайдо кардан гирифтанд.

Гарчанде ташаккули халқи тоҷик аллакай дар асрҳои IX–X анҷом ёфта бошад ҳам, дар асрҳои минбаъда низ он бетағйир набуд. Аз як тараф, протсессҳои консолидацияи халқи тоҷик, тақвияти умумии маданияти маънавӣ ва моддӣ он ба амал меомад. Аммо истилоҳи аҷнабиён, парокандагии феодалӣ боиси протсессҳои мешуданд, ки баръакси протсессҳои болоӣ буданд. Дар таърихи этникӣ ва маданияти тоҷикон муносибат ба қавму тоифаҳои туркзабон, ки мақоми онҳо дар ҳазораи II милодӣ якбора боло рафт, беш аз пеш аҳамият пайдо мекард. Байни ин халқҳо қаробате пайдо шуд. Онҳо якҷоя зидди душманони синфӣ ва истилогарони аҷнабӣ мубориза мебаранд. Дар тамоми неҳзатҳои халқии асрҳои минбаъда, дар набардҳои қаҳрамононаи зидди истилогарони хориҷӣ мо тамоми намоёндагони ниёғони халқҳои Осиёи Миёнаро, алалхусус, фарзандони ду халқи наздику ҳамсоя – халқҳои тоҷик ва ўзбекро дар як саф, паҳлӯ ба паҳлӯ, китф ба китф мебинем. Ҳар яке аз ин халқҳо ба ганҷинаи маданияти ҷаҳон дурдонаҳои бебаҳои худро гузошт, мо ин саҳми онҳоро тадқиқ менамоем ва дар айни ҳол, изҳор мебарем, ки онҳо бо ҳамдигар алоқаву робитаи зич доштанд ва ба ҳамдигар таъсир мерасонданд.

⁸⁰ Баъор М.Т., I–II, 1942; Мирзоев А., 1949; Бертельс Е.Э., 1950; Фозилов М.Ф., 1954; Болдырев А.Н., 1955; Семёнов А.А., 1960; Lazačd, 1961; Лившиц В.А., 1962; Капранов В.А., 1964.

Хуллас, дар асрҳои IX-X дар Мовароуннахру Хуросон умумияти азими этномадание ташаккул ёфт, ки он тақрибан пурра ба ҳаёати давлати Тоҳириён, Саффоориён ва, алалхусус, Сомониён дохил мешуданд. Ин умумияти этникӣ фақат дар миёнаҳои асрҳои X-XI ва ё худ дар нимаи аввали асри XI соҳиби ном шуд. Ба қавли Байҳақӣ соли 435/1043-44 яке аз муқаррабони султон гуфтааст: «Мо, ки тозик ҳастем...»⁸¹ То ин дам «тозӣ» гуфта, арабхоро дар назар доштанд. Худи ҳамон Байҳақӣ ривоят мекунад, ки дар муқорибаи назди Дандонакон (1040) ҳиндуву арабу курдҳо фирор карданд ва танҳо сарбозони тозик бо ҷасорат ҷангиданд.⁸² Хуллас, дар нимаи аввали асри XI истилоҳи «тоҷик» номи он халқе гардид, ки дар Осиёи Миёна ва Хуросон ташаккул ёфт.⁸³

Оид ба масъалаи пайдоиш ва инкишофи забони адабиёти классикии тоҷик

Асри X ва асрҳои минбаъда аз давраҳои нашъунамои адабиёти классикии тоҷику форс ҳисоб меёбанд. Осори адабиёти бадеӣ (аксаран, асарҳои манзум), асарҳои таърихӣ ва илмӣ, ки дар ин давра ба вучуд омаданд, дар ҳаёти маданияи мардуми Мовароуннахр, Хуросон, Эрони ғарбӣ, Ҳиндустони шимоли ва бисёр мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Миёна роли калон бозиданд. Ба тавасути тарҷумаи русӣ ва забонҳои Европай ғарбӣ имрӯз ёдгориҳои адабиёти классикии тоҷику форс сарвати маданияи бисёр халқҳои ҷаҳон гардидаанд ва ба ғанҷинаи умумии дунёи ҷаҳонӣ қиматбахое, ки инсоният андӯхтааст, дохил шудаанд.

Масъалаи пайдоиши ин адабиёт ва пайдоишу интишори забони он, бешубҳа, ҳам барои шарқшиносон ва ҳам барои доираи васеи аҳли илму адаб аз масъалаҳои хеле муҳим ҳисоб меёбад. Барои дурусттар фаҳмидани ин масъала, пеш аз ҳама, лозим меояд, ки ба вазъияти таърихӣ маданияи Эрон ва Осиёи Миёна дар асри X ва асрҳои пешина, ба таърихи забонҳои эронӣ ва осори ҳаттии мардуми эронизабон муроҷиат кунем.

Истилои Эрон ва Осиёи Миёна аз тарафи арабҳо ва мусулмонкунонии аҳолии мамлакатҳои забтшуда (асрҳои VII-VIII ва давраҳои баъдина) пайваста бо нест кардани осори ҳаттии қадим ва алифбои мардуми гуногуни эронизабон – алифбои паҳлавӣ дар Эрон, суғдӣ ва хоразмӣ дар Мовароуннахр, бохтарӣ дар Бохтарияи таърихӣ (Тахористон) ва ба ивази онҳо зӯран ҷорӣ кардани забон ва алифбои арабӣ ба вуқӯъ меомад.

Агарчи дар ноҳияҳои ҷудогонаи Эрон (масалан, дар вилоятҳои назди б. Каспӣ), Осиёи Миёна (Хоразм, Суғд) ва Туркистони шарқӣ хати паҳлавӣ, хоразмӣ, суғдӣ, монӣ, насронӣ дар давоми якҷанд асри баъд аз истилои арабҳо

⁸¹ Байҳақӣ, 1969, с. 725.

⁸² Дар ғамон ӯ, с. 758-759.

⁸³ Мандельштам А.М., 1954 а, с.58. Чунин этимологияи халқӣ нааст, ки калимаи «тоҷик» аз «тоҷ» аст. Вале ба ақидаи аксари забоншиносон ин ном ба номи «тай» ном қабилаи арабӣ вобастагӣ дорад. Ёамсоияи арабӣ ва пас аз он дигар халқҳои ёам, арабӣоро бо номи қабиланои онӣ ном мебарданду фақат он номро ба талаффузи худ мувофиқ ме-сохтанд. Аллақай дар асри I милод ин ном ба хитоинӣ маълум буд. Баъди Осиёи Миёнаро истило кардани арабӣ ва ислом овардани мардуми он истилоҳои портусуғдий «тоҷик»-ро ба аъли мусулмони муқимии эронизабони Осиёи Миёна нисбат доданд (Бартольд В.В., 1963 д, с. 455-457; 1963 г, с. 469-470; Лившиц В.А., 1962 в, с. 87-88; ĩailŷu H.W., с. 20-21).

то дараҷае нигоҳ дошта шуда бошанд ҳам,⁸⁴ дар баробари тадричан ба дини ислом гузаштани аҳоли имкониятҳои вучуд доштан ва инкишоф ёфтани хатҳои ғайриарабӣ ҳамоно суст шудан мегиранд. Асарҳое, ки бо алифбои ғайриарабӣ навишта мешуданд, бо як худи шакли зоҳириашон дар шуури мусулмонон ба ақидаҳои динии қадимаи хилофи ислом алоқа пайдо намуда, бе-рахмона несту нобуд карда мешуданд.⁸⁵

Забони арабӣ – забони табақаи болои хилофат ва дини ҳукмронии он чун аслиҳаи мутамарказонии ҳокимият ва ҳукмронии идеологии истилогарони араб хизмат мекард. Соли 81 х. (700-701 м) забони арабӣ забони давлатӣ эълон гардида, ба тадриҷ коргузори ва мукотибаи расмӣи вилоятҳои таҳти тасарруфи хилофат ба ҳамин забон гузаронида мешавад. Сафолпораҳои алифбои арабӣ сабтшуда, ки аз ҳафрии археологии Марв ёфт шудаанд ва зоҳиран ба асрҳои VII-VIII тааллуқ доранд, нишон медиҳанд, ки дар Марв тақяҳои маъмурияти хуросонӣ ва мовароуннаҳрии араб ба мақсади тайёр кардани амалдорони арабидон таълими забон ва хати арабиро қорӣ карда будаанд. Мувофиқи маълумоти ал-Ҷаҳшӣрӣ, аз соли 742 донишҷӯи забон ва хати арабӣ барои маъмурияти Хуросон ва ҳамчунин Мовароуннаҳр, ки таҳти идораи ҳукумати Хуросон қарор гирифта буд, ҳатмӣ ва маҷбурӣ гардид. Дар баробари ин дар мукотибаи расмӣ на танҳо намоёндогони ҳокимияти араб, балки ҳокимони маҳаллӣ ҳам (лоақал хангоми алоқа бо маъмурияти араб) аз забони арабӣ истифода мебуданд. Ин иддаоро, масалан, қадимтарин санади арабизабони аз ҳудуди Мовароуннаҳр ёфтшуда – номаи машҳури «шоҳи Суғд, ҳокими Самарқанд» Девоштак ба ҳокими араби Хуросон (718-719) низ мавҷуд аст.⁸⁶ Забони арабӣ дар ин давра на танҳо дар мукотибаю коргузори, балки дар адабии илмӣ, дар назм ва дигар соҳаҳои маданияти хаттии мардуми эронизабон қорӣ карда мешавад. Рисолаҳои илмӣ ва асарҳои сершумори бадеии ба забони арабӣ навиштаи намоёндогони вилоятҳои гуногуни Эрон ва Осиёи Миёна, чунончи, Ибн ал-Мукаффаъ (721-757, номи форсиаш Рӯзбех), Ибни Хурдодбех (820-қариби 912) ва ат-Табарӣ (соли ваф. 923) аз Форс; ал-Хоразмӣ (780-847) ва ал-Берунӣ (973-1048) аз Хоразм; Башшор ибни Бурд (710–784) аз Хуросон; ал-Хураймӣ (асри VIII) аз Суғд; Саолабӣ (961-1038), Наршахӣ (асри X), Ибни Сино (қариби 980-1037) аз Бухоро ва ғ. маълуму машҳуранд. Саолабӣ дар асари ҳудаш «Ятимат-уд-дахр» дар бораи 119 шоире, ки дар Хуросон ва Мовароуннаҳр дар замони ҳукмронии Сомониён зиндагӣ карда, ба забони арабӣ шеър эҷод кардаанд, маълумот додааст. Албатта, қисми зиёди ин шоирон, ба табақаи аёнӣ ашроф ва доираҳои расмӣи ҳукмрон мансубанд. Ин ҳам маълум аст, ки шоир Абӯ Нувос (742-қариб 812), ки худ фарзанди форсдустар аст ва шеърҳои ӯро дар дарбори Хорунрошид ба забони арабӣ эҷод кардааст, – мувофиқи маълумоти «Таърихи Систон» дар шеърҳои ӯ калимаҳои форсиро ҳазломезона дохил кардааст.⁸⁷

⁸⁴ Ниг.: Нўннинг В. В., 1958; Оранский И.М., 1960, с. 167, 187, 196; «История таджикского народа», т. I, 1963, с. 431–563, 556–565.

⁸⁵ Мурольят фармод ба ахбороти ал-Берунӣ дар бораи аз тарафи Қутайба нест кардани ёдгориҳои хаттии Хоразми қадим. Ниг.: Берунӣ, 1957, с.48, 63. Муқ. кунед: нақли дар «Тазкираи Давлатшоҳ» (асри XV) дар бораи бо фармони амири Хуросон Абдулло ибни Тоғир (солҳои 828-844) нобуд кардани «мероси зардушті» ва умуман «асарҳои ғайриарабӣ» (Ниг.: И. М. Оранский, 1960, 257).

⁸⁶ Крачковский В.А. ва И.Ю., 1934, с. 52; 1955, с. 182–212.

⁸⁷ Дар бораи шоирони форс, ки ба арабӣ шеър эҷод кардаанд, ниг.: Эберман В. А., 1927. Муфассал доир ба наът ва эълодиёти Абӯ Нувос ниг.: Шидфар Б.Я., Абу Нувас. М., 1978.

Ба маданияти хаттии мардуми эронизабон дохил шудани забони арабӣ, албатта, забонҳои зиндаи эронии аҳолии Эрон ва Осиёи Миёнаро аз байн бурда натавонист. Забони арабӣ ба сифати забони адабиёти хаттӣ танҳо дар байни қисмати миқдоран ночизи табақаи ашроф, шоирон ва олимони дарбор ривоч ёфта буд. Оммаи васеи аҳолии шаҳру деҳкадаҳои Мовароуннаҳр, Хуросон, Систон, Эрони ғарбӣ бошад, ба забони модарӣ сӯҳбат мекарданд, ба ин забон суруд ва дostonҳои қаҳрамонӣ эҷод менамуданд. Забони арабӣ барои онҳо ҳамеша бегона монд, вале бо сабабҳои дар боло овардашуда эҷодиёти бадеии мардуми эронизабон дар асрҳои аввали ҳукмронии ислом дар хат инъикос наёфта ва аз ин рӯ, осори хаттии онҳо барои наслҳои оянда боқӣ намондааст.

Дар ҳаёти таърихӣ маданӣ ва адабии халқҳои Эрон ва Осиёи Миёна роли нисбатан муҳимро забоне бозидааст, ки дар сарчашмаҳо бо номи «забони порсӣ» ё «забони форсӣ» оварда мешавад. Бо ин забон эҷодиёти даҳанакии халқ, бе шакку шубҳа, ҳеч гоҳ (хатто дар замони истилои арабҳо ҳам) қатъ нашудааст. Аммо аз он ҷо, ки ин эҷодиёти бадеӣ дар хати арабӣ сабт нагардидааст, қариб тамоман номаълум монда, танҳо аз рӯи баъзе маълумоти парокандае, ки аксаран аз асарҳои ҷуғрофидонҳо ва муаррихони арабизабони асрҳои аввали ҳукмронии ислом ба даст оварда шудаанд, муҳокима рондан мумкин аст. Масалан, мувофиқи маълумоти ал-Ҷоҳиз (соли ваф. 869) шоири аслан форсии асри VII Ибни Муфарриғ дар Басра ба тамасхури тӯдаи одамон бо каломии мавзунӣ форсӣ ҷавоб гуфтааст.⁸⁸

В.В.Бартолд дубайтаи форсии ба ҳаробаҳои Самарқанд бахшидаро, ки Ибни Хурдодбех (асри IX ва аввали асри X) ҳифз намудааст, қайд мекунад.⁸⁹ Бартолд ҳамчунон маълумоти Табариро дар бораи шайхҳои Мароға, ки шеърҳои «ба форсӣ» эҷодкардаи Муҳаммад ибни Баисро (ваф. миёнаҳои асри IX) меҳондаанд, хотирнишон кардааст. Дигар маълумоти Табарӣ (дар санаи 727/728 ва 737) оид ба суруди ҳазломезе, ки сокинони Балх дар бораи ҳуҷуми бебарори қoиммақомии араб дар Хуросон – Асад ибни Абдуллоҳ ба муқобили мардуми башӯромадаи кӯҳистони Хатлон эҷод кардаанд, дар фасли гузашта зикр гардид.⁹⁰

Қаринаи ин маълумот ва худи характери суруд нишон медиҳад, ки вай аз байни халқ баромадааст. Ҳамин тавр, шубҳае намонда, ки дар ибтидои асри VIII забони зиндаи аҳолии Балх (ва ё қисми он) забони форсӣ будааст. Эҷодиёти бадеӣ ба ин забон, бешубҳа, дар байни монавиҳо низ вучуд дошт. Инро ду порчаи шеърӣ ба хати монӣ навишташуда, ки аз рӯи хулосаи профессор Ҳеннинг ба қалами яке аз ҳамзамонони Рӯдакӣ тааллуқ дорад, тасдиқ мекунад.⁹¹

Шароити ба майдони васеи ҳаёти сиёсӣ ва маданӣ баромадани забони форсӣ ва барои дар хати арабӣ таҷассум кардани он, пеш аз ҳама, дар вилоятҳои шарқии хилофат – дар Мовароуннаҳр, Хуросон, Систон пайдо шуда буд. Маҳз дар ҳамин ҷойҳо аввалин давлатдориҳои мустақили Тоҳириён (821-873), Сафғориён (873-903), Сомониён (875-999) ба вучуд омаданд ва аёнӣ ашрофи феодалии маҳаллӣ ва доираҳои тарафдори онҳо забони модарии худ, забони аҳолии маҳаллӣ – забони форсиро ба сифати забони давлатӣ ва адабӣ пешниҳод карда, бо ҳамин роҳ истиқлолияти сиёсӣ ва маданияти худро дар наз-

⁸⁸ Ниг.: Март Ю.Н., 1939, с. 63.

⁸⁹ Ниг.: BSOS, vol. II, part. IV, 1923, pp. 836–838; ИАН, 1933, № 3, 270–271.

⁹⁰ Табарӣ, II, 1492, 1494, 1603.

⁹¹ Ниг.: Hñnning W. B., 1962.

ди хилофати араб таъкид ва таъйид менамуданд. Аз ин рӯ, табиист, ки аввалин кӯшишҳои сабти ҳаттии ин забон ба воситаи алифбои арабӣ дар сарзамини Мовароуннаҳр, Хуросон ва Систон ба вуқӯ пайваستاаст. Ба илм кай, дар кучо ва аз тарафи кӣ дар таълифи асарҳои бадеии форсӣ истифода шудани алифбои арабӣ маълум нест, аммо равшан аст, ки ҳуди зиндагӣ, шароити таърихии Мовароуннаҳр, Хуросон ва Систони то асрҳои IX-X бо забони маҳаллӣ ба вучуд овардани хат ва адабиёти ҳаттиро тақозо мекарданд. Харчанд маълумоти сарчашмаҳо қомилан саҳеҳ ва аниқ набошанд ҳам, ба ҳар ҳол метавонанд вазъияти муайяни таърихиеро, ки дар он протсессии забони адабии арабиро танг карда баровардани забони форсӣ ба вуқӯ мепайваست, хеле равшан нишон диҳанд. Маълумоти нисбатан машҳур ва пурарзише, ки ин амри воқеиро ба дурустӣ акс мекунад, дар «Таърихи Систон» сабт гардидааст. Дар сарчашмаи мазкур дар боби ҳучуми Яъқуб ибни Лайси Саффорӣ ба Ҳирот (867) чунин оварда шудааст: «...шуаро ба шарафи ӯ шеърҳои арабӣ гуфтанд: «Оллоҳ шаҳриён ва рустоёнро бо салтанати Яъқуби қобил ва қодир шарафёб гардонид... Чун ин қабил шеър бихонданд, Яъқуб, ки марди ноҳондае буд, аз маънӣ огоҳ нашуд. Муҳаммад ибни Восиф ҳузур дошт. Ӯ дабири девони сифир буд ва шахси муаддаб. Он вақт номаи порсӣ набуд. Яъқуб бигуфт: «Чаро он гуфт, ки ман намефаҳмам?» Пас, Муҳаммад ибни Восиф шеъри порсӣ гуфтан гирифт ва аввалин касе аз Аҷам буд, ки шеъри порсӣ гуфт...»⁹²

Дар ин маълумот сабабҳои аз шеърҳои арабӣ ба шеърҳои форсӣ гузаштани шоирони маҳаллӣ қолиби диққат аст: ба намоёндаи ҳукмрони маҳаллӣ Яъқуб ибни Лайс шеъри ба арабӣ гуфташуда бегона ва нофаҳмост.

Дар сарчашмаҳо, инчунин дигар шоирони ин давра, ки ба забони форсӣ шеър мегуфтанд, зикр гардида,⁹³ порчаҳои алоҳида аз осори бадеии онҳо оварда шудаанд.⁹⁴ Қобили қайд аст, ки қариб ҳамаи ин шоирон дар Мовароуннаҳр, Хуросон, Систон – вилоятҳои, ки дар ҳудуди онҳо протсессии ташаккули халқи тоҷик ба вучуд меомад, таваллуд ёфта, умр ба сар бурдаанд. Инкишофи пуршукӯҳи адабиёти классикии тоҷику форс, махсусан, аз давраи Сомониён, аз даврае, ки Рӯдакӣ (охири асри IX миёнаи асри X) ва Фирдавӣ (933/934-1020 ё 1025) ва инчунин, ҳамзамонҳои онҳо Дақиқӣ (соли ваф. 977), Абӯлҳасан Шаҳиди Балхӣ, Абӯшақури Балхӣ ва дигарон асарҳои пурқимати бадеиашонро ба забони форсӣ эҷод кардаанд, сар мешавад. Ба вучуд омадани аввалин асарҳои насрии адабиёти классикии тоҷику форс низ ба ҳамин замон ва маҳал тааллуқ доранд, ки дар байни онҳо, пеш аз ҳама, асарҳои зеринро бояд ном бурд:

1) «Муқаддимаи Абӯмансурӣ»-и «Шоҳнома», ки соли 957 дар Тӯс (Хуросон) навишта шудааст;

2) «Дорушиносӣ»-и Муваффақи Ҳиравӣ дар замони ҳукмронии Мансур ибн Нӯх (961-976) дар Бухоро навишта шудааст;⁹⁵

3) «Худуд-ул-олам» асари ҷуғрофии муаллифаш номаълум, ки соли 982/983 дар Гургон (шимоли ғарби Афғонистони имрӯза) ба таълифи он шурӯъ кардаанд;

⁹² Ин порча дар чанд тарҷума, аз ҷумла, дар тарҷумаи русӣ ҳам маълум аст. Ниг.: ВЯ, 1955, № 5, с. 79–80; Оранский И.М., 1960, с.264-265; «Таърихи Систон», 1974, с.210-213.

⁹³ Kūmpis Ch. H., GDMG.

⁹⁴ Аз рӯи ӯсиби Л.П. Смирнова танҳо дар «Таърихи Систон» 126 байт ба забони форсӣ оварда шудааст. Ниг.: «Таърихи Систон», 1974, с. 29.

⁹⁵ Маъз ӯямин асар аз қадимтарин дастхатҳои бо хати арабӣ китобатшудаи тоҷикӣ-форсӣ, ки то замони мо омада расидааст.

4) Асари ҷуғрофии Абулмуайяди Балхӣ, ки бо номи «Аҷоиб-ул-булдон» ва ё «Китоби аҷоиботи баҳру бар» ⁹⁶ машҳур аст.

Аз миёнаҳои асри XI адабиёти классикии тоҷикӣ форс бо як қатор асарҳои оригиналии таърихӣ, монанди «Зайн-ул-аҳбор»-и Абӯсаиди Гардезӣ (таълифаш дар байни солҳои 1048 ва 1052), «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ (соли ваф. 1077), «Таърихи Систон» (муаллифаш маълум нест, қисми асосиаш, ба назари мо, дар нимаи дувуми асри XI навишта шудааст) бой мебардад.

Майли дар адабиёти ҳаттӣ қорӣ қардани забони модарӣ дар фаъолияти тарҷумонии давраи Сомониён низ равшан мушоҳида мешавад. Дар байни асарҳои дар ин давра аз арабӣ ба забони форсӣ тарҷумашуда асари машҳури «Таърихи Табарӣ» ва асари дигари қалонҳаҷми ӯ «Тафсир» (тафсири Қуръон) аҳамияти бештар касб кардаанд. Тарҷумаи ҳар дуи ин асар (аниқтараш тарҷумаи асари аввал тафсир аст) ба як давраи муайян (қариб соли 963)⁹⁷ тааллуқ дошта, бо фармони ҳокимони сомонӣ ва муқаррабони онҳо иҷро шудаанд. Тарҷумаи «Таърихи Табарӣ» ба қалами ходими намоёни давраи Сомониён Абӯалӣ Муҳаммад Балғамӣ, ки чун ҳомии адабиёт низ машҳур аст, тааллуқ дорад. Худи Балғамӣ дар сарсухани арабии асар сабаби ба тарҷума даст задани худро чунин баён мекунад: «Ва (ин китобро) порсии дарӣ гардонидам, то малик ва атбои ӯ битавонанд хондан ва фаҳмидан ва ба ҳар касе, ки бихоҳад маонии он дониш, мушқиле рӯ наёрад». Айнан бо ҳамин ният китоби «Тафсир» ҳам, мисли асари зикршуда, бо фармони амири сомонӣ Мансур ибни Нӯҳ (961-976) ба забони форсӣ тарҷума шудааст.

Боз як далели дигарро меорем, ки ба давраи Сомониён мансуб аст:

Амири Сомонӣ⁹⁸ уламои Мовароуннаҳрро ҷамъ карда, супориш дод, ки асаре роҷеъ ба ону русумот иншо кунанд. Имомҳои Бухоро ба Ҳочаимом Абулқосим Ҳакими Самарқандӣ⁹⁹ ишора карданд. Вай ин китобро ба арабӣ таълиф намуд ва қуллӣ уламо писандиданд. Пас амир «фармуд, ки ин китобро ба порсӣ бояд қард, то ҳоссу омор манфиат бувад». Аз ин маълумот ва далелҳо чунин бармеояд, ки сабаби асосии қорӣ қардани забони ҳаттии форсӣ асарҳои бо ин хат навишташударо ба аҳолии маҳаллӣ дастрас намудан будааст.

Забони арабӣ, албатта, якбора ҷои худро ба забони форсии нав соҳиби хатшуда надод. Адабиёти ҳаттии арабӣ ва адабиёти ҳаттии форсӣ дар муддати мадид ба таври мувозӣ вучуд доштанд.¹⁰⁰ Аммо забони форсӣ кам-кам доираи истеъмоли забони арабиро дар соҳаҳои гуногуни адабиёти ҳаттӣ маҳдуд қардан гирифт. Таваҷҷӯҳ шавад ба ин маълумоти «Таърихи Систон»: «Шуарои араб ба ӯ шеърҳои зиёде бахшиданд, аммо матлаби мо дар ин китоб

⁹⁶ Ин асари ягонаи Абулмуайяди Балхист, ки дастраси мо гардидааст. Асарҳои дар дигар сарчашмаҳо («Таърихи Систон») ёдоваршудаи ин муаллиф («Шоънома»-и манзум ва мансур, инчунин китоби «Гаршосп», ки шояд ба таркиби асари аввала дохил мешуда бошад) чун иқтибосҳои алоҳида дар асарҳои муаллифони дигар боқӣ мондаанд. Дар бораи Абулмуайяди Балхӣ ва асарҳои ӯ ниг.: Lazaǧd G., Aǧl Mǧʻayadi ĩalkhi, 1967; дар китоби «Таърихи Систон», с. 30–31.

⁹⁷ Таҳмин мекунам, ки гӯё тарҷумаи «Таърихи Табарӣ» соли 936 сар шуда бошад. Ниг.: Грязневич П.А. ва Болдырев А.Н., 1957, с. 55, эзоҳи 37.

⁹⁸ Аз афти қор, Наср II (914–943) ё Нӯҳ I (943–954).

⁹⁹ Соли 953/954 вафот кардааст.

¹⁰⁰ Аънаи аз забони арабӣ истифода бурдан махсусан дар асарҳои динӣ ва илмӣ хеле устувор буд.

шеъри порсист, ба истиснои он мавриде, ки мо очиз бошем ва шеъри порсӣ пайдо карда натавонем».¹⁰¹

Чунон ки дуруст таъкид шудааст, интишори забони форсӣ дар соҳаҳои гуногуни хат «қонуниятҳои прогрессивии таърихӣ буда, муборизаи мардуми як қатор давлатҳои Эрон ва Осиёи Миёнаро ба муқобили ҳукмронии сиёсӣ ва мафқуравии хилофат инъикос мекард».¹⁰²

Далелҳои сершумори ҳаёти маданӣ ва адабии Осиёи Миёнаи пеш аз муғул нишон медиҳанд, ки забони арабӣ барои аҳолии ин мамлакатҳо ҳамеша бегона буд ва дар хат қорӣ қардани забони ин мардум, яъне забони порсӣ яке аз муҳимтарин заруратҳои замон ба шумор мерафт. Маълум аст, ки асари Наршахӣ «Таърихи Бухоро» бори аввал ба забони арабӣ (933–934) навишта шуда буд, аммо соли 1128 ба забони форсӣ тарҷума шуда, соли 1178 ин тарҷума дубора таҳрир ёфт.

Дар ин бора мутарҷими асар дар муқаддимаи он чунин менависад: «Ва таълифи ин китоб ба арабӣ будааст ба иборати балеғ... ва чун бештар мардум ба хондани китоби арабӣ рағбат наменамуданд, дӯстон аз ман дархост қарданд, ки ин китобро ба форсӣ тарҷума кун. Дархости ишонро иҷобат қардам ва ин китобро баъд аз гузаштани яксаду навад сол аз таълифи он ба порсӣ тарҷума қардам».¹⁰³

Пас аз Мовароуннаҳр, Хуросон ва Систон дар дигар вилоятҳои Эрон (ба маънои васеи ин калима) забони форсӣ доираи забони арабиро дар навиштаҷот беш аз пеш танг мекунад. Дар охири асри X ва аввали асри XI дар Гургон дар дарбори Қобус ибни Вушмгир (976–1012), аз аввали асри XI дар Ғазна дар дарбори Маҳмуди Ғазнавӣ (988–1030), аз солҳои 40-уми асри XI дар Табриз (Қатрон) баъзе шоирон ба гуфтани шеъри форсӣ сар мекунанд. Аз соли 1022 то соли 1037 ғафолӣҳои донишманди бузурги халқи тоҷик Абӯалӣ ибни Сино дар Исфохон мегузарад ва дар ҳамин ҷо барои ҳокими маҳаллӣ якҷанд асар, аз ҷумла асари машҳураш «Донишнома» ё «Донишномаи Алоӣ»-ро ба забони форсӣ эҷод қардааст. Дар ин ҷо низ ба мисли Мовароуннаҳр ва Хуросон сабаби аз адабиёти арабизабон ба адабиёти форсизабон гузаштани он ба оммаи халқ фаҳмо шудани ин адабиёт буд. Муаллифи яке аз асарҳои қоряки аввали асри XII чунин менависад: «Ва шунидам, ки худованди мозӣ Алоуддавла...»¹⁰⁴ ҳочараис Абӯалӣ ибни Синоро гуфт: – Агар илми аввал ба иборати порсӣ будӣ, ман битавонистаме доништан! Бад-ин сабаб ба ҳукми фармон «Донишномаи Алоӣ» сохт ва чун пардохт ва арза қард, аз он ҳеҷ дарнатавонист ёфтан».¹⁰⁵

Худи Абӯалӣ ибни Сино ҳам ба забони форсӣ эҷод қардани чанде аз асарҳои илмиашро бо майли ба омма фаҳмо қардани онҳо алоқаманд қардааст.

Таъсир ва шӯҳрати адабиёти хаттии форсӣ дар асрҳои миёна чунон бузург буд, ки вай на танҳо дар мамлакатҳои, ки забони форсӣ барои аҳолии онҳо забони модарӣ ҳисоб мешуд (Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрони ғарбӣ), балки дар кишварҳои берун аз ҳудуди онҳо Озарбойҷон, Осиёи Хурд, Курдистон, Афғонистон, Ҳиндустони шимолӣ, Туркистони Шарқӣ низ эҷод мешуд.

¹⁰¹ «Таърихи Систон», 1974, с. 310.

¹⁰² Болдырев А.Н., 1955, с. 87.

¹⁰³ Наршахӣ, «Таърихи Бухоро» (муқаддимаи тарҷумаи форсӣ), 1904, с. 3.

¹⁰⁴ Ёқими Исфайон аз соли 1007 то 1041.

¹⁰⁵ Иқтибос аз мақолаи Болдырев А. Н., «Из истории развития персидского литературного языка», «Вопросы языкознания», 1955, № 5, с. 83.

Мумкин аст хотирнишон кард, ки адабиёти хаттии форсизабон аз охири асри IX ва аввали асри X дар тамоми соҳаҳои ҳаёти сиёсӣ ва маданияи мамлакатҳои гуногуни Шарқи Наздик ва Миёна васеъ паҳн мешавад. Забони форсӣ на фақат барои мардуми тоҷик ва форс, инчунин барои халқҳои гуногуни ин нукоти Шарқ курдҳо, афғонҳо, хиндуҳо, мардуми туркзабони Озарбойҷон, Осиёи Хурд ва Мовароуннаҳр дар ибтидои асрҳои миёна (ва аксаран баъдтар ҳам) забони асосӣ ва забони асосии (ва ҳатто ягонаи) адабиёти хаттӣ ба шумор мерафт.

Забони форсӣ забони арабиро, ҳатто дар навиштаҷоти асбобҳои рӯзгор ва катибаҳо танг кардааст. Аввалин хати ба забони форсӣ дар рӯи пиёлаи нуқра сабтшуда ба асри XI тааллуқ дорад.¹⁰⁶ Дар хатти арабии рӯи сафолпораҳое, ки аз ҳафрияи археологии Марв ёфт шудаанд, ба гуфти М.Е.Массон, таъсири талаффузи забони тоҷикӣ аён аст.¹⁰⁷ Аввалин матни тоҷикии дар рӯи кайроқсанги аз қабристони Самарқанд пайдошуда ба аввали асри XIII тааллуқ дорад.¹⁰⁸

Дар ҳамаи сарчашмаҳо забони ин адабиёти арабихат «форсӣ», «порсӣ», «порсии дарӣ» номида мешавад.

Ин номҳо чиро ифода мекунанд? Калимаи «дарӣ» сифати нисбӣ аз «дар», яъне дарбор (дарбори шох) буда, маънои «дарборӣ»-ро дорад. Дар ин истилоҳ вазъияти конкрети маданияи таърихии он замон, замоне, ки адабиёти хаттӣ асосан дар дарбори ҳукуматдорони феодалӣ ба вучуд меомад, инъикос ёфтааст.

Муаллифони арабизабони асрҳои миёна ин истилоҳро ба забони дарбори Сосониён дар Мадонин алоқаманд мекунанд. Дар давраҳои баъдина ин истилоҳ маъноҳои дигар низ пайдо намуд, аз ҷумла, услуби муайяни аввалин асарҳои ба забони форсӣ эҷодшуда, ки аз арабизмҳои зиёд ва гуфторҳои сертакаллуфи хоси забони адабии асрҳои минбаъда холианд, бо ҳамин истилоҳ ифода шудааст.¹⁰⁹

Истилоҳи «дарӣ» дар адабиёти илмӣ баъзан бо лаҳҷаҳои маҳаллӣ порсҳои (зардуштони) Ёзид ва Кирмон ва ҳамчунин лаҳҷаи Сивандӣ (воқеъ дар самти шарқии Техрон) ва ғ. низ мансубият пайдо кардааст. Ҳоло ин истилоҳ дар Афғонистон нисбат ба шакли хаттии яке аз забонҳои расмии ин мамлакат – забони форсии кобулӣ истифода мешавад.

«Забони форсӣ» ва «забони дарӣ»-ро ҳамчун ду забони гуногун ба ҳамдигар муқобил гузоштан ҳам нодуруст аст. Балғамӣ дар муқаддимаи арабии «Таърихи Табарӣ» (қариби соли 963) забони тарҷумаашро «забони форсии дарӣ» меномад. Баъдтар (зоҳиран, баъд аз соли 976¹¹⁰) муқаддимаи арабии ин тарҷума ба муқаддимаи форсӣ баргардонда мешавад, ки дар он забони ин тарҷума «порсӣ» номида шудааст. Ҳамин тавр, ҳеҷ як шубҳае нест, ки истилоҳҳои форсӣ, форсии дарӣ, ба айни як маъно кор фармуда шудаанд. Бо ҳамаи ин истилоҳҳо як забон – забони адабиёти классикии форсу тоҷик «забон порсӣ» ифода шудааст.

Ба он ақида ҳам, ки забони паҳлавӣ (забони форсии миёна) ва забони форсӣ гӯё ду забони гуногун бошанд, розӣ шудан мумкин нест. «Забони форсии миёна ва забони форсӣ (забони бо хати арабӣ навишташудаи осори

¹⁰⁶ Маршак Б.И., 1976, с. 162.

¹⁰⁷ Массон М.Е., 1978, с. 88.

¹⁰⁸ ФС, 237.

¹⁰⁹ Семенов А.А., 1960.

¹¹⁰ Ниг.: Грязневич А.П. ва Болдырев А.Н., 1957, с. 56.

адабиёти тоҷику форс) ду давраи инкишофи пай дар пай як забон мебошанд, ки дар хатҳои гуногунсистема – пахлави, монӣ, арабӣ инъикос ёфтаанд. Муаллифоне, ки забони форсӣ ва забони форсии миёнаро аз ҳам ҷудо мекунанд, хоҳу нохоҳ таърихи забони адабиёти классикии тоҷикро маҳдуд мекунанд. Ин забон ду-се аср пеш аз истилои араб не, чунон ки баъзе муаллифон менависанд,¹¹¹ балки якуним ҳазор сол пештар ба вучуд омада, ёдгориҳои хаттии он ба асри VI пеш аз милод рафта мерасад.

Ду масъаларо аз ҳамдигар фарқ кардан лозим аст: яке – масъалаи макон ва замони пайдоиши забони адабиёти классикии тоҷику форс, масъалаи асосии лаҳҷавии забони ин адабиёт ва дигаре – масъалаи таърихи ин забон ва ҷои он дар байни забонҳои дигари эронӣ.

Оид ба масъалаи якум ба вучуд омадани ду фикр мумкин нест. «Забони адабиёти классикии тоҷику форс дар ҳудуди Мовароуннаҳр, Систон, Хуросон ташаккул ёфтааст. Маҳз дар ҳамина ҷо, (асрҳои IX-X) пояи забони адабие, ки дар ҳаёти таърихӣ маданияи Осиёи Миёна, Эрон ва мамлакатҳои дигари Шарқи Наздик ва Миёна роли бузург бозидааст, устувор гардид. Маҳз аз Бухоро, Самарқанд, Балх, Ҳирот, Тӯс ва дигар вилоятҳои Мовароуннаҳр, Хуросон, Систон аввалин эҷодкорони бузурги ин адабиёт ба зуҳур омаданд. Ном гирифтани Дақиқӣ, Фирдавӣ, Носири Хусрав, Умари Хайём кифоя аст. Ин ҳам тасодуф нест, ки бузургтарин шоирони дарбори Ғазнавиён ва Салҷуқиён аз вилоятҳои мазкур (Унсурӣ аз Балх, Фарруҳӣ аз Систон, Анварӣ аз Сарахс, Муиззӣ аз Нишопур ва ғ.) баромаданд. Мувофиқи маълумоти тазкираи Муҳаммад Авфӣ (1221, 1222), ки қадимтарин тазкираи то ба замони мо расида «Лубоб-ал-боб» ба шумор меравад, аз 106 шоири замони Салҷуқиҳо 68 нафарашон дар Хуросон ва Мовароуннаҳр ва танҳо 16 нафари онҳо дар вилоятҳои ғарбии Эрон ба дунё омадаанд.¹¹²

Ин далелҳо бори дигар собит мекунанд, ки то давраи ҳуҷуми муғулҳо адабиёти форсизабон на дар ҳудуди Эрони ғарбӣ, балки дар ҳудуди Мовароуннаҳр, Хуросон, Систон дар ҳудуди вилоятҳои, ки асосгузори адабиёти классикии тоҷику форс Рӯдакӣ, Фирдавӣ ва ҳамзамонону пайравони онҳо зиндагӣ ва асар эҷод мекарданд, инкишоф ёфтааст. Аз ин рӯ, бесабаб нест, ки Асадии Тӯсӣ дар муқаддимаи «Луғати фурс» (1065-1066) «луғати фурс - лисони аҳли Балх, Мовароуннаҳр ва Хуросон» гуфтааст.¹¹³

Ҳар гоҳ ки сухан аз таърихи қадимтарин марҳилаҳои инкишофи ин забон равад, забони адабиёти классикии тоҷику форсро аз давраҳои гузаштаи таракқиёти он, ки дар ёдгориҳои хаттии форсии қадим ва миёна мучассам шудааст, набояд ҷудо кард. Ин забон дар ҷои ҳолӣ ба вучуд наомадааст ва ба вучуд омада ҳам наметавонист. Таърихи он на ин ки аз давраи истилои араб, балки аз асари VI пеш аз милод шурӯъ мегардад, ки ин иддаоро ёдгориҳои хаттӣ тасдиқ менамоянд.

3. ИЛМ ВА АДАБИЁТИ ХАЛҚИ ТОҶИК (АСРҲОИ IX-X)

Таракқиёти адабиёти бадеӣ

Вазъияти сиёсии Осиёи Миёна ҳанӯз дар ибтидои асри IX барои таракқиҳои адабиёти нави китобии тоҷик, ки бар асоси эҷодиёти даҳанакии халқ қарор

¹¹¹ Ниг.: «СШ», 1975, с. 132.

¹¹² Ниг.: Бертельс Е.Э., 1950, с. 63.

¹¹³ Иқтибос аз «СШ», 1975, № 8, с. 131.

гирифта буд, шароити мусоид фароҳам овард, вале ин шароит самараҳои худро дар вақти Сомониён бахшид. Бинобар ҳамин ҳам давраи Сомониён давраи пайдоиши адабиёти классикии тоҷику форс ба шумор меравад.

Дар айни замон ин ифодаро чунин бояд фаҳмид, ки замони Сомониён аслан на давраи ба вучуд омадани адабиёти нави тоҷику форс, балки фақат давраи расман эътироф гардидан, ба шакли хаттӣ зуҳур ёфтагӣ ва нашъунамои ин адабиёт мебошад.

Хеле вақт пеш аз барпо гардидани давлати Сомониён тоҷикон бо забони модарии худ лафзан асарҳои бадеӣ эҷод мекарданд. Чунин амри воқеӣ, ки дар тамоми давраи ҳукмронии арабҳо анъанаҳои адабии қабл аз ислом аз байн нафтагӣ ва халқ образҳои бадеӣ ва сюжетҳои бостониро маҳфуз дошт, яке аз далелҳои нисбат ба асри IX хеле қадимтар будани таърихи адабиёти тоҷик мебошад.

Дар замони Сомониён дар баробари тараққӣ кардани адабиёт ба забони тоҷикӣ (дарӣ) адабиёти арабизабон низ раванг ёфт. Эҷодкунандагони ин адабиёт дар Мовароуннаҳр бештар он тоҷиконе буданд, ки бо доираҳои расмӣ муносибат дошта, ғайр аз забони модарии худ забони арабиро ҳам нағз медонистанд.

Ин давра дар таърихи тараққиёти адабиёти классикии тоҷику форс дар асрҳои миёна яке аз муҳимтарин давраҳо ба шумор меравад.

Сомониён аз он сабаб шоиронро ба дарбори худ ҷамъ мекарданд, ки ба воситаи онҳо шӯҳрати худро зиёдтар паҳн намоянд. Аз тарафи дигар, саъю кӯшиш ба маъруфият, инчунин тангии маишат шоирон ва нависандагонро маҷбур менамуд, ки ба дарбори ин ва ё он ҳоким рӯ оваранд.

Дар адабиёти давраи Сомониён ҳам, монанди адабиёти асрҳои минбаъдаи замони феодали, ду тамоюлро қайд кардан мумкин аст: яке – майлҳои халқӣ, дигаре – майлҳои феодали (ашрофӣ-клерикали).¹¹⁴ Табиист, ки таваҷҷӯҳи моро асосан дар ин ҷо нависандагоне, ба худ ҷалб мекунанд, ки дар эҷодиёти онҳо майлҳои халқӣ бартарӣ доранд.

Асосгузори эътирофшудаи назми классикии тоҷику форс устод Рӯдакӣ мебошад, ки ҳанӯз дар ҷавонӣ чун навозанда ва ҳофизи халқ шӯҳрат ёфта буд.

Абӯабдулло Ҷаъфар Рӯдакӣ дар охири асри IX дар деҳаи Панҷруд (наздикии Панҷакент) дар оилаи деҳқон таваллуд ёфтааст. Дар бораи ҳаёти ин шоири мумтоз ва, алалхусус, роҷеъ ба давраи бачагӣ ӯ маълумот ниҳоятдараҷа кам аст.

Барои донишмандони қисмати Рӯдакӣ кашфиёти асосгузори адабиёти советии тоҷик устод С.Айни аҳамияти ҳалқунанда дошт. С.Айни пас аз таҳқиқи дақиқонаи сарчашмаҳо ва пурсуҷӯи куҳансолони маҳаллӣ ба чунин ҳулосае омад, ки қабри Рӯдакӣ дар деҳаи Зодгоҳи Ёст. То ин дам касе инро таҳмин ҳам накарда буд. Ин воқеият барои кушодани бисёр уқдаҳои ҳаёти Рӯдакӣ кӯмак расонид ва собит намуд, ки шоири забардасти аз тарафи Сомониён ҳимоятдида, ҷи навъе ки ривоят мекунанд, солҳои охири умри худро дар хориҷи замири гузаронида, дар як деҳачаи номашхури кӯҳистон аз дунё гузашт ва дафн карда шуд. Чунин буд қисмати шоир дар замони феодали.¹¹⁵

Рӯдакӣ дар овони ҷавонӣ ба туфайли овози хуш, истеъдоди шоирӣ ва маҳорати ҷангнавозии худ шӯҳрати зиёде пайдо карда буд. Ба ин восита вай аз тарафи Насри II ибни Аҳмади Сомонӣ (914-943) ба дарбор кашида шуд ва қисми асосии ҳаёти ӯ дар муҳити дарбор гузашт. Ҷи навъе ки Абулфазли

¹¹⁴ Муфассалан ниг.: Брагинский И.С., 1956.

¹¹⁵ Айни С. 1959, с. 30–36.

Балъамӣ мегӯяд, «Рӯдакӣ пешқадамтарини ҳамасронаш будааст дар шеърӣ порсӣ (точикӣ) дар замони худ, ки дар Араб ва Ачам монандаш нест»; ӯ на фақат устои шеър, дар айни замон ҳофиз ва навозандаи забардасте низ ба шумор мерафт. Рӯдакӣ мураббӣ ва мувозиби шоирони навқалам буд, ки ин обрӯву эътибори ӯро боз ҳам зиёдтар мекард.

Бо вучуди ин, Рӯдакӣ дар айёми пириӣ худ дучори бисёр маҳрумиятҳо гардид. Дар соли 937 хомӣ ва дӯсти наздики ӯ Балъамӣ, ки сарвазири Насри II буд, аз қор дур карда шуд. Шоирӣ куҳансоли нобино ё шояд зӯран кӯр кардашуда, ба гуноҳи дӯсти Абулфазли Балъамӣ буданаш ва ё ба шӯриши халқии қармата хайрхоҳӣ карданаш аз дарбор ронда шуда, ба зодгоҳи худ баргашт.

Рӯдакӣ пас аз ин воқеа бисёр зиндагӣ карда натавонист. Чи навиё ки Самъонӣ дар китоби «ал-Ансоб» менависад, ӯ дар соли 941 (аз рӯи дигар далелҳо – дар соли 952) дар деҳаи худ Панҷруд вафот кард.¹¹⁶

Аз осори Рӯдакӣ то замони мо танҳо бештар аз як ҳазор байт омада расидааст. Ҳамин шеърҳои боқимонда низ ба маҳорати баланди шоирӣ ӯ, ки дар тамоми жанрҳои назми он давра, монанди марсия, қитъа, рубоӣ, ғазал, маснавӣ (чун маҷмӯаи амсоли маъруфи «Калила ва Димна» ва ғ.) зоҳир гардидааст, метавонанд гувоҳӣ диҳанд.

Рӯдакӣ аз қабилӣ қасидасароёни маъмули дарбор набуд. Қасидаҳои ӯ бо тасвири возеҳи манзараҳои табиат, васфи сурури зиндагӣ ва ишқ шурӯъ мегардиданд: қисмати насиб (муқаддима) назар ба мадҳия ҷозибаноктарин қисмати қасидаҳои вайро фароҳам меовард. Ашъори Рӯдакӣ аз ҷиҳатҳои динӣ қариб тамоман ҳолӣ буда, дар аксари онҳо андешаҳои амиқӣ фалсафӣ нуҳуфтаанд. Чунончи, бехтарин абёти ӯ роҷеъ ба гардиши доимии моддаҳо ва муборизаи наву кӯҳна мисоли барҷастаи ҳамин навъ шеърҳост. Дар қасидаи «Шикоят аз пири» шоир сабабгори фаро расидани пириро пурсида, худ дар ҷавоби он мегӯяд:

Ҷаҳон ҳамеша чу чашмест, гирду гардон аст,
Ҳамеша то бувад он-ш, гирдгардон буд.
Ҳамон, ки дармон бошад, ба ҷои дард шавад,
Ва боз дард ҳамон, к-аз нахуст дармон буд.
Куҳан кунад ба замоне ҳамон кучо нав буд,
Ва нав кунад ба замоне ҳамон, ки хулқон буд.
Басо шикастабиёбон, ки боғи хуррам буд,
Ва боғи хуррам гашт, он кучо биёбон буд.¹¹⁷

Рӯдакӣ дар шеърҳои худ хирад ва дониш, нақӯкорӣ ва далериро тараннум карда, мардумро ба наҳаросидан аз саҳтиҳои рӯзгор ва мардонавор бартараф кардани онҳо даъват менамояд, ғояҳои инсониятпарварӣ ва меҳнатдӯстиро таблиғ намуда, дар ин бобат аксаран ақидаҳои дар миёни халқ пайдошударо ифода мекунад. Ӯ бо эҷодиёти худ пояҳои назми тоҷикӣ форсиро устувор намуда, жанр ва навъҳои асосии шеърӣ ба таомул медарорад. Дар ашъори ӯ қариб ҳамаи вазнҳои арӯзӣ ва системаи образҳо ба худ шакли муайян мегиранд.

Шеърҳои Рӯдакӣ сармашқи шоирони минбаъдаи тоҷик гардид. Рӯдакӣ ба таври ҳаққонӣ ҳамчун асосгузори назми классикӣ шинохта шудааст, назме, ки

¹¹⁶ Роҷеъ ба ҷаёт ва эълодиёти Рӯдакӣ тадқиқот бисёр аст, хусусан ба муносибати ӯшани 1100-солагии таваллуди ӯ асарҳои зиёде таълиф ва нашр гардидаанд. Ниг.: Мирзоев А.М., 1968, ки феърисии мукамали адабиёти онд ба Рӯдакӣ зикр ёфтааст. Инчунин муроъияи шавад ба асари олимӣ Эрон Саид Нафисӣ (Теърон, ӯлидҳои I-III, 1309-1313 ӯ.).

¹¹⁷ Осори Рӯдакӣ, 1958, с. 19-20.

дар асрҳои X-XV дар миёни тоҷикон ва форсҳо интишор ёфта, Фирдавсӣ, Хайём, Саъдӣ, Ҳофиз ва Ҷомӣ барин симоҳои бузургро ба арсаи вучуд овард. Классикони ин назм Рӯдакиро устои худ дониста, ўро ҳамеша бо муҳаббат ва эҳтироми тамом ёд кардаанд.

Абулҳасан Шаҳиди Балхӣ дар деҳаи Ҷаҳидонаки Балх таваллуд ёфтааст. Дар бораи ҳаёти ӯ низ маълумоти ниҳоят кам мавҷуд аст. Аз сарчашмаҳо фақат ҳаминро метавон донист, ки Шаҳид яке аз беҳтарин шоирони дарбори Насри II ибни Аҳмади Сомонӣ ва наздиктарин шогирди Рӯдакӣ ба шумор мерафт.

Шаҳиди Балхӣ на танҳо шоир, дар айни замон яке аз олимони пешқадами давраи Сомониён буд. Муаллифи «Китоб-ул-фехрист» Ибн ан-Надим дар бораи ӯ чунин менависад: «Дар замони ар-Розӣ¹¹⁸ марде буд маъруф ва Шаҳид ибн-ул-Хусейн... дар ҳикмат бағоят моҳир ва соҳиби мусаннафоти бисёр ва байни вай ва Розӣ мунозирот будааст»...

Шаҳид пештар аз Рӯдакӣ вафот кард. Шоири куҳансол дар ғавти шогирди азизи худ марсияи ҷонсӯзе дорад.

Абӯшакури Балхӣ дар соли 915 таваллуд ёфтааст. Дар аҳди салтанати Нӯҳ ибни Насри Сомонӣ (943-954) ўро ба дарбор кашидаанд. Номи ӯ бо маснавии «Офариннома», ки дар соли 944 навиштааст, шӯҳрат пайдо кард. Аз ин маснавӣ фақат баъзе қисматҳои пароканда то замони мо расидааст. Зоҳиран, ин нахустин достони дидактикии адабиёти классикии тоҷику форс ба шумор меравад. Илова бар ин, Абӯшакур боз ду маснавӣ таълиф карда будааст, ки аз онҳо чизе боқӣ намондааст. Ӯ ба равияи рубоиёти халқӣ шеър гуфта, дар айни замон ба сабки мураккаб, зарофат ва хушбаёни низ аҳамият додааст. Шеърҳои мураккаббаёни ӯ чунон машҳур гардида буданд, ки онҳоро ба забони арабӣ ҳам тарҷума намудаанд.

Робиаи Балхӣ нахустин шоираи ба мо маълуми даризабон аст. Дар ҷанде аз тазкираҳо шеърҳои ошиқонаи пурэхсос ва санъаткоронаи вай зикр ёфтаанд. Қиссаи ишқи ғочивии Робиа ва ғуломи ҷавон, ки дар асри XIII Фаридаддини Аттор ба риштаи назм кашидааст, бо номи ҳамин шоира алоқаманд мебошад. Дар бораи зиндагонии ӯ ягон маълумоти воқеӣ мавҷуд нест. Агар баъзе ривоятҳоро ба асос гирем, Робиа ҳамзамони Рӯдакӣ буда, устод ба ашъори ӯ арзиши баланд додааст. Ба арсаи вучуд омадани шоираи баркамол аз дараҷаи баланди маданияти он замон гувоҳӣ медиҳад.

Абӯмансур Муҳаммад ибни Аҳмади Дакиқӣ (вафоташ тақрибан с.977). Ҷои таваллуди ин шоир ҳанӯз маълум нагардидааст. Баъзе ўро аз Тӯс (дар Хуросон), баъзе аз Самарқанд ва ё Бухоро медонанд, дар ҳар сурат вай тамоми умри худро дар Мовароуннаҳр ба сар бурдааст. Дакиқӣ ғайолияти худро дар дарбори ҳокими вилояти Ҷағониён, ки дар он замон яке аз ободтарин маҳалҳои давлати Сомониён ба шумор мерафт, сар кард. Шӯҳрати санъаткории Дакиқӣ то дараҷае расид, ки дар як муддати кӯтоҳ ба Бухоро – ба дарбори Сомониён даъват карда шуд.

Дар он замон гирд овардани афсона ва ривоятҳои бостонӣ мавриди таваҷҷӯҳи доираҳои ҳукмрон қарор гирифта буд. Бо анъанаҳои қаҳрамонии замонҳои гузашта шинос кардани оммаи халқ барои муттаҳид гардидани онҳо дар мубориза баҳри давлати мустақил аҳамияти калоне дошт. Бинобар ин Сомониён ба ҷамъ намудани нақлу ривоятҳои қадимаи қаҳрамонӣ-асотирий чи аз сарчашмаҳои таърихӣ паҳлавӣ, чи арабӣ ва хусусан аз забони мӯбадон

¹¹⁸ Олим ва табиби маъруф Абӯбакр Муъаммад ибни Закариёи Розӣ (тақрибан соли 865-925) дар назар дошта шудааст.

диққати махсусе меододанд. «Шоҳномаи Абӯмансурӣ» низ маҳз ба ҳамин муносибат ба вучуд омада буд.

Амир Нӯҳи II Сомонӣ (976-977) ба Дақиқӣ фармуд, ки ин «Шоҳнома»-ро ба риштаи назм кашад. Вале умри шоир барои анҷом додани ин вазифа кифоя накард – соли 977 ӯ дар як шаби базм аз тарафи ғуломи худ кушта шуд.

Мумкин аст, ки ӯ қурбони фитнаву дасисаҳои шахсони тарафдори дини ислом гардида бошад, ки ба фаъолияти барқарор намудани анъанаҳои қаҳрамонӣ назари душманона доштанд.

Ҳазор байти Дақиқӣ, ки дар он муборизаи байни Гуштосп (Виштосп) ва Арҷосп тасвир ёфта буд, аз тарафи Фирдавсӣ ба «Шоҳнома» ҳамроҳ карда шуд.

Дар бораи миқдори байтҳои «Шоҳнома»-и Дақиқӣ ақидаҳои дигар низ мавҷуданд: ҷунончи, муаллифи аввалин тазкираи ба мо расидаи асри XIII Муҳаммади Авфӣ ҳатто дар бораи бист ҳазор будани ин байтҳо сухан меронад.

Бузургтарин шоири он замон Абулқосим Фирдавсӣ байни солҳои 934 ва ё 941 дар деҳаи Бож, наздикии Тӯс, аз оилаи аъёни миёнаҳол таваллуд ёфта, маълумоти нисбат ба он давра хубе ба даст овард. Ӯ ғайр аз забони модарии худ дарӣ забони арабӣ ва паҳлавиро (форсии миёна) низ нағз азхуд кард. Ба ин восита дар вақти таълифи «Шоҳнома» вай имкон дошт аз тамоми асарҳое, ки бо ин забонҳо навишта шуда буданд, истифода намояд.

Фирдавсӣ дар синни 35-солагӣ, пас аз он ки ба Бухоро ва дигар ҷойҳо сафар карда, бар иловаи «Шоҳномаи Абӯмансурӣ» дар бораи гузаштаи халқҳои Эрон маълумоти муфасссал ҷамъ овард, ба танзими ҳамосаи худ «Шоҳнома» шурӯъ намуд. Дар ин вақт давлати Сомониён ҳанӯз дар авҷи иқтидори худ буд.

Фирдавсӣ дар асоси нишон додани гузаштаи пур аз қаҳрамонии халқ бедор намудани ҳисси ватандӯстии онро вазифаи асосии достони худ медонист. Ӯ ба эҷоди ин асар бехтарин айёми умри худро сарф кард. Ҷунон ки мегӯяд, вай дар ин роҳ пир шуд, вале ҳомаашро ба қанор нагузошт:

Ман аз шасту шаш суғст гаштам чу маст,
Ба ҷои инонам асо шуд ба даст.
Рухи лолагун гашта бар сони коҳ,
Чу кофур шуд ранги мӯи сиёҳ.
Зи пирӣ ҳам овард болои рост,
Ҳам аз наргисон рӯшноӣ бикост.

Сарчашмаи асосии ҳамосаи Фирдавсиро силсилаи гуфтори саконию суғдӣ дар бораи Рустами баҳодур, ки беш аз сеяки достонро дар бар мегирад, инчунин афсонаҳои суғдӣву хоразмӣ дар бораи Сиёвуш ва афсонаи бохтарӣ дар бораи Исфандиёр фароҳам овардаанд. Аксарияти асотири фасли аввали достон, ки бо афсонаҳои дар Авесто ишоратёфта мушобеҳ мебошанд, низ аз манбаъҳои осеимииёнагӣ баромадаанд. Ривоятҳои оид ба давраи сосонӣ (қисмати хурди достон) асосан аз маъхазҳои хаттӣ, махсусан аз адабиёти паҳлавӣ иқтибос шудааст.

Фирдавсӣ асари худро дар асоси ғояи муборизаи қувваҳои нек ва бад, ки ибтидои худро аз ривоятҳои қадимаи эронӣ мегиранд, тартиб додааст. Дар тамоми ҷараёни воқеаҳои ин асар халқҳои эронӣ ҳамчун тарафдори қувваи нек бар зидди қувваи бад – истилогарони хориҷӣ мубориза мебаранд. Шоир дар қисми афсонавии достон дар шахси шоҳи морон Заҳҳок зулми золимони аҷнабиро тасвир намуда, дар натиҷаи муборизаи қаҳрамононаи Коваи Оҳан-

гар ва халқи бо даъвати ӯ шӯришбардошта барбод рафтани ин зулму истибдодро моҳирона нишон додааст.

Муаллиф дар симои Рустам ва дигар қаҳрамонони дoston муборизаи фидокоронаи насли навро дар роҳи истиқлолияти ватани худ тасвир менамояд. Шоир ба doston воқеаҳои таърихиро аз лашкаркашии Искандари Мақдунӣ сар карда, то истилои араб ва марги Яздигурди III низ дохил намуда, гоӣ муборизаи халқро барои истиқлолияти кишвари худ дар тамоми муддати таърихи он тараннум кардааст. Илова бар ин, вай dostonро ба лавҳаҳои романтикӣ (монанди қиссаи ишқи Зол ва Рудоба), масал ва ҳикматҳои тарбиявии ахлоқӣ ороштааст.

Тамоми ҳамосаи Фирдавсӣ бо рӯҳияи хайрхоҳӣ нисбат ба аҳли меҳнат – барзгарону пешаварон фаро гирифта шудааст. Шоири бузург онҳоро бо беҳтарин сифатҳои инсонӣ – ҷавонмардӣ ва олиҳимматӣ орошта, тасвир менамояд. Фирдавсӣ дар бобати фаҳмидани моҳияти неҳзати маздакия аз тамоми ҳамасрони худ пеш гузаштааст. ӯ ба маздакиён бо назари нек нигариста, онҳоро «гурусна ва азияткашида» меномад.

Ниҳоят, шоир вазифаи ба зимма гирифтаи худро дар овони пирӣ, пас аз заҳмати муттасили чандинсола дар соли 994 анҷом дод ва аз 100 ҳазор мисраъ ҳам зиёдтар як асари ҷовидонаи оламшумулро ба дунё овард.

Вале аз рӯзе, ки Фирдавсӣ ба таълиф намудани ин асар камар баста буд, хеле вақт гузашт. Дар ин муддат давлати сомонӣ аз по афтода, аз ҳомиёни шоир касе намонда буд. Он гоҳ Фирдавсӣ аз рӯи маслиҳати яке аз одамони хайрандеш «Шоҳнома»-ро ба султон Маҳмуди Ғазнавӣ, ки ба сари ҳокимият омада буд, тақдим намуд.

Лекин Маҳмуд ин тӯҳфаи шоиронаро рад кард ва чунон ки нақл мекунам, ҳатто шоирро аз сабаби тасвир намудани қаҳрамонон ва подшоҳони пеш аз ислом ба кофирӣ айбдор намуда, бифармуд, ки ба зерӣ пои шутур партоянд. Намояндаи сулолаи нави ба ҷои Сомониён омадаи турк Султон Маҳмуди Ғазнавӣ табиист, ки дар doston, қабл аз ҳама, хавфи сиёсӣ дарёфт, зеро дар ин ҳамоса муборизаи аҷдоди халқи тоҷик бар зидди Тӯрониён,¹¹⁹ ки дар аҳди ӯ ҳамчун аҷдоди қавми турк ҳисоб меёфтанд, ситоиш карда мешуд.

Ғайр аз ин, Султон Маҳмуд, ки роҳи ба даст овардани пуштибонии ҳилофати араб ва рӯҳониёни мусулмонро меҷуст, ба муқобили васфи анъанаҳои қадимаи тоисломӣ дар «Шоҳнома» ва рӯҳияи зиддиарабии он барҳост. Вале муҳимтарин сабаби муносибати манфии Маҳмуд нисбат ба «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ иборат аз ин буд: Маҳмуд, ки фурӯ нишондани ҳаракатҳои халқро асли мақсади худ қарор дода буд, наметавонист асари моҳиятан халқии шоири гениалиро тақдир намояд.

«Шоҳнома»-и Фирдавсӣ аз ҷиҳати арзиши бадеии худ дар радифи барҷастатарин асарҳои ҳамосии адабиёти ҷаҳон қарор гирифтааст.¹²⁰

Шоири бузург бақияи умри худро дар қашшоқӣ ва маҳрумиятҳо ба сар бурда, соли 1020 (аз рӯи дигар мадракҳо – с.1025) дар Тӯс вафот кард. Рӯҳониёни ислом, ки Фирдавсиро кофир меҳонданд, ба қабристони мусулмонон дафн кардани ӯро манъ намуданд. Ҷасади шоир дар боғи ҳуди ӯ ба ҳок супурда шуд.¹²¹

¹¹⁹ Номи қадимаи тоифаҳои бодиянишини шарқизеронӣ.

¹²⁰ Дар Иттифоқи Советӣ нашри мукаммали илмӣ матни «Шоҳнома» анъом пазируфт, ки ба қадимтарин дастхатҳои асос ёфта, аз тарафи кормандони Институти Шарқшиносии АФ СССР тартиб дода шудааст (Ҷ. I-IX, 1960-1971).

¹²¹ Дар бораи Фирдавсӣ, ниг.: Османов М.-Н. О., 1959.

Номи Фирдавсӣ ҷовид бимонд. Суханони хитобан ба Маҳмуди Ғазнавӣ гуфтаи ӯ ҳақ баромаданд:

Биноҳои обод гардад ҳароб
Зи борону аз тобиши офтоб.
Пай афгандам аз назм коҳе баланд,
Ки аз боду борон наёбад газанд.
Бад-ин нома гар умрҳо бигзарад,
Бихонад ҳар он кас, ки дорад хирад.¹²²

Илму фан

Комебиҳои илму фанни давраи сомонӣ камтар аз муваффақиятҳои адабиёти нафиса набуд. Аммо фарқ дар ин буд, ки асарҳои илмӣ мисли пештара аксаран ба забони арабӣ таълиф меёфтанд. Забони арабӣ дар байни мамлакатҳои Шарқи исломӣ дар зарфи чандин асрҳо роли забони илмӣ байналхалқиро иҷро мекард. Бо забони маҳаллӣ навиштани асарҳои илмӣ боиси маҳдудшавии доираи интишори осори муаллиф мегардид. Инро ҳам бояд ба назар гирифт, ки забони арабӣ барои ифодаи муҳимтарин мафҳумҳои илмӣ истилоҳоти мувофиқ дошт. Аз ин сабаб муаллиф кӯшиш менамуд, ки асарҳои худро ба забони арабӣ нависад, то ки онҳо дастраси ҳамаи доираҳои илмӣ кишварҳои Шарқ гарданд.

Олимони ин давра дар ҳар як соҳаи илму фан ниҳоят зиёданд ва бинобар ин мо фақат бо зикри номи барҷастатарини онҳо иктифо менамоем.

Ибни Қутайба (828-829) ҳам дар соҳаи таърих ва ҳам дар соҳаи адабиётшиносӣ яке аз мумтозони замони худ буд. «Китоб-ул-маориф» ном асари доир ба таърихи ӯ аҳамияти ниҳоят калоне дорад.

Аҳамияти «Китоб-уш-шеър в-аш-шуаро» ном асари адабиётшиносии вай, ки дар таърихи адабиёт баробар будани мақоми шоирони гузашта ва муосирро таъкид менамояд, боз ҳам бештар аст.

Абӯмуъшиар Чаъфар ибни Муҳаммади Балхӣ аз маъруфтарин мунаҷҷимон ва олимони асри IX ба шумор меравад. Вай аввалҳо ба чамъ овардани ҳадисҳо шугъл баст. Пас аз расидан ба синни 47-солагӣ дар Бағдод ба омӯхтани риёзиёт шурӯъ намуд, сипас ба илми нучум гузашт ва дар ин соҳа қариб 40 асар эҷод кард. Абӯмуъшиар тақрибан сад сол умр дида, соли 886 вафот намуд.

Абӯбақри Наршахӣ (вафоташ с.959) яке аз муаррихони машҳури давраи сомонӣ аст. Китоби «Таърихи Бухоро», ки аз тарафи ӯ ба забони арабӣ таълиф ёфта, онро дар соли 1128 Абӯнаصري Қубавӣ ба тоҷикӣ тарҷума кардааст, аз бехтарин сарчашмаҳои таърихии доир ба ҳаёти вилоятҳои ҷудогонаи Мовароуннаҳр ва махсусан Бухоро мебошад.

Абӯнаصري Форобӣ (тақрибан 870-950) аслан аз Фороби қадимаи соҳили Сирдарё буда, дар оилаи саркардаи ҳарбии турк таваллуд ёфтааст. Дар овони ҷавонӣ ба мақсади давом додани таҳсил ба Димишқ ва сипас, ба Бағдод сафар намуд ва қисми зиёди умри худро дар он ҷо гузаронид. Ҳамаи асарҳои ӯ ба забони арабӣ таълиф шудаанд. Хизмати арзандаи Форобӣ, пеш аз ҳама, дар он аст, ки ӯ мероси Арасту ва дигар файласуфони Юнони Қадимро азхуд намуда, онро ба халқҳои Шарқи Наздик интиқол дод. Бисёр мутафаккирони тоҷик ўро дар соҳаи фалсафаи Юнон устоди худ донистаанд. Ба қалами Форобӣ миқдори зиёди асарҳои тадқиқӣ тааллуқ дорад. Махсусан, рисолаи «До-

¹²² Намунаҳои адабиёти тоҷик, 1940, с. 28.

ир ба ақидаи сокинони шаҳри комил», ки бо таъсири асарҳои дар бораи давлат навиштаи муаллифони қадим ба вучуд омада, дар айни замон бисёр фикру мулоҳизаҳои худӣ ўро дар бар гирифтааст, хеле ҷолиби диққат мебошад. Форобӣ дар ин асар саъй намудааст, ки ба як қатор масъалаҳои муҳим: пайдоиши давлат, сабабҳои нобаробарии иҷтимоӣ ва амсоли ин ҷавоб диҳад. Тасаввуроти иҷтимоӣ-утопии ў дар замони худ аҳамияти бузурги прогрессивӣ дошт.

Абӯалӣ ибни Сино тахминан дар соли 980 дар деҳаи Афшана (дар райони Бухоро) аз оилаи амалдори яке аз девонҳои давлати сомонӣ таваллуд ёфт. Вай маълумоти нисбат ба он замон ниҳоят васеъ ҳосил намуда, чунон ки худ мегӯяд, ханӯз дар синни ҳаҷдаҳсолагӣ ҳамаи илмҳои замона, аз ҷумла тибро омӯхта буд.

Махсусан, омӯхтани адабиёти доир ба риштаҳои мухталифи илму фан дар китобхонаи машҳури Сомониён, ки ба туфайли муолича кардани амир Нӯҳ ибни Мансури Сомонӣ ба он ҷо роҳ ёфта, аксарияти вақти худро ба мутолиаи китобҳои он сарф мекард, дар таҳсилоти шахсии ў аҳамияти бағоят калоне дошт.

Вақте ки давлати сомонӣ ба таҳдиди Қарохониҳо ва ҳамлаи султон Маҳмуди Ғазнавӣ дучор гардид, Абӯалӣ маҷбур шуд ҳоки Бухороро тарк намояд. Аз ҳамин лаҳза давраи дуру дарози саргардониҳои ў, ки боиси он таъқиботи султон Маҳмуд буд, сар мешавад. Хоразм ва Абевард, Гургон ва Рай, Қазвин ва Ҳамадон, Исфahон ва боз Ҳамадон – ин буд ҷойҳои муҳоҷира-ти «шайхурраис», чунон ки муосирони ў ҳамин тавр ном дода буданд.

Ин солҳо барои Абӯалӣ ибни Сино давраи хеле пурқурӣ буд. Вай ба табобат ва дарсгӯӣ машғул мешуд, вазири ҳокими Ҳамадон буд ва, дар айни замон, асарҳои бисёре таълиф менамуд. Абӯалӣ ибни Сино донишманди ҳаттаарафа: файласуф, табиб, шоир ва арбоби сиёсӣ.

Ягон соҳаи фанне набуд, ки ин энциклопедисти аҷоибӣ халқи тоҷик дар асрҳои X-XI онро наомӯхта бошад.

Китоби ў «Ал-қонун фи-т-тиб» бехтарин асар дар илми тиб буда, дар давоми шаш аср (аз асри XI то миёнаҳои асри XVII) ҳамчун дастур барои духтурон ва китоби дарсӣ барои мактабҳои тиббии тамоми Европа хизмат кардааст. «Ал-Қонун» дар Европа чандин маротиба ба забони лотинӣ ва дигар забонҳо нашр гардидааст.

Ибни Сино дар шарқ ва ғарб чун бузургтарин файласуфи замон шӯҳрат пайдо кард.

Асари энциклопедии Ибни Сино «Китобу-ш-шифо», ки дар хусуси мантиқ, табиатшиносӣ, метафизика ва риёзиёт баҳс менамояд ва «Донишнома», ки ба забони тоҷикӣ навишта шуда, масъалаҳои оид ба мантиқ, илми табиат, фалсафа, риёзиёт ва нучумро дар бар мегирад, дар қатори «Ал-Қонун» ва дигар асарҳои ў, аз бехтарин ёдгориҳои афкори пешқадами асримиёнагии қарнҳои X-XI ба шумор мераванд.

Ибни Сино дар омӯхтани мероси файласуфҳои қадим, махсусан Арасту, ҳамчун пайрави муқаррарӣ набуда, балки ба эҷодкорона инкишоф додани гояҳои онҳо саъй мекард.

Ҳарчанд Абӯалӣ ибни Сино кӯшиш мекард ва ё маҷбур мешуд ақидаҳои пурмулоҳизаи худро аз ягон ҷиҳат мутобиқи аҳкоми шариат ифода намояд, ки ин боиси дуият ва номустиқии ў гардидааст, вале бо вучуди ин, асли моҳияти фалсафаи ў ҳамчун пешқадамтарин сухани машшоия ба шумор мерафт. Вай бар хилофи аҳкоми динӣ оид ба офариниши олам абадияти дунёро эътироф менамуд; баръакс ҳукми шаръӣ роҷеъ ба сарнавишти илоҳӣ таълимоти

конуни сабабиятро дар табиат пеш мебурд. Дар айни замон, Абӯалӣ ибни Сино мавҷудияти Худоро эътироф карда ва мавҳумоти замони худ, рамзи арқом ва монанди инҳоро ҳақ пиндошта, дар мавқеи дуият монд. Аммо ин маҳдудияти ногузири таърихӣ аҳамияти осори Абӯалӣ ибни Синоро дар таърихи илму фанни тоҷик ва ҷаҳон кам намекунад.

Ҳамчунин, ақидаи нисбат ба замони худ пешқадами Ибни Синоро роҷеъ ба ҳукуки мардум дар бобати бо силоҳ сарнагун кардани ҳокими мустабид низ метавон ёдоварӣ намуд. Ин ақидаи ӯ ҳамоҳанги ғояҳои «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ мебошад.

Тараққиёти маданияти асри IX-X-ро ҷамъбаст намуда, дар тамоми соҳаҳои илму фан ва адабиёт қомеъҳои муҳим ба даст овардани халқӣ тоҷик ва дигар халқҳои эронинажоди Осиёи Миёна ва Ҳуросонро қайд кардан мумкин аст. Шароити фароҳамомадаи таърихӣ: барпо кардани давлати худ ва аз зулму ситами ҳилофати араб озод намудани мамлакат, муттаҳид гардидани халқӣ тоҷик ва ташаккули забони адабии ӯ; марказият ёфтани идораи давлат, ниҳоят, робитаи васеи хоҷагӣ ва маданияи халқҳои Осиёи Миёна бо тамоми кишварҳои Шарқи Наздик барои ба даст омадани ин қомеъҳо мусоидат мекард.

ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР АСРИ ХІ-ИБТИДОИ АСРИ ХІІІ. ДАВЛАТҲОИ ҒАЗНАВИЁН, ҚАРОХОНИЁН, ҒУРИЁН ВА ХОРАЗМШОҲИЁН

1. ТАЪРИХИ СИЁСӢ

Муборизаи бесамари Абӯиброҳими Мунтасир барои аз нав барқарор намудани ҳокимияти Сомониён

Дар солҳои аввали асри ХІ, пас аз забт кардани Мовароуннаҳр ба Қарохониҳо лозим омад ба муқобили амалиёти бародари Абдулмалик Абӯиброҳим Исмоил ибни Нӯҳ, ки дар муқорибаҳои зидди Қарохониён бо номи Мунтасир (фотех) маъруф гардида буд, мубориза баранд. Мунтасир аз Ўзген, ки дар он ҷо маҳбуси Қарохониҳо буд, ба Хоразм фирор намуд ва аз тарафдорони хонадони сомонӣ лашкаре фароҳам оварда, ба сӯи Бухоро ҳаракат кард ва ҳокими Қарохониро ронда, шахрро соҳиб шуд. Боқимондаи лашкари шикастхӯрдаи Қарохониҳо ба Самарқанд паноҳ бурданд.

Чаъфартегин ном бародари хони қарохонӣ, ки дар ин вақт ҳукумати Самарқандро ба дасти худ нигоҳ медошт, наздик расидани лашкари Мунтасирро шунида, бо қувваи муттаҳидаи Самарқанд ва Бухоро ба муқобили ӯ равоиш шуд, вале ба шикасти саҳт дучор гардида, худ бо бисёр саркардагонаш ба дасти душман асир афтод. Мунтасир баъд аз ин ғалаба ба Бухоро баргашта, ба сари ҳукумат қарор гирифт.

Лекин вақте ки хони қарохонӣ Насри Илоқхон қувваҳои асосии худро бар зидди ӯ равона намуд, Мунтасир ба онҳо муқобилат карда натавонист ва бе ҳеч муқорибаи Бухоро ба дасти душман гузошта, ба тарафи Хуросон ҳаракат кард. Дар он ҷо Абулқосими Симҷурӣ ба вай ҳамроҳ шуд ва ҳар ду бар зидди Маҳмуди Ғазнавӣ мубориза сар карданд, вале сарфи назар аз баъзе қомеъҳои ҷузъӣ, ин мубориза бемуваффақиятона анҷом ёфт.

Дар соли 1003 Мунтасир ба Мовароуннаҳр баргашта, бо ёрии ғузҳо дубора бар зидди Қарохониҳо сар бардошт.

Дар Осиёи Миёна ғузҳо қабилаҳои туркзабони аксаран бодиянишин буданд. Дар асри Х манзили ғузҳо дар дашту саҳроҳои паҳновар – аз маҳалҳои ҷанубии назди Балхаш то поёноби Волга парешон гардида, фақат дар наздикиҳои Каспӣ, Сирдарё ва атрофи Арал иқоматгоҳҳои сернуфуси онҳо ба вуҷуд омаданд¹. Қисми камтару нисбатан камбағали ғузҳо дар ин вақт ба шахру деҳот ҷойгир шуда, ба қорҳои зироат машғул гардиданд. Дар охири асри IX ва аввали асри X дар наздикиҳои баҳри Арал давлати ғузҳо таъсис ёфт. Марказ ва қароргоҳи зимистонии онҳо шаҳри Янгикент (воқеъ дар поёноби дарёи Сир) буд. Ашрофи феодалии ғузҳо кўчманчиён ва зироаткорони қаториро беш аз пеш истисмор мекарданд. Авҷи ғирифтани зиддиятҳои синфӣ дар муҳи-

¹ Доир ба таълили муфассали ҳамаи мадракҳои паёнидаи рӯзҳои ниг.: Оғоёнов С. Ғ., 1969, с. 49–85

ти ғузҳо сабабгори дар ҳудуди асрҳои X–XI аз по афтодани давлати сирдарёии ғузҳо гардид.

Чангҳои пайдарпай бо мардуми муқимии ҳамсоя манбаи доимии афзоиши сарвати ашрофи қавму қабилавии ғузҳо буд. Барои дафъи ҳучуми онҳо дар гирдогирди воҳаҳо истехкоми то зиёде месохтанд. Аз тарафи дигар, эҳтиёҷ ба ғалла, мубодилаи озуқаворӣ дар байни хоҷагиҳои муқимӣ ва кӯчманҷӣ ғузҳоро водор менамуд, ки бо аҳолии зироаткори воҳаҳо робита барқарор кунанд.

Дар аввал амалиёти Мунтасир хеле муваффақиятнок давом намуд. Вай қувваҳои аскарӣ Насри Илокхонро торумор карда, 18 нафар сарлашкарони қарохониро асир гирифт. Лекин ба зудӣ дар байни Мунтасир ва саркардаҳои ӯ дар бобати тақсими ғаниматҳои ҳарбӣ муноқиша ва носозиҳо сар шуд. Мунтасир, ки дар миёни аҳолии Мовароуннаҳр таъягоҳе надошт, аз тарси он ки рӯзе саркардаҳои ӯ бо Қарохониҳо созиш намуда, ба ӯ хиёнат накунад, ба ҷустуҷӯи иттифокчиёни дигар қарор дод. Ӯ дар охириҳои тирамоҳи соли 1003 бо 700 нафар аскарӣ савора ва пиёда аз дарёи Аму гузашта, хост мавқеи ҳудро дар Абевард ва Нисо (дар қарибии Ашқободи ҳозира) мустаҳкам кунад, лекин дар ин ҷо ба дастаи ҳарбии Хоразмшоҳ дучор омада, шикасти сахт хӯрд ва пас аз ин бо аскарони боқимондаи худ боз аз нав ба Мовароуннаҳр рӯ овард.

Дар муборизаи минбаъдаи зидди Қарохониҳо Мунтасир қувваи ҳарбии дар Бухоро гузаштаи Насро шикаст дод. Дар натиҷаи ин муваффақияти Мунтасир дар як қатор маҳалҳои Мовароуннаҳр ҳаракати аз нав барқароркунии ҳокимияти Сомониён сар шуд. Сардори дастаи ғозиҳои Самарқанд Ҳорис, ки бо лақаби Ибни Аламдор машҳур гардида буд, бо қувваи сеҳазорнафараи худ ба Мунтасир пайваст. Ғайр аз ин, шайхҳои шаҳр садҳо ғуломонро мусаллаҳ намуданд. Ниҳоят, ғузҳо низ дубора омада ба Мунтасир ҳамроҳ шуданд. Ба ҳамин тариқ, Мунтасир лашкари ҳудро пурқувват кард ва дар ҷанги назди Бурнамад ғалабаи қалоне ба даст оварда, қувваи асосии Насри Илокхонро торумор намуд.

Бо вучуди ин, муваффақияти ҳарбӣ Мунтасир мавқеи ҳудро дар Мовароуннаҳр мустаҳкам карда натавонист, зеро Илокхон ғавран қувваҳои тоза ҷамъ намуда, дар ҷӯли байни Чиззах ва Хавос ба ӯ ҳучум овард. Ғузҳо, ки дар ҷанги назди Бурнамад ғанимати зиёд ба даст дароварда буданд, дар ин муҳориба иштирок кардан нахоста, ба маҳалли бодиянишинии худ ақиб гаштанд. Илова бар ин, дар вақти нозукии қор яке аз сарлашкарони бузурги Мунтасир ба ӯ хиёнат намуда, бо 4 ҳазор аскар ба тарафи Илокхон гузашт. Ин буд, ки Мунтасир фишори Қарохониҳоро бартараф карда натавониста, маҷбур шуд, ки ба тарафи Хуросон рӯ ба ғузрез ниҳад.

Лекин ҳатто пас аз ин ҳам Мунтасир аз фикри дубора таъсис намудани давлати сомонӣ даст накашид. Ӯ ба зудӣ аскар ҷамъ намуда, дафъаи чорум ба Мовароуннаҳр ҳаракат кард. Вале ин дафъа ҳам дар натиҷаи хиёнати сарлашкаронаш мағлуб гардид ва ниҳоят дар сари соли 1005 ба дасти яке аз роҳбарони қабилаҳои бодиянишин кушта шуд.

Мунтасир ягона намояндаи сулолаи Сомониён буд, ки барои дубора барқарор намудани ҳокимияти ин хонадон дар Мовароуннаҳр беоромона мубориза бурдааст. Вале азбаски Сомониён аз заминаҳои сиёсӣ ва иқтисодии ҳуд маҳрум гардида, аз тарафи гурӯҳҳои асосии аҳолии пуштибонӣ намедиданд, кӯшиш ва ғайрияти шахсии Мунтасир ҳеҷ як натиҷае набахшид.

Пас аз марги Мунтасир мубориза барои тақсими мероси давлати сомонӣ фақат дар байни Маҳмуди Ғазнавӣ ва Қарохониён давом мекунад.

Халки тоҷик дар давраи салтанати Ғазнавиён

Давраи ҳамчун як маркази сиёсӣ сар бардоштани Ғазнин ҳанӯз аз аввалҳои нимаи дувуми асри X сар мешавад.²

Дар сарчашмаҳои таърихӣ Сабуктегин ҳамчун асосгузори сулолаи Ғазнавиён дар асри X эътироф гардидааст.³ Зеро Сабуктегин на фақат истиқлолияти Ғазнинро таъмин намуд, балки заминҳои ҳавзаи дарёи Кобулро ба он ҳамроҳ намуда, ҳоки давлати худро васеътар кард. Илова бар ин, ба ивази кӯмаке, ки ба амири сомонӣ Нӯҳи II расонида буд, ҳокимияти Хуросон низ ба ихтиёри ӯ гузашт. Сабуктегин дар соли 997 вафот намуд.

Маҳмуди Ғазнавӣ, ки писари бузурги ӯ буд, вориси қонунӣ ҳисоб мешуд. Лекин Сабуктегин дар вақти касалии худ писари хурдаш Исмоилро валиаҳд эълон намуд. Ба ин тариқ, пас аз вафоти ӯ Исмоил ба тахт нишаст. Аммо ҳукмронии ӯ зиёда аз 7 моҳ давом накард. Дар мамлакат саркашӣ ва исёнҳои феодалони маҳаллӣ бар зидди ҳокимияти марказӣ қувват гирифт. Маҳмуд аз вазъият истифода намуда, бо қувваи лашкар ба Ғазнин равои шуд ва Исмоилро шикаст дода, салтанатро ба дасти худ гирифт.

Вақте ки дар соли 999 давлати сомонӣ аз тарафи шимол ба ҳучуми Қарохониҳо дучор гардид, Маҳмуд ҳам аз тарафи ҷануб ба муқобили Сомониён бархоста, тамоми Хуросонро ба тахти тасарруфи худ даровард.

Аз тарафи халифаи Бағдод шинохта шудани салтанати Маҳмуд ва ба ӯ дода шудани лақабҳои ифтихорӣ асоси ҳукмронии Маҳмудро хеле мустаҳкам намуд. Дар соли 1002 Маҳмуд Систонро ишғол кард.

Аввалҳо дарёи Аму ҳамчун сарҳади байни Ғазнавиён ва Қарохониён муқаррар гардида буд. Соли 1008 дар ноҳияи Балх муҳорибаи шадиде дар миёни қўшунҳои ғазнавӣ ва қарохонӣ ба амал омада, бо ғалабаи комили Маҳмуд анҷом ёфт. Ин ҳолат мавқеи Маҳмудро дар тамоми Хуросон мустаҳкам намуд.

Дар айёми ҳукуматдории Маҳмуд (998–1030) давлати ғазнавӣ ба иқтидори бузурге соҳиб гардид.⁴

Султон Маҳмуди Ғазнавӣ аз соли 1002 то соли 1026 беш аз 15 маротиба ба Ҳиндустон лашкар кашид. Асли мақсад аз ин ҷангҳое, ки дар тахти шиори «ғазовот» бурда мешуданд, фақат ғорат кардани Ҳиндустон ва ба даст даровардани сарватҳои ин сарзамин буд.

Ҳамаи ин лашкаркашиҳои Маҳмуди Ғазнавӣ барои халқи Ҳиндустон ҳаробӣ ва бадбахтиҳои аз ҳад зиёде овард. Сарбозони ӯ аҳолиро тороч мекарданд, ёдгориҳои гаронбаҳои таърихиро несту нобуд менамуданд. Маҳмуд на танҳо шаҳрҳоро вайрон карда ба яғмо мебурд, балки нисбат ба аҳоли низ аз ҳеч гуна ваҳшоният рӯй намегардонид. Масалан, ӯ дар соли 1019, пас аз ишғол кардани қалъаи Маҳован (ё худ Моҳобон), ба сабаби он ки ҳокими

2 Таърихи сиёсии Ғазнавиён дар ин асарҳо муфассалан баён шудааст: Бартольд В.В., 1963 б, с. 322 ва мобаъд; Ёsowókth C. E., 1963, p. 35–47; 227–268; очерки мухтасар ниг.: Массон В.М., Ромодин В.А., 1964, с. 242 ва мобаъд; Spřlŷk B., 1952, 8. 111–124.

3 Маълумоти оид ба аслу насаб ва давраҳои аввали зиндагии Сабуктегин, ки дар «Панднома» оварда шудааст, ба тавассути баъзе сарчашмаҳои асримиёнагӣ, аз ҷумла асари Муъаммади Шабонқораӣ (асри XIV), «Маъма-ул-ансоб» (ба тариқи иқтибос) то замони мо расидааст. Дар ин асар гуфта мешавад, ки Сабуктегин аслан аз тоифаи барсхони Туркистон мебошад. Вай дар айёми ҷавонӣ ба дасти қабиллаи турк-мани тухсӣ асир афтада, чор сол подаи онҳоро мечаронад ва пас ба тољирони Мовароуннаҳр фурухта мешавад (ЛЮ ИВАН СССР. С-372, вар. 144,145). Доир ба «Панднома» ҳамчун манбаи маълумоти аввали таърихи Ғазнавиён ниг.: Ёsowókth C.E., 1965.

4 Муфассалан ниг.: Якубовский А.Ю., 1934; Nasim M., 1931.

қалъа пеш аз омадани вай гурехтааст, тамоми сокинони онро қатли ом намуда буд.

Султон Маҳмуд дар лашкаркашии соли 1019 илова бар ҷавоҳирот ва дигар сарвати фаровон 350 фил ва 57 ҳазор ғулом ба Ғазнин овард. Чунон ки сарчашмаҳои таърихӣ қайд мекунанд, миқдори асирони овардаи Маҳмуд то дараҷае зиёд буд, ки биноҳои мавҷудаи шаҳр кифоя накард ва барои ҷойгир кардани онҳо ба сохтмони биноҳои махсус шурӯъ намуданд.

Дар солҳои 1010–1011 Султон Маҳмуд ба сарзамини Ғур (вилояти дар Афғонистони кунунӣ) ҳучум оварда, ба ивази додани талафоти зиёд як қисмати онро ишғол кард. Ў дар соли 1017 аз кушта шудани Маъмуни Хоразмшоҳ истифода бурда, Хоразмро забт кард ва онро низ ба давлати худ ҳамроҳ намуд. Инчунин дар соли 1024 бо лашкари зиёд ба Балх омад ва бо баҳонаи ин, ки меҳоҳад зулми Алитегини Қарохониро аз сари аҳолии Мовароуннаҳр дур кунад, аз дарёи Аму гузашта Ҷағониён, Қабодиён, Хатлон ва баъзе ҷойҳои дигарро ба даст даровард. Илова бар ин, дар соли 1029 Райро ишғол намуда, ҳокими онро ба ҳабс гирифт ва ғаниматҳои дарёфт кардаашро ба Ғазнин фиристонид. Ба ин тариқа, аз қисматҳои шимолӣ ва шимоли ғарбии Ҳиндустон сар карда, то Ҷағониёну Хоразм ва дар худуди Эрони имрӯза то Исфаҳон ва Рай вилоятҳои сершумор ба давлати Маҳмуди Ғазнавӣ дохил гардиданд.

Лашкаркашиҳои истилогаронаи Маҳмуди Ғазнавӣ, махсусан ҷангҳои дар Ҳиндустон бурдаи ӯ, ки сарчашмаи асосии сарватмандии султон, гвардияи вай ва лашкариёнашро ташкил менамуданд, дар айни ҳол халқи меҳнатиро ба муфлисӣ ва маҳрумиятҳо гирифтور мекарданд. Дар арафои ҳар як лашкаркашӣ аз аҳолии маҳаллӣ андозҳои бисёре ситонида мешуд. Ин тариқа, андозҳо то дараҷае зиёд буд, ки халқи заҳматкаш пас аз адо кардани он, ҳатто аз воситаҳои рӯзгузаронии худ низ тамоман ҷудо мегардид. Аз ин сабаб хоҷагии мамлакат торафт рӯ ба вайронӣ ниҳода, воҳаҳои зироатӣ ва наҳрҳои обёрӣ дар аксарияти маҳалҳо аз кор мемонданд.

Дар натиҷаи паст рафтани хоҷагии қишлоқ соли 1011 дар Хуросон қатъӣ рӯй дод. Барвакт омадани сармои зимистон ва камборонии айёми баҳорон ба ниҳоят кам шудани ҳосил боис гардид. Ин аҳвол вазъияти душвори аҳолиро боз ҳам сахтар кард. Мувофиқи маълумоти воқеаномаҳои таърихӣ дар як ҳуди Нишопур ҳазорон нафар одамон аз гуруснагӣ ҳалок шудаанд. Бо вучуди он ки баъзан дар Нишопур то 400 ман ғалла ба фурӯш наравта, дар бозор мемонд, лекин аҳоли то андозае қашшоқ шуда буд, ки барои харидани он иқтидоре надошт. Дар соли қатъӣ мардум сагу гурбаҳоро кушта меҳӯрданд ва дар баъзе ҷойҳо, ҳатто гӯшти одамхӯрӣ ҳам ба амал омада буд.

Маҳмуди Ғазнавӣ барои аз гуруснагӣ ва марг ҳалос кардани аҳолии Хуросон тамоми васила ва имкониятҳоро дошт. Вале дар ин бора ҳеҷ як чораи қатъӣ надид ва фақат барои намуд ба ҳокими Хуросон амр дод, ки ба камбағалон як маблағи ночизе кӯмаки пулӣ расонад.

Султон Маҳмуд гоҳо баъд аз лашкаркашиҳои навбатии худ ба умруну обод намудани пойтахташ машғул мешуд, ки масҷид ва мадрасаи машҳури Ғазнин аз ҷумлаи бинокориҳои ӯст. Лекин сохта шудани ҳар як иморат ба сари аҳоли маҳрумият ва мусибатҳои зиёде меовард. Тахтасанги мармар ва дигар сангҳои пурқимате, ки дар тоқҳо ва сахни масҷиди ҷомеи Ғазнин кор фармуда шудаанд, чи навъе ки сарчашмаҳо хабар медиҳанд, ҳама аз ҷойҳои дурдаст бо қувваи халқ кашонида шуда буданд. Ҳатто хароҷоти харсолаи боғи Дилкушои Маҳмуд, ки дар Балх воқеъ гардида буд, комилан аз тарафи аҳолии ин шаҳр адо карда мешуд.

Маҳмуд тамоми аҳолии мамлакатро ба ду гурӯҳ – ба қувваҳои мусаллаҳ ва халқи оддӣ тақсим мекард. Ӯ ба аскарон моҳона медод ва ба ивази ин аз онҳо талаб менамуд, ки ҳама гуна амри ӯро бо садоқат иҷро кунанд. Вай ба-рои ин ки гуё халқи мамлакатро бо қувваи аскарӣ худ аз ҳучуми душманони хориҷӣ муҳофиза мекунад, аз аҳолии оддии заҳматкаш ҳам талаб мекард, ки ҳар як фармони ӯро бегуфтугӯ ба ҷо оранд ва илова бар ин, андозҳои давлатиро адо карда истанд.

Султон Маҳмуд марди хеле ҳасис ва дар масъалаи чамъ кардани молу сарват бағоят ҳарис буд. Ӯ он ҳама сарвате, ки аз Ҳиндустон ва дигар ғушаву қанорҳои мамлакат бо роҳҳои гуногун чамъ карда буд, дар ҳазина нигоҳ медошт. Муаррихи асри XV Мирхонд дар далели ҳасисӣ ва ғирсу ози Маҳмуди Ғазнавӣ чунин ҳикояти аҷибро овардааст: «Гӯянд, ки султон ду рӯз қабл аз вафоти худ фармон дод, то аз ҳазина дирам... ва динорҳои сурх ва анвои ҷавоҳири нафис ва ғайраро, ки дар айёми салтанат чамъ оварда буд, ҳозир карданд ва дар саҳни сафҳаи ариз (васеъ) ҳамаро бигустурданд ва он саҳн дар назари бинандагон бӯстоне менамуд, ки ба гулҳои мулавлан аз сурх ва зард ва бунафш ва ғайра ораста бошанд. Султон ба чашми ҳасрат дар онҳо менигарист ва зор-зор мегирист ва баъд аз ғиряи зиёд бифармуд, то ҳамаро ба ҳазина бибурданд ва фулусе аз он ҳама чинс ва нақд ба мустаҳике надод, бо он ки медонист, ки дар он ду рӯз ҷони ширин ба сад талхӣ хоҳад дод».⁵

Маҳмуди Ғазнавӣ дар лашкаркашӣ ва ҷангҳои ғоратгарона мақсади асо-сии худро бо шиори ғазовот – ҷанги муқаддаси ислом мепошонид, ки ба ту-файли ин аз тарафи халифа ғимоят медид ва хеле мусулмонони мутаассиби «ғазоталаб»-ро ба қўшуни худ гирд меовард. Илова бар ин, ӯ худро пайрави мазҳаби сунний (ки дар он вақт мазҳаби ҳукмрони ислом буд) эълон намуда, ба муқобили ҳама гуна норозигӣҳо ва ҳаракатҳои зидди тартиботи феодалӣ, ки беш аз ҳама дар сурати ақидаҳои бидъатомези қарматӣҳо, исмоилиҳо, шиӣҳо ва аҳли дигар ҷараёнҳо зоҳир мегардиданд, мубориза мебуд. Вай молу мулки тарафдорони ин ҷараёнҳоро мусодира намуда, бо ин роҳ низ сарвати бисёре-ро ба дасти худ чамъ мекард. Ба ин тариқ, эътиқод ва тарафдории садоқат-мандонаи Маҳмуд нисбат ба мазҳаби сунний фақат як воситае буд, ки бо ин роҳ ӯ мавқеи ҳокимияти худро мустаҳкам мекард ва сарваташро меафзуд.

Маҳмуди Ғазнавӣ ба қорҳои таҷассуси давлатӣ ҳам ниҳоятдараҷа аҳамият медод. Ғайр аз ҷосусони махфӣ, ки дар ҳузури ҳар як ҳоким гузошта мешу-данд, дар пеши ӯ маъмури махсус низ бо унвони «мушриф» қор мекард, ки аз вазъияти дохилӣ, қордорӣ ва аҳволи рӯҳияи ҳокимон хабар дода меистод. Султон Маҳмуд ҳатто аз паси фарзандони худ ва аз он ҷумла Масъуд, ки ва-лиаҳди салтанат буд, ҷосус мегузошт.

Султон Маҳмуд Ғазнавӣ ба қўшуни сершумори хуб ташкил ва мусал-лаҳшуда таъя мекард. Дар ихтиёри ӯ бисёр филҳои ҷангӣ, барои муҳосираи қалъа мошинҳои сангандоз, барои убури дарё пулҳои шиновар мавҷуд бу-данд. Нафароти зиёди қўшуни султонро ғуломони зархарид ва таълими ҷан-гигирифта ташкил медоданд. Дастаҳои сарбозони ғулом аз туркҳо ва ҷанго-варони дигар халқҳо фароҳам меомад, ки дар байни онҳо тоҷикон кам набу-данд.⁶

Султон Маҳмуд ҳаққо, ки сарлашқари бузург ва ҳокими ғайру соҳибиро-дае буд. Ӯ дар бораи ҳашмат ва шавкати зоҳирии давлати худ ғамхорӣ карда,

⁵ Равзату-с-сафо, с. 38.

⁶ Дар бораи яроқу аслиё, таркиб ва ташкили қўшуни Маъмуди Ғазнавӣ ва ворисони назди-ки ӯ ниг.: Ёswołth С.Е., 1960; 1963, р. 98–128

биноҳои зебову мучаллал месохт, ба шоирону уламои дарбор сарпарастӣ менамуд. Аммо вай дар роҳи тараққиёти хоҷагии қишлоқ ягон коре накард. Дар аҳди ӯ зироат ба харобӣ рӯ оварда, равобити иқтисодии байни вилоятҳои ҷудогонаи мамлакат заиф гардид. Ноустувории давлати барпокардаи султон Маҳмуд, хусусан пас аз вафоти ӯ (с. 1030), боз ҳам равшантар зоҳир шуд.

Салчуқиҳо ва сукути давлати Ғазнавиён

Як гурӯҳ амалдорони олимақоми дарбори ғазнавӣ бо сардории ҳочиб ба васияти султон Маҳмуд амал намуда, писари хурди ӯ - Муҳаммадро ба тахт нишонданд. Вале писари бузурги вай - Масъуд аз ин ҳол бохабар шуда, ба муқобили Муҳаммад сар бардошт. Масъуд ба чашмони Муҳаммад мил кашида, ӯро бо фарзандонаш дар қалъае ҳабс кард ва салтанатро ба дасти худ гирифт.

Дар давраи ҳукуматдории Масъуд (1030–1041), ки дар ҳарисӣ ва ҳасисӣ аз падари худ мондани надошт, тороч гардидани аҳоли аз ҳад гузашт. Ҳокимони вилоятҳои ҷудогона ба воситаи ришвагири ва андозҳои ғайриқонунӣ халқро тамоман хонахароб менамуданд. Азбаски як қисми сарвати бо ин роҳҳо ғун-шуда ба тариқи тӯхфа ва пешкаш ба султон дода мешуд, ӯ на ин ки бар зидди ин қабил беадолатиҳо мубориза намебурд, балки онро бо ҳар васила пуштибонӣ мекард.

Масъуд нисбат ба Қарохониҳо ҳамон сиёсати падари худро давом медод ва кӯшиш менамуд, ки ҳама вақт бо онҳо муносибати дӯстонаи ҳамсоявӣ дошта бошад, зеро дар чунин шароите ки шӯришҳои халқ ва задухӯрдҳои дохили мамлакат қувват мегирифт, равияи душманона доштани Қарохониҳо барои давлати ғазнавӣ хеле хавфовар буд. Мактуби зерини Хоразмшоҳ Олтунтош, ки дар соли 1030 ба Масъуд навиштааст, моҳияти ин муносибатро равшан нишон медиҳад: «Ошкор аст, ки амири марҳум (Маҳмуди Ғазнавӣ) барои ба тахти хонӣ нишастани Қодирхони Қарохонӣ кӯшиши зиёде намуда, сарвати беандозае ҳам дар ин роҳ сарф кард. Ҳоло зарур аст, ки ӯро ҳимоя кунем, то ки дӯстии байни мо ва ӯ мустаҳкам гардад. Онҳо (Қарохониҳо) дӯстони ҳақиқии мо нахоханд шуд, вале дар ҳар сурат дар зоҳир муносибати дӯстии худро бо мо нигоҳ дошта истода, дигаронро бар зидди давлати ғазнавӣ нахоханд шӯронид».⁷

Хоразм, ки зоҳиран дар тобеияти Ғазнавиён бошад ҳам, вале амалан ҳамчун давлати мустақиле буд, дар ҳалли тақдири давлати ғазнавӣ роли бағоят калоне бозид. Агарчанде Масъуд пас аз марги Олтунтош барои кам кардани ҳукуки ҳукмрони Хоразм чораҳои лозима дид, аммо мамлакатро боз ба дасти ворисони ӯ боқӣ гузошт. Масъуд унвони «Хоразмшоҳӣ»-ро ба писари худ дода, писари Олтунтош Ҳорунро ҳамчун ноибуссалтана ба ҳукмронии Хоразм таъин кард. Албатта, ин рафтори Масъуд ба фарзандони Олтунтош таъсири бад накарда наметавонист. Ин буд, ки Ҳорун бо Алитегини Қарохонӣ ва салчуқиҳо муносибати дӯстӣ барқарор намуда, дар соли 1034 Хоразмро мустақил эълон кард ва номи султони ғазнавиро аз хутба бардошт. Дар баҳори соли 1035 Ҳорун ба Хуросон лашкар кашид. Фарзандони Алитегин (худи Алитегин дар соли 1034 вафот карда буд) ҳаракати Ҳорунро ҳимоя карда, аз тарафи дигар, ба сарзамини Ғазнавиён ҳуҷум намуданд. Лекин вақте ки Ҳорун дар рӯзҳои аввали лашкаркашӣ ба дасти ғуломони худ, ки ба Масъуд фурӯхта шуда буданд, қатл гардид, фарзандони Алитегин ба Самарқанд баргаштанд. Масъуд ба музокироти ошӣ бо Қарохониҳо шурӯъ намуд, ки ба

⁷ Байһақӣ, 1962, с. 108

туфайли ин гуфтугузор дар байни онҳо алоқаи дӯстӣ ва хешӣ барқарор гардид. Ба ҳамин тариқ, хавфи ҳуҷуме, ки аз тарафи Хоразм ва Қарохониён ба давлати ғазнавӣ таҳдид мекард, бо роҳи дипломатӣ бартараф карда шуд.

Дар ҳуди ҳамон соли 1035 Масъуд мебоист ба муқобили туркони салчуқӣ, ки ба Хуросон ҳуҷумовар шуда буданд, лашкар бикашад. Султон Маҳмуд дар давраи мубориза бар зидди Қарохониҳо, ки барои Мовароуннаҳр мебурд, ба як гурӯҳи Салчуқиҳо барои маскан намудан дар шимоли Хуросон ба онҳо рухсат дода буд. Кӯшиши озод шудан аз ҷабри андозҳои вазнин ва ба даст овардани заминҳои чарогоҳҳои нав борҳо боиси исён намудани Салчуқиҳо гардид. Мубориза аввалҳо гоҳ ба фоидаи Салчуқиёни Хуросон ва гоҳ ба фоидаи ҳукумати ғазнавӣ давом менамуд. Соли 1035 ҳуҷуми нави Салчуқиён оғоз ёфт. Масъуд аз Нишопур қувваи зиёди ҳарбиро бар зидди салчуқиҳо ба Нисо равона намуд. Дар ин муҳориба, агарчанде аввал аскарони ғазнавӣ ғалаба ба даст оварданд, лекин салчуқиҳо ба қароргоҳи онон шабохун зада, ба лашкари Масъуд зарбаи сахт доданд.

Баъдтар Салчуқиён ба Ғазнавиён якчанд мартаба зарбаҳои сахт ворид оварда, қисми зиёди Хуросон, аз ҷумла, Нишопурро ишғол карданд. Султон Масъуд тамоми қувваҳои аскарӣ худро ҷамъ карда, ба сӯи истиқоматгоҳи Салчуқиҳо ҳаракат намуд. Баҳорони соли 1040 дар наздикии Дандонақон (Тошрабати ҳозира) муҳорибаи халқунанда ба вуқӯъ пайваست.

Дар натиҷаи ин муҳориба (аз рӯи маълумоти сарчашмаҳо мумкин аст онро яке аз ҳунинтарин ҷангҳо дар таърихи халқҳои Осиёи Миёна донист) салтанати Ғазнавиҳо дар Хуросон ба таври доимӣ хотима ёфт. Дар баробари тамоми шудани ҳарбу зарб сардори Салчуқиҳо - Туғрал дар майдони ҷанг тахте ораста бар он нишаст ва худро ҳокими кулли Хуросон эълон намуд.⁸ Бояд қайд кард, ки аёнӣ ашрофи шаҳрҳои Марву Нишопур, ки манфиатҳои онон аз тарафи Ғазнавиҳо маҳдуд карда шуда буд, ба Салчуқиҳо кӯмаки бузурге расониданд.

Султон Масъуд аз дарёи Марвурруд гузашта, ба Ғазнин омад, вале бо вучуди ин, ӯ барои дубора ҷамъ кардани қувваи ҳарбӣ бар зидди Салчуқиҳо ҷуръат накард. Зеро ба вай аён буд, ки дар миёни оммаи васеъ ҳимоят нахоҳад дид. На аёнӣ ашрофи ба муқобили марказият сар бардошта, на аҳолии аз хироҷу андозҳои бешумор муфлисгардидаи Хуросону Тахористон, на мардуми гирду атрофи Ғазнин, Систон ва мамлакати кӯхистони Ғур нияти муҳофизат кардани давлати Ғазнавиёноро надоштанд. Дар муҳорибаи назди Дандонақон аз душман рӯ ба ғузез ниҳодани гурӯҳ - гурӯҳ аскарон, ки Масъуд бо ҷашмони худ дида буд, ба ин ҳол хеле равшан гувоҳӣ медод. Аз ин сабаб Масъуд ба қароре омад, ки бояд ҳар чӣ зудтар ба Ҳиндустон рафта, дар он ҷо лашкари пурқувват ҳозир намояд, то ки ба ин восита боздоштани ҳаракати Салчуқиҳо мумкин гардад.

Чунон ки Байҳақӣ менависад, Масъуд пеш аз ба Ҳиндустон сафар кардани худ ба Арслонхон номае фиристода, дар муборизаи зидди Салчуқиҳо аз ӯ кӯмак хост. Сипас, вай амр дод, то бародараш Муҳаммадро, ки ҳамроҳи ӯ ба Ҳиндустон рафтани буд, аз ҳабс бароваранд. Тарафдорони Муҳаммад бо ҳам забон як карда, ба Масъуд ҳуҷум намуданд ва ӯро ба ҳабс гирифта, Муҳаммадро ба султони бардоштанд. Масъуд баъди чанд рӯзи дигар ба дасти одамони Муҳаммад кушта шуд (с.1041).

Мавдуд – писари султон Масъуд дар баробари шунидани қатли падараш дар моҳи апрели ҳамон сол ба Ғазнин омада, худро султон эълон намуд. Пас

⁸ Доир ба ин муҳориба мақолаи махсусе ҷаъст: Заходер Б.Н., 1943.

дар чанги назди Динур (Фатҳобод) қувваи ҳарбии Муҳаммадро шикаст дода, ўро тақрибан бо ҳамаи фарзандонаш ба қатл расонид.

Мавдуд на фақат муқобилати бародарони тоҷутахталаби худро барта-
раф карда тавонист, дар айни замон, ба нигоҳ доштани Ғазнин ва ҳам Тирми-
зу Балх дар дасти худ муваффақ гардид. Пас аз ин ба зудӣ дар Ҳиндустон
кӯшуни пурқуввате фароҳам оварда, ба муқобили Салҷуқиҳо равона намуд.
Вале Салҷуқиҳо ин қувваи султони ғазнавиро ҳам торумор карданд. Ниҳоят
Мавдуд бо подшоҳони Ҳиндустон, Туркистон ва дигар кишварҳои ҳамсоя
иттифоқ баста, дар солҳои 1049–1050 бо қувваи зиёде ба Хуросон ҳаракат
намуд, аммо дар роҳ касал шуда, ба Ғазнин баргашт ва дар он ҷо вафот кард.

Дар соли 1059 Салҷуқиҳо Балхро забт намуда, алоқаи байни Мовароун-
наҳр ва давлати ғазнавиро буриданд. Баъд аз ин давлати Ғазнавиён рӯз то рӯз
иктидори худро гум кардан гирифт. Дар охири асри XII охири султони
ғазнавӣ ба дасти лашкари Ғур – давлати нав дар сарзамини Афғонистон, ки
дар интиҳои асри XI ва ибтидои асри XII ба вучуд омада буд, асир афтод.

Давлати Ғуриҳо

Дар асрҳои миёна кишвари кӯхистониеро, ки дар сарғаҳи Ҳарируд воқеъ
гардида, аз Ҳирот то Бомӣён ва ҳудуди Кобулу Ғазна вусъат дошт, «мамлака-
ти Ғур» меномиданд. Ин мамлакат аз тарафҳои ғарб, шимол ва шарқ бо
сарзаминҳои мепайваст, ки аз қадимулайём, тоҷикон зиндагонӣ мекарданд.
Қисмати зиёди аҳолии Ғур аз қabilaҳои кӯхистонии тоҷик иборат буд.

Иқлими муссонӣ ва обҳои фаровони ин мамлакат барои хеле тараққӣ кар-
дани зироат ва чорвопарварӣ имконият медоданд.

Муаллифони асрҳои X–XII хангоми тасвири мамлакати Ғур дар бораи
мазрааҳои атрофи қасабаҳои аҳолинишин, боғоти ангур ва дарахтони мева,
ғалаву рамаҳои зиёде, ки дар кӯҳсор ва доманаҳои кӯҳ мечариданд, ҳикоят
кардаанд.

Дар мамлакати Ғур истихроҷи маъдан ва таҳияи олоти фулузӣ нисбат ба
он замон ба дараҷаи хеле баланде расида буд. Силоҳ ва либосҳои ҷангии ин
мамлакат бағоят шӯҳрат пайдо карда, аз чизҳои муҳими содиротӣ ҳисоб
мешуданд.

Муаллифи асри XIII Ҷузҷонӣ, ки аслан аз Ғур аст, дар вақоеъномаи
таърихӣ худ дар асрҳои IX–X ба қabilaҳо тақсим шудани аҳолии Ғур ва бо
ҳам ҷангидани онҳоро зикр намудааст. Кӯшк⁹, менависад ӯ, бо кӯшк дигар
дар ҳолати ҳарб буда, одамон доимо бо ҳисси адоват нисбат ба якдигар
зиндагӣ мекарданд.¹⁰ Дар мамлакати Ғур муносибатҳои ғуломдорӣ мавҷуд
буд. Маълумоти муаллифи асри X роҷеъ ба бурдани ғуломон аз Ғур дар ин
бобат зимнан гувоҳӣ медиҳад.¹¹

Дар мамлакати Ғур бақияҳои демократияи ҳарбӣ ба муддати хеле тӯлонӣ
давом намуданд.

Дар интиҳои асри X вилоятҳои ҷудогонаи ба сари худ мустақили мамла-
кати Ғуро подшоҳчаҳо (маликҳо) идора мекарданд. Ин подшоҳчаҳо бештар
ҳамчун пешвои қabila ва тоифаҳо буда, фақат аҳёнан якҷанд қabilaҳоро ба
таҳти фармони худ медаварданд. Ғуриҳо дар айни замон таомули кӯҳнаеро

⁹ Кӯшк ва истеъкомот дар қарияҳои авлодӣ дар назар аст.

¹⁰ Љузъонӣ, тарҷумаи Раверти, с. 318

¹¹ Нудуд-ул-олам, 1930. в. 21 б.

риоя мекарданд: дар сари ҳар вилоят ду пешво, яъне ҳоким ва сипахсолор меистоданд, ки ҳукуматро байни худ баробар тақсим карда буданд.¹²

Муносибати феодалӣ дар ин ҷо нисбат ба Мовароуннаҳр ва Хуросон қадре дертар роҳ ёфтанд. Дар зарфи асрҳои X–XI дар ин мамлакат муносибатҳои нимпатриархалӣ ва нимфеодалӣ ҳукмфармоӣ мекарданд. Ҳокимони вилоятҳои ҷудогона тадриҷан ба феодал табдил ёфта, дар ҳар як вилоят ба худ унвони махсус мегирифтанд. Онҳоро дар вилояти Мандеш «малик» ё худ «меҳтар» (баъдҳо, ғуршоҳ), дар вилояти Тамрон ва Тамазон «варанда», дар Вармишон «вармишпат» меномиданд.

Дини ислом дар мамлақати Ғур ҳам ба мисли дигар вилоятҳои кӯхистони тоҷик хеле суст қорӣ гардид. Ба ҳулафои араб муяссар нашуд, ки ин мамлакатро ба тахти тасарруфи худ дароваранд. Аҳолии озодидӯсти он муддати дуру дарозе ақидаҳои қадимаи мазҳабии худро ниғаҳ дошта, ҳатто то миёнаҳои асри XI баъзе қabilaҳо дини исломро қомилан қабул накарда буданд.

Истиқрори сохти феодалӣ дар мамлақати Ғур, чи навъе ки дар тамоми Осиёи Миёна рух меод, дар баробари муборишаҳои шадиди синфӣ ба амал меомад.

Дар соли 907 дар ноҳияи Ҳирот ва Ғур шӯриши халқии қарматӣ ва маздакиён сар зад. Низомулмулк (асри XI) дар хусуси ин шӯриш чунин менависад: «Дар доманаҳои кӯхистони Ғур ва Ғарҷистон марде бо номи «Бӯбилол» пайдо шуда, аз ҳар табақа мардум ба гирди ӯ чамъ меомаданд... Аз вилояти Ҳирот ва ноҳияҳои атроф одамони ғаршумор ба ҳузурӣ ӯ расида, савганд ёд мекарданд; нафароти онҳо аз даҳ ҳазор мутаҷовиз буд... Ёғиҳо дар доманаи кӯҳи Ҳирот қадид омада, ошқоро ақоиди қофирон ва қарматӣҳоро эълон карданд, онҳо ақсар ҷӯпон ва зореъ буданд».¹³ Ин шӯриширо кӯшуни Исмоили Сомонӣ бо як сурати бераҳмона фуру нишонд. Чи навъе ки сарчашмаҳо хабар медиҳанд, ин қабил шӯро ошӯбҳо дар маҳалҳои мухталифи кишвари Ғур борҳо ба вуқӯ омаданд.

Охири асри XI дар Ғур айёми барқароршавии муносибати феодалӣ буд. Дар нимаи дувуми асри XI ва нимаи аввали асри XII доираи ҳокимияти маликҳои вилояти Мандеш хеле вуҷъат пайдо намуда, ба тамоми Ғур паҳн гардид. Дар миёнаҳои асри XII давлати феодалии Ғуриҳо таъсис ёфт.¹⁴

Ҳокимони Ғур баъзе вақтҳо исман ба шинохтани ҳокимияти олии Ғазнавиён маҷбур шуда бошанд ҳам, вале дар зарфи чандин даҳсолаҳо бар зидди ин сулола мубориза бурдаанд. Ниҳоят, онҳо заиф шудани давлати ғазнавиро фурсати мусоид дарёфта, истиқлолияти худро аз нав ба даст оварданд ва дар аҳди ҳукмронии Қутбиддин Маҳмуди Ғурӣ ба қувваи бузурге соҳиб гардиданд.

Ин буд, ки Баҳромшоҳ (яке аз охири султонони ғазнавӣ) аз афзудани иқтидори Ғуриҳо ва шӯҳрат ёфтани Қутбиддин Маҳмуд тарсида, вайро бо роҳи фиреб ба Ғазна биёвард ва ба ҳабс гирифта, пас аз чанде заҳр дода ҳалок намуд.

Бо вучуди ин, дигарбора тасарруф кардани давлати Ғур ба Баҳромшоҳ муяссар нагардид. Баҳромшоҳи Ғазнавӣ дар чанд муҳорибаи шадиде, ки байни ӯ ва бародарони Қутбиддин ба амал омаданд, якзайл шикаст хӯрд. Султон Алоуддини Ғурӣ дар охири муҳориба кӯшуни Баҳромшоҳро торумор карда,

¹² Ниг.: ба гуфтаҳои Ф.Энгелс дар бораи ду пешво доштани ироқезҳо дар шароити демократияи ғарбӣ (К. Маркс ва Ф. Энгелс Соч., т. 21, с. 96, 129).

¹³ Низомулмулк, 1949, с. 218–219.

¹⁴ Bosworth C. E., 1961; 1968 a, p. 159–166; Массон В. М., Ромодин В. А., 1964, с. 255–265.

худӣ ӯро ба гурехтан мачбур намуд. Шаҳри Ғазна аз тарафи Алоуддин (1150–1151) хароб карда шуд.

Вале муборизаи Ғазнавиён ва Ғуриҳо бо ин ҳама ба итмом нарасид. Дар соли 1186–87 бародарзодаи Алоуддин - Ғиёсиддин Муҳаммади Ғурӣ дар яке аз ҷангҳо охири ҳонадони ғазнавӣ, ҳокими Лоҳур - Хисравмаликро асир карда, ба пойтахти давлати Ғур - Фирӯзкӯҳ фиристод. Бо ҳамин салтанати Ғазнавиён тамоман аз миён бардошта шуд. Ғуриҳо ҳокимияти Ғазнавиёнро барҳам дода, ҳукмрони давлати бузург гардиданд, ки дере нагузашта ҳудуди он дар натиҷаи футухоти минбаъдаи онҳо хеле вусъат пайдо намуд. Маркази ин давлат ҳамонро Ғур буд.

Султонони Ғур қувваи зиёдеро ташкил мекарданд. Дар ихтиёри онҳо кӯшуни пушуморе буд, ки дастаҳои низомии қабилаҳои низ дар бар мегирифт. Ғайр аз ин, онҳо ашрофи феодалии тоҷик дар кӯҳистони Бадахшон ва ҳавзаи дарёи Аму пуштибонӣ менамуданд. Дар охири асри XII маҳалҳои ҷанубии Тоҷикистон) ва Ўзбекистони кунунӣ, аз ҷумла, ноҳияи Вахш, Ҷағониён, Шугнон ва Вахон ба ҳайъати давлати Ғур дохил карда шуданд.

Солҳои 1152–1206 дурахшонтарин давраи таърихи мамлакати Ғуриҳо ҳисоб мешавад. Пешрафти бузурги иқтисодӣ ва маданияи давлати Ғур низ ба ҳамин давра алоқаманд аст. Лекин азбаски мамлакати Ғуриҳо нисбат ба дигар маҳалҳои Осиёи Миёна хеле ақибмонда буд, ин пешравӣ дер давом накард.

Салҷуқиҳо ва Низомулмулк

Ҷанги Дандонақон, ки дар соли 1040 сурат гирифта, тақдири давлати Ғазнавиёнро ҳал карда буд, боиси тамоман ба Хуросон соҳиб шудани Салҷуқӣ гардид.¹⁵

Туғралбеки Салҷуқӣ (1040–1063) пас аз ин ғалаба фавран ҳудудро «султон» эълон кард ва бародари худро дар Хуросон гузошта, ба тарафи Гургон лашкар кашид. Ӯ дар як муддати кӯтоҳ нафақат Гургон, Табаристон, Хоразм ва Озарбойҷонро ба тахти тасарруфи худ гирифт, балки як қисми вилоятҳои ғарбии Эронӣ кунунро низ ишғол намуда, дар соли 1055 пойтахти хилофати Аббосӣ шаҳри Бағдодро ба дасти худ даровард ва салтанати давлати салҷуқиро расман эълон кард. Султон Туғрал Кирмон ва Форсро низ забт намуда, дар Кавказ ба кӯшуни давлати Румия шикасти сахт ворид овард.

Пас аз вафоти Туғрал бародарзодаи ӯ Алпарслон (1063–1072) ба тахт нишаста, ҳокими давлати салҷуқиро хеле вусъат дод. Алпарслон баъзе ҷойҳои Мо-вароуннахрро ба худ тобеъ кард. Вай инчунин императори Румия - Романи IV Диогенро мағлуб намуд.

Дар вақти ҳукмронии Ҷалолиддини Маликшоҳ (1072–1092) ҳудуди давлати салҷуқӣ ба дараҷае тавсеа ёфт, ки аз соҳилҳои баҳри Миёназамин сар карда, то сарҳади давлати императории Чин қариб тамоми мамлакатҳои исломии Осиё дар тахти тасарруфи он қарор гирифтанд. Аммо пас аз фавти Маликшоҳ давлати паҳновари салҷуқӣ аз ҳам пош хӯрда, ба якҷанд мулку давлатҷаҳо тақсим шуда рафт.

Дар асри XII пойтахти давлати салҷуқӣ аҳди Санҷар (1118–1157) шаҳри Марв буд. Ин шаҳр хеле тараққӣ карда, масоҳати бузургро ишғол менамуд, каналҳои зиёди обёрӣ ва маҳаллаҳои калони пешаварӣ дошт. Марв ҳамчунин яке аз марказҳои маданияи онвақта ба шумор мерафт. Ёқут чунин менависад:

¹⁵ Бартольд В.В., 1963 в. с. 569–583; Заходер Б.Н., 1945. Таърихи минбаъдаи Салҷуқӣ дар ин асар муфассалан тавзеъ ёфтааст; Bosworth С.Е., 1968 а.

«Вақте ки ман онро (яъне Марвро.– Б.Ғ.) тарк кардам, дар он ҷо даҳ китобхонаи вақф мавҷуд буд, ки дар бобати фаровонӣ ва бартариҳои китобҳои махфӯзгардида назири чунин як ганҷинаи китобро дар олам надидаам».¹⁶

Дараҷаи маданияти Салҷуқиёни бодиянишин нисбат ба савияи маданияи халқҳои мутеъгардидаи Мовароуннаҳр ва Хуросон хеле паст буд. Қормандони дараҷаи дувум ва севуми давлати салҷукиро як сӯ гузорем, ҳуди «Салҷуқиёни бузург» низ аз дониш дур буданд. Масалан, Туғрал ва Алпарслон, ҳатто савод ҳам надоштаанд.

Ин вазъият сабаб шуд, ки дар умури идораи ҳукумати Салҷуқиён мардонии сиёсии маданитарин халқҳои ин сарзамин – форс, тоҷик ва туркони муқимӣ роли муҳиме бозанд. Ҳамеша дар чунин мавридҳо фотеҳон дар тахти таъсири халқҳои мутеъ, вале хеле маданӣ қарор мегирифтанд.

Бузургтарин арбоби давлатии аҳди салҷуқӣ Абӯалӣ Ҳасан ибни Алӣ ибни Исоқ буд, ки дар Хуросон таваллуд ёфта, тақрибан 30 сол (1063–1092) дар замони ҳукмронии Алпарслон ва Маликшоҳ хидмати вазирро адо кардааст. Ӯ дар дарбори ин подшоҳон, алаҳусус Маликшоҳ, обрӯӣ ва нуфузи бениҳоят пайдо намуда, лақаби «Низомулмулк»-ро гирифтааст. Низомулмулк як марди хеле оқил ва фозиле буд. Ӯ дар қорҳои мамлакатдорӣ қомилан ба таҷрибаҳои давраи Сомониён таъя мекард ва барои эҳё намудани анъанаҳои маданияи он давра кӯшишҳои зиёде ба ҳарч меод.

Бештар бо ташаббус ва фаъолияти Низомулмулк усули идораи давлати салҷуқӣ ба тартиб андохта шуд. Чи навъе ки тамоми сарчашмаҳои таърихӣ тасдиқ мекунанд, айёми ҳукмронии Салҷуқиён то як андоза давраи тараққиёти оқошида ба ривочи тижорату иқтисодиёти феодалий буд. Шаҳрҳои умрону обод гардида, дар онҳо миқдори пешавароне, ки бо дастаҷамъӣ ва муташаккилона қор мекарданд, хеле афзоиш пайдо намуд.

Лекин вазъияти оммаи меҳнатқаш дар замони Низомулмулк низ ҳамоно бад буд. Низомулмулк ба мақсади пешгирӣ қардани торочғарихое, ки феодалон нисбат ба барзғарон раво меиданд ва ин ҳол оқибат боиси қам шудани оидоти давлат меғардид, маҷбур шуд гузаронидани як қатор тадбирҳоро ба ҳоқимони салҷуқӣ пешниҳод намоад. Ин тадбирот худсарихи сардорони ҳарбӣ ва иқтаъдоронро маҳдуд мекард, то ки мардум тамоман муфлис нағардад ва дар айни замон ба ҳукмронии ҳуди феодалон осебе нарасад.

Низомулмулк барои марказиятноқ шудани идораи давлат ҳам чораҳои муассир пешбинӣ намуд. Вале ҳеҷ яке аз ин тадбирот бидуни ташкили дастгоҳи маъмурӣ, бидуни одамони доно ва босавод амалӣ намеғардид.

Низомулмулк барои ташкил намудани мактабҳои олиии диния – мадрасаҳои кӯшиши зиёде қард. Дар бисёр шаҳрҳо, аз қумла, дар Бағдод, Нишопур, Ҳирот, Балх, Марв ва ғайра ин қабил мактабҳо таъсис ёфта, ба шарафи ташкилкунандаи худ унвони «Низомия»-ро гирифтанд. Програмаи таълими мадрасаи «Низомия»-и Бағдод дар баробари аз ёд қардани Қуръон, ҳадисҳо ва дигар риштаҳои улуми динӣ, ҳамчунин илми ҳуқуқ, забон ва адабиёти араб, риёзиёт ва амсоли инро дар бар гирифта буд. Мадраса мебоист намоёндагонии табақаи амалдорро дар рӯҳи эътиқод ба дини ислом тарбия қарда, ба ин васила зумраи соҳибмансабро бо рӯҳониёни мусулмон наздик ва яксон намоад. Ғайр аз ин, дастпарварони мадраса бояд аз болои мардум назорати диниро анҷом дода, онҳоро аз равияи исмоилия дур мекарданд.¹⁷

¹⁶ Ёқут, IV, с. 509

¹⁷ Tkitton A.S., 1957, p. 102 ўt ўўq; Makdisi G., 1961; Tiiawi A.L., 1962.

Низомулмулк инчунин дар бобати тавсеаи тичорати хоричӣ чораҳои лозима дид, аз ҷумла, ба бекор кардани бочҳои зиёде, ки ба тараккии бозаргонӣ мамониат мекарданд, муваффақ шуд.

Баъзе муаррихон Низомулмулкро берун аз ҳад ситоиш намуда, ҳамчун муборизи беҳбудии халқ ба қалам медиҳанд. Албатта, ӯ ҳеҷ гоҳ чунин шахс набуд. Агар баъзе тадбироти пешбиникардаи вай худсариҳои сардорони ҳарбӣ ва феодалонро маҳдуд намуда ва ҳуди ӯ барои ба вучуд овардани мад-расаҳо ғамхорӣ карда бошад, пас ҳамаи инҳо фақат барои мустаҳкам гардидани иқтидори Салчуқиҳо, барои ҳарчи бештар пур шудани ҳазинаи давлат хидмат мекарданд.

Дар усули иқтаъ ва иқтаъдорӣ давлати Салчуқиён, пеш аз ҳама, манфиати аён ва ашрофи туркони салчуқӣ ба назар гирифта шуда буд. Ба тавассути иқтаъ мадохили асосии мамлакат ба дасти аъзои хонадони салтанатии Салчуқиён мебаромад. Ҳар яке аз аъзои ин хонадон ба шахрҳо ва вилоятҳои ҷудогонаи зироатӣ соҳиб шуда, даромади инро ба манфиати шахсии худ сарф мекарданд. Хешу табори подшоҳони салчуқӣ ва сардорони ҳарбии онҳо низ бо роҳи иқтаъ ба тамоми як деҳа ва ҳатто ноҳияе соҳиб буданд. Ҳамаи ин, албатта, дар байни феодалони маҳаллӣ, ки пас аз ба сари ҳокимият омадани Салчуқиён аз қисми зиёди оидоти худ маҳрум шуда буданд, ҳисси эътироз ва норизоият ба вучуд меовард.

Неҳзати исмоилия

Неҳзати исмоилиҳо ¹⁸ тақрибан муддати чорсад сол дар таърихи Осиёи Миёна ва Эрон роли калоне бозӣ кард. Ф.Энгелс навишта буд: «Оппозитсияи революсионӣ нисбат ба феодализм дар тамоми давраи асрҳои миёна мавҷуд буд. Ин оппозитсия мутобиқи шароити замон гоҳ дар шакли тасаввуф, гоҳ дар шакли бидъати ошкоро ва гоҳ дар шакли шӯриши мусаллаҳ зоҳир мешавад».¹⁹ Ҳамаи ин се шаклро дар марҳилаҳои гуногуни неҳзати исмоилия мета-вон мушоҳида намуд.

Дар асри VIII исмоилиҳо – тарафдорони имом Исмоил, ки ҳафтумин авлоди Алӣ ва Фотима буда, аз тарафи падараш Ҷаъфари Содиқ мардуд гардидааст, як фиркаи хурди сӯфияи шиаро ташкил мекарданд.

Дар охири асри IX хангоми шӯриши қарматӣ²⁰ ба исмоилиҳо муяссар шуд, ки дар Мағриб ҳокимияти сиёсиро ба даст дароранд ва раҳбарияти фиркаи исмоилия қариб дусад сол дар сари давлати пуриқтидори феодалӣ – хилофати Фотимиён, ки пойтахти он Миср (аз соли 974) буд, қарор гирифт.

Дар асрҳои X–XI исмоилия, ҳамчун чараёни бидъатомези ба мазҳаби суннии ислом муҳолиф, дар саросари Шарқи Миёна, хусусан дар Осиёи Миёна ва Эрон паҳн гардид. Исмоилиҳо аз фалсафаи Юнон истифода бурда, системаи томи таълимоти ратсионалиро инкишоф медиҳанд ва ба ин васила зиёиён, бисёр мутафаккирон ва ходимони барҷастаи давлатиро ба тарафи худ мекашанд. Дар Хуросон ва Мовароуннаҳр, ки аз Миср то ба ин ҷо роҳи яқмоҳи қорвонист, халифаҳои фотимино ҳокимони «ҷорикунандаи адлу инсоф дар рӯи замин» номида, аксарияти мардум ба ин макри воизони исмоилӣ бовар мекарданд.

Дар охири асри XI исмоилиҳои Осиёи Миёна ва Эрон аз хилофати рӯ ба таназзул ниҳодаи Фотимӣ алоқаи худро бурида, Ҳасан ибни Саббохро сар-

¹⁸ Доир ба исмоилия ниг.: Беляев Е.А., 1957; Бертельс А.Е., 1959; Петрушевский И.П., 1966.

¹⁹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 7, с. 361.

²⁰ Доир ба исмоилино ва қарматини ниг.: Stýkn S.M., 1961–1962.

дори худ интихоб намуданд. Дар Исфаҳон, ноҳияи Қазвин ва дигар вилоятҳо шӯриши халқ ба амал омад. Исмоилиҳо дар ноҳияи Қазвин давлатчаи худро таъсис карда, қалъаи Аламутро пойтахт қарор доданд. Онҳо як қатор қалъаҳои ишғолкардаи худро ба таъягоҳи мустаҳкам табдил дода, ташкилоти махфӣи террористии бар зидди ҳокимони салҷуқӣ нигаронидашударо барпо карданд. Фидоӣни ин ташкилот ба ҷусту ҷолоқӣ ва ҷасорат ном бароварда буданд. Одамони мансуб ба аъёну ашроф аз ханҷари фидоии исмоилӣ ҷунон метарсиданд, ки ҳамеша аз тағи ҷома зиреҳ пӯшида мегаштанд.

Моҳи октябри соли 1092 Низомулмулк ба дасти террористони исмоилӣ кушта шуд. Исмоилиҳо баъдтар султон Санҷарро ҳам ба дараҷае тарсониданд, ки ӯ фикри ба қалъаҳои исмоилӣ ҳучум карданро тамоман аз сари худ дур кард.²¹

Табиист, ки нехзати дар асрҳои X–XIII, дар шароити ҷамъияти гуногунтабақа ва гуногунсинфи феодали ҷараёнғатаи исмоилия аз ҷиҳати синфу табақа якранг набуд. Қувваи асосии «ҷанги занҷиҳо» ва шӯриши қарматҳо аввал ғулумони зангӣ, сонӣ деҳқонони безамин ва тоифаҳои кўчманҷии бадавӣ буданд. Аммо футуҳоти ин давра табақаҳои ашрофро, масалан, ашрофи ғулумдорро дар давлати қармати Баҳрайн ва ашрофи феодалиро дар давлати фотимӣҳои Миср низ истифода намуд. Дар тамоми ҳаракати исмоилияи асрҳои IX–XI падидаҳои эътирози аҳли меҳнат, эътирози табақаҳои поини шаҳрро аз найрангбозиҳои табақаҳои болоии ашроф, ки доимо мардумро фиреб медоданд, бояд фарқ кард.

Дар нехзати исмоилия ҷараёнҳои гуногун вучуд доштанд. Дар овони шӯришҳое, ки оммаи васеи деҳқонон ва камбағалони шаҳр иштирок доштанд, шиорҳои маздакии баробарии моликият ва адлу инсоф, эътирозҳои зидди зулму истибдод пайдо мешуданд. Дар вақти ҳамчун ҷамъияти махфӣ мавҷудияти худро нигоҳ доштани ташкилоти исмоилӣ ва муқаррар гардидани якҷанд дараҷаи огоҳӣ аз назарияи исмоилия фалсафаи ратсионалистӣ ба он роҳ меёбад.

Таълимоти исмоилиён умуман ба муқобили ҳанафӣи ислом буд, ки дар аҳди ҳукмронии Салҷуқӣ нафақат шарҳу бастаи озодонаи Қуръон ва масъалаҳои илоҳиётро, балки ҳама гуна таҳқиқоти илмӣ, ҳатто тадқиқи риёзиёт, ҳайъат, тиб ва амсоли онро манъ карда буд, як шакли эътироз ба шумор мерафт.

Ҷиҳатҳои пешқадам ва пешрави идеологияи исмоилии асрҳои X–XI-ро бояд таърихан конкрет, дар заминаи воқеияти беамони давр муайян кард. Мардонагии воизони исмоилӣ шоистаи таҳсин аст. Онҳо «дониши» худро, аз ҷумла, илмҳои ақлӣ ва дақиқро ба таъкиботи ваҳшатангез нигоҳ накарда, таблиғ ва интишор менамуданд.

Роли исмоилияи асрҳои IX–XI дар бобати нигоҳ доштани анъанаи афкори озод бағоят калон аст. Бесабаб нест, ки аксари муаллифони маҳкам-эътиқоди асримиёнагии ислом, аз қабилҳои ан-Надим, Абдулқоҳири Бағдодӣ, Ибни Хазм, Низомулмулк исмоилиёнро хавфноктарин душманони дини ислом ва маҳвкунандагони он номидаанд. Бо вучуди ин, исмоилиёни оддӣ соддадилона гумон мекарданд, ки онҳо «барои покизагии дини ислом мубориза

²¹ Футуҳоти муғул ба давлати исмоилӣ зарбаи ғалокатовар расонд. Соли 1256 қалъаи Аламут аз по афтод ва сардори исмоилиё - Хуршоъ ба қатл расид. Пас аз ин исмоилиё дигар дар ягон ҷо ба сари ғокимият омада натавоистанд. Дар Ђиндустон ва кишварҳои дигар фирқаи мазнабии аз ғамоат дури исмоилия то рӯзҳои мо боқӣ мондаанд. (Доир ба таърихи неъзати асримиёнагии исмоилӣ ва давлати онҳо тадқиқоти бисёре нааст, аз ғумла: Hodgson M.G.S. ., 1955; Lўwis Ё, 1966; Hodgson M. G. S., 1968.)

мебаранд». Бо чунин усул, яъне «баҳри покизагии дин» chorī намудани гоҷҳои таодули ба бисёр бидъатҳои халқии асри миёна хос мебошад.

Қарохониён

Таърихи Осиёи Миёнаи аҳди Қарохониён ҳанӯз ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст. Манбаҳои ҳатти доир ба ҷараёни вуқооти сиёсӣ ва низоми дохилии давлати Қарохониён фақат маълумоти ҷузъӣ медиҳанд. Муаррихон ҳамеша ба умеди таҳқиқи сиккаҳои қарохонӣ буданд. Вале сиккаҳои қарохонӣ ҳамчун манбаи таърих хеле мураккаб ва барои омӯзиш ниҳоят душворанд ва аз муҳаққиқ эҳтиёт ва диққати ҷиддиро талаб менамоянд. Дар давоми даҳсолаҳои охир илми сиккашиносӣ роҷеъ ба таҳқиқи аҳди Қарохониён муваффақиятҳои муҳим ба даст овард, алалхусус, ҳалли як силсила масъалаҳои баҳснок ва, ҳатто тамоман омӯختанашудаи таърихи Осиёи Миёнаи асрҳои XI–XII муяссар гардид. Бо вучуди ин, на ҳамаи хулоса ва таҳминҳои муаррихон ва сиккашиносон ба як дараҷа боварибахш ва тамоман исботшуда ба шумор мераванд, дар ин бобат ҳоло қорҳои бузург, бисёр кашфиётҳои тоза ва таҷдиди назари баъзе ақидаҳо дар пешанд.

Дар байни таърихи сиёсии Қарохониён мо ба асарҳои машҳури В.В.Бартолд, ки бехтарин намунаи таҳлили интиқодии ахбору маълумоти ноमुназзам ва зидди яқдигари сарчашмаҳои ҳатти мебошанд, истинод намудем. Ҳамчунин баъзе хулосаҳои эътимодбахши сиккашиносон, ки ба саҳеҳ ва мукаммал шудани мадракҳои манобеи ҳатти имкон меод, мавриди истифодаи мо буд.

Пайдоиши ҳуди сулола маълум нест, номи дар илм қабулшудаи он (Қарохониён ва гоҳо Илокҳо) тамоман шартӣ буда, муаррихони асри XI аз ду унвони маъруф: қарохон ва илок гирифтаанд. Зоҳиран, ҳастии асосии давлати Қарохониёнро қабिलाҳои туркии яғмо ва чигилӣ ташкил мекарданд, ки дар ному лақабҳои давраи зуҳури қарохонӣ бештар дучор меоянд. Аввалҳо лақаби аз ҳама олии Арслонхон («арслон» – шер – нишони қабилавии чигилӣ) ва Бугрохон («бугро» – шутурнишони қабилавии яғмо) ҳисоб мешуд.²² Тахминан аз миёнаҳои асри X ислом дини давлатии Қарохониён гардид. Дар вақти оғози истилои Осиёи Миёна мақоми асосиро дар байни Қарохониён Алӣ ва Ҳасани Бугрохон ишғол мекарданд; чунон ки дар боло зикр карда шуд, Ҳасани Бугрохон соли 992 ба ҷуриши Мовароуннаҳр сардорӣ карда, сипас, Наср ибни Алӣ ин вилоятро қомилан тасарруф намуда буд. Ин ду хонадон, яке авлоди Алӣ («Алиён») ва дигаре авлоди Ҳасан («Ҳасаниён»), ҳанӯз дар охири асри X нуфуз ва иқтидори зиёде пайдо намуда, мулкҳои қалонро соҳибӣ мекарданд.

Дар ин давра умуман давлати Қарохониён ба чандин амлок тақсим шуда, ҳудуди онҳо ҳамеша тағйир ёфта меистод. Соҳибони амлок ҳуқуқ ва имтиёзҳои қалоне доштанд, онҳо метавонистанд ҳатто ба номи худ пул бароранд. Мулкдорони хурд ҳам амлок ва ҳам амлоқдорро иваз менамуданд. Алоқаи тобеият серзина буд. Таърихи сиёсии ин давра пур аз ҳаводиси ҷангу талошҳои байнихудӣ мебошад.²³

Дар вақтҳои аввал имтиёзи сиёсӣ ба ҷониби авлоди Алӣ – «Алиён» буд. Пас аз истилои Мовароуннаҳр онҳо ба сарзамини бузурге соҳиб гардиданд,

²² Тавсифи фарзияҳои оид ба пайдоиши ин сулоларо ниг.: Pkitsak O., 1953, p. 21–22

²³ Масъалаи ному лақаб ва силсилаи маротиби феодалӣ, ҳамчунин тамоми дигар мадракҳои сиккашиносии маръалаи аввали таърихи Қарохониён муфассалан дар ин асарҳои мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд: Vasmuk K. 1930; Pkitsak O., 1950; Pkitsak O., 1953; Федоров М. Н., 1965.

ки дар ғарбу чануб қад-қадӣ Амударё бо ҳудуди давлати ғазнавӣ тӯл мекашид, дар шарқ бародари Наср-Тўғанхон Қошғарро ба даст даровард. Дар ин оғон сардорони сулола гоҳо аз байни намоёндагонӣ гуногуни хонадонӣ «Алиён» ҳам хоста шудаанд.²⁴

Вале дере нагузашта қори хонадонӣ дигар, яъне «Ҳасаниён» низ боло гирифт. Онҳо аз тарафи шарқ ба «Алиён» фишор оварданд. Бар тибқи маълумоти сиккаҳо, писари Ҳасани Бугроҳон – Юсуфи Қадархон дар соли 1005 Тўғанхонро ронда, Қошғарро соҳибӣ кард.²⁵

Тадричан хонадонӣ «Ҳасаниён» чунон иқтидор пайдо кард, ки пас аз ғавти писарони Али ғвонӣ иғтихорӣ ва лақабҳои олии сардори сулола ба онҳо насиб гардид. Аз соли 1026/27 сардори Қарохониён Юсуфи Қадархон буд ва дар муносибатҳои дипломатӣ бо дигар давлатҳо низ ӯ бо ҳамин сифат баромад мекард. Пас аз марғи ӯ (с.1032) писараш – Сулаймон лақаби «Арслонхон»-ро гирифта ба сари ҳокимият омад ва сардори Қарохониён гардид. Маркази амлоқи хусусии ӯ шаҳрҳои Баласоғун ва Қошғар буданд. Бародари ӯ – Муҳаммад бо номи «Бугроҳон», ки лақаби аҳамиятан дувум ба шумор мерафт, ҳокимияти худро дар Исғичоб ва Тироз барқарор намуд.²⁶ Пас, муваффақияти ин хонадон фақат дар эғтирофи зоҳирии сулоладории онҳо иғода намеёфт. Онҳо ба тадрич «Алиён»-ро торафт бештар танг карда бароварда, вилоятҳои нағ ва нағро соҳиб мешуданд. Ҳатто Фарғона, ки мулки аслии «Алиён» буда, шаҳри Ёзғанди он пойтахти фотехи Мовароуннаҳр – Наср иғни Али ҳисоб мешуд, ба тахти тасарруфи Юсуфи Қадархон ва хусусан ду писари ӯ – Сулаймони Арслонхон ва Муҳаммади Бугроҳон доғил гардид.²⁷

Мовароуннаҳри фатҳкардаи Наср иғни Али ҳам ба ихтиёри «Ҳасаниён» гузашт. Бухоро ва умуман тамоми Мовароуннаҳри марказиро ханӯз соли 1025 Алитегин, бародари Юсуфи Қадархон, зери даст карда буд.²⁸ Ҳар ду бародарон бо ҳам муросо намекарданд. Қадархон, зоҳиран, аз ағзудани нуғузи Алитегин метарсид. Подшоҳи ғазнавӣ – султон Маҳмуд ҳам аз ӯ хавф мебурд. Бинобар ин онҳо бо ҳам забон як карда, соли 1025 якҷоя ба Мовароуннаҳр ҳуҷум карданд.²⁹ Мулоқотҳои ду подшоҳи мағруфи онвақта, ки бо зиёғатҳои бошукӯх ва инғомҳои гаронбаҳо сурағ меёфт, бо қарори аз Алитегин (ба фоидаи Қадархон) қашада гириғтани Мовароуннаҳр ва пайғастани риштаи ақрабой ағчом пазируғт. Вале ин ҳар ду қарор ҳам амалӣ нагардид. Султон Маҳмуд он қадар қувват гириғтани Қадархонро ҳам намеғост. Алитегин боз солҳои дароз дар Мовароуннаҳр ҳуқм ронда, ғвонӣ бодабдабаи «Тамғоч Бугроҳон»-ро қабул намуд³⁰ ва нисбат ба ҳешовандони худ тамоман муғтақил

²⁴ Аммо дар байни олимон ақидаи яғонае неғ, ки қадоме аз писарони Али ва қай сардори сулола ва дорандаи ғвонҳои оли гардидаағ. Душғории нағли ин мағсала, бешақ, боз дар он ағт, ки мақоми зонғирӣ дар силсилаи марғотиби феодали ақсаран бо нокимият ва нуғузи амалӣ мувоғиқат намекунад, ки баъзе мунаққикон инро фаромӯш мекунағ.

²⁵ Vasmýk K., 1930, с. 93–94; Давидович Е.А., 1968 а, с. 70, 71; В.В. Бартольд (1963 б, с. 343) аз ин сиккаҳои хабар нағоғт, бинобар ин санаҳои ӯ дигар, яъне нисбатан дертар ағт.

²⁶ Бартольд В. В., 1963 б, с. 357.

²⁷ Марков А. К., 1896, с. 246, 256, № 348, 401; Vasmýk K., 1930, с. 95; Давидович Е.А., 1968 б, с. 69–74 ва табл. 1–2.

²⁸ Ба хонадонӣ «Ҳасаниён» нисбат доғтани Алитегинро О. Притсак муқаррар намуд (Prítisak O., 1950, с. 216–224).

²⁹ Барои донистани тағсилӣ ин юриш ва оқибатҳои сиёсии он ниг.: Бартольд В. В., 1963 б, с. 344 ва мобағд.

³⁰ Нисбағи ин ғвонро ба Алитегин (на ба хоғаи ӯ, чунон ки В.В.Бартолд гумон доғт, Р. Фасмер ба тағри боварибағш исбот намуд (Ниг.: Vasmýk K., 1939, с. 96-97).

гардид. Ачибаш ин ки Ғазнавиён дар давраҳои минбаъда ҳам аз Алитегин хеле дар хавф буданд. Дар доираҳои дарбори ғазнавӣ ўро душмани хатарнок, маккор ва хилагар мешумурданд ва зарурати аз ў хеле хушёрона муҳофизат кардани вилоятҳои сарҳадии давлатро таъкид менамуданд. Ин буд, ки Масъуди Ғазнавӣ бо нияти халос шудан аз Алитегин дар соли 1032 Олтунтоши Хоразмшоҳро ба муқобили ў ба Мовароуннаҳр равона кард. Алитегин бо мулоҳизаи тактикӣ Бухороро тарк намуд. Олтунтош шаҳрро ишғол карда бошад ҳам, мухорибаи асосӣ дар ҷои дигар ба вуқӯъ пайваست. Ба Олтунтош захири марговар расид. Маҷбур шуданд, ки бо Алитегин муоҳида баста, қўшуни хоразмиро аз Мовароуннаҳр бароваранд.

Алитегин ҳамеша дар дили худ нияти аз Ғазнавиён зада гирифтани баъзе мулкҳои соҳили Амударёро мепарварид. Ў дар шахси Ҳоруни Хоразмшоҳ, ки аз Ғазнавиён ранҷиш дошт, иттифокчию худро пайдо намуд. Вале ба амал овардани ин ният ба Алитегин муяссар нашуд. Даре нагузашта, соли 1034 ў вафот кард. Ҳучуми муттафиқонаро писарони ў ба амал оварданд. Онҳо вилояти Ҷағониёнро забт намуда, Тирмизро ба муҳосира гирифтанд. Аммо ба сабаби қўшта шудани Ҳорун аз тарафи қўшуни хоразмӣ ҳимоят надида, маҷбуран пас гаштанд. Пас аз ин муносибати байни фарзандони Алитегин ва Масъуди Ғазнавӣ дар зоҳир гӯё дуруст шуд.

Дар тамоми ин давраи тўлонии пирўзиҳои бузурги сиёсии «Ҳасаниён», ки аз шарқ то ғарб саросари сарзаминҳои давлати қарохониёро ба зери фармони худ дароварда буданд, дар манбаъҳои хаттӣ роҷеъ ба «Алиён» тақрибан чизе ба назар намерасад. Чунон ки аз сиккаҳо маълум мегардад, ду писари Насри фотеҳи Мовароуннаҳр - Муҳаммад ва Иброҳим фақат соҳибмулкӣ ноҳияҳои хурде буда, дар айни замон ба қадом як узви олимақоми сулола нисбати тобеият ҳам доштаанд. Аввалҳо вазъияти Муҳаммад ибни Наср, ки дар манбаъҳои хаттӣ бо номи «Айн-уд-Давла» машҳур аст, хеле беҳтар буд. Ў чанде аз шахру ноҳияҳои Фарғона, бештар Ўзганд (собиқ пойтахти падараш), баъзан Ахсикат, Хучанд ва баъд Қубаро соҳибӣ мекард. Вале қариб ҳама вақт дар сикка номи соҳибдавлати худро сабт менамуд.³¹

Дар солҳои 40-уми асри XI мақоми намоёнро дар арсаи сиёсат Иброҳим ибни Наср ишғол менамояд. Ў дар овони ҷавонӣ лақаби хоксоронаи «Бўритегин»-ро гирифта, мулкӣ майдае дошт ва як вақт, ҳатто ба дасти писарони Алитегин асир ҳам афтода буд. Аз асирӣ фирор карда, назди бародараш ба Ўзганд рафт, вале бо вай муросо карда натавонист. Ниҳоят, соли 1038 қўшун ҷамъ карда, ба вилоятҳои Хатлон, Вахш ва баъдтар ба Ҷағониён ҳамлавар шуд. Ҳарчанд ин вилоятҳо дар доираи нуфузи Масъуди Ғазнавӣ воқеъ гардида буданд, ба сабаби андармонӣ ба муборизаи зидди Салҷуқиҳо маҷбур шуд, ки ба тохтутози Бўритегин дар вилоятҳои худ тан диҳад. Ғайр аз ин, ў ҳаминро ҳам ба назар мегирифт, ки адовати байни Бўритегин ва Қарохониёни Мовароуннаҳр (писарони Алитегин) аз ин сў ўро хотирҷамъ карда, зарурати дар ду ҷабҳа мубориза бурданаширо аз байн мебардорад.

Вале вилоятҳои назди дарёи Аму барои Бўритегин фақат ҳамчун мавзеи мувофиқи амалиётҳои ояндаи ў хизмат мекарданд. Ў аз ҳамин ҷо истилои Мовароуннаҳрро сар карда, бо суръати тамом ба ҳусули мақсад муваффақ мешуд. Бесабаб набуд, ки баъди пирўзии нахустин дар муборизаи зидди писарони Алитегин ў лақаби худро иваз карда, ба ҷои Бўритегин унвони дабдаба-

³¹ Давидович Е.А., 1968 с.67-74.

ноки «Тамғоч Буғрохон»-ро гирифт,³² ки онро пештар дар Мовароуннаҳр Алитегин дошт. Ғайр аз ин, ӯ унвони ифтихории «Муаййид-ул-Адл»-ро ҳам, ки падар ва бародараш доштанд, соҳиб шуд. То соли 1041 тамоми Мовароуннаҳр ба қаламрави ӯ даромад. Масъуди Ғазнавӣ, ки дар муҳорибаи наздики Дандонақон (с.1040) аз салҷуқиҳо зарбаи саҳт хӯрда буд, ба ин ҳама болора-виҳои Иброҳим ибни Наср розӣ шуда, ҳатто бо мақсади дилгарм кардани он ва дар шахси ӯ пайдо кардани иттифокчии хуб барояш тӯҳфаву инъомҳо фиристод.

Иброҳими Тамғочхон сиёсати мустақили хориҷии худро қорӣ намуд ва соҳибдавлатии Қарохониёни шарқиро эътироф накард. Дар аҳди ӯ дар Мовароуннаҳр давлати мустақили Қарохониён қомилан ташаққул ёфт, ки марказаш Самарқанд буд.³³ Даре нагузашта, дар оғози нимаи дувуми асри XI Иброҳим ибни Наср Фарғонаро ҳам, ки дар тахти тасарруфи Қарохониёни шарқӣ буд, ишғол намуд.

Сиёсати дохилии Иброҳими Тамғочхон низ хеле шоёни диққат аст. Агар ба ривоятҳои дар сарчашмаҳо овардашуда бовар кунем, Иброҳими Тамғочхон то як дараҷа мувозиби амният, оромиш ва эҳтиёҷоти раиияи худ буд ва аз ин лиҳоз дар байни мардум шӯҳрат дошт. Хусусан қасони ба моликият даст дарозкардари беамон ҷазо меод. Дар ин бобат манбаъҳо як қисми ҳақиқатро доранд. Рӯзе роҳзанҳо рӯи дарвозаҳои қалъаи Самарқанд навиштанд: «Мо мисли пиёзем: чи қадре ки бидраванд, ҳамон қадар мерасем». Иброҳим Тамғочхон амр кардааст, ки ҷавобан чунин нависанд: «Ман ин ҷо мисли боғбон ҳастам, чи қадре ки сабзед, ҳамон қадар мебарам!» Ӯ гӯё муваффақ шудааст, ки дуздиро дар қаламрави худ барҳам диҳад. Вай нарху навои бозорро ҳам назорат мекардааст ва ба қиматфурӯшӣ роҳ наметодааст. Чунин ҳақиқати аҷиб оварда мешавад: рӯзе қассобҳо баландтар кардани нархи гӯштро хоҳиш карда, ваъда додаанд, ки ба ҳазина ҳазор динор тақдим мекунанд. Хон розӣ шуда, пул гирифтааст, вале харидани гӯштро ба аҳоли манъ кардааст. Қассобҳо маҷбур шудаанд боз ҳамон қадар пул дода, нархи пештарро барқарор кунанд.³⁴

Аз рӯи мадрақҳои сиккашиносӣ маълум шуд,³⁵ ки ӯ дигар қораҳои беҳтар намудани шароити тиҷорат ва бозаргониро пешбинӣ кардааст. Чунончи, дар Фарғона то аҳди ӯ асоси муомилоти пулиро дирҳам ташкил меод, вале он аз сурбу мис буда, дар таркиби худ ҳеҷ нуқра надошт. Илова бар ин, ҳаҷму вазни ин қабил тангаҳо гуногун буда, барои муомила дар тарозу барқашада мешуд, ҳар яке ба таври ҷудогона арзише надошт, ки ин қори тиҷорати пулиро ду-

³² Масъалаи ба ин оғоз тааллуқ доштани унвони Тамғоч Буғрохон ағамияти на зоғирӣ, балки хеле ғайбӣ дорад: ин масъалаест дар бораи замон ва роғноҳои қарор гирифтани давлати мустақили қарохонӣ дар Мовароуннаҳр. В.В.Бартольд (1963 б, с. 367) ва Р.Фасмер (Vasmjǔk K., 1930, с. 97–98) гумон доштанд, ки ин унвон ба соғибдавлатони Бўритегин тааллуқ дорад (онҳо ба сифати соғибдавлат ду шахси тамоман гуногунро ном мебаранд). О.Притсак (Pritsak O., 1950, с. 222, 224) тахмин мекард ва Давидович Е.А. (1970 б) исбот намуд, ки ин унвон ба худӣ Бўритегин тааллуқ дорад (ӯ худро ғайб гуғ мугеи Қарохониёни шарқӣ эътироф накардааст) ва онро на дертар аз соли 1040, ғайб то истилои тамоми Мовароуннаҳр қабул кардааст.

³³ Фикру ақидаи зоғиран муаррабаи О.Притсак (Pritsak O., 1950, с.227-228) доир ба Фарғонаи мустақил бо сарвари Муғаммад ибни Наср, вақт ва тариқи тағсири ду давлати қарохонӣ – ғайб ғайбӣ, бо маркази Ёзғанд ва дигаре шарқӣ бо маркази Бала-соғун қомилан муволифи факту далелност (ниғ.: Давидович Е.А., 1968 б, с. 67–75).

³⁴ Бартольд В.В., 1963 б, с. 374–376.

³⁵ Давидович Е.А., 1968 б, с. 76.

швор мегардонид. Иброҳим ин пулҳоро бекор карда, дар Фарғона дирҳамҳои гирдаи нуқтагӣ ва мисиро қорӣ намуд: ин пулҳо ба таври ҷудогона ва донагӣ ба муомила даромада, барои пешрафти тиҷорати пулӣ шароити мусонид фароҳам оварданд.

Ин қабил тадбирот зулми феодалиро камтар накарда бошанд ҳам, вале пеши зиёд шудани онро гирифтанд. Инак, дар шароити давлати феодалӣ ҳуди ҳамин ҳам як ҳодисаи прогрессивӣ ба шумор меравад.

Чунин сиёсати Иброҳими Тамғочхонро ду писар ва набераи ӯ Шамс-ул-мулк Наср, Хизр ва Аҳмад то як андоза давом доданд.

Муносибати байни ин подшоҳони қарохонӣ ва рӯхониён саҳифаи хеле ҷолиб ва ҳанӯз кам таҳқиқшудаи таърихи Осиёи Миёнаро ташкил менамояд. Ин масъаларо бояд ҳамчун қисмати аз сиёсати дохилии онҳо баррасӣ намуд. Манбаъҳо, ҳам Иброҳими Тамғочхон ва ҳам подшоҳони дигарро мусулмонони комил, мардони порсо номида, нисбат ба рӯхониён ва хусусан баъзе намоёндагони онҳо бо эҳтироми бузург муносибат доштани онро хотирнишон намудаанд. Бо вучуди ин дар аҳди ҳукмронии ҳар яке аз ин подшоҳон маҳз бо рӯхониён зиддиятҳои тунду тезе ба амал омада, қор то ба қатлу қуштор мерасид.

О.Г.Болшаков дарёфт, ки «табааҳои» аз тарафи Аҳмад таъкибдида ва ба мусодираи молу мулк маҳкумшуда табақаи болоии ҷамъияти феодалӣ буданд. Ин нуқта низ муҳим аст, ки ашрофи феодалии тоифаҳои бодиянишин ҳамроҳи рӯхониён баромад мекарданд.³⁶

Барои идеализатсияи муқаррарӣ ҳисоб кардани иддаои манбаъҳо роҷеъ ба шӯҳрати зиёди баъзе аз ин хонҳо дар байни мардум ва ҳамчун подшоҳи одил ном баровардани онҳо ҳеҷ як асос мавҷуд нест.

Дар паси ин ҳама далелу мадракҳои пароканда сиёсати дохилии собитқадамонае намоён аст. Зоҳиран ин хонҳои қарохонӣ ба марказият додани давлати Қарохониёни Осиёи Миёна саъю кӯшиш доштанд. Табиист, ки дар ин қор душмани онҳо феодалони бодиянишин ва рӯхониёни аз қувватгирии ҳокимияти хонӣ норозӣ буданд. Мусодираи молу мулк дар шароити чунин мубориза яке аз василаҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ заиф гардонидани душмани сиёсӣ ба шумор мерафт.

Агар Иброҳими Тамғочхон бо роҳи ишғол намудани баъзе вилоятҳо ҳудуди давлати худро васеътар карда бошад, ворисони ӯ дар соҳаи сиёсати хориҷӣ ва ҳунари ҳарбӣ ба ҷизе муваффақ шуда натавонистанд. Ҳанӯз дар аҳди Шамс-ул-Мулк Наср онҳо ба фишори Қарохониёни шарқӣ дучор гардиданд. Фарғона аз даст рафт. Ҳудуди байни ду давлати Қарохониён аз болои Хучанд муқаррар шуд. Аз тарафи дигар, маҳз дар замони ҳукмронии ин подшоҳони қарохонӣ Салҷуқиён аввал ба ноҳияҳои ҷудогонаи қанории давлати Қарохониён ва баъдтар ба Мовароуннаҳри Марказӣ тохтутози худро сар карданд.³⁷ Дар охири охирон, соли 1089 Маликшоҳи Салҷуқӣ Бухоро ва андаке дертар шаҳри пойтахтии Самарқандро забт намуд. Бо вучуди ин, Салҷуқиён сулолаи Қарохониёнро барҳам надоданд; онҳо бо он қаноат карданд, ки метавонанд ба қори онон мудохила кунанд ва хонҳоро аз байни аъзоёни сулолаи қарохонӣ ҳудашон таъин намоянд. Ягона низои ҷиддӣ соли 1130 дар миёни Арслонхони Қарохонӣ ва султон Санҷари Салҷуқӣ рӯй дод. Тақрибан 30 сол қабл аз ин, дар соли 1102 яке аз Қарохониёни шарқӣ Мовароуннаҳрро ба даст дароварда, ҳатто то ҳудуди мулки Салҷуқиён расид, аммо дар муқоробаи зид-

³⁶ ИТН, II, I, с. 239.

³⁷ Барои тафсили ин воқеаҳо ниг.: Бартольд В.В., 1963 б, с. 379 ва мобаъд.

ди султон Санчар кушта шуд. Пас аз ин султон Санчар абераи Иброҳими Тамғочхон Муҳаммади Сонии Арслонхонро ба тахт нишонд. Муҳаммад қариб 30 сол ҳукмронӣ намуд ва бо фаъолияти бинокории худ шўҳрат ёфт. Ба вай мисли гузаштагонаш бо рӯҳониён мубориза бурдан лозим омад. Пас аз он ки дар натиҷаи сӯиқасди рӯҳониён писари валиаҳдаш ба қатл расид, ӯ барои кўмак ба султон Санчар муроҷиат намуд. Султон Санчар бо қувваи зиёди аскарӣ ба Самарқанд омад, вале Арслонхон, ки худ душманонашро мағлуб карда буд, дигар ба кўмак эҳтиёҷ надошт. Аз рӯи шаҳодати баъзе сарчашмаҳо вай, ҳатто барои куштани Санчар қотиле фиристод. Дар ҳар сурат Санчар Самарқандро гирифта, Арслонхонро аз тахт фурувард ва дар оянда низ ононро, ки фақат дар умури дохилӣ соҳибхитӣ буда, аз рӯи садоқат ба ӯ итоат мекарданд, ба тахти хонӣ менишонд.

Қарохониён ва қарахитойҳо

Дар аввали чоряки дувуми асри XII мардуми сершумори кидонӣ Ҳафтрудро бо шаҳри Баласоғун ишғол намуда, империяи бузурги худро, ки то шимоли шарқии дарёи Енисей рафта мерасид, таъсис карданд. Сипас, онҳо тамоми мулкҳои бокимондаи Қарохониёни шарқиро тасарруф карда, ба Қарохониёни ғарбӣ, яъне мовароуннаҳрӣ таҳдид намуданд. Дар осори муаллифони мусулмон, ки воқеаҳои онвақта ва муваффақиятҳои сиёсии кидониро тавсиф кардаанд, ин мардум номи қарахитойро гирифтааст.³⁸

Соли 1137 Қарахитойҳо дар наздикии Хучанд Маҳмуди Қарохониро торумор карданд. Маҳмуд дастнишондаи содиқи султон Санчар буд. Ҳатто дар сиккаҳои худ номи ӯро ёд менамуд. Аммо ин бор султон Санчар ба Маҳмуд дасти ёрӣ дароз карда натавонист, зеро ҳудуд ба ҷанги Хоразм банд буд. Дурӯст аст, ки қарахитойҳо дар чунин маврид барои ғалаба аз фурсат истифода набурданд.

Вале чанд сол нагузашта қарахитойҳо дар ҷанги саҳти ҳалқунанда ба қўшуни муттаҳиди Маҳмуди Қарохонӣ ва султон Санчари Салҷуқӣ ҷунон зарбае ворид оварданд, ки дар таърихи ин се сулола ба эътибори марҳилае аҳамият пайдо намуд. Ин ҳодиса 9 сентябри соли 1141 дар дашти Катвони назди Самарқанд ба вуқӯъ пайваست. Қўшунҳои салҷуқиву қарохонӣ тамоман торумор гардиданд, Султон Санчар ва Маҳмуд ақиб нишастанд. Қарахитойҳо бошанд, Бухоро ва тамоми Мовароуннаҳри марказиро забт намуданд.

Таносуби қувваҳои сиёсии Осиёи Миёна тағйир ёфт. Қарахитойҳо ҳам, мисли Салҷуқӣҳо, сулолаи Қарохониёнро аз байн набурданд, балки ба вассали худ мубаддал карданд. Қарохониён мебоист ба Гўрхон – сардори давлати Қарахитойҳо хироҷ медоданд. Султон Санчар бо ҷангҳои зидди Отсизи Хоразмшох, ки пас аз муҳорибаи Катвон ва шикасти Санчар хеле ғайрат пайдо карда буд, саргарм шуда, ҳатто мубориза бурдан бо Қарахитойҳо ва барқарор кардани нуфузи пешинаи худро дар Мовароуннаҳр аз гўшаи ҳаёл ҳам намегузаронид.

Қарахитойҳо ба қорҳои дохилии Қарохониён мудохила намекарданд. Баласоғун ҳамоно пойтахти онҳо ба шумор мерафт. Дар давлати Қарохониён чунин вазъият ба амал омад: пас аз муҳорибаи дашти Катвони Самарқанд чанд вақт мамлакатро бародари Маҳмуди Қарохонии фироркарда идора намуд, Фарғона бошад, дар дасти хонадони «Ҳасаниён», яъне Қарохониёни шарқӣ буд. Вале аз нимаи дувуми асри XII (соли 1156) хонадони фарғонии

³⁸ Дар бораи Қарахитойҳо ва муносибати онҳо ба Қарохониён ниг.: Бартольд В.В., 1963 а, с. 48 ва мобаъд; 1963 б, с. 386 ва мобаъд.

Қарохониён Самарқандро ҳам ба итоати худ дароварданд. Аз ҳамин вақт, пас аз фосилаи дуру дарозе Мовароуннаҳр дубора ба ихтиёри шоҳаи шарқии Қарохониён гузашт, ки онҳо ду вилояти пурсарват – Мовароуннаҳри марказӣ ва Фарғонаро дар тахти ҳокимияти худ муттаҳид намуда буданд. Аммо бояд қайд кард, ки Мовароуннаҳри марказӣ ва Фарғона дар нимаи дувуми асри XII ва ибтидои асри XIII амалан ҳамчун ду мулки калони мустақил дар дасти узвҳои гуногуни як хонадон боқӣ монданд. Маркази яке Самарқанд ва маркази дигаре Ўзганд муттасил, бо ихтиёри худ ба таври фаровон пул мебароварданд, ҳар шаҳр ба номи ҳокими худ бо тамоми унвону лақабҳои сикка мезад. Ба ҳар ҳол Самарқанд пойтахти тамоми давлат низ ҳисоб мешуд ва ҳокими он исман сардори сулола ба шумор мерафт. Ин ифодаи худро дар он меёфт, ки унвону лақабҳои ҳокимони Самарқанд аз ҳокимони Фарғона баландтар буд.³⁹

Ғайр аз ин, дар ин вақт ҳам, амлоқдорони хурди вассалмақом низ вучуд доштанд, вале онҳо дигар вазни сиёсии дар асри XI доштаи худро аз даст дода буданд. Дар ин бора нисбат ба асри XI хеле кам шудани сиккаҳо дар асрҳои XII ва ибтидои XIII, ки ба номи амлоқдорони хурд бароварда мешуданд, шаҳодат медиҳад. Фақат садрҳои Бухоро мақоми махсусе доштанд. Онҳо як навъ хонадони намоёндагони рӯхониёни олирутба махсус меёфтанд. Лақаби онҳо ҳам «садри ҷаҳон» буд, аввалҳо вазифаи олии рӯхонии шаҳрро адо мекарданд, вале баъдтар ба умури идора низ бештар дахлат мекардагӣ шуданд. Бонуфзтарини онҳо на фақат дар асл Бухороро идора мекарданд, балки ҳатто зоҳиран ҳам мансаби ҳокими шаҳрро гирифта буданд. Муносибати онҳо бо Қарохониёни Самарқанд ниҳоят мураккаб буд. Садрҳо ҳокимияти олии онҳоро эътироф карда, сиккаҳо ба номи онҳо мезаданд. Гоҳо ҳокимияти Бухоро тамоман ба дасти Қарохониён мегузашт, гоҳо баръакс, садрҳо соҳибихтиёр шуда, худашон ба Қарахитоиҳо хироч мегундоштанд. Онҳо, ки бе ин ҳам барои афзудани сарвати худ аз роҳи воситаҳои гуногун ба таври фаровон истифода мебарданд, бо баҳонаи хирочгундорӣ боз ҳам зиёдтар ғанимат ба даст меоварданд.

Хоразм ва давлати Салҷуқӣ

Ғалабаи Қарахитоиҳо дар соли 1141 Салҷуқиёро хеле заиф гардонид.

Дигар аз воқеаҳои қобили диққате, ки дар ин давра ба амал омада, яке аз омилҳои рӯ ба суқут ниҳодани давлати салҷуқӣ гардид, ҳамчун маркази сиёсӣ сар бардоштани Хоразм буд.

Сарсулолаи хонадони хоразмшоҳӣ Ануштегин ханӯз дар замони Маликшоҳи Салҷуқӣ ба воситаи хидмат ва лаёқате, ки аз худ нишон дода буд, ҳокими Хоразм таъин гардид. Баъд аз вафоти Ануштегин ҳукмронии Хоразм ба тариқи мерос ба писари ӯ - Қутбиддин Муҳаммад (1097–1127) расид. Қутбиддин Муҳаммад лақаби «Хоразмшоҳ»-ро гирифта, дар тамоми давраи ҳукмронии худ аз фармонбардортарин ҳокимони султон Санҷар ҳисоб мешуд. Баъд аз сари ӯ ҳукумати Хоразм ба писараш - Отсиз (1127–1156) гузашт, ки ин шахсро мумкин аст асосгузори ҳақиқии давлати бузурги Хоразмшоҳӣ номид. Отсиз ва ворисони ӯ аз ҳар як лаҳзаи мувофиқ истифода бурда, тамоми саъю эҳтимоми худро ба харҷ доданд, ки ба муқобили давлати салҷуқӣ истиқлолияти Хоразмро таъмин намојанд. Отсиз дар солҳои аввали ҳукмронии худ ба султон Санҷар сари итоат фуруд оварда, дар лашкаркашиҳои ӯ иштирок ме-

³⁹ Дар бораи Фарғона ва Мовароуннаҳри нимаи дувуми асри XII, хронология ва генеалогияи сардорони сулола (ҳокимони Самарқанд) ва мулкдорони Фарғона ниг.: Давидович Е. А., 1957, 6, с. 108–119.

кард. Аммо, вай дар айни замон, бо роҳи мутеъ кардани қабिलाҳои ҳамсоя беш аз пеш қувват мегирифт. Ба ӯ муяссар гардид, ҳатто он маҳалҳоеро, ки дар ҳаёти бодиянишинӣ хеле аҳамият доштанд, аз ҷумла заминҳои пойни дарёи Сир ва нимҷазираи Манқишлокро ишғол намояд.

Отсиз пас аз ин тариқа мустаҳкам кардани мавқеи худ се мартаба (1138, 1141 – 1142 ва 1147 – 1148) бар зидди султон Санҷар сар бардошт, аммо муваффақият ба даст оварда натавонист. Ниҳоят, дар моҳи июни соли 1148 Отсиз ба пеши султон Санҷар ҳозир шуда, комилан фармонбардори давлати салҷуқӣ будани худро шахсан арз кард. Баъд аз ин Отсиз, агарчанде то охири умри худ аз итоати Салҷуқиён сар напечид, лекин дар ҳар сурат барои истиқлолияти Хоразм ва таъсиси давлати бузурги ояндаи Хоразмшоҳиён заминаҳои мусоид ҳозир карда тавонист (аз ҳамон вақт, яъне аз миёнаҳои асри XII ҳокимияти Салҷуқиён дар Хоразм мавҷудияти худро фақат исман нигоҳ дошт).⁴⁰

Дар аввалҳои нимаи дувуми асри XII дар Мовароуннаҳр ва навоҳии ши-моли Афғонистони кунунӣ воқеаи дигаре рӯй дода, бештар боиси аз байн рафтани давлати салҷуқӣ гардид. Дар соли 1153 туркони ғуз (оғузҳо), ки дар навоҳии Балх бодиянишинӣ мекарданд, ба муқобили султон Санҷар шӯриш бардоштанд. Сабабгори шӯриш ноинсофиҳои аз ҳад гузарои ҷамъкунандагони хироч буд. Пас аз ин ғузҳои бодиянишин ба ноҳияҳои ободи зироатӣ ҳучум оварданд. Султон Санҷар барои саркӯбии ғузҳо лашкар кашид, лекин шикаст хӯрда, худ ба дасти онҳо асир афтод. Пас аз ин, бодиянишинон дар воҳаҳои зироатии Хуросон ва қисмати ҷануби шарқии Мовароуннаҳр ба тохтутози худ бемонеа давом намуданд.

Султон Санҷар пас аз се соли асорат, дар соли 1156 халосӣ ёфта, ба пойтахти худ - шаҳри Марв омад. Лекин дере нагузашта пас аз як сол вафот кард ва бо ин сурати зоҳирии давлати марказият пайдокардаи салҷуқӣ низ аз миён рафт. Осиёи Сағир ва Кирмон ханӯз дар вақти Султон Санҷар истиқлолият гирифта буданд. Баъд аз ғавти ӯ дар Форс ва Озарбойҷон низ мулкҳои ҷудогонаи мустақил ба вучуд омаданд. Хуросон аз тахти тасарруфи Салҷуқиён баромад. Халифа низ дар маркази хилофат - шаҳри Бағдод мавқеи пешинаи худро барқарор кард.

Ин вазъият барои таҳкими истиқлолияти Хоразм хеле мадад расонид. Писар ва вориси Отсиз Эларслон (1156–1172) аз ин фурсат истифода бурда, ба муборизаи байни қўшуни қabilaи туркии қарлуқ ва хонҳои қарохонии Мовароуннаҳр, ки итоати Қарахитоиҳоро қабул карда буданд, муҳофиза намуд.

Эларслон дар ин мубориза қарлуқҳоро ғимоя кард. Дар соли 1158 ӯ бо лашкари Хоразм ба ҳоки Мовароуннаҳр дохил шуда, дар муқорбае, ки қарлуқҳо барои Самарқанд ва Бухоро мебуданд, иштирок намуд. Баъдтар ӯ бар зидди ғузҳои Хуросон мубориза бурда, баъзе муваффақиятҳо ба даст даровард. Дар соли 1165 вай ба сӯи Нишопур лашкар кашида, хост ин шаҳрро забт намояд, аммо ба мақсади худ расида натавониста, ба Хоразм баргашт.

Албатта, дар чунин шароити ихтилофоти муттасили дохилӣ дар бораи аз Мовароуннаҳр рондани Қарахитоиҳо ҳатто фикр кардан ҳам мумкин набуд. Ғайр аз ин, ба Эларслон лозим меомад, ки барои ғимояи қаламрави аслии худ тадбироти зарурӣ бубинад. Дар ҳақиқат, Қарахитоиҳо бо баҳонаи ин ки Эларслон боҷи мамлакатро дар вақти худ намефиристонанд, дар соли 1171–1172 ба Хоразм лашкар кашиданд. Эларслон фақат ба воситаи вайрон карда-

⁴⁰ Таъкиқи муфассали таърихи давлати Хоразмшоҳиёнро В.В. Бартолд анҷом дод (1963 б); инчунин ниг.: Kafÿsoglı I., 1956.

ни садди дарёи Сир тавонист пойтахти худро аз ҳучуми Қарахитойҳо муҳофизат намояд.

Дар соли 1172 Эларслон вафот кард ва писари кӯчаки ӯ Султоншоҳ бо ёрии модари худ ба тахти салтанати хоразмшоҳӣ нишаст. Писари бузурги Эларслон - Алоуддини Текеш, ки ҳокими яке аз вилоятҳои Хоразм буд, аз ин воқеа хабардор гардида, барои ғасб намудани ҳокимият камар баст ва дар ин қор аз қарахитойҳо мадад хост. Вай ба ивази ин пардохтани хирочи ҳарсолаи мамлакати Хоразмро бо Қарахитойҳо ваъда дод. Текеш дар ҳуди ҳамон сол бо кӯмаки Қарахитойҳо Хоразмро ишғол намуд. Султоншоҳ фирор карда, наҷот ёфт.

Алоуддин Текеш (1172–1200), пас аз он ки ҳукмронии Хоразмро ба дасти худ гирифта, андаке мавқеашро мустаҳкам намуд, ғавран, бар зидди Қарахитойҳо сар бардошта, элчии онҳоро, ки барои ҷамъ кардани хироч ба Хоразм омада буд, ба қатл расонид. Вақте ки Султоншоҳ аз ин ҳаракати бародари худ воқиф гардид, дарҳол ба пеши Қарахитойҳо рафта, хоҳиш намуд, ки дар мубориза барои сарнагун кардани Текеш ба вай кӯмак расонанд.

Қарахитойҳо, ки чанд сол қабл аз ин бо Султоншоҳ муносибати дуруст надоштанд, бо тамаи гирифтани бочи Хоразм хоҳиши ӯро қабул намуда, бар зидди Текеш лашкар кашиданд. Вале ин дафъа амалиёти ҳарбии онҳо муваффақият пайдо накард: аз як тараф, Текеш роҳхоро ба зери об мононда ҳаракати кӯшуни Қарахитойҳоро хеле ба душворӣ андохт; аз тарафи дигар, тадбири Султоншоҳ ва Қарахитойҳо, ки аҳолии Хоразмро ба муқобили Текеш шӯронидан буд, низ натиҷае набахшид. Баъд аз ин бемуваффақиятӣ Қарахитойҳо маҷбур шуданд, ки ба пойтахти худ пас гарданд. Ҳангоме ки Султоншоҳ вазъиятро чунин дид, аз Қарахитойҳо хоҳиш кард, ки як дастаи аскарӣ ба ихтиёри ӯ гузоранд. Ин хоҳиши ӯ низ қабул шуд. Вай бо ин дастаи аскарӣ ба тарафи Хуросон ҳаракат намуд ва қувваҳои ҳарбии ғузҳои бодиянишинро шикаст дода, Марвро ишғол кард ва баъд аз чанде Сарахс ва Тӯсро низ ба зери дасти худ гирифт.

Текеш пас аз ҳучуми бесамари Қарахитойҳо ҳокимияти худро хеле мустаҳкам кард. Ӯ ба Мовароуннаҳр ва Хуросон чанд дафъа бомуваффақият лашкар кашида, шаҳру деҳаҳои зиёдеро забт намуд. Дар моҳи июни соли 1187 Нишопурро ишғол кард ва дар соли 1193, пас аз марги Султоншоҳ, Марвро ҳам ба тасарруфи худ даровард.

Тақрибан дар ҳуди ҳамин вақт Текеш имконият ёфт, ки ба ҳаёти сиёсии баъзе ноҳияҳои Эрон низ мутоҳиша намояд. Султони салҷуқӣ Туғрали Сонӣ меҳост, ки умури идораи давлатро комилан ба дасти худ гирифта, ба ихтиёри халифа фақат қорҳои диниро вогузорад. Албатта, халифаи аббосӣ – Носир (1180–1225) ба ин розӣ намешуд. Ин буд, ки дар байни султон ва халифа муборизаи шадиде ба амал омад ва халифа аз Текеш кӯмак хост. Текеш низ мавқеъро аз даст надода, бар зидди Туғрали Салҷуқӣ лашкар кашид ва дар моҳи март соли 1194 ба қувваҳои ҳарбии ӯ зарбаи мӯҳлик ворид оварда, Ҳамадонро ишғол кард. Аббосиён ба зудӣ огоҳ шуданд, ки Хоразмшоҳ барои хилофати араб аз султони салҷуқӣ хавфноктар аст. Аз ин сабаб халифа Носир ба воситаи вазири худ ба Текеш хабар расонид, ки расму ташрифоти дарбории маркази хилофатро ба ҷо орад. Ин таклиф ҳаминро ифода мекард, ки Текеш чи дар умури идораи ҳукумат ва чи дар қорҳои динӣ бояд итоати халифаи аббосиро қабул намояд. Текеш аз ин ниҳоятдараҷа дар ғазаб шуда, вазири халифиро бо суҳанҳои дурушт баргардонид.

Дар моҳи июни соли 1196 дар байни аскарони Хоразмшоҳ ва қувваҳои ҳарбии халифа муҳорибаи саҳт рӯй дода, бо ғалабаи Хоразмиён анҷом ёфт.

Аммо халифа ба мағлубияти худ нигоҳ накарда, аз Текеш талаб намуд, ки кӯшуни худро аз навоҳии ғарбии Эрон берун бурда, ба Хоразм ақиб нишинад. Текеш дар ҷавоб ба халифа чунин изҳор кард, ки оидоти мамлакатҳои ишғолкардааш ба таъминоти қувваи бузургии ҳарбии вай кифоят намекунад, аз ин сабаб халифа бояд илова бар ин мамлакатҳо боз баъзе вилоятҳои ба ихтиёри ӯ супорад. Ба ин ҳам қаноат накарда Текеш аз халифа талаб кард, ки дар Бағдод хутбаро ба номи ӯ хонанд. Муборизаи байни халифа ва Хоразмшоҳ хеле тӯл кашид.

Оре, дуруст аст, ки дар замони ҳукмронии Текеш давлати Хоразмшоҳиён ба иқтидори бузурге соҳиб гардид. Лекин, дар айни ҳол, мубориза бо хилофат пояҳои ин давлатро беш аз пеш суст кард. Халифаи аббосӣ дар ҷараёни ин мубориза тавонист аз нуфуз ва эътибори рӯҳониёни ислом ба манфиатҳои худ истифода намояд. Текеш дар навбати худ кӯшиш намуд, ки ба кӯшун таъяну кунад. Ӯ барои бомуваффақият иҷро гардидани иқдомоти ҳарбии худ сардорони лашкарро ба дараҷаҳо тақсим намуда, як гурӯҳи пурқуввати ашрофи низомӣ ба вучуд овард. Лекин ин ҳама саъю кӯшишҳои Текеш натиҷае набахшиданд, вай дар дохили мамлакат таъянуҳои мустаҳкам пайдо карда натавонист.

Муншии Текеш - Баҳруддин Муҳаммади Бағдодӣ дар «Ат-таваассул ило-т-тарассул» ном асари худ, ки то замони мо расидааст, манзараи иҷтимоӣ ва таркиби миллии нуфуси вилояти Сирдарёро то ибтидои асри XIII тасвир намудааст. Дар байни баъзе ҳуҷҷатҳои расмие, ки дар ин асар оварда шудаанд, як дастури Текеш бо қоимаҳои Чанд низ мавҷуд аст. Хоразмшоҳ дар ин дастури худ ба қоимаҳои амр менамояд бо табақаҳои мухталифи аҳоли, ки ӯ мураббӣ зикр намудааст, муносибати дуруст барқарор кунад:

1. Сайидҳо (ашхоси мансуб ба авлоди Муҳаммад пайғамбар) – «ӯ (қоимаҳои) танзими мановиҳои ононро бар тибқи адолат ва дараҷаи қудсияти эшон бояд ҳамчун давлати зиёда эътироф намояд... ва, бигзор, ӯ қоре кунад, ки онон аз рӯи ниёз ба ҷизе рӯ наёранд».

2. Имомҳо ва уламо – «бигзор, ӯ ба эшон бахшишҳо диҳад ва хайро эҳсон намояд, то шоду мамнун бошанд» ва дар умури давлат таъяну ва фатво созад.

3. Қозиҳо ва ҳокимон – аз онҳо бояд ҳукми одилона талаб кард, «вале мусаллам аст, ки набояд онҳо тобиши шаъни қозиро хира гардонанд».

4. Сӯфӣён ва пайравони онҳо – бояд ба эшон бахшишҳо дод, «то битавонанд бо хотири ҷамъ баҳри салтанати зафарманди мо машғули ибодат бошанд».

5. Оксаққолҳои бонуфуз – онҳоро бояд ҳимоят кард.

6. Амалдорон ва ҳарбиёни мутеи қоимаҳои – бидуни мудохила «ба баҳсу мунозира ва ҷангу низоъҳои байнихудии эшон» бар онҳо бояд ҳуқуқҳои намуд ва барои дар вақти худ расидани муздашон назорат кард, то ки онҳо ба ситонидан аз аҳоли эҳтиёт пайдо накунанд».

7. Ғозиён – назорати аҳолиро ба онҳо вогузошта, ононро аз ҳар ҷиҳат бо-яд пуштибонӣ намуд.

Ин номбарӣ ба қадом гурӯҳҳои истисморкунанда майли таъяну қардан доштани Хоразмшоҳиёнро нишон медиҳад.

Дар ин асар роҷеъ ба барзғарон ва заминдорон ва ҳам дар ҳусуси пешаварон ва «аҳли бозор» дастурот дода, азбаски «бо заҳмати онҳо воситаҳои моддии кӯшун таъмин мегардад», ба онҳо таваҷҷӯҳи лозима намудан тавсия карда мешавад. Сипас, лузуми ҳимоят намудани тоҷирон, ки «қосиди маҷҷонӣ ва восифи шаҳриёр» мебошанд, қайд гардидааст. Ғайр аз ин, зарурати муносибати мусовӣ қардан бо туркон ва тоҷикон ба таври махсус таъкид ёфтааст.

Дар хотима аҳоли даъват мешаванд, ки қоиммақоми навро бо шодмонӣ пешвоз гиранд: «Бигзор, онҳо ба ӯ молиёти соли ояндаро ба ҳаҷми яқсавуми андозии ҷамъшуда қомилан бипардозанд, бигзор, аз шикоятӣ беасос нисбат ба ӯ, ки арзқунандагон гӯё аз ӯ зулм медида бошанд, худдорӣ намојанд ва бигзор, ба амри мо ва фармони ӯ, яъне қоиммақом, итоат кунанд».

Ин ҳуҷҷат гувоҳӣ медиҳад, ки дар асри XIII қисмати умдаи аҳолии атрофи Хоразм (дар сурати бартарӣ доштани унсури туркизабон) аз тоҷикон иборат будаанд. Қимати асосии он дар ин аст, ки қисмати маротиби он-вақтани феодалӣ дар он хеле равшан тасвир шудааст.⁴¹

Пас аз марги Текеш писари ӯ - Муҳаммад (1200–1220) ба тахти хоришмоҳӣ нишаст. Дар соли 1203 султон Муҳаммад бо пуштибонии Қарахитойҳо Хуросонро тамоман ба даст даровард. Вай Ҳирот ва ғирду атрофи онро низ ба худ тобеъ намуда, дар соли 1207 ба пойтахти худ баргашт. Муҳаммади Хоразмшоҳ, пас аз он ки аз қори Хуросон хотирҷамъ шуд, дар фикри забт қардани Мовароуннаҳр ва барҳам додани ҳукмронии Қарахитойҳо афтод. Дар ҳуди ҳамон соли 1207 ӯ бо баҳонаи ғурӯ нишондани шӯриши аҳолии шаҳри Бухоро, ки бар зидди садрҳо бардошта буданд, бо қўшуни қуршуморе ҳаракат қарда, бо ҳамин қасила ба қасарруфи Мовароуннаҳр оғоз намуд.

Шӯриши Санҷар. Истилои қаслати қароҳонӣ аз қарафи Муҳаммади Хоразмшоҳ

Қунон ки қайд қарда шуд, қанӯз дар қимати аввали асри XII дар Бухоро қонаводаи олиқасаб – намојандагони қўқониёни қарақай олии қслом, ки унво-ни «Қадри қаҳон»-ро қирифта буданд, нуқузи қалоне қайдо намуданд. Қайр аз қикқори қиёди қаминқои вақф, ба қасли қўқониён қузаштани қаромади муас-қисақои қичоратӣ, қозор, андозии қаминқои қироатии ғирду атрофи шаҳр, қам-қунин молиёти пешаварон ва қочирон қарвати садрқоро хеле ақзуд. То қӣ ан-доза қарватманд шудани садрқои Бухоро аз қамин қо қам қонистан мүмқин аст, ки қе аз садрқо Муҳаммад иқни Аҳмад бо оидоти худ метавонист 600 нафар қакехро ниқодорӣ қунад. Қанқоме ки ӯ ба Маққа сафар намуд, қарои таъминоти роҳ қиёда аз сад уштур бор қамроқи худ бурд. Вале ӯ дар ивази қирсу оз ва рақтори ноқобиле, ки дошт, лақабӣ «қадри қаҳаннам»-ро қирифта буд.

Қарвати садрқои Бухоро қарқашмаи қигаре низ дошт. Онҳо бо баҳонаи ба қўрқонқои қарахитой қардохтани қирочи қолиёнаи мамлақат қалқи қажмат-қашро қераҳмона истисмор ва бо қар қасила қорат меқарданд. Қимнан, қисма-ти қиёди қарвате, ки ба ин тариқа қамъоварӣ мешуд, ба ҳуди садрқо меқасид.

Албатта, қамати ин беақолатӣ ва қоратқариқо қисси нафрат ва ақовати оммаи қасёро нисбат ба садрқо ба қучуд наёварда нақавонист. Дар соли 1206 аҳолии Бухоро бо роҳқарии Санҷар ном устои қипарсоз бар зидди ҳуқумати садрқо қиём намуданд.

Қувваи асосии шӯриши Санҷарро пешаварони шаҳр тақкил меқарданд. Қарқашмақои таъриқӣ дар қораи қӣ қуна қар қадани шӯриш ва қусъати мин-баъдаи вай маълумоти хеле қам медиҳанд. Мо дар қусуси он ки шӯришқиён пас аз қалаба қанд вақт шаҳрро дар қасли худ ниқод доштанд ва қори тақки-лии онҳо қӣ қуна ба роҳ монда шуда буд, қизе нақедонем. Қакат қамин қадар маълум аст, ки Санҷар баъд аз ишқол қардани шаҳр, қӣ нақе ки вақоеъниқо-рони дарбор меқависанд, одамони номдор, яъне ашрофи феодалиро хеле

⁴¹ Тавсифи муқассали ин асар (бо баёни лўзъии мазмуни он) ниғ.: Семёнов А.А., 1952, с. 17.

«тахқир» кард. Садрҳо бо як ҳолати ифтизоҳомез аз шаҳр ронда шуда, молу мулки онҳо ба дасти шӯришиён даромад.

Садрҳои рондашуда аз Қарахитониҳо мадад хостанд.

Дар чунин вазъият Муҳаммади Хоразмшоҳ, ки барои аз Қарахитониҳо ғирифтани Мовароуннаҳр фурсат меҷуст, воқеаи Бухоро барои иҷрои нақшаҳои худ мавқеи мусоид дарёфта, бо қувваи бузурги ҳарбӣ ба сӯи Бухоро ҳаракат намуд. Шӯришиён, ки барои мудофияи шаҳр ҳеҷ як чораҷӯӣ надида ва, ҳатто бо барзгарони ободихои атроф муттаҳид нагардида буданд, ҳамлаи қувваҳои ҳарбии Хоразмшоҳро дафъ карда натавонистанд. Дар соли 1207 султон Муҳаммад қабл аз он ки Қарахитониҳо ба Бухоро расанд, шаҳро забт намуд. Садрҳои Бухоро ҳокимияти худро аз нав барқарор карда, мутеи Муҳаммади Хоразмшоҳ гардиданд. Тасарруфи шаҳри Бухоро фақат муқаддимаи мақсади ба пеш гузоштаи султон Муҳаммад буд. Барои тамоман тобеъ намудани Мовароуннаҳр ба ӯ лозим меомад, ки аз байни ҳокимони худ ин сарзамин муттафиқ пайдо кунад.

Дар сарчашмаҳои ҳаттӣ роҷеъ ба воқеаҳои ин давра маълумоти зиёде мавҷуд аст. Вале фикрҳо аксаран муҳолифи якдигаранд.⁴² Барои равшан кардани бисёр масъалаҳо, ҳолатҳо ва таърихи воқеаҳо маҳз мадракҳои сиккашиносӣ кӯмак мерасонанд.⁴³

Ҳокими Самарқанд ва сарсулолаи исмии Қарохониён - Усмон ибни Иброҳим буда, дар Фарғона бародари ӯ - Қадархон ҳукмронӣ мекард. Усмон дар ҳудуди асрҳои XII–XIII ба тахти падар нишаста, пас аз чанде унвони дабдабаноки «султони бузурги султонон»-ро қабул намуд. Вазъияти ӯ дар байни Муҳаммади Хоразмшоҳ ва Қарахитониҳо ҷунон буд, ки гӯё дар «миёни обу оташ» қарор гирифта бошад. Вале ӯ то як муддат хеле моҳирона аз ин вазъият берун меомад. Чунин ба назар мерасад, ки Муҳаммади Хоразмшоҳ, дар аввалҳо фикри барҳам додани сулолаи Қарохониёнро надошт, ӯ фақат дар рафти мубориза бо Қарахитониҳо сиёсати худро дар ин бобат тағйир дод. Муносибати байни Қарохониён ва Муҳаммади Хоразмшоҳро метавон ба се марҳила ҷудо кард: аввал муносибати муттафиқона, сонӣ муносибати тобеият ва, ниҳоят, таъқиб ва нест кардани ҳокимони Қарохонӣ.

Пас аз забти Бухоро Муҳаммади Хоразмшоҳ бо Усмони Самарқандӣ, бе он ки ба мулки ӯ даъвое кунад, иттиҳод баст. Усмон мисли пештара ба номи худ бо ҳамон унвону лақабҳое, ки ҳатто аз унвонҳои Муҳаммади Хоразмшоҳ дабдабаноктар буд, сикка задан гирифт.

Дар ҳамин вақт иттифоқиён, яъне Муҳаммади Хоразмшоҳ ва Усмон аз Қарахитониҳо шикаст хӯрданд. Муҳаммади Хоразмшоҳ маҷбур шуд ба мамлақати худ баргардад, Усмон бошад, дубора бо Қарахитониҳо наздик шуда, духтари худӣ гӯрхонро ба занӣ хост. Аммо ҷавоби рад гирифта, боз ба тарафи Муҳаммади Хоразмшоҳ майл намуд, вале ин бор на ба сифати иттифоқчӣ, балки ҳамчун шахси мутеъ пазируфта шуд. Ин буд, ки Усмон дар соли 1209/10 сиккаро ба ду ном зарб кард: дар як тарафи сикка ном ва унвони Муҳаммади Хоразмшоҳ ва дар тарафи дигари он номи худро сабт намуд.

Ин ҳиёлати Усмон гӯрхонро ба ҳашм оварда, боиси ба Самарқанд ҳамла овардани ӯ гардид. Қарахитониҳо Самарқандро гирифта ва як миқдор боч ситонида, аммо ба сабаби нооромиҳои ҷиддии дар шарқи мамлақати худ баамаломеда маҷбур шуданд, ки шаҳро тарк карда, пас гарданд.

⁴²Бартольд В.В., 1963 а, с. 420 ва мобаъд.

⁴³Давидович Е.А., 1957, 6, с. 93–108.

Яке аз сабабҳое, ки то як андоза барои муваффакият пайдо кардани Муҳаммади Хоразмшоҳ имконият ба вуҷуд овард, мавриди ҳучуми қабилаи найманҳои мугул қарор гирифтани давлати қарахитой буд. Найманҳо ҳатто ҳазинаи гӯрхонро ғорат карданд. Усмон ин ноқомӣ ва нобарорӣҳои қари Қарахитойҳо дида, аз сари нав ба тарафи Муҳаммади Хоразмшоҳ гузашта, боз ба ду ном сикка зад ва ба ин васила тобеияти худро тасдиқ намуд. Муҳаммади Хоразмшоҳ мустаҳкам кардани садди мудуфияи Самарқандро фармуда ва дар назди Усмон намоёндаи худро гузошта, худ ба қувваи аскар ба тарафи шарқ равона шуд ва дар муқорибаи водии Талас бар қўшуни Қарахитойҳо ғолиб омада, сипаҳсолори ононро асир намуд.

Агарчанд ин муқориба тақдирӣ Қарахитойҳо ба қуллӣ ҳал накард, вале дар айни ҳол обрӯ ва эътибори Муҳаммади Хоразмшоҳро хеле зиёд намуд. Пас аз ин номи ӯро дар ҳуҷҷатҳои расмӣ бо унвони «Искандари дувум» ё худ «Султон Санҷар»⁴⁴ ёд карданд.

Муҳаммади Хоразмшоҳ аз ин ҷиҳат ҳам Мовароуннаҳрро ба осонӣ фатҳ намуд, ки аҳолии ин сарзамин умедвор буданд, пас аз ронда шудани Қарахитойҳои «бутпараст» ва истиқрор ёфтани ҳокимияти Хоразмшоҳиёни ҳамдин вазъияти онҳо беҳтар хоҳад гардид. Ин умедвории халқро султон Муҳаммад дар роҳи расидан ба мақсади худ хеле хуб истифода намуд. Ҳангоме ки ӯ дар соли 1207 Бухоро рошғол кард, зоҳиран, ба аскарони худ фармон дод, ки ба аҳоли ҳеҷ гуна ҷавру зулм нақунанд. Ҳатто роҳбари шӯришиён - Малик Санҷар, ки бар зидди садрҳо ва гӯрхони қарахитой баромада буд, низ дар аввал саломат монда, фақат пас аз чанд вақт ба дарёи Ому ғарқ карда шуд.

Вале аҳолии Мовароуннаҳр ба зудӣ тамоми саҳтҳои ҳокимияти хоразмшоҳи «мусулмон»-ро ҳис карданд. Усмон, пас аз он ки Муҳаммади Хоразмшоҳ бар Қарахитойҳо ғалаба кард, ба духтари Муҳаммад хонадор шуда, як соли тамом дар Хоразм монд. Сипас ӯ ба Самарқанд баргашта, аз алами тобеият ба хоразмӣ ва маҳрумӣ аз истиқлол боз ба Қарахитойҳо гуфтугӯзор сар кард. Ба ин тариқа, ӯ аз сиёсати пешинаи худ, ки ба тарафи зӯро тавоно майл кардан буд, ин дафъа рӯ гардонид. Ин дафъа манфиати ҳокими қарохонӣ ба манфиати халқ мувофиқат намуд: зулму истибдоди хоразмӣ дар муқоризаи умумӣ онҳоро ба ҳам муттаҳид сохт.

Ҷабру зулми ҳокими дар Самарқанд гузоштаи Муҳаммади Хоразмшоҳ то дараҷае саҳт буд, ки халқи шаҳр тоқат наёварда, дар соли 1212 ба муқобили ин ситамгарони нав шӯриш карданд. Онҳо медонистанд, ки барои муқориза бурдан бо Муҳаммади Хоразмшоҳ қувваи қофӣ надоранд, бинобар ин Қарахитойҳо ба ёрӣ даъват намуданд. Лекин Муҳаммади Хоразмшоҳ аз ин ходиса хабардор гардида, фавран ба Самарқанд омад ва шӯришро дар як сурати бераҳмона фуру нишонд. Қатлу ғорати аҳолии шаҳр се рӯз давом кард. Дар натиҷаи ин ваҳшоният ҳазорон одамони беғуноҳ набуд шуданд. Усмон ҳам қушта шуд.

Султон Муҳаммад, пас аз он ки ба аҳолии саркаши Самарқанд ҷунин рафтор кард, ин шаҳрро ба иқоматгоҳи худ табдил дода, дар он ҷо ба сохтани масҷид ва қасри подшоҳӣ шурӯъ намуд. Вай барои мустаҳкам гардидани мақеи худ дар Мовароуннаҳр фармуд, ки дар вилоятҳои ҷудогонии Осиёи Миёна ҳокимони қарохониро ба қатл расонанд.

Ӯ Фарғонаро, ки бародари Усмон Қодирхон ҳукмронӣ мекард, низ рошғол намуд. Пас аз ин ҳам дар соли 1213 дар Ўзганд - пойтахти қалонтарин мулки

⁴⁴ Искандари Мақдунӣ ва охири намоёндаи маъруфи силсилаи салҷуқӣ султон Санҷар дар назар дошта мешавад.

Қарохониён ва дар Самарқанд – пойтахти давлати қарохонӣ сикка ба номи Муҳаммади Хоразмшоҳ зада шуд, ки ин маънии тамоман аз байн рафтани сулолаи Қарохониёнро дошт.

Ба мавҷудияти сулолаи Қарахитонҳо сардори найманҳои бодиянишин - Кучлук хотима гузошт. Кучлуки найман душмани муктадире буд, вале фикру зикри хоразмшоҳи ҷохталаб ва шӯҳратпараст ба мулкҳои ҳамсояи ҷануб ва ғарби худ банд буд, ӯ орзу дошт, сарзаминҳои Афғонистон ва Эронро забт намуда, бо худи халифа ситезаҷӯӣ кунад. Чун вай дар худ иқтидори дар ду ҷабҳа ҷангиданро намедид, аз тарси он ки Кучлуки найман ба истилои вилоятҳои шимолу шарқи давлати ӯ саъй хоҳад кард, аҳолии Шош, Исфичоб ва як қисми Фарғонаро ба маҳалҳои дигар кӯчонида, амр намуд, ки ин ноҳияҳоро ҳолӣ гузоранд.

Дар айни замон Муҳаммади Хоразмшоҳ Эрон ва Афғонистонро ба тахти тасарруфи худ дароварда, аз халифа талаб намуд, ки умури идораи Бағдодро ҳам ба ихтиёри ӯ вогузорад. Вале ӯ ба ин ҳам қаноат накарда, умуман аз тахти хилофат маъзул гардидани халифари эълон намуда, ба ҷои вай Саид Алоулмулки Тирмизиро халифа хонд ва соли 1217 ба тарафи Бағдод лашкар кашид. Вале аз ин барояш чизе ҳосил нашуд. Дигар маълумот ва ахбороти сарчашмаҳо доир ба муносибати байни халифа ва султон ихтилофоти зиёде доранд. Баъзе сарчашмаҳо хабар медиҳанд, ки султон Муҳаммад халифари мурда эълон карда, тақрибан дар тамоми шаҳрҳои мамлақати худ аз хутба номи ӯро баровард. Қисми дигари сарчашмаҳо, баръакс, бо халифа роҳи мурсо ва мусолиमत ҷустани Хоразмшоҳро таъкид мекунанд. Муаррихон бештар тарафдори фикри дувум мебошанд.⁴⁵ Аммо мадрақҳои сиккашиносӣ нишон медиҳанд, ки фикри аввал ба ҳақиқат наздиктар аст: ҳам пеш аз лашкар кашидани Муҳаммади Хоразмшоҳ ба Бағдод ва ҳам пас аз он номи халифа дар сиккаҳои баъзе шаҳрҳо ёд шудааст ва дар сиккаҳои баъзеи дигар шаҳрҳо не.⁴⁶ Аз ин ҷиҳат сиккаҳои Тирмиз – зодгоҳи Алоулмулк хеле ҷолиби диққат аст: дар ин ҷо баъди халифа эълон шудани Алоулмулк ва пас аз юриши Бағдод номи халифаи «маъзул» дар сиккаҳо дида намешавад (ҳол он ки пештар мавҷуд буд), вале номи Алоулмулки Тирмизӣ ҳам дар ягон сикка сабт нагардидааст. Обруё эътибори халифаи Бағдод дар байни мусулмонон ниҳоятдараҷа баланд буд. Бинобар ин султон Муҳаммад дар сиёсати худ собитқадамона ва то охир дар роҳи азли халифа мубориза карда натавонист. Вай аз ин талоши худ чизе бурд накард, балки бисёр чизҳоро аз даст дод. В.В.Бартольд дурӯст қайд мекунанд, ки дар ҷамъият ягон синфе набуд, ки такаҷоҳи Муҳаммад бошад. Феодалҳо, рӯхониён, мардум - ҳама бо сабабҳои гуногун аз ӯ норозӣ буданд. Ҳатто аскарони кироӣ, ки тамоми ғалабаҳои ӯро таъмин карда буданд, дар охир аз итоати ӯ сар кашиданд. Давлати бузурги Муҳаммади Хоразмшоҳ аз дарун маҳкам ва устувор набуд ва бинобар ин дар натиҷаи зарбаҳои истилокорони муғул ба осонӣ аз по афтод.

⁴⁵Бартольд В.В., 1963 6, 437–440.

⁴⁶Давидович Е.А., 1953 6, с. 51–53.

2. ХОЧАГӢ ВА МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИМОИЮ ИҚТИСОДӢ

Иқтаъ ва заминдории шартӣ дар асрҳои XI–XII

Дар асрҳои XI–XII иқтаъ ва иқтаъдорӣ, яъне ба тариқи хизматона инъом карда шудани заминҳои кишт хеле ривоч ёфт, вале ин усул барои давлатҳои Ғазнавиён, Қарохониён, Салҷуқиён ва Хоразмшоҳиён якрағ ва яксон набуд. Ҳангоми аз нуктаи назари муайяни таърихӣ таҳқиқ намудани мавқеи иқтаъ дар ҳаёти иқтимоию иқтисодии ҳар яке аз ин чор давлат инро ҳам бояд дар назар дошт, ки ҳукмронон ва арбобони давлатии дурбин ва оқибатандеши онвақта ба таназзули иқтисодӣ ва сиёсии ҳокимияти марказӣ оварда расонидани ривочи иқтаъро ба хубӣ мефаҳмиданд. Дар ин бобат ҳикояти Олтунтош қоиммақоми Хоразми аҳди Маҳмуди Ғазнавӣ ҷолиби диққат аст. Хирочи Хоразм аз маоше, ки Олтунтош ҳамчун қоиммақом мегирифт, ду баробар кам буд. Олтунтош ба вазири султон Маҳмуд чунин пешниҳод намуд: «Хирочи Хоразмро ба ғоиди худ нигоҳ медорад ва бақияи ҳаққи худро аз ҳазинаи султон мегирад. Вазир пешниҳоди Олтунтошро нафақат рад кард, балки гапҳои талх ҳам зад: «Бигузур, ба амир Олтунтош маълум бод, ки вай Маҳмуд наметавонад буд. Ҳеч гоҳ хироче, ки ӯ барои он масъул аст, ба ӯ дода нахоҳад шуд. Хирочро бистон ва ба ҳазинаи султон таҳвил бидеҳ, пас мавочиб биталаб... Чӣ хавфи бузургест барои ғуломе, ки дар садаи ширкат ба ҳукмронии подшоҳи худ бияфтад».⁴⁷ Ҳукуки ба ғоиди худ чамъ кардани хирочро соҳибшудан аввалин шакли иқтаъдорӣ буд. Иқтаъ на ин ки барои «ғулом», балки барои подшоҳ «хавфи бузурге» дошт. Бинобар ин ҳукумат, агар қувваи кофӣ ва имкони иқтисодии бидуни инъоми замин адо кардани хизматона мавҷуд бошад, ҳамеша кӯшиш мекард, ки ба ивази хизмат пули нақд бидихад.

Мувофиқи шаҳодати Низомулмулк, Сомониён ва Ғазнавиён «...иқтаъ намедоданд, балки ба ҳар яке дар як сол чор бор аз ҳазина ба тариқи нақдина маош медоданд. Ва онҳо ҳамеша аз ин қонеъ ва хушнуд буданд. Омилҳо хироч чамъ карда, ба ҳазина месупурданд ва аз ҳазина бад-ин тариқ боре дар се моҳ маош мегирифтанд».⁴⁸ Низомулмулк дар ин ҷо фақат рочеъ ба қўшун суҳан меронад. Ин гуфтаҳои Низомулмулкро бо баъзе қайду шартҳои асосан дурӯст эътироф кардан мумкин аст. Дар аҳди Сомониён иқтаъ хеле ривоч дошта бошад ҳам, бо сабабҳои маълум онро фақат аҳли сулола ва ё дарбориёни олимартаба соҳиб мегардиданд, ба қўшун бошад, маош дода мешуд. Дуруст аст, ки дар аҳди Ғазнавиён қўшун ҳам аввалҳо иқтаъ мегирифт, вале Сабуктегин (977–997) инро манъ карда, ба қўшун аз ҳисоби ҳазина маоши мунтазам таъин намуд. Ин ҳолат баъдҳо, дар аҳди ҳукмронии ду-се насли ворисони ӯ низ давом кард.⁴⁹ Бо вучуди ин, дар аҳди Ғазнавиён ҳодисаҳои ҷудогонаи инъоми мулкҳои калон воқеъ мегардид, лекин ин навъи подош дар ҳаёти иқтимоию иқтисодии онон, чи навъе ки дар замони Сомониён буд, мавқеи ба назар намоён надошт.

Ба ин тариқа, дар аҳди Ғазнавиён бахшишҳои феодалӣ, ҳатто дар айни авҷи нашъати ин салтанат камтар аз аҳди ҳукмронии Сомониён буд; ҳукумати марказӣ аз тақсими иқтаъ худдорӣ карданро мақсади асосӣ қарор дода, дар роҳи иҷрои ин маром ба имконоти иқтисодии худ така мекард.

⁴⁷ Низомулмулк, 1949, с. 230–231.

⁴⁸ Ёмон асар, с. 106.

⁴⁹ Ёswokth C.E., 1963, p. 124-125.

Аммо вазъият дар аҳди Салчукиён тамоман дигар буд. Ҳарчанд мисли Низомулмулк шахсони пешқадами замон оқибатҳои зиёновари васеъ қорӣ намудани иқтаъ ва иқтаъдориро хеле хуб фаҳмида, барои пешгирӣ кардани он чораҳо меандешиданд, ин усул торафт бештар ривоч меёфт. Ҳукмронони салчуқӣ ба аёнӣ ашроф ва соҳибмансабон инъомҳои бузург ва ба қувваҳои аскарӣ бахшишҳои зиёде ато мекарданд.⁵⁰

Иқтаи сарбозон сар то сари мамлакатро фаро гирифта буд. Иқтадор ҳақ дошт, ки як қисми даромади замини киштро ба ғоидани худ истифода намояд. Вале дар амал вай ба васеътар шудани ҳуқуқи худ сатъ мекард. Низомулмулк чандин мартаба бо ҳар баҳона изҳор менамояд, ки муктаъ (иқтадор) набояд аз доираи ҳуқуке, ки ба ӯ дода шудааст, берун барояд ва ҳокимияти марказиро лозим аст, ки аз болои он назорат кунад: «Иқтадорон, ки иқтае доранд, бояд бидонанд, ки эшонро бар раоё ҷуз он фармон нест, ки моли ҳақ, ки ба эшон супорида шудааст, аз онҳо биситонанд ба вачҳе неқӯ ва чун онро ситониданд, раоё ба тан, мол, фарзандон, асбоби худ ва ғайра аз онҳо эмин бимонанд».⁵¹

Аҳволи барзгарон дар заминҳои иқташуда як хел набошад ҳам, вале умуман вазнин буд. Барзгарон бо ихтиёри худ аз як ҷо ба ҷои дигар рафта наметавонистанд. Баъзе сарчашмаҳо дар бораи меҳнати маҷбурии онон маълумот медиҳанд. Районҳои тамом, ки ҳоло дар ҷануби Туркменистон воқеанд, дар вақташ ба тариқи иқтаъ ба шахсони ҷудогона инъом гардида буданд.⁵² Масъалаи иқтаъ ва иқтаъдорӣ дар давлати Қарохониён на он қадар равшан аст. В.В.Бартолд ва А.Ю.Якубовский чунин ҳисоб мекарданд, ки дар давлати Қарохониён усули амлоқдорӣ боло гирифта, иқтаъ ба дараҷае паҳн шуда буд, ки онро метавон шакли ҳукмрони заминдорӣ онвақта донист.⁵³ Ин ду муҳаққиқи маъруф аз рӯи қиёси давлати салчуқӣ чунин натиҷа бароварда буданд.

О.Г.Болшаков⁵⁴ ба равияи умумии тараққиёти муносибатҳои феодалии Шарқи Наздик ва Миёна қомилан мутобиқ будани ин ҳулосаро тасдиқ намуна, дар айни замон дурустии чунин тарзи муҳокимаро, ки ба як шабоҳат асос ёфта, худ ба худ имкони тафовутро аз байн мебарад, ба зер шубҳа гирифтааст. Ӯ доир ба усули амлоқдорӣ дар давлати Қарохониён ин тариқа мулоҳизаро пеш меронад: аз рӯи далелҳои Е.А.Давидович, ҳатто дар айёми нашъунамои давлати сомонӣ ғайр аз мулкҳои вассалӣ, аз қабилҳои Хоразм, Ҷағониён ва Хатлон, мулкҳои қалони инъомшуда низ мавҷуд буданд. Дар даҳсолаҳои аввали ҳукмронии Қарохониён Мовароуннаҳр ба бисёр мулк ва мулкчаҳо тақсим шуда буд. Вале пас аз таъсиси давлати мустақил дар ин ҷо тақрибан ҳамон вазъияте, ки дар аҳди Сомониён вучуд дошт, дубора ҳукмфармо гардид. Пас ҳеҷ як асосе нест, ки усули амлоқдории давлати Қарохониён ва давлати Сомониёнро (ҳарчанд бо баъзе тафриқаҳо бошад ҳам) бо ҳам муқобил гузорем.

Умуман, дурустии ин тарзи таҳқиқ ва натиҷаҳои онро эътироф накардан мумкин нест. Бо вучуди ин, баъзе тасҳеҳ ва илова қардан лозим меояд. Агар

⁵⁰ Бертельс А. Е., 1959, с. 31–33; Bosworth C. Ў., 1968 а, р. 230–244; Lamiton A.K.S., 1969, р. 53–76 (дар ин ҷо ролеъ ба таносуби усули иқтаи аъди салҷуқӣ ва давлати Буиён маълумот дода мешавад)

⁵¹ Низомулмулк, с. 34.

⁵² Lamiton A.K.S., 1969, р. 66–69.

⁵³ Бартольд В. В., 1963 6, с. 330, 367 ва мобаъд; 1963 е, с. 248; Якубовский А. Ю., 1949, с. 39–40.

⁵⁴ ИТН, II, I, с. 248–250.

бахшишу инъомхоеро, ки ба ивази хизмат дода мешуданд, аз рӯи аломати иҷтимоӣ ба ду гурӯҳ: «хӯронидани» кӯшун ва бахшишҳои калон ба аъзоёни сулола ва амалдорон ҷудо намоем, барои муҳокима рондан доир ба бахшиши гурӯҳи аввал дар аҳди Қарохониён ҳоло, дар ҳақиқат ҳам, далелҳои конкретӣ таърихӣ вучуд надоранд. Он чӣ оид ба гурӯҳи дувум бошад, аз сиккаҳои қарохонӣ баъзе маълумот ба даст овардан мумкин аст. Дар ибтидои асри XI давлати Қарохониён воқеан ҳам ба бисёр мулкҳои калону хурд тақсим шуда, муносибатҳои тобеият ва силсилаи маротиби серзинаи феодали хеле равшан ба зухур омада буд. На фақат аҳли сулола, балки дигар намоёндогони табақаи ҳукмрон низ ба мавқеи вассали мулкдорони калон расида буданд. Баъдтар зикри соҳибони вассал дар сиккаҳо торафт камтар мешавад, вале тамоман аз байн намеравад. Дар замони асосгузори ҳақиқии давлати ҳокимии Қарохониёни ғарбӣ, ки марказаш Самарқанд буд, Иброҳим Тамғочхон ҳам дар чанде аз сиккаҳо ному унвони соҳибони мулкҳои хурд-вассалони ӯ зикр ёфтаанд.⁵⁵ Ҳатто дар нимаи дувуми асри XII, вақте ки давлати Қарохониёни Осиёи Миёна ба дасти хонадони фарғонӣ қарор мегирад, на танҳо сардорони сулола, ки дар Самарқанд менишастанд ва на танҳо сардорони мулки Фарғона, ки дар Ўзганд сукунат доштанд,⁵⁶ балки гоҳо соҳибони мулкҳои хурд, масалан, дар Марғиён ва Бинокат ҳам, ба ихтиёри худ пули сикка мебароварданд.⁵⁷

Таассуроте ба вучуд меояд, ки авҷ гирифтани тамоили марказиятдихӣ пас аз таъсиси давлати мустақили қарохонии пойтахташ Самарқанд усули амлоқдориро, ки дар ибтидои асри XI муқаррар гардида буд, аз миён набардошта, фақат ҳуқуқи соҳибони мулкҳо маҳдуд гардонид ва, аз афташ, миқдори ин қабил мулкҳо кам намуд. Ин аст, ки соҳибони мулкҳои хурд аз ҳамин вақт сар карда фақат аҳёнан номи худро дар сикка сабт мекарданд. Ғайр аз ин, агар Сомониён ба муқобили кӯшишҳои ба мулки меросӣ таъдил додани мулкҳои инъомӣ мубориза бурда ва гоҳо муваффиқият ба даст оварда бошанд, дар аҳди Қарохониён, чунон ки аз сиккаҳо маълум мешавад, ба мерос гузоштани чунин мулкҳо як ҳодисаи маъмул мегардад. Ҳақ ба ҷониби О.Г.Болшаков аст, ки барои сухан рондан дар бобати муқобилгузории давлатҳои Сомониён ва Қарохониён ҳоло ягон далел ва асосе мавҷуд нест. Лекин доир ба инкишофи «пешравандаи» минбаъдаи иқтаъ ва усули амлоқ, бо чунин як таъкид, ки ин ҳам як қараёни муттасили бомайлон набуд, метавон сухан ронд.

Баёни вазъияти давлати Хоразмшоҳиён басе осонтар аст. Дар асари ёдоваришудаи котиби шахсии Хоразмшоҳ - Текиш (1172– 1200) Муҳаммади Бағдодӣ якҷанд ҳуҷҷати марбут ба вилояти Насо мавҷуд аст. Он вақтҳо дар ҳаёти сиёсии қанорҳои ҷануби давлати Хоразмшоҳиён феодалиҳои гуз мавқеи калон доштанд. Текиш ба яке аз феодалиҳои номдори гуз - Туғоншоҳ ноҳияи қалонеро дар ин вилоят ба тариқи иқтаъ инъом намуд. Аз ҷароғи маълум мешавад, ки ба Туғоншоҳ ҳуқуқи комили масуният дода шудааст. Рӯхониён, қозихо, уламо, давлатмандон, «хукамо», «сарқардаҳо», заминдорон ва дигар табақаи одамон ба ӯ итоат мекарданд. Шихна – ҳокимони деҳ ва музофот, мутасаррифон – маъмурони молияву хироч (дар дастгоҳи ҳукумати марказ ва маҳалҳо), инчунин идоракунандаи обёрӣ ва омилон – ғундорандагони хироч - ҳама дар зерин итоати соҳиби иқтаъ буданд. Дар ҷароғи ба иқтаъдор чунин дастури амал зикр ёфта буд: «Бигуздор, ӯ қазояшро диҳад, то ки муставфии

⁵⁵ Марков А.К., 1896, с. 265-267, 451-453, 457-460 ва мубаъд.

⁵⁶ Давидович Е. А., 1957 б, с. 108-119.

⁵⁷ Давидович Е. А., 1961 с. 189-190.

хироч ва мутасаррифон ба зевари инсоф ва эътимод ораста гарданд, то ки онҳо аз фасод ва фориғболи орӣ бошанд, то ки ҳатман ва ҳаққан (манофеи аҳолиро) ҳимоя кунанд, то ба ҷуз молиёти муайян ва хирочи маълум дигар андозе (ягон молиёти наве) аз барзгарон наситонанд, то (ба сари онҳо) ягон маҷбурияти берун аз одат наниҳанд ва (он ҷӣ таъин мешавад) ҳамчун навии ошкоро номақбулест, ки на Холиқ розӣ асту на халқ».

Дар ин панди бообуранг ҳамчунин зарурати ҳифзи номуси зан, молу мулк ва ҳаёти аҳоли, таъмини беҳатарии хонаву ҷой ва ғайра таъкид шудааст. Аз ин ҳама чунин бармеояд, ки соҳибони ваколатдори иқтаъ, дар воқеъ, ҳамчун ситампешагону ғоратгарони ошкор буда, ҷунон ки дар санад гуфта мешавад, «мусулмонро маҷбур ба фирор менамуданд».

Қисмати аз иқтаи Туғоншоҳ берунмондаи вилояти Насо ба мулки худи Хоразмшоҳ Текиш дохил мешуд. Текиш онро ба воситаи қоиммақом идора мекард. Ба ин қоиммақом мавочиб таъин гардида, илова бар ин, баъзе маҳалҳо ба тариқи иқтаъ инъом шуда буд. Дар ярлиқи ба қоиммақом тақдимшуда хотирнишон мегардид, ки ӯ дар заминҳои иқтаи худ метавонад барояш хироч ғундорад, ба ӯ «қалиди ҳаллу фасл ва банду баст, амри иҷро ва манъ» дода шудааст, «Бигзор, ӯ ба ноибони худ бигӯяд, ки онҳо дар вақти талабидани молиёти замин ба души барзгарон андози (аз ҳадди) қарор берун ва вазнин бор накунанд, дар ҳоле ки онҳо иқтидори таҳаммули мушкilotи ҳисобу китоб ва ихтилоли (онро) надоранд...» Аз барзгарон ва шаҳрнишинон талаб мекарданд, ки нодории худро баҳона наоварда, тамоми андозу хирочро бисупоранд, қасони саркашидаро ҷазоҳои саҳт нигарон буд.⁵⁸

Ҳамин тариқа, аз ин санадҳои воқеӣ манзараи мудҳиши зулму ҷабри оммаи халқ дар пеши назар намоён мегардад.

Моликияти замин ва деҳқонон

Яке аз протсессҳои ҳоси иҷтимоии давраи мавриди таҳқиқ тағйир ёфтани ҳайъати заминдорони қалон ва, ҳатто миёна мебошад. То истилои араб соҳибони асосии замин деҳқонон буданд. Вале пас аз истилои араб деҳқонон ба муфлисӣ рӯ ниҳоданд. Дар навбати аввал, албатта, деҳқонони қамбизоат ва миёнаҳол, ки дар натиҷаи андозҳои аз ҳад зиёд ва сӯиистифодаи амалдорон хонахароб мешуданд, ба ин ҳолат афтоданд. Баъзе моликони хурд ба моликони қалон ихтиёран супурдани заминҳои худро афзалтар медонистанд. Истилогарон ва аъёну ашрофи наздики онҳо ин гуна заминҳоро бо майли тамом меҳариданд. Деҳқонон аз зулму фишор маҷбур мешуданд, ки замини меросиашонро ҳам фурушанд. Мусодира ва зӯран ғасб қардани мулки деҳқонон низ воқеъ мегардид.

Ин протсесс дар замони Сомониён ҳам давом намуд: аҳли сулола, амалдорон ва саркардаҳои соҳибмансаб ва сарватманд заминҳои мулкиро меҳариданд. Ривоч ёфтани бахшишҳои феодали дар асрҳои IX–X, аз як тараф, сарвати қасони бахшишгирифтаро афзунтар намояд, аз тарафи дигар, ба онҳо барои хариди заминҳои меросии деҳқонон имкониятҳои фаровон муҳайё месохт, зеро бахшишҳои онвақта ниҳоятдараҷа қалон буда, баробари он мансаби қоиммақом – ҳокими шаҳр, ноҳия ва вилоят низ дода мешуд. Ин буд, ки дар асри XI моликияти хусусӣ нисбат ба замин фақат бо деҳқонон маҳдуд нагардида, дигар доираҳои болонишини ҷамъиятро низ фаро мегирифт.

Бо вучуди ин, дар асри XI деҳқонон ҳанӯз табақаи пуриқтидореро ташкил менамуданд. Деҳқонони қалон ноҳия ва вилоятҳои тамомро соҳибӣ мекар-

⁵⁸Семёнов А.А., 1955.

данд. Баъзе аз ин қабил деҳқонон бо хоҳиши тамои ба тарафи истилогарони Қарохонӣ гузаштанд⁵⁹ ва дар вақтҳои аввал на фақат мулк, балки то андозае мавқеи сиёсии худро ҳам нигоҳ доштанд. Номҳои онҳо бо унвони «деҳқон», ҳатто дар сиккаҳои мисӣ (зарбаи солҳои 997, 998, 1004/05 ва 1008/09 дар Илак) ба сифати вассали хони Қарохониён ёд шудааст.⁶⁰ Чунин таассурот ҳосил мешавад, ки дар аҳди Қарохониён дар охири асри X – ибтидои асри XI деҳқонони Илак, ҳатто ба мавқеҳои баландтар соҳиб шуда, бештар мустақилият ба даст оварданд ва эътибори онҳо, аз он ки дар асри X дар замони Сомониён буд, баландтар гардид.⁶¹

То ибтидои асри XI мавқеи ашрофи қадимаи заминдор – ҳокимони вилоятҳои гуногуни сарҳадӣ устувор буд. Масалан, дар замони Сомониён, чунонки зикр ёфт, баъзе мулкҳо ба тӯҳфаву пешкашҳои аксаран рамзӣ маҳдуд шуда, хироч намедоданд. Дар он ҷо замин моликияти феодалони маҳаллӣ ба шумор мерафт. Султон Маҳмуди Ғазнавӣ барои тасарруфи ин вилоятҳо кӯшишҳои зиёде ба харҷ дод. Ё Гарчистонро ишғол карда, кӯшкҳои ашрофи маҳаллиро ба замин яқсон намуд. Вай кишвари Ғурро низ ба ҳамин минвол ба худ тобеъ кард.⁶² Вилоятҳои назди дарёи Аму яке аз паси дигаре ба тобеияти султон Маҳмуд дохил шуданд. Фақат Чағониён то солҳои 1038/39 соҳибхитиёрии сиёсии худро нигоҳ дошт. Дар он ҷо, ба қавли Байҳақӣ, моликони меросӣ ҳукмронӣ мекарданд, дар сиккаҳои онҳо Ғазнавиён тамоман, ҳатто ба сифати султон ҳам ёд нашудаанд.⁶³

Дар вилоятҳои истилошуда системаи хироч қорӣ карда шуд, ки барои мулкдорони маҳаллӣ аз ҷиҳати иқтисодӣ хеле номусонид буд ва ин боиси тадриҷан хонахаробшавии заминдорони хурд ва камбизоат мегардид. Дар ин маҳалҳо, зоҳиран, ҳамон протсесс, ки дар вилоятҳои марказӣ пештар сар шуда, то асри XI қувват пайдо карда буд, «бо каме таъхир» такрор меёфт.

Дар давоми асрҳои XI–XII дар давлатҳои Қарохониён, Ғазнавиён ва Салҷуқиён протсесси аз тарафи аҳли ин сулолаҳо, ашрофу асилзодаҳо ва саркардаҳои ҳарбӣ харида гирифтани заминҳои мулкӣ бо суръати тамои давом намуд. Дар сарчашмаҳо мулкдорони ниҳоят калоне, ки аз байни аъёнҳои ашрофи нав баромада буданд, зикр шудаанд. Онҳо ба имтиёзҳои зиёде соҳиб гардида, аксар вақт аз заминҳои худ андоз намедоданд.

Ҳамин тариқа, заминҳои мулкӣ деҳқонони баъзе вилоятҳо бо роҳҳои гуногун ба дасти сулолаҳои нав ва феодалони нав мегузашт. Дар ин вилоятҳо деҳқонон дар арафаи истилои муғул дигар ҳамчун табақаи асосии заминдорон мавҷудияти худро қатъ карданд. Вале аз рӯи кашфиёти А.Мухторов дар кӯҳистони тоҷик – Мастчоҳу Фалғар, ҳамчун соҳиби деҳу замин то асри XVI деҳқонон бақия монданд.⁶⁴

Диккатро боз ба чунин як зухуроти инкишофи иқтисодиёти феодалӣ, аз қабилҳои харида фуруши замин, мулкҳои хусусӣ ҷалб кардан лозим аст. Пайдо шудани нархи замин, мавриди савдо қарор гирифтани заминҳои мулкӣ, бешубҳа, натиҷаи аз тарафи арабҳо, сипас, Қарохониён ва Салҷуқиён истило шудани Осиёи Миёна ва Хуросон, таъсири давлатҳои нав, тағйири ҳайъати

⁵⁹ Аз ҷумла, худи деҳқонон Буғрохони қарохониро даъват карда буданд (Бартольд В.В., 1963 б, с. 318).

⁶⁰ Марков А.К., 1896, с. 218–219, № 192–193; Массон М.А., 1953, с. 81.

⁶¹ Муқ. Бартольд В. В., 1963 б, с. 292.

⁶² Бертельс А.Е., 1959, с. 25–26.

⁶³ Давидович Е. А., 1970 б.

⁶⁴ Доир ба таъаввули қалимаи «деҳқон» ниг.: Бартольд В. В., 1923; 1963 б, с. 238–239; Бертельс А. Е., 1959, с. 16–26; Мухторов А., 1967 ва ғайра. 65.

табакаи болои феодалӣ ва дигар ходисаҳое мебошанд, ки мо аз назар гузаронидем. Маҳз хариду фурӯши заминҳои мулкӣ сабабгори асосии ҳамчун табакаи мустақил ва асосии мулкдор аз байн рафтани қисми деҳқонон ва ба вучуд омадани ҳайъати нави мулкдорон гардид ва ин табaddулотро тезонид.

Шаҳрҳои Осиёи Миёна дар асрҳои XI–XII

Тараққиёти босуръати шаҳрҳо, истеҳсолоти молӣ ва тиҷорати пулӣ аз муҳимтарин аломатҳои давраест, ки мо ба таҳқиқи он пардохтаем.

Шаҳрҳои Осиёи Миёна калонтар ва аҳолии онҳо зиёдтар мегардид. Масалан, маркази ҳаёти шаҳри Самарқанд ҳаволии он ба ҳисоб мерафт, ки дар он ҷо маҳалҳои сершумори тоҷирону пешаварон воқеъ гардида буданд. Аъёну ашроф, рӯхониён, савдогарони доро ва дигар табақаҳои давлатманд низ дар ҳамин ҷо маскан доштанд.⁶⁵

Истеҳкомоти Бухоро низ аз нав сохта, масоҳати шаҳр васеътар карда шуд. Бисёр иморатҳои нави мӯҳташам бино ёфтанд.⁶⁶ Тирмизи асрҳои XI–XII нисбат ба замони Сомониён хеле доман паҳн кард. Дар асри XI истеҳкомоти шаҳр қавитар гардида, қалъаи он бо хишти пухта рӯкаш карда шуд. «Қасри ҳокимони Тирмиз» ҳам дар ҳамин аср қомат афрохт. Қисмати тиҷоратию пешаварии шаҳр, ки он ҷо дар атрофи бозорҳо коргоҳҳои зиёди косибон ба вучуд меомаданд, аҳамияти махсус дошт.⁶⁷ Яке аз калонтарин шаҳрҳои Тоҷикистони ҷанубӣ пойтахти Хатлон - Хулбук буд. Фақат қисмати марказии он масоҳати қариб 70 гектарро фаро мегирифт. Дар ин ҷо қалъае вучуд дошт, ки дар вақти ҳафриёт аз он бақияи қасри пурзебу зинати ҳокимони Хатлон ёфт шуд. Дар шаҳр коргоҳҳои гуногуни косибӣ, аз қабилӣ кулолӣ, фулузӣ ва ғ. вучуд доштанд.

Тараққи босуръати шаҳр бештар дар ҳамин давра ба вуқӯъ пайваст: дар ҷойҳое, ки пештар партовхонаи шаҳр ва ё замини кишт махсус меёфтанд, биноҳои иқоматӣ ба вучуд омаданд⁶⁸. Аз рӯи мушоҳидаҳои археологӣ топографӣ дар асрҳои XI–XII шаҳрҳои ҳам хурд ва ҳам калони Туркменистони ҷанубӣ: Марв, Дандонакон, Омул, Замм, Сарахс, Майхона, Абевард, Нисо, Язир, Деҳистон ва ғайра хеле равшан меёбанд⁶⁹.

Дар воҳаи Чу маҳз дар давоми асрҳои X–XII баъзе деҳаҳо ба марказҳои калони шаҳрӣ мубаддал мегарданд⁷⁰. Ҳатто ноҳияҳои кӯҳистон (масалан, ноҳияи воқеъ дар воҳаи Оби Нов, шоҳаи дарёи Панҷ ё худ ноҳияи Исфара) торафт бештар ба муомилоти молияи пулӣ кашида мешаванд.

Тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда ва тадриҷан аз хоҷагии кишлоқ чудо шудани касбу ҳунар сабабгори асосии равшанӣ босуръат ва дар баъзе мавридҳо хеле пуравчи ҳаёти шаҳрҳо мегарданд. Омили дигари равшанӣ шаҳрҳо қувват гирифтани тобеияти деҳқонон нисбат ба феодалон мебошад, ки боиси ба шаҳр фирор кардани оммаи деҳқонон гардида буд (ин дар баъзе шаклҳои маданияти модии шаҳр нақши ҳудро гузоштааст)⁷¹. Ҳамин тариқа, назарияи К.Маркс ва Ф.Энгелсро дар бобати аҳамияти фирори деҳқонон дар

⁶⁵ Массон М. Е., 1950, с. 164–165.

⁶⁶ Сухарева О. А., 1958, с. 31 ва мобаъд.

⁶⁷ Массон М. Е., 1938, с. 7–8.

⁶⁸ Литвинский Б. А. ва Давидович Е. А., 1954, с. 41 ва мобаъд.

⁶⁹ Пугаченкова Г. А., 1958, с. 190–199

⁷⁰ Кожемяко П. Н., 1959, с. 183

⁷¹ Муфассалан ниг.: Литвинский Б. А., 1953 б, с. 55 ва мобаъд.

таъсиси шаҳрҳои асримиёнагии Европа⁷² нисбат ба шаҳрҳои асримиёнагии Осиёи Миёна низ татбиқ кардан мумкин аст.

Касбу ҳунар дар асрҳои XI–XII

Маркази асосии касбу ҳунар ва тичорат шаҳр буд. Касбу ҳунари шаҳрии онвақта аксаран ба тавассути маълумот ва мадракҳои бостоншиносӣ омӯхта шудааст. Бостоншиносон, беш аз ҳама, доир ба тавлиди маснуоти кулолӣ ва шишагӣ маълумот ба даст овардаанд.

Барои асрҳои XI–XII, қабл аз ҳама, ба дараҷаи хеле зиёд афзудани ҳаҷми истеҳсоли маснуоти кулолӣ ва дар айни замон ба худ шаклҳои қолибӣ гирифтани онҳо характернок аст. Дар истеҳсоли зарфҳои «сари дастархон» мавқеи калонро косаву табакҳои бесир, вале пурнакшу нигор ишғол менамуданд, ки ин ҳам ҷиҳати ҳоси пешаи кулолии онвақта мебошад. Зарфҳои сирдодашуда ҳам дар асрҳои XI–XII ба таври васеъ паҳн гардида буданд, онҳоро дар чунин ғӯшаҳои дурдасти кӯхистони Осиёи Миёна, ки дар асрҳои IX–X аз ин қабил зарфҳо асаре набуд ва ё хеле камёб буд, дучор омадан мумкин аст. Дигар тағйиротҳое ҳам, ки олооти кулолии асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII-ро аз даврҳои пешина фарқ мекунонанд, ба амал омаданд.

Истеҳсолоти кулолии асрҳои XI–XII ҳам аз нуқтаи назари техника ва технология, ҳам аз нуқтаи назари шаклу ороиш хеле хуб омӯхта шудааст,⁷³ зеро бостоншиносон зарфҳои мансуб ба ин даврро дар харобаҳои тамоми шаҳристониҳои асримиёнагӣ ба миқдори зиёде пайдо намудаанд. Дар як қатор маҳалҳо осори истеҳсолоти мушоҳида гардида, кӯраҳои сафолпазӣ, қолибҳои нақшпартоӣ ва асбобҳои махсуси кӯра (овеза ва ҷойгоҳи зарф; сепоя барои аз ҳам ҷудо кардани зарфҳо ва ғайра) ёфта шудаанд.

Зарфҳои сирдодашуда дар истеҳсолоти мавқеи асосӣ доштанд. Бештар сири сиёҳчаранги шаффоф ва мисли пештара хиратоб ба қор бурда мешуд. Аз байни сирҳои ғайришаффоф хусусан сири фирӯзафои хушсифат ва зебо, ки дар вақтҳои охир пайдо шуда буд, беш аз пеш мавриди истифода қарор мегирифт.

Дар баробари шаклҳои кӯхнаи зарфҳои сирдор шаклҳои нави такмилёфта низ ба вучуд меомаданд. Чунончи, агар дар асрҳои IX–X ҷароғҳо равшандони мудаввар ва нӯги кӯтоҳ дошта бошанд, дар асрҳои XI–XII бо баробари ин шакл ҷароғҳое пайдо мешаванд, ки равшандони онҳо рахдор, нӯгашон тарошида ва дарозтар аст.

Дар вақти минокорӣ зарфҳо мисли пештара бо хатҳои ҳандасӣ, нақшҳои наботӣ, тасвири мавҷудоти зинда (хусусан парандагон) ороиш меёбанд. Заминаи нақшу нигори зарфҳо аксаран соф ва беранг буда, рангҳои норинҷӣ ва сиёҳ низ васеъ қор фармуда мешаванд. Ранги тасвиrot хеле гуногун: сиёҳ ва сафед, қаҳвагӣ ва сурх, сабз ва зард, қабуд ва нилуфарӣ аст. Дар ороиши зарфҳо тамоми қомебиҳои қомони гузашта истифода шуда, дар айни замон онҳо тағйир ва такмил ҳам ёфтаанд.

Навиштаҷоти аз ҳад зиёди хайриятхоҳона ва пандомез аз байн рафта, ҷои онро навиштаҷоти мухтасар мегирад, ки ҳатто аз як қалима иборат буда, ин қалима қандин бор тақроран сабт мегардад; нақшҳои қаттабавие ба вучуд меоянд, ки аз шаклҳои зебои ҳуруфӣ фароҳам омада, ягон маъниро ифода намекунанд ва қонда ҳам намешаванд. Дар тасвири мавҷудоти зинда низ ало-

⁷²К Маркс, Ф. Энгельс. Соч., т. 3, с. 14–15; 50–51; т. 4, с. 425.

⁷³Асарҳои И.Аъроров, О.Г.Болшаков, Н.Н.Вактурская, Э.Ўломова, Е.А.Давидович, Б.А.Литвинский, С.Б.Лунина, Э.В.Сайко, Ш.С.Тошқоляев, Г.В.Шишкин ва дигарон.

матҳои рамзӣ ба назар мерасанд. Масалан, тасвири мурғон, ки аз қадим дар ороиши зарфҳо истифода мешаванд, хеле сатҳӣ мебошад, аксар вақт, ҳатто сурати мурғ пурра оварда нашуда, фақат қаноти он такрор ба такрор тасвир мегардад.

Нақшҳои хандасӣ ва наботӣ низ гуногун мебошанд. Ду тарикаи ин нақшо дида мешавад: яке нақшест, ки фақат як қисми рӯи зарфро фаро гирифта, дар заминаи фарох паҳн мегардад ва одатан заминаш сабз ё зардранг мешавад; дигаре нақшест, ки тамоми рӯи зарфро пӯшида, дар заминаш ягон ҷои ҳолӣ намегузорад. Бисёр нақшу нигорҳои тоза ва рангуборҳои нав пайдо мешаванд. Масалан, нақшҳое, ки бо хатҳои нафиси сафед, сиёҳ ва норинҷӣ дар заминаи қаҳваранг кашида шудаанд, ниҳоятдараҷа назаррабоиянд.

Дар асрҳои XI–XII сафолоти қошинӣ тайёр карда мешуд. Сафоли он сафед ва ё андаке пуштиранг, мӯрт (зудшикан) ва ковок буд. Ба рӯи он луоби кабудча ва ё нилобӣ медавониданд. Дар девораҳои тунуки он сӯроҳчаҳои гирда, секунҷа ё худ чоркунҷа мекушоданд, ки пас аз сир додан ҳамчун нақшҳои зебо диққатро ба худ ҷалб мекард.

Зарфҳои сафолии тунуки бесир ва пурнақшу нигори асрҳои XI–XII хеле ҳунаромандона сохта шудаанд. Аксари ин зарфҳо аз кӯзаҳои даҳантанги гуногуншаклу гуногунҳаҷм иборатанд, ки танаи онҳо гоҳ гирд ё мурӯдшакл ва гоҳ мисли фулуз печухамдор мебошанд. Барои нақшу нигори кӯза аз воситаҳои техникӣ низ истифода бурдаанд. Чунончи, қисмҳои боло ва поини кӯза ва баъзан даҳани онро ҳам дар даруни қолибҳои нақшин сохта, сипас, ҳамаи ин қисмҳоро ба ҳам васл мекарданд. Ҳамчунин ба воситаи қолибҳои махсус дар рӯи зарфҳои тайёр ҳар гуна сурат ва нақшо мепартофтанд. Дар ороиши оло-ти сафоли боз дигар воситаҳо низ ба кор бурда мешуданд.

Нақшҳои хандасӣ ва наботӣ, катиба, тасвири ҳайвон, мурғ, моҳӣ, одам ва ҳар гуна махлуқоти ҳаёلى зарфҳои зарифи зеварии онвактаро зебу оро дода-анд. Тасвиrotи рӯи ин зарфҳо ба таври гуногун тартиб ёфтаанд. Яке аз услубҳои маъмул хатҳои тасмашаклест, ки дар дохили яке катиба, дигаре нақшҳои мураккаби наботӣ ва севумӣ сурати ҳайвон ҷой гирифтааст. Офтобаи мисии катибадори бо нақшҳои паранда ва ҳайвонҳои болдори афсонавӣ ороишёфта маҳсули кори устоҳои асрҳои XI–XII мебошад. То ҳол дар ҳудуди Иттифоқи Советӣ даҳ адади он пайдо шудааст, ки шаштоаш аз музофоти Ўротеппа мебошад. Қимати зарфҳои мисӣ ва биринҷӣ на танҳо дар ороиши онҳо ва санъати кори устоҳост, инчунин дар он аст, ки дар рӯи баъзеи онҳо номи устоҳо сабт гардидаанд⁷⁴.

Тимсоли дурахшони тараққии касбу ҳунар дар асрҳои XI–XII маснуоти шишагист⁷⁵. Дар ин давра махсусан шишаи тиреза хеле маъмул ва мустаъмал буд. Дар бисёр маҳалҳо, аз ҷумла, дар харобаҳои шаҳристони қадимаи Марв, як қатор мавзеъҳои Хоразм ва Фарғона, дар шаҳристони асримёнагии Тароз ва ғайра осори ин навъ шишаолот дарёфт гардидааст. Шишаҳои онвакта аксаран беранг буда, қабл аз ҳама, ба мақсадҳои амалӣ дар тиреза истифода мешуданд. Гоҳо шишаҳои ҳамвори рангин низ дучор меоянд, ки яқинан барои

⁷⁴ Мухторов А., 1965, с. 52

⁷⁵ Абдураззоқов А. А., Безбородов М. А., Заднепровский Ю. А., 1953. Дар боби V, мутаасифона, барои муайян кардани хусусиятҳои нави шишасозии асрҳои XI–XII кӯшише карда нашудааст, муаллифон ин соҳаи касбу ҳунаро маълуман дар ӯдуди беш аз чор аср (IX – ибидои XIII) мавриди таъқиқ қарор додаанд, ӯл он ки бозёфтҳои бостоншиносӣ ба тавсифи конкрети он дар санаҳои муайяни таърих имкон медиҳанд. Микдори хеле зиёди осори шиша-олоти асрҳои XI–XII бадастомада, дар бисёр наشريҳои бостоншиносӣ тавсифи ҳудро пайдо кардааст.

ороиш ба кор мерафтанд. Дар ин бобат қасри ҳокимони Тирмиз ҷолиби диққат аст. Дар панчараҳои ин қаср пораҳои зарфи шишагии рангин ҷида шудаанд, ки равшанро камтар гузаронанд ҳам, бо нақшҳои рангубаранги худ биноро зеб медиханд.

Чунон ки аз мушоҳидаҳои бостоншиносон бармеояд, дар асрҳои X–XII тавлиди шишаолот нисбат ба даврҳои гузашта хеле афзуда, маснуоти шишагӣ ба зиндагонии мардум бештар ворид гардид. Осори устохонаҳои шишасозии мансуб ба ин давра дар харобаи бисёр шаҳристонҳои асримиёнагӣ ёфт шудааст. Вале намудҳои ҳуди шишаолоти асрҳои XI–XII дар тамоми маҳалҳои Осиёи Миёна пайдо гардидаанд.

Истехсолоти зарфсозӣ мисли пештара мавқеи асосӣ дошт. Дар сохтани зарфҳои шишагӣ баробари шишаҳои беранг ва ё андаке зардчаранг шишаҳои рангин: сабз, кабуд, нилобӣ ва қаҳвагӣ ҳам ба кор бурда мешуданд. Анвои зарфҳо низ назар ба замони пешин зиёдтар гардид. Дар истехсолоти зарфсозӣ ҳам, мисли кулолӣ, шояд хусусияти ҳар маҳал нақши худро гузошта бошад, аммо дар ин бобат ҳоло ба яқин чизе гуфтан душвор аст. Лекин як тамоюл ба таври равшан ба назар мерасад: баъзе шакл ва навъҳои зарфҳои шишагӣ, аз қабилӣ косаву табак, ҷому қадах, кӯзаву сабӯ ва шишачаҳои атриёту адвиеъ миқдоран зиёд буда, дар ҳама ҷо вомехӯранд. Аксари зарфҳо бе нақшу нигор аст, вале зарфҳои зеварӣ ҳам кам нестанд. Зарфҳоро ба василаи дар лӯлаҳои махсус дам кардан ва ба қолибҳои нақшин рехтани шиша ороиш меоданд. Дар ороиши зарфҳо ҳамчунин воситаҳои мураккабтари техникӣ, масалан, кандакорӣ низ истифода мешуд. Хусусан зарфҳои шишагии нақшдори Хулбук (Тоҷикистони ҷанубӣ) ва Қува (Фарғона) хеле хунармандона сохта шудаанд. Медальонҳои шишагии тирмизӣ, ки дар онҳо сурати парандагон, ҳайвонот ва савораҳо кашида шуда, катибаҳои хати кӯфӣ сабт гардидаанд, низ ҷолиби диққат мебошанд.

Маснуоти шишагӣ ба заруратҳои гуногун кор фармуда мешуданд. Қисмати бештари онҳоро зарфҳои таом, дору ва атриёт, асбоби рӯзгор (даво, тувак ва ғ.), олоти мухталифи зинатӣ (хусусан шадда), шишаи тиреза ва амсоли инҳо ташкил мекарданд. Эҳтимол, зарфҳои кимийгарӣ ҳам бисёр бошанд, вале мутаассифона, аксаран санаи онҳо зикр нашудааст.⁷⁶

Умумӣ ва ҳамаҷой будани истехсоли зарфҳои шишагӣ ва, ҳатто шишаҳои тиреза, гуногунии анвои зарфҳо ва дар айни замон якрангии шаклҳои аксари онҳо, истифодаи тарзҳои самарабахш ва дар баробари он камзаҳмат ва арзонтари зеварбандӣ–ин ҳама далели он аст, ки шишасозони асрҳои XI–XII назар ба асрҳои IX–X ба доираи васеътари харидорон хизмат мекардаанд.

Дар қасбу ҳунари аҳли шаҳр мавқеи намоёнро истехсоли олоти фулузӣ ишғол менамуд. Масалан, «маҳаллаи оҳангарон» дар Тирмиз беш аз 5 гектар масоҳат дошт. Дар баробари сохтани асбобҳои рӯзгор, олоти истехсолот ва аслиҳачот миқдори зиёди маснуоти нафиси ҳунарий–дегча, қаламдон, ҷароғ ва ғайра, ки бо катибаҳо ва тасвири гуногун ороиш ёфтаанд, низ тайёр карда мешуданд. Чунончи, қаламдони мисии дар Осиёи Миёна ёфтшуда аз ҳамин қабил маснуот ба шумор меравад, ки бо нуқра хотамкорӣ шуда, рӯи онро катиба, нақшу нигор ба сурати мурғон зинат медиханд. Дар яке аз катибаҳо 12 апрели соли 1148 аз тарафи усто Умар ибни Фазл сохта шудани он зикр гар-

⁷⁶ Ниг.: масалан, Жуков В. Д. 1940, 1945; Давидович Е. А., 1953; Трудновская С. А., 1958; Мережин Л., 1956; Аърооров И., 1960; Аминъонова М., 1960 1961; Гуломова Э., 1961 ва дигарон.

дидааст.⁷⁷ Дар Бухоро дегчаи хеле зебои биринчи бо мису нукра хотамкоришуда, ки мохи декабри соли 1163 бо дасти устои мусаввир Масъуд ибни Аҳмад ва устои кандакор Муҳаммад ибни Абдулвоҳиди Ҳиротӣ сохта шудааст, пайдо гардид. Дар рӯи ин дегча подшоҳи тахтнишин, бозӣ, шикор, рақс ва сахнаҳои дигар тасвир ёфтааст.⁷⁸ Дар Лағмон (водии Вахш) ганчинаи маснуоти хеле хуби биринҷӣ, ки мансуб ба ҳамон асрхост, кашф карда шуд.

Дар ин давра истихрочи маъдан давом намуда, конҳои сершумор дар айни истифода буданд.

Муомилоти пул

Тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда, беш аз пеш чудо шудани касбу ҳунари аз хоҷагии кишлоқ, инкишофи минбаъдаи истеҳсолоти молӣ, алоқаи наздик бо қabilaҳои бодиянишин боиси ривочи доду гирифт дар дохили давлатҳои Осиёи Миёна ва бо кишварҳои ҳамҷавор гардид. Дар ин хусус чи мадракҳои бостоншиносӣ (хусусан, дар қисмати Хитой ва Эрон) ва чи манбаъҳои ҳатти гувоҳӣ медиҳанд.

Мадракҳои фаровони сиккашиносӣ аз мавҷудияти мубодилаи пулӣ далолат мекунанд. Аз асри XI то ибтидои асри XIII дар сарзамини Осиёи Миёна сиккаҳои зарби давлатчаҳои гуногун (вобаста ба дохил шудани онҳо ба ҳайъати ноҳия ва вилоятҳои чудогонаи Осиёи Миёна) роиҷ буданд. Сиккаҳои ғазнавӣ ва салҷуқӣ одатан дар ноҳияҳои ҷанубии Осиёи Миёна: аввалин дар Тоҷикистон, дувумӣ дар Туркменистони ҷанубӣ бештар дучор меоянд. Аксаран дар ҳудуди Қирғизистон, Ўзбекистон ва Тоҷикистони шимолӣ сиккаҳои қароҳонӣ волеҳуранд. Сиккаҳои қоразмшоҳии Муҳаммад ибни Текишро дар саросари Осиёи Миёна пайдо кардан мумкин аст.

Муомилоти пулии онвақтаро⁷⁹ метавон бо ду хусусияти асосии он тавсиф намуд: яке ин аст, ки аҳамияти пули тилло дар ин давра нисбат ба замони гузашта хеле меафзояд. Дуруст аст, ки ин пулро мисли пештара бо баркаш қабул мекунанд. Вале роли он ҳамчун воситаи муомилот афзунтар мегардад. Пули тилло дар аксари шаҳрҳои Осиёи Миёна бароварда мешавад ва он ба бозор роҳ меёбад, ки пеш ин тавр набуд. Дигар хусусияти сиккаҳои онвақтаи Осиёи Миёна бо ҳодисае, ки «бӯҳрони пули нукра» ном гирифтааст, алоқаманд мебошад. Аз асри XI дар давлатҳои шарқӣ пули нукра ба поин рӯ мениҳад ва дар баъзе мавридҳо вазни он кам мешавад. Дирҳамҳои камиёр дигар ба Аврупои шарқӣ бароварда намешаванд. Ҳудуди гардиши онҳо танг шуда, ҳамчун пули камарзиш фақат дар дохили давлате, ки онҳоро баровардааст, гардиш мекунанд.

Қараёни таназзули пули нукра дар ҳар давлат ба таври гуногун сурат мегирифт. Масалан, дар давлати Ғазнавиён ин ҳолат нисбатан сулҳ ба амал меомад. Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ва писари ӯ - Масъуд аз Ҳиндустон чунон сарвате ба ғорат бурда буданд, ки чанд муддат қурби пули нукраро нигоҳ дошта тавонист.

Дар сиккаи онҳо 70–76% нукраи ҳолис мавҷуд буда, дирҳамҳои пуриёре, ки 95% нукра доштанд, ҳанӯз роиҷ буданд. Аммо дар ҳуди ҳамин вақт дирҳамҳои қароҳонии зарби навоҳии ҷануби Осиёи Миёна ҳамагӣ дорои қариб 20% нукра буданд.

⁷⁷ Гюзальян Л., 1938, с. 217 ва мобаъд

⁷⁸ Веселовский Н. И., 1910

⁷⁹ Давидович Е. А., 1960 а, с. 92–117.

Дар Фарғонаи миёнаҳои асри XI, ки тахти нуфузи Қарохониёни шарқӣ воқеъ гардида буд, дирҳамҳои тамоман бенуқра бароварда мешуданд. Ин қабил дирҳамҳо аз омезиши мис ва сурб сохта шуда, ҳатто аз муомилоти ададӣ маҳрум буданд. Дуруст аст, ки баъдтар сардори давлати Қарохониёни ғарбӣ - Иброҳими Тамғочхон Фарғонаро забт намуда, пулҳое баровард, ки дар таркиби худ ба ҳисоби миёна 20% нуқра доштанд. Вале ин ҳам дер давом накард. Дар асри XII Қарохониён дирҳамҳои мисии бо варақаҳои тунуки нуқра рӯкашшударо бароварданд. Илова бар ин, дар Осиёи Миёна дирҳамҳои мисии аз давраи гузашта меросмонда низ мавҷудияти худро дар муомила давом медоданд. Ҳамаи ин сиккаҳо дар доираи гардиши пули нуқра амал намуда, зоҳиран дар тичорат пули нуқраи ҳақиқиро иваз мекарданд. Бинобар ин қувваи харид ва нархи муқаррарии онҳо аз арзишашон болотар буд.

Баъзе муҳаққиқон қадре пештар аз ин ба Аврупо гузаштани нуқра ва камёб шудани ин фулузи гаронбаҳоро сабабгори бӯҳрони пули нуқра донистаанд. Ин, албатта, омили хеле муҳим аст, вале ба сари худ боиси шикасти пул шуда наметавонад. Дар дигар давраҳо ҳам, дар сурати мавҷуд будани чунин захираи нуқра сиккаҳои пуриёр мебароварданд, фақат муносибати онҳо бо тилло ва қурби онҳо тағйир меёфт. Дар ин маврид маҳз тараққиёти пуравчи шаҳрҳо, истехсолоти молӣ ва тичорати пулӣ чунон миқдори пул, яъне воситаи муомилотро талаб намуд, ки онро ба василаи зарби сиккаҳои комилиёр қонеъ кардан аз имкон берун буд. Талаботи афзудаи бозор, аз як тараф, ҳаракати тиллоро зиёдтар намояд, аз тарафи дигар, ба баровардани пулҳои камӣёр водор мекард. Ба ҳар васила бештар пул баровардан лозим буд.

Аз ин тавсифи ҳоҷагии пулии асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII муносибатҳои хеле боравнаки молию пулӣ онвақта равшан мегардад. Агар дар ин маврид ба муносибатҳои молию пулӣ кашаи шудани ғушаҳои дурдаст, аз он ҷумла, навоҳии кӯҳистон ба назар гирифта шавад, дар таърихи инкишофи муносибатҳои молию пулӣ Осиёи Миёнаи асримеёнагӣ то ҷи андоза мавқеи хоса доштани давраи таҳқиқ қардаистодаи мо аён мегардад.

3. МАДАНИЯТИ АСРИ XI-ИБТИДОИ АСРИ XIII

Бинокорӣ, меъморию ва ҳунари амалӣ

Аз асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII миқдори зиёди осори меъморӣ мӯхташам то замони мо омада расидааст. Ин албатта, бесабаб нест. Агар таъдоди ин биноҳои таърихӣ бо маълумоти роҷеъ ба сохтмони қасрҳо, масҷидҳо, ҳаммомҳо ва ғайра муқоиса карда шавад, овони авҷи бинокорӣ будани давраи мавриди тадқиқи мо маълум мегардад. Зимнан, ин яке аз таърихоти ва далелҳои рушди тараққиӣ шаҳрҳо, истехсолоти молӣ, тичорат, тараққиёти қувваҳои истехсолкунанда, пешрафти умумии иқтисодиёт мебошад. Вале ин давра на фақат бо миқдори иморатҳо, балки бо равнақи минбаъдаи афкори меъморию, усулҳои нави нақшакашӣ тарҳрезӣ ва қомебиҳои соҳаи ороиши биноҳо шоёни тавачҷӯх аст.

Дар сохтмони бошукӯҳи ин давра хишти пухта нисбат ба пештара мавқеи қалонеро ишғол менамояд. Дар айни замон, масолеҳи бинокорӣ пешина, аз қабилӣ поҳса ва хишти хом, алалхусус, дар иморати қалъа, кӯшк ва қасрҳо ба таври васеъ истифода мешавад. Гоҳо дар бинокорӣ ҳам хишти хом ва ҳам хишти пухтаро дар як вақт ба қор мебаранд. Масалан, девори биноро аз хишти хом ва гунбади онро аз хишти пухта месозанд ва ё девори аз хишти хом сохташударо бо хишти пухта рӯкаш мекунанд.

Намунаи хеле чолиби чунин сохтмон Қалъаи Болои райони Исфараи Тоҷикистон мебошад.⁸⁰ Ин кӯшкқалъа, ки дар асрҳои VI–VIII бино ёфта, дар асри X хароб гардида буд, дар асрҳои XI–XII дубора таъмир ва хеле мустаҳкам карда шуд. Ҳангоми таъмир хишти хом ва похсаро истифода намуда, бо хишти пухтаи дар маҳлули гач хобондашуда рӯкаш кардаанд. Системаи мудофиавии аввала (асрҳои VI–VIII) бо сохтани ду манораи росткунҷа дар тарафи даромадгоҳи шарқии қалъа боз ҳам қавитар карда шуд. Дар асрҳои XI–XII он аз як хонаи калони расмӣ, ҳавлича ва ду қатори хонаҳои дарун ба даруни ҳамдолон иборат буд. Болои хонаҳоро гунбазҳои аз хишти хом сохташуда мепӯшиданд. Инро метавон инкишофи эҷодии тарҳи меъмории замони гузашта номид: долони иморат ҳамчун ҳавличаи чарогон масъалаи ба равшанӣ таъмин кардани хонаҳоро ҳал менамуд ва ҳар хона аз панҷараи дар ё худ аз тирезаи болои он равшан мешуд. Бояд қайд кард, ки аз қалъа шишаи мусаттаҳи тирезаи мансуб ба он замин ёфт шудааст. Он вақтҳо дигар васила ва заруроти зист низ вучуд доштанд, дар сахни суфа ҷоҳҳои амиқе барои рехтани ахлот ва партовҳо канда, болои онҳоро бо хишти хом мустаҳкам мекарданд ва рӯи онро бо сарпӯши ҷубии гиландуд мепӯшиданд.

Дар ин давра сохтмони қасрҳо хеле вусъат ёфт. Қасрҳои ҳокимони Хатлон, Тирмиз ва амирони ғазнавӣ, ки аз тарафи бостоншиносон дар Хулбук (ҷануби Тоҷикистон), Тирмиз, ҳаволии Ғазна ва Лашкари Бозор кашф шудаанд, дар ин бора гувоҳӣ медиҳанд.

Қасри Хулбук⁸¹ дар даруни арки шаҳр воқеъ гардидааст. Ин мавқеъ бисёр хусусиятҳои онро муайян менамояд. Қаср дар рӯи суфаи баланде сохта шуда, аз маҷмӯи мураккаби биноҳои расмӣ иқоматӣ ва хоҷагӣ иборат аст. Вай асосан аз поҳса ва хишти хом сохта шуда, дар баъзе ҷойҳо, дар рӯкаши току деворҳо ба қор бурда шудааст. Аз васоити зист ташноб ва ҷоҳи хокрӯбаи гунбазчадор (монанди Қалъаи Боло) ва системаи гармкунандаи манзилро, ки аз зери иморат гузаронида шудааст, метавон ном бурд. Қаср ороишоти фаровоне дорад. Хусусан ҷойҳои кандакорӣ он, ки аз нақшу нигори ҳандасиву наботӣ ва катибаҳои аҷоибе фароҳам омадааст, хеле чолиби диққат мебошад. Дар бисёр қисматҳои ин нигоришот рангубори он маҳфуз мондааст. Ба ҷойҳои кандашуда рангҳои нилобӣ ва сурх додаанд, ки хеле назаррабо буда, аз завқи баланди ҳунармандони он замон гувоҳӣ медиҳад. Устоҳои гулдаст дар вақти ба фарши хона «паркетвор» ҷидани хиштҳои пухта низ хеле ҳунарнамоӣ кардаанд. Ин қаср мавҷудияти худро дар давоми асрҳо нигоҳ дошта, борҳо таъмир ва тармим ёфтааст. Дар асри XI қисми ҷанубии нисбатан баландтари он аз маҷмӯи иморатҳои иборат буд, ки бо ду долони васеи тоқдор ҷортаксим мешуд. Гуруҳи иморатҳои шимолии қаср қадре поинтар воқеъ гардида, онро роҳраве, ки ба яке аз долонҳои тоқдори қисми ҷанубӣ мебард, бурида мегузашт.

Системаи мудофиавии қалъаи Хулбук маҳфуз намондааст. Маълум, ки ҳам Қалъаи Боло ва ҳам қасри Хулбук дар як вақт ду вазифаро адо мекарданд: ҳам қаср ва ҳам қалъа буданд, ки ин масоҳат ва намуди онҳоро муайян кардааст.

Дигар се қасре, ки мо дар боло ном бурдем, аз ин қасрҳо фарқ доранд. Онҳо озодона дар майдони васеи ҷой гирифта, ягон вазифаи мудофиавиро адо намекарданд. Қасри берунишаҳрии дар наздикии Ғазна воқеъгардида,⁸² ки

⁸⁰ Давидович Е. А., 1958, с. 83–90, 100–103 ва тасвири 70 дар с. 94.

⁸¹ Давидович Е. А., Литвинский Б. А., 1954; Ғуломов Э., 1961, 1962, 1964; 1968.

⁸² Scykato Ğ., 1959; Ğomiaci., 1966.

кароргоҳи Масъуди III Ғазнавӣ (1099–1115) буда, сохтмони он, бар тибқи яке аз катибаҳо, соли 1112 анҷом ёфтааст, хеле бошукӯҳ ва олист. Майдони қаср ба шакли зузана буда, бо девор ихота шудааст. Дар миёни майдони қаср ҳавлии калоне воқеъ гардидааст, ки дарозияш 50,6 метр ва бараш 31,9 метр мебошад. Қисми марказии онро ба масоҳати 40,4 X 23,5 метр мармар фарш намуда, дар гирди он низ аз тахтасангҳои мармарӣ роҳрави васеъ сохтаанд. Дар чор тарафи ҳавлӣ чор айвон сохта шудааст: яке аз ин айвонҳо дарозрӯя буда, ҳамчун даҳлезӣ даромадгоҳ хизмат мекард ва айвони рӯбарӯи он ба толори салтанатӣ мебард. Дар ин айвонҳо 32 токи вуруд мавҷуд аст, ки ба утоқи манзилҳои гуногуни қаср роҳ мекушояд. Нақшу ниғорҳои тарафи беруни ин тоқҳо бисёр зебост. Қисми пойнтари онҳо мармаркорӣ шуда, бо нақшҳои ҳаққиқӣ ҳандасию наботӣ ва катибаҳои куфӣ ороиш ёфтааст. Хусни хати навиштаҷот хеле ҷалӣ ва нафис буда, мазмунан қасидаҳои тоҷикию форсианд, ки дар мадҳи ҳокимони ғазнавӣ гуфта шудаанд. Ин яке аз қадимтарин осори катибаи форсӣ ба шумор меравад. Қисми болои девор ва гунбади тоқҳо бо гилгул ва сафолҳои қандақоришудаи зарду сурху қабудранг зинат ёфтааст.

Қасри берунишаҳрии дигар дар шаҳристони қадимаи Тирмиз қашф гардид⁸³. Ин ҷо дар мобайни ҳавлӣ, рӯбарӯи айвоне, ки вазифаи даромадгоҳи толори қабулро адо мекард, ҳавзе вучуд дошт. Толори қабул аз бинои калони росткунҷае иборат буд, ки ду қатор сутунҳои ғафси росткунҷа онро ба се қисмат ҷудо менамуд. Девору сутунҳо бо хиштҳои пухтаи нақшин ва қандақоришуда ҷунон рӯкаш гардида буданд, ки дар пеши назар нақшу ниғори барҷаста ва хеле зеборо намоён мекарданд. Дар асри XII тамоми ин ороишоти хишти бо гулғач пӯшида шуд. Нақшу ниғори рӯи ғач ба лавҳаҳои васеи росткунҷа тақсим гардида, ҳар як лавҳа бо шаклҳои гуногуни ҳандасию наботӣ, тасвирҳои асотирӣ ҳайвонот ва катибаҳо зебу зинат пайдо менамуд.

Мо дар хусуси тарҳи маҷмӯи мураккаби осори меъмории Лашкари Бозор⁸⁴ таваққуф накарда, фақат фаровонӣ ва гуногунии ороишоти онро хотирнишон месозем. Дар ин ҷо хусусан намунаҳои ҳунари наққошӣ ва суратгарӣ ҷолиби диққат аст. Дар девори толори қабул қариб 50 сурати сарбозони мусаллаҳ аз гвардияи подшоҳони ғазнавӣ боқӣ мондааст. Сурат ва нақшу ниғорҳои деворӣ дар толори дигар ҳам, ки, зоҳиран, базмгоҳ будааст, маҳфуз мондаанд. Дар лавҳаҳои ин ҷо дарбориёни босавлат тасвир ёфтаанд ва дар яке аз сутунҳо сари ҳамидаи ҷавоне қашида шудааст. Нақшҳо ҳама сатҳианд. Бар тибқи маълумоти сарчашмаҳо, дар аҳди Ғазнавиён ин сабки ҳунари наққошӣ умуман хеле интишор ёфта будааст.

Яке аз беҳтарин осори меъмории асри XI Работи Малик мебошад. Даруни ҳавлиро манзилҳои камбари якхела ихота кардаанд, девори атрофи он аз кулӯҳ, вале рӯйкаши он, инчунин сардарӣ ва болои манораҳои кунҷӣ аз хишти пухта сохта шудааст. Девори даромадгоҳи асосӣ, ба тақлиди қалъа андаке нишеб буда, бо нақшҳои раҳдор, ки нимсутунҳои фурунокро пеши назар меоранд, ороиш ёфтааст. Дар ороиши сардарӣ ҳар гуна нақшҳои барҷаста аз хишт, гилгул, сафолҳои қандақоришуда ва катибаҳои аз қасри Ғазна қадимтарини форсӣ истифода шудааст. Дар Работи Малик анъана ва падидаҳои навин ҷунон мутаносибан ба ҳам омехтааст, ки маҳлути унсурҳои гуногун будани нақшҳои девор ва ороишоти сардарӣ ҳеҷ эҳсос намегардад.

⁸³ Жуков В.Д., 1945; Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.С., 1965, с.190-192 (дар с. 406-407 рӯйхати адабиёт дода шудааст)

⁸⁴ Арунова М. Р., 1959, с. 91–93; Пугаченкова Г.А., 1963, с. 114–121.

Осори динию парастииш, аз қабилӣ масҷид, манора, хусусан макбараҳо нисбатан бештар боқӣ мондаанд. Масҷиди Деггарони деҳаи Ҳазора (наздикии Бухоро) бинои мукаабшаклест бо гунбази мобайнӣ, ки ба чор пояи мудаввар устувор аст ва дарҳои паҳлуии вай куббачаҳо дорад. Масҷиди Тирмиз аввалҳо ба намуди айвони кушоди сегунбаза буд, баъдтар микдори сутунҳо ва гунбазҳои болои онҳо зиёдтар карда шуда, он ба бинои пӯшида мубаддал гардид. Масҷиди Мағоки Аттори Бухоро (асри XII) шаш сутунпоя, дувоздах кубба ва тоқи вуруд дорад. Гунбази марказии масҷиди Лашкари Бозор рӯи чор сутун қарор гирифта, паҳлударҳои он бо якҷанд куббачаҳо пӯшида шудааст.

Манораҳои он замон аз ҷиҳати шакл ва таносуб хеле гуногунанд: манораи Бухоро мудавваршакл, бузург ва мӯхташам аст, манораи Вобканди наздикии Бухоро таносуби тамоман дигари бисёр мавзун ва муназзаме дорад. Сари манораи Чарқӯргон (воқеъ дар вилояти Сурхондарёи Ўзбекистон) бо рахҳои чин-чин зинат ёфтааст. Манораи Масъуди III дар наздикии Ғазна ба шакли ситора сохта шудааст. Манораи Ҷом дар асоси худ ҳаштрӯя аст ва се қисмати мудаввари он торафт бориқ шуда, то боло мерасад.

Макбараҳои онвақтаи ашхоси динӣ ва омӣ ё тамоман аз хишти пухта ва ё аз омехтаи хиштҳои пухтаву хом бино ёфтаанд. Макбараҳо гунбазнок буда, дар доштанд ва гоҳо бедар ҳам мешуданд. Яке ба дигаре монанд набуд, ҳар кадом шаклу намуди маҳсули худро дошт, ҳамон як марому мақсад дар ҳар яке ба таври худ таҷассум меёфт. Макбараҳои султон Санҷар дар Марв ва Абӯсаид дар Майхона (Туркменистон), макбараи Қарохониён дар Ўзганд (Қирғизистон), макбараҳои деҳоти Сайёд ва Ҳоча Нақшрон дар наздикии шаҳри Турсунзода, сохтмонҳои меъмории Чоркӯҳ (Тоҷикистон) ва ғайра саҳифаҳои маҳсус ва дурахшони таърихи санъати меъмории Осиёи Миёна аст, ки меъмрон ва бинокорони асрҳои XI–XII музайян намудаанд.

Дар ин давра ҳунари амалӣ ҳам ба пояи баланди тараққӣ ва тақомули худ мерасад. Намунаҳои ҳаққокии рӯи гач, ҷӯб ва мрамор, инчунин сафолҳои қандакоришуда хеле олӣ ва бошукӯҳанд. Устоҳои гулдаст дар сохтани нақшҳои ҳандасию наботӣ ва тасвири асотирии ҳайвонот ҳунарнамоии ҳайратангезе кардаанд. Хусусан катибаҳои гулхатти қуфӣ ва насх диққати ҳар бинандаро ба худ мекашад. Нақшу нигори хеле ҷолиб ва дилҷасп гоҳо бо оддитарин воситаҳо: ба ҳар шакл ҷидани хиштҳо ва дар нақшҳо истифода намудани хиштрезаҳои тарошида ва суфта ба вучуд оварда мешуд. Дар сабк ва тарикӣ ороишоти сохтмонҳои бошукӯҳи ин замон анъанави давраҳои гузашта давом ва инкишоф ёфта, дар айни вақт навоҳари устоҳои бинокор низ ба назар мерасад. Омезиши анъана ва наваҳари дар зебу зинат ва ороиши ёдгориҳои меъмории асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII ҷиҳатҳои ба худ хос ва тақдорнашавандае бахшидааст.

Илму адаби тоҷик дар асри XI– аввали асри XIII

Тағйироти сиёсии охириҳои асри X, яъне аз байн рафтани давлати сомонӣ, ба Мовароуннаҳр соҳиб шудани Қарохониҳо ва ба дасти Ғазнавиён гузаштани Хуросон ба ҳаёти фанӣ ва адабии халқи тоҷик таъсир накарда натавонист. Тараққиёти илм ва маданияти халқҳои Осиёи Миёна, пешрафти забони дарӣ ва адабиёти тоҷик дар натиҷаи ҷангҳои пай дар пай ва задухӯрдҳои дохилӣ то як дараҷа боздошта шуд.

Ба вучуд омадани давлати бузурги Маҳмуди Ғазнавӣ ва ба як марказ муттаҳид гардидани тамоми хоки Хуросон, Ҷағониён, Хатлон, Тахористон, қисми асосии Эрон ва шимоли Ҳиндустон барои раванги илму фан ва адабиёт аз нав баъзе шароит ва имкониятҳо фароҳам овард.

Дар ин давра муносибати Осиёи Миёна, махсусан Хуросон ва Тахористон бо Бағдод тақвият ёфта, нуфузи Бағдод дар давлати ғазнавӣ, дар Мовароуннаҳр ва Хуросон хеле афзуд. Ин муносибат, дар навбати худ, боиси он шуд, ки дар айёми Ғазнавиён забони арабӣ ниҳоятдараҷа паҳн гардид. Агар дар аввалҳо корҳои девон (идораи роҷеъ ба муқотибаҳои давлатӣ) бо забони дарӣ анҷом меёфта бошад, акнун қомилан ба забони арабӣ гузашт. Дар девон бештар одамони арабидон ба қор қашада шуданд. Аз ин ҷост, ки аз давраи Ғазнавиён сар қарда қалима ва ибораҳои арабӣ беш аз пеш ба забони тоҷикӣ дохил шудан гирифтанд.

Дар он замон адабиёти тоҷик асосан дар пойтахти давлати ғазнавӣ марказият пайдо намуд. Чи навъе ки сарчашмаҳои адабӣ қайд кардаанд, ба дарбори султон Маҳмуд ҷандин даҳҳо шоирон гирд омада буданд. Султон Маҳмуд маҳз барои шӯҳрат ёфтан ва мавриди мадҳу ситоиш қарор додани қорнамоиҳои худ ҳомии адабиёт гардид. Аз ҳамин сабаб ҳам, жанри қасидаи мадҳия дар ин давра хеле ривҷ гирифт.

Яке аз шоирони бузурги қасидасаро, ки дар дарбори султон Маҳмуд ба унвони «Маликушшуаро» мушарраф гардида буд, Абулқосим Ҳасан ибни Аҳмад Унсурӣ Балхӣ мебошад, ки дар солҳои 60-уми асри X таваллуд ёфта, соли 1039 вафот намудааст. Ӯ пас аз таҳсили илму ҳунар, ба воситаи бародари султон Маҳмуд амир Наср ба дарбори давлати ғазнавӣ роҳ ёфт. Унсурӣ дар ақсарияти лашкарқашҳои султон Маҳмуд иштирок намуда, қисми асосии қасидаҳои ҳудро ба васфи ғалабаҳои султон бахшидааст. Муосиронаш ӯро чун устои забардасти суҳан бисёр таъриф ва таҳсин кардаанд. Ба қалами ӯ чанд маснавии ошиқона, ки порчаҳои парокандаи онҳо то замони мо расидаанд, аз ҷумла, маснавии «Вомиқ ва Узро» тааллуқ доранд. Унсурӣ сабки баёни мураккаб ва пуристиораи қасидаи мадҳияро ба адабиёти форсу тоҷик татбиқ намуд.

Абулҳасан Алиш Фарруҳӣ (вафоташ соли 1038) ва Абӯнаҷм Аҳмади Манучеҳрӣ (вафоташ соли 1041) низ аз намоёнтарин шоирони дарбори ғазнавӣ буданд.

Умуман мавзӯҳои мадҳавӣ ва айшӣ ба назми доираи Ғазна хос аст. Шоирони ин давра жанрҳои адабии аҳди Сомониёнро инкишоф медоданд. Онҳо маҳзани воситаҳои тасвири бадеии адабиёти форсу тоҷикро ғанитар қардонид, сабку санъатҳои нави шеърро низ ба миён гузоштанд.

Нашъунамои илму фани асри X, ки дар шароити истиқлолияти давлатӣ ба амал меомад, дар асри XI низ давом намуд. Намояндаи барҷастаи илм ва донишманди бузурги ин давра Абӯалӣ ибни Сино буд, ки тавсифи ӯ дар фасли гузашта оварда шуд.

Дигар аз олимони маъруфи ин давра Абӯрайҳон Муҳаммад ибни Аҳмади Берунӣ (973–1051) мебошад. Берунӣ дар яке аз деҳоти атрофи шаҳри Хоразм таваллуд ёфтааст. Аз рӯи нақлу ривоятҳо, ӯ тамоми умри ҳудро барои азҳуд қардани дониш сарф намуда, ғайр аз ҷашнҳои Наврӯз (иди соли нав, 21 март) ва Меҳргон (иди ҳосилгундорӣ, 21 сентябр) дигар ҳама вақт машғули қорҳои илмӣ будааст.

Берунӣ ба саёҳат шавқи зиёде дошт ва асосан бо мақсадҳои илмӣ мусофират менамуд. Яке аз маҳалҳое, ки ӯ то як андоза бештар истиқомат қардааст, Ҷурҷон (Гургон) ном вилояти қанори баҳри Ҳазар мебошад. Дар вақти ба Ҷурҷон омадани ӯ Қобус ибни Вушмгир (976–1012) ҳукмрони он ҷо буд. Қобус яке аз одамони фозил, донишманди адабиёт ва ҳомии илм ҳисоб мешуд. Худи ӯ низ якҷанд асар таълиф намудааст. Берунӣ дар солҳои 999–1000 «ал-Осор-ул-боқия ан ал-қурун-ил-ҳолия» ном асари ҳудро ба поён расонд. Ӯ дар ин

асар таквим ва санаҳо, инчунин чашнҳои суғдиён, хоразмиёни қадим, форсҳо, юнониён, яҳудиён, исавиён ва мусулмононро тасвир намудааст. Ин асар муҳимтарин сарчашмаи таърихи халқҳои Осиёи Миёна ва тамоми Шарқ мебошад.

Берунӣ дар соли 1010 аз саёҳат баргашта ба Хоразм омад. Дар ин ҷо ӯ бо бисёр олимоне, ки дар натиҷаи табaddулоти сиёсии охирҳои асри X аз Бухоро ва соири шаҳрҳои Мовароуннаҳр ва Хуросон гурехта, ба Хоразм ҷамъ шуда буданд, мулоқот кард. Сарчашмаҳо хотирнишон мекунанд, ки хоразмшӯх - Маъмуни Сонӣ аҳли илму фан, аз ҷумла, Беруниро ба тахти ҳимояи худ гирифт. Вале дар соли 1017 султон Маҳмуди Ғазнавӣ пас аз забт кардани Хоразм Беруниро ҳамроҳи худ ба Ғазнин бурд. Ба ин тариқа, фаъолияти минбаъдаи илмии Берунӣ дар Ғазнин давом кард.

Берунӣ дар лашкаркашиҳои султон Маҳмуд иштирок намуд ва хангоми дар Ҳиндустон буданаш забони санскритӣ, урфу одат ва хулқу атвори халқҳои ин мамлакатро омӯхта, пас аз бозгаштан аз мусофират «Таҳрири моли-л-Ҳинд мин мақала мақбула фи-л-ақлаҳу марзула» ном асаре навишт, ки яке аз муҳимтарин сарчашмаҳои доир ба таърихи Ҳиндустон ба шумор меравад.

Берунӣ доир ба масъалаҳои илми ҳайат, хандаса ва нучум ду асари машҳур дорад. Яке аз ин асарҳо дар соли 1024 дар Ғазнин ба забони арабӣ таълиф ёфта, ба Райҳона ном духтари ал-Ҳасан (аз хонадони хоразмшӯхӣ) бахшида шудааст. Дигарӣ «ал-Қонун-ул-Масъудӣ фи-л-ҳайъа ва-н-нучум» мебошад, ки муаллиф онро дар байни солҳои 1030–1036 ба номи султон Масъуд навиштааст. Ин асар дар олами шарқ оид ба ин соҳа аввалин асари илмӣ буд, ки барои тартиб додани харитаҳои ҷуғрофӣ ҳамчун дастуре хидмат намуд.

Ғайр аз таълифоти номбаршуда Берунӣ боз чандин асари илмӣ ба вуҷуд овардааст, лекин, мутаассифона, аксарияти онҳо то давраи мо омада нарасидаанд. Олими сайёҳи асримиенагии араб Ёкут менависад, ки ӯ дар яке аз масҷидҳои Марв дар байни вақфномаҳо рӯйхати аз 60 саҳифа фароҳамомадаи асарҳои Беруниро пайдо намудааст. «Номаи донишварон», ки дар миёнаҳои асри XIX дар Эрон тартиб дода шудааст, шумораи асарҳои боқимондаи ӯро 27 адад нишон медиҳад. Дар солҳои охир аз баъзе китобхонаҳои ҷаҳон асарҳои ханӯз номаълуми Берунӣ ёфт шудаанд.

Аҳамияти асарҳои Берунӣ бағоят бузург мебошад. Ӯ ба воситаи як қатор тадқиқот ва кашфиёти худ на фақат ба пешрафти илму фанни замонааш мусоидат кард, дар айни замон аз савияи дониши ондавра ҷунон пеш гузашт, ки аксар вақт дар асарҳои худ ба баъзе далел ва мадракҳои фанни имрӯза наздик мешавад. Ҷунончи, назарияи ӯ доир ба таърихи намуди сатҳи замин (ландшафти) пасти шимоли Ҳиндустон ва оид ба сайри тағйироти ҷараёни дарёи Аму ба ин иддао шаҳодат медиҳад.^{84a}

Берунӣ аз таассуби динӣ ва муносибати душманона нисбат ба маданияти мардуми ғайримусулмон тамоман дур буд. Масалан, ҳамаи асарҳои ба Ҳиндустон бахшидаи ӯ аз рӯҳ ва эҳсосоти олии эҳтиром ба маданияти бузурги Ҳинд саршоранд. Аз ҳамин сабаб ҳам Берунӣ дар Ҳиндустон ва Покистон шўҳрат ва маҳбубияти зиёде пайдо кардааст.

Дар нимаи аввали асри XI таърихнависӣ ҳам таракқӣ кард. Абӯнаصري Утбӣ (яке аз дарбориёни Маҳмуди Ғазнавӣ) ба номи султон «Таърихи

^{84a} Ниг.: Берунӣ, 1950; Берунӣ, 1957; 1963

Яминӣ»⁸⁵ ном асаре ба забони арабӣ таълиф намуд, ки он дар бораи давраи ҳукмронии Сабуктегин ва Махмуд бисёр маълумоти муҳимеро дар бар гирифтааст.

Яке аз муаррихони машҳури давраи Ғазнавиён Абӯсаиди Гардезӣ⁸⁶ буд. Ӯ дар байни солҳои 1048–1052 ба забони тоҷикӣ китобе бо унвони «Зайн-ул-ахбор» навиштааст.

Нихоят, бузургтарин муаррихи давраи Ғазнавиён - Абулфазли Байҳақӣ (995–1077) мебошад. Абулфазл муддати наздаҳ сол дар девони расоили Ғазнавиён вазифаи мунширо адо намуда, тақрибан тамоми воқеаҳои муҳими он давраро бо ҷашми худ дид, пас иборат аз 30 ҷилд китобе ба забони тоҷикӣ таълиф намуд.⁸⁷ Вале аз ин китоби муҳими таърихӣ фақат якҷанд ҷилди ноқис ва парокандае боқӣ мондааст, ки дар шарҳи аҳволот, салтанат ва воқеаҳои давраи султон Масъуд буда, бо номи «Таърихи Масъудӣ» ё худ «Таърихи Байҳақӣ»⁸⁸ машҳур аст. Ин ҷилдҳо танҳо камтарин қисмате аз он асари бузургӣ таърихӣ ин муаллиф ҳисоб мешаванд.

Дар давлати Қарохониҳо илму фан ва адабиёт дар ин давра хеле ақиб меравад. Ҷи навъе ки Муҳаммади Авфӣ дар тазкираи асри XIII менависад, аз хонҳои қарохонӣ фақат як Қилич Тамғочхон ба тараққиёти илм ва адабиёт андаке аҳамият додааст. Бо вучуди ин, якҷанд асарҳое, ки дар асри XI дар Мовароуннаҳр ба майдон омадаанд, ном бурдан мумкин аст. Ҷунончи, «Таърихи мулки Туркистон»-и Маҷдуддин Муҳаммад ибни Аднон ва ғайра, ки аз онҳо ба ҷуз баъзе порчаҳои ҷудогона то давраи мо ҷизе омада нарасидааст.

Ба ҳар ҳол, дар ин давра адабиёти тоҷик дар Мовароуннаҳр ҳам баъзе шоирони боистеъдод, монанди Амъаки Бухорӣ (вафоташ соли 1149), Сӯзани Самарқандӣ (вафоташ соли 1173), Рашидии Самарқандӣ ва ғайра ба камол расонид. Вале ин шоирон аз ҷиҳати аҳамияти эҷодӣ худ бо гузаштагонаншон баробар шуда наметавонистанд.

Амъак ва Сӯзанӣ дар сабк ва тафаккури бадеӣ аз якдигар хеле тафовут доранд. Эҷодӣ Амъак, ки шоири дарбор аст, пур аз зарофат буда, шакли шеърӣ ба авҷи тақомул расонидааст. Бесабаб нест, ки донишмандони адаб ашъори ӯро дар дастурномаҳои илми баён, ҳамчун намунаи тақлид ва пайравӣ зикр кардаанд. Сӯзанӣ, баръакс, шоири берун аз дарбор, намоёнди назми доираи ҳунармандони шаҳр аст. Албатта, гоҳо ба ӯ ҳам лозим меомад, ки барои дарёфти маош қасидаҳои мадҳия гӯяд, вале ӯ беш аз ҳама бо ҳаҷвияҳои худ, ки бо забони соддаи ба сабки гуфтугӯ наздик навишта шудаанд, машҳур аст. Маром ва оҳангҳои демократии эҷодӣ ӯро шоирони давраҳои баъдина давом додаанд.

Нимаи дувуми асри XI ва ибтидои асри XIII дар таърихи тамаддуни халқҳои Осиёи Миёна мавқеи бузургӣ ишғол менамояд. Ба атрофи як марказ муттаҳид гардидани Мовароуннаҳр, Хуросон ва Тахористон, ки дар замони Салҷуқӣ ба амал омад, дар шаҳрҳои Нишопур, Марв, Балх ва қисман Ҳирот фаъолияти фикрӣ эҳё намуда, барои дар ин марказҳои нави маданий ҷамъ шудани аҳли илму адаб имкониятҳои фаровон муҳайё сохт.

⁸⁵ Маънои луғавии калимаи «ямин» дасти рост аст. Яке аз лақабҳои султон Маъмуд «ямин-уд-давла» буд. Маънои «ямин-уд-давла» кудрат ва қуввати давлат ё «дасти рости давлат» мешавад.

⁸⁶ Гардез – номи ҷое, ки дар масофати якрӯза роғ дуртар аз Ғазна, дар қадди роғи Ниндустон воқеъ шудааст.

⁸⁷ Дар сарчашмаҳои номҳои гуногун зикр мешавад.

⁸⁸ Тарҷумаи русии он: Абулфазл Бейҳақӣ, 1962, 1969

Ҳаёт ва фаёлияти адабии чунин намоёндагони маъруфи адабиёти тоҷик, монанди Асадии Тӯсӣ, Носири Хусрав, Умари Хайём, Фахриддини Гургонӣ, Авҳадиддини Анварӣ, Масъуди Саъди Салмон, Муиззӣ, Собирӣ Тирмизӣ ва ғайра дар ҳамин давра чараён ёфтааст. Албатта, эҷодиёти ин адибон аз ҷиҳати мазмуни ғоявӣ ба як дараҷа набуда, балки дорои тафриқаҳои кулӣ мебошанд. Дар байни шоирони номбурда хусусан Носири Хусрав, Умари Хайём ва Фахриддини Гургонӣ, ки дар осори онҳо тамоили халқӣ ва тараққиҳои бартарӣ пайдо кардааст, макоми барҷастае доранд.

Носири Хусрав (1004–1080) баргузидатарини шоирони ин давра мебошад. Ӯ дар ноҳияи Қабодиён, воқеъ дар Тоҷикистони кунунӣ, таваллуд ёфта, баъд аз гузаронидани давраи кӯдакӣ ба таҳсили илм, хусусан ба омӯхтани адабиёт ва масъалаҳои диниву фалсафӣ шугл варзид.

Носири Хусрав дар айёми ҷавонӣ дарбори султон Маҳмуд ва Масъуди Ғазнавиро дид ва чанд вақт дар дарбори Салҷуқӣён ба сифати дабир хидмат намуда, сипас, ба мусофират баромад. Ӯ ҳанӯз ҳангоми ҷавонӣ Ҳиндустон, навоҳии Туркистон ва Афғонистони кунуниро саёҳат намуд. Носири Хусрав бо ҳамин ният мусофират мекард, ки аҳвол ва ақидаҳои мазҳабии халқҳои гуногунро таҳқиқ намояд. Вай дар зарфи ҳафт соли мусофирати худ Ҳичоз, Осиёи Сағир, Сурия ва Мисро дида, бо зиндагонии мардумони он ҷо ва урфу одати онҳо шиносӣ пайдо кард. Ниҳоят, дар Миср бо тарафдорони халифаҳои фотимӣ, сарварони тариқати исмоилӣ вохӯрда, ҳудаш низ пайрави боғайрати ақидаи исмоилӣ гардид.⁸⁹

Носири Хусрав пас аз бозгаштан ба Хуросон ва таваққуф кардан дар Балх ошкоро таълимоти исмоилро таблиғ ва мардумро ба ин мазҳаб даъват намуд. Дар натиҷаи чунин фаёлияти худ ӯ ба таъқиби уламои исломӣ ва умурои салҷуқӣ дучор гардид. Вай ғайр аз ба тарзи пинҳонӣ зиндагонӣ кардан ва ба ҳолати гурезагӣ гаштан чораи дигар наёфт, аз шаҳре ба шаҳре рафта, дар гурбат умр ба сар бурд.⁹⁰

Чи навъе ки ҳуди Носири Хусрав хотирнишон мекунад, ин давраи зиндагӣ барои ӯ хеле ба саҳтӣ мегузашт.

Озурда кард кайдуми гурбат чигар маро,
Гӯй забун наёфт зи гетӣ магар маро.
Дар ҳоли хештан чу ҳаме жарф бингарам,
Сафро ҳамебарояд з-андӯх ба сар маро.
Гӯям: чаро нишонаи тири замона кард,
Чархи баланди ҷоҳили бедодгар маро?
Гар ба қиёси фазл бигаштӣ мадори даҳр,
Чӯз бар мақарри моҳ набудӣ мақар маро.
Дониш беҳ аз зиёу беҳ аз ҷону молу мулк,
Ин хотири хатир чунин гуфт мар-маро.
Бо лашкари замонаву бо теги тези даҳр
Дину хирад бас аст сипоҳу сипар маро.

Носири Хусрав пас аз мусофират асари машҳури таърихию ҷуғрофии худ «Сафарнома»-ро навишт⁹¹ ва ҳам роҷеъ ба масъалаҳои ақидаи исмоилӣ рисо-

⁸⁹ Фарзе Ӣааст, ки гӯё Носир то ба Миср рафтани худ ба таври махфӣ пайравии исмоилиноро қабул карда будааст.

⁹⁰ Дар бораи Ӣаёти Носири Хусрав ниг.: Бертельс А.Е., 1959. Инчунин ниг. Носир Хисроу, 1954; Носири Хусрав, 1957; Насир-и Хусрав, 1935; Насир-и Хусрав, Сафар-наме; Ашуоров Ӣ., 1965

⁹¹ Ниг.: Насир-и Хусрав. Сафар-наме;

лаҳои фалсафии «Зод-ул-мусофирин», «Вачҳи дин», «Чомеъ-ул-ҳикматайн» ва соири асарҳоро таълиф намуд. Алалхусус девони шеър ва маснавиҳои «Рӯшноинома», «Саодатнома» ва ғайра қимати бузурге доранд.⁹² Ӯ дар ашъори худ ғайр аз масъалаҳои динӣ ва фалсафӣ бисёр фикрҳои пешқадами тарбиявӣ ва ахлоқиро ҷой додааст. Дар шеърҳои ӯ, инчунин афкори инсонпарварӣ ва даҳриёна низ дида мешаванд. Носири Хусрав дар яке аз шеърҳои худ ба Худо рӯ оварда, мегӯяд:

Касе гар тухми чав дар кор дорад,
Зи чав гандум наёбад бидравидан.
Ту дар рӯзи азал оғоз кардӣ,
Укубат дар абад боист дидан.
Ту гар хилкат намудӣ баҳри тоат,
Чаро боист шайтон офаридан?
Сухан бисёр бошад, чуръатам нест,
Нафас аз тарс натвонам кашидан...
Агар мехостӣ, к-инҳо напурсам,
Маро боист ҳайвон офаридан.
Агар дар ҳашр созам бо ту даъво,
Забонро бояд аз комам кашидан...
Бифармо, то сӯи дӯзах барандам
Чӣ масриф дорад ин гуфту шунидан?..
Ту доӣ раҳна дар қалби башарҳо
Фани иблисро баҳри макидан...
Агар реге ба кафши худ надорӣ
Чаро боист шайтон офаридан?...
Ба мо фармон диҳӣ андар ибодат,
Ба шайтон дар рағу ҷонҳо давидан...
Агар некам ва гар бад хилкат аз туст,
Халике хуб бояд офаридан.⁹³

Шоир дар хусуси мардуми заҳматкаш бо ҳарорат ва самимияти тамом суҳан ронда, подшоҳон, амалдорон, шайхони риёкор, хусусан шоирони маддоҳи ҳарисро саҳт маломат кардааст.

Носири Хусрав то охири умри худ аз таъкиб ҳалос нашуд. Пас аз он ки ӯ ба тарзи пинҳонӣ чанд гоҳ дар Хуросон, Табаристон ва Мозандарон иқомат кард, ба Бадахшон азимат намуда, дар Юмгон ном деҳаи кӯхистонии он ҷо паноҳ бурд ва бақияи ҳаёти худро дар гӯшанишинӣ гузаронид.

Умари Хайём (1048–1131) дар Нишопур таваллуд ёфта, дар ҳамон ҷо таҳсили худро ба итмом расонид ва яке аз бузургтарин олимони асри XI гардид. Ӯ дар аксари илмҳои замони худ, махсусан дар ҳайъат, риёзиёт ва фалсафа маҳорати зиёд пайдо кард ва доир ба ин соҳаҳо як қатор асарҳои илмӣ аз худ боқӣ гузошт. Вай дар аҳди Маликшоҳи Салҷуқӣ ҳамроҳи мунаҷҷимони вақт ба қори ислоҳоти тақвим сардорӣ намуд.

Шоири барҷастаи Шарқ Умари Хайём, алалхусус бо рубоиеҳои худ шӯҳрат пайдо кардааст. Миқдори рубоихои ӯ зиёд нест, аммо аҳамияти онҳо, чи аз нуқтаи назари адабӣ ва чи аз ҷиҳати мазмуни фалсафӣ, хеле бузург аст. Маҳорати адабӣ, муҳокимаи файласуфона ва майли ба ҳақиқати ҳаёт матери-

⁹² Таҳмин мекунам, ки «Саодатнома» ба қалами ӯ тааллуқ надорад, балки моли муаллифи дигар аст, ки вай ӯро Носири Хусрав ном дошта, дар асри XIV дар Исфаён умр ба сар бурдааст.

⁹³ Хусрав Н., 1957, с. 40-45.

алистона наздик шудани Хайём натиҷае дод, ки рубоиёти ӯ то кунун аз гаронбаҳотарин дурдонаҳои адабиёти ҷаҳонӣ ба шумор мераванд.

Ин аст яке аз рубоиёте, ки зодаи таъби ин шоири заковатманд мебошад:

Гар бар фалакам даст будӣ чун Яздон,
Бардоштаме ман ин фалакро зи миён.
В-аз нав фалаке дигар чунон сохтаме,
К-озода ба коми дил расидӣ осон.⁹⁴

Дар рубоиёти Умари Хайём одами сарбаланди озодаманише тасвир ёфтааст, ки на аз эътибори ҳукмдорони замон ва на аз ҳарзаҳои динӣ дар бораи охират андеша надорад.

Дар байни шоирони асри XI аз ҷиҳати қувваи ифодаи кайфияти доираҳои шахр ва танкиди феодалон мавқеи махсусро Фаҳриддини Гургонӣ ишғол менамояд. Дар достони романтикии «Вис ва Ромин», ки дар қарибҳои соли 1055 таълиф ёфта, ривояти қадимаи ошиқонаи паҳлавии портҳоро нақл менамояд, ҳаҷву тамасхури тундутези хулқу атвори подшоҳон ва дарбориёни онҳо нуҳуфтааст.⁹⁵ Дар интиҳои дoston манзараи утопияи сотсиалӣ аз лиҳози тасаввуроти шахриёни онвақта тасвир карда мешавад.⁹⁶

Абӯнаسر Асади Тӯсӣ (ваф. 1070) ба назираи «Шохнома»-и Фирдавсӣ «Гаршоспнома»-ро таълиф кард. «Гаршоспнома» яке аз дostonҳои қадимаи халқҳои эронинажод аст.

Асадӣ дар адабиёти тоҷику форс аввалин касест, ки шакли мунозираро эҷод кардааст. Ӯ дар ин бобат панҷ асар навишта, дар онҳо заминро осмон, шабу рӯз, найзау камон, муғу мусулмон, арабу форсро бо ҳамдигар мунозира кунонидааст. Илова бар ин, Асадӣ луғате ҳам тартиб додааст, ки аз осори тақрибан ҳаштод нафар шоирони он замон намунаҳо оварда шудаанд. Ҳоло аҳамияти таърихии ин луғат хеле бузург аст: вай намунаи бисёр асарҳои азбайнрафтаи шоирони он замон ва гузашта, аз ҷумла, порчаҳои «Калила ва Димна»-и манзуми Рӯдакиро дар бар дорад.

Масъуди Саъди Салмон (1046–1121) шоири дарбори Ғазнавиёни охир буд. Ӯ қисми зиёди умри худро дар Лоҳур, шимоли Ҳиндустон, гузаронид. Ба ин тариқа, вай яке аз аввалин намоёндагони адабиёти форсу тоҷик дар Ҳиндустон ба шумор меравад, ки баъдтар дар ин ҷо назм ба забони форсӣ хеле ривож ва интишор ёфт. Ӯ дар натиҷаи бӯхтони душманони худ чандин мартаба ба зиндони султонҳо афтода, умуман, бештар аз 18 соли умраш дар маҳбусӣ гузаштааст.

Масъуди Саъди Салмон дар эҷодиёти худ ба эҳё кардани анъанаи мадҳу ситоиши иқтидори Ғазнавиён саъй намуда, ҳатто дар шеърҳои аз Унсурӣ – маликушшуарои султон Маҳмуд иқтибосҳо меовард. Вале ӯ мадҳияҳои худро ба забони соддаву фасеҳ офарида, онҳоро бо панду ҳикмат, андешаҳои фалсафӣ ва тасвири лавҳаҳои зебои зиндагӣ оро медиҳад.

Шоир дар солҳои маҳбусӣ марсияҳои пурсӯзу гудози «ҳабсия» эҷод намуда, аҳволи тоқатшикани худро баён менамояд ва аз беадолатиҳои замона забони шикоят мекушояд. Тақдири ин шоири боистеъдод хеле фоҷиалангез аст. Ҳам ҳаёт ва ҳам эҷодиёташ тахти фишори шиканҷаҳои истибдоди феодалӣ қарор гирифтаанд.

⁹⁴ Умари Хайём, 1963.

⁹⁵ Бертельс Е. Э., 1960, с. 284–285.

⁹⁶ Фаҳриддини Гургонӣ, 1963. Муқаддима.

Амир Муҳаммади Муиззӣ (ваф. қарибҳои соли 1140) аслан аз Нишопур мебошад. Аксари асарҳои ӯро қасидаҳои мадҳия ташкил мекунанд, ки ба Маликшоҳ ва султон Санчари Салҷуқӣ бахшида шудаанд. Ӯ дар вақти ҳукмронии султон Санчар ба мартабаи баланди шоири дарбор расида, ба унвони «Маликушшуаро» сарфароз гардид.

Адиб Собири Тирмизӣ шоири ғазалсарои хуштабъе буд. Вай иҷборан ба хизмати султон Санчари Салҷуқӣ кашида шуда, ҳаргуна супоришоти ӯро адо мекард. Рӯзе султон Санчар бо коре ӯро ба Хоразм фиристод. Дар он ҷо бо фармони Отсизи Хоразмшоҳ вайро дастгир карда, ба ҷосусии Салҷуқӣ айдор намуданд ва дар соли 1151 ба дарёи Аму ғарқ кунониданд.

Адиб Собири Тирмизӣ девони касоид ва ғазалиёт дорад.

Аҳмадиddини Анварӣ (1126–1190) дар деҳаи Бадна, наздикии Майхона, воқеъ дар шимоли Хуросон, таваллуд ёфтааст. Ӯ ҳам монанди бисёр шоирони пешина дар овони ҷавонӣ тамоми илмҳои замонашро азхуд менамояд ва дар шоирӣ ном бароварда, ба дарбори султон Санчари Салҷуқӣ даъват мешавад. Анварӣ қасидаҳои зиёде офаридааст, ки қариб ҳамаи онҳо ба султони Салҷуқӣ бахшида шудаанд. Бар тибқи ақидаи аксари адабиётшиносон жанри қасида тавассути эҷодиёти Анварӣ ба дараҷаи баланди камолоти худ мерасад. Қасидаҳои бо маҳорати ғавқулӯда эҷодкардаи ӯ аз тағаззулоти ишқӣ, тафаккуроти фалсафӣ, тавсифоти оӣ ва дар баробари ин аз мадҳу санои султон Санчар фароҳам омадаанд. Яке аз қасидаҳои машҳури ӯ, ки аз тарафи ғузҳо ҳароб гардидани Хоразмро тасвир мекунад, бо эҳсосоти самимонаи ватанпарварӣ фаро гирифта шудааст. Ғазалҳои Анварӣ ба лирикаи халқӣ ҳамоҳанг аст.

Анварӣ дар солҳои охири ҳаёти худ бемазмунӣ ва фасодии назми дарбориро фаҳмида, аз ин муҳит худро канор мекашад ва шеърҳои меофарад, ки ба муқобили мадҳиясароӣ нигаронида шудаанд.

Дар баробари пешрафти назм дар адабиёти классикии форсу тоҷик бехтарин намунаҳои асарҳои насрӣ низ ба вуҷуд меоянд. Ҷунончи, «Сиёсатнома»-и Низомулмулк, «Ҷаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ, «Ҷадоиқ-ус-сехр»-и Рашидаддини Ватвот, «Синдбоднома»-и Заҳирии Самарқандӣ ва «Мақомоти Ҷамидӣ»-и Ҷамидаддини Балхӣ аз ҳамин қабил асарҳо ба шумор мераванд.

«Сиёсатнома» сарчашмаи хеле муҳими таърихист, ки муаллифи он тартиби идораи давраи Салҷуқӣро аз мавқеи тарафдори давлати марказиятноки феодалӣ танқид кардааст. Пас аз ғавти Низомулмулк «Сиёсатнома» аз нав таҳрир ёфта, ба матни он иловаҳо дохил шуда буд. Бо вуҷуди ин, асари мазкур дар ҳамон шакле, ки то замони мо расидааст, осори хеле пурарзиши насри охири асри XI ба шумор меравад. Забони он содда ва раван аст.

«Ҷаҳор мақола»-и *Низомии Арӯӣ* дар таҳқиқи ҳаёти маданӣ ва адабии асри муаллиф ва давраҳои пеш аз он сарчашмаи гаронбаҳоест. Фаслҳои асосии «мусоҳиботи» он ба тавсифи пешаҳои табиб, мунаҷҷим, шоир ва муншии дарбор бахшида шудаанд. Дар ҳар фасл яке аз ин пешаҳо тавсиф намуда, доир ба намояндагони баргузидаи ин пеша даҳ ҳикоя ба тариқи мисол нақл карда мешавад. Ин китоб бештар аз ҳар гуна сарчашмаҳои дигар дар бораи шароити зиндагии ҳодимони маданияти он замон маълумот медиҳад. Хусусан ҳамаи фасле, ки ба шоирон ва аҳволи бади онҳо дар давлати феодалӣ бахшида шудааст, қимати зиёде дорад.

«Ҷадоиқ-ус-сехр»-и Рашидаддини Ватвот асарест, ки шаклҳои шеърӣ он-вақта, алалхусус образҳо ва санъатҳои шеърӣро дақиқона тадқиқ ва тавзеҳ намуда, фикру мулоҳизаҳои хеле муҳими эстетикиро дар бар гирифтааст.

«Синбоднома»⁹⁷-и *Заҳири Самарқандӣ* дар яке мавзӯҳои маъмули қиссаҳои ахлокии адабиёти Шарқ, ки аз макри зан баҳс мекунад, навишта шудааст. Тариқи нақли қисса дар қисса ба муаллиф имконият додааст, ки бисёр ҳикоятҳои тамсилро ба сюжети асар дохил намояд. Дар ин ҳикоятҳо ба шакли ҷолибе моҳияти «илми идораи мамлакат» баён карда мешавад. Дар аксари онҳо сарзаниши ҳокимон ва истеҳзои нешдори хулқу атвори онон ба тариқи пардапӯш баён ёфтааст.

Китоби «Мақомоти Ҳамидӣ» ба шакли насри мусаччаъ навишта шуда, аз 24 мақоми шавқангез иборат мебошад, ки ин мақомҳо аз маҷмӯи масал, муаммо, ҳикам ва ҳикоятҳои ибратомӯз фароҳам омадаанд.

Дар ин давра дар қатори адибони бузург хеле намояндагони барҷастаи илму фан ҳам ба камол расида, ҳар яке дар тараққиёти фикрӣ хидматҳои муайяне ба ҷо оварданд.

Имом Фаҳриддин Муҳаммад ибни Умари Розӣ (1148–1210) дар *Хирот* иқомат намуда, ба фаъолияти мударрисӣ ва воизӣ машғул будааст. Ӯ доир ба тиб, ҳайъат ва риёзиёт асарҳои зиёде таълиф намудааст.

Абӯлқосим Маҳмуд Замаҳшарӣи Хоразмӣ (1074–1143) яке аз муҳаққиқони маъруфи соҳаи луғат ва сарфу нахви арабӣ буда, фарҳанги арабӣ-форсӣ ба қалами ӯ тааллуқ дорад.

Абӯбақр Абдулқоҳир ибни Абдурраҳмони Ҷурҷонӣ (ваф. соли 1108) аз доғишмандони сарфу нахв буда, дар ин соҳа «Китоби авомил»-ро таълиф кардааст.

Зайниддин Исмоили Ҷурҷонӣ (вафоташ дар байни солҳои 1135 ва 1137) бо даъвати Қутбиддин Муҳаммад Ибни Ануштегин ба Хоразм омад ва соли 1110 дар он ҷо ба забони тоҷикӣ «Заҳираи Хоразмшоҳӣ» ном асаре навишт. Ин асар ба «Қонун»-и Ибни Сино асос ёфта, аз ҷаҳи китоб иборат аст, ки дар бобати татбиқи тиб, анатомия, сабаб ва аломатҳои касалӣ, ҳифзуссиҳа, ташҳиси беморӣ ва пешбинии чараёни он, усулҳои табобат, захру подзахр ва дорушиносӣ баҳс мекунад. «Заҳираи Хоразмшоҳӣ» ба забонҳои яҳудии қадим, туркӣ ва урду тарҷума шудааст.

Паҳн шудани тасаввуф ва роҳ ёфтани он ба адабиёти форсу тоҷик

Яке аз муҳимтарин хусусиятҳои ин давра ба адабиёт роҳ ёфтани ғояҳои тасаввуф мебошад. «Тасаввуф», ки дар адабиёти илмӣ ба забонҳои аврупоӣ бо номи «суфизм» маълум аст, чараён ва назарияҳои идеологии аз ҷиҳати синфӣ ғуноғуни дар тамоми масоҳати интишори дини ислом вучуддоштаро дарбар мегирад.

Тасаввуф дар заминаи дини ислом нумӯ карда аз Қуръон, ҳадис ва дигар унсурҳои он баҳра бурд. Бо вучуди ин, бисёр шаклҳои тасаввуф, хусусан дар марҳилаҳои аввали тараққи он, ба сабаби дигар навъ тавзеҳ додани аҳкоми ислом, як андоза ифодакунандаи афкори муҳолифи ин усули динӣ гардид. Бинобар ин ҳокимони феодалӣ ва рӯҳониёни мутаассиб бисёре аз аҳли тасаввуфро таҳти таъкиби бераҳмона қарор медоданд (ин буд, ки дар соли 922 Хусайн ибни Мансури Ҳаллоҷ дар як сурати ваҳшиёна кушта шуд ва соли 1191 Шайхобиддини Сӯҳравардӣ дар зиндон ба қатл расид).

Тасаввуф аввалин мартаба дар асрҳои VI–IX дар Ироқ ба вучуд омад. Вай дар қадамҳои нахустин ҳамчун маслаки муҳолиф зухур намуда, ба муқобили таҷаммул ва риёкории аъёну ашроф равона гардида буд. Он вақтҳо дар таб-

⁹⁷ Заъири Самарқандӣ, 1960

лиғоти сӯфиёнаи даст кашидан аз суруру нишоти зиндагӣ ва рӯ ниҳодан ба риёзат эътирози беш аз пеш қувватгирандаи ҳунармандон ва табақаҳои поини шахру деҳот бар зидди зулму тааддии феодалон, бар зидди тақсимои беинсофонаи неъматҳо⁹⁸ ифода меёфт. Дар таълимоти сӯфиёни аввала таъкид мешуд, ки моликияти хусусӣ, сарват, чоҳу чалол, таносой ва нозпарвардиро қувваҳои аҳриманӣ ба миён овардаанд. Аҳли ин тариқат гӯшанишинӣ ихтиёр карда, ба тан либоси оддӣ аз пашми ғусфанд мепӯшиданд, ки онро «хирқа» ё худ «суф» меномиданд. Тахмин мекунам, ки номи сӯфиро гирифтани онҳо низ шояд аз ҳамин ҷо бошад.

Дар асри XI тасаввуф ба тамоми Хуросон ва Мовароуннаҳр паҳн гардид. Шайх Абӯсаид (ваф. соли 1049) ба мақсади дар байни омма ҷорӣ кардани тасаввуф дар Нишопур хонақоҳ сохт, ба минбар баромада вазъ гуфт, бо уламои динӣ ва аҳли ҳикмат мубоҳисаҳо ташкил кард. Шайх Абулқосими Қушайрӣ (ваф. соли 1073) доир ба асосҳои тасаввуф рисолаи махсус таълиф намуд.

Бо таъсири рӯхониён ва феодалон як шакли нави тасаввуф пайдо мешавад, ки аҳли он мардумро фақат ба зӯҳду тақво, итоаткорӣ ва риояи шариат даъват мекарданд. Дар роҳи бо мазҳаби ислом омехтани тасаввуф ва мувофиқи манфиатҳои феодалон ба вучуд овардани силки нави он махсусан фақеҳ ва файласуфи маъруф Муҳаммади Ғазолӣ (1058–1111) роли калоне бозидоаст.

Бар тибқи таълимоти пантеистии тасаввуф, тамоми анвои табиати зинда ва мурда зуҳури Худо ва ё ба истилоҳи сӯфиён таҷаллии Ҳақ мебошад. Ҳамаи мавҷудоти дунёи моддӣ гӯё инъикоси дунёи ухравист. Инсон, ки охирин офаридаи ҳақиқати мутлақ аст, бояд дар роҳи илҳоқ ба Ҳақ саъй намояд. Барои ин бояд кас аз тамоми неъматҳои зиндагӣ даст кашада, дар нафси худ, ғайр аз кӯшиши илҳоқ ба Ҳақ, ҳама гуна орзу ва ҳадафҳоро фуру нишонда бошад. Барои он ки инсон бо роҳи тариқат ба Ҳақ мулҳақ шавад, ўро лозим аст, ки ба худ раҳнамое пайдо карда, дар ҳар кор ба он раҳнамо сари итоат фуруд орад ва ҳар як амру фармони вайро, бидуни шакку тардид, иҷро намояд. Чунон ки дар кутуби сӯфиён хотирнишон гардидааст, ҳар як мурид дар назди шайх бояд мисли мурдае дар дасти мурдашӯй бошад.

Шайхони сӯфия, пирони тариқат тадричан эътибори ҳеле зиёд ва қувваи бузурги сиёсӣ пайдо карда, ба хидмати худ садҳо муридони фармонбардорро ҷалб менамоянд. Синфҳои ҳукмрон аҳамияти ниҳоят калони ба тарафи худ кашидани ин шайхҳоро зуд фаҳмида, дар ин бобат ҷораҳо меандешанд. Ҳамин тариқа, бисёр шайхон ба надимони ҳокимон мубаддал мешаванд. Бо вучуди ин, дар байни шайхон касоне ҳам ёфт мешуданд, ки ҳанӯз ҳам бо табақаи ҳунармандон алоқаи ҳеле наздик доштанд. Онҳо бо қувваи ҳунармандон ба тимсоли ташкилотҳои тасаввуфӣ бо номи футувват иттиҳодияҳое ба вучуд оварда буданд. Дар заминаи ин иттиҳодияҳо тариқатҳои махсуси ҷавонмардӣ пайдо шуда, бар зидди «кофирон» ҷиҳод менамоянд (дар Гурҷистон, Кавкази шимолӣ, Ҳиндустон). Пас аз асри XI аксари шайхони бо ҳокимон алоқаманд худ ба заминдорони калон табдил меёбанд. Чунончи, Ҳоҷа Аҳрор, ки дар асри XV умр ба сар бурда, дар Самарқанд дафн шудааст, ҳамчун соҳиби мулкӣ сарвати аз ҳад зиёд ном бароварда буд.

Аммо баъзе шайхон, баръакс, бо қувваи ташкилотӣ ва ҳарбии худ мардуми бар зидди феодалон сар бардоштара тарафдорӣ мекарданд. Онҳо баробарии молу мулкро боисрор талаб намуда, гоҳо қисман ва дар як муддати муайяне ба мақсади худ ноил ҳам мешуданд, чи навъе ки Ҳасани Ҷурӣ дар асри XIV хангоми шӯриши сарбадорон ба ин кор муваффақ гардид.

⁹⁸ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 7, с. 378.

Ҳамин тариқа, дар давоми тамоми асрҳои миёна тасаввуф дорои ду чараёни зидди якдигар – феодалӣ ва халқӣ буд. Чараёни халқии тасаввуф бо доираи хунармандони шахр алоқаманд гардида, эътирози оммаро бар алайҳи зулму ситами феодалон ифода менамуд. Аҳли тасаввуф дар баробари тарки дунё қардан ва даст кашидан аз нозу неъмат, ки шартӣ асосии аксари тариқатҳои равияи тахайюлии ғайрифайёл ва аз лузумоти давраи аввали аз шайх сабақ гирифтани мурид ба шумор мерафт, гоӣ муҳаббат ба инсонро таблиғ карда, дар роҳи хусули мақсади худ аз муборизаи мусаллаҳона низ худдорӣ намекарданд. Албатта, аз ин чунин барнамеояд, ки ҳамаи сӯфӣӣ дар даст силоҳ ба муқобили феодалон ва истилогарони аҷнабӣ сар бардошта, гӯё аз тасаввуфи риёзатии «аслӣ» тамоман қатъи алоқа карда бошанд.

Дар соҳаи идеология эътирози сӯфӣӣ, сарфи назар аз бисёр ҷиҳатҳои пурарзиши он, тахти таъсири шаклҳои динию мистикӣ тасаввуф, ки муносибатҳои воқеии ҷамъиятиро вайрон ва ҳаёли инъикос мекард, хеле маҳдуд гардида буд. Ба ин нигоҳ накарда, дар бисёр даврҳои таърих баъзе чараёнҳои тасаввуфӣ, ки алоқаи худро аз доираи хунармандон ва табақаҳои поини ҷамъиятии шахр нақанда буданд, бо вучуди маҳдудиятҳои таърихӣ худ равияҳои нисбатан пешрави ҳаёти ҷамъиятии даврҳои муайяни таърихиро ташкил меоданд. Ин буд, ки ғайрияти аксари адибон ва мутафаккирони гузашта, аз қабилӣ Бобо Қӯҳӣ, Ансории Ҳиротӣ, Саной, Фаридаддини Аттор, Низомии Ганҷавӣ, Ҷалолиддини Румӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ ва Абдураҳмони Ҷомӣ бо тасаввуф робитаи қавӣ пайдо намудааст. Баъзе аз онҳо, мисли Абдуллоҳи Ансорӣ, бо чараёни феодалии тасаввуф алоқаманд бошанд ҳам, вале аз таъсири анъанай умумии адабиёти тасаввуфӣ бебаҳра намонда буданд ва дар эҷодиёти худ бештар сабки соддаву равон, ибороту таркибот ва тамсилоту зарбулмасалҳои халқиро ба қор бурда, ба идеалҳои ҷавонмардӣ ва башардӯстӣ пайравӣ мекарданд. Ин ҷиҳатҳо арзиши асосии назми тасаввуфиро фароҳам овардаанд.

Чунин ақидае, ки шоирони бузурги асри миёна гӯё ҳамеша фақат аз тарси таассуб ва бо мақсади пинҳон доштани озодфикрии худ истилоҳоту ибороти сӯфияро истифода карда бошанд, нодуруст аст (мо ин гуна истилоҳоту иборотро дар офаридаҳои Ибни Сино ҳам дучор мешавем). В.И. Ленин дар хусуси файласуфони қадим суҳан ронда, ба тарафдорӣ он баромад мекард, ки «таърихи философия ба фактҳои таърихӣ қатъиян мувофиқ бошад, то ки ба философҳои қадим чунон «такмили» идеяҳоишон нисбат дода нашавад, ки он ба мо маҳфум асту вале дар асл ҳанӯз дар философҳои қадим мавҷуд набуд».⁹⁹ Мутафаккирони гузаштаро ба таври кулӣ аз ҳаракатҳои ҷамъиятии замони онҳо ҷудо қардан амали ғайритаърихист. Маҳдудиятҳои таърихӣ ҳар як мутафаккири асримёнагиро, ки побанди тасаввуроти динии ҳукмрони онвақта буданд, фаромӯш накарда, хусусиятҳои нисбат ба он замон прогрессивии эҷодиёти ӯро бояд намуд.

Идеологияи сӯфия дар ҳаёти ҷамъиятии Осиёи Миёна ба дараҷае васеъ паҳн гардида буд, ки чараёни иртиҷоии феодалии тасаввуф тадриҷан, алалхусус дар охири асри миёна, дар қатори чараёни дини ҳанафӣ ислом мавқеи дувумин чараёни асосиро ишғол кард.

Аз гуфтаҳои боло чунин бармеояд, ки ба таълимоти тасаввуф аз аввалин марҳилаҳои интишории худ ҷиҳатҳоеро, ки ба равнақи илми дунявӣ ва фалсафаи ратсионалистӣ мамониат мекарданд, дар худ нухуфта буд. Баъдҳо, дар аҳди Темурӣ ва хонии Бухоро, тасаввуфи феодалӣ дар сари муборизаи зид-

⁹⁹ В.И. Ленин. Асарҳо, ҷилди 38, с. 256.

ди ҳама гуна афкори озод қарор гирифт. Дар айни замон, дар назми тасаввуфии давраҳои гуногун тазоҳури ғояҳои муҳолифаткоронаю инсонпарвариро мушоҳида накардан мумкин нест. Парастии инсонӣ комил ва Худо шумурдани он дар назми тасаввуфӣ аксар вақт дар шакли мистикӣ ба дараҷаи олий фаҳмидани барозандагӣ ва қадру қимати инсонро ифода менамуд.

Дар ин давра чунин назариётчиёни бузурги тасаввуф, монанди Муҳаммади Ғазолӣ ва бародари ӯ - Аҳмади Ғазолӣ, ки назарияи махсуси тасаввуфи ишқи ирфониро ба миён гузоштааст, инчунин шоирони баргузидаи мутасаввиф - Абдуллоҳи Ансорӣ (1006-1077), Абулмачди Саной (1050-1131), Фаридаддини Аттор (1142-1220) ба майдон омаданд.

Абӯҳомид Муҳаммади Ғазолӣ (1056-1111) дар шаҳри Тӯс таваллуд ёфта, аз овони ҷавонӣ бо таълимоти аҳли тасаввуф шиносӣ пайдо намуд. Сипас, дар Нишопур ба таҳсили илм шугъл варзида, махсусан дар соҳаи фикҳ дониши мукамал ҳосил кард ва аз ин ҷиҳат дар байни рӯҳониён эътибори калоне ёфт. Даре нагузашта шӯҳрати ӯ то ба дарбори султон Маликшоҳи Салҷуқӣ расид ва соли 1091 мувофиқи даъвати вазир Низомулмулк ба Бағдод рафта, дар мадрасаи «Низомия» ба дарсгӯӣ машғул шуд. Дар ин ҷо ба Ғазолӣ супориш доданд, ки бо исмоилиён - душманони ашаддии Салҷуқӣ мунозира карда, носозгории таълимоти онҳоро бо мазҳаби ҳанафӣ ислом собит намояд. Вале Ғазолӣ фақат ба ин қор маҳдуд нашуда, ҷиддан ба омӯзиши фалсафа, алалхусос осори Форобӣ ва Ибни Сино камар баст. Ӯ дар шароити муҳолифатҳои тундӯтези синфӣ ва сиёсӣ, ки ифодаи мафкуравии ҳудро дар муборизаи фирқаҳои гуногуни динӣ ёфта буданд (ва ин умуман ҳоси миёна аст), зиндагонӣ карда, ҳамчун тарафдори сиёсати марказиятбахши Низомулмулк, дар роҳи оштии додани илоҳиёт ва фалсафаи ратсионалистӣ, ки аҳамияти бузурги онро ба ҳубӣ медонист, саъю кӯшиши зиёде ба харҷ дод. Аммо ӯ дар ин роҳ ба чизе муваффақ нагардид ва, табиист, ки муваффақ шуда ҳам наметавонист. Пас аз ин, Ғазолӣ бӯҳрони саҳти маънавиро аз сар гузаронид ва соли 1095 аз дарси мадраса даст кашида, ба аҳли тасаввуф пайваست.

Ғазолӣ аз ҳаёт канора ҷуста, тасаввур кард, ки дар риёзат ва тарки дунё, ба қавли ҳудаш, «итминон ва осоиш» хоҳад ёфт. Дар солҳои баъдина ӯ бисёр саёҳат карда, ба Сурия ва Макка низ сафар намуд. Ин мусофират қайфияти сӯфӣнаи ӯро боз ҳам қувват дод. Асари муҳими вай «Эҳё-ул-улум-ад-дин», ки ба забони арабӣ навишта шуда, эҳсоси суфӣнаи ирфониро асоси маърифат ва ишқи илоҳиро асоси дину мазҳаб донистааст, махсули ин мусофират мебошад.

Ғазолӣ баъди баргаштан аз сафари Сурия дар солҳои охири ҳаёташ якчанд вақт дар мадрасаи Нишопур дарсгӯӣ кард. Пас аз он ба Тӯс рафта, ҳонақоҳро маскан намуд ва бақияи умри ҳудро дар ҳалқаи шогирдон ба сар бурд.

Чунон ки аз таҳқиқоти мавҷуда маълум мегардад, Ғазолӣ дар таълифоти ҳуд ба василаи ғояҳои сӯфӣна «фалсафаи ратсионалистиро дар кишварҳои мутасаррифи ислом ҳароб намуда», мабдаҳои тасаввуфӣ ва фикҳии дини исломро айёрона ба ҳам пайваст ва бо ин тариқа илоҳиётро аз безъитборӣ ва кӯчаи сарбастаи фалсафӣ раҳо намуд. Дар ҳақиқат ҳам, Ғазолӣ аз нуқтаи назари ислом муҳокимаҳои соф фалсафиро маҳкум намуда, таълимоти пайравони фалсафаи машшоия, аз ҷумла Форобӣ ва Ибни Синоро, ки инкишофдиҳандаи ғояҳои Арасту ҳисоб меёфтанд, муҳолифи дин эълон кард ва ба маъниҳои тасаввуф либоси зӯҳду тақво пӯшонид, бо ҳамин дар таърихи афкори ҷамъиятии асарҳои халқҳои Шарқи Наздик роли иртиқӣ бозид. Ин аст, ки китобҳои ӯ дар давоми бисёр асрҳои пас аз вафоташ дар байни аҳли тасав-

вуфи равияи феодалӣ ва қисман ҳокимони ба таассуби сӯфиёна майл дошта шӯҳрати зиёд пайдо карда буданд.

Чун Ғазолӣ шахси хеле боқареҳа ва истеъдоднок буда, дар соҳаи фалсафа маърифати комил дошт, асарҳои вай дар баъзе бобатҳо роли мусбат низ бозӣ кардаанд. Чунончи, ӯ дар китоби «Мақосид-ул-фалосифа» ба нияти рад кардани таълимоти пайравони фалсафаи машшоия нуктаҳои асосии ин таълимотро чунон аниқ ва дақиқ баён намуд, ки он бар хилофи хоҳиши муаллиф, муддатҳои дуру дароз ҳамчун бехтарин васоити омӯзиши асосҳои ин фалсафа истифода гардид ва ҳолисона ба интишори ратсионализм кӯмак расонид. Ин китоб ба лотинӣ тарҷума гардида, як вақтҳо дар Аврупои асри миёна бехтарин нақли мухтасари ғояҳои фалсафаи машшоия дониста мешуд.

Ғазолӣ дар асари баъдтар таълифкардаи худ «Ал-Мункиз мин аз-залол», зоҳиран, ҳавфи таассуби динӣ ва умуман манъи тамоми илмҳоро, ки намо-яндагони иртиқоии рӯҳониёни ислом исрор мекарданд, дарк намуда, ақидаҳои ниҳоят муҳолифатомезро баён мекунад. Масалан, ӯ Арасту, Форобӣ ва Ибни Синоро аз нуктаи назари ислом «кофир» эълон карда, дар айни замон хидмати бузурги онҳоро дар бобати инкишофи мантиқи ратсионалистӣ хотирнишон менамояд; инчунин аз мавқеи атеистӣ рад кардани динро ҳамчун як амри муболиғии роли улуми дақиқ сарзаниш намуда, дар айни ҳол мутаассибони ҷоҳили муслмонро, ки бо роҳи манъи тамоми илму фанни марбут ба фалсафаи муҳолифи ваҳйи Куръон «тозагии» мазҳаби ҳанафияи исломро ни-гоҳ доштани мешуданд, маҳкум месозад. Ӯ ҳуқуқи олимонро барои аниқ ҳисоб кардан ва пешгӯӣ кардани вақти гирифтани офтобу моҳ (дар тасаввури рӯҳониён «каромоти илоҳӣ»), ҳуқуқи инкишофи риёзиёт, татбиқи мантиқ ва истифодаи тибби амалиро аз қувваҳои иртиқоӣ ҳимоя мекунад. Ғазолӣ изҳор менамуд, ки дини исломро ба ҷаҳолат асосёфта набояд пиндошт, зеро ҷаҳолат бар зидди ҳуди дин ҷинойат аст. Ӯ ба воситаи чунин сафсатта, зоҳиран, меҳост соҳаҳои ба ҳудаш наздики илмро аз ҳамлаҳои аҳли таассуб наҷот бидиҳад. Вале ӯ дар охири китоб худро ба оғӯши таассуб андохта, таъкид мекунад, ки табиат на ин ки худ ба худ, балки фақат ба иродаи Худо амал менамояд.

Тамоми роҳи фаъолияти эҷодии Ғазолӣ фоҷиаи мутафаккири боистеъдодро пеши назар меорад, ки дар ҳолати заъфу нотавонӣ мавқеи афкори ратсионалистиро бо таъсири фишори торафт афзояндаи рӯҳониёни иртиқоӣ аз даст додааст.

Дар эҷодиёти Ансорӣ, ҳатто дар наср, шакли мунозираро, ки аввалин мартаба ӯ ба қор бурдааст, метавон мушоҳида намуд. Ин шакл бо ҳикоятҳои тамсилии халқӣ омезиш ёфта, баъдтар дар тақмили сохти дostonҳои ахлоқӣ (офаридаҳои Аттор, Низомӣ, Ҷомӣ ва шоирони дигар) роли калон бозид. Рубоӣҳои ӯ, ки баъзан эҷоди халқиро ба хотир меоранд, низ хеле ҷолиби диққатанд.

Саной ҳарчанд то охир чун шоири мутасаввиф монд, вале дар баъзе мавридҳо аз доираи мавзӯоти маъмулӣ ва маҳдудияти динии эҷодиёти худ берун мебаромад ва он гоҳ дар назми мутанокизи ӯ кайфияти ҳоли оммаи халқ низ ба як тарзи махсус мунъакис мегардид. Ба тариқи намуна аз достони «Ҳадиқат-ул-ҳақоик» суҳанони ғазоболуди пиразани гадоро, ки ба султон Маҳмуд хитоб мекунад, овардан мумкин аст. Пиразан ба сулои султон, ки аз ӯ чӣ меҳодад, чунин ҷавоб медиҳад:

Оби ҳасрат зи дида карда равон.
Гуфт: «Золе заифу дарвешам,
Қас наёзорад аз каму бешам.
Писаре дораду духтари хурд,

Падари ҳар се шуд ду сол, ки мурд.
 Аз ғами нону ҷомаи эшон,
 Медавам бар тариқи дарвешон.
 Хӯшачинам ба вақти кишту дарав,
 Арзану бокилаву гандуму ҷав.
 Сол то сол аз он бувад нонам,
 То нагӯӣ, ки ман таносонам.
 Бар ман аз чист ҷаври ту пайдо,
 Охир, ин рӯзро бувад фардо?
 Чанд зулму раият озурдан,
 Молу мулки ятимагон хӯрдан?
 Будам андар деҳе маҳе муздур,
 Аз барои яке сабад ангур.
 Дӣ сари моҳ буду ман зи нишот,
 Бистидам музд то равам ба работ.
 Панҷ турк омад аз қаҳр пешам,
 Хонд аз эшон яке бар пешам.
 Бигрифт он сабад зи гардани ман,
 Ман баровардам аз ано шеван.
 Дигаре омаду задам ҷӯбе,
 То зи ман барнахезад ошӯбе».
 Гуфт: «Ин кисту ин кӣ шояд буд,
 К-ӯ баровард аз тани ман дуд?»
 Гуфт: «Ҷондори шоҳ Маҳмуд аст,
 З-ин ҷазаъ мар туро ҷӣ мақсуд аст.
 Бар худу ҷони худ маҳӯр зинҳор,
 Роҳро пеш гиру бонг мадор».
 Ман зи гуфтори вай битарсидам,
 Роҳи шикори ту бипурсидам.
 Ман туро холи хеш кардам дарс,
 Аз дуои мани заиф битарс!
 Гар наёбам зи назди ту ман дод,
 Дар саҳар назди ӯ кунам фарёд.
 Охи мазлум дар саҳар бе якин,
 Батар аз тиру новаку зубин.
 Дар саҳаргоҳ дуои мазлумон,
 Нолаи зору охи маҳрумон.
 Бишканад шери шарзари гардан,
 Даркаш аз зулм, хисраву, доман!¹⁰⁰

Ин қабил маъниҳоро дар эҷодиёти Аттот ҳам, ки ислоҳоти дар тасаввуф баамаловардаи Ғазолиро қабул надошт, дучор омадан мумкин аст. Дар яке аз аввалин дostonҳои ӯ «Хусрав ва Гул», ки қиссаи ошиқонаи қадимаи юнонӣ нақл гардидааст, фақат баъзе падидаҳои тасаввуф ба назар мерасад. «Мантиқ-ут-тайр»-и ӯ, сарфи назар аз он ки дар тариқи ҳикоябандии асарҳои тасаввуфӣ навишта шудааст, аз бехтарин дostonҳои тамсилии ахлоқӣ ба шумор меравад. Дар ин дoston шакли қисса дар қисса бо омезиши масалҳои шавқангез ба қор бурда шуда, мазмуни баъзе аз онҳоро танқиди ҳулуқ атвори феодали ташкил намудааст. Маҳорати дostonсароии Аттот, чунон ки аз дигар офаридаҳои ӯ низ ҳувайдост, аз маҳорати Саной ҳам баландтар аст. Азбаски Аттот дору-фурӯширо пеша намуда, шеъргӯиро мояи маош қарор надода буд, девони ашъори ӯ аз қасидаҳои мадҳия тамоман холист. Ёро дар шарҳи холи аҳли тасаввуф бо номи «Тазкират-ул-авлиё» асарест, ки бо насри олий таълиф ёфтааст.

¹⁰⁰ Саной, Теърон, 1329, с. 557–560.

Дар инкишофи ғояҳои инсониятпарваронаи ин давр шоири бузурги форсизабони Озарбойҷон Низомии Ганҷавӣ (ваф. соли 1209) роли бағоят калон бозид. Ӯ офаринандаи асари безаволи «Хамса» аст, ки даҳҳо шоирон ба забонҳои форсӣ, ўзбекӣ, туркӣ, озарӣ ва ғайра онро пайравӣ кардаанд.

Дар ин мусобикаи хамсанависӣ, ки асрҳои зиёде давом намуд, чунин шоирони маъруф, аз қабili Амир Хусрави Деҳлавӣ, Алишер Навоӣ ва Абдулрахмони Чомӣ ширкат варзида, ҳар яке асарҳои барҷастае ба вуҷуд оварданд ва дар тақвияти ин равию саҳми пунарзиши худро гузоштанд.

Дар ҳамин давра ба ҷои «сабки хуросонӣ» услуби нави адабие, ки бо номи «сабки ироқӣ» машҳур аст, ба зӯҳур меояд. Агар баёни содда ва ба забони гуфтугӯ наздик хусусияти асосии сабки хуросонӣ ё худ «туркистонӣ» бошад, барои сабки ироқӣ суҳанбозиҳои печ дар печ ва ташбеҳу истиораҳои мураккаб хос аст. Ин хусусият, ки ҷиҳати асосии назми давраи тараққиёти феодализм мебошад, алалхусус, дар ашъори мадеҳавии дарборӣ тазоҳуроти худро пайдо намудааст.

Боби чорум

ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР ДАВЛАТИ ЧИНГИЗИЁН

1. ИСТИЛОИ МУҒУЛ. ХОҶАГИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ЗАМОНИ ҲУКМРОНИИ МУҒУЛҲО

Ҳучуми ӯрдуи Чингизхон ба Осии Миёна

Давлати хоразмшоҳӣ дар солҳои бистуми асри XIII боз ҳам бештар саб-зида, ғайр аз Хоразм ва Мовароуннаҳр Афғонистони кунунӣ ва қисмати бузурги Эронро низ дар бар мегирифт. Вале ҷанбаи марказият ёфтани ин давлат хеле суст буд. Иддае аз ҳокимони маҳаллӣ фақат зоҳиран тобеияти худро нисбат ба Хоразмшоҳиён эътироф намуда, дар амал вилоятҳои зердасти худро қариб мустақилона идора мекарданд.

Ҳокимияти Муҳаммади Хоразмшоҳ устувор набуд: давлати ӯро на фақат оммаи заҳматкаш ва халқҳои мутеъ, ки ҳам аз тарафи ҳокимони маҳаллӣ ва ҳам аз тарафи Хоразмшоҳ ба ҷабру зулм дучор буданд, пуштибонӣ намекарданд, балки ҳатто ашрофи феодалони ғарбӣ ва рӯҳониёни бонуфуз низ нисбат ба он ошкоро равияи душманона доштанд. Илова бар ин, дар дохили хонаводаи Муҳаммади Хоразмшоҳ низову нифоқ сар шуда, вазъиятро боз ҳам мураккабтар намуд: модари Муҳаммади Хоразмшоҳ - Турконхотун, ки зани ғайур ва омире буд, низ бо ӯ муҳолифат меварзид. Вай як гурӯҳ сарлашкарони дарбории қипчоқро, ки дорои қувваи бузурги ғарбӣ буданд, ба муқобили ӯ барангехт.¹

Давлати Хоразмшоҳӣ дар чунин вазъияти душвори муҳолифатҳои дохилӣ ба ҳучуми ӯрдуи Чингизхон дучор гардид.

Машғулияти асосии бодиянишинони муғул ҷорводорӣ буд. Онҳо ғайр аз парвариши ҳайвонот ба шикор низ машғул мешуданд. Дар байни онҳо ва қабилаҳои ирқан наздики ҳамсоя доду гирифтӣ молӣ давом менамуд.

Бар тибқи шаҳодати муаррих Ҷувайнӣ, қўшуни муғул ба даҳҳо, садҳо, ҳазорҳо ва даҳҳо ҳазор тақсим шуда, хеле боинтизом ва ҷусту чолак буданд. Ҳамаи қабилаҳои муғул муваззаф буданд, ки ҳама вақт ба амалиёти ҷангӣ омода бошанд.

Дар аввалҳои асри XIII дар сохти ҷамъиятии муғулҳо ҷанинҳои муносибати феодалӣ пайдо мешаванд. К.Маркс ин протсессро чунин тавсиф намудааст:

«Дар Ёсо (маҷмӯи қонунҳои муғулҳои қадим.—Б.Ғ.) дар бораи табақаи баландмақом, тарханҳо зикр шудааст, ки онҳо аз ҳар навъ андоз озод карда шуда буданд, ғанимати худро бояд бо дигарон тақсим намекарданд, ба назди хони қабир ҳамеша бемалол даромада метавонистанд, аз ҷазо то нӯҳ мароти-

¹ Хоразмшоҳиён одатан духтари ягон саркардаи намоёни ғарбиро аз байни пешвоёни аълоди қипчоқ (аз қабилаи қанғлӣ) ба занӣ мегирифтанд. Одатан, як фирқаи дарборӣ, ки ба ғаммақомони ғанғлӣ худ таъя мекард, ба атрофи малика (хотун) ғамма мешуд. Аз ин ғоят, ки баъзе аз маликаҳо, ба монанди Турконхотун, дар умуми давлат роли муайяне бозиданд.

ба озод карда мешуданд. (Ин навъи ҳуқуқҳои феодалӣ дар байни ҳамаи халқҳои ниммаданӣ дар натиҷаи тарзи зиндагии ҷанговаронаи онҳо ба миён меояд)².

Лашкаркашиҳои азими истилокоронаи Чингизхон иқтидори ҳукмфармоии феодалӣ бодияниширо на фақат бар халқҳои мутеъ, балки бар ҳамқабилаҳои он низ меафзуд. Хони бузург ва ашрофи феодалӣ ба дараҷаи афсонавӣ сарватманд мешуданд.

Аммо аратҳо – оммаи заҳматкаши муғул охируламр ба ҳолати қашшоқӣ ва хонахаробӣ афтада, беш аз пеш мутеъ ва дастнигари табақаи ҳукмрон ме-гардиданд.

Дастаҳои ҷангии муғул бо сардории «Чучӣ» ном писари калони Чингизхон «халқҳои ҷангалнишини» соҳили дарёи Енисейро ба худ тобеъ намуданд. Халқи уйғур бо ихтиёри худ ҳукмронии Чингизхонро қабул кард. «Хубилой» ном сарлашқари Чингизхон қисми шимолии Ҳафтрудро ишғол намуд. Худи Чингизхон ба Чини шимолӣ лашкар кашида, шаҳри Чжунду (Пекин)-ро, ки дар он замон пойтахти давлати Тэзин буд, забт кард.³

Пас аз ин, дар солҳои 1218-1219 қўшуни муғул бо роҳбарии «Чебе» ном лашкаркаши Чингизхон, тақрибан бидуни муқовимат, сарзамини Қарахитойҳо – Ҳафтруд ва Туркистони шарқиро тасарруф намуд ва ба ҳудуди давлати Хоразмшоҳиён наздик шуд. Дар бобати тадриҷан шиддат ёфта, ба худ ранги душманӣ гирифтани муносибати ин ду давлат – давлати Чингизхон ва давлати хоразмшоҳӣ роли тоҷирони Осиёи Миёна кам набуд. Бисёр тоҷирони сарватманд, ки бозургонии Муғулистон ва Осиёи Миёнаро дар дасти худ нигоҳ медоштанд, ҳанӯз пеш аз ҳамсарҳад гардидани ин ду давлат бо ҳамроҳии уйғурҳо дар умури ташкилот ва сохти идораи дохилии Муғулистон аз мушавирони асосии Чингизхон ҳисоб мешуданд. Чингизхон дар бораи вазъияти дохилии давлати хоразмшоҳӣ муттасилан ба воситаи ин тоҷирон маълумот ба даст меовард.

Муҳаммади Хоразмшоҳ, ки дар он вақт назар ба Чингизхон бештар қувват дошт, равияи ҷангталабонаеро пеш гирифт. Дар соли 1218 ҷанговарони Хоразм бо иҷозати ӯ дар қалъаи сарҳадии Утрор, ки дар канори дарёи Сир воқеъ гардида буд, як қорвони аз тарафи Чингизхон фиристодашударо, ба гумони ин ки мақсади ҷосусӣ дорад, тороҷ намуданд. Бори қорвон аз 500 шутури тилло, нукра, маснуоти абрешими чинӣ, пўстҳои қиматбаҳо ва амсоли ин иборат буд ва 450 нафар тоҷир, аёну ашроф ва ашхоси мўътамади хони муғул маъмури овардани онҳо буданд. Гумоштагони Хоразмшоҳ ҳамаи ин одамонро ба қатл расонида, тамоми молҳоро фурухта, пули онро ба маркази давлати хоразмшоҳӣ фиристоданд.

Чингизхон аз воқеаи Утрор (ба истилоҳ «Ҳалокати Утрор») хабардор шуда, аз Хоразмшоҳ талаб кард, ки мусаббиби ин фоҷиа, яъне ҳокими Утрорро ба ӯ супорад ва товони хасоратҳои воридшударо бидиҳад. Лекин сафири Чингизхон, ки бо ин талабот ба пойтахти давлати хоразмшоҳӣ омада буд, бо амри Муҳаммади Хоразмшоҳ ба қатл расид ва ҳамроҳони ӯ бо ришу мўйлаби бурида пас гардонида шуданд (аз рӯи баъзе маълумот онҳоро низ қатл карданд). Ин рафтори ҷангталабонаи Муҳаммад ҳучуми Чингизхонро ба Осиёи Миёна тезонид.

Чингизхон ба масъалаи лашкар кашидан ба Осиёи Миёна аҳамияти калоне дода, ба ин қор бо тамоми ҷиддият тайёри медид. Вай ҳанӯз то оғози

² «Архиви Маркс ва Энгельс», ҷилди V; с. 220.

³ Владимирцов Б. Я., 1922; 1934; Gkóřssýt K., 1944; d'Ohsson C., 1834.

амалиёти чангӣ ба воситаи тоҷирони Осиёи Миёна дар бораи дараҷаи омодагӣ ва нафароти қувваҳои ҳарбии душман маълумот ба даст овард. Аз ин ҷост, ки ҳучуми Чингизхон ба Осиёи Миёна, чи навъе ки як қатор муаррихони буржуазӣ тасвир мекунанд, ҳаракати бетартиб ва худсаронаи бодиянишинони муғул набуда, балки ҳучуме буд, ки бар асоси мулоҳизаҳои амиқ ва нақшаҳои муайян қарор дошт.⁴ Тоҷирони маҳаллӣ вазифаи роҳбалади ўрдуҳои чингизиро адо намуданд.

Чунон ки дар боло қайд гардид, Хоразм дар аснои ҳамлаи чингизӣ омодаи мудофия набуд. Муҳаммади Хоразмшоҳ бо вучуди иқтисодии зоҳирии худ ба андозаи зиёде вобаста ба ашрофи ҳарбии феодалӣ буд. Вай ба сардорони ҳарбии худ ва ба аҳолии маҳаллӣ он қадар ҳам бовар надошт. Ба ҳамин ҷиҳат аз тарс қўшуни худро ба як ҷо ҷамъ накарда, онро ба гурӯҳҳои хурд тақсим намуд ва дар маҳалҳои гуногун гузошт. Ин парокандагии қувваҳои ҳарбии давлати хоразмшоҳӣ барои ғалабаи лашкари муғул бештар заминаи мусоид ҳозир намуд. Ғайр аз ин, Муҳаммади Хоразмшоҳ ҳангоми тадорукоти чангӣ дар зарфи як сол аз аҳоли се мартаба молиёт гирифта, ба ин васила эътироз ва норизогии халқро ба вучуд овард.

Дар моҳи сентябри соли 1219 Чингизхон ба Утрор расида, қувваҳои ҳарбии худро ба се қисмат тақсим кард: як қисмати қўшуни худро ба писаронаш - Ўктой (Угедей) ва Чағатой супорид, ки Утрорро муҳосира кунанд; қисмати дигари онро бо роҳбарии Чучӣ барои забт намудани шаҳрҳои соҳили дарёи Сир ба тарафи шаҳри Чанд равона кард.

Худи ӯ бо ҳамроҳии писараш Тулуй қувваҳои асосиро гирифта, ба тарафи Бухоро ҳаракат намуд.

Аскарони муғул бо ҳамлаи қатъӣ шаҳри Утрорро ишғол карданд, лекин қалъаи Утрор муддати як моҳ (бар тибқи баъзе ҳуҷҷатҳо – 6 моҳ) муқовимат намуд. Муғулҳо пас аз тасхири шаҳри Утрор ҳамаи мудофиякунандагони шаҳро қалъаро ба қатл расониданд.

Он қисмати лашкари муғул, ки бо сардории Чучӣ барои забт кардани шаҳрҳои соҳили дарёи Сир рафта буд, аввалин мартаба Сигноқро ғасб намуда, аҳолии онро тамоман аз дами тег гузаронид. Сипас, муғулҳо дар муддати кӯтоҳе шаҳрҳои поёноби дарёи Сирро ишғол карда, онҳоро низ ғорат ва ҳароб намуданд. Дигар дастаи қўшуни муғул, ки дар имтидоди дарёи Сир ҳаракат мекард, дар резишгоҳи Ангрен шаҳри Бинокатро забт намуда, тамоми аскарони мудофеи ин шаҳро қушт.

Дар соли 1220 Чингизхон бо қувваҳои асосии лашкари худ ба Бухоро ҳамла овард. Вале ӯ дар ин маврид ба муқобилати шадиди муҳофизаткунандагони шаҳр дучор гардид. Ҳарчанд қувваи аскароне, ки шаҳри Бухороро мудофия мекарданд, назар ба лашкари муғул хеле кам буд, ба вучуди ин, онҳо устуворона муқовимат менамуданд. Лекин ин муқобилат бисёр давом накард. Дар рӯзи севуми чанг мудофиякунандагони шаҳри Бухоро, ки робитаи онҳо аз ҳама тараф бурида шуда буд, ночор аз муқовимат даст кашиданд. Аксарияти онҳо сафи қувваҳои муҳосиракунандаи душманро раҳна карда, аз дарёи Аму гузаштанд. Аммо, бо ин ҳама, муқобилат қомилан барҳам нахӯрд. Чандсад нафар аз ватанпарастони далер, ки тарк кардани шаҳри худро намерехстанд, ба даруни қалъа паноҳ бурда, то дами марг бар зидди истилогарон

⁴Манбаъҳои оид ба мавриди истилои муғул қарор гирифтани Осиёи Миёна аз тарафи В.В.Бартолд бо диққати тамоми омӯхта шуда, воқеаҳои марбут ба он бо тамоми лўзъиёташ баён ёфтаанд (Бартольд В. В., 1963 б). Доир ба ин манбаъҳо низ ниг.: Spřlek V., 1955, s. 463-502.

мубориза намуданд. Фақат вақте ки хандаки атрофи қалъа аз часади одамон ва мурдаи аспҳо пур шуд, тасарруфи қалъа ба муғулҳо муяссар гардид. Ғосибони муғул пас аз забт кардани Бухоро ҳазорон сокинони бегуноҳи шаҳрро куштанд ва боқимондагонро ҳамчун ғулом ва каниз ба асорат бурданд.

Пас аз ин лашкари Чингизхон ба тарафи Самарқанд раҳсипор гардид. Муҳаммади Хоразмшоҳ барои мудофияи Самарқанд аҳамияти махсусе дода, дар ин ҷо қувваи бузург ҷамъ оварда буд. Истехкоми шаҳр аз нав таъмир карда шуд. Гарнизони калони кӯшун фароҳам гардид, ки, ба қавли Рашидадин, 110 ҳазор ва, аз рӯи маълумоти дигар манбаъҳо, 50-60 ҳазор нафар сарбоз дошт. Тамоми мамлакат чашми умед ба сӯи Самарқанд дӯхта буд. Ба ақидаи шохидони давр, ин шаҳр метавонист ба муҳосираи чандинсола тоб оварад. Рӯзи сеवуми муҳосира мудофиякунандагони шаҳр аз қароргоҳи худ баромада, ба душман ҳамлавар шуданд. Дар ин ҳуҷуми ногаҳонӣ дастаи сершумори аскар иштирок намуд. Онҳо як миқдор аскарони муғулро нобуд карданд. Вале худ ба ихотаи душман афтода, ба зарбаи саҳт дучор шуданд, аксари онҳо дар майдони набард ҳалок гардид. Ин ҳуҷуми бебарор ба рӯҳияи мудофиякунандагон таъсири ногуворе расонд. Аъёну ашроф ва рӯҳониёни рӯйқор аз ин ҳолат истифода карда, қозӣ ва шайхулисломро ба назди Чингизхон фиристо-данд, то дар роҳи таслим гуфтугузор ба амал оваранд. Субҳдам онҳо хоинона дарвозаи шаҳрро ба рӯи муғулҳо кушоданд. Кӯшуни чингизӣ ба шаҳр зада даромада, ба қатли ом ва ғоратгарӣ шурӯъ намуд. Фақат хиёнаткорон ва онҳое, ки ба паноҳи муғулҳо омада буданд, ҷон ба саломат бурданд. Аммо мудофиякунандагони қалъа ҳамоно сари таслим фуруд наоварда, ба душман муқобилати саҳт нишон медоданд. Бо вучуди ин ҳама шучоат ва мардонагӣ онҳо низ дар муқобили кӯшуни ҷун мӯру малаҳи истилогарон дурудароз истодагӣ карда натавонистанд. Пас аз афтодани истехкоми қалъаи Самарқанд ҳазорон диловарон ба масҷиди ҷомеъ паноҳ бурда, душманро ба наздик шудан намонданд. Муғулҳо бо роҳе масҷидро оташ заданд. Вале мудофиякунандагон аз ин наҳаросида, дар ҷои худ нишастанд ва сӯхта мурданро аз таслим шудан ба душман авлотар донистанд.

Бештар аз нисфи аҳолии Самарқанд талаф шуд. 30 ҳазор нафар қосибону хунармандон ба писарон ва ҳешу табори Чингизхон ва боз ҳамон қадар аз заҳматкашони шаҳр ба хидмати кӯшуни муғул бахшида шуданд.

Шаҳри Самарқанд ба харобазор табдил ёфта, аз одам ҳолӣ гардид. Ҳатто пас аз якуним сол ҳам, қисме аз аҳолии он ба ҷойҳои худ баргаштанд, нуфуси шаҳр фақат ҷоряки сокинони пештараи онро ташкил менамуд.⁵

Ҳангоми муҳосираи Самарқанд Муҳаммади Хоразмшоҳ ба анҷоми муҳорибаҳои соҳили дарёи Аму нигарон буд. Вақте ки кӯшуни муғул шаҳрро ишғол намуд, ӯ ба ҳудуди Эрон – ба Табаристон фирор карда, дар яке аз қазирҳои ҷануби баҳри Ҳазар паноҳ бурд ва дигар барои ташкили муборизаи зидди истилои муғул ҷорae наандешид.

Мудофияи қаҳрамононаи Хучанд. Темурмалик

Он қисмати лашкари муғул, ки барои забт кардани Хучанд фиристода шуда буд, агарчи муддати зиёде ин шаҳри қадими тоҷиконро ба муҳосира гирифт, вале дар ишғоли он муваффақияте ба даст оварда натавонист. Аз ин ҷиҳат пас аз мағлубияти Бухоро ва Самарқанд як гурӯҳи калони аскарони

⁵ Чан-чунь, 1966 с. 311.

муғул ба ёрии муҳосиракунандагони Хучанд омаданд ва, ба ин тариқа, дар атрофи шаҳр даҳҳо ҳазор нафар аскарони чингизӣ чамъ шуданд.

Ба мудоғиакунандагони шаҳр марди ҷасури ҷангӣ Темурмалик роҳбарӣ менамуд.⁶ Мудоғиакунандагони шаҳр фақат он вақт ба тарк намудани Хучанд маҷбур гардиданд, ки дигар ба душман муқобилат кардан мумкин набуд. Онҳо ба ҷазирае, ки дар дарёи Сир воқеъ гардида буд (зоҳиран, як километр поинтар аз шаҳр) рафта истехком гирифтанд ва аз он ҷо муборизаи худро бар зидди истилогарон давом доданд.

Ин ҷазира барои мудоғиа хеле муносиб буд. Вай дар ҷое воқеъ гардида буд, ки тирҳои душман аз соҳил рафта намерасид. Ҳатто ба манҷаниқ ҳам имкони ҳучум кардан набуд. Вақте ки муғулҳо ба муқобили ин сангари мудоғиакунандагони Хучанд ҷорасе наёфтанд, ба ин фикр омаданд, ки бар рӯи оби дарёи Сир садде сохта ва ба ин васила худро ба ҷазира расонанд. Онҳо барои ин мақсад хеле асирони ҳарбию водор намуданд, ки аз қўҳ санг кашонида сад бисозанд. Аскарони Темурмалик барои бетаъсир кардани тири душман рӯи киштиҳои худро бо намад пўшида, бо гил андова намуданд. Онҳо шабона ва субҳдам бо ҷунин киштиҳо ба соҳил наздик шуда, ба лашкари истилогарон ҳамла меоварданд ва садди ононро вайрон карда, пас мегаштанд.

Қаҳрамонии мудоғиакунандагони Хучанд яке аз дурахшонтарин саҳифаҳои таърихи халқи тоҷик мебошад. Онҳо бо вучуди хеле кам будани қувваи худ муборизаро ба муқобили қўшуни пуршумори душман катъ накарданд. Лекин вақте ки захираи хўроқворӣ ба охир расид, Темурмалик маҷбур гардид ҷазираро тарк карда, аскарони зиндамондаи худро халос кунад. Ин буд, ки ӯ сарбозонашро ба киштиҳо савор карда, шабонгоҳ ба кўмаки рўшноии машъалҳо бо маҷрои дарё ҳаракат намуд. Истилокорони муғул ҳамчун қарғасҳои гурусна аз паси киштиҳои Темурмалик метохтанд ва онҳоро ба зери борони тир мегирфтанд. Қаҳрамонони Хучанд ҳамлаҳои душманро рафъ намуда, роҳи пурхатари худро мепаёмуданд. Бар тибқи ривояте, дастаи аскаронаи муғул аз онҳо пеш гузашта, аз ин лаб ба он лаби дарё занҷир кашиданд. Аммо Темурмалик ва сарбозони ӯ ин занҷирро пора намуда, барои убури киштиҳои худ роҳ кушоданд.

Темурмалик дар наздикии шаҳри Ҷанд бо қувваи бузурги ғосибони муғул, ки аз ду тараф соҳили дарёро ихота карда буданд, дучор гардид. Муғулҳо киштиҳои манҷаниқдорро ба якдигар васл карда, пули мутаҳаррике ба вучуд оварданд ва, ба ин тариқа, роҳи киштиҳоро бастанд. Ба диловарони Хучанд лозим омад, ки аз киштӣ пиёда шуда, бо душман охирин дафъа ба ҷанг дароянд. Дар ин ҷанги ду қувваи нобаробар тақрибан ҳамаи сарбозони Темурмалик ҳалок гардиданд. Фақат ҳуди Темурмалик муваффақ шуд, ки бо як дастаи хурде аз марғ раҳой ёфта, худро ба Хоразм бирасонад. Дар он ҷо бақияи қўшуни торуморшудаи Хоразмшох чамъ омада буд.

Темурмалик дар Хоразм тамоми мардони ҷангию муттаҳид намуда, дубора бар зидди истилогарони муғул амалиёти ҳарбию оғоз кард. Вай ба душман якҷанд зарбаи саҳт ворид оварда, ҳатто муваффақ гардид шаҳри Ёникентро, ки яке аз калонтарин шаҳрҳои поёноби дарёи Сир буд, забт намояд. Лекин аз он ҷо, ки дар байни Темурмалик ва дигар сарлашкарони Хоразмшох ваҳдат ва муносибати хуб мавҷуд набуд, ӯ ин муваффақиятҳои ҳарбии худро вусъат дода натавониста маҷбур шуд ба Хоразм баргардад.

Писари Муҳаммади Хоразмшох - султон Ҷалолиддин ҳам ба муқобили қўшуни Чингизхон муқовимати ҷиддӣ намуда, бо ҳамроҳии Темурмалик ба

⁶ Бартольд В. В., 1963 б, с. 485 ва мобаъд; Айнӣ С., 1944.

истилогарони муғул чандин зарбаи шадид расонид. Вале саранҷом ҳуди ӯ низ дар муҳорибаи наздикии дарёи Ҳинд дучори шикаст гардида, аз сахнаи мубориза берун рафт.

Ташкили мудофияи шахрҳо ҳангоми ҳуҷуми Чингизӣ ҳеле бад буд. Фақат оммаи халқ шахру деҳаҳои худро фидокорона мудофия мекарданд, дар ҳоле ки аёну ашроф, амалдорон ва табақаи олии рӯҳониёни ислом барои ҳифзи ҳаёт, молу мулк ва ҷоҳу ҷалоли худ бо душман созиш менамуданд. Ин буд, ки Чингизхон бо қувваи камтар аз қувваи лашкари Хоразмшоҳ ба ғалабаҳои пай дар пай ноил мегардид.

Футуҳоти минбаъдаи Чингизхон дар Осиёи Миёна

Истилогарони муғул аҳолии зиндамондаи Бухоро, Самарқанд ва Хучандро ба азобу уқубатҳои даҳшатангезе гирифтанд намуда, пас аз андак таваккуф ба тарафи дашти Қаршӣ ва Тирмиз ҳаракат карданд. Онҳо шаҳри Тирмизро ба харобазор табдил дода, соқинони онро ба қатл расониданд. Пас аз ин ҳунрезӣ Чингизхон аз дарёи Аму гузашта, ба ҳоки Афғонистони шимолии ҳозира дохил гардид ва дар соли 1221 Балхро забт карда, онро низ тамоман хароб намуд.

Дар ҳамин вақт писарони ӯ - Чағатой, Ўқтой ва Ҷучӣ бо сад ҳазор нафар лашкари муғул пойтахти давлати хоразмшоҳӣ - шаҳри Гургонҷ (Урганҷ)-ро муҳосира намуданд. Мудофиякунандагони Гургонҷ муддати шаш моҳ бо муғулҳо мардонавор ҷангиданд. Муҳорибаи Гургонҷ ба дараҷае шадид буд, ки ғосибони муғул пас аз ворид шудан ба шахр низ ҳар як маҳалла ва кӯчаро бо қурбонӣ ва талафоти бузург ба даст дароварданд. Онҳо пас аз забт кардани шахр ғайр аз пешаварон, кӯдакон ва занон, яъне онҳое, ки ба ғулом ва қаниз табдил намуданд, дигар ҳамаро сар буриданд. Илова бар ин, ғосибон аз он ҳам талафоте, ки дар ҷанги Гургонҷ доданд, ҳеле ба ҳашму ғазаб омада, тасмим гирифтанд шахрро тамоман ба ҳок яксон кунанд, то аз он асаре боқӣ намонад. Ба ин мақсад онҳо садди соҳили дарёи Амуро вайрон намуда, шаҳри Гургонҷро ғарқӣ об карданд.

Дар аввалҳои соли оянда писари Чингизхон - Тулуй Хуросонро забт намуда, махсусан яке аз қадимтарин марказҳои маданияти Осиёи Миёна - шаҳри Марвро хароб кард. Аз аҳолии Марв фақат чандсад нафар пешаварони ғуломгардида зинда монда, дигар ҳамаро кушта шуданд.

Аз навоҳии тоҷикнишин танҳо Бадахшон ва баъзе вилоятҳои кӯхистонии Тоҷикистони шарқӣ, инчунин ҷанде аз маҳалҳои Ғур, ки бо қалъаҳои муштаҳкам муҳофизат шуда буданд, ба дасти муғулҳо надароманд.

Аз муаррихони араб Ибн ал-Асир (1160-1244), ки шохиди манзараи мудҳиши истилои муғулҳо ва ваҳшонияти онҳост, рафтори ғайриинсонии ғосибони чингизиро чунин тасвир мекунад: «Онҳо (ӯрдуҳои Чингиз. – Б.Ғ.) ба касе раҳм намекарданд, баръакс, занон, мардон ва кӯдаконро мекуштанд, шиками занони ҳомиларо пора карда, кӯдакони ҳанӯз таваллуд нашударо сар мезаданд... Шарораҳои ин бало ба ҳар тараф pariда, офати он насиби умум гардид ва ҳамачун абри сиёҳе, ки вайро боди саҳт меронад, аз вилояте ба вилояте сайр намуд. Халқе аз канори мамлақати Чин баромада, ба вилояти Туркистон, ба Қошғар ва Баласоғун ҳамла овард ва аз он ҷо ба навоҳии Мовароуннаҳр, ба Самарқанд, Бухоро ва ҷоҳои дигар тохт, ишғол кард, хароб намуд, ба қатл расонид ва ба яғмо бурд. Шаҳре набуд, ки аз дасти тоторҳо саломат монда бошад, онҳо ҳамаро чорон вайрон мекарданд, аз наздикии ҳар ҷизе ки мегузаштанд, тороч менамуданд, ҳар як ҷизе ки ба назарашон ғайриқобили

истеъмол менамуд, месӯзонидаанд. Масалан, онҳо молҳои абрешимӣ ва дигар хел колоҳоро тӯда-тӯда тӯймаи оташ мекарданд».

Истилои муғул ба сари халқҳои Осиёи Миёна мусибатҳои беҳадду ҳаср овард. Дар натиҷаи талаву тороч ва сӯхторҳои шахрҳои Мовароуннаҳр ба харобазор табдил ёфтанд, аҳолии заҳматкаши онҳо қатли ом гардиданд. Корҳои зироат низ хеле паст рафт.

Маркс дар баёни зулми муғулҳо чунин таъкид карда буд, ки ин тааддӣ «ба рӯи халқе, ки қурбони он гардидааст, на фақат фишор меовард, балки вайро таҳқир менамуд ва меҳушконид». Ба қавли Маркс, истилогарони муғул «одамонро ба ҳайвон, замини зироат ва деҳоти пурнуфусро ба чарогоҳ табдил меоданд».⁷

Дар айни замон муборизаи қаҳрамононаи халқҳои Осиёи Миёна бар зидди таарузи Чингизӣ, ки бо муқовимати бар ӯрдуҳои муғул нишондодаи халқи қабири рус мусодиф шуда буд, аҳамияти бузурги таърихӣ дошт. Ин мубориза ҳамлаи муғулҳоро камқувват карда, роҳи минбаъд ба ғарб паҳн шудани онро масдуд намуд.

Вақтҳои охир баъзе муаррихони Республикаи Халқии Хитой ҳамчун ситишгари ҷангҳои истилокоронаи Чингизхон ва ворисони ӯ баромад карда, ба амалиёти хунхоронаи онҳо бо ҳар васила мадху сано меҳонанд. Онҳо ба тохтутозҳои истилогарони муғул дар кишварҳои бегона аҳамияти прогресси-виро нисбат дода, мавқеи ононро баланд бардоштани мешаванд. Масалан, Хан Жу-лин дар бораи Чингизхон мақолае навишта («Лиши янь цзю», 1962, №3, с.1-10), бо ҳамон таърихшиносоне, ки «қатлу қуштор ва харобихои дар ҷанг баамаловардаи муғулҳоро махсус таъкид намуда, аммо ба роли прогресси-вии дар таърих бозидаи Чингизхон мутаваҷҷеҳ намешаванд», муноқиша мекунад. Ӯ роли прогрессивии Чингизхонро фақат дар юриш ва ҷангҳои истилокорона мебинад: «Чингизхон марзҳоро аз сари роҳи равобити Шарқу Ғарб нест кард, истехкому қалъаҳоеро, ки ба алоқаҳои иқтисодӣ ва маданӣ мамониат мекарданд, ба ҳок яксон намуд, дар натиҷа робитаҳои мутақобили Шарқ ва Ғарб ба раванқ даромад». Ба ақидаи Хан Жу-лин, Хитойро истило кардани муғулҳо ва ба Осиёи Миёна ҳамла овардани онҳо аҳамияти мусбат дорад, зеро «муғулҳо дар Хитой гӯё ваҳдату ягонагии давлати императориро барқарор намуда, дар Ғарб бошад, монеаҳоеро, ки ҳукмронии давлатҳои мухталиф дар роҳи мубодилаи иқтисодию маданияи Хитой ва ин давлатҳо ба вучуд меоварданд, аз миён бардошт».⁸

Моҳи декабри соли 1962 доир ба мақоми Чингизхон дар таърих мақолаи Ян-Чжи-тсзю чоп шуд («Лиши цзясюэ», 1962, №12, с.6-11), ки дар он баробари эътироф намудани роли мусбати Чингизхон дар ташкили иттиҳоди тоифаҳои муғул ба ӯ роли муттаҳидкунандаи Хитой низ нисбат дода шудааст. Ян Чжи-тсзю менависад: «Агар аз нуқтаи назари давраҳои дуру дарози таърих нигарем, он гоҳ бардавом ва муҳимтар будани роли муттаҳидкунанда, амри муваққатӣ ва дараҷаи дувум будани харобӣ аён мегардад. Иттиҳод бо арзиши харобӣ ба даст меомад».

Асли мақсади муаррихони Хитой аз баланд бардоштани мавқеи Чингизхон дар «таърихи инсоният» ин аст, ки даъвоҳои роҳбарони ҳозираи Хитойро ба заминҳои Республикаи Халқии Муғулистон, республикаҳои Осиёи Миёнаи Иттифоқи Советӣ ва дигар сарзаминҳои як вақтҳо тахти тасарруфи истилогарони муғул қароргирифта «илман» асоснок кунанд. Дар айни замон, ин

⁷ Макль К., *Secret diplomatic history of the yightyenth century*, London, 1899, p. 78.

⁸ Тихвинский С. Л., 1970, с. 17.

инъикоси сиёсати азаматталабонаи рохбарони маочии Партияи Коммунистии Хитой мебошад.

Ҳаёти хоҷагӣ пас аз истилои муғул

Чингизхон давлати бузурги императории ташкилкардаашро дар байни писарони худ тақсим намуд.

Писари калони ӯ - Чучӣ ханӯз дар соли 1207 ба идора кардани «халқҳои ҷангалнишин» ӯҳдадор гардида буд, ки ин халқҳо дар масоҳати васеъ аз поёноби дарёи Саланга то соҳили Иртиш зиндагӣ мекарданд. Дар соли вафоти Чингизхон (1227) қисми шимолии Ҳафтруд, тамоми хоки онвақтаи қазоқҳо ва қирғизҳо, инчунин қисмати шимолии Хоразм низ ба ҳиссаи мулки Чучӣ дохил шуд. Мулки писари дигари Чингизхон – Чағатой аз мамлакати уйғурҳо то Самарқанд ва аз қисмати ҷанубии Олтой то соҳилҳои дарёи Аму вуҷуд дошт. Ӯрду – қувваи асосии хони бузург Ӯқтойхон дар Тарбоғатой воқеъ гардида буд. Писари хурди Чингизхон Тулуй, аз рӯи таомули бодиянишинон, ба заминҳои асосии падараш соҳиб шуд.

Агарҷанде Мовароуннаҳр ба мулки Чағатой дохил мешуд, вале амалан ин мамлакатро бевосита ҳуди хони бузург Ӯқтой (1229-1241) дар тасарруф медошт ва фақат як қисми оидоти онро ба Чағатой ва хонаводаи ӯ меод.

Истилокорони муғул кишварҳои забткардаашонро бо қувваи худ идора карда наметавонистанд. Ин буд, ки Ӯқтой вазифаи идора кардани Мовароуннаҳрро ба бузургтарин тоҷир ва рибохӯри ин мамлакат - Маҳмуди Ялавоч супорид. Маҳмуд дар Хучанд истода, қаламрави худро идора мекард. Тамоми қувваи ҳарбии дар Мовароуннаҳр гузоштаи муғулҳо низ дар ихтиёри ӯ буд. Сардорони ин қувваи ҳарбӣ баскакҳо, ки назорати аз аҳоли ҷамъ кардани молиёт ҳам вазифаи онҳо ҳисоб мешуд, бевосита ба Маҳмуди Ялавоч итоат намуда, бо нишондоди ӯ амал мекарданд.

Истилои муғул сохти ҷамъиятии Осиёи Миёнаро тағйир наод, вале ба авзои табақаҳои мухталифи мамлакат ба таври ғуногун таъсир расонд.

Рӯҳониён, тоҷирон ва заминдорони калон ба зудӣ ба тақяҳои ғосибони муғул табдил ёфтанд. Чи навъе ки муаррихи асрҳои XIII-XIV Рашидаддин меғӯяд, дар вақти Чингизхон ва ворисони ӯ Ӯқтойхон ва Гуюкхон (1246-1248) хонҳо ва шохзодагони муғул ба тоҷирон ва заминдорони калон яриқҳои махсус («пайтези») меоданд, ки дар асоси он аҳоли мебоист ҳар вазифа ва хидмате, ки онҳо фармоянд, иҷро мекард. Вазъияти оммаи заҳматкаш, чи дар шаҳрҳо ва чи дар маҳалҳои рустой рӯз аз рӯз бадтар мегардид.

Барзгарон ва пешаварон ғайр аз хироч, ки ҳар сол аз заминҳои кишт ба давлат меоданд, боз ба адо намудани вазифаҳои зиёде маҷбур буданд. Маъмурон, тоҷирон, намояндагони табақаи рӯҳонӣ ва аъзои хонаводаи хонӣ, вақте ки аз ягон маҳал мегузаштанд, яриқҳои махсусро ишон дода, аз аҳоли маскан, озуқа ва нақлия талаб мекарданд ва аҳоли маҷбур буд, ки ҳамаи ин талаботро ба ҷо орад. Илова бар ин, масъулияти бо хӯрок ва пӯшок таъмин намудани дастаҳои ҳарбии дар шаҳр деҳот гузашташуда низ ба зиммаи аҳоли буд. Пешаварон дар феҳрасти махсус буданд ва ғайр аз вазифаҳои номбаршуда ба таҳия намудани як миқдори муайяни маҳсулот ҳам ӯҳдадорӣ доштанд. Онҳо мебоист дар мӯҳлати муқаррарӣ миқдори муайяни маснуоти худро барои ҳокимони муғул ҳозир мекарданд. Махсусан, аҳволи пешаварони аслиҳасоз, пойафзолдӯз ва бофанда хеле бад буд.

Истилои муғул ба ҳаёти хоҷагии Осиёи Миёна зарбаи сахт расонид. Сӯистеъмолкунии ҳукмронони маҳаллӣ, ки худсарона андоз ва молиётро назар ба дараҷаи муқарраршуда якҷанд мартаба бештар меситониданд, аҳво-

ли халқро ба кулӣ тоқатнопазир мекард. Зулму истибдод ва ҷабру бедод аҳолии зиндамондаи шаҳру кишлоқро аз ҳар гуна майлу иштиёқи пеш бурдани хоҷагӣ маҳрум сохт. Ин буд, ки вазъияти хоҷагии мамлакат дар дахсолаҳои аввали истилои муғул боз ҳам харобтар гардид.

Дар ин бобат махсусан вазъи ҳаёти шаҳр ва тичорати дохилии пулӣ мисоли равшан шуда метавонад. Бар тибқи шаҳодати Чан-чун, ки аз қатлу ғорати муғулҳо дере нагузашта ба Самарқанд сафар кардааст, дар шаҳр қариб чоряки аҳолии маҳаллӣ боқӣ монда, ҳама чоро гадову гурусна зер карда буд, бо вучуди ин тичорат давом мекард ва бозор моли фаровон дошт. Баъдтар аҳвол на ин ки рӯ ба беҳбудӣ ниҳод, балки бадтар гардид. Дар сиккаҳои онвақтаи Самарқанд аломатҳои афзудани бӯҳрони тичорати пулӣ, шакли бӯҳрон ва кӯшишҳои дар роҳи пешгирӣ кардани ин бӯҳрон баҳарҷудои ҳукумат возеҳу равшан нақш ёфтааст.⁹

Дар Самарқанди пас аз истилои муғул (мисли пештара, чунон ки дар асри XII ва ибтидои асри XIII) сиккаҳои калони мисӣ зарб зада, аз рӯйи оби нукра медавониданд. Ин дирамҳои мисии нукраандуд дар муомилот пулҳои нукраи асилро иваз карданд. Осиёи Миёна «бӯҳрони пули нукра»-ро ҳоло ҳам аз сар мегузаронд. Ин аввалин пулҳои пас аз истилои муғул баровардашуда, ки навиштаҳои арабии аксаран динӣ доштанд, дар муомила дер давом накарданд. Дар соли 1225 ба ҷои онҳо пулҳои қадре ғайриоддӣ ба муомила гузошта шуданд, ки навиштаҳои онҳо на ин ки ба забони арабӣ, балки ба забони маҳаллии тоҷикӣ буд. Акнун зарурате ба миён омад, ки мардум пулро на фақат аз шакли зоҳириаш, ҳамчунин аз мазмунаш ҳам бишиносанд. Ин навиштаҳо бо забони ғаммои самарқандӣ мардумро бовар кунондани мешуданд, ки ин пули маҳаллист, барои Самарқанд ва давоири он бароварда шудааст ва дар ҳама ҷо роиҷ аст. Вале мардуми Самарқанд бовар накарданд. Он гоҳ пас аз як сол дирамҳои нави мисии нукраандуд бароварда шуд, ки дар онҳо низ суҳанони «боваркунонанда», вале акнун бо оҳанги таҳдидомез, сабт гардида буд: бо ин мақсад дар навиштаҳои рӯи пул се мартаба бо исрор таъкид мешуд, ки ин тангаҳои ҳудӣ Чингизхон аст. Аммо самарқандӣҳо аз ин натарсиданд. Ба ин сабаб дар соли 1232 дирамҳое пайдо шуданд, ки дар рӯи онҳо ба забони тоҷикӣ суҳанони ошкоро таҳдидкунанда сабт ёфта буд: «Ҳар касе, ки дар Самарқанд ва ноҳияи ин шаҳр ин пулро нагирад, ҷинояткор аст».

Аз ин чунин бармеояд, ки дар он вақтҳо Самарқанд саҳттарин бӯҳрони муомилоти пулиро аз сар мегузаронид: касе наметавонист моли худро ба пули мисии нукраандуд фурӯшад, лекин пули дигар мавҷуд набуд.

Аз хоҳишу таҳдид чизе ҳосил нашуд. Ҳукумат маҷбур гардид, ки дар Самарқанд пули нукраи асил барорад. Вале ин иқдом вазъиятро фақат бадтар кард: тангаҳои нукра, ҳамаи ки ба дасти касе афтад, дигар берун намебаромад ва дере нагузашта захираи ин пул ба итмом расид. Дар чунин шароит бозгаштан ба дирамҳои мисии нукраандуд умуман аз ақл берун буд. Инак, Самарқанди як замон бузургтарин маркази бозаргонии Ҳунариандии Осиёи Миёна ба «давраи бепулӣ» қадам гузошт: тичорати пулӣ тамоман қатъ гардид.

Вазъияти тичорат дар дигар вилоятҳои калоне, ки як вақтҳо аз ҷиҳати иқтисодӣ хеле нашъунамо доштанд, боз ҳам бадтар буд. Чунинчӣ, дар Фарғона, Шош, Тирмиз, Ҷағониён ва бисёр шаҳру вилоятҳо пас аз истилои муғул умуман пул бароварда нашуд. Агар дар ин маҳалҳо ягон қадар тичора-

⁹ Давидович Е. А., 1970 а.

ти дохилӣ вучуд дошта бошад, тадричан ба дараҷаи содатарин доду гирифти молӣ таназзул намуд.

Шӯриши Маҳмуди Торобӣ

Аз солҳои 30-юми асри XIII дар байни аҳолии воҳаҳои зироатӣ ва пешаварони шаҳр чунбиши зидди золимони аҷнабӣ ва маҳаллӣ шурӯъ гардид. Ин чунбиш махсусан дар Бухоро пурқувват шуд ва дар соли 1238 шӯрише дар ин ҷо ба амал омад, ки бо номи «шӯриши Маҳмуди Торобӣ» машҳур аст.¹⁰

Бухороро асосан намояндагони аён ва ашрофи феодалии маҳаллӣ (амирон ва садрҳо), ки дар зулм кардан ба халқ аз хонҳои муғул ақиб наменданд, идора мекарданд. Бинобар ин, ҳеҷ ҷои тааҷҷуб нест, ки аввалин душмани бархӯрдаи шӯришиён ҳукмронони маҳаллии Бухоро буданд.

Рохбари шӯриш «Маҳмуд» ном яке аз пешаварони элакбофи деҳаи Тороб буд. Вай дар кӯчаҳои Тороб ва деҳаҳои атрофи он нутқҳои ғазабнок эрод карда, омро ба муборизаи зидди зулми истилогарон ва тарафдорони онҳо даъват намуд. Ҳукмронони Бухоро дар садаи дастгир кардани ӯ афтоданд. Пас аз он ки кӯшиши фуру нишондани шӯриш натиҷае набахшид, онҳо хоистанд, ки Маҳмудро бо фиреб аз Тороб ба Бухоро бурда, дар он ҷо ба қатл расонанд ва, ба ин тариқа, шӯришро бе раҳбар кунанд. Лекин Маҳмуди Торобӣ қасди душманро пешакӣ фаҳмида, хатари таҳдидкунандаро бартараф намуд. Ӯ ба Бухоро танҳо нарафта, бисёре аз пайравонашро бо худ гирифт.

Тарафдорони пуршумори Маҳмуд дар яке аз тепаҳои наздикии шаҳри Бухоро ҷамъ шуданд ва Маҳмуд дар ҳузури иддаи зиёди аҳолии заҳматкаш нутқ эрод намуд ва мардумро ба муборизаи мусаллаҳона даъват кард. Ин нутқи Маҳмуди Торобӣ хеле муваффақият пайдо кард. Ҳамаи аҳолии маҳалҳои атроф омада ба ӯ ҳамроҳ шуданд. Вақте ки Маҳмуд қувваи бузурге ҷамъ намуд, аз рӯҳониён, садрҳо ва дигар намояндагони табақаи ҳоким талаб намуд, ки ӯро халифа хонанд. Намояндагони синфи ҳоким ба вазъияти танг афтоданд: азбаски халқ тамоман ба тарафи шӯришиён гузашта буд, онҳо ба ҷуз қабул кардани талаби Маҳмуд дигар чорае надоштанд. Маҳмуд қасри пешвои қиёми халқӣ - Малик Санҷарро, ки дар соли 1206 сохта шуда буд, иқоматгоҳи худ муқаррар карда, ба иҷрои нақшаҳои ӯ иқдом намуд. Садрҳо ва соири намояндагони табақаи ҳоким аз шаҳр ронда шуданд.

Муаррих Ҷувайнӣ, ки шӯриши Маҳмуди Торобиро аз мавқеи синфии худ бо назари манфӣ тасвир намудааст, дар бораи тадбироти нисбат ба синфҳои ҳоким пеш гирифтаи Маҳмуд чунин менависад: «Вай аксарияти одамони наҷиб ва мӯхтарамро таҳқир намуд ва қисми дигари ин гурӯҳ гурехта, худро аз ӯ халос карданд».

Дар айни замон Ҷувайнӣ маҷбур шудааст эътироф намояд, ки ӯ (Маҳмуди Торобӣ) ба мардуми авом ва дарбадарони бехонумон хайрхоҳӣ мекард... Одамоне ба хонаҳои тавонгарон мефиристод, ки аз он ҷо хайма ва қолин оварда ӯрдугоҳ созанд.

Аз ин суҳанони Ҷувайнӣ маълум мешавад, ки Маҳмуд барои марҳилаи минбаъдаи мубориза ба тарзи ҷиддӣ тайёри медидааст. Ӯ ба хубӣ медонист, ки «бузургони» Бухоро аз муқовимат даст намекашанд ва онҳо барои баргардонидани ҳокимияти аздастрафтаи худ, албатта, кӯшиш хоҳанд кард.

Садрҳо ва дигар намояндагони табақаи ҳоким дар Кармина қарор гирифта, бо ҳамроҳии қувваҳои мусаллаҳи муғулҳо низ ба ҷанг омода мегардиданд.

¹⁰ Бартольд В.В., 1963 6, с. 545-547; Якубовский А. Ю., 1936, с. 101-135.

Дар наздикии шаҳри Бухоро дар байни шӯришиён ва аскарони муғул мухорибаи сахте ба амал омад. Қувваи шӯришиён хеле хуб ташкил шуда буд. Онҳо бо шучоат ва мардонагӣ меҷангиданд. Маҳмуди Торобӣ шахсан ҳамеша дар миёни қорзор буд. Аҳолии деҳаҳои атроф бо каланд ва табар мусаллаҳ шуда, ба кӯмаки шӯришиён омаданд. Ин хеле ғалабаи шӯришиёноро тезтар намуд. Қўшунӣ муғулҳо ва феодалони маҳаллӣ шикаст хӯрда, ақиб нишастанд. Шӯришиён онҳоро то Кармина таъқиб намуда, аксарашонро нобуд карданд. Чунон ки Чувайнӣ тасдиқ мекунад, дар ин мухориба 10 ҳазор кас кушта шуд.

Лекин қараёни мубориза ба зудӣ тағйир ёфта, шӯриш ба шикаст дучор гардид. Пешво ва ташкилкунандаи он - Маҳмуди Торобӣ дар наздикии Кармина кушта шуд. Дигар аз роҳбарони боистеъдоди шӯришиён, дўсти Маҳмуд – Шамсиддин Маҳбубӣ низ ҳалок гардид. Шӯришиёне, ки аз сардор маҳрум монда ва аз ҷиҳати яроқ камбудӣ доштанд, чанд рӯз пас аз ин воқеа комилан мағлуб гардиданд. Аҳолии Бухоро ва сокинони атрофи он ба тарзи бераҳмонае қатлу ғорат шуданд.

Чувайнӣ дар воқеаномеи худ бо ҳар васила кӯшиш кардааст, ки симои Маҳмуди Торобиро бар хилофи ҳақиқат нишон диҳад. Ў Маҳмудро ҳамчун як марди мутаассиби нимдевона тасвир намуда, мегӯяд, ки аз паси вай фақат «мардуми авом ва дарбадар» мерафтанд. Ин суҳанони душмани синфии шӯриши халқ бори дигар ба исбот мерасонанд, ки ҷунбиши Маҳмуди Торобӣ ҳақиқатан дорои хусусиятҳои халқӣ будааст.

Шӯриши Маҳмуди Торобӣ на фақат ба муқобили ғосибони муғул ва зулми онҳо, балки бар зидди рӯҳонӣ, тоҷирон ва феодалони маҳаллӣ, ки истилогаронро пуштибонӣ мекарданд, равона гардида буд. Барзгарон ва пешаварон ба ин сабаб аз паси Маҳмуд рафтанд, ки ӯ ба муқобили зулму ҷабри номаҳдуди тавонгарон сар бардошта, тақсим намудани молу мулки онҳоро дар байни фақирон ва бенавоён талаб мекард.

Маҳмуди Торобӣ дар асл, бар хилофи Чувайнӣ, ки «одами мутаассиби нимдевона» тасвир мекунад, як марди оқили хеле шучоъ буд. Ў дар роҳи манфиати халқ аз ҳеҷ душворӣ рӯ намегардонд ва намеҳаросид. Аз ин ҷост, ки Маҳмуди Торобӣ дар таърихи халқи тоҷик ва дигар халқҳои Осиёи Миёна мақоми барҷастаеро ишғол намудааст.

Сиёсати дохилии

Мангуқоон ва ҳокими тоҷир - Масъудбек

Аз истилои Осиёи Миёна ва Эрон дере нагузашта дар байни хонҳо ва ашрофи муғул нисбат ба аҳолии муқимии ноҳияҳои забтшуда ду тамоюл ба таври равшан падида гардид. Асосҳои иҷтимоии ин тамоюлот аз тарафи А.Ю.Якубовский ва И.П.Петрушевский мавриди тадқиқ қарор гирифтааст.¹¹ Ифодакунандаи як тамоюл қисми зиёди ашрофи бодиянишини ҳарбӣ (чи муғул ва чи турк), аксари шохзодагон ва баъзе қоонҳо—сохибдавлатони оли муғул ба шумор мерафтанд. Онҳо беиба мардумро талаву тороҷ мекарданд, ба оташ меандоختанд, ба асорат мебарданд ва ҳеҷ андешае надоштанд, ки дар натиҷаи ҷунин муносибат бо аҳолии маҳаллӣ худро хеле зуд аз даромадҳои беҳаддуҳисоб ва оидоти мунтазами замин, касбу ҳунар ва тичорат маҳрум месозанд. Қисмате аз аъёну ашроф ва бозургонони маҳаллӣ, ки аз ғорат ва яғмо-

¹¹ Якубовский А. Ю., 1932, с. 52–53; Петрушевский И.П., 1960, с. 48 ва мобаъд.

гарӣ ба зудӣ сарвати фаровон ба даст овардани буданд, низ ба ин гурӯҳ ҳамроҳ шуданд.

Ифодакунандаи дигар тамоюл баъзе коонҳо ва қисмати ками ашрофи бодиянишини муғул, амалдорон, рӯхониён ва аксари тоҷирон буданд. Ин табақаҳои синфи ҳукмронро ҷидду ҷаҳд дар роҳи таъсиси ҳокимияти пуриқтидори марказиятноқ, мубориза бо кайфияти ҷудоихоҳии намоёндагони равияи аввал, ниҳоят равшану возеҳ фаҳмидани зарурати бас кардани ғорат ва хонавайрон сохтани аҳолии муқимӣ ба ҳам муттаҳид менамуд. Ба тахти ҳимояи худ гирифтани шаҳрҳо ва умури тичорат, аниқ муайян кардани ҳаҷми хироч ва молиёт, аз андозҳои худсарона раҳонидани рустоиёну шаҳриён, роҳ надодан ба зерӣ по шудани киштзорҳо ва хароб гардидани ободиҳо – чунин буд сиёсати пешгирифтаи онҳо, ки бидуни он барқарор кардан ва ба роҳи инкишоф даровардани хоҷагии тамоман харобшуда муяссар намегардид. Албатта, асли мақсади онҳо аз тараққӣ додани хоҷагӣ аҳолии меҳнаткашро бештар ва бо самаран зиёд истисмор кардан буд. Намоёндагони тамоюли дувум ба ҳуҷӣ мефаҳмиданд, ки пеш нагирифтани чунин тадбир ба маънии теша бар решаи манфиатҳои худ задан аст, зеро як дафъа тороҷ кардан ба ҳеҷ вачҳ ба даромеди фаровоне, ки ҳар сол ва мунтазам аз хоҷагии кишлоқ, шаҳр, соҳаҳои касбу ҳунар ва тичорат ба даст меояд, баробар шуда наметавонад.

Мангукоон, ки соли 1251 ба сари ҳокимият омада буд ва ҳокими тоҷир Масъудбек – писари Маҳмуди Ялавоч аз намоёндагони барҷастаи ин тамоюл ба шумор мерафтанд. Муаррихон ба маълумоти то замони мо расидаи сарчашмаҳои ҳатти роҷеъ ба фаъолияти Мангукоон ба дараҷаи лозима диққат надода, амру фармонҳои ўро ҳамчун кӯшишҳои истисноӣ дар роҳи маҳдуд кардани худсариҳои ҳокимони маҳаллӣ донистанд.

Ҳол он ки агар мазмуни фармонҳои Мангукоон ба мадрақҳои сиккашинуи муқоиса карда шавад, дар пеши назар на ин ки тадбироти парешон, балки сиёсати дохилии ба як мақсади муайян нигаронидашудаи ӯ намоён мегардад, ки татбиқи амалии баъзе аз ҷанбаҳои онро лоақал дар Осиёи Миёна метавон мушоҳида намуд.

Дар аҳди Мангукоон андози сарикасӣ (сарона) ба низоми муайян дароварда шуда, дар бисёр шаҳрҳои Осиёи Миёна ва берун аз ҳудуди он зарби муназзами динорҳои тиллоӣ якиёра ҷорӣ гардид.

Умуман дар шароити феодализм ва хусусан дар ҳолати ҳасорати хоҷагии пас аз истилои муғул тангаҳои тиллоӣ баландиёр шаклан хеле калон буда, ба ҳаҷми тичорати дохилӣ ва савияи нархи молҳои асосӣ мувофиқат намекард. Барои ин ки динори тилло василаи муомилоти умумидавлатӣ гардад ва бо ин роҳ ба истиқрор ва инкишофи тичорати пулӣ мусоидат кунад, ба он иёри паст (тақрибан 60 фоиз тиллоӣ тоза) муқаррар карда шуд. Ба ин восита пул ва мол то андозае ба ҳам «наздиқ» гардид.

Рашидаддин дигар ҷорабиниҳои Мангукоонро ба тариқи зайл тавсиф намудааст: «Чун пас аз (фавти) Гуякхон бисёр хонзодаву маликзодаҳо ба одамон ярилиқу пайзаҳои беадад доданд ва ба тамоми ғушаву канори давлат ғумоштаҳо фиристода, хосу омор ба хоҷири саруқор доштан бо онҳо дар тичорат ва бо сабабҳои дигар пуштибонӣ мекарданд, Мангукоон бо фармоне ба ашхоси мазбур дастур дод, ки ҳар яке дар музофоти худ ҳамаи ярилиқу пайзаҳои аз Чингизхон, Ўқтойхон ва Гуякхон, ҳамчунин аз дигар шахзодаҳо гирифта одамонро пас бигиранд».¹²

¹² Рашидаддин, II, 1960, с. 141.

Хирочу андозҳои пештараи миёншикан ва номаҳдуд бекор карда шуданд. Аз ҷумла, Мангукоон тамоми ярлиқу пайзаҳои пас аз марги Чингизхон интишорёфтаре аз эътибор соқит намуд. Ӯ ҳамчунин аз аҳолии асп гирифтани қосидонро манъ карда, барои онҳо нормаи нақлиёти почтаре муқаррар сохт. Ба ашхоси ҷудогона умуман истифодаи аспҳои давлат манъ карда шуд. Мангукоон бесабаб ба шаҳру дехот рафтани ва барои худ аз аҳли деҳа баҳудаву беҳуда чиз талаб карданиро иҷозат намедод. Ҳатто таъкид мекард, ки аз аҳолии пасмонда чамъ накунад. Боз як чиз ҷолиби диққат аст, ки дар аҳди Мангукоон фармонҳо ба забони ҳамон халқҳое, ки фармон ба онҳо дахл дошт, содир мегардид. Барои муғулҳои бо муносибати беэътиноёна нисбат ба халқҳои мутеъ одаткарада ақдномае амал мекард, ки сиёсати муайяни дурандегона ба он водор менамуд.

Ба ин тариқа, тадбироти ҷорикарадаи Мангукоон ба таъини миқдор ва ҳаҷми хироч, аз андозҳои ниҳоят худсарона ва номаҳдуд ҳимоя кардани аҳолии ва роҳ қушодан ба нашъунамои ҳаёти шаҳрҳо ва тичорат равона гардида буд. Худи амри дар миёнаҳои асри XIII ба эътибори қонун даровардани ин қабил тадбирот аз ғалабаи ба назар намоёни тамоюли дувум дар арсаи сиёсат ба шумор меравад. Яке аз илҳомбахшу амалкунандагони асосии ин сиёсат Масъудбек буд, ки дар замони Мангукоон ба сарзамини паҳноваре аз Уйғуристон то Хоразм ҳукмфармои мекард. Оё ин ҳама амру фармонҳо дар амал муваффақияте пайдо карда буданд?

Дар Эрон, ҷунон ки сарчашмаҳо шаҳодат медиҳанд, ҷорӣ гардидани андози сарона ба сабаби сӯиистеъмоли аз ҳад зиёди амалдорон ва муғулҳо барои аҳолии ягон сабуки наовард. Аммо муайян кардани ҳадди хирочҳо ва бекор кардани баъзе андозҳои худсарона дар истикрори хоҷагии Осиёи Миёна роли мусбат бозид. Он чи оид ба ҳаёти шаҳр ва тичорати пулӣ бошад, дар ин бобат муваффақият боз ҳам бештар аст. Сиккаҳои тилло тичорати пулиро раванк дод. Ба асоси муомилоти пулӣ на ин ки тангаи бутун, балки қисматҳо ва пораҳои баркаши он гузошта шуд. Агар ба ин боз паст гардидани иёри тангаи тилло илова карда шавад, ба доираи хеле васеи тичорат ва муомилоти дар миқёси тамоми мамлакат яқсон хизмат кардани он ба ҳубӣ равшан хоҳад шуд. Ба ғайр аз ин қабил пулҳои умумидавлатӣ як қатор шаҳрҳо дубора ба зарби сиккаҳои мисии нукраандуд шурӯъ намуданд. Аз ин ҷиҳат, авҷ гирифтани қори зарробхонаҳои ҷунин шаҳрҳо, монанди Утрор ва Хучандро, ки аз нашъунамои дубораи чи худӣ ин шаҳрҳо (маълум аст, ки Утрор дар давраи футухоти муғул тамоман хароб гардида буд) ва чи Фарғона ва умуман қисмати шимолу шарқи давлат ғувохӣ медиҳад, махсус бояд қайд кард. Ин ноҳияҳои мамлакат мустақиман пеш мерафтанд. Баъдтар, дар ҷоряки охири асри XIII онҳо ба авҷи тараққии худ расида тавонистанд, ҳарчанд бештарин қисмати Ҳафтруд дар миёнаҳои асри XIII ба ҷарогоҳ табдил шуда, аксари шаҳрҳои он харобазор гардида буд.

Ислоҳоти пулии Масъудбек.

Қисман барқарор шудани ҳаёти шаҳр ва тичорат

Дар ибтидои солҳои 70-уми асри XIII Масъудбек муҳимтарин ислоҳоти пулӣ ба амал овард.¹³ Ин аз ғалабаи нави хеле ҷиддӣ ва пайдарпаи тамоюли дувум ғувохӣ медод. Ислоҳот соли 1271 эълон шуда, асосан дар бист соли охири асри XIII амалан ҷорӣ гардид ва муваффақият пайдо намуд.

¹³Ролье ба тафсили ин ислоҳот ниг.: Давидович Е. А., 1970 а.

Мазмуни асосии ин ислохотро дар бисёрии шахру вилоятҳои Осиёи Миёна гузаштан ба зарби муназзами сиккаи нукраи аз ҷиҳати вазну иёр дар ҳама ҷо баробар ташкил мекард. Ин гуна сиккаҳо, сарфи назар аз маҳалли бароварда шуданашон, дар муомилоти умумидавлатӣ эътибор доштанд. Ин воқеан ҳам дар тичорати пулӣ як инкилобе ба шумор мерафт. Пули нукра беш аз ҳама ба нарху наво ва ҳаҷми тичорати дохилии Осиёи Миёнаи феодали мувофиқат мекард. Вале зиёда аз дуним аср дар Осиёи Миёна зарби нукра ба таври мунтазам ба амал омад ва қатлу ғорати истилокорони муғул бартараф намудани бӯҳрони ин пулро хеле ба таъхир андохт.

Борҳо барои баргаштан ба муомилоти пули нукра кӯшиш карда шуд, аммо ҳамаи ин кӯшишҳо натиҷае набахшиданд. Ислоҳоти Масъудбек бошад, муваффақияти тамома пайдо кард, ки аз тайёрии хуб ва саривақтии ин тадбир гувоҳӣ меод.

Зарби сиккаи нукра озод буд, ҳар кас метавонист нукраи худро ба зарробхона бурда, ба музди муайяне барояш пул соzonaд. Ислоҳот ҳамон вақт комилаи муваффақият пайдо мекард, ки ба ташкили зарби озодонаи сикка имконият муҳайё шавад, дорандагони нукра худро «маълум» кунанд ва нукраи худро ба зарробхона биёваранд. Муҳимтар аз ҳама ба ин кор бовар кунондани одамон буд. Онҳо бояд барои эмин будан аз худсарӣ, зӯроварӣ ва ғоратгарии муғулҳо замонат дошта бошанд ва ба хубӣ бифаҳманд, ки ин тадбир ягон фиреби ба манфиати худ пешгирифтаи ҳукумат нест. Чунон ки чараёни амалӣ гардидани ислоҳот нишон медиҳад, нобоварии одамон зуд бартараф нашуда ва хусусияти он дар ҳама ҷо яксон набудааст.

Ҳарчанд Масъудбек барои дар ҳамаи маҳалҳо ҷорӣ кардани зарби пули нукра кӯшишҳои махсус ба ҳарч дод, ин кор ба ӯ якбора муяссар нагардид.

Дар солҳои 70-уми асри XIII фақат як қисмати хеле ками зарробхонаҳо ба кор шурӯъ намуда, маҳсули онҳо ба дараҷаи кофӣ набуд. Танҳо дар солҳои 80-90-уми асри XIII камаш дар 16 шахру вилоят зарробхона кушода шуда, зарби пули нукра ҳақиқатан ҳам фаровон гардид. Аз ин чунин бармеояд, ки дар ин вақт аз худсариву ғорати муғулҳо замонати лозима мавҷуд буда, барои пешрафти ҳаёти шахрҳо ва тичорат шароити мўтадил фароҳам омада будааст.

Соли 1269, андаке пеш аз ислоҳот, дар соҳили дарёи Талас қурултой барпо гардида, дар он хонзодаҳои муғул ба зистан дар дашту кӯҳсор, поймол накардани киштзорҳо, даҳолат накардан ба қори аҳолии муқимӣ ва қаноат намудан ба андозу молиёти муқарраршуда ваъда доданд. Маълум, ки баъзе аз ин ўҳдадорихо иҷро шуда будааст, вагарна ислоҳоти Масъудбек ба ин дараҷа муваффақият пайдо намекард. Қарори қурултойи соли 1269 ва амри ҷорӣ гардидани ислоҳот бо ҳам вобастагии қавӣ доранд: қурултой он замонатҳоеро дод, ки бидуни онҳо барои гузаронидани чунин ислоҳот, ҳатто ҳоҷати кӯшиш кардан ҳам набуд.

Муборизаи ду тамоюл ҳамоно давом мекард ва ғалабаи тамоюли дувум ҳеҷ гоҳ ба таври қатъӣ сурат наёфта буд. Мисоли равшани ин иддао тақдири Бухорост, ки маҳз баъди қурултойи соли 1269 ва ҳангоми гузаронидани ислоҳоти пул дар солҳои 1273 ва 1276 аз тарафи хонзодаҳои ҳалоқуӣ ва чағатой ба ниҳояти харобӣ расид ва муддати ҳафт соли тамома аз ҷиҳати нуфус ҳолӣ монд. Дар чоряки аввали асри XIV низ воҳаи Бухоро боз вайронаҳои зиёде дошта, боғоту тоқзорҳои он дар ҳолати харобӣ буданд.¹⁴ Дар ин маврид ҳам бояд махсус қайд кард, ки Масъудбек барои ободонии Бухоро ва барқарор

¹⁴Петрушевский И. П., 1949; Чехович О. Д., 1965 а, с. 14.

кардани нуфуси он тадбирҳои муассир пешбинӣ намуд ва ба ин васила дар солҳои 1282-1283, ҳатто дар ин ҷо зарби муназзами сиккаҳои нукра шурӯъ гардид, ки аз эҳёи ҳаёти шаҳр ва тичорати пулӣ гувоҳӣ медиҳад. Ин ҳам ҷолиби диққат аст, ки Туваҳон (1282-1283) дар Фарғона шаҳри Андичонро бино кард ва ин шаҳр бо суръати тамом равнақ пайдо намуд.

Ба ин тариқа, ислоҳоти пул, чунон ки мадракҳои сиккашиносӣ шаҳодат медиҳанд, дар охирҳои асри XIII нисбат ба вақти пештара муваффақияти калоне ба даст овард ва дар ин замина истехсолоти молӣ ва умуман ҳаёти шаҳрҳо қисман барқарор гардида, ба тараққӣ рӯ ниҳод. Зоҳиран, вазъи шаҳрҳо ва тичорат дар вилоятҳои шимолу шарқии Осиёи Миёна, ҳамчунин як қисми Ҳафтруд (хусусан сиккаҳои Тироз, Ганчдех, Утрор ва ғ. хеле фаровон буд), шаҳрҳои Фарғона, вилояти Шош нисбатан беҳтар будааст. Барқарор гардидани шаҳрҳои Мовароуннаҳр бисёр сушт ба вуқӯъ меомад, бо вучуди ин, дар зарфи бист соли охири асри XIII ва ибтидои асри XIV дар ин ҷо низ муваффақиятҳои ба назар намоён ба даст оварда шуданд.

Он чи оид ба вазъияти хоҷагии қишлоқи Осиёи Миёна дар ибтидои асри XIV бошад, мо дар даст маълумоти хеле кам дорем. Яке аз ҳуҷҷатҳои, ки дар бобати равшан сохтани баъзе ҷиҳатҳои ин масъала аҳамият дорад, вақфномаи мансуб ба соли 1299 мебошад. Дар ин вақфнома гуфта мешавад, ки таъсискунандаи вақф аз наздикиҳои Бухоро (тахминан сӣ километр дуртар дар қисмати шимоли он) деҳаеро бо заминҳои зиёди обёришавандааш тамоман харида, боз як деҳқада, ду масҷид, манзилҳои хуб барои хидматкунандагон, осиб ва чанд (на камтар аз се) устхонаи бофандагӣ сохт.¹⁵

Худ аз худ маълум аст, ки агар пеш аз ин дар як муддати дуру дарозе ҳаёти озоишта барқарор намегардид ва ба ҳарч кардани пул барои замин ва сохтмон дилпурие намебуд, харида заминҳои қишт ва ин ҳама бинокориҳо дар ноҳияи Бухоро амри маҳол буд. Он замонате, ки дар қурултои соли 1269 дода шуда буд, то охири асри XIII, чунон ки тазаккур ёфт, эътибори худро гум накард ва ин барои қисман эҳё гардидани на фақат ҳаёти шаҳр, балки, зоҳиран, ҳаёти қишлоқ низ шароити мусоид муҳайё намуд.

Албатта, дар ибтидои асри XIV ва умуман дар давоми тамоми ин аср, оқибатҳои харобиовари истилои муғул ба кулӣ бартараф нагардид, хоҷагӣ аз сатҳи пешинаи тараққиёти худ ҳоло хеле дур меистод, истисмори саҳт ва андозҳои миёншикан ба барқарор намудани хоҷагӣ мамониат мекард ва чарағи ин корро ба таъхир меандохт. Юғи асорати муғулҳо барои халқҳои Осиёи Миёна ниҳоят тоқатфарсо буд ва онро ба ягон балову офат баробар карда наmeshуд.

Ин ҳама маълумот ва мадракҳо диққати асосиро ба марҳалаҳои барқароршавӣ ва пешрафти нисбии, пеш аз ҳама, ҳаёти шаҳр ва тичорат ҷалб карда, нуктаи назари аксари муаррихонро, ки гӯё барои равнақи шаҳрҳо ва тичорати дохилӣ фақат ислоҳоти Кабакхон (1318-1326) имконияти воқеӣ фароҳам оварда ва маҳз Кабакхон ҳарчу марчи муомилоти пулиро барҳам дода бошад, рад менамоянд.

Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XIV

Кабакхон аввалин ҳукмрони муғул аст, ки умеди худро тамоман ба Мовароуннаҳр алоқаманд намуд. Худи ӯ аслан бутпараст буда, дини исломро қабул накарда буд, вале бо уламои ислом доир ба мавзӯҳои динӣ бо майли тамом сӯҳбат меорост. Баъзе далелҳои ҳастанд, ки кӯшишҳои ӯ бобарори ӯро дар

¹⁵Чехович О. Д., 1967, с. 75.

роҳи пешгирӣ кардани таъкиботи саҳти феодалони бодиянишин нисбат ба аҳолии муқимӣ нишон медиҳанд. Кабакхон дар наздикии Насаф барои худ кӯшк (қаршӣ) бино намуд, ки баъдҳо дар атрофи шаҳре ба вучуд омад ва бо номи Қаршӣ машҳур гардид.

Ба Кабакхон ислоҳоти пулӣ ва идориро нисбат медиҳанд. Ислоҳоти пулии ӯ аз тарафи М.Е.Массон муфассалан таҳқиқ шудааст.¹⁶ Ин ислоҳот дар соли 1321 бо назардошти системаи пулии давлатии Хулоқӣ ва Олтинӯрда гузаронида шуда буд. Тангаи калони нуқраи 8 грамм вазндошта диноҳ номида шуда, бо шаш тангаи хурд, ки дирам меномиданд, баробар буд. Солҳои аввалин сиккаҳои нав (хусусан дирам) бо номи Кабакхон аксаран дар зарробхонаҳои Бухоро ва Самарқанд ба таври хеле фаровон бароварда шуданд. Зарби ин ду навъ пули нуқраро дигар ҳокимон низ давом доданд. Масалан, Тармаширин аз ин пулҳо бисёр баровард ва дар замони ӯ қори зарробхонаи Утрор ҳам хеле авҷ гирифт. Баъдтар зарби ин сиккаҳо миқдоран кам мешавад.

Аксари муаррихон қушоду равшан ба аҳамияти ислоҳоти Кабакхон муболиға кардаанд. Аслан ин ислоҳот дар хоҷагии пулии мамлакат тағйироти куллии, чунон ки ислоҳоти Масъуд оварда буд, дохил карда натавонист. Лекин вай барои пешрафти тиҷорати ҳам дохилӣ ва ҳам хориҷӣ шароити мусоид муҳайё намуд. Худи амри воқеии қорӣ гардидани ислоҳот ва тамоми пулбарориҳои давраи он, ҳарчанд ки аз ҷиҳати вусъати худ дар ҳамаи вилоятҳои Осиёи Миёна яксон набуд, умуман ба раванки шаҳрҳо ва тиҷорати пулӣ шаҳодат медиҳад.

Дар асри XIV муборизаи ду тамоюли дар боло зикршуда нисбат ба аҳолии муқимӣ хеле шиддат ёфт. Масалан, ба Кабакхон лозим омад, ки бо шахзодаи исёнқори ҷағатой Ясовур ҷангу парҳоши саҳт кунад. Ин шахзода бо кӯмаки қувваҳои ҳарбии амирони хуросонӣ Кабакхонро мағлуб намуд ва сипас, чунон ки сарчашмаҳо хабар медиҳанд, «аз Тирмиз то ҳудуди Самарқанд тамоми аҳолии вилоят ва деҳотро аз қаронаҳои Омул (Амударё) кӯчонид, шаҳрҳо ва маҳалҳои тобеи Кабакхонро ба харобазор табдил дод ва сокинонашонро ба асорат гирифт». Як худи амирони хуросонӣ зиёда аз 50 ҳазор асир ва ғаниматҳои зиёде бурданд. Вақте ки Кабакхон бо нияти зарбаи ҷавобӣ ба мулкҳои хуросонии Ясовур ҳучум кардани шуд, шахзодаи ҷағатой ба сокинони Фороб ва Мурғоб амр кард, ки ба вилояти Ҳирот кӯчанд. Ҳангоми ин муҳоҷират чандин даҳҳо ҳазор одамон аз хунуқӣ ва гуруснагӣ ҳалок шуданд. Ҷангу ҷидолҳои феодалии солҳои 1316-1319, ки дар натиҷаи исёни Ясовур сарзада буд, ба мардуми Осиёи Миёна зарарҳои ниҳоят қалоне расонид.

Вориси Кабакхон – Тармаширин (1326-1334) асосан сиёсати бародари худро давом дод. Ӯ ба анбана ва урфу одатҳои зиндагии муқимӣ боз ҳам бештар майл намуда, мусулмони боғайрат гардид ва дини исломро мазҳаби расмии давлати Ҷағатойён эълон кард. Эътироз ва норизогии феодалони саҳронии ба ошӯбу исён табдил ёфта, ниҳоят бо қатли Тармаширин анҷом ёфт.¹⁷

Низоҳои байнихудӣ ба ҳаёти шаҳр ва зироати Ҳафтруд чунон зарбаи саҳт расонид, ки ислоҳи он дигар аз имкон берун буд.

Ин вазият дар яке аз сарчашмаҳо аз рӯи нақли як марди сайёҳ бо чунин суҳанони образнок баён ёфтааст: «Аз дур як деҳаи ҳушиморати гирду атрофаш сабуз хуррам ба назар менамояд. Нияти вохӯрдан бо сокинонаш туро ба

¹⁶Массон М. Е.. 1957.

¹⁷Бартольд В. В., 1963 а, с. 74–76; Строева Л. В.. 1958., с. 210-216.

он чо мебарад, вале чун менигарӣ, ҳавлиҳои он холист. Тамоми аҳолии мамлакат бодиянишин буда, ба қорҳои зироат ҳеҷ машғул намешаванд».¹⁸

Ислоҳоти идорие, ки Осиёи Миёнаро ба воҳидҳои хурди маъмурӣ – туманҳо тақсим мекард, ба ҳаёти мамлакат мебоист таъсири муайяне мегузошт. Доир ба замони қорӣ гардидани ин ислоҳот нуқтаи назари ягона мавҷуд нест ва, инчунин Кабакхон будани «қорикунандаи» он низ ҳанӯз аниқ маълум нагардидааст. В.В.Бартолд тахмин дошт, ки ислоҳот дар байни солҳои 1318-1334 (яъне дар замони Кабакхон ё худ Тармаширин) гузаронида шудааст.¹⁹ А.Ю.Якубовский чунин изҳори ақида карда буд, ки қорикунандаи он Кабакхон аст, зеро дар вақти ба сари ҳокимият омадани Темур туманҳо вучуд доштанд, аммо пеш аз Кабакхон аз онҳо ному нишоне ҳам набуд, пас аз Кабакхон касе наметавонист ин ислоҳотро гузаронад.²⁰ О.Д.Чехович, ки истилоҳи «туман»-ро дар вақфномаи соли 1299 дучор оварда буд (дуруст аст, ки ин қалма на дар манбаи аслии арабӣ, балки дар тарҷумаи форсии ин ҳуҷҷат мавҷуд аст), эҳтимоли хеле вақт пеш аз Кабакхон вучуд доштани туманро ҳамчун воҳиди маъмурӣ фаразан изҳор намудааст.²¹

Муҳаққиқон ин ислоҳотро тазоҳури майлҳои ба як марказ муттаҳид кардани мамлакат донистаанд. А.Ю.Якубовский хотирнишон карда буд, ки «...онро бояд ҳамчун як иқдоми прогрессивие, ки дар тараққиёти давлати феодалии Мовароуннаҳр роли мусбат бозидааст, эътироф намуд». Дар айни замон, ӯ чунин ҳисоб мекард, ки «ислоҳоти идории Кабакхон мулкҳои феодалиро бо моликонаш аз байн набурда, балки ба он мувофиқ гардид; мулк ба воҳиди маъмурии туман ва соҳиби пештараи он ба қоиммақоми туман табдил ёфтанд». Бо вучуди ин, вақфномаи соли 1326 барои дурусттар дарк намудани аҳамияти ин ислоҳот ва донишони тағйироти амиқтари дар идораи маъмурию сиёсӣ баамаловардаи он имкон медиҳад. Дар байни шартҳои пешгузаштаи бахшандагони вақф чунин зарурате ҳам таъкид шуда буд, ки маҳалҳои вақфро «ба ҳокимони шаҳри Бухоро ва дигар вилоятҳо аз ҷумлаи амирони туманҳо, маликҳо, босқоқҳо ва вазирони девон»²² иҷора додан мумкин нест. Дар ин ҷо зикри мулкдорони ирсӣ ва ҳокимони аслии пеш аз муғул бо туман алоқаманд карда нашудааст. Туманҳоро амирон, яъне саркардагон ва аъён ашрофи тоифаҳои турку муғул идора мекарданд. Дар чунин маврид, худ аз худ маълум аст, ки мулки малик ва туман як мафҳумро ифода намекунад. Мумкин аст, ин ислоҳоти идорӣ, назар ба он чи ки пештар ангошта мешуд, дар тарзи идораи кӯҳна тағйироти ҷиддитаре ба амал оварда бошад. Аз эҳтимол дур нест, ки яке аз вазифаҳои ин ислоҳот барҳам додани мухторияти мулкдорон – ҳокимони маҳаллӣ ба шумор мерафт. Аз ин рӯ, чунин тахмини В.В.Бартолд ба ҳақиқат нисбатан наздиктар аст, ки ба туманҳо тақсим кардани мамлакат, «монанди Эрон, бо ҷудо карда додани амлоки хоса ба намояндагони ҳонадонҳои марбут мебошанд, ки ба Мовароуннаҳр ҳамроҳи хон омадаанд»;²³ арлатҳо дар қисмати шимолии Афғонистон, қавгинҳо дар ҷануби Тоҷикистон, ҷалоириҳо дар Хуҷанд, барлосҳо дар водии Қашқадарё ва ғайра ҷойгир шудаанд. Он чи ки ашрофи турку муғул на фақат дар ҳудуди амлоки худ, балки берун аз он ҳам мавқеъҳои асосиро дар идораи маъмурии мамлакат ишғол намуданд, муҳимтарин ҷиҳат дар тавсифи, ҳам худ ислоҳоти идорӣ ва ҳам

¹⁸Бартольд В. В., 1963 е, с. 264.

¹⁹Бартольд В. В., 1963 ж, с. 153; 1964, с. 33.

²⁰«Таърихи халқҳои Ўзбекистон», I, с. 338–340.

²¹Чехович О. Д., 1967, с. 67.

²²Чехович О. Д., 1965, с. 107-108 (матн), 183 (тарҷума).

²³Бартольд В. В., 1964, с. 34.

протсесси ба тамоми соҳаҳои ҳаёти муқимӣ ворид шудани ашрофи бодиянишин мебошад. Бо ин ҳама, умуман масъалаи аҳамият ва мақсади ин ислоҳот ба таҳқиқи ҳамаҷониба эҳтиёҷ дорад, аз ҷумла, ҳоло равшан нест, ки ҳуди туман чи воҳиди маъмурий буд ва дар вақти муқаррар кардани ҳудуди он чи меъёро ба асос мегирифтанд.

Низоҳои феодали ба гузаронидани тадбироти прогрессивӣ мамониат мекарданд ва натиҷаҳои онро ба ҳеҷ мубаддал месохтанд. Дар солҳои 40-уми асри XIV Қазонхон равияи сиёсии Кабақхону Тармаширинро пеш гирифта, барои аз нав барқарор намудани ҳокимияти хонӣ кӯшишҳои зиёде намуд. Ӯ бо нияти ба вучуд овардани тақягоҳи мустақаме дар мубориза бар зидди феодалони бодиянишин дар масофаи ду манзил дуртари тарафи ғарбии Қаршӣ кӯшқалъаи Занҷирсаройро бино кард. Соли 1346 ӯ дар ҷанг ҳалок гардид. Ба ҷои вай амир Қазған, ки дӯстдори урфу одатҳои зиндагии бодиявӣ буд, ба сари ҳокимият омад. Ӯ зимистон вақти ҳудро дар водии Сарой (райони ҳозираи Панҷи РСС Тоҷикистон) ва тобистон дар шаҳри Мунк гузаронида, бештар ба шикор ва ҳуҷумҳои ғоратгарона машғул мешуд ва ин барои ашрофи бодиянишин, ки аз ҷунин тохтутозҳо ғанимати бисёре ба даст меоварданд, айни муддао буд. Писари ӯ Абдуллоҳ аз соли 1358 саъю кӯшиш намуд, ки дигар сиёсати ифодакунандаи табақаи болои аҳолии муқимиرو ҷорӣ наояд, вале аз мамлакат ронда шуд.

Дар охири солҳои 50-уми асри XIV давлати ҷағатой тақрибан ба сӣ мулки ҷудогона тақсим гардид. Баъзе аз ин мулкҳо ба феодалони бодиянишин тааллуқот пайдо намуд. Масалан, Хучанд ба таҳти ҳокимияти Боязиди Ҷалоир даромад. Дар сари мулкҳои дигар феодалони маҳаллии ашрофӣ ва динӣ қарор гирифтанд. Ҷунончи, дар Бухоро садрҳо, дар Хатлон авлоди хонадони қадимаи Кайхусрав, дар Бадахшон ду шоҳи бародар аз сулолаи маҳаллӣ, дар Тирмиз сайдҳо ҳукмронӣ мекарданд. Илова бар ин, давлати ҷағатой боз ба ду қисмат ҷудо шуда, вилоятҳои шимолу шарқии он ба худ номи Муғулистонро гирифтанд.²⁴

2. МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ЗАМОНИ МУҒУЛҲО

Категорияҳои моликияти замин. Суюроғол

Муносибати иҷтимоию иқтисодии замони муғулҳо, таъсири истило ва фармонфармоии онҳо ба созмонҳои гуногуни иҷтимоию иқтисодии давлати хулоқуҳо ҳамаҷониба омӯхта шудааст.²⁵ Албатта, мушоҳида ва ҳулосаҳои муаррихони Эронро ба таври механикӣ ба шароити Осиеи Миёна татбиқ кардан мумкин нест, лекин ин материалҳо барои фаҳмидан ва дарк кардани баъзе мадрақҳои ғайримустақими оид ба як қатор созмонҳои иҷтимоию иқтисодии онвақтаи Осиеи Миёна кӯмак мерасонанд.

Бояд қайд кард, ки муаррихон барои аз ҳамин нуктаи назар ба таври конкретӣ-таърихӣ тадқиқ намудани ҳуди Осиеи Миёна ҳанӯз хеле кам кор карданд. Яке аз сабабҳои ин ҳолат сустӣ ва маҳдудияти асосҳои маъхазшиносӣ. Пеш аз ҳама, ба ҷустуҷӯ ва омӯзиши сарчашмаҳои маҳаллӣ бояд диққати маҳсус дод. Тадқиқи вақфномаҳои солҳои 1299 ва 1326-1333, ҳамчунин му-

²⁴Бартольд В.В., 1963 а, с. 76-78; Строева Л.В., 1958, с. 216-219.

²⁵Ниг.: Ализода А.А., 1956; Бартольд В.В., 1966; Беленицкий А. М., 1948; Petkóshyǔvsky I.P., 1968; Петрушевский И.П., 1948; 1951; 1960 (намон ӯ фенрист).

шоҳидаҳои О.Д.Чехович доир ба мафҳуми баъзе истилоҳот то чи андоза аҳамият ва ояндаи хуб доштани ин ҷиҳати масъаларо нишон медиҳанд.²⁶

Аз ин санадҳо маълум мегардад, ки дар замони муғулҳо заминҳои вақфии Осиёи Миёна на фақат барҳам нахӯрд, балки вазни нисбии онҳо, зоҳиран, зиёдтар гардид. Хонҳои муғул, бо баъзе истисно, ба мардуми ин сарзамин озодии ақоиди мазҳабӣ медоданд. Онҳо аксар вақт рӯҳониёнро (аз ҷумла, рӯҳониёни исломро) аз пардохтани андозу хироч озод мекарданд. Ҳатто дар вақтҳои истило ва ғорати саросари мардум молу мулки рӯҳониён эмин мемонд. Албатта, ҳангоми тохтутозҳои истилокорона, ҷангҳои байниҳудӣ ва ҳучумҳои ғоратгаронаи муғулҳо заминҳои вақф ҳам мисли дигар заминҳо зерӣ по монда, хароб мешуданд. Аммо ҳуди ин категорияи замин мавҷудияти худро ҳамоно давом медод. Агар ин ҳам ба назар гирифта шавад, ки муғулҳо то Кабакхон ба идораи Осиёи Миёна даҳлат намекарданд ва кӯшишҳои ба даст даровардани заминро надоштанд, мумкин аст ба ҷунин ҳулосае омад, ки фонди заминҳои вақф пас аз истилои муғулҳо кам нашудааст. Дар баробари ба ҳолати муқаррарӣ даромадани ҳаёти хоҷагӣ ин фонд боз ҳам метавонист афзояд, ки дар ин бора вақфномаҳои дар боло зикршуда шаҳодат медиҳанд. Дар соли 1299 Абдурраҳим Муҳаммад ном як шахси давлатманди исфиҷобӣ деҳаеро бо заминҳои шодобаш харида, хуб иморат кард ва ҳамаи инро ба вақф табдил дода, идораи онро ба зиммаи худ ва авлоди худ гузошт. Дар соли 1326 набераи Сайфиддини Бохарзӣ як ноҳияи тамомиро аз тарафи ҷанубу шарқи Бухоро ба ғоидаи мақбара ва хонақоҳи бобояш тақдим намуд. Чанде пештар аз ин хонзодаҳои муғул Сиюркӯктенӣ маблағи калонеро ба сохтмони мадрасаи Бухоро (мадрасаи Хония) тахсис дода, онро бо вақфҳо таъмин кард. Ҳокими тоҷир Масъудбек низ дар Бухоро мадрасе сохт, ки бо номи мадрасаи Масъудия машҳур аст ва қабри Масъудбек ҳам дар он ҷост. Мулкҳои вақфи ин мадрасаҳо бояд хеле зиёд бошанд, зеро фақат талабаҳо дар ҳар яке аз онҳо, гӯё ки ба ҳазор нафар мерасидаанд.

Аз эҳтимол дур нест, ки баъзе кӯшишҳои азхуд кардани заминҳои вақф низ зоҳир гардида бошад. Аз ин рӯ, яке аз шартҳои вақфдиҳандагон, ки ба ҳокимон ва амалдорон иҷора надодани милки вақфро таъкид кардаанд ва он дар вақфномаи соли 1326 зикр ёфтааст, беасос наменамояд.

Дар ин санад ғайр аз заминҳои вақф ҳангоми тавсифи қитъаҳои ба вақф дохилнашуда боз се категорияи замин: милк (мулки хос), мамлакаи инчу ва мамлакаи девон ном бурда шудааст. Вазни нисбии ҳар кадоми ин категорияҳо дар Осиёи Миёнаи аҳди муғул маълум нест. Ҳам мулки деҳқон ва ҳам мулки феодали дар феҳристи расмӣ фақеҳон замини милк номида шудааст. Давраи истило ва ҳукмронии муғулҳо ин ду навъи мулкро аз байн набурд. Ба ин сабаб онҳоро мо дар замонҳои баъди муғулҳо низ дучор меорем. Дар давлати Ҳулоқуиҳо заминҳое, ки ба сардори давлат, аҳли хонадон ва вассалҳои ӯ тааллуқ доштанд, замини инчу номида мешуд. Метавонистанд ин гуна заминро ба тариқи хизматона тақдим кунанд, ба вақф диҳанд, тӯхфа кунанд, бифурӯшанд ва ғ. Ба фикри И.П.Петрушевский розӣ нашудан мумкин нест, ки ӯ замини инчуро бо милк муқоиса карда, ҳардуро мутааллиқ ба як категория медонист, фақат бо ҷунин тафовут, ки замини инчу дар ихтиёри сардори давлат, хонадони ӯ ва тобеонаш буди милк дар дасти ҳар шахси алоҳида²⁷. Албатта, заминҳои инчу аз андоз озод буданд. Лекин гоҳо аз заминҳои милк ҳам андоз гирифта намешуд. Заминҳои инчуи Эрон аз заминҳои дар вақти истило ва пас

²⁶Чехович О. Д., 1959; 1965 а; 1967.

²⁷Петрушевский И. П., 1960, с. 224–245.

аз мусодирашудаи феодалони маҳаллӣ ва, инчунин аз ҳисоби коммендатсия (замини худро «ба тахти ҳимоя» яке аз аъзои сулола воғузоштани шахсони ҷудогона) фароҳам омада, захираи онҳо хеле бузург буд. Зохиран, заминҳои инҷуи Осиёи Миёна аз заминҳои инҷуи Эрон фарқи казое надоштанд. Лекин мумкин аст, ки вазни нисбӣ ва роҳҳои ба вучуд омадани онҳо андаке аз ҳам тафовут кунанд. Инро ҳам бояд ба назар гирифт, ки фақат Кабакхон ва баъзе ворисони ӯ дар сарзамини Мовароуннаҳр ба таври устувор ҷой гирифтанд. Дар ин вақт муносибат бо аҳолии муқимӣ ва тартиботи маҳаллӣ назар ба давраи истило ва даҳсолаҳои аввали он тамоман дигаргун гардида буд. Аз ин рӯ, мумкин аст чунин таҳмин кард, ки дар шароити Осиёи Миёна мусодира роҳи асосии пайдоиш ва афзоиши заминҳои инҷу набуд ва умуман захираи ин қабил замин дар ин ҷо он қадар аҳамият надошт. Ҳангоми тадқиқи боз ҳам дақиқтар ва муфассалтари ин масъала, ба қадре ки сарчашма ва маъхазҳо имкон медиҳанд, ҳариди заминҳои милкро, ки эҳтимол, василаи пур кардани захираи заминҳои инҷу бошад, набояд аз назар соқит намуд. Дар давраҳои дертари Осиёи Миёна чунин ҳодисаҳои маълуманд, ки подшоҳон маҳз заминҳои милкро ба як тариқаи муқаррарӣ бо хату мӯҳри қозихона ба расмият дароварда меҳариданд.

Замини девон замини давлатӣ ба шумор мерафт. Пас, маълум мешавад, ки дар Осиёи Миёнаи замони муғулҳо аз рӯи ҳаққи моликият чор категорияи замин: 1) замини давлатӣ, 2) милки феодалӣ ва инҷу, 3) замини вақф ва 4) милки деҳқон мавҷуд будааст.

Шубҳае нест, ки дар замони ҳукмронии муғулҳо дар Осиёи Миёна, мисли Эрон, усули подошҳои феодалӣ вучуд дошта, беш аз пеш равақ пайдо мекард. Дар Эрон онвақта ин подошхоро бо истилоҳи кӯҳнаи арабӣ иқтаъ ва ё бо истилоҳи нави муғулӣ суюрғол меномиданд. Ҳам иқтаъ ва ҳам суюрғол мумкин буд хурд ё калон бошад. Дар вақтҳои аввал иқтаъро бештар саркардаҳои ҳарбӣ соҳиб гардида, сарбозони қаторӣ бошанд, ба ивази хизмат мол ё пул мегирифтанд. Аммо дар аҳди Ғазанхон ноҳияҳои тамом ба тариқи иқтаъ ба сарбозони муғул тахсис дода шуданд. Ин нави иқтаъ аз қисматҳои хурди мутааллиқ ба шахсони ҷудогона иборат набуд, балки масоҳати қалонеро ташкил мекард, ки ба як воҳиди қўшун дода мешуд. Амири ҳазорӣ ин замини иқтаъро байни амирони садӣ ва амирони садӣ дар навбати худ байни амирони даҳӣ тақсим мекарданд. Иқтаъ на фақат ҳаққи ба замин ва тамоми даромадҳои он, ба об ва одамони сокини он маҳал доштаи соҳиби худро маҳфуз менамуд, балки ҳамчун мулки меросӣ ҳисоб ёфта, ба иқтаъдор имкони бо тамоми салоҳият аз тобеони худ хироч ситониданро ҳам меод.

Суюрғол ифодаи равшантар ва шакли қомилтари ҳукмронии феодалӣ ғосиб (турк ё муғул) нисбат ба зироаткорони муқимӣ ҳисоб мешуд, ки дар худ маънии варосат ва масунияти пурраи андозу молиёт ва судиву идоравиро низ нухуфта буд. Ба суюрғолҳои қалон мулкҳои фароғирандаи, ҳам воҳаҳои обо-ди зироатӣ ва ҳам даштҳои ҳомун дохил мешуданд.

Масъалаи подошҳои феодалӣ дар Осиёи Миёна ҳанӯз бар асоси матери-алҳои конкретӣ таърихӣ мавриди тадқиқи ҳамаҷониба қарор нагирифтааст. Танҳо ҳамин як ҷиз маълум аст, ки Хучанд барои ҷалоириҳо, ноҳияи Қашқадарё барои барлосҳо, ноҳияи ҷануби Тоҷикистон барои қавучинҳо мулкҳои ба тариқи подош соҳибшуда, иқтаъ ё суюрғолҳои онҳо ба шумор ме-рафтанд.²⁸

²⁸Ба ин муносибат ибораи «амирони туманҳо», ки дар вақфномаи соли 1326 зикр шудааст, бори дигар ба хотир мерасад. Оё ин туманҳо фақат воҳидҳои маъмурӣ ва соғибонашон

Категорияҳои деҳқонон. Масъалаи сохти крепостной. Ғуломӣ

Деҳқонон дар замони муғулҳо, мисли пештара ва давраҳои баъдина, гуногунтаркиб буданд. Ғуруҳе аз онҳо дорои имтиёз ва моликияти хусусӣ буда, ба давлат назар ба дигарон камтар андоз мебардохтанд (зоҳиран, ин ҳамон қисмати асосии аҳолист, ки дар натиҷаи хонахароб ва нобудшавӣ микдоран хеле кам монда буд). Микдори хеле зиёди деҳқонон заминро иҷора мегирифтанд, ё худ ҳамчун барзгари кироя дар замини дорои кор мекарданд. Ин қабил деҳқонон дар вақфномаи соли 1326 бо номи музореъ ёд шудаанд. Аз рӯи маълумоти ҳамин вақфнома, деҳқонони иҷоранишини заминҳои зироати вақф сеяки ҳосилро меоданд. Аммо махсус таъкид шуда буд, ки замини вақф аз ду сол зиёдтар ба иҷора дода намешавад.

Мадрақҳои ғайримустақими давраҳои баъдтар водор мекунанд чунин тасаввур намоем, ки истилои муғул бақияҳои обшинагӣ – категорияҳои деҳқононро, ки аз насл ба насл дар як деҳа зиндагонӣ карда, соҳиби ҳуқуқи «иҷораи доимӣ» ва баъзе дигар ҳуқуқи вазиғаҳои умумӣ ва ба ҳам алоқамандкунанда буданд, аз байн набуздааст.

Дар асрҳои XV–XVI чунин бозмондаҳои «обшинаи деҳқонон» дар категорияҳои гуногуни замин: замини давлат, замини милк ва замини вақф дида мешуданд. Аммо ҷиғунагии ин ҳолат дар асрҳои XIII–XIV маълум нест.

Дар вақфномаи соли 1326 боз як категорияи деҳқонон ёд шудааст, ки онро қадевар меномиданд. Қадеварҳо асосан ба парвариши боғоти милк машғулӣ доштанд. Вале аз ин санад равшан нест, ки аҳволи онҳо аз аҳволи деҳқонони иҷоранишин чӣ тафовуте дорад ва муносибати онҳо бо соҳибони замин чӣ гуна аст. Зимнан, хидмати боғоти милкро на фақат қадеварҳо, балки боғбонҳо низ бачо меоварданд. Инро ҳам бояд қайд кард, ки бар тибқи санади мазкур, кишукори заминҳои вақфро ғуломон ҳам, ки аз тарафи вақфдихандагон озод карда, ба замин нишонда шуда буданд, анҷом меоданд.

Онҳо ҳақ надоштанд, ки замини вақфро тарк кунанд, дигар аз ҳар ҷиҳат бо деҳқонони иҷоранишин яқсон буданд, зеро онҳо низ дар ҳамон шароити пардохти сеяк ҳиссаи ҳосилро додан хизмат мекарданд.

Ба замин вобаста шудани ғуломон ханӯз барои сухан рондан аз усули крепостной дар Осиёи Миёна асосе намедихад. Дар Эрони замони муғулҳо деҳқононро ба замин побанд намуда, аз ҷое ба ҷои дигар кӯчиданро манъ мекарданд ва аз миёнаҳои асри XIII сар карда, деҳқонони кӯчидаро ба ҷойҳои пештараи худ бозмегардонидагӣ шуданд. Ярилиқ Ғазанхон аз таърихи соли 1303 инро фақат тасдиқ намуд. Хеле муҳим аст, ки ин на фақат ба деҳқонони иҷоранишини заминҳои иқтаъ, балки ба деҳқонони дар заминҳои милк нишаста низ тааллуқ дошт. И.П.Петрушевский чунин мешуморад, ки ин ҳолат ба тамоми деҳқонони дар ҳар гуна замин нишаста дахл менамуд. Сабабҳои асосии ба заминҳо нишонда мондани деҳқонон ин буд: агар пештар барои нуфуси сершумор замини қорам намерасида бошад, пас аз қатли ғорати истилокорони муғул микдори аҳоли ва замини зироат хеле кам шуд ва бар зами ин, дар натиҷаи истисмори бераҳмонаи хусусан ашрофи ҳарбии феодали деҳқонон ба ҳар тараф фирор намуда, аксари заминҳо нокишта монд. Ин буд, ки хонҳои муғул аз рӯи манфиати давлат ва феодалон, ки нигоҳ доштани деҳқононро ҳамчун адоқунандаи андозу хироч, яъне манбаи даромад тақозо мекард, сиё-

ёнокими онҳо буданд? Ё худ, чунон ки дар баъзе вилоятҳои давлати Њалоқуиёи мушъида мешуд, амирони туманҳои соғибони қалонтарин мулкҳои подош (иқтаъ ё сурғол) ғисоб меёфтанд?

сати ба замин баста мондани деҳқононро қорӣ намуданд. Ин сиёсат боз аз он сабаб ҳам пеш гирифта шуд, ки вай ба нуктаҳои асосии Ясои чингизӣ, ки ба пешвоёни худ қомилан мутеъ будани мардуми бодиянишин ва қатъан мумкин набудани ҳаракати худсаронаи онҳоро талқин мекард, мутобикат дошт.²⁹

Шароити Осиёи Миёна низ ба ҳамин минвол буд. Дар ин ҷо ҳам миқдори аҳоли ва замини зироат кам шуда, хоҷагии деҳқонон хароб ва зулму истисмор афзунтар мегардид. Дар ҳамон навоҳии Осиёи Миёна (аз қабилҳои Туркманистони ҷанубӣ), ки ба ҳайъати давлати Ҳулокуиҳо дохил мешуданд, мисли дигар вилоятҳои ин давлат ҳодисаи ба замин побанд карда мондани деҳқонон ба таомул даромада буд. Аммо мадракҳои аниқе, ки ба мавҷудияти усули қрепостной дар давлати қағатой, дар хиттаи Мовароуннаҳр ва вилоятҳои дар қисмати шарқӣ воқеъгардида далолат мекарда бошанд, дар дасти мо нест.

Бинобар ин ҳоло вақти ҳалли ин масъала нарасидааст. Дар ин маврид баъзе хусусиятҳои аз Эрон фарқкунандаи ташкили идораи Мовароуннаҳрро низ бояд ба эътибор гирифт. Чунон ки борҳо хотирнишон гардид, ҳуди муғулҳо дар асри XIII ба қори идораи мамлакат даҳлат намекарданд ва ҳудудон қитъаи замин ва иқтаъ надоштанд. Даромади мамлакатро ба воситаи ҳокимони тоҷир (Маҳмуди Ялавоч, Масъудбек ва писарони ӯ) қамъ мекарданд ва ин даромад барои ҳамаи он муғулоне, ки ин қисмати Осиёи Миёна ба онҳо тааллуқ дошт, умумӣ буд. Ин аст, ки он вақт дар назди хонзодаҳо ва аъён ашрофи муғул масъалаи чи тавр ва аз қи рӯёнидани оидоти замин, дар ҷои худ будан ё фирор қардани деҳқонон ҳеҷ аҳамияте надошт. Албатта, дар асри XIV ин ҳолат дигар шуд. Вале дар ин маврид ишораи вақфномаи соли 1326-ро дар қораи ин, қи заминро, дар сурати ободу шодоб буданаш ҳам, ба деҳқонон аз ду сол бештар ба иҷора дода нашавад, набояд аз назар соқит қард.

Алалаҳусус, ин ҷо суҳан аз воҳаи Бухоро меравад, қи дар солҳои 1273 ва 1276 тамоман хароб шуда, то соли 1326 ҳам дар қар сари қадам қӯшқҳои вайрон ва боғоти ба харобазор табдилёфтaro дучор меоманд.

Аҳволи пешаварон

Сиёсати ба қайди асорат даровардани аҳоли, қи муғулҳо қорӣ мекарданд, махсусан дар муносибати онҳо бо пешаварон возеҳу равшан зоҳир мегардад. Дар ин қобат шаҳодати яке аз маъхазҳо хеле қолиб аст. Тақрибан соли 1262 қосиди Қубилойхон дар Бухоро пас аз ҳисобу бароварди дубора тақсмоти зеринро муқаррар намуд: аз 16 ҳазор бухориён 5 ҳазор қас ба Боту (яъне Қучиён) ва 3 ҳазор қас ба Сиюрқӯктенибегӣ (қодари Ҳулоқухон, Манқухон ва Қубилойхон) тааллуқ дошта, қисмати боқимондаи онҳо дар ихтиёри қоон, яъне сардори муғулҳо буданд, қи ӯ бо онҳо ҳамчун моли шахсии худ муносибат мекард. Дар соли 1263 Ҳулоқухон, қи бо Қучиён қанг мекард, ба беруни шаҳр бароварда, сар буридани 5 ҳазор аҳолии ба ин қонадон тааллуқдоштаи Бухороро фармуд ва дар ин қангом на андешаи молумулқ ва на раҳме нисбат ба зану қӯдақони онҳо дар дили ӯ пайдо нашуд. Муҳаққикон дуруст таҳмин меқунанд, қи инҳо пешавароне буданд, қи ба ихтиёри қонҳои муғул дода шуда, шахсан ба онҳо итоат мекарданд ва ҳизмати онҳоро ба ҷо меоварданд.³⁰

Плано Карпини ду гурӯҳ пешаваронро ёд меқнад: «Дар мулки саратси-онҳо ва дигарон, қи дар ин миён онҳо (муғулҳо.—Б. Ғ.) гӯё қи ҳоқиманд, ҳамаи беҳтарин пешаваронро соҳиби қарда, ба тамоми қорҳои худ истифода меба-

²⁹Петрушевский И. П., 1960, с. 327–337.

³⁰Петрушевский И. П., 1949, с. 103, 114–115.

ранд... ба ҳар яке ҳар рӯз нони баркаш ва ҳафтае се бор поре гӯшт медиҳанд. Инро ҳам ба он пешавароне раво мебинанд, ки дар шаҳр иқомат доранд»³¹. Аз ин гуфтаҳо чунин бармеояд, ки як гурӯҳ пешаварони шаҳр ҳаёти ғуломона ба сар мебардаанд, маҳсулоти бавучудовардаи онҳоро дигарон соҳиб шуда, ба ивазаш ҳар рӯз ба онҳо ҳуроки бадаста медодаанд; гурӯҳи дигари пешаварони шаҳр, ки озод ё ғулом буданашон маълум нест, бо ихтиёри худ кор карда, аз оидоти касбашон андоз мепардохтаанд.

Рашиддадин ҳам хангоми ном бурдани тадбироти бевосита ба Осиёи Миёна дахлдоштаи Мангукоон, зоҳиран, дар, бораи хамин гурӯҳи пешаварон суҳан рондааст: «...Мангукоон фармуд, ки мардуми авом аз (қабилӣ) тоҷирон, дуқондорон ва қосибон ба дастёрони худ лутфу марҳамат намоянд ва ба (онон) аз неъматӣ худ бахшоянд, то ҳар яке маблағи лозимаро аз ин муомила ба қадри дарёфти худ бипардозанд».³²

Ахволи пешаварони Осиёи Миёна ба як минвол набуд ва дар зарфи ду аср ҳамеша тағйир ёфта меистод. Аз манбаъҳои хаттӣ маълум мегардад, ки бисёр пешаварон ба вазъияти ғуломӣ дучор карда шудаанд. Дар овони истилои Осиёи Миёна муғулҳо умуман як қисми пешаваронро ба Муғулистон ронда бурдаанд. Баъдтар дар шаҳрҳои Эрон ва Осиёи Миёна қорхонаҳои ҳунармандӣ ба вучуд омаданд, ки ба табақаи ҳокими муғулҳо тааллуқ дошта, дар онҳо пешаварон мисли ғулом кор мекарданд. Дар баробари ин пешаварони мамлук ҳам ба мисли гурӯҳи дар боло зикршудаи Бухоро вучуд доштанд, ки ба ихтиёри худ кор карда, дар айни замон, ба хонҳои муғул вобаста гардида буданд ва аз касбу тиҷорати худ ба онҳо андоз медоданд. Гурӯҳи нисбатан озоди пешаварон ва тоҷироне низ мавҷуд буданд, ки ба ҳазинаи ҳукумати марказӣ андоз (тамға) мепардохтанд. Зоҳиран, миқдори ин гуна пешаварон торафт меафзуд. Бояд қайд кард, ки андозро аз онҳо маъмурони девон ва ё иҷорадорон ҳам мекарданд.

Албатта, чунин гумон кардан, ки муғулҳо пешаваронро асир карда ва ба ғуломиву бардагӣ дучор намуда, гӯё боиси тамоман аз байн рафтани ташкилоти пешаварӣ низ гардида бошанд, ҳеҷ як асосе надорад. Баробари таҷдиди сохтмони шаҳрҳои харобшуда ва эҳёи истехсолоти молӣ мебоист, инчунин қоргоҳу устохонаҳои ҳунармандӣ ҳам дубора барқарор гардида, рӯ ба тараққӣ мениҳод.

Яке аз ҳодисаҳои нангини ҳукмфармоии истилокорони муғул афзоиши ҷанбаи ғуломдорист. Муғулҳо на фақат пешаваронро, балки тамоми аҳолии маҳалҳои ғасбкардаи худро ба ғулом табдил медоданд ва онҳоро дар хочагӣ, аз ҷумла, дар зироат ба таври васеъ кор мефармуданд. Дар бозори ғулом одамони ҳар қавму миллатро мефурӯхтанд. Чун меҳнати ғуломи нисбат ба тараққиёти истехсолот бепарво мувофиқи чашмдошт манфиат набахшид, ҷи навъе ки вақфномаи соли 1326 нишон медиҳад, таҷрибаи озод кардани ғуломон ва ба шахси вобаста табдил додани онҳо ба кор бурда шуд.

Зиддияти асосӣ на ин ки дар миёни ашрофи феодалӣ ва аъёни бодиянишин, балки дар байни табақаи болои феодалон, инчунин рӯхониён, бозургонон ва судхӯрон, аз як тараф, деҳқонон ва бенавоёнӣ шаҳр, аз тарафи дигар, ба амал меомад. Таъсири фишоровари рӯхониёнӣ ислом ба оммаи забун ва ақибмонда, хусусан роли гичкунандаи сӯфияи дарवेशӣ ва шайхони сершумори он инкишофи шаклҳои бевоситаи муборизаи оммаи истисморшавандаи

³¹Плано Карпини, 1911, с. 36.

³²Рашиддадин, II, 1960, с. 141.

точикро бар зидди асоратгарони маҳаллӣ (тамоман пешгирӣ карда натавони-ста бошанд ҳам) бо ҳар васила бозмедоштанд.

3. МАДАНИЯТИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ЗАМОНИ МУҒУЛҲО

Меъморӣ. Касбҳои амалӣ. Санъат

Вусъати фаъолияти бинокорӣ, ки дар миёнаҳои асри XIII ва алалхусус, асри XIV ба вукӯъ пайваст, ба ҳолати муқаррарӣ даромадан ва, сипас, нисбатан боло рафтани ҳаёти шаҳр ва умуман хоҷагии мамлакатро инъикос менамояд. Пули сохтмонро феодалони динӣ ва ашрофӣ, ҳатто намояндагони ҷудогонаи табақаи ҳукмрони муғулҳо мепардохтанд. Аммо бинокорон устоҳои маҳаллӣ буданд. Бинобар ин дар санъати меъмории ин давра анъанаҳои маҳаллӣ, ҳамчун таҷассуми комёбиҳои меъморони Осии Миёна ва устоҳои гуногуни санъати амалӣ тараққиёти минбаъда ва мантиқии худро пайдо намуд.³³

Аз ин давра микдори хеле зиёди осори меъморӣ боқӣ мондааст, ки аксаран аз макбара иборат аст. Вале аз ин чунин барнамеояд, ки сохтмони асрҳои XIII–XIV фақат ба ҳамин навъи биноҳои мӯхташам маҳдуд гардидааст. Аз манбаҳои ҳатти маълум мешавад, ки мадраса ва кӯшкҳо низ бинои меъфтаанд. Дар миёнаи асри XIII ду мадрасаи калон дар Бухоро сохта шуд, подшоҳи муғул Кабакхон дар наздикии Насаф кӯшк (қаршӣ) бино кард. Дар Кӯҳна-Урганч (Хоразм) манораи бошукӯҳе (ҳозир қариб 62 м баландӣ дорад) маҳфуз мондааст, дигар ҳамин хел манора дар ибтидои асри XX фуру рехт. Ин ду манора қисми таркибии масҷиде буданд.

Қадимтарин иморати маҳфузмондаи ин давра макбараи Сайфиддини Бохарзӣ мебошад. Сайфиддини Бохарзӣ аз шайхони хеле машҳур ва бонуфуз буда, ҳатто дар назди муғулҳо эътибори калон дошт.

Ӯ дар соли 1258 вафот кард. Авлоди вай бар сари мадфанаши макбара ва хонақоҳ андохтанд. Соли 1333 ин хонақоҳро Ибни Батута зиёрат карда, онро ҳамчун «маъвои хеле бузург» тавсиф намуд. Макбараи то замони мо расидаи шайх, ки дар наздикии Бухоро воқеъ гардидааст, хонақоҳ надорад. Вай дар асри XIV умуман таҷдид ёфта, дар паҳлуи иморати қадимаи ҳуди макбара баъдтар зиёратхонае ҳам сохта шудааст. Қисми аз ҳама охир таъмирофтаи макбара сардари пештоқдори вай аст. Ин ёдгории қадима ба таври оддӣ сохта шуда, дар айни замон хеле мӯхташам мебошад. Гунбади хурдтари ҳуди макбара, гунбади калони зиёратхона ва сардари баланди дорои ду манораҷаи пурнақшу нигор таассуроти бинандаро ба пойдорӣ ва ҳашамати ин бино афзунтар мегардонанд.

Макбараҳои қаблазтемурии асри XIV хеле бисёранд. Чанд макбара дар маҷмӯи Шохизинда (зиёратхонаи назди макбараи Қуссам ибни Аббос, макбараи соли 1360, макбараи Хоча Аҳмад ва ғ.), макбараи Буёнқулихон дар Бухоро, макбараҳои Начмиддин ва Турабекхоним дар Кӯҳна-Урганч, макбараи Муҳаммад Башоро дар Панҷакент, макбараи ҳоло харобгардидаи Тубохон дар Ленинобод ва ғайра аз ҳамин қабиланд. Аксари макбараҳо аз ҷиҳати тарҳи меъморӣ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: гурӯҳи нисбатан сершумори онҳо,

³³Доир ба санъати меъморӣ ниг.: Бачинский Н. М., 1939; Беленицкий. А. М., 1950; Бретаницкий Л. С., 1958; Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1965; 1961; Шишкин В. А., 1966 ва ғайра.

мақбараи якхонагии гунбаддор буда, гурӯҳи дигар, мақбарахоеанд, ки мисли мақбараи Сайфиддини Бохарзӣ ду гунбад дошта, аз марқад ва зиёратхона иборатанд. Дар ин давра баъзе тархҳои нави сохтмони мақбара ба вучуд меоянд, ки бар боми гунбадшакл асос ёфта, бештар бино кардани мақбараҳои дугунбада ва, ҳатто сегунбада дар назар дошта шудааст.

Ороишоти меъмории ин давра хеле муҷаллал ва гуногунранг буда, аз тараққиёти минбаъдаи касбҳои амалӣ шаҳодат медиҳад. Дар нақшу нигори биноҳо гулкорӣҳои рӯи гил ва мино ба таври васеъ истифода бурда мешуд. Баъзан нақшҳои барҷастаи бар тахтаҳои гили пухта кандашударо бо луоби кабуд ё осмониранг андуда, дар мавридҳои дигар фақат катиба ва ё тасвири асосиро сир медоданд ва нақшҳои фаръии даруниро ба ранги гилтахтаҳои кандакоришуда мегузостанд.

Дар ороиши биноҳо сафоли сирдори нақшин ба таври хеле фаровон ба кор бурда мешуд. Гоҳо зери мино ё рӯи миноро бо суратҳои заррин ё рангин зинат медоданд. Деворҳо бо хиштҳои сирдода, ки дар фосилаҳои баробар ба шакли амудӣ чида мешуданд, содда, вале нафис ороиш меёфтанд. Рӯи ғачкоришудаи деворҳо гоҳо бо нақшбандии бисёр зебо пӯшида мешуд. Усули қадимаи ороиши бино тамоман аз байн нарафта буд. Чунончи, кандакориҳои (беминоӣ) асрҳои XI–XII дар амали меъморӣ асри XIV низ ба назар мерасанд.

Дар нақшҳои рӯи гилтахта, сафоли сирдор ва нақшу нигори деворӣ диққати касро беш аз ҳама зебӣ ва гуногунии мураккабтарин тасвиrotи наботӣ ва ҷандасӣ ба худ ҷалб менамоянд. Хунари ихтироъкоронаи мусаввирон, ки ин ҳама намунаҳои олиро барои устоҳои сафолгар ва ё нақшбандҳо таҳия кардаанд, ниҳоят ҳайратангезанд.

Махсусан катибаҳои бо хатҳои гуногун сабтгардидаи ёдгориҳои бошукӯҳи меъмориро, ки аз маҳфуз мондани хунари хаттотӣ ба дараҷаи баланди пешинаи худ шаҳодат медиҳанд, бояд зикр намуд. Қайд кардан лозим аст, ки хунари хаттотӣ ва наққошӣ осори бисёр зебои худро на фақат дар соҳаи меъморӣ, балки дар дигар ёдгориҳои санъати дастии мардуми он замон низ боқӣ гузаштаанд.

Аз ин лиҳоз ду кӯзаи гилӣ, ки танhai нокшакли онҳо бо хатҳои нақшу нигори хеле хуби қолабӣ зинат ёфтааст, бисёр ҷолиб мебошад. Дар яке аз ин хатҳо навиштаҷоте ҳаст, ки дар он ном ва сана сабт гардидааст: «Амали усто Абдурахмон; соли ҳафтсаду бисту як» (соли 1321 милодӣ). Хати катиба, ки хеле зебост, дар ҳар ду кӯза як хел аст, аммо нақшу нигори онҳо аз ҳам фарқ мекунад.

Баъзе намунаҳои сафололоти сирдор, ки аз Хоразм ва Туркменистони ҷанубӣ ёфт шудаанд, дорои аҳамияти калони бадеӣ мебошанд³⁴. Аз нақшу нигори маъбадҳои буддоии Марв фикраҳои зиёде бо тасвири харгӯш, аждаҳо ва ғ. маҳфуз мондаанд.³⁵

Илму адаби тоҷик дар асри XIII – миёнаҳои асри XIV

Аз тарафи ўрдуҳои Чингизхон истило шудани Осиёи Миёна ба тараққиёти фан ва адабиёт зарбаи калоне расонид. Дар асри XIII ва авоили асри XIV адабиёт махсусан дар Осиёи Сағир, ҷануби Эрон ва Ҳиндустон, яъне дар он маҳалҳое, ки дар тахти тасарруфи муғулҳо қарор нагирифта буданд, раванк

³⁴Вактурская Н. Н., 1959; Массон М. Е., 1949; Литвинский Б. А., 1953 в; Атагарриев Е. А., 1967.

³⁵Путаченкова Г. А., 1954.

меёбад. Фақат дар охири асри XIV ва ибтидои асри XV марказҳои адаби азнав ба Мовароуннаҳр ва Хуросон мекуҷанд.

Дар асри XIII бузургтарин симоҳои назми форс-тоҷик Ҷалолиддини Румӣ, Саъдии Шерозӣ ва Амир Хусрави Дехлавӣ ба майдон меоянд.

Ҷалолиддини Румӣ (1207-1272) аслан аз қадимтарин маркази тамаддунии халқи тоҷик шаҳри Балх мебошад. Ӯ қабл аз тааррузи муғул, дар синни 14-солагӣ бо падари худ аз ватан ҳичрат намуда, ба Нишопур, Бағдод, Ҳичоз, Сурия ва Осиёи Сағир рафт ва дар Қуния (Осиёи Сағир) иқомат ихтиёр кард. Вай аввал бо роҳбарии падари худ дар Қуния, сипас, дар Ҳалаб ва Димишқ таҳсил намуда, маълумоти нисбат ба он замон мукаммале ба даст овард ва чанд гоҳ ба дарсгӯӣ машғул шуд. Вале дар соли 1224 ӯ бо таъсири мулоқоти яке аз дарвешон дарсдиҳӣ ва роҳбарии қорҳои тариқати суфӣро ба халифатгони худ вогузор карда, худ ғушанишин гардид.

Ҷалолиддини Румӣ аз бузургтарин олимони ва шоирони мутасаввиף аст. Асарҳои хеле машҳури ӯ яке девони ғазалиёт ва дигаре «Маснавии маънавӣ» мебошад, ки аз шаш қузъ – 26 ҳазор байт иборат буда, асосҳои фалсафаи тасаввуфиро дар бар гирифтааст. Вай бо ин асари худ нави маснавии ирфониро то ба охирин дараҷаи тараққиёти он пеш бурд. Эҷодиёти Румӣ хусусан аз он ҷиҳат қолиби таваҷҷӯҳ аст, ки шоир ба мақсади умумфаҳм гардидани асарҳои худ услуби соддаро ба қор бурда, шаклҳои назми халқии тоҷикро, ҷунончи, дар ғазал сурудҳои лирикӣ ва дар маснавӣ тамсилро истифода менамояд.³⁶

Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ (тақрибан 1219-1292) дар Шероз ба таҳсили илм шурӯъ намуда, пас аз он ба Бағдод рафт ва дар мадрасаи «Низомия» давраи таҳсили худро ба охир расонид. Аз як тараф, шавқӣ ҷаҳонгардӣ ва, аз тарафи дигар, нооромӣ, ки ҳангоми ҳуҷуми урдуи муғул дар ватани Саъдӣ рӯй дода буданд, ӯро ба мусофирати дуру дарози кишварҳои гуногуни Шарқ водор намуданд. Саъдӣ дар овони ин мусофиратҳо, ки 30-40 сол давом карданд, Ҳичоз, Бағдод ва Африқои шимолиро саёҳат намуд.

Ӯ дар соли 1256 ба Шероз баргашта, ба ҷамъ кардан ва тартиб додани асарҳои худ машғул гардид.

Эҷодиёти Саъдӣ ба таъсири назми қадимаи тоҷик ташаккул ёфта, бо он узван марбут гардидааст. Бинобар ин бо вучуди он ки Саъдӣ шоири Шероз буда, берун аз хиттаи Осиёи Миёна офаринандагӣ кардааст, вай инчунин ба таърихи назми тоҷик дохил мешавад.

Саъдӣ ғайр аз «Ғулистон» ва «Бӯстон» бисёр шеър ҳам навиштааст, аз ҷумла, чанд силсилаи ғазалиёт ба қалами ӯ тааллуқ дорад, ки ба ин васила шоир дар таърихи инкишофи ин нави назми классикии форсу тоҷик мақоми шоистае ишғол намудааст. Саъдӣ, дар баробари офаридани намунаҳои мукаммали нави ғазал, дар насри бадеӣ ҳам устодии худро нишон дод. Аз тарафи дигар вай усули панду насихатро дар адабиёт бештар қорӣ кард ва нави асарҳои таълимиро хеле такмил намуд. Шоир дар асарҳои пандомезаш ақидаҳои инсониятпарваронаи худро акс кунонида, ғояҳои ватандӯстиро таълиф кардааст.

Саъдӣ зулму тааддӣ ва ситамкорӣҳои давлатдоронро маҳкум намуда, ҳокимонро даъват мекард, ки ба мардуми оддӣ бо ҷашми эҳтиром ва қадриносии назар кунанд. Ӯ ба кам қаноат қарданро талқин менамуд ва молпарастиву таҷаммулхоҳиро маънават мекард. Дар айни замон эҷодиёти ин шоири бузург аз маҳдудиятҳои таърихӣ ва синфӣ холи нест. Ҷунончи, ӯ зарурати дар

³⁶Одилов Н., 1964.

пеши зӯрмандон сари итоат фуруд оварданро қайд намуда, як навъи ба худ хоси мароми ба муқобили бадӣ сар набардоштанро таблиғ ва талқин мекунад.

Амир Хусрави Деҳлавӣ (1253-1325) дар яке аз шахрҳои шимоли Ҳиндустон таваллуд ёфтааст. Падари ӯ аслан аз шаҳри Кеш буда, дар вақти ҳуҷуми муғул аз Мовароуннаҳр ба Ҳиндустон фирор намудааст. Амир Хусрав пас аз хатми таҳсил шаҳри Деҳлиро иқоматгоҳи худ қарор дод ва дар дарбори султон машғули фаъолияти эҷодӣ гардид.

Ӯ илова бар девони ашъоре, ки аз панҷ қисмат иборат аст, ба равияи фарзанди заковатманди халқи Озарбойҷон Низомӣ «Хамса» навишт. Амир Хусрав дар ин асари худ, агарчанде мавзӯи қадимаро нигоҳ дошт, лекин дар ушлуби дoston ва тавсифи қаҳрамонҳо дигаргунӣ овард. Ӯ нисбат ба дигар шоирон дар бобати гирифтани мавзӯҳои маҳаллӣ зиёдагунӣ часорат намуд. Аз асарҳои достонии ӯ «Қирон-ус-саъдайн» (дар бораи мулоқоти Саъд бо падари худ Бугроҳон), «Мифтоҳ-ул-футӯҳ» (қалиди фатҳҳо) ва «Нӯҳ сипеҳр» дар мавзӯҳои маҳаллӣ навишта шудаанд. Ин тарика асарҳои шоир илова бар қимати адабӣ дорон аҳамияти бузурги таърихӣ ҳам мебошанд.

Достони ишқӣ-афсонавии ӯ «Хизрхон ва Дувалронӣ», ки дар бораи шахзодаи ҳиндӣ ва маъшуқаи вай ҳикоят мекунад, хеле қобили таваҷҷӯҳ аст. Амир Хусрав бо забони маҳаллии рехта, ки баъдҳо асоси забони урдуро фароҳам овард, низ асар эҷод кардааст. Ӯ ба омӯзиш ва таҳқиқи фанҳои гуногун, илми шеър ва мусиқӣ ҳам машғул мешуд.

Нахустин маҷмӯаи ба мо расидаи назми тоҷик тазкираи «Лубоб-ул-албоб» мебошад, ки дар солҳои 1221-1222 таълиф ёфтааст. Муаллифи он Муҳаммад Авфӣ аслан аз Марв буда, дар Бухоро тарбият гирифта ва дар ҳамин ҷо таҳсил намудааст. Ӯ дар вақти ҳуҷуми муғулҳо ба Ҳиндустон фирор намуда, дар он ҷо ғайр аз тазкираи номбаршуда асари мансуре бо унвони «Чавоме-ул-ҳикоят ва лавоме-ур-ривоёт» навишт, ки аз ҳикоятҳои ширин ва афсонаву қиссаҳои аҷиб фароҳам омадааст.

Дигар аз донишмандони илму адаб, ки дар дарбори Муҳаммади Хоразмшоҳ хидмат мекарданд, Муҳаммад ибни Қайси Розӣ мебошад. Вай низ ҳангоми тааррузи истилокорони муғул тарки ватан намуда, дар ноҳияи ҷанубии Эрони кунунӣ паноҳ бурд ва дар ин ҷо дар соли 1223 «Ал-мӯъҷам фи маойири ашъор-ул-Аҷам» ном асаре доир ба арӯз ва қофия таълиф кард, ки дар он роҷеъ ба шоирони гузашта ва муосири муаллиф маълумоти пурбаҳо дода, аз ашъори онон намунаҳо оварда шудаанд.

Дар асри XIII таърихнависӣ хеле ривож гирифт. Аз муҳимтарин асарҳои ин соҳа «Табақоти Носирӣ»-ро метавон ном бурд, ки дар соли 1260 аз тарафи Абӯумар Минҳочиддини Ҷузҷонӣ ном шахсе аз аҳли Ғур таълиф ёфтааст.

Ин асар ғайр аз таърихи подшоҳони Ҳинд баъзе воқеаҳои давраи салтанати Ғазнавиён, ҳукмронии муғулҳо ва махсусан табaddулоти муборизаи зидди исмоилияро муфассал баён мекунад ва донр ба таърихи давраи асри миёнаи Ғур бехтарин сарчашмае ба шумои меравад.

Аз асарҳои таърихии он замон, ки дар бобати таҳқиқ ва омӯзиши давраи муғулҳо қимати бузурге доранд, алалхусус, асари дар Эрон навиштаи Алоуддин Атомалики Ҷувайнӣ (ваф. 1283) «Таърихи Ҷаҳонқушо» ва асари Фазлуллоҳ Рашидаддин (дар соли 1318 қушта шудааст) «Ҷомеъ-ут-таворих»-ро ном бурдан мумкин аст. Ин асари охиринро В.В.Бартолд нахустин иқдоми ҷиддӣ дар бобати офаридани «Таърихи умумиҷаҳонӣ»-и асри миёна мешуморад.

ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР ДАВЛАТИ ТЕМУР ВА ТЕМУРИЁН

1. ТАЪРИХИ СИЁСӢ. ҶУНБИШҲОИ ХАЛҚӢ

Темур ва аввалин қадамҳои ӯ дар роҳи ба даст овардани ҳокимият

Хонҳои муғул батадрич дини исломро қабул карда, ба атрофи худ намо-яндагони уламо ва тоҷиронро ҷамъ намуда, сиёсати марказият додани ҳоки-мияти ҳомиро пеш гирифтанд. Чунин рафтори онҳо норизогии пешвоёни қабилаҳои муғул ва туркро ба вуҷуд меовард. Ин буд, ки дар нимаи аввали қарни XIV дар улуси Чағатой, яъне Мовароуннаҳр муборизаи байни хонҳо ва аъёни қабилаҳои аксар турк ва туркшуда ниҳоятдараҷа шиддат гирифт. Дар натиҷаи ин мубориза пешвоёни қабила хеле нуфуз пайдо намуда, вале ҳоки-мияти хонӣ бисёр заиф гардид.

Дар нимаи асри XIV дар саҳнаи сиёсати Мовароуннаҳр писари беки қабилаи барлос - Темур зухур менамояд. Темур аввалҳо «дар хидмати хонҳои гуногун ҳамчун сардори кондотйерҳо сар мебардорад»¹ ва, сипас, ташкилку-нандаи давлати бузурге мегардад.

Темур соли 1336 дар деҳаи Хоҷаилғор, ки дар қарибии шаҳри Кеш воқеъ гардидааст, таваллуд ёфт. Ин деҳа дар масофаи 13 км аз Шаҳрисабз ҳоло ҳам вуҷуд дорад. Падари ӯ - Тарағай аз аъёни қабилаи барлос буд. Барлосҳо ханӯз дар аввалҳои асри XIV дар водии Қашқадарё маскан намуда, дар баробари ба сар бурдани ҳаёти бодиянишинӣ ба зиндагонии муқимӣ мегузаштанд ва ҳам-чун дигар муғулҳои сокини Мовароуннаҳр забон ва урфу одати аслии худро гум карда, бо туркҳои ин сарзамин омезиш ёфта буданд.

Темур аз соли 1360 сар карда, муддати даҳ сол гоҳ ба тарафи як феодали ҳукмрон ва гоҳ ба тарафи ҳокими дигар гузашта, мечангид ва дар айни замон барлосҳоро ба атрофи худ муттаҳид менамуд.

Дар соли 1361 хони Муғулистон - Туғлуқ Темур Самарқанд ва шаҳри Кешро ишғол кард. Темур дар ин вақт ба тарафи истилокорон гузашта, хид-мати Туғлуқ Темурро қабул намуд ва бо кӯмаки ӯ ҳокими Кеш гардид. Аммо Темур дар хидмати хони Муғулистон бисёр давом накард. Вай бо ҳокими Балх амир Ҳусайн, ки бо Туғлуқ Темур муносибати душманона дошт, созиш карда, ба ҳомии аввалаи худ хиёнат намуд.

Амир Ҳусайн ва Темур ба муқобили Туғлуқ Темур сар бардоштанд, вале дар ҷанг шикаст хӯрда, маҷбур гардиданд, ки Осиёи Миёнаро гузошта, ба Систон гурезанд. Темур дар Систон хангоми яке аз мочароҳои ҳарбии худ аз даст ва пой росташ захмдор гардида, то охири умр ланг шуд. Баъд аз ин вайро бо унвони «Темурӣ Ланг» низ ёд карданд.

¹«Архиви Маркс ва Энгельс», ҷилди VI, с. 184. (Кондотйер – аскари кироҷро гӯянд, ки ба-роӣ ӯро як кори серпул ба ӯон бохтан ӯзоир аст.)

Дар соли 1364 амир Ҳусайн ва Темур муваффақ шуданд, ки Мовароуннахрро аз тахти тасарруфи хони Муғулистон берун оварда, ҳукмронии худро дар он ҷо барқарор намоянд. Халқ ҳар ду амирро, хусусан Ҳусайнро, ки ба золимӣ ном бароварда буд, бад медид. Ҳусайн ҳангоми шунидани арзу хоҳиши мардуми Самарқанд дар даст шашпари оханиро дошта меистод. Аксар вақт ӯ ба ҷои ҷавоб ба додхоҳ дарафтода, ӯро бераҳмона бо шашпар мезад.²

Дере нагузашта, писар ва вориси Туғлуқ Темур Илҷсҳоҷа ба мақсади дубора ғасб кардани Мовароуннахр бар зидди Ҳусайн ва Темур лашкар кашид.

Дар соли 1365 амир Ҳусайн ва Темур аскар ҷамъ намуда, дар соҳили дарёи Чирчик ба қувваҳои ҳарбии душман рӯ ба рӯ шуданд. Мухорибае, ки дар ин ҷо рӯй дод, бо номи «ҷанги гили» машҳур аст, зеро дар вақти задухӯрд ҷунон борони сел меборид, ки аспҳо дар гилу лой лағжида меафтоданд. Дар ин мухориба Темур ва Ҳусайн қомилан торумор гардиданд. Онҳо Самарқанд ва Шаҳрисабзро ба ҳоли худ гузошта, худҳоро ба он тарафи дарёи Аму гирифтанд ва ба сӯи Балх фирор намуданд. Қўшуни хони муғул Илҷсҳоҷа рост ба шаҳри Самарқанд равон шуд. Аҳолии шаҳр ҳама саросема гардида, ҷӣ қор қардани худро намедонистанд, ҷунки қувваи ҳарбии Самарқанд низ бо ҳамроҳии амир Ҳусайн ва Темур гурехта буд.

Ҷунбиши сарбадорон

Дар ҳамин гуна як вақти наҷмедӣ ва лаҳзаи мураккаб мардуми заҳматкаш ташаббуси мудофияи шаҳрро ба дасти худ гирифтанд.³ Ҳангоме ки аҳолии Самарқанд ба масҷиди ҷомеъ омаданд, Мавлонозода ном яке аз шогирдони мадраса ба минбар баромада, дар ҳоле ки атрофи ӯро гурӯҳе бо шамшерҳои бараҳна ихота қарда буданд, ҷунин арз қард: «Фавҷи беҳисоби лашқари муғул, ки барои ғорат намудани мол ва ашёи мардум ба ин мамлакат фуру рехтааст, ба шаҳр наздиқ мешаванд. Ҳуқуматдори мо, ки бо унвони бочу хироч аз ҳар як сар нуфус маблағи зиёдеро ситонида, мувофиқи майли худ ҳарч менамуд, дар баробари падиқдор шудани душмани мо, муслмононро партофта, аз қофирон гурехт ва ҷони худро халос қард. Акнун мардуми Самарқанд ба ивази ҷони худ ҳар андозае хунбаҳо диҳанд ҳам, аз душман раҳой намеёбанд. Ҳоло қист, ки меҳоҳад вазиғаи мудофия намудани аҳолии шаҳрро қабул қарда, дар ҳузури бузургон ва мардуми авом ин масъулиятро ба ӯҳда бигирад? Мо дар пеши ҷунин шахс сари таъзим фуруд оварда, ба иҷро намудани вазиғаҳои худ машғул хоҳем шуд».⁴

Аъён ва ашрофи Самарқанд дар ҷавоби даъвати Мавлонозода ҳомӯш монданд. Он гоҳ Мавлонозода бо ризоғии ҳамаи ҳозирон вазиғаи сардории мудофияи шаҳрро ба ӯҳдаи худ гирифт. Дар ҳуди ҳамин ҷо 10 ҳазор нафар ҷавонони мусаллаҳ баҳри ҳифзи ватан пеши ӯ савганд ёд қарданд. Дар ташкили мудофияи шаҳр ғайр аз Мавлонозода боз ду нафари диғар – Мавлоно Хурдаки Бухорой ва Абӯбақр Қалавии Наддоф низ роҳбарӣ намуданд.

Се шабу се рӯз пешвои шӯришгарон - Мавлонозода дам нағирифта қор қард: мудофияро ташқил қардан ва ба ин мақсад қувваҳоро ҷо ба ҷо гузошта,

²Ниг. Бартольд В. В., 964 д, с. 369. Тавзеъи 44 (матн), с. 370.

³Ролье ба лунбиши сарбадорони Самарқанд ниг. ба асарҳои маҳсус: Бартольд В. В., 1964 д; Гуревич А. М., 1935 (дар мулғақот тарлумаи манбаъҳои аз тарафи А.А.Семёнов ва А.А.Молчанов анлём дода шудааст); Солеёнов П., 1936; Набиев Р., 1942; Строева Л. В., 1949.

⁴Абдураззоқ, в. 76 б; Бартольд В. В., 1964 д, с. 371.

шаҳрро ба қалъаи мустаҳкам табдил додан лозим буд. Дар ин кор қадре ҳам таъхир қардан мумкин набуд, зеро душман торафт ба шаҳр наздик меомад.

Мудоғибаи шаҳр хеле моҳирона ташкил карда шуд. Дар наздикии дарвозаҳои шаҳр дидбонҳо гузоштанд. Шаҳрро ба қитъаҳо тақсим қарданд ва ғайр аз даромадгоҳи калон – кӯчаи ом дигар ҳамаи дарвозаҳоро бастанд. Дар ду тарафи ин кӯча сангарҳои мустаҳкам сохта, одамони бо камон ва туфанг мусаллаҳро гузоштанд. Дар охири кӯчаи ом худи Мавлонозода бо садҳо тирандозони хуб қарор гирифт. Ба аҳолии шаҳр амр дода шуд, ки ҳоб накунад ва дар қитъаи таъиншудаи худ хушёрона машғули иҷрои вазифа бошанд.

Хони муғул, ки аз фирор қардани амир Ҳусайн ва Темур воқиф буд, бо-варӣ дошт, ки шаҳр тамоман бемудоғиба мондааст. Бинобар ин дастаҳои пешчанги ӯ ба Самарқанд расида, бе ҳеҷ як эҳтиёткорӣ ба воситаи хиёбони асосӣ ба даруни шаҳр раван шуданд. Хангоме ки онҳо ба ҷои камингирифтаи дастаи Мавлонозода расиданд, ба мудоғибакунандагони шаҳр ишораи ҳучум дода шуд. Дастаҳои мудоғиба аз се тараф ба аскарони муғул ҳамла намуданд. Мудоғибакунандагони шаҳр аз паси сангарҳо истода, муғулҳоро ба зерӣ бори-ни санг гирифтанд. Онҳо на фақат бо даст, балки бо фалаҳмон низ душманро сангборон мекарданд. Муғулҳо аз кушта ва захмӣ талафоти калон дода, маҷбур шуданд ақиб нишинанд.

Рӯзи дигар кӯшуни муғул дубора ба Самарқанд ҳучум овард. Ҳарчанд муғулҳо усулҳои тактикаи ҳарбии бодиянишинии худро (чунончи, бардурӯғ ақиб гурехта, ногаҳон ҳамла намуданро) ба қор бурда бошанд ҳам, вале муваффақият ба даст оварда натавонистанд. Он гоҳ муғулҳо барои муҳосираи давомдор дар атрофи шаҳр мавқеъ гирифтанд. Лекин ин тадбири онҳо низ натиҷае набахшид. Пас аз чанд вақт дар урдугӯҳи бодиянишинони муғул ма-рази тоуни асп пайдо шуд ва, ҷӣ навъе ки яке аз муаррихони он давра хотир-нишон қардааст, «муғулҳо дандонҳои худро ҳарисона ба ҳам фишурда» маҷбур шуданд, ки аз муҳосира даст кашанд ва фақат ба ғорати атрофи шаҳр қаноат намуда, пас гарданд.

Дар Самарқанд муборизаи фақирон бар зидди тавонгарон ба амал омада, оммаи захматкаш аз судхӯрони манфур ва дигар золимони худ ниқор ги-рифтанд. Ин ҳаракати аҳолии Самарқанд дар адабиёти таърихӣ ҳамчун «чунбиши сарбадорон» шӯҳрат ёфтааст. Ифодаи «сарбадор» қадре пештар (дар солҳои 1336-1337) ба муносибати шӯрише, ки дар Сабзавор ном маҳалли Хуросон ба муқобили хонҳои муғул ва заминдорони калони маҳаллӣ сар зада буд, пайдо шудааст. Ин истилоҳ аз чунин шиори шӯришиён бархостааст, ки гуфтаанд: «Назар ба он ки аз тарс ҳалок шавем, беҳтар аст, сари худро ба дор бинем». «Сарбадор» калимаи мураккаб аст, ки аз ду калима («сар» ва «дор») бо илова қардани пешоянди («ба») таркиб ёфтааст.

Муаррихони феодалии давраи Темур ба калимаи «сарбадор» маънии «дорбоб»-ро додаанд ва роҳбарони ҳаракати соли 1365-уми Самарқандро ҳамчун исёнӣ, яъне муҳолифони ҳукумати «қонунӣ»-и мавҷуда тасвир намуда, онҳоро ба ҳамин унвон ёд қардаанд. Чунон ки муаллифи «Равзат-ус-сафо» Мирхонд мегӯяд: «Гурӯҳе аз онҳо (аҳолии Самарқанд.– Б.Ғ.), ки зӯру тавоно ва ошӯбгару ҷинояткори гузаро буданд, чуръати гузаштан аз ҳадди мучоз намуданд, ҳокимиятро гирифтанд ва ба ситам шурӯъ қарданд». Ӯ қадре поин-тар аз ин навиштаҳои худ илова мекунад: «Сарбадорон муртақаби ҳар гуна рафтори қабех гардиданд».

Мирхонд роҷеъ ба он ки «рафтори қабех»-и сарбадорони Самарқанд дар ҷӣ зоҳир гардидааст, чизе намегӯяд ва фақат бо ҳусни назар қайд мекунад, ки

Хусайн ва Темур «ром кардан ва бо сари итоат овардани ононро (сарбадоронро. - Б.Ғ.) амри хайр донистанд».

Муаррих Хондамир, ки бародарзода ва давомдихандаи кори Мирхонд мебошад, агарчанде хидмати сарбадоронро дар бобати дафъ кардани ҳучуми муғулҳо ба эътироф намудан мачбур шудааст, вале мисли Мирхонд ба онҳо баҳои бӯхтономез медиҳад: «Пас аз он ки сарбадорони Самарқанд ин кори хеле муҳимро (дафъи ҳучуми муғулро. – Б.Ғ.) бомуваффақият анҷом доданд, ба роҳи шарора ва фитна даромада, дастӣ ғорат ба моли раият заданд».⁵

Муаррихи дигар Шарафиддин Алии Яздӣ дар бораи сарбадорони Самарқанд чунин менависад: «Ба сари як гурӯҳ мардум боди ғурур ва ифтихор вазид: онҳо ба берун аз ҳадди худ қадам гузоштан часорат намуда, дастони хунрези ситамовари худро ба ҳар тараф дароз карданд». Муаллиф ин баҳои ба сарбадорон додаи худро бо шеър тақвият менамояд, ки мазмунаш ин аст: «Эй борхудоё, мағузур, ки гадо шахси мӯътабар гардад».⁶

Сарбадорон манфиатҳои пешаварон ва табақаҳои поини аҳолии шахрро ҳимоя мекарданд. Бинобар, ин тамоми иқдомоти онҳо муҳолифи манфиатҳои аён ва ашрофи Самарқанд буданд.

Вақте ки хабари аз муҳосираи Самарқанд даст қашида, ақибнишинӣ кардани муғулҳо ба гӯши Темур расид, ӯ феврал ба пеши амир Хусайн қосид фиристода, ҳақиқати воқеаро ба вай хабар дод. Амир Хусайн ва Темур ба зудӣ ҳамдигарро мулоқот намуда, дар ин бора маслиҳат карданд ва қарор доданд, ки дар ишғоли Самарқанд шитоб накунанд. Зеро онҳо, зоҳиран, аз дучор шудан ба муқовимати сахти мудофиякунандагони шахр метарсиданд. Ин буд, ки онҳо ба муборизаи ошкорои зидди аҳолии Самарқанд ҷуръат накарда, тасмим гирифтанд, ки ононро бо макру хила ба даст дароранд.

Онҳо барои ба ғайрат гузоштани мудофиякунандагони Самарқанд ба унвони роҳбари мудофияи шахр нома навишта, изҳор намуданд, ки идораи шахрро ба ӯ воғузур кардаанд ва ҳеҷ яке аз соқинони он ҷазо дода нахоҳанд шуд. Онҳо ин ваъдаҳояшонро бо қасамҳо тасдиқ намуда, номаро бо либосҳои фоҳира ва тӯҳфаҳо фиристоданд ва инчунин бо ҳамроҳии элчиҳои хушзабон намояндагони махсуси худро равона карданд, ки ба шахр дохил шуда, барои забт намудани Самарқанд замина ҳозир кунанд ва дар ин амр аз гуногунии ҳайъати сарбадорҳо истифода баранд.

Қувват гирифтани ғайолияти ҷосусони амир Хусайн ва Темур, ки гурӯҳҳои дудилаи аҳолии шахрро ба тарафи худ мекашиданд, инчунин ноустувора қор бурдани қисмати давлатманди сарбадорон ва омодаи созиш будани ашхоси бонуфузи онҳо дар байни аҳли ин ҷунбиш ихтилоф ба вучуд овард.

Дар аввали баҳори соли 1366 амир Хусайн ва Темур бо лашкари худ ба Самарқанд расида, пас аз қарор гирифтани дар он ҷо ба сарбадорон мактуб навиштанд ва гуфтанд: «Мо ба шумо боварии қулӣ дорем ва бо шумо бехтар аз дигар ҳукмронон рафтор хоҳем кард». Роҳбарони сарбадорон ба ин суҳбатҳои маккорона бовар карда, ба лашкарҳои амир Хусайн равон шуданд ва ҳамин ки ба он ҷо расиданд, ҳама дастгир гардида, кушта шуданд. Аз ин миён фақат Мавлонозода бо хоҳиши Темур ҳалосӣ ёфт. Ба ҳамин тариқ, ҷунбиши сарбадорони Самарқанд бераҳмона фуру нишонда шуда, амир Хусайн ва Темур дубора ҳукмронии ин шахр гардиданд.

⁵Мирхонд, ҷилди VI, с. 12–13; Хондамир, ҷилди III, қисми 3, с. 9.

⁶Шарафиддини Яздӣ, 1887, р. 110.

Чунбиши солҳои 1365-1366, зоҳиран, на фақат Самарқанд, балки деҳаҳои атрофро низ фаро гирифта будааст. Лекин манбаъҳои таърихӣ дар ин бора хеле кам маълумот додаанд. Аз муаррихони он замон фақат Хондамир дар ин хусус баъзе мадракхоро овардааст. «Баъд аз он ки амир Ҳусайн Самарқандро ишғол намуд,— мегӯяд ӯ,— дигар вилоятҳо низ худсарӣ ва итоатнопазиро тарк карданд».

Маълумоти манбаъҳои ҳаттӣ роҷеъ ба ин чунбиш, ки дар таълифоти таърихнигорони феодалӣ оварда шудаанд, хеле ноқис ва ниҳоят бадғаразона мебошанд. Дар бораи программаи иҷтимоӣ ва сиёсати роҳбарони шӯриш ба ҷуз чанд ишорае дигар ягон мадрак мавҷуд нест. Ин аст, ки мо аз аксари ҳамон тадбироте, ки онҳо дар вақти шӯриш ба амал оварда буданд, чизе на-медонем.

Одатан дар асарҳои умумии илми таърих ва, ҳатто дар тадқиқоти махсуси оид ба масъалаи мавриди баҳс чунбиши сарбадорони Самарқанд ҳамчун аксуламали аҳолии шаҳр нисбат ба ҳавфи ҳуҷуми муғулҳо тавсиф ёфтааст. Агар, дар воқеъ, ҳамин тавр бошад, пас гумоне ба миён меояд, ки ҳамагӣ дар ҷанд рӯз бар зидди душмани сершумор ва хеле кордида ин тариқа мудофиаи мустаҳкамеро ташкил карда тавонистани шаҳриён амри маҳол аст. Бинобар ин, аз эҳтимол дур нест, ки дар арафаи ҳуҷуми муғулҳо ва шояд хеле пештар аз ин воқеа дар шаҳр ташкилоти пуриктидори сарбадорон ва қувваҳои бо шиору мақсадҳои сарбадорӣ баромадкунанда мавҷуд бошад.

Чӣ навиъ ки маълум аст, дар ғарби Хуросон солҳои 1337-1381 тақрибан дар зарфи ним аср давлати сарбадорон мавҷудияти ҳудро нигоҳ дошт, солҳои 1350-1392 дар Мозандарон ва аз соли 1370 дар Гелон давлати сайидҳо ба вучуд омад. Чунбиши сарбадорони Самарқанд (1365-1366) ва Карминаро (1373) на ин ки дар ҷудой, балки дар қаринаи ҳамаи ин ҳаракатҳо бояд дид, ки баъзе ғояҳои муайяни онҳо, албатта, ба шакли махфӣ, дар миёна ва ҷорӣ севуми асри XIV ба Осиёи Миёна низ нуфуз кардаанд.

Давлати сарбадорон ҳам мисли дигар давлатҳои ҳамсоя бар принсипи салтанатӣ қарор гирифта буд. Аммо асоси иҷтимоии он ба кулӣ фарқ мекард. Ҳокимияти давлатҳои сарбадорӣ дар дасти феодалони хурд буда, мавҷудияти ин давлатҳо фақат ба пуштибонии деҳқонону пешаварон вобастагӣ дошт. Қувваҳои ҳарбиро сарбозони аз байни заминдорони камбизоат ва деҳқонони озод даъватшуда ташкил медоданд. Феодалон ва дастаҳои ҷангии онҳо ба ин қор ҷалб карда наместуданд. На фақат қўшун, балки идораи он низ демократӣ гардид. Ҳарчанд дар сари давлат ашрофи сарбадорӣ меистод, аммо намуди зоҳирии он тамоман дигар буд. Ҳокимон ҳам либоси оддӣ мепӯшиданд, тақсими баробари ғаниматҳои ҳарбӣ ҷорӣ гардида, барои ҳамаи ояндагон ғизохӯрии умумӣ барпо карда мешуд. Соле як бор хонаи ҳоким «барои ғорат»-и мардум воғузор мегардид. Ҳамаи инҳо натиҷаи ба тамоюли баробарии қаноти радикали сарбадорон мутобиқшавии аъёну ашроф буда, дар зери фишори оммаи халқ ба амал меомаданд.

Чунон ки И.П.Петрушевский дуруст қайд мекунад, «давлати сарбадорӣ демократияи деҳқонӣ набуд, вай давлати заминдорони хурд буд, ки танҳо ба туфайли гузаштҳои муҳим ба деҳқонон мавҷудияти ҳудро нигоҳ дошта метавонист». Ин гузаштҳо фақат ҷиҳатҳои зоҳириро дарбар намегирифт. Гуфтан кофист, ки тамоми андоз ва маҷбуриятҳои ғайришаръӣ умуман бекор карда шуданд. Заминҳои феодалони калон мавриди мусодира қарор гирифтанд ва маҳз қисми зиёди ҳамин заминҳо ба ихтиёри табақаи ашрофи сарбадорон гузаштанд. Зоҳиран, вазъияти аҳолии шаҳр низ қадре беҳтар гардид. Дар натиҷаи тадбирҳои бо фишори оммаи халқ амалишуда аҳолии меҳнаткаши

шаҳр барои худ шароити нисбатан мусоиди зистро муҳайё гардонид. Вилоятҳое, ки ба таркиби давлати сарбадорони Хуросон дохил мешуданд, ҳам шаҳрҳо ва ҳам кишлоқҳо, ҳақиқатан ҳам чун гул шукуфон гардиданд.⁷

Ҳатто аз чунин як тавсифи мухтасари сарбадорони Хуросон, нақшаҳо ва сиёсати онҳо то чӣ андоза барои мардуми Мовароуннаҳр қувваи ҷазбкунанда доштани ин чунбиш равшан мешавад. Аз афташ, чунбиши сарбадорон дар Самарқанд решаҳои амиқи худро дошт. Бинобар ин, Темур бо наҷот додани Мавлонозода эҳсоси аслан барояш бегонаи «инсондӯстӣ»-ро зоҳир намуда, ҳамчун сиёсатмадори маккор ва дурандеш кӯшиш кард, ки ҳусни таваҷҷӯҳи аҳолии шаҳрро нисбат ба худ ба вучуд оварад. Аммо ин кӯшиши ӯ бароре пайдо накард, дар оянда ҳам оммаи халқ муттасил бар зидди ӯ сар мебардоштанд.

Дар бораи анъанаҳои пурқуввати чунбиши сарбадорони Самарқанд чунин далел ҳам гувоҳӣ медиҳад, ки пас аз барқарор гардидани ҳокимияти Темур низ ҳар бор, ки ӯ дуртар сафар кунад, аҳолии Самарқанд шӯриш мебардоштанд. Дар давоми ҳаждаҳ сол (1370-1388) аз ин қабил шӯро ошӯб нӯх мартаба сар зада,⁸ самарқандиҳо бо вучуди он ҳама рафторҳои бераҳмонаи Темур, мардонавор барои озодии худ мубориза мебуданд.

Ба сари ҳокимияти Мовароуннаҳр омадани Темур ва футуҳоти минбаъдаи ӯ

Пас аз забт шудани Самарқанд муносибати байни амир Ҳусайн ва Темур вайрон гардид. Темур дар вақти ҳукмронии амир Ҳусайн ҳокими Шаҳрисабз ва Қаршӣ буда, ба муқобили муттафиқи собиқи худ ба таври махфӣ кор мебард. Муборизаи махфиёнаи Темур то дараҷае расид, ки соли 1370 бо таҳрики ӯ дар Самарқанд табаддулоте ба амал омада, амир Ҳусайн кушта шуд ва Темур амири тамоми Мовароуннаҳр гардид.

Азбаски Темур аз авлоди Чингизхон набуд, пас аз ба Мовароуннаҳр соҳиб шудани худ ҳам унвони хониро қабул накард. Ӯ худро амир эълон намуда, ба он лақаби «Курагонӣ» (яъне «домод») -ро ҳамроҳ кард, зеро вай зани амир Ҳусайни мақтулро, ки духтари Қазанхони Чингизӣ буд, ба занӣ гирифт. Темур мамлакатро бо кӯмаки хонҳои қозиб Суюрғотмиш (1370-1388) ва писари ӯ, Султон Маҳмудхон (1388-1402) идора мекард.⁹ Вай аз қабिलाҳои ба худ наздики чағатой, ҳусусан аз барлосҳо гвардияи бозътимод ташкил дод. Ба барлосҳо ва умуман ба тоифаҳои чағатой ҳар гуна имтиёзҳо бахшид. Қувваҳои ҳарбие, ки аз ин тоифаҳо ташкил мешуданд, ба тақягоҳи асосии ҳокимияти Темур табдил меёфтанд.

Сафири испонӣ - Гонзалес де Клавихо, ки дар соли 1404 ба пойтахти давлати темурӣ - шаҳри Самарқанд омада буд, дар дафтари хотироти худ чунин навиштааст: «Чағатоӣҳо аз подшоҳ имтиёзҳои махсусеро соҳиб шудаанд: онҳо метавонанд ба ҳар кучое, ки хоҳанд, бо рама ва галаи худ сафар кунанд, аз чарогоҳ ва заминҳои зироатӣ истифода намоянд. Онҳо зимистон ва тобистон дар ҳар маҳалле, ки мақбулашон ояд, зиндагонӣ мекунанд, онон озоданд

⁷Таълили таърих, базаи илтимой ва идеологияи љунбиши сарбадорони Хуросонро ниг.:Петрушевский И.П., 1956.

⁸Ибни Арабшоъ, 1868–1869, с. 16. Дар бораи шӯриш – Строева Л. В., 1949, с. 280-281

⁹Бартольд В. В., 1964 г, с. 42, 47–48.

ва ба подшоҳ андоз намедиханд, чунки дар вақтҳои лашкаркашӣ бо даъвати ӯ хизмати аскарро баҷо меоранд.¹⁰

Темур шӯриши оммаи халқ ва, аз ҷумла, ҷунбиши хеле бузурги сарбадорони Самарқандро дарҳам шикаста, сипас, ба муборизаи зидди феодалони маҳаллие, ки майли мустақилшавӣ доштанд, шуруъ намуд. Гуруҳи бонуфузи аҳолии шаҳр – тоҷирон ва пешаварони сарватманд, ки дар заиф шудани иқтисодӣ мулкдорони бузург ва барҳам хӯрдани ҷангу низоъҳои дохилӣ зинафъ буданд, аз ғайбати Темур дар амри марказият додани давлат пуштибонӣ мекарданд. Темур ба рӯҳониён бисёр имтиёзҳои иқтисодӣ дода, онҳоро низ ба тарафи худ кашид. Вай ба воситаи ташкил намудани лашкаркашиҳои ғоратгарона ба кишварҳои ҳамсоя ва ба вучуд овардани имконияти ба осонӣ соҳиби сарват шудан иштиҳои мулкдорони хурди феодалиро, ки аз қудрати ӯ пуштибонӣ мекарданд, бармеангехт.

Темур ба кишваркушоии 35-солаи худ қадам ниҳода, ҳокимияти худро, қабл аз ҳама, дар пойтахт чараёнӣ дарёи Сир мустаҳкам намуд, ки дар он вақт дар ин ҷо ҳукумати хонии Оқ Ёрда мавҷуд буд. Ӯ ба ихтилофи дохилисулолавии Оқ Ёрда мувоҳида карда, Тӯҳтамишхонро, ки яке аз муддаёнӣ тоҷу тахт буд, ҳимоя намуд. Тӯҳтамишхон баъдҳо бо кӯмаки Темур ҳукумати Олтин Ёрдаро низ ба даст даровард.

Дар соли 1372 амир Темур нахустин дафъа Хоразмро забт намуд. Пас аз ин ӯ панҷ мартаба ба муқобили шӯриши хоразмӣ лашкар кашид ва охири бор дар соли 1388 бар онҳо ҳамла овард. Дар вақти ин ҳуҷуми охир пойтахти Хоразм – шаҳри Урганҷ, ки яке аз марказҳои тичорати байни Аврупои шарқӣ ва Осиёи Миёна буд, бо фармони амир Темур бо замин яксон карда шуд. Сокинони шаҳро ба Самарқанд кӯчонида, дар вайроаи шаҳри собиқ ҷав коштанд. Фақат дар соли 1391 Темур ба дубора барқарор кардани Урганҷ руҳсат дод.

Аз соли 1388 амир Темур ба муборизаи шадид ва давомнок бар зидди Тӯҳтамишхон сар кард. Вай дар соли 1392 ба ҳоки Қафқоз ҳуҷум оварда, Арманистон ва Гурҷистонро ғорат ва мутеъ намуд. Дар соли 1395 ба қувваҳои ҳарбии Тӯҳтамишхон шикаст дода, бақияи лашкари ӯро таъқибкунон ба ҳоки давлати рус дохил гардид ва то Ёлтс расид. Даре нагузашта Темур пойтахти Олтин Ёрда – шаҳри Саройро, ки дар соҳили дарёи Волга воқеъ шуда буд, забт ва хароб намуда, бо ҳамин ба давлати хонии Олтин Ёрда зарбаи қатъӣ ворид овард.¹¹

Ҳамаи ин, ба қавли А.Ю.Якубовский, ба Олтин Ёрда «зарбаи ҳалокатовар» расонид. Пояи давлате, ки ба сари Руси қадим ин қадар бадбахтиҳо оварда буд, дарҳам шикаст. Олтин Ёрда пас аз соли 1395 яқинан рӯ ба таназзул ниҳод. Торумор гардидани Мамай соли 1380 дар қорзори Куликово зарбаи нахуст ва ҳалқунандае буд, ки ба Олтин Ёрда расонида шуд; шикасти назди Терек дар соли 1395 ва ҳоку туроб гардидани Сарой зарбаи дувум гардид. Темур бо Олтин Ёрда баҳри манфиатҳои Осиёи Миёна мубориза бурда, бо князҳои Москва, ки дар бораи онҳо тасаввуроти равшане надошт, алоқа барқарор накарда буд, вале ӯ объективона на фақат барои Осиёи Миёна, балки барои Русия низ қори муфиде кард»¹² (ҳарчанд ки дар ҳамаи соли 1395 якчанд шаҳрҳои ҷануби Русияро ғорат намуд).

¹⁰Клавинъ, 1881, с. 220.

¹¹Греков Б. Д., Якубовский А. Ю., с. 316–373.

¹²Якубовский А. Ю., 1946 а, с. 64.

Темур дар баробари мубориза бурдан бо Олтин Ёрда амалиёти ҳарбиرو ба муқобили Эрон вусъат дода, он чоро низ ба ҳайъати давлати императории худ дохил намуд. Вай инчунин ба Ҳиндустон се мартаба ҳуҷум оварда, дар соли 1398 шаҳри Деҳлиро ишғол кард ва ганҷинаҳои зиёди онро ба ғорат бурда, дар соли 1399 ба Самарқанд баргашт. Соли дигар Темур дар хоки Сурия қувваҳои султони Мисро торумор намуд ва соли 1402 дар муқорибаи Анқара ба қўшуни султон Боязид шикасти мўҳлик ворид овард. Темур дар соли 1404 ба пойтахти худ - шаҳри Самарқанд бозгашт намуда, дар фикри истилои мамлакати Чин афтод ва бо ғайрати тамои тадорукоти ҳарбӣ дида, дар соли 1405 лашкари худро ба тарафи шарқ ҳаракат дод. Лекин ӯ ба мақсади худ нарасида, дар роҳ (дар Утрор) ногаҳон вафот кард.

Дар натиҷаи ин ҳама лашкаркашӣ ва ғулуғоти пушумор амир Темур муваффақ шуд, ки давлати императории бузурге таъсис наояд. Давлати ӯ на фақат Мовароуннаҳр, Хоразм, мамлакатҳои соҳили баҳри Ҳазар (Каспий) ва хоки Афғонистони кунунӣ, балки Эрон, як қисми Ҳиндустон, Ироқ, навоҳии ҷанубии Қафқоз ва як қатор кишварҳои Осиёи ғарбиرو дар бар мегирифт.

Тамоми лашкаркашиҳои Темур ошкоро характери ғоратгарона доштанд. Масалан, вақте ки ӯ бо Тўхтамишхон ҷанг мекард, ободиҳои лаби дарёи Волгаро ҷунон тороч ва хароб намуд, ки дар он ҷо қаҳтӣ ва гуруснагӣ рӯй дод. Маҳалҳои ободи шимоли Ҳиндустон низ ваҳшиёна ба харобазор табдил дода шуданд. Ёрдуҳои яғмогари Темур аз ин сарзамин сарвати беандоза ба даст дароварда, пас аз рафтани худ фақат шаҳру деҳаҳои хароб, вабо ва гуруснагиро дар Ҳиндустон боқӣ гузоштанд. Темур Арманистони пуродамро, ҷӣ навъе ки як шохид менависад, «бо қаҳтӣ, бо дами теғ, бо асорат, бо азобу уқубати гўшношунда ва муомилаи ғайриинсонии худ ба биёбон табдил дод».¹³

Темур дар вақти лашкаркашиҳои истилогарона аз дигар ваҳшигарииҳои мудҳиш низ худдорӣ намекард. Ё дар соли 1387 хангоми забт намудани шаҳри Исфҳон ба аскарони худ фармон дод, ки 70 ҳазор нафар аҳолии бегуноҳро сар бурида, аз сари онҳо «калламанора» созанд. Дар соли 1398 дар Ҳиндустон бо амри ӯ 100 ҳазор нафар асирон ба қатл расонида шуданд. Вай дар соли 1401 дар Димишқ аскарони худро фармуд, ки ҳар кадоми онҳо як сари буридаи одаи оваранд. Сипас, аз ин сарҳо калламанора сохтанд. Дар ҳуди ҳамон сол Темур шўриши Бағдодро фуру нишонда, рўзи иди қурбон ба аскаронаш амр кард, ки 90 ҳазор касро кушта, аз сари онҳо 120 калламанора созанд. Сарбозони Темур ба иҷрои ин фармон камар баста, дар қатори мардон занон ва кўдакони маъсум ва инчунин асирони аз Сурия овардаи худро ваҳшиёна сар буриданд. Шарафиддин Алии Яздӣ пас аз марги Темур дар «Зафарнома»-и худ навиштааст, ки дар дохили давлати васеи императории Темур ин тариқа «калламанораҳо» хеле зиёд буданд. Темур як шаҳри Осиёи Сағирро ишғол карда, фармон дод, ки ҳамаи кўдаконро ба замин партофта, аз болои онҳо аспу ароба гузаронанд. Ин як навъ манзараи мудҳиши гўшткўбиرو мемонд, – навиштааст яке аз шохидони онзамона.

Воқеаҳои ғоҷавии Сабзавор (дар Хуросон) аз лиҳози бераҳмӣ аз ин ҳама ваҳшигарииҳои Темур камтар набуданд. Мардуми Сабзавор бар зидди ҳукмронии хунхоронаи Темур шўриш бардоштанд. Амир Темур дар соли 1383 ин шўришро хобонида, аҳолии он чоро ба ҷазоҳои саҳттар аз марг дучор кард: бо амри ӯ одамони зиндари дар байни хиштпораҳо гузошта ва аз болои онҳо оҳақ ва гил рехта, деворҳои баланд сохтанд. Ҷунин ҳодиса низ рӯй меод, ки

¹³Фома Мецопский, 1957, с. 62.

аскарони Темур душманони асирафтодаро зинда ба зинда гӯр мекардаид. Ҳатто рӯзе бо амри Темур якбора 4 ҳазор кас бо ин азоби ғачеъ нест карда шуданд. «...Сиёсати Темур, – навишта буд К.Маркс, – аз он иборат буд, ки ҳазорҳо занону бачагон, мардону ҷавононро азобу шиканча диҳад, қир кунад ва ба ин тариқа, дар ҳама ҷо воҳима андозад...».¹⁴

Бо ҳамин роҳ Темур кӯшиш мекард, ки аҳолии ба ғорат ва истисмори бе-рахмона дучоркардаашро дар итоати худ нигоҳ дорад.

Манбаъҳои таърихӣ ба Темур чунин ҳикматеро нисбат додаанд: «Тамоми китъаи маскунӣ олам сазовори он нест, ки бештар аз як подшоҳ дошта бошад».¹⁵ Дар ҳақиқат ҳам, Темур дар баробари тороч ва истисмор намудани аҳолии кишварҳои забтшуда саъй мекард, ки ҳокимияти худро дар тамоми олам барқарор намояд. Вай аз нав ташкил кардани давлати императории аз-поафтодаи муғулро мақсади асосии худ қарор дода буд. Аз ин рӯ, Темурро метавон муттаҳидкунандаи давлати азҳампошидаи Чингизхон номид. Вале бояд хотирнишон кард, ки Темур ба анҷоми ин кор муваффақ нагардид. Ӯ дар мамлакатҳои тахти тасарруфаш ҳатто усули идораи як қадар муттаҳидшакле-ро ҳам ташкил карда натавонист.

Темур бо ўрдуҳои ғоратгари худ марказҳои маданӣро хароб намуда, дар айни замон барои ободии вилоятҳои Осиёи Миёна, ки асоси иқтисоди давлати ўро ташкил медоданд, кӯшиш кард. Бо амри ӯ дар ин маҳалҳо қорҳои обёрӣ ва роҳсозӣ хеле вусъат дода шуд. Темур аз Байаннаҳрайн, Осиёи Сағир, Эрон ва Ҳиндустон гурӯҳ-гурӯҳ устодон, аҳли илм ва санъатро асир намуда, ба Мовароуннаҳр меовард. Иддаи зиёде аз одамони пешавару ҳунарманд, ходимони илм ва санъат хусусан ба пойтахти давлати темурӣ - шаҳри Самарқанд ҷамъ карда шуданд. Ин буд, ки шаҳри Самарқанд дар ин давра ниҳоятдараҷа сабзид.

Амир Темур манфиатҳои табақаи болоии феодалони ба тиҷорат алоқаманд ва бозургонро дар назар дошта, дар бобати ба бузургтарин маркази тиҷоратӣ табдил ёфтани Самарқанд низ тадбирҳои лозимаро пешбинӣ намуд. Гонзалес де Клавихо дар ин бора чунин менависад: «Азбаски дар он ҷо (дар Самарқанд, – Б.Ғ.) барои ба тартиб фуруҳтани ҳамаи чизҳои калоне мавҷуд набуд, подшоҳ фармон дод аз байни шаҳр кӯчае гузаронанд, ки дар ду тарафи он барои фуруҳтани молҳо дуккон ва хаймаҳо бошанд».¹⁶

Ин қор бо усули ҳоси қордорӣ Темур анҷом пазируфт. Бо фармони маъмурони ӯ ҳавлӣ ва дигар биноҳое, ки аз ҷои онҳо бояд роҳ мегузашт, аз байн бурда шуданд ва соҳибони ин биноҳо барои дур будан аз ногувориҳо ба ҳар сӯ гуруҳҳо рафтанд. «Кӯчаи хеле калон сохта шуд, – менависад Клавихо, – ки дар ду тарафи он дӯконҳо сохта, хайма ва хиргоҳ зада буданд... рӯи кӯча ҳамчун тим пӯшида шуда, аз ҳар қучои он барои равшанӣ панҷараҳо гузошта буданд. Баробари тамои шудани қори сохтмони хаймаҳо ғавран тоҷирон дар он ҷой гирифта, ба фуруҳтани ҳар гуна молу ашё шурӯъ намуданд».¹⁷

Темур меҳост қорҳои тиҷоратӣ дубора ба воситаи Мовароуннаҳр барқарор гарданд. Аз ин сабаб вай барои вайрон кардани тиҷорати байни Аврупо ва шарқ, ки аз роҳи Олтин Ўрда сурат мегирифт, кӯшиш намуд ва бо ҳамин ният шаҳрҳои Сарой ва Урганҷро ба харобазор мубаддал гардонид, то ин ду шаҳр аҳамияти тиҷоратии худро гум кунанд.

¹⁴ «Архиви Маркс ва Энгелс», ҷилди VI, с. 185.

¹⁵ Шарафиддини Яздӣ, 1887, ҷилди I, с. 306.

¹⁶ Клавихо, 1881, с. 316.

¹⁷ Ҳамон ҷо, с. 317

Пас аз он ки Темур Эронро тасхир намуд, то як андоза ба дубора барқарор кардани роҳи тиҷорати ҷаҳонӣ дар Мовароуннаҳр муваффақ гардид.¹⁸ Акнун бозаргонон аз Эрон ба Султония омада ва аз он ҷо ба воситаи Ҳирот ва Балх ба Самарқанд ва, сипас, ба воситаи Тароз ба Муғулистон мерафтанд.

Муборизаи сулолави Темуриён

Пас аз марги Темур давлати бузурги императории ташкилкардаи ӯ аз по афтода, Мовароуннаҳр ба сахнаи муборизаҳои хунини сулолави табдил ёфт. Темур ханӯз дар вақти ҳаёти худ давлатро дар байни фарзандонаш - Ҷаҳонгир, Умаршайх, Мироншоҳ, Шоҳруҳ ва набераҳояш - Муҳаммадсултон, Пирмуҳаммад, Иброҳим ва Улуғбек тақсим намуда буд.

Ханӯз аз ҷавони Темур якчанд рӯз нагузашта буд, ки ҳар кадом аз Темуриён худро мустақил эълон карданд. Набераи Темур, ҳокими Тошканд-Халилсултон (писари Мироншоҳ) лашкар ҷамъ намуда, пештар аз писари Ҷаҳонгир – Пирмуҳаммад, ки ӯро Темур ҷонишини худ таъин карда буд, омада ба пойтахти давлати темурӣ - шаҳри Самарқанд соҳиб шуд. Агарчи Пирмуҳаммад борҳо барои барқарор кардани ҳукуки худ кӯшиш намуд, вале муваффақият ба даст оварда натавонист ва ниҳоят дар соли 1406 ба қатл расид.

Ба Темуриён лозим омад, бо намояндогони сулолаҳои собиқ ҳам, ки Темур аз ҳукмронӣ маҳрум карда буд, мубориза баранд. Дар ғарб ва шимоли ғарбии Эрон намояндогони сулолаи туркмани Қарақунолу, дар Туркистон амир Худодод ва шайх Нуриддин исён намуданд. Хангоме ки дар соҳили дарёи Аму байни Халилсултон ва Пирмуҳаммад ҷанг мерафт, Худодод кӯшуни муғул ва қалмиқро муттаҳид намуда, ба Мовароуннаҳр ҳучум овард. Ӯ Самарқандро забт карда, ҳатто дар вақти муҳориба Халилсултонро асир гирифт.

Темуриён ба вазъияти хеле хавфоваре дучор гардиданд. Писари Темур - Шоҳруҳ, ки ҳокими Ҳирот буда, исман вориси падари худ ҳисоб мешуд, ҷавран лашкар ҷамъ намуда, роҳи Мовароуннаҳрро пеш гирифт. Шоҳруҳ кӯшуни Худододро торумор карда, ҳуди ӯро бо дастӣ ҷосусе ба қатл расонид ва Халилсултонро озод кард. Лекин вай Халилсултонро дигар аз ҳукуки вориси салтанат маҳрум сохта, ӯро ҳокими Рай таъин намуд ва идора кардани Самарқанд ва, умуман, Мовароуннаҳрро дар соли 1409 ба писари понздаҳсолаи худ - Улуғбек супорида, худ ба тарафи Эрон лашкар кашид. Ӯ тадриҷан авлоди се писари бузурги Темур – фарзандони Ҷаҳонгир, Умаршайх ва Мироншоҳро аз ҳокимият дур карда, писари худ Иброҳимсултонро дар соли 1414 ҳукмрони Шероз ва писари дигари худ - Суюрғотмишро дар соли 1418 ҳокими Кобул, Ғазнин ва Қандаҳор таъин намуд.

Дар зарфи ин муддат намояндогони сулолаи туркмани Қарақунолу ба иқтидори маълум соҳиб гардида, на фақат ҳоки қабл аз футухоти Темур дошташонро дубора ба даст дароварданд, балки ҳудуди қаламрави худро хеле вусъат доданд. Шоҳруҳ ба муқобили Қарақунолу се дафъа лашкар кашид, аммо ба ғалабаи қатъӣ муваффақ нагардида, ба сулҳ розӣ шуд ва идора кардани Озарбойҷонро дар соли 1436 ба Ҷаҳоншоҳ ном яке аз намояндогони ин сулола воғузор намуд.

Дар замони ҳукмронии Шоҳруҳ (1405-1447) давлати Темур, бо вучуди хеле гум кардани ҳоки худ, ханӯз то як андоза иқтидори пешинаашро нигоҳ ме-

¹⁸Дар муқотибаи Темур бо ҳукмронони давлатҳои Аврупои ғарбӣ–подшоҳи Франция Карли VI ва подшоҳи Англия Генрихи IV масъалаи инкишофи тилъорат мавқеи муҳимиро ишғол менамояд. Ниг.: Умяков И. И., 1956; «Таърихи Самарқанд», ҷилди I, 1969, с. 173–189

дошт. Зимнан, бояд хотирнишон кард, ки аз сарзамини тахти тасарруфи Шохрух амалан ду давлат: яке давлати худи Шохрух бо марказаш Ҳирот ва дигаре давлати Улуғбек бо марказаш Самарқанд ба вуҷуд омад.¹⁹

Ҳукмронии Улуғбек

Вақте ки Шохрух писари понздаҳсолаи худ - Улуғбекро ҳукмрони Самарқанд таъин кард, зимомии ҳокимият амалан дар дасти сипаҳсолори номдор, ҳамразми Темур амир Шохмалик буд. Аз вақти ба тахт нишастани Улуғбек дере нагузашта, 20 апрели соли 1410 дигар сипаҳсолори темурӣ, ҳокими Туркистон бо кӯшуни сершуморе ба Самарқанд ҳамла овард. Улуғбек мачбур гардид, ки ҳамроҳи васии худ фирор намояд. Шохрух ба маҳзи вокиф шудан аз ин ҳодиса фавран бо лашкари зиёде роҳи Самарқандро пеш гирифт. Дар муҳориба феодали исёнкор саҳт шикаст хӯрда, базӯр чон ба саломат бурд, вале пас аз ду сол оқибат кушта шуд.

Ҳокимияти Шохрух дар Осиёи Миёна комилан барқарор гардид.

Улуғбек аз тобеият ба васӣ хеле дилгир шуда, ҳар гоҳ ба падари худ арз мекард, ки ўро аз васотат раҳо намояд. Чун вазъи сиёсӣ ҳам пас хондани Шохмаликро талаб мекард (ў дар байни ашрофзодагони Осиёи Миёна душмани бисёр пайдо карда буд), Шохрух хоҳиши писарашро ба ҷо овард. Ҳамин тариқа, аз соли 1411 Улуғбеки ҳафдаҳсола на ин ки исман, балки амалан ҳукмрони Мовароуннаҳр гардид.

Дар ин маврид ҳам ҳокимияти олӣ ҳамоно дар дасти Шохрух буд. Улуғбек соле чанд бор барои сачда ба Ҳирот мерафт, доир ба муҳимтарин масоил ҳамеша маслиҳати падарро мегирифт, аз кардаҳояш ба ў ҳисобот меод ва ғ. Бо вуҷуди ин, ҳамзамононаш Улуғбекро ҳокими мутеъ ҳисоб намекарданд. Ў тақрибан дар ҳар бобат амалан соҳибхитӣ буд, вале корро ба ҷое намерасонд, ки боиси бадғумонии падар ва ҳалалдор шудани муносибати байни онҳо гардад.

Улуғбек дар соли 1414 ба муқобили ҳокими Фарғона - шахзода Аҳмад амалиёти муваффақиятнокӣ ҳарбӣ гузаронида, қаламрави ўро ба мулки худ ҳамроҳ намуд ва пас аз чанде Қошғарро ҳам ба тасарруф даровард. Улуғбекро, махсусан, ўзбекони қувватгирифта ва Муғулистон ба ташвиш меандохтанд. Аввалҳо ў ба гузоштани гумоштаҳои худ дар сари ин давлатҳои кӯчнишин муваффақ гардид, вале баъдтар онҳо торафт аз итоати ў баромадан гирифтанд.

Соли 1425 Улуғбек дар ноҳияи Иссиққӯл ва наҳри Или амирони муғулистонро шикаст дода, ғаниматҳои зиёде ба даст даровард. Санги яшме, ки ба макбараи Темур истифода шудааст, аз ҷумлаи ҳамин ғаниматҳост.²⁰ Боз як ёдгории ин воқеа навиштаҷоти дараи Челонӯтӣ (дар роҳи байни Чиззах ва Самарқанд) мебошад, ки дар он Улуғбек аз юриши худ ва «аз он мардум сиҳат ва саломат ба ин ҷониб баргаштанаширо» хабар додааст.²¹

Аммо пас аз ду сол лашкари Улуғбек аз ўзбекони бодиянишин саҳт шикаст хӯрд, ки ба ин, беш аз ҳама, ғориғболӣ ва белаёқатии худи Улуғбек ва сардорони лашкари ў боис гардида буд. Ғолибон мамлакатро тамоман ғорат карданд. Шохрух бо кӯшуни сершумор ба кӯмаки писараш шитофт. Гунаҳкорони дар ҷанг шикастхӯрда бо калтак ҷазо дода шуданд. Улуғбек аз ҳокимият

¹⁹Тадқиқи муфассали таърихи Осиёи Миёнаи аъди Шохрух ба қалами В.В.Бартолд тааллуқ дорад (1964). Инчунин ниг.: Аъмадов Б.А., 1965

²⁰Массон М. Е., 1948.

²¹Лерх П. И., 1870, с. 26.

дур карда шуд. Вале падараш аз рӯи илтифот ҳокимиятро боз ба ӯ пас гардонд.

Баъди ин воқеа Улуғбек дигар ба юришҳои ҳарбӣ сардорӣ накард ва он дастаҳое, ки ӯ ба муқобили бодиянишинҳо равона менамуд, одатан ба ягон муваффақияте ноил намегардиданд. Ёзбекони бодиянишин на фақат қисмати муҳими Хоразмро ишғол карданд, балки чандин бор ба Мовароуннаҳр ва музофотҳои шимолии Эрон ҳамла оварданд. Умуман, пирӯзҳои ҷангӣ ба Улуғбек насиб нагардид.

Аз муҳимтарин тадбироти Улуғбек дар дохили давлат ислоҳоти пулии соли 1428 буд. Ин ислоҳот дар бобати ба нисом даровардани муомилоти пулӣ ва тичорат, ки ба андозае манфиатҳои аҳолии меҳнатиро низ ифода мекард, роли мусбат бозид (доир ба ин ислоҳот пойнтар батафсил сухан хоҳад рафт). Зоҳиран, дар аҳди Улуғбек андози замин назар ба давраи пас аз ӯ, яъне нимаи дувуми асри XV ҳаҷман камтар ситонда мешуд. Аз ҳамин ҷост, ки Давлатшоҳ гуфтааст: «Улуғбек дар замони подшоҳии падари худ - Самарқанд ва Мовароуннаҳр мустақилона ҳукумат кард ва дар умури идора ва адлия русуми шоистаеро риоят намуд».

Улуғбек аз Шохрух, ки мусулмони мутаассибе буда, вазифаи асосии ҳудро фақат дар дақиқона ва айнан риоя намудани тамоми аҳкоми шариат ва ба ин амр маҷбур кардани табааҳои худ медонист, аз бисёр ҷиҳатҳо фарқ мекард. Дар шаҳри Ҳирот – пойтахти давлати теурии аҳди Шохрух қоидаҳои саҳт ва зӯҳду тақвои намунавӣ ҳукмфармо буд.

Дар айни замон дар Ҳироти онвақта адабиёти бадеӣ ва санъати тасвирӣ ҳеле раванқ пайдо намуд. Писари Шохрух шаҳзода Бойсунқар китобхонаи бузург сохта, бисёр хаттотони номӣ, котибҳо, саҳҳофрон, мусаввирон ва ҳатто мутахассисони соҳаи адабиётро ба ин ҷо ҷамъ овард. Ӯ дар баробари китобати матнҳои қадима ва нодир қорҳои матншиносиро ҳам ба роҳ гузошт. Таҳияи матни ҷомеи «Шохнома»-и Фирдавсӣ, ки дар ин китобхона бо амри Бойсунқар анҷом ёфта буд, намунаи ҷунин иқдоми муҳимест. Ғайр аз ин, ба матни мазкур муқаддимаи мукаммале низ навишта шуд. Ин нусхаи «Шохнома» то замони мо расидааст ва дар китобхонаи Техрон маҳфуз аст.²²

Аммо муҳити Самарқанд тамоман дигар буд. Дар ин ҷо ҳатто шайхулислом базмҳои меорост, ки занҳои раққоса ширкат меварзиданд. Рӯзе яке аз пайравони мутаассиби шариат аз ӯ пурсид: «Шайхулисломи беислом, қадомин тариқати дин якҷо нишастан ва бо ҳам нӯшидани марду занро раво медонад?»

Сарғарми илмҳои дунявӣ гардидани Улуғбек зиддияти байни ӯ ва аҳли таассубро боз ҳам тезтундтар намуд.

Аввалин мураббии Улуғбек дар овони кӯдакиаш қиссагӯ, шоир ва доғнишманди маъруф шайх Орифи Озарӣ буд. Баъдтар ӯ устодони дигар низ пайдо кард, ки аз байни онҳо, махсусан Қозизодаи Румӣ ва Ғиёсиддин шӯҳрати зиёде доштанд. Қозизодаи Румиро «Афлотуни замон» меномиданд. Улуғбек аз адабиёт вуқуфи қомил дошт, забонҳои туркӣ, тоҷикӣ ва арабиро ба ҳубӣ медонист ва худ ба туркиву тоҷикӣ шеър ҳам мегуфт, илми мусиқиро омӯхта, дар ин соҳа панҷ рисола таълиф намудааст, ҳамаҷунин нисбат ба илми тиб майлу рағбати зиёде аз худ зоҳир кардааст. Ӯ дар баҳсу мунозираҳои илмӣ иштирок намуда, ҳозиронро бо зехни хориқуллодда ва дониши амиқи худ дар ҳайрат мегузошт. Бо вучуди он ки ӯ қариб дар ҳамаи соҳаҳои илму фан

²²Бартольд В. В., 1964 г., с. 120-121; Ромаскевич А. А., 1934, с. 14; Якубовский А. Ю., 1946, с. 20-21; Бертельс Е. Э., 1960, с. 169-170.

маълумоти мукаммалеро соҳиб гардида буд, беш аз ҳама, риёзиёт ва, алалхусус, илми нучумро дӯст медошт ва аксари вақти худро ба ин роҳ сарф менамуд. Ӯ тавонист дар андак муддат маъруфтарин мунаҷҷимон ва риёзидонони он замонаро ба Самарқанд ҷамъ карда, расадхонаи бо асбобҳои мукаммал таҷхизонидашударо ба вуҷуд оварад. Самараи асосии кори ин расадхона, ки ҳуди Улуғбек бевосита ширкат намудааст, ҷадвали нави нучумӣ мебошад ва он муқаддимаи муфассали назариявист, ки барои ин ҷадвал навишта шудааст.²³

Бо фармоиши Улуғбек дар Самарқанд, Бухоро, Кеш ва Ғиждувон бисёр биноҳои бузургу мӯхташам сохта шудаанд, ки мадрасаи машҳури регистони Самарқанд аз ҷумлаи ҳамин биноҳост.²⁴

Қатли Улуғбек. Низоҳои феодалӣ

Улуғбек пас аз вафоти Шохрух (1447) муддате чанд шаҳри пойтахтии Ҳиротро ҷои истиқомати худ қарор дод. Вале дар ҳамин вақт ўзбекони бодиянишин ба Самарқанд ҳучум карда, шаҳро ба муҳосира гирифтанд. Бинобар ин, Улуғбек маҷбур шуд ба Мовароуннаҳр бозгардад. Дар роҳ ба дастаҳои душман дучор омада, аз қувваи аскарӣ талафоти зиёде дод. Ин боиси паст шудани эътибори ӯ гардид. Аҳоли, аз он ки ҳокимияти марказӣ иқтидори гирифтани пеши ҳучум ва ғоратгарихои душманро надорад, изҳори норизоӣ мекард. Аз ин норизогии мардум истифода бурда, писари ҳуди Улуғбек - Абдулатиф бо таҳрик ва ташвиқи рӯҳониёни иртиҷой исён бардошт. Дар муҳориба Улуғбек тамоман шикаст хӯрда, аз тахти салтанат фуруварда шуд. Ниҳоят, дар охири моҳи октябри соли 1449 Улуғбек на бо розигӣ, балки бо фармони Абдулатиф ба қатл расид.

Абдулатиф дер боз орзуи соҳибӣ қардани тоҷу тахтро дар дил мепарварид. Рӯҳониёни мутаассиби ислом ва шайхони тариқати дарвешӣ, ки Улуғбекро бад медиданд, ин майлу иштиёқи салтанатҳои вайро боз ҳам афзунтар мегардониданд. Бо ҳамин қасд Абдулатиф падарашро кушт ва барои тамоман эмин будан аз даъвои тахти салтанат бародарашро ҳам нобуд сохт. Лекин аз байн шаш моҳ нагузашта, ҳуди ӯ ҳам аз тарафи сӯйқасдқунандагони ҳарбӣ ба қатл расид. Пас аз ин муборизаи байни Темуриён бо қувваи нав шиддат ёфт. Аз низоҳои байнихудии ин хонадон тоифаҳои бодиянишин, ки мавқеи онҳо дар ҳаёти сиёсии мамлакат торафт бештар мегардид, истифода бурданд. Аз аҳли хонадони темурӣ ба Абӯсаид муяссар гардид, ки бо кӯмаки қувваҳои муттаҳидаи тоифаи бодиянишини ўзбек бо сардории Абулхайрхон ҳокимияти авлоди Мироншоҳро дар Мовароуннаҳр дубора барқарор кунад.

Дар давраи ҳукмронии султон Абӯсаид (1451-1469) ҳаёти илмӣ ва адабӣ рӯ ба таназзул ниҳода, ба ивази он таассуби динӣ ривоч гирифт, нуфузи рӯҳониёни иртиҷоъпараст ва пайравони дарवेशия беш аз пеш афзуд. На фақат Самарқанду Бухоро, балки тамоми Мовароуннаҳр аҳамияти худро ҳамчун мамлакатаи пешқадами шарқ аз даст дод.

Мавқеи дарवेशияи иртиҷой ба дараҷае баланд гардид, ки давлати Темуриён қариб тамоман дар зери итоати шайхӣ тариқати дарвешӣ, феодалӣ хеле калон. Ҳама Аҳрор қарор гирифт. Метавон гуфт, ки ҳукмронии ҷилсолаи

²³Массон М. Е., 1941; Корі-Ниёзов Т. Н., 1950; Шишкин В. А., 1953; Вороновский Д. Г., 1965; Корі-Ниёзов Т. Н., 1965; Сирольдиндинов С. Х., Матвиевская Г. П., Шишкин В. А., 1965.

²⁴Путаченкова Г. А., 1965.

Улуғбек ба ҳукмронии чилсолаи Хоча Аҳрор – яке аз тиратарин симоҳои таърихи халқҳои Осиёи Миёна иваз гардид.

Дар миёнаи асри XV барои соҳиб шудан ба ҳокимияти олий дар Хуросон муборизаи шадид мерафт. Абӯсаид муваффақ гардид, ки тахти Ҳиротро ба даст дароварад, сарзамини пахновареро аз Тиёншон то Бағдод ва аз дашти Қирғиз то дарёи Ҳинд ба зери ҳокимияти худ дароварад. Аммо ин иттиҳод аслан фақат дар зоҳир буд, зеро ба муқобили ҷудоихоҳии феодалони калон, ки амалан соҳибони комилҳуқуқи ноҳия ва вилоятҳои тамом ба шумор мерафтанд, мубориза кардан имкон надошт.²⁵

Муаррихи он замон Абдурраззоқи Самарқандӣ дар бораи то чӣ андоза қувват пайдо кардани майлҳои ҷудоиталабии онвақтаи феодалӣ, хусусан дар Хуросон, ба тариқи зайл нақл менамояд: «Аҷибтар аз ҳама ин ки ҳар як қалъаи дар он ҷониб воқеъшуда мулки ягон саркардае ҳисоб меёфт».

Мовароуннаҳр аз соли 1469 ба дасти фарзандони султон Абӯсаид гузашт ва Хуросон ба ихтиёри авлоди Умаршайх қарор гирифт. Бузургтарин намоёндаи ин хонадон Султон Ҳусайн ибни Мансур ибни Бойқаро буд, ки дар Ҳирот ҳокимияти кавии худро барқарор намуда, муддати чил сол салтанат ронд.²⁶

2. ХОҶАГӢ.

МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИ

Вазъи умумии хоҷагӣ ва истисмори деҳқонон

Дар замони Темуриён вазъияти хоҷагии қишлоқ назар ба замони муғулҳо хеле беҳтар гардид. Чангҳои Темур харобиовар буданд, ӯ мардуми бисёреро нобуд сохт, хусусан дар шаҳру қишлоқҳои муқобилатнишондода ваҳшигарии беамалу монанде кард. Лекин, дар айни замон, вай барои барқарор намудани иншоотҳои обёрӣ вайронкардаи муғулҳо ва васеътар гардонидани майдонҳои кишт дар чанде аз вилоятҳои мамлакат баъзе тадбирҳо андешид. Сиёсати молиётии ӯ низ барои вуъат ва инкишофи зироат шароити нисбатан мусоид фароҳам овард. Темуриён (ғайр аз вақтҳои ҷангу ҷидоли байниҳудӣ) асосан ин сиёсати муассиси давлати худро давом доданд.²⁷

Маълум аст, ки Темур дар воҳаи Марв, водии дарёи Мурғоб қорҳои зиёди обёрӣ ташкил намуд. Ӯ фармуд, ки саркардаҳои ҳарбӣ ва шахсони олимансаб аз Мурғоб канал бароранд. Манбаъҳо аз ин қабил каналҳо 20-тоашро ном бурдаанд, ки аксари онҳо ба исми калонтарин саркардаҳо ва соҳибмансабони

²⁵Дар аъди Абӯсаид ӯмаи вилоятҳои ғарбии Эрон аз Озарбойлон то соғилҳои уқёнуси Ҳинд, ки пештар як қисмати давлати Темур ӯисоб мешуданд, ба дасти сулолаи туркмени Қарақунолу дароманданд. Дар соли 1458 Љаъношон ӯатто қӯшиш кард, ки Ҳиротро забт намояд, вале ба ин муваффақ нагардид. Соли 1459 дар байни ӯ ва Абӯсаид муонодае ба-ста шуд, ки бар тибқи он қисмати ғарбии Эрон бар таъти тасарруфи Љаъношон монда, Хуросон ба ихтиёри Абӯсаид гузашт. Абӯсаид пас аз марги Љаъношон хост ӯокимияти давлати Темуриёнро дар ғарби Эрон дубора барқарор намояд, лекин ба чунин нияти худ расида натавонист: дар яке аз муъорибаҳо ба дасти душмани худ асир афтада, қушта шуд (1469). Ба ин тариқа, қисмати ғарбии Эрон ӯамоно дар дасти сулолаи Қарақунолу боқӣ монд.

²⁶Бартольд В. В., 1964 с; Якубовский А. Ю., 1946.

²⁷Жуковский В. А., 1894, с. 71; Бартольд В. В., 1964, с. 62; 1965 а, с. 151-152; 194-195; Маъмурдов Н., 1966, с. 13.

аҳди темурӣ номида шудаанд. Баъдтар Шохрух дар бобати барқарор намудани садди асосии об, ки бо номи «Султонбанд» машҳур буд, инчунин барои тоза кардани каналҳои лойзеркарда чораҳо дид. Қисмати зиёди заминҳои зироат дар воҳаи Марв бо ташаббуси Султон Ҳусайн обёрӣ карда шуд. Корҳои обёрӣ дар баъзе дигар вилоятҳои мамлакат (масалан, дар навоҳии Ҳирот ва Самарқанд) низ гузаронида шуданд. Дар замони Темуриён ҳар ташаббуси шахсии дар роҳи обёрӣ нишон додашуда мавриди тақдир қарор мегирифт, қасони заминҳои бекорхобидаро азхудкарда ба имтиёзҳо соҳиб мешуданд.

Як қатор масъалаҳои муҳими таърихи иҷтимоию иқтисодии Осиёи Миёнаи асри XV ҳанӯз ҳал нагардидааст ва баъзе аз онҳо, ҳатто пеш гузошта ҳам нашудааст. Аммо таърихшиносони советӣ роҷеъ ба муносибатҳои аграрии он замон таҳқиқоти зиёд ва самаранокро анҷом додаанд,²⁸ ки тавассути он мумкин аст қонуниятҳои асосӣ, протсессҳо ва воқеаҳои ин давраро назар ба давраи гузашта пурратар ва равшантар баён кард.

Андози асосии замин дар замони Темур ва Темуриён хироч буд, ки ба ду шакл: яке ба тариқи мол, яъне ҳиссае аз маҳсул ва дигаре аз рӯи масоҳати замин ба тариқи пул ситонида мешуд.²⁹ Хироч асосан ба шакли мол рӯёнда шуда, ҳаҷми муайяне дошт. Аз рӯи баъзе мадрақҳо, молиёти замин, одатан, як савуми ҳосилро ташкил мекард.

Дар сарчашмаҳо оварда шудааст, ки амалдоронро барои сӯиистеъмол ва худсарона зиёд кардани ҳаҷми андоз ҷазо меодаанд, гоҳо ҳатто маҷбур ҳам мекардаанд, ки андози барзиёда ситонидаашонро ба деҳқонон баргардонанд. Баъзан ба муносибати ҷашнҳои вилоятҳои ҷудогона ба муддати чанд вақт аз додани хироч озод карда мешудаанд.

Вале дар ҳуди ҳамаи сарчашмаҳо иттилоъ дода мешавад, ки хусусан дар овони ҷангҳои байниҳудӣ аз аҳоли дар як сол чанд бор хироч меғундоштанд ё ҳаҷми онро зиёд мекарданд ва илова бар навъҳои мавҷудай он бо ихтиёри худ молиёт меситониданд.

Ба ин муносибат шаҳодате, ки Давлатшоҳ дар бораи нормаи ҷамъ кардани хирочи пулӣ (на аз ҳиссаи ҳосил, балки аз масоҳати муайяни замин) додааст, ҷолиби диққат мебошад. Аз рӯи гуфтаҳои ӯ маълум мегардад, ки ин норма дар замони Улуғбек назар ба вақти таълифи Давлатшоҳ (1487) камтар будааст.³⁰

Аммо дар хусуси тағйироти хирочи молӣ, ки чун ҳиссае аз ҳосил ситонида мешуд, ҳоло ҷизе маълум нест. Ба ҳар ҳол, ба вуқӯъ омадани ин тағйирот аз эҳтимол дур нест, зеро тағйири нормаи хироч яқинан ба ҳамаи навъҳои он дахл мекард.

Ғайр аз хирочи оидоти замин дар асри XV боз бисёр андозҳои дигари иловагӣ вучуд дошт, ки ба ҳар яки он низ ранги қонунӣ дода, ҳам ба шакли пул ва ҳам ба шакли мол аз мардум меситониданд. Чанде аз ҳамаи қабил ан-

²⁸ Азимљонова С. А., 1954 ва 1957; Беленицкий А. М., 1945; Маъмурдов Н., 1966; Молчанов А. А., 1940; Чехович О. Д., 1965; Якубовский А. Ю., 1946 ва ғайра.

²⁹ Аммо на намеша хиролӣ дар манбаъҳо ба тариқи пул ифодаёфтаре ба таври механикӣ шакли пулии даромади солонаи замин ӯисобидан мумкин аст. Масалан, ба гумони Н.Маъмурдов (1966, с. 70) хиролъе, ки яке аз ӯокимон ба Темур мебардохт ё худ хиролъе, ки гумоштаҳои Темур аз хиролъғундорандагони Хуросон лъамъ карда, мебоист ба Самарқанд мерасониданд, шакли пулии худро доштааст. Дар ин лъо дар бораи воқеан, шакли пулӣ доштани даромади замин сухан рондан на он қадар лъоиз аст. Ин лъо шояд ӯамон ӯодисае зикр ёфта бошад, ки одатан хиролъро ба тариқи мол лъамъ карда ва аз рӯи арзиш ба пул гардониди, пулро ба хазинаи ӯукумати марказӣ мефиристоданд.

³⁰ Бартольд В. В., 1964, с. 132; Чехович О. Д., 1965, с. 303–304 ва диг.

дозҳои иловагӣ маҳз барои таъмини маоши соҳибмансабон муқаррар гардида буд. Ба дарахтони мева низ андози махсусе мавҷуд буд, ки онро «сардарахтӣ» меномиданд.

Андози сарикасӣ, ки муғулҳо қорӣ карда буданд, бо номи «саршумор» дар асри XV ҳам вучуд дошт. Илова бар ин, ба сабаби дуд кардан низ андоз мегирифтанд, ки он бо номи «дудӣ» машҳур гардидааст. Дар қатори ин ҳама боз якчанд ўҳдадориҳо ба зиммаи аҳоли гузошта мешуд, ки вазнинтарини онҳо андози почта—«улоғ» (мувофиқи он аҳоли маҷбур буд, ки ба ҳар як қосид ва чопар асп ёфта диҳад) ва «пешкаш» (ба тариқи тўхфа ва бахшиш) ба шумор мерафт. Чун ба ин навъ ўҳдадориҳо ҳаде муқаррар нагардида буд, барои сўиистеъмол ва ҷабр имконоти васеъ фароҳам меомад. Бехуда Темур пешкашро тамоман бекор накарда буд. Фақат дар вақти ҷанг аз аҳоли андозҳои иловагии махсус гирифтани мумкин буд, вале амалдорон гоҳо ин қабил андозро дар айёми озоиштагӣ низ рӯендани мешуданд.

Дар замони Темириён барзгаронро дар сохтмон ва таъмири ҳисору қалъа, кофтан ва тоза кардани каналу корезҳо ва ғайра кор мефармуданд, ки ин шакли маҷбурият «бегорӣ» номида мешуд. Ин барои аҳли меҳнат бори аз ҳама вазнин буд, зеро ба ҷуз дигар ногуворҳои ононро аз қори асосиашон мемонд.

Ба ин тариқа, истисмори оммаи халқ аз тарафи табақаи ҳоким умуман ба ҳадди ниҳой расида буд. Бо вучуди ин, муҳаққикон чунин фактор, ки Темур ва баъзе Темириён дар сиёсати молиёти худ ба нормаҳои муайяншуда риоя мекарданд ва ҳатто гоҳо пеши роҳи сўиистеъмоли соҳибмансабонро мегирифтанд, мунсифона ҳамчун амри мусбат донистаанд. Ин амр барои тараққиёти хоҷагии деҳқонон ба дараҷаи кофӣ шароити мусоид фароҳам наоварда бошад ҳам, ба ҳар ҳол онро аз ҳаробии тамоми нигоҳ дошт.

Бояд қайд кард, ки ҳуди аҳолии шаҳру деҳот низ хеле ғаёл буд ва хусусан дар мавридҳои сўиистеъмол ва андозгириҳои ғайриқонунии маъмурони хироч ба муқобили ҳокимият дар шаклҳои мухталиф изҳори эътироз менамуданд. Баъзан оммаи деҳқонон ба вилоятҳои дигар кўчида мерафтанд ва аз ин сабаб ҳукумат маҷбур мешуд, ки андозҳои аз норма зиёдaro бекор кунад. Дар сарчашмаҳо муқовимати ошқори оммаи халқ, ки дар вақти ҷангҳои байниҳудии шахзодагонии темириё аз андозҳои иловагии беохир хонахароб шуда буд, хотирнишон гардидааст. Масалан, вақте ки Султон Ҳусайн Хуросонро забт карда, ба девони муштавфӣ ду амалдори навро таъин намуд, онҳо ба сари аҳоли андозҳои иловагӣ бор карданд. Халқи Ҳирот бо ҷунон як қуввае эътироз намуд, ки ба Султон Ҳусайн лозим омад, ҳам ин андозҳоро бекор наояд ва ҳам он амалдорони худсарро аз вазифа дур созад.

Ҳодисаи бекор кардани андозҳо ба мўхлатҳои гуногун боз чанд бор ба вуқӯъ пайваست. Масалан, ба сабаби он ки аҳолии меҳнаткаш аз андозҳои зиёд ва хусусан аз худсарӣ ва сўиистеъмоли маъмурони хироч ба ниҳоятӣ қашшоқӣ расида буд, андози таъмини маоши аскарӣ чандин маротиба бекор карда шуд. Темириён барои барқарор намудани қудрати молиётпардозии аҳоли ба гузашт ва маҳрумиятҳои муваққатӣ розӣ шуда, дар ин роҳ бо худсарии маъмури низ мубориза мебуданд. Дар сарчашмаҳо на фақат ҳодисаҳои аз мансаб дур кардан, балки ҳатто қатл намудани ин қабил маъмурони худсар зикр ёфтааст.

Ба ин тартиб, молиёте, ки аз оммаи заҳматкаш ситонида мешуд, бори хеле вазнин ва миёншикане буд. Ин бори гарон баъзе вақтҳо, хусусан дар овони ҷангҳои байниҳудӣ, ки боиси чандин мартаба ҷамъ кардани ҳамон як андозу молиёт ва қорӣ намудани андозҳои нав мегардиданд, боз ҳам афзунтар

мешуд. Бар замми ин, сӯиистеъмоли маъмурони хироч, ки Ҷоидаи худро дар назар дошта, андозхоро аз норма зиёд чамъ мекарданд, як Ҷалокати доимӣ ҳисоб меёфт. Бо вучуди ин, дар андозу молиёти асосӣ мавҷуд будани меъёри муайян ва кӯшишхое, ки Темур ва баъзе Темуриён дар роҳи риоя намудани ин меъёр ва ба манфиати хазина пешгири кардани худсариҳои маъмурон ба ҳарч меоданд, умуман, вазъияти нисбатан мусоидеро фароҳам оварда буд.

Мумкин аст тахмин кард, ки то оғози асри XV захираи заминҳои милки деҳқонон ҳале кам гардид. Дар аҳди муғулҳо маҳз ҳамин навъ хоҷагиҳои милкии ноустувор мебоист дар навбати аввал ҳароб мешуд. Вале ба ин нигоҳ накарда, дар асри XV ба ҳар ҳол қисмати нисбатан имтиёзноки деҳқонон вучуд дашт. Ҳаҷми молиёти асосие, ки онҳо аз даромади солонаи замин ба давлат мепардохтанд, камтар буд. Аммо онҳо, албатта, аз додани дигар навъҳои андоз озод набуданд. Оммаи асосии деҳқононро, мисли пештара, иҷоранишинони саҳмкор ва барзгарони ҷамоатӣ ташкил мекарданд.

Агар мо барои аҳди муғулҳо аз хусуси мавҷудияти ҷамоати деҳқонон ё худ бақияҳои устувори он аз рӯи далел ва қаринаҳои зехнӣ суҳан ронда бошем, пас барои асри XV, ҳарчанд кам бошад ҳам, мадракҳои муайян мавҷуд аст. Е.А.Давидович аз рӯи мадракҳои асри XVI мукаррар намуд, ки яке аз аломатҳои ғайримустақими мавҷудияти ҷамоатҳо ё худ бозмондаҳои яқини онҳо тақсимнашавандагии замини деҳот (қаряхо) мебошад. Ҳангоми харидуфурӯш ва ё ба вақф бахшидан қитъаҳои ҷудогонро аз минтақаи умумии замин ҷудо намекарданд (аз ин рӯ, на ин ки худуди як қитъа, балки худуди умумии тамоми минтақа тавсиф мешуд), ки амалан суҳан дар бораи андозии оидоти солонаи ҷамаи минтақаи замини деҳот мерафт.³¹ Мисоли шабеҳи заминҳои тақсимнашавандаро мо метавонем барои асри XV низ пайдо намоем. Чунончи, бар тибқи вақфномаи соли 1470 қарияи Ҷоиз ба вақф дода шуда, вале аз ин бахшиш 1/24 таноб замини нотақсим ихроҷ гардида.³² Мувофиқи вақфномаи даври Темур, «сеяки нотақсим»-и деҳаи Рифон ва «ҷоряки нотақсим»-и деҳаи Нитаи вилояти Самарқанд ба вақф бахшида шуда буд. Дар айни замон, бар ҳилофи ин, нимаи деҳаи тақсимшуда низ зикр гардида, худуди ин нима ба таври ҷудогона тавсиф меёбад. Дар худӣ ҳамин вақфномаи даври Темур боз як навъи замин, ки ба зироати ҷамоатӣ марбут аст, зикр гардидааст. Ин тоқзорест, ки дар ихтиёри деҳа буда, замини «ҷамъияти муайян» номида мешуд.³³

Мазмун ва моҳияти конкрети заминдорӣ ҷамоатӣ дар ин марҳила ҳанӯз маълум нест. Фақат ҳамин равшан аст, ки ҷамаи аъзои ҷамоат нисбат ба замини он ҳуқуқи баробар доштанд ва, аз ин рӯ, ҳангоми харидуфурӯш, бахшиш ба вақф ва ғ. ягон қитъаи онро ҷудо кардан мумкин набуд. Ҳатто ба тоқзор ҳам ҳуқуқи умумӣ вучуд дошт. Албатта, шудгору кишт ва парвариши зироат ба таври ҷудогона сурат мегирифт, яъне ҳар як узви ҷамоат дар ин қор ҳиссаи худро меғузошт, вале дар байни аъзои ҷамоат бо худуди муайяне ҷудо шудани қитъаи замин маълум нест. Бешубҳа, ин заминҳо ба ҷамоат «ба таври абадӣ» тааллуқ доштанд, ки ин амри воқеӣ имтиёзи деҳқони ҷамоатиро нисбат ба деҳқони иҷоранишини нишон медиҳад. Ин ҳам қобили қайд аст, ки деҳқони ҷамоатӣ, аз рӯи мадракҳои мавҷуда, оидоти заминро на фақат ба давлат, балки ба соҳибони вақф ва шахсони ҷудогонаи заминдор низ мепардохтанд. Ба таври дигар гӯем, он вақт заминдорӣ ҷамоатӣ ба категорияҳои гуногуни за-

³¹Давидович Е. А., 1961 а, с. 37.

³²Чехович О.Д., 1965 а, с. 346.

³³Чехович О.Д., 1951 а, с. 62, 65-66.

мин: заминҳои давлатӣ, вақф ва милкҳои феодали дахл мекард. Бинобар он деҳқони ҷамоатиҳо фақат ба заминҳои давлатӣ алоқаманд кардан нодуруст аст.

Қисми зиёди деҳқононро иҷоранишинони саҳмкор ташкил меоданд. Дар вақфномаҳо таъкид шудааст, ки муҳлати иҷора набояд аз се сол гузарад. За-
рурати иваз кардани замини иҷора боиси беш аз пеш афзудани ғойдаи замин-
дорони иҷорагузор гардида буд.

Категорияҳои моликияти феодалон ба замин.

Суюрғол дар асри XV

Замин ва об аз рӯи ҳуқуқи моликият ба ҳамон категорияҳо, ки собиқан вучуд доштанд, тақсим мешуд. Мо дар боло милкҳои деҳқононро хотиррасон намудем. Дар давоми асри XV захираи заминҳои вақф, хусусан назар ба давраи гузашта, афзунтар гардид. Темур ва Темуриён ғайрияти бинокориҳо хеле вуҷуд доданд. Бисёр шахрҳои Осӣи Миёна ва Эрон бо иморатҳои зиёди ғуногун: мадраса, масҷид, мақбара, хонақоҳ ва ғайра зеб ёфтанд. Ҳамаи ин иморатҳо аз ҳисоби амволи вақф сохта мешуданд. Чанд вақфномаи маҳфуз-
монда инро собит менамоянд. Дар бораи дигар бахшишҳои калон манбаҳои хаттии нарратив маълумот медиҳанд.³⁴

Амволи вақф дар ихтиёри мутавалли буд. Аксар вақт вақфгуздорон худро ва авлодашонро мутавалли таъин мекарданд. Муассисаи маҳсусе буд, ки идораи вақфро ба таври умумӣ назорат менамуд. Дар сари ин муассиса садр меистод. Дабирхонаи садр аз сарвати вақф молиёти маҳсусе мегирифт, ки аслан барои таъмини маоши кормандони муассисаи маъмур сарф карда мешуд. Амволи вақф аз чунин назорати садр ва молиёти ӯ фақат бо фармони маҳсули подшоҳ метавонист озод гардад. Воқеан ҳам садр ва маъмурони ӯ саъй мекарданд, ки аз оидоти вақф ҳиссаи бештаре ба даст оваранд. Дар ин замина муборизаҳои тунду тезе ҳам ба вуқӯ меомад. Ба сабаби сӯиистеъмоли аз ҳад берун баъзе аз садрҳо аз вазифа дур мекарданд.

Дигар наваҳои андозу молиёт аз ҳамаи заминҳои вақф, ба истиснои онҳо, ки бо амри маҳсули подшоҳ аз пардохт озод шуда буданд, ба ғойдаи ҳазинаи давлат ситонида мешуд. Дар замони салтанати Темуриён, хусусан дар аҳди Темур, ин тариқа озодкуниҳо аз пардохти молиёт бисёр воқеъ мегардид.

Захираи заминҳои давлатӣ аз ҳама бештар буд. Аммо чун дар замони Те-
муриён расми ба тариқи инъом ва подош тақсим карда додани замин хеле ву-
ҷуд ёфт, фақат як ҳиссаи андозаи оидот ба ҳазинаи ҳукумати марказӣ дохил
мешуд. Суюрғоли асри XV ягона ва дар як шакли мустақим набуд. Дар ин
давра ҳам мисли пештара наваҳои мухталифи подош вучуд дошт, ки акнун
ҳамаи онҳо суюрғол мебуданд. Яке аз шаклҳои хеле маъмули суюрғол
милки ҳосаи азъои хонадони салтанатӣ ба шумор мерафт. Онҳо дар шахру
вилоятҳои бузурги ҳамчун инъом бадастовардаи худ амалан соҳибхотари
комил буданд. Ин тариқа инъомро баъзан мансабдорони калон низ соҳиб
мешуданд ва дар вилояту шахрҳо ба таври худ ҳукмфармой мекарданд. Дар
амал ҳамаи ин суюрғолҳо аксаран хусусияти меросӣ ҳам ба худ гирифта бу-
данд. Аз ин рӯ, гоҳо онҳо суюрғолҳои «абадӣ» менамоянд. Вале бояд қайд
кард, ки ирсият як ҷузъи ҷудонашавандаи ин қабил суюрғолҳои бузург
набуд. Вақте ки ин суюрғолҳо ба мерос гузоштанӣ мешуданд, ҳукумати марказӣ
онро бо санади ҷудогона ба расмият мебаровард. Ҳамчунин маҳдудиятҳои
дигаре низ мавҷуд буданд. Баъзан соҳиби суюрғол қисми даромади вилояти

³⁴Микдори зиёди ин қабил мадраскор Н. Маъмуров (1966, с. 56–59) таъин овардааст.

худро мебоист ба ҳазинаи ҳукумати марказӣ месупурд. Ҳукумати марказӣ дар баъзе мавридҳо масунияти казоӣ ва маъмурии соҳибони суюрғолро маҳдуд намуд, барои ҳаллу фасли муҳимтарин масоил маъмуриҳои худро ба назди онҳо мефиристонид. Гоҳо ин суюрғолҳо тамоман кашида гирифта ва ё ҳаҷман кам карда мешуданд.

Дар айни замон чунин воқеъ мешуд, ки соҳибони суюрғол амалан ба ҳукумронии соҳибхитӣ табдил меёфтанд ва ҳукумати марказӣ аз муборизаи зидди онҳо очиз мегардид.

Ҳамин тариқа, ҳатто калонтарин суюрғолҳои асри XV аз ҷиҳати мазмун ва моҳияти худ якхела набуданд.

Дар баробари ин навъ суюрғолҳои калон суюрғолҳои хурд ҳам вучуд доштанд, ки ҳуқуқи соҳибонашон аз бисёр ҷиҳатҳо маҳдуд буд. Дар замони Теҳмуриён ва хусусан дар аҳди ҳудии Темур аксар вақт сипаҳсолорон, ҳатто саркардаҳои хурд ҳам, ки дар майдони ҷанг қорнамоие нишон медоданд, ба гирифтани суюрғол мушарраф мегардиданд. Ин суюрғолҳо ҳаҷман хеле гуногун буда, метавонистанд аз вилояти калон то деҳаи хурде бошанд. Баъзан шахси рӯхонӣ ҳам соҳиби суюрғол мешуд. Умуман, ҳамаи инъоми подошҳо, аз ҷумла, тӯҳфаи пуқимат ҳам бо истилоҳи «суюрғол» ифода меёфт.

Заҳираи заминҳои милк, ки ба феодалони ашрофӣ ва динӣ тааллуқ доштанд, хеле калон буд. Сарчашмаҳои номи як қатор ашхосро зикр кардаанд, ки заминҳои онҳо масоҳати бузургро фаро гирифта ва беш аз пеш вусъат меёфтанд. Ба тариқи мисол амлоки Ҳоча Аҳрорро метавон ном бурд.³⁵ Ба ӯ 1300 қитъаи замин дар вилоятҳои мухталифи Осиёи Миёна тааллуқ доштанд. Албатта, ин қитъа на аз пораҳои хурди замин, балки аз минтақаҳои тамоме иборат буданд. Ушронае (яъне андозии оидоти замин ба миқдори 0,1 ҳиссаи маҳсул), ки Ҳоча Аҳрор аз заминҳои дар як ҳудии вилояти Самарқанд доштаи худ ба давлат мепардохт, баробари 80 ҳазор ман буд. Агар як манро 20 кг ҳисоб кунем, ин миқдор ба 1600 тонна ғалла баробар хоҳад шуд.³⁶ Аз ин чунин бармеояд, ки қисмати асосии оидоти ин заминҳо ба фоидаи Ҳоча Аҳрор аз рӯи ҳисоби камтарин (агар қисмати асосии оидоти замин 0,3 ҳиссаи маҳсул доништа шавад) беш аз 0,2 ҳиссаи маҳсул, яъне 3200 тонна ғалла хоҳад шуд.

Вақте ки дафтардорони Ҳоча Аҳрор рӯзе барои ҳисобот додан гирд омаданд, аз гуфтаҳои онҳо маълум гардид, ки аксарашон 30-40 ҳазор ботманӣ ғалла ҷамъ кардаанд ва камтарин миқдори ғаллаи ҷамъовариқардаи онҳо ба 10 ҳазор ботман мерасад. Даромади пулие, ки онҳо аз боғу полизҳо ба даст овардаанд, аз ин ҳисоб берун аст. Дар ин ҷо равшан нест, ки кадом ботман ба назар дошта шудааст. Агар ботмани Самарқанд бошад, ки ҳар яке баробари 20 кг аст, пас маълум мешавад, ки ҳар як дафтардор аз 200 то 800 тонна ғалла ҷамъ оварда будааст.

Аз оидоти заминҳои милк фақат як ҳиссааш ба давлат тааллуқ дошт. Аммо дар асри XV аксари заминҳои милки феодалони ашрофӣ ва динӣ аз чунин ӯҳдадорӣ, яъне аз пардохти як ҳиссаи оидот ба ҳазинаи ҳукумати марказӣ озод карда шуд. Ин гуна озодшавиҳо ба василаи ярлиқи тархонӣ ба расмият медаромад. Феодалони калоне, ки ба мақоми тархон мерасиданд, боз ҳуқуқи иловагиро соҳиб мешуданд: онҳо ва авлодашон аз ҷазои нӯҳ гуноҳ озод мегардиданд, онҳо бе ҳеч мамониат ба назди подшоҳ даромада метавонистанд. Вале касоне ҳам, ки умуман аз пардохти андозҳои давлат озод карда мешу-

³⁵Набиев Р. Н., 1968, с. 35 ва мобаъд.

³⁶Давидович Е. А., 1970, с. 90. Дигар мунаққилон як манро 8 пуд ӯсоби кардаанд, ки нодуруст аст.

данд, ба худ унвони «тархон»-ро мегирифтанд. Чунин унвон барои як муддати муайян ба сокинони тамоми як шаҳр ва вилоят низ дода мешуд.

Мо наметонем, ки дар асри XV протессии пайдоиши моликияти комил ба замин бо чӣ суръате ба амал меомад, вале ҳаминаш маълум аст, ки ин ҳодиса дар ҳақиқат рӯй медод. Моликияти комил ба замин чунин маънӣ дошт, ки феодал тамоми оидоти заминҳои милки худро, бидуни он ки ягон ҳиссаашро ба давлат диҳад, худ соҳиб мешуд ва дар ин маврид вай на аз ҳуқуқи тархонӣ, балки аз ҳуқуқи молики комили замин истифода менамуд. Дар сарчашмаҳои хаттӣ замони баъдина ин категорияи замин бо номи «милки хурри холис» зикр ёфтааст. Роҳи асосии ташкил ва тақмили ин категорияи замин дар байни соҳиби мулки хусусӣ ва давлат аз рӯи ҳиссаи оидоти ба онҳо муқарраршуда тақсим намудани заминҳои милк буд. Чунончи, давлат аз заминҳои милк аз се ду ҳиссаи оидот ва шахси молик аз се як ҳиссаи онро соҳиб мешуд. Акнун пас аз ин тақсимот ҳам давлат аз се ду ҳиссаи заминро гирифт (ва ин қисмат ба категорияи заминҳои давлатӣ дохил шуд), соҳиби мулки хусусӣ бошад, аз се як ҳиссаи онро ба даст овард (ва ин қисмат моликияти комили ӯ гардид). Дар бораи чунин тариқаи тақсими каналҳо санади мансуб ба охири асри XV мавҷуд аст,³⁷ ки дар он барои ифодаи мафҳуми нисбат ба канал моликияти комил пайдо кардани феодал истилоҳи «мутлак» кор фармуда шудааст. Аз ин рӯ, моликияти комилро метавон моликияти мутлак ҳам номид.

Тичорат

Падидаи аз ҳама шоёни тавачҷӯҳи ҳаёти иқтисодии асри XV дараҷаи баланди тараққиёти касбу ҳунар ва тичорати пулии дохилӣ буд. Чӣ навиъ ки аз таҳқиқи қиёсии мадракҳои сиккашиносии асрҳои IX-XVIII маълум гардид, маҳз дар асри XV, алалхусус, дар чоряки охири он ва чоряки аввали асри XVI муносибати молию пулӣ ба ҳадди ниҳии тараққиёти худ расида буд. Маҳз дар ҳамин вақт ҳам ҳаҷми умумии истеҳсоли мол ва ҳам вазни ҳоси истеҳсоли молҳои сермасриф бағоят афзун гардид. Маҳз дар ҳамин вақт табақаҳои васеи ҷамъияти шаҳр ва қисман аҳолии деҳот ҳам (хусусан, деҳаҳои назди шаҳрҳои калон) ба муносибатҳои молию пулӣ кашида шуданд. Ҳеҷ вақт, на дар гузашта ва на дар давраҳои минбаъда, ҳатто то замони ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна истеҳсоли мол, тичорати пулӣ ва андозаи ба муносибати молию пулӣ кашида шудани табақаҳои васеи аҳоли ба дараҷаи онвақта нарасидааст.³⁸

Тахассуси маҳдуд пайдо кардан дар соҳаи касбу ҳунар, ки афзоиши ҳосилнокии меҳнат ва имконияти хеле вусъат додани ҳаҷми истеҳсоли молро таъмин менамуд, бо ҳамин амри воқеӣ робитаи бевосита дорад.³⁹

Тичорати пулӣ дар доираи истеъмоли умум ба василаи сиккаҳои мисӣ ба вуқӯъ мепаيраваст. Ислоҳоти пулие, ки Улуғбек дар соли 1428 ҷорӣ кард, аз ин ҷиҳат аҳамияти хеле калон дошт. Мақсади асосӣ аз ин ислоҳот барои савдон чаканаи молҳои сермасриф фароҳам овардани шароити мусоид буд, ки ба ин беш аз ҳама сокинони оддии шаҳр ва аҳолии деҳот манфиатдор буданд.

Мазмун ва моҳияти ислоҳот аз қарори зайл иборат буд:⁴⁰ дар соли 1428 ҳамаи сиккаҳои мисии пастқурби пешина аз эътибор соқит карда шуд. Дорандагони ин пул метавонистанд, онро дар давоми як муддати муайян ба сик-

³⁷ Маъмуров Н., 1966, с. 52-58

³⁸ Давидович Е. А., 1965, с. 83-91

³⁹ Беленицкий А.М., 1940, с. 44.

⁴⁰ Давидович Е. А., 1965, с. 274-299.

каҳои нави нисбатан баландқурб иваз намоянд. Сиккаҳои нав аз соли 1428 сар карда якбора дар чандин шаҳрҳо: дар Бухоро, Самарқанд, Тошканд, Шохрухия, Андиҷон, Қаршӣ ва Тирмиз зарб зада шуданд. Пас аз анҷоми муовизаи пул зарби сиккаҳои мисӣ фақат дар Бухоро ба амал омада, зарробхонаи дигар шаҳрҳо баста шуд. Бухоро дар зарфи чандин сол (то қатли Улуғбек ва пас аз он ҳам) сиккаҳои мисии якхела мебаровард, ки ҳатто санаи зарби онҳо тағйир намеёфт: дар ин сиккаҳо, сарфи назар аз соли зарби онҳо, ҳамеша ҳамон як санаи содир гардидани фармони ислоҳоти Улуғбек сабт меёфт. Ҳамин пулҳои Бухоро тичорати тамоми давлати осӣимиёнагии Темуриёнро бо як мизон таъмин менамуданд. Бо ин пул дар ҳамаи ғушаву канори Осиёи Миёна мол харидан мумкин буд. Шақли ягонаи онҳо ҳар гуна мамониатро дар муомилот аз байн бурда, пеши роҳи сӯиистеъмол ва қаллобиро масдуд мекард. Чунин ташкили тичорати пулӣ барои феодализм ҳодисаи хеле кам воқеъшаванда ва ғайритипист. Ин ислоҳот ба талаботи объективии тичорати дохилӣ ниҳоятдараҷа мувофиқ афтада буд. Истеҳсоли фаровони молҳо барои истеъмолкунандаи оддӣ ба низоми муайян даровардани гардиши маҳз сиккаҳои мисиро тақозо менамуд, ки ин кори муҳимро ислоҳоти Улуғбек анҷом дод. Қорӣ гардидани ин ислоҳот ва муваффақияти он, дар навбати худ, барои инкишофи минбаъдаи тичорати доираи гардиши молҳои сермасриф шароити мусоид муҳайё сохт.

Қобили қайд аст, ки баъдҳо, хусусан дар даҳсолаи охири асри XV гардиши умумидавлатии сиккаҳои мисӣ тамоман вайрон гардид. Соҳибони мулкҳо ҳар яке ба таври худ сиккаҳои худро бароварда, ба мақсади ҳар чӣ бештар ғоида ситонидаи ба ҳар гуна найрангу қаллобӣ роҳ кушоданд. Алалхусус, ҳокими Ҳисор - Хусравшоҳ бо сиккаҳои мисӣ хеле густохона амал мекард. Дар натиҷа бӯҳрони гардиши пул сар зада, ўро маҷбур намуд, ки дар соли 1501 ислоҳот гузаронад. Дар асоси ин ислоҳот вилояти Ҳисор ба ҷои сиккаҳои мухталиф ва безътиборшуда сиккаҳои якхела дарёфт намуд. Хусравшоҳ ба тағйир додани гардиши ин пули нав дигар чуръат намекард. Зарробхонаи шаҳрҳои хурд баста шуд. Акнун сиккаҳои мисӣ фақат дар Ҳисор, Тирмиз ва Кундуз бароварда мешуд, ки маҳсули зарробхонаи ин се шаҳр дар тамоми мулк як хел гардиш мекард. Барои қулай ва осонтар намудани тичорат сиккаҳоро ба се арзиш – якдинора (он вақтҳо сиккаи мисиро динор мегуфтанд), дудинора ва тангаи майда зарб мезаданд.⁴¹

Дар асри XV тичорати байналхалқӣ низ бисёр равнақ пайдо намуд. Темур ва Темуриён барои ривож ва вусъати робитаҳои тичоратӣ бо кишварҳои гуногун хеле саъю кӯшиш мекарданд. Чунон ки зикр гардид, Темур ҳатто ба подшоҳони Франция ва Англия нома навишта, онҳоро даъват намуд, ки тоҷиронро мутақобилан аз ҳар ҷиҳат пуштибонӣ кунанд. Дар сарчашмаҳои он замон роҷеъ ба сафорати ҳайъати намоёндагӣ ба кишварҳои гуногун хабарҳои хеле зиёд дарҷ ёфтааст. Ба Ҳирот – пойтахти Темуриён низ аз ҳар ғушаву канор сафирҳо меомаданд. Дар бозорҳои Осиёи Миёна ва Хуросон молҳои гуногуни хоричиро харидан мумкин буд. Дар навбати худ бисёр молҳои маҳаллӣ ба хориҷа содир мегардид. Тичорати байналхалқӣ яке аз ангеаҳои инкишофи баъзе намудҳои касбу ҳунар ва афзоиши ҳаҷми истеҳсоли онҳо ба шумор мерафт ва ҳамчунин ба ривоҷи тичорати дохилӣ низ таъсири мусбат мерасонид.

⁴¹Давидович Е. А., 1965 6, с. 44–48

Шаҳр ва касбу ҳунар

Маҳз дар асри XV ва ибтидои асри XVI ба болотарин ҳадди тараққиёти худ расидани муносибатҳои моливу пулӣ як ҳодисаи ҷудогона ва мунфарид набуд. Вай ҳамон мавқеи дар ҳаёти шаҳрҳои онвақтаи Осиёи Миёна ишғолкардаи ин муддатро аён намуда, аз пешрафтҳои он давра гувоҳӣ медиҳад. Барои ҳаматарафа таҳқиқ кардани он чи ки шаҳри асри XV аз ҷиҳати иҷтимоӣ ва иқтисодӣ арзи андом менамуд, мутаассифона, мадракҳои кофӣ ҳанӯз ҷамъ нагардидаанд. Мо дар дасти худ фақат миқдори каме аз тадқиқотеро дорем, ки ба масъалаҳои алоҳида бахшида шудаанд. Аммо ҳамин мадракҳои ноқис ва мушоҳидаҳои ҷудогона ҳам имкон медиҳанд чунин ҳулоса барорем, ки тамоми муҳолифатҳои ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодии шаҳр ҳамчун як ҳалқаи зиддифеодалӣ, дар силсилаи сохти феодали ҳамоно дар асрҳои XV-XVI ниҳоят-дарача тундутез гардида буданд.

Аз як ҷиҳат, ғаболшавии табақаҳои миёна ва поёни шаҳр ба назар мерасад. Муҳаққиқон хотирнишон кардаанд, ки шаклҳои истисмори дар аҳди муғулҳо маъмулгардидаи аҳли касбу ҳунар, ки то ҳолати мамлуқӣ ва ғуломӣ расида буданд, дар асри XV қомилан аз байн нарафта бошад ҳам, вале аҳамияти худро торафт аз даст меод. Акнун симои асосии пешаварӣ қосибӣ озода ва шакли асосии ташкилоти пешаварон қорғоҳи умумии қосибон мегардад. А.М.Беленицкий дуруст қайд кардааст, ки қорғоҳҳои умумии қосибон дар асри XV устувор гардида, аҳамияти онҳо хеле боло рафт. Яке аз аломатҳои зоҳирии аҳамияти ин қорғоҳҳо дар ҳаёти шаҳр иштироқи муташаккилонаи онҳо дар ҷашнхӯст, ки Темур ва Темириён барпо мекарданд. Ҳар як қорғоҳи қосибон дар ин ҷашнҳо ба сари худ ширкат менамуд.⁴²

Тадқиқи идеологияи ин давра, ки дар адабиёти бадеӣ ва, умуман, дар ҳаёти маданӣ акс ёфтааст, материали боз ҳам конкреттар ва боварибахштар медиҳад. А.Н.Болдирев далелу санадҳои фаровонеро аз назари таҳқиқ гузаронида, ба таври қонёкунанда нишон дод, ки нимаи дувуми асри XV (алалхусус, охири асри XV ва аввали асри XVI) бо вусъат пайдо кардани базаи иҷтимоии ҳаёти маданӣ ва эҷоди бадеӣ тавсиф меёбад. Табақаи миёнаи аҳолии шаҳр – пешаварон ва бозаргонон, амалдорон ва рӯҳониёни миёнаҳол истеъмолкунанда ва офарандаи сарватҳои маданӣ мегарданд. Дар тазкираҳои он замон, аз ҷумла дар ёддоштҳои Восифӣ бисёр шоирони аз байни қосибон, бозаргонон ва амалдорони хурд баромада зикр ёфтаанд. Албатта, як қисмати хеле ками онҳо шоири касбӣ буданд. Аксарашон нисбат ба адабиёт ва шеърӯи шоирӣ дилбастагӣ дошта, истеъдод ва соатҳои фароғати худро ба шеърҳои ва шеърҳои мебахшиданд. Акнун шоирон, навозандагон ва базлагӯён на фақат дар боргоҳи аъён ашроф ҷамъ меоманд, балки дар дӯконҳои саҳҳои ва китобфурӯшӣ, дар қорғоҳи қосибон ва дар майдону бозорҳо низ баҳсу мунозираҳои адабӣ, маҷлиси шеърҳои ва мушоираҳо барпо мекарданд. Ин қабил маҳфилҳои адабӣ ва ҳунари дар Ҳирот, Самарқанд ва бисёр шаҳрҳои дигари давлати Темириён ба вучуд омада буданд.

Боз муҳимтар ин аст, ки идеологияи шаҳр, ақида ва мафкураи табақаҳои миёнаи шаҳрнشينон дар ҳуди адабиёти бадеӣ низ инъикос меёфт. Ҳатто махсус «назми доираи ҳунармандон» ба вучуд омада буд, ки мундариҷаи асосии онро зисту зиндагии қосибон ташкил мекард ва дар ин қабил шеърҳо луғату истилоҳоти касбу ҳунар ба таври фаровон истифода мешуд. Идеологияи шаҳр, ҷаҳонбинии нисбат ба феодализм муҳолифи он дар осори

⁴²Беленицкий А. М., 1940 а, с. 189 ва мобаъд.

барчастатарин намояндагони равияи пешқадами адабиёти асрҳои XV-XVI инъикоси худро пайдо намудааст.⁴³

Аз ҷиҳати дигар, шаҳри асрҳои XV-XVI ба ҳамон ҳолати феодалии худ боқӣ монда, дар он шаклҳои соф феодалии истисмори аҳли меҳнат беш аз пеш давом мекард. Ин ҷанбаи ҳаёти иҷтимоию иқтисодии ҳаёти шаҳр дар асоси мадракҳои асри XV хубтар тадқиқ шудааст,⁴⁴ вале мадракҳои маълуми асри XV низ ба он шабоҳати комил дорад, аз ин рӯ, ба ин ду аср метавон як тавсифи умумӣ дод. Мо дар шаҳр низ мисли деҳот ҳамон категорияҳои моликияти заминро дучор меорем. Қисмати асосии замин дар ихтиёри давлат ва ё феодалони ашрофию динӣ (ҳамчунин аҳли хонадони салтанатӣ) буд. Аммо ба истехсолкунандаи бевосита фақат як қисмати ночизи он тааллуқ дошт. Аз ин чунин бармеояд, ки дар шаҳр истехсолкунандаи бевосита, агар дӯкон, коргоҳ ва ё манзили ӯ на дар замини худаш, балки дар замини давлат, вақф ва ё милки феодал воқеъ гардида бошад, ҳатман дар ягон шакле ҳаққи иҷораи заминро мебардохт. Аз ин лиҳоз дар байни сокини шаҳр ва деҳқон тафовуте мавҷуд набуд.

Бино ба маълумоти сарчашмаҳо, на фақат замин, балки бисёр муассисаҳои тиҷоратӣ ҳам ба феодалон тааллуқ дошт. Протессии якҷоякунии муассисаҳои ҳунармандию тиҷоратӣ ва ҳатто биноҳои иқоматӣ хеле босуръат давом мекард. Аз ин чунин бармеояд, ки косибон ва дӯкандорони камбизоат на фақат заминро, балки ҳатто коргоҳ, дӯкон ва манзилро ҳам ба иҷора мегирифтанд, ки ин боиси боз ҳам бештар ба феодал тобеъ шудани онҳо мегардид. Ин тобеият боз аз он сабаб ҳам гаронтар менамуд, ки дар шаҳр ба як даст чамъ омадани замин ва биноҳо ба ҳар ранг сурат мегирифт. Масалан, истехсолкунандаи бевосита метавонист дӯкони вақфиро иҷора гирад, ки дар замини милке воқеъ шудааст, ё баръакс.

Дигар шаклҳои соф феодалии истисмор низ ҳанӯз мавҷудияти худро нигоҳ медоштанд. Муҳит ва ҳайъати косибон якранг набуд. Ба ҷуз косибони озод гурӯҳе ҳам вучуд дошт, ки дар дараҷаҳои гуногуни тобеиятӣ «ғайрииктисодӣ» қарор гирифта буд. Қисми пешаварони аз кишварҳои дигар оваронидаи Темур амалан дар вазъияти гуломӣ умр ба сар мебарданд. Мадракҳое, ки шаклҳои тобеияти баъзе гурӯҳҳои аслиҳасозонро аён месозанд, боз ҳам муҳимтаранд. Бар тибки як фармон, гурӯҳи ин қабил косибон ба ихтиёри сардори кӯрхона дода шуд ва ӯ мебоист ба кори он назорат мекард. Маъмурони давлат ҳақ надоштанд, ба кори ӯ мудохила кунанд ва аз ин косибон андоз бигиранд. Шакли дигари тобеият ба баъзе гурӯҳҳои косибоне дахл мекард, ки хидмати дарборро дар зимма доштанд. Ин косибон дар коргоҳи умумӣ чамъ омада, таҳти роҳбарии халифа кор мекарданд. Халифа, ки аз тарафи ҳукумат таъин мешуд, корро ташкил мекард ва ба сифати он назорат менамуд. Маҳсулоти ин коргоҳ на ба бозор, балки бевосита ба идораи давлат мерафт. Қайд кардан муҳим аст, ки халифаҳои ҳатто ҳамон коргоҳҳои озодро, ки барои бозор кор мекарданд, ҳуди косибон интиҳоб накарда, балки ҳукумат таъин менамуд.⁴⁵

Боз як аломати асосӣ ин аст, ки аҳолии шаҳр ба давлат баъзе аз он андозҳоеро, ки аз аҳолии деҳот ситонида мешуд (аз қабилҳои андози сарона ё дудпулӣ), мебардоштанд. Онҳо ҳатто аз корҳои иҷборӣ ҳам озод набуданд.

⁴³Болдырев А. Н., 1957, с. 253 ва мобаъд.

⁴⁴Иванов П. П., 1954, с. 42–43; Давидович Е. А., 1961 а, с. 40–42.

⁴⁵Беленицкий А. М., 1940, с. 45–46.

Илова бар ин, албатта, андозҳои бевоситаи тичорат ва касбу ҳунар вучуд доштанд. Дар асри XV чунин андози асосии аз муғулҳо меросмонда «тамға» номида мешуд. Аз рӯи баъзе далелҳои ғайримустақим, ҳаҷми тамға хеле калон буд. Вале дар ин ҷо аз ҳама диққатангез он аст, ки феодалон муҳолифи ин навъ андоз буданд. Аз ҷумла, феодалони динӣ, бо баҳонаи ин ки тамға андози ғайришаръист, ба муқобили он бо қатъият мубориза мебуданд. Аммо дар асл ин аксуламали феодалон сабабҳои иқтисодӣ дошт – ин навъ андоз бар ҳилофи манфиати синфи онҳо буд. Ба феодалон фақат тарзҳои соф феодалии истисмори шаҳр, касбу ҳунар ва тичорат, ки аз онҳо даромади зиёде ба даст меоварданд, мувофиқат мекард, аммо дигар шаклҳои истисморе, ки ба онҳо зиён мерасонид, ба ҳеҷ ваҷҳ муносиб намеафтод.

Дар шаҳрҳои Осиёи Миёна худидоракунии ҳақиқӣ набуд. Шаҳрро қоиммақоме, ки аз тарафи ҳукумати марказӣ ва ё ҳокими вилояти калон таъин карда мешуд, идора мекард. Шаҳрҳо ҳамеша василаи инъому подошҳои феодалӣ ба шумор мерафтанд.

Ба ин тарика, муҳолифати асосии ҳаёти иҷтимоию иқтисодии шаҳрҳо, ки алалхусус, дар ҷорӣ охири асри XV ва ҷорӣ аввали асри XVI шиддат пайдо намуд, аз қарори зайл иборат буд. Аз як тараф, тараққиёти прогрессивии шаҳрҳо, афзоиши ҳосилнокии меҳнат дар риштаи касбу ҳунар, вусъати беназири тавлиди коло, вазни ҳоси баланди истехсоли молҳои мавриди масрафи умум, ба муносибати молӣ ва пулӣ кашида шудани аксари аҳолии шаҳр ва қисман деҳот, фаъолтар гардидани табақаи миёнаи шаҳр ва дар заминаи ин ҳама ҳодисоти муҳим ба зухур омадани падидаҳои навин дар соҳаи маданият. Аз тарафи дигар, омилҳои ба тараққиёти шаҳрҳо мамониаткунанда, аз қабili истисмори хеле саҳти аҳолии меҳнаткаши шаҳр ва боло рафтани шаклҳои феодалии истисмор; ба дасти ҳамон як феодал даромадани моликияти ҳам қишлоқ ва ҳам шаҳр; ба ихтиёри ҳамон як феодал ашрофӣ ё динӣ–молики заминҳои шаҳр деҳот гузаштани биноҳои тичоратию пешаварӣ, яъне (бо андак истисно) ба ҳам омехтани табақаи болои тоҷирону судхӯрони шаҳр ва ашрофи заминдор; шаклҳои феодалии идораи шаҳр.

Ҳамаи ин ҷиҳатҳо тадқиқи амиқи конкретию таърихиро талаб менамоянд. Муаррихон ба таҳқиқи шаҳрҳои Осиёи Миёна ва масъалаҳои иҷтимоию иқтисодии онҳо, назар ба муносибатҳои аграрӣ, диққати хеле кам мабзул медоранд. Асарҳое, ки ба масъалаҳои ҷудогонаи ҳаёти шаҳр бахшида шуда бошанд, дар фосолаи солҳои зиёд ва ҳатто даҳсолаҳо ба вучуд меоянд. Ҳол он ки ин, қабл аз ҳама, аз нуқтаи назари омӯзиши ҷиҳатҳои ба худ ҳоси феодализми Осиёи Миёна, сабаб ва моҳияти хусусияти заволи он аз масъалаҳои хеле муҳим ҳисоб меёбад.

3. МАДАНИЯТ

Бинокорӣ ва меъмори

Аз асри XV ба замони мо микдори зиёди ёдгориҳои мӯхташами меъмори боқӣ мондааст, вале ин фақат як қисмати камест аз он чи ки дар он даврони таърих ба вучуд омада буд. Темур ва Темуриён сохтмони биноҳоро беш аз пеш вусъат медоданд ва феодалони сарватманд дар ин қор ба онҳо тақлид ва пайравӣ менамуданд. Хусусан дар ду пойтахти давлати темурӣ – Самарқанд

ва Ҳирот бинокорӣ ба авчи худ расида буд. Аммо бисёр шахрҳои дигар ҳам дар давоми асри XV бо иморатҳои зебову мучаллал орошта гардидаанд.⁴⁶

Аз қасрҳои сершумори онвақтаи Осиёи Миёна танҳо як қисми пештоки Оксарои Шаҳрисабз, ки бо амри Темур бино ёфта буд, махфӯз мондааст.⁴⁷ Бо вучуди ин, аз таърифу тавсифи пурваҷди ҳамзамонон ва тасвири муфассали онҳо дар бораи истеъдод ва маҳорати меъмрон, ороишгарон ва боғбонони гулдаст тасаввуроти комил ҳосил мегардад. Темур, авлоди ӯ ва дарбориёнаш бо майлу ҳаваси тамои боғҳои қасрдори берунишаҳрӣ месохтанд. Ин боғҳо бо растаҳои сабзу гулгаштҳои хуррам ба китъаҳои мутаносиб тақсим гардида, дар онҳо гулу буттаҳо ва дарахтони сара бо завқу саликаи баланд шинонда мешуданд, ҳавзу истахрҳои пуроб ва ҷӯйҳои шилдирросии бо буттагулҳо пӯшидашуда ҳавои боғро серун ва форум мекарданд ва ин манзараи фароҳбахш сахнаи сайргӯҳи дилфиреберо ба назар ҷилвагар месохт; дар дарунтари боғ кӯшкҳои бошукӯҳе бино гардида, бо тамоми василаҳои зинатии замон зебу оро меёфт.⁴⁸

Дар бораи осори меъмории граждони ҳам асосан ба воситаи сарчашмаҳои ҳатти метавон огоҳ шуд. Он вақтҳо сохтмони ин навъ биноҳо ба миқёси васеъ анҷом меёфт. Масалан, дар Самарқанд, чунон ки зикр гардид, бо фармоиши Темур яке аз хиёбонҳо ба бозорҷои умруну обод табдил дода шуд. Клавихо ҳатто аз дидани сохтмони нотамоми ин бозори хиёбонии тоқу равоқдор ва панҷаракоришуда ба вачд омада, онро хеле таърифу тавсиф намудааст. Шохрух ҳам дар Ҳирот ҳамин гуна як бозоре сохт. Дар ду тарафи хиёбони чорсӯ, ки ин бозор воқеъ гардида буд, биноҳои дутабакаи дӯконҳо сохта шуда, болои хиёбонро саросар гунбазҳои панҷаранок пӯшонида буданд, дар маҳалли якдигарро бурида гузаштани ду хиёбони сарпӯшида бинои гунбазнокӣ Чорсӯ сохта шуда буд, ки вай низ дӯконҳо дошт.⁴⁹

Мадраса, масҷид ва макбараҳои то замони мо расидаи он давра дар бораи комёбиҳои муҳандисӣ, лоиҳакашию биносозӣ ва ороишгарии меъмронии асри XV тасаввуроти пурра ва вучуд меоваранд. Аввалҳо баъзе қорҳои марбут ба такмили усули кӯхнаи сохтани бомҳои гунбазнок, вале баъдтар татбиқи васеи усули нав аз муҳимтарин муваффақиятҳои бинокорони онвақта ба шумор мерафт. Асли моҳияти усули нав аз ин иборат буд, ки акнун гунбаз на бар деворҳои бино, балки ба равоқ ва дигар қисмҳои бино устувор карда мешуд, ки ин ба хеле кам шудани қутри гунбаз имкон медод. Ин чунин маънӣ дошт, ки биноҳои қалону васеъро ҳам гунбазпӯш кардан мумкин буд. Аз рӯи ин усули нави гунбазсозӣ дар биноҳои на фақат мураббаъ, балки дарозрӯя ҳам имкони гунбаз ниҳодан фароҳам меомад.

Дар орошоти ёдгориҳои меъмории он давр майлҳои ҳашаматҳои ва таҷаммулписандӣ тазоҳуроти равшани худро пайдо намудаанд. Василагаҳои ороишгарӣ хеле гуногун ва мукамал буданд. Дар ин бобат низ комёбиҳои пешинзамон ва бозёфтҳои тоза ба ҳам омехта, мавриди истифода қарор мегирифтанд. Дар асри XV хотамкорӣ маҷмӯии хеле гарон ва захирагара, ки он

⁴⁶Доир ба санъати меъмории давраи Теуриён тадқиқот ва нашрияҳои зиёде мавҷуданд, ки мо аз ин ҷумла асарҳои умумӣ ва ҷамъбасти зеринро қайд мекунем: Булатов М. С., 1969; Денике Б. П., 1939; Засыпкин Б. Н., 1928; 1948; 1961; «Таърихи Самарқанд», ҷилди I, 1969; Массон М. Е., 1948; 1950 в; 1957 а; Пугаченкова Г. А., 1951; 1957; 1958 6; 1965; 1968; Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1958; Ремпель Л. И., 1961. Оид ба сарзамини Тоҷикистон, аз ҷумла, ниг.: Веймарн Б. В., 1947.

⁴⁷Массон М. Е., Пугаченкова Г. А., 1953.

⁴⁸Пугаченкова Г. А., 1951.

⁴⁹Беленицкий А. М., 1946, с. 181-183.

вак்தо ба дараҷаи беназири тақомули худ расида буд, ба таври васеъ ба қор бурда мешуд. Тасвирҳои нафиси наботӣ ва ҳандасӣ, интиҳоби рангҳои асил (аксаран гаммаи рангҳои қабуду сафеду нилобӣ), тарҳи аҷиби луоби нилгун, ки дар замини ялтаросии он таҳайюлотӣ беинтиҳои мусаввир нақшҳои зебое меофарад, аз хусусиятҳои барҷастаи хотамкории он замон ба шумор меравад. Барои ороиши деворҳои дарунӣ усули кундал, ки аз омезиши андудаи тилло бо ягон ҳел ранг (бештар ранги қабуд) иборат аст, истифода мешуд. Таносуби зарандуд ва ранг гуногун буд: баъзан заминашро зарандуд намуда, бар он шаклҳои барҷастаи рангӣ мекашиданд ва ё, баръакс, ба заминаш ранг молида, дар рӯи он шаклҳои барҷастаи тиллоӣ месохтанд. Дар ҳар ҳолат нақшу ниғори аҷиб ва ҷолибе ба вучуд меомад ва бесабаб нест, ки мутахассисон ин нави ороишро ба парчаи зардӯзӣ монанд қардаанд.

Дар ороиши бинои мрамори суфта ё бо қатибаву тасвири қандакорӣ ва ё бо нақшҳои нафиси тиллоӣ зинатдодашуда ба таври васеъ истифода бурда мешуд.

Дар ин асар тамоми усул ва василаҳои ороиши ин асрро тасвир ва тавсиф қардан аз имкон берун аст. Фақат бояд хотирнишон намуд, ки андешаву ҳаёлотӣ ороишгарӣ бетағйир намендонд. Барои охири асри XIV ва ибтидои асри XV майли бо нақшу ниғор тамоман фаро гирифтани деворҳо хос аст. Баъдҳо усули ҷидани хиштро бештар ва ба таври васеъ истифода намуда, дар заминаи он аз хиштҳои сирдор қатиба ва нақшҳои оддӣ месохтагӣ мешаванд.⁵⁰

Майли таҷаммул ва ҳашаматписандиро дар бинокорӣ ва меъмории он замон, беш аз ҳама, масҷиди Бибиҳонум, ки солҳои 1399-1404 дар Самарқанд сохта шудааст, дар худ мӯҷассам менамояд. Як вақтҳо дарвозаи қалони тоқдори он ба ҳавлии васеи қушода мешуд, ки гирдогирди онро қатори доло-ну айвонҳо ихота қарда, гунбазҳои онҳо болои 400 сутуни мраморӣ устувор буданд. Дар пешгоҳи саҳни ҳавлӣ бинои асосии масҷид: равоқ ва як хонаи барҳавои гунбазӣ воқеъ гардида, бар болои он боз як гунбазӣ пурнақшу ниғори баланде сохта шуда буд. Ҳоло аз ин масҷид фақат як харобае боқӣ монда бошад ҳам, вай аз шукӯҳ ва азамати пешинаи он ба ҳуби шаҳодат медиҳад.⁵¹

Мақбараҳои асри XV аз назаргоҳи меъмории гуногунавъ ва басо диққатангезанд. Мақбараи наҷандон қалон, вале аз ҷиҳати ороиш ҳеле зебои Шохизинда (Ширинбег-ака ва Туман-ака),⁵² мақбараҳои Рухобод, Қутби Чаҳордахум,⁵³ ниҳоят, Ғури Мир аз муҳимтарин ёдгориҳои давраи темурӣ ба шумор мераванд. Аз ин миён Ғури Мир (1403-1404), ки Темур ва авлоди ӯ дафн шудаанд, ҳеле ҷолиб аст.⁵⁴ Сохт ва тарҳи он бисёр оддист. Танаи ҳаштгӯша, устуворнаи мавзун ва гунбади ҷиндори бо хиштчаҳои нилобиранг рӯкашшуда асоси ин мақбараи машҳурро ташкил намудааст. Ороишоти даруни толори чаҳоргӯшаи тоқчаноки он бо салобати мутантани худ қасро дар ҳайрат меғузорад. Санги мрамор, ақиқи сабзранг ва оби тилло бо андаке хиратобии умумии рангҳо фақат эҳсоси оромии сукунат ва дурӣ аз дунёи равшанро тақвият менамоянд.

⁵⁰Ин тарзи ороиш аз тарафи Б. П. Денике (1939) ва Л. И. Ремпель (1963) муфассалан тавсиф ёфтааст.

⁵¹Роъеъ ба масҷиди Бибиҳонум ниғ: Массон М. Е., 1929; Ратия Ш. Е., 1950; Пугаченкова Г. А., 1953.

⁵²Булатова В. А., 1965; Немцева Н. Б. ва Шваб Ю., 1968

⁵³Пугаченкова Г. А., 1962.

⁵⁴Массон М. Е., 1929 а; Масҷиди Ғури Мир, 1905; Пелтнев И. Е., 1968; Семенов А. А., 1948, 1949; Шишкин В. А., 1946.

Яке аз бехтарин ёдгориҳои Улуғбек мадрасаи ўст, ки дар регистони Самарқанд воқеъ гардидааст.⁵⁵ Дар чор тарафи ҳавлии даруни чорравоқа қатори манзилҳои дуошёна, дар гӯшаҳои он чор манораи мавзун ва дар даромадгоҳи асосӣ пештоқи боҳашамате сохта шуда буд. Ҳоло чор гунбази болои дарсхона, як манора ва ошёнаи дувуми манзилҳои ин мадраса вучуд надоранд. Аммо бо он чи ки акнун ин ёдгории куҳан арзи андом мекунад, боз ҳам дар пешни назари бинанда як асари олиии хунари меъморию мучассам сохта, бо тарҳи зебо, шаклҳои мутаносиб ва нақшу нигори гуногуну дилнишин, вале бисёр босалобати худ таассуроти фаромӯшношуданӣ ба вучуд меоварад.

Дар асри XV боз як нави мақбара маъмул мегардад, ки ба тарзи иншооти мураккаби чандхонагӣ сохта мешуд. Яке аз ҳамин қабили мақбараҳо Ишратхонаи наздикии Самарқанд мебошад. Толори марказии равоқчадори он андаке тарҳи салибмонанде дорад. Аз ду тарафи ин толор мутаносибан биноҳои дигар: аз як тараф, масҷид, ва аз тарафи дигар, миёнсарои сеҳонагӣ воқеъ гардидаанд. Маҷмӯи иморати мақбара бо хоначаҳои дуошёнаи идорӣ ба худ шакли тамом гирифта, дар ин асари меъморию усули нави куббасозӣ намунаи барҷастаи татбиқи худро пайдо намудааст. Техникаи нави нигориши кундал ҳам дар ин бино хеле пурра ва моҳирона истифода шудааст. Ба зебунинати ниҳоятдараҷа фаровони андарун нақшу нигори хеле содаи қисмати беруни бино муқобил воқеъ гардидааст. Маҳз қисмати беруни бино барои бехтар дарк намудани тамоми ин ёдгории меъморию кӯмак мерасонад, зеро ҳангоми аз назар гузаронидани он диққати кас на ба ҷузъиёт, балки ба ҳалли умумии композитсионӣ кашида мешавад ва ба ин восита то чӣ андоза сабук ва муназзам будани сохтмони ин иморати мӯҳташам аёнтар мегардад.⁵⁶

Бинои расадхонаи Улуғбек, ки дар доманаи баландии Чўпонатои Самарқанд сохта шудааст, аз нодиртарин ёдгориҳои ба шумор меравад.⁵⁷ Аз ин бино фақат як теппача ва тўдаи партовҳои сохтмон боқӣ мондааст. Аммо бо кӯшиши бостоншиносон тарҳи табақаи поини таҳкурсии иморат маълум шуд. Муқаррар гардид, ки бино мудаввар буда, 30 метр баландӣ доштааст ва тавассути чўбҳои кандакорӣ, сафолҳои сирдори нақшин ва сангҳои мармар ороиш ёфтааст. Ғайр аз ин, аз сарчашмаҳои хаттӣ маълум мешавад, ки расадхона се ошёна доштааст. Бақияҳои олотии асосии расадхона – асбоби дукўшаи зовиясанҷ, ки барои мушоҳидаи Офтоб, Моҳ ва зимнан, дигар сайёраҳо қор фармуда мешуд, маҳфуз мондааст. Як нўги асбоби зовиясанҷ дар чуқурии 11 метр даруни хандақи дар шах кандашуда ва нўги дигари азбайнрафтаи он тахминан дар баландии 30 метр воқеъ гардида будааст. Ин асбоб ба шакли ду қавси мувозӣ сохта шуда, ба шашаки доираи радиусаш беш аз 40 метр баробар меомад. Қавсро самти дақиқи ба меридиан мутобик доштанд. Онҳо бо тахтаҳои мрамми сайқалёфта рўкаш гардида буданд. Нури офтоб аз ду равшанаи хурд ба дарун роҳ ёфта, бар ду қавси зовиясанҷ, ки дар рӯи онҳо нишонаҳои дараҷа, дақиқа ва сония сабт шуда буданд, нақши худро мегузошт.⁵⁸

Аз бинокориҳои Ҳироти асри XV хусусан маҷмӯи иморати Мусалло, ки аз масҷид, мадраса ва мақбара иборат аст, шоёни таваҷҷўҳ мебошад. Ҳоло аз ин

⁵⁵ Веймарн Б., 1946; Массон М. Е., 1929 б, 1950 в.

⁵⁶ Массон М. Е., Пугаченкова Г. А. ва диг., 1958

⁵⁷ Доир ба ёдгориҳои Чўпонато ниг.: Ғуломов Я. Ғ., 1948.

⁵⁸ Рољеъ ба ыфриёти расадхона ниг.; Вяткин В. Л., 1962; Массон М. Е., 1941 Шишкин В. А., 1953, 1965; Ғуломов Я. Ғ. ва Бураков Ю. Ф., 1968. Таљиди бинои азбайнрафтаи расадхона мавриди баъсу мунозира қарор гирифтааст, ниг.: Нильсен В. А., 1953; Пугаченкова Г. А., 1969.

ёдгории меъмори қисмати хеле каме боқӣ мондааст. Манораҳои сечузаи бисёр мавзун ва макбараи хеле қолиби Гавҳаршод, ки яке аз гӯшаҳои мадрасаро ишғол намуда, қисми таркибии он ба шумор мерафт, аз ҳашамат ва азамати он гувоҳи медиҳанд.⁵⁹

Санъати наққошӣ ва минӣетур

Чунон ки манбаҳои хаттӣ шаҳодат медиҳанд, иморатҳои бошукӯх, алалхусус, қасрҳои Темур ва Теуириён аксаран бо тасвириҳои тамоми рӯи деворҳои зинат меёфтанд. Сюжети онҳоро манзараҳои ҷангу муҳосираи шаҳрҳо, базму зиёфат, русуми пазириро ва саҳнаҳои муқаррарии зиндагӣ ташкил менамуданд. Чунин василаи ороишро, махсусан, Темур ташвиқ мекард. Дар рӯи девори қасрҳои сарилсилаи теуириро тамоми қиссаҳои базму разми ӯ тасвири худро пайдо карда буданд.

Аз рӯи гувоҳии муосирон, суратҳои худи Темур, фарзандону наберагон ва дарбориёни ӯ, ҳатто маликаҳои хонадони теуириро ҷузъҳои хатмии он сюжетҳои мураккаби тасвириро рӯи девори иморатҳои онзамона ҳисоб меёфтанд. Қитъаҳои боқимондаи ҷанге аз макбараҳои Шохизиндаи Самарқанд дар бораи он санъати бошукӯх тасавури умумӣ ва тақрибӣ ба вучуд меоваранд. Дар ин қитъаҳо фақат ҷӯйҳо, дарахтон, буттаҳо, гулҳо ва дар заминаи наботот хавосилҳои паранда тасвир ёфтаанд.⁶⁰

Асри XV ба олами тамаддун нусаҳои хаттии олий, ки аз қоғазу ҷилд то китобату тасвирот – ҳама намунаи санъаткориҳои беназирест, ҳада намуд.⁶¹ Дар бисёр шаҳрҳои давлати бузурги теуириро хаттотҳо ва наққошони забардаст зиндагӣ карда, асарҳои хеле зебо ва муҳташам меофариданд. Аммо маркази асосии ривочу равнаки ин ҳунарҳо ба ҳар ҳол Ҳирот ба шумор мерафт. Дар бобати ҷамъ намудани одамони ҳунарвар ва шӯҳратманд ҳеҷ як шаҳр наметавонист бо Ҳирот баробар шавад. Дар нимаи аввали асри XV дар ин ҷо бародари Улуғбек - Бойсунқар ҳамчун донишманд, қадршинос ва ҳомии маданият ном бароварда, чунон ки дар боло гуфта шуд, китобхонае ташкил кард, ки вай на фақат маҳзани китобҳои нодир буд, балки вазиғаи коргоҳи аҳли ҳунарро ҳам адо менамуд. Дар он ҷо беҳтарин минӣетурсозҳо, хаттотҳо ва саҳхофҳо кор мекарданд (як худи хаттотҳо ҷил нафар буданд). Файр аз ин, дар Ҳирот китобхона – коргоҳи дарбории Шохрух низ мавҷуд буд, ки намунаҳои хеле хуби осори хаттотӣ ва минӣетурӣ ба вучуд меовард.

Дар нимаи дууми аср Алишер Навоӣ ва Султон Ҳусайн Бойқаро, ки ҳамчунин донандагони қадри ин соҳаҳои ҳунар ҳисоб мешуданд, ҳунарамандони мустаидро ҳимоят карда, онҳоро ба дарбор ҷалб менамуданд.

Ҳусусияти минӣетури шарқ, хоҳ барои ороиши китоб хизмат кунад ва хоҳ ба таври ҷудогона (қитъа) сохта шуда бошад, ин аст, ки вай ҳаҷм ва сояравшан, умқ ва дури надорад. Чизҳои ба назари бинанда дар фосилаҳои гуногун воқеъшуда ба тариқи амудӣ, аз паст ба боло: чизҳои наздик дар поён ва чизҳои дур дар боло ҷой дода мешуданд.

⁵⁹ Пугаченкова Г. А., 1963, с. 147–157

⁶⁰ Денике Б. П., 1939, с. 200–208; Ремпель Л. Н., 1961, с. 318–325, 332–337; Бородин И. Ф., 1965

⁶¹ Адабиёти ин соға хеле зиёд аст. Ин ӯ фақат баъзе асарҳои характери умумидоштаро ном мебарем: Денике Б. П., 1938, с. 68–120; Семёнов А. А., 1940; 1946 б; Пугаченкова Г. А.; Ремпель Л. И., 1965; «Персидские миниатюры», 1968, с. 6–17; 3(с. 6–7; Stchorkin I., 1954; Ўттингафсҗн К., 1960; Гкау В., 1961 (намон ӯ феъристи муфассал).

Ҳаҷми чизҳои дуру наздик таносубан аз ҳам фарқ намекард, яъне чизи дур назар ба чизи наздик ҳаҷман хурд намешуд. Вале ин ҷиҳатҳои минӣётурро на ҳамчун нуқсон, балки ҳамчун хусусияти хоси ин навъи эҷодиёти тасвирий до-нистаанд. Нафосати тасвир, обурани фаровон, ба василаи рангомезӣ ва сох-ти композитсионии сурат ифода кардани ҳолати рӯҳӣ ва эҳсосот аз ҷиҳатҳои пурарзиши минӣётур ҳисоб меёфт. Дар сарчашмаҳои хаттӣ номи бисёр минӣ-ётурсозони асри XV, ки санъаткорони забардасти замони худ буданд, зикр шудааст. Лекин ба сабаби он ки минӣётурсозон, одатан, дар асарҳои онҳо имзо намегузоштанд, таҳқиқи эҷодиёти аксари онҳо бо ниҳояти душворӣ анҷом меёбад.

Дар нусхаи «Шоҳнома»-и соли 1429/30 дар китобхонаи Бойсунқар кито-батшуда бист минӣётуре, ки чанд нафар ҳунармандон сохтаанд, мавҷуд аст. Муҳаққиқон онҳоро аз бехтарин намунаҳои марҳалаи аввали равнақи макта-би минӣётурсозии аҳди темурӣ ба қалам додаанд. Нафисию мавзунӣ, балки зарифии сурат, равшани рағ ва қисматбандии махсус, ҳатто дар мавзӯҳои «расмӣ» ҳам ҷиҳати фарқкунандаи ин минӣётурҳо ташкил менамоянд.

Мактаби минӣётурсозии Ҳирот дар нимаи дувуми асри XV ба тавассути як идда ҳунармандони моҳир ба авҷи тараққиёти худ расид. Дар байни ин ҳу-нармандон Камолиддини Бехзод (тав. байни солҳои 1450-1460 - ваф. соли 1536/37) мақоми ҳосае ишғол намудааст.

Рассоми бузурги он замон - Мираки Наққош аз қобилияти ҷавулоддаи писарбачаи ятим - Камолиддин огоҳ шуда, уро тарбият ва сарпарастӣ намуд (мутаассифона, эҷодиёти Мираки Наққош ҳанӯз ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст, зеро фақат ду минӣётури имзогузоштаи ӯ маълум аст). Дар камолоти Бехзод Алишер Навоӣ низ ҳамчун ғамхор ва мададгор хидмати шо-иства намуда, барои ба муҳити одамони истеъдоднок ва маданият роҳ ёфтани ӯ имконият фароҳам овард. Дар ташаккули идеалҳои эстетикӣ ва тараққиёти эҷодиёти Бехзод маҳз ҳамин муҳит таъсири басо муфид ва самарбахш расо-нид.

Барои минӣётурҳои марҳалаи аввали эҷодиёти Бехзод бештар рағҳои банур ва тазод, қисматбандии динамикӣ, серсуратӣ ва пур кардани ҷо хос аст. Ҷунончи, минӣётурҳои барои «Зафарнома»-и Яздӣ сохтаи ӯ аз ҳамин қабиланд. Дар маркази диққати рассом шиддати муҳориба ва ҷӯшу хурӯши меҳнат қарор гирифтааст. Тасвири майдони муҳорибаи ду кӯшун ба тасвири манза-раи мушобех дар нусхаи «Шоҳнома»-и соли 1429/30 ҳеҷ монандие надорад. Дар ин ҷо ду кӯшуни баробар баҳамназдиқшаванда не, балки тӯфони рағ ба назар мерасад. Дар ин ҷо ҳар як ҷеҳраи тасвиршуда фардист, задубархӯрди ҷанговарон ногаҳонӣ, пуришдат ва ҳеле гуногун аст. Минӣётури соҳтмони масҷиди ҷомеи Самарқанд аз ҷиҳати мазмун тамоман фарқ мекунад. Вале дар ин ҷо ҳам шиддати ҳаракат баръало ҳис карда мешавад. Дуредгарону қанда-қорон дам нагирифта қор мекунанд, назораткунанда қорғурезеро ҷазо медиҳад, аробаи пур аз санги мармар омада истодааст.

Одамони бисёре тасвир шудаанд, вале ҳама дар қиёфа ва ҳолати гуногу-нанд: яке серҳаракат, дигаре оромтар, аммо ҳама дар якҷоягӣ ба ташвишу тараддуи қори соҳтмон қомилан мувофиқат доранд.

Баъзе муҳаққиқон бо имони қомил ва баъзе муҳаққиқон бо андак шакку шубҳа якҷанд минӣётурҳо, ки дар маҳзанҳои гуногуни мамлақати мо маҳфуз мебошанд, ба қалами Бехзод нисбат медиҳанд⁶². Масалан, ба ақидаи санъатшиносии советӣ О.И.Галеркина, якҷанд минӣётурҳое, ки дар Китобхо-

⁶² Акимовский О. Ф., Иванов А. А., 1968, с. 17; Ашрафӣ М. М., 1974, с. 22

наи оммавии давлатии ба номи Салтиков-Шедрины шаҳри Ленинград маҳфуз мебошанд, асарҳои Беҳзод гуфтан мумкин аст⁶³. О.Ф.Акимешкин, А.А.Иванов, М.М.Ашрафӣ дар ин бобат хеле бо мулоҳиза изҳори ақида мекунанд ва чунин мешуморанд, ки баъзе аз ин минӣётурҳо, бешакку шубҳа, ба қалами шогирдони Беҳзод тааллуқ дорад ва мувофиқи услуби ҳуди Беҳзод кашида шудаанд. Ба ин минӣётурҳо композитсияи шинаму мутаносиб, назокату латофати ҳар як печUTOби хат, таъсири мукаммалу дилошӯби ранг хос аст, ки ин фақат ба устодони забардаст муяссар мешавад. Ба гуфтаи муҳаққиқони минӣётурҳои форсӣ, минӣётурҳои аслии Беҳзод соҳиби чунон композитсияи мукамал мебошанд, ки дар асоси қонуну қоидаҳои аниқу дақиқи математикӣ тартиб ёфтаанд ва одамон дар расм чунон ҷой мегиранд, ки аксар вақт гӯё як доирае пайдо мешавад.

Дар баъзе расмҳои худ Беҳзод ин услуби худро ошкоро ба қалам медиҳад, дар баъзе расмҳои ӯ бошад, баръакс, ба рӯи ин услуби худ парда мекашад ва онро ноаён истифода мебарад. Беҳзод ба қоидаву қонунҳои маълуми муқаррарии расмкашӣ эҷодкорона муносибат мекард, ӯ қоидаву қонунҳоро аз нав месохт, тағйир меод, дигар мекард, маҳз чунин муносибати эҷодкоронаи Беҳзод ва дар айни ҳол, идроки ниҳоят нозуку латифи тобиши ранг ва намуди тарҳ минӣётурҳои ӯро ин қадар беҳамтову беамсол кардаанд.

Мақтаби минӣётуркашии асри XVI Табриз аз эҷодиёти Беҳзод фаровон баҳра бардоштааст. Соли 1522 шоҳ Исмоили Сафавӣ Беҳзодро ба Табрёз бурда, сардори китобхона таъин мекунад, ки вазифаи вай роҳбарӣ ба минӣётуркашони дарбор буд. Дар давраҳои аввал услуби минӣётуркашии мактаби Табрёз дар асоси услуби композитсиясозӣ ва рангбордиҳои равияи Ҳирот инкишоф меёфт.

Ба ин ҷиҳати масъала, масалан, рассоми асри XVI Содиқбеки Афшор низ ишорат намуда навишта буд, ки анъанаи маҳаллӣ бо услуби Беҳзод зич омешиш ёфта буд.⁶⁴

Муҳаққиқон инчунин қайд кардаанд, ки таъсири мактаби Ҳирот дар минӣётурҳои асри XVI Бухоро низ ба назар мерасад.

Дар охири асри XV эҷодиёти Беҳзод бештар ба тафаккур ва эҳсосоти қалбӣ наздик мешавад ва аксаран ба тасвири манзараҳои табиат рӯ меоварад. Чунин қайфияти санъаткори бузург дар минӣётурҳои «Лайлӣ ва Мачнун»-и Хусрави Деҳлавӣ акс ёфтааст. Мавзӯи ишқи маъсум ва ноком дар осори Беҳзод ифодаи хеле таъсирбахш ва шоиронаи худро пайдо намудааст.

Беҳзод суратгари мумтоз ҳам буд. Дар офаридаҳои ӯ баъзе шахсони таърихӣ аз ҷиҳати қиёфа ба ҳамзамононаш монанд шудаанд. Масалан, дар яке аз минӣётурҳо Искандари Мақдунӣ ба худ қиёфаи Султон Ҳусайн Бойқароро гирифтааст. Ҳамчунин минӣётурҳое ҳастанд, ки сахнаҳои зиндагии дарбориёро инъикос мекунанд ва дар ин байн сурати Султон Ҳусайн ва ё яке аз дарбориён низ ба назар мерасад.

Аммо суратҳои алоҳидаи Султон Ҳусайн ва Муҳаммади Шайбонихон аз шохкорҳои Беҳзод дар ин навъи санъати рассомӣ ба шумор мераванд.

Беҳзод дар санъат равияи тоза ба вучуд оварда, устои як мактаби маҳсули наққошии замон гардид. Ӯ шогирдони бисёре дошт. Яке аз наққошони машҳури он аср - Қосим Алӣ низ, мутобиқи маълумоти баъзе сарчашмаҳо, аз шогирдони вай ҳисоб мешуд.

⁶³Gal'ëkkina O., 1970

⁶⁴Садиг-бек Афшар, 1963, с. 6.

Муосирон чунин мешумурданд, ки тафовути асарҳои ин ду устои санъатро фақат донишманди зарофатбин метавонад дарк намояд. Мутаассифона, аз минӣтурҳое, ки бидуни шубҳа, ба қалами Қосим Алӣ тааллуқ доранд, ягонто ҳам то замони мо нарасидаанд.

Мақтаби минӣтурсозии Ҳирот дар охири асри XV ва ибтидои асри XVI усулан ҳалли қисматбандии (назар ба нимаи аввали асри XV) камтағйирёфта-ро ба амал татбиқ намуд. Дар айни замон, ба ақидаи санъатшиносон, дар минӣтурҳои он тамоюли реалистӣ беш аз пеш афзуда, майлу кӯшиши фардикунонӣ ва ҳатто ифода намудани ҳолати рӯҳии персонажҳо тақвият меёбад, тасвири табиат мураккабтар мегардад.

Маҳорат ва ҳунари санъаткорон ба дараҷаи баланди тақомули худ мерасад. Асарҳои моҳирона офаридаи минӣтурсозони забардасти асри XV яке аз куллаҳои маданияти бадеии шарқ ҳисоб меёбад.

Илму адаб дар нимаи дувуми асрҳои XIV-XV

Яке аз олимони маъруфи замони Темур, ки борҳо дар мубоҳисаҳои илмӣ дарбори ӯ ширкат намудааст, *Саъдуддин Масъуд ибни Умарӣ Тафтозонӣ* (1332-1389) мебошад. Саъдуддини Тафтозонӣ то охири умри худ дар Ғиждувон, Ҷом, Хоразм, Туркистон, Самарқанд, Ҳирот ва Сарахс ба дарсгӯӣ машғул шуда, доир ба сарфу наҳв, фикҳ ва илми баён рисолаҳои зиёде таълиф намудааст, ки ҳанӯз аз вақти дар қайди ҳаёт будани ӯ ба қатори китобҳои дарсӣ дохил гардидаанд.

Муаррихи барҷастаи он давр *Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ* (1392-1450) дар Димишқ таваллуд ёфта, аз синни ҳаштсолагӣ дар Самарқанд иқомат намудааст. Асари асосии ӯ «Аҷоиб-ул-мақдур фӣ навоиби Темур» ном китобест, ки дар он хусусиятҳои манфии Темур ниҳоятдараҷа саҳт ва нисбат ба он замон хеле часуруна мазаммат мешавад.

Дигар аз муаррихони маъруф *Низомиддини Шомӣ* соли 1404 бо унвони «Зафарномаи Темурӣ» китобе навишт. Шарафиддин Алии Яздӣ (ваф. 1454) дар соли 1425 бо номи «Зафарнома» асари машҳури худро таълиф намуд, ки он ҳам ба аҳди Темур бахшида шудааст.

Дар асри XIV адабиёти бадеӣ низ тараққӣ карда, адибони барҷастае ба вучуд омаданд, ки дар байни онҳо классикони машҳури назми форсу тоҷик *Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизӣ Шерозӣ* (ваф. 1389) ва *Қамолӣ Хуҷандӣ* (ваф. тахминан 1400) мавқеи бузургро ишғол мекунанд. Дар асарҳои онҳо бештар ғояҳои тараққиҳононаи замона мунъакис гардидаанд.

Ҳофиз дар айёми кӯдакӣ хеле барвақт аз падар یتим монд. Модараш, ки имконияти хонондани фарзандашро надошт, ӯро ба тарбияти шахсе гузошт. Лекин Ҳофиз ба зудӣ хонаводаи ин шахсро тарк намуда, ба нонвое шогирд шуд.

Чанд гоҳ дар мадраса ҳам таҳсил карда, як қадар маълумот ба даст овард. Баъдҳо вай зиндагонии дарвешона ба сар бурда, муттасил ба касби дониш машғул гарид ва дере нагузашта ҳамчун шоир шӯҳрат ёфт.

Шеърҳои Ҳофиз ханӯз дар айёми ҳаёти ӯ дар байни оммаи халқ хеле паҳн шуда, тадричан як қисмати онҳо ба фолклор низ дохил гардидаанд. Ҳоло ҳам Ҳофиз дар Тоҷикистон, Эрон ва Афғонистон аз маҳбубтарин шоирон ба шумор меравад, мардум ашъори дилнавози ӯро бо шавқу завқ мехонанд. Роли Ҳофиз дар таърихи адабиёти форсу тоҷик бағоят бузург мебошад. Вай шоирест, ки навъи лирика, яъне ғазалро ба дараҷаи олии тақомул расонида, ба он мазмунҳои тоза дохил кардааст. Ба ғазалиёти Ҳофиз дар баробари мавзӯи ишқ ва май, зебӣ ва хушғили, фикру андешаҳои ирфонӣ ҷиҳати эътироз нис-

бат ба беадолатиҳои иҷтимоӣ низ хос мебошад. Ҳофиз дар шароити асри миёна то ба дараҷаи мубориза барои шаъну шараф ва қадру қимати инсон расид. Вай аксар вақт ҳамаи он чизеро, ки дар тафаккури ӯ пайдо мешуд, изҳор карда наметавонист. Шоир, ки бо шароит ва муҳити тираи давр муросо намекард, голибан ба худ ниқоби риндӣ кашидандро афзалтар медонист. Бо вучуди ин, мазмуни асосии назми Ҳофизро на шодиву хушҳолии лоқайдона ва на васфи зебӣ барои худи зебӣ, чи навъе ки шарқшиносони буржуазӣ во-намуд карданӣ мешаванд ва на андешаҳои сарбастаи тасаввуф, балки ҳисси норизоӣ нисбат ба беинсофиҳои иҷтимоии замона фароҳам овардааст.

Шеърҳои ошиқонаи Ҳофиз эҳсоси баланд ва шавқу рағбати бепоёни ода-миро иброн намуда, дуруғу риёро мазаммат ва писандидатарин хислатҳои ин-сонро талқин мекунанд. Ба тариқи намуна ин ғазали Ҳофизро, ки пур аз маҷозу кинояҳои ҳадафзан мебошад, меоварем:

Ман на он риндам, ки тарки шохиду соғар кунам,
Мӯхтасиб донад, ки ман ин корҳо камтар кунам.
Чун сабо маҷмӯаи гулро ба оби лутф шуст,
Қаҷдилам хон, гар назар бар сафҳаи дафтар кунам.
Лола соғаргиру наргис масту бар мо номи фикс,
Доварӣ дорам басе, ё Раб, киро довар кунам?
Ишқ дурдонасту ман ғаввосу дарё майкада,
Сар фуру бурдам дар ин ҷо, то кучо сар баркунам?
Гарчи гардолуди ғақрам, шарм бод аз ҳимматам,
Гар ба оби чашмаи хуршед доман тар кунам.
Ман, ки дорам дар гадой ганчи султонӣ ба даст,
Кай тамаъ дар гардиши гардуни дунпарвар кунам!
Ошиқонро гар ба оташ меписандад лутфи дӯст,
Тангчашмам гар назар бар чашмаи Кавсар кунам.
Аҳду паймони фалакро нест чандон эътибор,
Аҳд бо паймона бандам, шарт бо соғар кунам...
Бо вучуди бенавой рӯ сиях бодам, чу маҳ,
Гар қабули файзи хуршеди баландахтар кунам!
Ман, ки имрӯзам бихишти нақд ҳосил мешавад,
Ваъдаи фардои зоҳидро чаро бовар кунам?!

Шеваи риндӣ на лоиқ буд васфамро, вале
Чун дарафтодам, чаро андешаи дигар кунам?...⁶⁵

Муосирони Ҳофиз мазмуни тасаввуфии ашъорашро ба назар гирифта, ӯро ҳанӯз дар вақти зиндагиаш «Лисон-ул-ғайб» номида буданд. Баъзе рӯҳониёни мутаассиб пас аз марги Ҳофиз шеърҳояшро соф аз нуқтаи назари динию тасаввуфӣ маънидод карданӣ шуданд⁶⁶. Масалан, онҳо иддао мекарданд, ки образҳои ғазалиёти ӯ гӯё аслан маънии маҷозӣ доранд: «ёр» ишора ба Худост ва ғайра.

Гётеи заковатманд ишорати Ҳофизро ҳамчун ифодаи эътирози зидди зӯҳду риё дарк намуд. Ӯ дар «Девони ғарбию шарқӣ»-и худ китоби махсуси шеърҳояшро бо унвони «Ҳофизнома» ба шоири бузурги форсу тоҷик бах-шид.⁶⁷

⁶⁵Ҳофиз, 1893, с. 284–285.

⁶⁶Дар баъзе байтҳои Ҳофиз ба риштаи назм кашида шудани оятҳои лӯдоғонаи Қуръон шояд ба чунин иддао асос гардида бошад.

⁶⁷Брагинский И., 1966, с. 220–253.

Маҷозу кинояҳо дар ашъори Ҳофиз барои ифодаи ғояҳои инсондӯстии ин шоири бузург хизмат менамуд.

Қамоли Хучандӣ. Айёми кӯдакии худро дар Хучанд гузаронида ва давраи таҳсилашро дар Самарқанд ба итмом расонида, сипас ба Табрёз рафт ва дар дарбори ҳокими он ҷо қарор гирифт. Вақте ки хони Олтин Ёрда- Тӯхтамиш-хон Табрёро забт намуд, Қамол ба асирий афтода, ба Сарой (пойтахти Олтин Ёрда) бурда шуд. Ё пас аз чанд соли маҳбусӣ ба Табрёз баргашта, тахминан дар соли 1400 вафот кард.

Қамоли Хучандӣ низ яке аз барҷастатарин устодони назм мебошад. Ғазалҳои ӯ хеле раван ва хушоҳанг буда, баъзе аз онҳо бо мавзӯи ва мазмуни худ ғазалҳои Ҳофизро, ки Қамол бо вай робитаи дӯстӣ доштааст, ба хотир меоранд. Ғазали зерин ғаму ҳасрати шоирро дар ёди ватан хеле хуб ифода намуда, бо як силсила ғазалҳои халқии тоҷик, ки ҳамчун шеърҳои «ғарибӣ» маъруфанд, пайваст мешавад:

Дил муқими кӯи ҷонон асту ман ин ҷо ғариб.
Чун кунад бечораи мискинтани танҳо ғариб.
Орзуманди диёри хешаму ёрони хеш,
Дар ҷаҳон то чанд гардам бесару бепо ғариб?!
Чун ту дар гурбат наафтодӣ, ҷӣ донӣ ҳоли мо?
Меҳнати гурбат надонад ҳеҷ кас, илло ғариб.
Ҳаргиз аз роҳи қарам рӯзе напурсидӣ, ки чист –
Ҳоли зори мустаманди монда дур аз мо ғариб?
Чун дар ин даврон намеафтад касе бар ҳоли мо,
Дар ҷунин шаҳре, ки мебинӣ, кӣ афтад бо ғариб?
Дар ғарибӣ ҷон ба саҳтӣ медиҳад мискин Қамол
Во ғарибӣ, во ғарибӣ, во ғарибо, во ғариб!⁶⁸

Дигар аз шоирони он замон Носири Бухороист (ваф.1378), ки аз ҷиҳати услуб ва мазмуни эҷодиёти худ ба Ҳофиз ва Қамол наздикӣ дорад.

Дар ашъори бузургтарин шоирони асри XIV, ғолибан дар ғазал онҳо бар хилофи қасидасароноҳои расмӣ, кайфияти эътирозомези халқ, ки дар шӯру ошӯбҳои он ба таври равшан ифода меёфт, дар шакли ба худ хос мунъакис мегардид. Қимат ва арзандагии маҳсули ин ғазалҳо ва сабабҳои дар байни халқӣ тоҷик шӯҳрат пайдо кардани онҳо дар ҳамин аст.

Илму адаб маҳсусан дар аҳди салтанати Улуғбек равнақу ривож пайдо намуд. Мо дар боло роҷеъ ба фаъолияти ҳамаҷонибаи эҷодии Улуғбек сухан рондем. Ё, дар ҳақиқат ҳам, тавонист барҷастатарин намоёндогани афкори илми нучум ва ҳандасаи замонро ба Самарқанд ҷамъ намоёнд.

Дар соли 1428 Улуғбек сохтмони бинои расадхонаи бузургро ба итмом расонда, онро бо асбобу олоғи муқаммал муҷаҳҳаз сохт.

Ин расадхона дар тараққиёти илми нучуми он давра роли бағоят муҳиме бозӣ кард. Дар ин расадхона нахустин бор вазъияти як қатор ситораҳоро муқаррар карда, тавассути он дар соли 1437 ҷадвалҳои нучумие, ки аҳамияти умумиҷаҳонии илмӣ касб намудаанд, тартиб дода шуданд. Бояд қайд кард, ки ин ҷадвалҳо аслан ба забони тоҷикӣ тартиб ёфта, баъдҳо ба забони арабӣ тарҷума гардидаанд. Дар онҳо вазъияти беш аз ҳазор ситораи ба ҷашм аён ва мавқеи тақрибан ҳамаи шаҳрҳои шарқӣ исломӣ нишон дода шудааст.

Ҷадвалҳои нучумии Улуғбек, ҷи дар шарқ ва ҷи дар ғарб, дар зарфи ҷандин аср ҳамчун китоби дарсии доир ба таҳқиқи авзои қавоқиб хидмат наму-

⁶⁸Қамоли Хуҷандӣ, 1955, с. 14.

данд. Аҳамияти ин чадвалҳо боз дар ҳамин ҷост, ки онҳо барои омӯхтани вазъияти илми нучум дар миёнаҳои асри XV манбаи пурқимате мебошанд.

Улугбек на фақат ба тараққиёти илму фан, балки дар айни замон ба пешрафти адабиёт ва санъат низ хеле аҳамият меод.

Дар ин вақт Самарқанд ва Ҳирот марказҳои бузурги маданияти шарқ гардида буданд. Ҳирот, ки ҳанӯз аз замони Шохрух ба пешравӣ оғоз карда буд, дар нимаи дувуми асри XV, яъне дар айёми ҳукмронии Султон Ҳусайн Бойқаро (1469–1506) ба калонтарин маркази илму маданият табдил ёфт. Аз тамоми ғушаву канорҳои Мовароуннаҳр ва Эрон ходимони илму санъат ба Ҳирот ҷамъ омадан гирифтанд. Ба ин ҷиҳат, дар Ҳирот илмҳои тиб, ҳуқуқ, ахлоқ, инчунин адабиёт ва санъат низ тараққӣ карданд.

Бузургтарин намояндаи адабиёти ин давра шоир ва донишманди маъруф *Нуриддин Абдураҳмони Ҷомӣ* (1414-1492) мебошад. Ҷомӣ дар деҳаи Ҷом, наздикии Нишопур, таваллуд ёфта, таҳсили худро дар Ҳирот ба анҷом расонид ва баъдҳо фаъолияти илмӣ ва адабиашро асосан дар ҳамин ҷо давом дод. Ӯ якҷанд дафъа ба Самарқанд низ сафар кардааст. Аз он қасидае, ки Ҷомӣ дар соли 1487 оид ба шарҳи ҳоли худ навиштааст, чунин маълум мешавад, ки вай илми шеър ва қофия, сарфу наҳв, мантиқ, ҳикмати шарқ ва Юнон, табиӣёт, риёзиёт ва илми ҳайъатро омӯхта, баландтарин дараҷаи дониши замонаро азхуд карда будааст. «Баҳористон» ном асари ӯ, ки дар равияи «Ғулистон»-и Саъдӣ таълиф ёфтааст, аз бехтарин намунаҳои насри асри XV махсуб мегардад. Ҷомӣ дар асарҳои худ ҳамаи навҳои адабиро моҳирона такмил дод ва бо ҳамин ба тараққиёти минбаъдаи адабиёти тоҷик таъсири хосе расонидааст.

Абдураҳмони Ҷомӣ дар тамоми таърихи адабиёти асри миёнаи тоҷик аз сермахсултарин шоирон мебошад. Муаллифи тазкираи «Миръот-ул-хаёл» Шерхони Лудӣ чунин навиштааст: «Ҷомӣ наваду нӯҳ китоб тасниф намуд, ки ҳамаи онҳо дар Эрон, Тӯрон ва Ҳиндустон назди аҳли дониш мақбул афтод ва ҳеҷ кас ангушти эътироз бар ину он натавонист ниҳод».

Аз асоситарин асарҳои манзуми Ҷомӣ «Ҳафт авранг» мебошад, ки аз ҳафт достони бузурги мисли достонҳои «Ҳамса»-и машҳури Низомӣ фароҳам омадааст (аз ҳафт маснавӣ сегонаш: «Тӯҳфат-ул-аҳрор», «Лайлӣ ва Мачнун» ва «Ҳирадномаи Искандарӣ» назира ба достонҳои «Ҳамса»-и Низомист). Дар бештарини асарҳои ӯ ғояҳои инсониятпарварона тараннум гардида, истибдоди ашрофи ҳукмрон танқид ва мазаммат карда мешавад. Вале эҷодиёти Ҷомӣ аз муҳолифатҳои фикрӣ ҳолӣ набуда, дар қатори ғояҳои нисбат ба он замон тараққиҳоҳона ба асарҳои ӯ ғояҳои динию тасаввуфӣ низ роҳ ёфтаанд.

Ҷомӣ дар «Ҳирадномаи Искандарӣ» ном яке аз достонҳои «Ҳафт авранг» дар пайравии Форобӣ ва Низомӣ кишвари ҳаёлиро тасвир намудааст, ки сокинони он ҳама дар мусовот зиндагӣ карда, дар байни онон аз дорову нодор ва аз золиму мазлум асаре дида намешавад.⁶⁹

Дар аҳди салтанати Темурӣён, ки давраи ташаккули адабиёти бадеии ўзбекизабон низ мебошад, протсессҳои таъсири мутақобили адабиётҳои ўзбек ва тоҷик беш аз пеш қувват мегирад. Фаъолияти даҳои адабиёти ўзбек - *Мир Алишер Навоӣ* (1441-1501) маҳз ба ҳамин давра тааллуқ дорад.

Навоӣ соли 1441 дар хонадони шахси соҳибмаърифате ба дунё меояд. Дар байни наздикони ӯ шоирон, мусиқичӣён ва хаттотон ҳам буданд.

⁶⁹Рольеъ ба он ниг.: Айнӣ С., 1948; Бертельс Е. Э., 1965 а; Љомӣ, 1965. Нашри осори Љомӣ ва тарҷумаи онҳо: Љомӣ, 1964; Абдураҳмони Љомӣ, 1964.

Ў аз хурдсолӣ нисбат ба шеър майлу рағбат пайдо карда, ба тоҷикӣ ва ўзбекӣ шеър гуфтан оғоз намуд ва аз синни понздаҳсолагӣ ба шоирӣ шўҳрат ёфт.

Пас аз ба тахти Ҳирот нишастани Султон Ҳусайн Бойқаро (1469) Навоӣ мақоми ходими давлатро соҳиб гардид. Ў бо унвони амир олитарин мансаби давлатиро ишғол намуд. Навоӣ қариб тамоми умри худро дар Ҳирот гузаронид.

Дар ташаккули даҳои Навоӣ муносибати дўстона ва алоқаи эҷодии ӯ бо Ҷомӣ бузургвор роли калоне бозидааст. Навоӣ худро шогирди Ҷомӣ ҳисоб мекард. «...Мулоқоти Навоӣ ва Ҷомӣ, – менависад Е.Э.Бертелс, – дар воқеъ, дўстиро ба миён овард, ки то охири умри Ҷомӣ давом намуд. Решаи ин дўстӣ, албатта, на фақат бар ҷиҳатҳои фардии ҳислатҳои ин ду марди бузург, балки дар заминаи умумияти ҷаҳонбинӣ, мувофиқати қомили ақидаву назарҳои онҳо ба мақсад ва вазифаҳои адабиёт қарор гирифтааст».⁷⁰

Дар солҳои 1483–1485 Алишер Навоӣ ба забони ўзбекӣ «Ҳамса»-и худро эҷод менамояд, ки ин ҳам мисли «Ҳафт авранг»-и Ҷомӣ назираест ба силсилаи дostonҳои шоири бузурги асри XII Низомии Ганҷавӣ.

Бисёр сухансароёни забардаст ба равияи Низомӣ «Ҳамса» навишта, дар офаридаи ин навъ асарҳо анъанаи шоистаеро ба вуҷуд овардаанд.

Навоӣ дар ин силсилаи маснавиёти худ бисёр фаслҳоро ба танқиди зулму тааддӣ, ҳирсу оз ва ҷоҳталабӣ бахшидааст.

Вақте ки соли 1492 Абдурахмони Ҷомӣ вафот намуд, Навоӣ ва дўстони ӯ як соли тамом азодорӣ карданд. Навоӣ барои абадӣ гардонидани хотираи дўсти бузургвори худ «Ҳамсат-ул-мутаҳаййирин» ном асаре навишта, яке аз таълифоти Ҷомиро ба ўзбеки қадим тарҷума кард.

Дўстии Алишер Навоӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ тимсоли дурахшони дўстии ду халқи бародар – ўзбекон ва тоҷикон аст, ки таърихи он ба қадимтарин замонҳо рафта мерасад.

Навоӣ дар охири умри худ (ваф.1501) маснавии «Лисон-ут-тайр» ва асари пандомўзи «Маҳбуб-ул-қулуб»-ро, ки ба бисёр ҷиҳатҳои ҳаёти ҷамъиятии онрўза дахл мекунад, инчунин асарҳои зиёди дигарро таълиф намудааст.

Алишер Навоӣ яке аз бузургтарин шоирони асримиёнагии шарқ ва дар айни замон олим ва мутафаккири забардаст, мусиқидон ва наққоши моҳир, инчунин арбоби намоёни сиёсӣ.

«Навоӣ марди бузург аст. Истеъдоди гуногунчанбааш ўро ба қатори нобиғаҳои ҷаҳон меғузорад. Офаридаҳои ӯ қайҳост, ки дастраси тамоми инсоният гардидаанд. Роли онҳо махсусан дар инкишофи адабиёти туркизабон бағоят калон аст.

Бузургтарин шоири озари асри XVI Фузулӣ, шоирони туркман Андалеб, Маҳдумқулӣ, Мулло Нафас ва дигарон аз офаридаҳои Навоӣ илҳом гирифта, дар бисёр бобатҳо ба ӯ пайравӣ намудаанд. Навоӣ дар миёни шоирони Туркия низ шўҳрати зиёде дорад.

Ҳизмати Навоӣ дар адабиёти ўзбек аз ин иборат аст, ки ӯ ин адабиётро ба арсаи ҷаҳон баровард. Навоӣ бо офаридаҳояш барои халқи ўзбек имконияти ба забони модарӣ тараққӣ додани маданияти худро фароҳам сохт.

⁷⁰Бертельс Е. Э., 1965 а, с. 124.

Кувваи истеъдоди Навоӣ дар он аст, ки офаридаҳои ӯ асрхоро паймуда, ба ёди мардум чой гирифтанд ва имрӯз ҳам ба онҳо рӯҳ ва илҳом мебахшанд».⁷¹

Дар ин давра адабиётшиносӣ низ бисёр тараққӣ карда, дар бораи қофия, вазн, мувашшаҳ, муаммо ва ғ. асарҳои зиёде ба вучуд омаданд. Масалан, Ҷомӣ бо унвони «Муаммои сағир» ва «Муаммои қабир», «Рисолаи қофия»; Камолиддин Ҳусайнӣ бо номи «Рисола фил-муаммо»; Сайфӣ бо номи «Арӯз» асарҳо таълиф намуданд.

Дар соли 1486 яке аз муқаррабони дарбори Султон Ҳусайн Бойқаро Давлатшоҳи Самарқандӣ, ки аксар вақт аз сӯҳбатҳои Ҷомӣ ва Навоӣ баҳраманд мегардид, асари машҳури худ - «Тазкират-уш-шуаро»-ро ба вучуд овард. Ин асар дар бораи беш аз сад нафар шоир маълумот медиҳад.

Аҳамияти мактаби адабии Ҳирот ниҳоятдараҷа бузург аст. Махсусан бо-ярд таъкид кард, ки ба яқдигар наздик шудани адабиёти ду халқи ҳамсоя-тоҷикон ва ўзбекон маҳз аз ҳамин давра сар карда торафт қувват мегирад.

Дар ин чо баъзе хулосаҳои илми советиро доир ба давраи савуми тараққиёти назми классикӣ, ки асрҳои XIII–XV, яъне давраи пас аз истилои муғулро дарбар мегирад, иҷмолан баён мекунем. Аз солҳои 50-уми асри XIII ба зулму истибдоди тоқатшикан нигоҳ накарда, дар марказҳои маданияи бачомонда ҳаёти адабӣ дубора ба раванқ даромад. Тадричан ҳамон гуногунии жанрҳо, ки ба давраи яқум (асрҳои IX–XI) хос буд, хусусияти асосии адабиёти ин давраро ташкил дод ва равияи оппозиционии гуманистӣ, ки дар давраи дувум (асри XI–ибтидои XIII) пайдо шуда буд, дар ин давра боз ҳам қувват гирифт.

Таҷдиди анъана нисбат ба асарҳои ҷамъбастанандаи «адабиётшиносӣ» (мисли тазкираҳои Авфӣ, Давлатшоҳ ва ғ.) зарурат ба миён овард. Мадеҳагӯӣ ба насри таърихӣ пуртумтарок, ки ба ситоиши Темур ва ворисони ӯ бахшида мешуд, роҳ ёфт. Қасидаҳои мадҳия низ аз нав раванқ гирифтанд (Ҳусрави Дехлавӣ ва диг.). Назирагӯӣ ҳам ба воситаи «Ҳамса»-и Ҳусрави Дехлавӣ, «Ҳафт авранг»-и Ҷомӣ, «Ҳамса»-и Навоӣ (ба забони ўзбекии қадим) умри дубораи худро шуруъ намуд. Дигаргунӣ дар назми тасаввуфӣ аз он иборат буд, ки шеърҳои шаклан (аз ҷиҳати лугат ва воситаҳои тасвир) сӯфиёна, вале аз ҷиҳати мазмун хеле гуногун ба вучуд омаданд.

Комёбии басо пуярарзиши назми ин давра ғазалиёти Ҳофиз ва Камол буданд. Ҷомӣ бо эҷодиёти худ адабиёти ин давраро ҷамъбаст намуд. Ё тамоми навъҳои адабиёти инкишоф дод, синтези тамоми таҷрибаҳои адабиёти ба вучуд овард ва концепсияи бадеии инсонӣ комилро қор карда баромад. Аммо дар назми асри XV унсурҳои тақлид низ беш аз пеш роҳ ёфта, диққати асосӣ ба ороиши зоҳирии шеър, шаклпарастӣ ва суҳанбозӣ равона карда шуд.

Тараққиҳои адабиёти бадеӣ дар асри XV ба пешрафти дигар санъатҳои алоқаманд таъсир накарда наметавонист. Хусусан дар миёнаҳои асри XV санъати мусикӣ ва ракс хеле ривоч гирифт. Дар ин давра на фақат мусикачиён, балки бастакорони хубе ҳам ба камол расиданд.

Пешрафти санъати мусикӣ то дараҷае расида буд, ки дар ин соҳа асарҳои назариявӣ ба вучуд омаданд. Яке аз ин қабил асарҳо «Рисолаи мусикӣ»-и Абдуррахмони Ҷомист, ки дар бораи омӯхтани санъати мусикии асри XV аз муҳимтарин сарчашмаҳо ҳисоб мешавад.

⁷¹Қор-оглы Х. Р., 1968, с.63. Осори Алишер Навоӣ иборат аз 15 ҷилд дар Тошканд нашр шудааст.

Дар ин давра инчунин оид ба илми ахлоқ бисёр асарҳо таълиф ёфтанд. *Чалолиддини Давонӣ* (1426-1502) соли 1467 бо номи «Ахлоқи Чалолӣ» китобе навишт. Дар соли 1494 *Ҳусайн Воизи Кошифӣ* дар масъалаи ахлоқ ва тарбия «Ахлоқи Мӯҳсинӣ»-ро офарид, ки аз чил боб иборат буда, ба шоҳзода Мӯҳсин бахшида шудааст. Ғайр аз ин, ӯ китоби машҳури «Калила ва Димна»-ро бо номи «Анвори Сухайлӣ» аз нав таҳрир намуд.

Комёбиҳои соҳаи таърихнависӣ низ дар ин давра кам набуданд. Яке аз асарҳои муҳими ин фан «Зубдат-ут-таворих»-и Ҳофизии Абрӯ (ваф. 1430) мебошад, ки нақли воқеаҳои таърихиро то соли 1427 расонидааст. Абдураззоқи Самарқандӣ, ки давомдиҳандаи қорҳои вай аст, бо унвони «Матлаъ-ус-саъдайн ва маҷмаъ-ул-баҳрайн» китобе навишт, ки аз вақти таваллуди Абӯсаиди Ҳулоқуӣ то Абӯсаиди Темурӣ, яъне воқеаҳои таърихии байни солҳои 1304 ва 1469-ро дарбар мегирад.

Муиниддин Муҳаммади Исфизорӣ дар соли 1491 бо номи «Равзат-ул-чаннот фӣ авсофи мадинат-ул-Ҳирот» асаре ба вучуд оварда, на фақат таърихи шаҳри Ҳирот, балки таърихи тамоми вилоятҳои давлати Султон Ҳусайнро тасвир намудааст.

Муҳимтарин асари таърихии давраи Темуриён китоби «Равзат-ус-сафо» мебошад. Муаллифи ин китоб *Муҳаммад ибни Ховандшоҳ* (ваф. 1498), ки дар таърих бо номи «*Мирхонд*» шӯҳрат дорад, аслан аз вилояти Балх буда, давраи минбаъдаи ҳаёт ва фаъолияти худро дар Ҳирот гузаронидааст. Ӯ яке аз иштироккунандагони фаъоли ҳаёти маданияи Ҳирот ва аз ҳамкорони наздики Ҷомӣ ва Навоӣ ба шумор меравад. «Равзат-ус-сафо» иборат аз ҳафт ҷилд аст, ки таърихи мамлакатҳои исломӣ, аз ҷумла, Эрон ва Осиёи Миёна, хусусан давраи Темуриёнро то охириҳои салтанати Султон Ҳусайн Бойқаро дарбар мегирад. Охири ин китоб, яъне ҷилди ҳафтуми он, ки нотамои монда буд, аз тарафи бародарзодаи муаллиф - Хондамир ба итмом расонида шуд.

Албатта, ин ҳама комёбиҳои маданӣ ба мо асосе намедиҳанд, ки вазъияти давлати Султон Ҳусайнро зиёда ситоиш кунем. Чӣ навъе ки дар боло қайд гардид, ҳуди султон ва маъмурони ӯ халқи меҳнатиро бераҳмона ғорат мекарданд. Тамоми харчи бинокориҳои шаҳри Ҳирот чун бори гарон бар дӯши оммаи заҳматкаш ҳамл мешуд. Ин аст, ки мо дар осори бисёр нависандагони он замон шикоят аз зулму истибдоди давраи темурӣ ва айёми ҳукмронии Султон Ҳусайнро мушоҳида мекунем.

Фасли панҷум

**ТОҶИКОҶ ДАР ОХИРҶОИ
АСРИ МИЁНА**

ҲАЁТИ ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ДАВЛАТИ ШАЙБОНИЁН (АСРИ XVI)

1. ТАЪРИХИ СИЁСӢ

ИСТИЛОИ ДАВЛАТИ ТЕМУРИЁН

Сиёсати дохилии Шайбониҳон

Дар охирҳои асри XV ва ибтидои асри XVI ўзбекҳои бодянишин бо сардории Муҳаммад Шайбониҳон Мовароуннаҳри марказӣ ва андаке баъдтар тамоми қисмати боқимондаи давлати Темуриёно забт намуданд. Давлат ва сулолаи нав бо номи таъсискунондаи худ – «Шайбонӣ» машҳур гардид. Худи Шайбониҳон аслан аз хонадони Чингизхон буд. Бобои ӯ- Абулхайрхон дар нимаи аввали асри XV давлати пуриқтидори бодиявӣ ташкил намуд. Қавму тоифаҳои туркзабони муттаҳидкардаи ӯ аз аслу насабҳои гуногун иборат буданд. Онҳо дар пахноҳои бекарони дашту саҳрое, ки домони он аз поини дарёи Сир то Сибир рафта мерасид, ҳаёт ба сар мебуданд. Вале ин иттиҳодияи бавучудовардаи Абулхайрхон мабдаи иқтисодӣ надошт ва бо зӯри силоҳ арзи вучуд мекард. Ин буд, ки вай пояҳои худро устувор карда натавониста, ба зудӣ пас аз фавти Абулхайрхон аз по афтод¹. Шайбониҳон хост, таҷрибаи бобо-яшро такрор наояд, вале қораш барор нагирифт. Ҷангу талошҳо бо дигар Чингизийёни чоҳталаб ва ихтиёрҳои гоҳ ба ғоида ва гоҳ ба зарари ӯ анҷом меёфт. Ҳарчанд ки баъзан бо ғаниматҳои хеле хуб зафар меёфт, вале ин барои таъмини имтиёзи сиёсии ӯ кофӣ набуд.

Шайбониҳон дар ин мубориҳо борҳо аз ёрию дастгирии Темуриён баҳраманд гардида буд. Ӯ дар яке аз ҷангҳо мағлӯб шуда, ду сол дар Бухоро зист ва, аз рӯи шаҳодати сарчашмаҳо, ҷиддан машғули андӯштани илму дониш гардид.

Душмани ашаддӣ Темуриён дар қисмати шимоли мамлакат моғулҳо* ба шумор мерафтанд, ки Тошкандро маркази худ ихтиёр карда буданд. Онҳо чандин бор ҳатто ба ноҳияҳои Мовароуннаҳри марказӣ ҳамла намуда, молҳои толон ва аҳолиро тороҷ мекарданд. Темуриён Шайбониҳонро ба муқобили моғулҳо истифода карданӣ шуданд. Лекин Шайбониҳон иттифокчи бад баромад: ӯ фақат аз паи манфиати худ шуда, аксаран ҳилофи ваъдаи худ амал мекард, гоҳ тарафи Темуриёно мегирифт, гоҳ тарафи моғулҳоро, ҳар замон ба мулкҳои ину он ҳуҷумҳои ғоратгарона менамуд. Ниҳоят, ӯ чунин шаҳрҳои истехкомӣ, мисли Утрор, Сайрам ва Яссаро ба тахти тасарруфи худ дароварда, ҳамқавмони худро даъват кард ва дастаи қавии аскарӣ ташкил дода, бо моғулҳо муоҳида баст ва соли 1499 ба истилои Мовароуннаҳр шурӯъ намуд. Аввал ӯ пойтахти Темуриёни Осиёи Миёна -

¹ Муфассалан ниг.: Семёнов А. А., 1954, 6; Аъмадов Б. А., 1965 а.

* Бо истилоҳои «муғульҳо» як доништа нашоавад, зеро ин халқест, ки дар а. 16 дар баъзе ноҳияҳои Осиёи Миёна зиндагӣ мекард ва дар адабиёти ғарбу русӣ бо номи «моғолҳо» машҳур буд (мутарљим).

шаҳри Самаркандро ба муҳосира гирифт. Вақте ки волии Бухоро бо кӯшуни худ ба тарафи Самарканд равона шуд, Шайбониҳон аз муҳосира бархоста, ба муқобили ӯ шитофт ва дар роҳ ин қувваи аскарӣро торумор намуда, ба сӯи Бухорои заифгардида ҳаракат кард. Аз муҳосира ҳатто се рӯз нагузашта, аёну ашроф ва рӯхониён шаҳро ба ӯ таслим намуданд.

Дар чунин лаҳзаи пурмасъулият ҳам, ки мамлакатро хатари ҷиддӣ таҳдид мекард, ашрофи Самарканд ва шахзодагони темурӣ тамоман саргарми ни-фоку низоъҳои байниҳудӣ буданд. Гурӯҳе саршӯхайи Темуриёни Осиёи Миёна - Султон Алиро тарафдорӣ мекарданд, гурӯҳи дигар ҳешованди вай – Бобурро ба Самарканд даъват намуда, таслими шаҳро ба ӯ ваъда медоданд. Ҳангоми Самаркандро муҳосира кардани Шайбониҳон ин низоъҳо боз ҳам қувват гирифт. Баъзе намоёндагони хеле бонуфузи рӯхониён ҳисси наҷмӣ ва кайфи-яти мағлубиятро падид меоварданд. Султон Алӣ дар ҳама ҷо хиёнатро гумон бурда, аз дигарон пештар бо як гурӯҳ рикобдорони худ ба қароргоҳи Шайбониҳон равона шуд. Ашрофи Самарканд аз ин воқиф гардида, бо тӯхфаву инъомҳои зиёде ба ҳузури Шайбониҳон омада, сари таъзим фуруд оварданд. Ба ин тариқа, соли 1500 Самарканд бе ҷанг ба дасти Шайбониҳон даромад.

Аммо ин муваффақияти аввалин, ки ба зудӣ ва осонӣ ба даст омада буд, бақое наёфт. Як қисми ашрофи Бухоро ва Самарканд тарафдори барқарор намудани ҳокимияти Темуриён буд. Агарчанде ки ӯ нахустин сӯйқасдро фош намуда, гунаҳкорон ва ҳатто гумонбарҳоро аз дами тег гузаронид, ба ҳар ҳол дасти муқобилони ӯ боло шуд. Акнун ҳарифи асосии Шайбониҳон шахзодаи ҷавони темурӣ, асосгузори ояндаи давлати Темуриёни Ҳинд - Бобур гардид. Қароргоҳи Шайбониҳон дар ҳаволии Самарканд буд. Аёну ашрофе, ки пинҳонӣ бо Бобур муқотиба доштанд, ба рӯи ӯ дарвозаи шаҳро кушоданд ва ӯро подшоҳ эълон намуданд. Даре нагузашта дар баъзе шаҳроҳо ва истехкомоти дигар низ пирӯзӣ насиби тарафдорони Темуриён гардид. Вале дар муҳорибаи кушоди соҳили Зарафшон, ки дар моҳи апрели соли 1501 ба вуқӯъ омад, Бобур шикаст хӯрд ва ба Самарканд ақиб иишаст. Худи ӯ дар ёддоштҳои аз тарафи Шайбониҳон моҳҳои дароз муҳосира шудани Самаркандро ба тариқи хеле муфассал тасвир намудааст.² Аз гуфтаҳои Бобур маълум мешавад, ки халқ, аҳолии оддии шаҳр, пешаварону қосибон аввалҳо дар муҳофизати шаҳр бисёр ғаълола иштирок доштаанд, ҷасорат ва қаҳрамонӣ нишон дода, нақшҳои хучуми фикркардаи Шайбониҳонро вайрон мекардаанд. Аммо соқинони шаҳр манфиатҳои сулолави Бобурро, чунон ки ӯ соддалавҳона гумон мебуд, ғимоя намекарданд. Самарқандӣҳо якнун таҷрибаи қалон ва талхе доштанд: хиёнат ва сӯйқасдҳои аёну ашроф, аз даст ба даст гузаштани шаҳр боиси ғорат, қатлу қаштор ва қаҳтиву гуруснагӣ мегардид. Лекин ин бор манфиати шаҳриён ва Бобур мувофиқ афтод.

Бо вучуди ин, нигоҳ доштани Самарканд муяссар нагардид. Шаҳриён яроқу аслиҳа надоштанд. Дар шаҳри муҳосирашуда гуруснагӣ ҳукмфармой мекард. «Вақти гандумпаз расида буд, вале қасе ҳосили наҷм намеовард. Рӯзҳои муҳосира тӯл кашид, мардум ба маҳрумиятҳои зиёде дучор гардиданд; қор ба ҷое расид, ки бенавоён ва мӯҳтоҷон гӯшти сагу харро меҳӯрдагӣ шуданд. Чун еми асп қамб шуд, одамон ба ҷои он барги дарахтро медоданд»³.

Бобур барои кӯмак ба ҳокимони гуногун муроҷиат намуд, вале имдод нарасид. Ӯ чунин ҳислати Темуриёнро, ки манфиати умум барояшон бегона буд, хеле аниқ ва дақиқ хотирнишон намудааст: «Мо ба кӯмак ва пуштибонии

² Бобур, 1958, с. 106 ва давомаш.

³ Њамон ҷо, с. 109.

моликони ҳамсоя ва атрофу акноф умед баста будем, лекин ҳар яки онҳо нақшаҳои худро дошт⁴. Хусусан, кӯтоҳандешии сардори Темуриёни Хуросон - Султон Ҳусайн, ки на фақат дасти ёрӣ дароз накард, балки ҳатто ба Шайбониҳон ҷоплусӣ намуд, ўро дар ҳайрат гузошт.

Сокинони шаҳр, сарбозон ва ҳатто наздикони Бобур ба қаҳтӣ ва гуруснагӣ тоб наёварда, ба ҳар сӯ фирор мекарданд. Ниҳоят, ҳуди Бобур ҳам роҳи гурезро пеш гирифт. Шаҳри пойтахтии Самарқанд дубора ва тамоман ба дасти Шайбониҳон даромад. Ин ҳодиса дар соли 1501 рӯй дод.

Ба Шайбониҳон аз ҳама бештар сокинони шаҳри Қарокӯл муқовимат карданд. Баҳорони соли 1501 дар ин ҷо шӯрише ба амал омад, ки амалан хусусияти синфӣ дошт. Ба сари шаҳр намояндаи халқро, зоҳиран, сардори шӯришро нишонданд. Номӣ ӯ маълум нест, дар манбаъҳои онвақта ўро таҳқиromeзона «гадо» ва «ҷоҳил» номидаанд.

Шайбониҳон худ бо кӯшуни зиёде ба ҷанги зидди Қарокӯл рафт. Шаҳрро гирифта, сардори шӯришгаронро ба қатл расонид. Вале пас аз шаҳрро тарк кардани Шайбониҳон мардум боз шӯриш бардошт. Феодалон дар ин лаҳза ташаббусро ба дасти худ гирифтанд, онҳо ният доштанд, ки ин шӯришро ба манфиати Темуриён истифода баранд. Онҳо аз ҳокимони ҳамсояи темурӣ мадад хостанд. Шайбониҳон дубора ба Қарокӯл кӯшуни сершуморе фиристод. Мухорибаи ниҳоятдараҷа шадид ба амал омад, фуқарои шаҳр диловарӣ ва қаҳрамоноҳои бемислу монанде нишон доданд. Дар охири охири Шайбониён шаҳрро ишғол намуда, онро ба қушторгоҳи ҳақиқӣ мубаддал карданд. Сипас ба мақсади тарсонидани ҷашми мардум бо амри Шайбониҳон аз сари қарокӯлиҳои мақбул дар Бухоро калламанора сохта шуд⁵.

Муддате ҷанд Шайбониҳон барои аз ҳатар эмин намудани ақибгоҳи худ ҷораҳои лозима дида, пас ба истилои мулкҳои ҷанубии Темуриён камар баст. Дар ин ҷо ҳам ҳамон вазъияти парокандагии қувваҳои ин хонадон ба истилокорон мадад расонид. Ҳокимони вилоятҳои мухталиф ин дафъа ҳам нахостанд ба ҳам муттаҳид шаванд. Ҳисси нобоварӣ ба якдигар, иғво, сӯйқасд ва хиёнати ошкоро заминаҳои мусоиди истилоро фароҳам овард. Шайбониҳон аз чунин вазъият ба ҳубӣ истифода бурда, ба яке ваъдаи подош меод, ба дигаре сиёсат мекард ва худ ба василаи тохтутозҳои бемалол, тороҷ ва ғорати мардум очизӣ ва нотавонии Темуриёнро нишони меод ва дар байни онҳо кайфияти мағлубиятро ҷорӣ менамуд.

Дар вилояти хеле калоне, ки марказаш Ҳисор буд, Хусравшоҳ ҳукмронӣ мекард. Чун замоне ӯ ба дараҷае иқтидор пайдо намуда, ба худраъӣ ва сарватмандӣ шӯҳрат ёфта буд, шахзодагони темурӣ дар ин лаҳзаи душвор барои кӯмак ва пуштибонӣ ба вай рӯ оварданд. Вале ӯ нисбат ба вазъияти мавҷуда нодонӣ ва нофаҳмии тамои зоҳир намуд: ба ҷои муттаҳид шудан бо Темуриён ва ё лоақал кӯмак расондан ба онҳо, ки борҳо илтимосаш карда буданд, аз тарси даъвоҳои онҳо роҳи макру фиребро пеш гирифт ва дар натиҷа комилан дар ҳолати ҷудой ва танҳои монда, аз аввалин хабари ҳаракати кӯшуни Шайбониҳон ба Ҳисор буздилона фирор кард. Қаламрави ӯ, ки ноҳияҳои ҷанубии Тоҷикистон, қисмати шимолии Афғонистон ва ҷануби Ўзбекистонро фаро мегирифт, ба осонӣ ба тахти тасарруфи Шайбониҳон даромад. Даре нагузашта, соли 1505 Хоразм ҳам аз тарафи кӯшуни Шайбониён ишғол карда шуд.

⁴ Њамон ҷо.

⁵ Мукминова Р. Г., 1950, с. 13–14.

Навбати забти пойтахти дигари Темуриён – Ҳирот расид. Султон Ҳусайн фақат акнун то ҷӣ андоза ҷиддӣ будани хатари таҳдидкардаистодаро дарк намуда, бо қувваи асосии худ ба муқобили Шайбониҳон равона шуд. Вале ӯ, ки пир ва бемор буд, дар роҳ вафот намуд. Дар байни асилзодагони темури низоъу нифоқ ба амал омад. Дар натиҷа, якбора ду писари Султон Ҳусайнро ба тахт нишонданд, ки онҳоро ду гурӯҳи ашрофи соҳибнуфуз пуштибонӣ мекарданд. Шайбониҳон аз ин дигар шароити мувофиқро орзу ҳам карда наметавонист. Ин буд, ки Бобур навиштааст: «Ин амрест ғариб: ҳеҷ гоҳ касе настунидааст, ки дар як мулк ду подшоҳ якҷоя ҳукмронӣ кунанд»⁶.

То ҷамъ кардани кӯшун, то тамом шудани баҳсу мунозираи наздикони ду подшоҳ, ки ба як қарор омада наметавонистанд, Шайбониҳон Балхро забт намуда, ба ҳок яқсон қард ва зуд ба тарафи Ҳирот раҳсипор гардид. Ӯ дар наздикии шаҳр кӯшуни ба ҷанг хуб омода нашудаи темуриро мағлуб намуд⁷.

Бисёр амирону амалдорон аз майдони ҷанг ва баъзеҳо аз шаҳр гурезон шуданд. Ҳар ду подшоҳ ҳам-яке ба ғарб ва дигаре ба шарқ фирор карданд. Рӯҳониёни олимаком ва аён ашроф бо ҳам машварат намуда, ба Шайбониҳон хати таслим ва итоат фиристоданд. Аҷобат дар ин ҷост, ки ин номаро муаррихи маъруф, нигорандаи асари калони таърихи «Ҳабиб-ус-сияр» - Хондамир иншо намудааст. Фақат аҳолии шаҳр андаке муқовимат нишон доданд. Онҳо ногаҳон ҳамла карда, қариб сесад нафар ўзбекро, ки дар атрофи Ҳирот машғули яғмогарӣ буданд, нобуд сохтанд.

Дар айни замон, Шайбониён ба вакилони ашрофу рӯҳониён шарту шароити супурдани Ҳиротро пешниҳод карданд: мардуми авом ва пешаварон мебоист ба тариқи тоvon маблағи калоне мебардохтанд, аз аён ашроф ба сифати инъом ва бахшиш пули зиёде ситонда мешуд. Аммо мусодара асосан ба молу мулки сулолаи мағлуб ва ашрофи наздики он дахл мекард.

Дар як муддати кӯтоҳ шаҳру вилоятҳои боқимонда то ҳуди Астаробод забт карда шуд. Дар тамоми шаҳрҳои калони давлати собиқаи темури – Самарқанд, Бухоро, Марв, Сарахс, Балх, Ҳирот, Машҳад, Нишопур, Тӯс, Нимрӯз ва Астаробод пулҳои нуқраро ба номи фотеҳи нав сикка заданд. Шайбониҳон ҳам ба ин аҳамияти бузурги сиёсӣ меод, зеро ин амр маънии расман ба сари тахти подшоҳӣ омадани ўро дошт.

Шайбониҳон нияти истилои давлати Темуриён ва тасарруфи сарзамини бузургро дар дил парварида, ба хубӣ ангошта буд ва дар ҳусули ин мақсад фақат муваффақиятҳои ҷангӣ кофӣ нест. Ӯ намояндагони хонадони Темуриёро бераҳмона таъқиб ва маҳв намуда, аз қадамҳои аввал барои ба тарафи худ кашидани феодалону рӯҳониёни бонуфуз саъй кард. Зоҳиран, ин усул ба ӯ бештар аз силоҳи ҷангӣ зафар ва пирӯзӣ овард. На фақат ҳуди ӯ, балки наздиқонаш ҳам мефаҳмиданд, ки танҳо ҳокимият дигар мешавад, аммо муқаррароти зиндагӣ ба ҳар ҳол мисли пештара боқӣ мемонад. Дар ин бобат ҳикояти Зайниддини Восифӣ, ки шохиди Ҳиротро гирифтани Шайбониҳон буд, хеле ҷолиби диққат аст. Як амири ўзбек ӯ ва ҳамроҳашро деҳқон пиндошта, ба онҳо фаҳмондани мешавад, ки фақат хоҷае бо хоҷаи дигар иваз шудаасту халос. Хоҷаҳои нав барои зудтар барқарор шудани хоҷагӣ саъй мекунанд, зеро акнун замин ва деҳқонон ба онҳо «тааллуқ гирифт» ва «тарбияву нигоҳубин»-и деҳқонони дигар дар ўҳдаи онҳост⁸.

⁶ Бобур, 1958, с. 212.

⁷ Барои тафсили забти Ҳирот ва воқеаҳои минбаъда ниг.: Болдырев А. Н., 1957, с. 59 ва давомаш.

⁸ Болдырев А. Н., 1957, с. 66.

Сиёсати дохилии Шайбониҳон пас аз истилои давлати темурӣ тамоман ба манфиати синфи ҳукмрон, синфи феодалоне, ки аннун ба таркиби он ашрофи тоифаҳои бодиянишини ўзбек ҳам дохил шуда буд, хизмат мекард. Ҳатто тадбироти, зоҳиран, мусбати ӯ ҳам манфиати синфи ҳокимро ифода менамуд.

Худи Шайбониҳон, муқаррабони ӯ, амирони тоифа ва ҳатто наздиктарин сипоҳиёнаш аз ҳисоби мусодираи молу мулки Темуриён, феодалони ашрофӣ ва рӯҳонии тарафдори онон ва ҳамаи касоне, ки ба суиқасди зидди Шайбониён гумон бурда мешуданд, хеле сарватманд гардиданд. Шайбониҳон тамоми давлатро ба мулкҳо тақсим карда, ихтиёри онҳоро ба дасти ҳешовандон ва амирони номии худ супорид.

Чихати иқтисодии ин мулкҳои инъомӣ аз он иборат буд, ки мудохилот на ба ҳазинаи Шайбониҳон, балки тамоман ё қисман ба дасти мулкдорони шаҳру вилоятҳо мебаромад. Истилогарон зуд ҳис карданд, ки сарвати ғораткарда ва ҷабран ситонида ро дуру дароз беҳаракат нигоҳ доштан хуб нест. Ба ин мулоҳиза онҳо ба харидани замин, иморатҳои шаҳр ва устохонаҳо сар карданд. Онҳо ҳамчунин дар ҳар вазъият моликияти аз ҳама устувор будани чизҳои харидаро фаҳмиданд. Бинобар ин аксар вақт моли ҷабран ситонидаи худро ҳамчун моли харида ба расмият мебароварданд. Аҷобаташ ин ки гоҳо заминҳои зӯран кашидагирифтаро пас гашта додан ҳам лозим меомад⁹.

Мусодира ва харид дар як муддати кӯтоҳ боиси ба дасти Шайбониён ва ашрофи ўзбек гузаштани заминҳои зиёд, бисёр иморатҳои шаҳр, осибҳо ва дигар ҷойҳои сердаромад гардид. Ҳамин як мисол кофист: Ҳанӯз дар солҳои 20-уми асри XVI келини (зани писари) Шайбониҳон барои вақфи мадраса бештар аз 40 дӯкони қосибӣ, тимча, 8 осиб, устохонаи қоғазрезӣ, анборҳо, ҳавлиҳо, тақрибан 150 қитъаи замин, пурра ё қисман 6 деҳа ва ғ. дода тавонист.¹⁰

Ҳамин тариқа, Шайбониён ва ашрофи тоифаҳои бодиянишини ўзбек ва калонтарин феодалони заминдор ба шахсони манфиатбари касбу ҳунар ва тиҷорати шаҳр табдил ёфтанд. Манфиатҳои иқтисодии онҳо аз манфиатҳои феодалони ашрофӣ ва рӯҳонии ирсии Осиёи Миёна, ки дар замони Шайбониён заминҳои меросӣ ва сарватҳои шаҳрии пешинаи худро нигоҳ дошта буданд, қариб ҳеҷ фарқ намекард.

Ислоҳоти пулие, ки Шайбониҳон дар соли 1507 ба амал овард¹¹, аз қўшишҳои ӯ дар бобати ба тарафи худ ҷалб кардани табақаҳои ҳокими давлати истилокардааш ва ба ин васила васеъ намудани базаи синфии худ гувоҳӣ медиҳад.

Касбу ҳунар, тиҷорат ва муомилоти пулӣ аз муҳимтарин моддаҳои оидоти давлатӣ ва мадохили соҳибони мулк ба шумор мерафт. Охири намоёндогони сулолаи Темуриён аз ин модда ба таври хеле васеъ ва беиба истифода мекарданд, ба дараҷае ки муомилоти пулӣ аз манфиати тиҷорат дур гардида, ба инкишофи мўътадили он ҳалал мерасонид ва ин вазъият ба соҳаи пешаварӣ ҳам таъсир накарда намонд. Ин бар зарари манфиати на фақат пешаварон ва майдасавдогарон, балки тамоми синфи ҳоким ҳам буд, чунки дар ҷамъияти феодалии Осиёи Миёна феодал дар айнаи замон тоҷир ҳам ба шумор мерафт, ӯ на танҳо соҳиби замини шаҳру қишлоқ буд, балки коргоҳҳои муҳталифи ҳунармандӣ ва тиҷоратӣ ҳам дошт ва, аз ин рӯ, дар тиҷорати дохилишаҳрӣ

⁹ Мукминова Р. Г., 1966, с. 26 ва давомаш.

¹⁰ Ёмон асар, с. 41 ва давомаш.

¹¹ Давидович Е. А., 1954, с. 85 ва давомаш.

ширкат менамуд ва дар тичорати байнивилоятӣ ва байналхалқӣ симои асосӣ ҳисоб мешуд¹².

Ислоҳоти Шайбониҳон дар тамоми давлат муомилоти ягонаи куллиро ташкил карда, онро аз ҳар гуна тағйирот раҳо намуд. Вай вазн, ҳаҷм ва навъи сиккаҳои нуқрагию мисӣ ва муносибати байни онҳоро муайян кард. Ин сиккаҳо дар ҳамаи шаҳрҳо ва дар ҳамаи вилоятҳо қувваи баробар доштанд, соҳибони мулкҳо наметавонистанд ба муомилоти баробари онҳо монеае ба вучуд оваранд, қурби онҳоро мувофиқи таъби худ баланд ё паст кунанд.

Табиист, ки чунин ислоҳот дар тамоми мамлакат таъсири бузурги сиёсӣ ба амал овард ва бартарии чорабиниҳои фотеҳи навро иисбат ба ғайолияти молиявии намояндагони охирини Темуриён нишон дод. Бесабаб набуд, ки фармони ислоҳот фавран пас аз сукути Ҳирот – дувумин пойтахти Темуриён эълон карда шуд. Дар қатори дигар чорабиниҳои нисбатан ҷузъии Шайбониҳон, ки барои мӯътадил гардонидани ҳаёти дар натиҷаи амалиёти ҷангӣ ҳалалдоршуда нигаронида шуда буданд, ислоҳоти соли 1507 мебоист дафъатан ба ҳамаи табақаҳои синфи ҳукмрон нишон мебуд, ки аз ивазшавии сулола онҳо на ин ки зарар диданд, балки бурд карданд, зеро Шайбониҳон манфиати онҳоро мефаҳмад ва ҳимоя мекунад.

Муборизаи байни Шайбониён ва Бобур

Дар сарзамини паҳновари давлати Шайбониён чанд сол сулҳу осонӣ ҳукмфармо гардид ва ба ин восита ҳаёти хоҷагии мамлакат қадре рӯ ба беҳбудӣ ниҳод. Вале дар соли 1510 якбора аз ду самт – ҳам аз шимоли шарқӣ ва ҳам аз ҷануби ғарбӣ ин оромӣ ҳалалдор карда шуд. Бодиянишинони қазок, ки замоне аз Шайбониҳон саҳт шикаст хӯрда буданд, бо муғулҳо як шуда, дар наздикии дарёи Сир ба салтанати Шайбониён зарбаи ҳалокатовар расониданд. Дар ҳуди ҳамин вақт подшоҳи Эрон - Исмоили 1 аз ғарб ба тарафи Хуросон лашкар кашид. Вай дар сари роҳи худ яке аз паси дигаре шаҳрҳоро ишғол карда, фотеҳона ба сӯи Ҳирот ҳаракат намуд.

Исмоили 1 аслан аз хонаводаи сӯфияи шаҳри Ардабил буд. Чун аз байни шайхони ин хонадон, хусусан, Сафиуддини Исҳоқ ба «порсой» ном бароварда буд, тамоми авлоди ӯ ва аъзои тариқати дарवेशия ба худ номи «сафавӣ»-ро гирифта, пас аз қадам гузоштан ба арсаи сиёсат бо унвони сулолаи «Сафавиён» шӯҳрат ёфтанд. Дар асри XV пуштибони асосии ин сулола тоифаҳои бодиянишини турк буданд, ки дар хиттаи Озарбойҷони Эрон зиндагонӣ мекарданд. Ононро ба озарӣ «қизилбош»-«сурхсар» меномиданд, зеро сарбозони бодиянишин ба хоҷири 12 имоми шиа саллаи 12 - раҳи аргувонидоштаро ба сари худ мебастанд. Ин тоифаҳо ҳам аз ҷиҳати маънавӣ ва ҳам аз ҷиҳати сиёсӣ тобеи шайхони сафавӣ буданд. Шайхони сафавӣ дар сеяки охири асри XV аввал ба кишварҳои ғайриисломӣ тохтутозҳои ғоратгарона карда, баъдтар ба муборизаи зидди баъзе ҳукмронони мусулмон низ шурӯъ намуданд. Вале аз байни онҳо фақат ба Исмоили 1 муяссар гардид, ки пирӯзӣ ба даст оварад: ӯ Табреро забт карда, онро пойтахти худ қарор дод ва дар соли 1501 унвони шаҳаншоҳи «Эрон»-ро ба худ гирифт. Қизилбошҳо бо сардории Исмоили Сафавӣ аз низоъҳои байниҳудии хонадонҳои мухталиф истифода намуда, дар як муддати кӯтоҳ тамоми қисматҳои ғарбии Эронро ба тахти тасарруфи худ дароварданд.

Ду давлат – Шайбониён ва Сафавиён дар ҳамсоияи якдигар воқеъ гардиданд. Вале дар байни онҳо аз сулҳу сафо асаре набуд. Сарони ин ду салта-

¹² Иванов П. П., 1954, с. 42–43. Давидович Е. А., 1961 а, с. 40–42.

нат ба мақсадҳои сиёсии худ ранги мазҳабӣ медоданд: Шайбониҳон дар қаламрави худ ба муқобили шиаҳо мубориза мебуд, дар сурате ки Исмоил ва қизилбошҳо шиаҳои мутаассиб буданд.

Шайбониҳон барои муқовимат қардан бо шоҳ Исмоил қалъаи Марвро таъягоҳ интиҳоб намуда, қўшуни худро ба он ҷо ақиб кашид ва фавран аз қувваҳои ҳарбии ҳамқаवмонаш кўмак хоста, худ ба мустаҳкам қардани истехкоми шаҳр машғул гардид. Шоҳ Исмоил аз ин қор воқиф шуда, ба зудӣ худро ба Марв расонид ва бо қувваи зиёде онро муҳосира намуд. Азбаски қалъаи Марвро бо ҷанг фатҳ қардан хеле душвор буд, шоҳ Исмоил фиребе ба қор бурда, қувваи худро аз муҳосира гирифт ва ҷунон вонамуд қард, ки гўё ақибнишинӣ мекунад. Шайбониҳон ин қор саҳви барои сарлашқари қорозмуда афвнопазире содир намуд: ӯ ба ин ҳилаи шоҳ Исмоил фирефта шуда, аз қалъа берун баромад ва бо андак қуввае вайро таъқиб қард, дар натиҷа ба ихотаи душман афтода, тамоми сарбозонашро талаф дод ва худ дар майдони ҷанг кушта шуд. Исмоил аз қосахонаи зарандудаи сари Муҳаммад Шайбониҳон барои худ ҷоми шароб сохт.

Шоҳ Исмоил ба муқобили Шайбониён на фақат бо қилоҳ мубориза бурд, балки тамоми тадбироти дипломатии худро ба қор андохт. Ӯ бозмондагони ҳонадони темуриро бо ҳар роҳ ташвиқ менамуд, ки барои қилки падару бобоёни худ талош қунанд. Дар ҳоле ки намояндагони қонуфузи сулолаи Шайбониён ба ҳалли масъалаи қориси тахти салтанат сарғарм буданд, Темуриён Фарғонаро ишғол намуданд. Бобур, ки то ин вақт мақеи худро дар Қобул мустаҳкам қарда буд, фавран бо қохи Қундуз ба қўи Ҳисор ҳаракат қард. Муҳорибаи ҳалқунандаи Пули Сангин дар дарёи Вахш (дар он ҷое, ки ҳоло стансияи электриқии обии Норақ сохта шудааст) бо ғалабаи Бобур анҷом ёфт. Тамоми ноҳияҳои марқазии Мовароуннаҳр бидуни ҷанг ба тахти тасарруфи ӯ даромаданд. Худи султонҳои шайбонӣ ҳам аз муқовимат даст қашид, шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро, Қарши ва ғ.-ро ба ихтиёри Бобур вогузоштанд.

Ғалабаи ба осонӣ дастдода Бобурро рўҳбаланд ва дар айни қамон як дарача қоригбол ҳам намуд. Мувофиқи шаҳодати сарқашмаҳо, Бобур ва наздиқони ӯ, ҳатто сарбозонаш ҳам ба базму зиёфат ва айшу ишрат машғул шуданд. Ин ҳама маблағи зиёдеро талаб меқард ва Бобур барои пайдо қардани он аз ҳеч қиз рўй намеғардонид. Як қисоли қисбат ба вазъи худ хеле беқарвоёна муносибат қардани Бобур дар зарби қилка ҳилаву найранг ба қор бурдан ва меъёри муомилоти пулии муқаррарқардаи Шайбониҳонро вайрон қардани ўст. Аз ин амали Бобур тамоми табақаҳои ба қаридуфурўш саруқордоштаи қамъият зарар қашиданд. Қўшуни қандинҳазорнақараи Бобур, ки таъминоти он аз ҳисоби ақоли муқаррар қардида буд, тамоми боду бозёфти мардумро ба қорат бурд. Вале Бобур, ки аз талқиҳои рўзқори гузаштаи худ сабақ қарифта буд, ба қам қардани сарбозони худ қуръат намеқард. Махсусан, дастаҳои қизилбош, ки шоҳ Исмоил ба қўмаки Бобур қаристода буд, боиси норизоиятии ақоли меғардиданд. Қайқияти шиапарастии Бобур ва инро бебоқона қамоиш додани ӯ ба онҳо ҳеч маъқул набуд.

Табақаҳои қасеи Бухоро ва Самарқанд ба сари қор омадани Бобур ва қирўзиҳои ўро бо ҳушнудӣ истикбол қарда буданд. Вале қим сол ҳам нагузашта, вай аз қунин пушту паноҳи муқтадир маҳрум қардид ва қашми умед фақат ба қўшуни гуногунҳаёли худ дўхта қонд. Аммо қамин пуштиқони ягона ҳам ба дарди ӯ барнахўрд. Баҳорони соли 1512 бародарзодаи Шайбониҳон, қавони хеле ғайор ва шучоъ - Убайдулло султон ба диғар намояндагони ҳонадони шайбонӣ аз вачқи сар қардани қанги нав баҳри Мовароуннаҳр қизе нагуфта, худ бо қўшуни нақандон қалон ба Бухоро ҳамлавар шуд. Ва ба

хайрати ҳамзамонони худ, дар набарди шадид бар кӯшуни миқдоран чандин мартаба афзунтари Бобур ғалабаи қатъӣ ба даст овард.¹³

Бобур ба Ҳисор фирор намуд. Тирамоҳи ҳамон сол, вақте ки кӯшуни пуршумори қизилбош ба ёрии ӯ расид, барои дубора ба даст даровардани Мовароуннаҳр охирин кӯшиши худро ба кор бурд. Қувваҳои аскарӣ ӯ дар хоки Мовароуннаҳр чун мӯру малах ҳаракат мекарданд, гӯё ки ба ин сарзамин офати табиӣ рӯ оварда бошад. Онҳо ба ҳар чое, ки по мегузоштанд, сокинонашро аз дами тег мегузaronиданд. Хусусан, қатли оми аҳолии Қаршӣ ба худ манзараи даҳшатангезро гирифта буд. Ниҳоят, дар назди Гиждувон ба Шайбониён муяссар гардид, ки қизилбошҳоро қомилан торумор намоянд.¹⁴

Қатлу қуштори ваҳшиёнаи мардуми Қаршӣ ҳатто норозигӣ ва эътирози муаррихони тамоюли сафавиро низ ба вуҷуд овард. Ба замми ин, боз овозае паҳн шуд, ки қизилбошҳо тамоми аҳолии Самарқандро низ қир карданианд. Ҳамаи ин сабаб шуд, ки аҳолии маҳаллӣ ба атрофи Шайбониён муттаҳид гардида, нисбат ба онҳо ҳусни тавачҷӯх ва нисбат ба Бобур ҳисси нафрат пайдо кунанд.

Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XVI

Дере нагузашта Шайбониён ҳамаи вилоятҳои Осиёи Миёна: Тошканд, Фарғона, Ҳисор ва ғ.-ро аз сари нав ба зер тасарруфи худ гирифтанд. Вале сарзамини Осиёи Миёна тамоман ба харобӣ рӯ ниҳода буд. Ҳучуми қизилбошҳо, истибдод ва ғорати муғулҳо, қатли омҳо ба зиндагонии мардум ва ҳаёти хоҷагии мамлакат таъсири ҳалокатбор расониданд. Зимистони қаҳрауни соли 1512/13 ин аҳволро боз ҳам вазнинтар гардонид. Нарху наво баланд рафта, дар як қатор маҳалҳо қаҳтию гуруснагӣ рӯй дод. Дар сарчашмаҳо, махсусан, аҳволи табоҳи мардуми вилоятҳои Ҳисор ва Самарқанд батафсил баён ёфтааст.

Муғулҳо вилояти Ҳисорро ба куллӣ хароб намуда, тамоми ғалла ва чорвои аҳолиро тороч карданд, ки дар натиҷа гуруснагии даҳшатангезе рӯй дода, бисёр мардум аз гуруснагӣ ҳалок гардиданд¹⁵. Аҳволи халқ дар Самарқанд ва атрофи он бехтар аз ин набуд. Шоир ва нависандаи машҳур - Зайниддини Восифӣ, ки он вақтҳо дар Самарқанд зиндагӣ ба сар мебурд, аз зимистони сард ва қаҳтии соли 1512/13 чунин нақл менамояд: «Дар ин сол дар Самарқанд қаҳтӣ ва гаронӣ ба дараҷае расид, ки ҳалонк ба ҷуз қурси моҳу офтоб, ки дар дастархони фалак буд, дар дигар ҷой сурати нонро намедиданд ва гуруснагонии фақир шабҳо ба ҷои хӯшаи гандум, дар ҳаёли худ аз хирмани Парвин хӯша мечиданд». Восифӣ дар яке аз шеърҳои ин қаҳтӣ ва гуруснагиро тасвир намуда, нисбат ба мардуми азияткашида хайрхоҳию ҳамдардӣ ва нисбат ба давлатмандони ҳарису бераҳм нафрат ва қароҳат иброз доштааст. Чунончи, ӯ дар бораи давлатмандон мегӯяд:

Гандум зи ҳар кӣ кас талабад, орд мекунад
Аз зарби мушт рустаи дандони вай тамом¹⁶.

¹³ Манбаъҳои форсӣ ин маръилаи муборизаи байни Шайбониён ва Бобурро таври дигар тасвир менамоянд, вале бояд ба муосирон ва шоъидони воқеа бештар бовар кард (Семёнов А. А., 1954г., с. 127–131). Қатбаи Бобур ба ӯамин давраи наъти ӯ тааллуқ дорад (ниг.: Мухторов А., 1960).

¹⁴ Љузъиёти ин воқеаҳо дар наър манбаъ ба таври гуногун баён ёфтааст (Семёнов А. А., 1954 г., с. 131–136; Болдырев А. Н., 1957, с. 115–121),

¹⁵ Семёнов А. А., 1954 г., с. 139.

¹⁶ Иқтибос аз Айни С. Восифӣ ва ҳулосаи «Бадоеъ-ул-вақоеъ», с. 181.

Дар тимсоли зоғи ҳарису форигбол худи Шайбонӣ тасвир ёфтааст:

Эй бод, агар ба чониби саҳро гузар кунӣ,
Аз ман калоғро бубарӣ тӯхфаву салом.
В-он гаҳ бигӯ, ки қоқ чаро мекунӣ зи ҳирс,
Нонҳои хешро, ки шавад сабз бар давом.
Эй тойири хучиста, зи нонҳои хештан
Якчанд нон бидеҳ ба фақирон ба расми вом ¹⁷.

Аҳволи дигар вилоятҳои Осиёи Миёна аз ин беҳтар набуд. Онҳо низ ба майдони ҷангу ҷидолҳои хунин табдил ёфта, шохиди зуд-зуд иваз шудани ҳокимон мегардиданд. Шаҳрҳои бориқро ба муҳосира афтада, ҳар бор аз тарафи ҳокимони тарсу ба душман таслим мешуданд.

Вазъи хоҷагии пулӣ низ боиси афзудани гаронӣ мегардид. Ҳанӯз Бобур бо мақсади ба даст овардани нафъи бештаре дар қори пул дасисаҳои зиёде намуд. Шайбонӣ ба ҷои он ки оқибатҳои суиистифодаи Бобурро барҳам диҳанд, қардаҳои ӯро намунаи ибрат қарор доданд. Дар натиҷа, тангаҳои нуқра аз саҳнаи тиҷорат берун рафта, ба ивази онҳо дар бозор қариб тамоми тангаҳои мис ҳукмфармо гардиданд. Вале дере нагузашта қурби ин тангаҳо низ шикаста, бозори онҳо торафт қасод мешуд.

Ҳангоми тавсифи вазъияти ҳаёти хоҷагии онвақта инро ҳам бояд ба назар гирифт, ки тоифаҳои бодиянишини ба сарзамини Осиёи Миёна омадаи ўзбек бехтарин яйлоқхоро ишғол намуда, на фақат бодиянишинҳои маҳаллӣ, балки аҳолии муқимиرو ҳам танг қарда бароварданд. Ақидае мавҷуд аст, ки, умуман, дар асри XVI масоҳати заминҳои кишт хеле кам гардидааст.¹⁸

Мувофиқи одади Шайбонӣ, шахси аз ҳама қалонсоли хонадон бояд сардори давлат мешуд. Ба ҳамин сабаб, пас аз он ки дар соли 1512 ҳамаи муддаиёни салтанат аз Осиёи Миёна ронда шуданд, ба сари ҳокимият на ин ки Ўбайдуллоҳон – обрӯмандтарин намоёнҳои хонадони шайбонӣ, балки Кўчкунчиҳон омад, ки обрӯву эътибори қазой надошт, дар ҳукуматдорӣ шахси беҳунаре буд ва аксар вақти худро дар тоату ибодат мегузаронид. Баъди ӯ писараш - Абӯсайидхон ҳукмрон гардид ва фақат пас аз ин Ўбайдуллоҳон (1533–1539) имкони ба тахт нишастанро пайдо намуд.

Ҳанӯз дар аҳди Шайбонихон давлат ба амлок, яъне мулкҳои хоса тақсим шуда буд. Акнун ин тақсимот боз ҳам расмигар гардида, мулкҳо тамоми ба ихтиёри намоёндагони хонадони салтанатӣ гузаштанд. Соҳибони амлок дар умури дохилии қаламрави худ истиқлолияти қомил доштанд, онҳо акнун метавонистанд мулкро ба фарзандонашон мерос гузоранд. Амлок фақат дар натиҷаи низоми байниҳудӣ гоҳо аз даст ба даст мегузашт. Бухоро, Самарқанд, Тошқанд, Балх, Ҳисор ва амсоли инҳо амлоқи қалонтарин маҳсуб меёфтанд. Соҳибони ин мулкҳо дар вақтҳои гуногун ҳукмрони мамлакат ҳам гардидаанд, аз ҳама бештар ин маснад (дар нимаи аввали асри XVI) ба ҳокимони Самарқанд насиб шудааст. Аз соли 1560 Бухоро мустақиман пойтахти давлати Шайбонӣ гардид.

Се ҷорӣ аввали аср давлати Шайбонӣ як давлати хоси амлоқӣ буд, ки онро яке аз соҳибони мулк, сарфи назар аз иқтидор ва эътибори худ, бо номи хон ва ҳокон идора менамуд. Ў фақат имтиёзҳои зоҳирӣ дошт: ба вай унвонҳои олии медидаанд, хутбаро ба номи вай мехонданд ва дар сиккаҳо номаш-

¹⁷ Восифӣ, - 1961, с. - 92.

¹⁸ Абдураҳимов М. А., 1966, с. 260.

ро сабт мекарданд.¹⁹ Ин коида то солҳои чилуми асри XVI давом намуд, баъдтар баъзе амлокдорон гоҳо сиккахоро ҳатто аз номи худ мебаровардагӣ шуданд, ки ин маънии на фақат исман, балки амалан ҳам соҳибхитӣ гардидани онҳоро дошт.

Дар аҳди се ҳукмрони аввал (Кӯчкунҷихон, Абӯсаидхон ва Убайдуллохон) вазъи дохили давлат нисбатан собит ва барои барқарор намудану ба ҳадди эътидол даровардани хоҷагӣ шароити муайяне мавҷуд буд. Ҳукмронҳо ва соҳибони мулкҳо ҳатто дар пешбурди кори ҳамон ҷанбаҳои ҳаёти хоҷагӣ, ки бо манфиати синфи феодалҳо ва, албатта, ҳудашон алоқае дошт, баъзе тадбирҳои муҳим пешбинӣ мекарданд. Дар ин бобат, хусусан, ислоҳоти пулие, ки дар замони ҳукмронии Кӯчкунҷихон гузаронида шуда буд, ҷолиби диққат мебошад. Чи навъе ки қайд карда шуд, муомилоти пулӣ дар натиҷаи ҷангҳои харобкунандаи хоҷагии мамлакат ва найрангҳои Бобуру Шайбонӣ дар сикказанӣ ба вазъи бӯхронӣ афтада буд. Ин ҳолат, умуман, ба кори тичорат таъсири бад расонида, манфиатҳои синфи феодалонро халалдор месохт ва ниҳоят даромадҳои худ Шайбонӣро аз тичорат ва муомилоти пулӣ кам мекард. Инак, зарурати ислоҳоти пулӣ ба миён омад, аммо дар шароити сохти амлокии давлат ва соҳибхитиёрии комили соҳибони мулк ба амал овардани ислоҳот амри маҳол буд. Охир қор ба ҷое расид, ки Кӯчкунҷихон дар Самарқанд ва Убайдуллохон дар Бухоро, ҳар яке дар мулки худ, сиёсати мустақилонаи пулӣ қорӣ намуданд. Бештар аз даҳ сол лозим омад, ки муомилоти пулӣ дар микёси тамоми давлат ба тартиб дароварда шавад.²⁰

Боз як ҷиҳати муҳимми ин давра юришҳои Шайбонӣ ба Хуросон буд²¹. Ин юришҳо бештар дар аҳди Убайдуллохон ба вуқӯъ пайваست, зеро вай ҳамеша дар замири худ нияти барқарор кардани худуди аввалии давлати Шайбонӣро мепарварид. Ғайр аз ин, Шайбонӣ маҳз худро вориси қонунии Темириён меҳисобиданд.²²

Онҳо дар вақти лашкаркашиҳои худ ба забт намудани шаҳрҳои калон саъй мекарданд, дар навбати аввал диққати онҳоро Ҳирот ба худ мекашид. Дар воқеъ, онҳо се дафъа Ҳиротро ишғол карданд, вале ҳар бор ба нигоҳ доштани он муваффақ шуда наметавонистанд. Соли 1532 Шайбонӣ Ҳиротро муҳосира карданд, вале барояшон ишғоли он муяссар нашуд. Бо вучуди ин, тамоми шаҳрҳои калон то Астаробод ба тахти тасарруфи онҳо даромад. Охири юриши Убайдуллохон дар солҳои 1535–1537 сурат гирифт. Пас аз муҳосираи панҷмоҳа Ҳиротро забт карда, зиёда аз як сол дар дасти худ нигоҳ дошт. Ӯ ба мақсади мустаҳкам кардани ин ғалабаи худ хост, ки ба ҳукмрони давлати сафавӣ зарбаи сахт ворид оварад. Лекин султонҳои шайбонӣ, мисли ҳарвақта, ўро дастгирӣ накарда, ба сӯи мулкҳои худ ақиб ништастанро авло донистанд. Барои мустақилона тасмим гирифтани ҳатто қудрати ҷунин ҳукмрони соҳибэътибор, мисли Убайдуллохон, ки он вақт дар сари салтанат қарор дошт, намерасид.

Юришҳои хуросонии Шайбонӣ аслан қасди ғоратро надошт, харчанд ки иштирокчиёни ин юришҳо барои афзудани сарвати худ аз онҳо истифода мебарданд. Илова бар ин, ҷунон ки дуруст қайд шудааст,²³ онҳо ба таври объ-

¹⁹ Дар назари муосирон хутба ва сикка ҷунон аломатҳои муъимми ӯқимияти олі ба шумор мерафтанд, ки дар сарчашмаҳои хаттӣ ӯангоми баёни воқеаи ба сари ӯқимият омадани қасе ин ду лаъза ӯатман таъкид карда мешуд.

²⁰ Давидович Е. А., 1951 а, с. 106–120.

²¹ Тафсили онро ниг.: Давидович Е. А., 1953 а, с. 97–106.

²² Миклухо-Маклай Н. Д., 1952, с. 11 ва давомаш.

²³ ИТН, II, 1, 1964, с. 372.

ективона шиддати чангу низоъҳои байнихудии Шайбониёнро бозмедошанд. Ин буд, ки давлати Шайбониён дар ин давра бо он ҳама худсарӣ ва худкомиҳои соҳибони мулк ба арсаи чангу ҷидолҳои доимии байнихудӣ мубаддал нагардид. Албатта, лашкаркашиҳои чандинкарата ба сӯи Хуросон, тадорукот ва таҷҳизоти юришҳо, бар иловаи хирочу молиёт, ҳамчун бори гароне ба дӯши аҳолии Осиёи Миёна меафтод. Бо вучуди ин, авзои ин давра нисбатан оромтар ва шароити хоҷагидорӣ мусоидтар буд.

Низоъҳои феодалон. Абдуллоҳони II ва «чамъ кардани мулкҳои хоса»

Аз солҳои чилуми асри XVI чангу низоъҳои феодалӣ як ҳодисаи муқаррарӣ гардид. Оташи нифоқ аввал дар байни амлоқдорони калон фурузон шуда, баъд амлоқдорони хурдро низ фаро гирифт: яке ғами муҳофизати мулки худро меҳӯрд, дигаре дар садади тасарруфи мулки нав буд.

Ба тасвир ва тавсифи ин ҳама чангҳои сершумори феодалон, гурӯҳсозӣ ва гурӯҳбозии султонҳо ҳоҷате нест.²⁴ Фақат ҳаминро хотирнишон мекунем: султонҳои шайбонӣ аксар вақт ҳатто дар масъалаи вориси тахт ҳам мувофиқат ҳосил карда наметавонишанд ва сардори давлат ҳамчун амлоқдори муқаррарӣ дар чангҳои байни феодалон иштирок наменамуд. Гоҳо чунин воқеъ мегардид, ки баъзе султонҳо на фақат сардори давлатро эътироф намекарданд, на фақат бо ӯ ва тарафдоронаш меҷангиданд, балки ҳатто ба худ рутбаву унвонҳои олиро нисбат дода, хутбаро ба номи худ меҳонданд ва дар сиккаҳо номи худро сабт мекунанд. Гоҳо чунин ҳодисае ҳам рӯй медод, ки ҳар як тарафи муқобил подшоҳи худро эълон мекард ва ба ин тариқа дар мамлакат як навъ дуҳокимият ба вучуд меомад. Яке аз ҳамин қабил рӯйдодҳо бо номи ҳокими Ҳисор - Темур Аҳмад алоқаманд аст. Чунон ки тазаккур ёфт, Ҳисор аз калонтарин мулкҳои хосаи давлати Шайбониён буд. Дар вақте ки ҳокими Тошканд - Наврӯз Аҳмадхон ба тахти салтанат нишаст, чангҳои байнихудӣ хеле авҷ гирифт. Дар ин маврид сардори давлат на ин ки роли оштидихандаро бозид, балки худаш ташаббускори сар задани низову нифоқ гардид. Оқибат ду гурӯҳи асосии муҳолифи якдигар ба вучуд омад: хонадони амлоқдорони тошкандӣ бо сардории ҳокон - Наврӯз Аҳмадхон ва гурӯҳе, ки дар сари он Абдулло султони ҷавон меистод. Дар ҷандин муҳосира ва муҳорибаҳо Наврӯз Аҳмадхон бар Абдулло ғолиб омада, ӯро ба ақибнишинӣ маҷбур кард ва ҳатто мулки падараш – вилояти Миёнқолро, ки дар байни Бухоро ва Самарқанд воқеъ буд, бо маркази он шаҳри Кармина забт намуд.²⁵

Пас аз ғавти Наврӯз Аҳмадхон, мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои ҳаҷфӣ, волии Балх ва амаки Абдулло - султон Пирмуҳаммадхон тахти салтанатро соҳиб шуд. Аммо мадракҳои сиккашиносӣ ба тавсифи ҳаводиси сиёсии он замон тағйироти ҷолибе медароваранд.²⁶ Маълум мешавад, ки ду гурӯҳи муҳолифи собиқа ба таври худ ду ҳоконро ба маснади ҳукумати олий менишонанд: хонадони амлоқдорони тошкандӣ ҳокими Ҳисор - Темур Аҳмадро сардори давлат хонда, сиккаро бо номи ӯ мезананд, гурӯҳи Абдулло султон бошад, узви хонадони ӯ амакаш - Пирмуҳаммадро сардори давлат эълон мекунанд ва охири охирион пирӯзӣ насиби ин гурӯҳ мегардад.

Дар воқеъ, ин аввалин ғалабаи калони сиёсии Абдулло султон буд. Пас аз ин ӯ боз як қатор муваффақияти ҳарбӣ ва сиёсӣ ба даст овард. Дар навбати

²⁴ Тафсиلى онро ниг. Вельяминов – Зернов В. В., 1859; Вяткин В. Л., 1927.

²⁵ Вельяминов – Зернов В. В., 1859, с. 379–386.

²⁶ Давидович Е. А., 1952, с. 27–36.

аввал амлоки хонадони худи - Миёнколро бозгардонид, сипас писарони Наврӯз Аҳмадхонро аз Самарқанд ронда, дар соли 1557 Бухоро тасарруф намуд. Даре нагузашта, Абдулло аз нифоки Балх (писари Пирмуҳаммадхон дар вақти набудани падараш ин шахрро ғасб кард) истифода бурда, падарашро аз Кармина ба Бухоро хонд ва дар соли 1560 ўро сардори давлат эълон намуд,²⁷ ҳарчанд ки амакаш Пирмуҳаммадхон зинда буд ва Балхро дубора ба даст даровард ва мебоист то охири умр дар маснади ҳоконӣ мемонд. Аммо ӯ дигар пир шуда, мубталои ташвишҳои хонавода гардида буд ва, аз ин рӯ, барои дубора баргардонидани тахти салтанат ҳатто кӯшише ҳам зоҳир накард. Падари Абдулло - Искандар фақат исман ҳукмрон буд, амалан зимомии ҳокимиятро Абдулло дар дасти худ нигоҳ медошт. Ягона душмани ашадии сиёсии вай хонадони амлоқдорони Тошканд маҳсуб меёфт.

Абдулло, ки акнун ҳеҷ кас ва ҳеҷ чиз истиқлолиятро маҳдуд намекард, собитқадамона ва бо ҷидду ҷаҳди тамоми ба қори минбаъдаи «ҷамъ кардани мулкҳои хоса» иқдом намуд. Соли 1573 Балх, соли 1574 Ҳисор, соли 1578 Самарқанд ва ниҳоят соли 1582 Тошкандро ба тахти тасарруфи худ даровард. Соли 1583, пас аз ғавти падар, Абдулло (ки бо номи «Абдуллоҳони II» маъруф гардидааст) бар хилофи русуми мавҷуда, ки мебоист фарзанди қалони хонадон ба тахт менишаст, ҳукмрони мамлакат эълон карда шуд. Акнун ӯ амалан ва расман ба тамоми ҳуқуқи ҳукмрони мутлақи салтанат соҳиб гардид. Ӯ дар байни ҳоконҳои шайбонӣ ягона касе буд, ки дар муборизаи зидди худсарии соҳибони мулк муваффақ шуда, давлати то як андоза мутамарказ ба вуҷуд оварда тавонист.

Вале Абдуллоҳони II бо ин ҳама қаноат накарда, орзуи ба қаламрави худ баргардонидани ҳамаи он мулкҳоеро, ки замоне сарилсилаи ин хонадон - Муҳаммад Шайбонихон ғатҳ карда буд, дар дил мепарварид. Дар ҳақиқат ҳам, бар хилофи пешгузаштагонии беголаш, ӯ дар ин роҳ пирӯзҳои намоён ба даст овард. Яке аз сабабҳои ин муваффақият, албатта, ҳокимияти номаҳдуди ӯ буд, ягон иқдоми вай ба нозу нуз ва қарори дигар аъзои хонадони салтанатӣ вобастагӣ надошт.

Дар соли 1584 Абдуллоҳони II Бадахшонро забт кард. Соли 1588 Ҳирот ва пас бисёр шахрҳои дигари Хуросон ба тасарруфи ӯ даромаданд. Ғатҳи Хоразм қувват ва вақти зиёдеро талаб намуд: ўро лозим омад се мартаба ба он ҷониб лашқар кашад, то ки ниҳоят соли 1595 каму беш дар он ҷо ҳокимияти худро барқарор созад.

Ба анҷом расидани ҷангҳои байнихудӣ ва ба дараҷаи муайян марказият ёфтани давлат барои ба ҳолати муқаррарӣ даровардани ҳаёти хоҷагӣ баъзе заминаҳои мусоид фароҳам намуд. Абдуллоҳони II, зоҳиран, ходими барҷастаи давлат буд. Дар нақлу ривоятҳои халқӣ таъмиру бинокориҳои зиёде, аз қабилӣ сохтмони иншоотҳо, роҳҳо, сардобаҳо, пулҳо, қорвонсаройҳо, тимҳои тичорат ва амсоли инҳо ба номи ӯ марбут гардидаанд. Ин нақлу ривоятҳо асоси воқеӣ доранд.

²⁷ Ҷунин русуми варосати тахти салтанатро шоёиди воқеаҳои он замон Ёофизи Таниш дар асари худ «Абдуллонома» нақл намудааст. В. В. Вельяминов – Зернов (1859, с. 392–395) дуруст қайд мекунад, ки баёноти муаррихи асриҳои баъдина Муъаммадҷусуфи Муншӣ таъмоман ғалат буда, аз таърифот иборат аст. Барои таъкиди ин фикри В. В. Вельяминов – Зернов бояд илова кард, ки мадракҳои зиёди дар давоми асри гузашта ҷамъшудаи сиккашиносӣ (ниг. хулосаи ахбори охири: Lowick N.M., 1966) нақли Ёофизи Танишро, фақат бо қадре возеъу равшантар сохтани баъзе маълумоти ӯ қомилан тасдиқ менамоянд.

Дар сарчашмаҳо баъзе корҳои обёрӣ ёдоварӣ мешаванд, ки бо амри ӯ анҷом ёфтаанд. Чунончи, дарғоти Нурато барои пешгирии сел, таъмири каналҳои ноҳияи Саврон, обанбори канори дарёи Кушка, пули дар наздикии Гиждувон будаи Зарафшон, ки, аз афташ, ба мақсади бардоштани об ва ба ҷӯйборҳо тақсим намудани он низ хизмат мекард, аз ҳамин қабиланд²⁸.

Абдуллоҳони II ба масъалаи тичорати дохилӣ ва хориҷӣ диққати махсус меод. Инро ободонии роҳҳои корвонгард ва, умуман, беҳтар намудани шароити тичорат, ки дар аҳди ӯ ба вуқӯъ пайваستاанд, собит менамоянд. Дар ин бобат ислоҳоти пулии ӯ, вазифа ва натиҷаҳои объективии он хеле ҷолиби таваҷҷӯҳ мебошанд.²⁹

Ҷангу низоъҳои муттасили феодалиё, ки тақрибан муддати панҷоҳ сол дар сарзамини Осиёи Миёна давом карданд, барои тичорат ва гардиши пул вазъияти хеле номусоид ба миён оварданд. Ҳокимони мустабид ва худсари мулкҳои хоса дар масъалаи пул ҳам сиёсати мустақилонаи худро ҷорӣ кардан мехостанд, то ки аз ин моддаи даромад низ ҳар чӣ зиёдтар фоида ба даст оранд. Онҳо ҳамаи муқаррароти муомилаҳои давлатиро вайрон карданд. Инро ҳам бояд ба назар гирифт, ки дар натиҷаи ба дараҷаи лозима набудани истихроҷи маъдан ва аз хориҷа ворид нашудани он эҳтиёҷ ба маводи нуқра дар мамлакат торафт бештар ба миён меомад. Дар чунин шароит аз тарафи ҳокимони мулкҳои хоса густохона сикка задан ва ба гардиш андохтани пулҳои нуқра боиси он гардид, ки захираи онҳо дар муомилоти тичоратӣ тадриҷан кам шудан гирифт. Пулҳои нуқра бо ду роҳ нопадид мегардид: як қисми онҳо «барои рӯзи нек» пинҳон карда мешуд, қисми дигари онҳо аз пайи фоидае ба хориҷа мерафт. Ин тариқа коҳиш ёфтани нуқра дар ҳолати эҳтиёҷи зиёда ба он таносуби байни мису нуқраро дар хариду фурӯш тағйир дода, сабабгори аз ҳам ба дараҷаи зиёд тафовут кардани арзиши бозорӣ ва расмӣ давлатии сиккаҳои нуқра гардид.

Бӯҳрони муомилоти пулӣ ба андозае тунду тез гардида буд, ки муҳолилаи ҷиддиро талаб мекард. Ин вазъиятро маҳз ислоҳоти пулии Абдуллоҳони II бартараф намуд. Дар манбаъҳои хаттӣ аз ин хусус маълумоти бевосита мавҷуд нест. Фақат дар «Абдуллонома»-и Ҳофизии Таниш ба таври мубҳам гуфта шудааст, ки Абдуллоҳони II бо диққат назорат мекард, то дар зарробхона сиккаҳои тиллоро бо омезиши филизи паст вайрон насозанд. Дар ҳақиқат ҳам, Абдуллоҳони II зарби сиккаҳои тиллоӣ асилро ба роҳ гузошт. Вале қисмати муҳимми ислоҳоти ӯ ба зарб ва гардиши сиккаҳои нуқра алоқаманд аст. Барои амалӣ шудани ин тадбироти ӯ марказият ёфтани давлат, ки дар натиҷаи он бисёр зарробхонаҳои амлоки хоса баста шуданд, мусоидат намуд. Акнун пулҳое, ки асосан дар Бухоро бароварда мешуданд, аз «садди мулкӣ» берун омада, дар саросари давлат баробар ба гардиш даромаданд. Нархи бозорӣ ва расмӣ пули нуқра бо ҳам мувофиқат пайдо намуд. Ба ин васила коҳиши нуқра дафъатан боздошта шуд. Ислоҳоти пулӣ ҳам ба манфиати тичорат ва ҳам ба манфиати давлат гардид. Пас аз ин даромади зарби сикка асосан ба ҳазинаи Абдуллоҳони II рехтан гирифт.

²⁸ Бартольд В. В., 1965 а, с. 153, 200, 226; Чехович Д., 1954, а, с. 106.

²⁹ Давидович Е. А., 1951 а, с. 120–141.

2. МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИМОИЮ ИҚТИСОДӢ

Моликият ва истифодаи замин

Дар асри XVI замин аз рӯи ҳуқуқи моликият, мисли пештара, ба 5 категория тақсим мешуд. Истилокорихои Шайбониён дар ин ҷиҳат ягон дигаргунии ҷиддие ба миён наовард. Бо вучуди ин, баъзе ҳодисот ва тамоюлоти навро боёд қайд намуд. Замини давлатӣ ҳамоно аз калонтарин категорияҳо махсуб меёфт ва он захираи асосӣ, вале на ягонаи мулки инъомӣ, яъне заминдорӣ шартӣ феодалиро ташкил мекард. Навигарӣ ин буд, ки акнун заминҳои давлатӣ ба таври табиӣ аз нав тақсим карда мешуданд. Дар асри XVI соҳибони асосии заминҳои инъомии давлатӣ гурӯҳи нави синфи феодалон: аъзои сершумори хонадони салтанатӣ ва табақаи болои бо Шайбониён омадаи тоифаҳои сахронишини ўзбек гардиданд.

Чунон ки хотирнишон гардид, давлати Шайбониён аз маҷмӯи мулкҳои хоса фароҳам омада буд. Асоси иқтисодии ин «мулкият» иборат аз он буд, ки мулкдор метавонист хирочу андозҳои замини давлатии ба тариқи инъом соҳибшудаашро тамома ё қисман (ҳар ду навъ ҳам маъмул буд) ба нафъи худ ҷамъоварӣ намояд. Мулкҳои калони инъомшударо дар асри XVI низ «суюрғол» меномиданд.³⁰ Соҳибони чунин мулкҳо як қатор масуниятҳо доштанд, аз ҷумла метавонистанд нисбат ба молиёти замини инъомгирифташон қомилан мувофиқи савобдиди худ ихтиёрдорӣ кунанд. Тадричан қор ба дараҷае расид, ки онҳо низ дар навбати худ як қисми замини давлатии мулкашонро ба зумраҳои нисбатан хурди аъён ашроф, рӯҳониён ва намояндагони табақаи ҳарбӣ тақсим карда медоданд. Ба ин тариқа, қисми дараҷаҳои инъомии замин ба вучуд омад, ки ин амри воқеӣ дар санадҳои расмӣ асри XVI возеҳу равшан қайд гардидааст.³¹

Ин қабил инъомҳои дараҷаи поинтарро, ки аз тарафи ҳукумати марказӣ ва ё соҳибони мулкҳои хоса дода мешуданд, низ бо истилоҳи «суюрғол» ифода мекарданд. Дар айни замон, истилоҳоти дигаре ҳам вучуд доштанд. Чунончи, инъомро, ки барои хидматҳои ҳарбӣ дода мешуд, дар ин аср аксаран «танҳо ва иқтоъ» (иктаъ) меномиданд.³²

Дигар категорияи замин аз рӯи ҳуқуқи моликият – милки феодалӣ (яъне замин, ки қисми оидоти он ба ғайри давлат ва қисми дигараш ба нафъи шахси ҷудогона – феодал истифода мешуд) ниҳоят калон буд. Дар ин ҷо се тамоюл ба назар мерасад. Аввал он ки аъзоёни хонадони Шайбониён ва табақаи болои тоифаҳои сахронишини ўзбек тамоми саъю кӯшиши худро барои соҳиб шудан ба заминҳои милк сарф мекунанд. Қисми зиёди заминҳои милк бо роҳи мусодараи Темуриён, ашрофи темурӣ ва амалдорони ғурати ба тарафи Шайбониён гузаштанро нафъта ва ҳатто дар мавридҳои ҷудогона тавассути мусодараи рӯҳониён ба даст истилогарон медаромад. Баъдтар, чунон ки аз санадҳои расмӣ асри XVI бармеояд, аъзоёни хонадони салтанатӣ ва табақаи болои тоифаҳои ўзбек ҳам дар деҳот ва ҳам дар шаҳр ба харидаи милкҳо ҳеле вуҷуд доданд.³³

Тамоюли дувум, ки дар ин бобат ҳам санадҳои расмӣ шаҳодат медиҳанд, «таҷзия»-и заминҳои милк, аз рӯи даромади солиёна байни давлат ва феодал

³⁰ Иванов П. П., 1954, с. 26.

³¹ Набиев Р. Н., 1959, с. 26-28.

³² Иванов П. П., 1954, с. 26-27. Бояд гуфт, ки истилоҳоти ба инъомҳои асри XVI алоқаманд ғайрӣ ба дараҷаи қоғозӣ омӯхта нашудааст.

³³ Иванов П. П., 1954, с. 24-25.

мутаносибан тақсим шудани он мебошад. Масалан, агар ҳиссаи давлат аз се ду қисми даромади замини милк ва ҳиссаи феодал аз се як ҳиссаи онро ташкил намояд, он гоҳ пас аз тақсимот аз се ду қисми замини милк ба замини давлатӣ ва аз се як қисми он ба замини ҳурри ҳолис (яъне мулки хусусӣ) табдил ёфт³⁴. Дар натиҷаи чунин тақсимот захираи заминҳои милк кам мешуд. Боз як манбаи хоҳиши заминҳои милк дар он давра ба андозаи хеле зиёд барои вақф бахшидани онҳост (аз ин хусус дар поин суҳан хоҳад рафт).

Ва, ниҳоят, чунон ки аз санадҳои асри XVI ва давраҳои минбаъда маълум мешавад, давлат заминҳои милкро беш аз пеш ҳамчун захирае барои подоши феодалӣ истифода менамуд. Дар ин маврид давлат ҳиссаи даромади худро аз заминҳои милк инъом мекард³⁵. Ин навъ подошро аз «сафедкунӣ»-и замини милк, ки давлат милкдорро аз хирочи даромади солиёна озод мекард ва он соҳиби тамоми даромади замин мегардид, бояд фарқ намуд. Давлат заминҳои милкро (мисли заминҳои давлатӣ) барои подош истифода намуда, ҳиссаи даромади худро аз ин заминҳо метавонист на ин ки ба милкдор, балки ба шахси тамоман дигар инъом кунад. Дар ин ҳолат як қисми даромади солиёнаи заминро (дар асоси подош) шахси дигар соҳиб мешуд.

Вазни қиёсии заминҳои категорияи мулки ҳурри ҳолис дар асри XVI он қадар қалон набуд, вале торафт меафзуд. Санадҳои расмӣ дар ин давра ду роҳи афзудани миқдори ин қабил заминҳои қомилан моликияти хусусӣ гардидаро нишон медиҳанд: яке, чунон ки дар боло қайд карда шуд, тақсимшавии заминҳои милк дар байни давлат ва феодал, дигаре аз тарафи феодалон харида шудани заминҳои давлатӣ. Қобили таваҷҷӯҳ аст, ки харидаи заминҳои давлатӣ ҳамчун табдил додани онҳо ба заминҳои милк ба тақсими минбаъдаи дар боло баёнёфтаи ин заминҳо ба расмият дароварда мешуд.

Захираи заминҳои вақф дар асри XVI ҳам аз ҳисоби заминҳои милк ва ҳам як андоза аз ҳисоби заминҳои мулки ҳурри ҳолис ғанитар гардид. Миқдори зиёди масҷиду мадрасаҳо хонақоҳҳои дар давоми асри XVI сохташуда, ки ҳамаи онҳо ҳатман бо молу мулки вақф, беш аз ҳама, замин таъмин мегардиданд, ба ин иддао гувоҳӣ медиҳанд. Ғайр аз ин, аз асри XVI вақфномаҳои зиёде боқӣ мондаанд, ки ба ҷуз таъминоти асли, барои сохтмонҳои хайрия аз тарафи шахсони ҷудогона нисор шудани ионаҳоро собит менамоянд.

Давлат аз даромади заминҳои вақф гоҳо ҳиссаи худро мегирифт ва гоҳо не. Вале ҳоконҳо аксар вақт заминҳои вақфро «сафед мекарданд». Аз ин ҷиҳат асри XVI аз давраҳои пеш кам тафовут дошт. Аммо аҷобат дигар аст. Чунон ки маълум аст, аслан замини вақф тақсимнопазир ва, умуман, дастнорас дониста мешуд. Бо вучуди ин, дар баъзе вақфномаҳо падидаҳои ташвишу изтироб аз он ки феодалони қалон ба даромад ва молу мулки вақф даст дароз кардани мешаванд, ба назар мерасад. Ба ин маънӣ хусусан вақфномае, ки ба нафъи мадрасаи Шайбонихони Самарқанд навишта шудааст, равшан шаҳодат медиҳад. Масалан, дар байни шартҳои вақфгузор чунин таъкид ёфтааст «...(ин молу мулки вақфро) ба касе ба орият додан нашояд, ки аз он хавфи ғасби ин (молу мулки) ориятӣ ба миён меояд, минҷумла: ба ситамкорон, касони хусуматпарвар ва тарсангез, султонҳо...»; «...ин молу мулки вақф ба ҳеҷ ваҷҳ ба иҷораи амалдорон ва одамоне, ки аз онҳо рӯёнидани ҳаққи орият дувор ва ё номумкин аст, дода нашавад»³⁶.

³⁴ Давидович Е. А., 1961, а, с. 28–32.

³⁵ Давидович Е. А., 1961 а, с. 29–30.

³⁶ Мукминова Р. Г., 1966 с. 293.

Замин ва молу мулки вақф одатан дар ихтиёри мутаваллӣ буда, ҳаद्याнома дар дасти яке аз авлодони шахси вақфгузор нигоҳ дошта мешуд. Вақф барои рӯҳониён яке аз воситаҳои истисмори бераҳмонаи табақаҳои меҳнаткаши аҳолии мамлакат ва муҳимтарин василаи сарватмандшавии онҳо маҳсуб меёфт.

Шайху эшонҳои ду тариқати сӯфияи хеле бонуфузи Осиёи Миёна – «кубравия» ва «нақшбандия» аз бузургтарин ихтиёрдорони заминҳои вақф ва ниғадорандагони вақфномаҳо ба шумор мерафтанд. Шайхони дарвеш сарвати бисёреро ба даст оварда буданд. Масалан, дороии хочагони Ҷӯйборӣ ҳадду ҳисоб надошт³⁷.

Муосири Абдуллоҳони II - Хоҷа Исломи Ҷӯйборӣ дорои галаву рамаҳои бешумори асп, гӯсфанд, уштур ва заминҳои кишти беканоре буд. Хоҷа Исломи ба сайёди шугл варзида, сағҳои зиёди шикорӣ нигоҳ медошт ва чандин мири шикор ба ӯ хидмат мекарданд. Зиёраткунандагон аксаран гилагузорӣ мекарданд, ки «пири муқаддас» аз одамон дида, бо мурғону сағони шикорӣ бештар сӯҳбат мекунад. 300 ғулом хидмати боргоҳи ӯро ба ҷо меовард ва барои ҳисобу китоби иқтисодиёташ идораи махсусе вучуд дошт. Хоҷа Исломи ба тиҷорат ҳам машғул мешуд. Корвонҳои ӯ то ба Москва расида буданд. Ҳамаи ин ҳуқуқонони тоҷдору бетоҷ – ашрофу рӯҳонӣ, ҳама гуна шайхону муридонашон мардумро бераҳмона ғорат мекарданд.

Дар санадҳои расмӣ гоҳо боз як категорияи замин – қитъаи хурди замини милк ёдоварӣ шудааст, ки соҳиби он худӣ корандаи замин будааст³⁸. Мо дар бораи миқдори чунин милкҳои деҳқонон маълумоти бевосита дар даст надорем. Вале мушоҳидаҳои ғайримустақим нишон медиҳанд, ки захираи ин қабил заминҳо дар асри XVI ва давраҳои баъдина торафт кам мешуд. Деҳқонон замини худро ба феодалони давлатманд мефуруштанд. Албатта, ин бо майлу ихтиёри онон набуда, балки тахти фишори феодалон ва ё дар натиҷаи ноҷорӣ иқтисодӣ сурат мегирифт. Дар ин бобат, хусусан, роли судхӯрӣ ва ғаравмонӣ калон буд.

Деҳқонони милкдор назар ба қисмати боқимондаи корандагони замин як дараҷа вазъияти имтиёзнок доштанд, зеро хирочи аз даромади солиёна ба давлат мепардохтагӣ онҳо нисбат ба он ҷӣ, ки дигар деҳқонон ба давлат ва феодалон медоданд, камтар буд. Аммо ночизии қитъаи замин, зиёд шудани аъзои хонавода ва пеш омадани тангии маишат боис мегардид, ки деҳқонони милкдор ҳам аз қарздорӣ ба асорати феодалон ва судхӯрон гирифтдор шаванд.

Аҳволи деҳқонони безамин – иҷоранишин ниҳоят дараҷа бад буд. Дар асри XVI, мисли давраҳои гузашта, воҳиди асосии хочагон ҳамоно хочагии деҳқонӣ ба шумор мерафт. Заминҳои ҳама гуна категорияҳо ба тариқи иҷора ба деҳқонон дода мешуд. Вазъияти деҳқонони иҷоранишин яксон набуд. Аз санадҳои расмӣ асри XVI маълум мегардад, ки аксар вақт иҷорадори заминҳои вақфӣ ва давлатӣ феодалон буданд. Дар ин маврид деҳқонон дар заминҳои иҷорагирифтаи феодалон кироиянишинӣ мекарданд. Шартҳои кироиянишинӣ хеле гарон буд, зеро феодалӣ иҷорадор аз деҳқони кироиянишин ба андозаи дилхоҳи худ ҳақ меситонид³⁹. Аҳволи деҳқонони иҷоранишин ва кироиянишин боз аз он сабаб ҳам бад мегардид, ки мӯҳлати иҷора кӯтоҳ буд. Ма-

³⁷ Вяткин В. Л., 1927, с. 3 ва давомаш, Иванов П. П., 1954, с. 48 ва давомаш. Дар бораи муборизаи байни шайхони «кубравия» ва «нақшбандия», ки асоси онро манфиатҳои моддӣ ва қўшишҳои пайдо кардани нуфузи сиёсӣ ташкил менамуд, ғамчунин роль ба усулҳои фирефтани мардум ниг.: Семёнов А. А., 1040 ва 1941.

³⁸ Иванов П. П., 1954, с. 32-33, 41.

³⁹ Иванов П. П., 1954, с. 33-34.

салан, дар вақфномаҳо бисёр вақт таъкид шудааст, ки замин набояд зиёда аз се сол ба ичора гузошта шавад.

Дар Осиёи Миёнаи асри XVI заминдорӣ ҷамоавӣ (обшинагӣ) ва боқимондаҳои маҳками ҷамоа ҳанӯз давом мекард⁴⁰. Аҳволи деҳқони ҷамоа аз деҳқони иҷоранишин хеле кам тафовут дошт. Вале ўро чунин як имтиёзе буд: ў метавонист аз ҳуқуқи як навъ «ичораи доимӣ» истифода намояд ва «бе-мӯҳлат» ба кишти замин машғул шавад. Гумон набояд кард, ки деҳқонони ҷамоа фақат дар заминҳои давлатӣ буданд. Замини ҷамоавӣ аз як молик ба молики дигар мегузафт, метавонист дохили милк ё тобеи вақф бошад, аммо дар ҳар сурат деҳқони ҷамоа ҳуқуқи нисбат ба «ичораи доимӣ» доштаашро аз даст намедод. Ва аз ҷама муҳимтар он аст, ки дар вақти харидуфурӯш замини ҷамоа тақсим намешуд. Дар амал ин на харидуфурӯши худӣ замин, балки ба даст овардани ҳуқуқи аз қорандаи он ситонидани даромади солиёна буд. Чунин ҳодисаҳо ҳам сабт шудаанд, ки замини ҷамоавӣ ба чанд молик тааллуқ пайдо намуда, вале байни онҳо тақсим нагардидааст, онҳо фақат даромадро ба ҳам дидаанд.⁴¹

Мо дар даст далеле надорем, ки дар бораи тағйир ёфтани ё наёфтани шакли истисмори асри гузашта дар аҳди Шайбонийн қазоват кунем. Ба ҳубӣ ишбот шудааст, ки ҳаҷми қонунӣ ва муайяни қисми асосии даромади солиёнаи замин дар асри XVI, маъмулан, 30 фоизи ҳосили киштро ташкил мекард (гоҳо то 40 фоиз ҳам мерасид) ва ба шакли мол пардохта мешуд⁴². Ғайр аз ин, бисёр молиёту андозҳои дигаре ҳам вучуд доштанд, ки гоҳ ба шакли пул ва гоҳ бо шакли мол ситонда мешуд. Ҳаҷми ин молиёту андозҳо яқинан маълум нест. Вай ақсаран ба худсарии ҳокимияти марказӣ ва маъмуриони маҳаллӣ алоқаманд буд. Даромад ва ҳаққи ичора аз боғоту тоқзорҳо, таомулан, ба шакли пул гирифта мешуд. Мисли пештара ба тариқи қор қарда додан адо намудани андози замин низ вучуд дошт.

Гувоҳи бешубҳа ва бегумони аҳволи табоҳи деҳқонон, чунон ки дар манбаъҳои мухталиф зикр ёфтааст, замин ва ҷойҳои муқимии худро гузошта фирор кардани онҳост⁴³. Зоҳиран, чунин ҳодиса ба андозае зиёд рух додааст, ки ҳукумат маҷбур шудааст дар ин бобат тадбирҳои муассир, аз қабилӣ ба замин банд кардани деҳқононро пешбинӣ намояд. Аз ин лиҳоз хусусан ҳуҷҷатҳои марбут ба Фарғона ҷолиби таваҷҷӯҳанд: дар онҳо аз хусуси ба ҷойҳои худ баргардонидани деҳқонони фирорӣ сухан меравад.

Дар шаҳрҳои Осиёи Миёна низ ҳамон категорияҳои моликияти замин, ки дар деҳот вучуд дошт, амал мекард. Чунон ки аз санадҳои расмӣ онвақта бармеояд, як ҳодисаи ҳам ба шаҳр ва ҳам ба деҳот хос беш аз пеш ба дасти аъзои хонадони салтанатӣ, аъёнӯ ашроф ва рӯҳонийони олирутбаи феодалӣ ҷамъ шудани моликияти замин мебошад. Ҳам дар шаҳр ва ҳам дар деҳот ин ҳолат аз ҳисоби хонахароб шудани мулкдорони хурд ва ҳатто миёна ба вуқӯъ меомад. Баробари ин, дар шаҳрҳо ҳодисаи дигар – ба дасти феодалон даромадани дӯконҳои қосибӣ, қоргоҳҳои ҳунармандӣ ва манзилҳои иқоматӣ ба амал меомад. Пешаварон на фақат заминро, балки ақнун ҷои қор ва ҳатто иқоматгоҳи худро ҳам ба ичора мегиряфтанд. Ин боиси афзудани нормаи истисмори қувваҳои қорӣ шаҳр мегардид. Ғайр аз ин, дар шаҳр хироҷҳои маъмулӣ ҳам вучуд доштанд. Дар ин бобат Љенкинсон навиштааст: «Хони Бухоро даҳяки

⁴⁰ Иванов П. П., 1958, с. 62.

⁴¹ Давидович Е. А., 1961 а, с. 36-38.

⁴² Љамон лъо, с. 30-32.

⁴³ Набиев Р. Н., 1964, с. 95-96; Мукминова Р. Г. 1966, с. 52, 55, 56.

арзиши ҳама гуна молҳои фурӯшии ҳунармандон ва тоҷиронро меситонад, ки ин тамоми мардумро бенаво хоҳад кард»⁴⁴. Бори хирочҳои шаҳр боз аз ан сабаб ҳам чандин мартаба вазнинтар мешуд, ки ҳокимон ғайр аз молиёту андозҳои расмӣ худсарона шахриёнро ба пардохтани андозҳои иловагӣ водор мекарданд, ҳамчунин аз андозҳои ғайримустақим низ истифода менамуданд⁴⁵.

Касбу ҳунар, тичорати дохилӣ ва муомилоти пулӣ

Дар адабиёти илмӣ доир ба вазъияти истеҳсолоти ҳунармандии Осиёи Миёнаи асри XVI ду фикри ба ҳам муҳолиф баён ёфтааст: баъзе муаллифони чунин мепиндоранд, ки касбу ҳунар пас аз истилои Шайбониён рӯ ба таназзул ниҳод, вале муаллифони дигар, баръакс, дар ин давра падидаҳои инкишофи минбаъдаи онро мушоҳида мекунанд. Ба назари мо, ҳар ду фикр ҳам нодуруст аст.

Дар соҳаи истеҳсолоти ҳунармандӣ ва тичорати дохилии пулӣ дар давоми асри XVI тағйирот ва пешрафти муайяне ба амал омад. Аммо ин ба ҷиҳатҳои техникии истеҳсолоти молӣ кам дахл дорад. Таҳассусҳои касбу ҳунар дар ин аср ҳам, мисли асри XV ҳамоно маҳдуд буд. Барои тавзеҳи ин таҳассусҳои дар асри XVI мо нисбат ба асри гузашта бештар материал дорем, зеро миқдори хеле зиёди ҳуҷҷатҳои расмӣ – санадҳои харидуфурӯш, вақфномаҳо ва ғ. маҳфуз мондаанд, ки дар онҳо дӯкону устохона ва коргоҳҳои гуногуни ҳунармандӣ зикр шудаанд. Ҳар як намуди моли тайёр ва ҳатто нимтайёр аз тарафи пешавари ҷудогона таҳия мегардид. Дар ин давра ҳосилнокии меҳнат дар соҳаи касбу ҳунар ба ҳамоно дараҷаи ҳаддалимкон баланди замони феодали воқеъ гардида буд⁴⁶.

Дар сифати маҳсулот ҳам ягон тағйироти муҳим рӯй надод. Масалан, агар сифати баъзе навъҳои маснуоти кулолӣ ва ё касбҳои амалӣ бад шуда бошад, дар айни замон қоғази самарқандӣ ⁴⁷ ва бисёр маҳсулоти ҳунармандии Осиёи Миёна шўҳрати пешинаи худро нигоҳ дошта, ба хориҷа содир мешуданд. Ба ҳамин тариқа, истеҳсолоти ҳунармандӣ ва сифати маҳсулоти он дар давоми асри XVI аз нуқтаи назари савияи техникий ба ягон тағйироти ҷиддӣ дучор нашуда, аз ин ҷиҳат қомилан ба ҳолати пешинаи худ боқӣ монд.

Бо вучуди ин, назар ба нимаи дувуми асри XV баъзе тамоюлоти нав: як андоза камшавии ҳаҷми истеҳсолоти молӣ ва тичорати пулӣ (ҳам дар соҳаи чаканафурӯшӣ ва ҳам дар савдои калон) зоҳир мегардид. Ин тамоюлот якбора падидаи наомада, фақат дар ҷорҳои дувум ва миёнаҳои асри XVI ба назар намоён шуд⁴⁸. Баъзе тадбироти ҳокимияти давлатӣ дар роҳи фароҳам овардани шароити мусоид барои тичорати пулӣ (ислоҳоти Шайбониён, Кўчкунҷиён ва Абдуллоҳони II дар назар дошта шудааст), албатта, инкишофи ин тамоюлотро бозмедоштанд, вале онро тамома аз байн бурда наметавонистанд. Таҳқиқи сабабҳои тадриҷан, вале устуворона кам шудани истеҳсолоти молӣ ва тичорати пулӣ дар асри XVI ва босуръати бештар дар асрҳои XVII–XVIII хеле қобили таваҷҷўҳ аст. Муаррихон ин масъаларо ҳанўз бояду шояд мавриди баррасӣ қарор надовдаанд.

Дар сари баъзе сабабҳои ҷузъие, ки мебоист ба вазъи касбу ҳунар ва тичорати пулӣ асри XVI таъсир мерасонид, таваққуф менамоем. Дар ин бо-

⁴⁴ Ёенкинсон., 1937, с. 183.

⁴⁵ Шишкин В. А., 1947, с. 25-26; Давидович Е. А., 1961 а, с. 40–44.

⁴⁶ Беленицкий А. М., 1940; Беленицкий А. М., 1949; ИТН, П. 1, 1964, с. 401 – 402.

⁴⁷ Мукминова Р. Г., 1966, с. 32.

⁴⁸ Давидович Е. А., 1965, с. 90–91.

бат тағйироти тичорати хоричӣ нақши муайяне дорад. Чунон ки маълум аст, дар муддати чандин аср роҳи калони корвонгард аз Осиёи Миёна гузашта, шарку гарбро ба ҳам мепайваस्त, вале дар асри XVI, пас аз кашфиётҳои бузурги географӣ, ин роҳ аҳамияти худро гум кард. Осиёи Миёна аз ҷараёни асосии ҳаракати молҳои тичоратӣ дар қанор монд ва ин ҳолат ба истисноати молиҳои дохилӣ таъсир карда, боиси камшавии ҳаҷми маснуоти як қатор соҳаҳои касбу ҳунари гардид, хусусан он соҳаҳое, ки моли худро ба тичорати байналхалқӣ мебароварданд ва ҳам хидмати корвонҳои ояндаву равандаро анҷом медоданд.

Албатта, робитаҳои тичоратии Осиёи Миёна бо Россия, ки дар асри XVI ривоч ёфта буд, як дараҷа қусури ин зиёнхоро мебаровард. Лекии анвои гуногуни молҳои, ки ба миқдори торафт афзоянда аз Осиёи Миёна ба Россия содир карда мешуд, манфиати фақат гурӯҳи муайяни корхонаҳои ҳунармандиро таъмин мекард.

Вазъияти хоҷагии пулӣ дар асри XVI, таъсири сохти амлокии давлати Шайбонийн ба пулбарорӣ ва муомилоти пулӣ аз нуктаҳои хеле муҳим ба шумор мераванд. Барои охири асри XV ва даҳаи аввали асри XVI истифодаи боздоштанашиавандаи нишони пулӣ хос аст. Ҳокимони зуд-зуд ивазшавандаи шахру вилоятҳо саъй мекарданд, ки аз қори пулбарорӣ ба ҳар васила ғолидаи бештаре ба даст оваранд. Дар ин давра, хусусан, дар сикказанӣ ва муомилоти пули мисӣ бетартибӣ ва худсарихоии зиёде рӯй дод, дар сурате ки маҳз ҳамин пул дар чаканафурӯшӣ истифода мешуд. Ҳам қосибоне, ки на олооти зинатӣ, балки асбобҳои ба мардуми шахрнишин зарурӣ тайёр мекарданд ва ҳам ҳуди шахриёну деҳқононе, ки барои хариди молҳои лозима ба дӯкони онҳо меомаданд, ба чунин навъи савдо манфиатдор буданд. Барои савдои қалон, ки, пеш аз ҳама, табақаҳои гуногуни синфи ҳукмрон аз он манфиат мебарданд, низ ҳар гоҳ вазъияти номусоид ба вуҷуд меомад ва ин, дар навбати худ, ба таври ғайримустақим ба касбу ҳунари ҳам зарар мерасонид.

Ду ислохоти пулие, ки дар зарфи чоряки аввали асри XVI гузаронида шуда, мақсади аслии онҳо омода сохтани шароити мусоид барои тичорати пулӣ буд, возеҳу равшан шаҳодат медиҳанд, ки фароҳам овардани чунин шароит, тавре ки мебоист, имконпазир нагардид. Хеле мавриди аҷобат аст, ки ислохоти дувум ба сабаби худсарии соҳибони мулк якбора гузаронида нашуд, барои аз байн бурдани бӯҳрон ва дар миқёси тамоми давлат мураттаб сохтани муомилоти пулӣ бештар аз понздаҳ сол лозим омад.

Истиқлоли ҳукмронии мулкҳо дар давраҳои баъдина ба муомилоти баробари пулиҳои умумидавлатӣ торафт монеаҳои нав ба нав ба вуҷуд меовард.

Пас аз ислохоти Кӯчкунҷихон, ки соли 1525 ба анҷом расид, ғолидаи аз зарбу гардиши пул бадасторандаи ҳокимони мулк боз ҳам афзунтар гардид. Тавассути ин ислохот қоидае расмӣ пайдо кард, ки мутобиқи он даромади мулкдорони қалон аз сикказании, масалан, пули нуқра аз ду манбаъ ҳосил мешуд: яке – пардохти ба мизони муайян даромадаи соҳибони филиз, дигаре – оидоте, ки аз макру найрангҳои ошқорои табдили қурби нуқра ба даст мебаромад. Маънии манбаи охири аз ин иборат буд, ки пулҳои нуқраи ҳамвазну ҳаммаҳак ба ду гурӯҳ–сиккаи «кӯҳна» ва сиккаи «нав» ҷудо карда шуда, ба онҳо арзиши гуногун дода мешуд (чунинчи, қобилияти хариди 10 тангаи «кӯҳна» баробари 9 тангаи «нав» буд). Ба истибдоди ҳокимияти давлатӣ така карда, дар ҳар сари чанд вақт пулҳои «нав» худсарона «кӯҳна» эълон карда мешуданд, ки ба ин васила 10% даромади муфт ба ҳазинаи давлат мебаромад ва соҳиби пул ҳам якбора 10% зиён мекашид. Љенкинсон, ки дар солҳои 1558–1559 ба Бухоро сафар карда буд, истифодаи беисти нишони пулӣ ва оқибати

онро дар тичорат хеле боварибахш тавсиф намудааст: «Подшоҳ ҳар моҳ ва гоҳо дар як моҳ ду бор арзиши нуқраро баланд ё паст мекунад: вай аз ҳоли мардум парвоя надорад, чунки барои аз ду ё се сол зиёдтар ҳукм рондан чашмаш намерасад, ўро ё мекушанд ва ё меронанд. Ин ҳолат мамлакатро хароб ва тоҷиронро муфлис мегардонад».

Ба ин бояд ҳаминро ҳам илова кард, ки ҳокимони мулк баробари афзудани парокандагии феодалӣ беш аз пеш ба муомилоти пулии умумидавлатӣ маъмонӣ мекарданд. Онҳо ҳар чӣ бештар даромад ба даст овардани шуда, пеши роҳи дар қаламравашон гардиш кардани пули мулкҳои дигарро мебастанд.

Бесабаб нест, ки дар чоряки сеуми асри XVI Осиёи Миёна боз як бӯҳрони хеле сахти муомилоти пулиро аз сар гузаронид.

Сеумин нуқтаи муҳим вазъи умумии мамлакат ва таъсири бевоситаи он ба ҳоҷагист. Лашкаркашӣ ва тохтутозҳои сершумор ба Хуросон ҳокимони шайбонӣ ва то андозае аскарони онҳоро сарватманд намояд, тадорукот ва таҷҳизоти ин лашкаркашиҳо барои аҳолии бисёр гарон меафтад. Хусусан, ҷангҳои байниҳудии феодалон, ки қариб ним аср муттасил давом намуд, аҳволи мардумро ниҳоятдараҷа табоҳ сохт: дар натиҷаи муҳорибаҳои байни султонҳои шайбонӣ, аз даст ба даст гузаштани шаҳро мулкҳои заминҳои кишт зерӣ по, шаҳрҳои тороч ва хирочу андозҳои зиёд мешуданд. Ба ҳамин тариқ, шароити ин замон ҳам ба раванг ва ҳатто як дараҷа муътадил гардидани вазъи истехсолоти ҳунармандӣ ва тичорат кӯмак нарасонид.

Дуруст аст, ки дар охири аср, вақте ки Абдуллоҳони II ба ҷангҳои байниҳудӣ хотима дода, барои беҳтар гардидани шароити тичорат як қатор тадбирҳои пешбини кард, вазъият тағйир ёфт ва ҳоҷагии мамлакат каме ба ҳолати эътидол даромад. Аммо ин давраи на он қадар тӯлонии истикрор барои бартараф намудани тамоми оқибатҳои ҳасорате, ки дар давраи пешина ба касбу ҳунар ва тичорат ворид омада буд, қифоят накард. Ҷараёни инкишофи минбаъда ба зудӣ ҳамаи он натиҷаҳои мусбатеро, ки дар аҳди Абдуллоҳони II дар бобати ба дараҷаи маъмулӣ даровардани вазъияти умумии мамлакат ба даст омада буданд, ба боди фано дод.

Ба ҳамон ҳулосае, ки се чоряки асри XVI давраи тадриҷан камшавии ҳаҷми истехсолоти ҳунармандӣ ва тичорати дохилист, амри воқеии маҳз дар ҳамин аср нисбатан бештар ба тараққӣ рӯ ниҳодани шаҳрҳои муҳолифате надорад. Масалан, дар давоми асри XVI масоҳати Бухоро афзуда, як қисми маҳалҳои атрофи он ба шаҳр дохил карда шуданд. Дар ин давра дар Бухоро бисёр иморатҳои нави муҳташам ба вучуд меоянд, аз ҷумла тоқҳои тичорат, қорвонсаройҳо ва амсоли инҳо сохта мешаванд. Бухоро дар нимаи дувуми асри XVI ба таври қатъӣ пойтахти давлати Шайбонийн мегардад. Боз муҳимтар аз ин, Бухоро маркази тичоратии Осиёи Миёна, маҳалли омадурафти аксари тоҷирони хориҷӣ ва гузаргоҳе барои молҳои хориҷӣ маҳсуб меёфт. Аз ин рӯ, ҳаҷми тичорати Бухоро ҳоси тамоми Осиёи Миёна намебошад ва барои сухан рондан аз боби инкишофи беш аз пеши саноати ҳунармандӣ дар саросари Осиёи Миёна асосе намедиҳад.

Тичорати хориҷӣ. Муносибатҳои дипломатӣ

Устувор гардидани муносибатҳои иқтисодӣ ва дипломатӣ бо Россия омили тараққиёти таърихии Осиёи Миёна дар асри XVI буд⁴⁹. Ин бештар аз ҳама дар нимаи дувуми аср, ки рафтуомади сафирони рус ба Осиёи Миёна ва

⁴⁹ Жуковский С. В., 1915; Панков А. В., 1927; Чулошников А., 1932; Зиёев Љ. З., 1962; 1965; Юлдошев Ш. Ю., 1964; Љамолов К., 1966.

алалхусус сафирони осиемиёнагӣ ба давлати Москва ранги доимӣ гирифт, ба назар намоён гардид. Он вақтҳо сафирон ба корҳои тиҷорат ҳам машғул мешуданд: онҳо бо корвонҳои худ на фақат тӯхфаҳои подшоҳӣ ва хонӣ, балки молҳои тиҷоратӣ низ мекашонданд. Аз тиҷорати подшоҳӣ ва хонӣ боҷ гирифта намешуд. Бинобар ин, султонҳои шайбонӣ ва ҳокимони мулкҳои корвонҳои пурбори худро бо камоли майл ба сӯи давлати Москва равон месохтанд. Вале аз нуқтаи назари мустаҳкам кардани робитаҳои иқтисодӣ аҳамияти вусъат ва инкишофи ҳаҷми тиҷорати хусусӣ бештар буд. Ҳарчанд аз корвони тоҷирони ҷудогона, ки ба Аштархон рафтуомад мекарданд, боҷ гирифта мешуд, аммо ин боиси камшавии тиҷорат намегардид. Молҳои Осиёи Миёна барои Россия чунон зарурат пайдо карда, ба таомул даромада буданд, ки ҳатто дар терминология ва топонимикаи он осори худро гузоштанд. Масалан, яке аз миқёсҳои маъмули вазн дар давлати Москва «ансири бухорӣ» номида мешуд. Дар давлати хонии Қазон тоҷирони осиемиёнагиро «тезикҳо» (тоҷикон) меномиданд ва дар маркази шаҳри Қазон маҳалла буд, ки бо номи «мавзеи тезикҳо» шӯҳрат дошт.

Тиҷорат ба самти дигар – ба тарафи Сибир ҳам вусъат ёфт. Дар ин ҷо молҳои Осиёи Миёна лузумоти бештаре доштанд. Ба ин сабаб ҳукумати Москва дар асри XVI аз тиҷорати ин сарзамин ягон ҳел боҷ намеситонд.

Дар давлати Москва аз молҳои тиҷорати Осиёи Миёна талабот, маҳсусан, ба матоҳои гуногуннавӣ пахтагӣ ва абрешимӣ зиёд буд. Аз Москва ба Осиёи Миёна пӯсти хом, зарфҳои ҷӯбӣ, газворҳои пашмӣ ва бисёр маснуоти дигар оварда мешуданд. Баъзе аз ин молҳои русиро дар Бухоро савдогарони ҳинду ва эронӣ меҳариданд.

Дар асри XVI дар миёни давлати Шайбонӣ ва давлати Темуриёни Ҳинд муносибатҳои бисёр наздики тиҷоратию дипломатӣ ва иртиботи маданӣ вучуд дошт. Лекин муносибати тиҷоратӣ ба Эрони сафавӣ хеле коста гардид. Дар ин маврид, ғайр аз сабабҳои умумӣ (тағйири роҳҳои корвонгард), низоъҳои мазҳабии байни Эрони шиа ва Осиёи Миёнаи сунӣ ҳам роли муайяне мебозид. Сабаби дигар ҳамон муносибатҳои сиёсии байни Шайбонӣ ва Сафавӣ буд, ки дар натиҷаи лашкаркашӣ ва тохтутозҳои пайдарпайи султонҳои шайбонӣ ба Хуросон (бо нияти тасарруфи шаҳрҳои пурсарвати Ҳирот, Машҳад, Исфароин ва ғ.) беш аз пеш тезутунд мегардид. Ченкинсон, ки солҳои 1558–1559 дар Бухоро зиста, маҳсусан ба масъалаҳои тиҷорат марокзохир кардааст, роҷеъ ба тиҷорати Осиёи Миёна бо Ҳиндустон ва Эрон чунин менависад: «Ҳиндуҳо матоҳои сафеди нафисро, ки тоторҳо ба гирди сарашон мепечонанд, ҳамчунин дигар навъҳои газвори сафедро, ки дар вақти аз матои пахтагӣ дӯхтани либос истифода мешаванд, ба ин ҷо ворид мекунанд, вале онҳо на тилло, на нукра, на ҷавохирот ва на адвияҷот намеоваранд. Ман пурсуҷу карда фаҳмидам, ки роҳи ин тиҷорат ба воситаи укёнус будааст, чунки ҳамаи маҳалҳои истехсоли ин молҳо дар тахти тасарруфи португалиҳо воқеъ аст.

Ҳиндуҳо аз Бухоро шохиворӣ, пӯсти хом, ғулом ва асп мебаранд, лекин ба харидаи пашмина ва моҳут он қадар майл надоранд. Ман ба тоҷирони он кишварҳо, ки аз дурдасттарин қисматҳои Ҳиндустон, ҳатто аз сарзамини Бангола ва қаронаҳои дарёи Ганг меоянд, муовизаи матоҳои пашмиро ба молҳои онҳо пешниҳод кардам, вале нахостанд молашонро ба чунин матоъ, мисли моҳут, иваз кунанд.

Эронӣҳо ба ин ҷониб парча, ғози пахта, катон, шохии алвон, аспӣ зотӣ ва амсоли инро оварда, аз ин ҷо пӯсти хом ва дигар молҳои русӣ, ғуломони гуно-

гуннажод харида мебаранд, аммо матоъ намехаранд, зеро ҳудашон ин навъ молхоро ба ин чо меоваранд»⁵⁰.

Манбаъҳои дигар рӯихати молҳои ба Ҳиндустон содиркунандаро (аз қабилҳои себу нок, мавизу бодом, харбузаи хоразмӣ, мӯинаи русӣ ва мурғи шикорӣ) ва, бараъқас, аз Ҳиндустон ба Осиёи Миёна воридкунандаро (мисли парча, рангубор, чой, марворид) пурра месозанд⁵¹. Боз як моли махсус – тангаҳои нуқраи шайбониро, ки дар асри XVI аз Осиёи Миёна ба Ҳиндустон бурда мешуд, бояд хотирнишон кард. Аҷоиб, ки шоҳ Акбар (1556–1605) барои гардиши пулҳои шайбонӣ дар дохили давлати худ иҷозат дода буд, аз ин рӯ номи Акбар ба шакли мӯҳри кӯчаке дар рӯи пул зарб зада мешуд⁵².

Муносибатҳои дипломатии байни Шайбониён ва Темуриёни Ҳинд низ бомуваффақият инкишоф меёфт. Шайбониён, ки Бобурро аз Осиёи Миёна тамоман ронда буданд, дере нагузашта пас аз қисмати зиёди Ҳиндустонро фатҳ карданад саъю кӯшиш намуданд, муносибатҳои худро бо ӯ мӯътадил гардонанд. Дар солҳои охири ҳукмронии Кӯчкунчиҳон ба назди Бобур сафорати босалобате фиристода шуд. Сафирон на фақат аз тарафи сарсулола, яъне ҳуди Кӯчкунчиҳон, балки аз тарафи баъзе султонҳои хонадони шайбонӣ ҳам буданд. Бобур сафиронро ба ҳубӣ пазиroy намуд ва ҳангоми рухсат ба онҳо тӯҳфаҳои бисёре дод. Масалан, ба сафири Кӯчкунчиҳон 70 ҳазор пули нуқра, ҳанҷари қиматбаҳо ва қулоҳи зардӯзӣ инъом кард⁵³. Ин сафорат фақат маънии ба расмият шинохтанро нашошт. Шайбониён, ки дар ин солҳо пай дар пай ба Ҳуросон ҳуҷум мекарданд, ба таъмини амнияти ақибгоҳи худ манфиатдор буданд.

Муносибатҳои дипломатӣ, хусусан, дар байни ду ҳукмрони барҷаста – султони шайбонӣ - «Абдуллоҳони II ва подшоҳи Ҳиндустон» - Акбар ҳеле муваффақиятомез буд. Онҳо ҳар гоҳ ба кишвари якдигар ҳайъати сафорат мефиристоданд, бо ҳам мукотиба доштанд ва ба якдигар тӯҳфаҳои гаронбаҳо мефиристоданд. Абдуллоҳони II ба сафорате, ки фавран баъди Бадахшонро забт кардани Шайбониён ва дар Афғонистон ғалабаҳои қалон ба даст овардани кӯшуни Акбар фиристода буд, арзиши баланд меод. Ин сафорат мақсади дутарафа дошт: яке – гирифтани пеши роҳи ҳаракати минбаъдаи кӯшуни Ҳинд ва дигаре – ба Акбар фаҳмондани ин, ки Шайбониён даъвои мулки ӯро надоранд. Сафорати дар навбати худ фиристодаи Акбар бо ҳусни таваҷҷӯҳ ва иззату эҳтироми бузурге пазируфта шуд⁵⁴.

3. МАСЪАЛАИ ЭТНОГЕНЕЗИ ХАЛҚИ ЁЗБЕК

Масъалаи этногенези халқи ёзбек фақат дар илми таърихшиносии марксистӣ советӣ аввалин бор бар асоси илмӣ гузошта шуд. Дар асарҳои шарқшиносони тоинқилобии рус ва ҳамчунин хориҷӣ нуқтаи назаре ҳукмрон буд, ки мувофиқи он гӯё таърихи халқи ёзбек аз асрҳои XV–XVI, яъне аз вақти дар Осиёи Миёна бо номи ёзбек пайдо шудани тоифаҳои истилокор оғоз меёфта бошад. Тавзеҳи моҳиятан нави ин масъала аз А. Ю. Якубовский сар шуд. Ӯ дар қараёни тадқиқ ба чунин ҳулосае омад, ки ёзбекҳои истилогар бо аҳолии маҳаллии туркнажоди Мовароуннаҳр як шуда рафтанд: «...ёзбекҳои саҳрониишин, агар дар тамоми ҳудуди ҳозираи Ёзбекистон набошад ҳам, ба ҳар ҳол

⁵⁰ Љенкинсон, 1937, с. 184.

⁵¹ История Узбекской ССР, т. 1, 1967, с. 537-538.

⁵² Давидович Е. А., 1951 а, с. 139-140; Lowick N. M., 1966.

⁵³ Бобур, 1958, с. 407.

⁵⁴ Умняков И. И., 1930, с. 325–328.

дар қисмати зиёди он аҳолии туркзабон, яъне қавми турк ва туркшударо дарёб карданд, ки дар ин чо муддати дуру дарозе ҳаёти мутамаддина ба сар бурда, дар чараёни омезиш бо дигар халқҳои нисбатан қадимтари аз аҳди бостон дар ин маҳал сокиншуда ташаккул ёфтаанд. Ўзбекҳои саҳронишин ба ҳайати аҳолии туркзабон ҳамчун қузъи охири дохил шуда, ба он номи худро бахшиданд»⁵⁵.

Соли 1949 банда дар китоби «Таърихи халқи тоҷик» нуқтаи назари худро доир ба ин масъалаи мураккаб ва муҳим баён карда будам. Дар он китоб, аз ҷумла, навишта шудааст: «...Аз асри VI торафт бештар сар даровардани тоифаву қавмҳои туркзабон ба сарзамини Осиёи Миёна шурӯъ мешавад»⁵⁶. Дар ин миён чараёни қаробат пайдо кардани ин тоифаву қавмҳо ба аҳолии қадимии Осиёи Миёна давом менамояд. Амалиёти якҷояи туркҳо ва сугдиён ҷиҳати ҳосил муборизаи халқҳои Осиёи Миёна бо истилогарони аҷнабӣ мебошад. Дар зарфи чандин аср, пеш аз ҳама, табақаҳои камбизоати бодиянишинони турк ба тарзи зиндагии муқимӣ ва зироаткорӣ мегузаранд. Тадричан ихтилот ва омезиши қавмҳои турк бо сугдиёну хоразмиён ва тоифаҳои сақиву массагетҳо қувват мегирад, ки зимнан халқияти ба ин тариқа ташаккулёфта аксаран ба забони туркӣ гуфтугӯ мекарданд. Мана дар ҳамин асос халқи ўзбек ташаккул ёфта, дар чараёни сурат гирифтани худ, мисли дигар халқҳои Осиёи Миёна, аз мероси маданияи сокинони қадимаи он баҳраманд гардид. Дар ибтидои асри XI чараёни ташаккули халқи ўзбек суръати бештаре пайдо намуда, аз қисматҳои шимоли Осиёи Миёна беш аз пеш ба ноҳияҳои ҷануби он паҳн шуд, ки ин, аз ҷумла, дар таъсиси давлати Қарохониён ва инкишофи маданияти шаҳр нақши худро гузоштааст.

Ташаккули босуръати халқи туркман ва дигар халқҳои ба истилоҳ туркзабони Осиёи Миёна низ ба ҳамин давра тааллуқ дорад. Маҳз дар ҳамин давра таъбири «турк тоҷик» барои тавсифи ду унсури асосии наҷодии аҳолии Осиёи Миёна вирди забон гардид.

Чунон ки дар боло оварда шуд, ханӯз дар замони Сомониён дар ноҳияҳои муқимии Осиёи Миёна бисёр қавмҳои туркзабон зиндагӣ мекарданд. Сарчашмаҳо дар Фарғона, Хоразм, Чоч ва дигар ноҳияҳои муқимии зироатӣ сукунат доштани миқдори зиёди аҳолии туркзабонро қайд кардаанд. Ба ҳар ҳол дар давраи Сомониён аксарияти аҳолии шаҳрҳо ва ноҳияҳои муқимии зироатии Осиёи Миёнаро тоҷикон ташкил медоданд. Вале ин ҳолат дар аҳди ҳукмронии Қарохониён тағйир ёфта, дар натиҷаи беш аз пеш ба ҳаёти муқимӣ гузаштани бодиянишинони туркзабон ва туркқунонии аҳолии маҳаллии тоҷик дар Осиёи Миёна аз ҷиҳати этникӣ бартарӣ пайдо кардани халқҳои туркзабон сар мешавад.

Дар байни табақаҳои ҳукмрон бо ҳам наздикшавии аъёни тоифавии турк ва ашрофи феодалии қадима ба амал омада, онҳо якҷоя истисмори оммаи меҳнаткашро вусъат медиҳанд. Дар айни замон, дар зинаҳои поин меҳнаткашони тоҷик ва унсурҳои меҳнаткаши халқҳои туркзабон бо ҳам унс гирифта, дар муборизаи якҷоя ба муқобили зулму истисмори синфи ҳоким риштаҳои дӯстии онҳо, хусусан ўзбекону тоҷикон маҳкам мегардад. «Дар тамоми шӯришҳои халқии асрҳои баъдина, дар муборизаи қаҳрамононаи зидди исти-

⁵⁵ Якубовский А. Ю., 1941, с. 3.

⁵⁶ Вокеан, баъзе муаррихон қўшиш карданд, ки ин нуқтаи назарро рад кунанд. Онҳо иддао доштанд, ки вуруди тоифаҳои туркзабон хеле барвақт воқеъ гардидааст. Бо ин иддао розӣ шудан мумкин аст. Лекин муаллиф чунин мешуморад, ки ба сарзамини Осиёи Миёна бештар ва ба таври оммавӣ сар даровардани қавму тоифаҳои туркзабон ба ғарб ғол аз асри VI шурӯъ мешавад.

логарони ачнабӣ паҳлуи ҳам истодани ниёғони ҳамаи халқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла ду халқи ҳамсоя – тоҷикон ва ўзбеконро метавон дид. Мо саҳми маҳсуси ба ганҷинаи маданият гузоштаи ҳар яки ин халқҳоро омӯхта, дар айни замон робитаи мутақобил ва таъсири байниҳамдигарии онҳоро хотирнишон менамоем»⁵⁷. Дар ақидаи мо чунин нуктае, ки ўзбекҳо дар қатори тоҷикон ва дигар халқҳои Осиёи Миёна вориси тамоми таърих ва маданияти Осиёи Миёна мебошанд, таъкид ёфта, ҳамчунин роли тоифа ва қавмҳои қадимаи эронизабон дар ташаккули халқи ўзбек нишон дода шуда, ба зами ин, замони сурат гирифтани ин воқеа – асри XI муайян гардида буд.

Ин ақида дар муқаддимаи (муаллиф – А.Ю.Якубовский) наشري аввали «Таърихи халқҳои Ўзбекистон» (1950) ба назар гирифта шуда⁵⁸, дар наشري охири «Таърихи РСС Ўзбекистон» (1967) ифодаи возеҳу равшани худро ёфта буд⁵⁹.

Мувофиқи ин ақида, халқи ўзбек иштироккунандаи баробарҳукуки на фақат воқеаҳои чорсад соли охири Осиёи Миёна, балки давраи бениҳоят тӯлонии таърихи ин сарзамин мебошад.

Тадқиқоти минбаъда барои мо имкони сарех ва равшантар намудани баъзе нуктаҳои ин ақидаро фароҳам сохт. Қазияи охирин аз ин иборат аст, ки забонро дар муайян қардани ҳудуди таърихи этникии халқҳо ҳамчун нишонаи ягона доништан нашоад. Дар марҳилаи ҳозираи тараққиёти илми таърих ин қазияро мухтасаран ба тариқи зайл метавон баён қард.

Дар боло роҷеъ ба давраҳои аввали таъсири мутақобили аҳолии эронӣ турк суҳан рафта буд. Ба Осиёи Миёна нуфуз қардани қаломи туркӣ бо қўчиши азими қабилҳои саҳронишини Осиёи Марказӣ ва шимоли шарқӣ, ки тақрибан дар ҳудуди аҳди нав шурў гардида, муддати қандин аср гоҳ сустан шуда ва гоҳ дубора бо қуввати тоза давом қардааст, алоқаманд мебошад. Як қисми ин қабилҳо, аз ҷумла тоифаҳои туркзабон дар қараёни қўчиш ва тохтутозхояшон дар сарзамини Осиёи Миёна маскан гирифта, иқомати доимӣ ихтиёр намуданд. Алалҳусус, аз нимаи дууми асри VI милодӣ, вақте ки дастаҳои ҳокими турк пас аз шикасти ҳайтолиён дар Мовароуннаҳр ҳокимиятро ба даст гирифтанд, теъдоди аҳолии туркзабони Осиёи Миёна афзоиш меёбад. Аз ҳамин вақт сар қарда тоифаҳои туркзабон дар сайри ташаккул ва тараққи қавмҳои забонҳои Осиёи Миёна (хусусан, дар вилоятҳои шимолӣ ва шимоли шарқии он) роли ба назар намоёне мебошанд. А.Н. Бернштам оғози ин протсессро дар мулки Фарғона ба асри VII милодӣ нисбат медиҳад⁶⁰. Е.А. Давидович ва Б.А. Литвинский чунин мешуморанд, ки ин протсесс дар ин маҳал андаке барвақт (асрҳои VI–VII) ба вуқў пайвастааст⁶¹. Дар бораи мавҷудияти аҳолии туркзабон дар Хатлонзамин Хой Чао маълумот медиҳад, ки он ба солҳои 726–727 тааллуқ дорад.

Дар вилоятҳои шарқии Осиёи Миёна (хусусан дар Ҳафтруд) ва дар Туркистони шарқӣ, ки аз давраҳои қадим қасабаҳои сершумори суғдиён воқеъ гардида буданд, тадричан қои қаломи суғдиро қаломи туркӣ ишғол менамояд.

⁵⁷ Ғафуров Б. Ғ., 1949, с. 223–224.

⁵⁸ Тревер К. В., ва диг., 1950, с. 10–12.

⁵⁹ История Узбекской ССР, т. 1, 1967, с. 380–381.; ниг. инчунин Ваънобов М., 1961, с. 3–85.

⁶⁰ Бернштам А. Н., 1947 в.

⁶¹ Давидович Е. А. ва Литвинский Б. А., 1956, с. 207–208. Зоъиран, аз нуктаи назари қатибашиносӣ намунаи қадимтарин хатҳои туркӣ – навиштаҳои бостонии туркии шимоли Фарғона ва умуман, Осиёи Миёна ба нимаи дууми асри VI – ибидои асри VII нисбат дорад.

Омадани аҳолии туркзавон дар асрҳои X–XII боз ҳам зиёдтар мешавад. Туркҳо дар дастгоҳи идораи давлати Сомониён, дар қувваҳои ҳарбӣ ва ғ. мавқеъҳои муҳимро ишғол мекунанд. Сулолаҳои турк (ба мисли Ғазнавиён) ба вуҷуд меоянд. Дар охири асри X– ибтидои асри XI мавҷи пуришмори ба Осиёи Миёна фуру рехтан ва ҷойгир шудани тоифаҳои мухталифи туркнажод: туркони салҷуқӣ, туркманҳо, ғузҳо ва эликхониҳо мушоҳида мешавад. Қавми охирин, яъне эликхониҳо Сомониёнро торумор намуда, давлати бузургро, ки Мовароуннаҳр, Ҳафтруд ва Туркистони шарқиро фаро мегирифт, барпо карданд. Ин давлат, ки дар таълифоти муаррихон бо номи «давлати Қарохониён» ёд мешавад, дар таърихи Осиёи Миёна роли муҳим бозид. Ба ҳайъати давлати Қарохониён қабिलाҳои уйғур, қарлук, чигил, яғмо, аргу, туркеш ва ғ. дохил мешуданд, ки дар байни онҳо қарлукҳо ва уйғурҳо мавқеи асосӣ доштанд.

Бесабаб нест, ки забони аҳолии турки давлати Қарохониёнро забоншиносон ба қарлукиву уйғурӣ нисбат медиҳанд. Ин забон як қатор хусусиятҳои фонетикӣ, морфологӣ ва лексикӣ грамматикиро дорост, ки дар «Қутадғу билик»-и Юсуфи Баласогунӣ, дар баъзе қисматҳои «Девони луғат ат-турк»-и Маҳмуди Кошғарӣ ва ғ. ба назар мерасад⁶². Тоифаҳои туркзавони аҳди қарохонӣ чи бо сугдиёни маҳаллӣ (ва дигар қавмҳои, ки ҳамон ба забонҳои шарқиронӣ гуфтугӯ мекарданд) ва чи бо аҳолии тоҷикзавон мутақобилан муносибати хеле наздик доштанд. Масалан, дар замони зиндагии Маҳмуди Кошғарӣ (асри XI) сокинони шаҳрҳои Ҳафтруд, аз ҷумла Баласогун, «тарзи либоспӯшӣ ва урфу одати туркони қабул карданд», онҳо ҳам ба сугдӣ ва ҳам ба туркӣ ҳарф мезаданд ва ҳеҷ касе набуд, ки фақат ба сугдӣ гап занад (аҳолии Тароз ва Исфаҳон низ ҷунибанд)⁶³. Аз ин маълум мешавад, ки дар нимаи дууми асри XI сугдиёни Ҳафтруд дузабона будаанд ва тадриҷан бо қавмҳои турк омезиш ёфта рафтаанд. Намунаи чунин ҳолатро дар рӯзҳои мо низ метавон мушоҳида кард. Дар ҷануби Ўзбекистон бо номи «ҳардурӣ» гурӯҳи хурди этникие ҳаст, ки аслан тоҷик буда, то ҳол ба забони тоҷикӣ гуфтугӯ мекунанд. Албатта, дар шеваи он калимаҳои ўзбекӣ хеле зиёд аст. Тарзи зиндагӣ, хоҷагидорӣ ва бисёр одатҳои ин гурӯҳ бо тоифаҳои ҳамсоияи ўзбек шабоҳат дорад⁶⁴.

Мисоли дигар бо Хоразм алоқаманд аст. Дар асри XII дар он ҷо ду қавми асосӣ: тоҷикон (дар он вақт забони тоҷикӣ ба андозаи зиёд забони хоразмиро танг карда бароварда буд) ва туркон мезистанд. Дар васиқаҳои Текешӣ Хоразмшоҳ (1172–1200) ҳокимони шаҳрҳои сарҳадии Сирдарё фақат ҳамин ду қавмро ном бурдаанд⁶⁵.

Мувофиқи шаҳодати олими бузурги Осиёи Миёна - Берунӣ, ки аслан аз Хоразм аст, барояш забони «зотӣ» хоразмӣ буд. Чунон ки маълум аст, дар таълифоти асрҳои XII–XIII низ калимаву ибораҳо, ҳатто муқолаҳои тамом хоразмӣ дучор меоянд. Дар айни замон ин таълифот калимаву иқтибосҳои туркӣ ҳам доранд, ки аз ин дар Хоразми асри XIII ба миқдори муайян (эҳтимол хеле зиёд) мавҷуд будани аҳолии туркзавон аён мегардад. Мадракҳои осори муаллифони он замон низ ин иддаоро тасдиқ мекунанд. Чунончи, Плано Карпини, ки солҳои 40-уми асри XIII дар Хоразм будааст, дар бораи «бо кумонӣ» (яъне, бо яке аз лаҳҷаҳои забони туркӣ) гуфтугӯ кардани одамони ин ҷо иттилоъ медиҳад. Яқинан метавон тасаввур кард, ки дар ин вақт аксарияти

⁶² Шербак А. М., 1956; Баскаков Н. А., 1969, с. 300–301.

⁶³ Бартольд В. В., 1964, с. 466–467.

⁶⁴ Эшниеъов М., 1956.

⁶⁵ Семёнов А. А., 1952 с. 24

аҳолии Хоразм дузабона буда, ҳам ба хоразмӣ ва ҳам ба туркӣ муошират доштанд ва зимнан сухани туркӣ нисбат ба хоразмӣ бештар дар истеъмол буд.

Пас аз асрҳои XIII–XIV мо дигар аз мавҷудияти забони хоразмӣ ҳеҷ як мадраке дар даст надорем. Мумкин аст, аз он вақт дере нагузашта, ин забон бо таъсири лаҳҷаҳои туркӣ тамоман аз байн рафта, аҳолии дар собиқ эронизабони Хоразм комилан туркзабон гардида бошад. Шеваҳои туркӣ (ӯзбекӣ ва туркманӣ), ки дар заминаи забони хоразмӣ инкишоф меёфтанд, як миқдор калимаҳои қадимаи хоразмиро низ дар бар гирифта буданд (чунончи, агна – канали калон, уав – канали хурд ва амсоли инҳо дар шеваи ӯзбекии Хоразми ҳозира то ҳол маҳфузанд). Калима ва истилоҳоти қадимаи эронӣ дар номи маҳалҳои ин ноҳия хеле фаровон ба назар мерасанд (аз қабилӣ Ҳазорасп).

Тадқиқи манбаъҳои ҳаттӣ нишон медиҳанд, ки дар асрҳои XI–XII нуфузи туркнажоди Осиёи Миёна хеле афзуда, хусусан дар вилоятҳои шимоли ин сарзамин қисмати зиёди аҳолиро ташкил менамуд. Дар ҳаёти маданияи Осиёи Миёна, ҳатто дар маданияти шахрнишинон саҳм ва нуфузи туркҳо беш аз пеш нақши равшан пайдо мекунад (ниг., масалан, ба тасвири рӯи олоти сафолӣ). Забони туркии онвақта, ки дар боло роҷеъ ба он сухан рафт, яъне қарлукию уйғурӣ асосзабоне буд, ки баъди ба қисмҳо ҷудошавӣ дар заминаи он дар Осиёи Миёна пас аз давраи муғул забони ӯзбекии қадим рӯ ба тараққӣ ниҳод. Ин забон аз бисёр ҷиҳатҳо ба пешгузаштаи худ – асосзабон алоқаи хеле наздик дошт⁶⁶.

Дар илми таърихшиносии советӣ ақидае ҳаст, ки дар «Таърихи РСС Ўзбекистон» мухтасаран баён ёфтааст: «Дар асрҳои XI–XII ташаккули халқияти ўзбек асосан ба анҷом расида, минбаъд ба худ номи «ўзбекҳо»-ро мегирад⁶⁷. Дар ин ҷо калимаи «асосан» дуруст оварда шудааст, зеро ташаккули халқи ўзбек (мисли халқи тоҷик) муддати дуру дарозро дар бар мегирад. Тафриқаҳои тоифавӣ ҳамоно ба таври равшан зоҳир мегардид, туркони навомада аз аҳолии муқимии туркзабоншуда ва ҳам аз он кўчанишинони туркзабон, ки ханӯз дар замони пеш аз арабҳо ба Осиёи Миёна омада буданд, тафовути ҷиддӣ доштанд. Ин давраи ташаккули забони ӯзбекии қадим буд⁶⁸.

Футуҳоти муғулҳо ба ҳаритаи этникии Осиёи Миёна боз дигаргуниҳои калон дохил намуд. Кўчида омадани миқдори зиёди бодиянишинони муғул дар ин амр омили хеле муҳим гардид. Тоифаҳои муғулии манғит, чалоир, барлос ва ғ. пас аз сукунат ёфтан дар Осиёи Миёна, дере нагузашта, ҳама аз ҷиҳати забон турк шуданд⁶⁹. Сабаби асосии тоҷик нашуда, маҳз турк шудани тоифаҳои ба ин сарзамин омадаи муғул дар он аст, ки тарзи зиндагии ҳам муғулҳо ва ҳам туркҳо бодиянишинӣ буд, ва аз ин рӯ, табиист, ки муғулҳо ва туркҳо бо ҳам робитаи наздик доштанд. Вале аз он, ки ин чараён хеле зуд ва босуръат ба вукӯъ пайваست, ба чунин ҳулоса расидан мумкин, аст, ки ин тоифаҳои муғул ба муҳити ниҳоят пурнуфузи туркҳо афтода будаанд.

Дар асрҳои XIV–XVI забони ӯзбекии қадим, аз ҷумла шакли адабии он низ мавҷудияти худро нигоҳ дошта, ба дараҷаи олиии тақомул мерасад. «Дар ин давра як қатор лаҳҷаҳои арзӣ ба вучуд меоянд, аммо тафовутҳои забонии тоифаҳо ханӯз роли муҳим мебозиданд. Дар хиттаи Фарғона, дар Мовароуннаҳр ва Хоразм намоёндагони се гурӯҳи шеваҳои асосӣ: қарлукиву уйғурӣ, уйғуриву оғузӣ ва кипчоқӣ дар таносубҳои гуногун бо ҳам дар муошират бу-

⁶⁶ Щербак А. М., 1959, с. 108–109.

⁶⁷ История Узбекской ССР, т. 1, 1967, с. 380.

⁶⁸ Малов С. Е., 1961, с. 221–222

⁶⁹ Щербак А. М., 1956, с. 109.

данд»⁷⁰. Забони туркии аҳолии Мовароуннахр, ки дар баробари иктибоси фаровони калимаҳои эронӣ бисёр унсурҳои туркии шаркиву ғарбиро дар худ фароҳам оварда буд, ҳамчун асоси забони адабӣ хизмат намуд⁷¹. Дар забони адабӣ калимоти эронӣ ва арабӣ хеле зиёд истеъмол мешуд (аксар вақт 40–50% таркиби луғавиро ташкил мекард), ҳамчунин таркибҳои ба забони туркӣ ҳоснабуда мавриди истифода қарор мегирифт. Бисёр шоирон ба туркӣ ва форсӣ шеър мегуфтанд (чунончи, Лутфӣ ва дигар шоирони гузашта ва муосири Навоӣ, инчунин ҳуди асосгузори адабиёти ўзбек, ки ўро ҳамасронаш «зуллисонайн» номидаанд)⁷².

Дар асрҳои XIV–XV ба таври оммавӣ турккунонии аҳолии муқимии шаҳру деҳот хусусан Хоразм, Ҳафтруд, воҳаи Тошканд ва Фарғона ба амал омад. Дар сарчашмаҳои ин аҳолии муқимӣ аксаран бо номи «сартҳо» во-мехӯранд⁷³ ва зимнан, чунон ки аз «Бобурнома» маълум мешавад, ин ном ба сокинони ҳам туркзабон ва ҳам тоҷикзабони ин маҳалҳо нисбат дошт ва ин худ аз худ ишораест бар он, ки он вақт дар миёни туркзабонону тоҷикзабонон тафриқаи назаррасе набудааст.

Он чӣ оид ба истилоҳи «ўзбек» бошад, ҳама гуна кӯшишҳои бо ҳукмрони Олтинўрда-Ўзбекхон (1312–1340) вобаста намудани ин ном асосе надорад.⁷⁴ Метавон фарз кард, ки дар солҳои 50 ё 60-уми асри XIV тахти ин ном аҳолии турку муғули Дашти Қипчоқ дар назар дошта мешуд ва пас аз он ки иттиҳодияи қabilaҳои бодиянишин бо роҳбарии Шайбонихон дар ҳудуди асрҳои XV ва XVI ба Мовароуннахр ва Хуросон сар дароварданд, ин ном ба «аҳолии туркзабони ин вилоятҳо нисбат ёфт»⁷⁵, яъне халқи ўзбек аз ҳамон вақт номи худро пайдо намуд.

Албатта, кӯчида омадани оммаи нави сершумори тоифаҳои туркзабон, ки барои халқ ном ҳам овард, ҳодисаи муҳим буд, вале вай лаҳзаҳои асосӣ ва принсипиалии таърихи халқи ўзбек ба шумор намеравад. Гап дар сари он аст, ки ўзбекҳои бодиянишини ба Мовароуннахр омада аксаран аз ҳуди ҳамон қabilaҳое буданд, ки ханўз дар замонҳои пешин дар Осиёи Миёна зиндагонӣ мекарданд.

Донишмандони забони туркӣ муқаррар кардаанд, ки «аллақай дар асрҳои XIV–XV сохти грамматикӣ ва захираи асосии луғавии забони қавми ўзбек тақрибан дар ҳамон шакле, ки дар рӯзҳои мо арз андом мекунад, муқаррар гардида буд», ҳатто дар Мовароуннахр сукунат ёфтани тоифаҳои бодиянишини ўзбек на хусусиятҳои забонӣ ва на типи этникии халқи вучуддоштаи ўзбекро тағйир надод⁷⁶.

Инкишофи минбаъдаи этникии халқи ўзбек бо чанд роҳ чараён ёфт. Бо ташаккули ваҳдат ва робитаи арзӣ тадричан аз байн рафтани хусусияти парокандагии ҷойгиршавӣ ва сохтмони иҷтимоӣ ба амал омад. Бояд гуфт, ки ин протсесс ҳатто дар замони нав ҳам ба анҷом нарасида, дар баъзе ноҳияҳо ҷудоии қabilaвӣ ва қавмию тоифавӣ ҳамоно давом мекард. Аммо дар он

⁷⁰ Щербак А. М., 1962, с. 223.

⁷¹ Њамон асар, с. 211.

⁷² Њамон асар, с. 20; Рустамов Э. Р., 1963; Бертельс Е. Э., 1965 а.

⁷³ Рољеъ ба ин истилоъ ва таърихи он ниг.: Остроумов Н. П., 1908; Самойлович А., 1910; Бартольд В. В., 1964 ж, 1964 з, Вањњобов М. Л., 1961, с. 31–33.

⁷⁴ Семёнов А. А., 1954, б. с. 3–37; Ањмадов Б. А., 1965 а, с. 11–12. Муќ. Греков Б. Д., Якубовский А. Ю., 1950, с. 298–302.

⁷⁵ Ахмадов Б. А., 1965 а, с. 11–17. Рољеъ ба таносуби истилоњоти «ўзбек» «ќазоќ» дар асрҳои XV–XVI ниг.: Иброњимов С. К., 1960 а, 1960 б.

⁷⁶ Щербак А. М., 1956, с. 109–110.

чойҳое, ки гузариш аз ҳаёти бодиянишинӣ ба ҳаёти нимбодиянишинӣ ва хусусан ба тарзи зиндагӣ ва хоҷагидорӣ муқимӣ ба вуқӯ меомад, ин чараён суръати бештаре дошт. Баробари ин дар миқёси васеъ бо турккунонии аҳолии маҳаллии тоҷикзабон бо шаклҳои мухталифи дузабонӣ (аз ҷузъӣ то кулӣ) ва дар айни замон тоҷиккунонии гурӯҳҳои ҷудогонаи ўзбекон давом мекард. Ҳамаи ин тамоюлотӣ мураккаб, мухталиф ва зидди якдигар ҷамъан ба барта-раф шудани тафовути ҷузъҳои таркибӣ ва аз ҷиҳати этникӣ мутамарказ гардидани халқи ўзбек оварда расонданд.

Дар боло борҳо хотирнишон гардид, ки халқи ўзбек бар асоси аҳолии муқимии эронизабон, ки чандин мартаба ба он тоифаҳои туркзабон пайваст шуда ва гурӯҳҳои туркшуда бо ҷузъҳои таркибии нави туркӣ омезиш ёфтаанд, ба вучуд омад. Мутаассифона, дар илм ҳоло ҷунон усулҳое, ки бо кӯмаки онҳо мукаммал кардани таносуби миқдорӣ ин ва ё он ҷузъи таркибӣ имконпазир гардад, вучуд надоранд. Ин муамморо ба василаи таҳлили мадракҳои антропологӣ низ ҳал кардан амри маҳол аст. Инро ҳам бояд дар назар дошт, ки тоифа ва қавмҳои туркзабони ба Осиёи Миёна омада метавонистанд то ба ин сарзамин кӯчиданашон омезиши наҷодӣ пайдо кунанд. Воқеан ҳам, мадракҳои антропологӣ ба ҳар ҳол дар ин хусус барои мулоҳизаи тахминӣ баъзе имконот фароҳам меоваранд. Дар ҳақиқат, аз байни се халқи туркзабони нисбатан сернуфузи шимолӣ Осиёи Миёна – ўзбекҳо, қазоқҳо ва қирғизҳо ду халқи охири аз лиҳози шаклу шамоил муғулнаҷод (қирғизҳо назар ба қазоқҳо бештар муғулнаҷод) ва ўзбекҳо европоинаҷоданд. Ўзбекҳо аз ҷиҳати антропологӣ ба ҳамон наҷоде, ки тоҷикон тааллуқ доранд, мансуб мебошанд. Тафовути зоҳири дар миёни тоҷикону ўзбекон аз ин иборат аст, ки ўзбекон бештар омезиши муғулӣ доранд.

Бо вучуди ин ҷунон ки антропологҳо хотирнишон мекунанд, «типи антропологии ўзбекон бар асоси типӣ наҷодӣ қадими европоисурати маҳаллӣ қарор гирифта, аломатҳои муғулӣ ба он фақат изофа шудаасту бас» (В.В. Гинзбург). Чунин аст нуктаи назари Л.В. Ошанин, А.И. Ярхо, В.В. Гинзбург⁷⁷. Типӣ наҷодӣ тоифаҳои кӯчнишини ўзбек гоҳо назар ба ўзбекони муқимӣ бештар муғулист. Ҷунончи, барои исботи ин иддао метавон лақайҳоро мисол овард. Дар айни замон, ўзбекони қарлуқ, шамоили муғулии худро тамоман гум карда, бо аҳолии маҳаллӣ «аралаш» шуда рафтанд ва аз тоҷикон ягон тафовуте надоранд⁷⁸. Ҳамин тариқа, аз омезаи сохти қиёфаи муғулӣ то шабоҳати нисбатан камтар, ки дар ин сурат миёни ўзбек ва тоҷик фарқе намоёнад, таҳаввули симои наҷодӣ ўзбекони имрӯза ба назар мерасад. Барои қиёс ҳаминро бояд қайд кард, ки ба истиснои тоҷикони помирӣ, ки ягон омезаи муғулӣ надоранд, дар ҳамаи гурӯҳҳои боқимондаи тоҷикон кам ё беш ин омеза мушоҳида мешавад: бештар дар тоҷикони Фарғона, ноҳияҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ Тоҷикистон ва ба дараҷаи камтар дар тоҷикони Бухоро, Самарқанд ва сарғаҳи Зарафшон⁷⁹.

Ба ин тариқа, ҷунон ки мадракҳои антропологӣ нишон медиҳанд, қисми асосии халқи ўзбек аз аҳолии маҳаллии европоисурати Осиёи Миёна, ки дар натиҷаи омезиш ёфтан бо қавмҳои типӣ наҷодӣ ҷанубисибирӣ як андоза қиёфаи муғулӣ пайдо карда буд, фароҳам омадааст. Инро аз нуктаи назари таърихи наҷодҳо тавзеҳ дода, бояд хотирнишон кард, ки ҷузъи асосии таркиби халқи ўзбек, агар онро ба таври кулӣ гирем, аҳолии аслии Осиёи Миёна

⁷⁷ Ошанин Л. В., 1957, с. 93–100; Гинзбург В. В., 1964, с. 132–133.

⁷⁸ Ошанин Л. В., 1957, с. 34–35.

⁷⁹ Гинзбург В. В., 1949, с. 316–331.

мебошад. Туркони қисмати он хеле барвакт, дар давраҳои аввали асри миёна шурӯъ гардида, баъдҳо бо суръати беш аз пеш идома ёфт. Зимнан, чараёни аз ҷиҳати забон турконӣ назар ба чараёни биологии муғулонӣ тезтар ва васеътар сурат мегирифт. Ба ин чараёноят гурӯҳҳо ва табақаҳои нав ба нави аҳолии қашада мешуданд. Дар байни қавму тоифаҳои ба дараҷаи гуногун муғулӣ ва туркишуда дар бобати ҳамзистӣ ва амали мутақобили хеле наздик бо қавмҳои европоисурати эронӣ тоҷикзабон тағйироти мураккабе рух медод. Амали мутақобила аз лиҳози наҷодӣ боиси бо ҳам даромехтани чараёнҳои гуногунравия мегардид; ҳодисаҳои аз мансубияти туркӣ баргаштан низ ба вуқӯъ омада, манзараи умумиро боз ҳам мураккабтар месохтанд.

Чунин аст муҳтасаран мулоҳизаҳои мо доир ба таърихи ташаккули наҷодҳо. Таърихи хуб бо санадҳо тасдиқшудаи маданияти Осиёи Миёна, аз ҷумла адабиёти он, ин мулоҳизахоро қомилан собит менамояд ва бо тамоми ҷузъиёташ шарҳ медиҳад. Мо дар сари ин масъала батафсил таваккуф нахоҳем кард, хусусан ки равобити адабии тоҷикӣ ўзбек аз тарафи адабиётшиносон ба таври амиқ тадқиқ шудааст⁸⁰. Тимсоли барҷастаи қаробати адабиёти ду халқи бародар ҳаёт ва эҷодиёти ду фарзанди барозандаи халқҳои тоҷикӣ ўзбек - Абдурахмони Ҷомӣ ва Алишер Навоӣ мебошад⁸¹. Материалҳои этнографии низ бағоят муҳимманд, зеро онҳо барои возеҳ ва воқеӣ тасаввур кардани чараёни муносибатҳои байни тоҷиконӣ ўзбеконӣ қўмак мерасонанд (дар ин бобат асарҳои этнограф Б.Ҷ. Кармишева хеле ҷолибанд) ва муҳимтар аз ҳама ин, ки то ҷӣ андоза наздик будани маданият ва тарзи зиндагии ҳозираи халқҳои тоҷикӣ ўзбекро нишон медиҳанд ва ин наздиқӣ ба дараҷаест, ки баъзан ҳудуди байни онҳоро ҳатто шартан бошад ҳам, муайян кардан мумкин намешавад. Ҳамсоягии ҷандинасра ва иртиботи хеле наздик, ҳамчунин мавҷудияти бунёди умумӣ боиси ба забони ўзбекӣ нуфуз ёфтани калимоти тоҷикӣ ва ба забони тоҷикӣ дохил шудани калимоти ўзбекӣ гардидааст. Забоншиносон таъсири мутақобили ҷашмрасеро дар сохти грамматикӣ ин забонҳо низ қайд кардаанд. Дузабонии тоҷикию ўзбекӣ як ҳодисаи хеле маъмулист.

Ба ин тартиб, агарчанде ки халқҳои тоҷикӣ ўзбек дар замонҳои гуногун ташаккул ёфта ва забони ин халқҳо ба гурӯҳҳои мухталифи забонҳо тааллуқ дошта бошад ҳам, бунёди аслии наҷодию антропологии онҳо як аст. Тақдирӣ таърихӣ ин халқҳо ва маданияти онон пайвандҳои ногусастанӣ дорад. Дар асрҳои миёна маданияти ўзбек ва маданияти тоҷик фақат дар баъзе соҳаҳо, он ҳам асосан аз ҷиҳати забон, тафовут пайдо намуда, ҳар яке дорои хусусият ва анъанаҳои худ гардидааст, вале таъсир ва робитаи мутақобила дар ин соҳаҳо низ хеле зиёд ба назар мерасад. Тоифа ва қавмҳои туркӣ ва шарқиронӣ, тоҷикон, ўзбекон ва дигар халқҳои Осиёи Миёна дар ҳоли як давлати таъсисёфта, дар як шаҳр ва деҳқада паҳлу ба паҳлу зиндагӣ мекарданд. Онҳо дӯш ба дӯш истода, ба муқобили истилогарони аҷнабӣ ҷангидаанд, дар муқоризаҳои синфӣ зидди истисморгарони «худӣ» якҷоя иштирок намудаанд. Албатта, баъзе ҳодисаҳои нифоқу бадҳаҷӣ ҳам рух медод, вале заминаи муносибатҳои байниҳамдигарии онҳо аз дӯстии самимӣ, ҳамзистии бо сулҳу сафо ва ҳамкориҳои ахлоқи фароҳам омада буд.

Баъзе тафовутҳои наҷодӣ, ки мо дар ин ҷо сухан рондем, ҳеҷ гоҳ асоси муқобилгузорию як халқ бо халқи дигар нахоҳад шуд. Дар тараққиёти тамаддуни умуминсонӣ ҳамаи мардумони Осиёи Миёна саҳми бузург гузоштаанд.

⁸⁰ Брагинский И. С., 1962.

⁸¹ Махсусан ниг.: Бертельс Е. Э., 1965 а.

Ҳам халқҳои эронизабон ва ҳам халқҳои туркзабонро арбобони барҷастаи илму маданият ҳастанд, ки онҳо мояи ифтихори тамоми халқҳои Осиёи Миёна мебошанд.

4. МАДАНИЯТИ МОДДӢ ВА МАЪНАВӢ

Бинокорӣ ва меъмориӣ

Дар асри XVI бинокорӣ хеле авҷ гирифт. Хусусан, сохтмони биноҳои маъмурӣ, хочагӣ ва маданияи маишӣ вусъати зиёде пайдо намуд, ки ин яке аз ҷиҳатҳои хоси ин давра ба шумор меравад. Дар бисёр шаҳрҳо ва роҳҳои қорвонгард кӯпрӯкҳо, сардобаҳо, қорвонсаройҳо, ҳаммомҳо ва тичоратхонаҳои боҳашамат сохта шуданд. Дигар иморатҳои мӯҳташам, аз қабилӣ мадраса, масҷид, макбара ва хонақоҳ низ ба вучуд омаданд. Агар ба ин ҳама он биноҳои сершумореро, ки дар он вақт сохта шуда, вале то замони мо нарасидаанду фақат дар вақфномаҳо ва дигар манбаъҳо зикр гардидаанд, илова кунем, он гоҳ доир ба вусъати фаъолияти бинокорӣ дар ин аср тасаввуроти пурра ҳосил мешавад.

Биноҳои нав аз ҳама бештар дар Бухоро ва атрофи он сохта шуданд.⁸² Бемуболиға гуфтан мумкин аст, ки симои Бухорои охири асри миёнаро маҳз иморатҳои дар асри XVI сохташуда муайян мекунанд. Дар ҳамин давра девори нави шаҳр, ки масоҳати он вақт хеле вусъатёфтаи онро иҳота менамуд, ба вучуд омад. Дар охири асри XVI Абдуллоҳони II барои хотири шайхони бонуфуз аа давлатманди ҷӯйборӣ тамоми амлоки бузурги ононро ба ҳудуди шаҳр дохил намуд.

Аз ин рӯ, муҳимтарин хусусиятҳои санъати меъмории асри XVI⁸³ бештар дар иморатҳои Бухоро таҷассум ёфтаанд. Агар синтези тамоюлҳои анъанавӣ ва навин хоси сохтмони масҷиду мадрасаҳо бошад, дар биноҳои ҷамъиятӣ мавқеи асосиро тамоюли нав ишғол менамояд.

Дар бинокориҳои асри XVI аз ҷиҳати нақшакашӣ ва тарҳрезӣ ҷустуҷӯҳои ҷолибе ба назар мерасанд. Хусусан, гунбаз ва қуббаҳо хеле зебо ва мутаносиб сохта шуда, бо ҳаҷм ва таъйиноти бино мувофиқати комил пайдо кардаанд. Дар рехтани тарҳи иморат хеле дур шудан аз қолабҳои анъанавӣ мушоҳида мешавад. Аз он аср чанд нақшаи ҳақиқии иморатҳои гуногун ба даст расид, ки, зоҳиран, ба лоиҳаи намунавӣ монанд аст⁸⁴. Дар байни онҳо лоиҳаи хонақоҳ ҳам ҳаст. Баъзе биноҳои хонақоҳи дар асри XVI сохташуда аз ин лоиҳаи намунавӣ фақат дар ҷузъиёти тарҳи худ фарқ мекард. Вале як иморати хонақоҳи охири асри XVI дар Файзобод аз ҷиҳати ҳаҷм ва тарҳаш тамоман нав мебошад: дар ду тарафи пешрӯи иморат айвонҳои дарози қуббадор сохта шудаанд, ки дар шароити иқлими гарми Осиёи Миёна вазифаи гирифтани пеши бодҳои тафсонро адо мекарданд.

Мисоли дигар – мадрасаи асри XVI. Нақшаи мадраса хеле пештар ба вучуд омада, расмӣ пайдо карда буд ва баъзе мадрасаҳои асри XVI асосан ҳамонро фақат такрор мекарданд. Тарҳи мадрасаҳои дигар аз лоиҳаи анъа-

⁸² Шишкин В. А., 1936.

⁸³ Адабиёти илмӣ оид ба санъати меъмории асри XVI фаровон аст, асарҳои тавсифкунандаи ёдгориҳои алоҳида ва тадқиқоти ҷамъбастананда мавҷуданд: Воронина В. Л., 1950, с. 93–96; Давидович Е. А., 1950 а; Дмитрим В. И., 1950; Литвинский Б. А., 1953; Массон М. Е., 1936; Пугаченкова Г. А., 1962; 1968; Пугаченкова Г. А. ва Ремпель Л. И., 1958; Ратия Ш. Е. ва Воронин Л. Н., 1936; Френкель Н. И., 1950. Бакланов Н., 1944;

⁸⁴ Пугаченкова Г. А., 1962, с. 194–210.

навӣ тафовути чиддӣ дошт ва бештар ба чихатҳои амалӣ асос ёфта буд: меъморон имкони зиёд кардани миқдори хучраҳо ва ба вучуд овардани манзилҳои ёрирасонро ҷустуҷӯ мекарданд. Аз ин нуктаи «назар мадрасаи Мири Араб ва, алалхусус, мадрасаи Абдуллоҳон дар Бухоро ҷолиби диққат мебошанд. Тарҳи мадрасаи Абдуллоҳон хеле мавриди таваҷҷӯҳ аст. Андари мадраса ҳавлии росткунҷаи муқаррарист, ки атрофи онро дар ду табақа хучраҳо ихота кардаанд. Дар миёнаҳои чор тарафи он чор айвон сохта шудаанд, ки ба назар муқаррарӣ манамоянд. Аммо дар амал дутои онҳо ба комплекси ҷудогонаи манзилҳои иловагӣ пайвастанд ва вурудгоҳ доранд. Яке аз ин комплексо ҳавличаи дарунист, ки ҳашт гӯша дошта, болояш бо гунбаз пӯшида шудааст ва атрофашро хучраҳо ихота кардаанд. Миқдори умумии хучраҳои мадрасаи Абдуллоҳони II аз нақшаи муқаррарӣ хеле зиёд аст.

Тақомули тадриҷии ороиш ва нақшу нигори пештоқҳо ва рӯи деворҳои асосии биноҳо низ бисёр ҷолиби таваҷҷӯҳ мебошад. Дар санъати меъмории нимаи аввали асри XVI анъанаҳои аҳди темурӣ ҳоло идома дошта, марҳилаҳои нави тараққиёти худро ба сар мебарданд. Хотамкорӣ рангубаранги қимат ва пурзаҳмат хеле васеъ ба кор бурда мешуд, хиштҳои кошинкорӣ, мисли асри XV, бо нақшҳои зебо ва рангҳои мутаносиби кабуду сафеду нилобӣ ҳамоно асоси ороишоти биноҳо ба шумор мерафтанд, сафолтахтаҳои сирдори поини деворҳо бо нақшбандиҳои нафиси заррин зеб дода мешуданд, нақшҳои барҷастаи зарандуду нилобии бо усули кундал дар ниҳояти нафосат ва зебоӣ кашидашуда ҳар бинандаро моту мабхут месохт.

Чунин тариқи ороишотро мо дар ёдгориҳои Бухоро, аз қабилҳои Масҷиди Калон, Мадрасаи Мири Араб, Масҷиди Баланд ва Масҷиди Ҳоҷӣ Зайниддин, дар макбараи Сиёничони Тошканд, Мадрасаи Абдулатиф Султон (Кӯкгунбаз) дар Ўротеппа ва ғ. низ дида метавонем. Махсусан, Масҷиди Баланд ва Масҷиди Ҳоҷӣ Зайниддин бо нақшу нигорҳои ниҳоят зебо ва мучаллали худ қасро ба ҳайрат меоваранд. Масалан, тамоми деворҳои Масҷиди Баланд бо тасвири рангубаранг орошта гардидаанд: дар ин ҷо сафолтахтаҳои минокорӣ бо нақшҳои заррин зинатёфта, хотамкорӣҳои нафиси шаклҳои мураккаб ва нақшбандиҳои кундалро метавон дид.

Дар нимаи дувуми асри XVI ҳусни зоҳирии иморатҳои бошукӯҳ тағйир меёбад. Акнун василаҳои нисбатан арзонбаҳо ва камзаҳмати ороиш ба кор бурда мешаванд. Аммо аз ин чунин барнамеояд, ки дар чихати бадеии ҳунари меъморӣ таназзул рух дода бошад. Ҳунармандони гулдаст тавассути арзонтарин воситаҳо шохкорӣҳои ҳайратангезе ба вучуд меоварданд. Аз ҷумлаи ин шохкорӣҳо гунбазҳои мебошанд, ки фақат дар натиҷаи ба шакли қоч чидани хишт ба худ сурати збӯе гирифта, дар назари бинанда мисли як ситораи сеқираи мушаъша намудор мешаванд. Аксар вақт ороиши гунбазҳо тавассути сохтани гӯшаҳои яклухти гачӣ ва бо хиштҳои муқаррарии сайқалӣ пур кардани байни онҳо таъмин мегардид. Моддаи асосии зебу зинати дохили бинохоро гачи сафед ва ранга ташкил мекард. Усули истифода аз он гуногун буд. Баъзан гачро ба девор ду бор меомоланд (дафъаи аввал гачи ранга, дафъаи дувум гачи сафед), сипас дар рӯи гачи сафед ҳар навъ нақшҳои мекашиданд. Дар мавридҳои дигар ба девор аввал гачи сафед молида, онро бо тасвири оро меомоланд ва пас аз он гачи рангаро ба шакли нақшҳои кандакорӣ «рӯйкаш» мекарданд. Бехтарин намунаҳои чунин ороишоти арзонбаҳо, вале бисёр зеборо метавон дар хонаҳои Файзободи назди Бухоро ва Баҳоуддин мушохида намуд.

Дар Осиёи Миёнаи асри XVI ҳам биноҳои ҷудогонаи бошукӯҳ ва ҳам мӯҳташами ҷомеъ сохта мешуданд, ки баъзе аз онҳо, аз қабилҳои Масҷиди Ка-

лон ва мадрасаи Мири Араб аз калонтарин ансамблҳои меъмории Осиёи Миёна ба шумор мерафтанд. Дар чор тарафи ҳавлии калони росткунҷаи дарунии Масҷиди Калон айвонҳои дароз сохта, болои онро бо сесад гунбаз пӯшидаанд, ки онҳо бар сутунҳои мураббаъ устуворанд. Даромадгоҳи асосии масҷид дар тарафи кӯча воқеъ гардида, худи иморати он дар пешгаҳи ҳавлӣ ҷой гирифтааст ва бомашро гунбази нилобие, ки бар устувонаи баланд қарор гирифтааст, зеб медиҳад. Мадрасаи Мири Араб, ки рӯ ба рӯи Масҷиди Калон воқеъ аст, нисбатан хурдтар мебошад. Вале байни мадрасаву масҷид аз ҷиҳати тарҳу сохт таносуби комил ҳеле моҳирона ба даст оварда шудааст: мадраса рӯи суфаи баланд бино ёфта, тарафи пеши он бо бурҷҳои калони кунҷӣ «ҷасимтар» гардидааст.

Ансамбли меъмории Чорбакр, ки дар наздикии Бухоро воқеъ аст, боз ҳам бузургтар мебошад. Маркази композитсионии онро се иморати боҳашамати дар як суфа гузошташуда – хонақо, масҷид ва айвони пайваस्तкунандаи онҳо, ки аз ду тарафи он дар ду табақа хучраҳо сохта шудаанд, ташкил менамояд. Дар ин маҷмӯи иморат ҳавличаҳое низ ҳастанд ки дар онҳо даҳмаҳои хонаводӣ бо теъдоди зиёди сангҳои рӯи қабр воқеъ гардидаанд.

Водии Ҳисор низ аз ёдгориҳои меъмории бой аст. Ҳисор дар асрҳои XV–XVI ба авҷи равнаки худ расида буд. Дар ин давра ҳудуди он вусъат пайдо карда, ҷануби Тоҷикистон, ҷануби Ўзбекистон, вилоятҳои шимолии Афғонистон (Балх, Шибирғон, Қундуз), инчунин Бадахшонро дар бар мегирифт. Иморатҳои Қалъаи Ҳисор, аз қабилҳои Мадрасаи Кӯҳна, Мазори Махдуми Аъзам ва ғ. шохиди санъати баланди меъмории Ҳисори онвақта мебошад⁸⁵.

Сохтмони биноҳои ҷамъиятӣ аз иморатҳои масҷиду мадрасаҳо фарқ мекард. Дар чорроҳи баъзе хиёбонҳо бинои чорсу бардошта, ба тӯли хиёбон тоқҳо ва корвонсаройҳо месохтанд. Маҷмӯи ин бинокориҳо боиси ба худ шакли муайян гирифтани майдонҳо, кӯчаҳо ва чорроҳҳо мегардид. Калонтарини ин қабил ансамблҳои меъмории дар ду маҳалли Бухоро ба вучуд омада буд: яке дар Регистон (ҳоло аз он асаре боқӣ намондааст) ва дигаре дар чорроҳи ду кӯчаи пешинаи шаҳристони қадими Бухоро, ки ба самти шимол то беруни марзи шаҳристон давом мекард (аз он ҳоло се чорсу ва токи Абдуллоҳон маҳфуз мондааст).

Барои ҳар чи пурратар тасаввур намудани санъати асри XVI чунин навъҳои касбу ҳунари амалӣ, мисли кандакории рӯи санг ва ҷӯбро низ бояд зикр кард. Дар ин соҳа комёбии устодони асри XVI ҳеле назаррас аст. Сангҳои сершумори рӯи қабр дар маҷмӯи иморати номбурдаи Чорбакр аз намунаҳои барҷастаи ҳунари кандакории он давр маҳсуб мегардад. Ин сангҳо бо катиба ва нақшунигор ороиш ёфта, гӯшаҳои онҳо ба шакли сутунча дароварда шудааст. Баъзе сангҳои рӯи қабр ба худ шакли хурди мақбараи қуббадорро гирифтаанд. Бехтарин намунаҳои кандакории рӯи ҷӯб ҳаққокии сақфи Масҷиди Баланд, дари чанде аз мадрасаҳо ва ғ. мебошад.

Дар асри XVI ороиши бадеии китобҳои дастнавис ба дараҷаи баланд расида буд.⁸⁶ Китобхонаҳое, ки дар дарбори баъзе султонҳо мавҷуд буданд, дар айни ҳол вазифаи коргоҳи китобат ва ороиши дастнависҳоро адо мекарданд. Дар Осиёи Миёнаи он замон бисёр минијатурсозон ва хушнависони забардаст ҳаёт ба сар мебуданд, ки чанде аз онҳо ба ин сӯ аз Ҳирот омада буданд. Микдори зиёди дастнависҳое, ки дар асри XVI хушнависони маҳаллӣ

⁸⁵ Давидович Е. А., Мухторов А., 1969.

⁸⁶ Галеркина О. И., 1956; Долинская В. Г., 1955; Пугаченко Г. А., Ремпель Л. И., 1956; Семёнов А. А., 1946 б ва ғ.

китобат кардаанд ва миниётурсозони он давр зинат додаанд, ба замони мо расидаанд. Дар байни ин хушнависону миниётурсозон касоне ҳам буданд, ки бо истеъдод ва қареҳаи олии худ шўхрати ҷаҳонӣ ёфта, аз мумтозони замон ба шумор мерафтанд.

Баъзе муҳаккиқон ба чунин хулосае омадаанд, ки миниётури Осиёи Миёна дар асри XVI дорои мактаби мустақили худ гардидааст. Пеш аз ҳама, Г.А.Пугаченкова ин иддаоро муфасссалтар (ҳарчанд ки фикру ақидаҳои вай ҷиҳатҳои баҳсталаб низ доранд) баён намуда, зимнан тараққиёти ин мактаби осӣсимӣнагии миниётурро ба чанд марҳила тақсим кардааст. Марҳилаи аввал (то солҳои 40-уми асри XVI) –давраи ҳамзистии ду равия. Як гурӯҳи миниётурсозон ба анъанаи Бехзод пайравӣ мекарданд. Гурӯҳи дигар равияи андаке дигарро пеш гирифта, зарофатро камтар ва мухтасарино бештар мепи-сандиданд ва офаридаҳои онҳо бештар ҷанбаи этнографӣ дошт. Хусусиятҳои ин равияро бештар аз ҳама миниётурҳои «Фатҳнома» метавонанд тавсиф намоянд. Асар ба васфи қорномаҳои Шайбониҳон бахшида шуда, китобати он дар ибтидои асри XVI ба вуқӯ пайваستاаст. Миниётурҳо бо мазмуни ҳар ҷасл ва воқеаҳои муайяни таърихӣ мувофиқат доранд, дар онҳо симои як қатор шахсони таърихӣ, аз ҷумла худи Шайбониҳон ҳам тасвир ёфтааст. Тамоми ҷузъиёти зист, либос ва ҷиҳозот қомилан воқеӣ акс гардидаанд. Дар онҳо омезиши маданияти муқимӣ ва саҳроӣ воқеӣ равшан ба назар мерасад. Тасвири дигар асарҳои таърих низ ба ҳамин минволанд. Мавриди аҷобат аст, ки дар «Таърихи Абулхайр», ки дар асри XVI таълиф ёфтааст, агарчи баёни воқеаҳо ҷаҳат то аҳди Абулхайрхон давом мекунад, аммо миниётурҳо «модернизатсия» шудаанд: либосҳо, ҷиҳат ва ҷузъиёти зист, сарфи назар аз замони вуқӯӣ ҳодисот, ба асри XVI мансубанд.

Дар ин давра протсессӣ ёҷоди бадеӣ асосан иборат аз ҳамин буд, ки минётураҳои Ҳирот ниҳоят муфасссал омӯхта ва аз он нусхабардорӣ карда мешуд. Ҳатто чунин ҳодисаҳои маълум, ки қассомони Осиёи Миёна аз расмҳои даврҳои пешинаи Ҳирот баъзе манзараҳо ва баъзе қомпозитсияҳои томо айнан қўҷонда мегирифтанд. Яке аз чунин қомпозитсияҳои том, ки хеле маъмул буд, лавҳаҳои мебошанд, ки бо номи манзараҳои тахти подшоҳӣ машҳур гардидаанд. Дар айни ҳол, дар дигар шахрҳои Осиёи Миёна анъанаҳои маҳаллии расмқашӣ вуҷуд дошт (марқазӣ ин анъанаҳо, масалан дар Самарқанд ва Тошқанд буд). Дар расмҳои ин қойҳо таъсири мактаби Ҳирот қариб ҳис карда намешавад. Қассомон беш аз ҳама «ба тасвири ҳақиқии воқеаҳо ва қуришҳои ҳарбии қонкрет»⁸⁷ мароқ доштанд.

Дар марҳилаи дувум, аз миёнаҳои аср сар карда, дар офаридаҳои бештарин миниётурсозон як навъ омезиши ин ду сабқ ба амал меояд. Тасвириҳои онҳо хеле нафис, дақиқ ва зебоанд, вале, баробари ин, дар онҳо таҳлили психологӣ, мазмуни иҷтимоӣ ва мавзӯоти жанрӣ торафт мавқеи бештар ишғол менамояд. Дар ин маврид ба тасвири симо низ аҳамият дода мешавад. Яке аз барҷастатарин намунаҳои осори ин марҳила дастнависи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ мебошад, ки тасвири он ба қилки устои машҳури миниётур - Муҳаммадмуроди Самарқандӣ тааллуқ дорад. Саҳнаҳои муҳориба дар тасвири ӯ хеле зинда, қур аз ҳаракат ва ниҳоят ҳаяҷонангез баромадаанд. ӯ ба мавзӯҳои иҷтимоӣ ҳам рӯ овардааст. Аз ин ҷиҳат миниётурае, ки дар он шӯриши Қоваи оҳангар тасвир ёфтааст, қолиби диққат мебошад.

Ин давра (солҳои 40–70-уми асри XVI) яке аз қурсамартарин даврҳои санъати миёниқураи тоҷикӣ буд. Гарҷанде дар санъати қассомии қойтахт–

⁸⁷ Gal'ykkinina O., 1976 c. 180-193.

шаҳри Бухоро андак таъсири мактаби Ҳирот ҳис карда шавад ҳам, рафти умумии инкишофи санъати миниётуранигорӣ далолат мекунад, ки он дар чустуҷӯи роҳу усулҳои ба ҳудаш ҳоси ривочу равнақ буд. Яке аз намоёнтарин рассомони ин давраи ташаккули мактаби нави миниётуранигорӣ Маҳмуди Музаҳҳиб буд. Ин рассом дар асоси талаботи мактаби Ҳирот эҷод кунад ҳам, дар айни ҳол, дар осораш ҳамон тағйироту дигаргунӣ ба назар мерасад, ки ҳуди вай ба ин санъат дохил карда буд ва ӯ таъсири анъанаҳои нави маҳаллӣ ба шумор мерафт.

Эҷодиёти Усто Абдулло ном рассоми забардаст ба инкишофи санъати рассомии Бухоро хеле таъсир расонд. Нақшу тарҳу суроби расмҳои ин рассом ниҳоят нафису зариф ва мавзуну муносиб буда, тобишҳои ранг бо маҳорати ҳайратангез қор фармуда шудаанд ва дар сохтани композиция ҳам ин рассом ниҳоят забардаст будааст. Миниётураҳое, ки то ба рӯзҳои мо расидаанд, далолат мекунад, ки Абдулло пайравони бешуморе дошту онҳо ба устои худ тақлид мекарданд ва аз вай нусха мебардоштанд.

Эҷодиёти Муҳаммад Чехраи Маҳосин ва дигар мусаввирони забардаст низ дар ҳамин давра ҷараён ёфта, ба пояҳои баланди инкишофи худ расидааст.

Хусусияти ба назар намоёни асри XVI дар офариниши портрет иборат аз ин аст, ки миниётурасозон дигар аз тасвири шартии подшоҳ даст мекашанд: портретҳои офаридаи онҳо подшоҳонро идеализатсия намекунанд, дар онҳо кӯшиши на фақат дар ҳадди имкони миниётур ба таври воқеӣ нишон додани қиёфаи шахс, балки ҳамчунин аён сохтани кайфияти рӯҳии он эҳсос мешавад. Зоҳиран, Ҷалолиддин Юсуф, ки ўро Зайниддини Восифӣ борҳо ёд кардааст, дар офаридани портрет шўҳрати зиёде касб карда буд. Ў карикатураҳои хуб ҳам эҷод мекард.

Бояд таъкид намуд, ки ҳангоми мусаввар кардани осори назму насри классикӣ ҳатто дар ҳалли мавзӯҳои «доими»-и ба сурати қолаб даромада ҳам, ҳунармандони забардаст ҳаргиз аз офаридаҳои пешиниён нусхабардорӣ намекарданд, балки дар ин маврид ҳам ба эҷоди худ рӯи тоза дохил менамуданд.

Адабиёти бадеӣ ва таърихнигории тоҷик дар асри XVI

Чи навъе ки дар боло қайд карда шуд, адабиёт ва фан, ки дар замони ҳукмронии Улуғбек хеле пеш рафта буд, ба зудӣ пас аз марги ӯ дар натиҷаи таъсири иртиҷопарастонаи рӯҳониёни ислом ва дарвешон ба ҳаёти ҷамъиятӣ, рӯ ба таназзул ниҳод. Ин ақибравӣ, махсусан, дар аҳди султон Абӯсаид хеле тақвият пайдо намуд. Он вазъияти сиёсӣ, ки аз аввалҳои асри XVI дар ин мамлакат фароҳам омад, ба ҳаёти адабӣ ва фанӣ зарбаи боз ҳам сахтаре расонид. Роли рӯҳониёни иртиҷоии ислом ниҳоятдараҷа пурқувват гардида, беш аз пеш ба тараққиёти афкори илмӣ монеъ мешуд. Дар натиҷаи ин Ҳирот аз аввалҳои асри XVI ҳамчун як маркази маданияи халқҳои Осиёи Миёна аҳамияти ҳудро аз даст дод. Намоёндагони илму фан, адабиёт ва санъат ба ҳар тарафи мамлакат пароканда гардиданд.

Агарчанде дар нимаи дувуми асри XVI шаҳри Бухоро ҳамчун маркази маданӣ сар бардошта, сол аз сол шумораи мадрасаҳо зиёд гардид, лекин дар ин мадрасаҳо асосан илмҳои динӣ омӯхта мешуданд. Бо вучуди ин адабиёт ва илму фанни дунявӣ низ дар ин давра то як дараҷа ривоч ёфт. Хоча Ҳасани Нисорӣ ном муаллифи тазкираи назми Бухоро, ки дар нимаи дувуми асри XVI тартиб ёфтааст, 250 нафар ходимони илму адаби давраи ҳукмронии Ubaidullohон ва писари ўро ном мебарад. Аксари ходимони зикркардаи Нисорӣ дар

адабиёт ва санъат осори намоёне аз худ боқӣ нагузошта бошанд ҳам, ин рақам аз хеле раванқ ёфтани афкори адабиву илмӣ он замон шаҳодат медиҳад. Барои тараққиёти минбаъдаи илму фан ва адабиёт зӯдиёти фақат иддаи каме аз онон аҳамият пайдо кардааст. Аз байни адибони он давра, махсусан, ғаъолияти Восифиро баяд хотирнишон намуд.

Зайниддини Восифӣ дар соли 1485 таваллуд ёфтааст. Ӯ то соли 1512 дар Ҳирот зиста, пас аз сукути салтанати Темуриён ба хидмати Шайбониён мегузарад ва то солҳои 30-юми асри XVI дар Бухоро, Самарқанд, Тошканд ва дигар шаҳрҳои Осиёи Миёна умр ба сар мебарад. Восифӣ ба ғайр аз ашъор асарҳои хеле ҷолиби таваҷҷӯҳи саргузаштиё бо унвони «Бадоеъ-ул-вақоеъ» дорад. Ӯ дар ёддоштҳои худ симои шаҳрҳои онзамоноба ба таври барҷаста тасвир намуда, русуми адабии Ҳиротро дар давраи Навоӣ ва ҳаёти шоирони дарбори аҳди Шайбониёнро нишон медиҳад. Восифӣ ҳамчун нависандаи зарофатписанд ва мушоҳидакор дар шакли нафиси ҳаҷв бисёр нуксонҳои усули идораи давлати хониро ифшо менамояд.⁸⁸

Шоир ва муаррихи номӣ *Қамолиддини Биноӣ* (соли таваллуд 1453, соли қатл 1512) ҳамзамони Восифист.⁸⁹ Ӯ дар Ҳирот аз оилаи устои ҳунароманди бинокор ба дунё омада, дар овони ҷавонӣ чанд солро дар Шероз, пас дар - Табреш дар дарбори султон Яъқуб ба сар бурдааст. Соли 1491 ба зодгоҳаш шаҳри Ҳирот баргашта, аммо ба сабаби фитнаву дасисаҳои аҳли дарбор, ки аз бухлу ҳасад нисбат ба ӯ – шоири боистеъдоди аз табақаи «паст» баромада сар мезад, дере нагузашта дар соли 1495 ба Самарқанд ҳиҷрат намуд. Ӯ дар он ҷо шоҳиди ҷангу низоъҳои байни ворисони салтанатталаби Темуриён ва Шайбониён гардид. Баъди Самарқандро забт кардани Муҳаммад Шайбонихон ба хидмати дарбори ӯ дохил шуд ва ҳамроҳи лашкари шайбонӣ дар соли 1507 ба Ҳирот бозгашт намуд. Пас аз ғавти Шайбонихон (с. 1510) ва Ҳиротро тасарруф кардани Сафавиён ӯ ба Қаршӣ рафт ва баъди ду сол дар он ҷо хангоми қатли оми мардуми бегуноҳ, ки лашкари сафавӣ ба роҳ андохта буд, кушта шуд.

Биноӣ шоири забардаст ва мутриби моҳире буд. Ба қалами ӯ чанд рисола ва намунаҳои насри бадеӣ низ тааллуқдоранд. Яке аз офаридаҳои барҷастаи ӯ маснави «Беҳрӯзу Баҳром» аст, ки дар он фикрҳои тарбиявӣ ахлоқӣ ва ақидаҳои иҷтимоӣ ҷамъиятии шоир баён ёфтаанд. Муаллиф заъфу сустиҳои инсонро мавриди мазаммат қарор дода, нуксонҳо ва носозгориҳои муҳити феодалӣ, ахлоқи вайронӣ аҳли ҷоҳу сарват ва рӯҳониёни мутаассибро ба зерӣ тозиёна мегирад ва ҳуқуқатвори писандидаи одамиро сутуда, зарурати касби илму донишро боисрор таъкид менамояд. Бо вучуди он ки шеърҳои ахлоқӣ дар назми форсу тоҷик собиқаи хеле ғанӣ дошт, Биноӣ дар маснави худ бисёр фикру ғояҳои навро ифода карда, тавонист ба ин жанри анъанавӣ хусусиятҳои тоза бахшад.

Ғазалиёти Биноӣ асосан ба равияи ғазалсароии асри XV офарида шудаанд, вале дар ин маврид ҳам ӯ ба шеърлаҳзаҳои тарҷумаиҳолӣ ва унсурҳои танқиди ҳукмдоронро дохил намуда, дар пеши назар ҳамчун шоири наваҷод намоён мегардад.

Аз асарҳои таърихӣ Биноӣ, қабл, аз ҳама «Шайбонинома» ва нусхаи такмилёфтаи он «Футухоти хонӣ»-ро, ки дар байни солҳои 1504–1510 таълиф ёфтааст, бояд зикр кард. Ин асарҳо, ки асосан ба наср навишта шуда, фикрҳои шеърӣ ҳам доранд, тасвири воқеаҳои зиндагӣ ва саргузашти Шай-

⁸⁸ Болдырев А. Н., 1957; Айний С., 1956.

⁸⁹ Дар бораи ӯ ниг.: Мирзоев А., 1957.

бониҳонро дар бар мегиранд. Фарқи ин ду асар аз дигар асарҳои таърихӣ он замон ин аст, ки дар онҳо рӯчӯҳои пандуахлоқӣ мавҷуданд. Зоҳиран, чунин ба назар мерасад, ки муаллиф соддадилона хостааст бо ин восита ба табақаи ҳукмрони замони худ таъсир намуда, то ҳадди имкон пеши зулму тааддӣ ва худсариҳои ононро бигирад.

Биной намояндаи типии табақаи миёнаи шахриён буд ва аз ҳамин мавқеъ нуқсонҳои маҳофили ҳукмрони замонашро танқид мекард. Ў давомдихандаи боистеъдоди беҳтарин анъана ва суннатҳои адабиёти классикии форсу тоҷик доништа мешавад, ки дар асарҳояш вазъи таърихӣ Осиёи Миёнаи асри XV ва ибтдои асри XVI ба таври возеҳу равшан инъикос ёфтааст.

Як вақтҳо дар баъзе асарҳо аз рӯи ишораи муаррихон роҷеъ ба кудурати гоҳ-гоҳ нисбат ба Навоӣ доштаи Биной иштибоҳан чунин ақидае дучор меомад, ки гӯё Биной муқобили тараққиёти адабиёт ва забони ўзбекӣ бошад. Аммо, дар ҳақиқати ҳол, Биной ба шеърҳои ўзбекӣ ва тоҷикии Навоӣ баҳои баланд меод, пас аз ғавти Навоӣ дар таълифоташ ўро ба неқӣ ёд мекард ва ҳатто ҳудаш ҳам ба ўзбекӣ шеър мегуфт. Дар он замон аслан «ягон ҳаракати зидди забони ўзбекӣ» вучуд надошт. Ҳаёт ва эҷодиёти Биной, баръақс, шохиди муносибатҳои хеле наздики дӯстона дар байни арбобони маданияти ду халқи бародар мебошад.

Дигар аз шоирони соҳибқареҳаи он давр *Бадриддини Ҳилолист*.⁹⁰ Ў низ монанди Биной ба доираи маданияи Ҳирот мансубият дорад. Ҳилолӣ таҳминан соли 1470 дар Астаробод таваллуд ёфта, соли 1491 ба мақсади давом додани таҳсил ба Ҳирот меравад ва то охири умр дар он ҷо зиндагӣ ба сар мебарад. Соли 1529 ў дар натиҷаи ҳаҷвияи ба Убайдуллоҳон навиштааш ба шиагарой айбдор гардида, бо фармони ҳукмрони вақт ба қатл мерасад. Дар эҷодиёти Ҳилолӣ мавқеи асосиро ғазал ишғол менамояд. Ғазалиёти дилрабо ва шӯрангези ин шоири ширинкалом то имрӯз дар саросари Тоҷикистон вирди забони мардуманд. Забони фасех, санъати нафис ва оҳанги дилнишин ба ғазалҳои ў хусни махсусе бахшидаанд. Ғайр аз девони ғазалиёт ба қалами вай боз се дoston – «Лайлӣ ва Мачнун», «Сифот-ул-ошиқин» ва «Шоҳу дарвеш» тааллуқ дорад.

Эҷодиёти шоирони нимаи аввали асри XVI то ҳол ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст. Шубҳае нест, ки дар назми ин давра, назар ба асри XV, ҷиҳатҳои шаклпарастӣ, суханорониҳои каммазмун ва рангомезиҳои аз ҳад афзун қувват гирифта, таназули маҳорат мушоҳида мешавад, ки ин ҳолат самараи таъсири шароити таърихист.

Дар нимаи дувуми асри XVI, пас аз он ки Абдуллоҳони II ҳокимияти мутамаркази худро ба вучуд овард, ҳаёти адабӣ дубора эҳё гардид. Дар ин давра аз доираи ҳунармандон як зумра шоирони барҷаста дар арсаи адабиёт зухур намуданд, ки аз байни онҳо, пеш аз ҳама, *Абдурраҳмони Мушфиқро* (1538–1588) бояд ном бурд. Ба ривояте, Мушфиқ дар Бухоро аз хонаводаи ҳунарманде ба дунё омада, замоне дар Самарқанд низ иқомат кардааст. Вай дар шоирӣ шўҳрат ёфта, барои мақоми дуруст пайдо кардан дар дарбори султон Саид кўшишҳо намуд, вале ба ин комёб нашуд. Сипас роҳи Деҳлиро пеш гирифта, ба хидмати дарбори шоҳ Акбар дохил гардид, ки ду қасидаи ў ба васфи ин ҳукмрони Ҳинд бахшида шудаанд. Мушфиқ соли 1567 ба Бухоро баргашта, ба дарбори Абдуллоҳон кашида шуд ва ба дараҷаи «маликушшуаро» расид.

⁹⁰ Дар бораи ў ниг.: Айни К., 1957.

Мушфиқӣ бо вучуди манзилати дар дарбор доштааш ва маҳорати баландаш дар қасидасарой (ӯро охирин шоири бузурги мадҳасарои Осиёи Миёна мешуморанд) ҳамчун суҳанвари аз байни мардум баромада аз рӯи завқу тамоюли худ, пеш аз ҳама, шоири лирик ва ҳаҷвгӯ буд, хусусан, ғазалҳои ошиқона ва рубоӣҳои хуби ӯ шӯҳрати зиёде пайдо кардаанд. Аммо қасидаҳои дабдбанокаш қариб фаромӯш шудаанд. Дуруст аст, ки дар яке аз қасидаҳои худ ба огоҳ кардани подшоҳ аз аҳволи бади деҳқонон чуръат намулдааст.

Девони ҳаҷвиёти Мушфиқӣ, ки дар онҳо одамони мухталиф, беш аз ҳама шоирон, мавриди истехзо қарор гирифтаанд, дар байни мардум хеле машҳур аст. Мушфиқӣ дар фолклори тоҷик тимсоли ширинкореро ба худ гирифта, қаҳрамони дилписанди латифаҳо гардидааст. Ин латифаҳо аввал дар байни хунармандон паҳн шуда, сипас тадриҷан шӯҳрати умумӣ пайдо мекарданд. Мушфиқӣ дар ҳаҷвия ва латифаҳои халқӣ чун марди шаккок ва «халалдорку-нандаи оромӣ» тасвир мешавад.

Ин аст намунае аз шеърҳои ҳаҷвии ӯ, ки дар тақсими мерос навишта ва дар ин нобаробарҳукукии занон ифшо гардидааст:

Ҳамшира, харчи мотами бобо аз они ту,
Сабр аз ману тараддуи ғавғо аз они ту.
Анбори пур зи ғаллаи бобо аз они ман,
Он коҳҳои монда ба саҳро аз они ту.
Танбӯри пур зи хотами бобо аз они ман,
В-он нағмаҳои тарна-таранно аз они ту.
В-он ҷои ҳоби мондаи бобо аз они ман,
Тасбеҳи пора-пораи бобо аз они ту.
Дастор, ҷома, ғўтаи бобо аз они ман,
Бетокативу нолаи шабҳо аз они ту.
Кафгиру дегу дегҷаи бобо аз они ман,
Дастгиру дегхонаи бобо аз они ту.
Ҳамёни пур зи тангаи бобо аз они ман,
Занги фулуси мондаи бобо аз они ту.
Ҷумла гилему қолини бобо аз они ман,
В-он нақшҳои мондаи бӯрӣ аз они ту.
Аз рӯи ҳавлӣ то ба лаби бом аз они ман,
Аз пушти бом то ба Сурайё аз они ту.⁹¹

Дар асри XVI таърихнигорӣ ҳам ба тараққиёти худ давом намуд. Чунин асарҳои барҷастаи таърихӣ, аз қабилӣ «Ҳабиб-ус-сияр фӣ ахбори афрод-ил-башар»-и Хондамир, ки воқеаҳои таърихи умумӣ ва тарҷумаи ҳоли одамони машҳурро баён карда, шарҳи ҳодисаҳоро то охирин муборизаи Шайбониҳон ва шоҳ Исмоил (с. 1510) расонидааст; «Меҳмонномаи Бухоро»-и Фазлulloҳи Рӯзбехон, «Абдуллонома»-и Ҳофизӣ Таниш ба вучуд омаданд, ки барои омӯхтани таърихи Осиёи Миёнаи асри XVI аз муҳимтарин сарчашмаҳо ҳисоб мешаванд. Ҳофизӣ Таниш шоири соҳибдевор ҳам буд, вале девони ӯ мутаассифона, то замони мо нарасидааст.

⁹¹ Мушфиқӣ, 1958.

Боби дувум

ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР ХАЙЪАТИ ДАВЛАТИ ҶОНИЁН (АСРИ ХУП – НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XVIII)

1. ТАЪРИХИ СИЁСӢ

Низоъҳои байнихудии феодалон дар асри XVII

Хони Шайбониён - Абдуллоҳони II соли 1598 вафот кард ва ба ҷои ӯ писараш - Абдулмӯъмин ба тахт нишаст. Лекин азбаски ӯ монанди падараш дар мамлакатдорӣ таҷрибаи кофӣ надошт, гурӯҳҳои хусуматпарвари аён ва ашрофи феодалиро натавонист на ба тарафи худ кашад ва на дасти онҳоро кӯтоҳ намояд. Даре нагузашта, худи ҳамон сол, вай аз тарафи нӯқари зархариди як гурӯҳ феодалони зидди ҳукумати марказӣ кушта шуд. Охири намоiendaи сулолаи Шайбониён - Пирмуҳаммадхони II фақат ба як қисмати ночизи давлат соҳиб буд. Ӯ ҳам ба зудӣ дар ҷангу низоъҳои байнихудӣ ҳалок гардид.

Сафавиён, сулолаи давлати хонии Хева ва қазоқҳо аз задухӯрдҳои миёни Шайбониён фавран истифода намуданд. Подшоҳи сафавӣ - шоҳ Аббоси I қисмати зиёди Хуросон ва ҳатто Ҳиротро забт кард. Балхро аввал бародарзодаи Абдуллоҳони II - Абдуламин ишғол намуда, як муддат аз номи худ сикка баровард. Вале ба зудӣ ин шаҳр аз тарафи дастнишондаи шоҳ Аббоси Сафавӣ - Муҳаммад Иброҳим тасарруф карда шуд ва, ҳамин тариқ, ин маҳалли аслии Шайбониён замоне дар доираи таъсири давлати Сафавиён қарор гирифт. Қазоқҳо чанд шаҳр, аз ҷумла қалонтарин мулки Шайбониён - Тошкандро ба даст дароварданд. Аз ин ҷо хони қазоқҳо - Таваккалхон ба қисматҳои марказии Мовароуннаҳр ҳаракат карда, ҳатто Самаркандро ҳам ишғол намуд. Фақат шикасти назди Бухоро, саҳт маҷрӯҳ шудан ва оқибат ҳалок гардидани Таваккалхон футухоти қазоқҳоро боздошт¹. Хоразм, ки Абдуллоҳони II бо сад машаққат ба зерӣ иттиҳоди худ дароварда буд, дубора истиқлолият ёфт. Кӣ будани аввалин подшоҳи сулолаи нави Ҷониён он қадар маълум нест. Аён ва ашрофи феодалӣ маснади хониро ба Ҷонимуҳаммадсултон (Ҷонибексултон) пешниҳод намуданд. Ӯ хоҳари Абдуллоҳони Шайбониро ба занӣ гирифта буд. Худаш аз авлоди ҳамон Чингизие буд, ки пас аз пароканда шудани давлати Олтинӯрда дар Аштархон ҳукумати хонӣ ташкил дода буданд.² Вақте ки Аштархон ба Россия ҳамроҳ карда шуд, Ҷонибек гурехта ба назди Шайбо-

¹ Барои доништани тафсили наводиси муборизаи салтанатҳои гуногун ниг.: Вельяминов - Зернов В.В., 1864; Абдураҳимов М.А., 1966, с. 56–57. Вале бояд дар назар дошт, ки М.А. Абдураҳимов сабъан намоiendaи охири Шайбониён - Пирмуҳаммади Сониро бо амуи Абдуллоҳони II–Пирмуҳаммади Аввал (ваф. с. 1567) яке донистааст. Ёл он ки Пирмуҳаммади Сонӣ амузодаи Абдуллоҳони II мебошад. Илова бар ин, муаллифи номбурда Муҳаммадҷусуфи Мунширо, ки баёноти ӯ доир ба таърихи асри XVI хеле носанеъ ва пешада аст, ба таври мусбат ва ғайританқидӣ тавзеъ менамояд.

² Аз ин рӯ дар осори илмӣ сулолаи Ёониён аксар вақт Аштархониён ном гирифтааст.

ниён омад. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои хаттӣ, Ҷонибексултон пешниҳоди аъёну ашрофро рад карда, ба маснади салтанат писари калони худ - Динмуҳаммадро тавсия намуд. Аммо Динмуҳаммад, ки он вақт дар Абевард ҳукмронӣ мекард, ханӯз фурсати ба Бухоро омаданро наёфта, ба ҳучуми лашкари Эрон дучор гардид ва дар ҷанг кушта шуд. Бинобар ин ба ҷои ӯ бародараш - Боқимуҳаммад (1599–1605) ба тахт нишаст. Ба ҳамин сабаб дар асарҳои илмӣ ҳамин Боқимуҳаммадхон, яқинан, аввалин подшоҳи сулолаи Ҷониён доништа шудааст.³ Лекин мадракҳои сиккашиносӣ ҳақиқати ҳолро қадре дигар нишон медиҳанд, зеро ба дасти мутахассисони ин соҳа хеле бисёр сиккаҳои дар Бухоро, Самарқанд ва Тошканд зарбшудаи Ҷонибексултон расидаанд.⁴ Аз ин ҷунин бармеояд, ки амалан ё исман подшоҳи аввал худӣ Ҷонимуҳаммад (Ҷонибек) будааст.

Ягона муваффақияти дар ҳаёти сиёсии мамлакат ба даст овардаи Ҷониёни аввал ин буд, ки онҳо ҳокимияти худро дар Балх низ дубора барқарор намуданд. Дигар ҳамаи кӯшишҳои онон дар бобати барҳам додани низоъҳои дохилӣ ва муборизаи зидди бодиянишинҳо натиҷаи муҳимме набахшид.

Дар соли 1605 Боқимуҳаммадхон вафот карда, ба ҷои ӯ бародараш - Валимуҳаммад (1605–1611) ҳукмрон гардид. Чун ӯ ба маишат дода шуда буд, аз ӯҳдаи идораи мамлакат баромада натавонист. Аъёну ашроф ба зудӣ аз вай рӯ гардониданд ва рӯзе хангоми дар дашти Қаршӣ машғули шикор буданаш тахти хониро ба писари Динмуҳаммадхон - Имомқулихон (1611–1642) муносиб диданд. Вақте ки Валимуҳаммадхон аз воқеа хабардор гардид, аз Мовароуннаҳр фирор карда, ба назди подшоҳи сафавӣ паноҳ бурд. Шох Аббос ӯро хушпазирӣ намуда, бо қувваи зиёде дубора ба Мовароуннаҳр равона намуд. Аммо дар муқориба лашкари Эрон шикаст хӯрда, худӣ Валимуҳаммадхон асир афтод ва бо ғатвои уламо кушта шуд.

Ба Имомқулихон муяссар гардид, ки худуди давлати худро васеътар намояд: ӯ бар зидди қазокҳо лашкар кашида, Тошкандро бо зӯр тасарруф намуд.⁵ Ӯ бо бодиянишинони дигар – қарақалпоқҳо ва қалмоқҳо, ки торафт ба сарҳадди давлати Ҷониён наздик мешуданд, низ бомуваффақият мубориза бурд. Имомқулихон ҳамчунин тавонист, ки муваққатан бошад ҳам ҷангу низоъҳои байнихудии феодалонро боздорад. Муаррихони он замон аҳди ҳукмронии Имомқулихонро ҳамчун давраи гӯё пур аз рафохият ва осоиши мамлакат тавсиф кардаанд. Агарчи ин тавсифот муболиғаомез намояд ҳам, дар он асоси ҳақиқат вучуд дорад. Агар ҳукуматдории тӯлонии ӯ бо давраҳои пешина ва баъдина муқоиса шавад ба ин метавон боварӣ ҳосил кард. Сарчашмаҳо далолат мекунанд, ки дар замони Имомқулихон ҳатто баъзе қорҳои обёрӣ анҷом дода шудааст.⁶

Аз ҳамон рӯзе, ки Имомқулихон аз мамлакатдорӣ даст кашида, бародари ӯ - Надирмуҳаммадхон (1642–1645) ба тахт нишаст, вазъият тағйир ёфт. Надирмуҳаммадхон аъён ва ашрофи феодалии қабилавиро ба худ ҷалб карда натавонист. Рӯз аз рӯз муносибати байни ӯ ва намояндагони бонуфузи табақаи ҳоким бадтар гардид. Ба ин сабаб ҳукмронии Надирмуҳаммадхон дер давом накард. Аъён ва ашрофи феодалӣ, ки аз сиёсати пешгирифтаи ӯ норозӣ буданд, ба муқобили вай суиқасд карда, ба тахти салтанат писараш - Абдула-

³ Абдураҳимов М. А., 1966, с. 64; История Узбекской ССР, т. 1, 1967, с. 550 ва ғ.

⁴ Давидович Е. А., 1964, с. 12–14, 243–244.

⁵ Дар ҳақиқат, мубориза дар атрофи Тошканд давом мекард ва ӯҳими он фақат исман ба Имомқулихон итоат менамуд. (Абдураҳимов М. А., 1966, с. 112–115).

⁶ Абдураҳимов М. А., 1966, с. 267–268.

зизхонро (1645–1680) нишонданд. Надирмуҳаммад маҷбур шуд, ки бо мансаби ҳокими Балх қаноат кунад. Аммо дар ин ҷо ҳам мавқеи худро устувор карда натавонист. Дигар писарони Надирмуҳаммад, ки гоҳ тарафи падар ва гоҳ тарафи бародарро мегирифтанд, ҳудашон низ ба талоши ҳокимият ва мулк ҳамроҳ шуданд. Дар натиҷаи ҷангҳои пайдарпай Балх, ки аз ободтарин вилоятҳои мамлакат ба шумор мерафт, ба ҳаробӣ рӯ овард. Надирмуҳаммадхон чун дид, ки бо қувваи худ қоре карда наметавонад, барои кӯмак ба ҳукмрони сулолаи Темуриёни Ҳинд - Шохичахон муроҷиат намуд. Шохичахон, ки мисли гузаштагонаш ҳамеша фикри ба даст даровардани сарзамини пурсарвати ҳамсояро дар сар мебарварид, ин фурсатро барои расидан ба қасду нияти деринаи худ ғанимат дониста, хоҳиши Надирмуҳаммадро дарҳол қабул кард ва бо сардории писаронаш - Аврангзеб ва Муродбахш аскарӣ зиёдеро ба Балх фиристод. Надирмуҳаммад аз ҳақиқати масъала хабардор шуда, фавран фирор намуд. Истилогарон Балхро ишғол намуда, муддати ду сол тамоми сарвати ин вилоятро тороч карданд. Аҳолии маҳаллӣ аз ҷабру ситам ва қатлу ғорат ба танг омада, рӯ ба гурез ниҳоданд. Саросари Балх ва атрофи онро қаҳтӣ ва гуруснагӣ фаро гирифт. Ниҳоят Абдулазизхон бо тайёрии зиёд ба муқобили лашкари Ҳинд бархоста, дар натиҷаи муқорибаҳои шадид ғалаба ба даст овард. Вале ҳоли мардум аз ин ҳама торочгарӣ ва ҷангу ҷидолҳои пурдавом ба ниҳояти табоҳӣ расида буд.

Дере нагузашта Балх боз ба дасти Надирмуҳаммад даромад, аммо ин дар вилояти ҳаробгардида ягон оромӣ ва осоиш ба вучуд наёвард. Абдулазиз аввал бародараш Субҳонқулихонро ҳукмрони Балх таъйин карда, ба муқобили падараш фиристод, ки ӯ шаҳро ба зудӣ ишғол намуд. Сипас қўшуни навро бар зидди Субҳонқулихон равона сохт, то ки Балхро ба тасарруфи худ дароварад. Вале ин ба ӯ муяссар нагардид. Субҳонқулихон муқобилати саҳт нишон дода, Балхро дар дасти худ ниғаҳ дошт. Фақат ҳар он чӣ, ки дар атрофу акнофи он боқӣ монда буд, ҳама ба ғорат рафт ва ҳоку туроб гардид.

Ҳокимони Хева аз ҳамаи ин ҷангу ҷидолҳои дохилии сулолаи Ҷониён ба манфиати худ истифода намуданд, онҳо чандин дафъа ба ноҳияҳои марказии Мовароуннаҳр ҳучум оварда, ҳамаро ғорат карданд. Ҳатто то Бухоро расида, боре як қисмати шаҳро гирифтанд. Фақат мардонагӣ ва далерии аҳолии имкон дод, ки шаҳр аз душман тоза карда шавад.

Субҳонқулихон чунин вазъиятро фурсати мусоид дарёфта, ҳокимиятро ба даст даровард. Дар аҳди салтанати Субҳонқулихон (1680-1702) вазъияти душвори мавҷуда на фақат аз байн нарафт, балки дар бисёр соҳаҳо бадтар гардид. Тохтутози хевагиҳо ҳамоно давом мекард. Онҳо ҳатто Самарқандро забт карданд ва аёну ашрофи шаҳр хони Хеваро ба расмият шинохтанд, ки ба ивази ин Субҳонқулихон бо ғармати зиёде аҳолии Самарқандро хонаҳароб намуд. Ниҳоят, Субҳонқулихон фаҳмид, ки то дар Хева қоиммақоми худро нанишонад, тохтутози хевагиҳо тамои нахоҳад шуд. Бинобар ин бо ҳар роҳ аёну ашрофи маҳаллиро ба тарафи худ кашида, оқибат муваффақ гардид, ки Хева ҳукмронии ӯро эътироф намояд. Ин дар тамоми давраи ҳукмронии Субҳонқулихон ягона муваффақияти ба назар намоёни сиёсатмадорӣ ӯ маҳсуб меёбад. Вай дар дигар ҳамаи қорҳои боқимондаи мамлакатдорӣ ба чизе қомеъ шуда натавонист.

Низоъҳои байнихудии феодалӣ қайҳо аз доираи хонадони салтанатӣ берун баромада буданд. Ҳоло сарони тоифаҳои ўзбек беш аз пеш қувват мегирифтанд. Худи Субҳонқулихон ҳам дар бисёр мавридҳо нуфузи баъзеи онҳоро баланд мебардошт. Чунончи, вақте ки писараш Сиддиқмуҳаммад худро дар Балх мустақил эълон карда, ба ин вачҳ бо амри падараш ба қатл расид, ӯ

ҳукумати Балхро, ки дер боз мулки ворисони салтанат ҳисоб мешуд, ба яке аз мирони қабиллаи юз супорид.

Дар замони Субҳонқулихон мавқеъ ва эътибори Маҳмудбии атолиқ⁷ аз қабиллаи қатаған ғавқуллода баланд гардид. Субҳонқулихон дар муборизаи зидди хевагиҳо борҳо ба кӯмаки вай рӯ оварда ва фуру нишондани исёни амирони Балхро низ ба ҳамин атолиқ супорида, сипас ўро ҳокими Балх ва Бадахшон таъин карда буд.⁸

Он вақтҳо Бадахшон амалан мулки мустақил буд ва дар он ҷо асосгузори сулолаи амирони бадахшӣ - Ёрбек ҳукмронӣ мекард. Аз соли 1650 сар карда муносибати байни Бадахшон ва Бухоро бад шудан гирифт. Хонҳои Бухоро хусусан, пас аз ишғол намудани водии Қундуз ба тохтутози худ ба сарзамини Бадахшон вусъат доданд. Бадахшониҳо Ёрбекро мири худ бардошта, бо сардорӣ ӯ ба истилокорон муқовимати саҳт нишон медоданд. Сабаби асосии ба Бадахшон лашкар кашидани Маҳмудбии атолиқ бухориёнро ба маҳсули кони лаъли он ҷо роҳ надодани Ёрбек буд.⁹

Ин лашкаркашии Маҳмудбии атолиқ, ки барои қомилан мутеъ кардани тамоми хоки Бадахшон равона гардида буд, он қадар муваффақиятнок набаромад. Аскарони ӯ маркази Бадахшон - шаҳри Файзобод (Ҷузғун)-ро чанд гоҳ муҳосира намуда, вале ғатҳ карда натавонистанд. Ниҳоят Маҳмудбӣ маҷбур шуд, ки дар асоси шартҳои зерин бо Ёрбек муоҳида баста, ақиб нишинад: Ёрбек мебоист маҳсули дусолаи кони лаъли Бадахшонро ба хон супорида, фармонбардории ҳукумати хони Бухороро қабул менамуд. Лекин дар ҳақиқат ӯ як ҳокими мутлақӣ он ҷо буд ва тамоман мустақилона кор мебард.

Ҳокими Балх - Маҳмудбии атолиқ истиклолияти номаҳдуде ба даст оварда, ҳатто Субҳонқулихонро ҳам қариб писанд намекардагӣ шуд. Субҳонқулихон аз қувваи ғавқуллода пайдо кардани Маҳмудбӣ дар ҳавф афтада, бо тадбире ўро аз Балх ронд ва набераи худ - Муҳаммадмуқимсултонро ҳокими Балх таъин намуд.

Субҳонқулихон муқобилати феодалони маҳаллиро бартараф карда натавонист. Ҷангҳои муттасиле, ки ӯ мебард, боиси ҳолӣ шудани хазинаи давлат ва қувват гирифтани зулму истисмори оммаи меҳнаткаш мегардиданд. Барои ҷангҳои дохилии зидди феодалони саркаш сармояи зиёде лозим буд ва аз ин рӯ Субҳонқулихон пешақӣ аз аҳолии ситонидани андозӣ ҳафтсоларо талаб кард. Дар вазъияти онвақтаи мамлакат ҷорӣ шудани ин усули андоз барои аҳолии ниҳоятдараҷа вазнин буд. Ришвахӯрӣ ва суиистифодаҳое, ки амалдорони ҳукумати хонӣ дар вақти ҷамъоварии андоз мекарданд, ҳалқи меҳнатиро боз ҳам бештар афтада мекард.

Афзудани парокандагии феодалӣ. Сиёсати дохилии Убайдуллохон

Дар давраи ҳукмронии кӯтоҳмуддати Убайдуллохон (1702–1711) муборизаи байни ҳукумати марказӣ ва феодалон хеле шиддат ёфт. Убайдуллохон охири қас аз хонадони салтанатии Ҷониён буд, ки дар роҳи маҳдуд намудани худсарии феодалон ва пурқувват кардани ҳокимияти марказӣ саъю кӯшиши зиёде ба ҳарч дод. Аммо шахсияти Убайдуллохон ва сиёсати дохилии ӯ ноҳаққона солҳои дароз аз доираи диққати муҳаққиқон берун монда буд. Дар

⁷ Атолиқ - аз лӣнаи мансаб понздаҳумин ва олитарин рутбаи давлати хонии Бухоро буд, ки пас аз хон мақоми аввалро ишғол карда, вазиғаи нахуствазирро адо менамуд.

⁸ Муъаммадҷосуфи Муншӣ, 1956, с. 153.

⁹ Њамон асар, 1956, с.158-159.

бораи ӯ ҳатто чунин тавсифоте аз қабилӣ зайл ба асарҳои тадқиқотӣ роҳ ёфта, маъмул гардида буданд, ки бо онҳо розӣ шудан душвор аст: Убайдуллоҳон «барои ҳокимияти мутлақа саъй менамуд, вале азбаски як марди мутақаббир ва худписанде буда бо мардум дуруст муомила карда наметавонист, дар амал бозичаи дастӣ амирон гардид»¹⁰. Ин қабил таассурот аз он сар задааст, ки манбаҳои хаттӣ он замон қомилан ба тасвири муфасссали низоъҳои байни худии хонадонҳои салтанатӣ бахшида шуда, дар онҳо роҷеъ ба дигар ҳодисаҳои даврон фақат сатрҳои ҷудогона ва далелу ишораҳои ғайримустақим дучор меоянд.

Мадрақҳое, ки сиёсати дохилии Убайдуллоҳонро бештар баён менамоянд, дар «Убайдуллонома»-и Мирмуҳаммадамини Бухорӣ мавҷуданд.¹¹ Муқоисаи ин мадракҳо бо бозёфтҳои сиккашиносӣ нишон дод, ки ҷидду ҷаҳди Убайдуллоҳон дар роҳи марказонидани давлат аз маромноктарин амалиёт дар тамоми даври салтанати сулолаи Ҷониён ба шумор меравад, ин тамоюл ба фаҳмиши хеле возеҳу равшани хусусиятҳои тартиби нирӯҳои табакотӣ асос ёфта, на ҳамеша пайгирона бошад ҳам, бо азм ва қатъияти тамои зухур мекард. Агар вай муваффақият пайдо накарда бошад, пас сабаби асосӣ ин аст, ки дар он вақт барои марказонидани давлат ханӯз шароит ва заминаи мувофиқ фароҳам наомада буд.

Ба Убайдуллоҳон аз Субҳонқулиҳон вазъияти сахте ба мерос монд. Амирон – сардорони тоифаҳои ўзбек худро тамои соҳибхитӣ ҳис мекарданд. Маъмулан, онҳо ҳокими ҳамаи шаҳру ноҳияе буданд, ки таъмини маишати тоифаашонро дар зимма дошт. Онҳо дар қаламрави худ замин харида, ба заминдори қалон табдил меёфтанд ва ҳамчун хоҷагони соҳибхитӣ амал менамуданд. Аксари амирон ба ҳамқабилаҳои худ таъа қарда, ҳокимияти марказиро тамои ба эътибор намегирифтанд. Онҳо байни худ хусумат мебариданд, гурӯҳҳо ташкил медоданд, баъзан ошкоро ҳокимияти хони Бухоро эътироф намекарданд. Убайдуллоҳонро на сармоя буд ва на қўшуни қофӣ, ки ба сари худ зидди ҷудоноҳии ин феодалон муқориза барад. Ба ин сабаб ӯ маҷбур буд, ки дар муқориза ба муқобили як амир аз пуштибонии амираи дигар истифода наояд. Аммо, воқеан, дар чунин мавридҳо ба вай на ҳамеша амалӣ намудани ниятҳои худ муяссар мекардид. Аксар вақт амире, ки ба ӯ таъа мекард, бо ҳар баҳона аз қангидан сар мекашид ва ба ҳамаи сабаб қанд дафъа қувваи ҳарбии Убайдуллоҳон ба шикаст дучор шуда буд. Гоҳо чунин ҳодиса ҳам рӯй медод, ки дар вақти юриш қисме аз амирон бо қўшуни худ пас мегаштанд ва ё ҳатто ба тарафи душман мегузаштанд. Вазъияти Убайдуллоҳон бисёр мураккаб буд ва ҳар гоҳ ба вай лозим меомад, ки барои ҳалли мушкилот тадбирҳои гуногун андешад. Ў қўшиш мекард, ки байни амирон муҳолифат пайдо шавад ва онҳо бо ҳам қангида, якдигарро заиф гардонанд. Ва ӯ дар ин қор аз худ маҳорати баланде нишон медод. Вале ин ягона ва асоситарин равияи ҳаракати ӯ набуд. Мадрақҳои ҷудогонаи ба ҳам овардашуда нишон медиҳанд, ки Убайдуллоҳон як системаи томи тадбиротеро пешбинӣ карда будааст, ки аз як тараф, ба мустақкам сохтани пояҳои иқтисодии давлати ӯ ва, аз тарафи дигар, ба роҳи аз ҷиҳати иқтисодӣ ва сиёсӣ заиф гардонидани амирон нигаронида шудаанд.

¹⁰ «История народов Узбекистана», т. 2, 1947, с. 90.

¹¹ Ин мадракҳо аз тарафи муаррихон таълил ва таъкиқ шудаанд, ғарҷанд ки на ҳамеша фаъмиш ва арзишдиҳии онҳо яқсон аст. Ниг.: Чехович О.Д., 1954, с. 68–69; 1959, с. 208 ва давомаш; Давидович Е.А., 1964, с.148–156; Абдураҳимов М.Л., 1966, с.136 ва давомаш.

Синфи феодалон яксон набуд. Дар ин вақт ду гурӯҳи асосӣ: гурӯҳи амирон ва, умуман, феодалони болонишини тоифаҳои ўзбек ва гурӯҳи ашрофи қадимӣ, маъмурон, феодалони заминдор, табақаи фавқонии тоҷирону қосибон арзи вучуд мекард. Ҷангҳои байниҳудии амирон на фақат оммаи халқро ҳонабардӯш месохтанд, балки ба манфиатҳои ҳамин гурӯҳи дувуми синфи феодалон низ зарар мерасониданд. Аз ин сабаб намояндагони ин гурӯҳ тарафдори қувват гирифтани ҳокимияти марказӣ буданд. Феодалони рӯҳонӣ ҳам ба ҳамин вазъ ақсар вақт ҳукумати марказиро пуштибонӣ мекарданд. Аммо гурӯҳи дувуми феодалон, ки Ёбайдуллоҳон ба онҳо таъя менамуд, яклухт ва муттаҳид набуд. Намояндагони ҷудогонии ин гурӯҳ хусусан дар ҳамон ноҳияҳои, ки амирон иқтисодии бештар доштанд, гоҳо, баръақс, аммироноро ҳимоя мекарданд. Мардуми заҳматкаши шахро деҳот, ки аз ҷангу низоъҳои муттасили байниҳудии феодалон ба ҳоли табоҳ афтада буданд, ба тарафдории ҳокимияти марказӣ ва зидди амирони исёнкор сар мебардоштанд.

Ёбайдуллоҳон, агарчи на ҳамаша амали собитқадамона дошт, ин авзоъро хуб ба ҳисоб мегирифт. Ё беш аз ҳама ба ҳамон гурӯҳи синфи феодалон, ки ба мустаҳкам гардидани ҳокимияти марказӣ ва барҳам хӯрдани ҷангу низоъҳои байниҳудӣ манфиатдор буданд, таъя мекард. Муҳимтарин ҷузъи сиёсати дохилии Ёбайдуллоҳон кӯшиши аз ҳисоби сипосгузрони худ ба вучуд овардани як дастгоҳи нави маъмурӣ буд. Муаррихи вақт Мирмуҳаммадамини Бухорӣ ошқоро шаҳодат медиҳад, ки Ёбайдуллоҳон ба умури идора фарзандони қосибон ва тоҷирон, одамони «пастнасаб» ва «бекас»-ро ҷалб менамуд.¹²

Албатта, лавҳаи зерин як ҳодисаи тасодуфӣ нест: вақте ки кӯшуни Бухоро ба наздикии Балх расид, Ёбайдуллоҳон фармони махсус баровард, ки киштзори мардумро поймол накунад ва ба аҳоли ягон зараре нарасонанд. Ё дар яке аз деҳот қароргоҳи худро сохта, арзиши киштҳои аз тарафи аскаронаш поймолшударо пардохт. Аз ин ошқоро ҳувайдост, ки Ёбайдуллоҳон барои ба тарафи худ кашидани аҳолии оддӣ саъю кӯшиш менамуд. Ҷунон ки хотирнишон гардид, дар асрҳои XVII–XVIII оммаи халқҳои Осиёи Миёна хеле фаъол шуданд ва онҳоро дар муборизаи зидди амирони саркаш ба худ муттафик гардонидани хон барояш манфиати зиёде меовард.

Тадбироти Ёбайдуллоҳон ҷи навъ сурат мегирифт? Муносибати ё бо амирон душманона ва муборизаҳои бо онҳо рӯиност ва ошқоро буд. Инро сарчашмаи номбурда низ тасдиқ мекунад. Ё ба ҳамон амироне, ки таъя мекард, пулу мол ва замин ҳада менамуд, вале аслан баробари ба сари ҳокимият омаданаи ба амирон аз ҷиҳати иқтисодӣ фишор расонид ва дар ин роҳ аз камтарин ҷизҳо низ ҳазар накард. Масалан, бисёр аҷиб аст, ки вай ба душманони сиёсии худ ба арзиши даҳчанд фурухтани «ҳада»-ро ҷорӣ намуд. Сарчашма шаҳодат медиҳад, ки «ба ўзбекони бечора тоби нафаскашӣ ҳам намонд».¹³ Вале қори аз ин ҳам ҷиддитаре, ки ё анҷом дод, аз байн бурдани як қисми заминҳои танҳо буд. Вай амалан номумкин будани бе ҳеҷ асос кашиди гирифтани заминҳои танҳо дар қарда, як тадбири маккоронае ба қор бурд. Ё ин заминҳоро ба молиқияти қомили муқаррабон ва маъмурунаи дод (яъне, албатта, фурухт). Дар амалӣ намудани ин сиёсати худ вай аз ҳамон гурӯҳи синфи феодалон, ки манфиатдори мустаҳкам шудани ҳокимияти ё ва афзудани нуфузи худ буд, пуштибонӣ медид. Ин тарзи мусодираи танҳо ҳаҷҷунин зиддияти байни ду гурӯҳи синфи феодалонро тунду тез мекард.

¹² Мирмуҳаммадамини Бухорӣ, 1957, с. 220, 223.

¹³ Намон асар, с. 227.

Убайдуллохон боз як манбаи афзоиши даромади хазинаи давлатро дар барҳам додани масунияти хирочи заминҳои мулк дид. Ин тадбири хеле часуруна ва шояд хатарноке ҳам буд, зеро аз байн бурдани масуният ба манфиатҳои ҳамон гурӯҳи ўро тарафдорикунандаи синфи феодалон зарарҳои ҷиддӣ ворид мекард. Аз эҳтимол дур нест, ки Убайдуллохон ин тадбирро нисбат ба ин гурӯҳ интихобан татбиқ менамуд. Аз ҷумла маълум аст, ки ӯ масунияти хирочи бузургтарин феодалони рӯҳониини Осиёи Миёна – шайхони Ҷўйбориро бекор карда буд.

Убайдуллохон дар бобати инкишофи тичорати байналхалқӣ низ чораҳои дид. Дуруст аст, ки ривочи тичорати беруна ба манфиати савдогарони маҳаллӣ набуд. Пеш савдогарони Бухоро молҳои хориҷиро якбора меҳариданд ва пулашро баъдтар, пас аз фурухта шудани мол мепардохтанд. Ин муомила барои тоҷирони хориҷӣ бисёр ноқулай буд. Илова бар ин, мувофиқи шарият, моли фурухтаро дар давоми се сол баргардондан имкон дошт. Дар аҳди Убайдуллохон ҳукумат дар ин масъалаҳо ба нафъи тоҷирони хориҷӣ кор кард, зеро мебоист ин тадбир вуруди молҳои хориҷиро афзунтар созад ва ба ин васила даромади хазина низ зиёдтар шавад.

Убайдуллохон ба ислоҳоти пул умеди калон баста буд.¹⁴ Мирмуҳаммадамини Бухорӣ ба сабаби вукуфи комил надоштан аз ҳақиқати ҳол навиштааст, ки сабаби гузаронидани ислоҳоти пул тамоман ҳолӣ шудани хазинаи давлат буд. Хонҳои сулолаи Ҷонийн дар зарфи асри XVII сикказаниро ҳамчун манбаи даромад дониста, муттасил пул мебароварданд. Онҳо иёри пулро гоҳ паст ва гоҳ баланд намуда, дар охири асри XVII зарби сиккахоро ба дараҷае расониданд, ки дар тангаҳо ҳамагӣ 22,5% нуқра монда будо халос. Убайдуллохон бошад, пулҳои баровард, ки иёрашон хеле баланд буд, яъне тангаҳо 35% нуқра доштанд. Ӯ дар давоми ҳафт сол, дар ҷӣ вазъияте ки бошад, ба тағйири пул ҳамчун манбаи даромад роҳ надод. Инро бо ду сабаб тавзеҳ додан мумкин аст: аз як тараф, ӯ сиккахоро вайрон накард, чунки ин бар зарари ҳамон гурӯҳи синфи феодалон мебуд, ки ба онҳо така мекард; аз тарафи дигар, чунон ки маънии ислоҳоти соли 1708 собит менамояд, ӯ ин манбаи даромадро, бидуни ба қисматҳо ҷудо ва пароканда кардан, «эҳтиёт менамуд», то ки дар як фурсати муносиб якбора даромади калонро ба даст оварад.

Соли 1708 пулҳои дар хазина буда дубора сикка зада шуданд: аз ҳар тангаи кӯҳна чор тангаи нав ба вуҷуд оварда шуд, ки ҳар кадоми он 9% нуқра дошт. Пас аз ин эълон карда шуд, ки минбаъд иқтидори хариди пулҳои нав (9% нуқра) ва пулҳои кӯҳна (35% нуқра) баробар хоҳад буд. Агар таври дигар гӯем, Убайдуллохон хост дорои хазинаро якбора чор мартаба афзояд. Чунин ҳодиса ҳеч вақт рӯй надода буд. Одатан иёри нуқраро 5–10% поин мефуроварданд. Убайдуллохон ба чунин тадбири ғайримуқаррарӣ ҷуръат намуда, зоҳиран, гумон дошт, ки барои самаранок мубориза бурдан бар зидди амирон воситаҳои кофиро ба даст меорад ва аз ин рӯ ҷони худро ба хатар андохта, қадам ба ин роҳ гузошт. Ӯ бояд мефаҳмид, ки воқеан ҳам ҷони худро ба хатар меандозад, зеро тавассути ин ислоҳот, бигзор муваққатан ва бо ниятҳои неқ бошад ҳам, на фақат душманонашро, балки муттафиқонаш: халқ, табақаи фавқони феодалону тоҷирон, ҳамаи онҳоеро, ки дар даст пул доштанду аз ислоҳот манфиатдор буданд, ғорат мекард.

Дар Бухоро кори савдо қатъ гардид. Тоҷирон ва қосибони шаҳр дўкону қорхонаҳояшонро бастанд. Ин воқеа вазъияти қамбағалон ва гурӯҳҳои меҳнатии аҳолиро бисёр танг кард. Дар бозор чизе ёфт намешуд. Ин аҳвол норо-

¹⁴ Давидович Е. А., 1964, с. 135–147.

зигии умумро ба вучуд овард. Тӯдаҳои мардуми шаҳр, аксаран одамони бенаво шӯриш бардошта, ба таҳдид ва фарёд ба арк ҳучум карданд ва ба ҳолати аввала овардани вазъияти шаҳрро талаб намуданд. Шӯриши халқ охир фурӯ нишонда шуд, чанд кас ба қатл расид. Вале ин шикасти тамом набуд. Убайдуллоҳон ба созиш маҷбур гардид ва маънии ислохотро тағйир дод. Акнун пули кӯҳна на ба як, балки ба ду пули нав баробар карда шуд (ва ин қоида солҳои дароз, ҳатто баъд аз сари Убайдуллоҳон ҳам боқӣ монд). Ба ин тариқа, дороии хазинаи Убайдуллоҳон на чор мартаба, балки фақат ду маротиба афзуд. Ислохот он даромадеро, ки интизор мерафт, оварда натавонист, вале ҳамаи онҳоеро, ки пештар Убайдуллоҳонро тарафдорӣ мекарданд, ба душмани ӯ мубаддал сохт. Ин буд, ки дар сиёсати дохилӣ имкони анҷом додани ягон кори мусбати ба назар намоёне фароҳам наомад.

Дар ин вақт мубориза, нобоварӣ ба якдигар, ҳусумат ва адоват парваридан ба ҳам хеле авҷ гирифт. Душманӣ то дараҷае расид, ки хангоми яке аз суиқасдҳо дар соли 1711 Убайдуллоҳон кушта ва дарбори хонӣ тороч карда шуд.

Пас аз ҳалокати Убайдуллоҳон бародараш Абулфайзхон (1711– 1747) ба тахт нишаст. Дар замони ҳукмронии ин охири намояндаи асосии сулолаи Ҷониён ҳукумати марказӣ иқтидори худро тамоман аз даст дода, давлати хонӣ ба қисмҳои мустақили ҷудогона тақсим мегардад. Қорҳои мамлакатдорӣ тақрибан ба қулӣ ба ихтиёри Муҳаммадҳақимбии атолиқ мегузарад, ки ўро саркардагони тоифаи манғит пуштибонӣ мекарданд.

Баъдҳо дар натиҷаи норизоятии аъёну ашроф Муҳаммадҳақимбӣ аз мансабҳои баланди дарбор дур карда, ба Қаршӣ фиристода мешавад. Сафири давлати Рус Флорио Беневени аз харҷумарче, ки он вақт дар дарбори Абулфайзхон ҳукмфармо буд, суҳан меронад. Умури идораи давлат ба дасти амалдорони харис ва ҷохталаб мегузарад. Онҳо барои савдо дар бозорҳои Бухоро ҳуқуқи номаҳдудеро соҳиб шуда, мувофиқи табиӣ худ мардумро ғорат менамуданд.

Ин ҳама задухӯрдҳои байнихудии хонҳо ва бедодгариҳои беамсоли феодалон аз ҳаёти пурмашаққати халқҳои Осиёи Миёна дар аҳди ҳукмронии Ҷониён шаҳодат медиҳанд.¹⁵

2. МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДӢ

Вазъи хоҷагӣ. Даромади замин. Андозҳои шахр

Чунон ки аз гуфтаҳои боло маълум гардид, ҳукумати марказӣ, дар воқеъ, иқтидори ҷиддие надошт. Ҷониёнро ҳатто расман ду пойтахт буд – Бухоро ва Балх. Дар Бухоро ҳуди хон нишаста, дар Балх валиаҳдаш ва ё атолиқ ҳукмронӣ мекард. Маъмулан, хонҳои ин сулола тамоман ба аъёну ашрофи феодалии қабила, ки амалан зимми ҳукмронии мамлакат дар дасти онҳо буд, вобастагӣ доштанд. Дар ин давра ҳуқуқи атолиқҳо ва қудрату ихтиёри ашрофи тоифавии ўзбек назар ба давраи Шайбониён бағоят афзуд. Умури идораи қомилан ба дасти онҳо гузашт, мансабҳои муҳимро дар дастгоҳи давлат онҳо ишғол намуданд.¹⁶

¹⁵ Расман сулолаи Љониён мавҷудияти худро то соли 1785 давом дод, вале охири намояндаи ин хонадон Абулғозӣ ғамчун хон ягон эътиборе пайдо карда натавонист.

¹⁶ Дар бораи сохти идороти давлати Љониён ниг.: Бартольд В. В., 1964 и, с. 388 ва давомаш; Семёнов А. А., 1948 а, с. 137 ва давомаш.

Кувват гирифтани иртиҷои феодалӣ, парокандагии сиёсӣ, ҷангҳои пайдарпайи дохилӣ, ҳолӣ мондани шаҳрҳо, аз молиёти ниҳоят зиёд ва бочу хирочи доимӣ хонавайрон шудани аҳолии муқимӣ, аз тохтутозҳои ҳокимони гуногун хароб гардидани воҳаҳо ва ба ғорат рафтани қорвонҳои тичоратӣ – ин ҳама хусусияти ҳоси ин давраи мавриди таҳқиқи мост. Ба ҳамин сабаб аст, ки дар асри XVIII дар сарзамини Осиёи Миёна, алалхусус дар вилоятҳои марказии он таназзули амиқи иқтисодӣ рӯй дод. Ҳоҷагии қишлоқ ақиб рафт. Шабакаи обёрӣ кам шуд.¹⁷ Нон намерасид. Яке аз шохидони ин вазъият, сафири подшоҳ Алексей Михайлович Борис Пазухин навиштааст: «Дар Бухоро, дар Балх ва дар Хева ғалларо бисёр намерасид, аз ин рӯ то охири сол ғаллаи онҳо кам мемонад ва он ҳам дар баъзе хонаводаҳо»¹⁸. Тамоми як ноҳия ва вилоятро фаро гирифтани гуруснагӣ ҳодисаи муқаррарӣ гардида буд.

Меъёри расмӣ даромади солиёнаи феодал аз замин мисли пештара (0,3 ҳиссаи ҳосил) боқӣ монда бошад ҳам, дар амал хеле зиёдтар аз он ситонида мешуд. Феодал метавонист ин оидотро чанд сол пештар бигирад ва ё худсарона ҳаҷмашро зиёдтар кунад. Масалан, дар замони Субҳонқулиҳон онро ҳафт карат зиёд ситонида буданд! Ба зами ин, боз анвои мухталифи бочу хирочҳои дигар вучуд дошт ва суиистифодаҳои амалдорон аз ҳад гузашта буд. Малехо дар хусуси пешакӣ аз аҳолии гирифта шудани андози ҳафтсола сухан ронда менависад: «...агар шахсеро як танга додан лозим буд, ҳафт танга мегирифтанд. Ҳафтодчанд ба қалами девониён ва арбоб харочот мебаромад».¹⁹ Бояд қайд кард, ки андози даромад (молу ҷихот, хироч) на фақат аз заминҳои давлатӣ зиёд мешуд, балки мувофиқан ҳиссаи давлат аз даромади солиёнаи заминҳои милк, ки ин навъи хирочро милкони меғуфтанд, низ меафзуд. Бар тибқи шаҳодати яке аз сарчашмаҳо, аз заминҳои милк милкони ғўён чандон меситонданд, ки соҳибонаш ин заминро муфт диҳанд ҳам, касе намегирифт. Зоҳиран, дар ин ҷо сухан на он қадар аз феодалони милкдор, балки аз он гурӯҳи деҳқононе меравад, ки замини милк дар онҳо ҳанӯз боқӣ монда буд. Протсессии камшавии милкҳои ин гурӯҳи нисбатан имтиёзноки деҳқонон дар асри XVI ҳам ба назар мерасид, вале дар замони Ҷониён, алалхусус, дар вилоятҳои марказии Осиёи Миёна ин қабил соҳибони милк тамоман хонахароб гардиданд.

Дар натиҷаи зулму истисмори бераҳмона ва хирочу молиётситониҳои аз ҳад афзун деҳқонон ҷунон ҳам ба фақирӣ ва нотавонӣ афтоданд, ки дар ибтидои асри XVIII ҳукумат дигар ба зиёд кардани андоз ва ё ҷорӣ кардани ягон андозӣ нав ҷуръат накард. Дар «Убайдуллонома» ошкоро гуфта мешавад, ки ин роҳи даромади ҳазина бурида шуд, зеро хавфи ҷунбиши қалоне таҳдид менамуд.²⁰

Деҳқонон, умуман, аз ҳар тараф ба ҳамлаву фишор дучор мешуданд. Ҳоҷагии онҳоро на фақат ғоратгарӣҳои хангоми ҷангҳои дохилӣ рӯйдода, на фақат андозҳои миёншикан хароб мекарданд. Ҳамчунин як протсессии амиқи иҷтимоӣ – барҳам додани бақияҳои обшина, кам кардани гурӯҳи деҳқонони дар замини ҷамоат қорқунанда ва зиёд намудани гурӯҳи деҳқонони иҷоранишин ба амал меомад. Ҷунон ки дар боло хотирнишон гардид, замини ҷамоатро лоақал ҷунин як афзалияте буд, ки деҳқонро дар ҳар 2–3 сол иҷора ги-

¹⁷ Абдураҳимов М. А., 1966, с. 260.

¹⁸ Пазухин Б., 1894, с. 61.

¹⁹ Мирзоев А. М., 1954, с. 17.

²⁰ Мирмуҳаммадамини Бухорӣ, 1957, с. 157.

рифтани замини нав лозим намеомад. Ў ҳақ дошт дар замини чамоа тамоми умр кор кунад (ва кори худро ба авлодаш боқӣ гузорад).

Косибон ҳам аз тарафи феодалони калону хурд ҳар навъ зулму ҷавр меди-данд. Ба касбу тиҷорат худсарона ҳар гуна боч ва аворизоти зиёде андохта мешуд ва, ғайр аз ин, барои хону амир фиристодани пешкашҳои гаронбаҳо хатмӣ буд. Дар натиҷаи бедодгариҳои феодалон ва набудани ҳеч як замонат барои моликияти хусусии косибон ва тоҷирон ба ҳар тараф парешон гардида-ни аҳолии ҳатто марказҳои шаҳрии қадим ба амал меомад.

Ҳукмронии давлати ҳонӣ аз тарси ин, ки берун овардани сарватҳои зе-ризаминӣ боиси ҳуҷуми ҳамсояҳои ҳарис хоҳад шуд, қандани қонҳоро манъ карданд ва ба ин сабаб саноати истихроҷи маъдан дар ин давра аз тараққиёт бозмонд.

Ба дасти феодалон ҷамъ шудани моликияти замин

Дар айни замон ба дасти феодалони калони ҷудогона ва шайхони бо-нуфуз ҷамъ шудани мулк ва сарватҳои замин ба вуқӯъ меомад. Алалхусус, амирони тоифаҳои ўзбек дар аҳди салтанати Ҷониён ба заминдорони ҳеле давлатманд табдил ёфтанд. Инак, чанд мисол. Ҷунон ки аз санадҳои расмӣ маълум мегардад, Ялангтушбӣ хусусан дар вилояти Самарқанд, ки қандин сол (дар нимаи аввали асри XVIII) дар он ҷо ҳукмронӣ кардааст, масоҳати беҳадду қанори заминҳои киштро ба даст дароварда буд. Хонҳои сулолаи Ҷониён, ба замини ин, заминҳои ўро аз пардохти ҳиссаи давлатии даромади солиёна «озод» карданд. Аз амирони ўзбек Оллоҳбердибӣ ва писараш Ол-лоҳёрбӣ ҳам заминҳои ниҳоят зиёде доштанд. Онҳо саъй мекарданд, ки за-минҳои дар ҳар ҷо парокандаи худро ба як ҷо ҷамъ оваранд, ба ин мақсад ҳатто заминҳояшонро иваз менамуданд.²¹ Бузургтарин моликони замин ҳамо-но шайхони ҷўйборӣ буданд. Дар шароити мураккаби замон, ки ҳукумати марказӣ дигар аз онҳо пуштибонӣ карда наметавонист, ҷунон ки дар давраи Шайбонӣ буд ва аёну ашрофи қабила ба дорони онҳо ҷашм медӯхтанд, шайхи ҷўйборӣ Тоҷиддин ба ин нигоҳ накарда ба ҳар ҳол заминҳои бе ин ҳам беҳадду ҳисоби худро боз ҳам меафзуд.²²

Аёну ашрофи феодалӣ ва саркардаҳои ҳарбӣ мисли пештара ба номи су-юрғол ва танҳо подош мегирифтанд. Пазухин қайд мекунад, ки «тамоми деҳаҳо барои мавҷиби аскарон ва ҳар гуна мансабдорон тахсис ёфтааст».²³ Ғайр аз ин, дар аҳди ҳукмронии Ҷониён ҳеле зиёд ва ба ҳаҷми қалон на фақат заминҳои давлатӣ, балки ҳиссаи давлат аз даромади солиёнаи заминҳои милк низ ба тариқи хизматона бахшида мешуд. Ин дар байни шахсони гуногун, ки аз даромади замин ҳиссаҳои гуногун доштанд, ҷунон муносибатҳои мураккаб ба вуҷуд овард, ки дар асрҳои XVII–XVIII, ҷи навъе ки муҳаққиқон дуруст қайд кардаанд, ҳатто истилоҳоти санадҳои расмӣ тағйир ёфт. Дар васика, вақфнома ва дигар санадҳо ҳангоми тавсифи заминҳои милк акнун диққати асосӣ ба дуруст муайян кардани ҳиссаи даромаде, ки ҳаридор ва ё идораи вақф бояд мегирифт, дода мешуд.²⁴

Лекин ба дасти феодалони қалон ҷамъ шудани замин на фақат аз ҳисоби подошҳо, балки бо роҳи хариди замин низ сурат мегирифт, ки ин ҷиҳати ҳоси ин давра ба шумор меравад. Баъзе феодалҳо заминҳояшонро ба дараҷае мут-

²¹ Чехович О. Д., 1954, б. с. IX–XII.

²² Иванов П. П. 1954, с. 68–80.

²³ Пазухин Б., 1894, с. 61.

²⁴ ИТН, II, 2, с. 37.

тахид мекарданд, ки дар ниҳояти қор молики заминҳои як ноҳияи тамом ме-гардиданд. Боиси тавачҷӯҳ аст, ки бештар заминҳои давлатӣ ба фурӯш мера-сиданд. Ба ин санадҳои расмӣ ҳам гувоҳӣ медиҳанд.²⁵ Холӣ шудани хазина хонҳои Бухороро зуд-зуд ба фурӯхтани замин водор мекард ва илова бар ин, як қисми заминҳо ба тариқи подош тақдим карда мешуд. Ҳамаи ин амалҳо, мисли асри XVI, дар қозихонаҳо ба расмият медаромаданд.

Акнун дар байни давлат ва шахсони ҷудогона тақсим шудани заминҳои милк (яъне қисман ба заминҳои давлатӣ ва қисман ба милкҳои ҳолис мубад-дал гардидани онҳо) хеле босуръат ба вуқӯъ меафтаст. Ин, албатта, фаҳмост. Аз тарафи давлат беш аз пеш афзудани истисмор вазъияти феодалӣ милкдор-ро хеле номусоид мекард. Бинобар ин ӯ доштани милкдори камтари замин – милки ҳолисро, ки худ ихтиёрдори қомил бошад, авлотар медонист. Дар ҷу-нин ҳолат даромади ӯ ба он, ки давлат аз деҳқон ҷӣ қадр меситонад ва оё ӯ аз хоҷагии харобшуда ҳиссаи худро рӯёнида метавонад ё не, ҳеҷ алоқае пайдо намекард.

Пас, ба дасти феодалони қалон, хусусан аъёну ашрофи тоифаҳои ўзбек ҷамъ шудани заминҳои хусусӣ ва инъомӣ, аз ҳад гузаштани истисмори деҳқонон, ба таври оммавӣ муфлис гардидани деҳқонони милкдор, торафт кам шудани деҳқонони замини ҷамоат, афзудани замини милки ҳолис, бо-суръат «парокандашавии» милкҳои феодалӣ, ба феодалон фурӯхтани за-минҳои давлатӣ, ба амлоки шартӣ тақсим карда додани заминҳои давлатӣ ва милкӣ (аслан ҳиссаи давлат аз даромади замини милк), инъом кардани за-минҳои давлатӣ ва аз хусусиятҳои махсуси асрҳои XVII– XVIII ба шумор ме-раванд. Дар натиҷа, барои хазинаи хон доимо пул намерасид, зеро манбаи асосии даромад, ки андози мадоҳили замин буд, торафт кам шуда, ниҳоят бо сабабҳои боло қариб аз байн рафт. Дар ин ҳусус сарчашмаҳои гуногун гоҳ бавосита ва гоҳ бевосита шаҳодат медиҳанд. Мо дар ин ҷо фақат бо овардани гуфтаҳои ду нафар шоҳид, ки дар вақтҳои гуногун ба Бухоро сафар карда, вазъиятро бо ҷашми худ дидаанд, иқтифо мекунем. Б. Пазухин (1669): «Андӯхтаҳои пулии давлати онҳо дар хазинаи подшоҳӣ кам аст, зеро ҳамаи деҳқадаҳо ба тариқи инъом дар байни саркардаҳо ва мансабдорони гуногун тақсим шудаанд, барои заруроти шоҳон аз зарби сикка ва бочу хироҷ пуле дар хазина фароҳам меояд; боз бо ин ҳама зарурот то охири сол чизе боқӣ наме-монад». Ф. Беневени: «Аз ҷеҳраи хон пайдост, ки дар умури идораи мулк ма-роми олие дар ўст, аммо ҷун хазина ҳолист, ўро иқтидоре нест... Он ҷӣ оидоти хазина хоҳад буд, низ аз байн рафтааст».²⁶

Ин аст асоси иқтисодии торафт заиф гардидани ҳукумати марказӣ ва беш аз пеш қувват гирифтани феодалони қалони соҳибихтиёр, алалхусус амирон – сардорони қабилаҳои ўзбек.

Мавқеи феодалони рӯхонӣ ҳам баланд гардид. Ҷунончи, дар вақтҳои гу-ногун шайхони тариқати дарвешӣ дар Фарғона ва Тошканд ҳокимиятро ба дасти худ гирифта буданд.

Ҷунбишҳои халқӣ

Зулму ситами тоқатшикан ва истисмори бераҳмонаи феодалӣ, ҷангҳои дохилӣ ва фақру гуруснагӣ норозигии оммаи халқро ниҳоятдараҷа зиёд кард. Ин буд, ки дар маҳалҳои гуногун дам ба дам шӯру ошӯбҳои халқӣ сар меза-

²⁵ Чехович О. Д., 1954 б, с. XV–XVIII.

²⁶ Пазухин Б., 1894, с. 61; Беневени Ф., 1853, с. 373.

данд.²⁷ Дар замони Абдулазизхон, ба қавли шоири ҳамзамони ӯ Сайидои Насафӣ, шӯриши калоне дар деҳаи Даҳбеди Самарқанд рӯй дод. Шиддат ва вусъати ин ҷунбиши халқӣ ба дараҷае буд, ки ҳуди Абдулазиз бо лашкари зиёде омада, шӯришро фуру нишонд ва Даҳбедро оташ дода, ба ҳок яксон намуд. Дар давраи ҳукмронии Субҳонқулихон ва ворисони ӯ ҳам муттасил шӯришҳои халқӣ ба амал меомаданд. Гоҳо аз ин ҷунбишҳои халқӣ феодалони ҷудогона барои расидан ба мақсадҳои шахсии худ истифода менамуданд. Масалан, боре хангоми ба Балх ҳучум кардани Субҳонқулихон тамоми аҳоли дар зарфи 21 рӯз қаҳрамонона ҷангида, шаҳрро, ки ҳокими он Маҳмудбии атолик буд, аз бухориҳо хифз намуд.²⁸ Дар ин маврид ҳамаи табақаҳои ҷамъият муттаҳид гардида буданд, зеро ба ҳубӣ мефаҳмиданд, ки агар хон шаҳрро ишғол намояд, ба таври ваҳшиёна мардумро қатлу ғорат хоҳад кард. Аммо халқ аксар вақт ҳукумати марказиро тарафдорӣ менамуд, ҷунки ҷангу низоъҳои дохилии феодалӣ аҳолии ҳам шаҳр ва ҳам деҳотро хонахароб месохт.

Қиёми калонтарин ва зафармандонаи халқ соли 1703 дар Ҳисор ба вуқӯъ омад. Сабабгори он ҷанги байни ду феодал гардид: Муҳаммадраҳимбӣ бо лашкари Бухоро ба муқобили Ўткан ном ҳокими яке аз қалъаҳои вилояти Ҳисор ҷанг сар кард. Вале лашкари Бухоро муваффақияте ба даст наоварда, ақиб нишаст ва мардуми Ҳисор дучори бедодгарии Ўткан гардид. Аз низоъҳои хунини байни феодалон ба танг омада, аҳолии Ҳисор ба амирони Бухоро бо эътироз муроҷиат намуданд ва ҳимояти худро талаб карданд. Амирон бо вакилони халқ дағалона муносибат карда, ҳатто яке аз амирон ба сари онҳо шамшер кашид, вакилон ҳам даст ба сангу калтак бурданд. Воқеанигоре ин ҳодисаро ҷунин ба қалам овардааст:

«Умарои Бухоро (башитоб) аз қалъаи Ҳисор берун омаданд, сипоҳиёнашон ҳам дар ҳоле, ки (аз қиёми мардум) ба ваҳшат ва биму ҳарос афтода буданд, ба ишон пайравӣ карданд. Он гоҳ аҳолии Ҳисор, юзҳои қавми шодӣ, худро ба торочи хиргоҳу шомӣёнаҳои бухороӣёни шитобон фироркунанда дарандохтанд ва андаруни қалъа ҷунон талотубе барпо гардид, ки гӯё рӯзи ҳашр фаро расида»²⁹. Дар ин маврид манфиатҳои аҳолии муқимии вилояти Ҳисор ва тоифаи юзи ўзбек ба ҳам мувофиқат намуд: халқ барои барҳам хӯрдани ҷангҳои феодалӣ дар сарзамини сар бардошт, юзҳо ҳаракати муваффақиятомези халқро тарафдорӣ карда, кори торумор намудани бухороӣёнро ба анҷом расониданд.

Шӯрише, ки соли 1714 дар Бухоро ба амал омада буд, бо марому хусусиятҳои худ аз дигар ҷунбишҳои халқӣ тафовут дошт. Як гурӯҳ феодалони қабилai кенагас бо сардории Иброҳим атолик ба мақсади иҷро кардани табдулоти дарборӣ хост ба арк дохил шавад. Халқ ба ҳимояи ҳукумат бархоста, дар шаҳр сангарҳо барпо намуд. Ҳамин тариқа, фақат тавассути кӯмаки мардум ба хон муяссар гардид, ки душманонашро нобуд созад.³⁰

Аммо, қабл аз ин, соли 1708 дар вақти эълони ислоҳоти пул халқи Бухоро, баръакс, бар зидди Ubaydulloхон шӯриш бардошт. Норозигӣ табақаҳои гуногуни ҷамъиятро фаро гирифта, аввал ба шакли муқобилати ғайрифайзоли зухур намуд: дўкону корхонаҳо баста шуданд: кори савдо қатъ гардид, дар бозор чизе ёфт намешуд. Баъдҳо норозияти мардум авҷ гирифта, ба як

²⁷ Чехович О. Д., 1954, с. 63–71; Абдурахимов М. А., 1956, с. 64–72; Чехович О. Д., 1959 а, с. 221–223; Давидович Е. А., 1964, с. 135–145; ИТН, II, 2, с. 44–47; «История Узбекской ССР», т. I, 1967, с. 579–580.

²⁸ Муъаммадҷосифи Муншӣ, 1956, с. 162.

²⁹ Мирмуъаммадамини Бухороӣ, 1957, с. 68.

³⁰ Абдурраҳмони Толеъ, 1959, с. 60–63.

шӯриши ошкорои мардуми факиру бенаво фурӯ рехт. Ба қавли, яке аз муаррихони онвақта – Мирмуҳаммадамини Бухорӣ шӯриш бераҳмона пахш карда шуд, чанд касро ба дор кашиданд, ислоҳот комилан ҷорӣ гардид ва ҳама сари итоат фуруд оварданд.³¹ Чанд вақт таърихшиносон ин баҳои ғаразноки шӯришро ғайританқидӣ қабул карда буданд. Таҳқиқ ва муқобилаи манбаъҳои санадии он давр нишон дод, ки ин ҷунбиши халқӣ муваффақияти калоне пайдо карда будааст, ҳукумат аз он хеле ба ҳарос афтода, маҷбур шудааст, ки маънии ислоҳотро тағйир диҳад.³²

Дар нимаи аввали асри XVIII ҷунбишҳои халқӣ ҷунон бисёр сар мезаданд, ки ҳатто муаррихони дарбор, бигзор ғаразолуд ва рӯпӯшида бошад ҳам, аз зикри онҳо гурез надоштанд. Ғайр аз шӯришҳои номбурда, боз дар солҳои 1713–1714 дар Бухоро, соли 1713 дар Самарқанд, соли 1719 дар Балх, соли 1746 дар Тошканд шӯро ошӯбҳои халқӣ ба вуқӯъ омаданд. Ҳарчанд муаррихони дарбор воқеияти ҷунбишҳои халқиро таҳриф кунанд ҳам, шубҳае боқӣ наместонд, ки дар шароити иртиҷо ва истибдоди феодалӣ оммаи халқҳои тоҷик ва ўзбек ба муборизаи зидди соҳти беҳуқуқиву ситамкорӣ, зидди ҷангҳои дохилии феодалӣ бармеҳостанд.

Касбу ҳунар, тичорат, муомилоти пулӣ

Дар давлати Ҷониён шароит барои таракқиёти касбу ҳунар ва тичорати дохилию хориҷӣ хеле номусоид буд ва ба қадри авҷ гирифтани низоъҳои салтанатталабӣ ва ҷангҳои феодалӣ боз ҳам бадтар мешуд. Баъзе шахру вилоятҳои тамоми ҷунон дучори тороҷ ва ҳаробӣ мегардиданд, ки пас аз ин муддати дуру дарозе ба худ омада наметавонистанд. Вале мардум малакаи касбӣ, пешаварӣ ва ҳунари худро фаромӯш намекард: бе сабаб нест, ки дар як ҳуди Бухоро Сайиди Насафӣ беш аз дусад навъи касбу ҳунарро ном бурдааст. Ҳаробии иқтисодие, ки ҷангҳои дохилӣ, тохтутози хевагиҳо, ҳуҷуми тоифаҳои бодиянишин ва қўшунҳои аҷнабӣ ба сари мамлакат меоварданд, ба инкишофи мўътадили истеҳсолоти молӣ ва тичорат ҳалал мерасонид. Қашшоқӣ, гуруснагӣ, хонавайроншавӣ – ҳамаи ин боиси кам шудани харидорони муқаррарии колоҳои оддӣ мегардид. Сайиди Насафӣ, ки дар айёми пирӣ ба бофандагӣ машғул будааст, дар ашъори худ ба набудани харидор, тамоми аз равиқ бозмондани бозор дар охири асри XVII ишорат мекунад.³³

Дар таҳи гарди касодӣ шуд матоам поймол,
Рӯзгоре шуд хичолат аз дукон бошад маро,

Ё худ:

Гоҳе матои худ, ки ба бозор мебарам,
Домону остини харидор мекашам.

Вазъият дар нимаи аввали асри XVIII боз ҳам бадтар гардид. Дар натиҷаи тохтутозҳои муттасили ҳафтсолаи қазоқҳо (1723–1730) водии Зарафшон тамоми ба ҳаробазор табдил ёфт. Қаҳтӣ ва гуруснагии саҳт сар шуд, қасони аз ҷанги ин фалокат раҳоефта ба ҳар тараф фирор карданд, Бухоро ва Самарқанд беодам монд.³⁴ Аҳволи фақат он шахру вилоятҳои, ки аксаран дар гўшаву канорҳои мамлакат воқеъ гардида, ба арсаи ҷангҳои доимии феодалӣ, тохтутозҳои хевагиҳо ва ҳамлаи бодиянишинон мубаддал нашуда буданд, нисбатан беҳтар буд. Ба ҳаробӣ рӯ ниҳодани ноҳияҳои марказии давлат ба

³¹ Мирмуҳаммадамини Бухорӣ, 1957, с. 159.

³² Давидович Е. А., 1964, с. 140 ва давомаш.

³³ Мирзоев А. М., 1954, с. 77–78.

³⁴ Чехович О. Д., 1954, с. 72–73.

тараққиёти онҳо ҳатто таъсири мусоид ҳам расонид, зеро косибону ҳунармандон барои эмин мондан аз хавфу хатар ва пайдо намудани имкони кори ошошта марказҳои бузурги касбу ҳунар ва тичоратро тарк карда, ба ин ғӯшаҳои дурдаст паноҳ мебурданд.

Вазъи умумии пулдорӣ ва сиёсати ҳукумат дар соҳаи пулбарорӣ ва гардиши пул низ барои касбу ҳунар ва тичорат номусоид гардид.³⁵ Ба болои дуввориҳои аз ҳилаву найранги қурб ба миён омада, ки ханӯз дар асри XVI чун бори гароне бар дӯши касбу ҳунар ва тичорат афтода буд, акнун босуръат вайроншавии сиккаҳои нуқра зам шуд. Пулро аз омезаи нуқраву мис зарб мезаданд, лекин миқдори мис торафт меафзуд. Ҳар бор, ки иёри пул паст мефуромад, ҳазина фоида мебурду аҳоли зарар медид. Аз ин рӯ, аҳоли ба муқобили шикастани қурби пул ғаёлона мубориза мебуд ва дар ин маврид манфиатҳои қариб тамоми табақаҳои ҷамъият ба ҳам мувофиқат менамуд. Аҳоли «пули асил» – пули маҳкаму устувор ва ҳамеша якхелаву баландиёрро мехост. Ин мубориза дар асри XVII гоҳо натиҷаи матлуб меод: аҳоли муваффақ мешуд, ки ҳукуматро ба баландтар кардани иёри пул водор намояд. Аммо дар чоряки охири асри XVII зарби пули баландиёр тамоман қатъ гардид. Аҳоли агарчи мисли пештара барои «пули асил» муборизаи худро давом меод, вале барори он хеле кам ва ночиз буд: миқдори нуқра дигар аз 35% баланд набаромад. Баъдтар, соли 1708, чунон ки дар боло оварда шуд, Убайдуллоҳон миқдори нуқраро дар сиккаҳои худ ба 9% фуруварда, боиси сар задани шӯриши ҳалқ гардид, ки он қисман муваффақиятомез анҷом ёфт.

Вале ҳукумат аз кори пулбарорӣ на фақат бо чунин роҳи бевосита фоида ба даст мебаровард. Найрангҳое, ки дар бобати тағйири қурби пул қарда мешуд, чун бори боз ҳам гарантар ба дӯши аҳоли меафтод. Дар аҳди Ҷониён ҳам, мисли асри XVI, ҳамаи пулҳои нуқраро ба «пули нав» ва «пули кӯҳна» ҷудо мекарданд. Ҳукумат ҳар вақт ки хоҳад, «пули нав»-ро «кӯҳна» эълон менамуд, лекин иқтисодии хариди пули «кӯҳна» дар бозор комилан ба иёри он вобаста буд. Чунончи, пулҳое, ки 60% нуқра доштанд, вақти нав будани худ ҳамчун пули баландиёр бо нархи иҷборӣ гардиш мекарданд. Ҳамин ки ин пулҳоро «кӯҳна» эълон карданд, ҷавран 40% иқтисодии хариди он аз даст ме рафт, яъне аҳоли дарҳол 40% зарар медид. Агар таври дигар ғӯем, дар давоми асри XVII меёри истифодаи зарби пул ғавқулодда афзоиш ёфт ва ин ҳол вазъияти косибону тоҷиронро назар ба он чи, ки Ҷенкинсон дар миёнаҳои асри XVI навишта буд, хеле вазнинтар намуд.

Аз ин ҳама ба таври равшан бармеояд, ки косибон дар ин давра ҳоло тамоми хусусиятҳои пешаву ҳунари худро ҳифз қарда буданд, вале шароити он-вақта ба пешрафти касбу тичорат имкон намедод. Ин буд, ки ҳаҷми онҳо хусусан аз охири асри XVII сар қарда саҳт қоҳиш ёфт ва ин ба анвои молҳо низ бетаъсир намонд. Албатта, он навъи касбу ҳунар, ки маҳсулоти он ба ҳориҷ содир мешуд, як дараҷа вазъи беҳтаре дошт: талаботи беруна дар чунин шароити саҳт низ ба пешрафти истеҳсолот мусоидат мекард. Аз ин ҷиҳат муносибатҳои тичоратии торафт мустаҳкамшаванда ва вусъатёбанда бо Россия аҳамияти маҳсусе дошт.

Давлати Рус аз инкишофи тичорат бо Осиёи Миёна хеле манфиатдор буд ва барои он шароити мусоид фароҳам месохт. Ба савдогарони осиймиёнагӣ тадричан иҷозат дода шуд, ки дар тамоми шаҳрҳои ин мамлакати паҳновар тичорат кунанд. Хусусан, пеш бурдани қорҳои савдо ба воситаи Сибир имтиёзҳои зиёде дошт – дар ин ҷо аз тоҷирони Осиёи Миёна хеле кам боч меги-

³⁵ Давидович Е. А., 1964, с. 100–134.

рифтанд ва ҳатто аз баъзе молҳо аслан боҷ ситонда намешуд. Баъди ба вучуд омадани истехкоми Оренбург дар соли 1735 ба мақсади ҷалб кардани тоҷирони Осиёи Миёна чанд муддат дар ин ҷо савдои бегумрук эълон карда шуд.

Савдогарони Осиёи Миёна ба тарафи Россия бештар матоъ ва мансучоти пахтагӣ мебурданд. Аз дафтарҳои гумрукии тиҷоратхонаҳои Сибир ва Аштархон метавон дид, ки ба он мамлакат ҷӣ андоза молҳои зиёде содир мегардидааст. Дар рӯйхати муфассали ин дафтарҳо анвои мухталифи газворҳои истехсоли Осиёи Миёна, аз қабилӣ матои «зандонӣ» (себандӣ, дубандӣ, пурбенӣ, бурматӣ), матоъҳои гулдор, хомсуф ва амсоли инҳо зикр ёфтаанд.

Як қатор мадрақҳо дар ин вақт ба сабаби нарасидани абрешими хом (ҳатто ба ҳориҷ баровардани он манъ гардида буд) ҳам аз ҷиҳати ҳаҷм ва ҳам аз ҷиҳати навъ коҳиш ёфтани истехсоли шохивориро нишон медиҳанд. Бад шудани шароити зиндагӣ теъдоди касонеро, ки ба парвариши кирми абрешим шугъл доштанд, ҳамчунин талабгорони матоъҳои шохӣ ва шохиворҳои гаронбаҳоро беш аз пеш кам менамуд.

Чарм, баъзе навъҳои мӯйина, қолин ва ғ. аз молҳои асосии содиротӣ ба шумор мерафтанд. Анвои молҳои ба истилоҳ тиҷорати хонӣ, яъне он молҳое, ки сафирони тоҷир мебурданд, хеле зиёд ва гуногун буд. Азбаски талаботи давлати Рус нисбат ба молҳои Осиёи Миёна ҳамоно меафзуд, ҳаҷми ин молҳои содиротӣ ҳам бештар гардида, табиатан ба истехсолоти онҳо шароити мусоидтаре фароҳам меомад.

Истехсоли аслиҳаҷот ва, умуман, маснуоти фулузӣ ниҳоят дараҷа раванқ ёфт. Онҳо низ ба кишварҳои хориҷӣ содир мегардиданд. Баъзе намунаҳои олотӣ сафолии онвақта то замони мо расидаанд ва чунин ба назар мерасад, ки ғайр аз зарфҳои оддӣ ва муқаррарӣ, зарфҳои нафиси луобии мунаққаш низ истехсол мешудаанд. Дар асри XVII касбу хунари амалӣ низ аз раванқ намонда буд, махсусан хотамкорӣ, қошинкорӣ ва қандакорҳои рӯи ғач ва ҷӯб ба дараҷаи баланди тараққӣ расид. Аммо дар асри XVIII талабот нисбат ба осори хунари амалӣ тақрибан қатъ гардид.

Дар соҳаи тиҷорати хориҷӣ мавқеи муҳимро муомилоти савдо бо давлати Рус ишғол менамуд.³⁶ Чунон ки хотирнишон гардид, ба ин мамлакат молҳои хеле зиёд ва гуногуннавъи Осиёи Миёна бурда мешуд. Дар ин ҷо бояд илова кард, ки тоҷирони Осиёи Миёна роли миёнаравиро ҳам бозӣ мекарданд: онҳо ба Россия на фақат молҳои худро, балки бисёр молҳои хориҷӣ, хусусан ҳиндиро низ мебурданд. Ин албатта, дар навбати худ боиси ба Осиёи Миёна бештар ворид гардидани молҳои ҳиндӣ мегардид, ҳарчанд ки бо сабабҳои дар боло овардашуда талаботи аҳоли ба молҳои воридотӣ хеле кам шуда буд.

Ҳодисаи нав дар таърихи тиҷорати байни Россияву Осиёи Миёна на фақат афзудани ҳаҷми содироту воридот, балки дар ин қор ғайралола ширкат намудани савдогарони рус ҳам буд. Савдогарони рус ва ё дӯкандорони онҳо акнун дар шаҳрҳои гуногуни Осиёи Миёна 2–3 сол иқомат намуда, молҳои худро меоварданд ва молҳои инҷоиро мебурданд. Аз молҳои русӣ дар Осиёи Миёна на фақат ба ашён таҷаммулӣ (мӯйина, чарм, мохут ва дигар ҷизҳои қиматбаҳо) балки ба асбобҳои гуногуни рӯзгор, аз қабилӣ зарфҳо, чарчинворӣ ва ғ. низ талабот зиёд буд.

Дар ин давра Осиёи Миёна ҳамчунин бо Ҳиндустон, Эрон, Хитой робитаҳои тиҷоратӣ дошт, вале ҳаҷм ва миқёси ин муомилот ҳанӯз ба дараҷаи қофӣ омӯхта нашудааст. Дар ин бобат чунин амри воқеӣ диққатро ба худ ҷалб

³⁶ Рычков П. И., 1949; Чулошников А., 1932; Зиёев Љ. З., 1962; Юлдошев М. Ю., 1964; Љамолов Ќ., 1966.

менамояд, ки дар Бухорои онвақта гузари махсуси савдогарони ҳиндӣ мавҷуд будааст. Убайдуллоҳон барои давлат зиёда манфиат доштани инкишофи тиҷорати хориҷиро ба хубӣ дарк намуда, дар роҳи беҳтар гардидани он ҷораҳо меандешид. Аммо ин як ҳодисаи кӯтоҳмуддате буд, ки бо қувват гирифтани харобии ҳоҷагии мамлакат ба зудӣ аз байн рафт. Флорио Беневени, ки соли 1722 дар Бухоро зиста, масъалаҳои тиҷоратро махсус омӯхта баромадааст, хотирнишон месозад, ки агарчи молҳои ҳам барои Бухоро ва ҳам барои Россия зарурӣ мавҷуданд, аммо шароит барои инкишофи тиҷорат вучуд надорад.³⁷

3. МАДАНИЯТИ МОДДӢ ВА МАӢНАВӢ МЕӢМОРИ ВА САНӢАТ

Хусусиятҳои ҳаёти ҳоҷагӣ ва иҷтимоию иқтисодии асрҳои XVII–XVIII ба соҳаи меъмории низ нақши маълуме гузошт. Нуфуз, ҳокимият ва сарвати табақаҳои фавқонии тоифаҳои ўзбек, алалхусус амирон торафт афзунтар мегардид. Шаҳроҳо ва вилоятҳои тамоми ғоҳе амалан дар ихтиёри онҳо қарор мегирифтанд. Пули барои сохтмон лозим дар дасти ҳамин амирони қабилавии ўзбек буд ва онҳо бо василаи анъанавӣ меҳостанд шўҳрат ёбанд ва номи худро ҷовидонӣ гардонанд.

Яке аз ҳамин қабил аҳли қибора Ялангтушбӣ дар Регистони Самарқанд сохтмони бузургеро вусъат дод ва ҳамаи маҷмӯи имороти мучаллалеро, ки то имрӯз боқист, ба вучуд овард. Дар рӯбарӯи мадрасаи Улуғбек (дар он ҷое, ки пештар хонаҳои Улуғбек мавҷуд буд) бо амри ӯ меъмори номӣ Абдулҷаббор мадрасаи нав бино кард. Дар пештоки даромадгоҳи ин мадраса сурати даррандаи ба ғизол ҳамлакунанда тасвир ёфтааст ва аз ҳамин сабаб онро мадрасаи Шердор номидаанд. Рӯи мадрасаи Шердор айнан нусхаи рӯи мадрасаи Улуғбек аст: дар марказ – сардар, дар ғушаҳо – манораҳои рост, аз байни дарвоза ва манораҳо гунбазҳои тегадор ба назар менамоянд, ки дар болои ду дарсхона сохта шудаанд. Лекин дар ҷузъиёти тарҳи бино ва ороишоти он навиҳои зиёде мушоҳида мешавад.

Баъдтар Ялангтушбӣ аз тарафи севуми майдон боз як иморати дигар андохт. Чун дар ороишоти ин бино тиллои бисёре истифода шудааст, онро Тиллокори номидаанд. Ин биноест, ки мадрасаву масҷид дар як ҷо сохта шудаанд: дар се тарафи ҳавлӣ хучраҳо ва дар тарафи ҷорум масҷид воқеъ гардидааст (иморати марказии гунбазнок ва ду айвони серқубба низ дар ҳамин қисмат ҷо гирифтааст).

Ҳамин тариқа, майдоне ба вучуд омадааст, ки як тарафаш кушоду се тарафаш бо се бинои мўхташами хушнамо зинат ёфтааст.

Дигар аз ёдгориҳои меъмории асри XVII маҷмӯи иморатест, ки дар Бухоро воқеъ гардидааст. Яке аз, қисматҳои муҳимми ин ансамбли меъмории ҳавзи калон мебошад ва аз ин рӯ вай бо номи Лабиҳавз машҳур аст. Аввалин иморати ин маҷмӯъ–мадрасаи Кўкалтош ханўз дар асри XVI сохта шуда буд. Дар асри XVII яке амалдорони олимақоми он замон Надир-девонбегӣ фармуд, ки ҳавз, мадраса ва хонақоҳчае созанд. Ин ансамбли меъмории он қадар мутаносиб ва мутавозин нест, чунон ки дар маҷмӯи имороти Регистони Самарқанд метавон дид. Вай ҳамчунин ба худ шакли том нагирифтааст. Намуди он чунин аст: намои пурҳашаи мадрасаи асри XVI рӯ ба майдон буда, дар як тарафи ин майдон мадрасаи на он қадар калони Надир-девонбегӣ ва дар тарафи ди-

³⁷ Беневени Ф., 153, с. 376, 380–381.

гари он Лабиҳавз ва дар паси Лабиҳавз хонаҳои хурд воқеанд. Мадраса ва ҳавз бо ин хонаҳо мувозана надоштанд ва ҳамчунин бо мадрасаи асри XVI мувофиқат намекарданд. Ин ансамбли меъморӣ аз таносуб ва тавозуни қисматбандӣ маҳрум буда, меъмор дар бунёди он на завқе ва на таъбе аз худ зоҳир накардааст. Биноқориҳои асри XVII низ ба сари худ ягон ҷиҳати қоби-ли тавачҷӯхе надоранд.

Дигар ансамбли меъмории дар асри XVII биноёфтаи Бухоро бисёр муҳим ва ҷолиб мебошад. Ин ду мадрасаест, ки муқобили якдигар воқеъ гардидаанд: яке мадрасаи Улуғбек, ки дар асри XV сохта шудааст ва дигаре мадрасаи Абдулазизхон, ки аз ёдгориҳои меъмории асри XVII ба шумор меравад. Дар байни ин ду иморат ҳеле шабоҳат мавҷуд аст, аммо тафриқаи онҳо боз бештар мебошад. Таносуби рӯи иморати мадрасаи Улуғбек ба ҳадди комил расида, ороишоти он сода ва дар айни замон ҳеле нафис аст. Аммо дар намои мадрасаи Абдулазизхон асар аз таносуб мавҷуд нест, даромадгоҳаш ниҳоят дароз, канораҳои рӯи иморат, баръакс, бисёр ғафсанд. Ороиши он бағоят бо-дабдаба ва пуркарруфар мебошад.

Агар дар бораи асри XVII ҳамчун яке аз марҳилаҳои инкишофи санъати меъмории Осиёи Миёна сухан ба миён ояд, ин, беш аз ҳама, ба ороишоти би-ноҳо дахл менамояд. Ороишгарони асри XVII анъанаи ду қарни пешинаро давом дода, баъзан муваффақиятҳои муайяни эҷодӣ ба даст меоварданд. Ала-лхусус, қомеъии устодони қандақориҳои рӯи ғач ба назар намоёнтар буд. Шӯшаҳои ғачии мадрасаи Абдулазизхон бо мураккабӣ, инчунин зарофат ва нафосати худ қасро дар ҳайрат меғузорад. Дар ороиши иморатҳо аз ҳунари хотамқорӣ ва қошинқорӣ ба таври васеъ истифода мекарданд. Нақшои пурпечухам ва сарбаста, гаммаи рангҳо назар ба асрҳои XV–XVI дурушт ва ҳаши-нтар мебаромаданд, рангҳои зард ва сабз, ки ба таври фаровон қор фармуда шудаанд, онҳоро аз ҳад зиёд рангин менамуданд.

Аз нусхаҳои ҳаттии асри XVII, ки бо минҷурҳои расомони Осиёи Миёна зинат ёфтаанд, миқдори ҳеле кам то замони мо расидааст. Вале аз ҳамин намунаҳои кам низ маълум мегардад, ки анъанаи мактаби минҷури осиемиёнагии асри XVI давом ва инкишофи босазои ҳудро дар асри XVII пайдо намудааст.³⁸ Хусусан, минҷурҳое, ки «Зафарнома»-и Шарафиддини Яздиро зеб додаанд, бисёр хуб ва ҷолибанд. Ин нусха соли 1628 дар Са-марқанд қитобат шуда, 12 минҷурро дар бар мегирад.³⁹ Минҷурсози забар-дасте дар саҳнаҳои размӣ бо як маҳорати ҳайратангез тавонистааст миқдори зиёди симоҳои одамиро ҷо диҳад, ки ҳар яки он боз ба назар зинда ва дар ҷунбишу ҳаракат намудор мешавад. Масалан, дар сурате, ки Ҳиротро муҳосира қардани Темур тасвир ёфтааст, 23 андоми одамии ва 18 асп мавҷуд аст. Дар минҷури дигар, ки лашқар қашидани Темур бар зидди хони Ол-тинӯрда - Тӯхтамиш тасвир шудааст, 20 кас ҷанг мекунад. Саҳнаи базми Те-мур низ пуродам аст: дар ин ҷо аҳли қибора, сипоҳиён, муқрибон, ҳофизон, ровиён ва соқииёнро метавон дид. Саҳнаҳо ҳеле зебо ва ҳушранг офарида шудаанд.

³⁸ Пугаченкова Г. А. ва Ремпель Л. И., 1965, с. 358–359; «Среднеазиатское миниатюры XVI–XVII вв», М., 1964.

³⁹ Семёнов А. А., 1956, с. 3–16.

Дар асри XVII санъати портрет ҳам аз тараққӣ бознамонд. Чунончи, тасвири фасеҳи Имомқулихон, ки соли 1642 кашида шудааст, ба ин далолат мекунад.⁴⁰

Вазъияти даври баъдина ба пешрафти бинокорӣ, меъморӣ ва санъат ягон қадар мусоидат накард. Нимаи аввали асри XVIII давраи харобии иқтисодӣ, хуруҷи ҷангҳои дохилӣ, ба вайронӣ рӯ овардани шахру деҳот, сар задани шӯришҳои халқӣ, дубора авҷ гирифтани тохтутози хевагиҳо, ҳучуми тоифаҳои бодиянишин ва кӯшунҳои аҷнабӣ буд. Дар ин вақт, махсусан, ноҳияҳои марказии Мовароуннаҳр ва вилояти Балх зарар диданд. Дар натиҷаи ба ҳар тараф фирор қардани аҳоли чунин марказҳои маданий, монанди Бухоро ва Самарқанд беодам монданд. Табиист, ки аз ин замони ошуфта ва тира ҳеҷ як ёдгории муҳимми меъморӣ ва ҳунарий боқӣ намондааст.

Адабиёти бадени тоҷик ва солномаҳои таърихӣ асри XVII – ибтидои асри XVIII

Дар аҳди Ҷониён ду маркази адабӣ вучуд дошт, ки яке Бухоро ва дигаре Балх буд. Дар ин давра адабиёти тоҷик назар ба асри XVI бештар ба тараққӣ рӯ ниҳод. Лекин дар замони Субҳонқулихон шароит ба дараҷае саҳт гардид, ки ҳатто як идда шоирони дарбор ватани худро тарк намуда, ба Ҳиндустон хичрат қарданд.

Дар сурате ки адабиёти дарборӣ ва расмии тасаввуфӣ ҳолати таназзулро аз сар меғузaronид, дар доираҳои ғайрирасмӣ, махсусан дар байни пешаварони шахр назми рӯҳан ба муҳити халқ наздик тараққӣ қарда, мисли Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ, Муллообиди Мумтоз ва, хусусан, Миробид Сайиди Насафӣ шоирони забардаст ба қамол расиданд, ки махсули адабии онон бештар ба ҳаёти табақаҳои истеҳсолкунандаи мамлакат алоқаманд буд.

Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ соли 1657 дар маҳаллаи Зардӯзони Самарқанд таваллуд ёфтааст. Ҳамаи ҳешу ақрабон ӯ дар касби зардӯзӣ маҳорати комил доштанд ва ҳудӣ ӯ ҳам ин пешаро ба ҳубӣ азхуд қарда буд. Фитрат дар соли 1685 ба Бухоро рафта, дар мадрасаи он ҷо таҳсил мекунад. Рӯзгори ӯ ба саҳтӣ ва машаққат меғузашт. Мӯҳтоҷӣ ва тангдастӣ ӯро маҷбур намуд, ки ҳавлашро фурӯшад. Харидор, ки шахси давлатманде буд, ӯро фиреб дода, ҳавлиро бо нархи хеле арзон соҳиб гардид. Шоир ба ин вачҳ дар бораи вай як шеърӣ ҳаҷвӣ навишта, бо ҳамин васила қасос гирифт. Фитрат дар аввалҳои асри XVIII вафот қардааст.

Соҳибони тазкира ӯро устоди ҳам назм ва ҳам наср доништаанд. Аз мероси адабии ӯ маснавии «Толиб ва Матлуб», як ҳаҷвия ва чанд ғазал дар дастраси мост. Девони ӯ то ҳол пайдо нашудааст.

Сайиди Насафӣ (ваф. байни солҳои 1707–1711) бузургтарин шоири ин давра аст. Дар замони ҳукмронии Абдулазизхон, Субҳонқулихон ва Убайдуллохон ҳаёт ба сар бурда, рӯзҳои тира ва мудҳишро, ки истибдоди феодалӣ ба сари оммаи заҳматкаш оварда буд, бо ҷашми худ дидааст.

Сайидо дар давраи аввали эҷодиёти худ зоҳиран бо мақсади пайдо қардани сарпараст ва мураббӣ бо баъзе намояндагони табақаи ҳоким ва бо муҳити одамони дарбор наздик шуд ва таъсири ҳамин муҳит буд, ки чанд қасидаи худро ба Абдулазиз ва Субҳонқулихон бахшид. Аммо, вақте ки вай аз тамоми фиску фучури дарбор ва разолати аҳли он воқиф шуд, ҳар чӣ зудтар худро аз муоширати ин тоифа дур қашид:

⁴⁰ Пугаченкова Г. А., ва Ремпель Л. И., 1965; с. 360–361. Дар хусуси санъати мусиқӣ. ниг.: Семёнов А. А., 1946 а.

Қадам аз кӯчаи арбоби давлат кӯтаҳ авлотар,
Ки аз ҳар нақши пой ман барояд чашмаи хуне.

Сайидо халқи худро бисёр дӯст медошт. Ӯ на фақат бо маҳсули адабии худ, балки шахсан ҳам афтодагон ва мазлумони бечораи ватанашро то метавонист ҳимоят мекард:

Ҳар кучо афтодае бинам ба сар чо медиҳам,
Хори ин саҳро гули рӯи сабад бошад маро.

Сайидо қасидаҳои худро на ин ки ба подшоҳон ва аъёну ашроф, балки ба камбағалон, пешаварон ва деҳқонон бахшида, ҳаёти ин гурӯҳи аҳолиро хеле хуб тасвир кардааст. Қасидаҳое, ки ӯ дар тавсифи нонвой, наққош ва ғ. навиштааст, аз ҳамин қабиланд. Дар байни асарҳои ӯ мавқеи муҳимро «Баҳориёт» («Ҳайвонотнома») ишғол мекунад. Шоир дар ин асари худ дар тимсоли ҳайвонот симои намоёндагони табақаҳои мухталифи ҷамъияти феодалиро тасвир намуда, чунин ақидаеро пеш меронад, ки одамони меҳнатӣ агарчи дар назар чун мӯрчагон ба зерӣ по афтодаанд, дар амал аз ҳама болотаранд ва агар онҳо иттифок кунанд, қавитарин душманро ҳам мағлуб карда метавонанд.

Сайидо дар як силсила шеърҳои худ ҳаробии шахру деҳот, маҳрумият ва азоби бекаронии аҳолиро дар аҳди Субҳонқулихон – даврае, ки, аз як тараф, муфлисӣ ва бенавойи зиёд шуда, аз тарафи дигар, сарвати синфи ҳукмрон беш аз пеш меафзуд, нишон додааст, чунон ки ӯ менависад:

Фалак ба қомати пири ҳамида мемонад,
Ҷаҳон ба деҳаи торочдида мемонад...
Зи баски аҳли ҷаҳон хуни якдигар хӯрданд,
Сари сипехр ба нори макида мемонад.
Даруни ҷомаи рангини хеш дунёдор
Ба кирмҳои бирешимтанида мемонад.⁴¹

Умуман, Сайидои Насафӣ дар давлати хонии Бухоро нахустин шоирест, ки ошкоро ба ҳимояти аҳли меҳнат бархоста, сохти феодалиро саҳт танқид кардааст. Ӯ ҳамчун шоири соҳибистеъдод, ифодакунандаи орзуву омоли табақаҳои меҳнатии аҳоли, хусусан хунармандон баромад кардааст. Аҳли меҳнат ва баёни кайфияти он дар эҷодиёти ӯ мақоми марказӣ дорад. Сайидо дар ифодаи ақидаҳои пешқадами иҷтимоӣ ва таблиғи ғояҳои инсониятпарварона аз муосирони худ хеле пеш гузаштааст. Дар шеърҳои халқи меҳнаткашро ситоиш карда, бартарии онро аз дигар табақаҳои ҷамъият таъкид менамуд, бо ҷасорати тамои изҳор мекард, ки иқтидори аҳли меҳнат дар иттиҳод аст, синфи ҳокимро ба ҷаҳолат ва бераҳмӣ гунаҳгор карда, ба зерӣ тозиёнаи саҳт мегирифт.

Сайидо дар мавзӯ ва шакли шеър баробари давом додани беҳтарин анъанаҳои гузаштагони худ, бисёр навиҳо овард. Дар ғазалҳои ҳокимони золиро сарзаниш ва вайронҳои мулкро бо дарду алам тасвир намуда, доираи мавзӯи ин жанри анъанавиро хеле васеъ гардонид. Мавзӯҳои қасидаро низ тағйир дод ва дар васфи хунармандон қасидаҳо офарид. «Баҳориёт»-и ӯро метавон шакли нави назми дидактикӣ ҳисоб кард. Дар адабиёти пас аз асри XVI ба тавассути эҷодиёти Сайидо жанри «шаҳрошӯб» раvнаки тоза ёфт.

⁴¹ Мирзоев А. М., 1954. с. 18.

Шоир дар эҷоди худ ташбеҳу истиораҳои нав, образҳои фолклорӣ ва таъбирҳои пурбуранги халқиро ба кор бурда, ганҷинаи воситаҳои тасвири бадеии назми тоҷикро ғанитар сохт.

Ғояҳои тасаввуфӣ ба эҷодиёти Сайидо як дараҷа таъсири манфӣ расонидаанд. Дар шеърҳои ӯ асари сабки мураккаби ҳиндиرو ҳам метавон эҳсос намуд, лекин истифодаи шоир аз ин сабк бештар характери эҷодӣ дошт.

Аксари шоирони гузашта ба ниғаҳ доштани меъёри дахлнопазири забони адабиёти классикӣ саъй менамуданд. Пас аз воқеаҳои сиёсии ибтидои асри XVI, пайдоиши ҷудой ва дурӣ дар байни Эрону Мовароуннаҳр ҳифзи ягонагии забон моҳияти пешинаи худро аз даст дод. Сайидо инро дарк карда, бо ҷуръати тамом анъанаи қадимаро шикаст ва ба назм калимаҳои оммафаҳми забони гуфтугӯии модаринашро дохил намуд. Забони офаридаҳои ӯ ба забони адабии ҳозираи тоҷик бисёр наздик аст.⁴²

Асри XVII дар баробари расонидани ин қабил намоёндагони бузурги адабиёт аз таърихнависон низ ҳолӣ набуд. Маҳмуд ибни Валӣ яке аз таърихнависони барҷастаи ин давра мебошад. Асари ӯ «Баҳр-ул-асрор фӣ манокиб-ул-ахбор» як навъ энциклопедияест, ки аз чор ҷилд фароҳам омада, қисмати таърихӣ он воқеаҳои давраи аз Чингизхон то Ҷониёнро дар бар мегирад.

Дигар асари муҳимме, ки дар ин давра таълиф ёфтааст, «Таърихи Сайид Роқим» мебошад. Ин асар агарчанде воқеаҳои таърихро бо як тартиби муайян тасвир намекунад, лекин дар бораи одамони машҳур, дар хусуси бинокорӣ ва осори адабии замони Темур ва давраҳои баъдина то асри XVIII маълумоти хеле пурқимат медиҳад.

Ҷамчунин асари Муҳаммадами Яроқчӣ «Муҳит-ут-таворих»-ро низ метавон дар қатори сарчашмаҳои муҳими таърихӣ ин давра номбар кард. Муаллифи ин китоб шарҳи воқеаҳои таърихро аз давраҳои қадим сар карда то нимаҳои асри XVII оварда мерасонад ва дар аҳди салтанати Ҷониён (Аштархониён) ба таври муфассал таваккуф мекунад.

Аз таълифоти дигаре, ки дар ин давра ба вуҷуд омадааст, асари Муҳаммадҷусуфи Муншӣ «Таърихи Муқимхонӣ» мебошад. Дар ин асар, асосан, таърихи давраи Ҷониён то соли 1704 тасвир ёфтааст. Ниҳоят, муҳимтарин асари таърихӣ ин давра «Убайдуллонома»-и Мирмуҳаммадами Бухорист, ки қомилан ба давраи ҳукмронии Убайдуллохон бахшида шуда, воқеоти солҳои 1702–1711-ро фаро гирифтааст.

⁴² Њамон ҷо, с. 159–162.

Боби севум

ҲАЁТИ ТОЧИКОН ДАР АМОРАТИ БУХОРО ВА ДАВЛАТИ ХОНИИ ХҶҶҚАНД (АЗ МИЁНАҲОИ АСРИ XVIII ТО МИЁНАҲОИ АСРИ XIX)

1. ТАЪРИҲИ СИЁСИИ АМОРАТИ БУХОРО ВА ДАВЛАТИ ХОНИИ ХҶҶҚАНД. ЭКСПАНСИЯИ БРИТАНИЯ ДАР ОСИЁИ МИЁНА

Ҳуҷуми Нодиршоҳ ба Бухоро ва Ҳева

Дар миёнаҳои асри XVIII Осии Миёна, ки дар натиҷаи ҷангҳои дохилӣ пароканда ва аз ҳаробиҳои иқтисодӣ ҳеле заиф шуда буд, ба ҳуҷуми шӯҳи Эрон Нодиршоҳи Афшор дучор гардид. Нодиршоҳ дар муҳорибаҳои Кавказ, Афғонистон ва Ҳиндустон зафар ёфта, дар соли 1740 аз роҳи Балх ва Чорҷӯй ба Мовароуннаҳр дохил шуд.⁴³

Чунон ки дар фасли гузашта хотирнишон гардид, дар Осии Миёна давлати ягона вучуд надошт. Дар сари давлати хонии Бухоро намояндаи сулолаи Ҷониён - Абулфайзхон (1711–1747) меистод. Муаррихи бухорӣ - Мирзо Абдулазими Сомӣ менависад: «Абулфайзхон бошад ба лиҳози тилияти фиро-сату заковату қобилият аз аспӣ айшӯ тараб поён намешуд, аз сӯхбати писарону духтарони махлиқо берун намеомад ва ба ҷуз ошомидани шароби нобу баҳра бардоштан аз зебописарону лаззат гирифтани аз ҳофизону машшоқон дигар ба ҳеҷ кор шугл намеварзид. Ин буд, ки кори давлат рӯ ба инқироз ниҳод ва аҳкоми шариат аз доираи риоят маҳрум гардид. Ҳар кас тамаи сардорӣ дошту ҳар фард ғарази раҳбарӣ...».⁴⁴

Дар Самарқанд мулки мустақиле ба вучуд омада буд, ки бо Бухоро рақобат мекард.⁴⁵ Ҳокими Самарқанд аз бодиянишинон кӯмак хост ва онҳо дар давоми ҳафт сол (1723–1730) водии Зарафшонро ба ҳаробазор табдил доданд. Қаҳтӣ ва гуруснагӣ сар шуда, сокинони Самарқанду Бухоро ба ҳар сӯ пароканда гардиданд.⁴⁶

Ба қавли Муҳаммадвафои Карминагӣ, бодиянишинҳо дар зарфи «ҳафт сол амволи ҳосу омро ба ғорат ва мардумро ба асорат бурда, саросари мамлакат ҳичоби тираи ҷабру тааддӣ густарониданд; бо ағному аҳшом ва марқаҳои худ мазрааву киштзор ва боғоту тоқзорҳои деҳқонро поймол наму-данд. Заминҳои кишт ва ҷароғоҳои мамлакат дар зери суми ҷорпоёни сершумори (бодиянишинон) ба биёбон мубаддал шуданд. Ҳосили ғалла ниҳоят-

⁴³ Дар бораи Нодиршоҳ ва истилокорӣҳои ӯ ниг.: Пигулевская Н.В. ва дигарон, 1958, с. 316–325.

⁴⁴ Сомӣ, 1962, с. 41

⁴⁵ Абдураҳмони Толеъ, 1959, с. 69

⁴⁶ Чехович О.Д., 1954, с. 71–73

дараҷа коҳиш ёфт, қаҳтӣ ва гаронӣ аз ҳар ҷиҳат дар ҳадди интиҳои бераҳмӣ эҳсос мешуд; гуруснагӣ ва қашшоқӣ ҳукмфармой мекард... Нон курси мохро мемонд: ҳарчанд ба назар менамуд, ба даст намеомад»⁴⁷. А.А.Семёнов ҳаққонӣ таъкид мекунад: «Ва ҳамин вайронии аз ҳад гузарои давлати охиринаи Аштархонӣ, ки аз бенизомӣ ва худсарихоӣ гурӯҳи ҳукмрон – амирони худком, тамаъкор ва фосик рух дода буд, дар давлати хонӣ ҷӣ андоза ба таназзул расидани қувваҳои истеҳсолкунанда ва ҷӣ дараҷа қашшоку хонабардӯш гардидани аҳолиро ба таври возеҳ аён месозад».⁴⁸

Дар ин давра табақаи ашрофи қабилаи манғит имтиёзи бештаре пайдо мекунад, ки ин ҳолат эътирози шадиди аёну ашрофи дигар тоифаҳои ўзбекро ба амал меорад. Абулфайзхон дар ҳокимияти ҳарбию сиёсӣ ягон қудрате надошт. Ин вазъияти ҳарҷумарҷи сиёсӣ ва ҳаробии иқтисодӣ ба Нодиршоҳ, ки сиёсати маккорона ва ҳисобгаронаро пеш гирифта, дар роҳи қасду ниятҳои худ майлҳои ҷоҳталабонаи феодалони осӣёимиёнагиро мохирона истифода мебурд, имкони ба муваффақият соҳиб шуданро муҳайё месохт.

Ба зами ин, лашкари ӯ хеле беҳтар мусаллаҳ ва муташаккил буд.

Писари Муҳаммадҳаким атолиқи мардуд – Муҳаммадраҳимбии ҷоҳталаб ба истикболи Нодиршоҳ рафта, дар назди ӯ сари итоат фуруд овард. Худи Муҳаммадҳаким, ки аз тарафи Абулфайзхон барои музокирот ба ҳузuri Нодиршоҳ фиристода шуда буд, низ ба манфиати шоҳи Эрон амал кард. Пас аз бозгаштан бо амри Нодиршоҳ Муҳаммадҳаким ҳукмрони Бухоро ва бародари ӯ - Муҳаммаддонӣёлбӣ ҳокими Кармина таъин шуданд. Ба ин тариқа, Бухоро ба қаламрави Нодиршоҳ мубаддал гардид.

Дар ҳуди ҳамон сол Нодиршоҳ муковимати ғайронии Ёлбарсхонро дарҳам шикаста ва ўро дар муҳориба ҳалок намуда, Хеваро низ забт кард ва ба сари ҳокимият қоймақоми худро нишонд. Ў ҳам дар Бухоро ва ҳам дар Хева захираҳои озуқа, пул ва дигар ҷизҳои пурқиматро мусодира карда, аскарони маҳаллиро ба қўшуни худ ҳамроҳ намуд.

Пас аз вафоти Муҳаммадҳакимбии атолиқ писари ӯ - Муҳаммадраҳимбӣ қўшуни пурқувват ва боинтизоми ташкил дода, исёни амирони муҳолифро фуру нишонид ва дар дарбори Абулфайзхон мавқеи асосиро ишғол намуда, амалан ҳукмрони давлати хонӣ гардид.

Дар соли 1747 Нодиршоҳ ба дасти дарбориёни худ қушта шуда, давлати бузурги ташкилкардаи ӯ феврал рӯ ба заволи ниҳод. Аҳмадхон, ки аслан аз хонадони хонии қабилаи абдолии афғон буда, яке аз сарлашкарони Нодиршоҳ маҳсуб меёфт, дарҳол ба Қандаҳор рафта, сардорони қабилаҳои афғонро ба атрофи худ муттаҳид намуд ва худро подшоҳи Афғонистон эълон карда, асоси давлати кунунии афғонҳоро бино ниҳод.

Бисёр вилоятҳои тоҷикнишин, аз ҷумла вилояти Ҳирот ба ҳайъати давлати Аҳмадшоҳ дохил шуд. Дар солҳои 1750–1752 Аҳмадшоҳ аз Ҳирот қувваи зиёди ҳарбиро барои тобеъ намудани музофотҳои тоҷикнишин ва ўзбекнишини соҳили ҷанубии дарёи Аму равона сохт. Ба феодалони афғон муяссар гардид, ки муваққатан ҳокимони баъзе вилоятҳои музофотҳо, аз қабили Балх, Андхой, Маймана, Аҳча, Шибирғон ва Қундузро ба худ мутеъ намоянд. Дар Балх гарнизони афғонӣ гузошта, волие аз қавми афғон нишонда шуд (дар аксари вилоятҳо ба тариқи вассал моликони маҳаллӣ фармонравой мекарданд). Баъдтар Бадахшон ҳам таҳти нуфузи сиёсии Афғонистон қарор гирифт. Ниҳоят, дар асри XIX қисми зиёди заминҳои дар соҳили чапи дарёи Аму

⁴⁷ Муъаммадвафои Карминагӣ, дастхат, с. 18–19.

⁴⁸ Ниг.: ба сарсухани А.А.Семёнов дар асари Абдураҳмони Толеъ, 1959, с. 6-7.

воқеъгардидаи тоҷикон, ўзбекҳо ва туркманҳо ба ҳайъати давлати Афғонистон дохил гардид⁴⁹. Дар натиҷа миқдори бисёри тоҷикон аз ҳамқавмони дар соҳили рости дарёи Аму сукунатдоштаи худ ҷудо шуданд. Феодалон деҳқонони тоҷикро аз заминҳояшон ронда, киштзорҳои ҳосилхезро ба даст дароварданд ва қарияҳои нимҳарбӣ барпо намуданд.

Дар солҳои 70-уми асри гузашта муаррихи афғон Муҳаммад Ҳаётхон дар асари машҳури худ «Ҳаёти Афғон» роҷеъ ба қисмати талхи деҳқонони тоҷик чунин навишта буд: «Қайҳост, ки онҳо аз ҳуқуқи заминдорӣ маҳрум гардида, ба деҳқони кироиянишин ва ё муздури афғонҳо табдил ёфтаанд».⁵⁰

Оғози ҳукмронии Манғития

Соли 1747, аз кушта шудани Нодиршоҳ дере нагузашта, Муҳаммадраҳимбӣ Абулфайзхонро бо ду писараш ба қатл расонид ва бо ҳимояти табақаи ашроф ва рӯхонӣ ба тахти хонии Бухоро нишаста, дар соли 1753 ба қудрат Манғития асос гузошт.

Ӯ барои ҷорикунӣ қардани ҳукумати хонӣ дар навбати аввал бар зидди ҳаракатҳои худсаронаи сардорони қабилҳои бодиянишини ўзбек мубориза бурд ва муҳолифати феодалони маҳаллиро нисбат ба ҳокимияти марказӣ то дараҷае барҳам дод. Ба ҳар як вилояти тобеи худ ҳоким таъин кард. Аксар вақт ғуфтушунидҳои дипломатие, ки дар ин бобат бо болонишинони аз тобеияти ҳукумати марказӣ сар қашадаи қабилҳо ба амал меомаданд, натиҷае намебахшиданд. Ба ин сабаб вилояти Ҳисор бо зӯрӣ тобеъ карда шуд: Муҳаммадраҳимхон ба Ҳисор ду дафъа (солҳои 1756–1757) лашкар қашид. Дар воқеоти он давра Қубодиён, ки он ҷо ҳокими пешина ҳукмронӣ мекард, ҳамчунин деҳаи Душанбе (қалъаи Душанбе ба муносибати воқеаҳои ибтидои асри XVIII низ ёд мешавад) роли муҳим бозиданд. Дар Ҳисор истехкоми нави сохта, истехкоми пешина дубора ба қор андохта шуданд. Чун Ҳисор ва вилоятҳои атрофи он барои давлати хонӣ аҳамияти қалъаи доштанд ва феодалони ин маҳалҳо табиати сарқаше буд, Муҳаммадраҳимхон амаки худ - Дониёлро ҳокими Ҳисор ва вилоятҳои қўхистон таъин намуд. Самарқандро забт карда, ҳокимияти онро ба бародари худ супурд. Дар Шахрисабз, Тошканд ва дигар вилоятҳо низ одамони худро ба сари қор овард. Фақат Ўротеппа, ки дар нимаи дууми асри XVIII ба ҳайъати он шаҳрҳои Хучанд, Қизилқалъаи Зомин, Ём ва ғ. дохил мешуданд, ҳамчун мулкҳои мустақил боқӣ монд.⁵¹

Дар аҳди ҳукмронии Муҳаммадраҳимхон дар натиҷаи ҷангҳои пайдарпай бисёр воқоаҳои зироатӣ ба майдони муҳориба мубаддал гардида, ба иқтисодиёти мамлакат зарарҳои зиёде расонида шуд.

Соли 1756 ӯ худро хон эълон намуд.

Баъд аз марги Муҳаммадраҳимхон дар соли 1758 амаки ӯ - Дониёлбӣ атолиқ (1758–1785) ҳукуматро ба даст гирифт. Лекин вай лақаби хониро қабул накарда, исман Абулғозӣ ном набераи Абулфайзхонро ба тахт нишонид ва ҳудудҳои маъмури вазифаи атолиқӣ гардид. Дониёлбӣ бештар ба қувваи ҳарбӣ таъйин карда шуд ва барои таъмини он чизро дарёф намедошт. Ин буд, ки

⁴⁹ Мир Ғуломмуҳаммади Ғубор, 1959. Масъалаи пайдоиши давлати афғонӣ дар асарҳои шарқшиносони советӣ, ки ба консепсияи марксизми ин масъалаи муҳим асос гузоштаанд, хусусан дар асарҳои Рейснер И.М., 1954; Ганковский Ю.В., 1958 а; Массон В.М., Ромодин В.А., II, 1965, муфасссал тадқиқи шудааст.

⁵⁰ Муҳаммад Ҳаётхон, 1874, с. 299.

⁵¹ Мухторов А., 1964, с. 18–19.

дар аҳди ӯ ҳамаи сарлашкарони ашрофии қabilaҳои манғит заминҳои зиёдеро ба тариқи танҳо соҳиб шуда, барои ҳар чӣ бисёртар ғоида ситонидан аз ин заминҳо саъй мекарданд. Дониёлбӣ аз рӯҳониён ва шайхони дарवेशӣ низ ҳимоят ва пуштибонӣ медид.

Чи навъе ки адиб ва олими маъруфи тоҷик дар асри XIX Аҳмад Маҳдуми Дониш қайд мекунад, дар аҳди Дониёлбӣ ҳеле андозҳои нав, монанди аминона, никоҳона, мӯҳрона, ҳаққи тарозу ва амсоли инҳо қорӣ карда шуд. Ҳамаи инҳо сабабгори боз ҳам бештар ба табоҳӣ рӯ овардани вазъи зиндагии табақаҳои меҳнаткаши аҳоли мегардиданд ва, ба қавли Аҳмади Дониш, «фуқаро ва раоёро маҷоли ҳаракат ва сукун набуда аз фарти зулму заҷр ва олуҳу солук, мисли аминона, вакилона, арзонии никоҳ ва қиматии никоҳона. Масалан, мӯҳри муаччал даҳ дирам, никоҳонаи қозӣ даҳ динор, як ман гандум даҳ танга, ҳаққумизон понздаҳ танга ва ғайра.⁵²

Худкоми аёну ашроф ва табоҳии ҳоли мазлумон, алаҳхусус, дар ибтидои ҳукмронии Дониёлбӣ зиёдтар гардид. Аҳолии меҳнаткаш дар саросари мамлакат, аз ҷумла дар Бухоро, борҳо шӯриш намуд. Ҳукмрони куҳансол дигар аз ӯҳдаи ба сари итоат овардани вассалҳои саркаш ва фуру нишондани шӯру ошӯбҳои мардум баромада наметавонист.

Қувват гирифтани парокандагии феодали, беш аз ҳама, дар тангшавии ҳудуди давлати хонӣ зоҳир мегардид.

Балх истиклолият ба даст овард. Фарғона дар охири асри XVII ниммустақил шуда, баъдтар дар ин ҷо хонии мустақили Ҳўқанд ба вучуд омад, ки дар сари он намояндагони қabilaи ўзбеки минг қарор гирифтанд. Ташаккули хонии Ҳўқанд дар миёна ва нимаи дууми асри XVIII, дар замони ҳукмронии Эрдонабӣ ва Норбўта ба анҷом мерасад. Давлати хонии Хева дар асри XVIII давраи ҳеле саҳти ҷангу ҷидолҳои байнихудиро аз сар меғузаронд, ба зами ин дар солҳои 60-ум саросари онро гуруснагӣ ва вабо фаро гирифт. Дар Хева қариб одам намонд. Андаке ба ифоқа омадани тартибу низоми ин хонӣ бо ғаболияти ҳукмрони он - Муҳаммадамин алоқаманд аст. Муҳаммадамин аслан аз қabilaи ўзбеки қунғрот буда, ба сулолаи Қунғротҳо, ки то соли 1920 давлати хониро идора кардаанд, асос гузоштааст.

Мулкҳои қўҳистоние, ки дар сарзамини кунунии Тоҷикистон, аксаран дар навоҳии Ҳисору Қўлоб воқеъ гардида буданд, аз давраи салтанати Ҷониён дар амал ҳамаҷун мулкҳои ниммустақил боқӣ монда, аз тарафи ҳокимони маҳаллӣ идора мешуданд. Мулки Ўротеппа ҳам, ки сарғахи Зарафшон – аз Панҷакент то Мастҷоҳ ҳамоно дар ҳайъати он буд, истиклолияти ҳудро ниғаҳ медошт.

2. МУБОРИЗА ДАР РОҲИ МУСТАҲҚАМ КАРДАНИ АМОРАТИ БУХОРО

Ҷунон ки дар боло қайд карда шуд, норизоятии оммаи халқ тамоми аморати Бухороро фаро меғирифт. Дониёлбӣ на фақат худсариҳои феодалонро бартараф карда натавонист, балки ҳудаш торафт бештар мутеи қушбегӣ ва қозикалон мегардид. Яке аз писарони ӯ - Шохмурод ҳудро тамоман ба тариқати сўфия баҳшида, муриди шайхе шуд. Вай дар зоҳир аз дарवेशи мискин ҳеҷ тафовут надошт. Бо фармони шайх ҳатто дар бозор ҳаммолӣ мекард. Содагӣ ва дастрасии зоҳирӣ, тарзи зиндагии шикастанафсонаи шахзода, ки ба қуллӣ хилофи зиндагии айёшона ва пурдабдабаи аёну ашроф ва худӣ До-

⁵² Аҳмад Маҳдуми Дониш, 1960, с. 13; Аҳмади Дониш, 1967, с. 27.

ниёлбӣ буд, боиси дар байни оммаи халқ ва аҳли зӯҳду тақво шӯҳрат ва эътибори зиёд пайдо кардани ӯ гардид. Шохмӯрод, махсусан, ба рӯҳониён ихлос ва эҳтироми беандоза доштани худро бо ҷидду ҷаҳди тамоми таъкид менамуд. Дониёлбӣ чунин маъруфияти писарашро ба назар нагирифта наметавонист ва шахзода дар умури давлат беш аз пеш нуфуз пайдо намуд. Ӯ ба бекор кардани баъзе андозҳо низ муваффақ шуд. Падарро ба ҷуз вориси худ таъин кардани ӯ дигар чорае намонд.

Пас аз вафоти Дониёлбӣ валиаҳди ӯ либоси тавба дар тан фарёдкунон дар кӯчаҳои Бухоро гашта, бо лобаву зорӣ аз мардум илтиҷо менамуд, ки гуноҳҳои нисбат ба мардум кардаи марҳумро бубахшанд. Вай ҳамчунин ҳисси худро аз мероси падар гирифта, амр кард, ки ин сарватро ба қасоне, ки «аз онҳо ситонида шудааст», баргардонанд. Чунин вонамуд мекард, ки гӯё ӯ ғайри хоҳиши худ ба тахти салтанат нишастааст ва, аз ин рӯ, боз ба асбоби таҷаммул наздик нашуда, худро дар маслаки зӯҳду тақво нигоҳ медошт. Тарзи зиндагии хоксорона ва порсоёнаи ӯ (либоси ғайри ҷаҳилӣ ва онро то ҷиғда-ҷиғда шуда даридаш аз тан намекашид, таъми оддӣ ва ҳеле кам меҳӯрд, ҳеҷ гоҳ ҳадя намегирифт, дар як рӯз барои эҳтиёҷоти худ фақат як танга харҷ мекард ва ғ.) муосиронашро дар ҳайрат мегузоштанд. Ӯ барои таҳдиди синфи хоҷагон ва ашроф қушбегӣ ва қозикалонро дар ҳузури умум ба қатл расонид. Чунин рафтору кирдори ӯ, ки аз рӯи мулоҳизаҳои сиёсӣ сурат мегирифт, дар қори соҳиб шудан ба тахти салтанат ва ба тарафи худ кашидани тавачҷӯҳои оммаи мардум роли муҳим бозид.⁵³

Ин тавачҷӯҳ барои Шохмӯрод ниҳоятдараҷа зарур буд, зеро дар соли ба тахт нишастани ӯ (1785) қосаи сабри аҳолии Бухоро лабреш шуда, онҳо шӯриш бардоштанд. Дар рафти шӯриш беш аз ҳазор нафар қушта шуд. Аз ин рақам ба ҳуҷба маълум мешавад, ки муборизаи халқ то ҷи андоза вуҷуд доштааст. Шохмӯрод маҷбур шуд савганд хӯрад, ки аҳолии Бухоро аз ҷавру зулм ва хирочу андозҳои аз ҳад зиёд озод хоҳад кард. Ва фармони ӯро ба рӯи санг сабт намуда, дар пештоқи масҷиди ҷомеи Бухоро гузоштанд. Албатта, ин як ваъдаи хушкӯҳи ҳоли ва фақат василаи аз ғазби халқ раҳой ёфтани буд. Аз бухориён минбаъд ҳам молиёти махсус, ки ба мақсадҳои ҳарбӣ андохта мешуд, меситониданд.

Аҳди салтанати амир Шохмӯрод (1785–1800) дар таърихи сулолаи Манғития давраи нисбатан устувор гардидани аморат ба шумор меравад.

Шохмӯрод ба мақсади бартараф намудани норизоияти умумӣ, ки дар вақти ҳукмронии падараш пайдо шуда буд, баъзе ислоҳот ҷорӣ намуд. Вай фақат чунин андозҳои шаръӣ, монанди хироч ва закотро боқӣ гузошта, дигар ҳамаи молиёт, боч ва ҷаримаҳоро барҳам дод. Лекин ба ивази ин ҷиза – андози аз қавмҳои ғайримусулмон ситондашавандаро ҳеле зиёд кард. Ба аскарон моҳиёна муқаррар намуд. Бисёр заминҳои вақфро, ки амирони собиқ мусодира карда буданд, дубора барқарор кард. Ба ин восита ӯ рӯҳониёни исломро ҳомии худ карда, дар роҳи мустаҳкам намудани ҳокимияти худ аз нуфузи дар байни оммаи мардум доштаи онҳо моҳирона истифода мебард.

Ислоҳоти пулие, ки ӯ дар оғози ҷулуси худ гузаронид, барои ҳаёти иқтисодии мамлакат аҳамияти калон пайдо намуд. Хонҳои сулолаи Ҷониён ва сипас нахустин амирони манғит сиккаҳои нукраи қамӣёр бароварда, аз тафо-

⁵³ Соддагӣ ва порсоии Шохмӯрод ба даралаи афсона расида, номи аслии ӯ «Амир Маъсум» (ба маънии «амири бегуноҳ») машҳур шудааст – ниг.: Семёнов А.А., 1953, с. 41–42. Аммо золимии ӯ низ ба андозае муосиронашро мутаъайир сохтааст, ки таърихи вафоташро «золим мурд» гуфтаанд – ниг.: Семёнов А.А., 1924, с. 163, эзоҳи 2.

вути курби расмӣ ва амалии ин сиккаҳо ғоидаи зиёде ба даст меоварданд. Ин ҳолат, дар навбати худ муомилоти пулиро вайрон карда, чун бори гароне ба дӯши аҳоли меафтод. Шохмӯрод икдоми қатъӣ намуд. Шакли зоҳирӣ, ҳаҷм ва вазни сиккаҳоро тағйир дода, онҳоро аз нукраи пуриёр мебаровардагӣ шуданд. Ҳар кас метавонист ба сиккаҳона нукра оварда, ба ивазаш (ҳаққи зарробиро пардохта) пул бигирад. Зоҳиран, сиккаҳои кӯҳнаи пеш аз ислоҳот аз эътибор соқит карда шуданд.⁵⁴ Ин ислоҳоти пулӣ бар тибқи талаботи айнӣ иқтисодиёт ба вуқӯъ пайваста, ба ривочу равнаки тичорат мусоидат намуд.

Ба Шохмӯрод лозим омад, ки ба мақсади афзудани иқтидори ҳокимияти марказӣ ҳокимони вилоятҳоро аз кор барканор карда, ҳокимони нав таъин намояд. Ба ҳар шахру деҳа қозӣ таъин карданро низ ӯ ба таомул даровард. Муқобилати феодалони ҷудогона дарҳам шикаста шуд. Ҳатто саркаштарини онҳо низ сари итоат ҳам кард. Чунончи, Ниёзалӣ, ки дар вақти Дониёл худро дар Шаҳрисабз мустақил эълон карда буд, итоати амир Шохмӯродро қабул намуд.

Шохмӯрод умури маҳкамаро низ як дараҷа ба тартиб даровард. Худаш рисолае роҷеъ ба ҳуқуқ таълиф намуд, ки барои қозихо ҳамчун дастур хизмат мекард. Дар он замон қонуне қорӣ гардид, ки бар тибқи он агар касе нисбат ба моликият ҷинояте содир кунад, сарфи назар аз мартабаҳои ҷамъиятии ӯ, ба саҳттарин ҷазо гирифта мешуд. Чунин тадбирот як андоза пеши роҳи ғорату торочҳои аз ҳад зиёдро гирифта, ба манфиати табақаҳои осоишталаби аҳоли буд. Ҳама медонистанд, ки барои роҳзанӣ сар аз тан ҷудо мекунанд, барои дуздӣ дастӣ ростро мебуранд ва ғ. Шохмӯрод ин ҷорабиниҳоро таҳти ливои муқориза дар роҳи риояти аҳкоми шариат амалӣ намуда, бо ин баҳона барои муқорибат ва муқофизати расму оин мансаби раисро қорӣ сохт, ки ӯ мебоист иҷроӣ тамоми фармудаҳои шариатро хурдагирона назорат мекард.⁵⁵

Мустаҳкам шудани ҳокимияти марказӣ боиси таъмини амнияти роҳҳо гардид ва ин дар баробари ислоҳоти пул барои равнаки тичорат заминаи мусоид фароҳам овард. Ҳоҷагии воҳаҳои зироатӣ, хусусан водии Зарафшон, инчунин ҳавзаи дарёи Аму ва Қашқадарё дубора рӯ ба сабзиш ниҳод. Дар бобати афзудани нуфуси ноҳияҳои камодам ҷораҳо дида шуданд, каналҳои нави обёрӣ акнун на аз онӣ феодалҳои маҳаллӣ, балки моли подшоҳӣ маҳсуб меёфтанд ва аз ин ҳам мадоҳили ҳазинаи давлат меафзуд. Дар натиҷаи пешрафти қорҳои обёрӣ протсессӣ ба зиндагонии муқимӣ гузаштани тоифаҳои бодиянишини ўзбек дар заминҳои навобод қувват гирифт.⁵⁶

Амир Шохмӯрод риёкорона қиёфаи дарवेशи порсоро ба худ гирифта, таассуби диниро ривоч медод ва аз он ба мақсади қорӣ қардани сиёсаташ истифода менамуд. Ӯ таҳти шиори «ҷиҳоди муқаддас бар зидди шиаҳо» ҷандин мартаба ба Хуросон лашкар кашид ва бисёр маҳалҳои онро тороч намуд. Умароӣ Манғития дар ин лашкаркашиҳо ҳар як каси қобили меҳнатро аз аҳолии Хуросон асир карда, ба Бухоро меоварданд. Ба ин восита бозори ғулом-фурӯшии Бухоро хеле авҷ гирифт. Дар охири асри XVIII, вақте ки Эрон саргарми ҷангҳои дохилии худ буд, Шохмӯрод дубора Марвро ишғол кард. Пас аз ҷанде вай ба муқобили бародари худ Умарбӣ, ки дар Марв ҳукм ронда, барои ҷудо шудан аз Бухоро кӯшиш мекард, дохили муқорибат гардид ва сарбанди дарёи Мурғобро ба қулӣ вайрон намуд. Ӯ тадриҷан қисмати зиёди

⁵⁴ Давидович Е.А., 1964, с. 164–168.

⁵⁵ Мирзошамси Бухорӣ, 1861, с. 45.

⁵⁶ Бартольд В.В., 1963 в. с. 281.

аҳолии ин воҳаро ба Самарқанду Бухоро кӯчонида, дар таъмири харобахое, ки аз чангҳои собиқ ба амал омада буданд, истифода бурд. Ин сиёсати пешгирифтаи Шохмурод то андозае ба тармими харобиҳои водии Зарафшон, махсусан атрофи Самарқанд ва Бухоро мусоидат кард, вале дар айни замон вай боиси тамоман ба харобазор табдил ёфтани воҳаи Марв гардид. Шохмурод якчанд дафъа ба тарафҳои Ёротеппа лашкар кашид ва дар ин мавридҳо низ аксари аҳолии қобили меҳнати Хучанд, Ёротеппа, Хавос, Зомин ва Ёмро зӯран ба Самарқанд бурда, дар сохтмони биноҳо ва иншооти обёрӣ истифода бурд. Маҳз бо қувваи ин одамон дар Самарқанд 24 масҷид ва дигар иморатҳои гуногун сохта шуданд.⁵⁷

Аморати Бухоро дар нимаи аввали асри XIX

Пас аз ғавти Шохмурод писараш - амир Ҳайдар (1800– 1826) ба тахти аморат нишаст.

Вай аксарияти вақтро ба мутолиаи асарҳои фикр ва муноқашаҳои бемаънии шарҳу ҳошияҳо сарф мекард. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки худро «яке аз уламои замон» пиндошта, дар мадрасаи арк, ки бо амири ӯ сохта буданд, ба дарсгӯӣ машғул шуд. Чи навиёе ки дар охири асри XIX пирмардони бухороӣ ба А.А.Семёнов ҳикоят кардаанд, муллобачаҳоро ба дарси «амири донишманд» ба зарби ҷӯб ҷамъ менамудаанд, зеро касе бо ихтиёри худ дар пеши ӯ дарс хондан наметавонаст.⁵⁸ Ин амири тақводор ҳимоят ва тарафдории рӯҳониёнро меҷуст (ва пайдо ҳам кард). Амир Ҳайдар Қуръонро саропо аз бар карда бошад ҳам, ҳеҷ гоҳ зоҳиди риёзаткаш набуд – аз сад қанизи ҳарамсарои худ якеро интихоб намуфта, ҳар моҳ ҳамсарашро иваз мекард, ҳамчунин аз байни пиразанони қордида қасони махсус ба ҳар гӯшаву қанори мамлакат фиристода мешуданд, то ки духтарҳои соҳибҷамолро пайдо карда, ба хидмати амир оваранд.

Дар аввалҳои ҳукмронии амир Ҳайдар ба кӯшуни Бухоро муяссар гардид, ки ба Ҳева зарбаи ҳеле шадид расонад ва аз ин ҷониб ҳавфи ҳучуми душманро ба Бухоро баргараф намояд. Лекин баъдтар, ба сабаби заиф гардидани аморати Бухоро, қонҳои Ҳева боз муттасил ҳучум намуфта, то девори пойтахт расиданд. Мубориза бо Шаҳрисабз ва давлати қонии Хӯқанд ҳеле тӯлонӣ ва тоқатфарсо буд. Амир Ҳайдар дар ҷанги Ёротеппа ғалаба карда, Ҷиззах ва сарғаҳи Зарафшонро ба қаламрави худ дохил намуд.

Амир Ҳайдарро лозим омад, ки ба тарафи Ҳисор ҳам лашкар кашад. Ё дар ин ҷо баъзе муваффақиятҳо ба даст овард. Ҳокими Ҳисор, ки акнун ҳусури амир Ҳайдар қардида буд, унвони атолиқро соҳиб шуд ва гоҳо ба амир пешкаш ва қувваҳои қарбӣ мефиристод. Вай амалан дар аксари қорҳои мулкдорӣ бо ихтиёри худ амал мекард. Г.Мейендорф аз ҳикоятҳои амалдорони Бухоро дар соли 1820 қунин таассуроте ҳосил намуд, ки Ҳисор мулки басо сарватманд аст.

Шаҳри Ҳисор – нишешангоҳи ҳоким қариб се ҳазор иморат дошт ва дар водии шуқуфони қорой заминҳои ҳосилхез (ҳусусан мазрааҳои қаровони шолӣ) ва қарогоҳҳои сабузу хуррам қой гирифта буд. Қайр аз ин, Дехнав, Қаратоғ ва Регар низ аз қалонтарин маҳалҳои аҳолинишини ин мулк ба шумор мерафтанд. Ҳокими Обигарм баъзан бо ҳокими Ҳисор ҷанг мекард.⁵⁹

⁵⁷ Мухторов А., 1964 с. 45

⁵⁸ Семёнов А.А., 1954 а, с. 3.

⁵⁹ «Ролеъ ба ваъзияти қунунӣ», 1826, с. 176–177; 1826, с. 130–131. Қунин ҳусусияти муносибатҳои қайни амир Найдари ва ҳокими Нисорро Миризатулло наъӯз дар соли 1813 қайд

Миризатулло дар соли 1813 вазъияти сиёсии ҳамон қисмати Осиёи Миёнаро, ки бо он шиносӣ дошт, ба тариқи зайл баён менамояд: Мовароуннаҳр «миёни ҳокимони ҷудогона, ки пуриктидортарини онҳо подшоҳи Бухоро Мир Ҳайдар мебошад, тақсим гардидааст». Ҷои дувумро аз ҷиҳати мақом амири Фарғона -Умархон мегирад. Севумӣ волии Ӯротеппа Маҳмудхон аст. Пас аз онҳо Шаҳрисабз Ниёзали меистад. Ӯ исман табааи Бухоро маҳсуб ёфта, аммо намегузашт, ки ба номи Мир Ҳайдар хутба хонда ва сикка зарб карда шавад. Сипас, Миризатулло ҳокимони Ҳисор, Қубодиён ва Қўрғонтеппаро зикр менамояд. Дар соҳили чапи дарёи Аму мулки Хоразм воқеъ аст, ки ҳокими он Муҳаммад Раҳимхон мебошад. Дар Бадахшон Мирмуҳаммадшоҳ ҳукмронӣ мекунад, Шугнон ҳам ҳокими худро дорад. Ва хотирнишон менамояд: «Ҳамаи ин ҳокимон бо ҳам намесозанд ва доимо дар ҷангу ҷидоланд».⁶⁰

Аксари умаро ва ашроф нисбат ба амир Ҳайдар ҳисси норизоятӣ мепарвариданд ва бар зидди ӯ ошӯб мебардоштанд.⁶¹ Амир Ҳайдар сиёсати падари худро дар бобати марказият додани давлат пеш бурда натавонист. Муқовимати феодалони маҳаллӣ дубора қувват гирифт. Дар натиҷаи лашкаркашиҳои сершуморе, ки ба муқобили феодалони исёнкор ва ҳамсоягони хусуматпарвар ба амал оварда мешуд, инчунин пардохти маоши беш аз ҳазор амалдор ва муллоҳои бешумор ва инъомҳои пулии ҳарсолаи аёну ашроф эҳтиҷи моддии давлат низ хеле зиёд мегардид. Муҳаммадъяқуб, бародари амир Ҳайдар, навиштааст, ки «дар ин вақт харчи амир ду баробар аз даخلي ӯ зиёдтар буд». Ҳар сол аҳвол торафт хатарноктар мешуд.⁶² Ин буд, ки молиёт ва хирочҳои бисёр, монанди кўшпулӣ, танобпулӣ, алафпулӣ, яқсарӣ, чўбпулӣ, миробона, қавсан ва ғ. дубора қорӣ гардида, бори гурӯҳҳои истехсолкунандаи мамлакатро вазнинтар намуданд. Ба замми ин, ғоратгариҳои, ки хангоми амалиёти ҳарбӣ ба вуқӯъ меомад, ба сари мардуми меҳнаткаш маҳрумият ва мусибатҳои зиёде оварда, ӯро боз ҳам қашшоқу бенавотар мегардонд. Дар ибтидои солҳои бистум таназзули иқтисодӣ ва ҳаробии саросари кишвар рух дод. Афзудани ҷабру зулм ва истибдод боиси сар задани ошӯбҳои нави халқӣ гардид. Шӯриши хитой-қипчоқҳо, ки дар водии Миёнқол сар зада, аз соли 1821 то соли 1825 давом намуд, яке аз тазоҳуроти ҳамин навъ ошӯбҳои халқӣ буд (роҷеъ ба ин шӯриш поёнтар, дар қисмати «Муборизаи синфӣ» батафсил суҳан ронда хоҳад шуд).

Пас аз вафоти амир Ҳайдар писараш - Насрулло (1826–1860) ба тахти аморат соҳиб гардид. Тавсифи возеҳу воқеии ин ҳукмрон ба қалами А.А.Семёнов тааллуқ дорад. Ӯ менависад, ки амир Насрулло аз болои ҷасади ду бародари худ – ворисони қонунии салтанат Ҳусайн ва Умар гузашта, ба тахт нишаст ва дар давоми як моҳи пас аз ҷулуси худ рӯзе 50–100 қасро ба қатл мерасонид.

«...Ӯ бо ғаддорӣ ва хунҳории ғавқуллода фарқ мекард ва барои ин вайро бухориён «амири қассоб» номида буданд. Давраи ҳукмронии дуру дарозаш бо бадқирдорӣ, қатлу қуштор, хиёнат, бешарафӣ ва хирсу ози гўшношунида ном баровард»⁶³.

карда буд –ниг.: Соколов Ю.А., 1957, с. 211. Дар солҳои 1815–1816 амир Найдари метавонист амр кунад, ки тоифаҳои Ғузур ба ҷарогоҳҳои Ҳисор раван шавад –ниг.: Абдураҳимов М.А., 1961; с. 70–103 (номаи №1 722). Доир ба таърихи Ҳисор –ниг.: Давидович Е.А. ва Мухторов А., 1969, с. 35–37.

⁶⁰ Соколов Ю.А., 1957, с. 199–200.

⁶¹ Сомӣ, 1962 в, 63 а-б.

⁶² Муҳаммадъяқуб, дастнавис, в. 157 б.

⁶³ Семёнов А.А., 1954, а. с. 3–4

Амир Насрулло бо Шаҳрисабз, Ўротеппа, Қўқанд ва Хева муттасил чанг мекард. Кӯшишҳои ӯ дар бобати ба ҳайъати аморати Бухоро баргардонидани вилоятҳои он сӯи дарёи Аму, ки акнун ба тасарруфи амирони Афғон даромада буданд, натиҷае набахшид.

Амир Насрулло бо мақсади инон задан ба феодалони дохилии мамлакат як қатор чораҳои ниҳоят бераҳмона пешбинӣ намуд. Ҳаким қўшбегиро, ки дар аҳди салтанати падараш амалан ҳукмрони аморат маҳсуб меёфт, аввал аз ҳокимият дур кард ва сипас ба қатл расонид. Ҳуқуқи қўшбегӣ маҳдуд карда шуд. Абдусамади форс, ки ба ин вазифа таъин гардид, аз тарафи аъёну ашрофи қабилаҳои ўзбек пуштибонӣ намедид ва тамоман ба майлу илтифоти амир вобаста буд. Умаро ва сарони сипох, ки андаке норизоиятӣ изҳор кунанд ва ё майли ҷудошавӣ пайдо намоянд, кушта ё худ бадарға намуда, молу мулкашон мусодира карда мешуд. Н.В.Хаников, ки соли 1841 Бухороро дида буд, навиштааст: «Раҳмонбердӣ маҳсуми туркман, ки аз тарафи амир ба мансаби муҳими раис, яъне муҳофизи расму одат ва дурустии миқёси тўл ва тарозу таъин шуда буд, дар кори решакан кардани феодализми Бухоро ёвари нахустин гардид. Авомро бо зарби ҷўб ҷазо дода, ба дуову ибодат водор мекарданд, сипоҳиёро сар мебуриданд ва ё маҷбур менамуданд, ки гурехта ҷон ба саломат баранд; халқ ба раис нафрин меҳонд; сипоҳиён ҳам фаҳмиданд, ки ба тахт киро нишондаанд, вале дигар илоҷе набуд».⁶⁴

Дар соли 1837 амир Насрулло ислоҳоти ҳарбӣ гузаронид. То ин вақт қўшун аз ду қисмат иборат буд: яке н ў к а р ҳ о, ки бидуни мўҳлат хизмат мекарданд, дигаре қарачирикҳо, ки фавҷҳои ғайримуназзамӣ сершумореро ташкил медоданд. Ғайр аз нўкарҳо шогирдпешаҳо низ буданд, ки хизмати қисми тайёрии қўшуноро адо карда, сипас ба нўкарӣ гузаронида мешуданд. Вақте ки нўкарҳо ба юриш мебаромаданд, шогирдпешаҳо дар гарнизон хизматро давом медоданд. Нўкарҳо ҳам, дар навбати худ, ба ду қисм: мерганҳо ва найзадастон ҷудо мешуданд. Мерганҳо бо туфанг ва ё камон, найзадастон бошанд, бо найза мусаллаҳ буданд. Силоҳро ҳукумат меод. Дар қалъа захираи борут ва тир мавҷуд буд. Қисми маҳсусро тўп ташкил медод, ки ба он тўпчибошӣ фармонфармой мекард. Нўкарҳо ва шогирдпешаҳо таъминоти худро асосан ба тариқи мол (ғалла ва ришқа) мегирифтанд, ки аз китъаҳои муайяни замин ба андозаи молиёти барои хазина пардохташаванда рўёнида мешуд. Кўмаки пулӣ ҳам мегирифтанд, вале хеле номурааттаб. Қарачирикҳо аксар вақт бесилож буданд. Дар яке аз фармонҳои амир Ҳайдар роҷеъ ба иштироқи қарачирикҳо дар юриш гуфта шуда буд: «Агар силоҳ набошад, бигзор белу каланд ба даст бигиранд». Чӣ нерӯи размоварӣ доштани чунин қўшун ба шарҳу тафсил эҳтиёҷе надорад.

Амир Насрулло ба ташкили қисми калони ҳарбии муназзам саъй намуд. Асоси он аз асирони рус, инчунин аз форсҳо ва дигарон фароҳам омада буд. Баталёни 800-нафараи сарбозон ва қисмати 250-нафараи тўпчиён ташкил ёфт. Либоси маҳсуси низомӣ ҷорӣ карда шуд. Ҳамаи сарбозон бо туфангҳо, ки аз саросари мамлакат ҷамъ карда ва ҳам маҳсус аз хориҷа оваронида буданд, мусаллаҳ гардиданд. Туфанги онҳо найза дошт. Силоҳи тўпчиён аз таппонча ва шамшерӣ русӣ иборат буд. Сарбозон дар хонаҷаҳои маҳсус барояшон сохташуда, яъне як навъ «казармаҳо» зиндагӣ карда, ҳамеша омодаи ҷанг буданд. Дар вақтҳои озоишта машқҳои ҳарбӣ гузаронида мешуданд. Сарбозон ва афсарон мунтазам мавоҷиб мегирифтанд. Амир аз ин қисми ҳарбӣ, ки қувваи асосии зарбазанандаи қўшуни Бухоро маҳсуб меёфт, дар вақти ҷанг ба

⁶⁴ Хаников Н.В., 1843, с. 231.

таври васеъ истифода менамуд, вале дар замони осоишта аз он метарсид.⁶⁵ Ин мустабиди хунхор ҳамеша аз ҳар кас ва аз ҳар чиз хавф мебурд ва дарвокеъ, ҳудаш ҳам зӯран ба ҳалокат расонда шуд. Аз баъзе ривоятҳо маълум мешавад, ки зани бо зӯр гирифтааш – духтари волии Шаҳрисабз – Кенагасхоним ҳангоми хоб ба гӯшаш симоб рехтааст. Амир аз дарди ҷонкоҳ бедор шуда, пеш аз марг фармудааст, ки он зан ва ҳамаи бачаҳои вайро кушта, ба ҷох партоянд.

Пас аз ғавти амир Насрулло инони салтанат ба дасти писари ягонаи ӯ - Музаффар (1860–1885) расид. Донандаи маъруфи таърихи Манғития А.А.Семёнов навиштааст: «Писар ва вориси амир Насрулло - Музаффар меҳри падарро ягон қадар эҳсос намекард ва амир Насрулло ҳеҷ намеҳост, ки Музаффар вориси тахти Бухоро гардад. Бинобар ин падар сидқан дар нияти куштани писараш – ин шахси мисли ҳуди ӯ бераҳму хунхор буд, вале азбаски дигар писари оқилтаре надошт, хоҳу нохоҳ ин қасди худро ба таъхир меандохт».⁶⁶

Дар замони ҳукмронии амир Музаффар Осиёи Миёна ба Россия ҳамроҳ карда шуд.

Давлати хонии Хўқанд дар нимаи аввали асри XIX

Таърихи хонии Хўқанд бо вучуди ба андозаи фаровон мавҷуд будани манбаъҳои мўътамад, мадракҳои мустанад ва хотироти сайёҳон ҳанўз ба дараҷаи кофӣ тадқиқ нашудааст.⁶⁷

Дар асри XVIII Фарғона тавассути мавқеи ҷуғрофии худ назар ба Бухоро, Хева ва Тошканд вазъияти афзалиятноке дошт, зеро бисёр ҳодисоти ҳаробиовар, аз ҷумла футуҳоти Нодиршоҳ то он ҷо асар накарда буд. Аз ин рӯ, аҳолии Фарғона хеле афзуда, иқтидори иқтисодии он зиёд мешуд. Ҳамин буд, ки барои таъсиси давлати мустақил замина ва имкониятҳои мусоид муҳайё гардид. Дар ин роҳ қадами нахустинро Олимхон (1800–1810)⁶⁸ гузошт. Ӯ ба мақсади баромадан аз тобеияти ашрофи ҳарбии феодалии дастаи махсуси низоми ташкил намуд, ки қомилан аз тоҷикони кўҳистон – дарвозиҳо, қаротегиниҳо ва шугнониҳо фароҳам омада буд. Ин даста вазъияти имтиёзноро соҳиб гардида, дастаи асосии қўшуни аз аҳолии маҳаллии ўзбек ташкилшуда ба шумор мерафт. Олимхон дар бобати марказонидани давлат ҷидду ҷаҳди бисёре ба харҷ дода, харчанд муҳолифати доираҳои бонуфузи аъёну ашроф ва рўхониёро бартараф карда натавониста бошад ҳам, ба ҳар ҳол баъзе муваффақиятҳо ноил гардид. Ӯ ҳудуди давлати хониро васеътар намуд. Чун тасарруфи Ўротеппа барояш муяссар нашуд, қусури онро аз ҷои дигар баровард, дар охири ҳукмронияш Тошканд ва қабिलाҳои қазоқи ҳамҷавори онро ба қаламрави худ дохил кард.

⁶⁵ Муфассалан ниг.: Вяткин В.Л., 1928; Троицкая А.А., 1953. Инчунин ниг.: Галкин М.Н., 1968, с. 210–222. Рољеъ ба қўшуни Бухоро маълумоти пурарзише дар баёноти асирони дар қўшуни Бухоро хизматкардаи рус, ки пеш аз рафтани аз Бухоро арз доштаанд, мавҷуд аст.

⁶⁶ Семёнов А.А., 1954, с. 4

⁶⁷ Таърихи сиёсии наъамеша дақиқ, вале пурратар – ниг.: Наливкин В.П., 1886. Аз муъимтарин тадқиқоти нав – ниг.: Иванов П.П., 1939, 1958; Каюмов А.А., 1961, 1961 а; Набиев Р.Н., 1961, 1966; Усенбоев К., 1961; Ромодин В.А., 1963; Мухторов А., 1964; Љувонмардиев А., 1965; Љамгарчинов Б., 1966; Плоских В.М., 1968; Троицкая А., 1969.

⁶⁸ Ин сана бо маълумоти сарчашмаҳои оғонтар бештар мутобиқат дорад, ғарчанд аз энtimer дур нест, ки соли анъомии ҳукмронии Олимхон 1809 ё 1811 бошад. Вале В.И.Наливкин (1886, с. 76–77) оғози салтанати Умархонро соли 1808 ғисоб кардааст, ки тамоман ҳатост.

Ҳамаи ин икдомоти Олимхонро бародараш - Умархон (1810— 1822) бо муваффақият идома дод. Маҳз дар аҳди салтанати ӯ сохти маъмурии давлати хонӣ комилан ташаккул ёфт. Умархон бо баҳонаи мустаҳкам кардани иқтисодии табақаи ҳукмрони хонии Хўқанд тавонист ихтиёрооти бузургеро соҳибгардад. Ҷанги бебарор барои Ёротеппа бо аморати Бухоро давом мекард. Умархон ба тарафи шимол лашкар кашида, шаҳри Туркистон ва масоҳати пахновари даштҳои қазоқнишинро аз баҳри Арал то Ҳафтрӯд ишғол намуд. Қалъаҳои Оқмаҷит (ҳоло шаҳри Қизилўрда), сипас Авлиёто (Ҷамбули ҳозира), баъдтар Пишпек (шаҳри кунунии Фрунзе) ва ғайра сохта шуданд. Ҳамин тариқа, як қисми қabilaҳои қирғизу қазоқ ҳам ба қаламрави хонии Хўқанд дохил гардид.

Пас аз Умархон писар ва вориси ӯ - Муҳаммадалӣ (Мадалӣ) ба тахт нишаста, тақрибан бист сол (1822–1842) зимомии умури хонии Хўқандро дар дасти худ нигоҳ дошт. Ё чандин дафъа ба самти ҷануби шарқӣ лашкар кашида, мулкҳои Дарвоз ва Қаротегинро зерӣ даст намуд ва муддате чанд ҳокими Қўлоб низ ба итоати вай сар даровард. Муҳаммадалихон дар тарафи ғарб бо Ёротеппа ҷанг кард, ҳамчунин ба Қошғар юришҳо намуд. Дар аҳди ӯ даҳҳо ҳазор аҳолии Қошғар аз зулму ситами ҳукумати Хитой ба дод омада, ба умеди наҷот сӯи Фарғона фирор карданд ва дар ҳамин ҷо маскан гирифтанд.

Муҳаммадалихон ба мисли ҳукмрони Бухоро амир Насрулло як марди золим ва бетарахҳуме буд. Ё ягон меъёреро риоят накарда, одамони гунаҳкору бегуноҳро ба қатл мерасонид, чун ишратпарастии фосиқ умр ба сар мебард, айшу нӯш ва кайфу сафо шугли доимии ӯ ба шумор мерафт. Ба қавли В.П.Наливкин ин «хунхори ҷавон» соҳиби тахту тоҷ гардида, тамоми умр «фақат ба фиску фучур ва қатлу қуштор машғул шуд». ⁶⁹ Ё аз пуштибонии аъёну ашроф ба қулӣ маҳрум гардид; мардум ҳамеша дар ғалаён буданд. Амири Бухоро Насрулло аз ин фурсат истифода бурда, соли 1842 Хўқандро забт кард ва Муҳаммадалихонро бо ҳамаи аҳли хонадонаш ба қатл расонд. Аммо амир Насрулло Хўқандро дар даст нигоҳ дошта натавонист. Даре нагузашта Хўқанд боз истиқлолияти худро соҳиб шуд ва Хучанду Тошқандро ҳам дубора ба даст овард.

Ҷанӯз дар замони ҳукмронии Муҳаммадалихон, ҳеҷ набошад дар нимаи дувуми он, дар хонии Хўқанд падидаҳои бӯхрони дохилӣ ба зуҳур меомаданд. Ҷангоми ҷангҳои бешумор ва табаддулоти дарбор тоифаҳо тамои несту нобуд мешуданд. Низоъҳои байни қавмҳои муқимӣ ва бодиянишин, ки феодалон ва аъёну ашрофи қабилавӣ бармеангехтанд, истисмори бераҳмонаи аҳолии ҳам муқимӣ ва ҳам бодиянишин – ин буд хусусияти ҳоси ин давраи изтиробомез, ки хонии Хўқанд то охири лаҳзаҳои мавҷудияти худ аз он раҳой ёфта натавонист.

Нобудшавии аҳоли ва харобии хоҷагӣ дар натиҷаи ҷангҳои байни давлатҳои феодалӣ

Мо ҷангоми баъии воқеаҳои таърихии аморати Бухоро ва хонии Қўқанд борҳо ҷангҳои барои Ёротеппа сарзадари ёдоварӣ намудем. ⁷⁰ Дар нимаи дувуми асри XVIII Ёротеппа мулки калоне буд, ки ба ҳайъати он, ғайр аз ҳавзаи Шаҳристону Ёротеппа, Панҷакент, Қиззах, Зомин, Нов ва Хучанд низ дохил мешуданд. Ин мулк ба ноустувории ҳудуди худ нигоҳ накарда, аксар вақт

⁶⁹ Наливкин В.П., 1886, с. 125, 144.

⁷⁰ Дар хусуси мулки Ёротеппа ва ҷангҳои барои Ёротеппа дар байни аморати Бухоро ва хонии Хўқанд баамаломата – ниг.: Мухторов А., 1957, 1964.

соҳибхитиёр буд. Дар ин ҷо ҳокимони аз тоифаи юзи ўзбек баромада ҳукмронӣ менамуданд.

Аз ибтидои асри XIX ба муносибати қувват гирифтани Бухоро ва Хўқанд мулки Ўротеппа гӯё ки дар байни путку сандон воқеъ гардид: аморати Бухоро Ҷиззах ва давлати хонии Хўқанд Хучандро ба тасарруфи худ дароварданд. Ҷангҳои беинтиҳо барои Ўротеппа сар шуданд. Муҳаққиқи таърихи Ўротеппа А.М.Мухторов ду сабаби асосии ин ҷангҳо дуруст муайян кардааст. Сабаби аввал – аҳамияти калони стратегӣ доштани забти Ўротеппа, ки хатҳои иртиботии ба ҳам алоқамандкунандаи ду давлат таҳти ихтиёри он қарор гирифта буданд, инчунин роли муҳими Ўротеппа дар иқтисодиёти ҳавзаи сарғаҳи За-рафшон. Сабаби дувум вобаста ба иқтисодиёт аст: мулки сернуфузи Ўротеппа барои хазина даромади бисёр дода метавонист, зеро он анбори ғалла буд ва аз он ҷо миқдори зиёди ғалла содир мегардид (маълум аст, ки дар соли 1870 аз Ўротеппа ба Самарқанд 250 000 пуд ғалла бурда шуд).

То солҳои сиюми асри XIX давлати хонии Хўқанд дар талоши Ўротеппа саҳми бештаре гузошт. Дар сурате, ки амирони Бухоро ба Ўротеппа даҳ маротиба юриш карданд, хонҳои Хўқанд беш аз бист маротиба ба ин ҷониб лашкар кашиданд. Онҳо шаҳро ишғол намуда, ҳокими онро қатл мекарданд. Аммо пас аз рафтани қўшуни асосии онҳо аҳолии Ўротеппа (инчунин Хучанд) сар бардошта, истиқлолияти худро дубора ба даст медароварданд. Сипас, боз юриши нави истилогарон сар мешуд. Солҳои 1841–1848 Ўротеппа дар таҳти тасарруфи Бухоро қарор гирифта буд. Вале пас аз чанде боз ҷангу талош, муҳосираҳои тўлонӣ ва танаффусҳои кўтоҳмуддати озоишта шурӯъ мегардиданд. Дар арафои ба Россия ҳамроҳ карда шудан мулки Ўротеппа дар ҳайъати аморати Бухоро буд.

Ҷамагӣ дар асри XIX, дар зарфи шашуним даҳсола ба Ўротеппа тақрибан панҷоҳ бор лашкар кашида шуд, дар он ҷо бисту панҷ ҳоким иваз гардид. Дар ҳар як-яку ним сол шаҳр ва атрофи он боз ва боз ба харобазор табдил меёфт. Дар асарҳои онвақта тасвирҳои дилхароши ваҳшоният ва кушторҳо, ки ҳодисаҳои муқаррарии ҳамарӯза гардида буданд, бисёр дучор меоянд. Дар вақти яке аз лашкаркашиҳои ба Ўротеппа Олимхон ба сарбозони худ амр намуд, ки шаҳро тороҷ кунанд. Дар натиҷа, чунон ки сарчашмаи хаттӣ хабар медиҳад, «ба ҷуз хоку санг ҳар он ҷӣ, ки ин вилояти пурбаракат дошт, рабуданд». Тамоми аҳолии Ўротеппа, марду зан бо пойи луч ва тани урён, нолаву фиғонкунон мисли гадоён ба назди сарбозон омада, ҳоли табоҳи худро баён мекарданд ва ҳўроку пўшок металабиданд.

Сарчашмаи дигар маълумот медиҳад, ки истилогарон «мисли мўру ма-лах» фуру рехтанд ва дар шаҳро атрофи он «ғайр аз хоку санг чизе боқӣ намонд». Шоираи ўротеппагӣ Дилшод, ки шоҳиди яке аз мавридҳои истилои қўшуни Хўқанд қарор гирифтани Ўротеппа будааст, менависад, ки ишғолгарон аввал деҳаҳо ғорат карданд, боғҳо, пулҳо ва иморатҳои беруни шаҳро оташ заданд. Пас аз шаш рӯзи муҳосира ва ҷангҳои кўчагӣ ғосибон ба шаҳр зада даромаданд. Сарбозон, нўкарон ва муқаррабони амир хона ба хона гашта, моли мардумро талаву тороҷ мекарданд, фосиқӣ ва беномусӣ менамуданд. Дар ҳар ҷо дорҳо сохта буданд.⁷¹ Аз субҳ то шом одамонро қатл мекарданд. Деҳаҳо тамом валангор гардида, киштзорҳо поймол ва сўзонда мешуданд. Дар солҳои 1806–1807 ҳуди шаҳр ҳам аз тарафи сарбозони Хўқанд оташ дода шуд. Пас аз ҳар як ҳучуми душман дуди оташ, қўраи хокистар ва нолаву шеван боқӣ мемонд. Аҳоли гуруснагӣ мекашид ва ҳалок мешуд. Танҳо савдо-

⁷¹ Мухторов А., 1964, с. 43–44; 1969, с. 77.

гарони корчаллон аксаран аз ҳодисаҳои фочиангез ҳам барои худ нафъ ҳосил мекарданд. Вақте ки Ӯротеппа ба дасти амирҳои Бухоро мебаромад, пулҳои хӯкандӣ арзиши худро гум менамуд ва савдогарон ин пулҳои беқадрро аз аҳоли муфт ҷамъоварӣ карда, ба Хӯканд мебарданд ва онҳоро бо арзиши пурра барои хариди молҳои истифода мекарданд. Ҳар гоҳ ки Ӯротеппа ба дасти хонҳои Хӯканд мегузашт, бо пулҳои бухороӣ ҳам айнан чунин ҳодиса рух медод. Ин фиребгариву ҳуққабозӣро азобу машаққати мардуми авомро боз ҳам афзунтар мекард.

Дар байни аморати Бухоро ва Шаҳрисабз низ муттасил ҷанг ва задухӯрдҳо ба амал меомаданд. Чунон ки сайёҳ ва олими рус А.Л.Кун навиштааст, «беки Шаҳрисабз исман қисми таркибии аморати Бухоро маҳсуб ёфта, амалан қариб ҳамеша дар зерин ҳукмронии ҳокимони аз қабилҳои кенас, кунғрод ва минг, ки дар вилояти Шаҳрисабз зиндагонӣ мекарданд, пас аз ба сари ҳукумат омадани Манғития бештар ба фишор дучор гардида буданд. Аз ин сабаб, онҳо ҳамроҳи тоҷикон ва дигар мардумони ин вилоят аз итоати ҳукумати Бухоро сар тофта, ҳокимон ва сардорони қабилҳои худро пуштибонӣ намуноданд.

Чи навъе ки Аҳмади Дониш менависад, Насруллоҳон қаблан ҳамаи онҳоеро, ки дар «фитнаи эл ва улус» иштирок доштанд, набуд сохт ва сипас ба лашкаркашиҳои ғоратгаронаи худ, аз ҷумла ба ҳуҷуми Шаҳрисабз камар баст.⁷² Қалъаи мустаҳками шаҳрро фатҳ кардан ба кӯшуни Бухоро муяссар нагардид, бинобар ин сарбозони истилогар деҳаҳои атрофи онро ғорат ва хароб намуданд. Сайёҳи рус менависад: «Ҳар сол баҳорон ӯ (амир Насрулло–Б.Ғ.) барои набуд кардани киштзорҳои ғалла дастаҳои савораи худро ба манзараҳои Шаҳрисабз мебаровард». Дар натиҷа гуруснагӣ сар мезад, нархи ғалла ва дигар хӯрокворӣҳо бағоят баланд мешуд.⁷⁴ Дар соли 1856 пас аз 32 бор ҳуҷум овардан, ниҳоят, амир Насрулло Шаҳрисабзро ба худ тобӣ намуд. Ин вилоят ба сабаби ҷангҳои пурдавом на камтар аз Ӯротеппа хароб гардид.

Муборизаи байни гурӯҳҳои мухталифи синфи ҳукмрон баҳри ба даст овардани ҳокимият дар давлати хонии Хӯканд, лашкаркашиҳои ғоратгаронаи хонҳои Хӯканд ба мулкҳои қазоқон⁷⁵, қирғизон⁷⁶ ва тоҷикони кӯҳистон⁷⁷ низ ба тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда зиёни ислоҳнопазир расонида, ба сари аҳолии меҳнаткаш азобу уқубатҳои ғавқулдор оварданд.

3. МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДӢ

Қувваҳои истеҳсолкунанда

Масоҳати аморати Бухоро 180 ҳазор километри мураббаъро ташкил мекард.⁷⁸ Маҳалҳои ин сарзамин аз ҷиҳати ҷойгиршавии аҳоли яксон набуданд: водӣҳои Зарафшон ва Қашқадарё сернуфус ва Бухорои Шарқӣ нисбатан камнуфус ба шумор мерафтанд. Албатта, дар ин қисмати аморат водӣҳо ҳам буданд, ки нуфуси хеле зиёд доштанд.

⁷² Кун А.Л., 1880, с. 205.

⁷³ Аҳмади Дониш, 1960, с. 31, 1967, с. 38.

⁷⁴ Яворский И. Л., 1883, с. 46.

⁷⁵ Иванов П.П., 1939.

⁷⁶ Усенбоев К., 1961, с. 13–16.

⁷⁷ Искандаров Б.И., 1960, с. 49–55.

⁷⁸ Галкин А., 1890, с. 191; Шубинский П., 1892, с. 380–386.

Ба сабаби набудани маълумотҳои статистикӣ муқаррар кардани миқдори саҳеҳи аҳоли имконпазир намегардад. Мувофиқи таҳмини Е.Ф.Мейендорф (с. 1820) дар аморати Бухоро дувуним миллион кас мезистааст. Ба таҳмини Н.В.Хаников (с. 1841) теъдоди аҳолии ин мамлакат ду-дувуним миллион нафар аст.⁷⁹ Мо барои охири асри XIX маълумоте (ҳамчунин таҳминӣ) дар даст дорем, ки тибқи он нуфузи аморат якуним – ду миллион кас будааст.⁸⁰ Шояд миқдори аҳолии аморати Бухоро 2 миллион кас таҳмин кардан дурӯст бошад. Қисмати асосии аҳоли аз ўзбекон ва тоҷикон (маҷмӯан 80%) иборат буда, аз паси онҳо туркманҳо (10% аҳоли), арабҳо, қазоқҳо, қирғизҳо ва дигарон ба шумор мерафтанд. Агарчи ҳудуди нисбатан бештар ва ё асосан иқомат доштани тоҷикон дар шаҳру деҳоти аморати Бухоро ва хонии Хўқанд мавҷуд буд, дар бисёр ноҳияҳо онҳо якҷоя бо ўзбекон мезистанд, чунон ки дар миёни сокинони бисёр деҳаву шаҳрҳои ўзбекнишин тоҷикон ҳам буданд, дар аксари маҳалҳои тоҷикнишин ўзбекон низ зиндагонӣ мекарданд.⁸¹

Ин ду халқи бо ҳам алоқаи хеле наздикдоштаро робитаҳои хешовандӣ, маданӣ ва иқтисодӣ муттаҳид месохтанд.

Таносуби аҳолии муқимиву бодиянишин ва шаҳру деҳотро фақат ба таҳмин метавон муқаррар кард. Зоҳиран, дар ибтидои асри XIX 40% аҳолиро одамони кўчӣ ва нимкўчнишин ташкил медоданд,⁸² аммо дар охири аср миқдори онҳо 35% гардид ва ҳуди кўчиҳо аз 15% бештар набуданд. Аз ин бармеояд, ки на фақат камшавии вазни нисбии ин қисмати аҳоли, балки тақсими нави дохилии он бо афзудани ғоизи одамони нимкўчнишин ба амал меомад. Аз эҳтимол дур нест, ки дар шаҳрҳо фақат даҳяки аҳоли, ҳатто аз ин ҳам камтар зиндагонӣ мекарданд, яъне нуфузи деҳот назар ба шаҳр бартариӣ мутлақро соҳиб буд.⁸³

Дар нимаи дувуми асри XVIII ва хусусан дар нимаи аввали асри XIX дар аморати Бухоро ва хонии Хўқанд қорҳои бузурги обёрӣ анҷом дода шуданд. Муҳимтарин шабакаҳои обёрии водии Фарғона дар ҳамин вақт ба вуҷуд омаданд. Бо номи қ ў ш п у л ӣ андоза махсус қорӣ гардид, ки маблағҳои ба ин восита ҷамъовардари аввалҳо барои кандани каналҳои нав истифода мебарданд ва баъдтар барои эҳтиёҷоти дигар низ сарф мекардагӣ шуданд. Каналу қўйборҳоро на фақат ҳукумат, балки феодалони қалон ҳам месохтанд, ки сонитар аз ҳисоби истисмори деҳқонони дар заминҳои обӣ зироаткунанда сарвати худро меафзуданд. Ҳангоми кандан ва тоза кардани каналҳои давлатӣ

⁷⁹ Мўйўндокф J., 1826, с. 196–197; Хаников Н.В., 1843, с. 75–76.

⁸⁰ Мо ба масъалаи сукувати тоҷикон дар Афғонистон дахл намекунем. Барои солҳои сивуми асри XIX М. Элфинстон (J. Elphinstone, 1839, 1, р. 403–422) манзараи хеле пурра ва муфассалро тасвир менамояд. Мувофиқи маълумоти Н.А.Кисляков тоҷикон аҳолии аслии вилоятҳои шимолӣ ва қисман марказии Афғонистон буда, аз ҷиҳати миқдор дувуним халқи ин мамлакат ба шумор мераванд – таҳминан 2 миллиону 300 ҳазор кас (Кисляков Н.А., 1957, с. 149). Аз рӯи маълумоти дигар дар Афғонистон қариб се миллион тоҷикон иқомат доранд – ниг.: Массон В. М., Ромодин В.А., 1, 1964, с. 10.

⁸¹ Гребенкин А. Д., 1872, в. с. 54.

⁸² Аз рӯи ҳисоби Мирабдулқарими Бухорӣ дар ноҳияи Миёнқол ва Самарқанд чӣ қадар, ки муқимино бошанд, ҳамон қадар кўчино буданд (Mik Aïdofl Kūkim İofkhaqı, 1876, с. 77).

⁸³ Барои хонии Хўқанд ба сабаби ноустувории ӯдудаш овардани ғатто чунин рақамҳои таҳминӣ нам амери маънол аст. Рақами якуним – ду миллион аҳоли, ки дар китоби бе зикри номи муаллиф барои соли 1840 оварда шудааст («Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии», 1849, с. 191), ба мисли рақами се миллион → аҳоли, ки тақрибан барои ҳамон вақтҳо Волф зикр намудааст (Wolf J., 1846, с. 353) ба тафтиши дақиқ эътиёль дорад.

мардуми гирду атрофро маҷбуран ба ҳашар ҷалб менамуданд. Таъмири иншооти гидротехникӣ низ ба ҳамин минвол анҷом меёфт, фақат барои нигоҳ доштани дарғоти Чупонато баҳору тирамоҳ панҷҳазоркасӣ ба кори маҷбурий бурда мешуд.⁸⁴

Дар қатори заминҳои обӣ киштзорҳои лалмӣ ҳам, ки одатан дар баландиҳо, нишебӣҳо ва доманаи кӯҳҳо воқеъ мегардиданд, бисёр буданд. Дар заминҳои обӣ усули киштгардони се-панҷкитъавӣ (майдони ришқа ба киштгардон намебаромад) татбиқ карда мешуд. Олоти меҳнат хеле содда буд. Бо омоч шудгор мекарданд. Ду навъи омоч ба қор бурда мешуд: омочи қалон барои шудгори мазрааҳои саҳро, ки онро барзагов мекашид ва омочи хурд барои шудгори полиз, ки онро ба ҳар мебастанд. Ба воситаи омоч замин чунон шудгор карда мешуд, ки барои хокгардон эҳтиёҷе наменомонд.⁸⁵ Сипас, бо мола ва сихмола хоки замини шудгоршударо майда ва ҳамвор мекарданд. К а л а н д аз муҳимтарин ва қулайтарин олатҳои зироат маҳсуб меёфт ва бесабаб нест, ки то имрӯз дар Осиёи Миёна хеле васеъ ба қор бурда мешавад. Якчанд навъи бел вучуд дошт, вале доираи истифодаи он назар ба қаланд маҳдудтар буд. Бо дос дарав мекарданд ва ин олати меҳнат ҳам чанд хел мешуд. Дехқонони қамбағалтар ҳосили даравкардаи худро дастӣ бо қӯба ё тӯҳмоки вазнин меқўфтанд. Барои бод қардани хирман бел ё панҷшоҳаи қўбиро ба қор мебарданд. Дар боғдорӣ аз қачқорд истифода мекарданд. Дар қўхистон ҷигина ва дар водӣ хелҳои гуногуни аробаи дучарха вазиғаи нақлиётро адо менамуд.

Барои пузӯр қардани замин ба киштзор қору ва хоки тепаҳоро мепошиданд, ки дар таркиби худ бисёртар селитра дошт. Албатта, ин қорро ҳам фақат заминдорони бою бадавлат қарда метавонистанд. Онҳо ба ҳар гектар замини кишт аз се то шаш ҳазор пуд қору, то дувоздаҳ ҳазор пуд хок мерехтанд. Гоҳо ба қои қору ахлоқи қўҳнаи пўсидаро низ истифода мекарданд.

Роҷеъ ба сохт ва таркиби майдонҳои кишти заминҳои обӣ дар давраи ба Россия ҳамроҳшавӣ мадрақҳои сершуморе мавҷуданд. Чунончи, дар ноҳияи Хучанд 60% заминро киштзори ғалла (аз он нисфаш гандум, баъд қуворӣ ва шолӣ, қамтар қав ва арзан) ташкил менамуд. Тақрибан 14% майдон аз боғу тоқзор иборат буд. Пахтаи қойдорӣ 11,5%, ришқа 6,4%, обҷақорӣ 4,6% майдонро ишғол менамуд. Умуман чунон тақсими зироат ақсаран ҳоси водихост, аммо бояд таъкид қард, ки дар ин бобат байни ноҳияҳои қудогона тафриқаҳои қалон вучуд доштанд. Дар маҳалҳои ба шаҳр наздик бештар боғдорӣ ва обҷақорӣ раванқ меёфт. Дар боғҳо ангур, себ, нок, анор, зардолу, бодом, анҷир, тут ва ғайра парварида мешуданд, ки бо навъҳои олии худ шўҳрат пайдо қарда буданд.⁸⁶ Дар баъзе ноҳияҳо мавқеи асосиро зироатҳои саноатӣ ишғол менамуданд, ки муҳимтарини онҳо пахта, тамоқу, зағирпоя ва растаниҳои рангӣ буданд.

Дар асарҳои тадқиқии таърихшиносӣ ақсар вақт таъкид мешавад, ки техникаи ҳоҷагии кишлоқ хеле содда ва ибтидоӣ буд. Бешак, ин дуруст аст. Аммо дар ин маврид набояд ба қўтоҳназарӣ роҳ дод ва ин баҳоро умуман ба ҳоҷагии кишлоқ раво донист. Мутолиаи дақиқи мадрақҳо нишон медиҳад, ки

⁸⁴ Радлов В.В., 1880, с. 12.

⁸⁵ Омоч заминро ба қуқурии 40–45 см шудгор мекард ва дар айни замон онро қовок ва нарм ӯам менамуд. Академик А.Ф.Миддендорф (1882, с. 229) чунон ақидае дошт: «Ҳангоми шудгори амиқ вай, албатта, зерқокро ӯаво медиӯад ва аз сипори қардон чунон қартарии муӯимро дорост, ки хоки замин пас аз шудгори омоч дар зери офтоби сӯзон он қадар сахт хушк намешавад».

⁸⁶ Муфассалан ниғ.: Ханӯков Н.В., 1843, с. 121–123, 129–130, 137–139; Ефремов Ф., 1950, с. 26.

таҷриба ва малакаи дар зарфи ҳазорон сол ҳосилшуда бар абас нарафтааст. Дар Осиёи Миёна тарзҳои ниҳоят оқилонаи истеҳсолоти хоҷагии қишлоқ дар ҳамон дараҷаи тараққиёти техникаи хоҷагии қишлоқ ва муносибати обу замин ба вучуд омада, дар амал қорӣ гардида буданд. Усули зироати обии ба шароити ҳокуклими ноҳияҳои гуногун мувофиқ, ки дар он бисёр омилҳо аз пешбинии ҳалқии обу ҳавои сол сар карда, то савияи боздошти оби зеризаминӣ ба назар гирифта мешуданд, таҳия гардида буд. Дехқон меҳнати хеле зиёде сарф намуда, заминро барои зироат омода месохт. Барои равшантар гардидани ин матлаб ба тариқи мисол дар парвариши пахта таваккуф мекунем: Пахта дар заmine кишт карда мешуд, ки пештар дар он ҷо ғалла, хусусан ҷойҷуворӣ ва ҳамчунин зироати лӯбиёӣ парвариш ёфта бошад. Пас аз ҷамъоварии зироати пешина заминро шудгор карда, то охириҳои тирамоҳ дам медоданд, ё худ чунон ки меғунд «оғтоб меҳуронданд». Сонӣ, яҳоб медоданд, ки ин усул то ҳол маъмул аст. Мақсад аз ин дар вақти фаровонии об пешакӣ заминро бо об сер кардан буд. Дар аввали баҳор пору пошида, дафъан якум шудгор мекарданд, аз паси он об мемонданд. Баъди даҳ рӯз дувумбора аз қаду бар тақроран шудгор карда, бо каланд хокро нарм менамуданд. Сонӣ, мола мекарданд. Пунбадонро 4–5 рӯз дар деғҳои калон тар карда монда, баъд ба замин мепошиданд ва бо мола ба рӯяш хок мекашиданд, ё худ аксар вақт ҷўякҳо сохта пунбадонро ба пуштаҳои он мешинонданд. Дар ҳавои гарм пас аз 10 рӯз он аз зери хок неш зада мебаромад. Баъди 10 рӯзи дигар киштзорро каланд мекарданд. Пас аз чанд вақт деҳқони пахтакор заминро дафъан дувум каланд мекард, вале ин бор андаке чуқуртар. Баъд чеканка мекарданд.

Киштзори пахтаро хишова карда, аз алафҳои бегона тоза менамуданд ва сафолаҳои дар натиҷаи обёрӣ ба вучудомадаро бо каланд нарм мегардонданд. Аз рӯи ҳисоби як мутахассиси пуртаҷриба тақрибан чил амали захишталабро анҷом додан лозим меомад, то ба чидани пахта шурӯъ намојанд.

А.Ф.Миддендорф дар бораи деҳқонони Фарғона навишта буд: «Қобилияти қорӣ ва ҳунари бузурги бо меҳнати саҳт ба худ мутеъ соҳтани табиат ва ба воҳаҳои биҳиштосо табдил намудани биёбонҳои ҳомун дар ин мардум бурдбории маҳсусеро парваридааст...».⁸⁷

Дар овони бачагӣ ва ҷавонӣ ман бо рафиқони ҳамсолам дар ин қорҳои иштирок доштам. На фақат парвариши пахта, балки дарави дастии ғалла ва бисёр қорҳои дигари зироат хеле душвор ва пурмашаққат буд. Ҷавонони русоии имрӯзаи тоҷик ва ўзбек ягон қадар тасаввуре надоранд, ки бобоёнашон як луқма нони худро бо ҷӣ миқдор арақи ҷабин ба даст меоварданд. Дар айни замон, дар миёни ҳамқишлоқии ман устодони моҳири хоҷагии қишлоқ, агрономҳои модарзоди таҷрибаи садҳо наслҳоро азхудкарда низ буданд. Онҳо аз хурдтарин нишона ва аломате метавонистанд обу ҳавои соли ояндаро пешгӯӣ кунанд ва медонистанд, ки барои кишт, обмонӣ ва дигар қорҳои зироат кадом вақт беҳтар ва мувофиқтар аст. Дар байни онҳо боғбонони гулдаст ҳам буданд, ки усулҳои гуногуни пайванд ва парвариши олитарин навъҳои дарахтони меваро медонистанд. Бояд гуфт, ки боғдорӣ ҳам шугли осон набуд. Масалан, ба анор дар як сол аз 6 то 10 бор об додан лозим меомад. Дар ноҳияҳои қўҳистон канал соҳтан душвор буд, муддати қўтоҳи расиши растанӣ ва замини санглох қорро боз ҳам мураккабтар менамуд. Яке аз сайёҳони рус

⁸⁷ Миддендорф А. Ф., 1882, с. 402.

дар хайрат афтода буд, ки мардуми кӯхистон аз майдонҳои худ бемуҳобот миллионҳо адад санг чамъ мекарданд.

Дар баробари мавҷуд будани анъанаи ғании зироаткории Осиёи Миёна набояд аз он ҷашм пӯшид, ки дониши илмӣ ҳозиразамон, аз ҷумла, илми агрохимия ба ин сарзамин роҳ намерефт, техникаи хоҷагии қишлоқ ба дараҷаи ибтидоӣ буд ва истифодаи обу замин бо усулҳои аз даҳан мондаи феодалӣ сурат мегирифт. Бинобар ин, ба меҳнати хеле зиёд ва маҳорати деҳқонон нигоҳ накарда, самарани хоҷагии қишлоқ ночиз буд.

Чорводорӣ тақрибан дар тамоми вилоятҳои аморати Бухоро тараққӣ мекард. Вай хусусияти возеҳи экстенсивӣ дошт. Мардуми водинишин аз чорводорӣ дида бештар ба зироаткорӣ машғул буданд. Ба истиснои одамони давлатманд, ҳар як хоҷагӣ 1–2 сар чорво дошт, он ҳам аксаран аз гову барзагов ва хеле кам аз бузу ғусфанд иборат буд. Дар хоҷагии тоҷикони кӯхистон ва Помир чорводорӣ мавқеи дараҷаи аввалро ишғол менамуд ва аз ҷиҳати аҳамияти худ бо зироаткорӣ, ки бо он робитаи узвӣ дошт, комилан ҳамвазн буд: бе пору ҳосил хеле кам мерӯид, бе чорво қорҳои хоҷагии қишлоқ анҷом намерефт, вай ба мардум хӯрок ва пӯшок муҳайё мекард. Аз ин ҷиҳат ҳам гов дар ҷои аввал меистод ва ғусфанду буз мутобикан ҷойҳои дуввум ва севумро ишғол менамуд. Чун дар фасли зимистони дуру дарози кӯхистон омода сохтани хӯроки чорво ба сари ҳар охур бо душвории зиёде муяссар мегардид, микдори рамаҳо маҳдуд буд.

Чорводорӣ тоифаҳои нимкӯчнишин ва алаҳхусус кӯчӣ хусусияти дигар дошт. Рамаҳо ва ҳамроҳи онҳо аҳоли, ё худ як қисми он, гоҳо фақат ҷӯпонҳо аз як ҷароғоҳ ба ҷароғоҳи дигар мегузаштанд. Давраи дар ҷароғоҳ нигоҳ доштани чорво хеле мураккаб ва тӯлонӣ буд. Чаронидани рама маҳорати калон, донишмандии чорво ва ҷароғоҳ ҷасорат ва мардонагиро талаб мекард. Бе сабаб нест, ки дар бораи туркҳои қарлуқ ҳамчун ғусфандпарварони моҳири шӯҳратёфта дар байни халқ мегуфтанд: «Қарлуқ забони ғусфандро медонад» ё ки «Қарлуқ модари ғусфанд аст». Қунғродҳо дар шутурпарварӣ ва лақайҳо дар аспарварӣ машҳур буданд. Қирғизҳоро басазо чорводорони мумтоз медонистанд. Аммо микдори чорвои онҳо бисёр набуд. Ҳар як хонадони қирғизҳои ҷанубӣ ба ҳисоби миёна 1,8 сарӣ гов, 3,1 сарӣ асп ва 12,8 сарӣ ғусфанд дошт. Чорвои қисми асосии аҳоли амалан аз ин ҳам камтар буд, зеро давлатмандон чандин ҳазорсарӣ чорворо соҳибӣ мекарданд (масалан, дар байни қарлуқҳо қасоне буданд, ки ҳар яке 20–25 ҳазор сар ғусфанд дошт). Микдори гову ғусфанди чорводорони камбағал ба дараҷае кам буд, ки барои то охири сол таъмин кардани хӯроки хонаводаашон намерасид. Ҷут, яъне дар натиҷаи ҷабтаи ҷароғоҳ ва аз ҳад зиёд боридани барф саросар талаф шудани чорво, боз як балои даҳшатангезе буд.⁸⁸

Аҳолии шаҳр дар баробари қасбу ҳунар ва тиҷорат ба заминкорӣ ҳам машғул мешуд. В.В.Радлов дар бораи Самарқанд аз рӯи таассуроти соли 1868 хатто навишта буд: «Самарқандиҳо ба саноат кам шуғл доранд, дар ин ҷо

⁸⁸ Вазъияти хоҷагии қишлоқи Осиёи Миёна онвақта ғайр аз тадқиқкунандаи худро интизор аст. Бисёр мадракҳои муҳим дар ғисботи сайёнон, ғульғатҳои архиви Россия ва Осиёи Миёна парокандаанд, баёноти мутахассисоне, ки пас аз ғамроншавии Осиёи Миёна ба Россия додаанд, ғамчунин нағрияҳои этнографӣ дар ин бобат арзиши муғиме доранд. Аз ғумла, ғиг.: Бродский М., 1872, 1875; Миддендорф А.Ф., 1882; Шоғназаров А.И., 1908; Юферев В.И., 1925; Қисляков Н.А., 1947; Қармишева Б.Х., 1954; Сухарева О.А., Беклонова М.А., 1955; Рағимов М.Р., 1957; Андреев М.С., Писарчик А.К., 1958; Ершов Н.Н., 1960; Усенбоев К., 1961; Таджики Қаратегина и Дарвоза, вып. 1–1966, вып. II – 1970, вып. III – 1976, «Очеркҳои этнографӣ», 1969 ва бисёр асарҳои дигар.

хамагӣ чанд фабрикаи бофандагӣ ҳасту ҳалос, машғулияти асосии аҳоли боғдорӣ, истеҳсоли абрешим ва пахта аст»⁸⁹. Дар навбати худ дар деҳот истеҳсолоти ҳунармандӣ тараққӣ карда буд. Чунончи, Т.С.Бурнашев соли 1795 хабар дода буд, ки аҳолии деҳоти Бухоро «мисли шахриён» ба касби бофандагӣ машғуланд ва онҳо низ на дар бинои махсус, балки дар хонаи худ кор мекунанд. Андаке пештар соли 1781 М.Бекчурин навишта буд, ки дар Бухоро «...фабрикаҳои номӣ вучуд надоранд, фақат фабрикаҳои хурди матоъҳои абрешим ва пахтагии одамони соҳибхитӣ мавҷуданд, аксаран дар хонаҳои худ ҷиру хомсуф мебофтаанд...»⁹⁰.

Мувофиқи ахбори сайёҳон, касбу ҳунари деҳот ба дараҷаи кофӣ ривҷ ёфта буд.⁹¹ Аммо дараҷаи тараққиёт ва тақомулотии техникаи касбу ҳунари шаҳр баландтар буд.

Сайёҳони асри XIX аксар вақт савияи пасти инкишофи истеҳсолоти ҳунармандиро таъкид кардаанд. Ин ҳолат аз он вачҳ рӯй додааст, ки мушоҳидони онвақта ба воқеияти Осиёи Миёна ба воситаи маншури саноати фабрикий заводии рус (ва ё Европай Ғарбӣ) назар афкандаанд. Лекин дарвоқеъ, истеҳсолоти ҳунармандӣ, чунон ки аз ахбори онҳо, санадҳо ва мадракҳои этнографӣ маълум мешавад, ба дараҷаи баланди тараққиёт расида буд. Пеш аз ҳама, Бухоро, Тошканд, Қаршӣ, Самарканд, Шаҳрисабз, Ҳуқанд, Хучанд ва Ўротеппа барин шаҳрҳои калон маркази касбу ҳунар ба шумор мерафтанд.

Аз рӯи ҳисоби О.А.Сухарева дар Бухоро 75-90 ҳазор кас, яъне бештар аз сеяки тамоми аҳолии шаҳрнелини аморат зиндагонӣ мекард. Бар тибқи мушоҳидаи Н.В.Хаников дар соли 1841 тоҷикон «нуфуси асосии шаҳри Бухоро-ро ташкил меоданд».⁹² Мувофиқи ҳисоби тахминии Е. Мейендорф дар соли 1820 онҳо ба миқдори аз чор се ҳиссаи теъдоди умумии аҳолии пойтахти аморат буданд.⁹³ Ин сайёҳ асосан ба касбу ҳунар машғул шудани тоҷиконро хотирнишон карда, ба сифати корбарӣ ва ҳамчунин ба тараққиёти умумӣ, пеш аз ҳама тараққиёти маданияи онҳо баҳои баланде додааст. Чунон ки меғӯяд: «Тоҷикон коргар ва меҳнатдӯстанд ва ба пешаҳои гуногун қобилияти зиёде доранд: онҳо ҳам тоҷир, ҳам ҳунарманд ва ҳам деҳқонанд ҳаёти бодиянишинӣ барояшон ягон ғараҳмандӣ намебахшад. Аксари онҳо хонда ва навишта менамоянд ва ба истисноии рӯҳониён, қисмати маданияти аҳолии Бухоро-ро ташкил мекунанд».⁹⁴

Истеҳсолоти ҳунармандӣ дар ҳаёти иқтисодии аморат роли муҳим мебозид. Аксари аҳолии шаҳр аз қосибону ҳунармандон иборат буд. Дар Бухоро тақрибан 10-15 ҳазор пешаварон мезистанд, ки бо хонаводаи худ қариб чоряки аҳолии шаҳро-ро ташкил меоданд.

Касбу ҳунар иқтисоҳи зиёдеро фаро мегирифт. О.А.Сухарева, ки касбу ҳунари Бухорои асри XIX-ибтидои асри XX-ро тадиқ карда буд, мадракҳои хеле қолиб ҷамъ намудааст. Ҷузъиёти масъаларо ба рисолаи ӯ ҳавола карда,⁹⁵ фақат тақсиму гурӯҳбандии зеринро хотирнишон менамоем. Қариб сад пешаи ҷудогона вучуд дошт, ки дар соҳаҳои зерин гирд омада будааст: 1) сохтӣ

⁸⁹ Радлов В.В., с. 39; Семёнов А.А., 1960 а, с. 1001. 48.

⁹⁰ Бекчурин М., 1916. с. 303–304.

⁹¹ Семёнов А.А., 1960 а. с. 1002.

⁹² Хаников Н.В., 1843, с. 55. Роғъ ба роғи мураккаби ташаккулро паймудани аҳолии Бухоро ва дар он иштирок доштани ўзбекон ниг.: Сухарева О.А., 1958, с. 74 ва давомаш, 1966, с. 113 ва давомаш.

⁹³ Мейендорф Е.Ф., 1975, с. 95.

⁹⁴ Ёамон лӯ, с. 105.

⁹⁵ Сухарева А., 1958; 1962; 1966.

пардохти фулузот; 2) коркарди лиф; 3) бинокорӣ; 4) даббоғӣ; 5) либосдузӣ; 6) таббоҳӣ; 7) дигар касбу кор ва машғулиятҳои тайёр кардани ашёи рӯзгор. Ҳар як соҳа дар навбати худ ба бисёр гурӯҳи навъҳои касб ҷудо мешуд. Чунончи, сохту пардохти фулузот ба панҷ гурӯҳ тақсим гардида буд: 1) оҳангарӣ; 2) де-грэй; 3) мисгарӣ; 4) рехтагарӣ; 5) заргарӣ.

Дар айни замон, ҳуди як гурӯҳи оҳангарӣ чунин пешаваронро дар бар мегирифт: а) челонгар; б) наългар; в) куфлсоз; г) кордгар; ғ) сӯзангар; д) мех-чагар.

Ин қабил тақсиму гурӯҳбандии зиёде дар дигар соҳаҳои касбу ҳунар низ вучуд дошт.

Мадрақҳои архивӣ ва этнографии роҷеъ ба касбу ҳунари мардуми Хучанд ва Ёротеппаи асри XIX – ибтидои асри XX мавриди мутолиа ва баррасии мутахассисон қарор гирифтаанд.⁹⁶ Аз ҳамроҳ шудан ба Россия дере нагузашта аҳолии шаҳри Хучанд ба 20 ҳазор нафар наздик расид. Пешаварон бо хонаводаҳои худ қисми муҳими аҳолии шаҳр, зоҳиран, чунон ки дар шаҳри Бухоро мушоҳида мешуд, тахминан чоряки аҳолии шаҳро ташкил мекарданд. Зиёда аз 100 навъи истеҳсолоти ҳунаремандӣ вучуд дошт. Аз он байн касби бофандагӣ равнақи бештаре пайдо карда буд. Хучанд дар қатори Бухоро ва Ҳуканд яке аз муҳимтарин марказҳои истеҳсолоти бофандагии Осиёи Миёна ҳисоб меёфт.⁹⁷ Ин хусусияти иқтисодии Хучанд хеле барвақт ба зухур омада буд. Ба ҳар ҳол дар мақолаи беимзои «Роҷеъ ба вазъияти кунунии баъзе вилоят ва шаҳрҳои Осиёи Миёна» (с. 1826) гуфта мешавад, ки «аҳолии Ҳуканд ва Хучанд» ба Россия (ба Петропавловск) бисёр пахта, абрешим, маҳсулот ва матоъҳои абрешимӣ ва пахтагӣ, аз ҷумла, ҷома меоранд.⁹⁸ Кулолӣ дар истеҳсолоти ҳунаремандии Хучанд назар ба Бухоро мавқеи муҳимтаре дошт.

Дар шаҳри Ёротеппа аз 1041 дӯкони косибон 187-тоаш дар деҳаҳои калон воқеъ гардида, ҳамаи боқимондааш дар шаҳр ҷой гирифта буд. Ин шаҳр бо истеҳсоли лавозимоти пашмӣ, корд ва устура (поку) шўҳрат пайдо карда, маснуоти он на фақат эҳтиёҷоти дохилиро қонеъ мегардонид, балки ба берун ҳам содир карда мешуд.⁹⁹

Дар Тошканд, ки аз ҷиҳати нуфус ба Бухоро наздик мешуд, машғулияти асосии аҳоли аз зироат ва тичорат иборат буд. Вазни нисбии касбу ҳунар назар ба Бухоро камтар буд, вале ба ҳар ҳол маҳсулоти гуногун таҳия мегардид. Беш аз ҳама касби бофандагӣ ва истеҳсолоти ҷўянрезӣ ривож дошт.¹⁰⁰

Таҷҳизоти техникаи истеҳсолоти ҳунаремандӣ нисбатан паст ва ниҳоятдараҷа кўҳнаву анъанавӣ буд. Касодии техника ҷиҳатҳои ҳоси тарзи истеҳсолоти феодалист. Чунон ки В.И. Ленин ишора карда буд: «Қонуни усулҳои истеҳсолоти пеш аз капитализм ба андозаи пештара, дар асоси пештара такрор кардани протсессии истеҳсолот аст...» ҳоҷагии натуралии деҳқонон, истеҳсолоти касбии саноатчиён аз ҳамин қабил аст.¹⁰¹

Истеҳсолоти бофандагӣ бештар тараққӣ карда буд ва дар он ҷо як дараҷа механиконию меҳнат (ҷарҳи поякӣ, дастгоҳи бофандагӣ) ба кор бурда

⁹⁶ Турсунов Н., 1967; Мухторов А., 1964; 1975.

⁹⁷ Пашино П.И., 1868, с. 139.

⁹⁸ «Роҷеъ ба вазъияти кунунӣ», 1826, с. 177–178.

⁹⁹ Мухторов А., 1964, с. 72, 75.

¹⁰⁰ Маев Н., 1876; Хорошкин А.П., 1876; Гейнс А.К., 1898; Добромислов А.И., 1911; Озодаев Ф., 1959; Ёлӣев Э., 1960; Набиев Р.Н., 1966.

¹⁰¹ Ленин В.И., Асарно, ҷ. 3, с. 58

мешуд.¹⁰² Бе сабаб нест, ки маҳз истехсоли матоъ соҳаи асосии саноати феодалӣ гардид, ки бо бозоргирии маҳсулот ва баъдтар бо вусъати ҳаҷми коргоҳҳои худ тафовут мекард.¹⁰³ Ҳунармандони Осиёи Миёна дар тайёр кардани маснуоти заргарӣ, кулолӣ, ҳаққоқӣ ва ғайра маҳорати комил пайдо карда буданд.

Маводи хомро барои истехсолоти ҳунармандӣ аз хоҷагии қишлоқ ва ҳам аз истихроҷи маъдан ба даст меоварданд. Мушоҳидони рус аксар вақт ба вазъи истихроҷи маъдан тамоман баҳои манфӣ меоданд (Е.Ф.Мейендорф, Хорунжий Н.И.Потанин, П.И.Неболсин ва диг.). Бисёр фулузот, аз ҷумла, оҳан, тилло, нукра ва ғ. дар ҳақиқат аз Россия кашонда мешуд. Бо вучуди ин, дар Осиёи Миёна истихроҷи маъдан кам набуд, вале ба сабаби ҳанӯз дар ҳолати ибтидоӣ воқеъ гардидани тариқи истихроҷ ва хеле афзун будани талабот эҳтиёҷи кишварро тамоман рафъ карда наметавонист. Микдори зиёди тилло дар Бухорои Шарқӣ бо усули заршӯӣ ҳосил карда мешуд.¹⁰⁴ Дар кӯҳҳои Ҳисор, Помир (дар Ванҷ) ва дигар маҳалҳо маъдани оҳан, дар Кӯҳи Танг, кӯҳсори Фарғона ва Варзоб сурб (кӯрғошим) истихроҷ мекарданд. Дар Фарғона ҳамчунин кони нукра мавҷуд буд. Дар ҳама ҷо намак ҳосил карда мешуд, онро ҳам ба шакли дурда (масалан, дар ноҳияи Қамишқўрғон, райони ҳозираи Ашт, дар ҷануби Тоҷикистон) ва ҳам ба шакли намаксанг (конҳои машҳури намаки рангини кӯҳҳои Ғузор, намаки кӯҳи Ҳочамъумини наздики Кўлоб ва ғ.) ба даст меоварданд. Барои тайёр кардани борут аз шўра (селитра) ва гўгирд, ки дар маҳалҳои гуногун конҳои ҳудро доштанд, истифода бурда мешуд. Дар кӯҳистони Бадахшон ва Фарғона ҳар гуна ҷавохирот ва сангҳои киматбаҳо, аз қабилӣ лаълу ёқут, фирӯза, санги лочувард ва амсоли инҳо ба даст оварда мешуданд.

Ҷамъбасти ҳамаи мадракҳои мавҷудаи рочеъ ба саноати маъдан¹⁰⁵ пешрафти муайянеро дар истихроҷи сарвати зеризаминии асри XIX мавриди тадқиқ нишон медиҳад.

Дар ин пешрафт, ғайр аз сабабҳои умумӣ, дар ҷустуҷӯи конҳо иштирок намудани инженерҳои маъданшиносии рус, ки бо даъвати ҳуқуқронии давлатҳои хонӣ ба Осиёи Миёна омада буданд,¹⁰⁶ ҳамчунин ҳамон русҳое, ки хоҳу ноҳаҳ дар ин сарзамин иқомат доштанд, низ роли муайяне бозид.

Тадқиқи сарчашмаҳо нишон медиҳад, ки ноҳияҳои ҷудогонаи қори пурмаҳсули саноати маъдан ба ташаққул шурӯъ намуданд. Фарғона бо кӯҳҳои атрофи худ, ки конҳои тилло, нукра, сурб, оҳан, мис, нафт, ҳамчунин намак ва сангҳои киматбаҳо доштанд, яке аз ҳамин қабил ноҳияҳо ба шумор мерафт.¹⁰⁷ Дигар аз ҷунин ноҳияҳо дар самти муқобил, интиҳои ғарбии Осиёи Миёна ҷазираи Чилкон буд.¹⁰⁸

¹⁰² Петровский Н.Ф., 1874; Бродовский М.И., 1875, с. 15–17; .29–31

¹⁰³ Сухарева О.А., 1962, с. 142.

¹⁰⁴ Ниг.: масалан, Краткое описание., 1823, с. 7–8.

¹⁰⁵ Иванов П.П., 1932, с. 44–75; Бубнова М.А., 1975.

¹⁰⁶ Свенское К., 1851, с. 149; Жуковский С.В., 1915, с. 112–113; Маслов О.В., 1955, с. 47–48; Халфин Н.А., 1974, с. 47–60 ва ғайра.

¹⁰⁷ Маълумотро дар ин ҳусус аз таъкиқоти гуногуни роҷеъ ба хонии Хўканд ба даст овардан мумкин аст, ки баъзе аз онҳо дар боло зикр ёфтаанд. Ђамчунин ниг: Богословский, 1842, с. 21. Обзорение., 1849, с. 124–125; Потанин Н.И., 1856, с. 278; Максимов, 1860, с. 74; Вревский А.Б., 1868, с.137; Краузе Ч.И., 1872 ва бисёр таълифоти дигар. Маҳсусан сандҳои бо қори маъдан алоқаманд аз архиви хонҳои Хўканд ӯлиби диққат мебошанд– ниг.: Троицкая А.Л., 1968, с. 353–354, № 2507–2522.

¹⁰⁸ Литвинский Б.А., 1949.

Чамбиятҳои пешаварон (сеҳҳо) – коргоҳҳои пешаварон ба вучуд омада буданд. К.Маркс ва Ф.Энгелс дар «Идеологияи немис» ба чамбиятҳои пешаварони асри миёнаи Европай ғарбӣ, аз ҷумла, чунин тавсифот додаанд: «Тақсими меҳнат дар шаҳрҳо байни чамбиятҳои пешаварони ҷудогона ҳоло (комилан) ибтидоӣ буд, вай дар дохили ҳуди чамбиятҳо ҳам байни коргарони ҷудогона тамоман гузаронида намешуд. Ҳар як коргар мебоист чанд корро бидонад, аз ӯҳдаи ҳар коре, ки бо асбобу абзораш қардан лозим бошад, баромада тавонад; маҳдудияти тиҷорат ва робитаи сусти байни ҳамдигарии шаҳрҳои ҷудогона, бенавоии аҳоли ва камии талабот ба тақсими минбаъдаи меҳнат мамониат мекарданд, бинобар ин ҳар касе, ки усто шудан меҳост, мебоист касби худро ба ҳадди аъло аз худ мекард»¹⁰⁹.

Ин тавсифотро комилан ба Осиёи Миёна ҳам нисбат додан мумкин аст. Ин имкон медиҳад, ки моҳияти чамбиятҳои пешаварони осийемиёнагӣ, бо вучуди тафовуташон аз чамбиятҳои Европай ғарбӣ, ҳамчунин хусусияти маҳдудии таҳассусҳои қосибону ҳунармандон амиқтар дарк карда шавад. Дар доираи чамбияти пешаварон чанд навъи ячейкаи ибтидоӣ вучуд дошт. Оддитарини он ҳавзаи лифбофон буд, ки дар он мавқеи асосиро шакли ҷамоатӣ-хонаводагии ташкили истеҳсолот ишғол менамуд, аммо чамбият набуд. Дар дигар соҳаҳо усули дуузва (усто–шогирд) ё худ сеузваи ташкили кор (усто-халифа, усто шогирд) мавҷуд буд. Шогирд аввалҳо фақат хӯрок мегирифт, баъдтар андак музд ҳам мегирифтагӣ шуд. Аслан усули шогирдӣ яке аз тарзҳои истисмор ба шумор мерафт. Пайдоиши усули сеузва (аксаран дар истеҳсолоти бештар ривҷёфта – бофандагӣ, кафшдӯзӣ, ҷўянрезӣ) аз вусъати зиёди истеҳсолоти молӣ шаҳодат меод. Дарачаи боз ҳам баландтари тараққиёти он аз мавҷудияти нахустин падидаҳои коргоҳи парокандаи саноатӣ ва афзоиши миқдори мардикорон низ аён мегардад. Дар давлати хонии Хўқанд, дар арафаи ҳамроҳ шудан ба Россия, қўрхонаи давлатӣ бо милтиқхона ва тўпхонааш вучуд дошт. Устоҳои яроқсоз музд ва хўрокворӣ (нон, гўшт, чой ва ғайра) мегирифтанд, баъзан аз андозаи замин ҳам озод мешуданд¹¹⁰, шояд ин яке аз шаклҳои (иловагии) музди меҳнати онҳо буд.

Дар бораи коргоҳи парокандаи саноатӣ як силсила маълумот дар даст дорем. Чунончи, П.И.Пашино (с. 1866) навишта буд, ки дар истеҳсолоти бофандагӣ, масалан, як хўчаин «...ба хонаводаҳои шиносаш– ба яке тоза қардани пахта, ба дигаре нахресӣ, ба севумӣ бофандагӣ, ба чорумӣ рангрёзӣ ва амсоли инро тақсим қарда медиҳад, ки дар ин сурат ба вай на сохтани бинои коргоҳ, на харидани дастгоҳ ва на додани музди вақти бекорнишинии коргар лозим намеояд». Ва боз: «...дар ин ҷо ҳам, мисли Россияи мо, қисмати зиёди захира ба зиммаи занон ва наврашон меафтад, ки онҳо бо тоза қардани пахта, ресидани нах, ба найча печонидани ресмон ва ғайра машғуланд.»¹¹¹ Ба қавли П.И.Неболсин «агар дар Бухоро ягон чизи фабрикамонанд вучуд дошта бошад, пас ин муассисаҳоест, ки ба матоъ гулҳои қолабӣ мефартоянд, ҳам ба

¹⁰⁹ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., том. 3, с. 52.

¹¹⁰ Троицкая А.Л., 1968, с. 278–279, № 1878, 1879, 1883; с. 311–322 (№2160–2272).

¹¹¹ Пашино П.И., 1868, с. 139–140. Инчунин ниг.: Пашино П.И., 1867, с. 121. Маълумоти мушобеи аз ин барвақттар дар бораи давлати хонии Хўқанд дар ӯисоботи Хорунжий Потанин Н.И. мавҷуд аст. Дар асари беимзои «Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии» (1849), «Заводы хиттсозии хон» ва «фабрикаи қоғазбарорӣ» «корхонаи мануфактурӣ» номида шудаанд. Обзорение., 1849, с. 213.

бофандагон калоба ва ҳам ба хайётаҳо барои дӯхтан чомаҳои буридаро тақсим карда медиҳанд».¹¹²

Микдори муассисаҳои калон аз миёнаҳои асри XVIII хеле афзуд. Николай Григорьевич юнонӣ, ки муддати зиёде дар Бухоро зистааст, доир ба миёнаҳои ин аср чунин хотирнишон менамояд: «Фабрикаи мануфактурӣ фақат якест, ки моли ҳамон Раҳимбек (Раҳимбӣ –Б.Ф.) мебошад ва он ҳам на он қадар калон буда, шохворӣ ва маҳмал истехсол мекунад...».¹¹³

Дар солҳои 60-уми асри XIX вазъият ба кулӣ тағйир ёфт. Гурӯҳи соҳибони давлатманди коргоҳҳои ҳунармандӣ пайдо шуданд, ки сарвати зиёдеро ба дасти худ ҷамъ намуданд. Қисмати косибони оддӣ тамоман дигар буд. «Коргари бофанда, – менависад А.Д.Гребенкин, – аз соатҳои 3–4 то нисфи шаб ва то намози шом нах кори худро иҷро мекунад. Рӯзе на бештар аз як соат дам мегирад».¹¹⁴

Муносибатҳои иҷтимоӣ дар истехсолоти ҳунармандӣ ҳамонро феодализм буд. Чунон ки дар боло гуфта шуд, шогирд ҳамеша мавриди истисмор қарор мегирифт ва аз он ки шогирд аксар вақт писар ва ё ҳеши ҳуҷаин буду дар хонаи вай меҳурду мезист, ҳолаш беҳтар намешуд. Халифа хангоми даромадан ба кор аз ҳуҷаин маблағи зиёд бунақ мегирифт ва дар сурати тарқ кардани кор мебоист онро баргардонад.¹¹⁵ Азбаски ин дар амал аз имкон берун буд, халифа то охир побанди ҳуҷаин шуда мемонд. Умуман сармояи ғойдахӯрӣ мавқеи калонро ишғол мекард. Судхӯро аз ҳазор танга ҳар моҳ бист танга мегирифтанд ва дар як сол ситонидани қариб 25%, яъне 250 сӯм ғойда амри табиӣ ҳисоб меёфт. Аксаран ҳаққи қарз аз ин ҳам зиёдтар мешуд.

Чи навъе ки С. Айни шаҳодат медиҳад, «дар он вақтҳо дар деҳот судхӯрони заминдор ба деҳқонони камбағал ҳар сад тангари ҳар моҳе то ба даҳ танга ба ғойда мемонданд».¹¹⁶ Бисёр воқеъ мешуд, ки қарздор дар вақташ ҳаққи қарз ва ё тамоми қарзро адо карда наметавонист ва судхӯр ба ивази он бо зӯр духтарони ӯро мегирифт.¹¹⁷ Ин буд, ки мардум нисбат ба судхӯрон нафрат мепарвариданд.¹¹⁸

Чунон ки К.Маркс хотирнишон менамояд, сармояи ғойдахӯрӣ истехсолотро «ба ҳолати фалокатбор расонида, ба ҷои ин ки қувваҳои истехсолкунандаро тараққӣ диҳад, онҳоро фалаҷ мекунад, дар айни замон шароити ночизи ҷамъиятиро абадӣ мегардонад, ки дар он ҳосилнокии ҷамъиятии меҳнат, мисли истехсолоти капиталистӣ, аз ҳисоби ҳуди меҳнат намеафзояд».¹¹⁹

Косибону ҳунармандон дар системаи муносибатҳои иҷтимоӣ иқтисодии давраи мавриди тадқиқи мо муқобили феодалон қарор гирифта буданд. Дар айни замон, муборизаи синфӣ дар дохили табақаи ҳунармандон ҳам давом мекард ва шаклҳои шадидтаре, аз қабилӣ корпартоии шогирдону халифаҳоро ба худ мегирифт.

¹¹² Небольсин П.И., 1865, с. 36. Ҳамин тариқа, ҳақ ба ҷониби Бунаков Е.В. нест. Ў нодуруст таъкид мекард, ки маълумоти оид ба коргоҳҳои парокандаи 1138-саноатӣ фақат дар Пашино П.И. мавҷуд аст, ниг.: Бунаков Е.В., 1969, с. 97.

¹¹³ Вельяминов-Зернов В.В., 1853, с. 20, 71.

¹¹⁴ Гребенкин А.Д., 1-872 а, с. 31.

¹¹⁵ Ролье ба бунақ дар ҳолагии кишлоқ ҳамчун байёна ниг.: Иванов П.П., 1937, с. 38–40.

¹¹⁶ Айни С., 1970, с. 156–157.

¹¹⁷ Айни С., 1961, с. 97.

¹¹⁸ Дар бораи судхӯро ва мардумро ғорат кардани онҳо ҳамчунин ниг.: Айни С., 1960, с. 524–531.

¹¹⁹ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 25, ч. II, с. 145.

Пешаварон дар шаҳрҳо гурӯҳ-гурӯҳ чойгир мешуданд, чунон ки аҳли ҳар касб бо ҳамкасбони худ дар як маҳалла сокин мегардид. Масалан, дар шаҳри Бухоро бофандагон ду маҳалро маскан намуда, оҳангарону челонгарон низ дар ду маҳалла ва рехтагарон дар як маҳалла чой гирифта буданд. Дар шаҳри Хучанд бофандагон дар маҳаллаҳои Раззоқ ва Сари Баланди қисми шарқии Қалъаи Нав ва оҳангарон дар се маҳал иқомат мекарданд. Пешаварони Тошканд ҳам аз рӯи касбу ҳирфаашон маҳалли сукувати худро муқаррар карда буданд.¹²⁰

Чи навъе ки Ф.Энгелс дар хусуси шаҳрҳои асримиёнагӣ навишта буд, «дар паси он деворҳои хандақҳо касбу ҳунари асрҳои миёна инкишоф меёфт, – дуруст аст, ки вай бо рӯи сеҳии бюргерӣ хеле оғушта ва маҳдуд буд, – сармояҳои нахустин чамъ мешуданд, эҳтиёҷи бо ҳам ва дигарон хариду фурӯш кардани шаҳрҳо ба вучуд меомад...»¹²¹

Тичорат

Н.В.Хаников таъкид мекунад, ки Бухоро, Самарқанд ва Қаршӣ марказҳои асосии тичорати аморати Бухоро махсуб меёфтанд.¹²² Ба радиҳои ин марказҳо Шаҳрисабз ва дар Бухорои Шарқӣ Ҳисор ва Қўлобро низ бояд дохил намуд. Дар давлати хонии Хўқанд калонтарин марказҳои тичорат Хўқанд, Тошканд, Марғилон, Андичон, Намангон, Ўш, Ўротеппа ба шумор мерафтанд.

Он вақт протсессии аз саноат ҷудо шудани тичорат ҳоло ба анҷом нарасида буд: дўкон дар як вақт вазифаҳои ҳам фурӯшгоҳ ва ҳам коргоҳи қосибонро адо мекард,¹²³ зеро дар Осиёи Миёна низ, монанди кишварҳои асримиёнагии Европа «қосибону ҳунармандон он вақтҳо дар айни ҳол тоҷир ҳам буданд».¹²⁴

Дар шаҳрҳо тичорат дар бозорҳои махсус сурат мегирифт. Бозор маҳсулоти қалонро ишғол менамуд. Бозори асосии шаҳри Тошканд, ба қавли А.П.Хорошхин «...бисёр қалон ва оригиналист. Фақат дар рӯзи дарози тобистон метавон тамоми ғўшаву қанори онро паймуд». Бозори Хўқанд ҳам «...хеле қалон ва покиза аст, мисли бозори Тошканд ҷо-ҷо тим дорад».¹²⁵ Бозори Ўротеппа низ қариб тамоми пўшида буд,¹²⁶ бозори Хучанд ҳам ҳамчунин. О.А.Сухарева дуруст қайд мекунад, ки «хусусияти ҳоси тарҳи шаҳрҳои Осиёи Миёна аз ин иборат буд, ки дар ҷорсӯи хиёбонҳои асосӣ марказҳои савдо воқеъ гардида, дар ин ҷо тими дарози гунбаздор сохта мешуд ва аз байни он кўча мегузафт ва дар ду тарафи он андаруни тим дўконҳо саф мекашиданд. Маркази савдои Самарқанд ва Шаҳрисабз ин гуна тим дошт; дар Бухоро панҷ тим мавҷуд буд, ки ин аз рағнақи тичорати Бухоро ва ободии бозорҳои шаҳр ғувҳои медиҳад. Чунин иморатҳои бозорро дар Самарқанду Шаҳрисабз «ҷорсу», дар Бухоро «тоқ» мегўянд».¹²⁷ Маркази шаҳри Бухоро тамоми бозорҳо ишғол карда буданд, дар майдони Регистон ва дигар майдонҳо низ дўконҳо вучуд доштанд, ҳатто дар назди дарвозаҳои шаҳр ҳам бозор мавҷуд буд. Дўконҳо на он қадар қалон буда, бо ҳам зич ҷо мегирифтанд, растаҳои

¹²⁰ Озодаев Ф., 1959, с. 24–25.

¹²¹ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 21, с. 406.

¹²² Ханыков Н.В., 1843, с. 161.

¹²³ Аминов А.М., 1959, с. 50–51; Бунаков Е.В., 1960, с. 99.

¹²⁴ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 3, с. 50–51.

¹²⁵ Хорошхин А.П., 1876, с. 41, 96; Ролье ба бозори Хўқанд ва хусусиятҳои он ниг.: Федченко А.П., 1875, с. 48.

¹²⁶ Бекчурин М.С., 1871, с. 218; Мухторов А., 1964, с. 81–87.

¹²⁷ Сухарева О.А., 1966, с. 43.

бозор ҳар яке ба моли муайяне тахсис ёфта буд. Илова бар ин, корвонсаройҳои бисёре буданд (дар солҳои 40-уми асри XIX миқдори онҳо ба 38 мерасид ва пасантар боз ҳам зиёдтар гардид). Дар корвонсарой тоҷирони мусофир ва маҳаллӣ иқомат мекарданд, дар он ҷо анбор, дӯкон, устохона, саисхона ва ғайра мавҷуд буд. Як қисми корвонсаройҳо ба хонҳо тааллуқ дошт, қисми дигар моли вақф ба шумор мерафт ва қисми боқимонда аз онҳо шахсони ҷудогона буд.¹²⁸ Корвонсаройҳо дар ташиқи тиҷорат роли хеле муҳим бозӣ мекарданд. Гуфтан кофист, ки мувофиқи маълумоти Н. В. Хаников (с. 1841) ба Бухоро ҳар сол иборат аз 12–15 ҳазор шутур корвон меомад¹²⁹ ва он ҳам бориҳо, одамон, аспу арибаҳо асосан дар корвонсаройҳо ҷой мегирифтанд.

Дар миёнаи солҳои 60-ум бозори асосии шаҳри Тошканд 16 корвонсарой ва тақрибан 2400 дӯкон дошт (дар сурате, ки дар шаҳр ҳамагӣ 4584 дӯкон мавҷуд буд). Бозор тахминан сӣ растан маҳсури дар бар мегирифт¹³⁰. Дар шаҳрҳои дигар миқдори корвонсаройҳо камтар буд. Ҷунончи, дар шаҳри Хӯканд соли 1841 шаш корвонсарой вучуд дошт, ки «дар дутоаш сокинони шаҳр тиҷорат мекарданд ва боқимондааш хизмати корвонҳои муттасил ояндаву равандаро баҷо меовард».¹³¹

Дар солҳои 70-ум шаҳри Хучанд ҳамагӣ 5 корвонсарой дошт.¹³² Миқдори он дар шаҳри Ёротеппа сето буд. Дар хусуси ин корвонсаройҳои Ёротеппа М.С.Бекчурин хотиррасон мекунад, ки ҳамаи онҳо моли шахсони ҷудогона мебошанд. Дар яке 28 дӯкон мавҷуд буда, моликияти хусусии савдогарони кӯтарафурӯши маҳаллӣ ба шумор мерафт. Ду корвонсарои дигар чун маскани тоҷирони мусофир хизмат мекарданд, зимнан, дар яке аз онҳо судхӯрони ҳиндуи сокини Ёротеппа иқомат доштанд.¹³³

Дар Самарқанде, ки нуфусаш дар асри XIX аз Бухоро ду-дувуним баробар кам буд¹³⁴, дар давраи ҳамроҳ шудан ба Россия, ки он вақт аҳолиаш тахминан ба сӣ ҳазор расид, бештар аз 2400 дӯкон (ҳамроҳи 712 дӯкони корвонсаройҳо) дошт.¹³⁵

Дар марказҳои бузурги тиҷоративу ҳунармандӣ савдои дохилишаҳрӣ раванқ меёфт, зеро аҳолии сершумори шаҳрҳо ба маснуоти ғуноғуни пешаварон таъмин кардан лозим меомад.¹³⁶ Дар айни замон, як қисми муҳими молҳо барои рафӣи эҳтиёҷоти деҳқонон ба деҳот фирисода, дар навбати худ, аз он ҷо барои истехсолоти ҳунармандӣ маводи хом оварда мешуд. Шаҳр бо ҷунин деҳқадаҳои атрофи худ ноҳияи микроиктисодиро ташиқи мекард.¹³⁷

Дар қария ва деҳқадаҳои калон ба истилоҳ «даври бозор» вучуд дошт. Масалан, дар Бухоро бозори Когон рӯзи сешанбе, бозори Баҳоуддин рӯзи ҷоршанбе ва ғ., дар Самарқанд бозори Ҷамбой рӯзи якшанбе, бозори Меҳнат

¹²⁸ Илова ба асарҳои Сухарева О.А. ниг.: Семёнов А.А., 1960, с. 1009–1010; Ремпель Л.А., 1962, с. 237–247. Миқдори корвонсаройҳо ба вақт тағйир меёфт, яъне меафзуд (муқоиса кунед бо маълумоте, ки барои солҳои 20-уми асри XIX мавҷуд аст).

¹²⁹ Хаников Н.В., 1843, с. 163.

¹³⁰ Тетеревников А.Н., 1867, с. 39. Мувофиқи маълумоти С.Н.Трубинков – 20 корвонсарой ва бозорҳои сарпӯшида (Материалҳо..., 1869, с. 4).

¹³¹ Обзорение..., 1849, с. 213.

¹³² Кушакевич А., 1872, с. 52.

¹³³ Бекчурин М.С., 1871, с. 218; Мухторов А., 1964, с. 82.

¹³⁴ Рақами барои соли 1820 овардаи Е.Ф.Мейендорф – панҷонҳо назор (Mügğndokff J., 1826, р. 160) ба назар муволиғаомез менамояд.

¹³⁵ Костенко Л.Ф., 1871, с. 23–24.

¹³⁶ Ваһъобов М., 1961, с. 60–61.

¹³⁷ Хаников Н.В., 1843, с. 93, 105.

рӯзи душанбе ва ғ. барпо мегардид. Албатта, анвои молҳо ва хусусияти харидуфурӯш дар ин ҷо дигар буд. Чунон ки В.В.Радлов мегӯяд: «дар ин бозорҳо савдо фақат эҳтиёҷи деҳқононро қонеъ мегардонад, ки онҳо маҳсули меҳнати худро мефурӯшанду чизҳои барояшон заруриро харид мекунанд».¹³⁸

Дар қатори ин савдои дохилии шаҳру деҳот, ҳамчунин савдои нисбатан калони байни шаҳрҳо ва вилоятҳо амал мекард. Бисёр шаҳру вилоятҳо бо навъи муайяни маҳсулоти хунармандӣ ва молҳои фурӯшии худ шӯҳрат доштанд (масалан, Ҳисор бо ханҷар ва ғусфанд, Ўротеппа бо корд, Хучанд бо адрасу шохӣ, Қаршӣ бо алоча ва ғайра).

Калонтарин бозорҳои вилоятӣ, умуман, маркази тичоратии давлатҳои хонии Осиёи Миёна ба шумор мерафтанд. Алалхусус, савдои байни аморати Бухоро, давлатҳои хонии Хўқанд ва Хева равнақи зиёде пайдо карда буд. Моли бисёре аз кишварҳои хориҷӣ: Афғонистон, Ҳиндустон, Қошғар ва Эрон қашонда мешуд. Дар иқтисодиёти давлатҳои хонӣ мақоми маҳсусеро тичорат бо Россия ишғол менамуд (дар ин бора муфассалан дар фасли ҷудогона сухан хоҳад рафт). Маҳз шаҳрҳои калон муҳимтарин марказҳои тичорати байнивилоятӣ ва хориҷӣ ҳисоб мешуданд; табиӣ, ки ин тичорат хусусияти кӯтарафурӯшӣ дошт.

Дар савдои калони хориҷӣ ҳукмронҳо, ҳешу ақрабони онҳо, амалдорони олимақом, ҳамчунин савдогарони «қасбӣ» ширкат менамуданд. Ҳамин савдогарони сарватманд иттиҳодияи маҳсули худро доштанд. Рӯяхати маҳсули хонӣ буд, ки дар он номи савдогарони бадавлатро зикр мекарданд. Дар сари ин иттиҳодия қорвонбошӣ меистод. Ба ин вазифа интихоб гардидани қорвонбошӣ бо фармони амир тасдиқ карда мешуд. Қорвонбошӣ сардори кулли савдогарони мулки Бухоро маҳсуб меёфт.

Савдогарони миёна ва хурд иттиҳодияи худро аз рӯи раставу бозорҳо ташкил дода буданд, ки ба он оқсақол сардорӣ мекард. Аксаран аз рӯи принципи хонаводагӣ ширкати савдогарон таъсис карда мешуд. Савдогарони калон -мирзоҳои худро доштанд. Ҳангоми харидуфурӯш даллолу қосидҳо ва воситачиву амонатфурӯшҳо иштирок мекарданд.¹³⁹ Савдогари калон дар шаҳр нишаста, аксар вақт танҳо амалиёти тичоратро бо маблағ таъмин менамуд, дигар ҳамаи қорҳо ҳар гуна ходимони тичоратхона анҷом медоданд. Масалан, Миралибойи Хўқандӣ дар солҳои охири мавҷудияти давлати хонии Хўқанд ихтиёри хариди тамоми пахтаи мамлакатро ба дасти худ гирифта буд. Ин аз он сабаб барояш мумкин гардид, ки ӯ ба пули хон тичорат мекард.

Аз Бухоро ба Россия аксаран на худӣ савдогарони калон, балки хизматчиёни онҳо сафар мекарданд, ки аз 30 то 50 фоизи даромадро мебоист ба савдогар медоданд.¹⁴⁰ А. Гребенкин навишта буд: «Бо қори тичорат тавассути дигарон ҳатто муллоҳо, имомҳо, мударрисҳо, эшонҳо, қозихо, амлоқдорҳо ва оқсақолҳо – алқисса, ҳамаи қасоне, ки як миқдор пули зиёдатӣ доштанд, машғул мешуданд»,¹⁴¹

Калонтарин савдогари Самарқанд дар ибтидои асри XIX намояндаи номдори бузургзодагони олимақоми Бухоро Муҳаммад Давлатбии инок буд, ки муддати дароз дар Самарқанд ҳукмронӣ кардааст. Вай дар соли 1810

¹³⁸ Радлов В.В., 1880, с. 18-19.

¹³⁹ Гребенкин А.Д., 1872 а, с. 26–30; Сухарева О.А., 1966, с. 236–240.

¹⁴⁰ Рожкова М.К., 1963, с. 38.

¹⁴¹ Гребенкин А.Д., 1872 а, с. 26.

ба вақфи фақат як худи мадрасаи Улугбек 123 дўкон ва ҳамчунин каппону ан-борҳо васият намуд.¹⁴²

Дар сурате ки савдогарони сарватманд ва даллолони калон даромадҳои низоҳат зиёд ба даст меоварданд, майдасавдогарон ва дўкандорони хурдафурӯш «...ба ғоидаҳои нозиз ва бисёр вақтҳо ба он бозёфт, ки барои серии худ ва хӯроки аспашон кифоят мекард, қаноат менамуданд».¹⁴³

Харобии роҳҳо ва набудани амният чи дар роҳу чи дар шаҳр пеши тараққиёти тичоратро мегирифт. Дар роҳҳо аз дасти ғоратгарон ва дар шаҳрҳо аз тарафи ҳокимони ҳарис молу қони савдогарон ҳамеша дар хатар буд. Бочу хироч ва иҷорапулӣ ҳадду андоза надошт. Ғайр аз ин, доимо хавфи мусодира таҳдид менамуд. Ба қавли Аҳмади Дониш, дар замини ҳукмронии амир Насрулло «баъзе уламои ҳақношиноси манғит ҳозираро ба назар гирифта, мулку моли фуқаро ҳамагӣ аз онҳо подшоҳ аст, раёро молиқият ба ашӯе нест, агар ҳар қиз подшоҳ аз ҳар як раия ситонида гирад, тасарруф дар мулки худ қардагӣ мебошад, заҳр ва зулм нест, гуфта қатъи ҳақиқат дода буданд».¹⁴⁴

Заминдорин феодалий. Аҳволи оммаи халқ

Усули заминдорини феодалий дар охири асри XVIII-нимаи аввали асри XIX, умуман ҳамон тавре ки дар замонҳои гузашта буд, боқӣ монд.¹⁴⁵ Вале бо вучуди ин, баъзе тафовутҳо дар истилоҳот ва сохти заминҳои хусусӣ ба миён омаданд, ки он ҳам дар ҳар маҳал гуногун буда, дар давоми замин давраи мавриди баҳс низ ба дигаргунӣ дучор мешуданд. Ин масъала хеле мураккаб аст ва ба миқдори зиёди тадқиқот нигоҳ накарда, бисёр ҷиҳатҳои он мӯҳтоҷи омӯзиш мебошад.¹⁴⁶

Дар ҳаёти иҷтимоии ин давра усули танҳо – тариқи хизматона ба шахсони ҷудогона инъом намудани қитъаи замин, як ва ё якҷанд деҳ ва ҳатто вилояти тамом, ки даромади он қомилан дар ихтиёри танҳоҳдор буд, мавқеи муҳим дошт. Баъзан соҳиби танҳоҳ ғайр аз молиёте, ки ба ғоидаи худ қамъ мекард, музде ба маблағи муайян аз ҳазинаи амир низ дарёфт менамуд. Танҳоҳ метавонист, на ин ки тамоми даромади солони замин, балки як қисми онро ташкил намояд. Дар баъзе мавридҳо ин ба худ бидуни инъоми замин як навъ шақли нафақаи пулиро мегирифт.

Усули танҳоҳ аз оғози ҳукмронии сулолаи Манғития ба таври васеъ қорӣ гардид. Ба қавли Ф. Ефремов (солҳои 70-уми асри XVIII) «ба оқсаққолони

¹⁴² Файзиёв А., 1970, с. 58–59.

¹⁴³ Гребенкин А.Д., 1872, с. 30.

¹⁴⁴ Ин фикр дар ғаммаи нусхаҳои дастнавис мавҷуд аст, ниг.: Аҳмад Маъдуми Дониш, 1960, с. 33–34 (тавзеи 4).

¹⁴⁵ Дар ин ҳусус ниг.: Брагинский И.С., Раъбаов С.А., Ромодин В.А., 1953, с. 25.

¹⁴⁶ Тавсифи зерин бештар ба далелҳои санаду васиқаҳо (маъбӯ ва номатбӯ), материалҳои архив, иттилооти пештар ба баъди ба Россия ғамроҳ шудани Осӣи Миёна додаи сайёнон ва қайдҳои этнографӣ (аз худӣ мо ва этнографӣ) асос ёфтааст. Дар илми советӣ ба омӯзиши ин масъала Бартолд В.В. ва ҳусусан Семёнов А.А. (1929, 1954 а) ибтидо гузоштанд. Ин масъала дар асарҳои, ки ҳусусияти ғамъбасти ва умумӣ доранд, ғамчунин дар тадқиқҳои махсус борҳои мавриди баррасӣ қарор гирифтааст, аз ғумла ниг.: Абдураҳимов М.А., 1961; Бағромов З., 1957; Исқандаров Б.И., 1960, 1962; Юлдошев М.Ю., 1959; Кисляков Н.А., 1940, 1954, 1967; Мирзоев К.М., 1954; Муъсинова К.З., 1969; Мухторов А., 1964; Плоских В.М., 1968; Раҳимов М., 1957; Сухарева О.А., Беклонова М.А., 1955; Троицкая А.Л., 1969; Усенбоев К., 1961; Ғамроев М., 1959; Чехович О.Д., 1961; Очеркҳои этнографӣ, 1969; Юсифов Ш.Т., 1964 ва ғ.

калон ивази мавочиби пулӣ ва ғалла замин дода мешавад, ки аз он мадохили бузурге ба даст медароранд».¹⁴⁷

Амир Насрулло ҳамчун падари худ дар чойҳое, ки исёни қabilaҳои чудогона ва шӯриши халқҳо рӯй медод, «аксари умарои элдор ва номварро ба замин нишонид».¹⁴⁸ Дар яке аз фармонҳои амир Ҳайдар дар бораи таъин кардани ҳокими вилояти Нурато ва ҳам дар хусуси он ки ӯ бояд хироҷи чамъоваришавандаро ба эҳтиёҷоти кӯшун сарф намояд, сухан меравад.¹⁴⁹ Аммо дар бораи ба ҳазинаи давлат супурдани қисми боқимондаи хироҷ чизе гуфта нашудааст. Аз эҳтимол дур нест, ки вай ҳамчун як навъ танҳо ба ҳоким инъом шуда бошад.

Аксар вақт минтақаҳои на чандон калон ба тариқи танҳо ба шахсони гуногуни соҳибмансаб, аз он ҷумла, ба сипоҳиён инъом карда мешуданд. Микдори танҳоҳдорон дар чоряки аввали асри XIX фақат дар аморати Бухоро аз 12 то 36 ҳазор нафар ба шумор мерафт. Агар танҳоҳдор ба ҷои дигар кӯчад, танҳоҳои нав дода мешуд. Ҳаҷми танҳо ба рутбаи шахс алоқаманд буд: соҳибони рутбаи пойнтари ҳарбӣ аз 3 то 5 гектар замин мегирифтанд, аммо шахсони олирутба, аз қабилҳои саркардаҳо як деҳаи тамомро бо садҳо гектар замин, осӣб ва дигар дороиҳо ба даст медароварданд.¹⁵⁰ Агар писар мансаби падарро ишғол намояд, ба танҳоҳои ӯ низ соҳиб мешуд. Гоҳо пас аз марги танҳоҳдор замини инъомии ӯ ба ворисони бепарастормондааш низ тақдим мегардид. Аз баъзе санадҳо бармеояд, ки он вақтҳо тамоюли меросӣ гардонидани усули танҳо вучуд доштааст.

Дар мулкҳои кӯхистонии Бухорои Шарқӣ танҳоҳои дорои хусусиятҳои ба худ ҳосе буд. Дар ин ҷо на замин, балки хоҷагиҳои деҳқонӣ ба танҳо дода мешуд. Шахсони пойнрутба чанд хоҷагиро, вале бӣ, додҳо ва соири амалдорони баландрутба ҳар яке чанд деҳаро бо садҳо хоҷагиҳои деҳқонӣ ба сифати «танҳо» инъом мегирифтанд. Онҳо ҳар сол ба ҳиссаи маълуми ҳосилоти деҳқонӣ соҳиб гардида, дар айни замон, аҳолии деҳаҳои зердасти худро ба корҳои хоҷагии шахсии худ низ ҷалб менамуданд ва ба ҳар роҳе, ки метавонистанд, истисмор мекарданд. Аз ин сабаб ба танҳоҳои гузаштани хоҷагиашон ба деҳқонон ниҳоятдараҷа рӯзҳои сахтеро пеш меовард.

Таассуби динӣ, ки аз замони ҳукмронии Шохмурод сар карда, хеле қувват гирифта буд, ба вусъат ёфтани заминҳои вақф роҳ кушод. Дар заминҳои вақф кор кардан низ барои деҳқонон пурмашаққат буд. Зеро онҳо дар заминҳои вақф тамоми сол аз субҳ то шом кор карда, танҳо аз ҷор ва ё аз панҷ як ҳиссаи ҳосилотро мегирифтанд ва бештар ба мутаваллиҳо вобаста шуда, озодии худро аз даст медоданд. Ба таври васеъ ҷорӣ гардидани усули танҳо ва ба фоидаи танҳоҳдор чамъоварӣ шудани молиёт, ҳамчунин вусъат ёфтани заминҳои вақф ба даромади ҳазинаи давлати хонӣ таъсир накарда наметавонист. Ин буд, ки амир Насрулло усули яргу – мусодираро ба роҳ андохт.¹⁵¹

Дар Бухоро ҳаҷм ва микдори андозҳо торафт меафзуд. Дар аҳди амир Музаффар (1860–1885) кор ба дараҷае расид, ки на фақат аз замини зироат, балки аз замини нокорам низ хироҷ меситониданд ва дар ин маврид ҷунин баҳонаеро пеш меоварданд, ки гӯё ки ин замин ба сабаби камҳавсалагии деҳқон нокишта мондааст.¹⁵²

¹⁴⁷ Ефремов Ф., 1950, с. 18, 27.

¹⁴⁸ Аъмади Дониш, 1967, с. 39.

¹⁴⁹ Ин нӯълъат дар китоби Абдураъимов М.А., 1961, с.100, (нӯълъати 690) оварда шудааст.

¹⁵⁰ Нӯълъатно, 1954, с. 209-217. Инчунин ниг.: Вяткин В.Л., 1928, с. 17.

¹⁵¹ Айни С., 1966, с. 40

¹⁵² Аъмади Дониш, 1967, с. 87.

Аз боғу тоқзор, кишти юнучка, полиз ва обчакорӣ андозе ба номи «тан-обона» ситонида мешуд. Дар ибтидои асри XIX амирони Бухоро ба ҳар таноб замин маблағе муқаррар намуда, хостанд ин навъ андозро ба хирочи расмии замин табдил диҳанд. Дар номаи амир Ҳайдар соли 1807–1808 чунин гуфта шудааст: «...аз ҳар таноб ба маблағи як тилло танобона гиред. Агар (соҳиби он) ба додани як тилло розӣ нашавад, он гоҳ ба тариқи мол сеяки ҳосилро ситонед»¹⁵³. Соли 1860 дар вилояти Самарқанд тақрибан сеяки хироч бо пул пардохта шуд.¹⁵⁴ Дар хонии Хўканд дар миёна ва нимаи дувуми аср танобона қариб тамоман ба шакли пул рӯёнда мешуд, ки ба ин вачҳ онро «танобпулӣ» мегуфтанд. Дар ин чо аз тоқзор назар ба обчакорӣ дувуним баробар зиёдтар андоз ситонда мешуд.

Дар маҳалҳои гуногуни аморати Бухоро ҳаҷми хироч як хел набуд. Баъзан вай ҳаҷми муайянеро дошт: масалан, аз ҳар таноб замини кишт як тангаву севуним килограммро ташкил мекард. Дар мавриди дигар як танга дар баҳор ва дар тирамоҳ як тангаву 6,5–7 кг ғалла ситонда мешуд. Тарзи дигари пардохтани танобона ҳиссаи ҳосилот ба шумор мерафт: чунончи, 2/5, 1/3, 1/5, 1/6, 1/8 қисмати ҳосилро хироч ташкил менамуд. Вале ҳокимон аксаран ҳаҷми хирочро то нисфи ҳосил мерасониданд. Масалан, дар солҳои 1842–1843 хирочи замин дар давлати хонии Хўканд, ки одатан ба ҳаҷми сеяки ҳосил рӯёнда мешуд, то нисфи ҳосил афзун гардид. Яке аз ҳокимони Тошканд андози заминҳои зироатро 2,5 баробар ва дар баъзе маҳалҳо 3–4 баробар зиёд кард. Дар ҳудуди асрҳои XIX ва XX тамоюли то 40% ҳосил афзудани ҳаҷми хироч дар аморати Бухоро низ мушоҳида мешавад»¹⁵⁵.

Рӯидани ҳосили фаровон боиси хушнудии деҳқон намегардид, зеро дар натиҷаи ин ҳаҷми андоз ҳам меафзуд: масалан, аз даҳ ботман ҳосили гандум деҳқон мебоист чор ботманашро ва аз чав ҳатто панҷ ботманашро ба хироч диҳад. Соҳиби замин пас аз даравидани ҳосил ғалларо кӯфта, ба хирман мерехт. Чамъкунандагони хироч ба сари хирман омада, як қисми ғалларо барои имоми масҷиди маҳалла ҷудо мекарданд. Агар хироч аз панҷ як ҳиссаи ҳосилро ташкил диҳад, бақияи ғалларо ба панҷ ҳисса тақсим карда, аз ҳиссаи деҳқон (ё заминдор) миқдори муайяно барои саркор, мироб, оқсаққол ва мирзо мегузоштанд. Мабодо деҳқон то омадани чамъкунандагони хироч ба хирман даст расонида бошад, тамоми ҳосилро мусодира карда, ҳуди деҳқонро саҳт ҷазо медоданд. Аксар вақт чамъоварии хирочро ба ягон шахс ба орият мефуруштанд ва он шахс аз деҳқон маблағи боз ҳам зиёдтареро «фишурда» мегирифт¹⁵⁶.

Дар аморати Бухоро вақти даравро на ин ки ҳуди деҳқон, балки амлоқдор (қаламрави бекҳо ба амлоқҳо тақсим мешуд) муқаррар менамуд – вай дар ҳама чо дар як вақт шуруъ мегардид. Ба пухта рехтани донаҳои гандум касе парво надошт. Агар дарав баробар дар як вақт сар шавад, ба ҳифзи ҳосил назорат кардан барои амлоқдор осонтар буд. Бандҳои гандумпояро дар майдони дарав ғарам карда мемонданд. Амлоқдор ба воситаи ходимонаш – доруғаҳо хурдагирона назорат мекард, то ки деҳқон ягон мушт ғалларо ба хонааш набарад.

¹⁵³ Абдураҳимов М.А., 1961, с. 45, 95 (нӯльлати 483). Њамчунин барои солҳои 20-ум низ сабт гардидааст - ниг.: Краткое описание, 1823, с. 7. Аз рӯи гуфтаҳои Радлов В. В, ки ъамроҳи кӯшунҳои рус будааст, дар вақти истилои њукумати подшоҳи танобонаро фақат ба шакли пул меситонидаанд (Радлов В.В., 880, с. 92).

¹⁵⁴ Бунаков Е.В., 1960, с. 98.

¹⁵⁵ Ниг.: Айни С., 1960, с. 182; инчунин Чехович О.Д., 1961; Мўњсинова К.З., 1969.

¹⁵⁶ Семёнов А.А., 1929, с. 12-25; Семёнов А.А., 1960, с. 999-1000; Абдураҳимов М.А., 1961.

Доруға баъди аз назар гузаронидани ғарамҳо барои кӯфтан иҷозат меод. Ғаллаи кӯфта ва боддодашуда «нишон зада мешуд»: «таки хирман ва чанд ҷои болои онро аз паҳлӯҳояш гил мемолиданд ва доруға дар нӯки он бо аломатҳои худ як пора кулӯх мегузошт. Ғалла муддати дароз дар хирмангоҳ меҳобид, деҳқонҳо гуруснагӣ мекашиданд, аммо дар ҳамин вақт амлоқдор ва муқаррабонаш ҳосили замини худро бо нархҳои хеле ғарон ба фурӯш мерасониданд. Ниҳоят, пас аз гирифтани пешкаш, амлоқдор бо аҳли рикобаш ба сари хирман меомад. Микдори ғалларо бо тахмини худ ошкоран аз будаш зиёд муайян мекард ва хирочро ҳам ба қисми тахмини амлоқдор муқаррар менамуданд. Гоҳо чунин ҳодиса ҳам рӯй меод, ки деҳқон ва ё оқсақол ба тахминан аз будаш зиёд муайян кардани ҳосил муқобилат мекарданд. Он гоҳ эътирозкунандагонро мезаданд ва ҳатто ба зиндон мепартофтанд. Амлоқдор ҳосили замини касони соҳибнуфуз ва сарватмандро ба ивази ришва аз будаш хеле кам нишон меод. Албатта, ҳам дар аморати Бухоро ва ҳам дар давлатҳои хонии Хўқанд ва Хева ҳар рутба амалдорон низ деҳқонро ғорат карда, насибаи худро мерӯёниданд».¹⁵⁷ Мақоми амлоқдори Бухоро ё сарқори Хўқанд бағоят сердаромад буд. «Мадохили» ҳарсолаи сарқорони Хўқанд дар нимаи дувуми асри XIX 10–15 ҳазор сўмро ташкил менамуд.

Вақте ки андозҳо ба шакли пул ситонда мешуданд, амир нархи маҳсулоти зироатро муқаррар менамуд. Усулан, вай мебоист ба нархи бозор баробар меомад, вале амалан онро хеле баланд мебардоштанд.

«Дар натиҷаи ин гуна андозгундорӣ деҳқононе, ки дар асл дар вақти андозандозӣ тороч дида буданд, дар вақти пардохтани пули андоз тамоман хонавайрон шуданд ва маҷбур гардиданд, ки баъзеҳолон заминҳои онро бо нархи арзон ба бойҳо фурӯхта, баъзеҳолон ҳайвоноти қорӣ ва асбоби хонашонро фурӯхта пули андозро диҳанд. Ҳатто баъзе деҳқонон маҷбур шуданд, ки писару духтарҳои онро ба бойҳо фурӯхта, «қарзи ҳукумат»-ро адо намојанд, ё ин ки духтарҳои онро бо номи «духтархона» ва писарҳои онро бо номи «ғуломбача» ба ҳукумат ба ҷои андоз баҳо карда диҳанд».¹⁵⁸

Аҳволи қорандагони замин боз ҳам бадтар буд. Онҳо, одатан, бояд то сеяки ҳосилро мепардохтанд, вале чунин расм гардида буд, ки барои қорандагон фақат аз панҷ як ҳисса ҳосил боқӣ мемонд (ҳиссаи ҳосиле, ки қоранда мегирифт, ҳамчунин вобаста ба он буд, ки ӯ бо чорво ва олоғи худ қор қард ва ё аз онҳо ҷўҷаи ро истифода намурад). Ба зами ин, ҳиссаи қоранда аз қисмати баъди адои хироч мондан ҳосил муайян карда мешуд. Соли 1843 дар ноҳияи Бухоро Идрисбой ном шахс аз мулки Мулло Фозилҷон қитъаи заминро ба иҷора гирифт. Дар аҳднома чунин гуфта шуда буд: «...ба ӯҳда мегирам, ки ин заминро пору дода, шудгор карда, хуб кишт мекунам, боғоту дарахтонро парварида, сабзу хуррам ниғаҳ медорам. Аз тамоми ҳосилоте, ки аз 14 таноб замини зикршуда мерӯяд, нисфаш аз онҳо ман ва нисфи дигар аз онҳо Фозилҷон номбурда хоҳад буд. Гуфту фармони Мулло Фозилҷонро бечунучаро ба ҷо меорам ва ҳар вақт, ки сахлангорӣ карда, дар ин замин қор накунам, бигуздор замини зикршударо аз ман пас бигиранд...».¹⁵⁹ Ҳамчунин ду дафъа ситонидаи хироч ба таомул даромада буд: бори аввал аз тамоми ҳосилот ва бори дувум аз ҳиссаи қорандаи замин, ки маҷбур буд ҳамаи супоришоти соҳиби

¹⁵⁷ Дар бекии Қўрғонтеппа (дар ибтидои асри XX) бек аз ӯар ботман (16 пуд) барои худ як пуд, мироб аз ӯар як хирман якуним пуд, доруға аз хирман чор пуд, амлоқдор аз ӯар ботман як пуд мегирифтанд (Гавеский П., 1919–1923, с. 65)

¹⁵⁸ Айни С., 1960., с. 88.

¹⁵⁹ Ёульятно, 1954, с. 192–193 (ёульятно 42).

заминро бегуфтугӯ иҷро намояд. Хусусан, вақте ки корандагон дар ихтиёри иҷорагирони замин кор мекарданд, холи боз ҳам табохтаре ба сари онҳо меомад: иҷорагирони қитъаҳои калони замин аз онҳо ба ғоидаи худ ҳиссаи иловагии ҳосилро «фишурда» мегирифтанд. Иҷорагири замин на фақат деҳқонони ҷудогона, балки як гурӯҳ деҳқононе ҳам буданд, ки заминро шарикона (пайкол) киштукор мекарданд. Ин тариқа ширкатҳо аз он сабаб ба вучуд омада буданд, ки аксари деҳқонон ҷуфти гов ва олоти кишоварзӣ надоштанд. Ҳиссаи пайкол дар байни ширкаткунандагони он аз рӯи саҳми молӣ тақсим карда мешуд. Дар натиҷа узви бенавотари пайкол, ки арақи чабин рехта кор мекард, кути лоямутеро соҳиб мегардид.

Дар қатори деҳқонон, безамин мардикорон ҳам буданд, ки мавриди истисмори саҳт қарор гирифта, музди ночизе ба даст меоварданд.

Деҳқонон бисёр андозҳои иловагӣ низ мепардохтанд. Монанди «миробона» (барои обёрии замин), «алафпулӣ» (барои юнучқазор), «қўшпулӣ» (барои ҷуфти гов), «яқсарӣ» (барои ҳар сари чорво, аз қабилӣ асп, ҳар ва барзагов), инчунин барои чидани ҳезум, гузаштан аз пул ва ғайра андозҳои нав пайдо шуда, аҳволи гурӯҳҳои истехсолкунандаи мамлакатро боз бештар вазнин мегардонид. Чунон ки А.А.Семёнов дуруст қайд мекунад, «...боре, ки ба дўши деҳқони азиятдидаи Бухоро гузошта мешуд, дарвоқеъ ҳам тоқатфарсо буд»¹⁶⁰

Барои аҳолии кўчӣ ва нимкўчӣ молиёти аз ҳама миёншикан «закот» ба шумор мерафт. Ин навъ молиёт аслан мебоист аз чил як қисми чорворо ташкил медод. Аммо амалан тамоман таври дигар буд. Ба қавли яке аз шохидон, чамъ кардани закот «... дар Хўқанд бо чунон сўиистеъмомлҳо сурат мегирифт, қирғизҳои он ҷо ҳар сол қариб аз бист як қисмати чорвои худро медоданд»¹⁶¹.

Дар миёнаҳои асри XIX закотро бештар ба шакли пул мегирифтагӣ шуданд. Сарчашмаҳои иттилоъ медиханд, ки дар давлати хонии Хўқанд чамъ кардани закот ба як навъ азимати низомии омилони хироч ба нишемангоҳи қирғизҳо таъдир ёфта буд. Қирғизҳо ҳар гоҳ ба муқобили чамъкунандагони закот сар мебардоштанд. Дар ин сурат дастаҳои калонтари низомӣ фирис-тода, ғайр аз закот «амонпулӣ» ҳам меситонданд.¹⁶²

Ба деҳқонон лозим меомад, ки маҷбуриятҳои гуногунро низ адо намоянд. Яке аз маҷбуриятҳои ҳеле вазнин ҳашар буд. Ин истилоҳ дар он замон қорҳои маҷбуриеро, ки деҳқонон бояд иҷро мекарданд, ифода менамуд. Сохтан ва таъмир кардани каналҳо, иншоотҳо, роҳҳо, инчунин киштукор ва ниҳолшинонӣ дар заминҳои амир ё хон аз ҳамаи қабил қорҳо ба шумор мерафт. Гоҳо дар як ҳашар то 10 ҳазор кас иштирок мекард. Деҳқонон вазифадор буданд, ки ба ҳашар бо хару асп, ароба ва асбобу абзори худ ҳозир шаванд. Дар хонии Хўқанд муқаррар гардида буд, ки ҳар як деҳқон бояд се рӯз дар ҳашар ширкат менамуд, хўроқи одамон ва хошоки чорворо хон ба зиммаи худ мегирифт. Албатта, харчи хон аҳёнан риоят мешуд. Ба ҳар ҳол, бисёр далелҳои воқеа мавҷуданд, ки дар мулки Шаҳрисабз деҳқонон хангоми ҳашар аз ҳисоби худ хўрок меҳўрданд ва дар Қаротегин муддати ҳашар то 15 рӯз мекашид. Ҳашар ҳам як воситаи ғоидаи иловагӣ ба даст овардани амалдорони амир гардида буд. Инро устод С. Айни дар тасвири ҳашари канали тумани Шофирком ҳеле хуб нишон додааст¹⁶³.

¹⁶⁰ Семёнов А.А., 1960, с. 1000. Ғайр аз андозҳои зикршуда бисёр хироҷи маҷбуриятҳои дигар низ вуҷуд доштанд - хуљлатҳои ба ин шаънадат медиҳанд - ниг.: Яғонӣ А. И, 1968, с. 29-30.

¹⁶¹ Обозрение..., 1849, с. 209.

¹⁶² Плоских В.М., 1968, с. 107-111.

¹⁶³ Айни С., 1960, с. 77-78.

Ба замми ин хирочу маҷбуриятҳои маъмул боз бисёр андозҳои дигар низ мавҷуд буданд. Онҳо махсусан дар давраи амалиёти ҳарбӣ вусъати зиёда пайдо мекарданд. Яке аз ҳамин қабил андозҳои фавқулодда чул буд, ки пардохтани он барои аҳоли хеле гарон меафтод. Як муаллифи мӯътабари рус дар дар бораи хонии Хӯқанд дар овони ҳамроҳ шудан ба Россия чунин навиштааст: «...дар вақти ҷанг ва ё бо майли хон ё худ бекҳо фуқаро ба додани бочу хирочҳои аз ҳад зиёд маҷбур карда мешаванд, дар ин вақтҳо аз маврид истифода бурда дуздӣ мекунанд ва барои ҳамин ҳам аз мардум ба ҳаҷми зиёдтар (молиёт) меситонанд, оқсаққоли деҳ ё маҳалла медуздад, чамъкунандаи хироч медуздад, бек медуздад, ҳазинадори хон медуздад, хон фақат бо ҳамин қаноат мекунад, ки миқдори таъинкардаи ӯ пурра чамъ оварда ва супурда шавад»¹⁶⁴.

Дигар аз андозҳои аз ҳама гаронтарин «чӯбпулӣ» буд. Вай ҳатто аз янток ҳам гирифта мешуд. Аҳолии хонии Хӯқанд бе иҷозати амалдор ҳатто хори дар сахро рӯидаро ҳам наметавонист чамъ кунад.

Дар мулкҳои кӯхистонии Бухорои Шарқӣ аҳолиро маҷбур мекарданд, ки барои ҳокимон ва амалдорон ҳезум тайёр созанд.

Дар Хӯқанд давлат ҳатто аз ақди никоҳ ва тақсими мерос ё хоҷагӣ низ андоз мегирифт (дар вилоятҳои дигар ин навъ андозро ба қозӣ медоданд). Аз осиб ва ҷувоз, ҳамчунин дар сари пул ва гузаргоҳҳо барои бор ва чорво «боч» ситонда мешуд. Аҳолии шаҳро деҳот дар вақти чизеро фурӯхтан ғайр аз «закот» (аз чил як ҳиссаи нархи мол) андози иловагии бозор «тағичой»-ро ҳам мепардохтанд. Умуман ва дар мавридҳои махсус ба фондаи ҳукумати маҳаллӣ андоз чамъ карда мешуд, зимнан ба ҳамаи намоёндагони ҳукумат пул додан лозим меомад. Ҳамчунин барои рӯҳониён ва масҷидҳо андозҳои гуногун вучуд доштанд, хусусан «дахяк» ё «ушр» ба андоздиҳандагон гарон меафтод¹⁶⁵.

Дар яке аз манбаъҳои хаттии Хӯқанд чунин хабар дода мешавад: «Дар Хӯқанд аз қадимулайём одате ба таомул даромада буд, ки мутобиқи он уламо, қозиҳо, сипоҳиён ва навқарон аз додани хироч ва андози танобона аз боғи ангур, кишти юнучка ва дарахтзорашон озод буданд». Вале, азбаски танобона андози муайян буд, дар соли фаровонҳосилии ҳиссаи аз ҳадди эътидол изофан ҳосил гирифта мешуд¹⁶⁶.

Чамъоварии андозро аксар вақт ба иҷорадорон вомегузоштанд. Ба қавли А.К.Гейнс дар давлати хонии Хӯқанд, ки ҷабру ситам, бедодгарӣ ва худсарӣ ҳукмфармо буд, «...ин тариқа чамъ кардани андоз барои мавриди истисмори бетартибона, боздоштанашиаванда ва аз назорат берун қарор гирифтани халқ баҳонае мегардид»¹⁶⁷. Ин ҳодисаро ба аморати Бухоро ва давлати хонии Хева ҳам нисбат додан мумкин аст¹⁶⁸.

Зикри тамоми хирочу молиёт ва маҷбуриятҳои махсусе, ки дар вилоятҳои мухталифи Осиёи Миёна маъмул гардида буданд, дар ин баёни мухтасари мо

¹⁶⁴ Хорошхин А.П., 1876, с. 45.

¹⁶⁵ Ёзукумат дар амал оидоти ин навъ андозро ба мақсадҳои гуногун харъ менамуд. Ниг.: Иванов П.П., 1940, с. 28, 98–99.

¹⁶⁶ Набиев Р. Н., 1961, с. 38–39; инчунин ниг.: Ягонӣ А.А., 1968, с. 16 (№ 36). Дар бораи чунин расм дар хонии Хева. Ниг.: Иванов П.П., 1940, с. 28.

¹⁶⁷ Гейнс А.К., 1898, с. 720–721. Дар бораи ба ильора додани ҷамъоварии андоз инчунин ниг. Обзорение., 1849, с. 208, 216.

¹⁶⁸ Роъё ба зулми феодалӣ дар хонии Хева – ниг.: Кун А.Л., 1873 а, 1873 б; Иванов П. П., 1937 б, 1940, с. 26–29, 51–121; Юлдошев М.Ю., 1959, 1966; Нульятъо, 1967, с. 25–55, 79–296.

гунчоиш нахоханд ёфт. Хирочу молиётҳои иловагӣ ва маҷбуриятҳои гуногуни меҳнатӣ, алалхусус, дар Бухорои Шарқӣ ҳадду ҳисоб надоштанд.

Чунин буд аҳволи гурӯҳҳои истехсолкунандаи деҳот. Аммо вазъи зиндагии шахриён аз ин беҳтар набуд. Аз дасти ҳукмронони ҳарису озманд на фақат аҳолии оддии шаҳр, балки табақаҳои давлатманд ва боиститоат, аз ҷумла, тоҷирон ҳам азият мекашиданд. Мувофиқи суханони яке аз шахсони бомаърифати Хучанд, ки соли 1824 гуфтааст, фақат ононе, ки дар хидмати амир ё ҳоким мартабаҳои баландро соҳиб шудаанд ва ҳам ҷамъкунандагони андоз аз ҳоли худ қонеанд¹⁶⁹. Чунон ки муҳаққиқи бо вазъияти Осиёи Миёна ба хубӣ шиноси рус дар миёнаҳои асри XIX навиштааст: «...ҳуди халқ дар ниҳояти қашшоқӣ ва мазлумӣ зиндагӣ ба сар мебарад», аммо давлатмандон «дорони худро аз соҳибонашон (ҳокимон–Б.Ғ.) пинҳон мекунанд, ки ба ҳирси онҳо нарасанд, то дар номади қор мавриди ғорати онҳо қарор нагиранд, зеро ин соҳибон... аслан бедодгаранд, аз чизе андеша намекунанд, худсарона ва бевичдонона ба дорони тобеонашон ихтиёрдорӣ менамоянд»¹⁷⁰. Худи ҳаёти одамон ҳам, ба таъбири шоири файласуф Абдулқодири Бедил «бар сари мижгон чу ашк истода» буд, зеро зулму истибдод ва бедодгарӣ ҳадду ҳисоб надошт ва мумкин буд, ки ҳар касе бидуни таҳқиқ ва ҳукм ба қатл расонида шавад.

Ба болои ин ҳама саҳтиву талхҳои рӯзгор хурوفот ва таассуб ҳукмфармоя мекард. Чунончи, дар давлати хонии Хӯканд хангоми сохтмони канал об қитъаеро раҳна карда, ба роҳи дигар қорӣ шуд. Амалдорони хон, ки ба қори сохтмон назорат мекарданд, аз байни қоргарон ҳамаи қасони «Тӯхтасин» номдоштаро даъват карда, фармуданд, ки онҳоро зинда ба замин ғӯронанд, то роҳи қараёни об боздошта шавад¹⁷¹.

«Дар вақти баҳо додан ба вазнинии андозҳо,– гуфтааст К.Маркс,– чандон маблағи муқаррарии онро не, балки тарзи ситондан ва ҳарч қардани андозҳо бояд дар назар гирифт. Тарзи ситондани андозҳо дар Ҳиндустон нафратовар аст ва агар ба тариқи мисол хирочи заминро гирем, дар натиҷаи тарзи мавҷуда, аз эҳтимол дур нест, ки маҳсулот аз ҷамъоварӣ дида бештар набуд мегардад. Он чӣ оид ба ҳарчи андозҳои ғундошташуда бошад, гуфтан кофист, ки ягон ҳиссаи он дар шакли биноҳои судманди ҷамъиятӣ, ки назар ба ҳар ҷои дигар, барои кишварҳои Осиё заруранд, ба халқ барнамегардад»...¹⁷² Ин суханони пурарзиш барои Осиёи Миёна низ қомилан мутобиқат доранд. Даромади солони замин, хирочу молиёти ҷамъшуда ҳама тамоман барои афзудани сарвати синфи феодалон, барои таъминоти дастгоҳи идораи давлат, ки олати истисмор ва ғорати мардум буд, барои қувваҳои аскарӣ, ки ҳамчун олоти ғуру нишондани норизоятии оммаи халқ хизмат мекард, сарф мешуд.

Муборизаи синфӣ

Аҳолии шаҳри Бухоро ва ноҳияҳои атрофи он борҳо ба муқобили амирони манғит шӯриш бардоштанд. Ин қабил шӯриш, аз ҷумла, дар соли 1758 барпо гардида, шӯришчиён дар кӯчаҳои шаҳр сангарҳо сохта буданд. Шӯри-

¹⁶⁹ Набиев Р.Н., 1961, с. 40.

¹⁷⁰ Иқтибос аз Халфин Н.А., 1960, с. 24.

¹⁷¹ Набиев Р.Н., 1961, с. 41. Дар бораи қурбонӣ қардани одамон ғангоми каналсозӣ ва пайдоиши ин одати хурӯфӣ ниг.: Богомолова К.А., 1952, с. 112–115.

¹⁷² Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 12, с. 531–532.

ши дигар соли 1785 сар зад, ки иштирокчиёни он бештар аз ҳазор нафар, зоҳиран, намояндагони синфи ҳукмронро ба қатл расонданд¹⁷³.

Соли 1810 дар Бухоро қатъӣ рӯй дод. Қиматӣ ва гуруснагӣ сар шуда, ба сари мардум азобу уқубатҳои зиёде омад. Дарбори амир барои сабуктар гардидани вазъияти ниҳоят сахти аҳолии ягон чорае надид. Он гоҳ шахриёни баошӯбомада майдони Регистонро фаро гирифтанд. Амир ба ҳарос афтода, аз шаҳр фирор намуд. Окибат ошӯби халқ бо зӯрӣ фуру нишонда шуд.

Аз рӯи баъзе мадракҳои ғайримустақим шӯро ошӯбҳои халқӣ дар соли 1819 ё 1820 низ ба вуқӯъ омада буданд¹⁷⁴. Чунбиши калони халқӣ соли 1821 дар қисмати миёнаи водии Зарафшон байни Самарқанд ва Бухоро (дар Миёнкӯл) ба амал омад. Дар ин ҷо тоифаҳои нимкӯчии ўзбек хитойқипчоқҳо зиндагӣ мекарданд. Тазйиқи андозҳо, мусодираҳои доимӣ, ба хизмати ҳарбӣ сафарбар кардани миқдори зиёди мардони қabilaҳо – ҳамаи ин якҷоя аҳолии Миёнкӯлро ниҳоят ба шӯр овард. Соли 1821 ҳукумат дубора ба сарбозӣ одам гирифтандро сар кард. Косаи сабри хитойқипчоқҳо лабрез шуда, норизоияти онҳо ба шӯриши ошкоро фуру рехт. Қарақалпоқҳои сокини ин маҳал низ ба шӯришчиён ҳамроҳ шуданд. Тамоми тоифаҳои ноҳияи байни Самарқанду Каттакўрғон ба зери ливои шӯришгарон даромаданд. Шӯришчиён маъмурони амирро ронда, Каттакўрғон, Чалак, Янгиқўрғон ва дигар шаҳру деҳаҳои гирду атрофро забт намуданд. Камбағалони ин ҷойҳо ҳам ба сафи шӯришгарон дохил шуданд, аммо аёну ашроф барои кўмак ба амир рӯ оварданд. Шӯришгарон ба тарафи Самарқанд ҳаракат намуданд. Амир ба Каттакўрғон ҳамла оварда, онро забт кард ва аҳолиро аз дами тег гузаронид. Шӯришгарон аз Хўканд, Шаҳрисабз ва дигар мулкҳои душмани амир Ҳайдар мадад хостанд. Аммо иттифоқиён байни худ мувофиқат ҳосил накарда, ба таври пароканда амал менамуданд. Хитойқипчоқҳо хостанд ба Бухоро зарба зананд, вале ба ин муваффақ нашуданд. Шӯришичиён кўшиш карданд, ки деҳқонони ноҳияҳои гуногунро ба тарафи худ кашанд. Ин ҳам нашуд. Охируламр қувваҳои асосии шӯришчиён аз ҳам пош хўрд ва онҳо усули мудофияи пассивро пеш гирифтанд. Дар ҳамин вазъият соли 1825 амир Ҳайдар муҳимтарин нуқтаҳои муқовимати шӯришчиёнро ишғол намуд¹⁷⁵.

Дар солҳои 1840–1842 муносибати байни аморати Бухоро ва давлати хонии Хўканд хеле тезтунд гардид. Вакте ки дар соли 1840 хони Хўканд аз хавфи ҳучуми кўшунҳои Бухоро ба тарс афтода, Хучандро дод, дар Хўканд шӯриш ба амал омад. Ба шӯриш Хоча Қаландари мисгар сардорӣ мекард. Ҳазорон камбағалони шӯришгар бо роҳбарии ин марди шучоъ амалан пойтахти мамлакатро ишғол намуданд. Онҳо манзилҳои амалдорони хонро ба ҳок яксон карда, сафирони Бухороро низ эмин нагузоштанд.

Чи навъе ки таърихи Хўканд иттилоъ медиҳад, ҳамаи амалдорони низомӣ ва ғайринизомӣ «ба гўшаҳо пинҳон шуданд». Сипас, шӯришчиён дарбори хонро ихота намуданд. Доираҳои ҳукмрон фақат бо макру фиреб ва душворииҳои зиёде тавонистанд, ки ин шӯришро фуру нишонанд. Вале сабабгори асосии сар задани шӯриш, пеш аз ҳама, зулму ситами бераҳмона аз байн бурда нашуд. Ин буд, ки соли оянда боз шӯриши халқ ба вуқӯъ омад. Вай чунон вуъсат пайдо намуд, ки хони ба ҳарос афтода аз Хўканд фирор кард.

¹⁷³ Чехович О.Д., 1954, с. 76–77.

¹⁷⁴ Мухторов А., 1963, с. 34–46.

¹⁷⁵ Дар таъқиқи ин шӯриш Иванов П.П., ки ӯамаи манбаъҳои мавъударо ба диққат омўхтааст, хидмати пураарзише дорад–ниг.: Иванов П.П., 1937 а.

Чунбишҳои халқӣ дар Хӯканд соли 1842 вақти ҳучуми кӯшунҳои Бухоро низ ба амал омада буданд¹⁷⁶.

Дар охири солҳои чилум (эҳтимол соли 1847) шӯриши сокинони шаҳри Тошканд барпо мегардад. Он вақтҳо шаҳри Тошканд тахти тасарруфи хонии Хӯканд қарор гирифта, дар он ҷо намояндаи бузургзодагони дар сари идораи давлати хонӣ ништаи кӣпчоқ - Азиз парвоначӣ ҳукмронӣ мекард. Ӯ борҳо ба муқобили шаҳри Туркистон лашкар кашида, дар натиҷаи ҷангҳои дуруда-рози тоқатфарсо ҳазинаро ҳолӣ қарда буд. Ба ин сабаб, дар машварати ҳоким бо аъёну ашрофи Тошканд қарор қарда шуд, ки илова ба андозҳои маъмулӣ аз аҳолии шаҳр ва деҳоти атроф ба тариқи ғаврий андозӣ ғавқуллодаи пулӣ чамъ қарда шавад. Аҳолии шаҳр, ки аз ҷабри доимӣ ва таъйиқи бераҳмонаи Азиз парвоначӣ ҳолашон табоҳ мешуд, ҳамеша ба исён омода буданд. Қаҳру ғазабӣ халқ ба ниҳояти худ мерасид. Чамъоварии андозӣ нав косаи сабри мардуми Тошкандро лабрёз намуд. Сокинони шаҳр ба чамъқунандагони андоз дарафтаданд ва пулҳои ситондаи онҳоро кашида гирифтанд. Дар бисёр маҳалҳо сангарҳо ба вучуд омаданд. Яке аз марказҳои муҳими шӯриш рас-таи мисгарони бозори Тошканд буд. Ҳоким шаш рӯз бо кӯмаки тӯпу туфанг зӯр зада, бисёр марказҳои шӯришро забт кард, вале фуру нишондани шӯриш барояш муяссар нагардид. Шӯришгарон қувваи нав чамъ қарда, тамоми шаҳро ишғол намуданд. Ҳоким фурсати гурехтан наёфта, дар даруни қалъаи шаҳр пинҳон шуд. Шӯришгарон ҳамроҳи кӯшуни ҳокими ноҳияи ҳамсоия Қурама Азиз парвоначиро аз шаҳр ронданд.

Чунон ки аз сарчашмаҳо маълум мешавад, нерӯи асосии ҳаракатдиҳандаи ин шӯриш камбағалони шаҳр буданд, ҳарчанд ки дар он шаҳриёни доро ва намоёндагони ҷудогонаи аъёну ашрофи аз ҳукумати Хӯканд норозӣ низ иштирок доштанд. Оммаи халқ муваффақ шуданд, ки андозҳои нави хеле га-ронро бекор қунонанд ва гумоштаи нафратангези Хӯкандро аз шаҳр берун қунанд¹⁷⁷.

Тоифаҳои ҷануб ва шимоли Қирғизистон ва қазоқҳо низ ҷандин бор бар зидди юғи асорати Хӯканд сар бардошта буданд. Дар ҷараёни ин шӯришҳо меҳнаткашонӣ кӯчнини ақсар вақт бо деҳқонон ва шаҳриёни мазлум мут-таҳид мешуданд¹⁷⁸.

Муборизаи синфӣ дар ноҳияҳои ҷудогонаи кӯхистони Помири Ғарбӣ ҳам бо шиддати тамоми давом мекард. Дар ибтидои солҳои 60-ум деҳқонони Шугнон, Рушон ва Вахон шӯриш бардоштанд, ки ба он Шайхзодаи рӯшонӣ сардорӣ намуд. Шӯришгарон нишмангоҳи мири Рӯшон Қалъаи Вома ро ба даст дароварданд. Сипас, онҳо ба сӯи қароргоҳи ҳокими Шугнон Қалъаи Барпанҷ ҳаракат қарда, кӯшуни онро торумор намуданд. Тамоми дороии ҳокимон дар байни деҳқонон тақсим қарда шуд. Ин шӯриш фақат пас аз он ки ҳукмрони қулли Бадахшон ба Помири Ғарбӣ қувваи зиёди ҳарбӣ фиристод, шикаст хӯрд¹⁷⁹.

Яке аз калонтарин ва пурдавомтарин шӯришҳои асри XIX шӯриши турк-манҳои Хоразм дар солҳои 1855–1867 мебошад. Ҳамчунин шӯриши деҳқонони бенаво бо сардорӣи муздур Муҳаммад Фаноро, ки солҳои 1858–1859 дар хо-нии Хева ба амал омада буд¹⁸⁰, метавон хотирнишон қард.

¹⁷⁶ Набиев Р.Н., 1961.

¹⁷⁷ Барои тафсили шӯриш ниг.: Набиев Р.Н., 1966, с. 62–76.

¹⁷⁸ Усенбоев К., 1961, с. 44–51; История Киргизской ССР, т. 1, 1968, с. 293–298.

¹⁷⁹ Искандаров Б.И., 1960, с. 39–42.

¹⁸⁰ Юлдошев М.Ю., 1966, с. 112–113.

Мо фақат чанде аз лаҳзаҳо ва лавҳаҳои муборизаи синфӣ дар нимаи дувуми асри XVIII–нимаи аввали асри XIX ҷараён доштаи давлатҳои Осиёи Миёнаро зикр намудем. Мавҷи пурвусъати шӯришҳои халқӣ гоҳо саросари Осиёи Миёнаро фаро мегирифт. Аммо муаррихони давр онҳоро нодида меангоштанд. Ин, дарвоқеъ, хусусияти таърихнигории феодалии Шарқ аст. Ин аст, ки мо дар бораи онҳо аксаран аз рӯи маълумот ва аломатҳои ғайримустақим огоҳ мешавем ва қазоват мекунем. Таърихшиноси машҳури советӣ П.П.Иванов аз хусуси ҳаракатҳои халқии аҳди амир Дониёл сухан ронда, нуктасанҷона хотирнишон карда буд: «Муаррихони Бухоро, ки ин воқеаҳоро бароямон нақл мекунанд, онҳоро асосан ҳамчун лавҳаҳои муборизаи феодалони маҳаллӣ бар зидди ҳукумати хонӣ ба қалам медиҳанд. Вале бояд қайд кард, ки аёну ашрофи маҳаллӣ дар муборизаи зидди хон қариб тамоман ба ғавҷҳои деҳқонон таъя мебуд ва саранҷоми ин мубориза ҳам маҳз ба ғавҷиҳои онҳо вобаста буд. Аз ин рӯ, фарз кардан мумкин аст, ки бештарини лавҳаҳои муборизаи мусаллаҳ дар аморати Бухорои асри XVIII муҳимтарин унсурҳои ҳаракатҳои халқӣ ё деҳқониро дар худ нухуфта буданд, фақат фарқ дар ин буд, ки феодалони маҳаллӣ аз рӯи манфиатҳои маҳдуди синфӣ худ ба онҳо сардорӣ мекарданд ва аз онҳо истифода мебуданд»¹⁸¹. Ин фикри бағоят амик ва пурмаънис. Бо вуҷуди ин, метавон ба он илова намуд, ки ин ғуфтаҳо ба нимаи аввали асри XIX низ қомилан нисбат доранд.

Чӣ навиҷе ки аз мисолҳои овардашуда аён мегардад, ҳаракатҳои халқии ондавра, асосан, хусусияти аграрӣ доштанд. Зимнан деҳқонони тоҷикӣ ўзбек аксаран бо қавмҳои кӯчӣ ва нимкӯчӣ ўзбек, қирғиз ва қазоқ якҷоя амал менамуданд. Манфиатҳои синфӣ ва муборизаи якҷояи табақоти бар зидди золимони умумӣ монеаҳои тоифавӣ ва наҷодиро шикаста, меҳнатқашонро бо ҳам муттаҳид месохт.

Дар баробари шӯро ошӯбҳои аҳолии деҳот шӯришҳои шахриён низ ба амал меомаданд. Ҷунбишҳои ҳам деҳот ва ҳам шаҳр ба таври стихиявӣ ва ғайримутаваккил сар мезаданд ва давом мекарданд, аммо дар шӯришҳои шахриён гоҳо унсурҳои мутаваккилӣ падида мегардиданд. Ҳамаи шӯришҳо хусусияти маҳаллӣ дошта, тамоми хоки давлати хониро фаро намегирифтанд ва аз ин рӯ қисми асосии аҳолии мамлакат аз муборизаи ғавҷиҳои давлатӣ дар қанор мемонд, ки ин ҳолат ба ҳукумат барои ғуруҳи нишондани ин ва ё он ошӯби халқимони мусоид фароҳам меовард.

Идеологияи ҳаракатҳои халқии он давр ба мо қам маълум аст. Одатан, шӯришгарон дар назди худ мақсад меғузоштанд, ки ба барҳам додани сӯиестемол ва ноинсофӣҳои аз ҳад зиёди намоёндагони ҳокимияти давлатӣ, аз сари қор дур кардани амалдорону ҳокимони ҷудогона, беҳтар кардани аҳволи моддӣ ва ғайра муваффақ шаванд. Аз ин бештар мақсад ва вазифа намеғузоштанд. Ақибмондагии шуури синфӣ хоси он замон дар ин соҳа низ возеҳу равшан зухур мекард.

4. МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИСОДИИ БАЙНИ ОСИЁИ МИЁНА ВА РОССИЯ. ТАДҚИҚИ ОСИЁИ МИЁНА АЗ ТАРАФИ ОЛИМОНИ РУС

Соли 1781 мутарҷим М. Бекчурин ба сифати сафири ҳукумати Россияи подшоҳӣ ба Бухоро фиристода шуд. Вазифаи асосии сафорат муайян кардани имконоти инкишофи тиҷорати Россияву Бухоро ва ба воситаи Россия қа-

¹⁸¹ Иванов П.П., 1958, с. 112.

шондани молҳои Бухоро, инчунин ҳалли масъалаҳои сиёсӣ буд.¹⁸² Дар навбати худ бухороӣҳо илтимос мекарданд, ки барои озодона тиҷорат кардан дар тамоми хоки Россия ба онҳо иҷозат диҳанд. Умуман, чи навъе ки Е.В.Бунаков хотирнишон мекунад, аз даҳсолаҳои охири асри XVIII Осиёи Миёна аввалин бор дар сиёсати хориҷии ҳукумати Россия мавқеи қиддии мустақилро ишғол менамояд, зимнан мақсаду мароми тиҷорат дар ин ҷо қариб дар навбати аввал гузашта мешуд.^{140а} Аз соли 1796 содироти молҳо аз аморати Бухоро ба Россия аз 379 то 485 ҳазор сӯм, воридот аз 341 то 421 ҳазор сӯм афзоиш ёфт. Вале дар соли 1801 содироти молҳои Бухоро ба Россия ба маблағи 732 ҳазор сӯм расид, дар айни замон қисмати асосии онро (беш аз 545 ҳазор сӯм) маснуоти наҳӣ ва пахта, сипас қисмати дигарро (102 ҳазор сӯм) чарм ва бақияи онро пӯсти қароқӯлӣ, решаи ревоҷ ва соири қолаҳо ташкил мекарданд. Ба ин тариқа, дар таркиби молҳои содироти Осиёи Миёна наҳӣ пахта, газворҳои наҳӣ ва ҳуди пахта мавқеи бартариро дошт ва зимнан 90% ин гурӯҳи қолоро ресмон ташкил меод. Дар ин бобат мушоҳидаи полковник Струков хеле ҷолиби диққат аст, ки соли 1810 дар хусуси тиҷорати Россияву Осиёи Миёна навишта буд: «Россия, ки дар истехсолоти худ наҳӣ пахта надорад, инчунин зарурати муҳимро ба миқдори зиёде ҳам дар ҳолати пахтаи табиӣ ва ҳам се наҳӣи ришта аз Осиё дарёфт менамояд. Илова бар истифодаи басо муфид дар ҷароғон онро дар фабрикаҳои рус барои таҳияи матоъҳои гуногунавъ ба кор мебаранд. Баробари ин, ҳар наҳӣ газворҳои аз Осиё воридшавандаро ҳар ду чини мардуми омӣ бо дилхушии тамом истифода мекунанд, зеро вай наҳӣ ва бадост аст ва аз ин рӯ, матои зағирпоягиро, ки давлат барои (таъмини) армия ба вай эҳтиҷи бағоят бузурге дорад, аксаран бо он иваз мекунанд»¹⁸³.

Соли 1801 аз Бухоро ба Россия ба маблағи 732 ҳазор сӯм мол содир гардида, моли аз Россия ба Бухоро воридшуда аз ин маблағ якуним баробар камтар буд. Муҳимтарин қисмати молҳои воридотиро қарвонҳои тилло (40%), моҳут ва дигар матоъҳо (21%), қаламфур, қирмиз, мӯина ва амсоли инҳо ташкил меоданд.

Дар соли 1813 гумоштаи Британия Мирризатулло маҷбур шуд эътироф намояд: «Тиҷорат бо Россия барои Бухоро тиҷорати асосист». Ҳар сол аз Россия як қарвони иборат аз 4–5 ҳазор шутур меомад ва ҳамин қадар як қарвон ба Россия мерафт¹⁸⁴.

Дар нимаи аввали асри XIX таназули хоҷагии феодалии қарвонӣ шиддат ёфта, муносибатҳои капиталистӣ вусъат пайдо мекунанд. Қарвонҳои ҳурди қарвонӣ беш аз пеш ҷои ҳурро ба мануфактураҳои капиталистӣ ва сипас ба истехсолоти фабрикий сармоядорон медиҳанд. Аз соли 1804 то соли 1860 миқдори қарвонҳои саноатӣ аз 2402 ба 15. 338 расида, миқдори қарвонҳои мутобиқан аз 95,2 ҳазор то 565,1 ҳазор қас афзуд. Махсусан саноати бофандагӣ, ки дар нимаи дууми солҳои 20-ум ва нимаи аввали солҳои сивуми асри XIX тақрибан 70% саноати маснуот барорандаи русро ташкил мекард, хеле тараққӣ намуд. Фақат дар зарфи 7 сол аз соли 1825 то соли 1832 адади дастгоҳи бофандагӣ ду мартаба зиёд шуд.

Албатта, мо барои тафсил додани инкишофи иқтисодиёти Россия имкон надорем ва ба ин ҳолат ҳам нест, зеро ин масъала дар тадқиқоти зиёде маври-

¹⁸² Ниг.: Бекчурин М., 1916.

^{140а} Бунаков Е.В., 1941, с. 6–8.

¹⁸³ Рожкова М.К., 1949, с. 41.

¹⁸⁴ Соколов Ю.А., 1957, с. 198 (намон ӯ ба с. 208 номбари молҳо).

ди баррасӣ қарор гирифтааст¹⁸⁵. Мо ин ҷо фақат дар баъзе чиҳатҳои асосии он таваккуф менамоем. Саноати ба тараққӣ рӯниҳодаи Россия ба бозор эҳтиёҷ дошт. Инро бисёр арбобони онвақта ба хубӣ дарк менамуданд. Дар соли 1835 Г.Неболсин ин иддаоро хеле возеҳу равшан баён карда буд: «Аз он вақте ки фуруши молҳои мануфактурии мо дар байни мардумони Осиёи Миёна ба равнак даромад, ин тиҷорат барои саноати дохилии мо аҳамияти махсус пайдо намуд...»¹⁸⁶. Чунон ки В.И.Ленин хотирнишон кардааст: «...капитализм бе пайваста васеъ кардани доираи ҳукмронии худ, бе колонизатсияи мамлакатҳои нав... зиндагӣ ва тараққӣ карда наметавонад». Ва боз: «Барои фабрикаҳои бозор фавран даркор аст ва агар қафомондагии тарафҳои дигари хоҷагии халқ бозорро дар райони кӯҳна тангтар мекарда бошад, дар ин сурат онҳо бозорро дар райони дигар ё дар мамлакатҳои дигар... ҷустуҷӯ хоҳанд кард»¹⁸⁷.

Маҳз ҳамин ва инчунин зарурати ба даст овардани маводи хоми Осиё сабабгори асосии вусъат ёфтани ҳаҷми робитаҳои иқтисодии Россия бо Осиёи Миёна буд. Ба ин вачҳ маҳдудиятҳои аз Россия ба кишварҳои Осиё содир кардани тилло, филизоти сиёҳ ва ранга, маснуоти филизӣ (ба истиснои аслиҳа) ва ғалла аз байн бардошта шуданд. Ба тоҷирони ҳар се дараҷа барои савдо кардан бо Осиёи Миёна ва ба шахсони ҳар зумра барои доду гирифти мубодилагӣ иҷозат дода шуд. Ин ва дигар тадбирҳо ба равнаки тиҷорат шароити мусоид фароҳам оварданд. Колоҳои Россия ҳатто ба Афғонистон, Қошғар ва соири ноҳияҳои машриқзамин низ роҳ ёфтанд¹⁸⁸. Аммо аз хатар эмин набудани роҳҳои корвонгард ба тараққии тиҷорат монеаи сахте гардида буд. Аксар вақт корвони тоҷирон, хусусан онҳое, ки аз Россия роҳӣ мешуданд, ба ҳамла ва ғорати роҳзанон дучор мегардид¹⁸⁹. Корвонҳоро ҳамроҳӣ кардани дастаи муҳофиз ҳам кӯмак расонида наметавонист. Масалан, корвони пуршумору пурбори тоҷироне, ки солҳои 1824–1825 ба Бухоро ҳаракат мекард, бо вучуди муҳофизаи дастаи мусаллаҳ аз тарафи роҳзанон талаву тороч карда шуд¹⁹⁰.

Аз маводи хоми Осиёи Миёна махсусан пахта аҳамияти калоне пайдо карда буд. Саноати бофандагии Россия миқдори торафт бештари онро талаб менамуд. Ин аст, ки кашондани пахта муттасил меафзоёд.¹⁹¹ Дар оғози асри XIX аз Осиёи Миёна ҳар сол қариб ҳазор пуд пахта ба Россия кашонда шуд, миқдори он дар соли 1818 ба беш аз 10 ҳазор пуд, дар соли 1836 ба 38,5 ҳазор пуд ва дар соли 1858 ба зиёда аз 180 ҳазор пуд расид, яъне дар давоми ним аср 18 баробар афзоиш ёфт.

Дар навбати худ Осиёи Миёна ҳам аз тиҷорат бо Россия хеле манфиатдор буд. Бисёр маҳсулоти муҳим, аз қабили ҷўян, оҳан, мис, маснуоти филизӣ, маҳз аз Россия ворид мегардид. Аз тангаи кисаи шаҳриён сар карда, то тўп - ҳама аз филизоти рус сохта мешуд.

¹⁸⁵ Хромов А., 1946; 1950; Лященко П.И., 1947; Пажитнов К.А., 1958; Халфин Н.А., 1960, 1974; Очеркно..., 1969 ва бисёр диг.

¹⁸⁶ Неболсин Г.П., 1835, II, с. 176.

¹⁸⁷ Ленин В.И. Асарҳо, ҷ. 3, с. 616, 613–614.

¹⁸⁸ Бобохољаев М.А., 1965.

¹⁸⁹ Ниг.: Масалан, тасвири ғорати корвони соли 1803 – Гавердовский Г., 1823.

¹⁹⁰ Ниг.: Рожкова М.К., 1949, с. 46–48; Кайдалов Е., 1828; Халфин Н.А., 1974, с. 176–198.

¹⁹¹ Дар дастуроте, ки ба мутарльим П.И.Демезон дар соли 1833 ӯангоми бо миссияи дипломатӣ ба Бухоро сафар карданиш дода шуда буд, аз ӯумла фаъмидани он ки «ое имкони зиёд кардани» истеъсоли пахта ӯаст ё не ва агар бошад, то чӣ андоза» тавсия мешуд (Чабров Г.Н., 1957, с. III).

П.И.Неболсин навишта буд: «Мо ба Осиёи Миёна чунин молхоро мефиристем, ки дар тамоми Тӯрон чизҳои аз ҳама зарурӣ ва мавриди масрафи умуми аҳоли махсуб меёбанд. Тилло, нуқра, мис, ҷўян, оҳан, ҳар гуна маснуоти филизий, пўст, ранг, шакар, мохут, чит ва матоъҳои гуногуни пахтагӣ ва абрешимӣ ба он ҷо аз мо мераванд. Осиёи Миёна филизот, чарм, мохут ва чит барин молҳои моро муҳол аст, ки бо ҳамии нарх аз ягон кишвари дигар гирифта тавонад»¹⁹².

Мувофиқи мадракҳои овардаи ҳамин муаллиф фақат дар зарфи даҳсолаи 1840–1850 танҳо бо роҳи Оренбург аз Россия ба давлатҳои хонии Осиёи Миёна тақрибан 40 ҳазор пуд мис, беш аз 400 ҳазор пуд оҳан, 75 ҳазор пуд ҷўян, 25 ҳазор пуд фўлод, ба миқдори зиёде сиккаҳои тилло ва нуқра кашонда шуданд. Бояд гуфт, ки ин миқдор аз истихроҷи филизоти маҳаллӣ бештар буд. Барои оммаи васеи аҳолии Осиёи Миёна, махсусан, ворид намудани матоъ аҳамияти калон дошт, аз ин рӯ, вай дар байни молҳои ба ин кишвар содиркунандаи Россия ҷои аввалро ишғол менамуд. Умуман, тиҷорати Осиёи Миёнаву Россия, сарфи назар аз баъзе лаҳзаҳои ба мамониат дучор шудан ва ҳатто пас рафтан, беш аз пеш ривоч мегирифт.

Дар натиҷаи тавсеаталабии тиҷоратии Англия ва душворихое, ки солҳои сивум ва чилум дар соҳаи савдо ба миён омаданд, содироти Россия ба давлати хонӣ хеле паст фаромада, нисбат ба воридот якуним-ду баробар кам гардид. Вале аз охири солҳои 50-ум ва 60-ум тиҷорати Россияву Осиёи Миёна дубора ҷон гирифта, босуръат пеш рафт. Ба сабаби сар задани ҷангҳои дохилӣ дар Америка аз он ҷо ба Россия ворид намудани пахта ниҳоятдараҷа кам шуд ва ин, дар навбати худ, нархи пахтаро дар Россия хеле боло баровард. Дар бораи вусъати онвақтаи муносибатҳои тиҷоратии Россия ва Осиёи Миёна чунин далел ғувоҳӣ медиҳад, ки дар Осиёи Миёна маҳз дар ҳамон вақт масоҳати киштзории пахта ҷандин баробар афзоиш меёбад. Пас аз як соли оғози ҷанги дохилии Америка, яъне соли 1862 аз Осиёи Миёна кашондани пахта қариб се баробар зиёд мешавад.

Чунон ки дар боло таъкид ёфт, ба инкишофи тиҷорати Россияву Осиёи Миёна ҳар ду тараф ҳам манфиатдор буданд. Вале аз он набояд сарфи назар кард, ки дар тиҷорати хориҷии Россия ҳиссаи воридоти Осиёи Миёна ҳатто дар давраи авҷи худ низ фақат 2–3 Ҷоизаи ҳаҷми умумии содироти давлати Русро ташкил менамуд, дар сурате, ки қисми асосии молҳои содиротии Осиёи Миёна ба Россия фиристода мешуд. Ин ҳолатро дар воридоти Осиёи Миёна ҳам метавон мушоҳида кард. Қисми зиёди молҳои воридотӣ аз Россия меомад. Давлатҳои Осиёи Миёна хеле пештар аз ҳамроҳ шудан ба Россия таҳти нуфузи иқтисодии давлати Рус қарор гирифта буданд¹⁹³.

Манфиатдории ҳам Россия ва ҳам давлатҳои хонии Осиёи Миёнаро нисбат ба инкишофи муносибатҳои тарафайн омилҳо, на ин ки омилҳои сиёсӣ, дар саъю кӯшишҳои аз нимаи дувуми асри XIX ба зухур омадаи ҳукумати подшоҳӣ дар бобати тамоман ба зерӣ назорати худ даровардани Осиёи Миёна ва ба ин васила аз истилои Англия – хатарноктарин ҳарифи империяи Россия

¹⁹² Небольсин П.И., 1865, с. 22-23.

¹⁹³ Маълумоти солиёнаи нисбатан муфассал доир ба тилъорати Россияву Осиёи Миёна дар нашрияти Вазорати молия, ки ӯро сол бо унвони «Тилъорати хориҷии давлати дар навиъҳои гуногуни он» мебаромад, оварда шудааст. Њамчунин бисёр таълифоти пурарзиш низ мавҷуданд: Мейендорф Е.Ф., 1826 (нашри франсагӣ, нашри русӣ–1975); Небольсин П.И., 1835; Ханьков П.И., 1843; 1851; Семёнов А., 1859; Небольсин П.И., 1856; Кушева Е.Н., 1934; Бунаков Е.В., 1941; Рожкова М.К., 1949, 1963, Муъаммадҷонов А.Р., Неъматов Т., 1957, Аминов А.М., 1959; Михалева Г.А., 1965; Халфин Н.А., 1965, 1974 ва ғ.

эмин нигоҳ доштани он роли хеле муҳим бозиданд. Инро бояд махсус таъкид кард, зеро баъзе муаллифон¹⁹⁴ ҳангоми таҳқиқи ангеаҳои асосии амалиёти Петербург дар Шарқ ба ҷиҳатҳои иқтисодӣ аҳамияти лозимӣ намедиданд.

Муносибатҳои самарабахши тижорати аморати Бухоро, давлати хонии Хева ва Ҳўқанд аз як тараф ва Россия, аз тарафи дигар, дар заминаи фаъолияти ҷиддии дипломатии ин кишварҳо беш аз пеш равнақ меёфтанд. Дар зарфи тамоми нимаи аввали асри XIX онҳо сафорат ва намояндагиҳои худро мубодила карда, ба ҳалли масъалаҳои аз назари ин ва ё он давлат хеле муҳим муваффақ мегардиданд. Яке аз ҳамин қабил масъалаҳо ҳамон мубодилаи мол ва тамоми муаммоҳои ба он алоқаманд ба шумор мерафт.

Сафироне, ки аз Осиёи Миёна ба Россия фиристода мешуданд (алалхусус сафирони аморати Бухоро), кӯшиш мекарданд боҷҳои ба молҳои ҳамватанонашон андохташударо кам кунанд, барои ба Осиёи Миёна содир кардани маснуоти мамнӯъ, тилло ва танга (ки ҳар вақт кашондани онҳо манъ мешуд) иҷозат гиранд, онҳо баъзан илтимос менамуданд, ки барои тоҷирони ин ва ё он давлати хонӣ дар ярмаркаҳои Россия ҷой диҳанд ва боисрор дархост мекарданд, ки барои дар шахрҳои гуногуни империяи Россия, на ин ки фақат дар маҳалли махсус таъиншуда, хариду фурӯш кардани тоҷирони Осиёи Миёна имкон дода шавад.

Ҳукумати подшоҳӣ, дар навбати худ, ба вусъати робитаҳои иқтисодӣ ва беҳтар шудани шароити тижорати савдогарони рус хавасманд буд ва чунин меангошт, ки ба ин васила нуфузи сиёсии худро дар Осиёи Миёна метавонад ба осонӣ паҳн ва устувор намояд. Вай дар назди сафирони худ, ки ба давлатҳои хонӣ раҳсипор мешуданд, вазифаи тадқиқи ин давлатҳо ва озод кардани раияҳои дар ин сарзамин мисли ғуломон зиндагикунандаи Россияро низ мегузошт.

Мавқеи душманонаи давлати хонии Хева муддати чандин соли нимаи аввали асри XIX Петербургро ба ташвиш меандоخت. Вай ба мақсади таҳти назорати худ қарор додани тижорати Россияву Осиёи Миёна аз мавқеи ҷуғрофии худ истифода бурдани мешуд. Хони Хева ба роҳи қорвон дастаҳои мусаллаҳ фиристода, аз тоҷирон баноҳақ боч меситонд ва дар сурати эътироз қарданашон онҳоро ғорат менамуд; аксар вақт баъди қонъ қардани талаби ин дастаҳо низ қорвон аз тороч эмин намонд. Ғайр аз ин, Хева ба бисёр қавму қабилаҳои қазок, ки қайҳо тобеияти Россияро қабул карда буданд, даъвои ҳукмронӣ дошт.

Қисса кӯтоҳ, мавзӯи гуфтушунидҳои дипломатӣ хеле бисёр буд. Илова бар ин, ҳар гоҳ ҳукмронии давлатҳои хонӣ барои кофтукови сарватҳои зерзаминӣ аз ҳукумати подшоҳӣ фиристодани инженерон ва техникҳои маъданшиносро хоҳиш менамуданд. Ҳамин тариқа, дар охири асри XVIII амалдори соҳаи маъдан Т.Бурнашев ҳамроҳи А.Безносиков ба Бухоро омад. Д.Телятников бо ҳамон А.Безносиков ва баъдтар Т.Бурнашев ва М.Поспелов ба Тошканд, ки чанд вақт мустақил гардида буд, сафар карданд. Дар вақти сафари охирон кофтуковҳои геологӣ (табӣӣ, дар шароити онвақта як дараҷа сатҳӣ) анҷом дода, ба ҳокими Тошканд Юнусхоча роҷеъ ба он манбаъҳои табиӣ, ки ӯ умедворӣ дошт, баъзе мадракҳо пешниҳод карда шуд ¹⁹⁵.

¹⁹⁴ Ниг.: масалан, Рожкова М.К., 1963; Ёидоятов Г.А., 1969.

¹⁹⁵ Доир ба наشري маълумоти ғангоми ин сафар ламъшуда ниг.: «Сибирский Вестник», к. 4, 1818, с. 111–180, инчунин «Вестник Русского географического общества за 1851», к. 1, СПб, 1851, VI, с. 1–44.

Дар навбати худ, сафирони Бухоро – девонбегӣ Азимҷон Мӯъминҷонов (солҳои 1815 ва 1819) ва кӯрчибошӣ Мирзо Муҳаммадюсуф (соли 1816) ба Петербург рафтанд. Миссияи дипломатии А.Ф.Негри (солҳои 1820–1821), ки ба ҳайъати он табиатшинос Э.Эверсман, капитани штаби генералӣ Е.Мейендорф ва дигарон дохил буданд, ба аморат ташрифи ҷавобӣ овард. Ҳарчанд бастани ягон ҳел шартномаи танзимкунандаи муносибатҳои Россияву Бухоро (ки ба он ҳамеша ҳукумати подшоҳӣ саъй мекард), муяссар нагардид, сафари А.Негри ба аморат дар инкишофи муносибатҳои байни империяи Россияву Бухоро ва дар бобати бо ҳам шиносо шудани ин ду давлат ба эътибори як марҳалаи нава аҳамият пайдо намуд.

Мубодилаи намоёндагони мухталиф дар байни Россия ва давлати хонии Хӯканд низ дорои чунин аҳамият буд. Аз он ҷӣ, ки дар таърихи ҳарду давлат нақше гузоштааст, пеш аз ҳама, ба водии Фарғона сафар кардани Ф.Назаров (солҳои 1813–1814) ва Н. Потанинро (солҳои 1829–1830), ки илмро бо маълумоти роҷеъ ба маҳалли номашхур ғанӣ гардонидаанд, бояд хотирнишон намуд. Дар солҳои 1823–1829 сафирони хони Хӯканд Муҳаммадалихон – Турсунхоча Найзаҳочинов ва Хочӣ Мирқурбон Мамадқосимов аввал ба Омск ва сипас ба Петербург фиристода шуданд.

Тавсеаталабии Британия дар Осиёи Миёна ва рақобати Англияву Россия

Инкишофи муносибатҳои мутақобилаи тичоративу сиёсии байни Россия ва давлатҳои Осиёи Миёна аз ибтидои асри XIX бо муодоилаи қувваи севум ба мушкилот рӯ ниҳод. Ба қадре, ки империяи Британия мавқеи худро дар Ҳиндустони забткардааш мустаҳкам намуда, торафт ба тарафи шимол пеш мерафт, ҳукумати подшоҳиро бими аз даст рафтани мавқеъҳои дар Осиёи Миёна пайдо кардааш фаро мегирифт. Мулкҳои мустамликавии Англия дар Осиё бо Бухоро, Хева ё Хӯканд ҳамхудуд набуданд, вале ҳукумати Лондон саъй мекард, ки Афғонистонро ба майдони амалиёти таҷовузкоронаи зидди ин давлатҳои хонӣ ва пойгаҳи тавсеаталабии иқтисодии худ табдил диҳад.

Ф.Энгелс таъкид менамояд: «Мавқеи ҷуғрофии Афғонистон ва ҳислати ба худ ҳосил мардуми он ба ин мамлакат дар қору бори Осиёи Марказӣ чунон аҳамияти сиёсӣ бахшидааст, ки ба он баҳои барзиёд додан муҳол аст»¹⁹⁶. Дар зарфи тамоми асри XIX ва ибтидои асри XX ба мардуми далери афғон лозим омад, ки баҳри истиқлолияти худ зидди асоратгарони англис саҳт мубориза барад. Ҳукумат ва буржуазияи Британия ҳамоно дар орзуи вусъат додани мулкҳои мустамликавӣ ва ба даст овардани бозорҳои нава буданд. Ба ин ниёт онҳо ба Осиёи Миёна ҳар гуна ҷосусонро мефиристоданд. Вазифаи ҷосусиро ҳам мусулмонони дар мактабҳои махсуси мулкҳои британии Ҳиндустон таҳсилдида ва ҳам англисҳои гоҳо мақоми баланди идориро ишғолкарда бачо меоварданд. Аксар вақт ин ҷосусон ба қиёфаи тоҷир, зоир ва сайёҳи қунҷков даромада, амалан ба дасисакориҳои сиёсӣ машғул мешуданд ва барои ба тарафи Англия моил сохтани доираҳои ҳуқмрони давлатҳои Осиёи Миёна ба яке инъом ва ба дигаре ваъдаи кӯмаки ҳарбӣ ё сиёсӣ медоданд ва дар аини замон онҳоро муттасил ба муқобили Россия таҳрик менамуданд.

Дар солҳои 1812–1813 ба Осиёи Миёна аз байни мусалмонони ҳинду бо роҳбарии Миризматулло гурӯҳи ҷосусон фиристода шуд. Ин гурӯҳ маълумоти ҳарбии стратегӣ ва тичоратӣ ҳам мекард ва инчунин музокироти сиёсӣ ба амал меовард. Дар нимаи аввали солҳои 20-ум фаъолияти миссияи

¹⁹⁶ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 14, с. 77.

В.Муркрофт ва Ҷ.Требек ба вуқӯ пайвастан, ки ҳадафи асосии он аморати Бухоро буд. Дар ибтидои солҳои 30-юм ҷосуси машҳури британи, Александр Борнс ба Осиёи Миёна омада, ба таҳқиқи аморати Бухоро ва масъалаҳои ҳарбию тичоратӣ машғул шуд.

Дар нимаи солҳои 20-ум бисёр молҳои англисӣ аз Ҳиндустон ба Осиёи Миёна оварда мешавад. Соли 1836 сафири Бухоро хабар дода буд, ки англисҳои «чанг вақт инчониб барои барқарор кардани муносибатҳои наздики тичоратӣ саъйкунанда» ба наздикӣ боз ҷосусони худро ба Бухоро фиристоданд ва фармуданд, ки «қарордодде банданд, то дар асоси он англисҳо тавонанд ба онҳо тамоми колоҳои лозимаро ба тарзи барои бухориён хеле муфид мухайё созанд»¹⁹⁷.

Ба Петербург ва Оренбург, ки маркази асосии тичорати Россия бо Бухоро, Хева ва Хўқанд ба шумор мерафт, дар хусуси ба давлати хонӣ бо нархи хеле арзон мол овардани соҳибкорони британи хабарҳои изтиробовар мерасиданд. Ин молҳо дар вақтҳои аввал ба дараҷае арзон фурӯхта мешуданд, ки ҳатто бар зиёни соҳибонашон буданд. Ин тадбире буд, ки ба воситаи он меҳостанд бозори маҳаллиро ба тарафи худ кашида, маснуоти ҳарифро аз он ҷо танг карда бароранд.

Ин амал чунин маъние дошт, ки таҳдиди Англия нисбат ба Россия ба худ ранги воқеӣ гирифта, ба ҷои аз ҳама нозуки он – ба муносибатҳои тичоратиаш бо давлатҳои Осиёи Миёна бармеҳўрад. Ба ин вазҳ губернатори ҳарбии Оренбург В.Перовский қарор дод, ки ба калонтарин давлати Осиёи Миёна – аморати Бухоро барои ошно шудан ба вазъияти сиёсӣ ва иқтисодии он ҷо шахсони мўътамади худро фиристонанд.

Аз моҳи декабри соли 1833 то моҳи июни соли 1834 П. Демезон ва дар соли 1836 Я. Виткевич бо чунин вазифаи нимрасмӣ ба назди ҳукуматдорони амирӣ азимат намуданд. Я.Виткевич дар натиҷаи ин сафари дур ҳулосаи андаке таскиндиханда баровард. Дар гузоришоти аз гуфтаҳои ӯ тартибдодаи В.Дал изҳор мегардид, ки инкишофи тичорати Англияву Бухоро амалан пешомади муҳиме надорад. Дар аморат ҷизе нест, ки англисҳо бихаранд, кашондани оҳан ва маснуоти филизӣ, ки бухороиён эҳтиёҷ доранд, барои англисҳо кори хеле душвор аст. Аммо Россия дар тичорат ба Бухоро ва дигар кишварҳои шарқ нисбат ба ҳарифи худ имконоти бештаре дорад. Я.Виткевич гузоришоти худро бо чунин суханон ба поён мерасонад: «Мо, баръакс, метавонистем доираи тичорати худро то ҳуди Мўлтон вусъат диҳем ва саноатдорони англисро аз тамоми Осиёи Миёна берун кунем. Роҳи мо наздиктар аст, маҳсулот ва молҳои мо бозоргир ва машҳуранд ва мо метавонем аз Осиёи Миёна ашёи зиёде, ки дар байни онҳо пахта ҳамеша ҷои аввалро ишғол менамояд, ворид созем. Кам кас медонад, ки молҳои мо дар саросари Осиёи Миёна, то ҳуди Ҳиндустон, назар ба молҳои англисӣ арзиши баланд доранд»¹⁹⁸.

Аммо амалдорони олимақоми ҳукумати подшоҳӣ инро он қадар бо хушҳолӣ истиқбол накарда, мисли пештара бо биму ҳароси зиёде амалиёти ҳарифонро дар кишварҳои ҳамсоя мувокибат мекарданд. Рафти воқеа ҳақ будани онҳоро собит намуд. Соли 1839 империяи Британия ба тахти салтанати Қобул шоҳи лўхтакмонанд Шўчоулмулкро нишонда, қисмати муҳими Афғонистонро ишғол намуд.

Вазъият дар давраи ҷанги якуми Англияву Афғонистон (1838 – 1842) хеле тундутез гардид. Англисҳо ба Осиёи Миёна на фақат ҷосусони зиёдеро мефи-

¹⁹⁷ Иқтибос аз Рожкова М.К., 1949, с. 221. Инчунин ниг.: Жуковский С.В., 1915, с. 109.

¹⁹⁸ Ар. АФ СССР, Ленинград, ф. 56, оп. I, д. 19, в. 30–37.

ристоданд, балки гузаргоху рохҳои худуди ин сарзаминро ҳаматарафа меомӯхтанд. Дар байни доираҳои ҳукмрони Британия масъалаи забти маҳалҳои шимоли Ҳиндукуш ва «ҳаракати минбаъда ба сӯи Бухоро»¹⁹⁹ мавриди муҳокима қарор мегирифт. Дар натиҷа ду роҳи ҳаракати қўшунҳои британи – яке ба воситаи Эрон ва дигаре ба воситаи Афғонистон пешбинӣ карда шуд²⁰⁰.

Дар ин вақт шаҳри Ҳирот ба маркази фаъолияти ҷосусии англисҳо табдил ёфт. Ҷосусони британи ба Хева, Бухоро, Хўқанд ва нишешмангоҳҳои мардуми кўчӣ сар медаварданд. Дар Оренбург овозае паҳн шуд, ки англисҳо дар нияти ишғол кардани Бухоро ва Хева мебошанд. Ба Бухоро ҷосусони озмудаи англис Стоддарт ва баъдтар Конолли фиристода шуданд, ки мебоист дар хусуси амалиёти якҷояи зидди русҳо шартнома мебастанд (Конолли пеш аз ин ба Хева ва Хўқанд рафта буд). Дигар ҷосуси британи Д.Аббот дар Хева амал намуда, ин давлатро ба доираи сиёсати Англия кашидан ва ба муқобили Бухоро, ки ба фишори англисҳо эътино надошт, таҳрик кардан меҳост. Аббот ҳамчунин доир ба ҳатти сарҳадҳои русҳо маълумот чамъ мекард. Оқибат дар сари ин кори ҷосусӣ дастгир гардида, ба Англия ронда шуд. Англисҳо ба ҷои ин ҷосуси шикастхўрда Р.Шекспир ном шахси дигареро фиристоданд, ки айнан ҳамон вазифаро бояд адо мекард²⁰¹.

Намояндагони Лондон дар аморати Бухоро муваффақияти калон ба даст оварда натавонистанд. Стоддарт ва Конолли ҳангоми дар ин мамлакат буданашон ба дараҷаи кофӣ назокати дипломатӣ зоҳир накарданд. Ин буд, ки амир Насруллои худраъӣ онҳоро аввал ба зиндон андохт ва сипас ба қатл расонид (1842).

Ҳукумати подшоҳӣ ба мақсади беасар намудани амалиёти фаъолонаи ҳарифони ҳатарноки худ ба давлати хонӣ ҳайъати сафорат фиристод. Ин тадбир аз он сабаб ҳам салоҳ буд, ки сафирони Хева Отаниёз Хочараис муфти ва аз паси ӯ Эшнӣёз Мамадниёзов, инчунин сафири Бухоро Муқимбек Саидов ба Россия омада буданд. Аз ин рӯ, ба тариқи ташрифи ҷавобӣ ба ин кишварҳо сафирони давлати рус П.Никифоров, ки баъдтар ўро Г.Данилевский иваз намуд ва К.Бутенев бо ҳамроҳии шарқшинос Н.Хаников, табиатшинос А.Леман ва дигарон фиристода шуданд.

Дар солҳои 1841–1842 дипломатҳои рус бо ҳукуматдорони давлатҳои хонӣ доир ба масъалаҳои гуногуни тичоративу сиёсӣ гуфтушунид карданд. Зоҳиран, ҳама кор мувофиқи дилхоҳи онҳо анҷом меёфт. Хони Хева Раҳимқул, ки пас аз ғавти падараш Оллоҳқулихон дар моҳи ноябри соли 1842 ба тахти салтанат нишаста буд, барои мўҳр гузоштан ба «ўҳдадоринама»-и пешниҳодкардаи Данилевский ризоият дод. Дар ин санад эълон карда мешуд, ки «соҳибдавлати Хоразм» ҳамеша сулҳу сафо ва дўстиро бо Россия пос хоҳад дошт, асирон ва амволи ғасбкардаашро пас хоҳад дод; бочи молҳои тичоратии Россия аз 5 фоизи арзиши воқеии онҳо болотар нахоҳад шуд, қорвонҳои «транзит» бошанд, тамоман аз боч озод хоҳанд буд.

Ҳукумати подшоҳӣ дар ҷавоби ин хусуматҳои пешинаро тамоман «ба дасти фаромўшӣ супурд», ба амният ва ҳимояи тоҷирони Хева замонат дода,

¹⁹⁹ Kawlinson H., 1875, с. 157/

²⁰⁰ Wolf J., 1846, с. 346-348.

²⁰¹ Дар ин бора ниг.: Халфин Н.А., 1958.

барояшон хама гуна имтиёзотеро, ки «точирони дигар мамолики Осиё» аз онҳо бархурдор буданд, паҳн намуд²⁰².

Хабархое, ки аз Бухоро мерасиданд, он қадар боиси дилхушӣ набошанд ҳам, навмедкунанда набуданд. Амир Насрулло, ки навақас дар лашкаркашии навбатии худ ба Ҳўқанд зафар ёфта буд, аз имзо кардан ба «ўҳдадориномаи» мушобех сар кашид, вале умуман К.Бутенев ва ҳамроҳони ўро бо қамолӣ меҳмоннавозӣ пазирай карда, ҳатто ба онҳо иҷозат дод, ки ба Самарқанд ва Қаршӣ таширф баранд. Вай ҳамчунин иҷор намуд, ки сафорати худро дар Петербург бо тамоми вақолати лозима омода хоҳад сохт.

Бо вучуди ин, ҳукумати Россия хеле дилсард ва навмед гардид. Ин на фақат аз он сабаб буд, ки намояндаи дар моҳи июни соли 1842 ба Оренбург омадаи амир Насрулло - Худоёрбек Қиличалӣ Гинаков ҳамагӣ фақат унвони қараулбегӣ (унвони нисбатан паст дар силсилаи мартабаҳои Бухоро) дошт ва намехост қоидаҳои муқаррарии русуми дипломатиро риоят кунад. Бинобар ин дере нагузашта ӯ маҷбур шуд, ки ба ватан баргардад.

Ҳукуматдорони подшоҳии рус ба чунин ҳулосае омаданд, ки сабти ҳуҷҷа-тии ягон мувофиқат бо ҳуқмонони давлатҳои хонӣ ғоидае надорад. Дар муқотибаи амалдорони олимақоми Петербург ва дигар маҳалҳо баён ёфтааст, ки ин ҳуқмонони муқабилди шарқ «аз тартиботи маъмулӣ беҳабаранд» ва ба риоя намудани мувофиқати ҳосилшуда, ҳатто агар ба тариқи лозимӣ сурати расмӣ пайдо карда бошад ҳам, азме надоранд. Ин ақида дар ҳақиқат ҳам, вақте ки соли 1858 сафорати нави рус бо сардории Н.Игнатов ба Хева (ва сипас ба Бухоро) омад, собит гардид.

Норизоият ва таъвишу изтиробӣ Петербург боз аз он ҳолат ҳам қувват мегирифт, ки буржуазияи англис ва ҳукумати вайро тарафдорикунандаи империяи Британия аз нақшаҳои пойдор намудани ҳуқмонии иқтисодии сиёсии худ дар Осиёи Миёна тамоман даст нақашаи буд. Баръакс, дар солҳои 40-ум экспансияи тижоратии соҳибқорони англис дар давлатҳои Осиёи Миёна хеле тақвият ёфта, ба ғуруши молҳои Россия душвориҳои қиддӣ ба миён овард.

Масалан, П.И.Неболсин пас аз сўҳбат бо тоҷирони Бухоро навишта буд: «...англисҳо бо қасди тамоман қасод кардани молҳои рус дар соли 1841 ва хусусан дар соли 1842 ба Бухоро чунон ба миқдори зиёд маснуоти худро оварда, онҳоро бо чунон нархи арзон (чи навъе ки меғоянд, ҳатто бар зиёни худ) ба ғуруш гузоштанд, ки тамоми мардум ба ин молҳои нав дарафтада, дигар ба ҷиту ҷалвору моҳути мо эътиборе надоданд. Англисҳо бо ин васила тоҷирони моро дур карда, пас аз як-ду сол нархи молҳои худро якбора беш аз ду баробар боло бардоштанд»²⁰³.

Капиталистони Лондон, Ливерпул, Манчестер ва дигар шаҳрҳои Англия борҳо ин тавр амал карданд. Ин қабил усулҳо барои азхуд кардани бозорҳои Осиёи Миёна, хусусан вақте ки империяи Британия Синд (1843) ва сипас Панҷобро (1846–1849) ишғол карда, ба ҳудуди шимолии Ҳиндустон баромад, пайғирона ба роҳ андохта шуданд. К.Маркс ва Ф.Энгелс «ҳамлаи тижорати Англияро ба Осиёи Дарунӣ» дар нимаи дууми солҳои қилуми асри XIX маҳсус таъкид кардаанд. Ф.Энгелс хотирнишон менамояд: «Метавон бо ҷуръат тасдиқ намуд, ки то ҷанги Афғонистон ва то ишғоли Синду Панҷоб тижорати Англия бо Осиёи Дарунӣ тақрибан ба сифр баробар буд. Акнун қор ранги

²⁰² Ар. в.н.ш. полит. России, саридораи архиви Санкт Петербург, П-10, д. 1841-2: инчунин ниг. «Сборник материалов для завоевания Туркестанского края», т. IV, Тошканд, с. 106–107.

²⁰³ Небольсин П.И., 1865, с. 216.

дигар гирифтааст. Зарурати чиддии муттасил вусъат додани тичорат – ин Fatm (қисматест), ки мисли рӯё Англияи имрӯзаро таъкиб мекунад... ин зарурати ногузир тичорати Англияро водор месозад, ки дар як вақт аз ду тараф ба Осиёи Дарунӣ ҳамла оварад: аз тарафи Ҳинд ва аз тарафи баҳри Сиёҳ. Ҳарчанд ки мо дар бораи ҳаҷми содироти русҳо ба ин китъаи олам маълумоти хеле кам дорем, ба ҳар ҳол аз рӯи амри воқеии афзоиши содироти англисҳо метавонем ба хулосае оем, ки эҳтимол тичорати русҳо дар он ҷо хеле кам гардида бошад»²⁰⁴.

Ф.Энгелс саҳв накарда буд: маснуоти Британия маснуоти Россияро дар давлатҳои хонӣ хеле таъйиқ намуд. Департаменти тичорати хориҷии Россия дар соли 1845 кам шудани содироти молҳои ватаниро ба Осиёи Миёна, ки сабабгори он «ба бозори Бухоро бештар кашонда шудани молҳои нисбатан арзонтари Ост-Индия ва Англия» мебошад, қайд кардааст. Дар ҳисоботи ин департамент барои соли 1847 чунин суҳанон зикр шудаанд: «Созгории молҳои англисӣ бо бозорҳои Бухоро ва Ҳева ба фуруши фойданоки газворҳои пахтагӣ ва дигар молҳои русӣ мамониат намуд»²⁰⁵.

Ин ҳуҷуми иқтисодии Британия тоҷирони Россияро низ бисёр ба ташвиш андохт. Яке аз тоҷирон Ф. Пичугин дар соли 1848 шикоят кардааст, ки «англисҳо сармояи худро дарёғ надошта... ба Осиёи Миёна наздик мешаванд ва мо дар ин бозорҳои молҳои англисиро бисёр вохемӯрем»²⁰⁶. Дар бисёр мақолаҳои газетаву журналҳои онвақтаи Россия ҳамин гуна ташвишҳои иброз гардидаанд. Экспансияи тичоратии империяи Британия воқеан ҳам бо иқдомоти чиддии сиёсии вай дар ин роҳ тавҷам буд.

Дар солҳои 50-ум ин ҳавф боз ҳам зиёдтар гардид. Мустамликаҳои британи дар мубориза бо Россия барои барқарор намудани ҳукмронии худ дар Осиёи Миёна аз давлати Туркияи усмонӣ ҳам истифода мебуданд. Доираҳои ҳукмрони Туркия низ дар замири дил орзуи дар тамоми «мамлакатҳои исломӣ», аз ҷумла дар Осиёи Миёна мустаҳкам кардани мавқеи худро мепарвариданд. Ҳанӯз дар соли 1851 намояндагони Туркия ба мақсади сохтани истеҳкомоти туркҳо дар давлати хонии Ҳева дохили музокирот шуданд, ки зимнан сохтани истеҳкомоти англисҳо низ дар назар дошта мешуд. Фаъолияти шабакаи ҷосусии Англия ва Туркия алаҳхусус, ба муносибати ҷанги Қрим хеле вусъат ёфт. Фиристодагони махфии Туркия он вақтҳо баёнии султони туркро, ки давлатҳои Осиёи Миёнаро ба ҳуҷуми зидди Россия даъват мекард, оварда буданд. Ин гуна воқеаҳо кам содир намешуданд. Англия ва Туркияи игвододаи вай борҳо саъю кӯшиш намуданд, ки шиори «газовоти» иттиҳоди се давлати Осиёи Миёна – аморати Бухоро, давлатҳои хонии Ҳева ва Ҳўқандро ба муқобили Россия амалӣ кунанд. Ба замми ин, ҳавфе ҳам ба миён омада буд, ки Англия ва Туркия ба иттиҳоди сегона ҳамроҳ шуда, бар зидди Россия ҷанг мекунанд.

Аммо дар амал ба Англия ва империяи Усмония бо вучуди даст задан ба мақру ҳила ба вучуд овардани чунин иттиҳод муяссар нагардид. Англия ода-тан аҳдшиканона амал мекард. Фиристодагони махфии Англия бо амалдорони олимақоми Бухоро ба дўстӣ ва садоқат савганд ёд карда, дар айни замон ба амири Афғонистон дар муборизаи зидди мулкҳои ўзбеку тоҷикинишини тахти сарпарастии амири Бухоро қароргирифтаи он сўи дарёи Аму кўмак мерасониданд. Оқибат дар натиҷаи чунин амалиёт қисми зиёди тоҷикон ва ўзбе-

²⁰⁴ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 9, с. 12–13.

²⁰⁵ Рожкова М.К., 1949, с. 311.

²⁰⁶ Ђамон асар, с. 314.

коне, ки аз қадим дар соҳили чапи дарёи Аму (ноҳияҳои шимолии Афрони-стони кунунӣ) зиндагӣ мекарданд, ба таври сунъӣ аз бародарони ҳамхуни дар Осиёи Миёна будаи худ ҷудо шуда монданд.

Инро ҳам қайд накардан мумкин нест, ки дар Лондон ҳаёли муҳолилаи мусаллаҳонаи зидди давлатҳои хониро тамоман аз сар дур накарда буданд. Чунончи, соли 1858 Ҳангоми дар парламенти Англия муҳокима шудани масъалаи вуҷуд додани экспансияи тичоратӣ дар Осиёи Миёна яке аз намо-яндагони парламент таъкид намуд, ки ҳамин омил «имкони ба ин мамлакат фиристодани қувваҳои мусаллаҳро бештар мегардонад»²⁰⁷.

Вале мустамликадорон ба амалӣ намудани ин қасду ниятҳои худ муваф-фақ шуда натавонистанд.

Тадқиқи илмӣ давлатҳои Осиёи Миёна

Чунон ки гуфта шуд, ҳукуматдорони подшоҳӣ аз натиҷаҳои умумии музокироти намоёндагӣҳои дипломатии худ дар Бухоро, Хева ва Хўқанд қонеъ нагардида буданд. Кўшишҳои истифода бурдани робитаҳои иқтисодӣ барои аз ҷиҳати сиёсӣ барқарор кардани нуфузи томи Петербург дар Осиёи Миёна бо сабабҳои гуногун бароре накард. Вале мо наметавонем дар баҳо додан ба муносибатҳои сиёсии империяи Россия бо давлатҳои Осиёи Миёна аз чунин мавқеи маҳдуд ва махсус наздик шавем. Ҳатто агарчи сафари дипло-матҳо на ҳамеша боиси расидан ба мақсадҳои пешгузоштаи онҳо мегардид, лекин одатан ба афзоиши беш аз пеши мубодилаи молҳо дар байни давлатҳои номбурда таъсире мекард.

Муҳимтар аз ҳама ин аст, ки мусофирати сафирон, намоёндагӣҳо, тоҷирон ва сайёҳони ҷудогонаи рус ба Осиёи Миёна аз дигар ҷиҳат аҳамияти хеле калон дошт. Аксари қасоне, ки ба ин тарафҳо сафар мекарданд, одамони фозил ва донишманд буданд ва баъзеи онҳо забонҳои шарқро медонистанд²⁰⁸. Дар байни онҳо мутахассисони дараҷаи аввали география ва геология, геоде-зия ва астрономия, табиатшиносон, шарқшиносон ва забоншиносони пур-таҷриба ҳам буданд.

Дар таҳқиқи натиҷаҳои саёҳат ва таҳлили маводу иттилооти гуногуне, ки тоҷирони Россия ва Осиёи Миёна меоварданд, гули сарисабади илму фанни ватанӣ, аз он ҷумла шарқшиносон ва ҷуғрофидонони маъруфи асри XIX-и рус иштирок менамуданд.

Инак, мўъҷизае ба амал омад: дар зарфи камтар аз 50 соли асри XIX Осиёи Миёна аз сарзамини ношинос (tўkka incognita) ба кишваре табдил ёфт, ки илм дар бораи он бисёр маълумоти дақиқ ба даст овард.

Ба қавли ҷуғрофидони машҳури рус И.В.Мушкетов, экспедитсияҳои ни-маи аввали асри XIX дар таҳқиқи ҷуғрофии Осиёи Миёна аҳамияти калонеро молиқ мебошанд: «...Онҳо материалҳои қомилан илмӣ медиҳанд, ки ҳоҷат ба тафсир нест; илова бар мадракҳои қаму беш дақиқи нақшабардорӣ, хизмати

²⁰⁷ Муфассалан ниг.: (илова бар асарҳои дар боло иқтибосшуда): Терентьев М.А., 1875; Грулёв М., 1909; Кастельская З.Д., 1934; Попов А.Л., 1940 а, 1940 б; Штейнберг Е.Л., 1950; Халфин Н.А., 1959, 1965, 1974; Муъаммадҷонов А.Р., Неъматов Т., 1957 ва ғ.

²⁰⁸ Бёнтарин шарҳи илмолии саёҳат ва экспедитсияҳои русҳо ба Осиёи Миёна дар солҳои 1715–1886 таълифоти зерин аст: Жуковский С.В., 1915; Маслова О.В., 1955, 1956, 1962, 1971.

асосии ин тадқиқот иборат аз он аст, ки онҳо моро бо хусусиятҳои табииву таърихии ҳавзаи Туркистон шинос менамояд»²⁰⁹.

Дар вақти ин сафару саёҳатҳо роҷеъ ба халқҳои Осиёи Миёна, таърих ва маданияти онҳо низ мадракҳои фаровон ва гуногун (агарчи қисми зиёди онҳо он қадар мураттаб набуданд) ҷамъоварӣ карда шуданд. Мумкин аст гуфт, ки таҳқиқи этнографии мардумони Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XIX шуруъ гардида буд. Аз мадракҳои дар нашрияҳои мухталиф ва каммашхур пароканда ва ё дар ҷузвдонҳои архив нигоҳ дошташуда дар бораи тарзи зиндагӣ, маданияти модӣ ва баъзе ҷиҳатҳои маданияти маънавии халқҳои Осиёи Миёна: тоҷикон, ўзбекон, туркманҳо, қирғизҳо, қазоқҳо ва қарақалпоқҳо метавон тасаввур пайдо намуд. Афсӯс, ки қисми муҳими ин мадракҳо дар тадқиқоти этнографии муосир хеле кам ё ҳатто тамоман истифода нашудаанд.

Омӯзиши забони халқҳои Осиёи Миёна бо эҳтиёҷоти амалӣ алоқаманд буд. Дар айни замон ба тадқиқи илмӣ ин забонҳо низ ибтидо гузошта шуд. Дар қисмати забони тоҷикӣ чунин хидматро яке аз шарқшиносони намоёни рус В.В.Григорьев адо кардааст.

Дар ҳисоботи сайёҳон ёдгориҳои ҷудогонаи санъати меъмории Осиёи Миёна бисёр зикр шуда ва ё мухтасаран тасвир ёфта, лавҳаи баъзе аз онҳо сабт гардидаанд, инчунин тавсифи биноҳои иқоматӣ оварда мешавад. Аз ин қабил навиштаҷоти кӯтоҳ метавон маълумоти пурарзиш барои таърихи санъати меъмории Осиёи Миёна ба даст овард.

Қариб ҳар як сайёҳ вазъу тартиби идории давлатҳои хониро каму беш ба-тафсил баён карда, тавсифи ин ва ё он ҷиҳати ҳаёти иқтисодии онҳоро низ овардааст. Асари Н.В.Хаников «Тавсифи давлати хонии Бухоро» (1843) аз беҳтарин таълифотест, ки дар ин мавзӯ ба вучуд омадаанд. Вақте ки Н.В.Хаников ба Осиёи Миёна сафар кард, синни ӯ ханӯз ба 22 нарасида буд. Ӯ баъди хатми литсейи Саркоселск аз тариқи худомӯзӣ шарқшинос гардид. Истеъдоди фитрӣ, кунҷковӣ ва мушоҳидакорӣ ба ҷавони донишдӯст имкон доданд, асаре таълиф намояд, ки бо хусусиятҳои барозандаи худ – тасвири ҳамаҷониба ва амики аморати Бухоро – касро то кунун ба вачд меорад.

Дар китоби Н.В.Хаников ва асарҳои дигар муаллифон доир ба таърихи маҳалҳо, шаҳрҳо ва давлатҳои ҷудогонаи Осиёи Миёна мадракҳои муҳим зикр ёфтаанд. Дар айни замон, сайёҳон аз ин сарзамин дастнависи асарҳои гуногуни таърихӣ ва адабии ба забонҳои арабӣ, тоҷикӣ ва ўзбекӣ таълифёфтaro низ бо худ мебарданд, ки баъдтар чанде аз онҳо нашр гардид. Масалан, дастнависи «Таърихи Муқимхонӣ», ки сафорати рус соли 1821 аз Бухоро бурда буд, интиҳобан (матни асли, тарҷумаи фаронсавӣ) бо шарҳи О.И.Сенковский ба таъъ расонида шуд. Ба қавли В.В.Бартольд, ин асар дар нашри яке аз «саромадони шарқшиносии рус» профессор Сенковский барои европоён муддати дарозе ҳамчун ягона манбаи таҳқиқи аморати Бухоро хизмат намуд²¹⁰. Дар соли 1834 академик Х.Д.Френ барои кӯмаки сайёҳони рус феҳристи асарҳои муаллифони шарқро, «ки ба ҷустуҷӯи дастнависи асли ва ё нусхаҳои он машғул шудан лозим меомад», интишор дод. Ин феҳрист, ки чанд бор нашр гардид, дар ҷамъоварии дастнависҳои шарқӣ роли муҳим бозид. Донишманди ҷавон Н.В.Хаников низ аз Бухоро дастнависҳои зиёдеро пайдо карда, ба Россия бурд. Соли 1858 дар ҳайъати намоёндагии дипломатии

²⁰⁹ Мушкетов И.В., 1915, с. 126. Барои тафсили муваффақиятҳои нақшабардории Осиёи Миёна –ниг.: Федчина В.Н., 1967, с. 78–103.

²¹⁰ Бартольд В.В., 1977, с. 430.

Н.П.Игнатйев шарқшиноси машҳури рус П.И.Лерх ба Хева ва Бухоро омада, маҷмӯи тамоми дастнависҳоро ҷамъ намуд. Дар як вақт сиккаҳои гуногуни зарби Осиёи Миёна низ бурда мешуданд.

Тадқиқи таърих ва маданияти Осиёи Миёна яке аз муҳимтарин равияҳои шарқшиносии рус гардид. Намоёндаи маъруфи ин равия академик Х.Д.Френ мадракҳои пурарзиши сиккашиносиро таҳқиқ ва нашр намуд, матни туркии асари Абулғозӣ «Шачараи туркон ва муғулон»-ро ба таъб расонид. И.Н.Березин «Шайбонинома» ва Н.И.Илминский «Бобурнома»-ро ҷоп карданд. В.В.Григорйев, В.В.Веляминов-Зернов, Я.В.Хаников бисёр манбаъҳои пурбаҳои русӣ ва маҳаллиро роҷеъ ба таърихи Осиёи Миёна бо шарҳу тафсири худ интишор намуданд. В.В.Веляминов-Зернов, В.В.Григорев, В.Г.Тизенгаузен ва дигарон муддати зиёде ба таҳқиқи сиккаҳои Осиёи Миёна машғул шуданд. Тавассути асарҳои ин олимони нахустин бор тарҳи даврҳои ҷудогонаи таърихи асримиёнагӣ ва нави Осиёи Миёна дар пеши назар ҷилвагар гардид. Н.Я.Бичурин (Иакинф) дар омӯзиши таърихи бостони Осиёи Миёна саҳми бебаҳое гузошт. Хулласи калом, дар нимаи аввал ва миёнаҳои асри XIX як зумра донишмандони рус дар соҳаи таҳқиқи таърихи Осиёи Миёна корҳои пурсамаре анҷом доданд²¹¹. Тоҷикон, ўзбекон, кирғизҳо, туркманҳо ҳамеша ин олимони забардасти русро, ки на фақат дар гузоштани асоси тадқиқи илмии Осиёи Миёна, балки дар устувор намудани дӯстии халқҳои Осиёи Миёна ва халқи рус иқдоми тоистае кардаанд, бо ҳисси эҳтиром ва сипосгузорӣ ёд мекунанд.

* * *

Даврае, ки мо мавриди тадқиқ қарор додаем, яке аз саҳттарин даврҳои таърихи халқи тоҷик ба шумор меравад. Дар ҳамин давра байни давлатҳои мухталиф тақсим шудани халқи тоҷик анҷом меёбад. Бо таъсиси давлати Афғонистон қисми зиёди тоҷикон, ки аслан дар хоки Афғонистони кунунӣ иқомат доштанд, ба таври сунъӣ аз тоҷикони сокини Осиёи Миёна ҷудо карда шуданд²¹². Аксарияти тоҷикони Осиёи Миёна дар шаҳрҳои гуногуни аморати Бухоро ва давлати хонии Хўқанд, дар водии Фарғона, воҳаи Бухоро ва ғ., дар мулкҳои ниммустақили кўхистонии сарзамини Тоҷикистони ҳозира (Қаротегин, Дарвоз, Вахон, Шугнон ва ғ.), миқдори ками онҳо дар шаҳрҳои хонияи Хева ва давлатҳои хонии қазоқ (Авлиёато, Чимкент ва ғ.), дар Туркистон – дар давлати хоҷагони Қошғар (Қошғар, Хутан ва ғ.) сукунат доштанд. Дар шимоли Ҳиндустон ва Хуросони ба Эрон гузашта низ бисёр маҳалҳои тоҷикнишин мавҷуд буданд.

²¹¹ Ҳанӯз асари мукаммале, ки саъми дар таъқиқи Осиёи Миёна гузоштаи илми русро дар нимаи аввал ва миёнаҳои асри XIX бо ӯзбӯйёташ нишон меода бошад, ба вуҷуд наомадааст: Баёни мухтасараи нисбатан бозётибор – Бартольд В.В., 1925; Крачковский И.Ю., 1958.

²¹² Мо дар боло роҷеъ ба кўшишҳои амирони Афғонистон барои истило намудани заминҳои соҳили ҷаби дарёи Аму, ки пештар ба давлатҳои Осиёи Миёна тааллуқ доштанд, суҳан ронда будем. Амалиёти ӯзбӯйёти ишғолгарии феодалони афғон дар солҳои 50-уми асри XIX, пас аз он ки мулкҳои вилояти Балх ба сифати музофоти Туркистони Афғон ба ӯзбӯйёти давлати Афғонистон ӯзбӯйёти карда шуданд, шурӯъ гардид. Бо вуҷуди муқовимати далеронаи тоҷикон ва ўзбекон ӯзбӯйёти Афғонистон аз он сабаб ба ин истило муваффақ шуд, ки дар ин ӯзбӯйёти феодалӣ ӯзбӯйёти фармо буд, ӯзбӯйёти маъаллӣ бо ӯзбӯйёти варзиди, ӯзбӯйёти пархош мекарданд, аморати Бухоро, ки ин мулкҳои пештар тобеи он буданд, худ дар натиҷаи ӯзбӯйёти феодалӣ заиф гардид, ба ин мулкҳои қўмаки ӯзбӯйёти ӯзбӯйёти расонида наметавонист.

Хамин тарика, дар миёнаҳои асри XIX вилоятҳое, ки тоҷикон ва дигар халқҳои Осиёи Миёна маскун буданд, ба ҳар мамлакат ва давлатҳои хонӣ пароканда гардиданд.

Ба сабаби сар задани бӯҳрони иқтисодӣ ва сиёсӣ дар Осиёи Миёна шароити иҷтимоӣ боз ҳам бадтар шуд.²¹³ Дар миёна ва чоряки сеюми асри XVIII бӯҳрон ба нуктаи баланди худ расид. Ҳарчанд баъзе тадбирҳои марказиятдиҳӣ ва як андоза беҳтар кардани вазъии обёрӣ, ки дар ибтидо ва нимаи аввали асри XIX дар се давлат – аморати Бухоро, давлатҳои хонии Хўқанд ва Хева ба амал омад, кадре зухуроти шадиди ин бӯҳронро фурӯ нишонда бошад ҳам, онро тамоман аз байн бурда наметавонист.

Нуфузи ниҳоят зиёди дар байни оммаи забун ва гумроҳ пайдокардаи рӯҳониёни ислом, хусусан шайхони дарवेशӣ ба заволи ёфтаи ва ӯсидани низомии феодали мусоидат мекард. Чунон ки И.С.Брагинский ҳаққонӣ гуфтааст: «...вазъи фавқулодаи саҳти хоҷагӣ ва маданӣ ва ҳоли табоҳи оммаи заҳматкаш дар миёнаи асри XIX на фақат зухури аз қаъри заволиёбии муддати асрҳо дар Осиёи Миёна давомдошта мебошад, балки дар айни замон зухури ба худ ҳосии зиддиятҳои байни қувваҳои истеҳсолкунандаи бо вучуди ҳар гуна душвории пешрафта ва муносибатҳои истеҳсолии ишқелзанадаи давраи таъназули феодализм аст, ки ба харобшавии қувваҳои истеҳсолкунанда оварда мерасонид»²¹⁴.

Асри XVIII дар Осиёи Миёна давраи дар натиҷаи бӯҳрони саҳти иҷтимоӣ ва хоҷагӣ ақиб рафтани қувваҳои истеҳсолкунанда мебошад. Дар асри XIX ба ҷунбӯҷӯш даромадани тамоми соҳаҳои иқтисодиёт мушоҳида мешавад, ки дар ин бобат робитаҳои иқтисодии Осиёи Миёнаву Россия роли муҳим бозиданд. Дараҷаи баланди тараққиёти касбу ҳунар, алалхусус дар шаҳрҳо, инчунин раванки тижорат нишон медиҳад, ки дар системаи форматсияи феодалии Осиёи Миёнаи асри XIX истеҳсоли мол ва гардиши пул мавқеи калонеро ишғол менамуд.²¹⁵ Дар айни замон қисми асосии аҳолии давлатҳои Осиёи Миёна, махсусан аҳолии кӯчӣ ва муқимии деҳот ҳамонро дар шароити хоҷагии соф натуралӣ ва ё нимнатуралӣ зиндагӣ мекард. Тамоми системаи истеҳсолот ва муносибатҳои иҷтимоӣ асосан феодали буд. Баъзе падидаҳои муносибати буржуазӣ (чунин тамоюлот ба назар мерасид) дар ин шароит ягон қадар ҳам инкишоф ёфта наметавонист. Дар боло роҷеъ ба комёбиҳои соҳаи истеҳсолот ва тижорат суҳан ронда шуд. Аммо бино ба гуфтаҳои Ф.Энгелс, ки комилан ба Осиёи Миёна ҳам татбиқшаванда аст: «Ҳамаи ин муваффақиятҳои истеҳсолоту муомилот, дар воқеъ, аз рӯи мафҳуми имрӯза характери хеле маҳдуд доштанд. Истеҳсолот дар ҳамаи шакли қарахти сирф устохонаи ҳунаромандӣ боқӣ монда, бинобарин, ҳудаш ҳам хусусияти феодалиашро ҳанӯз нигоҳ медошт...» муваффақиятҳои тижорат низ маҳдуд буданд²¹⁶. Масалан, дар Осиёи Миёна тамоюли пайдоиши бозорҳои вилоятӣ ба зухур меояд, вале ин ҳам ба кулلى сурат намеёбад.

В.И.Ленин хотирнишон карда буд: «Фақат дар давраи нави таърихи рус (тахминан аз асри 17) ҳамаи ингуна вилоятҳо, қаламравҳо ва княжествҳо ҳақиқатан ба сурати воқеъ дар як воҳид пайваста шуданд... Сабаби он ин буд, ки мубодила дар байни вилоятҳо рӯз ба рӯз қувват мегирифт, муомилаи молӣ

²¹³ Брагинский И.С., Ралбаов С.А., Ромодин В.А., 1953, с. 23–26.

²¹⁴ Брагинский И.С., 1955, с. 434.

²¹⁵ Ин бар хилофи ақидаи баъзе муаллифон (масалан, ниг.: Неъматов Н.Н., 1959, с. 71–73) ба калонтарин шаъриҳои Осиёи Миёна, мисли Бухоро низ комилан тааллуқ дорад.

²¹⁶ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 21, с. 407.

хам охиста-охиста меафзуд, бозорҳои хурд-хурди маҳаллӣ дар як бозори умумии Россия ба ҳам меомаданд. Азбаски роҳбарон ва соҳибони ин протсесс капиталистони савдогар буданд, эҷоди ин алоқаҳои миллӣ танҳо эҷоди алоқаҳои буржуазӣ буд, на чизи дигар»²¹⁷.

Дар миёнаҳои асри XIX ин протсесс дар Осиёи Миёна аз ташкили бозорҳои маҳаллӣ ва қисман вилоятӣ дуртар нарафт. Дар чунин шароит, ки хоҷагии натуралӣ бартарӣ дошт ва парокандагии иқтисодию сиёсӣ ҳукмфармоямекард, ба вучуд омадани бозори умумӣ дар Осиёи Миёна аз имкон берун буд; давлатҳои хонӣ мавҷудияти худро ҳамчун давлати феодалӣ нигоҳ медоштанд. Вазъияти давлатҳои хонии Осиёи Миёнаро дар нимаи аввали асри XIX метавон бо гуфтаҳои Ф.Энгелс тавсиф намуд: «Вале дар ҳама ҷо, ҳам дар шаҳрҳо ва ҳам дар деҳот, миқдори чунин унсурони аҳоли, ки пеш аз ҳама барҳам додани ҷангҳои бемаънии пайдарпай, бас кардани низоъу нифоки байни феодалон ва ҷангҳои муттасили дохилӣ, ки ҳатто дар мавридҳои ба мамлакат ворид шудани душмани аҷнабӣ ҳам қатъ наметаварид, хотима ёфтани ин ҳолати дар зарфи тамоми давраи асри миёна ҳамеша давом кардаи харобиовариҳои доимӣ ва қомилан бемақсадро талаб менамуданд, зиёдтар мешуд»²¹⁸.

5. МАДАНИЯТИ МОДДӢ ВА МАЪНАВӢ

Нооромии замона ва ҷангҳои феодалӣ, зулму ситами бераҳмона ва харобиҳои мамлакат тараққиёти маданиятро бозмедоштанд. Албатта, даҳон офаринандагии халқҳои Осиёи Миёна поён наметофт, вале он дар даврае, ки ҷамъият ба вазъияти таназзули иқтисодӣ ва то ҳадди охир фишор овардану инкор кардани шахсияти инсон афтода, тамоми ҷанбаҳои зиндагиро таассуби динӣ фаро гирифта буд, қомилан ба зухур омада ҳам наметавонист.

Бинокорӣ ва меъморӣ

Дарачаи тараққиёти санъати меъмории Осиёи Миёна алалхусус дар бобати сохтмони биноҳои бошукӯҳ дар давраи мавриди тадқиқ назар ба асри гузашта хеле поин рафт. «Дар нимаи асри XVIII бинокориҳои азими Бухоро аз ҳаракат бозмонд, гӯе ки мавҷудияти худро қатъ карда бошад: дар шаҳри валангор биное сохта намешуд. Ҳатто дар лаҳзаҳои, ки аз охири аср қори сохтмон дубора ба роҳ даромад, тараққиёти он ҳамоно дар савияи нисбатан паст қараён метофт»²¹⁹. Баъзе офаридаҳои меъморӣ барҷаста, аз қабилҳои бинои мадрасаи халифа Ниёзқул, ки бештар бо номи Чорманор машҳур аст ва қиммати иморати халифа Худойдод, бо вучуди камхарҷии сохтмон ва содагии сабки меъморӣ, аз он ки сохт ва намуди онҳо бо манзараи табиати маҳалли воқеъгаштаи худ мувофиқати қомил пайдо кардааст, диққати ҳар бинандаро ба худ ҷалб менамоянд.

Дар Самарқанд якҷанд биноҳои қалон сохта ва ё сохтмони нимқорамондаи иморатҳои кӯҳна анҷом дода шуданд. Масалан, дар миёна ва нимаи дууми асри XIX дар таҳкурсии кӯҳна бинои масҷиди ҳазрати Хизр сохта, сипас борҳо таъмир ва тақмил карда шуд (ин бино намуди ҳозираи худро дар натиҷаи азнавсозии соли 1915 пайдо кардааст). Биноҳое, ки аз охири асри XVIII то миёнаҳои асри XIX дар Хева ва баъзе дигар шаҳрҳои хонии Хева бо

²¹⁷ Ленин В.И. Асарҳо, ҷ. 1, с. 163–164.

²¹⁸ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 21, с. 409.

²¹⁹ Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И., 1965, с. 376.

вусъати тамом сохта шудаанд, аз ҷиҳати меъморию таърихӣ гуногунранг ва ҷолибтаранд. Дар ин ҷо қасрҳо, қорвонсаройҳо, дарвозаҳои шаҳр, мадрасаву масҷидҳо, макбара ва манораҳо ба вучуд омада буданд. Ҷунончи, қабулгоҳи соли 1855 дар рӯи хавлии Қӯҳнаарк (Хева) сохташуда айвоне дорад, ки бо зарофати сутунҳояш аз тамоми айвонҳои Осиёи Миёна зеботар мебошад. Қасри дуошӯнаи Тошхавлӣ (1832–1841) яксаду шасту се хона, се хавлии калон ва панҷ хавлии хурдро дарбар мегирад. Ин иморати хеле калон ва мураккаб бо як маҳорати ғавқулӯда тартиб ва танзим ёфтааст.

Дар хонии Хӯқанд низ бинокорӣ вусъати зиёде пайдо карда буд. Дар шаҳрҳои гуногуни ин мамлакат бисёр иморатҳои мӯҳташам: қасрҳо, қорвонсаройҳо, ҳаммомҳо, қалъаву манораҳо, инчунин масҷиду мадраса ва макбараҳо сохта шудаанд.

Соли 1841 яке аз сайёҳони рус навишта буд: «Қасри хони ҳозира бинои дуошӯнаи хиштӣ ва хеле зебоест, ки дар маркази шаҳр воқеъ гардида, атрофаш бо боғову иморатҳои ба он тааллуқдошта ва деворҳои баланди гилӣ ихота гардидааст». Дар нимаи дувуми асри XIX қасри нави «ба таври худ хушнамуд» (таъбири А.П.Федченко)²²⁰ сохта мешавад, ки қорҳои асосии сохтмони он дар солҳои 1870–1871 анҷом ёфтааст. Тарҳи ин қаср мисли архитектураи рӯи он ҷолиб нест. Рӯи иморат бо қошинҳои гуногунранг зинат ёфта, дар ороиши он қандакорӣ гачӣ истифода шудааст. Бо вучуди ороишоти зиёде иморати қаср шакли муназзам ва мӯҳташам надорад. Дар ин ҷо устодони сафолсози Андичон, Ҷуст, Қонибодом, Намангон, Ёротеппа, Риштон хуб маҳорат нишон додаанд. Макбараи Модарихон ва Даҳмаи Шохон (Хӯқанд) тақлидқорона сохта шудаанд, рӯйқаши ин биноҳо аз ҳад зиёд рангоранг буда, дар онҳо таносуб риоя нашудааст. Масҷиди Хонақоҳ дар Марғелон ва масҷиди Қинорлики 1 дар Хӯқанд бо айвонҳои пурнақшунигори худ хеле назаррабо мебошанд. Макбараи Хочамини Қабрии Намангон (нимаи дувуми асри XVIII) дар санъати меъмории асрҳои XVIII–XIX-и на фақат Хӯқанд, балки тамоми Осиёи Миёна мақоми ҳосеа дорад. Вай, сарфи назар аз баъзе ҷиҳатҳои илтиқотӣ, асосан анъанаи меъмории классикии давраи асри миёнаи Фарғонаро давом медиҳад. Шаклҳои дақиқи меъмории ва ороишоти муҷаллал ин обидаро аз тамоми бинокориҳои онвақта фарқ мекунонад.

Дар ҳамин давра дар Хучанд, Ёротеппа, Ҷисор, Панҷакент ва дигар шаҳрҳо низ иморатҳои зиёд сохта шуданд. Масалан, масҷиди Қорбоғи Хучанд бо айвони баланд ва нақшунигори зебои сақфи даромадгоҳи худ аз ҳамин қабил ёдгориҳои меъмории ба шумор меравад. Вале дар байни бештар аз дусад масҷид ва бисту панҷ мадрасаи Хучанд фақат чандтои онҳо аз ҷиҳати меъмории мавриди таваҷҷӯҳ мебошанд. Аз ёдгориҳои меъмории Ёротеппа бинои мадрасаи Рустамбек, ки мутаассифона то замони мо боқӣ намондааст, қобили қайд аст. Намои қошинкорӣ он бо суратҳои дар пештоқи иморат қашидашудаи ҳайвоноти асп ё палангмонанди ба муқобили якдигар ҳаракаткунанда зеби махсусе пайдо карда буд. Бинои мадраса дуошӯна буда, 49 ҳуҷра дошт, дар ду гӯшаи рӯи он ду манор мавҷуд буд. Аз сохтмонҳои қалони онвақтаи Ёротеппа мадрасаи Намозгоҳ, айвони тиллокорӣ пойгаҳи қароргоҳи ҳоким дар болои Муғтеппа, ҳаммом ва қорвонсаройро, ки аз хишти пухта бино ёфта буданд, метавон зикр кард.

Дар ҳамин давра иморатҳои Регистони Ҷисор, Мадрасаи Нав, мадрасаи Миролим-додхоҳи Панҷакент сохта шудаанд. Тадқиқи ҳамаи ин ёдгориҳои

²²⁰ Федченко А. П., 1875, с. 44.

меъморӣ ба чунин хулосае меорад, ки дар сохтмонҳои бошукӯҳи онвақта савияи техникӣ ва меъморию бадеӣ хеле паст гардида будааст.

Аммо дар бинокориҳои оммавӣ манзара тамоман дигар аст. Дар ин ҷо на қатъи анъана ва на таназзул мушоҳида намешавад. Баръакс, маҳз дар ин давра навҳои маҳаллии манзилҳои Осиёи Миёна комилан ташаккул меёбад. Зимнан дар тарҳ, ороиш ва масоҳат ду навъи бино–манзили одамони давлатманд ва манзили одамони бенаво аз ҳам тафовути ҷиддӣ пайдо мекунад. Чор тарафи манзилгоҳ бо деворҳои баланд ихота карда мешуд. Ба тақозои иқлим дар ҳар манзилгоҳ саҳни ҳавлӣ аҳамияти калоне дошт, зеро сокинони он аксарӣ рӯзҳои солро дар зери сояи дарахтон ва гирди ҳавзи рӯи ҳавлӣ мегузаронданд. Ҳавлӣ аз ду қисмат иборат буд: ҳавлии дарун ва ҳавлии берун. Дар ҳавлии дарун хонаҳои зист, саисхона ва ғ. ҷой мегирифтанд. Гоҳо ҳавлии маҳсуси хочагӣ ва қитъаи боғ ҳам ҷудо карда мешуд. Ҳамчунин дарвозахона бо дари кандакоришуда низ ба қисми таркибии манзилгоҳ дохил мегардид. Аксаран дар пеши хонаҳо айвон месохтанд. Биноҳо на фақат яқошона, балки дуошона ва гоҳо сеошона ҳам буданд.

Дар бинокориҳои деҳот ҳавлӣ ва қитъаи боғ бо деворҳои баланди гилӣ ихота гардида, рабт ва ё қўрғон аксар вақт зеварбандӣ карда мешуд. Бехтарин намунаҳои чунин манзилҳо дар Самарқанд боқӣ мондаанд ²²¹. Хонаву айвонҳо чунон сохта мешуданд, ки касро дар тобистон аз гармо ва дар зимистон аз сармо муҳофизат мекарданд. Хонаи зист ғайр аз дари асосӣ дарича ва тобадон ҳам дошт, ки барои равшанӣ ва тоза кардани ҳавои хона хизмат мекард. Дар даруни хона барои ҳӯрокпазӣ оташдону мӯрӣ ва барои гарм шудан дар фасли зимистон сандалӣ мавҷуд буд.

Барои ороиши қисмати дохилии сохтмон тамоми навҳои ҳунари амалии мардум, аз қабилӣ кандакорӣ ҷўб, гачкорӣ, нақшу нигор ва ғ. истифода бурда мешуд, ки он бо ҷиҳози хона ҳамоҳангии том пайдо мекард. Аммо ин ҳама ба манзили одамони доро мутааллиқ буд. Масалан, шахси давлатманди Хучанд Камол Ҷалилов ва Ҳайдар ном бои Ўротеппа ҳамин гуна ҳавлӣ доштанд. Мардикороне, ки барои онҳо хизмат мекарданд, дар кулбаҳои ҳақир, баъзан дар заминкану тахонаҳо мезистанд. Дар сурате ки он ҳама биноҳои мӯхташам ва он ҳама осори ҳунари амалӣ, ки дар боло зикр гардид, бо ранҷи дасти онҳо ва бародарони ҳамқисматашон ба вучуд омадаанд. Дар шеър, ки ба як бинокори гулдасти Фарғона бахшида шудааст, гуфта мешавад, ки ӯ ҳам тарҳандоз, ҳам меъмор, ҳам начор, ҳам наққош буд. Этнографҳо ва мутахассисони таърихи меъморӣ, алаҳусус А.К.Писарчик, В.Л.Воронина, Л.И.Ремпель ва П.Ш.Зоҳидов мактаби меъморӣи Хоразм, Бухоро ва Фарғонаро бо тамоми навҳои маҳаллиаш, инчунин манзилҳои аз онҳо тамоман фарқкунандаи ҷойҳои кӯҳистонро мавриди тадқиқи ҳамаҷониба ва хеле дақиқ қарор додаанд ²²².

²²¹ Писарчик А. К., 1975, с. 140.

²²² Дар асарҳои ӯлабасткунандаи Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И., 1958–1965; Ремпель Л.И., 1961, Сухарева О.А., 1958; 1962; 1966; инчунин дар таълифоти дигар этнографҳои мадракҳои хеле муҳим ва ӯлиби диққат оварда шудаанд. Дар ин бобат дигар асарҳои тадқиқотии маҳсус низ мавҷуданд, аз ҷумла: Денике Б.П., 1928, Лавров В.А., 1964 Ремпель Л.И., 1936; 1937; 1960; 1969; Писарчик А.К., 1937; 1954; 1956; 1970; Андреев М.С., Писарчик А.К., 1958, Полупанов С., 1937, Кисляков Н.А., 1939; Ғуломов Я.Ғ., 1941, Бачинский Н.М., 1947; Веймарн В.В., 1948, Воронина В. Л., 1949; 1951 а; 1951 б; 1953; 1956; 1959 а; Бретаницкий Л.С., 1950; Абдурасулов Р.Р., 1960; Ноткин И.И., 1961; Зоҳидов П.Ш., 1965; 1969; Мухторов А., 1965; Рӯзиев М., 1967 ва ғ. Мо имкон надорем дар сари натиҷаҳои ин тадқиқотӣ қадре бошад ӯнам, муфасссалтар тавак্কүф намоём.

Заргарон ва мисгарон низ осори бисёр нафиси хунари офаридаанд. Асарҳои шоистаи таҳсини кандакорону ҳаққокон, бофандагону дӯзандагон, кулолон ва соири хунармандони забардаст аз он башорат медиҳанд, ки санъат ва хунари халқ дар ин давра ҳам мавҷудияти худро давом дода, қомеъҳои муҳимро ноил гардидааст. Тафриқаи моливу иҷтимоӣ, чунон ки дар боби манзил мушоҳида гардид, ба маданияти модӣ низ нақши хеле равшани худро гузоштааст.

Ҳаёти илмӣ ва адабӣ

Дар шароите, ки мамлакат аз ҷиҳати иқтисодӣ хеле ақиб монда, нуфуз ва эътибори рӯҳониёни иртиҷоии ислом беҳад пурқувват мегардид, дар бораи тарақиёти бомуваффақияти ҳаёти илмӣ ҷои ҳарф задан ҳам набуд. Дар ин давра на фақат ягон қадар асарҳои муҳим ба вучуд наомаданд, балки омӯхтани дастовардҳои илмӣ замони гузашта низ қариб тамоман ба дараҷаи нестӣ расид.

Хусусан замони ҳукмронии амир Шохмурод ва ворисони ӯ дар ин бобат тиратарин давраҳост. Дар ин вақт фақат омӯхтани илми фикҳ, тафсири «китобҳои муқаддас» ва шарҳи китобҳои дарсии динии асри миёна хеле ривҷ ёфт. Ба ин сабаб муддати таҳсили мадраса ниҳоят дароз шуда, боиси аз до-нишҳои замон маҳрум мондани ҳатто боистеъдодтарин фарзандони халқ гардид.

Омӯхтани адабиёти бадеӣ, илмӣ баён, ҳаттотӣ, риёзиёт, ҳайъат дар про-граммаи мадрасаҳо аслан ба назар гирифта намешуд. Хостгорон метавони-станд бо ин соҳаҳо ба тариқи худомӯзӣ машғул шаванд.

Забони тоҷикӣ дар ин давра ҳамоно аҳамияти аввалияи худро дар даст-гоҳи давлатӣ нигоҳ дошта, монанди собиқ ҳам дар риштаи адабиёт ва ҳам дар қорҳои идоравӣ мавқеи асосиро ишғол мекард. Дар мактабҳо таълиму тадрис бо ин забон ба амал меомад.²²³ Вале дар мадрасаҳо қариб тамоми дарсҳо ба забони арабӣ гузашта, забони тоҷикӣ фақат барои шарҳ ва тарҷумаи баъзе дарсҳо хидмат менамуд.

Мо сарчашмаҳои ҳатти оид ба адабиёти асри ХУШ-ро дар даст надорем. Мувофиқи девонҳои ҷудогонаи то замони мо расидаи шоирони он давр, адабиёти Мовароуннаҳр дар аҳди зикршуда ба таназзули саҳт рӯ ниҳода буд. Дар охири асри XVIII – ибтидои асри XIX алалхусус, дар Ҳуканд ҳаёти адабӣ дубора ба ҷӯшу хурӯш медарояд. Шоирони зул्लисонайн (амир Умархон, Макнуна, Гулҳанӣ ва дигарон) ба вучуд меоянд, ки асарҳои онро ба за-бонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ иншо мекарданд. Оҳангҳои иҷтимоӣ дар шеърҳои онвақта хеле заиф гардида, таъсири тасаввуфи ғайрифайёл қувват мегирад. Дар миёнаи асри XVIII ҷараёни тозае ба зухур меояд, ки дар таърихи адабиё-ти тоҷик бо номи бедилизм машҳур аст. Намояндагони ин ҷараён дар Осиёи Миёна беш аз ҳама ба тасаввуфи Бедил тақлид намуда, ба мароми умумии фалсафӣ ва иҷтимоии ӯ вуқуфи қомил пайдо намекарданд.

Шоир ва файласуф Мирзо Абдулқодири Бедил (1644–1721) яке аз охири-намоёндагони барҷастаи адабиёти тоҷикзабони асримиёнагии Ҳиндустон ба шумор меравад. Ӯ дар сарзамини Ҳинд ба дунё омада ва умр ба сар бурдааст. Бедил дар асарҳои худ бар асоси назарияи ваҳдати вучуд баъзе фикрҳои бидъатомезро, ки бар ҳилофи дини ислом буданд, ифода карда ва бар зидди

²²³ Дар мактабҳои тоҷикии аморати Бухоро хондани асарҳои шоири бузурги ўзбек Навоӣ расм гардида буд, ки дар бобати ба забони ғамдигар ошноӣ пайдо кардани ду халқи баро-дар – тоҷикону ўзбекон аҳамияти қалоне дошт.

нифоқ ва адовати мазҳабии байни хиндуён ва мусулмонон сар бардоштааст. Ӯ ақидаҳои худро баъзан ошкоро ва гоҳо дар зерӣ таъбирҳои тасаввуфӣ баён намудааст. Асарҳои Бедил бо сабки махсус навишта шудаанд. Гояҳои ин шоир ва мутафаккири бузург назар ба дигар ҷойҳо бештар дар Осиёи Миёна, дар байни тоҷикон ва ўзбекон тарафдорони худро пайдо намуд. Лекин, мутаассифона, қисми зиёди пайравони Бедил асосан услуби мураккаби бадеии ўро дар шакл тақлид карда, ба мазмунҳои фалсафӣ, сиёсӣ ва иҷтимоии мероси адабии вай аҳамият наодоанд. Шояд ба сабаби ақиб мондани ҳаёти маданияи Бухоро ва дар ин маҳал хеле қувват гирифтани таъсири таассуби динӣ бошад, ки аксаран ҷиҳатҳои тасаввуфӣи шеърҳои Бедил диққати пайравони ўро ба худ кашаидаанд. Ин ҳолатро ҳам дар байни шоирони тоҷикзабони дарбори Умархон (дар Хўқанд) ва ҳам дар эҷодиёти дигар шоироне, ки дар Бухоро, Самарқанд, Хучанд ва соири шаҳрҳо нашъунамо ёфтаанд, метавон мушоҳида кард ²²⁴.

Бо вучуди ин, чараёни бедилизм ғайр аз муқаллидони кўҳнапараст намоёндагони пешқадами худро низ соҳиб буд. Дар байни пайравони Бедил одамоне ҳам буданд, ки баъдҳо, дар асри XIX ва ибтидои асри XX эҷодиёти худро то андозае ба ҳаёти иҷтимоии халқ наздиктар намуда, гояҳои нисбат ба он замон мутараккиро таблиғ мекарданд. Нақибхони Туғрал, Асирии Хучандӣ ва Ҷавҳарии Истаравшанӣ аз зумраи чунин шоирон маҳсуб меёфтанд.

Умуман, равияи демократӣ ба назми ин давра низ роҳ пайдо менамуд. Чунончи, Мирзо Муҳаммадсодиқи Муншӣ, ки дар эҷодиёти ӯ оҳангҳои озодафикрӣ ва танқиди зулму истибдоди ҳукмронон эҳсос мешавад, намоёндаи ҳамин равия мебошад. Тамоюли танқиди сохти мавҷударо дар эҷодиёти баъзе шоирони дигари Бухорой аз қабилӣ Ирсии Ҳисорӣ, Хичлати Бухорой, Раҳими Самарқандӣ ва ғайра низ метавон мушоҳида намуд. Дар доираи адабии Хўқанд мисли Гулханӣ, Мучрим, Кошиф, Маъдан, Ҳозиқ ва Махмур шоироне буданд, ки бо мароми эҷодиашон аз дигар муосирони худ тафовут доштанд. Шоира Дилшод, ки монанди бисёр адибони он замон асарҳояшро ба ду забон – тоҷикӣ ва ўзбекӣ офаридааст, нисбат ба ҷабру ситам ва бедодгарии ҳокимони феодалӣ ва мулозимони онҳо ҳисси нафрат ва эътироз баён менамояд.

Дар ин давра асарҳои оид ба таърих асосан шакли воқеанигориро ба худ гирифта буданд. Лекин дар ҳар сурат як иdda сарчашмаҳои таърихӣ ҳам ба вучуд омаданд, ки дар масъалаи омўхтани ҳаёти асрҳои XVIII–XIX арзиши зиёде доранд. Яке аз ин гуна сарчашмаҳо асари Муҳаммадвафои Карминағӣ «Тўҳфаи хонӣ» ё худ «Таърихи Раҳимхонӣ» аст. Ин китоб воқеаҳои дар байни солҳои 1721–1767 рӯйдодаро дар бар мегирад. Дигар аз асарҳои муҳими ин давра китоби Муҳаммад Яъқуб «Гулшану-л-мулк» мебошад, ки дар солҳои сивуми асри XIX навишта шуда, замони ҳукмронии манғитҳоро то аҳди амир Насрулло тавсиф медиҳад. Таърихи хонҳои Хўқанд дар «Мунтахабу-т-таворих» ном асари Муҳаммад Ҳакимхон, ки воқеаҳои аз замони ҳукмронии Норбўта (тақрибан с. 1770) то айёми салтанати Муҳаммадалихонро нақл менамояд, шарҳу баён ёфтааст. Асари Мулло Аттор «Ҷаҳоннамо», ки соли 1810 таълиф ёфта буд, асосан ба муносибати байни аморати Бухоро ва давлати хонии Хўқанд бахшида шудааст. Илова бар ин, доир ба таърихи давлати хонии Хўқанд асарҳои дигар, аз қабилӣ «Таърихи Шохрухӣ»-и Мулло Ниёз Муҳаммад ва «Таърихи муҳочирон»-и Дилшод низ таълиф ёфтаанд. Доир ба таърихи аморати Бухоро ғайр аз асари Аҳмад Махдуми Дониш «Таърихчаи Бухоро»

²²⁴ Айні С., 1954; Айні Х.С., 1956; Бедил, 1955.

хамчунин таърихи Мулло Ҳамулӣ (охири асри XVIII нимаи аввали асри XIX)
қобили қайд мебошад.

Фасли шашум

**ТОЧИКОН ДАР ДАВРАИ
БА РОССИЯ ҲАМРОҲ ШУДАНИ
ОСИЁИ МИЁНА ВА ТАРАҚҚИЁТИ
МУНОСИБАТҲОИ КАПИТАЛИСТӢ
ДАР ИН САРЗАМИН**

ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР ДАВРАИ БА РОССИЯ ҲАМРОҲ ШУДАНИ ОСИЁИ МИЁНА

1. ОҒОЗИ БА РОССИЯ ҲАМРОҲ ШУДАНИ ОСИЁИ МИЁНА

Инкишофи минбаъдаи робитаҳои тичоратӣ бо Россия бо давлатҳои Осӣи Миёна

Чунон ки дар боло қайд карда шуд, ҳукумати подшоҳии рус саъй ме-
намуд, ки бо роҳи иқтисодӣ ва дипломатӣ мавқеи худро дар Осӣи Миёна му-
стаҳкам карда, нуфузи ҳукмфармои худро дар Бухоро, Хева ва Хӯқанд пойдор
гардонад. Дар охири солҳои чилум ва ибтидои солҳои панҷоҳуми асри XIX
кӯшишҳои Британия дар роҳи вусъат додани тичорат ва дасисаҳои сиёсии он
Петербургро ба ташвиш андохта, дар вай хавфи ҷиддии аз даст рафтани бозор
осӣи миёнагии молҳои рус ва дар ҳудуди ҷанубии Россия устувор гар-
дидани мавқеи ҳарифони хатарнокро ба вучуд овард. Аз ин рӯ, ҳукумати
подшоҳӣ барои инкишофи минбаъдаи муносибатҳо бо давлатҳои хонии Осӣ-
ён Миёна ҳаракат намуда, дар айни замон ба мақсади барқарор кардани ҳукм-
ронии худ дар он сарзамин иқдоми ҷарбӣ низ ба амал овард.

Дар соли 1847 кӯшуни ҳукумати подшоҳӣ ба соҳилҳои баҳри Арал расид.
Дар ин ҷо бо унвони Раим истехоме бино карда шуд, ки баъдҳо номи
Қалъачаи Аралро ба худ гирифт. Ин истехком ва дигар қалъаҳои соҳили
баҳри Арал барои он сохта шуда буданд, ки ҳаракати бемонеаи қорвонҳои
тиҷоратӣ ба дарунтари Осӣи Миёна таъмин гардад. Дар ҳуди ҳамин вақт
дастаи дигаре, ки аз ҷониби Сибир ба Осӣи Миёна ҳаракат мекард, ба Ҳафт-
руд расид. Ба ин тариқа, қувваҳои ҷарбии ҳукумати подшоҳӣ аз ду тараф – аз
Оренбург ва Омск ба заминҳои яйлоқии аз қазоқҳо ва қирғизҳо кашадаги-
рифтаи давлати хонии Хӯқанд наздик шуданд.

Ишғоли қалъаи Оқмачити Хӯқанд (истехкоми Перовский, Қизил Ёрдаи
ҳозира), ки соли 1853 пас аз муҳосира ва ҳамлаи дастаи ҷанговарони рус
таҳти фармондеҳии генерал-губернатори Оренбург В.А.Перовский ба вуқӯъ
пайваст, дар роҳи ҳаракати минбаъдаи кӯшунҳои ҳукумати подшоҳӣ
марҳалаи муҳимме гардид. Ҳамон сол аввалин роҳи обии Россия ба Осӣи
Миёна кушода шуд ва киштиҳои рус ба шино кардан аз баҳри Арал ба самти
сарғаҳи дарёҳои Сир ва Аму шуруъ намуданд. Пас аз ин қад-қадӣ соҳилҳои
дарёи Сир як қатор нуктаҳои муқовимат сохта, хатти истехкомоти Сирда-
рё ба вучуд оварда шуд. Дар тарафи шарқии Осӣи Миёна хатти истехкомоти
Сибир ба он мутобиқат менамуд. Аҳолии маҳаллӣ қазоқҳо ва қарақалпоқҳо,
ки дучори зулму тааддии давлатҳои Хӯқанд ва Хева гардида буданд, ба
кӯшунҳои ҳукумати подшоҳии рус фаъолона кӯмак мерасониданд.

Петербург дар баробари ба амал овардани иқдоми ҷарбӣ саъю
кӯшишҳои худро дар бобати ба василаҳои дипломатӣ «кушодани» роҳи васеи
ба Хева ва Бухоро дохил шудани молҳои рус низ идома меод. Баъди тамом
шудани ҷанги Қрим, ки як муддат диққати доираҳои ҳукмрони империяи Рос-
сияро аз Осӣи Миёна дур карда буд, соли 1858 ба аморати Бухоро ва хонии
Хева бо сардории полковник Н.П.Игнатов намоёндагии дипломатӣ фиристо-

да шуд. Гуфтушуниди ин намояндагӣ дар давлати хонии Хева ягон натиҷае надод. Аммо дар аморати Бухоро ба Игнатев муяссар шуд, ки баъзе муваффақиятҳо ба даст оварад. Амир Насрулло, ки бо хони Хӯканд чанг мекард, бо умеди пуштибонӣ дидан аз давлати Рус ҳайъати сафоратро ба хушӣ пазируфт ва барои савдогарони рус имтиёзҳои муайяне ваъда дод. Лекин амалӣ намудани мувофиқати ҳосилшуда ниҳоят дараҷа душвор гардид. Худи Игнатев ҳам фаҳмид, ки ҳукуматҳои хонӣ (қабл аз ҳама, ҳукумати Хева) ба мушоҳидаҳои пешина аҳамияте намедиханд: дар Хева ҳатто матни қарордодеро, ки дар натиҷаи ба давлати хонӣ ташриф овардани П. Никифоров ва Г. Данилевский бааста шуда буд, ёфта натавонистанд...

Империяи Россия ба ҳулоасе омад, ки барои расидан ба мақсадҳои сиёсӣ ва иқтисодии худ дар Осиёи Миёна бояд қувваҳои мусаллаҳро ба қор андохт. Ин ният аз он сабаб ҳам қувват мегирифт, ки пас аз ҷанги Қрим нисбат ба давлатҳои тараққикардаи аврупоӣ заифтар будани Россияи подшоҳӣ аён гардид ва Осиёи Миёна ҳамчун бозори каму беш замонатдори молҳои саноатии рус дар пеши назари доираҳои ҳукмрон ва соҳибқирони мамлакат аҳамияти махсусе пайдо намуд. Ваҷҳи охирӣ бо тараққиёти сареи муносибатҳои капиталистӣ дар Россияи нимаи дувуми асри XIX, хусусан пас аз бекор кардани ҳукуки крепостной хеле саҳт алоқаманд буд. Қорхонаҳои нави саноатӣ ба вучуд меомаданд. Муҳимтарин соҳаи саноат – боғандагӣ, ки бо таъмини пахта вобаста буд, бо суръати тамом вусъат меёфт. Тараққиёти иқтисодӣ ба даст овардани бозорҳои нави фурӯши мол, манбаъҳои нави маводи хом ва василаҳои нави алоқаро талаб мекард.

Илова бар ин, амалиёти ғайбонаи давлати Рус дар Осиёи Миёна на фақат ҳавфи аз тарафи Англия истило шудани ин сарзаминро баргараф мекард, балки, баръақс, Россияро ба ҳудуди мулкҳои шарқии Британия наздиктар менамуд. Ба ҳамин восита Петербург қусури шикасти ҷанги Қримро гирифтани ва мавқеи ҳудро дар Европа мустаҳкам кардани буд. Аз ин рӯ, сардаровардан ба дарунтари Осиёи Миёна бо мақсад ва манфиатҳои ҳам помещикон ва ҳам доираҳои буржуазии империяи Россия мувофиқат мекард.

Мо дар баробари таъкид намудани омезиши сабабҳои иқтисодӣ ва сиёсӣ, ки Петербург дар муайян кардани нақшаи ғайбонаи худ нисбат ба давлатҳои Осиёи Миёна онҳоро ба асос мегирифт, мавқеи дараҷаи аввал доштани омилҳои иқтисодиро бояд дар назар дошта бошем¹. В.И. Ленин дар мақолаи «Боз доир ба масъалаи назарияи реализатсия» маҳз дар давраи баъди ислоҳот бештар авҷ гирифтани мустамликакунии кишварҳои қанориро бесабаб хотирнишон накардааст. Ӯ менависад: «Ҷануб ва ҷануби шарқи қисмати Россияи Европой, Кавказ, Осиёи Миёна, Сибир як навъ мустамликаҳои капитализми рус мебошанд ва на фақат ба қад, балки ба бар ба андозаи бузург тараққӣ ёфтани капитализми русро ҳам таъмин мекунанд»².

Бинобар ин бесабаб нест, ки масъалаи дар Осиёи Миёна устувор гардида ни мавқеи империяи Россия таваҷҷӯҳи аз ҳад зиёди доираҳои тичоратӣ саноатиро ба худ кашида, дар ташкилот ва органҳои матбуоти онҳо мавқеи муҳокимаи пурҷӯшу хурӯше гардидааст.

Ишғолгариҳои мустамликавӣ фақат ба ҳукумати мутлақои подшоҳӣ, помещикҳо, дворянинҳо, ки дар хизмати гражданин ва ҳарбӣ мансабҳои қалонро

¹ Ниг.: Халфин Н.А., 1972.

² Ленин В.И. Асарҳо, ҷ. 4, с. 86.

сохибанд, ба як тӯдача капиталистон, фабрикантҳо ва пудратчиҳо ғоиданок аст³.

Дар солҳои шастуми асри XIX, ба сабаби он ки дар натиҷаи сар задани ҷангҳои дохилӣ дар шимол ва ҷануби Америка ба Европа қашондани пахтаи америкой қатъ гардида, бӯҳрони саноати боғандагии Европа ва Россия ба амал омад, истилои Осиёи Миёна ҳамчун манбаи маводи хоми пахта аҳамияти махсус касб намуд. Масалан, то соли 1861 як пуд пахтаи Бухоро дар ярмаркаи Нижегород 4-5 сӯм арзиш дошта бошад, нархи он дар соли 1862 ба 7 сӯму 50 тин ва дар соли 1864 ба 23-24 сӯм расид.

Ҳуҷуми қўшунҳои подшоҳӣ ба Осиёи Миёна

Дар соли 1864 ҳуҷуми қатъии қўшунҳои подшоҳӣ ба Осиёи Миёна сар шуд. Дар моҳи сентябри соли 1864 Чимкент забт гардид. Сипас қўшуни подшоҳӣ ба тарафи Тошканд ҳаракат кард. Дар охири моҳи апрели соли 1865 баъд аз тўппарронии шиддатнок қўшуни подшоҳӣ ба ишғол намудани қалъаи Ниёзбек муваффақ гардид. Ин қалъа дар соҳили дарёи Чирчиқ бино ёфта, барои мудофияи Тошканд роли калоне мебозид, илова бар ин, сарғаҳи оби дохили шаҳр низ дар наздикии ҳамин қалъа воқеъ шуда буд. Дар натиҷаи ҳамлаи саҳт ва ҷангҳои шадиди кўчагӣ 15 июни соли 1865 яке аз калонтарин шаҳрҳои Осиёи Миёна сукут кард. Вале расман ба Россия ҳамроҳ кардани Тошканд бо мулоҳизаҳои дипломатӣ то тирамоҳи соли 1866 мавқуф гузошта шуд.

Ҷангҳои дохилии хонияи Хўқанд ва ҳамчуни муносибатҳои душманонаи байни Хўқанду Бухоро ба амалиёти муваффақиятомези қўшунҳои подшоҳӣ шароити мусоид фароҳам оварданд. Дар баробари рақобати Бухорову Хўқанд, ки аксар вақт боиси сар задани задухўрдҳои мусаллаҳонаи байни онҳо мегардид, аморати Бухоро ва хонияи Хева низ дар давоми ин солҳо бо ҳам муборизаҳои тундутезе мебуданд. Ин ҳама ҷангу низоъҳои байниҳудии давлатҳо ба вазъи сиёсӣ ва иқтисодии онҳо таъсири ҳалокатбор мерасонданд.

Дар миёнаҳои соли 1865 амир Музаффар ба водии Фарғона лашкар қашид. Қўшуни Хўқанд, ки дар муҳорибаҳои шадид ва тўлонӣ бо дастаҳои ҳукумати подшоҳӣ хеле заиф гардида буд, ба ҳуҷуми лашкари Бухоро муқовамат карда натавонист. Ин буд, ки амир Музаффар Хўқандро нисбатан ба осонӣ забт намуда, ҳукмрони собиқе Хўқанд-Худоёрхони ҳарис ва золими аз тарафи халқи шўришгар рондашударо дубора ба тахти хонӣ нишонд.

Амир Музаффар аз ин барори кор рўҳбаланд гардида, ба Тошканд ҳайъати сафорат фиристод ва аз ҳукуматдорони рус талаб кард, ки фавран шаҳрро тарк намоянд. Дар фосилаҳои музокироти дипломатӣ ҳар гоҳ задухўрди қўшуни подшоҳӣ ва сарбозони амир низ ба амал меомад. Губернатори ҳарбии Туркистон М.Г.Черняев дар моҳҳои январу феввали соли 1866 қалъаи Қиззахро фатҳ кардани шуда, чанд дафъа ба он ҳамла овард, вале ба мақсад расида натавонист. Ин амалиёти бесамар ва «ташаббуси» беҳуда фақат чунин натиҷае дод, ки М.Г.Черняев аз вазифа дур карда шуда, ба ҷои ӯ Д.И.Романовский таъин гардид. 8 май соли 1866 губернатори ҳарбии нав дар муҳорибаи Эрҷар, дар роҳи Қиззах ва Хучанд қўшуни амирро торумор намуд. Қайд кардан ҷолиб аст, ки Д.И.Романовский пас аз шикасти қўшуни Бухоро ба сӯи ин давлат ҳаракат накарда, ишғоли Хучанд (24 май соли 1866), қалъаи Нов ва истехкоми Ўротеппаро (12 октябри соли 1866) афзалтар до-

³ Ђамон асар, с. 386.

нист. Ин қарор, зохиран аз он сабаб қабул карда шуд, ки ин маҳалҳо аҳамияти калони стратегии ҳарбӣ дошта, дар сарғаҳи роҳи водии Фарғона воқеъ гардида буданд. Хучанд, Ҷротеппа ва Нов аввалин шаҳрҳои асосан тоҷикнишин мебошанд, ки ба ҳайъати Россия дохил шудаанд.

Д.И.Романовский ба ин васила паҳлуи чапи худро мустаҳкам намуда, тамоми қувваҳои худро ба муқобили душмани асосӣ—амир Музаффар равона сохт. Амири Бухоро бошад, ба ҷанги зидди қўшунҳои муназзами империяи Россия омодагии дурусте надошт. Адиби маорифпарвари тоҷик Аҳмади Дониш (1828–1897) тадрукоти муҳорибаи Қиззахро чунин ба қалам овардааст: «...аскаре зиёда аз ҳафду ҳаср бад-ин насақ ҷамъ шуда, баъзе ба шавқ, баъзе ба қарҳ аз ҳар табақа мاردум ба нияти ғазо мерафтанд, баъзе даҳрӯза, баъзе якмоҳа. Ҷаноби амир низ чун ин ҷамъиятро мулоҳаза намуд, ба худ ҷазм кард, ки ба ҳамин юруш то Фетербурх – пойтахти импротур фатх хоҳад шуд; чу меид, ки тўлу арзи қўшун қариб ба ду фарсах меравад ва намедонист, ки:

Пароканда лашкар наёяд ба қор,
Дусад марди ҷангӣ беҳ аз сад ҳазор.

Ба сатват ва шукӯҳи тамом ба ҳар ним фарсах роҳ нузул карда, ду шабу ду рӯз иқомат намуда, овози кўсу ной ва нафир ба қурраи асир расонида, Фаридун ва Афросиёбро аз ҷумлаи ҳавошии ҳашам мешумурд.

Дар муддати ду моҳ камобеш ба лаби дарёи Сир рафта, дар соҳате мусаммо ба Сассикқўл нузул фармуд. Ҷозиёни муаскари ҳумоюн пеш аз он ки ба манзил фуруд оянд, аз ғазва пушаймон гашта, дар тараддуди гурез ва маҳлас афтоданд; чи асбоби нуқсонотро дар арзи роҳ ба сомон расонида, қорашон ба талабу суол оид гардида буд»⁴.

Тасвири минбаъдаи ин воқеа боз ҳам рангинтар аст: «Ва аз ҷое, ки амир нузул фармуда, саропардаи иҷлол афрошта дошт, то маъракаи қитол ним фарсах камобеш буд, ки овози нақораи аскария мерасид. Амир дар сояи шомӣна ба лаъби шатранҷ машғул буд, ҷамоае аз қавволон қавлу ғазал мегуфтанд, худи амир усули нақораро ба фаҳзи худ нигоҳ дошта. Онан фа онан (дам ба дам) пешхидматонро мефармуд, ки ба амири тўбхона Салимбӣ ва амири аскар Шералӣ-иноқ таъин кунанд, ки ҳазинаи Русия ба дасти нўкария афтода талаф нашавад ва бисёр мاردуми Русияро нокушта зинда оранд, ки дар зумраи сарбозони мо истода хидмат кунанд ва низомро ҷорӣ доранд.

Ва дар ҳошияи лашкар Яҳёхоҷаи туркмон, ки мансаби охундӣ дошт, бо ҳама сафохат фаҳши аммома аз ақби сар андохта, сафҳаи басити ариз ба даст бардошта, ғазоиلى ҷиход ба ҳалқ талқин мекард, ки «ҷиход кунед, пойдор истед!» Ба ҳамон юруш Русия омада тўпхоро соҳибӣ кард ва ду-се соҷма тўбча ба сўи ғозиён ҳадя фиристод. Ҳама мунтазири фирор буданд. Яқбора фирор бар қарор ихтиёр карданд. Аввал қасе, ки бигрехт ва аммома аз сару сафҳа аз даст биандоخت, Яҳёхоҷаи охунд буд.

Он гоҳ хабар оварданд ба ҷаноби амир, ки лашкар бевафой карданд ва пушт доданд. Амир низ саросема ба болои асби қантарӣ ва зини ҳолӣ ништаста, фурсат наёфт, ки аммома ба сар кунад ё ҷома бипўшад – ҳамчунон аз сари шатранҷ барҳоста болои зин барнишаст ва асб меронд»⁵.

18-октябри соли 1866 қўшуни подшоҳӣ пас аз муҳосараи чандинвақта қалъаи Қиззахро тасарруф кард ва мавқеи худро дар ҳоки аморати Бухоро

⁴ Аъмади Дониш, 1959, с. 39–40.

⁵ Аъмади Дониш, 1959, с. 40–41.

устувор гардонида, ба дувумин шахри бузурги он –Самарқанди бостонӣ таҳдид намуд.

Таъсиси генерал-губернатории Туркистон ва пешравии минбаъдаи қўшунҳои подшоҳӣ

Ҳукумати подшоҳӣ барои идора кардани қисмати ишғолшудаи Осиёи Миёна дар соли 1867 бо фаро гирифтани вилоятҳои Сирдарё ва Ҳафтруд генерал-губернатории Туркистонро таъсис намуд. Дар сари он генерал-адютанти подшоҳӣ К.П.Кауфман қарор гирифт. Ӯ ба ин вазифа бо «ярлиқи заррини» Александри II таъин шуда, соҳиби ваколати номаҳдуде буд. Вай ҳақ дошт, ки бо давлатҳои ҳамсоя музокироти дипломатӣ барпо намояд, ҷанг эълон кунад, сулҳ бандад ва монанди инҳо.

Кауфман ва ҳамкорони ӯ ба ташкили системаи идораи кишвари Туркистон шурӯъ намуда, дар он муассисаҳои граждони ба вучуд оварданд ва дар айни замон, нақшаҳои ба дарунтари Осиёи Миёна лашкар кашидандро низ муҳайё сохтанд.

Дар аввали соли 1868 ҳукмрони Хўқанд-Худоёрхон бо ҳукумати подшоҳӣ муоҳидаи сулҳ баста, ба империяи Россия тобё гардидани худро эътироф кард. Ба тоҷирони рус иҷозат дода шуд, ки дар саросари давлати хонии Хўқанд озодона хариду фурӯш кунанд. Онҳо барои қушодани қорвонсаройҳои махсус ва ниғаҳ доштани гумоштаҳои худ дар ҳамаи шахрҳои хония ҳуқуқ пайдо намуданд.

Дар ҳуди ҳамон соли 1868, пас аз тобё кардани Хўқанд аскарони рус тахти фармондеҳии генерал Кауфман дубора ба тарафи Бухоро, ки дар садади танг карда баровардани ҳарифи нави худ аз заминҳои ишғолӣ буд, ҳаракат карданд.

Вале аз муҳорибаи назди Қиззах тақдири яке аз калонтарин ва қадимтарин шахрҳои Осиёи Миёна –Самарқанд ҳам ҳал шуд.

Чанде пештар аз ин воқеа ҳокими Самарқанд – дастнишондаи амири Бухоро аҳолии шаҳрро ба муносибати шӯриши халқ, ки бар зидди зулму шиканҷаҳои феодали сар зада буд, ба маҳрумият ва мусибатҳо дучор гардонид. Бинобар ин аҳоли ба сарбозони амири Бухоро ёрӣ расондан нахост. Аскарони ҳукумати подшоҳӣ сарбозони амирро торумор намуда, 2 май соли 1868 ба Самарқанд дохил шуданд.

Аз по афтодани Самарқанд дар байни сарбозон ва табақаи ашрофияи Бухоро парешонӣ ба амал овард. Умаро ва сипоҳиёни вилоятҳо ба мулкҳои худ фирор карданд. Кауфман роҳи пойтахти аморат – шахри Бухороро пеш гирифт ва охириин шахри калони дар сари роҳи пойтахт воқеъгардида – Каттақўрғонро ишғол кард. Амир Музаффар охириин қувваи худро ҷамъ намуда, дар Зирабулоқ истехком гирифт.

Дар моҳи июни соли 1868 аскарони ҳукумати подшоҳӣ дубора ба сарбозони амири Бухоро зарбаи қатъӣ расониданд. Амир Музаффар пас аз мағлубияти назди Зирабулоқ имконияти муқобилатро тамоман аз даст дода, аз тахти салтанат фуруд омадан хост. Вале баъдтар, аз ин нияти худ баргашта, бо тақлифи сулҳхона ба назди генерал Кауфман элчӣ фиристод. Ва ҳудаш ба Бухоро рафта, дар интизори ҷавоб нишаст.

Ба ҳамин тариқ, дар зарфи солҳои 1864–1868 ду давлати Осиёи Миёна – хонияи Хўқанд ва аморати Бухоро ба мағлубият дучор гардиданд. Аммо ҳукумати подшоҳӣ қорро то ба ҳамроҳ кардани ҳоки ин ду давлат ба империяи Россия бурда нарасонид. Ҳам хонияи Хўқанд ва ҳам аморати Бухоро дар зоҳир ҳамчун давлати мустақил боқӣ монданд. Ин қор чи бо мулоҳизаи ди-

пломатӣ ва чи бо мулоҳизаи дохилии сиёсӣ карда шуда буд. Ҳукумати подшоҳӣ, аз як тараф, аз мудоҳилаи Англия ва, аз тарафи дигар, аз ҳучуми ҳокимони вилоятҳои ҷудогонаи Осиёи Миёна хавф дошт.

Генерал-губернатор Кауфман таклифи амир Музаффарро доир ба сулҳ қабул намуд ва 23 июни соли 1868 муоҳида имзо карда шуд. Мувофиқи ин муоҳида, як қисми аморати Бухоро, ки аскарони ҳукумати подшоҳӣ ишғол карда буданд, ба Россия гузашт. Бухоро аз ҳукуки бо ихтиёри худ муносибат кардан бо давлатҳои хориҷӣ маҳрум гардид. Амир Музаффар ба пардохтани 500 ҳазор сӯм барои хароҷоти ҳарбии Россия ризоият дод. Ҳамин тариқа, амири Бухоро ба вассали фармонбардори ҳукумати подшоҳӣ мубаддал гардид. Ҳукумати подшоҳӣ ба ҳукуки аз ҳоки аморат гузаронидани хатти телеграф, ташкили почта, киштиронӣ дар дарёи Аму соҳиб шуд, амир бошад, таъмини сохтмони бандарҳо ва посбонӣ кардани онҳоро ба ӯҳда гирифт. Ба соҳибкорони давлати Рус имкон дода шуд, дар ҳудуди аморат молу мулки ғайримутахаррика ба даст дароваранд; фуқарои Бухоро низ дар навбати худ ҳамин гуна ҳуқуқро нисбат ба Россия соҳиб шуданд. Ба савдогарони рус барои озодона тиҷорат кардан дар ҳудуди аморат иҷозат дода шуд, илова бар ин, муқаррар гардид, ки аз моли онҳо на бояд бештар аз 2,5% боч ситонда шавад.

Тадричан ноҳияҳои сарғаҳи Зарафшон, ки аслан тоҷикнишин мебошанд, ба тахти назорати империяи Россия дохил шуданд. Дар моҳи августи соли 1868 ба ҳайъати музофоти Зарафшони кишвари Туркистон шаҳри Панҷакент низ ҳамроҳ гардид. Баҳори соли 1870 сардори музофоти Зарафшон генерал Абрамов ба мулкҳои ниммустақили кӯхистонии Моғиён, Фон, Киштут, Фалгар, Мастчоҳ, Ягноб ва ғайра юриш намуд, ки дар таърих бо номи «Экспедицияи Искандаркӯл» (апрел-июли с. 1870) сабт гардидааст.

Аз тарафи муқобили дастаи генерал Абрамов, ки моҳи апрели соли 1870 аз Самарқанд баромада буд, дастае тахти фармондихии Деннет аз Ўротеппа ҳаракат мекард. Мақсади ин юриш аз назар гузаронидани Искандаркӯли сарғаҳи Зарафшон буд. Абрамов дар маълумоти ба Кауфман фиристодааш таъкид мекард, ки саросари ин маҳал аз ангиштсанг ва беша фаровон аст.

Барои тадқиқи захираҳои табиӣ сарғаҳи Зарафшон ба ҳайъати экспедицияи Искандаркӯл олими табиатшинос А.Ф.Федченко, геолог Д.К.Мишенков, нақшабардор (баъдтар арбоби намоёни ҳарбию сиёсӣ) Л.Н.Соболев ва дошмандони дигар низ дохил гардида буданд. Ба ин восита доираҳои илмӣ ва тиҷоративу саноатии Россия тавонистанд бо сарватҳои табиӣ ин кишвари душворгузари кӯхистонӣ ошно бишаванд.

Дар натиҷаи ин юриш маҳалҳои пониходаи дастаҳои ҳарбии подшоҳӣ ба номи «Туманҳои кӯхистонӣ» ба музофоти Зарафшон ҳамроҳ карда шуданд.

Муборизаи Англия ва Россия барои доираи нуфуз. Вусъати мулкҳои Россия дар Осиёи Миёна

Пешравии кӯшунҳои Россияи подшоҳӣ дар Осиёи Миёна нақшаҳои империяи Британияро вайрон намуд. Дар соли 1869 Англия роҷеъ ба таъсиси давлати «буфер», яъне бетараф дар байни минтақаҳои тахти тасарруфи Англия ва Россия дар Осиёи Миёна масъала ба миён гузошт. Ба ақидаи мустамликадорони англис, чунин давлат мебоист Афғонистон гардад, ки ба он ҳамроҳ кардани мулки Бадахшон низ дар назар дошта мешуд. Дарёи Аму бо-ярд сарҳади байни доираҳои нуфузи Англия ва Россия мегардид.

Вале вақте ки доир ба ин масъала гуфтугузори тарафайн ба амал омад, асли мақсади ҳукумати Англия нисбат ба Афғонистон ошкор шуд. Маълум

гардид, ки вай дар воқеъ Афғонистонро ба минтақаи тахти васояти худ табдил додан мехостааст.

Дар аввали соли 1873 доираҳои ҳукмрони кишвари салтанатии Англия ва Россияи подшоҳӣ аз ҳисоби манфиатҳои мардуми Осиёи Миёна хомӯшона чунин мувофиқате ҳосил карданд, ки тибқи он мебоист дар Хева протекторати Россия ва дар Афғонистон протекторати Англия барқарор мегардид.

Пас аз он ки дар миёни давлатҳои Британия ва Россия дар бобати тақсими доираи нуфуз созиш ба амал омад, ҳучуми қўшуни подшоҳӣ ба Хева шурӯъ шуд. Ташаббускор ва ташкилкунандаи ғаёли юриши нави ишғолгарона К.П.Кауфман буд, ки дар амалиёти худ аз ҳукумати подшоҳӣ комилан та- рафдорӣ медид. Зарурати «чазо додани» давлати хонӣ барои аҳдшиканӣҳое, ки аз вақти куштори ҳайъати сафорати Бекович-Черкасский дар соли 1717 зохир мегардид, барои ҳамла ба қорвони тоҷирони рус, барои «муносибати беэҳтиромона» нисбат ба намояндагони генерал-губернатори Туркистон ва амсоли инҳо ҳамчун баҳонаи ин юриш ба қалам дода шуданд. Аммо асли мақсади ин юриш ҳамон саъю қўшиши доираҳои ҳукмрони империяи Россия дар роҳи васеъ кардани бозори фурӯш ва ба даст даровардани манбаъҳои нави маводи хом буд.

Дар охири моҳи май соли 1873 қўшунҳои Туркистон ва Оренбург ба қалъаи шаҳри асосии давлати хонии Хева расиданд. Хони Хева-Мухаммад Раҳими 11 кайҳо аз он ҷо фирор карда, ба дашти туркман, ба яйлоқи Хазовот рафта буд. Муқобилони Мухаммад Раҳим бародари ӯ-Атоҷонтўраро, ки ба сўйқасди зидди хон гунаҳкор карда, ба зиндон партофта шуда буд, хон эълон намуданд.

Лекин К.П.Кауфман бо Атоҷон саруқор доштанро нахост ва аз паси хони фирорӣ қосид фиристода, ба боргоҳи худ баргаштани ўро талаб кард. 2 июни соли 1873 Мухаммад Раҳими II ба пойтахти давлат бозгашт ва асири ифти- хорӣ гардид. Кауфман шартҳои муоҳидаи сулҳ ва муносибат бо давлати хо- ниро пеш мениҳод ва умарои Хева сари итоат ҳам карда, ба ҳамаи он шартҳо розӣ мешуданд. 12 августи соли 1873 муоҳидаи байни Россия ва Хева, ки аз 18 модда иборат буд, ба имзо расид. Дар моддаи аввал таъкид мешуд, ки хон итоати императори Россияро қабул карда, бидуни иҷозати ҳукуматдорони подшоҳӣ бо ягон давлати ҳамсоя муоҳида намебандад ва ё ҷанг эълон наме- кунад. Заминҳои соҳили рости дарёи Аму аз Хева гирифта, як қисми он ба ивази қўмакҳои дар давраи ҷанги Хева ба қўшунҳои рус расондаи амир ба Бухоро дода шуд. Дар соҳили рост ҳамчунин шўъбаи Амударё бо маркази Петро-Александровск (ҳоло ш. Тўрткўл) ташкил гардид, ки ба ҳайъати вилоя- ти Сирдарё дохил мешуд.

Моддаҳои дигари муоҳида ба тоҷирон ва соҳибқорони рус барои ғаёлияташон дар давлат имтиёзҳои васеъ меоданд. Мувофиқи ҳамин муоҳида хон вазифадор шуд, ки хариду фурӯши одам ва ғуломдориро барҳам медиҳад ва инчунин барои хароҷоти ҳарбӣ маблағи 2 миллион сўм «ҷарима» мепардозад⁶.

Аз охири соли 1873 то аввали соли 1874 вазъият дар давлати хонии Хўканд хеле тундӯтез гардид. Ҳокимони феодалии Хўканд қариб ҳамаи за- минҳои берун аз водии Фарғона доштаашонро аз даст дода, қусури даромади барбодрафтара аз ҳисоби ҳар ҷи бештар истисмор кардани аҳолии Фарғона

⁶ Матни пурраи муоҳидаи байни Россия ва Хева аз тарафи Жуковский С.В. дар китоби «Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотилетие». Пг., 1915, замимаи III, с. 178–183 нашр шудааст.

баровардан хостанд. Илова бар ин, маъмурон ва амалдорони бисёре, ки аз чойҳои сердаромади худ дар водии Чу ва чараёнгоҳи миёнаи дарёи Сир, дар Хучанд, Ўротеппа ва дигар маҳалҳо маҳрум гардида буданд, ба ин ҷо фуру рехтанд. Харчи ин аёну ашрофи феодалӣ низ ба ўҳдаи аҳолии меҳнаткаш афтода, боиси афзоиши хироч ва молиёт гардид.

Хукуматдорони подшоҳӣ дар Петербург ва Тошканд аз ҳукмрони давлати хонии Хўқанд ҳамеша изҳори хурсандӣ ва қаноатмандӣ мекарданд. Ин аст, ки Худоёрхонро ба ивази нармию хушмахзарӣ ва гузаштҳояш нисбат ба талабҳои империяи Россия борҳо бо нишону унвонҳои ифтихорӣ ва ташаккурномаҳои «аълоҳазрат» сарфароз гардонида буданд. Онҳо норизоятӣ ва эътирозҳои оммавии аҳолии давлати хонии Хўқанд, тоҷикон, ўзбекон ва қирғизҳои Фарғонаро нодида меангоштанд. Ҳол он ки ба идораи генерал-губернатори Туркистон дар бораи вазъияти ноороми давлати хонӣ хабарҳои зиёде мерасиданд. Дар яке аз ин хабарҳо, ки ба моҳи май соли 1874 тааллуқ дорад, аз ҷумла чунин гуфта шудааст: «Ҳозир вазъияти давлати хонии Хўқанд пурташвиш аст. Аҳоли аз хон ниҳоятдараҷа норозӣ мебошад. Хон агар қорвонсарое бино кардани шавад, ё дар ягон маҳал зироат кардан хоҳад ва ё ба ҳаёлаш сохтани боғе расад, – ҳамеша дар амали намудани тамоми ин гуна қасду ниятҳояш аҳоли ва сарбозонро маҷбуран қор мефармояд, аммо як тин ҳам музд намедиҳад»⁷.

Дар санадҳои дигар аз мавриди таҳқир қарор гирифтани одамони меҳнаткаш, ваҳшонияти политсия, андозу хирочҳои зиёде, ки ҳатто «барои хори дар биёбон рӯида, дарахтони аз кӯҳ оваранда, барои най, барои золуи аз кӯл ҷамъкунанда ва ғайра» меситониданд, суҳан ронда мешуд⁸. Баъзе ҳуҷҷатҳо дар худ ҳулосаҳои хеле сареҳу равшан низ доштанд. Масалан, дар «Мадрақҳои наватарин роҷеъ ба давлати хонии Хўқанд» чунин изҳор гардида буд, ки тамоми дастгоҳи идории кунунӣ бо андак тақон мисли дарахти кӯҳнаи пӯсида омодаи афтодан аст»⁹.

Ба Кауфман лозим омад, ки ба вазъияти пурташвиш ва шӯромезии водии Фарғона мудохала намояд, Вале ӯ «ба таври худ» мудохала намуд ва бо ҳамин ҳам нисбат ба мардуми меҳнаткаш таваҷҷӯҳ надоштани худро боз якбори дигар нишон дод. Генерал – губернатори Туркистон фақат хост, ки хони мустабидро аз хавфи сар задани ошӯби халқ «падарвор» огоҳ созад. Ба ин маънӣ 8 июли соли 1874 ба Худоёрхон номае навишт: «Бехтарин қасоси зидди шумо амал мекунам, мардум ҳам дар изтироб аст... Агар шумо тариқи раиятдорӣ худро тағйир надиҳед, он гоҳ ман бароятон анҷоми нохушро пешгӯӣ мекунам»¹⁰.

Хони Хўқанд ин номаи генерал – губернаторро қомилан мувофиқи тарзи тафаккури худ таъбир намуда, оташи ҷабру ситамро дар саросари мамлакат боз ҳам фурузонтар гардонид. Вале оромии ба ин васила таъминшуда дер напояд. Баҳори соли 1875 шӯри ошӯбҳои халқ дубора бо қувваи нав сар зада, аз марзҳои ғарбии мамлакат, аз наздикии Хучанд то водии Олой ва маҳалҳои назди кӯҳистони Помир-тамоми қаламрави давлати хониро фаро гирифт. Ба зами ин вазъияти умумии сиёсии давра аз даври пешин тафовут дошт. Агар дар нимаи солҳои 70 – ум асосан шӯришҳои халқии зиддифеодалӣ ба амал меомада бошанд, тахминан аз соли 1875 ба муборизаи зидди Худоёрхон як

⁷ Терентьев М.А., 1906, ҷ. II, с. 266-281

⁸ ЦГА УзССР, И-1, оп. 34, д. 234-а лл. 18-19.

⁹ ЦГА УзССР, И-1, оп. 34, д. 243-а лл. 18-19.

¹⁰ Намон ӯ, д. 242, лл. 46-47.

гурӯх намояндагони аъёни олимакоми дарбор низ ҳамроҳ шуданд. Абдурахмони Офтобачӣ, бародари Худоёр, ҳокими Марғелон Султон Муродбек, Мулло Исо-авлиё ва дигар феодалони калон аз тарси ин, ки онҳо ҳам ба ғазаби халқ гирифтор нашаванд, ошкоран ба муқобили хон сар бардоштанд. Писари Худоёрхон-Насриддин ҳам ба сафи муҳолифи падари худ дохил гардид. Намояндагони синфи ҳоким ба ҳаракати зиддифеодалӣ ҳамроҳ шуда, тамоми саъю кӯшиши худро ба он равона сохтанд, ки равияи иҷтимоии муборизаи халқро суст намоянд ва онро аз роҳи синфӣ бароварда, ба роҳи мазҳабӣ миллатчиғӣ дароваранд. Бинобар ин, вақте ки Худоёр аз тахт афтод (ва ба ҳоки генерал-губернатории Туркистон фирор карда, ба Ҳимояи найзаҳои подшоҳӣ паноҳ бурд), онҳо ўро на ба зулму ситам ва қатлу ғорати мардум, балки ба мутеи давлати Россия гардиданааш гунаҳкор донишанд. Онҳо «ба муқобили кофирон ҷиход» эълон намуда, барқарор сохтани ҳудуди пешини хонияи Хўқандро талаб карданд ва Насриддинро хон бардоштанд. Дастаҳои ҷудогонаи шӯришгарон бо таҳрики доираҳои миллатчии феодалону рӯҳониёни мутаассиб ба стансияҳои почта ва деҳаҳо ҳучум мекарданд ва дар роҳҳо даст ба ғоратгарӣ мезаданд.

Кауфман хабари ба тахт нишастани Насриддинро шунида изҳори ризоият намуд, ки ҳукумати ўро ба расмият хоҳад шинохт, фақат ба шарте ки хон қарордоду муоҳадаҳои байни Россияву Хўқандро риоят кунад ва ба табааҳои руси аз Ҳамлаву ғоратгарӣ зарардида товод бидиҳад. Насриддин ба рӯҳониёну феодалони калон тақия намуда, ба ин талаби генерал-губернатор эътино накард ва танҳо пас аз он ки дастаҳои Хўқанд 22 августи соли 1875 дар муҳорибаи назди қалъаи Маҳрам шикаст хўрданд, ба номаи Кауфман ҷавоб гардонида, ҳамаи пешниҳодҳои ўро қабул кард. Вале акнун он талабҳои пешина ба назари генерали подшоҳӣ кам менамуданд.

22 сентябри соли 1875 ба давлати хонӣ қарордоди нав пешниҳод карда шуд. Мувофиқи шартҳои ин қарордод Хўқанд аз ҳуқуқи бо ягон давлате (ғайри Россия) бевосита муносибат пайдо намудан маҳрум гардида, маблағи зиёде ҷарима ва товони ҷанг меод. Мулки бекии Намангонро аз давлати хонии Хўқанд ҷудо намуда, ҳамчун шўъбае ба ҳайъати кишвари Туркистон ҳамроҳ карда шуд. Мисли ҳарвақта корсозону тоҷирони рус ба ҳама гуна имтиёзот соҳиб гардиданд.

Бо вуҷуди ин, вазъият тезутунд ва пурташвиш буд. Феодалону рӯҳониёни иртиҷоъпараст ҳамоно мардумро ба «ҷиход» даъват мекарданд. Ба ҷои Насриддин ба тахти хонӣ Пўлодбек нишонда шуд. Дар навоҳии Андиҷон ва Намангон байни сарбозони Хўқанд ва аскарони подшоҳӣ задухўрдҳои шадид ба амал омаданд. Ҳукумати подшоҳӣ амалан аз ғойдаҳои иқтисодӣ ва сиёсӣ, ки дар давлати хонӣ ба даст оварда буд, маҳрум гардид, зеро дар он шароит иҷрои қарордод ҳеҷ имкон надошт.

Кауфман аз тарси он, ки шўру ошўбо метавонанд тамоми Туркистонро фаро бигиранд, ба водии Фарғона қувваҳои иловагӣ фиристод. Ниҳоят манбаъҳои шӯришу исён паҳш карда шуданд. Генерал-губернатори Туркистон бо пуштибонии Вазорати ҳарбӣ мамониати вазорати корҳои хориҷиро, ки аз аксуламали Англия андеша мекард, бартараф намуда, ба қомилан аз байн бурдани истиклолияти давлати хонии Хўқанд муваффақ гардид. Мувофиқи фармони подшоҳ аз 19 феввали соли 1876 ҳоки давлати хонӣ бо номи вилояти Фарғона ба ҳайъати кишвари Туркистон дохил карда шуд.

Дар айни замон, дар ҷануби шарқии Осиёи Миёна амалиёти ҷангии аморати Бухоро давом мекард. Ин дафъа маҳалли ҷамъомад ва тақягоҳи кўшуни Бухоро Қаршӣ ва Шаҳрисабз гардид. Амир Музаффар дар навоҳии ин

шаҳрҳо қувваи зиёдеро чамъ намуда, дар охири соли 1866– аввали соли 1867 ба Бойсун ва Дехнав ҳучум кард. Дар муқобили ӯ дастаҳои ихтиёрии мулкҳои маҳаллии ниммустақил бо сардории беки Ҳисор қарор гирифта буданд.

Тўпхонаи ҳар ду тараф ҳам хеле заиф буд. Ҳисориҳо ҳамагӣ 4 тўп (2 тўпи чўяни ва ду тўпи мисӣ) доштанд, дар онҳо аслиҳаи оташфишони ҳозиразамон ба миқдори кофӣ набуд. Бинобар ин, дастаҳо аксар вақт ба ҷанги тан ба тан мегузаштанд. Кўшуни Бухоро дар натиҷаи ҳарбу зарби саҳт (хусусан дар мавзеи Амоқсой) ҳисориҳоро ақиб нишонда, дар қалъаи Дехнав ба муҳосира гирифт ва сипас шабохун зада, қалъаро ишғол намуд. Сарбозони амир ба қатли оми даҳшатангезе шурӯъ карда, ҳар каси ба дасташон афтодаро нобуд сохтанд.

Ба ҷанде аз ҳисориҳо ва иттифокчиёни онҳо муяссар гардид, ки ба тарафҳои Қаротегин, Дарвоз ва Кўлоб гурехта, ҷон ба саломат баранд. Аз он ҷумла беки Ҳисор Абдулкарим-додхон ба Кўлоб паноҳ бурд. Аммо беки он ҷо Сараҳони сиёсатмадори маккор ўро ҳамроҳи ҷанд нафар муттафиқонаш дастгир намуда, ба амир Музаффар дод. Сараҳон ният дошт ба ин васила тавачҷўҳи ҳукмрони Бухороро ба худ ҷалб намояд ва ҳукумати бекии Кўлобро дар даст ниғаҳ дорад.

Вале ҳаракати сарбозони амир ба самти шарқ ҳамоно давом мекард. Он гоҳ Сараҳон, ки мулкҳои зиёде дар поёноби дарёҳои Қофарниҳон ва Вахш ба ҳар андоза тахти ҳокимият ва нуфузи ӯ қарор гирифта буданд, барои дар атрофи худ муттаҳид кардани ашрофи феодалии қабилаҳои ин ноҳия ва бо қувваи онҳо гирифтани пеши роҳи сарбозони амир саъй намуд. Беки нави Дехнав-Улўғбек ба кўмаки ӯ шитофт ва онҳо якҷоя дар аввали соли 1869 аҳолии маҳаллиро барои муқовамат намудан дар муқобили бухориҳо даъват карданд. Азбаски Сараҳон шиори дар байни мардум машҳури муборизаи зидди андозҳои ҷорикардаи амирро ваъз мекард, ба зерӣ байроки ӯ боз ғавҷи сершумори ихтиёриён чамъ омад.

Амири Бухоро ва муқаррабони ӯ ба набардҳои нав дақиқона ва бо тамоми қувва тайёри мекунанд. Аз ҷумла бо сардории Яъқуббек қўшбегӣ қўшуни махсус ташкил дода шуд. Яъқуббек дастаҳои амалан ноозмуда ва силоҳи дуруст надоштаи Шерободро, ки ба он Остонақулбӣ сардорӣ мекард, ақиб партофта, аз Сурхондарё гузашт ва тамоми сарзамини Ҳисорро ба ҳаробазор табдил дода, сипас роҳи Балҷувон ва Кўлобро пеш гирифт. Ҳар як ҳамлаи сарбозони Бухоро бо ғорати шаҳро деҳот ва қатли оми мардуми бегуноҳ тамом мешуд. Дар як ҳуди Ҳисор панҷ ҳазор кас ба қатл расид ¹¹.

Ҳарчанд ки сарбозони амир касеро амон надода, ҳатто аҳолии шаҳро қишлоқҳои муқобилатнакардаро ҳам несту нобуд мекарданд, боз аз мулкҳои истилошуда бо номи «амонпулӣ» хироч ҳам меситонданд. Маблағи аз ҳад зиёде, ки бо роҳи ин гуна ғоратгарӣҳои рӯирост чамъ омада буд, барои афзудани сарвати саркардаҳои феодалии Бухоро сарф гардид ва қисми асосии он ба амир фиристода шуд.

Ба мақсади қомилан аз байн бурдани истиқлолияти бақияи мулкҳои ин ноҳия амир Музаффар фармуд, ки ҳокими Ҳисор Абдулкаримро бо тамоми хонаводааш нобуд созанд. Сараҳон аз қўшта шудан тарсида, ба воситаи дарёи Аму ба ҳоки Афғонистон гузашт (аз рӯи баъзе маълумотҳо, ӯ баъдҳо волии Қандаҳор шуд ва аз рӯи маълумотҳои дигар ба Ҳиндустон рафта, дар он ҷо иқомат ихтиёр намуд).

¹¹ Стремouxов Е., 1875, с. 685.

Сарони қабила ва ашрофи феодалии мулкҳои забткардаи Бухоро бо ода-моне, ки нисбат ба амир садоқат доштанд, иваз карда шуданд. Яъқуббек кушбегӣ ҳокими тамоми ин вилоят таъин гардида, мулкҳои Ҳисор ва Кӯлоб таҳти қаламрави ӯ қарор гирифт. Ба Яъқуббек дар ҳокимият ихтиёрооти тақрибан номаҳдуд дода шуд. Саидниёзи киикчӣ-беки Балҷувон ва Начмуддинхоҷа-беки Кӯлоб таъин гардиданд. Ин ҳукмронони нав ба мақсади хушхизматӣ намуздан дар назди амир, қорро аз ривочи зулму ситам ва ситонидани андозу хирочҳои хонахаробкунанда сар карда, камтарин норизоиятӣ ва эътирози мардумро бераҳмона фурӯ менишонданд. Аҳволи оммаи меҳнаткаш боз ҳам табохтар гардид ва аз ин рӯ ба қатлу қушторҳои ваҳшиёна нигоҳ накарда, норизоият дар деҳоту шаҳрҳо беш аз пеш қувват мегирифт ва гоҳе ба ошӯбҳои зидди истисмори феодали табдил меёфт.

Дар айни ҳол аморати Бухоро амалиёти истилоқоронаи худро дар ҷануби шарқии Осиёи Миёна идома меод. Акнун навбати зарба задан ба Дарвозу Қаротегин расида буд. Ин мулкҳо он вақт таҳти нуфузи давлати хонии Хўқанд воқеъ гардида буданд. Раҳимшо аз задухӯрдҳои дохилӣ истифода бурда, ҳокимияти Қаротегинро ба даст гирифт ва бо нияти устувор гардонидани мавқеи худ бо амир ҷоплусӣ карда, ҳар гоҳ тобеияти худро ба аморати Бухоро эътироф менамуд¹².

Ин ҳолат боиси ба вучуд омадани боз як ихтилофи байни Бухорову Хўқанд гардид. Ҳарчанд ҳукмрони онвақтаи Хўқанд Худоёрхонро амири Бухоро Музаффархон ба тахт нишонда буд, муносибати ин ду давлати Осиёи Миёна беш аз пеш тезтунд шуда, ошкоро ранги душманона мегирифт. Дар сарҳади Қаротегин задухӯрдҳои саҳт ба амал омада, дар онҳо қувваҳои аскарӣ аморати Бухоро ва давлати хонии Хўқанд иштирок намузданд.

Бо вучуди ин, вазъият акнун назар ба даҳ-понздаҳ сол пеш аз ин як андоза дигар гардида буд. Пештар ҷангҳои байни Бухорову Хўқанд солҳои дароз қатъ намешуд. Аммо ҳоло, дар солҳои шастум ва ибтидои ҳафтодуми асри XIX дар Осиёи Миёна Россияи подшоҳӣ соҳибихтиёр гардида, Бухорову Хўқанд ба вассали ӯ табдил ёфта буданд. Ҳар як ҷангу ҷидоли байни аморат ва давлати хонӣ ба эътибори империяи Россия зарар мерасонид. Илова бар ин, доираҳои ҳукмрони Петербург ва Тошканд, ки Туркистонро тамоман ба таҳти тасарруфи худ дароварда буданд, ба инкишофи робитаҳои тичоративу иқтисодии байни вилояту ноҳияҳо ва мулкҳои давлатҳои хонии ин сарзамин аз рӯи манфиатдорӣ худ тавачҷӯх зоҳир менамуданд. Ба ин ваҷҳ вақте ки дар аввали соли 1870 дар Қаротегин миёни сарбозони Бухорову Хўқанд задухӯрд ба амал омад, генерал-губернатори Туркистон Кауфман маҷбур шуд ба амир Музаффар муроҷиат намояд ва ӯро огоҳ кунад, ки аз ҷанги зидди давлати хонии Хўқанд даст кашад.

Вазъият як муддат ба оромӣ рӯ овард. Ҳокими Қаротегин-Саид Муҳаммадиншо ҳаракат мекард, ки истиқлолияти мулки худро таъмин намояд, вале ин майли ӯ мавриди писанди маъмурияти Туркистон қарор нагирифт.

Ҳукумати подшоҳӣ ба мақсади мустаҳкам кардани мавқеи худ дар маҳалҳои роҳи Помир ва аз ҷиҳати маънавияу сиёсӣ таъсир расонидан ба ҳокими Қаротегин ба водии Олой экспедитсия фиристод. Дар охири июл ва августи соли 1876 генерал Скобелев, ки нахустин губернатори ҳарбии Фарғона таъин шуда буд, дар сари як дастаи калон, ки ба ҳайъати он, ғайр аз ҳарбиён, донишмандони ҷуғрофия, табиатшиносӣ ва нучум (Л.Ф.Костенко,

¹² Сомӣ, 1962, - в. 102–103; Маев Н., 1879, с. 175–176; Кисляков Н.А., 1954, с. 63–70. Искандаров Б.И., 1960, с. 56–60; 170–189; Ёямроев М., 1955, с. 26–29; Юсуфов Ш. 1964, с. 29–32.

В.Ф.Ошанин, А.Р.Бонедорф ва дигарҳо) дохил мешуданд, ба самти кӯҳдо-манҳои Помир раҳсипор гардид. Ин экспедитсия мебоист таъкид мекард, ки ҳукумати подшоҳӣ акнун идомадиҳандаи ҳаққи хонии Хуқанд ба ноҳияҳои кӯхистони-Помир мебошад. Ғайр аз ин, вай ба ҳокими ниммустақили мулки феодалии Қаротегин Саид Муҳаммадиншо бояд хотирнишон менамуд, ки каламрави ӯ барои аскарони империяи Россия комилан дастрас аст. Даре нагузашта Саид Муҳаммадиншо барои «гарданкашиаш» аз ҳокимият маҳрум гардид ва ба ҷои ӯ Раҳимшо, ки то он вақт дар Бухоро мезист ва ҳукумати подшоҳӣ ба садоқаташ бовар дошт, гузошта шуд. Дар нимаи дувуми солҳои ҳафтодум амири Бухоро Қаротегинро тамоман ба қатори мулкҳои худ дохил намуд. Сипас чунин қисмат ба сари Дарвоз ҳам омад. Агар мулкҳои душвор-раси ғарби кӯхистони Помир, аз қабили Рӯшон, Шугнон ва Вахон сарфи назар карда шавад, Дарвоз охирин мулки ниммустақили соҳили рости Панҷ ба шумор мерафт. Соли 1676 амир барои тобеъ намудани ин мулк бо сардории бехтарин лашкаркаши худ-Худойназар-додхо кӯшун фиристод. Бухориҳо бо тазйиқи сиёсӣ ва макру фиреб тавонистанд шоҳи Дарвоз Сирочиддинхонро барои мулоқот бо амир ба Шаҳрисабз оваронанд, ки ӯ дар он ҷо феврал ба асорат афтод.

Вале ин хиёнат иродаи мардуми Дарвозро шикаста натавонист. Онҳо ба муқобили истилокорон мардонавор ҷангида, аввал як дастаи наҷандон калони бухориҳо, баъд кӯшуни якунимҳазораро, ки бо тӯп мусаллаҳ буда, бо сардории Худойназар-додхо ба сӯи онҳо ҳаракат мекард, торумор намуданд. Дар ин ҷанг Худойназар-додхо ва ҷанде аз саркардаҳои ӯ ярадор шуданд. Қисмати зиёди аскарони ба ин самт фиристодаи амир набуд гардиданд.

Муқовимати қаҳрамононаи мардуми ватанпарвари Дарвоз ҳамаи ноҳияҳои аз тарафи аморати Бухоро истилошудаи ҷануби шарқии Осиёи Миёнаро ба ҷунбиш овард. Амир Музаффар бо мақсади пешгирӣ намудани шӯришҳои умумӣ феврал ибтидои соли 1878 ба ин маҳалҳо қувваи зиёди аскарӣ фиристод (аз рӯи баъзе маълумотҳо, амир ҳатто нияти шахсан ба он сардорӣ кардан дошта будааст). Ин қувваи аскарӣ дар навоҳии Кӯлоб, Балҷувон ва Қаротегин ҷой гирифта, як дастаи сершумор ба қалъаи Ғарм низ гузошта шуд, то ки бо расидани баҳорон ва аз барф тоза шудани ағбаҳо ба Дарвоз ҳамла намояд.

Худойназар-додхо аз рӯи ин нақша амал намуда, мудофиакунандагони Дарвозро ба ақибнишинӣ маҷбур сохт ва қалъаи хеле мустаҳками Кафтархонаро ба муҳосира гирифт. Бухориҳо дар ҷангҳои саҳт талафоти зиёде дода, ниҳоят Кафтархонаро ишғол карданд ва пас аз он ба қарияи асосии Дарвоз-Қалъаихумб ва ноҳияи Панҷ равона шуда, он ҷойҳоро ҳам забт намуданд.

Вале муқовимати асоратнописандонаи мардуми ин диёр бо ҳамин қатъ нагардид. Ба сарлашкарон ва сарбозони амир барои фуру нишондани муқовимати соқинони баъзе маҳалҳои Дарвоз боз ба харҷ додани ҳафду кӯшишҳои пур аз заҳмату ранҷ лозим омад. Махсусан аҳолии водии Ванҷ ба муқобили истилогарон бебокона ҷанг мекарданд. Бисёри онҳо дар қалъаи дастнораси Рошорв ба камин нишаста, ба душман зарбаҳои саҳт мерасониданд. Фақат пас аз он ки озуқа ва муҳиммоти қалъанишинон ба охир расид ва ҳамаҷунин саркардаҳои феодалии ба амир фӯрӯхташуда ба таслим қарор доданд, Рошорв дарвозаи худро ба бухориҳо боз кард. Аксари дарвозиёни мудофиакунандаи қалъа ба таслим сар нафуроварда, бо роҳҳои маҳфӣ ба соҳили чапи Панҷ, ба Афғонистон гузаштанд. Сарбозони амир Музаффар ҳам бо нияти дастгир кардани онҳо ба он сӯи дарё гузашта, дар канораҳои ҷанубии

он мавзеъ гирифтанд. Ба ин сабаб он маҳалҳое, ки сарбозони амир дар он сӯи дарё қарор гирифта буданд, «Дарвози паси Панҷ» номида шуданд.

Ҳукумати амирӣ муқовимати дарвозихоро комилан бартараф намуда, заминҳои онҳоро ба қаламрави худ даровард ва Раҳмон-қулибекро ҳоким таъин кард. Табиати озодихоҳӣ ва истиқлолталлабии аҳолии маҳаллиро ба эътибор гирифта, доиман дар ихтиёри ҳоким дастаи сершумори сарбозон, ки нафароти онҳо ба 1300-1500 мерасид, гузошта мешуд.

Ин сарзамини ишғолкардаи аморат, ки акнун номи «Бухорои Шарқӣ»-ро гирифт, дар давоми ҷангҳои истилокорона ҷунон зарар ва хасоратҳо дид, ки то ғалабаи Револютсияи Кабири Сотсиалистии Октябр ба худ омада натавонист. Дар бораи ин ҳаробиҳо аз гувоҳии капитани штаби генералӣ Стеткевич мумкин аст як андоза тасаввурот ҳосил намуд. Ӯ навиштааст: «Ба қавли сокинони ин маҳалҳо, тақрибан чил сол қабл аз ин водии Ширкент аз Дарбанд то Регар ва кӯхистони Қаратоғ ҳама боғу ҷаманзор буд, аммо дар вақти ҷангҳои дохилӣ, ки бо тобеъ шудани Регар ба амири Бухоро анҷом ёфтанд, ба вайроназор мубаддал гардид ва дигар рӯи беҳбудиро нахоҳад дид... Фақат ба боғҳои атрофи бозор (дар Регар-Б.Ғ.) даромада дидем, ки ғайр аз харобазор чизе нест ва шаҳр як деҳачаи бозорист, деворҳои гилии нимвайрона масоҳати васеи чорғушаеро ихота карда, даромадгоҳи он, ки аз дарвозаи бурҷнок аст, ба ботлоқ табдил ёфтааст»¹³.

Ҷунин манзараи ҳузнангезро дар бисёр шаҳру деҳаҳои ин вилоят дидан мумкин буд. Он шаҳру деҳаҳое ҳам, ки ҳангоми ҳучуми сарбозони амир солим монда буданд, баъдҳо аз усули фалокатбори идораи ҳукумати феодалии Бухоро ба таназзул рӯ оварда, ҳамроҳи сокинонашон қурбони ҳамлаҳои харобкоронаи ҳокимони ҳарису виҷдонфурӯш ва торочгарихои амлоқдорону ҷамъқунадагони хироч гардиданд.

Чаро сокинони озодипарасти маҳалҳои кӯхсору водихои Тоҷикистон дар мубориза бо қувваҳои аскарӣ нисбатан заифи амир шикаст хӯрданд? Сабаби аввал ин аст, ки онҳо аз ҷиҳати омодагӣ ба муқовимат, ваҳдат ва таҷҳизоти моддӣ ҳанӯз ба дараҷаи лозима қувват пайдо накарда буданд. Сабаби дигар ин аст, ки феодалони болонишини маҳаллӣ, мисли одати ҳамешагии худ, барои нигоҳ доштани мавқеъҳои имтиёзнокашон дар айни саҳтии мубориза ба тарафи истилокорон гузашта, ба кори умум Ҳиёнат мекарданд. Ҷаразҳои синфӣ онҳо назар ба эҳсосоти миллию ватандӯстиашон қавитар буд. Ҳукуматдорони амир аз ин заъфи онҳо истифода бурда, бо фитнаву дасиса ва бо подошу ваъдаҳо ҳар гуна шохону ҳокимон, хонҳову бекҳо ва феодалони хурду калонро ба тарафи худ моил месохтанд. Ҳамчунин тарафдорӣ ва дастгирие, ки аморати Бухоро аз империяи Россия медид, дар барори истилокорихои он аз аҳамият ҳолӣ набуд.

Ҳучуми кӯшунҳои подшоҳӣ ба Туркменистон

Нимаи дувуми солҳои 70-ум ва ибтидои солҳои 80-уми асри XIX давраест, ки доираҳои ҳукмронии Россия амалиёти худро дар қисмати ғарбии Осиёи Миёна, яъне дар Туркменистон вусъат медиҳанд. Дар ин иқдом на фақат табақаҳои ҳокими помешикҳову дворянҳо, балки буржуазияи босуръат тараққиқунанда низ, ки барои ба воситаи баҳри Каспӣ роҳ ёфтан ба заминҳои нав ишғолшуда, яъне қушодани роҳи дар он замон хеле мусоид ва судманд ҳаракат мекард, манфиатдорӣ худро зохир менамуд. Ғайр аз ин, ноҳияи паси Каспӣ маҳалли дасисаҳои ҳарифи империяи Россия– Англия ба шумор ме-

¹³ Стеткевич, 1894, с. 241.

рафт. Офитсерон ва чосусони сиёсии англис бо ҳар роҳ ба Туркменистон сар дароварда, бо одамони соҳибнуфуз робита барқарор мекарданд ва барои устувор намудани мавқеъҳои ҳарбӣ ва сиёсии империяи Британия дар ин маҳалҳо замина муҳайё месохтанд.¹⁴

Дар моҳи март соли 1874 ҳукумати Петербург «Низомномаи муваққати идораи ҳарбии кишвари Моварои Каспӣ»-ро тасдиқ намуд. Мувофиқи ин низомнома, шӯъбаи Моварои Каспӣ (Закаспия) таъсис ёфта, маркази он Красноводск гардид ва шӯъбаи мазкур ба ихтиёри волии Кавказ дода шуд. Масоҳати он аз соҳилҳои шарқии баҳри Каспӣ то дарёи Атрек дар ҷануб ва давлати хонии Хева дар шарқ муқаррар гардида буд.¹⁵ Садорати шӯъба торафт бештар ба Туркменистон ва вилояти ба он ҳамсоияи Эрон роҳ ёфтани намояндагони англис – В. Марч, В. Бейкер, Нэпир, Клейтон, Гилл, Ч. Мак-Грегор ва дигаронро ба назар дошта, бонги хатар зад ва дар назди доираҳои олии ҳукумат роҷеъ ба пешбинӣ кардани чораҳои лозима масъала гузошт.

Ҳукумати подшоҳӣ пас аз муҳокимаи дуру дароз қарор кард, ки қўшунҳои худро ба воҳаи Аҳалтегин ҳаракат диҳад. Дар аввали моҳи май соли 1877 Қизиларват ишғол карда шуд. Вале ҳуди ҳамон сол сардори шӯъбаи Моварои Каспӣ генерал-майор Н.Ломакин ба сабаби дурӣ аз қароргоҳи асосӣ –шаҳри Красноводск амр кард, ки он чоро тарк кунанд. Тираномии соли 1878 русҳо дар Атрек истехкоми Чатро бино карданд ва ба он таъя карда, дар моҳи августи соли 1879 генерал Н. Ломакин дубора Қизиларватро забт намуд ва ба сӯи иқоматгоҳи асосии тегинҳо – Кўктеппа равон шуд. Дар наздикии ин шаҳр қалъаи мустаҳками Данглитеппа бино ёфта буд. Ба генерал Н. Ломакин муяссар гардид, ки деҳаҳои Бомӣ, Биурма ва Арҷманро ишғол кунанд, лекин дар қарибҳои Кўктеппа ба муқовимати сахти ватандӯстони туркман дучор омад. Ў дар ҷангҳои шадиди 28–29 августи соли 1879 шикаст хӯрда, ба ақибнишинӣ маҷбур шуд.

Ин мағлубияти қўшунҳои подшоҳӣ, ки дар тамоми ҷангҳои Осиёи Миёна аз ҳама ҷиддитарин ба шумор мерафт, дар Петербург ва Тифлис норизоияти сахт ба миён овард. Вазъияти Моварои Каспӣ муддати дароз дар машваратҳои Шӯъбаи махсуси Вазорати ҳарбӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифт. Ба вазифаи фармондеҳи қўшунҳои дар он сӯи Каспӣ будаи ҳукумати подшоҳӣ М.Д.Скобелев, ки дар ҷанги солҳои 1877–1878 воқеъгардидаи русҳоро туркҳо ном бароварда буд, таъин карда шуд. Ў барои забт намудани Кўктеппа бо ҷидду ҷаҳди тамом тайёрӣ дид. 12 январи соли 1881 пас аз ҷанги сахти серӯза қалъаи Данглитеппа ба таслим маҷбур гардид ва қўшунҳои подшоҳӣ Кўктеппаро ишғол намуда, пас аз як ҳафтаи дигар, 18 январи соли 1881 ба калонтарин маҳалли иқомати тегинҳо – Ашқобод дохил шуданд. Дар моҳи май ҳамон сол шӯъбаи ҳарбии Моварои Каспӣ ба вилояти Моварои Каспӣ табдил дода шуд.

Мағлубияти кавитарин тоифаи туркман – тегинҳо ба дигар тоифаҳои ин сарзамин таъсири ҷиддӣ расонид. Дар натиҷаи гуфтушунидҳои тўлонӣ ва хеле мушкили байни амалдорони ҳукумати подшоҳӣ ва сардорони қабилаҳои туркмени вақил, сичмаз, бек ва боҳӣ 1 январи соли 1884 дар воҳаи Марв паи маслиҳат ҷамъомади куҳансолони ин қабилаҳо барпо гардид, ки дар он тақрибан ҳазор кас иштирок намуд. Маслиҳат дар сари ихтиёран ба Россия ҳамроҳ шудан қарор гирифт. Намояндагони аҳолии воҳаи ҳамсоияи Иолатан

¹⁴ Ниг: масалан, Тихомиров М.Н., 1960; Халфин Н.А., 1965; Ёндоятов Ғ.А., 1969.

¹⁵ «Присоединение Средней Азии к России (малъӯаи санадно)». 1960, с. 142– 151.

низ хулосаи ин маслихатро пазируфтанд. Моҳи марти соли 1884 аҳолии ин ноҳияҳо ба ҳайъати империяи Россия дохил шуданд.

Ин тариқа сурат гирифтани воқеа мувофиқи таъби Британияи Кабир набуд. Ба ин сабаб вай вазиятро мураккаб кардани шуда, бо баҳонаи муайян кардани сарҳади Афғонистон саъй намуд, ки дар миёни русҳо ва афғонҳо ихтилоф ба вучуд оварад. Ин то андозае ба вай муяссар гардид. Ҳукумати Афғонистон ба воҳаи туркманнишини Пандин даъво намуда, бо раҳнамоии «мураббӣён» ва «мушовирон»-и англис ба минтақаи мавриди баҳс қўшун даровард. Дар моҳи марти соли 1885 аскарони рус таҳти фармондеҳии сардори вилояти Моварои Каспӣ А.В.Комаров қўшуни афғонро аз ин минтақа зада дур карданд.

Мавриди таваҷҷўҳ аст, ки В.И.Ленин ин ҳодисаро на ҳамчун ихтилофи байни русхову афғонҳо, балки ҳамчун шиддати рақобати империяи Британия ва Россия баррасӣ намудааст.

Чунон ки мегӯяд: «... Россия аз барои тақсим кардани ғаниматҳои Осиёи Миёна бо Англия қариб ба ҷанг даромада буд»¹⁶.

Ҳар чи ҳам бошад, дар ҷараёни музокироти соли 1887 анҷомёфтаи байни ин ду давлат марзҳои шимоли ғарбии Афғонистон ва ҳамчунин ҳудуди мулкҳои дар ин қисмати Осиёи Миёна воқеъгардидаи ҳукумати подшоҳӣ муайян карда шуданд.

«Масъалаи Помир» ва ҳалли он

Охирин муаммои рақобати байни Англия ва Россия дар асри XIX, ки дар вақлаи аввал бояд ҳал мешуд, «масъалаи Помир» буд.

Қўхистони бузурги Помир ба ду қисмати асосӣ чудо мешуд: яке Помири Ғарбӣ, ки мулкҳои тоҷикнишини Вахон, Шугнон ва Рӯшонро дар бар мегирифт ва дигаре Помири Шарқӣ, ки тоифаҳои кўчии қирғиз сукунат доштанд.

Ҳарчанд пас аз таъсиси вилояти Фарғона (1876) диққати асосии ҳукумати подшоҳӣ ба қори Туркменистон равона гардида буд, ба ҳар ҳол аз ноҳияи Помир ҳам сарфи назар кардан намехост, ҳам экспедицияи Скобелев ба водии Олой ва ҳам таваҷҷўҳи махсуси маҳофили давлатӣ ва илмӣи Россия ба ин сарзамин ин идораи собит менамоянд.

Вале муваққатан аз икдоми амалии мустаҳкам кардани мавқеи худ дар Помир даст кашидани ҳукумати Петербург оқибатҳои ғайриҷашмдошт овард. Амири Афғонистон-Абдуллоҳхон бо таҳрики империяи Британия, ки пас аз ҷанги солҳои 1878–1880 бо Афғонистон «ҳомии» сиёсати хориҷии ин давлат гардида буд, дар соли 1883 ба мулкҳои Помири Ғарбӣ лашкар кашида, Вахон, Шугнон ва Рӯшонро ишғол кард ва дар ин қойҳо низомии бераҳмонаи қатли омор қорӣ намуд.¹⁷

Дар айни ҳамин вақт ва боз ҳам бо таҳрики англисҳо Хитой синӣ қўшуни сарҳаддӣ худро ба сӯи Помири Шарқӣ ҳаракат дод. Ҳукумати подшоҳии Россия ба муқобили ин рафтори давлатҳои ҳамсоя, ки дар ибтидои солҳои 80-ум ба вуқӯъ меомад, ба таври қатъӣ эътироз баён намуд, лекин ба чудо кардани қуввае аз қўшунҳои бе ин ҳам камшумори дар Осиёи Миёна, хусусан дар Туркменистон амалкунандаи худ, имкон надошт. Эътирозҳои дипломатӣ бошанд ҳеҷ натиҷае набахшиданд.

Дар ин байн, вазият дар Помири Ғарбӣ торафт ошуфта мешуд. Аҳолии тоҷик бар зидди ғосибон сар бардошта дар сурате ки ҳокимони маҳаллӣ-

¹⁶ Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. 23, с. 133.

¹⁷ Искандаров Б.И. 1960, с. 98-99.

Шоалимардон (дар Вахон) ва Юсуфалихон (дар Шугнон) аз тарафи Абдулрахмонхон маъзул гардида буданд, бо қатъияти тамои ба дастаҳои афгон муқовимат мекарданд. Қисми зиёди вахониҳо диёри худро тарк карда, ба Туркистони Шарқӣ кӯчидани шуданд. Тирамоҳи соли 1883 дар Шугнон шӯриш ба амал омад. Иштирокчиёни он чанде аз хирочситонандагони афгонро, ки ваҳшигариро бераҳмиро ба авҷ расонида буданд, қатл карда, худ ба тарафи Рӯшон фирор намуданд.

Аз мулкҳои Помири Ғарбӣ ба Туркистон чанд ҳайъати намоёндагии тоҷикон омада, ба ҳукуматдорони рус ҳуҷҷатҳои имзокардаи аҳолии ин маҳаллҳоро супурданд, ки дар онҳо ба тобеияти Россия қабул кардани Вахон ва Шугнону Рӯшон хоҳиш карда мешуд (Ин қаби́л ҳуҷҷатҳо дар захираҳои архиви генерал-губернатории Туркистон кам нестанд). Аммо ҳукумати подшоҳӣ ба сабаби он, ки дар ин вақт муносибатҳои Англия ва Россия хеле тезутунд гардида буданд, ба ҷуз баъзе чораҳои дипломатӣ, ягон икдоми ҷиддие дар ин бобат зоҳир нанамуд.

Шӯриши тоҷикони Шугнон амири Афғонистонро маҷбур кард, ки баъзе тадбирҳоро ба кор барад. Ӯ ба назди шӯричиён қосид фиристода «сулҳи ифтихорӣ» пешниҳод кард ва барои ҷорӣ намуди худмукторӣ замонат дод. Аз ҷумла, ба вазифаи ҳокими Шугнон яке аз намоёндагони «хонадони ҳукмронии маҳаллӣ Муҳаммад Акбаршоро таъин намуд. Дар ҳамон шароит тоҷикон ғайр аз қабули ин шартҳо илоҷи дигар надоштанд. Ғосибон ҳамон беодгарӣ мекарданд. Ин буд, ки боз ба Фарғона, сипас ба Тошканд ва Петербург номаҳои пур аз шикоятҳои тоҷикони Помир фуру рехтанд. Дар ин номаҳо мардуми ситамдида аз зулму таддии ғосибон шикваҳо карда, арз намамуд, ки онҳо «ҳамаро ба ниҳоятҳои қашшоқӣ ва хонавайронӣ мерасонанд: одамони бегуноҳро мекушанд, занонро мерабоянд, духтаронро таҷовуз мекушанд, молу амволро зӯран мегиранд, андозҳои муфлисқунанда меситонанд, бачагонро ба ғуломӣ мебаранд, ки дигар барнамегарданд ва ё фақат духтарони бадномшуда ба назди волидайнӣ хонахароб гардидаашон пас меоянд»¹⁸.

Мудохилаи мусаллаҳонаи Афғонистону Хитой ба Помир тақрибан 10 сол (1883-1893) давом намуд. Дар зарфи тамоми ин солҳо тоҷикон дар роҳи ҳифзи истиқлолият ва ҳайсиати миллии худ бо қатъият мубориза мебуданд.

Дар охири солҳои 80-ум ва ибтидои солҳои 90-ум амалиёти ҷосусони англис дар Помир ва маҳалҳои ҳамсояи он хеле вусъат ёфт. Онҳо ҳам якнафарӣ ва ҳам ҷун дастаи ҳарбӣ ба ин ноҳияҳо сар дароварда, кӯталҳоро месанҷиданд ва роҳ мекушоданд.

Соли 1891 Англия вилояти кӯҳистонии дар наздикии Помир воқеъгардидаи Комчутро, ки ба он мулкҳои Хунза ва Наҳор дохил мешуданд, забт намуд.¹⁹ Акнун нияти вай дар бобати коми́лан ба тасарруфи империяи Британия даровардани Помир ба зухур меомад. Ин ба ҳамон авзое, ки дар натиҷаи кӯшишҳои Лондон барои тахти нуфуз ва ҳукмронии худ қарор додани Туркманистон дар ғарби Осиёи Миёна рух дода буд, шабоҳат дошт. Аммо ҷун истилокорони Афғонистону Хитой бо таҳрики Англия барвақт заминҳои тоҷику қирғизнишини Помиро ишғол карда буданд, дар ин ҷо ваъзият нисбатан мураккабтар гардид.

¹⁸ ЦГА УзССР, И-1, оп. 34, д. 680 лл. 14-15; иттилои Қосиди ӯҳокими Шуғнон Акбаралихон аз 27 январӣ с. 1889 (ниг. Халфин Н.А. 1965, с. 385).

¹⁹ Тасвири ошқорои ин таъовуз дар китоби иштирокқунандаи он Дюранд (1905) ба назар мерасад; Ниг. инчунин Рустамов У. А., 1956.

Ҳукумати подшоҳӣ чунин вазъиятро ба эътибор гирифта, дар аввали солҳои 90-ум ба амалиёти ҷиддитар шурӯъ намуд. Дар моҳи июли соли 1891 дастаи на он қадар калони (120 нафараи) казакҳо ва аскарон бо сардории полковник М. Ионов ба сафари иқтишофии Помир фиристода шуд. Ионов роҳи худро аз кӯтали Қизиларт сар карда, ба соҳилҳои Рангкӯл ва Қаракӯл сайр намуд ва то кӯтали Байк расид. Ў дар ҳама ҷо ба мардум эълон мекард, ки ин маҳалҳо дар тобеияти Россия мебошанд, Генерал-губернатори Туркистон А. Б. Вревский барои таъкид намудани аҳамияти сиёсии «юриши Ионов» бо теъдоди зиёди мулозимонаш ба водихои Фарғона ва Олой сафар кард. Экспедитсияи Ионов масъалаи Помирро тақон дод. Акнун англисҳо бо нотаҳои эътирозӣ муроҷиат намуда, ба Петербург фишори дипломатӣ овардани шуданд. Ҳукумати подшоҳӣ ин эътирозҳоро рад кард. Арбобони давлати Рус дар моҳи апрели соли 1892 барои машварати махсус чамъ омаданд, ки қомилан ба «масъалаи Помир» бахшида шуда буд. Дар ин машварат қарор карда шуд, ки ба Помир боз кӯшун фиристода, онро доимӣ нигоҳ доштан ва ба ин васила ҳаққи қазовати империяи Россияро ба ин вилоят қомилан устувор намудан лозим аст. Дар моҳи июни соли 1892, вақте ки гузаргоҳҳои пурбарфи кӯҳи қушода шуданд, полковник Ионов боз бо ҳамон роҳи шинос, вале ин бор бо қувваи зиёде ба сӯи Помир ҳаракат кард. Дар қанори дарёи Оқсу дидбонҳои Помир (шаҳраки ҳозираи Мурғоб) сохта шуд ва дар мавзеи Шочон 250 нафар казакҳоро аскарон барои гузаронидани зимистон қарор гирифтанд.

Дар назди Англия ба таври қатъӣ масъала гузошта шуд, ки кӯшунҳо ва идороти низомии афғон аз мулкҳои тоҷикони Помири Фарбӣ бароварда шаванд. Чун дар байни Россия ва империяи Британия муоҳидаи солҳои 1869–1873 вучуд дошт, ки дар асоси он чараёнҳои боло ва миёнаи дарёи Аму сарҳади доираҳои нуфузи русу англис дар Осиёи Миёна гардида буд, Лондон бо чунин бахонае, ки мулки аморати Бухоро Дарвоз дар ду қанори дарё воқеъ шудааст, боз ҳалли масъаларо таъхир додан хост.

Дар охир дипломатҳои англис маҷбур шуданд, ки шикасти худро дар баҳси Помир эътироф намоянд. Дар соли 1893 қотиби оид ба қорҳои хориҷии идораи мустамликадорӣ Англия ва Ҳиндустон Мортимер Дюранд бо ташрифи сиёсӣ ба Кобул омад. Ў ноилҷ ба Абдурраҳмонхон пешниҳод кард, ки аз даъвои Шугнон, Рӯшон ва Вахон даст кашад. Амири Афғонистон норизоияти зиёде накарда, ин пешниҳодро қабул намуд. Зеро мулкҳои ҳароб ва қашшоки кӯхистони дурдаст барояш он қадар аҳамият надоштанд.

Бар тибқи шартномаи Англияву Россия қисми шарқии водии Вахон, ки дар байни мулкҳои Россия ва Ҳиндустон вазифаи минтақаи бетарафро адо мекард, дар қаламрави Афғонистон монд. Илова бар ин, заминҳои дар қаронаи чапи дарёи Панҷ воқеъгардидаи Дарвози Бухоро низ ба ихтиёри Афғонистон гузашт. Вале аз қанораҳои рости дарё, аз мулкҳои Вахон, Шугнон ва Рӯшон кӯшунҳои афғон бароварда шуданд.²⁰

Шартномаи мазкур пас аз мукотибаи иловагии дипломатӣ ба муовизаи нотаҳои байни сафири рус дар Лондон ва вазири қорҳои хориҷии Британия 27 феввали (11 март) соли 1894 ба расмӣ даромад. Баҳори соли 1895 комиссияи мухталифи англису рус сарҳади охири китъаи сарзамини Осиёи Миёнаро ба таври аниқ муайян намуд.²¹

²⁰ Тақрибан айни намин вақт дар натиљаи гуфтушуниди намоёндогони Россия бо ҳукумати Хитой постҳои ғарбии империяи Син аз Помири шарқӣ бардошта шуданд.

²¹ Ниг .: Искандаров Б.И., 1960.

Дар моҳи январӣ соли 1896 Николаи II хатти сарҳади империяи Россияро дар Помир тасдиқ кард. Осиёи Миёна комилан ба ҳайъати Россия дохил гардид. Қисмати муҳими хоки онро кишвари Туркистон (генерал-губернатории Туркистон)²² таъсис мекард, ки пеш аз ин ҳам тобеи империяи Россия буд. Дар баробари ин мулкҳои як андоза масоҳатан камгардидаи аморати Бухоро ва хонияи Хева, ки амалан дар тобеияти вассалии Петербург воқеъ гардида буданд, мавҷудияти худро нигоҳ медоштанд.

Ҳукумати подшоҳӣ дар Осиёи Миёна ба манфиат ва эҳтиёҷоти аҳолии маҳаллӣ эътино накарда, ҳудудҳои идораи худро муқаррар намуд. Принципи этнографии ҷо додани халқҳои ҷудогона ба назар гирифта нашуд. Масалан, туркманҳо дар вилояти Моварои Қаспии кишвари Туркистон, инчунин дар аморати Бухоро ва хонии Хева мезистанд, ўзбекҳо дар хоки Туркистон, Бухоро ва Хева зиндагӣ мекарданд. Тоҷикон ҳам аз ин қисмат ғузз наёфтанд, шимолӣ Тоҷикистон (Хучанд, Ўротеппа, туманҳои кӯхистони кишвари Зафаршон ва ғ.) ба ҳайъати генерал-губернатории Туркистон дохил шуда, оммаи асосии тоҷикон, ки дар қисмати ҷанубӣ шарқи Осиёи Миёна сукунат доштанд, таҳти истибдоди аморати Бухоро қарор гирифтанд. Ҳукумати Петербург амирро ба хидматгори содиқи худ табдил дода, бисёр мулкҳои тоҷиконро, ки пештар ниммустақил буданд ва ё, аз қабилӣ Қаротегин ва Дарвоз, ба қаламрави хони Хўканд дохил мешуданд, ба ихтиёри ӯ вогузошт.

Ғайр аз ин, ҳукумати подшоҳӣ қорё кард, ки дар назари аввал номаҳфум менамуд. Вай мулкҳои Рўшон, Шургон ва Вахони Помири Ғарбиро, сарфи назар аз эътироз ва норозигии саҳти аҳолии маҳаллӣ, таҳти қазовати амири Бухоро қарор дод. Бо ҳамин, ҳукумати подшоҳӣ гӯё мехост «қусури» заминҳои аздағрафтаи амир, яъне Дарвози паси Панҷро, ки ба Афғонистон дода шуда буд, бароварад.

Дар асл ҳукумати подшоҳӣ аз ҷиҳати маҳрум намегардид. Зеро назорати умумии ин ноҳия ҳамоно дар зимаи афсари ҳукумати подшоҳӣ –сардори дастаи низомии Помир монда буд. Ба зами ин, ҳукумати подшоҳӣ аз ин қорёи худ ба дарёфти ғоидаҳои бештари сиёсӣ умед мебаст. Ва дар воқеъ ба ин вазора вай аз таънаву маломатҳои ҳарифони британи, ки аз вусъати мулкҳои он дар Осиёи Миёна ғумонбар буданд, ба андозае худро халос намуд. Ин давом ба инкишофи ҳамоно амалиёте ба шумор мерафт, ки борҳо аз санҷиш гузашта буд. Вале ҷунин сиёсат барои халқҳои Осиёи Миёна фақат бадбахтиҳои иловагӣ оварду бас.

Дар таъини ҳудуди маъмурӣ роиё нашудани принципҳои этнографӣ, ки оқибати ин қабил амалиёти мустамликадорӣ маҳсуб меёфт, ба инкишофи худшиносии миллии халқҳои Осиёи Миёна ва ҳамчун миллат ташаккул ёфтани онҳо монё гардид. Ин ба майлу хоҳиши сатрапҳои подшоҳӣ комилан мувофиқат мекард. Ҷунин рафтори зиддиҳалқӣ ва ғирҷоӣ нисбат ба манфиат ва эҳтиёҷоти аҳолии маҳаллӣ фақат дар натиҷаи ғалабаи Револютсияи Кабири Сотсиалистии Октябр дар Россия, револютсияи сотсиалистӣ дар Туркистон ва револютсияҳои халқӣ дар Бухоро ва Хева аз байн бурда шуд. Партияи Коммунистӣ ва Ҳукумати Советӣ дар ҳалли масъалаи миллии сиёсати ленинро амалӣ намуда, соли 1924 мувофиқи омили халқҳои Осиёи Миёна тақсимои миллии давлатиро дар ин сарзамин анҷом доданд.

²² Барои тафсиلى ин воқеа ниг.: Халфин Н.А., 1965.

2. АҲАМИЯТИ ПРОГРЕСИВИЮ ТАЪРИХИИ БА РОССИЯ ҲАМРОҲ ШУДАНИ ОСИЁИ МИЁНА

Дар вақти ҳамроҳ шудан ба Россия дар Осиеи Миёна муносибатҳои патриархалии феодалӣ ҳукмфармо буданд. Давлатҳои Осиеи Миёна аз тамоми ҷаҳони мутамаддин қариб ҷудо буданд. Аз тараққиёт бозмондани қувваҳои истехсолкунанда сабабгори асосии ақибмонии иқтисодӣ, сиёсӣ, маданӣ ва ҳарбии онҳо гардида буд. Россия назар ба Осиеи Миёна мамлакати пешқадам ва аз ҷиҳати иқтисодӣ тараққикарда ба шумор мерафт, ки дар он ҷо муносибатҳои капиталистӣ аллакай барқарор ва ҳукмрон гардида буданд.

Тавассути ҳамроҳ шудан ба Россия Осиеи Миёна ба муомилаи молини ҷаҳон кашида шуд. Тадричан дар ин сарзамин корхонаҳои саноатӣ, дар навбати аввал корхонаҳои пахтадозакунӣ ва рағанкашӣ ба вучуд омаданд. Қисми зиёди коргарони ин корхонаҳои саноатиро аҳолии маҳаллӣ ташкил медоданд. Тараққиёти саноат ва аз миллатҳои маҳаллӣ пайдо шудани коргарон дар ҳаёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии Осиеи Миёна қадами бузург ба пеш буд. Дар натиҷаи ҳамроҳ шудан ба Россия ҳаёти маданияи Осиеи Миёна рӯҳ гирифт. Масалан, дар Тошканд китобхона, театр, музей кушода шуда, қори матбуот рӯ ба тараққи нӣҳод. Аммо на бояд дар аҳамияти ин комёбиҳо ба муболиға роҳ дод, зеро оммаи халқ аз сабаби бесаводии саросар аз ин муассисаҳои маданӣ истифода бурда наметавонист. Ривҷи маданият, ки бо кӯмаки интеллигенсияи рус шурӯъ гардида буд, ба фаъолияти зиёиёни маҳаллӣ кӯмак расонид ва ин зиёиён баъдтар дар ҳаракати революсионӣ ва пас аз ғалабаи Революсияи Октябр дар инқилоби маданияи Осиеи Миёна роли бузург бозиданд.

Ҳамроҳ шудани Осиеи Миёна ба Россия объективонаву таърихан аҳамияти прогрессивӣ дошт. Халқҳои Осиеи Миёна ба ин восита имкон ёфтанд, ки бо маданияти пешқадами рус ва муборизаи революсионии табақаҳои демократӣ ва сипас пролетарии он ошно шаванд.

Осиеи Миёна тўмаи империяи Британия нагардид, ки меҳост ин қисмати Осиеро мустамликаи худ созад ва ё онро ба ягон давлати хонии мустабиддаи калон, вале ақибмондае ҳамроҳ намуда, ба ин восита халқҳои ин сарзаминро мисли бисёр халқҳои дигар истисмор кунад. Агар Осиеи Миёна ба мустамликаи Англия табдил меёфт, он гоҳ халқҳои ин кишвар аз пролетариати революсионии рус ва пешоҳанги марксистӣ -ленинии он ҷудо мешуданд.

Чи навъе ки маълум аст, К.Маркс ва Ф.Энгелс дар солҳои 60–80-ум дигар дар Англия вучуд надоштани пешомади революсионӣ ва дар Россия наздик расидани революсияро хотирнишон карда буданд. Чунончи, Ф.Энгелс дар мактуби худ ба К.Маркс 6 апрели соли 1863 менависад: «Дар замони ҳозира аз пролетариати англис ҳама гуна қувваи революсионӣ нест шуда ва пролетариати англис бо ҳукмронии буржуазия тамоман созиш кардани худро эълон намуд».²³

К.Маркс ханӯз дар соли 1859 дар хусуси Россия навишта буд: «Дар революсияи оянда Россия бо омодагии тамом иштирок хоҳад кард».²⁴

Ӯ баъдтар бо пешбинии дохиянае таъкид намуд: «Ин бор революсия дар шарқ (дар Россия.– Б.Ф.) ба амал хоҳад омад...»²⁵ ва сипас ин фикри худро боз

²³ Маркс К., Энгельс Ф., 1932, с. 107.

²⁴ Маркс К., Энгельс Ф., 1932, с. 107.

²⁵ Маркс К. и Энгельс Ф.. Соч., т. 34, с. 230.

хам аниқтар баён карда, мегӯяд: «...Россия отряди пешқадами ҳаракати революционӣ дар Европа мебошад».²⁶

Ба ҳайъати Россия дохил гардидани давлатҳои хонии Осиёи Миёна низоъҳои дохилии феодалӣ ва ҷангҳои муттасилро, ки аҳолии меҳнаткаш аз онҳо саҳт дар азоб буданд, барҳам дод. Дигар амри мусбате, ки бо ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Россия алоқаманд аст, дар ноҳияҳои бевосита ба ҳайъати давлати рус дохилгардида барҳам дода шудани ғуломдорӣ мебошад. Дар аморати Бухоро ғуломдорӣ амалан манъ карда нашуда буд.

Ҳукумати мутлақии подшоҳӣ меҳнаткашони Россияро дар шиканча ниғаҳ дошта, нисбат ба онҳо ҷабру зулми бераҳмонаро раво медид. Вай Осиёи Миёнаро забт карда, дар ин ҷо тартиботи саҳти мустамликавӣ ҷорӣ намуд. Халқҳои ин сарзамин ба зулму таадбии дутарафаи истисморкунадагонии маҳаллӣ ва амалдорони ҳукумати подшоҳӣ гирифта гардиданд. Ба ҳамин тариқа, ҳам меҳнаткашони Россия ва ҳам халқҳои мазлуми Осиёи Миёна дар тимсоли ҳукумати подшоҳӣ душмани ашаддии худро диданд.

Маҳз аз ҳамин сабаб аз ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ба Россия дере нагузашта дар байни меҳнаткашони Россияи революционӣ ва меҳнаткашони кишварҳои канории миллӣ, аз он ҷумла пролетариати наватшкилёфта, косибон ва деҳқонони Осиёи Миёна бар зидди ҳукумати подшоҳӣ, соҳти помешкиву буржуазӣ ва истисморкунадагонии маҳаллӣ иттиҳоди мустаҳкаме ба миён омад. Гояҳои пешқадами революционии пролетариати Россия торафт бештар шуури халқҳои Осиёи Миёнаро бедор мекард. Ин буд, ки ниҳоят меҳнаткашони тоҷик, ўзбек, туркман, қирғиз, қазоқ, қарақалпоқ ва дигар халқҳои Осиёи Миёна тадриҷан тавонистанд таҳти роҳбарии партияи болшевикӣ ба ҳаракати революционии пролетариати Россия ворид шаванд.

Ин ҳолат дар баёни аҳамияти ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна мавқеи хеле муҳимро ишғол менамояд. Бӯхтонгарони зиддисоветӣ, ки аз ҳар баҳона дар ҳуҷуми муқобили халқҳои Иттифоқи Советии сермиллат истифода кардани мешаванд, «суолҳои» сафсатаомези зайлро ба миён меоранд: «Азбаски Англияи капиталистӣ назар ба Россияи феодалии ҳарбӣ аз ҷиҳати иқтисодӣ ва сиёсӣ ба дараҷаи хеле зиёд тараққикарда буд, оё барои халқҳои Осиёи Миёна беҳтар намебуд, ки дар ҳайъати империяи Британия бошанд» ва ё «агар барои Осиёи Миёна мустамликаи Англия будан беҳтар намебуд бошад, пас, ба ҳар ҳол, бадтар ҳам намебуд? Хоҳ мустамликаи Британия бошад ва хоҳ мустамликаи ҳукумати подшоҳӣ, дар ҳар сурат мустамлика аст!»

Дар сари таҳлили ин суолҳо таваққуф намудан маъние дорад, хусусан ки ҷавоби онҳо наметавонад дорои характери яқинанга бошад ва ҷунон ки дар назари аввал менамояд, он қадар ҳам осон нест. Дар вақти ҷавоб гуфтан ба суоли аввал мо мулоҳизаҳои маълуми К.Марксро, ки дар силсилаи мақолаҳои машҳури ӯ роҷеъ ба «Ост-Индия» баён ёфтаанд, набояд фаромӯш кунем. Ҳарчанд гумон аст, ки қори бунёдгараони англисҳо дар Ҳиндустон аз миёни харобаҳои ба амаловардаи таҷовуз ва торочгарихи бениҳояти аҷнабиён ба назар расад, вале он шурӯъ шудааст, – навишта буд К.Маркс. Самараи ин қор, берун аз майлу иродаи мустамликадорон, вайрон кардани асосҳои ҷамоати пайвастаи ҳиндуён ва фароҳам овардани заминаи ташаккули ҷамъияти капиталистӣ аст, хотирнишон карда буд К.Маркс. Лекин ӯ боз хеле возеҳу равшан таъкид мекард, ки аҳолии Ҳиндустон аз ҷиҳатҳои мусбати ҳуқуқонии мустамликавии Британия фақат дар натиҷа ва пас аз ғалабаи револютсияи пролетарӣ дар Англия, ё худ дар натиҷа ва пас аз ғалабаи револютсияи халқии

²⁶ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 4, с. 419–459.

зиддимустамликавӣ дар Ҳиндустон метавонанд бахраманд гарданд.²⁷ Чунон ки маълум аст, халқҳои Ҳиндустон ва Покистон то ҳол оқибатҳои вазнини нуговори истисмори дуру дарози мустамликадорон: харобии қувваҳои истеҳсолкунанда, қашшоқӣ, гуруснагӣ, мурумурии аз ҳад зиёд ва дигар мусибату махрумиятҳоро, ки ҳукмронии тӯлонии салтанати Британия ба сари онҳо оварда буд, эҳсос менамоянд.

Маҳз аз сабаби он, ки халқҳои Ҳиндро мустамликадорони англиси аз ҷиҳати иқтисодию сиёсӣ қавитар ғорат мекарданд, аҳволи онҳо аз аҳволи табоҳи халқҳои Осиёи Миёнаи солҳои 1861–1916 ҳам бадтар буд. Доираҳои ҳукмрони Британия аҳолии мустамликаҳои худро бо маҳорат, малака ва вуҷҳати бузурге истисмор мекарданд. Инро В.И.Ленин хотирнишон намуда буд: «...империалистони рус намояндагони замони кӯҳна буданд ва аз ин рӯ, чунон ки бояду шояд, бӯғӣ карда наметавонистанд», дар ҳолате ки намояндагони буржуазияи англису америкой «бӯғӣ карда метавонанд ва то охир бӯғӣ меку- нанд».²⁸

В.И.Ленин ҳама гуна мустамликадоронро, хоҳ ҳукумати подшоҳӣ бошад ва хоҳ ба истилоҳ «демократияи буржуазии ғарб», баробар ҳашмигона ма- заммат менамуд. Ин аст калиди ҷавоби суоли дувум. Агар соф омилҳои зоҳирӣ ба эътибор гирифта шавад, он гоҳ чунин ба назар мерасад, ки халқҳои Осиёи Миёна дар натиҷаи на ба ҳайъати империяи Британия, балки ба ҳайъати империяи Россия дохил шудан на чизе бурд кардаанд ва на бохтаанд. Вале дар чунин ҷавоб тафовутҳои махсуси ин ду давлати императорӣ ба ҳисоб гирифта намешаванд.

Ба замири он ки пролетариати Англия дар нимаи дувуми асри XIX ва иб- тидои асри XX бештарин ҳиссаи ғайриқонунии пешини революсионии худро аз даст дод, вай аз ҷиҳати ҷуғрофӣ ҳам аз муборизони зиддимустамликавии Ҳинд хеле дур буд. Ба ин сабаб вай наметавонист онҳоро бо таҷрибаи мубо- ризаи сиёсӣ ғайр гардонад, балки қисми муайяни он («ашрофи коргар») дар ин бобат рағбате ҳам зоҳир намекард.

Вале мо дар Россияи подшоҳӣ тамоми акси ин ҳолро мебинем. Дар ин ҷо маҳз пролетариат миллати ҳукмрон буд ва синфи коргари рус ба ҳаракатҳои революсионии ҳамаи халқҳои мамлакати паҳновари сермиллат бевосита роҳбарӣ намуд. Вай ба муборизаи зидди тамоми навъҳои истисмор, зидди ҳама гуна зулму асорати дарбори подшоҳ ва атрофиёни он, ашрофи дворянӣ ва буржуазия, сарфи назар аз мансубияти миллии ин истисморгарону му- стамликадорон – хоҳ рус бошанд ё украин, хоҳ белорус ё гурҷӣ, хоҳ тотор ё арман, хоҳ ўзбек ё тоҷик ва ё миллати дигар, бевосита роҳбарӣ намуд ва ба озод кардани ҳамаи халқҳо аз шиканҷаи феодалӣ ва капиталистӣ ноил гардид.

Бинобар ин мо ҳамаи асосҳоро дорем, то бигӯем, ки Осиёи Миёнаро ис- тило кардани империяи Россия, ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна прот- сесси диалектика тазод аст: вай баробари дучори асорат намудан ва ҷорӣ кардани шаклҳои нави зулми иқтисодӣ, сиёсӣ, милли ва маданӣ, чи навъе ки таҷрибаи таърих нишон дод, ба худ ҷанинҳои озодии комили миллатҳои маз- лумро, озодӣ аз ҳар навъ истисмори одамеро аз тарафи одами дигар, синфе- ро аз тарафи синфи дигар, миллатеро аз тарафи миллати дигар низ овард. Маҳз барои ҳамин ҳам, бар тибқи далелҳои таърих, таъкид мекунем, ки ба ҳайъати Россия дохил шудани халқҳои Осиёи Миёна на фақат барои ин

²⁷ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 9, с. 130–136.

²⁸ Ленин В.И. Асарҳо, ҷ. 39, с. 398.

халқҳо ва дигар халқҳои Россия, балки барои тамоми мардумони Шарқ низ
оқибатҳои прогрессивии объективона дошт ва дорад.

Боби дувум

АҲВОЛИ ХАЛҚИ ТОҶИК ВА МУБОРИЗАИ ОН БАР ЗИДДИ АМОРАТИ БУҲОРО ВА ҲУКУМАТИ ПОДШОҲӢ (НИМАИ ДУВУМИ АСРИ XIX)

1. СИЁСАТИ МУСТАМЛИКАДОРИИ ҲУКУМАТИ ПОДШОҲӢ

Ду марҳалаи сиёсати иқтисодии ҳукумати мутлақа дар Осиёи Миёна. Роҳ ёфтани муносибатҳои капиталистӣ

Сиёсати дар Осиёи Миёна ҷорикардаи ҳукумати мутлақаи подшоҳиро ба ду марҳала ҷудо кардан мумкин аст: марҳалаи якум аз аввали футуҳот то солҳои 90-ум ва марҳалаи дувум аз замони барқарор гардидани давраи империалистики капитализм, яъне аз охири солҳои 90-ум то соли 1917.

Дар марҳалаи аввал сармояи давлати соҳибмустамлика ба истехсолоти Осиёи Миёна ҳанӯз ғаёлона даҳолат намекард ва аксаран бо миёнаравии савдогарони маҳаллӣ ба хариду фурӯши маҳсулот маҳдуд гардида буд. Вори-доти сармоя ба Осиёи Миёна нисбатан кам буда, дар содироти моли хом ҳоло ягон навъи маҳсулот (чунон ки баъдтар пахта ва пӯсти қароқўлӣ гардид) мавқеи намоён пайдо накарда буд.

Марҳалаи дувум бо даҳолати ғаёлонаи сармоядорони давлати соҳибму-стамлика ба ҷараёни истехсолоти Осиёи Миёна, бо тараққиёти соҳаҳои махсу-си хоҷагии қишлоқ, ворид шудани сармоя ва афзудани роли банкҳо тавсиф меёбад. Кашида шудани хатти роҳи оҳан мавқеи сармояи Россияро дар Осиёи Миёна ва аз он ҷумла дар аморати Бухоро мустаҳкам гардонид.

Бо вучуди моҳиятан тафовут доштани як марҳала аз марҳалаи дигар бояд қайд кард, ки аз қадамҳои аввали бо қасди мустамликакунӣ ба Осиёи Миёна роҳ ёфтани ҳукумати подшоҳӣ сиёсати он барои ба эҳтиёҷоти саноати та-раққикардаи Россия мувофиқ гардонидани иқтисодиёти ин кишвар нигаронида шуда буд. Осиёи Миёна мебоист ба манбаи моли хоми аграрии давлати соҳибмустамлика табдил меёфт.

Пас аз ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна дар ин ноҳия муноси-батҳои капиталистӣ рӯ ба инкишоф ниҳода бошанд ҳам, на ин ки боиси тав-лиди саноати вазнин нагардиданд, балки ҳатто саноати бофандагӣ барин соҳаҳои нави саноат ба вучуд наомаданд. Иттиҳоди соҳибкорони саноати бо-фандагии Россияи подшоҳӣ бо тамоми ҷидду ҷаҳд намеронд, ки дар ноҳияҳои пахтакор саноати бофандагӣ пайдо шавад. Баъзе кӯшишҳои кушодани муас-сисаҳои бофандагӣ, ки аз тарафи баъзе соҳибкорони маҳаллӣ карда шуд, ду-чори муқобилати саҳти соҳибони қорхонаҳои бофандагии Петербург, Ивано-во-Вознесенск, Москва, Кострома, Орехово-Зуево ва ғ. гардид. Дар дигар соҳаҳои саноат ҳам аҳвол чунин буд.

Пас аз ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна саноатдорони рус дар ин ҷо ба ташкили плантатсияҳои пахта сар карданд. Ба мисли плантатсияи «Хутори Андреев», ки дар Фарғона ташкил шуда буд, дар вилоятҳои Тошканд ва Самарқанд низ плантатсияҳо ба вучуд омаданд.

Бо вучуди ин, дар ҳамон шароите, ки дар парвариши пахта техникаи хеле ақибмонда ба қор бурда мешуд, соҳибони саноат ба ташкил намудани хоҷагиҳои плантатсионии фаровонҳосилу ғоиданок муваффақ гардида наметавонистанд. Мардикорони рӯзбайъ, ки дар плантатсияҳо қор карда, музди ночизе мегирифтанд, бар акси деҳқонони чорякқор ба афзоиши ҳосилнокии меҳнат ҳавасманд набуданд.

Пас аз он ки қори ташкили плантатсия барор накард, соҳибони саноат роҳи истифода намудани пахтачаллобони маҳаллиро пеш гирифтанд. Ба ин тариқа, дар соҳаи пахтақорӣ амалан ҳамон муносибати кӯҳнаи нимфеодалӣ нигоҳ дошта шуд.

Дар солҳои 70-80-ум ба ҷои навъҳои ҷойдории пахта навъҳои нави нисбатан сермаҳсул ҷорӣ гардид. Ҳукумати подшоҳӣ барои ёрӣ расонидан ба тараққиёти босуръати пахтақорӣ дар Осиёи Миёна ба пахтае, ки аз Америка мекашониданд, боҷи қалон андохт. Ин тадбир барои боз ҳам бойтар шудани чаллобони маҳаллӣ, ки аз боло рафтани нархи пахта ғоидани зиёде ба даст меоварданд, боис гардид.

Осиёи Миёна барои саноати Россия ва, қабл аз ҳама, барои саноати боғандагии он манбаи моли хом ва бозори фурӯш гардид. Қосибон ва ҳунармандони майдаи маҳаллӣ ба молҳои саноатие, ки аз Россия қашонда мешуданд, рақобат карда натавониста, шикаст мехӯрданд.

Дар солҳои 70-ум нақшаи сохтмони роҳи оҳан, ки Осиёи Миёнаро бо Россия боғд мепаиваст, аҳамияти махсус пайдо намуд. Муҳокимаи ин масъала боиси хангомаю майлу рағбати ҳасудомези пурғарази соҳибқорон шуд, зеро маълум аст, ки дар шароити капитализм қашидани роҳи оҳан барои дарёфти пулу ғоидани зиёд имкони фаровон муҳайё менамояд. Дар масъалаи самти роҳи оҳани Туркистон лоиҳаҳои бисёр пешниҳод мешуд; масалан, Барранд ном инженери фаронсавӣ, ки замоне бо муаллифи лоиҳаи канали Сувайс – Ф.Лессепс ҳамқорӣ мекард ва ҳуди Ф.Лессепс ҳам тақлиф карданд, ки байни Лиссабон ва Қалкатта роҳи оҳани трансконтинентие сохтан дарқор, ки аз мобайни Осиёи Миёна гузашта меравад. Дар шароити бӯҳрони доимии молиявӣ ҳукумати подшоҳӣ ба сохтмони ин гуна иншоотҳои қалон қудрат надошт. Қашидани аввалин хатти ҳозиразамони роҳи оҳан ин тақозои амалияи муқаррари ҳукумати подшоҳӣ – тақозои футуҳоти Туркменистон буд. Ин роҳ аз соҳили баҳри Қаспӣ, аз Красноводск сар шуда, дар навбати аввал мебоист барои эҳтиёҷи қўшунҳои ба Аҳлтегин ҳуҷумкунандаи М.Д.Скобелев хизмат мекард.

Дар соли 1885 роҳи оҳан то Ашқобод, дар соли 1888 то Самарқанд ва дар соли 1898 то Тошканд қашид шуд. В.И.Ленин аҳамияти ин роҳи оҳанро дар тақдири Туркистон махсус таъкид намуда, навишта буд: «Роҳи он тарафи Қаспӣ барои капитал Осиёи Миёнаро «қашф» қардан гирифт».¹

Аммо барои таъмини эҳтиёҷи ин кишвари беканор як хатти роҳи оҳан қам буд. Ба замми ин, роҳи оҳани мазқур ин кишварро бо ноҳияҳои марказии Россия бевосита намепаиваст – борро қатман аз поезд ба қиштӣ ва ё аз қиштӣ ба поезд қамл қардан лозим меомад, ки ин қорро ниҳоят душвор мекард. Ғайр аз ин, аз поезд ба қиштӣ, аз қиштӣ ба поезд баромаданду фаромадани мусо-

¹ Ленин В. И., Асарҳо, ҷ. 5. с. 85.

фирон ҳам ноқулай буд. Ба ин сабаб дар ибтидои асри XX сохтмони хатти нави роҳи оҳан сар шуд. Ин роҳ бояд шаҳри асосии кишвари Туркистон – Тошкандро бо Оренбург мепайваст. Сохтмони ин роҳ босуръат пеш мерафт ва инак соли 1905 хатти мовароикаспигии роҳи оҳани кишвар бо хатти роҳи оҳани Оренбург пайваста шуд. Табиист, ки табақаи дворяну помещикҳо ва буржуазии империяи Россия барои истисмори бештари сарватҳои табиӣ ва аҳли меҳнати Осиёи Миёна имкони фаровонтаре ба даст оварданд. Ба ноҳияҳои пахтакори водии Фарғона – шаҳрҳои Хўқанду Андиҷону Марғелон расондани роҳи оҳан кори басо муҳим буд. Роҳ аз саросари шимоли Тоҷикистон гузашта рафт ва бо ҳамин маҳсулоти деҳқонон ва қосибони тоҷик ба тамоми бозорҳои генерал-губернатории Туркистон ва ба дигар ҷойҳои Россия роҳ ёфт. Ба туфайли ин дар шимоли Тоҷикистон муносибатҳои капиталистӣ ба андозае инкишоф пайдо намуд.

Сохтмони роҳи оҳани моварои Каспӣ ва баъдтар роҳи оҳани Оренбург имкон доданд, ки дар зарфи якчанд даҳсола мубодилаи мол байни Россия ва Осиёи Миёна бештар аз 10 маротиба зиёд карда шавад. Вале молҳои русӣ на дар тамоми бекиҳои Бухоро фаровон буданд, ки сабаби ин мушкилии қашондани мол, суғур будани муносибатҳои молиро пулӣ ва баъзе дигар омилҳо буданд. Молҳои русӣ аз ҳама бештар дар бозорҳои водӣҳои Тоҷикистон ба фурӯш мерафтанд, аммо ҷои асосии фурӯши молҳои русӣ ҳуди Бухоро буд, ки дар ин ҷо савдогарони бой ва ҳуди амир аз саноатчиёну савдогарони рус харидҳои қалон мекарданд.

Дар он ҷойҳои кишвар, ки рафтуомадаш душвор буд, ҳаннотии молҳои русӣ басо авҷ гирифт. Кӯҳистонӣён бо рағбати тамои молҳои арзони фабриқиро мехариданд. Тоҷирони абҷир, ки молҳои русиро меоварданд, бо нархи беҳад баланд онҳоро пул мекарданд. Азбаски кӯҳистонӣён пул надоштанд, савдогарон инро дастак карда, барои як сарбанди оддии фабриқӣ аз деҳқони бечора 4 пуд гандум ва 1 ғўсфандашро қашада мегирифтанд. Шамъ, ғўгирд, собун, қарасин, яъне он чизҳое, ки мардум пештар қариб истеъмол намекард, нағз ба фурӯш мерафт. Одамони бекҳо ва ҳуди бекҳо ҳам аз ҳаннотиву савдогарӣ рӯ намегардонданд. Масалан, беки Қаротегин ба Фарғона як рама ғўсфанд оварда фурӯхту ба пули он бисёр молҳои русӣ харида, баъд онҳоро дар Қаротегин ба пули қалон фурӯхта буд.²

Аз солҳои 70-уми асри XIX сар карда ҳукумати подшоҳӣ ба нияти ба вуҷуд овардани такягоҳи миллӣ ба микёси васеъ дар Осиёи Миёна муҳочирони русро ҷойгир намуд. Ҳукумати подшоҳӣ дар хусуси пешрафти хоҷагии қишлоқи Осиёи Миёна ҳеле қам ғамхорӣ мекард. Ҳамчунон ки вай барои сохтмони системаи обёрӣ дар воҳаҳои асосии пахтакорӣ ҳеҷ як ҷорас намеид, хоҷагии муҳочиронро низ аз эътибор соқит намуда буд. Муҳочирон дар ҳама ҷо маҷбур мешуданд, ки аз системаи кӯҳнаи каналҳои обёриқунанда истифода баранд.

Аҳволи муҳочирони рус дар вилояти Самарқанд махсусан бад буд. Дар ин бора муосирон чунин навиштаанд: «Дар мобайни дашти шўрҳои сўзон деҳе сохтаанд... Чанд қулбаи амонатӣ, ки телбақорона бардоштаанд, дар гирду атроф на дарахте, на сабазе..., фақат дашти ҳомуну дашти ҳомун...» Муҳочирон ғурӯҳ-ғурӯҳ ба сафи бекорон дохил шуда, дар қустуҷӯи ризқу рўзӣ ба феодалони маҳаллӣ ва қулақҳои рус муздурӣ ва мардикорӣ мекарданд. Меҳнатқашони тоҷик, ки қисми бештари аҳолии вилояти Самарқандро ташкил медоданд, ҳанўз дар ҳамон вақтҳо боварӣ ҳосил карда буданд, ки қорға-

² ЦГА Уз. ССР И-19, оп. 1, д. 6002, л. 19.

рон ва деҳқонони камбағали рус, ки ҳамроҳи онҳо кор мекунанд, мисли меҳнаткашони маҳаллӣ аз ҷабру зулми ҳукумати подшоҳӣ дар азобанд. Ҳукумати помешкию буржуазии подшоҳӣ аз муҳочирони рус барои худ такягоҳи миллию синфие сохтани буд, вале беихтиёр мусоидат кард, ки барои тавлид ва ривочи иттифоқи синфию миллии меҳнаткашони Осиёи Миёна бо деҳқонони камбағали рус, бо батракҳои рус, бо коргарони роҳи оҳану заводҳои пахтаву равшан шароит фароҳам ояд.

Ҳукумати подшоҳӣ дар ғушаву канорҳои империяи худ тартиботи асорати патриархалию феодалӣ, дар воқеъ қорӣ будани ғуломдорӣ ва бесаводию нодони мардумро қасдан барқарор медошт. Бисёр заминҳои ҳосилхез ба ихтиёри қисми дорои муҳочирон дода шуда, аҳолии маҳаллӣ ба заминҳои камҳосили баду вайрон ронда шуданд. Маълум, ки ин кор алангаи низои миллиро боло мекард. Ҳукумати подшоҳӣ ба ривочи маданияи мардуми Туркистон мутлақо аҳамият намедод ва ночизтарин падидаҳои афкори инқилобиро бераҳмона нест мекард.

Дар кишвари Туркистон таъсис намудани системаи маъмурии ба истилоҳ «Идораи ҳарбии халқӣ» ба мақсадҳои мустамликадорӣ ҳукумати подшоҳӣ хизмат мекард. Кишвари Туркистон ба панҷ вилоят – Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Ҳафтруд (Семиречье) ва Моварои Қаспӣ (Зақаспий) тақсим мешуд. Ҳар як вилоятро, ба истиснои Зақаспий, ки дар он ҷо сардори вилоят менишаст, губернатори ҳарбӣ идора мекард. Вилоят ба уездҳо ва уезд ба приставҳо ва вулусҳо ҷудо мешуд. Маъмурони вулусҳо аз аҳолии маҳаллӣ таъин мегардиданд. Тадричан дар қатори феодалҳои кӯҳна одамони аз табақаҳои давлатманди аҳоли, аз он ҷумла ононе, ки ба табақаи ашрофи феодалии маҳаллӣ мансубияте надоштанд, низ «бо роҳи интиҳоб» ба вазифаҳои маъмури чалб карда шуданд. Аммо намоёндагони халқи меҳнатӣ ҳатто вазифаи оқсаққоли қишлоқ ва ё вулусро орзу ҳам карда наметавонистанд. Оммаи халқ дар ҳуди интиҳобот ҳам амалан иштирок надошт.

Дар бораи «интиҳоботе», ки дар ибтидои асри XIX воқеъ гардида буд, шохидон чунин нақл мекунанд: барои интиҳоби оқсаққоли вулуси Қистакӯз (уезди Хучанд) аз тамоми деҳоти атроф бойҳо, муллоҳо, «эллиқбошиҳо»³ ва арбобон ба қишлоқи Қистакӯз ҷамъ омаданд. Ба вазифаи оқсаққоли вулус ду нафар муддаии давлатманд - Мирзо Баҳодурхон ва Муллобойро пешбарӣ карда буданд. Муллобой барои ришваи «интиҳобкунандагон» 2 ҳазор сӯм, ҳарифи ӯ бошад, ба ин мақсад 3 ҳазор сӯм пул ҷудо кард. Дар натиҷа Мирзо Баҳодурхон ба вазифаи оқсаққоли «интиҳоб» гардид.

Як гурӯҳ бойҳое, ки Муллобойро тарафдорӣ мекарданд, аз ин интиҳобот норозӣ шуданд. Онҳо маблағи зиёде ҷамъ намуда, дастнишондаи худро ба назди губернатори ҳарбии Самарқанд фиристоданд. Муллобой баробари расидан ба Самарқанд ба зани губернатор чанд ҳазор сӯм пул ва тӯҳфаҳои қиматбаҳо пешкаш намуд. Рӯзи дигар ӯро губернатор қабул карда гуфт: «Аз ҳамин рӯз эътиборан ту оқсаққоли вулус хоҳӣ буд». Ҳанӯз Муллобой ба Қистакӯз барнагашта, фармони губернатор дар бораи ба вазифаи оқсаққоли вулус тасдиқ гардидани ӯ расид.

Дар дигар ноҳияҳои генерал-губернатории Туркистон низ айни ҳамин ҳолат рӯй мебуд. Синфҳои истисморкунанда бо савобдиди худ одамонашонро ба вазифаҳои «интиҳобӣ» таъин мекарданд ва аз кор мегирифтанд.

³ Пасттарин мансаб дар генерал-губернатории Туркистон, ки аз ӯ 50 ҳоляғи интиҳоб мешуд.

Оқсаққолон, ҳамин ки ба сари кор омаданд, одатан худсарӣ ва бедодгарӣ мекарданд. Зулму ситам ва порахӯрии маъмурони маҳаллӣ ниҳоятдараҷа ривоч гирифта буд. Кори маҳкамаҳо мисли пештара дар асоси шариат пеш бурда мешуд.

Ҳукуматдорони кишвари Туркистон дар баробари ба тарафи худ кашидани табакаи давлатманди аҳолии маҳаллӣ, ки ба хизмати ҳукумати подшоҳӣ гузашта буд, барои заиф гардонидани мавқеи иқтисодии ашрофи кӯхнаи феодалӣ низ чораҳо пешбинӣ намуданд. Аз шахсоне, ки заминҳои вақфро истифода мебуданд ва аз соҳибони мулкӣ хусусе, ки аз тарафи давлат бахшиш шуда буд, манзур кардани ҳуҷҷати собиткунандаи ҳуқуқи ба ин заминҳо доштаи онҳо, аз қабилӣ вақфномаи тасдиқкардаи хон талаб карда шуд. Ин гуна ҳуҷҷатҳо хеле кам маҳфуз монда буданд. Бинобар ин миқдори зиёди заминҳои вақф ва мулкҳои хусусӣ давлатӣ карда шуданд. Заминҳои боқимондаи вақф аз ҳар гуна имтиёз ва бартариҳои молиётӣ маҳрум гардиданд. Ба ҳамин тариқ, ба манфиатҳои як қисми рӯҳониён ва ашрофи феодалӣ зарбаи ҷиддӣ расонида шуд.

Вале аҳволи деҳқонони меҳнаткаш аз ин ҳама чораҳо андаке ҳам ба беҳбудӣ рӯ наовард. Заминдорони калон мисли пештара барои истисмори деҳқонони бенаво, ки дар заминҳояшон ҷорякдорӣ мекарданд, имконият дошанд.

Тафтиши соли 1909 дар кишвари Туркистон гузаронидаи сенатор Пален муқаррар кард, ки аз ҷумла дар вилоятҳои Самарқанд ва Фарғона (яъне дар ҳамон вилоятҳое, ки бештари аҳолиро тоҷикон ташкил мекарданд) ҳуқуқи мулкӣ хусусӣ дар камтар аз саяки тамоми заминҳои кишт ҷорист. Мулкдорони хурде, ки дар як порча замин аз рӯи қоидаи нав дар асоси заминдорӣ ҷамоатии хонаводагӣ кор мекарданд, маишати худро ҳеҷ таъмин карда наметавонистанд. Онҳо ба дасти судхӯрҳо афтода, хонаҳароб мешуданд, дар сураати адо накардани қарз ва ё надодани андоз аз заминашон маҳрум гардида, ба сафи ҷорякдорон ва батракҳо дохил мешуданд. Дар баробари ин аз тарафи ҳукумати подшоҳӣ ҷорӣ карда шудани усули Ҳимоякунии якдигар дар адои андозҳо ба маҳфуз мондани муносибатҳои феодалӣ ва ба асорати судхӯрҳо, феодалон ва маъмурон гирифтӣ шудани деҳқонони камбағал боз ҳам бештар мусоидат намуд.

Ҳукумати подшоҳӣ дар соҳаи хоҷагии об, ки дар зироати Осиёи Миёна роли хеле муҳим мебозид, низ қомилан тарафдори феодалон ва бойҳои калон буд. Онҳо тамоми манбаъҳои обро ба даст гирифта, аз байни худ миробҳо таъин мекарданд ва ба ин васила дар кишлоқ ҳўҷаини мутлақ гардида буданд.

Кори нимафеодалӣ ва нимағуломии иҷравӣ беш аз пеш оммаҳои васеи деҳқонони муфлисро, ки дар замини бойҳои калон ҷорякдорӣ ва панҷякдорӣ мекарданд, фаро мегирифт.

Аҳволи ононе, ки дар корхонаҳои хурди фабрикмонанд кор мекарданд, беҳ аз ин набуд. Ин корхонаҳо асбобу ҷиҳозоти ночиз доштанду шароити кори онҳо касро ба даҳшат меовард. Кор то 12-16 соат тӯл кашида, рӯзе ҳамагӣ 40–60 тин музд дода мешуд. Дар заводҳои пахта оддитарин воситаҳои муҳофизати саломатӣ, ҳатто ҳавотозакунакҳои оддӣ набуданд, бисёр коргарон дучори дарди сил мешуданд. Манзили коргарон низ ниҳоят бад буд. Соҳибони корхонаҳо ба коргарон озӯкаи пӯсидаву гандида медоданду аз музди ночизи онҳо пули зиёде меситонданд ва ҳуллас ғоидаи калон ба даст меоварданд.

АҲВОЛИ КОСИБОН

Дар солҳои аввали баъди ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна косибӣ ба андозае ривоч ёфт. Сабаб ҳамин буд, ки дар Осиёи Миёна шумораи аскару афсарони армияи подшоҳӣ хеле афзуд, барои таъмини онҳо бошад, ҳама чизро аз Россия меоварданд, ки ин ҳам гарон меафтиду ҳам барои кашондани ин қадар чиз нақлиёт намерасид. Барои илочи қор ҳукумати подшоҳӣ қарор дод, ки бигзор сарбозону афсарон баъзе чизҳои лозимаро аз косибони маҳаллӣ харанд, ана ин буд, ки косибӣ ба андозае ҷон гирифт.⁴ Дар солҳои минбаъда дар сохти саноати косибӣ дигаргуниҳое ба вуҷуд омаданд, яъне баъзе хусусиятҳои муносибатҳои капиталистӣ ба он нуфуз карданд. Истеҳсолот беш аз пеш ба худ сурати истеҳсолоти молро мегирифт. Ин падида дар марказҳои калони косибӣ, дар шаҳрҳо, масалан, дар Бухоро равшан дидаш мумкин буд. Дар Бухоро қариб 100 соҳаи косибӣ вуҷуд дошт.⁵ Дар Хучанд, Ўротеппа, Панҷакент, Конибодом, Ҳисор, Кӯлоб ва баъзе дигар шаҳрҳои косибӣ умуман хеле равшан дошт.

Косибӣ дар ҳар як маҳалли кишвар вобаста ба манбаъ ва сифати моли хом, вобаста ба он ки аз марказ дур аст ё наздик, вобаста ба он ки чӣ гуна роҳҳо дорад – соҳиби хусусияти хос мегардид. Дар маҳалҳои баландкӯҳи Бухорои шарқӣ касбҳои хонагӣ маъмултар буд, ки дар ин шакли косибӣ муомилоти байни усто ва истеъмолгар, яъне байни молфурӯшу молгир фақат ба тавассути натура анҷом меёбад. Баъзе ноҳияҳо дар истеҳсоли ин ё он мол тахассус ҳам ёфта буданд.

Косибони Ҳисор асосан намаду моҳут меомоланд, шолу арғамчин мебофтанд, пӯстак тайёр мекарданд. Ноҳияҳои ғарбии ин маҳал дар алочабофӣ, корсонтарошӣ, сабадбофӣ, хӯрчиндӯзӣ, ҷуроббофӣ ном бароварда буд. Шофу шамшеру қордҳои қордгарони Қаротогъ шӯҳрати баланд дошт.

Дар Душанбею водии Қофарниҳон чармгарӣ ривоч ёфта буд.

Дар Хучанд касби бофандагӣ басо маъмул буд ва беҳуда нест, ки дар ин ҷо гузар-гузар қарбосбофон, шустагарон, абрбандҳо, шоҳибохон, пиллакашон ва ғ. буданд. Соли 1906 дар шаҳр 230 дӯкони шоҳибохон, чархресӣ, ҳаллоҷӣ ва ғ. вуҷуд доштанд. Дар шаҳрҳои Хучанд ва Ўротеппа гузарҳои маҳсули қордгарон, дегрезон, қуллон, заргарон ва ғ. буданд.

Дар бекии Кӯлоб низ бофандагӣ яке аз касбҳои муҳим ба шумор мерафт ва дар ин касб занҳо низ бисёр ширкат доштанд. Занҳо дар хона пахтаро ҳаллоҷӣ мекарданд, мересиданд ва дар дастгоҳҳои бофандагӣ қарбос мебофтанд, ки он ҳам барои эҳтиҷи рӯзгор ва ҳам барои фурӯш мерафт. Аз қаллобӣ мардуми Дарвоз низ қарбос мебофтанд. Суфи қӯлобӣ ва ҷомаҳои қарбосии қӯлобӣ хеле хушсифат буданд ва дар Бухоро ҳам тақдир мешуданд. Аз ашёи хоми маҳаллӣ барои қанору хӯрчин қарбос мебофтанд, моҳуту намад, шолу ҷуроб тайёр мекарданд. Ҳамаи ин қорро асосан занон анҷом медоданд. Қолину гилемҳои хушсурати қиматбаҳо бо супориши бойҳо маҳсули дар ҳавли онҳо тайёр карда мешуданд.

Дар Бухоро низ бисёр гузарҳои чармгарон буд (Чармгарони Боло, Чармгарони Поён), ки дар ин ҷо чармҳои аълосифати хомак, кемуҳтӣ, саночу далвҳо, машкҳо истеҳсол мешуд. Мӯзадӯзию маҳсидӯзию кафшдӯзию лаҷомсозӣ низ дар ҳамин гузарҳо маъмул буд. Косибони бойи Чармгарони Поён аз ҷорвофурӯшон пӯсти зиёде харида, онро чарм карда мефурӯхтанд.

⁴ Мухторов А., 1964, с. 127–130.

⁵ Суҳарева О.Д., 1966, с. 190.

Дар Мӯминобод ҳам чармгарону мӯзадӯзону лаҷомсозон бисёр буданд. Шоҳибобию пиллакашӣ ҳам дар инҷо хеле раванак дошт.

Дехқонони Кӯлоб ҳам кирмакдорӣ карда, пиллаи худро дар бозорҳо мефурӯхтанд. Дар шаҳр аз он пиллаҳо ришта кашида ва онро ранг дода, боз ба бозорҳои Кӯлоб бурда мефурӯхтанд.

Дар охири асри XIX Кӯлоб маркази муҳими касбу тиҷорат шуд. Дар бисёр дӯконҳо аз ашёи зироат маҳсулот тайёр мекарданд. Равғани кунҷид ва зағири Кӯлоб эҳтиёҷи ноҳияро таъмин мекард. Ордкашӣ ҳам хеле ривоч ёфта буд. Аслиҳасозон милтиқу шамшер, кордгарон кордҳо месохтанд. Маҳсули кори мисгарон тамоми талаботи мардуми ин маҳалро таъмин карда, дар ҷойҳои дигар ҳам ба фурӯш мерафт.

Касбу касибӣ дар Ҳисор ҳам басо маъмул буд. Ғайр аз карбосу яроку аслиҳаву маснуоти чармгарӣ дар ин ҷо ҳам алоча мебофтанд, ки шӯҳрати зиёде дошт ва баъзе намудҳои он хеле қимат ҳам меистоданд. Масалан, баҳои ду тӯби як навъи он 20 сӯм буд.⁶

Оҳангарони маҳаллӣ ба дараҷаи баланд таҳассус доштанд. Онҳо наъл, каланд, дос, табар, тири чархи осӣ ва ғайра месохтанд.⁷

Кулолони Ҳисор (хусусан занони моҳири кӯҳистон, ки бо кулолӣ шугъл доштанд) дар амал асбобу абзори оддиро кор фармоянд ҳам, бо зарфҳои сафолӣ тамоми ноҳияи Ҳисор ва ноҳияҳои ҳамсояро таъмин мекарданд.

Аз охири асри XIX сар карда дар байни шаҳрҳои ин ноҳия аз ҷиҳати ривочи тиҷорату саноат тадриҷан Душанбе ба мадди аввал баромад. Шояд яке аз сабабҳои ин ҳамин ҳам бошад, ки беки Ҳисор онро бошишгоҳи тобистонии худ қарор дода буд.

Аз ҷумлаи аҳолии Душанбе бисёр бофандагон, оҳангарон, зингарон ва чармгарони моҳир буданд.

Баробари обод шудани роҳҳои тиҷорату савдо моли касибони тоҷик беш аз пеш дар бозорҳои хориҷи Бухорои шарқӣ ба фурӯш мерафтанд.

Истеҳсолоти серсоҳаи касибони Бухорои шарқӣ бо маснуоти бадосту назаррабои устоёну чеварони гулдасти худ шӯҳрати азим ёфта буд. Дар маснуоти онон ҳамон анъанасохе инъикос меёфтанд, ки таърихи бисёрҳазорсола доштанд. Ба ин маъно истеҳсолоти касибон аҳамияти махсус дорад. Вале ҳамчун сирф истеҳсолот бисёр нуқсу иллатҳо дошт ва ҳатто барои ҳамон даврае, ки мавриди тадқиқ қарор дорад, кӯҳна шуда буд.

Истеҳсолоти давраи феодализм, ки дар ҷорҷӯбаи рисолаҳову ҷамъиятҳои касибон маҳдуд буд, дар ҳамон шакли кӯҳнаи анъанавии худ монда, дар мадди мадид ҳеҷ дигар нашуда буд.

Қорхонаҳои касибон ягон ҷиҳози техникаӣ надоштанд ва қор асосан дастӣ анҷом дода мешуд. Тайёр кардани маснуот меҳнати зиёдеро талаб мекард, дараҷаи маҳсули меҳнат нисбат ба фабрикаҳо хеле паст буд, барои ҳамин ҳам арзиши аслии моли касибон нисбат ба моли фабрика хеле болотар меистод. Ба зами ин ҳукуматдорони феодалӣ ба касибон хирочу андоза бешумор меандоштанд, ки ин ҳам арзиши моли онҳоро баланд мебардошт.

Баробари аз маркази Россия омадани молҳо вазъияти касибон якбора табоҳ шуд. Дар марҳалаи аввал соҳибқорони рус – соҳибони фабрика, завод, савдогарони қалон – талаботи бозорҳои Осиёи Миёнаро ба тафсил омӯхтанд ва анвои моли худро маҳз ба ҳамин талабот муносибу мувофиқ намуданд. Даре нагузашта аз Россия ба бозорҳои Осиёи Миёна ҷиҳазҳои гулдор, ҷойнику

⁶ Маев Н.А., 1879, с. 191.

⁷ Ђамроев М., 1959, с. 43.

пиёлаву косаву табакҳои чинӣ, маснуоти мисин, сӯзан, собун, карасин, чарчинворӣ барин молҳои фабрикӣ омадан гирифтанд, ки нархи онҳо аз нархи моли косибони маҳаллӣ хеле пасттар буданд, зеро дар фабрика тайёр карда мешуданд. Дар аввалҳои соли 1910 молҳои русӣ тамоми бозорҳои Осиёи Миёнаро зер карда гирифтанду аксари молҳои косибони маҳаллиро танг карда бароварданд.

Пеш аз ҳама, касби бофандагӣ саҳт шикаст ёфт. Шохидон навиштаанд, ки чити алвони русӣ,⁸ матоъҳои катонӣю лифӣю чуттӣю русӣ махсусан нағз ба фурӯш мерафтанд. Маснуоти бофандагӣ 2/3 ҳиссаи воридоти молҳои русӣ буд. Яке аз шохидони он давра навиштааст: «Бо имони комил метавон иддао кард, ки аз нисф бештари шохиворӣ ва ҳатто либосҳои дӯхта - ҷомаву куртаи занона ва катон, ки дар бозори Бухоро ба фурӯш мераванд, моли масковӣ аст».⁹ Бозори маснуоти оҳанӣ – сим, меҳ, ғулбаҳои оҳанӣ хеле тез шуд. Асбобҳои чинӣю мисин ҳам нағз ба фурӯш мерафтанд. Милтиқҳои русӣ ва дигар яроқу аслиҳаи русӣ хеле эътибор пайдо кард. Бозори сӯзангарони таҳҷой касод шуд. Харидорон собуни қимат ва бадсифати ҷойдориро монда, собунҳои арзону хушбӯӣю русиро меҳариданд. Бисёр косибон маҷбуран тарки касб карданд. Дар кишвар бекорию бенавоӣ зиёд мешуд. Вале дар айни ҳол, ба корхонаҳои саноатӣю Бухоро унсурҳои капиталистӣ бо зӯр ва шиддати тамои сармедароварданд.

2. ВАЗЪИЯТИ ОММАИ ХАЛҚ ДАР КИШВАРИ ТУРКИСТОН ВА АМОРАТИ БУХОРО

Дар натиҷаи ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна шаклҳои асримӣнагии хоҷагӣ беш аз пеш вайрон гардид: дар солҳои 80-ум нуфуси шахрҳо афзуда, нахустин корхонаҳои саноатӣ ба вучуд омаданд. Дар дохили феодализм муносибатҳои капиталистӣ торафт қувват мегирифт. Меҳнаткашонӣ тоҷик, ўзбек, туркман, қирғиз ва дигар халқҳои, ки таҳти истисмори феодализм маҳаллӣ, рӯҳониёни иртиҷоъпараст, бойҳо ва судхӯрҳо қарор гирифта буданд, пас аз Осиёи Миёнаро истило кардани ҳукумати подшоҳӣ дучори ҷабру зулми иловагии амалдорони ҳукумати подшоҳӣ, тоҷирон ва судхӯрони беруна гардиданд.

Пас аз ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна даре нагузашта дар Хучанд фабрикаҳои на чандон қалони қорқарди ашё қушода шуданд, ки онҳоро ҳам соҳибқорони рус ва ҳам бойҳои маҳаллӣ таъсис медоданд. Соли 1870 фабрикаи пиллакашӣ қушода шуд. Соли 1873 дар кишлоқи Дехмоӣ қарибии Хучанд як савдогари рус заводи хурди шаробкашӣ қушод. Ғайр аз ин заводҳои шиша, чарм (дар Ўротеппа) ва меваю арақ сохта шуданд. Солҳои 1891-92 аввалин заводҳои пахта ба қор даромаданд. Соли 1895 дар Хучанд аллақай 16 қорхонаи саноатӣю заводмонанд қор мекарданд, ки 125 қорғар доштанд. Дар охири асри XIX дар шахр 5 заводи пахта вучуд дошт, ки дутои онҳо аз онӣ бойҳои маҳаллӣ буд.¹⁰

Вазъияти аҳоли дар аморати Бухоро, ки қисми зиёди тоҷикони Осиёи Миёна дар он ҷо зиндагӣ мекарданд, назар ба кишвари Туркистон бадтар буд.

Усули идораи аморат, ки пеш аз истилои ҳукумати подшоҳӣ мавҷуд буд, бе ҳеҷ гуна тағйирот давом қардан гирифт. Аморати Бухоро ба 27 вилоят (бекӣгарӣ) тақсим гардида, ба ҳар яке аз онҳо бек ё ҳоким, қозӣ, раис ва муфти аз

⁸ Губаревич-Радобильский А., 5 ҷ., с. 79

⁹ Гулишамбаров С. И. 1913, с. 219.

¹⁰ Раъзабов С., 1954, с. 17-19.

тарафи амир таъин карда мешуд. Ҳоким мебоист корҳои давлатӣ, маъмурӣ ва зироатири идора мекард, қозӣ дар асоси шариат корҳои маҳкамаро ба ҷо меовард, раис аз тарафи аҳоли иҷро шудани фармоишоти дину шариатро назорат менамуд ва муфти ҳамчун «донандаи» қонунҳои шариат дурустӣ ё худ нодурустии ин ва ё он ҳодиса ва иқдомро фаҳмонда медод. Ҳамаи ин қасон дар навбати аввал ва асосан манфиати доираҳои ҳукм-рон ва ғоидаҳои шахсии худро таъмин мекарданд. Ҳокимони вилоятҳо, ки ба воситаи амлоқдорҳо ва дигар одамони худ корҳои замин ва молия, ҷамъ кардани хироҷ, ушр ва ғайраро идора менамуданд, дар ҳалли ин масъалаҳо қомилан худсарона амал мекарданд, аз аҳоли ҷӣ ситондан ва ба ҳазина ҷӣ супурдани онҳоро қасе тафтиш намекард.

Мингбошӣ, амин, оқсаққол ва арбобҳо, ки ба сифати намоёндаи аҳоли таъин мешуданд, одатан ба қирдори ҳоким ва дигар амалдорони амир пайравӣ мекарданд. Ин ҳол боиси ривож ёфтани ғоратгарӣ ва порахӯрӣ гардида, ба иқтисодиёт зарбаи сахт ворид меовард ва зиндагонии бе ин ҳам сахти аҳли меҳнатро ба дараҷаи тоқатнопазирӣ мерасонид.

Хусусан аҳволи оммаи васеи мардуми Бухорои шарқӣ бағоят вазнин буд. Қариб тамоми аҳолии ин маҳалҳоро тоҷикон ташкил медоданд. Ҳукумати амирӣ аслан Бухорои шарқиро ҷун мустанликаи худ қарор дода, дар ин ҷо назар ба қисми ғарбии аморат тартиботи сахттарро ҷорӣ намуд. Табақаҳои ашрофи қадимаи ин ҷо, сипоҳ ва нӯқарҳо, рӯҳониён, заминдорони қалон ва бойҳо ба тақяғҳи аморат табдил ёфтанд. Ба ин гурӯҳҳои болонишини истисморқунанда аз баҳодур¹¹ (дар бекии Ғарм аламон) то додхон¹² ҳар гуна рутба ва мансабҳо дода мешуд. Мансабҳои олитар фақат ба сипоҳиёни дарбори амир бахшиш мегардид. Амир ба ивази маош ба ин сипоҳиён андози тамоми як деҳаро мебахшид. Деҳқонони ин қишлоқ амалан дар ҳолати қрепостной буданд.

Ин деҳқонон қомилан дар ихтиёри танҳохӯр буданд. Соҳиби танҳох бо майли худ духтарҳоро мебурд, ҳавлиҳои деҳқононро қашида меғирифт ва боз ҳар ҷӣ ки хоҳад, мекард. Дар аморат мансабу вазифаҳои баланд рӯйроост хариду фурӯш мешуд, ки ин ҳам аҳволи мардумро беш аз пеш табохтар менамуд. Солҳое, ки дар Қаротегин ҳокимони амир Алмосбек (1886-1892) ва Муҳаммадмуродбии парвонаҷӣ (1842-1904) ҳукмронӣ мекарданд, хариду фурӯши мансабу вазифа ва унвону рутба қариб, ки ба расмият даромада буд. Собиқ амлоқдори Ҳоит - Мирзо Нуруллобек ҳабар додааст, ки барои нӯқари оддӣ шудан 1200-2000 танга ришва додан лозим буд. Агар ин гуна нӯқар дар шаҳр ва ё қалъае ба хизмати ҳарбӣ таъин шавад, аз ҳама гуна андоз озод карда шуда, ғайр аз ин барои таъмини маош ба ихтиёраш ду «буна» хоҷагии деҳқонӣ дода мешуд. Агар нӯқар ҳудах ҳавлию боғу замин дошта бошад, дар ин сурат ба вай «буна» дода намешуд, вале ба ҳар ҳол ягон андозе ҳам намедод. Мансаби қаровулбегӣ ҳеле қиматтар, 2-4 ҳазор танга меистод. Ба ихтиёри қаровулбегӣ 4 «буна» дода мешуд. Қаровулбегие, ки дар хизмати амир бошаду дар айни ҳол молу мулку замин ҳам дошта бошад, ўҳдадор буд, ки ба ғоидаи ҳазинаи амир ушр (дахяки ҳосил) ва «амал», яъне 21 танга хироҷи заминро ҳам диҳад.

Мансаби мирохур 3-5 ҳазор танга меистод. Ба ихтиёри мирохур 4-10 «буна» дода шуда, ҳудах ғайр аз ушр аз тамоми хироҷу андозҳо озод карда мешуд.

¹¹ Баҳодур ё аламон – аз поин нахустин мансаби баланди аморати Бухоро.

¹² Додхон - яке аз болотарин мансабҳои аморати Бухоро, ки дар маротиб ёздаҳумин аст.

Тўқсабо барои соҳиб шудан ба мансаб бояд 5-10 ҳазор танга ришва меод. Ба ихтиёраш бошад, то сад «буна» дода мешуд ва худ аз ҳама андозҳо озод буд.

Мансаби аз ин болотар эшикоғобошӣ ба соҳибаш 6–15 ҳазор танга меафтид, вале 150-200 «буна» мегирифтун андозе намедод.

Ниҳоят мансаби «бий», ки онро ҳуди амир меод (дигар мансабҳои аз ин поёнро ҳуди беги Қаротегин мефурӯхт ва аз ин хариду фурӯш ҳўчаинаш, яъне амирро ҳатто огоҳ ҳам намекард), ба соҳибаш ба пули калон – 10-20 ҳазор танга меафтид. Вале бар ивази ин ҳар як бий (онҳо ҳамагӣ дар Қаротегин аз даҳ нафар беш набуданд) то 300 буна мегирифт, ки бо ҷабру зулми гўшношунид онҳоро истисмор карда, қусури хароҷоташро мебаровард.

Мансабу рутбаҳои динӣ ҳам бемалол хариду фурӯш мешуду дар ин бобат ҳам як навъ «таксимоти меҳнат» вучуд дошт, яъне мансабҳои поёниро бек таксим мекарду мансабҳои болоро ҳуди амир мефурӯхт. Ҳуқуқи додани мансабу унвони қозикалон, ду ноиби он ва раис фақат ба амир тааллуқ дошт ва дар ин бобат фақат ҳуди амир ёрлик дода метавонист. Инро ҳам ҳатман гуфтан даркор, ки қобилияти давлатдорӣ, истеъдоди роҳбарӣ ташкилӣ бар ин сифатҳои шахс мутлақо ба эътибор гирифта намешуд. Ҳар касе, ки бештар пора диҳад, соҳиби ҳуқуқи имконияти бештаре мешуду тақдири садҳо, ҳазорон ҳазор деҳқону қосибонро, ки дар муҳити тираи аморат чун ғулумони бе-забон умр ба сар мебарданд, ҳал мекард.

Дар тамоми дигар бекиҳои аморат вазият айнан чунин буд.¹³ Албатта, ин гуна тартибот ба маъмури амир маъқул ва мувофиқи таъб буд. Онҳо ҳатто дар ҳурдтарин мансаб нишаста, дар зарфи ду-се сол сарвати бисёре ҷамъ мекарданд. Хотирнишон бояд кард, ки вақте ки дар соли 1917 амир барои амалдорон вобаста ба вазифашон маоши муайян муқаррар кардани ва андозҳои худсаронаро барҳам додани шуд, ин чунон мавҷи эътироз ва нори-зоиятиро ба вучуд овард, ки амир ба даст кашидан аз чунин нияти худ маҷбур гардид.

Ҳокимони вилоятҳо, алалхусус дар Бухорои шарқӣ, дар ғорат ва таҳқир кардани аҳоли ягон ҳадду ҳудудро намедонистанд. Яке аз сайёҳони рус дар хусуси давраи ҳукмронии Мирмурод ном ҳокими Қаротегин чунин навиштааст: «Ин як солномаи тамомест аз кирдуқори бераҳмона ва худсарии бениҳоят».¹⁴ Ин ҳоким садҳо деҳқононро ба адои қорҳои ройгон маҷбур мекард. Ё устоҳои дуредгарро дар Фарм чанд моҳ дар сармои зимистон бемузд қор фармуда буд.

Ҳамаи заминҳои аморати Бухоро ба чунин категорияҳои юридикӣ: заминҳои амлоқӣ, амирӣ, вақф ва милк таксим шуда буд. Заминҳои хусусӣ нисбатан кам буда, ба бойҳо ва амалдорони калон тааллуқ доштанд.

Деҳқононе, ки дар қитъаҳои ҳурди заминҳои амлоқӣ ва вақфҳо қор мекарданд, амалан дар вазияти крепостной буданд. Ба ивази истифодаи порчаҳои ночизи замин аз онҳо дар шаклҳои гуногун молиёти зиёде ситонда мешуд.

Деҳқонон аксар вақт бо номи «хашар» дар заминҳои амлоқдор ва дигар амалдорони калон тамоман бемузд қор фармуда мешуданд. Онҳоро бо номи «бегор» низ ба қорҳои сохтмони иморатҳои амир ва мансабдорони ӯ, таъмир ва тоза кардани қўйборҳо ва ғайра ҷалб менамуданд. Деҳқонон ўҳдадор бу-

¹³ Ниг.: Юсуфов Ш., 1964. Намроев М., 1959, с. 38, 39.

¹⁴ А.С., 1904

данд, ки маҷбуриятҳои гуногуни ҳамлунаклиро ҳам ба ҷо оваранд. Тамоми қорҳои аксаран аз қор се ҳиссаи вақти деҳқонро мегирифт.

Масалан, дар бекигарии собиқи Ҳисор чунин навиҳои андоз вучуд дошт. Деҳқонон барои истифода аз заминҳои обӣ ҳумс, яъне панҷаки ҳосилотро ва аз заминҳои лалмӣ ушр, яъне даҳҷаки ҳосилотро меоданд. Ғайр аз ин, амлоқдор бо ивази «меҳнат»-и худ дар қори андозгундорӣ расман аз ҳар як ботман (тақрибан 12 пуд) ҳосили замини обӣ як нимхӯрд (32 қадоқ) ва замини лалмӣ нимқорак (8 қадоқ) ҳақ меситонид. Доруға (амалдори хурди хироч), ки ба хирман назорат мекард, ба тариқи қавсан мӯҳрона мегирифт. Ҳиссаи мироб баробари ҳиссаи амлоқдор буд. Оқсаққол аз ҳар ботман нимқорак, ё худ панҷаки нимхӯрд дарёфт мекард. Ниҳоят домуллоимом ҳамагӣ ду ғалбери 64 қадоқа «ҳаққи Оллоҳ» ва қавсан мегирифт. Пас аз ҳамаи инҳо дарвешу қаландарҳо омада, назр талаб мекарданд.

Илова бар хирочи заминҳои кишт дигар ҳел андозҳо аз қабилӣ зақот, ки аз ҳайвонот, боғот ва муомилоти пулӣ рӯёнда мешуд, зақоти ҷағона, андози қоҳ, дала (савсор), яъне андози мӯйнае, ки шикорчиҳо пайдо мекарданд, қормағзпулӣ ва амсоли инҳо вучуд доштанд.

Гаевский ном инженер, ки дар он солҳо ба бекии Қўргонтеппа сафар карда буд, манзараи аз тарафи амалдорони амир толонӣ тороҷ шудани деҳқононро ҳеле аҷиб тасвир кардааст: «Одатан, ҳамин ки деҳқон ҳосилро даравида дар хирманҷо қўфта, зерӣ назорати нозир онро тўб мекунад, амалдори дигар, яъне доруға омада онро мӯҳр мекунад. Тарзи мӯҳргузори чунин аст: доруға дар болои пораҳои қулӯҳ мӯҳр монда, он қулӯҳпораҳоро дар болои тўби гандум ба тартиби муайян мечинад. Пас аз ин дигар хирманро посбонӣ намекунанд, зеро агар ба тўби гандум андак даст расад, ҷои қулӯҳпораҳо дигар шуда, дуздӣ ошқор мешавад.

Пас аз мӯҳр қардани ҳосил онро амлоқдор омада мебинад ва тахминан бо назардид ва як газ қўб муайян мекунад, ки дар хирман чанд ботман ҳосил ҳаст. Дар ин ҳел мавридҳо одатан деҳқон доду вой мебардорад ва аслашро гирием, дар ин сурат мувофиқи қонун ҳосилро барқашида санҷидан дарқор, вале ин қорро дар ҳеҷ қучо намекунанд. Баъзан чун шохидони ҳолис оқсаққол, ё амини деҳро ҷеғ мезананд, вале одатан худӣ амлоқдор дафтарчаашро мебарораду ба доду войи деҳқон нигоҳ накарда менависад мемонад, ки «фалонӣ фалон қадар ҳосил гирифтааст».

Миқдори умумии ҳосил ана ҳамин ҳел тақрибан муайян мешаваду вале минбаъд қор аз ин ҳам бадтар мебардад. Нархи бозорро мекурсанду вале онро 10-15 фоиз қам қарда ба деҳқон ҳабар медиҳанд. Баъд мувофиқи қоидаи амир ҳафтак ё панҷаки ҳосил гуфта, сеяк ва ҳатто нисфи онро қашида мегиранд. Бар қамми ин агар андоз ба шакли пул талаб қарда шавад, ҳама гандуми худро ба бозор мебароранд, ки талабот ба он зиёд нест ва нархи гандум якбора паस्त шуда меравад ва барои додани пулӣ сеяки ҳосил (ки бе ин ҳам миқдори умумии ҳосилро бардурӯғ зиёд навишта буданд), деҳқон маҷбур мешуд, ки ду маротиба бештар гандум қурушад».¹⁵

Ин толонӣ тороҷи рӯйроستی ваҳшиёна дар тамоми ноҳияҳои аморат дида мешуд. Қаптани штаби генералии Россия Покотило, ки соли 1886 аз Деҳнав ба Қаротог сафар қарда буд, ниҳоят дар ҳайрат мондааст, ки қаро дар заминҳои ду тарафи роҳи 50-60 қакрима, ки нағз обёрӣ ҳам мешуданд, ҳеҷ қиз нақоштаанд. Маълум шуд, ки ба қасофати хирочу андозҳои миёншиқан мардум қишлоқҳои худро партофта, ба қўхҳо гурихта рафтаанд. Дар қўхсорон

¹⁵ АВР Среднеазиатский стол, д. 304, лл. 8–11.

онҳо чорво парварида, барои эҳтиёчи худ дар заминҳои лалмӣ андак кишт мекардаанд бас. «На молу мулк ва худӣ ҳаёти табааи амири Бухоро ягон ва-силаи таъмин надоранд, – менависад Покотило ва илова мекунад: - натиҷаи ин авзои нохуши моддию маънавии халқ ҳамин аст, ки мардум ба ҳукумати амир ва ба намояндагони ин ҳукумат – бекҳо табиатан нафрат доранд».¹⁶

Дар воқеъ, вақте тоҷикон - ин мардуми меҳнатдӯст, ки чандин асрҳо пеш дар ин ҷойҳо маскун шудаанд соҳиби маҳорати баланду қадимии зироатпарварӣ мебошанд, маҷбур шудаанд, ки заминро ҳавливу ҷойҳои худро партофта, қариб ҳаёти нимкӯчӣ ба сар баранд, пас аз ин нисбат ба як даста феодалони ғоратгар, ки сардорашон амир буд, нафрат надошта чӣ ҳам дошта метавонистанд?!

Ҳатто П.М.Лессар барин мушоҳид, ки аз рӯи вазифааш «гумоштаи сиёсии императори Россия дар аморати Бухоро» буду ба танқиди саҳти тартиботи амир ҳеҷ ҳавас надошт, дар «Қайдҳои оид ба авзои сиёсӣ ва иқтисодии аморат» (1891) ном асараш менависад, ки дар айни андозчамъкунӣ бисёр сӯиистеъмолу худсариро мешавад, миқдори ҳосилро тақрибӣ бардурӯғ муайян мекунанду андозро на дар шакли мол, балки пулакӣ меситонанд ва зимнан пули андоз аз будаи хеле зиёдтар рӯнда мешавад».

П.М.Лессар маҷбур шудааст иқрор намояд, ки «ҳатто дар ноҳияҳои бойтарин ҳам деҳқонон заминҳои худро партофта, ба Самарқанд гурехта истодаанд, то аз подоши бақияҳои беохири андоз раҳо ёбанд. Ононе, ки илоҷи фирор надоштанд, барои адои қарзи андоз буди худро, ҳатто духтарони худро ба Самарқанд бурда фурӯхтанд ва бо ҳамин онҳоро ба роҳи бад андохтанд».

П.М.Лессар гапашро давом дода менависад: «Ҳамаи ононе, ки ба водии Зарафшон ва ноҳияҳои ҳамҷавори он рафтаанд, хабар оварданд, ки ҳоли мардум табоҳ аст. Ҳоли мардуми бекиҳои кӯхистони Бухорои ҷанубӣ ва шарқӣ бошад, аз ин ҳам бадтар аст, зеро дар ин ҷойҳо барои андак беҳ шудани аҳволи мардум ҳеҷ қор қарда нашудааст. Ин қасофатро рафъ кардан муҳол аст» – ғамгинона суханаширо ба поён мерасонад П.М.Лессар.¹⁷

Дар воқеъ, чанд сол пеш аз ин қайдҳои иқтибос овардаи мо, 16 ноябри 1887 сардори уезди Самарқанд ба губернатори ҳарбии вулуси Самарқанд навишта буд, ки мардуми Қўлобу Дарвозу Қаротегин «аз муомилаи ноодилонаву саҳт ва зулму асорати доимии ҳукуматдорони Бухоро ба танг омада шӯриш карданд». Вай навишта буд, ки мардуми ин ҷойҳо «дар маҷлиси умумии худ қарор додаанд, ки илоҷе ёфта, аз Бухоро ҷудо шудан даркор».¹⁸

Вазъият дар дигар ҷойҳо ҳам пуршиддат буд.

Чангу ҷидолҳои дохилии феодалӣ ва ба ҳукумати подшоҳӣ додани товони чанг ба вазъияти ҳазинаи аморати Бухоро бетаъсир намонд. Амир Музаффар роҳҳои пур қардани ҷои ин хароҷотро ҷустуҷӯ менамуд. Қисми заминҳои вақф ба ғоидаи аморат мусодира қарда шуд. Илова бар ин, амир ба қозиҳо иҷозат дод, ки бо ҳар восита аз аҳоли пул ҷамъ кунанд. Ҳамчунин фармоишоте буд, ки як ҳиссаи ин пулҳо ба тариқи тўҳфа, молу мулки бесоҳиб ва бақияҳо ба худӣ амир дода шавад. Ҳамин тариқа, муҳимтарин вазифаи аморати Бухоро аз торочи халқи меҳнаткаш ва фурӯ нишондани ҳама гуна муқобилатҳои зидди ин ғоратгарӣ иборат гардида буд.

¹⁶ ЦГА Уз. ССР, И. 1, Оп. 34, д. 670, лл. 72-75.

¹⁷ ЦГУ Уз. ССР Ф-И-3, оп. 2, д. 20, в 118-119.

¹⁸ ЦГ ВИА СССР, ВУ А/с, д. 556, ч. II, л. 83.

Ҳар он касе, ки изхори норозигӣ мекард ё лоақал андаке ба амалдорони амир итоат накардани мешуд, ба чазоҳои ваҳшиёна гирифта мегардид. Ҳар як ҳоким метавонист одамонро бе ҳеҷ як асос ба зиндон партояд ва аз хонаву оилашон маҳрум созад. Маҳбусони бадбахт, ки бо ягон баҳонае ба зиндон афтада буданд, дар шароити тоқатфарсое зиндагӣ мекарданд. Онҳо дар зиндонҳои тираву ифлос бо пойҳои кундазада ва дасту гардани ишкелбанд дар замини мартуб ва ё рӯи як бўрӯе нишаста ё хуфта аз ҳисоби бахшишҳои хешовандони худ ва садакаи хайркунандагон рӯз мегузаронданд. Касоне, ки хешу ақрабо доштанд, гоҳо ба воситаи пули зиёде ришва додан ба ҳоким аз зиндон озод мешуданд, вале аксаран одамони бекас тамоми умри худро дар маҳбусӣ ба сар мебуданд. Дар шаҳрҳои аморати Бухоро «гунаҳкорон»-ро одатан дар рӯзҳои бозор, дар пеши назари мардум чазо медоданд. Барои андак гуноҳе шахси гунаҳкорро ҳафтоду панҷ ҷӯб мезаданд, зарбаҳо бо дарраҳои саҳт бо шиддати тамои ба тахтапушти бараҳна расонда мешуд.

Дар аморати Бухоро тарзҳои ваҳшиёнаи қатлу куштор, ба мисли овехтан, буридани гулӯи маҳкум ва ба воситаи ресмон ва ғарғара қин карда куштан хеле бисёр ба амал меомад.

Ҳукумати подшоҳӣ ҳокимияти худро дар Осиёи Миёна барқарор карда бошад ҳам, барои тағйир додани сохти истибдоди Бухоро ҳеҷ гуна чорае надид, балки зиёда аз он, қасдан ин сохтро боз ҳам пайдортар гардонд. Агарчи одамони пешқадами Россияи онвақта борҳо ба муқобили «тартибот»-и аморати Бухоро изхори эътироз намуданд, аммо бо вучуди ин пуштибонии ҳукумати подшоҳӣ аз амир ва усули давлатдорӣ ӯ давом кардан гирифт.

Чунин буд хусусияти асосии авзои сиёсии Осиёи Миёна. Ҳукумати подшоҳӣ тартиботи дарун ба дарун гандидаву пӯсидаи феодалию асримиёнагии Бухоро ва Хеваро ғаёлона дастгирӣ мекард. Ин иттиҳоди болонишинони ҳукмронӣ доро буд, ки бар зидди он тадриҷан иттиҳоди меҳнаткашон ва оммаҳои истисморшавандаи ҳамаи миллатҳо арзи вучуд менамуд.

П.М.Лессар иқрор мекард, ки: «Калонони Бухоро ва мардум шакке надоранд, ки ҳама гуна шӯриш бо аслиҳои қўшунҳои рус пахш мегардад, худсарии амир бошад, ҳад надорад».¹⁹

Тақрибан пас аз бист сол генерал-губернатори Туркистон - Самсонов дар маълумоте, ки ба номи Раиси Совети Вазирон 29 декабри соли 1911 ирсол карда буд, таъбири аниқтару дақиқтареро қор мефармояд: «Ягона монета аз зулми амир озод шудан (яъне озод шудани аҳолии аморати Бухоро – Б.Ғ.) сарнайзаҳои қўшуни русҳо мебошад».²⁰ Ҳукуматдорони подшоҳӣ ононеро, ки тоҷикону ўзбекҳоро дигар меҳнаткашони Бухороро бугӣ мекарданд, ҳарчони-ба дастгирӣ намуда, дар айни ҳол эътироф мекарданд, ки дар ин кишвар алангаи ғазаби халқ боло шуда истодааст. Дар ахборе, ки сардори штаби асосӣ - Н.Н.Обручев 4 декабри соли 1883 аз Тошканд гирифта буд, ин ибораҳоро дидан мумкин аст: «Амир дар тахт барои ҳамин ором нишастааст, ки ба туфайли қину азобу чазоҳои беохир ба дили мардум воҳима андохтааст ва бо ёрии ана ҳамин зулму тааддӣ (ва дастгирии қўшунҳои Россияи подшоҳӣ – илова мекунем мо – Б.Ғ.) имкон ёфта, алангаи шӯру ғазаби мардумро, ки гоҳ дар ин ҷову гоҳ дар он ҷо боло мешуд, фуру менишонад. Дар нахустин номади қор революсия мешавад, ки он на ба ҳуди амир, на ба писараш – вориси тахт Сайид Абдулаҳадхон тараххум намекунад».²¹

¹⁹ ЦГА Уз. СССР, д. И-3, оп. 2, д. 20., л. 109.

²⁰ Дар ӯамон ӯо, у И-2, оп. 1, д. 35, лл. 2–3.

²¹ ЦГ ВИА СССР, ВУ А/с, д. 558, л. 36.

Вокеияти Осиёи Миёна дар дахсолаҳои минбаъда нишон дод, ки ин гуна баҳо ба вазъияти онвақта комилан дуруст будааст.

8. ҲАРАКАТҲОИ ХАЛҚӢ ДАР ОСИЁИ МИЁНА ВА ДАР ОНҲО ИШТИРОК КАРДАНИ ТОҶИКОН

Дар ҳоки генерал-губернатории Туркистон ва ҳамчунин дар қаламрави аморати Бухоро муттасил шӯру ошӯбҳои халқӣ ба амал меомаданд. Дар ин ҳаракатҳо тоҷикон низ баробари дигар халқҳои Осиёи Миёна ғайилона иштирок доштанд. Шӯришгарон участкаҳои полitiesияро хароб мекарданд, ба рабату ҳавлиҳои феодалҳо ҳамла меоварданд, амалдоронро мекуштанд. Хусусан дар доираи аморати Бухоро, ки ғоратгарӣ ва зулму тааддӣ нисбат ба мардум ҳадду ҳисоб надошт, зуд-зуд шӯришҳои халқӣ ба вуқӯ меомаданд.

Сабаби асосии шӯришҳое, ки тамоми бекигарии Бухоро фаро гирифтанд, ҳамин буд, ки андозу хирочҳо бо усулҳои ваҳшиёна ситонда мешуданд, миқдори бе ин ҳам зиёди онҳо рӯз ба рӯз меафзуд, ба андозҳои пештара андозҳои нав зам мегардиданд, ба замини андозҳои умумии аморат боз андозҳои маҳаллӣ илова мешуд, як андозро чанд бор меситонданд, амлоқдорон барои ғайилонаи худ бисёр сӯиистеъмом мекарданд ва ғайраву ва ҳоказо. Дар як ҳуҷҷате, ки амалдорони амир тартиб додаанд, гуфта мешавад, ки амлоқдорон худсарӣ карда, аз деҳқонон андозро дуболо ситондаанд. Аз кишти шабдор ба ҷои 6 танга 12 танга ва аз боғ ба ҷои 26 танга 52 танга гирифтаанд.²²

Агар ҳаминро ба назар гирем, ки андози сершумори мавҷудани аморати Бухоро аҳли меҳнатро ба дами ҳалокат расонда буд, ба осонӣ тасаввур кардан мумкин, ки ин найрангҳои амлоқдорон мардумро то ба қадом дараҷаи қатҳу ғазаб оварда метавонистанд. Бедодию худсарии амлоқдорон дар аксари ҷойҳо охири қатрае мегардид, ки косаи сабри мардумро лабрёз менамуд. Баъзан ҷунон худсарии бедодиҳои ҷиддӣ содир мешуд, ки дар шӯриш табақаҳои гуногуни аҳоли ва ҳатто баъзе ходимони пешқадами маъмурияти русҳо ҳам иштирок мекарданд.

Мо дар назди худ ҷунин вазифае гузошта наметавонем, ки тамоми шӯришҳои халқии охири асри XIX ва аввали асри XX-ро муфасссал таҳлил намоем, ба ин сабаб фақат баъзеи онҳоро мавриди назар қарор медиҳем.

Вале баъзан ҷунин ҳодисае ҳам мешуд, ки рӯҳонӣ ва феодалони аз имтиёзҳои пештараи худ маҳрумгардида ошӯбҳои халқии бар зидди ҳукумати подшоҳӣ ва дигар залимон равшаншударо ба мақсадҳои тамаъқоронаи худ истифода мекарданд. Бинобар ин, ҳаракатҳои прогрессивии халқиро, ки манфиатҳои оммаи меҳнаткашро ифода мекард, аз ҳаракатҳои дорои хусусияти миллатчигии феодалӣ, ки умуман ба муқобили «русҳо» нигаронида шуда буд, фарқ кардан лозим аст.

Шӯриши соли 1898-и Андиҷон маҳз ҳамин гуна шӯриши иртиҷой буд. Аксари муаррихони республикаҳои Осиёи Миёна шӯриши соли 1898-ро ба шӯриши халқӣ мансуб кардаанд.²³ Ҳол он ки тадқиқи муфасссали шароити муҳити ин шӯриш касро ба ҷунин ҳулосае меоварад, ки ин шӯриш шӯриши иртиҷой, шӯриши зиддахалқӣ буд.

18 майи соли 1898 (бо усули қўҳна) «халифа Муҳаммадалӣ» ном пешвои тасаввуф, ки бо номи «Дукчӣ Эшон» низ машҳур буд, бо як даста пайравони

²² Мўнсинова Қ. З., 1965, с. 12.

²³ Дар наشري аввали «Таърихи мухтасари халқӣ толық» (1947) мо ғам ин шӯришро нодуруст тафсир дода будем. Дар наشري дувуми китоб ва дар мақолае, ки дар журнали «Вопросы истории» (№ 2, 1953) ҷой шуда буд, ин ҳамаи худро ислоҳ кардем.

худ, ки шумораашон қариб 1500 нафар буд, дар шаҳри Андичон ба гарнизони русҳо ҳамла кард. Балвогарон соати 3-и шаб овозу садое набароварда, тамоми аскаронро дар ғафлат мононда, ҳуҷум карданду зуд як баракро печонида гирифтанд. Дар ин мобайн дар дигар баракҳо солдатҳо бедор шуда берун частанд ва ҳамлаваронро дур партофтанд. Дар ин шабохун 2 унтер-офитсцеру 19 солдати қаторӣ кушта шуда, 14 кас сахт ва 5 кас сабук маҷрӯҳ гардиданд. Худи ҳамон рӯз муайян шуд, ки пайравони Дукчӣ Эшон шаҳрҳои Ўш, Марғелон ва Баъзе дигар ҷойҳоро гирифта будаанд. Вале дар ин шаҳрҳо шӯриш нашуд, яъне мардум ба сардорони ин сӯиқасд пайравӣ накарданд. Иштирокчиёни асосии ин балво муридҳо – пайравони ашаддӣ тасаввуф буданд. Мувофиқи тақозои тасаввуф, мурид бояд аслиҳаи мутею ғапдарои пири худ бошад ва бояд бечунучаро супоришу гуфтаҳои ўро ба иҷро расонад. Ана барои ҳамин ба Дукчӣ Эшон ба ин осонӣ муяссар гардид, ки пайравони худро аз роҳ занаву ба ҳамлаи зидди кӯшунҳои рус, ки қариб ниҳоят хавфноку таваккалӣ буд, таҳрик намояд.

Пас аз ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна пешвоёни тасаввуф он нуфузе, ки дар идораи мамлакат ва муридони худ пештар, масалан, дар аҳди хонҳои Ҳуканд доштанд, аз даст доданд. Сабаби дар ҳаракати соли 1898 қувваи асосӣ будани пешвоёни тасаввуф ҳам дар ҳамин аст. Баробари пешвоёни дин дар ҳаракати Дукчӣ Эшон 2 додхо, 2 бек (собиқ амалдорони хон) низ ширкат доштанд. Баъзе маълумотҳои ҳастанд, ки Дукчӣ Эшон бо султони Туркия алоқа доштааст ва ҷосусони султон бевосита дар балво иштирок ҳам кардаанд. Айнан дар ҳамон вақт дар Осиёи Миёна пайдо шудани бисёр ҷосусони амири Афғонистон касро ба ақидае водор мекунад, ки нӯги риштаи ин дасиса дар дасти империализми Англия буд. Шиори балвогарон – «ғазовот» шиори иртиқоӣ буд ва на танҳо зидди амалдорони подшоҳ, балки умуман бар зидди русҳо нигаронида шуда буд.

Баъзе таърихчиён гӯё прогрессивӣ будани ҳаракати соли 1898-ро нишон додани шуда чашм мепӯшанд, ки Дукчӣ Эшон ва ақрабони вай пайравони худро доимо фиреб меоданд. Яқин аст, ки Дукчӣ Эшон бо ҳилаву найранги бисёр «валӣ» ва «хизрназаркарда» будани худро нишон додани мешуд.

Ҳукумати подшоҳӣ дар Осиёи Миёна таассуби диниро ҳарҷониба дастгирӣ менамуд, то бо ин роҳ ҳам мардумро дар итоат ва ҷаҳолат нигоҳ дорад. Дар бисёр деҳаҳо раисоне қор мекарданд, ки онҳоро худи Дукчӣ Эшон таъин мекард ва онҳо бояд ба риояи қонуну қоидаҳои дин назорат менамуданд. Аксар вақт раисҳо мардумро барои андак вайрон кардани талаботи дин бераҳмона калтакдорӣ мекарданд. Маъмурияти подшоҳӣ ба ин худсарии Дукчӣ Эшон аҳамият наметод ва гумон надошт, ки фаъолияти Дукчӣ Эшон зидди ҳудуд низ нигаронида шудааст. Пирӯ шайхҳо дар байни мардум тарғибот бурда меғуфтанд, ки сабаби бад шудани аҳволи онҳо на фақат пурра риоя накардани шариат, балки ҳамин ҳам мебошад, ки ба Осиёи Миёна «қофирҳо», яъне русҳо омадаанд. Ин тарғиботи зиддирусӣ барои ҳамин ҳам каме асар дошт, ки водии Фарғона ҳамчун ноҳияи асосии пахтакорӣ аз таъсири бозори ҷаҳонии пахта берун монда наметавонист. Дар бозори ҷаҳонӣ паст шудани нархи пахта бошад, аҳволи Фарғонаро бад кард, яъне дар ин ҷо ҳам бозори пахта қасод шуд. Азбаски бисёр деҳқонони Осиёи Миёна аз банкҳо қарз доштанд, яқбора паст шудани нархи пахта онҳоро хонахароб кард. Хушк омадани солҳои 1897-98 ва нашудани ғалла аҳволи деҳқононро тамоман табох намуд.

Аммо оммаи васеи меҳнаткашони водии Фарғона Дукчӣ Эшонро дастгирӣ накарданд. Дар аксар шаҳру деҳот, ки он ҷо пешвоёни тасаввуф

нуфуз доштанд, деҳқонон ба Дукчӣ Эшон лаънат меҳонданд, ки чунин дасиса кардааст. Мақсади балвои Дукчӣ Эшон барқарор кардани ҳокимияти хон буд. Ҳатто эълон карданд, ки хоҳарзодаи ноболиғи Дукчӣ Эшон хон хоҳад шуд.

Балвои Дукчӣ Эшонро дар соли 1898 Ҳарғиз ҳаракати халқӣ, ҳаракати миллии озодихоҳӣ гуфтан мумкин нест. Ин балво, ки мақсад аз он барқарор кардани ҳукумати хон, барқарор кардани имтиёзи аркони дину феодалҳо буд, кишварро ба қафо мекашид, ба вартаи асрҳои миёна мепартофт ва аз ин рӯ ҳаракати сирф иртиҷоӣ буд.

Ошӯбҳои халқӣ дар бекии Балҷувон

Дар солҳои 70-уми асри XIX дар бекии Балҷувон ошӯбҳои пурзӯри халқӣ ба амал омаданд. Соли 1870 ду ҳазор деҳқонон аз худсарию зиёд шудани миқдори хирочу закот ба шӯр омада, қалъаи Балҷувонро муҳосира карданд. Яке аз қосалесони амир «Абдулқаримбек» ном одаме, ки писари собиқ беки самарқандӣ - Шералии иноқ буд, дар ҳамин қалъа менишаст ва сабабгори зиёд шудани хирочу закот ҳам ҳудаф буд. Ба ҳар ҳол, бек аз ғазаби халқ тарсида ба Ҳисор гурехт. Ин барномаи мардум мутлақо номуташаккил буд, барои ҳамин ҳам деҳқонон қалъаро гирифтанду молу мулки онро байни худ тақсим карда, ҳамон дам хона ба хона пароканда шуданд.

Чӣ чои ҳайрат аст, ки ин ошӯбро ҳамон дам дастаи аскарони ҳокими Ҳисор - Яъқуб қушбегӣ пахш кард. Чанд ошӯбгарро ба дор кашиданд, бисёриҳо ба Дарвоз гурехтанд. Абдулқарим боз ба Балҷувон баргашта, мисли пештара худсарӣ кардан гирифт.²⁴ Маъмурияти маҳаллӣ бошад, аз нияти деҳқонон воқиф буд ва ҳатто яке аз мингбошиҳо ба деҳқонон сарварӣ ҳам кард. Сардори округи Зарафшон ба генерал-губернатори Туркистон ахбор дода, диққати ўро ба мавқеи феодалони маҳаллӣ ҷалб карда буд, ки онҳо ният доштанд ошӯбҳои халқиро ба фоидаи худ ба кор баранду аз Бухоро ҷудо шаванд ва истиқлоли «сиёсӣ» ба даст оваранд.²⁵

Моҳи декабри соли 1874 дар Балҷувон боз ошӯб шуду сабабаш боз ҳамон худсарию амлоқдорон дар бобати хирочу андоз буд. Ин дафъа лақайҳои ўзбек шӯриданд. Аз нодонии сиёсии шӯришгарон истифода бурда, онҳоро ғиреб доданд, ки ба амир арз намоёнд ва ҷавоби аризаро маътал бошанд. Дар ин мобайн сардори дастаи кӯшунҳои Бухоро 7 нафар сардори шӯришро дастгир намуда, ба зиндон партофт²⁶ ва бо ҳамин шӯриш анҷом ёфт.

Моҳи марти соли 1871 дар Ғузор шӯриши стихиявӣ шуд. Сардори округи Зарафшон ин воқеаро ба генерал-губернатори Туркистон арз карда навишта буд, ки сабаби ошӯб гуруснагӣ аст.²⁷ 11 марти соли 1871 деҳқонони гуруснаи атрофи Қаршӣ қалъаи шаҳрро гирифта, бозорро тороч карданд. Ин ошӯб ҳам стихиявӣ буд.

Ошӯбҳо дар дигар маҳалҳои Осиёи Миёна

Соли 1872 дар Хучанд, соли 1873 дар Пашӣ ном деҳаи Ўротеппа ошӯбҳои қалон шуданду барои қатъи онҳо ҳатто аскар даъват карданд. Соли 1875 дар Ўротеппа ҳам мардум саҳт ошӯб бардоштанд, ки сабабаш ҳамон зиёдии хи-

²⁴ ИТН, т. II-2, 1964, с. 175–176. Ёямроев М., 1959, с. 80–81. Стеценко И.А., 1963, с. 103–104.

²⁵ ЦГ ВИА, д. 1396, оп. 1, д. 1571, л. 51–52.

²⁶ ЦГА Уз. ССР, ф. И. Л. 1, оп. 34, л. 236, л. 22–270 б. Рапорти И. Маев ба генерал-губернатор дар санаи 1 июли соли 1875.

²⁷ ЦГА Уз. ССР, ф. И-Л. 1, оп. 34, д. 109, л. 17.

рочу андоз буд. Ошӯбгаронро баъзе коркунони маъмурияти русҳо ҳам тарафгирӣ карданд ва далолат намуданд, ки ситондани андозҳои нав ҳилофи конун аст.²⁸ Моҳи ноябри соли 1880 дар Хучанду Ҷиротеппа боз мардум ба шӯр омаданд ва сабаб боз ҳамон нодуруст ситондани андоз буд, ки дар ин кор маъмурияти подшоҳии уезди Хучанд ҳам ширкат дошт. Сарварони ошӯб - Раҳмонқулхӯҷӣ, Тиллохӯҷӣ, Миркомилбой ва баъзе дигарон ҳаёс карда шуданд.

Дар солҳои 1885-86 мавҷи тавоноии шӯришҳои халқӣ қариб тамоми маҳалҳои тоҷиконро фаро гирифт. Деҳқонони вилояти Шӯробод, Мӯминобод, Кӯлоб, Ҳисор, Балҷувон ва Деҳнав ба шӯриш хестанд. Вазъияти вилояти Шӯробод ниҳоят шадид буд. Ба сабаби худсарона зиёд кардани андозҳо деҳқонон тамомен хонаҳаробу хонабардӯш шуданд. Амалдорони ҷомеаи маъмурияти вилоят ниҳоят ғарбаҳука будани вазъиятро доништа фаҳмиданд, ки ҳаҷагии вилоят ба ростӣ ҳам ҳароб шудааст ва ба ин сабаб ошӯбгаронро тарафгирӣ карданд.

Кӯхистониёни Деҳпаркент охири октябри соли 1885 ба амлоқдорон андоз надоданд ва аз номи худ ба амир одам фириристоданд. Дар ҷавоби шикоят деҳқонон андозро бори дигар ҳисобу китоб карданду вале ҷунон карданд, ки талаботи мардум қонеъ нашуд, бинобар ин ошӯбгарон аз додани андоз боз сар қашиданд. Барои тафтиши ҷанҷол аз Бухоро «ясовул Бобоҷон чебаҷӣ» ном амалдори амир омад. Дар натиҷаи тафтише, ки бо ғарази тамом қозию ҳоким гузаронданд, намоёндагонии ошӯбгарон ба дурӯғгӯӣ муттаҳам гардида, ба зиндон партофта шуданд. Пас аз як сол 10 октябри соли 1886 боз ошӯб тақрор шуд, ки ин дафъа ба ошӯбгарон баъзе намоёндагонии синфҳои доро - хоҷаҳо, бойҳо, оқсаққолҳо²⁹ ҳам ҳамроҳ шуданд, ки ин ҳаракатро ба манфиати худ истифода бурдани буданд. Боз ба амир ариза доданд, ки аз деҳқонон 50-60 ғоизи ҳосил ба тариқи андоз гирифта мешавад.

Ин ошӯб ба дараҷае воҳима андохт, ки маъмурияти Бухоро маҷбур шуд роҳи ҳилаву найрангро пеш гирад. Барои тафтиши ариза аз Бухоро Муллошароф мироҳур омада фармуд, ба дасти деҳқонон маншуре диҳанд, ки миқдори андозро аниқ муқаррар менамуд ва ҳамин тариқ, анъанаҳои дар ин маҳал мавҷударо ғӯ ба расмӣ даровард. Ин иқдоми маъмурияти Бухоро танҳо муваққатан гузашт кардан буд. Зулму асорати андоз бошад, аз пеш беш мешуд, бинобар ин мардум умеди худро қанда ҳавлию заминҳои худро партофта, баромада рафта гирифтанд, зеро замин дигар ба онҳо қутӣ лоямут ҳам дода наметавонист.

Дар Мӯминобод ҳам вазъият аз ин бадтар буд. Соли 1884 ва қанд соли аз ин пеш барои мардуми вилояти Кӯлоб ниҳоят вазнин омад, зеро аксари зироат аз хушкӣ сӯхта рафту боқимондаи онро малах нобуд кард. Соли 1885 пас аз қанд соли беҳосилии бори аввал андак ҳосил шуда буд, ки амлоқдорон қарзҳои солҳои пештарро ҳам талаб карданд. Ғайр аз ин миқдори андоз ҳам зиёд карда шуд. Одамонро, ки барои шикоят ба Кӯлоб фириристода буданд, ба зиндон партофтанд. Амалдорони ҳокими Кӯлоб - Муҳаммадназирбекро, ки ба Мӯминобод барои андозғундорӣ омаданд, деҳқонон дошта заданд. Пас аз ин деҳқонон хонаву замини худро партофта, ба Балҷувон рафтанд ва умед доштанд, ки беки Балҷувон онҳоро паноҳгоҳ медиҳад муҳофизат мекунад. Вале ҳокими Балҷувон нахост, ки ба қори ҳамсояш даҳлат қунад ва ба деҳқонон маслиҳат дод, ки ба манзили худ баргарданд. Моҳи декабри соли 1885 ошӯб

²⁸ ЦГА Уз. ССР, ф. и. 1, оп. 22, д. 147 лл. 1-2, X-13, 17; Мухторов А., 1964, с. 147-150.

²⁹ ЦГА Уз. ССР, ф. 4-126. оп. 1, д. 1267, л. 72, 76.

ба авчи аълои худ расид. Деҳқонон аз касе напурсида, аз хирманҳо ғалларо ба хонаҳои худ бурданд, аз додани андоз сар кашиданд ва ба амир одам фирис-тоданду содалавҳона гумон доштанд, ки решаи ин касофат дар худӣ ҳамин ҷойҳо мебошад. Ҳокими Кӯлоб дар навбати худ аз амир илтимос кард, ки ба-рои қатъи ошӯб аскар диҳад. Ошӯб пахш гардид, вале ҳокими Кӯлоб - Муҳаммадназирбекро худӣ амир аз қор гирифт. Аммо ин аҳволи мардумро беҳ накард.

Дар миёнаҳои соли 1880 дар Ҳисор ҳам вазъият ниҳоят тезу тунд шуд. Мубориза барои заминро об, муборизаи зидди асорати андозу хироч бо мубо-ризаи шадиди қосибон, ки барои андак беҳ шудани зиндагии қашшоқонаи худ мебурданд, зич пайваст мегардид. Соли 1886 дар Қаротог қосибони бофанда, ки қироя қор мекарданд, шӯриш бардоштанд. Шӯришро қосибони муздури Солеҳ Олимбой³⁰ сар карданд, вале дере нагузашта шӯриш қосибон ва дӯкониҳои дигарро ҳам фаро гирифт. Ошӯби бофандагон тез паҳн мешуд, шу-мораи онҳо қариб ба ҳазор нафар расид. Қосибон зидди муомилаю муносиба-ти ваҳшиёнаи соҳибқорон, зидди беҳад дароз будани рӯзи қор мубориза ме-бурданду бар замини ин музди қор ниҳоят кам ва шароити меҳнат ниҳоят ваз-нин буд. Яке аз «бобоён»-и ҷамъияти бофандагон миёнаравӣ қарду вале натиҷае надод. Вазъият торафт бадтар мешуд. Ба якҷанд соҳибқорони беҳад золиму ҳарис рӯйрост гуфтанд, ки кушта мешаванд. «Саид мингбошӣ» ном амалдори ҳукумати ҳам ба миён даромада, тарафхоро ошӯи додани шуд, вале ин ҳаракат ҳам бенатиҷа монд. Дар ниҳояти қор соҳибони дӯкониҳо маҷбур шуданд, ки гузашт қарда, баъзе талабҳои ошӯбгаронро иҷро намоёнд. Масала-н, маоши онҳо, ки 2 танга (30 тин) буд, 6 танга (90 тин) қарда шуд.³¹

Айнан дар ҳамин вақтҳо, июли соли 1886 мардуми Ҳисор на фақат аз до-дани андозу зақот саркашӣ карданд, балки ба замини ин яке аз амлоқдорони ҳарису бераҳмтарини амир – Абдурахмон мирохурро дошта заданд.

Тирамоҳи соли 1886 баромадҳои деҳқонон, ки соли 1885 сар шуда буд, алалхусус, дар ноҳияҳои соҳили дарёи Яхсу якбора авҷ гирифт. Кӯҳистониён ҳам аз додани андозҳои беҳад сар печида, ба назди амир одам фиристоданд. Мардум умед доштанд, ки ин ҷаллоди бераҳм лаҷоми нӯқарони зарҳаридаи худро қашидида мемонад, вале ин умеди мардум барабас рафт. Ба сари деҳқонон дастаи ҷазодиҳандае фиристода шуд, ки аксари аҳолиро қир қарда партофт. Чандин деҳаҳо оташ зада шуд. Ононро, ки роҳбари ошӯб доништа шуданд, ба Бухоро оварданд ва дар ҳамин ҷо сар заданд.

Кӯҳистониёно барои ҳамин ин қадар ваҳшиёна ҷазо доданд, ки ба ҳисориён ибрат шавад, қашми дигар ошӯбгарон тарсаду ба тақдирашон тан диҳанд. Вале кӯҳистониёни диловар ба тақдир шуми худ тан надоданд ва яроқ ба даст гирифтанд. Соли 1887 деҳқонони ноҳияи Ромит шӯриш бардо-штанд. Онҳо ҳам ба дод омаданд, ки андозу хирочи қорво, мӯйина ва ғ. бар ҳилофи қонун (агар тартиботи ваҳшиёнаи аморати Бухоро умуман «қонун» ном ҷизе дорад гуфтан раво бошад) зиёд қарда шудааст.³² Аҳолии Ромит яроқ дар даст зидди зулми феодалӣ бархоста бо як андоза содадилӣ ба ҳукумати подшоҳӣ аз ин зулму асорат шикоят карданд. Масалан, капитани Штаби ге-нералии Россия Лилиентал, ки дар охириҳои асри XIX ба Ҳисор омада рафта

³⁰ Мальлисов А. номи ин одамро ӯамин хел зикр қардааст, 1967, с. 294; Ҳамроев М. меғӯяд, ки номи ин одам Солеғ Одинабоев буд, 1959, с. 81–82.

³¹ Ҳамроев М., 1959, с. 82.

³² Мальлисов А., 1967, с. 294.

буд, менависад, ки мардуми Ромит аз худсари амалдорони амир чанд бор ба вай шикоят карда буданд.

Соли 1894 Лилиентал дар бораи сафари худ ба Хисору Қабодиён асаре навишта, онро ба таъб расонд. Вай дар ин асараш менависад: «Ҳанӯз соли севуми корам мерафт, ки он кӯхистониён ба назди ман омада, аз ҳукуматдорони Бухоро рӯйрост арзу дод карданд ва маро илтиҷо доштанд, ки ҳимоят кунам... Дар кӯхистон муносибати мардум ба ҳукуматдорони Бухоро... он кадар ҳам дӯстона не»— мегӯяд ин афсари армияи подшоҳӣ.³³

Ҳочати баён нест, ки аз капитан имдод пурсидани аҳли Ромит боиси касофат нашуда бошад ҳам, якпула ғоида ҳам нарасонд. Ҳукуматдорони подшоҳӣ ҳам ба майли тамоми бо амири Бухоро ва калоншавандаҳои табақаи феодалҳову хонҳо ҳамкорӣ мекарданд.

Дар солҳои 80-ум зидди андозҳои миёншикан деҳқонони Деҳнав шӯриш бардоштанд. Аз мардум назар ба миқдори маъмулии андоз бист маротиба зиёдтар гирифтаанд. Ба Бухоро аризае фиристонданд, ки онро баробари деҳқонон намояндагони маъмурияти маҳал, арбобҳо ва оксаққолҳо ҳам имзо карда буданд. Амир ин аризаро гирифта, пас аз тадқиқ фармуд, ки амлоқдорон аз кор гирифта шаванд, зеро маълум шуд, ки қисми зиёди маблағи андозҳоро ҳуди амлоқдорон ба киса задаанду бо ҳамин хеле бой шуда рафтаанд. Аммо дигар кардани амлоқдорон зиндагии деҳқононро дигар накард, зеро иллат дар ҳуди ниҳоди тартиботи андозгирӣ буд.

Дар Деҳнав боз шӯриш шуд, ки ин дафъа Эрназар-пахлавон ном деҳқоне ба он сарварӣ мекард. Шӯришро беки Деҳнав - Абдурахмон паҳш карда, 48 кас ба дор кашида шуд, ки ҳуди ҳамин аз миқёси шӯриш далолат медиҳад.

Ҳамаи ин шӯришу ошӯбҳо барои ҳаракати азиме, ки соли 1885 тамоми бекиҳои Балҷувону Кӯлобро фаро гирифт, гӯё замина тайёр карданд³⁴ ва ин шӯриш дар адабиёти таърихӣ аз номи пешвои он Восеъ – чун «шӯриши Восеъ» маълум аст. Ин шӯриши ҳақиқатан халқӣ ин тавр чараён дошт.

Бо сардории Восеъ деҳқонони атрофи Ховалинг ба ҳавлии амлоқдори Ховалинг дарафтоданд, ҳавлиҳои дигар бою муллоҳоро ҳам ба ҳок яксон сохтанду пас аз ин Восеъ ба деҳаҳои Балҷувону Кӯлоб одамони худро фирис-тод, ки мардум дар ҷанги зидди амир ба вай ҳамроҳ шаванд. Ҷавобан ба ин даъвати Восеъ ҳазорон деҳқонон, ки аз зулму асорати ҳукумати амир ба танг омада буданд, дар атрофи Восеъ гирд омаданд. Мардум бо сарвари Восеъ роҳи Балҷувонро пеш гирифт. Шӯришгарон аввал ният доштанд, ки ба назди ҳоким одам фиристанду бо маслиҳат миқдори андозро андаке кам кунанд. Аммо кор ранги дигар гирифт. Чанд нафар намояндагони шӯришгаронро ба даруни қалъаи Балҷувон роҳ доданду аз паси онҳо дарвозаро бастанд. Ба назди деҳқонон бошад, чанд муллоро фиристоданд, ки дар байни шӯришгарон низоъ андозанд ва онҳоро аз роҳ зананд. Муллоҳо ба панду насихат даромаданд, ки мардум бояд ба умеди «илтифот»-и ҳоким бошанду аз паи зиндагии худ шаванд. Вале деҳқонон ба ин панду насихат гӯш накарданд ва маътали бозгашти намояндагони худ шуданд.

Дар ҳамин лаҳза якбора дарвозаи қалъа во шуду ба сари шӯришгарон сарбозони ҳокими Балҷувон фуру рехтанд ва бо ин ҳамлаи ногаҳонӣ шӯришро ба якборагӣ паҳш кардани шуданд. Вале Восеъ фавран деҳқононро саф орошта, ба мудофия омода сохт ва онҳо худ ба ҳучум гузашта, сарбозонро

³³ Лилиенталь, 1894, с. 314.

³⁴ Болдырев А., 1936; Шодиншоев А., 1936; Ғафуров Б.Ғ. ва Прохоров Н.И., 1944, с. 154–156; Искандаров Б.И., 1954; Стеценко И.А., 1963; с. 105–111.

гурезонданд ва қалъаро гирифтанд. Ҳокими Балчувон ғайри пой ба каф гирифта гурехтан дигар илоче надошт.

Шӯришгарон қалъаро фатҳ намуда, намояндагони худро, ки нӯкарони ҳоким онҳоро ваҳшиёна калтаккорӣ карда, ба зиндон андохтаанд, раҳой доданд. Баъд кӯрхонаи қалъаро кушода, аслиҳаро байни худ тақсим намуданд. Се шабонарӯз қалъаи Балчувон дар дасти шӯришгарон буд. Хатои калони шӯришгарон ҳамин шуд, ки барои паҳн гардидани шӯриш ба дигар маҳалҳои водии Кӯлоб, ҳамчунин ба Ҳисору Қўрғонтеппа ҳеч тадбире наандешиданд. Аз ғалабаи худ мамнун шуда, қадаме аз Балчувон берун намонданд.

Дар ин мобайн ҳокими Балчувон ба Кангурт расида, аз он ҷо ба ҳокимони Кӯлобу Ҳисор ҷопар фиристод, ки фавран ба имдод оянд, ҳудаш бошад, сарбозони худро ҷамъ кард, савдогарон, хизматгузори маъмурияти маҳаллӣ, рӯхониён ва дигар душманони шӯришгаронро ҷамъ овард. Бо ин лашкар ҳоким боз ба сари Балчувон тохт ва қалъаи Балчувонро гирифт.

Восеъ бо ҳамсафони худ аз қалъаи Балчувон ақиб гашта, деҳаи Кангуртро гирифт ва дар ин ҷо деҳқонони атрофи Кангурту Қизилмазорро ҷамъ карда, бори дувум қалъаи Балчувонро ишғол намуд. Ин дафъа ҳокими Балчувон ва амалдорони амир ба кӯҳҳои Қизилмазор гурехта рафтанд. Шӯришгарон на фақат ба Балчувон, балки ба Ховалингу Кангурт ҳам соҳиб шуданд.

Дар ин мобайн сарбозони аз Ҳисор омада дар қарибҳои Кангурт бо сарбозони парокандаи ҳокими Балчувон муттаҳид шуданд. Восеъ инро шунида ақиб гашт ва дар «Сарипул» ном кишлоқи кӯҳии шимолу шарқтари Ховалинг, ки барои мудоғиба мавқеи басо қулай буд, камин гирифт. Вале ин тадбир шӯришгаронро аз шикаст эмин дошта наметавонист.

Сарбозони амир ва амалдорон шӯришро ба хун ғарқ карданд. Восеъ дар кӯҳҳо пинҳон шуда чанд маротиба ба кӯшунҳои ҳокими Балчувон ҳамла кард, вале тамоми дӯстони вай паси ҳам дар ҷангҳо ҳалок шуданд; ниҳоят, ҳуди Восеъ бо роҳи хиёнатӣ фиреб дастгир карда шуд. Восеъро ишқелбанд карданд ва ҳокими Балчувон ўро ба ихтиёри амир фиристод, ки таъзир кунад.

Амир Музаффар, ки андаке пеш бо мадади кӯшунҳои Россияи подшоҳӣ аҳолии Шаҳрисабзу Китобро тасхир карда буд, барои тарсондани чашми мардум фармуд, ки Восеъ дар Шаҳрисабз дар тоқи нимвайронаи Оқсарой ба дор қашида шавад.

Қатли пешвои шӯриш Восеъ деҳқонони тоҷикро рӯҳафтода накард. Муваффақиятҳои рӯзҳои аввали шӯриши соли 1885, қалъаи Балчувонро фатҳ кардани шӯришгарон мардумро мутмаин сохт, ки муборизаи зидди амир беоқибат нахоҳад монд. Ва халқ гаштаву баргашта зидди тартиботи феодалии аморат ба по мехест.

Дар ноҳияи Калиф ҳам вазъият нотинҷ буд. Дар ин ҷо ҳам мардум маъмурияти аморатро, ки ба кӯшунҳои Россияи подшоҳӣ тақия менамуд, чашми дидан надоштанд. Бехуда нест, ки сардори бригадаи корпуси маҳсули посбонони сарҳаддӣ Амударё «...ба сабаби муносибати ниҳоят пуркинаи мардуми кишлоқҳои кӯхистон нисбат ба русҳо ва ҳатто нисбат ба йигитҳои мусулмон...»³⁵ метарсид, ки солдатҳои худро барои хошокҷамъкунӣ ба кишлоқҳои атроф фириштад.

Д.Н.Логофет, ки авзои «Бухорои шариф»-ро нағз мефаҳмид ва чанд асар навишта, дар онҳо ҷаҳолату таассуби асримиёнагии феодалии он ва ҷазову кушокушиҳои синфҳои ҳукмронӣ онро мазаммат карда буд, оқибати дар понздаҳ соли аввал дар Бухорои шарқӣ ҳукмронӣ кардани амирро ба андозае

³⁵ ЦГА Уз. ССР, ф. И-3, д. 228, л. 30, 1898, иқтибос аз китоби Раъзабов З., с. 199.

чамъбаст намуда, навишта буд: «Чандин шӯришхое, ки дар кишвари Ҳисор ва дар бекиҳои нав ба он мулҳақ аз соли 1875 то соли 1890 ба вуқӯ пайвастанд, ҳукумати Бухоро ба ғоят ба ташвиш андохтанд, ки он ҳукумат мардумро ба шиканҷаи оҳанин дароварда буд, ба дӯши мардум бор кардани андозҳои беҳад баъдҳо ҳам боиси ошӯбҳои нав мегардиданд, ки ҳамаи он ошӯбҳо пахш мегардиданд, ошӯбгарон ва тарафдорони ошӯбҳо қатл карда мешуданд».³⁶

Дар калонтарин шаҳру деҳаҳои аморат, аз ҷумла, дар Балҷувону Қалъаихумб, алалхусус, дар Кӯлоб гарнизонҳои сершумори аскарони подшоҳӣ меистоданд. Барои ҷӣ лозим будани онҳоро муаллифи «Таҷрибае дар боби тавсифи бекии Кӯлоб» М.А.Варигин хеле равшану аниқ гуфтааст: «...агар авзои дохилии мамлакат нотинҷ шуда монад, ба кор мераванд».³⁷ Вале мо борҳо дидем, ки амири Бухоро танҳо бо қувваи лашкари худ аз ўҳдаи қоре набаромад. Агар нӯкарони зархариди ҳукумати подшоҳӣ дар Туркистон доимо омодаи мадад намебуданду лозим шавад, филҳол қўшунҳои империяи Россияро ба имдоди амир намефиристониданд, маълум, ки қор ҷӣ ранге мегирифт.

Ба генерал-губернатор бо илтиҷо муроҷиат карда, ёрии ҳарбӣ талабидани амир (то ки онро дар муборизаи зидди деҳқонон истифода барад) дар муносибати тарафайни аморат ва Россияи подшоҳӣ як лаҳзаи мустасно набуд. Гумоштаи сиёсии Россияи подшоҳӣ дар Бухоро Н.В.Чариков ҳанӯз соли 1886 ба генерал-губернатор чунин телеграф ирсол карда буд: «Агар илтимоси амирро иҷро кунему ақаллан ҳеҷ набошад, ягон ҳазорто берданка диҳем, дилаш анча бардошта мешавад, рафъи бўҳрони дохилӣ ҳам осонтар мегардад, ки дар ин роҳ эҳтимом дорем».³⁸ Одами тамоман ҳафтафаҳм будан дарқор, то гумон равад, ки генерал-губернатори Туркистон ба амири Бухоро фақат барои ҳамин лашкару аслиҳа меод, ки «дили амир бардошта шавад».

Соли 1898 мардуми Деҳнав ба шӯр омад. Сабаби ошӯб гирифтани хари-таи маҳал буд, ки барои таъмини мақсадҳои ҳарбӣ ва иқтисодӣ ин қорро дар ҳама ҷо харитагирҳои округи ҳарбии Туркистон анҷом меоданд. Мардум бо кинаву адоват ба қори харитагирҳо муносибат мекарданд ва ҳаққонӣ чунин мепиндоштанд, ки ин қор ҳам барои «қулли явмин бадтар» шудани зиндагии деҳқонон боз як омиле мешавад. Мардум харитагирҳоро қалтакқорӣ мекарданд ва аз деҳаҳо меронданд, намонданд, ки онҳо қор қунанд. Моҳи майи соли 1898 вазъият якбора шиддат гирифт. 18-уми май аҳолии деҳаи Қатчоғлик, 20-уми май аҳолии Шайтон ба по хестанд, 21 май харитагирҳоро аз деҳаи Толеъ (?) пеш карданд. Аз Патта Ҳисор аскар ҷеғ зада шуд. Ошӯбгаронро саҳт ҷазо доданд, бисёр одамонро парронданд.

Моҳи августи 1898 дар Нурато мардум ба ошӯб омаданд. Ошӯб дар бозор сар зад ва баҳона гӯё ҳамин шуд, ки микдори тарозупулӣ беҳад зиёд аст, вале сабаби ҳақиқӣ ин буд, ки қирдори маъмурияти амир қосаи сабри ҳамаро лаб-рез гардонд. Дар ошӯб қариб 250 нафар деҳқонон ширкат доштанд.

Аҳволи мардуми бекиҳои Помир – Шугнон, Рӯшон ва Вахон ниҳоят вазнин буд. Дар маълумотномаҳои гумоштаҳои сиёсӣ ба номи генерал-губернатори Туркистон ва дар арзу шикоятҳои бешумори тоҷикони Помир аз андозҳои беҳадду бешуморе сухан меравад, ки маъмурияти Бухоро ба василаи онҳо ин сарзаминро хароб мекард. Оқибати ин гуна сиёсат ҳамин шуд, ки «...

³⁶ Логофет Д.Н., 1911, с. 263.

³⁷ Варыгин М.А., 1916, с. 800.

³⁸ ЦГ ВИА ф. 1396, оп. 2, д. 213, л. 24; телеграмма дар санаи 18 ноябри 1886, иқтибос аз китоби Раъбаов З., 1957, с. 100.

обрӯи ҳукумати Бухоро дар пеши чашми мардум рехт. Агар бухориён ба ин ё он дараҷа расмиятчиғӣ кунанд, ғавран боиси ошӯб мегардад. Бухориён ҳаргиз парвои беҳбудии табааи худро надоранд, бисёр худсариҳо мекунанд ва дилашон пур аст, ки барои ин худсариҳо чазое нахоҳанд дид».³⁹

Аз дигар тараф, помириҳоро ҳукумати подшоҳӣ таъзиқ меод, ки отрядҳои ҳарбии он дар пойгоҳҳои сарҳад ҷой гирифта буданд. Онҳо аз аҳолии хӯрокворӣ талаб мекарданду нархи онро бо ихтиёри худ муайян менамуданд, аҳолиро маҷбур мекарданд, ки дар таъмири роҳ, боркашонӣ ва ғайра бемузд кор кунанд, аспҳоро кашада мегирифтанд. Барои таъмини маъмурияти сарҳадбонҳо ва амалдорони подшоҳии вулус ба гардани аҳолии андозҳои иловагӣ меандоختанд. Ин кирдори ҳукуматдорон доимо боиси шӯру ошӯбҳои мардуми бекиҳои Помир мешуд.

Материалҳои шӯро ошӯбҳои нимаи дувуми асри XIX деҳқонони тоҷикро таҳлил намуда, баъзе нуктаҳои асосии онро таъкид кардан лозим. Дар Бухорои шарқӣ - дар ин кишвари соф аграрӣ қувваи асосии истеҳсолкунанда деҳқон буд. Ба ин сабаб тадқиқи шӯро ошӯбҳои деҳқонон муҳимтарин масъалаест дар тадқиқи таърихи халқи тоҷик дар давраи мустамликадорӣ.

Аморати Бухоро протекторати Россияи подшоҳӣ бошад ҳам, дар айни ҳол, ҳамон давлати пешинаи феодалӣ буд: деҳқонон дар зерӣ асорати феодалҳо монда, тамоми қарзҳои ғазабӣ худро маҳз ба сари феодалҳо фуру ме-рехтанд. Бевосита набошад ҳам, тамоми ин шӯро ошӯбҳо нафақат муқобили аморати Бухоро, балки муқобили Россияи подшоҳӣ ҳам буданд.

Неҳзатҳои деҳқонон хусусияти зиддифеодалӣ доштанд. Онҳо ба решаи итоати феодалӣ теша мезаданд, вале дар айни ҳол аз тамоми нуқси иллатҳои ҷанги деҳқонон – стихиявӣ будан, номуташаккилӣ, аз ҷиҳати сиёсӣ пухта набудан, набудани роҳбарияти пуртаҷрибаву пухтакор озод набуд.

Ба Бухоро ҳамроҳ карда шудани ноҳияҳои ҷануби шарқии Осиёи Миёна ба шӯро ошӯбҳои деҳқонон ранги дигар дод. Шӯришгарон содадиллона бовар мекарданд, ки ин худсарию бедодиҳоро амир намедонад. Бинобар ин рӯйро ба мусаллаҳона зидди феодалони маҳаллӣ шӯриш мекарданду дар айни ҳол ба амир аризаҳо менавиштанд ва ба наздаш одам мефиристоданд. Маъмурияти амир дар баъзе мавридҳо гӯё манфиати деҳқононро ҳимоя мекард, ба доди баъзеҳо ҳатто мерасиду ҳокимони ниҳоят бенӯхташудаҳо обрӯрехта, амлоқдорони беҳад қарису носерамро аз кор ҳам мегирифт. Вале ин кирдори камшумори амир ҳам фақат дар сурате воқеъ мешуд, ки ба манфиати ҳуди амир андак зиён расида бошад ё неҳзати халқ ба бунёди ҳокимияти ҳуди амир таҳдид намояд ё ҳавф бошад, ки асоси иқтисодии ин ё он маҳал тамоман но-буд мешавад.⁴⁰ Вагарна аризаҳо шикасти деҳқонон нафақат ғайриба-ғайри, балки боиси ваҳшиёна ҷазо додани онҳо мегардид.

Созиши сиёсии ҳукуматдорони Бухоро ва генерал-губернатории Туркистон боз як омил буд, ки истисмори аҳолии маҳаллиро гарантар мекард. Амалдорони Россияи подшоҳӣ ва маъмурияти аморати Бухоро дар бобати мақоми деҳқонон ва роҳҳои истисмори онҳо як забон доштанд. Бинобар ин, бедодию худсариҳое, ки дар маълумотномаҳои гумоштаҳои сиёсӣ ба назар мерасанд, ҳаргиз далели он нестанд, ки онҳо ғами мардумро меҳӯра бошанд. Амалдорони Россияи подшоҳӣ таҷрибаҳои оқибати дигар маҳалҳои Туркистонро дар назар дошта, фақат аз ҳамин метарсиданд, ки корд ба устухон расида, ғазабӣ халқ тартиботи мавҷударо барбод доданад мумкин. Генерал-

³⁹ ЦГА Уз. ССР И. 3, д. 50, л. 112, иқтибос аз китоби Раъбаов З., 1957, с. 103.

⁴⁰ Муқоисаи шавад: Мӯъсинова Қ.З., 1959, с. 94–99.

губернатори Туркистон ноябри соли 1898 ба номи император чунин маълумотномае ирсол карда буд: «Аз Туркистон бениҳоят даромад гирифтани хавф дорад, ин ба кор зарар меоварад ва кор аллакай зарар ҳам дидааст».⁴¹ Аммо ҳукумати подшоҳӣ ҳамоно амирро дастгир мекарду бо қувваи аслиҳои худ неҳзати халқро фурӯ менишонд.

Вале сарфи назар ба ҷазоҳои ваҳшиёна, ки ба сари шӯришгарон фурӯ мерехт, ошӯбу шӯриши деҳқонон беш аз пеш авҷ мегирифт. Мувофиқи далолати ҳуҷҷатҳо, дар зарфи солҳои 1896–99 дар Туркистон 647 шӯру ошӯбҳои халқӣ қайд шудааст ва зимнан аз ҳама зиёдтар шӯришҳо дар зарфи солҳои 1898–99 ба вуқӯъ омадаанд.⁴² Алҳол мо дар бораи тамоми шӯру ошӯбҳои халқ маълумоти муфасссал дар даст надорем, вале манзараи умумии таърихӣ он давра равшану возеҳ аст.

Дар ибтидои солҳои 70-уми асри XIX шӯру ошӯбҳои деҳқонон гӯё тасодуфӣ буданд, кам воқеъ мешуданд, гӯё худ аз худ аланга мезаданд, номуташаккил буданд ва аксаран тез ба охир мерасиданд. Ин шӯру ошӯбҳои хурди зиддифеодалие буданд, ки асосан муқобили ҳукуматдорони маҳаллӣ карда мешуданд.

Дар миёнаҳои солҳои 80-уми асри XIX баъзе шӯру ошӯбҳои зиддифеодалӣ ба худ ранги ҷангҳои деҳқонро гирифтанд. Шӯришгарон аз ҷумлаи худ роҳбар интиҳоб мекарданд, маҷлису машваратҳо меоростанд, талаботи ҳудро ба шакли муайяну расмӣ дароварда, ба сурати шикоят ба амир мефиристонданд ва бедодиғи худсариҳои ҳукуматдорони маҳаллӣ ва амлоқдоронро ғош менамуданд. Ба деҳқонони шӯришгар табақаҳои дорои аҳоли, намоёндагони маъмурияти маҳаллӣ низ ҳамроҳ шуда, онро ба манфиати худ истифода кардани мешуданд. Маҳз онҳо аввалин шуда, ба шӯришгарон хиёнат мекарданд, байни шӯришгарон низоъ меандоختанд ва ба тезтар шикаст ёфтани шӯриш ҷаҳд мекарданд. Мисоли равшани ин нуктаҳо шӯриши Восеъ (1885) мебошад. Ин неҳзатҳои зиддифеодалие буданд, ки ба вучуди ҳуди аморат ҳамчун як давлати калони феодалӣ таҳдид мекарданд, бинобар ин онҳоро ба ин ваҳшоният ғарқи хун месохтанд, деҳаҳоро ба тӯъмаи оташ медоданд, роҳбарону иштирокчиёни шӯришро ба зиндон мебартофтанд ва дар майдонҳои Бухоро сар мезаданд. Ҳукуматдорони Россияи подшоҳӣ ба амир мадад мерасонданд, ки шӯришгаронро ба зиндон партояду ба дор кашаду сар занад.

Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX шӯру ошӯбҳои зиддифеодалие деҳқонон аллакай ҳосияти зиддимустамликадориро ба худ касб карданд ва дар солҳои 1905–07 ба ҷараёни революсионӣ ҳамроҳ гардиданд.

⁴¹ ЦГ ВИА ф. 1396, оп. 2, в. м. 1767, л. 57, 57 об.

⁴² ЦГ ВИА ф. 400, оп. 261/911, в. м. 87/605, л. 37.

ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР АРАФА ВА ДАВРАИ РЕВОЛЮТСИЯИ СОЛҲОИ 1905-1907

1. ВАЗЪИЯТИ КИШВАРИ ТУРКИСТОН ДАР АРАФАИ РЕВОЛЮТСИЯ

Тараққиёти саноатии кишвари Туркистон. Сармояи банкҳо

Дар охири асри XIX ва аввали асри XX капитализм дар Россияи подшоҳӣ ба марҳалаи олӣ, марҳалаи империалистии тараққиёти худ қадам ниҳод.

Капитализми навбаромади Россия ба иқтисодиёти кишвари Туркистон низ асар кард. Гарчанде ҳукумати подшоҳӣ Осиёи Миёнаро мисли пештара ҳамчун манбаи ашёи хоми империяи Россия ва ҷои фуруши маснуоти фабрику заводҳои Россия монандан буд, ба ҳар ҳол равнақу ривочи саноат, алалхусус равнақи саноати истихроҷи маъдан ва коркарди ашёи хом возеҳ ба назар мерасад. Истифодаи конҳо хеле ҷон гирифт. Аз пештара дида хеле бештар ангишт, нефт, металлҳои ранга ва муми табиӣ (озокерит) истихроҷ мешуд. Ба қор даромадани қорхонаҳои коркарди нахусти ашёи хом, ҳамчунин истифодаи роҳҳои оҳан талаб мекард, ки самарайи конҳои ангишт бештар шавад. Махсусан, конҳои ангишти вилоятҳои Самарқанду Фарғона – Сулукта, Қизилкиик, Шӯроб, Андичон ва ғ. аҳамияти калон пайдо карданд. Дар уезди Хучанд панҷ қони ангишт амал дошт – конҳои Н.А.Овсянников ва шариконаш, Е.М.Краузе, Петрова, ворисони савдогар Иванов ва кӯҳқор Новиков¹. Ба андозаи тақмили усулҳои ангишткани ва ба конҳо кашидани роҳҳои оҳан миқдори истеҳсоли ангишт ҳам меафзуд. Масалан, аз қони ангишт соли 1905 700 пуд, соли 1907 бошад, 1 млн.-у 220 пуд ангишт истихроҷ шуд².

Дар ибтидои асри XIX истихроҷи саноатии нефт ривоч ёфт. Бойтарин конҳои нефт – конҳои САНТО ва Чимиёни водии Фарғона ва қони ҷазираи Чалақони баҳри Каспӣ буд. Дар даҳсолаи аввали асри XX аз ҳама бештар аз қони нефти Чалақон нефт кашида шуд. Агар соли 1901 дар ин ҷо 600 ҳаз. пуд нефт истихроҷ шуда бошад, пас аз даҳ сол миқдори он ба 15 млн. пуд расид³. Дигар соҳаҳои саноати истихроҷи маъдан аз конҳои намаку озокерит, баъзе конҳои хурди истихроҷаш дастии тилло ва баъзе металлҳои ранга иборат буд.

Иқтисодиёти кишвари Туркистон мисли пештара сирф зироатпарварӣ ва соҳаи муҳими он пахтакорӣ ва пахтатозакунӣ буд. Дар байни заводҳо бешак заводҳои пахта аз ҳама бештар буда, дар ҷои яқум меистоданд. Дар ҳоки генерал-губернаторӣ дар ибтидои асри XX 230 қорхонаи пахта қор мекарданд, ки зиёда аз нисфи онҳо дар водии Фарғона воқеъ буданд. Ҷои дувумро саноати равған мегирифт, ки дараҷаи ҷиҳозоти он ниҳоят паст буд. Маҳалли асосии ин қорхонаҳо ҳам дар Фарғона ҷой дошт.

¹ ЦГА Тадж. ССР, ф. 1, оп. 1., д. 1926, л. 9.

² Муфассалтар ниг.: Бобохонов М., 1975, с. 94–95.

³ Гулишамбаров С.И., 1913, с. 73.

Аз 34 заводи шаробкашӣ 28-тоаш дар вилояти Самарканд буд. Ду ғоизи ин навъи маҳсулотро корхонаҳои уезди Хучанд медоданд. Дар иқтисодиёти Осиёи Миёна заводҳои чармгарӣ ва рӯдатозакунӣ ҳам мақоми намоён доштанд (ҳамаи онҳо асосан аз он ширкати немисии «Дюршмидт» буданд).

Дар марҳалаи монополистии инкишофи капитализми Россия дар боби истифодаи захираҳои мулкҳои мустамликавии он сармояи банкҳои мақоми маҳсус пайдо кард. Даврае, ки мавриди назар аст, даврае мебошад, ки ҷашми калонтарин банкҳои Россия ба Туркистон дӯхта шуд. Чунон ки пас аз борони баҳорон занбӯруғҳо якбора ба рӯй мезананд, ана ҳамин ҳел дар шаҳрҳои Тошканд, Самарқанд, Андиҷон, Хӯқанд, Бухорои Нав (Когон) ва дигар шаҳрҳои Банки давлатӣ он тараф истад, шӯъбаҳои шӯъбаҳои мухталифи корхонаҳои гуногуни молия пайдо шудан гирифтанд.

Сармояи банкҳои асосан худро ба саноати пахта мезад, вале аз дигар соҳаҳои иқтисодиёти Осиёи Миёна ҳам рӯ намегардонд. Масалан, «Русский для внешней торговли банк» («Банки русии тичорати хориҷӣ») асосан ба савдои пусти кароқулӣ ҷаспида гирифт, «Русско-Азовский банк» («Банки Русу Азов») сохтмони роҳи оҳани Бухороро бо пул таъмин мекард ва дар аморати Бухоро калонтарин иҷорагари замин буд; «Азовско-Донской банк» («Банки Азову Дон»), ки ба он арқони саноати газвори пахтагини Петербург соҳибхитӣ мекарданд, тамоми хариди пахта ва коркарди нахусти онро ба даст гирифт; дар ин кор шарик ва дар айни ҳол, рақиби он «Сибирский-торговый банк» («Банки тичоратии Сибир») буд; дар ин ғӯшаи дури империяи Россия «Московский учетно-ссудный банк» («Банки ҳисобию бунақдихандаи Москва») ҳам тақоӣ зиёде дошт.

Дар як ҳафтаи Бухоро дар солҳои ҷанги якуми ҷаҳонӣ 8 шӯъбаи банкҳои (1 шӯъбаи банки давлатӣ ва 7 шӯъбаи банкҳои хусусӣ) кор мекарданд; муомилоти шаштои онҳо ба ҳисоби миёна соли 1915 20,3 млн. сӯм буд⁴. Дар ин ҷо барои амалиёти ширкатҳои корчаллони харис шароити басо мусоид муҳайё гардид. Ана, баъзе аз он ширкатҳои пулчаллон: ширкати тичорату саноатии мануфактураи калони Ярослав, ширкатҳои Андреев, Потеляховский, Москва, ширкати тичоратии бародарон Крафт, ширкати тичоратии бародарон Вадяевҳо, ширкати тичоратии бародарон Шлосберг, ширкати саҳмдории газворҳои пахтагини Познанский, ширкати тичорат бо Эрон ва Осиёи Миёна ва ғайраву ҳоказо.

Ҳамаи ин даррандагони капиталистӣ, ки ба «ширкат»-у «ширкатҷаҳо»-и аз худ хурдтар таъя доштанд, деҳқонон, пролетарҳо, нимпролетарҳо, қосибонро бераҳмона талаву тороч мекарданд. Халқҳои мазлуми Осиёи Миёна мисли дигар халқҳои бисёр ноҳияҳои империяи Россия ҳам аз рағнаку ривочи муносибатҳои капиталистӣ азоб мекашиданду ҳам ин муносибатҳо ба дараҷаи қофӣ рағнаку ривоч надоштанд⁵.

Дар кишвари Туркистон истехсолоти молӣ ривоч меёфт. Аммо ин протсессии прогрессивӣ дар шароити ҷараён дошт, ки дар хоҷагии кишлоқ муносибатҳои токапиталистии истехсолот пурра ҳуқуқфармой мекарданд ва ин боиси ҳамин мешуд, ки меҳнатқашон беш аз пеш толону тороч мешуданд, тақсмоти аҳоли ба синфҳо ва ба дараҷоти молумулқдорӣ сурат мегирифт.

Яке аз офатҳои мудҳиши иқтисодиёти Туркистон судхӯрӣ буд, ки ба ривочи он банкҳои хеле мусоидат мекарданд. Банкҳои ба ширкатҳои калони пахта ва дигар хоҷагӣҳо пул қарз медоданд. Дар болои ин пул ҷангу ҷанҷолу моча-

⁴ Рябинский А., 1941, с. 4.

⁵ Дар ин бора муфассалтар ниг.: Аминов А.М., 1959.

рову хархашаи зиёде мешуд. Ин пул аз дасти як олам гумоштаву вакилу миё-
нраву чаллобу даллол гузашта, фоизи худро зиёд мекард. Кор ба дараҷае ме-
расид, ки агар банк ба шарт 6-6,5 фоиз фоида қарз дода бошад, пул то ба
дасти истехсолкунандаи бевосита, то ба дасти деҳқони пахтакор расидан фо-
изи худро даҳ маротиба зиёд мекард ва то ба 50-70 фоизи фоида мерасид.

Тарозудору пахтакашҳо дар хариду фурӯши пахта як навъ гумоштаҳои
банкҳо буданд. Тарозудор аз савдогари серпул ё банк бунаки калон гирифта
ба тарзи кӯтара пахтаи зиёдеро меҳарид. Одатан тарозудор ин бунакро байни
пахтачаллобҳои хурдтар – байни пахтакашҳо тақсим мекард ва онҳо фоидаи
қарзро боз зиёдтар карда, сад фиребу найранг сохта, ҳам аз пуду ҳам аз тор
зада, ба сари деҳқони бечора балое мешуданд.

Аҳволи меҳнаткашон

Ҳочати гап нест, ки ҳамаи ин дасисаҳо ба дӯши меҳнаткашон бори гарон
мегардид ва онҳоро ба ғуломони якумраи як олам судхӯрон табдил медод.
Миқдори қарзе, ки пахтакорон аз муассисаҳои қарздиҳандаву молиявӣ ги-
рифтаанд, равшан далолат менамояд, ки онҳо чи қадар ба қарз ғутидаанд –
дар охириҳои соли 1912 ин қарз ба ҳадди беҳад бузург–қариб ба 160 млн. сӯм
расида буд⁶. Деҳқононе, ки замини худро ба гарав монда, аз судхӯрон қарз
мегирифтанд, аксар вақт қарзи худро дар мӯҳлаташ дода наметавонистанд аз
замини худ маҳрум мешуданд. Деҳқонони хонабардӯш ё батрак ё чоряккор ё
худ коргари оддӣ мешуданд. Дар баробари ин шумораи заминдорони калон
ва бойҳо меафзуд.

Ҳукумати подшоҳӣ ҳарчониба мадад мерасонд, ки хоҷагии бойҳо дар
равнак бошад. Масалан, хоҷагие, ки то 0,5 десятина замин дошт, барои ҳар як
десятина 8 сӯму 64 тин андоз медод. Дар айни ҳол, хоҷагӣҳое, ки зиёда аз 6
десятина замин доштанд, барои ҳар як десятина 6 сӯму 96 тин андоз медоданд.

Бойҳо замини деҳқонони ноилочмондаро харида мегирифтанд. Ба ҳамин
тарик, ғайр аз заминдорони калони феодалӣ заминдорони нимфеодалию бой
ҳам маъмул шуд. Масалан, соли 1908 дар уезди Хучанд якчанд бой садҳо деся-
тина замин доштанду 1369 хоҷагии деҳқонон умуман замин надоштанд, 1000
хоҷагӣ бошад, аз 1 то 0,25 таноб замин дошт. Дар кишлоқи Қистакӯз (ҳозира
вилояти Ленинобод) 70 хоҷагии бою муллоҳо 3 ҳаз. га замин, 18 ҳаз. деҳқонон
бошанд, аз 500 га. андак зиёд замин доштанд. Дар Хучанд, Ёротеппа, Нов ва
Конибодом нархи як десятина замин 4-8 ҳазор сӯм буд. Деҳқонони хонавай-
ронгардида мардикорӣ мекарданд ё хизматгори дари бойҳову савдогарону
судхӯрон мешуданд.

Пахтачаллобҳову судхӯрон аз бесаводию нодонии деҳқонон истифода
бурда, онҳоро фиреб медоданду талаву тороч мекарданд. Масалан, ба деҳқон
100 сӯм қарз медоданду ба қимати 500 сӯм векселро имзо кунанда меги-
рифтанд. Ҳамаи ин таҷзияи синфӣи деҳқононро суръат медод. Мустамлика
будани кишвар, сохти иҷтимоию иқтисодии аморат, дараҷаи ниҳоят пасти
саноат боиси он мегардид, ки деҳқонон пролетар не, балки паупер мешуданд.
Пауперизм бениҳоят вусъат меёфт. Деҳқонон аз як порча замини худ маҳрум
шуда, барои аз гушнагӣ намурдан ба корхонаҳои саноатӣ рафта кор мекар-
данд ва ҳамин тавр аввалин кадрҳои пролетариати маҳаллӣ ба вучуд меомад.
Ин коргарон дар конҳои мутлақо бечихози ангишту маъдану намак ва ғайра
меҳнат мекарданду шароити кори онҳо, бемуболиға, аз шароити чаҳаннам
бадтар буд.

⁶ Демидов А. П., 1926, с. 125.

Дар арафаи соли 1905 дар Осиёи Миёна то 32 ҳазор нафар коргарон буданд, ки 77 фоизи онҳоро коргарони миллатҳои маҳаллӣ ташкил медоданд. Дар вилояти Фарғона, ки саноаташ бештар таракқӣ ёфта буд, то 40 фоизи корхонаҳои тамоми кишвар воқеъ гашта, дар онҳо зиёда аз 8 ҳазор нафар коргарон кор мекарданд, дар вилояти Самарқанд 2800 нафар коргарон буданд.

Аввалин кадрҳои пролетариати маҳаллӣ аз ҷумлаи деҳқонони бенаво-гашта ташкил меёфтанд, ки онҳо дар ҷустуҷӯи кор ба шаҳр равона мешуданд. Қисми асосии пролетарҳои аввалини тоҷик мардикорон, коргарони мавсимӣ ба ҳисоб мерафтанд ва онҳо дар конҳо, корхонаҳои вилояти Самарқанд, заводҳои пахтаи Фарғона, дар сохтмони роҳи оҳан корҳои вазини зӯрталабро ба ҷо меоварданд. Дар рубой ва таронаҳои ғарибӣ, ки то ба замони мо омада расидаанд, аз рӯзи сиёҳи мардикорони тоҷик ва ғарибмазор шудани онҳо суҳан меравад:

Дар ғарибӣ гашта-гашта, ранги зард овардаам,
Ранги зардамо ба пеши аҳли дард овардаам.
Ранги зардамо бубину аз хазонам ёд кун!
Дар сари қабрам нишину як даме фарёд кун!

Дар айни замон аз деҳот барои мардикорӣ ба шаҳрҳо баромада рафтани аҳоли «ходисаи прогрессивӣ мебошад. Вай аҳолиро аз ҷойҳои дурафтада, пасмонда, таърих фаромӯшкарда берун меорад ва ба гирдобҳои ҳаёти ҳозираи ҷамъияти мекашад»⁷. Ин хулосаи В.И.Ленин, ки нисбат ба деҳқонони рус баровардааст, нисбат ба деҳқонони тоҷик ҳам комилан татбиқпазир аст.

Мардикорони тоҷик аз диёри худ баромада, ба коргарони рус воমেҳурданд ва бо ҳамроҳии онон тамоми азобу азияти истисмори капиталистиро аз сар мегузаронданд. Робита бо пролетариати рус дар ҷараёни ташаккули пролетариати тоҷик роли калони революсионӣ бозида буд.

Дар байни аввалин пролетарҳои тоҷик баъзан ба муқобили золимон исёнҳои номуташаккил сар мезаданд. Исёне, ки соли 1885 дар конҳои ангишти Завронкиштут ба амал омада буд, ба ин мисол шуда метавонад. Коргарон назоратчиёро дошта зада, таҷхизотро вайрон карданд ва устои кону назоратчиёро гирифта, ба Панҷакент равона шуданд, ки барои муомилаи бераҳмона ба ҳукуматдорон шикоят кунанд. Дар исён 80 кас иштирок карда буд. Дар Панҷакент се нафар аз исёнгаронро ҳабс мекунанд, шикоят беоқибат мекунанд, ошӯби коргарон фуру нишонда мешавад.

Дар бораи дигар ошӯбҳои коргарони кироия, ки алалхусус дар ибтидои асри XX тез-тез ба вуқӯ меомаданд, маълумоти ноқис боқӣ мондааст. Ин ошӯбу шӯришҳои меҳнаткашон алалхусус дар ибтидои асри XX ниҳоят вусъат ёфтанд, вале дар он давра онҳо роҳбарияти пролетарӣ надоштанд ва дошта ҳам наметавонистанд. Бинобар ин, ғазаби халқ танҳо дар шакли шӯро ошӯбҳои ҷудогонаву стихиявӣ зоҳир мегардид. Ҳамаи ин шӯро ошӯбҳоро ҳукумати подшоҳӣ ва ҳукуматдорони маҳаллии Туркистон бераҳмона пахш мекарданд.

⁷ Ленин В. И., Асарҳо, ҷ. 3, с. 596.

2. ВАЗЪИЯТИ АМОРАТИ БУХОРО ДАР АРАФАИ РЕВОЛЮТСИЯИ СОЛҲОИ 1905-1907

Аморати Бухоро дар давраи аз соли 1868 то охири асри XIX истиклолияти худро торафт бештар аз даст медиҳад. Дар соли 1886 дар Бухоро «Агентии сиёсии императории Россия» таъсис меёбад, ки он ба вазири корҳои хориҷӣ ва генерал-губернатори Туркистон тобеъ буд. Агентӣ дар аморати Бухоро сиёсати мустамликадорӣ ҳокимияти подшоҳиро ба амал мебаровард. Дар ибтидои асри XX дар қаламрави аморат қўшуни ҳаштҳазорнафарии подшоҳ мавҷуд буд, ки он хатти сарҳад ва пунктҳои муҳимтарини стратегияи аморатро ишғол мекард. Дар соли 1895 қаламрави аморат ба сарҳади бочхонагии империяи Россия ҳамроҳ карда мешавад. Амир аз ҳуқуқи сикка задани пул бе иҷозати генерал-губернатори Туркистон маҳрум мегардад. Дар пойтахти аморат шӯбаи банки давлатии Россия кушода мешавад. Шӯбаҳои банкҳои хусусӣ пайдо мешаванд. Банкҳои иқтисодии мамлакатҳоро тадриҷан ба даст гирифта, ба соҳаи савдо, ба пахтакорӣ, ғўсфандҳои қароқўлпарварӣ ва ҳоказо сар мебароварданд.

Иқтисодии аморати Бухоро, алалхусус, ноҳияҳои шарқии он мисли пештара хусусияти ниҳоят қафомондаи зироатпарварӣ дошт. Дар ноҳияҳои тоҷикнишин саноат қариб умуман набуд. Дар тамоми Бухорои шарқӣ фақат дар Ҷилликўл як заводи хурди пахта кор мекард. Ягона соҳаи саноат, ки ғўе андаке ҷон гирифтани мешуд, саноати истихроҷи маъдан буд. Агар миқёси сарвати зери замини Тоҷикистонро ба назар гирем, андозаи он ҳам ночиз буд. Вале ҳаминро ҳам гуфтан даркор, ки ба шарофати заҳмати олимону сайёҳони машҳури чоряки охири асри XIX Россия қонҳои қалони ангишт, тилло, оҳан, кўрғошим, мис, селитра, намак ва ғайра кашф шуданд. Вале ба истифодаи босамари ин қонҳо қафомонии умумии иқтисодии Бухоро монета мешуд. Ғайр аз ин бойҳои маҳаллӣ метарсиданд, ки ба ин «савдо»-и ношиносӣ номаълум маблағе гузоранд. Ба ин сабаб ва боз бо баъзе дигар сабабҳои ташкили истифодаи қонҳо дар ихтиёри соҳибкорони империяи Россия монд. Яке аз қормандони боғайрати ин арса инженерии қўхқорӣ П.Н.Жоравко – Похорский буд. Бо дастгирии «Агентии сиёсии императории Россия» дар Бухоро ба вай муяссар шуд, ки бо амир шартнома бадад (июни соли 1895) ва ҳуқуқ пайдо кунад, ки қонҳои тиллои бекии Балҷувон ва Дарвозро истифода барад. Жоравко–Покорский дар соҳили дарёи Яхсу дар Балҷувон қони тиллоро ба қор андохт, ки аз он соли 1900 5 қодоқу 18 нахўд ва соли 1909 16 қодоқу 23 нахўд тилло гирифта шуд.

Дигар намудҳои маъданро асосан худӣ аҳолии маҳаллӣ истихроҷ мекард ва ба хўҷаинҳои худ ҳаққи қалони иҷора меоданд (махз ба ҳамин сабаб, масалан, беки Балҷувон ва атрофиёнаш ҳарчониба пеши роҳи соҳибкорони Россияро мегирифтанд ва намонданд, ки онҳо ба қонҳои тилло қордор шаванд). Ҳаққи иҷозати истихроҷи тилло баъзан чоряки тамоми он тилло буд, ки заршўйҳо бо машаққат ба даст меоварданд. Агар инро ҳам ба назар гирем, ки баъди адои ҳаққи иҷозат боз зақот додан даркор буд, амир ва як олам қалоншавандаҳо муллоҳоро қаноатманд қунонидан зарур буд, худ аз худ равшан мешавад, ки саноати истихроҷи маъдан ғоиди қазой надошт, ба ҳар ҳол, ба соҳибкорони маҳаллӣ даромади қироӣ намедод.

Равнақи муомилоти тиҷорат

Пас аз анҷоми сохтмони роҳи оҳани Тошқанд, ки Осиёи Миёнаро бо Оренбургу Москва пайваст, тиҷорат хеле равнақ ёфт. Масалан, агар соли 1865

содироти Бухоро 3306 ҳазор сӯми тилло ва воридоташ 1913 ҳазор сӯми тилло бошад, пас солҳои 1900-1904 ба ҳисоби миёна содирот ба 23700 ҳазор сӯми тилло ва воридот ба 23 200 ҳазор сӯми тилло расид.

Муносибатҳои пулию молӣ хеле ривоч ёфтанд. Деҳқонон беш аз пеш ба-рои бозор шуда кор мекарданду ба тақозои содирот мутобиқ мешуданд. Агар солҳои 1850–1860 барои содирот тақрибан 50 ҳазор пуд пахта чудо карда бошанд, пас дар арафаи асри XIX аллакай 1200 ҳазор пуд пахта барои соди-рот чудо карда шуд. Дар миёнаҳои асри XIX содироти пӯсти қароқӯлӣ соле ҳамагӣ 30-40 ҳазор дона бошад, ин миқдор дар ибтидои асри XX ба 1 млн. дона расид, мисли ҳамин содироти пашм ҳам соле аз якчанд ҳазор пуд то 150-170 ҳазор пуд афзуд.

Бухорои шарқӣ ҳам мисли тамоми аморат аз воридоти рӯзафзуни молҳои фабрику заводҳои Россия хеле зиён дид. Миқдори фурӯши ин гуна молҳо дар Бухорои шарқӣ нисбат ба вилоятҳои Туркистон камтар бошад ҳам, вале ба он дараҷае буд, ки тавонист ба саноати косибии маҳаллӣ зарбаи қарорӣ занад. Ин зарбаро фақат мушқилгузар будани баъзе вилоятҳоро ноҳияҳо андак сабук кард. Дар якчанд шаҳрҳои нисбатан калони Бухорои шарқӣ – Душанбе, Ҳисор, Кӯлоб, Қаротог, Балҷувон истеҳсоли газворҳои абрешимию пашмию пахтагин, маснуоти қулолию чармгарӣ, асбоби зироат, корду шамшер ва ғайра идома дошт. Зимнан баъзе бекиҳо маҳз дар истеҳсоли ин ё он намуди маҳсулоту маснуот тахассус меёфтанд. Масалан, Дарвоз, ки аз қонҳои маъда-ни оҳан бой буд, асосан маснуоти оҳанин мебароварду ноҳияҳои ҳамсояро ҳам бо асбобу анҷоми зироат таъмин мекард. Дар Кӯлобу Балҷувон чармгарӣ ва истеҳсоли маснуоти чармин мақоми намоён дошт. Ҳисор бо шохӣҳои худ, Қаротегин бо ҳӯрчинҳои пат, намад, газворҳои пахтагин, Қубодиён бо абрешими худ ном бароварда буданд. Дар бекиҳо инчунин қорхонаву дӯканоҳе, ки барои таъмини эҳтиёҷи рӯзгори мардум зарур мебошанд, низ вучуд доштанд – осиебҳо, обҷувозҳо, ҷувозхонаҳо, дӯканоҳои оҳангарӣ, мисгарӣ ва ғ.

Худсарию бедодии феодалҳо ба раванги истеҳсолоти ин соҳаҳо ҳам монанд шуд. Намеонд, ки он каму беш бемалол вусъат ёбад. Масалан, газетаи «Туркестанские ведомости» навишта буд: «Дар бекии Ҳисор, бешубҳа, шохии дар ҷаҳон беҳтарин истеҳсол карда мешавад, вале он мутлақо ба бозор намебарояд, зеро тамоми онро худи бек қашида мегираду нархашро ҳам худаш мемо-над ва бар замми ин, чанд тӯби онро як тин навода азони худ ҳам мекунад»⁸.

Аҳволи аҳли меҳнат

Дар хоҷагии қишлоқ ривоч ёфтани муносибатҳои пулию молӣ таҷзияи деҳқононро хеле тезонд – дар як қутб бойҳои кулак ва дар қутби дигар кам-бағалон, батрақҳои беамин (мардикорон, یتимон, хизматгорон), маълумон ҷойгир шуданд.

Деҳқонон аз қулфати беаминӣ аз ҷон безор мешуданд. Масалан, дар бе-кии Ҳисор бойҳо, ки ҳамагӣ 7,6% аҳоли буданд, 45,6% тамоми заминҳои оби-ро соҳибӣ мекарданд. Дар дасти 28% хоҷагиҳои камзамин ҳамагӣ 1% за-минҳои оби буд. Дар ноҳияи ҳозираи Орқониқидзеобод 1,3% бойҳо 32% за-минҳои обиро соҳибӣ мекарданду 38% хоҷагиҳои камзамин ҳамагӣ 2,3% за-минро қишт менамуданд. Бойҳоро судхӯрон деҳқони сарсаҳтро бо ҳазор ҳила-ву найранг хонавайрон мекарданду маҷбур месохтанд, ки қарз бардораду як пора заминашро ба ғарав монад. Барои ин ки деҳқон дар замини худаш қор-кунад, маҷбур буд, ки ба қарзҳои ғайриқонунии ноинсофонае диҳад. Ҳамаи ин толо-

⁸ «Туркестанские ведомости», 5 августи соли 1910.

ну торочро бо васикаи замин ба расмият медаварданд, ки он деҳқонро дасту по баста, ба дасти бой медод ва тамоми лоқупару чизу чораву ахлу аёлаш ба ихтиёри бой ё судхӯр мегузашт.

Дар аморати Бухоро деҳқонони ба ғуломӣ афтода бисёр буданд. Ҳамаи қарздорони қарзашонро адо накарда, инчунин бақиядорони аз хазинаи амир қарздор ба дафтарҳои махсус қайд карда мешуданд. Деҳқоне, ки номаш ба чунин дафтар афтода бошад, аз ҳамаи ҳуқуқҳо, аз ҷумла, аз ҳуқуқи бемалол ба ягон ҷо сафар кардан маҳрум мегашт. Ҷорҷиён номи ўро дар бозорҳо эълон мекарданд ва баъд аз он ҳар касе ки қарзи дар дафтар қайдшударо адо кунад ё худ ба адо кардан ўҳдадор шавад, ҳуқуқи хўҷаини ҳамон шахси қарздор шу-данро молик мегашт.

Деҳқонони ба ғуломӣ афтода қашшоқона рӯз гузаронда, қорҳои вазнин-тарини зўргалабро иҷро мекарданд. Ҳатто онҳоро ба омочу ароба қатӣ ме-карданд. Онҳо дар бадали меҳнати пуразоби худ як порча зағораи коку андаке шавлаи ҷуворӣ мегирифтанд, дар оғилхонаҳо бо чорпоён якҷоя мезистанд. Онҳоро калтакдорӣ карда, ба пойҳояшон ишкел меандохтанд.

Ғуломоне ҳам, ки вақти тохтутоз ба вилоятҳои ҳамсоя ба дасти бодияни-шинҳо асир афтода ва дар бозорҳои ғуломфурӯшӣ фурӯхта мешуданд, дар шароити саҳти тоқатфарсо мезистанд. Аз заминҳои давлатӣ ба ғолидаи хазина аз даҳ чор ё худ аз сад чил қисми ҳосил гирифта мешуд.

Мувофиқи маълумоти С.Айнӣ, «истифои ҳаққи подшоҳӣ ба ин тариқа буд: вақти расидани ҳосил муставфӣи хироч (амлоқдор) ё намояндаи он бо саворе чанд ба сари замин омада ҳосилро аз будаш ду дараҷа зиёдтар тахмин карда, миқдори ҳаққи подшоҳиро ба қиёси он тахмин ба номи деҳқони фа-лакзада навишта меравад... Дар охири сол, ки одатан нархи ғаллот гарон ме-шавад, билқасд маъмури ҳукумат боз як ду бозорро гарантар карда, нархро ба амир арз мекунанд. Табиӣ, нархҳои арзшуда аз тарафи амир тасдиқ меёбад ва бо ҳамон нарх ҳаққи подшоҳиро аз деҳқон нақдан меситонанд.

Бисёр воқеъ шудааст, ки деҳқон ҳама чизашро, ҳатто баъзан писар ва дух-тарашро фурӯхта ҳаққи подшоҳиро адо намудааст»⁹.

Зақоти чорпоро мувофиқи қоидаю қонуни маҳаллӣ аз рӯи саршумори мавҷудаи чорпо гирифта лозим буд, аммо чунон ки С.Айнӣ менависад, дар ин бобат найрангу ҳилаҳои гуногуне ба қор бурда мешуданд. Масалан, агар падар ё худ бобои касе як вақтҳо як рама ғўсфанд дошта бошад, дар сари за-котандозӣ саршумори ғўсфандон кам шуда бошад, писар ё набераи соҳиби рама аз рӯи миқдори пештараи дар рӯйхати кӯҳна будагӣ зақот медод.

Дар сари роҳҳо аз роҳгузарон зақоти савора гирифта ғорат мекарданд. Чун ягон роҳгузар ё сокини ягон шаҳр ба вилояти Бухоро сафар мекард, - ме-нависад устод С.Айнӣ, - ўро одатан зақотчӣ аз назар мегузаронд. Агар ў ҳатто чизе надошта бошад ҳам, ки аз он зақот гирифта мумкин гардад, мебоист ба зақотчӣ ягон чизро ҳамчун «дастовез» медод. Ба зами ин, тасдиқномаи як зақотчиро зақотчии дигар ба эътибор намегирифт ва дубора зақот мерӯёнд. Ҳатто камбағалоне, ки аз мардикорӣ ба диёри худ бармегаштанд, аз зақот-дихӣ озод набуданд. Дар замони амир Абулаҳад (1885-1910) зақоти чорпо, хироч аз хоҷагии қишлоқ ва зақоти савдо шакли ғоратгарии рӯйростро ба худ гирифта буд.

Аҳволи хунармандони гуногунқасб низ вазнин буд. Ҳатто хунармандоне, ки дорои маҳорати баланди шахсӣ буданд, бо олоти бағоят оддӣ маҳсули

⁹ Айнӣ С. Куллийт, ҷ. 10, с. 111-112.

корро зиёд ва бо молҳои аз дигар ҷойҳо овардамешудагии фабрика рақобат карда наметавонистанд.

Дар Бухоро 9 корхонаи калони бофандагӣ буд, ки ҳар кадоме 50-60-тогӣ дастгоҳ дошт ва ин мануфактураҳои хурд аз онҳо Ҳоҷӣ Қурбон, Ҳоҷӣ Абдулҷаббор ва дигарон буданд. Ба ғайр аз ин 80 корхонаи хурди бофандагии 3-4 дастгоҳдор мавҷуд буд. Ҳамагӣ дар Бухоро қариб 1500 бофанда кор мекард. Онҳо дар шароити вазнини тоқатфарсо, рӯзи дароз аз дӯконхона берун наомада кор мекарданд. На фақат хунармандони кироя, балки косибони алоҳидаи яккадаст ҳам аз тарафи соҳибони корхонаҳои калони бофандагӣ гирифтори асорат шуда буданд.

Алалхусус, аҳволи хунармандони кироя вазнин буд. Барои нишон додани системаи ваҳшиёнаи истисморшавии онҳо баъзе рақамҳоро мисол меоварем. Косибон ҳафтае як ҷӯра алоча мебофтанд, ки як токаи он 12 олчин буда, дар бозор 10 сӯму 20 тин меистод. Косиб бошад, ҳафтае 1 сӯму 20 тин ҳақ мегирифт. Косибон якумр аз соҳибкорони худ қарздор буданд. Косибон қарздорро ба корхонаи дигар (агар соҳиби он қарзи косибро диҳад) гузарондан, яъне фуруҳтан мумкин буд.

Мануфактураҳои дигар ҳам сохта мешуданд, ки дар онҳо хунармандон дар зерӣ истисмори саҳти бераҳмона мемонданд. С.Айни дар «Ёддоштҳо» чунин мануфактура – устохонаи рехтагариеро тасвир мекунад, ки ба шайхӣ давлатманд тааллуқ дошт. Коргарон дигар ба азобу машаққат тобоварӣ карда натавониста, устохонаро оташ мезананд ва соҳибаш дар он ҷо месӯзад. Ётирози коргарони бадбахт дар ҳамин шакл зоҳир гардид.

Ётироз дар шаклҳои дигар ҳам баён мешуд. Аҳолии баъзе маҳалҳо ярок ба даст гирифта, зидди талошу торочу худсариро бедодиҳои ҳукуматдорони амир мубориза мебуданд. Дар ибтидои асри XX дар бекиҳои Помир – дар Рӯшон, Шугнон, Вахон вазъият бениҳоят тезутунд шуд. Аҳолии ин маҳалҳо, ки худ гушнагӣ мекашиданд, андозҳои сершумореро, ки аз онҳо ҳукуматдорони амир ситондани мешуданд, адо карда наметавонистанд. Ба ин муносибат доимо шӯро ошӯбҳо мешуд.

Вазъият боз барои ҳамин ҳам шадид мешуд, ки дар ин ҷойҳо посбонгоҳҳои қўшунҳои рус воқеъ буданд ва офитсерони онҳо хавф доштанд, ки тоҷикон ба хориҷа кўчида мераванд¹⁰. Агар ин тавр шавад, аз як тараф, посбонгоҳҳо аз манбаи хўроку озуқа маҳрум мешуданд, аз тарафи дигар, ба ақидаи афсарон, «ба номи империяи Россия иснод мерасид». Дар байни офитсерон одамоне ҳам буданд, ки мафкураи демократӣ доштанд ва дар тоифаи худ нисбатан тараққиқпарвар ҳам буданду усулҳои асримиёнагии идораи Бухоро онҳоро ба даҳшат меовард. Масалан, сардори отряди Помир капитан А.Е.Снесарев дар бораи дигар шудани бекҳо навишта буд, ки «беки пештара мардумро ё ғорат мекард, ё калтак мезаду ҳар дуи инро якбора намекард; беки нав бошад, ҳар дуи ин корро якбора мекунад, яъне ҳам калтак мезанаду калтакхўрдагонро ғорат ҳам мекунад. Зимнан барои ин талошу калтаккорӣ баҳонаи дуруст ҳам ҷуста наменишастанд, ҷаққа мешуданду беҳуда кўфтан мегирифтанд»¹¹.

Бо исрори ҳукумати подшоҳӣ баъди дар бекиҳои Помир интишор ёфтани ҳокимияти Бухоро аз мардум дар муддати чанд сол андоз гирифтани мумкин

¹⁰ Ғайр аз ин шиддат ёфтани вазъияти Помирро империалистони Британия, ки кайно ба ин ноғия тамаъ доштанд, мумкин буд истифода баранд ва инро З.Баһромов дар мақолааш дуруст баён кардааст. Ниг.: Баһромов З., 1957, с. 63–64.

¹¹ ЦГА Уз. ССР, р. 77,–вар. 105–109; Муфассал ниг.: Халфин Н.А., 1975.

набуд. Вале дар ин муддат сатҳи зиндагии мардум заррае боло нашуд, зеро асоси иқтисодии кишвар зироатпарварии беҳад қафомондае буд. Бинобар ин, вақте соли 1903 амалдорони амир эълон карданд, ки андоз гирифтанианд, мардуми ғарби Помир якбора ба шӯр омад. Дар баъзе маҳалҳо (масалан, дар Гунд, Шохдара, Горон ва ғ.) мардум рӯйрост раҳти сафар мебастанд, ки ба маҳалҳои озод аз ҳукми амир, масалан ба Туркистони тобеи ҳукумати подшоҳии Россия кӯчида мераванд. Ҳамон сардори Отряди Помир ба губернатори ҳарбии Фарғона ҳаросон хабар дода буд, ки дар баъзе ҷойҳо, «дар маҷлисиҳои маҳфӣ» ғап рафтааст, ки «акнун вақти он аст, ки тоҷикон ҳудро муҳофизат кунанд ва милтиқ (чи тавре дар матни хабар айнан омадааст – «мултук») ба даст гиранд»¹².

Такрибан, пас аз ду ҳафта маълум шуд, ки ин хавф асос доштааст. 30 июни соли 1903 ба деҳаи Зинг (Вахон) ду амалдори Бухоро омада, адои андозро талаб карданд. Ин кор боиси ғазаби халқ гардид. Деҳқонон дар майдони канори деҳа ҷамъ омаданд. Дар ҷамъомади митингмонанд ҳама савганд хӯрданд, ки амлоқдоронро мекушанду баъд аз хоки амири Бухоро гурехта мераванд.

Ҳавлие, ки дар он амлоқдорон меистоданд, муҳосира карда ҳар ду ро кашолакунон бароварданду дасту пояшонро кулук бастанд. Баъд чизу чораи ҳудро ба китф партофта, ба роҳ баромаданд, ки Бухорои манфурро тарк намоянд. Мардум хеле дур рафтанду вале сардори яке аз посбонгоҳҳо ҳорунҷий Голявинский аз воқеа хабар ёфта, аз паси онҳо давид ва расонда гирифтӣ амлоқдорони аз тарс қариб гурдакафшударо ҳалос кард. Баъди маслиҳату машварати дурудароз Голявинский мардуми Зингро аз нияташон гардонд ва розӣ кард, ки ба деҳаашон баргарданд.

Шӯро ошӯбҳои халқӣ дар ғарби Помир рӯз ба рӯз вусъат меёфт. Ҳукумати подшоҳӣ инро дида амиро ро розӣ кунонд, ки боз маншуре барораду дар бекиҳои Помир мӯҳлати ғундоштани андоз боз мавқуф гузошта шавад. Ин ғалабаи калони халқ буд.

Шӯро ошӯбҳои халқӣ

Авҷи шӯро ошӯбҳои халқӣ дар бекиҳои ғарби Помир ҳодисаи ҷудогонаву мустасно набуд. Ҳуди ҳамин хел ҳодисаҳо ва дар ҳамин шакл дар ноҳияҳои гуногуни аморати Бухоро ба амал меомаданд. Дар Бухорои шарқӣ, ки анъанаҳои озодидӯстӣ ҳанӯз мустаҳкам буданд, мардум зуд-зуд ба даст сангу кулӯх, калтаку таёқ ва белу каланд гирифта ба по меҳестанд.

Дар ибтидои асри XX неҳзатҳои зиддиҳукумати нӯҳоят шиддат гирифтанд. Ин воқеа сабабҳои зерин дошт – истисмори феодалӣ ва зулму асорати андозҳо тоқатгудоз мешуд. Ҳудшиносии синфии камбағалони маҳаллӣ такмил меёфт, ба сабаби ҳама бозорхоро зер кардани молҳои русии фабрику заводӣ мардум, алалхусус, қосибон тез бенаво мешуданд ва ғайраву ва ҳоказо. Ин неҳзатҳо барои ҳамин ҳам аҳамияти калон доштанд, ки бо муборизаи озодихоҳонаи пролетариат ва деҳқонони тамоми Россия, бо ҳаракати революционии кишвари Туркистон зич алоқаманд шуда мерафтанд.

Масъалаи тадқиқи шӯро ошӯбҳои меҳнаткашони Бухорои шарқӣ зидди ҳокимияти амир ва нӯкарони вай дар солҳои охир хеле пеш рафта бошад ҳам,¹³ аз афти кор, тадқиқи амиқу муфассали ин масъала дар пеш аст. Умуман,

¹² ЦГА Уз. ССР, д. 77, лл. 160-170.

¹³ Дар бораи ин воқеаҳои муҳим дар ҷилди 2, китоби 2-юми «Таърихи халқи тоҷик» бисёр маълумоти пурқимат дода шудааст.

материалҳои архивҳо, алаҳусус ҳуҷҷатҳои архиви кушбегиро, ки дар Тошканд махфӯз аст ва фонди сектори таърихи асрҳои миёнаи Институти таърихи ба номи Аҳмади Дониши АФ РСС Тоҷикистонро дар Душанбе ниҳоят муфассал тадқиқ кардан даркор, ки онҳо мадракҳои басо муфид хоҳанд дод.

Вале маълумоти мавҷуда ҳам имкон медиҳанд иддао намоем, ки дар арафаи револютсияи якуми буржуазии демократии солҳои 1905–1907-уми Россия замона ҳам барои ҳукумати подшоҳии Россия ва ҳам барои ҳукуматдорони аморат бағоят ғарбӣ буд. Алангаи шӯро ошӯбҳои халқ гоҳ дар ин ҷову гоҳ дар он ҷо боло меҳест. Соли 1900 шӯриш бекии Калифро фаро гирифт, соли дигар (1901) дар Деҳнав, соли 1902 дар Қўрғонтеппа шӯриш шуд.

Дар солҳои аввали асри XX Қўрғонтеппа ва ноҳияҳои атрофи он дучори офатҳои табиат шуда буданд—аввал малаҳ зер кард, баъд муромурии чорво сар шуд. Вале ба ин нигоҳ накарда амлоқдорони бек бераҳмона зақоту андозро кашида мегирифтанд, судхўронро савдогарон аз ночорию ноилоҷии мардум истифода бурда, давлат меандўхтанд. Замона басо нотинч бошад ҳам, амир бо таҳрики амалдорони подшоҳӣ фармуд, ки тамоми ғаллаи шаҳру деҳахоро ҷамъ карда гиранд, ҳол он ки ҳуди мардум аз гушнагӣ мурда ме-рафт. Мардум дигар илоҷе намеёфтанд, баъзе мисли аҳолии Қўрғонтеппа ният доштанд сарашонро гиранду ба Афғонистон ё ягон ҷои дигар гурехта раванд, баъзе ҳамин тавр ҳам карданд.

Ба ҳоки генерал-губернатории Туркистон, ба Афғонистон ё ба дигар бекиҳо, ки аҳвол дар он ҷойҳо ҳам беҳтар набуд, гурехта рафтан фақат аз ҳамин далолат меод, ки мардум ноумед шудаасту чӣ кор карданаширо наметоданд. Ин корро, албатта, усули қатъии мубориза номидан мумкин не. Аммо дар айни ҳол бояд гуфт, ки ин ҳам як шакли эътирози мардуми бадбахту сарсахту хонабардўшу қашшоку бенавои Бухорои шарқӣ буд, ки нисбат ба муҳити пур аз ҳақорату зақлат ва зулму асорат зоҳир месохт...

3. РЕВОЛЮТСИЯИ СОЛҲОИ 1905-1907 ВА ИШТИРОКИ МЕҲНАТКАШОНИ ТОҶИК ДАР ОН

В.И.Ленин навишта буд: «Капитализми ҷаҳонӣ ва ҳаракати рус дар соли 1905 Осиёро тамоман бедор карданд. Садҳо миллион аҳолие, ки дар беҳаракатии асримиёнагӣ хорозор ва ваҳшӣ гаштааст, ба ҳаёти нав ва ба мубориза барои ҳуқуқҳои оддитарини инсон, барои демократия бедор шуданд»¹⁴. Ин суҳанон ба Осиёи Миёна, аз ҷумла, ба халқи тоҷик низ қомилан дахл доранд.

Дар арафаи револютсияи соли 1905¹⁵ пролетариати миллии камшумори Осиёи Миёна дар ҳаракати револютсионӣ роли асосиро бозӣ карда наметавонист. Дар сафи пеши ҳаракати револютсионӣ пролетарҳои рус меистоданд, ки дар шаҳрҳои калони Туркистон ва стансияҳои роҳи оҳан гирд омада буданд. Коргарони рус дар Осиёи Миёна ба воқеаҳои револютсионии солҳои 1905-1907 ғайбона иштирок мекарданд: намоишҳо, корпартоиҳо, маёвқаҳо ташкил намуда, агитатсияи васеъ меғузаронданд, шӯришҳо мебардоштанд, советҳои депутатҳои коргарон ташкил мекарданд.

Ташкилотҳои сотсиал-демократии Туркистон газетаҳои «Рабочий», «Русский Туркестан» ва «Самарканд» мебароварданд. Дар ин газетаҳо ваҳшига-

¹⁴ Ленин В.И., Асарҳо, ҷ. 19, с. 70.

¹⁵ Мо ин воқеаи таърихро аз нуқтаи назари таъсири он ба тараққиёти халқи тоҷик баррасӣ менамоем; муаллиф дар назди худ вазифаи ҷамъатарафа тадқиқ кардани онро нагузоштааст, зеро ба ин масъала тадқиқоти асосии Пясковский А.В. (1958) ва як қатор асарҳои дигар мавҷуданд.

рии ҳукумати подшоҳӣ фош карда шуда, аҳволи синфи коргар баён меёфт, вазиҳоии револютсия маънидод карда мешуданд. Газетаҳо инчунин ба задухӯрд бо ҳукумати подшоҳӣ даъват мекарданд.

Дар инкишофи ҳаракати революсионӣ дар Осиёи Миёна ва ҷаъолияти ташкилотҳои партиявӣ комитети болшевикии Боку роли роҳбарикунанда мебозид. Комитети Боку ба Осиёи Миёна кадрҳои ходимони партиявӣ фиристода, бо варақаҳо таъмин карда меистод¹⁶.

Муборизаи қаҳрамононаи пролетариати Россия, кори пропагандистӣ-агитатсионӣ ва ташкилӣ, ки болшевикон мебуданд, пролетарҳои маҳаллиро, аз он ҷумла пролетарҳои тоҷикро ба роҳи ҳаёти сиёсӣ дароварда, онҳоро ба муборизаи революсионӣ ҷалб менамуданд. Меҳнаткашони маҳаллӣ торафт бештар якин ҳосил мекарданд, ки ба онҳо бойҳои маҳаллӣ ва амалдорони подшоҳӣ зулм мекунанду пролетарҳои рус дар мубориза барои озодии миллӣ ва иҷтимоӣ бародарони калони онҳо мебошанд. Коргарони шуурноктари маҳаллӣ ба ташкилоти болшевикон дохил мешуданд.

То аввалҳои соли 1905 на танҳо дар Тошканд, балки дар як қатор шаҳрҳои дигар, аз ҷумла шаҳрҳои тоҷикинишин ҳам ташкилотҳои партиявӣ вучуд доштанд. Дар моҳи октябри соли 1906 генерал-губернатори Туркистон ба вазири ҳарбӣ ба ин мазмун хабар дода буд:

«Самарқанд дувумин маркази амалиёти революционерон дар кишвар аст...» Дар шаҳрҳо варақаю брошюраҳо, аз ҷумла, асарҳои В.И.Ленин паҳн карда мешуданд. Газетаҳои болшевикии – «Искра»-и ленинӣ, «Пролетарий», «Вперед», «Новая жизнь» ва ғайра ғояҳои Маркс ва Ленинро дар байни халқ интишор мекарданд. Политсияи Туркистон хангоми кофтукови шаҳру деҳаҳои гуногуни генерал-губернаторӣ ин гуна адабиёти инқилобиро беш аз пеш меёфт. Ин адабиёт ба қасабаҳои русҳо, ки дар баъзе маҳалҳои аморати Бухоро¹⁷ воқеъ буд, ба ҳуди шаҳри Бухоро, ҳамчунин ба хонии Хева низ роҳ ёфта буд. «Искра»-и ленинӣ дар Осиёи Миёна ханӯз соли 1902 пайдо шудааст (соли 1966 дар архиви шахсии яке аз сокинони шаҳри Ўротеппа шумораи якуми ин газета ёфт шуда буд). Дар газетаи «Искра» дар бораи аҳволи вазнини меҳнаткашони Осиёи Миёна хабару мақолаҳо ҷоп карда мешуд ва ин равшан далолат мекунанд, ки байни редакцияи ин газета ва ходимони ҷаъоли инқилобии дар ин ноҳия амалдошта робитаи мустаҳкам буд. Органҳои матбуоти ленинӣ ба дараҷаи ниҳоят бузург мусоидат карданд, ки ташкилотҳои сотсиал-демократии Туркистон дар арафаи револютсияи якуми буржуазии демократии рус муттаҳид гарданд ва тактикаи дурусти худро кор карда бароянд.

Дар мулкҳои мустамликавии осеёимиёнагии Россияи подшоҳӣ васеъ паҳн шудани брошюраи В.И.Ленин «Ба камбағалони деҳот» аҳамияти махсус дошт. Ин асар, ки аз тарафи доҳии даҳои пролетариат соли 1903 таълиф шуда буд, бо забони ба тамоми табақаҳои аҳоли ҷаъмо программаи болшевиконро, пеш аз ҳама, программаи болшевиконро дар масъалаи аграрӣ баён мекард. Махсус қайд кардан лозим, ки вақте баҳори соли 1906 дар империяи Россия, аз ҷумла дар Туркистон ҳам ҳодисаҳои революсионӣ ниҳоят авҷ гирифтанд, газетаи «Зеравшан» (номи пештарааш «Самарқанд»), ки онро сотсиал-демократҳои маҳаллӣ нашр менамуданд, «Ислоҳоти аграрӣ» ном мақолаи махсус ҷоп карда буд.

¹⁶ Очерки истории Коммунистической партии Туркистана; Социал-демократические организации Туркистана в дооктябрьский период (1903 – март 1917), 1958, с. 27-28.

¹⁷ Дар ин бора ниг.: Фомченко А.Л., 1958, с. 31–39.

Муаллифи ин мақола ба нуктаҳои асари В.И.Ленин «Ба камбағалони деҳот» комилан така карда навишта буд: «...Намояндаи сотсиал-демократҳои рус Ленин дар брошюрааш «Ба камбағалони деҳот» гӯё қарорҳои съезди III соли 1905 шудаи партияро пешаки баён намуда, ҳамчунин менависад, ки аз помешикон на қитъаҳои замин, балки тамоми заминҳоро мусодира кардан даркор... Вазифаи аввалин, асосӣ ва доимии мо бояд мустаҳкам кардани иттифоқи пролетархову нимпролетарҳои деҳот ва пролетарҳои шаҳр бошад; модоме ин иттифок арзи вуҷуд менамояду мустаҳкам мегардад, пас ҳатман ғалаба ба даст меоварем ва бо суръати тамоми ба озодии комили аҳли меҳнат муяссар мешавем»¹⁸.

Ҳоҷати ғап ҳам нест, ки тезисҳои ленинӣ оид ба мустаҳкам кардани аҳолии мазлуми шаҳру деҳот дар шароити Осиёи Миёна, ки аҳолиаш асосан деҳқонон буданд, чӣ гуна аҳамияти калон доштанд!

Асари классикии коммунизми илмӣ дар Туркистон васеъ паҳн шуда буд. Ҳаминро гуфтан кофист, ки сағони бӯйгири подшоҳӣ дар кучое адабиёти сотсиал-демократиро ёбанд, аз он ҷо ҳатман «Манифести коммунистӣ» ҳам мебаромад. Дар Самарқанд, Хўқанд, Ашқобод, Марғелон, Тошқанд, Марв, Чорҷўй, Андиҷон – дар ҳама ҷо «Манифести коммунистӣ» буд ва ин нуқси инқилоб баланд садо медоду халқро ба муборизаи зидди истисмору асорат ба по меҳезонд.

Муҳаққиқи тоҷик М.Аслонов рӯйхати китобу мақолаҳои пинҳониеро меоварад, ки дар байни ҳуҷҷатҳои сардори уезди Хучанд ёфт шудаанд. Дар ин ҷо мо асарҳои В.И.Ленин «Маъруза дар бораи съезди муттаҳидкунандаи Партияи сотсиал-демократии корғарии Россия», «Аз нав дида баромадани програмаи аграрии партияи корғарӣ», «Пароканда кардани Дума ва вазифаҳои пролетариат», «Ду тактикаи сотсиал-демократия дар револютсияи демократӣ», асари К.Либкнехт «Тортанакҳо ва пашшаҳо», Р.Люксембург «Револютсияи рус», Б.Самойлов «Озод кардани корғарон бояд қори ҳуди корғарон бошад», Пол Лафарг «Материализми иқтисодии Карл Маркс» ва дигар китобу мақолаҳоро мебинем¹⁹.

Бешубҳа, ташкилотҳои сотсиал-демократии Туркистон, ки ба онҳо В.И.Ленин ва ҳамсафонаш роҳбарӣ мекарданд, дар масъалаи дар байни халқҳои Осиёи Миёна паҳн кардани ғояҳои револютсионии болшевикон хизмати бузургеро анҷом доданд. Сабаб маҳз ҳамин буд, ки револютсияи солҳои 1905-1907 на фақат ноҳияҳои аз ҷиҳати иҷтимоиву иқтисодӣ ва саноатӣ нисбатан мутараққии маркази мамлакат, балки ҳамчун сели тавоно тамоми ғўшаву қанорҳои мустамликавии осӣёимиёнагии империяро паҳш кард.

Уқдаи беҳад печдарпечи ихтилофҳои иҷтимоӣ, ки ҳоси ноҳияҳои руснишин буд, дар кишвари Туркистон ба қасофати зулми гарони миллий боз ҳам мураккабтар мешуд. Пролетариати Туркистон нисбат ба пролетариати марказҳои қалони саноатӣ аз ҷиҳати сиёсӣ ба андозае қафо мемонд, он қадар муташаккилу муттаҳид набуд ва мисли пролетариати марказҳои қалони саноатӣ дар муборизаи синфию сиёсӣ таҷрибаи қазой ҳам надошт, вале маҳз бори гарони зулми миллий қори пролетариати Туркистонро хеле осон мекард. Тасодуфӣ нест, ки вусъати воқеаҳои револютсионии Осиёи Миёна ҳукуматдорони Россияи подшоҳиро ҳам дар ҳуди Петербург ва ҳам дар ҳуди генерал-губернаторӣ гаранг карда партофт. Ин ҳодисаҳо барои онҳо ногаҳонӣ шуданд.

¹⁸ Газ. «Зеравшан», № 27, 10 марти соли 1906. Иқтибос аз китоби Мавлонӣ И., 1960, с. 29–30.

¹⁹ Аслонов М., 1965, с. 31,

Зимнан муборизони зидди зулму асорат дар Осиёи Миёна равшан ба ибот расонданд, ки онҳо ҳамсафони лоиқу шоистаи он қувваҳои революционие буданд, ки дар саросари мамлакати сермиллат амал доштанд.

«Якшанбеи хунин»-и 9 январӣ соли 1905, ваҳшиёна тирборон шудани намоишгарони беяроқ тамоми мамлакатро аз қаҳру ғазаб ба даҳшат оварду боиси нафрату адовати аҳли кишвари Туркистон ҳам гардид. Бо ташаббуси болшевикон дар рӯзи «Иди Татьяна», яъне 12 январӣ 1905, ки дар ин рӯз 150-солагии Университети Москва чашм гирифта мешуд, дар чандин шахрҳои генерал –губернаторӣ-дар Тошканд, Самарқанд, Қизиларват митингу намоишҳо шуда, иштирокчиёни онҳо дар ҷавоби ваҳшонияти нӯкарони бенӯхтаи подшоҳ, ки дар Петербург содир намудаанд, қаҳру ғазаб ва нафрату кинаи худро изҳор доштанд.

Дар Самарқанд - дар зиёфате, ки ба муносибати ҷашни Университети Москва барпо гардид, болшевикон М.В.Морозов ва П.В.Позняков иштирок карданд. Азбаски дар зиёфат асосан зиёиён ширкат меварзиданд, Морозов ба онҳо мурочиаткунон нутқи шӯълаваре эрод кард ва хотирнишон намуд, ки «дар университет алангаи инқилоб мудом шӯълавар буд». Вакте бо талаби қисми иртиҷоии ҳозирон гимни подшоҳӣ навохта шуд, болшевикон ва ҳамфиқрони онҳо намоишкорона аз зиёфат баромада рафтанд. Бисёр аҳамияти калон дошт, ки революционерони Туркистон ба «Иди Татьяна» ранги рӯйрости сиёсӣ доданд, алалхусус, мумкин гуфт, ки ин якумин воқеае буд, ки дар мулкҳои осеёимиёнагии ҳукумати подшоҳӣ зидди он ин қадар эътирози оммавӣ зоҳир карда шуд.

Баҳори соли 1905 дар кишвари Туркистон ҳаракати сотсиал-демократӣ хеле вусъат ёфт. Махсусан, «Гуруҳи муттаҳидаи сотсиал-демократҳо ва сотсиал-революционерҳо», ки аз охири соли 1904 то мартӣ 1905 амал дошт, (моҳи мартӣ 1905 онҳо аз ҳам ҷудо шуданд ва гуруҳи тошкандии РСДРП таъсис ёфт) хеле ғаълолна қор қард. Ин гуруҳ чанд варақаи шиорҳо бароварда, нашрияҳои гуруҳҳои сотсиал-демократӣ ва ташкилотҳои дигар ноҳияҳои мамлакатро дар Осиёи Миёна паҳн мекард. Яке аз варақаҳои гуруҳи тошкандии РСДРП аз санаи 2 апрели соли 1905 махсус барои қорғарони роҳи оҳани Осиёи Миёна навишта шуда буд ва даъват мекард, ки роҳиоханчиён ва дигар қорғарони ёрдамчиӣ стансияи Черняево иззати нафси худро нигоҳ доранд, аз маъмурият иҷрои талабҳои худро исроқ намоянд ва агар маъмурият рад қунад, қорро партоянд²⁰. Ин даъватнома ва дигар қорҳои революционерон, ки дар байни қорғарони роҳи оҳан бурда мешуд, натиҷаи хуб доданд. «Черняевагӣҳо» аз шарикони дар дигар стансияҳо қор мекардагии худ намонданд ва аз 9 апрел қорро партофтанд. Ин нахустин иқдоми меҳнатқашони мазлуми генерал-губернатории Туркистон буд, ки дар арсаи неҳзати зиддиҳукумати гузошта шуд. Ин неҳзатҳо аз бисёр қиҳат номуташаққил ва бенизом бошанд ҳам, вале ояндаи онҳо қалон буд.

Қорпартоиҳои отряди пешқадами пролетариати Осиёи Миёна – роҳиоханчиён бо мавҷи тавонои шӯру ошӯбҳои қамбағалони деҳот, ки баҳори соли 1905 якбора авҷ гирифта буд, ба ҳам печида рафт. Шӯру ошӯбҳои деҳқонон тамоми Туркистони Россияро фаро гирифтанд, аммо дар водии Фарғона вусъати махсус доштанд. Онҳо зоҳиран зидди қаллобия қаззобӣ ва фиребу найрангу бедодию худсарихо, ки дар вақти интиҳоби қалонони деҳот

²⁰ Варақаи «К рабочим Среднеазиатской железной дороги» ниг.: Пяковский А.В., 1958, с. 118-119.

рӯй медод, инчунин бар зидди тақсимои беинсофонаи об нигаронида шуда буданд.

Моҳи майи соли 1905 пур аз чамъомаду намоишу корпартоихое буданд, ки дар онҳо табақаҳои навбанами шахриён ва камбағалони деҳот, инчунин баъзе намояндагони табақаҳои майда-буржуазӣ, солдатҳои ақидаву мафкурашон револютсионӣ, муаллимон, адвокатҳо, инженерҳо ва дигар намояндагони ба револютсия хайрхоҳи зиёӣён иштирок мекарданд. Тобистони соли 1905-уми Туркистон ҳам аз митингу намоишҳои сиёсӣ ва вусъати корпартоиҳо моломол буд. Обрӯю эътибори ташкилотҳои сотсиал-демократӣ дар байни омма торафт баланд мешуд, онҳо аз пеш беш варақаву даъватномаҳо ҷоп мекарданд, қори ташкилии худро тақмил медоданд. Намоишҳо дар Тошканду Самарқанду Ашқобод ва дар дигар шахрҳои кишвари Туркистон зери шиорҳои «Зинда бод озодӣ!» «Нест бод ҳукумати мутлақа!» мегузафт. Дар корпартоиҳо вакилони харҷ, либосдӯзон ва коркунони нақлиёти шахр ширкат меварзиданд. Масалан, дар Самарқанд қариб тамоми коркунони муассисаҳои савдо, корхонаҳои ҷойпечонӣ, ки аксарияти он коркунон аз ҷумлаи миллатҳои маҳаллӣ буданд, дар корпартоӣ иштирок карданд.

Ҳаракати эътироз торафт вусъат меёфт қўшунҳои Оқруги ҳарбии Туркистонро ҳам фаро гирифт. Дар ин қор ҳам хизмати ташкилотҳои сотсиал-демократӣ қалон аст. Бисёр даъватномаҳои онҳо махсус барои солдатҳои навишта шуда «Ба солдатҳо!» ном доштанд. Дар ин даъватномаҳо ҳаққонӣ исбот қарда мешуд, ки ҳоқимияти мутлақа, капиталистҳо ва помешикҳо барои пролетариату деҳқонони тамоми империяи Россия ҳар қадар қасофатбор бошад, барои солдатҳо ҳам ҳамон қадар қалоқатбор мебошад. Дар баъзе қисмҳои ҳарбӣ қружоку қомитетҳои солдатҳо таъсис меёфтанд, ки зери таъсири сотсиал-демократҳо буданд. Ин қружоку қомитетҳо дар анҷоми қорҳои қиёсиву тарбиявии байни қўшунҳо хизмати қалон қарданд. Тасодуфӣ нест, ки тобистони соли 1905 дар баталйони саперҳои Тошқанд, дар ротаи телеграфчиёни ҳарбии Туркистон, дар баталони 7-уми тирандозони Туркистон, дар баталйони роҳиоханчиёни ҳарбии Зақаспий ва дар дигар қисмҳои ҳарбӣ зуд-зуд шӯру ошӯбҳо мешуданд. Ин шӯру ошӯбҳо пешхабари ҳамон неҳзатҳои қатъӣ буданд, ки минбаъд бунёди тартиботи ҳукумати подшоҳӣ - қўшунҳоро фаро гирифт.

Авҷи тавонои ҳаракатҳои револютсионӣ дар ноҳияҳои марқазии мамлақат, дар Украина ва дар Қавқаз тирамоҳи соли 1905 дар кишвари Туркистон ҳам ҳеле ҳамовозӣ ёфт. Дар ин қобат қорпартоии умумии қиёсӣ, ки моҳи октябр дар Россия ба вуқӯъ омад, ҳеле мусоидат қард. Дар қидду қаҳди револютсионии меҳнатқашон қӣ мақом доштани он қорпартоиро В.И.Ленин ба тафсил тавсиф додааст: «Қорпартоии қиёсии умумироссиягӣ ин дафъа ҳақиқатан ҳам тамоми мамлақатро фаро қирифта, ҳамаи халқҳои «империя»-и лаънати Россияро ба ҳуруқи қаҳрамононаи синфи мазлумтарин ва пешқадамтарин муттаҳид намуд. Пролетарҳои ҳамаи халқҳои ин империяи қабру зулм акнун дар як армияи бузурги озодӣ ва армияи сотсиализм саф ораста истодаанд. Москва ва Петербург бо ташаббуси револютсионии пролетарии худ сазовори шаъну шараф гардиданд. Қойтахтҳо қорпартоӣ қарданд, Финландия қорпартоӣ меқунад. Кишвари Остзей бо сардории Рига ба ҳаракат ҳамроҳ шуд»²¹.

Ин нуктаҳоро, ки 31 /18/ октябри соли 1905 баён шудаанд, қурра ба Осиёи Миёна ҳам нисбат додан мумкин аст. Тамоми роҳи оҳани Осиёи Миёна аз қор

²¹ Ленин В.И. Асарҳо, ҷ. 9, с. 408.

монд, зеро тамоми роҳиоханчиён корро партофтанд. Аз баромадҳои пештараи роҳиоханчиён фарқи ин корпатоӣ дар ҳамин буд, ки талаботи коргарон ҳосияти амиқу яқини сиёсӣ доштанд. Ин корпартоӣ барои тарафдорию дастгирии роҳиоханчиёни қисми европоии мамлакат ташкил карда шуда буд ва ин роҳиоханчиён дар баробари талаби беҳтар кардани аҳволи иқтисодии худ ҳамчунин программаи мубориза барои ҳуқуқҳои сиёсиро ҳам пеш ниҳода буданд. Корпартоӣ аввал дар Ашқобод сар шуд ва зуд дар саросари роҳҳои оҳани Осиёи Миёна дастгирӣ карда шуд. Дар Ашқобод, Қизиларват, Тошканд, Самарқанд ба роҳиоханчиён, коргарону коркунони дигар соҳаҳо – коркунони матбааҳо, вакилони ҳарч ва ғайраҳо ҳамроҳ шуданд. Коргарони матбааи Демуrowи шаҳри Самарқанд, ки маҳз дар ҳамин матбаа газетай «Самарқанд» – органи болшевикон ҷоп мешуд, хеле ғайбона амал карданд.²² Онҳо дар сафи пеши пролетариати Самарқанд мубориза мебуданд. Ва ханӯз соли 1904 ва ибтидои соли 1905 ба онҳо муяссар шуда буд, ки шароити кори худро ба андозае беҳтар кунанд.

Ташкилоти болшевикони Самарқанд ба муборизаи меҳнаткашон барои гузарондани корпартоии умумӣ сарвар шуд. Аллақай 17-уми октябр коргарони шаҳр ба корпартоии роҳиоханчиён ҳамроҳ шуданд ва рӯзи дигар намоиши умумии серодам ташкил намуданд. Дар бораи воқеаҳои 18-уми октябри Самарқанд муҳбири газетай «Русский Туркестан» чунин навишта буд: «Рӯзи сешанбе, соати 10 ба кӯча баромадаму дидам, ки ҳар ду матбаа бастагӣ, мағазину дӯконҳо қулф; аз гимназияи бачагон писарбачаҳо «Ура!», «Зинда бод озодӣ!» – гӯён додзанон берун рехтанд, талабаҳои синфҳои болоии гимназия ба тарафи гимназияи духтарон давиданд, ки онҳоро ҳам «бардоранд». То соати 12 тамоми коргарони шаҳри Самарқанд корро партофтанд. Идораҳои нақлиёти шаҳр ҳам ба корпартофтагон ҳамроҳ шуданд. Ҳаёти шаҳр дар як они ҳол қараху шаҳр шуда монд. Мардумони тангназар ҳаросон ғаллаву дигар хӯроқворӣ харид карда захира менамуданд, зеро гурдашон мекафид, ки корпартоӣ дер давом хоҳад кард. Дар воқеъ, то бегоҳ тамоми нонвойхонаҳо руст буданд, фақат қарибҳои шом мардум дар митинг ҷамъ омада қарор доданд, ки нонвойхонаҳо ва дӯконҳои қассобӣ ғайран кушода шаванд»²³.

Сонитар, ба роҳиоханчиёни Осиёи Миёна коргароне ҳамроҳ шуданд, ки шоҳаи ҷанубии роҳи оҳани Оренбург-Тошкандро месохтанд. Даре нагузашта корпартоии роҳиоханчиён ба корпартоии умумии сиёсӣ табдил ёфт. Пролетариати Самарқанд, ки сарвараш болшевикон буданд, ҷавобан ба манифести 17 октябри 1905-уми подшоҳ намоиши тавононе ташкил доданд ва дар ҷорбоғи шаҳр митинги серодаме барпо карданд, ки дар он зиёда аз ҳазор кас иштирок доштанд. Ба раёсати маҷлис яқдилона болшевик М.В.Морозовро интиҳоб карданд. Вай ҳозиронро даъват намуд, ки эҳтироми шахидонро ба ҷо оваранд.

Ҳукуматдорон митингро бо воситаи дастаи казакҳо пароканда кардани шуданду вале натавонистанд. Дар резолютсияе, ки ҳозирон қабул карданд, чунин гуфта мешуд: «...мо ба синфи коргар, ба ин муборизи суботқору фидокори роҳи озодӣ изҳори ҳамдардӣ менамоем ва талабҳои иқтисодии вайро, аз он ҷумла ин талабҳо – бетаъхир ҷорӣ кардани рӯзи 8-соатаи кор ва дар тамоми соҳаҳои меҳнату истеҳсолот муқаррар кардани рӯзи пурраи истироҳатро қатъиян дастгирӣ мекунем... Ҳамаи ононе, ки вобаста ба ғайбияти

²² Епифанов В.М., 1908.

²³ Газетай «Русский Туркестан», 9 ноябри соли 1905. Иқтибос аз китоби Пясковский А.В., 1958, с. 195.

сиёсӣ таъкиб шудаанд, бояд фавран авф карда шаванд. Ҳамаи махбусони сиёсӣ ва бадарғашудагон бояд фавран озод карда шаванд»²⁴.

Мутаассифона, сотсиал-демократҳои Самарқанд ба ҳуччати авомфиреби подшоҳ – манифести 17 октябр созишкорона муносибат намуданд ва ин кори онҳо ба ҳукуматдорони Самарқанд ба андозае имкон дод, ки корпартоии октябрро шикаст диҳанд. Вале корпартоиҳое, ки дар Самарқанд ва дар дигар маҳалҳои кишвар торафт авҷ мегирифтанду ба он коргарони заводи пахта ва дигар заводҳо низ ҳамроҳ шуданд, далолат менамуд, ки шуури сиёсӣ ва синфӣ меҳнаткашон хеле баланд шудааст. Қувваҳои револютсионии кишвар, ки ҳанӯз таҷрибаи кофӣ надоштанд, саҳву хатоҳои худро бартараф мекарданду аз онҳо ибрат мегирифтанд, дасисаву тўхмату бўҳтонҳои ҳукуматдоронро рафъ месохтанд, ба кушокушиҳову террори политсайҳову казакҳо муқобилат мекарданду торафт равшану возеҳтар изҳор медоштанд, ки қувваи сиёсие гардидаанд, ки иқтидори онро пурра ба назар нагирифтани мумкин нест.

Ҳамин ҳам аҳамияти аввалиндараҷа дошт, ки муборизони пешқадам – аъзоёни ташкилотҳои сотсиал-демократӣ (болшевикӣ) зарурати ба муборизаи зидди ҳукумати подшоҳӣ ва иртиқобпарастони ҳам умумироссия ва ҳам маҳаллӣ ҷалб кардани оммаи миллатҳои маҳаллиро нағз мефаҳмиданд. А.В.Пяковский қомилан дуруст таъкид менамояд, ки «Русский Туркестан» ва «Самарқанд» барин органҳои матбуот «масъалаи озодӣ ва баробарии миллатҳо, масъалаи муборизаи зидди миллатчиғии буржуазиро ба таври болшевикона пеш мениҳоданд ва борҳо ба ҳимояту муҳофизати ҳалқиятҳои мазлуми Туркистон баромаданд. Масалан, газетаи «Русский Туркестан» моҳи декабри соли 1905 «Неҳзати озодӣ ва мардуми таҳҷой» ном мақолае ҷоп карда, дар ин мақола навишта буд: «Онҳо (яъне намояндагони аҳолии маҳаллӣ –Б.Ғ.) оқибати нохуши корпартоии роҳиоханчиён ва дигар корпартоиҳоро фаҳмида, рӯирост изҳори умед менамоянд, ки пас аз табaddулоти давлатӣ дар ноҳияи дурдасти мо ҳам тартиботи дигар муқаррар мегардад ва баробари ҷорӣ шудани ин тартибот даҳшати ҳалокатбори худсарияту зулму асорату зӯрварӣ, ки зодаи тарзи мавҷудаи идора асту дар ниҳоди мардум тамоми падидаҳои солими ташаббуси шахсӣ, фаъолияти ҷамъиятӣ ва, умуман, пешрафти маданияро тамоман сӯхтаву ҳокистар мекунад, абадуддаҳр барҳам хоҳад хӯрд. Аз афти қор, қайҳо вақти он расидааст, назарияи беақлонаи наҷодҳои олию омиро, ки мувофиқи он наҷодеро Худо барои ҳокимият ҳалқ кардаасту наҷоди дигар – наҷоди омиро ба тадриҷан нест шудан аз арсаи таърихи башар маҳкум намулдааст, ба қуттии ахлот бурда партоем. Фақат тартиботи давлатдорӣ мо барин тартиботе, ки аз ӯҳдаи ягон иқдоми эҷодию оқилона баромада наметавонад, тавонистааст, ин гуна назарияро асоси сиёсати дохилии худ қарор диҳад ва ин гуна сиёсатро нисбат ба мардумони шарқӣ ва сибирӣ раво бинад. Мо шубҳае надорем, ки аҳолии шашмиллионнафараи кишвари Туркистон дар ҳаёти иқтисодии Россия ва дигар мамлакатҳо мақоми намоёнро хоҳад дошт, вале ин қор бо қомебии қомил ба шарте ҷомаи амал мепӯшад, ки қобилияти меҳнат ва умуман фаъолияти иқтисодии аҳоли ба дараҷаи лозима баланд бардошта шавад, ин қор бошад, ба шартӣ озодии қомили сиёсии ин ҳалқи меҳнатдӯсту дилсоф қобили иҷро аст»²⁵.

²⁴ Газетаи «Самарқанд», 22 октябри соли 1905. Иқтибос аз китоби Пяковский А.В., 1958 с. 206.

²⁵ Газетаи «Русский Туркестан», 6 декабри соли 1905. Иқтибос аз китоби Пяковский А.В., 1958, с. 486.

Газетаи «Самарқанд» навишта буд: «Замоне, ки ҳокимияти мутлақа бо тарғибу ташвики риёкоронаи одамбадбинӣ ва низои миллӣ тамоми мамлакатро пур аз накбат менамуд, пролетариати тамоми миллатҳо дар муборизаи зидди ҳукумати подшоҳӣ муттаҳид кардани муборизони ҳамаи миллатҳоро ягона роҳи халосӣ мешумурд»²⁶.

Ташкилоти сотсиал-демократии Туркистон даъватномаҳо, варақаҳо, хитобномаҳое, ки аз маркази Россия мегирифт, дар маҳалҳо бо усули гектограф нусхаи онҳоро зиёд мекарду интишор менамуд. 9 январи соли 1906 дар яксолагии «Якшанбеи хунин» дар кӯчаву паскӯчаҳо ва дару дарвозаҳои Ўротеппа «Ба граждандҳои Ўротеппа» ном хитобномае пайдо шуд, ки бо гектограф чоп карда буданд. Дар ин хитобнома шиорҳои «Нест бод ҳокимияти матруки мутлақа!», «Зинда бод Маҷлиси муассисон!» зикр шуда буд. Хитобнома хусусияти сирф революсионӣ дошт. Дар байни аҳолии Ўротеппа, ки шаҳри аз ҷиҳати саноат нисбатан суст тараққиқардае буд, паҳн шудани ин гуна хитобнома шаҳодат меод, ки ташкилоти революсионии пинҳонкор дар арафа ва дар давраи Революсияи Якуми Рус дар бобати ташаккули ҷаҳонбинии сиёсии аҳолии маҳаллӣ таъсири калон дошт²⁷.

Бо мақсади муттаҳид кардани ҳамаи ташкилотҳои партиявии Туркистон дар моҳи феввали соли 1906 якумин Конференсияи ташкилотҳои сотсиал-демократии Туркистон даъват карда шуда буд. Конференсияи мазкур дар хусуси ташкил додани Иттифоқи ташкилотҳои туркистонии партияи сотсиал-демократии Россия қарор мебарорад. Инчунин дар бобати вусъат додани кори байни пролетариати миллии маҳаллӣ қарор қабул карда мешавад.

Дар моҳи сентябри соли 1906 конференсияи дувуми ташкилотҳои туркистонии сотсиал-демократҳо дубора ба ин масъала таваққуф карда, бори дигар зарурати пурзӯр кардани муборизаи революсиониро дар байни меҳнаткашони маҳаллӣ таъкид намуд. Ин мавқеи болшевикон шаҳодат меод, ки онҳо ба муборизаи зидди ҳукумати подшоҳӣ сафарбар кардани меҳнаткашони тоҷик, ўзбек, туркман, қирғиз ва дигаронро нағз мефаҳмиданд. Ташкилоти партиявии Самарқанд аз рӯи қарордодҳои мазкур амал карда, бо меҳнаткашони миллати маҳаллӣ алоқаи зич барқарор менамояд.

19 октябри соли 1905 таҳти раёсати болшевик Морозов маҷлиси калон барпо мегардад. Коргарони маҳаллӣ на фақат дар маҷлис ҳозир буданд, балки дар он фаъолона иштирок мекарданд. Дар резолютсияе, ки маҷлис қабул карда буд, чунин гуфта мешавад: «Маҷлис аз рӯи изҳороти коргарони ҳозирбудаи сартҳо (он вақт ўзбеку тоҷиконро ҳамин тавр меномиданд—Б.Ғ.) қарор дод, ки талаботи иқтисодии мардуми маҳаллиро дастгирӣ кунад ва ҳамаи он фирмаҳоро, ки меҳнати мардуми маҳаллиро истисмор карда меоянд, саҳт мазаммат мекунад».

Таъсири болшевикон ба коргарони маҳаллӣ чунон зӯр буд, ки аксар вақт корпартоиҳо характери революсионӣ, сиёсӣ доштанд. Соли 1905 дар Осиёи Миёна ҳатто «Иттифоқи роҳиоханчиён» таъсис ёфта буд, ки кори Советҳои депутатҳои коргаронро иҷро мекард. Дар байни аскарон ҳам ошӯб меҳест. Чунончи, 25–27 декабри соли 1905 дар Хучанд дар ротаи понтонии туркистонӣ шӯриши революсионӣ сар зада буд. Шӯриш бераҳмона паҳш гардид. 26 нафар аскарони ротаи понтонӣ ба ҳабс гирифта, 7 нафарашон бадарға карда шуданд.²⁸ Аз рӯи маълумоти архив, дар ноябри соли 1905 дар 9 заводи пах-

²⁶ Газетаи «Самарқанд», 8 июли соли 1906. Иқтибос аз китоби Раъабов З.Ш., 1970, с. 68-69.

²⁷ Мухторов А., 1969, с. 62.

²⁸ Раъабов З., 1970, с. 97-98.

татозакунии Бухорои Нав корпартоӣ шуда, соли 1906 шӯриши ярокноки роҳиоханчиён ба амал омадааст.

Таъсири болшевикон на ин ки ба коргарону солдатҳо, балки ба дигар табақаҳои аҳолии маҳаллӣ мегузашт. Масалан, косибони Самарқанд аз додани андоз сар кашиданд, дар Ёротеппа деҳқонон андози заминро супурдан нахостанд. Генерал-губернатори Туркистон Сахаров 10 октябри соли 1905 ба Трепов хабар дода буд, ки эҳтимол шӯриши мусаллаҳ бархезад. Граф Витте дар телеграммаи рамзӣ ба генерал-губернатор 25 декабри соли 1905 чунин навишта буд: «ман ба шумо маслиҳат медиҳам, ки ба кишвари дар ихтиёри шумо будагӣ ҳолати ҳарбӣ қорӣ карда, ба корпартоён ва революционерон катъиян хотима диҳед, вагарна қор ба қое мерасад, ки мо дар байни мардуми маҳаллӣ ҳама гуна нуфузу эътибори худро гум карда, ба шӯриш замина тайёр мекунем».

Губернатори ҳарбии вилояти Самарқанд ба генерал-губернатори Туркистон дар моҳи декабри соли 1905 ба ин мазмун хабари хавотирангез дода буд: «Дар он қисмати Самарқанд, ки мардуми маҳаллӣ менишинад, агитаторон халқро ёд медиҳанд, ки андоз ва дигар хирочҳоро насупоранд. Дар натиҷа ин ба қамъ шудани андозу хироч аз аҳолии уезду шаҳрҳо хеле таъсир мерасонад». Дар ҳақиқат, боқимондаҳои андозу хироч дар уезди Хучанд ба 355 ҳазор сӯми тилло, дар Самарқанд ба 155 ҳазор сӯм расида буданд.

Ошӯбҳои деҳқонон дар ҳама ҷо ба амал меомаданд. Сардори уезди Хучанд навишта буд, ки тирамоҳи соли 1905 тамоми аҳолии уезд аз адои ҳама гуна андозу хироч «ҳам давлатию ҳам иҷтимоӣ» бо исрор саркашӣ карданд. Масалан, вай деҳаи Ғонҷиро мисол меоварад, ки аз аҳолии он ҷо аз нимаи дууми соли 1905 сар карда то июли 1906 «ягон андозе қамъ кардан мумкин нашуд», чунки деҳқонон ба қавли сардори уезд, «як навъ муқобилати ғайрифавоҷонаи дурудароз» нишон додаанд. Зимнан, қор фақат «бо муқобилати ғайрифавоҷона» анҷом намерасад. Дар баъзе ҷойҳо деҳқонон аз ҷонашон сар шуда, ба ҳукуматдорони подшоҳӣ рӯирифт муқобилат мекарданд. 29 марти соли 1906 дар қишлоқи Чорқӯҳи вулуси Исфара воқеаи тезу тунде рӯй медиҳад. Ёрдамчии сардори уезди Хӯқанд капитан Румянцев бо ҳамроҳии қариб даҳ нафар амалдорон барои яктарафа кардани қанҷоли обёрӣ ба он ҷо меравад. Дар вақти ба вулуси ҳамсоя як қисми обро сар додани шудани амалдорони подшоҳӣ гурӯҳи қалони деҳқононе, ки бо сангу таёк мусаллаҳ буданд, онҳоро фавран миёнагир мекунад. Аз байни издиҳом нидоҳои: «Онҳоро сангсор кунед!» «Занед онҳоро!» баланд мешавад. Баъзе аз амалдоронро аз болои асп гирифта партофта, беяроқ мекунад. Баъд дар ҳуди ҳамон ҷо қамъномаи деҳқонон барпо шуда, оқсаққоли қишлоқро, ки мардум бисёр бад медид, иваз мекунад ва аз ёрдамчии уезд талаб мекунад, ки фармонро дар бораи тасдиқ намудани оқсаққоли нав фавран имзо кунад. Румянцевро ғайр аз ризоият қораи дигар набуд. Оқсаққоли нав ҳамон дам ба иҷрои қори худ шурӯъ мекунад.²⁹ Айнан ҳамин гуна воқеа дар деҳаи Қӯштегирмони вулуси Нов рӯй дод. Ба он ҷо ҳам барои ҳалли қанҷоли об бо як гурӯҳ одамонаш пристави Исфону штабс - капитан Арцишевский омад. Мисли Чорқӯҳ дар ин ҷо ҳам онҳоро деҳқонони бисёр (зиёда аз 150 нафар) пешвоз гирифтанд, ки аз бедодии маъмурият ба дод омада буданд. Вақте бо фармони Арцишевский обро бастанд, мардум якбора дарафтода, ҳудашон обро қушоданд, ҳуди Арт-

²⁹ Дар бораи шӯришҳои революционии меънаткашони уезди Хуљанд ниг.- Қосимов Н., 1968, с. 121–126 ва ғ.

сишевскийро қариб зада чаппа карда буданд, штабс-капитан маҷбур шуд, ки одамонашро гирифта гурезад.

Мо фақат ду мисол овардем, ки ба ҳама чо хос буд. Саҳифаҳои матбуоти он солҳо, даҳҳо чилд материалҳои архив пур аз тасвири шӯру ошӯбҳои деҳқонон мебошад, ки шаклу вусъати гуногун доштанд. Худ аз худ маълум аст, ки амалдорони подшоҳӣ асли воқеаро ба ҳар роҳ таҳриф менамуданд, хусусияти иҷтимоӣ доштани он шӯру ошӯбҳоро рӯйпӯш мекарданд. Аз иттиҳоди ҳаракати революционии табақаи пешқадами русҳои кишвар ва муборизаи озодихонаи аҳолии маҳаллӣ, ки болшевикон маҳз барои амалӣ шудани ҳамин гуна омилҳо исроркорона мубориза мебудданд, амалдорони подшоҳӣ мурданивор метарсиданд.

Яке аз шаклҳои ошӯбҳои деҳқонон ба бойҳои маҳаллӣ ва маъмурии подшоҳӣ ҳамла овардан буд. Статистикаи расмӣ ин гуна ошӯбҳоро «ҳамлаоварии ғоратгарона» ҳисоб мекард, вале дар асл ҳама вақт дар паси таъбири «ҳамлаовариҳои ғоратгарона» золимону истисморкунандагони худро ҷазо додани деҳқонони камбағал пинҳон дошта мешуд.

Статистикаи ин гуна «ҳамлаовариҳо» аз рӯи «Маҷмӯаи гузоришоти воқеаҳо», ки идораи вилоятии Самарқанд тартиб дода буд, чунин аст:

Солҳои 1900–1904 – 131 бор ҳамла.

Солҳои 1905–1909 – 359 бор ҳамла.

Чунон ки дида мешавад, ба муносибати револютсияи соли 1905 дар кишвари Туркистон миқдори «ҳамлаовариҳои ғоратгарона» афзудаанд. Дар байни иштироккунандагони онҳо шахсони шӯҷое низ буданд, ки бо корномаҳои худ шӯҳрат ёфтаанд. Яке аз ин қабил шахсони номвар Намоз Пиримқулов ном деҳқони камбағале буд, ки ба дастаи деҳқонони Самарқанд роҳбарӣ кардааст. Ёрдамчиҳои губернатори ҳарбии Самарқанд дар бораи ин одам ба сардори худ чунин менависад: «Намоз дар байни мардуми камбағал бисёр ном баровардааст. Барои хизмати одамон саховатмандона ҳақ медиҳад, танҳо бойҳоро ғорат мекунаду ба камбағалон бо пул, ғалла, тухмӣ барои кишт ва ғайра ҳар гоҳ ёрдам карда меистад»³⁰

Намоз ба дастгирию ҳамкориҳои камбағалони деҳот таъя мекард. Маҳз отряди вай аз ҷумлаи камбағалони деҳот пур мешуд, маҳз камбағалони деҳот ба вай мадад мекарданд, ки аз таъкиби ҳукуматдорон халос шавад. Аз архив ҳуҷҷате ёфт шуд, ки онро яке аз намоёндагони маъмурияти ҳукумати подшоҳӣ тартиб дода будааст. Ин намоёнда ин тавр менависад: «Мардуми уезд ба ҳеҷ ваҷҳ ягон дарақ намедиханд, ҳеҷ кас, ҳатто подабонҳо ҳам, намеғӯянд, ки даста аз кучо гузашт, ба кучо рафт, ҷавоби ҳама як хел: ҳеҷ чизро надидаам, ҳеҷ чизро намедонам. Аз чор се қисми одамони маъмурияти маҳаллӣ тарафдори Намоз; роҳбарони даста дар ҳамсоияи онҳо зиндагӣ мекунанду вале онҳо ягон хабар намедиханд. Ҷавоби аксари онҳо ҳам як хел: ҳеҷ чизро намедонам»³¹. Амалиёти ғаюронаву далеронаи шӯришгарони Намоз Пиримқулов то дар Туркистон андак паст шудани мавҷи ҳаракати революционӣ давом дошт. Фақат дар нимаи дувуми соли 1908 ҳукуматдорони подшоҳӣ эълон карданд, ки ин ҳаракат қатъ шудааст, ҳол он ки сарвари ҷасуру шӯҷои ин ҳаракат Намоз Пиримқулов ханӯз моҳи июни соли 1907 ҳалок шуда буд.

Дар ин мобайн дар охири соли 1915 дар саросари Туркистон оташи инқилоб аланга мезад. Пас аз корпартоии умумии сиёсӣ октябри ҳамон сол дар қалъаи Тошканд шӯриши мусаллаҳ сар зад ва моҳҳои ноябр-декабр боз

³⁰ ЦГА Узб. ССР, И-1, оп. 35, д. 244, лл. 2-3.

³¹ ЦГА Узб. ССР, И-18, оп. 2, д. 34, лл. 14-15.

корпартоии умумии сиёсӣ авҷ гирифт. Дар ин корпартоӣ ҳам мақоми асосиро роҳиоханчиён доштанд, аз ҷумла комитети корпартоии стансияи Черняево, ки қисми зиёди ҳаракат дар роҳҳои оҳани Осиёи Миёна дар зери назорати он буд, ҳеле хизмат кард.

Ривочи минбаъдаи ҳодисаҳои револютсионӣ

Дар ин давра газетаи «Самарқанд», ки ба он болшевикони дар боло номбурда М.В.Морозов ва П.В.Позняков (сонитар М.В.Морозов ба Тошканд кӯчида омад) роҳбарӣ мекарданд, тарғиботу ташвиқоти револютсиониро маҳсусан авҷ гиронд. Болшевикони Самарқанд ҳам мисли сотсиал-демократҳои дигар шахрҳои кишвари Туркистон дар байни мардум ташвиқоту тарғиботи револютсиониро васеъ идома медоданд, варақаву хитобномаву мурочиатномаҳо навишта паҳн мекарданд, дар митингу намоишҳои халқӣ нутқҳо эрод менамуданд ва ширкат меварзиданд.

Шикасти шӯриши мусаллаҳи декабрӣ дар ноҳияҳои марказии Россия, чи тавре маълум аст, боиси тадричан ақибравии револютсия гардид. Моҳҳои аввали соли 1906 дар Туркистон ҳам қувваҳои иртиҷоъ тадричан ба ҳучум гузаштанд. Кишвар аз солдату казаку полйтсайҳо моллом шуд. Қушоқушию дастгириҳову ҳабскуниҳову таъкибу таъзиру кофтуковҳову бадарғақуниҳо, судқуниҳо ниҳоят бисёр шуд. Нӯқарони бенӯхтҳои ҳуқумати подшоҳӣ органҳои матбуоти тараккипарварро мебастанд, нашри газетаву журналҳои револютсиониро манъ мекарданд. Позняков, Морозов ва дигар муборизони фидокори роҳи озодии халқ маҳкум гардида, дар қалъа ҳабс карда шуданд. Вале ба ҳамаи ин бедодиҳо нигоҳ накарда болшевикони Туркистон ба меҳнатқашони кишвар часуруна мурочиат мекарданд, ки рӯҳафтода нашаванд, ба воҳима наафтанд. «Қори мо ҳам омад меқунад – менавиштанд онҳо дар варақаҳо, – ва ба он рӯз тайёри дидан дарқор!»

Моҳи майи соли 1906 дар кишвар оташи ҳаракати револютсионӣ боз аланга зад. Қорғарони қорхонаҳои таъмири роҳи оҳан дар Тошканд расо як моҳ қорро партофтанду онҳоро тамоми қувваҳои демократии кишвар дастгирӣ намуданд ва оқибат қорғарон ғалаба қарданд. Сарвари ин корпартоӣ болшевикон буданд. Тобистони ҳамаи сол дар байни қўшунҳои Оқруги ҳарбии Туркистон ҳам чанд шӯру ошўбҳо шуданд. Дар деҳот ҳам деҳқонон бештар ба ҷунбиш меомаданд.

Эҳтимоли такрори соли 1905 маъмурияти подшоҳиро ба воҳима меандохт. Генерал-губернатори Туркистон Д.И.Суботич, ки нисбатан нав ба қор таъин шуда буду зоҳиран гӯё андак озодибозӣ мекард, фавран маъзул гардид. Ба ҷояш генерал Матсиевский таъин шуд, ки одами бераҳму бешафқати золиму тарроре буд. Ин генерал тамоми ҳаёти сиёсии Туркистонро зери назорати саҳт гирифт. Тамоми кишвар ба қитъаҳо (қад-қадӣ роҳи оҳани Осиёи Миёна) тақсим қарда шуд, дар сари ҳар як қитъа маҳсус «генерал-губернатори муваққатӣ» меистод, ки дар масъалаи таъкибу таъзиру қазодихӣ ҳуқуқи беқарон дошт³². Шумораи қўшунҳои «ба таҳт содиқ зиёд қарда шуда, амалиёти судҳои сайёри ҳарбӣ ҳеле авҷ гирифт. Намунаи ибрат барои тамоми маъмуриҳои подшоҳӣ губернатори ҳарбии Фарғона-Покотило буд, ки матбуоти демократии он солҳо ба вай як лақаби аҷоиб «Ҳони зиреҳдори Фарғона» дода буд.

³² Ҷолиби диққат аст, ки Ҳатто Ҳамин Матсиевский барин золими гузаро ба назари Ҳуқумати подшоҳӣ на он қадар бераҳм намуд, ба ин сабаб дар ибтидои соли 1907 ўро маъбул қарданд, ки истеъфо диқад.

Дар кишвари Туркистон, ки аз давраҳои Кауфман умуман жандарм набуд, соли 1907 Шӯъбаи ҳимояти ноҳиявии Туркистон таъсис ёфт. Зарбаи асосии ин нӯкарони подшоҳ ба сӯи ташкилотҳои болшевикии сотсиал-демократӣ равона гардид. Эсерҳо ва меншевикҳо, ки дар бобати тарқиш ёфтани фронти қувваҳои революсионӣ хеле ҷидду ҷаҳд карда буданд, барои ҳукумати подшоҳӣ хавфи қазой надоштанд, ба ин сабаб онҳоро саҳт таъқибу таъзир ҳам накарданд.

Гарчанде дар ибтидои соли 1907 дар ҷойҳои «руснишини Осиёи Миёна» алангаи револютсия нисбатан боло хест, вале ин болоравии револютсия, ҷунони дар тамоми хоки империяи Россия, ба мавҷи наву тавоноии пурвусъати революсионӣ табдил наёфт. Равшан маълум буд, ки алангаи револютсия паст шуда истодааст. Вале, ба ҳар ҳол, ин револютсия барои пролетариат ва табақаҳои васеи демократии Туркистон таҷрибаи ниҳоят муфид гардид ва он барои сарнагун сохтани ҳокимияти мутлақ ва минбаъд, табaddулоти сотсиалистии соли 1917 тайёрии ниҳоят муҳим шуд.

Револютсияи солҳои 1905–1907-уми Туркистон ниҳоят возеҳу равшан нишон дод, ки байни пролетариати мубориз (асосан пролетариати рус) ва деҳқонони мубориз (асосан деҳқонони миллатҳои маҳаллӣ) иттиҳоди ниҳоят зич ҳатмист. Болшевикон мудом зарурати иртиботи илҳоқи муборизаи зидди-империалистии миллии озодихоҳӣ ва револютсияи зиддифеодалии буржуазии демократиро таъкид менамуданд ва ҳаёт қомилан дуруст будани ин мавқеи болшевиконро исбот кард ва болшевикон ҳам дар воқеъ барои татбиқи амалии ин нуктаҳои ленинӣ ҷидду ҷаҳди бемисле нишон доданд. Маҳз ба шарофати ана ҳамин ҷидду ҷаҳд на фақат меҳнаткашони бисёрмилионнафараи Осиёи Миёна, балки меҳнаткашони шарқи хориҷа–Империяи Усмония, Хитой, Эрон, Ҳиндустон ва дигар мамлакатҳо ба револютсия ҷалб гардиданд, барои ғайолияти сиёсӣ «бедор» шуданд.

Аммо маълум, ки ҳодисаҳои португёни тўфоннамои Туркистон аз ҳама бештар ба хоки ҳамсоя – ба аморати Бухоро асар кард. Хабарҳои револютсияи рус ба тамоми шаҳру деҳоти аморат роҳ меёфт. Ин хабарҳо дар ин ҷо заминаи мусоид меёфтанд ва авзои бе ин ҳам шадиди ин мулки феодалиро шадидтар мекарданд. Мардуми зору ҳақиру помолу абгори Бухоро ба ғоят суҳт ба ҷунбиш меомад, кўркўрона амал мекард, вале ҳамин ки ба ҳаракат омад, пеши роҳи вайро гирифтанд қори осон набуд. Байни аҳолии кишвари Туркистон ва аморати Бухоро алоқаи мустақкам буд. Дар айни авҷи шўру ошўбҳои кишвари Туркистон ғумоштаи сиёсии ҳукумати подшоҳӣ дар Бухоро ба губернатори ҳарбии вилояти Сирдарё 27 июли соли 1906 ҳаросон навишта буд: «Мувофиқи баъзе овозаҳое, ки то ба мо расид, сартҳои Самарқанду Фарғонаву Тошқанд аз Бухоро таппончаву милтиқ харида гирифта меафтаанд. Дар Самарқанд ҳавлие набудааст, ки милтиқу таппонча надошта бошад».

Ба андозаи ба гўши оммаи деҳқонону қосибони аморат расидани хабарҳои муборизаи қатъии қувваҳои тараққипарвари Туркистон зидди мутлақияти подшоҳӣ, деҳқонону қосибон ҳам зидди ҳукуматдорони феодалии худ ғайолтару қатъитар ба по меҳестанд. «Аз соли 1907,–навишта буд Д.Н.Логофет,–дар аморати Бухоро дар байни аҳоли ҷунбишу изтироби номуайяне мушоҳида карда мешуд... дар аснои андозғундорӣ задухўрдҳои майда бағоят тез-тез рўй меодагӣ шуда, қариб ба ҳодисаи доимӣ мубаддал гардида буд... Мо дар қишлоқи дурдасти Бухорои шарқӣ ништа будем ва аз бисёр одамон хабарҳои ғуноғуни тоза мешунидем. Онҳо гоҳ меғуфтанд, ки дар бекии Ҳисор талотўб хеста, амлоқдорро дошта задаанд, гоҳ аз ҷое овоза пайдо мешуд, ки дар Деҳнав мардум ҷазои зақотчиро додааст. Норозигии номуайян

аз бекҳо ба шикваю шикоятҳои бешуморе аз амалдорони хурд табдил меёфт, ки охири охирон одамон дар хусуси имкони сар шудани шӯриш дар давлати хонӣ гап мезадагӣ шуданд»³³. Дарвоқеъ, соли 1905 ва соли 1908 садҳо нафар аҳолии Ҳойит ва Қалъаи Лабиоб зидди шаҳои Қаротегин рӯйрош ошӯб бардоштанд³⁴. Тирамоҳи соли 1907 дар Ҳисор мардум ба шӯр омад. 8 сентябри ҳамон сол шаҳри Қаротог аз зилзилаи сахт вайрон шуд, вале дастаи ҳарису ноодами беку бойҳову амалдорон ба ҷои мадад ба офатзадагон ҳудашон чизу чораи ночизи мурдагону маҷрӯхонро талаву тороч карданд.

Соли 1908 аҳолии кишлоқи Ғузни қитъаи Мастҷоҳ ва деҳаи Қароянтоки қитъаи Ўротеппаи вилояти Самарқанд бедодию ҳаромкорию дуздии намо-яндагони маъмурияти подшоҳиро дида бо сангу калтак ба онҳо дарафтоданд. Албатта, ин гуна шӯру ошӯбҳои зиддиҳукумати тоҷикони кишвари Туркистон ба тоҷикони аморати Бухоро ҳам бешубҳа таъсир расонда, онҳоро ба мубориза сафарбар менамуд. Моҳи феввали соли 1910 мардуми Кӯлоб шӯриш бардошт. Сабаби шӯриш толону торочи амлоқдорону зақотчиҳои бек Муллоаҳмад-бий буд. Бек ва муқаррабони вай аз ҳисоби деҳқонони бенаво давлату сарвати беҳад ҷамъ карданд ва асосан аз фарқи он нархи ғалла истифода мебарданд, ки байни нархи бозори маҳаллӣ ва нархи ғалла дар вақти андозу ҳосилгундорӣ вучуд дошт.

Аҳоли ба муборизаи қатъии зидди феодалони истисморгар тайёрӣ меид. Амир ин авзои Кӯлобро шунида ба он ҷо яке аз муқаррабони макқору фиребгари худ – девонбегиро равон кард. Муллоаҳмад-бий бошад, дар навбати худ ба посбонҳои наздиктарини сарҳадчиёни рус, ба сардори дастаи сарҳадчиён полковник Гайдебуров қосид фиристода мадад пурсид. Девонбегӣ пеш аз кӯшунҳои русҳо расида омаду чанд тадбир андешид. Пеш аз ҳама аз номи издиҳомии панҷсаднафараи мардум аризае қабул кард ва бекро аз мансабаш азл намуд. Баъди ин кӯшунҳои рус ҳам расида омаданд, вале молу мулки торочкардаи бек дар дасти ҳудаш монду ҳатто гапи гашта додани он набаромад ва шӯриш ҳам пахш карда шуд.³⁵ Ин шӯру ошӯбҳои мардуми Бухорои шарқӣ далолат менамоянд, ки дар шуури сиёсии аҳолии маҳаллӣ дигаргунӣҳо шудааст, шуурнокии синфӣи онҳо хеле тақмил ёфтааст ва нисбат ба тарзи торочи феодалӣ, ки дар ҳоки аморат ҷараён дошт, муқобилату норозигӣ рӯз ба рӯз меафзояд.

Ба ҳамин тариқ, қисми пешқадами меҳнаткашони тоҷик дар шаҳру деҳот таҳти таъсири револютсияи рус ба амалиёти фаъолони сиёӣ омода шуд. На ҷорӣ кардани ҳолати ҳарбӣ, на ҷазодиҳӣҳои оташи муборизаи револютсионии меҳнаткашонро фуру нишонда наметавонистанд, ки он баъдтар дар зери байрақҳои Револютсияи Кабири Сотсиалистии Октябр бо қувваи нави зафаровар авҷ гирифт.

³³ Логофет Д.Н., 1911, ҷ. II, с. 264.

³⁴ Маълисов А., 1967, с. 302–303; дар бораи Қаротегин умуман ниг.: тадқиқоти муфассали Кисляков Н.А., 1954.

³⁵ Стеценко И.А., 1963, с.126–127.

Боби чорум

ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР ДАВРАИ АЗ СОЛИ 1908 ТО СОЛИ 1917

1. РЕВОЛЮТСИЯИ ФЕВРАЛИИ СОЛИ 1917

Вазъияти кишвари Туркистон ва аморати Бухоро баъд аз револүтсияи солҳои 1905–1907 ва то Ҷанги якуми ҷаҳонӣ

Ба ҳукуматдорони подшоҳӣ муяссар гардид, ки муваққатан ғолиб омада, аввалин револүтсияи русро бугӣ кунанд. Аммо онҳо зиддиятҳои оштинопазиреро, ки пояи империяи калони подшоҳиро сушт мекарданд, ҳеҷ бартараф карда наметавонистанд. Ин зиддиятҳо бағоят тезу тунд гашта, боиси хурӯҷи нави револүтсионӣ гаштанд. Соли 1910, чун дар Россия, дар Осиёи Миёна ҳам мавҷи муборизаи синфӣ боло хест. Масалан, ҳуди ҳамон сол дар вулуси Конибодом коргарони кони нефти «САНТО» корпартой карданд. Муборизаи муттафику мутташаққили коргарон маъмуриятро маҷбур сохт, ки ба талаби коргарон розӣ шавад, дар натиҷа музди кор зиёд ва муддати он кӯтоҳ карда шуд. Ҳуди ҳамон сол ангиштканони Сулукта корпартой карданд ва ба онҳо коргарону хизматчиёни стансияи Драгомирово ҳамроҳ шуданд (дар ин ҷо корхонаҳои таъмири конҳои Сулукта ва маъмурияти кон ҷойгир буд; ҳозир ин ҷо посёлкаи Пролетар). Шӯру ошӯбҳои деҳқонон ҳам авҷ гирифт. Соли 1912 дар вулуси Нов деҳқонони қарздор ба ҳавлии судхӯри калон ҳамла карда ва-сикаҳои қарзро сӯхта партофтанд¹.

Меҳнаткашони аморати Бухоро, ки аз зулму асорати гӯшношуниди бойҳои маҳаллӣ ба танг омада буданду ин бойҳоро ҳукуматдорони Петербург дастгирӣ мекарданд, махсусан бо қаҳру ғазаб шӯру ошӯб бардоштанд. Ин шӯру ошӯбҳо ба дараҷае вуҷат ёфтанд, ки ҳукуматдорони империяи Россия ҳам ба воҳима афтоданд. Қор ба ҷое расид, ки «масъалаи Бухоро» ва роҳҳои «танзими» он (маълум, ки бо таъбири амалдорони подшоҳ) мавриди таълиму тарғиботи зиёд ва муҳокимаи махсуси амалдорони олимартаба қарор ёфт.

Соли 1909 нашр шудани «Кишвари беҳуқуқӣ. Аморати Бухоро ва авзон имрӯзаи он» ном китоби Д.Н. Логофет ба ин мочаро таконе гардид. Муаллифи ин китоб чанд сол дар Осиёи Миёна зиндагӣ карда буд. Дар байни дараҷоти мансабҳои маҳаллӣ мартабаи баланд ҳам дошт – сардори идораи Округи гумрукии Туркистон буд. Логофет чизи навиштаашро нағз мефаҳмид ва ҳукуматдорон ҳам ҳеҷ баҳонае надоштанд, ки ўро дар «тарғиботи револүтсионӣ» муттаҳам намоянд. Аслашро гирем, мавқеи Логофетро мавқеи ҳамдардию ғамхорӣ нисбат ба меҳнаткашони тоҷику ўзбек гуфтан ҳам ҳеҷ мумкин набуд. Логофет фақат ғами ҳаминро меҳӯрд, ки обрӯю эътибори ҳамон тарғиботи маъмурию сиёсӣ, ки ҳукумати подшоҳӣ дар Осиёи Миёна ҷорӣ карда буд, паст нашавад. Вале дарвоқеъ, «Кишвари беҳуқуқӣ» ин ҳукми

¹ Каримов Т.Р., 1966, с. 86–87

сахтест ба тамоми он худсарию бедодиҳои феодалӣ, ки дар аморати Бухоро хукмфармо буданд ва онҳоро табақаҳои ҳарбию феодалии Россия бевосита дастгирӣ мекарданд. Корманди дар ихтиёри генерал-губернатор буда – генерал-майор Дрягин дар бораи ин китоб ба генерал-губернатори Туркистон маърузае ирсол намуда навишта буд, ки «ин китоб аз бедодиҳои дохилии Бухоро, аз худсариҳову бемаззагиҳои маъмуриони Бухоро, ки барои кирдори худ ҳеҷ гуна ҷазое намебинанд, сухан меронад»².

Д.Н.Логофет менависад, ки тамоми амалдорону маъмуриони амир қариб 50 ҳазор нафар мебошанд (ба ин ҳисоб сарбозон дохил не) ва ҳеҷ кадоми онҳо аз ҳукумат маош нагирифта, фақат аз ҳисоби толону торочи аҳоли зиндагӣ мекунанд. Амир ба баъзе одамон оила-оила одамонро пешкаш намуда, қариб ба гуломӣ медахад ва иҷозат ҳам медиҳад, ки сеяки даромади он оилаҳо кашаида гирифта шавад. Барои адои қарзу ҷарима савдои музоядаро бисёр истифода мебаранд ва баъзан дар баробари молу мулк зану фарзанди қарздорро ҳам ба фурӯш мемонанд. Боварии кас намеояд, ки дар асри XX, дар он сарзамине, ки тахти «васояти» империяи Россия мебошад... гуломдорӣ ҳасту ривоч дорад. Ҳукумати амир миқдори андозу хирочро торафт зиёд мекунад барои эҳтиҷи мамлакат як пули сиёхро дарег медорад ва асосан пулро барои таъмини лашкар сарф мекунад, зеро он барои андозу хироччамъкуни даркор мешавад. Аммо пулҳои ниҳоят калон зери пардаи «тӯҳфа»-ю «пешкаш»-ҳо барои ришваи амалдорони маъмурияти генерал-губернатории Туркистон ва калонони Петербург сарф мешавад. Расман даромади Бухоро 2,5 млн. сӯм аст, ки 1,5 млн.-и он барои лашкар, 900 ҳазораш барои амир ва 100 ҳазораш барои қозиву муллоҳо харч мегардад. Вале аслан, мегӯяд Логофет, аз мардум соли 18 млн. сӯм пул ситонда мешавад, ки ҳамаи онро худи амир ва нӯкарони калону хурди вай – қушбегию парвоначию беку амлоқдор ва ғайраву ва ҳоказои вай нӯши чон мекунанд. Логофет гапашро давом дода мегӯяд, ки мардум ба ҳадди қашшокию бенавой расидаасту рӯзи сериро намебинад ва ба мурданаҳ кам мондааст, бинобар ин таклиф мекунад, ки филҳол ба ҷои тартиботи маҳаллии маъмури тартиботи умумироссиягиро ҷорӣ карда, амирро фақат ҳамчун намоёндае мондан даркор.

Вазъияти шадиди аморати Бухоро, ки эҳтимоли таркиданаҳ дур набуд, дар Тошканд дар маҷлиси махсуси машваратӣ муҳокима карда шуд, ки дар он генерал-губернатори Туркистон-Мишенко, ёрдамчиҳои вай -Кондратович, сардори штаби Округи ҳарбии Туркистон-Рихтер, гумоштаи сиёсии Россия дар Бухоро-Лютш ва дигарон иштирок доштанд. Масъалаи якум, ки диққати ҳамаро ҷалб карда, ниҳоят қушоду равшану луччаку пӯстканда таъбир карда шуд, ин тавр буд: «Дар бораи ба гардани аҳолии аморати Бухоро беҳад зиёд бор шудани андозҳо, ки ба туфайли ниҳоятдараҷа бевичдон будани ҳукуматдорони маҳаллӣ ба аҳолии аморати Бухоро бағоят гарон меафтаду миёншикан аст». Акнун инаш иддаои кадом -як «нависандаи бенӯхта» набуд, ки китобаш ба ходимони давлатӣ маъқул нашуд. Инаш акнун муҳокимаи махсусу расмӣ пӯшидаи масъала буд, ки дар айни он фикру ақидаҳои расмӣ ба таври қушоду равшан изҳор гардиданд ва минбаъд дар мактуби комилан махфӣи генерал-губернатор, ки ба вазирӣ ҳарбӣ ирсол дошта буд, зикр ҳам ёфтанд. Хӯш, ин шӯрои олии мансабдорони олимартабаи Туркистон чӣҳо гуфт? Иқрори онҳо ба дараҷае аҷиб аст, ки барои зикри онҳо мақоми муносиб додан даркор. Дар шартномаҳои солҳои 1868 ва 1873-уми байни Россия ва Бухоро моддаҳои низ буданд, ки мувофиқи онҳо амир бояд гуломдорӣ ва гулом-

² ЦГА Узб. ССР, И-18, оп. 2, д. 251, л. I

фурӯширо бекор мекард, вале дар ин бобат дар Бухоро ҳеҷ қор қарда нашуд. «Ба шарофати ҳокимияти русҳо ҳокимони Бухоро хеле бурд қарданд, зеро пештар воҳимаи ҳуҷуми душманони беруни онҳоро маҷбур менамуд, ки ба ин ё он роҳ лутфу садоқати табааи худро ба даст оваранд ва бедодию худсарии бекҳову амлоқдоронро қамтар кунанд. Акнун бошад, амир тамоман ба умеди ҳимояти сарнайзаҳои русҳо мебошад ва парвои қору бори мамлакатро надорад...»

Албатта, ҳозирон ҳама мағз андар мағз подшоҳпараст буданд, ба ин сабаб имони қомил доштанд, ки сабаби бадбахтии халқи тоҷик ва дигар халқҳои аморати Бухоро фақат «парвои қору бори мамлакатро надоштани амир» аст. Сарфи назар ба ин, онҳо маҷбур шуданд иқрор намоянд, ки мардум «батамом ба ихтиёри маъмуриони ҳарис партофта шудааст, ба маорифи халқ қасе аҳамият намедихад, роҳро пулҳо... ҳама фатарот шудаанд, нархи чизҳои зарурӣ ба қасофати хироҷҳои бешумор ниҳоят баланд мебошанд ва мардум рӯз ба рӯз бенавотар мешавад».

Масъалаи даромади амир ҳам диққати ҳамаро ҷалб кард. Гумоштаи сиёсии Россия дар Бухоро таъкидан гуфт, ки маблағи даромади амирро махфӣ нигоҳ медоранд, вале мувофиқи «гуфтаи баъзе одамон» ин даромад соле ба 7.350 ҳазор сӯм мерасидааст. Дар матни қарори маҷлиси машваратӣ чунин як таъбири тақдир ба назар мерасад: «Агар фарз кунем, ки амир аз замин ба ҳисоби миёна соле 5 млн. сӯм меғундорад, ҳамин маблағ ҳам аз маблағе, ки тамоми аҳолии маҳаллии кишвари Туркистон медиҳаду илова бар ин нисбат ба аҳолии Бухоро шумораашон ду маротиба бештар аст, чор маротиба зиёдтар мебошад». Агар ҳаминро ба назар гирем, ки нӯқарони ҳукумати подшоҳӣ меҳнаткашони Туркистонро чанд қабат пӯст меканданд, пас тасаввур қардан муҳол аст, ки аҳволи табааи «аълоҳазрат амири Бухоро» то ба қадом дараҷа табоҳ буд.

Агар ба умеди он шавем, ки генерал-губернатору муқаррабони вай ҷиддан дар ғами ислоҳи вазъият мешаванд, саҳт саҳв хоҳем кард. Дарвоқеъ, ин қалоншавандаҳо бедодию худсарии ваҳшиёнаи ҳукуматдорони Бухоро таъкид намуда, гуломвор мутеъ будани халқро изҳор дошта, ба чунин қарор омаданд, ки... ба гумоштаи сиёсии дар Бухоро буда, супурда шавад, ки дар бораи иқтисод ва андозҳои маҳаллӣ чунин маълумотҳоро гирд оварад³. Иттиҳоди синфӣ истисморгарони мухталифу гуногунмиллати империяи Россия, ки ҷидди истисморшавандагон равона шудааст, ана ҳамин тавр қушоду равшан зоҳир шуд.

Пас аз якҷанд моҳ, тирамоҳи соли 1909 дар Тошқанд барои муҳокимаи вазъияти Бухоро боз ҷамъомаде баргузор гардид ва иштирокчиёни он ҳам хеле ғап доданд, ки «дар аморат дигаргуниҳо мувофиқи мақсад мебуд», пас аз ин масъаларо ба ихтиёри Маҷлиси махсуси машваратӣ оид ба вазъияти Бухоро ҳавола қарданд, ки он дар Петербург 28 январи соли 1910 шуда гузашт. Аз дараҷаи эътибори ин маҷлис ҳайъати иштирокчиёни он шаҳодат медиҳад. Маҷлиси машваратӣ дар тахти раёсати раиси Совети вазирон ва вазири қорҳои дохилии Россияи подшоҳӣ-Столипин мегузашт, дар он вазири молия Коковцев, вазири қорҳои хориҷӣ Изволский, вазири ҳарбӣ Сухомлинов, сардори штаби генералӣ Гернгрос, ёрдамчиҳои вазири қорҳои хориҷӣ Сазонов, генерал-губернатори Туркистон Самсонов ва дигарон иштирок қарданд. Инҳо хеле ғапфурӯш қарданд, ки «ба сабаби дар кишвар набудани хоҷагии ботартиби пулӣ» ва набудани ёрии тиббӣ «аҳволи табааи Бухоро бениҳоят ҳароб

³ ЦГА Узб. ССР, И. 2, д. 251, лл. 65–68

аст», лашкари сершуморе вучуд дорад, ки барои таъмини он 1 млн. сӯм даркор ва ғайраву ва ҳоказо. Ба «гӯшаи дурдасти аморат» – ба Бухорои шарқӣ мароки махсус зоҳир карда шуд, алалхусус, ки дар бораи ин ноҳия ҳукуматдорони подшоҳӣ хабари ночизе мегирифтанд. Ин маҷлиси машваратӣ ҳам ғайр аз бозори ғапфурушӣ дигар чизе нашуд. Пеш аз ҳама сабаб ҳамин буд, ки иштирокчиёни маҷлисро ҳатто ба гӯшаи ҳаёлашон намеомад, ки бо чӣ роҳ «ба соҳибхитиёрии комили шоханшоҳ», яъне амир даҳолат кардан мумкин будааст. Самсонов дар як шакли харосону ларзони нодилона барои муҳокима таклифе пеш ниҳод, ки дар аморат баъзе дигаргуниҳо кардан даркор, вале фақат баъди ин ки ягон вақт аморат ба Россия ҳамроҳ карда шавад, вале ҳамин таклифи нимҷонро ҳам Столипин рад кард. Столипин қатъиян гуфт, ки «ҳомдаррон кардан лозим не... хусусан дар ҷунин замонаи нотинҷ, ки тамоми қувваи империя барои такмили дохилии мамлакат равона шудааст». Маълум, ки Столипин револютсияи солҳои 1905-1907-ро дар назар дошт, ки баъди он аппарати давлатии ҳукумати подшоҳӣ хеле вақт ба ифоқа омада натавонист. Самсонов боз аз номи маҷлиси машваратии Тошканд лоиҳаи ноқису думбурридаи баъзе ислохотро – дар Бухоро ҷорӣ кардани «бюҷети ботартиб», дигар кардани тартиби андозҳо, ё кам кардани лашкарро низ пеш ниҳод, вале ҳамаи онро аркони ҳукумат фавран рад карданд.

Намояндагони вазорати қорҳои хориҷӣ бо дастгирии дигар иштирокчиёни маҷлис таъкидан гуфтанд, ки «ба ҳисоби китоби пули амир даҳолат карда, аз вай тартиб додани ин ё он гуна бюҷетро талаб кардан ва ҳамчунин кам кардан шумораи лашкарро низ тақозо намудан, бешак, таҳрифи истиқлоли вай ва тақсири эътибори вай мебуд». Бинобар ҳамин ҷамъомади ин подшоҳпарастони гузаро ҷунин қарор баровард: «Масъалаи бюҷет, масъалаи лашкар, масъалаи тағйири тартиби андоз бардошта нашавад, роҳи ба мо мақбули беҳдошти вазъияти Бухоро муайян карда, онро рӯиност не, балки тадриҷан ба иззати нафси амир нарасида, номаълум ба вай фаҳмондан даркор ва ба ҳуди вай имкон додан лозим, ки аз номи ҳудаш ва бо роҳи усулҳои ба шароити маҳаллӣ мутобиқ муносиб он тадбирҳоро ба амал барорад». Маънои ин фақат ҳамин буд, ки лом нагуфта аз гуноҳи тамоми он селай даррандагони Бухоро гузаштанд ва хунрезияи кушокушиҳои онҳоро таҳсин гуфтанд.

Маҷлиси машваратӣ қобили қабул донист, ки «минбаъд он одати то ба ҳол дар Бухоро мавҷударо бояд бекор кард, ки мувофиқи он агар мансабдорони рус ин ё он қору вазифаи ба амир вобастаро иҷро намоянд, амир ҳатман ба онҳо тортуқ медиҳад» (аслан ин ришваю порадиҳии рӯиност буд, ки аз ҳисоби толону торочи меҳнаткашон карда мешуд) ва дар ин бобат як қарори муҷмал қабул ҳам карда, ба вазири ҳарбӣ супориш дода шуд, ки «инро мавриди назари марҳаматбори аълоҳазрат император созад, то роҷеъ ба ин, маншури мубораке шавад, ки ба муассисаҳои мутааллиқ ҷун дастурамал ирсол гардад»⁴.

Ҳуллаас, тамоми амалдорони хурду калону пасту баланди подшоҳӣ аз худсарияи бедодиҳои гӯшношунид, ваҳшиёна толону тороч шудани меҳнаткашон, ки дар аморати Бухоро ҳукм меронд, воқиф буданд, аммо ба меҳнаткашони бадбахти Бухоро (ва маълум, ки ҳам ба меҳнаткашони Осиёи Миёна ва умуман ҳам ба меҳнаткашони тамоми империяи Россия) дасти ёрӣ дароз намекарданд ва парвое надоштанд. Аҳволи мардум сол ба сол табохтар мешуд. Дар баробари ин даромади аппарати феодалияи клерикалии амир сол

⁴ ЦГА Узб. ССР, И-3, оп. 2. 467, лл. 149-204

ба сол меафзуд. Аз ҳисоби араки чабину хуни меҳнаткашони тоҷику ўзбек ва ғайра на фақат бойҳои Бухоро киса пур мекарданд, балки табақаҳои буржуазию помешкии Россия ҳам насибаи худро зада мегирифтанд. Дар ин бобат тақоӣю даводавию ташвишу тараддудҳои аркони молия, соҳибони банку корхонаҳо ва умуман қаллобу қаззобони олимансаб, ки бо дарбори худи подшоҳ қаробат доштанд, қоилиби диққат аст.

Соли 1915 дар Бухоро ғайр аз шўъбаи Банки давлатӣ боз 7 шўъбаи банкҳои хусусӣ буд, ки ҳамаи онҳо бо сармояи хориҷӣ алоқаманд буданд. Ин банкҳо дар дасти консессионерҳои қалон буданд ва онҳо бо иҷозати ҳукумати амир барои консессияи ирригационӣ заминҳои бисёреро мегирифтанд. Масалан, ғумоштаи Банки Русу Осиё-Стовба соли 1913 дар бекии Қабодиён 10 ҳаз. десятина заминро ба муддати 99 сол ба консессияи гирифта буд (қитъаи «Гавҳаралӣ»). Ҳукумати Бухоро аз соли 1912 то соли 1915 қамъулқамъ то 300 ҳаз. десятина заминро ба консессия дод. Ғайр аз қитъаи «Гавҳаралӣ» боз ду консессияи дигар дода шуд – соли 1914 – «Айваҷ» 5 ҳаз. десятина заминҳое, ки дар қарибии ба Аму рехтани Қофарниҳон воқеъ буданд ва соли 1915 «Қўрғон-теппа» 65 ҳаз. десятина замин (ин заминҳо ҳозир дар ҳудуди РСС Тоҷикистон мебошанд).

Амири Бухоро ва амалдорони вай ғайр аз ситондани андозу хироҷу зақо-ту пораву ришва ҳаннотию савдогарӣ ҳам мекарданд. Ҳазинаи давлат та-моман қисаи худи амир шуда монд. Дар ин бора устод Айни дар «Материалҳо оид ба таърихи инқилоби Бухоро» маълумоти ақоиб овардааст. Соли 1913 даромади амир 30 млн. сўми тилло буд, ки ин таър харҷ мешуд:

Таъмини сарбозон – 1 млн. сўми тилло.

Таъмини нўқарҳо – 100 ҳаз. сўми тилло.

Харҷи тортуқҳо – 1 млн. сўми тилло.

Хароҷоти ғуноғун – 100 ҳаз. сўми тилло.

Маорифи халқ ва тандурустӣ – ягон тин ҳам не.

Тамоми хароҷот 2200 ҳаз. сўми тилло. Тамоми пули аз ин боқӣ, яъне зиёда аз 27 млн. сўми тилло барои зиндагию айшу ишрати амир сарф мешуд. Ҳамаи ин далолат мекунад, ки дар аҳди амири охири - Олиҳон толону тороҷ шу-дани мардум ба авҷи аъло расид. Саросари аморат қаҳатию ғушнагию қаса-лиҳо ҳуқмфармо шуданд. Аммо ҳукуматдорони Бухоро ба ин парвоя на-доштанд, на дар ғами маорифи халқ буданду на дар ғами нигоҳдории тандуру-стии мардум, ҳатто оддитарин намудҳои хизмати тиббӣ набуд.

Авҷ гирифтани фаъолияти миллатчиёни буржуазӣ

Робитаи миллатчиёни буржуазии Туркистону Туркия ҳанўз дар охири асри XIX сар шуда буд (дар ин қор миллатчиёни тотор ҳам саҳм ғузоштаанд), яъне дар ҳамоно даврае сар шуда буд, ки панисломия ва пантуркия идеологияи расмий империяи Усмония ғардид ва ин робитаҳо пас аз револүтсияи соли 1908-уми қавонтурқон ниҳоят вуъбат ёфт. Пешвои қавонтурқон - Анварпош-шо, Талъатпошшо, Қамолпошшо ва дигарон ақидаҳои пантуркияро бо қидду қад тарғибу ташвиқ менамуданд, тамоми халқҳои «мусулмон», аз он қумла, халқҳои Поволжя, Кавказ, Закавказия, Осиёи Миёнаро даъват менамуданд, ки дар як «давлати усмонӣ» муттаҳид шаванд. Ходими намоёни пантуркия Зиё Гуқалп нияту мақсади асосии онҳоро ба як шакли муайян оварда ғуфта буд, ки «ватани турқонна Туркияву Туркистон, балки кишвари абадзиндаву бека-рони Тўрон аст»⁵. Пешвои аслии қавонтурқон Анварпошшо ҳам ба нияти

⁵ Иқтибос аз китоби Alp Tūkin, 1915, S. 16.

таъсиси «Тӯрони Қабир» аҳамияти калон меод. Вале кор ҷафат бо ният анҷом намерефт. Аз Туркия ба Осиёи Миёна ҷосусони пантуркия меомаданд, кору бори пайравони худро тафтиш мекарданд, роҳу равиши кору амалиёти минбаъдaro нишон меоданд, бо адабиёти лозима таъмин менамуданд.

Гарҷанд ҳукумати подшоҳӣ ба интишори шиорҳои пантуркия дар Туркистон бо ҳавф менигарист ва ҷосусони онро саҳт ба назорат мегирифт, ба ҳар ҳол, бисёр ҷосусон аз доираи назорат берун мемонданд.

Баъди дар Истамбул охири соли 1909 таъсис ёфтани «Ҷамъияти Бухоро оид ба интишори дониши муфид дар байни ом» омаду рафти ҷосусони пантуркия аз Туркия ба Осиёи Миёна хеле зиёд шуд. Ин ҷамъият дар тахти назорати маҳсус ва ҳимояти шӯъбаи маорифи партияи ҷавонтуркон «Иттиҳод ва тараққӣ» ва роҳбари он, ходими намоёни пантуркия доктор Нозим амал мекард. Генерал-губернатори Туркистон ба мулкҳои оқсӣиёнагии Россия ҷаққа шудани Туркияро дида, ба ташвиш афтод ва 24 августи 1910 ба Раиси Совети вазирон ва вазири корҳои дохилӣ Столипин навишт, ки соли 1910 «омаду рафти туркҳо ба кишвар ақаллан нисбат ба соли гузашта хеле зиёд шуд, ҷафат дар нимаи якуми ҳамин сол нисбат ба тамоми соли 1909 ду маротиба зиёдтар туркҳо омада рафтанд».⁶

Аллакай соли 1910 бо имдоди «Ҷамъияти Бухоро оид ба интишори дониши муфид дар байни ом» мактабҳои олии Истамбул аз Туркистон ва давлатҳои Осиёи Миёна қариб сад студент қабул карданд. Даре нагузашта дар Истамбул «Клуби студентони мусулмони Россия» кушода шуд. Ин клуб ҳам мисли «Ҷамъияти Бухоро...» маркази одамгирӣ, тайёркунӣ ва фириодани ҷосусон ба Осиёи Миёна буд, ки дар ин ҷо ҳам ин қабил ташкилот таъсис кардани буданд. Масалан, ҷадидони Бухоро бо ташаббуси худ барои мадад ба мусулмонони «доништалаб» муассисаи хайрияе кушодани шуданд. Гумоштаи сиёсии Россия дар Бухоро 11 июни соли 1912 навишта буд, ки хайъати муассисон нияти ба тамоми Осиёи Миёна паҳн кардани нуфузи ин «муассисаи хайрия» далолат менамояд, ки он «дар банди саъю кӯшишҳои миллатпарастӣ» мебошад. Гумоштаи сиёсӣ дуруст тахмин карда буд, ки ин ҷамъият бо ҷамъияти Истамбул бояд алоқа дошта бошад.⁷

Яке аз сарварони намоён ва роҳбарони ғоявии ҷадидони Осиёи Миёна Мунавварқорӣ Абдурашидовро сардори ҷавонтуркони ҷосуси партияи «Иттиҳод ва тараққӣ» дар Тошканд гуфтан мумкин аст. Мунавварқорӣ мудирӣ яке аз мактабҳои ҷадид буд, дар нашрияҳои панисломия ғаёлона ширкат мекард, журналу китобҳои туркиро тарҷума ва нашр менамуду пулашро ба Истамбул ба фонди «Ҷамъияти имдоди миллӣ ба флоту Усмонӣ» мефириод. Дар ҳавлии Мунавварқорӣ мунтазам маҷлисҳои пӯшидаи ҷадидон, ки зоҳиран, ба зиёфат мемонд, баргузор мешуд ва дар ин ҷамъомадҳо оид ба усулҳои тарғиботи пантуркия мубодилаи таҷриба мекарданд, инструкторҳои аз Туркия омада дастурҳо меоданд. Худи Мунавварқорӣ борҳо ба Фарғонаву дигар вилоятҳои Туркистон рафта кору бори ҷадидонро тафтиш карда меомад. Ҷаёлияти Мунавварқорӣ ҷунон вусъат гирифт, ки Шӯъбаи ҳимояти ноҳиявии Туркистон ўро ба зерӣ назорати худ қарор дод.

Ҷадидон дар шаҳрҳои гуногуни Осиёи Миёна ҳар гуна «ташкilotҳои имдоди Туркия» таъсис меоданд, ки онҳо ба ғойдаи Туркия ташвикуту тарғибот мебуданд, барои иҷрои маросимҳои гуногуни динию дунявӣ пул меғундоштанд. Ҳатто ҳоҷҳои Туркистон ҳам ба тарғибу ташвики ғояҳои

⁶ ЦГА Узб. ССР, п. 1, оп. 31, д. 648, л. 1.

⁷ ЦГА Узб. ССР, 4, 2, оп. 2, д. 439, л. 5-6.

панисломия сафарбар мешуданд. Ба ононе, ки ба ҳаҷ мерафтанд, таъкид карда мешуд, ки «султон халифи муслимин асту ба вай итоати комил бояд кард» ва онҳо пас аз ҳаҷ бояд дар ҳамон ҷо ғояҳои «иттиҳоди ваҳдати тамоми мусулмонон»-ро паҳн мекарданд.⁸

Дар солҳои Ҷанги якуми ҷаҳонӣ як гурӯҳ пайравони пантуркизм, ки ба онҳо Юсуф Окчурӯғли роҳбарӣ мекарду ҳамашон аз Россия муҳоҷират карда буданд, фаъолияти худро ниҳоят вусъат доданд. Ин миллатчиҳо, ки худро «намоёндагони тамоми мусулмонони Россия» меҳонданд, ба пойтахти давлатҳои рафтуомад доштанд, ки бо Россия меҷангиданд ва дар ҳама ҷо ҷор мезаданд, ки дар Россия «давлатҳои соҳибхитиёри исломӣ» ташкил кардан даркор. Дар ин бобат «фаъолияти» яке аз миллионерҳои калонтарини Осиёи Миёна, пайрави ашаддӣ пантуркизм Миркомил Мӯъминбоев ҷолиби диққат аст. Ҳанӯз соли 1911 маъмурияти маҳаллии Андичон хабар дошт, ки Миркомил ба манфиати пантуркия кор мебарад. Мувофиқи маълумоти муассисаи хуфия Миркомил сардори «ташкilotи мусулмононе» буд, ки ният дошт зидди русҳо шӯриши мусулмонро бардорад. Соли 1914 пеш аз оғози Ҷанги якуми ҷаҳонӣ вай ба Берлин рафта «бо амалдорони Германия нақшаҳои зидди Россияро муҳокима кард». Дар арафаи ҷанг ба Қўстантания омада бо Анварпошшо мулоқот кард ва ба Туркия маблағи калонро хайр намуд.

Моҳи июли соли 1915 аз хонаи Миркомил 31 дона варақае ёфтанд, ки аҳолии маҳаллиро ба муборизаи зидди Россия ва тарафдорӣ Туркия даъват мекарданд. Дар шахрҳои гуногуни Осиёи Миёна чандин гурӯҳҳои пайравони пантуркизм буданд, ки зарурати «ғазовоти зидди кофирон» онҳоро муттаҳид менамуд. Ҷолиби диққат аст, ки амалиёти пайравони пантуркизми Осиёи Миёнаро разведкаҳои хориҷа таҳрику дастгирӣ мекарданд.⁹

Чидду ҷаҳди ҷадидону пайравони пантуркизму панисломия, ки аз номи «тамоми мусулмонон» гап заданӣ мешуданд, авомфиребии маҳз буд. Миллатчиёни буржуазӣ кучо буданду меҳнаткашон кучо буданд – тафовут аз замин то осмон буд – миллатчиён аз орзуву умеду мақсаду нияти меҳнаткашони Осиёи Миёна басо дур буданд. Камбағалони тоҷику узбек, туркману қирғиз ақидаи ҷадидонро намепазируфтанд, ба он ҳамраиёӣ набуданд, онро тарафгирӣ намекарданд. Пролетариат ва деҳқонони Туркистон медидиданд, ки миллатчиёни буржуазӣ душманони синфӣ онҳо мебошанду ғайр аз толону торочу зулму истисмор дигар чизро наметонанд ва аз истисморгарони дигар миллатҳо ҳеҷ фарқ надоранд.

2. ШҶҢРИШИ СОЛИ 1916 ВА АҲАМИЯТИ ОН

Таъсири харобиовари ҷанги соли 1914 ба иқтисодиёти Россия

Дар соли 1914 Ҷанги якуми империалистӣ ҷаҳонӣ сар зад. Азобу қўлфати ҷанг, талафоти бисёри одамон, белаёқатӣ ҳайъати фармондхӣ ҳукумати подшоҳӣ ва хиёнатқорӣҳои бевоситаи ҳукуматдорони намоёнтарини он, ки бо дарбор бевосита алоқа доштанд, шикастхӯрӣ дар фронт ва харобшавӣ ақибгоҳ – ҳамаи ин кинаю адоват ва ҳашму ғзаби қорғарон, деҳқонон, солдатҳо ва интеллигентсияро нисбат ба ҳукумати подшоҳӣ ба вучуд оварда, ҳаракати революсионӣ оммаҳои халқро ҷӣ дар марказ ва ҷӣ дар гӯшаву қанори

⁸ Ниг.: газ. «Гюнаш», ки дар Боку нашр мешуд, № 10–12, 12 январӣ с. 1911.

⁹ Бобохонов М., 1970, с. 171–172.

мамлакат зӯр ва тезу тунд гардонд. Аҳволи вазнини оммаи халқ дар Осиёи Миёна бо як қатор сабабҳо вазнинтар мешуд.

Чанги якуми ҷаҳонӣ ба иқтисодиёти Россия, аз он ҷумла, ба иқтисодиёти Осиёи Миёна ва ноҳияҳои тоҷикнишини он таъсири харобиовар расонд. Қашонда овардани молҳои саноатӣ бағоят кам шуда, аз Осиёи Миёна баровардани ашёи хом ва озуқаворӣ баръақс ниҳоятдараҷа меафзоёд. Дар натиҷа вазъияти хоҷагии халқи кишвар ва аҳволи табақаҳои меҳнатии аҳоли беш аз пеш вазнин мешаванд. Ба сабаби бисёр паст фурумадани нархи пахта хоҷагии пахтакорон хароб гардида, солҳои 1915–1916 дар Осиёи Миёна бӯҳрони ба худ ҳоси хоҷагӣ сар зад, ки ин боиси норозигии калони пахтакорон шуда буд. Ба ғайр аз ин андозҳо ҳеле афзуда аспхоро барои эҳтиёҷоти ҷанг меғундоштанд ва ғайра. Нархи молҳои сермасриф ҷафат дар зарфи як сол (1915–1916) 2–3 баробар гаронтар гардид. Дараҷаи зиндагии аҳоли ҳеле поин фурумад.

Дар арафаи Ҷанги якуми ҷаҳонӣ дар кишвари Туркистон ҷаъолияти ташкилотҳои сотсиал-демократӣ боз сар шуд. На ҷафат дар Тошканд, балки дар бисёр дигар шаҳрҳо ҷружоку ғуруҳҳои сотсиал-демократӣ амал мекарданд. Дар Хучанд ғуруҳи болшевикон кор мебурданд, ки ба он Е.И.Иванитский сардорӣ мекард. Маҳз дар ҳамин ҷо дар паҳлӯи бародарони руси ҳамсинфи худ Ҷӯра Зокиров, Абдулқодир Раҳимбоев, Раҳимбердӣ Эгамбердиев ва дигарон зидди душманони худ мубориза бурданд, обутоб ёфтанд ва таҷрибаи муборизаи револуциониро дарёфт карданд. Инчунин ҷружоки сотсиал-демократии роҳиоханчиёни Хучанд ва ҷружоки сотсиал-демократии Драгомирово буданд, ки дар байни роҳиоханчиён ва ангиштканони Сулуктаву Драгомирово тарғибот мебурданд. Болшевикон ҳосияти империалистии ҷангро ғажмонда меоданд, ба муборизаи зидди истисморгарон даъват мекарданд. Соли 1914 коргарони Сулукта корро партофтанд. Дар уезди Хучанд деҳқонон паси ҳам шӯру ошӯб мебардоштанд.¹⁰

25 июни соли 1916 дар айни долузарби ҳосилғундорӣ укази подшоҳӣ баромад, ки номаш ҳам ғӯё қасдан муғлак буд: «Дар бораи сафарбарии мардҳои аҳолии маҳаллии табааи империя ба кори сохтмони иншооти мудоғия дар маҳалли армияи амалқунанда ва ҳамқунин барои анҷоми ҳама ғуна корҳои барои мудоғияи давлат зарур».¹¹ Мувоғики яке аз модаҳои ин указ «аз ҷумлаи мардҳои аҳолии маҳаллии табааи империя тамоми мардҳои аз 19 то 44-солаи вилоятҳои Сирдарё, Фарғона, Самарқанд...» ва дигар вилоятҳои кишвари Туркистон бояд сафарбар мешуданд.

Ҷар як вилоят бояд ҳеле мардикор меод. Тамоми вазни ин кулфат ба дӯши камбағалон афтид, зеро савдогарони калону бойҳо, ҳар ғуна маъмурони маҳаллӣ, элликбошиҳо, мирзоҳо, қориҳо, муллоҳо ва дигар унсурони истисморгар ҳарисию пулпарастии маъмурони идораҳои подшоҳӣ ва маҳаллиро ба кор бурда, имкони «ивази қаси сафарбаршударо» истифода бурда, бо зӯри пул худро ҳалос мекарданд, яъне ба ҷои худ ё наздикони худ камбағалбаҷаеро киро карда мефиристоданд. Ҳеч ҷои аҷобат надорад, ки як ҳуҷҷати бениҳоят аҷибу тақдор диққати тамоми муаррихонро ҷалб кардааст–ин ҳуҷҷат мактуби сардори Шӯъбаи ҳимояти ноҳиявии Туркистон М.Н. Волков мебошад, ки 10 июли соли 1916 навиштааст ва дар он қунин ғуфта мешавад: «...мувоғики ҳабарҳое, ки ба шӯъба мерасанд, аҳолии маҳаллӣ бениҳоят ба ғазаб омадааст ва

¹⁰ Каримов Т.Р., 1966, с. 94–97.

¹¹ Матни укагро ниг.: «Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сборник документов», 1960, док. 1, с. 25–26.

сабабаш овозаҳое мебошад, ки одамони пулдори босавод метавонистаанд худашон ба мардикорӣ нараванд, рафта хандакковӣ накунанду ба ҷои ин маблағи муайян диҳад. Дар бозору ҷойхонаҳову дигар ҷойҳо гап-гап шудааст, ки агар бойҳо ба мардикорӣ гирифта нашаванд, камбағалон ҳатман шӯриш мекунанд ва худашон ин гуна бойҳоро кушта мебароянд».¹²

Чӣ тавре мебинем, халқ моҳияти синфӣ муносибати ҳукумати подшоҳиро дар масъалаи мардикорӣ нағз фаҳмидааст. Худи ҳамин ҳам як омили муҳиме гардид, ки оммаи халқро ба неҳзати тавоноӣ зиддихукуматӣ сафарбар намуд.

Саршавӣ ва ҷараёни шӯриш

Ошӯбҳои аввалин дар шаҳри Хучанд сар шуданд. Аз рӯи тақсимои мувофиқи вилоят ва уездҳои кишвари Туркистон уезди Хучанд бояд 9 ҳазор мардикор меод. Ба мардикорӣ 4(17) июли соли 1916 бояд шурӯъ мекарданд. Опричники подшоҳӣ, губернатори ҳарбии Самарқанд Н.С.Ликошин (мисли ҳамвазифаҳои худаш дар вилоятҳои дигар) рӯйро ба таҳдид мекард, ки дар сурати саркашӣ қардан мардикорон ба воситаи қувваҳои мусаллаҳ сафарбар карда хоҳанд шуд. Ҳашму ғазабӣ оммаи уезди Хучандро фаро мегирад.

Дар бораи воқеаҳои минбаъдаи шаҳр рапорти сардори гарнизони маҳаллӣ полковник И.Б.Рубах маълумоти муфасссал медиҳад. Ин полковник аз ошӯби мардум сари қалбаи худро гум карда ва ҳатто тартиби ба қишлоқ рапорт доданро ҳам аз ёд бароварда, рапортро рост ба номи подшоҳ фиристодааст: «Ба Шумо аълоҳазрат императори аъзам бо тақсиму қамияти тамои арз мекунам, ки 4 июл, рӯзона, дар шаҳри Хучанд, мардуми шаҳр издиҳом карда, ба идораи пристави полиция омаданд ва талаб карданд, ки рӯйхати мардикороне, ки мувофиқи фармоишоти Шумо аълоҳазрати императори аъзам аз санаи 25 июни ҳамин сол бояд ба қишлоқи ақибгоҳи армия фириристода мешуданд, бекор кунем. Ҳукуматдорони полиция хеле илтимосу зорию тавалло карданд, ки мардум хона ба хона раванд, вале касе ба гапи онҳо ғӯш накарда ва ҳама баробар ғавғову мағал бардоштанд. Вақте политсайдҳои мардумро тала дода, дур кардани шуданд, аҳолии маҳаллӣ муқобилат карданд ва политсайдҳои дошта заданд.

Аз посбонгоҳе, ки дар наздиқӣ воқеъ буд, панҷ нафар аскарӣ қатори дастаи қаравулони Хучанд, ки барои рафти бетартибӣ омода меистоданд, ба сари ғавғо давида омаданд, вале издиҳом онҳоро ҳам филҳол печонида гирифт ва дар ин мобайн яке аз шаҳриён милтиқи аскарро қашида гирифтани шуд, дигарон бошад, аскаронро сангборон карданд.

Дар ҳамин лаҳза аз байни издиҳом касе тир кушода буд, ки ин аскарони қаторӣ ва шарикони онҳо, ки дар болои девори қалъа меистоданд, ба тарафи издиҳом 16 маротиба тир кушоданд, дар натиҷа ду кас кушта ва як кас маҷрӯх шуд – ҳар се аҳолии маҳаллӣ мебошанд. Издиҳом фавран пароканда шуд».¹³

Воқеаҳои Хучанд ба шӯру ошӯбҳои оммавии саросари кишвари Туркистон як навъ сараҳбор шуданд. Шӯриш шаҳри асосии кишвар Тошканд ва пас аз он тамоми дигар вилоятҳоро фаро гирифт. Мо тамоми ҷузыёти шӯришро муфасссал баён намекунем, зеро дар бораи он тадқиқотҳои махсус ҷоп шуда-

¹² Ниг.: Халфин Н.А., 1950; Турсунов Х., 1962, с. 198.

¹³ Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане». док. 53, с. 105.

анд.¹⁴ Мо фақат дида мебароем, ки ин шӯриш дар ноҳияҳои тоҷикнишин чӣ гуна зоҳир шуд ва ба зухуроти он чӣ гуна баҳо додаанд.

Мо дар боло аз рӯи рапорти «бо таксирӯ камтарини» полковник Рубах дидем, ки шӯриш аз нуқтаи назари ҳарбиёну политсaiҳо чӣ гуна гузаштааст. Албатта, ин рапорт бисёр тафсилоти воқеаҳои 4 июли соли 1916-уми Хучандро баён намекунад. Ҳол он ки бояд махсус таъкид кард, ки дар шӯриш нафақат аҳолии шаҳр иштирок доштанд. Мардуми деҳаҳои атроф ҳам аз ҷон сер шуда, ба ғазаб омада буданд ва садҳо нафар деҳқонон ҳамон рӯз ба Хучанд омаданд. Вақте пристави политсия Устимович фармуд, ки бегоҳии 3 июл дар саҳни масҷиди Шайх Муслиҳиддин бо «калоншавандаҳои» мардум мулоқот мекунад, ба он ҷо понздаҳ-бист «калоншаванда» не, балки якчанд ҳазор одам ҷамъ шуд.

Ҳозирон қатъиян талаб карданд, ки тайёри ё худ сафарбарии мардикорон бекор шавад, ё мавқуф гузошта шавад. Устимович маҷбур шуд, ки маҷлисро қатъ кунад, аниқтараш, думро ҳода карда гурезад. Рӯзи дигар дар шаҳр як навб намоише шуд. Марду зан, пиру кампир, хурду калон, баччаву қачча ҳам ба сӯи гузари Охун рафтанд, ки дар он ҷо идораи оқсаққол воқеъ буд. Оқсаққол Мирзо Муинов ва пристав Устимович ин қадар одамро дида, зуд ваъда доданд, ки дигар рӯйхат тартиб дода намешавад. Баъди ин мардуми оташину пурғазаб, ки шумораашон ба 6–7 ҳазор расида буд, ба тарафи «шаҳри нав» равон шуданд.

Пешопеши ин намоиш Ҷӯра Зокиров, Додобой Машарифов барин одамон мерафтанд, ки баъдҳо дар роҳи ғалабаи ҳокимияти халқ дар Тоҷикистон муборизони машҳур шудаанд. Қозӣ Бузрукхӯча ва Комилҷон Олимҷонов ном бойҳои шаҳр пеши роҳи издиҳомро гирифта аз роҳ гардондани ва пароканда кардани шуданд, вале мардум онҳоро ҳам гурезонданду идораи приставро печонида гирифтанд ва талаб карданд, ки рӯйхати мардикорон фавран nobуд карда шавад. Политсaiҳо аз ғазаби мардум тарсида, андаруни бино пинҳон шуданд.

Ана дар ҳамин лаҳза аскарон пайдо шуданд, дастаи посбонони Хучанд пеш баромаданд ва якҷоя бо политсaiҳо тир кушоданд. Аз тирҳои онҳо пирамарди ҳаштодсола шайх Оқил Неъматшайхов, ҷавони бистусесола Муҳаммадхон Миробидов ҳалок шуда, Мирзочон Мирфозилов маҷрӯҳ гардид. Аммо аскар кам буд. Ханӯз 7 июл Ликошин ба иҷроқунандаи вазифаи сардори штаби Округи ҳарбии Туркистон Н.Н.Сиверс муроҷиат карда, бо исро илтиҷо карда буд, ки ба вилоят тезтар солдату казакҳоро фириштад. Ғайр аз ин Ликошин навишта буд, ки сардори уезди Хучанд ҳам талаб карда истодааст, ки ба шаҳрҳои Хучанд ва Ўротеппа фавран яқтоғи пулемёт ва ягон панҷоҳнафарӣ казакҳоро фиристодан даркор.¹⁵

Аммо аскарфиристонӣ ҳеҷ натиҷа надод ва ин кори ҳукуматдорони подшоҳӣ барабас рафт. Ба ин ҳуди Ликошин ҳам боварӣ ҳосил кард. Барои тафтиши вазъият вай 12 июл ба сафари вилоят баромад. Вай баъдтар (17 декабри соли 1916) ба генерал-губернатори Туркистон навишта буд, ки дар вокзали Хучанд «ба вай издиҳомӣ бузурге маътал будаанд, ки аз деҳаҳои Қистакӯзу Исфисор омадаанд, ман бозистодам, ки бо онҳо гап занам. Гуфтам, ки ҳар каси дар ҷояш рост истодагӣ шинад, худам рост истода ба ҳозирон

¹⁴ Ниг.: Ралбаов З., 1955; Турсунов Х., 1962; Усенбоев К., 1967; Кастелская З.Д., 1972; нашрҳои махсуси «Ахборот»-и АФ Тоҷикистон ва АФ Ўзбекистон, «Рисолаҳо»-и Институти таърих, забон ва адабиёти АФ Қирғизистон ва ғайра

¹⁵ «Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане», док. 56. с. 109.

аҳамияти фармоишоти аълоҳазрат императорро дар бораи мардикоргири ва тартиби мардикоргириро фаҳмонда додам. Ҳама гап назада, гӯш мекарданд, вале рӯи ҳама тираву кавокҳо овезон буду аз сукути онҳо касро воҳима зер мекард».¹⁶

Дар омади гап, губернатор сонитар мегӯяд, ки «на ҳама дар сукут буданд». Исфисориё баромада гуфт, ки Кауфман дар вақташ ваъда дода будааст, ки дар муддати 50-сол ягон касро аз ин ҷо ба аскари намегиранд. Пас аз ин Ликошин боз гапашро давом дода менависад:

«Ман ба он исфисорию ба издиҳом гуфтам, ки ин гап афсона асту маъно надорад ва зоҳиран гӯё ки гапҳои ман маъкул шуданд, вале оқибати кор тамоман дигар баромад – муллоё, ки бо вай гап мезадам, якбора ба издиҳом рӯ оварду гуфт: «Гапро кашол додан ҷи лозим, ҳой халоник, шумо гуфта будед, ки мардикор намедихед, рост аст?». Тамоми издиҳом ба якборагӣ басо босалобату бадвоҳима гурунгос зад, ки: «Рост, намедихем. Рост, намедихем»– ман бошам фақат ҳаминро гуфта тавонистам, ки фармоиши аълоҳазратро дар бораи мардикорӣ ҳар коре шавад, иҷро кардан даркор».

Он ҷи аён аст ҷи ҳоҷат ба баён аст – магар аз ин зӯртар манзараро дидан мумкин аст? Қай пештар мардум дида буд, ки худӣ губернатори ҳарбии вилоят дар пеши деҳқонону қосибони деҳот гап занад?! Хайр, агар гап зада бошад ҳам, қай як одами олимансаби генерал-губернаторӣ аз даҳони ом ин қадар гапҳои рӯйросту пухтаву бурро шунида буд?!

Минбаъд ҳам қистакӯзихову исфисориҳо бо камбағалони Хучанд алоқаи мустаҳкам доштанд ва дар зарурат фавран ба мадади онҳо меомаданд. Масалан, вақте 21 июли 1916 ҳукуматдорони Хучанд чор касро ба ҳабс гирифтанд, ки онҳо гӯё мардумро ба шӯриш даъват мекардаанд, тамоми қистакӯзихо ба мадади хучандиҳо шитофтанд. Хурду қалон, ҳар қасе ки гашта метавонист, ба роҳ баромаданд. Қалонони шаҳр бо як азоб пеши роҳи ин издиҳомии панҷхазорнафараро гирифтанд ва намонданд, ки ба Хучанд дароянд.

Дар Ўротеппаву деҳаҳои атрофи он ҳам шӯру ошӯбҳо мешуданд. Ликошин ба генерал-губернатори Туркистон А.Н.Куропаткин 7 декабри соли 1916 мактубе фиристод, ки дар он навишта буд: «... 1 август ба шаҳр аз вулуси Ғонҷи ду гурӯҳ деҳқонон омаданд – як гурӯҳ 200 нафар, гурӯҳи дигар 250 нафар, онҳо ба тартиб додани руйхат монеъ шудани буданд. Бо ёрдами қосбонони савора ва политсайҳо ғонҷигиҳо пароканда карда шуданд».¹⁷

Сарфи назар ба ҳамаи ин, сардори уезди Хучанд полковник Рубах ҳавф дошт, ки мардуми ин ҷойҳо боз шӯриш мекунад. Бинобар ин вай аз губернатори ҳарбии Самарқанд илтимос кард, ки ба вулуси Ғонҷи «отряди қазодихандаи Шахристон фиристода шавад... ва он бояд ҳуқуқ дошта бошад, ки дар зарурат таъзир ҳам кунад». Пас аз ин Рубах менависад: «...азбаски бетаъхир тезтунд амал кардан даркор, бинобар ин дахҳо ва садҳо касро ҳабс карда, ба замми ин тамоми расмиятҳоро (қарори ҳабс, пурсишу тергав, маълумот ба идораҳои болоӣ) риоя кардан мумкин нест»¹⁸ ва аз гапҳои маълум, ки шӯриш ҳақиқатан вуҷат ёфта будааст.

Маъмурияти подшоҳӣ армияи худро ба манбаъҳои шӯриш бо азоб тақсим мекард, зеро отрядҳои қазодиханда намерасиданд. 9 август дар Қистакӯз мардум боз шӯриш бардоштанд. Худи ҳамон Ликошин ба Тошқанд чунин хабар

¹⁶ Дар ӯамон ӯо, с. 162–163, док. 92.

¹⁷ «Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане», док 92 с 170

¹⁸ Дар ӯамон ӯо, док. 89, с. 137, ахбороти Ликошин ба генерал-губернатор Куропаткин, 5 августи соли 1916.

дода буд: «Издихоми бузурги мардум – хурду калон, марду зан ба хавлии идо-
раи сардори вулус зада даромаданд ва сардори вулус, элликбошӣ (?) ва пос-
бонро дошта заданд».¹⁹

«Солдату казак фиристед!», «Солдату казак фиристед!»—аз тамоми вулусу
уезду вилоятҳои кишвари Туркистон ба маркази он фақат ҳамин гуна теле-
граммаҳо меомаданд. Зеро шӯриш дар Хучанд сар шуда, саросари кишварро
фаро гирифт ва то тирамоҳи соли 1916 дар манбаҳои асосии худ ва дар баъзе
ҷойҳо аз ин ҳам дертар давом кард. Фақат пас аз он ки ба Осиёи Миёна
қисмҳои нави армия омаданд, шӯриш пахш карда шуд. Қувваи асосии шӯриш
деҳқонон ва қосибон буданд. Дар ноҳияҳои зироаткорӣ муқобилати шӯриш-
гарон ба дараҷае саҳт шуд, ки генерал-губернатори Туркистон он муқобила-
тро фақат бо зӯри армия ва артиллерия рафъ карда тавонист.

Мувофиқи маълумоти архив дар аморати Бухоро ҳам шӯру ошӯбҳо аз иб-
тидои соли 1916 сар шуданд ва алаҳхусус, дар Китоб, Шаҳрисабз, Яққабғ ва
Чирокчӣ вусъат ёфтанд. Махсусан деҳқононе ба шӯр омаданд, ки амир барои
сохтмони роҳи оҳани Бухоро-Тирмиз зӯран сафарбар карда буд. Тақрибан
моҳҳои март-апрели соли 1946 Агентии сиёсии Россия дар яке аз хабарҳои худ
навишта буд: «Норозигии коргарон торафт зиёд шуда истодааст. Истисмору
худсарӣ ҳаҷд надорад. Барои ду ҳафта кор сартҳо ҳамагӣ як сӯм маош меги-
ранд ва хӯрду хӯрокашон аз худашон (дар мавзеи Калиф – Тирмиз). Овоза
пахн кардаанд, ки роҳ давлатӣ аст ва дар он бепул кор кардан даркор». Аҳо-
лии бекиҳои кӯҳистон, масалан, аҳолии Балҷувон сар бардоштанд.²⁰

Шӯриши соли 1916 неҳзати стихиявӣ буд ва на дар ҳама маҳалҳо хусуси-
яти халқӣ дошт. Шӯришгарон на вазифаи шӯришро дуруст дарк мекарданду
на роҳҳои ғалабаро медонистанд. Бисёр шӯришҳо ҷудо-ҷудои беробита бу-
данд. Нақшаи ягонаи амалиёт, роҳбарияти ягона набуд.

Гарчанде мувофиқи маълумоти идораи политсия дар баъзе маҳалҳо баъзе
сотсиал-демократҳо, ки дар баъзе шаҳрҳои Осиёи Миёна зиндагӣ мекарданд,
дар ин ё он шӯриш ба ин ё он андоза дахл доштаанд, вале мо гуфта наметаво-
нем, ки дар ин шӯришҳо роҳбарии пролетарӣ вучуд дошт, ин гуна роҳбарӣ
набуд. Пролетариати маҳаллии милли ҳоло камшумор ва ташаккул наёфта
буд, барои роҳбарӣ қодир набуд. Пролетариати рус бошад, гарчанде ба онҳо
партияи болшевикон роҳбарӣ мекард, дар ибтидои шӯриш бо меҳнаткашони
маҳаллӣ, ки асосан аз деҳқонон иборат буданд, робитаи мустақкам надошт.
Натиҷаи муҳимтарини шӯриши соли 1916 дар ҳамин, ки шӯриш дар он
ҷойҳое, ки хусусияти ҳақиқатан халқию озодкунанда дошт, пояҳои ҳокимияти
подшоҳӣ ва истисморгарони маҳаллиро суст кард.

Дар айни ҳол, бояд ҳатман қайд кунем, ки дар баъзе шаҳру ноҳияҳои
Осиёи Миёна ҷосусони империалистони Германия ва султони Туркия хеле
ҷидду ҷаҳд карданд, ки шӯришҳои халқии зиддиподшоҳиро ба шӯриши зидди
умуман русҳо табдил диҳанд. Дар навбати худ муллоҳои мутаассиб, алаҳху-
сус, пайравони ашаддии тасаввуф кӯшиданд, ки шӯриш ба худ шакли «газо-
вот»-ро гирад, ки дар ин сурат тамоми русҳо бояд қир карда мешуданд.

Шоҳидон нақл мекунанд, ки дар яке аз маҳаллаҳои Хучанд як гурӯҳ ода-
мон, ки ё ҷосуси империалистони Германия ё султони Туркия будаанд, бай-
роки халифаи Туркияро бардошта баромадаанд. Маълумоте ҳаст, ки султони
Туркия Афғонистонро таҳрик мекардааст, ки ба қорҳои аморати Бухоро ва
кишвари Туркистон даҳолат кунад.

¹⁹ Дар ӯамон ӯо, док. 92, с. 170.

²⁰ Мухторов А., 1967, с. 33.

Ба ҷосусони Туркия муяссар шуд, ки бо фиребу найрангу ришваю пора сардорони баъзе қabilaҳои туркманро аз роҳ бароранд ва дар ин ҳел маҳалҳо шӯру ошӯби мардум ба фоидаи султони Туркия ҷараён ёфт. Дар ноҳияҳои сарҳади Афғонистон ва Эрон ҳодисаҳои рӯй доданд, ки шӯришгарон ба роҳиоханчиёни бегуноҳу муздури рус дарафтоданд, қасабаҳои русҳоро оташ заданд, посбонгоҳҳо, воситаҳои алоқа ва ғайраро хароб карданд. Бойҳо ва муллоҳои туркман меҳостанд, ки ба туфайли ин шӯриш қabilaҳои туркманро ба Эрон ё Афғонистон ва баъдтар ба Туркия ҳамроҳ кунанд. Ин гуна ниятҳои душманона дар дигар маҳалҳои Осиёи Миёна ҳам ҷой доштанд.

Хулласи калом, ҳангоми баҳо додан ба ҳусусияти шӯриши соли 1916 шароити конкретӣ ҳар як маҳалли Осиёи Миёнаро ба ҳисоб гирифтанд. Аниқу равшан ҷудо кардан даркор, ки кадом шӯриш стихиявӣ буд, кадом шӯриш ҳусусияти халқию озодкунӣ дошт, кадом шӯришро феодалҳои иртиҷой, муллоён ва дигар унсурҳои зиддиҳалқӣ ташкил кардаанд, ё ба манфиати худ истифода бурдаанд.

Баъди бераҳмона паҳш кардани шӯриши соли 1916 ҳукумати подшоҳӣ мардумро бемалол ба мардикорӣ, аниқтараш, барои кор дар ақибгоҳи армия сафарбар кардан гирифт. Ин сафарбарӣ бо худсарию бедодиҳои бешумор мегузашт. Ба мардикорӣ фақат фарзандони бенавоёну камбағалонро мегиританд, бойҳо бошанд, расман ҳуқуқ доштанд, ки ба ҷои фарзандони худ дигар касро киро карда фиристонанд. Фарзандони бойҳо, амалдорон, муллоҳо пораву ришва ҳам дода, аз мардикорӣ худро халос мекарданд. Дехқонони бечора барои ришваю пора пул надоштанд, бинобар ин баъзан ҷунин мешуд, ки аз як оила якбора ду-се кас ба мардикорӣ мерафт – яке аз рӯйи «қонун», дигаре ба ҷои қарз ва севумӣ худро мефурӯхт, ки зану кӯдаку пиру кампирони дар ҳона монда кути лоямуте дошта бошанд.

Қасони ба мардикорӣ сафарбаршуда дар соҳтмони иншооти мудофия кор мекарданд, дар қорхонаҳои саноатӣ ҳар гуна қорҳои сиёхро иҷро мекарданд, баъзан онҳоро дар заминҳои помешикҳо ҳам кор мефармуданд. На идораҳои ҳарбӣ ва на соҳибони заводу фабрикаҳо, ки бояд мардикорони осиемиёнагиро қабул мекарданд, ба ин кор мутлақо тайёри надида будаанд. Ҳазорон ҳазор мардикорон дар бараку заминқанҳои хуноки бепечка зиндагӣ мекарданд, аз хунокию гуруснагию қасалиҳо садҳо нафари онҳо мурда мерафтанд.

Ваҳшиёна паҳш карда шудани шӯриши соли 1916, худсарию бедодию беинсофҳои бешумори тартиби мардикоргирӣ, зиндагии муҳишу вазнину тоқатгудози мардикорон дар ғарибӣ – ҳамаи инҳо нафрату адовати меҳнатқашони Осиёи Миёнаро нисбат ба ҳукумати подшоҳӣ, ҳукуматдорони маҳаллӣ ва тамоми золимон ҳеле саҳттар кард. Дар айни ҳол, шӯриши соли 1916 аз рӯи унсурҳои буржуазии миллӣ ниқобро қанда партофт.

Тарғиботчиёни пантуркия натавонистанд, ки халқҳои Туркистонро ба роҳи қачи «иттиҳоди қамеи муслимин» равона кунанд, дар роҳи «иттиҳоди миллию динӣ» аз муборизаи синфӣ дур созанд.

Ҳамаи ин дар Осиёи Миёна дар вақти шӯриши соли 1916 басо аён зоҳир гардид ва дар ин қор ҳуди қадидҳо ҳам кӯмак карданд. Маълум, ки онҳо неҳзатҳои халқиро ба манфиати худ истифода бурдани мешуданд ва дар аҳён-аҳён ҷойҳо (масалан, дар Қиззах) ба онҳо муяссар шуд, ки эҳтисоси революционии оммаро ба маҷрои таассуби динӣ андозанд. Аммо ақсари аҳоли – камбағалони маҳаллӣ душманони аслии худро нағз шинохта гирифтанд. Қайд кардан лозим, ки аз ҳуди аввали шӯриш то паҳш карда шудани он тамоми қалонони «обрӯманд», бойҳои маҳаллӣ бо амалдорони қурду қалони подшоҳӣ қаболона ҳамқорӣ мекарданд. Ба маъмурияти подшоҳӣ миллатчиёни буржу-

азӣ–чадидҳо ҳам харҷониба кӯмак мекарданд. Аҳвол ҳам дар Хучанду Ёро-теппа, ҳам дар Самарқанду Марғелон, ҳам Дар Пишпеку Верний, дар ҳама шаҳрҳо, ниҳоят дар ҳуди Тошканд ҳам ҳамин буд.

Ин хоинон ба манфиатҳои миллии халқи худ хиёнат карда, идораҳои махсус таъсис меоданд, ки ба ҳукумати подшоҳӣ дар масъалаи мардикоргирии мадад расонанд. Масалан, дар маркази генерал-губернаторӣ «Комитети шахрии Тошканд барои ба қор даъват кардани аҳолии маҳаллӣ»²¹ ном муассисае таъсис ёфт, ки ба он Мунавварқории дар боло номбурдаи мо, Хоҷаев ном як савдогари серпули қорчаллон ва дигар намояндагони давлатманди бойҳову чадидҳо сарварӣ мекарданд. Дар вилояти Сирдарё намояндагони буржуазияи маҳаллӣ ба губернатори ҳарбии вилоят махсус ариза дода иҷозат пурсиданд, ки «дар байни аҳолии ташвиқоту тарғибот баранду онҳо ба маъракаи ғундоштани чизу чораву молу ашё барои эҳтиёҷи ҷанг муқобилат наку-нанд».²²

Ин иқдом ва дигар кирдорҳои ба ин монанд равшан далолат мекунанд, ки чадидҳо ҳам мисли тамоми буржуазияи миллии Туркистон аз оммавӣ будан ва равияи муайяни синфӣ доштани шӯриши соли 1916 ба ҳарос афтода, дар ғами мавқеи худ шуда, бо душманони ашадии тамоми халқҳои мамлакат – ҳукуматдорони подшоҳӣ забон як карданд.

3. РЕВОЛЮТСИЯИ БУРЖУАЗӢ-ДЕМОКРАТИИ ФЕВРАЛИ 1917 ВА АҲАМИЯТИ ОН ДАР ҲАЁТИ ХАЛҚИ ТОҶИК

Ҷанги якуми ҷаҳонӣ, ки оқибат ва ифодаи бӯҳрони умумии капитализм ба шумор мерафт, ин бӯҳронро тезутунд гардонда империализми ҷаҳониро суи намуд. Қорғарон ва солдатҳо 27 февралӣ (12 март) соли 1917 дар Петроград шӯриш бардошта, подшоҳро аз тахт сарнагун карда, Советҳои депутатҳои қорғарон ва солдатҳоро ташкил доданд. «Ба қорғарони рус,– навишта буд В.И.Ленин,– чунин шараф ва иқбале насиб шуд, ки якумин шуда револүтсияро, яъне ҷанги бузург, ягона ҷанги қонунӣ ва ҳаққонии мазлумонро бар зидди золимон сар кунанд».²³

Ба шарофати роҳбарии партияи болшевикӣ, ба шарофати гегемонияи пролетариати револүтсияи буржуазӣ-демократии феврал дар тамоми сарзамини васеи Россия ғалаба кард.

Дар натиҷаи хоинии эсерҳо ва меншевиконе, ки ба роҳбарияти Советҳо даромада гирифта буданд, ба сабаби зудбоварии аз ҳад зиёди оммаҳои васеи қорғарон ва солдатҳо, ки аз аввалин қомебиҳои револүтсия сармаст шуда буданд, ҳокимияти давлатиро буржуазия ба дасти худ мегирад. Ҳокимияти нави давлатӣ дар шахси Ҳукумати Муваққатӣ аз намояндагони буржуазия ва помешикони буржуазияшуда иборат буд.

Ба як тарзи махсус ба ҳам пайвастанӣ ду диктатура: диктатураи буржуазия дар шахси Ҳукумати Муваққатӣ ва диктатураи пролетариат ва деҳқонон дар шахси Совети депутатҳои қорғарон ва солдатҳо вазъияти ба вучудомада, рафти вусъати воқеаҳои револүтсиониро чи дар тамоми мамлакат ва чи дар Осиёи Миёна ҳам муайян кард.²⁴

Револүтсияи феврал оммаи васеи халқи Осиёи Миёнаро саҳт ба ҷунбиш овард. Дар рӯзҳои аввалини револүтсия аввал дар Тошканд, баъд дар дигар

²¹ ЦГА Узб. ССР, И. 1, оп. 31, д. 1128, лл. 5–8 ва ғайра.

²² ЦГА Узб. ССР, И. 17, д. 166, лл. 11 – 14.

²³ Ленин В.И., Асарҳо, ҷ. 23, с. 385.

²⁴ Искандаров Б.И., 1970, с. 28–35.

шаҳрҳои кишвар, аз ҷумла дар шаҳрҳои аксарияти аҳолиаш тоҷик дар Самарқанд, Хучанд, Ўротеппа, Бухорои Нав (Когон) Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо ба вучуд омаданд. Дар баробари Советҳо ташкилотҳои иттифокҳои касабҳои коргарон, косибон, ҳунармандон ва дигар табақаҳои аҳли меҳнат таъсис меёфтанд. Дар Самарқанд Иттифоқи мусулмонони меҳнаткаш («Иттифок») роли калон мебозид, ки бисёр фаъолони он сиёсати болшевиконро суботкорона ва бо ҷиддият дастгирӣ мекарданд. Дар Хучанд, ки дар байни аҳолии он роҳи оҳанчиён хеле зиёд буданд, «Комитети роҳи оҳани коргарон ва деҳқонони стансияи Хучанд» таъсис карда шуд.²⁵

31 март дар маҷлиси муттаҳидаи Совети депутатҳои коргарон ва солдатҳои Тошканд, Комитети иҷроия, инчунин намоёндагони Совети депутатҳои мусулмонон ва Совети деҳқонон дар бораи барҳам додани генерал-губернаторӣ яқдилона қарор қабул карда шуд. Ин ғалабаи калони револютсия ба ҳисоб мерафт.

Як қисми халқи тоҷик, ки дар кишвари Туркистон зиндагонӣ мекард, ба муборизаи револютсионии халқҳои Россия ҳамроҳ шуд. Дар зери таъсири пролетариати Россия ва бо ёрии вай дар як қатор шаҳрҳои иттифокҳои мусулмонони меҳнаткаш ва Советҳои депутатҳои коргарони мусулмон ташкил меёбанд, ки дар онҳо меҳнаткашони миллати маҳаллӣ бо қисми болшевикии Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо ҳамкорӣ карда, таълими муборизаи револютсионӣ мегиранд.

Дуҳокимиятӣ дар Туркистон дар ҳамин зоҳир мешуд, ки дар баробари Советҳои комитети туркистонии Ҳукумати Муваққатӣ ҳамчун органи олии ҳокимият дар кишвар ташкил дода шуда буд, дар маҳалҳо (вилоят ва уездҳо) комиссарони Ҳукумати Муваққатӣ гузошта шуда буданд, инҳо органҳои ҳокимияти буржуазӣ ба ҳисоб мерафтанд, ки сиёсати Ҳукумати Муваққатино чорӣ мекарданд, сиёсатеро, ки аз ҷумла, барои дар Туркистон нигоҳ дошта шудани машинаи кӯҳнаи давлатӣ равона карда шуда буд.

Ҳукумати Муваққатии буржуазӣ тамоми чорахоро медид, ки режими мустамликавино дар Осиёи Миёна нигоҳ дорад. Ҷаллоди халқҳои Осиёи Миёна - генерал Куропаткинро Ҳукумати Муваққатӣ дар вазифаи пештарааш монанд. Вазири ҳарбии Ҳукумати Муваққатӣ капиталист Тучков дар телеграммаи худ изҳори боварӣ мекард, ки генерал Куропаткин барои нигоҳ доштани тартибот дар Туркистон «таҷрибаи худро истифода хоҳад бурд». Бо мақсади нигоҳ доштани ин «тартибот» губернаторони вилоятӣ, сардорони уезд ва тамоми дастгоҳи политсия дар ҷойҳои худ монанд шуданд.

Ҳамаи маҳдудиятҳои миллие, ки дар замони подшоҳӣ вучуд доштанд, бе-кор карда нашуданд, меҳнаткашон мисли пештара аз ҳуқуқ маҳрум буданд. Сардори комитети кадетҳои Туркистон Шепкин ба деҳқонони меҳнаткаш таҳдид мекард, ки барои заминҳои мулкдорони калон ва бойхоро худсарона зер карда гирифтанишон ҷазои саҳт хоҳад дод. Коргароне, ки рӯзи кори 8-соата талаб мекарданд, дучори таъкибот мешуданд. Ба таври дигар гӯем, буржуазия ба сари ҳокимият омада барои аз миён бурдани на зулми иҷтимоӣ ва на миллий ҳатто кӯшиш ҳам накард. Вай баъзе зухуроти дурушти сиёсати миллий-мустамликавии ҳукумати подшоҳиро (фақат зоҳиран) аз байн бурда, онҳоро бо сиёсати нозуктар ва аз ин рӯ боз ҳам хавфноктар иваз намуд.

Буржуазияи миллий, унсурҳои феодалӣ-бой кӯшиш мекарданд, ки болоравии кайфияти миллии озодихоҳии оммаи халқро зери роҳбарии худ гирифта ва онро ба манфиати маҳдуди синфиашон истифода баранд.

²⁵ «Очерки истории Коммунистической партии Туркестана», вып II, 1959, с. 32.

Ба андозаи дар Россия ривоч ёфтани ҳодисаҳои революсионӣ моҳияти зиддихалқии ҷадидизм торафт ошкортар мешуд. Табаддулоти моҳи феввали соли 1917-ро ҷадидҳо бо вачду шодии тамом истиқбол гирифтанд. Хабарҳои революсия расидан замон моҳи марти соли 1917 дар Тошканд «Шӯрои исломия» ном ташкилоти буржуазии миллатчиғӣ таъсис ёфт, ки ба он собиқ депутати Думаи II давлати Муллоабдувоҳид Қориев ва ҳамон Мунавварқорӣ Абдурашидов сарварӣ мекарданд. Онҳо бо М. Чукаев ва И. Сайфулмулуков барин пешвоёни пантуркия ба Шӯрои муттаҳидаи кишвари исломии Туркистон роҳбарӣ мекарданд ва «Турк эли» («Халқи турк») ном як газетача ҳам мебароварданд.

Моҳи апрели соли 1917 миллатчиёни буржуазии Осиёи Миёна дар Тошканд съезди мусулмонони Туркистонро даъват карданд. Иштирокиёни съезд эълон карданд, ки барои интишори нуфузи буржуазии миллий дар байни аҳолии Осиёи Миёна ғояҳои панисломия ва пантуркизмро ҳатталимкон васеъ истифода бурдан даркор. Дар съезд ягон масъалае муҳокима нашуд, ки барои бехтар шудани аҳволи деҳқонон ё қосибон лозим бошад. Ҷадидон ва пайравони онҳо «соҳибхитиёрӣ ва худидорақунӣ»-и Туркистонро талаб карданд, то ки фақат худашон меҳнаткашонро толону тороҷ кунанд. Онҳо кӯшиш мекарданд, ки сохти кӯҳнаи нимфеодалиро барқарор нигоҳ доранд, таъсири дини ислому ходимони он, таъсири буржуазии миллиро ба халқҳои Осиёи Миёна мустаҳкамтар кунанд.

Пешвоёни ҷадидҳо – М. Бехбудӣ, Мунавварқорӣ Абдурашидов, Абдурауф Фитрат ба тарғибу ташвиқи ғояҳои пантуркизм аҳамияти махсус дода, «бою камбағал»-ро даъват мекарданд, ки «дар роҳи як мақсад» хизмат кунанд ва бо ҳамин байни меҳнаткашони маҳаллӣ ва камбағалони рус низоъ меандохтанд. Дар ин қор «Тӯрон» ном гурӯҳи буржуазии миллий, ки сонитар ба «Ташкилоти федералистони турк» («Турк адам марказият») табдил ёфт, мақоми намоён дошт.

Ташкилоти маҳаллии буржуазии «Шӯрои исломия» ва ташкилоти феодалии динии «Уламо» таъсис ёфтанд, ки майдони амалиёташон хеле васеъ буд. Онҳо шиорҳои контрреволюсионӣ, шиорҳои панисломия ва пантуркизмро пешбарӣ карда, меҳостанд, ки оммаи маҳаллии меҳнаткашро аз қафои худ гирифта баранд, оммаеро, ки бедор шуда будо аммо аз қайди ҷаҳолат ва азияти асрина раҳо наёфта буд.

Роҳбарони ин ташкилотҳо худро ҳомиёни дини ислом ва манфиатҳои умумимиллӣ ба қалам дода, табақаҳои боқимондаи ноогоҳи аҳолии маҳаллиро ба муқобили болшевикон игво меоданд. Масалан, дар Хучанд ташкилоти «Шӯрои исломия» чунин овоза паҳн карда буд, ки гӯё болшевикон молу мулки мардумро кашада гирифта, ҷамъиятӣ қардан меҳостаанд, гӯё болшевикон расму оини диниро манъ карда, дини мусулмониро нест қарданӣ будаанд. «Шӯрои исломия» ва махсусан «Уламо» аҳолии маҳаллиро на ин ки фақат барои ба болшевикон пайравӣ қардан, балки барои иштирок қардан ба ҳар як ташкилоти меҳнаткашон таъқиб менамуданд.

Органи Совети депутатҳои коргарон ва солдатҳои Тошканд «Наша газета» моҳияти зиддихалқии амалиёти «мустамликадорони навбаромад»-и ҳайъати Ҳукумати Муваққатӣ ва хиёнаткорҳои миллатчиёни буржуазиро бо далелу исботҳо фoš қарда ба меҳнаткашон (алалхусус, ба меҳнаткашони маҳаллӣ) моҳияти ҳақиқии мутаассибонро нишон меод. «Инак боз як касофати дигар шуд – балои севум омад, ки номаш «Уламо» будааст — навишта буд «Наша газета» – Ин бало аз қаҳтию вабо ҳам бадтар. Ин як селай ба-

даъмолони шахри кӯҳна аст, ки аз офати чанг миллионҳо сӯм дуздидаанд, аз ҳисоби кулфати мардум давлатманд шудаанд».²⁶

Дар моҳҳои аввали Револютсияи феврал ба миллатчиёни буржуазӣ муясар шуд, ки қисме аз аҳолиро гаранг карда аз паси худ баранд. Онҳо мекушиданд, ки дар Осиёи Миёна зидди болшевикҳо фронти ягона ташкил диҳанд, зеро таъсири болшевикон ба халқҳои Осиёи Миёна рӯз ба рӯз меафзуд. Чади-дон, панисломчиҳо, пантуркчиҳо ба тарғиботи ташвиқоти болшевикон шиори худ «миллати ягонаи мусулмон»²⁷-ро муқобил гузоштани мешуданд, синфҳои гуногунро ба иттиҳод даъват мекарданд. Дар ин бобат як хитобаи Фитрат хеле ҷолиби диққат аст:

«Мусулмонони Туркистон!– навишта буд вай дар хитобааш,– биёед, аз барои пайғамбар, аз барои дин, аз барои илм муттаҳид шавем; ба низои байниҳудӣ ва тафриқаи синфӣ чашм пӯшем, худро бо риштаҳои дӯстию иттиҳод барбандем, ки нахустпанди ислом аст, биёед, даст ба ҳамдигар диҳем»²⁸.

Вале вазифае, ки онҳо назди худ гузошта буданд, ба ҳеҷ вачҳ иҷро намешуд. Програмаи ленинии ҷанг ба болшевикӣ дар масъалаи миллӣ ҳалли ҳамон масъалаҳои умдаеро дар назар дошт, ки миллионҳо меҳнаткашони тамоми миллатҳо ба умеди ҳалли он масъалаҳо буданд ва ҳамин нияти ҷанг ба болшевикон ба дили ҳамаи меҳнаткашон роҳ меёфт ва ба туфайли ҳамин мардуми ғушаву канорҳои Россия ҳам, аз ҷумла халқҳои Осиёи Миёна ғайбона болшевиконро дастгирӣ мекарданд.

Худи ҳаёт ба ҷараёни аз ҳам ҷудошавии синфҳои аҳолии маҳаллӣ ёрӣ расонд. Меҳнаткашони тоҷикӣ ўзбек ва туркману қирғиз торафт бештар боварӣ ҳосил мекарданд, ки бойҳои маҳаллӣ мардумро ба ягонагии миллӣ даъват карда, дар амал аз ҳисоби бародарони «ҳамхун»-и худ – деҳқонон ва камбағалони қашшоку гуруснаи шаҳр, давлатманд мешаванд. Чунин воқеаи ҷолиби диққатро мисол меоварем, ки онро матбуоти болшевикӣ хабар дода буд: «Масъалаи озуқаворӣ дар Ўротеппа бисёр мушкил аст. Мардум аз гуруснагӣ аз вулӯсҳои дар гирду атроф будаи Басманда, Шаҳристон ва дигар маҳалҳо, ба сӯи Дарё мегузешанд. Чунки дар Дарё ба ҳар ҳол арзан ҳаст. Воқеан, бо ин арзан қорҳои беҳаёна мекунанд, бойҳои Ўротеппа дар стансияи Кривошенно ҳар пуд арзанро 28 сӯмӣ ҳарида, онро рустӣ бо поезди пассажири ва молкашон ё бо ароба ба Ўротеппа мекашонанду дар ҳавлиҳои орд карда, ба мардуми гурусна ҳар пудахро 50 сӯмӣ мефурӯшанд»²⁹.

Оммаи меҳнаткаш торафт бештар ба ҳамин маънӣ сарфаҳм мерафтагӣ мешавад, ки байни камбағалони аз гуруснагӣ мурдаи стода ва сабабгори ин гуруснагӣ– бойҳои савдогар, ки ба ташкилоти «Шӯрои исломия» сардорӣ мекунанд, ҳеҷ гуна манфиатҳои «умумимиллӣ» шуда наметавонад.

Ғайбона собиқ мардикорон, яъне ононе, ки барои кори ақибгоҳ ба Россия сафарбар шуда буданд, ба инкишофи шуури синфҳои пролетарҳоро қосибону деҳқонони маҳаллӣ хеле мусоидат кард. Онҳо ба Россия рафта, зуд ба майдони муборизаи шадиди сиёсӣ мебаромаданд, дар роҳи муборизаи ғайбонаи зидди золимон дарси муҳим мегирифтанд ва бисёр вақт дар ҳамон ҷойҳо ба ҷанг ба болшевикон аъзо мешуданд. Албатта, ҳамаи қорҳои

²⁶ Аминов А., Бобоҳўлаев А., 1966, с. 121.

²⁷ Љадидизм умуман манфи бошад ҳам, ба он муваққатан одамони покқилдиҳо лўянда ҳам намуроғ мешуданду програмаи зиддиҳалқии миллатчиёни буржуазиро эътироф намекарданд ва ба андозаи фашшудани моғияти иртилоии ладидизм аз он дур мешуданд.

²⁸ Ғаз. «Њурият», 25 июни с. 1917.

²⁹ «Њаша ғазета», № 121, Тошқанд, с. 1917 (Дарё – маъаллаи Сир-Дарё ба назар дошта шудааст).

акибгохро якхела гуфта ҳисоб кардан нодуруст мебуд. Қисми болонишини онҳо, ки аз амалдорони хурди подшоҳӣ ва намояндагони рӯҳониён иборат буданд, ҳамаи чораҳоро медиданд, ки коркунони акибгоҳ бо коргарони рус ва украин алоқадор нашаванд. Аксар вақт аз рӯи маълумоти онҳо коркунони акибгохро ҳаёс ва маҳкум мекарданд.

Аммо ҳамаи чораҳое, ки ҳукумати подшоҳӣ ва дертар Ҳукумати Муваққатӣ, буржуазии миллӣ ва рӯҳониёни мусулмон барои мардикорони акибгохро, инчунин меҳнаткашони миллатҳои маҳаллиро, аз таъсири идеяҳои болшевикӣ нигоҳ доштан медиданд, натиҷаи дуруст набахшид.

Мана, як мисоли ҷолиби диққат. Дар солҳои мардикорирӣ дар қатори дигарон ҳукуматдорони подшоҳӣ Ҷӯра Зокиров ва Абдуқодир Раҳимбоевро ҳам ба қори акибгоҳ ба Россия гирифта рафтанд. Ҷӯра Зокиров ба заводи шаҳри Бердянск (ҳозир шаҳри Осипенко) афтод. Дар ин ҷо на фақат бо ғояҳои ленинии сотсиал-демократӣ шинос шуд, балки ба дурустии онҳо имони комил пайдо кард. Пас дар байни дигар мардикорони осийёмиёнагӣ фаъолона ташвиқоти тарғибот бурд. Ёро ҳатто ба депутатии совети шаҳри Бердянск номзад ҳам карданд.

Фаъолияти Абдуқодир Раҳимбоев ҳам чунин буд. Вай ба шаҳри Харьков ба заводи «Ширкати умумии электрикӣ» афтод. Баъдҳо Абдуқодир Раҳимбоев ба ёд меовард, ки чӣ гуна ба маҷлисҳои коргарони руси украин мерафт, чӣ гуна онҳоро бо ҳаёти халқҳои Осиёи Миёна шинос мекард ва ҳудаш ҳам чӣ гуна аз воқеияти Россия ва Украина воқиф мегардид: «Ман ҳамон вақтҳо саводи дуруст надоштам, ҳусусан саводи аврупоӣ надоштам; аммо забони аврупоиро надонам ҳам ҳаракат мекардам, ки ҳамаи гапҳои дар маҷлисҳо мешудагиро фаҳмида гирам ва ҳудам барои дигар дӯстони туркис-тониам тарҷумонӣ ҳам мекардам». Коргарони руси украин ба вай газета хонда воқеаву ҳодисаҳои замонаро фаҳмонда медоданд, ҳуду Раҳимбоев бо ташкилоти болшевикон алоқаи мустақкам дошт ва бо ҳидояти ячейкаи партиявии завод дар намоишу митингҳо иштирок мекард.³⁰

Маълум ки вақте Зокиров, Раҳимбоев ва дӯстони онҳо, ки дар кӯраи ҳодисаҳои революсионии қисми европоии Россия обутоб ёфта буданд, ба шаҳру деҳоту авулоҳои худ баргаштанд, дарсҳои оид ба ҳамкорию ҳамфикрии синфии дар он ҷойҳо гирифтаи ҳудро зуд ба қор бурданд. 25 майи соли 1917 дар Хучанд ба муносибати бозгашти мардикорон митинг шуд ва иштирокчиёни он Совети депутатҳои мардикорони коргарро интиҳоб карданд. Ҷӯра Зокиров, Абдуқодир Раҳимбоев, ки дар фаъолияти ташкилотҳои революсионӣ мақоми намоён доштанд, аъзои Президиуми ин Совет шуданд.

Асосан ба шарофати ғайрату хизмати мардикорони ба Россия рафта омадагӣ моҳи июни соли 1917 дар Хучанд Совети интернатионалии меҳнаткашон таъсис ёфт ва қор депутатии он ба ҳайъати Совети депутатҳои коргарон ва солдатҳои шаҳр ҳамчун вакил фиристода шуданд.³¹ Ин гуна ҳодисаҳо ба бисёр дигар маҳалҳои Туркистон ҳам ҳос буданд.

Ташкилотҳои болшевикӣ, ки дар шаҳрҳои Осиёи Миёна пайдо шуда буданд, ба иттифокҳои меҳнаткашони маҳаллӣ, «Иттифок» ва Совети депутатҳои мусулмонон бештар таъсир меғузаронданд. Пролетарҳо, деҳқонон ва ҳунармандони меҳнаткаш аз миллатҳои маҳаллӣ торафт бисёртар ба сафии партияи болшевикӣ меғаромаданд. Дар ин бобат баҳои комитетҳои партиявӣ ба аввалин болшевикони миллатҳои маҳаллӣ босе ҷолиби диққат аст: «Пролет-

³⁰ «Очерки истории Коммунистической партии Туркестана», вып. II, 1959 с. 35,

³¹ Дар ғамон ӯ, с. 38–39.

тарҳои асил, ки фақат бо меҳнати худ зиндагӣ мекунанд, онҳо бо шавку рағбати бағоят калон, бо ёрии тарчмонҳо, идеяҳои сотсиал-демократияро гӯш карда, фаҳмида мегиранд; бо қувваи фаросати пролетарӣ... нуктаҳои асосии ҳаракати коргариро аз худ мекунанд. Онҳо ба сафи партия дохил шуда, аъзоёни боғайрат мешаванд, вазифаҳои худро бо майли тамои иҷро меку- нанд»³².

Създи II кишвари ташкилотҳои РСДРП-и Туркистон, ки моҳи июли со- ли 1917 дар Тошканд кушода шуду ба кори байни мусулмонон махсус диққат дод, дар ин бобат аҳамияти калон дошт. Дар резолюсияҳои съезд зарурати «аз банди ғояҳои клерикалию буржуазӣ раҳо додани мусулмонон, ҳамчунин равшан кардани худшиносии пролетариати мусулмон» қайд шуда буд.

На фақат дар шахрҳо, балки дар деҳоти Осиёи Миёна ҳам авҷ гирифтани муборизаи шадиди синфӣ, дар маҳалҳои гуногун таъсис ёфтани Советҳои ре- волютсионӣ демократии мусулмонони меҳнаткаш, ки бо Советҳои депу- татҳои коргарон ва солдатҳо муттаҳид мешуданд ё амалиёти худро бо он му- тобиқ менамуданд, шиору программаи РСДРП-ро комилан тарафдорӣ мекар- данд – ҳамаи ин падидаҳо гарави муҳим ва бурҳони қотеъи ҳамин буданд, ки табақаҳои васеи аҳолии Туркистон бо миллатчиёни буржуазӣ, чадидҳо, пан- туркчиҳо не, балки ба ҳимоятгарони содиқи кори халқ – болшевикон пайравӣ мекунанд. Агар дар давраи револүтсияи соли 1905 дар байни миллатҳои маҳаллӣ танҳо ягон-ягон кас бевосита кори револүтсионӣ мебурда бошад, ҳоло садҳо тоҷикон, ўзбекон, қазокон, туркманҳо, қирғизҳо ва намоёндагони дигар халқҳои Осиёи Миёна ба сафи партияи болшевикӣ дохил мешуданд. Дар зери роҳбарии партияи болшевикӣ иттифоқи пролетариати рус бо меҳнаткашони миллатҳои мазлум ташкил меёфт.

Дар арафаи револүтсияи февралӣ буржуазӣ-демократӣ партияи мо доир ба масъалаи миллӣ назарияи аз тарафи В.И.Ленин чуқур асоснок кардашудае дошт, ки ин дар кори бомуваффақият ташкил ёфтани иттифоқи пролетариати рус бо меҳнаткашони миллатҳои мазлум бисёр кӯмак расонд. Ташкилотҳои партиявӣ дар кори худ, ки байни меҳнаткашони миллатҳои маҳаллии гӯшаву канори мамлакат, аз ҷумла, байни меҳнаткашони Осиёи Миёна мебурданд, чунин асарҳои В.И.Ленинро, монанди «Мулоҳизаҳои танқидӣ оид ба масъалаи миллӣ», «Дар бораи ҳуқуқи худмуайянкунии миллатҳо», «Револүт- сияи сотсиалистӣ ва ҳуқуқи худмуайянкунии миллатҳо», «Чамбасти мубоҳи- са дар бораи худмуайянкунӣ», ки дар солҳои 1913–1916 навишта шуда буданд, ба роҳбарӣ мегирифтанд.

Қисми зиёди халқи тоҷик, ки дар аморати Бухоро сукунат дошт, аз нуктаи назари ба револүтсия ҳамроҳшавӣ дар шароити на чандон мусоид буд. Агар- чанде ки амир Олимхон дар телеграммаи худ ба номи генерал-губернатори Туркистон Куропаткин ба муносибати хушӣ ба хушӣ ва ба тариқи тамоиан осоишта ба сохти нав гузаштани тамои Туркистон мамнунияи самимона изҳор карда буд, ё худ агарчанде ки Агентии сиёсии императорӣ дар Бухоро бо қарори Ҳукумати Муваққатӣ Резидентии Россия номида шуда буд, дар аморати Бухоро аслан ягон дигаргунӣ ба амал наомад. Дар ин мобайн дар аморат дар маҳалҳои руснишин вазъият якбора тезтунд шуд. Ҳанӯз 8 марти соли 1917 вақте хабари сукути подшоҳ ба ин ҷойҳо расид, коргарони роҳи оҳани стантсияи Когон митинги калон оростанд, ки дар он шаш ҳазор одам иштирок кард. Дар ин митинг болшевик П.Г.Полторатский нутқи оташин

³² «Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Туркестане». Сб. доку- ментов. 1947, с. 41.

эрод намуд. Пас аз ин дере нагузашта меҳнаткашони маҳаллӣ яроку аслиҳаи политехникаро кашади гирифтанд ва маҳбусони сиёсиро озод карданд. Дар телеграммаи бадвоҳимаи Гумоштаи сиёсии Россия дар Бухоро Миллер, ки ба Тошканд, ба генерал-губернатор Куропаткин фиристода буд, гуфта мешуд: «Коргарони сершумори рус, ки дар заводҳои пахтаву равғани Бухоро кор мекунанд ва коркунони роҳи оҳани Осиёи Миёна ва Бухоро ба таъсиси муассисоте шурӯъ карданд, ки аз рӯи гуфтаи онҳо бояд ҷои муассисаҳои политехника ва аз афти кор, ҷои дигар муассисаҳои давлатии моро гиранд».³³

Ҳукумати Муваққатӣ мекушид инони вазъиятро ба даст гирад. Моҳи майи соли 1917 дар Когон, Чорҷӯй, Тирмиз, Каркӣ комитетҳои иҷроия ташкил шуданд, ки бояд ба маҳалҳои русишани роҳбарӣ мекарданд. Дар аввалҳои моҳи май дар Бухоро съезди вилоятии ин комитетҳо Комитети вилоятӣ таъсис кард, ки ба Комитети туркистонии Ҳукумати Муваққатӣ тобеш буд.

Дар баробари ин органҳои ҳокимияти халқӣ – Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо ташкил мешуданд. Ба қавли прокурори суди округии Самарқанд, советҳо на фақат бо масъалаҳои сиёсати хориҷию дохилӣ, балки бо масъалаҳои ҳаёти рӯзмарра, алаҳусус, масъалаи озуқа ҳам «машғул» мешаванд. «Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо дар пеши мардум эътибори баланд доранд, онҳоро муассисаҳои давлатӣ ва ашхоси расмӣ ҳам эътироф мекунанд. Эътибори комитетҳои иҷроия (яъне органҳои Ҳукумати Муваққатӣ – Б.Ғ.) камтар аст. Ин комитетҳо дар қатори Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо амал кунанд ҳам, ҳеҷ обрӯ надоранд. Сабаб бояд ҳамин бошад, ки ин комитетҳо мисли Советҳои коргарон ва солдатҳо он қудрати реализе надоранд, ки барои дар ҳаёт ҷорӣ намудани қарорҳои худ истифода баранд»³⁴. Ҷи тавре мебинем, прокурори Самарқанд дидаи бино доштааст. Органҳои ҳокимияти халқ бар ташкилотҳои сунъии буржуазия эсеру меншевикӣ афзалияти калон пайдо мекарданд.

Ташкил ёфтани Совети депутатҳои коргарон ва солдатҳо, болоравии кайфияти революционӣ дар шаҳрҳои Осиёи Миёна ба оммаи халқи тоҷик дар аморати Бухоро рӯи революционӣ мебахшиданд. Аммо ба ғушаю қанори дурдасти давлати хонӣ дар он вақт хабарҳои ҳаққонӣ дар бораи революцияи феврал ханӯз рафта намерасиданд.

Табақаи пролетарии аҳолии маҳаллӣ ханӯз камшумор буд. Дехқонон ба муллоҳо бовар мекарданд, онҳо аз ҷиҳати сиёсӣ ниҳоятдараҷа қафомонда буданд. Унсурҳои иртиқой қисми зиёди аҳолии маҳаллиро дар таъсири худ нигоҳ медоштанд. Бо вучуди ин, дар ҳамон вазъияте ки аморати Бухоро фаро гирифта буд, таъсири зӯри революцияи мушоҳида карда мешуд, дар байни меҳнаткашон ҳашму ғазаб аз беҳуқуқӣ дар аморат ва бедодгарии амиру муқаррабонаш торафт меафзуд.

Ҷадидони Бухоро ҳам ба ҷунбиш даромада буданд, аммо онҳо барои ғазаришидани ягон ҳел ислоҳоти асосӣ, ки ба манфиати халқ равона шуда бошад, ҳаргиз намекушиданд. Ҷадидон ба амир талаботи қатъӣ пешниҳод накарданд ва бо як эҳтиётқорӣ калон «азҳадгузариҳоро» дар системаи ҳукуматдорӣ амир маҳкум мекарданду бас. Онҳо ҳаргиз нияти сарнагун кардани амирро надоштанд. Онҳо кӯшиш мекарданд, ки бо ёрии Ҳукумати Муваққатӣ

³³ ЦГА Узб. ССР, И. 3, оп. 2, д. 514, л. 100.

³⁴ «Подготовка и проведение Великой Октябрьской социалистической революции», Сб. документов, 1947, с. 117.

дар системаи ҳукуматдорӣ баъзе ислоҳоти ночиз дароварда дар қорҳои давлатӣ худхошон ҳам иштирок намоянд.

Амири Бухоро барои ором қардани халқ ва мустақкам қардани пояи давлати худ 7 апрели соли 1917 дар бораи «ислоҳот» манифест баровард. Дар ин манифест ба ғайр аз ваъдаҳои хушқу холии умумӣ чизе набошад ҳам, қадидони Бухоро ба ваҷд омаданду бо шиори «Зинда бод амири озодидӯст» ба намоиш баромада, изҳори миннатдории тамаллуққоронаи худро ба амир ифода қарданд. Аммо азбаски ҳукуматдорони амир ҳатто қадидони хушомадгӯро ҳам «революционерон»-и ҳатарноқтарин ҳисоб мекарданд, баъди намоиш онҳоро ба таъқибкунӣ даромаданд. Махсусан мардуми меҳнаткаш ва ҳодимони ҳақиқатан тараққиқарвари аморати Бухоро ба таъқиботи саҳт дучор гардиданд.

Дар ин рӯзҳо ҳамаи зиндонҳо аз бандиён пур буданд. Қаллодони амири Бухоро дар кӯчаҳо ҳатто одамонро ҳам медоштанд, ки сару либосашон назар ба ақидаи онҳо «ба рӯи мусулмонӣ» муносиб набудааст. Гурӯҳ-гурӯҳ одамони бегуноҳ ҳар рӯз ба марғи пуразоб ғирифтор мешуданд. Садо одамонро бо андак шубҳа ҷӯб зада ҷазо меоданд. Бо фармони амир С. Айниро дастғир қарда 75 ҷӯб мезананд ва ба зиндон мебароянд. Ёро солдаҳои революционии рус, ки аз Бухоро гузашта ба хонахошон мебароянд, аз марғ халос мекунаанд. Ҳукумати Муваққатӣ барои маҳдуд қардани қатлу қуштори ваҳшиёнаи амири Бухоро ҷорас наметид. Резиденти Россия, ҳам, ки намоёндагии дипломатии Ҳукумати Муваққатӣ дар назди амир ҳисоб меёфт, нисбат ба бедодғарии қаллоди хунҳор - амир Олимҳон бебарво буд.

Иртиҷо дар Бухоро муваққатан тантана қард. Аммо рӯи революционии оммаи меҳнаткаш рӯз ба рӯз болотар мешуд.

* * *

В.И.Ленин дар «Тезисҳои апрелии» машҳури худ ҷунин вазиғаи нав меғузорад: «...Аз марҳилаи якуми революция, ки дар натиғаи ба қадри қифо шуурноқ ва муташаққил набудани пролетариат ҳоқимиятро ба буржуазия додааст, ба марҳилаи дувуми вай гузаштан аст, ки ин марҳила бояд ҳоқимиятро ба дасти пролетариат ва қамбағалтарин табақаҳои деҳқонон диҳад».³⁵

Россия дар арағаи революцияи нав, революцияи сотсиалистӣ меистод. Партияи болшевикон синфи қорғар ва деҳқонони қамбағалтарини ҳамаи халқҳои Россия, аз ҷумла халқҳои Осиёи Миёнаро барои ба амал баровардани ин революция тайёр мекард.

4. МАОРИФПАРВАРӢ ВА АДАБИЁТИ ТОҶИК (НИМАИ ДУВУМИ АСРИ XIX - ИБТИДОИ АСРИ XX)

Маорифпарварӣ дар нимаи дувуми асри XIX – ибтидои асри XX

Ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ба равнақи маданияту санъату адабиёт объективона мусоидат қард. Олимони тараққиқарвари Россия дар бобати тадқиқи иқтисодиёт, этнография, таърих, забон, адабиёт, сарватҳои табиӣ ва ғайраи Осиёи Миёна хизмати қалон қарданд.

Бисёр мутафаккирон ва шоирони Осиёи Миёна аз намоёндагони зиёиёни пешқадами Россия сабақ меғирифтанд. Тадричан адабиёти кишвар ҳам пеш

³⁵ Ленин В.И., Асарҳо, ҷ. 31, с. 4.

рафт. Дар ташаккули ҷаҳонбинии мутафаккири шаҳри он солҳо Аҳмад Махдуми Дониш, мулаққаб ба Аҳмади Калла (1827–1897) таъсири маданияти пешқадами Россия калон аст.

Аҳмади Дониш яке аз фозилтарин одамони Бухоро ба шумор мерафт. Ӯ дар бораи худ ба таври ҳаққонӣ навишта буд, ки дар симои як шахс духтур, шоир, мусикачӣ, рассом, муначчим, олим ва хаттотро муҷассам намудааст. Аҳмади Дониш ба ивази озодфикрӣ ва ақидаҳои танқидиаш ба «кофирӣ» ном бароварда буд. Бо вучуди ҳамин ҳам, дониш ва маълумоти фавқуллоддаи ӯ амирро мачбур мекард, ки ба вай бо назари эътибор нигарад. Аҳмади Дониш ба сифати котиби сафорати амир се маротиба ба Петербург сафар карда буд. Шинсои бо Россия ва маданияти рус дар тамоми ҳаёт ва фаъолияти ӯ роли ҳалқунанда бозид. Дар ҳамон шароити таърихӣ, ки Аҳмади Дониш умр ба сар мебард, барои алоқа пайдо кардан бо одамони пешқадами Россия имконият надошт ва ба пояи ҳалли революсионии масъалаи дигаргун кардани тарзи зиндагонӣ расида наметавонист. Ӯ дар иброи мақсад ва орзуҳои сиёсии худ ба шиори ҳаёлпарастонаи подшоҳи маърифатнок рӯ меовард. Ба ақидаи вай, агар амир ба ғоидаи маорифи халқ «бовар кунонда шавад», гӯё ҳуди ҳамин барои ба тарзи нав сохтани ҳаёти воқеии Бухоро кофист. Лекин, дар айни замон, Аҳмади Дониш барои таъсис намудани идораҳои машваратӣ ва ба ин восита маҳдуд гардонидани якҷаҳузмронӣ баромад мекард. Рӯҳи тамоми гуфтаҳои ӯро меҳру муҳаббат нисбат ба халқ ва ғамхорӣ барои саодатмандии он фаро гирифтааст. Аҳмади Дониш асли моҳияти ҳукумати мутлақаи Россияро дарк карда натавониста бошад ҳам, аммо Россияро бо Бухоро муқоиса карда, табиист, ки аз маданият, саноат ва шаҳрҳои рус ба вачд меомад.

Муҳимтарин асари Аҳмади Дониш рисолаи «Наводир-ул-вақоъ» мебошад, ки аз маҷмӯи порчаҳои илмӣи фалсафӣ, публисистӣ ва бадеӣ фароҳам омадааст. Аҳмади Дониш дар ақидаҳои фалсафии худ дар мавқеи идеалист монда, монанди Абӯалӣ ибни Сино ва Умари Хайём ба таълимоти абадияти олам ва офариданашудани он мухлис будани худро низ изҳор доштааст, ки ин дар шароити онвақтаи пуртаассуби Бухоро ҳамаи пояҳоро ба ларза медаровард. Ӯ дар рисолаи оид ба таърихи ҳуқмронии сулолаи Манғитияи Бухоро, ки ба тариқи пинҳонӣ паҳн гардида буд, Бухорои феодалиро ба зер танқиди саҳт гирифта, ошкоро гуфтааст:

«Бас, агар ҳоли султонро тафтиш кунӣ фосике, золиме, саффоке; ва қозӣ марди мурташии ҳаромхоре, ғосибе; ва раис қ... бедияте ва асос мухаммир ва мукаммир, саргурӯҳи роҳзанон ва саркардаи сориқон мебуд»³⁶.

Вай ҳамчунӣ пешбинӣ карда буд, ки наҷот аз зулму истибдод фақат бо ёрии халқи рус муяссар хоҳад шуд.

Тамоми одамони боистеъдоду покҷиҷдони он солҳои Бухоро дар атрофи Аҳмади Дониш гирд меомаданд. Устод Айни дар «Ёддоштҳо»-и худ хеле зиндаву таъсирбахш ба қалам медиҳад, ки чӣ тавр Аҳмади Дониш ба тадриҷ худро аз дарбор дур мекашид ва дар атрофи худ одамонро ҷамъ мекард, ки кӯшиш доштанд мардумро аз банди ҷоҳилий ва бенавоӣ раҳо диҳанд.

Ба ин тариқа фикру ақидаҳои Аҳмади Дониш, бо вучуди он ҳама маҳдудиятҳои синфӣи худ, нисбат ба он замон ақидаҳои пешқадам ва прогрессивӣ буданд. Бузургтарин хизмати Аҳмади Дониш аз ин иборат аст, ки ӯ тавонист дар атрофи худ як гурӯҳ пайравон – маорифпарварони асри XIX тоҷикро муттаҳид кунад.

³⁶ Аҳмади Дониш, 1959, с. 72.

Абдулқодирихочаи Савдо (ваф. 1874), Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ (1828–1894), Исо Махдуми Бухорӣ (1826–1887), Шамсиддин Махдуми Шохин (1857–1893), Ҳайрати Бухорӣ (1876–1902) барин шоирони махфили Аҳмади Дониш ҳарчанд шоирони забардасти охири асри XIX буданд, вале аз ҷиҳати ақидаву мафкура ба дараҷаи ин мутафаккири бузург расида натавонистанд.

Ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна дар вилояти Фарғона, ки аз ҷиҳати тараққиёти саноат нисбатан пеш буду бар хилофи аморати Бухоро худ ба ҳайъати генерал-губернатории Туркистон дохил мешуд, ба инкишофу раванги ақидаҳои ҷамъиятию сиёсии ходимони ин кишвар хеле мусоидат намуд. Дар атрофи шаҳру деҳоти аҳолии маҳаллӣ пайдо шудани маҳаллаҳои русҳо, алоқаи робита бо русҳои тараққипарвар ва револютсионерони рус, ки ба хоки кишвари Туркистон бадарға шуда буданд, шиносӣ бо ҳаракатҳои револютсионии Россия дар охири асри XIX, сохтмони роҳи оҳан ва зиёдшавии рафтуомад ба ноҳияҳои марказии Россия ва ғайра ба адабиёти маорифпарваронаи нимаи дувуми асри XIX ва ибтидои асри XX хеле таъсир карданд. Намояндагони пешқадами ин гуна адабиёт дар вилояти Фарғонаи кишвари Туркистон - Муқимӣ, Фурқат, Ҳамза Ҳақимзода, Дилшод ва Анбаротун буданд.

Дар эҷодиёти Муҳаммадаминхочаи Муқимӣ (1850–1903) ҳаҷв мақоми намоён дорад. Муқимӣ маҳз бо тавассути ҳаҷв беинсофию бедодию худсарию золимии амалдорони идораҳои подшоҳӣ, заводчиҳо, соҳибони фабрикаҳо, риёкорӣ, муф்தхурӣ ва ҷоҳилию нодонии муллоҳоро фош мекунад.

Зокирҷон Фурқат (1858–1909) ба Россия, ба маданияти рус ҳусни тавачҷӯи махсус дошт, дӯстию рафоқати халқи рус ва халқҳои Осиёи Миёнаро доимо тарғибу ташвиқ мекард.

Эҷодиёти шоири маорифпарвар Ҳамза Ҳақимзода (1889–1929) баъди револютсияи якуми Россия хеле равангу ривож ёфт.

Омилҳои асосии ташаккули ақидаҳои пешқадами маорифпарварони халқҳои тоҷик ва ўзбек зиндагии вазнини халқҳои Осиёи Миёна ва шиносӣ шудани шоирону мутафаккирони Осиёи Миёна бо марказҳои илмию маданияти Россия ҳам дар ҳуди ҳамин ҷо, яъне Туркистон ва ҳам дар маркази ин мамлақати бекарон буд. Дар ташаккули ақидаҳои ҷамъиятию сиёсии Дилшод (1800–1905/06) ва Анбаротун (1874–1908/09) низ ин омилҳо яке аз омилҳои муҳимтарин буданд.

Дилшод ва Анбаротун мисли тамоми дигар равшанфикрон худсарию бедодии ҳукуматдорон, ҳокимияти ваҳшиёнаи феодалиҳо, истисмори ғушношуниди халқро маҳкум карда тавонистанд. Онҳо риёкорӣ, ҳарисӣ, фосикӣ, ҷоҳилӣ ва бераҳмӣи бойҳоро фошу ошкор карда, муф்தхӯрон, молимардумхӯронро зерӣ ҳаҷви саҳт мегирифтанд.³⁷

5. АДАБИЁТИ ТОҶИК ДАР ИБТИДОИ АСРИ XX

Фаъолияти адибони пешқадами тоҷик

Дар ибтидои асри XX фаъолияти баъзе адибони пешқадами тоҷик басо вусъат ёфт. Ҳайрат, Саҳбо, Асирӣ, Айнӣ ва баъзе дигарон аз ҷумлаи он адибон буданд. Шиносӣ бо адабиёти рус ба эҷодиёти онҳо таъсири бузург расонд.

³⁷ Муфасссал дар бораи онҳо ниг.: Мухторов А., 1969.

Ҳайрат (1878–1902) шоири боистеъдод ва ғазалсарои забардаст буд. Аммо шаклу мазмуни кӯхнаи назм ба Ҳайрат тангӣ мекарданд ва ӯ дар назм роҳҳои нав меҷуст. Дар ҳаёти тираву тори аморати Бухоро вай нури умеди надида, рӯҳафтада шуд ва дар эҷодиёташ ҳам оҳангҳои яъсо ҳузну ғаму андӯх хеле афзуд. Вале гуфтан даркор, ки Ҳайрат шеърҳои низ дорад, ки дар онҳо оҳангҳои иҷтимоӣ равшан ба назар мерасанд ва шоир дар ин шеърҳои халқро ба маърифат даъват намуда, дар роҳи беҳбудии мардум ҷаҳд карданро сифати олии инсон мешуморад. Саҳбо ҳудаш амалдори олимартаба буд, унвони тӯқсабо дошт. Аммо авомфиребию ҳарисию ҷоҳилии дарборӣён ва амалдорони амир ба ин шоири поквичдон маъқул нашуд. Саҳбо аз дарбор рафт. Ашъори вай асосан лирикий бошад ҳам, вале ҳаҷви саҳт ҳам бисёр ба назар мерасад. Соли 1918 Саҳбо бо фармони амир барои иштирок дар неҳзати озодиҳои халқ ба қатл расонида шуд.

Тошхӯча Асирӣ (1864–1915) дар Хучанд зиндагонӣ мекард. Бо касбӣ камбағалона рӯз мегузаронд, касбаш сангиосиётарошӣ буд. Асирӣ шоири инсондӯст буд ва меғуфт, ки вазифаи адабиёт тавсифи ақлу дониш аст. Асирӣ дар ашъораш бою муллоҳои риёкорро саҳт танқид карда, онҳоро «худозадагони роҳи дин» меномад ва дар ҷои дигар меғӯяд: «Ҳама ҳумории майхонаи шароратанд, ҷи мӯхтасиб, ҷи мударрис, ҷи қозию, ҷи раис».³⁸ Дар як шеъраш Асирӣ менависад:

Оҳ, аз ин ҷинси наҷосаттинатони зӯҳдкеш,
 Ҷуз ба оби тег натвонӣ мутаҳҳар доштан.
 Анкабутонанд хангоме, ки гиранд эътиқоф,
 Сайди мазлуме гараз дар зерӣ ҷодар доштан.
 Суфпӯшонанд, аммо дар ғами дебои Рум,
 Аз қулоҳ ин ҷо ҳавои зеби қайсар доштан.
 Ҷумла тарророни роҳи дину имони туанд.
 Ҷашм бар ҳамаи симу кисаи зар доштан.
 Аз сару кори намозу рӯзаи эшон мапурс!
 Хешро дар зерӣ бори охират дар доштан.³⁹

Асирӣ тарғиботгии ғаёли илму дониш буд ва ақидае дошт, ки бо роҳи маърифат халқро аз ҷаҳолат ва таассуби динӣ раҳо додан мумкин аст. Вай имони комил дошт, ки мактабҳои дунявӣ, илму маданият мардумро хушбахт карда метавонанд. Масалан, вай дар як шеъраш меғӯяд:

Шуморо шояд акнун ҷаҳд кардан,
 Ғами ислоҳи қори хеш хӯрдан,
 Макотибҳои нав эҷод кардан,
 Раҳи дарси нави иршод кардан,
 Қироатхонаҳо барпо намудан,
 Мақоми маслиҳат иншо намудан,
 Ба авлоди азиз миннат ниҳодан,
 Ба нури дидагон фан ёд додан,
 Сару қори дигар бояд гирифтани
 Ба роҳи тоза бояд пеш рафтани,
 Сари худ дар ҳама сӯроҳ хастан,
 Зи ҳар дар роҳи истикбол ҷустан.⁴⁰

³⁸ Раъбабов З.Ш., 1974, с. 45.

³⁹ Дар ғамон ӯ, с. 44.

⁴⁰ Дар ғамон ӯ, с. 44.

Садриддин Айни (1878–1954) ҳам аз адибони тараққипарвари он давра буд, ки соли 1909 аввалин китоби дарсии дунявӣ «Таҳзиб-ус-сибён»-ро таълиф кард. Дар ҳамон солҳо Айни бисёр шеърҳои навишта буд, ки ба масъалаҳои муҳимми иҷтимоӣ бахшида шудаанд.

Тамоми адибони мазкур дар эҷодиёти худ хусусиятҳои мусбати маорифпарварии Аҳмади Донишро маҳфуз дошта, бо роҳи маърифат ба халқ хизмат мекарданд, аморатро зери танқид мегирифтанд ва бо Россия алоқаи робита карданро ташвиқ менамуданд. Вале бояд қайд кунем, ки онҳо фаъолияти маорифпарварии худро бо вазифаи талаботи револютсия, ки рӯз аз рӯз вусъат меёфт, мутобик карда натавонистанд, ба ҳамин сабаб, ақидаи онҳо ва, умуман, фаъолияти онҳо ба андозае маҳдуд ва либералӣ буд. Зиёда аз ин баъзе аз ин адибон пайрави идеологияи ҷадидизм шуданд. Тадричан, адибони равшанфикр ва дилсофу поквичдон ба андозаи ривочи револютсия боварӣ ҳосил карданд, ки ба кӯчаи ҷадидӣ даромада хато рафтаанд. Онҳо бо мурури замон фаҳмиданд, ки фақат ҷаҳони коммунистӣ қудрат дорад ба халқ озодии ҳақиқӣ ва маърифат оварад. Ба қавли устод Айни, ҷаҳонро ба ӯ барин бисёр зиёиёни поквичдони ҷӯяндаро «аз ботлоқи ҷадидизм берун кашид». Ин қабил одамони ботинан тараққипарвар ҷадидиро қатъиян тарк карда, ба мавқеи бинокори сотсиализм, ба мавқеи маърифати коммунистии халқ қарор мегирифтанд.

ФЕХРИСТХО

ТАВСИФИ САРЧАШМАҲО

Мадракҳои археологӣ барои таҳқиқи таърихи сохти ҷамоаи ибтидоӣ дар Осиёи Миёна (бо баназаргирии маълумот оид ба ноҳияҳои муштарак) сарчашмаи асосӣ ба шумор мераванд. Барои аниқ кардани муҳити атроф маълумоти палеографӣ ва геологӣ мадад мерасонад. Баъзе унсурҳои маданияти маънавии одамони аҳди қадим дар фолклор, этнография ва забони халқҳо боқӣ мондаанд. Гирдоварӣ ва истифодаи маҷмӯи маълумотҳо, баҳаммуқоисакунии онҳо имконият медиҳанд бо таърихи қадим ошно гардида, тарҳи умумии инкишофи ҷамоаҳои қадимтарини одамон дар ҳудуди Осиёи Миёна муайян карда шаванд. Хусусан аз он сабаб, ки ҳоло истехсолоти моддӣ бештар таҳқиқ шуда, масъалаҳои иҷтимоӣ ва идеология ба таври бояду шояд мавриди тадқиқ қарор нагирифтаанд. Чуноне ки К.Маркс навишта буд, «чи тавре ки боқимондаҳои устухонҳо барои тадқиқи намунаҳои ҳайвонҳои ҳафриёти аҳамият дошта бошанд, боқимондаҳои воҳшаҳои меҳнат, ҳам барои таҳқиқи форматсияҳои барҳамхӯрдаи ҷамъиятию иқтисодӣ ҳамон қадар аҳамият доранд.»¹

Муҳаққиқони таърихи Осиёи Миёна ҳангоми тадқиқи давраи парокандашавии сохти ҷамоаи ибтидоӣ бидуни манбаҳои дар боло зикргардида дар ихтиёри худ боз маълумотҳои қисмҳои қадимтарини осори ҳиндӣ – «Ведаҳо» ва форсии «Авесто»-ро доранд.

Ҳангоми таҳқиқи аҳди қадимтарин миқдори сарчашмаҳо хеле

меафзояд.² Хусусан маъхазҳои гуногунмазмун зиёдаанд. «Авесто» манбаи муҳим ба шумор рафта, дар фаслҳои ҷудогонаи он рочез ба тарзи зиндагӣ, маданият ва идеологияи халқҳои эронинажод, аз ҷумла (эҳтимол, пеш аз ҳама) халқҳои қадими Осиёи Миёна маълумот медиҳанд. Бисёр воқеаҳои сиёсӣ ва ҳаёти маданияи халқҳои Осиёи Миёна дар катибаҳои шоҳони ҳахоманишӣ, ки рӯи санг, асбобҳои филизӣ ба забони қадими форсӣ ё дигар забонҳо сабт шудаанд, ақс гардидаанд. Дар катибаҳо ва навиштаҷоти расмӣ сулолаҳои минбаъдаи эронӣ – Сосониён низ доир ба таърихи Осиёи Миёна мадракҳо мавҷуданд. Барои таърихи давлати Кушониён катибаҳои бохтарии аз Сурхкӯтал (Афғонистон) ёфташуда хеле муҳим аст; навиштаҷоти ба забонҳои миёнаи ҳиндӣ аз Ҳиндустон, Афғонистон ва Осиёи Миёна бадастомада низ ба аҳамияти қаллон молик аст.

Дар таълифоти муаллифони юнонӣ ва римӣ оид ба таърихи сиёсӣ ва этникӣ, иқтисодию иҷтимоӣ, маданӣ ва географияи таърихӣ Осиёи Миёна дар аҳди қадим материалҳо хеле фаровонанд. Муаллифони баъзе асарҳое, ки то ба замони мо расидаанд, дар Осиёи Миёна набуданд, вале аз қайдҳо ва хотироти ҳамватанони худ, – ҳарбиён, тоҷирон ва сайёҳоне, ки дар давраҳои гуногун ба ин кишвар сафар карда буданд, инчунин ҳуҷҷатҳои расмӣ ва ғайрирасмӣ истифода бурдаанд. Албатта, муаллифони қадим бевосита аз сарчашмаҳо истифода набурдаанд.

¹ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. т. 23, с. 191.

² Тавсифи нисбатан мукаммали сарчашмаҳои оид ба таърихи қадимро ниг. дар: ИТН, т. I-III.

Бинобар ин, дар асарҳои онҳо баъзе ноаниқӣ ё таҳрифи воқеаҳо дида мешаванд. Тақлид намудан ба анъанаҳои таърихнависию юнонию римӣ баъзан боиси нодуруст инъикос намудан ё баҳо додан ба воқеаҳо ходисаҳо мегардид. Қатъи назар аз ин сарчашмаҳои юнонию римӣ яке аз манбаъҳои муҳимми хатӣ ба шумор мераванд ва аксар маълумоти гирдовардаи онҳо қимати калони илмиро дороанд. Бинобар ин, аз асарҳои Ҳеродот (а. V то м.), Ктесий (а. IV то м.), Ксенофонт (а. V то м.), Полибий (а. II то м.), Помпей Трог (а. I то м., баъзе порчаҳои асари ӯ дар осори Юстин муаллифи а. II ё III милодӣ боқӣ мондааст), муаррихони охириҳои а. I то м. – а. II милодӣ – Квинт Курсий Руф, Плутарх, Страбон, Арриан, инчунин асарҳои муаллифони минбаъда – Аммиан Марселлин, Прокопии Кесарӣ васеъ истифода бурда шудааст.

Баъзе маълумотҳои оид ба таърихи Осиёи Миёна дар сарчашмаҳои хитой (аз чоряки охири а. II сар карда), ки баъди ба ин кишвар сафар кардани сафири хитой Чжан-Сян боқӣ мондаанд, мавҷуданд. Инҳо мадракҳои мебошанд, ки дар солномаҳои сулолаҳои хитой, хотироти сафирҳо, пиллиграммаҳо боқӣ мондаанд, яктарафа, субъективӣ буда, дар онҳо идеологияи сулолаи «хан» ва бузургдавлатӣ мавқеи калон дорад.

Барои таҳқиқи давраҳои алоҳидаи таърихи қадими Осиёи Миёна, хусусан ҳамон замоне, ки як қисми ин кишвар ва Ҳиндустон дар ҳайъати як давлат буданд, сарчашмаҳои гуногуни ҳиндӣ, аз ҷумла катибаҳо аҳамияти калон пайдо мекунанд.

Дар солномаҳои сурёнии а. VI (хусусан асари Иешу Стилит), осори муаррихони асрҳои IV–V арман

(Егише Варданет, Фавст Бузанд, Моисей Хоренский ва диг.), асарҳои ба забони форсии миёна-пахлавӣ таълиф гардида оид ба таърихи қадим ва ибтидои асрҳои миёнаи Осиёи Миёна маълумоти зиёд мавҷуд аст. Таърихи аҳди қадим ва асрҳои миёнаи Осиёи Миёна, дар асарҳои ба забони арабию форсӣ таълифшуда инъикос ёфтаанд (асари Табарӣ ва тарҷумаи тоҷикии он аз тарафи Балъамӣ, асари Берунӣ ва диг.). Аз ин ҷиҳат «Шоҳнома»-и безаволи Абулқосим Фирдавсӣ қобили қайд аст.

Тавсифи вазъияти Осиёи Миёна дар арафа ва давраи ба ҳайъати хилофати араб дохил шудани он дар адабиёти арабию форсӣ мавҷуд аст. Аз катибаҳои рунии қадимии туркӣ низ материалҳои муҳим пайдо кардан мумкин аст. Се архиви дорои ҳуҷҷатҳои маҳаллӣ кашф карда шудаанд: дар Нисо – портӣ (а. I то м.), дар Тупроққалъа-хоразмӣ (а. III м.), дар қалъаи Муғ – суғдӣ (а. VII м.). Инчунин миқдори зиёди катибаҳои дар рӯи маснуоти гуногун ва осори санъат сабтшуда ба даст омаданд. Аҳамияти ҷунин маъхазҳои маҳаллӣ ниҳоят калон аст.

Умуман, манбаъҳои хаттӣ доир ба таърихи қадим ва ибтидои асрҳои миёнаи Осиёи Миёна парокандаанд. Дар қисми асарҳои ҳеле дур аз Осиёи Миёна таълифгардида баъзе воқеаҳои таърихӣ нодуруст тасвир ё маънидод карда шудаанд. Давраҳои то қарнҳои милодӣ ва бисёр протсессҳои муҳимтарини таърихӣ ва таърихию маданӣ ҳеле кам ё тамоман инъикос нагаштаанд. Баъзе мадракҳои аз материалҳои этнография, фолклор, забоншиносӣ, аз ҷумла этно- ва топонимика, ономастика пайдо намудан мумкин аст; барои ҳалли масъалаҳои этногенези материалҳои палеонтопологияи роли калон мебошанд. Вале

марҳалаҳои инкишофи таърихи қадим ва асрҳои миёнаи Тоҷикистонро танҳо дар якҷоягии тадқиқи манбаъҳои хаттӣ бо материалҳои нумизматикию археологӣ муайян кардан мумкин аст. Мадрақҳои нумизматикие, ки дар тӯли якуним аср дар асарҳои олимони рус, советӣ, инчунин хориҷӣ нашр гардидаанд, якҷоя бо манбаъҳои хаттӣ баъзе давраҳои сохти таърихи сиёсиро муайян менамоянд. Онҳо барои муайян кардани таърихи маданият, аз ҷумла, санъат ва идеология, аниқ намудани алоқаҳои тичоратӣ ёрии калон мерасонанд. Бисёр вақт сиккашиносӣ ягона манбаест, ки ин ё он воқеаро равшан мегардонад. Захираҳои манбаъҳои археологӣ оид ба Осиёи Миёнаи аҳди қадим ва ибтидои асрҳои миёна хеле зиёданд. Масъалаҳои асосии таърихи қадим дар асоси таҳқиқи ин материал муайян карда мешаванд, ки вай на фақат барои масъалаҳои таърихи маданият (муайян намудани ҷиҳатҳои таърихи маданияти модию маънавӣ, алоқаҳои вай), балки барои аниқ кардани тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда, географияи таърихӣ, алоқаҳои иқтисодӣ, этногенез хеле муҳим аст.

Давраи ба ҳайъати хилофати араб дохил гардидани Осиёи Миёна дар асарҳои муаррихони арабизабон тасвир шудааст.³ Дар ин ҷо пеш аз ҳама асари компилятивии ба таърихи умумиҷаҳонӣ оиди Табарӣ (ваф. 923) «Таърих-ар-русул ва ал-мулук», асари хеле муҳими таърихӣ Балозурӣ (ваф. с

892) «Китоб футӯҳ ул-булдон» (дар он роҷеъ ба юришҳои ҳарбии арабҳо маълумот ҳаст), таълифоти Ибни Асир (ваф. с. 1231), таърихи умумиҷаҳонии Яъқубӣ (ваф. с. 897) ва ғайраро номбар кардан зарур аст. Инчунин дар осори хитоию туркии қадим низ мадрақҳо мавҷуданд.

Материалҳои тозае, ки ҳоло ба даст омадаанд, архиви аз қалъаи Муғ ёфтшудааст, ки он ҳуҷҷатҳои расмӣи ихшидҳои суғдӣ, муносибати ҳокимони Осиёи Миёна ва арабҳо ва мадрақҳои археологиро дар бар мегирад.

Таърихи давлатҳои Осиёи Миёна дар асрҳои IX–XIII дар манбаъҳои гуногуни хаттӣ ҳаматарафа инъикос шудааст. Бидуни асарҳои умумии тоҷикӣ, инчунин осори гуногуни ба забонҳои арабӣ ва форсӣ таълифёфтгаро номбар кардан зарур аст: асари Гардезӣ, ки с. 1050 таълиф гардидааст; асарҳои ба ягон сулолаю ҳоким оид ва ё ёддоштҳо, ба монанди таълифоти Байҳақӣ (ваф. с. 1077); таърихи вилоятҳо ва шаҳрҳо (аз онҳо «Таърихи Бухоро»-и Наршахӣ муҳимтар аст); лугатҳои тарҷимаиҳолию ҷуғрофӣ (Самъонӣ, ваф. 1167; Ёқут, ваф. с. 1229), қомусҳо (муҳимтарини онҳо аз онҳо Юсуфӣ Хоразмӣ, ох. а. X), маҷмӯи ҳуҷҷатҳои расмӣ ва соҳаи ҳуқуқ.

Дар таълифоти ҷуғрофӣ, маълумотномаи маъмурию ҷуғрофӣ, тавсифи саёҳатҳо дорои маълумоти хеле бой мебошанд. Яке аз аввалин муаллифоне, ки тавсифи географии ноҳияҳои гуногунро боқӣ гузоштааст, Ибни Хурдодбех (асараш с. 846/47 таълиф ёфта, с. 885/86 бори дувум тахрир шудааст) буд. Муаррих Яъқубӣ ҷуғрофидон ҳам буд. Тақрибан с. 903 асари ба ҷуғрофия оиди Ибни Фақеҳ таълиф шуд. Дар солҳои минбаъда ҷуғрофидонҳо Ибни Ру-

³ Тавсифи хеле хуби маъхазҳои оид ба таърихи Осиёи Миёнаи асрҳои IX–XIIро В.В. Бартольд (1963 б, с.45–108) додааст. Беляев В.Н., 1939; Ромаскевич А. А., 1938, 1939; дар қисмати адабиёти лӯғофии арабӣ Крачковский И.Ю., 1957 иловаи он тавсифанд. Аз тавсифи умумӣ ва хеле муфид ниг.: Spflýk B., 1952, XVI–XXXII; 1968, 100–168;

сто (такр. с 943), Ибни Фазлон (солҳои 921–922 ба Осиёи Миёна омада буд), Қудам (такр. с. 928), Масъудӣ (с-ҳои 947–950), Истахрӣ (такр. с. 941), Ибни Хавқал ва Муқаддасӣ (нимаи дувуми а. Х) асарҳои ҷуғрофии худро эҷод карданд. Вале асарҳои ба забони тоҷикӣ таълифгардида ҳам буданд. Асари муаллифи гумно «Худуд-ул-олам» (с. 982–83), «Қаҳоннома»-и Баҳром (ибтидои асри XIII) аз қабилӣ чунин асарҳоянд. Асарҳои мансуби дигар жанрҳо ҳам манбаъҳои муҳими таърихӣ мебошанд. «Сиёсатнома»-хучҷати сиёсӣ, пандномаи охири асри XI, ибтидои асри XII, «Чаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ (соли нимаи асри XII таълиф шудааст) «Чавомеъ-ул-хикоеъ ва лавомеъ-ур-ривоёъ»-и Авфӣ (такр. с. 1228 навишта шудааст), асарҳои дигари илмӣ адабии ба забонҳои тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ таълифёфта ба ҳамин гурӯҳи манбаъҳо дохил мешаванд. Қайд намудан зарур аст, ки аз ҷиҳати ҳудуд, хронология ва мавзӯ ин маъхазҳо як хел нестанд. Масалан, таърихи давлатҳои Тоҳириён, Сомониён ва Ғазнавиён хеле муфассал тасвир шудааст, аммо доир ба таърихи Қарохониён маълумот хеле кам аст. Ё худ дар бораи иқтисодиёти асрҳои IX–X (хусусан оид ба обёрӣ, хоҷагии қишлоқ, савдо, топографияи шаҳро, сарватҳои зеризаминӣ ва истихроҷи онҳо, андозҳо) маълумотҳо зиёданд, вале структураи ташкили ҳунармандӣ, ҳаёти шаҳриён, муносибатҳои иҷтимоӣ дар асрҳои IX–XII дар маъхазҳо ҷои намоёнро ишғол накардаанд.

Бинобар ин, дигар намудҳои манбаъҳо, хусусан мадракҳои нумизматикӣ ва археологӣ аҳамияти аввалиндараҷа пайдо мекунанд.

Таърихи Осиёи Миёнаро истило кардани муғулҳо дар асарҳои се ҳамзамони он воқеаҳо Ибни Асир,

Қувайнӣ ва Насавӣ ҳаматарафа тасвир шудаанд. Тасвири пурраи воқеаҳои вобастаи ин замон дар «Таърихи ҷаҳонкушоӣ»-и Қувайнӣ (с. 1260 таълиф шудааст) дода шудааст. Ин таълифот боз аз он ҷиҳат муҳим аст, ки дар он таърихи Хоразмшоҳиён низ инъикос ёфтааст. Қувайнӣ аз манбаъҳои гуногун, аз ҷумла муғулӣ истифода кардааст. Дар таълифоти ӯ баъзан идеализатсияи ҳокимони муғул ба назар мерасанд. Умуман, ин асар барои ин давра сарчашмаи асосӣ мебошад. Асарҳои таърихӣ Рашидуддин ҳам хеле муҳиманд. Таълифоти энциклопедияи таърихӣ ӯ «Қомеъ-ут-таворих» солҳои 1310–1311 ба охир расид. Тақрибан дар ҳамин давра Вассоф асари ба таърихи муғулҳо оиди худро эҷод кард. Каме дертар асарҳои ҷуғрофию таърихӣ Ҳамдуллоҳи Қазвинӣ ба миён омаданд. Якҷанд дигар асарҳо, хусусан таълифоти Ҷамол Қаршӣ (ибтидои асри XVI), маъхазҳои муғулӣ, арманӣ ва ғайраро номбар кардан зарур аст. Сайёҳони аз Хитой (Чан-чун), Европайи ғарбӣ (Марко Поло ва диг.), мамлакатҳои мусулмонӣ ба Осиёи Миёна сафаркарда хотироти худро боқӣ гузоштаанд, ки дар онҳо маълумоти конкретӣ оид ба ин кишвар мавҷуданд. Хучҷатҳои ба вақфи мақбара ва хонаҳои Сайфуддини Бохарзӣ (1326–1333) оид хеле муҳиманд. Ҷабҳаҳои иҷтимоӣ иқтисодии таърихи ҳуди Осиёи Миёна дар маъхазҳо мукамал тасвир нагаштаанд. Бинобар ин, ҳиссаи таҳқиқоти нумизматикӣ барои муайян кардани ҳодисаю воқеаҳо ва ҷараёнҳои дар маъхазҳо аксн ёфта хеле қалон аст. Баръакс мадракҳои археологӣ доир ба ин замон камтаранд.

Дар аҳди Темур ва Темуриён асарҳои зиёди таърихӣ ба миён омаданд, ки аксари қуллӣ онҳо ба забони тоҷикӣ, қисман ба забони

арабӣ ва туркии қадим таълиф шудаанд. Асоситаринашон инҳоянд: «Рӯзноман ғазавоти Ҳиндустон»-и Ғиёсуддин Али; «Зафарнома»-и Низомуддини Шомӣ (с. 1404 хангоми дар ҳаёт будани Темури таълиф шудааст); асари ҳамноми Шарафуддини Яздӣ (с. 1424–25 таълиф гардидааст); таълифоти чуғрофию таърихӣ Ҳофизӣ Абӯ (с-ҳои 1417–1425 тартиб дода шудаанд); асари таърихӣ Абдулраззоқи Самарқандӣ (соли 1470 ба охир расондааст); асари таърихӣ Мирхонд (охири а. XV) ва набераи ӯ Хондамир (с. 1524 ба охир расондааст). Аз асарҳои регионалӣ хусусан таълифоти Исфизорӣ оид ба таърихи Хирот ва вилояти он аҳамияти калон дорад, ки дар он оид ба иқтисодиёт ҳеле материалҳо фаровонанд. Асарҳои хусусиятҳои тарҷумаиҳолӣ доштае, ки тарзи зиндагӣ ва ҳаёти маънавии Осиёи Миёнаро инъикос кардаанд, ҳеле зиёданд. «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ, «Бобурнома»-и Заҳируддини Бобур аз қабилӣ чунин асарҳоянд. Маҳзарот ё ҳуҷҷатҳои қозигии ҳамон давра боқӣ монданд, ки аҳамияти бузурги сарчашмавӣ доранд. Маълумотҳои муҳим ва муфид дар қайдҳо ва хотираҳои сайёҳон, хусусан дар асари Рюи Гонзалес де Клавихо, ки ба дарбори Темури омада буд, боқӣ мондаанд.

Нумизматикаи ин давра пурра қор карда нашудааст, ҳарчанд ки баъзе масъалаҳои дар манбаъҳои ҳаттӣ акснаёфта таҳқиқ гардиданд (масалан, ислоҳоти пулии Улугбек). Аз маданияти моддӣ ёдгориҳои меъморӣ бештар мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Барои омӯзиши таърихи асрҳои XVI–XVIII сарчашмаҳои нақлӣ ҳеле зиёданд. Инҳо солномаҳои таърихӣ ба забонҳои тоҷикию ўзбекӣ таълифёфта мебошанд. Баъзе

ҳуҷҷатҳои таърихӣ дар давраҳои гузашта ҳам буданд, вале танҳо дар асрҳои XVI–XVIII миқдори онҳо ҳеле афзуд: ҳазорҳо ҳуҷҷатҳои гуногунмазмунӣ аз ноҳияҳои гуногуни Осиёи Миёна бадастомада, архивҳо ва ғ. Ин ҳуҷҷатҳо доир ба таърихи иқтисодиёти иҷтимоӣ материалҳои бебаҳо доранд.

Аз миёнаи а. XVI сар карда муносибатҳои иқтисодиёти дипломатии Россия бо хониҳои Осиёи Миёна инкишоф ёфтанд. Дар ҳуҷҷатҳои идораҳои давлатӣ ва Вазорати қорҳои хориҷӣ, қайдҳои бочхонаҳо ва ведомостҳо, ҳисоботҳои сафирони рус, тоҷирон, асирони ҳарбӣ доир ба соҳаҳои мухталифи ҳаёти мардуми Осиёи Миёна маълумотҳои гуногун мавҷуданд.

Қисми зиёди сарчашмаҳои гуногуни нақли асрҳои XVII–XVIII бо супориши шохону ҳокимон тартиб дода шуда буданд. Масалан, бо супориши Нодирмуҳаммади Аштархонӣ соли 1634 Муҳаммад ибни Валӣ асари «Баҳр-ул-асрор фи-маноқиб-ул-ахбор»-ро тартиб дод. Ба ғайр аз ин, таърихи сулолаи Аштархонӣ дар асари Муҳаммадйусуфи Муншӣ «Таърихи Муқимхонӣ» акс ёфтааст.

Таърихи ибтидои асри XVIII дар асари Мирмуҳаммад Амини Бухорӣ «Убайдуллонома» тасвир шудааст. Ин асар давоми «Таърихи Муқимхонӣ» ба шумор меравад. Давоми бевоситаи «Убайдуллонома» «Таърихи Абулфайзхон»-и Абдулрахмони Толеъ мебошад. Ин асар воқеаю ҳодисаҳои қордаҳ соли аввали ҳукмронии Абулфайзхонро (1711–1747) дар бар мегирад. Дар он қангҳои феодалӣ, байнихудӣ, харчу марҷи дарборӣ ва пароканда гардидани ҳокимияти марказӣ, ки хоҷагии баъзе вилоятҳоро қароб карда, мамлакатро заиф гардонда буданд, муфассал

тасвир гардидаанд. Дар охири асри XVIII сарчашмаи нақлӣ асари машҳури «Тӯҳфаи хонӣ» ба таъб расид, ки дар он воқеаҳои байни солҳои 1722–1782 дар Осиёи Миёна баамаломата тасвир шудааст. Асар аз ду қисм иборат аст. Қисми якум воқеаҳои солҳои 1721–1758-ро дар бар гирифта, ба қалами Муҳаммадвафои Карминағӣ тааллуқ дорад. Қисми дувум воқеаҳои солҳои 1758–82-ро тасвир кардааст, ки онро Олимбек навиштааст. Дар асар ҷангҳои феодалӣ, хусусан муборизаи амирони манғит бо ҳокимони Ҳисор, Ёротеппа, Хучанд, Ҷиззах, Кӯлоб ва ғайра инъикос гардидаанд.

Барои таҳқиқи таърихи нимаи дувуми асри XVIII ва ибтидои асри XIX-и халқи тоҷик асари машҳури Муҳаммад Яъқуб «Гулшан-ул мулук» ба аҳамияти калон молик аст. Асар боз аз он ҷиҳат пурқимат аст, ки муаллифаш ба табақаи дорои Манғития тааллуқ дошта, шоҳиди бисёр воқеаҳо буд ва онҳоро аниқ тасвир кардааст.

Дар мукотибаҳои дипломатии байни хонҳои Осиёи Миёна ва подшоҳони рус, қайдҳои тоҷирони осиймиёнагӣ ва сафирон роҷеъ ба таърихи нимаи дувуми асри XVIII-и Осиёи Миёна маълумотҳои ҷолиби диққат мавҷуданд. Аз ин ҷиҳат ҳисоботи сафирони рус, ба монанди И. Д. Хохлов, бародарон Пазухинҳо, Флорио Беневени, материалҳои тоҷир Н. Григорьев қимати калон доранд. Онҳо дар бораи сохти давлатӣ, вазъияти хоҷагии қишлоқ ва истехсолоти ҳунармандӣ, инчунин савдои хориҷии хонҳои Осиёи Миёна маълумоти муфасссал медиҳанд. Хотираҳои Ф.Ефремов дар бораи саёҳати нӯҳсолаи ӯ ва хизмат карданаҳ дар сафи кӯшуни хонҳои Осиёи Миёна аҳамияти калонро дорад.

Барои таҳқиқи таърихи Бухорои охири асри XVIII маълумоти М. Бекчурин, С.Бурнашев, қайдҳои Мирзошамси Бухорӣ ва тавзеҳоти В.В.Григорьев ба ин қайдҳо аз аҳамият ҳолӣ нестанд. Барои таҳқиқи таърихи Бухоро ва хонии Хўқанд дар нимаи якуми асри XIX «Таворихи авоил ва авохир»-и Муинӣ, «Таърихи амир Ҳайдар»-и мулло Ибодуллоҳ ва мулло Муҳаммад, «Фатҳнома»-и Бухорӣ, «Зафарномаи Хисравӣ»-и муаллифи гумном, «Шоҳномаи Умархон», «Таърихи муҳочирон»-и шоира Дилшод, «Мунтахаб-ут-таворих»-и Муҳаммад Ҳакимхон, асари назмӣ шоир Фазли Намангонӣ ва дигарон ёрии калон мерасонанд.

Таърихи асри XIX, хусусан нимаи дувуми он дар «Таърихи Шоҳрухӣ»-и Муллониёз Муҳаммад, «Зафарномаи Худоёрхон»-и Абдуғафур, «Таворихи манзума»-и Имом Али Қундузӣ хеле хуб инъикос гардидааст. Маорифпарвари машҳури халқи тоҷик Аҳмади Дониш (1827–1897) дар осори худ, хусусан дар асари таърихӣ «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Манғития» ақибмонӣ ва бепарвоии ҳокимони аморати Бухороро моҳирона тасвир кардааст. Асари Мирзоазими Сомӣ «Тӯҳфаи шоҳӣ» ба масъалаҳои иҷтимоии аморат баҳшида шудааст.

Баъзе маълумотҳо роҷеъ ба таърихи асри XIX тоҷикон, арафа ва давраи револютсияи якуми буржуазии демократии рус дар архивҳои шаҳрҳои Душанбе, Тошканд, Москва, Ленинград ва дигар шаҳрҳо маҳфузанд. Сайёҳони рус ва муҳаққиқони асри XIX ва ибтидои асри XX (Н. В. Хаников, В. П. Наливкин, А.Л.Кун, А.Д.Гребенкин ва дигарон) дар бораи таърихи халқҳои Осиёи Миёна маълумоти пурқимат

медиханд. Дар асарҳои муҳаққиқони тореволютсионӣ баробари идеализатсия кардани баъзе ҳодисаҳо маълумотҳои ҷолиби диққати характери иқтисоди-дошта мавҷуданд.

Дар боби охирини китоби дувум илова ба сарчашмаҳои асарҳои муаррихони советӣ низ истифода шудаанд, ки дар онҳо доир ба таърихи Тоҷикистон дар арафа ва давраи револютсияи фев-рали 1917 маълумоти муҳим ҳаст.

Хулоса, таҳлили мухтасар ва ҳатто танҳо номбаркунии сарчаш-маҳои имконият медиханд тасавву-рот пайдо кунем, ки барои таҳқиқи таърихи тоҷикон дар аҳди қадим-тарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав манбаъҳои гуногуну бой мавҷуд буданд. Сарчашмаҳои фаровони нақлӣ барои беҳтар таҳқиқ гардидани таърихи сиёсӣ, инчунин таърихи адабиёт⁴ ва илм мадад мерасонанд. Дар назар до-штан зарур аст, ки баъзе асарҳои таърихшиносии замони феодалии Осиёи Миёна – панегириқӣ, ғараз-нок буда, муаллифони онҳо ба тасвири вазъияти оммаи халқ, ҳа-ёти иқтисодию иҷтимоӣ мароқ зоҳир накардаанд. Бинобар ин, таҳқиқ ва муқоисаи дақиқи маҷмӯи сарчашмаҳо, хусусан манбаъҳои, ки дар онҳо доир ба таърихи ҳаёти иқтисодию иҷтимоӣ маълумотҳо мавҷуданд, зарур аст. Илова ба ин, материалҳои нумизматикӣ ва ар-хеологӣ бояд васеъ истифода бурда шавад. Дигар намудҳои манбаъҳои ҳаттиро бо баҳисобгирии мавқеи синфӣ муаллифони ва мурағбатчи-ни онҳо аз ҷиҳати танқидӣ омӯштан зарур аст. Муаррихи марксист илова ба таҳлили расмӣ

сарчашмаҳои онҳоро аз мавқеи синфӣ таҳқиқ мекунад.

Манбаъҳои ҳатти асосан аз рӯи нашрҳои интиқодии матнҳо истифода шуданд: юнонию румӣ аз рӯи серияи «Thū loūī Classical Līyқақу» бо баҳисобгирии наш-рҳои русӣ ва тарҷумаҳои истифода шуд; асарҳои ҷуғрофидонҳои араб – аз рӯи серияи «Йīīliothūса gūogқақроқғм ақайісоқғм»⁵ ва нашрҳои алоҳидаи минбаъда: би-сёр асарҳои асримиёнагӣ аз рӯи силсилаосори Гибб.

Дар баъзе мавридҳо мо тарҷумаҳои русӣ ва забонҳои Ев-ропои ғарбии асарҳои муаллифони шарқро истифода кардем. Дар ҳо-лати набудани нашрҳои интиқодии сарчашмаҳои асримиёнагӣ баъзе дастнависҳо ва нашрҳои факси-милӣ истифода бурда шуданд.⁶

⁵ Sakton G., 1962.

⁶ Обзори захираҳои дастхатҳои шарқшиносии СССР-ро ниг. 1877, 1881; дар: Тверетинова А.С., 1963; Kōsūn V., Миклухо-Маклай Н.Д., 1955, 1961. 1975; Михайлова А. И., 1961; Баевский С.И., 1962, 1968; Тоғриёнов А.Т., 1962; Акимов О.Ф., ва диг., Дмитриев Л. В., ва диг., 1965; «Собрание». I–VIII; «Каталог», I–III

⁴ Аз обзори адабиёти тоҷик (тоҷику форс) ниг: Ёkowkū Е.У., 1902: 1906, 1920, 1924; Брагинский И. С., 1956 а. 1961; Бер-тельс Е.Э., 1960; Курка Ж., 1963, 1968; Рипка Я., 1970.

САРЧАШМАҲО ВА АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА*

Осори классикони марксизм-ленинизм

- Маркс К.* Лорд Пальмерстон.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 9.
- Маркс К.* Британское владычество в Индии.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 9.
- Маркс К.* Письмо Ф.Энгельсу от 2 июня 1853г.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.28.
- Маркс К.* Ост-индская компания, ее история и результаты ее деятельности 24 июня 1853 — Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 9.
- Маркс К.* Формы, предшествующие капиталистическому производству. Госполитиздат, 1940.
- Маркс К.* Письмо Фридриху Адольфу Зорге 27 сентября — Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 34.
- Маркс К.* Черновые наброски письма Маркса —В.И. Засулич (8 марта 1881).— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 35.
- Маркс К.* Восстание в Индии.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 12.
- Маркс К.* Восточный вопрос.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 12.
- Маркс К.* Налоги в Индии.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 12.
- Маркс К.* Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 8.
- Маркс К.* Наброски ответа на письмо В.И. Засулич.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 19.
- Маркс К.* Капитал, т. I, III.—Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 23, 25, ч. I, II.
- Маркс К.* Конспект книги Льюиса Г.Моргана «Древнее общество».—Дар кит.: «Архив Маркса и Энгельса», т. IX, М., 1941.
- Маркс К.* Хронологические выписки.—Дар кит. «Архив Маркса и Энгельса», т.V, VI. М., 1939.
- Маркс К.* Нищета философии. Ответ на «Философию нищеты» г-на Прудона.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.4.
- Маркс К.* К критике политической экономики.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.13.
- Энгельс Ф.* Крестьянская война в Германии.—Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.7.
- Энгельс Ф.* Действительно спорный пункт в Турции.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.9.
- Энгельс Ф.* Персия и Китай.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.12.
- Энгельс Ф.* Афганистан.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.14.
- Энгельс Ф.* Аттика.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.14.
- Энгельс Ф.* К смерти Карла Маркса.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.19.
- Энгельс Ф.* Анти-Дюринг. Переворот в науке, произведенный господином Евгением Дюрингом.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.20.
- Энгельс Ф.* Диалектика природы.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.20.
- Энгельс Ф.* О разложении феодализма и возникновении национальных государств. — Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.21.
- Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства. — Маркс К. и Энгельс Ф. Соч, т.21.
- Энгельс Ф.* Рабочее движение в Америке. Предисловие к американскому изданию «Положения

- рабочего класса в Англии».– Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.21.
- Энгельс Ф.* К истории первоначального христианства.– Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.22.
- Энгельс Ф.* Послесловие к работе «О социальном вопросе в России».–Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.22,
- Энгельс Ф.* Письмо К. Марксу в Лондон (Манчестр около 26 мая 1853 г.) – Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 28.
- Энгельс Ф.* Письмо К. Марксу от 6 июня 1853 г.– Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 28.
- Энгельс Ф.* Петру Лавровичу Лаврову в Лондоне.- Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.34.
- Маркс К. и Энгельс Ф.* Немецкая идеология.– Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.3.
- Маркс К. и Энгельс Ф.* Манифест Коммунистической партии.– Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.4.
- Ленин В.И.* «Дўстони халқ» чист ва онҳо ба муқобили сотсиал-демократҳо чӣ тавр мечанганд? Асарҳо, қ.1.
- Ленин В.И.* Тараққии капитализм дар Россия. Асарҳо, қ.3.
- Ленин В.И.* Боз доир ба масъалаи назарияи реализатсия. Асарҳо, қ.4.
- Ленин В.И.* Ҷанги Хитой, Асарҳо, қ.4.
- Ленин В.И.* Сабақҳои кризис, Асарҳо, қ.5.
- Ленин В.И.* Масъалаи миллий дар программаи мо. Асарҳо, қ.6.
- Ленин В.И.* Корпартоии сиёсии умумироссиягӣ. Асарҳо, қ.9.
- Ленин В.И.* Моддаи оташафрӯз дар сиёсати ҷаҳон. Асарҳо, қ.15.
- Ленин В.И.* Демократия ва халқчиғӣ дар Хитой. Асарҳо, қ.18.
- Ленин В.И.* Европоиёни маданӣ ва осиёиҳои ваҳшӣ. Асарҳо, қ.19.
- Ленин В.И.* Европаи қафомонда ва Осиёи пешқадам. Асарҳо, қ.19.
- Ленин В.И.* Бедоршавии Осиё. Асарҳо, қ.19.
- Ленин В.И.* Тезисҳо оид ба масъалаи миллий. Асарҳо, қ.19.
- Ленин В.И.* Дар бораи программаи миллии РСДРП 15 (28) декабри 1913. Асарҳо, қ.19.
- Ленин В.И.* Ҷанг ва сотсиал-демократияи Россия. Асарҳо, қ.21.
- Ленин В.И.* Империализм, ҳамчун дараҷаи баландтарини капитализм. Асарҳо, қ.22.
- Ленин В.И.* Револютсияи сотсалистӣ ва ҳуқуқи худмуайянқунӣ миллатҳо. (Тезисҳо). Асарҳо, қ. 22.
- Ленин В.И.* Ҷамъбасти мувоҳиса дар бораи худмуайянқунӣ. Июли 1916. Асарҳо, қ. 22.
- Ленин В.И.* Дар бораи китобчаи Юниус. Асарҳо, қ. 22.
- Ленин В.И.* Дар бораи сулҳи сепаратӣ. Асарҳо, қ. 23.
- Ленин В.И.* Револютсияи Россия ва вазифаи коргарони ҳамаи мамлакатҳо. Асарҳо, қ. 23.
- Ленин В.И.* Дар бораи вазифаҳои пролетариат дар револютсияи ҳозира. Асарҳо, қ. 24.
- Ленин В.И.* Нутқ дар маҷлиси якҷояи Комитети иҷроияи марказии умуми Россия, Совети Москва, комитетҳои фабрикаю заводӣ ва иттифокҳои касабии Москва 29 июли 1918. Асарҳо, қ. 28.
- Ленин В.И.* Дар бораи давлат. Маъруза дар университети Свердлов, 11 июли 1919. Асарҳо, қ. 29.
- Ленин В.И.* Маъруза дар съезди II умумироссиягии ташкилотҳои халқҳои Шарқ 22 ноябри 1919. Асарҳо, қ. 30.
- Ленин В.И.* Ба рафикон, коммунистони Туркистон. Асарҳо, қ. 30.
- Ленин В.И.* Мусаввадаи аввалин тезисҳо оид ба масъалаҳои мил-

лӣ ва мустамликавӣ (Барои съезди дуюми Интернационали Коммунистӣ). Асарҳо, ҷ. 31.

Ленин В.И. Касалии бачагонаи «чаправӣ» дар коммунизм. Асарҳо, ҷ. 31.

Ленин В.И. Конспекти китоби Гегел «Лексияҳо оид ба таърихи философия». Асарҳо, ҷ. 38.

Ленин В.И. Ба А. М. Горкий. Асарҳо, ҷ. 35.

Ленин В.И. Внутреннее обозрение. Полн. собр. соч., т. 6.

Ленин В.И. Тетради по империализму. Полн. собр. соч., т. 28.

Ленин В.И. Тезисы ко II конгрессу Коммунистического Интернационала. Первоначальный набросок тезисов по национальному и колониальному вопросу. Полн. собр. соч., т. 41.

Монография ва мақолаҳо

Абаев В.И., 1945.— В.И. Абаев. Надпись Дария I о сооружении дворца в Сузе.—«Иранские языки», 1. М.—Л., 1945. (Серия Иқанӣса. Материалы и исследования по иранским языкам», № 3).

Абаев В.И., 1945 а.— В.И. Абаев. Антидэвовская надпись Ксеркса.— «Иранские языки», 1. М.—Л., 1945. (Серия Иқанӣка. Материалы и исследования по иранским языкам», № 3).

Абаев В.И. 1956.— В. И. Абаев. Скифский быт и реформа Зороастра —АОР, XXIV, 1956, № 1.

Абаев В.И., 1958 а.— В.И. Абаев. Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. I. М.—Л., 1958.

Абаев В.И., 1958 а.— В. И. Абаев. Из истории слов.—ВЯ, 1958, № 2.

Абаев В.И., 1959.— В.И. Абаев. Среднеазиатский политический термин «афшин».—ВДИ, 1959, № 2.

Абаев В.И. 1963.— В.И. Абаев. Авеста. География Ирана. Авеста (религия).— «Хрестоматия по истории древнего Востока». М., 1963.

Абаев В.И., 1965.— В.И. Абаев. Скифоевропейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. М., 1965.

Абаев В.И., 1967.— В.И. Абаев. К этимологии древнеперсидских

имён.—«Этимология».1965 (МИИЯ, 1967).

Абаза К. К., 1902.— К. К. Абаза.Завоевание Туркестана. СПб., 1902.

Абдураззоқов А.А. ва диг., 1963. — А.А. Абдураззоқов, М.А. Безбородов, Ю.А.Заднепровский. Стеклоделие Средней Азии в древности и средневековье. Ташкент, 1963.

Абдураззоқов А.А., Безбородов М.А. 1966.— А.А. Абдураззоқов, М.А. Безбородов. Средневековые стёкла Средней Азии (опыт химической характеристики). Ташкент, 1966.

Абдураимов М.А., 1956.— М.А. Абдураимов. К истории народных движений в Бухарском ханстве в XVI —XVIII вв. Краткий обзор нарративных источников.— Изв. АН Уз. ССР, 1956, № 4.

Абдураимов М.А., 1961.— М.А. Абдураимов. Вопросы феодального землевладения и феодальной ренты в письмах эмира Хайдара, Ташкент, 1961.

Абдураимов М.А. 1966.— А.А. Абдураимов. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI — первой половине XIX века, т. I. Ташкент, 1966.

Азимҷонова С.А., 1954.— С.А. Азимджанова. Черты социально-экономической жизни Ферганы

- на рубеже XV–XVI вв.–Тр. ИВАН УзССР, 1954., № 3.
- Азимҷонова С.А.*, 1957.– *С.А. Азимджанова*. Из истории Ферганы, второй половины XV в. Ташкент, 1957.
- Айни К.*, 1957. – *К. Айни*. Бадридин Хилоли (Поэт XV–XVI вв.). Сталинабад, 1957.
- Айни С.*, 1926. – *С. Айни*. Намунаи адабиёти тоҷик. М., 1926.
- Айни С.*, 1944.– *С. Айни*. Исёни Муқаннаъ. Очерки таърихӣ-тадқиқотӣ. Сталинобод, 1944.
- Айни С.*, 1944 а.– *С. Айни*. Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик. Очерки адабӣ-таърихӣ. Сталинобод, 1944. (Материалҳо барои таърихи тоҷикон ва Тоҷикистон).
- Айни С.*, 1948.– *С. Айни*. Алишер Навоӣ. Сталинобод, 1948.
- Айни С.*, 1954.– *С. Айни*. Мирзо Абдулқодири Бедил. Душанбе, 1954.
- Айни С.*, 1956.– *С. Айни*. Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъ-ул-вақоеъ». Душанбе, 1956.
- Айни С.*, 1959.– *С. Айни*. Устод Рудақӣ. Эпоха, жизнь, творчество. М., 1959.
- Айни С.*, 1960.– *С. Айни*. Воспоминания. М., 1960.
- Айни С.*, 1961.–*С. Айни*. Марги судхӯр. Куллийёт, ч. 4. Душанбе, 1961.
- Айни С.*, 1962–1963.–*С. Айни*. Ёддоштҳо. Куллийёт, ч. 6–7. Душанбе, 1962–1963.
- Айни С.*, 1966.–*С.Айни*. Таърихи амирони манғитияи Бухоро. Куллийёт, ч.10. Душанбе, 1966.
- Айни С.* 1966 а.–*С.Айни*. Исёни Муқаннаъ. Очерки таърихӣ-тадқиқотӣ. Куллийёт, ч. 10. Душанбе, 1966.
- Айни Х. С.*, 1956.– *Х.С. Айни*. Бедиль и его поэма Ирфон. Сталинабад, 1956.
- Акимов О.Ф.* ва диг. 1964.– *О.Ф. Акимов*, *В.В. Кушев*, *Н.Д. Миклухо-Маклай*, *А.М. Мугинов*, *М.А. Салахетдинова*. Персидские и таджикские рукописи Института народов Азии АН СССР (Краткий алфавитный каталог). Под. ред. *Н.Д. Миклухо-Маклая*, ч. I. М., 1964.
- Акимов О.Ф.*, *Иванов А.А.*, 1968.– *О.Ф. Акимов*, *А.А. Иванов*. Персидские миниатюры XVI–XVII вв. М., 1968.
- Акишев К.А. Кушаев Г.А.*, 1963.– *К.А. Акишев*, *Г.А. Кушаев*. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата, 1963.
- Акрамов Н.М.*, 1974.– *Н.М. Акрамов*. Вопросы истории, археологии и этнографии народов Памира в трудах Б.Л. Громбчевского. Душанбе, 1974.
- Алиев И.*, 1960.– *И. Алиев*. История Мидии, т. I. Баку, 1960.
- Ализода А.А.*, 1956.– *А.А. Ализаде*. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII–XIV вв. Баку, 1956.
- Альбаум Л.И.* 1963.– *Л.И. Альбаум*. Раскопки замка Зангтепе.– «История материальной культуры Узбекистана», вып. 4. Ташкент, 1963.
- Альбаум Л.И.*, 1965.– *Л.И. Альбаум*. Поселение Кучуктепе в Узбекистане.– «Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 года в СССР (Тезисы докладов)». Баку, 1965.
- Альбаум Л.И.*, 1971.– *Л.И. Альбаум*. Новые росписи Афрасиаба.– «Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- Альбаум Л.И.* 1974.– *Л.И. Альбаум*. Раскопки буддийского комплекса Фаяз-тепе (по материалам 1968–1972 гг.). В сб.: «Древняя Бактрия. (Предварительные сообщения об археологических работах на юге Узбекистана)». Л., 1974.

- Альбаум Л.И. 1975.– Л.И. Альбаум. Живопись Афрасиаба. Ташкент, 1975.
- Аминов А.Н. 1959.–Л.Н. Аминов. Экономическое развитие Средней Азии (колониальный период). Ташкент, 1959.
- Аминов А.Н. Бобохожаев А.А., 1966.– А.Н. Аминов, А.А. Бобоходжаев. Экономические и политические последствия присоединения Средней Азии к России. Ташкент, 1966.
- Аминчонова М., 1960.– М. Аминджанова. О производстве стеклянных изделий в средневековом городе Кува.–«Научные работы и сообщения ООН АН УзССР», I. Ташкент, 1960.
- Аминчонова М. 1961.– М. Аминджанова. О некоторых стеклянных сосудах Мавераннахр.– ИМКУ, вып. 2. Ташкент, 1961.
- Андреев М.С., 1926.– М.С. Андреев. Выработка железа в долине Ванча (верховья Амударьи). Ташкент, 1926.
- Андреев М.С., 1927.– М.С. Андреев. Из материалов по мифологии таджиков.– М.С. Андреев. По Таджикистану. Краткий отчет о работе этнографической экспедиции в Таджикистане в 1925 году, вып. 1. Ташкент, 1927.
- Андреев М.С., 1928.– М.С. Андреев. Экспедиция в Ягноб в 1927 г. Под руководством М.С. Андреева.–Бюл. САГУ, вып. 17. Ташкент, 1928.
- Андреев М.С. ва Пещерева Е. М.1957.– М.С Андреев, Е.М. Пещерева. Ягнобские тексты. С приложением ягнобско-русского словаря, составленного М. С. Андреевым, В.А. Лившицем и А.К. Писарчик. М.–Л., 1957.
- Андреев М.С., Писарчик А.К.,1953–1958.– М.С Андреев. Таджики долины Хуф. Примеч. и дополнения А.К. Писарчик. Душанбе, вып. 1 – 1953, вып. II – 1958
- Андреианов Б.В., 1969.- Б.В. Андреианов. Древние оросительные системы Приаралья (в связи с историей взаимодействия и развития орошаемого земледелия). М., 1969.
- Андронов М.С., 1965.– М.С. Андронов. Дравидские языки. М., 1965
- Аполлова Н.Г. 1948.– Н.Г. Аполлова. Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII века. Алма-Ата, 1948.
- Артамонов М.И., 1973.– М.И. Артамонов. Сокровища саков. М., 1973.
- Арунова М.Р. 1959.– М.Р. Арунова. О некоторых общих результатах археологических раскопок в Лашкаргах.–КСИВ, вып. XXXIII, 1959.
- Арунова М. Р., Аширафян К. З. 1958.– М. Р. Арунова, К. З. Аширафян. Государство Нодир-шаха Афшара. Очерки общественных отношений в Иране 30–40-х годов XVIII в. М., 1958.
- Аскаров А. 1969.– А. Аскаров. Раскопки могильника эпохи бронзы в Муминабаде.–ИМКУ, вып. 8. Ташкент, 1969.
- Аскаров А.А., 1972.– А.А. Аскаров. Сапаллитепа. Ташкент, 1972.
- Аслонов М. 1965.– М. Асланов. Из истории распространения марксистско-ленинских идей в Таджикистане (1905–1924). АКД., Душанбе, 1965.
- Атагарриев Е.А., 1967.– Е.А. Атагарриев. Средневековое гсродище Шахр-Ислам (Языр). (Историко-археологический очерк). АКД. М., 1967.
- Аширафӣ. М.М., 1974.– М.М. Аширафи. Бухарская школа миниатюрной живописи 40–70-е годы XVI века. Душанбе, 1974.
- Аширафӣ М.М., 1974 а.– М.М. Аширафи. Персидско-таджикская поэзия в миниатюрах XIV–XVII вв.

- Из собраний СССР. Душанбе, 1974.
- Ашӯров Ф.*, 1965.— *Г. Ашуров*. Философские взгляды Носири Хисрава (на основе анализа трактата «Зад-ал-мусафирин»). Душанбе, 1965.
- Аҳмадов Б.А.*, 1965.— *Б.А. Аҳмедов*. Улугбек и политическая жизнь Ма-вераннахра первой половины XV в.— «Из истории эпохи Улугбека». Ташкент, 1965.
- Ахмадов Б.А.*, 1965 а.— *Б.А. Аҳмедов*. Государство кочевых узбеков. М., 1965.
- Аҳроров И.*, 1960.— *И. Аҳроров*. Средневековые стеклянные бокалы из Кувы.— Изв. АН УзССР, серия общественных наук, 1960, № 4.
- Аҳроров И.*, 1966.— *И. Аҳроров*. Керамика Ферганы IX–XII вв. АКД. Ташкент, 1966.
- Баевский С.И.*, 1962, 1968.— *С.И. Баевский*. Описание персидских и таджикских рукописей Института народов Азии, вып. 4. Персидские толковые словари (Фарханги). М., 1962; вып. 5. Двухязычные словари. М., 1968.
- Баженов Л.В.*, 1937.— *Л.В. Баженов*. Средняя Азия в древнейший период (между IV и II веками до нашей эры). Ташкент, 1937.
- Бакланов Н.*, 1944.— *Н. Бакланов*. Архитектурные чертежи узбекского мастера XVI века.— Сообщения Института истории и теории архитектуры, вып. 4. М., 1944.
- Бартольд В.В.*, 1893.— *В.В. Бартольд*. О христианстве в Туркестане в домонгольский период.— ЗВОРАО, т. 8, вып. 1–2, 1893.
- Бартольд В.В.*, 1898.— *В.В. Бартольд*. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, ч. 1. Тексты. СПб., 1898.
- Бартольд В.В.*, 1903.— *В.В. Бартольд*. Историко-географический обзор Ирана. СПб., 1903.
- Бартольд В.В.*, 1918.— *В.В. Бартольд*. Улугбек и его время. Пг., 1918 («Записки Российской Академии наук по историко-филологическому отделению», т. 13, № 5).
- Бартольд В.В.*, 1922.— *В.В. Бартольд*. История Туркестана. Ташкент. 1922.
- Бартольд В.В.*, 1923.— *В.В. Бартольд*. К истории крестьянских движений в Персии.— «Из далёкого и близкого прошлого». Сб. в честь Н.И. Кареева. Пг., 1923.
- Бартольд В.В.*, 1925.— *В.В. Бартольд*. История изучения Востока в Европе и России, изд. II. Л., 1925.
- Бартольд В.В.*, 1927.— *В.В. Бартольд*. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927.
- Бартольд В.В.* 1963.— *В.В. Бартольд*. Таджики. Исторический очерк.— Соч., т. II, ч. 1. М., 1963.
- Бартольд В.В.*, 1963 а.— *В.В. Бартольд*. Очерк истории Семиречья.— Соч., т. II, ч. I. М., 1963.
- Бартольд В.В.*, 1963 б.— *В.В. Бартольд*. Туркестан в эпоху монгольского нашествия.— Соч., т. I. М., 1963.
- Бартольд В.В.*, 1963 в.— *В.В. Бартольд*. Очерк истории туркменского народа.— Соч., т. II, ч. I. М., 1963.
- Бартольд В.В.*, 1963 д.— *В.В. Бартольд*. Таджики.— Соч., т. II, ч. I. М., 1963.
- Бартольд В.В.*, 1963 е.— *В.В. Бартольд*. История культурной жизни Туркестана.— Соч., т. II, ч. I. М., 1963.
- Бартольд В.В.*, 1963 ж.— *В.В. Бартольд*. История Туркестана (конспект лекций).— Соч., т. I, ч. I. М., 1963.
- Бартольд В.В.*, 1964.— *В.В. Бартольд*. К вопросу об языках сог-

- дийском и тохарском.— Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 а.— *В.В. Бартольд*. Афшин.— Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 б.— *В.В. Бартольд*. Греко-бактрийское государство и его распространение на северо-восток — Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.* 1964 в.— *В.В. Бартольд*. К истории арабских завоеваний в Средней Азии.— Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 т.— *В.В. Бартольд*. Улугбек и его время.— Соч., т. II, ч. 2 М, 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 д.— *В.В. Бартольд*. Народное движение в Самарканде в 1365 г.—Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 е.— *В.В. Бартольд*. Мир Алишер и политическая жизнь.— Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 ж.— *В.В. Бартольд*. Еще о слове «сарт».— Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 з.— *В.В. Бартольд*. Сарт.— Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1964 и.— *В.В. Бартольд*. Церемониал при дворе узбекских ханов в XVII веке.— Соч., т. II, ч. 2. М., 1964.
- Бартольд В.В.*, 1965 а.— *В.В. Бартольд*. К истории орошения Туркестана.—Соч., т. III. М., 1965.
- Бартольд В.В.*, 1965 б.— *В.В. Бартольд*. Сведения об Аральском море и низовьях Аму-Дарьи с древнейших времен до XVII века.— Соч., т. 3. М., 1965.
- Бартольд В.В.*, 1965 в.— *В.В. Бартольд*. Фергана.— Соч., т. III. М., 1965.
- Бартольд В.В.*, 1965 г.— *В.В. Бартольд*. Хлопководство в Средней Азии с исторических времен до прихода русских.—Соч., т. II, ч. 1. М., 1965.
- Бартольд В.В.*, 1965 д.— *В.В. Бартольд*. Согд.— Соч., т. III. М., 1965.
- Бартольд В.В.*, 1966 а.— *В.В. Бартольд*. Ещё о самаркандских оссуриях.— Соч., т. IV. М., 1966.
- Бартольд В.В.*. 1966 б.— *В.В. Бартольд*. К вопросу об оссуриях Туркестанского края.—Соч., т. IV. М., 1966.
- Бартольд В.В.*, 1966 г.— *В.В. Бартольд*. Бармакиды.— Соч., т. VI. М., 1966.
- Бартольд В.В.*, 1966 г.— *В.В. Бартольд*. Персидская надпись на стене анийской мечети Мануче.— Соч., т. IV. М., 1966.
- Бартольд В.В.*, 1977.— *В.В. Бартольд*. История изучения Востока в Европе и России.— Соч., т. IX. М., 1977.
- Баскаков Н.А.*, 1969.— *Н.А. Баскаков*. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969.
- Бауэр Г.М.*, 1966.— *Г.М. Бауэр*. Язык южноаравийской письменности. М., 1966.
- Бачинский Н.М.*, 1939.— *Н.М. Бачинский*. Мавзолей Фахр-Рази.— АПТ, вып. 1. М.—Ашхабад, 1939.
- Бачинский Н.М.*, 1947.— *Н.М. Бачинский*. Резное дерево в архитектуре Средней Азии. М., 1947.
- Бахор М.Т.*, I—II, 1942.— *М.Т. Бахор*. Сабкшиносӣ ё таърихи таввурӣ насри форсӣ, I—II, Техрон, 1942.
- Бахромов З.*, 1957.— *З. Бахромов*. Земельные отношения в Шугнane в конце XIX — начале XX вв. (1895—1920 гг.). В кн.: Очерки по истории Таджикистана, т. 2. Сталинабад, 1957.
- Бекчурин М.*, 1872,— *М. Бекчурин*. Туркестанская область. Казань, 1872.
- Бекчурин М.*, 1916.— *М. Бекчурин*. Посольство переводчика Бекчурина в Бухару в 1781 г.—В кн.: «К истории сношений России с Бухарой и Хивой конца XVIII в.—

- «Восточный сборник общества русской ориенталистики». Кн. 2. Пг, 1916,
- Беленицкий А.М.*, 1940.— *А.М. Беленицкий*, Организация ремесла в Самарканде XV–XVI вв.—КСИИМК, вып. VI, 1940
- Беленицкий А.М.*, 1940 а.— *А.М. Беленицкий*. Из истории участия ремесленников в городских празднествах в Средней Азии XIV–XV вв.—Тр. ОВГЭ, т. II, 1940.
- Беленицкий А.М.*, 1941.— *А.М. Беленицкий*. К истории феодального землевладения в Средней Азии и Иране в тимуридскую эпоху (XIV–XV вв.). (образование института суюргал).— ИМ, 1941, № 4.
- Беленицкий А.М.*, 1946.— *А.М. Беленицкий*. Историческая география Герата XV в.— «Алишер Навои». М., 1946.
- Беленицкий А. М.*, 1948.— *А. М. Беленицкий*. К вопросу о социальных отношениях в Иране в хулагуидскую эпоху.— СВ, т. V, 1948.
- Беленицкий А.М.*, 1949.— *А.М. Беленицкий*. О появлении и распространении огнестрельного оружия в Средней Азии и Иране в XIV–XVI веках.—Изв. Тадж. ФАН СССР, 1949, № 5.
- Беленицкий А.М.*, 1950.— *А.М. Беленицкий*. Мавзолей у селения Саят.—КСИИМК, вып. 33, 1950.
- Беленицкий А.М.*, 1950 а.— *А.М. Беленицкий*. Историко-географический очерк Хуттала с древнейших времен до X в. н. э.—МИА, 1950, № 15.
- Беленицкий А.М.*, 1950 б.— *А.М. Беленицкий*. Раскопки здания № 1 на шахристане Пенджикента. —МИА, 1950, № 15.
- Беленицкий А.М.*, 1953 а.— *А.М. Беленицкий*. Бадахшанский лал.—Тр. АН Тадж. ССР, т. XVII, 1953.
- Беленицкий А.М.*, 1953 б.— *А.М. Беленицкий*. Раскопки согдийских храмов в 1948–1950 гг.— «Труды Таджикской археологической экспедиции», т. II. М.—Л., 1953 (МИА, № 37).
- Беленицкий А.М.*, 1954.— *А.М. Беленицкий*. Вопросы идеологии и культов Согда по материалам пенджикентских храмов.— «Живопись древнего Пенджикента». М., 1954.
- Беленицкий А.М.*, 1955.— *А.М. Беленицкий*. О периодизации истории Средней Азии.— «Материалы научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период». Ташкент, 1955.
- Беленицкий А.М.*, 1956.— *А.М. Беленицкий*. Из итогов последних лет раскопок древнего Пенджикента.— СА, 1956, № 3.
- Беленицкий А.М.*, 1958.— *А.М. Беленицкий*. Общие результаты раскопок городища древнего Пенджикента (1951–1953).— «Труды Таджикской археологической экспедиции», т. III. М.—Л., 1958.
- Беленицкий А.М.*, 1959.— *А.М. Беленицкий*. Новые памятники искусства древнего Пенджикента. Опыт иконографического истолкования.— «Скульптура и живопись древнего Пенджикента». М., 1959.
- Беленицкий А.М.*, 1960.— *А.М. Беленицкий*. Древнее изобразительное искусство и «Шахнамэ». М., 1960 (XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Беленицкий А.М.*, 1961 а.— *А.М. Беленицкий*. Об археологических работах Пенджикентского отряда в 1958 г.—АРТ, VI, 1961.
- Беленицкий А.М.*, 1961 б.— *А.М. Беленицкий*. О работе Пенджикентского отряда ТАЭ в 1959 г.—АРТ, VII, 1961.
- Беленицкий А.М.*, 1962 а.— *А.М. Беленицкий*. Зооморфные троны в изобразительном искусстве

- Средней Азии.— ИООН АН Тадж. ССР, № 1 (28), 1962.
- Беленицкий А. М.*, 1962 б.— *А. М. Беленицкий*. Результаты раскопок на городище древнего Пенджикента в 1960 г.—АРТ, VIII, 1962.
- Беленицкий А. М.*, 1967.— *А. М. Беленицкий*. Древний Пенджикент.— раннефеодальный город Средней Азии. АДД. М., 1967.
- Беленицкий А. М.*, *Ставиский Б. Я.*, 1959.— *А. М. Беленицкий, Б. Я. Ставиский*. Новое о древнем Пенджикенте.— «Археологи рассказывают». Сталинабад, 1959.
- Беленицкий А. М.*, *Бентович И. Б.*, 1961.— *М. Беленицкий, И. Б. Бентович*. Из истории среднеазиатского шелкоткачества (к идентификации ткани «занданечи»).— СА, 1962, № 2.
- Беленицкий А. М.* в диг., 1963.— *А. М. Беленицкий, И. Б. Бентович, В. А. Лившиц*. Камчатные ткани с горы Муг. СЭ, 1963, № 4.
- Беленицкий А. М.*, *Маршак Б. И.*, 1976.— *А. М. Беленицкий, Б. И. Маршак*. Черты мировоззрения согдийцев в VII–VIII вв. в искусстве Пенджикента.— «История и культура народов Средней Азии (древность и средние века)». М., 1976.
- Беляев В. И.*, 1939.— *В. И. Беляев*. Арабские источники по истории туркмен и Туркмении IX–XIII вв.— МИТТ, т. I, 1939.
- Беляев Е. А.*, 1957.— *Е. А. Беляев*. Мусульманское сектанство. М., 1957.
- Бентович И. Б.*, 1956.— *И. Б. Бентович*. Плетеные изделия из раскопок на горе Муг.— КСИИМК, вып. 61, 1956.
- Бентович И. Б.*, 1958.— *И. Б. Бентович*. Находки на горе Муг. (Собрание Государственного эрмитажа)—МИА, № 66, 1958.
- Бентович И. Б.*, 1969.— *И. Б. Бентович*. Совещание по археологии Средней Азии.—СА, 1969, № 3.
- Бернштам А. Н.*, 1934.— *А. Н. Бернштам*. (Выступление) — ИГАИМК, вып. 103. М.—Л., 1934.
- Бернштам А. Н.*, 1940.— *А. Н. Бернштам*. Согдийская колонизация Семиречья.—КСИИМК, вып. 6, 1940.
- Бернштам А. Н.*, 1947.— *А. Н. Бернштам*. Новые работы по тохарской проблеме.—ВДИ, 1947, № 2.
- Бернштам А. Н.*, 1947 а.— *А. Н. Бернштам*. К вопросу об усунь, кушан и тохарах. (Из истории Центральной Азии).— СЭ, 1947, № 2.
- Бернштам А. Н.*, 1947 б.— *А. Н. Бернштам*. Среднеазиатская древность и ее изучение за 30 лет.—ВДИ, 1947, № 3.
- Бернштам А. Н.*, 1947 в.— *А. Н. Бернштам*. Древнейшие тюркские элементы в этногенезе Средней Азии.—СЭ, VI–VII, 1947.
- Бернштам А. Н.*, 1949.— *А. Н. Бернштам*. Советская археология Средней Азии.—КСИИМК, вып. XXVIII, 1949.
- Бернштам А. Н.*, 1950.— Труды Семиреченской археологической экспедиции «Чуйская долина». Сост. под. руков. А. Н. Бернштама. М.— Л., 1950 (МИА, № 14).
- Бернштам А. Н.*, 1951.— *А. Н. Бернштам*. Очерк истории гуннов. Л., 1951.
- Бернштам А. Н.*, 1952.— *А. Н. Бернштам*. Наскальные изображения Саймали-Таш.—СЭ, 1952, № 2.
- Бернштам А. Н.*, 1952 а.— *А. Н. Бернштам*. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая. М.— Л., 1952 (МИА, № 26).
- Бернштам А. Н.*, 1956 — *А. Н. Бернштам*. Саки Памира.—ВДИ, 1956.
- Бертельс А. Е.* 1958.— *А. Е. Бертельс*. Рудаки и карматы.— «Рудаки и его эпоха». Сталинабад, 1958.

- Бертельс А.Е.*, 1959.— *А.Е. Бертельс*. Насир-и Хосрав и исмаилизм. М., 1959.
- Бертельс Е.Э.*, 1924.— *Е.Э. Бертельс*. Отрывки из Авесты.— «Восток», IV, 1924.
- Бертельс Е.Э.*, 1950.— *Е.Э. Бертельс*. Персидский — дари — таджикский.— СЭ, 1954, № 4.
- Бертельс Е.Э.*, 1960.— *Е.Э. Бертельс*. История персидско-таджикской литературы, М., 1960 (Избранные труды).
- Бертельс Е.Э.*, 1965.— *Е.Э. Бертельс*. Суфизм и суфийская литература. М., 1965.
- Бертельс Е.Э.*, 1965 а.— *Е.Э. Бертельс*. Навои и Джами. М., 1965 (Избранные труды).
- Беруни*, 1950.—*Бируни*. Сб. статей. Под ред. С.П. Толстова. М.—Л., 1950.
- Бобоев А.Ч.*, 1965.— *А.Д. Бабаев*. Крепости и погребальные сооружения древнего Вахана (Ишканинский район ГБАО). АКД. 1965.
- Бобоев А.*, 1973.— *А. Бабаев*. Крепости древнего Вахана. Душанбе, 1973.
- Бобохонов М.*, 1970.— *М. Бабаханов*. Социально-экономическое положение Северного Таджикистана накануне Октября. Душанбе, 1970.
- Бобохонов М.*, 1975.—*М. Бабаханов*. Предпосылки революционного союза трудящихся Туркестанского края с российским пролетариатом. Душанбе, 1975.
- Бобохожаев М.А.*, 1966.— *М.А. Бобоходжаев*. Экономические и политические последствия присоединения Средней Азии к России. Ташкент, 1966.
- Богаевский Б.Л.*, 1936.— *Б.Л. Богаевский*. Техника первобытно-коммунистического общества.— Тр. ИИИТ, сер. IV, вып. I, 1936.
- Боголюбов М.Н.*, 1956.— *М.Н. Боголюбов*. Ягнобский язык (Новосогдийский). Исследование и материалы. АДД. Л., 1956.
- Боголюбов М.Н.*, *Смирнова О.И.*, 1963.— *М.Н. Боголюбов*, *О.И. Смирнова*. Согдийские документы с горы Муг. Вып. 3. Чтение, пер. и коммент. —В кн. Хозяйственные документы. М., 1963.
- Богомолова К.А.*, 1952.— *К.А. Богомолова*. Следы древнего культа воды у таджиков.— ИООН АН Таджикской ССР, вып. II, 1952.
- Богословский*, 1842, 2.— *Богословский* 2-й Записка о долине Зеравшана и горах, ее окружающих.—Горный журнал, 1842, кн. X, ч. 2.
- Бокичанин А.Р.*, 1949.— *А.Р. Бокичанин*. Битва при Каррах.—ВДИ, 1949, № 4.
- Болдырев А.Н.*, 1936.— *А.Н. Болдырев*. К фольклору Таджикистана. 1. (Предварительные данные об эпической традиции у таджиков). Тр. Таджикистанской базы АН СССР, т. 3, 1936.
- Болдырев А.Н.*, 1955.— *А.Н. Болдырев*. Из истории развития персидского литературного языка.— ВЯ, 1955, № 5.
- Болдырев А.Н.*, 1957.— *А.Н. Болдырев*. Зайнаддин Васифи. Таджикский писатель XVI в. (Опыт творческой биографии). Сталинабад, 1957.
- Большаков О.Г.*, 1956.—*О.Г. Большаков*. Заметки по исторической топографии долины Зеравшана в IX—X вв.—КСИИМК, вып. 61, 1956.
- Большаков О.Г.*, 1958, 1963, 1966. — *О.Г. Большаков*. Арабские надписи на поливной керамике Средней Азии IX—XII вв.—ЭВ, XII, 1958; XV, 1963; XVII, 1966.
- Большаков О.Г.*, 1964.— *О.Г. Большаков*. Отчет о раскопках северо-восточной части объекта III.—МИА, № 124, 1964.
- Большаков О.Г.*, 1976.— *О.Г. Большаков*. Хронология восстания

- Мукашны.– «История и культура народов Средней Азии (древность и средние века)». М., 1976.
- Большаков О.Г. ва Негматов Н.Н., II., 1958.– О.Г. Большаков, Н.Н. Негматов. Раскопки в пригороде древнего Пенджикента.– МИА, № 66 1958.
- Бонгард-Левин Г.М., 1962.– Г.М. Бонгард-Левин. Хараппская цивилизация и арийская проблема.–СЭ, 1962, № 1.
- Бонгард-Левин Г.И., Ильин Г.Ф., 1969.– Г.М. Бонгард-Левин, Г.Ф. Ильин. Древняя Индия. М., 1969.
- Борисов А.Я., 1940 а.– А. Борисов. К истолкованию изображений на Бия – найманских оссуариях.– ТОВЭ, т. II, 1940.
- Борисов А.Я., 1940 б.– А.Я. Борисов. Значении слова «наус».– ТОВЭ, т. III, 1940.
- Боровков А.К., 1952.– А.К. Боровков. Таджикско-узбекское двуязычие и вопрос о взаимовлиянии таджикского и узбекского языков.– Уз ИВАН, т. IV, 1952.
- Бородина И.Ф., 1965.– И.Ф. Бородина. Интерьер монументальных сооружений Самарканда конца XIУ-ХУ веков. АКД. Л., 1965.
- Брагинский И.С., 1954.– И.С. Брагинский, Садриддин Айни. Очерк жизни и творчества. Сталинабад, 1954. (ТР. АН Тадж. ССР, т. XXIV).
- Брагинский И.С., 1955.– И.С. Брагинский. К вопросу о периодизации истории народов Средней Азии и Казахстана в досоветскую эпоху.– «Материалы научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период». Ташкент, 1955.
- Брагинский И.С., 1956.– И.С. Брагинский. Из истории таджикской народной поэзии. Элементы народно-поэтического творчества в памятниках древней и средневековой письменности. М., 1956.
- Брагинский И.С., 1956 а.– И.С. Брагинский. Очерки из истории таджикской литературы. Сталинабад, 1956.
- Брагинский И.С., 1966.– И.С. Брагинский. 12 миниатюр. М., 1966.
- Брагинский И.С. ва диг., 1953.– И.С. Брагинский, С. Раҷабов, В.А. Ромодин. К вопросу о значении присоединения Средней Азии к России.–ВИ, 1953, № 8.
- Бретаницкий Л.С., 1958.– Л.С. Бретаницкий. Об одном малоизвестном памятнике таджикского зодчества.– «Труды Таджикской археологической экспедиции», т. III. М.–Л., 1958 (МИА, № 66).
- Бретаницкий Л.С. ва диг., 1950.– Л.С. Бретаницкий, А.В. Саломзаде. Зодчие средневекового Азербайджана.– В. кн.: «Памятники архитектуры Азербайджана». Сб. материалов, Баку, 1950.
- Бродовский М., 1875.– М. Бродовский. Технические производства в Туркестанском крае. Приложение к промысловому альбому Туркестанского края, составленное и изданное по распоряжению Туркестанского генерал-губернатора, генерал-адъютанта К.П. Фон-Кауфмана 1-го. СПб., 1875.
- Бродовский М., 1892.– М. Бродовский. Колониальное значение наших среднеазиатских владений. М., 1892.
- Брыкина Г.А., 1971 а.– Г.А. Брыкина, Раскопки усадьбы Кайрагач.– «Археологические открытия 1970 года». М., 1971.
- Брыкина Г.А., 1971 б.– Г.А. Брыкина. Некоторые вопросы идеологии и культурные связи населения юго-западных предгорий Ферганы в V–IV вв. (По материалам усадьбы Кайрагач).– «Тезисы докладов, посвященных

- итогах полевых археологических исследований в СССР в 1970 году (археологические секции)». Тбилиси, 1971.
- Бубнова М.А., 1961.– М.А. Бубнова. К истории металлургии серебра в Средней Азии.–ИООН АН Тадж. ССР, вып. I (24), 1961.
- Бубнова М.А., 1962.– М.А. Бубнова. Извлечение серебра купелированием в Средней Азии в IX– XI вв.–ИООН АН Тадж. ССР, 1962, № 1 (28).
- Бубнова М.А., 1975.– М.А. Бубнова. Добыча полезных ископаемых в Средней Азии в XVI–XIX вв. М., 1975.
- Булатов М.С., 1953.– М.С. Булатов. О некоторых приемах пропорционирования в архитектуре Средней Азии.– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 3, 1953.
- Булатов М.С., 1962.– М.С. Булатов. Построение архитектурной формы мавзолея Саманидов. «Искусство зодчих Узбекистана». I. Ташкент, 1962.
- Булатов М.С., 1969.– М.С. Булатов. Искусные приемы в зодчестве Самарканда конца XIV – начала XV в.– «Искусство зодчих Узбекистана». IV. Ташкент, 1969.
- Булатова В.А., 1965.– В.А. Булатова. К истории сложения ансамбля Шахи Зинда в XV в.– «Из истории эпохи Улугбека». Ташкент, 1965.
- Булатова-Левина В.А., 1961. - Булатова-Левина - В.А. Буддийский храм в Куве.–СА, 1961, № 3.
- Бунаков Е.В., 1941.– Е.В. Бунаков. К истории сношений России с среднеазиатскими ханствами в XIX века.–СВ, т. II. М.–Л., 1941.
- Бунаков Е.В., 1960.– Е.В. Бунаков. Тенденции развития капиталистических отношений в Средней Азии накануне присоединения ее к России.– «Проблемы востоковедения», 1960, № 6.
- Буряков Ю.Ф., 1965.– Ю.Ф. Буряков. Древний серебрянный рудник Лашкерек.– СА, 1965, № 1.
- Бутинов Н.А., 1968.– Н.А. Бутинов. Первобытнообщинный строй (основные этапы и локальные варианты).– «Проблемы истории докапиталистических обществ», кн. I. М., 1968.
- Бутомо С.В. в диг., 1964.–С.В. Бутомо, В.А. Ранов, Л.Ф. Сидоров. Некоторые вопросы исследования каменного века Памира.– СА, 1964, № 4.
- Вактурская Н.Н., 1959.–Н.Н. Вактурская. Хронологическая классификация средневековой керамики Хорезма IX–XVII вв.– «Керамика Хорезма». М., 1959. (Тр. ХАЭЭ, вып. IV).
- Вамбери Г., 1873.– Г. Вамбери. История Бохары или Трансоксании с древнейших времен до настоящего. Перев. А. И. Павловского, т. 1–2, СПб., 1873.
- Вамбери Г., 1874.– Г. Вамбери. Путешествие по Средней Азии в 1862 году. СПб, 1874.
- Васильев А.И., 1936.– А.И. Васильев. Согдийцы и их вооружение. АКД. Л., 1936.
- Васильев Л.И., 1955.–Л.С. Васильев. Бань-Чао в Западном крае – ВДИ, 1955, № 1.
- Васильев Л.С., 1958.– Л.С. Васильев. Культурные и торговые связи ханского Китая с народами Центральной и Средней Азии.– ВИМК, 1958, № 5.
- Ваххобов М., 1957.– М. Вахабов. Ташкент в период трех революций. Ташкент, 1957.
- Ваххобов М., 1961.– М. Вахабов. Формирование узбекской социалистической нации. Ташкент, 1961.
- Веймарн Б., 1946. - Б. Веймарн. Регистан в Самарканде. М., 1946.
- Веймарн Б.В., 1947.– Б.В. Веймарн. Мечеть Кок-Гумбоз в Ура-Тюбе.– «Новые исследования по

- истории архитектуры народов СССР». М., 1947 (СИИА, вып. 8).
- Вельяминов-Зернов В.В.*, 1853.– *В.В. Вельяминов-Зернов*. Исторические известия о киргиз-кайсаках и сношениях России со Средней Азией со времени кончины Абул-Хайр хана (1748-1765), т. I. Уфа, 1853.
- Вельяминов-Зернов В.В.*, 1856.– *В.В. Вельяминов-Зернов*. Исторические известия о Кокандском ханстве – от Мухамед-Али до Худоярхана, ТВО РАО, т. II, 1856.
- Вельяминов-Зернов В.В.*, 1859.– *В.В. Вельяминов-Зернов*. Монеты Бухарския и Хивинския.– ТВО РАО, ч. IV, 1859.
- Вельяминов-Зернов В.В.*, 1864.– *В.В. Вельяминов-Зернов*. Исследование о касымовских царях и царевичах, ч. II.–ТВО РАО, ч. X, 1864.
- Венюков М.И.*, 1877.– *М.И. Венюков*. Россия и Восток. СПб., 1877.
- Венюков М.*, 1878.– *М. Венюков*. Очерк политической этнографии стран, лежащих между Россией и Индией.– «Сборник государственных знаний», т. 3. СПб., 1878.
- Веселовский Н.*, 1877.– *Н.(И). Веселовский*. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве от древнейших времен до настоящего. СПб., 1877.
- Веселовский Н.*, 1886.– *Н. Веселовский*. Новые материалы для истории Кокандского ханства.– «Журнал Министерства народного просвещения», 1886.
- Веселовский Н.И.*, 1910.– *Н.И. Веселовский*. Гератский бронзовый котелок 559 года гиджры (1163 г, по р. X).–МАР, № 33, 1910.
- Виноградов А.В.*, 1968.– *А.В. Виноградов*. Неолитические памятники Хорезма. М., 1968.
- Винокурова М.П.*, 1957.– *М.П. Винокурова*. Ткани из замка на горе Муг.– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 14, 1957.
- Вишневская О.А.*, 1973.– *О.А. Вишневская*. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII–V вв. до н. э. по материалам Уйгарака. (Тр. ХАЭЭ, т. VIII). М., 1973.
- Владимирцов Б.Я.*, 1922.– *Б.Я. Владимирцов*. Чингис-хан. Берлин–СПб.,–М., 1922.
- Владимирцов Б.Я.*, 1934.–*Б.Я. Владимирцов*. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. Л., 1934.
- Воеводский М.В.*, *Грязнов М.П.*, 1938.– *М.В. Воеводский, М.П. Грязнов*. Усунские могильники на территории Киргизской ССР. К истории у-суней.– ВДИ, 1938. №3.
- Волин С.* 1940, – *С. Волин*. К вопросу о замке на горе Муг.– «Труды Таджикистанского АН СССР», т. IX. М.,–Л., 1940
- Воробьева М. Г.*, 1959.– *М.Г. Воробьева*. Керамика Хорезма античного периода.– «Керамика Хорезма». Сб. статей. М., 1959 (Тр. ХАЭЭ. IV).
- Воробьев-Десятовский В.С.*, 1956.– *В.С. Воробьев-Десятовский*. К вопросу о роли субстрата в развитии индоарийских языков.– СВ, 1956, № 1.
- Воробьева-Десятовская М.И.*, 1964.– *М.И. Воробьева-Десятовская*. Памятники индийской письменности из Средней Азии.–«Индия в древности». Сб. статей. М., 1964.
- Воронец М.Э.*, 1957.– *М.Э. Воронец*. Археологические исследования Института истории и археологии и Музея истории АН УзССР на территории Ферганы в 1950–1951 годах. Ташкент, 1957 («Тр. музея истории УзССР», вып. II).
- Воронина В.Л.*, 1949.– *В.Л. Воронина*. Узбекское народное жилище.–СЭ, 1949, № 2.

- Воронина В.Л., 1950.– В.Л. Воронина. Неизвестные памятники Средней Азии.– «Материалы по истории и теории архитектуры Узбекистана». Сб. статей, вып. I. М., 1950.
- Воронина В.Л., 1950 а.– В.Л. Воронина. Изучение архитектуры древнего Пенджикента (по материалам раскопок 1947 г.) –МИА, № 15, 1950.
- Воронина В.Л., 1950 б.– В.Л. Воронина. Резное дерево Зарафшанской долины.–МИА, № 15, 1950.
- Воронина В.Л., 1951 а.– В.Л. Воронина. Народные традиции архитектуры Узбекистана. М., 1951.
- Воронина В.Л., 1953.– В.Л. Воронина. Архитектурные памятники древнего Пенджикента.– МИА, № 37, 1953.
- Воронина В.Л., 1954– В.Л. Воронина. К характеристике архитектуры Средней Азии эпохи Саманидов.–Тр. АН Таджикской ССР, т. XXVII, 1954.
- Воронина В.Л., 1957.– В.Л. Воронина. Городище древнего Пенджикента как источник для истории зодчества.–«Архитектурное наследство», 8. М., 1957.
- Воронина В.Л., 1958.– В.Л. Воронина. Архитектура древнего Пенджикента. (Итоги работ 1952–1953 гг.)– МИА, № 66, 1958.
- Воронина В.Л., 1959.– В.Л. Воронина. Архитектурный орнамент древнего Пенджикента.– «Скульптура и живопись древнего Пенджикента». Сб. статей. М., 1959.
- Воронина В.Л., 1959 а.– В.Л. Воронина. Народная архитектура Северного Таджикистана. М., 1959.
- Воронина В.Л., 1959 б.– В.Л. Воронина. Раннесредневековый город Средней Азии.–СА, М., 1959, № 1.
- Воронина В.Л., 1964.– В.Л. Воронина. Архитектура древнего Пенджикента.– МИА, № 124, 1964.
- Вороновский Д.Г., 1965.– Д.Г. Вороновский. Астрономы Средней Азии от Мухаммеда ал-Хаваразми до Улугбека и его школы (IX–XVI вв.).– «Из истории эпохи Улугбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сб. документов. Ташкент, 1960.
- Восток, II. «Литература Ирана X–XII вв». М.–Л., 1935 («Восток», сб. II).
- Вязигин С.А., 1949.– С.А. Вязигин. Стена Антиоха Сотера вокруг древней Маргианы.– Тр. ЮТАКЭ, т. I, 1949.
- Вязьмитина М.И., 1945.– М.И. Вязьмитина. Раскопки на городище Айртам.–ТАЭ, т. II, 1945.
- Вяткин В.Л., 1902.– В.Л. Вяткин. Материалы к исторической географии Самаркандского вилаята.– СКСО, вып. VII, 1902.
- Вяткин В.Л., 1912.– В.Л. Вяткин. Отчет о раскопках обсерватории Мирзы Улугбека в 1908 и 1909 гг. – «Известия Русского комитета для изучения Средней и Восточной Азии», № 11, сер. 2. СПб., 1912.
- Вяткин В.Л., 1927.– В.Л. Вяткин. Шейхи Джуйбари.–«В.В. Бартольд». Сб. статей. Ташкент, 1927.
- Вяткин В., 1927 а.– В. (Л.) Вяткин. Афрасиаб-городище былого Самарканда. Археологический очерк. Ташкент, 1927.
- Вяткин В.Л., 1928.– В.Л. Вяткин. Каршинский округ, организация в нем войска и события в период 1215–1217 (1800–1803 гг.).– Изв. Ср. Аз. отдела РГО, т. XVIII, 1928.
- Гагеместер Ю., 1882. - Ю. Гагеместер. О торговом значении Средней Азии в отношении к России.– «Русский вестник», 1862, № 110.

- Гаевский П., 1919–1923.– П. Гаевский. Курган-Тюбинское» бекство.– ИРГО, т. V, 1919–1923 гг., вып. 2. М.–Л., 1924 г.
- Галеркина О.И., 1956.– О.И. Галеркина. Рукопись сочинений Навои 1521–1522 гг. из собрания ГПБ им. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде.– «Труды АН Таджикской ССР», т. 62, 1956.
- Галкин М.Н., 1867.– М.Н. Галкин. Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю, т. I. СПб., 1867.
- Галкин М.Н., 1868.– М.Н. Галкин. Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю, СПб., 1868.
- Галкин А., 1890.– А. Галкин. Краткий очерк Бухарского ханства.– «Военный сборник», № 11, 1890.
- Ганковский Ю.В., 1958.– Ю.В. Ганковский. Северо-Западная Индия под властью шахов Дуррани (некоторые вопросы организации управления индийскими вилайята-ми).– «Краткие сообщения Института востоковедения», АН СССР, М., 1958.
- Ганковский Ю.В., 1958 а.– Ю.В. Ганковский. Империя Дуррани. Очерки административной и военной системы. М., 1958, № 58.
- Гейнс А.К., 1898.– А.К. Гейнс. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве (как характеристика администрации среднеазиатских народов). В кн. его же. Собрание литературных трудов, т. II. СПб, 1898.
- Герасимов М.М., 1959.– М.М. Герасимов. Скульптурный портрет Рудаки. Душанбе, 1959.
- Герценберг Л.Г., 1965.–Л.Г. Герценберг. Хотаносакский язык. М., 1965.
- Гинзбург В.В., 1949.– В.В. Гинзбург. Таджики предгорий.– Сб. МАЭ, XII, 1949.
- Гинзбург В.В., 1950.– В.В. Гинзбург. Материалы к палеоантропологии восточных районов Средней Азии. (Гунны и саки Тянь-Шаня, Алая и Южного Памира).– КСИЭ, 1950.
- Гинзбург В.В., 1959. – В.В. Гинзбург. Основные вопросы палеоантропологии Средней Азии в связи с изучением этногенеза ее народов.–КСИЭ, вып. XXXI, 1959.
- Гинзбург В.В., 1962.– В.В. Гинзбург. Антропологический состав населения Средней Азии и Казахстана.–«Народы Средней Азии и Казахстана».– 1. М., 1962.
- Гинзбург В.В., 1964.– В.В. Гинзбург. Расовые типы Средней Азии и их формирование в процессе этногенеза ее народов.–Тр. ТГУ, вып. 235. Исторические науки, кн. 39. Ташкент, 1964.
- Гиришман А., 1946.– А. Гиришман. Раскопки Французской археологической делегации в Беграме (Афганистан).–КСИИМК, вып. 13, 1946.
- Глуховской А., 1867. – А. Глуховской. Записка о значении Бухарского ханства для России и о необходимости принятия решительных мер для прочного водворения на-шего влияния в Средней Азии. СПб., 1867.
- Гордлевский В., 1941.– В. Гордлевский. Государство Сельджукидов Малой Азии. М.–Л., 1941.
- Грантовский Э.А., 1960.– Э.А. Грантовский. Индоиранские касты у скифов. М., 1960 (XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Грантовский Э.А., 1963.– Э.А. Грантовский. Из истории восточно-иранских племен на границах Индии.– КСИНА, вып. 63, 1963.
- Грантовский Э.А., 1963. а.– Э.А. Грантовский. Племенное объ-

- единение Раксг-раксава у Панини.— «История и культура древней Индии». М., 1963.
- Грантовский Э.А., 1970.— Э.А. Грантовский. Ранняя история иранских племен Средней Азии. М. 1970.
- Гребенкин А.Д., 1872 а.— А.Д. Гребенкин. Мелкие народности Зеравшанского округа.— «Русский Туркестан», вып. 2. М., 1872.
- Гребенкин А.Д., 1872 б.— А.Д. Гребенкин. Таджики.— «Русский Туркестан», вып. 1. М., 1872.
- Грек Т.Е. ва диг., 1967.— Т.Е. Грек, Е. Г. Пчелина, Б. Я. Ставиский. Каратепе — буддийский пещерный монастырь в старом Термезе. М., 1967.
- Греков Б. Д., Якубовский А.Ю. 1950.— Б.Д. Греков, А.Ю. Якубовский. Золотая Орда и ее падение. М.—Л., 1950.
- Григорьев В.В., 1861.— В.В. Григорьев. Записки Мирзы Шемса Бухары. О некоторых событиях в Бухаре, Коканде, Кашгаре. Казань, 1861.
- Григорьев В.В., 1867 а.— В.В. Григорьев. Греко-бактрийское царство.— ЖМНП, ч. 136, отд. II, 1867.
- Григорьев В.В., 1867 б.— В.В. Григорьев. Кабулистан и Кафиристан. СПб., 1867.
- Григорьев В.В., 1871.— В.В. Григорьев. О скифском народе саках. СПб., 1871.
- Григорьев В.В., 1874.— В.В. Григорьев. Русская политика в отношении Средней Азии. Исторический очерк.— «Сборник государственных знаний», т. I. СПб., 1874.
- Григорьев В.В., 1881.— В.В. Григорьев. Поход Александра Великого в Западный Туркестан — ЖМНП, ч. 217, отд. II, сентябрь-октябрь, 1881.
- Григорьев Г.В., 1940 а.— Г.В. Григорьев. Городище Тали-Барзу. Краткий очерк.— ТОВЭ, т. 2, 1940.
- Григорьев Г.В., 1940 б.— Г.В. Григорьев. Поселения древнего Согда — КСИИМК, вып. VI. М.—Л., 1940
- Григорьев Г.В., 1948.— Г.В. Григорьев. Келесская степь в археологическом отношении. (К истории культуры древних саков).—Изв АН Каз. ССР, № 46. серия археологическая, вып. I, 1948.
- Грулев М., 1909.— М. Грулев. Соперничество России и Англии в Средней Азии. СПб., 1909.
- Грязневич П.А. ва Болдырев А.Н., 1957.— П.А. Грязневич, А.Н. Болдырев. О двух редакциях «Таърихи Табари» Балъами.—СВ, 1957, № 3.
- Губаревич-Радобильский А. Х., 1912.— А.Х. Губаревич-Радобильский. Значение Туркестана в торговле России с сопредельными странами.— «Материалы для изучения хлопководства», вып. II. СПб., 1912.
- Гудкова А.В., 1964.— А.В. Гудкова. Ток кала. Ташкент, 1964.
- Гудкова А.В., Лившиц В.А., 1967.— А.В. Гудкова, В.А. Лившиц. Новые хорезмские надписи из некрополя Токкалы и проблема «хорезмской эры».— Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1967, № 1.
- Гулишамбаров С.И., 1913.— С.И. Гулишамбаров. Экономический обзор Туркестанского района, обслуживаемого Среднеазиатской железной дорогой, ч. I. Производительные силы. Асхабад, 1913.
- Гумилев Л.Н., 1959.— Л.Н. Гумилев. Эфталиты и их соседы в IV в.— ВДИ, 1959, №1.
- Гумилев Л.Н., 1960 а.— Л.Н. Гумилев. Война 589 г. и Гератская битва.— ИООН АН Тадж. ССР, 1960, № 2 (23).

Гумилев Л. Н., 1960 б.– Л. Н. Гумилев. Хунны. Средняя Азия в древние времена. М., 1960.

Гумилев Л. Н., 1967 а.– Л. Н. Гумилев. Древние тюрки. М., 1967.

Гумилев Л. Н., 1967 б.– Л. Н. Гумилев. Эфталиты-горцы или степняки? – ВДИ, 1967, № 3.

Гуревич А. М., 1935.– А. М. Гуревич. О классовой борьбе в Самарканде в 1365–1366 гг.– «Труды Государственной публичной библиотеки УзССР», т. I. Ташкент, 1935.

Гюзальян А., 1938.– А. Гюзальян. Бронзовый калемдан 1148 г.– «Памятники эпохи Руставели». Л., 1938.

Давидович Е. А., 1949.– Е. А. Давидович. Стекло из Нисы.– Тр. ЮТАКЭ, т. I, 1949.

Давидович Е. А., 1950.– Е. А. Давидович. К вопросу о курсе и обращении серебрянных монет в государстве Шейбанидов (XVI в.).– Тр. САГУ. Новая серия вып. II. Гуманитарные науки, кн. 3, 1950.

Давидович Е. А., 1951 а.– Е. А. Давидович. Две денежные реформы в государстве Шейбанидов.– Тр. САГУ. Новая серия, вып. 23. Гуманитарные науки, кн. 4, 1951.

Давидович Е. А., 1952.– Е. А. Давидович. Из истории Хисара в XVI в. (по нумизматическим данным).– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 2, 1952.

Давидович Е. А., 1953.– Е. А. Давидович. Средневековое оконное стекло из Таджикистана.– ДАН Тадж. ССР, вып. 7, 1953.

Давидович Е. А., 1953 а.– Е. А. Давидович. Среднеазиатские серебрянные монеты с наименованием хорасанских городов.– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 4, 1953.

Давидович Е. А., 1953 б.– Е. А. Давидович. Термезский клад медных серебрянных дирхемов 617, 1220 г. – ЭВ. VIII, 1953.

Давидович Е. А., 1954.– Е. А. Давидович. Нумизматические матери-

лы для истории развития феодальных отношений в Средней Азии при Саманидах.– Тр. АН Таджикской ССР, т. 27, 1954.

Давидович Е. А., 1954 а.– Е. А. Давидович. Денежная реформа Шейбанихана (из истории среднеазиатской экономики в XVI в.).– «Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии». Сб. статей, вып. I. Сталинабад, 1954 (Тр. АН Таджикской ССР, т. XII).

Давидович Е. А., 1955. – Е. А. Давидович. Неопубликованные монетные находки на территории Узбекистана. Тр. ИИАН Узб. ССР, 1955.

Давидович Е. А., 1956.– Е. А. Давидович. О работах Гиссарского отряда в 1955 г.– АРТ, VII. Сталинабад, 1956.

Давидович Е. А., 1957.– Е. А. Давидович. Коллекции восточных монет Ферганского областного музея.– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 14, 1957.

Давидович Е. А., 1957 а.– Е. А. Давидович. Нумизматические материалы для хронологии и генеалогии среднеазиатских Караханидов.– Тр. ГИМ, вып. 26. Нумизматический сборник, ч. 2, 1957.

Давидович Е. А., 1958.– Е. А. Давидович. Раскопки замка Калаи Боло. (Из работ Исфаринского отряда ТАЭ в 1951–1952 гг.).– МИА, № 66, 1958.

Давидович Е. А., 1959.– Е. А. Давидович. Монетные находки на территории Таджикистана, зарегистрированные в 1957 г.– АРТ, V, 1959.

Давидович Е. А., 1960.– Е. А. Давидович. Два самаркандских кувшина с датой и именем мастера в надписи.– КСИИМК, вып. 80, 1960.

Давидович Е. А., 1960 а.– Е. А. Давидович. Из области денежного об-

- ращения в Средней Азии XI– XII вв.– НЭ, II, 1960.
- Давидович Е.А., 1961– Е.А. Давидович. Материалы для характеристики экономики и социальных отношений в Средней Азии XVI в. – ИООН АН Тадж. ССР, 1961, № 1 (24).
- Давидович Е.А., 1964.– Е.А. Давидович. История монетного дела Средней Азии XVII–XVIII вв. (Золотые и серебрянные монеты Джанидов). Душанбе, 1964.
- Давидович Е.А., 1965 а.– Е.А. Давидович. Материалы для характеристики денежной реформы Улугбека.–«Из истории эпохи Улугбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Давидович Е.А., 1965 б.– Е.А. Давидович. Новые нумизматические материалы для характеристики товарно-денежных отношений на территории Южного Таджикистана в XV в. –«Абдурахман Джами. Эпоха, жизнь и творчество». Сб. статей. Душанбе, 1965.
- Давидович Е.А., 1966.– Е.А. Давидович. Денежное обращение в Мавераннахре при Саманидах.– НЭ, VI, 1966.
- Давидович Е.А., 1968 а.– Е.А. Давидович. Нумизматические заметки (Караханиды, Чингизхан, Шейбаниды).–ИООН АН Таджикской ССР, 1968, № 3 (58).
- Давидович Е.А., 1968 б – Е.А. Давидович. О двух караханидских каганатах.– НАА, 1968, № 1.
- Давидович Е.А., 1970 – Е.А. Давидович. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. М., 1970.
- Давидович Е.А., 1970 а– Е.А. Давидович. Денежное хозяйство и частичное восстановление торговли в Средней Азии XIII в. после монгольского нашествия. (По нумизматическим данным).– НАА, 1970, № 6.
- Давидович Е.А., 1970 б.– Е.А. Давидович. Клад саганианских монет второй четверти XI в. как исторический источник.– «Письменные памятники Востока», 1968. М., 1970.
- Давидович Е.А., 1972.– Е.А. Давидович. Денежная реформа Кучкунчи-хана.–НЭ, X. М., 1972.
- Давидович Е.А., 1976.– Е.А. Давидович. Первый клад тетрадрахм кушанца «Герая».– ВДМ, 1976, № 4.
- Давидович Е.А. ва Литвинский Б.А., 1955.– Е.А. Давидович, Б.А. Литвинский. Археологический очерк Исфаринского района. Сталинабад, 1955 (Тр. ИИАЭ АН Тадж. ССР, т. 35).
- Давидович Е.А., Мухторов А., 1969.– Е.А. Давидович, А. Мухтаров. Страницы истории Гиссара. Душанбе, 1969.
- Давлатов Ч., Илёсов А., 1972.– Дж. Давлатов, А. Ильясов. Присоединение Туркмении к России. Ашхабад, 1972.
- Дальский А.Н., 1949.– А.Н. Дальский. Наскальные изображения Таджикистана.– Изв. ВГО, т. 81, вып. 2, 1949.
- Дандамаев М.А., 1958.– М.А. Дандамаев. Социальная сущность переворота Гауматы.– ВДИ, 1958, № 4.
- Дандамаев М.А., 1963.– М.А. Дандамаев. Поход Дария против скифского племени тиграхауда.– КСИНА, 1963, вып. 61.
- Дандамаев М.А., 1963 а.– М.А. Дандамаев. Иран при первых Ахеменидах (VI в. до н. э.). М., 1973.
- Данилевский В.В. ва диг., 1940.– В.В. Данилевский, В.Н. Кононов и В.А. Никитин. Исследование растительных остатков из раскопок согдийского замка на горе Муг в Таджикистане – «Тр. Тадж. базы АН СССР», т. VIII. М.–Л., 1940

- Данилевский Г.И., 1851.– Г.И. Данилевский. Описание Хивинского ханства.–ЗИРГО, 1851, кн. 5.
- Дебец Г.Ф., 1948.– Г.Ф. Дебец. Палеоантропология 'СССР. М.– Л., 1948 (Тр. ИЭ, новая серия, т. IV).
- Демидов А.П., 1926.– А.П. Демидов. Экономические очерки хлопководства, хлопковой торговли и промышленности в Туркестане. М., 1926.
- Денике Б.П., 1928.– Б.П. Денике. Резная штукатурная стенная декорация в Термезе.– Труды секции искусств. РАНИОН, VII. М., 1928.
- Денике Б. (П.), 1938.– Б. (П.) Денике. Живопись Ирана. М., 1938.
- Денике Б.П., 1939.– Б.П. Денике. Архитектурный орнамент Средней Азии. М.–Л., 1939.
- Деоник Д.В., Мерперт Н.Я., 1957.– Д.В. Деоник, Н.Я. Мерперт. К вопросу о конце цивилизации Хараппы.– СА, 1957, № 4.
- Дингельштедт Н., 1895.– Н. Дингельштедт. Опыт изучения ирригации Туркестанского края. Сыр – Дарьинская область, т. II, ч. III. СПб., 1895.
- Дмитриев В.И., 19506. И. Дмитриев. Композиционные особенности бухарской архитектуры второй половины XVI века.– МИТАУ, вып. 1, 1950.
- Дмитриев Л.В. в диг., 1965.– Л.В. Дмитриев, А.М. Мугинов, С.Н. Муратов. Описание тюркских рукописей Института народов Азии, 1. История. Под ред. А.Н. Кононова. М., 1965.
- Добромыслов А. И., 1911.– А. И. Добромыслов. Ташкент в прошлом и настоящем, вып. 1. Ташкент, 1911.
- Долгорукой Дм., 1871.– Дм. Долгорукой. Пять недель в Кокане,– «Русский вестник», 1871.
- Долинская В.Г., 1955.– В.Г. Долинская. Художник-миниатюрист Мухаммед Мурад Самарканди.– Изв. АН УзССР, 1955, № 9.
- Долинская В.Г., 1958.– В.Г. Долинская. Миниатюры рукописи «Таърихи-Абул-Хайрхани» из собрания Института востоковедения АН УзССР.-ИООН АН Таджик-ской ССР, 1958, № 2 (17).
- Дройзен И.Г., 1890–1893.– И.Г. Дройзен. История эллинизма. Перев. с франц. М. Шелгунова, тт. I–III, 1890–1893, т. I. История Александра Великого. М., 1890.
- Дружинин Н.М., 1927.– Н.М. Дружинин. В страну туркмен и узбеков. Л., 1927.
- Дьяконов И.М., 1949.– И.М. Дьяконов. Развитие земельных отношений в Ассирии. Л., 1949.
- Дьяконов И. М., 1956.– И.М. Дьяконов. История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н. э. М.–Л., 1956.
- Дьяконов И.М., 1959.– И.М. Дьяконов. Общественный и государственный строй древнего Двуречья. Шумер. М., 1959.
- Дьяконов И.М., 1963.– И.М. Дьяконов. Община на древнем Востоке в работах советских исследователей.– ВДИ, 1963, №1.
- Дьяконов И.М., 1966.– И.М. Дьяконов. Основные черты экономики в монархиях древней Западной Азии.–ВДИ, 1966, М1.
- Дьяконов И.М., 1967.– И.М. Дьяконов. Языки древней Передней Азии. М., 1967.
- Дьяконов И.М., 1970.– И.М. Дьяконов. Арийцы на Ближнем Востоке. Конец мифа.– ВДИ, 1970, № 7.
- Дьяконов И.М., Дьяконов М.М., Лившиц В.А., 1951.– И.М. Дьяконов, М.М. Дьяконов, В.А. Лившиц. Документы из древней Нисы (дешифровка и анализ).– Мат. ЮТАКЭ, вык. 2, 1951.
- Дьяконов И.М. в Лившиц В.А., 1960 а.– И.М. Дьяконов, В.А. Лившиц. Документы из Нисы 1 в.

- до н. э. Предварительные итоги работ. М., 1960.
- Дьяконов И.М. в Лившиц В.А., 1960 б.– И.М. Дьяконов, В.А. Лившиц. Парфянское царское хозяйство в Нисе I в. до н. э.– ВДИ, 1960, № 2.
- Дьяконов И.М., Лившиц В.А., 1966.– И.М. Дьяконов, В.А. Лившиц. Новые находки документов в старой Нисе.– «Переднеазиатский сборник», II. М., 1966.
- Дьяконов М.М., 1950.– М.М. Дьяконов. Работы Кафирниганского отряда.–МИА, № 15, 1950.
- Дьяконов М.М., 1951.– М.М. Дьяконов. Образ Сиявуша в среднеазиатской мифологии.– КСИИМК, вып. XI, 1951.
- Дьяконов М.М., 1953.–М.М. Дьяконов. Археологические работы в нижнем течении река Кафирнигана (Кобадиян) (1950–1951 гг.).– МИА, № 37, 1953.
- Дьяконов М.М., 1954 а.– М.М. Дьяконов. Росписи Пянджикента и живопись Средней Азии.– «Живопись древнего Пянджикента». Сб. статей. М., 1954.
- Дьяконов М.М., 1954 б.– М.М. Дьяконов. Сложение классового общества в северной Бактрии.– СА, XIX, 1954.
- Дьяконов М.М., 1956.– М.М. Дьяконов. У истоков древней культуры Таджикистана. Сталинабад, 1956.
- Дьяконов М.М., 1961.– М.М. Дьяконов. Очерк истории древнего Ирана. М., 1961.
- Дьяконова Н.В., 1964.– Н.В. Дьяконова. Среднеазиатские миниатюры XVI–XVIII вв. М., 1964.
- Дьяконова Н.В., Смирнова О.И., 1967.– Н.В. Дьяконова, О.И. Смирнова. К вопросу о культе Наны (Анахиты) в Согде.– СА, 1967, № 1.
- Ершов Н.Н., 1960.– Н.Н. Ершов. Сельское хозяйство таджиков Ленинабадского района Таджикской ССР перед Октябрьской революцией.– «Труды АН Тадж. ССР, т. 28. Сталинабад, 1960.
- Жуков В.Д., 1940. – В.Д. Жуков. Стекланные «медальоны» из дворца Термезских правителей. Изв. Уз ФАН СССР, 1940, № 4–5.
- Жуков В.Д., 1945.– В.Д. Жуков. Развалины ансамбля дворцовых зданий в пригороде средневекового Термеза.–ТАЭ, т. II, 1945.
- Жуковский В.А., 1894. – В.А. Жуковский. Древности Закаспийского края. Развалины старого Мерва. СПб., 1894, (МАР, № 16).
- Жуковский С.В., 1915.–С.В. Жуковский. Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие. Пг., 1915 («Труды общества русских ориенталистов», № 2).
- Забелина Н.Н., 1952.– Н.Н. Забелина. Обзор древнейших монет из коллекций Республиканского историко-краеведческого музея Тадж. ССР, вып. 1. Сталинабад, 1952.
- Забелина Н.Н. в Ремпель Л., 1948.– Н.Н. Забелина, Л. Ремпель. Согдийский всадник. Ташкент, 1948.
- Заднепровский Ю.А., 1960.– Ю.А. Заднепровский. Археологические памятники южных районов Ошской области (середина I тыс. до н. э.–середина I тыс. н. э.). Фрунзе, 1960.
- Заднепровский Ю.А., 1962.– Ю.А. Заднепровский. Древнеземледельческая культура Ферганы. М.–Л., 1962 (МИА, № 118).
- Заднепровский Ю.А., 1967.– Ю.А. Заднепровский. Тюркские памятники в Фергане.–СА, 1967, № 1.
- Залеман К.Г., 1888.– К.Г. Залеман. Новые материалы по ягнобскому языку.–ЗВОРАО, т. III, вып. 1–2, 1888.
- Зарубин И.И., 1926.– И.И. Зарубин. Сказание о первом кузнеце в Шугнана.– «Известия АН

- СССР», 1926, VI серия, т. XX №12.
- Засыпкин Б.Н.*, 1928.– *Б.Н. Засыпкин*. Архитектурные памятники Средней Азии. Проблемы исследования и реставрации.– «Вопросы реставрации». Сб. статей. Пг.– М., 1928.
- Засыпкин Б.Н.*, 1948.– *Б.Н. Засыпкин*. Архитектура Средней Азии. М., 1948.
- Засыпкин Б.Н.*, 1961. - *Б.Н. Засыпкин*. Своды в архитектуре Узбекистана.– «Архитектурное наследство», 13. М., 1961.
- Заходер Б.Н.*, 1940. - *Б.Н. Заходер*. Мухаммед Нахшаби. К истории карматского движения в Средней Азии в X в.– УЗ МГУ, вып. 41, 1940.
- Заходер Б.Н.*, 1943.–*Б.Н. Заходер*. Денданекан.– ИЖ, 1943, № 3-4.
- Заходер Б.Н.*, 1945.–*Б.Н. Заходер*. Хорасан и образование государства сельджуков.– ВИ, 1945, № 5–6.
- Зеймаль Е.В.*, 1960.– *Е.В. Зеймаль*. Кушанские монеты из собрания Института истории, археологии и этнографии АН Таджикской ССР.– ИООН АН Тадж. ССР, 1960, № 1.
- Зеймаль Е.В.*, 1963.–*Е.В. Зеймаль*. Шива на монетах Великих кушан.– «Тезисы докладов научной сессии, посвященной итогам работы Государственного Эрмитажа за 1962 г.» Л., 1963.
- Зеймаль Е.В.*, 1964. - *Е.В. Зеймаль*. Проблемы кушанской хронологии и монеты.– «Тезисы докладов на юбилейной научной сессии (Гос. Эрмитаж)». Л., 1964.
- Зеймаль Е.В.*, 1965.– *Е.В. Зеймаль*. Кушанское царство по нумизматическим данным.– АКД. Л., 1965.
- Зеймаль Е.В.*, 1967.– *Е.В. Зеймаль*. Монеты Великих кушан в Государственном Эрмитаже.– «Нумизматика». Сб. статей, 3. Л., 1967 (Труды Гос. Эрмитажа т. IX).
- Зеймаль Е.В.*, 1968 а. – *Е.В. Зеймаль*. Кушанская хронология. (Материалы по проблеме). М., 1968.
- Зеймаль Е.В.*, 1968 б. – *Е.В. Зеймаль*. Начальная дата Канишки – 278 г. н. э.– «Тезисы докладов и сообщений советских ученых». Международная конференция по истории, археологии и культуре Центральной Азии в кушанскую эпоху. М., 1968.
- Зеймаль Т.И.*, 1962.– *Т.И. Зеймаль*. Археологические работы в Вахшской долине в 1960 г.–ДРТ, вып. 8 1962.
- Зеймаль Т.И.*, 1971.– *Т.И. Зеймаль*. Древние и средневековые каналы Вахшской долины.– «Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- Зеймаль Т.И.*, *Зеймаль Е.В.*, 1962.– *Т.И. Зеймаль*, *Е.В. Зеймаль*. Еще раз о месте находки Аму-Дарьинского клада.– ИООН АН Тадж. ССР, 1962, № 1 (28).
- Зельин К.К.*, 1953.– *К.К. Зельин*. Основные черты эллинизма. (Социально-экономические отношения и политическое развитие рабовладельческих обществ Восточного Средиземноморья в период эллинизма).–ВДИ, 1954, № 4.
- Зельин К.К.*, *Трофимова М.К.*, 1969.– *К.К. Зельин*, *М.К. Трофимова*. Формы зависимости в Восточном Средиземноморье эллинистического периода. М., 1969.
- Зиёев Х.З.*, 1962.– *Х.З. Зиёев*. Ўрта Осиё ва Сибирь (XVI–XIX асрлар). Тошкент, 1962.
- Зиёев Х.З.*, 1965.– *Х.З. Зиёев*. Ўрта Осиё ва Волга буйлари (XVI–XIX). Тошкент, 1965.
- Зиманов С.З.*, 1960.– *С.З. Зиманов*. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX в. Алма-Ата, 1960.

- Зиновьев Н., 1868.– Н. Зиновьев. Осада Ура-Тюбе и Джизага.– «Русский вестник», 1868, № 3–6.
- Зограф А.Н., 1937.– А.Н. Зограф. Монеты «Герая». Ташкент, 1937.
- Зохидов П.Ш., 1965. – П.Ш. Зохи-дов. Самаркандская школа зодчих XIX – начала XX века. Таш-кент, 1965.
- Зуев Ю.А., 1960.– Ю.А. Зуев. Тамги лошадей из вассальных кня-жеств.–Тр. ИИАЭ АН Каз. ССР, т. 8, 1960.
- Иброҳимов С.К., 1960.– С.К. Ибра-гимов. Еще раз о термине «ка-вах».– «Новые материалы по древней и средневековой исто-рии Казахстана». Сб. статей, Алма-Ата, 1960.
- Иброҳимов С.К., 1960 б.–С.К. Иб-рагимов. «Михманнамеи Бухара» Рузбехана как источник по исто-рии Казахстана. Алма-Ата, 1960.
- Иванов В.В., 1967.– В.В. Иванов. Языковые данные о происхож-дении кушанской династии и то-харская проблема. НАА, 1967, М 3.
- Иванов В.В. ва Топоров В.Н., 1960.– В.В. Иванов, В.Н. Топоров. Сан-скрит, М., 1960.
- Иванов Д., 1873.– Д. Иванов. Турке-станские походы– «Военный сборник», 1873, № 3, 4, 6, 7, 9, 10.
- Иванов И.К., 1965.– И.К. Иванов. Геологический возраст ископае-мого человека. М., 1965.
- Иванов П.П., 1932.– П.П. Иванов. К истории развития горного про-мысла Средней Азии. Краткий исторический очерк. Л.– М., 1932.
- Иванов П.П., 1937.– П.П. Иванов. Восстание Китай-кипчаков в Бу-харском ханстве в 1821–1825 гг. «Труды ИВАН СССР», т. XXVIII, 1937.
- Иванов П.П., 1937 б.– П.П. Иванов. Новые материалы по истории Средней Азии (по поводу откры-тия архива хивинских ханов).– «Историк-марксист», 1937, № 3.
- Иванов П.П., 1937 а.– П.П. Иванов. «Удельные земли» Сейид-Мухамедхана хивинского (1856–1865).– «Записки Института во-стоковедения АН СССР», т. VI. М.–Л., 1937.
- Иванов П.П., 1939.– П.П. Иванов. Казахи и Кокандское ханство (к истории их взаимоотношений в начале XIX в.).– «Записки Ин-ститута востоковедения АН СССР», т. VII, 1939.
- Иванов П.П., 1940.– П.П. Иванов. Архив хивинских ханов XIX в. Исследование и описание доку-ментов с историческим введени-ем. Новые источники для исто-рии народов Средней Азии. Л., 1940.
- Иванов П.П., 1954.– П.П. Иванов. Хозяйство джуйбарских шейхов. К истории феодального земле-владения в Средней Азии в XVI–XVIII вв. М.–Л., 1954.
- Иванов П.П., 1958.– П.П. Иванов. Очерки по истории Средней Азии (XVI – середина XIX в.). М., 1958.
- Иванов С.В., 1952.– С.В. Иванов. О находках в замке на горе Муг (Керамика, плетенные и кожан-ные изделия, ткани).– ИООН АН Тадж. ССР, вып. II, 1952.
- Игнатъев Н., 1897.– Н. Игнатъев. Миссия в Хиву и Бухару в 1858 г. СПб., 1897.
- Иерусалимская А.А., 1967 г.– А.А. Иерусалимская. К вопросу о свя-зях Согда с Византией и Египтом (об одной уникальной ткани из северокавказского могильника Мощеная балька).–НАА, 1967, № 3.
- Иерусалимская А.А., 1967 б.– А.А. Иерусалимская. О северокавказ-ском «шелковом пути» в ранее средневековье.–СА., 1967, № 2.

- Ильин Г.Ф., 1958.— Г.Ф. Ильин. Древний индийский город Таксила. М., 1958.
- Иностранцев К.А., 1907 а.— К.А. Иностранцев. К изучению оссуариев.—ЗВОРАО, т. XVIII, 1907.
- Иностранцев К.А., 1907 б.— К.А. Иностранцев. Туркестанские оссуарии и астоданы.—ЗВОРАО, XVII, 1907.
- Иностранцев К.А., 1909.— К.А. Иностранцев. О древнеиранских погребальных обычаях и постройках.— ЖМНП, № 3—4, 1909.
- Иностранцев К.А., 1911. — К.А. Иностранцев. О домусульманской культуре Хивинского оазиса.— ЖМНП, новая серия, ч. XXXI, № 2.
- Искандаров Б.И., 1958.— Б.И. Искандаров. Из истории Бухарского эмирата. М., 1958.
- Искандаров Б.И., 1960.— Б.И. Искандаров. Восточная Бухара и Памир в период присоединения Средней Азии к России. Сталинабад, 1960.
- Искандаров Б.И., 1962, 1963.— Б.И. Искандаров. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в., ч. I, 1962; ч. II, 1963.
- Искандаров Б.И., 1970.—Б.И. Искандаров. Бухара в 1919—1920 гг. Душанбе, 1970.
- Исламов О.И., 1955.—О.И. Исламов. Из истории горного дела и геологических представлений у народов Средней Азии с древнейших времен до XVIII в.— «Очерки по истории геологических знаний». Сб. статей, вып. 4. М., 1955,
- «История Бухары», 1976.— «История Бухары с древнейших времен до наших дней». Ташкент, 1976.
- «История Казахской ССР», 1957.— «История Казахской ССР. С древнейших времен до Октябрьской Социалистической революции», т. I. Алма-Ата, 1957.
- «История Киргизской ССР», т. I, 1963.—«История Киргизской ССР», т. I. Фрунзе, 1968.
- «История народов Узбекистана», 1947—1950.— «История народов Узбекистана», т. I. С древнейших времен до начала XVI в. Ташкент, 1950; т. II: От образования государства Шейбанидов до Великой Октябрьской Социалистической революции. Ташкент, 1947.
- «История Самарканда», т. I, 1969.— «История Самарканда. С древнейших времен до Великой Октябрьской Социалистической революции», т. I. Ташкент, 1969.
- «История Туркменской ССР», т. I, кн. 2, 1957.—«История Туркменской ССР. С начала XIX века до Великой Октябрьской Социалистической революции», т. I, кн. 2. Ашхабад, 1957.
- «История Узбекской ССР», 1967.— «История Узбекской ССР», 1967, т. I.— С древнейших времен до середины XIX века, Ташкент, 1967.
- Исхоқов А., 1971.— А. Исаков. Дворец правителей древнего Пенджикента — «Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- Итина М.А., 1958.— М.А. Итина. Памятники первобытной культуры Верхнего Узбая.— Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1949—1953 гг. М., 1958 (Тр. ХАЭЭ, т. 2).
- Итина М.А., 1959.— М.А. Итина. Первобытная керамика Хорезма.— «Керамика Хорезма». М., 1959 (Тр. ХАЭЭ, т. 4).
- Итина М.А., 1962.— М.А. Итина. Степные племена среднеазиатского междуречья во второй половине II — начале I тысячелетия до нашей эры.— СЭ, 1962, № 3.
- Итина М.А., 1968.— М.А. Итина. Древнехорезмские земледельцы.— «История, археология и этно-

- графия Средней Азии». Сб. статей. М., 1968.
- ИТН, I, 11 (1), II (2), 1963, 1964.— «История таджикского народа», т. I. С древнейших времен до V в. н. э. М., 1963; т. II, кн. 1. Возникновение и развитие феодального строя (VI—XVI вв.). М., 1964; т. II, кн. 2. Поздний феодализм (XVII в.—1917 г.). М., 1964.
- Кабанов С.К., 1956 а.—С.К. Кабанов. Археологические данные по истории Нахшеба в III—V вв.—ВДИ, 1956, № 2.
- Кабанов С.К., 1956 б.—С.К. Кабанов. Раскопки жилого квартала X в. в западной части городища Варахша.—Тр. ИИА АН Уз. ССР, вып. VIII. 1956.
- Кабанов С.К., 1961.—С. К. Кабанов. Кешские монеты V—VI вв.—ВДИ, 1961, № 1.
- Кабанов С.К., 1963.—С.К. Кабанов. Археологические данные к этнической истории южного Согда в III—VI вв.—СА, 1963, № 1.
- Кабо В. Р., 1968.—В. Р. Кабо. Первобытная община охотников и собирателей (по австралийским материалам). «Проблемы истории докапиталистических обществ». Сб. статей, кн. I. М., 1968.
- Камолов С., 1968.—С. Камолов. Каракалпаки в XVIII—XIX веках. (К истории взаимоотношений с Россией и с среднеазиатскими ханствами). Ташкент, 1968.
- Капранов В.А., 1964.—В.А. Капранов. «Лугати фурс» Асади Туси и его место в истории таджикской (фарси) лексикографии. Душанбе, 1964.
- Каримов Т., 1957.—Т. Каримов. Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Северном Таджикистане. Сталинабад, 1957.
- Каримов Т., 1965.—Т. Каримов. Таджикистан в период революции 1905—1907 гг. Душанбе, 1965.
- Каримов Т., 1968.—Т. Каримов. Восстание 1916 г. в Таджикистане. Душанбе, 1966.
- Кармышева Б.Х., 1954.—Б.Х. Кармышева. Узбеки-локайцы Южного Таджикистана. Душанбе, 1954 (Тр. АН Таджикской ССР, т. 28).
- Кармышева Б.Х., 1957.—Б.Х. Кармышева. Некоторые данные к этногенезу населения южных и западных районов Узбекистана.—КСИЭ, вып. XXVII, 1957.
- Кармышева Б.Х., 1960.—Б.Х. Кармышева. Этнографическая группа «тюрк» в составе узбеков (историко-этнографические данные).—СЭ, 1960, № 1.
- Кармышева Б.Х., 1960 а.—Б.Х. Кармышева. Этнические и территориальные группы населения северо-восточной части Кашка-Дарьинской области Узбекской ССР.—КСИЭ, вып. 33, 1960.
- Кармышева Б.Х., 1964.—Б.Х. Кармышева. К истории формирования населения южных районов Узбекистана и Таджикистана. М., 1964 (VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук).
- Кастальский Б. Е., 1909.—Б. Е. Кастальский. Биянайманские оссуарии.—ПТКЛА, год 13, 1909 (приложение).
- Кастельская З.Д., 1934.—З.Д. Кастельская. К истории англо-русского соперничества в Средней Азии (с 1-й половины XIX века по 1907 г.).—НЗВ, 1934, М 2.
- Кастельская З.Д., 1937.—З. Д. Кастельская. Восстание 1916 г. в Узбекистане. (К 20-летию восстания). Ташкент, 1937.
- Кастельская З.Д., 1972.—З.Д. Кастельская. Основные предпосылки восстания 1916 г. в Узбекистане. М., 1972.
- «Каталог», I—III.—«Каталог восточных рукописей Академии наук Таджикской ССР». Стали-

- набад, 1960; т. II. Душанбе, 1968; т. III. Душанбе, 1968.
- Качановский Ю. В.*, 1971.— *Ю. В. Качановский*. Рабовладение, феодализм или азиатский способ производства? Спор об общественном строе древнего и средневекового Востока, доколониальной Африки, докулмбовой Америки. М. 1971..
- Кибиров А. К.*, 1959.— *А. К. Кибиров*. Археологические работы в центральном Тянь-Шане 1953— 1965 гг. Тр. Кирг. АЭЭ, II, 1959.
- Кисляков Н. А.*, 1939.— *Н. А. Кисляков*. Жилище горных таджиков бассейна р. Хингоу.— СЭ. Сб. статей, вып. 2, 1939.
- Кисляков Н. А.*, 1940.— *Н. А. Кисляков*. Ишан-феодал Восточной Бухары.— «Труды Таджикской базы АН СССР», т. IX, 1940 г.
- Кисляков Н. А.*, 1947.— *Н. А. Кисляков*. К вопросу об этногенезе таджиков.— Сб. «Советская этнография», вып. VI—VIII, 1947.
- Кисляков Н. А.*, 1954.— *Н. А. Кисляков*. Очерки по истории Каратегина, 2 изд., Душанбе, 1954.
- Кисляков Н. А.*, 1967.— *Н. А. Кисляков*. Проблемы семьи и брака в работах советских этнографов.— «Советская этнография», М, 1967, № 5.
- Кияткина Т. П.*, 1965.— *Т. П. Кияткина*. Формирование антропологического типа таджиков по палеоантропологическим данным.— АКД. Душанбе, 1965.
- Кияткина Т. П.*, 1976.— *Т. П. Кияткина*. Материалы к палеоантропологии Таджикистана. Душанбе, 1976.
- Климчицкий С. И.*, 1940 а.— *С. И. Климчицкий*. Название Согдианы в топонимике Таджикистана.— «Труды Таджикской базы АН СССР», т. IX. М.—Л., 1940.
- Климчицкий С. И.*, 1940 б.— *С. И. Климчицкий*. Ягнобцы и их язык.— «Труды Таджикской базы АН СССР», т. IX. М.—Л., 1940.
- Кляшторный С. Г.*, 1954.— *С. Г. Кляшторный*. Из истории борьбы народов Средней Азии против арабов (по руническим текстам).— ЭВ. IX, 1954.
- Кляшторный С. Г.*, 1959.— *С. Г. Кляшторный*. Древнетюркская руническая надпись на бронзовом перстке из Ферганы.— АРТ, вып. V, 1959 (Тр. АН Тадж. ССР, т. С 111).
- Кляшторный С. Г.*, 1960.— *С. Г. Кляшторный*. Титул согдийского владельца в древнетюркском тексте.— ПВ, 1960, № 6.
- Кляшторный С. Г.*, 1960 а.— *С. Г. Кляшторный*. К вопросу о подлинности древнетюркской рунической надписи с именем Чингисхана.— ПВ, 1960, № 1.
- Кляшторный С. Г.*, 1964.— *С. Г. Кляшторный*. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964.
- Кляшторный С. Г.*, 1965.— *С. Г. Кляшторный*. Проблемы ранней истории племени турк (ашина).— «Новое в советской археологии». М., 1965.
- Кляшторный С. Г.*, *Лившиц В. А.*, 1971.— *С. Г. Кляшторный, В. А. Лившиц*. Согдийская надпись из Бугута.— «Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- Ковалев С. И.*, 1949.— *С. И. Ковалев*. Монархия Александра Македонского.— ВДИ, 1949, № 4.
- Кожемяко П. Н.*, 1959.— *П. Н. Кожемяко*. Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. Фрунзе, 1959. «Койкрылганкал», 1967.— «Койкрылганкала» — памятник культуры древнего Хорезма IV в. до н.э.—IV в. н.э. М., 1967. (Тр. ХАЭЭ, V).
- Колесников А. И.*, 1970.— *А. И. Колесников*. Иран в начале VII века (Источники, внутренняя и внеш-

- няя политнка, вопросы административного деления). Л., 1970 («Палестинский сборник», вып. 22 (85).
- Кононов А.Н., 1949.—А.Н. Кононов. Опыт анализа термина «турк».— СЭ, 1949, №1.
- Коробкова Г.Ф., 1969.— Г.Ф. Коробкова. Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии. Л., 1969. (МИА, № 158).
- Коробкова Г.Ф., Ранов В.А., 1968.— Г.Ф. Коробкова, В.А. Ранов. Неолит горных районов Средней Азии (по раскопкам поселения Туткаул).— «Проблемы археологии Средней Азии». Тезисы докладов. Л., 1968.
- Коссович К., 1861.— К. Коссович. Четыре статьи из Зенд-Авесты. СПб., 1861.
- Костенко Л.Ф., 1871.— Л.Ф. Костенко. Путешествие в Бухару русской миссии в 1870 г. СПб., 1871.
- Костенко Л.Ф., 1871 а.— Л.Ф. Костенко. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. СПб., 1871.
- Костров П.И., 1954.— П.И. Костров. Техника живописи и консервация росписей древнего Пенджикента.— «Живопись древнего Пенджикента». Сб. статей. М., 1954.
- Костров П.И., 1959.— П.И. Костров. Исследование, опыт реконструкции и консервация живописи и скульптуры древнего Пенджикента. «Скульптура и живопись древнего Пенджикента». Сб. статей. М., 1959.
- Кошеленко Г.А., 1966 — Г.А. Кошеленко. Культура Парфии. М., 1966.
- Кошеленко Г.А., 1968.— Г.А. Кошеленко. Некоторые вопросы истории ранней Парфии.— ВДИ, 1968, № 1.
- Кошеленко Г.А., 1971.— Г.А. Кошеленко. Царская власть и ее обособление в ранней Парфии.— Сб. «Истории Иранского государства и культуры». М., 1971.
- «Краткое описание...», 1823.— «Краткое описание Бухары и Хивы».— «Сибирский вестник». СПб., ч. I, 1823.
- Крачковская В.А., 1949.— В.А., Крачковская. Эволюция куфического письма в Средней Азии.— ЭВ, III, 1949.
- Крачковская В.А., 1958.— В.А. Крачковская. О средневековых текстильных изделиях в Средней Азии (мервские ткани IX–X вв.).— «Материалы Первой Всесоюзной научной конференции востоковедов», вып. 2. Ташкент, 1958.
- Крачковский И.Ю., 1945.— И.Ю. Крачковский. Над арабскими рукописями. М.— Л., 1945.
- Крачковский И.Ю., 1957.—И.Ю. Крачковский. Арабская литература.—Избр. соч., т. V. М.—Л., 1957.
- Крачковский И.Ю., 1958.— И.Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики.— Избр. соч., V. М.— Л., 1958.
- Крачковский,хо В.А. ва И.Ю., 1931.— В.А. и И.Ю. Крачковские. Древнейший арабский документ из Средней Азии.— «Согдийский сборник». М., 1934.
- Крестовский В.В., 1884.— В.В. Крестовский. В гостях у эмира Бухарского. (Путевой дневник).— «Русский вестник», 1884, № 1 2, 3, 5, 8.
- Кривцова-Гракова О.А., 1955.— О.А. Кривцова-Гракова. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. М., 1955 (МИА, 46).
- Кругликова И.Т., 1974.— И.Т. Кругликова. Дильберджин. М., 1974.
- Кругликова И.Т., 1976.— И.Т. Кругликова. Настенные росписи Дильберджина.— «Древняя Бактрия. Материалы Советско-

- Афганской экспедиции 1969–1973 гг.». Сб. статей. М., 1976.
- Кругликова И.Т., Сарияниди В.И., 1976.– И.Т. Кругликова. В.И. Сарияниди. Пять лет работы Советско-Афганской археологической экспедиции.–В кн.: «Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969–1973 гг.». М., 1976.
- Крюгер Е.В., 1935.– Е.В. Крюгер. Сельскохозяйственное производство в эллинистическом Египте.– ИГ АИМК, вып. 108, 1935.
- Кузьмина Е.Е., 1958.– Е.Е. Кузьмина. Могильник Заман-Баба. (К вопросу о культурных связях населения долины нижнего Зеравшана в III–II тысячелетиях до н. э.).–СЭ, 1958, № 2.
- Кузьмина Е.Е., 1964.– Е.Е. Кузьмина. О южных пределах распространения степных культур эпохи бронзы в Средней Азии.– «Памятники каменного и бронзового века Евразии». Сб. статей. М., 1964.
- Кузьмина Е.Е., 1975.– Е. Е. Кузьмина. Рец.: С. А. Вишневская. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи по материалам Уйгарака. М., 1973.–СА, 1975, № 2.
- Кузьмина Е.Е., Певзнер С.Б., 1956.– Е.Е. Кузьмина, С.Б. Певзнер. Оборонительные сооружения городища Кей-Кобадшах.– КСИИМК, вып. 64, 1956.
- Кун А.Л., 1874.– А.Л. Кун. Поездка по Хивинскому ханству в 1873.– ИИ РГО, т. X, отд. 2, 1874.
- Кун А.Л., 1873 а.– А.Л. Кун. Бухарские порядки. Заметки о порядки взимания поземельных податей.– «Туркестанские ведомости», 1873, № 32.
- Кун А.Л., 1876.–А. Кун. Очерк Коканского ханства.– «Известия Русского имп. Географического общества», 1876, т. XII, вып. I.
- Кун А.Л., 1880.– А.Л. Кун. Очерки Шахрисябзского бекства.– ИРГО по отделению этнографии, т. VI, СПб., 1880.
- Куфтин Б.А., 1954.– Б.А. Куфтин. Работа ЮТАКЭ в 1952 г. по изучению культур Анау.–Изв. АН Туркм. ССР. 1954, № 7.
- Куфтин Б.А., 1956.–Б.А. Куфтин. Полевой отчет о работе XIV отряда ЮТАКЭ по изучению первобытнообщинных оседлоземельческих поселений эпохи меди и бронзы в 1952 г.–Тр. ЮТАКЭ, т. 7, 1956.
- Кушакевич А.А., 1872.– А. Кушакевич. Сведения о Ходжентском уезде.–ЗИРГО, т. IV. СПб., 1871.
- Кушакевич А.А., 1872 а.– А. Кушакевич. Аксакальство и кишлаки полуоседлых узбеков и число юрт в них.– «Материалы для статистики Туркестанского края». Ежегодник, вып. I. 1872.
- Лазар Ж., 1961.– Ж. Лазар. Общий язык иранских земель и его диалекты по текстам X–XI вв. н. э.– НАА, 1961, № 4.
- Лев Д.Н., 1949.– Д.Н. Лев. Древний палеолит в Аман-Кутане. (Предварительное сообщение). Самарканд, 1949. (Тр. УЗГУ, новая серия, № 39).
- Лев Д.Н., 1960.– Д.Н. Лев. Археологические исследования Самаркандского государственного университета (1955–1956).–Тр. САГУ, вып. 101, ч. 2, 1960.
- Лев Д.Н., 1964.– Д.Н. Лев. Поселение древнекаменного века в Самарканде (исследования 1958–1960 гг.).–Тр. САГУ, вып. 135, 1964.
- Лев Д.Н., 1965.– Д.Н. Лев. Самаркандская палеолитическая стоянка.–ИМКУ, вып. 6, 1965.
- Лев Д.Н., 1967.– Д.Н. Лев. Керамика нижней и средней Сырдарьи в первом тысячелетии н. э. АДД. М., 1967.

- Левина Л.М.*, 1968.— *Л.М. Левина*. К вопросу об антропоморфных изображениях в джетыясарской культуре.— «История, археология и этнография Средней Азии». Сб. статей. М, 1968.
- Лерх П.И.*, 1870.— *П.И. Лерх*. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году. СПб, 1870.
- Лерх П.И.*, 1875–1909.— *П.И. Лерх*. Монеты бухархудатов.— ТВОРАО, ч. XVIII, СПб, 1875–1909.
- Лившиц В.А.*, 1957.— *В.А. Лившиц*. Согдийские слова в таджикском языке.— ИООН АН Тадж. ССР, вып. 12, 1957.
- Лившиц В.А.*, 1962 а.— *В.А. Лившиц*. Иранские языки народов Средней Азии.— «Народы Средней Азии и Казахстана», т. I. М., 1962.
- Лившиц В.А.*, 1962 б.— *В.А. Лившиц*. Юридические документы и письма. Чтение, перевод и комментарии В.А. Лившица. М, 1962. («Согдийские документы с горы Муг», вып. II).
- Лившиц В.А.*, 1965 а.— *В.А. Лившиц*. Надписи на фресках из Афрасиаба.— «Тезисы докладов сессии, посвященной истории живописи стран Азии». М, 1965.
- Лившиц В.А.*, 65 б.— *В.А. Лившиц*. Согдиана. «Ленинский путь», 6 июля, 1965.
- Лившиц В.А.*, 1966.— *В.А. Лившиц*. Первая согдийская азбука.— «Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. Тезисы докладов II годичной научной сессии ЛО ИНА, март 1966 года». Л. 1966.
- Лившиц В.А.*, 1967.— *В.А. Лившиц*. Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран. История и философия. Сборник в честь Н. В. Пигулевской». М, 1967.
- Лившиц В.А.*, 1968.— *В.А. Лившиц*. Письменность древней Ферганы(?).—НАА, 1968, № 6.
- Лившиц В.А.*, 1969.— *В.А. Лившиц*. К открытию бактрийских надписей на Кара-тепе.— «Буддийские пещеры в Старом Термезе. Основные итоги работ 1963–1964 гг. Надписи, терракоты, каменные рельефы». М, 1969.
- Лившиц В.А.*, 1976.— *В.А. Лившиц*. Надписи из Дильбержина.— «Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969–1973 гг.». М, 1976.
- Лившиц В.А.*, *Луконин В.Г.*, 1964.— *В.А. Лившиц*, *В.Г. Луконин*. Среднеперсидские и согдийские надписи на серебряных сосудах.— ВДИ, 1964, № 3.
- Лилиенталь*, 1894.— *Лилиенталь*. Гиссарское и Кабадианское бекства. 1889.— «Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии», вып. 57. СПб, 1894.
- Лисицина Г.Н.*, 1965.— *Г.Н. Лисицина*. Орошаемое земледелие эпохи энеолита на юге Туркмении, М, 1965 (МИА, № 128).
- Литвинский Б.А.*, 1949.— *Б.А. Литвинский*. К истории добычи полезных ископаемых в Челекене (до русского завоевания).— МЮТАКЭ, вып. I, 1949.
- Литвинский Б.А.*, 1950.— *Б.А. Литвинский*. К истории добычи олова в Узбекистане.— Тр. САГУ, новая серия, вып. II. Гуманитарные науки, кн. 3, 1050.
- Литвинский Б.А.*, 1952 а.— *Б.А. Литвинский*. Горные инструменты из коллекции Ленинабадского краеведческого музея.— ИООН АН Тадж. ССР, вып. 2, 1952.
- Литвинский Б.А.*, 1952 б.— *Б.А. Литвинский*. Намазга-тепе по данным раскопок 1949–1950 гг. (Предварительное сообщение).— СЭ, 1952, № 4.

- Литвинский Б.А., 1953.- Б.А. Литвинский. Мечеть-намозго в кишлаке Навгилем (Исфаринский район).– ДАН Тадж. ССР, вып. 9, 1953.
- Литвинский Б.А., 1953 а.– Б.А. Литвинский. Архитектурный комплекс Ходжа Нахшран.– Тр. ИИАЗ АН Тадж. ССР, т. XVII, 1953.
- Литвинский Б.А., 1953 б.– Б.А. Литвинский. О некоторых моментах развития средневекового города Средней Азии.–ИООН АН Тадж. ССР. вып. IV, 1953.
- Литвинский Б.А., 1953 в.– Б.А. Литвинский. Отчет о работе археологической группы V отряда ЮТАКЭ, т. II, 1953.
- Литвинский Б.А., 1954 а. – Б.А. Литвинский. Археологическое изучение Таджикистана советской наукой (краткий очерк). Сталинабад, 1954.
- Литвинский Б.А., 1954 б.– Б.А. Литвинский. Древнейшие страницы истории горного дела Таджикистана и других республик Средней Азии. Сталинабад, 1954.
- Литвинский Б.А., 1954 в.– Б.А. Литвинский. Из археологических материалов по истории средневековой горной техники Средней Азии (преимущественно IX–XII вв.).– Тр. АН Тадж. ССР, т. 27, 1954.
- Литвинский Б.А., 1956 а. – Б.А. Литвинский. Новые находки в старинных рудниках Кара-Мазара.–Тр. АН Тадж. ССР, т. 63, 1956.
- Литвинский Б.А., 1956 б.– Б.А. Литвинский. Об археологических работах в Вахшской долине и в Исфаринском районе (в Ворухе).– КСИИМК, вып. 64, 1956.
- Литвинский Б.А., 1958. – Б.А. Литвинский. Предметы из погребения на Сталинабадских холмах.– «Сообщения Республиканского историко-краеведческого музея Тадж. ССР», вып. 3. Сталинабад, 1958.
- Литвинский Б.А., 1959. – Б.А. Литвинский. Изучение курумов в северо-восточной части Ленинабадской области в 1957 г.–АРТ, V, 1959.
- Литвинский Б.А., 1960.– Б.А. Литвинский. Даханинский могильник эпохи бронзы в Западной Фергане.– КСИИМК, вып. 80, 1960.
- Литвинский Б.А., 1960 а.– Б.А. Литвинский. Археологические открытия на Восточном Памире и проблема связи между Средней Азией, Китаем и Индией в древности. М., 1960 (XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Литвинский Б.А., 1960 б.– Б.А. Литвинский. «Саки, которые за Согдом».–Тр. АН Тадж. ССР, т. XX, 1960.
- Литвинский Б.А., 1961.– Б.А. Литвинский. О топорах эпохи бронзы иа Таджикистана.–Изв. АН Тадж. ССР, вып. 1, 1961.
- Литвинский Б.А., 1961 а.– Б.А. Литвинский. Исследование могильников Исфаринского района в 1958 г.–АРТ, VI, 1961.
- Литвинский Б.А., 1964.– Б.А.Литвинский. Таджикистан и Индия (примеры древних связей и контактов).– «Индия в древности». М., 1964.
- Литвинский Б.А., 1965.- Б.А. Литвинский. Среднеазиатские железные наконечники стрел.– СА, 1965, 7« 2.
- Литвинский Б.А., 1966.– Б.А. Литвинский. Сложносоставной лук в древней Средней Азии. (К проблеме эволюции лука на Востоке).– СА, 1966, № 4.
- Литвинский Б.А., 1967 а.– Б.А. Литвинский. Археологические открытия в Таджикистане за годы Советской власти и некото-

- рые проблемы древней истории Средней Азии. – ВДИ, 1967, № 4.
- Литвинский Б.А., 1967 б. – Б.А. Литвинский. Джунский могильник и некоторые аспекты кэнгюйской проблемы. – СА, 1967, № 2.
- Литвинский Б.А., 1967 в. – Б.А. Литвинский. Махадва и Дуттхагamani. (О начале буддизма в Парфии). – ВДИ, 1967, № 3.
- Литвинский Б.А., 1968 – Б.А. Литвинский. Сарматско-кангюйский фарн. Душанбе, 1968.
- Литвинский Б.А., 1969. – Б.А. Litvinsky. Saka Naṣṭavaḡa в свете советских археологических исследований. – «Ййitāgū zḡk Altūn Gyschichtū rnd dūkūn nachlūyūn. Fyšt scēkiff frk F.Altūm», Йd. v. Йūklin, 1969.
- Литвинский Б.А., 1972. – Б.А. Литвинский. Курганы и курумы Западной Ферганы. (Раскопки. Погребальный обряд в свете этнографии). М., 1972.
- Литвинский Б.А., 1976. – Б.А. Литвинский. Работы Южно-Таджикистанского отряда в 1972 г. (Памятники Шаартузского района). – АРТ, вып. XII (1972 г.). Душанбе, 1976.
- Литвинский Б.А., 1976 а. – Б.А. Литвинский. Проблемы этнической истории древней и ранне-средневековой Ферганы. – «История и культура народов Средней Азии (древность и средние века)». М., 1976.
- Литвинский Б.А., Антонова Е.В., Виноградова Н.М., 1976. – Б.А.Литвинский, Е.В.Антонова, Н.М.Виноградова. Раскопки могильника Тандыр-йуль. – «Археологические открытия 1975 г.». М., 1976.
- Литвинский Б.А. ва Давидович Е.А., 1954. – Б.А.Литвинский, Е.А.Давидович. Предварительный отчет о работах Хутталевского отряда на территории Кулябской области в 1953 г. – ДАН Тадж. ССР, вып. 11, 1954.
- Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1964. – Б.А.Литвинский, Т.И.Зеймаль. Раскопки и разведки в южном Таджикистане. – АРТ, IX, 1964.
- Литеинский Б.А. ва Зеймаль Т.И. 1968. – Б.А. Литвинский, Т.И. Зеймаль. Буддийский сюжет в среднеазиатской живописи. – СЭ, 1968, № 3.
- Литвинский Б.А. ва Зеймаль Т.И., 1971. – Б.А. Литвинский, Т.И. Зеймаль. Аджина-тепе. М., 1971.
- Литвинский Б.А., Исломов О.И., 1953. – Б.А. Литвинский, О.И. Исламов. О некоторых орудиях и приемах средневековых рудокопов Средней Азии. – ИООН АН Тадж. ССР, вып. 3, 1953.
- Литвинский Б.А. ва Мухиддинов Х., 1969. – Б.А. Литвинский, Х. Мухитдинов. Античное городище Сак-санохур. – СА, 1969, № 1.
- Литвинский Б.А. ва диг., 1962. – Б.А.Литвинский, А.П. Окладников, В.А.Ранов. Древности Кайраккумов. (Древнейшая история Северного Таджикистана). Душанбе, 1962 (Тр. ИИА АН Тадж. ССР, т. XXXIII).
- Литвинский Б.А., Пьянков И.В., 1966. – Б.А. Литвинский, И.В. Пьянков. Военное дело у народов Средней Азии VI–IV вв. до н. э. – ВДИ, 1966, № 3.
- Литвинский Б.А., Турсунов Н.О., 1971. – Б.А. Литвинский, Н.О. Турсунов. Ленинабадский кратер и луврская ваза Сосибия. Неоаттическое искусство и Средняя Азия. – ВДИ, 1971, № 3.
- Логофет Д. Н., 1909. – Д. Н. Логофет. Страна бесправия. (Бухарское ханство и его современное состояние). СПб., 1909.
- Логофет Д. Н., 1911. – Д. Н. Логофет. Бухарское ханство под русским протекторатом, тт. 1–2. СПб., 1911.

- Логофет Д. Н., 1913.– Д. Н. Логофет. В горах и равнинах Бухары. СПб., 1913.
- Луконин В. Г., 1961.– В. Г. Луконин. Иран в эпоху первых сасанидов. Л., 1961.
- Луконин В.Г., 1967.– В.Г. Луконин. Кушано-сасанидские монеты.– ЭВ, XVIII. Л., 1967.
- Луконин В.Г., 1969 .– В.Г. Луконин. Завоевания Сасанидов на Востоке и проблема кушанской абсолютной хронологии.– ВДИ, 1969, № 2.
- Луконин В.Г., 1969 б – В.Г. Луконин. Культура сасанидского Ирана. Иран в III–V вв. Очерки по истории культуры. М., 1969.
- Лундин А.Г., 1961.– А.Г. Лундин. Южная Аравия в VI веке. М.– Л., 1961. («Палестинский сборник», вып. 8 (17).
- Лундин А.Г., 1971.– А.Г. Лундин. Государство мукаррабов Саба (сабейский эпонимат). М., 1971.
- Лунин Б.В., 1958.–Б.В. Лунин. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане.– «Туркестанский кружок любителей археологии (1895–1917 гг.)». Ташкент, 1958.
- Лунин Б.В., 1972.– Б.В. Лунин. У истоков великой дружбы. Ташкент, 1972.
- Лунина С.Б., 1962.– С.Б. Лунина Гончарное производство в Мерве X –начале ЧIII в.–Тр. ЮТАКЭ, т. XI, 1962.
- Лыко М., 1871.– М. Лыко. Очерк военных действий 1868 г. в Зеравшанской долине.– «Военный сборник», 1871, № 5–8.
- Лэн-Пуль С., 1899.– С. Лэн-Пуль. Мусульманские династии. Хронологические и генеалогические таблицы с историческими введениями. Перев. с англ. с примеч. и дополн. В.Бартольда. СПб., 1899.
- Лященко П.И.,– П.И. Лященко. История народного хозяйства СССР, тт. I–II. М., 1947.
- Мавлоний И.М., 1946.– И.М. Мавлоний. Распространение марксистско-ленинской литературы в Туркестане в период революции 1905–1907 гг. Ташкент, 1946.
- Маев Н., 1876.– Н. Маев. Азиатский Ташкент.– «Материалы для статистики Туркестанского края». Ежегодник, вып. 4. СПб., 1876.
- Маев Н.А., 1879.– Н.А. Маев. Очерки Бухарского ханства, Гиссарского края и горных бекств.– «Материалы для статистики Туркестанского края», 1879, т. V.
- Макшеев А.И., 1871.– А.И. Макшеев. Географические, этнографические и статистические материалы о Туркестанском крае. СПб. 1871.
- Макшеев А.И., 1890.– А.И. Макшеев. Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. СПб., 1890.
- Маллицкий Н.Г., 1924 – Н.Г. Маллицкий. Ягнобцы.– «Известия Туркестанского отдела Русского географического общества», т. XVII. Ташкент, 1924.
- Малов С.Е., 1951.– С.Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.– Л., 1951.
- Малов С.Е., 1951 а. – С.Е. Малов. Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы. М.– Л., 1951.
- Малов С.Е., 1959 –С.Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.–Л., 1959.
- Малов С.Е., 1961.–С.Е. Малов. Уйгурские наречия Синьцзяна. Тексты, переводы, словарь. М., 1961.
- Мандельштам А.М., 1954.– А.М. Мандельштам. К вопросу о зна-

- чении термина «чакир».— ИООН АН Тадж. ССР, вып. V, 1954.
- Мандельштам А.М., 1954 а.— А.М. Мандельштам. О некоторых вопросах сложения таджикской народности в Среднеазиатском Междуречье.—СА, XX, 1954.
- Мандельштам А.М., 1956.— А.М. Мандельштам. Несколько замечаний о наскальных изображениях бассейна верхнего Зеравшана.— Тр. АН Тадж. ССР, т. XVII, 1956.
- Мандельштам А.М., 1957.— А.М.Мандельштам. Материалы к историко-географическому обзору Памира и припамирских областей.— Тр. АН Тадж. ССР, т. LIII, 1957.
- Мандельштам А.М., 1958.— А.М. Мандельштам. К вопросу о кидаритах.—КСИЭ, вып. XXX, 1958.
- Мандельштам А.М., 1966 а.— А.М. Мандельштам. К вопросу об особенностях расположения памятников кочевого населения в Северной Бактрии.— «Сообщения государственного республиканского объединенного музея историков краеведческого и изобразительных искусств», вып. IV. Душанбе, 1966.
- Мандельштам А.М., 1966 б.— А.М. Мандельштам. Кочевники на путях в Индию. М.—Л., 1966 (МИА, № 136).
- Мандельштам А.М., 1966 в.— А.М. Мандельштам. К предкушанскому чекану Бактрии.—ЭВ, XVII. М.— Л., 1966.
- Мандельштам А.М., 1968.— А.М. Мандельштам. Памятники эпохи бронзы в Южном Таджикистане. Л., 1968 (МИА, № 145).
- Мандельштам А.М., 1975.—Л.М. Мандельштам. Памятники кочевников кушанского времени в Северной Бактрии. Л., 1975.
- Мандельштам А.М. ва Певзнер С.Б., 1958.— А.М. Мандельштам, С.Б. Певзнер. Работы Кафирниганского отряда в 1952–1953 гг.— МИА, N 66, 1958.
- Марков А.К., 1896.— А.К.Марков. Инвентарный каталог мусульманских монет императорского Эрмитажа. СПб, 1896.
- Марков Г.Е., 1966—Г.Е. Марков. Грот Дам-Дам Чашме 2 в Восточном Прикаспии.— СА, № 2, 1966.
- Марков Е., 1901.— Е. Марков. Россия в Средней Азии, тт. 1–2. СПб., 1901.
- Марр Ю. Н., 1939.— Ю. Н. Марр. Статьи и сообщения, т. II. М.— Л., 1939.
- Мартенс Ф., 1880.— Ф. Мартенс. Россия и Англия в Средней Азии. СПб., 1880.
- Марущенко А. А., 1959.— А. А. Марущенко. Елькен-депе.— Тр. ИИАЭ АН Туркм. ССР, т. V, 1959.
- Маршак Б.И., 1961.—Б.И. Маршак. Влияние торевтики на согдийскую керамику.— «Труды Государственного Эрмитажа», т. V, 1961.
- Маршак Б.И., 1964.— Б.И. Маршак. Отчет о работах на объекте XII за 1955-1960 гг.—МИА, 124, 1964.
- Маршак Б.И., 1976.— Б.И. Маршак. Серебряные сосуды X–XI вв. и их значение для периодизации искусства Ирана и Средней Азии.— «Искусство и археология Ирана», II. М., 1976.
- Масальский В.И., 1892.— В.И. Масальский. Хлопковое дело в Средней Азии (Туркестан, Закаспийская область, Бухара и Хива) и его будущее. СПб., 1892.
- Масальский В.И., 1913.— В.И. Масальский. Туркестанский край. СПб, 1913. («Россия. Полное географическое описание нашего отечества», т. XIX).
- Маслова О.В., 1955–1971 - О.В. Маслова. Обзор русских путеше-

- ствий и экспедиций в Среднюю Азию. Ч. I–IV. Ташкент, 1955–1971.
- Массон В.М., 1954.– В.М. Массон. Древнесогдийская монета из собрания Музея истории Академии наук УзССР.– «Труды Музея истории УзССР», вып. II. Ташкент, 1954.
- Массон В.М., 1955.– В.М. Массон. Денежное хозяйство древней Средней Азии по нумизматическим данным.– ВДИ, 1955, № 2.
- Массон В.М., 1956.– В.М. Массон. Первобытнообщинный строй на территории Туркмении. (Энеолит, бронзовый век и эпоха раннего железа).– Тр. ЮТАКЭ, т. 7, 1956.
- Массон В. М., 1956 а.– В. М. Массон. Памятники культуры архаического Дахистана в югозападной Туркмении по раскопкам Б. А. Куфтина.–Тр. ЮТАКЭ, т. 7, 1956.
- Массон В.М., 1956 б. – В.М. Массон. Расписная керамика Южной Туркмении по раскопкам Б.А. Куфтина.–Тр. ЮТАКЭ, т. 7, 1956.
- Массон В.М., 1956 в.– В.М. Массон. Древнебактрийские монеты, чеканные по типу тетрадрахм Гелиокла.– ЭВ, II, 1956.
- Массон В.М., 1957.– В.М. Массон. Восточно-парфянский правитель Санабар.– Тр. ГИМ, «Нумизматический сборник», ч. 2. М, 1957.
- Массон В.М., 1957 а.– В.М. Массон. Древнеземледельческие племена Южного Туркменистана и их связи с Ираном и Индией.– ВДИ, 1957, № 1.
- Массон В.М., 1957 б. – В.М. Массон. К вопросу о чекане юэчжуйской Бактрии.– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 14, 1957.
- Массон В.М., 1958.– В.М. Массон. Проблемы древней Бактрии и новый археологический материал.– СА, 1958, № 2.
- Массон В.М., 1959;–В.М. Массон. Древнеземледельческая культура Маргианы. М.–Л, 1959 (МИА, № 73).
- Массон В.М., 1960.– В.М. Массон. Джейтунская культура.– Тр.ЮТАКЭ, т. 10, 1960.
- Массон В.М., 1961.– В.М. Массон. Деметрий Бактрийский и завоевание Индии.–ВДИ, 1961, № 2.
- Массон В.М., 1964.– В.М. Массон. Средняя Азия и Древний Восток. М.– Л, 1964.
- Массон В.М., 1966 а.– В.М. Массон. Археологические памятники Средней Азии и грекоримские влияния и связи.–«Acadymia nazionaly dyi Gincyū» anno CCCBXIII, N 76, Pota, 1966.
- Массон В.М., 1966 б.– В.М. Массон. Хорезм и кушаны. (Некоторые вопросы хорезмийской нумизматики).– ЭВ, XVII, 1966.
- Массон В.М., 1966 в.– В.М. Массон. Страна тысячи городов. М., 1966.
- Массон В.М., 1967 в– В.М. Массон. Еще раз о геродотовой реке Акес.– «Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран». М, 1967.
- Массон В.М., 1967 б.– В.М. Массон. Протогородская цивилизация юга Средней Азии.–СА, 1967, № 3.
- Массон В.М., 1968.– В.М. Массон. Открытие монументальной архитектуры эпохи бронзы в Южном Туркменистане.– СА, № 2.
- Массон В.М., 1971.– В.М. Массон. Поселение Джейтун.– МИА, № 180, Л. 1971.
- Массон В.М., 1974.– В.М. Массон. Раскопки погребального комплекса эпохи бронзы на Алтын-депе.– СА, 1974, № 4.
- Массон В.М., 1974 а.– В.М. Массон. Проблема древнего города и археологические памятники Северной Бактрии (Перспективы исследования).– «Древняя Бак-

- трия». (Предварительные сообщения об археологических работах на юге Узбекистана). Л. 1974.
- Массон В.М., 1976– В.М., Массон. Цивилизация древневосточного типа на юге Средней Азии.– «Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1975». М., 1976.
- Массон В.М., Ромодин В.А., 1964, 1965.– В. М. Массон, В. А. Ромодин. История Афганистана, т. I. С древнейших времен до начала XVI века. М., 1964; т. II. Афганистан в новое время. М., 1965.
- Массон В.М., Сарияниди В.И., 1973.– В.М. Массон, В.И. Сарияниди. Среднеазиатская терракота эпохи бронзы. М., 1973.
- Массон М.Е., 1929.– М.Е. Массон. Монетный клад XIV в. из Термеза.–Бюлл. САГУ, 18, 1929.
- Массон М.Е., 1929г.– М.Е. Массон. Мавзолей Гур-Эмир, усыпальница Тимуридов, изд. II. Самарканд. 1929.
- Массон М.Е., 1929 б.– М.Е. Массон. Регистан и его медресе, изд. II. Самарканд, 1929.
- Массон М. Е., 1929 в.– М. Е. Массон. Соборная мечеть Тимура, известная под именем мечети Биби-ханым, изд. II. Самарканд, 1929.
- Массон М. Е., 1933.– М. Е. Массон. Находка фрагмента скульптурного карниза первых веков н. э. Ташкент, 1933.
- Массон М. Е., 1934.– М. Е. Массон. Из истории горной промышленности Таджикистана. Былая разработка полезных ископаемых. Л., 1934. («Таджикско-Памирская экспедиция 1933. Материалы экспедиции», вып. XX).
- Массон М. Е., 1935.– М. Е. Массон. К истории промышленности Кара-мазара– «Труды Таджикской базы АН СССР», т. IV. М.–Л., 1935.
- Массон М. Е., 1935 а.– М. Е. Массон. Скульптура Айртама.– «Искусство». № 2, 1935.
- Массон М. Е., 1936.– М. Е. Массон. К истории добычи меди в Средней Азии. В связи с прошлым Алмалыка. М.–Л., 1936 (Тр. Тадж.-Памирской экспедиции АН СССР, вып. XXXVII).
- Массон М. Е., 1938.– М. Е. Массон. Термезская археологическая комплексная экспедиция 1936–1937 гг.– «Социалистическая наука и техника», 1938, №7.
- Массон М, Е. 1941.– М. Е. Массон. Обсерватория Улугбека. Ташкент, 1941.
- Массон М. Е., 1945.–М. Е. Массон. Работы Термезской археологической комплексной экспедиции (ТАКЭ) 1937-1939 гг.–ТАЭ, т. II, 1945.
- Массон М. Е., 1947.– М. Е. Массон. К истории черной металлургии Узбекистана. Ташкент, 1947.
- Массон М. Е., 1948.– М. Е. Массон. Самарканд времени Улугбека.– «Звезда Востока», 1948, № 5
- Массон М. Е., 1949.– М. Е. Массон. Городища Нисы в селении Багир и их изучение.–Тр. ЮТАКЭ, т. I, 1949.
- Массон М. Е., 1950 а.– М. Е. Массон. К периодизации древней истории Самарканда.– ВДИ. 1950, № 4.
- Массон М. Е., 1950 б.– М. Е. Массон. Происхождение безыменного «царя царей великого спасителя».– Тр. САГУ, новая серия, вып. XI. Гуманитарные науки, кн. 3, 1950.
- Массон М. Е., 1950 в.– М. Е. Массон. Самаркандский регистан.– «Археология Средней Азии», 1. Ташкент, 1950 (Тр. САГУ, новая серия, вып. 11).
- Массон М. Е., 1951.– М. Е. Массон. Новые данные по древней истории Мерва (из работ ЮТАКЭ).–ВДИ, 1951, № 4.

- Массон М. Е., 1953 а.– М. Е. Массон. Ахангеран (археолого-топографический очерк). Ташкент, 1953.
- Массон М. Е., 1953 б.– М. Е. Массон. К истории горного дела на территории Узбекистана. Ташкент, 1953.
- Массон М. Е., 1954.– М. Е. Массон. Прошлое Ташкента. (Археолого-топографический очерк).– Изв. АН УзССР, 1954, № 2.
- Массон М. Е., 1955 а.– М. Е. Массон. К вопросу о «черных дирхемах мусейяби».– Тр. ИИА АН Уз. ССР, вып. 7, 1955. (Материалы по археологии Узбекистана).
- Массон М. Е., 1955 б.– М. Е. Массон. Народы и области южной части Туркменистана в составе Парфянского государства.– Тр.ЮТАКЭ, т. 5, 1955.
- Массон М. Е., 1957.– М. Е. Массон. Исторический этюд по нумизматике Джагатаидов. (По поводу Таласского клада монет XIV в.).–«Археология Средней Азии». Ташкент, 1957 (Тр. САГУ, новая серия; вып. III. Исторические науки, кн. 25).
- Массон М. Е., 1957 а.– М. Е. Массон. Архитектурно-планировочный облик Самарканда эпохи Навои.– «Археология Средней Азии», IV.Ташкент, 1957 (Тр. САГУ, новая серия, вып. XXXI. Исторические науки, кн. 25).
- Массон М. Е., Пугаченкова Г. А., 1953.– М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова. Шахрисабз при Тимуре и Улугбеке.– «Археология Средней Азии». Ташкент, 1953 (Тр.САГУ, новая серия, вып. LXI. Гуманитарные науки, кн. 6).
- Массон М. Е., Пугаченкова Г. А., 1957.– М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова. Мраморные статуи парфянского времени из Старой Нисы. Предварительная публикация) Ежегодник Ин-та истории искусства, 1956.–«Скульптура, живопись, архитектура». М., 1957.
- Массон М. Е. ва Пугаченкова Г. А., 1959.– М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова. Парфянские ритоны Нисы. Ашхабад, 1959. (Тр. ЮТАКЭ, т. 4).
- Массон М. Е. Пугаченкова Г. А. ва диг., 1958.– М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова, Б. Н. Засыпкин и др. Мавзолей Ишратхона. Ташкент, 1958.
- Массэ А., 1962.– А. Массэ. Ислам. Очерк истории. М., 1962.
- «Масчиди Гури Мир», 1905.– «Мечеть Гур-Эмир. Альбом архитектурных рисунков и чертежей». СПб., 1905 («Самаркандские мечети», в. 1)
- «Материалы для истории Хивинского похода, 1881 –1885.– «Материалы для истории Хивинского похода, вып. I–VIII. Ташкент, 1881–1885.
- Махмудов Н., 1966.–Н. Махмудов. Земледеленне и аграрные отношения в Средней Азии в XIV–XV вв. Душанбе, 1966.
- Мачлисов О., 1967.– А. Маджлисов. Аграрные отношения в Восточной Бухаре в XIX – начале XX века. Душанбе –Алма-Ата, 1967.
- Медведская И. Н., 1976.–И. Н. Медведская. Новый кушанский могильник в Бешкентской долине.– «Археологические открытия 1975 г.» М., 1976.
- Мейендорф Е., 1826.– Е. Мейендорф. Статистический взгляд на Бухарию.– «Северный архив», 1826, октябрь, № 19–20.
- Мейендорф Е. Ф., 1975.– Е. Ф. Мейендорф. Путешествие из Оренбурга в Бухару в 1820г. М., 1975.
- Мелюкова А. И., 1950.– А. И. Мелюкова. Войско и военное искусство

- ство скифов.— КСИИМК, вып. 34, 1950.
- Мережин Л., 1956.— Л. Мережин. К характеристике средневекового стекла из Мерва.—«Сборник студенческих работ САГУ, вып. XV. История. Ташкент, 1956.
- Мец А., 1966.—А. Мец. Мусульманский ренессанс. Перев. с нем. А. Е. Бертельса. М., 1966.
- Мешкерис В. А., 1962.— В. А. Мешкерис. Терракоты Самаркандского музея. Каталог. Л., 1962.
- Мешкерис В. А., 1964.— В. А. Мешкерис. Керамика Согда. (К истории согдийской культуры с середины 1 тыс. до н. э. по V в н. э.). АКД. Душанбе, 1964.
- Миддендорф А. Ф., 1882.—А. Ф. Миддендорф. Очерки Ферганской долины. СПб., 1882.
- Миклухо-Маклай Н. Д., 1952.— Н. Д. Миклухо-Маклай. К истории политических взаимоотношений Ирана с Средней Азией в XVI веке.— КСИА, IV, 1952.
- Миклухо-Маклай Н. Д., 1955.— Н. Д. Миклухо-Маклай. «Описание таджикских и персидских рукописей Института востоковедения» (вып. I. «Географические сочинения»). М.— Л 1955.
- Миклухо-Маклай Н. Д., 1961.— Н. Д. Миклухо-Маклай. «Описание таджикских и персидских рукописей Института народов Азии», вып. 2. «Биографические сочинения». М., 1961.
- Минаев И., 1879.— И. Минаев. Сведения о странах по верховьям Аму-Дарьи. СПб., 1879.
- Мирзоев А., 1949.— А. Мирзоев. Забони адабиёти классикӣ ва муносибати он бо забони имрӯзаи тоҷикӣ.— «Шарқи сурх», 1949, № 4.
- Мирзоев А., 1951.— А. Мирзоев. Чамбасти вазири мо дар соҳаи таърих, археология, этнография, забон ва адабиёт.— «Труды Таджикского филиала АН СССР», т. 27, 1951.
- Мирзоев А. М., 1954.— А. М. Мирзоев. Сайидо и его место в истории таджикской литературы. Сталинабад, 1954.
- Мирзоев А., 1957.— А. Мирзоев. Биной. Душанбе, 1957.
- Мирзоев А. М., 1968.— А. М. Мирзоев. Рудаки. Жизнь и творчество. М., 1968.
- Мирзоев А., 1975. А. Мирзоев. Якомили котеъ.— «Садои Шарк», 1975, № 8.
- Мирзоев К. М., 1954.— К. М. Мирзаев. Амляковая форма земельной собственности в Бухарском ханстве. Ташкент, 1954.
- Мирзозода Х. М., 1956.— Х. М. Мирзозода. Шамсиддин Шохин. Душанбе, 1956.
- Мир Ғуломмуҳаммади Ғубор.— Афғонистон ба як назар. Кобул, 1959.
- Михайлова А. И., 1961.— «Каталог арабских рукописей Института народов Азии АН СССР». Сост. А. И. Михайлова, вып. 2. Географические сочинения. М, 1961.
- Мончадская Е. А., 1959.— Е. А. Мончадская. О «Царском городе» или «второй столице» Согдианы.— ВДИ, 1959, № 2.
- Мончадская Е. А., 1961.— Е. А. Мончадская. О правителях Бактрии и Согдианы VI—IV вв. до н. э. (Из древней истории народов Средней Азии).—ТОВЭ, т. V. Куль-тура и искусство народов Востока, 6. Л., 1961.
- Молчанов А. А., 1940.—А. А. Молчанов. К характеристике налоговой системы в Герате эпохи Алишера Навои.— «Родоначальник узбекской литературы». Ташкент, 1940.
- Мукминова Р. Г., 1950.— Р. Г. Мукминова. Народные движения в Узбекистане в 1499—1501 годах.— Изв. АН УзССР, 1950, № 1.

- Мукминова Р. Г., 1966.– Р. Г. Мукминова, К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. По материалам «Вакфнаме». Ташкент, 1966.
- Мухторов А., 1957.– А. Мухтаров. Административное устройство и поземельно-податная система Ура-Тюбинского владения в первой половине XIX в.– «Очерки по истории Таджикистана», т.1 Душанбе, 1957.
- Мухторов А., 1960.–А. Мухтаров. Надписи с именем Бабура в верховьях Зарафшана. М., 1960 (XXV международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Мухторов А., 1963.– А. Мухтаров. Материалы по истории Ура-Тюбе. М., 1963.
- Мухторов А., 1963 а.– А. Мухтаров. К истории народных движений в Бухарском ханстве в первой четверти XIX в.–ИООН АН Тадж. ССР, № 1 (32). Душанбе, 1963.
- Мухторов А., 1964.– А. Мухтаров. Очерк истории Ура-Тюбинского владения в XIX в. Душанбе, 1964.
- Мухторов А., 1966.– А. Мухтаров. Резьба по дереву в долине Зарафшана. (Альбом средневековых орнаментов). М., 1966.
- Мухторов А., 1967.– А. Мухтаров. Восстание крестьян Бальджуанского бекства в 1916 г.–ИООН АН Тадж. ССР, № 1 (47). Душанбе, 1967.
- Мухторов А., 1967 а.– А. Мухтаров. Надгробные кайраки XIII–XVI вв. с упоминанием термина «дихкан».– ЭВ, XVIII. Л., 1967.
- Мухторов А., 1969.–А.. Мухтаров. Дильшод и ее место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX–начале XX вв. Душанбе, 1969.
- Мухторов А., 1975.– А. Мухтаров. Гузары Ура-Тюбе.– «Материалы по истории городов Таджикистана». Душанбе, 1975.
- Мухторов А., 1975 а.– А. Мухторов. Аз пай таърихи куҳан. Душанбе, 1975.
- Мухторов А., 1976.– А. Мухтаров. Новые находки каменных капителей кушанского времени из Шахринау (Южный Таджикистан).– «Центральная Азия в кушанскую эпоху», т. II.– «Тр. Международной конференции по истории, археологии и культуре Центральной Азии в Кушанскую эпоху (Душанбе 27 сентября – 6 октября 1968 г.)». М., 1976.
- Мушкетов И. В., 1915.– И. В. Мушкетов. Туркестан, т. I, ч. I, изд. 2, Пг., 1915.
- Мухаммад Хаётхон, 1874.–
Afganistan and its inhabitants
tqanslatyḏ fkom havat-i. Af-
ghan'iy Mfhammad Nayat K'han
dy Hŭnky Pkissly, Йаһок, 1874.
- Мухаммадҷонов А., 1955.– А. Мухаммеджанов. Характеристика основных изданных источников по взаимоотношениям Бухарского ханства с Россией в 20–50-х годах XIX в. Ташкент. 1955.
- Мухаммадҷонов А. Р., Неъматов Т., 1957.– А. Р. Мухамаджанов, Т. Неъматов. Бухоро ва Хеванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар, Тошкент, 1957.
- Мухсинова К. З., 1965.– К. З. Мухсинова. Документы о крестьянских движениях в Бухарском ханстве в 80-х годах XIXв.– «Из истории Средней Азии». Ташкент, 1965.
- Мухсинова К. З., 1969.– К. З. Мухсинова. К истории выступления бухарских крестьян против налогового гнета в конце XIX в.– «Проблема востоковедения», 1969, № 1.

- Набиев Р., 1942.– Р. Набиев. XIV асрада Ўрта Осиёда сарбадорлар кўзголини. Тошкент, 1942.
- Набиев Р. Н., 1948.– Р. Н. Набиев. Из истории политико-экономической жизни Мавераннахры в XV в.– «Великий узбекский поэт». Ташкент 1948.
- Набиев Р. Н., 1959.– Р. Н. Набиев. Новые документальные материалы к изучению феодального института «суюргал» в Фергане XVI–XVII вв.– Изв. АН УзССР. Серия общественных наук, 1959, № 13.
- Набиев Р. Н., 1960.– Р. Н. Набиев. Из истории феодального землевладения в Фергане в XVI–XVII вв. Изв. АН УзССР Серия общественных наук, 1960, № 3.
- Набиев Р. Н., 1966.– Р. Н. Набиев. Ташкентское восстание 1847 и его социально-экономические предпосылки. Ташкент, 1966.
- (Назаров Ф.), 1968.– (Ф. Назаров). Записки о некоторых народах и землях средней части Азии Филиппа Назарова. М., 1968.
- Наливкин В. П., 1886.– В. П. Наливкин. Краткая история Кокандского ханства. СПб., 1886.
- Нафий С. 1303–1313.– С. Нафий. Аҳвол ва ашъори Абӯабдулло Рӯдакӣ. Тҳрон, тт. I–III, 1309–1313 х.
- Небольсин Г. П., 1835.– Г. П. Небольсин. Статистические записки о внешней торговле России. СПб., 1835, ч. 1–2.
- Небольсин Г. П., 1850.– Г. П. Небольсин. Статистическое обозрение внешней торговли России. Тт. I–II. СПб., 1850.
- Небольсин П., 1856.– П. Небольсин. Очерки торговли России со странами Средней Азии, Хивой, Бухарой и Коканом (со стороны Оренбургской линии). СПб., 1856.
- Немцева Н. Б. ва Шваб Ю., 1968 – И. Б. Немцева, Ю. Шваб. Шахизинда, изд. III. Ташкент, 1968.
- Неразик Е. Е., 1966.– Е. Е. Неразик. Сельские поселения афригидского Хорезма. М., 1966.
- Неразик Е. Е., 1969.– Е. Е. Неразик. Раскопки городища Топраккала.– «Археологические открытия 1968 года». М., 1969.
- Несмеянов С. А., Ранов В. А., 1964.– С. А. Несмеянов, В. А. Ранов. О геологическом возрасте верхнепалеолитической стоянки Ходжа-Гор (Южная Фергана).– Тр. ИИ АН Тадж. ССР, т. XIII. Душанбе, 1964.
- Нестурх М. Ф., 1964 – М. Ф. Нестурх. Проблемы первоначальной прародины человечества. («Основные проблемы антропогенеза»). М., 1964.
- Неъматов Н. Н. 1954.– Н. Н. Негматов. Уструшана в борьбе с арабским нашествием (конец VII – первая половина IX в.).– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 5, 1954.
- Неъматов Н. Н., 1956.– Н. Н. Негматов. Предварительный отчет о работах Ходжентского отряда в 1954г.– Тр. АН Тадж. ССР, т. XXXVII, 1956.
- Неъматов Н. Н., 1957.– Н. Н. Негматов. Усрушана в древности и раннем средневековье. Сталинабад, 1957 (Тр. ИИАЭ АН Тадж. ССР, т. 55).
- Неъматов Н. Н., 1959.– Н. Н. Негматов. Из истории позднесредневекового Ходжента.– «Материалы второго совещания археологов и этнографов Средней Азии». М.– Л., 1959
- Неъматов Н. Н., 1968.– Н. Н. Негматов. «Капитолийская волчица» в Таджикистане.– НЖ, 1968, № 2.
- Неъматов Н. Н., 1973.– Н. Н. Негматов. О живописи афшинов

- Уструшаны. (Предварительное сообщение).—СА, 1973, №3.
- Неъматов Н. Н., Соколовский В. М., 1975.— Н. Н. Негматов, В. М. Соколовский. «Капитолийская волчица» в Таджикистане и легенды Евразии.— «Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1974 г.» М., 1975.
- Неъматов Н. Н. ва Хмельницкий С. Г., 1966.— Н. Н. Негматов, С. Г. Хмельницкий. Средневековый Шахристан. Душанбе, 1966. (Материальная культура Уструшаны», вып. 1
- Неъматов Т. Н., 1955.— Т. Н. Негматов. Характеристика основных изданных источников по взаимоотношениям Хивинского ханства с Россией в 20–50-х годах XIX века. Ташкент, 1955.
- Никифоров В. Н., 1975.— В. Н. Никифоров. Восток и всемирная история. М., 1957,
- Нильсен В. А., 1950.— В. А. Нильсен. Мавзолей Мир-Саид Бахрам в Кермине.—МИТАУ, вып. I, 1950.
- Нильсен В. А., 1953.— В. А. Нильсен. Архитектурный облик обсерватории Улугбека в Самарканде.— Тр. ИИА АН УзССР, т. V, 1953.
- Нильсен В. А., 1966.— В. А. Нильсен. Становление феодальной архитектуры Средней Азии (V–VIII вв.). Ташкент, 1966.
- Ноткин И. И., 1961.— И. И. Ноткин. Бухарская резьба по ганчу. В работах усто Ширина. Ташкент, 1961,
- Обельченко О. В., 1956.—О. В. Обельченко. Куя-Мазарский могильник.— Тр. ИИА (АН УзССР), вып. VII, 1956.
- Обельченко О. В., 1961.— О. В. Обельченко. Лявандакский могильник.—ИМКУ, вып. 2, 1961.
- «Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии», 1849.— «Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии.— ЗИРГО, кн. III, СПб., 1849.
- Оболдуева Т. Г., 1955.— Т. Г. Оболдуева. Погребения эпохи бронзы в Ташкентской области.— КСИИМК, вып. 59, 1955.
- Огибенин Б. Л., 1968.— Б. Л. Огибенин. Структура мифологических текстов «Ригведы» (ведийская космогония). М., 1968.
- Одилов Н., 1964.— Н. Одилов. Чахонбинии Чалолиддини Румй. Душанбе, 1964.
- Озодаев Ф., 1959.— Ф. Озодаев. Ташкент во второй половине XIX века. Очерки социально-экономической и политической истории. Ташкент, 1959.
- Окладников А. П., 1949.—А. П. Окладников. Исследование мустьерской стоянки и погребения неандертальца в гроте Тешик-Таш, Южный Узбекистан (Средняя Азия).— «Тешик-таш», М., 1949.
- Окладников А. П., 1956.— А. П. Окладников. Пещера Джебел — памятник древней культуры прикаспийских племен Туркмении.— Тр. ЮТАКЭ, т. 7. 1956.
- Окладников А. П., 1956 а.— А. П. Окладников. Древнейшее прошлое Туркменистана (Древние охотники и собиратели в степях и пустынях Туркменистана). — Тр. ИИАЭ АН Туркм. ССР, т. 1, 1956.
- Окладников А. П., 1961.— А. П. Окладников. Ходжикентская пещера — новый мустьерский памятник Узбекистана.— КСИНА, вып. 82, 1961.
- Окладников А. П., 1964.— А. П. Окладников. Каменный век Таджикистана. Итоги разведок каменного века на Памире (1956–1958 гг.).— МИА, № 12, 1964.
- Окладников А. П., 1966 а.— А. П. Окладников. К вопросу о мезолите и эопалеолите в Азиатской части СССР.—МИА, № 126, 1966.

- Окладников А. П., 1966 б.– А. П. Окладников. Палеолит и мезолит Средней Азии.– «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы». М.–Л., 1966.
- Окладников А. П., Рацек В. И., 1954. – А. П. Окладников, В. И. Рацек. Следы древней культуры в пещерах Тянь-Шаня.–Изв. ВГО, т. 86, вып. 5, 1954.
- Ольденбург С. Ф., 1931.–С. Ф. Ольденбург. Восток и Запад в советских условиях. М.–Л., 1931.
- Оранский И. М., 1960.– Н. М. Оранский. Введение в иранскую филологию. М., 1960.
- Орбели И. А., Тревер К. В., 1935.– И. А. Орбели. К. В. Тревер. Сасанидский металл. Художественные предметы из золота, серебра и бронзы. М.–Л., 1935 (Государственный Эрмитаж. III Международный конгресс по иранскому искусству и археологии. Л., 1935).
- Османов М.-Н. О., 1959.– М.-Н. О. Османов. Фирдауси. Жизнь и творчество. М., 1959.
- Остроумов Н. П., 1908.– Н. П. Остроумов. Саргты. Этнографические материалы, изд. 3-е. Ташкент, 1908.
- Очерки истории, 1959.– Очерки истории Коммунистической партии Туркестана, вып. II. Ташкент, 1959.
- Ошанин Л. В., 1937.– Л. В. Ошанин. Иранские племена Западного Памира. Сравнительно-антропологическое исследование. Ташкент, 1937. (Тр. Узбекского института экспериментальной медицины», т. I).
- Ошанин Л. В., 1957.– Л. В. Ошанин. Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез ее народов, ч. I. Ереван, 1957 (Тр. САГУ, новая серия, вып. ХСУ1. Исторические науки, кн. 16).
- Ошанин Л. В., 1957 а.– Л. В. Ошанин. Антропологический состав и вопросы этногенеза таджиков и узбеков Южного Таджикистана. Сталинабад, 1957 (Тр. АН Тадж. ССР. т.III).
- Ошанин Л. В., 1958.– Л. В. Ошанин. Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез ее народов, ч. II. Ереван, 1958 (Тр. САГУ, новая серия, вып. ХСУII. Исторические науки, кн. 18).
- Ошанин Л. В. ва Зезенкова В. Я., 1953.– Л. В. Ошанин, В. Я. Зезенкова. Вопросы этногенеза народов Средней Азии в свете данных антропологии. Ташкент, 1953.
- Огоцонов С. Г., 1969.–С. Г. Агаджанов. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв. Ашхабад, 1969.
- Панков А. В., 1927.– А. В. Панков. К истории торговли Средней Азии с Россией ХУ1-ХУII вв.–«В. В. Бартольд». Сб. статей. Ташкент, 1927.
- Пачос М. К., 1966.– М. К. Пачос. Оборонительные сооружения Афрасиаба.–АКД. Ташкент, 1966.
- Пачос М. К., 1967.– М. К. Пачос. К изучению стен городища Афрасиаб.–СА, 1967, №1.
- Пашино П. И., 1867.– П. И. Пашино. Туркестанский край в 1868 году. СПб., 1868.
- Певзнер С. Б., 1954.–С. Б. Певзнер. О двух арабских азбуках из раскопок в Мерве.– ЭВ, IX. М.– Л., 1954.
- Перепелицына Л. А., 1966.– Л. А. Перепелицына. Роль русской культуры в развитии культуры народов Средней Азии. М., 1966.
- Периханян А. Г., 1956.– А. Г. Периханян. Древнеармянские восстанияки –ВДИ, 1956, № 2.
- Периханян А. Г., 1959.– А.Г.Периханян. Социально-экономическое значение храмо-

- вых объединений Малой Азии и Армении (IV в. до н. э.– III в. н. э.) М., 1959.
- Периханян А. Г., 1966.– А. Г. Периханян. К вопросу о происхождении армянской письменности.– «Перенпеазиатский сборник». М., 1966.
- Периханян А. Г., 1968.– А. Г. Периханян. Агнатические группы в древнем Иране.– ВДИ, 1968, № 3.
- «Персидские миниатюры», 1968.– «Персидские миниатюры XIV–XVII вв». Вступительная статья О. Ф. Акимовской и А. А. Иванова. М., 1968. («Восточная миниатюра и каллиграфия в ленинградских собраниях»).
- Петровский П. П., 1874.– П. П. Петровский. Шелководство и шелководство в Средней Азии. Отчет министерству финансов агента в Туркестанском генерал-губернаторстве. СПб. 1874.
- Петрушевский И. П., 1948.– И. П. Петрушевский. Городская знать в государстве Хулагуидов.– СВ, т. V. 1948.
- Петрушевский И. П., 1949.– И. П. Петрушевский. Из истории Бухары в XIII в. Уз. ЛГУ, серия востоковедческих наук, вып. I, 1949.
- Петрушевский И. П., 1951.– И. П. Петрушевский. Феодалное хозяйство Рашид ад-дина.– ВИ, 1951, № 4.
- Петрушевский И. П., 1956.– И. П. Петрушевский. Движение селенителей в Хорасане.– Уз. ИВАН, т. XIV, 1956.
- Петрушевский И. П., 1960.– И. П. Петрушевский. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII–XIV веков. М.– Л., 1960.
- Петрушевский И. П., 1966.– И. П. Петрушевский. Ислам в Иране в VII–XV веках. Л., 1966.
- Пигулевская Н. В., 1940.– Н. В. Пигулевская. Месопотамия на рубеже V–VI вв. н.э. Сирийская хроника Иешу Стилита как исторический источник. М.–Л., 1940.
- Пигулевская Н. В., 1941.– Н. В. Пигулевская. Сирийские источники по истории народов СССР. Л., 1941.
- Пигулевская Н. В., 1947.– Н. В. Пигулевская. Византийская дипломатия и торговля шелком.– ВВ, т. I (XXVI), 1947.
- Пигулевская Н. В., 1948.– Н. В. Пигулевская. Мар Аба I (К истории культуры VI в. н. э.).– СВ, 1948, т. 5.
- Пигулевская Н. В., 1949.– Н. В. Пигулевская, Маздакитское движение.– «Известия АН СССР». Отделение истории и философии, т. I, № 3, 1949.
- Пигулевская Н. В., 1951.– Н. В. Пигулевская. Византия на путях в Индию. Из истории торговли Византии с Востоком в IV–VI вв. М.–Л., 1951.
- Пигулевская Н. В., 1956 а.– Н. В. Пигулевская. Города Ирана в эпоху раннего средневековья. М.–Л., 1956.
- Пигулевская Н. В. в диг., 1958.– Н. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрушевский, Л. В. Строева, А. М. Беленицкий. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Л., 1958.
- Пиданов Ш. Р., 1976.– Ш. Р. Пиданов. Некоторые данные о раскопках кушанского поселения Аккурган в Северной Бактриане.– СА, 1976, I.
- Пидановский Б. Б., 1949.– Б. Б. Пидановский. Разведочные работы в Гяур-Кала в Старом Мерве.– Мат-лы ЮТАКЭ, вып. I, 1949.
- Писарчик А. К., 1937.– А. К. Писарчик. Жилой городской дом

- Бухары и Хивы. – «Архитектура СССР», 1937, № 1.
- Писарчик А. К., 1944. – А. К. Писарчик. Памятники Кермине. – СИИТА АА СССР, вып. 4, 1944.
- Писарчик А. К., 1954. – А. К. Писарчик. Строительные материалы и конструктивные приемы народных мастеров Ферганской долины в XIX – начале XX в. – «Среднеазиатский этнографический сборник». М., 1954, № 1.
- Писарчик А. К., 1956. – А. К. Писарчик. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы. – Тр. АН Тадж. ССР, т. 42. Сталинабад, 1956.
- Писарчик А. К., 1958. – А. К. Писарчик. Примечания и дополнения к кн. М. С. Андреева «Таджики долины Хуф», вып. 2. Сталинабад, 1958.
- Писарчик А. К., 1970. – А. К. Писарчик. Жилище. – «Таджики Каратегина и Дарваза», вып. 2. Душанбе, 1970.
- Писарчик А. К., 1975. – А. К. Писарчик. Народная архитектура Самарканда. Душанбе, 1975.
- Писарчик А. К. и Кармышева Б. Х., 1953. – А. К. Писарчик, Б. Х. Кармышева. Опыт сплошного этнографического обследования Кулябской области. – ИООН АН Тадж. ССР, вып. 3, 1953.
- Полупанов С., 1937. – С. Полупанов. Жилой дом в старом Самарканде. – «Архитектура СССР». М., 1937, № 1.
- Попов А. Л., 1940 а. – А. Л. Попов. Из истории завоевания Средней Азии. – «Исторические записки», 1940, т. 9.
- Попов А. Л., 1940 б. – А. Л. Попов. Борьба за среднеазиатский плацдарм. – «Исторические записки», 1940, т. 7.
- Попов А. Н., 1853. – А. Н. Попов. Сношения России с Хивой и Бухарой при Петре Великом. – ЗИРГО, 1853, кн. IX.
- Постовская Н. М., 1961. – Н. М. Постовская. Изучение древней истории Ближнего Востока в Советском Союзе (1917–1959 гг.). М., 1961.
- Потанин Н., 1856. – Н. Потанин. Записки о Коканском ханстве хорунжего Потанина (1830 г.), с предисловием П. Савельева. – «Вестник РГО», т. 6, ч. 18. СПб., 1856.
- «Предварительное сообщение», 1965. – «Предварительное сообщение об исследовании протоиндийских текстов». М., 1965.
- «Присоединение Туркмении к России», 1960. – «Присоединение Туркмении к России». Сб. архивных документов. Ашхабад, 1960.
- «Проблемы», 1971. – «Проблемы докапиталистических обществ в странах Востока (общее и особенное в историческом развитии)». М., 1971.
- Птицын Г. В., 1947. – Г. В. Птицын. К вопросу о географии «Шах-нам». – ТОВЭ, IV, 1947.
- Пугаченкова Г. А., 1950. – Г. А. Пугаченкова. Миниатюры «Фатх-нам» – хроники побед Шейбани-хана из собрания Института по изучению восточных рукописей Академии наук УзССР. – Тр. САГУ, новая серия, вып. II. Гуманитарные науки, кн. 3, 1950.
- Пугаченкова Г. А., 1951. – Г. А. Пугаченкова. Садово-парковое искусство Средней Азии в эпоху Тимура и Тимуридов. – Тр. САГУ, новая серия, вып. XXIII. Гуманитарные науки кн. 4 (История), 1951.
- Пугаченкова Г. А., 1953. – Г. А. Пугаченкова. К вопросу о научно-художественной реконструкции мечети Биби-Ханым. – Тр. САГУ, новая серия, вып. 49. Гуманитарные науки, кн. 6, 1953.

- Пугаченкова Г. А., 1954.– Г. А. Пугаченкова. Буддийская кумирня в Мерве.–КСИИМК, вып. LIV, 1954.
- Пугаченкова Г. А., 1956.– Г. А. Пугаченкова. Миниатюры «Хамсэ» Низами 1562/63 г. Самаркандского музея.–Тр. АН Тадж. ССР, т. 42, 1956.
- Пугаченкова Г. А., 1957.– Г. А. Пугаченкова. Памятники архитектуры Средней Азии эпохи Навои. Ташкент, 1957. (Тр. САГУ, новая серия, вып. CVIII. Исторические науки, кн. 22).
- Пугаченкова Г. А., 1958 а.– Г. А. Пугаченкова. Мастер-керамист Мухаммедали Инойтон из Мерва. (К характеристике штампованной керамики Мерва XII – начала XIII в.).–СА, 1958, № 2.
- Пугаченкова Г. А., 1958 б.–Г. А. Пугаченкова. Пути развития архитектуры Южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма. М., 1958. (Тр. ЮТАКЭ, 1958).
- Пугаченкова Г. А., 1959.– Г. А. Пугаченкова. Бухарские миниатюры в списке Джами XVI века.– «Искусство», 1959, № 5.
- Пугаченкова Г. А., 1960.– Г. А. Пугаченкова. К проблеме среднеазиатской школы миниатюристов XVI– XVII вв.–«XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР». М., 1960.
- Пугаченкова Г. А., 1960 а.–Г. А. Пугаченкова. Ак-Астана-баба.– СА, 1960, № 3.
- Пугаченкова Г. А., 1962.–Г. А. Пугаченкова. Архитектурные заметки.– «Искусство зодчих Узбекистана». Сб. статей, 1. Ташкент, 1962.
- Пугаченкова Г. А., 1963 а.– Г. А. Пугаченкова. Искусство Афганистана. Три этюда. М., 1963.
- Пугаченкова Г. А., 1963 б.–Г. А. Пугаченкова. Мавзолей Араб-ата. (Из истории архитектуры Мавераннахра IX–X вв.). Ташкент, 1963. («Искусство зодчих Узбекистана», II).
- Пугаченкова Г. А., 1965.– Г. А. Пугаченкова. Архитектурные памятники Мавераннахра эпохи Улугбека.– «Из истории эпохи Улугбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Пугаченкова Г. А., 1966 а.– Г. А. Пугаченкова. К дискуссии о «Сотере Мегасе».–Тр. ТГУ, вып. 295, 1966.
- Пугаченкова Г. А., 1966 б.– Г. А. Пугаченкова. Халчаян. К проблеме художественной культуры Северной Бактрии. Ташкент, 1966.
- Пугаченкова Г. А., 1968.– Г. А. Пугаченкова. Самарканд, Бухара. По древним памятникам Самарканда Бухары, изд. 2. М., 1968.
- Пугаченкова Г. А., 1969.– Г. А. Пугаченкова. Архитектура обсерватории Улугбека.– «Искусство зодчих Узбекистана». Сб. статей, IV. Ташкент, 1969.
- Пугаченкова Г. А., 1971.– Г. А. Пугаченкова. Новое в изучении Дальверзин-тепе.– СА, 1971, № 4.
- Пугаченкова Г. А., 1973.– Г. А. Пугаченкова. Новые данные о художественной культуре Бактрии.– «Из истории античной культуры Узбекистана». Ташкент, 1973.
- Пугаченкова Г. А., 1973 а.– Г. А. Пугаченкова. К архитектурной типологии в зодчестве Бактрии и Восточной Парфии.–ВДИ, 1973, № 1.
- Пугаченкова Г. А., 1973 б.– Г. А. Пугаченкова. Керамические печи эпохи кушан в Южном Узбекистане.–СА, 1973, № 2.
- Пугаченкова Г. А., 1976.– Г. А. Пугаченкова. Бактрийский жилой дом. (К вопросу об архитек-

- турной типологии).– «История и культура Средней Азии (древность и средние века)». М., 1976.
- Пугаченкова Г. А., 1976 а.– Г. А. Пугаченкова. К познанию античной раннесредневековой архитектуры Северного Афганистана.– «Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969– 1973 гг» . М., 1976.
- Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1958.– Г. А. Пугаченкова, Л. И. Ремпель. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана. Ташкент, 1958.
- Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1965.– Г. А. Пугаченкова, Л. И. Ремпель. История искусств Узбекистана (с древнейших времен до середины XIX века). М., 1965.
- Пугаченкова Г. А., Тургунов Б. А., 1974.– Г. А. Пугаченкова, Б. А. Тургунов. Исследование Дальверзин-тепе в 1972г.– «Древняя Бактрия». (Предварительные сообщения об археологических работах на юге Узбекистана). Л., 1974.
- Пьянков И. В., 1961.– И. В. Пьянков. Сведения Ктесия о владениях Бардии на востоке Ирана (Административная политика Кира II на северо-востоке его державы).– ВДИ, 1961. № 4.
- Пьянков И. В., 1964.– И. В. Пьянков. К вопросу о маршруте похода Кира II на массагетов.– ВДИ, 1964, № 3.
- Пьянков И. В., 1966.– И. В. Пьянков. Восточные сатрапии державы Ахеменидов в сочинениях Ктесия. АКД. М., 1966.
- Пьянков И. В., 1968.– И. В. Пьянков. Ктесий о Зороастре.– «Материальная культура Таджикистана», вып. 1. Душанбе, 1968.
- Пьянков И. В., 1970.– И. В. Пьянков. Мараканды.– ВДИ, 1970, № 1.
- Пясковский А. В., 1958.– А. В. Пясковский. Революция 1905– 1907 гг. в Туркестане. М., 1958.
- Пясковский А. В., 1959.– А. В. Пясковский. К вопросу о значении присоединения Средней Азии к России.– «Вопросы истории», 1959, № 8.
- Пулодов Ў. П., 1968.– У. П. Пулатов. Чильхуджра. (К истории культуры Уструшаны). АКД. М., 1968.
- Пулодов Ў. П., 1975.– У. П. Пулатов. Чильхуджра. («Материальная культура Уструшаны», вып. 3). Душанбе, 1975.
- Радлов В. В., 1880.– В. В. Радлов. Средняя Зеравшанская долина.– ЗИРГО по отделу этнографии, т. V, отд. 1. СПб., 1880.
- Радлов В. В., 1880 а.– В. В. Радлов. Остатки старинного зодчества (медресе, мечети и могильные памятники) в Самарканде.– ЗРГО по отд. этнографии, т. VI, отд. 1, СПб., 1880.
- Ранов В. А., 1960 а.– В. А. Ранов. Наскальные рисунки кишлака Лянгар (Западный Памир)– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 1 (22), 1960.
- Ранов В. А., 1960 б.– В. А. Ранов. Новые наскальные изображения в Кураминском хребте–Тр. АН Тадж. ССР, т. XXIX, 1960.
- Ранов В. А., 1961.– В. А. Ранов. Рисунки каменного века в гроте Шахты.– СЭ, 1961, № 6.
- Ранов В. А., 1962 а.– В. А. Ранов. О стратиграфическом положении палеолита Средней Азии.– «Новейший этап геологического развития территории Таджикистана». Сб. статей. Душанбе, 1962.
- Ранов В. А., 1962 б.– В. А. Ранов. Раскопки памятников первобытно-общинного строя на Восточном Памире в 1960г.– АРТ, VIII, 1962.
- Ранов В. А., 1964.– В. А. Ранов. Итоги разведок каменного века

- на Памире (1956–1958 гг.).– МИА, № 12, 1964.
- Ранов В. А., 1964 а.– В. А. Ранов. О связях культур палеолита Средней Азии и некоторых стран зарубежного Востока. М., 1964. (VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук).
- Ранов В. А., 1965 а.– В. А. Ранов. Главные вопросы изучения палеолита Средней Азии.– «Основные проблемы четвертичного периода СССР». Сб. статей. М., 1965.
- Ранов В. А., 1965 б.– В. А. Ранов. Каменный век Таджикистана, вып. 1. Палеолит. Душанбе, 1965.
- Ранов В. А., 1966.– В. А. Ранов. Галечные орудия и их роль в палеолите Средней Азии. (Тезисы доклада). М., 1966. («Доклады и сообщения археологов СССР. VII Международный конгресс доисториков и протоистория»),
- Ранов В. А., Гурский А. В., 1960.– В. А. Ранов, А. В. Гурский. Краткий обзор наскальных рисунков Горно-Бадахшанской Автономной области Таджикской ССР.– СЭ, 1960, № 2,
- Ранович А. Б., 1950.– А. Б. Ранович. Эллинизм и его историческая роль. М.–Л., 1950.
- Рапопорт Ю. А., 1958.–Ю. А. Рапопорт. К вопросу о хорезмийских оссуариях.–КИЭ, XXX, 1958.
- Рапопорт Ю. А., 1962.– Ю. А. Рапопорт. Хорезмийские астоданы. (К истории религии Хорезма).– СЭ, 1962, № 4.
- Рапопорт Ю. А., 1967.– Ю. А. Рапопорт. Кой-Крылган-кала как памятник погребального обряда.– Кой-Крылган-кала. Сб. статей. М., 1967.
- Рапопорт Ю. А., 1968.– Ю. А. Рапопорт. Раскопки на городище Топрак-кала.– «Археологические открытия 1967 года». М., 1968.
- Рапопорт Ю. А. 1971.–Ю. А. Рапопорт. Из истории религии древнего Хорезма (оссуарии). М., 1971 (Тр. ХАЭЭ, вып. VI).
- Распопова В. И., 1971.– В. И. Распопова. Один из базаров Пенджикента VII–VIII вв.– «Страны и народы Востока», вып. X, 1971.
- Расторгуева В. С. в диг., 1964.– В. С. Расторгуева, Ч. Х. Бакаев, М. И. Исаев, А. А. Керимова, Л. А. Пирейко. Типы двуязычия у иранских народов Советского Союза. М., 1964.
- Ратия Ш. Е., 1950.– Ш. Е. Ратия. Мечеть Биби-Ханым в Самарканде. Исследование и опыт реставрации. М., 1950.
- Ратия Ш. Е. в Воронин Л. Н., 1936.– Ш. Е. Ратия и Л. Н. Воронин. Мавзолей Барак-хана.–Ар. ССР, 1936, № 11.
- Рахимов М. Р., 1957.– М. Н. Рахимов. Земледелие таджиков бассейна реки Хингоу в дореволюционный период (историко-этнографический очерк). Сталинабад, 1957. (Тр. АН Тадж. ССР, т. 43).
- Рачабов З. Ш., 1955.–З. Ш. Рачабов. Шӯриши соли 1916 дар музофоти Хучанд, 1955.
- Рачабов З. Ш., 1957.–З. Ш. Раджабов. Из истории общественно-политической мысли таджикского народа во второй половине XIX и в начале XX вв. Душанбе, 1957.
- Рачабов З., 1961.– З. Раджабов. Выдающийся просветитель таджикского народа Ахмад Дониш. Душанбе, 1961.
- Рачабов З. Ш., 1970.–З. Ш. Раджабов. Туркестан на страницах газет периода первой русской революции 1905–1907). Душанбе, 1970.
- Рачабов З., 1974.–З. Раджабов. Поэт-просветитель таджикского народа Асири. Душанбе, 1974.

- Рачабов С., 1954.– С. Раджабов. К вопросу об исторических корнях дружбы народов Средней Азии с великим русским народом. Сталинабад, 1954.
- Рачабов С., 1955.– С. Раджабов. Роль великого русского народа в исторических судьбах народов Средней Азии. Ташкент, 1955.
- Рейснер И. М., 1954.– И. М. Рейснер. Развитие феодализма и образование государства у афганцев. М., 1954.
- Ремпель Л. И., 1936.– Л. И. Ремпель. Мавзолей Исмаила Самани.– «Архитектура СССР», 1936, № 5.
- Ремпель Л. И., 1961.– Л. И. Ремпель. Архитектурный орнамент Узбекистана. История развития и теория построения. Ташкент, 1961.
- Ремпель Л. И., 1962.– Л. И. Ремпель. Из истории градостроительства на Востоке. (Материалы по планировке старой Бухары).– «Искусство зодчих Узбекистана», 1. Ташкент, 1962.
- Ремпель Л. И., 1963.– Л. И. Ремпель. Архитектурный орнамент Южного Туркменистана X – начала XIII вв. и проблема «сельджукского» стиля.– «Труды ЮТАКЭ», т. II. Ашхабад, 1963.
- Ремпель Л. И., 1969.– Л. И. Ремпель. Искусство Руси и Восток как историко-культурная и художественная проблема. Ташкент, 1969.
- Рерих Ю. Н., 1963.– Ю. Н. Рерих. Тохарская проблема.– НАА, 1963, № 6.
- Рифтин Б. Л., 1960.– Б. Л. Рифтин. Из истории культурных связей Средней Азии и Китая II в. до н. э.–VIII в. н. э.– ПВ, 1960, № 5.
- Рожкова М. К., 1949.– М. К. Рожкова. Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX века и русская буржуазия. М.– Л., 1949.
- Рожкова М. К., 1960.– М. К. Рожкова. Из истории торговли России со Средней Азией в 60-х годах XIX века.– «Исторические записки», 1960, № 67.
- Розен В., 1888.– В. Розен. Рассказ Хилала ас-Саби о взятии Бухары Богра-ханом.–ЗВОРАО, т. II, вып. 3–4. СПб., 1888.
- Розенбург Ф. А., 1932.– Ф. А. Розенбург. Согдийские «старые письма».– «Известия АН СССР». Отделение общественных наук, 1932, № 5.
- Романовский Д. И., 1868.– Д. И. Романовский. Заметки по среднеазиатскому вопросу. СПб., 1868.
- Ромаскевич А. А., 1938.– А. А. Ромаскевич. Очерк истории изучения «Шахнамэ».–«Фердауси». 934– 1934. Л., 1934.
- Ромаскевич А. А., 1938 а.– А. А. Ромаскевич. Иранские источники по истории туркмен и Туркмении XVI–XIX вв.– МИТТ, т. II, 1938.
- Ромаскевич А. А., 1939.– А. А. Ромаскевич. Персидские источники по истории туркмен и Туркмении X–XV вв.–МИТТ, т. I, 1939.
- Ростовцев М. И., 1913.– М. И. Ростовцев. Эллинистическая Азия в эпоху Селевкидов.– «Научный исторический журнал», т. 1, вып. 1. СПб., 1913, № 1.
- Руир А. М., 1924.– А. М. Руир. Англо-русское соперничество в Азии в XIX веке. Пер. с франц. М., 1924.
- Рустамов У. А., 1956.– У. А. Рустамов. Пригиндукушские княжества Северной Индии в конце XIX – начале XX в. Ташкент, 1956.
- Рустамов Э. Р., 1963.– Э. Р. Рустамов. Узбекская поэзия в первой половине XV в. М., 1963.

- Рычков П. И., 1949.– П. И. Рычков. Топография Оренбургской губернии.– Оренбургские степи в трудах П. И. Рыčkова, Э. А. Эверсмана и С. С. Наустроева. М., 1949.
- Рычков Ю. Г., 1969.– Ю. Г. Рычков. Антропология и генетика изолированных популяций. (Древние изоляты Памира). М., 1969.
- Рябинский А., 1941.– А. Рябинский, Царская Россия и Бухара в эпоху империализма.– «Историк-марксист», 1941, № 4.
- Рӯзиев М., 1967.– М. Рузиев. Резные двери жилищ Бухары. Душанбе, 1967.
- Сайко Э. В., 1963.– Э. В. Сайко. Глазурованная керамика Средней Азии VII–XII вв. (По материалам керамических комплексов Хутталя, Согда, Ферганы). Душанбе, 1963. (Тр. ИИ АН Тадж. ССР, т. XXXVI).
- Самойлович А., 1910.– А. Самойлович. К вопросу о сартах.– ЖС, XIX, 1910, вып. III.
- Свидина Е. Д., 1968.– Е. Д. Свидина. Алишер Навои. Библиография (1917–1966 гг.). К 525 летию со дня рождения. Ташкент, 1968.
- Северцов Н. А., 1860.– Н. А. Северцов. Месяц плена у кокандцев. М., 1860.
- Северцов Н. А., 1947.– Н. А. Северцов. Путешествия по Туркестанскому краю. М., 1947.
- Северцов Н. А., 1958.– Н. А. Северцов. Сборник документов. Ташкент, 1958.
- Семёнов А. А., 1924.– А. А. Семенов. К истории бухарских мангытов.– Бюлл. САГУ, № 6, 1924.
- Семёнов А. А., 1924 а.– А. А. Семенов. Светильник истории («Сирадж-ат-таварих»). История Афганистана, составленная по велению и при ближайшем участии афганского эмира Хабибуллы Хана.– «Известия Туркестанского отделения РГО», XVII. Ташкент, 1924.
- Семёнов А. А., 1929.– А. А. Семенов. Очерк поземельно-податного и налогового устройства б. Бухарского ханства.– Труды САГУ, сер. II, Okiyntalia. Вып. I. 1929.
- Семёнов А. А., 1940.– А. А. Семенов. Гератское искусство в эпоху Алишера Навои.– «Родоначальник узбекской литературы». Ташкент, 1940.
- Семёнов А. А., 1940, 1941.– А. А. Семенов. Уникальный памятник агиографической среднеазиатской литературы XVI века.– Изв. Уз ФАН СССР, 1940, № 12, 1941, № 3.
- Семёнов А. А., 1946.– А. А. Семенов. Письменности, существовавшие на территории Средней Азии.– Изв. Тадж. фил. АН СССР, № 12, 1946.
- Семёнов А. А., 1946 а.– А. А. Семенов. Среднеазиатский трактат по музыке Дервиша Али (XVII в.). Ташкент, 1946.
- Семёнов А. А., 1946 б.– А. А. Семенов. Гератская художественная рукопись эпохи Навои и ее творцы.– «Алишер Навои». М.– Л., 1946.
- Семёнов А. А., 1948, 1949.– А. А. Семенов. Надписи на надгробиях Тимура и его потомков в Гуре и Эмире.– ЭВ, I, 1948; III, 1949.
- Семёнов А. А., 1948 а.– А. А. Семенов. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре.– СВ, № 5, 1948.
- Семёнов А. А., 1952.– А. А. Семенов. К вопросу об этническом и классовом составе северных городов империи хорезмшахов в XII в. н. э. (по актам того време-

- ни).– ИООН АН Тадж. ССР, II, 1952.
- Семёнов А. А., 1953.– А. А. Семёнов. Абу-Али ибн Сина (Авиценна), 2-е изд., доп. Сталинабад, 1953.
- Семёнов А. А., 1954.– А. А. Семёнов. К вопросу о происхождении Саманидов.–Тр. АН Тадж. ССР, т. XXVII, 1954.
- Семёнов А. А., 1954 а.– А. А. Семёнов. К вопросу о происхождении и составе узбеков Шейбанихана.– «Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии». Сб. статей, вып. I. Сталинабад, 1954. (Тр. АН Тадж. ССР, т. XII).
- Семёнов А. А., 1954 б.– А. А. Семёнов. Шейбанихан и завоевание Тимуридов.– «Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии», вып. I. Сталинабад, 1954. (Тр. АН Тадж. ССР, т. XII).
- Семёнов А. А., 1954 в.– А. А. Семёнов. Первые шейбаниды и борьба за Мавераннахр.– «Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии», вып. I. Сталинабад, 1954 (Тр. АН Тадж. ССР, т. XII).
- Семёнов А. А., 1954 г.– А. А. Семёнов. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени.–Тр. ИИАЭ АН Тадж. ССР, т. 26. Душанбе, 1954.
- Семёнов А. А., 1955.– А. А. Семёнов. К истории города Нисы в XII в. (По актам того времени).– Тр. ЮТАКЭ, т. V, 1955.
- Семёнов А. А., 1956.– А. А. Семёнов. Миниатюры самаркандской рукописи начала XVII в. «Зафарнома» Шарафуддина Езды.– Тр. АН Тадж. ССР, т. XIII. 1956.
- Семёнов А. А., 1959.– А. А. Семёнов. К вопросу о культурно-политических связях Бухары и Великомогольской Индии в XVII в.– МСАЭ. М.–Л., 1959.
- Семёнов А. А., 1960.– А. А. Семёнов. К вопросу о термине «дари» как названии языка.–Тр. АН Тадж. ССР, т. 120, 1960.
- Семёнов А. А., 1960 а.– А. А. Семёнов. Взаимоотношения Алишера Навои и султана Хусейн-Мирзы.– «Исследования по истории культуры народов Востока. Сборник в честь академика И. А. Орбели». М.–Л., 1960.
- Семёнов Ю. И., 1966.– Ю. И. Семёнов. Как возникло человечество. М., 1966.
- Семёнов Ю. И., 1968.– Ю. И. Семёнов. Проблема начального этапа родового общества.– «Проблемы истории докапиталистических обществ».– Сб. статей, кн. I. М., 1968.
- Симонова Л. Х., 1904.– Л. Х. Симонова. Рассказы очевидцев о завоевании русскими Самарканда и о семидневном сидении.– «Исторический вестник», 1904, № 9.
- Синха Н. К., Банерчи А. Ч., 1954.– Н. К. Синха, А. Ч. Банерджи. История Индии. Перев. с англ. Л. В. Степанова и др. М., 1954.
- Сирочиддинов С. Х., Матвиевская Г. П., 1965.– С. Х. Сироджидинов, Г. П. Матвиевская. О математических работах школы Улугбека.– «Из истории эпохи Улугбека». Ташкент, 1965.
- Смирнов К. Ф., 1964.– К. Ф. Смирнов. Савроматы. Ранняя история и культура савроматов. М., 1964.
- Смирнова О. И., 1957.– О. И. Смирнова. Из истории арабских завоеваний в Средней Азии.–СВ, 1957, 2.
- Смирнова О. И., 1960 а – О. И. Смирнова. Карта верховый Зеравшана по мугским документам. М., 1960 («XXV Междуна-

- родный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР»).
- Смирнова О. И., 1960 б.– О. И. Смирнова. К истории самаркандского договора 712г.– СКИВ, вып. XXXVIII, 1960.
- Смирнова О. И., 1963.– О. И. Смирнова. Каталог монет с городища Пенджикент (материалы 1949–1956 гг.). М., 1963.
- Смирнова О. И., 1965.– О. И. Смирнова. Нумизматические заметки.– ЭВ, XVIII, 1967.
- Смирнова О. И., 1969.– О. И. Смирнова. К хронологии среднеазиатских династий VII–VIII вв.– «Страны и народы Востока», вып. VIII. М., 1969.
- Смирнова О. И., 1971.– О. И. Смирнова. Места домусульманских культов Средней Азии. (По материалам топонимики).– «Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- «Собрание», I–VIII.–«Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР». Ташкент, т. I, 1952; т. II, 1954; т. III, 1955; т. IV, 1957; т. V, 1960; т. VI, 1963; т. VII, 1964; т. VIII, 1967.
- Содилов А. С., 1965.– А. С. Садыков. Экономические связи Хивы с Россией во второй половине XIX– начале XX вв. Ташкент, 1965.
- Соколов А. Я., 1971.– А. Я. Соколов. Торговая политика России в Средней Азии и развитие русско-афганских торговых отношений. Ташкент, 1971.
- Соколов Ю. А., 1957.– Ю. А. Соколов. Бухара, Самарканд, Келиф в 1813 году.–«Труды САГУ», вып. 9, кн. 14. Ташкент, 1957.
- Соколов Ю. А., 1958.– Ю. А. Соколов. К вопросу об исторических предпосылках присоединения Средней Азии к России.– «Труды САГУ», вып. 142, кн. 3. Ташкент, 1958.
- Соколов Ю. А., 1965.– Ю. А. Соколов. Ташкент, ташкентцы и Россия. Ташкент, 1965.
- Соловьев М. М., 1936.– М. М. Соловьев. Ученая экспедиция в Бухару в 1841–1842 гг. при участии натуралиста Александра Лемана. М.– Л., 1936.
- Сорокин С. С., 1956 –С. С. Сорокин. Среднеазиатские подбойные и катакомбные захоронения как памятники местной культуры.– СА, вып. 26, 1956.
- Спришевский В. И., 1956.– В. И. Спришевский. Некоторые находки из мугхона в собрании Музея истории.– Труды Музея истории Уз. ССР, вып. III, 1956.
- Спришевский В. И., 1958.– В. И. Спришевский. Чустское поселение эпохи бронзы (раскопки 1955 г.).– КСИИМК, вып. 71, 1958.
- Ставиский Б. Я., 1950.– Б. Я. Ставиский. Раскопки жилой башни в кухендизе Пянджикентского владельца –МИА, 1950, № 15.
- Ставиский Б. Я., 1952.– Б. Я. Ставиский. К вопросу об идеологии домусульманского Согда. (Погребальный обряд и представления о загробной жизни).– «Сообщение Республиканского историко-краеведческого музея Тадж. ССР», вып. 1. Археология, 1952.
- Ставиский Б. Я., 1957 а.– Б. Я. Ставиский. Археологические работы в бассейне Магиан-Дарья в 1957 г.–АРТ, вып. V, 1959.
- Ставиский Б. Я., 1957 б.– Б. Я. Ставиский. Хуттал в сообщениях китайских путешественников Сюан-Цзана и Хой Чао –ИООН АН Тадж. ССР, вып. 14, 1957.
- Ставиский Б. Я., 1960.– Б. Я. Ставиский. Раскопки городища Кулдортепе в 1956–1957 гг. СА, 1960, № 4.
- Ставиский Б. Я., 1961.– Б. Я. Ставиский. Основные этапы освоения земледельческим населением

- горных районов верхнего Зеравшана (Кухистана).— «Материалы по этнографии. (Географическое общество СССР)», вып. 1. Л., 1961.
- Ставиский Б. Я., 1961 а.— Б. Я. Ставиский. О северных границах кушанского государства.— ВДИ, 1961, № 1.
- Ставиский Б. Я., 1961 б.— Б. Я. Ставиский. Осуарии из Бия-Наймана.—«Труды Государственного Эрмитажа», т. V. 1961.
- Ставиский Б. Я., 1961 в.— Б. Я. Ставиский. Основные этапы освоения земледельческим населением горных районов верхнего Зеравшана (Кухистана).—МОЭ, 1, 1961.
- Ставиский Б., 1961г.— Б. Я. Ставиский. Работы Магианской группы в 1959 г.— АРТ, вып. VII, №61.
- Ставиский Б. Я., 1964 а.— Б. Я. Ставиский. Работы Магианской группы в 1961г.—АРТ, вып. IX, 1964.
- Ставиский Б., 1964 б.— Б. Я. Ставиский. Раскопки квартала жилищ знати в юго-восточной части Пенджикентского городища (объект VI) в 1951-1959гг.— МИА, № 124, 1964.
- Ставиский Б. Я., 1964 в.—Б. Я. Ставиский. Средняя Азия, Индия, Рим (К вопросу о международных связях в кушанский период).—«Индия в древности». М., 1964.
- Ставиский Б. Я., 1967.—Б. Я. Ставиский. О датировке ранних словес Тали-Барзу.— СА, 1967.
- Ставиский Б. Я., 1967 а — Б. Я. Ставиский. Раскопки буддийских комплексов на Каратепе в Старом Термезе.— «Археологические открытия 1966 г.». М., 1967.
- Ставиский Б. Я., 1969.— Б. Я. Ставиский. Буддийские пещеры Каратепе в Старом Термезе.— Основные итоги работ 1963–1964гг. Надписи, терракоты, каменные рельефы. М., 1969.
- («Материалы советской археологической экспедиции на Каратепе. Под общей ред. Б. Я. Ставиского»).
- Ставиский Б. Я. ва диг., 1953.— Б. Я. Ставиский, О. Ш. Большаков, Е. А. Мончадская. Пенджикентский некрополь.—МИА, 1953, № 37.
- Стебелева И. В., 1965.— И. В. Стебелева. Поэзия тюрок VI–VIII веков, М., 1965.
- Стеценко И. А., 1963.— И. А. Стеценко. (Из истории народных движений в Таджикистане во второй половине XIX и начале XX вв. 1870– 1917 гг.).— Труды АН Тадж. ССР, т. 37. Душанбе, 1963.
- Стремоухов Н. Т., 1835.— Н. П. Стремоухов. Поездка в Бухару.— «Русский вестник», 1835, № 6.
- Стремоухов Н., 1875.— Н. Стремоухов. Поездка в Бухару.— «Русский вестник», 1875, № 6.
- Строева Л. В., 1949.— Л. В. Строева. Сербедеры Самарканда – Уз. ЛГУ, вып. 98. Серия востоковедческих наук, вып. 1, 1949.
- Строева Л. В., 1958.— Л. В. Строева, Борьба кочевой и оседлой знати в Чагатайском государстве в первой половине XIV в.— «Памяти академика Игнатия Юлиановича Крачковского». Сб. статей. Л., 1958.
- Струве В. В., 1932.— В. В. Струве. Советская наука о древнем Востоке в период 1917–1932 гг.— ИГАИМК, 1932, № 9-10.
- Струве В. В., 1934 а.— В. В. Струве. Заключительное слово.— ИГАИМК, вып. 77, 1934.
- Струве В. В., 1934 б.— В. В. Струве. Проблема зарождения, развития и разложения рабовладельческих обществ древнего Востока— ИГАИМК, вып. 77, 1934.

- Струве В. В., 1945.– В. В. Струве. Родина зороастризма,– «Материалы по истории таджиков и Таджикистана», сб. 1. Сталинабад, 1945.
- Струве В. В., 1949.– В. В. Струве. Восстание в Маргиане при Дарии 1.– ВДИ, 1949, № 2.
- Струве В. В., 1968.– В. В. Струве. Поход Дария 1 на саков-массагетов.– «Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии», Л., 1968.
- Субботин А. П., 1885.– А. П. Субботин. Россия и Англия на среднеазиатских рынках. СПб., 1885.
- Сулаймонов Р. Х., 1966.– Р. Х. Сулайманов. Характер развития одной из локальных ветвей эволюции каменной индустрии.– «История материальной культуры Узбекистана», вып. 7. Ташкент, 1966.
- Суهارева О. А., 1954.– О. А. Суهارева. К вопросу об исторической топографии Бухары X–XIII вв.– Тр. АН. Тадж. ССР, т. XXVII.
- Суهارева О. А., 1958.– О. А. Суهارева. К истории городов Бухарского ханства (историко-этнографические очерки). Ташкент, 1958.
- Суهارева О. А., 1962.– О. А. Суهارева. Позднефеодальный город Бухара конца XIX–начало XX в. (Ремесленная промышленность). Ташкент, 1962.
- Суهارева О. А., 1966.– О. А. Суهارева. Бухара XIX –начало XX в. (Позднефеодальный город и его население). М., 1966.
- Суهارева О. А., Бекчонова М. А., 1955.– О. А. Суهارева, М. А. Бекжанова. Прошлое и настоящее селения Айкиран. Ташкент, 1955.
- Тарн К., 1949.– К. Тарн. Эллинистическая цивилизация. Перев. с англ. С. А. Ляковского. М., 1949.
- Татаринов А., 1867.– А. Татаринов. Семимесячный плен в Бухарии. СПб., 1867.
- Тверитинова А. С., 1963.– Востокведные фонды крупнейших библиотек Советского Союза. Статьи и сообщения. Сост. А. С. Тверитинова М, 1963.
- Тер-Акопян Н. Б., 1968.– Н. Б. Тер-Акопян. К. Маркс и Ф. Энгельс о характере первичной общественной формации.– «Проблемы истории докапиталистических обществ». Сб. статей, кн. 1, М., 1968.
- Тереножкин А. И., 1947.– А. И. Тереножкин. Вопросы историко-археологической периодизации древнего Самарканда.– ВДИ, 1947.
- Тереножкин А. И., 1948.– А. И. Тереножкин. Археологические находки в Таджикистане.– КСИИМК, вып. 20, 1948.
- Тереножкин А. И., 1950 а.– А. И. Тереножкин. Раскопки в кухендизе Пянджикента.– МИА, 1950, № 15.
- Тереножкин А. И., 1950 б.– А. И. Тереножкин. Согд и Чач.– КСИИМК, вып. XXXIII, 1950.
- Терентьев М. А., 1874.– М. А. Терентьев. Статистические очерки Среднеазиатской России.– ЗИРГО по отделению статистики. ч. 4. СПб, 1874.
- Терентьев М. А., 1875.– М. А. Терентьев. Россия и Англия в Средней Азии. СПб., 1875.
- Терентьев М. А., 1876.– М. А. Терентьев. Россия и Англия в борьбе за рынки. СПб., 1876.
- Терентьев М. А., 1906.– М. А. Терентьев. История завоевания Средней Азии. т. 1-3. СПб., 1906.
- Тихвинский С. А., 1970.– С. А. Тихвинский. Татаро-монгольские завоевания в Азии и Европе.– «Татаромонголы в Азии и Европе». М., 1970.

- Тихомиров М. Н., 1960.— М. Н. Тихомиров. Присоединение Мерва к России. М., 1960.
- Толстов С. П., 1934.— С. П. Толстов. Генезис феодализма в кочевых скотоводческих обществах.— ИГАИМК, вып. 103. 1934.
- Толстов С. П., 1938 а.— С. П. Толстов. Основные вопросы древней истории Средней Азии.— ВДИ, 1938, № 1.
- Толстов С. П., 1938 б.— С. П. Толстов. Тирания Аброя (из истории классовой борьбы в Согдиане и тюркском каганате во второй половине VI в. н.э.).—ИЗ, вып. 3. 1938.
- Толстов С. П., 1940.— С. П. Толстов. Подъем и крушение империи эллинистического Дальнего Востока.— ВДИ, 1940, № 3–4.
- Толстов С. П., 1948 а.— С. П. Толстов. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. М., 1948.
- Толстов С. П., 1948 б.— С. П. Толстов. По следам древнехорезмской цивилизации. М.— Л., 1948.
- Толстов С. П., 1949.— С. П. Толстов. Периодизация древней истории Средней Азии.— КСИИМК, вып. 28, 1949.
- Толстов С. П., 1958.— С. П. Толстов. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1949–1953 гг. Тр. ХАЭЭ, т. 2, 1958г
- Толстов С. П., 1962.— С. П. Толстов. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962.
- Толстов С. П., Итина И. А., 1960.— С. П. Толстов, И. А. Итина. Проблемы суярганской культуры.— СА, 1960. № 1.
- Томсон Д., 1953.— Д. Томсон. История древней географии. Перев. с англ. Н. И. Скаткина, М., 1953.
- Тошхўчаев Ш. С., 1967.— Ш. С. Ташходжаев. Художественная поливная керамика Самарканда IX—начала XIIIв. Ташкент, 1967.
- «Точикон», 1966, 1970, 1976.— «Таджики Каратегина и Дарваза». Душанбе, вып. I, 1966; вып. II. 1970; вып. III. 1976.
- Тревер К. В., 1940.— К. В. Тревер. Памятники греко-бактрийского искусства. М.— Л., 1940 («Памятники культуры и искусства в собрании Эрмитажа», 1).
- Тревер К. В., 1947.— К. В. Тревер. Александр Македонский в Согде.— ВИ. 1947, № 5.
- Тревер К. В., 1954.— К. В. Тревер. Кушаны, хиониты и эфталиты по армянским источникам IX–VII вв.— СА. XXI, 1954.
- Тревер К. В., 1961.— К. В. Тревер. Бактрийский бронзовый фалар с изображением Диониса.— ТГЭ, т. VI, 1961.
- Тревер К. В. в диг., 1950.— К. В. Тревер, А. Ю. Якубовский и М. Э. Воронец. История народов Узбекистана, т. 1. С древнейших времен до начала XVIв. Ташкент, 1950.
- Троицкая А. Л., 1953.— А. Л. Троицкая. Военное дело в Бухаре в первой половине XIXв.— «Труды АН Тадж. ССР», т. XVII, 1953.
- Троицкая А. Л., 1968.— А. Л. Троицкая. Каталог архива Кокандских ханов XIX в. М, 1968г.
- Троицкая А. Л., 1969.— А. Л. Троицкая. Материалы по истории Кокандского ханства XIX в. По документам архива кокандских ханов. М., 1969. (АН СССР. Ин-т востоковедения).
- Трофимова Т. А., 1959.— Т. А. Трофимова. Древнее население Хорезма по данным палеоантропологии, М., 1959. («Материалы Хорезмской экспедиции», вып. 2.).
- Трудновская С. А., 1958.— С. А. Трудновская. Стекло с городища Шах-Сенем.—Тр. ХАЭЭ, т. II. М., 1958.

- Тураев Б. А., 1935-1936гг.– В. А. Тураев. История Древнего Востока, т.1, 2. (Л., 1935–1936гг.).
- Туркестанский край, 1912–1916.– Туркестанский край. Сборник материалов для истории его завоевания. Собрал полковник А. Г. Серебрянников, т.1–8, 17–22. Ташкент, 1912–1916.
- Турсунов Х. Т., 1962.– Х. Т. Турсунов. Восстание 1916г. в Средней Азии и Казахстане. Ташкент, 1962.
- Тюменев А. И., 1956.– А. И. Тюменев. Государственное хозяйство древнего Шумера. М.–Л., 1956.
- Тухтаметов Т. Г., 1966.– Т. Г. Тухтаметов. Русско-бухарские отношения в конце XIX – начале XXвв. Ташкент, 1966.
- Умняков И. И., 1930.– И. И. Умняков. Абдулла-наме Хафизи Таниша и его исследователи.–ЗКВ, т.V, 1930.
- Умняков И. И., 1940.– И. И. Умняков. Тохарская проблема.–ВДИ, 1940, № 3–4.
- Умняков И. И., 1946.– И. И. Умняков. Тохары и тохарский вопрос.–Тр. УзГУ, новая серия, № 31. Серия историко-филологических наук, вып. 1, 1946.
- Умняков И. И., 1956.– И. И. Умняков. Международные отношения Средней Азии в начале XV в. Сношения Тимура с Византией и Францией.–Тр. УзГУ, вып. 61. 1956.
- Усенбоев К., 1960.–К. Усенбоев. Присоединение Южной Киргизии к России. Фрунзе, 1960.
- Федоров М. Н., 1965.– М. Н. Федоров. Новые факты из истории Караханидов первой четверти XI в. в свете нумизматических данных.– «Из истории культуры народов Узбекистана». Ташкент, 1965.
- Федоров М. П., 1903.– М. П., Федоров. Соперничество торговых интересов на Востоке. СПб., 1903.
- Федченко А. П., 1875.– А. П. Федченко. Путешествие в Туркестан. СПб., 1875.
- Федченко А. П., 1956.– А. П. Федченко. Сборник документов. Ташкент, 1956.
- Филанович М. И., 1969.– М. И. Филанович. К характеристике древнейшего поселения на Афрасиабе.– «Афрасиаб», вып. X. Ташкент, 1969.
- Фильштинский И. И., 1965.– И. И. Фильштинский.– Арабская классическая литература. М., 1965.
- Фильштинский И. И., Шидфар Б. Я., 1971.– И. И. Фильштинский, Б. Я. Шидфар. Очерк арабомусульманской культуры (VII–XII вв.). М., 1971.
- Фомченко А. Л., 1958.– А. Л. Фомченко. Русские поселения в Бухаре и их роль в экономическом развитии ханства и участие в революционном движении. АКД. Ташкент, 1958.
- Формозов А. А., 1966.– А. А. Формозов. О наскальных изображениях Зараут-Камара в ущелье Зараут-Сай.–СА, № 4. 1966.
- Формозов А. А., 1969.– А. А. Формозов. Очерки по первобытному искусству. Наскальные изображения и каменные изваяния эпохи камня и бронзы на территории СССР. М., 1969.
- Фрейман А. А., 1952.– А. А. Фрейман. Тохарский вопрос и его решение в отечественной науке.–УЗ ЛГУ, № 128. Серия востоковедческих наук, вып. 3, 1952.
- Френкель Н. И., 1950.– Н. И. Френкель. Мавзолей Абубекра Мухаммад Каффаль Шаши в Ташкенте.– «Материалы по истории теории архитектуры Узбекистана». М., 1950.
- Хазанов А. М., 1966.– А. М. Хазанов. Сложные луки евразийских степей и Ирана в скифо-

- сарматскую эпоху.— «Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана». Сб. статей. М., 1966.
- Халатьянц Г., 1903.— Г. Халатьянц. Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского. Опыт критики источников. М., 1903.
- Халфин Н. А., 1958.— Н. А. Халфин. Британская экспансия в Средней Азии в 30–40-х годах XIX в. и миссия Ричмонда Шекспира.— «История СССР». М., 1958, № 2.
- Халфин. Н. А., 1959.— Н. А. Халфин. Провал британской агрессии в Афганистане (XIX – начало XX вв.). М., 1959.
- Халфин Н. А., 1960.— Н. А. Халфин. Политика России в Средней Азии (1857–1868 гг.). М., 1960 (АН СССР, Ин-т востоковедения).
- Халфин Н. А., 1965.— Н. А. Халфин. Присоединение Средней Азии к России (60–90-е гг. XIX в.). М., 1965.
- Халфин Н. А., 1972.— Н. А. Халфин. О движущих мотивах политики России в Средней Азии (60–70-е годы XIX в.).— «История СССР». М., 1972, № 4.
- Халфин Н. А., 1974.— Н. А. Халфин. Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX в.). М., 1974.
- Халфин Н. А., 1975.— Н. А. Халфин. Россия и Бухарский эмират на Западном Памире. М., 1975.
- Ханыков Н. В., 1843.— Н. В. Ханыков. Описание Бухарского ханства. СПб., 1843.
- Ханыков Н. В., 1844.— Н. В. Ханыков. Городское управление в Средней Азии. «Журнал Министерства внутренних дел», 1844, кн. 5.
- Ханыков Н. В., 1851.— Н. В. Ханыков. Пояснительная записка к карте Аральского моря и Хивинского ханства с их окрестностями.— ЗРГО, кн. V, 1851.
- Хвостов М., 1907.— М. Хвостов. История восточной торговли греко-римского Египта. Казань. 1907.
- Хлопин И. Н., 1966.— И. Н. Хлопин. Энеолит юго-запада Средней Азии.— «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы». М.—Л., 1966.
- Хмельницкий С. Г., 1961.— С. Г. Хмельницкий. Исследование архитектурных памятников Ура-Тюбе в 1959 г.—АРТ, вып. 7, 1961.
- Хорошхин А. П., 1876.— А. П. Хорошхин. Сборник статей, касающихся до Туркестанского края. СПб., 1876.
- Хромов А. Л., 1966 а.— А. Л. Хромов. Общая лингвистическая характеристика топонимии и микротопонимии Ягноба.— ИООН АН Тадж. ССР, 1966, № 3 (45).
- Хромов А. Л., 1966 б.— А. Л. Хромов. Новые материалы по лексике языка ягнобцев.— «Acta Orientalia» Vol. XXX. Copenhagen, 1966.
- Хромов А. Л., 1968.— А. Л. Хромов. О роли экстралингвистических факторов в процессе взаимодействия ягнобского и таджикского языков.— «Язык и общество». М., 1968.
- «Центральная Азия в кушанскую эпоху», 1974.— «Центральная Азия в кушанскую эпоху, т.1. Труды Международной конференции по истории, археологии и культуре Центральной Азии в кушанскую эпоху. (Душанбе, 27 сентября – 6 октября 1968)». М., 1974.
- Чабров Г. Н., 1957.— Г. Н. Чабров. Поездка в Бухару переводчика П. И. Демезона (1833–1834 гг.).— «Труды САГУ», вып. 94, кн. 14. Ташкент, 1957.
- Черкасов, 1870.— Черкасов. Защита Самарканда в 1864 году. — «Военный сборник», 1870, № 9.

- Черников С. С., 1957.— С. С. Черников. Роль андроновской культуры в истории Средней Азии и Казахстана.—КСИЭ, вып. 26, 1957.
- Черников С. С., 1960.— С. С. Черников. Восточный Казахстан в эпоху бронзы. М.—Л., 1960 (МИА. № 88).
- Чехович О.Д., 1951.— О.Д. Чехович. Вакуфный документ времени Тимура из коллекции Самаркандского музея.—ЭВ, IV, 1951.
- Чехович О.Д., 1954.— О. Д. Чехович. Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве XVII—XIX вв. Ташкент, 1954г.
- Чехович О.Д., 1954 а.— О.Д. Чехович. К вопросу о периодизации истории Узбекистана (XVI—XVIII вв.).—Изд. АН УзССР, 1954, № 5.
- Чехович О. Д., 1954 б.— О. Д. Чехович. К истории Узбекистана XVIII в.— «Труды Ин-та востоковедения АН УзССР», вып. 3. Ташкент, 1954.
- Чехович О.Д., 1959.— О.Д. Чехович. Новый источник по истории Бухары начала XIV века.— ПВ, 1959, № 5.
- Чехович О.Д., 1959 а.— О.Д. Чехович. Бухарская летопись XVIII века «Убайдуллонома».— ПВ, VIII, 1959.
- Чехович О. Д., 1965.— О. Д. Чехович. Из источников по истории Самарканда XV в.— «Из истории эпохи Улугбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Чехович О. Д., 1967.— О. Д. Чехович. Бухарский вакф XIII в. (Предварительное сообщение).— НАА, 1967, №3.
- Чихачев П. И., 1849.— П. И. Чихачев. Об исследовании вершин Сыр и Аму-Дарьи и о нагорной площади Памир.—ЗИРГО, кн. III. СПб., 1849.
- Чугуевский Л. И., 1971.— Л. И. Чугуевский. Новые материалы к истории согдийских колоний в районе Дуньхуана.— «Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- Чулошников А., 1932.— А. Чулошников. Торговля Московского государства со Средней Азией в XVI—XVII веках.—МИУТТ, 1932.
- Шишкин В. А., 1936.— В. А. Шишкин. Архитектурные памятники Бухары, Ташкент, 1936.
- Шишкин В. А., 1946.— В. А. Шишкин. Гури-Эмир.— «Бюл. УзССР», 1946, № 2.
- Шишкин В. А., 1947.— В. А. Шишкин. Надписи на портале Большой мечети в Бухаре.— «Бюл. АН Уз. ССР», 1947, № 8.
- Шишкин В. А., 1953.— В. А. Шишкин. Обсерватория Улугбека и ее исследование.— Тр. ИИА АН Уз. ССР т. V, 1953.
- Шишкин В. А., 1963.— В. А. Шишкин. Варахша. М, 1963.
- Шишкин В. А., 1965.— В. А. Шишкин. Самаркандская обсерватория Улугбека. «Из истории эпохи Улугбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Шишкин В. А., 1969.— В. А. Шишкин. Кальаи Афрасиаб.— Работы Института истории и археологии АН Уз. ССР по изучению домонгольского Самарканда (1945—1966 гг.).—«Афрасиаб», вып. 1. Ташкент, 1969.
- Шишкина Г. В., 1961.— Г. В. Шишкина. Раннесредневековая сельская усадьба над Самаркандом.— ИМКУ, вып. 2, 1961.
- Шишкина Г. В., 1969 а.— Г. В. Шишкина. Древний Самарканд в свете стратиграфии западных районов Афрасиаба. АКД. Ташкент, 1969.
- Шишкина Г. В., 1969 б.— Г. В. Шишкина. О местонахождении Мараканды.— СА, 1969, № 1.

- Шмидт А. Э., 1925.- А. Э. Шмидт. Идеал мусульманского правителя – наместника IXв. (Шв. хиджры). (Послание Тахир ибн ал-Хусейна к сыну Тахиру).– Бюл. САГУ, 1925, № 8.
- Шохназаров А. И., 1908.– А. И. Шахназаров. Сельское хозяйство в Туркестанском крае. СПб., 1908.
- Шкапский О., 1900.– О. Шкапский. Аму-Дарьинские очерки. К аграрному вопросу из нижней Аму-Дарьи. Ташкент, 1900.
- Штейн В. М., 1960.– В. М. Штейн. Экономические и культурные связи между Китаем и Индией в древности (до III в. до н.э.). М, 1960.
- Штейнберг Е. Л., 1950.– Е. Л. Штейнберг. Английская версия о «русской угрозе» Индии в XIX–XXвв.– «Исторические записки», 33, М., 1950.
- Штейнберг Е. Л., 1951.– Е. Л. Штейнберг. История британской агрессии на Среднем Востоке. М, 1951.
- Шубинский П., 1892.– П. Шубинский. Очерки Бухары. СПб, 1892.
- Щербак А. М., 1956.– А. М. Щербак. К истории образования узбекского национального языка.- «Вопросы языкознания», 1956.
- Щербак А. М., 1959.– А. М. Щербак. Огузنامه. Мухаббатнаме. Памятник древнеуйгурской и староузбекской письменности. М, 1959.
- Щербак А. М., 1962.– А. М. Щербак. Грамматика староузбекского языка. М.–Л., 1962.
- Щетенко А. Я, 1974.– А. Я. Щетенко. Раскопки монументального архитектурного комплекса Зар-тепе.– «Древняя Бактрия (Предварительные сообщения об археологических работах на юге Узбекистана)». Сб. статей. Л., 1974.
- Эберман В. Л., 1927.– В. Л. Эберман. Персы среди арабских поэтов эпохи Омейядов. – ЗКВ, т. II, 1927.
- Эшниеёзов М., 1956.– М. Эшниеёзов. Ҳардури (Баъзе маълумотҳои этнографӣ), УЗ. ТГУ, т. IV, 1956.
- Эшниеёзов М., 1967.- М. Эшниеёзов. Говор хардури. АКД. Душанбе, 1967.
- Юлдошбоева Ф., 1963.– Ф. Юлдошбоева. Из истории английской колониальной политики в Афганистане и Средней Азии. Ташкент, 1963.
- Юлдошев М. Ю., 1959.– М. Ю. Юлдашев. Землевладение и государственное устройство феодальный Хивы. Ташкент, 1959.
- Юлдошев М. Ю., 1964.– М. Ю. Юлдошев. К истории торговых и посольских связей Средней Азии с Россией в XVI–XVII вв. Ташкент, 1964.
- Юлдошев М. Ю., 1969.– М. Ю. Юлдашев. Аграрные отношения в Туркестане (конец XIX – начало XX вв). Ташкент, 1969.
- Юсуфов Ш., 1964– Ш. Юсуфов. Очерки истории Кулябского бекства. Очерки истории Кулябского бекства в конце XIX и начале XXвв. Душанбе, 1964.
- Юферов В. И., 1925.- В. И. Юферов. Хлопководство в Туркестане. Л., 1925.
- Яворский И. Л., 1883.– И. Л. Яворский. Путешествие русского посольства по Афганистану, т. II, СПб, 1883.
- Ягонй А. А., 1968.– А. А. Егани. Документы к истории аграрных отношений в северных районах Таджикистана в XVI – начале XXвв. АКД. Душанбе, 1968.
- Якубовский А. Ю., 1932.– А. Ю. Якубовский. Феодальное общество Средней Азии и его торговля с Восточной Европой в X–XVвв. – МИУТТ, ч. 1, 1932.

- Якубовский А. Ю., 1934.– А. Ю. Якубовский. Махмуд Газнави.– «Фердауси». Л., 1934.
- Якубовский А. Ю., 1936.– А. Ю. Якубовский. Восстание Тараби в 1238г. (К истории крестьянских и ремесленных движений в Средней Азии).– «Доклады группы востоковедов на сессии АН СССР 20 марта 1935г. М.,–Л., 1936. (Тр. ИВАН, т. XVII).
- Якубовский А. Ю., 1937.– А. Ю. Якубовский. Сельджукское движение и туркмены в XI в.– «Известия АН СССР». Отделение общественных наук, 1937, № 4.
- Якубовский А. Ю., 1940.– А. Ю. Якубовский. Краткий полевой отчет о работах Заравшанской археологической экспедиции Эрмитажа и ИИМК в 1939.– ТОВЭ, т. 11, 1940.
- Якубовский А. Ю., 1941.– А. Ю. Якубовский. К вопросу об этногенезе узбекского народа. Ташкент, 1941.
- Якубовский А. Ю., 1946.– А. Ю. Якубовский. Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои.– «Алишер Навои». Сб. статей. М.–Л., 1946.
- Якубовский А. (Ю.), 1946 а.–А. (Ю.) Якубовский. Тимур (опыт краткой характеристики).–ВИ, 1946, № 8– 9.
- Якубовский А. Ю., 1947.– А. Ю. Якубовский. Об исполных арендах в Иране в VIII в.–СВ, 1947, № 4.
- Якубовский А. Ю., 1948.– А. Ю. Якубовский. Восстание Мукашны.– движение людей в «белых одеждах».– СВ, т. V, 1948.
- Якубовский А. Ю., 1949.– А. Ю. Якубовский. Вопросы периодизации истории Средней Азии в средние века.– КСИИМК, вып. XXVIII, 1949.
- Якубовский А. Ю., 1950.– А. Ю. Якубовский. Итоги работ СТАЭ а 1946-1947гг. МИА, № 15, 1950.
- Якубовский А. Ю., 1951.– А. Ю. Якубовский. Главные вопросы изучения истории развития городов Средней Азии.– Труды Таджикского филиала АН СССР, т. 29, Ста-линабад, 1951.
- Якубовский А. Ю., 1954.– А. Ю. Якубовский. Вопросы изучения Пянджикентской живописи.– «Живопись древнего Пянджикента». Сб. статей. М, 1954.
- Якубовский А. Ю. ва диг. 1954.– А. Карыев, В. Мошкова, А. Н. Насонов, А. Ю. Якубовский. Очерки из истории туркменского народа и Туркменистана в VII– XIXвв. Ашхабад, 1954.
- Янжул И., 1869.– И. Янжул. Исторический очерк русской торговли с Средней Азией.– «Московские университетские известия», 1869, № 5.
- Янин В. Л., 1956.– В. Л. Янин. Денежно-весовые системы русского средневековья. М., 1956.
- Фафуров Б. Ф., 1941.– Б. Г. Гафуров. История секты исмаилитов. Канд. дисс. М., 1941.
- Фафуров Б. Ф., 1945.– Б. Г. Гафуров. Глубже изучать богатое историческое прошлое таджикского народа. («Труды Таджикского филиала АН СССР», т. 21).– «Наука в Таджикистане». Сталинабад, 1945.
- Фафуров Б. Ф., 1947. –Б. Ф. Гафуров. Таърихи мухтасари халки тоҷик. ҷ. I. Сталинобод, 1947.
- Фафуров Б. Ф., 1949.– Б. Г. Гафуров. История таджикского народа в кратком изложении., т. I. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции 1917г. Под. ред. И. Брагинского. М., 1949.
- Фафуров Б. Ф., 1951.– Б. Ф. Гафуров. Барои ба таври марксистӣ баён кардани таърихи халки тоҷик ва таърихи маданияти он.– «Болшевики Тоҷикистон», 1951, №8.

- Фафуров Б. Ф., 1952.- Б. Г. Гафуров. История таджикского народа в кратком изложении, т. I. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции 1917г. Под ред. И. С. Брагинского Изд. 2-е, исправ. и допол. М., 1952.
- Фафуров Б. Ф., 1955.- Б. Г. Гафуров. История таджикского народа в кратком изложении, т. I. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции 1917г. Изд. 3-е, исправ. и доп. М., 1955.
- Фафуров Б. Ф., 1957.- Б. Г. Гафуров. Состояние и задачи советского востоковедения в свете решений ЧЧ съезда. (Доклад на Всесоюзной конференции востоковедов). Ташкент. 1957.
- Фафуров Б. Ф., 1958.- Б. Г. Гафуров. О причинах возвышения и падения Саманидов – СВ, 1958, №1.
- Фафуров Б. Ф., 1963 а.-Б. Г. Гафуров. Исторические связи Средней Азии со странами Арабского Востока. М., 1963 (XXVI Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Фафуров Б. Ф., 1963 б.-Б. Г. Гафуров. Особенность культурной революции в Советской Средней Азии. М., 1963 (XXVI Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Фуломов Я., 1941.- Я. Г. Гулямов. Новый источник по истории завоевания Туркестана русским царизмом.- Изв. Узб. филиала АН СССР, 1941, № 4.
- Фуломов Я. Ф., 1948.- Я. Г. Гулямов. Чупаната – Тр. ИИА АН Уз. ССР, т. I. Ташкент, 1948.
- Фуломов Я. Ф., 1957.- Я. Г. Гулямов. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. М., 1957.
- Фуломов Я. Ф., 1969.- Я. Г. Гулямов. Стратиграфия Самарканда в свете новейших раскопок.- «Объединенная научная сессия, посвященная 2500-летию Самарканда. Тезисы докладов». Ташкент, 1969.
- Фуломов Я. Ф. ва Буряков Ю. Ф., 1958.- Я. Г. Гулямов и Ю. Ф. Буряков. К планировке обсерватории Улугбека по материалам раскопок 1967 года – ОНУ, 1968, № 2.
- Фуломов Я. Ф., Исламов У., Аскар-ов А., 1966.- Я. Г. Гулямов, У. Исламов, А. Аскар-ов. Перво-бытная культура возникновения орошаемого земледелия в низовьях Зеравшана, кн. I. Ташкент, 1966.
- Фуломова Э., 1961.- Э. Гулямова. Раскопки цитадели городища Хульбук в 1957г.-АРТ, вып. 5, 1961.
- Фуломова Э., 1961 а.- Э. Гулямова, Стекло с городища Хульбук.- ИООН АН Тадж. ССР, 1961, № 1 (24).
- Фуломова Э., 1962.- Э. Гулямова. Раскопки цитадели городища Хульбук в 1960г.-АРТ, вып. 8, 1962.
- Фуломова Э., 1964.- Э. Гулямова. Раскопки в Хульбуке в 1961г.- АРТ, вып. 9, 1964.
- Фуломова Э., 1968.- Э. Гулямова. Этапы истории Хульбукского дворца.-ИООН АН Тадж. ССР, 1968, № 3 (53).
- Қаюмов А. А., 1961.- А. А. Қаюмов. Куқон адабий муҳити. Ташкент, 1961.
- Қодирова Т., 1965.- Т. Кадырова. Из истории крестьянских восстаний в Мавераннахре и Хорасане в VIII – начале IX в. Ташкент, 1965.
- Қосимов Н., 1968. – Н. Касымов. Прогрессивное значение образования русских поселков в Ходженском уезде. Душанбе, 1968.
- Ҳамроев М., 1959.- М. Хамроев. Очерки истории Гиссарского

- бекства кон. XIX и нач. XX вв. Душанбе, 1959.
- Хасанов А., 1961.– А. Хасанов. Взаимоотношения киргизов с Кокандским ханством и Россией в 50 – 70-х. годах XIX века. Фрунзе, 1961.
- Хасанов А., 1960.– А. Хасанов. Экономические и политические связи Киргизии с Россией. Фрунзе, 1960.
- Хидоятов Г.А., 1969.– Г.А. Хидоятов. Из истории англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX в. (60–70-е гг.) Ташкент, 1969.
- Чалилов А., 1958.– А. Джалилов. Войско и вооружение согдийцев накануне и в период борьбы с арабским нашествием.– ИООН АН Тадж. ССР, вып. 8, 1958.
- Чалилов А., 1961.– А. Джалилов. Согд накануне арабского нашествия и борьба согдийцев против арабских завоевателей в первой половине VIII в. Сталинабад, 1961 (Тр. ИИАЭ АН Тадж. ССР, т. XXX).
- Чамгерчинов Б.Д., 1959.– Б. Д. Джамгерчинов. Присоединение Киргизии к России. М., 1959.
- Чамгерчинов Б. Д., 1966. - Б.Д. Джамгерчинов. Очерки политической истории Киргизии XIX века. Фрунзе, 1966.
- Чамолов К., 1966.– К. Джамолов. К вопросу о торговых путях, связывающих Среднюю Азию с Россией в XVII веке.–Тр. ТГУ, серия исторических наук, вып. 2. Душанбе, 1966.
- Чувонмардиев А., 1965.– А. Джувонмардиев. Земельно-водные отношения Ферганы XVI–XIX вв. Ташкент, 1965.
- Айыл-Кёмфсат, 1829.– Айыл-Кёмфсат. Норвѳағч мѳlangѳs asi-atiqrѳs. Ракis, t. 1, 1829
- Allan J., 1914.–J. Allan. Catalogrѳ of thѳ coins of thѳ Grpta Dynastiѳs and of Sasanka, King of Garda. London, 1914
- Althѳim F., 1947-1948.– F. Althѳim. Wѳltygѳschichtѳ Asiѳns im gkiѳchischѳn Zѳitaltѳk, Ёд. I–II. Hallѳ (Saalѳ), 1947–1948
- Althѳim F., 1951.– F. Althѳim. Ars Spātantikѳ rнд Chkistѳntrm, Tѳiingѳn, 1951
- Althѳim F., 1953.–F. Althѳim. Alѳchandѳk and Asiѳn, Cѳschichtѳ ѳinѳs gѳistigѳn Ёkѳѳs. Tѳiingѳn, 1953
- Althѳim F., 1959–1962.– F. Althѳim. Gѳschichtѳ dѳk Hrnнѳn, Ёд. I–IV, Ёѳklin. 1959–1962
- Althѳim F., Stiѳhl K., 1953.– F. Althѳim., K. Stiѳhl. Mazdak rнд Rokphѳkios.–«La Norѳwѳlѳ Clio», V, 1953
- Althѳim F., Stiѳhl K., 1954.–F. Althѳim, K. Stiѳhl. Ёin asiatischѳk Staat. Wiѳsnadѳn, 1954
- Assmrfssѳn J.P., 1965.– J.P. Assmrfssѳn. Чfastvanift. Strdiѳs in Manichayѳism. Copѳnhagѳn, 1965 («Acta Thѳologica Danica», vol, VII)
- Assmrfssѳn J.P., 1967.–J. Assmrfssѳn, рец. на: G. Ёindѳk. Diѳ Arssѳtzrng dѳs Kѳnigskindѳs Kykos rнд Komrlrs. Mѳisѳnhѳim, Glan. 1964.– «Okѳntalischѳ Litѳkatrѳkzѳitrng», 62. Jahrg., 1967, N 5/6.
- Ёailѳу H. W., 1931 a.– H. W. Ёailѳу. Thѳ Wokd «ѳrt» in Ikanian.– ЁSOS, vol. VI, pt. 2, 1931
- Ёailѳу H. W., 1931 б.– H. W. Ёailѳу. To thѳ Zamasp Namak II.– ЁSOS, vol. VI, pt. 3, 1931
- Ёailѳу H. W., 1932.– H. W. Ёailѳу. Ikanian strdiѳs.– ЁSO (A) S, vol. ЧI, pt. 4, 1932
- Ёailѳу H. W., 1937.– H. W. Ёailѳу. Tharѳaka.– ЁSOS, vol. VIII. pt. IV, 1937
- Ёailѳу H. W., 1943.–H. W. Ёailѳу, Zokoastkian pkoѳlѳms in thѳ ninth

- cūntfky books.– «Katanīai Katkak lūctfky» Ocfokd, 1943
- Īailūy H. W., 1954.–H. W. Īailūy. Hākahfna.– «Asiatica, Fytschgift Fk. Wyllyk». Lypzig, 1954
- Īailūy H. W., 1960.–H. W. Īailūy. Ikanian Akyu-and Daba.–Kypkint fkom «Tkansactions of thū Philological Sociūty» (1959). London, 1960
- Īailūy H. W., 1968- H. W. Īailūy. Kaniska.–«Papyks on thū daty of Kaniska sgmittyd to thū confykyncy on thū daty of Kaniska», London, 20–22 Apkil 1960. Ūd. iū A. L. Īasham. Lūydūn, 1968
- Īailūy H. W., 1964.- H. W. Īailūy. Ski Visa, Sfka and thū Ta-rang.– AM. N. S. vol. CII/1. London, 1964
- Īailūy H. W., 1968.– H. W. Īailūy. Saka of Khotan and Wakhan.– «Pkatidanam. Indian, Ikanian and Indo-Ūfkorūan strdiys pkyssyntyd to F. Ī. J. Kfirpūk». Dūn Haag – Pakis, 1968
- Īaknūtt K. D., 1968.– K. D. Īaknūtt. Thū akt of Īactkia and thū tkūasfkū of thū Ocfk.– «Ikanica Antiqfa», v. VIII. Lūydūn, 1968
- Īakthold W., 1906.–W. Īakthold. Zfk Qyschichty dūk Saffakidūn.– «Fytschgift Th. Nöldykū». Īd. I. Gūssūn, 1906
- Īakthold W., 1913.–W. Īakthold. Īakmakids (Īakmūcidys).–ŪI, vol. 1. Lūydūn –London, 1913
- Īaktholomaū xCh., 1895–1904 – xCh.] Īaktholomaū. Gkndkiss dūk ikanischūn Philologiū. Fntūk Mitwikfng von C. Īaktholomaū C. H. Ūthē, K. F. Gūldnūk (f. a.), hksq. von W. Gūigūk fnd Ū. Kfhn, Īd. I–II. Stkassūkq 1895–1904. Īd. 1, Aūt. 1. Vokgyschichty dūk ikanischūn Spkachūn. Awūstaspkachū fnd Alfpūksisch, Mittūlpūksisch 1895/1901. Īd. I, Aūt. 2. Nūrpūksi-schū Schkiftspkachū, Diū Spkachūn dūk Afghanūn, Īalrtschūn fnd Kfkidūn, Klūinūk Dialūktū fnd Dialūkt-gkppūn, 1898/1901.– Anhang, Diū Spkachū dūk Ossūtūn, von Wsūwolod Millūk, 1 1903. Īd. II. Litūkatfk. Gyschichty fnd Kfltrk, 1896/1904
- Īaktholomaū Ch., 1901.–Ch. Īaktholomaū. Awūstaspkachū fnd Altpūksisch.– «Gkndkiss dūk ikanischūn Philologiū» hksq. W. Gūigūk fnd Ū. Kfhn, Īd. I, Aūt. 1. Stkassūkq, 1901.
- Īaktholomaū Ch., 1904, 1961–Ch. Īaktholomaū. Altikanischūs Wōktūkfch. Stkassūkq, 1904; 2. fnvūkandūktū Arflagū. Īūklin, 1961
- Īaktholomaū Ch., 1918.–Ch. Īaktholomaū. Zfm Sasanidischūn Kūcht. I–V. Hūidūlūykq, 1918–1923.– «Sitzfngsūykichty dūk Hūidūlūykqūk Akadūmiū dūk Wissūnschaftūn, Philosopisch-histokischū Klassū». Īd IČ. 1918
- Īayūk T. S., 1738.–T. S. Īayūk Hisiokia kūgni Gkaūsoqfm Īactkiani in qrasimfl gkaūsoqfm in India coloniakfm vūtfk mūmokia ūplicitfk. Pūtkopoli, 1738
- Īyal S., 1906.–S. Īyal. Īrddhist kūsokds of thū Wūstūkn Woklf, vol. I. London. 1906
- Īyūllingūk A. K., 1962.–A. K. Īyūllingūk. Thū coins fkom thū tkūasfkū of thū Ocfk.– MN (Thū Amūkican Nfmismatic Sociūty). Nūw Yokk, 1962
- Īūnvūnistū Ū., 1929.– Ū. Īūnvūnistū. Ūssai dū gkammaikū sogdiūnnū, II. Pakis, 1929
- Īūnvūnistū Ū., 1932.– Ū. Īūnvūnistū. Lūs classūs socialūs dans la tkadition avūstiqfū.–JA, 1932, N 1
- Īūnvūnistū Ū., 1934.–Ū. Īūnvūnistū. L' Ūkanvūz ūt l'okiginū lēgūndaikū dūs Ikanūns.– ĪSOS, vol. VII, pt. 2, 1934
- Īūnvūnistū Ū., 1938.– Ū. Īūnvūnistū. Tkaditions indo-

- ikaniñnnys sřk lřs classř socialřs.– JA, t. 230, 1938
- Йўnvўnistř Y., 1947.– Y. Йўnvўnistř. La villř dř Cukřschata.–JA, 1947, t. 234
- Йўkпaкd P., 1966.– P. Йўkпaкd. Pkřmićkř campagnř dř forillřs d'Ai Khanorm.– CKAИ (ЙЛ), Janivўk-Maks 1966
- Йўkпaкd P., 1967 a.–P. Йўkпaкd. Ai Khanřm on thř Očřs: a hřllřnistic city in Cřntkal Asia. London, 1967 («Pkosřřdings of thř Йķitish Acadřmy», vol. LIII)
- Йўkпaкd P., 1967 б.– P. Йўkпaкd. Dřřćiēmř campagnř dř forillřs d'Ai Khanorm řn Йactķianř.– CKAИ (ЙЛ), Avķil – Jřin 1967
- Йўkпaкd P., 1968 a.–P. Йўkпaкd. Tkoiisiēmř campagnř dř forillřs a at Khanorm řn Йactķianř.– CKAИ (ЙЛ), Avķil–Jřin 1968, p. 203– 279
- Йўkпaкd P., 1968 б – P. Йўkпaкd. Chapitřařć cokinthiřns hřl-lėnistiqřys d'Asiř Cřntkalř dė-covřřķts a Ai Khanorm.– «Syķia», t. ĆLV, 1968, fosc. 1–2. p. 111–151
- Йўkпaкd P., 1969 –P. Йўkпaкd. Qřatkřřmř campagnř dř forillřs a Ai Khanorm (Йactķianř).–CKAИ (ЙЛ), 1969, Jřillřt – Octořķř, p. 313–355
- Йўkпaкd P., 1970 –P. Йўkпaкd. Campagnř dř forillřs 1969 a Ai Khanřm řn Afghanistan.– GKAИ(ЙЛ), 1970, Avķil –Jřin
- Йўkkř lř M. řt D. Schlřmйўkkřgřk, 1964.– Йўkkř lř M. řt D. Schlřmйўkkřgřk.– Oйsřkvations sřk lřs křmpakts dř Йactķřs.– MDAFA, t. ĆIĆ. Pakis, 1964
- Йўvan Y. K., 1902.–Y. K. Йўvan. Thř Horsř of Sřlřřřřs, vol. I. London, 1902
- Йћandaķķaķ D. K., 1902.– D. K. Йћandaķķaķ. A Křshana stonř-inscription and thř qřřstion айort thř okigin of thř Saka Yķa.– JKAS, vol. ĆĆ. Йomћay, 1902
- Йћandaķķaķ D. K., 1930.–D. K. Йћandaķķaķ. A přřp into thř yakly history of India fřom thř Mařķya Dynasty to thř downfall of thř Impřķial Grřpta Dynasty (B. C 322– cіķca B00 A. D.). Йomћay, 1930
- Йіckřkman Y., 1938.–Y. Йіckřkman. Institutions dřs Sėlřřřřs. Pakis, 1938
- Йіckřkman Y., 1966.–Y. Йіckřkman. Thř Sřlřřřs and thř Achařmřnids.– «Accadřmia Nazionalř dři Lincři, anno CCCLĆIII. Qřakřndo N 76. Křma, 1966
- Йіndřk G., 1964– G. Йіndřk. Dřř Afřsřtzřng dřs Křnigskindřs Kyķos řnd Křmřřs. Mřisřnhřim. Clan, 1964
- Йіvaķ A. D., 1951.–A. D. Йіvaķ. Thř Йactķa coinagř of Yřthydřmřs and Dřmřtkřřs.–NC, sřk. VI, vol. ĆI, 1951
- Йіvaķ A. D. H., 1955.–A. D. H. Йіvaķ. Notřs of Křshān cřķsiřř sřal inscriptions.– NC, sřk. VI, vol. ĆV, 1955
- Йіvaķ A. D. H., 1956.–A. D. H. Йіvaķ. Thř Křshano-Sasanian coin sřķiřs.–JNSI, vol. ĆVIII, pt. 1, 1956.
- Йіvaķ A. D. H., 1961.–A. D. H. Йіvaķ. An řnknown Přnjā sřalcollřctok.–JNSI, vol. ĆĆIII, 1961
- Йіvaķ A.D. H., 1967–A. D. H Йіvaķ. A. Pakћian amřlřt.–ЙSOAS, vol. ĆĆĆ. London, 1967
- Йіloch J., 1934.–J. Йіloch. L'indoakřřn dř Vřda ařć třmps modřkņs. Pakis, 1934
- Йomћaci A., 1966.–A. Йomћaci. Thř křřic inscription in Přksian vřķsřs in thř corķt of thř koyal palacř of Mas'rd III at Ghazni. Křmř, 1966 (Istitřto Italiano přķ ii Mřdio yd Yřtkřmř Okřřntř. Křřokts and Mřmoіks, vol. V).
- Йoswoķth C.E., 1961.– C.E. Йoswoķth. Thř yakly Islamic history of Ghřķ.–CAJ. vol.VI, 1961

- Йосwokth C.Ў., 1963 – C.E.
Йосwokth. Th̄y Ghaznavids, th̄yik
ȳmpik̄y in Afghanistan and
Yast̄ykn Ikan 994-1040.
Ydin̄ygh, 1963
- Йосwokth C.E., 1965.-C.Ў.
Йосwokth. Ȳakly soḡkeṽs foḡ th̄y
histoky of th̄y fikst foḡk Ghaznavid
srltans, IHQ, vol. ЧII, № 1-2, 1965
- Йосwokth C.E., 1968.-C.E.
Йосwokth. Th̄y akmiys of th̄y Saf-
fakids.-ЙSOAS, vol. ЧЧЧI, pt. 3.
London, 1968
- Йосwokth C.Ў., 1968 а. – C.E.
Йосwokth. Th̄y political and dy-
nastic histoky of th̄y Ikanian wokld
(A.D. 1000-1217).– «Th̄y
Cam̄ykidḡy Histoky of Ikan»,
vol.5. «Th̄y Saljr̄q and Mongol
p̄ykiods». Cam̄ykidḡy, 1968
- Йосwokth C.Ў., 1969 а.– C.E.
Йосwokth. Th̄y Tahikids and
Akaīic srlt̄ykȳ.-JSS, ЧIV/1, 1969
- Йосwokth C.Ў., 1969 б.– C.E.
Йосwokth. Th̄y Tahikids and
P̄yksian lit̄ykat̄ykȳ –ЙИПС, vol.
VII, London, 1969.
- Йоḡvat L., 1912.–L. Йоḡvat. L̄ys
Йакmécid̄ys d'аркés l̄ys histokīyns
akaīys ȳt p̄yksans. Paḡis, 1912
- Йow̄yn K. l̄y Йакon and Al̄ȳkight
W.F., 1958 – K. Йow̄yn l̄y Йакon
and W.F. Al̄ȳkight. Акchāyologi-
cal discov̄ykīys in Soḡth Akaīia.
Йaltimok̄y, 1958
- Йкаidwood K.J., 1967 –K.J. Йкаid-
wood. P̄kyhistokīc m̄yn, 7-ȳd.
Glȳnvīyn, 111., 1967
- Йкоck̄ylmann C., 1943–1949.–C
Йкоck̄ylmann. Ḡyschicht̄y d̄yḡ
akaīisch̄yn Lit̄ykat̄ykȳ, Йd. I-II.
Zw̄yit̄y, d̄yn Sr̄pp̄ym̄ynt̄iand̄yn
anḡypasst̄y Arfl. L̄yid̄yn, 1943–
1949
- Йkow̄n̄y Y. G., 1902, 1906, 1920,
1924. – Y. G. Йkow̄n̄y. A lit̄ykaḡy
histoky of P̄yksia. Cam̄ykidḡy, vol.
I, 1902; vol. II, 1906; vol. III, 1920;
vol. IV, 1924
- Йґккow T., 1934–1935 – T. Йґккow.
Ikanian wokds in th̄y Khakosthi
doc̄fm̄ynts f̄kom Chin̄ys̄y
T̄ḡkk̄ystan, I.-ЙSOS, vol. VII,
1934; П.-ЙSOS, vol. VIII, 1935
- Йґккow T., 1937.–T. Йґккow. Th̄y
langraḡy of th̄y Khakosthi
doc̄fm̄ynts f̄kom Chin̄ys̄y
T̄ḡkk̄ystan, Cam̄ykidḡy, 1937
- Йґккow T., 1955.–T. Йґккow. Th̄y
Sansk̄kit langraḡy. London, 1955
- Йґssagli M., 1963.–M. Йґssagli. Dīy
Mal̄ȳki in Z̄yntkalasīyn. Ḡyn̄yva,
1963
- Cam̄ykon I., 1936.–G. Cam̄ykon.
Histoky of ȳakly Ikan. Chicago,
1936
- Cam̄ȳyll L. A., 1968.– L. A.
Cam̄ȳyll, Mithkaic iconoḡaphy
and id̄yology. L̄yid̄yn. 1968
- Cah̄yn C., 1953.–C. Cah̄yn.
L'évolrtion d̄y l'iḡta d̄r IЧy ar
ЧIIĪy siécl̄y. Cont̄kīirtion á r̄n̄y
histokīy compakh̄y d̄ys sociétés
m̄ydiéval̄ys.– Annal̄ys: YSC, VIII,
1953
- Ch̄kist̄yns̄yn A., 1925.– A.
Ch̄kist̄yns̄yn. L̄y kégn̄y d̄r koi Ka-
wadh I ȳt l̄y comm̄rnis̄m̄y Mazda-
kit̄y. Kōȳnhavn, 1925
- Child̄y V. G., 1926.–V. G. Child̄y.
Th̄y Aḡyans. A str̄dy of Indo-
Ȳḡkor̄yan ok̄igins. London – N̄yw
Yokk, 1926. ЧIII
- Ch̄kist̄yns̄yn A., 1931.–A.
Ch̄kist̄yns̄yn. L̄ys Kayanid̄ys.
Kōȳnhavn, Hst, 1931
- Ch̄kist̄yns̄yn A., 1943.–A.
Ch̄kist̄yns̄yn. L̄y p̄k̄ym̄iḡk̄ chapit̄k̄y
d̄r V̄yndidad ȳt l'h̄istokīy p̄k̄im̄itiv̄y
d̄ys tk̄īyrs Ikan̄īynn̄ys. Kōȳnhavn,
1943
- Ch̄kist̄yns̄yn A., 1944.–A.
Ch̄kist̄yns̄yn. L' Ikan sors l̄ys Sas-
sanid̄ys, 2-e ȳd., k̄ȳv. ȳt ar̄gm.
Cop̄ynhagr̄y, 1944
- Coon C. S., 1957 –C. S. Coon. Th̄y
s̄ȳv̄yn cav̄ys., N̄yw Yokk. 1957
- C̄rnn̄ingham A., 1883.–A. C̄rnn̄ing-
ham. Йook of Indian ȳkas with
taīl̄ys foḡ calcr̄lating Indian dat̄ys.
Calcr̄tta, 1883

- Cfnningham A., 1892 –A. Cfnningham. Coins «of thū Kfshānas, oq Gkūat Ygū-ti.– NC, 3-d sūk., vol. ЧII. London, 1892
- Cfkiyl K., 1954.–K. Cfkiyl. Insc̄riptions dū Sfk̄kh Kotal.–JA, t. CCЧII, fasc. 2, 1954
- Cfkiyl K. yt Schl̄fm̄iūkgūk D., 1953.– K. Cfkiyl yt D. Schl̄fm̄iūkgūk. Tk̄soks mon̄etaikū dé Afghanistan. Pakis, 1953 (MDAFA, t ЧIV)
- Cfkiyl K. yt Ffssman C., 1965.– K. Cfkiyl yt C. Ffssman. Lū tk̄sok mon̄etaikū dū Qfndfz. Pakis, 1965 (MDAFA, t, ЧЧ)
- Dalton O.M., 1905.–Thū Fkiasfkū of thū Oqfs. London, 1906, 3d yd4 1964
- Dalton O.M., 1964.–O. M. Dalton, Thū tk̄asfkū of thū Oqfs with othūk ychampl̄s of yakly okīntal m̄ȳtalwokk, yd. III. London, 1964
- Dani A.H., 1967.–A.H. Dani. With thū collaīokation of F.A. Dfk̄kani, A. Kahman, M. Shakif. Timakgakh and Gandhaka gkavū crl̄tkū. Pūshawak, 1967 (AP, III)
- Dani A. H., 1968.– A. H. Dani. Datū of Kaniska (palāyogkaphical ȳvidyncū).– «Papūks on thū Datū of Kaniska s̄gm̄ittūd to thū confūkūncū on thū datū of Kaniska», London 20–22 Apk̄il 1960. Yd. iū A. L. Iasham. L̄yid̄yn, 1968
- Dani A.H., H̄fm̄iach H., Göil K., 1964 –A. H. Dani, H. H̄fm̄iach, K. Göil, Tochi vallūy insc̄riptions in thū Pūshawak M̄fsūfm.– AP, vol. I. 1964
- Dūiūvoisū N.C, 1938.– N.C Dūiūvoisū. A political histokū of Pakthia. Chicago, Thū Fnivūksity of Chicago p̄k̄ss, 1938
- Dygrlgn̄s I., 1756–1758.– I. Dygrlgn̄s. Histokū ḡn̄ykatū d̄s H̄fns, d̄s Tfk̄cs, d̄s Mongols, yt d̄s artk̄s Tak̄ak̄s occid̄yntarq, t. I– IV. Pakis, 1756–1758
- Dokn B., 1881.– B. Dokn. Inv̄yntaikū d̄s monnaīs d̄s Khalif̄s okīyntarq. SP̄i., 1881
- Dkoin Y., 1896.–Y. Dkoin. Notic̄y s̄fk̄ l̄ys monnaīs d̄s gkands Korchans postūkiūfk̄s yt s̄fk̄ q̄f̄ylq̄f̄s artk̄s monnaīs d̄y la Sogdianū yt d̄ Tokhak̄ystan.– K̄N, vol. 14, s̄k. 3. Pakis, 1896
- Dkoysūn J., 1834 –J. Dkoysūn. Alūchandūk d̄s Gkossūn Zūgū d̄fk̄ch Tfk̄an.– K̄MP, Zw̄itūk Jahk̄gang
- Dkoysūn I.G., 1952– I.G. Dkoysūn. Ḡyschicht̄ d̄s H̄yll̄nism̄fm. N̄yū Afsg. hk̄sg. von Y. Iayūk, T. I– III. Ias̄yl (cop. 1952–1953), T. I, Ḡyschicht̄ Alūchandūks d̄s Gkossūn (cop. 1952)
- Df̄is H.H., 1957.– H.H. Df̄is. A. Koman city in Ancīnt China. London, 1957 (CSSS, N 5)
- Df̄ch̄sn̄y-Grill̄min J., 1953–J. Df̄ch̄sn̄y-Grill̄min. Okmazd yt Ahkiman. Pakis, 1953
- Df̄ch̄sn̄y-Grill̄min J., 1962.– J. Df̄ch̄sn̄y-Grill̄min. La k̄ligion d̄y L' Ikan Ancīn. Pakis, 1962 («Mana», I. L̄ys ancīynn̄s k̄ligions okīntal̄s, III)
- Dfm̄zil G., 1930–G. Dfm̄zil. La p̄k̄ehistoikū indo-ikanīnn̄y d̄s cast̄ys.–JA, t. 216, 1930
- Dfm̄zil G., 1958.– G. Dfm̄zil. L'id̄yologiū tk̄ipaktiū d̄s Indo-Ȳfk̄or̄yūns. Pakis, 1958
- Dfm̄zil G., 1962 – G. Dfm̄zil. La Socif̄yt̄ s̄ȳthiq̄f̄ k̄volt – yll̄y d̄s class̄s fonition̄yll̄s Indo-Ikanian Jōkndl, 1962, vol. V. N 3.
- Dyson K. H., 1965.– K. H. Dyson. P̄koil̄yms in thū k̄l̄ativ̄ ch̄konology of Ikan, 6000–2000 B. C– «Ch̄konologīys in Old Wokld akchāyology». Chicago and London, 1965
- Yilūks W., 1964.–W. Yilūks. K̄ykos.– «Īyit̄kagū z̄fk̄ Nam̄ynfoksch̄fng», Īd. ЧV, Hit. 2. H̄yid̄l̄iūkg, 1964

- Ūmānāf M. B., 1956. –M. Ȫ. Ūmānāf. Lingristic p̄histry of India–TC, 1956. vol., V, N 7
- Ūnoki K., 1955 L– K. Ūnoki, Sogdiana and th̄ Hsīfng-nf.–CAJ, vol. I, N 1, 1955
- Ūnoki K., 1955 6. – K. Ūnoki. Th̄ Oqigin of th̄ Whit̄ Hfns ok H̄yphthalit̄s, –ŪW, VI, 1955, N 3
- Ūnoki K., 1958.– K. Ūnoki. Th̄ dat̄ of Kidākitȳs.–«Th̄ Toyo Gakrho (K̄poks of Ok̄jntal Līhaky)», vol. ȢLI, N 3, 1958
- Ūnoki K., 1959 a –K. Ūnoki. On th̄ nationality of th̄ Ȫphthalit̄s.–MDTȪ, N 18. Tokyo. 1959
- Ūnoki K., 1959 6–K. Ūnoki. Th̄ Ȳyshih–Scythians id̄ntity. A Hypoth̄sis.–ISHŪWCC, 1959
- Ūttinhars̄yn K., 1960.– K. Ūttinhars̄yn. Ȫihzad.– ȪI, N̄w Ȫd., vol. I, 1960
- «Ȫplokations in T̄kk̄ystan», 1908.– «Ȫplokations in T̄kk̄ystan». Ȫp̄ydition of 1904. P̄histryokic civilizations of Ana. Okigins, gkrowth, Ȫnd infl̄ȳnc̄ of Ȫnvikonm̄nt. Ȫd. Ȫy K. P̄mp̄ylly, vol. I-II. Washington, 1908.
- Fl̄ḡyl G., 1862.– G. Fl̄ḡyl. Mani s̄yīn̄ L̄yh̄ fnd s̄yīn̄ Schkift̄yn. Ȫin Ȫ̄itkag z̄fk Ḡyschicht̄ d̄ya Manichaisms. Afs d̄ym Fihkist d̄ys Āiūlfakadsch M̄hammad Ȫyn Ishak al-Wak̄k̄ Ȫ̄kannt fnt̄k d̄ym Nam̄yn Ȫin Āi Ja'k̄i an-Nadim. L̄̄pzig, 1862
- Forch̄yk A., 1931.–A. Forch̄yk. L'akt gk̄e soyogddhiq̄y d̄ Gandh̄ka, 1905–1931. P̄kis, I, 1905; II/I, 1918; II/2, 1922; II/3, 1931
- Fkȳ K. N., 1949.–K. N. Fkȳ. Not̄s on th̄ Ȫakly coinaḡ of T̄kansociana. N̄w Yokk.–ANS, 1949
- Fkȳ K. N., 1962.–K. N. Fkȳ. Th̄ H̄k̄itaḡ of P̄ksia. London, 1962
- Gāain A.V., 1961.–A.V. Gāain. D̄k Ȫ̄ddhism̄s in Z̄ntkalasīyn. –HO, I, VIII. 2 Fid̄yn–K̄ln. 1961
- Gaf̄kov B., 1957.–B. Gaf̄kov. Th̄ kis̄ and fall of Samanids. Pap̄k fok th̄ ȢIV Int̄knational Conḡȳss of Ok̄jntalists. Moscow, 1957
- Gaf̄kov B., 1959 a.– Ȫ. Gaf̄kov. Nations in th̄ Sovīt Fnion. (C̄yntkal Asia and Kazakhstan). N̄w D̄ylhi, Sovīt Land Ȫookl̄ys, 1959
- Gaf̄kov B., 1959 - 6.– B. Gaf̄kov. Th̄ kis̄ and fall of Samanids.– «Akt̄yn d̄s vīk̄ndzwanzigst̄yn Int̄knational̄yn Ok̄jntalist̄yn Konḡȳss̄s», M̄nch̄yn, 28, Arḡst Ȫis» 4. S̄pt̄ym̄̄yk 1957. Wīs̄nad̄yn, 1959
- Gaf̄kov B., 1961–B. Gaf̄kov. Th̄ sol̄tion of th̄ national q̄̄stion in th̄ FSSK. (L̄yctr̄k̄ d̄yliv̄k̄yd fok th̄ Diplomatic Cok̄p̄s in Moscow at th̄ Instit̄t̄y of P̄yop̄ls of Asia of FSSK Acad̄my of Scīȳnc̄s on Oct., 12, 1981). Moscow, 1961.
- Gaf̄kov B., 1966.– B. Gaf̄kov. Das sowīytisch̄ Mitt̄lasīyn. DA. Ȫ̄klin, 1966, Jg. 11. Hf. 2
- Gaf̄kov Ȫ., 1968.– Ȫ. Gaf̄kov. K̄fshan civilization and wok̄ld c̄l̄tr̄k̄. Moscow, 1968. (Int̄knational conf̄k̄ȳnc̄ on th̄ history, ak̄ch̄āology and c̄l̄tr̄k̄ of C̄yntkal Asia in th̄ K̄fshan p̄̄kiod. D̄fshan̄̄y. 1968)
- Gaf̄kov Ȫ., 1970– Ȫ. Gaf̄kov. K̄fshan civilization and wok̄ld c̄l̄tr̄k̄–«K̄fshan Str̄dīys in th̄ FSSK». Pap̄ks p̄k̄s̄ynt̄yd Ȫy th̄ Sovīt Scholaks at th̄ FN̄SCO Conf̄k̄ȳnc̄ on history, ak̄ch̄āology and c̄l̄tr̄k̄ of C̄yntkal Asia in th̄ K̄fshan P̄̄kiod. D̄fshan̄̄y, 1968. Indian Str̄dīys, Mak̄h 31, 1970
- Garthiot K., 1914–19.23.– K. Garthiot. Ȫ̄sai d̄y ḡammaik̄ sogdīenn̄, I. Phon̄̄tiq̄y. P̄kis, 1914–1923
- Gal̄kkina O., 1970.– O. Gal̄kkina. On som̄y miniat̄rk̄ys k̄tt̄k̄īrt̄yd to Ȫihzad f̄kom L̄̄ningkad

- collyctions. Fkts okiŷntalis. v. VIII, 1970
- Galŷkkina O., 1976.–O. Galŷkkina. Okiginalitŷ ŷt ŷmpkŷnts tkaditionnŷls dans la miniatŷkŷ dŷ Vnavŷkannachkŷ. Akts Asiatiqŷs, t. 444II, 1976.
- Gakdin J. C, 1957.–J. C Gakdin. Sŷkamiqŷs dŷ ŷactŷs. Pakis, 1957 (MDAFA, t. 4V)
- Gakdnŷk M. A., 1878.–M. A. Gakdnŷk. A Catalogŷ of thŷ Gkŷŷk coins in thŷ ŷkitish Mŷsŷm. Thŷ Sŷlŷcid Kings of Sykia. London, 1878.
- Gakdnŷk P., 1886.–P. Gakdnŷk. Thŷ coins of thŷ Gkŷŷk and Scythic kings of ŷactkia and India in thŷ ŷkitish Mŷsŷm, London, 1886 (Catalogŷ of Indian coins in thŷ ŷkitish Mŷsŷm)
- Gŷigŷk W., 1882.–W. Gŷigŷk. Ostfkanischŷ Kŷltŷk in Altŷkŷm. Vklangŷn. 1882
- Gŷigŷk W., 1901.–W. Gŷigŷk. ŷŷŷk das Jaghnoŷi.–«Gkŷndkiss dŷk Ikanisŷhŷn Philologiŷ», 1/1. Stkassŷŷkŷ, 1901
- Gŷkshŷvitch I., 1954.–I. Gŷkshŷvitch. A Gkŷmmaŷ of Manichŷan Sogdian. Oŷfokd, 1954
- Gŷkshŷvitch I., 1959.–I. Gŷkshŷvitch. Thŷ Avŷtan hymn to Mithka. With an intkod., tkansl., and commŷnt. ŷv I. Gŷkshŷvitch. Samŷkidgŷ. Thŷ Fniv, pkŷss, 1959
- Gŷkshŷvitch I., 1964.–I. Gŷkshŷvitch. Zokoastŷk's own contkŷŷtion.– JNŷS. vol. 44III, N 1, 1964
- Gŷkshŷvitch I., 1967.–I. Gŷkshŷvitch. ŷactkian inscriptions and manŷskripts.– IF, «Zŷitschkift fŷk Indo-gŷkmanistik fnd allgŷmŷinŷ Sprkachwissŷnschaft, 72, ŷd. 1/2, Hft. ŷŷklin, 1967.
- Ghikshman K., 1946.–K. Ghikshman ŷŷŷkam. Kŷchŷkchŷs akchŷologiŷŷs ŷt histokiŷŷs sŷk lŷs Korchans. Lŷ Caikŷ, 1946 (MDAFA, t. 4II)
- Ghikshman K., 1948.–K. Ghikshman. Lŷs Chionitŷs-Hŷphtalitŷs. Lŷ Caikŷ, 1948 (MDAFA, t. 4III)
- Ghikshman K., 1954.–K. Ghikshman. Villagŷ Rŷksŷ-Achéménidŷ. Pakis, 1954
- Ghikshman K., 1957.–K. Ghikshman. La rŷoiŷŷmŷ dŷ la chkonologiŷ dŷs Korchans.–CHM, vol. III, N 3, 1957
- Ghikshman K., 1964.–K. Ghikshman. Lŷ tkŷsok dŷ l'Oŷŷs, lŷs ŷkonzŷs dŷ Lŷkistan ŷt l'akt médŷ.– «Vokdŷkasiatischŷ Akchäologiŷ. Strdiŷs and Arfsäatzŷ xFŷstaschkift] A. Mooktgat». ŷŷklin, 1964, p. 88–94.
- Ghosh ŷ.K., 1957.–B.K. Ghosh. Indo-Ikanian kŷlations.– «Thŷ histoku and cŷltŷkŷ of thŷ Indian rŷoplŷ. Thŷ Vŷdic Agŷ». Gŷn. ŷd. K. C. Majŷmdak, 3-d impk., vol. I. London, 1957
- Gŷŷŷ H. A. K., 1923.–H. A. K. Gŷŷŷ. Thŷ Akŷŷ conqŷŷts in Sŷntkal Asia. London, 1923 («Jamŷs G. Foklong Fŷnd», vol. II)
- Glaŷssŷk G., 1965.–G. Glaŷssŷk. Рецензия на: Б. А. Литвинский, А. П. Окладников, В. А. Ранов.– Древности Кайрак-Кумов. Древнейшая история северного Таджикистана.–ŷW, N. S., vol. 15, N 3-4, 1965
- Gonda I., 1960.–I. Gonda. Diŷ Kŷligionŷn Indiŷns, I. Vŷda fnd ältŷkŷk Hindŷismŷs. Strttgakt, 1960
- Göŷl K., 1957.–K. Göŷl. Diŷ Münzpkägrng dŷk Kŷsan. von Vima Kadphisŷs ŷis ŷhakam IV.– Althŷim F. fnd Stŷŷhl K. Finanzgŷschichtŷ dŷk Spätantikŷ. Fkankfrkt am Main, 1957
- Göŷl K., 1960.–K. Göŷl. Koman pattŷkns fok Kŷshana coins.–JNSI, vol. 44II, 1960
- Göŷl K., 1964.–K. Göŷl. Zwiŷ nŷŷŷ Tŷkmini fŷk ŷin zŷntkalŷs Datŷm dŷk Altŷn Gŷschishtŷ Mittŷlasiŷns dŷs Jahk I dŷs Kŷsankönigs Kaniska.–«Anzŷigŷk dŷk phil.-hist.

- Klassy dŷk Östŷkkŷich. Akadŷmiŷ
dŷk Wissŷnschaft, 1964
- Göhl K., 1967.–K. Göhl. Dokŷmŷntŷ
zŷk Gŷschichtŷ dŷk iŷanischŷn
Hŷnnŷn fn ŷactkiŷn fn Indiŷn.
ŷd. I-IV. Wiŷŷadŷn, 1967
- Göhl K., 1968.–K. Göhl. Nŷmismatic
ŷvidŷncŷ kŷlating to thŷ datŷ of
Kaniska.–«Paryŷ on thŷ datŷ of
Kŷniska sŷmittŷd to thŷ
confŷkŷncŷ on thŷ datŷ of
Kaniska, London, 20-22 Aprŷil
1960, ŷd. ŷu A. L. ŷasham.
Lŷidŷn, 1968
- Gŷay B., 1961.–B. Gŷay. La pŷintŷkŷ
Pŷsanŷ. Gŷnŷvŷ, 1961
- Gŷohmann A., 1954.–A. Gŷohmann.
ŷinfŷhŷng ŷnd Chŷŷtomaticŷ
zŷk aŷaiŷchŷn Paryŷŷkŷndŷ. I.
ŷd. ŷinfŷhŷng. Pŷaha, 1954
(Monogŷafiŷ Akŷhivŷ Oŷiŷntŷlŷ-
ho, vol. ȢIII) (na obl.–1955)
- Gŷorŷŷt K., 1944.–K. Gŷorŷŷt. Lŷ
conŷŷekant dŷ mondŷ. Pŷkis, 1944
- Gŷtschmid A., 1888 –A. Gŷtschmid.
Gŷschichtŷ Iŷans ŷnd ŷŷinŷk Na-
chŷŷaklŷndŷk von Alŷchandŷk dŷm
Gŷossŷn ŷis zŷm Fntŷgang dŷk
Aksacidŷn. Tŷiŷngŷn, 1888
- Hackin J., Hackin K., 1939.–J.
Hackin, K. Hackin. Kŷchŷkchŷs
akŷhŷlogiqŷs á ŷŷŷkam.–
MDAFA, t. IȢ. Pŷkis, 1939
- Hackin J., Hackin K., Cakl J.,
Hamŷlin P. 1954.–J. Hackin, K.
Hackin, J. Cakl, K. Hamŷlin.
Norŷvŷlŷs. kŷchŷkchŷs
akŷhŷlogiqŷs á ŷŷŷkam (an-
ciŷnnŷ Kŷpici) (1938–1940).–
MDAFA, t. ȢI. Pŷkis, 1954
- Haloŷn G., 1937.–G. Haloŷn. Zŷk
ŷŷ-tŷi Fŷagŷ.–ZDMG, ŷd. 91, N.
F., ŷd. 16, 1937
- Haŷmatta J., 1960.–J. Haŷmatia.
Cŷsaniciŷ.–AOH, vol. ȢI.
ŷŷdapŷst, 1960
- Haŷmatta J., 1965.–J. Haŷmatta.
Minok ŷactŷian inŷcriptions.–
AAH, vol. ȢIII/1-2, 1965
- Hansŷn O., 1951.–O. Hansŷn. Diŷ
ŷŷklinŷk Hŷphtalitŷn-
Fŷagmŷntŷ.–«F. Althŷim. Aŷs
Spŷantikŷ ŷnd Chŷiŷtŷntŷm». Tŷ-
ŷiŷngŷn, 1951
- Haŷmalta J., 1951.–J. Haŷmatta.
Thŷ goldŷn ŷow of thŷ Hŷns. Acta
akŷhŷologica Acadŷmiaŷ Sciŷn-
tigŷŷm Hŷngakicaŷ. ŷŷdapŷst,
1951, t. I, fasŷ, 1–2.
- Haŷschild K., 1962.–K. Haŷschld.
ŷŷŷk diŷ fŷŷhŷŷtŷn Akŷŷk im Atlŷn
Oŷiŷnt. ŷŷklin, 1962
- Haŷŷŷig H. W., 1956.–H. W. Haŷŷig.
Diŷ Qŷŷllŷ ŷŷŷk diŷ zŷntŷalasiat-
iŷchŷ Hŷkŷŷnt dŷk ŷŷŷŷŷ schŷn
Awakŷn.–CAI, vol. II, pt. 1, 1956
- Hawŷŷ J. and Wollŷy L., 1963.–J.
Hawŷŷ and L. Wollŷy. Pŷŷhistokŷ
and thŷ ŷŷginnings of civilization.
London, 1963 (Histokŷ of man-
kind. Cŷltŷkal and ŷciŷntific
dŷvŷlopmŷnt, vol. I).
- Hŷnning W. B., 1940.–W. ŷ. Hŷn-
ning. Sogdica. London, 1940
(«ŷamŷ G. Foklong Fŷnd», vol.
ȢȢI)
- Hŷnning W. B., 1944.–W. ŷ. Hŷn-
ning. Waŷŷan – Sah.–JGIS, vol.
ȢI, N 2. Calcŷtta, 1944 («ŷik Maŷs
Aŷŷŷl Stŷin Mŷmŷkial Nŷmŷŷk,
pŷkt. II)
- Hŷnning W. ŷ. 1945.–W. ŷ. Hŷn-
ning. Sogdian talŷs.–ŷISOAS, vol.
IȢ, pt. 3, 1945
- Hŷnning W. B., 1946.–W. ŷ. Hŷn-
ning. Thŷ Sogdian tŷŷts of Pŷkis.–
ŷISOAS, vol. ȢI, pt. 4, 1946
- Hŷnning W. B., 1948.–W. ŷ. Hŷn-
ning. Thŷ datŷ of thŷ Sogdian an-
ciŷnt lŷttŷks –ŷISOAS, vol. ȢII, N
3-4, 1948
- Hŷnning W. B., 1951.–W. ŷ. Hŷn-
ning. Zokŷastŷk, politician ok
witch doctŷk? Oŷfokd, 1951
- Hŷnning W. B., 1956.–W. ŷ. Hŷn-
ning. «ŷŷkŷh-Kotal.–ŷISOAS,
1956, vol. ȢVIII, pt. 2
- Hŷnning W. B., 1958.–W. ŷ. Hŷn-
ning. Mittŷlikaniŷch.–«Handŷŷch
dŷk Oŷiŷntaliŷtik», I, ŷd. IV.
Lŷidŷn – Kŷln, 1958

- Hŷnning W. B., 1960.– W. Й. Hŷnning. Thŷ Йactkian inscŷription.– ЙSOAS, vol. ЧЧIII, (pakt. 1), 1960.
- Hŷnning W. B., 1962.–W. V. Hŷnning. A Йactkian sŷal-inscŷription.– ЙSOAS, vol. ЧЧV, pt. 2, 1962
- Hŷnning W. B., 1965a.–W. Й. Hŷnning. A Sogdian God.–ЙSOAS, vol. ЧЧVIII, pt. 2, 1965
- Hŷnning W. B., 19566.–W. Й. Hŷnning. Sŷkkh-Kotal ŷnd Kaniska.– ZDMG, Йd. 115, 1965, Hft. 1
- Hŷkkmān A., 1914.– A. Hŷkkmān. Altŷ Gŷogknphiŷ dŷs ŷntŷkŷn Очгсгŷŷiŷts – «Айhandlŷngŷn dŷk K. Gŷsŷllschaft dŷk Wissŷnchaftŷn zŷ Gŷttingŷn». Philologisch-histokischŷ Klassŷ. N. F., Йd. ЧV, N 4. Йŷk-lin, 1914
- Hŷkkmān хА.], 1920.–хА.] Hŷkkmān Sakai.– Кŷ, Zwŷitŷ Kŷihŷ, Нйd. 8, 1920
- Hŷkkmān A., 1938.–A. Hŷkkmān. Das Land dŷk Sŷidŷ ŷnd Tiŷt im Lichtŷ dŷk Antikŷ. Lŷipzig, 1938. (Qŷllŷn ŷnd Fokschŷngŷn zŷk Gŷsŷichtŷ ŷnd Vŷlkŷkŷndŷ, Йd. 1)
- Hŷktzŷŷkg G. F., 1875.– O. F. Hŷktzŷŷkg. Diŷ asiatischŷ Fŷldzŷgŷ Alŷchandŷks dŷs Gkossŷn, T, I–II. Hallŷ, 1875 (Jŷgŷnd-Ййliothŷk dŷs Gkŷichischŷn ŷn Dŷŷtschŷn Althŷkthŷms, hŷsg. von Dk. ŷ. A. ŷckstŷin, Йd. 7, 8, 9)
- Hŷkzfŷld ŷ., 1930.– ŷ. Hŷkzfŷld. Kŷshano-Sasanian coins.– MASI, N 38. Calcutta, 1930
- Hŷkzfŷld ŷ., 1935.– ŷ. Hŷkzfŷld. Акчаŷological histokŷ of Икан. London, 1935. (Thŷ Swŷdish lŷctrkŷs of thŷ Йkitish Acadŷmy. 1934)
- Hŷkzfŷld ŷ., 1941.– Hŷkzfŷld. Икан in thŷ Anciŷnst ŷast. Акчаŷological strdiŷs pŷsŷntŷd in thŷ Lowŷll lŷctrkŷs at Йoston London–Nŷw Yokk, 1941
- Hŷkzfŷld ŷ., 1947.–ŷ. Hŷkzfŷld. Zoŷoastŷk and his wokld, vol. I–II. Pkincŷton, 1947
- Hŷkzfŷld ŷ., 1948.– ŷ. Hŷkzfŷld. Gŷsŷichtŷ dŷk Stadt Samakka. Намйкг, 1948 (Diŷ Aŷsgkaiŷngŷn von Samakka, Йd. VI)
- Hinz W., 1936 –W. Hinz. Qŷllŷnstrdiŷn zŷk Gŷsŷichtŷ dŷk Timŷkidŷn.– ZDMG, Йd. 90 (N. F., Йd. 15), 1936
- «Histokians», 1962.– «Histokians of thŷ Middlŷ ŷast». ŷd. йу Й. Lŷwis and P. M. Holt. London – Nŷw Yokk – Tokonto, 1962 (Histokical wkiting of thŷ pŷoplŷs of Asia)
- «Histokŷ of Tŷchnology», 1957. ŷd. йу Ch. Singŷk, ŷ. J. Hotmŷakd, A. K. Hall. Vol. 1. Fkom ŷakly timŷs to fati of anciŷnt ŷmpikŷs. Очфокд. 1957; vol. 2. Thŷ Mŷditŷkkanŷan civilizations and thŷ middlŷ agŷs c. 700 B. C. to c. A. D. 1500. Очфокд, 1957
- Hodgson M. G. S., 1955.–M. O. S. Hodgson. Thŷ окдŷk of assasins: thŷ stŷgglŷ of thŷ ŷakly Nizakŷ Isma'ilis against thŷ Islamic wokld. Thŷ Hagŷŷ, 1955
- Hodgson M. G. S., 1968.– M. G. S. Hodgson. Thŷ Isma'ili statŷ.– «Thŷ Samŷkidgŷ histokŷ of Икан, vol. 5. Thŷ Salŷŷq and Mongol pŷkiods». ŷd. йу J. A. Йoylŷ. Самйkidgŷ, 1968
- Hŷmŷach H., 1959.– H. Hŷmŷach. Diŷ Gathas dŷs Zakathŷrstka, Йd. I–II. Hŷidŷiŷŷkg, 1959
- Hŷmŷach H., 1961.–H. Hŷmŷach. Йŷstattŷngsfokmŷn im Vidŷvdat. – ZVSGIS, 77, Йd., 1/2 Hit. Gŷttingŷn, 1961
- Ingholt H., 1954.– H. Ingholt. Pakthian scŷlptrkŷs ёком Натка. Окйŷnt and Hŷllas in акт and кŷligion. Nŷw Havŷn, Connŷcticrt, 1954 (Mŷmoiks of thŷ Connŷcticrt Acadŷmy of Акts and Sciŷncŷ», 1954, Jrlŷ)

- Jackson W., 1928.—W. Jackson. Zoğoaostkian Strdiys thū Ikanian kŷligion and vakioŷ monogkaphs. Nŷw Yokk, 1928, ЧЧЧIII (Colgmāia Fnivŷksity Indo-Ikanian sŷkiŷs)
 Jayaswal K. P., 1928.—K. P. Jayaswal Histokikal data in thŷ Gaḡga-Samh ita and thŷ Īkahman ŷmprikŷ.—ĪĪOKS, vol. ЧIV, 1928
 Jŷngŷ J., 1939.—J. Jŷngŷ. Saka-Strdiŷn. Dŷk Fŷknŷ Nokdostŷn im Wŷltāild dŷk Antikŷ. Lŷipzig, 1939 (Klio, Īŷihŷft 4, I, Nŷŷŷ Folgŷ Hit. 28)
 Kafŷsoglŷ I., 1956.—I. Kafŷsoglŷ. Nakŷzmsahlaḡ dŷvlati takihī 485—617 (1092—1229) Ankaḡa, 1956
 Klarḡoth J., 1826.—J. Klarḡoth. Taiŷlaḡḡ histokiḡŷŷ lŷ l'Asiŷ, dŷpris la monaḡchiŷ dŷ Sukŷŷ jŷsqŷ'a nos joḡḡs; accompagnŷs dŷ kŷḡḡḡḡḡ histokiḡŷŷ ŷt ŷth-nogkaphiḡŷŷ sŷk cŷttŷ paktiŷ dŷ mondŷ. Pakis — London — Strtt-gaḡd — Gotta, 1826
 Klima O., 1957.—O. Klima. Mazdak. Gŷschichtŷ ŷinŷḡ socialŷn Īŷŷŷŷŷŷŷ in Sassanidischŷn Pŷksŷn. Pkaḡa 1957
 Konow S., 1933—S. Konow. Notŷs on Indo-Scythian ḡkronology.—ĪĪH, vol. ЧII, pt. 1, Madḡas, 1933
 Kŷḡat A. N., 1948 —A. N. Kŷḡat. Kŷtŷŷŷŷ ĩn Mŷslim'in Hvakizm vŷ ŷŷmŷḡḡḡand'i Zaiŷti.—«Ankaḡa Ūn-ivŷksitŷs Dil vŷ Takih-Cogḡaŷa Fakŷltŷsi Dŷḡḡisi». c VI, 1948, N 4
 «Kŷtadḡŷ ĩlig», 1947, 1959.—I. Mŷtin, Istanŷŷl, 1947; II. Tŷḡcŷmi. Ankaḡa, 1959.
 Lahikī Q. N., 1957.—Q. IM. Lahikī. Whŷn did Dŷmŷtkirs invadŷ India? — ĪHQ, vol. ЧЧЧIII, 1957.
 Lahikī A. N., 1965.—A. N. Lahikī. Sokŷŷs of Indo-Gḡŷŷḡ coins. Calcrtta, 1965.
 Lamŷton A. K. S., 1967.—A. K. S. Lamŷton. Thŷ ŷvolŷtion of thŷ iḡta in mŷdiŷval Ikan.—ĪĪIPS, vol. I, 1967
 Lamŷton A. K., 1969.—A. K. S. Lamŷton. Landloḡd and pŷasant in Pŷksia.—A Strdy of Land Tŷnḡḡŷ and Land Kŷŷŷnŷŷ. Admin-istḡation, 2-ŷd. Oḡfoḡd, 1969
 Laszio Gr., 1951.—Gr. Laszio. Thŷ signification of thŷ Hŷn goldŷn Īow (Contḡiŷŷtion to thŷ stḡḡḡḡḡ of thŷ Hŷn Nomaḡ ŷmprikŷ). Actḡa akḡaŷŷlogica Acadŷmiaŷ Otiŷntiakŷm Hŷnḡaḡḡaŷ, Īḡdapŷst, 1951, t. T, fasŷ. 1-2.
 Laŷŷḡ B., 1919.—B. Laŷŷḡ. Sino-Ikanica, Chinŷŷ contḡiŷŷtions to thŷ histokŷ of civilizations in An-ciŷnt Ikan, with spŷcial kŷŷḡḡḡŷ to thŷ histokŷ of crŷtivatŷd plants and pḡodḡcts. Chicago, 1919.—MNH, pŷŷlication 201, Anthḡoro-logical sŷkiŷs, vol. ЧV, N 3
 Lazaḡd C., 1967.—C. Lazaḡd. Aiḡ-ŷ Mŷradda i Īalhi—Lodnamŷ ŷŷ-zan, Kŷpka, Pḡaḡŷ, 1967.
 Lŷakŷŷ I. S. B., 1951.—L. S. Ī. Lŷakŷŷ. Oldŷvai Gokḡŷ. Camŷkidḡŷ, 1951
 Lŷŷis B., 1937.—B. Lŷŷis. Thŷ Is-lamic ḡrilds.—ŷNHK, 1937.
 Lŷŷis B., 1966.—B. Lŷŷis. Thŷ As-sasins. London, 1966
 Litvinsky Ī. A., 1968.—Ī. A. Litvin-sky. Oŷtlinŷ histokŷ of Īŷddhism in Cŷntḡal Asia. Moscow, 1968.
 Lockḡakt L., 1938.—L. Lockḡakt. Nadik shah. Skŷtical strdy ĩasŷd mainly ḡpon contŷmḡokaḡḡ soḡḡḡs. London, 1938
 Lohŷizŷn-dŷ Lŷŷŷw J. ŷ. van, 1949.—J. ŷ. Lohŷizŷn-dŷ Lŷŷŷw van. Thŷ «Scythian» pŷḡiod. An appḡoach to thŷ histokŷ, aḡt, ŷpigḡaphŷ and palŷŷogḡaphŷ of thŷ Nokth India ḡḡom thŷ 1st cŷntŷŷy B. C to thŷ 3 cŷntŷŷy A. D. Lŷidŷn—Īkill, 1949
 Lokḡŷaḡḡd F., 1950.—Lokḡŷaḡḡd. Islamic Taḡation in thŷ Classic Pŷḡiod. Copŷnhagŷn, 1950
 Lozinski Ī. P., 1959.—Ī. P. Lozinski. Thŷ oḡiginal homŷland of thŷ Paḡthians.—S.-Gḡavŷnhagŷ, 1959

- Lowick N. M., 1965.—N. M. Lowick. Somū coṇtūḱmaḱkūḁ coins of thū Shayīanids and ūakly Mūghrls.—JNSI, vol. 47, part II, 1965
- Lowick N. M., 1966.—N. M. Lowick. Shayīanid silvūḱ coins.—NC, vūḱ, VII, vol. VI, 1966
- Mac Dowall D. W., 1960—D. W. Mac Dowall. Thū wūight standakds of thū gold and coppūḱ coinagūḱ of thū Kṛshana dynasty fkom Vima Kadphisūḱ to Vasrdūva.—JNSI, vol. 47, 1960
- Maūnchūn-Hūlfūn O., 1945.—O. Maūnchūn-Hūlfūn. Thū Yūūh-Chih rḱolūūm ḱū- ūčaminūḁ,— JAOS; vol. 65, 1945. N 2
- Maūnchūn-Hūlfūn O., 1959.—O. Maūnchūn-Hūlfūn. Thū ūthnic namū—Hṛn. «Strdia Sūḱica Iūḱnakd Kaklgūn dūdicata». Copūnhagūn, 1959
- Makdisi C., 1961.—S. Makdisi. Mṛslim instirtrns of Iūḱning in ūlūvūnth cūntṛḱy Iūghdad,— IISOAS, vol. 47, pt. 1, 1961
- Majṛmdak ḱ. C., 1951. ḱ. C. Majṛmdak. Thū agū of impūḱial ṛnity. Iomūay, 1951
- Majṛmdak, 1952.—Majṛmdak. Thū histokū and cṛlṛḱū of thū Indian pūoplū. Gūn. ūd. A. C. Majṛmdak. Assistant ūd. A. D. Pṛsahūḱ, vol. 1–2. London, Allūn dū Fṛwin, 1952
- Majṛmdak ḱ. C., 1954.—ḱ. C. Majṛmdak. Thū ūčpansion and consolidati on of thū ūmpṛḱū.— «Thū Classical agū». Iomūay, 1954 (Thū histokū and cṛlṛḱū of thū Indian pūoplū, vol. III)
- Maḱgāīandhi C., 1968.—C. Maḱgāīandhi. Tkadū contacts iūtwūūn wūstūḱn India and thū Gḱūūco-ḱoman wokld in thū ūakly cūntṛḱūḱ of thū Chḱistian ūḱa.— JYSHO, vol. VII, pt. III, 1965
- Maḱicq A., 1958.—A. Maḱicq. La ḱḱandū insḱription dū Kaniska ūt I'ūṫō tokhāḱūn-I' ancīūnnū lūngrū dū la Iūḱḱianū—JA, t. CC4CVI, H 4, 1958
- Maḱkoff A., 1891.—A. Maḱkoff. Ké-gistḱū généḱal dūḱ mannaḱ okūūntalūḱ. Collūctiōns sciūntifiḱūḱ dū l'Instirtr dūḱ langṛḱs okūūntalūḱ dṛ Ministūḱ dūḱ Af-faiḱūḱ Ūtkangéḱḱḱ, vol. VII. SPh, 1891
- Maḱḱḱḱ J., 1901.—J. Maḱḱḱḱ. Ūḱansahḱ nach dūḱ Gūogḱaphiū dūḱ Ps. Mosūḱ. ḱokūnac'l. Iūḱlin, 1901 (AKGWG, N. F., Iūd. III. N 2)
- Maḱḱḱḱ J., 1895, 1896, 1905.—J. Maḱḱḱḱ. Fntūḱsfchṛngūn zṛḱ Gūḱschichtū von Ūḱan.— «Philologṛs», d. 54 (N. F., Iūd. 8). Gōttingūn, 1895; Iūd. 55 (NF., Iūf. 9). Gōttingūn. 1896; Zwūitūḱ Hūft (Schlṛss)—Sondūḱḱṛck aṛs dūm «Philologṛs», Sṛplūmūntūand, ḱ. Nft. 1. Lūipzid, 1905
- Maḱḱḱḱ J., 1907.—J. Maḱḱḱḱ. Fntūḱsfchṛngūn zṛḱ Gūḱschichtū von Ūḱan II.—«Philologṛs», Sṛplūmūntūand, ḱ. Hit. 1, Lūipzig, 1907
- Maḱḱḱḱ J., 1938.—J. Maḱḱḱḱ. Wūḱot ṛnd Akang. Fntūḱsfchṛngūn zṛḱ mythisḱūn ṛnd gūḱschichtlichūn Landūḱṛndū von Ostikan. Lūidūn, 1938
- Maḱshall J., 1956.—J. Maḱshall. Taḱila. An illṛstḱatūḁ accoṛnt of akḱhaūological ūčcaviations. Gaḱḱiūḁ ort at Taḱila ṛndūḱ thū okdūḱs of thū govūḱnmūnt of India iūtwūūn thū ūḱḱs 1913-1934, vol. I–III. Samūḱidgū Fṛivūḱsity ṛḱūss. 1956
- Maḱtin M., 1939.—M. Maḱtin. Coins of Kidāḱa and thū littlū Kṛshans.— JASŪ, pt. III, 1939, N2
- Moḱavcsik G., 1958.—G. Moḱavcsik. Diū Indū-Aḱiūḱ im Altūn Okūūnt. Wiūḱadūn, 1966
- Mc Govūḱn W. M., 1939.—W. M. Mc Govūḱn. Thū Ūakly Ūmpṛḱūḱ of Cūntḱal Asia. Nūw York, 1939

- Mūyūk Ūd., 1925.– Ūd. Mūyūk. Īlūtū r̄nd Niḍdūkgang d̄ys H̄yll̄nism̄rs in Asīn. Īyūkl̄n, 1925 (K̄r̄nst r̄nd Alt̄ykt̄rm, Alt̄y K̄rl̄t̄k̄ȳn im Licht̄y n̄ȳf̄y Foksch̄r̄ng, Īd. V.)
- Minoksky V., 1934.–V. Minoksky. Ūsq̄r̄iss̄y d̄r̄n̄y histoīk̄y d̄y Nadik-Chah. Pakis, 1934
- Mohammad Ali. 1957.–Ali Mohammad. Akyana ok anc̄īnt Afghanistan. (K̄ārl̄, 1957).–«Histokical Socīty of Afghanistan», N 47
- Moqan J., 1923–1936 –J. Moqan. Man̄r̄l̄ d̄y n̄m̄ismatiq̄r̄y ok̄īntal̄y d̄y l̄antiq̄rit̄y ŷt dr̄ moȳn aḡy, t. I. Pakis, 1923–1936
- Moqavcsik G., 1958.– G. Moqavcsik. Īyzant̄not̄k̄ica. Dīy Īyzant̄isch̄ȳn Q̄r̄yll̄n d̄ȳk̄ Ḡyschicht̄y d̄ȳk̄ T̄ukk̄v̄olk̄ȳ, II. S Ar̄fl̄, Īd. 1-2. Īyūkl̄n, 1953
- Moscatti S., 1949–1950.–S. Moscati. Str̄di sr̄ Āīf̄ M̄r̄sl̄im.– «K̄ȳndicon̄ti d̄yll' Accad̄ym̄ia Nazional̄y d̄yi Linz̄i. Class̄y di scīyn̄z̄y mok̄ali, stok̄ich̄y a filologich̄y», VIII/4–5, 1949–1950
- Mov̄rs H. L., 1944.–H. L. Mov̄rs. Ūak̄ly man and pl̄yistoc̄ȳn̄y st̄katiḡaphy in Sorth̄ȳkn̄ and Ūast̄ȳkn̄ Asia.– PPMHF, vol ̄ĪĪ, N 3, 1944
- Mov̄rs H. F., 1953.–H. L. Mov̄rs. Palāyolith̄ic and m̄ysolith̄ic sit̄ys in Sovīt C̄ynt̄kal Asia.–«P̄koc̄ȳdings of th̄y Am̄ȳkan Philosophical Socīty», vol, 97. Philad̄yl̄phia, 1953, N 4
- Mov̄rs H. L., 1953 a.–H. L. Mov̄rs. Th̄y Mor̄st̄ȳk̄ian cav̄y of T̄ysh̄ik-Tash, Sorth̄ȳast̄ȳkn̄ F̄zīȳk̄istan, C̄ynt̄kal Asia.– ASPK, Īrl̄ll̄yt̄in 17. 1953
- M̄rk̄h̄ȳk̄j̄ȳ Ī. N., 1967.–Ī. N. M̄rk̄h̄ȳk̄j̄ȳ. Th̄y K̄r̄shana ḡyn̄al̄ogy, Calcr̄tta, 1967 (Str̄dīys in K̄r̄shana ḡyn̄al̄ogy and ch̄konology, vol. I, Calcr̄tta Sansk̄rit K̄ys̄yakch̄ S̄ȳk̄īys, N LĪĪ. Str̄dīys, N 38)
- Müll̄k̄ T.W.K., 1918.–T. W. K. Mül̄l̄k̄. Toch̄ī and K̄risan (K̄s̄ān).– SPAW. Philosophisch-histok̄isch̄y Klass̄y. ̄ĪĪVIII. Īyūkl̄n, 1918.
- Nāk̄ain A. K., 1962.–A. K. Nāk̄ain. Th̄y Indo-Ḡk̄ȳys. Ōf̄ok̄d, 1962
- Nāk̄ain A. K., 1968.–A. K. Nāk̄ain. Th̄y Dat̄y of Kaniska.– «P̄ap̄ȳks on th̄y dat̄y of Kaniska s̄r̄imitt̄ȳd to th̄y conf̄ȳk̄ȳnc̄y on th̄y dat̄y of Kaniska, London, 20–22 Ar̄kil, 1960, Ūd. 6y A. L. Īasam. L̄ȳid̄yn, 1968
- Nazim M., 1931.–M. Nazim. Th̄y lif̄y and tim̄ys of Sr̄ltan Mahm̄rd of Ghazna. Sam̄ik̄id̄ḡy, 1931
- Nasik al-Din Tr̄si, 1940. –Nasik al-Din Tr̄si. M. Minovy and V. Minoksky.– Nasik al-Din Tr̄si on financ̄y.– ĪSOS, vol. ̄Ī, 1940. pt. 3
- N̄w̄yll Ū. T., 1938.–Ū. T. N̄w̄yll. Th̄y coinaḡy of th̄y Ūast̄ȳkn̄ S̄yl̄r̄cid mints f̄kom S̄yl̄r̄cis I to Antioch̄rs III. N̄w̄ York, 1938
- Nīyl̄s̄yn D., 1927.– D. Nīyl̄s̄yn. Hand̄ir̄ch̄ d̄ȳk̄ alt̄ak̄aīsch̄ȳn Alt̄ykt̄r̄mskr̄nd̄y. In V̄ȳk̄īnd̄r̄nd mit F. Homm̄yl̄ r̄nd N. Khodokanakis, mit Īȳit̄k̄aḡȳn von A. Ḡkohmann r̄nd Ū. Littmann h̄ks̄g. von D. Nīyl̄s̄yn, I. Pakis–Kop̄ynhaḡȳn – L̄ȳip̄zig, 1927
- N̄öld̄ȳk̄y Th., 1920.–Th. N̄öld̄ȳk̄y. Das Īkanisch̄y National̄ypos, Ar̄ft. 2. D̄ys im Ḡkr̄nd̄k̄iss d̄ȳk̄ Īkanisch̄ȳn Philologīy ŷkschīȳn̄y Īȳit̄k̄aḡys. Īyūkl̄n–L̄ȳip̄zig, 1920
- Nuȳȳk̄g H. S., 1938.–H. S. Nuȳȳk̄g. Dīy K̄yl̄igion̄ȳn d̄ys alt̄ȳn Īkans. L̄ȳip̄zid, 1938.– MVAG, Īd. 43
- Olmst̄ȳad A. F., 1959.–A. F. Olmst̄ȳad. Histoky of th̄y P̄ȳksian Ūmp̄ik̄y (Achāym̄nid̄ p̄ȳk̄iod). S̄ȳcond Imp̄k̄ȳssion. Chicago–Illinois, 1959
- Pak̄ȳk̄ K. and D̄r̄īȳȳk̄st̄ȳin W. H., 1956.–K. Pak̄ȳk̄ and W. H. D̄r̄īȳȳk̄st̄ȳin. Īāȳlonian ch̄konology 626 Ī. C– A. D. 75. P̄k̄ȳvid̄ȳnc̄y, 1956

- Paikola A., Koskenniemi S., Paikola S., Aalto P., 1969– A. Paikola, S. Koskenniemi, S. Paikola, P. Aalto. Dyciphkymynt of thū Pko-to-Dkavidian inscriptions of thū Indrs civilization. A fikst an-noŋcymynt. Sopnhagyn, 1969 (SIAS, Spycial pŋlication, N 1)
- Pylliot P., 1916.–P. Pylliot. Lū «Chatchyortof for t'of king» yt la coloniy sygdynnū dū la kūgion dŋ LoīNok.– JA, ЧI, Sūk., vol. VII, N 1, 1916
- Pylliot P., 1934.–P. Pylliot. Tokhakiyn of Kortchéyn.–JA, t. CCCЧIV, 1934
- Pūtych L., 1950.–L. Pūtych. Nokthūkn India accokding to thū Shri-Ching-Chŋ. Koma, 1950 (Sūkia Okiyntalū Koma, II)
- Pūtkrshvsky I. P., 1968.–I. P. Pūtkrshvsky. Thū socio-ūconomic condition of Ikan rndūk thū Pī-Khans.– «Thū Camīkidgū Histokey of Ikan», vyl. 5. Thū Saljŋq and Mongol pūkiods, ūd. ūy J. A. Ūoylū. Camīkidgū, 1968
- Piggott S., 1952.–S. Piggott. Pkūhistokic India to 1000 B.C (Kūpkintūd). Hakmondwokth, Middlysūč, 1952
- хРорū, 1958].–Рорū. A sŋkvūy of Pūksian akt, fkom pkūhistokic timys to thū pkūsynt. Ūd. ūy A. F. Рорū, vols. I–IЧ. London –Nūw Yokk, 1938–1939. Pkintūd in Ūngland. Indūč vol. cotp. ūy T. Ūystūkman, 1958
- Pkitsak O., 1950.–O. Pkitsak. Kaka-chanidischū Stkūitfkagyn 1–4. – «Okūyns», vol. III, N 2, 1950
- Pkitsak O., 1951.–O. Pkitsak. Von dūn Kaklŋrk zŋ dūn Kaka-chanidūn.–ZDMG, Ūd. 101, 1951
- Pkitsak O., 1953.– O. Pkitsak. Diū Kākachanidūn.–DI, Ūd. 30. Ūūklin, 1953
- Pkitsak O., 1953 a.–O. Pkitsak. Dūk Fntūkgang dūs Kūichūs dūs ogrzischūn Yaīŋŋ.– «60 dogŋm yili mūnasūyūtiylū Fŋad Kōrkūlū akmagani. Mélangys Fŋad Kōrkūlū». Istanīŋl, 1953
- Pkitsak O., 1955.–O. Pkitsak. Qaka strdiū zŋk Tūkkischūn Kūchtssymūolik.– ZVFA, Dan Aukūiasim. Istanīŋl, 1955
- Pŋllūyūlank Ū. G., 1952.–Ū. G. Pŋllūyūlank. A sogdian colony in innūk Mongolia.– «T'ofng Pao», vol. ЧLI, 4–5. London, 1952
- Pŋllūyūlank Ū. G., 1962.–Ū. G. Pŋllūyūlank. Thū consonantal systm of Old Chinysū –AM, N. S., vol. IЧ, pt. 1, 1962
- Pŋllūyūlank Ū.G., 1966a.–Ū.G.Pŋllūyūlank. Chinysū and Indo-Ūŋkorūans.–JKAS, 1966, N1-2
- Pŋllūyūlank Ū.G., 1966–1968.–Ū.G. Pŋllūyūlank. Chinysū ūvidūncū fok thū datū of Kanishka. –«Ūhakati. ŪCI, Ч–ЧL Cūntkal Asia Nŋmūyūk». Ūanačas, 1966–1968
- Pŋllūyūlank Ū.C., 1970.–Ū.C. Pŋllūyūlank. Thū Wŋsŋn and Sakas and thū Yūūhchih migkation.– ŪSOAS, vol. ЧЧЧIII, pt. 1, 1970
- Pŋki Ū. N., 1965.–Ū. N. Pŋkl. India rndūk thū Kŋshanas. Ūomūay, 1965
- Қанов V.A.. 1976.–V.A. Қанов. Thū Palūolithéc Ondrstkiūs of thū Cūntkal Asia, A. Kūvision IЧ' Congkūs FTSP, Locī. VII. Pŋtikaŋŋ, Hicū, 1976.
- Қарсон Ū.J., 1922– Ū.J. Қарсон. Thū Camīkidgū histokey of India, vol. I. Anciynt India, ūd. ūy Ū. J. Қарсон. Camīkidgū, 1922
- Қawlinson G., 1873.– G. Қawlinson. Thū sičth gkūat okūyntal monakchy ok thū gūogkaphy, histokey and antiŋritiūs of Pakthia. London, 1873
- Қawlinson H.G, 1912.– H.G. Қawlinson. Ūactkia. Thū histokey of a fokgottūn ūmpikū. London, 1912 (Pkoīshain's okūyntal sūk., vol. 6)
- Қawlinson H. G., 1926.–H. G. Қawlinson. Intūkcoŋksū ūytwūyn India and thū Wūstūkn Wokld fkom thū ūakliyst timys to thū fall

- of Ҷомӯ, Сӯс. ӯд. Самӣkidgӯ,
1926
- Ҷӯichӯlt Н., 1931.–Н. Ҷӯichӯlt. Diӯ
soghdischӯn Handschkiфтӯnkӯstӯ
dӯs Йkitischӯn Mfsӯgm, Йd. II.
Нӯidӯlлӯkg, 1931
- Ҷiӯг Ch., 1879–1883. –Ch. Ҷiӯг.
Catalogrӯ of thӯ Rӯksian
manfscripts in thӯ Йkitish
Mfsӯgm, vol. I–III. London, 1879–
1883
- Ҷingӯom L.–I., 1957 –L.–I.
Ҷingӯom. Зғк Ikonogkaphiӯ дӯк
Gõttin Акdvi Сғка Anahita, Айо,
1957 («Acta Acadӯmiaӯ Айоўnsis
Hғmaniока», ҶҶIII, 2)
- Ҷосӯn V., 1877.– V. Ҷосӯn.
Collӯction sciўntifiqӯs dӯ l'Institut
dӯs langrӯs okiўntalӯs dғ Ministќќ
dӯs Affaikӯs Үtkangӯkӯs, I. Lӯs
Manfscripts akaiӯs. SPi., 1877
- Ҷосӯn V., 1881.– I. Ҷосӯn. Noticӯs
sommaikӯs dӯs manfscripts akaiӯs
dғ Mfsӯӯ Asiatiqӯ. Pқӯmiќқ
livkaison. SPi., 1881
- Ҷосӯnfiӯld J. M., 1967.–J. M. Ҷосӯn-
fiӯld. Thӯ dynastic akts of thӯ
Kғshanas. Йўkkkӯlӯy–Los Angӯlӯs,
1967
- Ҷostovtzӯff M., 1953– M. Ҷos-
tovtzӯff. Thӯ social and ӯconomic
histokӯ of thӯ hӯllynistic wokld,
vols. I–II. Oчfokd, 1941; Сӯс. ӯд.
(with additions and соққӯctions йу
P. M. Fкасӯк), vols. I–III. Oчfokd,
1953
- Ҷғйӯn W., 1957.–W. Ҷғйӯn. Diӯ
Lagӯ дӯк Sklavӯn in дӯк al-
tindischӯn Gӯsyllschaft. Йўklin,
1957
- Ҷуckmans J., 1964.– J. Ҷуckmans.
La Chқonologiӯ ӯs kois dӯ Саiа ӯt
dғ-Қaydan. Istanбl, 1964
(PIHANS, ҶVI)
- Ҷурка J., 1963.–J. Ҷурка. Dӯjiny,
рӯкскќ а тадзickќ litӯkatғк Dқғhќ,
рқўрқасованќ а қозсиқўnӯ vvdani.
За қўdаксӯ J. Ҷурку napsali O.
Klima, J. Ҷурка, V. Kғйickova, F.
Тағӯк, J. Веcka, J. Мақӯк, J.
Сўррӯк. Pкаha, 1963
- Ҷурка J., 1968.–J. Ҷурка. Histokӯ of
Iқanian litӯkatғк. Wқittӯn in col-
lailokation with O. K'ima. V.
Kғйickova, F. Тағӯк, J. Веcka, J.
Сўррӯк, J. Мақӯк, I. Hқйӯк and J.
T. P. Йқғijn. Үd. йв K. Jahn.
Dokdkӯcht, 1968
- Sadighi G.H., 1938.–G.H. Sadighi.
Lӯs morvӯmўnts kўligiӯғч iқaniӯns
ағ II-ӯ ӯt ағ III-ӯ siyclӯs dӯ
l'Hќigkӯ. Paқis. 1938
- Sankalia N.D., 1963.–N.D. Sankalia.
Nӯw light on thӯ Indo-Iқanian ok
Wўstӯkn Asiatic қўlations йўtwӯn
1700 Й. C–1200 B. C «Акtiғs
Asia», vol. 26," 1963
- Sakton G., 1962.–G. Sakton.
Intқodғction to thӯ histokӯ of
sciўncӯ. Voi. I. Fқom Homӯк to
Oмак Khayyam; vol. II, pt. 1–2.
Fқom Қайii йўn Үзка to Қогӯк
Йacon; vol. III, pt. 1–2. Sciўncӯ
and lӯakning in thӯ forқtӯynth
сўntғк. Йaltimоқ, 1962
(кўрқintӯd)
- Sastki K. N., 1956. –K. N. Sastki.
Nӯm light on thӯ Indrs civilization,
vol. II. Dӯlhi, 1956
- Sarvagӯt J., 1965. –J. Sarvagӯt.
Intқodғction to thӯ histokӯ of thӯ
Mғslim Үast. A йўliolographical
gridӯ. Йасӯd on thӯ сӯс. ӯд. as
қўcast йу C. Саhӯn. Йўkkkӯlӯy and
Los Angӯlӯs, 1965
- Scўкқato F., 1959. – F. Scўкқato.
Thӯ fikst two ӯcavation cam-
paigns at Chazni, 1957–1958.– ҮV,
N. S., Ҷ, 1959
- Schafӯк Ү.H., 1963. –Ү.H. Schafӯк.
Thӯ goldӯn рўachӯs of Sa-
makand. A strdy of T'ang ӯchotics.
Йўkkkӯlӯy and Los Angӯlӯs, 1963
- Schlғmйўkgӯк D., 1949. – D.
Schlғmйўkgӯк. La pқospўction
акchӯologiqӯ dӯ Йactкӯs.–
«Суkia», t. ҶҶVI. 1949
- Schlғmйўkgӯк D., 1953.–D.
Schlғmйўkgӯк. L'акgўnt gқс dans
i'ўmpriқ Achќmћnidӯ.–Paқis, 1953
(MDAFA, t. 14)

- Schl̥m̥iŷk̥g̥ŷk̥ D., 1960.– D. Schl̥m̥iŷk̥g̥ŷk̥. D̥ysc̥yndants non-m̥ŷrit̥ŷk̥ka-n̥ŷŷns d̥ŷ l'akt g̥k̥ŷ.– «Sykia», t. ЧЧЧVII, 1960
- Schl̥m̥iŷk̥g̥ŷk̥ D., 1964.–D. Schl̥m̥iŷk̥g̥ŷk̥. Th̥ŷ ŷcavations at S̥f̥k̥kh Kotal and th̥ŷ p̥koŷl̥ŷm of h̥ŷll̥ŷnism in Йact̥kia and India.– K̥ŷp̥kint̥ŷd f̥kom «P̥koc̥ŷŷdings of th̥ŷ Й̥kitish Acad̥ŷmy», vol. ЧLVII. London, 1964
- Schl̥m̥iŷk̥g̥ŷk̥ D., 1966 – D.Schl̥m̥iŷk̥g̥ŷk̥. Ai Khanorm. f̥n̥ŷ vill̥ŷ h̥ŷll̥ŷnistiq̥ŷ ŷn Afghanistan.– СКАИ (ЙЛ), Janviŷk̥ –J̥rin, 1966
- Schl̥m̥iŷk̥g̥ŷk̥ D., Қой̥ŷk̥ L.. 1958.– D. Schl̥m̥iŷk̥g̥ŷk̥, L. Қой̥ŷk̥, D̥̥p̥ont-Somm̥ŷk̥ A., Й̥ŷnv̥ŷnist̥ŷ ŷ. F̥n̥ŷ ŷiling̥ŷ g̥k̥eco-akam̥eŷnn̥ŷ d'Asoka.– JA. t. CCЧLI. N 1. 1958
- Schmidt H., 1908 – H.Schmidt. Akchaŷological ŷcavations in Anaŷ and Old M̥ŷk̥v.– «ŷ̥p̥lokations in T̥k̥k̥ŷstan. ŷ̥p̥ŷdition of 1904, P̥k̥ŷhistokic civilizations of Anaŷ. Okigins, g̥kowth, and infl̥ŷnc̥ŷ of ŷnv̥ikonm̥ŷnt». ŷd. йŷ K. P̥̥mp̥ŷlly, vol. I. Washington, 1908
- Schmidt ŷ.F., 1953–1959.– ŷ.F. Schmidt. P̥ŷks̥ŷpolis. vols. I–II. Chicago, 1953–1959 (Th̥ŷ F̥niv̥ŷk̥sity of Chicago Ok̥ŷŷntal Institit̥ŷ p̥̥ilications, vol. LЧVIII–LЧIЧ)
- Schkoŷd̥ŷk̥ L., 1923.–L. Schkoŷd̥ŷk̥. Akisch̥ŷ K̥ŷligion, Йd. I. L̥ŷipzig, 1923
- Schwaktz F., 1906.–F. Schwaktz. Al̥ŷchand̥ŷk̥ d̥ŷs G̥koss̥ŷn F̥ŷldz̥g̥ŷ in T̥k̥k̥ŷstan. Zw̥ŷit̥ŷ Af̥flag̥ŷ. St̥rt̥tgakt, 1906
- S̥ŷk̥j̥ŷant K., 1946.–K. S̥ŷk̥j̥ŷant. Mat̥ŷk̥ial f̥ok a histok̥ŷ of Islamic t̥ŷŷtil̥ŷ f̥p to th̥ŷ Mongol conq̥ŷt.–AI, vol. IЧ–ЧVI, vol. ЧI–ЧII. Ann Ak̥ŷok, 1946
- S̥ŷzgin F., 1967.–F. S̥ŷzgin. G̥ŷschicht̥ŷ d̥ŷk̥ ak̥ŷŷisch̥ŷn Schk̥ift̥ŷms. Йd. I. L̥ŷid̥ŷn, 1967
- Shikatoki K., 1928.– K. Shikatoki. A str̥dy on S̥f̥-t'̥e, ok̥ Sogdiana.– MD TB, 1928, N 2
- Simonŷtta A. M., 1958.–A. M. Simonŷtta. A n̥ŷw ŷssay on th̥ŷ Indo-G̥k̥ŷŷks. Th̥ŷ Saka and th̥ŷ Pahlavas.–ŷW, vol. IЧ, 1958, N 3
- Sik̥sak D. C., 1953. –D. C Sik̥sak. Th̥ŷ K̥f̥shanas. Th̥ŷ ag̥ŷ of Imp̥ŷk̥ial f̥nity. Йom̥ŷay, 1953.– «Th̥ŷ histok̥ŷ and c̥l̥t̥f̥k̥ŷ of th̥ŷ Indian p̥ŷop̥l̥ŷ», v. II
- Sik̥sak D. C., 1960. –D. C Sik̥sak. Th̥ŷ Kanishka ŷka.–JH. vol. ЧЧЧVIII, pt. 1. T̥k̥ivand̥k̥f̥m, 1960
- Sik̥sak D. C., 1965. – D. C Sik̥sak. Indian ŷp̥ig̥kaphy. D̥ŷlhi, 1965
- Smith V. A., 1906. –V. A. Smith. Catalog̥ŷ of th̥ŷ coins in th̥ŷ Indian M̥rs̥ŷm Cal̥rt̥ta, incl̥rding th̥ŷ Caŷŷin̥ŷt of th̥ŷ Asiatic Soci̥ŷty of Й̥ŷngal, vol. I. Oчfokd, 1906
- Smith S., 1924. –S. Smith. Й̥ŷŷyloni-an histok̥ical t̥ŷŷts k̥ŷlating to th̥ŷ cap̥t̥k̥ŷ and downfall of Й̥ŷŷylon. London. 1924
- Soťkd̥ŷl D., 1959. 1960.– D. Soťkd̥ŷl L̥ŷ vizikat 'Aŷŷŷasid̥ŷ d̥ŷ 749 á 936 (132 á 324 d̥ŷ l'Н̥̥gik̥ŷ), vol. I–II. Damas. 1959–1960
- Spi̥ŷg̥ŷl F., 1871.– F. Spi̥ŷg̥ŷl. ŷ̥k̥ŷŷsch̥ŷ Alth̥ŷk̥th̥f̥ms̥k̥nd̥ŷ, Йd. I, G̥ŷog̥kaphic, ŷthnog̥kaphiŷ f̥nd ált̥ŷt̥ŷ G̥ŷschicht̥ŷ. L̥ŷipzig, 1871
- S̥p̥k̥ŷngling M., 1953.– M. S̥p̥k̥ŷngling. Th̥id̥k̥ c̥ŷnt̥k̥ŷ Ikan. S̥p̥ok̥ and K̥aktik̥. Chicago, 1953
- S̥p̥l̥ŷk̥ B., 1952.– B. S̥p̥l̥ŷk̥. Ikan in f̥k̥ŷhislamisch̥ŷk̥ Z̥ŷit. Politik, K̥l̥t̥k̥, V̥ŷkwalt̥ŷng f̥nd öff̥ŷntlich̥ŷ L̥ŷŷŷn zwisch̥ŷn d̥ŷk̥ ak̥ŷŷisch̥ŷn f̥nd d̥ŷk̥ s̥ŷld-sch̥f̥kisch̥ŷn ŷ̥koŷŷk̥ŷng 633 ŷis 1055. W̥ŷŷŷad̥ŷn, 1952 (AWL V̥ŷk̥öff̥ŷntlick̥ŷng̥ŷn d̥ŷk̥ Ok̥ŷŷntalisch̥ŷn Komission, Йd. II)
- S̥p̥l̥ŷk̥ B., 1955. – B. S̥p̥l̥ŷk̥. Diŷ Mongol̥ŷn in Ikan. Й̥ŷklin. 1955
- S̥p̥l̥ŷk̥ B., 1968. – B. S̥p̥l̥ŷk̥. Hand̥ŷf̥ch̥ d̥ŷk̥ Ok̥ŷŷntalistik̥. AM.

- I, Īd. IV. Ikanistik. Aīšchn. 2. Litūkatrk, Liyf. 1. Lūidyn, 1968
- Stagrl G., 1969. – G. Stagrl. Ūchavation nāq Ghaligai (1968) and chkonological sūqfūncū of pkoto-hisiokical crltrkūs in Swat vallūy. – ŪW, vol. 19, N 1–2, 1969
- Stavisky B., 1960. – B. Stavisky. Notūs of gūm-sūals with Křshana cřksivū inscription in thū collēction of thū Statū Hūkmitagū, – JNSI, vol. ЧЧII, 1960
- Stchorkinū I., 1954. – I. Stchorkinū. Lūs pūintřkūs dūs manřsckits Tīmūkidūs. Pakis, 1954 (Institřt Fkancais d'akchfcologiū dū Īyukorth. Īiilio-thūqřū akchūologiqrū yt histokiqřū, t. LЧ)
- Stūin A., 1887. – A. Stūin. Zoкоastkian dūitiūs on Indo-Scythian coins. – ОИК, vol. I, N 10, 1887
- Stūin A., 1907. – A. Stūin. Anciūnt Khotan. Dūtailūd kūrōkt of akchayological ūplokations in Chinūsū Třkkūstan, vols. I–II. Очfokd, 1907
- Stūin A., 1928. – A. Stūin. Innūkmost Asia, Dūtailūd kūrōkt of ūplokations in Cūntkal Asia, Kansř and Ūastūkn Ikan, Sakķiūd ort and dūsckīiūd..., A. Stūin, vols. I–III. Очfokd, F928
- Stūkn S. M., 1961–1962. – S. M. Stūkn. Isma'ilis and Qakmatians. – LŪI, 1961–1962
- Stokūy C.A., 1927–1958. – CA. Stokūy. Pūksian litūkatrkū. – A ĩio-ĩiiliogqraphical sřkvūy, vol. I–II. London. 1927–1958
- Takn W., 1950. – W. Takn. Alūchandūk thū Gkūat. Camīkidgū, vol. I. Nakķativū. 1948; vol. II. Sořkūs and strdiūs, 1950
- Takn W. W., 1951. – W. W. Takn. Thū Gkūks in Īactkia and India. Ūd. II. Camīkidgū, 1951
- Tavadia J. S., 1939. – J. S. Tavadia. Diū Mittūlpūksischū Spřkachū řnd Litūkatrk dūk Zakathřstķiūk. Lūip-zig (Ikanischū Tūčtū řnd Hilfsūiuchūk, Nk. 2)
- Tūkka H. dū and Pūtūkson T.T., 1939. – H. dū Tūkka and T. T. Patūkson. Strdiūs on thū icū agū in India and associatūd hřman cřltrkūs. Washington, 1939 (Saknūgiū Institřtion of Washington, přilication, N 493)
- Tūřfūl F., 1932. – F. Tūřfūl. Vokūķicht ūiūk diū ūdition dūs Zafaknama von Nizam Sami řnd dūk wichtigstūn Tūilū dūk Gūschichtswūkkū Hafiz-i Aīkř's. – АОк, vol. IV, 1932
- Tchūķikowūk V., 1927. – V. Tchūķikowūk. Diū hūllūnistischūn Stādtūgkūdřngūn von Alūchandūk dūm Gkossūn ĩis arf diū Kōmūkzūit. Lūipzig, 1927 (Philologrs, Srpl. ЧИЧ, Hft. I) «Thū Yakataka-Gřpta agū (cīkca 200-550 A. D.)», ūd. ĩy K. Ch, Majřmdak, A.S. Altūkak. Īanakas, 1954
- «Thū Vūdic agū. Histokū and cřltrkū of thū Indian pūūplū», vol. I. Īomīay, 1950
- Thiūmū P., 1938. – P. Thiūmū. Dūk Fķūmdling im Kgvūda. Ūinū Strdiū ūiūk diū Īūdūtrng dūk Woktū akī, akūa, akūaman řnd akūa. Lūipzig, 1938
- Thompson S., 1955. – S. Thompson. Motif-Indūč of folk litūkatrkū. A classification of nakķativū ūlūmūnts in folktaļs, ĩallads, myths, faļļs... Kūv. and ūnl. ūd. ĩy S.Thompson. Īloomington, Indiana Fnivūksity pķūss, vol. I, 1955
- Tiāawī A. L., 1962. – A. L. Tiāawī. Okigin and chakactūk of almadkasah. – ĪSOAS, vol. ЧЧV, pt. 2, 1962
- Tomaschūk W., 1877. – W. Tomaschūk. Cūntkalasiatischū Strdiūn. Sogdiana. Wiūn, 1877 (Sitz. d. Kais. Akad. d. Wiss. in Wiūn, «Phil-Hist. Klassū». Īd. LЧЧЧVII)

- Tomaschŷk W., 1896.–W. Tomaschŷk. Йактқинау Йактқияноі.–ҚҰ, Йд. II. Нйд. 4, 1896
- Тқўвўк С., 1934. – С. Тқўвўк. Тўкқасоттас фқом Афқасияй. Moscow – Lўningқад, 1934
- Tқitton A.S., 1957.–A.S. Tқitton. Matўkials on mfslim ўdfcation in thў middlў agўs. London, 1957
- Fnvala G. M., 1925.– G. M. Fnvala. Ойўќuations on thў кўligion of thў Pakthians. Йўнйау, 1925
- Vasmўк Қ., 1925.– Қ. Vasmўк. Йўйтқагў зғк mғchammўdanischўn Mўnzkrndў.–NZ, 58, 1925
- Vasmўк Қ., 1930.– Қ. Vasmўк. Зғк Mўnzkrndў дўк Qақahanidўn – Mittўilrngўn dўs Sўminaks фғк Оқўntalisчў Sprachўn зғ Йўќlin, Jg. ЧЧЧIII, айт. II. Йўќlin, 1930
- Vogўl J. Ph., 1930.–J. Ph. Vogўl. La scrľptfкў dў Mathfка. Paқis, 1930. (AA, t. ЧV)
- Walkўк J., 1941.–J. Walkўк. A Catalogў of thў Aқай-Sassanian coins. London, 1941
- Whўўlўк M., 1955.– M. Whўўlўк. Қомў йўуond thў impўkial фқontiўks. Pўngrin Йooks, 1955
- Whўўlўк M., 1962. –M. Whўўlўк. Сёақсada. A мўtkopolis of thў Nokth-Wўst фқontiўк. Офқокд Fnivўksity рқўss, 1962
- Whitўhўad Қ. B., 1914. –Қ. Й. Whitўhўad. Catalogў of coins in thў Panжай Mfsўfm Lahоқў, vol. I, Indo-Gқўўk coins. Офқокд, 1914
- Widўngкўn G., 1965.–G. Widўngкўn. Diў кўligionўn Iқan. Strttgakt, 1965. (Diў Кўligionўn дўк Mўnschhўit, Йд, 14)
- Wilson H. H., 1841.–H. H. Wilson. Akiana antiqra. A dўscriptivў accořnt of thў antiqritiўs and coins of Afghanistan. London, 1841.
- Wolski J., 1947.–J. Wolski. L'ўf-fondўmўnt dў la domination dўs Sёўfўcidўs ўn Iқan ағ III-ў siўclў av. J.– C. Сқасовўў, 1947 («Йўllўtin intўknational dў l'Acadўmiў Polonaisў dўs sciўncўs ўt dўs lўttкўs. Classў dў philologiў, classў d'histoikў ўt dў philosophiўs», Srppl. 5, 1939–1945)
- Wkight Ў. M., 1948.–Ў. M. Wkight. Йайак of Йадhdh and al-Afsin.–MW, 1948, N 1
- Zaўhnўк Қ. С, 1956.–Қ. С Zaўhnўк. Thў tўachings of thў magi at compўndirm of Zoқoastќian йўliўfs. London, 1956 (Ўthical and Кўligions Classics of Ўast and Wўst, N 14)
- Zaўhnўк Қ. С, 1961.–Қ. С Zaўhnўк. Thў dawn and twilight of Zoқoastќianism. Nўw York, 1961
- Zolling Th., 1875 –Th. Zolling. Alўchandўks dўs Gқossўn Fўldzrg in Сўntќal-Asiўn. Ўinў Qғўllўnstrdiў. 2 Afrl. Lўipzig, 1875

Сарчашмаҳо

- Абдурраззоки Самаркандй. - Noticў dў l'oғқagў рўksaёlēēn qғi a роғк titў Matla-assaadўin оғmadjma аляһқўin I) Матлаъ-уссаъдайн ва мачмаъ-ул-бахрайн ўt qғi continўnt Lhistоқў dўs dўғ srltans Schah-Kоkh ўt Айоғ Said, рақ M.Qғat - кёмўкў Paқis, 1843 (Noticўs ўt ўчtktaits, t. ЧIV, pt.
- Абдурахмони Толеъ, 1959.–Абдурахман Тали. История Абулфейзхана. Пер. с тадж., пре-дисловие, примеч. и указатель А.А. Семенова. Ташкент, 1959.
- Абулфидо.–Gўоғқarhўiў I'Айоғlfёda. Тўчтў ақайў рғīliё d'аркўs lўs manfсқkїts dў Paқis ўt dў Lўydў рақ M. Kўinard ўt M. Lў Йon Mas Gғcin dў Slanў. Paқis. 1840.
- Абулғозй, 1958.–Абул-л-Ғази. Родословная туркмен. Сочинение Абул-л-Ғази хана хивинского.

- Пер. А.Н. Кононова. М.–Л., 1958.
- Абӯалӣ ибни Сино, 1957.– Абу Али ибн Сина. Донишнамэ. Книга знания. Предисловие А. М. Богоутдинова. Душанбе, 1957.
- Абӯалӣ ибни Сино, 1954–1960.– Абу Али ибн Сина (Авиценна). Канон врачебной науки, кн. 1–5. Ташкент, 1954–1960.
- Абӯдулаф, 1955.– Айғ-Дрlaf Miscak iйн Mғhalhils Тқавyls in iкан (сікса А. Д. 950.). Ақайіс тұчт with an Ыnglish тқanslation and commyнтаку йу V.Minoksky, Саіко, 1955.
- Абӯдулаф, 1960.–Вторая записка Абӯдулафа. Изд. текста, пер., введение и комментарии П.Г.Булгакова и А.Б.Халидова. М., 1960 (ПЛНВ, Тексты, Малая серия, V)
- Аммиан Марцеллин, I–III.– Аммиан Марцеллин. История Пер. с латин. Ю. Кулаковского и А. Сонни, вып. 1–3. Киев, 1906–1908
- Антология 1951.–«Антология таджикской поэзии с древних времен до наших дней». Под ред. И.Брагинского и С. Улуг-Заде. М., 1951
- Авфӣ.– Lғйайғ 'L-Аlйай of Mғhammad 'Awfӣ, yd. in thў okigіnal Pўksіan. Pt. 1, with indicys, Pўksіan and Ыnglish pқўfacys and notys skіtical, in Pўksіan, йу Ы.G.Йқownў and Mіkza Mғhammad iйн 'Aйдғ 'l-Wahhаy-i-Qazwinі. London—Lўidў. 1906 (PHT, vol. IV); pt. II, with pқўlacў, indicys and vakіants йу Ы. G. Йқownў. London — Lўidў, 1903 (PHT, vol. II).
- Аппиан, 1946.–Аппиан. Митрида-товы войны. Сирийские дела. Пер. С.П.Кондратьева.–ВДИ, 1946, № 4
- Арриан, 1962.– Арриан. Поход Александра. Пер. с древнегреч. М.Е.Сергеенко. М.–Л., 1962.
- Баженов Л., 1940.– «Древние авторы о Средней Азии (VI в. до н. э.– III в. н. э.)». Хрестоматия. Под ред. Л. В. Баженова. Ташкент, 1940.
- Байхакӣ, 1962.– Абу-л-Фазл Бейхаки. История Масъуда. 1030–1041. Пер. А.К.Арендса. Ташкент, 1962.
- Байхакӣ, 1969 –Абу-л-Фазл Бейхаки. История Масъуда. 1030–1041. Пер. с персидского, введение и приложение А. К. Арендса. Изд. 2-е, дополненное. М., 1969.
- Байхакӣ, нашри Нафисӣ.– Таърихи Масъудӣ маъруф ба Таърихи Байхакӣ аз Абулфазл Муҳаммад ибни Хусайн Котиби Байхакӣ. Бо муқобалаю тасхеҳ ва ҳавошию таълиқоти Саид Нафисӣ. - Техрон, муқаллади 1, 1391.
- Балозурӣ.– Lійўқ ўчpғnationis kўgionғm, ағстоқў Imamo Ahmўd iйн Dжайіқ al йaladsokі, gғўm ў codicў Lўidўnsi ўt codicў Mғsўi йkittannici yd. M. J. dў Goўjў, Lғgdғni йatavo-қғm, 1866.
- Балъамӣ.– Chқoniqғў dў Айоғ-Djafak-Mo'hammўd-йўn-Dжақіқйўn- Jўzid Тайақі, тқadғitў sғк vўksіon pўksanў d'Айоғ-Ali Mohammўd BeҒағш, d'арқўs lўs manfscrits dў Pakis, dў Gotha, dў Londқўs ўt dў Cantўқйғку рақ Н. Zotўnйўkg, t. I–IV. Pakis, 1867–1874.
- Беневени Ф., 1853.–Ф. Беневени (Реляция из Бухары).–А. Попов. Сношения России с Хивой и Бухарой при Петре Великом.–ЗРГО, т. IX, 1853.
- Берунӣ, 1957, 1963.–А.Бируни. Избранные произведения, т. I. Памятники минувших поколений. Ташкент, 1957 т. П. Индия. Ташкент, 1963.
- Бичурин, I, II, III.– Н. Я. Бичурин (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, изд. 2, т. I–III. М.–Л., 1950.

- Бобур, 1905.— Thū Īāīak-nama, īyīng thū artoīiogkaphy of Ūmrūkoq Īāīak, thū forndūk of thū Moghrl dynasty in India, wkittūn in Chaghatay Tḡkkih; now kūrkoḡrūd in facsimilī fkom a manḡskript īylonging to thū latū Siq Salaq Jang of Hayḡakāīad, and ūd. with a rkūfacū and indicūs īy A. S.S. Īūvūkidgū. Lūydūn—London, 1905 (GMS, 1).
- Бобур, 1958.— Бабур. Бабур-намэ. Записки Бабура. Пер. М.Салье. Ташкент, 1958.
- Византийские историки, 1960. — Византийские историки. Пер. с греч. (Ю.) Дестуниса. СПб. 1860
- Восиф, 1961.—Зайн-ад-Дин Вaсифи, Бадаи-ал-вакаи. Критический текст, изд. и указ. А.Н.Болдырева, т. I—II. М., 1961 (ПЛИНВ. Тексты, Большая серия, V).
- Гардези, наشري Қазвини.— Зайн-ул-ахбор. Таълифи Абӯсаъид Абдулхай ибни Заҳҳок Маҳмуди Гардези (таърихи таълиф дар ҳудуди соли 440 ҳичри). Бо муқаддимаи ҳазрати устои муаззам оқои Мирзо Муҳаммадхони Қазвини. -Техрон, 1315 шамсӣ.
- Гардези, наشري Нафиси.— Зайн-ул-ахбор аз Абӯсаъид Абдулхай ибни Заҳҳок ибни Маҳмуди Гардези (шомили Таърихи Сосониён ва сирати Раслуи ақрам ва ҳулафо ва ахбори умарои Хуросон то поении давраи Саффорӣ). Бо тасхеху муқаддима ва феҳристу ҳавошии Саъиди Нафиси. - Техрон, 1333 шамсӣ.
- Геродот, 1888.— Геродот. Иодррия в девяти книгах. Пер. с гр-еч. ГФ. Г. Мищенко, изд. 2, т. 1—2. М 1888.
- Геродот, 1946, 1957.— Нӯқодотs, with an ūnglish tkansl. īy A. D. Godlūy, vols. I—IV. London, 1946—1957 (Thū Loūy Classical liykaqu).
- Диноварӣ.— Айғ Hanifa ad-Dinawūki. Kitāī-al-ahīak af-at-tiwal Rḡīliū rak V. Grigass. Lūidū, 1888.
- Дониш, 1960.—Дониш Ахмад. Путешествие из Бухары в Петербург. Сталинабад. 1960.
- Дониш, 1967.—Дониш Ахмад. Трактат Ахмада Дониша. История мангитской династии. Душанбе, 1967.
- Диодор, 1946—1957.— Diodokḡs of Sicily, with an Ūnglish tkansl. īy C.H.Oldfathūk, vols. I—II. London, 1946—1957 (Thū Loūy Clas-sical liykaqu).
- Егише Вардапет, 1853.— Егише Вардапет. История. Пер. Шаншиева. Тифлис, 1853.
- Ёқут. Иршод.— Thū Ikshad al-aқīī ilā ma-kifat al-adiī oq Dictionaqu of lūaknūd mūn ol Jaqt. Ūd. D. S. Makḡolionrth, vol. I—VII. Lūydūn— London, 1907—1927 (GMS, VI, 1—7).
- Ёқут. Мӯъчам.— Jacrt's ḡyogkaphishūs Woktūyḡch ans dūn Handschiftūn zḡ Īūklin, SP., Rakis, London fnd Oqfokd.. hksḡ. von. F. Wūstūnfūld, Īd. I—VI. Lūipzig, 1886—1873.
- Захирии Самаркандӣ, 1960.— Захири Самарканди. Синдбад-намэ. Пер. Н.О.Османова. М., 1960.
- Ибн ал-Асир, 1851-1876. - Īīn ūl-Athiki. Chkonicon qḡod rūkfūstis-simḡm insckīīitḡk ūd. C. J. Toknūykg, vol. I—QIV. Fpsaliaū ūt Lḡgdḡni Īatavokḡm, 1851—1876.
- Ибни Арабшоҳ, 1868—1869 - Китоб-ул-мақдур фӣ ахбори Тимур Лил-алфози ли-л-адиб-ил-комил Шихобуддин Аҳмад ибн Муҳаммад Абдуллоҳ ад-Димишқӣ-ал-Ансори. Алмаъруфу биибни Арабшоҳ. Алқохира, 1305.
- Ибни Баттута, 1853—1858 Voyagūs d'Īīn Īatortah, tūctūakāīū, as-compagnū d'ḡnū tkadḡction rak

- С.С. Dŷfkŷmŷky ŷt Й. Қ. Sangrīnŷtti, t. I—IV. Paķis, 1853-1858
- Ибни Исфандиёр, 1320 - Таърихи Табаристон. Таълифи Баҳоуддин Мухаммад ибн Ҳасан ибн Исфандиёр. Ба тасхеҳи Аббоси Иқбол, қисмҳои 1-2, -Техрон, 1320 шамсӣ.
- Ибни Мисковайх. 1917 - Thŷ Tajākīy al-Fmam oķ Histokŷ of Iīn Miskawarh, (Айғ 'АН Ahmad й. Mғhammad) ой А. Н. 421. Kŷrkođrcŷd in Facsimilŷ fkom thŷ Ms. at Constantinoplŷ in thŷ Aya Sŷfiyya liйқақу. With a pķŷfacŷ and sғmmaқу йу L. Саŷtani Pķin-cipŷ di Tŷano, vol. I, to A. II. 37. Lŷydŷn—London, 1909; vol. V. A. Н. 284 to 326. Lŷydŷn— London, 1913; vol. VI. A. Н. 326— 369. Lŷvdŷn — London, 1917 (GMS, VII, 1, 5, 6).
- Ибни Русто, 1892.— Kitay al-'alk an-nafisa VII aғctokŷ Айŷ Ali Ahmŷd iīn Kŷstŷh ŷt Kitay al-ioldān aғctokŷ Ahmŷd iīn aīi Jakғi iīn Wachīy al-Katiy al-Jakғi (ŷd. M. J. dŷ Goŷjŷ), ŷdit. 2. Lғgdғni Yatavoķғm, 1892 (ЙGA, VII).
- Ибни Халдун, 1958.— Iīn Khaldŷn. Thŷ Mғqaddimah. An Intқođction to Histokŷ. Tқans. Fқom thŷ Aқaiic йу F. Kŷsŷnthal, vol. 1—3. Nŷw Yŷkk, 1958 (Йollingŷn Sŷkīŷs. ЧЛИП).
- Ибни Хурдодбех, 1889.— Kitay al-Ma-salik wa'Imamalik (Liйŷқ viakғm) aғctokŷ Айғ'l-Kasim Oйaidallah iīn Aidallah Iīn Kхоkdadhīŷh ŷt ŷчсŷқpta ŷ Kitay Al-Khaқaij aғctokŷ Kodama iīn Dja'faқ qfaŷ сғm vŷқsionŷ gallica ŷdidit, indicīfs ŷt glossakio in-stkғçit M. J. Goŷjŷ. Lғgdғni Yatavoķғm. 1889 (ЙGA, VI).
- Идрисӣ, 1836–1840— Gŷŷgқarhiŷ 'd' ŷdkisi tқadғitŷ dŷ l'aқaiŷ ŷn fқancais d'apķŷs dŷғч manғscķits dŷ la Йiйlioчŷqғŷ dŷ Йoi ŷt as-compagnŷ dŷ notŷs, рақ А.Јағйŷқт, t. I—II' Paķis, 1836—1840.
- Истахрӣ, 1870.— Viaŷ kŷғnoқғm. Dŷsқriptio ditionis moslŷmicaŷ aғctokŷ Айғ Ishak al-Faķisi al-Istakhķi. ŷd. M. J. dŷ Goŷjŷ. Lғgdғni Yatavoķғm, 1870 (ЙGA, I).
- Камоли Хучандӣ, 1955.— Камоли Хучандӣ. Мунтахабот. Сталинобод, 1955.
- Квинт Курций— Cғktīfs Qғintfs. With an ŷnglish tқansl. йу I. C. Kŷlfŷ, vols. I—II. London, 1956 (Thŷ Loŷi Classical liйқақу)
- Квинт Курций, 1963.— Квинт Курций Руф. История Александра Македонского. Сохранившиеся книги. (Под ред. В. С. Соколова). М., 1963
- Клавихо, 1881.— Рюи Гонзалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403–1106 гг. Текст с пер. и примечаниями, составленный под род. И.И. Срезневского. СПб., 1881. («Сборник Отделения русского языка и словесности Академии наук», т. XXVIII, № 1
- Ковалевский А. П., 1956.— «Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.». Статьи, пер. и комм. Харьков, 1956
- Ксенофонт, 1897.— Ксенофонт. Киропедия, с примеч. и указ.— Сочинения Ксенофонта в 5-ти частях, ч. 3. испр. и доп. СПб., 1897.
- Ксенофонт, 1925–1943.— Чŷnaphon, with an ŷnglish tқansl. йу W. Millŷқ, vols. I—II. London—Nŷw Yŷkk, 1925—1943 (Thŷ Loŷi Classical liйқақу).
- Ксенофонт. 1951.— Ксенофонт. Анабасис. Пер., статьи и примеч. М. И. Максимовой. Под ред. И.И.Толстого. М.—Л., 1951.
- Латышев В.В., 1900–1906.— «Известия древних писателей,

- греческих и латинских, о Скифии и Кавказе». Пер. В.В.Латышева, т. I, вып. 1–3. Греческие писатели; т. 2, вып. 1–2. Латинские писатели. СПб., 1900–1906
- Лившиц В. А., 1962 б.– «Юридические документы и письма». Чтение, пер. и комм. В.А.Лившица. М., 1962 («Согдийские документы с горы Муг», № II)
- Масъудӣ. Муруҷ, 1861–1877.– Масоғди. L̥s P̥kaik̥i̥c d'ok. T̥ūčt̥ū ūt t̥kad̥f̥ction p̥ak̥ C. Īar̥i̥l̥ūk̥ d̥ū M̥ūnap̥k̥d ūt P̥av̥ūt d̥ū Soḡkt̥ūill̥ū, 1.1—IČ. P̥akis, 1861 — 1877
- Масъудӣ. Танбех, 189.– Kitāy at-tanīih Wa'lishchāf aḡtokū al-Masūdi... (ūd. M. J. d̥ū Goj̥j̥ū. L̥ḡd̥r̥nī Īatavok̥m, 1894 (ЙГА, VIII)
- Масъудӣ. Танбех, 1896.— Mascordis. L̥ū Liv̥k̥ū d̥ū l'Av̥ūkt̥iss̥ūm̥ūnt ūt d̥ū la k̥ūvision. T̥kad̥f̥ction p̥ak̥ Ī. Sakk̥a d̥ū Vaḡč. P̥akis, 1896
- «Материалы по истории Ура-Тюбе», 1963.– «Материалы по истории Ура-Тюбе». Сборник актов XVII–XIX вв. Сост., пер., примеч. А.Мухтарова. Под ред. А.А.Семенова и О.Д.Чехович. М., 1963
- Макдиси, 1877, 1906.– D̥yscriptio imp̥ūkil mosl̥mici aḡtokū Schamso' d'din Айғ Айdollah Mohammūd iīn Ahmūd iīn aīl Īūkk̥ al-Bannā al Īasschāki al-Mokaddasi Ūd. M. J. d̥ū Goj̥j̥ū. L̥ḡd̥r̥nī Īatavok̥m, 1877; ūd. 2, 1906 (ЙГА, III)
- Махмуди Кошғарӣ. – Китоби «Девони луғат-ут-турк». Муаллиф Махмуд ибн ал-Хусайн ибни Мухаммад ал-Қошғарӣ. таърихи таълиф 466 санаи ҳиҷрия. Ҷилди 1-3. -Истонбул, 1333-1335.
- Мирхонд, 1849. - Китоби «Таърихи рават-ус-сафо». Таълифи Мухаммад Ховандшоҳ мушта-
- мил бар ҳафт чилд. -Бамбай, 1266.
- Мирмухаммадамини Бухорой, 1957.– Мир Мухаммад Амини Бухари. Убайдулла-наме. Пер. с тадж. с примеч. А.А. Семенова. Ташкент, 1957
- Моисей Хоренский, 1893.– «История Армении Моисея Хоренского». Нов. пер. Н.О. Эмина (с прим. и прил.). Посмертное изд. М., 1893, XXXVI (Этнографический фонд Н. О. Эмина, вып. 1).
- Мухаммадвафои Карминағӣ.– Мухаммадвафои Карминағӣ. Тӯҳфат ул-хонӣ, дастхати Ин-ти шарқшиносии АФ РСС Ўзб., № 16.
- Мушфикӣ, 1958.– Мушфики. Мунтахабот. Сталинобод, 1958.
- Мухаммад Солех, 1908.– Мухаммад Салих. Шейбани-намэ. Джагатайский текст, изд. П. М. Мелиоранского. Предисл. А. Н. Самойловича. СПб., 1908.
- Мухаммадйосуфи Муншӣ, 1956.– Мухаммад Юсуф Мунши. Муким-ханская история. Пер. с тадж., предисл., примеч. и указ. А. А. Семёнова. Ташкент, 1956.
- Мухаммад Ҳайдар, 1895.– Th̥ Tak̥ikh-i-Qashidi of Mikza M̥ghammūd Haidak, D̥rghlat. A. Histoky of th̥ Mogh̥rls of C̥yntkal Asia. An Ūnglish v̥ūksion ūd., with comm̥ūntaky, nots and map īy N. Ūlias. Th̥ t̥kansl. īy Ū. D̥ūnison Koss. London, 1895.
- Наршахӣ, 1897.– Мухаммад Наршахи. История Бухары. Пер. с персид. Н. Лыкошина. Под ред. В.В. Бартольда. Ташкент, 1897
- Наршахӣ, нашри Техрон - Таърихи Бухоро. таълифи Абӯбакр Мухаммад ибни Ҷаъфар ан-Наршахӣ (286-348). Тарҷумаи Абӯнаср Аҳмад ибн Мухаммад ибн Наср ал-Қубавӣ. Тахлиси Мухаммад ибни Зуфар ибни Умар. тасхеҳи Мударриси Разаӣ. -Техрон, 1317 шамсӣ.

- Наршахй, 1954.— *Thū histoky of Йғкһақа*.— «*Thū histoky of Йғкһақа*. Тқансл. фқом а Рүксian айкідgmүнт of thū Ақайіс оқіginal йу Нақshahi». Massachsүtts, 1954.
- Насафй, 1906.— Насафи. Кандия Малая. (Пер. В.Вяткина).— СКСО, вып. VIII, 1906.
- Низомиддини Шоми, 1937—1956.— «*Histoikū dīs conqūyūs dū Tamūq-Ian intitrlyū Zafaknama рақ Niza-mfddin Sami... yd. рақ F. Тағүк*», t. I—II. Рқаһа, 1937-1956.
- Низомулмулк, 1949.— Низам ал-мульк. Сиасат-намэ. Книга о правлении вазира XI столетия Низам ал-мулька. Пер., введение в изучении памятника и примеч. Б.Н.Заходера. М.—Л., 1949 («Литературные памятники»)
- Низомии Арўзии Самарқандй. 1910.— *Chahaқ Maqala («Thū Foғқ Discoғksүs»)* of Ahmad iйн' Fмақ iйн' Ali an-Nizami al-Aқ'rdi as-Samaқqandi, yd., with intkodrction, notүs and indicүs, йу Mikza Mғhammad iйн Айдр'l-Wahhаhof Qazwin, Lүydүн— London, 1910 (GMS, CI, I).
- Носири Хисрав, 1881.— *Sүfүк Namүh. Kүlation dғ voyagү dү Nassiki Khoskaғ yн Sүkiү, yн Palүstinү, yн Ygyptү, yн Ақайiү, yт yн Рүксү, pүndant lүs annүүs dү l'Nүgikү 437—444 (1035—1042)*. Pғйiliү, tkadrft yт yт annotү рақ Ch. Schүfүк. Rakis, 1881.
- Носири Хисрав, 1954.— Носири Хисрав. Избранное. Душанбе, 1954.
- Носири Хисрав, 1957.— Носири Хисрав. Гулчине аз девони ашғор. Душанбе, 1957.
- Пазухин Б., 1894.—Наказ Борису и Семену Пазухиным, посланным в Бухару, Балх и Юргенч 1669 г. Статейный список их 1673 г. — «Русская Историческая библиотека», т. XV. СПб., 1894
- Пигулевская Н. В., 1941.— Н. В. Пигулевская. Сирийские источники по истории народов СССР. М.—Л., 1941.
- Плано Карпини, 1911.—Иоанн де Карпини. История Монголов.— Вильгельм де Рубрук. Путешествие в восточные страны. Введение, пер.и примеч. А. И. Маления. СПб., 1911.
- Плиний, 1947—1958.— Pliny. Natғkal histoky. With an Ynglish tқanсл. in tyn volfmүs йу Н. Йackham, vols. I—IЧ. London. 1947—1958 (*Thү Loүd Classical liйқаку*).
- Плутарх, 1963.—Плутарх. Сравнительные жизнеописания, т. 1—3. Изд. подгот. М. Е. Грибарь-Пассек и С. П. Маркиш. М., 1963.
- Полибий, 1890—1899.— Полибий. Всеобщая история в сорока книгах. Пер. с греч. Ф. Г. Мищенко с его предисл., примеч., указ., карт., т. I—III. М., 1890—1899.
- Полиен, 1842.— Полиен. Стратегемы. Пер. с греч. Дм. Паппадопуло. СПб., 1842.
- Приск Панийский, 1861.— «Сказания Приска Панийского». Пер. С.Г. Дестуниса.—«УЗ II отд. АН», кн. 7. вып. I. СПб., 1861.
- Прокопии Кесарй, 1862.— Прокопий Кесарийский. История войн римлян с персами в двух частях (книгах). Пер. с греч. С. Дестуниса. СПб., 1862 («Византийские историки. Прокопий Кесарийский», I, 1862)
- Птолемей, 1932.— *Gүogраphy of Clardirs Ptolүmy*, tқanсл. into Ynglish and yditүd йу Y. L. Stүvvynson. Nүw Yокk, 1932
- Рашидаддин, 1957.— Фазлуллах Рашидаддин. Джами-ат-таварих. (Сборник летописей), т. III. Составитель научно-критического текста на перс. языке А. А. Ализаде. Пер. с персид. языка А. К. Арендса. Баку, 1957.

- Рашидаддин, I–III.— Рашид-ад-Дин. Сборник летописей, т. I, кн. I. Пер. с персид. Л.А. Хетагурова, ред. и примеч. А.А. Семенова. М.—Л., 1952; т. I, кн. 2. Пер. о персид. О.И. Смирновой, примеч.
- Б.И. Панкратова и О.И. Смирновой, ред. А.А. Семенова. М.—Л., 1952; т. II. Пер. с персид. Ю.П. Верховского, примеч. Ю.П. Верховского и Б. И. Панкратова, ред. И.П. Петрушевского. М.—Л., 1960; т. III. Пер. с персид. А.К. Арендса, ред. А.А. Ромаскевич, Е.Э. Бертельс и А.Ю. Якубовский. М.—Л., 1946.
- Рудаки, 1349.— Рудаки. Сталинабад, 1949.
- Рудаки, 1958.— Абу-Абдулло Рудаки. Пер. с тадж.-фарси В. Левики и С. Липкина. Сталинабад, 1958.
- Рудаки, 1964.— Рудаки. Стихи. Ред. и комм. И.С. Брагинского. М., 1964.
- Самъоний, 1912.— *Thū Kitāi al An-sai of 'Aīd al-Kakīm iйн Mfhammad al-Sam'ani kūrkodfeyd in facsimilf krom thū manfscript in thū Йkitish Mfsūfm Aйд. 23 355 with an intkodfction йу D. S. Makgoliorth. Lūydūn—London, 1912 (GMS, ЧЧ)*
- Саной, 1329. - Хаким Саной. Хадиқат-ул-хақиқа ва шариат-ут-тариқа. -Техрон, 1339.
- Саъдӣ, 1959.— Саъди. Гулистан. М., 1959 (ПЛНВ. Тексты. Большая серия, III).
- Сборник, 1884.— В. Тизенгаузен. «Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды», т. I. Извлечения из сочинения арабских. СПб., 1884.
- Сборник, 1941.— «Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды», т. II. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тилленгаузеном и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. М.—Л., 1941.
- Себеос, 1939.— «История Епископа Себеоса». Пер. с испр. арм. изд. Ст. Малхасянц. Ереван, 1939
- Смирнова О.И., Боголюбов М.Н., 1963.—«Хозяйственные документы». Чтение, пер. и комм. М.Н. Боголюбова и О.И. Смирновой. М., 1963 («Согдийские документы с горы Муг», вып. III)
- Содиқбеки Афшор, 1963.— Садигбек Афшар. Ганун ассовар. Введение, перевод, коммент. и примеч. А. Ю. Казиева. Баку, 1963 Сокровенное сказание.
- Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием *Mongyol-ŋn niugca тойcian Юань чао би ши*. Монгольский обыденный сборник, т. I. Введение в изучение памятника, пер., тексты, глоссарии. М.—Л., 1941
- Сомй, 1962.—Абдулазим Сами. История мангитских государей. Пер., предисл. и примеч. Л. М. Епифановой. М., 1962.
- Страбон, 1964.— Страбон. География в 17 книгах. Пер., статья и комм. Г.А. Стратановского. Под общей ред. С.Л. Утченко. Ред., пер. О.О. Крюгер. М., 1964 Сюань-цзан, см. Beal, 1960 .
- Табарй.— *Annalys qfos scipsit Айғ Djafak Mohammūd iйн Djakik at-Tayaki cfm alliis yd. M. J. dū Gojūy. Lfgdrni Йatavokfm, sūkiys I, t.I— VI. 1879—1890; sūkiys II, t. I—III, 1881-1889; sūkiys III, t. I—IV, 1879—1890; Intkodfctio, glos-sakifm addynda yt ūmūndanda, 1901. Indicys, 1801.*
- Таджикская поэзия, 1949.— «Таджикская поэзия». Сталинабад, 1949.
- Таърихи Бадахшон, 1959.—Таърихи Бадахшан. «История Бадахшана». Подг. к изд. А.Н. Болдырев. Л., 1959.
- Умари Хайём, 1955.—Хайям. Рубаи. М., 1955.

- Умари Хайём, 1959.—Хайям. Ру-
байиат. М., 1959.
- Умари Хайём, 1961.—Омар Хайиам.
Трактаты. Пер. Б.А. Розенфель-
да. М., 1961
- Умари Хайём, 1963.—Умари Хайём.
Рубоиёт. Душанбе, 1963
- Утбӣ, - Thū Kitāi-i Yamini, His-
torikal Mūmoiks of thū Amīk
Saiaktagin and thū srltan Mahmūd
of Ghazna, Ūakly Conqūkoḳs of
Hindrstan, and Forndūḳs of thū
Ghaznavidū dynasty. Tḳansl. fḳom
thū Rūḳsian vūḳsion of thū
contūmproḳaḳu Aḳaiic Chḳoniclū
of al Ftīi īy J. Kūynolds. London,
1858.
- Фахриддини Гургонӣ, 1963.—
Фахраддин Гургани. Вис и Ра-
мин. Поэма. М., 1963.
- Фидой, 1959.— Фидаъи. Китаб би
яв дайат ал-муъминин ат-
талибин («История исмаилиз-
ма»). По таджикской рукописи
издал, предисловием и Примеча-
ниями снабдил А.А. Семенов.
М., 1959
- Фирдавсӣ, 1966.— Фирдавсӣ
Абулқосим. Шохнома, ч. VIII.
Душанбе, 1966
- Фирдавсӣ, 1960—1971.—Фирдоуси.
Шахнамэ. Критич. текст, т. 1—9.
М., 1960—1971 (ПЛНВ. Тексты.
Большая серия).
- Фирдавсӣ, 1971.— Фирдавсӣ.
Шохнома. Матни интиқодӣ, ч. I.
Техрон, 1971.
- Фехрист, 1871—1872.— Kitāi al-
Fihḳist. Mit Anmūḳḳfngūn hḳsg.
von G. Flügyl, nach dūssūn Todū
īḳsoḳgt von J. Qoūdīgūḳ fnd A.
Müllūḳ İd. 1—II. Lūpzig, 1871—
1872.
- Фома Мецопский, 1957.— Фома
Мецопский. История Тимур-
ланка и его преемников. Баку,
1957.
- Фрейман А.А., 1962.—Описание,
публикации и исследование до-
кументов с горы Муг. М., 1962
- («Согдийские документы с горы
Муг», вып. I)
- Хондамир Хабиб-ус-сияр фи ахбо-
ри афрод-ул-башар. Таълифи
Гиёсуддин ибн Хумомуддин ал-
Хусайнии Хондамир. Чилди 1-2.
-Бамбай, 1273.
- Чан-чун, 1866.—Си ю цзи или опи-
сание путешествия на Запад.
(Пер. с кит. с примеч. архиманд-
рита Палладия).— «Труды членов
русской духовной миссии в Пе-
кине», т. IV. СПб., 1866
- Чехович О. Д., 1954 б.— «Докумен-
ты к истории аграрных отноше-
ний в Бухарском ханстве», вып.
I. Акты феодальной собствен-
ности на землю XVII—XIX вв. Под-
бор докум., пер., введ. и примеч.
О. Д. Чехович. Ташкент, 1954
- Чехович О. Д., 1965 а.— Бухарские
документы XIV в. Ташкент, 1965
- Шарафиддини Яздӣ, 1723.— His-
toīḳ dū Timḳk-İḳs, conḳ sofs lū
nom dḳ Gḳand Tamūḳlan,
Ūmpḳḳḳ dūs Mogols ūt
Takḳāḳs. Ūḳitū ūn Rūḳsan ḳak
Chāḳūfyddin All, natif d'Ūḳzd,
Arḳūḳ contūmiproḳain. Tḳadritū
ūn Fḳancois ḳak fūḳ M. Rūtis dū la
Sḳoīḳ... t. I—IV. Dūlf, 1723.
- Шарафиддини Яздӣ, 1887—1888.—
Thū Zafāḳnamah īy Maḳjana
Shāḳfrddin Ali of Yazd. Ūd. īy
Maḳlawi Mḳhammad Iahḳad, vol.
I—II. Calcrtta, 1887—1888.
- Шайбонинома.— «Шейбаниада».
История монголо-тюрок на
джагатаидском диалекте с пер.,
примеч. и прилож., изданная
И.Березиным. Казань, 1849
(«Библиотека восточных истори-
ков», издаваемая И. Березиным,
т. I)
- Шмидт А.Э., 1958.—А.Э. Шмидт.
Материалы по истории Средней
Азии и Ирана.—УЗ ИВАН XVI.
М.—Л., 1958
- Шохин, 1960.— Шохин. Ашъори
мунтахаб. Душанбе, 1960

- Элиан, 1964.— Элиан. Пестрые рассказы, пер. с древнегреч., статья, примеч. и указ. С. В. Поляковой. М.—Л., 1964.
- Юань-ши, 1829.—Юань-ши. «История первых четырех ханов из дома Чин-гисхана». Пер. с кит. мо-наха Иакинфа. СПб., 1829.
- Юстин, 1954, 1955.— Юстин. Эпи-тома сочинения Помпея Трога. Пер. А.А. Деконского и Рижско-го. Гюд ред. М.Е. Грабарь-Пассек.—ВДИ, 1954, № 2–4; 1955, № 1
- Яъкубӣ, 1937.— Ya'kūbī. Lūs Pays. Tkaḍrit рақ G. Wiūt. Lū Saikū, 1937.
- Гиёсиддин Алӣ, 1958.— Гийасаддин Али. Дневник похода Тимура в Индию. Пер. с перс, предисл. и примеч. А.А. Семенова. М., 1958.
- Гиёсиддин Алӣ, 1915.— Гийасаддин Али. «Дневник похода Тимура в Индию Гияс-ад-Дина Али». С приложением соотв. отрывков из «Зафар-намэ» Низам-ад-дина Шами. Изд. Л.А. Зими́на под ред. В.В. Бартольда. II г., 1915. (Тексты по истории Средней Азии, вып. I).
- Ҳамдуллоҳи Қазвинӣ, 1910.— Thū Ta'kikh-i-Gfzida оқ «Sūlyct Histoky» of Hamdr'llah Mfstawfi-i Qazwini compilūd in A. H. 730 (A. D. 1330), and now kūrkoḍfēyḍ in facsimilū fkom a manfscript datūd A. H. 857 (A. D. 1453) with an intkoḍfction йу Ū. G. Йkownū. Vol. I, containing thū tūct. Lūydūn — London, 1910, (GMS, ЧIV, I).
- Ҳамдуллоҳи Қазвинӣ, 1919.— Thū gūogkaphical рақт of thū Nfzhat-al Qfīgī composyḍ йу Hamd-Allah Mf-stawfi of Qazwin in 740 (1340).
- Ҳофиз, 1893.—Девони Ҳофиз. Навилишур, 1893.
- Ҳофизӣ Абру, 1936.— Hafiz-i-Aйkf. Chkoniqrū dūs Kois Mongols yn Ikan. Tūctū pūksan yḍitū yt tkaḍrit рақ K. Йayani.
- Ҳофизӣ Таниш.—Хафиз-и Таниш. Абдулла-наме. Рук. ИНА. Д. 88 (574 аде)
- Худуд ул-олам, 1930.— Худуд ал-алем. Рукопись Туманского. С введ. и указ. В.Бартольда. Л., 1930.
- Ченкинсон А., 1937.—А. Дженкин-сон. Путешествие из Лондона в Москву.— В кн.: «Английские пу-тешественники в Московском государстве в XVI веке». Пер. с англ. Ю.В. Готье. Л., 1937.
- Чувайнӣ.— Thū Ta'kikh-i-Jahan-grfsha of 'Ala'f 'd-Din 'Ata Malik-i-Jfwayni (composyḍ in A. H. 658 — A. D. 1260) Ūd. with an intkoḍfction, notūs and indicūs fkom sūvūkal old MSS. йу Mīkza Mfhammad iйн 'Ай-др'l-Wahhāй-i-Qazwini pt. I—III. Lūydūn — London, 1912, 1916, 1937 (GMS, ЧVI, 1—3).
- Чузчонӣ.— Тайakat-i-Nasikī: A Gūnūkal Histoky of Mfhammadan Dynastiys of Asia, inclrding Hindfstan, fkom A.H. 194 (810 A. D.) and to A.H. 658 (1260 A. D.), and thū Ikkfption of thū Infidūl Mfghals into Islam. Йу thū Maflana, Minhjrd-Din, Айf-'Fмақ-i-'Fsman. Tkansl. fkom Okiginal Pūksian Manfscripts, йу H.G. Қavūky, vol. I—II. London, 1881 (ЙI, NS, N 272—273) Indūч. Calcrtta, 1897.
- Anqrūtil dr Pūkkon, 1771.—Zynd-Avūsta. Ofvkaḡy dū Zokoastkū... tkaḍ, yn fkancais sfk l' okiginal zynd, avūs dūs kūмақqrūs, vol.. I—III. Pakis, 1771.
- Avūsta, 1886.—Avūsta diy hūiligūn Йūchūk dūk Paksūn im Arftkaḡ dūk Kaisūklichūn Akadūmiū dūk Wissūnschaftūn in Wūin, hksг. von. K.F. Gūldnūk, Йд. I—III. Strttgakt, 1886, 1889, 1885. Йд. I, Yasna, 1886, Йд. II. Vispūkyḍ rnd Khokdū Avūsta, 1889. Йд. III, Vūndidad, 1895.

- Īyāl S., 1906.—Īṛddhist k̄sokds of th̄ w̄st̄ykn wokld, T̄kansl. ĩy S. Īyāl, vol. I, II. London, 1906.
- Īȳnv̄nist̄ Ÿ., 1946.—V̄yssantaka Jataka, t̄yct̄y Sogdīyn ŷd̄it̄y, tkadrit ŷt comm̄ynt̄y paḥ Ÿ. Īȳnv̄nist̄y. Pakis, 1946 (Mission P̄ylliot ŷn Asīy C̄yntkal̄y, IV)
- Īk̄ŷtschn̄yid̄yḥ Ÿ., 1888, 1910—Ÿ. Īk̄ŷtschn̄yid̄yḥ. M̄ydiāyval k̄ŷs̄yakk̄h̄s f̄kom Ÿast̄ykn Asiatic Sor̄k̄ŷs. F̄kagm̄ynts towakds th̄ knowl̄ydḡy of th̄ ḡyogkaphy and histoky of C̄yntkal and W̄st̄ykn Asia f̄kom th̄ 13th to th̄ 17-th c̄ynt̄ky, vol. I—II. London, 1888; 2d ŷd. 1910
- Īṛddha P̄kakash, 1957.—«Daiva-ṛt̄ka sahisahan̄ — sahi» in th̄ Allahāṇad pillak inscription Sam̄ṛkaḡṛta.— ĪHQ, vol. ḂḂḂḂ, N 2, 1957
- Īṛlsaka S. J., 1937.—Th̄ Laws of th̄ ancīynt P̄ḡsians as fornd in th̄ «M̄at̄ikan ŷ hazāk d̄at̄ast̄an», ok «Th̄ Diḡyst of a thorsand points of law», T̄kansl. with tkad., glos-saky and ind̄yḥ ĩy S. I. Īṛlsaka. Īom̄ṇay, 1937.
- Chavann̄ys Ÿ., 1903,—Doc̄m̄ynts s̄ḡk l̄ys Toḡkiḡ (T̄ḡks) oc-cid̄yntaḡḥ. K̄ŷḡyllis ŷt comm̄ynt̄ys paḥ Ÿd. Chavann̄ys, SP̄i. 1903 (Сборник трудов Орхонской экспедиции, VI).
- Chavann̄ys Ÿ., 1903 a.—Voyaḡy da Song ŷḡn dans l'Fdyana ŷt l̄y Gandhaka (518—522 p. C.) — ĪŸFŸO, t. III, 1903, N 3.
- Chavann̄ys Ÿ., 1906.—T̄kois ḡe-n̄ekaḡḥ chinoiḥ d̄y la dynastīy d̄ys Han okīyntaḡḥ. T'oḡng Pao», s̄yḡ. II, vol. VII, 1906.
- Chavann̄ys Ÿ., 1907.—L̄ys pais d'Occid̄ynt d'ar̄k̄ys H̄yof Han choḡ.—«T'oḡng Pao», s̄yḡ. II, vol. VIII, N 2. L̄yid̄yn, 1907
- Daḡm̄st̄yḡḡḡ J., 1880—1887,—J. Daḡm̄st̄yḡḡḡ. Th̄ Z̄ynd-Av̄ysta, I—III. Pakis, 1892—1893; on ḡe. anḡl. ṛṛṛṛṛṛṛ: Th̄ Z̄ynd-Av̄ysta, pt. 1—3. Oḡfokd, 1880—1887 (S̄ĪŸ, vol. IV, ḂḂḂ, ḂḂḂ)
- D̄y Ḡkoot J. J., 1926.—Chin̄ȳsisch̄y F̄kk̄nd̄yn z̄ḡk Ḡyschicht̄y Asīȳns, Īd. II, Dīy W̄st̄land̄y Chin̄as in d̄yḡ vok̄ch̄kistlich̄yn Z̄yit, In voll-st̄andiḡyḡ z̄ḡsam̄ynfass̄ng ŷ̄ȳks̄ȳtzt ṛnd ŷ̄kl̄art̄ykt von J.J. D̄y Ḡkoot. Īḡḡlin-L̄ȳipzig, 1926.
- D̄ḡḡḡsn̄y-Grillcmin J., 1963,—J. D̄ḡḡḡsn̄y-Grill̄ymin. Th̄ Hymns of Zakath̄ḡḡka. Īoston, 1963.
- F̄ḡḡs W., 1938 —W. F̄ḡḡs. H̄ḡy — ch'ao's Pilḡḡḡḡis̄y d̄ḡḡḡ Nokdw̄st Indīyn ṛnd Z̄yntkal-Asīyn ṛm 726.—SPAW, 1938. Phi-losophisch-histok̄isch̄y Klass̄y. Īḡḡlin, 1938.
- F̄ḡḡkand G., 1913—1914.—K̄ylations d̄y voyaḡys ŷt t̄yct̄ys ḡyogkaphiḡḡs akāīys, ṛḡksans ŷt t̄ḡks k̄ylat̄ifs á ĪŸḡḡk̄em̄y-Ok̄īynt d̄ḡ VHĪy aḡ ḂVIIĪy sīyḡl̄ys, tkadrits, k̄ḡḡḡs ŷt annot̄ys paḥ G. F̄ḡḡkand, t. I—II. Pakis, 1913-1914.
- Ḡḡḡḡḡḡḡḡ J., 1959,—Th̄ Av̄ystan Hymn to Mith̄ka, Sam̄ik̄id̄yḡ, 1959 (ṛniv̄ḡḡsity of Sam̄ik̄id̄yḡ Ok̄īyntal ṛḡilications, N 4).
- Ḡīīy H.A.Ḃ., 1923.—H.A.Ḃ. Ḡīīy. Th̄ Akāi Conḡḡḡysts in C̄yntkal Asia, London, 1923.
- Hanway J., 1754.—J. Hanway. An histok̄ical accoṛnt of th̄ Īḡitish tkad̄y ov̄yḡ th̄ Caspian S̄ya: with th̄ arthok's jor̄knal of tkav̄yls f̄kom Ÿngland th̄koḡḡh Ḃḡssia into ṛḡksia, and ḡack th̄koḡḡh Ḃḡysia, Ḡḡḡmany and Holland. To which ak̄y add̄yḡ th̄ k̄ḡvol̄tions of ṛḡksia d̄ḡḡḡḡ th̄ ṛḡḡs̄ynt c̄ynt̄ky, with th̄ ṛaktic̄ḡḡ histoky of th̄ ḡḡḡat ṛḡḡḡḡḡ Nad̄ik Korli, 2d ŷd., vol. I—II. London, 1754
- H̄ḡḡḡḡḡḡ Ÿ., 1924.—Ÿ. H̄ḡḡḡḡḡḡ. Paik̄ḡli. Mon̄m̄ynt and inscription of th̄ ŷakly histoky of th̄ Sasa-nian ŷṛṛik̄y, Vols. I—III Īḡḡlin, 1924 (Foksch̄ḡḡḡn z̄ḡk Islam-

- ischyñ Kfnst, hksq. Fkiydkiçh Sakky)
- Hükzföld Y., 1938.—Y. Hükzföld. Altpüksischy Inshkiftyn, İyükin, 1938 (Ykstyñ Ykgänzfngsñand zř dym Akchayologischyñ Mittylfngyñ ařs İkan İ)
- Hikth F., 1917.—F. Hikth. Thy stoky of Chang Kiyn, China s pionyyk in Wystykn Asia.—JAOS, vol. 37, pt. 2, 1917
- Hoffman, 1880.—Afszügy ařs sykischyñ Aktyn püksischyñ Mäkytyk, Fykyşytzt řnd dřkch Fntyksřhřngyñ zřk historischyñ Topogkaphiy yklartyt von. G. Hoffman. Lypzig, 1880
- Ingholt H., 1954.—H. Ingholt. Pakthian Sřptřkyř fřom Hatka. Okiynt and Hyllas in Akt and Kyli-gion. Nyw Havyn, Connetyciřt, 1954 (Mymoiks of thy Connetyciřt Acadymy of Akts and Sciyncys, 1954, Jrly)
- Ingholt H., 1957.—H. Ingholt. Gandhakan Akt in Pakistan. Nyw York, 1957
- Kynt K.G., 1953.—K.G. Kynt. Old Püksian. Gkammaq. Tyçts, Lyçicon, Sycond yd., kyvisyd, Nyw Havyn, Connetyciřt, 1953, (AOS, vol. 444III)
- Lommyl H., 1927.—Diş Yast's dşs Avysta. Uykyşytzt řnd yingylityt von H.Lommyl. Göttingyn — Lypzig, 1927, Qřyllyn dşk Kyli-gionsgřschichty, İd. 15)
- Maqraqat J., 1901.—J. Maqraqat. Ykansahk hach' dşk Gyogkaphiy dşs Ps. Mosys Çokynaç'i. İyükin, 1901 — AKGWG, N. F., İd. III, N 2
- Millyk, 1959.—Accornts of wstykn nations in thy histoky of thy nothkyñ Chor Dynasty, tkansl. and annotatyđ ny K.A. Millyk. İykylyy and Los Angyls, 1959 (Fnivksity of Califoknia. Chinysy Dynastic Histokiys tkanslations, N 6)
- Mohl J., 1866.—J. Mohl. Ly livky dşs kois rak Ayof'I-Kasim Fikdorsi, řřilię, tkadrit yt commyntę rak J. Mohl. Rakis, t. I, 1838; II, 1842; III, 1846; IV, 1855; V, 1866; VI, 1868; VII, 1878
- Müllyk, 1851.—Fřagmyntha histokicokřm gřaycokřm, Collyt, disposřt, notys yt pcolygomynis illřstřavit, in-diciřs instřřit C. Mřİykyřs, vol. IV Rakisis, 1851
- Nöldyky Th., 1879.—Gřschichty dşk Pųkyř řnd Akayky zřk Zyit dşk Sasanidyñ. Ařs dşk akayischyñ Chkonik dşs Tayaki uykyşytzt řnd mit ařsfühklichyñ Yklartytřngyñ řnd Yk-gänzfngyñ vųksyhn von Th. Noidy-ky. Lpydyñ, 1879
- d'Ohsson C., 1834—1835.—C. d'Ohsson. Histoiķy dşs Mongols, dypřis Tchingiz—khan jřsqř'a Timok nyu of Tamyklan, t. I—IV. La Hayy yt Amstykdam, 1834—1835, yd. 2. 1852
- Schyfyk, 1883—1885.—Chkyřtomathiyy pųksany a lřsagy dşs ylyvys dy l'Ycoly spycialy dşs langrys okiyntalys vivantyřs, řřiliyy rak Ch. Schyfyk, t. I—II. Rakis, 1883—1885 (KYLOV, Hy sşk., vol. VI-VII)
- Si-Yř-Ki sm. İyal S., 1906
- Shakaf al-Zaman Tahik Makvazi.—Shakaf al-Zaman—Tahik Makvazi on China, thy Třkks and India», 1942. Akayic tyçt (cikřa A. I. 1120) with an Ynglish tkanslation and commyntaky ny V. Minoksky. London, 1942
- «Thy lify of Hřřan-Tsang». Compilyđ ny monk Hři-li Pyking, 1959
- Wyst Y.W., 1880, 1892.—Y.W. Wyst. Pahlavi tyçts, tkansl. ny Y.W. Wyst. Oçfokd, 1880 (SİY, vol. V. 444VII)
- Wolff F. 1910, 1960.—F. Wolff. Avysta diş hyi ligyn Schkiftyn dşk Paksyn, Stkassřřkg, 1910; II. Ařflagy, 1960
- Wyliy A., 1881—A. Wyliy. Notys on thy Wstykn Kygions, tkansl. řřom

th̄y «TS ẽ ȳn Han Shoo», Ёook 96,

pt. I.—JAJGЁI, t. 10, 1881, N 1д

РҶҲАТИ ИҲТИСОРАҲО

- АДД — Автореферат докторской диссертации
- АКД — Автореферат кандидатской диссертации
- АПТ — «Архитектурные памятники Туркмении». Ашхабад
- Ар. СССР — «Архитектура СССР», М.
- АРТ — «Археологические работы в Таджикистане». Душанбе (Тр. ИИ АН Тадж. ССР)
- Бюл. — «Бюллетень Академии наук СССР». М.
- Бюл. САГУ — «Бюллетень Среднеазиатского государственного университета». Ташкент
- ВВ — «Византийский временник». Л., М.
- ВДИ — «Вестник древней истории». М.
- ВИ — «Вопросы истории». М.
- ВИМК — «Вестник истории мировой культуры». М.
- ВРГО — «Вестник Русского географического общества». СПб.
- ВС — «Военный сборник». М.
- ВЯ — «Вопросы языкознания». М.
- ГЖ — «Горный журнал». М.
- ДАЛ — «Доклады Академии наук Узбекской ССР»
- ДАН Тадж. ССР — «Доклады Академии наук Таджикской ССР»
- ЕТК — «Ежегодник Туркестанского края». Ташкент
- ЖМНП — «Журнал Министерства народного просвещения». СПб.
- ЖС - «Живая старина». СПб
- ЗВОРАО — «Записки Восточного отделения русского археологического общества». СПб. Пг.
- ЗИВ — «Записки Института востоковедения АН СССР». М.-Л.
- З(И)РГО — «Записки Имп. Русского географического общества». СПб.
- ЗКВ — «Записки Коллегии востоковедов при Азиатском музее Российской Академии наук (Академии наук СССР)». Л.
- ИАН — «Известия (Императорской) Академии наук». СПб.
- ИВ — «Исторический вестник». М.
- ИГАИМК — «Известия Государственной Академии истории материальной культуры». М.— Л.
- ИЖ — «Исторический журнал». М.
- ИЗ — «Исторические записки». М.
- Изв. ВГО — «Известия Всесоюзного географического общества». М.
- Изв. ОЛЕЭ — «Известия Общества любителей естествознания и этнографии». М.
- Изв. Тадж. ФАН СССР — «Известия Таджикского филиала АН СССР»
- ИИ — Институт истории
- ИИАЭ — Институт истории, археологии и этнографии
- ИИНТ — Институт истории науки и техники
- ИМ — «Историк - марксист» М.
- ИМКУ — «История материальной культуры Узбекистана». Ташкент
- ИНА — Институт народов Азии АН СССР
- ИООН АН Тадж ССР — «Известия Отделения общественных наук Академии наук Таджикской ССР». Душанбе

- ИРГО — «Известия Русского географического общества». СПб.
- ИТН — История таджикского народа
- ИЯЛИ — Институт языка, литературы и истории
- КСИВ — «Краткие сообщения Института востоковедения Академии наук СССР». М.—Л., М.
- КСИИМК — «Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР». М.—Л., М.
- КСИНА — «Краткие сообщения Института народов Азии АН СССР». М.
- КСИЭ — «Краткие сообщения Института этнографии АН СССР». М.—Л.
- ЛО ИНА — Ленинградское отделение Института народов Азии АН СССР
- ЛУ — «Литературный Узбекистан». Ташкент
- МАР — «Материалы по археологии России». СПб.
- Мат-лы ЮТАКЭ — «Материалы Южно-туркменской археологической комплексной экспедиции». М.—Л., Ашхабад
- МИА — «Материалы и исследования по археологии СССР». М.—Л.
- МИИЯ — «Материалы и исследования по индоевропейским и другим языкам». М.
- МИТАУ — «Материалы по истории и теории архитектуры Узбекистана». Ташкент
- МИТТ — «Материалы по истории туркмен и Туркмении». М.—Л.
- МИУТТ — «Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР»
- МОЭ — «Материалы Отделения этнографии». Л.
- МСАЭ — Материалы второго совещания археологов и этнографов Средней Азии
- МСТК — «Материалы для статистики Туркестанского края». Ежегодник под ред. Н.А. Маева, вып. I—V. СПб., 1872—1879
- НАА — «Народы Азии и Африки». М.
- НС — «Нумизматический сборник». М.
- НТрТГУ — «Научные труды Ташкентского государственного университета»
- НЭ — «Нумизматика и эпиграфика». М.
- ОВГЭ — Отдел Востока Государственного Эрмитажа
- ОИТ — «Очерки по истории Таджикистана». Сталинабад
- ООН — Отделение общественных наук
- ОРЯС — Отделение русского языка и словесности Имп. Академии наук. СПб.
- ПВ — «Проблемы востоковедения». М.
- ПЛНВ — «Памятники литературы народов Востока».
- ПС — «Переднеазиатский сборник». М.
- ПТКЛА — «Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского клуба любителей археологии». Ташкент
- РАНИОН — Российская Ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук
- РВ — «Русский вестник»
- РТ — «Русский Туркестан»
- СА — «Советская археология»

- САГУ — «Среднеазиатский государственный университет». Ташкент
- Сб. МАЭ — «Сборник Музея антропологии и этнографии при АН СССР». СПб., М.— Л.
- СВ — «Советское востоковедение». М.— Л., М.
- СГСТМА — «Сборник географических, статистических и топографических материалов по Азии». СПб.
- СИИА — «Сообщения Института истории архитектуры»
- СИИА АА СССР — «Сообщения института истории и теории архитектуры Академии архитектуры СССР». М.
- СКСО — «Справочная книжка Самаркандской области»
- СМССДО — «Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области»
- СЭ — «Советская этнография». М.— Л., М.
- ТАН — Труды Академии наук
- ТАЭ — Термезская археологическая комплексная экспедиция
- ТВ — «Туркестанские ведомости»
- ТВОРАО — «Труды Восточного отделения Русского географического общества». СПб.
- ТИИАО — «Труды Института истории, языка и литературы»
- ТИЭ — «Труды Института этнографии»
- ТОВЭ — «Труды Отдела Востока Государственного Эрмитажа»
- Тр. ГИМ — «Труды Государственного исторического музея»
- Тр. ИИИТ — «Труды Института истории науки и техники». М.— Л.
- Тр. ИЭ — «Труды Института этнографии»
- Тр. Кирг. АЭЭ — «Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции». М
- Тр. ХАЭЭ — «Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции»
- Тр. УзГУ — «Труды Узбекского государственного университета». Самарканд
- Тр. ЮТАКЭ — «Труды Южно-туркменистанской археологической комплексной экспедиции». Ашхабад
- УЗ ИВАН — «Ученые записки Института востоковедения Академии наук СССР». М.
- УЗ ЛГУ — «Ученые записки Ленинградского государственного университета»
- УЗ МГУ — «Ученые записки Московского государственного университета»
- УЗ ТГУ — «Ученые записки Таджикского государственного университета»
- ФС — Фонды сектори таърихи асрҳои миёнаи Институти таърихи АФ РСС Тоҷикистон
- ЭВ — «Эпиграфика Востока». Л.
- АА — «Aks Asiatica». Pakis
- ААН — «Acta Antiqū Hŋngakica». Йрдапѳст
- АИ — «Aks Islamica». Pakis
- АКГВГ — «Aйhandlŋngŋn dŋk Kōniglichŋn Gŋsyllschaft dŋk Wissŋnschaftŋnzŋ Gōttingŋn». Йŋklin
- АМ — «Asia Majok». London
- АNS — Amŋkican Nŋmfsmatic Sociŋty. Nŋw York
- АОк — «Aкchiv Oкiŋntalni». Pкаha
- АР — «Anciŋnt Pakistan», Pŋshavaк
- АОН — «Acta Oкiŋntalia Hŋngakica». Йрдапѳст

- AOS — «Amūkican Okīyntal Sūkiys». Nūw Havyn, Connēctitrt
- ASPK — Amūkican School of Rkūhistokic Kūsākhch
- AWL— Acadūmiū dūk Wissēnschaft fnd dūk Lūtūkatrk, Wiūsñadān
- ICI — «Irllytin of thū Collēgū of Indology», İanakas
- II — İiñliothūca Indica: a collēction of okīyntal wokks, pñlishūd nū thū Asiatic Sociēty of İñgal
- IGA — İiñliothūca gūogkaphokfm akaiicoqm. Ūdidit M. J. dū Gojū rakc. I—VIII, Lfgdñi İatawokfm
- IKIP — İkiyf kurokt on thū Invēstigation of thū Pkoto-Indian tūchts. Moscow
- ISO(A)S — «İrllytin of thū School of Okīyntal (and Afkican) Strdiys». London İnstitūtion (Fnivēksity of London). London
- GAI— «Cūntkal Asiatic Joḡkñal» İntūknational pūkiological fok thū langḡagūs, litūkatrkū, histoky and akchaūology of Cūntkal Asia», Wiūsñadān
- CHM— «Cahiḡks d'histoiķū mondiaļū», Nūihatyl
- CKAI (İL) — «Acadūmiū dūs insēriptions yt iñllūs— lūttkūs. Complūs kñndfs dūs sñancūs». Pakis
- CSSS — China Sociēty Sinological Sūkiys
- DI — «Dūk Islam». İūklin
- YHK — «Ūconomic Histoky Kūviw», London
- YI - «Ūnzyklopaīdiū dūs Islam. Gūogkaphischūs ythnogkaphischūs fnd iioḡkaphischūs Wōktūkiūch dūk mḡhammūdā-nischūn. Vōlkū, İd. I—IV, Lūidūn — Lūipzig (1908), 1913—1934
- YI, Nūw yd. — «Thū Ūncyclopaīdia of Islam». Nūw yd., vol. I. Lūidūn—London, 1960
- YSC — «Ūconomiys, sociētūs civilisations». Pakis
- YW — «Ūast and Wūst»
- GMS — «Ū. J. W. Giñi Mūmokial Sūkiys». Lūidūn
- HO — «Handiḡch d. Okīyntalistik». Lūidūn — Köln
- IF — «İndogūkmanschūn Fokschrngūn». İūklin
- INQ — «Thū Indian Histokical Qḡaktūkly». Calcrtta
- IJIPS— «İkan. Joḡkñal of thū İkitish İnstitūty of Pūksian Strdiys». London
- ISHWCC — «İntūknational Simposim on Histoky of Ūastūkn and Wūstūkn Crltḡkal Contacts». Japanysū National Commission of FNWSCO
- IQ — «İndian Qḡaktūkly». Calcrtta
- ISQ — «Thū Islamic Qḡaktūkly»
- JA — «Joḡkñal asiatiḡū». Pakis
- JAOS — «Joḡkñal of thū Amūkican Okīyntal Sociēty»
- JASİ — «Thū Joḡkñal of tha Koyal Asiatic sociēty of İñgal». Calcrtta
- İİOKS — «Joḡkñal of thū İihak and Okissa Kūsākhch Sociēty»
- JYSHO — «Joḡkñal of thū Ūconomic and Social Histoky of thū Okīynt»
- JGIS — «Joḡkñal of thū Gḡātūk India Sociēty». Calcrtta
- JİH — «Joḡkñal of Indian Histoky». Madkas
- JNSI — «Joḡkñal of thū Nfmismatic Sociēty of India»
- JNYS — «Joḡkñal of Nūak Ūastūkn Strdiys»
- JKAS — «Thū Joḡkñal of Koyal Asiatic Sociēty of Gḡāt İkitain and İḡūland». London

JSS — «Jofknał of Sȳmitic Stfdiȳs»
 MAOK — «Monogkafiȳ Akchivf
 Okĩntalniho». Pkaha
 MASI — «Mȳmoikȳs of thȳ
 akchaȳological sřkvȳy of
 India». Dȳhli
 MCAAS — «Mȳmoiks of thȳ
 Connȳcticřt Acadȳmy of
 Akts and Sciȳncȳs». Connȳcticřt
 MDAFA — «Mȳmoikȳs dȳ la Délé-
 gation akchéologiqřȳ
 Fřancaisȳ ȳn Afghani-
 stan». Pakis
 MDTȳ — «Mȳmoiks of thȳ
 Dȳraktmȳnt of thȳ Toyo
 Īřnko»
 MMAI — «Mȳmoikȳs dȳ la Mission
 akchȳologiqřȳ ȳn Ikan»
 MN — «Mřsȳřm Notȳs». Nȳw Yokk
 MNH — Mřsȳřm of Natřkal His-
 toky
 MVAG — «Mittȳilřngȳn
 dȳkVokdȳkasiatisch -
 Aȳgyptischȳn Gȳsȳll-
 schaft». Lȳipzig
 MW — «Mřslim Wokld»
 NC — «Nřmismatic Chkoniclȳ»
 NS — Nȳw Sȳkiȳs
 NZ — «Nřmismatischȳ Zȳitschkift»
 OȳK — «Okĩntal and Īaiȳlonian
 Kȳcokd». London
 OTF — Okĩntal Třanslation Fřnd
 PȳLOV — Přilications dȳ l'ȳcolȳ
 dȳs langřȳs okĩntalȳs vi-
 vantȳs
 PHT — Přȳksian histokical tȳčts
 PZGA — «Philologřs. Zȳitschkift fřk
 das classischȳ Altȳkthřm». Göttingȳn — Lȳipzig

PIHANS — Přilications dȳ l'Institut
 histokiqřȳ ȳt
 akchȳologiqřȳ Nȳȳklandi-
 as dȳ Stanĩřl. Stanĩřl
 PPMHF — «Přȳřks Přaiody
 Mřsȳřm Hřkvřkd
 Fřnivȳřsity»
 Qȳ — «Přȳř's Kȳřal—ȳncyclopřdiȳ
 dȳk Classischȳn
 Altȳkřmsswissȳnschaft»,
 nȳřȳ Īlakĩȳitřng,
 ĳȳgonnȳn von G. Wis-
 sowa, hřsg. von W. Křoll
 QMP — «Křȳinschȳn Mřsȳřm fřk
 Philologiȳ». Īonn, Fřank-
 fřkt am Mřin
 QN — «Křȳvřȳ nřmismatiqřȳ». Pakis
 Sȳȳ — Thȳ Sackȳd Īooks of thȳ
 ȳast
 SIAS — «Thȳ Scandinavian Institutȳ
 of Asian Stfdiȳs». Copȳnhagȳn
 SPAW — «Sȳřtzřngsĩȳkichtȳ dȳk
 Přȳřssischȳn Acadȳmiȳ
 dȳk Wissȳnschaftȳn». Īȳřklin
 TC — «Tamil Cřltřřkȳ»
 ZDMG — «Zȳřtschkift dȳk
 Dȳřtschȳn
 Mokřȳnlřndischȳn Gȳsȳll-
 schaft». Īȳřklin
 ZVTA — «Zȳři Vȳřlidi Togan'a
 akřagan». Īstanĩřl
 ZVSGIS — «Zȳřtschkift fřk
 vȳřglȳichȳndȳ Spřkach-
 fokschrřng ařf dȳm
 Gȳĩĩȳtȳ dȳk in-
 dogȳřmanischȳn
 Spřkachȳn». Īȳřklin

ФЕХРИСТИ АШХОС

Абаев В.И.- 56, 59, 62
 Аббоси I- 551, 552
 Аббосиён - 323, 324, 325, 329, 411
 Аббот – Д.- 613
 Абулазизхон - 553, 567, 568, 569
 Абдуламин - 551
 Абдулатиф - 485
 Абдулахадхон - 662, 679

Абдулкарим-додхох - 636, 679
 Абдулкаримбек - 664
 Абдуллохони II - 523, 524, 525, 526,
 528, 531, 532, 534, 542, 543, 549, 551
 Абдуллох - 462
 Абдуллох ибни Тохир - 331, 332,
 333, 346

Абдуллоҳи Ансорӣ, ниг. Ансорӣ - 442,443
 Абдулмалик ибни Марвон - 307
 Абдулмалики ибни Нӯҳи Сомонӣ - 343
 Абдулмалики II ибни Нӯҳ - 345
 Абдулмӯъмин - 551
 Абдулқоҳири Бағдодӣ - 402
 Абдурраҳимов М.А.- 463
 Абдурраҳмон мирохур - 666
 Абдурраҳмон Муҳаммади Нишопурий -
 Абдурраззоқи Самарқандӣ - 486, 509
 Абдурраҳмон - 667
 Абдурраҳмони Офтобачӣ - 635
 Абдурраҳмонхон - 641, 642
 Абрамов - 632
 Абрӯй - 223, 295
 Абубакр - 303
 Абулмачди Саной, ниг. Саной
 Абулмуайяди Балхӣ - 377
 Абулфазл Байҳақӣ, ниг. Байҳақӣ
 Абулфайзхон - 558, 571, 572, 573
 Абулхайрхон - 485, 513
 Абулғозӣ - 617
 Абулқосим Маҳмуд Замахшарии Хоразмӣ - 438
 Абулқосими Кушайрӣ - 439
 Абулқосим Ҳақими Самарқандӣ - 378
 Абулқосим Ҳасан ибни Аҳмад Унсурӣ Балхӣ, ниг. Унсурӣ
 Абулқосими Симчурӣ - 389
 Абулҳасан Шаҳиди Балхӣ - 377, 383
 Абуновос - 375
 Абӯалии Балъамӣ, ниг. Балъамӣ
 Абӯалии Симчурӣ - 344
 Абӯалии Чағонӣ - 343
 Абӯалӣ Ҳасан ибни Алӣ ибни Исоқ, ниг. Низомулмулк
 Абӯбакр Абулқохир ибни Абдурраҳмони Ҷурҷонӣ - 438
 Абӯбакри Калавӣ - 474
 Абӯиброҳим Исмоил ибни Нӯҳ, ниг. Мунтасир
 Абӯмуашшар Ҷаъфар ибни Муҳаммади Балхӣ - 387
 Абӯмуслим - 324, 327
 Абӯсаид - 485, 486

Абӯсаиди Темурӣ - 509
 Абӯсаиди Ҳулоқуӣ - 509
 Абӯумар Минҳочиддини Ҷузҷонӣ - 472
 Абӯхотими Варроқ - 367
 Абӯҷаъфар ал-Мансур - 325, 330
 Абӯшақури балхӣ - 377, 383
 Август - 152
 Аврангзеб - 553
 Авфӣ - 380, 433, 508
 Агафий - 205
 Азиз-парвоначӣ - 604
 Айни С. - 4, 5, 9, 382, 601, 679, 680, 700, 716, 718, 719, 720
 Айн-уд-Давлат, ниг. Муҳаммад ибни Наср - 404
 Акбар-(Акбаршо) - 534
 Акимбетов Ш. - 277
 Акимушкин О.Ф. - 502
 Алексей Михайлович - 559
 Алиев И. - 43
 Алӣ - 323
 Алӣ, қарахонӣ - 394, 403
 Алӣ ибни Муҳаммади Бурқай - 335
 Алптегин - 392, 395, 404, 405
 Алишер Навоӣ, ниг. Навоӣ
 Алмосбек - 657
 Алоуддини Ғурӣ - 398
 Алпарслон - 398, 399
 Алптегин - 343
 Алтекар А.С. - 196
 Алутар - 32, 290, 318
 Альбаум Л.И.- 32, 171, 230, 233, 241, 242
 Альтхайм Ф. - 40, 101, 203, 206, 208, 211
 Амир Муҳаммади Муиззӣ, ниг. Муиззӣ - 436
 Амир Хусрави Дехлавӣ, ниг. Дехлавӣ - 470, 471
 Амихромон - 167
 Аммиан Марцелин - 195, 204
 Амминасп - 91
 Амр ибни Лайси Саффорӣ - 334, 335, 337, 338
 Амъақи Бухорой - 433
 Анахито - 68, 89, 122, 155, 169
 Анбаротун - 718
 Анварӣ - 702
 Анварпошшо - 702

Андалеб – 508
 Андрагор – 107, 108
 Андреев М.С. – 9, 36, 50, 277
 Андрианов Б.В. – 180, 296
 Ансории Хиротӣ, ниг. Ансорӣ
 Ансорӣ - 440, 441, 442
 Антимах – 116, 121
 Антиох – 106, 107, 130, 137
 Антиохи III – 111, 112, 113, 118
 Антиохи Гиеракс – 107
 Ануштегин – 409
 Ань-Ши-гао – 171
 Аполлодор – 114
 Аполлон – 120
 Аппиан - 106
 Арасту – 388, 441, 442
 Ардавони I – 193
 Ардавони II – 131
 Ардашер – 158
 Ардашери I – 156, 193
 Ардашери II – 89, 94
 Ардашери II Мнемон -
 Ардашери III Ох – 94
 Ардвисура Анахито, ниг. низ
 Анахито
 Артатр – 137
 Ардетр, ниг. Артатр
 Арриан – 95, 97, 98, 99, 100, 101,
 102, 103, 185
 Арсак (Арсок) – 108, 109, 110
 Арсокиён –, ниг. низ Ашкониён
 Арсас – 94
 Арслон Тархон – 290
 Арслонхон – 402, 407
 Артабони I - 111
 Артемида – 120, 125
 Аршак – 125
 Аршакиҳо – 109, 111
 Арчосп – 197, 384
 Асади Сомонӣ – 336
 Асад ибни Абдуллоҳ – 319, 336, 376
 Асидии Тӯсӣ – 381, 433, 436
 Асирӣ – 624, 719
 Аскаров А. – 32
 Аспанаки Девгон – 278
 Ассабол – 229
 Астилхангис – 167
 Аттор – 384, 440, 441, 442, 443
 Атурпати Меҳроспандом – 54
 Афина – 120
 Афросиёб, асот. – 81, 230, 630

Ашкониён – 111, 193
 Ашрафӣ М. М. – 502
 Аштархониён – ниг. низ
 Ҷониён -551-563
 Аҳмад, набераи Сомон – 336
 Аҳмад Темурӣ – 483
 Аҳмад ибни Исмоил – 341
 Аҳмад ибни Муҳаммад ибни
 Арабшоҳ – 503
 Аҳмад ибни Саҳл – 341
 Аҳмад Махдуми Дониш, ниг. До-
 ниш
 Аҳмадхон (Аҳмадшоҳ) – 572
 Аҳра-Манӣу (Ангро Майну), ниг.
 Аҳриман
 Аҳриман – 68, 285
 Ахурӣ, ниг. Ахура-Маздо-
 Ахура Маздо - 36, 65, 66, 67, 68, 69,
 75, 78, 86, 169, 200, 285

Бадр Тархон - 319
 Байер Ф. – 108
 Байҳақӣ – 373, 377, 396, 421, 432
 Балозурӣ – 283, 306, 307
 Балъамӣ, вазир – 206, 343, 377, 380,
 382
 Барранд – 650
 Бармакиҳо – 330, 331
 Барр Л. – 56
 Бартольд В. В. – 9, 10, 63, 252, 269,
 281, 283, 310, 345, 346, 416, 417, 461,
 462, 617
 Бахофер – 150
 Башшор ибни Бурда – 375
 Баҳром, ниг. Варахрони V.
 Баҳроми I Гӯр – ниг. низ Варахро-
 ни V
 Баҳроми Ҷубина – 220, 221
 Баҳромшоҳи Ғазнавӣ – 398
 Бедил – 603, 623
 Бейкер В. – 640
 Бейли Г. – 61, 136, 153, 154, 200, 203,
 206
 Бектузун – 345
 Бекчурин М. – 588, 594, 606
 Беленицкий А. М. – 227, 230, 257,
 264, 266, 267, 271, 272, 275, 282, 283,
 284, 286, 294
 Беляев Е. А. – 302
 Беневени Ф. – 558, 561, 566

Бентович И. Б.– 256, 257, 258
 Бенвенист Э.– 44, 56, 167, 277, 278
 Березин И. Н.– 617
 Бернштам А. Н.– 39, 179, 209, 260, 291, 536
 Беросс – 74, 89
 Берра М.– 118
 Бертельс Е. Э.– 10, 12, 279, 507
 Берунй– 155, 169, 212, 277, 280, 281, 322, 375, 431, 432, 538
 Бесс – 95, 96, 98
 Бехбудй М.– 711
 Бехзод – 501, 503
 Бивар А.– 157, 194
 Биной – 547, 548
 Бичурин Н. Я.– 227, 250, 617
 Бобур – 514, 515, 516, 518, 519, 520, 521, 522
 Боголюбов М. Н.– 263, 277
 Бойсункар – 484, 501
 Большаков О. Г.– 406, 418, 419
 Бонгард-Левин Г. М.–
 Борисов А. Ю.– 281
 Борнс А.- 611
 Боязид – 480
 Боязиди Чалоир – 462
 Боқимуҳаммад – 552
 Бохуй – 94
 Брагинский И. С.– 12, 617
 Бринхандратха – 113
 Брыкина Г. А.– 292
 Бубнова М. А.– 349
 Буддо – 155, 279
 Бузрукхоча қозй – 705
 Бумон – 215
 Бунаков Е. В.– 606
 Бурзмехр – 167
 Бурнашев С.- 588, 610
 Буссальи М.– 242, 274
 Бутенев К.– 613
 Буғрохони Қарахонй – 344, 402, 471
 Бэрнетт Р. Д.– 84
 Бубилол – 397
 Бўкарзод – 252
 Бўритегин, ниг. Иброҳим ибни Наср
 Бўя – 365
 Бхандаркор Д. Р.– 146, 148
 Вайу – 35

Валахш, ниг. Вологеси I
 Валимуҳаммадхон – П–
 Вальтер Рубен – 187
 Варахрони V – 196, 197, 198
 Варохран – 157
 Варуна – 36
 Варыгин М.– 669
 Вархуман (Авархумон) – 250, 252
 Васильев А. И.– 262, 263
 Васишка – 147, 156
 Васудева – 146, 147, 148, 149, 156, 174
 Вата – 35
 Вахш, худо – 169
 Вельяминов – Зернов В. В.– 617
 Веселовский Н. И.– 281
 Вивасвонт, асот.– 36
 Вивахвонт, асот.– 36
 Виденгрэн Г.– 56, 57
 Вима Кадфиз – 146, 147, 148, 152, 155, 156, 174
 Винокурова М. П.– 256
 Виткевич Я – 612
 Витте – 690
 Вишневская О. А.– 84
 Вишто – 203
 Виштосп – 66, 197, 203, 384
 Возех – 718
 Волков М. Н.– 704
 Вологеси I – 54
 Воробьев – Десятовский В. С.–
 Воронина В. Л.– 262, 265, 266, 622
 Восеъ – 667, 668, 669
 Восифй – 495, 516, 520, 546, 547
 Вревский А. Б.– 643
 Вэй-цзе – 281
 Вэрэтрагна (Вашэгн) – 155, 285
 Вяткин В. Л.– 269
 Гайдебуров – 694
 Галеркина О. И.– 502
 Ганковский Ю. В.– 39
 Гардезй (Гардизй) – 377, 432
 Геготеи Милетй – 63
 Гейгер В.– 56, 59, 64, 277
 Геката – 120
 Гекотей (Гекатей) – 87, 150
 Гелиокл, падари Евкратид – 126
 Гелиокл, писари Евкратид– 136
 Герай – 143, 174

Геракл – 120, 150
 Гермей – 150, 151
 Гернгрос – 698
 Геродот (Херодот) - 63, 64, 74, 76,
 77, 80, 85, 87, 96, 97, 150, 185
 Гершевич И.– 56, 57, 60, 65, 167,
 293
 Гёбль Р.– 147, 148, 157, 202
 Гёте – 505
 Гибб Х. А. Р. _ 306, 309
 Гилл – 640
 Гинаков – 613
 Гинзбург В. В. – 540
 Гиркод – 137
 Гиришман Р.– 39, 84, 137, 146, 147,
 202, 204
 Голявинский – 681
 Гораций – 142
 Готьо Р.– 277
 Гоффман К.– 55
 Грантовский Э. А.– 12, 39
 Гребёнкин А. Д.– 592, 596
 Григорьев В. В. – 127, 617
 Григорьев Г. В.– 140
 Григорьев Н. - 592
 Грумбат– 204
 Гултегин – 312
 Гулханй – 623
 Гумилев Л. Н. – 211, 219, 316
 Гурак – 251, 310
 Гурский А. В.–
 Гутшмид А.– 213
 Гуштосп, ниг. Виштосп
 Гуюкхон – 452, 457
 Гхошак – 171

Давидович Е. А.– 12, 143, 144, 153,
 291, 418, 489, 537
 Давлатшоҳ – 484, 487, 488, 508
 Дармстетер Ж.– 56
 Даргмон – 89
 Дакиқй – 380, 384
 Диваштич, ниг. Дивоштак
 Деметра – 120
 Деметрий – 113, 114, 115, 126
 Демокрит– 87
 Денике Б. П.–
 Дехлавй – 440, 444, 471, 503, 508
 Дибвойс Н.– 109
 Дивастй, ниг. Дивоштак

Диваштич, ниг. Дивоштак
 Дивоштак– 251, 264, 296, 310, 312,
 317, 318, 371, 374
 Дилшод – 582, 624, 718
 Диноварй – 196, 217, 324
 Динмухаммад – 552
 Диогени Лазотй –
 Донилевский Г. - 613, 628
 Диодор - 64, 95, 101
 Диодоти I – 107, 108, 109, 110, 116,
 121
 Диодоти II – 109, 110, 121
 Диоскура – 120
 Дидоршиш – 78
 Дониёлбй – 573, 574, 575, 576, 605
 Дониш – 12, 574, 583, 596, 624, 630,
 682, 717, 718, 720
 Донй – 147, 148
 Дорой I - 56, 57, 75, 77, 78, 79, 89, 94
 Дорой III Кудумов– 94, 95
 Дукчй эшон– 663, 664
 Дун Дин – 141
 Дуғдова – 65
 Дьяков И. М.–
 Дьяконов И. М.– 39, 48, 53, 57, 61,
 62, 124, 142, 187, 188
 Дьяконов М. М.– 77, 83, 124, 173,
 271, 274
 Дюранд – 643
 Дюшен-Гюйимен Ж.– 56
 Дхармамитра – 171

Евкратиди Кабир – 114, 115, 116,
 117, 120, 121, 136, 143, 174
 Егише Вардапет – 197, 198
 Еноки К.– 134, 196, 206, 209
 Ефремов Ф.– 597

Ёвмон – 167
 Ёрбе – 554
 Ёкубов Ю.– 270
 Ёкут– 248, 399, 432

Жоравко – Бокорский Б. Н.– 677

Заднепровский Ю. А.– 39
 Залеман К.– 277

Заратуштра, ниг. Зардушт
Зарвона – 285
Зардушт – 55, 56, 57, 58, 60, 65, 66,
67, 86, 203, 204, 283
Заррина – 86, 87, 272
Захау Э. – 224
Захирии Самарқандӣ – 437
Заҳҳок, асот. – 288, 385
Зевс – 120
Зеймал Е.В. – 147, 148, 151, 153, 156,
231
Зограф А.Н. – 143
Зокиров Ҷ. – 703, 705, 713
Зол – 385
Зороастр, ниг. Зардушт
Зоҳидов П.Ш. – 622

Ибн ал-Асир (Ибни Асир) – 450
Ибн ал-Мукаффаъ – 370, 375
Ибн ан-Надим – 382, 402
Ибни Батута – 469
Ибни Мисковайх – 338
Ибни Муфарриғ – 375
Ибни Сино – 322, 375, 379, 388, 431,
438, 440, 441, 442, 717
Ибни Фазлон (Ибни Фадлон) –
358, 360
Ибни Хазм – 402
Ибни Хурдодбеҳ – 375
Ибни Кутайба – 387
Ибни Хавқал – 313, 348, 353, 359
Иброҳим, султон – 482
Иброҳим атолиқ – 562
Иброҳим ибни Аҳмад – 343
Иброҳим ибни Мухаммад – 323
Иброҳим ибни Наср – 405
Иброҳим Тамғочхон – 405, 406,
407, 418, 426
Иброҳим Аббос – 325
Иванитский Й.И. – 703
Иванов А. А. – 502
Иванов В.В. – 134, 154
Иванов П.П. – 10, 605
Игнатйев А. – 614, 627, 628
Идрисбой – 600
Изволский – 698
Илёс, набераи Сомон – 336
Илёсхоча – 474
Илминский Н.И. – 617
Имомалии Кундузӣ –

Имомкулихон – 552, 568
Иналхоқон – 310, 313
Инголт Г. – 175
Индра – 66
Иностранцев К.И. – 44, 209, 224,
282
Иоани Антиохий – 131,
Ионов М. – 643
Ирсии Ҳисорӣ – 624
Исидори Хараксӣ – 113
Искандар – 95, 96, 97, 99, 100, 101,
102, 103, 103, 104, 106, 524
Искандари Зулқарнайн, ниг. Ис-
кандари Макдунӣ
Искандари Макдунӣ – 93 - 106
Исмоил, писари Сабуктегин – 391
Исмоил, имом – 400
Исмоили I (Исмоили Сафавӣ) –
502, 518, 519, 550
Исмоил (Исмоил ибни Аҳмад)-и
Сомонӣ – 336-338, 339, 358, 363,
367, 397
Исо Махдуми Бухорой – 718
Истам – 215
Истахрӣ – 313, 347, 353, 358, 359
Исфизорӣ – 509
Исҳок ибни Аҳмад – 364
Исҳоқов А. – 268, 276
Итина М.А. – 30, 39

Йама, асот. – 36
Йеттмар К. – 40
Йима, асот. – 35

Кабакхон – 460, 462, 464
Кабанов С.К. – 270
Кадфизи I – 146, 147, 150, 151, 152
Кадфизи II – 151, 152, 153
Кайхусрав, хонадони қадими
тоҷикон – 462
Кайкубодшоҳ – 119, 120, 143, 211,
213, 214
Каллистен – 102
Камбучиё – 77
Камоли Хучандӣ – 504, 505, 508
Канишка (Канишкаи I) – 145, 146,
147, 148, 149, 153, 154, 155, 156, 167,
168, 173, 174, 186
Канишкаи II – 148

Каннингэм А. – 84, 145, 157
 Карлгрен Б. – 149
 Кармишева Б.Қ. – 541
 Карпини, Плано – 467, 538
 Катулф – 219
 Кауфман К.П. – 631, 633, 634, 637, 693, 706
 Квинт Куртсий Руф – 81, 83, 85, 96, 97, 98, 100, 101, 185
 Кенагасхоним – 580
 Кениг Ф. – 39
 Кидара, ниг. Сидоло
 Кидориён - 194, 195
 Киотсзюкю – 145, 149, 152
 Киплинг – 178
 Клавихо – 478, 481, 497
 Клейтон - 640
 Климчитский С.И. – 277
 Кляшторний С.Г. – 313
 Кова – 288, 546
 Коваи Виштосп – 204
 Коковтсев – 698
 Кол Е.Ф. – 277
 Комаров А.В. – 27, 641
 Конолли – 613
 Конов С. – 146, 147
 Коробкова Г.Ф. –
 Костенко Л.Ф. - 638
 Кофизод – 123
 Кошеленко Г.А. – 124
 Кошиф – 624
 Красс – 141, 142
 Краузе Е.М. – 673
 Крачковская В.А. – 263
 Крачковский И.Ю. - 263, 264, 310
 Кристенсен А. – 213
 Ксанф- 89
 Ксенофонт – 97
 Ктесий – 64, 74, 87, 89
 Кувабара – 132
 Кужула Кадфиз – 146, 147, 148, 150
 Кужула Кара Кадфиз, ниг. Кадфизи 1
 Кузгашка – 167
 Кузмина Е.Е. – 39, 84
 Кумарасвали А.А. – 175
 Кун А.Л. – 277
 Кунхо – 199
 Куропаткин А.М. – 706, 710, 714
 Куруш (Куруши II) – 64, 73, 74, 75, 76, 77

Куфтин Б.А. – 27
 Кушониён – 130, 136, 144-175, 185, 186, 195, 196, 197, 198
 Кўчкунчихон – 521, 522, 531, 534

Лаодик – 115
 Лафарг П. – 684
 Лев Д.Н. – 18
 Леман А. – 613
 Ленин В.И. – 9, 19, 177, 183, 440, 590, 607, 619, 628, 641, 647, 650, 676, 682, 683, 684, 686, 709, 714, 716
 Лерх И.П. – 259, 617
 Лессар М. П. – 660, 661
 Лессепс Ф. – 650
 Либкнехт К. – 684
 Лившиц В.А. – 53, 61, 123, 124, 142, 166, 167, 185, 186, 207, 230, 263, 289, 293
 Ликошин Н.С. – 704, 705, 706, 707
 Либиентал – 667
 Лисипп – 121, 122
 Литвинский Б.А. – 12, 27, 32, 49, 106, 138, 143, 173, 181, 209, 240, 242, 243, 313, 537
 Логофет Д.Н. – 669, 694, 696, 697
 Ломакин Н. – 640
 Ломоносов М.В. – 350
 Лохвизен де Леев – 147, 152, 175
 Лохурй А.Н. – 113, 114, 120
 Луконин В.Г. – 148, 156, 157
 Лундин А.Г. – 303
 Люксембург Р. –

Маар Уммо – 157, 173
 Мавдуд – 396
 Мавлоно Хурдаки Бухорой – 474
 Мавлонозода – 474, 476, 478
 Маздак – 212, 214, 326
 Мак – Грегор Ч. – 640
 Макдоналд Г. – 108
 Макдоуэлл Д. – 152
 Макнуна – 623
 Маликшоҳи Салчуқӣ – 399, 409, 441, 450
 Маллитский Н.Г. – 277
 Мамадниёзов Э. – 613
 Мамадқосимов Х.М. – 611
 Мангукоон – 455, 456, 457, 467

- Манделштам А.М.– 39, 217
 Мансури Ҳаллоҷ – 333, 438
 Мансур ибни Исҳоқ – 341
 Мансур ибни Нӯҳи Сомонӣ – 343, 345, 377, 378
 Мангития – 573, 597
 Мао (Маҳо), асот.– 169
 Маодун (Модэ) – 131
 Марвони II (Марвон ибни Муҳаммад) – 323, 324
 Мардук, асот.–
 Марик А.– 167
 Маркварт И.– 44, 56, 63, 64, 133, 134, 150, 197, 201, 203, 221, 224, 227, 228, 230
 Маркс К.– 8, 9, 62, 182, 183, 189, 422, 445, 451, 481, 591, 593, 603, 614, 645, 646, 647
 Мармар – 86
 Марушенко А.А.– 277
 Марч В.– 640
 Маршак Б. И.– 284
 Маршалл Д.– 147, 175
 Массон В.М.– 22, 27, 28, 39, 106, 150
 Массон М.Е – 151, 179, 236, 379, 460
 Масъуд ибни Аҳмад – 425
 Масъудбек – 455, 456, 458, 463, 446
 Масъуди Саъди Салмон – 433, 436
 Масъуди Ғазнавӣ – 393, 394, 396, 404, 405, 426, 428, 433, 434, 460
 Масъудӣ – 218, 249
 Маҳдумқули – 508
 Маҳмур – 624
 Машарифов Д.– 705
 Маъдан – 624
 Маъмун, халифа – 331
 Маъмуни Сонӣ (Маъмуни Хоразмшоҳ) – 392
 Макдисӣ (Муқаддасӣ) – 347, 370, 372
 Маҳадева – 171
 Маҳдӣ – 326, 328, 330
 Маҳмуд, писари Сабуктегин, ниг.
 Маҳмуди Ғазнавӣ
 Маҳмудбӣ – 554, 562
 Маҳмуди Музаҳҳиб – 546
 Маҳмуди Торобӣ – 454, 455
 Маҳмуди Ялавоч – 446, 452, 455
 Маҳмуди Ғазнавӣ – 344, 345-378, 386, 389, 390, 391, 394, 404, 416, 420, 426, 430, 431, 432, 433, 442
 Маҳмуди Қарахонӣ – 407, 408
 Маҳмуди Кошғарӣ – 260
 Маҳмудхон – 578
 Маҷдуддин Муҳаммад ибни Аднон –
 Маҷумдар Р. – 147, 201
 Меванча – 167
 Мейе А – 55
 Мейендорф Г.– 577, 584, 588, 590, 610
 Мейер Эд.– 57
 Меликишвили Г.А.–
 Менандр – 113, 116, 117, 210, 216, 218
 Менчен-Хелфен – 203
 Меҳрдоди II Кабир – 131
 Меҳримон – 167
 Миддендорф А.Ф.– 586
 Миллер – 715
 Мираки Наққош – 501
 Миралибой Ҳукандӣ – 596
 Мирзо Абдулазими Сомӣ – 571
 Мирзобаҳодурхон – 652
 Мирзоев А.М. - 12
 Мирзомухаммадсодиқи Муншӣ – 624
 Мирзонуруллобек – 657
 Мириззатулло – 578
 Миркомилбой – 665, 702
 Мирмурод – 658
 Мирмуҳаммадамини Бухорой – 555, 556, 557, 563, 570
 Мирмуҳаммадшоҳ – 578
 Миробидов М.– 705
 Мироншоҳ– 482, 485
 Мирфозилов М.– 705
 Мирхонд – 393, 476, 509
 Митра – 35, 58, 60, 65, 68, 86, 89, 125, 155, 169, 285
 Митридоти I – 114, 115, 116
 Мищенко — 632
 Михиракул - 201
 Михро, ниг. Митра
 Моисей Хоренский –
 Монияҳ – 218, 219, 220
 Монӣ – 73, 156, 172, 173
 Моравиён – 113
 Моравчик Г.– 217

Моргенстйерне Г.– 203
 Морозов М.В.– 685, 687, 689,692
 Мохэду-тутун (Баходур гудун) – 313
 Муваффаки Ҳиравӣ– 377
 Музаффар - 580, 597, 629, 630, 631, 632, 636, 637, 638, 639, 661, 668
 Музӣй – 380, 433,436
 Мулло Абдуллаҳмон - 277
 Мулло Исо-авлиё - 635
 Мулло Нафас – 508
 Мулло Ниёз Муҳаммад - 624
 Мулло Фозилҷон – 600
 Муллоаҳмадбӣй – 694
 Муллобой – 652
 Муллообиди Мумтоз – 568
 Муллошариф мирохур – 665
 Мултон Ҷ.– 55
 Мунавварқорӣ – 701, 711
 Мунтасир – 389, 390
 Муоз ибни Муслим – 328, 329
 Муркрофт В.– 611
 Муродбахш – 553
 Мусайяб ибни Зухайр – 329
 Муҳторов А.– 12, 421, 582
 Мушкетов И.В.– 616
 Мушфикӣ – 549
 Муқаннаъ – 267, 325-330, 365
 Мукаффаъ, ниг. Ибни Мукаффаъ
 Муқимӣ – 718
 Муктадир – 360
 Муҳаммад, пайгамбар – 66, 303, 329, 411
 Муҳаммад, султон – 482
 Муҳаммад Авфӣ, ниг. Авфӣ - 471, 508
 Муҳаммад Давлатбӣ – 596
 Муҳаммад ибни Абдулвоҳиди Ҳиротӣ – 425
 Муҳаммад ибни Аҳад –
 Муҳаммад ибни Баис – 375
 Муҳаммад ибни Восиф – 376
 Муҳаммад ибни Наср – 404
 Муҳаммад ибни Нӯҳ – 336
 Муҳаммад ибни Тоҳир – 334
 Муҳаммад ибни Фазл – 372
 Муҳаммад ибни Ховандшоҳ, ниг. Мирхонд - 509
 Муҳаммад ибни Қайси Розӣ – 472
 Муҳаммад Иброҳим – 551

Муҳаммад Раҳимбӣ - 562, 572, 573, 578, 592
 Муҳаммад Фаноро – 605
 Муҳаммад Ҷеҳраи Муҳосин – 546
 Муҳаммад Ҳақимхон – 624
 Муҳаммадалӣ (Мадалӣ) – 581, 611
 Муҳаммадалӣ, ниг. Дукчӣ эшон
 Муҳаммадамин – 574
 Муҳаммадвафои Карминағӣ – 571, 624
 Муҳаммади Бағдодӣ – 419
 Муҳаммади Сонии Арслонхон –
 Муҳаммади Хоразмшоҳ (Муҳаммад ибни Такеш) – 412, 413, 414, 415, 416, 445, 446, 447, 448, 450, 472
 Муҳаммади Шайбониҳон – ниг. Шайбониҳон
 Муҳаммади Ғазолӣ – 439, 441, 657
 Муҳаммадмуродбӣ – 657
 Муҳаммадмуроди Самарқандӣ– 546
 Муҳаммадназирбек – 666
 Муҳаммад Раҳим II – 633
 Муҳаммадйусуф – 610
 Муҳаммадйусуфи Муншӣ – 570
 Муҳаммадияъқуб – 578, 624
 Муҳаммадҳақимбӣ – 558, 572
 Мишенков Д.К.–
 Мӯсо ибни Абдуллоҳ – 307
 Мӯъминҷонов А.– 610
 Мӯътасим – 331, 346
 Мӯҳон – 215
 Навоӣ – 444, 501, 507, 508, 547, 548, 549
 Наврӯз-Аҳмадхон – 523, 524
 Надир девонбегӣ - 567
 Назаров Ф.– 610
 Найзахоҷинов – 611
 Наливкин В.П.– 581
 Нана (Нанайя) – 125, 169, 272, 285
 Нанидод – 167
 Нан–I–доу-ми –
 Нарайн А.К.– 108, 129, 135, 147, 150, 151
 Наршахӣ – 223, 224, 279, 281, 282, 283, 295, 306, 309, 327, 329, 337, 338, 339, 354, 358, 361, 365, 366, 367, 671, 375, 378, 387
 Наср ибни Алӣ – 404

Насри I ибни Аҳмад - 337, 363
 Насри II ибни Аҳмади Сомонӣ – 341, 382, 383
 Насри III ибни Абдулмалики Сомонӣ – 343
 Наср ибни Сайёр – 320, 324, 325
 Насри Илоқхон (Илекхон) – 345, 389, 390
 Насриддин – 635
 Насрулло – 578, 579, 580, 581, 589, 597, 613, 624, 627
 Нахшабӣ – 342
 Начмиддинхоҷа - 469
 Неболсин П.И. – 590, 592, 607, 608, 614
 Негри А.Ф. – 610
 Неразик Е.Е. – 198, 209, 296
 Неъматов Н.Н. – 288
 Неъматшайхов О. - 705
 Нёлдеке Т. – 213, 217
 Ниёзалӣ – 576, 578
 Ниёзқул – 620
 Низомиддини Шомӣ – 503
 Низомии Арӯзии Самарқандӣ – 437
 Низомии Ганҷавӣ – 440, 442, 443, 471, 506, 507
 Низомулмулк – 397, 398, 399, 400, 401, 402, 417, 437, 441
 Ника- 120, 143
 Никифоров П. – 613, 627
 Николаи Димишқӣ –
 Николаи II – 644
 Никонов А.А. –
 Нилсен В.А. - 242
 Нино – 64
 Нисорӣ – 547
 Нишопурӣ – 223
 Новиков – 673
 Нодирадзе Л.И. – 303
 Нодирмуҳаммадхон – 553
 Нодиршоҳи Афшор – 571, 572
 Норбӯта – 574, 624
 Носир, халифа – 411
 Носири Бухорой – 505
 Носири Хусрав – 380, 433, 434
 Ноқанзоқ – 167
 Нуриддин – 482
 Нэпир – 640
 Ньюберг Ч. – 55, 56
 Нӯҳ ибни Наср – 342, 343, 383

Нӯҳи I Сомонӣ –
 Нӯҳи II ибни Мансури Сомонӣ – 343, 344, 345, 384, 391

Обручев Н.Н. – 6662
 Овсяников Н.А. – 673
 Окладников А.П. – 15, 20, 22
 Олимхон – хони Хўқанд - 580, 581
 Олимҷонов К. – 705
 Олтунтош – 394, 416
 Олденбург С.Ф. – 177, 178, 262
 Оранский И.М. – 12
 Орифи Озарӣ – 484
 Ороди II – 141, 142
 Оромоздо – ниг. низ Аҳурамаздо
 Остонақулбӣ – 636
 Отанийёз Хочараис - 613
 Отсизи Хоразмшоҳ – 408, 437
 Охшо (Оахшо) – 169
 Ошанин В.Ф. – 638
 Ошанин Л.В. – 369, 540

Пазухин В. – 559, 560, 561
 Пашино П.И. – 592
 Пелйо П. – 149
 Периханян А.Г. –
 Перовский В. – 612, 627
 Петеч Л. – 150
 Петрова – 673
 Петрушевский И.П. – 302, 455, 464, 466, 477
 Пешерева Е.М. – 277
 Пигулевская Н.В. – 219, 303
 Пиримқулов – 691
 Пирмуҳаммад, набераи Темур – 482
 Пирмуҳаммадхони I – 523, 524
 Пирмуҳаммадхони II – 551
 Пирӯзи I – 157, 198, 199, 200, 202
 Писарчик А.К. – 622
 Пичугин Ф. – 615
 Платон – 85
 Плиний – 75, 83, 85, 106, 165
 Плутарх – 89, 97, 116, 142
 Позняков П.В. – 685, 692
 Покотило – 660
 Полибий – 110, 112, 113
 Полиен – 78, 79, 85
 Полторатский П.Г. – 715

Помпелли Р.- 27
Посейдон – 120
Поспелов М.- 610
Потанин – 590, 610
Поурушаспа – 65
Приски Панй – 195, 199
Прокопи Кесарй – 199, 205, 207, 210
Птолемей - 134, 182
Пугаченкова Г.А. – 151, 242
Пуллејблэнк Э.- 133, 134, 149, 208, 260
Пурй Б.Н. - 149
Пяковский А.В.- 688
Пӯлодй А.- 261, 262

Радлов В. – 588, 595
Райхона – 432
Ранов В.А.- 12, 17
Ранович А.Б.- 106, 116
Раппопорт Ю.А.- 281
Рапсон – 150
Рашидаддин, Фазлуллоҳ – 472
Рашидаддини Ватвот – 437
Раҳимбоев Абдулқодир – 703, 713
Раҳимшо- 637, 637
Раҳмонбердй – 579
Раҳмонқулибек – 639
Раҳмонқулхочй – 665
Ремпел Л.И.- 662
Рерих Ю.Н. – 134
Робиаи Балхй - 384
Розен В.Р.- 345
ар-Розй – 383
Романи IV Диоген –
Романовский Д.И.- 629, 630
Ромодин В.А. -12
Роулэнд Б.- 175
Рофеъ ибни Лайс – 330
Роҳили Самарқандй –
Рубах И.Б.- 704, 708
Рудоба – 385
Руксона (Рухшонак)- 102
Румй – 440, 470
Румянтсев И. - 690
Рустам, афсонавй – 69, 272, 279, 385
Рӯдакй – 376, 377, 381, 382, 383, 436

Сабол – 306, 307

Сабуктегин – 344, 345, 391, 417
Савдо – 718
Сазонов – 698
Саид ал-Ҳарошй –
Саид Алоулмулки Тирмизй –
Саид ибни Усмон – 306, 307
Саид-мингбошй – 666
Саид Муҳаммадаминшо – 637, 638
Саидов М.- 613
Сайидо Насафй – 562, 563, 568, 569, 570
Сайфиддини Бохарзй – 463, 469
Сайфулмулуков И.- 717
Сакандар (Искандари Макдунй)
ниг. Искандари Макдунй
Сакиэт- 89
Салм ибни Зиёд- 307
Салчукиён (Салчукихо) – 362, 380, 394, 396, 398, 399, 400, 402, 409, 416, 421, 434, 437, 441
Самойлов Б.- 684
Самсонов – 699
Самъонй (Сомонй) – 382
Саной – 440, 441, 442, 443
Санчари Салчуки – 399, 401, 407, 408, 409, 410, 412, 436, 545
Саолибй - 375
Саркор Д.- 150
Сатибарзан – 95, 96
Сафавиён – 518, 533, 548, 551
Сафиуддини Исҳоқ- 518
Саффориён (Саффорихо) – 333, 338, 373, 376
Сахаров - 690
Саъдй- 383, 470, 471, 506
Саъдуддин Масъуд ибни Умари
Тафтазонй – 503
Саҳбо – 719
Себеос – 221
Селевки I - 106, 107
Селевки II – 107, 110
Селевкиён (Селевкихо) – 106, 107, 108, 110, 111, 112, 115, 116, 130, 137
Семёнов А.А.- 9, 10, 572, 577, 578, 580, 601
Сенковский О.И. - 617
Сиверс Н.И. - 705
Сиддикмуҳаммад – 553
Сидоло - 158, 195
Сиёвуш, асот.- 272, 279, 281, 282
Симбат Бағратунй – 221, 222

Симонетта А.– 150, 151
 Симчурихо – 362, 364
 Сирочиддинхон – 638
 Сисимитр – 102
 Сиюркүктенй – 463, 467
 Скандагупта – 201
 Скобелев М.Д.– 638, 640, 641, 650
 Скунха – 78
 Слосак - 123, 125
 Смирнова О.И.– 230, 250, 263, 303
 Снесарев А.Е. – 670
 Собири Тирмизй – 433, 436, 437
 Соболев Л.Н.– 632
 Совашох – 220
 Содикбеки афшор – 502
 Сомон – 336
 Сомониён – 330, 331, 350, 356, 357, 358, 359, 362, 363, 364, 365, 367, 368, 373, 375, 376, 377, 381, 385, 386, 417, 418, 419, 420, 421, 431, 435, 437
 Сон Юн - 210, 211, 225, 231, 232
 Сосониён - 54, 55, 58, 148, 154, 156, 157, 158, 168, 179, 187, 193, 197, 202, 207, 217, 218, 220, 221, 222, 304, 315, 325, 339, 359, 379
 Софагасен – 113
 Спаргапис– 76
 Спитаман (Спитамана) – 65, 98, 99, 100, 101, 102, 106, 185
 Спитамен, ниг. Спитаман – Ставиский Б.Я.– 265, 270, 281
 Стеткевич – 639
 Стодарт – 613
 Столипин – 698, 699
 Страбон – 77, 81, 82, 96, 108, 109, 113, 114, 117, 132
 Стриангей – 86, 87
 Струве В.В.– 56, 178
 Суботич Д.И.– 692
 Субхогонасон – 113
 Субхонкулихон – 553, 554, 555, 559, 562, 568, 569
 Судошан – 278, 279, 286
 Султон Алй – 514
 Султон Махмудхон – 478
 Султон Муродбек– 635
 Султон Хусайн – ниг. Хусайн
 Бойкаро
 Султон Хусайн ибни Мансур ибни Бойкаро, ниг. Султон Хусайн
 Сумбоди Муғ – 325, 326

Сурона – 142, 142
 Сухарева О.А.– 588, 589, 594
 Сухомлинов – 698
 Суюрғотмиш – 478, 482
 Сўзанин Самаркандй – 433
 Сюан-Сзан - 154, 201, 207, 209, 210, 226, 228, 236, 247, 248, 276, 280, 286, 290, 294, 371
 Табарй – 156, 157, 196, 197, 212, 217, 229, 282, 283, 306, 308, 310, 318, 338, 375, 377
 Таваккалхон – 551
 Талхаи Тоҳирй – 333
 Тамғочхон Бугрохон –
 Тармаширин– 460, 461, 462
 Тарн В.В. - 105, 108, 110, 112, 114, 128, 129, 150
 Тарумана – 20
 Тархун – 309, 310
 Таҳмина – 272
 Тедеско П.– 55
 Текеш – 410, 411, 419, 538
 Телятников Д.– 610
 Темур – 11, 461, 473-482, 484-504, 513, 514, 567
 Темур-Ахмад – 523, 524
 Темуриён – 440, 473-482, 484-504, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 526, 547, 548
 Темуриёни Ҳинд – 524, 525
 Темурмалик – 448, 449, 450
 Тереножкин А.И.– 268, 269
 Тизенгаузен В.Г.– 617
 Тиллохочй – 665
 Тиридоти – 109, 110, 111, 123
 Тичо (Тиш) – 250, 307
 Тиши Якчашма – 330
 Тиш Трийа (Тиш) – 285
 Толстов С.П. - 39, 44, 56, 63, 133, 134, 135, 139, 178, 179, 180, 210, 224, 296, 297, 302
 Томас Э. - 145
 Томирис - 76
 Тоҳир (Тоҳир ибни Хусайн) - 331, 332
 Тоҳири II - 333
 Тоҳириён (Тоҳирихо) - 331-333, 358, 361, 365, 373, 376
 Тоҷиддин - 560

Требек Ч. - 611
Тревер К.В. - 117, 121, 198
Трог Помпей - 74, 76, 132, 133
Тувахон -
Тулуй - 447, 450, 452
Туншаху - 222, 229
Тури Фрастак (Афросиёб) , ниг.
низ Афросиёб
Турконхотун - 445
Тўхтамиш - 479, 505, 567
Туғоншоҳ - 419
Туғрал - 624
Туғралбеки Салчуқӣ - 395, 398, 411
Тўганхон - 403

Убайдуллохон - 519, 521, 522, 547,
554, 555, 556, 557, 558, 563, 564, 566,
568
Убайдуллох ибни Зиёд - 306
Уксорт - 102, 103
Улугбек - 482, 484, 487, 488, 493,
501, 506, 566, 567
Улугбек ибни Дехнав
Умавиҳо - 322, 323, 324, 325, 327,
329
Умар - 303, 578
Умар ибни Абдулазиз - 316
Умарбӣ - 576
Умари Хайём - 380, 383, 433, 435,
436, 717
Умархон - 578, 581, 623
Умаршайх - 482
Умняков И.И. - 134
Унсурий - 380, 431
Уокер Д. - 259
Усмон (Усмон ибни Иброҳим) -
413
Усто Абдулло - 546
Устод Сис - 326
Утбӣ - 437
Уэтхайд Р. - 113

Фавст Бузанд - 195
Фазлии Намангонӣ
Фазлуллоҳи Рӯзбеҳхон - 550
Файлақуси II - 93
Фаридаддини Аттор - ниг. Аттор
Фарозмон - 103
Фарро - 155, 169

Фаррухӣ - 380, 431
Фарҳоди II - 130
Фатуфарн - 312, 313
Фахриддин Муҳаммад ибни Умари
Розӣ - 438
Фахриддини Гургонӣ - 433, 436
Федченко А. П. - 632
Феофани Византий - 210
Фергюссон Д. - 145
Филон - 89
Фирдавсий - 89, 197, 212, 377, 380,
381, 383, 384-386, 436, 484, 546
Фитрат А. - 711
Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ - 568
Фоик - 344, 345
Формозов А.А.
Форобӣ - 322, 387, 441, 442, 507
Фотима - 323
Фраат - 125
Фрад - 87
Фрай Р. - 259
Фраке О. - 133
Фрейман А. А. - 262, 263
Френ Х. Д. - 617
Фузулӣ - 508
Фуркат - 518
Фухуман, ниг. Вархуман
Фуше А. - 175

Халилсултон - 482
Халоун Г. - 132, 133
Хан - 131
Хан-Жу-лин - 451
Хаников Н.В. - 579, 584, 588, 594,
613, 617
Хаников Я.В. - 617
Хатлоншоҳ, ниг. Шерри Хатлон
Хварэнах (Фарр), асот - 285
Хвостов М. - 156
Херсфелд Э. - 56
Хетагуров Л.А. - 277
Хинтс В. - 57
Хусрави Анӯшервон, ниг. Хусрави
I Анӯшервон
Хой Чао - 228, 229, 248, 290, 370
Хондамир - 476, 509, 550
ал-Хоразмӣ - 355, 364, 375
Хоразмшоҳиён - 389-416, 419, 446,
Хорошхин - 594

Хозрко (Хувишка), ниг. низ
 Хувишка
 Хоча Ахрор - 486, 491
 Хоча Исломи Чўйборй - 528
 Хромов А.Л. - 277
 Хувишка - 146, 147, 148, 149, 155, 156, 174
 Худодод - 482
 Худоёрхон - 629, 631, 635, 637
 Худойдод - 620
 Худойназар-додхо - 638
 Хумо, асот - 115
 ал-Хураймй - 375
 Хурзод - 309
 Хусрави I, А. Анўшервон - 54, 194, 214, 216, 218, 219, 220
 Хусравшоҳ - 493
 Хушнавоз - 198, 218
 Хюсинг Г.- 39

Чан-Чун - 453
 Чариков Н.В. - 669
 Чағатой - 447, 450
 Чейлитко В.Р. - 264
 Черняев М.М. - 629
 Чехович О.Д. - 461, 463
 Чжан Сян - 135, 144
 Чингизиён - 11
 Чингизхон - 446, 447, 448, 450, 451, 452, 453, 457, 470, 570

Шаван Э. - 149, 217, 227, 228, 250, 251
 Шайбониён - 513-522, 523, 526, 529, 531, 532, 533, 534, 547, 548, 551, 559, 560
 Шайбониҳон - 503, 513-522, 527, 530, 539, 545, 548
 Шамсиддин Махбубй - 455
 Шамсиддин Мухаммад Ҳофиз
 Шерозй, ниг. Ҳофиз
 Шанўй Лаошан - 131
 Шарафиддин Алии Яздй - 476, 480, 501, 503, 567
 Шарик ибни Шайх - 325
 Шашепи - 250
 Шашпир - 250
 Шекспир Р. - 613.
 Шепард Д.

Шерак - 78
 Шералй-иноқ - 630, 664.
 Шери Кишвар - 223.
 шери Хатлон - 229.
 Шерхони Лўдй
 Шефер Ш. - 232.
 Шива - 155, 156, 172.
 Ширатори К.
 Шишкин В. А. - 269, 270.
 Шихобиддини Сўхравардй - 438.
 Шлюмберже Д. - 118, 170, 175.
 Шопури I - 154, 156, 193.
 Шопури II - 54, 194, 195, 196.
 Шохин - 718.
 Шохичахон - 553.
 Шохмалик - 483.
 Шохмурод - 574, 575, 576, 577, 579, 623.
 Шохрух - 482, 483, 484, 485, 487, 497, 501

Эгамбердиев Р. - 703.
 Эверсман Э - 610.
 Эл-Арслонхон - 410.
 Элбарсхон - 572
 Энгельс Ф. - 9, 19, 26, 50, 62, 93, 171, 179, 183, 184, 188, 190, 301, 400, 422, 519, 593, 611, 614, 619, 645, 646.
 Эрназарпахлавон - 667.
 Эрот, асот - 124.

Юнкер Г. - 277.
 Юстин - 74, 76, 100, 106, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 117, 130, 131.
 Юсуф Окчурўғлий - 702.
 Юсуфалихон - 642
 Юсуфи Қадархон - 403, 404.

Яздигурди I - 194
 Яздигурди II - 197, 198.
 Яздигурди III - 303, 304, 305, 385.
 Язид ибни Муовия - 307.
 Язид ибни Мухаллаб - 306.
 Якубовский А.Ю. - 9, 10, 264, 271, 271, 283, 284, 302, 318, 365, 366, 417, 455, 461, 479, 535, 536.
 Ялангтушбй - 560, 566.
 Янгаочжен - 152.

Ян-Чжи-Сзю - 451
Ярхо А.И. - 369, 540.
Яъкуб, Сомонӣ - 336.
Яъкуббек - 637.
Яъкуб ибни Лайс - 334, 335, 336, 376.
Яъкубӣ - 250, 311, 312.
Яшодҳарман - 201.
Яшу Стилат - 203.
Яхё, набераи Сомон - 336.
Яхёхоҷа Иноқ - 360.

Ғазанхон - 464, 466.
Ғазнавнён - 344, 364, 380, 389-404, 416, 417, 421, 430, 432.
Ғиёсиддин - 482.
Ғиёсиддин Муҳаммади Ғурӣ - 398.
Ғуломов Я. Ғ. - 269.
Ғурак - 310, 311, 312, 317.
Ғуриён - 398.

Қадархон - 413.
Қазанхон - 462.
Қарахитойҳо - 407, 408, 409, 410, 412, 413, 414, 415, 446.
Қарахониён (Қарахониҳо) - 342, 344, 345, 362, 389-391, 402-408, 414, 416, 417, 418, 419, 421, 426, 430, 433, 535, 573.
Қарақуюнлу - 482.
Қарзанч - 317.
Қаро-Чурин Турк - 223.
Қилич Тамғочхон - 433.
Қобус ибни Вушмгир - 378, 431.
Қодирхони Қарахонӣ - 394.
Қозизодаи Румӣ - 485.
Қorieв М. - 711.
Қосим Алӣ, наққош - 503.
Қубилойхон - 467.
Қутайба ибни Муслим - 229, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315.
Қутайба ибни Туғшода - 325.
Қутбиддин Махмуди Ғурӣ - 398.
Қутбиддин Муҳаммад ибни Ануштегин - 409.

Ўткан-II-73
Ўктой (Угедей) - 447, 450, 452, 457.

Хавма, асот - 58.
Хайдар афшин - 333.
Хайдар, мангит - 577, 578, 579, 589, 604.
Хайрати Бухорой - 718, 719.
Хайтол ниг.Хайтолиён
Хайтолиён - 140, 198, 199, 201, 216, 217, 218, 220, 225, 230, 233, 246.
Ҳамза Ҳакимзода - 718.
Ҳамидаддини Балхӣ - 437
Ҳарматта Я. - 167
Ҳасан ибни Саббоҳ - 401.
Ҳасани Бугрохон, ниг. Бугрохон - 403.
Ҳахоманишиён (Ҳахоманишиҳо) - 56, 57, 58, 73, 75, 79, 80, 87, 88, 90, 91, 92, 94, 95, 103, 168.
Ҳаччоч - 309.
Ҳеннинг В. Б. - 55, 56, 57, 64, 154, 166, 167, 186, 257, 283, 285, 376.
Херсфелд Э. - 157, 204.
Ҳилол ас-Сабӣ - 345.
Ҳилолӣ - 548, 549.
Ҳишом - 320, 324.
Ҳичлати Бухорой
Ҳозик - 624
Ҳорис (ибни Аламдор) - 390
Ҳорун, писари Олтунтош - 394, 395, 404.
Ҳорунарашид - 330, 331, 355.
Ҳофиз - 383, 504, 505, 508.
Ҳофизи Абру - 509.
Ҳофизи Таниш - 525, 550.
Ҳошим ибни Ҳаким, ниг. низ Муқаннаъ
Ҳочӣ Абдулҷаббор - 680.
Ҳочӣ Курбон - 680.
Ҳубилой - 446.
Ҳулокухон - 467.
Ҳумбах - 167.
Хурмузд (Хурмуз), ҳамчунин, ниг. Аҳурамаздо
Хурмузди II - 157.
Хусайн - 323.
Хусайн, амир - 473, 474, 475, 476, 477, 478.
Хусайн, мангит - 578
Хусайн Бойқаро - 486, 487, 501, 503, 506, 507, 508, 509.
Хусайн Воизи Кошифӣ - 509.

Хусайн ибни Алии Марвазӣ - 341, 342.
Хусайн ибни Муоз - 327.
Хусайн ибни Тоҳир - 366.
Ҷабраил ибни Яхё - 328.
Ҷавҳарӣ - 624.
Ҷайхонӣ Абдуллоҳ - 341.
Ҷалилов А. - 307.
Ҷалилов К. - 622.
Ҷалолиддини Давонӣ - 509.
Ҷалолиддини Маликшоҳ, ниг. Маликшоҳ
Ҷалолиддини Румӣ, ниг. Румӣ
Ҷалолиддин Юсуф - 546.
Ҷаъфари Содик - 400.
Ҷаҳонгир - 482.

Ҷаҳоншоҳ - 483.
ал-Ҷаҳишёрӣ - 374.
Ҷексон В. - 56.
Ҷенкинсон А. - 532, 533.
Ҷомӣ - 383, 440, 442, 444, 506, 507, 508, 509, 541.
Ҷониён - 551, 570, 575.
Ҷонимуҳаммад султон (Ҷонибек-султон) - 551, 552.
ал-Ҷоҳиз - 375.
Ҷувайнӣ - 445, 454, 455, 472.
Ҷузҷонӣ - 396.
Ҷуҷӣ - 447, 450, 452.